

श्रीमन्महाभारत

या ग्रंथाचें

मराठी सुरस भाषांतर.

पुस्तक सातवें.

अनुशासनपर्व, आश्वमेधिकपर्व, आश्रमवासिकपर्व, मौसलपर्व,
महाप्रस्थानिकपर्व आणि स्वर्गारोहणपर्व.

हा ग्रंथ

रा० रा० रामचंद्र भिकाजी दातार,

व

रा० रा० यशवंत गणेश फफे

यांनी लिहिला

आणि

बाळकृष्णशास्त्री उपासनी

यांनी तपासला.

प्रकाशक—गणेश विष्णु त्रिपट्टणकर आणि मंडळी,

बुधवार पेठ, पुणे.

मुद्रकः—रावजी श्रीधर गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, सनवार पेठ, पुणे.

वर्ष १८३१--वीम्बनाम संवत्सरे.

(सर्व हक्क प्रकाशकांनी राखिले आहेत.)

हा प्रथ गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळीचे व्यवस्थापक बालकृष्ण पांडुरंग ठकार
व महादेव दिनकर गोखले यांनी पुणे, पेठ शनिवार येथील
रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांच्या जगद्धितेच्छु छापखान्यांत छापवून
पुणे, पेठ बुधवार, धर नंबर १५९, येथे प्रसिद्ध केला.



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अश्विलत्रद्वांडनायकाच्या लीलेने या जगार्ची यथ्यावत्

कार्ये वडतात, त्याच्या रूपने ह्या अनिवार मायामोहाचे

निरसन करिता येते, व अल्पशक्ति जीवांना परमपद

प्राप्त करून देता यावे म्हणून जो त्यांस

बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या

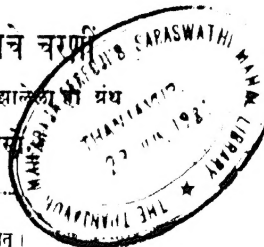
परमकारुणिक

श्रीमन्नारायणाचे चरणार्पण

त्याच्याच रूपने पूर्ण झालेला हा ग्रंथ

अर्पण अर्पण

शुभं भूयात् ।



प्रकाशकाचे चार शब्द.

भगवत्सत्तेने "श्रीमन्महाभारताचे मराठी सुरम भाषांतर" या प्रचंड ग्रंथाचे काम आज समाप्त झाले; आणि आम्ही पूर्वी प्रसिद्ध केल्याप्रमाणे आज हे शेवटचे पुस्तक वाचकांच्या हाती देत आहो. यात अनुशासन, आध्यात्मिक, आधुनिक, भौतिक, महाप्रस्थानिक आणि स्वर्गारोहण ही पंचे आली आहेत. हे पुस्तक सगळ्यामुळे आम्ही पूर्वप्रतिज्ञेतून बहुतेक मोकळे झालो. आतां अवभृथ-स्नान करण्याची वेळ आली आहे. महाराष्ट्रात आजपर्यंत कोणाचेही हातून न घडलेला वाग्भूत परमेश्वराज आमचे हातून यथासांग तडीस नेला ! शिरावर घेतलेला भार योग्य तऱ्हेने खाली उतरला ! अर्थात आज किती आनंदाचा दिवस उगवला ! पण जमा हा दिवस आनंदाचा आहे, तसाच दुःखाचाही आहे ! कारण, कायद्यापतत्त्वामुळे ज्या गोष्टीने विस्मरण पडले होते, त्या कैराणपतराव चिपळूणकरांचे आज स्मरण होणें अत्यंत स्वाभाविक आहे. आजच्या प्रसंगी जर रा० चिपळूणकर ह्यात असेते, तर या आनंदाचा पागवार नव्हता ! परंतु सर्व शक्तिमान कालाच्या इच्छेपुढे कोणाचें काय चालणार ! त्याच्या मनोतः त्यास या आनंदाचा अनुभव घेऊ लावण्याचा नव्हता ! तथापि आम्ही शिस्तच्या पुस्तकाचे आम्ही तात्काळ कळविल्याप्रमाणे हा ग्रंथ पूर्ण करून तद्वारा त्यांचें जें श्राद्ध केले, ते करण्यास तरी त्यांचें आम्हांस आग्रह आणि सामर्थ्य दिलें, ही गोष्ट देखील कांही लहान महान नाही ! असे, आतां आमची त्यापार्श्वी वान्दी कर जोडून एवढीच प्रार्थना आहे की, पांचवे पुस्तकाचे आरंभी अंधशा केल्याप्रमाणे जरी आम्हांस शांति- (पर्व) सुखाचा अनुभव घ्यावयास अजूनही सांपडला नाही, तरी लवकरच तो अनुभव घ्यावयास सांपडेल. वर जे आम्ही " पूर्वप्रतिज्ञेतून वाचक मोकळे झालो. " असे म्हटले आहे, त्याचें कारण तरी हेच, मारांश, शांतिपर्व अद्याप पूर्ण झाले नाही, परंतु ते लवकरच पूर्ण होईल.

शांतिपर्व अपूर्ण राहण्याची कारणे दोन आहेत. शांतिपर्व हे अतिशय कठीण पर्व असून त्याचा विस्तारही लहान नाही, व त्यांतही मोक्षमार्ग हे अत्यंत क्लिष्ट आहे. आम्ही श्रीमन्महाभारताचे भाषांतर देण्याचा जो उपक्रम केला आहे, तो, शब्दास प्रतिशब्द देवून भाषांतर करावें अशा बद्धीने केलेल्या नाही. या कामी आपल्याकडून होईल तितकें करून ह्या ग्रंथाचे रहस्य सर्व लोकांना समजून त्यांच्या तों आदराने पाव होईल असे करण्याविषयी आमचा प्रथमपासूनच कटाक्ष आहे; आणि उद्योगपर्वोत्तल मनस्सुजातपर्व, अनुशासनपर्वोत्तल विष्णुसहस्रनाम इत्यादि स्थलांवरून हे वाचकांच्याही लक्षांत येईलच. अर्थात शांतिपर्वामागच्या केवळ सूत्रमय भाषेत गहन विषयांचें विवेचन केलेल्या ग्रंथाचें आमच्या हेतुन रूप भाषांतर साधण्यास काळावर्ष लागणारच. शिवाय हे सामान्य माणसांचे काम नव्हे; म्हणून प्रथम या कामाकरितां आम्ही श्रीयुत विद्यावाचस्पति विद्यालंकार आप्पाशास्त्री राशिबडेकर यांस विनंती केली होती आणि आमच्या विनंतीस मान देऊन त्यांनीं अर्ध्यापेक्षा अधिक कामही संपविलें, परंतु त्यांच्या व्यवसायाबाहुन्याने त्यांस या कामी खर्च करण्यास वेळ मिळेलना झाल्यामुळे त्यांच्याच समतीने हे अवशिष्ट काम पूर्ण करण्यास्तव आम्ही श्रीयुत रा० माधवरावजी मोडक, बी. ए. यांची योजना केली आणि त्यांनीं ते काम संपविलेही आहे. शांतिपर्वोत्तल उशीर होण्याचे हे एक कारण. दुसरे कारण असे आहे की, ह्या सातव्या पुस्तकाचें छपाईचे काम सुरू असतां, आम्हांपुढे एक नवीनच प्रश्न आला, तो असा: आमच्या आश्रयदात्यापैकी एकाचें आम्हांस असे पत्र लिहिलें आहे की, "आपण संपूर्ण भारताचे भाषांतर देण्याचें योजिलें आहे, आणि भारत स्वर्गारोहणपर्वच्या शेवटी संपतें, असा आपला समज दिसतो; पण बलुस्थिति तशी

नाहीं. भारताची पूर्णता हरिवंशाशिवाय होत नाही. सवय, तुझी हरिवंशाचेंही भाषांतर अवश्य द्यावे. असे पत्र आल्यावरून आझी विद्वान लोकांची याविषयी मते विचारिली; आणि त्यांनीही बहुमताने असेच कळविले; तेव्हां अर्थात हरिवंश छापणे प्राप्त झाले. परंतु हे काम सर्वस्वी लोकाभयावर अवलंबून असल्यामुळे लोकांची सद्वा विचारल्याशिवाय या कामी हात घालण्याचे साहस प्रस्तुतच्या विपन्न स्थितीत आमच्याने करवेना. म्हणून सदर विषयाची साग्र हकीकत वर्ग-णीदारांपुढे मांडावी आणि त्यांचे अनुमोदन मिळाल्यास हे काम करण्यास द्यावे; असा विचार करून या पुस्तकाबरोबर एक हरिवंशाच्या संवधाचे माहितीपत्रक त्यांजकडे पाठवीत आहोंत. त्यांनी आपला अभिप्राय साधेलतों साधार स्वरित कळविण्याची कृपा करावी. तथापि वर्गणीदारांचे बहुमत जर हरिवंश न छापण्याविषयीचे मिळाले, तर स्वर्गारोहणपर्वोवरच या प्रचंड कार्याची समाप्ति करण्याचा प्रसंग येऊ नये, एवढ्या साठीच शांतिपर्व अखेरीस पूर्ण करण्याचे योजिले. व याबद्दल आमचे आश्रयदाते नागपू होणार नाहीत अशी अशा आहे. आतां शांतिपर्व वाचकांचे हाती पडण्यास अवघ्या तीन माहिन्यांचा अवधी आहे. येत्या चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस नवसेवस्तराचे आरंभी वाचकांस ते त्यांनी मिळेल असा भरोसा आहे.

श्रीमन्महाभारताचे महत्त्व काय आहे, हे वाचकांस यापूर्वी या ग्रंथांतच वाचावयास मिळाले आहे. स्वतः भगवान् व्यासांनीच ते लिहून ठेविले आहे; तेव्हा त्यांपास अधिक कोण वर्णू शकणार! स्वतः ग्रंथकारांपास—आणि त्यांतूनही भगवान् कृष्णद्वैपायनोसारख्या त्रिकालज ग्रंथकारांपास कोणास या ग्रंथाच्या योग्यतेची बरोबर कल्पना करिता येणार आहे? अर्थातच आम्ही ते वर्णन करण्याच्या भानगडीत पडत नाही. परंतु जेव्हा कार्यमार उर्चालला आहे, तेव्हापासूनच बोलतो. श्रीमन्महाभारताचे भाषांतर (आणि तेही सुरु) करणे हे अत्यंत मेहनतीचे व विद्वत्तत्वे काम आहे, हे आमच्या आश्रयदात्यांस माहितच आहे. आणि यास्तव त्या कामास योग्य अशा ग्रहस्थांचीच आम्ही योजना केली आहे. तथापि मनायप्रणा पूर्णवास पोचलेला नसल्यामुळे, कधी भ्रमाने तर कधी ह्म—नेत्र—दोषानेही चुका होण्याचा संभव असतो. तेव्हा त्याजबद्दल वाचकांची क्षमा मागून ठेवणे उचित आहे.

या पुस्तकाचे भाषांतर रा. रा. रामचंद्र निकामी दातार आणि रा. रा. यशवत राणेश फारे यांनी केले आहे. आणि पूर्वकमानुसार वेदशास्त्रसंपन्न वाङ्मयशास्त्री उपासनी यांनी हे तपासून दिलेले आहे. याबद्दल त्या सर्वांचे तर आम्ही आभारी आहोंत; पण त्यांतही विशेषतः उत्तम्य करण्या मारुती गोष्ट आहे ती ही की, या पुस्तकाचे वेळीं श्रियत माधवराव हरि मोडक वी. ए. यांचे जे साह्य झाले, त्यास मोलन नाही! त्यांनी अनुमतिना गम संवध तपासून दिव्या, टिकटिकाणी वाचकांचे सोईकरिता टिपा घातल्या, आणि ज्या ज्या इतर प्रसंगी नड आली, त्यांच्या प्रसंगी आपल्या विद्वत्तेला आणि सौजन्याला साजेल अशा प्रकारे आम्हांस साहाय्य केले. रा. रा. माधवरावासारख्या प्रेमळ, निगर्बी व अधिकारसंपन्न पुढ्यांचे जर साह्य आम्हांस न मिळते, तर वाचकांच्या हागी असेल्ले हे पुस्तक या स्वरूपांत त्यांना पहावयास मांपडले असते की नाही याची वानवाच आहे! रा. रा. माधवराव ह्यांची प्रकृति आज बरेच वर्षांपासून अस्वस्थ आहे, ती मुघारून त्यांच्या विद्वत्तेचा त्याम सर्वास व्हावा, एवढीच आमची भगवतांचे चरणी अनन्यनाम प्रार्थना आहे. आम्ही संकटांच्या भोवऱ्यांत मापडून अगदी तळाशी जाऊन पोचलो असता, आणि पन्थ वर दोके निघण्याचीही मुळीच आशा नसता ज्या ' भयकृत् भयनाशन ' प्रभूने आपल्या लीलेने आम्हांस या मार्गावर आणून सोडिले, त्यास ही प्रार्थना मान्य करणे मोठेसे आसे नव्हे !

अस्तु. आतां वाचकांस एवढीच विनंती आहे की, त्यांनी ज्याप्रमाणे आम्हांवर आजपर्यंत कृपाहीष्ट ठेवून आमच्या हातून हे अवादय्य काम या स्थितीस आणून पोचविले, त्याचप्रमाणे पुढेही करावे; आणि शक्य तो प्रयत्न करून निदान एकेक तरी नवीन वर्गणीदार मिळवून द्यावा. रा. रा. चिपळूणकर मधत शास्त्रानंतर प्रसिद्ध झालेल्या तिमच्या आणि चौध्या पुस्तकांचे आरंभी आझी वाचकांस

हीच विनंती केली होती; व कांहींनीं त्याप्रमाणें आम्हांस साह्य केलेंही; परंतु तें जितकें व्हावयास पाहिजे तितकें झालें नाहीं हें मोठ्या कष्टानें सांगणें भाग आहे. तेव्हां आतां तरी आमचे आश्रयदाते या कामी उत्साहानें मदत करण्यास पुढें येतील अशी आम्ही उमेद बाळगून आहो.

हें हल्लींचें काम ज्या आश्रयदात्यांच्या आधारावर या पत्रवाचपत्रेंत आणून आम्ही पोचविलें आहे, त्यांपैकीं प्रामुख्येकरून श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड, राज्य बडोदें, यांचा नामनिर्देश करणें आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणें श्रीमंत सरकार शाहू छत्रपति महाराज, कोल्हापूर, श्री० बाळासाहेब मिरजकर, श्री० गगनबाबडेकर, श्री० ना० बाबासाहेब इचलकरंजीकर, श्री० राजेसाहेब जवहारकर, श्री० कुसुंदबाडकर इत्यादिकांनींही बरीच मदत केलेली आहे. या शिवाय हें आमचें कार्य द्रव्याश्रयासाठीं अजून पडलें असतां आम्ही मेहेरबाबान मि. ए. क्लिकेड, डिस्ट्रिक्ट जज. पुणें, ह्यांस भेटलों व त्या गुणमाही व महाराष्ट्राभाषाभिज्ञ सद्गृहस्थांनीं ह्या कार्यासाठीं अत्यंत परिश्रम करून मुंबईचे लोकप्रिय गव्हर्नर नामदार सर जॉर्ज ड्यार्क ह्यांची स्वतः गांठ घेऊन त्यांस आम्हांस द्रव्यसाहाय्य करण्याविषयी विनंति केली व त्यांनीं मोठ्या औदार्यानें आमच्या ग्रंथाच्या १०० प्रती देण्याविषयी ठराव करून आमचा हा कतलेला गाडा चांदू केला; ह्याजबद्दल आम्ही ह्या उभयपक्षांचे अत्यंत आभारी आहोंत. त्याप्रमाणेंच इंदूर सरकारनेही आमच्या ५० प्रती घेऊन मजें रकूम आम्हांस अगाऊ दिली, ह्याबद्दलही आम्ही त्यांचे अत्यंत कृपेला आहोंत. आणि या सर्वोच्या आश्रयामुळेच हा ग्रंथ अर्ध्यांत न सोडण्याची आम्हांस उमेद आली व आहो! हा ग्रंथ पत्रवाच्य पोचविला. तथापि, अतस्थिति उपड बोलणेंच तर, एवढ्या साहाय्यानें या प्रचंड ग्रंथाची पूर्णता होत नाहीं. ह्याप्रकार इतर संस्थानिक, राजेमहाराजे व जहागिरदार वर्गास यांर सुद्धा बरील आश्रयदात्यांचें उदाहरण मनांत आणून ह्या कार्यास हातभार लावतील अशी आम्ही आशा करितो. आमचा एक खेरी रण्णाला की, कोणतीही महत्त्वे करणें म्हणजे अमेज पैसे पाहिजेत. चीनची तटवर्दी, मिसर देशचे मनोरे, ताजमहाल, इत्यादिक कामे आज पहायच्या रमणीय दिमत आहेत; परंतु, खरें पाहू जातां त्यांनीं किती अगणित द्रव्याचा चुगारा केला असेल! एका कवीनें कम्बूरीला म्हटलें आहे की, बाई, तुझा परिमल विभव्यापि स्वरा, पण यापायींन गिरिगुहेत पडून रण्णाल्या विचार्या त्वज्जनकाचे (मृगाने) प्राण हेराण झाले! त्याचप्रमाणें आज हा विश्वव्यापि भारत ग्रंथ महाराष्ट्रास बाचावयास मिळाला स्वरा, पण, [जे आमची जाण जाणतील त्यास हे सांगणें आहे] की या ग्रंथांन आम्हां तुटपुंज्या माणसानें हालहाल करून सोडिलें आहेत! घर म्हणतें बांधून पहा, लग्न म्हणतें करून पहा. यांपैकींन “भारत म्हणतें लापून पहा ” असें बोलण्याची वेळ आली आहे. तेव्हां उदाराभ्यानें इतमें परहस्तें वर्गाणी, बर्क्षास, आश्रय अशा कोणत्याही मित्रांन हातभार लावून या प्राणसकटांतून आम्हांस सोडविल्याचा दुवा घ्यावा. इतकें अनन्यगतिकत्वानें आमचें विनविणें आहे.

यासंबंधी आणखी खुलासवार हकीकत, आम्ही शांतपक्षांचे समामीस सिहाबलोकानांत देणार आहों.

या भागांत एकंदर १० चित्रें आहेत. त्यांपैकीं चार—श्रीमंत सरकार बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी मस्थान औच यांनीं पाठविलेली आहेत. ती कोणती हें निघावरील नांवावरून व्यक्त होईल. त्या वेळीं श्रीमतांनीं ही चित्रें आमच्याकडे पाठविली तो समय त्यांच्यावर नवीन येणाऱ्या जबाबदारीचा [राज्याधिकारग्रहणाचा] होता, तरी श्री महाभारत ग्रंथाबद्दल त्यांच्या ठिकाणीं जी अर्ध्व आदर-बुद्धि वास करीत आहे, तीमुळे त्यांनीं अशा प्रसंगींही वेळ काढून ही चित्रें पाठविली इतकेंच नव्हे, तर

सहाये भागांत येतील अशीही कांहीं चित्रे त्यांनी आमचेकडे पाठविली आहेत. याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत.

याशिवाय ४ चित्रे श्रीयुत माधवराव गोविंद कानिटकर यांची आहेत. श्रीयुत कानिटकर हे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. असून याही कलेत त्यांनी प्रावीण्य कसे संपादन केले आहे ते त्यांची चित्रेच सांगत आहेत.

त्याप्रमाणेच श्रीयुत पाटणकर हे एक नवीन होतकरू चित्रकार आहेत. पुस्तकांतून चित्रे देण्याचा त्यांचा हा पहिलाच प्रसंग आहे. तथापि त्या कलेत त्यांनी बरीच भरारी मारली आहे. या त्रिवर्गाचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

शेवटी, त्या सर्वशक्तिमान् प्रभूचे चरणी अनन्यभावे शतशः प्रणाम करून आम्ही वाचकांची रजा घेतो.

पुणे मि० मार्गशीर्ष कृष्ण १ शके १८३१.

अनुक्रमणिका.



अध्याय.

पृष्ठ.

अध्याय.

पृष्ठ.

अनुशासनपत्र.

—:—

आनुशासनिकपत्र.

पहिला—मंगलाचरण, गौतमी, लुब्धक, सर्प, १	
मृत्यु व काल ह्यांचा संवाद.	
दुसरा—गृहस्थश्रमांतील प्रधान कर्तव्य.	७
तिसरा—विश्रामित्रोपाख्यान.	१२
चौथा—विश्रामित्रोपाख्यान.	१४
५ वा—शुकवासवसंवाद. (दृढ भक्तीचा महिमा.)	१७
६ वा—दैव व उद्योग ह्यांमध्ये श्रेष्ठ कोण ?	१९
७ वा—शुभ कर्मांची फळे.	२२
८ वा—ब्राह्मणांची पात्रता.	२४
९ वा—कोल्हा व वानर ह्यांचा संवाद.	२६
१० वा—अपार्थी उपदेशाचे फल.	२७
११ वा—श्री व कर्मिणी यांचा संवाद.	२१
(भाग्यश्रीचे अधिष्ठान.)	
१२ वा—भंगास्वनाचे आख्यान.	३३
१३ वा—ऐहिक व पारलौकिक हित साधण्याकरितां मनुष्यांचीं कर्तव्ये.	३६
१४ वा—महादेवमाहात्म्यकथन.	३७
१५ वा—वामुदेवाला वरप्रदान.	६०
१६ वा—तंडिकृत रुद्रस्तव.	६१
१७ वा—महादेवसहस्रनाम.	६५
१८ वा—महादेवमाहात्म्यकथन.	९३
१९ वा—अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.	९८
२० वा—अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.	१०४
२१ वा—अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.	१०६
२२ वा—युधिष्ठिराचे अनेक प्रश्न.	१०७
२३ वा—दानप्रकरण, ब्राह्मणांची परीक्षण.	११०
२४ वा—ब्रह्महत्यादोषविवरण.	११५
२५ वा—तीर्थमाहात्म्यवर्णन.	११६
२६ वा—गंगेचे माहात्म्य.	१२०

२७ वा—इंद्रमतंगसंवाद.	१२६
२८ वा—इंद्रमतंगसंवाद.	१२८
२९ वा—इंद्रमतंगसंवाद.	१२९
३० वा—वीतहव्योपाख्यान.	१३१
३१ वा—कृष्णनारदसंवाद.	१३४
३२ वा—श्येनकपोताख्यान.	१३६
३३ वा—ब्राह्मणांची प्रशंसा.	१३८
३४ वा—पृथ्वीवामुदेवसंवाद.	१४०
३५ वा—ब्राह्मणप्रशंसा.	१४२
३६ वा—इंद्रशस्त्रसंवाद.	१४३
३७ वा—याज्ञपात्रपरीक्षा.	१४४
३८ वा—पंचचूडानारदसंवाद.	१४६
(स्त्रीस्वभाववर्णन.)	
३९ वा—स्त्रीस्वभावकथन.	१४८
४० वा—विपुलाख्यान.	१४९
४१ वा—विपुलाख्यान.	१५२
४२ वा—विपुलाख्यान.	१५५
४३ वा—विपुलाख्यान.	१५६
४४ वा—विवाहधर्मकथन.	१५८
४५ वा—यमगाथा.	१६५
४६ वा—स्त्रीप्रशंसा.	१६७
४७ वा—दायविभाग.	१६८
४८ वा—वर्णसंस्कारकथन.	१७३
४९ वा—पुत्रप्रतिनिधिकथन.	१७९
५० वा—च्यवनोपाख्यान.	१८२
५१ वा—च्यवनोपाख्यान, गोधनाची महती.	१८३
५२ वा—च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.	१८६
५३ वा—च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.	१८९
५४ वा—च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.	१९२
५५ वा—च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.	१९५
५६ वा—च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.	१९७
५७ वा—कर्म व त्यांचीं मरणोत्तर फळे.	१९८
५८ वा—आराम-तडोम-माहात्म्यवर्णन.	२००
५९ वा—श्रेष्ठ दाने.	२०२

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
६० वा-दानयज्ञ.	२०४	१२ वा-भ्राह्मणमध्ये अग्नौकरण्याची अव-	२७९
६१ वा-यज्ञक्रिया व दानधर्म.	२०६	इयकता इत्यादि.	
६२ वा-भूमिदानाचें महत्त्व.	२०८	१३ वा-वृषादार्भि व सप्तर्षि ह्यांचा संवाद.	२८१
६३ वा-अन्नदानाची महती.	२१३	कमळांची चोरी.	
६४ वा-कोणत्या नक्षत्रांनी कोणतीं दानें करावीं ?	२१६	१४ वा-शपथविधि.	२९०
६५ वा-दानें व त्यांचीं फळे.	२१८	१५ वा-जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.	२९४
६६ वा-दानें व त्यांचीं फळे.	२१८	छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.	
६७ वा-उदकदानाचें महत्त्व.	२२२	१६ वा-जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.	२९५
६८ वा-यम व ब्राह्मण ह्यांचा संवाद.	२२३	छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.	
६९ वा-गोदानाचें माहात्म्य.	२२५	१७ वा-बलिदानाचा विधि.	२९७
७० वा-नृगोपाख्यान.	२२६	१८ वा-मुवर्ण व मनु ह्यांचा संवाद.	२९८
७१ वा-गोप्रदानाचें महत्त्व.	२२९	१९ वा-अगस्त्यभृगुसंवाद.	३०२
(यम व नाचिकेत ह्यांचा संवाद.)	३०१	१०० वा-अगस्त्यभृगुसंवाद.	३०३
७२ वा-ब्रह्मदेव व इंद्र ह्यांचा संवाद.	३३३	१०१ ला-राजन्य व चांडाल ह्यांचा संवाद.	३०६
७३ वा-गोप्रदान करणाऱ्यास प्राप्त होणारे लोक.	३३४	१०२ रा-इंद्र व गौतम ह्यांचा संवाद.	३०८
७४ वा-गोप्रदानाचें महत्त्व, दक्षिणा इत्यादि.	३३८	१०३ रा-ब्रह्मदेव व भगीरथ ह्यांचा संवाद.	३१३
७५ वा-व्रतादिकांचीं फळे.	३३९	१०४ था-आयुध्याख्यान.	३१५
७६ वा-गोप्रदानाचा विधि.	३४१	१०५ वा-उषेष्ट-कनिष्ठ भ्रात्यांचें वर्तन.	३२३
७७ वा-गोप्रभवकथन.	३४४	१०६ वा-उपवासविधि.	३२५
७८ वा-गोप्रशंसा.	३४६	१०७ वा-उपवासविधि.	३२८
७९ वा-गाईची श्रेष्ठता व गोप्रदानांचीं फळे.	३४८	१०८ वा-मानसिक व भौमिक तीर्थें.	३३५
८० वा-गाईची श्रेष्ठता व गोप्रदानांचीं फळे.	३४९	१०९ वा-बारा विष्णु.	३३६
८१ वा-गाईचें माहात्म्य.	३५०	११० वा-शरीरसौंदर्य व भाग्य प्राप्त होण्याचा उपाय.	३३७
८२ वा-गोमयाची गोरवी.	३५३	१११ वा-संसारचक्र.	३३८
८३ वा-गोलोकवर्णन.	३५५	११२ वा-संसारचक्र.	३४४
८४ वा-मुवर्णाची उत्पत्ति.	३५७	११३ वा-संसारचक्रसमाप्ति.	३४६
८५ वा-मुवर्णाची उत्पत्ति.	३५७	११४ वा-मांसवर्जनकथन.	३४७
८६ वा-तारकामुराचा वध.	३५९	११५ वा-मांसभक्षणाचा निषेध.	३४८
८७ वा-भ्राह्मणाचा विधि.	३६१	११६ वा-अहिसेचें फल.	३५३
८८ वा-भ्राह्मणार्थे अर्पण करण्याचे पदार्थ.	३६१	११७ वा-फीटकोपाख्यान.	३५६
८९ वा-कामनिक भादें.	३६३	११८ वा-फीटकोपाख्यान.	३५८
९० वा-भ्राह्मणा ब्राह्मणांविषयी पात्रा-पात्रविचार.	३६३	११९ वा-फीटकोपाख्यान.	३५९
९१ वा-भ्राह्मणाचा विधि व वर्ज्यावर्ज्य पदार्थ.	३६३	१२० वा-मैत्रेयाची भिक्षा.	३६०
		१२१ वा-मैत्रेयाची भिक्षा.	३६२
		१२२ वा-मैत्रेयाची भिक्षा.	३६३
		१२३ वा-शांडिली व मुमुना ह्यांचा संवाद.	३६४
		१२४ वा-एक ब्राह्मणाची कथा व सामाचें महत्त्व.	३६६

अध्याय.

१२५ वा-पितृहस्य.	१२६ वा-देवरहस्य.	१२७ वा-देवरहस्य.	१२८ वा-देवरहस्य.	१२९ वा-लोमशरहस्य.	१३० वा-अंघती व चित्रगुप्त खानीं सांगितलेलीं रहस्ये.	१३१ वा-प्रमथरहस्य.	१३२ वा-दिग्गजरहस्य.	१३३ वा-महादेवरहस्य.	१३४ वा-स्कंददेवरहस्य.	१३५ वा-भोज्याभोज्यात्रकथन.	१३६ वा-प्रायश्चित्तविधि.	१३७ वा-दानाची प्रशंसा.	१३८ वा-पंचविध दाने.	१३९ वा-श्रीकृष्णाची दीक्षा.	१४० वा-उमामहेश्वरसंवाद.	१४१ वा-उमामहेश्वरसंवाद.	१४२ वा-उमामहेश्वरसंवाद.	१४३ वा-उमामहेश्वरसंवाद.	१४४ वा-उमामहेश्वरसंवाद.	१४५ वा-उमामहेश्वरसंवाद.	१४६ वा-स्त्रीधर्मकथन.	१४७ वा-पुरुषोत्तमाचे माहात्म्य.	१४८ वा-महापुरुषप्रस्ताव.	१४९ वा-विष्णुनामसहस्रकथन. विष्णुसहस्रनामफल.	१५० वा-सावित्रीव्रतोपाख्यान.	१५१ वा-ब्राह्मणांची प्रशंसा.	१५२ वा-पवनार्जुनसंवाद.	१५३ वा-पवनार्जुनसंवाद.	१५४ वा-पवनार्जुनसंवाद.	१५५ वा-पवनार्जुनसंवाद.	१५६ वा-पवनार्जुनसंवाद.	१५७ वा-पवनार्जुनसंवाद.	१५८ वा-महापुरुषाचे माहात्म्य.	१५९ वा-दुर्वासाची मिथ्या.	१६० वा-ईश्वरप्रशंसा.	१६१ वा-महेश्वराचे माहात्म्य.
------------------	------------------	------------------	------------------	-------------------	--	--------------------	---------------------	---------------------	-----------------------	----------------------------	--------------------------	------------------------	---------------------	-----------------------------	-------------------------	-------------------------	-------------------------	-------------------------	-------------------------	-------------------------	-----------------------	---------------------------------	--------------------------	--	------------------------------	------------------------------	------------------------	------------------------	------------------------	------------------------	------------------------	------------------------	-------------------------------	---------------------------	----------------------	------------------------------

पृष्ठ. अध्याय.

३६८	१६२ वा-धर्मप्रमाणकथन.	४९७
३७३	१६३ वा-धर्माची प्रशंसा.	५०२
३७६	१६४ वा-धर्माची प्रशंसा.	५०३
३७७	१६५ वा-वंशानुकीर्तन.	५०४
३७७	१६६ वा-भीष्मानुशा व पांडवपुनरागमन.	५०६
३७८		

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व.

३८१	१६७ वा-भीष्मांची स्वर्गारोहणाची तयारी.	५०८
३८१	१६८ वा-भीष्माला मोक्ष.	५१०

आश्वमेधिकपर्व.

—:०:—

धिकपर्व.

३८७	पहिला-मंगळाचरण. श्रुतराष्ट्रकृत युधिष्ठिर-	१
३८८	सांत्वन.	
३८९	दुसरा-युधिष्ठिरसांत्वन.	२
३९१	तिसरा-व्यासयुधिष्ठिरसंवाद.	३
३९४	चौथा-मरुताख्यान.	४
४०१	५ वा-मरुताख्यान.	५
४०५	६ वा-मरुताख्यान.	७
४०८	७ वा-मरुताख्यान.	८
४११	८ वा-मरुताख्यान.	१०
४१४	९ वा-मरुताख्यान.	१२
४१७	१० वा-मरुताख्यान.	१४
४२१	११ वा-श्रीकृष्णोपदेश.	१७
४२५	१२ वा-श्रीकृष्णोपदेश.	१८
	१३ वा-श्रीकृष्णोपदेश.	१९
४३२	१४ वा-युधिष्ठिरशोकपरिहार.	२१
४३५	१५ वा-श्रीकृष्णाची द्वारकेस जाण्याची तयारी.	२२
४३८		

अनुगीतापर्व.

४८२	१६ वा-सिद्धकाश्यपसंवादार्भ.	२४
४८३	१७ वा-प्रथम प्रभांचे उत्तर.	२६
४८६	१८ वा-द्वितीय व तृतीय या प्रभांची उत्तरे.	२८
४८७	सन्ननव्रत.	
४९१	१९ वा-वाकांच्या चार प्रभांची उत्तरे.	३०
४९३	योगशास्त्र, ध्यानशास्त्र पुरुष योग कला	
४९६	साधना.	

अध्याय.	पृष्ठ. अध्याय.	पृष्ठ.
२० वा-शानी पुरुषाचें कर्माचरण.	३४ ५१ वा-ब्रह्मरथवर्णन, सृष्टिवर्णन, गुरुशिक्षण-	९०
२१ वा-दशहोतृविधानवर्णन.	३६ संवादसमाप्ति.	
२२ वा-सप्तहोतृविधानवर्णन. इन्द्रिये व	३८ ५२ वा-श्रीकृष्णाचें द्वारकेस प्रयाण.	९४
मन यांचा संवाद.	५३ वा-उत्तकोपाख्यान.	९७
२३ वा-पंचहोतृविधानवर्णन.	४० ५४ वा-श्रीकृष्णाचें उत्तकाशी भाषण.	९८
२४ वा-ब्राह्मणकथित नारददेवमतसंवाद.	४१ स्वस्वरूपकथन.	
२५ वा-चातुर्होतृविधानवर्णन.	४२ ५५ वा-उत्तकास विश्वरूपदर्शन व वरप्राप्ति.	९९
२६ वा-सर्पादिकांस ब्रह्मोपदेशाख्यान.	४३ ५६ वा-उत्तकोपाख्यान-कुंडलाहरण.	१०१
२७ वा-ब्रह्मरथवर्णन.	४५ ५७ वा-उत्तकोपाख्यान-कुंडलाहरण.	१०३
२८ वा-अभ्वयुक्तिसंवादवर्णन.	४७ ५८ वा-उत्तकोपाख्यानसमाप्ति.	१०५
२९ वा-कार्तवीर्यसमुद्रसंवादवर्णन.	४८ ५९ वा-श्रीकृष्णाचा द्वारकेंत प्रवेश.	१०८
३० वा-हंसच्या अकर्तव्याविषयी अलंकाराचा	४९ रैवतकोसववर्णन.	
इतिहास.	६० वा-भारती युद्धाचें संक्षिप्त वर्णन.	१०९
३१ वा-अंबरीषमाथावर्णन.	५१ ६१ वा-वसुदेवाचें सांत्वन.	१११
३२ वा-ब्राह्मणजनकसंवादवर्णन.	५२ ६२ वा-धर्मराजाचें सांत्वन.	११३
३३ वा-जीवन्मुक्त्यवरथाकथन.	५३ ६३ वा-द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.	११४
३४ वा-ज्ञानाख्युत्पत्तिसाधनकथन.	५४ ६४ वा-द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.	११५
३५ वा-जयब्रह्मवर्णन.	५६ ६५ वा-द्रव्यानयन.	११६
३६ वा-तत्त्वविवरण, तमोगुणवर्णन.	५७ ६६ वा-परिशिष्टजन्मकथन.	११७
३७ वा-रजोगुणवर्णन.	६० ६७ वा-दुःखार्त सुभद्रेची श्रीकृष्णास	११८
३८ वा-सत्त्वगुणवर्णन.	६१ प्रार्थना.	
३९ वा-गुणत्रयसांघातवर्णन.	६२ ६८ वा-दुःखार्त उत्तरेची श्रीकृष्णास	११९
४० वा-आत्मवर्णन.	६३ प्रार्थना.	
४१ वा-अहंकारवर्णन.	६६ ६९ वा-उत्तरेचा विद्याप! कृष्णकृत उत्तरा-	१२०
४२ वा-महाभुतप्रलयवर्णन, इन्द्रियवर्णन,	६७ सांत्वन व परिश्रित्सजीवन.	
कर्मेन्द्रियांचें निरूपण, चतुर्विध उत्पत्ति.	६८ ७० वा-परिश्रितांचें नामकरण, पांडवांचें	१२१
४३ वा-विभूतिवर्णन, धर्माचें सत्य लक्षण,	७३ आगमन.	
इन्द्रियगुणांचें ग्रहण.	७१ वा-पांडवांचा नगरप्रवेश, कृष्ण व	१२२
४४ वा-विभूतिवर्णन, सर्वांचें विनाशित्व.	७५ व्यास यांची अश्वमेधास अनुज्ञा.	
४५ वा-कालचक्रवर्णन, गृहस्थाश्रमवर्णन.	७६ ७२ वा-यज्ञसामग्रीसंपादन, अर्जुनाची	१२४
४६ वा-ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ व संन्यास या	७७ अश्वरक्षणार्थ योजना.	
धर्मांचें वर्णन.	७९ ७३ वा-यज्ञदीक्षा व अन्धानुसरण.	१२५
४७ वा-दुःखनिवृत्त्युपाय.	७४ वा-त्रिगतांचा पराभव.	१२६
४८ वा-ब्रह्माविषयी निरनिराळीं मतें	८२ ७५ वा-वज्रदत्ताशीं युद्ध.	१२८
४९ वा-निरनिराळीं मतें व आचार.	८३ ७६ वा-वज्रदत्ताचा पराजय.	१२९
५० वा-ज्ञानमार्गाचें महत्त्व, सत्त्व व क्षेत्रज्ञ	८५ ७७ वा-संघवयुद्ध.	१३०
यातील संबंध, संसारतरणोपाय.	८६ ७८ वा-संघवांचा पराजय, दुःशलेची	१३१
महाभूतांचे गुण व गुणप्रकार.	अर्जुनास प्रार्थना, दुःशलेचें सांत्वन.	
	७९ वा-अर्जुनबभ्रुवाहनयुद्ध.	१३३

अध्याय.

- ८० वा-चित्रांगदेचा विलाप, बभ्रुवाहनाचा शोक, अर्जुनसंजीवन.
८१ वा-अर्जुनशापमोक्षकथन.
८२ वा-मागधांचा पराजय.
८३ वा-अभानुसरण.
८४ वा-शकुनिपुत्राचा पराभव.
८५ वा-अश्वमेधाचा आरंभ.
८६ वा-अर्जुनसंदेशकथन.
८७ वा-अर्जुनाचें प्रयागमन.
८८ वा-अश्वमेधयज्ञारंभ.
८९ वा-अश्वमेधसमाप्ति.
९० वा-नकुलाख्यान.
९१ वा-हिसामिभ्र वरमाची निंदा.
९२ वा-अगस्त्यसत्रवर्णन, नकुलाचा पूर्ववृत्तांत.

पृष्ठ.

- १३५
१३८
१४०
१४१
१४२
१४३
१४५
१४६
१४७
१४७
१४९
१५१
१५८
१६०

अध्याय.

- १८ वा-भृतराष्ट्रादिकांचा वनप्रवेश.
१९ वा-शतयूगाभ्रमी निवास.
२० वा-नारदांचें भाषण. (भृतराष्ट्र-गतिकथन.)
२१ वा-पांडवांचा मनस्ताप.
२२ वा-युधिष्ठिराचें भृतराष्ट्रदर्शनार्थ प्रयाण.
२३ वा-युधिष्ठिराचें भृतराष्ट्राभ्रमास गमन.
२४ वा-भृतराष्ट्राची भेट.
२५ वा-संजय ऋषीस युधिष्ठिरादिकांची ओळख करून देतो.
२६ वा-विदुराचें निर्याण.
२७ वा-युधिष्ठिराचा ब्राह्मणांस दानधर्म, व्यासांचें आगमन.
२८ वा-व्यासांचें भाषण.

पृष्ठ.

- १९०
१९१
१९२
१९४
१९५
१९६
१९७
१९८
१९९
२०१
२०३

पुत्रदर्शनपर्व.

- २९ वा-भृतराष्ट्रादिकांची व्यासांस प्रार्थना.
३० वा-व्यास व कुंती यांचा संवाद.
३१ वा-व्यासकृत अंशवतरणकथन, गंगातीरी गमन.
३२ वा-मृतदर्शन.
३३ वा-स्त्रियांचें स्वस्वपतिलोकीं गमन.
३४ वा-जनमेजयाचें शंकासमाधान.
३५ वा-जनमेजयास स्वपितृदर्शन.
३६ वा-युधिष्ठिराचें हस्तिनापुरी आगमन.

नारदागमनपर्व.

- ३७ वा-दावामीने भृतराष्ट्रादिकांचें दहन.
३८ वा-युधिष्ठिराचा विलाप!
३९ वा-भ्रातृदान.

मौसलपर्व.

—:०:—

आश्रमवासिकपर्व.

—:०:—

आश्रमवासपर्व.

- पहिला-मंगलाचरण, पांडवांचें भृतराष्ट्राशीं वर्तन.
दुसरा-पांडवांचें भृतराष्ट्राशीं वर्तन.
तिसरा-भृतराष्ट्राची उपरति.
चौथा-व्यासांची अनुज्ञा.
५ वा-भृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश, राजाची दिनचर्या.
६ वा-भृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.
७ वा-भृतराष्ट्रकृत वनगमनप्रार्थना.
८ वा-भृतराष्ट्रकृत प्रजाप्रार्थना.
९ वा-प्रजानुमोदन.
१० वा-भृतराष्ट्राची द्रव्ययाचना व भीमाचा क्रोध.
११ वा-युधिष्ठिराचें अनुमोदन.
१२ वा-विदुराचें भृतराष्ट्राशीं भाषण.
१३ वा-दानयज्ञ.
१४ वा-भृतराष्ट्राचें प्रयाण.
१५ वा-कुंतीचें वनांत प्रयाण.
१६ वा-कुंतीचें भाषण.

- १६२
१६५
१६६
१७०
१७२
१७५
१७६
१७८
१७९
१८०
१८३

- १८४
१८५
१८६
१८६
१८७
१८९

- पहिला-मंगलाचरण, मुसलाची उत्पत्ति.
दुसरा-उत्पातदर्शन.
तिसरा-यादवी !
चौथा-रामकृष्णांचें निजधामगमन.
५ वा-अर्जुनाचें आगमन.
६ वा-बभ्रुदेवाचें अर्जुनाशीं भाषण.

- २२३
२२५
२२६
२२९
२३०
२३१

अध्याय.

- ७ वा-वसुदेवाचें निधन व और्ध्वदेहिक.
 वृष्णीचा प्रेतसंस्कार व स्त्रियांचें
 अर्जुनाबरोबर गमन. द्वारकानिमज्जन.
 यादवस्त्रियांचें हरण !
 ८ वा-व्यासार्जुनसंवाद.

महाप्रस्थानिकपर्व.

—:०:—

- पहिला-मंगलाचरण. पांडव व द्रौपदी
 यांचें महाप्रस्थान.
 दुसरा-द्रौपदी, सहदेव, नकुल, अर्जुन
 आणि भीम यांचें पतन.

पृष्ठ. अध्याय.

- २३३ तिसरा-युधिष्ठिराचें स्वर्गारोहण.

पृष्ठ.

२४३

स्वर्गारोहणपर्व.

—:०:—

- २३६ पहिला-मंगलाचरण, स्वर्गांत नारद व
 युधिष्ठिर यांचा संवाद. २४७
 दुसरा-युधिष्ठिरास नरकदर्शन. २४९
 तिसरा-युधिष्ठिराचा देहत्याग. २५१
 चौथा-द्रौपदी वगैरेंचें स्वस्वस्थानीं गमन. २५३
 पांचवा-भारताखुयानाचा उपसंहार. भारत- २५४
 सावित्री.
 भारतश्रवणविधि.



चित्रांची सूचि.

चित्रविषय.

—*—

पृष्ठ

१ हे अनघा, मी स्वतः धर्म (मृत्यु) आहे. तुम्हें कल्याण असो.	११
२ ते सर्व कैवर्तक पाण्यांत उतरून तें जाळें जोरान ओढूं लागले.	१८३
३ श्रीविष्णु.	४२९
४ भागीरथी देवी उदकांतून वर आली.....व आक्रोश करीत म्हणाली.	५११
५ उत्तरेनें संतुष्ट चित्तानें त्या यदुनंदनास वंदन केलें.	१२२
६ श्वेताश्व धनंजय त्या श्यामकर्णाचे मागून गेला.	१२९.
७ बभ्रुवाहन मोठ्या त्वेषानें अर्जुनाशीं पायींच लढूं लागला.	१३९
८ विदुर दृष्टि स्थिर करून त्याकडे पाहूं लागला.	२००
९ त्या योगमग्न बलरामाच्या मुखांतून एक प्रचंड पांढरा नाग बाहेर पडला.	२२९
१० त्यानें बाणानें त्याच्या पायाच्या तळव्यास वेध केला.	२३०





श्रीमन्महाभारत.

अनुशासनपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् स्थावर- च्या साहाय्याने ह्या भवबंधविमोचक जयम्हण-
जंगम पदार्थाच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपाने जे महाभारत ग्रंथाच्या अनुशासनपर्वास आरंभ
प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नरसं- करितों. प्रत्येक धर्मशील पुरुषाने सर्वपुरुषार्थ-
ज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा जो प्रतिपादक अशा शास्त्रांचे विवेचन करितांना प्रथम
नारायण नामक कारणात्मा, आणि नरनारायणा- नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचे
त्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ असा जो ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचे निरूपण
नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या करण्यास प्रवृत्त व्हावे, हें सर्वथैव इष्ट होय.
सर्वास मी अभिवंदन करितों; तसेंच, नर, नारा- गौतमी, लुब्धक, सर्प, मृत्यु व
यण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचे यथार्थ ज्ञान काल ह्यांचा संवाद.
करून देणारी देवी जी सरस्वती, तिलाही मी युधिष्ठिर म्हणालाः—पितामह, शोकाच्या
अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारुणिक निवृत्तीचे अनेक प्रकारचे उपाय आपण सांगि-
जगन्मातेनें लोकाहित करण्याविषयीं माझ्या तले; व त्यांचे इतक्या सूक्ष्म रीतीनें निरूपण
अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, ति- केले, कीं त्यांविषयीं माझ्या मनमला यत्किंचित्-

ही संवेह वाटत नाही. परंतु असलें हें उत्कृष्ट चरणाचें फळ आह्मांस काय मिळेल बरें? महाराज, प्रतिपादन श्रवण करूनही माझ्या चित्ताला शांति आपली ही दीन दशा पाहण्यास दुर्योधन आज उत्पन्न होत नाही! कारण, कुलाचा संहार करून जिवंत नाही हें खरीत त्याचें भाग्य होय. अहो, मी जें पातक जोडिलें, तें मला एकसारखें आमसुहृदांचा वध करणारा व तुझाला मृत्युमुखी जाळीत असल्यामुळें शोकतरणोपायांचा साक्षा- लोठणारा हा मी युधिष्ठिर किती अधम बरें? त्कार माझ्या मनाला मुळीच होत नाही! पिता- तुमची ही क्षितीतलावर शोचनीय अवस्था मह, मी जें काहीं केलें त्याविषयी कर्तृत्वाभिमान पाहून माझे मन कसे स्थिर होईल? कुलकलंक मी बाळगावा, हें सर्वथा अनुचित होय, त्या दुष्ट दुरात्मा दुर्योधन रणभूमीवर क्षत्रियधर्मा- सर्वांचा खरा कर्ता मी नव्हे, तें सर्व कालकृत्यच प्रमाणें युद्ध करीत असतां सैन्य व भ्राते यांसह- समजलें पाहिजे, इत्यादि नानाविध तत्त्वे वर्तमान पतन पावल्यामुळें त्याला आज विशद करून प्रस्तुत समयीं माझ्या चित्ता- आपली ही विपन्न अवस्था पहावी लागत नाही, चा शोक दूर करण्यासाठीं आपण प्रयत्न ह्यास्तव मला माझ्या ह्या जीवितापेक्षां येथें केला खरा; पण 'अहो, जी गोष्ट मी स्वतः मरणच श्रेयस्कर वाटतं! हे अच्युत, ह्यापूर्वीच केली तिच्या पाप-पुण्याचा अधिकारी मी कसा रणांगणांत मी जर आपल्या भ्रात्यांसह नव्हे?' हा विचार बळावून पुनःपुनः माझे शत्रूंच्या हस्ते पतन पावलों असतां, तर फार बरें चित्त तळमळूं लागतें आणि त्यास फिरून पूर्व- झालें असतें; कारण मग ह्या शरपंजरीं स्थिति प्राप्त होते! हे वीरश्रेष्ठ, आपला देह नखाशि- आपली ही अशी अत्यंत आर्त अवस्था पाह- खांत बाणविद्ध झालेला पाहून व त्यावर हे भयंकर ण्याचें माझ्या नशिबी आलें नसतें! खरीत, ब्रण अवलोकन करून मनाचा विलक्षण क्षोभ हे कुरुश्रेष्ठ, विधात्यानें आह्मांस पापकर्म होतो आणि माझीं सर्व दुष्कृत्यें मनामध्ये मूर्ति- करण्यासाठींच निमिलें ह्यांत संदेह नाही! मंत उभी राहतात! अरेरे, पर्वतांतून वाहणाऱ्या तेव्हां आतां तमच्या मनांत माझे कल्याण जलप्रवाहांप्रमाणें ह्या आपल्या सर्व शरीरां- करावयाचें असल तर, निदान दुसऱ्या तून जे हे रुधिरप्रवाह वाहत आहेत ते अव- जन्मी तरी असल्या ह्या पातकांपासून लोकन करून वर्षाऋतूतील कमलाप्रमाणें आमची सुटका घडेल, असा मला सद्बोध करा. माझी अगदीं दुर्धर अवस्था होत आहे; आणि, भीष्म ह्याणाले:—हे महाभाग्यवंता धर्मा, हे पुरुषाव्याघ्र, जर माझ्याकारितां अर्जुन- अरे, ज्या गोष्टी केवळ पराधीन, त्या गोष्टींचा शिखंडिप्रभृति मत्पक्षीय वीरांनीं रणांगणांत आ- कर्ता मी असं तूं समजतोस हें कसे? बाबारे, पली अशी ही दीन अवस्था केली, तर मला कर्माचें हें सूक्ष्म तत्त्व केवळ जड इंद्रियांना ह्याहून अधिक दुःखाचा प्रसंग तो कोणता? कळण्यासारखें नाही. कर्माचें कर्तृत्व कोणाकड त्याप्रमाणेंच, हे नरपुंगव, दुसरे अनेक भूपति असतें हें विशद करण्याकारितां एक पुरातन आपल्या बांधवांसह व पुत्रपौत्रांसह माझ्यासाठीं इतिहास सांगत असतात, तो आतां मी तुला चरतरिणीं देह ठेवून चालते झाले, तेव्हां हें ल- निवेदन करितों. त्यांत मृत्यु व गौतमी यांचा ह्याज सहान दुःख काय? पितामह, आझी पांडव काल, लुब्धक व सर्प यांच्याशीं संवाद आहे. व दुर्योधनाविष सर्व कौरव कालाच्या क्रोधास त्याचें तूं नीट मनन कर, ह्याज ते तुला यथार्थ सत्य झालें आहे, तेव्हां आतां आमच्या ह्या दुरा- ज्ञान होईल.

हे कुंतीपुत्रा, गौतमी नांवाची एक वृद्ध माझ्यासारख्या दुःखानें संतप्त झालेल्या मनुष्याला ब्राह्मणी अतिशय ज्ञानसंपन्न व शांत अशी होती. लागू नाही; ह्याकरितां मी ह्या सर्पाभंगाला ठार आपला पुत्र सर्पदंश होऊन मरण पावला असें मारणार! गौतमि, कित्येक मनुष्ये अशीं असताना तिनें पाहिलें, तों इतक्यांत अर्जुनक नांवाचा कीं, कांहीं सालें तरी आपल्या चित्ताची शांति एक लुब्धक (पारधी) संतापून स्नायुपाशानें झणून ढळू द्यावयाची नाही, इकडे त्यांचें लक्ष त्या सर्पाला बांधून त्या गौतमीपाशीं घेऊन असतें. सर्व कांहीं कालानें घडवून आणलें असें आला आणि त्या ब्राह्मणीला झणाला, “ हे मानून तीं आपला शोक दूर करितात आणि महाभाग, तुझ्या पुत्राचा प्राण घेणारा हा स्वस्थ बसतात; परंतु व्यावहारिक जनांची पन्नागधम तुझ्या समीप आणिला आहे: ह्यास मी स्थिति तशी नसते. ते तात्काळ पीडा देणाराचा कशा प्रकारें ठार मारूं तें त्वरित सांग. ह्यास मी नाश करून दुःखाचें बीज काढून टाकिताना आगीत टाकूं, किंवा ह्याचें तुकडे तुकडे उडवूं आणि मोकळे होतात. पण ह्या दोन प्रकार- ह्याविषयी आज्ञा कर. बालहत्या करणारा हा च्या लोकांशिवाय आणखीही एक तिसरा कधी पातकी बहुत काल जिवंत राहणें उचित नव्हे! आहे. त्यांस आतां काय करावें हें कधीच गौतमी झणाली:—अर्जुनका, ह्याला सोड; कळत नाही व ते दुःखाचा प्रसंग आला असतां तूं अजाण आहेस; ह्याला तूं ठार मारूं नको. एकसारखे तळमळत मात्र पडलेले असतात बाबोर, कर्मगतीचा विचार केला पाहिजे. तसें न गौतमि, ह्या सर्पाचा तूं विचार कर आणि केल्यास हातून भलतंच कृत्य घडेल व त्यामुळे सर्पाला ठार मारण्याची आज्ञा देऊन दुःखानरक जोडावा लागेल, हें नीट मनांत आण. पासून मुक्त हो.

वा लुब्धका, धर्माचरण केल्यानें धार्मिक पुरुष गौतमी झणाली:—वा लुब्धका, तूं म्हणत वजनानें हलकें होऊन नैकेप्रमाणें दुःखार्णव आहेस अशा प्रकारचें दुःखच आम्हांसारख्यांना तरून जातात; परंतु अधर्माचा अंगीकार करून कधीं होत नाही. थोर लोकांचें चित्त सवासर्व-पापकर्मी लोकां अतिशय जड होतात आणि काळ धर्माचरण करण्याकडे असतें. तुजें जें उदकांत फेंकिलेल्या बाणाप्रमाणें तत्काल त्या म्हणणें कीं, माझ्या पुत्राला ह्या सर्पानें वधिलें, दुःखसमुद्राच्या तळाशीं जातात! अर्जुनका, तूं तें मला मुळीं पटतच नाही. त्याचें मरण ह्या सर्पाला जर मारिलेंस, तर माझा पुत्र जिवंत आधींच निश्चित झालेलें हातें, तेव्हां त्या सर्पा-होईल काय? अथवा हा जर जिवंत राहिला, तर कडे त्याचा दोष कांहींच नाही; म्हणून ह्याचा त्यापासून तुला कांहीं उपद्रव आहे काय? तर प्राण घेण्यास तुला आज्ञा देण्याला मी असमर्थ मग ह्या सजीव प्राण्याचा वध करून अपार आहे! अर्जुनका, ब्राह्मणांना मुळीं क्रोधच यमयातनाला कोण बरें पात्र करून घेईल? नसता, ह्यास्तव क्रोधांमुळे त्यांच्या हातून दुःख-

लुब्धक झणाला:—देवि गौतमि, गुणावगु-याला यातना घडणें कसें संभवेळ बरे? म्हणून, पांचें मर्म तुला उत्तम कळतें. आणि कोणाला हे साधो अर्जुनका, तूं ह्या सर्पावर दया कर का दुःख होईना, त्यापासून थोर लोकांचें मन आणि ह्याचा अपराध सहन करून ह्यास कळवळून जातें, हें मला माहीत आहे; परंतु सोडून दे.

तुजें जें हें झणणें आहे, तें, जे कोणी दुःखातीत लुब्धक म्हणाला:—डे डे, गौतमि, ह्याला होऊन स्वस्थ बसले आहेवर त्यांस लागू पडेल, ठार मारणें हेंच ह्या प्रसंगीं उचित होय. झाला

ठार मारल्याने परलोकीं शाश्वत सुखाचा लाभ उडविल्यामुळे शंकराला हविर्भाग मिळाला हे तू घडेल. ह्या कृत्यामुळे स्वतांचे व शिवाय ह्या मनांत आण; आणि देवांनीं हे आचरण शत्रूंचे म्हणजे सर्पांचेही पारलौकिक हित होईल. केले त्यावर लक्ष देऊन नावडताच ह्या सर्पाचा यज्ञ करणारा पुरुष ज्याप्रमाणे यज्ञांत पशूचा वध कर, उगीच शंका घेऊ नको !

वध करून त्याचे व आपले असे दोघांचेही भीष्म सांगतात:—धर्मराजा. ह्याप्रमाणे कल्याण करितो, त्याप्रमाणेच ह्या सर्पाचा वध लुब्धकाने गौतमीला पुनःपुनः आग्रह केला, केल्याने उभयतांचे कल्याण होईल; आणि अशा तरी त्या महाभागेने त्या सर्पाला ठार मारण्या-प्रकारें जो पुरुष हित घडवून आणील, त्याचा चा दृष्ट विचार मनांत आणिला नाही. इकडे, सर्वत्र मोठा लौकिक होईल. ह्यास्तव, ह्या समर्थी मनायुपाशाने आवळून बांधलेला तो सर्प मोठ्या तू ह्या क्षुद्र सर्पाला मारण्याची आज्ञा देऊन आयासाने थोडथोडा श्वासाच्छ्वास मात्र करीत ह्याचे व आपले स्वतांचे असे दोघांचेही पारमा- हेता, तो मोठा भीम करून मनुष्यवाणीने—पण र्थिक हित कर. हलहल बोलें लागला.

गौतमी ह्मणाली:—लुब्धका, शत्रूला पांदा करण्यांत व ठार मारण्यांत काणता अर्थ! अर, हातांत सांपडलेला शत्रु न सोडिल्याने काणते हित होणार आहे ? बाबांर, ह्या आपल्या शत्रू-ला मीं कां क्षमा करूं नये हें कांही मला समजत नाही ! ह्याकरितां, 'तु ह्याला सोड' असेच मी तुला सांगतें !

लुब्धक ह्मणाला:—गौतमि, असें करूं नको. ह्या एकापासून बहुतांना पांदा होण्याचा संभव आहे; ह्यास्तव बहुतांचे रक्षण करण्याकरितां त्वां ह्या एकाला ठार मारावें हें प्रशस्त होय. धर्मवेत्ते पुरुष अपराध्यांचा नाश करितात, ह्या गोष्टीकडे लक्ष पुरीव आणि ह्या पातकी सर्पाला ठार मार.

गौतमी ह्मणाली:—लुब्धका, ह्या सर्पाचा वध केल्याने माझा पुत्र जिवंत होईल असें होय; ह्यासाठीं तूं देखील अपराधी आहेस. कांहीं नाही; बरें, ह्याशिवाय दुसरा तरी अमुक पन्नगा, कुंभ करण्याच्या कामांत देड, चक्र एक लाभ होईल, असेही मला वाटत नाही; इत्यादि साधनें जशीं त्या क्रियेला कारणी झणून, लुब्धका, तूं ह्या प्राण्याला मारूं नको; असतात, तसाच तूंही ह्या बालहत्तेला कारणी सोडून दे.

लुब्धक ह्मणाला:—गौतमि, हें तूं असें तूं कबूलच करीत आहेस, तेव्हां तूं गुन्हेंगार काय झणतेस ? वृत्रासुराला मारल्यामुळे इंद्राला आहेस ह्यांत संदेहच नाही, ह्यासाठीं मी तुझा महान् ऐश्वर्य प्राप्त झालें व यज्ञाचा विध्वंस वध करावा हें सर्वथैव योग्य आहे.

सर्प ह्मणाला:—मुखी अर्जुनका, मीं गौतमी-पुत्राला दंश केला. ह्यांत माझ्याकडे काय दोष ? अर, मी केवळ पराधीन व दुसऱ्याच्या कृपांत वामणागः मला जेव्हां मृत्युने प्रेरणा केली, तेव्हां त्याच्या आज्ञेनुसार मी ह्या बालकाला उसलो ह्यांत मीं अपराध तो काय केला ? हे कर्म मीं जर क्रोधाने किंवा कांहीं स्वायंवेच्छेने केले असतें, तर मात्र ह्याचा दोष मलाकडे आला असता. तेव्हां, लुब्धका, जर ह्यांत कांही पापाचरण घडले असलें, तर त्याचा जबाबदार तो मृत्यु आहे, मी नाही.

लुब्धक ह्मणाला:—सर्पा, यद्यपि तूं हें दृष्ट कृत्य परंप्रेरणेने केले असलेस, तथापि हें कृत्य करण्यास तूं कारणी झालास हें निर्विवाद

सर्प ह्मणाला:—लुब्धका, कुंभाराचीं दंड- आहे तर ती घडवून आणण्यास कांहीं तरी चक्रादिक साधनें स्वतांच्या इच्छेनें वर्तत न- गोष्ट साधक झालेली असलीच पाहिजे. ह्मणून सल्यामुळे तीं जे कांहीं करितात त्यांचे ह्या बालहत्यारूप क्रियेला मी साधक झालों कर्तृत्व जसें त्यांजकडे नसतें, तसें प्र- ही गोष्ट ह्या प्रसंगीं विशेष महत्त्वाची नाही. स्तुत्या बालहत्येचेंही कर्तृत्व माझ्या- पहा लांकुडतोड्या कुऱ्हाडीने वृक्ष तोडितो कडे नाही; आणि हास्तव मी निरपराधी आणि अरण्यांत वाऱ्यानें वृक्षांच्या खांद्या आहेत, वरें, हें मत जर तुला मान्य नसलं, तर एकमेकांवर घांसून अग्नि उत्पन्न होतो व त्यापा- त्यावर माझे असें ह्मणणे आहे कीं, दंडचक्रा- सून ते अरण्य जळून खाक होतें. ह्या उदाहर- दिक साधनें तरी स्वतंत्रपणानें आपआपलीं णांत छेदनक्रियेला लांकुडतोड्या हा कर्ता कार्ये कडे करीत असतात ? त्यांना तरी परंप- आहे, परंतु दाहक्रियेला तसा प्रत्यक्ष कर्ता नाही. रणा किंवा अन्योन्याश्रय नसतो काय ? पहा- कार्याचा संबंध हा नेहमीं साधक गोष्टीशींच असतो; तथापि त्या साधक गोष्टीवर त्या कुंभार, चक्र व दंड हीं कम धडीवण्यास साधक वाऱ्या-वाईट कार्याची जबाबदारी धाळतां येत होतात खरी, पण ती एकमेकांच्या आश्र- नाही. अशा प्रसंगीं ते कार्य घडवून आणण्या- यांनं कार्ये धडीवतात किंवा त्यांपैकीं एककडेच ला मुळ प्रवर्तक कोण हेंच पाहिलें पाहिजे. कार्ये करूं शकतें ? तर मग जीं साधनें ह्मणून प्रस्तुत समयी ह्या बालकाचा प्राण मीं घेतला ह्मणावयाचें, त्यांमध्ये तरी पुनः कार्यकारणवाद असला, तरी अरण्याचा दाह करणाऱ्या अभी- उत्पन्न होतो कीं नाही ? नेहमीं ह्या बालहत्येचा प्रमाणे ह्या कृत्यास मी केवळ साधक झालों दोष माझ्याकडे येत नाही आणि ह्मणून ते असात; ह्मणून ह्या कृत्याचा प्रवर्तक कोण मला सोडून घ्यावेस हेंच उचित होय. प्रस्तुत इत्यादिकांचा विचार करून त्यांत जर माझ्या प्रकरणीं कांहीं दोष धडला आहे असें जर तुला ठिकाणीं विशिष्ट हेतु वेगें दिसून येईल, तर वाटत असलं, तर तो एकाचा नसून अनेकांचा एकच आहे.

लुब्धक ह्मणाला:—सर्पा, ह्या बालहत्ये- मी अपराधी ठरेन. लुब्धका, ह्या कृत्याचा खरा संबंध प्रधान कर्तृत्व माझ्याकडे नाही व अप्र- कारण मीच आहे असें जर तुझे मत असेल, धान कर्तृत्व (कारणत्व) माझ्याकडे येतं कीं तर मी तुला सांगतो कीं, तुझे हें मत चुकीचें काय ह्याजबडलही विवादच आहे, असें तुझे आहे. ह्या बालहत्येचा प्रवर्तक दुसरा असल्या- ह्मणणें ना ? पण ह्या मुलाचा प्राण घेणें हें मुळें त्या दुसऱ्याकडे ह्या कृत्याचा सर्व दोष जातो. कृत्य तर स्पष्टपणें तुझेच आहे ना ? अंर, दुष्ट लुब्धक ह्मणाला:—दुष्टा सर्पा, तूं बाल- आचरण करूनही त्याचा दोष कृत्याकडे हत्यारूप जें हें धार कर्म केलेंस त्याजबडल मी (माझ्याकडे) नाही ह्मणून मी वधाह नव्हे तुझा वध करणार ! अधमा, वधाह असतोही असें पुनः तुझे आढ्यतेचें ह्मणणें आहेच ! तूं पुनःपुनः किती बडबड करितोस ?

हें अगदीं अप्रशस्त होय; प्रस्तुत प्रसंगीं म्यां सर्प ह्मणाला:—लुब्धका, यज्ञांत ऋत्विजन तुझा वधच केला पाहिजे. अग्नीमध्ये हविर्द्रव्यांचा स्वाहाकार करितात तेव्हां

सर्प ह्मणाला:—लुब्धका, कोणत्याही त्या कमीशीं त्यांचा जितका संबंध असतो, क्रियेला कर्ता असो किंवा ब्रह्मसो, ती जर घडली तितकाच ह्या बालहत्येशीं माझा संबंध आहे.

ऋत्विजांप्रमाणे माझाही ह्या प्रसंगीं फलाशीं कारण तसें करण्यास आह्वाला अधिकार संबंध नाही.

भीष्म सांगतात:—धर्मा, मृत्यूने प्रेरित त्वाचा आरोप आला आहे, त्यांतून मीं आ-केलेला तो सर्प ह्याप्रमाणे बोलल्यावर त्या स्थळीं पल्या स्वतांची मुक्तता करून घ्यावी हें मला मृत्यु प्रकट झाला व त्याचे सर्पाशीं भाषण झाले. अवश्य होय; आणि ह्यासाठीं मी आणखी मृत्यु ह्मणाला:—पन्नगा, मला कालाची असेही ह्मणतो कीं, प्रस्तुतच्या कामीं मृत्युकडे-प्रेरणा झाल्यामुळे मीं तुला प्रेरणा केली. ह्या बा-ही कांहीं दोष येणार नाही!

लकाचा विनाशहत् तूं नाहीस व मीही नाही. भीष्म सांगतात:—धर्मा, नंतर सर्प अर्जुन-सर्पा, वारा ज्याप्रमाणे भेधांना इतस्ततः प्रेरित क- काला ह्मणाला, लुब्धका, मृत्यूचे भाषण तूं ऐकि-रितो, त्याप्रमाणे काल हा आपल्या इच्छेनुसार लेंसना? तर मग आतां मला सोड सोड; वावोर, मला सर्वत्र प्रेरित करितो. वावोर, ह्या जगांत प्रा- निरपराध्याला व्यर्थ पाशबंधनाने पीडूं नको. प्यांच्या ठिकाणीं जे कांहीं सात्त्विक, राजस व लुब्धक ह्मणाला:—भुजंगमा, मीं मृत्यूचे तामस विकार दृग्गोचर होतात, ते सर्व काला- भाषण ऐकिले व तुझेही ऐकिले. तूं निर्दोषी त्मकच आहेत; तसेच स्वर्गांत किंवा भूतलावर आहेस असे अजूनही मला वाटत नाही. ह्या जे स्थावरजंगम पदार्थ भरले आहेत, तेही मलाच्या हत्येबद्दल मृत्यु व तूं असे तुझी दोषे-सगळे कालात्मकच आहेत; फार कशाला, हे ही कारण आहां हे अगदी निर्बिवाद होय. सर्व जगत् कालात्मकच आहे. सर्पा, ह्या लोकीं अंग्र! साधुजनांना पीडा करणाऱ्या दुष्ट दुरा-ज्या ज्या प्रवृत्ति, निवृत्ति आणि त्यांच्या विकृति त्या मृत्यूला व त्याप्रमाणेच तुलाही धिक्कार आढळतात, त्या त्या सर्व कालात्मकच होत. असा! हे अधमा, तुला ह्या बालहत्येच्या पापाबद्दल सूर्य, चंद्र, विष्णु, अप, वायु, इंद्र, अग्नि, आ- मी देहांत प्रायश्चित्त देणार!

काश, पृथ्वी, मित्र, पर्जन्य, वसु, अदिति, मृत्यु ह्मणाला:—बा लुब्धका, आम्ही सरिता, सागर आणि सर्व दृश्यादृश्य वस्तु ह्या दोषही परतंत्र व कालाच्या इच्छेनुसार वर्तन सर्वांचा पुनः पुनः निर्माणकर्ता व संहारकर्ताही करणार आहो. कालाकडून जी आज्ञा होईल ती तोच होय. पन्नगा, ह्या मुख्य तत्वांचे मनन आह्वांस पाळिलीच पाहिजे. जर तूं नीट विचार कर, म्हणजे तूं मला दोषी ह्मणणार नाहीस; करशील तर तूं आह्वांस दोषी ह्मणणार नाहीस. आणि मीच निर्दोषी ठरल्यावर मग तुझ्याकडे लुब्धक म्हणाला:—हं मृत्यू व पन्नगा, जर तरी दोष कसा येईल? तुम्ही कालाच्या आज्ञेनुसार वागतां, तर तुम्ही

सर्प ह्मणाला:—मृत्यू, ह्या कृत्याविषयीं तूं जीं कृत्ये करितां त्यांजबद्दल हर्षक्रोध कां उत्पन्न दोषी आहेस कीं नाहीस ह्याविषयीं मी कांहीं- होतात बरे? तुम्ही एखादे सत्कृत्य केल्यास च बोलत नाही. माझे इतकेच म्हणजे आहे जनांत तुमची स्तुति होते व दुष्कृत्य केल्यास कीं, तुझ्या प्रेरणेमुळे मीं ह्या बालकाचा प्राण जन तुम्हांस नावे ठेविताना, हे कसे?

धेतला. ह्या हत्येचा दोष कालाकडे असला. मृत्यु ह्मणाला:—लुब्धका, मी जें कांहीं किंवा तोही ह्या कर्माबद्दल दोषी नसला, तरी करितो तें सर्व कालाच्या प्रेरणेनें करितो हें मी मला त्याशीं कर्तव्य काय आहे? दोषी कोण पूर्वीच सांगितले आहे, तेव्हां मी त्याजबद्दल हें ठरविण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही, स्तुत्य व निंदा नाही ह उघडच होय. ह्यासाठीं,

कालनियुक्त कर्म पार पाडिल्याबद्दल आझांस नाही; तो केवळ आपल्या कर्मांमुळेच मरण दोष लागणें सर्वथा अनुचित आहे. पावला. मीं तरी तसेंच कर्म केलें होतें कीं, त्या-

भीष्म सांगतात:—ह कुंतीपुत्रा, नंतर त्या मुळें माझ्या पुत्राची ही अशी वाट लागवी ! धर्माधर्मविषयक विवादाच्या स्थळीं प्रत्यक्ष काल अर्जुनका, आतां काल व मृत्यु हे गेले तरी प्रकट झाला आणि त्यानें सर्प, मृत्यु व तो चालेल. बाबोर, आतां ह्या सर्पाला सोड !

लुब्धक हांस उद्देशून भाषण केलें.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, नंतर काल,

काल ह्मणाला:—लुब्धका, ह्या बालहृदये-मृत्यु व सर्प हे जिकडल्या तिकडे गेले; लुब्धक चा दोष माझ्याकडे किंवा ह्या मृत्युकडे अथवा अर्जुनकाला समाधान वाटलें; आणि गौत- ह्या पत्न्याकडेही नाही; कारण ह्या कर्मांचे मीची शांतता दुणावली ! ह्यास्तव, राजा, ह्या प्रयोजक आह्मी नाही. अर्जुनका, ह्या बालकानें गोष्टीचें मनन करून चित्त स्थिर कर; उगीच जें कर्म केलें तेंच आझांस प्रयोजक झालें. अरे, खंद करीत वसूं नको. बाबोर, प्राण्यांना स्वर्ग- ह्या बालकाचा विनाशहतु हा स्वतांच होय. नरकादिक निरनिराळें लोक प्राप्त होतात ह्या- हा आपल्या कर्मांचेच मरण पावला ! सर्व प्राणी चें कारण त्या सर्वांचीं बरीं-वाईट कर्म हेंच स्वकर्मानुसार बरीं-वाईट कळें भांगितात ! लुब्ध- होय ! धर्मा, जें हें घोर कर्म घडून आलें तें का, प्राण्याचें कर्म हेंच त्याचें पुत्राप्रमाणें तारण करणारा तूं नव्हेस व दुर्योधनही नव्हे ! काला- करितें आणि कर्मानुसारच तो पापपुण्याची च्या मनांत राजे लोकांचा संहार उडविण्या- संवद्ध होता. अरे, आपण जसे एकमेकांना चा असल्यामुळें त्यानेच हें कर्म केलें आहे, प्रेरितो तशींच प्राण्यांचीं कर्मे त्यांस येथें प्रेरि- समजलास !

तात. ज्याप्रमाणें मुक्तिकेच्या मोळ्यापासून वेश्यापायन सांगतात:—राजा जनमेजया, कुलाल हा वांटल तें पात्र तयार करितो, त्या- ह्याप्रमाणें भीष्मानें सांगितलेली कथा श्रवण प्रमाणेंच मनुष्याच्या कर्मापासून त्यास तद्- करून युधिष्ठिराचें मन शांत झालें; आणि नंतर नुसार स्थिति प्राप्त होतः आणि प्रकाश व छाया त्या धर्मेच्या महातेजस्वी कुंतीपुत्रानें पुनः ह्यांचा जसा निरंतर नित्य संबंध असतो, तसाच असें विचारिलें.

कर्म व कर्ता ह्यांचा तत्तन्मिथ्यत्यनुरूप नित्य संबंध असतो. ह्याप्रमाणें प्रसृत कृत्याविषयीं मी, मृत्यु, सर्प, तें अथवा ही वृद्ध ब्राह्मणा ह्यांपैकी कोणीही कारण नाही. ह्या कृत्याला कारण हा बालकच आहे.

अध्याय दुसरा.

—:—

गृहस्थाश्रमांतील प्रधान कर्तव्य.

युधिष्ठिरानें विचारलें:—पितामह, आपण

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, कालाचें हें महाबुद्धिवंत व सर्व शास्त्रांत निष्णात असून भाषण श्रवण करून गौतमी ब्राह्मणाची खात्री प्राप्त जनांमध्ये अग्रगण्य आहां. आतां जें शाली कीं, सर्व प्राणी आपापल्या कर्मानुरूप हें महत् आख्यान आपण निवेदन केलें तें ह्या प्रपंचांत वर्तत असतात. नंतर ती लुब्धकाला मीं ऐकिलें; तरी पण, ज्यांत धर्माचें तत्त्व उत्तम असें बोलली.

प्रकारें विशद केलेलें असलेलें असें आणखी एकादें

गौतमी ह्मणाला:—बा लुब्धका, माझ्या आख्यान आपण फिरून कथन करावें, अशी पुत्राला काळानें, सर्पानें किंवा मृत्युने वाधिले मी प्रार्थना करितों. हे राजन्, धर्माचरण करून

मृत्यूला जिंकावयाचें असल्यास गृहस्थाश्रमी समरांगणांतून कधीही पराङ्मुख होत नसे. मानवानें क्रसें वर्तन करावें हें सर्व तात्त्विक त्याच्या राष्ट्रांत अमरराज इंद्र हा नित्य सुवृष्टि दृष्टीनें निरूपण करा. करीत असे. सर्वत्र धन, धान्य, पशु, नानाविध

भीष्म सांगतातः—ना युधिष्ठिरा, तूं जें रत्नें इत्यादिकांचा भरपूर संग्रह असून सर्व नगरें कांहीं विचारीत आहेस, त्याचा यथार्थ खुलासा व देश धनादिकांनीं सुसंपन्न होते. तेथें कृपण, होण्याकारितां जो हा पुरातन इतिहास सांगत दरिद्री किंवा दुःखण्याबाहण्यानें त्रस्त झालेला असा असतात, तो तूं आतां श्रवण कर. कशा प्रकार- कोणीही मनुष्य नव्हता. दुर्योधन राजा मोठा च्या वागणुकीनें मनुष्य मृत्यूला जिंकितो हें बुद्धिमान, मधुर भाषण करणारा, निर्मत्सरी ह्यापासून तुला कळेल. राजा, तो इतिहास व जितेंद्रिय होता. त्या धर्मात्म्याच्या अंगीं असा—

उत्कृष्ट शौर्य वसत असून त्याचें मन अत्यंत

प्रजापति मनुला इश्वाकु नामक पुत्र होता. कोमल होतें. तो आत्मश्लाघा कधीही करीत तो इश्वाकु राजा सूर्यासारखा देदीप्यमान नसे. तो यज्ञयाग पृथक् करीत असे. तो मोठा असून त्याला शंभर पुत्र होते. त्या शंभर पुत्रां- इंद्रियनिग्रही, अतिशय चतुर व ब्राह्मणांचा पैकीं दहावा पुत्र दशाश्व हा मोठा धर्मात्मा व मोठा भक्त होता. कोणातेंही कार्य करण्याचें सत्यपराक्रमी असून माहिष्मतीचा राजा झाला. त्यानें एकदा वचन दिलें ह्यणजे तें केल्यावांचून ह्या दशाश्व राजाचा पुत्र अत्यंत धार्मिक तो रहात नसे. तो कोणाचा केव्हांही अपमान असून त्याचें अंतःकरण सत्य, तप व दान ह्यांत करीत नसे. तो मोठा दाता होता आणि त्यास नित्य निमग्न अस. हा राजा भूतलावर मदिराश्व वेद व वेदांगे उत्कृष्ट अवगत होती.

ह्या नांवाने प्रख्यात होता आणि तो निरंतर राजा धर्मा, अशा त्या लोकोत्तर भूपतीला वेदविद्या व धनुर्विद्या ह्यांच्या व्यासंग करीत असे. अवलोकन करून पवित्र देवनदी नर्मदा ही सह- ह्या मदिराश्व्याच्या पुत्राचें नांव युतिमान् जीच मोहित झाली. नंतर त्या कल्याणकारक व असें होतें. तो मोठा भागवान्, तेजस्वी, धैर्य- शीतल उदक धारण करणाऱ्या सरित्तेच्या ठिकाणीं वान् व बलिष्ठ असा होता. त्या राजाचा पुत्र त्या दुर्योधन राजापासून एक कमलाक्षी सुवीर हा अत्यंत धर्मशील असून सर्व लोकांत कन्या जन्मास आली. तिचें नांव सुदर्शना असें प्रसिद्ध होता. त्या धर्मात्म्यापाशीं सर्व प्रकारची असून तिचें रूप खरोखरीच हृदयंगम अस- संपत्ति समृद्ध असल्यामुळे जणू काय तो दुसरा ल्यामुळे तें नांव तिला अतिशय शोभत होतें. अमराधिपति इंद्रच होता ! त्या सुवीर नामक युधिष्ठिरा, तशा प्रकारचें अद्वितीय रूप व वर्ण राजाचा पुत्र सुदुर्जय हा सर्व शस्त्रधरांमध्ये असणारी स्त्री ह्यापूर्वी कोणीही झाली नव्हती. प्रमुख असून रणांगणांत कधीही जिंकिला पण तें अपूर्व लावण्य पाहून प्रत्यक्ष अग्नीच्या जात नसे. त्या देवेंद्रतुल्य देह धारण करणा- मनांत त्या सुदर्शनेला वरण्याविषयी इच्छा त्या सुदुर्जय राजाच्या पुत्राचें नांव दुर्योधन उत्पन्न झाली; आणि त्यानें ब्राह्मणाचें रूप असें होतें. त्या महान् राजर्षीच्या ठिकाणीं घेऊन दुर्योधन राजापाशीं सुदर्शनेविषयी मागणी अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान् तेज असून इंद्राप्रमाणें केली. परंतु, माझ्यापाशी मागणी करणारा थोर पराक्रम वास करीत होता. हा राजा हा परुष भिन्न वर्णाचा व दरिद्री आहे असें रणभूमीवर युद्धास उभा राहिला असतां मनांत आणून दुर्योधन राजानें त्या ब्राह्मणाचें

ह्मणणे नाकारिलें. राजा, नंतर त्या दुर्योधन पाहिलीही आहे. राजा, नंतर दुर्योधनानें सुव-
राजानें यज्ञास आरंभ केला असतां त्यांतून शनिला वस्त्रभरणानीं अलंकृत करून ती महा-
अग्नि नष्ट झाला. तेव्हां तें पाहून राजास फार त्या अग्नीला अर्पण केली; आणि होमकुंडांत
दुःख झालें व तो ब्राह्मणांस ह्मणाला, “ द्विजश्रेष्ठ- अर्पण केलेल्या घृतधारेप्रमाणें अग्नीनेंही त्या सुंवर
हो, मीं किंवा तुम्हीं असें कोणतें दुष्कर्म केले- राजकन्येचा स्वीकार केला व मग त्या उभयतां
असेल बरे, कीं त्यामुळे-दृष्ट पुरुषांवर केले- वधूवरांचा वैदिक विधीप्रमाणें विवाहसंस्कार
त्या उपकारांप्रमाणें-हा अग्नि अस्तंगत झाला ! घडून आला. पुढें सुदर्शनेचें तें अपूर्व लावण्य,
अहो, आपल्या हातून स्वचीत कांहीं तरी घोर शील, कुल, काया व कांति हीं अवलोकन
कृत्य झालें असलें पाहिजे आणि त्यामुळेच हा करून अग्नि तिजवर विलक्षण प्रेम करूं लागला;
अग्नि नाश पावला ! तेव्हां आतां हें घोर कृत्य आणि तिच्या ठायीं गर्भस्थापना करावी-
तुमचेकडून घडलें किंवा माझ्याकडून घडलें असें त्यानें मनांत आणिलें. राजा, नंतर अग्नी-
ह्माचा पूर्ण शोध करा ! ” पासून त्या सुदर्शनेच्या ठिकाणीं अत्यंत सुंवर

धर्मराजा, नंतर दुर्योधन राजाचें तें भाषण असा पुत्र झाला व त्यास सुदर्शन हेंच नांव
श्रवण करून सर्व विप्र वाणीचा निरोध करून देवण्यांत आले. सुदर्शन हा पूर्णचंद्राप्रमाणें
मुकाट्यानें वसले आणि चित्तवृत्ति एकाग्र करून तेजःपुंज असून त्यानें बालपणांतच सर्व सनातन
अग्नीला शरण गेले. तेव्हां भगवान् हव्यवाहन व श्रेष्ठ अशा ब्रह्मविद्येचा अभ्यास केला.
अग्नीनें आपलें देदीप्यमान स्वरूप पुनः धारण युधिष्ठिरा, ओधवान नांवाचा कोणीएक
केले व तो शरत्कालीन सूर्याप्रमाणें फिरून झळा- राजा होता. नृग हा त्याचा नातू होय. त्या
ळें लागला ! त्यासमयीं महात्मा अग्नि त्या ब्राह्म- ओधवान राजाला ओधवती नांवाची एक
णश्रेष्ठाना ह्मणाला, विप्रहो, मी दुर्योधनाची कन्या कन्या व ओधवती नांवाचा एक पुत्र होता. ओध-
स्वतः पाणिग्रहण करण्याकरितां मागत आहे. ' वान् राजानें आपण होऊन आपली कन्या
युधिष्ठिरा. तेव्हां ते सर्व ब्राह्मण विस्मित झाले ओधवती ही त्या सुदर्शनाला दिली व त्या वधू-
व प्रातःकाली त्यांनीं अग्नीचें तें ह्मणणे दुर्योधन वरांचा यथाविधि विवाह होऊन तो ब्रह्मविद्या-
राजाला विदित केले. त्या वेळीं तें ब्राह्मणांचें पारंगत सुदर्शन आणि दिव्य रूप धारण कर-
भाषण श्रवण करून त्या बुद्धिमान् राजाला णारी ओधवती ही उत्तम रीतीनें नांदूं लागली.
मोठा आनंद झाला व ' बरे आहे ' असें सुदर्शनानें त्या ओधवतीसहवर्तमान कुरुक्षेत्रांत
ह्मणून त्यानें अग्नीच्या ह्मणण्यास संमति दिली. वास्तव्य करून गृहस्थाश्रम चालविला; आणि
पण त्यानें त्या समयीं आपल्या कन्येचें शुल्क त्या परमप्रतापी बुद्धिमान् सुदर्शनानें अशी
ह्मणून त्या भगवान् विभावसु अग्नीपाशीं अशी प्रतिज्ञा केली कीं, मी गृहस्थाश्रमानें वागूनच
प्रार्थना केली कीं, ' हे चित्रमानो, तूझें येथें मृत्यूला जिंकून. राजा, तो अग्निपुत्र सुदर्शन
सदासर्वकाल साजिन्ध्य असलें पाहिजे. ' तेव्हां त्या समयीं ओधवतीला ह्मणाला कीं, “ अति-
भगवान् अग्नीनें दुर्योधन राजाचें तें ह्मणणे थीला प्रतिकूल असें वर्तन तूं कधींही करूं नको.
मान्य केले. त्या वेळेपासून माहिष्मती नगरीमध्ये ज्या ज्या गोष्टीनें नित्य अतिथीचा संतोष
अद्यापि अग्नीचें सतत वास्तव्य आहे व हीं होईल ती ती गोष्ट तूं कर. फार काय, तसें
गोष्ट दिग्विजयार्थ गेलेल्या सहंदवानें त्या वेळीं करितें असतां तुला स्वतःचें शरीरही त्यास

अर्पण करण्याचा प्रसंग आला तरी मागेपुढे तर तू आत्मदानाने माझे मनोरथ पूर्ण करा-
पाहू नको. सुंदरी, रात्रंदिवस माझ्या मनांत वेस. ” राजा, ब्राह्मणांचे भाषण श्रवण करून,
हा मुख्य नियम घोळत आहे. प्रिये, गृहस्थांना अन्य गोष्टीकडे त्यांचे चित वेधण्याकरितां
अतिथीहून दुसरे कांहींएक अधिक नाही. सुंदरी, राजकन्येने त्यास दुसरे नानाविध पदार्थ स्वीका-
माझ्या वचनावर जर तुझा भरवसा असेल, तर रण्याविषयी प्रार्थिले; पण त्याने त्या सर्वांकडे
तू माझे हें सांगणें निरंतर लक्षपूर्वक ध्यानांत दुर्लक्ष करून, तुझ्या शरीराव्यतिरिक्त दुसऱ्या
धर. हे अनघे, मी तुझ्यासंनिध असों किंवा कशाचीही मला अपेक्षा नाही, असं तिला स्पष्ट
कोठें दूर गेलेला असों, तू जर माझे वचन सांगितलें. तेव्हां, राजा, भर्त्यांनीं जें सांगून
प्रमाण मानीत असतील तर अतिथीचा ह्मणून ठेविलें होतें त्याचें तिला अथपासून इतीपर्यंत
कधीही अवमान करूं नकोस. ” राजा धर्मा, स्मरण झालें; आणि तिने लज्जायमान होऊन
तेव्हां ओघवतीनें मस्तकाशीं हात जोडून त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाच्या ह्मणण्यास ‘ बरे ’
भर्त्याला ह्मटलें, “ स्वामिन्, आपण जी आज्ञा ह्मणून अनुमोदन दिलें. राजा युधिष्ठिरा, नंतर
कराल तदनुरूप वागण्यास मी सिद्ध आहे. ” त्या ब्राह्मणाला मोठा आनंद झाला;

युधिष्ठिरा, सुदर्शनाची प्रतिज्ञा श्रवण करून आणि तो ब्राह्मण व सांगोपांग रीतीनें
त्याला जिंकण्याच्या उद्देशाने घरांत मृत्यु हा गृहस्थाश्रम पार पाडण्याची इच्छा करणाऱ्या
सदासर्वकाळ त्याच्या पाठीमागून त्याचें रंध्र भर्त्याचे वचनांचें स्मरण करणारी ती राज-
शोधीत फिरूं लागला. एके वेळीं तो अग्निपुत्र कन्या हीं एकांतस्थलीं प्रविष्ट झालीं.

सुदर्शन समिधा आणण्यासाठीं बाहेर गेला. नंतर कांहीं वेळाने पावकपुत्र सुदर्शन हा
असतां भगवान् मृत्यूनें ब्राह्मणांचें रूप धारण समिधा घेऊन परत आला. त्या वेळीं, मित्र
केलें; आणि सुदर्शन बाहेर गेला आहे जसा नित्य समीप असतो तसा उग्र हेतु धारण
अशी ती संधि साधून तो ओघ- करणारा मृत्यु हा त्याच्या समीप होताच. राजा,
वतीला ह्मणाला, “ सुंदरी, गृहस्थाश्रमाला तो अग्निपुत्र आश्रमास प्राप्त झाल्यावर आघवतीस
विहित असा जो धर्म तो जर तुला प्रमाण हांक मारून ‘ तूं कोठें गेली आहेस बरे? ’ असं
असेल, तर माझे तुला इतकेंच सांगणें आहे तिला ह्मणाला. तेव्हां सुदर्शनाला आघवतीनें
की, त्वां आज माझे आतिथ्य करावें. ” कांहींच उत्तर दिलें नाही; कारण ती पतिव्रता
धर्मराजा, विप्रभूचें - तें - भाषण ऐकून साध्वी त्या समयी त्या आतिथ्य ग्रहण करणाऱ्या
त्या भाग्यशाली राजकन्येनें वेदोक्त विधीनें ब्राह्मणाच्या मुजपाशांत बद्ध होती; आणि
त्याचें स्वागत केलें; आणि त्यास आसनपाद्या- त्यामुळे आपलें पातिव्रत्य भ्रष्ट झालें असं सम-
दिक अर्पण करून प्रार्थिलें की, ‘ विप्रश्रेष्ठ, जून ती भर्त्याला उत्तर देण्यास लज्जित झाली
आपली काय इच्छा आहे? ’ अर्पणास म्यां काय होती ! राजा, सुदर्शनाला तिनें कांहीं जबाब
यावें ? ’ तेव्हां तो ब्राह्मण त्या राजकन्येला दिला नाही आणि ती स्तब्ध राहिली, तेव्हां
ह्मणाला, “ सुदर्शने. तू मला आपली देह सुदर्शनाने पुनः ह्मटलें, ‘ अरे, माझी प्रियतमा
अर्पण करावास अशी माझी इच्छा आहे; साध्वी कोठें गेली ? अरे, हा चौकशीपक्षां
ह्यासाठीं तूं निःशंकपणें तसें कर. गृहस्थाश्रमाला अधिक महत्त्वाचें असं मला दुसरें काय आहे ?
विहित अशा धर्मावर जर तुझी श्रद्धा असेल, अहाहा, तिचें केवढें पातिव्रत्य ! केवढें सत्य-





Salabadi
२१

हे अनघा, मी स्वतः धर्म (मृत्यु) आहे तुझें कल्याण असो. (पृष्ठ ११).

शीलत्व ! आणि नेहमीं किती मनाचा सरळपणा ! इतर जें कांहीं मजपाशीं असेल तें 'सर्व' मी ह्यापूर्वीं मी आश्रमास प्राप्त होतांच तिनें स्मित अतिथीला देण्याची प्रतिज्ञाच केलेली आहे, हें करीत मजपुढें येऊन माझ्याशीं प्रेमानें बोलावें सर्वांस आधींच विदित आहे. मी जें कांहीं हें आणि आज मुळीं उत्तरच देऊं नये, तेव्हां बोलत आहे त्यांत यत्किंचित्ही सदेह नाही. आहे तरी काय ?' राजा धर्मा, सुदर्शनानें असे विप्रा, मी ह्या प्रतिज्ञेच्या प्रतिपालनानेंच आत्म-उद्गार काढिले तेव्हां तो अतिथि ब्राह्मण उठ- प्राप्ति (सायुज्य) जोडीन. मला ह्या कामीं जात होताच. सुदर्शनाचें भाषण श्रवण करून अन्य उपायांची अपेक्षा नाही. द्विजवरा, अप, त्या अतिथीनें उत्तर दिलें कीं, "हे अभिपुत्रा, हा तेज, वायु, आकाश व पृथ्वी हीं पंचभूतें, मी ब्राह्मण तुझ्या आश्रमांत अतिथि ह्मणून त्याप्रमाणेंच बुद्धि, आत्मा, मन, काल, विशा आलों आहे, असें ध्यानांत आण. तुझ्या ह्या व दशेंद्रियें हीं सर्व देहधारी प्राण्यांच्या देहांत भार्येनें नानाविध पदार्थ अर्पण करून आतिथ्य नित्य संस्थित आहेत; ह्यास्तव, हे धार्मिकश्रेष्ठा, स्वीकारण्याविषयीं माझी प्रार्थना केल्याप्रमाणें हीं सर्व त्या प्राण्यांचें बरें-वाईट आचरण मीं हिचें आतिथ्य ग्रहण केलें. प्रस्तुत समयीं सदोदीत अवलोकन करीत असतात. ज्या अर्शीं ही सुंदरी ह्या मैथुनविधीनें माझा आदरसत्कार माझे हे खरे विचार मी आज आपल्या वाणीनें करीत आहे ! तेव्हां आतां जें कांहीं तुला प्रकट करीत आहे, त्या अर्शीं माझ्या सत्या-उचित वाटेला तें तूं कर !"

चरणावर लक्ष देऊन देवांनीं माझें तारण किंवा हे पांडुपुत्रा, सुदर्शनाच्या पाठीमागे लोह- मारण करावें ! जो प्रसंग येईल त्यास मी सर्वथा दंड घेऊन मृत्यु हा उभा होताच. आतां ह्या राजी आहे !"

सुदर्शनाची प्रतिज्ञा भग्न होईल व मी ह्या दंडानें हे भारता, सुदर्शनाच्या मुखावाटे हे उद्गार त्याचा वध करीन असे विचार त्याच्या मनांत निघतांच चोहोंकडे दशदिशांच्या ठिकाणीं एकसारखे घोळत होते; परंतु चमत्कार हा कीं, पुनः पुनः 'हेंच खरें ! हेंच खरें !' असा नाद त्या ब्राह्मण अतिथीचें भाषण श्रवण करून सुरू झाला. इतक्यांत तो ब्राह्मणही उठजातून सुदर्शनाचें मन, वाणी, दृष्टि किंवा कर्म ह्यांत बाहेर पडला; आणि वायूप्रमाणें आपल्या यत्किंचित्ही बदल पडला नाही. त्याच्या शरीरानें अंतरीक्ष व भूतल हीं व्याप्त करून चित्तास क्रोध अथवा मत्सर लवमात्र न पुढें झाला व अनुशासनपर वाणीनें तिन्ही शिवतां उलट तो हसून ह्मणाला, "बा विप्रवर्या, लोक दुमकुमुन टाकीत त्या धर्मतत्त्व जाण-तूं खुशाल सुरतकीडा कर ! मला तुझें कृत्य णान्या अभिपुत्राला प्रथम नांवाचें हांक पाहून मोठें प्रेम वाटत आहे ! ब्राह्मणा, आपल्या मारून नंतर म्हणाला, "हे अनचा, मी स्वतः घरीं प्राप्त झालेल्या अतिथीचें पूजन करावें हा धर्म (मृत्यु) आहे. तुझें कल्याण असो, तुझ्या गृहस्थाचा प्रमुख धर्म होय. प्राज्ञ पुरुषांनीं असे ठिकाणीं कितपत सत्य वसत आहे हें पाह-स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, ज्या गृहस्थाश्रमी मनुष्या-ण्याकारितां मी येथें प्राप्त झालों. तुझ्या कडून अतिथिपूजा योग्य प्रकारें घडते तो सत्याची कसोटी पाहून माझें मन तुझ्याविषयीं आपला आश्रमधर्म सांग संपादितो; गृहस्थाला अतिशय प्रसन्न झाले आहे. बाबारे, तुझ्या ह्याहून अधिक असें दुसरें कांहीं एक नाही. बा मागून रंभ शोधण्यासाठीं नित्य फिरत असलेल्या विप्रश्रेष्ठा, माझे प्राण, माझी पुत्नी, माझें धन किंवा ह्या मृत्यूला तूं मोठ्या धैर्यानें जिंकून टाकिलेंस.

नाही; आणि हा विश्वामित्र ह्याच देहांत ब्राह्मणत्व पावला हें कसे झाले ?

अध्याय चौथा.

—:०:—

विश्वामित्रोपाख्यान.

भीष्म सांगतात:—वत्सा युधिष्ठिरा, पूर्वी विश्वामित्र हा ब्राह्मण कसा झाला, तशीच त्यास ब्रह्मर्षि ही पदवी कशी मिळाली, हें मी तुला आतां यथार्थ रीतीनें निरूपण करून सांगतो; श्रवण कर.

हे भरतश्रेष्ठा, भरताच्या वंशांत अजमीढ नामक एक भूपति महाधर्मनिष्ठ व यज्ञ करणारा होऊन गेला. त्याचा पुत्र महान् जन्तु राजा. गंगा नदी ही त्या महात्म्या जन्तु राजाची दुहिता. जन्तु राजाच्या पुत्राचें नांव सिंधुद्वीप असें होतें. हा सिंधुद्वीप राजा महाभाग्यवान् व आपल्या पित्यासारखाच गृणशाली होता. सिंधुद्वीपापासून बलाकाश्व नांवाचा महाबल राजर्षि जन्मास आला. त्याचा पुत्र वल्लभ. तो साक्षात् दुसरा धर्मच होता. कुशिक हा त्याचा तनय. ह्या कुशिकाच्या ठिकाणीं देवेंद्रासारखें लोकोत्तर तेज वसत होतें. श्रीमान् जो गाधि राजा तो त्या कुशिकाचा पुत्र. त्यास पुत्र नसल्यामुळे पुत्रप्राप्ती-

१ पूर्वी सगराच्या उद्धाराकरितां भगीरथानें गंगेस आणिले असतां तिनें मार्गांत यज्ञयाग करीत असलेल्या जन्तु राजाचा यज्ञमंडप बुडविला. तेव्हां जन्तुस क्राोध येऊन त्यानें गंगेचें सर्व जल प्राशन करून टाकिलें ! हें पाहून देव, गंधर्व व ऋषि हे विस्मित झाले; आणि 'कन्या' या नात्यानें गंगेचा स्वीकार करण्याविषयी त्यांनीं त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां संतुष्ट होऊन जन्तुनें कर्णातून गंगेला सोडून दिलें. यामुळेच गंगेला जन्तुसुता व जान्हवी ह्याणू लागले. (वाल्मीकि-रामायण, बालकांड, सर्ग ४३.)

साठीं सोमयाग करण्याच्या हेतूनें तो वनांत जाऊन राहिला. तेथें असतांना त्यास एक कन्या झाली, तिचें नांव सत्यवती असें असून ती सौंदर्यानें ह्या भूतलावर अद्वितीय होती. भृगुकुलोत्पन्न च्यवन ऋषीचा वंशज जो श्रीमान् महाविख्यात व महातपःशाली ऋचीक त्यानें गाधि राजापाशीं सत्यवतीविषयी मागणें केलें; पण महात्मा ऋचीक हा दुरिद्री आहे असें मनांत आणून शत्रुसंहारक गाधि राजानें त्याचें मागणें नाकबल केलें; परंतु ऋचीक हा माधारा जाऊं लागला असतां त्या राजश्रेष्ठ गाधीनें त्यास सांगितलें कीं, 'ऋचीका, तूं मला ह्या मुलीचें शुल्क दे क्षणजे मी तुला ही देईन.'

ऋचीक क्षणाला:—राजेन्द्रा, मीं तुला ह्या तुझ्या कन्येचें काय शुल्क द्यावें हें स्पष्ट सांग: मागपुढें पाहूं नको.

गाधि क्षणाला:—मार्गवा, चंद्रकिरणांसारखें ज्याचें तेज व वायुसारखा ज्यांचा वेग असें एक सहस्र श्यामकर्ण अश्व मला दे.

भीष्म सांगतात:—नंतर तो भृगुकुलावतंस महासमर्थ च्यवनवंशज ऋचीक हा जलाधिपति अदितिपुत्र वरुण देव त्यास क्षणाला, 'हे देवाधिदेवा, चंद्रकिरणांप्रमाणें तेजःपुंज व वायुप्रमाणें वेगवान् असें एक सहस्र श्यामकर्ण अश्व मी तुजपाशीं मागत आहे.' तेव्हां 'ठीक आहे' असें वरुणानें त्या ऋचीकाला उत्तर दिलें; व 'जे जे अश्व तुला हवें असतील ते ते ह्या जलांतून निघतील' असें झटलें. मग ऋचीकानें ध्यान करितांच चंद्राप्रमाणें दीप्तिमान् व अतिशय वेगशाली असें सहस्र श्यामकर्ण त्या गंगाजलांतून वर आले ! ह्यामुळेच, राजा, कान्यकुब्ज देशाच्या समीप गंगेचें जें सुंदर तीर आहे त्यास अद्यापि अश्वतीर्थ असें क्षणतात. असो; नंतर ते सहस्र शुभ अश्व त्या महातपस्वी

ऋचीकानें मोठ्या आनंदानें गाधिराजाच्या येऊन तुमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील.” राजा, कन्येचें देज देण्याकरितां त्याकडे नेले नंतर सत्यवतीला मोठा आनंद होऊन ती पुनः असतां ते पाहून गाधिराजा फार आश्चर्यचकित मातेकडे गेली, व ऋचीकानें जें कांहीं झटलें झालाः आणि शापाच्या भयानें त्यानें आपली होतें तें सर्व निवेदन करून त्या चरुद्रयाविषयीही कन्या सत्यवती वस्त्राभरणांनीं मंडित करून सर्व हकीकत सांगितली. धर्मराजा, तेव्हां सत्य-ऋचीकाच्या म्वाधीन केली. नंतर त्या ब्रह्मर्षि-वतीची माता सत्यवतीला झणाली, “कन्ये, श्रेष्ठानें सत्यवतीचें यथाविधि पाणिग्रहण केलें तुझ्यापेक्षां माझे नातें वरिष्ठ असल्यामुळें मी आणि तिलाही आपणाला ऋचीक हा पति सांगतें तसें तूं कर. तुझ्या भर्त्यानें जो चरुखंड मिळाल्याबद्दल मोठा आनंद झाला. राजा, सत्य-मंत्रपूत करून तुला दिला आहे तो तूं मला दे वतीचें वतन पाहून ऋचीकाला माझे समाधान आणि जो मला दिला आहे तो तूं घे. कल्याणि, वाटलें; आणि ‘आतां मी तुझ्या ठिकाणीं पुत्रो-मी तुझी माता असल्यामुळें त्वां माझ्या शब्दा-त्पत्ति करीन’ असा वर देऊन त्यानें त्या सुंद-वर विश्वास ठेवावा हें उचितच होय. जर तूं रीला सुप्रसन्न केलें. राजश्रेष्ठा, मग तें सर्ववृत्त असें करण्यास राजी असशील तर आपण सत्यवतीनें आपल्या मातेस निवेदन केलें; आणि आणखी असेंही करूं कीं, तूं ज्या वृक्षाला ती लाजून किंचित खालीं मान करून उभी आलिंगन द्यावयाचें त्या वृक्षाला मी राहिली असतां तिची माता तिला झणाली, आलिंगन देईन, व ज्याला मीं आलिंगन ‘मुली, तुझ्या पतीनें माझ्यावरही अनुग्रह द्यावयाचें त्याला तूं दे. शुद्धे, सर्वांची करावा आणि मलाही पत्रप्राप्ति करून द्यावी; अशी इच्छा असते कीं, आपल्याला उत्कृष्ट कारण तो महातपस्वी तसें करण्यास समर्थ व निर्मल अपत्य व्हावें; ह्यासाठीं भगवान् आहे. राजा, नंतर सत्यवतीनें त्वरित जाऊन ऋचीकानेही तेंच मनांत आणून जें कांहीं केलें तो सर्व वृत्तांत भर्त्याला निवेदन केला आणि असल तें अशा रीतीनें व्यक्त होईल. झणून, आपल्या मातेची इच्छा त्यास कळविली. तेव्हां सुंदरी, माझे मन तुझ्या चरुखंडावर व वृक्षावर ऋचीक सत्यवतीला झणाला, “तुझ्या मातेला जात आहे. ह्याजकरितां आपल्याला उत्कृष्ट माझ्या अनुग्रहानें लवकरच गुणवान् पुत्र होईल; प्राता कसा मिळेल ह्याचा तूं विचार कर आणि तूं जी ही मला विनंती केली आहेस ती व्यर्थ माझ्या झणण्यास रुकार दे.”

हाणार नाही. त्याप्रमाणेंच मी तुला आणखी राजा युधिष्ठिरा, नंतर तसें करण्यास सत्य-असेंही सांगतां कीं, तुला देखील गुणांनीं शोभ-वती कबूल झाली व त्या उभयतांनीं आपआ-णारा महान् पुत्र होईल आणि तो भाग्यशाली पत्न्या चरुखंडाचा बदल करून तदनुरूप वृक्षा-पुरुष आमच्या वंशास धन्य करील. प्रिय, हें लिंगनांतही बदल केला; आणि मग त्या उभय-माझे भाषण अगदीं खरें होईल हें तूं पकें लक्षांत तांनाही गर्भप्राप्ति झाली. पुढें, राजा, आपली त्व. हे कल्याणि, ऋतुस्नात असतां तुझ्या पत्नी गरोदर आहे असें जव्हां त्या महान् मातेनें अश्वत्थ वृक्षास व तूं उदंबरास आलिंगन ऋचीनें अवलोकन केलें, तेव्हां खिन्न मुद्रेनें तो द्यावें, आणि मी हे दोन चरुखंड मंत्रांनीं शुद्ध भृगुश्रेष्ठ ऋचीक सत्यवतीला झणाला, “कल्याणि, करून देतां ते तुझीं दोघींनीं सेवन करावें, चरुखंड सेवन करण्यांत व वृक्षाला आलिंगन झणजे मीं आतां सांगितल्याप्रमाणें सर्व घडून देण्यांत खचीत तूं बदल केलास. यांत संदेह

नाहीं. कारण, सर्व विश्वास व्यापून टाकणारे महातपस्वी विश्वामित्र क्षत्रिय असतांही ब्राह्म-
 जें ब्रह्म, त्याची मीं तुझ्या चरुखंडावर स्थापना पणत्वास पावला आणि त्यानें ब्रह्मकुलाची
 केली असून, सर्वे क्षात्रतेजाची योजना स्थापना केली. राजा, त्याचे पुत्र मोठे महात्मे
 त्या दुसऱ्या खंडावर केली होती; आणि ह्यामुळे असून ब्रह्मवंशाला वाढविणारे झाले. ते सर्व
 त्रैलोक्यांत विख्यात अशा गुणांनीं संपन्न असा तपश्चर्या करणारे, ब्रह्मवेत्ते व मोक्षप्रवर्तक
 तुला ब्राह्मण पुत्र व्हावा व तुझ्या मातेच्या असे होऊन गेले. भगवान् मधुच्छंद, वीर्य-
 उदरी अद्वितीय प्रतापी असा क्षत्रिय जन्मास शाली देवरात (शुनःशेप) अक्षीण, शंकुत,
 यावा असें मीं योजिलें होतें. परंतु ज्या अर्थी बभ्रू, कालपथ, विख्यात याज्ञवल्क्य, महाव्रत
 तुझीं दोघींनीं आपआपल्या चरुखंडाचा विनिमय स्थूण, उलूक, यमदूत, संधवायन ऋषि, भग-
 केला, त्या अर्थी आतां तुझ्या मातेला श्रेष्ठ असा वान् वल्गुजंघ, महर्षि गालव, वज्र ऋषि,
 ब्राह्मण पुत्र होईल व उग्र कर्मे करणाऱ्या प्रख्यात सालंकायन, लीलादत्त, नारद, कूर्वा-
 क्षत्रियाला तूं प्रसवशील. ह्यून, हे भद्रे, तूं मुख, वादुलि, मुसल, वक्षोग्रिव, आंग्रिक, नैक-
 मातृस्नेहानें जे केलेंस तें खचीत अनुचित झालें!" दृक्, शिलायूप, शित, शुचि, चक्रक, मारुत-
 राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें ऋचीकाचें भाषण श्रवण तव्य, वातध्न, आश्वलायन, श्यामायन, गार्ग्य,
 करितांच त्याची पत्नी सत्यवती ही अत्यंत जाबालि, सुश्रुत, कारीषि, संश्रुत्य, पर, पौरव,
 दुःखाकुल झाली; आणि एकादी रुचिर तंतु, महर्षि कपिल, ताडकायन ऋषि, उपगहन,
 लता छिन्न होत्साती भूतलावर एक असुरायण ऋषि, मार्दम ऋषि, हिरण्याक्ष, जंगारि,
 दम पडावी तशी ती चारुमात्री एकदम भूत- बाभ्रवायणि, भूति, विभूति, सूत, सुरकृत, अरालि,
 लावर मूर्च्छित पडली! राजा, नंतर कांहीं नाचिक, चांपय, उज्जयन, नवतंतु, वकनख,
 वेळानें पुनः सावध झाल्यावर तिनें आपल्या सेयन, यति, अंभारुद, चारुमत्स्य, शिरीशी,
 भर्त्यापुढें साष्टांग प्रणिपात घातला व हात जोडून गार्दभि, ऊर्जयांनि, उदांपक्षी आणि महर्षि
 ह्यटलें, "हे ब्रह्मविदांवर ब्रह्मर्षे, ही मी आपली नारदी हे सर्व विश्वामित्राचे पुत्र असून ब्रह्मवाद
 भार्या करुणा भाकीत आहे, तर आपण मजवर करणारे मुनि होत. राजा, महातपस्वी विश्वा-
 अनुग्रह करून मला क्षत्रिय पुत्र होणार नाहीं मित्र जो क्षत्रिय त्याचा हा असा इतिहास
 असें करावें. ब्रह्मन्, एक वेळ मला उग्र कर्मे आहे. युधिष्ठिरा, विश्वामित्राच्या पिंडां-
 करणारा क्षत्रिय नातू झाला तरी चालेल, पण त ऋचीकानें श्रेष्ठ ब्रह्मतेजाची स्थापना
 मला क्षत्रिय पुत्र ह्यून होऊं नये, असा वर केली होती व त्यामुळेच तो क्षत्रिय अ-
 मिळावा!" राजा कुंतीपुत्रा, भार्येची प्रार्थना ऐकून सतांही ब्राह्मण्य पावला आणि त्यापासून पुढें
 महातपस्वी ऋचीकानें 'तसें होवो' म्हणून तिला ब्रह्मवादी पुत्र जन्मास आले. बाबोर, सोम,
 आशीर्वाद दिला आणि मग योग्य कालीं ती सूर्य व अग्नि ह्यांचें तेज धारण करणाऱ्या त्या
 प्रसूत होऊन तिला जमदाग्नि नामक पवित्र दिव्य विश्वामित्राचें जन्मवृत्त अशा प्रकारचें
 पुत्र झाला. इकडे गांधि राजाची भाग्य आहे. राजश्रेष्ठा, आणखी तुला ज्या गोष्टीवि-
 शाली पत्नी विश्वामित्रास प्रसवली आणि षष्ठी शंका असेल त्या तूं मला खुशाल विचार;
 ब्रह्मर्षि जो ऋचीक त्याच्या प्रसादामुळे तो मी तुझ्या शंकेचें निवारण करीन.
 मोठा ब्रह्मवादी निपजला व त्यामुळेच तो

अध्याय पांचवा.

— ० —

शुक्रवासवसंवाद.

(दृढ भक्तीचा महिमा.)

युधिष्ठिर विचारतो:—अहो धर्मज्ञ पितामह, दयाशील पुरुषाचे व भक्तजनांचे गुण श्रवण करावे अशी माझी इच्छा आहे, तर आपण त्यांचे निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयास उद्देशून एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो ह्मटला ह्मणजे महात्मा ह्या आचरणांत आश्चर्यकारक ते काय आहे ? शुक्र व वासव ह्यांचा संवाद होय. तो तुं आतां ऐक.

काशिराजाच्या देशांत एका गांवीं एक असा; मग इंद्रानें ब्राह्मणाचा वेष घेतला व तो पारधी रहात असे. तो एके दिवशीं विपारी भतलावर उतरून त्या पक्ष्याच्या सनिध जाऊन बाण धेऊन श्वापदांचा शोध करीत वनांत त्यास ह्मणाला, 'बा शुका, तूं सर्व पक्ष्यां-फिरत असतां त्यास जवळच घोर अरण्यांत मध्ये श्रेष्ठ आहेस. दक्षाची नात जी दाक्षेयी हरिणांचा एक कळप दृष्टीस पडला. तेव्हां तिच्या कुलांत जन्म घेऊन तूं त्या दाक्षेयीच्या त्यानें तो भयंकर विपारी बाण एका हरिणावर जन्माचे सार्थक्य केलेंस. बा शुका, मी तुला मोठ्या वेगानें सोडिला; परंतु त्या हरिणास तो असें विचारतो कीं, तूं ह्या वृक्षाला कां बरें न लागतां त्या अरण्यांतिल एका महान वृक्षास सोडून जात नाहीस ?' युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें तो लागून त्या बाणांतील तीक्ष्ण विषाच्या योगें इंद्रानें विचारिलें असतां शुक्रानें त्यास शिरसा त्या वृक्षाचीं फळे व पत्रे गळून पडलीं व तो वृक्ष वेदन करून ह्मटले, 'देवराजा, तुझें स्वागत पार वाळून गेला ! राजा, त्या वृक्षावर ढोली-असो. मीं आपल्या तपःप्रभावानें तुला ओळ-मध्ये एक शुक्र (पोपट) फार दिवसांपासून खिलें.' तेव्हां इंद्रानें 'शाबास, शाबास !' असे रहात असे. त्या वृक्षाची अशी दशा झाली उद्गार काढिले आणि 'काय हो ह्याचें ज्ञान !' असतांही त्या शुक्रानें आपलें ठाणें त्या वृक्षा-असे आश्चर्य प्रकट करून अंतर्गामी त्याचा वरून हालविलें नाहीं ! त्या शुक्राची त्या मोठा गौरव केला. नंतर इंद्रानें शुभ कर्म कर-पादपाच्या ठिकाणीं इतकी विलक्षण भक्ति होती णाच्या त्या महाधार्मिक शुक्राच्या मनांत त्या कीं, तो तेथेंच हालचाल वेगरे न करितां अन्न-वृक्षाविषयीं किती प्रीति होती हें तात्काळ पाण्यावांचून ग्लान होत गेला; आणि अखे-ताडिलें; तरीही त्यानें त्यास विचारिलें कीं, रीस त्याची अशी अवस्था झाली कीं, त्याला "बा शुका, ह्या वृक्षावरील पत्रे, फले वेगरे सर्व बोलण्याचेंही सामर्थ्य राहिलें नाहीं व तो गळून जाऊन हा अगदीं वाळून गेला असतां-धर्मात्मा त्या वृक्षावरच कृतज्ञतापूर्वक अगदीं शुष्क ही तूं अद्याप ह्याचा आश्रय केला आहेसच

ह्यास ह्मणावें तरी काय? अरे, आतां येथें देववरा, मला ह्या वृक्षाबद्दल अत्यंत कीं येत वृक्षांनीं वसती करावी असें ह्याजवर कांहीं आहे, कांहींही प्रसंग आला तरी मी ह्यास तरी उरलें आहे. काय? बरें, हें वन लहान-सोडणार नाहीं; व ह्याच्या ठिकाणीं माझी इतकी सहान तरी आहे काय, कीं तुला ह्या वृक्षा-प्रीति आहे कीं, मला ह्याशिवाय दसरी गतिच शिवाय अन्यत्र कांहीं तरणोपायच नाहीं! पहा, नाहीं असें मी ह्मणतां! तेव्हां, हे देवाधिदेवा, ह्या महान् अरण्यांत दुसरे मोठमोठाले प्रचंड तूं मजवर करुणा कर आणि माझी बाद्ध भ्रष्ट वृक्ष बहुत असून त्यांच्या ढोलींवर पल्लवा-करून नका! देवेंद्रा, साधूंनीं करुणा करणें हें विकांची कशी निविड व थंडगार द्याय आहे. महान् धर्मचिं लक्षण द्याय आणि साधूंनीं ह्यासाठीं त्या महान् वनामध्ये ते वृक्ष उत्कृष्ट करुणा केली असतां त्यापासून प्रेमाचा पुर रीतीनें तुझा योगक्षेम चालविण्यास समर्थ वाहूं लागतो! अमरश्रेष्ठा, जेव्हां जेव्हां कांहीं आहेत. तेव्हां ह्या मरणोन्मुख झालेल्या क्षीण संशय उत्पन्न होतो, तेव्हां तेव्हां सर्व देव तुझ्या-वृक्षास सोडून देऊन तूं चालता हो. पहा, कडूनच त्या संशयाचें निराकरण करून घेतात ह्याजवर आतां कांहीं तरी दगडी दिसत आणि ह्या तुझ्या लोकांकर सामर्थ्यामळेच आहे काय? अथवा ह्या जुनाट वृक्षाच्या तुला सर्व देवांचें आधिपत्य प्राप्त झालें आहे! ठिकाणीं कांहीं तरी सामर्थ्य उरलें आहे काय? ह्यास्तव, हे सहस्राक्षा, मला ह्या वृक्ष सोडून वा दूरवर दृष्टि देणाऱ्या शुका, ह्याचा नांव जाण्याविषयी प्रवृत्त करणें तुला बरें नव्हे देवेश्वरा, विचार कर आणि हा वृक्ष सोडून देऊन बहुत कालपर्यंत ह्या वृक्षावर मीं उपजीविका दुसऱ्या वृक्षाचा आश्रय कर.”

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, इंद्राचें तें भाषण सर्वथा अनुचित आहे ! ”

श्रवण करून त्या धर्मशील शुकास अतिशय राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें शुकांचें विनयाचें वाईट वाटलें व तो दुःखाचा दीर्घ सुस्कारा टाकून भाषण श्रवण करून धर्मशील पाकशासन दीन मुद्रेनें ह्मणाला, “ हे शचीपते, देवतांच्या इंद्राला मोठा आनंद झाला; आणि शुकाची दया आज्ञा सर्वतोपरी अनुलंघनीय होत; तथापि, हे व दृढभक्ती मनांत आणून त्यास तो ह्मणाला:—देवश्रेष्ठा, तूं जें मला विचारिलेंस त्याचें मी जें वा शुका, तुझें हें वर्तन पाहून माझें मन सु-उत्तर देत आहे तें ऐकून घे. देवाधिदेवा, ह्या प्रसन्न झालें आहे; तर तूं जें इष्ट असल तो वृक्षावरच माझें जन्म झालें, येथेंच माझ्या वर मागून घे. राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां त्या ठिकाणीं सद्गुणांची जोड झाली, येथेंच मी दयाशील शुकांनं अमरश्वरापाशीं असा वर सुरक्षितपणें लहानाचा मोठा झालों, व येथेंच मागितला कीं, देवाधिदेवा, ह्या वृक्षाला पुनः असल्यामुळें माझ्या वाटेस कोणीही जाऊं शकलें पूर्ववत् ऐश्वर्य प्राप्त होऊन तें सदादीत रहावें. नाहीं; तेव्हां अशा ह्या प्रधान आधाररूप त्या समयीं, राजा, शुकाची त्या वृक्षाच्या वृक्षाचा त्याग न करितां मी ह्यास नित्य चिकटून ठिकाणीं किती दृढभक्ती आहे हें मनांत राहिलों तरच माझ्या जन्माचें मीं सार्थक केलें आणून आणि त्याच्या शीलसंपदेचा विचार असें नव्हे काय? तेव्हां असें असतां, हे अनघा, करून इंद्रानें मोठ्या प्रेमानें तत्काल त्या तूं मजविषयीं अनुग्रहबुद्धीनें माझ्या जन्माची वृक्षावर अमृत सिंचिलें आणि त्याचे योगें त्याचें विफलता करण्यास कां बरें प्रवृत्त होत आहेस? संजीवन होऊन, त्याजवर लेगेच पत्रें, फळें,

ममोहर शाखा वगैरे उत्पन्न झाल्या व शुकाच्या दृढभक्तीस्तव तो वृक्ष फिरून पूर्ववैभव पावला! राजा, शुकाच्या त्या दयाविशिष्ट कर्माचें त्यास पुढें असें फळ मिळालें कीं, मरणा-नंतर त्यास शक्रलोकीं स्थान प्राप्त झालें! युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें भक्तिमान् शुकाच्या सह-वासानें त्या वृक्षाला सर्व अर्थ प्राप्त झाले, त्याप्रमाणेंच भक्तिमान् पुरुषांच्या सहवासानें मनुष्यांनाही सर्व अर्थ प्राप्त होतात !

अध्याय सहावा.

—:०:—

दैव व उद्योग ह्यांमध्ये श्रेष्ठ कोण ?

युधिष्ठिर विचारतो:—हे महाप्राज्ञ पितामह, आपण सर्व शास्त्रांत प्रवीण आहां; तर दैव व उद्योग ह्यांमध्ये अधिक श्रेष्ठ कोण, ह्याविषयी मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—वा युधिष्ठिरा, ह्या विषया-संबंधानेंही एका पुरातन इतिहासाचा दाखला देत असतात. तो इतिहास ह्यणजे वसिष्ठ होणार नाही. जो पुरुष सदुद्योग करितो त्यास व ब्रह्मदेव यांचा संवाद असून, त्यांत 'दैव व मानुष प्रयत्न यांत श्रेष्ठ कोण ?' हाच प्रश्न पूर्वी भगवान् वसिष्ठानें पितामह ब्रह्मदेवास विचारिला होता. त्या वेळीं देवाधिदेव ब्रह्मदेवानें सुंदर, सयुक्तिक व अर्थानें परिपूर्ण असें भाषण केलें.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—वा वसिष्ठा, असा नियम आहे कीं, बीजावांचून कांहींएक जन्मास येत नाही व बीजावांचून फलही प्राप्त होत नाही. बीजापासून बीज उत्पन्न होतें आणि बीजापासूनच फल येतें. शेतकरी शेतांत ज्या प्रकारचें बीज टाकतो त्या प्रकारचें त्यास फळ मिळतें. जर त्यानें चांगलें बीं पेरिलें तर त्यास चांगलें फळ येतें; आणि वाईट पेरिलें तर वाईट फळ येतें. त्याप्रमाणेंच, क्षेत्र तयार न करितां त्यांत बीज टाकल्यानें जसें, तें वायां जातें तसेंच

उद्योग न करितां केवळ दैवावर अवलंबून राहिल्यानें तें दैव वायां जातें. दैव व उद्योग ह्यांचा विचार करित असतां बीज व क्षेत्र ह्यांचा दृष्टांत उत्तम लागू पडतो. दैव हें बीजाच्या जागीं व उद्योग हा क्षेत्राच्या जागीं मानावा. क्षेत्र व बीज ह्यांचा समागम झाल्यावांचून ज्याप्रमाणें धान्यादिकांची प्राप्ति व्हावयाची नाही, त्याप्रमाणेंच उद्योग व दैव ह्यांची सांगड घातल्यावांचून पुरुषार्थप्राप्ति व्हावयाची नाही. पहा—उद्योगाचा प्रभाव प्रत्येकाच्या दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. उद्योग करणारा पुरुष आपल्या उद्योगाचें फल स्वतः घेत असतो. तो जीं बरीं-वाईट कर्मे करितो त्यांचीं फलें तो उपभोगित असतो ही गोष्ट आपणांस ह्या लोकीं प्रत्यक्ष दिसते. त्यानें जर चांगला उद्योग केला तर त्यास सुख मिळतें आणि तो जर पापाचरणास प्रवृत्त झाला तर त्यास दुःख भोगावें लागतें. जर आपणांस कांहीं फल पाहिजे असेल तर आपण उद्योग केला पाहिजे. उद्योगावांचून कांहींएक साध्य होणार नाही. जो पुरुष सदुद्योग करितो त्यास ऐश्वर्य प्राप्त होऊन मोठी प्रतिष्ठा मिळते; पण जो मलत्तेच करण्यास प्रवृत्त होतो त्याच्या हातचें सर्व अर्थ जाऊन जखमेवर क्षार टाकल्याप्रमाणें त्यास दुःख होतें. वसिष्ठा, तपश्चर्या, रूप, सौभाग्य, नानाविध संपत्ति वगैरे सर्व प्राप्त होण्यास उद्योग हेंच प्रमुख साधन होय. कोणीही जर कांहींएक उद्योग न करितां स्वस्थ बसेल तर केवळ दैवाच्या जोरावर त्यास कांहींएक मिळणार नाही. स्वर्ग, भोग किंवा इतर मनोरथ प्राप्त होण्यास उद्योग हाच प्रधान उपाय आहे. नक्षत्रें, देव, नाग, यक्ष, सूर्य, चंद्र, मारुत हे सर्व उद्योगाच्या योगानेंच मनुष्यकोटींतून देवकोटींत गेले. संपत्ति, मित्र-वर्ग, कुलानुरूप वैभव व मोठेपणा ह्या सर्वांचा उप-भोग घेण्यास सुद्धां उद्योग अवश्य केला पाहिजे.

केवळ निरुद्योगी राहून ह्या सर्वांचा उपभोगही घेतां होतें. तर मग, कर्मावांचून नसतें देव काय येणार नाही. आतां सदुद्योग करण्यासंबंधी कुरील किंवा काय करवील ह्याची अटकळ मुख्य नियम झटला ह्मणजे विप्रानें सात्त्विक होत नाही काय ? वसिष्ठा, ह्या लोकां काणीं आचरणानें, क्षत्रियानें पराक्रमानें, वैश्यानें मेह-कांहीं (यज्ञयागादिक) व्यवसाय आरंभिला नतीनें व शूद्रानें सेवेनें आपापणास उचित ह्मणजे लागलेच देव त्यांचा देवा करावयास अशी संपत्ति मिळवावी. अर्थप्राप्त्यर्थ न झट-लागून कदाचित् त्यांच्यापासून परिणामी आपलाणारा, षंडासारखा वागणारा, निरुद्योगी राह-पाडाव होईल या विचारानें त्यांच्या त्याणारा, यज्ञयागादिक क्रिया न करणारा, व्यवसायास घोर विघ्न उत्पन्न करितात. ऋषि नेभळेपणा धरणारा व तपश्चर्या न करणारा व देव ह्याचा तर सदांदांत कलहच मुरू असतो अशा पुरुषास अर्थसिद्धि होत नाही. अंर, ज्यानें तेंह्यां नसत्या देवावर हवाला देवन कालक्षेप तिन्ही लोक निर्माण करून दैत्य व सर्व देव करणें उचित होईल काय ?

उत्पन्न केले, तो हा भगवान् विष्णुसुद्धां समुद्रावर तपश्चर्या करीत आहे. बाबारे, उद्योगाला जर तदनुरूप फल मिळालें नाही, तर सर्वच निष्फल होऊन सर्व लोक खचीत देवावर भिस्त टाकून स्वस्थ बसतील व भलताच प्रसंग ओढवेल ! जो पुरुष उद्योग न करतां देवावर विसंबून राहतो त्याचे श्रम कृत्वाच्या स्त्रियेप्रमाणें व्यर्थ होतात. वसिष्ठा, बऱ्या-वाईट कर्मांचा विचार करितां त्यांचीं ह्या मृत्युलोकां जीं फलें येतात तीं फारच मर्यादित असतात. पातकांचें फल देव-लोकां गेल्यावर ज्या मानाचें मिळतें त्या मानाचें तें मृत्युलोकां मिळत नाही. ह्यास्तव आपण जीं कर्म करीत आहों त्यांचा नीट विचार केला पाहिजे. उद्योग केला असतां त्यास देवाची जोड मिळते; पण उद्योग न करणाऱ्या प्राण्यास नुसतें देव कांहीं एक देऊ शकत नाही. देव ह्मणजे प्राचीन कर्मच होय. ज्या देवांनीं स्वर्गातील महान् महान् स्थानें मिळविलीं त्यांचें देव कांहीं लहानसहान नव्हे, हें उघड होय; तथापि त्यांचीं तीं स्थानें सुद्धां अनित्य (नाश पावणारीं) आहेत असे आढळतें; ह्यासाठीं देवादिकांना सुद्धां आपआपलीं स्थानें निराळेंच रूप प्राप्त होतें. वसिष्ठा, देवांना मुख्य अढळ राखण्याकरितां उद्योग करणें अवश्य आधार पुण्याचा. त्यांस पुण्याच्या बळावरच

वसिष्ठा, यद्यपि कर्माची किंवा उद्योगाची महती सांगितली, तथापि देव हें अगदीच पंग आहे असें मात्र समज नको. ज्या देवाच्या साहाय्यानें उद्योगाचें चीज होतें तें देव अगदीच निर्वल असें कोसे ह्मणावे. परंतु इतकें खरें कीं, ज्याच्यापासून देवाची प्रवृत्ति त्याची तरी उत्पत्ति कर्मरूपच आहे. याकरितां प्राधान्य हें कर्मांलाच दिले पाहिजे. असा; ह्या गोष्टीवर दृष्टि पुरवूनच देवलोकांही उद्योगाच्या साहाय्यानें बहुत सुखो-पभाग भोगण्यांत येतात. सारांश, देवाचें महत्त्व जरी असलें तरी उद्योगाचें महत्त्व लक्षांत आणून प्रत्येकानें वागलें पाहिजे. आपणच आपलें हितकर्ते आणि आपणच आपले शत्रु; व त्या-प्रमाणेंच आपण जीं चांगलीं किंवा वाईट कर्म करितों तीं पाहणारे साक्षीदार तरी आपले आपणच आहों. आपण जे बरे वाईट उद्योग करूं ते त्या कर्मांत सिद्ध होतात; पण त्यांचीं फळें मात्र यथार्थ प्रतीतीस येत नाहींत. कारण त्यांत देवाचा संबंध असल्यामुळें पापपुण्यांचा एकमेकावर पगडा बसून त्यांस कधीं कधीं निराळेंच रूप प्राप्त होतें. वसिष्ठा, देवांना मुख्य अढळ राखण्याकरितां उद्योग करणें अवश्य आधार पुण्याचा. त्यांस पुण्याच्या बळावरच

सर्व कांहीं प्राप्त होतें. ह्यासाठी पुण्यशील निद्रित झाला ! महाबलवान् धार्तराष्ट्रांनीं पांड-
पुरुषापुढें दैवाला सुद्धां हार खावी लागते. वांचें राज्य हरण केलें होतें तें पांडवांनीं पुनः
वसिष्ठा, आतां हा विषय अधिक व्यक्त हिसकावून घेतलें; पण तें दैवाच्या जोरावर
करण्याकरितां मी कांहीं उदाहरणें देतो नव्हे तर बाहूंच्याच जोरावर ! तपश्चर्या, व्रतवै-
तीं ऐक. पूर्वी ययाति राजा स्वर्गातून भ्रष्ट कल्यें वगैरे कडकडीतपणानें करणाऱ्या मुनींना
होऊन भूतलावर पडला असतां त्याच्या नात- कोणीं शाप दिला असतां ते मुनि त्या शापाचें
वांनीं (कन्यापुत्रांनीं) पुण्यकर्म करून त्यास परिमार्जन करण्यासाठीं दैवावर भिस्त ठाक-
पुनः स्वर्गात नेऊन बसविलें. पुरुरवा नांवाचा तात किंवा उद्योगानेंच ते त्याचा प्रतिकार करि-
राजर्षि—जो पूर्वी ऐल नांवानें विख्यात होता तात ? पातकी जनास लोकांत सर्व कांहीं
त्यास ब्राह्मणांनीं स्वर्ग जोडून दिला. क्रोस- मिळालें तरी तें त्याजपाशीं टिकत नाही;
लाधिपति सोदास ह्यानें अश्वमेधादिक यज्ञ कारण लोभमोहादिकांनीं युक्त असलेल्या पुरुषास
करून मोठा मान मिळविला असतांही दैव हें कधींही तारीत नाही. ज्याप्रमाणें अभि-
महर्षीच्या शापामुळे त्यास राक्षस व्हावें लागलें! हा अगदीं सूक्ष्म असला तरी वाऱ्यानें चेतून
अश्वत्थामा व परशुराम हे दोघेही मुनिपुत्र मोठा होता, त्याप्रमाणेंच दैव हें दुबळें असलें तरी
महाधनुर्धर असूनही आपल्या उत्तम कर्मांनीं कर्माच्या योगें चेतलें जाऊन तें प्रचंड फल
स्वर्गास जाऊं शकले नाहीत ! वसु हा शतावधि देतें ! जसा दिवा तेलाच्या क्षयानें मंदावत
यज्ञ करून जणू काय दुसरा इंद्रच अशी जातो तसें दैव कर्माच्या क्षयानें मंदावत जातें.
योग्यता पावला; परंतु एका मिथ्या वाक्याच्या विपुल धन, सुखोपभोग, स्त्रिया वगैरे प्राप्त
उच्चारणानें त्याला भूतलाच्या अधोभागीं जावें झालीं असतांही पुरुष जर निरुद्योगी (कर्म-
लागलें ! विरोचनाचा पुत्र बलि ह्यास देवांनीं हीन) बसेल, तर त्यास त्यांचा उपभोग
धर्मरूप पाशानें बांधिलें व विष्णूनें उद्योग करून घेतां येणार नाही. परंतु नित्य उद्योग करणारा
त्यास पाताळांत रहावयास लाविलें. इंद्र हा महात्मा पुरुष पातालांत ठेविलेला व
ब्राह्मणस्त्रियांचा वध करून (भ्रष्ट करून) जाऊं देवांनीं राखिलेला निधि सुद्धां हस्तगत
लागला असतां त्याच्या मागोमाग जनमेजय करून घेतल्याशिवाय रहाणार नाही.
राजा त्याचा पाठलाग करीत जाऊं लागला, साधु लोकांचा मुख्य गुण ह्यटला ह्यणजे त्यांज-
तेव्हां देवांनींच त्यास अडथळा केला नाही पाशीं जें असेल नसेल तें सर्व ते दुसऱ्यास
काय ? ब्रह्मर्षि वैशंपायन हा अज्ञानानें ब्राह्म- देऊन टाकावयाचे; परंतु ह्या त्यांच्या कर्माचा
णाचा वध करून बालहृत्येच्या पातकानें लिप्त मोबदला त्यांस असा मिळतो कीं, देव हे
झाला असतां त्याला देवांनीं खालीं ठेविलें त्यांचा आश्रय करून, मनुष्यलोकापेक्षां श्रेष्ठ
नाहीं काय ? पहा—नृग राजर्षीनें पूर्वी महान् जो देवलोक तो त्यांस प्राप्त करून देतात;
यज्ञ करून ब्राह्मणांना केवढें गोप्रदान केलें ? पण जे पुरुष विपुल संपत्ति सांडवून ठेवितात
त्या कुपणांचीं घरे ह्यणजे शमशानेच होत असें
व्याचा जन्म मिळाला ना ! राजर्षि धुंधुमार हा देवांस वाटतें ! लोकांत जो पुरुष उद्योग न
सत्रांतल्या सत्रांत वार्द्धक्य पावला आणि देवांनीं करितां स्वस्थ बसतो त्यास कांहीं फल मिळत
दिलेल्या वराचा अंगीकार करून गिरिजिजांत नाही. त्याचप्रमाणें, जो पुरुष भल्ल्याच मार्गास

गेला त्याचा तो मार्गही दैवास बदलितो येत नाही; कारण तसे करण्यास दैव असमर्थ आहे. परंतु शिष्य जसा गुरूला अनुसरतो तसे दैव हें श्रेष्ठ जें कर्म त्यास अनुसरतें. सारांश, पुरुषाच्या हातून उत्तम प्रकारें उद्योग घडला असता त्या उद्योगाच्या अनुसंधानानें दैवाला वागणें भाग पडतें. मुनिश्रेष्ठा वसिष्ठा, उद्योगाला सदोदीत फळ कशा प्रकारचें मिळत असतें ह्याचा मीं सूक्ष्म विचार करून हा निष्कर्ष तुला निरूपण केला आहे. ह्यांतील मुख्य आशय असा कीं, उत्तम प्रकारें उद्योग आरंभून तद्द्वारा दैवास चेतना द्यावी आणि मग दैव व उद्योग ह्यांच्या एकीकरणानें स्वर्ग-लोकचा मार्ग सुगम करून घ्यावा.

अध्याय सातवा.

—:—

शुभ कर्माचीं फळे.

युधिष्ठिर ह्याणाला:—हे महच्छ्रेष्ठ भरतर्षभ भीष्मा, माझे आपणांस असें विचारणें आहे कीं, आपण मला सर्व शुभ कर्माचीं फळे सांगावी; तर तसें करा.

भीष्म सांगतात:—भारता धर्मा, तूं जें विचारीत आहेस, तें मी तुला सांगतो, ऐक. बाबारे, ऋषिजनांच्या ठिकाणीं जें मोठें गूढ ज्ञान वसत असतें तें हेंच. हें ज्ञान झाल्यानें, आपल्या मनांत फार दिवसांपासून असलेली इच्छा मेल्यानंतर परिपूर्ण होण्यासाठीं ह्या जन्मीं कोणतें कर्म केलें पाहिजे हें तुला समजेल. बाबारे, मनुष्य ज्या ज्या इंद्रियानें जें जें कर्म करितो त्या त्या इंद्रियानेंच तो त्या त्या कर्माचें फळ भोगितो. उदाहरणार्थ—मनुष्यानें मनानें जर कांहीं कर्म केलें असलें तर तो त्याचें फळ स्वप्नामध्ये वगैरे मनानेंच भोगितो; जर त्यानें देहानें कांहीं कर्म केलें असलें, तर तो

त्याचें फळ जागृतीमध्ये वगैरे देहानेंच भोगितो. त्याप्रमाणेंच, मनुष्य ज्या ज्या अवस्थेत जें जें शुभाशुभ कर्म करितो त्याचें फळ त्यास त्या त्या अवस्थेत मिळतें. उदाहरणार्थ—बालदशेत किंवा संकटांत मनुष्य जें जें कर्म करितो त्याचें फळ त्यास मेल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या जन्मामध्ये बालदशेत किंवा संकटांत प्राप्त होतें. या जन्मीं पंच इंद्रियें नित्य जीं कर्म करितात तीं कधीही नष्ट होत नाहीत. पंच इंद्रियें व सहावें मन हीं त्याचीं नेहमींचीं साक्षी आहेत. मनुष्यानें मन, नेत्र व मधुर वाणी ह्यांचा अतिथिपूजे-कडे उपयोग करावा; तसेंच त्यानें अतिथीच्या मागून फिरावें, व त्याची पडेल ती चाकरी करावी. ह्या यज्ञास 'पंचदक्षिण यज्ञ' असें म्हणतात. युधिष्ठिरा, जो मनुष्य मार्गांत उभा राहतो व श्रांत झालेल्या अनोळखी वाटसरूस सुंदर अन्न अर्पण करितो, त्याला अपरिमित पुण्य लागतें. जे पुरुष स्थंडिलांवर निद्रा करितात त्यांना गृहें व शय्या प्राप्त होतात. जे पुरुष चिंध्या व वल्कलें नेसून कालक्षेप करितात त्यांस वस्त्रें व अलंकार प्राप्त होतात. जो मनुष्य योगमार्गांत निमग्न होताता तत्पर्यंत काल घालवितो त्यास अश्वादिक वाहनें व पालख्या वगैरे यानें प्राप्त होतात. जो राजा अश्वींच्या सन्निध निद्रा करतो त्याच्या ठिकाणीं दिव्य पराक्रम प्रकट होतो. जो मनुष्य रस वर्ज्य करितो त्यास सौभाग्य मिळतें. जो मांसाहार सोडून देतो त्यास पृत्र व पशु ह्यांचा लाभ होतो. त्याप्रमाणेंच, जो मनुष्य खालीं डोकें करून लोंबकळतो किंवा पाण्यांत वसती करितो किंवा नित्य ब्रह्मचर्यव्रत पाळितो, त्याचे इष्ट मनोरथ सिद्धीस जातात. धर्मराजा, उदक, आसन, दीप, अन्न व आश्रम हीं अर्पण करून अतिथींची पूजा करणें यालाही 'पंचदक्षिण यज्ञ' असें म्हणतात. युधिष्ठिरा, जो पुरुष रणांगणांत वीर-

शय्येवर पडून वीरस्थानीं (स्वर्गलोकीं) गमन करितो, त्याचा तो स्वर्गलोक कधीही नष्ट होत नाही व त्याचे सर्व मनोरथ तेथें सिद्धीस जातात. राजा, दानाच्या योगें धन मिळतें; मौन पाळण्याच्या योगें लोक आपली आज्ञा पाळितात; तपश्चर्येनें भोग मिळतात; ब्रह्मचर्यानें आयुष्य वाढतें; अहिसेच्या योगें रूप, ऐश्वर्य व आरोग्य हीं प्राप्त होतात; फळें व मुळें खाऊन राहणाराला राज्य मिळतें; पत्रांवर निर्वाह चालविणाराला स्वर्ग मिळतो; आणि कांहींएक न खातां मरणाराला सर्व प्रकारचें सुख लाभतें. राजा, जो मनुष्य केवळ भाजीपाल्यावर उपजीविका चालवितो त्यास विपुल गाई मिळतात; जो तृणाशनावर राहतो तो स्वर्गास जातो; जो मनुष्य स्त्रीसुखापासून अलिप्त राहतो व रोज त्रिकाळ स्नान करून अर्घ्यप्रदान करितो व वाऱ्यावर उपजीविका चालवितो, त्याला यज्ञयागादिकांचें पुण्य लागतें; जो मनुष्य खरेपणानें वागतो त्यास स्वर्ग मिळतो; जो यज्ञ करितो त्यास उत्तम कुल प्राप्त होतें; जो संस्कारवान् द्विज नित्य अग्निहोत्र धारण करितो व उदकावर देहयात्रा करून गायत्रीचा जप चालवितो त्यास राज्य मिळतें; व जो असा पुरुष कांहींच खात नाही त्यास स्वर्ग लाभतो; जो मनुष्य बारा वर्षपर्यंत दीक्षा घेऊन उपवास किंवा तीर्थाटन करितो त्यास स्वर्गलोकापेक्षांही श्रेष्ठ अह्मा जो ब्रह्मलोक तो प्राप्त होतो; जो पुरुष सर्व वेदांचें अध्ययन करितो तो तात्काळ दुःखापासून मुक्त होतो; आणि जो पुरुष अध्यात्मशास्त्राचे नियम पाळितो त्यास स्वर्गलोक प्राप्त होतो.

वासनेचें नियमन करितां येईल. दुर्बुद्धि जनांना त्याचा त्याग करणें अशक्य. मनुष्य जरी शरीरानें जीर्ण होत गेला तरी त्याची वासना जीर्ण होत नाही. वासना हा प्राणांचा अंत होईपर्यंत टिकणारा रोग होय. जो पुरुष ह्या वासनेचा त्याग करितो त्याला अपूर्व सुख प्राप्त होतें. बाबारे, प्राक्तनकर्मांचा प्रभावही मोठा विलक्षण आहे. ज्याप्रमाणें हजारों गाईंमध्ये वासरूं हें आपल्या मातेला नेमकें निवडून काढून तिजजवळ जातें, त्याप्रमाणें प्राक्तनकर्म कर्त्यांप्रत जातें. बाबा, वृक्षादिकांना फलें व पुष्पें येण्याविषयीं जशी प्रेरणा करावी लागत नाही—तीं त्या त्या कालीं येतातच, तशीच प्राक्तनकर्मांची स्थिति असते. मनुष्य वयोवृद्ध झाला कीं त्याचे केश गळूं लागतात, दांत पडतात आणि नेत्र व कर्ण आपआपलीं कामें पूर्ववत् करीतनासे होतात; पण तृष्णेची (वासनेची) मात्र तशी अवस्था होत नाही: ती जीर्ण न होतां उलट अतिशय बळावते! बाबा, ज्या गोष्टीनें पित्याचा संतोष होतो, त्याच गोष्टीनें प्रजापतीस समाधान वाटतें; ज्या कृत्यानें माता सुप्रसन्न होते त्याच कृत्यानें पृथ्वीला आनंद वाटतो; आणि ज्या कर्मानें उपाध्यायाला कौतुक उत्पन्न होतें त्याच कर्मानें ब्रह्मदेवाची पूजा घडते. युधिष्ठिरा, जो पुरुष माता, पिता व उपाध्याय ह्यांप्रमाणें पृथ्वी, प्रजापति व ब्रह्मदेव ह्यांचा आदर करितो, त्यास सर्व धर्मांचें फळ मिळतें व जो पुरुष ह्या तिहींचा आदर करित नाही त्याच्या सर्व धर्मक्रिया फुकट जातात !

राजा धर्मा, अध्यात्मशास्त्राच्या नियमांतील पहिला नियम ह्मटला ह्मणजे वासनेचा निरोध करणें हा होय. बाबारे, वासनेचा त्याग करणें हें मोठें अवघड आहे. ज्यांची बुद्धि चांगली परिपक्व झाली असेल त्यांनाच वैशांपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, भीष्माचें हें भाषण श्रवण करून धर्मादिक कुरुश्रेष्ठांना मोठा विस्मय वाटला आणि त्यांना अतिशय आनंद होऊन त्यांस भीष्माचें भाषण ऐकण्याविषयीं अधिक लालसा उत्पन्न झाली.

राजा, मीं जें तुला हें निवेदन केलें त्याजवर पुढें चालवितात व त्याच्या ओझ्या-
अश्रद्धा करूं नको. शुभ कर्माच्या फलांविषयी खाली खचून जात नाहीत. त्या क्षत्रियांसही
मीं जें तुला विवरण करून सांगितलें तें सर्वथा मी फार मान देतां. राजा, त्याप्रमाणेंच जे
सत्य मान. ज्याप्रमाणें जयाच्या आशेनें मंत्राचा सत्पुरुष विद्यार्जनांत निमग्न असतात, ज्यांनीं
जप केला असतां तो व्यर्थ होतो, अथवा इंद्रियांचें उत्तम दमन केलें आहे, जे मधुर
ज्याप्रमाणें सोमयाग दक्षिणेशिवाय फुकट जातो. भाषण करितात. ज्यांचें ज्ञान व वर्तन उत्कृष्ट
किंवा ज्याप्रमाणें मंत्रांवांचून अग्नींत हवन केलें आहे, ज्यांनीं सतत ब्रह्मचिंतन करून आत्म-
असतां तें फलद्रूप होत नाही, उलट ह्या ज्ञान जोडिलें आहे. जे हेमांच्या समुदाया-
सर्व गोष्टींपासून अनर्थ मात्र घडतात, प्रमाणें सभांमध्ये दिव्य मंत्रांच्या ध्वनीमागच्या
त्याप्रमाणेंच मिथ्या भाषणानें काहीणक हित गंभीर वाणीनें राजांच्या समीपें मंगलदायक,
न होतां उलट भयंकर हानि घडते. असो गोड व सुंदर भाषण करितात व ज्यांचें ते
हे समर्था, ऋषींपासून श्रवण केलेलें हें भाषण ह्या लोकीं आणि मेव्यावरही सुखा-
कर्ममाहान्त्य मीं तुला निवेदन केलें आहे. त्पादन करण्यास समर्थ असते. त्या लोकांवर
शुभाशुभ फलांच्या प्राप्तीसाठीं आतां आणखी पुरुषांच्या ठिकाणी व त्याप्रमाणेंच त्यांचें तें
काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे ? उत्तम भाषण जे कोणी सन्मान्य व विज्ञानगुण-
संपन्न पुरुष सभांमध्ये सतत श्रवण करितात त्यांच्या ठिकाणीही मी अतिशय प्रीति करितों.

अध्याय आठवा.

—:०:—

ब्राह्मणांची पात्रता.

युधिष्ठिर विचारितोः—हे भारत, पूजा करून ते गुणान्वित व निर्मल अन्न ब्राह्मणांना
कोणाची करावी, नमस्कार कोणाला करावा, तू करण्याकरितां अर्पण करतात. त्यांजकडेही
वंदनीय कोण, आणि प्रेम कोणावर करावें हें माझे मन अतिशय ओढ घेतें. राजा, समरांग-
सर्व मला सांगा. पितामहा, ह्या भयंकर संक-णांत लढणे हें शक्य आहे. पण असूया (हेवा
टांत असतांही, सर्व मानवल्लोकांत आपलें मन लोभ वगैरे) न धरितां दान करणे हें शक्य
कोणाकडे आहे आणि ह्या लोकीं व परलोकीं नाहीं ! राजा युधिष्ठिरा, लोकांत शतावधि शूर
अत्यंत श्रेयस्कर असें काय, तें निरूपण करा. वीर असतात, पण त्यांचें परिगणन चालू

भीष्म सांगतातः—धर्मराजा, सर्व लोकांत असतां दानशूर पुरुष श्रेष्ठत्व पावतो. बाळा
माझे प्रेम ब्राह्मणांवर असून, त्यांतही, जे कोणी धर्मा, ब्राह्मणांचें महत्त्व जितकें वर्णावें तितकें
ब्रह्मचिंतन करणें हें जीवितसर्वस्व मानितात, थोडेंच ! फार काय सांगूं ? जर मी यःकश्चित्
आत्मस्वरूपाची ओळख हाच ज्यांचा स्वर्ग, ब्राह्मण झालों असतां, तरीही मी धन्यता
आणि स्वाध्याय करणें हीच ज्यांची तपश्चर्या, मानिली असती; मग एकाद्या श्रेष्ठ ब्राह्मण-
त्या ब्राह्मणांस मी अत्यंत मान देतो. त्याप्रमाणेंच, कुलांत जन्म पावून आणि धर्माचरण हेंच अंतिम
युधिष्ठिरा, ज्यांमधील बालकें व वृद्ध पुरुषही साध्य मानून तपश्चर्या व वेदाध्ययन हातच
वाढवडिलांपासून चालत आलेल्या राज्यश-जर रममाण झालों असतां, तर माझ्या भाग्यास
कटाचें जूं उचलून धरून तो राज्यशंकाट सीमाच राहिली नसती ! हे पांडुनंदना, ह्या

लोकांत मला तुझ्याहून प्रियतर असें कांहींच नाहीं. तथापि, तुझ्याहूनही अधिक प्रिय असे मला ब्राह्मण हे होत. बाबारे, मला तुझ्यापेक्षा ब्राह्मण हे अधिक आवडतात, ह्यामुळेच, जेथें शांत नु राजाचें वास्तव्य आहे त्या लोकीं मी प्रयाण करीन. राजा, ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं माझी जितकी भक्ति आहे, तितकी भक्ति माझ्या पिताच्या किंवा आज्याच्या किंवा जे कोणी इतर सुहृज्जन आहेत त्यांच्याही ठिकाणीं नाहीं. राजा, ह्या स्थळीं सत्कर्मशील ब्राह्मण अधिष्ठित आहेत ह्यामुळे प्रभुत समर्थी मी ह्या प्राणसंकटांत असतांना देखील मला ह्या लहानमोठ्या यातना अगदीं जाणवत नाहीत. राजा, कृतीनें, वाणीनें किंवा मनानें जे मी ब्राह्मणांच्या संतोषाकरितां आजवर केलें, त्या माझ्या पुण्यसंचयाकरितां आजवर केलें, त्या माझ्या पुण्यसंचया-मुळेच मला ह्या घोर प्रसंगीं दुःख होत नाहीं! मला लोक 'ब्राह्मणांना बहुमान देणारा' ह्या प्रणघात केल्यावांचून रहात नाहीत! मला लोक 'ब्राह्मणांना बहुमान देणारा' राजा, तप व तेज हीं मोठीं प्रखर असलीं, ह्या जी पदवी देतात त्या पदवीमुळे मला तरी शांत मनाच्या ब्राह्मणापुढें त्या दोघांचाही मोठा संतोष होतो, आणि सर्व पवित्र गोष्टींमध्ये पाड लागत नाहीं. त्या ब्राह्मणांच्या नाशा-हीच गोष्ट अत्यंत श्रेष्ठ होय, असें सर्वांचें मत आहे. राजा, मी ब्राह्मणांचा भक्त असल्यामुळे तर तीं दोन्ही तात्काळ नाश पावतात. राजा, मला माझ्या दृष्टीसमोर शुद्ध व निर्मळ असे जर तप व तेज ह्यांची परस्परावर योजना लोक दिसत आहेत. बाळा, मी आतां लवकरच तेथें जाईन व मग तेथून परत येणार नाहीं. एकाचा (तेजाचा) समूळ नाश होईल व दुस-याचा (तपाचा) अंश अवशिष्ट राहील. राजा, धर्म म्हणजे ह्याप्रमाणें गोरक्षकारांनीं नित्य हातांत दंड धारण करून गाई राखिल्या पाहिजेत, त्याप्रमाणें क्षत्रियांनीं ब्राह्मण व त्यांचें ब्रह्मतेज हीं मोठ्या दक्षतेनें राखिलीं पाहिजेत. राजा, पिता हा पुत्राचें रक्षण करितो, तद्वत् क्षत्रियांनीं धर्मशील ब्राह्मणांचें रक्षण करून त्यांच्या घरीं उपजीवि-केंचें साधन आहे कीं नाहीं. ह्याचप्रमाणें मी पसतपास ठेवावी.

अध्याय नववा.

—:०:—

कोल्हा व वानर ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—महाद्युतिमान् पिता-
मह, जे पुरुष ब्राह्मणांना कांहीं देण्याचें कबूल
करून मग मूर्खपणानें तदनुसार वर्तन करीत
नाहींत, त्यांची पुढें काय वाट होते बरें ? अहो
महाधर्मज्ञ भीष्मा, त्या दुरात्म्यांना पुढें त्या
पातकाबद्दल काय फळ मिळतें, तें मला
सविस्तर सांगा.

भीष्म सांगतात:—जो मनुष्य थोडें किंवा
फार देण्याचें वचन देऊन त्याप्रमाणें तें देत नाहीं,
त्या मनुष्याच्या सर्व आशा व्यर्थ जाऊन,
झीबाला ज्याप्रमाणें प्रजाफल मिळत नाहीं त्या-
प्रमाणें त्यास आशाफल मिळत नाहीं. राजा, ज्या
दिवशीं तो मनुष्य जन्मास येतो व ज्या दिवशीं
त्याचा अंत होतो, त्या दोन दिवसांच्या मधील
अवधींत त्यानें जें कांहीं पुण्य केलें असेल अथवा
त्यानें जें कांहीं दान किंवा हवन केलें असेल
अथवा त्यानें जी कांहीं तपश्चर्या केली असेल
ती सर्व व्यर्थ होते, असें धर्मशास्त्रवेत्ते पुरुष
आपल्या कुशाम्र बुद्धीच्या योगें शास्त्रार्थाचें
अवगाहन करून प्रतिपादितात. राजा धर्मा, जे
पुरुष दानकर्माचें वचन मोडितात, त्यांच्या
ह्यातून त्यामुळें जें पातक होतें त्याजबद्दल त्यांस
प्रायश्चित्त करणें ह्मणजे त्यांनीं सहस्र श्याम-
कर्णाचें दान केलें पाहिजे, असें धर्मशास्त्रवेत्ते
पुरुष सांगतात. राजा, ह्या विषयास अनुसरून
एक पुरातन इतिहास सांगण्यांत येत असतो
तो इतिहास ह्मणजे कोल्हा व वानर
ह्यांचा संवाद होय.

हे शत्रुसंहारका धर्मराजा, एक कोल्हा असा इतिहास मी ऐकिला आहे. त्याप्रमाणेंच,
व एक वानर पूर्वजन्मी मनुष्य असतां स्नेही हे पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, पूर्वी ब्राह्मणांस उद्देशून
होते. पुढें ते भिन्न योनींप्रत जाऊन कोल्हा व नृग राजांची कथा सांगणाऱ्या वासुदेवाच्या

वानर झाले. नंतर एके प्रसंगीं त्या वानरानें
स्मशानांत कोल्हा हा मेलेल्या प्राण्याचें शरीर
भक्षण करीत आहे असें पाहिलें, तेव्हां त्यास
त्याच्या पूर्व जातीचें स्मरण झालें व तो
ह्मणाला, “वा शृगाला, पूर्वी तूं असें काणतें घोर
कर्म केलेंस कीं ज्या कर्माच्या पातकामुळें तुला
ह्या जन्मीं मसणवटींत ह्या सडक्या मट्याचें
मांस खाण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला ? ” राजा,
ह्याप्रमाणें वानराचा प्रश्न श्रवण करून कोल्हा
वानरास ह्मणाला, “वानरा, मी ब्राह्मणास कांहीं
देण्याचें कबूल करून पुढें त्याप्रमाणें वर्तन
केलें नाहीं, त्याचें हें फळ मी सध्या भोगीत
आहें व त्यामुळेंच मी सांप्रत ह्या पापयोनींत
जन्म घेऊन क्षुधाकुल होतासाता हें असलें
अमंगळ भक्ष्य सेवन करीत आहे ! ”

भीष्म सांगतात:—नरश्रेष्ठा राजा धर्मा,
तेव्हां त्या कोल्हानें आपणखी त्या वानराला
विचारिलें कीं, ‘बाबारे, तूं ह्या जन्मीं वानर
झालास त्यास तरी काय कारण घडलें बरें ?
तुझ्या हातून तुला ही स्थिति प्राप्त होण्या-
सारखें काणतें पाप झालें असेल तें सांग.’

वानर ह्मणाला:—वा शृगाला, मी
पूर्वीं नित्य ब्राह्मणांचीं फळे खात असें,
त्यामुळें मला आतां वानरयोनींत जन्म घेणें
भाग पडलें ! ह्यास्तव, बाबारे, ब्राह्मणांचें जें
कांहीं धन असेल तें शहाण्यानं कधीही हरण
करूं नये. त्याप्रमाणेंच, ब्राह्मणांशीं विवाद
करण्याचा प्रसंग आणूं नये व जें कबूल केलें
असेल त्या वचनाचा भंगही करूं नये.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, धर्म जाण-
णारा माझा अध्यापक ब्राह्मण पुण्यकारक पुरातन
कथा सांगत असतां त्याच्या मुखांतून हा

मुखांतूनही हा इतिहास मी श्रवण केला आहे. ब्राह्मणांना दानें द्यावीं. हे भरतश्रेष्ठा, ब्राह्मण बाबारे, ब्राह्मणांच्या धनाचा कधीही अपहार करूं हें एक महार्थ आहे. कसाही प्रसंग आला नये, नेहमी त्यावर क्षमा करावी, व ते जरी वयानें असतां ब्राह्मण हा पूजा वगैरे प्राप्त झाल्या-लहान, दरिद्री किंवा कृपण असले तरी त्यांचा वांचून आपल्या येथून विमुख जाऊं नये.

अवमान करूं नये, असंच मला नेहमी ब्राह्मण सांगत असतात. राजा, ब्राह्मणाला जें देण्या-विषयी आपण वचन दिलें तें दिलेंच पाहिजे; त्याची फिकून आपण आशा करणें वाजवी नाही.

राजा, अमुक एका वस्तुविषयी ब्राह्मणाच्या युधिष्ठिर हणाला:—राजर्षे भीष्मा, स्वार्थ मनांत जेव्हां आपण आशा उत्पन्न केली, साधण्याच्या हेतूनें किंवा केवळ निरपेक्ष तेव्हांच तो प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें आपण चेतविला बुद्धीनें बरें करावें हणून जातीनें हीन अशा असं समजलें पाहिजे. ह्यास्तव पूर्व आशेच्या मित्राला जर उपदेश केला, तर त्या उपदेश-योगानें चेतविलेला अग्नि निराशारूप क्रोधानें काला कांहीं दोष लागतो किंवा नाही, हें आपण भडकला असतां तो मग ज्यावर दृष्टिपात यथार्थ रीतीनें निरूपण करून सांगा. पितामह, शकिल त्याला स्वर्गीत तृणगणीप्रमाणें जाळून धर्माची गति फार सूक्ष्म असल्यामुळें त्याचा स्वाक करील ! पण जर तोच ब्राह्मण आशेच्या विचार करित असतां मनुष्यें भ्रांत होतात !

सिद्धीनें संतुष्ट झाला व आपलें अभीष्ट चित्तं भीष्म सांगतात:—राजा धर्मी, हा विषय लागला, तर तो ब्राह्मण म्हणजे आपल्या देशा-तुझ्या ध्यानांत येण्यासाठीं मी पूर्वी ऋषिजनां-तील आपत्तिरूप रोगांची चिकित्सा करणारा च्या मुखांतून जें ऐकिलें आहे तें जसेंच तसें महाभिपकच होय ! राजा, अशा प्रकारचा ब्राह्मण यथाक्रम सांगतो तें तूं ऐक. राजा, जो जातीनें जर देशांत असले, तर तो पुत्र, पौत्र, आम, हीन आहे अशा कोणत्याही पुरुषास उपदेश सचिव, पशु व सर्व देश ह्यांचें योगक्षेम इच्छून केला तर त्यापासून त्या उपदेशकाला महान् सर्वांचा उत्कर्ष करील ! राजा, ह्या भूतलावर दोष लागतो, असं हणतात. युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांच्या अंगीं हें अशा प्रकारचें उदात्त अनधिकारी मनुष्याला उपदेश केल्यामुळें पूर्वी तेज वसंत, जणू काय ह्या धरणीतलावर सहस्र-जो एक अनर्थ घडून आला त्याचा तूं विचार-किरण आदित्याचाच तो उज्ज्वल प्रकाश होय ! कर, हणजे सर्व कांहीं तुझ्या ध्यानांत नटि-ह्यासाठीं, युधिष्ठिरा, ह्या लोकीं ब्राह्मणाला पणें येईल. राजा, आतां मी तुला जो इतिहास ज्याविषयी वचन दिलें असेल, तें अवश्यत्वानें सांगणार, तो, हिमवान् पर्वताच्या बवित् अर्पण केलेंच पाहिजे. असं केल्यानें त्या दात्याला पार्श्वभागी जेथें ब्राह्मणांचे आश्रम होते तेथें स्वर्गीत उत्तम वर्ण प्राप्त होईल. बाबारे, घडून आला.

ब्राह्मणाला दान दिल्यानें उत्तम जो स्वर्ग तो युधिष्ठिरा, हिमवान् पर्वताच्या त्या पठार-निश्रयांनें मिळेल ह्यांत संदेह नाही. कारण एक पुण्यकारक आश्रम होता. त्या आश्रमा-दान ही अति मोठी क्रिया आहे. युधिष्ठिरा, समीप नानाविध वृक्षांची गर्द झाडी असून ह्या लोकीं ब्राह्मणाला दान केल्यानें देवता व आसमंताद्भागी नानाप्रकारचीं सुदुर्घे व वेत्ती पितर हे तप्त होतात; म्हणून ज्ञानी मनुष्यानें सर्वत्र लागून गेल्या होत्या. तेथें हरिणे व पक्षी

संचार करीत असून सिद्ध व चारणही येऊन निरंतर सेवा करीत रहा. बाबारे, तूं सेवेच्या योगें राहिले होते. जिकडे तिकडे पुष्पें विकसित श्रेष्ठ लोकीं गमन करशील ह्यांत अगदीं संदेह नाही. ह्यांनीं असल्यामुळे तें वन अतिशय रम्य दिसत मीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, कुलपतीचें होतें. त्या पवित्र गिरिप्रदेशीं बहुत ब्रह्मचारी व हें भाषण श्रवण करून तो शूद्र मोठ्या विचारानप्रस्थ वसती करून राहिले होते. तेथें अग्नि रात पडला आणि ह्मणाला, ‘अहो, आतां मी व आदित्य ह्यांजप्रमाणें अत्यंत देदीप्यमान् काय करावें बरें! माझी आसक्ति तर धर्माविषयीं असे भाग्यशाली ब्राह्मण तपश्चर्या व व्रतवैकल्यें फार आहे! बरें असो! माझ्या ध्यानांत आलों! करीत होते. त्या स्थळीं बहुत योगी आहारा- आतां मी इष्ट ती गोष्ट करितों!’ राजा, नंतर विकांचा निग्रह करून दीक्षा घेऊन ब्रह्मचिंतन तो शूद्र त्या आश्रमांतून निघाला व दूर जाऊन करीत बसले होते. तेथें बहुत वालखिल्य व तेथें त्यानें एक पर्णीकृष्टिका तयार केली. संन्यासी आपापलीं कर्मे करीत होते. आणि तीमध्ये त्यानें वेदी घातल्या, भूमि तयार केली, सर्वत्र तपोऽनुष्ठान, वेदाध्ययन व वेदघोष ह्यांचा देवता मांडल्या, आणि वाणीचा निरोध करून एकच ध्वनि चालला असून जिकडे तिकडे तो व्रतवैकल्यें करूं लागला. राजा, त्या समयीं गजबज उडाली होती. तो नियमानें त्रिकाल स्नान करी व देवतांची

पूजा करून होमहवन करी. त्या समयीं त्यानें युधिष्ठिरा, एके समयीं कोणी एक शूद्र भूतदयेनें अन्वित होत्साता सर्वसंगपरित्याग करून मोठ्या उल्हासानें त्या आश्रमास प्राप्त फलाहारावर चरितार्थ चालवी; त्यानें सर्व इंद्रियें झाला. तेथें आल्यावर तपस्वी जनांनीं त्याचा जिकिलीं होती; आणि त्याजकडे जे कोणी मोठा आदरसत्कार केला. त्या समयीं आश्रमांत अतिथि येत असत त्यांचें तो नेहमीं सन्निध- ते देवतुल्य व महातेजःपुंज असे मुनींचे समुदाय भागीं असलेल्या वनस्पतींनीं व फळांनीं आदरा- पाहून आणि त्यांनीं अनेक प्रकारच्या दीक्षा तिथ्य करून त्यांची यथायोग्य प्रकारें संभावना घेतल्या आहेत असें अवलोकन करून त्या शूद्र करीत असे. राजा, त्या शूद्राचें अशा प्रकारचें अतिथीला मोठा आनंद झाला; आणि, हे वर्तन चालू असतां बहुत काळ लोटला. पुढें भरतर्षभा, आपणही अशीच तपश्चर्या करावी एके दिवशीं त्या आश्रमास एक मुनि त्या असें त्याच्या मनांत आलें. राजा, नंतर त्यानें शूद्राच्या भेटीकरतां प्राप्त झाला. त्या समयीं त्या कुलपतीचे पाय धरिले व त्यास ह्मलें, ‘द्विज- शूद्रानें त्या मुनीचें यथाविधि स्वागत केलें श्रेष्ठा, तुझ्या कृपेनें मला धर्मोपदेश व्हावा असें आणि त्याची पूजा वगैरे करून त्यास संतोषविलें मी इच्छितों; तर, हे भगवंता, तूं मला धर्मोपदेश व त्याजबरोबर बहुत प्रेमाच्या गोष्टी बोलून त्याची कर व मला विधिवत् संन्यासदीक्षा दे. मुनि- विचारपूस केली. राजा, नंतर तो कडकडीत वरा, मी हीनवर्णाचा शूद्र आहे. मी आपली सेवा व्रतें पाळणारा महातजस्वी धर्मात्मा मूनि ह्या करण्याची इच्छा करीत आहे; तर ह्या शरणा- प्रकारें अनेक वेळां त्या शूद्राला भेटण्याकरितां गतावर अनुग्रह कर. ’ त्याच्या आश्रमास जात असे. तेव्हां एके प्रसंगीं

कुलपति ह्मणालाः—बाबारे, येथें शूद्रानें तो शूद्र त्या तपस्वी मुनीस ह्मणाला कीं, “ऋषे, संन्यासदीक्षा घेऊन धर्माचरण करणें शक्य मी पितृकार्य करीत आहे, तर मजवर अनुग्रह नाही. जर तुझ्या मनांत असेल तर तूं येथें करावा.” हे भरतर्षभा, त्या वेळीं “बरें आहे”

असे त्या मुनीने उत्तर दिले. तेव्हां शूद्राने झाला; तसेच त्याने सूत्रांत सांगितलेल्या यज्ञ-
लागलेच स्नान केले व त्यास पादप्रक्षालनासाठी प्रयोगांचे संपूर्ण ज्ञान संपादून वेदांग ज्योति-
उदक आणून दिले. राजा, नंतर त्या शूद्राने दर्भ, पांतही नैपुण्य जोडिले; आणि सांख्यशास्त्रा-
वन्व्य ओषधि, पवित्र आसन व वृषी (दर्भासन) विषयी तर त्याच्या अंतःकरणांत अद्वितीय
ही त्यास आणून दिली. त्या वेळी शूद्राने श्रद्धा उत्पन्न होऊन हा त्याचा सर्व विद्याव्यासंग
ती वृषी दक्षिण दिशेस मांडली असून तिची एकसारखा वाढत गेला.

वरची बाजू पश्चिमेस केली होती. तेव्हां असे युधिष्ठिरा, पुढे कांहीं कालानंतर त्या शूद्र
करण्यांत चुकी झालेली आहे असे मनांत राजपुत्राचा पिता मृत्यु पावला, तेव्हां त्याचे
आणून तो ऋषि त्या शूद्राला ह्याणाला कीं, और्ध्वदेहिक कर्म वेगरे समाप्त होऊन तो शूद्र
'ही वृषी पूर्वकडे माथा करून मांड आणि तू राजपुत्र शुचिर्भूत झाला असतां, मृत-राजाच्या
शुद्ध हात्साता उत्तरेस तोंड करून बस.' राजा, प्रजांनी त्या शूद्र राजपुत्रास राजासनावर बस-
तेव्हां ऋषीने जसें जसें सांगितले तसें तसें सर्व विले आणि त्यावर यथाविधि राज्याभिषेक
त्या शूद्राने केले. त्या समर्थी त्या बुद्धिमान केला व मग त्या मूर्धभिषेक शूद्र भूपतीने
शूद्राने मुनीच्या आज्ञेनुसार दर्भ अंथरले, अर्ध्या- त्या ऋषीस आपला पुरोहित करून त्यास
दिकांची (पूजासाहित्याची) योजना केली व पौराहित्यवर्ण समर्पण केला.

त्या तपस्याच्या मुखांतून जो सर्व हव्यकव्य- राजा धर्मा, ह्याप्रमाणे तो शूद्र राजा व
विधि त्यास विदित झाला, तदनुसार सर्व त्याचा तो ऋषि पुरोहित एकत्र होऊन आप-
व्यवस्था करून त्याने पितृकार्य परिसमाप्त केले आपली कामे करू लागले तेव्हां त्या राजास
आणि मग त्याने मुनीस निराप दिल्यावर तो मोठे सुख झाले आणि त्याने मोठ्या धर्माने
धर्मशील मुनि आपल्या स्थानी निघून गेला. प्रजेचा प्रतिपाल करून राज्य चालविले. राजा

राजा, नंतर त्या शूद्र तापसांने बहुत काळ- धर्मा, ह्याप्रमाणे राज्यकारभार चालला असतां
पर्यंत वनांत तपश्चर्या केल्यावर त्याच वनांत तो पुरोहित पुण्याहवाचन करी तेव्हां नित्य व
त्यास एके दिवशीं मृत्यूने गांठले; परंतु त्याने इतर धर्मकृत्ये करी तेव्हां कधी कधी त्या पुरो-
जो पुण्यसंचय केला होता त्याचे फळ त्यास असे हिताकडे पाहून राजास अनावर हसें येई. फार
मिळाले कीं, तो महायुतिमान शूद्र तपस्वी काय, पुरोहितास पाहिले कीं राजास आपले
एका महान राजकुलांत जन्म पावला. राजा, हसें यावेच, असा प्रकार बहुत वेळां घडला व
इकडे त्या धर्मापदेशक ऋषीलाही कालगतीने पुरोहिताच्याही ती गोष्ट लक्षांत आली आणि
देह ठेवून जावे लागले; परंतु त्यास पुढील आपणास पाहून राजा नेहमी हसतो असे
जन्म पुरोहितकुलांत प्राप्त झाला. राजा, अशा त्याच्या मनांत येऊन त्यास मोठा संताप उत्पन्न
प्रकारे तो शूद्र राजकुलांत व तो ऋषि पुरो- झाला! युधिष्ठिरा, नंतर राजा एकठाच आहे
हितकुलांत जन्मास येऊन पुनः ते क्रमा- असे पाहून पुरोहिताने त्याची गांठ घेतली
क्रमाने लहानाचे मोठे झाले आणि दोघेही आणि गोड भाषण करून त्याचे मन सुप्रसन्न
आपआपणास उचित अशा विद्यांत निपुण केले. मग त्या पुरोहिताने राजास ह्मटले, 'महा-
बनले. राजा, तो ऋषि वेदत्रयींत निष्णात युतिमंता, माझी तुझ्याकडे एक प्रार्थना आहे;
होऊन त्याप्रमाणेच अथर्ववेदांतही प्रवीण तर ती त्या पूर्ण करावी.'

राजा ह्यणाळाः—द्विजोत्तमा, एकच प्रार्थना आपण मागील जन्मीं कोणत्या जातींत जन्मलों काय, पण तूं शंभर प्रार्थना केल्यास तरी त्या होतों, हें मला स्मरत आहे. तर तें सर्व वृत्त सर्व परिपूर्ण करण्यास मी सिद्ध आहे. तुझ्या- सावधपणानें ऐकून घे. विप्र. मी मागल्या जन्मीं विषयीं माझ्या मनांत जी प्रीति व आदर- श्रद्धा होतों व तेव्हां मी पृच्छतपश्चर्या केली; बुद्धि वसत आहे, तिच्यामुळें तुला न देण्या- आणि तूं मागल्या जन्मीं अपि होतास व तूंही सारखें असें मला कांहीएक नाही. मोठी उग्र तपश्चर्या करीत होतास. वा निष्पापा,

पुरोहित ह्यणाळाः—राजा, तुझें मन माझ्या- त्या समयीं प्रसन्न होऊन मजवर अनुग्रह कर- विषयीं सुप्रसन्न असेल तर मी सगळी एकच प्याच्या हेतूनें वृत्ती, धर्म, हव्य, काय इत्यादि- प्रार्थना करीत आहे; ह्यास्तव, तूं मला वचन दे कांसंबंधानें पितृकार्यांत तूं मला उपदेश केलास आणि खरें असेल तेंच सांग, खाटे सांगू नको. आणि त्या तुझ्या कर्मदाषामुळें तूं प्रसन्न पुरा-

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां हितकुलांत जन्मास आलास. ब्राह्मणश्रेष्ठा, ह्या राजानें 'ठीक आहे' असें उत्तर दिलें आणि जन्मीं मी राजा झालों व मला उपदेश जो तूं त्या ह्मटलें कीं, मला जर माहीत असेल तर मी सांगेन तुला माझें पुरोहितत्व प्राप्त झालें! तेव्हां कालाची व माहीत नसेल तर मी कांहींच सांगणार नाही. गति कशी विपरीत आहे ती पहा! द्विजवर्ग्या, ह्या

पुरोहित ह्यणाळाः—राजा, निव्य पुण्याह- कारणानें मी तुला हसतो. तुझा अपमान करावा वाचनाच्या वेळीं—त्याप्रमाणेंच अनेक वेळां धर्म- ह्या बुद्धीनें मी मुळींच हसत नाही. कारण तूं कृत्यें करितांना व शांतिहोमाच्या समयीं नेहमीं खचीत माझ्याहून वरिष्ठ आहेस! ब्राह्मणा, ही तूं मला पाहून हसतोस तो कां बरें? राजा, तूं जी विपरीत स्थिति तुला आली तिच्या- मला हसतोस त्यामुळें मला मोठी लाज उत्पन्न मुळें मला संताप येतो, आणि त्यामुळेच माझें हेते. आतां खरें बोलोन ह्मणून तूं मजपाशीं मन उद्वेग पावतें! ब्राह्मणा, मला माझ्या पूर्व- शपथ घेतली आहेस, तेव्हां खरें असेल तेंच जन्मांतल्या जातीचें स्मरण आहे व ह्मणूनच मी त्वां सांगणें अवश्य आहे. राजा, ज्या अर्थी तूं तुला हसत आहे. ब्राह्मणा, तूं मला पूर्वजन्मीं मला हसतोस त्या अर्थी त्याजबद्दल कांहीं तरी जो उपदेश केलास त्याचें हें किती घोर फळ स्पष्ट कारण असलें पाहिजे; कां कीं, तूं निष्का- तूं भोगीत आहेस पहा! तुझी ती केवढी घोर तप- रण हसशील असें वाटत नाही. ह्यासाठीं, राजा, श्र्वर्या व्यर्थ झाली बरें! ह्यास्तव, वा विप्रा, तूं तूं ज्या कारणानें मला हसत असतोस, तें मला आतां हें पुरोहितत्व सोडून दे व दुसऱ्या कळावें ह्मणून माझ्या मनाला अतिशय उत्कंठा जन्मांत जाण्यास सिद्ध हो. बाबारे, आतां तूं झाली आहे, तर तें कारण तूं मला वास्तविक- ह्याहून अधम योनींत पडूं नयेस हें फार चांगलें. हे सत्तमा विप्रा, तूं आतां यथेच्छ द्रव्य

राजा ह्यणाळाः—विप्रा, तूं जेव्हां असें घे आणि अंतरात्मा पवित्र कर. बोलत आहेस, तेव्हां जरी एकादें न बोलण्या- भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- सारखें असलें तरी तें म्यां बोलणेंच अवश्य प्रमाणें राजानें त्या पुरोहितास त्याच्या पुरोहित- होण. ह्यासाठीं तूं एकाग्रचित्तानें ऐक. द्विजो- त्वापासून मुक्त केल्यावर त्या पुरोहितानें ब्राह्म- च्छमा, आतां पूर्वजन्मीं काय घडलें होतें तें मी णांना अनेक दांनें दिलीं आणि त्याप्रमाणेंच तुला निवेदन कृतितो तें श्रवण कर. ब्राह्मणा, त्यानें धन, भूमि व गांव हेही सर्वांना अर्पण

केले. राजा, नंतर त्यानें महान् महान् ब्राह्म- हेतो. जो कोणी विचारितो त्यास उपदेश णांनीं सांगितल्याप्रमाणें पुष्कळ प्रायश्चित्ते केलीं. करितांना नीट मनन करून व निश्चयात्मक बहुत वेध्यात्रा केल्या, नानाविध दानें दिलीं, असा उपदेश करावा. उपदेश असा असावा ब्राह्मणांना पुष्कळ गर्व दिल्या व अशा प्रकारें क्रीं, त्यापासून धर्माचरण घडावें. राजा धर्मा, त्यानें चित्तशुद्धि करून आत्मज्ञान संपादिलें उपदेश करण्यासंबंधानें हें सर्व मीं तुला सांगि- आणि मग पहिल्याच आश्रमीं जाऊन तेथें बहुत तलें आहे. ह्या जगांत अपात्रीं उपदेश घडून तपश्चर्या केली. राजा, नंतर त्या ब्राह्मणाला क्लेश प्राप्त होण्याची महान् भीति आहे; ह्यास्तव मोठी सिद्धि प्राप्त आली आणि त्या आश्रमांत सहसा उपदेशाच करूं नये हें चांगलें ! राहणाऱ्या सर्व ऋषि जनांना तो अतिशय मान्य झाला. या राजश्रेष्ठा धर्मा, तो ब्राह्मण पूर्व- जन्मी ऋषि असतांही ह्याप्रमाणें घोर संकटांत पडला; तेव्हां ब्राह्मणानें हीन वर्णाच्या मनु- ष्याला उपदेश करूं नये हें उघड होत नाही काय ? राजा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन वर्ण द्विजजातींत मोडतात; ह्यासाठीं ह्यांना उप- देश केल्यानें ब्राह्मणाला दोष लागत नाही; परंतु शूद्राला उपदेश करणें हें मोठें पाप होय; ह्मणून शहाण्या पुरुषांनीं उपदेश करितांना

अध्याय अकरावा.

—:—

श्री व रुक्मिणी यांचा संवाद.

(भाग्यश्रीचें अधिष्ठान.)

युधिष्ठिर विचारतो:—हे भरतश्रेष्ठ पितामह, कशा प्रकारच्या पुरुषाच्या व स्त्रीच्या ठिकाणीं भाग्यश्री नित्य वास करिते ते मला सांगा. भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विष- याचें निरूपण करण्यासाठीं एका समयीं एक गति मोठी सूक्ष्म आहे. ज्यांनीं आत्मज्ञान संपा- वृत्तांत घडून आलेला मीं ऐकिला आहे तो तुला दिलें नाही, त्यांस ती कळणें फार कठीण आहे. आतां सांगतां. एकदा देवकीपुत्र श्रीकृष्ण ह्याच्या राजा, घोर घोर मुनिजन निमूटपणानें आप- समीप प्रद्युम्नमाता जी रुक्मिणी ती, पद्माप्रमाणें आपलीं दीक्षा घेतलेलीं कामें पार पाडीत असतात, मनांहर कांति असणारी भाग्यदेवता श्री ही ह्यांतलें मर्म हेंच होय. बाबा, कदाचित् आपल्या भगवान् नारायणाच्या अंकावर आपल्या विन्य मुखांतून अपात्री उपदेश घंडेल ही त्यांस भीति तेजानें झळाळत आहे असे पाहून विस्मित झाली वाटत असल्यामुळें ते कांहींच न बोलतां वर्तन आणि त्या चारुनयनेनें मोठ्या कौतुकानें करितात. राजा, धर्मशील, गुणसंपन्न, सत्य व तिला विचारिलें, ' हे भाग्यदेवते, तूं ह्या जगांत सरळपणा ह्यांनीं युक्त असे सत्पुरुषही अस- कोणत्या भूतांची सेवा करितेस, कोणत्या त्याच पुरुषांस उपदेश करून दुष्कृतवान् झाले रूपानें तूं येथें वसतेस, आणि कोणकोणांचा आहेत. ह्यासाठीं, बाबारे, केव्हांही व कोणालाही तूं आश्रय करून राहतेस, तें मला सांग. हे उपदेश करूं नये. ब्राह्मणाला उपदेशाच्या योगें देवते, सर्व त्रैलोक्यांतील दिव्य ईश्वरी तेज पातक लागतें. युधिष्ठिरा, धर्माप्रमाणें वर्तन कर- तुझ्या ठिकाणीं एकवटले असून तुझी योग्यता णाऱ्या प्राज्ञ मनुष्यानें उपदेश करण्यापूर्वीं नीट केवळ महर्षितुल्य आहे, तर तूं यथार्थरीतीनें विवे- विचार करावा. वाणिज्याप्रमाणें (मोबदला घेऊन) चन करून माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे.' राजा धर्मा, उपदेश केला असतां देखील उपदेशाकाचा नाश ह्याप्रमाणें भगवान् गरुडध्वज नारायणरूप जो

श्रीकृष्ण त्याच्या समक्ष रुक्मिणीने भाग्यदेवतेला आपली इंद्रियें दमन केलेलीं असतात, ज्यांच्या प्रश्न केला असता ती चंद्रमुखी भाग्यश्री सुप्रसन्न ठायीं सत्य व सरळपणा सतत वास करितो, होऊन मोठें मधुर व हृदयंगम असें भाषण करूं आणि ज्या देव व द्विज ह्यांची पूजा करण्यास लागली. सतत उत्सुक असतात, अशा स्त्रियांच्या ठिकाणीं

श्री ह्याणाली:—सुंदरी, मी नेहमीं उत्तम माझा वास असतो. ज्या स्त्रिया गृहव्यवस्थेकडे भाषण करणाऱ्या, स्वकर्तव्याविषयीं दक्ष, नित्य नीट चित्त पुरवीत नाहीत आणि नासधूस करून उद्योग करित असणाऱ्या, कधीही न संताप- धान्यादिकांची खराबी करितात, आपल्या पतीशीं णाऱ्या, देवादिकांच्या आराधनेंत तत्पर, उपकार प्रतिकूल भाषण करून त्यांचें मन दुःखवितात, जाणणाऱ्या, इंद्रियनिग्रही, धैर्योदार्यादि गुणांनीं उठल्याबसल्या दुसऱ्याच्या घरीं असतात, लज्जा मंडित व सतत व्यासंगी अशा पुरुषांच्या ठायीं गुंडाळून ठेवितात, दुराचरण करितात, अमंगळ- वास करितें. जो पुरुष निरुद्योगी राहतो, ज्याची पणा धरितात, दांतओट चावीत असतात, उता- देवधर्मादिकांवर श्रद्धा नाही, केलेल्या उपका- वीळपणा करितात, कलहास सदा उत्सुक अस- रांचा जो विचार करित नाही, व्यभिचारादि क तात, व नित्य निद्रेनें ग्रस्त होत्यात्या झोंप घेतात, दुराचरणानें जो वर्णसंकर करितो, ज्याचें अशा स्त्रियांपासून मी नेहमीं दूर राहतें. ज्या वर्तन भलत्याच प्रकारचें आहे, जो कठोर स्त्रिया सदासर्वकाळ सत्य भाषण करितात, ज्यां- भाषण करितो, ज्याच्या ठिकाणीं चोरी कर- च्यामुखावर नित्य प्रसन्नता दृष्टिगोचर होते, ज्यां- ण्याचा दुर्गुण वसत आहे, जो थोर जनांचा च्या ठिकाणीं सौभाग्याचें वसतिस्थान आहे, द्रोह करितो, ज्यांच्या ठिकाणीं शौर्य, बुद्धि, सदगुणांचें ज्या अधिष्ठान होत, पतिहेंच ज्यांस बल व मान हीं अगदीं अल्प आहेत, जे क्लेश प्रधान व्रत वाटेंत, ज्यांचें शील कल्याणदायक पावतात व रागावतात, आणि ज्यांच्या मनांत आहे, व ज्या नित्य वस्त्रालंकारांनीं सुभूषित असतें एक व आचरणांत येतें भलतेंच, अशा असतात, अशा स्त्रियांच्या ठिकाणीं माझी पुरुषांच्या ठायीं मी कधीही वसत नाहीं. त्या- वसति असत. वाहनें, कुमारिका, सुभूषणें, यज्ञ- प्रमाणेंच, हे सुंदरी, ज्यांच्या अंतरात्मांत कस- याग, वृष्टि करणारं मेघ, प्रफुल्लित कमलिनी, लीच हाव नाही, ज्यांच्या चित्तांत मौख्यादि शरत्कालीन नक्षत्रपुंज, गज, गोंड, आसनें, दुर्गुणांचें वास्तव्य आहे व जे नेहमीं अल्प- सुपुष्पित लतांनीं व कमलांनीं भरलेलीं सरोवरे, प्राप्तीनें संतुष्ट होतात अशा जनांच्या ठिकाणींही हंसांच्या शब्दांनीं दुमदुमून गेलेल्या, क्रौंच- मी मनापासून वास करित नाहीं. हे भाग्य- पक्ष्यांच्या शब्दांचा संधोष चालणाऱ्या, तीरप्रदे- शालिनी, जे पुरुष स्वधर्माविषयीं दक्ष असतात, शावर इतस्ततः वृक्षांनीं शोभणाऱ्या, तपस्वी, धर्माचें रहस्य जाणतात, वृद्ध जनांचा सिद्ध आणि द्विज ह्यांनीं आश्रय केलेल्या, विपुल सेवा करण्यांत निमग्न असतात, इंद्रि- उदकां भरलेल्या, आणि सिंह व गज ह्यांनीं यांना जिकितात, आत्म्याचें स्वरूप ओळ- जलक्रीडा केल्यामुळें गहृळ उदक झालेल्या स्त्रितात व क्षमा, तितिक्षा इत्यादि गुणांना नद्या, त्याप्रमाणेंच मदोन्मत्त हत्ती, गाई व प्रधानपद देतात, अशा समर्थांच्या ठिकाणीं बैल, राजेलोकांचीं सिंहासनें, आणि सत्पुरुष मी मोठ्या आनंदानें राहतें. सुंदरी, त्याप्रमाणेंच, ह्यांच्या ठायीं माझे सदादीत वास्तव्य असतें. ज्या स्त्रिया कधीही संतापत नाहीत, ज्यांनीं ज्या गृहांत नित्य अमीला हविर्भाग मिळतो,

गाई, ब्राह्मण व देवता ह्यांची पूजा होते, व इंद्राशीं वैर पडून पुढें जें कांहीं आश्रय घडून ऋतुकालोद्भव पुष्पादिकांनीं पूजाविधि समर्पण आलें त्याचें वर्णन होय. राजा, पूर्वी भंगास्वन करण्यांत येतो, त्या गृहीं मी नित्य वास क- नामक एक राजर्षि होऊन गेला. तो अत्यंत रितें. त्याचप्रमाणें, हे भाग्यशीले, जे द्विज धार्मिक होता; पण त्यास पुत्रसंतान नव्हतें. हे सदेदीत स्वाध्यायांत रत असतात, जे क्षत्रिय पुरुषव्याघ्रा, त्यानें आपणास पुत्र व्हावा ह्मणून सदासर्वकाळ स्वधर्मपरिपालनांत निमग्न राहतात, एक यज्ञ केला त्याचें नांव अग्निष्टुत. राजा, जे वैश्य कृषिकर्माकडे सर्व चित्त लावितात, अग्निष्टुत नामक जो एक अग्निष्टोम यज्ञ, तो आणि जे शूद्र सेवेमध्ये नित्य तत्पर असतात, केला असतां इंद्राला मोठा संताप उत्पन्न होतो; त्यांच्या ठिकाणीं मी सदा अधिष्ठान क- कारण त्यांत अग्नीचें मात्र हवन असतें. जीं रितें. सुंदरी, मी नारायणाच्या ठिकाणीं तर मनुष्ये पुत्रप्राप्त्यर्थ आपल्या पातकांचें क्षालन पूर्णभावानें शरीररूप बनूनच अनन्याश्रय करितें. कारण, त्याच्या ठायीं अत्यंत श्रेष्ठ असा तात. धर्मा, भंगास्वन राजानें अग्निष्टुत यज्ञ केला जो महान् धर्म तो वसत असून शिवाय ब्राह्म- असें पाहून महाभाग्यवान् देवाधिदेव इंद्र हा त्या णांविषयीं अत्यंत पूज्यवृद्धि व प्रेम हीं वास इन्द्रियनिग्रही राजर्षीचें कांहीं व्यंग शोधून करितात. देवि रुक्मिणि, अन्याच्या ठिकाणीं काढण्याकरितां ठपून बसला; परंतु त्या महान्या मी देहरूपानें वसत नाहीं; अन्यत्र जेथें जेथें भंगास्वनाच्या ठिकाणीं त्यास कांहीं एक व्यंग आ- माझा वास असतो तेथें तेथें तो सर्व धर्मादि- ढळलें नाहीं. राजा, पुढें कोणे एके वेळीं तो भूपति कांच्या वृद्धिरूपानेंच असतो; तेथें शरीररूपानें मृगया करण्यासाठीं निघाला असतां इंद्रानें मनांत आणिलें कीं, आतां ही संधि बरी आहे; आणि सुंदरी, ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं मी निष्ठेनें राहतें असा विचार करून त्यानें भंगास्वन राजाच्या त्याचा धर्म, यश, अर्थ व काम हीं सर्व सदे- बुद्धीला भूल पाडिली. तेव्हां तो घोड्यावर बसून दीत वृद्धिगत होतात. एकदा फिरत असतां दिशाभूल होऊन वाट चुकला आणि क्षुधेनें व तहानेनें व्याकुल होतसाता अगदीं थकून गेला. अशा स्थितींत इतस्ततः फिरतां फिरतां एक सुंदर व पाण्यानें परिपूर्ण भरलेलें उत्कृष्ट सरोवर अवलो-

अध्याय बारावा.

—:—

भंगास्वनाचें आख्यान.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह, स्त्रीपुरुषांच्या संयोगांत वैषयिक सुख अधिक कोणाच्या पाणी पाजून तो घोडा झाडाला बांधून ठेवि- ठिकाणीं आहे, ह्याविषयीं माझ्या मनाला मोठी त्यानंतर तो सरोवरांत स्नानास उतरला व शंका आहे; तर आपण यथार्थ रीतीनें ह्या स्नान करितांच त्यास स्त्रीत्व प्राप्त झालें! राजा, माझ्या शंकेचें निराकरण करा. ह्याप्रमाणें आपणास स्त्रीरूप प्राप्त झालें असें

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या पहातांच त्या राजश्रेष्ठास मोठी लज्जा उत्पन्न विषयाचेंही विवेचन करण्याकरितां एक झाली. तो मोठ्या चिंतेत पडला, त्याचीं सर्व पुरातन इतिहास सांगण्यांत येत असतो. तो इंद्रिये व्याकुल झालीं आणि त्याचें मन गांग- इतिहास हळटला ह्मणजे पूर्वी भंगास्वन राजाचें रून गेलें! व तो ह्मणू लागला, “अरेरे, आत !

मी ह्या अश्वावर कसा बसूं आणि नगराला नांवांनीं व कुलांनीं हांक मारून तो स्त्रीरूप कसा जाऊं! अग्निष्टुत् यज्ञ करून मला जे झालेला राजश्रेष्ठ भंगास्वन ह्मणाला कीं, 'पुत्रहो, महाबलवान् शंभर औरस पुत्र झाले त्यांना मी मी आतां वनांत जातो; तुम्ही आतां मोठ्या आतां काय सांगूं! त्याप्रमाणेच माझ्या स्त्रिया, प्रीतीनें राज्योपभोग घ्या. '

नागरिक लोक व प्रजा ह्यांजवळ तरी मी काय राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें शंभर पुत्रांशीं बोलूं! अरे, कोमळपणा, नाजूकपणा व दैन्य भाषण करून तो महान् राजा वनांत चालता हे स्त्रियांचे गुण होत, असें धर्मांचें तत्त्व जाण- झाला आणि तेथें गेल्यावर एका आश्रमामध्ये पणान्या ऋषींनीं सांगितलें आहे. पुरुषाचे गुण ती स्त्री एका तपस्व्याला आपला पति करून म्हटले म्हणजे कितीही श्रम करावे लागले तरी त्यासहवर्तमान कालक्षप करूं लागली! राजा, अंगी कृण्वरपणा असणें व प्रसंगी शौर्य दाख- नंतर त्या तपस्व्यापासून त्या स्त्रीच्या ठिकाणीं शंभर पुत्र जन्मास आले. मग तिनें ते सर्व पुत्र विणें हे होत. माझा पराक्रम तर सर्व नष्ट झाला शंभर पुत्र जन्मास आले. मग तिनें ते सर्व पुत्र आणि मला हें स्त्रीत्व प्राप्त झालें, हें घडलें तरी बरोबर घेतले व पहिल्या पुत्रांजवळ येऊन ती कसें? आतां मी स्त्री झाल्यामुळे पुनः त्या घो- त्यांस ह्मणाली कीं. 'पुत्रहो, मी पुरुष असतांना ज्यावर तरी कसा बसूं शकेन! ' असो. राजा माझ्यापासून तुम्ही शंभरजण जन्मलां आणि स्त्री धर्मा, नंतर तो नराधिप मोठ्या कष्टाने कसा- असतांना माझ्या ठिकाणीं ह्या शंभर पुत्रांचें बसा आपल्या अश्वावर आरूढ झाला आणि जन्म झाले. ह्यास्तव तुम्ही सर्व एकमेकांचे तो स्त्रीरूपधारी महान् राजा पुनः आपल्या प्रांत आहां; इकडे लक्ष देऊन तुम्ही सर्वांनीं नगरास आला. राजा, तेव्हां पुत्र, स्त्रिया, एकत्र राहून राज्याचा उपभोग घ्यावा. ' राजा नागरिक जन व प्रजा हीं सर्व राजाची ती धर्मा, नंतर ते सर्व प्रांत एकत्र राज्यापभोग घेऊं विपरीत स्थिति पाहून हें काय, हें काय, लागले; परंतु ते सर्व वेधुप्रमाणे राज्यलक्ष्मीचा असें ह्मणत मोठ्या विस्मयांत पडलीं आणि उपभोग घेत आहेत असें पाहून दंवद्वाला मोठा कोणाचाच कांहींएक तर्क चालेनासा झाला! क्रोध चढला आणि तो तळमळून ह्मणाला कीं, राजा, नंतर त्या स्त्रीरूप राजर्षीनें समर्पक 'अरे, मी ह्या भंगास्वन राजावर अपकार न भाषण करून सर्वांस कळविलें कीं, 'मी मोठें सैन्य करितां उपकारच केला असें ह्मणेल तरी चालेल! ' धर्मा, नंतर त्या शतक्रतु इंद्रानें ब्राह्मणांचें रूप धेऊन भंगास्वन राजाच्या नगरांत गमन केलें मार्ग चुकून घोर अरण्यांत शिरलों; तेथें मला धेऊन भंगास्वन राजाच्या नगरांत गमन केलें अतिशय तहान लागून माझे प्राण कासावीस आणि त्या सर्व राजपुत्रांत फूट पाडिली! राजा, शाले; परंतु इतक्यांत त्या घोर अरण्यांत—ज्यामध्ये त्या समयी तो दवाधिदेव त्यांस ह्मणाला, 'राज- पक्षी वगैरे कीडत होते असें—एक सुंदर पुत्रांना, एका पित्याचें जे पुत्र असतात त्या सरोवर माझ्या दृष्टीस पडलें आणि त्यांत उतरून सर्व भ्रात्यांमध्ये सुद्धां प्रेम वसत नाही. पहा, मी स्नान केलें, तेव्हां लागलाच मला हा सूर व असुर हे कश्यपांचेच पुत्र, पण त्यांत स्त्रीदेह प्राप्त झाला! स्त्रीपुत्रहो, सरोवरांत मीं स्नान देखील राज्यासाठीं भांडण लागले. तुमची स्थिति केलें हें केवळ निमित्त होय; त्याच्या आधींच तर मोठी विचित्रच आहे. तुम्ही कांहीजण दैवानें हें निश्चित करून ठेविलें होतें! ' राजा भंगास्वनाचे पुत्र व बाकीचे त्या तपस्व्याचे पुत्र; धर्मा, नंतर 'स्त्रियांना, पुत्रांना व मंत्रिजनाना आणि असें असतां, तुम्ही सर्व गोडीगुलाबीनें

वागत आहां, हा मोठा चमत्कार नव्हे काय ? केलें आणि मग पुढें घोर युद्ध होऊन त्यांत भंगस्वनपुत्रहो, तुमचें वडिलाजित राज्य हे सर्व नष्ट झाले! ब्राह्मणा, दुर्दैवानें हा जो माझ्या- तापसपुत्र उपभोगीत आहेत आणि तुम्ही इकडे वर घाला घातला त्याजमुळें मी हें दुःख अनु- मुळींच लक्ष देत नाहीं ह्याजस्तु मला मोठे भवीत आहे !” ह्याप्रमाणें तिची ती दुःखद आश्चर्य वाटतें ! ह्याप्रमाणें इंद्रानें बुद्धिभेद अवस्था अवलोकन करून इंद्र तिला कठोर उत्पन्न करितांच भंगस्वनाच्या त्या सर्व पुत्रा- शब्दांनीं ह्मणाला, “ भद्रे, तूं मला पूर्वीं असह्य मध्ये महान कलह झाला आणि त्यामध्ये युद्ध दुःख दिलेंस त्याचा हा परिणाम होय ! तूं त्या लागून त्यांत सर्वजण एकमेकांच्या हस्ते पतन समर्थी अग्निष्टुत् यज्ञ केलास आणि अग्नीला पावले ! पुढें हें वर्तमान त्या तपस्विनीला (स्त्रीरूप आराधिलेंस; पण अग्निष्टुत् यज्ञांत मला हवन भंगस्वनाला) समजलें तेव्हां तिला अति- नसल्यामुळें त्या योगें माझा संताप झाला ! शय दुःख होऊन ती एकसारखी रुडें दुर्बुद्धे, मी इंद्र आहे, आणि माझें तुझ्याविषयीं- लागली असतां ब्राह्मणाच्या रूपानें इंद्र तेंचें चें वर होतें त्याचा मी हा सूड उगविला !” युधि- आला आणि त्यानें तिला विचारिलें, ‘ हे थिरा, तो ब्राह्मण प्रत्यक्ष देवाधिदेव इंद्र होय असें तापसी, तूं इतकी रडत ओहस, तेव्हां तुला असें समजतांच त्या स्त्रीरूपधारी राजर्षीनें तात्काळ दुःख तरी कोणतें झालें आहे वरें ? ’ तेव्हां त्या त्यास साष्टांग प्राणिपात केला आणि ह्मटलें, ब्राह्मणाला पाहून ती तपस्विनी आर्त स्वरानें ‘ देवाधिदेवा, कृपा कर. मीं तो यज्ञ केला ह्याचें कारण मला पुत्रप्राप्ति व्हावी हें होतें: तुला दुखवावें असा माझा मुळींच हेतु नव्हता; ह्यासाठीं त्वां मजवर क्षमा करावी अशी माझी प्रार्थना आहे. ’ राजा धर्मा, असें ह्मणून त्या राजर्षीनें लागलाच भगवान् इंद्राला नमस्कार घातला, तेव्हां इंद्र संतुष्ट झाला व वर देण्या- च्या इच्छेनें त्यास ह्मणाला, ‘ राजा, तुझे कोणते पुत्र जिवंत करूं तें सांग. तूं राजा अ- सतां जे तुला शंभर पुत्र झाले ते म्यां जिवंत करावे, किंवा तूं तापसस्त्री असतां जे तुला शंभर पुत्र झाले ते म्यां जिवंत करावे ? ’ धर्मराजा, त्या वेळीं त्या तपस्विनीनें हात जोडून इंद्राला ह्मटलें कीं, ‘ भगवन्, मी स्त्रीरूप असतां मला जे पुत्र झाले ते तूं जिवंत कर. ’ युधिष्ठिरा, त्या तापसीचें हें उत्तर ऐकून इंद्राला मोठा नगरीत नेऊन ठेविले. द्विजा, प्रथम ते सर्व विस्मय वाटला व तो पुनः तिला ह्मणाला, ‘ हे दोनशें पुत्र मोठ्या प्रेमानें राज्यसुख उपभोगित तपस्विनि, तूं पुरुषरूप असतां जे तुला पुत्र झाले होते: पण कालानें त्यांमध्ये वैमनस्य उत्पन्न त्यांजविषयीं तुझ्या मनांत द्वेष आहे व तूं स्त्रीरूप

असतां जे तुला पुत्र झाले त्यांजविषयीं तुझ्या मनांत विशेष प्रेम आहे, ह्याचें कारण काय ? '

स्त्री म्हणाली:—इंद्रा, स्त्रीच्या ठिकाणीं स्वभावतः अधिक प्रेम वसत असतें, तसें पुरुषाच्या ठिकाणीं वसत नाही; ह्यास्तव मी स्त्रीरूप बनल्यावर मला जे पुत्र झाले त्यांनाच तूं जिवंत करावेंस !

भीष्म सांगतात:—ह्याप्रमाणें त्या तापसेचें भाषण ऐकून इंद्र मोठ्या प्रेमानें ह्मणाला, 'हे तपस्विनि, तूं म्हणतेस तें खरें आहे; तुझे सर्वच पुत्र जिवंत होतील. राजश्रेष्ठा, आतां तुला आणखी ज्या वराची इच्छा असेल तो माग. तुला पुरुषत्व अथवा स्त्रीत्व ह्यांपैकीं हवें असेल तें मी देण्यास सिद्ध आहे. '

स्त्री ह्मणाली:—वासवा, मी स्त्रीरूपच पसंत करितें ! मला पुरुषरूपाची इच्छा नाही.

धर्मा, तपस्विनीचें हें भाषण श्रवण करून देवेंद्रानें पुनः तिला ह्मटलें कीं, 'राजपे, पुरुषरूप ठाकून स्त्रीरूपाचीच तूं इच्छा करितोस हे काय ? ' तेव्हां तो स्त्रीरूप महान् राजा पुनः ह्मणाला, 'देवाधिदेवा इंद्रा, स्त्रिया व पुरुष ह्यांच्या संयोगामध्यें नित्य स्त्रियांच्या ठिकाणीं अधिक प्रेम वसत असतें; ह्यास्तव, इंद्रा, मी स्त्रीरूपच अधिक मानितें. आणि मी हें खचित सांगतें कीं, स्त्रियांच्या ठिकाणींच अधिक मोहकपणा वास करितो; ह्यासाठीं स्त्रीरूप राहणें हेंच मला प्रिय वाटतें. देवाधिदेवा, आतां माझे तुझ्यापाशीं आणखी कांहीं मागणें नाही, ह्यास्तव तूं आतां गेलास तरी चालेल ! ' राजा, नंतर तो भगवान् इंद्र बरें आहे, असेंच घडो ' असें ह्मणून त्या तपस्विनीचा निरोप घेऊन स्वर्गास चालता झाला. असो; हे महाराजा, स्त्रियांच्या ठिकाणीं ह्याप्रमाणें अधिक प्रीति वास करिते.

अध्याय तेरावा.

—:०:—

ऐहिक व पारलौकिक हित साधण्या-
कारितां मनुष्यांचीं कर्तव्ये.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह, ऐहिक शिष्टव्यवहार उत्तम रीतीनें पार पडून शिवाय पारलौकिक हितही साधावें अशी ज्या मनुष्याची इच्छा असेल, त्यानें काय काय करावें तें सांगा. अशा नरानें ऐहिक व्यवहार कसा करावा आणि आपले शील वगैरे कसे ठेवावें ह्याजबदल निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, देहांत घडणारी तीन कर्मे, वाणीनें घडणारी चार कर्मे आणि मनानें घडणारीं तीन कर्मे अशा ह्या दहा कर्मांचा त्याग करावा. देहाचीं तीन कर्मे ह्मणजे दुसऱ्याची हिंसा करणें, चोरी करणें व परस्त्रीगमन करणें हीं होत. हीं तीन कायिक कर्मे मनुष्यानें सर्वथैव वर्जवीं. आतां, अयोग्य भाषण करणें, कठोर शब्द उच्चारणें, कुटाळकी करणें आणि खोटे बोलणें हीं चार वाणीचीं कर्मे होत. ह्या चार वाचिक कर्मांपासून वाणी अगदीं अलिप्त ठेवावी. फार काय, हीं कर्मे करण्याचा विचारही मनांत आणूं नये. आतां मनाचीं जीं तीन कर्मे राहिलीं तीं—दुसऱ्याच्या धनाविषयीं अपहार-बुद्धि धारण करणें, दुसऱ्याविषयीं अनिष्ट चिंतणें, आणि वेदवचनावर भरवसा न ठेवणें हीं होत. ह्यास्तव ह्या सर्व मानसिक कर्मांचा त्याग करावा. मनानें जीं तीन कर्मे मुख्यतः करावीं तीं हीं कीं, त्यानें परस्वाचें चिंतन करूं नये, सर्व प्राण्यांविषयीं दयालुता बाळगावी, आणि आपण जीं कर्मे करितों त्यांच्या योगें घडणाऱ्या पाप-पुण्याप्रमाणें पुढें फळ मिळतें अशी दृढ श्रद्धा ठेवावी. तस्मात्, राजा धर्मा, मनुष्यानें ऐहिक

व परलौकिक हित जोडण्याकरितां देहानें, वाणीनें किंवा मनानें अशुभ कर्म ह्मणून करूं नये. जो मनुष्य शुभाशुभ कर्मांचे आचरण करितो, त्यास तदनुरूप शुभाशुभ फळें भोगावीं लागतात.

अध्याय चौदावा.

महादेवमाहात्म्यकथन.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामहा, ह्या लोकीं जगत्पति जो शंकर त्याचीं नांवें आपण ऐकिलीं आहेत; ह्यास्तव सर्वव्यापक असा जो तो सच्चिदानंद प्रभु त्याचीं नांवें मला कथन करा. गागेया, देवाधिदेव जो शंकर त्याच्या ठिकाणीं महान् भाग्य वसत असून त्याचें स्वरूप इतकें विशाल आहे कीं, सर्व विश्वाचें तो अधिष्ठान होय. सुर व असुर यांचा अधिपति तोच असून त्याच्यापासूनच ह्या सर्व विश्वाची उत्पत्ति होतें व त्याच्याच ठिकाणीं ह्या सर्वांचें पर्यवसान आहे. तेव्हां अशा त्या जगन्नायकाचीं नांवें मला सांगा.

भीष्म ह्मणाले:—राजा धर्मा, बुद्धिमान् जो महादेव त्याचे गुण वर्णन करण्यास मी असमर्थ आहे; कारण, तो सर्वव्यापक असूनही कोठेंही दृश्य नाही. युधिष्ठिरा, ब्रह्मा, विष्णु व इंद्र ह्यांना निर्माण करणारा व त्यांवर अधि-कार चालविणारा तो भगवान् महेशच होय. ब्रह्मदेवापासून तो पिशाचापर्यंत सर्व देवता त्याचीच उपासना करितात. प्रकृति व पुरुष ह्यांहून तो श्रेष्ठ आहे. सम्यक् स्वरूप जाणणारे महान् महान् योगी त्याचेंच चिंतन करितात. शाश्वत ठिकणारें जें परब्रह्म तें तोच होय; आणि त्याच्या अनिर्वचनीय स्वरूपामुळे त्यास असत् (अभावरूप) व त्याच्या अक्षय्य स्व-रूपामुळे सत् (भावरूप) ह्मणतां येतें. ह्या अच्युत हरिनें पुत्रासाठीं तपश्चर्या करित युधिष्ठिरा, त्या भगवंतानें आपल्या तेजा-

ने प्रकृति व पुरुष ह्यांचा क्षोभ करून प्रथम ब्रह्मा ह्मणजे महत्तत्त्व हें उत्पन्न केलें; आणि मग त्या महत्तत्त्वापासून—सूर्यादिकांचा अधिपति चतुर्मुख ब्रह्मदेव हा प्रकट झाला व नंतर त्या ब्रह्मदेवापासून सर्व सृष्टि उद्भव-ल्यामुळे त्या ब्रह्मदेवाला प्रजापति ही संज्ञा मिळाली. राजा धर्मा, असा जो देवाधिदेव महाबुद्धिमान् महादेव त्याचे गुण वर्णन करण्यास कोणता मनुष्य समर्थ होईल बरें ? राजा, मनुष्य झटला ह्मणजे तो गर्भ, जन्म, जरा व मृत्यू ह्यांनीं युक्त असा क्षुद्र प्राणी होय; तेव्हां परमेश जो सदाशिव त्याचें यथार्थ ज्ञान माझ्यासारख्याला कसें असेल बरें ? बाळा धर्मा, हें ज्ञान शंख, चक्र व गदा हीं धारण करणारा जो भगवान् नारायण, त्याव्यति-रिक्त अन्याच्या ठिकाणीं असणें अशक्य आहे. युधिष्ठिरा, महान् महान् वीरांना अजिंक्य असा हा एक गुणशाली व विश्वव्यापक श्रीकृष्ण मात्र त्या महेशाचे गुण जाणत आहे. ह्यास दिव्य दृष्टि असल्यामुळे हा आपल्या योगसामर्थ्यानें व अद्वितीय तेजानें त्या देवाधिदेवास अवलो-कन करितो. ह्या महात्म्या कृष्णानें पूर्वीं बद्-रिकाश्रमीं महादेवाची अराधना करून त्यास प्रसन्न केलें आणि त्यामुळे त्यास सर्व जगत् व्यापून टाकण्याचें सामर्थ्य आलें व त्यामुळेच अर्थात् रावें लोकांत तो अतिशयित प्रिय होऊन बसला ! राजेंद्रा, ह्या माधवानें पुरीं एक सहस्र वर्षपर्यंत तपश्चर्या केली आणि स्थावरजंगम विश्वाचा अधिपति जो वरदायक शंकर त्याची प्रसन्नता जोडिली. धर्मा, प्रत्येक युगांत कृष्णानें महात्म्या महेश्वराला मोठ्या भक्तीनें संतुष्ट करून प्रसन्न केलें आहे. त्या महात्म्या जग-दुत्पादक शंकराचें जें काहीं ऐश्वर्य आहे तें असातां प्रत्यक्ष अवलोकिलें आहे. ह्यासाठीं, हे

भारता, त्या देवाधिदेव शंकराची सर्व नावे सांगण्यास समर्थ असा हा श्रीकृष्णाहून दुसरा कोणीही मला दिसत नाही. राजा धर्मा, हा महाबाहु श्रीकृष्णच त्या भगवान् शंकराचे गुण वर्णन करण्यास आणि त्याचे शाश्वत व दिव्य तेज संपूर्णपणे सांगण्यास समर्थ आहे.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणे महाभाग्यशाली भीष्माने त्या समर्थी प्रथम शंकराचे माहात्म्य वर्णन केले आणि मग श्रीकृष्णाचा अधिकार निरूपण करून त्या वसुदेवपुत्रास हाटले.

भीष्म ह्मणाले:—हे सुरासुरगुरो भगवन् विष्णो, तुझ्याप्रमाणेच तो शिवही विश्वरूपच आहे. ह्यासाठी, हा युधिष्ठिर मला जे विचारीत आहे, मी पूर्वी सांबाच्या प्राप्तीसाठी घोर तपश्चर्या ते तू विशद करून सांग. श्रीकृष्णा, देवाधिदेव जो शंकर त्याची सहस्र नावे ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झालेल्या तंडि ऋषीने ब्रह्मलोकीं ब्रह्मदेवाच्या समक्ष पूर्वी निवेदन केली. तीं वध केल्यानंतर पतंग बारा वर्षांनी जांबवतीने हे द्वैपायनप्रभृति महातपस्वी ऋषि-जन तुझ्यापासून श्रवण करात. हे सर्वजण पुत्रांना अवलोकन करून पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेने उत्तम व्रतवैकल्ये करणारे असून ह्या सर्वांनी मजजवळ येऊन गोष्ट काढिली की, हे उत्तम प्रकारे इंद्रियदमन केले आहे. तस्मात् त्या शाश्वत, आनंदमय, कर्तृस्वरूप, कर्मफलद्वारा संरक्षक, जगदुत्पादक, गार्हपत्यादि अग्निरूप, मुंडमालाधारक व कपर्दग्राही अशा विश्वव्यापक भगवंताचे महान् यश निरूपण करून सांग.

वासुदेव ह्मणाला:—भगवान् महेशाच्या कर्माचे यथार्थ ज्ञान होणे अशक्य होय. पहा—ब्रह्मदेवप्रभृति सृष्टिकर्ते, इंद्रप्रमुख देव, सूक्ष्म वृष्टीने अवलोकन करणारे आदित्य व महान् स्थानाचे ज्ञान होत नाही, तर केवळ मानवाला त्याचे यथार्थ स्वरूप कसे कळेल बरे! तो जसे हे महापराक्रमी पुत्र भगवान् महेश सत्पुरुषांचा आश्रय होय. तो कळून दिलेस, तसाच मलाही एक महापराक्रमी व्रतादिकांचे यथायोग्य फल उपासकास अर्पण पुत्र प्राप्त करून दे.

असुरांचा तो महान् संहारक आहे. त्या भगवंताचे समग्र गुण मी तुझांस सांगू शकेन असें मला वाटत नाही; तथापि त्याचे कित्येक गुण मी तुझांस सांगतां.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणे भगवान् श्रीकृष्णाने भाषण केले; आणि मग उदकोपस्पर्श करून शुचिर्भूत झाल्यावर त्या महात्म्या बुद्धिमान शंकराचे गुण वर्णन करण्यास प्रारंभ केला.

वासुदेव ह्मणाला:—ब्राह्मणश्रेष्ठहो, भीष्मा, त्याप्रमाणेच प्रिय युधिष्ठिरा, आतां मी तुझाला भगवान् शंकराची नावे सांगतां तीं ऐका. भगवान् शंकराचे दर्शन घडणे मोठे दृढ आहे; तथापि केली असतां मला ते योगसामर्थ्याने जसे घडले तसें मी तुझांस सांगतां. युधिष्ठिरा, पूर्वी रुक्मिणीचा पुत्र बुद्धिमान् प्रद्युम्न ह्याने शंकरासुराचा वध केल्यानंतर पतंग बारा वर्षांनी जांबवतीने प्रद्युम्न, चारुदेष्ण इत्यादि रुक्मिणीच्या पुत्रांना अवलोकन करून पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेने व आत्मतुल्य असा पुत्र तू मला लवकर प्राप्त करून दे. हे यदुकुलोद्धारका, तुला दुर्लभ असें येथे काहींचक नाही. तिन्ही लोकांतली कोणतीही गोष्ट तुला सुलभ व सुकर आहे. तू मनांत आणिल्यास दुसरे ब्रह्मांडही निर्माण करशील! तू बारा वर्षे तपश्चर्या करून देह क्षीण केलास आणि पशुपतीची आराधना करून रुक्मिणीच्या ठिकाणीं चारुदेष्ण, सुचारु, चारु-वेश, यशोधर, चारुश्रव, चारुयश, प्रद्युम्न व शंभु हे पुत्र उत्पन्न केलेस. हे मधुसूदना, तू महापराक्रमी पुत्र रुक्मिणीला प्राप्त केल्यास, तसाच मलाही एक महापराक्रमी पुत्र प्राप्त करून दे.

वतीनें माझी प्रार्थना केली तेव्हां मी त्या सुंदरीला ह्मटलें कीं, 'राज्ञी, मी तुझ्या वचनाप्रमाणें करण्यास सिद्ध आहे, तर आतां मी येथून गमन करितों, त्यास तुझें अनुमोदन असावें.' नंतर ती मला ह्मणाली, 'तू गमन करावेंस. तुझे मनोरथ पूर्ण होऊन तुझें कल्याण घडो ! ब्रह्मा, शिव, काश्यप, नद्या, मनावर सत्ता चालविणाऱ्या देवता, क्षेत्रे, ओषधी, यज्ञहविर्भाग पांचविणारे छंद (वेद-मंत्र), ऋषिगण, अध्वर, समुद्र, यज्ञीय, दक्षिणा, स्तोम (साममंत्रांची पूर्ति करणारे वर्ण), नक्षत्रे, ग्रह, पितर, देवस्त्रिया, देवकन्या, देवमाता, मन्वंतरे, गाई, चंद्रमा, सूर्य, अग्नि, सावित्री, ब्रह्मविद्या, ऋतू, संवत्सर, क्षण, लव, महूर्त निमेष व युगपरंपरा हीं सर्व तूं कोण्ठही असलास तरी तुझें रक्षण करीत व तुला सुख देवोत ! देवा, तुला तुझा मार्ग शुभकारक होवो आणि तुझ्या हातून काणतीही गोष्ट उणी न पडून तुझें मनोरथ सफल होवोत. ह्याप्रमाणें त्या जांबवतीनें माझें स्वस्त्ययन केल्यावर मी तिचा निरोप घेतला : आणि नंतर मी आपल्या नरश्रेष्ठ पित्याची, मातेची, राजाची व आहुकाची आज्ञा मिळविण्यासाठीं त्यांजकडे जाऊन, जांबवतीनें अत्यंत काकळतीनें जें काहीं मला सांगितलें होतें तें सर्व त्यांस निवेदन केलें. नंतर मी त्यांची अनुज्ञा घेऊन मोठ्या दुःखानें तेथून निवालों व महाबल राम व गद ह्यांजकडे गेलों. तेव्हां त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें मला ह्मटलें, 'कुष्णा, तुझी तपश्चर्या उत्तम प्रकारें सिद्धीस जावो व तुला दांचे कळप असून अस्वलें व रेडे ह्यांचीही निर्विघ्नपणें यश मिळो !' ह्याप्रमाणें गुरुजनांची गर्दी होती. त्या आश्रमाचें वर्णन अनुज्ञा व आशीर्वाद प्राप्त झाल्यावर मग मी काय करावें ? तेथें नुकतेच माजास आलेले गरुडाचें स्मरण केलें, तेव्हां तात्काळ तो धुंद हत्ती इतस्ततः फिरत असल्यामुळें मोठी त्या स्थळीं प्राप्त झाला; व त्यानें मला हिमवान् बहार दिसत होती; बहुविध जातीचे पक्षी

पर्वतावर नेऊन सोडल्यावर मी त्यास पुनः स्वस्थानीं जाण्यास निरोप दिला. त्या गिरिराज हिमवान् पर्वतावर माझ्या दृष्टीस जें काहीं पडलें त्याचें वर्णन काय करावें ? त्या ठिकाणचा तो देखावा अगदीं अद्भुत होता. तेथें व्याघ्रपादाचा पुत्र जो उपमन्यु त्याचा आश्रम होता. त्या महात्म्या श्रेष्ठ तपोधनाचा तो अतिशय दिव्य, अद्भुत व उत्तम असा आश्रम पाहून देव व गंधर्व हेही त्याची प्रशंसा करीत. त्यामध्ये सर्वत्र मूर्तिमंत ब्राह्मतेज झळाळत होते ! तेथें धवक, कुम, कदंब, नारिकेल, कुरवक, केतक, जंबू, पाटल, वट, वरुणक, वत्सनाम, बिल्व, सरल, कपित्थ, प्रियाल, साल, ताल, बदरी, कुंद, पुत्राग, अशोक, आम्र, अतिमुक्तक, मधूक, कोविदार, चंपक, पनस इत्यादि वृक्ष व लता असून दुसरे पुष्कळ प्रकारचे रानटी वृक्ष व वेली हीं फलपुष्पांनीं अगदीं भरलेलीं होती. त्याप्रमाणेंच त्या स्थळीं नानाविध फुललेल्या वनस्पति व वेली इतस्ततः पसरलेल्या असून केळींचीं बनेंही पुष्कळ असल्यामुळें विलक्षण शोभा दिसत होती. त्या सुफलित वृक्षादिकांवर बहुविध पक्षी बसलेले असून आपला उदरनिर्वाह करीत होते, आणि लतावृक्षांनीं अलंकृत झालेल्या त्या उपमन्युच्या आश्रमांत ठिकठिकाणीं भस्माचे ढीग पडले होते, त्यामुळेही मोठी विचित्र शोभा दिसत होती. ह्याशिवाय तेथें रुरु, वानर, व्याघ्र, सिंह, हत्ती वगैरेही पुष्कळ होते; हरणें व मोरें देखील बहुत होती; आणि सर्प व मांजरे ह्यांची सुद्धा समृद्धि होती. तसेंच तेथें दुसऱ्या अनेक श्वापदांचे कळप असून अस्वलें व रेडे ह्यांचीही होती. त्या आश्रमाचें वर्णन काय करावें ? तेथें नुकतेच माजास आलेले फिरत असल्यामुळें मोठी त्या स्थळीं प्राप्त झाला; व त्यानें मला हिमवान् बहार दिसत होती; बहुविध जातीचे पक्षी

मोठ्या उत्साहानें व आनंदानें शब्द करीत होते; आणि श्यामसुंदर अशा मेघकांतीनें शोभणाऱ्या अनेक विचित्र वृक्षांच्या राजी त्या ठिकाणीं प्रफुल्लित झाल्यामुळे तो सर्वच देखावा मोठा हृदयंगम भासत होता !

तेथें जो वारा अभिमुख वहात होता, त्याचें श्रेष्ठत्व काय वर्णीवें ? त्या वाऱ्याबरोबर नाना-विध पुष्पांतील पराग वहात येत असून हत्तींच्या गंडस्थळांतून सवणारा जो मद-त्याच्या योगें उद्गम सुगंध सुटला होता; आणि त्यांत अप्सरांच्या तानांची, पर्वतांतून जे जलप्रवाह वहात होते त्यांच्या नादाची, पक्षांच्या मनोहर कूजिताची, कुंजरांच्या गर्जनेची, किन्नरांच्या सुंदर गायनाची आणि सामगायकांच्या मंगल-कारक स्वरांची भर पडली होती ! उपमन्यूच्या त्या आश्रमाची दुसऱ्या कोणास मनामध्ये कल्प-नाही करितां येणार नाही. अशा त्या अचिंत्य आश्रमामध्ये पुष्कळ सरोवरे होती. तशींच तेथें मोठमोठी अभिगृहे असून त्यांजवर प्रफुल्लित लतांची छाया होती. त्याप्रमाणेंच त्या आश्रमाच्या सन्निध जाह्नवीचें पुण्यकारक व पावन असें उदक वहात असल्यामुळे तें स्थळ मोठें रमणीय बनलें होतें आणि त्या आश्रमापा-सून प्राप्त होणारा सुखोपभोग प्रत्यक्ष ती जह्नु-कन्या त्या ठिकाणीं, सदोदीत घेत असे. त्या आश्रमांत महान् महान् धर्मनिष्ठ पुरुष रहात असून त्या महात्म्यांच्या ठायीं केवळ अधी-सारखें दिव्य तेज होतें. त्यांपैकीं कित्येक नेहमीं वायुभक्षण करून राहिले होते; कित्येक उदकावर आपला निर्वाह करीत; कित्येक सदोदीत जपजाऱ्यांत निमग्न होते; कित्येक दयादाक्षिण्यादि गुणांनीं आपलें चित्त शुद्ध करण्यांत व्यग्र होते; कित्येक योगाभ्यासानें भगवच्चिंतन करीत होते; कित्येक केवळ धूस्रप्राशन करून राहिले होते; कि-

त्येक उष्णतेचें सेवन करीत होते; व कित्येक दुधावर चरितार्थ चालवीत होते ! धर्मा, ह्याप्रमाणें त्या आश्रमांत महान् महान् ब्राह्मण सर्वत्र नानाविध प्रकारांनीं आपआपले व्यवसाय करण्यांत निमग्न झाले होते ! त्या आश्रमांत कित्येकजण हस्तादिकांचा व्यापार वेगरे न करतां केवळ गाईसारखें खावयाचें व प्यावयाचें असा निश्चय करून दागत; कित्येकजण दगडावर दाणे कुटून त्यावर उपजीविका करीत; कित्येक-जण दांतांनीं दाणे चावून त्यांवरच भागवीत; कित्येकजण चंद्रकिरण प्राशून देहयात्रा चालवीत; कित्येकजण उदकाचा फेंसच खात; आणि कित्येकजण हरणांसारखे यदृच्छेनें जें मिळेल त्यावर उपजीवन करीत ! धर्मा, त्या स्थळीं कित्येक पुरुष पिंपळाचीं फळे खाऊन रहात; कित्येक पाण्यांतच पडून असत; कित्येक चिंध्या पांघरीत; कित्येक कातडीं पांघ-रून कालक्षेप करीत; कित्येक वल्कलें नेसत; आणि अशा प्रकारें महान् कष्ट सोसून ते तपस्वी जन आपआपलीं व्रतानुष्ठानें पार पाडीत ! असो; ह्याप्रमाणें बहुत तपस जन अवलोकन केल्यानंतर मग मी त्या आश्रमांत प्रवेश केला. धर्मा, त्या आश्रमाची महती केवढी ह्मणून सांगूं ? महान् महान् देवतांचे समुदाय, शिवादिक देव व इतर पुण्यकर्म करणारे जन त्या आश्र-माला अतिशय मान देत असत. ज्याप्रमाणें अंतरिक्षांत चंद्रमंडल शोभतें, त्याप्रमाणें तो उपमन्यूचा आश्रम हिमालय पर्वतावर सदासर्व-काळ शोभत होता. त्या स्थळीं मोठमोठे महात्मे तपस्वी सन्निध असल्यामुळे त्यांच्या दिव्य तपः-प्रभावाच्या योगानें इतकी समता उत्पन्न झाली होती कीं, तेथें सर्प व नकुल आणि हरिणें व बाघ अगदीं मित्रभावानें व गोडीगुलाबीनें क्रीडा करीत असत. असो; अशा त्या सर्व प्राण्यांना प्रियकर, आणि वेड व वेदागें ह्यांत प्रवीण

असलेल्या श्रेष्ठ ब्राह्मणांनीं व त्याप्रमाणेंच नाना- व नाशक असा तो भगवान् लोकनायक प्रभु- विध व्रतवैकल्यें करून प्रसिद्ध झालेल्या महान् ज्याच्या दर्शनाची तुला इच्छा आहे, तो ह्या महान् ऋषींनीं आश्रय केलेल्या दिव्य आश्र- र्थळीं पार्वतीसहवर्तमान वास करितो. कृष्णा, मांत मीं प्रवेश करितांच चिंध्या पांघरलेल्या व मेरुपर्वताला हालवून सोडणारा जो हिरण्य- जटा धारण केलेल्या समर्थ उपमन्यूला मीं कशिपु दानव त्यानें शंकराला प्रसन्न करून घेऊ- अवलोकन केलें. त्या समर्थी त्याची ती कांति नच सर्व देवांचें ऐश्वर्य संपादून त्याचा दश- पाहून जणू काय तो आपल्या तपःसामर्थ्यानें लक्ष वर्षेपर्यंत उपभोग घेतला. कृष्णा, मंदार व तेजानें अग्निच प्रज्वलित झाला आहे असें नामक जो प्रख्यात दानव तो त्याचाच श्रेष्ठ मला भासलें. त्या समर्थी त्या तरुण व शांत पुत्र. महादेवाच्या वरानें तो दहा लक्ष वर्षे- अशा विप्रवर्षाच्या मागे पुष्कळ शिष्य होते. पर्यंत इंद्राशीं झगडला. बा केशवा, विष्णूचें तें नंतर मीं त्या ऋषिश्रेष्ठास साष्टांग प्रणिपात घोर चक्र व इंद्राचें तें भयंकर वज्र त्या मंदार केला; तेव्हां तो उपमन्यू मला ह्मणाला, 'हे नामक दैत्याच्या शरीरावरच व्यर्थ झालें ! पुंडरीकाक्षा, मी तुझें स्वागत करितां; आज अनघा कृष्णा, तूं जें चक्र धारण केलें आहेस, आमच्या तपश्चर्याचें सार्थक्य झालें ! कारण, तेंही त्या भगवान् महादेवानेंच उदकांत राह- ज्या तुझी म्यां पूजा करावी तो तूं आज माझ्या पाऱ्या व बलानें गर्विष्ठ झालेल्या दैत्याला मारून पूजेला प्रवृत्त झालास आणि ज्याला पहाण्या- तुला अर्पण केलें. कृष्णा, तुझें जें सुदर्शन चक्र ची मीं इच्छा करावी तो तूं आज माझ्या तें मुळीं भगवान् शंकरानेंच त्या उदकवासी भेटीला आलास।' धर्मा, नंतर मी त्या उपमन्यू- दैत्याच्या वधासाठीं उत्पन्न केलें. त्याच्या अंगीं पुढें हात जोडून उभा राहिलों आणि त्यास प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें उग्र तेज असल्यामुळें त्या- आश्रमवासी मृग, पक्षी, त्याप्रमाणेंच अग्नि, कडे शंकराशिवाय अन्याच्यानें पाहवत सुद्धां धर्मानुष्ठान व शिष्यवर्ग ह्यांजबद्दल कुशलप्रश्न नसे. ह्याप्रमाणें तें इतरांस दुर्दृश्य असतांही विचारिले. मग भगवान् उपमन्यूनें मनोहर व भगवान् शंकरास सुदृश्यच होतें. ह्यास्तव त्यानें मधुर वाणीनें मला ह्मटलें, 'कृष्णा, तुला त्वत्तुल्य त्यास सुदर्शन असेंच ह्मटलें व त्यामुळें तेव्हां- पुत्र प्राप्त होईल ह्यांत संदेह नाही. पण मी पासून लोकांत त्यास 'सुदर्शन' असें नांव पडलें. तुला त्यास हाच उपाय सांगतों कीं, तूं उत्तम वा कृष्णा, तो मंदार दैत्य ह्मणजे जणू काय तपश्चर्या करून भगवान् महादेवाला प्रसन्न कर. सर्वांस पीडा करणारा पापग्रहच होता; ह्मणून अधोक्षजा, तो देवाधिदेव येथें पत्नीसुद्धां त्यास दैत्य ह्मणण्याऐवजीं ग्रह असेंही ह्मणत. आनंदानें रहात आहे. जनार्दना, पूर्वीं येथें देवा- केशवा, त्या मंदार ग्रहाच्या शरीरावर असें तें च्या व ऋषींच्या समुदायांनीं तपश्चर्या, ब्रह्म- लोकोत्तर दिव्य सुदर्शन चक्रही व्यर्थ झालें. चर्य, सत्य, मनोजय इत्यादि साधनांच्या कारण, त्या बलशाली व बुद्धिवान् दैत्याला योग त्या देवाधिदेवाला संतोषविलें व आपलें भगवान् शंकरापासून असा वरच मिळाला उत्तम मनोरथ परिपूर्ण करून घेतले. कृष्णा, होता कीं, तुझ्या देहावर कोणतीही शस्त्रे— तो भगवान् शंकर तेज व तप ह्यांचा केवळ फार काय, शतावधि वज्रें किंवा सुदर्शन चक्रे- निधिच होय. हे शत्रुसंहारका, शुभाशुभ विकार ही कुंठित होतील ! असो; शंकराच्या वरानें किंवा गुण ह्यांनीं युक्त अशा वस्तूंचा उत्पादक अत्यंत बलवान् झालेल्या त्या मंदार ग्रहाने

देवांना अगदीं नको नको करून सोडिले आत्माच होय. तोही शंकराची उपासना करून आणि शिववरानें बलिष्ठ झालेल्या महान् लोकोत्तर कीर्ति पावला. कृष्णा, पूर्वी इंद्रानें महान् असुरांचा व देवांचा घोर संग्राम झाला. वालखिल्यांचा अपमान केला तेव्हां ते फार केशवा, विद्युत्प्रभ दैत्यानें शंकराची आराधना संतापले आणि त्यांनीं तपश्चर्या करून शंकराला करून त्यास संतुष्ट केले. तेव्हां शंकरानें त्यास संतोषविलें असतां शंकर त्यास प्रसन्न होऊन त्रैलोक्याचें आधिपत्य दिलें आणि तो एक ह्मणाला, 'वालखिल्यहो, तुमच्या तपश्चर्येनें एक लक्ष वर्षेपर्यंत तिन्ही लोकांचा राजा झाला. पक्षी उत्पन्न होईल व तो इंद्रापासून अमृतहरण कृष्णा, शिवाय महादेवानें त्यास ह्मटलें कीं, करील.' कृष्णा, पूर्वी महादेव कोपल्यामुळे उदकच 'बा असुरा, तूं माझा अनुचर होशील आणि नाहीसैं झालें असतां देवांनीं समकपाल तुला दहा कोटी पुत्र होतील.' आणि मग असें नांवाचा यज्ञ करून महादेवास आराधिलें. तेव्हां ह्मणून त्यानें त्यास कुशद्वीपाचें राज्यही नवीन उदक निर्माण झालें आणि मग पृथ्वी-दिलें. त्याप्रमाणेंच, कृष्णा, शतमुख नांवाचा वर शंकराच्या प्रसादानें जलसमृद्धि झाली. एक महान् असुर ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केला कृष्णा, ब्रह्मचिंतन करणारी अत्रि ऋषींची होता. त्यानें पूर्ण शंभर वर्षेपर्यंत भार्या देखील भर्त्याला सोडून चालती झाली आपल्या मांसानें अग्नीचें हवन केले आणि 'आतां मी त्या मुनीच्या अधीन फिरून तेव्हां भगवान् शंकर संतुष्ट होऊन त्यास कधींही राहणार नाहीं, असे उद्गार काढून भग-ह्मणाला कीं, 'मी तुझ्याकरीतां काय करूं बरें?' वान् महादेवाला शरण गेली व अत्रि ऋषींच्या त्या समयी शतमुखानें उत्तर दिलें कीं, 'माझ्या भयानें तिनें तीनशें वर्षेपर्यंत कांहीं एक ठिकाणीं चंद्र, सूर्य, पर्जन्य, पृथ्वी वगैरे उत्पन्न न खातां दिवस काढिले. केशवा, त्या वेळीं करण्याचें अद्भुत योगसामर्थ्य उत्पन्न व्हांवें; ती शंकराच्या प्रसन्नतेसाठीं मुसळावरच शयन आणि कधींही भग्न होणार नाहीं असें ब्राह्मवल करीत असे. तेव्हां भगवान् महादेव हसून तूं मला द्यावेंस.' कृष्णा, नंतर भगवान् शंकरानें तिला ह्मणाला कीं, 'हे अत्रिभार्ये, तुला तुझ्या 'बरें आहे, तथास्तु!' असें ह्मटलें आणि मग भर्त्यावांचून रुद्रप्रसादानेंच पुत्र होईल आणि त्या शतमुखाचे मनोरथ सिद्धीस गेले. केशवा, खचीत तो तुझ्याच नांवावरून (आनसूय ह्या पूर्वी स्वयंभू ब्रह्मदेवानें पुत्रप्राप्तीसाठीं यज्ञ केला. नांवाचेंच) उत्तम प्रसिद्धीस येईल. मधुसूदना, त्या समयी त्यानें तीनशें वर्षेपर्यंत योगसाधनानें त्याप्रमाणेंच भक्तांना सुख देणाऱ्या भगवान् आपल्याला हिरण्यगर्भाच्या ठिकाणीं स्थापिलें महादेवाला विकर्णानें आराधिलें आणि त्याची आणि मोठें घोर ध्यान चालविलें, तेव्हां महा-प्रसन्नता जोडून आपले मनोरथ सिद्धीस नेले. देवानें प्रसन्न होऊन त्यास यज्ञानुरूप असे तसाच शाकल्यानें चित्त शुद्ध करून नऊशें सहस्र पुत्र अर्पण केले. कृष्णा, देव ज्याची वर्षेपर्यंत मनोयज्ञ केला व शंकरास आराधिलें, महती गातात त्या योगेश्वर याज्ञवल्क्याची तुला तेव्हां त्या भगवान् देवाधिदेवानें प्रसन्न होऊन माहिती आहे, ह्याविषयी संशय नकोच. त्या म्हटलें कीं, 'बाळा शाकल्या, तूं मोठा ग्रंथकार परमधार्मिक प्रख्यात ऋषीनें महादेवाची आरा-होशील आणि तुझी कीर्ति त्रैलोक्यांत अजरा-धना करून अवर्णनीय यश मिळविलें. पराशर मर राहील. त्याप्रमाणेंच, तुझें कुल अक्षय्य ऋषीचा पुत्र वेदव्यास हा योगाचा केवळ राहून त्यांत महर्षि जन्मतील व त्यांच्या

योगे तुझ्या कुलाचा लौकिक वाढेल. अवलोकन करून आपल्या आश्रमी गेल्यावर तसाच, बा शाकल्या, तुला पुत्र होईल मातेस झटले की, 'आई, मला दूधभात जेवावयास तो सर्व ब्राह्मणांत श्रेष्ठत्व मिळवील व तुझ्या दे' आणि माझ्या अजाणपणामुळे अखेरीस मी तो ग्रंथाचीं सूत्रे करील.' केशवा, कृतयुगांत सावर्णि हड्डच धरिला. तेव्हां घरीं दूध नसल्यामुळे माझ्या नांवाचा एक महान् ऋषि होता. त्यानें ह्या स्थळीं मातेस मोठें दुःख झालें आणि पाण्यांत पीठ सहा हजार वर्षेपर्यंत तपश्चर्या केली. तेव्हां कालवून तिनें तें आह्वाला दूध ह्मणून पिण्या-प्रत्यक्ष भगवान् शंकर हा त्यास ह्मणाला कीं, 'साठीं दिलें. कृष्णा, पूर्वीं एका प्रसंगीं माझ्या 'बा अनघा सावर्णे, तूं जगांत अजरामर राहून पित्यानें मला यज्ञासाठीं एका श्रीमान् आम्हाच्या ग्रंथकर्ता होशील.' जनार्दना, पूर्वीं वाराणसी-घरीं नेलें होतें तेथें मीं दूध प्राशन केलें होतें. मध्ये इंद्रानें दिगंबरवृत्तीनें राहणाऱ्या व त्या आश्रमांत कामधेनूची नंदिनी सवो-भस्मावगुंठन करणाऱ्या भगवान् शंकराची दीत दुभती आहे. मीं त्या नंदिनीचें तें अमु-मोठ्या भक्तीनें आराधना केली आणि त्या तोपम दुग्ध प्राशिल्यामुळे दुधाचे गुण मला योगे सर्व देवांचें राज्य संपादिलें. त्याप्रमाणेंच, माहीत होतें. ह्यास्तव, माझ्या मातेनें जें दूध कृष्णा, नारदानें पूर्वीं अनन्यभावानें भवारा-मला दिलें तें कशा प्रकारें सिद्ध केलें होतें तें धना केली असतां त्या देवाधिदेव महादेवानें माझ्या ध्यानांत आलें आणि तें कालविलेलें पीठ झटलें कीं, 'बा नारदा, तपानें व तेजानें तुझी आहे असें ओळखून मला फार वाईट बरोबरी कोणासही करितां येणार नाहीं आणि वाढलें. केशवा, आपली गृहस्थिति काय आहे, तूं तंत्रीवादून करून व गीत गाऊन नेहमीं हें माझ्या बालस्वभावामुळे मला कळलें माझ्याजवळ असशील.' आतां, विभो माधवा, नाहीं आणि मीं आपल्या आईला झटलें खुद्द मीं महादेवाला कसें अवलोकन केलें तें, कीं, 'माते, तूं मला दिलास, तो खचीत दूध-एक; आणि त्याप्रमाणेंच, ज्या हेतूनें मीं इंद्रिय-भात नव्हे.' तेव्हां माझ्या आईला मोठें दुःखें निग्रह करून त्या महातेजस्वी दवतेचें चित्त झालें; व शोकाकुल होतसाती पुत्रवात्सल्यानें आपल्याकडे लावून घेतलें व तसेंच त्या देवाधि-मला पोटाशीं धरून तिनें कुरवाळलें व माझ्या देवापासून मला पूर्वीं काय प्राप्त झालें तेंही मस्तकाचें अवघ्राण करून ती ह्मणाली, "बाळा, सविस्तर श्रवण कर. कृष्णा, तें सर्व वृत्त ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें शुद्ध करून ब्रह्म-आज मी तुला सांगतां; तें आतां सावधान चिंतनांत निमग्न केलीं आहेत, जे सदासर्व-चिंतानें एक. बा केशवा, पूर्वीं कृतयुगामध्ये एक काळ वनांत राहून कंदमूलफलांवर आपला महाभागवान् ऋषि होता. त्याचें नांव व्याघ्र-चरितार्थ चालवितात, व बालखिल्यांनीं आश्रय पाद असें असून तो वेद व वेदांगें ह्यांत पारंगत केलेल्या दिव्य सरितीरावर जे वास्तव्य करि-होता. कृष्णा, मी त्याचा पुत्र व धौम्य हा माझा तात, अशा मुनिजनांकडे दूधभात कोटून मिळेल धाकटा भाऊ. हे अनघा, एके समर्थी मीं बरें ? बाळांनो, मुनिजनांची वृत्ति ह्मणजे धौम्यासह-ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें पवित्र केलीं त्यांनीं वनांत राहून गिरिकंदरीं वास कराव-होतीं अशा-मुनींच्या आश्रमास खेळण्यासाठीं याचा, त्यांनीं अरण्यामध्ये आश्रमांत राहून वायु गेलों असतां तेथें गाईचें दूध काढतांना मीं पाहिलें. व उदक ह्यांवर उपजीविका चालवावयाची, व तेव्हां, माधवा, मीं तें अमृतासारखें मधुर दूध वनांतील फळें हेंच त्याचें भोजन असून ते नगर-

वासीयांच्या आहारापासून अगदीं अलिप्त असा-
वयाचे; तेव्हां अशा मुनिजनांकडे दूधभात कोठून
असेल बरें ? बाळांनो, येथें ह्या अरण्यांत काम-
धेनूंची प्रजा (गाई) नसल्यामुळे दूध मिळण्याचा
संभव नाही. मुनींची दिनचर्या ह्मणजे नद्या,
गिरि, कंदर व नानाविध तीर्थे ह्यांच्या ठिकाणीं
त्यांनीं तपश्चर्या व जपजाप्य ह्यांत सतत काल
घालवावा आणि भगवंताचें चिंतन करून तेंच
अंतिम साध्य मानावें. ह्यास्तव, बाबांनो,
आपल्याला ह्या ठिकाणीं भगवान् शिव हीच
आपली मुख्य गति होय. तेव्हां विरूपाक्ष,
अव्यय व वर देणारा जो स्थाणु त्याची प्रसन्नता
जोडल्याशिवाय क्षीरोदन किंवा वस्त्रपात्रादिक
दुसरे सुखोपभोगाचे पदार्थ कसे प्राप्त होतील
बरें ? ह्यासाठीं, बाळा, सदासर्वकाळ अनन्य-
भावानें त्या भगवान् शंकरास शरण जा आणि
त्याच्या कृपेनें तुझे मनोरथ परिपूर्ण होतील.
शत्रुहंत्या कृष्णा, मातेचें ह्याप्रमाणें भाषण श्रवण
करून मी लागलाच हात जोडून तिच्यापुढें नम्र
होऊन उभा राहिलों व तिला ह्मणालों, 'अंबे,
तूं ज्याविषयीं मला सांगितलेंस तो हा महादेव
कोण बरें ? काय केलें असतां तो प्रसन्न होईल ?
तो कोठें राहतो ? कोणत्या उपायानें त्याचें
दर्शन घडेल ? त्याचा संतोष कशानें होईल ?
त्याचें रूप कसे आहे ? तें मला ओळखितां
कसे यावें ? तो प्रसन्न झाला आहे हें कसे
जाणवें ? माते, हें सर्व तूं मला विशद करून सांग.'

कृष्णा, ह्याप्रमाणें मीं विचारिलें तेव्हां
पुत्रवात्सल्यानें माझ्या मातेचें चित्त एकदम
द्रवलें आणि ती माझ्या मस्तकाचें अवघ्राण
करून सद्गदित होत्साती अश्रु टाळूं लागली !
गोविंदा, त्या समयीं तिच्या नेत्रांतून इतके
अश्रुपुर वाहूं लागले कीं, त्यांनीं जणू काय
मला स्नानच झालें ! असो. नंतर तिनें मोठ्या
दीनवाणीनें असें भाषण केलें.

अंबा ह्मणाली:—बाळा उपमन्यो, ज्या पुरु-
षांनीं आत्मस्वरूपाचें ज्ञान करून घेतलें नाहीं,
त्यांना त्या देवाधिदेवाचें यथार्थ स्वरूप
कळावयाचें नाहीं, अथवा त्यांना त्या महादेवाचें
ध्यान करितां येणार नाहीं किंवा त्याची
यत्किंचित् ओळखही पटणार नाहीं. उपमन्यो,
त्या भगवंताचें अंतर्दयांमिं मनन करणें किंवा
त्याचें रूप चित्तांत सांठविणें अथवा त्यास
अवलोकन करण्याविषयीं झटणें, हें सर्व
व्यर्थ होय. कारण, ज्ञानी लोक सांगतात
कीं, त्याचीं रूपे अनेक असून त्याचीं निवास-
स्थानेही विचित्र आहेत. शिवाय तो
प्रसन्न झाल्यावर लोकांवर जे अनुग्रह करितो
तेही नानाविध असतात. ह्याकरितां त्या महेशाचें
मंगलप्रद चरित्र यथार्थ जाणण्यास कोण समर्थ
होईल बरें ? बाळा, त्या देवाधिदेवानें पूर्वीं जीं
रूपे धारण केलीं तीं इतकीं अगाध व अचिंत-
नीय आहेत कीं, त्यांचें अनुमान करणेंही
अशक्य होय. उपमन्यो, भगवान् शंकर हा स्वतंत्र
व खरा सत्ताधीश आहे. त्यास जे करावेंस वाटतें
तें तो खुशाल करून क्रीडा करित असतो. सर्व
प्राण्यांच्या हृदयामध्ये तो अधिष्ठित आहे. सर्व
ब्रह्मांड हें त्याचें रूप होय. आणि भगवान्
शंकराचें मंगलदायक व दिव्य यश वर्णन करणा-
ऱ्या मुनिजनांपासून मीं असें ऐकिलें आहे कीं,
भक्तावर प्रसाद करण्यासाठीं तो दर्शन देतो.
असो; बाळा, त्या देवश्रेष्ठ शंकराचें चरित्र
ब्राह्मणांवर अनुग्रह करण्याच्या बुद्धीनें देवांनीं
निरूपण केलें तें मीं त्या ब्राह्मणांपासून जसें
ऐकिलें आहे तसें तुला—तूं विचारीत असल्या-
मुळे सांगें.

अंबा पुढें सांगूं लागली:—उपमन्यो, ब्रह्म-
देव, विष्णु, इंद्र, रुद्र, आदित्य, अश्विनीकुमार
व विश्वेदेव हीं सर्व भगवान् शंकराचीं रूपे होत.
देव, नर, नारी, प्रेत, पिशाचें, किरात, शबर,

जलचर, वनचर, कूर्म, मत्स्य, शंख, ती मनीषा तो देवाधीश पूर्णपणे जाणतो. ह्यासाठी वसंतादिक ऋतु, यक्ष, राक्षस, सर्प, दैत्य, दानव, आपल्या कामनेच्या सिद्धीकरितां तूं त्या लोक- आणि त्याप्रमाणेच आणखी विळात राहणारे नायकाला शरण जा. उपमन्यो, तो जगदात्मा प्राणी, तसेच व्याघ्र, सिंह, मृग, तरस, अस्वलें, कधीं आनंदांत असतो, कधीं रागावतो, कधीं पक्षी, घुबडें, कोल्हे, हंस, काक, मयूर, कृक- दरडावितो, कधीं चक्र धारण करितो, कधीं लास (सरडे), सारस, बलाहक, गृध्र, चक्रवाक शूल उचालितो, कधीं गदा घेऊन धावतो, इत्यादि रूपें भगवान् महादेवाचीं जाणावीं. कधीं मुसळ धरितो, व कधीं तरवार किंवा उपमन्यो, नानाप्रकारचीं निवासस्थानें तोच पट्टा परजतो. बाळा, तो भगवान् शंकरच शेष- उत्पन्न करितो आणि तोच पृथ्वीरूप होऊन रूपानें भूमीला उचलून धरितो. सर्प हेच त्या- आपल्यावर पर्वतांना आधार देतो. बाळा, घेन. चे क्रात्रिंघ दोन प्राणी जेनें हीं रानां हनी, जन्म, उद, गर्भ, बांकड, अंडज इत्यादि कुंडलें होत. सर्प हेच त्याचें यज्ञोपवीत, आणि अनेक दिव्य योनींचे देह शंकररूपच होत. उप- हस्तिचर्म हेंच त्याचें उत्तरीय जाणावें. बाळा, मन्यो, वंडी (संन्यासी), छत्री (राजेलोक), त्या भगवान् लोकनायकाचें काय वर्णन करावें! कुंडी (भिक्षेकरी), त्याप्रमाणेच द्विजांचे प्रतिपालक, तो कधीं कधीं हसतो, कधीं कधीं गातो, कधीं कधीं तसेच सहा तोंडांचे, बहुत तोंडांचे, तीन डोळ्यांचे, मनोहर नर्तन करितो, कधीं कधीं गणांसहवर्त- अनेक डोक्यांचे, अनेक कमरांचे, अनेक मान नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजवितो, कधीं कधीं पायांचे, अनेक उदरांचे, अनेक मुखांचे, अनेक श्मशानांतून फिरतो, कधीं कधीं जांभया देत हातांचे, अनेक पाठीचे वंगरे जे प्राणी आहेत असतो, कधीं कधीं स्वतः रुदन करितो, कधीं तीं सर्व त्या भगवंताचीं रूपें जाणावीं. उपमन्यो, कधीं दुसऱ्यांस रडावयास लावितो, कधीं कधीं भगवान् शंकर हा कधीं कधीं अनेक भूतगणांनीं वेड्यासारखा उर्मटपणानें बोलतो, कधीं कधीं परिवृत असतो. ऋषि, गंधर्व, सिद्ध, चारण मधुर भाषण करितो, कधीं कधीं लोकांना वगैरे सर्व रूपें त्याचीं होत. त्याचीं सर्व भय वाटेळ असा अतिशय हसतो, कधीं कधीं गात्रें भस्माच्या अवलेपनानें शुभ्र दिसतात. अर्ध- डाळे फाडून लोकांकडे पाहतो व त्यांस धाव- चंद्र हें त्याचें शिरोभूषण आहे. त्याच्या भोंव- रवितो, कधीं कधीं जागतो, कधीं कधीं निजतो, तालीं नेहमीं अनेक वैदिकमंत्रांचा घोष सुरू व कधीं कधीं स्वेच्छेनें जांभया देत राहतो. असतो. त्याच्या आसमंतात् नानाविध प्राणी बाळा, तो भगवान् देवाधिदेव स्वतः वैदिक स्तुति करण्यांत निमग्न असतात. तो सर्व मंत्रांचा जप करितो आणि भक्तजन वैदिक प्राण्यांचा अंतक होय. सर्व लोकांचें खरें अधि- मंत्रांनीं त्या देवतेचा जप करितात. तो देवेश छान तोच असें समजावें. सर्व लोकांचा प्राण शंकर स्वतः तपश्चर्या करितो आणि तपस्वी तोच होय. सर्वांना व्यापण्याची शक्ति त्यालाच लोक तपश्चर्येनें त्यास आराधितात. तो लोकांना वर वगैरे देतो व लोकांपासून पूजाअर्चादिक सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत तोच भगवान् अधिष्ठित ग्रहण करितो. तो स्वतः योगाभ्यास करितो आहे असें दिसून येईल. आणि जो प्राणी ज्याची व योगी लोक त्यास योगसाधनांनीं चिंतितात. ज्याची इच्छा करितो किंवा जें जें प्राप्त व्हावें तो यज्ञवेदीवर, यज्ञस्तंभाच्या ठिकाणीं, झणून त्या भगवंतास आराधितो त्या प्राण्याची ती गोण्यांत व होमकुंडांत दृश्य व अदृश्यही होतो.

तसाच तो बाल, तरुण व वृद्ध हा अवस्थांतही आढळतो. ऋषिकन्या व ऋषिपत्न्या ह्यांज- बरोबर तो खेळतो. त्याचे केश लांब आहेत. त्याचें लिंग मोठें आहे. तो नग्नच असतो. त्याचे नेत्र धुंद आहेत. त्याचा वर्ण गोरा आहे, श्याम आहे, काळा आहे, शुभ्र आहे, व धुरकट आरक्त आहे. त्याचे डोळे मोठे असून धुंद आहेत. दिशा हेंच त्याचें वस्त्र होय. सर्वांचा तो आच्छादक आहे. त्याला ^{एक नाहीं, ते नागानीं आहेत. ते नागानिभ} रूपें धारण करितो, हिरण्यगर्भ तोच होय, त्यास आदि किंवा अंत नाहीं, व तो कोणा- पासूनही जन्म पावलेला नाहीं. तेव्हां अशा त्या लोकोत्तर जगदात्म्यास सत्य स्वरूपानें जाणण्यास कोण समर्थ आहे वरें? बाळा उप- मन्यो, तो महेश्वर प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयांत वसतो, प्रत्येकाचें मन ह्मणजे तो देवाधिदेवच होय, प्रत्येकाचा प्राणही तोच जाणावा, योगाचा आत्मा तोच आहे, योग हें ज्याला नांव देतात तो तरी प्रत्यक्ष भगवान् शंकरच होय, ज्या परमात्म्याचें ध्यान करावयाचें तो हा महादेवच जाणावा, त्याचें ग्रहण करणें शाल्यास अनन्यभक्तीशिवाय दुसरें साधन नाहीं, तो वायें वाजवितो व गायन करितो, त्याला लक्षावधि डोळे आहेत, त्यास एक मुख आहे (तो केवळ आनंदाचा उपभोक्ता चित्स्वरूप आहे), त्यास दोन मुखें आहेत (त्यास चैतन्य व लिंगदेह आहेत), त्याला तीन मुखें आहेत (चैतन्य, लिंगदेह व स्थूल देह हे आहेत) व त्यास अनेक मुखें आहेत (तो विराट्स्वरूप आहे); ह्यासाठीं, बाळा उपमन्यो, तूं त्या विश्वव्यापकाची भक्ति कर, निज्या त्याच्या आश्रयास रहा, त्यावर पूर्ण भक्ता ठेव, रात्रंदिवस त्याच्या ध्यानांत निमग्न

हो, आणि त्याचें अनन्य चिंतन कर, ह्मणजे तुझे मनोरथ सिद्धीस जातील.

उपमन्यु सांगतो:—शत्रुनाशका कृष्णा, ह्याप्रमाणें मातेचें भाषण श्रवण करून तात्काळ मी तेव्हांपासून त्या लोकनायक महादेवाची दृढभक्ति करू लागलों व तेव्हांपासून मी तपश्चर्येला आरंभ केला आणि शंकराला संतोषविलें. प्रथम मी एक हजार वर्षेपर्यंत डावे पायाच्या अंगठ्यावर उभा राहिलों; नंतर मी एक हजार वर्षेपर्यंत फलाहार करून कालक्षेप केला; पुढें एक हजार वर्षेपर्यंत पाळलेलीं गानें खालीं; मग एक हजार वर्षेपर्यंत उदकावर चरितार्थ चालविला; नंतर सातशें वर्षेपर्यंत मीं वारा भक्षण केला, आणि अशा क्रमानें मीं एक हजार दिव्य वर्षेपर्यंत शंकराला आराधिलें; तेव्हां तो सर्वलोकाधीश समर्थ महादेव प्रसन्न झाला; व मी अनन्यभक्त आहें की नाहीं ह्याची परीक्षा करण्यासाठीं सर्व देवांच्या समुदायासह इंद्ररूप धारण करून माझ्या समीप प्राप्त झाला. कृष्णा, त्या समर्थी त्या देवाधिदेवानें इंद्राचें रूप धारण केल्यामुळें त्या महायशःशाली पुरुषाच्या हातांत वज्र होतें; अमृतासारख्या शुभ्र वर्णाच्या, रुधिरासारखे आरक्त नेत्र धारण करणाऱ्या, निश्चंचल कर्ण असलेल्या, मदानें धुंद झालेल्या, व शुंडांचें आकुंचन केलेल्या अशा एका चार शुंडांच्या महान् व भयंकर हत्तीवर तो बसला होता; तो आपल्या दिव्य कांतीनें झळाळत असून त्याच्या मस्तकावर किरीट, वक्षस्थळीं हार व बाहुप्रदेशीं अंगदें वगैरे शोभत होती; आणि त्याच्या मस्तकावर श्वेत छत्र धरलेलें असून आसमंताद्वागीं अप्सरा त्याच्या सेवेस तत्पर होत्या व गंधर्वगणांनीं त्याची स्तुति चालविली होती. कृष्णा, याप्रमाणें तो देवश्रेष्ठ भगवान् इंद्ररूपधारी महादेव माझ्या समीप प्रकट झाल्यावर मला ह्मणाला कीं, ' द्विजोत्तमा,

मी तुजवर प्रसन्न झालों आहे; तर तुला त्याजवर त्यादेवश्रेष्ठाचा आधीच प्रसाद झालेला जो इष्ट असेल तो वर तू माझ्यापासून मा- असतो; कारण, महेशाच्या प्रसादावांचून दिवस, गून घे.' केशवा, ह्याप्रमाणे मी शक्राचें भाषण अर्धदिवस, मुहूर्त, क्षण किंवा क्षणाचा अतिअल्प ऐकतांच मला मोठा आनंद झाला आणि मीं भागपर्यंत सुद्धां त्या देवाधिदेवावर चित्त मोठ्या उत्साहानें त्यास ह्मटलें कीं, 'देवश्रेष्ठा, जडणें अशक्य होय. इंद्रा, शंकराच्या आज्ञेनें मी तुजपासून किंवा महादेवाशिवाय दु- मी कीड किंवा पतंगही होण्यास राजी आहे; सऱ्या कोणत्याही देवापासून वराची परंतु तू जर मला त्रैलोक्याचें साम्राज्य अर्पण इच्छा करीत नाही, हें तू खचीत समज. इंद्रा, केलेस तरी त्याची मला अपेक्षा नाही. इंद्रा, माझे हें भाषण अगदीं सत्य व पूर्ण निश्चयाचें मेहेश्वराच्या वचनानें कुत्र्याचें जन्म घेण्यासही मान. मेहेश्वरावांचून दुसरी कोणतीही गोष्ट मी तयार आहे, कारण तसें झाल्यास तो माझा मला रुचत नाही. पशुपति जो शंकर त्याचे मनोरथ पूर्ण झाला असेंच मी मानीन; पण वचनावरून मी तात्काळ कृमि किंवा अनेक मेहेश्वरावांचून अन्यानें मला सांगितलें तर शाखांचा वृक्षही होण्यास सिद्ध आहे, परंतु त्रैलोक्याचें राज्य देखील खचीत मी नाकारीन. शंकरावांचून अन्यानें मला त्रैलोक्याचें राज्य- मला स्वर्गलोकाची अपेक्षा नाही, मला देव- वैभव दिलें तरी तें मला इष्ट नाही. इंद्रा, मी राज्याची इच्छा नाही, मला ब्रह्मलोकाची हाव चांडाल जातींत जन्म पावून मला महादेवाच्या नाही, मला मोक्षाची जरूर नाही, अथवा पदारविंदीं आसक्त हांतां आलें तर तें मला दुसऱ्या कोणत्याही सुखोपभोगांची वासना नाही; अधिक श्रेयस्कर वाटेल; पण तांच मी तुझ्या मला भगवान् शंकराच्या दास्याची मात्र पदाचा अधिकारी झालों व तेथें माझ्या हातून फार फार अपेक्षा आहे. अमरेश्वरा, ज्याच्या त्या देवाधिदेवाची भक्ति धडली नाही तर तें मस्तकावर त्या चंद्राचे शुभ्र व स्वच्छ किरण व्यर्थ होय. देवेन्द्रा, ज्या प्राण्याची त्या सुरा- झळाळत असल्यामुळें जणू काय तो चंद्र सुरांवर सत्ता चालविणाऱ्या विश्वाधिपतीच्या हा त्या मस्तकावरील मुकुटच होय अशी दिव्य ठिकाणीं भक्ति नाही, त्यानें वायु व उदक शोभा दिसते, अशा त्या भगवान् पशुपति सेवन करून कितीही घोर तप केलें तरी महेशाची प्रसन्नता मीं जोंपर्यंत जोडिली नाही त्याच्या दुःखाचा अंत कसा होईल बरें? तांपर्यंतच जन्म, जरा, मरण इत्यादि शतावधि इंद्रा, ज्या पुरुषांना भगवान् शंकराच्या चरण- दुःखांची परंपरा मुकाट्यानें भोगणें मला कंमलाचें ध्यान क्षणभरही अंतरलें असतां आवडत प्राप्त आहे; परंतु, देवेन्द्रा, सूर्य, चंद्र व अग्नि नाही, त्यांना, ज्यांमध्यें महेशगुणांन्यतिरिक्त ह्यांप्रमाणें देदीप्यमान, सर्व त्रिभुवनांत श्रेष्ठ, अन्यधर्म वर्णिले आहेत अशा कथांचा काय उप- केवळ आनंदांत रत असलेला व सर्वांचें आवि- योग होणार? इंद्रा, वक्रयुग जें कलियुग तें प्राप्त कारण अशा त्या जराहीन, मृत्युहीन व झालें असतां प्रत्येकानें आपलें सार्थक्य जोडण्या- अद्वितीय अशा रुद्राची प्रसन्नता जर का मी साठीं आपली सर्व बुद्धि हरचरणांकडे लावावी. संपादिली तर मग मला दुःखपरंपरा भोगण्याचें जो कोणी हरभाकिरसायन पिईल त्याला संसार- प्रयोजन तरी कोणतें? देवाधिदेवा, रुद्राला भयाची पीडा मुळींच होणार नाही. इंद्रा, जो संतुष्ट केल्याशिवाय ह्या जगतांत कोणता पुरुष शंकराची भक्ति करण्यास सिद्ध असतो, पुरुष शांतिसुख मिळवील बरें? असो; इंद्रा,

जर माझ्या दोषांचें फळ ह्मणून मला पुनः तीही तोच होय. जे पुरुष त्या महेशाचें सत्य पुनः जन्म घ्यावे लागले, तर त्या त्या स्वरूप ओळखितात त्यांस फिरून संसारताप जन्मांत माझी भगवान् शंकराच्या ठिकाणीं होत नाही. तो देवाधिदेवच आकाशादि महा-अक्षय्यभक्ति जडावी इतकीच मी इच्छा करितों. भूतांचा व त्याप्रमाणेच सर्व प्राण्यांचा निर्माण-शक्क ह्मणालाः—उपमन्यो, भगवान् शंकर कर्ता व व्यवस्थापक असून तोच सर्वांचे अभि-हाच सर्व विश्वाचें आदिकरण असून प्राय जाणतो व सर्वांचें स्वेच्छेनुसार नियमन त्याच्याच सत्तेनें सर्व कांहीं घडत आहे असा करितो. त्याची व्याप्ति सर्वत्र आहे व सर्व तुझा समज दिसतो; तेव्हां भगवान् शंकराच्या कांहीं त्याजपासून प्राप्त होतें; ह्यास्तव, हे पुर-आदिकारणत्वाबद्दल व सर्वशक्तित्वाबद्दल प्रमाण दरा, मी त्याची पूजा करितों. देवेंद्रा, त्या काय तें सांग पाहूं? माझ्या तर मनास भगवान् महादेवाचें स्वरूप इतकें अचिंतनीय असें वाटतें कीं, भगवान् शंकर ही संहार आहे कीं, त्याचें यथावत् निरूपण करणें करणारी देवता असल्यामुळें त्याजपासून ज्ञाल्यास केवळ युक्तिप्रयुक्ति किंवा अन्य प्रमाणें सुखापेक्षा करणें हा वेडेपणाच होय ! आणि ह्यांजवर भिस्त ठेवून चालत नाही. सांख्य-तूं तर त्या देवतेशिवाय दुसऱ्या कोणापासून- शास्त्र व योगाभ्यास ह्यांच्यायोगें ज्या तच्चाचा ही सुखापेक्षा करीत नाहीस तेव्हां ह्यास साक्षात्कार करून घ्यावयाचा, तें तच्च भगवान् ह्मणावें तरी काय? शंकरच जाणावें. तच्चवेत्ते पुरुष ह्या देवतेचीच

उपमन्यु ह्मणालाः—इंद्रा, मी ज्या देवतेच्या उपासना करितात. इंद्रा, मुनिजन ह्मणतात प्रसादाची इच्छा करीत आहे ती परम- कीं, तो देवाधिदेव शंकरच इंद्राचा (किंवा समर्थ आहे. ब्रह्मवेत्ते पुरुष सांगतात कीं, ह्या सर्व जीवकोटीचा) आत्मा आहे. सर्व जीवां-विश्वांत सत्, असत्, व्यक्त, अव्यक्त इत्यादि वर सत्ता तोच चालवितो. त्यानेंच प्रथम अंत-सर्व कांहीं जें आहे तें तीच होय. ती देवता रिक्षांत पांचभौतिक ब्रह्मांड उत्पन्न करून नित्य असून तीच एक (परब्रह्म) व नंतर त्यांत जगदुत्पादक विधात्याची स्थापना अनेक (विश्व) आहे. ती देवता केली. इंद्रा, पृथ्वी, अप्, अग्नि, वायु, आकाश, आदि, मध्यं व अंत ह्यांनीं रहित असून, बुद्धि, मन, महत्तत्त्व ह्यांना उत्पन्न कर-ह्या विश्वांत अचिंत्य ज्ञान व ऐश्वर्य ह्मणून ण्यास भगवान् महादेवाशिवाय दुसरा कोण जें कांहीं आहे तें तिच्याच ठिकाणीं वास समर्थ आहे सांग बरें? त्याप्रमाणेंच मन, करितें. ह्या जगांत ओतप्रोत भरलेलें जें परमात्म- मति, अहंकार, कर्णादिक पंचज्ञानेंद्रियें व स्वरूप तें तेंच होय. जें कधींही क्षय पावत त्यांचे शब्दादिक विषय ह्यांना महेशावांचून नाही किंवा ज्याची कधीं उत्पत्तिही करितां दुसरा कोण मुख्य आधार आहे सांग ? इंद्रा, येत नाही, जें कोणत्याही बीजापासून निर्माण सर्व ह्मणतात कीं, त्रिभुवनाचा उत्पादक ब्रह्म-झालें नाही, पण ज्या बीजापासून सर्व ब्रह्मांड देव हा होय; परंतु तो ब्रह्मदेव देखील देवाधि-निर्माण झालें आहे, असें तें सकल सत्त्व हें देव शंकराची आराधना करूनच तें वैभव उप-भगवान् शंकरच जाणावें. इंद्रा, भगवान् शंकर भोगीत आहे! पहा, जगताची उत्पत्ति, स्थिति व ह्मणजे अविद्येपासून अलिप्त असलेली श्रेष्ठ ज्ञान- लय हीं कार्ये करणाऱ्या देवता ज्या ब्रह्मा, विष्णु ज्योति होय. तपस्वी जनांची जी तपोवृत्ति व रुद्र ह्यांना सुद्धां आपआपलीं कामें करण्याची

शक्ति त्या महादेवापासूनच जर मिळाली आहे, बरें? देवेश्वरा, यक्ष, उरग, राक्षस व देव ह्यांचा तर मग त्या देवाधिदेवाशिवाय दुसरा कोण परस्पर संग्राम होऊन त्यांत जेव्हां त्यांचा देव समर्थ आहे बरें? महान् महान् दैत्य व विध्वंस उडतो तेव्हां त्यांना पूर्वस्थान व ऐश्वर्य दानव ह्यांना सत्ता गाजविणे व शत्रूंचे निर्दलन हीं भगवान् महेशापासूनच मिळत नाहीत काय? कारणे ह्यांविषयीं जें सामर्थ्य प्राप्त झालें तें अंधक, शुक्र, दुंदुभि, महिष, मुख्य मुख्य यक्ष, त्यांना महादेवाशिवाय दुसऱ्या कोणी दिलें नल राक्षस व निवातकवच ह्यांस वर देण्याची असतें बरें? त्याप्रमाणेंच दिशा, काल, सूर्य, तेज, व दिलेले वर व्यर्थ घालवून त्यांचें मर्दन कर-ग्रह, वायु, चंद्र, नक्षत्र हीं सर्वही त्या महा-ण्याची शक्ति त्या महादेवाव्यतिरिक्त अन्याच्या देवापासूनच उत्पन्न व शक्तिमान् झालीं आहेत, ठिकाणीं संभवली असती काय ? इंद्रा, पूर्वी तर मग त्याहून श्रेष्ठ असा कोणी तरी मानितां अग्नीमध्ये रेंताचा आहुति दिला तो त्या सुरा-येईल काय? त्याप्रमाणेंच, यज्ञाची उत्पत्ति, त्रिपु-सुरनायक भगवान् शंकराच्याच रेंताचा नव्हे राचा विध्वंस, महान् महान् दैत्यदानवांचा संहार काय ? ज्या रेंतानें हेमगिरि (मेरु पर्वत) इत्यादि कृत्यें त्या परमेशावांचून अन्य कोणी सिद्ध झाला तें रेंत दुसऱ्या कोणत्या देवाचें बरें? करूं शकला असता काय? असो; सुरश्रेष्ठा पुरंदरा, अमरपते, दिगंबर हें नांव कोणाला मिळालें प्रत्यक्ष तूं सहस्रनयन मजपुढें उभा असतां आणखी आहे ? ऊर्ध्वरेंता तरी शंकरावांचून दुसरा बहुत प्रमाणें किंवा समर्पक गोष्टी सांगण्याची कोण आहे ? कोणत्या देवाच्या अर्धांगीं त्याची अवश्यकता ती कोणती ? हे कुशिकोक्तमा, पहा- कांता अधिष्ठित आहे ? मदनाला कोणीं जि-हे सिद्ध, गंधर्व, देव, ऋषि वगैरे जे तुझ्या किलें? ज्या दिव्य स्थानाची देव प्रशंसा कारितात शुश्रूषेत निमग्न आहेत ह्या सगळ्याचें बीज तरी तें स्थान शंकरावांचून दुसऱ्या कोणाला मिळालें त्या देवाधिदेवाची तुझ्यावर कृपा आहे हेंच होय. आहे? श्मशानांत क्रीडा करणारा देव तो कोण? शंका, ब्रह्मांडांतील सजीव-निर्जीव वस्तु व जिची नृत्याविषयीं ख्याति आहे ती देवता त्याप्रमाणेंच स्वर्गादिक लोक ह्या सर्वांमध्ये पर- तरी महादेवच नव्हे काय ? असा देव कोणता ब्रह्माची व्याप्ति असून भगवान् महेश्वरानें जीवा- कीं ज्यास ऐश्वर्यानुरूप आदर प्राप्त होतो? भूत-त्म्याच्या उपभोगाकरितां हें सर्व निर्मिलें पिशाचांवरोंबर क्रीडा करणारा देव तो कोणता? आहे. इंद्रा, तत्त्ववेत्ते पुरुष सांगतात अशी देवता कोणती कीं ज्या देवतेचे गण त्या कीं, भुलोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक देवतेप्रमाणेंच प्रबल असल्यामुळें ऐश्वर्यानें वर्णित ह्या लोकांमध्ये, लोकांलोक पर्वतांच्या असे आहेत ? कोणत्या देवाचे अढळ स्थानास मध्ये, द्वीपस्थानांमध्ये, मेरुपर्वतावर व इतर (कैलास पर्वतास) सर्व त्रैलोक्याकडून मान सर्व ठिकाणीं भगवान् शंकरच सर्वत्र भरलेला मिळून सर्वत्र त्याचा गौरव होत आहे? कोणत्या आहे. इंद्रा, सुर व असुर ह्यांना महादेवावांचून देवतेपासून पर्जन्याची वृष्टि होते ? कोणापासून दुसरा कोणी देव महादेवासारखाच दिव्य परा- सर्वत्र उष्णता प्राप्त होते? कोणापासून चोहोंकडे क्रमी आहे असें जर वाटत असेल तर ते त्या उज्ज्वल तेज फैलावेलें आहे ? आपणांस लता-दुसऱ्या देवाला संकटाच्या प्रसंगीं कां शरण जात वृक्षादिक संपत्ति देणारा कोण? धनधान्यादिकांचा नाहीत ? असुरांनीं सुरांचें मर्दन केलें ह्मणजे निधि कोणता ? आणि ह्या चराचर त्रैलोक्यामध्ये सुर हे नेहमीं शंकरालाच शरण जातात ते कां मन मानेल तशी लीला कोण करितो ? इंद्रा,

योगी, ऋषि, गंधर्व व सिद्ध हे ज्ञान, सिद्धि, क्रिया व योग ह्यांनी ज्या भगवान् महेशाची उपासना करितात, तसेच ज्या देवतेला देव व दैत्य हे कर्म, यज्ञ, क्रिया व योग ह्यांनी नित्य आराधितात, व जो देवाधिदेव कर्मफलापासून अलिप्त होत्साता ब्रह्मानंदांत निमग्न असतो, त्यास मी ह्या विश्वाचें आदिकारण असें ह्मणतो. तो भगवान् शंकर स्थूल, सूक्ष्म, अनुपम, अग्राह्य, केवळ गुणांनी मात्र ज्ञेय, गुणरहित व गुणांवर सत्ता चालविणारा असा आहे. तो सर्व विश्वाचा अधिपति असून विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं करणाऱ्या देवतांचाही अधिपति आहे. सर्व ब्रह्मांड तोच निर्मितो व सर्वांचा प्रलय तोच करितो. भूत, वर्तमान व भविष्य हीं सर्व तोच होय. सर्वांचा उत्पादक व सर्वांचा कारण तोच जाणावा. अखिल जगताचा जीवात्मा व परमात्मा आणि त्याप्रमाणेंच प्रकृति व प्रधान हीं सर्वही तोच होय. त्याच्यापासूनच विद्या व अविद्या ह्या उत्पन्न झाल्या, त्याच्यापासूनच कृति व अकृति ह्या उदयास आल्या, आणि त्याच्यापासूनच धर्म व अधर्म हे बळावले; तेव्हां अशा त्या महासमर्थ भगवान् महादेवाला मी मुख्य कारण कां ह्मणूं नये बरें? देवेंद्रा, सृष्टीची उत्पत्ति व संहार करणाऱ्या शंकराचें येथेंच हें भगांकित लिंग प्रत्यक्ष दिसत आहे हें अवलोकन कर. शक्रा, आर्द्रेन मला पूर्वीच सांगितलें आहे कीं, हें भगलिंग सर्व जगताचें व लोकांचें उत्पादक आहे. ह्यासाठीं, महेशापेक्षां कोणीही श्रेष्ठ नाही हें मनांत आणून तूं त्याला शरण जा. सुरेश्वरा, हें शंकराचें भगलिंग ह्मणजे स्त्रीपुरुषांचें संयुक्तलिंग आहे. ह्यावरून, निर्गुण चैतन्य व माया ह्यांच्या संयोगानें सृष्टिरचना करी होते ह्याचें अनुमान करितां येईल. ब्रह्मादिकांच्या रेंतापासून उत्पन्न झालेलें हें त्रैलोक्य मान्या व निर्गुण परब्रह्म ह्यांचें एकीकरणच

असल्यामुळें, ह्या भगलिंगापासून त्याची प्रत्यक्ष उत्पत्ति कशी होते हें तुझ्या ध्यानांत आलें नाहीं काय? बरें, त्याप्रमाणेंच ब्रह्मा, इंद्रा, अग्नि, विष्णु आदिकरून देव आणि तसेच महान् महान् दैत्य—ज्यांच्या ठिकाणीं सदस्रावाधि इच्छा केवळ आपल्या मनांनंच परिपूर्ण करण्याचें सामर्थ्य आहे, ते देखील महेशाहून कोणीही श्रेष्ठ नाही असें ह्मणत नाहींत काय? तेव्हां महेशाच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल आणखी तें काय सांगितलें पाहिजे? ह्यासाठीं, स्थावरजंगम जगाचा अधिपति व व्याख्यानांनीं वगैरे ज्यांचे गुण गावे त्यांमध्ये जो श्रेष्ठ, अशा त्या भगवान् शंकराला मी एकाग्र चित्तानें असें प्रार्थितों कीं, त्यानें मला तात्काळ ह्या भवबंधांतून सोडवावें. देवेश्वरा इंद्रा, भगवान् महादेव हा सर्व जगताचें आदिकारण आहे, ह्यास आणखी प्रमाणें देण्याची आवश्यकता ती कोणती? अरे, देव हे दुसऱ्या कोणाच्या लिंगाची पूजा करितात असें जर मीं आजवर ऐकिलें नाहीं, तर देवांना शिवलिंगच श्रेष्ठ वाटतें असें झालें नाहीं काय? इंद्रा, ह्या बाबतींत तूं केवळ माझ्या भाषणावरच विसंबूं नको; भगवान् शंकराच्या लिंगाशिवाय दुसऱ्या कोणाच्या लिंगाची पूजा ह्यापूर्वीं सर्व देवांनीं केल्याचें तूं ऐकिलें असलेंस किंवा सांप्रत ते दुसऱ्या कोणाच्या लिंगाची पूजा करितात असें तुझ्या कानीं आलें असलें तर सांग ह्मणजे झालें. इंद्रा, ज्याच्या लिंगाची ब्रह्मदेव, विष्णु, प्रत्यक्ष तूं व इतर सर्व देव हे नित्य पूजा करीत असतां, तो देवाधिदेव प्रभु शंकर हा सर्वांत श्रेष्ठ होय ह्यांत संदेह नाही. इंद्रा, यच्चयावत् सर्व प्रजा महादेवापासूनच जन्म पावली आहे, ह्याचें उत्तम प्रमाण हेंच कीं, प्रजेच्या ठिकाणीं जीं लिंगें आहेत तीं माहेश्वरीच आहेत. पहा—ब्रह्मदेवाचें लिंग ह्मणजे पद्म होय, विष्णूचें लिंग ह्मणजे चक्र होय, व

तुझे (इंद्राचें) लिंग ह्मणजे वज्र होय; पण रजतासारखी तेजःपुंज होती. त्याला पाहून हांतील लिंगें स्त्रीपुरुषांच्या ठायीं आढळतात जणू काय मूर्तिमत क्षीरसमुद्रच पुढें उभा आहे काय ? सर्व स्त्रीजाति उमादेवीपासून जन्मल्या- असा मला भास झाला ! त्याचें पुच्छ काळें मुळें सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं भगलिंग आढळतें असून त्याचा देह विशाल होता; त्याचे नेत्र व सर्व पुरुषजाति हरापासून निर्माण झाल्यामुळे मधाप्रमाणें पिंपट असून त्याचीं शिंगें वज्रा- सर्व पुरुषांच्या ठिकाणीं हरलिंग दृग्गोचर प्रमाणें कठीण होती; त्या शिंगांचें तेज अति- होतें. ह्याकरितां सर्व प्रजा भगवान् अर्धनारी- शय तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणे झळाळत असून नटेश्वरापासून जन्मली हें अगदीं निर्विवाद अग्रे जलाल व कांहीशीं रक्ताप्रमाणें लाल होती; होय. सर्व स्थावरजंगम त्रिभुवनानं जो कोणी व जणू काय तो त्या शिंगांच्या ठोंकांनीं भूमीला असें ह्मणत असेल कीं, भगवान् शंकराखेरीज उकरण्याच्याच वेतांत होता ! त्याच्या शरीरावर अन्य देवतेपासून ही सृष्टि उत्पन्न झाली जांबूनद सुवर्णाचे हार वगैरे अलंकार सर्वत्र व अमुक एक प्राणी भगलिंगाच्या विरहित पातलेले होते; त्याचें मुख, खुर व नाक हीं सुंवर आहे, तो मूर्ख खचीत ह्या जगाच्या बाहेरचा होती; त्याचे कान व कटिप्रदेश हे मनोरम होते; असला पाहिजे ! इंद्रा, पुल्लिंगविशिष्ट प्रत्येक त्याची पाठ सुंदर असून खांद्या भरदार होता; प्राणी हा महेश जाणावा व स्त्रीलिंगविशिष्ट तो मोठा देखणा असून पाहण्याच्याचें चित्त प्रत्येक प्राणी ही उमादेवी जाणावी. हें सर्व अगदीं वेधीत होता; त्याचें वशिंड इतकें प्रचंड चराचर जगत् ह्या दोन देहांनीं व्याप्त आहे. होतें कीं, त्यांत स्कंधप्रदेश अगदीं बुडून गेला ह्यास्तव, हे कौशिका, वर अथवा मरण हें मी हांता; आणि असा तो नंदी मीं पाहिला तेव्हां त्या भगवान् महेश्वरापाशींच मागणार. हे बल- जणू काय तो बर्फाच्या पर्वताचें किंवा शुभ्र सुंदना इंद्रा, मी तुझ्याजवळ कांहींच मागत मेघाचें शिखरच आहे असें मला भासलें ! नाही; तूं वाटेल तर रहा किंवा जा. तुझ्या कृष्णा, अशा त्या नंदिकेश्वरावर भगवान् मनास येईल तसें कर. त्या महेश्वरानें मला देवाधिदेव शंकर हा उभेसहवर्तमान विराजत वर दिला तरी चालेल किंवा शाप दिला असून जणू पौर्णिमेचा चंद्रच विलसत तरीही हरकत नाही; मला दोन्ही कबूल आहे असें त्या समयीं दिसत होतें ! केशवा, आहंत. पण दुसरी देवता माझे अखिल मनोरथ त्या वेळीं त्या भगवान् महेश्वराची अंगकांति परिपूर्ण करण्यास सिद्ध झाली, तरी मी तिज- झळकत होती ती पाहून मेघमंडळावर विद्युल्ल- पाशीं वर मागण्यास राजी नाहीं ! ताच इतस्ततः तळपत आहे अथवा सहस्र

कृष्णा, मीं ह्याप्रमाणें देवेंद्राला म्हटलें, इत- सूर्याची प्रभा नभोमंडळांत प्रविष्ट होऊन सर्व अंत- कथांत माझ्या मनांत दुःखाची लाट उसळून रिक्ष व्यापून बसली आहे, असें भासत होतें. कृष्णा, “अरेरे! माझ्यावर भगवान् शंकर प्रसन्न होत नाहीं त्या महादेदीप्यमान् देवाधिदेव महादेवाला अव- हें काय ? ” अशी तळमळ सुरू झाली ! नंतर लोकन करतांच पाहवत नाहीं असें दुःसह तेज क्षणांत मीं त्या ऐरावताकडे पुनः पाहिलें तों चोहोंकडे व्याप्त झालेलें मनांत येऊन माम्हा तो मला नंदीसारखा दिसला. त्याचा वर्ण हंस, असा समज झाला कीं, जणू प्रलयकालींचा कुंद किंवा चंद्र ह्यांसारखा शुभ्र असून संवर्तक नामक अग्निच सर्व भूतानां जाळण्या- त्याची कांति कमलाच्या गम्यासारखी किंवा करितां उद्युक्त झाला आहे ! आणि त्या योगें माझी

समता नष्ट होऊन मी भांबावलों व पुनः चिंता-च्या दाढा तीव्र असून त्याच्या ठिकाणीं विषाचा
 तुर-होत्साता 'हें आहे तरी काय!' अशा मोठ्या मोठा सांठा होता; आणि त्यानें आपल्या त्या
 विचारांत पडलों! कृष्णा, नंतर लवकरच दश-मोठ्या मानेचे विळखे पिनाक धनुष्याच्या प्रत्यं-
 दिशांच्या ठिकाणीं व्याप्त असलेलें तें अपूर्व तेज चेला घातले असून तो तेथें पुरुषरूपानें स्थित
 भगवन्मायेनें सर्वत्र शांत झालें आणि मग मीं होता. तसाच तेथें तो सूर्यासारखा देदीप्यमान्
 तो देवाधिदेव महेश्वर शंकर आपल्या अग्रभागीं शरही होता. त्याचें तेज प्रलयकालच्या अग्नी-
 नंदिकेश्वरावर स्थित आहे असें पाहिलें. त्या सारखें दुःसह होतें. दिव्य असें जें प्रचंड व
 महात्म्या सर्वसंगपरित्यक्त पुरुषाचा कंठ नील-महाधोर पाशुपत अस्त्र तें हेंच होय. त्या
 वर्ण असून कांतीचें तें केवळ निधानच होतें. अस्त्राच्या तोडीचें दुसरें अस्त्र जगांत नाही.
 त्यास अठरा भुज असून त्याच्या देहावर सर्व त्याच्या पराक्रमाचें यथार्थ वर्णन करणेंही
 प्रकारचीं आभरणें शोभत होती. त्यानें शुभ्र अशक्यच. त्यापासून सर्व प्राण्यांना भय वाटतें.
 वस्त्र परिधान केलें असून त्याच्या देहास शुभ्र असो; त्या अस्त्रापासून अग्नीच्या ठिणग्या निघत
 उठी व गळ्यांत शुभ्र माळा विलसत होत्या. होत्या ह्यामुळे तें प्रचंड अस्त्र जणू
 त्याचा ध्वजही शुभ्र असून त्यावर वृषभाचें चिन्ह अग्निच ओकत होतें असा भास होत होता !
 होतें. आणि त्या दिव्यतेजस्वी देवाधिदेवाच्या त्या अस्त्राला एक पाय होता, मोठ्या दाढा
 गळ्यांत शुभ्र यज्ञोपवीत झळकत होतें. त्या-होत्या, सहस्र मस्तकें व उदरें होती, सहस्र
 प्रमाणेंच त्याच्या सभोवतीं बहुत परिचारक चोहों-बाहु, जिह्वा व नेत्र होते, आणि तें आपल्या
 कडे गात, नाचत व वायें वंगरे वाजवीत होते सर्व गात्रांतून एकसारख्या अग्नीच्या ज्वाळा
 व त्या सर्वांच्या ठायीं त्यांच्या अधिपतप्रमाणेंच बाहेर टाकीत होतें! कृष्णा, भगवान् महादेवाचें
 दिव्य पराक्रम वसत होता. त्याच्या मुकुटावर तें पाशुपत अस्त्र हें ब्राह्म, नारायण, ऐंद्र,
 बालेंदु झळकत असून त्याचे शुभ्र किरण इत-वारुण किंवा आग्नेय ह्या अस्त्रांहून अधिक
 स्ततः विखरल्यामुळे जणू काय शरत्कालीन बलवान् असून तें सर्व प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांचा
 निशापतिच उदय पावला आहे असा भास संहार उडवीत असतें. गोविंदा, ह्या एकट्या
 होत होता. तसाच त्या देवाधिदेवाच्या तिन्ही अस्त्रानेंच पूर्वी शंकरानें एका क्षणांत सहज
 नेत्रांचा दिव्य प्रकाश पडल्यामुळे जणू काय त्रिपुर जाळून टाकिलें. कृष्णा, भगवान् महेश्वर
 तीन सूर्यच उगवले आहेत असें वाटत होतें. मनांत आणल्यास सर्व स्थावरजंगम विश्व
 आणि त्याच्या त्या शुभ्र देहावर सुवर्णाच्या एका निमिषांत जाळून फस्त करील ह्यांत संदेह
 कमळांचा व रत्नांचा सुंदर हार विराजत नाही. केशवा, ह्या अखिल जगतांत, फार
 होता. त्याप्रमाणेंच, गोविंदा, त्या अमिततेजस्वी कशाला-ब्रह्मा, विष्णु किंवा इतर देव ह्यांपैकीं
 शंकराचीं महादेदीप्यमान् व प्रखर अस्त्रें देखील कोणीही भगवान् महेशाच्या हातून
 त्या स्थळीं मीं मूर्तिमंत अवलोकन केलीं. तेथें जिवंत उरणार नाही! त्याप्रमाणेंच मीं तेथें
 त्या महात्म्याचें इंद्रधनुष्याप्रमाणें द्युतिमान् भगवान् शंकराच्या हस्तांत शूलही अवलोकन
 असें प्रख्यात पिनाक धनुष्य माझ्या दृष्टीस पडलें. केला. हें शूल नामक अस्त्र अतिशय श्रेष्ठ व
 तसाच तेथें महान् भुजंगही होता. त्याला सात आश्चर्यकारक आहे. याच्या ठिकाणीं मोठें गूढ
 मस्तकें असून त्याचें धूड मोठें अजस्र होतें. त्या-सामर्थ्य असून ह्याची बरोबरी करणारें किंवा ह्या-

हून अधिक शक्तिमान् असं कोणतेंही अस्त्र सर्व होत्या! गोविंदा, त्या महानुद्धिमान् शंकराच्या त्रिभुवनांत नाहीं. हें अस्त्र ठाकून भगवान् शूल-समीप असंख्य अस्त्रें विद्यमान होतीं; पण त्यांपाणि हा सर्व मही विदारील, सर्व महासागरांला पैकीं जीं मुख्य मुख्य तीं मात्र हीं मीं तुला शोषील, किंवा सर्व जगताचा संहार उडवील. सांगितलीं.

युवनाश्व राजाचा पुत्र मांधाता हा मांडा पराक्रमी हे अनघा कृष्णा, सर्व लोकांचा पितामह असून त्यानें सर्व त्रैलोक्य जिंकिलें होते. तो ब्रह्मदेव हा हंस लाविलेल्या व मनोवेगानें चक्रवर्ती राजा असून त्याचें बल व शौर्य चालणाऱ्या दिव्य विमानांत बसून तेथें आला हीं अगाध होतीं व त्याचा प्रताप अगदीं होता व आपलें विमान त्या देवाधिदेव शंक-इंद्रप्रमाणें होता. परंतु लवण राक्ष-राच्या डाव्या बाजूला उभें करून तो त्यांत सानें त्या शूलानें त्या मांधात्याचा वध केला. अधिष्ठित होता. त्याप्रमाणेंच भगवान् नारायण-गोविंदा, अशा प्रकारचा तो परमप्रतापी, अतिशय ही शंख, चक्र, गदा वगैरे धारण करून गरु-तीक्ष्ण टोंकांचा व अंगावर रोमांच उभे ठावर आरूढ होतासाता भगवान् शंकराच्या करणारा शूल मीं भगवान् शंकराच्या हातांत डाव्या बाजूसच स्थित होता. तसाच तेथें स्कंद-अवलोकन केला, तेव्हां मला असं वाटलें कीं, ही शक्ति व घंटा हातांत घेऊन जणू काय दुसरा जणू काय तो कपाळास आड्या घालून मोठ्या वेश्वानरच असा उमादेवीच्या समीप आपल्या क्रोधानें सर्वांना भिक्वीतच आहे! त्या शूल-मयूरावर अधिष्ठित होता. नंतर तेथें भगवान् कडे पाहून मला तो केवळ धूमरहित अग्निच महेश्वराच्या अग्रभागीं मीं नंदिकेश्वराला अवलो-किंवा पळयकाळचा सूर्यच प्रकटला आहे असा कन केलें. त्या समयीं त्याच्यापाशीं तो शूल भास झाला आणि तो शूल जेथें धराव-असल्यामुळें तो जणू काय दुसरा शंकरच असा याचा तेथें सर्प गुंडाळलेला असल्यामुळें तो भास होत होता ! तसेच तेथें स्वायंभुवादि मनु, अवर्णनीय शूल जणू काय पाशधारी यमच उभा भुगवादि ऋषि व इंद्रादिक सर्व देव आले आहे असं दिसलें! गोविंदा, अशा प्रकारें ते होते. त्याप्रमाणेंच सर्व भूतपिशाचगण शूल नामक अस्त्र मीं शंकराच्या समीप पाहिलें. व सर्व देवमाताही उभ्या असून तीं त्याप्रमाणेंच तेंथें मीं तो जलाल धारेंचा परशु-सर्व त्या महात्म्याला हात जोडून त्याच्या ही अवलोकन केला. तो परशु पूर्वी भगवान् महा-भोंवतालीं उभीं राहिलीं होतीं. त्या वेळीं नाना-देवानें संतुष्ट होऊन परशुरामाला दिला असतां प्रकारच्या स्तोत्रांनीं देवांनीं त्या महादेवाची त्यानें त्या भार्गवानें क्षत्रियांचा घोर संहार स्तुति केली, ब्रह्मदेवानें रथंतर नामक साम-उडविला ! कृष्णा, चक्रवर्ती कार्तवीर्याला मंत्रांनीं त्या देवाधिदेवास स्तविलें, ज्येष्ठ साम-घोर कर्म करणाऱ्या जमदग्निपुत्रानें महान् मंत्रानें नारायणानें त्या जगत्पतीस प्रार्थिलें, युद्धांत ह्या परशूनेंच ठार मारिलें व आणि इंद्रानें उत्तम जें शतरुद्रिय त्याचा जप त्यानें ह्या परशूनेंच एकवीस वेळां निःक्षत्रियी करून परब्रह्माचा स्तव केला. कृष्णा, त्या समयीं पृथ्वी केली ! कृष्णा, त्या परशूची धार अगदीं ब्रह्मदेव, नारायण व देवराज इंद्र हे महात्मे श्रगश्रगीत असून त्याचें मुख मोठें भयंकर होतें जणू काय तीन अग्नीप्रज्ञाणेंच दिसत होते; त्या व सर्पाच्या मानेला तो बांधलेला असून जणू सर्पाच्या केंद्रस्थानीं भगवान् शंकर हा शोभत काय शतावधि वह्निज्वाला, त्यापासून उसळत होता; आणि तेव्हां जसा कांहीं शरत्कालीन

मेघमंडळांतून बाहेर पडलेला सूर्यच परिधीनें परि- हाच तुझा नयनही आहे. तुझी अंगकांति वृत्त होत्साता आपल्या किरणांनीं झळकत सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज असून तूं अगदीं सूर्यतुल्य आहे असा भास होत होता. केशवा, त्या आहेस. चंद्र हेंही तुझेंच रूप होय. तूं सौम्य समयीं मीं अंतरिक्षांत लक्षावधि सूर्य व चंद्रही असून सौम्य वक्त्र धारण केले आहेस. तुझें अवलोकन केले आणि तें सर्व पाहिल्यानंतर रूप सौम्य असून मुख्य आहे. आणि तुझ्या मीं त्या विश्वाधिपतीला स्तविलें. दादा सौम्य असून त्यामुळे तुला उत्तम

(उपमन्यूनें ह्मणलें:—) देवाधिदेवा महादेवा, शोभा प्राप्त झाली आहे. तुझा वर्ण काळासांवळा मी तुला नमस्कार करितों. शक्राचें रूप व वेष असून गोराही आहे. तो कांहींसा पिवळा व तूंच घेतला असून प्रत्यक्ष शक्रही तूंच आहेस. कांहींस श्वेतही आहे. तुझें शरीर नारीचें आहे देवा, वक्त्र धारण करणारा तूंच असून पिंगल व नराचेंही आहे. तसाच तूं पुरुषही आहेस व आरक्त असा वर्ण तुझाच आहे. देवा, तुझ्या व स्त्रीही आहेस. वृषभ हें तुझें वाहन होय. हातांत नित्य पिनाक धनुष्य असून शिवाय ऐरावतावर बसूनही तूं गमन करीत असतोस. तूं शंख व शूल हेही धारण करितोस. देवा, तुझ्या समीप स्थान मिळविणें हें फार अवघड तुझें वस्त्र काळे असून तुझें केश कुळकुळीत व कुरळे आहे व तुझ्याजवळ जाणें देखील अशक्यच आहेत. कृष्णाजिन हें तुझें उत्तरीय वस्त्र असून आहे. सेवकांचे गण तुझें स्तवन करितात. कृष्णाष्टमी ही तुला अति प्रिय आहे. तुझा वर्ण शुभ्र गणांच्या समुदायांवर तूं प्रेम करितोस. तूं गमन असून तूं अत्यंत निर्मल आहेस. तूं शुभ्र वस्त्र करीत असतां तुझ्या मागून अनेक गण येत परिधान केले असून शुभ्र भस्माचा तूं अवलेप असतात; व गण हेंच तुला नित्य व्रत वाटतें. केला आहेस. तूं नेहमीं ध्यानादि हिंसारहित तुझा वर्ण श्वेत अभ्रासारखा आहे. तुझी कांति धर्मावर प्रेम करितोस. तुझें अंबर संध्याकाळच्या आकाशकांतीप्रमाणें आहे. आरक्त असून तुझा वर्णही आरक्तच नामोच्चार करून तुझें वर्णन होत नाही. तूं आहे. तुझ्या पताका व ध्वज हीं लाल नेहमीं स्वस्वरूपांत दंग असतोस. तुझें मुख्य असून तुझें अनुलेपन व माळा हींही लालच वस्त्र आरक्त आहे. तुझ्या गळ्यांत आरक्त सूत्र आहेत. तुझ्या मस्तकावर छत्र उभारलें असून आहे. तुझ्या गळ्यांत आरक्त माळा असल्या- तूं दिव्य किरीट धारण केला आहेस. तुझ्या मुळें तूं मोठा विचित्र दिसतोस. तूं आरक्त देहावर अर्धा हार व अर्ध बाहुभूषण शोभत आहे. वस्त्र धारण करितोस. तुझें मस्तक रत्नादि- तुझ्या एकाच कानांत कुंडल विराजत आहे. कांती सुभूषित आहे. अर्धचंद्र हा तुझा अलं- आणि तुझा वेग वाऱ्यासारखा तीव्र असून तुझी कार आहे. तुझ्या शिरोभागीं दिव्य मणि कांति मोठी दिव्य आहे. हे महेश्वरा, देवांचा झळकत आहेत. तूं आपल्या मस्तकावर आठ इंद्र तूंच, मुनींचा अधिपति तूंच व प्रत्यक्ष देव- पुणें धारण केलीं आहेस. तुझें मुख आणि नेत्र द्रवी तूंच. तुझ्या वक्षस्थळीं पत्रांची अर्धमाला अभीसारखे लकाकत आहेत. तुझ्या लोचनांची व उत्पलांची मिश्रमाला झळकत आहे. तुझ्या कांति सहस्रचंद्रांप्रमाणें मोहक आहे. तुझें रूप अर्ध्या देहाला चंदनाची उठी दिली असून अभीसारखें तेजस्वी असून अत्यंत मनोहर अर्ध्या देहावर उठीशिवाय आणखी माळाही व गूढ आहे. तूं अंतरिक्षांतून गमन करितोस शोभत आहेत. सूर्य हेंच तुझें मुख असून सूर्य आणि भूचरांविषयीं दया बाळगितोस. तूं भूमी-

वर फिरतोस व सर्वांना आश्रय देतोस. तूं सर्वत्र भरलेला तूंच आहेस. सर्व माया तुझीच अनंत आहेस व तुझे रूप मंगलकारक आहे. आहे. तुझे चरित्र चिंतनीय आहे, पण कितीही तूं दिगंबर आहेस. तूं जेथें वास करितोस तेथें चिंतन केल्यानें त्याचें यथार्थ रूप ध्यानांत सर्व समुद्धि होति. सर्व जगताचा वास तुझ्या उतरत नाही. आह्वांला सर्व आधार तूंच. तुझीच ठायीं आहे. ज्ञान व आनंद हाच तुझा आत्मा आह्मीं पूजा करावी हें उचित. सर्वांचें हृदय तूंच. होय. तुझ्या मस्तकावर नित्य मुकुट असतो. तूं सर्व देवांमधील ब्रह्मा तो तूंच. रुद्रांपैकीं शंकर महान् बाहुभूषणें धारण करितोस. सर्प हेच तो तूंच. सर्व भूतांचा प्राण तो तूंच. सांख्य-तुझ्या कंठांतील हार होत. तुझ्या देहावर वि-शास्त्रांत ज्याला पुरुषही संज्ञा दिली आहे चित्र आभरणें आहेत. अग्नि, सूर्य व चंद्र हे तोही तूंच. सर्व पवित्र जनांचा तूंच अधिपति. तीन तुझे नेत्र होत. तुला एक लाख डोळे आहेत. यांग्यांनीं ध्येय असें जें परब्रह्म तेही तूंच. आश्रम-तूं पुरुष आहेस व स्त्रीही आहेस. तूं केवळ पुरुष धर्म पाळणाऱ्या पुरुषांचा जो गृहस्थाश्रम तो नाहीस. तूं सांख्य आहेस व योगीही आहेस. यज्ञ-तूंच. ईश्वरांचा जो महेश्वर तो तूंच. सर्व यक्षा-देवतांचा तूं प्रसादरूप आहेस. अथर्वणही तूंच चा अधिपति जो कुंवर तो तूंच. क्रतूंचा जो आहेस. सर्व संक्रांतीचा तूंच नाशक आहेस. शोकाचा विष्णु तो तूंच. पर्वतांमधील जो मेरु पर्वत तो हरणकर्ता तूंच आहेस. मेघांचा जो शब्द तो तूंच. नक्षत्रांचा राजा जो चंद्र तो तूंच. ऋषींमध्ये तूंच होस. जगतांत व्याप्त असलेली जी माया जा वसिष्ठ तो तूंच. ग्रहांमध्ये जो सूर्य तो तूंच. तीही तुझीच हस्तक होय. बीज व क्षेत्र ह्यांचा वन्य पशूंचा राजा जो सिंह तोही तूं परमे-उत्पादक व संरक्षक तूंच आहस. सुरासुरांचा श्वरच. ग्राम्य पशूंमध्ये श्रेष्ठ असा जो बैल तो अधिपति तूंच आहस. विश्वाचा नायक तूंच. सर्व लोकांत अत्यंत मान तुलाच मिळतो. तूंच आहेस. वायुवंगानें गमन करणारा अदितीच्या पुत्रांमध्ये श्रेष्ठ जो विष्णु तो तूंच. तूंच आहस. वायुस्वरूपही तूंच वसूंमध्ये श्रेष्ठ जो अग्नि तो तूंच. पक्ष्यांचा राजा आहेस. तुझ्या देहावर सुवर्णहार जो गरुड तो तूंच. भुजंगांमध्ये श्रेष्ठ जो अनंत झळाळत असून पर्वतादिकांवर क्रीडा तूंच करि-तो तूंच. वेदांपैकीं सामवेद तो तूंच. यजुषां-तोस. देवांचे शत्रु तुझीच पूजा करितात. तुझा पैकीं शतरुद्रिय तूंच. योगांचा प्रतिपादक वेग मोठा प्रचंड आहे. ब्रह्मदंदाच्या एका जो सनत्कुमार तो तूंच. सांख्यांपैकीं कपिल तो शिराचें तूंच हरण केलेंस. महिषासुराला तूंच तूंच. देवांमध्ये इंद्र तो तूंच. पितरांमध्ये अग्नि तो वधिलेंस. तीन रूपें तूंच धारण करितोस. यज्ञाचा तूंच. लोकांमध्ये श्रेष्ठ जो ब्रह्मलोक तो तूंच. सर्व विध्वंस तूंच केलास. त्रिपुराला तूंच जाळलेंस. गर्तांमध्ये श्रेष्ठ जो मोक्ष तो तूंच. सागरां-कामंदवाचा देह तूंच दग्ध केलास. काल-मध्ये जो क्षीरसागर तो तूंच. पर्वतांमध्ये जो दंडही तूंच धरिलेला आहेस. स्कंद व हिमवान् तो तूंच. वर्णांमध्ये श्रेष्ठ जो ब्राह्मण-विशाखही तूंच होस. ब्रह्मदंडही तुझेंच रूप आहे. वर्ण तो तूंच. ब्राह्मणांमध्ये श्रेष्ठ जो दीक्षा विश्वाची उत्पत्ति तूंच करितोस, त्याचा नाशही घेतलेला द्विज तो तूंच. सर्व लोकांचें जन्म तुझ्यापासूनच होतो व सर्व विश्वही त्वन्मयच तुझ्यापासूनच झालें. सर्वांचें हनन करणारा आहे. सर्वांवर सत्ता तूंच चालवितोस. संसारां-काल जो तो तूंच. आणि ह्याप्रमाणेंच जगामध्ये तूण तूंच सोडवितोस. अंधकाचा बध तूंच केलास. | जें हंणून दुसरें कांहीं अधिक तेजस्वी दिसून

येईल तें तें सर्व तूंच देवाधिदेव भगवान् आहेस ब्रह्मादिक देवांनीं भगवान् शंकराला प्राप्तिलें असा माझा पूर्ण समज आहे. भगवंता भक्तवत्सला, असतां त्यानें मला हसत हसत असें ह्मटलें. मी तुला नमस्कार करितों. विश्वोत्पादका योगेश्वरा, मी तुला नमस्कार करितों. देवा, हा मी तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहे. मुनिश्रेष्ठा, तूं दीन कृपण आपला भक्त आहे असें मनांत आतां मला अवलोकन कर. ब्रह्मर्षे, तूं माझा आणून ह्याजवर कृपा कर. हे सनातना, ऐश्वर्य- दृढ भक्त आहेस. माझ्या मनांत तुझी परीक्षा रहित असा जो मी त्या मला तूंच आधार हो. करावयाची होती व त्याप्रमाणें मीं तुला कसास परमेश्वरा, मीं जे कांहीं अपराध केले असतील लावून पाहिले. मी तुझी ही भक्ति पाहून आतिशय त्या सर्वांची, ' हा आपला भक्त आहे, ' असा प्रसन्न झालों आहे. ह्यास्तव आज तुझे जे जे विचार करून क्षमा कर. देवेशा, तूं आपल्या रूपांत मनोरथ असतील ते ते सर्व परिपूर्ण करीन. बदल केल्यामुळे मला मोह पडून मीं तुला कृपणा, त्या बुद्धिमान महादेवाचें हें भाषण ओळखिलें नाहीं; आणि ह्मणून मीं तुला अर्घ्य ऐकून मला मोठा आनंद झाला व माझ्या नेत्रांतून व पायही विलें नाहीं; तर ह्याची त्वां मला अश्रु वाहूं लागले आणि अंगावर रोमांच उभे क्षमा करावी. राहिले. नंतर मीं त्या भगवंतापुढें पुनः पुनः

कृपणा, ह्याप्रमाणें मीं देवाधिदेव शंकराची साष्टांग नमस्कार घातले आणि सद्गदित कंठांनं स्तुति केली आणि मोठ्या भक्तीनें त्यास अर्घ्य ह्मटलें, ' हे देवाधिदेवा, आज माझे जन्मास आल्याचें व पाय समर्पण करून त्याच्यापुढें हात जोडून सार्थक झालें; कारण आज तूं सुरासुरांचा अधि- उभा राहिलों. तेव्हां अंतरिक्षांतून शीत उदक, पति माझ्या अग्रभागीं उभा आहेस. अरे, ज्या दिव्य गंध व मंगलकारक पुष्प ह्यांची माझ्या अतुलपराक्रमी लोकनायकाला देवही यथार्थ- मस्तकावर वृष्टि झाली; त्याप्रमाणेंच देवकिंकरां- रीत्या पाहूं शकत नाहींत त्या देवाधिदेवाला नीं दिव्य दुंदुभि वाजविला; आणि उत्कृष्ट मीं आज अवलोकन केलें, तेव्हां माझ्यापेक्षां सुवासानें युक्त असा पवित्र व सुखावह वारा आज कोण श्रेष्ठ आहे वरें ? हे देवेशा, विद्वान् सुटला. त्या समयीं वृषध्वज महादेव पार्वतीसह- पुरुष ज्या प्रकारच्या सनातन व परब्रह्म- वर्तमान संतुष्ट होऊन जणू काय मला हर्षित स्वरूपाचें वर्णन करितात, त्या प्रकारचेंच करण्यासाठींच देवांना ह्मणाला, ' सर्व देवांनो, हें तुझें विशिष्ट, अनिर्वचनीय, अज, ज्ञानमय ह्या महात्म्या उपमन्युची माझ्याविषयीं अनन्य- व सर्वव्यापक असें स्वरूप होय. विद्वानांनीं भक्ति व दृढ श्रद्धा अवलोकन करा. ' वर्णन केलेला जो सर्व सत्त्वांना मूलकारण,

कृपणा, ह्याप्रमाणें शूलपाणि शंकराचें भाषण श्रवण करून ते सर्व देव त्या देवाधिदेवापुढें हात जोडून उभे राहिले व ह्मणाले, ' हे देवाधिदेवा लोकनाथा जगत्पते, तुझ्याकडून ह्या द्विजश्रेष्ठाचे सर्व मनोरथ पूर्ण व्हावेत. ' कृपणा, ह्याप्रमाणें

अव्यय, सर्व तत्त्वांचें विधान जाणणारा, व सर्वांत श्रेष्ठ असा प्रधान पुरुष तो तूंच होस. हे महादेवा, तुझ्या उजवे अंगापासून सर्व लोकांना उत्पन्न करणारा ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला; व डावे अंगापासून सर्व लोकांचें प्रति- पालन करण्याकरितां विष्णु जन्मास आला; आणि युगाचा अंत होण्याचा समय प्राप्त झाला तेव्हां तुझ्यापासूनच रुद्र प्रकटला. देवा,

तो रुद्रच सर्व स्थावरजंगम विश्वाचा प्रलय प्रमाणेच गोत्र व कुल हीं अक्षय्य राहतील. करण्याच्या हेतूने काल बनून महादेदीप्यमान द्विजश्रेष्ठा, माझ्या ठिकाणीं तुझी शाश्वत भक्ति संवर्तक अग्नीप्रमाणे प्रलयकालीं सर्व प्राण्यांना राहिल; आणि तुझ्या आश्रमांत मी तुझें नित्य यासून टाकण्याकरितां सिद्ध असतो. परमेशा, सांनिध्य करीन. बाळा, तूं मन मानेल तसा तूं महादेवच अखिल चराचर विश्व निर्गून रहा. खेद करूं नको. फिरून तूं माझे स्मरण कल्पांतीं सर्वांना नष्ट करून अवशिष्ट राहतेस. केलेंस ह्मणजे मी तुला भेट देईन.

हे महेश्वरा, तूं सर्वत्र व्याप्त असून कृष्णा, ह्याप्रमाणे तो कोटी सूर्याप्रमाणे सर्व प्राण्यांचा आत्मा तूंच आहेस. सर्व देदीप्यमान् असा भगवान् महादेव मला प्राण्यांना त्यांच्या कर्मानुसार संसार तूंच वर देऊन तेथल्या तेथेंच अंतर्धान पावला. लावून देतोस. तुझें वास्तव्य सदासर्वकाळ सर्वत्र कृष्णा, ह्याप्रमाणे मीं हें सर्व समाधीनें आहे व सर्व देवतांना तूं अदृश्य आहेस. पर- अवलोकन केलें आणि तो भगवान् मेश्वरा, जर तुझ्या मनांत मला वर यावयाचा देवाधिदेव जें कांहीं ह्मणाला तें असेल व जर तूं खरोखरीच मजवर प्रसन्न झाला जाणिलें. कृष्णा, ह्या ठिकाणीं सिद्ध, ऋषि, असशील, तर माझी तुला इतकीच प्रार्थना विद्याधर, यक्ष, गंधर्व, अप्सरा वगैरे राहत आहेत आहे की, माझी तुझ्या ठिकाणीं सदादीत भक्ति हें तूं प्रत्यक्षच पहा. त्याप्रमाणेच येथें वृक्षांचे जडावी, भूत, वर्तमान व भविष्य ह्यांचें मला व लतादिकांचे समुदाय सर्व ऋतूतील पुष्पांनीं ज्ञान असावें, मला व माझ्या सर्व व फळांनीं भरलेले असून त्यांचा सुगंध चोहों- बांधवांना क्षीरोदन प्राप्त व्हावें, आणि आमच्या कंठ चालला आहे व त्यांच्या पालवीनें मोठी आश्रमीं तुझें नेहमीं सांनिध्य असावें. केशवा, बटार वाटत आहे. महाबाहो कृष्णा, त्या ह्याप्रमाणे मीं प्रार्थना केली ती श्रवण करून देवाधिदेवाच्या कृपाप्रसादानें येथें ह्या सर्व दिव्य भगवान् चराचरगुरु महादेदीप्यमान् लोकव्य- पदार्थांचा भरणा आहे. शंकरानें असें भाषण केलें.

वासुदेव सांगतो:—भीष्मा, ह्याप्रमाणे त्या

भगवान् शंकर ह्मणाला:—उपमन्यो, तूं उपमन्यूचें भाषण श्रवण करून व त्यानें अजरामर होशील व तुला दुःख ह्मणून जें कांहीं वर्णन केले तें प्रत्यक्ष आपल्या मुळीं होणार नाही, तुला उत्तम कीर्ति मिळेल, डोळ्यांनीं पाहून मला मोठा चमत्कार तेज प्राप्त होईल आणि दिव्य ज्ञान येईल. वाटला व नंतर मीं त्यास ह्यातलें, 'विप्र- माझ्या प्रसादानें तुझ्याकडें ऋषिजन भेटीस श्रेष्ठा, तूं अन्य आहेस. तुझ्यासारखा पुण्यवान् येतील. तूं शीलवान् आणि गुणसंपन्न होशील, दुसरा कोण आहे बरें? पहा ह्या तुझ्या आश्रमांत सर्व कांहीं तूं जाणशील, तुला उत्तम सौंदर्य प्रत्यक्ष महादेव वास्तव्य करीत आहे; तेव्हां मिळेल, तूं अक्षय्य तरुणच राहशील, तुझ्या खचीत तुझें पुण्य मोठें अलौकिक ह्यांत सदैव ठिकाणीं अभितुल्य तेज येईल, जेथें जेथें कसला? महामुने, तो भगवान् शंकर तुझ्या- पाहिजे असेल तेथें तेथें तुझ्या समीप दुधाचा प्रमाणेच मलाही दर्शन देऊन माझ्यावर प्रसाद समुद्र तुला प्राप्त होईल, तुला व तुझ्या बंधना करो इतकीच माझी मनीषा आहे.' उपमन्यु ह्मणाला:—कमलनेत्रा कृष्णा, मीं क्षीरोदन मिळेल, आणि तसे बांधव व त्या- असा भगवान् शंकर पाहिला तसाच तूंही लव-

स्तुतीतं निमग्नं होते. त्याप्रमाणेच आदित्य, वसु, स्तुतीतं रममाण झालेले होते अशा त्या शक-
साध्य, विश्वेदेव व अश्विनीकुमार हे परब्रह्म- राला मी असें ह्मटलें, “ भगवंता, तुला मी नम-
स्वरूपानें व इतर रीतीनें त्या विश्वेश्वराची स्कार करितों. तूं शाश्वत असून सर्वांना उत्पन्न
आराधना करीत होते. तसेच अदितिनंदन भग- करणारा आहेस. ऋषिजन ह्मणतात कीं, तूं
वान इंद्र व उपेंद्र आणि ब्रह्मदेव हे त्या देववरा- वेदांचा अधिपति (वेदांनीं स्तव्य) आहेस.
समीप रथंतर नामक सामंते ह्मणत होते. तपश्चर्या, सत्त्व, रज व तम आणि सत्य हीं
त्याप्रमाणेच महान महान योगीश्वर, ब्रह्मर्षि सर्व तूंच होस असें साधु लोक सांगतात. तूंच
व त्यांचे पुत्र, देवर्षि, पृथ्वी, अंतरिक्ष, ग्रह, ब्रह्मा, रुद्र, वरुण, मनु, भव, धाता, त्वष्टा, विधाता
नक्षत्रे, मास, पक्ष, ऋतु, संवत्सर, क्षण, मूर्त, आणि सर्वत्र व्यापक असा सर्वसत्ताधीश
निमिष, युगं, महायुगं, त्रिया, यांचे, सनत्कुमार, आहेस. सर्व स्थावरजंगम भूतें तुझ्यापासूनच
वेद, इतिहास, मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, उत्पन्न झालीं. हे सर्व चराचर ब्रह्मांड तूंच
पुलह, क्रतु, सात मन, सोम, अथर्व, बृहस्पति, निर्मिलंस. इंद्रियें, मन, पंचप्राण, सप्त अग्नि,
भृगु, दक्ष, कश्यप, वसिष्ठ, काश्यप, वृंद, दीक्षा, आदित्यादि ज्योति व स्तुतीस पात्र असे देव
यज्ञ, दक्षिणा, पावक, हवि व यज्ञीय द्रव्यें हीं ह्या सर्वांच्या पलीकडे (वाण्यादिकांना
सर्व मूर्तिमंत उभी असून त्या परमात्म्याच्या अंगावर असा) तूं आहेस असें ऋषि बोलतात.
स्तुतीतं तत्पर होती. त्याप्रमाणेच, सर्व प्रजा- वेद, यज्ञ, सोम, दक्षिणा, पावक, हवि, यज्ञो-
पालक, सरिता, पन्नग, वृक्ष, देवमाता, सर्व देव- पयोगी (सुक्र, सुव, समिध, कुश, देश, काल
पत्न्या व त्यांच्या कन्या, सहस्रावधि व लक्षावधि इत्यादि) वस्तु ह्या सर्व निश्चयेंकरून तूंच
मृनि, पर्वत, सागर, दिशा, मंद्य, अप्सरा, उत्तम भगवान् आहेस. हे देवाधिदेवा, यज्ञयागादिक
उत्तम गायक, वादक व दिव्य तालदणार हीं सर्व विधीपासून प्राप्त होणारें फल, दानधर्म,
त्या लोकांत्तर पुण्याच्या आराधनेनं दम होती. वेदाध्ययन, व्रतवैकल्यें, इंद्रियदमनाचे नियम,
त्याप्रमाणेच विद्याधर, दानव, गुह्यक, राक्षस व विनय, कीर्ति, वैभव, तेज, संतोष व योगसिद्धि
स्थावरजंगम भूतें हीं सर्व काया, वाचा व ह्या सर्वांचा हेतु हाच कीं, साधकास तुझी
मन ह्यांच्या योगें त्या देवाधिदेवाची प्रार्थना प्राप्ति व्हावी. काम, क्रोध, भय, लोभ, मद, मोह,
करीत होती. धर्मा, तो त्रिदशेश्वर सर्व माझ्या मत्सर, आधि व व्याधि ह्या सर्व तुझ्या नऊ
अग्रभागीं येऊन बसला आणि तें पाहून ब्रह्म- तनु होत. सर्व प्राणी ज्या ज्या क्रिया करितात
देव, इंद्र व इतर सर्व मंडळी माझ्याकडे पाहूं त्या तूंच; त्या क्रियांपासून उत्पन्न होणारे
लागली. भीष्मा, इतकें झालें तरी माझ्यानें त्या हर्षशोकादिक विकारही तूंच; त्या क्रिया-
देवाधिदेवाकडे पाहवेना; तेव्हां भगवान् शंकर फलांपासून अलिप्त राहणाराही तूंच; वासनेचें
मला लणाला कीं, कृष्णा, बोल. तूं मला शतावधि अविनाशी व प्रधान मूळ जें अज्ञान तेंही
व सहस्रावधि वेळां आराधिलंस; ह्यास्तव तुझ्या- तूंच; मनाचा मुख्य उत्पादक तूंच; आणि
सारखा मला तिन्ही लोकांत कोणीही प्रिय शाश्वत प्रभाव जो तोही तूंच आहेस. देवाधि-
नाही. धर्मा, नंतर मीं भगवान् शंकराला साष्टांग देवा, सर्व जगांत तूं अव्यक्तरूपानें भरलेला
नमस्कार घातला असतां उमा देवीही प्रसन्न आहेस; तूं सर्वांना पवित्र करणारा आहेस;
शाली; आणि मग, ब्रह्मादिक देवही ज्याच्या ध्यानानेंही तुझें यथार्थ रूप कळत नाही; सर्व

जगाला प्रकाशित करणारा जो सूर्य तो तूंच आहेस; चिज्ज्योति जा हिरण्मय तोही तूंच आहेस; अव्यक्तादिक सर्व तत्त्वांचा आदि तूंच आहेस; आणि तूंच सर्वांच्या जीविनाचा विसावा आहेस. महान्, आत्मा, माते, ब्रह्मा, विश्व, शंभु, स्वयंभुव, बुद्धि, प्रज्ञा, उपलब्धि, संवित्, ख्याति, धृति व स्मृति ह्या सर्व पर्याय शब्दांनीं महान् आत्मा ह्मणजे तूंच असें जाणलें जातें. ब्रह्मचेचा पुरुष तुझे स्वरूप ध्यानांत आणून तत्काल संसाराचें मूल जें अज्ञान त्याचा संपूर्ण उच्छेद उडविता. तूं सर्व प्राण्यांचें हृदय असून क्षेत्रज्ञ आहेस अशी ऋषिजन तुझी स्तुति करितात. तूं आपले हातपाय सर्वत्र पसरले आहेस. तुझे नेत्र, मस्तक व मुख हींही सर्व व्यापून आहेत. ह्या जगांत सर्वांचा तूं श्रोता आहेस. आणि सर्वांला व्याप करून तूं राहिला आहेस. सूर्यानें उत्पन्न केलेले जे निमेषादिक कालभाग त्यांमध्ये जीं जीं कर्म करण्यांत येतात त्यांचें फल जें स्वर्गसुख तेही तूंच आहेस. सूर्याची प्रभाही तूंच आहेस. पुरुषही तूंच आहेस. सर्वांच्या हृदयांत तूंच वसती केली आहेस. अणिमा, महिमा, प्राप्ति, सत्ता, तेज व अविनाशिता ह्या सर्व ज्या योगसिद्धि त्या तूंच होस. बुद्धि, मति व लोक हीं तुलाच शरण जातात व तुझाच आश्रय करून असतात. जे पुरुष ध्यानांत निमग्न राहतात, नित्य योगसाधनें करितात, उत्तम हेतु धरितात व इंद्रियांना जिंकितात तेही तुझ्याच प्राप्तीसाठीं झटत असतात. देवाधिदेवा, तूं शाश्वत आहेस, सर्वांच्या हृदयांत तुझे वास्तव्य आहे, तूं पुराणपुरुष आहेस, तुझ्या ठिकाणीं लोकोत्तर शक्ति आहे, तूं शुद्ध ज्ञान आहेस, तूं हिरण्मय आहेस, व तूं बुद्धिमान् लोकांचें अंतिग साध्य आहेस असें जो पुरुष मानितो, तोच खरा बुद्धिमान् समजावा. महा-

देवा, तुझीं सात सूक्ष्म तत्त्वे (महत्, अहंकार व पंचतन्मात्रा), त्याप्रमाणेंच तुझीं सहा अंगें (सर्वज्ञता, तृप्ति, अनादि बोध, स्वतंत्रता, कधीही न्हास न पावणारी शक्ति व अनंत सामर्थ्य) ह्यांचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन आणि तसेंच परमात्म्याचें सर्वत्र अभिन्नस्वरूप ध्याप आहे असें योगसाधनानें जाणून जो पुरुष तुझ्या ध्यानांत निमग्न राहतो, तोच तुझ्यामध्ये प्रविष्ट होऊन सायुज्य मिळवितो. ” धर्मी, ह्याप्रमाणें मी त्या दुःखविनाशक भगवान् शंकराला ह्मटलें तेव्हां सर्व चराचर ब्रह्मांडांतून सिंहनाद झाला ! त्या समर्थी ब्राह्मणांचे समुदाय, देव, दैत्य, नाग, पिशाच, पितर, खगरक्षोगण, भूतगण व सर्व महर्षि ह्यांनीं तात्काळ त्या परमेश्वराला नमस्कार केला ! तेव्हां माझ्या मस्तकावर दिव्य व सुगंधि पुष्पांची एकसारखी वृष्टि सुरू झाली आणि सुखदायक वारा वाहूं लागला ! कुंतीपुत्रा, नंतर भगवान् जगत्यालक शंकरानें उमादेवीकडे, माझ्याकडे व देवेंद्राकडे न्यहाळून पाहिलें व स्वतः मला ह्मटलें—शत्रुघ्ना कृष्णा, तुझी आमच्या ठायीं अत्यंत भाक्ती आहे हें मी जाणतो; ह्यास्तव तुला जें श्रेयस्कर असलें तें माग; माझे तुजवर अति-शय प्रेम आहे. कृष्णा, मी तुला आठ वर देईन त्यांचा तूं स्वीकार कर. यदुपुंगवा, तुला कोणते दुर्लभ वर पाहिजेत ते माग.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

वासुदेवाला वरप्रदान.

कृष्ण सांगतातः—धर्मा, नंतर मीं एकाग्र चित्त करून त्या तेजाच्या महान् राशीवर अधिष्ठित असलेल्या भगवान् उमामहेश्वरांना शिरसा वंदन केलें आणि मग मोठ्या हर्षानें भगवान् शंकराला ह्मटलें, ‘देवाधिदेवा, धर्मावर

दृढ श्रद्धा, युद्धामध्ये शत्रूचा नाश, उत्तम त्या महातेजस्वी उपमन्यूला सविस्तर कथन केला कीर्ति, उत्कृष्ट बल, योगाभ्यास, तुझ्यावर प्रेम, आणि नंतर त्या महामुनीने त्या देवाधि-
तुझे सान्निध्य व शतावधि पुत्र ही मला प्राप्त देवाला नमस्कार करून मला असें हटले.

व्हावीत. धर्मी, ह्याप्रमाणे माझे भाषण श्रवण करून उपमन्यू ह्मणाला:—कृष्णा, भगवान् भगवान् शंकराने तात्काळ 'असें होवो' ह्मणून शंकरासारखा देव नाही; भगवान् शंकरासारखा ह्मटले. आणि मग जगन्माता, जगत्पोषिका, श्रेष्ठ आधार नाही; भगवान् शंकरासारखा दाता जगत्पावनी व तपोनिधान अशी जी उमा देवी नाही; व भगवान् शंकरासारखा योद्धा नाही.

ती शांत मनाने मला ह्मणाली:—अनघा कृष्णा, भगवन्ताने तुला सांव नामक पुत्र दिला आहे.

आतां मीही तुला आठ वर देण्याला तयार आहे; तर तुला कोणते वर पाहिजे असतील

ते मागून घे. धर्मी, नंतर मी तिला साष्टांग प्रणि-
पात केला आणि प्रार्थिले:—ब्राह्मणांवर न युगांत तंडि नांवाचा एक प्रख्यात ऋषि होता.

रामावर्ण, पित्याची कृपा जोडणें, शंभर पुत्र त्यानें दहा हजार वर्षपर्यंत समाधियोग चाल-
होणें, उत्तम सुखोपभोग प्राप्त वून मोठ्या भक्तीनें परमेश्वराची आराधना केली

होणें, कुलावर प्रेम करणें, मातेची प्रसन्नता असतां त्यास जें फळ मिळालें तें तूं आतां जोडणें,

चिचाला शांति राहणें व कोणतेही श्रवण कर. कृष्णा, त्या तंडि ऋषीला प्रत्यक्ष कार्य कुशलतेनें करितां येणें ह्या आठ गोष्टी महादेवाचे दर्शन घडले व त्यानें त्याची स्तुति मला प्राप्त व्हाव्या.

उमा ह्मणाली:—कृष्णा, तुझ्या ह्मणण्या-
परमात्म्याचें चिंतन करितां करितां आश्चर्य-
प्रमाणें ह्या सर्व गोष्टी घडतीलच. शिवाय मी युक्त होत्साता सद्ब्रदित वाणीनें त्यास ह्मणाला,

तुला आणखीही वर देतें ते घे. बाबारे, तूं देव-
तुल्य प्रताप गाजविशील. माझ्याप्रमाणें तूंही पर, प्रधान, पुरुष, अधिष्ठाता, ईश्वर आणि

कधीं असत्य भाषण करणार नाहीस. तुला उत्पत्ति व विनाश ह्यांना कारण असें ह्मणतात

सोळा हजार स्त्रिया प्राप्त होतात. त्यांच्या ठिकाणीं आणि ज्याच्यापेक्षां देव, असुर व मुनि ह्यांजमध्ये तूं व तुझ्या ठिकाणीं त्या उत्तम प्रेम कराल.

कोणीही वरचढ नाही; जो अज, अनादि तुझाला कधींही उणीव ह्मणून पडणार नाही. अमर व प्रभु आहे व जो अत्यंत सुख देतो,

तुझे बंधुवर्ग तुझ्यावर उत्कृष्ट प्रीति करतील. अशा त्या तुज परमपावन देवतेला मी शरण तुला दिव्य लावण्य प्राप्त होईल. आणि तुझ्या आलों आहे. कृष्णा, ह्या प्रकारचे उद्गार त्या

गृहीं नित्य सात हजार अतिथि भोजनाला तंडि ऋषीच्या मुखांतून निघत आहेत तोंच त्यानें तो तपोनिधान, अव्यय, अनुपम, अचिंत्य,

वासुदेव ह्मणाला:—धर्मी, ह्याप्रमाणें भग-
वान् शंकर व पार्वती ह्यांनीं मला वर दिले व निर्गुण, गुणगोचर, योग्यांचा आनंदकेंद्र, नित्य-
नंतर तीं उभयतां गणादिकांसह वर्तमान अदृश्य पूर्ण व मोक्षसंज्ञक असा परमेश्वर अवलोकन

शाली. राजश्रेष्ठा, मग तो सर्व अद्भुत प्रकार मी केला. केशवा, तो भगवान् देवाधिदेवच मन,

अध्याय सोळावा.

—१०—

तंडिकृत रुद्रस्तव.

उपमन्यू ह्मणाला:—बाळा कृष्णा, कृत-
पात केला आणि प्रार्थिले:—ब्राह्मणांवर न युगांत तंडि नांवाचा एक प्रख्यात ऋषि होता.

रामावर्ण, पित्याची कृपा जोडणें, शंभर पुत्र त्यानें दहा हजार वर्षपर्यंत समाधियोग चाल-
होणें, उत्तम सुखोपभोग प्राप्त वून मोठ्या भक्तीनें परमेश्वराची आराधना केली

होणें, कुलावर प्रेम करणें, मातेची प्रसन्नता असतां त्यास जें फळ मिळालें तें तूं आतां जोडणें,

चिचाला शांति राहणें व कोणतेही श्रवण कर. कृष्णा, त्या तंडि ऋषीला प्रत्यक्ष कार्य कुशलतेनें करितां येणें ह्या आठ गोष्टी महादेवाचे दर्शन घडले व त्यानें त्याची स्तुति मला प्राप्त व्हाव्या.

उमा ह्मणाली:—कृष्णा, तुझ्या ह्मणण्या-
परमात्म्याचें चिंतन करितां करितां आश्चर्य-
प्रमाणें ह्या सर्व गोष्टी घडतीलच. शिवाय मी युक्त होत्साता सद्ब्रदित वाणीनें त्यास ह्मणाला,

तुला आणखीही वर देतें ते घे. बाबारे, तूं देव-
तुल्य प्रताप गाजविशील. माझ्याप्रमाणें तूंही पर, प्रधान, पुरुष, अधिष्ठाता, ईश्वर आणि

कधीं असत्य भाषण करणार नाहीस. तुला उत्पत्ति व विनाश ह्यांना कारण असें ह्मणतात

सोळा हजार स्त्रिया प्राप्त होतात. त्यांच्या ठिकाणीं आणि ज्याच्यापेक्षां देव, असुर व मुनि ह्यांजमध्ये तूं व तुझ्या ठिकाणीं त्या उत्तम प्रेम कराल.

कोणीही वरचढ नाही; जो अज, अनादि तुझाला कधींही उणीव ह्मणून पडणार नाही. अमर व प्रभु आहे व जो अत्यंत सुख देतो,

तुझे बंधुवर्ग तुझ्यावर उत्कृष्ट प्रीति करतील. अशा त्या तुज परमपावन देवतेला मी शरण तुला दिव्य लावण्य प्राप्त होईल. आणि तुझ्या आलों आहे. कृष्णा, ह्या प्रकारचे उद्गार त्या

गृहीं नित्य सात हजार अतिथि भोजनाला तंडि ऋषीच्या मुखांतून निघत आहेत तोंच त्यानें तो तपोनिधान, अव्यय, अनुपम, अचिंत्य,

वासुदेव ह्मणाला:—धर्मी, ह्याप्रमाणें भग-
वान् शंकर व पार्वती ह्यांनीं मला वर दिले व निर्गुण, गुणगोचर, योग्यांचा आनंदकेंद्र, नित्य-
नंतर तीं उभयतां गणादिकांसह वर्तमान अदृश्य पूर्ण व मोक्षसंज्ञक असा परमेश्वर अवलोकन

शाली. राजश्रेष्ठा, मग तो सर्व अद्भुत प्रकार मी केला. केशवा, तो भगवान् देवाधिदेवच मन,

अग्नि, इंद्र व वायु आणि त्याचप्रमाणेच ब्रह्म-तुझीच नावे आहेत. ब्रह्मा, विष्णु व रुद्र देव व सर्व विश्व ह्यांचे मुख्य साध्य आहे; ह्या तीन तुझ्याच तनु होत, असे पुराणज्ञ तो ग्रहण करण्यास मोठा अशक्य, अचल, देवर्षि सांगतात. विश्वाधिपंत, तूच अधिपुरुष, शुद्ध व बुद्धिग्राह्य असा आहे; तो निर्गुण तूच अध्यात्म, तूच अधिभूत, तूच अधिदेवत, व निर्विकार असल्यामुळे त्यांचे केवळ मनानेच तूच अधिलोक, तूच अधिविज्ञान व तूच चिंतन केले पाहिजे; त्यांचे यथार्थ स्वरूप अधिग्रहण आहेस. देवतांनाही ज्यांचे ज्ञान ध्यानांत आणणे मोठे अवघड आहे; त्याच्या होत नाही अशा तुला विद्वान लोक आपल्या स्वरूपाचे वर्णन करणे शक्य नाही; ज्यांनी अंतर्दृष्टीने अवलोकन करून भगवद्भातून आत्मसाधन केले नाही त्यांस त्याचा साक्षात्कार सुटतात आणि तुझ्या साच्चिन्मय स्वरूपांत घडणे दुरापास्त आहे; तो सर्व विश्वाचे आदि-मिळतात ! देवाधिदेवा, जे कोणी तुझे ज्ञान कारण आहे; त्याला अज्ञानाचा यत्किंचित्ही करून घेण्याची इच्छा करीत नाहीत, ते मल नाही; तो श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ आहे; आणि तो पुनः पुनः जन्ममरणांच्या क्रियांत सांपडतात. आपणा स्वतांला जीवरूप बनवून त्या जीवाच्या देवा, स्वर्ग व मोक्ष त्यांचे द्वार तूच होस. अंतर्दृष्टीने चैतन्यरूपाने वास करितो. कृष्णा, तूच सर्वांना संसारांत घालतोस, तूच त्यांना त्या देवाधिदेवाच्या दर्शनाकरितां बहुत वर्षे-संसारांतून आत्मस्वरूपां जाणा देतोस ! पर्यंत तंडि ऋषीने उग्र तपश्चर्या केली असता ईश्वरा, स्वर्ग, मोक्ष, काम, क्रोध, सत्त्व, रज, त्याला भगवतांने दर्शन दिले. तेव्हां तंडि ऋषीने तम, अधोलोक, ऊर्ध्वलोक, ब्रह्मदेव, रुद्र, विष्णु, त्यास प्रार्थिले.

तंडि ह्यणालाः—हे महाबुद्धिमंता परमे-धाता, विधाता, कुंभर, भूमि, वायु, उदक, अग्नि, श्वरा, पावनांना पावनत्व देणारा तूच; अंतरिक्ष, वाणी, बुद्धि, स्थिति, मति, कर्म, सत्य, गतिमानांना गति देणारा तूच; तेजांमधले असत्य, भाव, अभाव, इंद्रिये, इंद्रियांचे विषय, दिव्य तेज ते तूच; तपांमधले श्रेष्ठ तप ते तूच; जड सृष्टीच्या पलीकडे असलेले अविनाशी पर-विश्ववासु, हिरण्याक्ष व पुरुहूत ह्यांनी तुझीच ब्रह्मस्वरूप आणि विश्व व अविश्व ह्यांतील आराधना केली; मोक्ष हा तुझ्यापासूनच प्रधान वस्तु तूच असून चिंतन करण्यास योग्य मिळतो; आणि, विभो, तूच तपोदीत राहणारा व चिंतन करूनही ध्यानांत न येणारा असा व सर्वांचा अधिपति आहेस. ह्यास्तव मी तुला तू आहेस. देवा, ज्याला परब्रह्म अशी संज्ञा आहे, नमस्कार करितों. हे आनंदधना सहस्रशो जे परमात्म्याचे अत्यंत श्रेष्ठ पद आणि सांख्य देवा, जन्ममरणांना भिऊन गेलेल्या व निर्वाण-व योग ह्यांनी जे साध्य करून ध्यावयाचे प्राप्तीसाठीं यत्न करणाऱ्या यतींना तूच ते तूच होस ह्यांत अगदी संदेह नाही. विश्व-मोक्ष देतोस; ब्रह्मदेव, इंद्र, विष्णु, विश्वेदेव पालका, खचीत आज आम्ही कृतार्थ व महर्षि ह्यांना सुद्धां जर तुझे वास्तविक ज्ञालो. खचीत आज आम्ही—साधु लोक ज्ञान होत नाही, तर माझ्यासारख्यांना ते ज्याची इच्छा करितात ते स्थान मिळविले; कसें होईल बरे ? परमेशा, सर्व कांहीं तुझ्या-आणि ज्ञानाच्या योगे निर्मळ चित्त करून पासून प्रवृत्त होतें व अंती सर्वांचा तुझ्यामध्येच जे पद जिंकावयाचे, ते हस्तगत करून घेतले. लय होतो. देवा, काल, पुरुष व ब्रह्मा ही अरेरे, ज्या अर्थी अज्ञानाने इतका दीर्घ काळ-

पर्यंत आम्हीं परमेश्वराला ओळखिलें नाहीं, आणि भूमि, उदक, वह्नि, वायु, आकाश, सूर्य, त्या अर्थी आग्नी खचीत मुख्य आहोत हांत चंद्र व यजमान ह्या आठ तनु तूंच धारण वानवा नाहीं ! अंरजे, शहाणे परम ज्याला करून तूंच सृष्टीला पोषितोस. देवा, तुझ्यापासून शाश्वत तत्त्व अंतं मानितात त्या देवाधिदेवांचे सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न होतें, सर्वांचा योगक्षेम तुझ्या ज्ञान व्हावयास आम्हांस इतका पेढ लागला बळावर चालतो व सर्वांचा अंतीं लय तुझ्या-काय ! असे; मीं बहुत जण पेढन जी भक्ति ठिकाणींच होतो. देवा, एक सनातन जो परमात्मा जोडिली नव्हती ती मी आतां प्रत्यक्ष तुझी ती तूंच; वेदांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म भक्ति ह्या जन्मीं संपादिली. पहा, आतां हा करून ज्या स्वर्गाची प्राप्ति करून घ्यावयाची भक्तावर अनुग्रह करणारा प्रत्यक्ष परमेश्वर तो तूंच; महान् महान् साधु लोक ब्रह्मचिंतन मजपुढें उभा आहे असें जाणून मी मोक्षाचा करून जें श्रेष्ठ पद (महर्लोक्यादि) मिळवितात अधिकारी झालों ! देवेश्वरा, देव, असुर व मुनि तें तूंच; मुक्त पुरुष जो मोक्ष संपादितो तो तूंच; ह्यांचें जें सनातन गुह्य किंदा मुनींनाही अचसत व आत्मवेचे पुरुष जें कैवल्य (मुख्य मोक्ष न होणारें जें एनोक्षण गुहेमध्ये स्थित असलेंलें किंवा सायुज्य) उपभोगितात तेंही तूंच ! देवा-परब्रह्म तें तूंच होस. देवा, तूंच सर्वां करितोस व धिंवेदा, सुर, असुर व मनुष्ये ह्यांना तूं दिसून नेयेस, सर्वत्र तुझीच व्यभि आहे. देवा, सर्वांचा प्राण ह्मणून तुला ब्रह्मादिक सिद्धांतीं वेदरूप गुहेमध्ये तूंच, व सर्वांना साक्षीही तूंच आहेस. देवा, तुझी दृष्टवून ठविलें; ह्यास्तव, हे शंकरा, ते सुरासुर व नर गति सर्व स्थळीं आहे. ते सर्व कांहीं पाहतोस तुला यथार्थरीतीनं जाणीत नाहींत. देवाधिदेवा, व जाणतोस. तूं स्वतांसाठीं दृष्ट उत्पन्न करितोस; हृदयांत गुह्य रूपानें वास्तव्य करणारा जो अन्नादिक तूंच बनून देहाला पोषितोस; देही अहंकार त्यानें सुरासुरादिक सर्वांना खरोखरी (जीव) तूंच होतोस; देहांत राहून सुखदुःख मोहित करून राखिलें आहे; ह्मणून जे कोणी तूंच भांगतोस; सर्व देहांता (जीवांना) तूंचाच भक्तियागानें अंतःकरणाची शुद्धि करून तुला आधार आहे; तूंच प्राण उत्पन्न करितोस; प्राण्यांना शरण येतात त्यांना मात्र त्यांच्या अंतर्भासीं तूंच पोषितोस; स्वतः प्राणी तूंच होतोस; वास करणारा तूं आपण होऊन दर्शन देतोस. प्राण्यांना बरी-वाईट गति तूंच देतोस; आणि देवा, तूंचा महिमा काय वर्णीवा ? तुजें यथार्थ सर्व प्राण्यांना शेवटीं आधार तूंचाच मिळतो. ज्ञान शाल्यानें प्राण्याला फिरून जननमरणाचा देवा, जे पुरुष निरंतर तुझ्या व्यानांत निमग्न केला प्राप्त होत नाहीं. देवा, ह्या विश्वांत राहून आत्मज्ञान जोडितात त्या तुझ्या भक्तांना अत्यंत श्रेष्ठ असें ज्ञेय तूंच होस; ह्यासाठीं एकदा अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त होणारी गति तूंच होस तुजें ज्ञान झालें कीं ह्याहून श्रेष्ठ असें ज्ञान व त्याप्रमाणेंच मोक्षार्थी लोकांचें जें अंतिम साध्य जगांत दुसरें सुट्टींच उरत नाहीं. देवा, तुझी तेंही तूंच आहेस देवा, सर्व भूतांना वच्या-प्राप्ति झाली कीं शहाण्या पुरुषाला दुसरें कांहीं वाईट कर्मानुसार योग्य अशी गति तूंच देतोस; अधिक मिळविण्यासारखें वाटतच नाहीं; कारण, आणि सर्व प्राण्यांना जन्ममरणपरिभ्रमणांत तो तुझ्या श्रेष्ठ व सूक्ष्म स्वरूपाप्रत पावला तूंच घालतोस. देवा, ऋषींच मनोरथ तूंच पुर-ह्मणजे स्वतः अव्यय व अक्षय पदास जातो. वितोस; भूर्भुवः स्वर्गः इत्यादि सर्व भुवनें तूंच देवा, गुण व तत्त्वे जाणणारे सांख्यशास्त्रवेत्ते निर्मितोस; देवादिकांना तूंच उद्भूत करितोस; तुझ्या सूक्ष्म तत्त्वाचें ज्ञान संपादून सर्व बंधनांतून

कीर्तनानें सर्व पुरुषार्थांची प्राप्ति होते; तीं सर्व मिळाली ह्मणजे त्याचें वर्णन म्यां केलेंच ह्मणून वेदांचें मंथन करून त्यांतूनच निराळीं समजावें. असो; कृष्णा, अनादि, अमर, जगदुत्पा-
काढिलेलीं आहेत; आणि वेदाभ्यासानें चित्त- दक, अव्यक्ताला कारण, वर देणाऱ्या, परमपूज्य,
शुद्धि केल्यानंतर तांडि ऋषीनें मोठ्या भक्तीनें विश्वरूप व बुद्धिदात्या परमेश्वराच्या नांवांचा
त्याच नांवांनीं परमेश्वराला ध्याइलें. कृष्णा, समुदाय जो मला ब्रह्मदेवापासून विदित झाला
महान् महान् साधु, मुनि, विद्वान् व प्रख्यात तो मी तुला सांगतो, ऐक. यदुनंदना, पितामह
पुरुष ह्यांनीं जीं नांवें उच्चारून परमेश्वराचें ब्रह्मदेवानें भगवान् शंकराचीं जीं दहा हजार
स्तवन केलें तींच नांवें उच्चारून मी आतां नांवें उच्चारिलीं त्यांचें मी आपल्या मनांत
त्या देवाधिदेवाचें स्तवन करितों. कृष्णा, तो उद्धाटन करून, दद्यांतून जसें लोणी काढावें
देवाधिदेव लोकनायकच सर्व ब्रह्मांडांत श्रेष्ठ, तसें त्यांतून सार काढिलें आहेत तूं श्रवण कर.
आद्य, स्वर्ग प्राप्त करून देणारा, सर्व प्राण्यांचे कृष्णा, पर्वतांतून जसें सोने काढावें, फुलांतून
कल्याण करणारा व मंगलकारक असा आहे. जसें मधुग्रहण करावें किंवा लोण्यांतून जसा मंड
केशवा, ज्या परमेश्वराचीं यथार्थ नांवें ब्रह्म- काढून घ्यावा, तसा मी त्या दहा हजार नांवां-
लोकापासून चोहोंकडे अवतीर्ण होत होत तून निष्कर्ष काढून घेतला आहे. हा निष्कर्ष
सर्व विश्वांत पसरून जिकडे तिकडे ह्मणजे चतुर्वेदांचें सारच होय. ह्याच्या योगें
ऐकूं येतात, त्या ब्रह्मदेवानें वर्णिलेल्या सर्व दुरितांचा संहार होतो. मोठ्या प्रयत्नानें
सनातन परब्रह्माचें मी आतां तुला हा संपादन करून एकाग्र चित्तानें ह्याचें मनन
निरूपण करितों; तर तूं सावधान मनानें श्रवण केलें पाहिजे. हा मोठा मंगलदायक व बल-
कर. कृष्णा, तूं मोठ्या भक्तीनें त्या देवाधिदेव वर्धक आहे. भगवंताचीं हीं नांवें कानीं पडतांच
शंकराचें आराधन करशील तर तद्द्वारा तुला राक्षसांचा तात्काळ संहार उडतो; हीं अत्यंत
त्याच्या शाश्वत परब्रह्मस्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान पवित्र आहेत; अश्रद्धालु व आस्तिक अशा
होईल. केशवा, शंकराचें माहात्म्य इतकें विस्तृत भगवद्भक्ताला मात्र हीं सांगावीं; व जो कोणी
आहे कीं, कोणालाही त्याचें सर्व विवेचन करणें अश्रद्ध, नास्तिक किंवा इंद्रियांना स्वेर वर्तन
अशक्य होय. एकादा पुरुष योगाभ्यासाच्या करूं देणारा असेल त्यास हीं विलकुल सांगूं
बळावर भिस्त ठेवून जरी भगवद्भिभूतीचें वर्णन नयेत. कृष्णा, जगताला आदिकारण अशा देवाधि-
करूं लागला, तरी त्याला देखील तें शंभर देव शंकराशीं जो स्पर्धा करितो तो आपल्या
वर्षांत सुद्धां होणार नाही! माधवा, ज्या भग- मागच्या व पृथ्व्यावेशजांसहित नरकांत पडतो!
वंताचे आदि, मध्य व अंत हे देवांनाही अव- कृष्णा, आतां तुला मी जो नामसमूह सांग-
गत होत नाहीत, त्या विश्वाधिपतीच्या गुणांचें पार, तेंच ध्यान, तेंच योगसाधन; तेंच श्रेष्ठ
समग्र वर्णन कोण बरें करूं शकेल? तथापि ध्येय, तेंच जग्य व तेंच गूढ ज्ञान समज.
मी त्या बुद्धिमान् देवाधिदेवाच्या प्रसादानेंच बाबारे, जर महादेवाच्या ह्या नामसंग्रहाचें ज्ञान
यथाशक्ति संक्षिप्त रीतीनें भगवन्माहात्म्य वर्णन झालें तर प्राणी आसन्नमरण झाला असतांही
करितों. कृष्णा, त्या लोकनायकाची अनुज्ञा श्रेष्ठ गतीस जाईल. यदुनंदना, ह्या नांवांनीं
ज्ञान्याशिवाय मला त्याचें दिव्य यश वर्णितां परमेश्वराचें स्तवन केलें असतां सर्व पातकांचा
येणार नाही; परंतु एकदा का त्याची आज्ञा नाश होतो, ह्याच्या योगें साधकाची महोन्नति

पडते, त्यास यज्ञादिकांचें फळ मिळतें आणि त्यास प्रभु असें नांव आहे. सर्व जगाचा तो त्यास अंती दिव्य पद साधितां येतें. पूर्वी ब्रह्म-संहर्ता असलेमुळे सर्व जग त्यास भितें ह्मणून देवानें हें स्तोत्र तयार करून त्यास सर्व दिव्य त्यास भीम असें ह्मणतात. भोगमोक्षादिक काम स्तोत्रांत प्रधान पद दिलें; आणि तेव्हांपासून परिपूर्ण करण्याविषयी तो समर्थ असल्यामुळे भगवान् महात्म्या महादेवाच्या सर्व स्तवांमध्ये त्यास प्रवर असें ह्मणतात. साधकांची इच्छा ह्यास स्तवराज अशी पदवी मिळाली व जग-तो पूर्ण करितो म्हणून त्यास वरद अशी संज्ञा तामध्ये देवांनी त्याची फारच वाहवा केली. कृष्णा, आहे. सर्व विश्वावर त्याचेंच आवरण आहे हा स्तवराज ब्रह्मलोकांतून स्वर्गलोकांकी उतरला ह्मणून त्यास वर ह्मणतात. ज्याला ज्याला आणि मग तेथून तंडीनं मुलांकीं आणिला. वाचारे, प्राण ह्मणून आहे त्याचा त्याचा तो आत्मा ह्याला तंडिकृत स्तवराज ह्मणण्याचें कारण इत- होय, ह्यास्तव त्यास सर्वात्मा ह्मणतात. सर्व केंच कीं, तो पूर्वी तंडीला ग्राम झाला. असा देशांत व सर्व कार्ली प्रत्येक वस्तूमध्ये प्रत्यगात्म- हे महाबाहो, सर्व मंगलांचें मंगल व सर्व पातकांचें रूपानें तो प्रसिद्ध आहे, ह्मणून त्यास सर्वविख्यात नाशक असें हें स्तवराज नामक स्तोत्र आतां असें नांव पडलें आहे. सर्व विश्व तोच निर्मितो मी तुला सांगतां. कृष्णा, हें स्तोत्र अत्यंत दिव्य व त्या सर्वांत तोच व्याप्त असतो, ह्मणून त्यास आहे. वेदांतलें हें परम रहस्य असून श्रेष्ठांतलें सर्वकर व सर्व (व्यापक) अशीं नांवें आहेत. हें श्रेष्ठतम आहे. तेजांतलें जें तेज, तपांतलें जें सर्वांचें उत्पत्तिप्रलयस्थान तोच होय, ह्मणून तप, शांतांतला जो शांत, ज्ञान्यांतला जो त्यास भव ह्मणतात. त्याच्या मस्तकावर जटा ज्ञानी, दांतांतला जो दांत, धीमानांतला जो असल्यामुळे त्यास जटी असें नांव आहे. तो धीमान्, देवांतला जो देव, ऋषींतला जो ऋषि, व्याघ्राचें किंवा गजाचें चर्म परिधान करितो, यज्ञांतला जो यज्ञ, मंगलांतला जो मंगल, ह्मणून त्यास चर्मी ह्मणतात. मोराच्या शिखेप्रमाणें रुद्रांतला जो रुद्र, प्रभावानांची जी प्रभा, त्याच्या जठेच्या वरतीं केंसांचा शिखंड शोभत योग्यांचा जो योगी, व कारणांचें जें कारण, तें असल्यामुळे त्यास शिखंडी असें नांव पडलें सर्व या स्तोत्राचा विषय जो महादेव तोच आहे. सर्व जगत् त्याचें अंग असल्यामुळे होय. त्या महादेवापासूनच सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न त्या विराट्पुरुषास सर्वांग ह्मणतात. सर्व ब्रह्मां- हांतें आणि अंती सर्वांचा त्यामध्येच लय हांता ! डाची रचना तोच करितो, त्यामुळे त्यास कृष्णा, सर्व प्राण्यांचा प्राण जो अतुलतेजस्वी सर्वभावन असें नांव आहे. सर्व जगाचा लय- शंकर त्याचीं एक हजार आठ नांवें मी आतां कर्ता तोच आहे, ह्मणून त्यास हर असें ह्मण- तुला सांगतां तीं ऐक. हे नरशार्दूल, हीं नांवें तात. त्याची दृष्टि हरिणासारखी तीक्ष्ण असल्या- ऐकल्यानें तुझें सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील. मुळे त्यास हरिणाक्ष अशी संज्ञा आहे. सर्व त्या देवाधिदेव शंकराला स्थिर असें ह्मण- भूतांचें तो हरण करितो, ह्मणून त्यास सर्व- तात; कारण तो अचंचल, नित्य किंवा शाश्वत भूतहर ह्मणतात. सर्व विश्वाचा उपभोक्ता तोच असा आहे. तो घराच्या खांबाप्रमाणें सर्व विश्वाला असल्यामुळे त्यास प्रभु असें ह्मणतात. त्याच्या- मुख्य आधार असल्यामुळे त्यास स्थाणु अशी पासूनच सर्व क्रियांचा उद्गम होत असल्यामुळे संज्ञा आहे. सर्व जगताचा उत्पादक व त्या त्याला प्रवृत्ति असें नांव आहे. त्याच्या योगेंच सर्वांवर सत्ता चालविणारा न्नेच असल्यामुळे प्राणी सर्व व्यवसायांपासून निवृत्त होतात

हणून त्याला निवृत्ति असें हणतात. त्यानें मन मोठें असल्यामुळे त्यास महात्मा असें हण-
 सर्व इंद्रियांचें निग्रहण केलें आहे, ह्यास्तव तात. त्याच्या केवळ मनानें हणजे संकल्प-
 त्याला नियत अशी संज्ञा आहे. तो नित्य मात्रानें सर्व भूतें उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यास
 असल्यामुळे त्याला शाश्वत हणतात. तो अचल सर्वभूतात्मा असें हणतात. सर्व विश्वांत त्याचेच
 असल्यामुळे त्याला ध्रुव हणतात. तो श्मशानांत रूप ओतप्रोत व्याप असल्यामुळे त्यास
 वास करितो हणून त्याला श्मशानवासी हण- विश्वरूप असें हणतात. सर्व विश्वाला ग्रासून
 तात. त्याच्या ठायीं षड्गुणेश्वर्य आहे हणून टाकणारा त्याचा मुखप्रदेश असल्यामुळे त्यास
 त्याला भगवान् असें हणतात. तो सर्वांच्या महाहनु असें नांव आहे. इंद्रादिक लोकपाल
 ह्बयाकाशांत प्रविष्ट आहे, हणून हें त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास लोकपाल
 त्याला खचर असें हणतात. तो असें हणतात. मायेच्या योगानें त्याचे परब्रह्म-
 इंद्रियांनीं सर्व विषयांचें ग्रहण करितो, रूप गुप्त असल्यामुळे त्यास अंतर्हितात्मा असें
 हणून त्याला गोचर असें हणतात. तो पातकी नांव पडलें आहे. तो स्वतः आनंदरूप असल्या-
 पुरुषांना जर्जर करितो हणून त्याला अर्दन मुळे त्यास प्रसाद असें हणतात. त्याच्या रथाला
 असें नांव आहे. त्याची योग्यता अशी आहे खेचरें लाविलेलीं असतात हणून त्याला हय-
 कीं, सर्वांनीं त्याला अभिवंदन करणें अवश्य गर्दभि असें हणतात. पवि हणजे संसाररूप
 होय, ह्यास्तव त्याला अभिवाद्य असें हणतात. वज्र त्यापासून तोच तारण करितो, म्हणून त्याला
 जगदुत्पत्ति इत्यादि प्रचंड कर्में तोच करितो हणून पवित्र असें हणतात. आणि त्यामुळेच त्याला
 त्याला महाकर्मा असें हणतात. तपश्चर्या हेंच महान् अशी संज्ञा मिळाली आहे. सदाचरण,
 त्याचे मुख्य धन होय हणून त्याला तपस्वी समाधान, तपश्चर्या, स्वाध्याय, भगवच्चिंतन
 असें नांव आहे. केवळ इच्छामात्रेंकरून तो इत्यादि नियमांनीं त्याची प्राप्ति होते हणून त्यास
 पंचमहाभूतें निर्माण करितो हणून त्याला भूत- नियम हेंच नांव पडलें आहे. तो स्वतः
 भावन असें हणतात. तो वेड्यासारखा दिगं- सदाचरणादिक नियमांचा आश्रय करितो
 बरवेषानें फिरत असतो व त्यामुळे त्याचे यथार्थ हणून त्यास नियमाश्रित असें हणतात. तो
 रूप ध्यानांत येत नाहीं, हणून त्याला उन्मत्त- सर्व शिल्पकर्मांचा आचार्य असल्यामुळे त्या
 वेषप्रच्छन्न अशी संज्ञा पडली आहे. सर्व विश्वकर्मांला सर्वकर्मा असें नांव पडलें आहे.
 प्रवेश व त्यांत वसती करणारे प्राणी ह्या सर्वांवर तो नित्यसिद्ध असल्यामुळे त्यास स्वयंभूत
 त्याचीच सत्ता आहे, हणून त्याला सर्वलोक- असें हणतात. तो अखिल वस्तूंचें आदि-
 प्रजापति असें हणतात. त्याचें रूप इतकें कारण असल्यामुळे त्यास आदि असें
 विस्तीर्ण व अगाध आहे कीं, त्याची मोजदाद नांव आहे. सर्व विश्वाचें आदिशरीर जो
 करणें अशक्य होय, ह्यास्तव त्याला महारूप हिरण्यगर्भ तो त्याच्याचपासून उत्पन्न
 असें हणतात. सर्व विश्व हेंच त्याचें शरीर शाल्यामुळे त्याला आदिकर(हिरण्यगर्भस्रष्टा) असें
 असल्यामुळे त्यास महाकाय असें नांव आ- हणतात. त्याच्या ठिकाणीं अक्षय्य ऐश्वर्य
 वृष (धर्म) हेंच त्याचें रूप असल्यामुळे त्यास वसंत असल्यामुळे त्यास निधि अशी संज्ञा
 वृषरूप असें हणतात. त्याचें यश महान् अस- आहे. त्याला सहस्र (अनंत) नेत्र आहेत
 त्यामुळे त्यास महायशः असें हणतात. त्याचें हणून त्यास सहस्राक्ष असें हणतात. त्याचीं

इंद्रिये विशाल आहेत हणून त्यास विशालाक्ष मुळें त्यास महाबीज असें हणतात. व्यक्ताव्यक्त हणतात. सोम हणजे लतारूप यज्ञिय हवि मृष्टीला प्रेरणा देणारा तोच असल्यामुळें त्यास तोच होय, ह्यास्तव त्यास सोम असें हणतात. महारेता असें हणतात. त्याचें बल महान् यज्ञयागादिकांच्या योगें अंतरिक्षांत नक्षत्रांचीं असल्यामुळें त्यास महाबल असें हणतात. हिर-रूपें तोच प्राप्त करून देतो हणून त्यास ण्मय ब्रह्मांडाची उत्पत्ति त्याच्यापासूनच झाली नक्षत्रसाधक असें म्हणतात. चंद्र, सूर्य, शनि, असल्यामुळें त्यास सुवर्णरेता असें हणतात. राहु, केतु, मंगळ, गुरु, बुध व शुक्र हे तोच मायेची वृत्ति त्यास यथार्थ कळत असल्या-होय, अतएव त्यास चंद्र, सूर्य अशीं नांवें-मुळें त्यास सर्वांचें पूर्ण ज्ञान आहे म्हणून त्यास ही पडली आहेत. अत्रि ऋषींची भार्या जी सर्वज्ञ हणतात. सर्व त्रिभुवनाचें उत्कृष्ट हणजे अनसूया तिला नमस्कार करणारे जे दत्त व अविकारी बीज तोच असल्यामुळें त्यास सुबीज दुर्वासा तेही तोच होय, हणून त्यास अत्र्या-असें नांव आहे. प्राण्यांचें जें अज्ञानमूलक नमस्कर्ता असें नांव आहे. मृगरूप धारण वासनाबीज त्या वाहनानें तो इहपरलोक करून पळून जाणाऱ्या दक्षाकडील यज्ञाला फिरतो हणून त्यास बीजवाहन असें हणतात. बाण मारून त्यानेंच नष्ट केलें, हणून त्यास त्याला दहा बाहु असल्यामुळें त्यास दशबाहु मृगबाणार्पण असें नांव पडलें आहे. यद्यपि असें नांव प्राप्त झालें आहे. त्याची ज्ञानदृष्टि त्यानें यज्ञाचा विध्वंस केला तरी त्यास पातक कधीही लुप्त होत नाही हणून त्यास अनिमिष लागलें नाही हणून त्यास अनघ असें हणतात. त्रैलोक्याचा दाह टळावा हणून त्यानें हणतात. विश्व निर्मिण्यास व विश्वाचा संहार हलाहल प्राशून टाकिल्यामुळें त्याचा कंठ निळा करण्यास योग्य असें त्यानें तप केल्यामुळें पडला ह्यास्तव त्यास नीलकंठ हणतात. तो त्यास महातपा व धोरतपा अशीं नांवें पडलीं उभेचा पति म्हणजे पार्वतीचा भर्ता किंवा ब्रह्म-आहेत. त्याचें मन अतिशयित उदार असल्या-विद्येचा पोषक असल्यामुळें त्यास उमापति-मुळें त्यास अदीन असें हणतात. तो दीनांचें असें नांव आहे. नानाविध रूपें त्याच्यापासूनच मनोगत परिपूर्ण करितो हणून त्यास दीन-उत्पन्न होतात हणून त्यास विश्वरूप हणतात. साधक हणतात. तो कालचक्राचा प्रवर्तक त्याचें श्रेष्ठत्व स्वतःसिद्ध असल्यामुळें त्यास असल्यामुळें त्यास संवत्सरकर असें नांव स्वयंश्रेष्ठ असें हणतात. त्रिपुरादिक प्रबल वीरांचा आहे. तो प्रणवरूप मंत्र असल्यामुळें त्यास मंत्र वध करण्यासारखें अद्वितीय बल त्याच्या ठिकाणीं असल्यामुळें त्यास बलवीर अशी संज्ञा त्यास प्रमाण हणतात. महान् तपश्चर्या ती आहे. जीवात्मा जर मायावश होणार नाही तर तदर्थच असल्यामुळें त्यास परमतप असें त्यास भवचक्रांत घालण्यास तो निर्बल आहे, हणतात. तो स्वतः योगाचें साधन हणून त्यास अबल असें हणतात. सांख्यांनीं करित असल्यामुळें त्यास योगी सांगितल्याप्रमाणें तत्त्वसमुच्चयरूप तो असल्या-असें नांव आहे. ब्रह्मचिंतनांत त्याच्याच मुळें त्यास गण असें म्हणतात. तत्त्वगणांचा ठिकाणीं चित्ताचा लय करितात हणून त्यास उत्पादक व नियामक तोच असल्यामुळें त्यास योग्य असें म्हणतात. सर्व जगताच्या कार-गणकर्ता व गणपति हीं नांवें आहेत. अंत-णाचें कारण हणजे आविकारण तोच असल्या-रहित दिशांना आच्छादित करण्याचें त्याच्या

ठिकाणीं सामर्थ्य असल्यामुळे त्यास दिग्वासा आहे. वणिजानें अवमान केल्यामुळे ब्राह्मणानें असें ह्मणतात. काम ह्मणजे मदन हें त्याचेंच कांहींएक न खातां मरण्याचा निश्चय केला रूप असल्यामुळे त्यास काम असेंही नांव तेव्हां त्याचें सात्वत करण्याच्या उद्देशानें आहे. मंत्रांचें मर्म त्यासच विदित आहे ह्मणून ज्यानें कोल्ह्याचें रूप घेतले तो इंद्रही त्याचेंच त्यास मंत्रविद् असें ह्मणतात. परब्रह्मविषयक रूप आहे ह्मणून त्या देवाधिदेवास शृंगालरूप श्रेष्ठ मंत्रांचें रहस्य तोच असल्यामुळे त्यास परम-अशी संज्ञा आहे. त्याचे सर्व मनोगत सदादीत मंत्र असें नांव आहे. जगतांतील अखिल सिद्ध असतात ह्मणून त्यास सिद्धार्थ असें ह्मण-
वस्तूंचा निर्माणकर्ता व संहारक तोच असल्या- तात. त्यानें मुंडन करून यतिवेष धारण केला मुळे त्यास सर्वभावकर व हर असें ह्मणतात. आहे ह्मणून त्यास मुंड ह्मणतात. तो सर्व त्याच्या हातांत कमंडलु, धनु, बाण, कपाल, प्राण्यांचें कल्याण करितो ह्मणून त्यास सर्व-
अशनि, शतघ्नी, खड्ग, पट्टिश, आयुध (शूल) शुभंकर असें नांव आहे. तो जन्म पावलेला व सुव हीं असल्यामुळे त्यास कमंडलुधर, नाही ह्मणून त्यास अज असें ह्मणतात. त्यानें धन्वी, बाणहस्त, कपालवान्, अशनी, शतघ्नी, बहुत रूप धारण केलीं आहेत ह्मणून त्यास खड्गी, पट्टिशी, आयुधी व सुवहस्त अशीं बहुरूप ह्मणतात. कुंकुमकस्तूर्यादिक सुगंधि द्रव्ये नावे आहेत. तो अत्यंत पूज्य असल्यामुळे तो धारण करितो ह्मणून त्यास गंधधारी असें त्यास महान् असें ह्मणतात. त्याचें रूप श्रेष्ठ नांव आहे. स्वर्गातून अवतीर्ण झालेल्या गंगेचें असल्यामुळे त्यास सुरूप असें ह्मणतात. तो महादेवाच्या जटेनें प्राशन केलें व नंतर भगी-
तेजस्वी असल्यामुळे त्यास तेज असेंही नांव रथाच्या प्रार्थनेवरून तिला भूतलावर सोडिलें आहे. भक्तांना तो दिव्य तेज अर्पण करितो ह्मणून महादेवाच्या जटेस कपर्द असें नांव ह्मणून त्यास तेजस्कर ह्मणतात. निधीप्रमाणें पडलें व ती धारण करणाऱ्या त्या श्रेष्ठ देवास तो अगाध आहे ह्मणून त्यास निधि ह्मणतात. कपर्दी असें नांव प्राप्त झालें. त्याच्या ब्रह्म-
तो मस्तकावर उष्णीश (मंदील) धारण चर्चाचा कधींही लोप होत नाही ह्मणून त्यास करितो ह्मणून त्यास उष्णीशी ह्मणतात. त्याचें ऊर्ध्वरेता असें ह्मणतात. त्याचें लिंग ऊर्ध्व वक्त्र सुंदर असल्यामुळे त्यास सुवक्त्र अशी संज्ञा असल्यामुळे त्यास ऊर्ध्वलिंग असें ह्मणतात. मिळाली आहे. त्याचें रूप उद्ग्र ह्मणजे दिव्य तो उताणा निजतो ह्मणून त्यास ऊर्ध्वशीर्ष असल्यामुळे त्यास उद्ग्र असें ह्मणतात. त्याचे असें ह्मणतात. सर्व अंतरिक्षांत त्याचें वास्तव्य ठायीं विनय वसत असल्यामुळे त्यास विनत असल्यामुळे त्यास नमःस्थल ह्मणतात. त्याच्या अशी संज्ञा आहे. तो अत्यंत उंच असल्यामुळे मस्तकावर तीन जटा असल्यामुळे त्यास त्रि-
त्यास दीर्घ असें ह्मणतात. हरि (विष्णु), जटी असें नांव आहे. तो चिंध्या पांवारितो क (ब्रह्मा) व ईश (महेश) हीं तिन्ही ह्मणून त्यास चरित्रासा ह्मणतात. तो सर्वांचा त्याचीच रूपे असल्यामुळे त्यास हरिकेश असें प्राणरूप असल्यामुळे त्यास रुद्र असें ह्मणतात. ह्मणतात. सर्वांत श्रेष्ठ असा गुरु तोच असल्यामुळे तो सेनेचा पति असल्यामुळे त्यास सेनापति त्यास सुतीर्थ असें नांव आहे. प्रवृत्ति व निवृत्ति हीं त्याचीच रूपे असल्यामुळे त्याच्या ऐक्याचा वाचक जो कृष्ण शब्द तो त्याचाच बोधक ऋद्र ह्मणजे ऐश्वर्यदाता असा अर्थ होतो.

हणतात. तो सर्वव्यापक असल्यामुळे त्यास धारण करणारा तोच असल्यामुळे त्यास बहु-
 विभु हणतात. देवादिक व राक्षसादिक हीं धर असें म्हणतात. मूल अज्ञानरूप जो राहु
 त्याचीच रूपं असल्यामुळे त्यास अहश्चर व तो तोच असल्यामुळे त्यास स्वर्मानु (राहु)
 नक्तंचर अशीं नांवें मिळालीं आहेत. त्याच्या असें म्हणतात. भूमा नामक जें ईश्वरस्वरूप तें
 ठायीं प्रखर क्रोध वसत असल्यामुळे त्यास तोच असल्यामुळे त्यास अमित असें म्हणतात.
 तिममंशु हणतात. त्याच्या ठिकाणीं अध्ययन, मुक्तांचा तो आधार असल्यामुळे त्यास गति
 तप इत्यादि तेज विद्यमान असल्यामुळे त्यास असें नांव आहे. त्याला तांडवनृत्य प्रिय अस-
 सुवर्चस असें हणतात. त्यानें गजामुराचा अंत त्यामुळे त्यास नृत्यप्रिय असें म्हणतात. तो
 केल्यामुळे त्यास गजहा व देव्यांचा अंत नित्य नर्तनरत असल्यामुळे त्यास नित्यनर्त
 केल्यामुळे त्यास देव्यहा अशीं नांवें पडलीं असें नांव आहे. सर्वांना नाचविणारा तोच
 आहेत. तो स्वतः मृत्यु किंवा काल असल्या- असल्यामुळे त्यास नर्तक असें म्हणतात. सर्वां-
 मुळे त्यास काल म्हणतात. लोकांचा तो अधि- विपयीं त्याच्या अंतःकरणांत लालसा असल्या-
 पति असल्यामुळे त्यास लोकधाता हणतात. मुळे त्यास सर्वलालस असें म्हणतात. क्षुत्तृषा-
 दीनदयालुता व ज्ञानेश्वर्यादिक गुणांची तो दिक घोर व संतोषादिक अघोर ह्या त्याच्याच
 खाण असल्यामुळे त्यास गुणाकर असें हण- तनु असल्यामुळे त्यास घोर असें म्हणतात.
 तात. सिंहशादलादि सर्व हिंस्र पशु हीं त्याचीं- सर्व सृष्टीची उत्पत्ति करण्यास योग्य असें त्याचें
 य रूपं असल्यामुळे त्यास सिंहशार्दूलरूप असें महान् तपःसामर्थ्य असल्यामुळे त्यास महातपा
 नांव मिळालें आहे. तो आर्द्र गजचर्म परिधान असें म्हणतात. तो आपल्या मायापाशानें सर्वां-
 करितो म्हणून त्यास आर्द्रचर्मावरावृत असें नांव ना बद्ध करितो म्हणून त्यास पाश असें नांव
 आहे. तो कालाला आपल्या अधीन ठेवितो आहे. त्याचा कधीं ध्वंस होत नाही म्हणून
 म्हणून त्यास कालयोगी हणतात. तो अनाहत त्यास नित्य असें म्हणतात. तो कैलास गिरी-
 म्हणजे अच्युत-ध्वनिरूप असल्यामुळे त्यास महा- वर आरूढ आहे म्हणून त्यास गिरिरूढ
 नाद हणतात. त्याची प्राप्ति शाल्यानें द्रव्य काम म्हणतात. तो नभाप्रमाणें कोठेही आसक होत
 परिपूर्ण होतात म्हणून त्यास सर्वकाम असें नांव नाही म्हणून त्यास नभ असें नांव
 आहे. त्याच्या उपासनेचे (विश्वतैजसप्राज्ञ- आहे. त्यास सहस्र (अनंत) हस्त आहेत
 शिवव्यानरूप) चार पंथ असल्यामुळे त्यास म्हणून त्यास सहस्रहस्त हणतात. तो नित्य
 चतुष्पथ असें हणतात. वेतालादिक रुद्रगण विजयी होतो म्हणून त्यास विजय
 (पिशाचें) हे तद्रूप असल्यामुळे त्यास निशा- असें नांव आहे. ज्याचें साधन जो
 चर असें हणतात. तो प्रेतांसहवर्तमान व व्यवसाय त्यांत तो सदा निमग्न असतो
 भूतांसहवर्तमान फिरतो म्हणून त्यास प्रेतचारी म्हणून त्यास व्यवसाय म्हणतात. तंद्रा म्ह-
 व भूतचारी अशीं नांवें आहेत. तो इंद्रादिक णजे तमोमय वृत्ति-जिच्यामुळे व्यवसायाला
 देवापेक्षां वरिष्ठ आहे म्हणून त्यास महेश्वर विघ्न होतें ती त्याच्या ठायीं मुळीच नसल्या-
 असें हणतात. ब्रह्मांडांतील सर्व व्यक्ताव्यक्त मुळे त्यास अतंद्रित असें म्हणतात. त्याचा
 पदार्थ हीं त्याचीच रूपं असल्यामुळे त्यास बहु- उपमर्द करण्यास कोणीही समर्थ नाही म्हणून
 भूत असें म्हणतात. ह्या सूर्वा पंचमहाभूतांना त्यास अधर्षण म्हणतात. दुसऱ्याचें धर्षण

करण्यास तो समर्थ आहे म्हणून त्यास धर्षणा-
त्मा म्हणतात. बलीच्या यज्ञाला त्यानेच विघ्न
केले (किंवा बौद्धावताररूपाने यज्ञक्रियांना
त्यानेच विघ्न केले) म्हणून त्यास यज्ञहा
म्हणतात. मदनाला त्यानेच जाळिले (किंवा
भक्तांच्या वासना तोच दग्ध करितो) म्हणून
त्यास कामनाशक म्हणतात. दक्षाच्या यागाचा
त्यानेच विध्वंस केला म्हणून त्यास दक्षयागा-
पहारी असे म्हणतात. तो सौम्य व मध्यम
असल्यामुळे त्यास सुसह व मध्यम अशी नावे
आहेत. तो अति क्रूर असल्यामुळे त्यास
तेजोपहारी म्हणतात. त्याने इंद्ररूपाने बल
दैत्याचा वध केला म्हणून त्यास बलहा असे नांव
आहे. तो नित्य आनंदित असतो म्हणून त्यास
मुदित असे नांव आहे. धन हे त्याचेच रूप
असल्यामुळे त्यास अर्थ असे नांव आहे. संग्रा-
मामध्ये तो अजिंक्य आहे म्हणून त्यास अ-
जित असे नांव आहे. त्याच्याहून कोणीही
वरिष्ठ नाही म्हणून त्यास अवर असे
म्हणतात. दुंदुभि-समुद्रादि रूपाने तोच गंभीर
शब्द करितो म्हणून त्यास गंभीरघोष असे
म्हणतात. त्याच्या वेदरूपाचे तात्पर्य कळणे
अवघड असल्यामुळे त्यास गंभीर म्हणतात.
त्याचे बल व वाहन (नंदी) ही अतिशयित
अगाध असल्यामुळे त्यास गंभीरबलवाहन असे
नांव आहे. श्रुतीमध्ये सांगितलेला जो संसाररूप
अन्वथ वृक्ष तो तोच असल्यामुळे त्यास न्यग्रोध-
रूप असे नांव आहे. तसाच सर्व विश्वाचा
प्रलय होऊन जिकडे तिकडे जलमय झाल्यावर तेथे
एक वटवृक्ष निर्माण झाला तो तोच असल्यामुळे
त्यास न्यग्रोध असे म्हणतात. त्याप्रमाणेच त्या
वटवृक्षाच्या कर्णावर म्हणजे एका पानावर वा-
स्तव्य करणारा जो महाविष्णु तो तोच अस-
ल्यामुळे त्यास वृक्षकर्णस्थिति असे नांव आहे.
तो आपल्या (हरि, हर, दुर्गा, गणेश, अर्क,

अग्नि, वायु इत्यादिक) विविध रूपांनी
भक्तांवर अनुग्रह करितो म्हणून त्यास विभु
असे म्हणतात. ब्रह्मांडरूप चण्यांचे चर्वण कर-
ण्यास योग्य असे त्याचे सुतीक्ष्ण दांत अस-
ल्यामुळे त्यास सुतीक्ष्णदशन असे नांव आहे.
त्याचा काय महान् असल्यामुळे त्यास महाकाय
असे म्हणतात. त्याचे मुख प्रचंड असल्यामुळे
त्यास महानन असे म्हणतात. त्याच्या सैन्याची
सर्वत्र पूजा होते (किंवा त्याच्यापुढे दैत्यांच्या
सेना चोहोंकडे पळून जातात) म्हणून त्यास
विष्वक्सेन असे म्हणतात. तो सर्वांचे हरण करितो
म्हणून त्यास हरि म्हणतात. सर्व सृष्टीचे बीज
जो यज्ञ तो तोच असल्यामुळे त्यास यज्ञ असे
म्हणतात. त्याचे रणांगणातील ध्वजचिन्ह व
वाहन ही दोन्ही वृषभच असल्यामुळे त्यास
संयुगापीडवाहन असे नांव आहे. तीक्ष्णताप जो
अग्नि ते त्याचेच रूप असल्यामुळे त्याला
तीक्ष्णताप म्हणतात. अतिवेगाने चालणारे अश्व
ज्याच्या रथाला आहेत असा जो सूर्य तो त्या-
चाच अंश असल्यामुळे त्यास हर्यश्व म्हणतात.
जीवाचा तो सखा असल्यामुळे त्यास
सहाय असे म्हणतात. त्याला कर्माच्या का-
लाचे यथास्थित ज्ञान असल्यामुळे त्यास कर्म-
कालवित् असे म्हणतात. सुदर्शनाच्या प्राप्ती-
साठी विष्णूने त्याचीच प्रसन्नता जोडिली म्ह-
णून त्यास विष्णुप्रसादित असे नांव आहे.
यज्ञ व समुद्र ही त्याचीच रूपे असल्यामुळे
त्यास यज्ञ व समुद्र अशी नावे आहेत. समु-
द्राला शोषणारा जो वडवामुख नामक अग्नि तो
तोच असल्यामुळे त्यास वडवामुख असे म्हण-

१ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥

अग्नौ दिलेली आहुति सूर्याला यथायोग्य पावते, सूर्य
हा पर्जन्य पाडितो, पर्जन्यापासून धान्य उद्भवते, व
धान्याच्या योगे प्रजा वृद्धिगत होतात.

तात. अमीला साहाय्य करणारा जो वायु तो ही आवरण घालणारा (स्वाधीन ठेवणारा) तोच असल्यामुळे त्यास हुताशनसहाय्य असें तोच होय म्हणून त्यास कालकंडक असें नांव म्हणतात. त्याचा आत्मा अतिशय शांत अस- आहे. कालचक्राचें यथार्थ ज्ञान त्यालाच अस- ल्यामुळे त्यास प्रशांतात्मा असें म्हणतात. अग्नि त्यामुळे त्यास नक्षत्रविग्रहमति असें म्हणतात. हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास हुताशन असें पदार्थाच्या गुणधर्मांमध्ये आसक होणारा नांव आहे. त्याचें तेज दुःसह असल्यामुळे जीव हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास गुण- त्यास उग्रतेजा असें नांव आहे. सर्व विश्वाला बुद्धि असें म्हणतात. सर्व विश्वाचा त्याच्या- प्रकाशित करण्याइतकें त्याचें तेज असल्यामुळे मध्ये लय होतो म्हणून त्यास लय अशी संज्ञा त्यास महातेजा म्हणतात. तो जन्यांत (यु- आहे. तो अदृढ असल्यामुळे त्यास अगम असें द्वांत) कुशल असल्यामुळे त्यास जन्य असें म्हणतात. तो सर्व प्राण्यांवर सत्ता चालवितो म्हणतात. त्यास कोणत्या कालीं विजय प्राप्त म्हणून त्यास प्रजापति म्हणतात. सर्व वि- होईल हें उत्तम विवृत असल्यामुळे त्याला श्वाला आवर घालण्याइतकें त्याचे बाहु वीर्य विजयकालवित अशी संज्ञा आहे. ज्योतिष- असल्यामुळे त्याला विश्वबाहु असें म्हणतात. शास्त्र हें तद्रूपच असल्यामुळे त्यास ज्योति- त्याला सर्व जगतापासून पृथक् काढितां येतें पामयन हें नांव आहे. जयरूप सिद्धि हीही म्हणून त्यास विभाग म्हणतात. सर्व ब्रह्मांडांत तद्रूपच होय अतएव त्यास सिद्धि म्हणतात. तो भरलेला आहे म्हणून त्यास सर्वग म्हण- त्याचा देह सर्व कालीं एकसारखा राहणारा तात. सुखदुःखादिकांविषयी तो अभोक्ता अस- असल्यामुळे त्यास सर्वविग्रह म्हणतात. त्याच्या ल्यामुळे त्यास अमुख असें म्हणतात. प्राण्यांना मस्तकावर शिखा असल्यामुळे त्यास शिखी संसारांतून तोच मुक्त करितो म्हणून त्यास (गृहस्थाश्रमी) असें म्हणतात. त्यानें मुंडन विमोचन असें म्हणतात. तो सर्वांना सुखानें केलें आहे म्हणून त्यास मुंडी (संन्यासी) प्राप्त होतो म्हणून त्यास सुसरण म्हणतात. तो असें म्हणतात. वानप्रस्थाप्रमाणें त्यानें जत्रा मायावी शरीर धारण करून अवतार घेतो धारण केली आहे म्हणून त्यास जत्री (वान- म्हणून त्यास हिरण्यकवचोद्भव असें म्हणतात. प्रस्थ) म्हणतात. अर्चिरादि मार्गांचें अनुष्ठान लिंगरूपानें तो आविर्भूत होतो म्हणून त्यास करणारा तो असल्यामुळे त्यास ज्वाली असें मेढूज म्हणतात. बल म्हणजे वन ह्यांत ह्मणतात. तो प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो तो संचार करितो म्हणून त्यास बलचारी ह्मणून त्यास मूर्तिज म्हणतात. प्रत्येकाच्या मूर्त्य- (शस्त्र) असें म्हणतात. सर्व भूतला- प्रदेशीं त्याचेंच अधिष्ठान असल्यामुळे त्यास वर तो परिभ्रमण करितो म्हणून त्यास मूर्धग असें म्हणतात. तो बलवान् असल्यामुळे महीचारी ह्मणतात. त्याची व्याप्ति सर्वत्र आहे त्यास बली ह्मणतात. वेणव, पणव व ताल हीं म्हणून त्यास सुत म्हणतात. त्रैलोक्यांतील सर्व वायें त्याच्या जवळ आहेत म्हणून त्यास वे- वायांच्या ध्वनीइतका प्रचंड ध्वनि करण्याचें णवी, पणवी व ताली अशीं नांवें आहेत. सर्व त्याच्या ठिकाणीं सामर्थ्य असल्यामुळे त्यास सर्व- खळ्यांवर (धान्य मळण्याच्या स्थानांवर) तूर्यनिनादी असें नांव आहे. चाबकानें वृष्णीस त्याचीच सत्ता आहे म्हणून त्यास खली म्ह- येणारे जे पशु त्या सर्वांचा त्यानें परि- णतात. कालाचें आवरण म्हणजे माया हिला- ग्रह केला (तो पशुपति) • असल्यामुळे

त्यास सर्वातोद्यपरिग्रह असें नांव आहे. असल्यामुळे त्यास सर्वचारी म्हणतात. तो गज-
 शेष हे त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास व्याल-चर्मादिक परिधान करितो म्हणून त्यास दुर्वासा
 रूप असें म्हणतात. पर्वताच्या गुहेंत त्याचे म्हणतात. वासव व अमर ही त्याचीच रूपे अस-
 वास्तव्य असल्यामुळे त्यास गुहावासी म्हणतात. त्यामुळे त्यास वासव व अमर अशीं नावे
 गुह (कार्तिकेय) हा तोच होय म्हणून त्यास आहेत. हिमालय पर्वत हा तद्रूपच असल्यामुळे
 गुह म्हणतात. त्यानें वनमाला धारण केली त्यास हेम म्हणतात. जांबूनद नामक सुवर्ण
 आहे म्हणून त्यास माली म्हणतात. तरंगां-त्याच्यापासूनच उत्पन्न झालें म्हणून त्यास हेम-
 प्रमाणें अल्पकाल टिकणारी जीं सुखदुःखें त्यांची कर असें नांव आहे. तो कोणतही यज्ञयागा-
 योग्यता जो ओळखतो म्हणून त्यास तरंगवित् दिक कर्म करित नाहीं म्हणून त्यास अयज्ञ
 म्हणतात. त्याच्यापासूनच प्राण्यांना जन्मस्थिति-म्हणतात. तो सर्व कर्मांचीं फळे धारण करितो
 नाशरूप त्रिदशा प्राप्त होतात म्हणून त्यास म्हणून त्यास सर्वधारी म्हणतात. दिग्गजशेषा-
 त्रिदश म्हणतात. भूत, वर्तमान व भविष्य या दिक महान् महान् आधारांचाही तो आधार
 तिन्ही काळीं जन्म पावणाऱ्या वस्तूंना त्याचाच आहे म्हणून त्यास धरोत्तम म्हणतात. त्याचे
 आधार असल्यामुळे त्यास त्रिकालधृक् असें नेत्र आरक्त आहेत म्हणून त्यास लोहिताक्ष
 म्हणतात. संचित व क्रियमाण कर्म आणि म्हणतात. त्याचीं इंद्रियें विश्व व्यापण्याइतकीं
 अविद्या व वासना ह्यांच्या योगें प्राप्त होणारे महान् आहेत म्हणून त्यास महाक्ष म्हणतात.
 सर्व बंध ह्यांतून प्राण्याची तोच मुक्तता करितो त्याचा रथ विजय प्राप्त करून देणारा आहे
 म्हणून त्यास कर्मसर्वबंधविमोचन असें नांव म्हणून त्यास विजयाक्ष म्हणतात. तो पंडित
 आहे. मोठमोठ्या दैत्यांना बांधणारा व युद्धांत असल्यामुळे त्यास विशारद म्हणतात. तो
 शत्रूंचें निर्दलन करणारा तोच होय म्हणून बाणासुरासारख्यांना दास करितो म्हणून त्यास
 त्यास असुरेंद्रबंधन व शत्रुविनाशन असें म्हण-संग्रह म्हणतात. तो इंद्रादिकांचा निग्रह करितो
 तात. सांख्यशास्त्राचें ज्ञान करून देणारा दत्ता-म्हणून त्यास निग्रह क्षणतात. त्याच्या ठिकाणीं
 त्रेय व त्याचा सोदर दुर्वासा हे तद्रूपच अस-कर्तृत्वशक्ति आहे म्हणून त्यास कर्ता क्षणतात.
 त्यामुळे त्यास सांख्यप्रसाद व दुर्वासा अशीं सर्प हेच त्याच्या वस्त्रांना आधार होत
 नावे आहेत. सर्व साधुजन त्याचीच सेवा करि-क्षणून त्यास सर्पचरिनिवासन क्षणतात.
 तात म्हणून त्यास सर्वसाधुनिषेवित असें क्षण-तो सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ होय म्हणून
 तात. तो ब्रह्मादिकांना देखील पदभ्रष्ट करितो त्यास मुख्य क्षणतात. तो सर्व देवांमध्ये
 म्हणून त्यास प्रस्कंदन म्हणतात. प्राण्यांना कनिष्ठ होय क्षणून त्यास अमुख्य क्षणतात.
 कर्मानुरूप फलें देण्यांत तो प्रवीण असल्यामुळे (लहानथोर सर्व देव तद्रूपच आहेत.) तो अत्यंत
 त्यास विभागज्ञ क्षणतात. त्याची बरोबरी कर-पुष्ट आहे क्षणून त्यास देह क्षणतात. काहला
 णारा कोणीही नाहीं म्हणून त्यास अतुल्य नामक वायविशेष त्याजपाशीं आहे क्षणून त्यास
 म्हणतात. यज्ञिय हविर्भागांच यथायोग्य ज्ञान काहलि क्षणता. तो सर्व इच्छा पूर्ण करितो
 त्यालाच असल्यामुळे त्याला यज्ञभागवित् असें म्हणून त्यास सर्वकामद म्हणतात. तो सदासर्व-
 म्हणतात. त्याचा वास सर्वत्र असल्यामुळे त्यास काळ कृपाच करितो म्हणून त्यास सर्वकाल-
 सर्ववास म्हणतात. त्याचे गमन सर्व ठिकाणीं प्रसाद असें नांव आहे. दुसऱ्यानें पीडा केली

असतां तिचें अपहरण करण्याइतकें त्याला बल म्हणून त्यास सर्ववासी म्हणतात. श्रुत्युक्त विद्या आहे म्हणून त्यास सुबल म्हणतात. तो बल म्हणजे श्री हिच्या सहवासानें तो राहतो म्हणून व रूप ह्यांनीं युक्त आहे म्हणून त्यास बलरूप- त्यास श्रीवासी म्हणतात. ज्ञान व बोध हीं धृक् म्हणतात. सर्व काम्य (इष्ट) वस्तूंमध्ये त्याच्यापासून प्राप्त होतात म्हणून त्यास उप- श्रष्ट जो मोक्ष तो तोच असल्यामुळें त्यास सर्व- देशकर म्हणतात. तो मुकाट्यानें उपदेश करितो कामवर असें नांव आहे. सर्व कांहीं देणारा म्हणून त्यास अकर म्हणतात. तो मौन धारण तोच असल्यामुळें त्यास सर्वद म्हणतात. त्याचे करितो म्हणून त्यास मुनि म्हणतात. तो देहो- हस्तपादादिक अवयव सर्वत्र पसरले असल्यामुळें पायीपासून अलिप्त राहून ब्रह्मचिंतन करितो त्यास सर्वतोमुख म्हणतात. आकाशापासून म्हणून त्यास आत्मनिरालोक असें म्हणतात. जशीं वायु, अन्न, मेघ इत्यादि शरीरं निर्माण त्याची उत्तम प्रकारें सेवा करण्यांत येते म्हणून होतात तसे सर्व विविध प्राणी त्याच्याच- त्यास संभन्न म्हणतात. त्याच्यापासून सहस्रा- पासून निर्माण होत असल्यामुळें त्यास आकाश- वधि वस्तु प्राप्त होतात म्हणून त्यास सहस्रद निर्विरूप म्हणतात. देहरूप गर्तेत पडून म्हणतात. पक्षिराज जो गरुड तो तद्रूपच होय त्याच्याशीं तो तादात्म्य पावतो म्हणून त्यास म्हणून त्यास पक्षी म्हणतात. सर्वांना मित्र- निपाती म्हणतात. देहसंबंधामुळें प्राप्त होणारीं रूपानें सदोदीत तोच साहाय्य करितो जीं सुखदुःखें तीं तो निमृष्टपणें भागितो म्हणून त्यास पक्षरूप म्हणतात. त्याच्या ठायीं को त्यास अवश म्हणतात. दृढरूप आकाशांत सूर्यासारखें अतिशय तेज आहे म्हणून त्यास त्याची वसति आहे म्हणून त्यास खग म्हणतात. अतिदीप्त म्हणतात. तो सर्व प्रजांचा स्वामी होय तो अत्यंत भयंकर आहे म्हणून त्यास राद्रूप म्हणून त्यास विशांपति म्हणतात. तो सर्वांना म्हणतात. अंशु नामक देव तोच होय म्हणून मोहांत पाडितो म्हणून त्यास उन्माद म्हणतात. त्यास अंशु असें नांव आहे. अंशुचा सह- मदन हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास मदन चारी जो भग नामक देव तोही त्याचेंच असें नांव आहे. अपेक्षित असे जे विषय तेही रूप होय म्हणून त्यास आदित्य म्हण- तद्रूपच होत म्हणून त्यास काम (काम्य वस्तु) तात. बहुरश्मि जो सूर्य तो तोच असल्या- असें म्हणतात. संसाररूप अश्वत्थ वृक्ष तोच मुळें त्यास बहुरश्मि म्हणतात. त्याच्या ठायीं असल्यामुळें त्यास अश्वत्थ असें म्हणतात. देदीप्यमान तेज असल्यामुळें त्यास सुवर्चसी धनादिक देणारा तोच असल्यामुळें त्यास म्हणतात. वसु म्हणजे वायु-त्याच्याप्रमाणें तो अर्थकर असें नांव आहे. कीर्ति देखील त्या- अतिशय वेगवान् आहे म्हणून त्यास वसुवेग च्यामुळेंच प्राप्त होते म्हणून त्यास यश म्हण- असें नांव आहे. त्याच्या ठिकाणीं वायूपेक्षांही तात. वाम म्हणजे कर्मफलें हीं देणारा अधि- अधिक वेग आहे म्हणून त्यास महावेग म्हण- पति तोच होय म्हणून त्यास वामदेव म्हण- तात. तो मनपेक्षांही अधिक वेगवान् आहे तात. कर्मफलांच्या भोगद्वारें प्राप्त होणारीं जीं म्हणून त्यास मनोवेग म्हणतात. तो निशा सुखदुःखें तीं तद्रूपच असतात, म्हणून त्यास म्हणजे अविद्या हिचा आश्रय करून विषया- वाम असें नांव आहे. तो सर्वांचा आय आहे, दिकांचा भोक्ता आहे म्हणून त्यास निशाचर म्हणून, त्यास प्राक् असें म्हणतात. तो सर्व त्रै- म्हणतात, सर्व शरीरांत व्याचा वास आहे लोकांचें आक्रमण करण्यास समर्थ आहे

म्हणून त्यास दक्षिण असें म्हणतात. बलीचें यशस्वी होऊन परत येणें) ह्या दोन्ही गोष्टी बंधन करणारा जो वामन तो त्याचाच अवतार तो करितो म्हणून त्यास वृत्तावृत्तकर असें होय, म्हणून त्यास वामन असें नांव आहे. नांव आहे. संसारसिंधूचा तल त्यास समजतो सनत्कुमारादिक सिद्धयोगी तोच होय म्हणून म्हणून त्यास ताल (शुद्धब्रह्मविद्) असें नांव त्यास सिद्धयोगी म्हणतात. वसिष्ठादिक महर्षि आहे. मधु म्हणजे वसंत वा तोच होय म्हणून हेही तोच होय म्हणून त्यास महर्षि म्हणतात. त्यास मधु म्हणतात. मधूपमाणें पिंग्र असे ऋषभदत्तात्रेयादि सिद्धार्थ (कृतार्थ पुरुष) त्याचे नेत्र आहेत म्हणून त्यास मधुकलाचन तोच होय म्हणून त्यास सिद्धार्थ म्हणतात. म्हणतात. वाचस्पत्य म्हणजे पुरोहितकर्म कर- याज्ञवल्क्यादि सिद्ध (विद्वान्) व साधक णारा तोच असल्यामुळे त्यास वाचस्पत्य म्हण- (संन्यासी) तोच होय, म्हणून त्यास सिद्ध- तात. वाजसन नामक शाखाप्रवर्तक व अश्वर्यु- साधक म्हणतात. लिंगधारी हंस हें त्याचेंच रूप कर्मकर्ता तोच होय म्हणून त्यास वाजसन असल्यामुळे त्यास भिक्षु असें म्हणतात. अलिंग- असें नांव आहे. नित्य आश्रमांत त्याचीच आ- धारी परमहंस हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे राधना करितात म्हणून त्यास नित्यमाश्रमपूजित त्यास भिक्षुरूप म्हणतात. तो दंडादिकांनीं असें म्हणतात. तो ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळे त्यास रहित आहे म्हणून त्यास विषण म्हणतात. ब्रह्मचारी म्हणतात. तो भिक्षुरूपानें ब्राह्मणादि- सर्व प्राण्यांविषयी त्याच्या ठिकाणी दया वास कांच्या गृहीं संचार करितो म्हणून त्यास लोक- करितो म्हणून त्यास मृदु म्हणतात. मानाप- चारी म्हणतात. तो परब्रह्मरूपानें सर्व वस्तूंमध्ये- मानांची प्राप्ति झाली असतांही त्यास हर्ष व्याप्त आहे म्हणून त्यास सर्वचारी म्हणतात. विषादादि विकार होत नाहींत म्हणून त्यास त्याच्या ठिकाणी सत्यासत्यविवेक उत्तम वसत अव्यय म्हणतात. देवसेनापति कार्तिकेय हा आहे म्हणून त्यास विचारवित म्हणतात. तो तोच होय म्हणून त्यास महासेन म्हणतात. सर्वांचें नियमन करितो म्हणून त्यास ईशान म्हणतात. तो सर्वांना व्यापतो म्हणून त्यास ईश्वर इंद्रानें वज्रप्रहार केला असतां त्या कार्तिके- म्हणतात. तो सर्वांना व्यापतो म्हणून त्यास ईश्वर याच्या बेहापासूनच उत्पन्न झालेला जो विशाख म्हणतात. पापपुण्यादिकांचें परिगणन करून तोही तद्रूपच असल्यामुळे त्यास विशाख असें यथायोग्य फलें देणारा जो चित्रगुप्त तो नांव आहे. जगतांतलें साठ तत्त्वांचा भोक्ता तद्रूपच होय म्हणून त्यास काल म्हणतात. तोच असल्यामुळे त्यास षष्ठिभाग असें म्हण- ब्रह्मदेवाच्या निशेमध्ये म्हणजे महाप्रलयामध्येही तात. इंद्रियांचा पति (पालक) तोच होय तो प्रत्यगानंदाचा अनुभव घेतो म्हणून त्यास म्हणून त्यास गवांपति असें नांव आहे. बभ्र- निशाचारी म्हणतात. त्याच्यापाशीं पिनाक धारी जो इंद्र तो त्याचेंच रूप होय म्हणून नांवाचें धनुष्य आहे म्हणून त्यास पिनाक- त्यास वज्रहस्त म्हणतात. तो अत्यंत विस्तृत वानु असें म्हणतात. बाणक्षेपणास योग्य असे असल्यामुळे त्यास . विष्कम्भी असें म्हणतात. जे दैत्यादि त्यांच्या अंतर्गामी त्याचेंच वास्तव्य दैत्यांच्या सेनेचें निग्रहण करणारा तोच होय असल्यामुळे त्यास निमित्तस्थ असें म्हणतात. म्हणून त्यास चमूस्तंभन म्हणतात. वृत्त (स्व- सर्व विश्व हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे सैन्यांत रथाची मंडलें करणें) व आवृत्त दैत्यादिक हे तरी तोच होय म्हणून त्यास (शत्रुसैन्यांत रथमंडलें करीत घुसून त्यांतून निमित्त असें म्हणतात. ज्ञानसंपत्तीचा निधि

तोच होय म्हणून त्यास नंदी म्हणतात. सर्व करणारा तोच होय अतएव त्यास युगावह प्रकारची संपत्ति त्याच्यापासूनच मिळत ह्मणून म्हणतात. बीजरूप धर्माधर्मांचें फल तोच देतो त्यास नंदीकर म्हणतात. रामावतारीं रामरूप ह्मणून त्यास बीजाध्यक्ष असं म्हणतात. विष्णूला साहाय्य करणारा जो हनुमान् नामक बीज तरी त्याच्यामुळेच उत्पन्न होतें म्हणून हरि (मानर) तो तोच होय म्हणून त्यास त्यास बीजकर्ता म्हणतात. तो अध्यात्म-हरि म्हणतात. नंदी नामक गण किंवा शास्त्राला अनुसरून वागतो म्हणून त्यास वृषभ त्याचा तो स्वाधी असल्यामुळे त्यास अध्यात्मानुगत असं नांव आहे. धृति, धारणा नंदीश्वर म्हणतात. नंदी हें त्याचेंच रूप अस- वंगरे बल त्याजपाशीं उत्कृष्ट आहे म्हणून त्यामुळे त्यास नंदी असंही म्हणतात. तो त्यास बल हेंच नांव आहे. इतिहास हा तरी संपदानानें आनंदधितो म्हणून त्यास नंदन तद्रूपच होय ह्मणून त्यास इतिहास असं ह्मण-असं नांव आहे. तो संपद्धरणानें आनंद नष्ट तात. यज्ञयागादिकांचे प्रयोग, तंत्र व मीमांसा करितो म्हणून त्यास नंदिवर्धनही म्हणतात. हीं तरी तन्मयच असल्यामुळे त्यास सकल्प तो इंद्रादिकांचें ऐश्वर्य हरण करितो म्हणून ह्मणतात. तर्कशास्त्रकर्ता गौतम हा तरी तोच त्यास भगहारी म्हणतात. तो मृत्पुरुषानें होय म्हणून त्यास गौतम असं ह्मणतात. चांद्र सर्वांना वधितो म्हणून त्यास निहंता म्हणतात. नामक व्याकरणाचा कर्ता तोच होय ह्मणून चौसष्ट कलांच्या ठायीं त्याचाच निवास आहे त्यास निशाकर ह्मणतात. तो शत्रूचें दमन म्हणून त्यास काल म्हणतात. तो अतिशय करितो ह्मणून त्यास दंभ म्हणतात. त्याचें दमन बृहत् ह्मणजे महान् आहे म्हणून त्यास ब्रह्मा करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं म्हणून त्यास ह्मणतात. विष्णुरूप पित्याचाही तो पिता होय अदंभ म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं धर्मध्वजित्व म्हणून त्यास पितामह म्हणतात. ब्रह्मदेव हें म्हणजे धर्माचें ढोंग मुळींच नाहीं म्हणून त्यास त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास चतुर्मुख वैदंभ म्हणतात. तो भक्ताच्या अधीन असतो म्हणतात. त्याच्या लिंगाची देव व असुर म्हणून त्यास वश्य म्हणतात. तो दुसऱ्याला इत्यादि सर्व पूजा करितात म्हणून त्यास महा- वश करून घेण्यास समर्थ आहे म्हणून त्यास लिंग म्हणतात. त्याचा देव सुंदर असल्यामुळे वशकर म्हणतात. देवदेव्यांमध्ये कलह उत्पन्न त्यास चारुलिंग म्हणतात. प्रत्यक्षादि प्रमाण- करणारा तोच होय म्हणून त्यास कालि म्हणतात. रूप जीं लिंगं (गुप्त अर्थ दाखविणारीं चिन्हें) चतुर्दश भुवनांचा निर्माता तोच होय म्हणून त्यांचा अध्यक्ष (नियामक) तोच असल्यामुळे त्यास लोककर्ता म्हणतात. ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत त्यास लिंगाध्यक्ष म्हणतात. चक्षुरादिक इंद्रियांचे जीवषशूंचा पालक तोच होय म्हणून त्यास अधिपति जे सूर त्यांचाही अधिपति तोच होय पशुपति म्हणतात. महाभूतांचा उत्पादक तोच म्हणून त्यास सुराध्यक्ष म्हणतात. सर्व इंद्रिय- होय म्हणून त्यास महाकर्ता म्हणतात. त्याला देवतांचें हृदयाकाशांत एकीकरण करणारा जो धान्यादिक औषधींची (वनस्पतींची) कांहीं-योग त्याचा अध्यक्ष (तो स्वाधीन करून एक अवश्यकता नाहीं ह्मणून त्यास अनौषध देणारा) तोच होय म्हणून त्यास योगाध्यक्ष म्हणतात. त्याला व्हास म्हणून कधीही नाहीं म्हणतात. ज्यांत पुण्यपापांचें प्रमाण अधिक- म्हणून त्यास अक्षर म्हणतात. परमानंदरूप जें उणें असतें अशीं जीं कृतत्रेतादिक युगें तीं परब्रह्म तें तोच होय म्हणून त्यास परब्रह्म

म्हणतात. बलाची देवता तरी तोच होय म्हणून त्यास महाज्वाल म्हणतात. प्रलयकालीं अग्नि-
 त्यास बलवान् म्हणतात. तो सर्व कांहीं कर- रूपानें तो ब्रह्मांडाचा दाह करूं लागला
 त्यास समर्थ आहे म्हणून त्यास शक्र म्हणतात. असतो अतिशय धूम्र प्रसन्नो म्हणून त्यास अति-
 अपराध्यास दंड करण्याचें शास्त्र म्हणजे जी धूम्र म्हणतात. होमानें या प्रसन्न होतो म्हणून
 नीति तीही तोच होय म्हणून त्यास नीति असें त्यास हुत म्हणतात. अदक, दुग्ध इत्यादि हें
 नांव आहे. जुलूम वगैरेही त्याचेंच रूप अस- त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास दधि म्हणतात.
 त्यामुळें त्यास अनीति असें म्हणतात. त्याचा कर्माचीं फलें तोच देण (वपावि करितो)
 आत्मा शुद्ध आहे म्हणून त्यास शुद्धात्मा म्हण- म्हणून त्यास वृषण म्हणतात. तो सुखप्रद आहे
 तात. त्याच्या ठिकाणीं दोषाचा लेश सुद्धां नाही म्हणून त्यास शंकर म्हणतात. त्याची सत्ता
 म्हणून त्यास शुद्ध असें म्हणतात. तो मानास सर्वदा अचाधित आहे म्हणून त्यास नित्यं वचंम्बी
 पात्र आहे म्हणून त्यास मान्य म्हणतात. त्याच्या म्हणतात. तो अग्निरूप आहे म्हणून त्यास
 ठिकाणीं जाणें-येणें आहे म्हणून त्यास गतागत धूमकेतन म्हणतात. त्याचा वर्ण निळा आहे
 म्हणतात. तो बहुत प्रसाद करितो म्हणून त्यास म्हणून नील असें म्हणतात. तो आपल्या
 बहुप्रसाद असें नांव आहे. स्वप्नावस्थेची अग्नि- लिंगविषयीं नित्य आसक्त असतो म्हणून
 मानी देवता तोच असल्यामुळें त्यास सुस्वप्न त्यास अंगलुब्ध म्हणतात. तो कल्याणकर्ता
 असें म्हणतात. सर्व विश्वाचें प्रतिबिंब त्याच्या आहे म्हणून त्यास शोभन म्हणतात. त्याला
 ठायीं दगोचर होतें म्हणून त्यास दर्पण असें कोणाचाही प्रतिबंध नाही म्हणून त्यास निरव-
 नांव आहे. तो अंतर्बहिः सर्व शत्रूंना जिंकितो ग्रह म्हणतात. तो सर्वांना सौख्य देतो ह्यणून
 म्हणून त्यास अमित्रजित् म्हणतात. वेद त्यास स्वस्तिद म्हणतात. तो शाश्वत आहे
 हे त्याच्याच निःश्वासापासून प्रकट झाले म्हणून त्यास स्वस्तिभाव असें म्हणतात. त्याला
 म्हणून त्यास वेदकर्ता म्हणतात. तांत्रिक यज्ञांत भाग मिळतो म्हणून त्यास भागी म्हण-
 व पौराणिक मंत्रांचा कर्ता तोच आहे तात, हविर्भागांची तो वांटणी करून देतो
 म्हणून त्यास मंत्रकार म्हणतात. तो पंडित ह्यणून त्यास भागकर म्हणतात. त्याची गति
 असल्यामुळें त्यास विद्वान् म्हणतात. समरांगणांत फार शीघ्र आहे ह्यणून त्यास लघु म्हणतात.
 तो अरीचें मर्दन करितो म्हणून त्यास समरमर्दन त्याची कोणत्याही वस्तूच्या ठायीं आसक्ति
 असें म्हणतात. प्रलयकालच्या महामेघांची नाही म्हणून त्याला उत्संग म्हणतात. त्याचें
 अधिष्ठात्री देवता तोच असल्यामुळें त्यास महा- अंग (लिंग) महान् आहे म्हणून त्यास
 मेघनिवासी असें म्हणतात. सर्व ब्रह्मांडाचा महांग म्हणतात. गर्भ उत्पन्न करणारा जो कंदर्प
 प्रलय तोच करितो म्हणून त्यास महाधोर म्हण- तो तद्रूपच असल्यामुळें त्याला महागर्भ-
 तात. सर्व कांहीं त्याच्या अधीन आहे म्हणून परायण असें म्हणतात. कृष्णवर्ण जो विष्णु
 त्यास वशी म्हणतात. सर्व जगताचें तो कर्तन तो त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास कृष्णवर्ण
 (संहरण) करितो म्हणून त्यास कर म्हणतात. म्हणतात. त्याचा वर्ण सांबासारखा शुभ्र अस-
 अभीसारखें उग्र तेज त्याच्या ठायीं आहे त्यामुळें त्यास सुवर्ण म्हणतात. सर्व प्राण्यांचीं
 म्हणून त्यास अग्निज्वाल म्हणतात. अग्नीपेशांही इंद्रियें हीं त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास
 प्रस्तर तेज त्याच्या ठायीं वास करितें म्हणून सर्वदेहेंद्रिय असें म्हणतात. त्याचे पाय दीर्घ

असल्यामुळे त्यास महापाद म्हणतात. त्याचे हातही दीर्घ असल्यामुळे त्यास महाहस्त म्हणतात. त्याचा काय विस्तीर्ण असल्यामुळे त्यास महाकाय म्हणतात. त्याचे यश विपुल असल्यामुळे त्यास महायश म्हणतात. त्याचे मस्तक प्रचंड असल्यामुळे त्यास महामूर्धा म्हणतात. त्याचे प्रमाण अवाढव्य असल्यामुळे त्यास महामात्र म्हणतात. त्याचे नेत्र विस्तीर्ण असल्यामुळे त्याला महानेत्र म्हणतात. त्याच्या टांगी निशेचा म्हणजे अविद्येचा लय असल्यामुळे त्यास निशालय म्हणतात. तो मृत्यूचाही मृत्यु होय म्हणून त्यास महांतक म्हणतात. त्याचे कर्ण विशाल आहेत म्हणून त्यास महाकर्ण म्हणतात. त्याचे ओष्ठ स्थूल आहेत म्हणून त्यास महोष्ठ म्हणतात. त्याची हनुवटी महान् आहे म्हणून त्यास महाहनु म्हणतात. त्याची नासिका मोठी आहे म्हणून त्यास महानास म्हणतात. त्याचा कंठ अतिशय भरदार आहे म्हणून त्यास महाकंठ म्हणतात. त्याची ग्रीवा मोठी आहे म्हणून त्यास महाग्रीव म्हणतात. तो देहांचे बंध छेदितो म्हणून त्यास श्मशानभाक् म्हणतात. त्याची छाती भरदार आहे म्हणून त्यास महावक्त्र म्हणतात. त्याचे उर महान् आहे म्हणून त्यास महोरस्क म्हणतात. सर्वांच्या अंतर्गामी त्याचेच वास्तव्य आहे म्हणून त्यास अंतरात्मा म्हणतात. त्याच्या अंकावर मृग असतो म्हणून त्यास मृगालय म्हणतात. त्याच्या आधारावर अनेक ब्रह्मांडे अवलंबून आहेत म्हणून त्यास लंबन म्हणतात. प्रलयकालीं सर्व विश्व गिळून टाकण्याकरितां तो आपले दोन्ही ओष्ठ पसरितो म्हणून त्यास लंबितोष्ठ म्हणतात. त्याची माया ब्रह्मादिकांना सुद्धा मोहित करिते म्हणून त्यास महामाय म्हणतात. पयोनिधि (क्षीरसमुद्र) हें त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास पयोनिधि असेच म्हणतात. त्याचे दांत प्रचंड असल्यामुळे त्यास महादंत म्हणतात. त्याच्या दाढा बळकट असल्यामुळे त्यास महादंष्ट्र म्हणतात. त्याची जिह्वा मोठी असल्यामुळे त्यास महाजिह्व म्हणतात. त्याचे मुख विशाल असल्यामुळे त्यास महामुख म्हणतात. महानख जो नृसिंह तो त्याचा अवतार असल्यामुळे त्यास महानख म्हणतात. अतिशय रांड असे रोम धारण करणारा जे वराह तो तद्रूप असल्यामुळे त्यास महारोमा म्हणतात. त्याचे उदर विशाल असल्यामुळे त्यास महाकोश म्हणतात. त्याची जटा मोठी असल्यामुळे त्यास महाजट म्हणतात. तो प्रसन्न होतो म्हणून त्यास प्रसन्न म्हणतात. त्याची मुखचर्चा नित्य आनंदित असते म्हणून त्यास प्रसाद म्हणतात. त्याला सर्वांचा अनुभव आहे म्हणून त्यास प्रत्यय म्हणतात. तो युद्धप्रसंगीं पर्वतांना शस्त्रांच्या जागीं योजितो म्हणून त्यास गिरिसाधन म्हणतात. तो प्रजांच्या ठिकाणीं पित्याप्रमाणें प्रेम करितो म्हणून त्यास स्नेहन म्हणतात. तो कोणावरही (वृथा) प्रेम करित नाही म्हणून त्यास अस्नेहन म्हणतात. त्यास जिकण्यास कोणीही समर्थ नाही म्हणून त्यास अजित म्हणतात. तो अत्यंत मननशील आहे म्हणून त्यास महामुनि म्हणतात. संसार-रूप वृक्ष हाच त्याचा आकार होय म्हणून त्यास वृक्षाकार म्हणतात. संसार-वृक्ष हें त्याचें यथार्थ रूप ध्यानांत आणण्याचें चिन्ह होय म्हणून त्यास वृक्षकेतु म्हणतात. अग्नि हा तद्रूपच होय म्हणून त्यास अनल म्हणतात. वायु हें त्याचें वाहन होय म्हणून त्यास वायुवाहन म्हणतात. तो उंच पर्वतांवर व लहानसहान टेकड्यांवर फिरतो म्हणून त्यास गंडली म्हणतात. मेरु पर्वत हें त्याचें वसतिस्थान होय म्हणून त्यास मेरुधामा म्हणतात. तो देवांचा अधिपति आहे म्हणून

त्यास देवाधिपति म्हणतात. अथर्ववेद हे स्थिर म्हणतात. संसारी जीवांची बारावी दशा
 त्याचे मस्तक होय म्हणून त्यास अथर्वशीर्ष जी मोक्ष तो तोच होय म्हणून त्यास द्वादश ह्मण-
 म्हणतात. सामवेद हे त्याचे मुख होय म्हणून तात. तो सर्वांना भय उत्पन्न करिता ह्मणून
 त्यास सामास्य म्हणतात. सहस्रावधि ऋचा हे त्यास त्रासन म्हणतात. तो सर्वांचा आय
 त्याचे अनंत नेत्र होत म्हणून त्यास ऋक्सह- आहे म्हणून त्यास अय ह्मणतात. जीव व
 स्रामितेक्षण म्हणतात. यजुर्वेद हे त्याचे हात व ईश ह्यांची संगति करणारा जो यज्ञ (योग)
 पाय होत म्हणून त्यास यजुःपादभुज म्हणतात. तो तोच होय ह्मणून त्यास यज्ञ ह्मणतात.
 उपनिषदे हे त्याचे गुह्य होय म्हणून त्यास त्याचे यज्ञाशी तादात्म्य आहे ह्मणून त्यास
 गुह्य म्हणतात. तो स्वतः कर्मकांड होय म्हणून यज्ञसमाहित ह्मणतात. अप्रकाश (महामात)
 त्यास प्रकाश म्हणतात. सर्व जंगम पदार्थ हे हा त्याचा आत्मा होय ह्मणून त्यास नक्त
 तोच होय ह्मणून त्यास जंगम असे नांव आहे. (अप्रकाशात्मा) म्हणतात महामाहापासून उत्पन्न
 त्याच्याजवळ अर्थ ह्मणजे याचना केली असतां झालेला जो कलि म्हणजे कामक्रोधरूप विकार
 ती कधीही व्यर्थ होत नाही म्हणून त्यास ते तोच होय ह्मणून त्यास कलि असे नांव
 अमोघार्थ असे म्हणतात. त्याच्या ठायीं अति- आहे. कामक्रोधादिकांपासूनच जन्ममरणप्र-
 शय दया वास करिते म्हणून त्यास प्रसाद वाहरूप काल चालू होतो ह्मणून त्यास काल
 म्हणतात. तो प्राप्त होण्याला आयास पडत ह्मणतात. मकराकार जें शिशुमारचक्र तें का-
 नाहीत म्हणून त्यास अभिगम्य म्हणतात. त्याचे लांचेंच चिन्ह होय ह्मणून त्यास मकर ह्मण-
 दर्शन मंगलकारक आहे म्हणून त्यास सुदर्शन तात. मृत्यु हा त्याची पूजा करितो ह्मणून
 म्हणतात. तो सर्वांचे बरे करितो म्हणून त्यास त्यास कालपूजित ह्मणतात. प्रमथादिक गणां-
 उपकार म्हणतात. तो सर्वांना सुख देतो म्हणून नीं तो युक्त आहे ह्मणून त्यास सगण ह्मण-
 त्यास प्रिय असे नांव आहे. तो नेहमी भक्ता- तात. बाणादिक भक्तांना तो स्वगण करितो
 वर अनुकंपा करण्यासाठीं पुढें सरसावलेला ह्मणून त्यास गणकार ह्मणतात. प्राण्यांचें
 असतो म्हणून त्यास सर्व म्हणतात. सुवर्णादिक योगक्षेम चालविणारा जो ब्रह्मदेव त्याला त्यानें
 प्रिय वस्तु ह्या तद्रूपच आहेत म्हणून त्यास सारथि केलें म्हणून त्यास भूतवाहनसारथि
 कनक म्हणतात. सुवर्णाप्रमाणें त्याची अंगकांति असे म्हणतात. तो भस्मांत शयन करितो
 आहे म्हणून त्यास कांचनच्छवि म्हणतात. तो ह्मणून त्यास भस्मशय ह्मणतात. तो भस्मा-
 सर्व ब्रह्मांडाची नाभि आहे म्हणून त्यास नाभि नेंच सर्व जगाचें गोपन (रक्षण) करितो म्ह-
 म्हणतात. तो यज्ञफलांची समृद्धि करितो णून त्यास भस्मग्रेहा ह्मणतात. त्याचा देह
 म्हणून त्यास नंदिकर म्हणतात. यज्ञयागादि भस्मरूप आहे ह्मणून त्यास भस्मभूत ह्मणतात.
 कांविषयीं श्रद्धा ही तोच होय म्हणून त्यास कल्पवृक्ष हे त्याचीच रूपें होत ह्मणून त्यास
 भाव म्हणतात. तो ब्रह्मांडाचा धनी आहे तर ह्मणतात. भुंगि, रिपि, नंदिकेश्वर इत्यादि
 म्हणून त्यास पुष्करस्थपति असे म्हणतात. तो गण हे तद्रूपच होत म्हणून त्यास गण असें
 पर्वतादिकांप्रमाणें स्थिर आहे म्हणून त्यास ही दशा बारावी.

१ संसारी जीवाच्या गर्भवासादिक दशा नऊ; मृत्यु
 ही दशा दहावी; स्वर्ग ही दशा अकरावी; आणि मोक्ष
 ही दशा बारावी.

म्हणतात. चतुर्दश लोकांचें पालन तोच करितो हे तद्रूपच होत झणून त्यास गंधर्व झण-
 म्हणून त्यास लोकपाल झणतात. सर्व लो- तात. अदिति हें त्याचेंच रूप होय झणून
 कांच्या अलीकडे तो आहे झणून त्यास अलोक त्यास अदिति झणतात. तार्क्ष्य झणजे गरुड हा
 झणतात. तो सर्वथेव परिपूर्ण आहे झणून त्याचाच अंश होय झणून त्यास तार्क्ष्य झण-
 त्यास महात्मा झणतात. सर्वांना तो वंदनीय तात. त्याचें स्वरूप सुखानें जाणतां येतें
 आहे झणून त्यास सर्वपूजित झणतात. तो झणून त्यास सुविज्ञेय झणतात. त्याची वाणी
 अत्यंत शुद्ध आहे झणून त्यास शुक्र झणतात. उत्कृष्ट आहे झणून त्यास सुशारद झणतात.
 त्याची काया, वाणी व मन ही तिन्ही शुद्ध त्याच्या हातांत परश्वध नामक आयुध असतें
 आहेत झणून त्यास त्रिशुक्र झणतात. त्याच्या झणून त्यास परश्वधायुध झणतात. तो नेहमीं
 ठिकाणीं कैवल्यसंपत्ति (माक्ष) त्यानें झणून विजयेच्छ असतो झणून त्यास देव झणतात.
 त्यास संपन्न झणतात. तो कधीही दोषाला तो दुसऱ्याला पोत्साहन देतो झणून त्यास
 स्पर्श करीत नाहीं म्हणून त्यास शुचि म्हण- अनुकारी झणतात. तो उत्तम सखा असल्या-
 तात. प्राचीन आचार्यांनी त्याचीच कृपा सं- मुळें त्यास सुवांधव झणतात. त्याच्यापाशीं
 पाविली म्हणून त्यास भूतनिर्पात म्हणतात. तुंबवीणा (रुद्रवीणा) आहे झणून त्यास तुंब-
 चारही आश्रमांत धर्मरूपानें तोच रहातो झणून वीण झणतात. प्रलयकालीं तो अत्यंत क्रोधा-
 त्यास आश्रमस्थ म्हणतात. धर्माचें पुर्यरूप त्या विष्ट होतो झणून त्यास महाक्रोध झणतात.
 यज्ञयागादिक क्रिया त्यांच्या ठायीं ताच विद्य- ब्रह्मा, व विष्णु वेगरे अश्व पुरुष ही त्याची प्रजा
 मान आहे झणून त्यास क्रियावस्थ म्हणतात. असल्यामुळें त्यास ऊर्ध्वरेता झणतात. जला-
 विश्वकर्माच्या ठिकाणीं असलेली जी मति ती मध्यं शेषपर्यंकावर निद्रा करणारा जो विष्णु
 तद्रूपच होय झणून त्यास विश्वकर्ममति झण- तो त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास जलेशय
 तात. लक्ष्मी आदिकरून जी दिव्यरूपे ती झणतात. तो अतिशय उग्र असल्यामुळें त्यास
 तोच होय झणून त्यास वर झणतात. त्याचें उग्र झणतात. त्याच्यापासूनच सर्व वंशांची उ-
 बाहू विशाल आहेत झणून त्यास विशालशास्त्र त्याचि होत झणून त्यास वंशकर झणतात.
 झणतात. त्याचें ओठ तांबडे आहेत म्हणून वंश हा तद्रूपच आहे झणून त्यास वंश झण-
 त्यास ताम्राष्ट्र म्हणतात. समृद्ध हें त्याचेंच रूप तात. वंशनाद झणजे मुरलीचा स्वर हा तद्रूपच
 होय म्हणून त्यास अंबुजाल म्हणतात. तो होय झणून त्यास वंशनाद झणतात. त्याच्या
 अगदीं अटळ आहे म्हणून त्यास सुनिश्चल ठिकाणीं कांपताही दोष नाही झणून त्यास
 म्हणतात. त्याचा वर्ण कपिल (काळा) आहे अनिंदित झणतात. त्याचीं सर्व गात्रें सुंदर
 म्हणून त्यास कपिल म्हणतात. त्याचा वर्ण आहेत झणून त्यास सर्वांगरूप झणतात. त्या-
 कपिश (पिंगट) आहे म्हणून त्यास कपिश च्यापाशीं मायेचें वास्तव्य आहे झणून त्यास
 म्हणतात. त्याचा वर्ण शुभ्र आहे म्हणून त्यास मायावी झणतात. त्याचें हृदय अतिशय
 शुक्र म्हणतात. आयुष्य हें त्याचेंच रूप होय कृपाळू आहे झणजे प्रत्युपकाराची अपेक्षा न
 म्हणून त्यास आयु म्हणतात. तो प्राचीन आहे करितो तो दुसऱ्यावर उपकार करितो झणून
 म्हणून त्यास पर म्हणतात. तो अर्वाचीन आहे त्यास सुहृद झणतात. वायु हें त्याचेंच रूप
 झणून त्यास अपर झणतात. चित्ररथादि गंधर्व होय झणून त्यास अनिल झणतात. अग्नि

हेही त्याचेंच रूप होय ह्मणून त्यास अनल नाही परंतु विषयस्पर्शजन्य सुखानुभवानें जाणिला ह्मणतात. संसारपाश हा तोच होय ह्मणून त्यास जातो ह्मणून त्यास अनिलाभ असें ह्मणतात. बंधन ह्मणतात. संसाराला तोच उत्पन्न करितो त्याला एकदम सर्व काहीं समजतें ह्मणून त्यास ह्मणून त्यास बंधकर्ता ह्मणतात. मायापाशाला चैकितान असें ह्मणतात. हवि हें त्याचेंच रूप उत्तम प्रकारें तोडून टाकणारा तोच होय ह्मणून होय ह्मणून त्यास हवि असें नांव आहे. एकादश त्यास सुबंधनविमोचन ह्मणतात. यज्ञयागादिकांचे रुद्रांपैकीं अजैकपाद् नामक जो रुद्र तो तोच शत्रु जे दैत्य तेही त्याच्या समीपच राहतात होय. तो ब्रह्मांडाचा अधिपति असल्यामुळें ह्मणून त्यास सयज्ञारि ह्मणतात. कामक्रोधादिकांचे त्यास कापाली म्हणतात. सच्च, रज व तम ह्या शत्रु जे योगी तेही त्याच्या समीपच राहतात तीन गुणांनीं तो आवृत असून तो सर्वजीव- ह्मणून त्यास सकामारि ह्मणतात. त्याच्या दाढा रूप असल्यामुळें त्यास त्रिशंकु म्हणतात. मोठ्या आहेत म्हणून त्यास महादंष्ट्र ह्मणतात. सच्चादिक त्रिगुणांपासून तो अलिप्त असल्यामुळें त्याचीं आयुधें महान् आहेत ह्मणून त्यास महा- त्यास अजित म्हणतात व त्यामुळेच त्यास शिव युध ह्मणतात. दारुकावनांत तो अति सुंदर रूप असंही नांव आहे. महाविद्य धन्वंतरि तो तोच धारण करून नग्न स्थितींत प्राप्त झाला असतां असल्यामुळें त्यास धन्वंतरि म्हणतात. धूमकेतु आमच्या स्त्रियांचें मन मोहित करण्यास्तव हा हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास धूमकेतु आला असें मानून ऋषींनीं त्याची अतिशय ह्मणतात. स्कंद, वैश्रवण, धाता, शक्र, विष्णु, निंदा केली ह्मणून त्यास बहुधानिदित ह्मणतात. मित्र, त्वष्टा, ध्रुव व धर हे तद्रूपच असल्यामुळें दारुकावनांत त्या निंदा करणाऱ्या ऋषींनाही त्यास स्कंद, वैश्रवण, धाता, शक्र, विष्णु, मित्र, त्यानें मोह पाडिला ह्मणून त्यास शर्व ह्मणतात. त्वष्टा, ध्रुव व धर अशीं नांवें आहेत. प्रभाव त्यानें त्या ऋषींचें कल्याण केलें ह्मणून त्यास नामक वसु तो तोच होय म्हणून त्यास प्रभाव शंकर म्हणतात. त्यानें त्या ऋषींच्या सर्व शंका म्हणतात. इहपर लोक व सर्व भूतें ह्यांचा छेदून टाकिल्या व त्यास तत्त्वज्ञान करून दिलें संधि करणारा जो वायु तो तोच असल्यामुळें म्हणून त्यास शंकर ह्मणतात. तो दिगंबरवृत्तिनें त्यास सर्वग वायु असें नांव आहे. अर्थमा, राहतो ह्मणून त्यास अधम ह्मणतात. तो सर्व सविता व रवि हेही तोच होय म्हणून त्यास अमरांचा ईश आहे ह्मणून त्यास अमरेश ह्मण- अधमा, सविता व रवि अशीं नांवें आहेत. उपंगु तात. इंद्रादिक महान् महान् देवांना सृद्धां नामक जो प्राचीन प्रख्यात राजा तो तोच होय तो पूज्य आहे ह्मणून त्यास महादंष्ट्र म्हणतात. म्हणून त्यास उपंगु म्हणतात. नानाविध प्रका- विश्व ह्मणजे विष्णु तोही त्याची आराधना रांनीं तो पोषण करितो म्हणून त्यास विधाता करितो ह्मणून त्यास विश्वदेव ह्मणतात. म्हणतात. तो जीवाला पोसण्यास समर्थ आहे तो दैत्यांचा संहार करितो म्हणून त्यास म्हणून त्यास मांधाता म्हणतात. त्याच्यापा- सुरारिहा ह्मणतात. ब्रह्मांडाचें मूळ जें पाताल सूनच सर्व भूताना चेतना मिळते म्हणून त्यास त्या ठिकाणीं राहणारा जो शंभू तेही त्याचेंच भूतभावन म्हणतात. तो बहुविध रूप धारण स्वरूप असल्यामुळें त्यास अहिर्बुध्न्य असें करितो म्हणून त्यास विभु म्हणतात. श्वेतपीता- ह्मणतात. द्वारा जसा प्रत्यक्ष दिसत नाही परंतु दिक नानाविध वर्ण तोच उत्पन्न करितो म्हणून स्पर्शानें जाणिला जातो, तसा तो प्रत्यक्ष दिसत त्यास वर्णविभाकी असें म्हणतात. सर्व अपेक्षित

विषय व गुण तोच प्राप्त करून देतो विद् असें म्हणतात. तो कैलासगिरीवर वास म्हणून त्यास सर्वकामगुणावह असें म्हणतात. करितो म्हणून त्यास कैलासगिरीवासी म्हणतात. त्याच्या नाभिदेशीं सर्व विश्वाचें पद्मरूप हिमालय पर्वताचा तो आश्रय करितो म्हणून वसतिस्थान आहे म्हणून त्यास पद्मनाभ त्यास हिमवद्गिरिसंश्रय म्हणतात. तो महाप्रवाह-म्हणतात. ब्रह्मादिक महान गर्भ त्याच्याच रूपांने तीरावरील म्हणजे सन्निधभागीं असलेले उदरांत वास करितात म्हणून त्यास महागर्भ द्रुमरूप पाणी हरण करितो म्हणून त्यास कूल-म्हणतात. त्याचें मुख चंद्रासारखें रमणीय आहे हारी म्हणतात. पुष्करादिक महातटाकांचा तोच म्हणून त्यास चंद्रवक्त्र म्हणतात. वायु व अग्नि कर्ता होय म्हणून कूलकर्ता म्हणतात. त्याच्या ह्यांच्या अधिष्ठातृ देवता तोच होय म्हणून ठिकाणीं बहुत विद्या वास करितात म्हणून त्यास अनिल व अनल म्हणतात. तो अतिशय त्यास बहुविध म्हणतात. तो मोठा दात बलवान आहे म्हणून त्यास बलवान म्हणतात. आहे म्हणून त्यास बहुप्रद म्हणतात त्याच्या ठायीं उत्तम शांति वसते म्हणून त्यास तो विनिमयकर्ता आहे म्हणून त्यास उपशांत म्हणतात. तो फार जुना आहे म्हणून वणिक म्हणतात. संसारवृक्ष नीलनटका तोच त्यास पुराण म्हणतात. पुण्यसंग्रहानें त्याचें घडवितो म्हणून त्यास वर्धकी (सुतार) म्हणतात. ज्ञान हातें झणून त्यास पुण्यचंचु झणतात. संसारवृक्ष म्हटला म्हणजे तो स्वतांच होय म्हणून लक्ष्मी हें त्याचेंच स्वरूप होय झणून त्यास ई त्यास वृक्ष असें म्हणतात. बकुल, चंदन व (लक्ष्मी) झणतात. कुरुक्षेत्र त्यानंच निर्मिलें छंद हे वृक्षही तद्रूपच होत म्हणून त्यास झणून त्यास कुरुकर्ता म्हणजे कर्मभूमीचा बकुल, चंदन व छंद अशीं नांवें आहेत. त्याची कर्ता असें म्हणतात. कुरुक्षेत्रांत तोच राहतो मान मोठी बळकट आहे म्हणून त्यास सारग्रीव म्हणून त्यास कुरुवासी म्हणतात. कुरुक्षेत्र हा म्हणतात. त्याच्या खांद्याचीं हाडें मोठी आहेत त्याचाच आत्मा होय म्हणून त्यास कुरुभूत म्हणून त्यास महाजत्रु म्हणतात. तो मोठा स्थिर म्हणतात. ऐश्वर्य, ज्ञान, वैराग्य, धर्म इत्यादिक आहे म्हणून त्यास अलोल म्हणतात. महान गुणांना तो वाढवितो म्हणून त्यास गुणौषध महान वनस्पति (धान्यें) हीं त्याचींच म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं सर्व वस्तु लय पाव-रूपें होत झणून त्यास महौषध झणतात. वेद-तात म्हणून त्यास सर्वांशय म्हणतात. वेदीमध्ये याख्यानांत प्रतिपादलेला सिद्धार्थ (सिद्धांत) हंतरलेल्या दुर्भावर टाकलेलीं हविर्द्रव्यें तो तोच स्थापन करितो झणून त्यास सिद्धार्थ-भक्षण करितो म्हणून त्यास दुर्भक्षारी म्हणतात. कारी झणतात. तो सिद्धान्त तरी तद्रूपच होय सर्व जीवांचा पालक तोच आहे म्हणून त्यास म्हणून त्यास सिद्धार्थ झणतात. सिंहासारखी सर्वप्राणिपति असें म्हणतात. देवांचा तो अधि- तो गर्जना करितो झणून त्यास सिंहनाद झण-देव आहे म्हणून त्यास देवदेव म्हणतात. तात. त्याला सिंहासारखा भयंकर दाढा आहेत सुखाची त्याला अपेक्षा नाही म्हणून त्यास झणून त्यास सिंहदंष्ट्र झणतात. तो सिंहावर सुखासक्त म्हणतात. सर्वांचें कारण व सर्व कार्य वसतो झणून त्यास सिंहग झणतात. त्याच्या तोच होय म्हणून त्यास सत् व असत् अशा रयाला सिंह जोडिलेले असतात झणून त्यास संज्ञा आहेत. सर्व रत्नें म्हणजे सर्व उत्कृष्ट सिंहवाहन म्हणतात. सर्व सत्तेचा आत्मा तोच वस्तु त्याजपाशीं आहेत म्हणून त्यास सर्वरत्न- होय झणून त्यास प्रभावात्मा झणतात. सर्व

ब्रह्मांडाला गिळून याकणारा जो काल तोच यांत तो मोठा सावध असतो ह्मणून त्यास त्याचें स्थाल ह्मणजे भोजनपात्र आहे ह्मणून त्यास दक्ष ह्मणतात. त्याला सर्व पुरुष मान देतात जगत्कालस्थाल ह्मणतात. तो लोकांचें हित ह्मणून त्यास सत्कृत म्हणतात. युग म्हणजे करितो ह्मणून त्यास लोकहित ह्मणतात. धर्माधर्म—त्यांची फळे देणारा तोच होय म्हणून सर्वांचा तारक तोच होय ह्मणून त्यास तरु त्यास युगाधिप म्हणतात. इंद्रियांचें पालन कर- ह्मणतात. सारंग पक्षी व नवचक्रांग पक्षी (हंस) णारा तोच होय म्हणून त्यास गोपाली म्हणतात. व त्याप्रमाणेंच मयूर, कुक्कुट इत्यादि भस्तका- नक्षत्रांचा स्वामी तोच होय ह्मणून त्यास गोपति वर तुरे धारण करणारे पक्षी हीं त्याचींच रूपे म्हणतात. सर्व वस्तुसमूह तद्रूपच आहे असल्यामुळे त्यास सारंग, नवचक्रांग व केतु- ह्मणून त्यास ग्राम म्हणतात. तो मादेंचें चर्म माली अशीं नांवें आहेत. धर्मपरीक्षा जेथें होते पांघरतो ह्मणून त्यास गोचर्मवसन म्हणतात. त्या सभास्थानाचें अवन (संरक्षण) तोच भक्तांचें दुःख तोच हरण करिता ह्मणून त्यास करितो ह्मणून त्यास सभावन ह्मणतात. सर्व हरि ह्मणतात. त्यांच वाहु रमणीय आहेत प्राण्यांचें निवासस्थल तोच होय ह्मणून त्यास ह्मणून त्यास हिरण्यवाहु म्हणतात. ब्रह्मचिंतनांत भूतालय ह्मणतात. सर्व भूतांचा सत्ताधीश प्रवेश करणार जे योगी ते चिरकाल काष्ठवत तोच होय ह्मणून त्यास भूतपति ह्मणतात. असतां त्यांच्या शरीराचें संरक्षण तोच करिता दिवस आणि रात्र हीं त्यांचींच रूपे होत ह्मणून ह्मणून त्यास गुहापाल ह्मणतात. कामक्रां- त्यास अहोरात्र ह्मणतात. त्याची कोणीही निंदा धादिक शत्रूंना त्यांचे क्षीण करून याकिलें करीत नाही ह्मणून त्यास अनिंदित ह्मणतात. ह्मणून त्यास प्रकृष्टारि ह्मणतात. त्याच्या ठिकाणीं सर्व भूतांचा वाहिता (योगक्षेम चालविणारा) महान् हर्ष वास करितो ह्मणून त्यास महाहर्ष तो आहे ह्मणून त्यास सर्वभूतवाहिता ह्मणतात. त्यानें वासना जिकिल्या आहेत ह्मणतात. सर्व भूतांचें सदन तोच होय ह्मणून ह्मणून त्यास जितकाम ह्मणतात. त्यानें सर्व त्यास निलय ह्मणतात. त्यास जन्म नाही इंद्रियें स्वाधीन ठेविली आहेत ह्मणून त्यास ह्मणून त्यास विभु ह्मणतात. त्याचें अस्तित्व जितेंद्रिय ह्मणतात. गांधार नामक जो स्वरविशेष सर्वत्र आहे ह्मणून त्यास भव ह्मणतात. त्याचा तो तोच असल्यामुळे त्यास गांधार असें नांव प्रयत्न सदा सफल होतो ह्मणून त्यास अमोघ आहे. त्याचें वसतिस्थान जो कैलास पर्वत ह्मणतात. धारणा, ध्यान व समाधि हीं त्याच्या तो सुंदर असल्यामुळे त्यास सुवास म्हणतात. ठिकाणीं आहेत ह्मणून त्यास संयत ह्मणतात. तो नित्य तपश्चर्येत दंग असल्यामुळे त्यास उच्चैःश्रवा वगैरे अश्व तद्रूपच होत ह्मणून त्यास तपःसक्त म्हणतात. तो प्रेमनिधि असल्यामुळे अश्व ह्मणतात. सर्वांना अन्न तोच पुरवितो त्यास रति म्हणतात. तो सर्व ब्रह्मांडभर व्याप ह्मणून त्यास भोजन ह्मणतात. सर्वांचे प्राण आहे म्हणून त्यास नर म्हणतात. वेदमंत्रादि- त्याच्यामुळेच जगतात ह्मणून त्यास प्राणधारण कांहीं त्याचेंच स्तोत्र गाथिलें आहे म्हणून ह्मणतात. त्याच्या ठायीं उत्कृष्ट धैर्य वास त्यास महागीत म्हणतात. तो उत्तम प्रकारें नृत्य करितें ह्मणून त्यास धृतिमान् म्हणतात. करितो म्हणून त्यास महानृत्य म्हणतात. अप्स- तो अतिशयित बुद्धिमान् आहे ह्मणून रांचे समुदाय त्याच्या सेवेंत तत्पर असतात त्यास मतिमान् ह्मणतात. कोणत्याही व्यवसा- म्हणून त्यास अप्सरोगणसेवित म्हणतात.

त्याचा वृषरूप ध्वज महान् असल्यामुळे त्यास त्यास देवासुरपति म्हणतात. तो सर्वांचा अधि-
महाकैतु म्हणतात. महाधातु म्हणजे मेरुपर्वत पति असल्यामुळे त्यास पति ह्मणतात. तो
तो तद्रूपच होय म्हणून त्यास महाधातु ह्मणतात. युद्धादिकांकरितां नित्य सिद्ध असतो म्हणून
मेरुपर्वताच्या अनेक शिखरांवर तोच भ्रमण त्यास युक्त म्हणतात. शत्रूंचें मर्दन करण्यास
करितो ह्मणून त्यास नैकसानुचर म्हणतात. तो त्याचे बाहु समर्थ आहेत म्हणून त्यास युक्त-
इतका चंचल आहे की, त्याला धरणें मोडें बाहु म्हणतात. स्वर्गांत ज्याला सुपर्वी म्हणतात
अवधूड आहे म्हणून त्यास चल म्हणतात. तो व अन्यत्र ज्याला महान् म्हणतात, तोही
वाणिनिं वर्णन करण्यास अशक्य, पण आचा- त्याची आराधना करितो म्हणून त्यास सुपर्वण
यांच्या उपदेशानें ज्ञानलोण्यास सुशक्य अस- म्हणतात. सर्व कांहीं सहन करण्याचें सामर्थ्य
ल्यामुळे त्यास आवेदनीय असें ह्मणतात. तो तोच देतो म्हणून त्यास आषाढ म्हणतात.
प्रत्यक्ष उपदेशरूपच होय म्हणून त्यास आदेश सर्व कांहीं सहन करण्याचें सामर्थ्य त्याला
म्हणतात. त्याला सर्व सुगंधांचें परिघ्राण अनायास आहे म्हणून त्यास सुषाढ म्हणतात. तो नित्य
एकदम धेतां येतें म्हणून त्यास सर्वगंधसुखावह स्थिर आहे म्हणून त्यास ध्रुव म्हणतात. तो नि-
म्हणतात. पुरंदारादि हीं तद्रूपच होत म्हणून भळ आहे म्हणून त्यास हरिण म्हणतात. त्याच्या
त्यास तोरण म्हणतात. खंदक वगैरेंचा बचाव हातांत हरण म्हणजे संहार करणारा शूल
तोच करितो आणि तदंतर्गत वीरांना उत्तेजन असतो ह्मणून त्यास हर ह्मणतात. स्वर्गांतून
देऊन तोच शत्रूंना जिकितो म्हणून त्यास व्युत होऊन संसारचक्रांत परिभ्रमण करणा-
तारण म्हणतात. वारा हे त्याचेंच रूप होय त्याला तोच देह अर्पण करितो म्हणून त्यास
म्हणून त्यास वात म्हणतात. मोठमोठाले कोट वपुःप्रदाता ह्मणतात. वितादिकांपक्षां तो श्रेष्ठ
ज्याच्या समोवतीं असतात असें किंळ हीं वास्त- आहे म्हणून त्यास वसुश्रेष्ठ म्हणतात. शिष्टांचा
विक्रमणें त्याचीच रूप होत म्हणून त्यास आचार तद्रूपच आहे म्हणून त्यास महापथ म्ह-
परिधी म्हणतात. पश्यांचा राजा जो गरुड तो णतात. त्यानें ब्रह्मदेवांचें जें शिर छेदिलें तें
तदंशच होय ह्मणून त्यास खेचरपति ह्मण- मोठ्या विवेकानेंच छेदिलें कोधाला वश होऊन
तात. स्त्रीपुरुषांचा संयोग हा तद्रूपच त्यानें तें केलें नाहीं म्हणून त्यास विमर्शवान्
होय म्हणून त्यास संयोग म्हणतात. त्या शिरांद्दारी असं म्हणतात. सामुद्रिक शास्त्रांत
संयोगापासून भुटीचें वर्धन तोच करितो म्हणून सांगितलेल्या सर्व शुभ लक्षणांनीं त्याचें
त्यास वर्धन म्हणतात. गुण, ज्ञान, ऐश्वर्य यथावत् ज्ञान करून धेतां येतें म्हणून त्यास
इत्यादिकांनीं तो वृद्ध आहे म्हणून त्यास वृद्ध सर्वलक्षणलक्षित असं ह्मणतात. रथाला जोड-
म्हणतात. त्याचें वारुद्धक्य अपरिमित असल्या- णारें जें काष्ठ (अक्ष) तो तोच असल्यामुळे
मुळे त्यास अतिवृद्ध म्हणतात. त्याच्या त्यास अक्ष ह्मणतात. आणि त्यामुळेच देहरूप
ठिकाणीं अतिशयित गुण असल्यामुळे त्यास रथाला तो जोडिला जाऊन त्यास रथयोगी
गुणाधिक म्हणतात. तो शाश्वत असून त्यास असं नांव प्राप्त झालें आहे. त्याचा सर्वत्र योग
स्वतांवांचून अन्याच्या साहाय्याची अपेक्षा म्हणजे स्पर्श असल्यामुळे त्यास सर्वयोगी
नाहीं म्हणून त्यास नित्यात्मसहाय म्हणतात. म्हणतात. तो अतिशय बलवान् वीर असल्यामुळे
तो देव आणि असुर ह्यांचा पूति होय म्हणून त्यास महाबल म्हणतात. वेद हे त्या-

चैव प्रतिपादन करीत असल्यामुळे त्यास क्रम तो तोच असल्यामुळे त्यास सेनाकल्प समाप्ताय म्हणतात. स्मृति, इतिहास, पुराणे ह्मणतात. ते दिव्य भूषणच होय ह्मणून त्यास व इतर ग्रंथ त्याच्याच रूपाचे विवेचन दिव्यभूषण ह्मणतात. चित्तवृत्तिनिरोधरूप जो करितात म्हणून असमाप्ताय म्हणतात. सर्व पवित्र योग तो तोच होय म्हणून त्यास योग म्हणतात. स्थलांचे अधिदैवत तोच असल्यामुळे त्यास कल्पादिक युगे करणारा तोच असल्यामुळे तीर्थदैव म्हणतात. पृथ्वी हा त्याचा रथ असल्यास युगकर म्हणतात. ह्या लोकापासून त्या ल्यामुळे त्यास महारथ म्हणतात. प्रत्येक लोकापर्यंत देहाला नेणारा त्रिविक्रमरूप देव प्राण्याच्या देहांत जी निर्जीव तत्त्वं भरली आहेत तोच असल्यामुळे त्यास ह्य असं म्हणतात. तीं तद्रूपच होत म्हणून त्यास निर्जीव ह्मणतात. धर्माधर्माचा संकर हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे निर्जीव देहाला चेतना तोच देतो म्हणून त्यास त्यास युगरूप म्हणतात. त्याला रूप मुर्तीच जीवन म्हणतात. प्रणवादि मंत्र किंवा मृतांचे नाही ह्मणून त्यास महारूप ह्मणतात. महान् संजीवन करणारे मंत्र तोच होय म्हणून त्यास जो गजासुर त्याचा अंत करणारा तोच मंत्र म्हणतात. त्याची दृष्टि शांत आहे म्हणून असल्यामुळे त्यास महानागहन ह्मणतात. त्यास शुभाक्ष म्हणतात. तो भयंकर संहारकर्ता मृत्यु हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास आहे म्हणून त्यास बहुकर्कश म्हणतात. त्याच्या वध असं म्हणतात. ज्याच्या त्याच्या कर्मानु- ठारी अतिशयित उत्तम गुण वसत आहेत म्हणून रूप तो त्याचे मनोरथ सिद्धीस नेतो म्हणून त्यास रत्नप्रभूत म्हणतात. त्याची देहकांति त्यास न्यायनिर्वपण म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं आरक्त आहे म्हणून त्यास रत्नांग म्हणतात. कोणालाही जातां येईल म्हणून त्यास पाद मोठमोठाले सागर हे त्याचे पशूंना पाणी (गम्य) म्हणतात. त्याला सर्व प्रकारचे परोक्ष पिण्याकरितां केलेले लहान लहान जलाशय ज्ञान आहे म्हणून त्यास पंडित म्हणतात. होत म्हणून त्यास महार्णवनिपानविद् असं त्याच्या ठिकाणीं उत्तम तत्त्वज्ञान आहे म्हणून म्हणतात. संसारवृक्षाचे अधिष्ठान तोच असल्यामुळे त्यास मूल म्हणतात. तो अतिशय दिव्य कांति आहे म्हणून त्यास बहुमाल म्हण- सुंदर आहे म्हणून त्यास विशाल म्हणतात. तात. त्याच्या गळ्यांत मोठी (आपादलंबिनी) अमृत हें त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास अमृत माला आहे म्हणून त्यास महामाल म्हणतात. ह्मणतात. कार्य व कारण ह्यांचा आत्मा तोच त्याची शांत दृष्टि हाच चंद्र होय म्हणून त्यास असल्यामुळे त्यास व्यक्ताव्यक्त असं ह्मणतात. शशीहरसुलोचन म्हणतात. अत्यंत विस्तीर्ण तो तपश्चर्या निधि असल्यामुळे त्यास तपो- असा जो क्षारसमुद्र तो त्याचेंच रूप अस- निधि ह्मणतात. परमपदास आरोहण करण्याची ल्यामुळे त्यास विस्तारलवणकूप असं म्हणतात. इच्छा करणारा तोच होय ह्मणून त्यास आरो- कृत, त्रेता व द्वापर हीं तीन युगे तद्रूपच अस- हण ह्मणतात. परमपदास तो आधीच पावला ल्यामुळे त्यास त्रियुग म्हणतात. त्याच्यामुळे असल्यामुळे त्यास अधिरोह ह्मणतात. त्याचें सर्व प्रयत्नांचें साफल्य होतें म्हणून त्यास शील उक्कृष्ट असल्यामुळे त्यास शीलधारी ह्मण- सफलोदय म्हणतात. शास्त्र, आचार्य व ध्यान तात. त्याची कीर्ति पवित्र आहे ह्मणून त्यास हीं तीन त्याच्या दर्शनाचीं साधनें होत म्हणून महावशा ह्मणतात. सेनेला अलंकार जो परा- यास त्रिलोचन, म्हणतात. मूलतत्त्वरूप जे

भूमि वीर्य आठ पदार्थ त्यांनीं त्याचा देह संहनन म्हणतात. तो अतिशय उंच असल्यामुळे झाल्यामुळे त्यास विषण्णांग म्हणतात. त्याच्या त्यास महान् म्हणतात. छत्र हें त्याचेंच रूप कर्णांत माणि घालण्याकरितां वेध केलेला अस- असल्यामुळे त्यास छत्र म्हणतात. त्याच्या त्यामुळे त्यास मणिविद्ध म्हणतात. त्याच्या मस्तकावर उत्तम छत्र असल्यामुळे त्यास मस्तकावर जटा असल्यामुळे त्याला जटाधर सुच्छत्र म्हणतात. प्रत्येक प्राणी हा तन्मय अस- म्हणतात. अनुस्वार व विसर्ग हीं त्याचींच रूपें त्यामुळे त्यास विख्यातलोक म्हणतात. त्यानें असल्यामुळे त्यास बिंदु व विसर्ग अशीं नांवें आपल्या पावलांनीं सर्व विश्वाला व्याप्त केले आहेत. त्याचें मुख सुंदर असल्यामुळे त्यास म्हणून त्यास सर्वाश्रयक्रम म्हणतात. त्यानें मुख म्हणतात. शर न इतर सर्व आयुधें मुंडन केले आहे म्हणून त्यास मुंड म्हणतात. तद्रूपच होत म्हणून त्यास शर व सर्वायुध त्यामुळे तो विरूप दिसतो म्हणून त्यास अशीं नांवें आहेत. तो सर्व कांहीं सहन करितो विरूप म्हणतात. जगतांतील सर्व पदार्थ हीं म्हणून त्यास सह म्हणतात. सर्व वृत्तींचा पूर्ण त्याचींच विकृत रूपें होत म्हणून त्यास विकृत नाश होतो तेव्हां त्याचें ज्ञान प्राप्त होतें म्हणून म्हणतात. त्याच्या हातांत दंड आहे म्हणून त्यास निवेदन म्हणतात. सर्व वृत्तींचा लय त्यास दंडी म्हणतात. त्याच्यापाशीं कुंड आहे झाला असतां तो सुखरूपांनं आविर्भूत होतो म्हणून त्यास कुंडी म्हणतात. कर्मांनं तो प्राप्य म्हणून त्यास सुखाजात म्हणतात. उत्तम जो नाही म्हणून त्यास विकुर्वा म्हणतात. सिंह गांधार स्वर तो तोच असल्यामुळे त्यास सुगंधार हा तद्रूपच होय म्हणून त्यास हर्यक्ष म्हणतात. म्हणतात. महान् धनु जें पिनाक तें त्याच्या सर्व दिशा हीं त्याचींच रूपें होत म्हणून त्यास हातांत असल्यामुळे त्यास महाधनु म्हणतात. ककुभ म्हणतात. त्याच्यापाशीं वज्र आहे सर्व गंध म्हणजे सर्व वासना ह्यांचें पालन म्हणून त्यास वज्री म्हणतात. त्याला शंभर करण्याकरितां सर्व प्राण्यांच्या वासनांच्या जिह्वा आहेत म्हणून त्यास शताजिह्व म्हणतात. जागीं तोच भगवान् होतो म्हणून त्यास गंध- त्याला हजार पाय व हजार मस्तकें आहेत पाली भगवान् म्हणतात. सर्व कर्मांचा उत्थापक म्हणून त्यास सहस्रपात्सहस्रमूर्धा म्हणतात. तोच होय म्हणून त्यास सर्वकर्मान्थान म्हणतात. देवांचा तो अधिपति आहे म्हणून त्यास देवेंद्र सर्व विश्वाला हादरून सोडणारा जो प्रलय- म्हणतात. त्याच्या ठिकाणीं सर्व देवांचें वास्तव्य कार्त्तिक पंचंड वारा तो तद्रूपच असल्यामुळे आहे म्हणून त्यास सर्व देवमय म्हणतात. त्यास मंथानबहुलवायु असं म्हणतात. तो सर्व तो सर्वांचा धनी आहे म्हणून त्यास गुरु गुणांनीं परिपूर्ण आहे म्हणून त्यास सकल म्हणतात. त्याला सहस्र बाहु आहेत म्हणून म्हणतात. तो सर्व कांहीं पाहतो म्हणून त्यास त्यास सहस्रबाहु म्हणतात. त्याची व्याप्ति सर्वलोचन म्हणतात. करतल नामक वाद्य- सर्वत्र आहे म्हणून त्यास सर्वांग म्हणतात. विंशषापासून जो वनि उमटता तो शरण आलेल्या प्राण्यांना तो श्रेष्ठ आश्रय तदंशच असल्यामुळे त्यास तलस्ताल असं होय म्हणून त्यास शरण्य म्हणतात. सर्व म्हणतात. त्याचा हात हेंच त्याचें भोजनपात्र लोक तोच उत्पन्न करितो म्हणून त्यास सर्व- असल्यामुळे त्यास करस्थाली म्हणतात. त्याचें लोककृत् म्हणतात. तो अतिशय पवित्र आहे शरीर अत्यंत बळकट असल्यामुळे त्यास ऊर्ध्व- म्हणून त्यास पवित्र म्हणतात. बीज, शक्ति

व कीलक हीं तीन ज्या मंत्राचीं मुख्य अंगे पशुपति म्हणतात. वाय्यासारखा त्याचा वेग तो ककुम्भं तोच असल्यामुळे त्यास त्रिककु- असल्यामुळे त्यास वातरंहा म्हणतात. मना- न्मंत्र म्हणतात. अदितीच्या पुत्रांमध्ये कनिष्ठ सारखा तो जवशाली असल्यामुळे त्यास मनो- जो वामनरूप विष्णु तो त्याचाच अवतार जव म्हणतात. त्याच्या शरीरावर चंदनाची असल्यामुळे त्यास कनिष्ठ म्हणतात. त्याचा उरी असल्यामुळे त्यास चंदनी म्हणतात. वर्ण काळा व पिंगट असल्यामुळे पद्मनालाचें अग्र तोच असल्यामुळे त्यास पद्म- त्यास कृष्णपिंगल ह्मणतात. ब्रह्म- नालाग्र म्हणतात. कामधेनु जी सुरभि तिला ब्रंडाला उत्पन्न करणारा तोच होय म्हणून शाप देऊन त्यानंच उच्चपदापासून खाली त्यास ब्रह्मदंडविनिर्माता ह्मणतात. त्याच्या- आणिली म्हणून त्यास सुरभ्युत्तरण म्हणतात. जवळ शतघ्नी, पाश व शक्ति हीं असल्यामुळे त्याचा कधीही अंत होत नाही म्हणून त्यास त्यास शतघ्नीपाशशक्तिमान् असें ह्मणतात. पद्मा- नर म्हणतात. कर्णिकाराच्या पुण्यांची मोठी पासून उत्पन्न झालेला जो ब्रह्मा तो तोच असल्या- माळ त्याच्या गळ्यांत अमृत म्हणून त्यास मुळे त्यास पद्मगर्भ ह्मणतात. त्याचें उदर फार कर्णिकारमहास्रग्धी म्हणतात. नीलरत्नांनीं मोठें असल्यामुळे त्यास महागर्भ ह्मणतात. त्याच्या खचित असा क्रिरीट त्याच्या मस्तकावर विरा- पासूनच वेद उत्पन्न झाल्यामुळे त्यास ब्रह्मगर्भ- जत आहे म्हणून त्यास नीलमोलि ह्मणतात. म्हणतात. प्रलयकालीं सर्वत्र जलमय झालें त्रिपुरासुरानें हरण केलेंला स्वर्ग देवांनीं त्या- असतां त्यावर तो एकदाच प्रकट होतो म्हणून च्याच बळानें पुनः संपादन केला म्हणून त्यास जलोद्भव म्हणतात. त्याचे किरण मोठे त्यास पिनाकैधृक् म्हणतात. उमा म्हणजे ब्रह्म- दीप्तिमान् आहेत म्हणून त्यास गभस्ति म्हणतात. विद्या हिचा पति तोच होय म्हणून त्याला वेदांचा उत्पादक तोच होय म्हणून त्यास उमापति म्हणतात. ब्रह्मविद्येनं त्याला वश करून घेतलें आहे म्हणून त्यास उमाकांत म्हणून त्यास ब्रह्मी म्हणतात. वेदांचा अर्थ म्हणतात. जान्हवीला त्यानंच आपल्या जेष्ठ त्यालाच कळतो म्हणून त्यास ब्रह्मविद म्हण- धारण केली म्हणून त्यास जान्हवीधृक् म्हणतात. तात. तो ब्रह्मचिंतनांत सदा आसक्त असतो उमचा तो भर्ता म्हणून त्यास उमाधव म्हणून त्यास ब्राह्मण म्हणतात. ब्रह्मचिंतन ह्मणतात. भूमीचा उद्धारक यज्ञरूपी श्रेष्ठ वराह तोच असल्यामुळे त्यास वरोवराह ह्मणतात. करणाऱ्यांचा तो महान् आधार होय म्हणून तो नानाविध अवतार घेऊन जगतांचें पालन त्यास गति म्हणतात. त्याचीं रूपे अनंत करितो ह्मणून त्यास वरद ह्मणतात. तो सर्वथा आहेत म्हणून त्यास अनंतरूप म्हणतात. त्यानें वंदनीय होय ह्मणून त्यास वरेण्य ह्मणतात. ज्यानें अनेक शरीरें धारण केलीं आहेत म्हणून त्यास उच्च स्वरांनं वेद झटले तो हयग्रीव तोच असल्या- नैकात्मा म्हणतात. ब्रह्मदेवालाही तिकडे मुळे त्यास सुमहास्वन म्हणतात. त्याच्यापासून पहावत नाही असें त्याचें तेज दुःसह आहे महान् प्रसादाची प्राप्ति होते म्हणून त्यास म्हणून त्यास तिग्मतेजा स्वयंभुव म्हणतात. महाप्रसाद ह्मणतात. तो सर्व शत्रूंचें दमन त्यास तिग्मतेजा स्वयंभुव म्हणतात. करितो ह्मणून त्यास दमन ह्मणतात. तो काम-

कौधादिक शत्रूंचा नाश करितो म्हणून त्यास म्हणून त्यास व्यास म्हणतात. इतिहासपुरा-
 शत्रूहा ह्मणतात. त्याचें उजवें अर्धांग कर्पूर- णादिकांची रचना, संक्षेप व विस्तार हीं तोच
 गौर व डावें अर्धांग कनकापिंगल असल्यामुळें करितो म्हणून त्यास सर्गसंक्षेपविस्तार असें
 (तो अर्धनारीनयेश्वर असल्यामुळें) त्यास श्वेत- म्हणतात. अखिल जीव त्याचीच रूपें
 पिंगल ह्मणतात. त्याचा देह सुवर्णासारखा होत म्हणून त्यास पर्ययनर म्हणतात. ऋतु,
 पिवळा असल्यामुळें त्यास पीतात्मा ह्मणतात. संवत्सर, मास व पक्ष हीं तद्रूपच
 अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व असल्यामुळें त्यास ऋतु, संवत्सर, मास व पक्ष
 आनंदमय अशा पंचकोशांच्या पलीकडे कवळ अशीं नांवें आहेत. ऋतु वेगैरेची संख्या समाप्त
 आनंदस्वरूप असा तो असल्यामुळें त्यास पर- करणार जे संक्रांतिदर्शपूर्णमासादिक काल
 मात्मा म्हणतात. त्याचें चित्त शुद्ध असल्यामुळें ते तोच होय म्हणून त्यास संख्यासमापन
 त्यास प्रयत्नात्मा म्हणतात. जगताला कारण म्हणतात. कला, काष्ठा, लव व मात्रा हीं
 जे त्रिगुणात्मक प्रधान नांवांचे अज्ञान त्यास त्याचीच रूपें असल्यामुळें त्यास कला, काष्ठा,
 अधिष्ठान तोच असल्यामुळें त्यास प्रधानभूत लव व मात्रा अशीं नांवें आहेत. मुहूर्त, अह
 म्हणतात. चार दिशांकडे चार व ऊर्ध्वभागी व क्षपा तोच असल्यामुळें त्यास मुहूर्ताहक्षपा
 एक अशी त्याला पांच मुखें असल्यामुळें त्यास म्हणतात. ऋतु वेगैरे कालांचे घटक जे क्षण
 सर्वपार्श्वमुख म्हणतात. सोम, सूर्य व अग्नि हे तेही तोच असल्यामुळें त्यास क्षण म्हणतात.
 त्याचें तीन नेत्र असल्यामुळें त्यास त्र्यक्ष ब्रह्मांडरूप वृक्षाचें चिन्मात्ररूप जे आलवाल
 म्हणतात. तो पुण्यानुरूप प्रसाद अपिता म्हणून (अळें) ते तोच असल्यामुळें त्यास विश्वक्षेत्र
 त्यास धर्मसाधारणवर म्हणतात. स्यावरजम म्हणतात. मायाविशिष्ट चैतन्यरूप जे अव्यक्त-
 वस्तूंचा आत्मा तोच होय म्हणून त्यास चरा- संज्ञक प्रजाबीज ते तोच असल्यामुळें त्यास
 चरात्मा म्हणतात. त्याचा आत्मा अत्यंत सूक्ष्म प्रजाबीज म्हणतात. महत्तत्त्व हें तोच असल्या-
 आहे म्हणून त्यास सूक्ष्मात्मा म्हणतात. मृत्यु- मुळें त्यास लिंग म्हणतात. महत्तत्त्वाच्या
 रहित गोवृपूरूप जो निष्काम धर्म त्याचा मागून उत्पन्न होणारा जो प्रथमांकुर अहंकार तो
 पति तोच असल्यामुळें (निष्काम धर्माचें तोच असल्यामुळें त्यास आद्यनिर्गम म्हणतात.
 फल जो मोक्ष तो देणारा तोच असल्यामुळें) कार्यरूप जे सत् आणि कारणरूप जे असत् ते
 त्यास अमृतगोवृपेश्वर म्हणतात. देवाधिदेव तोच असल्यामुळें त्यास सत् व असत् अशीं नांवें
 जे साध्य त्यांचा आचार्य तोच असल्यामुळें आहेत. इंद्रियगोचर व इंद्रियगोचर नगत्तद्वशच
 त्यास साध्यर्षि म्हणतात. अद्वितीचा पुत्र जो असल्यामुळें त्यास व्यक्त व अव्यक्त म्हणतात.
 वसु तो तोच असल्यामुळें त्यास वसु म्हणतात. सर्वांचा पिता, माता व पितामह तोच असल्या-
 सर्व विश्वाला किरणसमूहानें तोच आच्छन्न मुळें त्यास पिता, माता व पितामह म्हणतात.
 करितो, सर्वांना आपआपले व्यवसाय कर- स्वर्ग मिळवून देणारी तपश्चर्या व जन्ममरण
 ण्यास तोच उद्युक्त करितो, आणि यज्ञात प्राश- प्राप्त करून देणारी वासना आणि मोक्ष जोड-
 नीय जो सोमरस तो तद्रूपच होय, म्हणून गारें वैराग्य हीं सर्व तद्रूपच असल्यामुळें त्यास
 त्यास विवस्वान्सवितामृत म्हणतात. इतिहास

१ पृथ्वी नरः=परितः अथत्वे व्यक्तीतीति नरः

व पुराणं ह्यांचा कर्ता जो व्यास तो तोच होय जीवः ।

स्वर्गद्वार, प्रजाद्वार व मोक्षद्वार असें म्हणतात. तोच राहतो म्हणून त्यास देवासुरेश्वर ह्मणतात. स्वर्गातील सुखें संपादणारा जो धर्म तो तद्रूपच प्रलयकालीं सर्व जगत् त्याच्याच ठिकाणीं लय होय म्हणून त्यास त्रिविष्टप म्हणतात. परमात्म- पावतें ह्मणून त्यास विश्व ह्मणतात. देव व स्वरूपापासून भिन्न असलेल्या दशेचा मोक्ष असुर ह्यांच्या अंतर्गामीं निवास करणाऱ्या देव- तोच करितो म्हणून त्यास निर्वाण म्हणतात. तेचाही तो प्रेरक होय म्हणून त्यास देवासुर- प्रत्येक प्राण्याला आनंद देणारा तोच होय महेश्वर ह्मणतात. अग्नि हें त्याचें मस्तक आणि म्हणून त्यास ल्हादन म्हणतात. ब्रह्मलोक तो सूर्यचंद्र हे त्याचे नेत्र इत्यादि प्रकारें त्याचा तोच होय म्हणून त्यास ब्रह्मलोक म्हणतात. देह सर्व देवमय आहे ह्मणून त्यास सर्वदेव- ब्रह्मलोकाहूनही त्याची पायरी वरचढ आहे मय ह्मणतात. त्याला ज्याचें चिंतन करावयाचें म्हणून त्यास परागति म्हणतात. देव व दैत्य आहे असा कौणीही वरचढ देव नाही ह्मणून ह्यांना त्यानेंच उत्पन्न केलें म्हणून त्यास त्यास अचिंत्य ह्मणतात. देवतांचा अंतरात्मा देवासुरविनिर्माता म्हणतात. देव व दैत्य ह्यांचा तोच होय ह्मणून त्यास देवतात्मा ह्मणतात. मुख्य आधार तोच होय म्हणून त्यास देवासुर- तो स्वतांच सिद्ध आहे ह्मणून त्यास आत्म- परायण म्हणतात. देवांचा गुरु बृहस्पति व संभव ह्मणतात. कर्मफलाचा भेद तोच करितो असुरांचा गुरु शुक्र हे तोच होय म्हणून त्यास ह्मणून त्यास उद्भिद ह्मणतात. तिन्ही भुवनांचें देवासुरगुरु म्हणतात. तो नित्य विजयी आहे आक्रमण त्यानेंच केलें ह्मणून त्यास त्रिविक्रम म्हणून त्यास देव म्हणतात. देव व असुर ह्मणतात. खरोखरी विद्वान् तोच होय ह्मणून हे दोघेही त्यास वंदितात म्हणून त्यास त्यास वैद्य ह्मणजे विद्यावान म्हणतात. त्याच्या देवासुरनमस्कृत ह्मणतात. देव व असुर ठायीं मुळींच रज (मल) नाही म्हणून त्यास ह्यांपेक्षां तो श्रेष्ठ आहे ह्मणून त्यास देवासुर- विरज म्हणतात. तो सर्वथा रजोगुणहीन आहे सहामात्र म्हणतात. देव व असुर ह्यांचे समुदाय म्हणून त्यास नीरज म्हणतात. त्याचा विनाश त्याच्या आश्रयास असतात म्हणून त्यास देवा- हात नाही म्हणून त्यास अमर म्हणतात. सुरगणाश्रय ह्मणतात. इंद्रादिक देवगणश्रेष्ठ त्याची स्तुति करणें इष्ट होय म्हणून त्यास व विरोचनादिक असुरगणश्रेष्ठ तोच होय ह्मणून ईड्य म्हणतात. कालरूप हर्ताचा सत्ताधीश त्यास देवासुरगणाध्यक्ष ह्मणतात. देव व असुर तोच होय म्हणून त्यास हस्तीश्वर म्हणतात. ह्यांच्या गणांचे अधिपति स्वामिकार्तिकेय व्याघ्रेश्वर नामक जें लिंग तें त्याचेंच होय व केशिदैत्य हींही त्याचींच रूपें असल्यामुळें ह्मणून त्यास व्याघ्र ह्मणतात. सर्व देवांत तो त्यास देवासुरगणाग्रणी ह्मणतात. तो इंद्रियांचा अधिक पराक्रमी आहे ह्मणून त्यास देवसिंह अतिक्रम करून (इंद्रियांची अपेक्षा न करितां) ह्मणतात. नरामध्येही तोच श्रेष्ठ होय ह्मणून स्वतांच प्रकाशतो ह्मणून त्यास देवातिदेव त्यास नरर्षभ म्हणतात. त्याच्या ठायीं लोकां- ह्मणतात. नारदादिक देवर्षि हीं त्याचींच रूपें तर बुद्धिमत्ता वसत असल्यामुळें त्यास असल्यामुळें त्यास देवर्षि ह्मणतात. ब्रह्मदेव, विबुध म्हणतात. यज्ञभागादिकांचा तो प्रमुख- रुद्र आविकरून रूपांनीं देव व असुर ह्यांना त्यानें स्वीकार करितो म्हणून त्यास अग्रवर तोच वर अर्पण करितो ह्मणून त्यास देवासुर- ह्मणतात. त्याचें ज्ञान होणें कठीण आहे ह्मणून वरप्रद ह्मणतात. देव व असुर ह्यांच्या अंतर्गामीं त्यास सूक्ष्म म्हणतात सर्व देवांचें तेज त्या

एकव्याच्या ठिकाणीं पूर्णत्वानें अधिष्ठित आहे' आहे म्हणून त्यास ललाटाक्ष म्हणतात. विश्वांनीं ह्मणून त्यास सर्वदेव ह्मणतात. त्याच्या ठायीं म्हणजे ब्रह्मांडरूप चेडूनीं तो क्रीडा करितो तपाचें प्राधान्य आहे ह्मणून त्यास तपोमय म्हणून त्यास विश्वदेव म्हणतात. हरिण हें ह्मणतात. तो नित्य उत्तम प्रकारें योगसाधन तद्रूपच असल्यामुळें त्यास हरिण म्हणतात. करीत असतो ह्मणून त्यास सुयुक्त ह्मणतात. विद्या व तप ह्यांच्या योगें उत्पन्न होणारें तेज तो मंगलपद आहे ह्मणून त्यास शोभन ह्मण- त्याच्या ठायीं वास करितें म्हणून त्यास ब्रह्म- तात. त्याच्या हातांत वज्र आहे ह्मणून त्यास वर्चस म्हणतात. हिमालय, मेरु इत्यादि पर्वत वज्री ह्मणतात. प्रासादिक आयुधांचें उत्पात्ति- हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास स्थावरपति स्थान तोच होय ह्मणून त्यास प्रासप्रभव ह्म- म्हणतात. त्यानें नियमादिकांनीं इंद्रियांचा णतात. एकाग्रचित्त केल्याशिवाय इतर विविध क्षय केला आहे म्हणून त्यास नियमेंद्रियवर्धन साधनांनीं तो कोणालाही प्राप्त होत नाही म्हणतात. नित्य सिद्ध असलेला जो मोक्ष तो ह्मणून त्यास अच्यय ह्मणतात. देवांचा सेनापति तत्त्वज्ञानानें साधण्याविषयीं तो सिद्ध असतो जो गुह तो तोच होय ह्मणून त्यास गुह ह्मण- म्हणून त्यास सिद्धार्थ म्हणतात. समीप अस- तात. क ह्मणजे सुख ह्याचा तो अंत ह्मणजे परा- लेल्या मोक्षाला त्यानें जोडिलें आहे म्हणून काष्ठा होय ह्मणून त्यास कांत ह्मणतात. सर्व त्यास सिद्धभूतार्थ म्हणतात. ज्याची उपासना सर्ग ह्मणजे सृष्टि ही त्याचेंच रूप होय म्हणून करितात तद्वतिरिक्त जें ब्रह्म तें तोच होय त्यास निजसर्ग म्हणतात. पवि म्हणजे वज्रतुल्य म्हणून त्यास अचिंत्य म्हणतात. तो केवळ मृत्युदुःख त्यापासून तारणारा तोच होय म्हणून ब्रह्मप्राप्त्यर्थ तपश्चर्या करितो म्हणून त्यास त्यास पवित्र म्हणतात. ब्रह्मादिकांना सुद्धां सत्यव्रत म्हणतात. त्याचा अंतरात्मा निर्मल त्याच्यापासूनच पवित्रता प्राप्त होते ह्मणून त्यास असल्यामुळें त्यास शुचि ह्मणतात. नानाविध सर्वपावन म्हणतात. वृषभादिक हे तद्रूपच होत व्रतांचीं फलें तोच देतो म्हणून त्यास व्रताधिप ह्मणून त्यास शृंगी ह्मणतात. पर्वताच्या शिख- म्हणतात. विश्व, तैजस व प्राज्ञ ह्या तिहींच्या राचा आश्रय करणें त्यास फार प्रिय आहे पलीकडे असलेलें जें शिव नामक अद्वैतरूप म्हणून त्यास शृंगप्रिय म्हणतात. शनिग्रह हें चतुर्थ तत्त्व तें तोच होय ह्मणून त्यास पर त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास बभ्रू म्हणतात. ह्मणतात. देश, काल, वस्तु इत्यादिकांनीं राजराज म्हणजे कुंभर हा तोच होय म्हणून तो अपरिच्छिन्न आहे ह्मणून त्यास ब्रह्म ह्मण- त्यास राजराज म्हणतात. त्याच्या ठायीं तात. भक्तांना कैवल्यरूप विश्रांति देणारा तो- कोणताही दोष नाही म्हणून त्यास निरामय च होय ह्मणून त्यास भक्तपरमगति ह्मणतात. म्हणतात. त्याच्यापासून प्रेमाची उत्पत्ति होते तो सर्वतोपरी मुक्त आहे ह्मणून त्यास विमुक्त म्हणून त्यास अभिराम ह्मणतात. देवसंघ हे ह्मणतात. तेज ह्मणजे लिंगशरीर ह्यापासून तद्रूपच होत ह्मणून त्यास सुरगण म्हणतात. तो मुक्त आहे ह्मणून त्यास मुक्तेजा ह्मणतात. सर्वांचा नाश हें तरी त्याचेंच रूप होय म्हणून त्याच्या ठायीं योगाचें ऐश्वर्य आहे ह्मणून त्यास त्यास विराम म्हणतात. सर्व साधनें म्हणजे आश्र- श्रीमान् ह्मणतात. तो भक्तांची ह्मणजे योग- मकर्म त्याच्याच प्राप्तीसाठीं असल्यामुळें त्यास स- साधनी पुरुषांची कांति वाढवितो ह्मणून र्वसाधन म्हणतात. त्याच्या ललाटी अक्षि (डोळा) त्यास श्रीवर्धन ह्मणतात. आणि निव्व रूपांतरा-

प्रतं पावणारें जगत् हें त्याचेंच रूप होय, चरित्रांचें पुनः पुनः मनन करितात, तीं दुसऱ्यांस ह्मणून त्यास जगत् ह्मणतात.

कृष्णा, ह्याप्रमाणें भगवान् शंकराचीं मह- करितात, त्या परमात्म्याला नित्य स्तवितात च्वानुक्रमानें एक हजार आठ नावें आहेत. आणि त्याच्या स्तवनांत दंग होस्ते रंगून मीं मोठ्या भक्तीनें हीं नावें उच्चारून त्या जातात, तीं मनुष्यें कोट्यवधि जन्म घेतां घेतां परमात्म्याची स्तुति केली. ब्रह्मादिक देव व त्यांच्या पातकांचा संहार होतो तेव्हां त्यांचें महान् महान् ऋषि ह्यांनाही ज्याचें यथार्थ चित्त भगवान् शंकराचे ठिकाणीं आसक्त होतें; ज्ञान झालें नाहीं, त्या परमपूज्य, वंदनीय व आणि त्या भाग्यशाली व सतत व्यासंगी प्रार्थनेस पात्र अशा जगन्नाथाचा स्तोत्रानें भक्तांच्या अंतःकरणांत त्या लोकनायकाविषयीं संतोष करण्यास कोण समर्थ होईल बरें? सुट्ट भक्ति उत्पन्न होऊन त्यास आपण शिव- तथापि मीं मोठ्या भक्तीनें त्या सर्वसत्ताधीश रूप आहां असें दिसं लागतें. कृष्णा. भगवान् यज्ञपति परमेशाची प्रार्थना केली आणि त्याची शंकराच्या ठिकाणीं अव्याहत. अटळ व अनुज्ञा घेऊन मग त्या महाबुद्धिमान् लोक- निर्मळ भक्ति उत्पन्न होणें हें देवांना देवील नायकास ह्या प्रकारें नामग्रहण करून स्तविलें. दुर्लभ आहे, मग मनुष्यांची काय कथा? परंतु कृष्णा, जो पुरुष भगवच्चरणीं नित्य आसक्त त्या महेश्वराच्या अनुग्रहानें मनुष्यांच्या ठायीं होत्साता निर्मळ अंतःकरणानें भक्तिपूर्वक त्याच्याविषयीं उत्कृष्ट भक्ति उत्पन्न होतें ऐश्वर्य वाढविणाऱ्या अशा ह्या भगवन्नामांनीं व मग ते भगवद्भक्त अंतर्गामी भगवच्चिंतन शंकराची आराधना करितो, तो स्वतः पर- करीत करीत त्या लोकाधिपास अनन्यभावानें ब्रह्मस्वरूपाप्रत अनायासें प्राप्त होतो. कृष्णा, शरण जातात; आणि मग तो शरण आले- हें भगवत्स्तोत्र परब्रह्मच आहे आणि ह्याचा त्यांवर अनुग्रह करणारा देव संसारबंधांतून पाठ करणारा पुरुष परब्रह्मरूप होतो. ऋषि व त्यांस मुक्त करितो. कृष्णा, दुसरे देव व महा- देव हे ह्या स्तोत्रानेंच परमात्म्यास आराधि- देव ह्यांत मोठा भेद आहे तो हाच कीं, मनु- तात. जेव्हां मुमुक्षुजन आत्म्याचें नियहण प्यांनीं संसारबंधापासून मुक्त होण्याकरितां जे करून भगवान् महादेवाची स्तुति करितात तेव्हां सुकृत जोडिलें असतें त्याचा इतर देव नाश तो प्रसन्न होतो आणि मग तो सर्वव्यापक करितात; पण महादेव हा मात्र त्या सुकृताचें देवाधिदेव भक्तांवर अनुकंपा करून त्यांस पर- अनुरूप फळ त्यांस अर्पितो. ही अशी अद्वि- ब्रह्मस्वरूपांत लीन करितो. त्याचप्रमाणें मनु- तीय शक्ति दुसऱ्या देवांच्या ठायीं मुळींच प्यांमध्ये जीं मनुष्यें देवधर्माविषयीं आस्तिक्य- नाहीं. असो; कृष्णा, त्या शुभ बुद्धि धारण बुद्धि बाळगून त्यांवर श्रद्धा ठेवितात; आणि करणाऱ्या इंद्रतुल्य तंडिकर्षानें भगवान् सद- बहुत जन्मपर्यंत मोठ्या भक्तीनें मन, वाणी व सत्पति कृत्तिवास शंकराची ह्याप्रमाणें स्तुति केली. कर्म ह्यांच्या योगें त्या सनातन व श्रेष्ठ अशा कृष्णा, ह्या स्तवाचें माहात्म्य असें आहे कीं, शंकराची मनापासून आराधना करून निज- प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें ह्या स्तवांतलें मर्म ध्यानांत तांना, जागेपणीं, चालतांना, बसतांना, डोळे आगून त्याचा पाठ शंकरापुढें केला आहे. उघडतांना व डोळे मिटतांना त्या अमित- ज्या अर्थी तुला ब्रह्माचें यथावत् स्वरूप विदित वीर्यशाली " महादेवाचे गुण आठवून त्याच्या आहे, त्या अर्थी तूं ह्या स्तवाचें महत्त्व जाण-

शीलच. हें स्तोत्र अतिशय पुण्यकारक व पवित्र पाठ करील, त्याला अश्वमेधाचें फल प्राप्त असून सवोदीत पातकांचा उच्छेद करितें. होईल. त्याला मग यक्ष, राक्षस, वानव, पिशाचें, ह्यांच्या योगें योगाभ्यास सुसाध्य होतो, मोक्ष यातुधान, गुह्यक, भुजग वगैरे कोणीही पीडा मिळतो, र्वर्ग हातीं येतो व चित्तास शांति करूं शकणार नाहीत.

प्राप्त होते. जो पुरुष दृढभक्तीनें ह्या स्तोत्राचें पठन करून शंकरास आराधितो, त्यास सांख्य-योगानें मिळणारी गति प्राप्त होते. भगवान् शंकराच्या समीप एकाग्र चित्तानें ह्या स्तवाचा वर्षभर पाठ केल्यास सर्व मनोरथ पूर्ण होतात.

अध्याय अठरावा.

—:०:—

महादेवमाहात्म्यकथन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ब्रह्मदेवाच्या मनातील हें परम गुह्य होय. त्यानें नंतर महायोगी कृष्णद्वैपायन मुनि व्यास हें प्रथम शकाला सांगितलें आणि मग तें म्हणाले कीं, 'वाळा युधिष्ठिरा, तुझे कल्याण त्याच्यापासून मृत्यूला कळलें. नंतर मृत्यूनें असो. तू ह्या स्तवाचा पाठ कर म्हणजे तुझ्या-तें रुद्रांना सांगितलें व पुढें तें रुद्रांपासून वर भगवान् महेश्वर प्रसन्न होईल. वत्सा, तंडीप्रत आलें. कृष्णा, वास्तविकपणें ब्रह्मलांकीं पूर्वी मेरुपर्वतावर पुत्रप्राप्त्यर्थ उग्र तपश्चर्या तंडीनें महान् तपश्चर्या केली असतां त्या तप-करीत असतां मीं हाच स्तव केला आणि श्रयेंचें फळ म्हणून त्यास हें प्राप्त झालें. असो; त्यामुळे माझे सर्व मनोरथ परिपूर्ण सिद्धीस गेले. पुढें तंडीनें तें शुक्राला सांगितलें व नंतर म्हणून, राजा धर्मा, तूही त्याप्रमाणेंच करून शुकानें तें गौतमाला विदित केलें. मग गौतमानें शंकराच्या अनुग्रहानें सर्व इच्छा परिपूर्ण तें वैवस्वत मनूला सांगितलें व वैवस्वत मनू-करून घे.'

पासून बुद्धिमान व समार्थीत निमग्न असलेल्या नंतर देवांना मान्य असा सांख्यशास्त्रवेत्ता नारायण नामक साध्याला तें प्राप्त झालें. पुढें कपिल मुनि म्हणाला, 'धर्मा, मीं अनेक त्या महामर्मथ भगवान् नारायण साध्यानें जन्मपर्यंत मोठ्या भक्तीनें भगवान् शंकराची तें यमाला सांगितलें आणि मग त्या भग-आराधना केली, तेव्हां त्यानें सुप्रसन्न होऊन वानू वैवस्वत यमापासून नाचिकेताला मिळालें. मला संसारबंधाचा मोक्ष करून देणारें ज्ञान दिलें.' कृष्णा, पुढें नाचिकेतानें तें मार्कंडेयाला मग इंद्राचा प्रिय मित्र परमदयाळू चारु-सांगितलें आणि मग मार्कंडेयानें माझा मनो-शीर्ष-जो आलंभ गोत्रांत जन्मला असल्यामुळे निग्रह अवलोकन करून मला तें विदित केलें. आलंबायन ह्या नांवानें प्रसिद्ध होता तो शत्रुसंहारका जनार्दना, अश्रुतपूर्व असा हा म्हणाला, 'वत्सा युधिष्ठिरा, पूर्वी मी गोकर्णक्षेत्री स्तव मी तुला अर्पण करितों. हा स्तव स्वर्ग-जाऊन त्या ठिकाणीं शंभर वर्षपर्यंत भगवान् प्राप्ति करून देणारा, आरोग्य वाढविणारा, शंकराची उग्र तपश्चर्या केली; तेव्हां, स्त्रियां-आयुष्य वाढविणार करणारा, आणि श्रुतीला संमत च्या उदरीं जन्म न पावलेले, इंद्रियांचा असलेला व सर्वत्र यश पसरणारा असा आहे. निग्रह केलेले, धर्मज्ञाते, महोत्तेजःपुंज, जरेपासून

कृष्ण म्हणाला:—युधिष्ठिरा, जो निर्मळ दूर असलेले, दुःखाविकांपासून अलिप्त व एक पुरुष ब्रह्मचर्य धारण करून व इंद्रियांना लक्ष वर्षपर्यंत आयुर्मर्यादा असलेले असे शंभर जिकून नित्य नियमानें एक वर्षभर ह्या स्तवाचा पुत्र मला झाले.

जनमेजया, नंतर भगवान् महामुनि नंतर असित देवल हा पांडुतनयास ह्यणाला, वाल्मीकि युधिष्ठिरास असें म्हणाला, 'हे भारता, 'बा समर्था कौतेया, इंद्राच्या शापानें माझे होमाग्नीनें युक्त अशा मुनींशीं मी पूर्वीं एका पुण्य नष्ट होऊन माझे दिव्य यश व आयुष्य हीं समयीं पाखंडवाद करीत असतां त्यांनीं मला नष्ट झालीं असतां भगवान् शंकरानेंच तीं मला शाप दिला कीं, 'तुला ब्रह्महत्येचें पातक पुनः सुलभ करून दिलीं.'

लागेल!' त्या ऋषींच्या मुखांतून तें शापवचन मग इंद्राचा प्रियसखा गृत्समद नामक बाहेर पडतांच तात्काळ त्या पातकांनं माझ्या ऋषि, जो प्रत्यक्ष बृहस्पतीप्रमाणें दिव्य तेजानें देहांत प्रवेश केला. तेव्हां मी ताबडतोब त्या झळकत होता, तो युधिष्ठिराला म्हणाला:—'बा परमपावन व अमोघप्रसाद महेश्वराला शरण धर्मा, चाक्षुष मनूचा पुत्र भगवान् वरिष्ठ हा गेलों असतां त्या दुःखपरिहारक त्रिपुरहंत्यानें अचिंत्यप्रतापी इंद्राच्या सहस्रवार्षिक सत्राप्रत तत्काल मला त्या पातकापासून मुक्त करून आला असतां तेथें मीं साममंत्राचा भलत्याच म्हटलें, वाल्मीके, तुला उत्तम कीर्ति प्राप्त होईल!' रीतीनें उच्चार केला असं पाहून मला

ह्यणाला कीं, 'द्विजश्रेष्ठा, तूं रथंताराचा उच्चार केलास तो बरोबर नाही; तूं दुराग्रह सोडून नीट विचार कर आणि पुनः तो मंत्र म्हण. महामूर्खा, अशुद्ध उच्चारणामुळें तूं असं पाप केलें आहेस कीं, त्याच्या योगें हा सर्व यज्ञ फुकट जाईल!' ह्याप्रमाणें भाषण करून नंतर तो क्रुद्ध झालेला मनुपुत्र वरिष्ठ अत्यंत चवताळला व आणखी म्हणाला, 'गृत्समदा, तूं नित्य भ्यालेला, दुःखी व वनांत भटकणारा असा ज्ञानहीन क्रूर पशु होशील; आणि जेथें वारा, पाणी व दुसरे पशु नाहीत व जेथें यज्ञाला अयोग्य असे वृक्ष व रुरुसिंह इत्यादि हिंसक पशु पुष्कळ आहेत, अशा ठिकाणीं अकरा हजार आठशें वर्षेपर्यंत मोठ्या संक्रांतां काल घालविशील!' युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वरिष्ठ्याचें भाषण संपतांच मी तात्काळ पशु झालों; परंतु मी लागलाच त्या महायोगी भगवान् शंकराला शरण गेलों तेव्हां तो मला म्हणाला:

मग विश्वामित्र म्हणाला:—'बाळा धर्मा, 'बा गृत्समदा, तूं अजरामर होऊन तुझीं सर्व मी पूर्वीं क्षत्रिय होतां; परंतु मीं ब्राह्मण व्हावें दुःखें नष्ट होतील. तुला इंद्रासारखें सुख होईल ह्या इच्छेनें भगवान् शंकराची आराधना केली आणि तुमचीं दोघांची (इंद्राचीं व तुझीं) यज्ञ-असतां त्यानें प्रसन्न होऊन दुर्लभ व श्रेष्ठ असं यामादिक कृत्यें वाढत जातील.' बा पृथापुत्रा, तो जें ब्राह्मणत्व तें मला प्राप्त करून दिलें, भगवान् विश्वव्यापक शंकर सर्वांवर नित्य अनु-

ग्रहच करीत असतो. सर्वांना सुखदुःख देणारा व त्यांचे नियमन करणारा तोच होय. त्याचे सामर्थ्य अचिंत्य आहे. वाणी, कृति व मन हांच्या पलीकडे तो आहे. बा युधिष्ठिरा, त्या महादेवाच्या वराने मला अशी योग्यता प्राप्त झाली आहे की, माझी बरोबरी करील असा कोणीही विद्वान नाही.

नंतर महाबुद्धिवान् वासुदेव फिरून म्हणाला:—युधिष्ठिरा, सुवर्णाक्ष महादेवाची तपश्चर्या करून मी त्यास प्रसन्न करून घेतले तेव्हा तो मोठ्या प्रेमाने मला म्हणाला, 'कृष्णा, धर्माचे फळ व कामांचे मूळ जे धन (अर्थ) ते सर्वांना प्रिय आहे; परंतु त्याहूनही प्रिय जे प्राण, त्याप्रमाणे तू माझ्या प्रसादाने सर्वांना प्रिय होशील; तुला युद्धांत कधीही अपजय येणार नाही, आणि अग्नीसारखे दिव्य तेज तुला प्राप्त होईल. धर्मा, हे व अशा प्रकारचे दुसरे हजारों वर महादेवाने मला दिले. त्याप्रमाणेच मी पूर्वी मणिमंथ पर्वतावर क्रोड्यवधि वर्षपर्यंत भगवान् शंकराची आराधना केली तेव्हा तो मजवर प्रसन्न होऊन म्हणाला की, 'तुझे कल्याण असा. तुला जे वर पाहिजे असेल तो माग.' धर्मा, नंतर मी त्यास शिरसा वंदन करून म्हटले की, 'हे देवाधिदेवा, माझी भक्ति अवलोकन करून जर तू प्रसन्न झाला असशील, तर माझी तुला अशी प्रार्थना आहे की, माझी तुझ्या ठिकाणी नित्य अढळ भक्ति असावी.' धर्मा, नंतर भगवान् शंकर हा 'बरे आहे' असे म्हणून तात्काळ तेथच्या तेथेच अंतर्धान पावला!

जैगीषव्य म्हणाला:—युधिष्ठिरा, पूर्वी वासुणसीमध्ये त्या भगवान् महासमर्थ महादेवाने माझ्या कल्याणासाठी स्वतः प्रवृत्त होऊन मला अष्टविध ऐश्वर्य अर्पण केले.

गर्ग म्हणाला:—पांडुतनया, मी सरस्वतीच्या तीरावर मानस पूजेने भगवान् शंकराला तोषविले असता, ज्याची चौसष्ट अंगे आहेत असे ज्ञान त्याने मला प्राप्त करून दिले; आणि त्याप्रमाणेच त्याने मला माझ्यासारखेच एक सहस्र ब्रह्मवैते पुत्र देऊन मला व माझ्या पुत्रांना दहा लक्ष वर्ष आयुष्य अर्पण केले.

पराशर म्हणाला:—युधिष्ठिरा, मी पूर्वी ह्या लोकीं भगवान् शंकराला प्रसन्न करून घेतले आणि मनांत चिंतिले की, भगवान् महेश्वराने मला असा पुत्र द्यावा की, तो दिव्य तप करील, त्याच्या ठिकाणी लोकोत्तर तेज वसेल, तो योगसाधनांत अत्यंत निमग्न असेल, त्याची कीर्ति सर्वत्र विख्यात होईल, तो वेदांची सुव्यवस्था लावील, श्रीचें तो मंदिर बनेल, ब्रह्मचिंतन हे त्याचे प्रधान कर्तव्य घडेल आणि तो सर्व भूतांवर अनुकंपा करील. राजा धर्मा, माझ्या मनांत असे विचार घाळत आहेत असे पाहून तो देवश्रेष्ठ शिव मला म्हणाला, 'हे पराशरा, तुझी माझ्यावर जी निष्ठा आहे ती अवलोकन करून मी तुला असा वर देतो की, तुझ्या वासनेप्रमाणे तुला कृष्ण नामक पुत्र होईल, तो महामुनि होतासाता सावर्ण मनुच्या मन्वंतरांत सप्तर्षीत गणला जाईल, वेदांचें तो प्रवचन करील, कुरुवंशाला वाढवील, इतिहास रचील, जगाच्या कल्याणास कारणी होईल, महेंद्राची अतिशय मेत्री जोडील आणि अजरामर होईल.' राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणे भगवान् शंकराने म्हटले व तो महायोगी वीर्यवान् अक्षय व अविकारी देवाधिदेव तात्काळ तेथेच अंतर्हित झाला.

मांडव्य म्हणाला:—नरेश्वरा धर्मा, पूर्वी चोरी न करितांही मजवर जेव्हा चोरीचा आळ आला व मला सुळावर चढविले, तेव्हा मी त्या सुळावर असतांनाच त्या देवाधिदेवाचा धावा केला, त्या समयी तो लोकनायक मला

हणाला कीं, विप्रा, तुझी ह्या सुळापासून मुक्तता पतन पावलेलीं फळें व इतर खाद्य पदार्थ होऊन तूं दहा कोट वर्षेपर्यंत जगशील; तुला असून त्यानें खान केलेलें होतें. मला पाहतांच इजा होणार नाही; आधि व व्याधि ह्या तूज-माझा पिता गहिवरला आणि हातांतील वस्तु पासून दूर रहातील; तुझा देह सत्यापासूनच जन्म खालीं टाकून अश्रुपरित नेत्रांनीं मजकडे पाहून पावला असल्यामुळें तूं अनुपम यश मिळविशील; मजपाशीं कांहीं भाषण करणार तो मीं त्याचे तुला सर्व तीर्थांचे निर्विघ्नपणें स्नान वंगरे पाय धरिले व त्याला नमस्कार घातला. तेव्हां घडेल आणि तुला अक्षय स्वर्ग प्राप्त होईल. माझ्या पित्यानें मला कडकटून आलिगन दिलें विप्रा, अशा प्रकारें मीं तुझें कल्याण करितों. राजा व माझ्या मस्तकाचें अवघाण करून मला झटले:- युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वर देऊन तो परमपूज्य, बाळा, तूं आपली विद्या परिपूर्ण करून परत गजचर्म परिधान करणारा व महातेजःपुंज भगवान् घरीं आलेला मीं तुला पाहिला हें खर्चात माझे देवाधिदेव नंदिकेश्वर शंकर गणांसहवर्तमान भाग्य होय !

व देवांसहवर्तमान जामच्या जागीं गुप्त झाला. वंशंपायन सांगतात:—राजा जनमंजया, गालव म्हणाला:—युधिष्ठिरा, मी विश्वामित्रा- ह्याप्रमाणें महात्म्या शंकराची अद्भुत कर्म महान जवळ वेदाध्ययन संपवून व त्याची अनुज्ञा महान मुनींनीं निवेदन केली ती श्रवण करून घेऊन आपल्या घरीं पित्याला भेटण्यासाठीं प्रातः युधिष्ठिराला मोठा विस्मय वाटला व नंतर पुनः झालों, तो माझी माता मला पाहून दुःखानें महाबुद्धिमान् कृष्णानें त्या धर्मनिधि युधिष्ठिराशीं, अतोनात आक्रोश करूं लागली व मला हणाली, भगवान् विष्णूनें ज्याप्रमाणें इंद्राशीं भाषण 'बाळा, आतां तुला तुझा पिता काढून भेटेल करावें त्याप्रमाणें भाषण करण्यास आरंभ केला. बरें! हे अनघा, विश्वामित्रापासून विद्याविभूषित वासुदेव हणाला:—धर्मा, सूर्यासारखा होऊन त्याच्या अनुज्ञेनें पितृदर्शनास प्राप्त दिव्य कांतीनें झळकणारा तो उपमन्यु मला झालेल्या तुझ्यासारख्या तरुण व इंद्रियनिग्रही हणाला कीं, 'जे पुरुष अशुभ कर्म करून पुत्राला पहावें असें तुझ्या पित्याच्या नशीबींच पातकें जोडितात आणि राजस व तामस वृत्तिनें नव्हतें असें म्हटलें पाहिजे!' धर्मा, मातेचे ते वागतात, ते भगवान् शंकराच्या प्रसादास पात्र शब्द श्रवण करून माझी पितृदर्शनाची आशा होत नाहीत. ज्या ब्राह्मणांनीं आपले अंतरात्मे समूळ नष्ट झाली; आणि लगेच शिवदर्शनास पवित्र केलेले असतात ते मात्र भगवत्प्रसाद जाऊन व इंद्रियनिग्रह करून मीं शंकराची जोडितात. कोणी एकादा पुरुष संसारांतलीं नाना-आराधना केली तेव्हां तो देवाधिदेव प्रसन्न विभक्त्यें करूनही जर परमेश्वराची उत्कृष्ट भक्ति होत्साता मजपुढें प्रकट होऊन मला हणाला, संपादील तर अरण्यांत राहून तपश्चर्येच्या योगानें 'बाळा, तुझी माता, पिता व खुद्द तूं हीं सर्व तुझी चित्तशुद्धि करून घेतलेल्या मुनींप्रमाणें अमर आहां. आतां तूं घरांत प्रवेश कर हणजे भगवान् शंकराच्या अनुग्रहानें तो ब्रह्मत्व, तुला तुझा पिता दृष्टीस पडेल.' युधिष्ठिरा, ह्या- केशवत्व, देवांसह इंद्रत्व किंवा त्रेलोक्याचें आधि-प्रमाणें भगवान् शंकराची अनुज्ञा मिळतांच मी पत्यही हस्तगत करून घेईल ! वत्सा, जीं मनुष्यें घरीं गेलों आणि माझा पिता इष्टि परिसमाप्त केवळ मनानें भगवान् शंकराला शरण जातात करून घरीं परत आलेला मीं अवलोकन केला! तीं सर्व पातकांचा संहार करून देवांसह त्या वेळीं त्याच्या हातांत समिधा, दर्भ, वाय्यानें वास्तव्य करितात. राजा, गृहतटाकांचा उच्छेद

करून-फार काय, ह्या सर्व जगाला आम व आज्यहविसेवन करून राहणारे देव, संकल्पित लावूनही जर मनुष्य विरूपाक्ष शंकराला वस्तुचा साक्षात् अनुभव घेणारे महान् महान् भजेल तर तो त्या सर्व पातकांपासून क्षणांत पुरुष, मोठमोठाले देव व इतर देवता, सुपर्ण, मुक्त होईल! मनुष्य कितीही लक्षणहीन असला गंधर्व, पिशाच, दानव, यक्ष, चारण, सर्प, स्थूल-अथवा त्यानें जर्ग रागळीं पातकें केलीं असलीं, सूक्ष्म व मुदकठोर वस्तु, सर्व सुखें, सर्व दुःखें, तरी तो जर अंतर्गामीं शिवांचें ध्यान करील तर सुखानंतर प्राप्त होणारीं दुःखें व दुःखानंतर त्या सर्व पातकांपासून तात्काळ मुक्त होईल. प्राप्त होणारीं सुखें, सांख्य, योग, त्यांचा अभ्यास केशवा, क्रीड, मुंग्या, पतंग, पांखरें व इतर करणारीं अंतिम साध्य, सर्व प्राण्यांचे जनक, जीवजंतु हेही भगवान् महादेवाला शरण सर्व पूज्य देव, सर्व भुवनांचे संरक्षक लोकपाल, गेले तर सर्वतोपरी निर्भय होतातः ह्यास्तव जे ह्या धरणीत प्रवेश करून त्या देवाधिदेवाच्या जीं मनुष्ये ह्या भूतलावर महादेवाची भक्ति पुरातन मृष्टीचें संगोपन करीत आले ते सर्व महान् करितील ती पुनः संसारचक्रांत पडणार नाहीत महान् देव हीं सर्व त्या लोकनायक महादेवा-असें माझे मत आहे. ' प्राप्त उपपन्न आलीं आहेत तपश्चर्यादिक साधनां-

राजा जनमेजया, नंतर धर्मपुत्र युधिष्ठि- नी ज्यांचें चिंतन करावयाचें तें त्या भगवंतांचे राला कृष्णानें पुनः असें ह्मणलें:-आदित्य, चंद्र, स्थूलरूपच होय; ह्यास्तव वाणी व मन ह्यांना वायु, अग्नि, अंतरिक्ष, पृथ्वी, उदक, वसु, अंगाचर असें जें परमात्म्याचें सूक्ष्म रूप त्यास विश्वदेव, धाता, अर्थमा, शुक्र, बृहस्पति, रुद्र, मी शरण जातों. वास्तविकपणें तोच ह्या जीवाचा साध्य, वरुण, गोप, ब्रह्मा, शक्र, मारुत, ब्रह्म, मुख्य प्राण होय. आह्मांस सदोदीत वंदनीय असा सत्य, वेद, यज्ञ, दक्षिणा, वेदपाठक, साम, यजमान, तो देवाधिदेव निर्गुण निर्विकार प्रभु आह्मांस एथें हव्य, हविर्भाग, रक्षा, दीक्षा, सर्व प्रकारचीं व्रतें, वर देवों. शुद्ध होऊन व इंद्रियांचा निग्रह करून स्वाहाकार, वषट्कार, ब्राह्मण, कामधेनु, मोठमोठी एकसारखा एक महिनाभर नियमानें जो पुरुष धर्मकृत्यें, कालचक्र, बल, यश, इंद्रियजय, ह्या स्तवाचा पाठ करील, त्यास अश्वमेधाचें फल ज्ञानी लोकांचें बुद्धिस्मर्थ, शुभाशुभ कृत्यें, सभर्षि, मिळेल. ह्या स्तोत्राचा ब्राह्मणानें पाठ केल्यास विचार व अवलोकन करण्याची उत्कृष्ट प्रकार- त्यास सर्व वेद प्राप्त होतील, राजानें हा स्तव ची शक्ति. उत्तम वासना, कर्माची सिद्धि, केल्यास त्याला सर्व पृथ्वीचें निष्कण्टक राज्य देवांचे समुदाय. उन्नता सहन करणार मिळेल, वेश्यानें ह्या स्तोत्राचा जप केल्यास तपस्वी, साम प्राशन करणार याजक, इंद्रिय- त्याला बहुत फायदा व कौशल्य प्राप्त होईल, निग्रही योगी, निन्य संतुष्ट असें साधु, देव, आणि शुद्राला उत्तम गति व मरणोत्तर सुख मंत्र हींच ज्यांचीं शरीरें असे प्राणी, आभासुर मिळेल. हा स्तवराज सर्व दोष दूर करणारा, (गंधर्व), केवळ वास्तव गृहणार गंधर्प, धूम्र पुण्यकारक, यशोवर्धक व पवित्र आहे. सवन करणार साधक, वार्णाचा निराध करणार ह्याच्या पाठानें भगवान् शंकराकडे चित्ताचा योगी, मनाचें आकलन करणार ज्ञानी, शुद्ध लय होतो. जो मनुष्य ह्या स्तोत्राचें पठन आचरण ठेवणार पुरुष, योगाभ्यासानें अनेक करील, तो मनुष्य आपल्या देहावर असलेल्या शरीरें धारण करणार योगी, स्पर्शावर उपजीवन रोमरंध्रांतकी सहस्र वर्षे स्वर्गांत वास करील ! करणाऱ्या देवता, दृष्टीवर दिनचर्या चालविणारे

अध्याय एकोणिसावा.

—१०—

अष्टावक्र व दिशा यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—हे भरतकुलश्रेष्ठा, सह-

धर्माचरण हणून जें सांगितलें आहे त्याचा हातून सहधर्माचरण घडणेच अशक्य दिसतें. आरंभ विवाहकालापासून होतो. पण स्त्रियां- कारण, स्त्रिया असत्यवादिनी असतात असा संबंधानें ह्याची उपपत्ति कशी लागते? कारण सूत्रकारांचा सिद्धांत आहे. तेव्हां, पितामह, स्त्रियांना सहधर्मापूर्वी दुसरा धर्म नसल्यानें व जर स्त्रिया असत्यवादिनी आहेत तर त्यांनीं विवाह हाच सहधर्माचा आरंभ असल्यानें, विवाह सहधर्माचरण करावें असें कसें सांगितलें आहे? होईपर्यंत त्यांना धर्मशून्य अशा स्थितीतच कारण, असत्यवादी मनुष्याची सहधर्मप्रतिज्ञा राहावें लागेल. तेव्हां हें कसें? अर्थात् सह- खरी कशी होणार? व जर ती तशी नसली धर्माचरणाच्या आरंभाचा खरा काल कोणता? तर मग सहधर्माचरण घडणें शक्य कसें हो- तसेंच, पूर्वी महर्षींनीं जें सहधर्माचरण म्हणून णार? आणि ज्या गोष्टी अशक्य त्यांच्या सांगितलें आहे, तो काय वेदनिर्दिष्ट विधि संबंधानें विधि तरी कसा उत्पन्न होणार? स्त्रिया आहे? किंवा प्रजेत्यक्तीकरितांच ह्याची असत्यवादिनी असतात असें प्रत्यक्ष वेदांतही प्रवृत्ति आहे? अथवा केवळ विषयोपभोग हेंच सांगितलें आहे. तेव्हां एकंदरीनें पाहतां ह्याचें साध्य आहे? ह्याविषयीं मला जबर- सहधर्म ही काय पूर्वपरंपरागत अशी एक पारि- दस्त शंका असून ती सहधर्माचरणाच्या अगदीं मार्गिक संज्ञा आहे किंवा कसें? आणि एत- विरुद्ध आहे अशी माझी समजूत आहे. संबंधानें जीं कर्मे आचरण करावयाचीं तसेंच, इहलोकीं जें सहधर्माचरण म्हणून तोही विधि औपचारिकच कीं काय? ह्यासंब- सांगितलेलें आहे त्याची परलोकीं काय वाट? धानें मी सदांदात विचार करीत आहे. त्या- कारण, इहलोकीं सहधर्माचरण करणारे स्त्री- वरून, हें मोठें गूढ आहे अशी माझी समजूत पुरुष परलोकीं एकत्र कोठून असणार? सह- आहे. तेव्हां, हे पितामह, हें सर्व श्रुतीच्या धर्माचें फल मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति हें आहे. अनुरोधानें मला सांगून आपण माझा संशय परंतु सहधर्माचरण करणाऱ्यांपैकीं एक जर दूर करा. सारांश, हे महाज्ञानी पितामह, ह्या पूर्वी मरण पावले, तर दुसऱ्याला सहधर्माचरण सहधर्माचरणाचा आरंभकाल कोणता? ह्याचें घडत नसल्यामुळे त्यानें कोणत्या स्थितीत स्वरूप काय? आणि ह्याची प्रवृत्ति कोणत्या प्रकारें राहावयाचें? कारण इहलोकीं सहधर्माचरण झालीं, हें सर्व मला आपण कथन करावें. करणारी स्त्रीपुरुषे परलोकीं एकत्र असणें भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें शक्यच नाही. कारण, सर्वही लोक नाना- विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास प्रकारच्या कर्मांनीं जखडून गेलेले असून त्यांना सांगत असतात, तो आतां मी तुला सांगतो. अनेक प्रकारचीं धर्मफले भोगावीं लागतात व तो इतिहास झटला म्हणजे अष्टावक्र ऋषि व अनेक प्रकारच्या नरकामध्ये स्थिति हाही त्याचा दिशा ह्यांचा संवाद होय. पूर्वी अष्टावक्र नामक परिणाम असतो. सारांश, मरणोत्तर मिळणारी एक महातपस्वी ऋषि होता. त्याच्या मनांत लग्न गति ही कर्मानुरागिणी असल्यामुळे आणि करण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन त्यानें म्हात्म्या

वदान्य ऋषींची कन्या वरिली. तिचें नांव सुप्रभा स्थान अतिशय प्रेक्षणीय आहे असें सांगतात. असें असून ती सर्व पृथ्वीवर लावण्यानें अ- त्या स्थळीं तो भगवान् देवाधिदेव सदासर्वकाळ प्रतिम होती. तिचे गुण, तेज व शील हीं उत्तम अधिष्ठित असतो व त्याचे पार्षदही त्याच्या सेवेस होती आणि तिचें आचरणही तसेंच उत्कृष्ट नित्य सिद्ध असतात. अष्टावक्रा, भगवती उमा होतें. वसंत ऋतूंत जिकडे तिकडे वनराजी देवीनें शंकराच्या प्राप्तीसाठीं त्याच ठिकाणीं प्रफुल्लित झाली असतां ती जशी प्रेक्षकाचें चित्त घोर तपश्चर्या केली; आणि ह्यामुळे भग- हरण करिते, तसें तिनें आपल्या मोहक दृष्टीनें वान शंकराला व उमादेवीला तें स्थान मना- अष्टावक्र ऋषींचें मन पाहतांक्षणीं तात्काळ पासून आवडतें असें मीं ऐकिलें आहे. असो; हरण केलें आणि मग अष्टावक्रानें वदान्या- कैलास पर्वताच्या उत्तरेस महापार्ष्व नांवाचा पार्षी तत्संबंधानें गोष्ट काढिली. तेव्हां वदान्य मोठमोठालीं पठारें असलेला एक पर्वत आहे. ऋषि अष्टावक्राला म्हणालाः—माझ्या मनांत पूर्वी त्या पर्वतावर ऋतु, कालरात्रि (जगाचा तुला आपली मलगी वायवाची आहें; पण मी प्रलय हाण्याचा आधीची रात्रि), देव व मनुष्ये एक गोष्ट सांगतां ती एकच ध. तें प्रथम परम- हीं सर्व आपल्या मूर्तशरीरांनीं भगवान् शंकराची पावन अशा उत्तर दिशेला गमन कर व तिकडे आराधना करीत असत. अष्टावक्रा, हें स्थान जें काय आढळेल तें सर्व पाहून ये. पाहून तूं तसाच पुढें आणखी जा; ह्मणजे मेधा-

अष्टावक्र म्हणालाः—वदान्य ऋषे, मीं तिथें सारख्या निळ्या रंगाचा वनप्रवेश तुझ्या वृष्टीस काय पहावयाचें, तें आपण कृपा करून सांगा. पडेल आणि त्या सुंदर व चित्ताकर्षक वनराजी- आपण जसें सांगाल तसें मी करण्यास ह्या मध्यें एक तपश्चर्या करणारी, महाभाग्यवान् व वीक्षा वेळीं सिद्ध आहे.

वदान्य म्हणालाः—अष्टावक्रा. उत्तर वक्रा, तूं तिची मुद्राम भेट घे व मोठ्या यत्नांनीं दिशेस हिमवान् पर्वत व कुंवराचें निवासस्थान तिचें पूजन वेगें करून नंतर तिचा निरोप ह्यांच्या पलीकडे तूं गेल्यावर पुढें भगवान् शंकराचें धऊन परत इकडे ये आणि मग ह्या सुप्रभेचें वसतिस्थल जें कैलास पर्वत तो तुला दृग्मात्र पाणिग्रहण कर. जर तुला ही सर्व अट मान्य होईल. त्या ठिकाणीं सिद्ध व चारण हे आश्रय होत असेल, तर तूं तदनुसार वर्तन कर, जा.

करून राहिले असून शिवाय नानाप्रकारचीं अष्टावक्र म्हणालाः—ठीक आहे. मी तसें मुखें धारण करणारे रुद्राचे पार्षद अंगाला दिव्य करण्यास कबूल असून, मीं जेथें जावें ह्मणून उठ्या लावून मोठ्या आनंदानें नाचत बागडत आपलें ह्मणणे आहे तिकडे हा पहा मी निश्चयानें असतात. त्याप्रमाणेच त्या स्थळीं नानाविध चालले. आतां आपण आपलें वचन सत्य पिशाचें व दुसरे जन टाळ्या वाजवून आणि कंग ह्मणजे ज्ञालें.

झांजाव टाळ ह्यांचा शब्द करून मोठ्या उल्हासानें भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, नंतर तो भग- शंपातालावर उठ्या मारीत, गरगर फिरत व वान् अष्टावक्र ऋषि परमपावन जी उत्तर विशा गात वेगें असतात. अष्टावक्रा, ह्याप्रमाणें ते तिकडे जाण्यास निघाला आणि सिद्ध व सिद्धचारण व पिशाचादिक मंडळी त्या भग- चारण ह्यांनीं ज्याचा आश्रय केला आहे अशा वान् महादेवाची सेवा करण्यांत त्या कैलास त्या गिरिराज हिमालयाप्रत पोचला. पुढें त्याला गिरीवर निमग्न असतात. तें भगवान् शंकराचें परमपावित्र व पुण्यकारक अशी बाहुदा नामक

नदी लागली. तेव्हां त्या शोक हरण करणाऱ्या रहा; तुझा मी उत्तम आदरसत्कार करीन; व निर्मल तीर्थांचे त्याने स्नान केलें व देवतांचे आपलें कार्य सिद्धीस नेऊन तूं निर्विघ्नपणें तर्पण वगैरे करून तेथें वसती करण्याच्या हेतुने आपल्या आश्रमास परत जाशील.' राजा धर्मा, त्यानें दर्भशय्या केली व त्यानें तेथें सुखानें नंतर कुबेरानें त्या द्विजवर्याला बरोबर घेऊन ती रात्र घालविली. रात्र सारल्यावर सकाळीं तो आपल्या धर्मी गमन केलें आणि त्याला आपल्या ब्राह्मण उठला आणि स्नान वगैरे आटोपून व स्वतांच्या आसनावर बसवून अर्घ्यपाद्यादि-अग्नि प्रदीप करून वैदिक मंत्रांनीं त्याने त्या कांतीं त्यास पूजिलें. नंतर ते उभयतां अशीला पूजिलें. नंतर त्यानें त्या बाहुदनादीच्या सुखासनावर अधिष्ठित असतां त्यांच्या डोहावरच रुद्र व रुद्राणी ह्यांचें दर्शन घेतलें सभोवतीं मणिभद्रादिक राक्षस आणि यक्ष, आणि त्यांचें पूजन करून व आणखी कांहीं गंधर्व, किन्नर आदिकरून कुबेरसेवक बसले वेळ तेथेंच विश्रांति घेऊन मग तो कैलास तेव्हां कुबेरानें ह्मटलें कीं, 'अष्टावक्र ऋषे, तुझी पर्वतावर जाण्यास निघाला. कैलास पर्वताच्या इच्छा काय आहे हें कळल्यास अप्सरांचे समुदाय समीप गेल्यावर त्याला प्रथम देवीप्यमान एथें नृत्य करूं लागतील. माझ्या मनांत तुझें कांतीनें तळपत असलेलें असें एक सुवर्णद्वार दिसूं उत्तम आतिथ्य करून सेवा करावयाची लागलें. पुढें त्याला महात्म्या कुबेराचीं मंदाकिनी आहे.' त्या समयीं अष्टावक्र मुनीनें मधुर शब्द व नलिनी नामक सरोवरे लागली. त्या ठिकाणीं उच्चारून 'वरें आहे, आरंभ होऊं या.' असें जे राक्षस त्या सरोवरांचें संरक्षण करीत होते ह्मटलें आणि मग उर्वरा, मिश्रकेशी, रंभा, उर्वशी, ते मणिभद्रास पुढें करून भगवान् अष्टावक्रास अलंबुषा, घृताची, चित्रा, चित्रांगदा, रुचि, सामोरे आले. तेव्हां त्यानें त्या भीमपराक्रमी मनोहरा, सुकशी, सुमुखी, हासिनी, प्रभा, राक्षसांचा मोठा आदरपूर्वक गौरव केला आणि विद्युता, प्रशमी, दांता, विद्योता, रति व इतर त्यास सांगितलें कीं, 'कुबेराला मी आल्याबद्दल दुसऱ्या अनेक सुंदर अप्सरा एकदम नाचूं लवकर जाऊन कळवा.' राजा युधिष्ठिरा, नंतर लागून हावभाव करूं लागल्या. त्या वेळीं त्या राक्षसांनीं अष्टावक्राला ह्मटलें कीं, 'ऋषे, गंधर्वांनीं नानाविध वाद्यें वाजविलीं आणि धनाधिपति कुबेर हा आपण होऊनच तुझ्या- तें जें दिव्य संगीतनृत्य सुरू झालें तें समीप येण्यास निघाला आहे. तुझें इकडे येण्याचें देवांचें एक वर्षभर चालू राहिलें आणि त्यांत कारण काय आहे हें त्यास विदित आहे. तेजांने तो महातपस्वी अष्टावक्र मुनि दंग होऊन गेला. झळाळत असलेल्या त्या महाभाग्यवान् पुरुषवराला तेव्हां वैश्रवण राजानें (कुबेरानें) अष्टावक्र तूलवकरच अवलोकन करशील.' राजा धर्मा, पुढें ऋषीला म्हटलें कीं, 'विप्रा, हें संगीतनृत्य लवकरच त्या श्रेष्ठ अष्टावक्राच्या समीप कुबेर सुरू होऊन आज संपूर्ण वर्ष झालें. ब्रह्मन्, प्राप्त झाला आणि यथाविधि कुशल प्रश्न वगैरे हें गांधर्व नामक संगीतनृत्य अत्यंत मनोहर विचारल्यावर त्यानें त्या ब्रह्मर्षीला ह्मटलें कीं, 'विप्रवर्या, तूं सुखांत आहेसना ? तुला मज- पुढें चालेल किंवा तूं म्हणशील तसें करूं. पासून कांहीं मागून घ्यावयाचें असेल तर तें माग. मुनिवर्या, तूं महापूज्य अतिथि असून हें तुझेंच तूं जें सांगशील तें सर्व मी करीन. द्विजश्रेष्ठ, तूं गृह आहे. आम्ही सर्व प्रकारें तुझ्या स्वा- म्याची घरी चल् आणि आपल्या इच्छेनुसार घीन आहों; ह्यास्तव काय आज्ञा असेल ती

लवकर सांग. ' राजा युधिष्ठिरा, तें भाषण ज्यानें आपला आत्मा पवित्र केला होता अशा श्रवण करून अष्टावकाला मोठा आनंद झाला त्या महर्षींचें मन अत्यंत रमलें. नंतर आणि त्यानें उत्तर दिलें कीं, ' धनेश्वरा, तूं त्यानें त्या आश्रमांतलें सर्व रत्नांनीं ओतप्रोत भर- आपल्याला शोभेल अशाच रीतीनें यथायोग्य लेलें दिव्य सुवर्णगृह पाहिलें, तेव्हां त्याचा तो प्रकारं माझे आतिथ्य केलें आहेस. तुझ्या ह्या अद्भुत घाट अवलोकन करून त्यास तें कुबेरा- आदरसत्कारानें मी संतुष्ट झालों आहें. भगवंता, च्या मंदिरापेक्षांही श्रेष्ठ असें वाटलें. त्याच्या आतां मी तुझ्या कृपेनें व महान्या वदान्य सभोवतीं मोठमोठाले रत्नांचे व सुवर्णाचे शैल ऋषींच्या आज्ञेनें पुढील प्रवास करण्यास जातां. असून सुंदर सुंदर विमानें व नानाविध रत्नें तुला संपत्ति पुष्कळ मिळो व सर्व प्रकारं ह्यांचे दीग होत. त्याप्रमाणेंच सन्निधमागीं तुझें कल्याण होवा. ' राजा युधिष्ठिरा, नंतर तो मंदाकिनी नदी होती व तीमध्ये मंदार पुष्पें इत- अष्टावक्र ऋषि कुंबराचे स्थान सोडून उत्तरास्ततः विखरलेलीं होती. तेथें मोठमोठाल्या दिशेला चालला. पुढें त्याला केलास, मंदार रत्नांचा लखलखाट झाला असून भूमीला अनेक व हेम हे महान पर्वत लागले व ते सर्व ओ प्रकारच्या हिऱ्यांनीं दिव्य शोभा आणिली होती. लाडून तो पुढें तसाच आणखी गेला, तेव्हां त्यास त्या गृहामध्ये अनेक प्रकारचे महाल असून किरातवेषधारी महादेवांचें स्थान प्राप्त झालें. नंतर त्यांच्यावर रत्नांचीं चित्रविचित्र तोरणें लाविलीं त्या स्थळाला त्यानें प्रदक्षिणा केली व भगवंताचें होती. तशाच त्यांत जागजागीं मोत्यांच्या अंतर्गामीं ध्यान करून त्यानें साटांग नमस्कार जाळ्या व रत्नांचे सर लोंबत असून सर्वत्र घातला आणि नंतर तो पवित्र होत्साता पृथ्वीवर उत्कृष्ट व मनोहर शोभा विलसत होती आणि उतरला. मग त्यानें भगवान् शंकराच्या त्या त्याप्रमाणेंच त्या आश्रमांत पुष्कळ ऋषिही निवासस्थानाला पुनः तीन प्रदक्षिणा घातल्या रहात होते. ह्याप्रमाणें अष्टावक्रानें तो आश्रम व तो पुनः उत्तरेस वळून मोठ्या उल्हासानें पाहिल्यानंतर मग त्यास चिंता पडली कीं, आपण सपाट भूप्रदेशावरून पुढें चालू लागला. तेव्हां आतां कोठें राहावें? नंतर तो द्वारापुढें गेला व जातां जातां त्यास एक उत्तम व सुंदर असें वन तेथें उभा राहून झणाला कीं—येथें जे कोणी लागलें. त्यांत सर्व ऋतूंत होणारीं कंदमुळें व राहात असतील त्यांनीं येथें आतिथी प्राप्त झाला फळें असून नानाविध मनोहर पक्षी आहे झणून जाणावें. तेव्हां तें ऋषिभाषण जिकडे तिकडे शब्द करीत होते. त्या श्रवण करून त्या गृहांतून एकदम पुष्कळ मुली वनांत जागोजाग उत्कृष्ट भूमिका सिद्ध असून बाहेर आल्या. त्या एकंदर सात असून त्यांचीं त्यामुळें सुंदर शोभा दिसत होती. त्या वनांत रूपें अनेक प्रकारचीं होती व त्या सर्व अतिशय प्रवेश केल्यावर भगवान् अष्टावक्राला एक दिव्य सुंदर होत्या. तेव्हां अष्टावक्रानें जिला जिला आश्रम आढळला. तेथें त्याला नानाविध आका- पाहिलें तिनें तिनें त्याचें मन हरण केलें. कांहीं रांचे व रत्नादिकांनीं झळाळणारे असे सुवर्णाचे केल्यानें त्याला आपलें मन आवरून धारितां शैल दिसले. त्या स्थळीं रत्नखचित फरसबंदी येईना आणि अखेरिला तो गोंधळून गेला! नंतर असून मध्यतरीं पुष्करिणी केलेल्या होत्या; व कांहीं वेळानें त्या बुद्धिमान् ब्राह्मणाची विचार- त्यांशिवाय तेथें दुसऱ्या अनेक हृदयंगम वस्तु शांति पुनः जागृत झाली तेव्हां त्या प्रमदांनीं अतोनात होत्या. तें सर्व अवलोकन करून, 'विप्रवर्या, आपण ह्या गृहांत प्रवेश करावा.' अशी

त्यास विनंती केली. त्या समयीं अष्टावक्राला स्वभावतःच दिला पडतो. जरी त्यांच्या मनांत त्या युवतीच्या सौंदर्याबद्दल व त्या मंदिराच्या कामवासना नसली तरीही त्या वेळीं उद्भवते व मनोहारिस्वाबद्दल मोठें कौतुक वाटलें व तो मग त्या अनाचारास प्रवृत्त होतात. परंतु माझी त्यांत प्रविष्ट झाला. तेथें त्यानें शुभ्र वस्त्र परिधान तर स्थिति ह्याहून निराळी आहे; कारण मी केलेली एक वृद्ध स्त्री अवलोकन केली. ती कामवासनेच्या अधीन होऊन तुझ्या सेवेस पर्यंकावर अधिष्ठित असून तिच्या देहावर सर्व सादर झालें आहे, ह्यास्तव तूं माझे मनोरथ आभरणें विलसत होती. 'तुझे कल्याण असो' परिपूर्ण कर. विप्रप्रे, तुझे मन प्रसन्न होऊं ह्मणून ब्राह्मणानें तिला ह्मटल्यावर तिनें उठून दे आणि तूं मला रतिसुख दे. ब्राह्मणा, तूं मला व पुढें होऊन 'ह्या आसनावर बसावें,' असें आलिंगन दे आणि मला अत्यंत कामवेदना त्याला उत्तर दिलें. हात आहत त्या तूं शांत कर. हे धर्मात्मन, तूं

अष्टावक्र ह्मणालाः—ह्या सर्व प्रमदांनीं आप- आजपर्यंत जी तपश्चर्या केलीस तिचें हें उत्तम आपल्या मंदिरांत जावें. जी कोणी अत्यंत ज्ञाती फल होय. मी तुला पाहतांक्षणींच मनामध्यें व इंद्रियनिग्रही असेल तिनें मात्र येथें माझ्या हा मोष्ट आणिली आहे. ह्यासाठी ह्या दासीवर समीप असावें; बाकीच्यांनीं इच्छेनुरूप स्वस्थानीं कृपा कर. ब्राह्मणा, माझी ही व दुसरी जी गमन करावें. कांहीं धनदौलत तुला दृग्गोचर होत आहे ती

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर सर्व व त्याप्रमाणेंच माझे हें शरीर हीं सर्व निः- त्या मुलींनीं अष्टावक्राला प्रदक्षिणा घातली संशयपणें तुझी आहेत. तुझे सर्व मनोरथ मी सिद्धी- व त्या सर्व त्या मंदिरांतून चालत्या झाल्या; संनईन; तूं मला रतिसुख दे. विप्रा, हे वन अति- ती वृद्ध स्त्री मात्र तेथें राहिली. मग तो शय रमणीय आहे, येथें तुझ्या सर्व इच्छा ऋषि त्या सुंदर शय्येवर निजला व त्या वृद्ध तृप्त होतात. मी सर्वस्वी तुझ्या इच्छेनुरूप वांगनः स्त्रियेला ह्मणाला कीं, 'हे कल्याणि, तुंही आतां ह्यास्तव कृपा करून तूं मला भोग दे. ब्राह्मणा, निद्रा कर, रात्र फार होत चालली.' नंतर आपण उभयतां येथें सर्व भोग भोग. ह्या ब्राह्मणाचें तें भाषण श्रवण करून त्यांचें बोलणें स्थळीं देवलोकांतली व मनुष्यलोकां- थांबलें व ती दुसऱ्या एका दिव्य व महातेजस्वी तलीं सर्व भोगसाधनें सुलभ आहेत. शय्येवर निजली. राजा, पुढें ती वृद्ध स्त्री थंडीनें स्त्रियांना ह्मटलें ह्मणजे पुरुषसमागमा- कुडकुडत आहे असें दाखवून महर्षि जो हून दुसरे कांहींही अधिक सुखकारक नाही. अष्टावक्र त्याच्या शय्येवर चढली व तें पाहून कामाधीन झालेल्या स्त्रिया विचारभ्रष्ट होत्यात्या भगवान् अष्टावक्रानें बरे आहे असें ह्मणून तिचें स्वेर वर्तन करीत असतात; मग त्यांना कसलीच स्वागत केलें. राजा, त्या समयीं मोठ्या आवडीनें पर्वा नसते. कामांध स्त्रिया तापलेल्या वाळूतून त्या वृद्ध स्त्रीनें त्या ऋषीला आलिंगन दिलें; चालतांना सुद्धां इजा पावत नाहीत!

परंतु त्याचें शरीर काष्ठाप्रमाणें निर्विकार आहे अष्टावक्र ह्मणालाः—हे कल्याणि, परास्त्रि- असें पाहून तिला मोठें दुःख झालें आणि येशीं मी कधीही समागम करणार नाही. पर- मग त्या उभयतांचें संभाषण घडून आलें. त्या स्त्रियेला स्पर्श करणें हेंही धर्मशास्त्रवेद्यांनीं समयीं ती वृद्ध स्त्री ह्मणालीः—ब्राह्मणा, स्त्री-पाप सांगितलें आहे. भद्रे, मी तुला शपथेवर पुरुषांची भेट झाली असतां स्त्रियांचा विचार असें सांगतो, कीं, माझा विचार विवाह करण्याचा

ठरला आहे. मी विषयसुखाविषयी लोलुप राहिन. राजा, नंतर अष्टावक्राला ती जरेने व्याप्त नाही; परंतु धर्मसाधन घडावे ह्याणून संतती-शाली आहे असे पाहून फार वाईट वाटले व च्या इच्छेने मी लग्न करणार आहे. माझी अशी तो अगदी दुःखित झाला ! त्या विप्रर्षिने तिचे खातरी आहे की, मी अशा प्रकारे विवाह करून जे जे गात्र अवलोकन केले तें तें पाहून मग मला प्रजा शाली ह्याणजे तद्वारा मी उत्तम त्याच्या डोळ्यांना तिठकारा उत्पन्न झाला आणि लोकीं जाईन. हे कल्याण, असे वेड्यासारखे करूं त्याने तिच्याविषयी फार खंती घेतली ! त्याच्या नको; धर्माचे तत्त्व ध्यानांत आण आणि हा मनांत आले कीं—अरे, ही तर ह्या मंदिराची भलताच विचार सोडून दे. स्वामिनी; आणि असे असून हिची ही अवस्था !

स्त्री ह्याणाली:—ब्राह्मणा, स्त्रियांना कामदेव तेव्हां ही शापाने वेगरे तर विरूप झाली नाहीना ! हा जितका प्रिय आहे, तितके वायु, अग्नि, असो; हिच्या ह्या दुर्दशेचे कारण अशा ह्या वरुण, किंवा इतर देव प्रिय नाहीत. कारण, घाईने जाणतां येणें कठीण आहे. राजा, अष्टा-स्त्रियांचे शील ह्याणजे विषयसुख भोगावे हेच वक्राच्या मनांत असे पुष्कळ विचार आले असत. खचीत हजार स्त्रियांमध्ये, फार कशाला—आणि तो मोठ्या चिंतित पडला व तशा लक्षामध्ये सुद्धा एकादी स्त्री कदाचित पतिव्रता स्थितीत त्याचे मन अगदी व्याकूल होऊन तो सांपडेल. ब्राह्मणा, स्त्रिया ह्या आई, बाप, कुल, राहिलेला दुसरा दिवस निघून गेला. नंतर ती स्त्री भ्रात, भर्ता, पुत्र, दीर इत्यादि कसलाही विचार अष्टावक्राला ह्याणाली:—भगवन्, सायंकाळच्या करीत नाहीत. एकदा कापवासना बघावली ह्याणजे, अश्रूंनीं लाल झालेलें हे रविमंडळ अवलोकन मोठमोठ्या नद्या जशा आपल्या कुलाचा कर आणि आतां तुझी मी कोणती सेवा करूं (कांठाचा) नाश करितात तथा त्या आपल्या ती सांग. तेव्हां ब्राह्मणाने त्या स्त्रीला हटले कीं, कुलाचा नाश करितात. हे सर्व दोष प्रत्यक्ष आतां येथे स्नानाला उदक आण, ह्याणजे मी ब्रह्मंदाच्याही मनांत तत्काल आल आणि स्नान करून नियतचित्त होत्साता त्यानेही स्त्रियांना उद्देशून असेच हटले आहे. संध्यावंदन करीन.

भीम सांगतात:—युधिष्ठिरा, नंतर अष्टावक्र ऋषीने कांहीं बळ एकाग्र चित्त करून उत्तर दिले कीं—आतां ते आपले भाषण पुर कर व स्वस्थ रहा. वस्तु आवडल्याशिवाय तिच्या-विषयी लालसा उत्पन्न होत नाही. हासाठीं तूं आपला आतां हेका घेऊन वसू नको; दुसरे काय करूं तें सांग. तेव्हां ती स्त्री त्यावर ह्याणाली कीं—भगवन्, कालदेशानुसार पुढें काय होतें तें पाहशील; ह्याकरितां, हे महाभाग, तुझे मनोरथ सिद्धीस जात तोपर्यंत तूं येथेच रहा. युधिष्ठिरा, मग त्या ब्रह्मर्षीने बरे आहे ह्याणून हटले आणि तिला कबूल केले कीं, जेथपर्यंत तुझी इच्छा असेल तेथपर्यंत खचीत मी येथे

हा अध्यायांत युधिष्ठिराने एकंदर तीन प्रश्न केले आहेत व ते प्रश्न प्रकरणाच्या उपसं- हांत प्रदर्शितही केलेले आहेत. त्यांचीं उत्तरे ह्या अष्टावक्राच्या आख्यायिकेंत ध्वनित केलेली आहेत. स्त्रियांना स्वातंत्र्य नसून कुमारावस्थेंत पिता हा त्यांचा संरक्षक असतो असे 'पिता रक्षति कौमारं' ह्या श्लोकांत सांगितले आहे. बाल्यानंतर पति हा स्त्रियांचा संरक्षक असतो. हा पतिपत्नीसंबंध विवाहकालापासून उत्पन्न होतो. अर्थात् विवाह, किंवा कौमाराचा अर्थात् पितृकृत रक्षणकालाच्या मर्यादेचा शेवट हाच सहधर्माचरणाचा आरंभ- काल होय असे ह्या आख्यायिकेंत निर्दिष्ट केलेले आहे. कारण, वृद्धावस्थेंत अर्सेलया उत्तर दिशेने कुमारिकेचें स्वरूप धारण केले व आपण अविवा-

अध्याय विसावा.

—०:—

अष्टावक्र व दिशा ह्यांचा संवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर ती स्त्री त्या अष्टावक्राला ह्मणाली की, 'बरे आह, तसें कर' आणि तिने उत्तम तेल व वेढण्या-

हित असल्याचें निवेदन केलेलें आहे. व कुमारिका असल्याचें समजल्यानंतरच अष्टावक्रास द्वि-व्याशीं विवाह करावा किंवा कसें असा विचार पडूं लागला आहे. ह्यावरून सहधर्माचरणाचा काल कोणता ह्याचें उत्तर निघतें. 'कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः । पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥' २० । २२.

कन्येचा (अविवाहित व विवाहयोग्य स्त्रीचा) पाणिग्रहणपूर्वक स्वीकार करून धर्मप्रवृत्तीसाठीं संतति निर्माण करणें व पुत्रोत्पादनद्वारा स्वर्गप्राप्ति करून घेणें हेंच सहधर्माचरणाचें स्वरूप होय अने 'भद्रे निर्वैष्टु कामं मां विद्धि सत्येन वै शपे । विप्र येष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः । एवं लोकान गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ॥ भद्रे धर्मं विजानीहि ज्ञात्वा चापरमस्वह ॥' ह्या श्लोकावरून सिद्ध होत असून तेंच दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे.

सहधर्माचरणाची प्रवृत्ति कशा प्रकारें झाली अर्थात् कां झाली ह्याचेंही उत्तर उत्तर दिशेच्या वचनांत आहे. कारण तिनें स्त्रियांच्या स्वभावाचें चित्त त्यांत रेखाटलें आहे. नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज । प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीलाहि योषितः । सहस्रे किल नारीणां प्राप्ये तैका कदाचन । तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पति-व्रता । नैता जानन्ति पितरं न कुलं नच मातरं । न भ्रातृन् च भर्तारं नच पुत्रान्नि देवरात् । ललाय-न्यः कुलं प्रन्ति कुलानीव सरिद्वराः । अर्थात् सह-धर्माचरण हा धर्म सांगितला नसता तर कामवा-सनेची मर्यादा न राहिल्यामुळे कुलांचा व त्या योगें देशाचाही उच्छेद झाला असता आणि पातकांचा प्रसार झाला असता. ह्मणूनच सहधर्माचरण अर्थात् विवाहप्रथा प्रचारांत आली आहे.

साठीं वस्त्र हीं त्याजप्रत आणिलीं व त्याची आज्ञा घेऊन तें तेल तिनें त्याच्या सर्व गात्रांत हळूहळू चोळून लाविलें. नंतर मर्दनविधि आटोपल्यावर तो ऋषि स्नानगृहांत गेला आणि तेथें एक चित्रविचित्र नूतन उत्कृष्ट आसन ठेविलें होतें त्यावर बसला. नंतर त्या स्त्रीनें त्याला सावकाश स्नान घातलें व मृदु हस्तांनीं त्याचें अंग चोळल्यामुळें त्यास मोठें सुख वाटलें. ह्या-प्रमाणें ती स्त्री सर्व दिव्य विधि करून अष्टा-वक्राला स्नान घालीत असतां आनंददायक असें उष्णादक आणि तिच्या मृदु हस्तांच्या योगें चालू असलेलें अंगमर्दन ह्मण त्याचें चित्त इतकें गहन गेलें कीं, त्या महातपस्वी ब्राह्मणाला सर्व गात्र स्नान करण्यांत गेली ही गोष्ट मूळींच कळली नाहीं. नंतर तो मुनि गात्र संपली असें पाहून मोठा विस्मित होऊन उठला आणि पूर्वदिशेला पाहतो तो आकाशांत सूर्यादय झालेला त्याच्या दृष्टीस पडला. त्यावेळीं तो फार गोंधळला व ह्मणाला कीं, 'माझी बुद्धि तर चळली नाहींना!' नंतर त्यानें सहस्रकिरणाची पूजा केली व त्या स्त्रीला 'आतां मी काय करूं' असें विचारिलें. इतक्यांत तिनें अमृतासारखें मधुर अन्न ऋषीप्रत आणिलें व त्याचा तो उत्कृष्ट स्वाद पाहून तो तें सेवन करीत असतां त्याची तृप्ति होईना आणि अशा प्रकारें अन्न ग्रहण करितांना त्याचा तो सर्व दिवस निघून गेला आणि पुनः संध्याकाळचा समय प्राप्त झाला ! नंतर त्या स्त्रीनें त्या ब्राह्मणाला ह्मटलें कीं, भग-वन्, आतां तूं निद्रा घे. मग तिनें स्वतांकरितां व त्या ब्राह्मणाकरितां अशा दोन दिव्य शय्या सिद्ध केल्या आणि तीं दोघंजण निरनिराळीं निजलीं; परंतु मध्यरात्री ती स्त्री त्या ब्राह्मणा-च्या शय्येवर गेली. तेव्हां अष्टावक्र ह्मणाला, 'हे कल्याणि, परस्त्रियेविषयीं माझे मन आ-सक्ति करीत नाहीं; ह्यास्तव, भद्रे, तूं येथून उठ

आणि आपण होऊनच हा भलता विचार देहावर माझी पूर्ण सत्ता आहे व शिवाय मीं टाकून दे; तुझें कल्याण असो. ' तुझ्यावर आपलें सर्व चित्त ठेविलें आहे; तरी आतां

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- त्वां माझा स्वीकार करावा हें उचित होय. प्रमाणें त्या विप्रानें त्या स्त्रीला उद्दिष्ट हेतू- अष्टावक्र ह्मणाला:—हे कल्याणि, तुझी तूं पासून निवृत्त केल्यानंतर ती स्त्री त्याला ह्मणाली कोणतीही गोष्ट करण्याला स्वतंत्र आहेस हें कीं, मी परस्त्री नाहीं; मी स्वतंत्रच आहे. तूं कसें, हें मला समजत नाहीं. ह्याबद्दल तुझा मला संभोग दिव्यानें तुझ्याकडून धर्मलोप व्हाव- काय आधार असेल तो मला सांग. स्वातंत्र्याला याचा नाहीं. पात्र अशी स्त्री त्रिभुवनांत सुद्धां नाहीं. स्त्रीच्या

अष्टावक्र ह्मणाला:—स्त्रियांना स्वतंत्रता बालपणांत तिचें पिता रक्षण करितो, तारुण्यांत केव्हांच नसते. स्त्रिया ह्या नेहमींच पराधीन तिचें पति रक्षण करितो व वार्द्धक्यांत तिचें असतात. स्त्रिया स्वातंत्र्याला पात्र नाहींत असें पुत्र रक्षण करितात; ह्यास्तव स्त्रियांना केव्हांही प्रजापतीचेंच मत आहे. स्वतंत्रता नसते हें उघड होय.

स्त्री ह्मणाली:—विप्रा, कामविकार मला स्त्री ह्मणाली:—ब्राह्मणा, मीं बालपणा- अत्यंत पीडीत आहे. ह्यास्तव माझी तुझ्या पासून ब्रह्मचर्य धारण केलें आहे; ह्यासाठीं ठिकाणीं किती भक्ति आहं ह्याचा तूं विचार कर. मी आजपर्यंत कन्याच आहे हें निश्चयानें ब्राह्मणा, जर ह्या समयीं तूं माझा अन्धेर कर- मान. विप्रा, आतां तूं मला पत्नी कर; व्यर्थ शील तर तुला खचीत पाप लागेल ! माझा घात करूं नको !

अष्टावक्र ह्मणाला:—मनुष्य जन्मास येऊन अष्टावक्र ह्मणाला:—हे स्त्रिये, मला माझ्या जर मनसोक्त वर्तन करील तर त्याचीं तीं पातकें स्थितीवरून तुझ्या स्थितीचा विचार होत त्यास दुर्गतीला नेतील. ह्यासाठीं मी नेहमीं आहे व तुला तुझ्या स्थितीवरून माझ्या विवेकानें इंद्रियांचें आकलन करीत असतो. स्थितीचा विचार होत असेलच. हें सर्व ह्मणून, हे कल्याणि, तूं आतां आपल्या शय्ये- खरें; परंतु तो वदान्य ऋषि ही माझी परीक्षाच वर जा. घेत असेल काय? हें खरोखर विघ्न तर नसेलना?

स्त्री ह्मणाली:—विप्रा, मी तुझ्या पायां पडतें, ही फार आश्चर्याची गोष्ट आहे. तथापि ती तूं माझ्यावर इतकी कृपा कर. ही पहा मी माझ्या कल्याणासाठींच घडली असेल काय? तुझ्यापुढें लोटांगण घालीत आहे, तर तूं मला ही स्त्री दिव्य वस्त्रें व आभरणें धारण करून शिडकारूं नको. जर तुला परदारस्पर्शाचें भय कन्येच्या स्वरूपानें मजकडे आलेली आहे. पण वाटत असेल तर मी तुझ्याशीं लग्न करण्यास पूर्वी ही अतिशय वृद्धावस्थेत असतांना आतां सिद्ध आहे. तूं माझें पाणिग्रहण कर व माझे येथें लागलीच अशी कन्या कशी बरें झाली ? मनोथर सिद्धीस ने. द्विजा, असें केल्यानें तुला ह्या प्रश्नाचें उत्तर काय बरें असेल ? कांहींही खचीत पाप लागणार नाहीं हें मी तुला खातरीनें असो, मी कांहीं शक्य तितकें करून इंद्रिय- सांगतें. तुला मी आपलें स्वतांचें दान करण्याला निग्रहापासून अष्ट होणार नाहीं. कारण इंद्रिय- स्वतंत्र (समर्थ) आहे. ह्याउपर जर तुला निग्रहाचा भंग करणें मलापसंत नाहीं; सन्मा- ह्यांत कांहीं अधर्म वाटत असेल तर त्याचें पाप गनिंच मी स्त्री मिळविणार ! तुजकडे नाहीं, तें सर्व मजकडे आहे. माझ्या

अध्याय एकविंशत्.

—:०:—

अष्टावक्र व दिशा यांचा संवाद.

युधिष्ठिरानें विचारिलें:—पितामह, आपण व तिला पुत्र होईल. मीं तुला कामांध होऊन मला हें सांगा कीं, त्या महतेजस्वी ब्राह्म- संभोगदानाविषयीं विचारिलें, पण तूं मला उत्कृष्ट पाण्या शपाची त्या स्त्रियेला भीति कां बरें उत्तर दिलेंस. विप्रा, काम दमन करणें हें दुर्घट वाटली नाहीं ? आणखी मला हेंही सांगा कीं, कृत्य आहे. हें कृत्य करणारे सर्व त्रिभुवनांतही तो ब्राह्मण त्या स्थळाहून निर्विघ्नपणें कसा सांपडणें नेहमींच कठीण. ह्यास्तव तूं फार परत आला ? मोठें पुण्य जोडिलेंस ह्यांत संदेह नाहीं. आतां

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर जा. आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा अष्टावक्रानें त्या स्त्रियेला विचारिलें कीं, तुला आहे बरें ? जर कांहीं इच्छा असेल तर सांग. असा स्वरूपांत बदल कसा करितां येतो ? काय जें सत्य असेल तें मी तुला निवेदन करीन. प्रकार असेल तो खरोखरी सांग. खोटें बोलूं द्विजर्षभा, तुला मीं बोध करावा ह्या हेतूनें नको. तसें करशील तर तुझ्याकडून ब्राह्म- वदान्य ऋषीनें मला प्रसन्न करून घेतलें आणि पाचा अवमान घडेल हें लक्षांत ठेव. त्याला मान देण्याच्या इच्छेनें मीं तुला हें

स्त्री ह्यणाली:—ब्राह्मणश्रेष्ठा, स्वर्गांत किंवा सर्व सांगितलें.

पृथ्वीवर कोठेंही कां होईना, स्त्रीपुरुषांना पर- भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- स्पर्शसमागमाची इच्छा सर्वत्र असतेच. हे सत्य- प्रमाणें त्या उत्तर दिशेचे भाषण श्रवण करून पराक्रमा विप्रा, मीं हें काय बोलत आहे त्याज- तो ब्राह्मण हात जोडून तिच्या पदें उभा कडे नीट अवधान देऊन ऐक. तुझ्या चित्ताचें राहिला आणि नंतर तिची अनुज्ञा घेऊन तो स्थैर्य किती आहे हें पाहण्यासाठीं मीं ही तुझी स्वगृहास आला. घरीं आल्यावर त्यानें विसावा कसोटी केली. हे सत्यविक्रमा निष्पापा, तूं घेतला व मग आपस्वकीयांचें अनुमोदन घेऊन आपल्या सत्त्वापासून यत्किंचित् ढळला नाहींस व इतर ज्या उचित गोष्टी त्या करून तो ह्यामुळें तूं सर्व लोक जिंकिलेस असें मी ह्यणतें. वदान्य ऋषीकडे गेला. तेव्हां वदान्यानें त्याला अष्टावक्रा, मी उत्तर दिशा आहे आणि तूं जें विचारिलें कीं, मीं जें सांगितलें हांतें तें सर्व कांहीं माझ्या ठिकाणी अवलोकिलेंस तें स्त्रियांच्या तूं पाहिलेंसना ? त्या समर्थी अष्टावक्रानें सुप्रसन्न ठायीं वास्तव्य करणारें चापल्य होय. बाबारे, होऊन त्या ब्राह्मणास उत्तर दिलें कीं—ऋषि- स्त्रिया जरी अगदीं वृद्ध झाल्या तरी त्यांना बर्बा, आपल्या आज्ञेनुसार मी प्रथम गंधमादन कामज्वर पीडीत असतो. आज तुझें वर्तन पर्वतावर गेलों आणि मग त्याच्या उत्तर- पाहून तुझ्यावर धाता व त्याप्रमाणेंच दिग्भागीं एक मोठी देवता मीं पाहिली. तिनें इंद्राविक इतर सर्व देवही संतुष्ट झाले माझा मोठा गौरव केला व आपणांविषयीं तिनें आहेत. भगवंता, तूं येथें ज्या हेतूनें आला मला सांगितलें. तिनें मला जो पुष्कळ उपदेश आहेस तो हेतु मला विदित आहे. त्या केला तो सर्व मीं ग्रहण केला व येथें पुनः परत कन्येच्या पित्यानें तुला येथें पादविण्याचें आलें. राजा युधिष्ठिरा, अष्टावक्राचें तें कारण तुला म्यां उपदेश करावा हेंच होतें व भाषण ऐकून त्याला तो वदान्य ऋषि ह्यणाला

कीं—नक्षत्रविधीनें माझ्या कन्येचा तू स्वीकार तुझ्यासारख्या आचारसंपन्न पुरुषाविषयीं ती कर. माझ्या कन्येला तू उत्तम वर आहेस. गोष्ट कशास पाहिजे? श्रद्धा ही नेहमीच पुण्य-

भीष्म सांगतातः—राजा धर्मा, नंतर अष्टा-संग्रह करून देते.
वक्रानें ' बरें आहे ' ह्मणून त्या वदान्याला ह्मटले युधिष्ठिर विचारितोः—यज्ञयागादिक दै-
आणि त्या कन्येचा स्वीकार करून तो महा-विक क्रिया करितांना ज्या ब्राह्मणांची त्यांत
धर्मशील ब्राह्मण अत्यंत संतोष पावला. असो; योजना करावयाची त्या ब्राह्मणांच्या पात्रा-
ह्याप्रमाणें त्या परमसुंदर वदान्यकन्येचा त्या पात्रतेची मनुष्यानें कधीही परीक्षा करूं नये,
अष्टावक्राशीं विवाह झाल्यावर अष्टावक्र हा परंतु श्रद्धादिक कर्मांमध्ये मात्र त्यांची अवश्य
आपल्या आश्रमांत मोठ्या आनंदानें कालक्षेप परीक्षा करावी, असें जें विद्वानांचें सांगणें
करूं लागला व त्याची सर्व चिंता दूर झाली. आहे तें कां बरें ?

अध्याय बाविसावा.

—००—

युधिष्ठिराचे अनेक प्रश्न.

युधिष्ठिर विचारतोः—अहो भरतकुलश्रेष्ठ यजमानांची जी श्रद्धा असते तिच्या बळा-
भीष्मा, दान देण्यास योग्य असे ब्राह्मण कोणते, वरच ते देव यजमानांस कर्मफल देतात. परंतु
ह्याजबद्दल महान् महान् ब्रह्मर्षींचा काय ही गोष्ट श्रद्धादिक पितृक्रियांना लागू नाही.
अभिप्राय आहे बरें ? आश्रमाचीं चिन्हें धारण पितृक्रिया सफल होणें हें केवळ ब्राह्मणांच्या
करणारे ब्रह्मचारी व संन्यासी किंवा कोणतीही अनुग्रहानेंच घडतें. ह्यास्तव ब्राह्मण ब्रह्मवेत्ते
चिन्हें धारण न करणारे इतर ब्राह्मण ह्यांपैकी आहेत किंवा नाहीत व त्यांचें तें ब्रह्मानुष्ठान
कोणाला ते दानाला पात्र असें मानितात ? सतत चाललें आहे किंवा कसें, हें अवश्य

भीष्म सांगतातः—हे महाराजा, आपला पाहिलें पाहिजे, असें पूर्वी महाबुद्धिवान् मार्क-
चरितार्थ चालविण्याकरितां जे पुरुष आपल्या डेयानें सर्व लोकीं सांगितलें आहे.
वृत्तीचें पालन करितात, ते पुरुष दान देण्यास युधिष्ठिर विचारतोः—अपूर्व (परका,)
पात्र होत; मग त्यांनीं आश्रमचिन्हें धारण विद्वान्, संबंधी (जांबई तगैरे आप), तपस्वी
केलेलीं असोत किंवा नसो. ते दोन्ही प्रकारचे किंवा यज्ञयागादिक करणारा हे पांचजण दाना-
पुरुष सत्यात्र समजावे. दिकांस योग्य असें म्हणतात तें कां बरें ?

युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह, एकादा मनुष्य भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्यां-
अपवित्र किंवा अनधिकारी आहे, पण तो पैकीं तीन ह्मणजे अपूर्व, संबंधी व तपस्वी हे
मोठ्या श्रद्धेनें ब्राह्मणाला कांहीं हव्य, कव्य, कुलीन, कर्मठ, वैदिक, दयाळू, विनयशील,
अथवा दान अर्पण करीत आहे, तर त्यांत प्रामाणिक व सत्यवादी असे असल्यास पात्र
कोणता दोष होईल बरें ? होत; आणि राहिलेले दोन विद्वान् व याजक

भीष्म ह्मणतातः—महासमर्था युधिष्ठिरा, हे कुलीन, दयाळू, विनयशील, प्रामाणिक व
श्रद्धेच्या योगानें अत्यंत दुराचारी (दुर्दात) सत्यवादी असल्यास पात्र होत. राजा, ह्या-
मनुष्यही पवित्र होईल ह्यांत संदेह नाही. मग संबंधानें मी आतां पृथ्वी, काश्यप, अग्नि व

मार्कंडेय ह्या चार महतेजस्वी विभूतींचा काय दिकांमध्ये क्षणाची लालसा धरून तें श्राद्धीय अभिप्राय आहे तो तुला सांगतों, ऐक. अन्न सेवितात; त्यांचे फळ त्यांस असें मिळतें

पृथ्वी ह्मणते:—ज्याप्रमाणें मातीचें ढेंकूळ कीं, त्यांचें तें ब्रह्मचर्य फुकट जातें, पण श्राद्ध महासागरांत टाकिलें असतां तात्काळ नाश करणाऱ्याचें श्राद्ध मात्र फुकट जात नाहीं. पावतें, त्याप्रमाणें पातक हें याजून, अध्यापन युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, मोठमोठे व प्रतिग्रह हीं करणाऱ्या ब्राह्मणापुढें तात्काळ ज्ञाते पुरुष सांगतात कीं, धर्माची फले आणि नाश पावतें. तो धर्म प्राप्त करून घेण्याचीं द्वारे पुष्कळ

काश्यप ह्मणतो:—राजा, शीलहीन (अप्रा- असतात, तेव्हां ह्यांतलें मर्म काय आहे तें माणिक व उन्मत्त) ब्राह्मण असेल तर सर्व मला सांगा.

वेद, सहाही अंगें, सांख्यशास्त्र, पुराणें व कुलीन- भीष्म ह्मणाले:—अहिंसा (दुसऱ्यास पीडा पणा हीं त्याच्या उपयोगीं पडत नाहीत. न करणें), सत्य, शांति, दयाळूपणा, इन्द्रिय-

अग्नि ह्मणतो:—जो ब्राह्मण वेदाध्ययनांत दमन व सरळपणा हीं सर्व धर्माचीं निश्चित निमग्न असतो, परंतु स्वतांस पंडित मानितो, लक्षणे आहेत. परंतु ह्या भूतलावर असे लोक आणि स्वतांच्या विद्येनें दुसऱ्यांची कीर्ति नष्ट आहेत कीं, ते धर्माची वाग्वानपणी करीत चाहों- करण्यास झटतो, तो धर्मापासून च्युत होत्साता कडे हिंडत असतात व स्वतः तर त्याप्रमाणें सत्यापासूनही भ्रष्ट होतो आणि परिणामी मुळीच वागत नाहीत; फार काय, ते धर्मा- श्रेष्ठ लोकांस अंतरतो ! विरुद्धही वर्तन करितात असें झटलें तरी

मार्कंडेय ह्मणतो:—सहस्र अश्वमेध व सत्य चालेल. ह्यासाठीं अशा दांभिकांस जो कोणी ह्यांची तुलना केली तर सहस्र अश्वमेध हे सुवर्ण, रत्न, गाय, घोडा इत्यादि देईल तो सत्याच्या अर्धाबरोबर तरी होतील कीं नाहीं खचीत दहा वर्षेपर्यंत नरकांत पडून-मेलेल्या ह्याचा मला वानवाच आहे. गार्हपत्यशीचें मांस खाणारे, ब्राह्मणादिकांना

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, असें स्वभावतः गांजणारे, गांवाच्या सन्निध राहणारे बोलून पृथ्वी, काश्यप, अग्नि व अतिशय दीर्घ- चांभार वगैरे अंत्यज लोक व त्याप्रमाणेंच कालपर्यंत आयुष्य असणारा भृगुकुलोत्पन्न कांहीं हेतु धरून किंवा मूर्खपणानें दुसऱ्याची मार्कंडेय ह्या चार विभूति तात्काळ निघून गेल्या. चाहाडी वगैरे करणारे ह्यांची विष्टा भक्षण

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, ब्रह्मचर्य करितो ! राजा धर्मा, ब्रह्मचारा व संन्यासी हे पाळीत असलेले ब्राह्मण श्राद्धादिकांमध्ये क्षण शिजलेल्या अन्नाचे अधिकारी आहेत; वैश्व- घेऊन तें अन्न भक्षण करितात; तर त्यांच्या देवाच्या समयीं जे लोक ब्रह्मचाऱ्याला किंवा ह्या करण्यामुळें त्यांचे ब्रह्मचर्यव्रताचा नाश संन्याशाला अन्नदान करीत नाहीत ते दु- होतो तसा त्या श्राद्धादिकांचा नाश होऊन गर्तीस जातात.

त्या यजमानाला पातक वगैरे लागतें कीं काय? युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, श्रेष्ठ ब्रह्मचर्य

भीष्म ह्मणाले:—राजेंद्रा धर्मा, ' बारा व श्रेष्ठ धर्माचरण तें कोणतें ? त्याप्रमाणेंच वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य चालीव ' इत्यादि गुरूचा सर्वांत वरिष्ठ असें शौच कशास ह्मणावें, तें उपदेश ग्रहण करून ब्राह्मण तदनुसार ब्रह्मचर्य मला सांगा.

पाळून वेदवेदांगांत प्रवीण होतात, परंतु श्राद्धा- भीष्म ह्मणाले:—बारे वत्सा, मद्य व मांस

ह्यांना स्पर्श न करणे हें श्रेष्ठ ब्रह्मचर्य होय. निश्चयानें आपले हेतु साधण्यास श्रुतात, मनाच्या स्वैरगतीला आळा घालून त्याचें उत्तम इंद्रियांना स्वाधीन ठेवितात, सर्व प्राण्यांच्या आकलन करणे व त्यास विषयादिकांपासून कल्याणार्थ प्रयत्न करितात व सर्वाविषयीं निवृत्त करणे हेंच श्रेष्ठ धर्माचें लक्षण जाणावें. आवड धरितात, त्यांना दान केल्यानें उत्तम युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह, धर्म केव्हां फळ मिळतें. तसेच जे लोभाला वश होत संपादावा, अर्थ केव्हां जोडावा व सुखोपभोग नाहींत, निर्मळ वर्तन ठेवितात, विद्येंत रममाण केव्हां घ्यावा हें मला सांगा. असतात, अंगीं विनय बाळगितात, खरें बोल-

भीष्म ह्मणालेः—प्रातःकालीं (किंवा पूर्व- तात, व स्वकर्मांत तत्पर असतात, त्यांस दान वयांत) अर्थ जोडावा; नंतर धर्म संपादावा; दिल्यानें फार मोठें हित होतें. त्याप्रमाणेंच, आणि नंतर सुखोपभोग घ्यावा. पण कशावरही जो चारी वेद व त्यांचीं अंगें ह्यांचें अध्ययन अति आसक्ति करूं नये. ब्राह्मणांना मान करितो आणि मद्य व मांस ह्यांना न शिवणें, घावा, गुरुजनांविषयीं आदरबुद्धि ठेवावी, सर्व मर्यादा पाळणें, निर्मळ वर्तन ठेवणें, विद्याभ्यास प्राण्यांविषयीं अनुकंपा बाळगावी, गोड भाषण करणें, यज्ञयाग चालविणें व दान करणें ह्या करावें व सौम्य रीतीनें वागावें. राजसभेंत सहा कर्मांना प्रवृत्त होतो, तो विप्रश्रेष्ठ सत्पात्र असत्य बोलणें, राजाविषयीं दुष्टबुद्धि बाळगणें होय असें ऋषि सांगतात. राजा, ह्या गुणांनीं व गुरुजनांविषयीं खांडसाळपणा करणें हीं सर्व युक्त असे जे ब्राह्मण त्यांना दान करणें हें ब्रह्महृत्येप्रमाणें आहेत. कधींही थोर मनुष्यां- अत्यंत श्रेयस्कर जाणावें. गुणांच्या योगानें वर प्रहार करूं नये व गाईला मारूं नये; पात्र असलेल्या ब्राह्मणाला जर दान दिलें तर जो मनुष्य ह्या दान गोष्टी करितो त्यास तें दात्याला हजारपट अधिक पुण्य संपादून भ्रूणहृत्येचें पातक लागतें. गृह्याग्नीचा त्याग देतें. राजा धर्मा, जो श्रेष्ठ ब्राह्मण ज्ञान व केव्हांही करूं नये, वेदांना केव्हांही सोडूं नये वेदविद्या, त्याप्रमाणेंच शील व आचरण ह्यांनीं व ब्राह्मणास केव्हांही गांजूं नये. ह्या तिहीं- मंडित असले तो एकदाही सर्व कुलाला तारील. पासून ब्रह्महृत्येचें पातक पदरीं येतें. ह्यास्तव अशा ब्राह्मणाला गाय, घोडा, विच,

युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह, कशा- अन्न व दुसरे कांहीं पदार्थ वगैरे जें प्रकारचे ब्राह्मण साधू होत, कोणाला दान केलें कांहीं द्यावयाचें असेल तें अवश्य द्यावें. तर त्यापासून श्रेष्ठ फळ मिळतें, अन्नानें संतर्पण अशा रीतीनें दान केल्यानें दात्याला मरणोत्तर करणें तें कोणाला करावें, तें मला सांगा. दुःख भोगावें लागत नाहीं, व त्यास सद्गति

भीष्म ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, जे विप्र प्राप्त होते. राजा, अशा प्रकारचा एकदाही क्रोधास वश होत नाहींत, सदादीत धर्मा- श्रेष्ठ ब्राह्मण सर्व कुलाचा उद्धार करितो; मग चरण करितात, नेहमीं सत्यानें वर्ततात, अशा अनेक विप्रवर्यांना दान दिल्यानें केवढें व नित्य इंद्रियनिग्रह करण्यास तत्पर असतात, पुण्य पदरीं पडेल, हें काय सांगावें! ह्यास्तव ते विप्र खरोखरीच साधू होत; त्यांना दान दान देतांना सत्पात्र ब्राह्मण निवडून मग केले असतां तें अत्यंत श्रेयस्कर जाणावें. त्या- त्यास तें दान द्यावें हें नीट ध्यानांत ठेव. युधि- प्रमाणेंच जे पुरुष अहंकारापासून अलिप्त थिरा, एकादा ब्राह्मण गुणवान् व महत्मान्य असतात, सर्व कांहीं सहन करितात, दृढ आहे असें कानीं पडल्यास त्यास दूर-देशाडूनही

आषाढे व त्याचा आदरसत्कार करून त्याची सर्वतोपरी पूजा करावी आणि त्यास दान वगैरे आदरपूर्वक द्यावे.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

दानप्रकरण.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह, देवतांना व पितरांना उद्देशून जीं कर्मे करावयाचीं, त्यांच्या विहितपणाबद्दल सुरर्षींनीं कोणते नियम सांगितले आहेत ते आपलेपासून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे, तर ती इच्छा पूर्ण करा.

भीष्म म्हणाले:—राजा युधिष्ठिरा, कर्म करणाऱ्या पुरुषांनें प्रथम कायिक, वाचिक व मानसिक शुद्धीच्या स्नानसंध्या व जपजाप्यादि असे मंगलविधि आचरावे आणि मग मोठ्या दक्षतेनें दैविक अथवा पैतृक कर्मास उद्युक्त व्हावे. त्यानें दैविक कर्मे पूर्वाह्नी व पैतृक कर्मे अपराह्नी करावीत; आणि मनुष्यांना दाने वगैरे देणें तीं मोठ्या आदरांनें मध्याह्नी द्यावीं. राजा, ह्या सर्व क्रिया करितांना काला-कडे उत्तम लक्ष पुरविलें पाहिजे; कारण ज्या क्रिया अकालीं होतात त्यांचें फल राक्षस घेतात. त्याप्रमाणेंच दानें देतांना आणखीही काळजी घेतली पाहिजे. देय वस्तु जर कोणी ओलांडिली असेल, चाटली असेल, ती देतांना कलह झाला असेल, किंवा रजस्वलेनें ती पाहिली असेल, तर तो राक्षसांचा भाग समजावा. तसाच जो पदार्थ देण्याच्या संबंधानें मोठा गवगवा करण्यांत आला असेल, ज्याचा अंश शूद्रांनें आधींच सेवन केला असेल अथवा ज्याला कुत्र्यानें चाटलें, हुंगलें किंवा विटाळलें असेल, तोही राक्षसांचाच भाग होय. त्याप्रमाणेंच, ज्या अज्जावि पदार्थांत केश किंवा किडी असतील,

ज्यांत थुंकी वगैरे पडली असेल, ज्याला कुत्र्यानें पाहिलें असेल, ज्यांत अश्रु मिसळले असतील अथवा जो अगदीं तुच्छ हणून फेंकून देण्यास योग्य असा असेल, तो पदार्थही राक्षसांचाच भाग समजावा. तसाच, जो अन्नादिक पदार्थ शूद्रादिक अनधिकारी, शस्त्र धारण करणारा किंवा दुरात्मा ह्यांजकडून सेविला जातो, तोही राक्षसांचाच भाग होय. त्याप्रमाणेंच, दुसऱ्यानें उष्टावलेला आणि देव, अतिथि, पितर व बालकें ह्यांस वगळून अर्पण केलेला पदार्थ दैविक व पैतृक कर्मांत नित्य राक्षसांचाच भाग मानावा. राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांनीं केल्या दैविक किंवा पैतृक कर्मांत मंत्रांचा किंवा क्रियांचा लोप किंवा दांष केल्यास तीं कर्मे राक्षसांकडेच जातात. त्याप्रमाणेंच पात्रांत घृताचा अभिधार केल्याशिवाय वाढलेले अन्न व दुराचारी जनांनीं सेवन केलेंलें अन्न हाही राक्षसांचाच भाग होय. हे भरत-कुलश्रेष्ठा, जे भाग राक्षसांचें असतात ते मीं तुला सांगितले: आतां दानादिकांला योग्य अथवा अयोग्य असं कोणतें ब्राह्मण समजावें तें मी तुला सांगतो.

ब्राह्मणांचें परीक्षण.

राजा, पंचमहापातकांनीं पतित होणांसांत जतिब्राह्म झालेले जितके ब्राह्मण तितके सर्व आणि त्याप्रमाणेंच मूर्ख व उन्मत्त असे ब्राह्मण ह्यांना दैविक व पैतृक कर्मांत पाचारण करूं नये. तसेंच, ज्यांना श्वेतकुष्ठ व मंडलकुष्ठ आहे, जे महारोगानें ग्रस्त झाले आहेत, ज्यांना फेपरें वगैरे येतें व जे अंध आहेत, त्यांनाही देवपितृ-कर्मांत आमंत्रण देऊं नये. त्याप्रमाणेंच, जे रोगाची चिकित्सा करितात, देवपूजा करून आपला चरितार्थ चालवितात, नियमधर्माविषयीं उगीच ढोंग माजवितात व सोम (दूध वगैरे) रस विकतात, त्यांनाही दैविक व पैतृक कर्मांत

दानादिक देऊं नये. तसेच जे गाण्याचा, नाच-
ण्याचा, वाजविण्याचा, खेळण्याचा, गोष्टी वगैरे
सांगण्याचा, शिपाईगिरीचा व कुस्ती करण्याचा
धंदा करितात तेही देवपितृकार्यांना अनधिकारी
समजावे. त्याप्रमाणेच जे शूद्रांचे यज्ञयाग
करितात, शूद्रांना वेदविद्या शिकवितात, व
शूद्रांचे दास्य स्वीकारितात, त्यांनाही देवपितृ-
कार्यात क्षण देऊं नये. जो वेतन घेऊन दुस-
ऱ्याला वेदविद्या शिकवितो, किंवा जो वेतन
घेऊन अध्यापकाचे काम करणाऱ्या ब्राह्मणा-
पार्शीं वेदविद्या शिकवतो, त्यांना दैविक व
पैतृक कार्यात क्षण घेण्याची पात्रता नाही;
कारण ते दांधेही वदविक्रयकर्ते होत. त्याप्रमाणे-
च, ज्याला श्राद्धादिकांत प्रथम दान दिलें
व ज्याने शूद्र स्त्रीशीं लग्न लाविलें, असा ब्राह्मण
सर्व विद्यांत प्रवीण असला तरी त्यास देवपितृ-
कार्यात आमंत्रण देऊं नये. तसेच जे ब्राह्मण
श्रौतस्मार्त कर्म करीत नाहीत, जे मृतांचा
अंत्यविधि चालवितात, जे चोरी करितात व जे
महापातकं करून भ्रष्ट झालेले असतात, त्यांस
देवपितृकर्मात पाचारण करूं नये. त्याप्रमाणेच
ज्या ब्राह्मणांच्या पूर्वपीठिकांची ह्मणजे वाड-
वडिलांची माहिती नाही, ज्यांचे आचरण अतिशय
निंद्य आहे आणि जे पुत्रिकेच पुत्र होत तेही
देवपितृकार्यात पाचारूं नयेत. तसेच जे कर्ज
काढितात, जे वाढीदिढी व व्याजबट्टा करितात,
आणि प्राणशांची खरेदीविक्री करून चरितार्थ
चालवितात, तेही देवपितृकार्यांना निषिद्धच
समजावे. आणि तसेच जे स्त्रियांचे अधीन अस-
तात व जे वेश्यांचे पतित्व स्वीकारतात, आणि

जे संध्या वगैरे करीत नाहीत, अशा ब्राह्मणांनाही
देवपितृकर्मात बोलावूं नये.

युधिष्ठिरा, आतां दैविक व पैतृक कार्यांत
कशा प्रकारचा ब्राह्मण पाचारिला असतां दान
देणाऱ्याचें व घेणाऱ्याचें कल्याण होतें तें मी
तुला सांगतों, ऐक. कधीं कधीं निषिद्ध पुरुषांच्या
ठिकाणीं जे कांहीं दोष असतात ते दुसऱ्या
कांहीं गुणांच्या योगें दूर होतात व त्यामुळे
त्यांना पात्रता येते. जे ब्राह्मण वैदिक कर्मे
उत्तम प्रकारें करितात व धर्म पाळून पुण्य
जोडितात, तसेच जे गायत्रीमंत्राचें मर्म जाणतात
आणि ब्राह्मणांना उचित अशा क्रियांचें अनुष्ठान
करितात, ते ब्राह्मण कृषिकर्म करीत असले तरी
त्यांस देवपितृकार्यात आमंत्रण द्यावें. सत्कुलांत
जन्मलेला ब्राह्मण संग्रामांत क्षात्रधर्म पाळीत
असला तरी तो देवपितृकार्यात आमंत्रण करण्यास
योग्य आहे; परंतु तो जर वणिग्मृत्ति चालवील
तर त्याला मात्र पाचारणें उचित नाही. त्याप्रमा-
णेंच, जो ब्राह्मण अग्निहोत्र पाळितो, जो गांवांत
राहतो, जो चोरी करीत नाही, जो अतिथीचा
आदरसत्कार कसा करावा हें जाणून तदनुरूप
वर्ततो, त्यासही दैविक व पैतृक कर्मात अवश्य
क्षण द्यावा. तसाच जो ब्राह्मण त्रिकाल सावित्री-
मंत्राचा जप करितो, भिक्षेवर चरितार्थ चालवितो
आणि नित्यनैमित्तिक कर्मे उत्तम प्रकारें
सिद्धीस नेतो, त्यासही देवपितृकार्यात अगत्यानें
बोलवावें. त्याप्रमाणेंच जो ब्राह्मण सकाळीं धन
मिळवितो व त्या धनाचा संध्याकाळीं सत्कृत्यांत
व्यय करितो, तसाच जो सकाळीं दरिद्री
असला तर संध्याकाळीं श्रीमान् होतो व पुनः
त्या धनाचा सव्यय करून सकाळाला तो फिरून
दरिद्रीच राहतो, व त्याप्रमाणेंच जो हिंसा
करीत नाही, असा ब्राह्मण विद्वान् किंवा मोठा
दाता वगैरे नसला तरी तो देवपितृकार्याला उचित
मानावा. त्याप्रमाणेंच, जो ब्राह्मण दोषां माजवीत

१ ज्यांच्या आईचें कन्यादान करिते समर्थ तिच्या
पित्यानें जामातापार्शीं असा करार केलेला असतो कीं,
दिला जो पुत्र होईल तो मी घेईन. अशा प्रकारें, हा
पुत्रिकापुत्र पित्याच्या गोत्रापासून भ्रष्ट होऊन माते-
च्या गोत्रावर वाढतो, झणून निद्ग होय.

नाहीं व भलतेसलते कुतर्क काढीत नाहीं, कर्म करावीं तें सांगतों, ऐक. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि जो सदगृही भिक्षा मागून चरितार्थ चाल- व वैश्य ह्या तिन्ही वर्णांना जातकर्मादिक सर्व वितो, तो आमंत्रणास योग्य समजावा. तसाच विधि अवश्य असून ते समंत्र केले पाहिजेत. जो ब्राह्मण व्रतवैकल्ये करीत नाहीं, छटपणा ब्राह्मणाची मेखला मुंज नामक गवताची असावी, व चोरी वगैरे करितो, प्राण्यांचा क्रयविक्रय क्षत्रियाची मेखला धनुष्याच्या दोरीची असावी चालवितो व वाणीपणा करितो, तो जर यज्ञांत व वैश्याची मेखला बाल्वजी नामक गवताची शेवटीं सोम प्याला असेल तर तो देवपितृकार्याला असावी असा हा धर्म आहे. युधिष्ठिरा, आतां क्षण देण्यास पात्र समजावा; आणि त्याप्रमा- मी तुला दाता व प्रतिग्रहीता ह्यांचे धर्म व अधर्म णेंच, जो पूर्वी भयंकर कर्म करून मिळविलेलें सांगतों ते ऐक. ब्राह्मणानें असत्य भाषण धन नंतर देवतांचें पूजन करण्याकडे व अतिथि- केल्यास तो अधर्म हातो व त्यास पातक अशी सत्काराकडे खर्चितो, तोही देवपितृकार्यांत संज्ञा मिळते; क्षत्रियानें असत्य भाषण केल्यास क्षण देण्यास उचित होय. वेदविद्येचा विक्रय त्यास ब्राह्मणाच्या चौपट व वैश्यानें असत्य करून आलेलें, स्त्रीनें मिळविलेलें आणि खोटी भाषण केल्यास त्यास ब्राह्मणाच्या आठपट शपथ घेऊन किंवा दीनपणा दाखवून संपादि- पातक लागतें. प्रथम ज्यानें क्षण दिला त्याच्या- लेलें धन पितृकार्यांत ब्राह्मणांस देणे अनुचित कडे भोजन करणें हा धर्म श्रेष्ठ होय; प्रथम होय. राजा युधिष्ठिरा, श्राद्धादिक चालू असतां निमंत्रण घेतलेले ठाकून दुसऱ्याकडे भोजन किंवा समाप्त झाल्यावर जो ब्राह्मण स्वधा किंवा करणें हा धर्म कनिष्ठ होय; आणि त्यांत युक्त (ठीक झालें) असें ह्मणत नाहीं, त्यास ब्राह्मणानें ब्राह्मणाचें पहिलें आमंत्रण सोडून गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें पातक लागतें. दुसऱ्याकडे भोजन करणें हें तर द्वार पातक श्राद्धाला उत्तम काळ झटला ह्मणजे जेव्हां समजावें. अशा प्रकारें जो ब्राह्मण करितो ब्राह्मण, दधि, घृत, दूध व वन्य पशूंचें मांस त्यास पशुहिंसेचें पाप लागतें. त्याचप्रमाणें, हीं प्राप्त होतील तो समजावा. ब्राह्मणानें केलेल्या क्षत्रिय अथवा वैश्य ह्यांजकडील प्रथम आमंत्रण श्राद्धाच्या अखेरीस ' स्वधा ' असें ह्मणावें, घेऊन जो ब्राह्मण दुसऱ्याकडे भोजन करितो, क्षत्रियानें केलेल्या श्राद्धाच्या अखेरीस ' पितर त्यालाही पशुहिंसेचें अर्थ पातक लागतें. आणि तूम होवोत ' असा उच्चार करावा, वैश्याचें त्याप्रमाणेंच जो ब्राह्मण दैविक अथवा पितृक श्राद्ध समाप्त झाल्यावर ' सर्व कांहीं अक्षय्य कार्यांत ब्राह्मणादिक त्रिवर्णांकडे स्नान वगैरे न राहो ' असा आशीर्वाद द्यावा आणि श्राद्धाकडील करितां भोजनास जातो, त्यालाही गाईची खोटी श्राद्धाच्या अंती ' कल्याण होवो ' ह्मणून शपथ घेतल्याचें पाप लागतें. राजा युधिष्ठिरा, बोलावें. यजमान ब्राह्मण असल्यास तो ' पुण्याहं जो ब्राह्मण सुतक किंवा सोहेर आलेला आहे भवतो भुवन्तु ' अशी प्रार्थना करील तेव्हां हें माहीत असूनही ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य ' ओंपुण्याहमस्तु ' असें ब्राह्मणांनीं बोलावें; यज- ह्यांजकडे लोभानें क्षणास बसतो, त्यालाही मान क्षत्रिय असल्यास त्यास ब्राह्मणांनीं गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें पातक लागतें. ' पुण्याहमस्तु इतकेंच बोलावें व यजमान वैश्य त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य तीर्थयात्रादिकांकरितां असल्यास त्यास ' प्रीयंतां देवताः ' इतकेंच ह्मणावें. किंवा दुसऱ्या कांहीं कामाकरितां म्हणून दात्यां- आतां, कोणत्या क्रमानें शास्त्राला अनुसरून कडे याचना केली व तसें करण्यांत त्याचा

हेतु दुसराच असतो, त्याला असत्य भाषणाचें पाप लागतें; आणि त्याप्रमाणेंच ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे वेदांत सांगितलेले नियमधर्म व आचरण ह्यांच्या विरुद्ध वर्तन करणाऱ्या ब्राह्मणांना दैविक किंवा पैतृक कर्मांत क्षण देऊन त्यांस समंत्रक अन्नदान वगैरे करितील तो, त्याला दान देणें हें अतिशय पुण्यतर त्यांसही गाईची खोटी शपथ घेतल्याचें पाप लागतें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, शेतकरी लोक ज्याप्रमाणें उत्तम पावसाची वाट पहात असतात, त्याप्रमाणें ज्यांच्या स्त्रिया भर्त्यांच्या उच्छिष्टाची व घरांतील उर्वरित अन्नाची वाट पहात असतात अशा ब्राह्मणांना तूं भोजनास घाल. राजा, जे ब्राह्मण नेहमीं सदाचरण करण्यांत निमग्न असतात आणि कुशवृत्तीनें ह्मणजे ऐषआराम व ख्यालीखुशाली ह्यांजकडे चित्त न देतां सद्वर्तन राखून पोट-अर्धपोट जें कांहीं अन्न मिळेल त्यावर आपला चरितार्थ चालवून क्षीण होतात आणि तशांतही याचकांचे मनोरथ पूर्ण करण्याविषयीं प्रयत्न करितात, त्यांना दिलेले अन्न अत्यंत श्रेयस्कर होतें. धर्मा, सदाचरण हेंच ज्यांचें अन्न, सदाचरण हेंच ज्यांचें गृह-कलत्र, सदाचरण हेंच ज्यांचें बल, सद्वर्तन हाच ज्यांचा परलोक मिळविण्यासाठीं मुख्य आधार आणि जरूर असली तर मात्र जे द्रव्यार्जन करितात, त्यांना अन्न अर्पण करणें हें अतिशय पुण्यदायक आहे. राजा युधिष्ठिरा, चोरांपासून किंवा शत्रूंपासून भयभीत झालेले लोक स्वसंरक्षणार्थ आले असतां त्यांस अन्न वगैरे दिल्यानें महापुण्य लागतें. जो ब्राह्मण मनापासून धर्माचरण करितो, ढोंग वगैरे अगदीं माजवीत नाही; परंतु दारिद्र्यामुळे—त्याजवळ जें कांहीं अन्न असेल तें त्याच्या हातांत असतां त्याचीं मुलें त्याच्या-पारीं 'मला दे, मला दे' ह्मणून कलकलाट कांहीं प्रसंग नसतां जे पुरुष असत्य भाषण

करीत असतात, अशा अति दरिद्री ब्राह्मणाला अन्नानें संतर्पणें हें अत्यन्त श्रेयस्कर समजावें. देशावर महान् आपत्ति आली असतां तीमध्ये ज्या ब्राह्मणाचें सर्व धन व बायको हीं नष्ट होऊन जो दीन होत्सतात परित्राणार्थ प्राप्त होतो, त्याला दान देणें हें अतिशय पुण्यकारक आहे. जे ब्राह्मण व्रतवैकल्यें करितात, जे इंद्रियांना आकळतात व वैदिक कर्मे यथाविधि सिद्धीस नेतात, ते जर आपआपल्या व्रतवैकल्यांकरितां किंवा वैदिक कर्मांकरितां धनादिकांची इच्छा करितील, तर त्यांस धनादिक देणें हें अतिशय श्रेयस्कर आहे. जे ब्राह्मण पाखण्डापासून अति दूर राहतात, ज्यांचे वेह निर्वाहाचें साधन नसल्यामुळे जर्जर झालेले असतात, आणि ज्यांच्याजवळ धनादिक बहुधा नसतेंच, अशा दरिद्रांना दान देणें महाफलदायक आहे. ज्या ब्राह्मणांचें सर्वस्व सत्ताधीशांनीं हरण केलेलें असतें, परंतु ज्यांकडे दोषाचा लेशही नसतो; आणि जे जाड्याभरड्या व पोटापुरत्या अन्नाची मात्र इच्छा धरितात, त्यांना दान दिल्यानें तें अतिशय पुण्यकारक होय; आणि ज्यांचें सर्व लक्ष तपोनुष्ठान करण्यांत निमग्न असतें व जे नित्य तपश्चर्या करीत असतात, अशा ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालावा ह्मणून जे त्यांजकरितां अल्पस्वल्प दान दिल्यानें अत्यन्त सुकृत पदरीं पडतें.

हे भरतकुलश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, कशा प्रकारच्या दानानें महापुण्य लागतें तें तुला सांगितलें. आतां कशा प्रकारच्या वर्तनानें नरक मिळतो व कशा प्रकारच्या वर्तनानें स्वर्ग हस्तगत होतो तें तुला सांगतों, ऐक. युधिष्ठिरा, गुरूचा अर्थ संभाळण्याकरितां किंवा प्राणसंकट प्राप्त झालें असतां असत्य भाषण करणें हें क्षम्य होईल; परंतु तसा पुरुष असत्य भाषण

करितात, ते नरकांत पडतात. दुसऱ्याची स्त्री हरण करणारे, दुसऱ्याच्या स्त्रीवर बलात्कार करणारे, व दुसऱ्याची स्त्री उपटून आणण्यास मंदत करणारे हे सर्व नरकाचे अधिकारी होत. जे दुसऱ्यांचे सर्वस्व हरण करितात, दुसऱ्यांच्या सर्वस्वाचा नाश करितात व दुसऱ्यांचे दोष बाहेर काढितात, ते नरकांत पडतात. जे पुरुष पाणपोया, सभागृहे, पूल, रस्ते, घरे वेदांचा विक्रय करितात, वेदांना नावे ठेवितात वगैरे मोडून टाकतात, तेही नरकास जातात. जे पुरुष अनाथ, तरुण, बाल, वृद्ध व भीततात. जे चारही वर्णाश्रमधर्मापासून दूर अस- अशा दीन स्त्रियेला ठकवितात ते नरकांत पड- तात, वेदादिकांना मुळीच जुमानीत नाहीत व तात. जे पुरुष वृत्तिच्छेद व गृहच्छेद करितात, भलतेच धंदे करून चरितार्थ चालवितात, ते स्त्रीपुरुषांमध्ये फूट पाडून वैर माजवितात, नरकास जातात. जे केशांची विक्री करितात, मित्रांमध्ये कलह लावितात, आणि दुसऱ्याच्या जे विपारी द्रव्यांचीं दुकाने घालितात, व जे दूध आशेचा तंतु छाटून टाकतात, ते नरकास विकितात, ते नरकांत पडतात. ब्राह्मण, गाई व जातात. जे पुरुष राजाकडे जाऊन चहाडी कन्या ह्यांच्या कार्यात जे विघ्ने आणितात ते करितात, श्रेष्ठ जनांचा अपमान करितात, स्व- नरकास जातात. जे शस्त्रांची विक्री करि- कर्मानुरूप वर्तन न करितां भलत्याच वृत्तीने तात आणि जे धनुष्ये, बाण वगैरे शस्त्रे घड- चरितार्थ चालवितात आणि मित्रांनीं उपकार वितात, ते नरकाचे अधिकारी होतात. मार्गांत केले असता त्यांपाशीं कृतघ्नपणा करितात, ते दगड किंवा कांट पसरून अथवा खंदे पाडून खचीत नरकांत पडतात. जे पुरुष वैदिक धर्मावर जे मार्ग बंद पाडितात, ते नरकांत पडतात. श्रद्धा ठेवीत नाहीत, थोर लोकांची निंदा करि- जे उपाध्यायांचा, सेवकांचा किंवा हित- तात, केलेले करार मोडतात व सन्मार्ग सोडून चिंतक अनुयायांचा विनाकारण त्याग अमार्ग धरितात, ते नरकास जातात. जे भल- करितात, ते नरकास जातात. पशूवर ताच व्यवहार करितात, अचाट व्याज घेतात व अति भार लाडून किंवा त्यांना बडवून मनस्वी नफा आकारितात, ते खचीत नरकांत त्यांच्या शक्तीचा जे नाश करितात, जे पशूंना स्थान मिळवितात. जे पुरुष जुगार खेळण्यांत वेसणा घालितात व जे नेहमी त्यांस कामांत गुर्क असतात, ज्यांस बरे व वाईट यांची जखडून टाकतात, ते नरकास जातात. जे मुळीच परीक्षा नसते आणि जे प्रजांचे रक्षण न करितां त्यांपासून षड्भाग प्राण्यांची हिंसा करण्यास प्रवृत्त असतात, ते (कर) बळजबरीने काढितात व ज्यांस सामर्थ्य असूनही देण्याची वासना होत नाही ते नर- कांत पडतात. क्षमाशील, मनोनिग्रही, शाहाणे व बहुत काळपर्यंत बरोबर राहिलेले अशा जनां- पासून आपला कार्यभाग सिद्धीस गेल्यावर जे करण्यास जे पडे सरसावतात आणि जे दुसऱ्यां- पुरुष त्यांचा त्याग करितात, ते नरकास जातात;

आणि जे मुलें, म्हातारीं माणसें व चाकर-बलवान् व जवान असतांही इंद्रियांना अगदीं नोकर ह्यांस कांहीएक न देतां आपणच आधीं स्वैर चालूं देत नाहीत व विवेकानें वागतात, ते हात मारून घेतात, ते नरकांत पडतात. स्वर्गाला जातात. जे पुरुष अपराध्यांवर दया

राजा युधिष्ठिरा, हे जे हा वेळपर्यंत सांगितले ते सर्व नरकाचे अधिकारी होत. आतां स्वर्गाला जातात. जे पुरुष अपराध्यांवर दया करितात, ज्यांचें हृदय अत्यंत कोमळ व दीन-तले ते सर्व नरकाचे अधिकारी होत. आतां वत्सल असतें आणि जे दुसऱ्यांच्या उपयोगीं स्वर्गाचे अधिकारी कोण, तें तुला सांगतों. देव-पडून त्यांस सुख देतात, ते स्वर्गाला जातात. तांना उद्देशून कोणतेंही कृत्य करणें झाल्यास जे पुरुष हजारों लोकांना आश्रय देतात, जे पुरुष त्यांत ब्राह्मणांचा अनादर करीत हजारों लोकांना सुखसाधनें अर्पितात व ह-नाहींत त्यांस पशु, पुत्र व इतर सर्व गोष्टी जारों लोकांना जगवितात, ते स्वर्गाला जातात. अनुकूल होऊन अंतीं स्वर्ग मिळतो. जे लोक जे पुरुष सुवर्ण, गरद, यानें व वाहनें दुस-दान, तपश्चर्या व सत्य ह्यांच्या योगें धर्माचरण-याला अर्पण करितात, ते स्वर्गास जातात. जे करितात, ते स्वर्गास जातात. जे पुरुष गुरु-पुरुष कन्या, वैवाहिक अलंकार, दास, दासी व शुश्रूषा व तपश्चर्या ह्यांच्या योगें दिव्य ज्ञान वस्त्रें वगैरे देतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष संपादितात व प्रतिग्रह घेण्याची लालसा अजी-विहारस्थानें, बागा, कूप, आरामस्थले, सभा-बात सोडून देतात ते स्वर्गास जातात. जे-गृहे, पाणपोया व धान्य पिकविण्याचीं क्षेत्रें पुरुष दुसऱ्यांचें भय, पाप, संकट, दारिद्र्य, तयार करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे दुखणेंबाहणें वगैरे नाहीसें करितात, ते पुरुष पुरुष घरे, शेते व गांवें हीं कोणीं मागि-स्वर्गाचे अधिकारी होतात. जे पुरुष क्षमा-तलीं असतां तीं त्यास देतात ते स्वर्गाला-शील असतात, सदसद्विवेक धरितात, धर्मकृत्यें जातात. जे पुरुष रस, बीज व धान्य हीं स्वतः करण्यास उद्युक्त असतात व मंगलकारक उत्पन्न करून दुसऱ्याला अर्पण करितात ते असें वर्तन ठेवितात ते स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष कोणत्याही स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष कोणत्याही पुरुष दारू व मांस ह्यांपासून अलिप्त असतात, उच्च-नीच कुलांत जन्म प्राप्त झाला असला परस्त्रियेच्या वाटेस जात नाहीत आणि मादक तरी आनंदानें संसार करून बहुत पुत्रांनीं युक्त पदार्थांपासून निवृत्त असतात, ते स्वर्गास होत्साते दीर्घकाळ जगतात आणि कधीही न जातात. जे पुरुष कुलांचें, आश्रमांचें, देशांचें रागावतां दयाळूपणाचें वर्तन ठेवितात ते स्वर्गा-व नगरांचें पालन करितात, ते स्वर्गाचे अधिकारी स जातात. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें पूर्वीच्या होतात. जे पुरुष वस्त्रें व अलंकार आणि खाद्य ऋषींनीं दैविक व पैतृक कर्माविषयीं परलोक-व पेय वस्तु अर्पण करितात व दुसऱ्यांचीं लभें सिद्धीकरितां जे कांहीं नियम घालून दिले करून देतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष आहेत ते व शिवाय दानधर्म करण्यासंबंधीही हे कोणाचा कोणत्याही प्रकारचा घातपात करीत नियम मीं तुला सांगितले आहेत, ते ध्यानांत धर. नाहीत, जे सर्व कांहीं सहन करितात व जे

अध्याय चोविसावा.

-:०:-

ब्रह्महत्यादोषविवरण.

युधिष्ठिर ह्मणाला:-अहो भीष्मा, कोणत्याही

प्रकारची हिंसा न करितां ब्रह्महत्येचें पातक मनुष्य अंधळ्या, पांगळ्या किंवा वेड्या मनु-
लागते ह्मणून ह्मणतात, तें कसें, हें मला यथा-प्याचें सर्वस्व हरण करितो त्याला ब्रह्महत्येचें
योग्य प्रकारें विशद करून सांगा. पाप लागतें; आणि जो मनुष्य आश्रम, वन,

भीष्म ह्मणाले:—राजेन्द्रा युधिष्ठिरा, मीं गांव व शहर ह्यांना मूर्खपणानें आग लावतो
पूर्वी व्यासांची प्रार्थना करून त्यांना हाच प्रश्न त्यालाही ब्रह्महत्येचें पातक लागतें.

विचारिला असतां त्यांनीं मला जें सांगितलें तेंच
मी आतां तुला सांगतो; तर तूं एकाग्र चित्तानें
श्रवण कर. राजा, मीं तेव्हां व्यासांना ह्मटलें

कीं, 'मुने, आपण वसिष्ठापासून चौथे आहां.
प्रत्यक्ष हिंसा केली नसतांनाही ब्रह्महत्येचें
पातक घडतें ह्मणून ह्मणतात तें कसें घडतें, ह्याचें
तत्त्व मला सांगा.' धर्मा, ह्याप्रमाणें मीं विचारिलें
असतां, धर्मांमध्ये अत्यंत निपुण असलेल्या
त्या पराशरपुत्र व्यासांनीं संशयरहित असे जे
श्रेष्ठ नियम मला निवेदन केले, ते असे:—जो

मनुष्य आपण होऊन गरीब ब्राह्मणाला भिक्षे-
करितां आपल्या घरीं बोलावून आणि तो आणि
मागून त्याला 'नाहीं' ह्मणून ह्मणतो, त्याला
ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. जो दुष्ट मनुष्य ह्या
लोकांत विरक्तवृत्तीनें वागणाऱ्या वेदवेदांगपारंग
अशा ब्राह्मणाच्या वृत्तीचा छेद करितो, त्याला
ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. राजा, तान्हेलेल्या
गाई पाणी पीत असतां त्यांना जो विघ्न करितो
त्याला ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. जो मनुष्य
ऋषींनीं प्रवृत्त केलेल्या वेदमंत्रांना किंवा मुनीं-
नीं उत्तम प्रकारें करून रचिलेल्या शा-
स्त्रांना—त्यांतील अर्थ समजून न घेतां
विनाकारण नांवें ठेवितो, त्यास ब्रह्महत्येचें
पातक लागलें. जो मनुष्य आपल्या सुंदर व
इतर गुणांनीं मांडित अशा कन्येला अनुरूप
वर पाहून त्यास ती देत नाही, त्यास ब्रह्म-
हत्येचें पातक लागतें. जो मूर्ख मनुष्य नेहमीं
दुष्कर्माले रममाण असतो आणि निष्कारण मध्यें
ब्राह्मणांना मर्मभेदक शब्दांनीं दोखून दुःख
वेतो, त्याला ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. जो

अध्याय पंचविंशति.

—१०:—

तीर्थमाहात्म्यवर्णन.

युधिष्ठिरानें विचारलें:—महाप्राज्ञ भीष्मा,
तीर्थांचें दर्शन घेणें, तेथें स्नान करणें, व त्यांचें
माहात्म्य ऐकणें हें फार श्रेयस्कर आहे; ह्यासाठीं
तें सर्व सविस्तर ऐकावें अशी मला इच्छा झाली
आहे. तेव्हां पृथ्वीवर जीं पुण्यतीर्थां असतील
त्यांचें वर्णन मला सांगा. प्रभो, मी अगदीं एकाग्र
चित्तानें ऐकतो.

भीष्म सांगतात:—हे महाद्युतिमंता, अंगि-
रसानें मला जी तीर्थांची माहिती सांगितली ती
तूं आतां श्रवण कर. वाळा, तुझें कल्याण असो.
हें तीर्थवर्णन ऐकल्यानें तुला उत्तम पुण्य लागल.
राजा धर्मा, गौतम मुनि हा कडकडीत तपश्चर्या
करणारा होता. तो पूर्वी एके प्रसंगी, विचारशाली
महामुनि अंगिरस हा तपोवनांत तपश्चर्या
करीत होता तिकडे गेला आणि त्याला ह्मणाला,
'भगवंता अंगिरसा, तीर्थयात्रेपासून पुण्यसंग्रह
होतो ह्मणून जें ह्मणतात, त्याबद्दल मला मोठी
शंका आहे. ह्यासाठीं, हे महामुने, माझ्या शकेचें
निवारण करून तत्संबंधानें मला सविस्तर कथन
कर. त्याप्रमाणेंच, हे महाप्राज्ञा, ह्या भूतलावर
जीं तीर्थां आहेत त्यांत स्नान केल्यानें मरणोत्तर
काय फल मिळतें तेंही मला सांग.'

अंगिरस मुनि ह्मणाला:—गौतमा, ज्यांच्या-
ला उपासना करितां, त्यांच्या-
ला उपासना करितां, त्यांच्या-
ला उपासना करितां, त्यांच्या-

पातक धुतलें जाऊन मुनींप्रमाणें त्यास सद्गति प्राप्त होईल. गौतमा, काश्मीर प्रांत व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश ह्यांतून ज्या नद्या महानद जो सिंधु त्याला जाऊन मिळतात, त्या नद्यांचें स्नान केल्यानें मनुष्याचें शील शुद्ध होईल व तो मरणोत्तर स्वर्गास जाईल. जो मनुष्य पुष्कर, प्रभास, नैमिष, सागर, देविका, इंद्रमार्ग व स्वर्णबिंदु ह्यांत स्नान करील, तो स्वर्गास जाईल आणि तेथें विमानांत आरूढ झाल्यावर त्याच्या सेवेस अप्सरा प्राप्त होतील व तो मग अत्यंत आनंद पावेल. जो मनुष्य हिरण्य-बिंदु नामक तीर्थाला भक्तिपुरस्सर नमस्कार करून त्यांत व त्याप्रमाणेंच कुशेशय व देवन्त ह्या तीर्थांही स्नान करील त्याचें सर्व पाप नष्ट होईल. जो मनुष्य त्रिरात्र उपाशी राहून गंध-मादन पर्वतासमीप इंद्रतोयेची व कुरुंग देशा-मध्ये करतोयेची मोठ्या भक्तीनें स्नानें करील, त्याचीं सर्व पातकें दग्ध होऊन त्याला अश्व-मेधाचें पुण्य लागेल. जो मनुष्य गंगाद्वारीं, कुशा-वर्ती, बिल्वकीं, नीलपर्वती व कनखलीं स्नान करील त्याचीं सर्व पातकें धुतलीं जाऊन तो स्वर्गास जाईल. जो मनुष्य ब्रह्मचर्य धारण करून क्रोधादिक मनोवृत्तींना जिंकील आणि आपली वचनें खरी करून कोणाची हिंसा हणून करणार नाही, व अपा-हृद नामक तीर्थाचें स्नान करील तो अश्वमेधाचें फल जोडील. शंकराला अतिशय प्रियकर अशा त्रिस्थान नामक क्षेत्रीं-जेथें भागीरथी ही उत्तराभिमुख झाली आहे तेथें जो मनुष्य एक महिनाभर उपास करून स्नान करितो त्याला देवतांचें दर्शन घडतें. जो मनुष्य सप्तगंगा, त्रिंगंगा व इंद्रमार्ग ह्या क्षेत्रीं पितरांचें तर्पण करितो, तो मनुष्य पुनर्जन्मास आला तर त्याला अमृताची प्राप्ति होते. जो शुचिर्भूत अभिहोत्री महाश्रमतीर्थां स्नान करून

एक महिनाभर उपोषण करील त्याला एक महि-न्यांत सिद्धि प्राप्त होईल. जो मनुष्य भृगुतुंगांतील महान् हृदामध्ये निष्कामबुद्धीनें स्नानें करील आणि त्रिरात्र उपोषित राहील तो ब्रह्महत्येच्या पातकापासून मुक्त होईल. जो मनुष्य कन्याकूप तीर्थां स्नान करून बलाका ह्या क्षेत्रीं पितृ-तर्पण करील, त्याला दिव्य यश मिळेल आणि तो देवांमध्येही कीर्तिमान् होईल. जो मनुष्य देविका, सुंदरिकाहृद व अभिनी ह्या तीर्थां स्नान करील त्याला पुढील जन्मीं उत्तम सौंदर्य व दिव्य तेज मिळेल. जो मनुष्य महागंगा व कृत्तिकांगार ह्या क्षेत्रीं एक पंधरवडाभर स्नानें करून उपोषित राहील, तो सर्व पातकांपासून मुक्त होत्साता स्वर्गाला जाईल. जो मनुष्य किंकिणिकाश्रमीं व वैमानिकीं स्नान करील, तो स्वच्छेनुसार अप्सरांच्या दिव्य मंदिरीं राहूं शकेल व सर्वांकडून त्यास मोठा मान मिळेल. कालिका-श्रमास येऊन विपाशेमध्ये जो स्नान करील व ब्रह्मचर्य पाळून क्रोधादिक मनोविकारांना जिंकील तो तीन दिवसांत संसारबंधांतून मुक्त होईल. कृत्तिकांच्या आश्रमीं स्नान करून जो मनुष्य पितरांचें तर्पण करील आणि भगवान् शंकराला संतुष्ट करील, तो पापराहित होत्साता स्वर्गास जाईल. जो मनुष्य महापुरीं स्नान करून त्रिरात्र उपोषित राहील, त्याचीं सर्व पातकें दूर होऊन तो स्थावरजंगम पदार्थ व द्विपद प्राणी ह्यांच्या भीतीपासून मुक्त होईल. जो मनुष्य निर्मळ मनानें देवदारु वनांत स्नानें करून सात दिवसपर्यंत तेथें पितरांना अर्घ्य देईल, त्याचीं सर्व पापें धुतलीं जाऊन तो देव-लोकीं जाईल. जो मनुष्य शरस्तंब, कुशस्तंब व द्रोणशर्मपद ह्या तीर्थां पाणी जोरानें खाली पडत आहे त्यांत स्नान करील त्याची सेवा अप्सरा करतील. जो मनुष्य चित्रकूट, जनस्थान व मंदाकिनीजल ह्या तीर्थां स्नानें करून निराहार

राहील त्यास राजलक्ष्मी प्राप्त होईल. जो मनुष्य स्नान करील, तो ब्रह्महत्याच्या पातका-
 श्यामेच्या आश्रमास जाऊन एक पंधरवडाभर पासून मुक्त होईल. (अश्वमेधी एका
 स्नाने व उपोषणे करील, त्याला गंधर्वांचे ब्रह्महत्यांचे पातक जाते, निरविंदपर्वती देवा
 भोग प्राप्त होतील. जो मनुष्य कौशिकीस जाऊन ब्रह्महत्यांचे पातक जाते व कौचपदीस तीन
 निष्कामबुद्धीने फक्त वायुभक्षण करित राहील ब्रह्महत्यांचे पातक जाते) कलविक तीर्थी
 त्यास एकवीस दिवसांत स्वर्ग हस्तगत होईल. स्नान केल्याने पुष्कळ उल प्राप्त होते आणि
 जो मनुष्य मतंगवापीत स्नान करील त्यास अग्निपुरी स्नान केल्याने अग्निकन्येच्या नगरी
 एका रात्रीत सिद्धि मिळेल. जो मनुष्य इंद्रि- राहता येते. जो मनुष्य करवीरपुरी स्नान
 यांचा निग्रह करून अनालंब, सनातन अंधक, करितो, विशाला नामक तीर्थी पितरांना तर्पितो
 नैमिष व स्वर्ग ह्या तीर्थी स्नाने करील, आणि व देवहृदावर स्नान करिता, त्याला ब्रह्मस्वरूप
 महिनाभर पितरांना तर्पील, त्याला पुरुषमेधांचे प्राप्त होऊन दिव्य कांति पते. जो इंद्रियनिग्रही
 फल मिळेल. जो मनुष्य गंगाहृद व उत्पलावन व अहिसक मनुष्य पुनःवर्तनदा व महानंदा
 येथे स्नाने करून महिनाभर पितरांचे तर्पण ह्या तीर्थांचे स्नान करितो त्याची नंदनवनांत
 करील, त्याला अश्वमेधांचे पुण्य लागेल. जो अप्सरांकडून सेवा घडते जो मनुष्य भक्ति-
 मनुष्य गंगा, यमुना व कालंजरगिरि ह्या तीर्थी परस्पर कार्तिकी पौर्णिमेस उर्वशी तीर्थावर
 स्नाने करून महिनाभर पितरांचे तर्पण करील, जाऊन लौहित्यामध्ये यथाविधि स्नान करितो,
 त्यास दहा अश्वमेधांचे पुण्य लागेल, आणि त्याला पुंडरीक नामक यागाचे फळ मिळते.
 जो मनुष्य षष्टिहृदांचे स्नान करील जो मनुष्य रामहृदामध्ये स्नान करून विप्रां-
 त्याला अन्नदानापेक्षाही अधिक पुण्य लागेल. मध्ये पितरांचे तर्पण करितो आणि बारा
 माघमासी तीस कोटी आणि दहा हजार दिवसपर्यंत उपोषित राहता, त्याची सर्व पातके
 तीर्थे प्रयागास जमत असतात. ह्यासाठी माघ नाश पावतात. जो मनुष्य महाहृदामध्ये स्नाने
 महिन्यांत कडकडीत व्रताचरण करणारा जो करून एक महिनापर्यंत निर्मल चिंताने उपोषण
 मनुष्य भक्तिपुरस्सर प्रयागतीर्थी स्नान करील करितो त्याला जमदग्निप्रमाणे गति मिळते. जो
 त्याची सर्व पातके नष्ट होऊन तो स्वर्गास मनुष्य विध्य क्षेत्री विनयपूर्वक तपश्चर्या करून
 जाईल. जो मनुष्य मरुद्गण, पित्राश्रम व वैवस्वत क्लेश पावतो, कोणाला पीडा करित नाही व
 ह्या तीर्थी स्नान करून शुद्ध होईल, त्याला दिलेले वचन मोडीत नाही, तो मनुष्य एका
 तीर्थाप्रमाणे दुसऱ्याला पावन करण्याचे सामर्थ्य महिन्यांत सिद्धि पावतो. जो मनुष्य नर्मदेचे
 येईल. जो मनुष्य ब्रह्मसरावर जाईल व एक व शूर्पारक तीर्थांचे स्नान करितो आणि एक
 महिनाभर उपोषित राहून भागीरथीचे स्नान पंधरवडाभर निराहार उपास करितो, तो पुढील
 करून पितरांचे तर्पण करील, त्यास सोमलोक जन्मी राजपुत्र होतो. जो मनुष्य जंबूमार्ग क्षेत्री
 मिळेल. जो मनुष्य उत्पातकांत स्नान करील भक्तिपुरस्सर व निर्मळ चिंताने तीन महिने-
 व अष्टावक्रांत पितरांना तर्पील आणि बारा पर्यंत वास्तव्य करील, तो पुढे एका अहोरात्रांत
 दिवसपर्यंत उपोषित राहील, त्याला नरमेधांचे सिद्धि प्राप्त करून घेईल. जो मनुष्य कोकामुख
 फल प्राप्त होईल. जो मनुष्य गयाक्षेत्री अश्व- तीर्थी स्नान करून नंतर अंजलिआश्रमास
 पुढे, निरविंद पर्वत व कौचपदी ह्या तीर्थी जाईल आणि तेथे भाजीपाला खाऊन व फाटकी

वस्त्रं परिधानं करून योगक्षेम चालवील, त्याला क्षणिक आहेत, ह्यास्तव शरीर धारण करण्यांत दहा कुमार्ग वरतील. जो मनुष्य कन्या-हृदीं अर्थ तो कोणता हें वेदान्ततत्त्व ध्यानांत आणून वास्तव्य करील, तो कधीही गमलोकीं न बुड्या तेथें देवतांची पूजा-अर्चा व मुनींचे जातां देवलोकास जाईल. जो मनुष्य एकाग्र अभिवंदन करित राहून शेवटीं देहत्याग करितो, चित्ताने अमावास्याच्या दिवशीं प्रभासक्षेत्रीं एक तो कृतकृत्य होत्साता स्वर्गास जाऊन सनातन रात्र वास्तव्य करील, त्याला सिद्धि मिळून तो ब्रह्मलोकीं स्थान मिळवितो. जो मनुष्य काम, अमर हें ईल. जो मनुष्य आष्टिषेणाच्या व क्रोध व लोभ ह्यांना जिंकून तीर्थावर वसती पिंगेच्या आश्रमासमीप उज्जानक तीर्थीं स्नान करितो तो त्या तीर्थाच्या सान्निध्यानेंच सर्व करितो, त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होतात. जो कांहीं सुलभ करून घेतो. ह्या भूतलावरील मनुष्य कन्या नामक तीर्थीं स्नान करून अघ-सर्वच तीर्थे जेथें आपल्याला जातां येईल मर्षणाचा जप करितो व तेथें त्रिरात्र उपाशीं अशीं नाहीत. कांहीं तीर्थांस आपल्यास राहतो, त्याला अश्वमेधाचें पुण्य लागतें. जो जातांच येणार नाही व कांहीं तीर्थे मनुष्य पिंडारक तीर्थावर स्नान करून एक जाण्याला मोठीं अवघड व त्रासदायक रात्र उपोषित राहतो, तो दुसऱ्या दिवशीं अशीं आहेत; ह्यासाठीं, सर्व तीर्थांचें दर्शन प्रातःकाळीं सर्व पातकांपासन विमुक्त होत्साता ध्यावयाची आपली इच्छा परिपूर्ण व्हावी अग्निष्टोम यज्ञाचें पुण्य जोडितो. जो मनुष्य ह्मणून त्या दुर्घट व दुर्गम्य तीर्थां मनानेच धर्मारण्यानें शोभित विसणाऱ्या ब्रह्मसराप्रत प्रयाण करावें. तीर्थावर स्नान करून तेथें पितृ-जाऊन तथें स्नान करितो, तो सर्व पापांपासून तर्पण व देवपूजन वगैरे करणें हें अतिशय पुण्य-मुक्त होऊन पंडरीक यागाचें पुण्य मिळवितो. कारक आहे; ह्यापासून यज्ञयाग केल्याचें जो मनुष्य मैनाक पर्वतावर स्नान व संध्यावंदन सुकृत पदरीं पडतें; हें स्वर्ग जोडून देतें; ह्यासारखें करून एक महिनाभर तेथें राहून कामादिक श्रेष्ठ असें दुसरें कांहींच नाही; वेदांचें हें वासनांनां जिकितो, त्याला सर्व यज्ञाचें पुण्य रहस्यच आहे; व देवांनाही ह्यापासून पुण्य लागतें. जो मनुष्य कालोवृक, नंदिकुंड व लागतें. हें तीर्थरहस्य ब्राह्मणांना, सत्पुरुषांना, उत्तरमानस ह्या क्षेत्रीं जाण्यास निघतो, तो आत्महित साधणांनां, सुहृदांना व नित्य त्यांच्यापासून शंभर योजनांवर असतांनाच आपल्या सन्निध राहणाऱ्या शिष्याला का-भ्रूणहत्येच्या पातकापासून मुक्त होतो. आणि नात सांगावें.

जो मनुष्य नंदीश्वराची मूर्ति अवलोकन करितो राजा धर्मा, हें तीर्थरहस्य महातपस्वी अंगि-त्याचें पाप तात्काळ दग्ध होतें व जो मनुष्य रसानें गौतम मुनीला दिलें आणि अंगिरसाला स्वर्गमार्ग तीर्थीं स्नान करितो, तो मनुष्य ब्रह्म-हें महाबुद्धिमान् काश्यपापासून मिळालें. महान् लोकास जातो. महाप्रख्यात हिमालय पर्वत हा महान् ऋषि हे नेहमीं ह्या तीर्थरहस्याचा अंत-शंकराचा सासरा असून अतिशय पुण्यकारक र्यामीं विचार करित असतात. ह्याच्यासारखें आहे. तो सर्व रत्नांचा निधि असून सिद्ध व दुसरें कोणतेंही पुण्यदायक नाही. सर्व पापमो-चारण हे त्याचा आश्रय करितात. जो द्विज मध्ये हें पावन आहे. जो मनुष्य ह्या तीर्थरह-आत्मश्राद्धादिक कर्म करून व कांहींएक त्याचा नित्य नेमानें प्रातःकाळीं जप करील, तो खावयाचें नाही असें व्रत आचरून, प्राण हे निर्मल होऊन स्वर्गास जाईल. अंगिरस

सांगितलेलें हें तीर्थरहस्य जो मनुष्य ऐकेल, तो मनोहर गोष्टी बोलत आहेत असें जेव्हां उत्तम कुळांत जन्मास येऊन त्यास पूर्व जन्मांचें भीष्मानें अवलोकन केलें, तेव्हां त्या परम स्मरण राहिल !

अध्याय सव्विसावा.

—:०:—

गंगेचें माहात्म्य.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर, राजा, बुद्धीनें अंतर्धान पावले ! राजा, ते महाभाग ऋषिगुप्त बृहस्पतीसारखा, क्षमेनें ब्रह्मदेवासारखा, पराक्र- शाले तेव्हां पांडवांनीं त्यांची स्तुति केली आणि मानें इंद्रासारखा व तेजानें सूर्यासारखा असा सर्वांनीं त्यांस पुनः पुनः नमस्कार केले; व नंतर तो महाशूर गंगेय अर्जुनाच्या हस्ते रणांगणांत सर्वजण प्रसन्न मनानें गंगापत्र भीष्म ह्याज- शरपंजरीं पडला होता त्याला आते व इतर पाशीं येऊन, ज्याप्रमाणें मंत्रवेत्ते ब्राह्मण उदया- मंडळी ह्यांसहवर्तमान युधिष्ठिरानें प्रश्न केला. चलावर आरूढ होत असलेल्या दिवाकराला राजा, त्या भरतकुलश्रेष्ठ भीष्माचें वर्णन काय नमस्कार करितात तसा त्यांनीं भीष्माला नम- करावें ? तो योद्धा वीरशय्येवर निद्रित असून स्कार केला. त्या समर्थी पांडवांना असें दिसून सम्यक्कालाची वाट पाहत आहे असें ध्यानीं आले की, त्या ऋषींच्या तपःप्रभावानें सर्व आणून त्या भाग्यशाली वीराची भेट घेण्याकरितां दिशा प्रकाशित झाल्या आहेत. तें पाहून त्यांना मोठमोठे ऋषि त्या स्थळीं प्राप्त झाले. अत्रि, अतिशय विस्मय वाटला आणि ते त्या ऋषींचें वसिष्ठ, भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अंगिरा, गौ- महाभाग्य मनात आणून व त्यांचे मनन करून तम, अगस्त्य, उत्कृष्ट मनोनिग्रही सुमति, विश्वा- तत्संबंधानें त्यांनीं भीष्माला पुष्कळ गोष्टी विचा- मित्र, स्थूलशिरा, संवर्त, प्रमति, दम, बृहस्पति, रिल्या व त्यानं त्या सर्व त्यांना सांगितल्या. उशाना, व्यास, च्यवन, काश्यप, ध्रुव, दुर्वासा, वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, जमदग्नि, मार्कंडेय, गालव, भरद्वाज, रैभ्य, नंतर त्या कथा समप्त झाल्यावर पांडुपुत्र यवक्रीत, त्रित, स्थूलाक्ष, शबलाक्ष, कण्व, मेधा- धर्म ह्यानें भीष्माच्या पायांवर मस्तक ठेविलें तिथि, कृश, नारद, पर्वत, सुधन्वा, एकत, आणि त्यास एक परम धार्मिक प्रश्न विचारिला. द्वित, नितंभू, भुवन, धौम्य, शतानंद, अकृतव्रण, युधिष्ठिर ह्याणाला:—पिताम्ह. कोणते परशुराम, कच आदिकरून महान् महान् भूप्रदेश, कोणते देश, कोणते मठ, कोणते पर्वत महात्मे महर्षि भीष्माची भेट घेण्यासाठीं त्या व कोणत्या नद्या अत्यंत पवित्र होत तें ठिकाणीं आले. राजा, युधिष्ठिरानें आपल्या मला सांगा.

आल्यांसमवेत प्रथम त्या महात्म्यांची यथानुक्रम भीष्म ह्याणाले:—युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें व योग्य रीतीनें पूजा केली आणि मग ते सर्व ही विवेचन करण्यासाठीं एक प्राचीन इति- पूजा ग्रहण करून सुखासनीं स्थित झाल्यावर हास सांगत असतात. तो ह्याजेशिलेंच्छवृत्तीनें भीष्माला उद्देशून आपसांत पुष्कळ गोष्टी बोलूं योगक्षेम चालविणाऱ्या एका ब्राह्मणाचा दुसऱ्या ह्याणाले. राजा, ते सर्व महात्मे आपल्याविषयीं एका सिद्धापाशीं झालेला संवाद होय. राजा मोड व सर्व इंद्रियांना आरामदायक अशा धर्मा, कोणी एक सिद्ध, पर्वतांनीं शोभणाऱ्या

ह्या पृथ्वीवर परिभ्रमण करीत असे. एके समयीं तो श्रेष्ठ ब्राह्मण फिरतां फिरतां, शिलेंच्छ वृत्ती-वर गृहस्थाश्रमधर्म चालविणाऱ्या एका ब्राह्मणा-च्या घरीं आला. तेव्हां त्या सिद्धाची त्या दुसऱ्या ब्राह्मणानें यथाविधि पूजा केली असतां तो सिद्ध तेथें मोठ्या आनंदानें रात्रभर राहिला व त्यास ती रात्र मोठ्या सुखाची गेली. सकाळीं, त्या शिलेंच्छ वृत्तिनं चरितार्थ चालविणाऱ्या ब्राह्मणानें प्रातःकाळचीं उचित कृत्यें आटोपलीं आणि नंतर त्या कृतकृत्य असलेल्या सिद्धातिथी-पार्शीं येऊन तो त्याच्या सेवेस सादर झाला. पुढें ते महात्मे एके ठिकाणीं सुखासनीं बसले व त्यांनीं वेद व उपनिषदे ह्यांना उद्देशून असलेल्या अनेक सुंदर कथा एकमेकांना सांगितल्या. राजा युधिष्ठिरा, त्या कथा समाप्त झाल्यावर त्या बुद्धिमान शिलवृत्ति ब्राह्मणानें सिद्ध ब्राह्मणाला विनविलें आणि आतां तूं मला जो प्रश्न विचारित आहेस तोच प्रश्न त्यानं त्या सिद्धाला विचारिला.

शिलवृत्ति ह्मणालाः—सिद्धर्षे, कोणते भूप्रदेश, कोणते देश, कोणते मठ, कोणते पर्वत व कोणत्या नद्या अत्यंत पवित्र आहेत तें मला सांग.

सिद्ध ह्मणालाः—ब्रह्मन्, ज्यांच्यामधून सर्व नद्यांमध्ये श्रेष्ठ अशी भागीरथी गंगा जाते ते भूप्रदेश, ते देश, ते मठ व ते पर्वत परमपावन होता. बाबारे, त्या परम पवित्र गंगेचें सेवन केल्यानें प्राण्याला जशी गति मिळते, तशी गति त्याला तपश्चर्येनें, ब्रह्मचर्यानें, यज्ञयागांनीं किंवा सर्वसंगपरित्यागानें देखील मिळणार नाही. ज्या प्राण्यांचीं गात्रें गंगोदकाच्या स्पर्शानें पवित्र झालेलीं असतात, किंवा ज्यांच्या अस्थि गंगेमध्ये पतन पावलेल्या असतात, त्यांस निरंतर स्वर्गांत वसतिस्थान मिळतें आणि ते फिरून स्वर्गांतून कधीही च्युत होत नाहीत. विप्रा, ज्या मनुष्यांचीं

सर्व कृत्यें गंगोदकानें घडतात, ते लोक ह्या भूलोक सोडल्यावर स्वर्गीं निवास करितात. जे पुरुष पूर्ववयांत पापकर्म करून नंतर गंगेचें सेवन करितात, त्यांनाही उत्तम गति मिळते. गंगेच्या पवित्र उदकांत जे लोक एक निष्ठेनें स्नान करितात, त्यांना जसें पुष्कळ पुण्य लागतें तसें पुण्य शेंकडों यज्ञ करूनही लागत नाहीं. जोंपर्यंत मनुष्याच्या अस्थि गंगाजलांत आहेत, तोंपर्यंत ह्मणजे सहस्रावधि वर्षेपर्यंत त्या मनुष्याचा स्वर्गलोकांत गौरव चालू राहतो. जो मनुष्य गंगाजलांत स्नान करितो तो मनुष्य, सूर्य जसा घोर अंधकाराचा नाश करून उदय पावतो तसा सर्व पातकांचा क्षय करून उत्तम दशेस प्राप्त होतो. ब्रह्मन्, चंद्रहीन जशा रात्री किंवा पुष्पहीन जसे वृक्ष, तसेच परमपावन गंगाजलानें हीन असलेले देश व दिशा सम-जाव्या. धर्मज्ञानानें रहित असे वर्णाश्रमधर्म किंवा सोमरसानें रहित असे यज्ञ, त्याप्रमाणेंच गंगाजलानें रहित असें जगत् मानावें. आकाशांत सूर्य नसावा, पृथ्वीवर पर्वत नसावे किंवा अंतरालांत वायु नसावा ह्मणजे तें आकाश, पृथ्वी किंवा अंतराल ह्यांची जशी स्थिति असते, तशीच स्थिति निःसंशयपणें गंगाहीन देश व दिशा ह्यांची असते. तिन्ही लोकांत जे प्राणी राहतात ते सर्व परममंगलकारक गंगाजलानें तृप्त झाले ह्मणजे अत्यंत सुखी होतात. जो मनुष्य सूर्यकिरणानीं तप्त झालेलें गंगोदक प्राशन करितो, त्याला यावकव्रतापेक्षांही अधिक पुण्य लागतें. देहशुद्धीसाठीं सहस्र चांद्रायणें करणारा आणि देहशुद्धीसाठीं गंगोदक प्राशनारा ह्या दोघांची जर तुलना केली तर त्यांची बरोबरी होईल कीं नाहीं ह्याची शंकाच आहे. एक मनुष्य सहस्र युगेपर्यंत एका पायावर उभा

१ याषकव्रत ह्मणजे गार्हच्या होणातील धान्यकष

राहिला व एक मनुष्य एक महिनाभर गंगेच्या काठी वास्तव्य करून राहिला, तर त्या दोघांची बरोबरी होईल किंवा नाही ह्याची वानवाच आहे. एक मनुष्य दहा सहस्र युगेपर्यंत ओणवा उभा राहिला व एक मनुष्य गंगातीरीं सुखानें कालक्षेप करीत राहिला, तर गंगातीरीं राहणाऱ्या मनुष्याला ओणव्यानें राहणाऱ्या मनुष्यापेक्षा अधिक पुण्य लागेल. द्विजवर्या, अभीत टाकिलेला कापूस जसा एकदम जळून खाक होतो, तसें गंगोदकांत स्नान केलेल्या मनुष्याचें सर्व पाप त्या गंगोदकस्पर्शानें एकदम जळून खाक होतें. ह्या लोकीं ज्यांचे अंतरात्मे दुःखानें पोळून गेले आहेत व जे त्या दुःखाच्या उपशमाकरितां कांहीं तरी उपाय शोधीत आहेत त्यांना गंगासेवनासारखी दुसरी उत्तम गति नाही. ज्याप्रमाणें गरुडाला पाहतांच सर्पांचें विष नष्ट होतें, त्याप्रमाणें गंगेच्या दर्शनानें सर्व पातक नष्ट होतें. ज्या कोणाला मानमान्यता प्राप्त झालेली नसेल व जे कोणी अधर्माचरण करीत असतील, त्यांना ह्या भूतलावर गंगासेवनाच्या योगें मानमान्यता प्राप्त होऊन कसलीही भीति सहणार नाही व ते सुख भोगतील. जे पुरुषा-धम नानाप्रकारच्या घोर पातकांनीं ग्रस्त होतात, ते जर अखेरीस गंगेचा आश्रय करितील तर ती गंगा त्यांना उद्धरील. हे महा-बुद्धिमंता विप्रा, जे पुरुष प्रत्यहीं गंगेचें स्नान करितात ते खचीत इंद्रप्रमुख देवांसारखी व महान् महान् मुनींसारखी पात्रता जोडितात. जे पुरुष गंगातीरीं राहून तिचें स्नान वगैरे करितात, ते विनय व आचार ह्यांनीं हीन व अ-मंगल कृत्यें करणारे अत्यंत अधम असले तरी मोठे माग्यवान् होऊन परमपावन होतात. विप्रा, देवांना जसें अमृत, पितरांना जसा स्वधापिंड आणि नागांना जशी सुधा, तसें गंगोदक हें

मनुष्यांना समजावें. ज्याप्रमाणें मुलांना भूक लागली असतां तीं आईच्या भजनीं लागतात, त्याप्रमाणें मुमुक्षु जन गंगेच्या भजनीं लागतात. ज्याप्रमाणें सर्व स्थानांमध्ये ब्रह्मदेवाचें स्थान हें अत्यंत श्रेष्ठ, त्याप्रमाणें, ह्या भूतलावर स्नान करून पुण्यसंग्रहास योग्य अशा ज्या सरिता आहेत त्या सर्वांमध्ये गंगा ही श्रेष्ठ होय. उप-जीविका चालविणाऱ्या देवादिकांना जशी पृथ्वी व धेनु, तशीच येथें उपजीविका चाल-विणाऱ्या सर्व जीवांना गंगा समजावी. देव ज्याप्रमाणें सोम व सूर्य ह्यांच्या ठायीं स्थित असलेले व नानाविध यज्ञयागांत प्राप्त झालेले अमृत पिऊन उदरनिर्वाह चालवितात, त्या-प्रमाणें मनुष्ये गंगाला पिऊन उदरनिर्वाह चालवितात. जाह्नवीच्या वाळवंटांतील वाळू अंगावर उडाली असतां लोकांना असें वाटतें कीं, जणू काय आपण स्वर्गातील अलंकारांनींच शोभत आहों. जो मनुष्य जाह्नवीच्या कांठची मृत्तिका मस्तकावर धारण करितो, तो जणू काय अधकाराचा संहार उद्दिगण्याकरितां सूर्याचेंच निर्मळ तेज धारण करितो, असें ह्याचें तरी चालेल. गंगेच्या लाटांवरून वहात आलेला वारा जेव्हां मनुष्याला स्पर्श करितो, तेव्हां तो तात्काळ त्याचें पातक दूर करितो. दूत-पानादिक व्यसनपासून पुढें जीं दुःखें होतात त्या दुःखांनीं त्रस्त झालेला मनुष्य जेव्हां अगदीं प्राणसंक्रांत पडतो, तेव्हां त्यानें गंगेचें दर्शन घेतल्यास त्याचें चित्त एकदम सुप्रसन्न होतें व त्याचीं सर्व दुःखें आपोआप नाहीतशीं होतात. हंस, कोक व इतर पक्षी ह्यांच्या शब्दांनीं गंगेचा पृष्ठभाग गजबजून गेला

१ यज्ञांत जे हविर्भाग देतात त्यांवर देवांची उपजी-विका चालते, हे हविर्भाग पृथ्वीपासून व धेनूपासून मिळणाऱ्या पदार्थांचे असतात, ह्याणून पृथ्वी व धेनु हीं देवादिकांची योगक्षेमसाधनें होत.

हृणजे जणू काय गंगा ही गंधर्वांशींच स्पर्धा करीत आहे असें भासतें. त्याप्रमाणेंच गंगेच्या तीरप्रदेशांवरील पुलिनें पाहिलीं हृणजे त्यांच्या योगें ती पर्वतांचीच स्पर्धा करीत आहे असा समज होतो. गंगेमध्ये हंसांचे व दुसऱ्या अनेक पक्ष्यांचे थवेच्या थवे इतस्ततः संचार करितांना पाहिले व त्याप्रमाणेंच तिच्या कांठावर गाईचे कळप चरतांना अवलोकिले हृणजे स्वर्गाचिही विस्मरण होतें. गंगेच्या वाळवंटांत राहणाऱ्या मनुष्यांना जे कांहीं विलक्षण सुख होतें, तसें सुख स्वर्गामध्ये सर्व सुखें उपभोगणाऱ्या देवांना सुद्धां मिळत नाही. कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मापासून जीं पातकें घडतात त्यांनीं ग्रासलेला मनुष्यही ह्या लोकीं गंगेच्या दर्शनानें तात्काळ पवित्र होईल, ह्याविषयी माझ्या मनाला मळींच संशय नाही. जो मनुष्य गंगेचें दर्शन घेतो, तिला स्पर्श करितो व तिच्यांत स्नानादिक क्रिया आचरितो तो आपल्या मागच्या व पुढच्या सात सात पिढ्या व त्या पिढ्यांच्याही पलीकडल्या इतर पिढ्या उद्धरितो. जो मनुष्य गंगेचें माहात्म्य ऐकतो, तिचें दर्शन घेण्याविषयी उत्सुक होतो, प्रत्यक्ष दर्शन घेतो, तिला स्पर्श करितो, तिच्यामध्ये स्नान करितो व तिचें उदक पितो, त्या मनुष्याचा मातृवंश व पितृवंश हे विशेषकरून सद्गतीला जातातच, पण इतर आप्तवर्गानाही चांगली गति प्राप्त होते. गंगा ही दर्शनानें, स्पर्शनानें, प्राशनानें व गंगा गंगा असें नामकीर्तन करण्यानें शतावधि व सहस्रावधि पातकी जनांना उद्धरिते. जो मनुष्य आपल्या जन्माचें, जीविताचें आणि ज्ञानाचें साफल्य करूं इच्छीत असेल, त्यानें गंगातीरीं जाऊन तेथें देव व पितर ह्यांना संतुष्ट करावें. गंगेप्रत जाऊन मनुष्य जे कांहीं फळ मिळविलें तें फळ पुत्र, वित्त व कर्म ह्यांच्यापासून मिळाव-

याचें नाही. जे पुरुष ह्या लोकीं पुण्यकारक जलानें युक्त व मंगलदायक अशा गंगेचें दर्शन घेण्यास समर्थ असूनही तसें करण्याची हयगय करितात ते केवळ जन्मांध, पंगु किंवा मृतच समजावे! अरे, भूत, भव्य व भविष्य जाणणारे महान् महान् ऋषि व इंद्रादिक देव हेही जिचें नित्य सेवन करतात त्या गंगेचें सेवन कोणता मानव करणार नाही बरें? अरे, ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यासी आणि विद्वान् पुरुष ज्या गंगेचा आश्रय करितात तिचा कोणता मनुष्य आश्रय करणार नाही बरें? जो धार्मिक मनुष्य अगदीं प्राण जाण्याच्या संधीत सुद्धां एकाग्र चित्तानें गंगेचा जप करितो, त्याला श्रेष्ठ गति प्राप्त होते. जो मनुष्य देहावसानसमयापर्यंत ह्या लोकीं गंगेचें पूजन करितो त्याला व्याघ्रपिशाचा-दिकांपासून, राजापासून किंवा पातकांपासून भय राहत नाही. ब्रह्मन्, ही महापावन गंगा आकाशांतून भूतलावर पडतांना भगवान् शंकरानें आपल्या मस्तकावर धारण केली आणि हिचाच स्वर्गांत आश्रय करितात. ह्या पवित्र सरितेच्या तीन प्रवाहांनीं तिन्ही लोक अलंकृत केले आहेत. जो पुरुष तिचें उदकपान करील त्याच्या जन्माचें सार्थक होईल. अंतरिक्षांत अत्यंत तेजस्वी जसा आदित्य, पितरांमध्ये जसा चंद्रमा व मनुष्यांमध्ये जसा राजा, तशी नद्यांमध्ये गंगा ही समजावी. आईबाप, स्त्रीपुत्र व धनदौलत ह्यांचा वियोग झाल्यानें गंगेच्या वियोगदुःखासारखें दुःख होत नाही. गंगेचें दर्शन घेतल्यानें जसें सुख होतें, तसें सुख अरण्य हृणजे ब्रह्मलोक ह्याच्या प्राप्तीसाठीं केलेल्या कृत्यांनीं, यज्ञयागादिक स्वर्गप्राप्तीच्या साधनांनीं, पुत्रांनीं किंवा धनप्राप्तीनें

१ गंगेला तीन प्रवाह आहेत. पृथ्वीवरील प्रवाहास भागीरथी किंवा गंगा, स्वर्गातील प्रवाहास मंदाकिनी, व पातालांतील प्रवाहास भोगावती ह्णतात.

होत नाही. पौर्णिमेचें पूर्ण चंद्रबिंब अवलोकन करून मनुष्याच्या मनाला जसा आल्हाद होतो, तसा आल्हाद तिन्ही लोकांत संचार करणाऱ्या गंगेला अवलोकन करून होतो. जो मनुष्य गंगेच्या ठिकाणी पूर्ण श्रद्धा ठेवितो, सर्व चित्त तिजकडेच लावितो, तिच्याशिवाय आपणाला अन्य गति नाही असे मानितो, रात्रंदिवस तिचा ओष घेतो आणि सदासर्वकाळ गंगेच्याच ध्यानांत निमग्न असतो त्याच्यावर ती अतिशय प्रेम करिते. अरे, भूतलावर राहणाऱ्या, अंतरिक्षांत फिरणाऱ्या व स्वर्गांत वास करणाऱ्या लहान-मोठ्या सर्व भूतांनीं नित्य गंगेत स्नान करावें. सत्पुरुषांना हेंच कार्य अत्यंत मान्य आहे. ह्या विश्वांतील सर्व स्थळीं गंगेच्या पावनत्वाचा लौकिक प्रसिद्ध आहे; कारण तिनें सगराचे साठ सहस्र पुत्र भस्मभूत झालेले येथून स्वर्गास नेले! जे पुरुष वाऱ्यानें प्रेरित केलेल्या, चित्ताचें आकर्षण करणाऱ्या, शराशर उसळणाऱ्या व कांतीनें झळाळणाऱ्या गंगेच्या मोठमोठ्या लाटांमध्ये स्नान करितात त्यांना असें काहीं अनुपम तेज येतें कीं, ते अगदीं सूर्यतुल्य होतात. जे पुरुष अत्यंत उदार, भाग्यानें समृद्ध, वेगवान्, जीमध्ये स्नानादिक कृत्ये करणें दुर्लभ आणि जिच्यापासून यज्ञयागाचें फळ प्राप्त होतें अशा गंगेत आपले देह टाकतात ते विवेकसंपन्न महात्मे देवतुल्य बनतात. ब्राह्मणा, गंगेचें यश किती थोर ह्मणून वर्णाविं ? त्या श्रेष्ठ सरितेच्या ठिकाणीं देवादिकांचें ऐश्वर्य विद्यमान आहे. इंद्रादिक देव, महान् महान् मुनि व मनुष्ये हीं तिचा सतत आश्रय करितात. आंधळे, मूर्ख, बरिद्री इत्यादिक कोणीही तिची सेवा केली असतां ती त्यांच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण करिते. गंगा ही सर्वांना ऊर्जा देते, ती अत्यंत पुण्यदायक आहे, कर्मांचें फल तिजपासून प्राप्त होतें, तिन्ही लोकांतून ती वाहत आहे व त्रैलोक्याचें

ती संरक्षण करिते; जे कोणी तिचा आश्रय करितात ते स्वर्गाला जातात. जो मर्त्य प्राणी गंगेच्या सन्निध वसति करितो व तिचें दर्शन घेतो त्याला देवांकडून सर्व सुखें प्राप्त होतात. जे पुरुष गंगेच्या दर्शनानें व स्नानादिकांनीं आपले देह पवित्र करितात त्यांचे सर्व मनोरथ देवांकडून सिद्धीस जातात. देवांना जें हें सामर्थ्य आलेलें आहे त्याचें कारण तरी ते नित्य गंगेचें दर्शन व स्नान करितात हेंच होय. गंगा ही साधकाचें सर्व पातक धुऊन टाकून त्याला मोक्ष देण्यास समर्थ आहे. तिची योग्यता विष्णुमाता जी पृथ्वी तिच्याप्रमाणें आहे. वाग्देवता ही गंगाच होय; ती अल्प आयासांनीं प्राप्त होणारी नाही ह्मणून तिला दुर्गवतिनी असें ह्मणतात. ती अत्यंत पुण्य व सिद्धि देणारी आहे, तिच्या ठिकाणीं षड्गुणेश्वर्य वास करितें, ती नेहमीं दुसऱ्यावर प्रसाद करण्यास सिद्ध असते, त्या आधिदेवतेच्या शक्तीनेंच जगांतील सर्व पदार्थ दृग्गोचर होतात व सर्व प्राण्यांना मुख्य आधार तिचाच आहे; ह्यास्तव जे कोणी त्या महासरितेप्रत जातात त्यांना स्वर्गांत पद मिळतें. गंगेची कीर्ति स्वर्ग, अंतरिक्ष, पृथ्वी, दिशा व उपदिशा ह्यांच्या ठिकाणीं सदासर्वकाळ प्रसिद्ध आहे. जे पुरुष त्या महानदीचें सेवन करितात ते कृतार्थ होतात. जो पुरुष गंगेच्या तीरावर जाऊन 'ही गंगा' असें ह्मणून ती दुसऱ्यास दाखवितो त्याला निश्चयानें गंगेत देह ठेवितो येतो. कार्तिकेय व सुवर्ण ह्यांचें जन्म गंगेच्या उदरीं झालें. अंतरिक्षांतून ही प्रातःकाळीं अवतीर्ण झाली ह्मणून हिचें प्रातःस्नान अत्यंत फलप्रद आहे. त्यापासून धर्म, अर्थ व काम हे तिन्ही प्रधान विषय प्राप्त होतात. यज्ञयाग केल्यानें जें पुण्य पदरीं पडतें तसेंच पुण्य गंगास्नानानें मिळतें. हिचें जल त्रिभुवनांत प्रिय आहे; व हिच्या आश्रयानें सर्व पातकांचा

संहार होतो. गंगा ही हिमवान् (किंवा मेरु) करून हिला शरण जातात त्यांस ब्रह्मलोक पर्वताची कन्या व महादेवाची भार्या होय. स्वर्ग व प्राप्य होतो. जे पुरुष पुत्रपौत्र व आत्मसुहृत् पृथ्वी ह्यांचा हा अलंकार आहे. भूतलावर हिच्या- हे कितीही गुणवान् असले तरी अक्षरीस ते इतकें दुसरें कांहीही पुण्यकारक नाही. हिच्या सर्व नश्वर होत असें मनांत आणून शाश्वत सेवनानें साधकाला षड्गुणैश्वर्य प्राप्त होतें व ही पदाच्या प्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितात, ते इंद्रि- सर्व त्रिभुवनाला पावन करिते. खरोखर गंगा ही यांचा निग्रह करून मातेप्रमाणें गंगेला सर्व धर्म-रूप जल धारण करिते, ती भूतलावर वाहत आराधितात. ब्राह्मणा, ज्या मनुष्याला आत्म- असल्यामुळें जणू काय तेजोरूप घृताचाच ओष ती ज्ञान होऊन मोक्ष मिळावा असें वाटत असेल ती सर्वत्र पसरित आहे, तिच्यावर ज्या प्रचंड त्यानें गंगेचा आश्रय करावा. गंगा ही लाटा उसळत असतात व तिच्या तीरावर जे अमृतरूप दुग्ध देणारी धेनु आहे. ब्राह्मण आपआपलीं अनुष्ठानें चालवीत असतात सर्व प्रकारच्या पुष्टीचें बीज हीच त्यांच्या योगानें तिला अपूर्व शोभा येते, ती होय. हिला सर्वांचें यथार्थ ज्ञान आहे. ती प्राण्यांचें जीवन हिच्यामुळेंच चालतें. हीच स्वर्गातून खालीं आली, भगवान् शंकरानें सर्वांना अन्न देते. सर्व भूधरांची माता हीच तिला मस्तकावर धारण केलें, ती स्वर्गाची जाणावी. सर्व पंडित हिचाच आश्रय करितात. माता होय आणि ती पर्वतावरून वाहत येऊन हिला नाश वगैरे विकार मुळींच नाहीत व सर्व भूप्रदेशावर पसरली. सर्व वस्तूंचें प्रधान कारण तीच होय, तिच्या ठिकाणीं मल ह्मणून कोठेंच नाही, ती ब्रह्मासारखी सूक्ष्मरूप आहे, जे लोक हिच्यामध्ये देह ठेवितात त्यांची मग राजानें उग्र तप करून विष्णु व इतर सर्व देव ही दीर्घ शय्या होते-त्यांना मग फिरून जन्म ह्यांस प्रसन्न करून घेतलें आणि गंगेला ह्या भूतलावर आणिलें. जर मनुष्ये निरंतर तिचें दर्शन वगैरे घेऊन तिला आराधितील तर त्यांना ह्या भूलोकीं कोणतेंही भय उत्पन्न होणार नाही. असे; ब्राह्मणा, त्या श्रेष्ठ गंगेच्या सर्व गुणांचें वर्णन करणें मला शक्य नाही; ह्यास्तव मीं आपल्या मनांत तिच्या कांहीं गुणांचें मात्र निरीक्षण करून तुला हें वर्णन सांगितलें आहे. तिच्या सर्व गुणांचें वर्णन करणें किंवा त्यांचें प्रमाण सांगणें हें सर्वतोपरी माझ्या आवाक्या- बाहेर आहे. कदाचित् मेरु पर्वतावरील शिलाखंड किंवा सागरांतील जलकण मोठ्या प्रयत्नानें मोजून सांगतां येतील, पण गंगोदकाचे गुण वर्णितां किंवा मापितां येणें दुर्घट आहे. ह्याकरितां मीं जे आतां मोठ्या भक्तीनें गंगेचे गुण वर्णिले त्या सर्वचें मोठ्या श्रद्धेनें श्रवण करून मुमुक्षु जनानें काया, वाणी व मन ह्या तिहींचा गंगारा-

धनाकडे सदैव उपयोग करावा. ब्राह्मणा, ज्या अर्थी ठिकाणीं बुद्धि, श्रुति, वर्तन, शील व त्याप्रमाणें-
तुं हे गंगामाहात्म्य मोठ्या श्रद्धेनें श्रवण केलेंस च नानाविध सर्व सद्गुण आणि पोक्त वय हीं
त्या अर्थीं तुझी कीर्ति ह्या तीन लोकांत पसरून विद्यमान आहेत; तशींच ज्ञान, धोरण व तप
तुला ती दुष्प्राप्य महासिद्धि प्राप्त होईल, आणि हींही उत्कृष्ट वस्त आहेत. ह्यास्तव, हे महा-
तुं गंगासेवनाचे योगानें लौकरच श्रेष्ठ लोक धर्मज्ञा, धर्माचें तत्त्व निरूपण करण्याविषयीं
मिळवून तेथें यथेष्ट सुखोपभोग व विहार करीत मी आपणांस प्रार्थना करितों. हे नराधिप, सर्व
राहशील ! ब्राह्मणा, आतां माझी इतकीच वासना लोकांत ह्या प्रकरणीं आपलेशिवाय दुसरा
आहे कीं, त्या महासमर्थ गंगेनें तुझी व माझी कोणी विचारण्यासारखा आहे असें मला वाटत
मति स्वधर्माचरण करण्याच्या कामीं अनुरक्त नाहीं. तर, हे राजश्रेष्ठ, क्षत्रिय, वैश्य, अथवा
करावी. गंगा ही श्रद्धावान जनांविषयीं शूद्र हे ज्या धर्माचें अनुष्ठान करून ब्राह्मणत्व
अत्यंत दयाळू आहे. ती भक्तिमान जनाला ह्या पावतील तो धर्म मला निरूपण करून सांगा.
लोकीं नित्य सुखोपभोग प्राप्त करून देते.

भीष्म ह्मणाले:—राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें दिक् तीन वर्णाना ब्राह्मणत्व मिळणें कठीण
त्या महाविद्वान्, तेजस्वी व बुद्धिमान सिद्धानें आहे. युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांमध्ये ब्राह्मण हे
शिलेंच्छवृत्ति ब्राह्मणापाशीं गंगेचे अनेक तथ्य श्रेष्ठ हांत. बाबा, प्राणा हा अनेक यानां फिरतां
गुण अशेष वर्णिले आणि मग तो अंतरिक्ष मा- फिरतां आणि पुनः पुनः जन्म घेतां घेतां देव-
गानें तेथून निघून गेला. इकडे शिलेंच्छवृत्ति योगानें एकाद्या समयीं ब्राह्मणयानींत जन्म
ब्राह्मणानें त्या सिद्धाच्या भाषणावरून गंगेचें पावतो, हे लक्षांत ठेव. आतां हा विषय स्पष्ट
माहात्म्य ध्यानांत आणिलें; आणि तो तेव्हां- करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत
पासून यथाविधि गंगेची आराधना करून शेवटीं असतात तो मी तुला सांगेतां. तो इतिहास ह्मणजे
अत्यंत दुष्प्राप्य अशी सिद्धि जाडून कृतार्थ एका मतंगाचा व गर्दभीचा संवाद होय.
झाला. ह्यासाठीं, बाळा कौंत्या, तुम्ही मोठ्या युधिष्ठिरा, कोणी एक ब्राह्मण हांता.
भक्तीनें गंगेचा सतत आश्रय कर, ह्मणजे तुला त्याला एके समयीं एक मुलगा झाला.
उत्तम सिद्धि मिळून तुझ्या देहाचें सार्थक घडेल. हा मुलगा वास्तविकपणें ब्राह्मणतर पित्या-
वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, पासून जन्म पावला होता, पण त्याचे
भीष्मानें सांगितलेले हे गंगेचे गुण व इतिहास जातकर्मादिक संस्कार त्या ब्राह्मणानें यथास्थित
ऐकून युधिष्ठिराला व त्याच्या बंधूना फार केल्यामुळें त्यास लोक ब्राह्मणच मानांत
आनंद झाला. जो मनुष्य गंगेचा हा पुण्यकारक असत. त्या मुलाचें नांव मतंग असें हांतें व
इतिहास व स्तव ऐकेल किंवा पठन करील त्याच्या ठिकाणीं सर्व गुण अधिष्ठित होते.
त्याच्या सर्व पातकांचा नाश होईल.

अध्याय सत्ताविसावा.

—:—

इंद्रमतंगसंवाद.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह, आपल्या धर्मा, त्या गाडीला जें गाढव जोडिलें होतें तें

तुला ती दुष्प्राप्य महासिद्धि प्राप्त होईल, आणि हींही उत्कृष्ट वस्त आहेत. ह्यास्तव, हे महा-
तुं गंगासेवनाचे योगानें लौकरच श्रेष्ठ लोक धर्मज्ञा, धर्माचें तत्त्व निरूपण करण्याविषयीं
मिळवून तेथें यथेष्ट सुखोपभोग व विहार करीत मी आपणांस प्रार्थना करितों. हे नराधिप, सर्व
राहशील ! ब्राह्मणा, आतां माझी इतकीच वासना लोकांत ह्या प्रकरणीं आपलेशिवाय दुसरा
आहे कीं, त्या महासमर्थ गंगेनें तुझी व माझी कोणी विचारण्यासारखा आहे असें मला वाटत
मति स्वधर्माचरण करण्याच्या कामीं अनुरक्त नाहीं. तर, हे राजश्रेष्ठ, क्षत्रिय, वैश्य, अथवा
करावी. गंगा ही श्रद्धावान जनांविषयीं शूद्र हे ज्या धर्माचें अनुष्ठान करून ब्राह्मणत्व
अत्यंत दयाळू आहे. ती भक्तिमान जनाला ह्या पावतील तो धर्म मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—वत्सा धर्मा, क्षत्रिया-
दिक तीन वर्णाना ब्राह्मणत्व मिळणें कठीण
आहे. युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांमध्ये ब्राह्मण हे
श्रेष्ठ हांत. बाबा, प्राणा हा अनेक यानां फिरतां
आणि पुनः पुनः जन्म घेतां घेतां देव-
योगानें एकाद्या समयीं ब्राह्मणयानींत जन्म
पावतो, हे लक्षांत ठेव. आतां हा विषय स्पष्ट
करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत
असतात तो मी तुला सांगेतां. तो इतिहास ह्मणजे
एका मतंगाचा व गर्दभीचा संवाद होय.

युधिष्ठिरा, कोणी एक ब्राह्मण हांता.
त्याला एके समयीं एक मुलगा झाला.
हा मुलगा वास्तविकपणें ब्राह्मणतर पित्या-
पासून जन्म पावला होता, पण त्याचे
जातकर्मादिक संस्कार त्या ब्राह्मणानें यथास्थित
केल्यामुळें त्यास लोक ब्राह्मणच मानांत
असत. त्या मुलाचें नांव मतंग असें हांतें व
त्याच्या ठिकाणीं सर्व गुण अधिष्ठित होते.
एका समयीं त्याच्या पित्यानें यज्ञ करण्याचा
वेत केला आणि आपल्या त्या पुत्रास अभीच्या
संस्थापनेकरितां विटा आणण्यास आज्ञा केली.
तेव्हां तो गाढव लाविलेल्या एका वेगवान्
गाडींत बसला आणि त्वरेनें जाऊं लागला.
धर्मा, त्या गाडीला जें गाढव जोडिलें होतें तें

अगदीं लहान असून त्याला गाडी ओढण्याची माहिती नव्हती. मतंगाने ती गाडी एकसारखी चालविली, पण तें गाढव ती गाडी घेऊन भलतीकडेच जाऊं लागलें. त्या समयीं मतंगानें त्याच्या नाकावर पुनः पुनः चाबकाचे तडाखे दिले, परंतु तें मतंगाच्या इच्छेनुरूप न चालतां आपल्या आईकडे ती गाडी घेऊन गेलें. तेव्हां त्याची आई आपल्या पोराच्या नाकावर पडेलेली मोठी जखम पाहून अतिशय कळवळली व त्याला हणाली कीं, 'बाळा, रडूं नको; तूं जी ही गाडी ओढीत आहेस तिजमध्ये चांडाळ बसला आहे. ब्राह्मणाच्या ठायीं अशी निश्र्चरता कदापि असावयाची नाही. ब्राह्मण हा सर्वांचा मित्र होय. अरें, सर्व मतांना जो पूज्य व शास्ता, तो दुसऱ्यावर प्रहार कसे करील बरें? बाळा, हा मनुष्य पापप्रकृति आहे आणि ह्यामुळेच तो तुझ्यासारख्या अर्भकावरही दया करीत नाही. हा खरीत आपण ब्राह्मणबीज नाहीं असेंच सिद्ध करून दाखवीत आहे. ह्यानें ब्राह्मणत्वाचें जें ढांग केलें आहे, तें ह्याच्या मूळस्वभावामुळे उघडकीस येऊन हा आपल्या जातीवर गेला आहे!' राजा युधिष्ठिरा, गाढवीचें तें कठोर वचन श्रवण करून ताबडतोब तो मतंग गाडीतून खाली उतरला व त्या गाढवीला हणाला:—हे कल्याणि, माझ्या मातेनें कोणतें दुराचरण केलें तें मला सांग. हे रासभि, तूं मला चांडाल हणून हणतेस तें कसें तें त्वरित निवेदन कर. हे महाप्राज्ञे, ज्याच्या योगानें ब्राह्मणत्व नाहीसें होतें असा मी चांडाळ कसा तें मला कळूं दे. हा सर्व प्रकार मला यथास्थितपणें सांग.

गर्दभी हणाली:—बा चांडाळा, तुझी माता उन्मत्त झाली असतां तिच्या ठिकाणीं एका शूद्र नापितापासून तुझें जन्म झालें. त्यामुळे, तें ब्राह्मणीचा पुत्र असलास तरी तुझें

ब्राह्मणत्व नष्ट झालें आहे. ह्यास्तव तूं खरो-खरीच चांडाळ होस.

राजा धर्मा, गर्दभीचें तें भाषण ऐकून मतंग लागलाच मागे परतला व घरी गेला. तेव्हां आपला पुत्र परत आला असें पाहून त्याच्या पित्यानें त्याला विचारिलें:—बाळा, मीं तुला यज्ञसामुग्री गोळा करण्याकरितां पाठविलें असतां तें महत्त्वाचें काम न करितां तूं तसाच परत आलास, तेव्हां तूं खुशाल आहेसना ?

मतंग हणाला:—बाबा, ज्याचें जन्म चांडाळ योनींत झालें आहे किंवा ज्याच्या बऱ्यावाईट योनीचा पत्ताच नाही, तो कर्महीन असल्यामुळे त्याला खुशाली कोठून असेल? बाबा, ज्याची माता अशा प्रकारें भ्रष्ट झालेली आहे त्याचें चित्त कोठून स्वस्थ असणार ? हे तात, ती अमानुषी गर्दभी मला हणते कीं, तूं शूद्रापासून ब्राह्मणीच्या उदरीं जन्मला आहेस. ह्यास्तव मी आतां घोर तप करणार !

राजा युधिष्ठिरा, तो मतंग ह्याप्रमाणें पित्यास म्हणाला व ब्राह्मणत्वाच्या प्राप्तीस्तव तपश्चर्याचा निश्चय करून घरांतून बाहेर पडला आणि घोर अरण्यांत जाऊन उग्र तप करूं लागला. राजा, त्या समयीं त्यानें आपणास सुखानें ब्राह्मण्य मिळावें म्हणून इतकें भयंकर तप आरंभिलें कीं, तो आपल्या त्या तपश्चर्याच्या योगें देवांना अगदीं दग्ध करूं लागला ! तेव्हां त्याची ती उग्र तपश्चर्या अवलोकन करून इंद्र तेथें आला आणि मतंगाला हणाला कीं, 'मतंगा, मानवांचे सुखोपभोग टाकून देऊन तूं येथें हें घोर तप कां करितोस बरें? बाळा, तुझी इच्छा असेल तें मागून घे; मी तुला वर देण्यास सिद्ध आहे. जें कांहीं तुला हवें असेल तें लीकर सांगा.'

मतंग हणाला:—मीं ब्राह्मण्याच्या इच्छेनें ही तपश्चर्या आरंभिली आहे. जर ब्राह्मण्य

काळपर्यंत येरझारा करितो आणि मग २५९२००००००००० सहस्र वर्षांनी श्रोत्रिय ब्राह्मणाच्या घराण्यांत जन्मास येतो. नंतर तो श्रोत्रिय योनींत बहुत काळपर्यंत जन्म-मरण भोगतो. त्या योनींत तो संसार करित असतां सुख व दुःख, प्रीति व द्वेष आणि अहं-कार व बलना हे विकार त्या ब्राह्मणामध्ये प्रविष्ट होतात; आणि जर का त्या शत्रूंना त्यानें जिंकिलें तर तो सद्रतीला पावतो; आणि नाहीं तर ते शत्रु बळावून त्या ब्राह्मणाला पूर्ण अधर्मी करून सोडितात व ताडवृक्षा-वरून जसें खालीं पडावे तसा तो त्या उच्च वर्णापासून एकदम खालीं कोसळून नीच योनींत पडतो ! मतंगा, ह्या माझ्या सांगण्याचा नटि विचार कर आणि ब्राह्मण्याशिवाय दुसरा एकादा वर मागून घे. बाबारे, ब्राह्मण्य हें तुला प्राप्त होण्याला अत्यंत कठीण आहे !”

अध्याय एकोणतिसावा.

—:०:—

इंद्रमतंगसंवाद.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें इंद्राचें भाषण ऐकून, कडकडीत व्रताचरण करणारा व मनाला पूर्णपणें आकळणारा असा तो मतंग सहस्र वर्षेपर्यंत एका पायावर उभा राहून ध्यानयोगांत गढून गेला. तेव्हां सहस्र वर्षे लोटल्यावर पुनः शक्र त्या मतंगाला भेटण्यासाठीं आला; व त्या बलवृत्रहंत्या सुराधिपानें फिरून त्या मतंगाला पूर्ववत्तच ह्मटलें. त्या समयीं

मतंग ह्मणाला:—मीं हीं सहस्र वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळून व एकाग्र चिंतन करून एका पायावर उभें राहून योगसाधन केलें; परंतु मला ब्राह्मण्य प्राप्त झालें नाहीं, तेव्हां हें झालें तरी कसें ?

शक्र ह्मणाला:—बा मतंगा, चांडालयोनींत

अनु० ७—१७

जन्मलेल्या मनुष्याला ब्राह्मण्य मिळणें दूरापास्त आहे. तेव्हां आतां तूं दुसरा एकादा वर मागून घे. बाबारे, हा तुझा श्रम व्यर्थ होऊ देऊ नको. इंद्राचें हें भाषण ऐकून मतंगास मनस्वी दुःख झालें; आणि गयेस जाऊन व पुनः शंभर वर्षेपर्यंत अंगठ्यावर उभें राहून त्यानें घोर योगानुष्ठान आरंभिलें. राजा, ह्या दुःसह यातनांनीं त्यास अत्यंत क्लेश झाले; व तो अगदीं क्षीण होऊन, त्याच्या देहावरील सर्व मांस नाहीसें झालें आणि हाडे व कातडी शिल्लक राहून तो केवळ हाडांचा सांगाडा दिसूं लागला आणि त्याच्या शिरान् शिरा मोकळ्या दिसूं लागल्या ! आणि अखेरीस तो धर्मात्मा खालीं पडला ह्मणूनही मीं ऐकिलें आहे ! राजा, तो मतंग आतां खालीं पडणार तो इंद्र त्याप्रत मोठ्या त्वरेनें धावून गेला; आणि वर देण्यास समर्थ व सर्व प्राण्यांच्या हिताकरितां नित्य झटणारा अशा त्या उदार देवाधिदेवानें त्या मतंगाशीं भाषण केलें.

शक्र ह्मणाला:—मतंगा, तूं ज्या ब्राह्मण-त्वाची आशा धरिली आहेस तें ह्या जन्मीं तुला मिळालें असतां त्यापासून तुझें हित होणार नाहीं. कारण, एक तर ब्राह्मणत्व आधीं दुर्लभ; व यदाकदाचित् तें तुला लाभलें तरी त्यांत तुला कामक्रोधादिक अनेक शत्रू-पासून पीडा झाली ह्मणजे तें तुझ्यानें राखव-णार नाहीं. बाबारे, ब्राह्मणाची महती व सामर्थ्य काय वर्णीवें ? जो मनुष्य ब्राह्मणाचें पूजन करितो त्याला सुख होतें; पण तेंच त्याचें पूजन कारणें चुकलें तर त्या चुकणाऱ्याला दुःखांत पडावें लागतें. सर्व प्राण्यांचें योगक्षेम चालविणारा ब्राह्मणच होय. देवता व पितर हे ब्राह्मणाच्या द्वारानें तृप्त होतात, ब्राह्मणच सर्व प्राण्यांमध्ये श्रेष्ठ होय. आणि ज्या ज्या वस्तूंची गैरज लागते त्या त्या वस्तू ब्राह्मणच

मिळवून देतात. मतंगां, ब्राह्मणयोनि प्राप्त होणें हें मोठ्या भाग्यानें घडतें. जेव्हां प्राणी बहुत योनींत जन्म घेतां घेतां त्याचा भाग्यकाल येतो, तेव्हां तो ती ब्राह्मणेतर योनि टाकून देऊन ह्या लोकीं ब्राह्मणयोनींत जन्मास येतो. ज्यांनीं आत्मसाधन केलें नाहीं त्यांना ब्राह्मणत्व मिळणें कुर्घट आहे. ह्यास्तव, वा मतंगा, आतां दुसरा वर माग; हा जो वर तूं मागत आहेस तो तुला मिळणें अशक्य होय.

मतंग ह्मणाला:—इंद्रा, आधींच दुःखाकुल झालेल्या दीन प्राण्याला कां बरें अधिक पीडा देतोस ? अरे, ह्या मला मेलेल्याला आणखी मारण्यांत अर्थ तो कोणता ! इंद्रा, तुजविषयीं मला वाईट वाटतें तें हेंच कीं, मी ब्राह्मणकुलांत जन्म पावूनही तुझ्या मनांत मला ब्राह्मण्य देण्याची वासना उत्पन्न होत नाहीं ! हे शतक्रतो, ब्राह्मणत्व जर क्षत्रियादिक त्रिवर्णांना दुर्लभ आहे, तर तें श्रेष्ठ पद सुदैवानें प्राप्त झालें असतां मनुष्य तदनुरूप वर्तत नाहींत आणि तें हातचें वबडतात ह्यास काय म्हणावें बरें ? मला वाटतें कीं, धनाप्रमाणें मोठ्या आयासानें ब्राह्मणत्व मिळवून तें राखावें कसें हें ज्या मनुष्याला कळत नाहीं, तो खचीत अत्यंत घोर पातकें करणाऱ्या-पेक्षांही अधम समजावा ! खरोखरीच ब्राह्मण्य हें दुर्मिळ आहे; आणि यदाकदाचित् मिळालें तर तें संभाळणेंही अवघडच होय. तेव्हां अशा दुर्लभ वस्तूची प्राप्ति झाली असतां मनुष्यांनीं ती संभाळण्याविषयीं दक्षता घेऊं नये व दुराचरण करून ती हातची गमवावी हें आश्चर्य नव्हे काय ? असो; इंद्रा, मीं एका आत्मचित्तनांत कोळ घालविला, द्वैतविचार मनांत गुळींच आणिला नाहीं, संसारसुखापासून सर्वतोपरी अलिप्त राहिलों, कोणास पीडा दिली नाहीं, इंद्रियांना जिंकिलें, आणि इतकें करून-

ही मी विप्रत्वाला प्राप्त झालों नाहीं हें व्हावें तरी कसें ? अरेरे, मी किती तरी भाग्यहीन ! पहा, मी धर्मज्ञ असतां मातेच्या पापामुळे ही घोर स्थिति माझ्या कपाळीं आली ! खचीत उद्योगानें दैवाचा प्रतिकार होणें अशक्य, असेंच मी समजतों. असो; धर्मज्ञा इंद्रा, ज्या ब्राह्मण्याकरितां मीं एवढा दीर्घ प्रयत्न केला तें अखेरीस मला मिळत नाहींच ना ? तेव्हां आतां अशा ह्या स्थितींत जर तुझ्या मनांतून माझ्यावर अनुग्रह करणें असेल व माझ्या पदरीं कांहीं पुण्यसंचय असेल, तर तूं मला दुसरा कांहीं वर द्यावास हेंच योग्य होय.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, तेव्हां इंद्रानें मतंगाला 'बरें आहे, माग' ह्मणून सांगितलें; आणि मग ती आज्ञा ग्रहण करून मतंगानें इंद्राला झटलें कीं, 'इंद्रा, मला वाटेल तें रूप घेतां येऊन पक्ष्याप्रमाणें वांटेल तिकडे फिरतां यावें, माझ्या इच्छेनुरूप मला सुखोपभोग प्राप्त व्हावे, ब्राह्मणांनीं व त्याप्रमाणेंच क्षत्रियांनीं माझी पूजा करावी आणि माझी अक्षय्य कीर्ति रहावी, असा मला वर दे. हे देवाधिदेवा, मी तुला शिरसा वंदन करितां.'

इंद्र ह्मणाला:—मतंगा, तुला छंदोदेव असें नांव प्राप्त होऊन त्या नांवानें तूं सर्वत्र प्रख्यातीस येशील; स्त्रिया तुझी पूजा करतील; तुला अद्वितीय कीर्ति मिळेल; आणि ती त्रिभुवनांत गाजेल !

हे भारता, मतंगाला ह्याप्रमाणें इंद्रानें वर दिला व तो तात्काळ अंतर्धान पावला. पुढें मतंगही देह ठेवून उत्तम लोकीं जाता झाला ! राजा, ब्राह्मण्य हें असें मोठें उत्तम पद आहे आणि तें महेंद्राच्या वचनाप्रमाणें ह्या लोकीं अत्यंत दुर्लभ होय.

अध्याय तिसावा.

—:—

वीतहव्योपाख्यान.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अहो कुरुकुलाधारा भीष्मा, आपण जें हें महत् आख्यान सांगितलें, तें मी ऐकिलें; आणि, हे वक्तृत्वकुशला, ब्राह्मणत्व हें सुदुर्लभ आहे ह्मणून जें आपण ह्मणतां त्याचीही मला सत्यता पटली. परंतु मी असें ऐकतों कीं, प्राचीन काळीं विश्वामित्रानें ब्राह्मणत्व संपादिलें; आणि शिवाय मला असेंही कळलें आहे कीं, वीतहव्य नांवाचा नृपति हा ब्राह्मणत्व पावला होता. ह्यास्तव, श्रेष्ठा गंगा-तनया, त्या वीतहव्य राजाची कथा मला सांगा व त्यानें वरानें किंवा तपश्चर्येनें अथवा दुसऱ्या कांहीं उपायानें ब्राह्मणत्व जोडिलें तें निवेदन करा.

भीष्म ह्मणाले:—राजा युधिष्ठिरा, ऐक; महाभाग्यशाली राजर्षि वीतहव्य ह्यानें थोर पुरुषांना अत्यंत मान्य व दुर्मिळ जें ब्राह्मणत्व तें कसें मिळविलें तें आतां मी तुला सांगतों. बाळा, महात्मा मनु हा धर्मानें प्रजेचें शासन करित असतां त्याला एक शर्याति नामक महा-धार्मिक पुत्र झाला. त्या प्रख्यात भूपतीच्या कुळांत वत्स राजाला दोन पुत्र झाले. त्यांचीं नांवां हेहय व तालजंघ अशीं होती. हे महा-प्रतापी राजेंद्रा धर्मा, हेहयाला दहा स्त्रियांच्या ठिकाणीं शंभर पुत्र झाले. ते सर्व शूर असून संग्रामांतून केव्हांही माघारे जाणारे नव्हते. ते सर्व रूप व प्रभाव ह्यांत सारखे असून अत्यंत बलवान् व युद्धधुरंधर असे होते. आणि त्यांनीं धनुर्वेद व इतर वेद ह्या सर्वांत उत्तम प्राविण्य जोडिलें होतें.

धर्मा, इकडे काशिदेशावर दिवोदासाचा आज्ञा हर्यश्व नांवाचा एक पराक्रमी राजा राज्य करित होता. हे पुरुषावतंसा, त्या हर्यश्वावर हैह-

याच्या पुत्रांनीं हल्ला केला आणि गंगा व यमुना ह्या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेशांत त्याच्याशीं लढून त्यास त्यांनीं वधिलें आणि ते महारथ निभय होत्साते फिरून आपल्या सुंवर नगरास परत गेले. पुढें हर्यश्वाच्या मागून त्याच्या गादीवर त्याच्या पुत्राला राज्याभिषेक करण्यांत आला. त्याचें नांव सुदेव असें असून त्याच्या अंगीं देवतुल्य कांति विलसत होती व तो जणू काय प्रत्यक्ष दुसरा धर्मच होता ! त्या महाधार्मिक काशिराजपुत्रानें पृथ्वीचें उत्तम प्रकारें पालन केलें; परंतु त्याजवरही हैह-याच्या सर्व पुत्रांनीं चाल केली व युद्धांत त्यास जिंकून ते सर्वजण स्वनगरास परत गेले. नंतर सुदेवाच्या मागून त्याचा पुत्र दिवोदास ह्याजवर राज्याभिषेक करण्यांत आला आणि सर्व काशिदेशाचा तो दिवोदास अधि-पति झाला. मग त्या महातेजस्वी दिवोदासानें हैहयांच्या पराक्रमाचा विचार केला; आणि ते सर्व महान् इंद्रियजेते आहेत असें मनांत आणून त्यांच्या पुढें आपला तग निघावा म्हणून त्यानें इंद्राच्या आज्ञेनें वाराणसी नगरी पुनः बांधिली आणि ती ब्राह्मण-सन्निय व वैश्य-शुद्र ह्यांनीं भरपूर भरून काढिली. त्या-प्रमाणेंच त्यानें तेथें नानाविध पदार्थांचे ढीगच्या ढीग नेहमीं पडतील अशी व्यवस्था केली आणि भरणेच बाजार व व्यापार ह्यांचा सुव्यवस्थित जम बसविला. राजा, वाराणसीचा पलीकडे पसरत पसरत गोमतीच्या वक्षिण तरापर्यंत व्याप्त असून जणू काय ती दुसरी अमरावती नगरीच आहे असें भासूं लागलें. असो; अशा प्रकारच्या त्या सुंवर, धनाढ्य व बळकट राजधानीमध्ये तो राजश्रेष्ठ दिवोदास राहत असतां पुनः त्यावर हैहय चाल करून आले आणि मग तेथें तुंबळ युद्ध झालें. हैहय

हे आपणावर स्वारी करून आले असें पाहतांच होण्यासाठीं इष्टिकेली आणि मग त्याला प्रतर्दन तो महाबलिष्ठ व महापराक्रमी दिवोदास राजा नांवाचा पुत्र झाला. तो जन्मतांच वाढून तेरा स्वनगरांतून बाहेर पडून त्या हैहयांशीं युद्ध वर्षांचा झाला आणि सर्व वेद व सर्व धनुर्वेद करण्यास सिद्ध झाला व नंतर त्या दोन्ही पक्षां- घडघडीत ह्मणूं लागला ! राजा, महाबुद्धिमान मध्यें देवदैत्यांप्रमाणें घोर युद्ध झालें. त्या भरद्वाज ऋषीनें त्या पुत्राच्या ठिकाणीं जें योग-समर्थी रणांगणांत दिवोदासानें सहस्रदिवसपर्यंत सामर्थ्य स्थापिलें होतें त्याच्या योगां त्याला हैहयांशीं घोर युद्ध केलें; पण अखेरीस पुष्कळ लोकोत्तर तेज प्राप्त झालें आणि मग तो महा-वाहनें व सेना पतन पावल्यामुळें त्यास मोठें दैन्य वीर्यशाली प्रतर्दन आपल्या राज्यांत प्रविष्ट झाला. प्राप्त झालें; आणि आपले योद्धे पडले व युद्ध- राजा. त्या समर्थी तो क्वच धारण केलेल्या. सामर्थी संपली असें पाहून अखेरीस तो त्या धनप्य हातांत घेतलेला, देव व ऋषि ह्यांनीं वाराणसी पुरींतून पळाला आणि भरद्वाजाच्या स्तविलेला आणि वेदिजनांनीं वेदिलेला प्रतर्दन रमणीय आश्रमास जाऊन त्या महाबुद्धिमान जण काय उगवलेल्या सूर्यासारखाच आपल्या मुनिवर्यापुढें हात जोडून उभा राहिला. तेव्हां कांतीनें झळाळूं लागला ! तो कुपंगला त्रवार बृहस्पतीचा तो ज्येष्ठ पुत्र महाशीलसंपन्न उपा- बांधून रथावर आरूढ झाला तेव्हां जण काय ध्याय भरद्वाज हा, दिवोदास आपल्या आश्र- प्रदीप अर्माच्याच उवाळा. चालल्या आहेत याला आला आहे असें पाहून त्याला ह्मणाला असें भासलें ! असें तो प्रतर्दन धनप्यबाण कीं, राजा, तज्ज्ञा येथें येण्याचा हेतु काय असेल व हालतत्रवार धारण करून नंतर आपल्या तो मला सविस्तर सांग; तुला जें इष्ट असेल पित्याकडे गेला असतां त्याला पाहून दिवा- तें करण्याला मी सिद्ध आहे. मी त्याविषयी दासाला अतिशय आनंद झाला आणि त्यानें मागेपुढें पाहणार नाही. मनांत अनूमान केले की, हैहय आतां स्वर्गांत

राजा ह्मणाला:—भगवन्, वीतहत्यांचे पुत्र दग्ध झाले ! राजा, नंतर दिवोदासानें प्रतर्द- हैहय ह्यांनीं माझ्याशीं युद्ध करून त्यांत माझ्या नाला योगराज्याभिषेक केला आणि आपण सर्व वंशाचा नाश केला; मी मात्र एकटा सर्व- धन्य आहे असें त्यानें मानिले. पण दिवोदासानें तोपरी दीन होत्साता तुला शरण आलों आहे ! हैहयांच्या वधाकरितां प्रतर्दनाला पाठविले असता ह्यास्तव, तूं माझ्यावर शिष्यवत् प्रेम करून माझे तो पराक्रमी राजपुत्र रथांत बसून तांबड्याच रक्षण कारवेंस. त्या दुष्टांनीं माझ्या सर्व वंशाचा गंगा उतरून हैहयांच्या नगरीप्रत प्राप्त झाला. संहार उडवून एकटा मीच काय तो अवशिष्ट इकडे, रथाचा महान् धणघणाट एकट होहय राहिलों आहे ! हे नगरांसारख्या प्रचंड व शत्रूच्या रथांचा

राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां प्रतापशाली भग- चुराडा उडविणाऱ्या रथांत आरूढ झाले आणि बान् महाभाग भरद्वाज मुनि ह्मणाला कीं, 'सुदेव- प्रतर्दनाशीं लढण्याकरितां बाहेर पडले. राजा, पुत्रा, भिऊं नको; भिऊं नको. तुझे भय नंतर ते विचित्र युद्ध करणार क्वचधारी नाहीसिं होईल ! राजा, तुला पुत्र होण्यासाठीं महावीर हैहय प्रतर्दनावर शस्त्रास्त्रांनिशीं चालून धी इष्टि करीन; आणि त्या पुत्राकडून तूं हैह- गेले आणि त्यांनीं त्याजवर बाणांचा वर्षाव करीत सहस्रावधि सैन्य ठार मारशील. ' राजा केला. राजा युधिष्ठिरा, त्या समर्थी नानाप्रका- रची, नंतर भरद्वाज ऋषीनें दिवोदासाला पुत्र रची शस्त्रे व रथांचे समुदाय हे प्रतर्दनावर इतके

कांहीं कोसळले कीं, जणू काय हिमालय पर्वता- मला त्याचा सूड घेणें आहे. ब्रह्मन्, त्या मंदाघ वर मेघच कोसळत आहेत असा भास झाला ! राजाचे शंभर पुत्र मीं मृत्युमुखांत लोटिले आणि नंतर प्रतर्दन राजानें अस्त्रांचा भडिमार करून आतां फक्त ह्याला ठार करण्याचें राहिलें आहे. शत्रूंच्या अस्त्रांचें निवारण केलें आणि विजे- आतां आज मी ह्याला वधीन व पितृऋणांतून सारखा जलाल शरांचा वर्षाव चालवून त्या उत्तीर्ण होईन !

घोरप्रतापी प्रतर्दनानें हेहयांना ठार मारिलें ! प्रतर्दन राजाचें तें भाषण ऐकून महाधर्म- राजा, त्या वेळीं शतावधि व सहस्रावधि भल्ल निष्ठ भृगु ऋषीला अत्यंत करुणा आली बाणांनीं त्या हेहयांचीं मस्तकें तुटून रक्तानें आणि तो प्रतर्दनाला झणाला, ' राजपुत्रा, येथें न्हाणिलेले ते वीर गंगागंगांत धडाधड कोसळूं कोणीही क्षत्रिय नाही; येथें हे जे आहेत ते लागले. तेव्हां जणू काय कुहाडीनें तोडिलेले सर्व द्विज आहेत. ' युधिष्ठिरा, भृगु ऋषीचें हें किशुक वृक्षच ग्वाली पडत आहेत असें दिमूं वचन ऐकून प्रतर्दनानें मनांत आणिलें कीं, लागले ! राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें सर्व हेहय मृत्यु- ह्या महात्म्याचें हें वचन खचीत सत्य झालें मूर्खा पडल्यावर त्यांचा पिता वीतहव्य हा पाहिजे; आणि नंतर तो ऋषीचे पाय धरून आपले नगर सोडून भृगु ऋषीच्या आश्रमास हळूच मोठ्या आनंदानें झणाला, ' भगवन्, जाऊन तेथें भृगु ऋषींना शरण गेला. तेव्हां असें जर असेल तर मी कृतार्थ झालों, ह्यांत वीतहव्याची नी अवस्था अवलोकन करून भृगु संदेह नाही. पहा, ह्या वीतहव्य राजाला मीं ऋषीनें त्याला अभय दिलें: पण इतक्यांत आपल्या वीर्यानें स्वजाति सोडण्याला भाग त्याच्या पांढापांढ प्रतर्दन हा त्या स्थळीं प्राप्त पाडिलें; तेव्हां आतां म्यां आणखी काय करा- झाला आणि झणाला. ' अहो, येथें भृगु ऋषीचे व्रयास पाहिजे ! ब्रह्मन्, मला आतां स्वस्थानीं काण काण महान्म गिण्य आश्रमांत आहेत वरं? जाण्यास आज्ञा दे आणि माझे अभीष्ट चिंतन माझी इच्छा त्या मृनिवर्त्याला भेटण्याची आहे, कर. हे भृगुकुलाधारा, मीं वीतहव्य राजाला तर तो कांठ आहे हें मला सांगा व मी आलों स्वजाति सोडण्यास लाविलें हें कांहीं लहान- आहे झणून त्यास कळवा. ' राजा धर्मा, भृगु सहान कृत्य नव्हे ! '

ऋषीनें तें भाषण ऐकून प्रतर्दन आपल्याकडे धर्मा, नंतर भृगु ऋषीनें प्रतर्दनाला स्वस्थानीं आला झणून जाणिलें आणि आश्रमाच्या बाहेर जाण्यास आज्ञा दिल्यावर तो तेथून स्वस्थानीं येऊन त्यानें यथार्थावधि त्या राजश्रेष्ठाची पूजा निघून गेला; आणि सर्प ज्याप्रमाणें विष ओ- केली व त्यास ह्मटलें कीं, ' राजेंद्रा, तुझे काय कून टाकितो त्याप्रमाणें त्या वीतहव्य राजानें कार्ये असले तें सांग. ' तेव्हां तेथें जाण्याचें जें केवळ भृगुवचनानें क्षत्रियत्व ओकून टाकिलें कार्य होतें तें राजानें त्या भृगु ऋषीला सांगितलें. आणि तो तात्काळ ब्रह्मर्षि बनला व त्यास

प्रतर्दन राजा झणाला: — ब्रह्मन्, हा येथें ब्रह्मवादिव्ही प्राप्त झालें ! राजा धर्मा, गुत्स- वीतहव्य राजा आला आहे, त्यास तूं माझ्या मव हा त्याचा पुत्र असून तो स्वरूपानें वुसरा हवालीं कर. त्याच्या पुत्रांनीं माझ्या सर्व इंद्रच होता. एके वेळीं वैत्यांनीं त्याला तूं कुळाचा संहार उडविला, माझा सर्व देश उजाड इंद्रच आहेस असें म्हणून अतिशय शासनही केला, काशिदेशांतील सर्व रत्नसंघय लुटला केलें होतें ! असो; ऋग्वेदाध्यें त्या महात्म्याचा आणि सर्वत्र वेना उडवून टाकिली. ह्यासाठीं म्हणून एक ब्रेष्ठ मंत्रही आहे, आणि त्या

मंत्रावरून त्या गृत्समदाची ब्राह्मण हे फार स्तुति आहे? हे महाधर्मज्ञा, आह्वांला हें ऐकणें शक्य करितात. राजा, तो श्रीमान् गृत्समद मोठा असेल तर तें आह्मांस सांग.

ब्रह्मवेत्ता व ब्रह्मर्षि होता. त्याचा पुत्र सुचेता नारद म्हणाला:—हे अरिमर्दना गोविंदा, हाही ब्राह्मणच झाला. सुचेत्याचा पुत्र वर्चा. मी ज्या ह्यांना पूजीत आहें ते तूं ऐक. कृष्णा, वर्चाचा पुत्र विहव्य. विहव्याचा पुत्र वितत्य. हें ऐकण्यास तुझ्याशिवाय दुसरा कोणता पुरुष वितत्याचा पुत्र सत्य. सत्याचा पुत्र संत. ह्या लोकीं पात्र आहे बरें? हे विभो, जे पुरुष संताचा पुत्र श्रवा नामक ऋषि. श्रव्याचा पुत्र तम. वरुण, वायु, आदित्य, पर्जन्य, अग्नि. म्थाणु, तमाचा पुत्र द्विजश्रेष्ठ प्रकाश. प्रकाशाचा पुत्र स्कंद, त्याचप्रमाणें लक्ष्मी, विष्णु आणि तसाच अतिशय जप करणारा वाग्मिद्र. त्याचा पुत्र ब्रह्मा, वाचस्पति, चंद्र, अप्. पृथ्वी व सग्व्वर्ती वेदवेदांगप्रवीण प्रमिति. प्रमितीला घृताचीच्या ह्यांना नेहमीं नमस्कार करितात त्यांची मी पूजा ठिकाणीं रुरु नामक पुत्र झाला. रुरूपासून प्रम- करितां. हे यदुकुलश्रेष्ठा. महान महान तपस्वी, द्वरेच्या ठिकाणीं शुनक नांवाचा विप्रर्षि जन्मला वेदवेत्ते, नेहमीं वेदांचें पठण करणारा व इतर व शुनकाचा पुत्र शौनक. असो; धर्मराजा, परमपूज्य पुरुष ह्यांची मी पूजा करितां. तसेच ह्याप्रमाणें भृगु ऋषीच्या प्रसादानें वीतहव्य राजा जे कांहीं एक न खातां दैविक कृत्यें करितात, क्षत्रिय असतांही ब्राह्मणत्व पावला, हें मी तुला गर्वापासून अलिप्त असतात, नित्य समाधान सांगितलें व तसाच गृत्समदाचा वंशही विस्तारानें बाळगितात व कोणावरही रागावत नाहीत. तुला कथन केला. आतां तुझा आणखी काय त्यांची मी पूजा करितां. त्याप्रमाणेंच, कृष्णा, जे प्रथम आहे बरें?

अध्याय एकतिसावा.

—०:—

पनारदसंवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—अहो भरतर्षभा नमस्कार करितां. जे नित्य तपश्चर्येत निमग्न भीष्मा, ह्या त्रैलोक्यामध्ये कोणतीं मनुष्यें पूज्य असतात, जे वनांत राहून कंदमले होत तें आपण मला कथन करा. आपण खाऊन चरितार्थ चालवितात. नित्यनेमिचित्क सांगत असतां माझी तृप्तिच होत नाही. कर्म करितात, व धनादिकांचा सांठा करीत

भीष्म सांगतात:—ह्या विषयाचेंही विवे- नाहीत, त्यांना मी नमस्कार करितां. जे समये घन करण्यास्तव एक प्राचीन इतिहास सांगत पुरुष सेवकांचें पोषण करितात, जे आतिथि- असतात. तो ह्यणजे नारद व वासुदेव ह्या सत्कारार्थ नित्य झटतात, व देवकार्य करून शेष दोघांचा संवाद होय. एके समयीं नारद हा राहिलेलें अन्न जे सेवन करितात, त्यांना मी महान् महान् ब्राह्मणांपुढें हात जोडून त्यांची नमस्कार करितां. वेदाध्ययन केल्यामुळें ज्यांना पूजा करीत आहे असें कृष्णानें पाहून त्याला दुःसह तेज प्राप्त झालें आहे, वेदांचें प्रवचन विचारिलें, 'भगवंता नारदा, तूं कोणाला नमस्कार करण्यांत जे कुशल आहेंत, ब्रह्मचर्य पाळण्या- करीत आहेस बरें? त्यांतही ह्या ब्राह्मणांपैकीं विषयीं जे दक्ष असतात आणि यज्ञयागादिक कोणाविषयीं तुझ्या मनांत विशेष आदर वसत क्रिया यजमानाकडून करविण्यामध्ये व वेद-

विद्या शिकविण्यामध्ये जे नित्य निमग्न असतात, असतें, जे त्रिवर्गाची हानि होईल असें कोणतेही त्यांना मी नमस्कार करितों. जे पुरुष सर्व कृत्य करीत नाहीत आणि जे शिष्ट जनांनी प्राण्यांवर दया करण्याविषयीं नित्य उत्सुक अस- घालून दिलेले नियम मनापासून पाळितात, तात व मध्याह्न कालापर्यंत जे आपलें अध्ययन त्यांना मी नेहमीं नमस्कार करितों. जे पुरुष चालवितात, त्यांना मी नमस्कार करितों. गुरूची ब्रह्मचिंतनांत काळ घालवितात, ज्यांना वेदांचें कृपा जोडण्यासाठीं जे यत्न करितात, आपला यथार्थ ज्ञान आहे, धर्म, अर्थ व काम हांसाठीं जे वेदव्यासंग अस्वलित चालविण्याविषयीं जे झट- नित्यनैमित्तिक कर्मे करितात, ज्यांना ऐहिक तात, ज्यांचे नियमधर्म कधीही दळत नाहीत, सुखाविषयीं लोभ नाही व जे पुण्यशील आहेत, जे गुरुजनांची सेवा करण्यासाठीं सादर अस- त्यांना मी नमस्कार करितों. जे पुरुष उदक- तात, व कोणाचाही हेवा करीत नाहीत, त्यांना प्राशनावर चरितार्थ चालवितात, जे पुरुष वारा मी नमस्कार करितों. जे मुनि उत्तम प्रकारें पिऊन राहतात, वैश्वदेव करून उर्वरित राहि- करून व्रतें पाळितात, कोणास कांहीं वचन लेलें अन्न मात्र जे भक्षण करितात, त्यांना दिलें असतां तें कदापि मोडीत नाहीत, ब्रह्म- मी नेहमीं नमस्कार करितों. जे पुरुष अवि- चिंतनांत निमग्न राहतात व हव्यकव्य करि- वाहित राहतात, जे पुरुष लग्न करून अभिहोत्र तात, त्यांना मी नमस्कार करितों. ज्यांना बाळगितात, जे वेदाचा आश्रय करितात व जे भिक्षा मागून चरितार्थ चालविणें मनापासून सर्व भूतें हीं आत्मवत् मानितात, त्यांना मी आवडतें, पांडुरंग अन्न व अंगभर वस्त्र न मिळ- सदा नमस्कार करितों; आणि, कृष्णा, लोक कर- न्यामुळें जे कृश होतात, जे गुरुगृहीं राहतात, पार जे (प्रजापति) ऋषि, लोकांमध्ये जे सुखापभोगांविषयीं ज्यांना पूर्वा नसत व ज्यांच्या- वडील, कुलामध्ये जे श्रेष्ठ, अज्ञानाचे जे पार्श्वी धन नसतें, त्यांना मी नमस्कार करितों. संहर्त, व लोकांचे जे मार्गदर्शक त्यांना मी ज्यांना आपलें असं कांहीं नाही, ज्यांची सदोदीत नमस्कार करितों. ह्यास्तव, कृष्णा, सर्वांशीं मैत्री आहे, ज्यांनीं लज्जा गुंडाळून तूंही अशा प्रकारच्या ब्राह्मणांची सदासर्व- ठेविली आहे, ज्यांना कसलीच गरज नाही, काळ पूजा कर; कारण, हे अनघा, पूजेला वेदप्रार्थनें ज्यांना दिव्य तेज आलें आहे, जे वेद पात्र अशा जनांची पूजा केल्यानें ते तुला शिकवितात, जे वेदप्रणीत धर्मांचें व्याख्यान नित्य सुखच देतील. केशवा, अशा ब्राह्मणांची करितात, जे कधी कोणालाही पीडा देत नाहीत, पूजा केली असतां ह्या लोकीं व परलोकीं जे नेहमीं सत्याचा आश्रय करितात, जे सदोदीत नित्य सुखच मिळेल. थोरांना मान्य असे हे इन्द्रियांना आकळतात व जे नित्य शांतीनें श्रेष्ठ पुरुष जेथें जेथें संचार करतील तेथें तेथें वागतात, त्यांना मी नमस्कार करितों. जे गृह- तुझें वर्णन करून तुझी महती वाढवि- स्थाश्रमी पुरुष देवता व अतिथि ह्यांच्या पूजेत- तील. जे पुरुष गाई, ब्राह्मण व अतिथि निमग्न असतात व जे पुरुष कपोताप्रमाणें नित्य ह्यांचें सदा पूजन करितात आणि नित्य पोठापुरतें मिळवून योगक्षेम चालवितात, नेहमीं सत्यामध्ये रत असतात, ते संकटांतून संग्रह ह्मणून मुळींच करीत नाहीत, त्यांना मी पार पडतात. जे नेहमीं शांतचित्त असतात, जे नमस्कार करितों. ज्यांच्या सर्व कृत्यांचें धोरण कोणाचा मत्सर करीत. नाहीत व जे सदा त्रिवर्ग (धर्म, अर्थ व काम) प्राप्त होण्याकडे विद्याध्ययनांत आसक्त असतात. ते संकटें

विहित भक्ष्य आहे. ह्यासाठीं तूं ह्याला राख-णाचा विचार अंतर्गामीं ठाम ठेवून तो त्या ण्याच्या भरीस पडूं नको. पळतां पळतां मीं श्येनाशीं बोलूं लागला.

ह्याला गांठलें व हस्तगत करून घेतलें; ह्याला राजा ह्मणालाः—बा श्येना, आज तूं धरण्यास मला मोठा प्रयास पडला आहे. आपल्या क्षुधाशमनासाठीं गाय, बैल, वराह, ह्यांचें मांस, रक्त, मंद व मज्जा हीं मृग किंवा महिष ह्यांपैकीं काय वाटेल तें घेऊन सर्व मला पुष्टि देणारीं आहेत. ह्याला आपली क्षुधा भागव. शरणागताचा अन्हेर खाल्ल्यानें मांस मोठें समाधान होईल, ह्मणून करावयाचा नाहीं असा माझा दृढसंकल्प आहे. तं आतां मध्यंतरीं विघ्न करूं नको. राजा, बा श्येन पक्ष्या, पाहिलासना हा कपोत माझा मला अतिशय तृप्ता लागली आहे, क्षुधा तर देह अगदीं सोडीत नाहीं !

मला अगदीं जाळीतच आहे; तेव्हां आतां तूं श्येन म्हणालाः—राजा, वराह, बैल किंवा ह्याला सोड, मला आतां क्षणभर सुद्धां धीर इतर नानाविध पक्षी ह्यांचें मांस मी कधींच निघत नाहीं ! राजा, मीं ह्याचा पाठलाग खात नाहीं; ह्यास्तव मला त्यांशीं काय कर्तव्य केला, मीं आपल्या पंखांनीं व नखांनीं ह्याला आहे? परमेश्वरानें स्वतः मला जें विहित भक्ष्य फाडलें, आतां काय तीं सोडथोडी भुगभुगी लावून दिलें आहे, तेंच मी खाणार ! श्येन मात्र ह्याला गहिली आहे; तेव्हां आतां हे कपोतांना खातात, हा नियम आजचा नाहीं ! ह्याला राखण्याच्या त्वां भरीस न पडावें हा नियम पूर्वापर चालत असून हा असाच हाच उचित मार्ग होय ! राजा, तूं अध्याहत सतत चालणार ! हे निष्पापा राजा, आपल्या देशामध्यें मनुष्यांचें रक्षण करावेंस; जर तुला ह्या कपोताविषयीं ममता असेल, तृप्त झालेल्या पक्ष्याच्या व्यवसायांत विघ्न तर तूं आज मला ह्या कपोताच्या मांसाइतकें करण्याचें तुझें काम नव्हे ! तुझें शत्रु, तुझें स्वतःचें मांस जोखून दे.

सेवक, तुझें आपस्वकीय व तुझ्या प्रजांचें व्यवहार राजा ह्मणालाः—श्येना, तूं हें जें आतां मला ह्यावर तुझी सत्ता आहे; त्याप्रमाणेंच तुझें दश ह्मणालास तो मी आपल्यावर मोठा अनुग्रहच व तुझा इंद्रिये ह्यावरही तुझी सत्ता मी कबूल मानितां. बरं आहे, मी तसें करितों.

करितां; पण आकाशांत परिभ्रमण करणाऱ्या युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या राजश्रेष्ठानें झटलें पक्ष्यावर तुझी सत्ता मुळींच नाहीं ! राजा, जर व तात्काळ तो आपल्या देहाचें मांस कापून तुझ्या ठिकाणीं सामर्थ्य असलें तर तूं आपल्या तें त्या कपोताच्या भारंभार जोखांत ठाकूं शत्रुवर पराक्रम गाजव. माझ्यासारख्याच्या लागला ! राजा, तें वर्तमान हां हां म्हणतां मार्गांत विघ्न करूं नकां. जर तुला प्रस्तुत समयीं अंतःपुरांत कळलें व तेथें एकच आकांत होऊन ह्या कपोताविषयीं दया उत्पन्न होऊन त्याच्या रत्नभूषणांनीं मंडित अशा त्या राजस्त्रिया संरक्षणानें पुण्य जोडण्याची इच्छा झाली असेल, दुःखांत ऊर बडवीत अंतःपुरांतून बाहेर पडल्या ! तर त्वां माझ्या स्थितीचाही विचार केला पाहिजे ! इतक्यांत मंत्री, सेवक व इतर मंडळी हेही

भीम ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, श्येनाचें हें आक्रोश करूं लागले आणि जिकडे तिकडे भाषण ऐकून राजर्षि वृषदर्भ हा अत्यंत विस्म-मेघांसारखी घोर गर्जना चालू झाली व तिच्या योगें यांत पडला; आणि त्याच्या भाषणाची व सर्व अंतरिक्ष दुमदुमून गेलें ! इतक्यांत चोहों-त्याची प्रशंसा करून आणि कपोताच्या रक्ष-कडून अंतरिक्षांत मेघांचे समुदाय जन्मून आधीं

जें निरभ्र आकाश होतें तें चोहोंकडून मेघा- दुर्मिळ असें काय असेल बरें ? युधिष्ठिरा, तो
च्छादित झालें व राजाचें तें सत्य कर्म अव- काशिदेशाचा विशुद्धात्मा राजर्षि वृषदर्भ हा
लोकांन सर्व पृथ्वी कंपायमान झाली ! धर्मा, मोठा विवेकी व सत्यपराक्रमी असून आपल्या
त्या वृषदर्भ राजानें दोन्ही कुशीतलें, दंडांतलें त्या सत्कर्माच्या योगें तिन्ही लोकांत
व छातींतलें मांस कापून काढून थोडथोडें प्रख्यात झाला. हे भरतश्रेष्ठा, जो कोणी दुसरा
कांड्यांत टाकून त्या कपोताबरोबर जोख मनुष्य ह्याप्रमाणें शरणागतांचें रक्षण करील,
चालविलें, पण त्यानें त्या सर्व कपोताची, तोही त्या वृषदर्भ राजाप्रमाणें उत्तम गतीला
बरोबरी होईना ! राजा, त्या समयीं वृषदर्भानें जाईल. बा राजर्षे धर्मा, वृषदर्भ राजाचें हें
आपल्या शरीरांतलें सर्व मांस, रक्त, वषा वगैरे चरित्र जो कोणी नित्य दुसऱ्याला सांगेल व
सर्व कांड्यांत घातलें, परंतु त्यानेंही काम जो कोणी नित्य तें ऐकल, ते दांघडी पृतात्म
भागेना, तेव्हां तो आपलें सर्व शरीर श्येनास हांत्सांत सद्धतीला जातील !

अर्पण्याच्या हेतूनें स्वतः पारड्यांत बसला ।

युधिष्ठिरा, तें पाहून इंद्रासहवर्तमान सर्व
त्रैलोक्य त्या स्थळीं प्राप्त झालें, आकाशांत

जमलेल्या देवगंधर्वादिकांनीं दुंदुभि वाजविल्या,

वृषदर्भ राजावर अमृताचा वर्षाव चालू झाला,

चोहोंकडून एकसारखी दिव्य सुगंधांची व राजानें जीं कर्तव्यं करावयाचीं त्या सर्वांत

पुण्यांची वृष्टि सुरू झाली, देवगंधर्वांचे समूह अत्यंत श्रेष्ठ असें कर्तव्य कोणतें ? तसंच राजानें

व त्याप्रमाणेंच अप्सरा ह्या ब्रह्मदेवाच्या समो- कोणतें कर्म केलें असतां त्यास इहपरलोकीं

वतीं जशा गातात व नाचतात तशा त्या सुख प्राप्त होतें ?

वृषदर्भाच्या सभोवतीं सर्वत्र गाऊं नाचूं

लागल्या; आणि इतक्यांत सुवर्णाच्या राज- भिक्षित् राजानें जीं कर्तव्यं करावयाचीं, त्या

वाड्याला मागें टाकणारें, जडावाच्या तोरणांनीं सर्वांत अत्यंत श्रेष्ठ असें कर्तव्य म्हणजे

शोभणारें व वैदूर्यरत्नांचे खांब असलेलें असें ब्राह्मणांची पूजा करणें हें होय. त्यापासून

एक दिव्य विमान त्या स्थळीं उतरलें आणि त्यास अत्यंत सुख प्राप्त होईल. राजा जरी

त्यांत तो राजा आरूढ होत्साता त्या कर्मानें कितीही वैभववान् असला तरी त्यानें ह्या कर्त-

निरंतर स्वर्गास राहण्याकरितां ऊर्ध्व मार्गानें व्याकडे अगत्य लक्ष पुरवावें. हे भरतर्षभा,

चालता झाला ! ह्यासाठीं, राजा, जे कोणी वृद्ध व श्रोत्रिय अशा ब्राह्मणांना नेहमींच

तुझ्या आश्रयार्थ येतील त्यांना तूं ह्याप्रमाणें पूजीत जावें. त्याप्रमाणेंच त्यानें नगरांत व

तुझ्यानें होईल तितकें साहाय्य कर. जो देशांत राहणाऱ्या बहुश्रुत ब्राह्मणांना मधुर

मनुष्य आपल्या भक्तांचें, हितचिंतकांचें व भाषण करून, सुखोपभोगाचे पदार्थ देऊन व

आभितांचें रक्षण करितो व सर्व प्राण्यांवर नमस्कार करून आनंदवावें. युधिष्ठिरा, हें कृत्य

दया करितो त्याला परलोकीं दिव्य सुख प्राप्त राजानें अत्यंत श्रेष्ठ मानावें आणि खुद्द आपल्या-

होतें ! धर्मा, जो सुशील नृप निष्कपटपणानें प्रमाणें व आपल्या पुत्राप्रमाणें ब्राह्मणांविषयीं

सत्कृत्य करितो त्याला त्या निर्मळ कृत्यामुळे प्रेम बाळगून त्यांचा सांभाळ करावा. राजा,

अध्याय तेहेतिसावा.

—१०१—

ब्राह्मणांची प्रशंसा.

युधिष्ठिर ह्याणालाः—पितामह भीष्मा,

मृधा-

लागल्या; आणि इतक्यांत सुवर्णाच्या राज-

भिक्षित् राजानें जीं कर्तव्यं करावयाचीं, त्या

सर्वांत अत्यंत श्रेष्ठ असें कर्तव्य म्हणजे

शोभणारें व वैदूर्यरत्नांचे खांब असलेलें असें ब्राह्मणांची पूजा करणें हें होय. त्यापासून

एक दिव्य विमान त्या स्थळीं उतरलें आणि त्यास अत्यंत सुख प्राप्त होईल. राजा जरी

त्यांत तो राजा आरूढ होत्साता त्या कर्मानें कितीही वैभववान् असला तरी त्यानें ह्या कर्त-

निरंतर स्वर्गास राहण्याकरितां ऊर्ध्व मार्गानें व्याकडे अगत्य लक्ष पुरवावें. हे भरतर्षभा,

चालता झाला ! ह्यासाठीं, राजा, जे कोणी वृद्ध व श्रोत्रिय अशा ब्राह्मणांना नेहमींच

तुझ्या आश्रयार्थ येतील त्यांना तूं ह्याप्रमाणें पूजीत जावें. त्याप्रमाणेंच त्यानें नगरांत व

तुझ्यानें होईल तितकें साहाय्य कर. जो देशांत राहणाऱ्या बहुश्रुत ब्राह्मणांना मधुर

मनुष्य आपल्या भक्तांचें, हितचिंतकांचें व भाषण करून, सुखोपभोगाचे पदार्थ देऊन व

आभितांचें रक्षण करितो व सर्व प्राण्यांवर नमस्कार करून आनंदवावें. युधिष्ठिरा, हें कृत्य

दया करितो त्याला परलोकीं दिव्य सुख प्राप्त राजानें अत्यंत श्रेष्ठ मानावें आणि खुद्द आपल्या-

होतें ! धर्मा, जो सुशील नृप निष्कपटपणानें प्रमाणें व आपल्या पुत्राप्रमाणें ब्राह्मणांविषयीं

सत्कृत्य करितो त्याला त्या निर्मळ कृत्यामुळे प्रेम बाळगून त्यांचा सांभाळ करावा. राजा,

ब्राह्मणांमध्येही जे पूजेला अत्यंत पात्र अस- सारखे) ब्राह्मण कृषिकर्म करितात, कित्येक तील त्यांची अतिशय पूजा करावी; कारण (उपमन्यू इत्यादिकांसारखे) ब्राह्मण गाई असे जे ब्राह्मण असतात त्यांचा आत्मा शांत राखितात, कित्येक (दत्तात्रेयादिकांसारखे) झाला म्हणजे सर्व राष्ट्राचा उत्कर्ष होतो. राजा, ब्राह्मण भिक्षा मागतात, कित्येक (वाल्मीकि- अशा ब्राह्मणांची पितरांप्रमाणे पूजा करावी, विश्वामित्रांसारखे) ब्राह्मण चोऱ्या करितात, त्यांना नमस्कार करावा व त्यांच्याविषयी कित्येक (नारदादिकांसारखे) ब्राह्मण आदरबुद्धि बाळगावी; पर्जन्याच्या वृष्टीनें सर्व कलह लावितात, कित्येक (भरता- प्राण्यांना योगक्षेम चालतो तद्वत् अशा ब्राह्म- दिकांसारखे) ब्राह्मण नाटके करितात, कित्येक णांच्याच संतोषानें सर्व लोकांचा चरितार्थ ब्राह्मण समुद्रशोषणासारखीं भयंकर व सर्व यथास्थित चालतो. धर्मा, अशा प्रकारच्या प्रकारचीं कर्म करितात, आणि कित्येक ब्राह्मण ब्राह्मणांच्या अंगीं कांहीं अगाध सामर्थ्य वसत राजांसंबंधानें व इतरांसंबंधानें नानाप्रकारचें असतें. त्यांच्या ठिकाणीं उग्र तेज व सत्यपरा- वर्तन ठेवितात व नानाविध कर्म करितात. क्रम विद्यमान असल्यामुळे ते जर कोपले तर राजा, ह्याप्रमाणे ब्राह्मण हे अनेक प्रकारचीं आपल्या अंगच्या अभिचारशक्तीनें (घातक कर्म करण्यांत निमग्न झालेले दिसतात व अनेक अशा तपःसामर्थ्यानें), अन्य उपायांनीं किंवा व्यवसायांनीं आपली उपजीविका चालवितात; फार काय-केवळ मनांत अनिष्ट संकल्प करून तथापि त्यांच्या ठिकाणीं धर्मज्ञता वसते आणि ही दुसऱ्याचा समूळ नाश करू शकतील ! त्यांच्या मनांत जगाचें कल्याण व्हावें त्यांनीं एकदा आग पाखडण्यास सुरुवात केली हीच भावना असते, ह्मणून त्यांचें सदासर्व- तर कोणालाही त्यांना आळा घालतां येणार काळ स्तवन करावें. राजा युधिष्ठिरा, नाही. त्यांच्या अंगीं इतकें सामर्थ्य असतें कीं, महामाग्यवान् ब्राह्मण हे देवता, पितर, मनुष्य, ते त्या सामर्थ्यानें सर्व दिशा उजाड करून उरग व राक्षस ह्या सर्वांच्या अगोदरचे होत. याकितील ! ते क्रोधानें डोळे वगारून पाहूं देव, पितर, गंधर्व, राक्षस, असुर व पिशाच लागले म्हणजे जणू काय वणव्यांतील अग्नी- ह्यांपैकीं कोणीही ब्राह्मणांना जिकण्यास समर्थ प्रमाणें त्यांच्या नेत्रांतून ज्वालांचे लोट चालत नाही. राजा, ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं असें कांहीं रहातात ! मोठमोठे साहसी पुरुषही त्यांना अगाध सामर्थ्य आहे कीं, ते जो देव नाहीं भितात ! कारण त्यांच्या ठिकाणीं गुणच तसे त्याला देव बनवितील व जो देव असेल अपरंपार असतात ! कांहीं ब्राह्मण तृणानें आच्छा- त्यांचें देवत्व हिरावतील ! ते मनांत आणितील दिलेल्या कृपाप्रमाणें आणि कांहीं ब्राह्मण निर्मळ तो राजा होईल आणि त्यांना जो अप्रिय अशा आकाशाप्रमाणें असतात. कांहीं (दुर्वासा- असेल तो पराभव पावेल ! राजा, जे मतिमंद दिकांसारखे) ब्राह्मण मोठे निष्ठुर असून पुरुष ब्राह्मणांची निंदा करितील, ते, मी तुला अचाट कृत्यें करितात व कांहीं (गौतमादिकां- खचीत सांगतो कीं, निश्चयानें नाश पावतील ! सारखे) ब्राह्मण कापसाप्रमाणें कोमळ मनाचे राजा, ब्राह्मण हे स्वतः दुसऱ्याची निंदा किंवा असतात. कांहीं (अगस्त्यादिकांसारखे) ब्राह्मण प्रशंसा करण्यांत कुशल असतात आणि दुस- मोठे कपटी असतात व कांहीं ब्राह्मण तपश्चर्येत त्याची. सुकीर्ति व दुष्कीर्ति फैलावण्यासही नित्य निमग्न राहतात. कितीएक (उद्दालकादिकां- कारणी होतात; परंतु असें असतांही जर

त्यांना कोणी इजा दिली तर ते नित्य त्यांच्या- अलंकार व इतर जे कांहीं इष्ट असेल ते त्यांस वर आम पाखडितात ! राजा, ज्याची ब्राह्मण देऊन त्यांस नमस्कारपूर्वक नेहमी पूजित जावे प्रशंसा करितात त्या पुरुषाचा उत्कर्ष होतो आणि पितरांप्रमाणे त्यांचे संरक्षण करावे. पर्जन्य- आणि ज्याला ब्राह्मण नावे ठेवतात त्याचा वृष्टीने जशी सर्व प्राण्यांची उपजीविका चालते, क्षणांत नाश होतो ! युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांच्या तशी ब्राह्मणांच्या पूजेने सर्व राष्ट्रांत शांति अवकृपेमुळेच शक, यवन, कांबोज व इतर क्षत्रिय व सुख नांदते. ब्रह्माच्या ज्ञानाने दिव्य तेज जाति शुद्ध झाल्या ! ब्राह्मणांच्या कोपामुळेच प्राप्त झालेले निर्मळ ब्राह्मण राष्ट्रांत उत्पन्न झाले द्राविड, कलिंग, पुलिंद, उशीनर, कोलिसर्प व पाहिजेत व त्याप्रमाणेच महाराथ क्षत्रिय शत्रूंचा इतर क्षत्रियजाति शुद्धत्वास पावल्या ! हे जय- नाश करण्यासाठी राष्ट्रांत जन्मले पाहिजेत. शालिन् धर्मा, ब्राह्मणांपासून जय होण्यापेक्षा राजा, कुलीन, धर्मज्ञ व कटकडीत कर्मठ पराजय होणेच श्रेयस्कर ! एका ब्राह्मणाच्या असा ब्राह्मण घर्षा वाढवावा. त्यापासून वधाने जें पातक लागेल तें सर्व जगाच्या संहारा- यजमानांचे कल्याण होतें. ब्राह्मणांना हवि- पासूनही लागणार नाही ! ब्राह्मणांच्या प्यान्न दिव्याने ते देवता स्वीकारितात. ब्राह्मण हत्येने महान् दोष लागतो असे मोठमोठे हेच सर्व भूतांचे पितर होत. त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ ऋषिही सांगतात. असो; राजा, फार कशाला, असे कांहीं नाही. आदित्य, चंद्रमा, वायु, ब्राह्मणांची कोणी निंदा केली तर ती ऐकू उदक, पृथ्वी, आकाश व दिशा हीं सर्व नेहमी सुद्धा नये ! कोठें ब्राह्मणाची निंदा चालली ब्राह्मणांच्या देहांत प्रवेश करून अन्नाचें सेवन असतां मुकाढ्याने खालीं मान करून एकावी व कर्शितात. जो मनुष्य ब्राह्मणांना अन्नसंतर्पण तेथून उठून निघून जावे ! राजा, ह्या भूतलावर कर्शित नाही, त्याचेकडे त्यांचे पितर जेवित ब्राह्मणांची निंदा करून कोणी सुखाने काल- नाहीत. जो मनुष्य ब्राह्मणांचा द्वेष करितो क्षेप करू इच्छील, असा पुरुष आजवर झाला त्या पातक्याकडे देवही अन्नग्रहण करित नाहीत. नाही व पुढेही होणार नाही ! राजा, मृतीने ब्राह्मणांचा संतोष झाला म्हणजे पितरांना व वायु धरणे अशक्य, हाताने चंद्राला स्पर्शण त्याप्रमाणेच देवांनाही नेहमी मोठा आनंद अशक्य, व (मस्तकाने) पृथ्वी उचलणें होतो, असे निर्विवाद मान. त्याप्रमाणेच, राजा, अशक्य, तद्वत् ह्या भूतलावर ब्राह्मणांना जे कोणी ब्राह्मणांना हविप्यान्न वेगरे अपि- तात त्यांनाही इष्टपरलोकीं सुख प्राप्त होतें. अशा प्रकारचे दाते जन मरणोत्तर दुर्गातीला जात नाहीत. त्यांना श्रेष्ठ गतिच मिळते. ज्या ज्या पदार्थाने मनुष्य ब्राह्मणांची तृप्ति करील त्या त्या पदार्थाने ब्राह्मणद्वारा देव व पितर संतुष्ट होतील. ज्या अन्नापासून प्रजा वाढतात, ते ब्राह्मणां- पासूनच उत्पन्न होतें. (कारण ब्राह्मणांपासून यज्ञयागादिक क्रिया उत्पन्न होतात, यज्ञ- यागादिकांमध्ये होमांत ज्या आहुति देतात त्या ह्यासाठी, राजेलोकांनीं नानाविध सुखोपभोग, सूर्याला पावतात, सूर्यापासून पर्जन्याची वष्टि

अध्याय चौतिसावा.

—:०:—

पृथ्वीवासुदेवसंबाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्म- णांची नित्य नियमानें अतिशयित पूजा करणे हें अत्यंत अवश्य आहे; कारण ह्या ब्राह्मणांच्याच यज्ञयागादिक क्रिया उत्पन्न होतात, यज्ञ- ठिकाणीं सुखदुःख देण्याची सत्ता अधिष्ठित असते यागादिकांमध्ये होमांत ज्या आहुति देतात त्या ह्यासाठी, राजेलोकांनीं नानाविध सुखोपभोग, सूर्याला पावतात, सूर्यापासून पर्जन्याची वष्टि

होते, आणि वृष्टीपासून अन्न मिळतें.) हा सांगतो. तो इतिहास म्हटला म्हणजे पृथ्वी व सर्व विश्वपसारा कसा वाढतो आणि अंती हा वासुदेव ह्यांचा संवाद होय.

सर्व कोठें लीन होतो, हें ब्राह्मणांना मात्र एके समर्थी पृथ्वीला वासुदेव ह्यणालाः— माहीत असतें. स्वर्गाचा मार्ग कोणता व नर-हे कल्याणि, तूं सर्व भूतांची माता आहेस; काचा मार्ग कोणता, ह्यांचें बरोबर ज्ञान ह्यास्तव मी तुला शंका विचारितों तिचें तूं ब्राह्मणांना मात्र आहे. मार्ग काय झालें व निराकरण कर. माझा तुला असा प्रश्न आहे पुढें काय होईल हें फक्त ब्राह्मणांनाच कळतें. कीं, गृहस्थाश्रमी मनुष्य कोणत्या कर्मानें ब्राह्मण हा द्विपद प्राण्यांमध्ये श्रेष्ठ होय. ब्राह्मण आपलें पातक क्षालन करील तें त्वां सांगावें. वर्णाचीं कर्तव्यं कोणतीं, हें काय तें ब्राह्मणांनाच पृथ्वी ह्यणालीः—वासुदेवा, ब्राह्मणांचीच विदित असतें. जे कोणी ब्राह्मणांच्या तंत्रानें सेवा करावी; तेच सर्वांत पवित्र होत. जो मनुष्य वागतात त्यांचा केव्हांही पराभव होत नाही. ब्राह्मणांची उपासना करितो, त्याचें सर्व पातक ब्राह्मणांचे आराध्यक मरणोत्तर नाश पावत दग्ध होतें. ब्राह्मणोपासनेनें वैभव मिळतें, नाहीत आणि त्यांस केव्हांही वाईट स्थिति ब्राह्मणोपासनेनें कीर्ति फैलावते, व ब्राह्मणोपासनेनें प्राप्त होत नाहीः ते सदोदीत उत्कर्षच पावतात. बुद्धि वाढते. जो क्षत्रिय वीर ब्राह्मणांची सेवा जे विश्वकटुंबी महात्मे ब्राह्मणांच्या मुखांतून करितो त्यास शत्रूंना जर्जर करण्याचें सामर्थ्य निघालेलें वचन शिरसा मान्य करितात, त्यांचा येतें, असं मला सतत सर्वांच्या कल्याणाकरितां केव्हांही नाश होत नाही. क्षत्रिय हे तेजानें व झटणाऱ्या नारदानें सांगितलें आहे. ह्यास्तव बलांनं कितीही उग्र असले तरी तें त्यांचें तेज कुलीन, धर्मज्ञ, निर्मळ व कडकडीतपणें व्रत-व बल ब्राह्मणांपुढें तेव्हांच थंड पडतें. भूगुंनीं वैकल्यें करणाऱ्या ब्राह्मणाची क्षत्रियांनं अवश्य तालजपांना जिंकिलें, आंगिरसांनीं नीपांना शुश्रूषा करावी. (स्वकीय-परकीय ब्राह्मणांच्या-जिंकिलें आणि भरद्वाजांनं वेतहव्यांना व पेंक्षां जे श्रेष्ठ, त्यांच्याहूनही जे श्रेष्ठ असे एलांना जिंकिलें. भरतश्रेष्ठा धर्मा, हें सर्व क्षत्रिय ह्यणजे) अत्यंत श्रेष्ठ असे ब्राह्मण ज्याची जरी मोठ प्रबल व चित्रविचित्र आयुधांनीं वाखाणणी करितात त्या मनुष्याची भरभराट लढणारे होते, तरी त्यांना कृष्णाजिन वगैरे होते. जो मनुष्य ब्राह्मणांवर संतापतो व त्यांना मुनिचिन्हें धारण करणाऱ्या ब्राह्मणांनीं सर्वस्वीं उणें उत्तर करितो, त्याचा तात्काळ नाश जिंकून टाकिलें ! ह्यासाठीं, राजा, ब्राह्मणांना घडतो. ज्याप्रमाणें नांगरांनं उखळलेला मातीचा पृथ्वीचें दान करून भूपतीनं ह्या लोकीं व पर-डिखळा महासागरांत फेंकला असतां ताबडतोब लोकीं दिव्य कीर्ति जोडावी आणि देहाचें नाश पावतो, त्याप्रमाणें ब्राह्मणाचा द्रोह केला सार्थक संपादावें. धर्मी, लांकडांमध्ये ज्याप्रमाणें असतां त्यापासून तो द्रोहक ताबडतोब समूळ अभितत्त्व गुप्त असतें, त्याप्रमाणें लोकांत जें नाश पावतो ! वासुदेवा, चंद्रावरील कलेक, कांहीं सांगण्यांत व ऐकण्यांत येतें किंवा जें समुद्राच्या पाण्याचा खारटपणा व महेंद्राच्या कांहीं ग्रंथादिकांत वाचिलें जातें, तें सर्व ब्राह्म-अंगावरील सहस्र भगचिन्हें ह्यांचा तूं नीट णांच्या ठिकाणीं गुप्त असतें. युधिष्ठिरा, ही विचार कर. बाबारे, ब्राह्मणांना अपकार केल्या-गोष्ट अधिक विशद करण्याकरितां एक पुरातन मुळें त्यांनीं जे शाप दिलें त्यांचेंच हे परिणाम इतिहास सांगत असतात तो आतां मी तुला झाले. वासुदेवा, ब्राह्मणांच्या प्रभावानें इंद्राच्या

वेहावरील सहस्र भगचिन्हें जाऊन त्या स्थळीं पूर्वी ब्रह्मदेवांनें पूर्वपद्धतीप्रमाणें ब्राह्मणांस सहस्र नेत्र निर्माण झाले ! असो; वासुदेवा, निर्माण केलें आणि मग तो समाधि धारण ज्या मनुष्याला वैभव, लौकिक व उत्तम लोक करून घितन करीत बसला व त्यानें ठरविलें ह्यांची इच्छा असेल त्यानें आत्मज्ञान जोडून कीं, ब्राह्मणांचा धर्म म्हणजे त्यांनीं दुसरें कांहीं-निर्मळ वर्तन ठेवावें आणि ब्राह्मणांच्या विचार-एक करावयाचें नाही. इतरांनीं त्यांचें संरक्षण रानें वागावें. करावें, व त्यांनीं इतरांचें संरक्षण करावें,

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मेदिनीचें हाच त्यांचा विहित धर्म होय. त्या असें हें भाषण ऐकून मधुसूदनानें ‘ उत्तम ! समयीं ब्रह्मदेव ब्राह्मणांस उद्देशून म्हणाला, उत्तम ! ’ असे उद्गार काढिले व तिची पूजा “ ब्राह्मणहो, ह्या नियमानुसार तुम्ही वागा केली. पार्था, हें जें मीं तुला उदाहरण सांगितलें म्हणजे तुमचें कल्याण होईल. तुम्ही स्वकर्म त्याचें मनन कर आणि इंद्रियांना आकळून करा, त्यांत अगदीं हयगय करूं नका; म्हणजे नेहमीं महासमर्थ ब्राह्मणांची उपासना करीत तुम्हांस ब्राह्मसंपत्ति मिळेल. सर्वजण तुमचा जा; म्हणजे त्या योगें तुझें कल्याण होईल. किंत्ता घेतिल असें आचरण ठेवा आणि कोणी दुराचरण करूं लागल्यास त्यास आवर घाला. ब्राह्मणांनो, विद्वान् ब्राह्मणानें शूद्रांचें कर्म कधींही करूं नये; कारण शूद्रांचें कर्म केल्यानें ब्राह्मणाच्या हातून अधर्म घडतो. ब्राह्मणानें

अध्याय पसतिसावा.

—०:—

ब्राह्मणप्रशंसा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, केवळ वेदाध्ययनादिक स्वकर्म केलें असतां त्याचा ब्राह्मणकुलांत जन्म झालेलें असतें इतक्या-उत्कर्ष होतो, त्याची बुद्धि वाढते, त्याला मुळेंही ब्राह्मणाला महाभाग मानितात. त्याच्या दिव्य तेज येतें व त्याच्या अंगीं दुर्धर शक्ति त्या ब्रह्मकुलोत्पत्तीस्तव सर्व प्राण्यांनीं त्यास उत्पन्न होतें. ब्राह्मणाचें जें कांहीं घोर सामर्थ्य अवश्य नमस्कार करावा आणि शिजविलेंलें तें त्यास स्वाध्यायापासूनच मिळतें. ब्राह्मणांनीं अन्न अतिथीसारखें त्यास प्रथम समर्पवें. बा देवतांना हविर्भाग दिला म्हणजे त्यांना महा-धर्मा, ब्राह्मणापासून धर्म, अर्थ इत्यादि सर्व अर्थ भाग्य प्राप्त होतें. ब्राह्मसंपत्तीच्या योगें ब्राह्म-प्राप्त होतात. ते सर्व प्राण्यांचे सुहृद् होत. देवांचीं णांना अशी लोकोत्तर योग्यता येते कीं, ते तीं मुखें समजावीं. त्यांची पूजा केली असतां मुलाबाळांच्याही आधीं भोजन करण्यास पात्र ते मंगलदायक आशीर्वाद देऊन आराधकाचें होतात. ह्यासाठीं, ब्राह्मणहो, तुम्हीं कोणा-अभीष्ट चिंतितात आणि त्यांची निंदा केली विषयीं द्रोह न करितां सर्वाविषयीं अत्यंत प्रेम असतां ते संतापून जाऊन शाप देतात. ह्यास्तव धारण करा आणि आपल्या इंद्रियांना जिंकून आपल्या सर्व शत्रूंकडून त्यांचा अनादर होऊन वेदाभ्यास सतत चालवा; म्हणजे तुमचे सर्व त्यांस क्रोध येवो व ते दारुण वचनांनीं त्यांस इष्ट हेतु सिद्धीस जातील. जें कांहीं मनुष्य-शापदाघ करोत ! राजा धर्मा, ह्या विषयास लोकीं किंवा देवलोकीं आहे तें सर्व तपश्चर्येनें, अनुसरून पूर्वी ज्या गाथागायिल्या त्या प्राचीन इतिहासज्ञ पुरुष सांगत असतात. त्यांपैकी एक हे निष्पापा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवांनें ब्राह्मणांना जें कांहीं सांगितलें तें मीं तुला

निरूपण केलें आहे. बाबारे, ब्राह्मणांवर अनुग्रह पृथ्वीचें राज्य करणें असेल तर तूं नेहमी करण्याच्या बुद्धीनें त्या धीमान् ब्रह्मदेवानें ही ब्राह्मणांस दानें देऊन व पूजा समर्पून संतुष्ट गाथा त्यांस सांगितली. राजा, ब्राह्मणांच्या कर. हे अनवा, ब्राह्मणांस दान दिल्यानें त्यांचे ठिकाणीं राजाप्रमाणेंच विलक्षण शक्ति वास उग्र तेज शांत होतें. ह्यास्तव, जे दानें घेतील करते. तपश्चर्या करणारे ब्राह्मण हे मोठे उग्र त्यांस दानें दे; पण जे कोणी दानप्रतिग्रह असतात; त्यांच्या समीप जाणेंही मोठें अवघड; करणार नाहीत त्यांचें तूं उत्तम संरक्षण कर, त्यांच्या अंगीं भयंकर त्वेष व त्वरा विद्यमान म्हणजे तुझे इष्ट हेतु परिपूर्ण होतील.

असते. कित्येक ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं सिंहाचें सामर्थ्य असतें, कित्येकांच्या ठिकाणीं व्याघ्राचें सामर्थ्य असतें, कित्येकांच्या ठिकाणीं वराहाचें किंवा हरणाचें सामर्थ्य असतें, आणि कित्येकांच्या ठिकाणीं मकरादिक जलचरांचें सामर्थ्य

असतें. कांहीं ब्राह्मण सर्पदंशाप्रमाणें भयंकर याचें विवरण करण्यासाठीं एक प्राचीन इतिहास असतात, कांहीं मगरमिठीप्रमाणें दुसऱ्याला सांगत असतात, तो इतिहास ह्मणजे इंद्र व संकटांत घालितात, कांहीं मुखावाटे शापवचन शंवर ह्यांचा संवाद होय. तो आतां मी तुला बाहेर काढून दुसऱ्याचा घात करितात, आणि कथन करितो; श्रवण कर. राजा, एके समयीं कांहीं नेत्रकटाक्षानींच दुसऱ्याला ठार मारितात. इंद्रानें एका जयाधारी तपस्व्याचा वेष घेतला असो; राजा, कांहीं ब्राह्मण सर्पासारखे घातकी व सर्वांगास विभूति लावून त्यानें आपलें रूप व कांहीं ब्राह्मण हरिणासारखे मृदु असतात, दुसऱ्याला ओळखितां येणार नाहीं अशी तथापि एकंदरीत ब्राह्मणांची चरित्रं ह्या जगांत व्यवस्था केली आणि एका मोडक्या तोडक्या मोठीं विलक्षण व नानाविध आढळून येतात. धर्मा, रथांत बसून तो शंवरामुराच्या समीप गेला व मेकल, द्राविड, लाट, पोंड, कान्वशिर, शौडिक, त्यापाशीं त्यानें भाषण केलें.

दरद, दार्व, चौर, शंवर, बर्बर, किरात, यवन व शक्र ह्मणालाः—शंवरामुरा, तूं सर्व असुरां-इतर अनेक क्षत्रियजाति ब्राह्मणांच्या कोपामुळे मध्यें जो इतका बलिष्ठ झाला आहेस त्यास शूद्र झाल्या ! ब्राह्मणांचा अवमान केल्यामुळे कारण काय बरें ? असं तूं काय केलेंस कीं असुरांना उदकांत आश्रय करावा लागला आणि त्यामुळे तुला सर्व लोक श्रेष्ठ मानितात, तें मला ब्राह्मणांच्या प्रसादामुळेच देवांस स्वर्ग लाधला ! यथास्थित निरूपण कर.

युधिष्ठिरा, आकाशाला स्पर्श करितां येणार शंवर ह्मणालाः—हे तपस्व्या, मी ब्राह्मणांचा नाहीं, हिमालय पर्वताला हालवितां येणार केव्हांही द्वेष करीत नाहीं. ब्राह्मणसामर्थ्याला मी नाहीं, गंगेला धरण बांधून अडवितां येणार अतिशय मान देतो. जे विप्र मला शास्त्रोपदेश नाहीं, आणि ह्या भूतलावर ब्राह्मणांना जिकितां करितात त्यांचा मी आदरपूर्वक बहुमान करितों. येणार नाहीं ! राजा, ब्राह्मणांशीं विरोध करून त्यांच्या आज्ञेचा मी कधीही अनादर करीत पृथ्वीचें राज्य चालविणें अशक्य आहे; कारण नाहीं आणि त्यांना मी केव्हांही दुखवीत नाहीं. महात्मे ब्राह्मण हे देवांचेही देव होत ! ह्या ब्राह्मणांची मी नित्य पूजा करितों आणि बुद्धि-कारणानें, धर्मा, जर तुला ह्या समुद्रवल्यांकित मान् विप्रवर्यांचे पाय धरून मी त्यांची सदा-

अध्याय छत्तिसावा.

—:०:—

इंद्रशंवरसंवाद.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विष-

सर्वकाळ सल्ला विचारितों. ह्या येणें ते नित्य वळ वाणींत असतें. राजांचें सामर्थ्य माझ्यावर श्रद्धा ठेवून मजपाशीं भाषण करि- बाहूंत आणि द्विजांचें सामर्थ्य त्यांच्या भाष- तात आणि माझी खुशाली पुसतात. त्यांनीं णांत असतें. ब्राह्मणांची वाणी म्हणजे त्यांचीं जरी माझ्याकडे लक्ष दिलें नाहीं तरी मी त्यांचें शस्त्रास्त्रेंच समजावीं. ब्राह्मणानें गुरुगृहीं क्लेश दक्षतेनें आर्जव करित राहतोंच; आणि ते भोगून ब्रह्मज्ञान संपादोंवें; निदान प्रणव तरी निजले असले तरी तेथें मी सावधपणानें पहारा शिकावा. त्यानें इंद्रियें जिकून सर्व क्रोध करितों ! मी नेहमीं शास्त्रप्रणीत मार्गाला अव- याकावा व ऐहिक सुखोपभोगाविषयीं अनासक्त लेंवितों, ब्राह्मणांविषयीं सदादीत पूज्यबुद्धि होऊन सर्वत्र समबुद्धि धरावी. तो सर्वसंग- बाळगितों व त्यांचा कधीही द्वेष करित नाहीं; परित्याग करून यति झाला तरी तेवढ्यावर ह्यास्तव ते मला नित्य उत्तम सल्ला देतात. भागावयाचें नाही; त्यानें यति झाल्यावर गृह ज्याप्रमाणें मधुमक्षिका मधाचें मोहोळ सोडिले पाहिजे. त्यानें पितृगृहीं सर्व ज्ञान मधानें सिंचित करितात, त्याप्रमाणें ते शास्ते संपादिलें आणि मनापासून सर्व वेदांचा अभ्यास ब्राह्मण मला ज्ञानामृतांनं सिंचित करितात. ते करून तो प्रशंसस पात्र झाला, तरी लोक त्यास ब्राह्मण संतुष्ट होऊन जें कांहीं मला सांगतात, नांवें ठेवितील. सर्प ज्याप्रमाणें उदरांना खातां त्याचा मी नित्य स्वीकार करितों व तें कधीही त्याप्रमाणें पृथ्वी ही दांघांना खातः तें दांघे म्हटले विसरत नाहीं. मी सदासर्वकाळ ब्राह्मणांवर दृढ म्हणजे युद्ध न करणारा राजा व भक्ति ठेवितों आणि मी त्यांचा दास आहे वियेसाठीं ग्रामांतरीं न राहणारा विप्र हे होत. असें नेहमीं अंतर्दामीं मानितों. ब्राह्मणांच्या अल्पबुद्धि मानव एखाद्या गोष्टीविषयीं गर्व जिह्वाधीं जो अमृतरस वसत असतो त्याचा बाळगितात व त्यामुळें आपली हानि करून मी नित्य आस्वाद घेतों; आणि नक्षत्राधिपति घेतात. कन्या हीं गर्भानें दुष्ण पावत आणि चंद्राप्रमाणें मी आपल्या जातिबांधवांपेक्षां जो ब्राह्मण हा गृहवासानें दुषित होता. प्रबल झालों आहे त्याचें कारण हेंच होय. शंबर ह्मणालाः—तपस्या, माझ्या पित्या ब्राह्मणांच्या मुखांतून जें शास्त्रवचन बाहेर पडतें, नें त्या अद्भुत दर्शन देणाऱ्या सोमापासून हें तें ह्या भूतलावरील अमृत समजावें. ब्राह्मणांनीं असें श्रवण केलें आणि महाव्रत ब्राह्मणांची सांगितलेलें शास्त्रवचन ह्मणजे सन्मार्गावलोकनार्थ पूजा करण्याचा परिपाठ ठेविला; आणि माहीं नेत्रच होय. पूर्वी देव व असुर ह्यांचें तसेंच करित असतां. युद्ध चाललें असतां ब्राह्मणांनीं सांगितलेल्या भूमि सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, दानवांचा शास्त्रवचनांचें महत्त्व माझ्या पित्याच्या अधिपति जो शंबर त्याच्या मुखांतून लक्षांत आलें तेव्हां त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें; निघालेलें हें असें भाषण इंद्रानें ऐकिलें व आणि महामन्या ब्राह्मणांचा महिमा पाहून ब्राह्मणांची पूजा करून महेंद्रपद मिळविलें ! त्यानें चंद्राला प्रश्न केला कीं, 'ब्राह्मणांना अशी सिद्धि कोठून प्राप्त झाली बरें' ?

अध्याय सदतिसावा.

—:०:—

पात्रापात्रपरीक्षा.

सोम म्हणालाः—सर्व ब्राह्मणांना जी अशी सिद्धि प्राप्त होते, ह्याचें कारण ते सदादीत तपश्चर्या करितात हेंच होय. त्यांचें मुख्य

युधिष्ठिर विचारतोः—अहो पितामह, अगदीं

परका, फार दिवस आपल्या समीप राहिलेला किंवा आपल्याला माहीत असलेला, अथवा दूर देशाहून आलेला ह्या तीन प्रकारच्या लोकांपैकी कोणाला दान देण्यास विशेष पात्र मानावे, ह्याविषयी मला सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या तिन्ही प्रकारचे याचक सारखेच पात्र समजावे. याचकांची याचना दोन हेतूनीं असते: एक—कांहीं क्रिया (प्रवृत्तिमार्गातील कर्तव्य) पार पाडण्याकरितां; व दुसरा—श्रेष्ठ जें उपाशु-व्रत (मुकाट्यानें पृथ्वीचें पर्यटन करणें इत्यादि व्रत) तें सिद्धीस नेण्याकरितां. धर्मा, क्रियांचे भेद अनेक आहेत. कित्येक याचक यज्ञ-यागादिकांसाठीं याचना करितात, कित्येक गुरूला दक्षिणा देण्यासाठीं धनादिक मागतात, आणि कित्येक कुटुंबभरणासाठीं धनादिक इच्छितात. त्याप्रमाणेंच उपाशुव्रताचेही अनेक प्रकार होतील. उपाशुव्रताचे मुख्य तत्त्व निवृत्तिमार्गातील क्रिया करणें हेंच होय; हितांना, आचार्यांना, शिष्यांना, संबंधिजनांना आणि त्या क्रिया करण्यासाठींही याचनेचा अवलंब करणें भाग पडणें शक्य आहे. ह्या-स्तव, मनुष्य कोणत्याही हेतूनें मागावयास येईना, त्यास जें पाहिजे असेल तें सर्व 'देतो' ह्मणून यजमानानें म्हटलें पाहिजे. मात्र अशा प्रकारें दान देत असतां, आपल्यावर अवलंबून असणारे आपसुहृद् किंवा चाकर-नोकर ह्यांची हेळसांड होणार नाही अशी दक्षता ठेविली पाहिजे, हा नियम मी ऐकिला आहे. भृत्यवर्गाची आवळ न होतां जें दान करितां येईल तें अवश्य करावें; परंतु भृत्यवर्गास पीडा झाल्यानें आपल्या स्वतांलाच ती पीडा होते, हें विसरतां कामा नये. याचक हा परका असो, किंवा आपला पूर्वपरिचित असो, किंवा दूर देशाहून आलेला असो, शहाणे लोक त्या सर्वांना सारखेच पात्र समजतात.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह, आपणावर अवलंबून असणाऱ्या आपसुहृदांना किंवा भृत्य-वर्गाला पीडा न देतां, किंवा धर्मशास्त्राचा अवमान न करितां याचक पात्र असल्यास त्यास अवश्य दान द्यावें, म्हणजे ज्या पुरुषाला दान दिल्यानें देय वस्तूची अभिमानी देवता संतापणार नाही त्याला दान द्यावें, असा आपल्या सांगण्याचा आशय आहे हें खरें; पण याचकाची परीक्षा कशी करावी ह्याचा कांहीं मला ह्यावरून उलगडा झाला नाही. तरी त्याबद्दल अधिक विवेचन व्हावें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, दान देतांना याचकांच्या अंगच्या ज्या गुणांची परीक्षा करावयाची, त्यांतले मुख्य गुण त्यांची विद्वत्ता व निर्दोष बुद्धि हे होत. याचक जर ज्ञानी असतील, व कोणाचा मत्सर वगैरे करणारे नसतील, तर ते सर्वतोपरी दानाला पात्र समजावे. अशा प्रकारच्या ऋत्विजांना, पुरो-हितांना, आचार्यांना, शिष्यांना, संबंधिजनांना व बांधवांना दान देणें प्रशस्त; ते सर्व दात्या-च्या अत्यंत आदरास पात्र होत. ह्याच्या उलट जे कोणी असतील ते दानाला सर्वथैव अपात्र समजावे. त्यांचा आदर करणें हें सर्वस्वी वर्ज्य होय; ह्यासाठीं याचकांची परीक्षा नेहमीं मोठ्या सावधान चित्तानें करावी. मनाची शांति, खरें भाषण, परपीडा न करणें, मनाला आकळणें, सरळपणा, भूतदया, निरभिमान, क्षमा, विनय, विवेक, समाधान इत्यादि गुण ज्यांच्या ठिकाणीं आढळतात आणि जे स्वाभाविकपणें कधीही दुष्कृत्य करीत नाहीत, ते सत्पात्र पुरुष मानावे व त्यांस आदरपूर्वक दान द्यावें. असे पुरुष पूर्वपरिचित असोत, किंवा नुकतेच आलेले असोत, किंवा अंगदीं परके असोत, ते सर्वथैव दानमानाई समजावे. जो मनुष्य वेदांना अप्रमाण मानितो, शास्त्रांचा अन्वयर करितो,

आणि समाजांत घोटाळा वाढवितो, तो स्वताचा घात करितो; ह्यास्तव तो दानादिक देतांना वर्जावा. जो ब्राह्मण पांडित्याची घमेडी वाखवितो, वेदांची अवहेलना करितो, निरर्थक कुतर्क काढून सदा पाखंड माजवितो, थोर लोकांत वादविवाद सुरू करून शास्त्र-विरुद्ध प्रमाणांनीं त्यांना जिंकितो, ब्राह्मणांची सदैव निंदा करितो व त्यांना ठाकून बोलतो, त्याप्रमाणेच जो नेहमीं सर्वाविषयीं संशय घेत असतो, ज्याच्या ठिकाणीं मूर्खपणा भरलेला आहे, ज्याला बऱ्यावाईटाचें ज्ञान नाहीं आणि जो नेहमीं कठोर भाषण करितो, तो मनुष्य दानादिकांस अपात्र जाणावा. बाळा धर्मा, अशा मनुष्याला कुत्र्याची उपमा शोभते. कुत्रा जसा दुसऱ्यावर भुंकून त्यास चावण्यास सिद्ध होतो, तसा हा घातकी मनुष्य संभाषण करण्यास व सर्व शास्त्रांना ठार मारण्यास सिद्ध होतो! वा धर्मा, मनुष्याने शिष्टाचारपद्धति मनांत आणावी, धर्मशास्त्रांतील तत्त्वांचें निरीक्षण करावें आणि नंतर आपलें हित कशापासून होईल त्याचा विचार करून मग जें कर्तव्य करावयाचें असेल त्यास उद्युक्त व्हावें. राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें दक्षता ठेवून जो वागेल त्याचा सदोदीत उत्कर्ष होईल. युधिष्ठिरा, यज्ञयागादिकांच्या योगें देवऋणांतून मनुष्य मुक्त होतो, वेदाध्ययनानें ऋषिऋणांतून मुक्त होतो, प्रजोत्पादनानें पितृऋणांतून मुक्त होतो, दानमानानें विषऋणांतून मुक्त होतो, आणि वैश्वदेवांतीं अतिथींच्या आदरसत्कारानें अतिथिऋणांतून मुक्त होतो. ह्यासाठीं गृहस्थाश्रमी मनुष्याने निर्मळ आचरण ठेवून शास्त्रविहित अशीं कर्मे करावीं, म्हणजे त्याच्या हातून अधर्म घडणार नाहीं व पुण्यसंग्रह घडून तो सद्गतीला जाईल.

अध्याय अदतिसावा.

—:—

पंचचूडानारदसंवाद.

(स्त्रीस्वभाववर्णन.)

युधिष्ठिर म्हणाला:—अहो भरतश्रेष्ठ, स्त्रियांच्या स्वभावाविषयीं वर्णन ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे; कारण स्त्रिया ह्या सर्व दोषांचें मूल असून त्यांचें मन अतिशय चंचल असतें असें म्हणतात.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, तूं जें कांहीं विचारीत आहेस, त्याचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास म्हटला म्हणजे देवर्षि नारद व पंचचूडा अप्सरा ह्यांचा संवाद होय. पूर्वी देवर्षि नारद सर्व लोक फिरतां फिरतां एके समर्थी ब्रह्मलोकीं प्राप्त झाला. तेथें त्याला पंचचूडा नामक एक सुंदर अप्सरा भेटली. तेव्हां त्या सुंदरीला पाहून तो नारद मुनि तिला म्हणाला:—हे चारुमध्यमे, माझ्या मनांत एक शंका आली आहे तर तिचें तूं निरसन कर.

भीष्म सांगतात:—ह्याप्रमाणें नारदाचें भाषण ऐकून पंचचूडेन त्यास उत्तर दिलें कीं, ' देवर्षे, माझा जर तो विषय असेल व त्या विषयावर बोलण्यास मी समर्थ आहे असें जर तुला वाटत असेल, तर मी तुझी शंका निरसन करीन. '

नारद म्हणाला:—कल्याणि, मी तुला भलत्याच विषयामध्ये बोल म्हणून कसें सांगेन बरें! जो तुझा विषय नव्हे त्याजबद्दल मी तुला केव्हांही प्रतिपादन करण्यास सांगणार नाहीं. सुंदरी, स्त्रीस्वभावाचें वर्णन तुझ्यापासून ऐकावें अशी माझी मनीषा आहे.

भीष्म सांगतात:—ह्याप्रमाणें त्या देवर्षि नारदाचें भाषण श्रवण करून, अप्सरांमध्ये श्रेष्ठ अशी ती पंचचूडा त्यास म्हणाली कीं, ' मी

स्वतः स्त्रीच असल्यामुळे स्त्रियांची निंदा करू शकत नाही. स्त्रियांचा स्वभाव कसा असतो हे तुला माहीत आहेच. ह्यासाठी, हे देवर्षे, असले हे काम त्वां मला सांगू नये हे प्रशस्त होय. 'असेना, तो त्यांना इष्टच असतो! त्या वया-युधिष्ठिरा, तेव्हां नारदाने त्या पंचचूडेला म्हटले की, 'हे सुंदरी, जे काहीं खरे असेल ते सांग. जर कोणी खोटे सांगेल तर त्यांत दोष घडतो, खरा प्रकार सांगण्यांत मुळीच दोष घडत नाही.' धर्मा, नारदाने असे सांगितले तेव्हां त्या पंचचूडेने स्त्रीस्वभावाचे वर्णन करण्याचा विचार ठरविला; व नंतर ती स्मित हास्य करणारी अप्सरा स्त्रियांच्या ठिकाणी निरंतर आढळणाऱ्या व खऱ्या अशा दोषांचे वर्णन करू लागली.

पंचचूडा म्हणाली:—नारदा, कुलीन, रूपवान व सभर्तृक अशा स्त्रियाही अमर्याद वर्तन करितात. स्त्रियांच्या ठिकाणी हा दोष वसतो. मला तर असे वाटते की, खरीत स्त्रियांच्यापेक्षा अधिक पापी असें दुसरे कोणीही नाही! स्त्रिया ह्या सर्व दोषांचे मूळ होत हे येथे तूही जाणीतच आहेस. मोठ्या लौकिकवान, ऐश्वर्यादिकांनी युक्त, सुंदर व भर्त्याच्या आज्ञेत वागणाऱ्या अशा स्त्रियाही संधि सांपडतांच भर्त्याशीं बेइमान होण्यास मार्गेपुढे पहात नाहीत! प्रभो, आम्हां स्त्रियांच्या ठायीं हा मोठा अधर्म वास करितो की, आम्ही सर्व लज्जा गुंडाळून ठेवून पापी पुरुषांच्या भजनीं लागतो. नारदा, जो पुरुष स्त्रियांची मनधरणी करितो, त्यांच्या सन्निध जातो आणि त्यांची अल्प शुश्रूषा करितो, त्याच्यावर त्या फिदा होतात! स्त्रिया आपल्या भर्त्याच्या आज्ञेत वागतात असे आपण पाहतो; पण त्या वास्तविकपणे अंतर्द्वारे त्याची तृप्ति होत नाही, महासागराला अमर्यादच असतात. त्यांचा अमर्यादपणा बाहेर दिसत नाही ह्याचे कारण त्यांना पूर्तता होत नाही, व कितीही भूतांचा संहार चाकरनोकरांची भीति असते व शिवाय उडविला तरी अंतकाला कंटाळा येत नाही,

त्यांची धनधरणी करण्यास कोणी पुरुष नसतो हेच होय! नारदा, स्त्रियांना आवड-निवड वेगळे काहीं नसते. कोणताही का पुरुष चाही धरबंध मानीत नाहीत! तो पुरुष असला ह्मणजे झाले; त्या मग त्याच्या सुरूपाचा किंवा कुरूपाचा विचार मुळीच करित नाहीत! भयाने, प्रेमाने, अर्थहेतूने, किंवा मूलावाळांच्या अथवा नातलग्नांच्या ममतेने स्त्रिया भर्त्याच्या आज्ञेत रहात नाहीत. थोर घराण्यांतल्या स्त्रिया देखील तारुण्याच्या भरांत असलेल्या, सुंदर वस्त्राभरणांनी शोभणाऱ्या व स्वच्छंदाने वागणाऱ्या स्त्रियांचा हेवा करितात. ज्यांना नेहमी बहुमान मिळतो व ज्यांचे उत्तम प्रकारे संगोपन करण्यात येते अशा लाडक्या स्त्रिया देखील भर्त्याचा अनादर करून कुबडे, अंधळे, मूर्ख, खुजे, पांगळे आणि इतर अयोग्य पुरुष ह्यांवर आसक्त होतात. महामुने देवर्षे, स्त्रियांना वर्ज्य असा कोणीही पुरुष ह्या लोकीं नाही! जर त्यांना कोणत्याही उपायाने पुरुषप्राप्ति झाली नाही, तर त्या अन्योन्याश्रय करून दुराचणास प्रवृत्त होतात; पण भर्त्याला म्हणून धरून रहात नाहीत! स्त्रिया ज्या स्वतांच्या मर्यादेने वागतात ह्याचे कारण त्यांना पुरुष मिळत नाही, चाकरनोकरांचे भय वाटते, आणि कारागृह व मृत्यु ह्यांनाही त्या भितात हेच होय. स्त्रियांचा स्वभाव अतिशय चंचल असतो, त्या दुर्ज-नांच्या नादीं लागतात आणि पंडिताच्या वाक्यप्रमाणे त्यांचे हृदय कळणे फार अवघड असते! अमीला कितीही काष्ठे दिली तरी त्याची तृप्ति होत नाही, महासागराला कितीही नद्या येऊन मिळाल्या तरी त्याची पूर्तता होत नाही, व कितीही भूतांचा संहार चाकरनोकरांची भीति असते व शिवाय उडविला तरी अंतकाला कंटाळा येत नाही,

तद्वत् विलासी स्त्रियांनीं कितीही पुरुष भोगिले तरी त्या विटत नाहीत ! देवर्षी, सर्व स्त्रियांचें आणखी हें रहस्य आहे कीं, त्यांना प्रियकर असा पुरुष आढळतांच तात्काळ त्यांची कामवासना उद्दीप्त होते; आणि मग, आपला पति आपल्याला इष्ट असणाऱ्या वस्तु देतो, आपले प्रिय मनोरथ पुरवितो, आणि आपलें उत्तम पालन करितो इत्यादि गोष्टींचा विचार मुळींच न करितां त्या दुर्मीर्गांत पाऊल टाकितात. नारदा, स्त्रियांना रतिसुखाची इतकी आसक्ति असते कीं, तें सुख देणारा मिळतांच मग त्यांना सुख, भोग, विपुल अलंकार किंवा आश्रय ह्यांच्याविषयीं मुळींच पर्वा वाटत नाही ! नारद मुने, अंतक, पवन, मृत्यु, पाताल, वड-वाग्नि, क्षुरधारा (वस्तूच्याची धार), विष, सर्प व अग्नि ह्यांच्या ठिकाणीं ज्या काहीं पृथक् पृथक् घातक शक्ति वसतात, त्या सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं एकवटल्या आहेत. ज्याच्यापासून पंचमहाभूतें जन्मास आलीं, ज्याच्यापासून हे सर्व त्रिभुवन निर्माण झालें आणि ज्याच्यापासून पुरुष उत्पन्न झाले, त्या ब्रह्मदेवापासूनच स्त्रिया उत्पन्न झाल्या व त्यानें स्त्रियांस उत्पन्न करितांनाच त्यांच्या ठायीं हे दोष स्थापन केले !

अध्याय एकुणचाळिसावा.

—:०:—

स्त्रीस्वभावकथन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह, देवानें उत्पन्न केलेल्या मायेच्या योगें अतिशयित मोहित होऊन सदेवीत पुरुष हे स्त्रियांच्या ठिकाणीं व स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेल्या सर्वत्र आढळतात. ह्या वस्तुस्थितीचा लोकांना प्रत्यक्ष अनुभव आहे; परंतु, हे कुरुंदना, ह्या बाबतींत माझ्या मनांत मोठी शंका उत्पन्न होते ती ही कीं, स्त्रियांच्या ठायीं जर इतकें दौरात्म्य आहे

तर पुरुष हे त्यांच्या समागमाला इतके कां हापापतात ? त्याप्रमाणेंच, स्त्रिया ह्या ज्या पुरुषांविषयीं आसक्त होतात ते पुरुष कोणते ? तसेंच, कोणत्या पुरुषांविषयीं स्त्रिया ह्या नित्य तिरस्कारबुद्धि बाळगितात ? त्याप्रमाणेंच, हे पुरुष-व्याघ्रा, पुरुष हे ह्या लोकांत स्त्रियांचें रक्षण करितात तें कसें ? ह्या सर्व गोष्टी आपण मला विशद करून सांगाव्या. मला तर असें वाटतें कीं, स्त्रिया ह्या पुरुषांना रमवीत असतांना जणू काय त्यांना फसविण्याच्याच कामीं निमग्न असतात ! कारण पुरुष हा एकदा त्यांच्या पाशांत सांपडला म्हणजे त्यांजपासून तो सुटका पावत नाही. हे भरतकुलश्रेष्ठा, गार्हजशा नित्य नवें नवें गवत खाण्याविषयीं प्रयत्न करितात, तशा स्त्रिया ह्या नित्य नवे नवे पुरुष भोगण्याविषयीं प्रयत्न करितात. खचीत शंबराची, नमुचीची, बलीची व कुंभी-नसीची जी पृथक् पृथक् माया ती सर्वथैव स्त्रियांच्या ठिकाणीं एकवटलेली आहे ! पुरुष जर हसला, तर स्त्रिया हसतात; तो जर रडला, तर त्याही रडूं लागतात ! एकादा पुरुष त्यांना मनापासून आवडत नसला, तरीही त्या तें बाहेर न दाखवितां कालावर दृष्टि देऊन त्याजपाशीं गोड भाषण करून आपण त्याजवर फिदा आहों असें भासवितात ! दैत्यगुरु शुक्राचार्य आणि देवगुरु बृहस्पति ह्यांना अवगत असलेलीं शास्त्रें स्त्रियांना उत्तम येत असतात ! फार काय, स्त्रियांच्या बुद्धीचा विचार केला असता तिच्यापुढें शुक्रनीति किंवा गुरुनीति ही अगदीं तुच्छ होय ! किंबहुना स्त्रियांच्या बुद्धीचा विचार करूनच त्या दोघांनीं आपआपलीं शास्त्रें रचिलीं ! असो; तेव्हां अशा प्रकारच्या ह्या धूर्त स्त्रियांचें पुरुषांनीं कसें रक्षण करावें बरें ? पितामह, स्त्रियांचें सामर्थ्य इतकें आहे कीं, त्या खोट्याचें खरें व

खऱ्याचें खोटे तेव्हांच करून दाखवितील ! तर मग अशा ह्या लोकोत्तर शक्तीच्या स्त्रियांना पुरुषांनीं येथें कसें कहांत ठेवावें ? माझे तर असें मत आहे कीं, बृहस्पतिप्रभृति धोर धोर पुरुषांनीं जीं अर्थशास्त्रें निर्माण केलीं तीं खरीत त्यांनीं स्त्रीबुद्धीचा निष्कर्ष काढून त्यावर उभारलीं असावीं ! स्त्रियांचा मोठा गौरव करा किंवा त्यांना झिडकारा, त्या आपल्या ह्मणून पुरुषाच्या मनाला क्षुब्ध केल्याशिवाय राहणार नाहीत ! हे महाबाहो, आम्ही तर असें ऐकितों कीं, ह्या लोकीं प्रजांच्या ठिकाणीं प्राधान्येकरून धर्मशीलता वास करिते; पण स्त्रिया ह्या तर अशा आहेत कीं, त्यांचा मोठा बहुमान करा किंवा त्यांची छीथू उडवा, त्या म्हणून पुरुषाच्या चित्ताला कधीही खेद उत्पन्न केल्याशिवाय राहणार नाहीत ! तेव्हां असा कोणता पुरुष आहे कीं, तो त्यांस नीटपणें आपल्या तंत्रांनं वागवील ? अहो महाभाग भीष्मा, मला जी मोठी शंका आली आहे ती हीच; ह्यास्तव स्त्रियांचें रक्षण करणें शक्य आहे कीं नाही व तें शक्य असल्यास पूर्वी कोणीं केलें तें मला कृपा करून सांगावें.

अध्याय चाळिसावा.

—०:—

विपुलाख्यान.

भीष्म सांगतातः—हे महाबाहो युधिष्ठिरा, स्त्रियांच्या संबंधानें तूं ह्मणतोस तें अक्षरशः खरें आहे; त्यांत किंचित्ही मिथ्या नाही. ह्याविषयीं, पूर्वी महात्म्या विपुलानें स्त्रीचें रक्षण कसें केलें तो पुरातन इतिहास मी तुला सांगतों. बाळा धर्मा, ब्रह्मदेवानें स्त्रिया कशा निर्माण केल्या व त्या निर्माण करण्यांत त्याचें प्रयोजन कोणतें होतें, हेंही तुला मी आतां निरूपण करून सांगतों.

हे नराधिपा, स्त्रियांपेक्षां अधिक पातकी असें जगांत कांहींही नाही ! स्त्रिया म्हणजे जणू काय भडकलेला अभिच होय. मयासुराची मूर्तिमंत माया म्हणजे ह्या स्त्रियाच समाज्या ! आणि, हे विभो, वस्त्याची धार, विष, अग्नि व सर्प हीं सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं एकवटून राहतात ! राजा धर्मा, आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं, मनुष्यसृष्टीच्या ठिकाणीं धर्मशीलता प्राधान्येकरून वास करिते व ह्यामुळे मनुष्यें शेवटीं स्वतांच्या कर्मांनीं देवत्व पावतात. यामुळे, धर्मा, देवांना मोठें भय उत्पन्न झालें; आणि मग पितामह ब्रह्मदेव ह्याजकडे जाऊन व त्याला आपला मानस कळवून ते खालीं मान घालून स्तब्ध उभे राहिले ! युधिष्ठिरा, त्या समयीं देवांचें सर्व अंतर्गत ब्रह्मदेवानें जाणिलें; आणि मनुष्यांच्या बुद्धीला भ्रंश व्हावा ह्मणून त्या सर्व शक्तिमान् विधात्यानें दुष्ट स्त्रिया मात्र उत्पन्न केल्या. हे कुंतीपुत्रा, ह्याच्या अगोदर ह्या जगांत साध्वी स्त्रिया मात्र उत्पन्न झाल्या होत्या. परंतु आतां ब्रह्मदेवाच्या ह्या सृष्टीपासून दुष्ट व नीच अशा स्त्रियांची उत्पत्ति झाली ! ब्रह्मदेवानें त्यांच्या ठिकाणीं यथेच्छ भोगतृष्णा उत्पन्न केली; आणि त्यामुळे त्या स्त्रिया कामाधीन होतसात्या पुरुषांना सदोदीत पीडितात ! राजा, देवाधिदेव ब्रह्मदेवानें कामाच्या मदतीसाठीं क्रोधाळा उत्पन्न केलें; आणि मग सर्व पुरुष स्त्रियांच्या ह्या कामक्रोधांपुढें दीन होतसाते सर्वतोपरी त्यांच्या भजनीं लागूं लागले ! राजा युधिष्ठिरा, स्त्रियांना कोणतीही धार्मिक कर्मे करण्याविषयीं अधिकार नाही असें जें नियमन आहे त्यांतलें मर्म हेंच ! स्त्रिया ह्या इंद्रियांचें आकलन करण्यास असमर्थ असल्यामुळे त्यांना कोणतेंही शास्त्रबंधन घातलेलें नाही. त्या असल्याच्या प्रतिमाच होत, असा श्रुतीचाही आशय आहे. असो; शेज. करणें,

वैष्णव घालणें, दागिने लेणें, खाणें, पिणें, शिष्ट-जनांला चिळस आणणारें वर्तन करणें, भलतेंच बोलणें व रतिक्रीडेंत दंग असणें ह्या गोष्टी स्त्रियांना दिल्या ! ह्यास्तव अशा अनीतिमान् स्त्रियांचें रक्षण करणें पुरुषाला शक्य नाहीं. फार कशाला, जगत्स्रष्टा ब्रह्मदेवही अशा स्त्रियांना आवरण्यास समर्थ नाहीं. राजा, स्त्रिया ह्या नेहमीं इतक्या उच्छृंखल असतात कीं, त्यांना बोलून, कोंडून सदादीत दक्ष रहा.

ठेवून, नानाविध क्लेश देऊन किंवा ठार मारून- ही ताळ्यावर आणितां येणार नाहीं ! राजा धर्मा, मीं मागे असें ऐकिलें आहे कीं, विपुल नांवाच्या एका शिष्यानें पूर्वीं आपल्या गुरु-पत्नीचें रक्षण केलें; तर तो वृत्तांत आतां मी तुला निवेदन करितों.

देवशर्मा नामक एक महाविख्यात ऋषि होता. तो मोठा भाग्यवान् असून त्याला रुचि नांवाची अप्रतिम लावण्यवती पत्नी होती. रुचीचें तें अद्वितीय रूप पाहून देव, गंधर्व व दानव ह्यांचा तिच्यावर डोळा होता आणि त्यांतल्या त्यांत पाकशासन इंद्र तर तिच्या रूपानें विशेषच मोहित झाला होता ! स्त्रियांच्या चरित्राचें मर्म मुनिश्रेष्ठ देवशर्म्याला उत्तम अवगत असल्यामुळें त्यानें आपल्या शर्क्तीप्रमाणें व हिमतीप्रमाणें त्या आपल्या भार्येचें रक्षण केलें. इंद्र हा परस्त्रियांविषयीं अतिशय पापवासना धारण करणारा आहे हें देवशर्म्याला चांगलें माहीत होतें, म्हणून त्यानें मोठी खबरदारी घेऊन आपल्या भार्येला संभाळिलें. राजा धर्मा, एके वेळीं देवशर्म्याच्या मनांत यज्ञ करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली; पण भार्येचें रक्षण कसें करावें ह्या विवचनेंत तो पडला ! इतक्यांत त्या महा-तपस्व्याला आपल्या भार्येचें रक्षण कसें करावें ह्याविषयीं उपाय सुचला; आणि त्याचा विपुल नांवाचा एक भृगुकुलोत्पन्न लाडका शिष्य होता, त्यास त्यानें हाक मारून म्हटलें.

देवशर्मा म्हणाला:—विपुला, मी यज्ञ करण्याच्या उद्देशानें जात आहे, तर तूं ह्या रुचीला संभाळ. सुरेश्वर इंद्र हा हिच्याकरितां नित्य टपून बसला आहे. तेव्हां, हे भृगूचमा, तुझ्या अंगीं जितकी शक्ति असेल तितकी खर्चून तूं हिचें रक्षण कर. पुरंदर हा नानाप्रकारचीं रूपें घेत असतो, ह्यास्तव तूं त्याजविषयीं

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, विपुल देखील मोठा समर्थ होता. तो नित्य घोर तप करीत असे. इंद्रियेंत्याच्या पूर्ण स्वाधीन होतीं. त्याच्या ठिकाणीं सूर्यासारखें दिव्य तेज झळाळत होतें. आणि तो मोठा धर्मज्ञ व सत्यवक्ता होता. देवशर्म्याचें भाषण ऐकून विपुलानें त्यास 'बरें आहे' म्हणून म्हटलें; आणि पुनः त्यास असें विचारिलें.

विपुल म्हणाला:—मुने, इंद्र हा एथें येईल तेव्हां तो कोणकोणतीं रूपें घेऊन येण्याचा संभव आहे बरें ? तसेंच त्याचा देह व तेज हीं कशा प्रकारचीं असतील हें मला सांगा.

भीष्म म्हणाले:—युधिष्ठिरा, नंतर भगवान् देवशर्मा ऋषीनें त्या महात्म्या विपुलाला इंद्राच्या मायेचें सविस्तर निरूपण सांगितलें.

देवशर्मा म्हणाला:—हे ब्रह्मर्षे विपुला, भगवान् पाकशासन इंद्र हा मोठा मायावी आहे. त्याची माया एकच प्रकारची नाहीं. तो प्रत्येक क्षणास बहुत रूपें धारण करितो. कधीं कधीं त्याच्या मस्तकावर किरीट किंवा मोदिल असतो; हातांत वज्र किंवा धनुष्य असतें आणि कानांत कुंडलें असतात; इतक्यांत तो पहिलें रूप टाकून दुसरे रूप घेतो; तेवढ्यांत तो कानांत शोभणाऱ्या सुंदर पुरुषाचें रूप धारण करितो; आणि तितक्यांत तें रूप सोडून तो जटाधारी बनतो व फाटक्या चिंध्या नेसतो ! कित्येक वेळां तो धिप्पाड देह धारण करितो

आणि पुनः चिंध्या नेसलेला, कृश व रोड असा बनतो ! कधीं कधीं त्याचा वर्ण गोरा असतो, कधीं कधीं काळा असतो व कधीं कधीं सांवळा असतो ! केव्हां केव्हां तो मोठा सुंदर दिसतो, केव्हां केव्हां त्याच्याइतका कुरूप कोणीच नसतो, केव्हां केव्हां तो तरणा ज्वान असतो व केव्हां केव्हां तो ह्यातारा जख्खड बनतो ! कित्येक वेळां तो ब्राह्मण होतो, कित्येक वेळां तो क्षत्रिय होतो, कित्येक वेळां तो वैश्य होतो आणि कित्येक वेळां तो शूद्र बनतो ! व त्याप्रमाणेंच तो कधीं पडला. तो ह्यणालाः—महाबलवान् इंद्रा-कधीं विलोम व अनुलोम जातिही धारण पासून मी गुरुपत्नीचें रक्षण करीन; पण करितो ! केव्हां केव्हां इंद्र हा पोपट्याचें, काव-व्याचें, हंसाचें, कोकिलाचें, सिंहाचें, वाघाचें, सुरेंद्र हा मोठा मायावी व पराक्रमी आहे. हत्तीचें, देवाचें, दैत्याचें, किंवा राजाचें रूप त्याच्या अंगीं उग्र तेज असल्यामुळें त्याच्या घेतो ! कधीं कधीं तो लठ्ठ देह धारण करितो आणि कधीं कधीं तो इतका कृश बनतो कीं, बंद करून किंवा आश्रमाच्या भोंवतीं कुंपण वाऱ्यानेंही तो उडून जाईल असें वाटतें. तो घालून इंद्राला ह्या ठिकाणीं येतां येऊं न देणें केव्हां पक्ष्याचें तर केव्हां पशूचें रूप घेतो ! अशक्यच ! कारण तो नानाविध रूपें घेतो तो बहुरूपी क्षणांत पोर बन्न पोरखेळ चाल-ह्यास्तव कदाचित् तो वायुरूपांनेंही गुरुपत्नीला वितो ! कधीं कधीं तो मक्षिकाचें व मशकाचें स्पर्श करील ! ह्यास्तव मी आज योगबलानें रूप धारण करितो ! आणि त्याच्या अंगीं हें ह्या रुचीच्या देहांत प्रवेश करून तेथें ठाणें असें लोकोत्तर सामर्थ्य असल्यामुळें त्यास देऊन राहीन ! कारण इतर कोणत्याही परा-ओळखणें हें कोणालाही अशक्यच आहे ! क्रमानें मला हिचें रक्षण करणें अशक्य होय. वत्सा विपुला, फार कशाला—ज्यानें हें सर्व मीं आतांच असें ऐकिलें कीं, भगवान् पाक-जग उत्पन्न केलें त्या ब्रह्मदेवालाही इंद्राच्या शासन हा बहुरूपी आहे; ह्यासाठीं केवळ योग-मायावी रूपाचें यथार्थ ज्ञान होणें हें दुर्घट बलानेंच म्यां हिला पाकशासनापासून सुरक्षित होय ! इंद्रानें आपलें रूप एकदा गुप्त केलें राखावें ह्यावांचून गत्यंतर नाहीं. ह्यणून मी ह्यणजे तें बरोबर जाणण्यास ज्ञानदृष्टिच आतां आपला देह हिच्या देहांत प्रविष्ट पाहिजे, चर्मचक्षूंनीं इंद्राला ओळखणें दूरापास्त करीन आणि हिचें प्रत्येक गात्र मी आपल्या होय ! अतो, विपुला, इंद्राच्या ठिकाणीं तत्स्थानापन्न गात्रानें राखीन ! जर ह्या गुरु-आणखी असेंही सामर्थ्य आहे कीं, तो केवळ पत्नीचा देह इंद्राकडून भ्रष्ट झाला असें आज वायुरूपही बनतो आणि मग त्यास हुडकणें फारच गुरूला आढळलें, तर तो क्रोधानें खचित मला अशक्य होतें ! विपुला, पाकशासन इंद्र हा शाप देईल; कारण तो दिव्यज्ञानी असून अशीं अनेक रूपें नित्य धारण करितो; ह्यासाठीं त्याची तपस्सिद्धि मोठी जाज्वल्य आहे ! ज्या-

प्रमाणें अन्य स्त्रियांना पुरुष राखतात त्याप्रमाणें हिचें रक्षण करणें दुर्घट होय; कारण ह्या मायावी इंद्रापुढें कोणाचा उपाय चालणार ! आतां करावें तरी काय ? मी महान् संकटांत सांपडलों, ह्यांत तिळमात्र संदेह नाही ! कार्यावर लक्ष ठेवून त्यानें तिच्या दृष्टीशीं गुरुची आज्ञा तर पार पाडलीच पाहिजे; पण जर का मी मनांत आणीत आहे हें कृत्य केलें, तर सर्वांना मोठें आश्चर्य वाटेल ! तेव्हां आतां कोणी कांहींही म्हणो, मी योगसामर्थ्यानें ह्या गुरुपत्नीच्या शरीरांत शिरतों आणि तसाच त्या देहांत सावधान मनानें राहतों ! आतां माझ्या ह्या कृत्याच्या योगें मी कांहीं अपराध केला असें होतें कीं काय, हें पाहिलें पाहिजे. जर माझ्या चिन्तांत कोणत्याही प्रकारची पापवासना नाही, जर माझ्या मनाला कोणत्याही प्रकारें रजोविकार मुळीं शिवलाच नाही, तर कमलपत्रावरील जलविंदू-प्रमाणें ह्या स्त्रीला स्पर्श न करितां मला हिच्या देहांत अनासक्त बुद्धीनें राहण्यास इरकत ती कोणती ? आणि जर हिच्या देहाला मी मनानें किंवा देहानें स्पर्शलों नाही, तर मजकडे अपराध तो कोणता ? ज्याप्रमाणें एकादा वाटसरू मार्गांत एकाद्या रिकाम्या घरीं वसति करितो, त्याप्रमाणें मी आज ह्या गुरुपत्नीच्या कलेवरांत निष्कामबुद्धीनें वसति करीन आणि तसाच सावधगिरीनें त्या ठिकाणीं ठाणें देऊन राहीन !

राजा, ह्याप्रमाणें गुरुपत्नीच्या रक्षणासंबंधानें भृगुकुलोत्पन्न विपुल ऋषीनें धर्मावर नीट लक्ष पुरविलें, वेद व वेदांगें ह्यांचें नीट मनन केलें, आपलें स्वतांचें व गुरूचें विपुल तपस्सा-मर्थ्य मनांत आणिलें आणि मनाचा पूर्ण निर्धार करून व गुरुपत्नीचें रक्षण करणें हें महान् कर्तव्य मानून पुढें त्यानें जें अनुष्ठान आरंभिलें तें आतां श्रवण कर. राजा युधिष्ठिरा,

नंतर तो महातपस्वी विपुल ऋषि लावण्यशाली गुरुपत्नी रुचि ही ज्या स्थळीं बसली होती त्या स्थळीं गेला; आणि तिच्या समीप बसून त्यानें तिचें चित्त संभाषणादिकांत व्यग्र केलें व उद्दिष्ट कार्यावर लक्ष ठेवून त्यानें तिच्या दृष्टीशीं आपली दृष्टि मिळविली, व उभयतांच्या नेत्रांतील ज्योत एकत्व पावली असें पाहून, आकाशांत जसा वायु प्रविष्ट होतो तसा तो विपुल ऋषि त्या रुचीच्या देहाकाशांत प्रविष्ट झाला ! तदनन्तर त्या उभयतांच्या दृष्टि व उभयतांचीं मुखें वगैरे एकत्र झालीं आणि तो विपुल ऋषि त्या गुरुपत्नीच्या देहांत गुप्तपणानें छायेसारखा अढळ राहिला; पण तो तिचा सकल देह व्यापून टाकून तिच्या रक्षणाकरितां तेथें ठाणें देऊन राहिला आहे हें त्या रुचीला मुळींच कळलें नाही ! राजा धर्मा, त्या महात्म्या विपुलाचा गुरु देवशर्मा हा यज्ञ करण्यासाठीं बाहेर गेला होता तो यज्ञ आटोपून आश्रमास परत येईपर्यंत त्या विपुल शिष्यानें आपल्या त्या गुरुपत्नीचें ह्या प्रकारें रक्षण केलें !

अध्याय एकेचाळिसावा.

—:—

विपुलारूयान.

भीष्म सांगतातः—इकडे देवेंद्राला समजलें कीं, देवशर्मा ऋषि हा आश्रमांत नसून त्याची भार्या लावण्यवती रुचि ही एकटीच आश्रमांत आहे. तेव्हां तो देवाधिप एके समर्थीं ही संधि चांगली आहे असें मनांत आणून अत्यंत सुंदर देह धारण करून तेथें प्राप्त झाला. राजा, त्या समर्थीं इंद्रानें जें रूप धारण केलें होतें तें अतिशयित अप्रतिम असून कोणाच्याही चित्ताला मोह पाडील असें होतें. सर्व जगांतील सौंदर्य त्याच्या ठिकाणीं एकवटल्यामुळें त्याहून सुंदर असें जगांत कांहीं उरलेंच नव्हतें ! असा;

देवेंद्रानें देवशर्माश्रमीं प्राप्त झाल्यावर पाहिलें मनांत इंद्राचें आदरातिथ्य करावयाचें आहे तो त्यास तेथें विपुल ऋषीचें कलेवर स्थित हें त्या महातपस्वी भृगुकुलाधार विपुलानें असून तें तसविरीप्रमाणें निश्चेष्ट आहे व त्याचे जाणिलें आणि आपल्या विलक्षण योगबलानें नेत्र कांहींच चलनवलन करित नाहीत असें तिचें पूर्ण निग्रहण केलें ! राजा युधिष्ठिरा, आढळून आलें. त्या वेळीं त्यानें देवशर्मभार्या जी रुचि तिलाही अवलोकन केलें. तिचे नेत्र-प्रांत अत्यंत मनोहर असून तिचे नितंब व पयोधर अतिशयित पृष्ठ होते आणि तिचे नेत्र कमलपत्रांप्रमाणें विशाल असून तिची मुखांति पूर्णद्वप्रमाणें रमणीय होती. युधिष्ठिरा, मुनि-भार्यानें तो दिव्यदेहधारी पुरुष आपल्या समीप प्राप्त झाला असें पाहतांच तात्काळ त्याचें स्वागत करण्यासाठीं उठून पुढें होण्या-विषयीं इच्छिलें आणि त्याच्या त्या दिव्य रूपानें विस्मित होतताती 'तू कोण ?' म्हणून विचारण्याची तिला इच्छा झाली. पण, राजा, रुचीनें उठण्याचा विचार मनांत आणितानें विपुलानें तिला जागच्या जागीं खिळिलें आणि तिला इतकें स्तंभित केलें कीं, तिला बिलकूल हाल-चाल करितां येईना ! राजा धर्मा, त्या वेळीं देवेंद्र हा मोठ्या प्रेमळपणानें गोड शब्द उच्चारून रुचीला म्हणाला कीं, 'हे हृदयंगमे, हां मी देवेंद्र असून तुझ्या प्राप्तिस्तव येथें आलों आहे असें जाण. तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत कामवासना बळावल्यामुळे मी अतिशयित आर्त झालों आहे ! ह्यासाठीं प्रथम तू माझी ही स्थिति मनांत आण; आणि, हे कल्याणि, आतां कालातिक्रम करूं नको !'

राजा, ह्याप्रमाणें इंद्र भाषण करित असतां गुरुपत्नीच्या शरीरांत विपुल होताच, म्हणून त्यानें इंद्राचें तें सर्व भाषण ऐकिलें; आणि गुरुपत्नीच्या गात्रांचें व इंद्रियांचें असें स्तंभन केलें कीं, त्याच्या योगानें त्या सुंदरीला जागेवरून उठतां येईना व तिच्या मुखांतून तो पुनः स्वशरीरांत प्रविष्ट होऊन भयभीत अवाक्षरही निघेना ! तथापि गुरुपत्नीच्या

मनांत इंद्राचें आदरातिथ्य करावयाचें आहे तो त्या महातपस्वी भृगुकुलाधार विपुलानें असून तें तसविरीप्रमाणें निश्चेष्ट आहे व त्याचे जाणिलें आणि आपल्या विलक्षण योगबलानें नेत्र कांहींच चलनवलन करित नाहीत असें तिचें पूर्ण निग्रहण केलें ! राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें विपुलानें योगरज्जुंनीं रुचीचीं सर्व इंद्रियें बांधून टाकून अगदीं विकारहीन करून सोडिलेलीं इंद्रानें पाहिलीं, तेव्हां इंद्राला मोठी लज्जा उत्पन्न झाली आणि योगबलानें मोहित झालेल्या त्या ऋषिभार्येला पुनः तो 'ये ये' म्हणून ह्मणाला. राजा, इंद्राचे ते शब्द ऐकून रुचीच्या मनांत त्याला उत्तर द्यावेंसें आलें; परंतु विपुलानें तिचें मन क्षुब्ध करून तिची वाचा फिरवून टाकिली व मग तिच्या मुखांतून जे शब्द बाहेर पडले ते हे कीं, 'भोः किमागमने कृत्यम् ?' (अहो, तुम्ही येथें कां आलां ?) राजा, त्या चंद्र-मुखीच्या वदनांतून संस्कारांनीं शोभणारी (संस्कृत) वाक्यसरणी निघालेली पाहून देव-राजाच्या मनाला मोठा धक्का बसला; आणि आपल्या मुखांतून हे असे गीर्वाण शब्द बाहेर पडलेले पाहून परवश असलेली ती ऋषिभार्या रुचिही अतिशय लाजली ! नंतर इंद्रानें तात्काळ त्या गोष्टीचें मनन केलें; आणि आपल्या दिव्य ज्ञानानें लागलेंच जाणिलें कीं, ह्या ऋषिपत्नीच्या शरीरांत सर्वत्र विपुल ऋषीची व्याप्ति आहे ! नंतर, राजा, आरशांतल्या प्रतिबिम्बाप्रमाणें गुरुपत्नीच्या देहांत वास्तव्य करणाऱ्या त्या देवशर्मशिष्याच्या ठिकाणीं घोर तपस्सिद्धि विद्यमान आहे असें इंद्रानें ताडलें आणि मग तो शापाच्या भीतीनें त्रस्त होतताता थरथर कांपूं लागला ! इंद्राची ती स्थिति पाहून महातपस्वी विपुलानें गुरुपत्नीच्या देहांतून आपलें ठाणें उठविलें; आणि झालेल्या शक्रापाशीं संभाषण करण्यास पुढें झाला.

विपुल म्हणाला:—अधमा इंद्रा, तू किती विपुल ऋषींचें तें भाषण श्रवण करून त्यावर दुर्बुद्धि आहेस ! अरे, तुझ्या ठिकाणीं इंद्रियांना इंद्रानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं आणि तो आकळण्याचें सामर्थ्य मुळींच नसावें काय ! अत्यंत लाजून तेथच्या तेथें गृध्र झाला ! पुढें दुष्टा, देव व त्याप्रमाणेंच मानव तुझी मुळींच दोन घटकांनीं महातपस्वी देवशर्मा यथास्थित-पूजा करणार नाहींत ! शत्रू, गौतमानें तुझी पणें यज्ञानुष्ठान आटोपून आपल्या आश्रमास काय दुर्दशा करून टाकिली तें अगदींच कसा परत आला. तेव्हां तो तेथें येतांच प्रिय कर्म विसरलास ? त्याचें तुला मुळींच स्मरण नाहीं करणाऱ्या त्या विपुलानें ‘आपली सुंदर पत्नी सुरक्षित आहे’ ह्मणून त्यास निव्वंदन केलें. आणि तो गुरुकार्यतत्पर विपुल शिष्य गुरूस अभिवंदन करून पर्वत गांठ व निःशंक मनानें गुरूसेवेस सिद्ध राहिला. धर्मा, नंतर देवशर्मा ऋषि विसावा वगैरे धरून आपल्या भार्यसह अधिष्ठित असतां त्या उभयतांना विपुलानें इंद्राचें तें सर्व कृत्य सांगितलें. तें वर्तमान श्रवण करून प्रतापशाली देवशर्मा मर्नास मोठा आनंद झाला आणि विपुल शिष्याचें शील वर्तन, तप व नियम ही पाहून देवशर्मा गुरू अधिकच शोभूं लागला ! राजा धर्मा त्यासमयी विपुलाची गुरूभक्ति, स्वकृत्यावर निष्ठा आणि धर्माविषयी दृढ स्थैर्य ही अवलोकन करून ‘शाबास शाबास’ असे उद्गार गुरूमुखानून निघाले आणि महामति धर्माच्या देवशर्मानें त्या आपल्या धर्मपरायण शिष्याचा मोठा आदर करून त्यास वर माग ह्मणून ह्मटले. राजा, तेव्हां त्या गुरुपरायण विपुल शिष्यानें देवशर्मा-पार्शी ‘माझी धर्मावर सदा दृढ भक्ति असावी’ हाच वर मागितला आणि देवशर्मा गुरूने त्यास तो वर तत्काळ देऊन स्वगृहीं जाण्यास अनुज्ञा केली. राजा, नंतर विपुल ऋषीनें तेथेंच उत्कृष्ट तपश्चर्या चालविली आणि महातपस्वी देवशर्मा ऋषिही इंद्रापासून भयरहित होत्साता आपल्या भार्येसह वर्तमान निर्जन वनांत खुशाल योग-क्षेम करूं लागला.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, महात्म्या

अध्याय वेचाळिसावा.

—

विपुलाख्यान.

मीम सांगतात:—युधिष्ठिरा, देवशर्मा त्याची भार्या होती. असो; प्रभावतीकडून आमं-
गुरूची आज्ञा परिपूर्ण केल्यावर त्या परम-जण येतांच त्या सुंदर रुचीनें अप्सरेच्या देहा-
प्रतापी विपुल शिष्यानें घोर तपश्चर्या आरं- वरून पतन पावलेलीं तीं दिव्य पुष्पे आपल्या
भिली आणि कांहीं काळानें आपण तपस्वी झालें वेणीत घातलीं आणि ती लागलीच भर्त्यासह
असें त्यानें मानिलें. राजा, आपल्याला गुरू- चंपापुरीस अंगेश्वराच्या गृहीं गेली. युधिष्ठिरा,
पासून वर मिळाला, आपली कीर्ति प्रसृत अंगराजाच्या पट्टराणीनें रुचीच्या डोक्यांतलीं
शाली आणि आपल्या अंगीं उत्तम तपोबल तीं दिव्य फुलें अवलोकन करून 'मला असलीं
आलें, असें पाहून विपुलाला मोठा अभिमान फुलें आणून दे ' म्हणून लागलेंच रुचीला
वाटला व तो प्रमदित होवता ना निर्भयपणानें झटलें. तेव्हां त्या चारुमुखी रुचीनें प्रभावतीचें
सर्व पृथ्वीशीं स्पर्श करूं लागला ! त्या समर्थी तें ह्मणणें आपल्या भर्त्याला कळविलें असतां
तपोबलानें युक्त अशा त्या विपुल ऋषीला त्याला मोठा आनंद झाला; आणि नंतर त्या
वाटले कीं, आपण जी गुरुसेवा केली व विल- महातापस देवशर्म्यानें विपुलाला बोलावणें
क्षण तपश्चर्या चालविली, त्यांच्या योगें जण पाहून तेथें आणिलें व त्यास ' जा जा, फुलें
ह्याय आपण उभय लोकच हस्तगत करून घेऊन ये. ' अशी आज्ञाही आज्ञा केली.
घेतले ! हें करून देना, पुढें कांहीं काळ अनिर्वात राजा, महातपस्वी विपुल ऋषीनें देवशर्म्याची
झाल्यावर रुचीच्या भगिनीच्या घरीं त्यांत ती आज्ञा एकदम मान्य केली; व तो ' बरें
पुष्कळ धनधान्याचा बगैरे स्वर्गवेंच होता असा आहे ' असें म्हणून, ज्या स्थलीं त्या अप्स-
मोठा आदानसमारंभ उद्भावपाचें ठरलें. इतक्यांत रेच्या देहावरून फुलें गळून पडलीं होती त्या
त्याच वेळीं कोणी एक दिव्य अप्सरा नटून स्थलीं गेला व तेथें जाऊन पाहतो तों अंत-
सजन आकाशमार्गानें उकटून निकडे गेली रिक्षांतून पडलेलीं आणखीही जशींच्या तशींच
आणि जाताना तिच्या अंगावरून कांहीं फुलें पूर्ववत् उवटवीत फुलें त्यास आढळलीं. राजा,
मुतलावर देवशर्मा ऋषीच्या आश्रमासमीप विपुलाचें तपस्सामर्थ्यच थोर; नाहीपेक्षां त्यास
पडलीं व त्यांचा दिव्य सुगंध सर्वत्र त्या स्थलीं आणखी फुलें इतक्या कालावधीनें
पसरला ! राजा, पुढें तीं फुलें चारुलोचना मिळणें खचीत शक्य नव्हतें. असो; विपुलानें
रुचीनें घेतलीं; तो इतक्यांत अंगदेशाहून ती सुंदर, दिव्य व परिमलानें दशदिशा
तेथें आदानसमारंभाचें आमंत्रण करण्याकरितां व्यापून टाकणारीं फुलें वेंचून घेतलीं आणि
एक द्रुत मोठ्या त्वरेंनें प्राप्त झाला. वा धर्मा, तो गुरूची आज्ञा परिपूर्ण करून, मोठ्या आनं-
रुचीच्या बहिणीकडे आदानसमारंभ होता दानें, जेथें चंपकवृक्षांच्या रांगांच्या रांगा होत्या
अशा त्या चंपानगरीस देवशर्मा गुरूच्या समीप येण्यास निघाला. वृत्ता धर्मा, वाटेनें
त्यास एक निर्जन वन लागलें आणि त्यांत त्याला एक मनुष्याचें जोडपें आढळलें. त्या

१ आदानसमारंभ ह्मणजे लक्ष, मुंज, गर्भाधान, जातकर्म इत्यादिक संस्कार. अशा संस्कारांत आत-मुहूर्तांकडून आहिरवगैरे करण्यांत येतात व यजमानाला धनधान्यादिकांचा पुष्कळ खर्च करावा लागतो.

दोघांनीं एकमेकाचे हात धरिले असून तीं लाला मिळणाऱ्या गतीप्रमाणें गति मिळेल ! चक्रासारखीं गरगर फिरत होतीं. तितक्यांत राजा, त्या सहा द्यूतकारांचे हे शब्दही विपु- एक जलदी फिरूं लागलें व त्यामुळें दुस- लानें ऐकिले; परंतु आपल्या हातून जन्मापासून न्याच्या पूर्वीच्या चालीला व्यत्यय उत्पन्न अमुक एक पाप घडलें असें कांहीं त्यास झाला; आणि नंतर तीं वर्दळीस येऊन त्यांचा आठवलें नाहीं. राजा, अशा प्रकारें दोन वेळां फलह सुरू झाला. त्यापैकीं एक दुसऱ्याला विपुल ऋषीच्या नांवाचा उच्चार करून त्याच्या ह्मणे कीं, तूं लवकर लवकर चालतोस आणि दुराचरणाची ग्वाही त्याच्या कानीं पडल्या- दुसरें ह्मणे कीं, मी लवकर लवकर चालत मुळें व त्यास पूर्वपातक तर काहीं स्मरत नाहीं. असा त्यांचा एकसारखा तंटा चालतां नसल्यामुळें त्यांचें चित्त अत्यंत अम्वस्थ झालें चालतां त्यांनीं एकदम विपुल ऋषीच्या व तो पेटलेल्या अग्नीप्रमाणें जळूं लागला ! नांवाचा उल्लेख करून अशी शपथ घेतली बाळा धर्मा, ह्याप्रमाणें विपुल हा पूर्वपातकांचे कीं, 'आम्हापैकीं जो खोटें बोलत असेल, त्याला स्मरण करितां करितां बहत दिवस आणि विपुल ब्राह्मणाला परलोकीं मिळणारी गति गळी निघून गेल्या; परंतु त्याच्या मनांत ही प्राप्त होईल !' राजा, तें ऐकून विपुलाचा चेहरा एक मोठे धाळत राहिली कीं, आपण रुचीचें एकदम उतरला आणि तो आपल्याशीं ह्मणाला स्मरण करितांना योग्यबलानें आपल्या देहाचें कीं, 'अरे, मीं तर तीव्र तपश्चर्या केली आहे तिच्या देहाशीं जे तादात्म्य केलें होतें ते आणि हीं मनुष्यें तर मोठ्या निकरानें मांडत कांहीं गुरूला निवेदन करून सत्य प्रकार सांगि- आहेत; तेव्हां मीं असें कोणतें पातक केलें तला नाहीं हे तर आपलें तें पातक नसल ना ? असावें कीं, त्यामुळें या मनुष्यांनीं आज माझें अखेरीस, हे महाभागा धर्मा, आपल्या हातून नांव घेऊन सर्व प्राण्यांना अनिष्ट अशी गति पातक जे घडलें तें हेंच होय ह्यांत संदेह मला मरणोत्तर मिळेल म्हणून झटलें !' राजा नाहीं असा विपुलानें निश्चय ठरविला: आणि धर्मा, असा विचार करीत असतां विपुलानें नंतर गुरूच्या त्या लाडक्या शिष्यानें चंपा- खालीं मान घातली; व त्याचें मन अतिश- नगरीस येऊन गुरूला फुलें अर्पण करून त्याची यथाविधि पूजा केली !

अध्याय त्रेचाळिसावा.

—:—

विपुलाख्यान.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, विपुलाचा गुरु महातेजस्वी देवशर्मा ऋषि हा विपुलाला परत आलेला पाहून त्याला जें कांहीं ह्मणाला तें आतां ऐक. देवशर्मा ह्मणाला:—शिष्या विपुला, त्या महावनांत तूं काय पाहिलेंस तें सांग पाहूं. बाळा, महावनांतल्या त्या मनुष्यांना, त्या-

प्रमाणेंच मला स्वतांला व रुचीला तुझी सर्व तें तुझें कृत्य त्या अहोरात्रादिकांना ठाऊक माहिती आहे.

होतें झणून त्यांनीं तुजसमक्ष तसें भाषण केलें.

विपुल हाणाला:—समर्था ब्रह्मर्षे, तें जोडणें विपुला, त्या तुझ्या कृत्यानें तुला आतां व त्याप्रमाणेंच ते सहा पुरुष-ज्यांना माझी पातकीजनाप्रमाणें दुर्गति प्राप्त होईल. तथापि, बरोबर माहिती आहे व ज्यांना उद्देशून मला हे द्विजा, इंद्राच्या दुर्वर्तनापासून रुचीला तें हा प्रश्न करीत आहेस, ते कोण बरे ? राखणें हें स्वचीत तुला अन्य उपायानें अशक्य

देवशर्मा हाणाला:—ब्रह्मन्, तूं जें जोडणें होतें; ह्यास्तव, तूं जें काहीं केलेंस त्यांत तुझा पाहिलेंस तें अहोरात्र होय. दिवस आणि मूर्खीच अपराध नाहीं असें मी मानितो व रात्र जी जोडी चक्रासारखी गरगर फिरते त्या तुझ्या कृत्यामळें मला उलटा तुझ्या-आणि निळा मजें दृष्टकृत्य ठाऊक आहे. त्या-विषयी अधिकच आनंद होतो ! वा द्विज-प्रमाणेंच हे विशा, जें सहा पुरुष हसत निद-सत्तमा, जर तुझें वर्तन अयोग्य झालें असें मला मज्जा मोठ्या आनंदातें फासे खेळतांना तूं दारलें असतें, तर मीं तुला क्रोधानें तात्काळ पाहिलेंस, न पळवत होत. त्यांनाही तुझ्या शाप दिला असता ह्याविषयी संशयच नको. दृष्टकृत्याचें ज्ञान आहे. यावेळी, आपल्याला विपुला, पुरुषावर स्त्रिया आसक होतात व तें कोणी पहात नाहीं असें मनांचे आणून मल-पाहून पुरुषही त्यांचा अभिलाष धरितो. पण तेंच कृत्य कसे नये. आपणांस कोणी पहात असा कांहीं प्रकार तुझ्यासंबंधानें घडलेला नाही, असा निचार करून दुरात्म जें गुप्तपणानें नाहीं. तूं जो रुचीच्या ठिकाणीं आसक पातकें करितात, पण हा त्यांचा समग्र साफ झालास त्यांत तिचें रक्षण करावें हाच तुझा चुकीचा आहे. मनुष्य गुप्तपणानें दुराचरण हेतु होता. जर ह्याव्यतिरिक्त अन्य कांहीं करितांना त्यांस सदासर्वकाळ ऋतु, दिवस व तुझा हेतु आहे असें मला आढळलें असतें, तर रात्री ही लक्षपूर्वक पाहत असतात. ज्ञासाठी, मीं स्वचीत तुला शापूनच टाकिलें असतें. तेव्हां वा विपुला, तूं जें कांहीं गुप्त कृत्य केलेंस व जें ह्या सर्व व्यवसायांत तुझी जी कांहीं चुकी केल्याबद्दल मज तूं मला कांहीं सांगितलेही झाली आहे ती हीच कीं, तूं कृतकर्म मला नाहीस, त्याच्या योगें तुला पातकीजना-निवेदिलें नाहीस. असो; बाळा, आतां मी प्रमाणें दुर्गति प्राप्त होईल. विपुला, दिवस, तुला असें सांगतों कीं, तूं माझ्या पत्नीचें रक्षण-रात्र व ऋतु ह्यांनीं तुझा तो गर्व व डौल ही केलेंस व तो रक्षणोपाय मला निवेदनही अवलोकन केला आणि मूर्खापासून जी गोष्ट केलास; तेव्हां आतां तुझ्याकडे कोणताही तूं लपवून ठेविलीस तिचें तुला स्मरण अपराध राहिला नाहीं. मी तुझ्यावर प्रसन्न देण्याकरितां त्यांनीं मुद्दाम तुला ऐकूं येईल होऊन तुला असें सांगतों कीं, तूं खुशाल अशा प्रकारें ते उद्गार काढिले. असो; मनुष्य स्वर्गास जाशील !

शुभ कर्म करो किंवा अशुभ कर्म करो, त्याचें धर्मा, विपुलाला त्या महान् देवशर्मा तें कर्म अहोरात्र व ऋतु हे नित्य पाहत अस-ऋषीनें प्रेमळपणानें ह्याप्रमाणें झटलें; आणि तो तात. विपुला, आपल्या हातून व्यभिचारित्वाचें आपली पत्नी रुचि व शिष्य विपुल ह्यांसमवेत पाप घडलें ही भीति मनांत आणून तूं जें स्वर्गास जाऊन तेथें मोठ्या आनंदांत कालक्षेप कृत्य केलेंस तें मला सांगितलें नाहीस; परंतु करीत राहिला ! युधिष्ठिरा, महामुनि मार्कंडेयानें

पूर्वी गंगेच्या तीरावर कथाभाग निरूपण करित स्त्रियांचा मनुष्यांनीं स्नेह करूं नये व तिरस्कार-असतां मला हें आख्यान सांगितलें. ह्यासाठीं, ही करूं नये. त्यांनीं धर्माचरणावर लक्ष घावें धर्मा, मी तुला सांगतों कीं, स्त्रियांचें सतत आणि मोठ्या उदासीन वृत्तीनें त्यांचा उपभोग रक्षण करणें अवश्य होय. बाबारे, स्त्रियांमध्ये घ्यावा. हे कौरवमन्दना, जर का मनुष्याच्या नेहमीं दोन्ही प्रकार आढळतात. त्यांपैकी हातून ह्या मर्यादेचें अतिक्रमण घडेल तर तो कित्येक सदाचरणी व कित्येक दुराचरणी अस- सर्वस्वीं नाश पावेल! हे राजश्रेष्ठा, स्त्रियांशीं तात. वत्सा, सदाचरणी स्त्रिया ह्या महाभाग्यवान् वागतांना अनासक्ति हें प्रधान तत्त्व मनांत असून सर्व लोक त्यांना फार मान देतात. त्या वाळगिलें पाहिजे. जे कोणी ह्या तत्त्वाचा अंगी-जगाच्या माउलीच होत ह्यांत संदेह नाही ! कार करितात त्यांची सर्वत्र वाहवा होते ! राजा, जलें व अरण्ये ह्यांसह ह्या सर्व पृथ्वीला राजा, स्त्रीचें रक्षण असं त्या एकट्या विपुलानेंच त्या उचलून धरितात असें ह्मटलें तरी चालेल ! केलें. ह्या सर्व त्रिलोकांत स्त्रीचें रक्षण करण्यास आतां दुराचरणी स्त्रियांसंबंधानें म्हणशील तर दुसरा कोणीही समर्थ नाही !

त्या सदोदीत अयोग्य वर्तन करितात, उभय कुलांना बद्धा लावितात व पातकें करण्यास सिद्ध असतात. अशा स्त्रिया ओळखण्याच्या खुणा ह्मटल्या ह्मणजे त्यांच्या हस्तपादा-

अध्याय चव्वेचाळिसावा.

—:—

विवाहधर्मकथन.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह भीष्म, सर्व जाणाव्या. राजा, जे कोणी थोर महात्मे धर्माचें, स्वजनांचें, गृहस्थाश्रमाचें, पित्रांचें असतात त्यांनाच अशा स्त्रियांचें आकलन देवांचें व अतिथींचे मूळ कोणतें तें मला सांगा करितां येईल. अन्यांच्या हातून अशा स्त्रियांचें मला तर वाटतें कीं, आत्मस्वीकृतीच्या संतोष-रक्षण होणें दूरापास्तच होय ! हे नरशार्दूल, करितां, गृहस्थाश्रम पार पाडण्याकरितां, देव, अशा ह्या स्त्रिया अतिशय जलाल असून त्यांची पितर व आतिथि ह्यांना तृप्त करण्याकरितां व कृतिही त्यांच्याप्रमाणेंच जलाल असते ! जन्माचें इतिकर्तव्य साधण्याकरितां मनुष्याने त्यांना प्रिय असा कोणी पुरुष नसतो. त्यांना ज्या कांहीं धर्मक्रिया केल्या पाहिजेत, त्या सर्वा-जें कांहीं प्रेम तें मैथुनाचें. तें कार्य साधलें मध्ये कन्येचा विवाह करणें ही धर्मक्रिया श्रेष्ठ ह्मणजे त्या वाटेल त्यावर प्रेम करतील ! मानणें अवश्य होय; तेव्हां कथा प्रकारच्या असल्या स्त्रिया खरोखरी कृत्याच होत. त्या वराला कन्या अर्पण करावी तें मला निरूपण कोणाचा घात करावयास मार्गेपुढें पाहणार करून सांगा.

नाहींत ! त्या एकावर कधीं अनुरक्त असाव- भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, वराची याच्या नाहींत ! ह्या घटकेस एकावर तर योजना करितांना प्रथम त्याचें शील व वर्तन दुसऱ्या घटकेस त्या दुसऱ्यावरच फिदा हीं पाहानीं; त्याप्रमाणेंच त्यानें विद्या किती होतील ! आपला कार्यभाग उरकल्यावर संपादन केली आहे, त्याच्या मातेचें व पित्याचें त्यांस कोणतीही ओळख रहात नाहीं ! कुल शुद्ध आहे कीं नाहीं, तो काय करित आणि व्यभिचार हा तर त्यांच्या गंधर्वांही असतो वगैरे गोष्टींची पूसतपास करावी; नसतो ! ह्यास्तव, हे नराधिपा, असल्या आणि मग वर हा इष्ट गुणांनीं युक्त आहे

अशी खातरी करून घेतल्यावर थोर पुरुषांनी सनातन धर्म होय. तिसरा प्रकार गांधर्व; ह्यांत त्याला कन्या द्यावी. पित्याने स्वतांच्या मताप्रमाणे वागू नये. कन्या

युधिष्ठिरा, विवाहाचे पांच प्रकार आहेत. व वर ह्यांचा परस्पर प्रेमयोग जुळून आल्यास ब्राह्म, क्षात्र (प्राजापत्य), गांधर्व, आसुर व पित्याने त्यांचे अभिनंदन करून कन्येने पसंत राक्षस. सर्व वर्णांत श्रेष्ठ जे ब्राह्मण त्यांचा ब्राह्म केलेल्या त्या वराला वरानें पसंत केलेली ती विवाहच योग्य होय. ह्या विवाहांत कन्येच्या कन्या अर्पण करावी. वेदवेत्ते पुरुष ह्याच प्रका- पित्याने अपेक्षित गुणांनी युक्त अशा वराला राला गांधर्वविधि असे नांव देतात. चौथा बोलावून आणून त्यास धनदानादिकांनी अनु- प्रकार आसुर; ह्यांत वरानें कन्येच्या आपांना कुल करून घ्यावे व त्याला कन्या द्यावी. दुसरा व खुद्द कन्येला पुष्कळ धनादिक देऊन जणू प्रकार क्षात्र (प्राजापत्य) हा ब्राह्मण व काय कन्येला विकत घ्यावे आणि (तिच्या शिष्ट क्षत्रिय ह्यांस विहित आहे. त्यांना हा खुरीने) तिच्याशी विवाह करावा. राजा, हा

२ मनुस्मृतीत ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, कन्येच्या खुपीने तिचा वरानें स्वीकार करावा. आसुर, गांधर्व, राक्षस व पैशाच असे आठ प्रकार (मनु० ३; ३१.)

३ गेने विवाह समितलं आहेत (मनुस्मृति-३; २१) ६ गांधर्वः—ह्या विवाहांत कामवासनेने प्रेरित वर जे पांच प्रकार समितलं त्यांत ह्या आठ होऊन सभोगास्तव एकमेकांच्या इच्छेने कन्या व प्रकारांचा जतमाव होतो. ब्राह्म विवाहांत ब्राह्म, वर ह्यांचा समागम होतो. (मनु० ३; ३२.)

दैव व आर्ष ह्या तिहींचा आणि राक्षस विवाहांत ७ राक्षसः—ह्या विवाहांत वलात्काराने कन्येचे राक्षस व पैशाच ह्या दोहोंचा समावेश करावयाचा. हरण करितात. हरण करणाराची शक्ति अधिक आहे असे मनांत आणून कन्येच्या पित्रादिकांनी (नीलकंठी टीका पहा.)

१ ब्राह्मः—ह्या विवाहांत श्रुति व शील ह्यांनी कन्येला हरण करू दिल्यास हाणामार किंवा युद्ध युक्त अशा वराला स्वतः बोलावून आणून त्यास वेगरे करण्याची जरूर नसते. परंतु कन्येच्या पित्रा- वस्त्राभरणानी युक्त अशी कन्या अर्पण करावी. दिकांनी प्रतिपक्ष केल्यास त्यांचें हनन करून किंवा (मनु० ३; २७.) त्यांस लंगडे, लुळे वगैरे करून व त्यांच्या गृहा-

२ दैवः—ह्या विवाहांत ज्योतिषोमादि यज्ञ दिकांचा विध्वंस उडवून कन्या ही अनाथ होत्याती यथाविधि चालू असतां कर्मकर्त्या कृत्विजाला रडत ओरडत असतां तिचें हरण करितात. अर्थात् वस्त्राभरणानी अलंकृत केलेली कन्या अर्पण करावी. ह्या विवाहांत कन्येची इच्छा अनुकूल नसते. (मनु० ३; २८.) (मनु० ३; ३३.)

३ आर्षः—ह्या विवाहांत वरापासून एक किंवा ८ पैशाचः—ह्या विवाहांत कन्या ही निद्रित दान गोमिथुने यज्ञयागादिकांच्या सिद्धीकरितां असतां, मद्यादिकांच्या निशेत असतां किंवा अन्य धऊन त्याला विधिवत कन्यादान करावे. (मनु० प्रकारें वेसावध असतां तिच्या सन्निध संरक्षणार्थ कोणी नाही असे पाहून वर हा तिच्या इच्छे- ३; २९.)

४ प्राजापत्यः—ह्या विवाहांत कन्यादानसमयी विरुद्ध तिच्यावर जुद्धस करितो. सर्व विवाहांत हा तुह्मी उभयतांनीं सहधर्म आचरावा अशी प्रार्थना अधम विवाह होय ! (मनु० ३; ३४.) करून वराची पूजा करून त्यास कन्या अर्पवी. ब्राह्मादिक पहिल्या चार विवाहप्रकारांपासून ब्रह्मवर्चस्वी व शिष्टप्रिय अशी प्रजा जन्मते (मनु० (मनु० ३; ३०.) ३; ३९.) आणि गांधर्वादिक शेवटल्या चार विवाह-

५ आसुरः—ह्या विवाहांत कन्येच्या माता- ३; ४१.) प्रकाशंपासून क्रूर, असत्यभाषी व धर्मेद्विषी संतति पितरांना अथवा इतर आतांना आणि खुद्द कन्येला जन्मास येते. (मनु. ३; ४१.) यथाशक्ति धन देऊन त्यांस अनुकूल करून घेऊन

माझ्यासारख्या तत्त्वजिज्ञासूचे आपण नेत्र आहां, ह्यास्तव आपण ह्या गोष्टीचा निर्णय सांगा. आपणास नापसंत अशा वराशीं वधूनें नित्य वास करावा ही गोष्ट मनूला मान्य नाही. जर कोणी विनाकारण शिष्टसंप्रदायाचें उल्लंघन करील तर तो अधर्म होऊन त्यापासून दुष्कीर्ति घडेल; परंतु जर शिष्टसंप्रदायाचें उल्लंघन करण्यास योग्य कारण असेल तर त्यांत वधूवरादिकांकडे कोणताही दोष येणार नाही. प्रस्तुत प्रकरणांत पहिला पक्ष व पांचवा पक्ष ह्यांचें एकीकरण झालें आहे. पित्रादिकांनीं व वधूनें दोन्ही गोष्टी केल्या आहेत; तेव्हां एक तरी दोष त्यांच्या पदरीं आलाच पाहिजे असें सकृददर्शनीं भासतें; तेव्हां आतां एकही दोष कोणत्याच कारणच नाही; कारण दोष नाही असें कसें समर्थन करावयाचें? त्यांत मुलीच्या पित्रादिकांकडे वचनभंगाचा दोष मुळींच येत नाही. पहिल्या व दुसऱ्या पक्षांत मुलीच्या पित्रादिकांकडे वचनभंगाचा दोष येतो. तेव्हां आतां पहिला, दुसरा व पांचवा ह्या तीन पक्षांचा विचार केला पाहिजे. ह्या तीन पक्षांपैकीं दुसऱ्या पक्षांत मुलीकडे दोष कांहींही नाही, कारण तिला देज मिळालें नाही; म्हणून ह्यांत दोष असल्यास तो पित्रादिकांकडे मात्र वचनभंगाचा दोष आहे. तेव्हां 'ती अधिक पसंत झाल्यामुळे व लग्नलाच पाणिग्रहणविधि उरकल्यामुळे, नापसंत वराशीं नित्य वास करणें चांगलें नाही ह्या मनुवाक्यावर भिस्त ठेवून विचार केल्यानें दुसरी गोष्टच अधिक ग्राह्य ठरते व त्यामुळे पहिल्या गोष्टीचें उल्लंघन करण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही. ह्यास्तव प्रत्यक्ष पाणिग्रहणसंस्कार करून पित्रादिकांनीं जी मुलगी वराला दिली आणि त्यांचा विवाह झाला; तेव्हां ती वधू, वर, वरानें व वरपक्षानें जी मुलगी देज देऊन स्वतंत्र, आचार्य, शिष्य, उपाध्याय वगैरे किंवा देज न देतां विवाहविधीनें आपली सर्वजण त्या लबाडीच्या लग्नावद्दल दोषी झणून स्वीकारिली, त्या मुलीकडे अशास्त्र होतील असें कांहीं लोकांचें मत आहे. पण पाणिग्रहणाचा वगैरे कांहीं दोष येत नाही व कांहीं लोक असें झणतात कीं, विवाहासारख्या शालेला विवाह यथाशास्त्र ठरतो. राजा धर्मा,

पित्रादिक वधूबंधूनीं मुलगी देण्याचें ठरवून तेवढ्यावर तो विवाह कायम होत नाही; तर त्यांनीं मंत्रहोमाची व्यवस्था करून त्याची पूर्णता केली पाहिजे. मंत्रहोमांनीं युक्त असें मुलीचें दान झालें नाहीं तर तें अपूर्ण राहतें. आतां ह्यांत मुलीच्या पित्रादिकांकडे कांहीं दोष येतो असें मानल्यास तो दोष मोठासा आहे असें दिसत नाहीं. धर्मशास्त्राची आज्ञा अशी आहे कीं, पति हा देवानुसार पत्नी मिळवतो, मनुष्यांनीं केलेल्या प्रयत्नांनीं ती त्याला मिळते असें नव्हे. ह्यास्तव मानववाणीला असत्याचा स्पर्श होऊन होत असलेली घटना बिघडली तर तें देवांनंच घडवून आणिलें असें समजावें व त्या असत्याचा विचार करीत बसूं नये.

युधिष्ठिर ह्याणाला:—पितामह भीष्म, तर मग मला आतां अशी शंका येते कीं, मुलीचें देज घेतल्यावर धर्म, अर्थ व काम ह्या तीन पुरुषार्थांनीं संपन्न असा कोणी वर त्या मुलीचें पाणिग्रहण करण्यास प्राप्त झाला असतां मुलीच्या पित्रादिकांनीं ज्यापासून देज घेतलें असेल त्यास मुलगी देत नाहीं असें म्हटलें तर चालेल काय? आतां अडचण अशी आहे कीं, ज्या वरापासून देज घेऊन त्यास मुलगी देण्याबद्दल चार शिष्टांच्या संमतीनें ठरविलें, त्याला मुलगी न देणें म्हणजे शिष्टाचार मोडला असें होतें; बरें, ह्या शिष्टाचाराचा अतिक्रम करावयाचा नाहीं असें मनांत आणिलें म्हणजे मुलीला अधिक योग्यतेचा वर मिळत असतां त्याला अन्वेरिलें असें होऊन मनुवचनाचा अनादर होतो; तेव्हां अशा स्थितीत कसें वर्तन करावें हें मोठें गूढ आहे. सर्व धर्मांमध्ये हा धर्म मला अधिक सिद्ध वाटतो; म्हणून मला ह्या गोष्टीचा निर्णय सांगा. आपण एखाद्या विषयाचें विवरण करीत असतां माझी तृप्ति होतच नाहीं.

भीष्म सांगतात:—वाळा धर्मा, आपण शुल्क दिलें ह्मणजे वधू आपली शास्त्री अशा भरवशानें शुल्क देणारा शुल्क देतो असें म्हणणें प्रशस्त नाहीं. केवळ शुल्काकडे पाहून थोर लोक कधीही मुलगी देत नाहींत. जेव्हां मुलीच्या पित्रादिकांना त्यांना हवे असतात त्याहून निराळे गुण वराच्या ठिकाणीं आढळतात तेव्हां ते त्या वरापाशीं शुल्क मागताना ह्यास्तव, जेव्हां एखादा मनुष्य यथाशक्ति मुलीला अलंकार घालून वराला तूं हिचा स्वीकार कर ह्मणून म्हणेल, तेव्हां तो त्या इष्टगुणसंपन्न वरापासून शुल्क मागणार नाहीं व वरपक्षाकडूनही वधूला शुल्क देण्यांत येणार नाहीं. कारण विवाह हा कांहीं विक्रय नव्हे हें लक्षांत असलें पाहिजे. मुलीचें दान करितांना वरापासून कांहीं तरी मोबदला घ्यावयाचा हें खरें; पण तो मोबदला केवळ धनादिकच होय असें ह्मणणें बरें नाहीं; वराच्या अंगीं सद्गुणांचें अस्तित्व असणें हाही मोबदला ग्राह्य होय; आणि हा धर्म अगदीं सनातन मानलेला आहे. विवाहाची घटना चालू असतां मी तुला कन्या देईन असें कित्येक बोलतात, कित्येक असें न बोलतां उदासीन राहतात आणि कित्येक तर 'होय, मी निश्चयानें तुला कन्या देईनच' असें ह्मणतात; परंतु अशा भाषणानें त्या विवाहसंबंधी व्यवहारास कांहीं विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होतें असें मला वाटत नाहीं. प्रत्यक्ष पाणिग्रहण होईपर्यंत अशी वाटाघाट व बोलणें चालावयाचेंच आणि वरपक्षाकडून व वधूपक्षाकडून परस्परांकडे मामणें वगैरे व्हावयाचेंच. ह्यास्तव प्रत्यक्ष पाणिग्रहण घडेपर्यंत जें पूर्वी भाषण वगैरे झालें असेल तें सर्व झालें नाहीं असेंच मानणें हें प्रशस्त नाही असें ऐकिलें आहे. पूर्वी मरुतांनीं कन्येला उद्देशून वरच विला आहे कीं, प्रत्यक्ष पाणिग्रहण घडेपर्यंत कोणीही

करावयाचें नसेल तर त्यानें मुलीचें जें शुल्क घेतलें असेल तें वराच्या पित्रादिक आप्तांना परत करावें; पण जर का तो तें शुल्क ठेवून घेईल तर ती कन्या शुल्क देणाऱ्यानें विकत घेतल्याप्रमाणे होऊन तीवर त्या शुल्कदाची मालकी होईल; मुलीच्या बापाला ती दुसऱ्या कोणासही देण्याचा अधिकार नाही. फार कशाला? त्या कन्येला आपल्या त्या शुल्कदा भर्त्याकरितां अपत्याची इच्छा करून धर्मशास्त्रानुसार संतति उत्पन्न करितां येईल; ह्यास्तव शुल्क देणाऱ्याशिवाय अन्याला त्या मुलीचें समंत्र पाणिग्रहण करण्याचा अधिकार येत नाही. राजा धर्मा, ज्या मुलीचें शुल्क पित्रादिकांनीं स्वीकारिलें असेल तिची गोष्ट ह्याप्रमाणें समजावी; पण जिला कोणी शुल्क दिलें नाही अशा मुलीसंबंधानें काय नियम आहे हें समजण्यासाठीं मी जें तुला आतां सांगतों तें श्रवण कर. पूर्वी पित्याच्या आज्ञेवरून सावित्रीनें स्वतः सत्यवानाला वरिलें व तिचा त्याच्याशींच विवाह झाला. सावित्रीच्या पित्यानें सावित्रीला तूं स्वतः वर पसंत कर ह्मणून जें सांगितलें हें त्याचें करणें कित्येकांस मान्य आहे. पण कित्येक धर्मवेत्ते पुरुष त्याची प्रशंसा करित नाहीत. ते ह्मणतात कीं, असलें कृत्य थोर लोकांनीं कधींही केले नाही; पण ह्यावर दुसऱ्या लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, थोर लोकांना दुसऱ्या थोरांच्या वर्तनाचा आधार घ्यावा लागत नाही. थोर लोक जें वर्तन करितात तोच श्रेष्ठ मार्ग आणि धर्माचें लक्षण तरी तेंच समजावें. राजा युधिष्ठिरा, ह्या प्रकरणांला उद्देशूनच विदेहपति महात्मा जनक राजा ह्याचा नातू सुक्रतु ह्यानें असा अभिप्राय सांगितला आहे कीं, असतांनीं आचरण केलेलें वर्तन तुम्ही करा असें कोणीही कोणाला ह्मणणार नाही; तेव्हां स्त्रिया स्वातं-

व्यास पात्र नाहीत असें ज्यांनीं ठरविलें ते तसें ठरवितांना चुकले असें समजावें, किंवा त्यांची चुकी नाही असें मानून प्राचीन रूढाचाराविरुद्ध वागणारे जे थोर लोक त्यांना दोष द्यावा, हें मोठें गूढ आहे. स्त्रियांना स्वातंत्र्य देऊं नये असा जो प्राचीन धर्म, त्याचें खंडन करणें व स्त्रियांना स्वातंत्र्य द्यावें ह्मणून प्रतिपादणें हें अगदीं अनुचित, हा अगदीं असुरी धर्म होय. हा असला प्रचार पूर्वी कधीं चालू होता असें आहीं ऐकिलेंही नाही. स्त्रीपुरुषांमधील भार्यापतिसंबंध हा मोठा सूक्ष्म आहे; हा संबंध प्राक्तनानुरूप घडून येतो; शास्त्राचें रहस्य मनांत उतरल्याशिवाय ह्या संबंधाचें यथार्थ ज्ञान होत नाही. ह्यास्तव, भार्यापतिसंबंधाचें मर्म मनांत आणल्यावांचून केवळ दोघांनाही साधारण अशा विषयसुखावर लक्ष देऊन जर स्त्रीपुरुषें विवाहास उद्युक्त झालीं, तर त्यापासून सुपरिणाम घडणार नाही.

युधिष्ठिर ह्मणतातः—पितामह भीष्म, एखादा पुरुष पुत्रहीन निवर्तला असतां त्याचें धन इतर पुरुष कोणत्या प्रमाणानें वांटून घेतात? माझ्या मते पुत्रहीन पुरुषाला दुहिता असल्यास ती पुत्राप्रमाणेंच समजावी.

भीष्म सांगतातः—जसा आत्मा तसाच पुत्र, आणि दुहिताही पुत्राप्रमाणेंच; तेव्हां पुत्रहीन पुरुषाचा आत्मा व दुहिता हीं एकच. म्हणून पुत्रहीन पुरुषाची पत्नी हयात नसल्यास त्याच्या जागीं त्याची दुहिता उभी असेल तर त्या पुत्रहीनाचें धन त्याच्या भ्रात्रादिक अन्य आप्तांना कसें मिळेल? मातेचें जें दैवतक धन त्यावर मातेच्या पश्चात् दुहितेचाच हक्क असतो. तिला पुत्र असला तरी त्याला तें मागण्याचा अधिकार नाही. मातेचें दैवतक धन म्हणजे मातेची खासगत मिळकत. कदाचित् ती

तिला तिच्या बापानें विवाहसमयीं दिली असेल, धन मिळवितो अथवा कन्येला विकून आपला कदाचित् ती श्वशुरादिक अन्य आपानें दिली असेल, कदाचित् पतीनेंही तिला ती निराळी मिळकत म्हणून दिली असेल, किंवा तिनें कांहीं कामकाज करून संपादिली असेल. असो; अपुत्र पिता मृत झाला असतां त्याचें धन त्याच्या दुहितेकडे जातें व नंतर तें तद्द्वारा त्याच्या नातवाला (मुलीच्या मुलाला) मिळतें. कारण, तो नातू आपल्या पित्याला व त्याचप्रमाणें आपल्या मातामहालाही पिंड देतो. धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें पुत्र व नातू यांत मुलीच भेद नाही. अपुत्र पुरुषानें आपली कन्या हीच आपला पुत्र असें मानिल्यानंतर त्याला पुत्र झाला तर पित्याच्या त्या संपत्तीचे दोन-पंचमांश कन्येनें व तीन-पंचमांश पुत्रानें ध्यावे; परंतु पित्यानें अन्यत्र जात (दत्तक वगैरे) पुत्र घेतला असला तर कन्येनें तीन-पंचमांश व त्या पुत्रानें दोन-पंचमांश ध्यावे. राजा युधिष्ठिरा, नातवाला आज्ञाच्या मिळकतीवर हक्क सांगतां येतो म्हणून जें कांहीं सांगितलें तें विकलेल्या मुलीच्या पुत्राला, मग तो औरस असो किंवा अनौरस असो, लागू नाही. तो फक्त आपल्या बापाच्या मिळकतीचा मात्र वारस होतो, त्याचा मातामहाच्या मिळकतीवर कांहींएक वारसा चालत नाही. कारण, विकलेल्या मुलीची संतति म्हणजे आसुरविवाहापासून उत्पन्न झालेली संतति; ही अधर्ममूलक असल्यामुळे दुष्ट स्वभावाची, हेकेखोर, परस्व हरण करणारी, लबाड व पातकी अशीच असावयाची ! ह्या विषयास उद्देशून प्राचीन इतिहास जाणणारे, सदाचाराविषयीं ज्ञाते, धर्मशास्त्रांमध्ये पटाईत आणि मर्यादांचें अतिक्रमण न करण्याविषयीं नित्य झटणारे पुरुष यमाच्या गाथेचें कीर्तन करीत असतात. ते म्हणतात मुलीचे पित्रादिक बंधु स्वतः घेत नाहीत, तर कीं, जो मूढ मनुष्य स्वकीय पुत्राला विकून तें सर्व त्या मुलीच्या अलंकारांकरितां कोरे

धन मिळवितो अथवा कन्येला विकून आपला चरितार्थ चालवितो तो एकामागून एक सात महाघोर कालसूत्राख्य नरकांमध्ये पडतो आणि स्वेद, मूत्र, विष्टा हीं खाऊन काल घालवितो ! आर्षविवाहांत मुलीबद्दल एक गायबैलांची जोडी देतात आणि मुलीचा पिता वगैरे ती जोडी घेतो. कित्येकांच्या मते ही कांहीं मुलीची किंमत म्हणून समजूं नये; पण कित्येकांच्या मते असें बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही. मुलीचें शुल्क हें थोडें असो किंवा फार असो, त्याजवरून मुलगी विकली असाच अर्थ समजावा. कितीएक मोठमोठे पुरुष असें आचरण करितात, इतक्यावरून तो सनातन धर्म असें म्हणतां येत नाही. असो; ह्याशिवाय बळानें कन्या हरण करणाऱ्या राक्षसांची रीत देखील निंद्य व त्याज्य असाच समजला पाहिजे ! मुलीला बळजबरीनें हस्तगत करून घेऊन तिचा उपभोग करणारे पुरुष तर पापकर्तेच होत ! अशांना अंधतमस् नरकांतच लोळत पडावे लागत ! अहो, परक्या मनुष्याचीही विकरी करूं नये; मग आपल्या संततीची विकरी करूं नये हें सांगण्याची तर गरज काय ? अशा पातकाचरणानें जें धन मिळविलें त्यापासून कोणता धर्म संग्रह होईल बरें ?

अध्याय शेचाळिसावा.

—:०:—

स्त्रीप्रशंसा.

मीम सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, प्रचेतसाचा पुत्र दक्ष ह्याचें म्हणणें इतिहासज्ञ पुरुष लोकांस सांगत असतात. तें असें कीं, ज्या मुलीला उद्देशून अर्पण केलेलें कांहींएक त्या बंधु स्वतः घेत नाहीत, तर कीं, जो मूढ मनुष्य स्वकीय पुत्राला विकून तें सर्व त्या मुलीच्या अलंकारांकरितां कोरे

लक्षितात, त्या मुलीची त्या देजानें विकरी होत नाही. मुलींना बहुमान देणें, त्यांजवर अतिशय ममता करणें व त्यांना इतर सर्व प्रकारांनीं प्रेमळपणानें वागविणें हें सर्वतोपरी इष्ट होय. बहुत कल्याणाची इच्छा करणाऱ्या पित्यांनीं, भ्रात्यांनीं, सासऱ्यांनीं व दिरांनीं मुलीविषयीं पूज्यबुद्धि धारण करून तिला वस्त्राभरणें वगैरे देऊन अलंकृत करावें. जर मुलीचें (वधूचें) चित्त प्रसन्न झालें नाही आणि त्यामुळे तिच्यापासून पुरुषाला (वराला) उल्हास वाटला नाही, तर उभयतांची चित्त-वृत्ति खिन्न व उदासीन राहून प्रजावृद्धि होणार नाही !

राजा युधिष्ठिरा, ह्यासाठीं स्त्रियांना बहुमान देणें व त्यांचे लाड करणें हें नेहमीं अवश्य होय. जेथें स्त्रियांचा गौरव होतो तेथें देवता रममाण होतात ! ज्या ठिकाणीं स्त्रियांना मान मिळत नाही त्या ठिकाणीं सर्व क्रिया निष्फळ होतात ! बाबारे, ज्या कुलांत स्त्रिया दुःख भोगतात तें कुल नाशच पावतें ! ज्या घरांना स्त्रियांनीं शाप दिले त्या घरांचें जणू काय घातक देवतेनें बाटोळेंच केलें म्हणून समजावें ! त्या घरांतील सर्व लक्ष्मी नष्ट होऊन ती भगवीं दीन होत्सार्ती कधीही वृद्धिगत होणार नाहीत ! मनूनें स्वर्गास जाते वेळीं स्त्रियांना पुरुषांच्या हवालीं केले आणि सांगितलें कीं, स्त्रिया ह्या बलहीन आहेत, त्यांच्या ठिकाणीं मनाची बळकडी नाही, त्या तात्काळ दुसऱ्याच्या स्वाधीन होतील, त्यांचें मन मोठें कोमल आहे, व त्यांची बुद्धिही पोक नाही; ह्यास्तव तुम्ही त्यांचें उत्तम संगोपन करा. मनूनें मनुष्यांना आपणखी हटलें कीं, मानवहो, स्त्रिया ह्या आपणांस पात्र आहेत, ह्यासाठीं तुम्ही सर्व भूषंडलावर ख्याति आहे. ह्यासाठीं मला त्यांचा आदर करा. बाबांनो, सर्व धर्माचें मूळ स्त्रियाच होत. सर्व सुखसोहाळे त्यांच्या-

वरच अवलंबून आहेत; ह्यास्तव त्यांची सेवा करा, त्यांना मान द्या आणि त्यांच्या अधीन रहा. नूतन अपत्याची उत्पत्ति, जन्मलेल्याचें परिपालन आणि लोकांच्या योगक्षेमाचें अनुष्ठान हीं सर्व स्त्रियांच्या स्वाधीन आहेत ! जनहो, तुम्ही जर स्त्रियांना अतिशय मान द्याल, तर तुमचीं सर्व कार्ये सिद्धीस जातील. राजा धर्मा, ह्या विषयास अनुसरून विदेहा-विपतीच्या कन्येनें जें कांहीं गाडलें तें असें—स्त्रियांना यज्ञयाग करण्याचें कारण नाही आणि श्राद्धादिकांची व उपवासांचीही गरज नाही. त्यांचा मुख्य धर्म हा कीं, त्यांनीं आपल्या भर्त्याची सेवा करावी आणि तिच्या योगें स्वर्ग मिळवावा. स्त्रियांना कौमार दशेंत त्यांचा पिता राखतो, तारुण्यांत त्यांचा पति राखतो, व वृद्धपणांत त्यांचे पुत्र राखतात; त्या स्वातंत्र्याला ह्मणून केव्हांही पात्र नाहीत. ह्यासाठीं कल्याणेंच्छु पुरुषांनीं स्त्रिया ह्या खरोखरी श्रीच होत असें मानून त्यांचा सत्कार करावा; स्त्रीचें पालन केलें व तिला नीट कक्षांत राखिलें ह्मणजे ती प्रत्यक्ष श्री-प्रमाणेंच भाग्यदायक होते !

अध्याय सत्तेचाळिसावा.

—:—

दायविभाग.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—पितामह भीष्म, आपण शास्त्रांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचें उत्तम ज्ञाते आहां व आपणांस राजधर्माची शंका उत्पन्न होते तेव्हां आपण त्या शंकेचें निरसन उत्तम प्रकारें करितां, अशी आपली ह्या आपणांस पात्र आहेत, ह्यासाठीं तुम्ही सर्व भूषंडलावर ख्याति आहे. ह्यासाठीं मला त्यांचा आदर करा. बाबांनो, सर्व धर्माचें मूळ स्त्रियाच होत. सर्व सुखसोहाळे त्यांच्या-

करावें. प्रस्तुत समयीं मला जी शंका उत्पन्न

शाली आहे ती मी दुसऱ्या कोणालाही विचारणार नाही; ह्यास्तव, हे महाबाहो, आपणच माझ्या शंकेची निवृत्ति करा व धर्ममार्गाचे आक्रमण करणाऱ्या पुरुषांजें जें कर्तव्य बजाविलें पाहिजे त्याविषयीं सविस्तर निरूपण करून सांगा. पितामह, ब्राह्मणाला चार भार्या विहित आहेत. (१) ब्राह्मणी, (२) क्षत्रिया, (३) वैश्या, व केवळ रतिसुखार्थ ह्मणून (४) शूद्रा. कुरुसत्तमा, माझी शंका आहे ती ही कीं, ह्या भार्यांच्या ठिकाणीं जे पुत्र जन्मास येतात त्या सर्वांपैकीं पित्याच्या धनावर प्रथम व एकामागून एक कोणाचा वारसा लागू पडतो आणि त्या पितृवित्ताचा कोणीं व कितवा हिस्सा घ्यावा हें मला निरूपण करून सांगा. तात्पर्य, पितृधनाची वांटणी कशी करावी ह्याचें समग्र विवेचन करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन वर्ण द्विज होत. ह्यांना ब्राह्मणांचा धर्म विहित आहे. ब्राह्मणानें शूद्र स्त्री करावी हें शास्त्राच्या विरुद्ध आहे. ब्राह्मण हा चुकीनें, लोभानें किंवा कामवासनेनें कधीं कधीं शूद्र स्त्री करितो; पण शूद्र स्त्रीचा समागम केला असतां त्यास अधोलोक प्राप्त होतो. अशा प्रकारें वर्तन करणाऱ्या ब्राह्मणाला शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें प्रायश्चित्त घेणें अवश्य आहे. जर त्या शूद्रेपासून संतति झाली असेल तर त्या ब्राह्मणाला दुष्पट प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे. जर तो ब्राह्मण ह्या अधर्माचरणबद्दल प्रायश्चित्त घेणार नाही, तर त्यास खचीत नरकांत पडावें लागेल! असो.

राजा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला पितृधनाचे विभाग कसे करावे तें सांगतो, ऐक. ब्राह्मणाला ब्राह्मणीपासून जो पुत्र झाला असेल त्यानें प्रथम मुख्यांश म्हणून पितृधनांतून एक लक्षणांश उत्कृष्ट बैल व उत्तम वाहन ग्रहण करावें. नंतर जें ब्राह्मणस्व उरल त्याचे दहा भाग करावे

आणि त्यांतून त्या ब्राह्मणीच्या पुत्रांनंच आणखी चार भाग घ्यावे; त्या ब्राह्मणाला क्षत्रियस्त्रियेच्यापासून जो पुत्र झाला असेल तोही ब्राह्मणच खरा, ह्यांत संदेह नाही, तथापि तो क्षत्रियेचा पुत्र असल्यामुळे त्या कारण-विशेषास्तव त्यानें तीनच भाग घ्यावे हें उचित होय; वैश्य स्त्रीपासून त्या ब्राह्मणाला जो पुत्र झाला असेल, त्यानें त्या पितृधनांतून दोन भाग घ्यावे; आणि शूद्र स्त्रीला त्या ब्राह्मणापासून जो पुत्र झाला असेल त्याला त्या ब्राह्मणस्वाचा बिलकूल भाग मिळावयाचा नाही, तथापि त्याला अल्प भाग म्हणजे उरलेला एक भाग देण्यांत यावा. राजा धर्मा, ब्राह्मणाच्या धनाचे दहा भाग केल्यावर त्यांची ह्याप्रमाणें वांटणी करावी. ब्राह्मणाला एक किंवा अनेक सवर्ण स्त्रियांपासून म्हणजे ब्राह्मणींपासून जे पुत्र झाले असतील त्या सर्वांनीं समान भाग ग्रहण करावे. त्याला शूद्र स्त्रीपासून जो पुत्र झाला असेल त्याला ब्राह्मणेतर मानतात, कारण तो ब्राह्मणाच्या धर्मात व कर्मात प्रवीण नसतो; परंतु ब्राह्मणापासून पहिले तीन वर्णांतल्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं जे पुत्र जन्मतात ते सर्व ब्राह्मणत्व पावतात. राजा, वर्ण चार प्रकारचे सांगितले आहेत; त्यांचा पांचवा प्रकार काहीं सांगितला नाही. पितृधनाचा दहावा भाग शूद्रा-पुत्रानें घ्यावा, परंतु तो पित्यानें दिला तर घ्यावा, न दिला तर घेण्याचा त्याला अधिकार नाही; तथापि, धर्मा, शूद्रापुत्राला धनभाग अवश्य यावा, कारण दया हा श्रेष्ठ धर्म होय; ह्यासाठीं त्याज-वर दया करून त्यास तो दहावा भाग अर्पीवा. बाबारे, दया ही नित्य करावी; ती कोणावरही केली तरी गुणकारीच आहे. राजा धर्मा, शूद्र स्त्रीच्या पुत्राला धनभाग देतेवेळीं पित्याला अन्य स्त्रियांपासून पुत्र झालेले असले व नसले तरी त्या शूद्रापुत्राला पितृधनाचा फक्त

दहावा भागच द्यावा; इतर स्त्रियांना पुत्र नाहीत हणून त्या शूद्रपुत्राला दहाव्या मागाहून अधिक देण्याचें कारण नाही. राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणानें तीन वर्षपर्यंत आपल्या व आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहाला पुरेल इतकें धन संग्रहीं ठेवावें; त्याहून अधिक धन जमल्यास तें यज्ञयागांत खर्चीवें, व्यर्थ अन्य हेतूनें धनसंचय करूं नये. पतीनें स्त्रीला फार तर तीन हजार (रुपये वगैरे उत्तम) नाणीं द्यावीं व त्या रकमेचा त्या स्त्रीनें चांगल्या प्रकारें उपभोग घ्यावा. पतीची धनदौलत त्याच्या पश्चात् (तो पुत्रहीन मृत झाल्यामुळे) त्याच्या एक किंवा अनेक स्त्रियांकडे आली असल्यास त्या एक अथवा अनेक स्त्रियांनीं त्या धनदौलतीचा फक्त उपभोग घ्यावा; त्यांनीं पतिवित्ताचा कधीही अपहार करूं नये. ब्राह्मणी स्त्रीला तिच्या पित्यानें जें धन दिलें असलें तें तिच्या पश्चात् तिच्या दुहितेनें घ्यावें; कारण, ती तिला पुत्रप्रमाणेंच असते. हे भरतश्रेष्ठा कुरुनंदना, पितृधनाची वांटणी अशा रीतीनें करावी; अन्यायानें धन मिळविणें हा अधर्म होय.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, ब्राह्मणापासून शूद्रेच्या ठिकाणीं जो पुत्र जन्मास येतो त्याला जर बिलकूल कांहीं देऊ नये असा नियम आहे, तर त्याला पितृधनाचा दहावा भाग द्यावा म्हणून जें आपण सांगितलें त्याला कांहीं विशेष कारण आहे काय ? पितामह, ब्राह्मणापासून ब्राह्मणीला झालेला पुत्र ब्राह्मणच ह्याच्याबद्दल तर संशय नाहीच; त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणापासून क्षत्रियेला व वैश्येला झालेले पुत्रही ब्राह्मणच समजावे; तर मग, हे नृपश्रेष्ठ, त्यांनीं लहान-मोठे भाग घ्यावे ते काय हणून आपणच सांगितलें कीं, तिन्ही वर्णांच्या स्त्रियांपासून ब्राह्मणाला झालेले सर्व पुत्रस

ब्राह्मणच समजावे, मग त्यांना जे दायभाग मिळावयाचे त्यांत फरक कां ?

भीष्म सांगतात:—हे परंतप युधिष्ठिरा, लोकांत स्त्री हा एकच शब्द जरी तिन्ही वर्णांच्या भार्यांना, फार कशाला—शूद्र भार्येलाही लावण्याची वहिवाट असली, तरी त्या शब्दाच्या अर्थात भेद मात्र कांहीं लहान-सहान नाही. प्रथम ब्राह्मणानें क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांतल्या स्त्रिया केल्या आणि नंतर ब्राह्मणीला वरिलें, तर ती चौथी स्त्री वयानें कनिष्ठ व अगदी शेवटी लग्न झालेली असतांही वयानें, मानानें व योग्यतेनें अत्यंत श्रेष्ठ समजली जाते: सर्व लौकिक व वैदिक कर्मांत तिचाच आदर होता; तिच्याच घरांत भर्त्याची स्नानसामग्री, अलंकारसाधनें दंतधावन, अंजन, हव्य, कव्य, व इतर धर्मक्रियांचें साहित्य हीं असावीत. ती उभी असतांना भर्त्याला धर्मकृत्यांत दुसरी कांण तीही स्त्री मदत करण्यास पात्र नाही. त्या वेळीं फक्त ब्राह्मणीनें मात्र त्याला मदत करावी. भर्त्याच्या सर्व स्त्रियांत ब्राह्मणी हीच तेवढी वरिष्ठ असल्यामुळे त्याला खाण्याचे व

पिण्याचे पदार्थ, पुष्पे, वस्त्रे, आभरणे इत्यादिक सर्व तिनेंच द्यावीत. राजा युधिष्ठिरा, मनूनें जें शास्त्र केलें आहे त्यांत हाच सना-कामादिकांस वशा होऊन ह्या नियमांच्या विरुद्ध वर्तन केलें आणि ब्राह्मणीतर स्त्रियांस वर्चस्व दिलें, तर तो पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें चांडाल ब्राह्मण ठरेल ! राजा, ब्राह्मणाला क्षत्रियेपासून जो पुत्र होईल तोही ब्राह्मणच खरा; परंतु ब्राह्मणीपुत्र ब्राह्मण व क्षत्रियापुत्र ब्राह्मण ह्यांच्यामध्ये त्यांच्या मातांच्या योग्यतेत जितका फरक आहे तितकाच समजावा. ज्या अर्थी क्षत्रिया स्त्री जातीनें ब्राह्म-

णीच्या बरोबर केव्हाही व्हावयाची नाही, याला देखील दोन वर्णांच्या स्त्रिया करण्याला त्या अर्थी ब्राह्मणीपासून झालेला पुत्र क्षत्रिया-हरकत नाही. त्याने तिसरी शूद्र स्त्रीही करावी, पुत्रापेक्षा अधिक श्रेष्ठ व योग्य असे ह्यण-परंतु त्याला तसे करण्याला शास्त्राचा मात्र ज्यास काय हरकत आहे बरे ! ह्यास्तव, पितृ-आधार नाही. मीं आतां तुला ब्राह्मणाच्या धनांतून जो श्रेष्ठ श्रेष्ठ अंश तो ब्राह्मणी-मिळकतीची वांटणी करण्याचा जो नियम पुत्रानें घ्यावा हें उचित होय. आतां, राजा सांगितला, तोच नियम क्रमानें क्षत्रियाच्या युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें क्षत्रिया ही ब्राह्मणीची मिळकतीची वांटणी करितांना लावावा. राजा, बरोबरी कधीही करणार नाही, त्याप्रमाणेंच क्षत्रियाच्या धनाची वांटणी करितांना प्रथम वैश्याही क्षत्रियेची बरोबरी कधीही करणार नाही. गज, रथ, आयुध, कवच इत्यादि ज्या युद्धोप-राजा, वैभव, राज्य व कोश ह्यांचे खरे खरे अधि-योगी वस्तु त्या निराळ्या ठेवून त्या सर्व क्षत्रिये-कारी क्षत्रिय हेच होत. क्षत्रिय हा आपल्या धर्मा-पासून झालेल्या क्षत्रियपुत्रानें घ्याव्या आणि नेंच मोठें ऐश्वर्य व समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें नंतर जें राहिल त्याचे आठ भाग करावे. राज्य मिळवितो. क्षत्रिय हाच राजदंड धारण पितृधनाच्या त्या आठ भागांपैकी क्षत्रियापुत्रानें करितो आणि अविल प्रजांना संभाळतो. चार भाग व वैश्यापुत्रानें तीन भाग घ्यावे क्षत्रियावांचून दुसऱ्या कोणालाही प्रजापालन आणि राहिलेला आठवा भाग शूद्रापुत्रानें करण्याचें सामर्थ्य नाही. राजा धर्मा, ध्यावा. पण हा आठवा भाग शूद्रापुत्राला ब्राह्मण हे स्वर्गवरी महाभाग्यवान् समजावत; हकानें ह्यणून मिळावयाचा नाही; जर पित्याने ते देवांचेही देव होत. ह्यणून क्षत्रियांचे विधि-दिला तर मिळेल असें समजावे. राजा धर्मा, पूर्वेक ब्राह्मणांची पूजा करावी. ऋषींनीं घालून वैश्याला एक वैश्य वर्णाची मात्र स्त्री करण्याचा दिलेला धर्म शाश्वत व अविनाशी आहे असे अधिकार आहे. त्यानें शूद्र स्त्री करावी, परंतु नाणून त्याचा लोप होत आहे असें आढळून ती त्याला शास्त्राला अनुसरून ह्यणून कांहीं आल्यास त्याचें परित्राण करणें हें क्षत्रियाचेंच करितां येणार नाही. वैश्याला वैश्य स्त्रीपासून कर्तव्य होय व त्याप्रमाणें तो ते करितोही. व त्याप्रमाणेंच शूद्र स्त्रीपासून पुत्र झाले असतां जिकडे तिकडे चोरचिलटांचा उपद्रव माजून पितृधनाची वांटणी कशी करावी ह्याजबदल धनदौलतीचा व स्त्रियांचा अपहार होऊं लाग-नियम आहे. वैश्याच्या धनाचे पांच त्यास सर्व वर्णांचा त्राता क्षत्रिय हाच होय. भाग करावे आणि त्यापैकीं चार भाग वैश्या-ह्यासाठीं, निःसंशयपणें वैश्यापुत्रापेक्षा क्षत्रिया-पुत्रानें घेऊन पांचवा भाग शूद्रापुत्राला द्यावा. पुत्र श्रेष्ठ मानला पाहिजे. ह्यणून वैश्यापुत्रापेक्षा वास्तविकपणें शूद्रापुत्राला हा पांचवा भाग क्षत्रियापुत्रानें पितृधनाचा अधिक भाग घ्यावा कायदेशीर रीतीनें मागण्याचा हक्क नाही; हें विहितच समजावे. परंतु पित्यानें दिला असतां त्यानें तो घ्यावा

युधिष्ठिर ह्यणालाः—पितामह भीष्म, ब्राह्म-व दिला नाही तर त्यास तो मिळणार नाही. णाच्या धनाची वांटणी कशी करावी हें आपण राजा धर्मा, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांना यथाशास्त्र सांगितलें. आतां मला इतर वर्णांच्या शूद्रेच्या ठिकाणीं जे पुत्र होतील त्यांना पितृ-धनाची वांटणी कशी करावी ह्याचा नियम सांगा. धनाचा वांट मागण्याचा हक्क नाही; परंतु

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, क्षत्रि-त्यांना वास्तव्यानें पित्याकडून जें देण्याद

येईल तें त्यांनीं घ्यावयाचें आहे. असो; शूद्राला एक शूद्र वर्णाची मात्र स्त्री करण्याची मोकळीक आहे; त्याला अन्य वर्णाची स्त्री कथन केला. एकाच वर्णाच्या स्त्रियांच्या मुळीच करितां यावयाची नाही. शूद्राला कितीही पुत्र असतना, फार कशाला—त्याला शंभर पुत्र असले तरी त्या सर्वांना पितृधनाचा भाग सारखा सारखा मिळावा. ह्या बाबतींत सामान्य नियमच असा कीं, समान वर्णाच्या स्त्रियांपासून एकंदर जे पुत्र झाले असतील त्या सर्वांना पितृधनाचा सारखा वांटा मिळावा; त्यांत न्यूनाधिकपणा करूं नये. ह्या संबंधानें एक विशेष नियम आहे तो हा कीं, एकाच वर्णाच्या स्त्रियांपासून जे पुत्र झाले असतील त्यांपैकीं ज्येष्ठ पुत्रानें ज्येष्ठ भाग ह्मणजे एक भाग अधिक घ्यावा; आणि इतर पुत्रांनीं बाकीच्या वांट्याचे सारखे भाग करून घ्यावे; असो.

राजा युधिष्ठिरा, हा दायभागविचार पूर्वी ब्रह्मदेवानें जसा सांगितला तसा मीं तुला ठिकाणीं जे पुत्र जन्मास आलेले असतात त्यांच्या भागप्रमाणांतही विशिष्ट भेद असतो हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तो भेद असण्याचें कारण त्या पुत्रांच्या माता ज्या कमानें त्या पुत्रांच्या पित्याशीं विवाहित झाल्या असतील तो क्रम हें जाणावें. ज्या स्त्रीचा विवाह प्रथम झाला असेल ती स्त्री ज्येष्ठ समजावी व तिचा पुत्र ज्येष्ठ भागाचा अधिकारी ह्मणून मानावें; त्याप्रमाणेंच जिचा विवाह ज्येष्ठ पत्नीच्या मागाहून लागलाच झाला असेल ती मध्यम स्त्री समजावी व तिचा पुत्र मध्यम भागाचा अधिकारी असें मानावें, आणि तसाच जिचा विवाह मध्यम पत्नीच्या

१ ज्येष्ठभाग—अशी कल्पना करा कीं, एका ब्राह्मणाला चारही वर्णांच्या स्त्रियांपासून तीन तीन पुत्र आहेत; तर त्यांना पितृधन कसें वांटवें? प्रथम त्या पितृधनाचे मार्ग सांगितल्याप्रमाणें मुख्यांश निराळा काढिल्यावर दहा भाग करावे. त्या दहा भागांपैकीं चार भाग ब्राह्मणीपुत्रांना मिळतील, तीन भाग क्षत्रियापुत्रांना मिळतील, दोन भाग वैश्यापुत्रांना मिळतील, व राहिलेला एक भाग शूद्रापुत्रांना मिळेल. आतां ब्राह्मणीपुत्र तीन; म्हणून पितृधनाचे जे चार-दशांश त्या सर्व ब्राह्मणीपुत्रांच्या वांट्याला आले, त्याचे आणखी भाग करितांना एकंदर पुत्रसंख्येपेक्षां एक अधिक इतके त्याचे भाग करावे; ह्मणजे चार वांटे करावे आणि त्यांतून दोन ज्येष्ठ पुत्राला देऊन बाकीचे दोन इतर ब्राह्मणीपुत्रांनीं घ्यावे. हीच रीती पुढें लागू करावी. क्षत्रियापुत्रही तीनच; ह्मणून पितृधनाचे जे तीन-दशांश त्या सर्वांच्या वांट्याला आले, त्याचे आणखी भाग करितांना एकंदर पुत्रसंख्येपेक्षां एक अधिक इतके त्याचे भाग करावे; ह्मणजे चार भाग करावे आणि त्यांतून दोन ज्येष्ठ

पुत्राला देऊन बाकीचे दोन इतर क्षत्रियापुत्रांनीं घ्यावे इत्यादि.

२ एका ब्राह्मणाला भिन्न भिन्न वर्णांच्या स्त्रिया असून त्यांपैकीं सर्व ब्राह्मणीपुत्रांच्या वांट्यास एकंदर १०० रु. जमले. हे सर्व ब्राह्मणीपुत्र एकाच स्त्रीचे पुत्र असल्यास त्यांस वांटणी कशी मिळेल हें मार्ग ज्येष्ठ भागासंबंधें दिलेल्या टीपवरून लक्षांत येईल; पण हे पुत्र अनेक स्त्रियांपासून झाले असल्यास कशी वांटणी करावी हें येथें सांगितलें आहे. अशी कल्पना करा कीं, हे पुत्र चार स्त्रियांपासून झाले आहेत. ह्या चार स्त्रियांपैकीं पहिली स्त्री ही ज्येष्ठ व तिचे पुत्र ज्येष्ठ वांट्याचे अधिकारी; दुसरी स्त्री ही मध्यम व तिचे पुत्र हे मध्यम वांट्याचे अधिकारी; तिसरी स्त्री ही कनीयसी व तिचे पुत्र हे कनीयान् वांट्याचे अधिकारी; व चौथी स्त्री ही सामान्य व तिचे पुत्र हे सामान्य वांट्याचे अधिकारी समजावे. ह्यांत अधिकपणाचें मान फक्त एक अंश हेंच सांगितलें आहे; ह्यास्तव चौथ्या स्त्रीच्या प्रत्येक पुत्राला एक रुपया येत असल्यास तिसऱ्या स्त्रीच्या प्रत्येक पुत्राला दोन रुपये, दुसऱ्या स्त्रीच्या प्रत्येक पुत्राला तीन रुपये, व पहिले

मागाहून लागलाच झाला असेल ती कनीयसी करावें असें त्यानें ठराविलें.) राजा युधिष्ठिरा, स्त्री समजावी व तिचा पुत्र कनीयान् भागाचा ब्राह्मणाला चार वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकारी झणून समजण्यांत यावें. असो; अधिकार आहे; परंतु त्यांपैकीं फक्त दोहोंच्या सर्वांचे तात्पर्य असें कीं, सर्व जातींच्या स्त्रियां- ठिकाणीं म्हणजे ब्राह्मणांच्या व क्षत्रियेच्या मध्यें भर्त्याशीं जीं सवर्ण तिचा पुत्र श्रेष्ठ ठिकाणीं मात्र ब्राह्मणाचा आत्मा झणजे अंशाचा हक्कदार असा नियम आहे. मरीच ब्राह्मणसंतति जन्म पावते. ह्या दोन वर्णांच्या ऋषीचा पुत्र महर्षि काश्यप ह्यानेंही हाच स्त्रिया खेरीज करून इतर ज्या वैश्य व शूद्र नियम सांगितला आहे.

अध्याय अष्टचाळिसावा.

—:०:—

वर्णसंकरकथन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, धनाच्या लोभानें, कामाच्या आसक्तीनें, वर्णाच्या अज्ञानानें, किंवा मूर्खपणानें वर्णा-वर्णांत स्त्रीपुरुषसमागम घडून वर्णसंकर होतो. श्मशानापेक्षां इतक्याच एका गोष्टीनें अधिक ह्यास्तव, अशा रीतीनें संकरसृष्टि जन्मास आली असतां त्या सृष्टींतील मनुष्यांनीं कसें वागावें व कोणकोणतीं कर्मे करावीं, ह्याजबद्दल मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, चार वर्ण व त्यांचीं कर्मे हीं पूर्वी प्रजापति ब्रह्मदेवानें केवळ यज्ञयागांच्या सिद्धीकरितां निर्माण केलीं. (त्यांत शूद्रांनं प्रत्यक्ष यज्ञयाग न कारितां इतर वर्णांच्या सेवाद्वारानें यज्ञयाग

वर्णांच्या स्त्रिया त्यांच्या ठिकाणीं पित्याच्या वर्णाची संतति उत्पन्न न होतां मातेच्या वर्णाची हीन संतति जन्म पावते. [वैश्य वर्णाच्या मातेपासून ब्राह्मणाला जी संतति होते तिला अंबष्ठ नामक वैश्यसंतति म्हणतात आणि शूद्र वर्णाच्या मातेपासून ब्राह्मणाला जी संतति होते तिला निषाद नामक शूद्रसंतति म्हणतात.] राजा धर्मा, शूद्र हा शवापेक्षां म्हणजे श्मशानापेक्षां इतक्याच एका गोष्टीनें अधिक आहे कीं, श्मशान हें पादहीन असल्यामुळें स्थावर आहे आणि शूद्र हा पादयुक्त असल्यामुळें वाटेला तेथें फिरणारा जंगम आहे. बाकी अमंगळपणा हा दोहोंमध्ये सारखाच आहे.

ह्यासाठीं ब्राह्मणापासून शूद्रेच्या ठिकाणीं जो पुत्र जन्मास येतो त्यास अमंगलार्थबोधक पारशव असें नांव देतात आणि त्यानें नित्य पितृकुलाची सेवा करावी व स्वतांची शूद्रवृत्ति सोडून नये असा विधि सांगितला आहे. राजा, पार-

स्त्रीच्या दुसऱ्या, तिसऱ्या वगैरे पुत्राला प्रत्येकीं चार रुपये व पहिल्या स्त्रीच्या पहिल्या पुत्राला ५ रु. आले पाहिजेत. (चोहोंहून अधिक स्त्रिया असल्यास चौथीच्या व पांचवीच्या पुत्रांत काहीं भेद नाहीं.) आणखी अशी कल्पना करा कीं, चार स्त्रियांपैकीं प्रत्येकीला तीन तीन पुत्र आहेत; तर शंभर रुपये कसे वांटावे? चौथीच्या प्रत्येक पुत्राला १; झणून १×३=३ हा वांटा चौथीच्या पुत्रांना; २×३=६ हा वांटा तिसरीच्या पुत्रांना ३×३=९ हा वांटा दुसरीच्या पुत्रांना; आणि

४×२=८ आणि ५×१=५, मिळून १३ हा वांटा पहिलीच्या पुत्रांना मिळेल; झणजे ३+६+९ १३=३१ रु. वांटणें झाल्यास ह्या प्रकारची वांटणी होईल. ह्यावरून १०० अथवा अन्य रकमेची वांटणी ह्या हिशोबानें करावी.

१ ब्राह्मणापासून ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं जन्म पावणारी संतति मात्र खरी उच्च ब्राह्मणसंतति होय. ब्राह्मणापासून क्षत्रियेच्या ठिकाणीं जन्मलेली संतति काहींशी हीनच जाणावी. (नीलकंठी टीका.)

शवाचें मुख्य कर्तव्य हें कीं, त्यानें हरएक उपाय योजून आपल्या कुलाची अभिवृद्धि करावी. आपल्या कुळाच्या उत्कर्षाकरितां झटतांना त्यानें आपण वयानें मोठे आहों किंवा लहान आहों, ह्याचा विचार करूं नये; तर जेणेकरून आपण ज्याच्या वंशांत जन्म घेतला त्या द्विजाच्या घराण्याचें कल्याण होईल अशा प्रकारें वागून रात्रांदिवस पितृकुलाला मदत करण्यासाठीं तत्पर असावें.

राजा युधिष्ठिरा, क्षत्रियांनं क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांशीं शरीरसंबंध करण्यास हरकत नाही; पण त्यांपैकी क्षत्रिय व वैश्य ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं मात्र त्या क्षत्रियाचा आत्मा म्हणजे क्षत्रिय वर्णाची संतति जन्म पावते. तिसरी हीन वर्णाची जी शूद्र स्त्री तिच्या ठिकाणीं शूद्र वर्णाची हीन प्रजा उत्पन्न होते आणि तिला उग्र हें विशेष नाम प्राप्त होतें असें शास्त्रवचन आहे.

राजा, वैश्यानें वैश्य व शूद्र ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या. त्याला त्या दोहोंपासूनही वैश्य प्रजाच उत्पन्न होते; आणि शूद्रानें फक्त शूद्र वर्णाची मात्र बायको करावी; तिच्यापासून त्याला जी संतति जन्मेल ती सर्व शूद्रच होय.

राजा युधिष्ठिरा, अशा ह्या रीतीनें जी संतति उत्पन्न होते ती कमी-अधिक योग्यतेची असली तरी चातुर्वर्ण्याहून श्रेष्ठ होत नाही; परंतु ह्याव्यतिरिक्त इतर रीतीनें जी संतति जन्म पावते ती अगदीं निच असून चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर असते. जर एकादा मनुष्य वरिष्ठ वर्णाच्या स्त्रियेशीं व्यभिचार करील तर त्या अधमाला वर्णबाह्य संतति उत्पन्न होईल! क्षत्रियांनं विप्रस्त्रियेशीं समागम करून पुत्र झाला, तर त्यास सूत असें म्हणतात. सूत हा चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर असून त्यानें सारथ्य

करावें व राजादिकांचे स्तुतिपाठ गावे असा नियम आहे. वैश्याला ब्राह्मणीपासून जो पुत्र होतो त्यास वैदेहक असें म्हणतात: त्याला उपनयनादिक संस्कार नाहीत. त्यानें अंतःपुरांतील स्त्रियांचें संरक्षण करावें असा नियम आहे. शूद्राचा ब्राह्मणीशीं समागम होऊन त्यापासून तिला जो पुत्र होतो तो चांडाल होय. तो अतिशय भयंकर जाणावा. त्यानें गांवाच्या अथवा शहराच्या बाहेर रहावें आणि देहांतशासनाला योग्य अशा अपराधांचा शिरच्छेद करावा! राजा, ब्राह्मणस्त्रीपासून कुलाला बट्टा लावणारी ही अशा प्रकारची दृष्ट प्रजा उत्पन्न होते. हे महाबुद्धिमंता, हीं सर्व संकरसंतति जाणावी. त्याप्रमाणेंच, क्षत्रियस्त्रीच्या ठिकाणीं वैश्यापासून जी संतति जन्म पावते तिला मागध किंवा बंदी असें म्हणतात. बंदिजनाचें किंवा मागधाचें काम म्हटलें म्हणजे त्यानें राजेलोकांचे वगैरे स्तुतिपाठ गावे हें आहे. क्षत्रियेला शूद्रापासून जी प्रजा होते तिला निषाद म्हणतात. निषादाचें काम म्हटलें म्हणजे मासे मारणें होय. त्याप्रमाणेंच, वैश्य स्त्रीला शूद्रापासून जी संतति होते तिला आयोगव म्हणतात. आयोगव संतति ही अगदीं ग्राम्य आचाराची असते. आयोगवानें सुतारकाम करून उपजीविका चालवावी. कोणत्याही ब्राह्मणानें आयोगवापासून दान-प्रतिग्रह करूं नये असा नियम आहे.

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मीं जी तुला (अंबष्ठ, पारशव, उग्र, सूत, वैदेहक, चांडाल, मागध, निषाद व आयोगव या नऊ प्रकारची) संतति सांगितली, त्या संततींमध्ये

१ ब्राह्मणापासून शूद्रस्त्रीच्या ठिकाणीं जी संतति होते तिलाही निषादसंतति म्हणतात. ही अनुलोक निषादसंतति आणि क्षत्रियेला शूद्रापासून जी संतति होते ती प्रतिलोक निषादसंतति जाणावी.

एकाच जातीच्या स्त्रीपुरुषांपासून जी प्रजा ण्यांच्या बाहेर असतो, त्याप्रमाणे चातुर्व-
जन्म पावते ती त्याच जातीची असते; परंतु ण्यांच्या बाहेर असलेल्या पुरुषांपासून (चातु-
पुरुष हा उच्च जातीचा व स्त्री ही नीच वर्णार्थांल किंवा इतर भिन्न स्त्रियांना) जो
जातीची असली ह्मणजे त्यांपासून उत्पन्न पुत्र होतो तो चातुर्वर्ण्यांच्या बाहेर असलेल्या
होणारी संतति मातेच्या जातीची नीच होते. पुरुषाच्याही पलीकडील अधम जातीचा असतो.
ज्याप्रमाणे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या असो; अशा प्रकारे प्रतिलोमसंतति वाढत
चार वर्णांमध्ये पुरुषाचा वर्ण व त्याच्या जाते आणि एकापेक्षां एक हीन हीन अशी
खालचा वर्ण ह्या दोन वर्णांच्या स्त्रियांपासून बाह्यांपासून पंधरा प्रकारची बाह्यतर संतति
त्या पुरुषाला जी संतति होते ती त्या पुरु- निर्माण होते !

पाच्या वर्णाची होते आणि इतर स्त्रियां- राजा युधिष्ठिरा, अगम्य अशा स्त्रीशीं
पासून जी संतति होते ती प्राधान्यकरून चातु- गमन केलें ह्मणजे जी संतति जन्म पावते तींत
वर्ण्याच्या बाहेर असते, त्याप्रमाणेंच ह्या संकर- वर्णसंकर घडतो. आतां ह्या वर्णसंकराचे विशिष्ट
संततीचाही प्रकार जाणावा. संकरजातीमध्ये प्रकार समजण्यासाठीं मी तुला कित्येक
सुद्धां सजातीय स्त्रीपुरुषांपासून त्यांच्याच वर्णसंकराचीं उदाहरणें सांगतों. राजा, वैश्य
जातीची संतति होते; परंतु ह्या नियमाचे वर्णांच्या स्त्रीला शूद्रापासून आयोगव संतति
अतिक्रमण होऊन उत्तम पुरुष व अधम स्त्री, उत्पन्न होते हें मी तुला सांगितलें आहेच.
किंवा अधम पुरुष व उत्तम स्त्री ह्यांचा समा- ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्यांनी आपा-
गम झाला तर त्या योगें कमी-अधिक मानानें पलीं विहित कर्म करावयाचें सोडून दिलें
निय संतति जन्मास येते. ज्याप्रमाणें शूद्रा- ह्मणजे त्या क्रियालोपाच्या योगें ते हीन अशा
पासून ब्राह्मणीला जो पुत्र होतो तो चातुर्व- दस्युत्वापत पावतात. ह्या दस्यूंपासून आयोगव

१ अत्रष्ट व पारश्व ही संतति चातुर्वर्ण्यांच्या मागध, वैदेहक, आयोगव व निषाद ह्या जातींच्या
बाहेर नाहीं.

२ ब्राह्मणस्त्रियेला क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांच्या पुरुषांपासून अनुक्रमें सूत, वैदेहक व
चांडाल, क्षत्रियस्त्रियेला वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांच्या पुरुषांपासून अनुक्रमें मागध व निषाद, आणि
वैश्यस्त्रियेला शूद्रापासून आयोगव नांवाची प्रति- स्त्रियांना पांच प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम संतति
लोमसंतति ह्मणजे बाह्यसंतति उत्पन्न होते आणि उत्पन्न होईल; निषादापासून सूत, मागध, वैदेहक
नंतर ह्या बाह्यसंततीपासून पंधरा प्रकारची बाह्यतर व आयोगव ह्या जातीच्या स्त्रियांना चार प्रकारची
संतति जन्म पावते. सूत, वैदेहक, चांडाल, मागध ब्राह्मण प्रतिलोम संतति उत्पन्न होईल; आयोगवा-
निषाद व आयोगव ह्या सहा प्रकारच्या बाह्य संततीचा पासून सूत, मागध व वैदेहक ह्या जातीच्या
परस्पर-संकर होऊन पंधरा प्रकारची बाह्यतर संतति स्त्रियांना तीन प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम संतति
जन्मास येते. बाह्य संततीमध्ये देखील प्रातिलोम्य उत्पन्न होईल; वैदेहकापासून सूत व मागध ह्या
असतेंच. प्रातिलोम्याच्या दृष्टीने ह्या सहा प्रकारच्या जातीच्या स्त्रियांना दोन प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम
संततीचा अनुक्रम सूत, मागध, वैदेहक, आयोगव, संतति उत्पन्न होईल; त्याप्रमाणेंच मागधापासून
निषाद व चांडाल असा आहे. (मनुस्मृति १०; सूतस्त्रियेला एकाच प्रकारची बाह्यतर प्रतिलोम-
३१ टीका पहा.) ह्यामुळे चांडालापासून सूत, टीका पहावी.

३ मनुस्मृति-अध्याय १०; ४५ व कुल्लूकाची

च्या ठिकाणी जी संतति जन्मास येते ती तुला आतां जी मागधसैरंध किंवा फांसे-
 तिला सैरंध असें ह्मणतात. सैरंध जातीचे पारधी, वैदेहकसैरंध किंवा मेरेयक, निषाद-
 काम ह्मणजे त्यांपैकीं पुरुषांनीं राजे सैरंध किंवा मदगुर अथवा दास, आणि चांडाल-
 लोकांचे अलंकार, पोशाख, अंगाला लावाव- सैरंध किंवा श्वपाक नांवाची चार प्रकारची
 याच्या उद्या, पादसंवाहन वगैरेंची माहित- संतति निवेदन केली, तिच्यापैकीं पुरुषांचा
 गारीनें चांगली व्यवस्था ठेवावी आणि स्त्रियांनीं मागधी स्त्रियांशीं संबंध होऊन अत्यंत क्रूर
 राण्यांचे दागदागिने, वस्त्रप्रावरणे, दिव्यांगराग, अशी चार प्रकारची नीच संतति जन्म पावते.
 अंगमर्दन इत्यादिकरून त्यांस मोठ्या शहाण- ह्या चारही प्रकारच्या मनुष्यांचा धंदा लबाडीचा
 पणानें सुप्रसन्न राखावें हें आहे. वास्तविकपणें असतो. ह्या जातीचीं नांवें मांस, स्वादुकर,
 ही संतति कांहीं दासकुलांतली नव्हे, तथापि क्षौद्र व सौमंधक अशीं प्रसिद्ध आहेत. मांस
 तिनें सेवावृत्तीवर चरितार्थ चालवावा असा जातीचे काम मांसाची विक्री करावी; स्वादु-
 नियम आहे. सैरंध जातीच्या स्त्रियांना मागध- रांचें काम मांसाला मसाला लावावा; क्षौद्राचें काम
 पुरुषांपासून मागधसैरंध नांवाची एक बाह्यतर मांस शिजवावें व सौमंधकाचें काम उद्या वगैरे
 संतति उत्पन्न होते. मागधसैरंधांनीं फांसेपारध्याचा तयार कराव्या हें आहे. त्याप्रमाणेंच आयोगव
 धंदा करावा; व देवें, पितर व औषधें ह्यांजकरितां जातीची स्त्री व वैदेहक पुरुष ह्यांपासून पातकी
 श्वापदे वधावीं असा नियम आहे. त्याप्रमाणेंच संतति जन्मास येते. ही संतति अतिशय क्रूर
 सैरंध जातीच्या स्त्रियांना वैदेहक पुरुषांपासून असून दगाफटका करून चरितार्थ चालविते.
 वैदेहकसैरंध नांवाची बाह्यतर संतति उत्पन्न आयोगव स्त्री व निषाद पुरुष ह्यांजपासून मद्र-
 होते. वैदेहकसैरंधांनीं मद्य व दारू तयार नाभ नामक हीन संतति जन्म पावते. ही
 करण्याचा धंदा करावा व उपजीविका चाल- गाढवांच्या गाडींतून इकडे तिकडे प्रयाण
 वावी. ह्या वैदेहकसैरंधांनाच मेरेयक असें करिते. आयोगव स्त्री आणि चांडाल पुरुष
 नांव आहे. त्याप्रमाणेंच सैरंध जातीच्या ह्यांच्या समागमानें पुक्कस संतति जन्मते. ही
 स्त्रियांच्या ठिकाणीं निषाद जातीच्या पुरुषा- संतति गाढवें, घोडी व हत्ती यांच्या मांसावर
 पासून मदगुर नांवाची संतति उत्पन्न होते. उपजीवन करिते, प्रेतांवरील वस्त्रांनीं देह
 मदगुरांनाच दास असें दुसरें नांव आहे. मदगुरांचा आच्छादिते व फेंकून दिलेल्या खापरांत जेविते !
 धंदा ह्मणजे त्यांनीं मासे धरावे व निषाद जातीची स्त्री व वैदेहक पुरुष ह्यांपा-
 नौका चालवाव्या हा होय. त्याप्रमाणेंच सून क्षुद्र, अंध व कारावर नांवाची तीन
 सैरंध जातीच्या स्त्रियांना चांडालांपासून जी प्रकारची प्रजा उत्पन्न होते. त्यांपैकीं क्षुद्र व
 प्रजा जन्मते तिला श्वपाक असें ह्मणतात. अंध हे वन्य पशूंची हिंसा करितात आणि
 श्वपाकांचा धंदा ह्मणजे श्मशाना- कारावर हे चांभाराचा धंदा चालवितात. क्षुद्र
 मध्ये प्रेतांना राखावें हा आहे. राजा धर्मी, व अंध जातीच्या लोकांनीं गांवाच्या बाहेर
 राहावें असा नियम आहे. चांडाल पुरुष व

१ मनुस्मृति-अध्याय १०; ३२ व कुल्लूकाची टीका पहावी.

२ मनुस्मृति १०; ३२, टीका पहावी.

निषाद स्त्री ह्यांच्यापासून पांडुसौपाक नामक संतति जन्मास येते. ह्या जातीनें वेळूचीं पात्रें करावीं. निषाद पुरुष व वैदेहक स्त्री ह्यांच्यापासून

आहिंडक आणि चांडाल पुरुष व पुंकेसी स्त्री ह्यांच्या योगें सौपाक नामक प्रजा उत्पन्न होते. ह्यांचें काम म्हणजे चांडाला-प्रमाणेंच जाणावें. निषाद स्त्री व चांडाल पुरुष ह्यांचा संबंध होऊन जी प्रजा उत्पन्न होते तिला बाह्य लोक सुद्धां बहिष्कार घालितात. त्या जातीचीं मनुष्ये गांवाच्या किंवा शहराच्या बाहेर राहतात आणि नित्य श्मशानांत कालक्षेप करितात. असो; राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मातापितरांच्या अतिक्रमानें (अनुचित संयोगानें) संकरप्रजा जन्मास येते. त्या संकर-प्रजेचें जन्मवृत्त माहीत असो अथवा नसो, कर्मावरून तिचें ज्ञान करून घ्यावें. धर्माची इयत्ता ही फक्त ब्राह्मणादिक चार शुद्ध वर्णांनाच आहे. संकरजातीला धर्माचें निबंधन नाही. संकरजातीच्या भेदप्रभेदांचें गणन करणें अवघड आहे. त्यांची संख्या अनंत आहे असें म्हणलें तरी चालेल. तथापि त्यांची मुख्य संख्या पंधराच असून त्या पंधरा प्रकारांत इतर सर्व भेदांप्रभेदांचा अंतर्भाव होतो असें समजावें. राजा, सज्जनांनीं बहिष्कृत केलेले व यज्ञयागांना अनधिकारी असे पुरुष, मग

१ मनुस्मृति-१०;३८.

२ ब्राह्मणक्षत्रियादिक चार वर्णांपासून अनुलोमसंतति (३+२+१ ह्मणजे) सहा प्रकारची होते व तशीच विलोमसंतति (१+२+३) ह्मणजे सहा प्रकारची होते अशी एकंदर मुख्य अनुलोम व विलोम संतति बारा प्रकारचीं होते. ह्या बारा प्रकारांपासून पुनः अनुलोमसंतति (११+१०+९+८+७+६+५+४+३+२+१ ह्मणजे) सहासष्ट प्रकारची व विलोमसंतति (१+२+३ इ०) सहासष्ट प्रकारची होते. मिळून एकंदर एकशें वत्तीस प्रकारची होते. ह्या प्रकारांपासून पुनः अनुलोम व विलोम संतति किती होईल तें गणून पुनः त्या संततीची अशीच आणखी गणना करीत गेल्यानें अनंत भेद होतील हें उघड आहे !

अनु० ७-१३

ते ब्राह्मणादिक चातुर्वर्ण्यांतले असोत किंवा त्यांच्या बाहेरचे असोत, कामांध होत्साते जातीचा वेगरे विचार न करितां दुराचरणास प्रवृत्त होतात तेव्हां त्यांपासून संकरप्रजा जन्म पावते व ती अन्योन्याश्रय किंवा अन्योन्याचार असेल तदनु रूप नीच किंवा नीचतर स्थितीला प्राप्त होते ! राजा, अशा ह्या संकरसंततीनें नेहमीं चवाटे, मसणवटे, डोंगर, पर्वत व अरण्ये ह्यांमध्ये वसति करावी, लोखंडाचे दागदागिने अंगावर घालावे आणि अलंकार घालून किंवा अलंकार घातल्याखेरीज आप-आपल्या साधनांनीं उघड रीतीनें आपआपलीं कर्मे करून उदरनिर्वाह चालवावा. राजा, ह्या लोकांनीं गाई व ब्राह्मण ह्यांना साहाय्य करावें, अंतर्गामीं भूतदया बाळगावी, नेहमीं दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडावें, खरें बोलावें, आणि नित्य शांति धरावी. जर अशा प्रकारें संकरजातीचे लोक वागतील तर ते त्या संकरजातीतील देहांतीं सुद्धां आत्म्याचें परित्राण करितील व सद्गतीस जातील ह्यांत संदेह माहीं. तथापि, राजा धर्मा, बुद्धिमान पुरुषांनें शास्त्र-वचनांचें मनन करून विहित अशा स्त्रीच्या ठिकाणींच प्रजोत्पादन करावें. हीन योगींच्या ठिकाणीं प्रजोत्पात केल्यानें ती प्रजा उदकांतून पोहत जाणाऱ्या मनुष्यानें गळ्यांत दगड बांधिला असतां तो दगड जसा त्याला त्या पाण्यांत बुडवितो तशी त्या प्रजोत्पादकाला (नरकांत) बुडविते ! राजा, मनुष्य विद्वान् असो किंवा अविद्वान् असो, तो जर कामक्रोधादिकांला वश झाला, तर त्याला स्त्रिया ह्या दुर्मागांस नेल्याशिवाय कधींही राहणार नाहीत ! स्त्रियांचा हा स्वभावधर्मच आहे; ह्यास्तव पुरुष जर बेसावधपणानें वागतील, तर खचीत अधोगतीस जातील ! राजा, ह्या गोष्टी-

मध्ये आपण जन्म घेऊं नये असें विचारी झालेला जो पुत्र त्यास अव्यूढ म्हणतात; मनुष्याला वाढत असेल ती योनि त्यानें आणि (८) विवाह होण्याच्या पूर्वीच पित्याच्या वर्य्य करावी. *

अध्याय एकोणपन्नासावा.

—:०:—

पुत्रप्रतिनिधिकथन.

गृधिष्ठिर ह्यणालाः—कुरुश्रेष्ठ पितामह गृधिष्ठिर ह्यणालाः—पितामह भीष्म, आतां भीष्म, कोणकोणत्या स्त्रीपुरुषांपासून कस- आपण जे सहा प्रकारचे अपध्वंसज (हीन) कशा प्रकारचे पुत्र जन्मतात, हे आपण सर्व व सहा प्रकारचे अपसद (नीच) पुत्र सांगि- वर्णांच्या संबंधानें पृथक् पृथक् निरूपण करून तले त्यांचें मला नीट विवरण करून सांगा. सांगवें. हे भरतर्षभ, पुत्रांच्या संबंधानें नानाविध भीष्म सांगतातः—राजा गृधिष्ठिरा, ब्राह्म- विवाद कानीं येतात आणि त्यामुळें माझ्या णाला क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या वर्णांच्या स्त्रि- सारख्याचा मोठा गोंधळ उडून जातो; ह्यास्तव यांपासून, क्षत्रियाला वैश्य व शूद्र वर्णांच्या आपण सर्व संशय दूर करावा. स्त्रियांपासून व वैश्याला एका शूद्र वर्णांच्या

भीष्म सांगतातः—राजा गृधिष्ठिरा, (१) स्त्रियेपासून जो पुत्र होतो तो अपध्वंसज पुत्र एकाद्या पुरुषाचा जो औरस पुत्र तो त्याचा जाणावा. पितृमातृभेदानें हे सहा प्रकारचे अपध्वं- आत्माच होयः (२) जो पुत्र स्त्रीच्या ठिकाणीं पती- सज पुत्र झाले. त्याप्रमाणेंच क्षत्रियाला ब्राह्मणी- च्या आज्ञेनें अन्याकडून जन्म पावतो त्यास पासून, वैश्याला ब्राह्मण व क्षत्रिय आणि निरुक्तज पुत्र म्हणतातः (३) जो पुरुष पतीची शूद्राला ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्या वर्णांचा आज्ञा नसतां कामवासनेच्या तृप्तीसाठीं परस्त्रीच्या स्त्रियांपासून जो पुत्र होतो तो अपसद पुत्र ठिकाणीं रेतस्त्रिचन करितो त्या पुरुषापासून जाणावा. पितृमातृभेदानें हे सहा प्रकारचे अप- उत्पन्न झालेला पुत्र हा प्रसूतज समजावा; (४) सज पुत्र झाले. राजा, आतां मी ह्या अपस- सभर्तृक स्त्रीला पतित ह्यणजे वर्णभ्रष्ट पुरुषा- दांचें अधिक विवेचन करितों तें श्रवण कर. पासून जो पुत्र होतो त्यास पतितज म्हणतात; शूद्रापासून ब्राह्मणीला जो पुत्र होतो त्यास (५) दुसऱ्याला दिलेला जो पुत्र त्यास चांडाल, क्षत्रियेला जो पुत्र होतो त्यास त्रात्य, दसक; आणि (६) मिळविलेला किंवा आणि वैश्येला जो पुत्र होतो त्यास वैद्य मिळालेला जो पुत्र त्यास कृतक म्हणतात; (७) असें म्हणतात. हे तीन प्रकारचे अपसद पुत्र विवाहाच्या समर्थी गरोदर अशा स्त्रीला जाणावेत. वैश्यापासून ब्राह्मणीला जो पुत्र होतो त्यास मागध (वेदेहक) आणि क्षत्रिये- पासून जो पुत्र होतो त्यास वामक (मागध किंवा नंदी) असें म्हणतात. हे दोन प्रका- रचे अपसद पुत्र झाले. क्षत्रियापासून एका ब्राह्मणीच्या ठिकाणीं मात्र अपसद पुत्र जन्मतो. त्यास सूत असें म्हणतात, मिळून एकंदर ही

* आमची प्रतिज्ञा श्रीमन्महाभारताचें शब्दशः भाषांतरच देणेची आहे. तथापि या अध्यायांतील विवेचन मूळांत अगदीं संक्षिप्त असलेमुळे, निवळ भाषांतर दुर्बोध होईल ह्यणून प्रसंगविशेषीं बऱ्याच ठिकाणीं मूळांतील अर्थ सुबोध करणेंस्तव नील- कंठी टीका, मनुस्मृति वगैरेंच्या आधारें विस्तार केलेला आहे.

अपसद पुत्रसंतति सहा प्रकारची होते. राजा, ही संतति पुत्रसंततिच नव्हे असें म्हणतां येत नाही. (कारण, अनौरस पुत्रही सुशीलपणाने वागून पितरांचे श्राद्धादिक करील तर स्वर्ग मिळवील व ह्याच्या उलट वर्तन करील तर नरकास जाईल असें श्रुतिवचन आहे.)

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, एखाद्या स्त्रीला खुद तिच्या पतीपासून पुत्र झाला तर त्याच्याविषयीं विवाद राहतच नाहीं हें उघड आहे; पण एखादीला परपुरुषापासून पुत्र झाला असतां तो त्या स्त्रीच्या पतीचा पुत्र (क्षेत्रज पुत्र) मानावा ? किंवा त्या स्त्रीच्या ठिकाणीं ज्यानें बीजस्थापना केली त्या पुरुषाचा तो पुत्र शुक्रज पुत्र मानावा ? कित्येक झणतात कीं, असा हा पुत्र क्षेत्राधिपतीचा पुत्र समजावा; आणि कित्येक झणतात कीं, तो शुक्रनिक्षेप्याचा पुत्र समजावा; तेव्हां एकेका परीनें कोणाचाही मानला तरी चालेल असा हा पुत्र वास्तविकपणें कोणाचा समजावा हें मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, औरस पुत्राप्रमाणेंच रेतज पुत्राची स्थिति समजावी. ज्याच्या रेतपासून पुत्राचें जनन झालें त्याचाच तो पुत्र समजावा; परंतु वीर्यनिक्षेप्यानें पुत्राचा त्याग केल्यास तो पुत्र त्या स्त्रीच्या पतीचा झणजे क्षेत्रज मानावा. हाच गोष्ट अध्येष्ट पुत्रासही लागू आहे. अध्येष्ट पुत्राचा बीजपति कराराचें उल्लंघन करून आपल्या पुत्राचा अव्हेर करील तर तो क्षेत्राधिपतीचा झणजे त्या स्त्रीच्या विवाहित पतीचा होईल. मासें हें झणणें तूं लक्षांत ठेव.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, झणजे तसल्या प्रकारचा विशिष्ट करार ठरला आम्हांला असें ठाऊक आहे कीं, ज्याच्या रेतपासून पुत्रोत्पत्ति झाली त्याचाच तो पुत्र होय. चिच मालकी होते व त्या बीजस्थापकानें असें असतां त्या पुत्रावर क्षेत्राधिपतीची झणजे त्या बीजापासून उत्पन्न झाल्याचा पुत्राला न

स्त्रीच्या भर्त्याची सत्ता उत्पन्न होते झणून आपण सांगतां त्यास शास्त्रप्रमाण कोणतें ? त्याप्रमाणेंच, अध्येष्ट पुत्रही बीजनिक्षेप्याचाच पुत्र होय; तर मग त्यानें कराराचें उल्लंघन करून पुत्राचा त्याग केल्यास त्यावर क्षेत्राधिपतीची सत्ता होते झणून आपण सांगितलें तें कसें ?

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, केवळ अमुक एकाच्या रेतपासून पुत्रजनन झालें एवढ्यावरूनच तो पुत्र त्याचा असें झणतां येणार नाहीं. पुत्रावर स्वामित्व प्राप्त होण्यास बीजनिक्षेपण व त्याप्रमाणेंच त्या पुत्राचा त्याग न करणें ह्या दोन गोष्टींची आवश्यकता आहे. पुष्कळ मनुष्ये पुत्राचें जनन करून लोकांपुढीं वादादिकांच्या भयानें त्या पुत्राचा त्याग करितात. हास्तव अशा प्रकारें त्याग घडला असेल तर त्या पुत्रावर क्षेत्राधिपतीचीच सत्ता उत्पन्न होते. राजा युधिष्ठिरा, अध्येष्ट पुत्रावर स्वामित्व कोणाचें ह्या गोष्टीचा विचार करितांना त्या स्त्रीशीं विवाह करणाऱ्या भर्त्याचा हेतु कोणता होता, हें नीट पाहिलें पाहिजे. पुत्रप्राप्तीच्या कामनेनें ज्या गरोदर स्त्रीशीं विवाह करण्यास एखादा पुरुष सिद्ध झाला, त्या गरोदर स्त्रीला झालेला तो पुत्र त्या क्षेत्राधिपतीचाच समजावा; तो पुत्र वास्तविकपणें ज्याच्या वीर्यापासून जन्मला त्याचा नव्हे. पण जेथें पतीची अशा प्रकारची कामना नसेल, तेथें बीजनिक्षेप्याचा सामान्य करार अमलांत आहे असें मानिलें पाहिजे. तो करार हा कीं, रेतचा निषेक करणाऱ्यानें त्या रेतपासून जो पुत्र होईल त्याचा त्याग करूं नये. अध्येष्ट पुत्राच्या संबंधानें क्षेत्राधिपतीची कामना वेगरे नसल्यास

टाकणें हें त्याचें कर्तव्य होय. ह्यास्तव जेथें जेथें बीजनिक्षेपा हा त्या बीजापासून उत्पन्न झालेल्या पुत्राचा त्याग करील, तेथें तेथें त्या पुत्रावर क्षेत्राधिपतीचेंच स्वामित्व येईल. आतां ह्यावर कदाचित् कोणी अशी शंका घेईल कीं, जेथें क्षेत्राधिपतीची कामना नसेल तेथें त्या पुत्रावर स्वभावतः बीजनिक्षेपाचीच सत्ता कां मानावी ? तर ह्यावर उत्तर हेंच कीं, सृष्टीचा जो सामान्य नियम त्याचें उल्लंघन करून चालणार नाहीं. पिता ह्मणजे बीजनिक्षेपा व पुत्र ह्यांत वस्तुतः भेदच नसतो. त्यांमध्ये बिंबप्रतिबिंबभाव असल्यामुळे पुत्राचें रूप पित्यापासून झटकून ठेवितां येत नाहीं. पित्याचीं चिन्हें पुत्राच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष दृष्टोत्पत्तीस येतातच. असो; राजा धर्मा, कृतक ह्मणून एक प्रकारचा पुत्र जो मीं तुला सांगितला तो कोठें कोठें मान्य आहे. त्याला पुत्र मानण्याचें कारण केवळ लोकरीति हेंच होय. त्यालारेत किंवा क्षेत्र ह्यांपैकीं एकही कारण नाहीं.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—पितामह भीष्म, ज्याला शुक्र किंवा क्षेत्र ह्यांपैकीं एकही कारण नाहीं व ज्याला केवळ लोकरूढीनेंच पुत्रत्व प्राप्त होतें, त्या कृतक पुत्राविषयीं मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, आई-बापांनीं रस्त्यांत टाकून दिलेल्या मुलाला जो बाळगून वाढवितो, त्यानें त्या मुलाच्या आई-बापांची चौकशी केल्यावर जर त्यास त्यांचा तलास लागला नाहीं, तर तो मनुष्य त्या मुलाचा पिताच होतो आणि तो मुलगा मग त्याचा कृतक किंवा कृत्रिम पुत्र मानण्यांत येतो; व अशा प्रकारें अनाथ पुत्राचें स्वामित्व ज्याला प्राप्त होतें, त्या पालनपोषण करणाऱ्या पितृस्थानीय मनुष्याचा जो वर्ण असेल तोच वर्ण त्या पुत्राचा मानितात.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अहो भरतर्षभ भीष्म, अशा प्रकारच्या पुत्राचा संस्कार कसा करावा, तो कोणत्या वर्णाचा मानून त्याचा संस्कार करावा, आणि त्याला कोणत्या वर्णाची कन्या द्यावी, ह्याचें मला विवरण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, माता-पितरांनीं टाकून दिलेल्या अनाथ पुत्राला त्याच्या पालन-पोषण करणाऱ्याचा वर्ण प्राप्त होतो, ह्यास्तव त्या पितृस्थानीय मनुष्यानें आपल्या औरस पुत्राचा जसा संस्कार करावा. याचा तसाच त्या कृतक पुत्राचा संस्कार करावा. परंतु त्या कृतक पुत्राचें कुलगोत्र किंवा भाऊवंद इत्यादिकांचा निश्चय होत असेल, तर त्याच्या कुलगोत्रादिकांना योग्य अशा प्रकारें त्याचा संस्कार करावा आणि कुलगोत्रादिकांचा निश्चय होत नसेल तर आपल्या स्वतांच्या कुलगोत्रादिकांला अनुसरून त्याचा संस्कार करावा. आतां कृतक पुत्राला कोणत्या वर्णाची कन्या द्यावी, असा तुझा प्रश्न आहे, त्यावर उत्तर असें कीं, कृतक पुत्राच्या मातेचा निश्चय होत असल्यास तिच्या वर्णातील व कुलांतील पुरुषाचा जसा संस्कार करावयाचा तसाच त्या कृतक पुत्राचा संस्कार करावयाचा हें मनांत वागवून तिच्या वर्णाची कन्या त्याला द्यावी; परंतु जेव्हां मातेच्या कुलगोत्रादिकांचा निश्चय होत नसेल तेव्हां पितृस्थानीय मनुष्यानें आपल्या वर्णाची कन्या त्यास द्यावी. राजा युधिष्ठिरा, कानीन व अर्धयुद्ध पुत्र हे अत्यंत हलक्या प्रतीचे व नीच पुत्र होत. तथापि त्यांचा संस्कार करणें तो क्षेत्राधिपतीनें आपल्या औरस पुत्राप्रमाणेंच करावा; आणि त्याप्रमाणेंच क्षेत्रज, अपसद व अर्धयुद्ध ह्या सर्व पुत्रांचाही संस्कार ब्राह्मणादिक क्षेत्राधिपतींनीं आपल्या औरस पुत्राप्रमाणेंच करावा. राजा धर्मा, सर्व वर्णांच्या संबंधानें धर्मः

शास्त्रांत हा असा नियम दिसून येतो. तूं बनला ! तेथे गंगा व यमुना ह्या वाऱ्या-
जें मला विचारिलेंस तें हें सर्व मीं तुला सारख्या अतिशय वेगानें व प्रचंड गर्जना
सांगितलें. आतां तुला आणखी काय ऐक- करून त्याच्यावर आदळत होत्या; पण तो
ण्याची इच्छा आहे ? त्यांस न जुमानतां त्यांचे भयंकर प्रवाह मस्त-

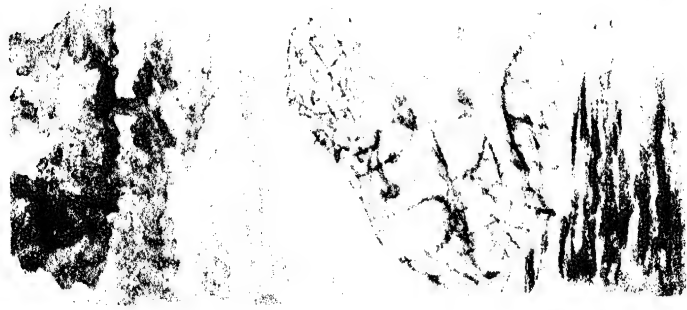
अध्याय पन्नासावा.

—:०:—

च्यवनोपाख्यान.

युधिष्ठिर ह्यणाला:—पितामह, दुसऱ्याला दिली नाही; आणि त्यांनीं आपआपले प्रवाह
दुःस्वित पाहिलें असतां व त्याप्रमाणेंच दुस- त्या ऋषीला प्रदक्षिणा होईल ह्यणजे तो ऋषि
त्याच्या सहवासास असतां आपण त्या प्रसंगीं त्यांच्या उजव्या बाजूला राहिल अशा रीतीनें
कशी दया करावी, आणि माईचें माहात्म्य केवढें वळविले । हे भरतर्षभा, नंतर तो महामुनि
आहे, ह्याविषयीं मला विवेचन करून सांगावें. त्या ठिकाणीं उदकामध्ये प्रथम स्वस्थपणें

भीष्म सांगतात:—हे महायुतिमंता वत्सा काष्ठासारखा पटून राहिला आणि मग तो महा-
युधिष्ठिरा, तुला ह्या विषयांचें ज्ञान होण्या- बुद्धिमान ऋषि तेथेंच उठून बसला ! त्या स्थळीं
साठीं मी एक प्राचीन इतिहास निवेदन उदकामध्ये जे प्राणी रहात होते त्यांना त्याच्या-
करितां, तो इतिहास ह्यणजे महर्षि च्यवन विषयीं फार आवड उत्पन्न झाली आणि ते मोठ्या
व राजा नहुष ह्यांचा संवाद होय. हे भरतर्षभा, प्रमुदित चित्तानें त्याचा ओठ हुंगूं लागले। असो:
पूर्वी महाव्रत च्यवन भार्गव महर्षीन उदवास- राजा, ह्याप्रमाणें तो महर्षि च्यवन भार्गव प्रयाग-
व्रताचें अनुष्ठान आरंभून मान, क्रोध, हर्ष, तीर्थी बहुत दिवसपर्यंत योगक्षेम चालवीत असतां,
शोक इत्यादि मनोविकारांना जिकिलें; आणि एके समयीं, मासे धरून त्यावर उपजीविका
बारा वर्षपर्यंत जलांत राहण्याचा निश्चय चालविणारे पुष्कळ निषाद (कोळी) हातांत
करून तो उदवासव्रताचे नियम पाळीत जाळीं घेऊन त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले आणि
उदकांत राहिला. राजा धर्मा, त्या समयीं त्या त्यांनीं तेथें मासे धरण्याचा निश्चय ठरविला !
महातपोधनाची चित्तवृत्ति इतकी विकारहीन हे महायुतिमंता राजा धर्मा, ते सर्व निषाद
झाली होती कीं, सर्व प्राण्यांच्या मनांत अतिशयित बलवान् असून त्यांचीं शरीरें मोठीं
त्याच्याविषयीं उत्कृष्ट आदर व दृढ श्रद्धा वास पुष्ट व विशाल होती. त्याप्रमाणेंच त्यांच्या
करूं लागली आणि जलचरांना तर हा आप- ठायीं उत्तम शौर्य वसत असून कसाही प्रसंग
ल्याला सुख देणारा शीतरश्मि चंद्रच होय आला असतां उदकांतून न परतणारे असे ते
असें वाटूं लागले ! असो; अशा प्रकारें होते. ज्या स्थळीं तो च्यवन भार्गव ऋषि उद-
योगक्षेम चालवून च्यवन भार्गवानें सर्व पात- कांत राहिला होता त्या स्थळीं पुष्कळ मासे
कांचें शालन केल्यावर सर्व देवतांना वंदिलें. आहत असे पाहून त्यांनीं तेथें मासे धरण्याचा
आणि मग तो गंगा व यमुना ह्यांच्या संग- निश्चय केला व तेथें येऊन त्यांनीं आपलीं
माच्या ठिकाणीं जलांत प्रविष्ट झाला. राजा, सर्व जाळी लाविली ! त्या वेळीं, राजा, माशांची
ह्या स्थळीं तो अगदीं काष्ठवत् निर्विकार इच्छा करणाऱ्या त्या कैवर्तकांनीं नानाप्रका-



त मये कदमक. एणयोन एतरन ते जाले जोगने ओहू लानले. (३४ २८३.)

रांनीं गंगाधमुनांच्या उदकांत जाळीं पसरलीं राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या निषादांनीं आणि चोहोंकडून माशांचा मार्ग आडवून च्यवन भार्गवाला प्रार्थिलें असतां मत्स्याप्रमुखांनीं टाकिला. नंतर त्यांनीं मध्यमार्गीं नवीन धाग्यांचें स्थित असलेला तो महामुनि च्यवन भार्गव वनविलेलें एक लांब-रुंद व विस्तीर्ण असें जाळें त्यांस म्हणाला कीं, 'निषादहो, आज माझी टाकलें; आणि तें प्रचंड व बळकट जाळें चोहोंकडे कोणती मोठी इच्छा आहे ती सावधान विचारे नीट लागून त्यांत मासे पुष्कळ सांपडले असें ऐकून घ्या. आज मी असें इच्छितें कीं, ह्या पाहतांच ते सर्व कैवर्तक खालीं पाण्यांत उतरून माशांसहवर्तमान मीही मरावें किंवा ह्यांच्या- तें जाळें जोरानें ओढूं लागले. राजा, त्या बरोबर माझीही विक्री व्हावी! पाण्यांत ह्या समयीं त्या कैवर्तकांना मोठा हुरूप चढला व माशांबरोबर मीं सहवास केल्यामुळें ह्यांना मोठ्या उल्हासानें एकमेकांच्या सांगण्याप्रमाणें सोडण्यास मी आज तयार नाहीं!'

वागून व जाळें ओढून त्यांनीं त्या जाळ्यांत राजा धर्मा, च्यवन भार्गवाचें हें भाषण मासे व इतर जलचर प्राणी धरिले आणि त्यांत श्रवण करून त्या निषादांना अतिशय कांहीं मत्स्यांनीं परिवृत असा च्यवन भार्गव ऋषिही भरलें आणि त्यांच्या तोंडचें पाणी पळालें! देवयोगानें सांपडला! युधिष्ठिरा, त्या वेळीं अखेरीस त्या सर्वांनीं नहुष राजांशीं भेट घेऊन त्या महर्षीचा देह नदींतल्या शेवाळांनीं माख- त्याला झालेला तो सर्व प्रकार निवेदन केला!

लेला असून त्याच्या जटा व दाढी हिरवी दिसत होती. त्याप्रमाणेंच त्याच्या गात्रांवर अनेक प्रकारच्या शंखांचीं कवचें चिकटलेलीं असून त्यामुळें मथले मथले भाग चित्रविचित्र भासत होते. असो; युधिष्ठिरा, असा तो वेद-

अध्याय एकावन्नावा.

—:—

च्यवनोपाख्यान.

मीम्भ सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, च्यवन भार्गव हा जाळ्यात भार्गव ऋषीची ती अवस्था निषादांच्या सांपडून वर आला तेव्हां त्याला पाहून सर्व कैव- तोंडून श्रवण करितांच अमात्य व पुरोहित तर्कांनीं हात जोडले व भूमीवर त्याच्यापुढें ह्यांस बरोबर घेऊन नहुष राजा तात्काळ त्या लोटांगण घातलें! इकडे जाळ्यांत सांपडलेले स्थळीं प्राप्त झाला. तेथें आल्यावर त्यानें यथा- मासे त्या जाळ्यांनीं जाळें वर ओढतांच भयानें विधि स्नान केलें आणि हात जोडून व एकाग्र धावरले आणि भूमीवर येतांच त्यांनीं पटापट चिंत करून महात्म्या च्यवनाला आपण प्राण सोडिले! राजा, तेव्हां माशांचा तो भय- आल्याचें कळविलें. नंतर नहुष राजाच्या कर संहार झालेला अवलोकन करून च्यवन पुरोहितानें त्या सत्यव्रत महात्म्या देवतुल्य भार्गव मुनीला करुणा उत्पन्न झाली आणि तो च्यवन महर्षीची पूजा केल्यावर च्यवन महर्षीला पुनःपुनः दुःखाचे सुस्कारे टाकूं लागला! तेव्हां नहुष राजा झणाला:—द्विजोपाया, तूला

निषाद म्हणाले:—हे महामुने, आम्हीं हें प्रियकर असें म्यां काय करावें तें मला सांग. अज्ञानामुळें पाप केलें आहे, तर आपण याची भयवृत्ता, तूं जें काहीं समिरील तें सर्व अति- क्षमा करावी. मुनिवर्य, आपण जें सांगाल तें शय दुर्घट असलें तरी तें करण्यास मी करण्यास आम्ही सिद्ध आहों, तर आपली काय सिद्ध आहे. इच्छा असेल ती निवेदन करावी.

च्यवन ऋषी झणाला:—नहुष

माशांवर चरितार्थ चालविणारे हे कैवर्तक अतिशय थकले आहेत; ह्यास्तव यांना माझे व ह्या माशांचे जें मूल्य होईल तें अर्पण कर.

नहुष राजा ह्मणाला:—पुरोहिता, भृगुनंदनाने आज्ञा केल्याप्रमाणें ह्या भगवान् ऋषिश्रेष्ठाच्या किंमतीबद्दल ह्मणून सहस्र नाणीं ह्या निषादांना देण्यांत यावीं.

च्यवन ऋषि ह्मणाला:—राजा नहुषा, सहस्र नाणीं ही माशी किंमत नव्हे. तुला माशी किंमत किती आहे असें वाटतें ह्यांसहवर्तमान विचार करूं लागला. इतक्यांत बरें ? माशी जी वाजवी वाजवी किंमत असेल ती तूं ह्यांना दे. माशी किंमत तूं आपल्या मतानेंच ठरव.

नहुष राजा ह्मणाला:—विप्रा, ह्या निषादांना एक लक्ष नाणीं देण्यांत यावीं. भगवन् ऋषीला संतुष्ट करून तुझी चिंता तात्काळ ऋषिवर्या, इतक्यानें तुझी किंमत होईल किंवा दूर करितों. अरे, मी कधीही असत्य भाषण तुझ्या मनांत आणली कांहीं आहे ?

च्यवन ऋषि ह्मणाला:—नृपश्रेष्ठा, माशी किंमत एक लक्ष नाण्यांनीं व्हावयाची नाही. प्रसंगीं तर गोष्ट कशाला ? मात्र मी जें तुला माशी जी योग्य किंमत होईल ती दे. माशी सांगेन, तें तूं निःशंकपणें कर ह्मणजे झालें. किंमत किती आहे हें तूं आपल्या अमात्यांचा विचार घेऊन ठरव.

नहुष राजा ह्मणाला:—पुरोहिता, ह्या निषादांना एक कोट नाणीं देण्याची आज्ञा माझे, माझ्या कुळाचें आणि देशाचें ह्या प्रसंगीं कर; जर इतक्यांनींही ह्याचें मूल्य होत नसेल संरक्षण करावें. द्विजोत्तम, भगवान् च्यवन तर ह्याहूनही अधिक नाणीं देण्यांत यावीं.

च्यवन ऋषि ह्मणाला:—हे महापराक्रमी राजा, कोट किंवा कोटीहून अधिक इतक्या तपोहीन अशा मज पामराचा काय पाड ! नाण्यांनीं माशी किंमत व्हावयाची नाही. महर्षे, सध्यां मला हें जें संकट प्राप्त झालें माझे जें वाजवी मूल्य असेल तें ह्यांना दे. आहे तें मोठें अगाध आहे. ह्या आपत्सागरांत आज्ञांच्या विचारानें माशी किंमत निश्चित कर.

नहुष राजा ह्मणाला:—पुरोहिता, अथवा समळें राज्य ह्या निषादांना देण्यांत यावें. मला वाटतें कीं, एवढ्यानें ह्याचें मूल्य होईल. द्विजा, आतां आज्ञा ह्मणजे आहे काय?

च्यवन ऋषि ह्मणाला:—पार्थिवा, अर्ध्या किंवा सगळ्या राज्यानें माशी किंमत होणार नाही. माशी जी यथायोग्य किंमत असेल ती ह्यांना मिळावी. तूं आतां ह्या कामांत ऋषिजनांची सल्ला घे.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, च्यवन महर्षीचें हें वचन श्रवण करून नहुष राजाला अतिशय दुःख झालें; आणि नंतर आतां पुढें काय करावें ह्याविषयीं तो अमात्य व पुरोहित तेथें माईच्या ठायीं जन्म पावलेला फलमूले खाऊन निर्वाह करणारा कोणी एक वनचर मुनि प्राप्त झाला आणि तो राजाजवळ जाऊन

व्यास ह्मणाला कीं, ' नहुष राजा, मी च्यवन ऋषीला संतुष्ट करून तुझी चिंता तात्काळ दूर करितों. अरे, मी कधीही असत्य भाषण करणार नाहीं. फार काय, मला थडेंतही असत्य भाषण करणें माहीत नाहीं; मग इतर प्रसंगीं तर गोष्ट कशाला ? मात्र मी जें तुला माशी जी योग्य किंमत होईल ती दे. माशी सांगेन, तें तूं निःशंकपणें कर ह्मणजे झालें. '

नहुष राजा ह्मणाला:—भगवन्, आपण च्यवन भार्गव महर्षीची वाजवी जी किंमत

असेल ती निवेदन करावी. मुनिवर्य, आपण संरक्षण करावें. द्विजोत्तम, भगवान् च्यवन ऋषि संतापला तर अखिल त्रैलोक्याचा संहार उडवील; मग बाहुबलावर भिस्त ठेवणाऱ्या व

आतां खचीत बुडणार ! ह्यासाठीं आतां ह्या सागरांतून तरून जाण्यास आम्हांस नौकेच्या जागीं आपण व्हा आणि ह्या भृगुनंदनाच्या मृत्याचा निर्णय सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नहुष नित्य गाईपासूनच मिळते. स्वाहाकार आणि राजाचे भाषण ऐकून त्या प्रतापशाली गवि- वषट्कार हे नित्य गाईच्या ठिकाणी वास- जात (गाईच्या ठिकाणी जन्म पावलेल्या) करितात, गाईच्या योगानेच यज्ञाची सिद्धि ऋषीनें मग जें भाषण केलें, तें श्रवण करून होते आणि गाई ह्याच यज्ञाचें मुख होत. नहुष राजा, अमात्य, पुरोहित व इतर सर्व शरीराला पृष्टि देणारें जें दिव्यद्रव्य तें गाईच मंडळी ह्यांना मोठा आनंद झाला. धारण करितात व लोकांना देतात. सर्व लोकांना गाई ह्या वंदनीय असून अमृताचें ह्या

गविजात मुनि म्हणालाः—महाराजा नहुषा, लोकाला गाई ह्या वंदनीय असून अमृताचें ह्या सर्व वर्णांत श्रेष्ठ असे जे ब्राह्मण व त्याप्रमा- आलय होत. तेजांनै व रूपानें भूतलावर ह्या णेंच गाई ह्यांची किंमत करितां येत नाहीं; प्रत्यक्ष बन्हीप्रमाणेंच आहेत. ह्यांच्या गयीं ह्यास्तव, हे पुरुषव्याघ्रा, च्यवन भार्गवाचें व अत्यंत प्रखर तेज वसतें आणि ह्यांच्यापासून गाईचें मूल्य समान असल्यामुळें ह्या निषादांना प्राण्यांना फार सुख होतें. ज्या देशांत गौळ- च्यवन ऋषीच्या किंमतीबद्दल गाय दे ह्मणजे झालें! वाडे असून गाईंना निर्भयपणानें राहतां येतें,

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें गविजात मह- त्या देशाची महती वाढते व पाप नष्ट होतें. षींचें भाषण श्रवण करून मंत्रिवर्ग व पुरोहित गाई ह्या स्वर्गाचें सोपान आहेत. स्वर्गभिष्येही ह्यांसहवर्तमान नहुष राजाला मोठें समाधान गाईची आराधना करितात. गाई ह्या इच्छा- वाटलें आणि नंतर त्यानें त्या कडकडीत वता- परिपूरक देवता होत. ह्यास्तव गाईच्यापेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें कांहीही नाही. राजा नहुषा, मी चरण करणाऱ्या च्यवन भार्गवाजवळ जाऊन हें तुला गाईचें माहात्म्य निवेदन केलें आहे, त्याला मधुर वाणीनें असें म्हटलें.

नहुष राजा म्हणालाः—विप्रर्षे, ऊठ ऊठ, तें केवळ संक्षिप्त आहे. गोधनाचें यथास्थित व ह्या निषादांना गाय हें मूल्य अर्पण करून साकल्यानें निरूपण करणें अशक्य होय.

तुला मी विकत घेतलें आहे. हे महाधार्मिका, निषाद ह्मणालेः—प्रभो ऋषिवर्य, आपण गाय हें तुझें वाजवी मूल्य आहे असें मी मानितों. आम्हांकडे अवलोकन केलें व आम्हांशीं

च्यवन ऋषि ह्मणालाः—हे निष्पापा राजेंद्रा बोललां, ह्यास्तव आम्हांवर कृपा करणें हें आप- नहुषा, हा मी उठलों पहा. तूं माझी बरो- णांस उचित होय. मुने, थोरांशीं सात शब्दांत बर किंमत दिलीस व मला खरेदी केलेंस. बा मैत्री घडते, असा नियम आहे. ज्याप्रमाणें आज्ञेक्य भूषा, ह्या जगतांत गोधनाची बरोबरी अग्नि ह्या सर्व हविर्द्रव्यांचा उपभोग घेतो, त्याप्रमाणें आपणही सर्व धर्मतत्त्वांचा उप- करणारें दुसरें कोणतेंही धन नाही. पार्थिवा, भोग घेत असून प्रत्यक्ष धर्मरूप बनलां आहां.

गोधनाची महती

काय वर्णावी ! गाईचें माहात्म्य ऐकणें व आपण केवळ पुरुषरूप प्रतापशाली अग्निच दुसऱ्याला सांगणें, गाईचें दर्शन घेणें व भोगदान आहां. हे विद्वन्, आह्मी आपल्यापुढें ठीन करणें हें अत्यंत श्रेष्ठ होय. वीरा, ह्या गोष्टी होऊन प्रार्थित आहों कीं, आम्हांवर अनुग्रह केल्यानें सर्व पापांचें क्षालन होऊन उत्तम

गति प्राप्त होते. बा राजा, गाई ह्या सद्योर्वीत ऐश्वर्य च्यवन ऋषि ह्मणालाः—निषादहो, लोकांची, प्राप्त करून देतात, त्यांच्या ठिकाणीं पापाचा मुनीची व सर्पाची दृष्टि मोठी भयंकर होय. लेश नाही व देवांचें अन्न जें श्रेष्ठ ह्मणितें तिच्या योगानें मनुष्याचा समूळ नारा झाल्या-

शिष्याय राहणार नाही. अग्नि हा ज्याप्रमाणे पीडित पाहिले असतां किंवा त्यांशीं सहवास तुणराशीला जाळून खाक करितो, त्याप्रमाणे केला असतां त्यांजवर कशा प्रकारे दया खलाखी, मुनीची व सर्पाची दृष्टि ही मनुष्याला केली पाहिजे, गाईचे माहात्म्य किती अगाध खर्चित जाळून खाक करील हें लक्षांत ठेवा. असो; आहे आणि धर्माचे तत्त्व बरोबर रीतीने सम- कैवर्त्तकानो, मी तुमची ही धेनु ग्रहण करितों. जणें किती अगत्याचें होय, ह्याचें तुला ह्या ह्या तुमच्या गोपवानानें तुमचें सर्व पातक दूर इतिहासावरून उत्कृष्ट ज्ञान होईल. असो; झाले आहे; ह्यास्तव तुम्ही आतां जलांत उत्पन्न वीरा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला आणखी झालेल्या ह्या माशांसह तत्काळ स्वर्गांत जाल ! काय सांगूं ? तुझ्या मनांत आतां मला काय भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, त्या विचारावयाचें आहे ?

सिद्ध ब्रह्मर्षीच्या मुखांतून हे शब्द बाहेर पड- तांच त्याच्या प्रभावानें ताबडतोब ते निषाद मत्स्यांसमवेत स्वर्गास गेले आणि ते स्वर्गांत आरोहण करित आहेत असे पाहून नहुष राजाला मोठा विस्मय वाटला ! राजा युधि- स्थिरा, नंतर गविजात मुनि व च्यवन भार्गव ऋषि ह्यांनीं नहुष राजाला एकेक वर दिला एक संशय आहे; तर तो आपण ऐकून घेऊन आणि त्यांच्या बोगें त्या महापराक्रमी नहुष त्याचें साकल्येकरून निराकरण करावें. महा- राजाला मोठा आनंद होऊन तो पुरे असें राज, जमदग्निपुत्र जो महाधर्मनिष्ठ राम, ह्मणतला. राजा धर्मा, मग त्या इंद्रतुल्य पृथ्वी- पतीनें त्या उभयतां ऋषीपार्शीं आणखी एक मोठी लालसा उत्पन्न झाली आहे; तर माझी वर मागितला. तो असा कीं, ' माझी धर्माच्या ही लालसा आपण परिपूर्ण करावी. पितामह, त्रिकर्णी अमंग निष्ठा असावी. ' त्या समयीं तो सत्यपराक्रमी राम कसा जन्म पावला आणि राज्याची ती प्रार्थना श्रवण करून त्यांनीं तात्काळ ब्रह्मर्षीच्या कुळांत तो जन्मास आला असून त्याला तो वर दिला आणि राजानें मोठ्या क्षत्रियधर्माचें काय ह्मणून परिपालन करूं उल्लासाचें त्या दोघांही ऋषींचें पूजन केलें. लागला, हें सर्व मला समग्र निवेदन करावें. अतो; राजा धर्मा, ह्या समयीं च्यवन मह- त्याप्रमाणेंच, हे भरतश्रेष्ठ, मला दुसराही एक मोठा र्षींचें उद्वासव्रत समाप्त झालें होतें, यामुळे संशय आहे तो हा कीं, कुशिकाचा वंश हा वास्त- तो आणि महतेजस्वी गविजात ऋषि हे आप- विकर्णें क्षत्रियाचा वंश होय; आणि असें आपल्या आश्रमांस निघून गेले. ते निषाद असतां त्या वंशांत जन्म पावलेला जो विश्वा- व मत्स्य हे तर आधींच स्वर्गास गेले मित्र ते ब्राह्मण झाला हें कसें ? पितामह हेचो असो; ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर त्या उभ- नरव्याघ्र भीष्म, त्या अतिशयित थोर अशत यज्ञां ऋषींपासून वर प्राप्त झालेला तो नहुष ब्रह्मात्म्या रामाचा व विश्वामित्राचा काय हो रुद्राग्नीषोःका. आनंदानें आपल्या नगरास प्रचंड प्रभाव वर्णावा ! पहा—ऋषीक ऋषीचा येण बळका धर्मा, तूं जें मला विचारिलें होतें तें पुत्र जमदग्नि हा ब्राह्मणच झाला, परंतु त्या तेंही तुला हें सांगितलें आहे. दुसऱ्यांना दुःख ऋषीकाचाच नातू राम हा क्षत्रिय व मला;

अध्याय बावन्नावा.

—:०:—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे महाप्राज्ञ महाबाहो भीष्म, मला मोठा सागरासारखा अगाध असा ऋषि ह्यांनीं नहुष राजाला एकेक वर दिला एक संशय आहे; तर तो आपण ऐकून घेऊन आणि त्यांच्या बोगें त्या महापराक्रमी नहुष त्याचें साकल्येकरून निराकरण करावें. महा- राजाला मोठा आनंद होऊन तो पुरे असें राज, जमदग्निपुत्र जो महाधर्मनिष्ठ राम, ह्मणतला. राजा धर्मा, मग त्या इंद्रतुल्य पृथ्वी- त्याचें कथानक श्रवण करावें अशी मला पतीनें त्या उभयतां ऋषीपार्शीं आणखी एक मोठी लालसा उत्पन्न झाली आहे; तर माझी वर मागितला. तो असा कीं, ' माझी धर्माच्या ही लालसा आपण परिपूर्ण करावी. पितामह, त्रिकर्णी अमंग निष्ठा असावी. ' त्या समयीं तो सत्यपराक्रमी राम कसा जन्म पावला आणि राज्याची ती प्रार्थना श्रवण करून त्यांनीं तात्काळ ब्रह्मर्षीच्या कुळांत तो जन्मास आला असून त्याला तो वर दिला आणि राजानें मोठ्या क्षत्रियधर्माचें काय ह्मणून परिपालन करूं उल्लासाचें त्या दोघांही ऋषींचें पूजन केलें. लागला, हें सर्व मला समग्र निवेदन करावें. अतो; राजा धर्मा, ह्या समयीं च्यवन मह- त्याप्रमाणेंच, हे भरतश्रेष्ठ, मला दुसराही एक मोठा र्षींचें उद्वासव्रत समाप्त झालें होतें, यामुळे संशय आहे तो हा कीं, कुशिकाचा वंश हा वास्त- तो आणि महतेजस्वी गविजात ऋषि हे आप- विकर्णें क्षत्रियाचा वंश होय; आणि असें आपल्या आश्रमांस निघून गेले. ते निषाद असतां त्या वंशांत जन्म पावलेला जो विश्वा- व मत्स्य हे तर आधींच स्वर्गास गेले मित्र ते ब्राह्मण झाला हें कसें ? पितामह हेचो असो; ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर त्या उभ- नरव्याघ्र भीष्म, त्या अतिशयित थोर अशत यज्ञां ऋषींपासून वर प्राप्त झालेला तो नहुष ब्रह्मात्म्या रामाचा व विश्वामित्राचा काय हो रुद्राग्नीषोःका. आनंदानें आपल्या नगरास प्रचंड प्रभाव वर्णावा ! पहा—ऋषीक ऋषीचा येण बळका धर्मा, तूं जें मला विचारिलें होतें तें पुत्र जमदग्नि हा ब्राह्मणच झाला, परंतु त्या तेंही तुला हें सांगितलें आहे. दुसऱ्यांना दुःख ऋषीकाचाच नातू राम हा क्षत्रिय व मला;

तसाच कुशिकाचा पुत्र गाभि हा क्षत्रियच भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, वेतसाला, परंतु त्या कुशिकाचाच नातू विश्वामित्र महामुनि च्यवन भार्गव ह्याला कुशिक राजावि-
हा ब्राह्मण बनला. तेव्हां राम व विश्वामित्र हे आसन दिले आणि आपण भार्गवसहचर्यांना
ज्यांच्या कुळांत जन्मास आले त्या ऋची- त्यांच्या सेवेस सिद्ध झाला. प्रथम कुशिक
काच्या व कुशिकाच्या पुत्रांना जो भिन्नजाति- राजांना पादप्रक्षालनार्थ उक्कानें मरलेले पाष-
त्वाचा दोष जडला नाही तोच दोष च्यवन भार्गवाच्या पुढें ठेविलें आणि पाद-
त्या ऋचीकांच्या व कुशिकाच्या नातवांना प्रक्षालन आटोपल्यानंतर त्या महात्म्याकडून
जडला, हें झालें तरी कसे ? ह्याचें मला इतर सर्व क्रिया करविल्या. मग त्या महात्म्या
सविस्तर निरूपण करून सांगों. महात्म्या कुशिकानें मोठ्या सावधान मकानें

भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें यथाविधि मधुपर्क विधि केला आणि ह्याप्रमाणें
विवरण करण्यासाठीं एक पुरातन इतिहास त्याचा उत्तम प्रकारें सत्कार करून पुनः
सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे कुशिक त्यास म्हटलें कीं, 'भगवन्, आम्ही उभ-
व च्यवन ह्यांचा संवाद होय. राजा धर्मा, यतां आपल्या इच्छेनुसार वर्तण्यास सिद्ध
पुढें आपल्या कुळांत भिन्नजातित्वाचा दोष आहों. तेव्हां आपली जी काय आज्ञा असेल
उत्पन्न होणार, ही गोष्ट त्या महाबुद्धिमान् ती कथन करावी. हे महावत भार्गव, आपण
च्यवन भार्गव ऋषिश्रेष्ठांला तपस्सामर्थ्यानें आज्ञा कराल तर सर्व राज्य, सर्व धनवैलत,
आधींच कळली आणि त्यानें त्या दोषापासून सर्व धेनु व यज्ञांत अर्पण करावयाच्या सर्व
घडणारे सर्व गुणावगुण व बलाबल ह्यांचा वस्तु आपणास देण्यास मी तयार आहे. मुनि-
मनानें निश्चय करून, त्या दोषाला मूळ कारण वर्ध, हा राजवाडा, हें राज्य व हें धर्मासून
कुशिकाचा वंश आहे असें जाणून त्या सर्व आपलें आहे. ह्या सर्वांचा आपण स्वीकार
वंशाला जाळून टाकण्याचें ठरविलें. राजा, करावा व पृथ्वीचा राज्यकारभार आपल्या
नंतर तो तपोधन च्यवन भार्गव ऋषि कुशिक हातांत ध्यावा. विप्रश्रेष्ठ, ह्या सर्वांवर माझी
राजाकडे गेला आणि त्याला ह्मणाला कीं, आतां सत्ता मुळींच राहिली नाही. मी आपला
'हे अनघा, तुझ्या समीप वास्तव्य करावें दास असून आपण सांगाल त्याप्रमाणें वाग-
अशी मला इच्छा उत्पन्न झाली आहे.' राजा ज्यास सिद्ध आहे.'

युधिष्ठिरा, तेव्हां च्यवन भार्गव ऋषीला युधिष्ठिरा, कुशिक राजाचें असें हें माषण
कुशिक राजा ह्मणालाः—भगवन् ऋषिवर्य, श्रवण करून च्यवन भार्गव मुनीला मौठा
ह्या जगांत सहधर्माचरण हें पंडितांनीं स्त्रि-आनंद झाला आणि तो कुशिक राजाला
यांना लावून दिलें आहे आणि तें नेहमीं ह्मणाला, 'राजा, मला राज्य, धन, स्त्रिया,
कन्यादान झाल्यापासून अमलांत यावें असा धेनु, देश किंवा यज्ञयागांस अवश्य अशा
ज्ञात्यांचा अभिप्राय आहे. ह्यास्तव आपण प्रजकडे वस्तु इत्यादि कशाचीही अपेक्षा नाही. माझ्या
वास्तव्य करावें हा धर्मप्रयत्न अतिक्रमच होय; मनांत काहीं एका व्रताचें अनुष्ठान करावें
तथापि, हे तपोधन, आपण जी आज्ञा कराल असें आहे. जर तुझा उभयतांना वसंत असेल
तदनु रूप वागण्यास मी सिद्ध आहे; काय तर तुझी निःशंकपणानें मी तें वस्तू करीस
आज्ञा असेल ती कथन करावी. असतां माझ्या सेवेस सावर असावें.' राजा

युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें च्यवन भार्गवाचें भाषण पत्नीसह त्याच्या सेवेकरितां सिद्ध राहिला. ऐकून कुशिक राजा व त्याची पत्नी झाना त्या समयीं त्या भृगुवंशजाणें कुशिक राजाला मोठा आनंद झाला आणि त्यांनीं त्या महा- हटलें कीं, 'राजा, श्लोप लागल्यावर मला त्याला हटलें कीं, 'हे ऋषिपुंगवा, आपल्या इच्छे- कोणीही जागें करूं नये. तूं माझे पाय चेपीत प्रमाणें करण्यास आम्ही तयार आहों. ' राजा एकसारखा जागा रहा. ' च्यवन भार्गवाचे ते युधिष्ठिरा, नंतर कुशिक राजाणें मोठ्या उल्हा- शब्द श्रवण करून धर्मवेत्त्या कुशिक राजाणें सानें त्या ऋषिवर्याला राजवाड्यांतल्या एका मनांत कांहींएक शंका न आणितां 'बरें आहे' रमणीय स्थानीं नेलें आणि त्यास ती सुंदर हणून हटलें आणि रात्र संपली तरी त्या जागा दाखविली. त्या समयीं कुशिक राजा उभयतांनीं त्या मुनिवर्याला जागें केलें नाहीं च्यवन भार्गव ऋषीला हणाला, 'भगवन्, व त्या महर्षीची आज्ञा प्रमाण मानून तीं उभ- ही आपणाकरितां शय्या आहे; आपण येथें यतां राजा व राणी त्या ऋषीश्वराच्या निःशंकपणें खुशाल रहावें. हे तपोधन, आपल्या शुश्रूषेत निमग्न होऊन राहिलीं. युधिष्ठिरा, तो संतोषाकरितां आम्ही उभयतां यत्न भगवान् च्यवन भार्गव ऋषि त्या कुशिक राजाला करूं. ' धर्मी, ह्याप्रमाणें त्यांचें संभाषण चालतां ह्याप्रमाणें आज्ञा करून निजला तो एकवीस चालतां मध्याह्न समय उलटून गेला आणि नंतर दिवसपर्यंत ह्या कुशीचा त्या कुशीला झाला च्यवन भार्गव ऋषीनें खाद्य व पेय पदार्थ नाही आणि तो ह्या प्रकारें गाढ निद्रा घेत आणण्याविषयीं आज्ञा केली. तेव्हां कुशिक असतां कुशिक राजा व त्याची भार्या हीं कांहींएक न खातां त्याच्या सेवेत तत्पर राजाणें नम्र होऊन त्या ऋषिश्रेष्ठास विचार- राहिलीं ! नंतर तो तपोधन च्यवन भार्गव रिलें कीं, 'मुनिवर्य, आपल्याला प्रियकर असें ऋषि आपल्या आपण जागा झाला आणि कोणतें अन्न घेऊन यावें त्याची आज्ञा व्हावी. कांहींएक भाषण न करितां त्या राजवाड्या- राजा, तेव्हां मोठ्या प्रसन्न मनानें च्यवन- तून निघून चालता झाला ! राजा, तें पाहून भार्गव ऋषि कुशिक राजाला हणाला कीं, क्षुधेन व श्रमानें क्षीण झालेलीं तीं राजाराणी 'राजा, जें उत्तम अन्न असेल तें त्वां मजक- त्या महातपस्याच्या मागून धावलीं; परंतु त्या रितां आणवें.' युधिष्ठिरा, च्यवन भार्गवाच्या मुनिश्रेष्ठानें त्यांजकडे पाहिलें सुद्धां नाहीं ! त्या भाषणाला मान देऊन कुशिक राजाणें राजा धर्मा, पुढें तीं त्याजकडे पहात असतां तात्काळ 'बरें आहे. ' असं हणून उत्तम तो भृगुकुलावतंस च्यवन भार्गव एकाएकीं गुप्त उत्तम खाद्य व पेय पदार्थ त्या स्थळीं आण- झाला आणि तें पाहून कुशिक राजा भूतलावर विले. नंतर ते पदार्थ त्या धर्मवेत्त्या मुनिश्रेष्ठानें धाडकन् पडला ! नंतर तो महापराक्रमी सेवन केले आणि तो त्या कुशिक राजाला व कुशिक राजा कांहीं वेळानें सावध झाला आणि त्याच्या पत्नीला हणाला कीं, 'राजा, मला आतां पुनः आपल्या भार्येसहवर्तमान त्या च्यवन फार श्लोप येत आहे, ह्याकरितां मी आतां भार्गवाला शोधण्यासाठीं फार यत्न करूं लागला. निजण्याची इच्छा करितों. ' नंतर तो ऋषि- श्रेष्ठ भगवान् च्यवन भार्गव शय्यागृहांत गेला व तेथें प्रवेश करून कुशिक राजा आपल्या

अध्याय त्रेपन्नावा.

—:०:—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर ह्यणाला:—पितामह भीष्म, तो विप्र च्यवन भार्गव ऋषिगुप्त शाल्यावर कुशिक राजानें व त्याच्या महाभाग पत्नीने काय केलें तें मला निवेदन करावें.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, कुशिक च्यवन भार्गव सुखासनीं स्थित झाला आणि राजा आपल्या पत्नीसहवर्तमान त्या च्यवन कुशिक राजा व त्याची पत्नी हीं निमूढपणानें भार्गव ऋषींचा शोध करीत असतां फार थकला व त्याचें अंग मर्दू लागलीं. राजा, ह्याप्रमाणें त्या त्यास तो महर्षि कोठेंही आढळला नाही. तेव्हां ऋषीश्वराचें अंगमर्दन सुरू झालें असतां तो निराश होतासाता लज्जित व व्याकुल होऊन तो महातपस्वी भृगुपुत्र पुरे असें मुळींच ह्मणना; राजधानीस परत आला. राजा, त्या समयीं परंतु कुशिक राजा व त्याची भार्या निर्विकार त्या कुशिक राजाची इतकी दीन अवस्था होतातीं मर्दनविधि करीत आहेत असें पाहून झाली कीं, नगरास परत आल्यावर तो कांहीं तो ऋषिश्रेष्ठ एकदम त्या सुखासनावरून एक बोलला नाही आणि त्याचें चित्त एक- उठला आणि स्नानाच्या शिळेवर जाऊन सारखें च्यवन ऋषीच्या त्या कुल्यामध्ये वेधून बसला. राजा धर्मा, त्या स्थळीं राजाला स्नान- गेलें ! नंतर तो शून्य मनानें राजवाड्यांत विधीस अवश्य अशी सर्व सामुग्री सिद्ध शिरला आणि पूर्वीच्या स्थानीं जाऊन पाहतो होती; पण च्यवन भार्गव त्या सर्वांचा अन- तां त्यास शय्येवर भृगुपुत्र च्यवन ऋषि निज- दर करून राजाच्या समक्ष तेथच्या तेथें गुप्त लेला आहे असें आढळून आलें ! राजा धर्मा, झाला ! युधिष्ठिरा, इतकें झालें तरी कुशिक तेव्हां कुशिक राजा व त्याची पत्नी हीं राजा व त्याची राणी ह्यांच्या चित्तास कांहीं च्यवन भार्गवाला अवलोकन करितांच विस्मित एक विकार झाला नाही व तीं अगदीं निर्वि- झालीं आणि तो चमत्कार मनांत आणून व त्या कार अशीं दिसलीं. हे कुरुनंदना, नंतर तो ऋषीश्वराला पाहून पुनः त्यांच्या मनाला भगवान च्यवन भार्गव ऋषि स्नान करून शांतता उत्पन्न झाली ! राजा, मग त्यांनीं सिंहासनावर अधिष्ठित झाला आहे असें पूर्ववत् पहिल्या जागीं बसून त्या मुनीचें पाद- त्या राजा व राणी ह्यांना दिसून आलें. संवाहन करण्यास आरंभ केला आणि नंतर तें पाहून त्यांना मोठा आनंद झाला आणि तो महामुनि दुसऱ्या कुशीस वळला व स्वस्थ त्यांनीं विकारहीन राहून मोठ्या नम्रपणानें निजला. राजा, पुढें तो वीर्यशाली मुनि दुसऱ्या अन्न तयार आहे ह्मणून त्या मुनिश्रेष्ठस कुशीस वळून शोष घेत असतां पुनः एकवीस निवेदन केलें. तेव्हां त्या मुनीनें अन्न आणावें दिवस गेल्यावर जागा झाला; परंतु कुशिक ह्मणून कुशिक राजाला आज्ञा केली आणि राजा व त्याची पत्नी त्या ऋषिश्रेष्ठाला इतकीं मग राजा व राणी ह्यांनीं तें अन्न च्यवन भिऊन मेलीं होती कीं, त्यांनीं आपल्याला भार्गवाच्या सान्निध्य आणून ठेविलें. त्या अर्जात शुभातृषा किंवा अन्य कोणताही विकार झाल्याचें नानाप्रकारचीं मासिं असून अनेक जातीच्या

दर्शविलें नाही ! युधिष्ठिरा, तो च्यवन भार्गव ऋषि जागा झाल्यावर कुशिक राजाला ह्मणाला कीं, ' राजा, मला तैलाभ्यंग स्नान घाल. '

तेव्हां त्या उभयतांनीं ' बरें आहे ' असें ह्मटलें आणि तीं क्षुधेनें व श्रमानें अगदीं थकून गेलीं असतांही उंची शतपाक तैल आणून त्या ऋषीच्या सेवेस सिद्ध झालीं. नंतर तो महर्षि

च्यवन भार्गव सुखासनीं स्थित झाला आणि राजा आपल्या पत्नीसहवर्तमान त्या च्यवन कुशिक राजा व त्याची पत्नी हीं निमूढपणानें भार्गव ऋषींचा शोध करीत असतां फार थकला व त्याचें अंग मर्दू लागलीं. राजा, ह्याप्रमाणें त्या त्यास तो महर्षि कोठेंही आढळला नाही. तेव्हां ऋषीश्वराचें अंगमर्दन सुरू झालें असतां तो निराश होतासाता लज्जित व व्याकुल होऊन तो महातपस्वी भृगुपुत्र पुरे असें मुळींच ह्मणना; राजधानीस परत आला. राजा, त्या समयीं परंतु कुशिक राजा व त्याची भार्या निर्विकार त्या कुशिक राजाची इतकी दीन अवस्था होतातीं मर्दनविधि करीत आहेत असें पाहून झाली कीं, नगरास परत आल्यावर तो कांहीं तो ऋषिश्रेष्ठ एकदम त्या सुखासनावरून एक बोलला नाही आणि त्याचें चित्त एक- उठला आणि स्नानाच्या शिळेवर जाऊन सारखें च्यवन ऋषीच्या त्या कुल्यामध्ये वेधून बसला. राजा धर्मा, त्या स्थळीं राजाला स्नान- गेलें ! नंतर तो शून्य मनानें राजवाड्यांत विधीस अवश्य अशी सर्व सामुग्री सिद्ध शिरला आणि पूर्वीच्या स्थानीं जाऊन पाहतो होती; पण च्यवन भार्गव त्या सर्वांचा अन- तां त्यास शय्येवर भृगुपुत्र च्यवन ऋषि निज- दर करून राजाच्या समक्ष तेथच्या तेथें गुप्त लेला आहे असें आढळून आलें ! राजा धर्मा, झाला ! युधिष्ठिरा, इतकें झालें तरी कुशिक तेव्हां कुशिक राजा व त्याची पत्नी हीं राजा व त्याची राणी ह्यांच्या चित्तास कांहीं च्यवन भार्गवाला अवलोकन करितांच विस्मित एक विकार झाला नाही व तीं अगदीं निर्वि- झालीं आणि तो चमत्कार मनांत आणून व त्या कार अशीं दिसलीं. हे कुरुनंदना, नंतर तो ऋषीश्वराला पाहून पुनः त्यांच्या मनाला भगवान च्यवन भार्गव ऋषि स्नान करून शांतता उत्पन्न झाली ! राजा, मग त्यांनीं सिंहासनावर अधिष्ठित झाला आहे असें पूर्ववत् पहिल्या जागीं बसून त्या मुनीचें पाद- त्या राजा व राणी ह्यांना दिसून आलें. संवाहन करण्यास आरंभ केला आणि नंतर तें पाहून त्यांना मोठा आनंद झाला आणि तो महामुनि दुसऱ्या कुशीस वळला व स्वस्थ त्यांनीं विकारहीन राहून मोठ्या नम्रपणानें निजला. राजा, पुढें तो वीर्यशाली मुनि दुसऱ्या अन्न तयार आहे ह्मणून त्या मुनिश्रेष्ठस कुशीस वळून शोष घेत असतां पुनः एकवीस निवेदन केलें. तेव्हां त्या मुनीनें अन्न आणावें दिवस गेल्यावर जागा झाला; परंतु कुशिक ह्मणून कुशिक राजाला आज्ञा केली आणि राजा व त्याची पत्नी त्या ऋषिश्रेष्ठाला इतकीं मग राजा व राणी ह्यांनीं तें अन्न च्यवन भिऊन मेलीं होती कीं, त्यांनीं आपल्याला भार्गवाच्या सान्निध्य आणून ठेविलें. त्या अर्जात शुभातृषा किंवा अन्य कोणताही विकार झाल्याचें नानाप्रकारचीं मासिं असून अनेक जातीच्या

शाकम्बाच्या होत्या; बहुत प्रकारचीं तोंडीं- मी सांगेन तिकडे लवकर घेऊन चल.' च्यवन लावणीं असून हलकीं हलकीं पेथें होती; चित्र- भार्गव ऋषींचें तें वचन श्रवण करून कुशिक विचित्र मुरांबे असून करंज्या, अनरसे, धीवर राजानें त्या तपोधनाला निःशंकपणें 'बरें आहे' इत्यादि पदार्थ होतें; आणि नानाप्रका- ह्मणून म्हटलें आणि त्यास विचारलें, 'भगवन्, रचीं साखरेचीं उत्तम उत्तम पकांजें असून क्रीडिचारथ आणूं किंवा युद्धाचा रथ आणूं ?' अनेक प्रकारच्या खिरी वंगरे रस सिद्ध केलेले राजा युधिष्ठिरा, कुशिक राजानें मोठ्या उल्हा- होते. तसेंच त्यांत मुनींना भक्षण करण्यास सांगें असा प्रश्न केला तेव्हां च्यवन भार्गवाला योग्य असे अनेक वन्य पदार्थही असून राजे मोठा आनंद झाला आणि त्यानें शत्रूंच्या नग- लोकांनीं सेवन करण्यास योग्य अशीं अनेक राला जिंकणाऱ्या त्या कुशिक राजाला पुनः विचित्र फळें होती; आणि त्याप्रमाणेंच त्यांत म्हटलें कीं, ' राजा, आयुधें, पताका, शक्ति व बोरें, इंगुद, काशमय, भल्लातक वंगरे पुष्कळ कनकयष्टि ह्यांनीं युक्त, किंकिणींचा घणघणाट फळें असून गृहस्थांना व वनवाशांना योग्य चालणारा, तोरणें व इतर सामुग्री जेथच्या तेथें असा विपुल पदार्थसमूह होता; असो. ठेविलेली आहे असा, सुवर्णानें मढविलेला आणि

युधिष्ठिरा, कुशिक राजानें शापाच्या शतावधि मोठमोठाले बाण असलेला असा जो भयानें ते सर्व पदार्थ च्यवन भार्गव मुनींच्या तुक्षा युद्धाचा रथ आहे तो लवकर सज्ज कर.' समीप आणिले व ते त्याजपुढें ठेवून मुनीला तेव्हां कुशिक राजानें च्यवन भार्गव मुनीला बसण्यास आसन देऊन समीप शय्याही सिद्ध 'बरें आहे' म्हणून म्हटलें आणि आपला केली आणि त्या भोज्य पदार्थावरून उत्तम महान् रथ सिद्ध करून त्याच्या डोबे धुरीला वस्त्रांचें शंकाण घातलें. पण, राजा, नंतर च्यवन आपल्या भार्येची व उजवें धुरीला आपली भार्येवाले त्या सर्व पदार्थांना आग लावून स्वतांची योजना केली; आणि वज्रासारखा जाळून भस्म केलें आणि पुनः त्या दंपत्याच्या बळकट व सुईसारखा अणकुर्चादार असा तीन समक्ष तो अंतर्धान पावला. धर्मा, इतकें झालें दांडे असलेला एक प्रतोद रथावर ठेविला. तरी तो महाबुद्धिमान् कुशिक राजा व त्याची राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें सर्व सिद्धता झाल्यावर महाबुद्धिमती पत्नी हीं रागावलीं नाहीत. तीं कुशिक राजानें च्यवन भार्गवाला म्हटलें कीं, तशीच त्या रात्रभर मुकाश्यानें राहिली आणि 'भगवन्, आतां हा रथ कोठें न्यावयाचा त्याची त्यांनीं आपल्या चित्तास क्रोधाचा लवमात्र स्पर्श आज्ञा व्हावी. आपण सांगाल तेथें जाण्यास होऊं विला नाही. प्रत्येक दिवशीं त्यांनीं राज- हा रथ तयार आहे.' कुशिक राजाचें हें वाङ्मयांत मानाप्रकारचें उत्तम अन्न सिद्ध करून माषण श्रवण करून भगवान् भृगुनंदनानें तें, व त्याप्रमाणेंच शय्या, स्नानाची अनेक त्यास उत्तर दिलें कीं, 'राजा, येथून हळू हळू प्रकारची तयारी, तहेत-हेचीं वस्त्रें वंगरे त्या पावले टाकीत चालूं लागी; जेणेंकरून मला ऋषिभट्टाकरितां तयार ठेवण्याचा क्रम चालविला. अगदीं इजा होणार नाही अशा प्रकारें माझ्या त्वा समयीं त्या च्यवन भार्गवाला कांहीं एक तबियतीप्रमाणें सर्व लोकांच्या समक्ष मोठ्या न्मून ह्मणून आढळलें नाही. तेव्हां तो विषाचें पुनः सुखानें हा रथ ओढा. राजा, मार्गांत जे कुशिक राजांला ह्मणाला, ' राजा, मला रथांत कोणी वाटसरू भेटतील त्यांना एकीकडे व्हा वसतूचें तूं आपल्या आर्षेसहवर्तमान तो ओढीत म्हणून अगदीं सांगूं नका; कारण, वाटसरू

व ब्राह्मण जे कोणी मार्गांत माझ्यापाशी याचना करतील त्या सर्वांना मी भरपूर धन व रत्नें वेगळे देणार आहे. राजा, मी सांगत आहे हे सर्व तू अगदी मार्गेपुढे न पाहतां कर.' युधिष्ठिरा, च्यवन भार्गव मुनींचे ते भाषण श्रवण करून कुशिक राजाने आपल्या सेवकांस आज्ञा केली की, 'सेवकहो, मुनिश्रेष्ठांची जी आज्ञा होईल तीप्रमाणे सर्व कांहीं कोणतीही शंका न घेतां देण्यांत यावे.' धर्मा, नंतर अनेक रत्नें, स्त्रिया, शेळ्यापेंढ्यांच्या जोड्या, नाण्यांच्या रूपांत असलेले व नुसते असे सोने, पर्वतासारखे प्रचंड हत्ती आणि राजाचे अमात्य हीं सर्व त्या ऋषीमागून चालू लागलीं व तो रथ चालू होताच जिकडे तिकडे मोठा हाहाकार उडून सर्व नगर दुःखसागरांत बुडाले ! त्या समर्थी त्या दंपत्यावर च्यवन भार्गवाने तीक्ष्णाय प्रतोदाचे जोराने प्रहार केले, त्या वधूवरांच्या पृष्ठभर्गी व कुशीमये पराण्या येचल्या, परंतु त्यांनीं कोणताही विकार न पावतां तो रथ तसाच पुढे ओढीत नला ! धर्मा, त्या वेळची त्या कुशिक राजाची व त्याच्या पत्नीची ती स्थिति काय वर्णवी ! त्यांना धरीपासून नीट रीतीनें मोकळे केले, त्यांनीं पन्नास दिवसांत अन्नग्रहण केले नव्हते व त्यांना श्रमाने अगदीं ग्लानि आलेली असून त्यांचीं मात्रे अगदीं लटलट कापत होती ! आणि ह्यामुळे त्यांच्या अंगी शक्ति नसताही ती मोठ्या कष्टाने तो रथ ओढीत होती ! तशांत त्यांच्या देहावर अनेक स्थळीं प्रतोदाने क्षते झालीं असून त्यांतून रक्ताचे प्रवाह चाललेले होते ! आणि त्यामुळे जणू काय ते पळसाचे वृक्षच फुलले आहेत असे मासत होते ! त्या दंपत्याची ती अवस्था अवलोकन करून नगरवासी जन अतिशय हळहळू लागले; परंतु शापाच्या भीतीनें ते कांहीणूक बोलले नाहीत. त्यांचे जागजासी जबाब जमून ते सर्व आप-

आपसांत बोलू लागले कीं, 'तपश्चर्येचें वळ किती अगाध आहे पहा ! आपण जरी अक्षीं संतापलों आहों, तरी ह्या मुनिश्रेष्ठाकडे नजरी टाकण्यास आपण येथे समर्थ नाही ! पवित्र अंतःकरण केलेल्या ह्या भगवान् महर्षींचे केवढे हो सामर्थ्य ! आणि त्याप्रमाणेच ह्या राजाची व राणीची काय हो ही सहनशक्ति ! ही अगदी थकली असतांही ह्यांनीं मोठ्या कष्टाने ह्या रथ ओढून नेला ! आणि भुग्न नंदनाला ह्यांच्या ठिकाणीं कोणताही विकार भीष्म सांगतात:—हे राजा युधिष्ठिरा, कुशिक राजा व त्याची पत्नी ह्यांच्या मनाला कांहीणूक विकार झाला नाही असे पाहून च्यवन भार्गव ऋषीनें कुबेराप्रमाणे धन वांटण्यास सुरुवात केली. पण तेव्हांही राजाचे मन शांतच राहिले व त्यानें प्रसन्न चित्ताने मुनींच्या आज्ञेनुसार वागण्याचा क्रम आरंभिला. तेव्हां ते अवलोकन करून मुनिश्रेष्ठ भगवान् श्रेष्ठ रथावरून खाली उतरून त्याने त्या दंपत्यासून नीट रीतीनें मोकळे केले, आणि गंभीर, प्रेमळ व प्रसन्न अशा बाणीनें म्हणले, "अहो, मी तुझांस उत्कृष्ट वर देण्यास सिद्ध आहे; तर तुझांस जो वर पाहिजे असेल तो सांगा." राजा धर्मा, नंतर ते सुकुमार दंपत्य अतिशय विद्व झाले आहे असे पाहून च्यवन भार्गवाने मोठ्या प्रेमाने आपले अमृततुल्य हात त्यांच्या अंगावरून फिरविले. तेव्हां कुशिक राजा व त्याची पत्नी त्या मुनिवर्यास झणाली, 'भगवान् आहो ! हे जे कांहीं केले त्यापासून आह्मां दोघांस मुळीच क्लेश झाले नाहीत. आपल्या प्रभावाच्या योगाने आह्मी श्रेष्ठी श्रेष्ठीन व आनंदी आहों. राजा युधिष्ठिरा, हे शब्द श्रवण करून भगवान् च्यवन भार्गव

श्रवि मोठ्या आनंदांन त्या दंपत्याला ह्मणाला:- भूपति दिव्य कांतीने युक्त होत्साता देवराज अहो, मी पूर्वी बोललों आहे तें वृथा व्हावयाचें इंद्राप्रमाणें राजधानीस परत गेला. तेथें नाहीं. हा प्रवेश मोठा रमणीय असून हें येथें अमात्य व पुरोहित हे त्यास सामोरे आले: पवित्र गंगातीर आहे. ह्यास्तव, राजा, त्याची सेना तेथें येऊन थडकली; वारांगना कांहीं कालपर्यंत मी येथें व्रत करीत राह- नृत्य करूं लागल्या; सर्व प्रजा त्याच्या गार. बाळा, आतां तूं आपल्या नगरास भावतीं येऊन उभ्या राहिल्या; बंदिजन जा आणि विसावा घे व उद्यां आपल्या त्याची स्तुति करूं लागले; आणि अशा भार्येसह मला येथें भेट. राजा, तूं रागावूं नको; मोठ्या समारंभांन दिव्य तेजांन झळकत अस- खचीत तुझें कल्याण होण्याचा समय अगदीं गारा तो कुशिक राजा नगरांत प्रविष्ट होऊन जवळ आला आहे. तुझ्या मनांत जी कांहीं त्यानें पूर्वाह्णीं करावयाचीं सर्व कृत्यें उरकलीं इच्छा आहे ती आतां लवकरच परिपूर्ण होईल. व भार्येसहवर्तमान भोजन करून रात्र सुखानें ह्याप्रमाणें च्यवन भार्गव मुनि कुशिक राजाला घालविली. युधिष्ठिरा, त्या रात्रीस कुशिक ह्मणाला असतां कुशिक राजानें प्रमुदित चित्तानें राजा व त्याची पत्नी हीं परस्परांचें नवीन त्या मुनिशादूलास गंभीर वाणीनें झटलें, 'भगवन्, यौवन अवलोकन करून अत्यंत संतुष्ट झालीं माझ्या मनांत मुळींच राग नाहीं. हे महाभाग, आणि त्यांनीं त्या द्विजवराच्या वरानें दिव्य आपल्या ह्या सेवेनें आह्मी अगदीं पावन झालों. लावण्य व उत्कृष्ट कांति ह्यांनीं युक्त होऊन हें पहा आह्वांला पुनः तारुण्य प्राप्त होऊन देवांप्रमाणें अनेक सुखोपभोग भोगिले. इकडे आमचीं शरीरें बळकट व तेजःपुंज दिसूं लागलीं. भृगुकुलाची कीर्ति वाढविणाऱ्या त्या तपोधन मुनिवर्य, आपण आह्मां उभयतांच्या देहांवर च्यवन मुनीनें केवळ संकल्पमात्रेंकरून प्रतोदानें जे व्रण केले, ते सर्व दिसत नाहीं- सुंदर, सर्व प्रकारच्या समृद्धीनें युक्त, बहुविध तसे झाले आणि मी आतां भार्येसहवर्तमान रत्नांनीं शोभायमान आणि इंद्राच्या नगरांत- मोठ्या आनंदांत आहे. ही पहा राणी अगदीं ही न आढळणारें असें एक अपूर्व वन अप्सरेप्रमाणें सुंदर दिसत असून पूर्वाप्रमाणें निर्माण केलें!

दिव्य कांतीनें झळकत आहे. महामुने, आपल्या प्रसादानेंच हें सर्व घडून आलें.

भगवन्, आपल्या ठिकाणीं सत्य पराक्रम बसत असल्यामुळें आपण हें जें कांहीं केलें

त्यांत आश्चर्य असें मुळींच नाहीं.' राजा

युधिष्ठिरा, कुशिक राजाचें ह्याप्रमाणें भाषण सारत्यावर तो मोठ्या मनाचा कुशिक राजा

श्रवण करून च्यवन भार्गव ऋषि पुनः जागा झाला आणि सर्व पूर्वाण्हक कृत्यें

त्यास ह्मणाला कीं, 'हे नराधिपा, तूं भार्ये- आद्योपून भार्येसहवर्तमान च्यवन भार्गवानें

सहवर्तमान ह्या ठिकाणीं ये.' राजा धर्मी, नंतर उत्पन्न केलेल्या त्या बनाप्रत गेला. तेथें त्यानें

अध्याय चौपन्नावा.

—:०:—

च्यवन व कुशिक यांचा संवाद.

भीष्म सांगतात:-—युधिष्ठिरा, इकडे रात्र

युधिष्ठिरा, कुशिक राजाचें ह्याप्रमाणें भाषण सारत्यावर तो मोठ्या मनाचा कुशिक राजा

श्रवण करून च्यवन भार्गव ऋषि पुनः जागा झाला आणि सर्व पूर्वाण्हक कृत्यें

त्यास ह्मणाला कीं, 'हे नराधिपा, तूं भार्ये- आद्योपून भार्येसहवर्तमान च्यवन भार्गवानें

सहवर्तमान ह्या ठिकाणीं ये.' राजा धर्मी, नंतर उत्पन्न केलेल्या त्या बनाप्रत गेला. तेथें त्यानें

कुशिक राजानें च्यवन भार्गवास अभिबंदन एक सर्व सोन्याचा राजवाडा पाहिला. त्याला

केळें असतां च्यवन भार्गवानें त्यास स्वनगरीं रत्नांचे सहस्रावधि स्तंभ असून गंधर्वांच्या

वस्तू जाण्यास आज्ञा दिली आणि मग तो नगराप्रमाणें तो भव्य व विशाल होता. धर्मा,

कुशिक राजाला त्या ठिकाणीं जागोजाग दिव्य मयूर, कुक्कुट, दात्यूह, जीवजीवक, चकोर, व्यवस्था दिसून आली. त्या वनांत त्यानें- वानर, हंस, सारस व चक्रवाक हे चोहोंकडे ज्यांचीं शिखरे रौप्यमय होतीं असे पर्वत अव- आनंदानें व डोंलांनं नाचतवागडत व शब्द लोकन केले; त्याप्रमाणेंच त्याला कमळांनीं करीत होते. असो; राजा युधिष्ठिरा, कुशिक भरलल्या पुष्करिणी आढळल्या; नानाविध राजांनं त्या वनांत हें सर्व अवलोकन केले. चित्रशाळा त्याच्या दृष्टीस पडल्या; त्यानें त्यानें तेथें कित्येक ठिकाणीं अप्सरांचे व जागजागीं कमानी व तोरणे पाहिलीं; कित्येक गंधर्वांचे समुदाय पाहिले आणि गंधर्वांचीं स्थळीं हिरवळ उगवलेली भूमि त्यास दृग्गो- कित्येक युग्मे एकमेकांना आलिंगन देऊन चर शाली; आणि कित्येक ठिकाणीं सुवर्णाची विहार करीत आहेत असेंही त्याचे दृष्टीस फरसबंदी केलेली जमीनही त्याच्या नजरेस पडले. एकदा त्यानें जे गंधर्व अवलोकन केले पडली ! युधिष्ठिरा, त्या वनांत अनेक आम्र- ते पुनः त्याच्या नजरेस पडलेच असें काहीं वृक्ष मोहोरलेले असून उत्तम फेवडे व उदा- शालें नाही; कोठें कोठें ते त्याच्या दृष्टीस लक फुललेले होते. त्याप्रमाणेंच तेथें कुंद, पडले व कोठें कोठें ते पुनः मुळीच आढळले अशांक, अतिमुक्तक, चंपक, तिलक, भय, नाहीत. त्यानें तेथें गायनाचे गोड ध्वनि व फणस, वंजुल आणि कर्णिकार हे वृक्षही त्याप्रमाणेंच अध्यापनाचे स्वर आणि हंसांचे प्रफुल्लित झालेले होते. तसेंच त्या वनांत बेंत- मधुर आलाप ऐकिले; आणि तो एकंदर सर्व वार छाटलेले श्याम व वारणपुष्प हे वृक्ष चमत्कार पाहून मोठ्या चितेंत पडला आणि आणि अष्टपदिका लता हीं फार गोमंत होती. म्हणाला की, हें सर्व स्वप्न तर नव्हे ना ! राजा धर्मा, द्वाविवाय त्या वनांत पद्मांनीं किंवा माझा हा चित्तभ्रंश आहे अथवा हें व उत्पलांनीं भरलेलीं रमणीय संसारें असून सर्व खरोखरीच सत्य आहे ! अहां, मला तर सर्व ऋतूंमध्ये त्यांत फुलें फुललेलीं असत. असें वाटतं की, मी आपल्या देहासह ह्या त्याप्रमाणेंच तेथें पर्वतासारखे भय राजवाडे चिन्मय स्थानीं प्राप्त झालों ! हा प्रदेश पवित्र असून ते अगदीं विमानांप्रमाणें दिसत असत. उत्तरकुरुदेश किंवा अमरावती नगरी असावी ! तशाच तेथें अनेक वापिका होत्या व त्यांपैकीं असा; तेव्हां आतां ह्यास म्हणावें तरी काय ! कित्येकांत थंडगार व कित्येकांत उष्ण उदक हें आश्चर्य तरी काय आहे कोण जाणे !

होतं. त्या वनांत चित्रविचित्र आसनें व उत्तम ह्याप्रमाणें कुशिक राजा विचार करीत उत्तम चिन्तने घातलेले होते; आणि त्याप्रमा- आहे तो त्यानें मुनिश्रेष्ठ च्यवन भार्गवाला पेंच तेथें सुवर्णाचे रत्नखचित पलंग मांडलेले पाहिलें. तो त्या वेळीं सुवर्णाच्या विमानांत असून त्यांजवर मारी किमतीचीं चिछाईत व आरूढ झालेला असून त्या विमानाला रत्नांचे गालिच पसरले होत. राजा युधिष्ठिरा, त्या खांब होत. त्या विमानांत अत्यंत मूल्यवान् वनांत भय व भोज्य पदार्थ किती होते हें अशा दिव्य शय्यवर तो भृगुनंदन निजलेला पुमूच नय ! जिकडे पहाल तिकडे ते अगदीं होता. त्या मुनिवर्यास अवलोकन करून अगणित होते असें म्हटलें तरी चालेल ! त्या कुशिक राजा आपल्या भायेंसहवर्तमान मोठ्या वनांत पोपट बोलत होते; आणि सारिका, भृग- आनंदानें त्याच्याजवळ गेला; परंतु इतक्यांत राजक, कोकिल, शतपत्र, सकोयटिक, कुक्कुभ, चमत्कार असा झाला कीं, तो च्यवन भार्गव

ऋषि व ती शय्या वगैरे सर्व गुप्त झाली ! पुढें दुर्लभ होय ! ब्राह्मण्याच्या प्रभावामुळें च्यवन कुशिक राजानें त्याच वनाच्या दुसऱ्या भागी भार्गवानें आपल्याला जणू काय आपले अश्वच पुनः च्यवन भार्गवाला पाहिलें. तेव्हां तो असें मानून रथाला जोडिलें ! ' ह्याप्रमाणें वर्षासनावर बसून जप करीत महान् कुशिक राजा आपल्या भार्येशीं आपलें मनो-व्रतार्थें अनुष्ठान चालवीत होता. गत व्यक्त करीत असतां तें सर्व च्यवन भार्ग-ह्याप्रमाणें योगबलानें त्या च्यवन भार्गव वाला कळलें आणि तो कुशिक राजाकडे ब्राह्मणानें कुशिक राजाच्या मनास भूल अवलोकन करून ' राजा, लवकर ये. ' असें पाडली आणि लागलीच क्षणांत तें वन, अप्स- त्यास म्हणाला. धर्मा, च्यवन भार्गवाचे ते रांचे समुदाय, गंधर्व, वृक्ष वगैरे सर्व गुप्त शब्द श्रवण करून कुशिक राजा व त्याची होऊन पुनः पूर्वाप्रमाणें गंगातीरावरील सर्व भार्या तात्काळ त्या महामुनीच्या समीप प्राप्त गजबज नष्ट झाली व त्या प्रदेशावर पूर्ववत् झालीं आणि त्यांनीं त्या परमपूज्य तपोधनास वर्ध व वारुळें ह्यांची गर्दी दिसूं लागली ! शिरसा वंदन केलें. तेव्हां त्या बुद्धिमान् नर-युधिष्ठिरा, त्या समर्थी कुशिक राजा व त्याची वरानें त्यांस आशीर्वाद दिले व त्यांस बसा पत्नी हीं च्यवन भार्गवाचें तें कृत्य पाहून म्हणून सांगून त्यांचें सांत्वन करण्यास प्रारंभ अतिशयित आश्चर्य करूं लागलीं आणि कुशिक केला. त्या वेळीं च्यवन भार्गव योगमायेचा राजानें मोठ्या आनंदानें आपल्या पत्नीला त्याग करून मधुर भाषणानें राजाचें समाधान म्हटलें कीं, ' हे भद्रे, अन्य स्थळीं दुर्लभ करण्यासाठीं त्यास म्हणालाः—'राजा, ह्या अशा ज्या कांहीं लोकोत्तर व विलक्षण अशा जन्मामध्ये तूं स्वतः पांचही ज्ञानेन्द्रियें, पांचही गोष्टी येथें आपण अवलोकन केल्या त्या मनांत कर्मेन्द्रियें व मन हीं उत्तम प्रकारेंकरून आण. सुंदरी, ह्या सर्वांस कारण भृगुकुलावतंस जिंकिली आहेस. हे सुंदर भाषण करणाऱ्या जो च्यवन महर्षि त्याचें तपोबलच होय. ह्या- राजा, मीं तुला ज्या संकटांत घातलें त्या शिवाय दुसरे कारण तें कोणतें ? प्रिये, हा संकटांतूनही तूं आपल्याला उत्तम प्रकारें-महात्मा च्यवन भार्गव जें जें मनांत आणील करून मुक्त केलंस. वाळा, तूं जो माझा छळ तें तें तपश्चर्येच्या योगें प्राप्त करून घेईल. सोसलास, त्याच्या योगें तूं माझी उत्कृष्ट त्रैलोक्याच्या राज्यापेक्षांही तपश्चर्येचें महत्त्व आराधना केलीस. आतां तुझ्या ठायीं किंचित् अधिक आहे. उत्तम प्रकारेंकरून तप केल्यानें सुद्धां पाप उरलें नाहीं. ह्यासाठीं, राजा, तूं मोक्षही प्राप्त होणें शक्य आहे. हे कल्याणि, आतां मला येथून जाण्यास अनुमोदन दे; ह्या महात्म्या च्यवन भार्गव ब्रह्मर्ष्याचा काय मी आतां स्वस्थानीं गमन करितों. राजा, मी प्रभाव वर्षावा ! हा केवळ इच्छामात्रेंकरून तुझ्यावर फार प्रसन्न झालों आहे; तर आतां तपस्सामर्थ्यानें दुसरे लोकही निर्माण करील ! वर ग्रहण कर. ह्या जभांत पवित्र वाणी, बुद्धि व कर्म ह्यांनीं कुशिक म्हणालाः—भगवन् भृगुकुलावतंसा, युक्त असे एक ब्राह्मणच जन्मास येतात ! ज्याप्रमाणें अग्नीमध्ये उभें रहावें त्याप्रमाणें च्यवन भार्गवाशिवाय अन्याकडून असें हें मी आपल्या सन्निध उभा आहे. मुनिवर्य, मी कृत्य घडलें असतें काय ? प्रिये, मनुष्यांना ह्या अग्नींत असतांनाही जळून खाक झालों राज्य मिळणें सुलभ, परंतु ब्राह्मण्य मिळणें नाहीं, हें मी फारच समजतों ! अहो भृग-

नंदना, आपला संतोष होऊन माझ्या सर्वण्याची माझी मनीषा आहे. हे भृगुकुलाधारा, कुलाचे रक्षण झाले हाच मला मुख्य वर ह्या सर्वांचे कारण शोधून काढण्याचा मी मिळाला असे मी मानितो. ब्रह्मन्, आपल्या-पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु माझा तर्क अगदी सारख्या पावन पुरुषाची माझ्या हातून सेवा चालत नाही व माझी बुद्धि अगदी गोंधळून घडली हा मजवर फार मोठा अनुग्रह होय. जाते. विप्रश्रेष्ठ, आपण हे सर्व कां केले ह्याचा विप्रवर्य, ह्या योगें माझ्या जीविताचे, राज्याचे मला कांहीच निश्चय करितां येत नाही. व तपश्चर्येचे सर्व फल मला मिळाले असे मी तेव्हां, हे ब्रपोधन, ह्यांतले वास्तविक मर्म काय मानितो. ब्रह्मन् भृगुनंदना, आपण जर मज-काय आहे ते मला विशद करून सांगा.

वर प्रसन्न झाला असाल, तर माझ्या मनांत च्यवन म्हणालाः—कुशिक राजा, हे सर्व कांहीं संशय आहे त्याचें आपण नीट निरा-मीं कोणत्या हेतूनें केले तें सविस्तर सांगतो, करण करावें अशी माझी विनंती आहे.

अध्याय पंचावन्नाव.

—०—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

च्यवन म्हणालाः—कुशिक राजा, मी पुढें ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांचा विरोध होऊन तुला वर देतो तो ग्रहण कर आणि तुझ्या त्याच्या योगें कुलसंकर होणार आहे. राजा, मनांत जो संशय असला तो सांग. नरश्रेष्ठा, तुझा नातू अतिशय तेजस्वी व वीर्यवान् होईल; मी तुझें सर्व मनोगत परिपूर्ण करीन. म्हणून तुझ्या कुलाच्या नाशासाठीं मी तुझ्या

कुशिक म्हणालाः—भगवन् भार्गव, आपण समीप प्राप्त झालों. राजा, असें करण्यांत माझा मजवर प्रसन्न झाला असल्यास मला सांगा हेतु कुशिकवंशाचा उच्छेद करावा व तुझें कीं, आपण माझ्या गृहीं जें वास्तव्य केले कुल जाळून टाकावें हाच होता ! ह्यासाठीं मी त्याचें कारण काय ? विप्रवर्य, आपण एकवीस तुझ्या नगरास आलों आणि राजवाड्यांत येऊन दिवस एका कुशीवर निजलां, कांहीणक तुला म्हटलें कीं, 'माझ्या मनांत कांहीं व्रता-भाषण न करितां बाहेर निघून गेलों, अक-चरण करावयाचें आहे, तर तूं माझी शुश्रूषा स्मातु गुप्त झालां, फिरून दिसलां, फिरून कर.' राजा, मी तुझ्या गृहीं असतां मला तुझें एकवीस दिवस निजलां, पुढें तैलाभ्यंग करून कोणतेंही पापकर्म आढळलें नाहीं; आणि त्या-निघून गेलों, नंतर माझ्या गृहीं भोजनाची मूळेंच, हे राजर्षे, तूं आज जिवंत आहेस; सिद्धता झाल्यावर नानाप्रकारचें अन्न आपण नाहीपेक्षां तूं कधींच नष्ट झाला असतास. तुझ्या आग लावून दग्ध केलें, पुढें रथांत बसून हातून कांहीं तरी चुकी व्हावी आणि त्या एकाएकीं त्वरेनें निघालां, धन वांटूं लागलां, चुकीबद्दल मी तुझा नाश करावा, ह्या हेतूनें च वन निर्माण केलें, सुवर्णाचे अनेक राजवाडे मी तुझ्या गृहीं एकवीस दिवसपर्यंत शोष घेतली प्रकटविले, रत्ने व प्रवाळ ह्यांचे पाय लाविलेले आणि मनांत योजिलें कीं, कोणी ना कोणी तरी मंचक मांडले, आणि पुनः त्या सर्वांचा मला जागें करील; परंतु, राजा, मला कोणीही लोप केला, ह्या सर्वांचें सविस्तर कारण ऐक-जागें केले नाहीं. राजा, तूं आणि तुझी भार्या

माझ्या सेवेस असतां तुम्हीं कोणीही मी गाढ करण्यांत माझा हेतु हा होता कीं, तुला स्वर्गाचें शौर्षेत असतां मला उठविलें नाहीं, तेव्हांच दर्शन घडून आनंद प्राप्त व्हावा. राजा, ह्या माझें मन तुम्हांवर प्रसन्न झालें; आणि नंतर मी वनांत तूं जे कांहीं अवलोकन केलेंस त्या-उद्दून बाहेर चालता झालों ह्याचा तरी आशय वरून तुला स्वर्गसुखाची प्रतीति येईल. हाच कीं, तुम्हीं कोणीतरी मला कोठें चाललास तें आपल्या ह्या देहासहवर्तमान व भार्येसहवर्त-ह्मणून विचारावें व मी तुम्हांस शाप द्यावा ! मान स्वर्गांतच वास्तव्य केलेंस ! राजा, असें कर-राजा, नंतर मीं तुझ्या भूमीं पुनः गुप्त झालों प्यांत माझा हेतु हाच होता कीं, तपश्चर्याचें आणि योगसाधनाचा आश्रय करून फिरून व धर्माचें फळ काय आहे हें तुला समजावें. एकवीस दिवसपर्यंत गाढ निद्रा घेतली ! असें राजा, स्वर्गाच्या दर्शनानें तुझ्या मनांत कोणती करण्यांत माझा हा हेतु होता कीं, तुम्ही क्षुधेनं वासना उत्पन्न झाली हें मीं जाणिलें. तुझ्या किंवा श्रमानें व्याकूळ होऊन माझ्याविषयीं मनांत ब्राह्मण्य मिळावें व तपश्चर्या करावी तिरस्कार दाखवाल आणि मग मी तुम्हांस शाप अशी हाव उत्पन्न झाली आहे. ब्राह्मण्य व देऊन दग्ध करीन ! राजा, हाच विषय मनांत तपश्चर्या ह्यांपुढें तुला राजपद व इंद्रपदह्यांची-आणून मीं तुम्हांला क्षुधेनं पीडित करून ही महती वाटत नाहीं. बाळा, हें तुझें ह्मणणें सोडिलें; पण चमत्कार असा कीं, अगदीं बरोबर आहे. ब्राह्मण्य हें दुर्लभ होय, तुमच्या मनांत माझ्याविषयीं यात्किंचितही ह्यांत संदेह नाहीं. मनुष्य जर ब्राह्मण असेल संताप उत्पन्न झाला नाहीं आणि त्यामुळे तरच तो ऋषि होईल व त्याला तप कर-तुम्हां उभयतांवर मी अतिशय प्रसन्न झालों ! प्याचा अधिकार येईल. बाळा, राजा, पुढें तूं भोजनाची सिद्धता केल्यावर ब्राह्मणत्व मिळावें ह्मणून जी तुझी इच्छा, ती तें सर्व मीं जाळून टाकिलें, ह्यांत तरी परिपूर्ण होईल. तुझ्यापासून जा तिसरा पुरुष माझी मसलत हीच होती कीं, तुझ्या मनांत तो ब्राह्मणत्व पावेल व तो तुझ्या कुशिकाच्या माझ्याविषयीं द्वेष उत्पन्न होईल आणि त्या वंशांत जन्मल्यामुळे त्यास कौशिक म्हणतील. योगें मला संतापण्यास अवकाश मिळेल; पण, हे पार्थिवश्रेष्ठा, तुझा वंश भृगूंच्या तेजानें राजा, माझें तें करणेंही तुम्हीं स्वस्थपणें महातेजस्वी होईल. तुझा पौत्र मोठा तपस्वी सहन केलें आणि आपली चित्तवृत्ति अगदीं होईल व त्याच्या ठिकाणी अश्रितुल्य तेज बदलूं दिली नाहीं ! नंतर मीं रथावर आरूढ वास करील आणि तो देव, मनुष्ये व तिन्ही लोक होऊन तुम्हांला ह्मटलें कीं, तुम्हीं उभयतांनीं ह्यांना भयभीत करून सोडील ह्यांत संदेह माझा रथ ओढून मी सगिन तिकडे न्यावा. नाहीं. राजर्ष, जो वर मिळावा ह्मणून तुझ्या पण, राजा, तेंही तुम्हीं निःशंकपणें केलें आणि मनांत आहे तो वर तूं ग्रहण कर. मी आतां तीर्थ-तें पाहून मला तुमच्याविषयीं फारच कौतुक यात्रा करण्यास जातां. पहा, काल निघून चालला ! वाटलें ! पुढें मी धन वांटण्यास प्रारंभ केला; कुशिक ह्मणालाः—हे महामुने, हाच वर परंतु त्यानेंही तुझ्या चित्तास कांहींच क्रोध मला आज मिळावा. हे अनघ, आपण प्रसन्न आला नाहीं असें पाहून माझें मन पुनः मोठें प्रसन्न झालां असल्यास आपण ह्मटल्याप्रमाणें माझा झालें आणि तुम्हां उभयतांच्या दृष्टीस पडावें पौत्र ब्राह्मण व्हावा. भगवन्, मला हाच वर द्या ह्मणून मीं हें वन उत्पन्न केलें ! राजा, असें कीं, माझें कुल ब्राह्मणाचें व्हावें. विप्रवर्य,

आतां माझी अशी इच्छा आहे कीं, हाच जो जमदग्नि त्याचें ठायीं त्याला प्रेरील. राजा, विषय आपण पुनः अधिक विस्तारानें कथन जमदग्नि हा मोठा भाग्यवान् निपजेल आणि करावा. हे भृगुनंदन, माझे कुल ब्राह्मणत्व कसें तो तपासें आपला आत्मा पवित्र करून त्या पावेल ! व ही मोठ घडवन आणण्यास कोणता धनुर्वेदाचें धारण करील. असो; हे भरतर्षभा भृगुकुलोत्पन्न पुरुष मजवर कृपा करील वरें ? धर्मनिष्ठा कुशिका, तो ऋचीक तुझ्या

अध्याय छप्पन्नावा.

—:—

च्यवन व कुशिक ह्यांचा संवाद.

च्यवन ह्मणाला:—नरश्रेष्ठा कुशिक राजा, होईल. राजा कुशिका, गाधि राजाला विश्वा-
ज्या अर्थी मी तूझा उच्छेद करण्याच्या हेतूनें मित्र नामक एक सुधार्मिक क्षत्रिय पुत्र
येथें प्राप्त झालों, त्या अर्थी म्यां तुला हें सर्व जन्मास येईल; पण त्या क्षत्रियाच्या ठिकाणीं
अवश्य सांगितलें पाहिजे. जनाधिपा, भृगुंनीं नेहमी बृहस्पतीसारखें दिव्य ज्ञान वास्तव्य करील
क्षत्रियांचें यज्ञयाग करावे असा नियम चालला आणि तो महाधार्मिक विश्वामित्र घोर तप-
असतां देवयोगानें त्यांच्या मनांत भेदबुद्धि श्रव्यां करून ब्राह्मणत्व पावेल; आणि अशा
उत्पन्न होईल आणि सर्व भृगुंना क्षत्रिय हे त्या क्रमविपर्यासाला कारणः ऋचीक व
ठार मारतील ! राजा, देवाच्या देवानें जर्जर गाधि ह्यांच्या दोघी स्त्रियाच होतील ! राजा,
झालेले ते क्षत्रिय भृगुकुलाचा असा कांहीं पितामह जो ब्रह्मदेव त्याची आज्ञाच
धार संहार उडवितील कीं, भृगुकुलांतील तशी आहे. त्यामुळे ह्यांत अंतर पडणार नाही.
गर्भस्थ प्राण्यांना सुद्धा ते जिवंत ठेवणार नाहीत ! तुझ्यापासून जो तिसरा पुरुष तो ब्राह्मणत्व
पुढें आमच्या कुळांत ऊर्ध्व नामक एक महा- पावेल आणि शुद्धात्मे जे भृगु त्यांचा तूं
तेजस्वी पुरुष जन्मास येईल आणि अग्नि संवेधी होशील !

किंवा आदित्य ह्यांप्रमाणें दिव्य दीप्ति धारण भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, महात्म्या
करणारा तो महामुनि आमच्या कुलाचें वर्धन च्यवन भार्गवाचें हें भाषण श्रवण करून
करील. राजा, तो पुरुष त्रैलोक्याचा नाश कर- कुशिक राजाला मोठा आनंद झाला व तो
ण्यासाठीं आपला कोणाभि चेतवील आणि धर्मात्मा 'तथास्तु' असें ह्मणाला. हे भरत-
पर्वत व अरण्ये ह्यांसह वर्तमान सर्व पृथ्वीला सत्तमा, नंतर महातेजस्वी च्यवन मुनीनें पुनः
जाळून टाकल्यावर पुढें कांहीं काळपर्यंत कुशिक राजाला वर नाग ह्मणून ह्मटलें; तेव्हां
आपल्या कोणांमनीला समुद्रामध्ये वडवेच्या सुखी कुशिक राजांन ' बरें आहे; आपल्यापासून मी
टाकून देऊन शांत करील. राजा कुशिका, आपली इच्छा परिपूर्ण करून घेतों.' असें उत्तर
त्या ऊर्ध्व मुनीला ऋचीक नांवाचा पुत्र होईल. दिलें व म्हटलें कीं, 'माझे कुल ब्राह्मण होऊन
हे अनघा, त्याच्यापुढें क्षत्रियांचा संहार त्याची धर्मावर दृढ श्रद्धा असावी.' धर्मा,
उडविण्याकरितां देवयोगानें सर्व धनुर्वेद कुशिक राजाचें हें वचन श्रवण करून च्यवन
मूर्तिमंत उभा राहील आणि मग तो मुनीनें 'तसें होवो.' असा आशीर्वाद दिला
त्या धनुर्वेदाचें ग्रहण करून आपला पुत्र आणि कुशिक राजाचा निरोप घेऊन तो तीर्थ-

यात्रेस चालता झाला. युधिष्ठिरा, भृगू व केल्यानें यश प्राप्त होतें, तपश्चर्येनें आयुष्य कुशिक ह्यांमध्ये परस्परसंघ कसा घडून वाढतें, तपश्चर्येनें ऐश्वर्य मिळतें, तपश्चर्येनें आला, हें सर्व मीं तुला निवेदन केलें. राजा, सुखोपभोग प्राप्त होतात, तपश्चर्येनें ज्ञान, च्यवन भार्गवानें भविष्य सांगितल्याप्रमाणें पुढें विज्ञान, आरोग्य, रूप, संपत्ति व सौभाग्य प्रत्यक्ष घडलें; आणि जमदग्नि मुनीपासून रामाचा मिळतें आणि तपश्चर्येनें धन प्राप्त होतें; मौन व गांधीपासून विश्वामित्राचा जन्म झाला ! धारण करण्यानें जगावर हुकूम चालविण्याची पात्रता येते; दान केल्यानें सुखोपभोग मिळतात; ब्रह्मचर्य पाळल्यानें आयुष्य वृद्धिंगत होतें; हिंसा सोडल्यानें सौंदर्य मिळतें; व्रतादिकांची दीक्षा घेतल्यानें सत्कृतांत जन्म होतें; फळभूळें

अध्याय सत्तावन्नावा.

—:०:—

कर्म व त्यांचीं मरणोत्तर फळे.

युधिष्ठिर ह्यणाला:—पितामह, आपण जें खाऊन चरितार्थ चालविल्यानें राज्य मिळतें; कांहीं कथन केलें तें आज ऐकून व ह्या केवळ पर्णभक्षण करून राहिल्यानें स्वर्ग प्राप्त पृथ्वीवरील वैभवशाली राजांच्या समुदायांचा होतो; उदकप्राशनानें स्वर्गास जातां येतें; दान संहार कां झाला ह्याचा पुनःपुनः विचार केल्यानें द्रव्यसंग्रह घडतो; गुरुशुश्रूषेनें विद्या करून माझी चित्तवृत्ति अगदीं गोंधळून जाते. प्राप्त होते; नित्य श्राद्ध केल्यानें संतति वाढते; हे भरतश्रेष्ठ, मीं शतावधि राज्यें मिळविलीं व भाजीपाला खाऊन उदरनिर्वाह करण्याची दीक्षा सर्व पृथ्वी जिंकून घेतली हें खरें; परंतु माझ्या घेतल्यानें बहुत गाई प्राप्त होतात; तृण खाऊन हातून कोट्यवधि पुरुषांची हत्या घडली ही चरितार्थ चालविणारांना स्वर्ग मिळतो; त्रिकाल गोष्ट मला एकसारखी तीव्र वेदना करीत स्नान केल्यानें स्त्रिया प्राप्त होतात; वायुभक्षण आहे! अरेरे, ज्या स्त्रियांचे पति, पुत्र, मातुल, भ्राते केल्यानें प्रजापति लोक मिळतो; ब्राह्मणांनं वैगैरे युद्धांत पतन पावले, त्या श्रेष्ठ स्त्रियांची नित्य स्नान करून सकाळीं व संध्याकाळीं जप काय दशा झाली असेल ! अरेरे, त्या कौर-केला तर त्यास दक्ष प्रजापतीची योग्यता प्राप्त वांना व आपल्या आपसुहृदांना मारून खचीत होते; निर्जल उपोषण केल्यानें स्वर्गांत वास्तव्य आह्मीं आपल्याला नरकाचे अधिकारी करून करितां येतें; स्थंडिलावर शयन करणारांना घेरें घेतलें ! आतां आह्मी खालीं डोकें करून नर- व शय्या प्राप्त होतात; चिंध्या व वल्कले परि-कांत पडूं ह्यांत बिलकूल संदेह नाही ! ह्यास्तव, धान करून कालक्षेप करणारांना वस्त्रें व आभ-हे भारता, ह्या देहांनें आतां उग्र तप करावें हें रणें मिळतात; योगाभ्यास करून तपश्चर्या चाल-उचित होय; ह्यणून आपण मला तत्त्वोपदेश करा. विणारांना शय्या, आसनें व वाहनें प्राप्त होतात;

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधि-अग्नीमध्ये प्रवेश करणारांना निश्चयानें ब्रह्म-ष्ठिराचें तें भाषण श्रवण करून उदारधी भीष्मानें लोक मिळून तथें त्यांचा जयजयकार होतो; ह्या त्याचें अंतर्थाभीं नीट मनन केलें आणि युधि-लोकीं रस सोडल्यानें सौभाग्य मिळतें; मांसाहार थिराला हळटलें:—युधिष्ठिरा, कोणत्या कर्मांचीं वर्ज्य केल्यानें प्रजा दीर्घायुषी होते; उदवासव्रताचे मेल्यावर कोणतीं फळे प्राप्त होतात, ह्याचें तुला अनुष्ठान करणाराला राजपद मिळतें; खरें अद्भुत रहस्य कथन करितां, तें ऐक. राजा, बोलणाराला देवलोकीं देवतांबरोबर सुखोपभोग तपश्चर्या केल्यानें स्वर्ग मिळतो, तपश्चर्या प्राप्त होतात; दान केल्यानें कीर्ति वाढते; अहिसेनें

आरोग्य प्राप्त होतें; द्विजसेवेनें श्रेष्ठ द्विजत्व व करितां कांस्यपात्रासहित अशी गाय जो ब्राह्मणा-
राज्य ही मिळतात; उदकदान केल्यानें शाश्वत ला अर्पण करितो आणि शिवाय दक्षिणा व तीळ
कीर्ति प्राप्त होते; अन्नदानानें सर्व इच्छा व देतो, त्याला वसुलोक प्राप्त होतात; स्वकर्मांनीं
भोग परिपूर्ण होऊन सुख मिळतें; सर्व प्राण्यांना कोंडमारा केलेल्या व भयंकर अंधारानें युक्त अशा
स्वास्थ्य देणारा सर्व शोकांपासून मुक्त होतो; नरकांत पडणाऱ्या मानवाला गोप्रदान हें परलोकीं
देवांची आराधना केल्यानें राज्य व दिव्य रूप प्राप्त महासागरांत वाऱ्यानें प्रेरित अशा नौकेप्रमाणें
होतें; दिवे लावून अंधाराच्या जागा प्रकाशित संरक्षण करितें; जो मनुष्य ब्राह्मविधीनें कन्या-
केल्यानें मनुष्याला उत्तम दृष्टि मिळते; सुंदर दान करितो, ब्राह्मणाला भूमि देतो, आणि
वस्तूचें दान केल्यानें स्मृति व बुद्धि प्राप्त यथाविधि अन्न अर्पितो, त्याला पुंदरलोक
होते; सुगंधि द्रव्यें व पुष्पें अर्पण केल्यानें मिळतो; जो मनुष्य सर्व प्रकारच्या गुणांनीं
पुष्कळ कीर्ति पसरते; जटा व दाढी वाढवि- युक्त असें गृहकृत्यांस लागणारे सामानसुमान-
णारांना श्रेष्ठ संतति प्राप्त होते; बारा वर्षे वेदाध्ययन, उत्कृष्ट आचरण व इतर सद्गुण
पर्यंत दीक्षा घेऊन उपवास व स्नान करणा- ह्यांनीं सत्पात्र अशा ब्राह्मणाला देतो त्याला
रांना वीर पुरुषांस मिळणाऱ्या स्थानापेक्षां उत्तरकरुदेशीं स्थान मिळतें; गाडीला योग्य
वरिष्ठ स्थान प्राप्त होतें; ब्राह्मविधीनें कन्या- अशा बलांच्या दानानें मनुष्याला वसुलोक प्राप्त
दान करणाराला दास, दासी, अलंकार, क्षेत्र, होतात; हिरण्य (रौप्य) दानानें स्वर्ग मिळतो;
व गृहें प्राप्त होतात; यज्ञयाग व उपवास आणि कनक (सुवर्ण) दानानें स्वर्गाहूनही श्रेष्ठतर
केल्यानें स्वर्गलोक मिळतो; फलपुष्पांचें स्थान प्राप्त होतें; चित्रदान केल्यानें उत्तम घर
दान करणाराला कल्याणप्रद ज्ञान प्राप्त होतें; मिळतें; चर्मी जोडा दान केल्यानें वाहन प्राप्त
सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शिंगें शृंगारलेल्या होतें; वस्त्रदानानें सौंदर्य मिळतें; सुगंधी द्रव्यें
सहस्र गाई अर्पण केल्यानें पुण्य प्राप्त होऊन अर्पण केल्यानें सुवास अंगी येतो; फलांनीं
स्वर्गांत देवांबरोबर वास्तव्य करावयास किंवा पुष्पांनीं समृद्ध असा वृक्ष ब्राह्मणाला
सांपडतें, असें स्वर्गांत देवसमुदायही बोल- अर्पण केल्यानें ऐश्वर्यानें भरलेलें, वैभवा-
नात; कपिल वर्णाची सवत्स गाय- शोभणारे आणि विपुल रत्नांनीं परिपूर्ण असें गृह
शिगांचीं अंग्रे सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शृंगार- अनायासें प्राप्त होतें; खाद्य व पेय पदार्थ
लेली अशी दाहनाकरितां कांस्यपात्रासहित अर्पण केल्यानें सर्व रस मनमुराद मिळतात;
दान केल्यानें ती त्या दान करणाराचे सर्व राहण्यास जागा व पांघरण्यास वस्त्रें दि- त्यानें
मनोरथ परिपूर्ण करून त्याच्या समीप प्राप्त निःसंशयपणें जागा व वस्त्रें प्राप्त होतात;
होते आणि त्या गाईच्या शरीरावर जितके जो मनुष्य माळा, धूप, गंध, उष्ण, पुष्पें व
राम असतील तितके संवत्सरपर्यंत त्या गोप्र- स्नानाचे पदार्थ ब्राह्मणांना देतो त्याला दुखणें-
नाच्या योगें तो स्वर्गांत राहून तेथें पुत्र, बाहणें येत नाही आणि लोकांमध्ये त्यास
त्र व आपल्या कुळांतील मागच्या-पुढच्या लावण्य प्राप्त होतें; जो मनुष्य धान्य, शय्या
नात सात पिढ्या ह्यांचें तारण करितो; सुव- इत्यादिकांनीं युक्त असें घर ब्राह्मणाला अर्पण
ाच्या अलंकारांनीं शिंगें सुशोभित करून करितो त्याला भेषमलकारक व रत्नादिकांनीं
तिच्यावर उंची वस्त्रांची झूल घालून दुधा- परिपूर्ण असें उत्तम अधिष्ठान प्राप्त होतें; जो

मनुष्य सुगंधि द्रव्ये व चित्रविचित्र आस्तरणे भोंवतालचा देखावा मोहक असावा; नाना-ह्यांनी आच्छादिलेली शय्या ब्राह्मणाला देतो, प्रकारच्या धातूच्या योगाने ती शोभायमान त्याला कुलीन, सुंदर व सुशील अशी भार्या दिसत असावी; आणि तेथे सर्व प्राणी राहत अनायासे मिळते; आणि जो मनुष्य वीर- असावे. राजा, अशा प्रकारची जी भूमि असेल शय्येवर पडुडतो (धारातीर्थी देह ठेवितो) तीच अशा कृत्यांस श्रेष्ठ होय. आतां अशा तो प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या बरोबरीचा होतो व प्रकारच्या भूमीच्या विशिष्ट प्रदेशीं तडाग मग त्यास त्याहून अधिक असे कांहींएक बांधणे व त्यांत उदक राहणे ह्यांबद्दल मी तुला मिळवावयाचें शिल्पक उरत नाही असें महान् क्रमानें सांगतो आणि त्याप्रमाणेच तडागां-महान् ऋषि सांगतात !

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, तडागांपासून काय फळ मिळतें ह्याबद्दलही भीष्माचें हें भाषण श्रवण करून धर्मराजाला निरूपण करितों. राजा, प्रथम मी तुला हें मोठी प्रसन्नता वाटली; आणि वीरमार्गाचें सांगतो कीं, जो मनुष्य तडाग करितो त्याला अवलंबन करण्याची हाव धरून, उग्र तप कर- तिन्ही लोकीं सर्वत्र मान मिळतो ! राजा, ज्याकरितां आश्रमांत जाऊन रहावे म्हणून तलाव उदकरणें किंवा बांधणे ह्मणजे मित्रालाच वर जो विचार त्याच्या मनांत आला होता तो बांधून देणें होय. त्यापासून सूर्याप्रमाणें प्राण्यां- त्यास रुचला नाही. पुरुषश्रेष्ठा जनमेजया, वर उपकार होतो, देवतांची प्रसन्नता जाडितां नंतर युधिष्ठिरानें पांडवांना म्हटलें कीं, 'पिता- येते आणि सर्वत्र कीर्ति फैलावते. पोर पुरुष महाचें भाषण सर्वांनीं मान्य करून त्याजवर सांगतात कीं, त्याच्या योगें धर्म, अर्थ व काम दृढ श्रद्धा ठेवावी. ' राजा जनमेजया, नंतर ह्या तिहींचही फल पदरीं पडतें. ज्या प्रदेशांत भाग्यशाली द्रौपदी व सर्व पांडव ह्यांनीं ' वरें उत्तम तलाव केला असेल तो प्रदेश श्रेष्ठ होय. आहे ' असें म्हणून युधिष्ठिराच्या भाषणाचा तलाव हा चारही प्रकारच्या प्राण्यांचा गौरव केला !

अध्याय अठ्ठाववा.

—०:—

आराम-तडागमाहात्म्यवर्णन.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—कुरुश्रेष्ठ पितामह पुण्य लागतें व कोणतें फळ प्राप्त होतें ह्मणून भीष्म, आराम ह्मणजे वृक्षादिक लावणें आणि ऋषींनीं सांगितलें आहं, तें मी तुला आतां तडाग बांधणें किंवा खणणें ह्यांचें जें फळ असेल निवेदन करितों. राजा, ज्यानें केलेल्या तलावांत तें आज आपणापासून एकावे अशी मला वर्षाकालीं पाणी राहतें त्याला अनिहोत्राचें इच्छा झाली आहे.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, अशा आहे. ज्याच्या तलावांत शस्त्राकालीं पाणी कृत्यांसाठीं जी भूमि पसंत करावयाची ती असतें, त्याला सहस्र गाई अर्पण केल्याचें दिसण्यांत सुंदर असावी; तिच्यामध्ये धान्या- उत्तम फळ मरणोत्तर मिळतें. ज्याच्या तला- दिकांचें उत्तम पीक होत असावें; तिच्या वांत हेमंत ऋतूंत पाणी राहतें, त्याला बहुत

सुवर्ण दान करून यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें. तल्या आहेतः वृक्ष, गुल्म, लता, वल्ली, त्वक्-
ज्याच्या तलावांत शिशिर ऋतूंत पाणी असतें, सार व तृण ह्या त्या सहा जाति होत. वृक्ष
त्याला आग्निष्टोम यज्ञाचें फल प्राप्त शब्दानें सामान्य वनस्पति असा अर्थ घेतल्यास
होतें असा थोरांचा अभिप्राय आहे. ज्याने त्यांच्या ह्या जाति होतात. आतां ह्यांची लाग-
केलेला उत्तम तलाव वसंत ऋतूंत महाश्रय वड केल्यानें काय फळ मिळतें तें ऐक. राजा,
होतो, त्याला अतिरात्र यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें. वृक्ष लाविल्यानें मनुष्यलोकीं कीर्ति प्राप्त होऊन
ज्याच्या तलावांत उन्हाळ्यामध्ये पाणी राहतें, मरणोत्तर परलोकीं उत्तम फल उपभोगितां येतें.
त्याला अश्वमेधाचें पुण्य लागतें असें मुनि-बाबारे, अशा मनुष्याला पितृलोकीं पितरांकडून
जन सांगतात. ज्या मनुष्यानें जलाशय खणला मोठा मान मिळतो. फार कसाला, तो देवलोकीं
असतां त्यांत गाई व सत्पुरुष ह्यांना नित्य गेला असतांही त्याचें नांव नष्ट होत नाही. तो
उदकपान करितां येतें, तो मनुष्य सर्व कुलाला आपल्या मातृपितृकुलांत पूर्वी होऊन गेलेल्या
उद्धरितो ! ज्याच्या तलावांत तांदूळेल्या गाई, व पुढें होणाऱ्या सर्व पुरुषांचा उद्धार करितो.
मृग, मनुष्य व पक्षी हीं उदक पितात, त्याला ह्याकरितां वृक्षांची लावणी अवश्य करावी.
अश्वमेधाचें फळ प्राप्त होतें. ज्याच्या तलावा- राजा युधिष्ठिरा, मनुष्य जे वृक्ष लावितो ते
तील उदक प्राशन करण्याच्या, स्नान कर- त्याला निःसंशयपणें पुत्रस्थानीं होतात.
ण्याच्या व अन्य प्रकारें सुख प्राप्त करून ह्यासाठीं वृक्ष लावणारा मनुष्य मेल्यावर
घेण्याच्या कामीं लागतें, त्या मनुष्याला त्या स्वर्गलोक मिळवून अच्यय पदीं स्थान
उदकाच्या योगें परलोकीं मोक्षही सुलभ होतो. जोडितो ! बाळा धर्मा, वृक्ष हे पुष्पांच्या
बाळा, उदक हें दुर्लभ आहे आणि मेल्यावर योगें देवसमुदायाला संतुष्ट करितात, फळांच्या
तर तें विशेषच दुर्लभ आहे; ह्याकरितां उद- योगें पितरांना आनंदवितात आणि सांवलीनें
काच्या दानानें शाश्वत प्रीति प्राप्त होते. राजा अतिथींना सत्कारितात. किन्नर, उरग, राक्षस,
धर्मा, ह्या लोकीं तिळांचें दान करा, उदकाचें देव, गंधर्व, मानव आणि त्याप्रमाणेंच ऋषिगण
दान करा, दीपांचें दान करा आणि सावधान हे सर्व वृक्षांचा आश्रय करितात; पुष्पांनीं
चित्तानें वागून आपसुहृदांचा संतोष जोडा; व फळांनीं युक्त असे वृक्ष मनुष्यांना फारच
कारण, ह्या सर्व गोष्टी मेल्यावर घडणें दुर्लभ वृक्ष हे पुत्राप्रमाणें परलोकीं तारक होत. ह्या-
आहे. हे नरशास्त्राला, सर्व प्रकारच्या दानांमध्ये करितां श्रयस्काम मनुष्यानें नेहमीं तलावाच्या
श्रेष्ठ व सर्व प्रकारच्या दानांना मागे ठाकणारं कांठीं चांगल्या वृक्षांची अवश्य लागवड करून
असें हें एक उदकदानच होय; ह्यास्तव उदक- पुत्रांप्रमाणें त्यांचें परिपालन करावें. कारण,
दान हें अवश्य करावें. राजा, ह्याप्रमाणें तडा- धर्मशास्त्राप्रमाणें पाहिलें असतां वृक्ष हे पुत्रच
गांचें उत्तम फल मीं तुला निवेदन केले. आतां, मानिले आहेत. राजा धर्मा, तलाव करणारा,

१ वृक्ष=वड वगैरे. गुल्म=सडपें वगैरे. लता=
दुसरा आधार घेऊन वाढणारा वेल. वल्ली=भूमी-
वर पसरणारा कोवळ्याचा वगैरे वेल. त्वक्सार=
वेळू किंवा बांबू वगैरे. तृण=गवत वगैरे.

धर्मा, स्थावर भूतांच्या सहा जाति सांगि-

वृक्ष लावणारा व यज्ञयाग करणारा द्विज आणि त्याप्रमाणेच सत्यवादी पुरुष ह्यांना स्वर्गात बहुमान मिळतो; ह्यासाठी, तलाव खोदावे किंवा बांधावे; वृक्षादिक लावावे; नाना-प्रकारचे यज्ञयाग करावे; व नित्य खरें बोलावें.

अध्याय एकुणसाठवा.

—:—

श्रेष्ठ दानें.

युधिष्ठिर विचारतो:—अहो कुरुपुंगव, वेदां-शिवाय इतर ग्रंथांत जीं हीं दानें सांगितलीं आहेत त्यांमध्ये कोणतें दान आपणांस श्रेष्ठ वाटतें, तें समजण्याची मला अतिशय आवड उत्पन्न झाली आहे; तर जें दान दिल्यानें परलोकीं वात्याचें कल्याण होतें अशा दानाविषयीं मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांना अभय देणें, कोणी संकटांत असतां त्याजवर कृपा करणें, ताहिल्याच्या व याचना करणाराच्या इच्छा पुरविणें, आणि अशा गोष्टी करून त्या भीं केल्या असा अभिमान न बाळगणें, हें श्रेष्ठ दान मानावें; अशा दानाच्या योगें परलोकीं दात्याचें कल्याण होतें. धर्मा, हिरण्यदान, मोदान व पृथ्वीदान हीं दानें फार पवित्र आहेत; हीं दात्याच्या पातकांचें क्षालन करितात. हे पुरुषव्याघ्रा, हीं दानें नेहमीं सत्पात्र पुरुषांना अर्पण कर. राजा, दानांच्या योगें मनुष्यांचें पातक नष्ट होतें, हें निःसंशय आहे; ह्यास्तव, लोकांना जें जें प्रियकर असेल व घरांत आपल्याला जें जें विशेष आवडत असेल, तें गुणवंताला द्यावें; ह्मणजे तें आपणास अक्षय्य मिळण्याची जी आपली इच्छा ती परिपूर्ण होईल. दुसऱ्याचें प्रिय करणारा व दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणारा जो पुरुष असतो त्याला प्रिय अशा-सर्व वस्तु नित्य प्राप्त होतात आणि

तो ह्या लोकीं व परलोकीं सर्व प्राण्यांचा आवडता होतो. युधिष्ठिरा, जो मनुष्य जगामध्यें निर्लोभपणें वागणाऱ्या दरिद्री पुरुषानें याचना केली असतां गवनिं त्याचा यथाशक्ति आदर करीत नाहीं, तो खचित निष्ठुर समजावा. राजा, शत्रुही दीन होऊन शरण आला असतां त्याजवर कृपा केली पाहिजे. संकटांत सांपडलेल्या मनुष्यावर जो पुरुष दया करितो तो निःसंशय श्रेष्ठ होय. राजा धर्मा, थकून गेलेल्या, विद्या संपादन केलेल्या, वृत्तिहीन झालेल्या आणि नाश पावणाऱ्या मनुष्याची क्षुधा जो पुरुष भागवितो, त्या पुरुषाची बरोबरी कोणीही करूं शकत नाहीं. ज्या पुरुषांचें आचरण व्रतवैकल्यांनीं नियमित झालें आहे, जे नित्य सदाचरण करणें हेंच आपलें कर्तव्य मानितात, आणि जे स्त्रीपुत्रांच्या पसान्यानें जर्जर झालेले असूनही कोणाकडे याचना करण्यास प्रवृत्त होत नाहीत, त्यांना आपल्या हातून होईल तितकें करून साहाय्य केलें पाहिजे. हे कुंती-पुत्रा, जे थोर पुरुष देवांची किंवा मनुष्यांची लोभबुद्धीनें आराधना करीत नाहीत व नित्य संतुष्ट राहून जें मिळेल त्यावर उपजीवन चालवितात, ते अगदीं सर्वाप्रमाणें भयंकर समजावे; बा भारता, त्यांच्यापासून तूं आपलें संरक्षण कर. अशा पुरुषांना व त्याप्रमाणेच महान् महान् ब्राह्मणांना ओळखून काढण्याचें काम सुलभ नाही; ह्यासाठीं गुप्त हेरांकडून त्यांची नीट माहिती मिळवावी, त्यांना राहण्याकरितां आश्रम वगैरे बांधून द्यावे, त्यांत सर्व प्रकारच्या उपयुक्त वस्तूंचा पुरवठा करावा, त्यांच्या सेवेकरितां चाकर-नोकर सिद्ध ठेवावे, आणि नित्य त्यांच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण करून त्यांस सर्व-तोपरी सुख होईल अशी व्यवस्था लावावी. युधिष्ठिरा, हें जें करणें तें मोक्षा श्रद्धेनेंच केलें पाहिजे. जर हें श्रद्धापूत असेल, तरच ते

थोर पुरुष त्याचा स्वीकार करतील. पुरुषांचे पुत्रवत् परिपालन करावे. मी त्यांना नम-
 कोणतेही कृत्य श्रद्धापूर्वक करणें ह्मणजे कर्त्यानें स्कार करितों. त्यांच्यापासूनच आपणांस अभय
 तें कृत्य करण्याच्या समर्थी हें आपलें कर्तव्य मिळवितां येतें. ऋत्विक्, पुरोहित व आचार्य हे
 होय अशी भावना बाळगिली पाहिजे. स्व- अत्यंत दयाळू व वेदसंपन्न असतात. त्यांच्यापुढें
 कर्तव्य मानून जे पुरुष धर्माचरण करितात, क्षात्रतेज देखील हीनवीर्य होतें, युधिष्ठिरा,
 त्यांचीं ती खरी पुण्यकर्मे होत. असो; राजा धर्मा, आपण बलवान् आहों, भूपति आहों, इत्यादि
 विद्येंत व व्रताचरणांत निष्णात असलेले पुरुष गोष्टी मनांत आणून तूं अभिमानानें ब्राह्मणांचा
 आपल्या निर्वाहासाठीं कोणाचाही आश्रय अनादर करूं नको; वस्त्रपात्र व अजादिक
 करीत नाहीत. असे ब्राह्मण वेदाध्ययन व ह्यांनीं तूं ब्राह्मणांचा संतोष कर आणि मग संप-
 तपश्चर्या हीं लोकांत वलगना न करितां एक- तीचा उपभोग घे. हे अनघा, शोभेसाठीं किंवा
 सारखीं चालवितात. तेव्हां अशा कडकडीत सामर्थ्यासाठीं जें वित्त तूं साठविलें असशील
 व्रतवैकल्यें करणाऱ्या, शुद्ध वर्तन ठेवणाऱ्या, त्याच्या योगें तूं ब्राह्मणांची पूजा कर आणि
 इंद्रियांना जिंकणाऱ्या आणि स्वस्त्रीच्या ठायीं आपल्या कर्तव्यास जाग. राजा, ब्राह्मण हे
 संतुष्ट असणाऱ्या पुरुषांच्या संतोषासाठीं ह्या कसेही वागले तरी त्यांना तूं परमपूज्य मान
 जगांत तूं जें कांहीं करशील त्यापासून तुझें आणि तुझ्या हातून त्यांचे पुत्राप्रमाणें लाड
 कल्याण होईल. हे महावीरा, ज्याप्रमाणें सायं- होऊन त्यांना त्यांच्या मर्जाप्रमाणें व हौशी-
 काळीं व सकाळीं अभिहोत्र्यानें अमीला उत्तम प्रमाणें सुखोपभोग मिळूं देत. बाबारे, ब्राह्मण
 प्रकारेंकरून हविर्भाग अर्पण केल्यानें हे निरंतर प्रसाद करितात, त्यांचें हृदय (जग-
 उत्तम फल प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें इंद्रियनिग्रही ताच्या कल्याणासाठीं) नित्य तळमळतें, व
 द्विजांना दान दिल्यानें उत्तम फल प्राप्त होतें. अल्यानें त्यांना समाधान वाटतें; तेव्हां त्यांच्या
 राजा, श्रद्धेनें पवित्र व दक्षिणेनें युक्त असा चरितार्थाची सोय लावण्यास तुझ्यावाचून
 हा दानयज्ञ सर्व यज्ञांत श्रेष्ठ असून तुझ्या दुसरा कोणता पुरुष योग्य आहे बरें ! ज्या-
 हातून नित्य घडाव. युधिष्ठिरा, तसल्या प्रमाणें लोकांत स्त्रियांचा मुख्य धर्म झटला
 थोर पुरुषांमध्ये राहून, पितरांना जसे नीवा- ह्मणजे त्यांनीं पतीवर पूर्ण निष्ठा ठेवून नित्य
 पांजलि द्यावयाचे तसे त्यांना गौरवानें दानोदक त्याच्या तंत्रानें वागावें, - ह्याशिवाय त्यांना
 द्यावें ह्मणजे देवादिकांच्या ऋणांतून मुक्तता होते. दुसरी गति नाही, त्याप्रमाणेंच आपण ब्राह्मणां-
 राजा, ह्या प्रकारें जे पुरुष थोर लोकांना दाना- वर दृढ श्रद्धा ठेवून त्यांच्या तंत्रानें वागावें
 दिकांनीं संतुष्ट करितात व त्यांजवर केव्हांही हा मुख्य धर्म होय; त्याशिवाय आपणांस
 क्रुद्ध होत नाहीत, तसेंच जे तृणादिकांचाही लोभ दुसरी गति नाही. बाळा, आपल्या हातून
 करीत नाहीत, आणि सर्वकाळ प्रिय भाषण ब्राह्मणांचा अनादरशाला, आणि आपणां क्षत्रि-
 करितात, ते आह्मांस अतिशय पूज्य वाटतात. यांकडून सतत दारुण कर्मच घडत आहे असें
 धर्मा, असे पुरुष व त्याप्रमाणेंच दुसरे निर्लोभ पाहून त्यांनीं आपणांला सोडून दिलें, म्हणजे
 पुरुष दात्याला फारसा मान देत नाहीत व काय अनर्थ होतील हें सांगतांही येणार नाही!
 आपल्याला दानादिकांची प्रसिद्धी व्हावी म्हणून राजा, ब्राह्मण हे आपणांस टाकून गेले तर
 प्रयत्नही करीत नाहीत. राजा, अशा प्रकारच्या आपल्या सर्व राष्ट्राची दैना उडेल ! सर्व प्रजा

वेदहीन होतील, यज्ञयागादिक बंद पडतील, हा ज्या लोकीं रहात आहे त्या लोकीं मी उत्तमलोकप्राप्तीची आशाही नाहीशी होईल, जाईन व ते ब्रह्मघोष चालत असलेले पवित्र आणि चरितार्थ चालण्याचीही मारामार पडेल; लोक मी अवलोकन करीन ! बाळा, मला तेव्हां मग प्रजा जगल्याचा अर्थ तो काय ? ह्यासाठीं आतां तात्काळ त्या लोकीं जावयाचें असून ब्राह्मणांचा आश्रय नष्ट होऊं न देणें हें फार तेथें निरंतर वास्तव्य करावयाचें आहे ! हे अगत्याचें आहे. राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषया- भरतश्रेष्ठा धर्मा, मला असल्या ह्या दिव्य लोकीं संबंधानें सनातन धर्माचें स्वरूप मी तुला व्यक्त जावयास सांपडून माझ्या अंतरात्म्यास शांति करून सांगतां. राजा, पूर्वी क्षत्रिय हे प्राप्त होईल; ह्याचें कारण-मी ब्राह्मणांना उद्दे- ब्राह्मणांची, वैश्य हे क्षत्रियांची, व शूद्र हे वैश्यांची शून जे काहीं केलें आहे तेंच होय. सेवा करीत, असें आह्मी ऐकिलें आहे. ब्राह्मण

हा अग्नीसारखा प्रज्वलित असल्यामुळें शूद्रांना दूर उभे राहून त्याची शुश्रूषा करावी आणि वैश्य व क्षत्रिय ह्यांनी मात्र स्पर्शादिकें करून

अध्याय साठवा.

—:०:—

दानयज्ञ.

ब्राह्मणाच्या सेवेस सादर रहावें, असा नियम युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, आहे. राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांचा स्वभाव दोन्ही प्रकारचे ब्राह्मण आचरणानें योग्य आहेत, अतिशय दयाळू असतो, त्यांच्या वर्तनांत दोघांनाही विद्या व सत्कुलजन्मही प्राप्त झाली असल्याचा लेशही नसतो व खऱ्या धर्माचें आहेत; परंतु त्यांपैकी एक याचना करण्यास ते परिपालन करितात, परंतु एकदा संतापले प्रवृत्त आहे व दुसरा अयाचित वृत्तीने राहत ह्मणजे ते अगदीं संप्रिमाणें उग्रपणा दाख- आहे; तर त्यांपैकी कोणास दान केल्यानें श्रेष्ठ वितात; ह्यासाठीं त्यांची मनोभावानें सेवा फळ प्राप्त होईल, तें कथन करावें.

करावी. जगांत जे कांहीं उच्चनीच प्राणी आहेत भीष्म सांगतात—राजा युधिष्ठिरा, अशा त्यांहूनही जे प्राणी श्रेष्ठ, त्यांच्यापेक्षां देखील प्रकारच्या ब्राह्मणांपैकी अयाचित वृत्तीने राह- ब्राह्मण हे श्रेष्ठ समजावे. क्षत्रिय हे कितीही णाच्या ब्राह्मणाला दान करणें हें याचना पराक्रमी असले, त्यांच्या ठायीं कितीही उग्र करणाऱ्या ब्राह्मणाला दान करण्यापेक्षां अधिक तेज व बल वसत असलें, तरी त्यांचें तें तेज श्रेयस्कर होय. राजा, मनोनिग्रह करणारा व बल ब्राह्मणांपुढें तात्काळ शांत होतें ! पुरुष हा मनाचें आकलन न करणाऱ्या दीन धर्मा, ब्राह्मणांची महती किती ह्मणून सांगू रे ! पुरुषापेक्षां अधिक योग्य समजावा. क्षत्रिय बाळा, मला माझा पिता प्रिय नाही, माता म्हटला म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं दुसऱ्याचें प्रिय नाही, पितामह प्रिय नाही, आत्मा प्रिय रक्षण करण्याविषयीं अढळ सामर्थ्य असलें नाही, जीवित प्रिय नाही; फार कशाला- पाहिजे; आणि त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं तुझ्यापेक्षां प्रिय असें मला जगांत कांहीं एक कांहींही प्रसंग आला तरी याचना म्हणून नाही, तथापि तुझ्याहूनही अधिक प्रिय मला करावयाची नाही असा मनाचा दृढपणा दिसून ब्राह्मण हे आहेत ! हे पांडुनंदना, मी जे हें आला पाहिजे. विवेकशाली, सदासंतुष्ट व तुला सांगत आहे तें सर्वस्वीं सत्य आहे; आणि विद्वान् ब्राह्मण देवांना नेहमीं संतोषविता. ह्या सत्याच्या बळानेंच-माझा पिता शांतनु मनुष्य दरिद्री असला, तरी त्यानें दुसऱ्याकडे

याचना करावी, हें तिरस्करणीय होय. जे राजा युधिष्ठिरा, विद्या, वेद व व्रतवैकल्ये प्राणी नित्य याचना करितात ते चोरांचिलयां- ह्यांत निष्णात असलेले, दुसऱ्यावर अवलंबून प्रमाणें जनतेला त्रासवितात! याचना करणें न राहतां उपजीविका चालविणारे, वेदाध्ययन हें मरणच होय, परंतु दान करणें हें त्याच्या व तपश्चर्या ह्यांचें गूढ तेज धारण करणारे व उलट संजीवन जाणावे! दाता हा याचकाचें व कडकडीतपणानें कर्मठपणा आचरणारे असे आपणा स्वतःचें संजीवनच करितो! वा युधिष्ठिरा, जे महान् महान् ब्राह्मण त्यांना राहण्या- कोणीही याचना करूं नये हा विहित धर्म करितां सुंदर आश्रम बांधून द्यावे, त्यांत अवश्य खरा; परंतु कोणी याचना केली असतां त्या अशा वस्त्रपात्रादिकांचा पुरवठा करावा, त्यांच्या याचकाला अवेहरणें हें प्रशस्त नाहीं. दया हा सेवेकरितां चाकर-नोकर द्यावे, आणि त्यांच्या श्रेष्ठ धर्म जाणावा; ह्यास्तव याचकाचे मनोरथ ज्या दुसऱ्या इच्छा असतील त्या पुरव्या. परिपूर्ण करणें हें अवश्य होय. तथापि जर राजा, सूक्ष्म दृष्टीचे धर्मवेत्ते पुरुष अशा प्रकारें कोणी अयाचित वृत्तीनें कालक्षेप करून नाश द्विजोत्तमांचा सत्कार करणें हें आपलें कर्तव्यच पावत असले, तर त्यांचें होईल तितकें करून मानितात; आणि अशा रीतीनें ब्राह्मणांचा गौरव पालन करणें; हें श्रेष्ठतर कर्तव्य समजावें. राजा, करणें हें आपलें कर्तव्य होय, अशी श्रद्धा तसले महान् महान् द्विज जर राष्ट्रांत वास्तव्य बाळगून दात्यानें दान केलें तरच ते महात्मे करीत असतील तर भस्मानें आच्छादित असलेल्या थोर पुरुष त्या श्रद्धापूत दानाचा प्रतिग्रह करि- अग्नीप्रमाणेंच ते होत; ह्यासाठीं अशा थोर तात. राजा, अशा प्रकारच्या थोर ब्राह्मणांना महात्म्यांचा मोठ्या प्रयत्नानें तपास काढावा. अन्नादिक अर्पण करून दुसऱ्या उपभोग्य वस्तु त्यांच्या ठाहीं उग्र तपस्तेज प्रज्वलित असल्या- बरोबर दिल्या असतां त्यांच्या घरीं त्यांच्या मुळें त्यांना सर्व पृथ्वी जाळून शकण्याचें स्त्रिया आपल्या मुलाबाळांची आवड पुरवि- सामर्थ्य आहे; ह्यास्तव त्या परमपूज्य पुरुषांचा ण्याकरितां त्यांना आशा लावून आपल्या अनादर झाल्यास घोर अनर्थ घडेल, हें पक्कें पतीची वाट पहात असल्यामुळें, ते ब्राह्मण ध्यानांत धरावें. हे शत्रुसंहारका युधिष्ठिरा, ज्ञान, आपल्या घरीं परत गेले म्हणजे, पर्जन्याकडे विज्ञान, तपोबल व योगाभ्यास हीं त्यांच्या डोळे लावून बसलेले शेतकरी जसे पर्जन्य पडूं ठिकाणीं वसत असल्यामुळें ते अत्यंत वेदनीय लागला असतां आनंदित होतात, तशा त्यांच्या त्या स्त्रिया पतीला परत आलेला पाहून आनं- होत; ह्यासाठीं अशा त्या परमश्रेष्ठ ब्राह्मणांची दित होतात! राजा धर्मा, इंद्रियांचा नियग्रह आदरपूर्वक पूजा करावी हें अवश्य आहे; करणारे ब्रह्मचारी ब्राह्मण प्रातःकाळीं भोजना- म्हणून तूं अयाचित वृत्तीनें लोकयात्रा करणाऱ्या दिक्कैकरून संतुष्ट झाले असतां तिन्ही प्रकारच्या ब्राह्मणांच्या समीप जाऊन त्यांचा परामर्श घे गृह्याग्नीचा संतोष होतो. राजा, त्याप्रमाणेंच आणि त्यांना धनादिक जे कांहीं बहुविध पदार्थ तुम्हाग्नीही दानयज्ञ कर आणि माई, अपोक्षित असतील ते देऊन सुखी कर. राजा, तूं मध्याह्नीही दानयज्ञ कर आणि माई, विद्या, वेद, व्रताचरण इत्यादिकांनीं युक्त सुवर्ण, वस्त्रे वगैरे ब्राह्मणांना दे, म्हणजे त्या अशा ब्राह्मणाला दान केल्यानें सकाळ-सायं-योगें इंद्राची तुझ्यावर कृपा होईल. राजा धर्मा, काळ अग्निहोत्रांतील अग्नीला उत्तम हविर्भाग ह्याप्रमाणेंच तूं सायंकाळीं तिसरा दानयज्ञ कर अर्पण केल्याचें श्रेय प्राप्त होतें. आणि देवांना, पितरांना व ब्राह्मणांना जें कांहीं

कारण, ह्या सुलभ उपायांनीं महासमुद्धिकारक खर्चण्याकरितां राष्ट्राला लुटून आणा म्हणून असें कळ प्राप्त होतें. राजा, ज्या सदाचरणी आज्ञा करून अत्यंत भयभीत झालेल्या प्रजे-ब्राह्मणांना उपजीविकेचें साधन नसल्यामुळे पासून जुलमानें धन काढून त्याचा यज्ञयागांत हालअपेष्टा भोगावी लागत असेल, त्यांचा तूं व्यय करितो, त्या राजानें केलेल्या त्या यज्ञयागांची मुद्दाम तपास लाव आणि त्यांस गुप्तपणानें थोर लोक प्रशंसा करित नाहीत. राजा धर्मा, किंवा उघड उघड चरितार्थाचें साधन सुलभ प्रजेला पीडा न देणें व तिचा उत्कर्ष करण्यास करून देऊन त्यांचा प्रतिपाल कर. राजा, झटणें हें राजाचें कर्तव्य होय. जे प्रजाजन क्षत्रियांना राजसूय किंवा अश्वमेध यज्ञपिक्षां पीडा न पावतां व संपन्न स्थितींत असतां अनु-हा उपाय अधिक श्रेयस्कर आहे, हें तूं कूलतेनें राजाला धन देतात, त्या धनाचा मनांत वागव. बाबा, ह्या प्रकारच्या आचरणानें तूं विनियोग राजानें यज्ञयागांत करावा. प्रजे-पापरहित होत्साता खचीत स्वर्गास जाशील! राजा, पासून जुलमानें पैसा काढून यज्ञयाग करणें अशा प्रकारें धनादिकांचें दान केल्यानें तुझ्या हें अनुचित व गर्हणीय समजावें. राजानें जवळील धन अजीबात नाहीसैं होईल असें तूं प्रजेच्या कल्याणासाठीं सर्वथैव झटावें व समजूं नको, पुनः तूं धनसंग्रह करूं शकशील; प्रजेनें राजाला धनराशी आणून द्याव्या हें आणि मग तूं राष्ट्राचें संगोपन केलेंस म्हणजे परस्परांचें विहित कर्तव्य होय. अशा प्रकारें धनादिकांनीं युक्त होत्साता शिवाय (पुढील जें धन प्रजेपासून राजाला मिळेल तें त्यानें जन्मांत) ब्राह्मणत्वाचा अधिकारी बनशील! मोठमोठ्या यज्ञांत विपुल दक्षिणेच्या रूपानें ह्यासाठीं, हे भारता, तूं आपली व दुसऱ्याची खर्चावें. राजानें बालकांचें, वृद्धांचें, अंधांचें वृत्ति अविच्छिन्न ठेवण्याविषयीं दक्षता ठेव. व अन्य प्रकारें दीन झालेल्यांचें धन संरक्षण बाबारे, आपल्या प्रजा व सेवक ह्यांना तूं पुत्रा-करावें, पाऊस न पडल्यामुळे प्रजेनें विहि-प्रमाणें संभाळ; तुझ्या हातून ब्राह्मणांचा योग-रीच्या पाण्यावर जें पीक वगैरे केलें असेल त्यावर-क्षेम नित्य उत्तम प्रकारें चालूं दे; त्यांच्या-राजानें कर घेऊं नये, व त्याप्रमाणेंच-साठीं च तुझें जीवित असो आणि त्यांची हाल-अनाथ अवलांपासूनही त्यानें धनादिक हरण-अपेष्टा कधीही न घडो. पुष्कळ धनसंचय हा करूं नये; कारण, दीन-दुबळ्यांपासून द्रव्य ब्राह्मणाला अनर्थावह आहे. संपत्तीचा नित्य हरण केलें असतां राजाचें व राष्ट्राचें वैभव सहवास झाल्यानें गर्व उत्पन्न होतो व बुद्धि नष्ट होते. राजा, सज्जनांना सुखोपभोग अर्पण अंश पावते! एकदा ब्राह्मणांची बुद्धि आंत करावे, त्यांच्या उदरनिर्वाहाची चांगली तर-शाली म्हणजे खचीत धर्म बुडून जाईल आणि तुद् लावावी, त्यांना उपासमारीचें भय राहूं धर्माचा उच्छेद घडला म्हणजे निःसंशयपणें देऊं नये, व त्यांच्या मुलाबाळांना सुग्रास प्राण्यांचा पूर्ण अभाव होईल! युधिष्ठिरा, यज्ञ-अन्न मिळेल अशी तजवीज करावी. धर्मा, यागादिकांत दानधर्म करितांना समुचित मार्गानें राष्ट्रांत सज्जनांच्या मुलाबाळांनीं गोड घांस संपादन केलेल्या द्रव्याचा व्यय करावा. जो मिळण्याची वाट पाहात राहावें आणि त्यांना राजा प्रजेपासून वसूल केलेल्या कराचा पैसा तो अनायासें प्राप्त होऊं नये, ह्यापेक्षा अधिक धनसंरक्षक अधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन करून बलवत्तर .असें पातक तें कोणतें ! त्याप्रमा-भांडागारांत सांठवितो, आणि यज्ञयागांत द्रव्य णेंच, राजा, तुझ्या राष्ट्रांत एकावा थोर

विद्वान् ब्राह्मण क्षुधार्त होत्साता मृत्यु पावेल राजा युधिष्ठिरा, तूं जित्त असतां तुझ्या तर तुला भ्रूणहत्येचें भयंकर पातक लागेल आश्रयानें सर्व प्रजांचें योगक्षेम चालावें. हें लक्षांत ठेव. अरेरे ! ज्या राजाच्या सर्व जीवांचा मुख्य आधार जसा पाऊस, राष्ट्रांत ब्राह्मण किंवा अन्य मानव पक्ष्यांचा महान् आश्रय जसा पंचंड वृक्ष, राक्ष- भुकेनं व्याकुल होऊन मृत्युमुखीं पडतो सांचा प्रमुख प्रतिपालक जसा कुवेर, आणि त्या राजाच्या जीवितास धिकार असो ! देवांचा कल्याणकर्ता जसा इंद्र, तसा तूं सर्वांच

राजा युधिष्ठिरा, शिविराजानें ह्मटलें आहे कल्याणकर्ता हो आणि तुझ्या आश्रयानें तुझ्य कीं, ज्या राजाच्या देशांत स्नातक ब्राह्मण सर्व आपसुहृदांचें योगक्षेम घडो ! क्षुधेनं व्याकुल होतो त्याचें राष्ट्र ह्मास पावतें

व त्यास अनेक शत्रु उत्पन्न होतात; ज्याच्या राष्ट्रांत पतिपुत्र रडतआरडत असतां बलात्कारां आक्रोश करणाऱ्या स्त्रियांचें हरण केलें जातें, तो राजा जिवंत आहे असें ह्मणण्यापेक्षां मेला आहे असेंच ह्मणणें प्रशस्त; जो राजा प्रजेचें संरक्षण करीत नाही, तिच्या वित्ता- विकांचें हरण करितो, तिचा लोप करण्यास तर प्रवृत्त होतो, व तिला योग्य मार्ग दाखवीत नाही, तो निर्दय राजकलि प्रजेच्या हस्ते वधार्ह होय; जो राजा मी तुमचें रक्षण करीन असें ह्मणतो, पण रक्षण करीत नाही, तो पिसाळ- लेल्या दुखणाईत कुत्र्याप्रमाणें एकवटून वधिला जाण्यास योग्य होय; राजानें संरक्षण न केल्यामुळें प्रजा जें कांहीं पातक करितात त्या पातकाचा चौथा हिस्सा राजाकडे येतो; कित्ये- कांच्या मते राजानें अरक्षित अशा प्रजांचे हातून जें पातक घडतें तें सर्वच राजाकडे जातें, व कित्येक असें ह्मणतात कीं, त्या पातकांतलें अर्धे मात्र पातक राजाला लागतें; मनुनें जो कांहीं नियम सांगितलेला माझ्या ऐकिवांत आहे, त्याप्रमाणें पाहिलें असतां चौथा हिस्सा मात्र राजाकडे येतो असें आमचें मत आहे; आणि त्याप्रमाणेंच राजानें उत्तम प्रकारेंकरून संरक्षण केलेल्या प्रजा जें कांहीं पुण्य करितात त्याचाही चौथा हिस्सा राजाला मिळतो.

अध्याय वासष्टावा.

—:—

भूमिदानाचें महत्त्व.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, अमुक हें द्यावें, अमुक तें द्यावें, असें हें मोठ्या आग्रहाचें श्रुतिवचन आहे; आणि राजेलोक तर बहुत प्रकारचीं दानें देतातच. तेव्हां मी आपणास असें विचारितों कीं, सर्व दानांत श्रेष्ठ दान कोणतें तें मला सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, सर्व दानांमध्ये पृथ्वीदान हें श्रेष्ठ होय. पृथ्वी ही अचल व अक्षय्य असून ह्या लोकीं सर्व उत्तम मनोरथ पूर्ण करिते. हिच्यापासून वस्त्रें, रत्नें, पशु व सर्व प्रकारचीं धान्यें प्राप्त होतात. सर्व प्राण्यां- मध्ये भूमिदान करणारा पुरुष शाश्वत सुख मिळवितो. ह्या लोकीं भूमि जितका काळपर्यंत सुस्थिर राहते तितका काळपर्यंत भूमि देणाऱ्या पुरुषाचा उत्कर्षच होत असतो. युधिष्ठिरा, ह्या मृत्युलोकीं भूमिदानापेक्षां अधिक फलदायक असें दुसरें कांहीं एक नाही. आर्ह्मीं असें ऐकिलें आहे कीं, सर्व मनुष्यांनीं पूर्वी पृथ्वीचा थोडा अंश तरी दान केलेला आहे आणि ह्मणू- नच ह्या भूलोकीं मनुष्यें सुखोपभोग घेत आहेत. जिवंतपणीं व मरण पावल्यावर मनुष्यांना जी कांहीं बरीवाईट स्थिति प्राप्त होते तिचें कारण त्यांची स्वतःचीं कर्मेच होत.

भूमि भूणजे प्रत्यक्ष वैभववाची मूर्ति होय. जो त्याच्याकडेच पृथ्वीचें आधिपत्य असणें उचित कोणी भूमिदान करितो त्याला ही महादेवी भूमि आहे; ह्याजकारितां पृथ्वीचें दान करितांनां आपला स्वामी करिते. जो पुरुष दक्षिणेच्या रूपानें चांगला पात्रापात्रविचार करून सत्पात्रींच पृथ्वी अर्पण करितो तो पुनः नरजन्मास येऊन पृथ्वीचें दान करावें आणि एकदा दान केल्या-पृथ्वीपति होतो! धर्मशास्त्रांत असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, पूर्वजन्मीं जसें दिलें असेल तसेंच ह्या जन्मीं भोगावयास मिळतें. समरांगणांत धारातीर्थी देह ठेवावा किंवा ह्या पृथ्वीचें दान तरी करावें, असा हा क्षत्रियांना विहित आचार सांगितला आहे. पृथ्वीदान हें क्षत्रिय जातीला अत्यंत भाग्यकारक होय. पृथ्वीदान केल्यानें दात्याच्या सर्व पातकांचें शालन होतें, असें आम्ही ऐकतां. मनुष्य दुराचरण करणारा, असत्य बोलणारा, फार काय-ब्रह्मघ्न असला तरी भूमिदानाच्या योगानें त्याचें तें पाप धुतलें जाऊन तो निर्मळ होतो. पातकी राजांनींही पृथ्वीदान केलें असतां साधु लोक तिचा स्वीकार करितात आणि मातेप्रमाणें ती पृथ्वी त्या राजांना पावन करिते. साधु लोक पातकी मनुष्यापासून पृथ्वीशिवाय दुसरें कोणतेंही दान इच्छीत नाहींत. राजा, पृथ्वी देवीला प्रियदत्ता असें जें नांव आहे त्याचें मर्म असें कीं, पृथ्वी ही दान देणाऱ्याला व घेणाऱ्याला अशी दोघांनाही प्रिय आहे व हिच्या दानापासून शाश्वत सुखाची प्राप्ति होते; आणि ह्यामुळेच हिला हें नांव अतिशय आवडतें. जो राजा विद्वान् ब्राह्मणाला ह्या पृथ्वीचें दान करितो तो राजा पुढील जन्मींही राज्य मिळवितो; ह्यास्तव पृथ्वीवर पृथ्वीदानाचें महत्त्व फार आहे. राजा, ज्या अर्थी फिरून जन्म पावल्यावर पृथ्वीदानाच्या योगानें निःसंशयपणें राजवैभव प्राप्त होतें, त्या अर्थी राजानें पृथ्वी हातीं आल्यावर लागलीच ती विप्राला अर्पण करावी, हें सर्वतोपरी इष्ट होय. युधिष्ठिरा, पृथ्वीचा पति होण्यास जो पुरुष योग्य असेल

त्याच्याकडेच पृथ्वीचें आधिपत्य असणें उचित आहे; ह्याजकारितां पृथ्वीचें दान करितांनां चांगला पात्रापात्रविचार करून सत्पात्रींच पृथ्वीचें दान करावें आणि एकदा दान केल्यावर मग तीत दान करणारानें संचार करूनये. राजा, दुसऱ्या कोणाला भूमि मिळावी अशी इच्छा असल्यास त्यांनींही निखालस ह्याप्रमाणेच करावें. जो मनुष्य साधूपासून भूमि हरण करितो त्याला भूमि मिळत नाही; परंतु साधूंना भूमि दिली असतां उत्तम भूमि प्राप्त होत. धर्मशील मनुष्यानें भूमिदान केलें असतां त्याला ह्या लोकीं व परलोकीं मोठी कीर्ति मिळते. ज्या थोर राजानें भूमिदान केल्यामुळे ब्राह्मण हे त्याची नेहमीं स्तुति करीत असतात, त्याचे शत्रु त्याच्या राज्याला नांवें ठेवूं शकत नाहींत. वृत्तिकीण झालेला पुरुष जें कांहीं पाप करितो तें पाप तो गोचर्माइतकी लांबरुंद जमीन अर्पण करील तर तितक्यावरही नष्ट होईल. जे क्रूर कर्म करणारे राजे विधिनिषेध न बाळगितां पाहिजेत तीं कृत्यें करितात त्यांना सांगवें कीं, भूमिदानासारखें पवित्र व श्रेष्ठ दान दुसरें नाहीं. प्राचीन लोक नेहमीं असें मानीत आले आहेत कीं, अश्वमेध करणाऱ्या व साधूला भूमि देणाऱ्या पुरुषांमध्ये फारसा भेद नाहीं. इतर सत्कृत्यांच्य योगें पण्य लागेल कीं नाहीं, ह्याजबद्दल एक वेळ पंडितांना देखील शंका उत्पन्न होईल, पण भूमिदानाच्या संबंधानें अशी शंका घेणें अगदींच अशक्य आहे; ह्यास्तव भूमिदान हें अत्यंत श्रेष्ठ समजावें. राजा, जो महाबुद्धिमान् पुरुष पृथ्वीचें दान करितो तो सोनें, रुपें, वस्त्रें, रत्नें, मोत्यें, धन वगैरे सर्व कांहीं अर्पण करितो असें ह्मटलें पाहिजे. भूमिदान करणाऱ्या मनुष्याला तपश्चर्या, यज्ञयाग, विद्या, शील, शांति, सत्य, गुरुभक्ति व दैवतपूजा हे गुण प्राप्त होतात. स्वामिकार्यासाठीं एकनिष्ठ असे जे वीर रणा-

अनु० ७-३७

गणांत आपले देह ठेवून सिद्ध होत्साते असतात व जी ऐकून जामदग्न्य रामानें ब्रह्मलोक जोडितात, त्यांच्या ठिकाणींही काश्यपाला भूमि दिली, ती गाथा मी तुला भूमिदान करणारापेक्षां अधिक पात्रता असत सांगतों ऐक. भूमि ह्मणते, “मलाच या व नाही! ज्याप्रमाणें जननी आपल्या बालकाला मलाच स्वीकारा. माझ्या दानानें मला मिळ-स्वक्षीरानें सदा पोषिते, त्याप्रमाणें पृथ्वी ही वाल. माझ्या दानाचें फळ असें आहे कीं, दात्याला सर्व रसांनीं सदेवदीत पोषिते. मृत्यु, ह्या लोकीं व परलोकीं पुनः मी प्राप्त होईन.” वैर्किंकर (काळ), दंड, तम, अतिघोर राजा धर्मा, जो ब्राह्मण श्राद्धकालीं ह्या वेद-वन्हि व भयंकर पाश हे भूमिदान करणा-तुल्य वाणीचें पठन करील त्याला उत्कृष्ट फळ-यावर आपली शक्ति चालवूं शकत नाहीत. मिळेल. जे पुरुष जारणमारणादिक घोर जो शांतचित्त मनुष्य वसुंधरेचें दान करितो, कृत्यें करून दुसऱ्याच्या नाशास प्रवृत्त होतात तो पितृलोकीं पितरांना व देवलोकीं देवांना त्यांच्या पातकाचा संहार उडविणारे भूमिदाना-संतोषवितो. मनुष्य जर क्षीण झालेल्या, मरा- सारखें दुसरें महाप्रायश्चित्त नाही. भूमिदानानें बयास ठेकलेल्या व उदरनिर्वाहाची सांय पितृमातृकुलाच्या दहा दहा पिढ्या उद्धरतात; नसल्यामुळें दैन्यास पावलेल्या आपद्ग्रस्त पुरु- व त्याप्रमाणेंच जो पुरुष ह्या वेदतुल्य वचनाचें फला भूमिदान करून त्याच्या चरितार्थाची रहस्य जाणतो त्याच्याही उभय कुलांतल्या व्यवस्था लावून देईल, तर त्यास यज्ञयाग दहा दहा पिढ्या पुनीत होतात. भूमीची केल्याचें श्रेय मिळेल ! राजा, ज्याप्रमाणें अधिदेवता अग्नि ही असून ती सर्व प्राण्यांची गाय ही पुत्रवात्सल्यानें पांन्हा फुटून वांसराकडे प्रकृति होय. राजावर राज्याभिषेक होतांच धाव घेते, त्याप्रमाणें, हे महाभाग्यवंता धर्मा, त्याजकडून श्रवण करवावें कीं, महीचें दान दयाळू भूमाता ही भूमिदान करणाऱ्याविषयीं अवश्य करावें व सज्जनांपासून ती कधीं अतिशय प्रेम बाळगून त्याच्या कल्याणासाठीं हिरावून घेऊं नये. राजाची जी कांहीं उद्युक्त होते. राजा, मनुष्य जर नांगरलेली, धनदौलत ती सर्व निःसंशयपणें ब्राह्मणांची पेरलेली अथवा पीक उभें असलेली जमीन होय. राजा हा धर्माचरण करण्यांत दुसऱ्याला अर्पण करील, तर त्याला धन- कुशल असणें हें त्याचें ऐश्वर्यप्राप्तिचें प्रथम धान्यादिकांनीं समृद्ध अशा गृहाप्रमाणें लक्षण समजावें. ज्या लोकांचा राजा धर्माचें दुसऱ्याच्या इच्छा परिपूर्ण करण्याचें यथार्थ ज्ञान करून घेत नाही व नास्तिकपणा सामर्थ्य प्राप्त होईल. जो मनुष्य वृत्तीनें करितो, त्यांना सुखानें झोप घेतां येणार नाहीं संपन्न, वर्तनानें शुद्ध व अभिहोत्री अशा ब्राह्म- व त्यांचे व्यवहार सुरळीतपणानें चालणार णाला भूमिदान करितो, त्याला केव्हांही नाहीत. राजा जर दुराचरणी असेल तर त्याची महान् आपत्ति प्राप्त होत नाही. ज्याप्रमाणें प्रजा नित्य उद्भिन्न असेल; त्याच्या राज्यांत प्रतिदिवशीं चंद्राची वृद्धि होते त्याप्रमाणें कोणाचेंही नीट योगक्षेम चालणार नाहीं आणि भूमिदानापासून लागणार पुण्याची त्या भूमी- सर्वत्र संकट ओढवेल ! आतां ह्याच्या उलट-पासून जसजसें पीक येत जाईल तसतशी ज्यांचा राजा धार्मिक व शहाणा असेल ते सुखानें वृद्धि होते. प्राचीन इतिहास जाणणारे पुरुष ह्या निद्रा घेतील व सर्व व्यवहार आनंदानें चाल-विषयासंबंधानें भूमिनें गाडलेली जी गाथा वर्णित वितील; त्या राजाच्या शुभ कृत्यांनीं त्याच्या

प्रजा संतुष्ट राहतील आणि त्यांचा योगक्षेम त्या महाप्राज्ञांचीं सर्व पातकें दूर होतात. उत्कृष्ट चालून त्या जीं जीं कृत्यें करतील तथापि, हे देवाधिपते, भूमिदानापेक्षां मात्र कोण- त्यांत त्यांची भरभराट होत जाईल. राजा, तेंही दान अधिक श्रेष्ठ नाहीं, असें महान् महान् जो पुरुष वसुंधरेचें दान करितो तो खचीत ज्ञात्यांप्रमाणेंच माझेही मत आहे. अमरेश्वरा, कुलीन, पुण्यवान, सर्वांचा हितकर्ता, पराक्रमी भूमिदान करणाऱ्या पुरुषाला जें फल प्राप्त व दानशूर समजावा. जे पुरुष वेदवेद्या ब्राह्म- होतें तें फल युद्धासाठीं उत्सुक झालेले शूर णाला सुंदर पृथ्वीचें दान करितात, त्यांच्या वीर रणांगणांत देह ठेवून स्वर्गास गेले असतां ठिकाणीं आदित्यासारखें प्रखर तेज वास करूं त्या सर्वांनाही प्राप्त होत नाहीं. जे योद्धे लागतें. भूतलावर बीजें फेंकिलीं असतां जसे स्वामिकार्यासाठीं हातावर शीर घेऊन रणभूमी- चोहोंकडे अंकुर उत्पन्न होतात, तशा भूमि- वर पतन पावून ब्रह्मलोक संपादितात, त्यांनाही दानाच्या योगें आपल्या इच्छा फलोन्मुख होऊन भूमिदान करणाऱ्यांवर वरचढपणा करितां येत अंकुरित होत्याच्या सफल होतात. आदित्य, नाहीं ! जो मनुष्य भूमीचें दान देतो तो वरुण, विष्णु, ब्रह्मा, सोम, अग्नि आणि भगवान् आपल्या ह्या पृथ्वीवरील पांच मागच्या शंकर हे सर्व भूमिदान करणाऱ्याची वाहवा पिढ्या व सहा पुढच्या पिढ्या करितात. भूमीपासूनच पुरुष जन्मास येतात ह्या लोकीं उद्भूति. पुरंदरा, जो पुरुष रत्ना- आणि भूमीमध्येच ते लीन होतात. चारही दिकांनीं भरलेली अशी ही वसुधा अर्पण प्रकारची भूतसृष्टि भूमिगुणात्मकच आहे. करितो त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होऊन त्याचा राजा, भूमि ही सर्व जगताची माता व पिता स्वर्गलोकीं मोठा गौरव होतो. देवाधिपा, होय. हिच्यासारखें श्रेष्ठ असें दुसरें कोणतेंही भूत सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणाऱ्या व सर्व गुणांनीं नाहीं. असो; राजा धर्मा, ह्या विषयाचें अधिक युक्त अशा ह्या सुंदर पृथ्वीचें जो पुरुष विवरण करण्याकरितां मी तुला एक पुरातन दान करितो तो राजांचा अधिपति होता; इतिहास सांगतों. तो इतिहास ह्मणजे बृहस्पति ह्यास्तव, पृथ्वीदान हें सर्व दानांत वरिष्ठ होय. व इंद्र ह्यांचा संवाद होय. इंद्रानें बहुत दक्षिणा वासवा, सर्व इच्छा सफल करणाऱ्या अशा देऊन महान् शंभर कतु केले व मग वक्तृत्व- ह्या काश्यपीला (पृथ्वीला) जो पुरुष कलेंत श्रेष्ठ अशा बृहस्पतीला असें विचारलें. अर्पण करितो तो पुरुष मलाच अर्पण करितो

इंद्र ह्मणालाः—भगवन् बृहस्पते, कोणत्या असें सर्व भूतें मानितात. हे सहस्राक्षा, सर्व दानाच्या योगानें प्राणी स्वर्गास जाऊन सुख मनोरथ सिद्ध करून देणाऱ्या व सर्व गुणांनीं भोगितो आणि कोणत्या दानाचें फळ अत्यंत संपन्न अशा ह्या पृथ्वीरूप धेनूचें जो मानव श्रेष्ठ व शाश्वत ठिकणारें आहे तें सांगा. दान करितो तो स्वर्गास जातो. सुरेंद्रा, वसु-

भीष्म ह्मणालेः—राजा युधिष्ठिरा, देवांचा धेचें दान करणाऱ्या पुरुषाला दुग्ध, दधि, पुरोहित जो बृहस्पति त्याला देवेंद्रानें ह्या- घृत व मधु ह्यांच्या नया संतुष्ट करितात. प्रमाणें म्हटलें असतां, महातेजस्वी बृहस्पतीनें भूमिदानाच्या योगें राजाचें सर्व किल्बिष नष्ट देवेंद्राला असें उत्तर दिलें. होतें. भूमिदानासारखें श्रेष्ठ दान दुसरें नाहीं.

बृहस्पति ह्मणालाः—वृत्रहंत्या इंद्रा, जो जो राजा शास्त्रास्त्रांनीं जिंकून घेतलेल्या ह्या पुरुष सुवर्ण, गाई व भूमि ह्यांचें दान करितो समुद्रवलयंकित पृथ्वीचें दान करितो, त्याचा

महिमा सर्व लोक ही मही अस्तित्वांत आहे आणि इतर वणपिकीं कृश व दुर्बल पुरुषांचें तोंपर्थ गातात ! पुरंदरा, जो पुरुष ह्या मंगल-परित्राण करावें; व ज्याला उपजीविकेचें कांहीं दायक व उत्कृष्ट रस धारण करणाऱ्या पृथ्वीचें साधन नाहीं अशा ब्राह्मणाला जर कोणी भूमि दान करितो त्याचा त्या भूमिदानाच्या पुण्यानें दिली असेल तर तिचा उच्छेद करूं नये. भूमि प्राप्त झालेला उत्तम लोक कधीही नाश पावत हरण केल्याच्या योगानें आपत्तींत पडलेल्या नाहीं. शक्रा, ज्या राजाला सतत वैभव व सुख दीन ब्राह्मणांचे जे अश्रु पतन पावतात ते मिळावें अशी इच्छा असेल त्यानें नित्य सत्पात्र उभय कुळांतील तीन तीन पिढ्यांना दुर्गतींत पुरुषाला यथाविधि भूमि द्यावी. पातकी मनु-लोपितात ! सहस्राक्षा, जो पुरुष राज्यापासन प्यानें ब्राह्मणाला भूमिदान केलें असतां भ्रष्ट झालेल्या राजाला पुनः राज्यावर बस-सर्पाच्या जीर्ण कांतीप्रमाणे त्या पातकी मनु-वील त्याचें स्वर्गांत वास्तव्य घडून सर्वत्र प्याचें तें पातक गळून पडतें. शक्रा, जो मनुष्य वाहवा होईल. जिच्यावर जिकडे तिकडे वसुधेचें दान करितो, तो सारिता, सागर, उंसाची लागवड केलेली आहे, गहूं व इतर शैल व वनें ह्या सर्वांचें दान करितो. धान्यें ह्यांनीं जी शोभत आहे, जिच्यावर गाई, जो मनुष्य भूमिदान करितो तो तळीं, बैल, अश्व व इतर वाहनें विपुल आहेत, जिच्या विहिरी, झरे, सरोवरे, तेल व इतर पोटांत खाणी आहेत, सर्व प्रकारचीं रत्नें व सर्व रस अर्पण करितो. जो पुरुष वसुधेचें दान दुसरे उपभोग्य पदार्थ जिच्यावर मुबलक आहेत, करितो तो वीर्यानें युक्त अशा औपधी, फलांनीं व जी बहुपराक्रमानें जिकली आहे, अशा व फलांनीं युक्त असे वृक्ष आणि काननें, भूमीचें दान करणारा पुरुष शाश्वत लोकांस पाषाण व पर्वत ह्या सर्वांचें दान करितो. भूमि-पावतो; कारण, त्याच्या हातून तो भूयज्ञच दानाच्या योगें जे फल प्राप्त होतें तें फल घडतो. जो पुरुष वसुधेचें दान करितो त्याचें विपुल दक्षिणा वगैरे देऊन अग्निष्टोमादिक यज्ञ सर्व पातक नष्ट होतें, त्या निष्पाप पुरुषाला केल्यानेंही प्राप्त होत नाहीं. भूमिदान करणारा सर्व सज्जन बहुमान देतात व थोर लोक त्याची पुरुष उभय कुळांतील दहा दहा पिढ्या उद्ध-कीर्ति पसरितात. शक्रा, उद्धावर पडलेला रितो; परंतु भूमीचें हरण करणारा उभय कुळां-तैलविंदु जसा चोहोंकडे पसरतो, तसें भूमिदानाचें तील दहा दहा पिढ्या नरकांत टाकतो ! जो फळ तिच्यावरील प्रत्येक पिकास वाढत जाऊन पुरुष पूर्वी दिलेली भूमि परत घेतो किंवा देण्या-पसरतें. ज्याप्रमाणें सभेला शोभविणारें शूर मही-विषयी वचन देऊन ती देत नाहीं अथवा पाल समरांगणांत शत्रूंच्या समोर पतन पावले दिलेली हरण करितो, तो वारुण पाशांनीं बांधला असतां ते ब्रह्मलोकीं गमन करितात आणि जाऊन यमयातनांचा ताप भोगितो ! जो द्विजश्रेष्ठ दिव्य माळांनीं विभूषित अशा नाचणाऱ्या व अभिहोत्र घेऊन नित्य भगवान् अग्निची गाणाऱ्या अप्सरा त्यांच्या सेवेस तत्पर अस-आराधना करितो, यज्ञयागांनीं भगवंताला पूजितो, तात, त्याप्रमाणें स्वर्गांत भूमिदान करणाऱ्याला ज्याला उपजीविकेचें साधन नाहीं व जो नित्य फळ मिळतें. जो पुरुष ब्राह्मणाला विधिपूर्वक अतिथींना प्रिय मानितो, त्याची जे पुरुष भक्ति उत्तम प्रकारें करून महीदान करितो, तो देव करितात ते यमलोकीं जात नाहीत. पुरंदरा, व गंधर्व ह्यांच्याकडून बहुमान मिळवून स्वर्गांत राजानें ब्राह्मणांच्या ऋणांतून उतराई व्हावें सुख भोगितो. जो मनुष्य पृथ्वीचें दान करितो

त्याला ब्रह्मलोकीं स्थान मिळून त्याच्या सेवेस दिव्य पुष्पांनीं शोभणाऱ्या शंभर अप्सरा सादर राहतात. जो मनुष्य भूमिदान देतो, त्याला सुंदर वाहनं, श्रेष्ठ अश्व, शंख, भद्रासन, छत्र व इतर सर्व मंगलदायक वस्तु सदा प्राप्त होतात. भूमिदानाने पुष्पे व सुवर्णराशि प्राप्त होतात; भूमिदान करणाऱ्याची आज्ञा कोणीही मोडीत नाही; आणि त्याचा सर्वत्र जयजयकार होऊन त्याला सर्व संपत्ति प्राप्त होते. पुरंदरा, काय देतात, दानाच्या योगाने जे पुण्यलागते भूमिदानाच्या योगें उत्तम पुण्य लागून स्वर्ग हे त्याचें महाफल कोणतें, व दानामुळे ह्या लोकीं फल प्राप्त होते. जो पुरुष भूमीचें दान करितो व परलोकीं काय काय अनुभवितां येतें, तें त्याला सुवर्ण, पुष्पे, वनस्पति, कुश, कांचन, सर्व आपणापासून श्रवण करावें अशी माझी हिरवें गार तृण व अमृत प्रसवणारी भूमि इच्छा आहे, तर सर्व कांहीं सविस्तर निवेदन हीं प्राप्त होतात. असो; इंद्रा, भूमीसारखें दान नाही, मातेसारखा गुरुजन नाही, सत्यासारखा धर्म नाही व दानासारखा संचय नाही, हे लक्षांत ठेवें.

भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, इंद्राने आंगिरस बृहस्पतीपासून ह्याप्रमाणे भूमिदानाचें श्रेष्ठ फल श्रवण करून लागलीच संपत्तीनें व रत्नांनीं ओतप्रोत भरलेली अशी ही पृथ्वी बृहस्पतीला अर्पण केली. असो; जो पुरुष हें भूमिदानाचें माहात्म्य श्राद्धकालीं ऐकवील त्याच्या श्राद्धाचा भाग राक्षस किंवा असुर हे ग्रहण करणार नाहीत आणि त्यानें पितरांना उद्देशून जें कांहीं केलें असेल किंवा दिलें असेल तें निःसंशयपणें अक्षय्य होईल. ह्यासाठीं ज्ञात्यानें श्राद्धाच्या वेळीं ब्राह्मण भोजन करित असतां त्यांजकडून हें माहात्म्य ऐकवावें. अनघा धर्मी, सर्व दानांत श्रेष्ठ अशा ह्या भूमिदानाची महती ही मीं तुला सांगितली आहे. हे भरतश्रेष्ठा, आतां तुला आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ?

अध्याय त्रेसष्टावा.

—०:०—

अन्नदानाची महती.

युधिष्ठिर विचारतो:—महाबाहो भरतश्रेष्ठ भूमि, ह्या लोकीं दान देऊं इच्छिणाऱ्या राजानें गुणांनीं वरिष्ठ अशा ब्राह्मणांना कोणतीं दाने द्यावीं, कोणत्या दानानें ते ब्राह्मण तात्काळ प्रसन्न होतात, ते प्रसन्न झाले ह्मणजे दात्याला होऊन त्याला सर्व संपत्ति प्राप्त होते. पुरंदरा, काय देतात, दानाच्या योगाने जें पुण्यलागते भूमिदानाच्या योगें उत्तम पुण्य लागून स्वर्ग हे त्याचें महाफल कोणतें, व दानामुळे ह्या लोकीं फल प्राप्त होते. जो पुरुष भूमीचें दान करितो व परलोकीं काय काय अनुभवितां येतें, तें त्याला सुवर्ण, पुष्पे, वनस्पति, कुश, कांचन, सर्व आपणापासून श्रवण करावें अशी माझी हिरवें गार तृण व अमृत प्रसवणारी भूमि इच्छा आहे, तर सर्व कांहीं सविस्तर निवेदन हीं प्राप्त होतात. असो; इंद्रा, भूमीसारखें दान नाही, मातेसारखा गुरुजन नाही, सत्यासारखा धर्म नाही व दानासारखा संचय नाही, हे लक्षांत ठेवें.

भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, पूर्वी हीच गोष्ट मीं दिव्यदृष्टि नारदांला विचारिली असतां त्यानीं मला जें कांहीं सांगितलें तें मी तुला आतां कथन करितों, ऐक. मीं पूर्वी विचारिलें तेव्हां मला

नारद ह्मणाले:—भूमि, देव व ऋषिगण हे अन्नाचेंच महत्त्व गातात. लोकांचे व्यवसाय व ज्ञानशक्ति हीं सर्व अन्नावर अवलंबून आहेत. अन्नासारखें दान पूर्वी कधीं झालें नाही व पढें कधीं होणार नाही; ह्यासाठीं मनुष्यें विशेषें करून अन्नदान करण्याची इच्छा करितात. लोकांत अन्नापासून शक्ति प्राप्त होते आणि प्राणही अन्नाच्याच अधीन असतात. प्रभो, हें सर्व ब्रह्मांड अन्नाच्याच योगानें जगलें आहे. ह्या लोकीं गृहस्थ, भिक्षु व तपस्वी अन्नावरच आपआपला योगक्षेम चालवितात. अन्नाच्याच योगानें सर्व प्राणी जिवंत आहेत हें आपण प्रत्यक्ष पाहत आहों; ह्याबद्दल संशय बाळगण्याचें प्रयोजन नाही. ज्याला ज्याला आपणास वैभव मिळावें अशी वासना असेल त्यानें कोणी एकादा थोर कुटुंबी ब्राह्मण आप-

द्वयस्त शाला असतां त्यास व भिक्षूः अन्नदानं परिपूर्णं करण्याकरितां ह्या लोकीं व परलोकीं यावें. सत्पात्र ब्राह्मण अन्नाची याचना करण्यास अन्नवृक्ष उभे असतात ह्यांत संदेह नाही. शेत-आला असतां जो पुरुष त्यास अन्न देईल, तो करी हे जसे सुवृष्टीची आशा करून राहिलेले परलोकीं आपल्यास उपयोगी पडण्या-असतात तसे पितर हे पितृलोकीं आशा करून करितां श्रेष्ठ निधिवे संचित करून ठेवील ! राहिलेले असतात कीं, आह्वांला जो पुत्र किंवा वैभवेच्छु गृहस्थानें मार्गांत दमलेला, वृद्ध पौत्र होईल तो आह्वांस श्राद्धादिकांत अन्न व सत्पात्र असा पांथस्थ आपल्या घरीं प्राप्त झाला देईल. ब्राह्मण हा महान् प्राणी होय. तो जर असतां त्याचा उत्तम सत्कार करावा. राजा, मला अन्न दे ह्मणून स्वतः याचना करण्यास जो पुरुष क्रोधाची लाट आली असतां तिला प्रवृत्त होईल तर मनुष्यानें सकामबुद्धीनें किंवा झिडकारून सौजन्यानें वागतो, कोणाचा द्वेष निष्कामबुद्धीनें तात्काळ त्या ब्राह्मणास अन्न-करीत नाही आणि अन्नाचें दान वेतो, तो ह्या दान करावें, ह्मणजे त्यास मोठें पुण्य लागेल. लोकीं व स्वर्गलोकीं जें जें ह्मणून सुख तें तें ब्राह्मण हा सर्व प्राण्यांचा अतिथि होय. कोण-भोगितो ! गृहधर्मी पुरुषांनें आपल्या घरीं प्राप्त त्याही दानाचा अग्रभोक्ता तोच जाणावा. झालेल्या अतिथीचा कधीही अनादर करूं नये, याचना करणारे ब्राह्मण ज्या घरीं याचना किंवा त्याला अन्नादिक अर्पण न करितां करितात आणि ज्या घरून ते संतुष्ट होतस्साते विमुख घालवूं नये. अन्नदान हें चांडाळाला परत जातात, त्या घराचा अतिशय उत्कर्ष होतो वा किंवा श्वाणाला वा, तें व्यर्थ जावयाचें नाही. व त्या घराचा धनी मेल्यावर भाग्यवान् कुळांत जो पुरुष अनोळखी व आर्त अशा पांथस्थाला जन्म घेतो. जो मनुष्य ह्या लोकीं नित्य उत्तम मोठ्या उल्हासानें अन्न अर्पितो तो महत्पुण्य अन्न व स्थान दुसऱ्याला अर्पण करितो, त्या जोडितो. हे जनाधिपा, जो मनुष्य पितरांना, मिष्टान्नदात्याला स्वर्गांत बहुमानानें वास्तव्य देवतांना, ऋषींना, विप्रांना व अतिथींना करावयास सांपडतें. अन्नच मनुष्याचा प्राण नानाविध भोज्य पदार्थांनीं संतोषवितो त्याला होय; आणि सर्व कांहीं अन्नावरच अवलंबून त्याच्या पुण्याचें फल मोठें मिळतें. अतिशयित आहे. जो मनुष्य अन्नदान करितो त्याला पातक करूनही जो मनुष्य याचकाला किंवा पुत्र, पुत्र, धन व भोग प्राप्त होतात. अन्नदान विशेषकरून ब्राह्मणाला अन्न घालील त्याला करणाऱ्या मनुष्याला शक्ति व सौंदर्य हीं मिळ-त्या घोर पातकापासून अगदीं पीडा होणार तात. जो मनुष्य लोकांत अन्नदान करितो तो नाही ! अन्नदान हें ब्राह्मणाला दिलें असतां प्राणदानच करितो असें नेहमीं ह्मणतात. ब्राह्मण अक्षय्य होतें आणि शूद्राला दिलें असतां अतिथीला यथाविधि अन्न अर्पण केल्यानें त्यापासून मोठें फल प्राप्त होतें; शूद्र व ब्राह्मण दात्याला सुख प्राप्त होतें व देवही त्याची वाहवा ह्यांना अन्नाचें दान दिलें असतां जो करितात. युधिष्ठिरा, ब्राह्मण हा महाप्राणी विशेष आहे तो हाच होय. ह्या लोकीं ब्राह्मण जाणावा, ब्राह्मण हें एक क्षेत्रच होय. ह्या हा अन्नाची भिक्षा मागण्यास प्राप्त झाला असतां क्षेत्रांत जें बीज पेरारें त्याला पुण्यकारक महा-त्यास गोत्र, आचरण, वेदाभ्यास किंवा देश १ या ठिकाणीं नारदांनीं 'युधिष्ठिर' हें संबोधन वगैरे कांहींएक न पुसतां अन्न द्यावें. जो भीष्मांना योजिले अहे. युधिष्ठिर=युद्धांत स्थिर राह-पुरुष अन्नदान करितो त्याच्या सर्व कामनां पाराना= न डगमगणारा.

फल प्राप्त होतें. अन्नाशिवाय इतर जीं दानें त्या सर्वांचीं फळें प्रत्यक्ष दिसत नाहीत; पण अन्नाच्या दानानें दात्याला व भोक्त्याला अशा दोघांनाही आनंद होतो हें प्रत्यक्ष आढळतें. अन्नापासूनच सर्व प्राणी जन्मास येतात, अन्नापासूनच सर्वांना समाधान मिळतें, अन्नापासूनच धर्म व अर्थ हे साधतात आणि अन्नापासूनच रोगांचा नाश होतो. अन्न हेंच अमृत होय, असें मागील कल्पांत प्रजापतीनें सांगितलें. अन्न हाच भुवर्लोक, अन्न हेंच आकाश व अन्न हाच स्वर्ग जाणावा. सर्व कांहीं अन्नांतच सांठविलेलें आहे. अन्नाचा तुटवडा झाल्यास शरीरांतील पंचधातूंचा क्षय होतो व अन्नाचा लोप झाल्यास बलवानांचेही बल नाश पावतें. नरश्रेष्ठा, विवाहविधि, देवतांचें आवाहन व यज्ञयागादिक क्रिया हीं सर्व अन्नाच्या अभावीं लुप्त होतात. अन्नाचा लय झाला असतां त्याबरोबर ब्रह्माचाही लय होतो. जे कांहीं हें स्थावर-जंगम वस्तुमात्र विद्यमान आहे तें सर्व अन्नापासून झालें आहे. तिन्ही लोकांत धर्म व अर्थ हे अन्नाधीनच आहेत. ह्यासाठीं शहाण्या पुरुषांनीं अन्नाचें दान अवश्य करावें. जो मनुष्य अन्न अर्पण करितो त्याचें बल, ओज, यश व कीर्ति तिन्ही लोकांत निरंतर वाढत जाते. हे भारता, प्राणांचा स्वामी जो पवन तो अंतरिक्षांत मेघांमध्ये उदकाचा संचय करितो आणि त्याच मेघाच्या ठिकाणीं संचित असलेल्या उदकाचा इंद्र हा पृथ्वीवर वर्षाव करितो. पृथ्वीवर जितके प्रवाही पदार्थ आहेत तितक्यांतील आर्द्रता सूर्य हा आपल्या किरणांनीं ग्रहण करितो, वायु हा सूर्यापासून ती आर्द्रता हरण करून मेघांमध्ये सांचवितो, नंतर इंद्र हा तें सर्व जल भूमीवर पाडवितो आणि ह्याप्रमाणें ज्या समयी मेघांपासून भूतलावर पर्जन्याची वृष्टि होते त्या समयी धनधान्यांनीं

समृद्ध असलेली भूदेवी मिजून जाते व तिच्यावर धान्यें उगवतात आणि त्यांच्या योगें जगाचा स्वस्तिकेस चालतो. असो; अशा रीतीनें प्राण्यांना अन्नप्राप्ति झाली म्हणजे तद्वारा मांस, मेद, अस्थि व शुक्र ह्यांचा पुनः प्रादुर्भाव होतो; आणि मग, हे पृथ्वीपते, शुक्र धातूपासून फिरून प्राणी जन्म पावतात. पुनः, प्राण्यांच्या ठायीं ज्या अग्नि व सोम नामक देवता असतात त्या त्या प्राण्यांमध्ये शुक्राची उत्पत्ति व पुष्टि करितात आणि अशा रीतीनें हें रहाटगाडगें एकसारखें चालू राहतें. असो; ह्याप्रमाणें, अन्नापासून सूर्य, पवन व शुक्र हे उत्पन्न होतात. सारांश, सर्वांचें मुख्य बीज अन्न होय व त्यापासूनच सर्व भूतें उत्पन्न झालीं. जो पुरुष घरीं आलेल्या अन्नार्थी प्राण्याला अन्न अर्पण करितो, तो प्राण्यांना अन्न व शक्ति अर्पण करितो असेंच समजावें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नारदांनीं ह्याप्रमाणें मला सांगितलें तेव्हां मीं नेहमीं अन्नदान केलें. ह्यासाठीं, बा धर्मा, तुंही मनांत द्वेषादि विकार धारण न करितां मोठ्या उल्हासानें अन्नदान कर. राजा, तुं सर्वतोपरी सत्पात्र अशा ब्राह्मणांना यथाविधि अन्न अर्पण करशील तर त्या योगें स्वर्ग मिळविशील. हे जनाधिपा, अन्नदान करणाऱ्या जनांना जे लोक प्राप्त होतात ते आतां एक. राजा, त्या महात्म्यांचीं मंदिरें स्वर्गलोकांत दिव्य कांतीनें झळाळत असतात; त्या मंदिरांचीं रूपें नक्षत्रासारखीं देदीप्यमान् असून त्यांना नानाप्रकारचे स्तंभ शोभत असतात; त्या मंदिरांचे वर्ण चंद्रमंडलाप्रमाणें शुभ्र असून त्यांच्यावर लहान लहान घागऱ्यांचे सर रुण-झुणतात; त्या मंदिरांवर सकाळच्या सूर्याप्रमाणें मनोहर दीप्ति विलसत असून त्यांपैकीं कांहीं स्थिर असतात व कांहीं इतस्ततः भ्रमण करि-

तात; त्या मंदिरांत पृथ्वीवरील शेंकडों वस्तु त्यांनीं देवकीला यथाशास्त्र गर्व कांहीं सांगितलें आणि भूमिचर व जलचर प्राणी राहतात; ते आतां मजपासून श्रवण कर. वैदूर्य रत्नांप्रमाणें किंवा सूर्याच्या किरणांप्रमाणें नारद म्हणाले:—महाभाग देवाकि, जो त्या मंदिरांवर तेज झळाळत असतें; आणि मनुष्य कृत्तिका नक्षत्री क्षीर व घृत ह्यांनीं तीं अंतर्बाह्य सुवर्णाचीं व रुप्याचीं केलेलीं ब्राह्मणांचा संतोष करील त्याला उत्कृष्ट पवित्र असतात. त्या मंदिरांत सर्व मनोरथ परिपूर्ण लोक प्राप्त होतील. जो मनुष्य रोहिणी नक्षत्री करणारे वृक्ष असून चोहोंकडे विहिरी, रस्ते, मृगमांस, अन्न, घृत, दुग्ध आणि इतर खाद्य सभा, कूप, सरोवरे आणि घणघणाट करणारी व पेय पदार्थ ब्राह्मणांना अर्पण करील तो सहस्रावधि जोडलेली वाहनें सिद्ध असतात; त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होईल. जीं मनुष्ये मृगशीर्ष तेथें भक्ष्य व भोज्य पदार्थांचे पर्वत असून वस्त्रें नक्षत्रीं सवत्स अशी दुमती घेऊ दान देतात व अलंकार ह्यांची विपुल सिद्धता असते; आणि त्यांना मनुष्यलोकांतून श्रेष्ठ अशा स्वर्गलोकीं त्या ठिकाणीं क्षीरप्रवाही नद्या व अन्नाच्या जातां येतें. आर्द्रा नक्षत्री उपोषण करून सामुग्रीचे पर्वत असून शुभ्र वर्णाचे राज- जो मनुष्य तिलमिश्रित कृसर (खिचडी) दान वाडे व त्यांत सुवर्णप्रमाणें झगझगीत अशा करील तो महान् संकटें व वस्त्याच्या धारे- शय्या असतात. राजा धर्मा, अन्नदान कर- सारखे भयंकर पर्वत उतरून जाईल. सुंदरी, णाच्या पुरुषांना अशीं हीं भवनें प्राप्त होतात, पुनर्वसु नक्षत्रीं घारगे व इतर अन्न अर्पण केलीं असतां मनुष्याला दिव्य यश, सुंदर रूप व विपुल अन्न प्राप्त होऊन तो सत्कुलांत जन्म पावतो. जे कोणी अन्नदान करितात त्या पुण्यवान् महा- पुण्य नक्षत्रीं सुवर्णाचे अलंकार किंवा नुसतें न्यांना हे लोक प्राप्त होतात, ह्यासाठीं भूलोकीं सुवर्ण दान दिलें असतां दात्याला स्वयंप्रकाशित मनुष्यांनीं मोठ्या प्रयत्नानें अन्नदान करावें.

अध्याय चौसष्टावा.

—:०:—

कोणत्या नक्षत्रीं कोणतीं दानें करावीं ?

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, आपण जो मला अन्नदानाचा विधि सांगितला तो मी ऐकिला. आतां कोणत्या नक्षत्रीं कोणतीं दानें करावीं त्याचा नियम मला विदित करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाच्या संबंधानेंही एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्यणजे महर्षि नारद व देवकी ह्यांचा संवाद होय. पूर्वी देवांसारखे कांतिमान् व धर्मांचे यथार्थ तत्त्व जाणणारे देवर्षि नारद द्वारकेस प्राप्त झाले असतां देवकीने त्यांना हाच प्रश्न केला, तेव्हां उत्तराफल्गुनी नक्षत्रीं मनुष्य जर तिळांनीं भर- लेलीं मृत्तिकापात्रें अर्पण करील तर त्याला ह्या लोकीं पशु व पुत्र प्राप्त होऊन मेल्या- नंतर सुखोपभोग मिळतील. मनुष्य जर पूर्वा- फल्गुनी नक्षत्रीं उपोषण करून गोरसाजें युक्त असे भक्ष्य पदार्थ ब्राह्मणांना देईल तर त्याला उत्तम वैभव मिळेल. मनुष्य जर उत्तराफल्गुनी नक्षत्रीं घृत व क्षीर ह्यांनीं युक्त असें पष्टिका नामक अन्न यथाविधि अर्पण करील तर त्यास स्वर्गलोकीं बहुमान प्राप्त होईल. हे देवकी, उत्तराफल्गुनी नक्षत्रीं मनुष्य जें जें दान

देईल, तें तें दान महाफलदायक होऊन शाश्वत वगैरे आहेत अशा मनुष्याच्या कुळांत जन्म सुख प्राप्त करून देईल, हें अगदीं निश्चया- घेतो. जो मनुष्य उत्तरावाढा नक्षत्रीं घृत व सक्त त्मक जाणावें. मनुष्य जर हस्त नक्षत्रीं उपो- ह्यांनीं युक्त असा उदकुंभ व विपुल गोरस अर्पण पित राहून चार हत्ती जोडलेला रथ अर्पण करितो त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात. करील तर त्या पुण्यवान् पुरुषास श्रेष्ठ लोक अभिजित् नक्षत्रीं मधु, घृत व दुग्ध हीं थोर प्राप्त होऊन त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस लोकांना अर्पण केलीं असतां त्या दात्याची जातील. चित्रा नक्षत्रीं वृषभ व सुवासिक धर्मबुद्धि अढळ होऊन त्यास स्वर्गांत मोठा पदार्थ अर्पण करून मनुष्यांना अप्सरांचे लोक मान मिळतो. श्रवण नक्षत्रीं वस्त्रासहित किंवा प्राप्त होतील व तेथें त्यांस नंदनवनांतल्या- नुसतें कांबळें अर्पण केलें असतां मनुष्य शुभ्र प्रमाणें भोग भोगितां घेतील. स्वाती नक्षत्रीं विमानांत असून स्वर्गलोकीं पाहिजे तिकडे धनदान करून मनुष्याला जें प्रियतम असेल जाऊं शकतो. जो मनुष्य धनिष्ठा नक्षत्रीं बैल तें मिळेल, ह्या लोकीं त्यास विषय यश प्राप्त जोडिलेलें यान प्रेमपुरःसर अर्पण करितो त्यास होईल, व अंती तो शुभलोकीं वास्तव्य करील. तात्काळ वस्त्रांच्या राशि व धन मिळतें आणि विशाखा नक्षत्रीं बैल व दुभती गाय, धान्यानें भर- मरणोत्तर राज्याची प्राप्ति होते. जो मनुष्य लेली गाडी तिच्यावरील आच्छादनासुद्धां आणि शततारका नक्षत्रीं अगुरु चंदनासह सुगंधि वस्त्रे हीं अर्पण केलीं असतां, पितर व देव द्रव्यें अर्पण करितो त्याला मेल्यावर अप्सरांचे ह्यांचा संतोष होतो व मेल्यावर त्यास मोक्ष समुदाय व शाश्वत गंध प्राप्त होतात. पूर्वा- मिळतो; अशा मनुष्यास संकटें ह्मणून भाद्रपदा नक्षत्रीं राजमाष (चवळी) अर्पण प्राप्त होब नाहींत आणि तो स्वर्गास जातो. केल्यानें सर्व प्रकारचीं फळें व भक्ष्य जो मनुष्य ब्राह्मणांच्या इच्छेनुरूप पदार्थ मिळतात आणि मेल्यावर तो त्यांचे मनोरथ पूर्ण करितो त्याला उपजीविकेचें मनुष्य सुखी होतो. जो मनुष्य उत्तरा- अपेक्षित साधन प्राप्त होतें आणि त्यास नरकादिक भाद्रपदा नक्षत्रीं बोकडाचें मांस अर्पण करितो तो दुःखें मूर्च्छीच प्राप्त होत नाहींत हा निश्चय सम- पितरांना संतोषवितो व मेल्यावर मोक्ष मिळवितो. जावा. जो मनुष्य अनुराधा नक्षत्रीं उपोषण करून जो मनुष्य रेवती नक्षत्रीं दोहनासाठीं कांस्थ- सुंदर अन्न व वस्त्रावरण अर्पण करितो त्यास पात्रासह धेनूचें अर्पण करितो तो मेल्यावर शंभर युगंपर्यंत स्वर्गांत मोठ्या माननें राहाव- ती धेनु त्या दात्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण करण्या- यास सांपडतें. ज्येष्ठा नक्षत्रीं जो मनुष्य ब्राह्म- साठीं त्याच्या सेवेस तत्पर राहते. जो णांना समूलक कालशाक देतो त्याला त्याच्या नरश्रेष्ठ अश्विनी नक्षत्रीं अश्व जोडिलेला रथ इच्छेप्रमाणें ऐश्वर्य व गति प्राप्त होते. जो मनुष्य दान करितो तो हत्ती, अश्व व रथ ह्यांनीं मूळ नक्षत्रीं ब्राह्मणांना मोठ्या भक्तीनें फळें व संपन्न अशा कुळांत जन्म पावून महासामर्थ्य- मूळें अर्पण करितो तो पितरांना संतोषवून इष्ट वान् होतो. आणि जो मनुष्य भरणी नक्षत्रीं गतीला पावतो. पूर्वाषढा नक्षत्रीं उपोषण करून ब्राह्मणांना तिलधेनु देतो त्याला विपुल गाई जो पुरुष कुलीन, सदाचरणी व वेदपारंगत प्राप्त होऊन मेल्यावर त्यास विषय यश मिळतें. ब्राह्मणाला दहानें भरलेलीं पात्रें अर्पण करितो भीष्म-सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- तो पुरुष मेल्यावर—ज्याच्याकडे विपुल गाई प्रमाणें नारदांनीं देवकीला कोणत्या नक्षत्रीं

कोणतीं दानें करावीं तें सांगितलें आणि मग तिनें तें सर्व आपल्या मुनांना कथन केलें.

अध्याय पांसष्टावा

—:०:—

दानें व त्यांचीं फळे.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष सुवर्णदान करितात, ते सर्व इच्छा परिपूर्ण करितात, असें पितामहपुत्र जो अत्रि त्यानें म्हटलें आहे; सुवर्णदान हें अतिशयित पवित्र असून आयुष्यवर्षक व पितरांना अक्षय्य सुखदायक आहे, असें मनुजेंद्र जो हरिश्चंद्र त्यानें सांगितलें आहे; आणि उदकदान हें सर्व दानांत श्रेष्ठ होय, असें मनुनें निवेदन केलें आहे. ह्मणून वापी, कूप व तडाग हीं खणावीत. ज्या मनुष्यानें विहीर खणली असून तिला पाणी लागलें आहे व ती विहीर नित्य चांगली चालू झाली आहे, त्या मनुष्याचें अर्ध पातक ह्या एका कृत्यानेंच दूर होतें. ज्यानें खणलेल्या जलाशयामध्यें गाई, ब्राह्मण व साधुजन सदेदीत जलपान करितात तो आपल्या सर्व कुलाचा उद्धार करितो. ज्या मनुष्यानें खणलेल्या जलाशयांत उन्हाळ्यामध्ये सुद्धां पाणी राहतें व तें पाणी सर्वांना निष्प्रतिबंधपणें मिळतें त्याला केव्हांही भयंकर आपत्ति प्राप्त होत नाही. घृताच्या योगानें भगवान् बृहस्पति, पूषा, भग, अश्विनीकुमार आणि अग्नि ह्यांची प्रसन्नता होते. घृत हें महान् औषध होय, यज्ञकर्माला हें अतिशय श्रेष्ठ व अवश्य, सर्व रसांमध्ये घृतासारखा रस नाही आणि कृतदानाच्या योगें लागणारें पुण्यही अद्वितीयच होय; ह्यासाठीं फलाची, यशाची व पुष्टीची इच्छा करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषानें शुद्ध होऊन ब्राह्मणांना घृत अर्पण करावें. जो मनुष्य आश्विन महिन्यांत ब्राह्मणांना घृत

अर्पितो त्याजवर देव अश्विनीकुमार प्रसन्न होऊन त्यास सुंदर रूप देतात. जो मनुष्य घृतमिश्रित पायस ब्राह्मणांना देतो, त्याच्या गृहाला राक्षस कधीही पीडा करू शकत नाहीत. जो मनुष्य उदकुंभ दान करितो त्याला कधीही ताण्हेनें मरण्याची पाळी येत नाही, त्याला सर्व समृद्धि प्राप्त होते आणि त्यास कधीही संकटें येत नाहीत. जो मनुष्य इंद्रियांचा निग्रह करून मोठ्या श्रद्धेनें ब्राह्मणांना वृत्ति किंवा भूमि वगैरे देतो, त्या मनुष्याला त्या ब्राह्मणांच्या पुण्याचा सहावा भाग मिळतो. राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य नेहमीं सदाचरणी ब्राह्मणांना शीतशमनासाठीं किंवा पाकसिद्धीसाठीं काष्ठ अर्पण करितो त्याचें सर्व अर्थ व विविध कार्य नित्य सिद्धीस जातात आणि तो आपल्या शत्रूंवर दिव्य देहांतें झळाळत राहतो ! तसाच त्याजवर प्रत्यक्ष भगवान् अग्निनारायण नित्य प्रसन्न असतो आणि त्यास पशु केव्हांही सोडून जात नाहीत व युद्धांत हत्यकून जय प्राप्त होतो. जो मनुष्य वृत्रदान करितो त्याला राग केव्हांही बाधा करित नाहीत व त्यास वृत्रभाग प्राप्त होतो. जो मनुष्य उन्हाळ्यांत किंवा पजन्यकाळीं वृत्रदान करितो त्याला केव्हांही भयंकर आपत्ति प्राप्त होत कधीही चिंता उत्पन्न होत नाही व असा मनुष्य नाहीं. घृताच्या योगानें भगवान् बृहस्पति, पूषा, मोठ्या संकटांत पडला तर त्याचें तें संकट भग, अश्विनीकुमार आणि अग्नि ह्यांची प्रसन्नता होत. घृत हें महान् औषध होय, यज्ञ- शकटदान हें श्रेष्ठ होय, असें भगवान् महाभाग्यशाली शांडिल्य ऋषीनें सांगितलें आहे.

अध्याय सहासष्टावा.

—:०:—

दानें व त्यांचीं फळे

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, ज्याचे पाय भाजत असतात अशा ब्राह्मणाला उपानह

(चर्मी जोडे) अर्पण केल्याने कोणतें फळ दानापेक्षां तिलदानाला विशिष्ट योग्यता प्राप्त होतें तें मला सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मणाना मोठ्या श्रद्धेनें उपानह अर्पण करावे. यांमोच स्वर्गास गेले. जे विप्र तिलाचे होम उपानहांचें दान करणारा मनुष्य सर्व कंटाकांचा चुराडा उडवितो व सर्व संकटांतून पार पडतो. राजा धर्मी, उपानहांचें दान करणारा मनुष्य शत्रूंच्यावर अधिष्ठान पावतो, त्यास खेचरें जोडलेलें व रौप्यकांचनानें विराजणारें शुभ्र यान प्राप्ति होतें आणि त्यास तरणे ब्रैल जोडून शकटदान केल्याचें पुण्य लागतें.

युधिष्ठिर विचारतोः—कौरवाधिप भीष्म, असतां कुशिक ऋषीनें तिन्ही अग्नीचें तिलांनीं तिलदान, भूमिदान, गोदान व अन्नदान दिलें हवन केलें आणि उत्तम गति जोडली. असतां जें फल प्राप्त होतें ह्मणून आपण असो; हे कुरुश्रेष्ठा, तिलदान हें ह्याप्रमाणें सांगितलें तें मला फिरून निरूपण करून सांगावें.

भीष्म सांगतातः—कौतिया धर्मा, मी तुला दानविधीची महती ह्या लोकीं विशेष सांगतात. तिलदानाचें फल निवेदन करितों तें ऐक; आणि, राजा धर्मा, आतां ह्यापुढें हें मी जें कांहीं कथन हे कुरुसत्तमा, तूं तदनुसार तिलदान दे. राजा, करितों तें श्रवण कर. पूर्वी देवांच्या मनांत ब्रह्मदेवानें तिल उत्पन्न करण्याचें कारण पितरांचा तो श्रेष्ठ भोज्य पदार्थ होय; ह्यास्तव तिलाचें ब्रह्मदेवाची भेट घेऊन त्यास ह्मणाले कीं, दान केले असतां पितृवर्गीय सर्व पुरुषांना अतिशय आनंद होतो. जो मनुष्य माघमासी ब्राह्मणांना तिलदान करितो, त्यास सर्व प्रकारच्या कृमिकीटकांनीं ओतप्रोत व्याप्त असलेला नरक पाहण्याची वेळ येत नाही. जो पुरुष तिलांनीं पितरांची आराधना करितो, त्याला सर्व प्रकारच्या यज्ञांनीं भगवंताला आराधिल्याचें पुण्य प्राप्त होतें. राजा युधिष्ठिरा, सकाम मनुष्यानें तिलश्राद्ध अवश्य करावें. ज्याला निष्काम बुद्धीनें श्राद्धविधि कर्तव्य असेल त्यानें तिलश्राद्ध कधीही करूं नये. महर्षि कश्यप ह्यांच्या गात्रांतून हे तिल प्रथम उत्पन्न झाले; म्हणून, हे राजा, सर्व दानांमध्ये तिलदानाला दिव्यपद मिळालें. तिल हे मोठे पौष्टिक, कांतिवर्धक व पापघ्न आहेत; ह्यास्तव, सर्व

देव ह्मणालेः—भगवन्, तूं भूमीचा धनी असून सर्व स्वर्गाचा धनीही तूंच आहेस. हे महाभाग्यवंता, तुझ्या आज्ञेनें यज्ञानुष्ठान करावें अशी आमची मनीषा आहे. अमुक एका प्रवेशीं यज्ञ करा, अशी आज्ञा जर भूमीच्या धन्याकडून मिळाली नाही तर त्या अननुज्ञात प्रवेशीं यज्ञ केला असतां तो यज्ञ व्यर्थ जातो असा नियम आहे; ह्यास्तव, हे भगवंता, आह्मी कोणत्या स्थळीं यज्ञ करावा त्याची तूं आम्हांस आज्ञा कर. ब्रह्मन्, तूं सर्व स्थावरजगम जगाचा अधिपति आहेस; तेव्हां आह्माला उचित ती आज्ञा दे.

ब्रह्मदेव ह्यणालाः—काश्यपनंदन देवश्रेष्ठहो, पिढ्यांचा उद्धार करील. राजा, जो मनुष्य मी तुह्याला हिमवान् पर्वताच्या समीप असा हा दुसऱ्याला क्षेत्रभूमि (शेत) देईल त्याला कुरुक्षेत्र नामक भूप्रदेश देतो, तेथे तुम्ही यज्ञ करा. लोकांत उत्तम संपत्ति मिळेल. जो मनुष्य देव ह्यणालेः—भगवन्, आम्ही कृतार्थ रत्नांची खाण असलेले क्षेत्र अर्पण करील शालों. आतां आम्ही ह्या कुरुक्षेत्रीं यज्ञ करूं त्याचा वंश वृद्धिगत होऊन त्याच्या कुलाची व विपुल दक्षिणा देऊं; कारण ह्या प्रदेशीं भरभराट होईल. राजा, उखरवाखर किंवा मुनिजन नेहमी यज्ञयागादिकांनीं भगवंताची जीवरील पीक जळून जातें अशी भूमि आराधना करीत असतात. कधीही दान देऊं नये. त्याप्रमाणेंच जिच्या

भूमि सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर समीप किंवा भोंवतालीं श्मशान आहे अथवा अगस्त्य, कण्व, मृगु, अत्रि, वृषाकपि, पापी मनुष्यानें जी पूर्वी उपभोगिली आहे असित व देवल हे त्या ठिकाणीं अशीही भूमि कोणाला अर्पण करूं नये. मनुष्य देवांच्या यज्ञानुष्ठानास प्राप्त झाले. मग दुसऱ्याच्या भूमीवर पितरांचें श्राद्ध वेगरे करील महात्म्या देवांनीं त्या कुरुक्षेत्रीं यज्ञ करून किंवा पितरांना उद्देशून दुसऱ्याची भूमि दान भगवंताला आराधिलें आणि पुढें योग्य काळीं करील, तर त्यापासून पितरांना संताप येईल व ते त्या श्रेष्ठ पर्वतावर तें यज्ञानुष्ठान समाप्त करून तें श्राद्धकर्म किंवा भूमिदान व्यर्थ चालवतील! त्या अनुष्ठानापासून प्राप्त झालेल्या पुण्याचा ह्यासाठीं सुज्ञ पुरुषांनं थोडी भूमि दिली तरी सहावा भाग त्यांनीं त्या भूमीला अर्पण केला. चालेल; पण ती त्याच्या स्वतांच्या मालकीची राजा धर्मा, जो मनुष्य केवळ वीतभर भूमि असावी किंवा ती दुसऱ्याची असल्यास तिच्या अर्पण करील तो संकटांतून पार पडेल व बदल मूल्य देऊन ती त्यानें खरेदी केलेली त्यास पुनः संकटें म्हणून मुळींच येणार नाहीत. असावी. धर्मा, अशा प्रकारें स्वतांच्या भूमिंत जो मनुष्य शीत, वात व ऊन्ह ह्यांची पीडा न पितरांना जो पिंड देण्यांत येतो तो शाश्वत होऊं देणारें घर जीवर आहे अशी उत्तम होतो. राजा, अरण्यें, पर्वत, नद्या व तीर्थ ह्या प्रकारेंकरून तयार केलेली भूमि दुसऱ्याला सर्वांना कोणीही मालक नसतो; ह्यासाठीं अर्पण करितो तो मनुष्य सुरलोकीं गमन करून प्यादिकांमध्ये भूमि खरेदी करून तेथें श्राद्धादिक त्याचें पुण्य समाप्त झालें तरी तो तेथून दळत क्रिया करणें उचित नाही. राजा धर्मा, ह्या नाही. तो सुज्ञ पुरुष त्या स्थळीं इंद्रासमवेत प्रमाणें हें भूमिदानाचें फल तुला निवेदन केलें. मोठ्या आनंदानें कालक्षेप करितो; आणि त्यानें अनघा, आतां मी तुला पुढें गोदानाचें फल सांगतां. दुसऱ्यास राहण्याला घर दिलें असतें, झामुळें राजा युधिष्ठिरा, सर्व तपस्यापेक्षां गाईचा स्वर्गांत त्याची मोठी वाहवा होते. राजा, ज्या श्रेष्ठपणा अधिक असल्यामुळें भगवान् महेश्वर मनुष्याच्या घरीं अध्यापकाच्या कुळांत जन्म- रानें गाईमध्ये वास्तव्य करून तपश्चर्या केली. हे लेला इन्द्रियजेता श्रोत्रिय विप्र मोठ्या आनं- भारता, गाई ह्या ब्रह्मलोकीं सोमासमवेत राहतात. दानें बसति करील त्याला ब्रह्मलोकाची प्राप्ति ब्रह्मलोकप्राप्ति हेंच सिद्ध ब्रह्मर्षींचें प्रधान होईल. त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य थंडी व पाऊस साध्य होय व तें प्राप्त होण्याकरितां ते एक- ह्यांची पीडा न होऊं देणारें बळकट घर गाईना सारखे श्टतात. गाई ह्या आपल्या दुग्धानें, राहण्याकरितां बांधून देईल तो आपल्या सात धृतानें, वृक्षानें, गोमयानें, चर्मनं, हाडांनीं,

शिगांनीं व रोमांनीं दुसऱ्यांवर उपकार करि- दुसऱ्याला आश्रयच देतो. राजा, गाई ह्या तात. त्या शीत व उष्ण ह्यांचे विकार सोशितात. कसायाला वेऊं नयेत; नास्तिकाला वेऊं नयेत; त्या नित्य काम करितात. पर्जन्यकाळीं मुद्धां ज्याला त्या संभाळण्याचें सामर्थ्य नाही त्याला त्या दुःखी होत नाहीत. आणि ज्या अर्थी वेऊं नयेत; आणि गाईवर चरितार्थ चाल- ब्राह्मणांसमवेत त्या श्रेष्ठ ब्रह्मलोकीं जातात विणाराला त्या वेऊं नयेत. जो मनुष्य तसल्या त्या अर्थी ज्ञाते लोक ह्मणतात कीं, गाई व लोकांना गाई वेईल, तो निरंतर नरकांत ब्राह्मण हे एकच होत. राजा युधिष्ठिरा, रंति- पडेल, असें महर्षींनीं सांगितलें आहे. राजा, देव राजांनं यज्ञ केला, त्यांत यज्ञपशूंच्या ब्राह्मणाला गाय बावयाची ती रोड नसावी, जागीं गाईची योजना केली होती. ह्यामुळें तिला वांसरू असावें, ती वांस नसावी, ती त्या समर्थी गोचर्मातून जी नदी बाहेर पडली रोगरहित असावी, तिला व्यंग नसावें आणि तिला चर्मवृत्ती अशी संज्ञा प्राप्त झाली. राजा, ती थकलेली नसावी. जो पुरुष वहा हजार तेव्हांपासून पुढें गाई ह्या यज्ञपशुस्वापासून माई दान करील त्याला स्वर्गलोकीं इंद्रासह- मुक्त झाल्या व दानाचा श्रेष्ठ विषय बनल्या. वर्तमान मुखोपभोग प्राप्त होतील; आणि जो ह्यासाठीं, हे धर्मा, जो मनुष्य ह्या गाई महान् पुरुष लक्षावधि गाई अर्पण करील त्याला महान् ब्राह्मणांना अर्पण करितो, तो मनुष्य अक्षय्य लोक मिळतील. राजा युधिष्ठिरा, महान् आपर्त्तीत असला तरी तो ती ह्याप्रमाणें गोदान, तिलदान व भूमिदान ह्यां- सर्व आपत्ति तरून जातो हें लक्षांत धर. विषयीं मीं तुला निरूपण करून सांगितलें. राजा, जो मनुष्य सहस्र गाई अर्पण करितो तो आतां अन्नदानाच्या संबधानें जें काहीं सांगतों मेल्यावर नरकास जात नाहीं आणि त्यास तें श्रवण कर.

सर्वत्र विजय मिळतो. धर्मा, देवांचा राजा इंद्र हे कुंतीपुत्रा, अन्नदान हें प्रधान होय असें हा असें ह्मणतो कीं, अमृत हें गाईचें दुग्ध होय. सांगतात. अन्नाच्याच दानांनं संतिदेव राजा ह्यासाठीं, जो मनुष्य गाय देतो तो अमृताचेंच स्वर्गास गेला. राजा, जो पुरुष दमलेल्याला व दान करितो. वेदवेत्ते पुरुष म्हणतात कीं, अग्नी- भुकेलेल्याला अन्न समर्पण करितो तो मध्ये ज्या पदार्थांचा होम करावयाचा त्या महास्थान जें ब्रह्मलोक त्याप्रत सर्वांमध्ये आज्य हें अत्यंत श्रेष्ठ होय; ह्मणून पावतो. राजा धर्मा, अन्नदान करणारे पुरुष जो मनुष्य आज्यदायी धेनूचें दान करितो तो जें श्रेय संपादन करितात तें सुवर्ण, वस्त्रे व श्रेष्ठ अशा हव्य द्रव्यांचेंच दान करितो. सो- इतर पदार्थ ह्यांच्या दानांनं प्राप्त होत नाहीं. जातीमध्ये वरिष्ठ असा जो वृषभ तो मूर्तिमान् अन्न हेंच सर्वांत श्रेष्ठ द्रव्य होय व अन्नहीच स्वर्गच होय. जो मनुष्य गुणवान् विप्राला वृषभ- श्रेष्ठ संपत्ति जाणावी. अन्नापासूनच प्राण, वीर्य, दान करितो त्याचा स्वर्गांत जयजयकार तेज व बल हीं पुष्टीस पावतात. जो मनुष्य होतो. हे भरतर्षभा, गाई ह्या प्राण्यांचे प्राणच होत सवोदीत एकाग्र चिंतानें तात्काळ अन्नदान असें ह्मणतात. ह्मणून जो मनुष्य गाय देतो करील त्याला कधींही संकटें प्राप्त होणार तो प्राणच अर्पण करितो. वेदविद् ह्मणतात नाहीत असें पराशराचें म्हणणें आहे. प्रथम कीं, गाई ह्या सर्व प्राण्यांचा मुख्य आश्रय देवतांचीं यथाविधि पूजा करून नंतर त्यास होत; ह्मणून जो मनुष्य गोदान करितो तो अन्नाचा नैवेद्य समर्पवा. देवतांना जें अन्न स-

पण करवावयाचें तें विशिष्ट प्रकारचें पाहिजे असें बाळा, अन्नाच्या बळावरच सव प्राणा आप-
नाहीं, मनुष्ये रोज जे अन्न सेवन करीत असतील आपले व्यवसाय करितात; म्हणून सर्व
तेंच अन्न त्यांच्या आराध्य देवतांना प्रिय होईल लोकांत अन्नाचेंच विशेष महत्त्व सांगण्यांत
असें समजावें. जो मनुष्य कार्तिकाच्या शुक्र येतें, प्राण्यांचें बल व तेज हें नित्य अन्नापासूनच
पक्षांत अन्नदान करितो त्याचीं सर्व संकटे वाढतें; म्हणून प्रजापतीनें अन्नदानच श्रेष्ठ होय
नाहींतशीं होतात व मेल्यावर तो शाश्वत सुख असें सांगितलें आहे. कृतीपुत्रा, तूं सावित्रीचें
जोडितो. हे भरतर्षभा, जो मनुष्य उपोषित राहून देखील तें मंगलकारक वचन ऐकिलें
भक्तिपुरःसर अतिथीला अन्नदान करील त्याला आहेसच. हे महाबुद्धिमंता धर्मा, तें शुभ
ब्रह्मदेवच्या लोकांना मिळणारें स्थान प्राप्त होईल. वचन देवसत्तां कोणत्या हेतूनें व कशा
अन्नदान करणारा पुरुष अत्यंत धोर संकटांत रीतीनें सांगण्यांत आलें आणि त्या वच-
नसला तरी त्यांतून तो मुक्त होईल, त्याला नाचा आशय काय होता, हें सर्व तूं
जें पुण्य लागेल त्याच्या योगें त्याचें सर्व पाप जाणतच आहेस. ह्यावरून मनुष्यानें ह्या
सडेल, आणि त्याचीं सर्व दुष्कृत्ये नाहींतशीं लोकीं अन्नदान केलें असतां त्यानें प्राणदानच
होतील. असो; राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें मीं तुला केल्याचें श्रेय प्राप्त होईल कीं नाहीं ह्याजबडल
अन्नदानाचें, तिलदानाचें, भूमिदानाचें व गोदा- तुक्षी खातरी होईल. हे महाबाहो, ह्या वृत्तलावर
नाचें फल निवेदन केलें आहे. प्राणदानाहून अधिक श्रेष्ठ असें दुसरें काणतेंही

अध्याय सदुसष्टावा.

—:०:—

उदकदानाचें महत्त्व.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, होते; ह्यास्तव अन्नदानरूपानें प्राणदाते
आपण अनेक दानांचें जें फल सांगितलें तें पुरुष श्रेष्ठ षड मिळवितात. हे कुरुसत्तमा,
मीं ऐकिलें: त्यावरून ह्या लोकीं अन्नदान हें अन्न हें उदकाहून वरिष्ठ असो कीं नसो, परंतु
विशेष प्रशस्त होय, ह्यांत संदेह नाहीं. आतां इतकें खरें कीं, उदकापासून जन्म पावणारे
मी आपणांस असें विचारितों कीं, ह्या लोकीं जें धान्य त्याच्याशिवाय कोणाचीही प्रवृत्ति
उदकदानाचेंच फल मोठें आहे तें कसें, नाहीं. राजा धर्मा, ग्रहसमुदायाचा अधिपति
याविषयीं मला विस्तारानें सांगावें. जो भगवान् सोम तो उदकापासूनच जन्मला

भीष्म सांगतात:—बाळा धर्मा, मी तुला आहे. अमृत, सुधा, स्वधा व दुग्ध व त्याप्रमा-
सर्व काहीं जसें असेल तसें सांगण्यास सिद्ध पणेंच अन्न, वनस्पति, लता व औषधि वगैरे
आहे; तर तूं आज मजपासून उदकदानादिक सर्व जलापासूनच उद्भवलेलीं आहेत आणि
सर्व काहीं ह्या स्थळीं श्रवण कर. अनघा सत्य- ह्यांच्यापासूनच जीवांची प्राणधारणा होते.
परमेश्वरी युधिष्ठिरा, अन्नदानानें व जलदानानें जें देवांचें अन्न अमृत होय; नागांचें अन्न सुधा
पुण्य लागत त्याहून अधिक पुण्य दुसऱ्या कशा- होय; पितरांचें अन्न स्वधा होय; आंघ्रि पशूंचें
नक्षी लागत नाहीं; ह्यास्तव माझ्या मते अन्नदान- अन्न वनस्पति होय. ज्ञाते लोक सांगतात कीं,
ह्या व जलदानापेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें दान नाहीं. अन्नच हेंच मनुष्याचे प्राण समजावें आणि अन्न

म्हणून जितकें आहे तितकें सर्व उदकापासून मोठा शांत स्वभावाचा असून विद्वान् आहे. उत्पन्न होतें; ह्यास्तव, उदकदानापेक्षां दुसरें तो वेद शिक्षविषयाचें काम करित असून कोणतेंही दान श्रेष्ठ नाही. मनुष्याला जर वैभव- त्याचें आंचरण. वगैरे सर्वांना विदित आहे. प्राप्तीची मनीषा असेल तर त्यानें नित्य उदकदान त्या गांवीं तो ब्राह्मण जेथें राहतो त्याच्या करावें. ह्या लोकीं उदकदान हें कीर्तिकारक, जवळच दुसरा एक त्याच्याच गोत्राचा ब्राह्मण यशोवर्धक व आयुष्यदायक असून जो कोणी राहत असतो. तो दुसरा ब्राह्मणही शर्माप्रमाणेच उदकदान करील तो शत्रूंना देखील आपल्या गुणवान् असून त्याचें कुल व अध्ययनही पायांखालीं तुडवील ! तोवयायी पुरुषाचे शर्माप्रमाणेच उत्तम आहे; इतकेंच नव्हे तर, सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, त्यास शाश्वत त्या दुसऱ्या ब्राह्मणाचें वर्तन व संतति देखील लौकिक प्राप्त होतो, त्याचीं सर्व पातकें दूर त्या बुद्धिमान् शर्मा ब्राह्मणासारखीच आहे. होतात, आणि त्यास परलोकीं मोक्ष मिळतो. ह्यास्तव, हे दूता, तूं मोठ्या सावधगिरीनें हे महायुतिमंता मनुजश्रेष्ठा धर्मा, उदकदान शर्मांलाच घेऊन ये; दुसऱ्या कोणास करणारा मनुष्य स्वर्गाला जाऊन अक्षय्य लोक आणू नको. मी ज्याची इच्छा करित आहे मिळवितो असें मनूनें सांगितलें आहे. त्यालाच तूं आण आणि त्याची पूजा कर.

अध्याय अडुसष्टावा.

—:०:—

यम व ब्राह्मण ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, आपण मला तिलदान, दीपदान, अन्नदान व वस्त्रदान ह्यांविषयीं पुनः निरूपण करून सांगावें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें प्रतिपादन करण्यासाठीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्याटला ह्याजें यम व ब्राह्मण ह्यांचा संवाद होय. राजा धर्मा, मध्य-वेशांत ब्राह्मणांचा एक मोठा गांव होता. तो गांव गंगा व यमुना ह्या नद्यांच्या अंतररेवदीत यामुनगिरीच्या पायथ्याशीं असून त्यास पर्णशाला असें नांव हीतें. त्या रमणीय गांवीं बहुत विद्वान् ब्राह्मणांची वसति होती आणि त्यामुळे त्या गांवची चोहोंकडे मोठी ख्याति होती. एके समयीं यमानें आपल्या

एका दूतास आज्ञा केली कीं, तूं ब्राह्मणांच्या पर्णशालेस जाऊन अगस्त्य गोत्राच्या शर्मा नामक ब्राह्मणास घेऊन ये. दूता, तो ब्राह्मण

राजा धर्मा, नंतर तो यमदूत त्या ब्राह्मणधर्मा गेला. त्या यमदूतानें कृष्णवस्त्र परिधान केलें असून त्याचे नेत्र रक्तासारखे लाल होते आणि त्याचे रोम तरतरीत उभे असून त्याच्या मांड्या, नेत्र व नासिका हीं कावळ्यासारखीं होती ! यमधर्माच्या आज्ञेप्रमाणें तो दूत शर्मा ब्राह्मणाला आणण्यासाठीं पर्णशालेस गेला; पण शर्माला आणावयाचें सोडून, ज्याला आणू नको ह्याणून यमानें स्पष्ट सांगितलें होतें त्या ब्राह्मणाला गांठून त्याला घेऊन तो यमधर्मापुढे दाखल झाला ! दूताचें तें कृत्य अवलोकन करून वीर्यशाली यमधर्म आपल्या आसनावरून उठला आणि त्या ब्राह्मणाची पूजा करून त्यानें आपल्या त्या दूताला आज्ञा केली कीं, तूं ह्याला परत ने आणि त्या दुसऱ्या ब्राह्मणाला घेऊन ये. राजा युधिष्ठिरा, यमाच्या तोंडचें तें आज्ञावचन श्रवण करून दूतानें आणिलेला तो

ब्राह्मण यमाला ह्याणाला:—महाराज, मी जें कांहीं अध्ययन केलें आहे त्याच्या योगें मला संसाराचें रहस्य कळून चुकलें असून

मी आतां संसारास कंटाळलों आहे; ह्यास्तव घालाव्या; म्हणजे त्या श्रोगें निःसंशयपणें कल्याण माझे ह्यापुढें जें कांहीं आयुष्य अवशिष्ट होईल. द्विजोत्तमा, सर्वांना अनायासे उदक असेल तोंपर्यंत मला, हे अच्युता, ह्या स्थळीं प्राप्त व्हावें म्हणून पुष्करिणी, तडाग व कूप हीं राहण्याची अनुज्ञा व्हावी. खणवावीत. विप्रवर्या, असें करणें हें लोकांत

यम ह्यणालाः—ब्राह्मणा, कालनियमित फारच दुर्लभ होय. द्विजवरा, तूं नित्य उदक-आयुष्यमान मला येथें मुळीच माहीत दान कर, कारण त्यापासून लोकांनर पुण्याची मसतें. प्रत्येक मनुष्य जें कांहीं बरें वाईट जोड होते; आणि उदकदान हें नीटपणें घडावें आचरण करील तें मात्र मी येथें जाणतों. ह्यास्तव, म्हणून तूं जागजागीं पाणपोया स्थापन कर. हे महाद्युतिवंता ब्राह्मणा, तूं आजच्या आज भोजन केलेल्या पुरुषालाही उदक अर्पण स्वमृद्दी जा; कालाची आज्ञा झाल्याशिवाय करणें विशेष अवश्य आहे.

मी तुला ह्या स्थळीं राहूं देण्यास समर्थ नाहीं. भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, यम-हे अच्युता ब्राह्मणा, ह्याशिवाय तुझी जी इच्छा धर्मानें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यावर त्या ब्राह्म-असेल ती सांग, मी ती पूर्ण करण्यास णाला यमदूतानें पुनः घरी नेऊन पोहोंचविलें व तयार आहे. नंतर त्या ब्राह्मणानें यमानें जें कांहीं सांगितलें होतें

ब्राह्मण म्हणालाः—यमधर्मा, जें केल्यानें त्याप्रमाणें केलें. इकडे तो यमदूत शर्मा ब्राह्म-महान् पुण्य लागेल तें मला निवेदन कर. हे णाला घेऊन यमधर्माकडे आला आणि शर्मांला सत्तमा, तूं सर्व त्रैलोक्याला प्रमाण आहेस. आणन्याबद्दल त्यानें यमधर्माला कळविलें.

यम म्हणालाः—विप्रवै, दानशास्त्राचें जें नंतर त्या धर्मवेत्त्या ब्राह्मणाची त्या प्रताप-रहस्य तें मी तुला यथावत् सांगतां; तर तूं तें शाली यमधर्मानें पूजा केली आणि त्यापाशीं श्रवण कर. द्विजश्रेष्ठा, तिलदान हें सर्व दानांत कांहीं वेळ भाषण करून आपल्या दूताकरवीं श्रेष्ठ समजावें, त्यापासून शाश्वत पुण्याची त्यास पुनः स्वस्थानीं पाठविलें. यमधर्मानें त्या जोड होते; ह्यासाठीं यथाशक्ति तिलदान करीत शर्मांला सुद्धां पहिल्याप्रमाणेंच बोध केला जावें. जर कोणी तिलांचें नित्य दान करील आणि शर्मानें स्वगृहीं परत आल्यावर यम-तर त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील. धर्माच्या सांमण्याप्रमाणें सर्व कांहीं आचरिलें. श्राद्धामध्ये तिलांचें महत्त्व मोठें आहे. तिलां असो; राजा धर्मा, पितरांच्या हिताकरितां सारखी श्रेष्ठ अशी दुसरी देय वस्तु नाहीं. यमधर्मानें दीपदानाचीही त्याप्रमाणेंच प्रशंसा म्हणून, हे विप्रोत्तमा, शास्त्रांत सांगितलें असेल केली आहे; झणून जो पुरुष नित्य दीपदान तेंस कर्म करून ब्राह्मणांला तिलांचीं दानें दे. करितो तो पितरांना उद्धरितो. झणून, हे वैशाखी पौर्णिमेस ब्राह्मणांना तिल अर्पण करावें. भरतसत्तमा, नेहमीं दीपदान करावें. त्याच्या ब्राह्मणांना सक्तेदीत तिल खादयास द्यावे योर्मे देवतांची, पितरांची व आपल्या स्वतांची आणि त्यांजकडून तिलांना नित्य स्पर्श कर- अवलोकनशक्तिच वाढविल्याप्रमाणें होईल. जना-वावा. ज्या पुरुषांच्या मनांत आपलें कल्याण धिपा, रत्नदान हें अत्यंत पुण्यदायक सांगितलें व्हावें अशी इच्छा असेल त्यांनीं नित्य मना- परंतु तें देतांना पात्रापात्रविचार केला पासून ह्याप्रमाणें आपल्या घरीं करावें. त्या- जो ब्राह्मण दानरूपानें मिळालेलीं रत्ने प्रमाणेंच नित्य उदकदान करावें व पाणपोया विकून त्या धनाचा विनियोग यज्ञ करण्यांत

करील त्याला रत्नदान करणें हें उचित होय; दानें कोणतीं, त्याचें आपण श्रुतीच्या किंवा किंवा जो ब्राह्मण प्रतिग्रहरूपानें मिळालेलीं शास्त्राच्या आधारानें निरूपण करून सांगावें. रत्नें दुसऱ्या ब्राह्मणांना देईल त्यालाही रत्न- भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, एकच दान करणें दोषास्पद नाहीं. अशा प्रकारें नांवाचीं, एकच फलाचीं व सर्व इच्छा पुरवि- सत्पात्रीं रत्नदान झालें असतां रत्नदान देणा- णारीं जीं तीन दानें तीं हटकून घावीं. तीं त्याला व घेणाऱ्याला अशा दोघांनाही त्या- तीन दानें ह्मणजे एकाच गो हा पदानें दाख- पासून अक्षय्य सुख प्राप्त होईल. हा रीतीनें विल्या जाणाऱ्या गाई, पृथ्वी व विद्या हीं पात्रापात्रविचारपूर्वक सत्पात्राला रत्नें अर्पिलीं होत. राजा, जो पुरुष शिष्याला धर्मशास्त्र व असतां दोघांनाही शाश्वत पुण्य लागतें असा ब्रह्मविद्या शिकवितो त्याला पृथ्वीदानाप्रमाणें धर्मवेद्या मनुचा देखील अभिप्राय आहे. व गोदानाप्रमाणेंच फल प्राप्त होतें. राजा धर्मा, स्वस्तीच्या ठिकाणीं अनुरक्त असलेला पुरुष विद्यादानासारखीच गोदानाची थोरवी आहे. वस्त्रदान करील तर त्याला उत्तम वस्त्रें व गाईपेक्षां श्रेष्ठतर अशी एकही देय वस्तु नाहीं. रूप प्राप्त होतें, असें आह्मी ऐकिलें आहे. गाईचें दान केलें असतां तात्काळ फळ प्राप्त असो; राजा युधिष्ठिरा, गाई, सुवर्ण व तिल होतें; फार कशाला—दात्याच्या हातून गोप्र- ह्यांच्या दानापासून काय फळ प्राप्त होतें, हें दान झालें ह्मणजे त्याचे सर्व मनोरथ सिद्ध मीं विशेषकरून वेदांना मान्य अशा वच- झाले असेंच त्यानें समजावें. गाई हा सर्व नांच्या आधारेणें तुला निवेदन केलें; आणखी प्राण्यांच्या माता होत; त्या सर्वांना सुखच देतात. मी तुला असें सांगतां कीं, विवाह करून ज्या मनुष्याच्या मनांत आपली भरभराट पुत्रोत्पादन करावें; कारण, हे कुरुश्रेष्ठा, पुत्र- व्हावी असें असेल त्यानें नित्य गाई दान लाभ हा सर्व लाभान्त श्रेष्ठ होय. याव्या. कोणीही गाईंना लाथ मारूं नये किंवा त्यांच्यामधून फिरूं नये. गाई हा सर्व प्रका- रच्या मंगलकारक गोष्टीचें मंदिर होत. ह्यासाठीं त्या देवतांचें सदैव पूजन करावें. पूर्वी यज्ञ- यागादिकांसाठीं भूमि नांगरावी लागली असतां देवांनीं देखील बैलांना आसुडांचे प्रहार केले होते, ह्याकरितां यज्ञयागादिकांसाठीं भूमिचें कर्षण करणें झाल्यास बैलांना हाणणें श्रेयस्कर होईल, पण इतर कृत्यांमध्ये बैलांवर आसुडांचे प्रहार करणें अगदीं नित्य समजावें. गाई चरत असतां किंवा त्या निवाऱ्यास बसून विसांवा घेत असतां त्यांना कोणीही त्रास देऊं नये. गाईंना तहान लागली असतां व त्या पाण्यासाठीं इकडे तिकडे पाहत असतां त्यांना पाणी अवश्य

अध्याय एकुणसत्तरावा.

—०:—

गोदानाचें माहात्म्य.

युधिष्ठिर विचारतो:—कुरुश्रेष्ठ पितामह भीष्म, दानांचा जो श्रेष्ठ विधि तो मला फिरून कथन करा आणि त्यांतही विशेषकरून भूमि- दानाविषयीं विवरण करून सांगा. हे महाप्राज्ञ, यज्ञयागादिक करणाऱ्या ब्राह्मणाला क्षत्रियानें पृथ्वीदान करावें, त्या ब्राह्मणानें ती पृथ्वी यथाविधि स्वीकारावी, आणि क्षत्रियावांचून अन्यानें पृथ्वीचें दान करूं नये, असें आपण सांगितलें; परंतु माझी आपणांस अशी प्रार्थना आहे कीं, फलाची वासना धारण करणाऱ्या सर्व वर्णांना जीं दानें देतां येणें शक्य, तीं समजावीं.

अनु० ७—२९

१ गाई ह्या शब्दानें गाई व बैल हीं दोन्ही

पाजावें. तांहेलेल्या व पाण्याकरितां वणवण फिरणाऱ्या गाई अवलोकन करून जर मनुष्य त्यांना पाणी पाजण्याची व्यवस्था करणार नाही तर त्या गाई त्या मनुष्याला त्यांच्या भाऊवंधांसह ठार मारतील ! राजा धर्मी, ज्या गाईच्या गोमयानें नित्य श्राद्धभूमि व देवायतनें पवित्र होतात त्यांच्यापेक्षा अधिक पवित्र असें दुसरें काय आहे बरें? जो मनुष्य दुसऱ्याच्या गाईला संवत्सर-पर्यंत मूठभर घास घालील व त्याजबद्दल त्या गाईचें तक वगैरे काहींएक मोबदला ह्मणून घेणार नाही, त्याचे सर्व काम सिद्धीस जातील, त्याला पुत्रप्राप्ति होईल, यश मिळेल व संपत्ति प्राप्त होईल, त्याचे पुरुषार्थ सिद्धीस जातील, पातक नाहीसें होईल आणि दुःस्वप्न नाश पावेल.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, कशा प्रकारच्या लक्षणांच्या गाई दान कराव्या, कशा प्रकारच्या गाई दान करूं नये, कोणत्या लक्षणांच्या पुरुषाला गाई द्याव्या आणि कोणत्या प्रकारच्या पुरुषाला गाई देऊं नये, हें निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, दुराचरणी, पातकी, लोभी, असत्यभाषी व हव्यकव्य न करणारा अशा पुरुषाला मुळींच गोदान करूं नये; परंतु दरिद्री, कुटुंबवत्सल, श्रोत्रिय व अभिहोत्री अशा पुरुषाला अवश्य गोदान करावें; अशा पुरुषाला दहा गाई अर्पण केल्याने त्या दात्याला उत्तम लोकांची प्राप्ति होते. जो पुरुष धर्माचरण करितो त्यालाच त्याचें फल मिळतें, दानापासून लागणारें जें पुण्य त्या सर्वांचा अंश दात्यालाच प्राप्त होतो, आणि त्या अंशाची जोड घडावी ह्याच हेतूने दात्याची दानाविषयी प्रवृत्ति होते. मनुष्याला जन्म देणारा, त्याला भयापासून मुक्त करणारा आणि त्याची उपजीविका चालविणारा

हे तिन्ही पितृस्थानीं मानावे. गुरुसेवेनें पातकाचा क्षय होतो, गवनिं महान् यश लयास जातें, तीन पुत्र शाले ह्मणजे निपुत्रिकपणा नाहीसा होतो, आणि दहा गाई प्राप्त झाल्यानें उपजीविकेच्या साधनाचा अभाव असल्यास तो अभाव दूर होतो. जो मनुष्य वेदांतांत गढलेला असेल, ज्याला बहुश्रुतपणा असेल, ऐहिक वस्तुजातांचें यथार्थ ज्ञान झाल्यामुळे ज्याच्या चित्ताला समाधान वाटत असेल, ज्यानें मनोविकारांचें आकलन केलें असेल, ज्याचें मन मोठें उदार व प्रगल्भ असेल, ज्यानें इंद्रियांचें दमन केलें असेल, ज्यानें आपलें अंतःकरण भगवत्स्वरूपांत लीन ठेविलें असेल, जो सदासर्वकाळ सर्व प्राण्यांविषयी प्रेमोद्गार काढित असेल, जो क्षुधादिक विका-रांनीं त्रस्त असतांही भलतेंच आचरण कर-ण्यास प्रवृत्त होत नसेल, ज्याचें मन दयाळू असेल, ज्याच्या चित्तास शांति असेल, जो अतिथींचा प्रियकर्ता असेल, आणि त्याप्रमाणेंच ज्याच्या ठायीं उत्तम शील वसत असेल व ज्याला स्त्रीपुत्रादिकांचा परिवार मोठा असेल, अशा ब्राह्मणाला उपजीवनाची सोय करून देणें हें अगत्याचें आहे. सत्यात्र पुरुषाला गोपदान केल्यानें जितकें पुण्य लागतें तितकेंच पाप ब्राह्मणाच्या धनाचा अपहार केल्यानें लागतें; ह्यास्तव, ब्राह्मणस्वाचें मुळींच हरण करूं नये व ब्राह्मणस्त्रियांपासून नित्य दूर असावें.

अध्याय सत्तरावा.

-:०:-

नृगोपाख्यान.

भीष्म सांगतात:—कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें विवरण करण्याकरितां थोर लोक नृग राजाची कथा सांगत असतात; ह्यास्तव ब्रह्मस्व हरण करणाऱ्या नृग राजावर जो

अतिशय घोर प्रसंग ओढवला त्याचें मी तुला आणि असें असतां तुला ही अशी शोचनीय आतां वर्णन करून सांगतो. एके समयीं कित्येक अवस्था प्राप्त झाली, तेव्हां हें असें झालें यादव अतिशयित तृषाक्रांत होऊन उदकाचा तरी कसें, हें विवरण करून सांग. शोध करीत असतां त्यांस एक मोठा आड राजा नृग, लोकांत तर असें कानीं येतें कीं, आढळला; पण त्याचें तोंड तृण व लता ह्यांनीं तूं पूर्वीं शतावधि, सहस्रावधि व लक्षावधि गाई आच्छादित असल्यामुळें त्यांतलें उदक त्यांस वारंवार ब्राह्मणांना दिल्या आहेस; आणि असें प्राप्त होईना. तेव्हां त्या जलार्थी यादवांनीं करूनही तुला ही दुर्गति प्राप्त झाली, तेव्हां उदकप्राप्तीसाठीं पुष्कळ यत्न केले; पण उदकाची संगति तरी कशी लावावी? राजा युधि-काचा पृष्ठभाग गर्द जाळ्यांनीं प्रच्छन्न अस-ठिरा, नंतर नृग राजानें कृष्णाला झटलें, त्यामुळें त्यांस उदक मिळालें नाहीं व ते “माधवा, माझ्या हातून एक घोर अनर्थ घडला अगदीं दमून भागून गेले. पुढें त्यांनीं आडाच्या हें ह्या माझ्या दुर्गतीचें कारण होय. एके समयीं तोंडावरील तीं जाळीं दूर केलीं; परंतु खालीं एक अग्निहोत्री ब्राह्मण घरीं नसतां त्याची पाहतात तों एक प्रचंड सरडा आडाचा सर्व गाय चुकून माझ्या सहस्र गाईत येऊन मिस-पृष्ठभाग झांकून अधिष्ठित आहे असें त्यांच्या ठली; आणि माझ्या गुराख्यांनीं ती आपलीच नजरेस पडलें. त्या समयीं यादवांनीं त्या पर्वत-गाय असें मानून आपल्या गुरांत ठेवून घेतली; तुल्य प्रचंड सरड्याच्या शरीराला मोठमोठीं दोर-व पुढें मरणोत्तर मला सद्गति प्राप्त व्हावी ह्या खंडें व चामड्याचे पट्टे बांधिले आणि सहस्रा-हेतूनें मीं ती गाय एका ब्राह्मणाला दान दिली. वधि प्रकारांनीं त्यांनीं त्यास वर काढण्याचा इकडे त्या गाईचा पहिला धनी जो ब्राह्मण प्रयत्न केला; पण अखेरीस त्यांचे सर्व श्रम तो घरीं आल्यावर पाहतो तों आपली गाय व्यर्थ होऊन त्यांना तो यत्न सोडून देणें भाग घरीं नाहीं असें त्यास दिसून आलें; व तो तिचा पडलें. नंतर ते जनार्दनाकडे गेले व त्यास शोध करीत असतां ती दुसऱ्या एका ब्राह्म-ह्मणाले कीं, “कृष्णा, एका महान् सरड्यानें णाच्या घरीं त्यास आढळली आणि त्यानें त्या आडाचें सर्व तोंड व्यापून टाकिलें असून दुसऱ्या ब्राह्मणाला ही गाय माझी ह्मणून सांगि-त्याला वर काढणारा कोणीही नाहीं. ” राजा तलें. वासुदेवा, नंतर त्या दोघां ब्राह्मणांचा तंटा धर्मा, नंतर वासुदेवानें त्या सरड्याला सुरू झाला व ते दोघेही क्रोधायमान होत्साते तें वर काढिलें आणि त्याची विचारपूस केली; भांडण मजकडे घेऊन आले. त्यांपैकीं तेव्हां त्या सरड्यानें कृष्णाला सर्व वर्तमान सांगि-एक ब्राह्मण मला ह्मणाला, ‘राजा, तूच तलें. त्या समयीं तो सरडा कृष्णाला ह्मणाला ना ही गाय मला दिलीस ?’ आणि कीं, ‘माझे नांव नृग; मीं पूर्वीं सहस्रावधि यज्ञ दुसरा ह्मणाला, ‘तूच ना ही माझी गाय चोर-करून परमेश्वराची आराधना केली व पुरातन लीस ?’ कृष्णा, ह्याप्रमाणें त्या उभयतांचें काळीं मोठी ख्याति मिळविली. परंतु अखेरीस भाषण श्रवण केल्यावर, ज्या ब्राह्मणाला ती ही गति भोगणें मला प्राप्त झालें!’ राजा धर्मा, गाय मीं दान दिली होती त्याला मीं ह्याप्रमाणें नृग राजाचें तें भाषण श्रवण करून प्रार्थिलें कीं, ‘ब्राह्मणा, मी तुला ह्या माधव त्याला ह्मणाला कीं, ‘नृग राजा, तूं तर गाईबद्दल दुसऱ्या शेंकडों गाई देतो. त्या शुभ कर्म केलें आहेस, पातक केलें नाहींस; घेऊन तूं ही गाय मला परत दे.’ तेव्हां तो

ब्राह्मण मला ह्याणाला, 'राजा, माझी गाय देश- तें दुसऱ्याला देऊनही टाकलेस, ह्यामुळे तुझ्या कालानुरूप मला मोठी सोयीची आहे; ती तूण दुहेरी पाप घडले आहे, हें तू लक्षांत फार गरीब असून दूधही पुष्कळ देते; ती आण. असो; कृष्णा, नंतर मी यमधर्माला मोठी मायाळू असून तिच्या दुहाला अतिशय हटले कीं, 'प्रथम मी पातकांचे फळ भोगीन रुचि आहे; व तिच्या योगानें मला माझ्या आणि अशा प्रकारें तें पातक क्षालन झाल्या- घराची मोठी धन्यता वाटते; आणि शिवाय वर मग पुण्याचे फळ भोगण्यास सिद्ध होईन.' अंगावरून सुटलेल्या माझ्या कुश पुत्राचें ती वासुदेवा, ह्याप्रमाणें धर्मराज यमाला म्हणतांच संरक्षण करित आहे; ह्यास्तव माझ्याकडून मी भूतलावर पडलों आणि पडल्यावर यमाच्या ती गाय तुझ्या हवालीं करणें शक्य नाही.' तोंडून मोठ्याने निघालेले असे उद्धार मी असो; कृष्णा, तो ब्राह्मण ह्याप्रमाणें बोलला ऐकिले कीं, 'बा नृग राजा, सहस्र वर्षे समाप्त व चालता झाला. तेव्हां मग मीं दुसऱ्या ब्राह्म- झाल्यावर तुझें पाप सरून जाईल आणि मग णाला ह्याणजे गाईच्या धन्याला प्रार्थिलें तुझा जनार्दन वासुदेव उद्धार करील व तू कीं, 'ब्राह्मणा, मी तुला तुझ्या गाईबद्दल लक्ष स्वतांच्याच पुण्यकर्मांनीं जिंकून घेतलेल्या गाई देण्यास सिद्ध आहे; तर तू त्यांचा शाश्वत लोकांप्रत पावशील.' कृष्णा, भूतलावर स्वीकार करून ही गाय माझ्या स्वाधीन कर.' पतन पावतांच मी ह्या आडामध्यें तिर्यग्योनींत

“ ब्राह्मण ह्याणाला:—नृगराजा, राजांनीं जन्म घेऊन खालीं डोकें करून पडलों आहे दिलेल्या दानांचा मी प्रतिग्रह करित नसतों. असें मला दिसून आलें; परंतु माझी पूर्वजन्माची मी आपला योगक्षेम स्वतः चालविण्यास समर्थ आहें; ह्यासाठीं माझी जी गाय तूं घेतलीस आठवण मात्र नष्ट झाली नाही. कृष्णा, आज तूं माझा उद्धार कोलास; ह्यावरून तुझ्या ठिकाणीं तीच तूं मला लवकर परत दे.

“ कृष्णा, नंतर मी त्या ब्राह्मणाला सोने, कोणता ? असो; कृष्णा, मला आतां अनुज्ञा रूपें, अश्व व रथ देऊं लागलों; पण तो ब्राह्मण- दे; मी आज स्वर्गलोकीं जाईन. ”

श्रेष्ठ कशाचाही स्वीकार न करितां निघून गेला. राजा युधिष्ठिरा, नंतर कृष्णानें त्या नृग हे मधुसूदना, पुढें लवकरच कालाची प्रेरणा हो- राजाला स्वर्गास जाण्याला अनुमोदन दिलें व ऊन मीं हा मृत्युलोक सोडला व पितृलोकीं जा- मग शत्रुसंहारक नृग राजा कृष्णाला नमस्कार ऊन यमधर्माच्या सन्निध प्राप्त झालों. तेथें यमानें करून दिव्य विमानांत अधिष्ठित होताता स्वर्गा- माझा चांगला आदरसत्कार केला व म्हटलें:—नृग प्रत जाता झाला. भरतश्रेष्ठा कुरुनंदना, ह्याप्रमाणें तो नृग राजा स्वर्गास गेल्यावर वासुदेवानें पथमयी हातून एक अज्ञानानें पाप घडलें आहे; ह्यासाठीं वाणीनें म्हटलें कीं, 'ज्ञात्या मनुष्यानें ब्राह्मणाचें तुझ्या पापाचें फळ तूं आधीं किंवा मग जशी धन कधीही हरण करूं नये. ब्राह्मणाची गाय नृग तुझी इच्छा असेल तसें भोग. राजा, तूं राज्या- राजानें हरण केल्यामुळे त्याला जशी दुर्गति प्राप्त रोहणाच्या समर्थी अशी शपथ केली आहेस झाली, तशीच दुर्गति ब्राह्मणस्व हरण केल्यानें कीं, मी सर्व प्रजेचा सांभाळ करीन आणि प्राप्त होईल.' धर्मराजा, मी तुला आणखी असें असें असतां ती शपथ तुझ्याकडून व्यर्थ झाली सांगतों कीं, सज्जनांचा सज्जनांशीं समागम झाला आहे. राजा, ब्राह्मणस्वाचें तूं ग्रहण केलेस व असतां तो विफल होत नाही. पहा—नृगराजाचा

कृष्णाशीं जो समागम झाला त्या साधुसमागमाचें फल त्यास असें मिळालें कीं, नरकापासून तो मुक्त झाला. राजा युधिष्ठिरा, दानाचें फल जसें पुण्य, तसें पीडेचें फल पातक होय; तस्मात् गाईना पीडा न होऊं देण्याविषयीं फार सावधगिरी ठेवावी.

अध्याय एकाहत्तरावा.

—०:—

गोप्रदानाचें महत्त्व.

(यम व नाचिकेत ह्यांचा संवाद.)

युधिष्ठिर विचारतो:—अनघ महाबाहो भीष्म, गाईचें दान केल्यानें कोणतें फळ प्राप्त होतें, ह्याविषयीं मला विस्तारपूर्वक निरूपण करून सांगा. पितामह, अजून माझी तृप्ति होत नाही; ह्यासाठीं हा विषय आणखी विशद करा.

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, ह्या विषयाचें विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्यणजे उद्दालकि ऋषि व त्याचा पुत्र नाचिकेत ह्या उभयतांचा संवाद होय. एके समर्थी महाबुद्धिमान् उद्दालकि ऋषि आपल्या नाचिकेत नांवाच्या पुत्राजवळ जाऊन त्यास म्हणाला कीं, 'बाळा, मी दीक्षा घेऊन व्रतानुष्ठान करीत आहे, तर तूं माझ्या सेवेस सादर रहा.' राजा युधिष्ठिरा, पुढें तें व्रतानुष्ठान समाप्त झाल्यावर महर्षि उद्दालकि आपल्या पुत्रास म्हणाला, 'नाचिकेता, स्नानविधि व वेदाध्ययन ह्यांत निमग्न होऊन नदीच्या तीरावरून समिधा, दर्भ, फुलें, कलश, भोजनसामग्री वगैरे आणण्याचें मी विसरलों; ह्यासाठीं तूं जाऊन ती सर्व सामग्री घेऊन ये.' राजा धर्मा, नंतर पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें तो नाचिकेत मुनि नदीच्या काठीं गेला; पण तेथें असलेल्या त्या सर्व वस्तु नदीच्या

प्रवाहानें आर्धीच वाहून गेल्यामुळें त्या ठिकाणीं त्यास कांहींएक सांपडलें नाहीं; आणि तो पित्यापाशीं परत येऊन ह्मणाला कीं, 'नदीच्या तीरावर मला कांहींएक सांपडलें नाहीं.' राजा युधिष्ठिरा, नाचिकेताच्या मुखावाटे निघालेले ते शब्द श्रवण करून क्षुभेन, श्रमानें व तृषेन व्याकूळ झालेला तो महातपस्वी उद्दालकि मुनि एकदम संतापला आणि त्यानें आपल्या त्या पुत्राला शाप दिला कीं, 'तूं यमपुरीची वाट धर.' राजा, पित्याचें तें शापवचन ऐकून नाचिकेताला जणू काय आपणावर वज्रच पडलें असें वाटलें आणि तो हात जोडून 'कृपा करा ! कृपा करा !' असें पित्यास म्हणत आहे तो गतप्राण होऊन भूतलावर पतन पावला ! राजा धर्मा, तें पाहून उद्दालकीला अनावर दुःखाचें भरतें आलें व तो पुत्राची ती अवस्था अवलोकून 'हा हा' करीत धरणीतलावर मूर्च्छित पडला ! राजा धर्मा, नंतर काहीं वेळांनें तो उद्दालकि ऋषि देहभानावर आला; परंतु पुत्रशोकानें व्याकूळ होऊन तळमळत असतां तो राहिलेला दिवस व ती भयंकर काळरात्र तशीच निघून गेली ! राजा, पण दुसरे दिवशीं असा चमत्कार झाला कीं, ज्याप्रमाणें तृणादिकांवर पर्जन्याची वृष्टि झाली असतां तें सजीव होतें त्याप्रमाणें उद्दालकीच्या अश्रुपातांनें तो नाचिकेत पुत्र सजीव होऊन दर्भशय्येवर चलनवलन करूं लागला ! त्या समर्थी त्याला फार क्षीणता आली असून त्याच्या देहाला दिव्य सुगंधि पदार्थांची उठी दिलेली आढळली आणि जणू काय तो झोंपेंतूनच उठला, असें त्याच्या पित्यास वाटलें ! राजा धर्मा, असा प्रमाणें आपला पुत्र पुनः जिवंत झाला असें पाहून उद्दालकि ऋषीनें त्याला विचारिलें कीं, 'बाळा, तूं आपल्या कर्मानें शुभ लोक जोडिलेस काय ? बाळा, तूं मला पुनः

पाष झालास, हें माझे खचीत भाग्य होय ! कोणीही परत जात नाही अशा तुझ्या लोकीं बाळा, तुझे शरीर निःसंशय अमानुष ज्या अर्थी मी प्राप्त झालों आहे त्या अर्थी आहे ! ' राजा धर्मा, नंतर सर्व कांहीं माझी अशी मनीषा आहे कीं, तुझ्या अनु-मन्यक्ष पाहून आलेला तो नाचिकेत ऋषि ग्रहास मी पात्र असल्यास, महाभाग्यवान् पुण्य-आपल्या महात्म्या पित्याचें तें भाषण श्रवण शाली पुरुष ज्या श्रेष्ठ लोकीं निवास करितात करून महर्षींच्या मध्ये पित्याला सर्व वृत्तांत ते लोक माझ्या दृष्टीस पडावेत. ' ऋषिश्रेष्ठा, सांगूं लागला. नाचिकेत ह्मणालाः—ताता, नंतर यमधर्मानें दिव्य ज्ञातीनें झळाळणारा आपली आज्ञा मान्य करून मी तात्काळ यम- असा एक महादेदीप्यमान् रथ अश्व जोडून पुरीस चालता झालों. तेथें यमधर्माची विशाल सिद्ध केला व त्यांत मला बसवून त्यानें यम- व महादेदीप्यमान् अशी सभा मीं अवलोकन लोकांतले सर्व प्रदेश व त्याप्रमाणेंच पुण्यवान् केली. ती सभा सहस्रावधि योजनें विस्तृत पुरुष ज्या लोकांचा आश्रय करितात ते सर्व असून कांचनतुल्य कांतीनें झळाळत होती ! मी लोक मला दाखविले. द्विजवर्या, मीं त्या ठिकाणीं अभिमुख येत आहे असें पाहतांच यमधर्मानें नानाप्रकारच्या आकारांचीं व सर्व प्रकारच्या मला आसन देण्याविषयी आपल्या सेवकांस रत्नांनीं अंतर्बाह्य व्याप्त असलेलीं महान् महान् आज्ञा केली; आणि, ताता, आपला गौरव कर- पुरुषांचीं तेजःपुंज भुवनें अवलोकन केलीं. ण्याच्या उद्देशानें त्यानें अर्धपाद्यादिकांनीं मला त्यांचा वर्ण चंद्रमंडलाप्रमाणें शुभ्र असून त्यां- पूजिलें व सभासदांनींही मला मोठा मान देऊन मध्ये बारीक घंटिकांच्या जाळ्या लोंबत होत्या; मध्यभागी बसविलें. तेव्हां मीं मोठ्या विनयानें त्यांच्या अंतर्भागी जलाशय व उपवनें विल- यमधर्माला ह्मलें कीं, ' धर्मराज, मी आपणा- सत असून त्यांना शतावधि माझ्या होत्या; कडे आलों आहे, तर माझ्या कर्माप्रमाणें मला त्यांची कांति वैदूर्याप्रमाणें व रविमंडलाप्रमाणें जे लोक उचित असतील त्या लोकीं मला झळाळत असून तीं सुवर्ण व रजत ह्यांनीं बनवि- पाठवा. ' मुनिवर्य, त्या समयीं धर्मराज यम मला लेलीं होतीं; त्यांचा वर्ण प्रातःकालच्या सूर्याप्रमाणें ह्मणाला, ' बाळा नाचिकेता, तूं मरण पावला आरक्त असून त्यांतील कित्येक फिरतीं नाहीस. प्रज्वालित अग्नीप्रमाणें उग्र तपस्तेज होती व कित्येक एके ठिकाणींच स्थिर होतीं; धारण करणाऱ्या तुझ्या महातपस्वी पित्यानें त्यांमध्ये भक्ष्य व भोज्य पदार्थांचे ढीगच्या ढीग यमपुरीची वाट धर ह्मणून जीतुला आज्ञा केली होते; आणि वस्त्रें व शयनें यांचा तर विपुल ती व्यर्थ होणें शक्य नाही, ह्मणून तूं येथें प्राप्त पुरवठा होता; त्यांत सर्व इच्छा परिपूर्ण करणारे शाला आहेस. बाळा, तूं ह्या यमलोकीं आलास कल्पवृक्ष आणि नद्या, रस्ते, सभा, वापी व व मीं तुला पाहिलें; आतां तूं परत जा व आपल्या पुष्करिणी हीं सर्वत्र विलसत असून सहस्रावधि पित्याला भेट; तो तुझ्याकरितां फार शोक रथांचा घणघणाट चालला होता; आणि त्या- करीत आहे. बाळा, तूं माझा प्रिय अतिथि प्रमाणेंच तेथें दुग्ध स्रवणाच्या सरिता व घृतनिधि आहेस; तेव्हां तुझा मनोरथ काय असेल तो पर्वत शोभत असून निर्मल उदकाचा उत्कृष्ट संचय सांग ह्मणजे मी तो परिपूर्ण करितों. ' ताता, ह्या- होता. ऋषिपुंगवा, यमधर्माला प्रिय असे हे अनेक प्रमाणें यमधर्मानें माझी मुक्तता केली तेव्हा मीं अदृष्टपूर्व प्रदेश अवलोकन करून त्या महा- त्याला पुनः प्रार्थिलें कीं, ' धर्मराज, जेथून प्रतापी पुराणपुरुषाला मीं ह्मलें कीं, ' धर्म-

राज, धृत व दुग्ध यांचे लोट निरंतर वाहत ज्या गाई दान करावयाच्या त्या सवत्स असलेले हे दिव्य लोक कोणत्या पुरुषांच्या उपयोगार्थ निर्मिले आहेत बरे ? ' द्विजोत्तमा, त्या वेळीं यमधर्मानें उत्तर दिलें कीं, 'ब्राह्मणा, जे थोर पुरुष गोरसाचें दान करितात त्यांच्या उपयोगार्थ हे लोक निर्माण केले आहेत; व ह्याशिवाय दुसरे जे दुःखरहित शाश्वत लोक आहेत ते गोप्रदान करण्यांत सदा रममाण असणाऱ्या महात्म्यांच्या सुखोप-मोगांसाठीं निर्मिले आहेत. ब्राह्मणा, गोप्रदान करितांना केवळ दान केलें ह्मणजे झालें असें ह्मणून उपयोगी नाहीं. प्रतिग्रह करणा-राची पात्रापात्रता, दान देण्यास योग्यायोग्य काल, जी धेनु अर्पण करावयाची तिच्या ठायीं असलेले विशिष्ट गुण आणि दानाचे विधि ह्या सर्वांचा योग्य विचार झाला पाहिजे. जी धेनु दान करावयाची तिच्या अंगीं असलेले गुण व प्रतिग्रह करण्यास सिद्ध झालेल्या पुरुषाची पात्रता, —तसेंच, त्याच्याकडे गाईला अग्नीपासून किंवा उन्हापासून पीडा प्राप्त होईल कीं काय ह्या सर्वांचें तारतम्यानें मनन करून मग तें दान करावें. जो ब्राह्मण वेदाध्ययनांत निमग्न असेल, तपश्चर्येत अतिशय गढून गेला असेल, व यज्ञयागांत नित्य व्यग्र असेल अशा ब्राह्मणाला गाय अर्पण करणें प्रशस्त होय. गाई ज्या संकटांतून सुटल्या असतील व दरिद्री लोकांना पोषण करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें ज्या आपल्याकडे उद्भरण-साठीं प्राप्त झाल्या असतील, त्यांचें उत्तम प्रकारें परिपालन करणें हें प्रशस्त होय. गोप्रदान करणारानें प्रथम फक्त जलप्राशन करून त्रिरात्र उपोषण करावें व भूमीवर निजावें आणि खाणें-पिणें घालून तृप्त केलेल्या गाईचें चौथ्या दिवशीं ब्राह्मणांना दानादिकांनीं संतुष्ट करून त्यांस दान द्यावें. ब्राह्मणा, ज्या गाई दान करावयाच्या त्या सवत्स असाऱ्या; त्या रूपांनं सुंदर असून मारक्या वगैरे नसाव्या; त्यांना संतति उत्तम प्रकारची होत असावी; आणि त्या द्यावयाच्या तेव्हां त्यांना लागणारी सर्व सामुग्री त्यांजबरोबर सिद्ध करून द्यावी; आणि दात्यानें अशा प्रकारें गोप्रदान केल्यावर आणखी तीन दिवसपर्यंत फक्त गोरसावर आपली दिन-चर्या चालवावी. ब्राह्मणा, जी गाय दान करावयाची असेल ती फार गरीब असावी, तिला वांसरुं उत्कृष्ट प्रकारचें असावें व ती घरांतून पळून जाणारी नसावी. जो पुरुष अशा प्रकारच्या गाईचें दान करितो व तिची धार काढण्याकरितां प्रतिग्रहकर्त्याला कांस्यपात्र देतो, त्याला त्या गाईच्या देहावर जितके रोम असतात तितकीं वर्षपर्यंत स्वर्गवास प्राप्त होतो. ब्राह्मणा, त्याप्रमाणेंच वृषभदानाचें माहात्म्यही श्रेष्ठच आहे. जो पुरुष बळकट, तरुण, ओझें वाहणाऱ्या, लगामीं राहणाऱ्या, धन्याची उपजीविका चालविणाऱ्या, जोमदार, चलाख व शरीरानें मोठ्या अशा वृषभाचें ब्राह्मणांना दान करितो, त्यालाही गोप्रदान करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें दिव्य लोक प्राप्त होतात. जो गाईवर कधीं संतापत नाहीं, त्यांना नित्य आसरा देतो, कोणीं उपकार केला असतां विसरत नाहीं, आणि ज्याला उदर-निर्वाहाची सोय नाहीं, तो पुरुष गोप्रदान करण्यास पात्र समजावा. म्हातारपण आलें असतां, दुखण्याबाहण्यानें गांठलें असतां, दुष्काळ पडला असतां, यज्ञयाग करीत असतां, शेतीचा उद्योग आरंभिला असतां, पुत्रकामेष्टीनें संतति प्राप्त झाली असतां, गुरूचे मनोरथ परिपूर्ण करण्याकरितां आणि लहान मुलांच्या संवर्धनाकरितां गोप्रदान करणें अवश्य आहे. फार कशाला, अशा हेतूनें

गोप्रदान करावयाचें असल्यास देशकालाचीही मर्यादा नाहीः तें केव्हांही व कोठेंही करणें प्रशस्तच होय. आतां गाईच्या पात्रापात्रते-विषयीं विचारशील तर—ज्यांना दूध पुष्कळ आहे, ज्यांच्या ठिकाणीं सौम्यपणा व शांति वगैरे गुण वसत आहेत, ज्यांस पुष्कळ मूल्य पडेल आहे, विद्यादिकांत परीक्षा देऊन ज्या मिळविल्या आहेत, दुसरे पशु देऊन ज्या पैदा केल्या आहेत, युद्धादिकांत ज्या जिंकून आणल्या आहेत किंवा विवाहादि प्रसंगीं ज्या श्वशुरादिकांकडून आपल्याकडे आल्या आहेत, त्या सर्व गाई दान करण्यास अत्यंत श्रेष्ठ समजाव्या.

नंतर नाचिकेत आपल्या पित्यास ह्मणालाः—ताता, ह्याप्रमाणें यमधर्माचें भाषण श्रवण करून मीं पुनः त्यास विचारिलें कीं, 'पितृपते, गोप्रदान करणाऱ्या पुरुषांस प्राप्त होणारे लोक मिळाविणें झाल्यास गोप्रदाना-वांचून दुसरीं कोणतीं दानें करावीं बरें ?' ऋषिवर्य, ह्याप्रमाणें माझा प्रश्न ऐकून त्या महाबुद्धिमान् यमधर्मानें गोप्रदानानें प्राप्त होणारी गति दुसऱ्या कोणत्या दानानें मिळवितां येते तें विशद करून सांगितलें. तेव्हां यमधर्म ह्मणाला, "ब्राह्मणा, गाईचा अभाव असतां जो पुरुष व्रतस्थ राहून घृताची गाय करून ती अर्पण करील त्याला पुत्रवत्सल मातेप्रमाणें ह्या घृताच्या नद्या संतुष्ट करितील; त्याप्रमाणेंच घृताचा अभाव असतां दात्यानें व्रतस्थ राहून तिलधेनु दान करावी, ह्मणजे त्या योगें त्याची सर्व आपत्ति नष्ट होऊन तो ह्या क्षीरसरितेमध्यें सुखोपभोग अनुभवील; आणि तिळांचा अभाव असल्यास पुरवून कर. गोप्रदानाचें महत्त्व मनांत दात्यानें व्रतस्थ राहून जलाची गाय अर्पण आणून गाई ह्या नित्य दान दे. ह्या संबंधानें तूं करावी; ह्मणजे तो सर्व मनोरथ परिपूर्ण कर-णाऱ्या ह्या थंडगारसरितेमध्यें विहार करील."

ताता, ह्याप्रमाणें धर्मराज यमानें गोप्रदानाच्या योगें व गोप्रदानाच्या अभावीं इतर दानांच्या योगें प्राप्त होणारीं ह्या प्रकारचीं सुखें माझ्या निदर्शनास आणिलीं आणि तीं सर्व अवलोकन करून मला अतिशयित आनंद झाला. हे अच्युत, मी आपल्याला प्रियकर असें आणखी हें निवेदन करितों कीं, गोप्रदानरूप यज्ञ हा महाफलदायक असून त्यास खर्च फार थोडा लागतो. ताता, हा गोप्रदानरूप महान् यज्ञ मला प्राप्त झाला असून तो माझ्यापासूनच उत्पन्न झाला असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही. मुनिवर्य, हा यज्ञ वेदांत सांगितलेल्या विधींना अनुसरूनच आहे. ऋषिपुंगव, आपण मला यमपुरीस जा ह्मणून जो शाप दिला तो वास्तविक शाप नसून माझ्यावर केवळ अनुग्रहच होय. कारण, आपल्या ह्या शापामुळे मी यमलोकीं जाऊन तेथें यमधर्माचें दर्शन घेण्यास समर्थ झालों; आणि त्या स्थळीं गोप्रदाना-पासून कोणती गति प्राप्त होते ह्याचा मी प्रत्यक्ष अनुभव घेतला; ह्यासाठीं, ज्या दान-धर्माविषयीं कोणत्याही प्रकारचा संदेह ह्मणून नाहीं अशा दानधर्माचें मी आतां आचरण करीन. महात्मन् महर्षे, धर्मराज यमानें तर मला पुनःपुनः मोठ्या आनंदानें असें सांगितलें आहे कीं, "ज्या पुरुषानें दानाच्या योगानें चित्तशुद्धि संपादिली आहे त्यानें विशेषकरून गोप्रदानच करावें. गोप्रदाना-सारखें पुण्यदायक शुद्धाचरण दुसरें नाही. ह्यास्तव तूं गोप्रदानाच्या माहात्म्याकडे दुर्लक्ष्य करूं नको. गोप्रदान करणें तें पात्रा-पात्रविचार करून व देशकालाकडे लक्ष गोप्रदानाचें महत्त्व मनांत धरूं नको. दान-विधींत सदोदीत निमग्न असलेले शांतात्मे

पूर्वी नित्य गोप्रदानेच करीत आले. त्यांना उग्र तपश्चर्येपेक्षा गोप्रदान करणेच प्रशस्त वाटलें; कारण उग्र तपश्चर्येपासून जें भय असतें तें हांत नसल्यामुळे त्यांनी आपल्या शक्त्यनुसार दानें देऊनच देहाचें सार्थक केलें. ब्राह्मणा, योग्य कालीं मत्सररहित होऊन पुण्यशील व श्रद्धालु शुद्धात्मे गोप्रदानांच्या योगें ह्या लोकीं प्राप्त झाले आणि स्वर्गलोकीं आपल्या दिव्य तेजानें झळाळत आहेत ! विप्रा, जी गाय दान दावयाची असेल ती न्यायानें मिळविलेली असावी; तें गुरूला द्यावें; गुरूला गोप्रदान केल्यानें आणि ती ज्या ब्राह्मणास दान करावयाची असेल त्याची पात्रताही पहावी. ह्याप्रमाणें दानाची व प्रतिग्रहकर्त्याची योग्यता लक्षांत घेऊन काम्याष्टमीला गोप्रदान करावें व गोप्रदान केल्यावर दहा दिवसपर्यंत गोरसावर, गोमयावर किंवा गोमूत्रावर उदरनिर्वाह करावा. वृषभाचें दान केल्यानें दात्याला देवव्रताचें पुण्य लागतें, दोन गाईचें दान केल्यानें वेदाध्ययनाचें फळ प्राप्त होतें, बैल जोडलेल्या रथशकटादिकांच्या दानानें तीर्थयात्रा केल्याचें श्रेय मिळतें, व कपिला धेनूचें दान केल्यानें पापाचें क्षालन होतें. ब्राह्मणा, न्यायानें संपादन केलेली एक कपिला गाय जरी अर्पण केली तरी त्या योगें सर्व पातकांचा संहार होतो. गोरसापेक्षा अधिक असें कांहींही नाही. ह्यास्तव, गोप्रदान हें अत्यंत श्रेष्ठ होय असें सर्वजण मानितात. गाई ह्या आपल्या दुग्धानें सर्व लोकांना तारितात व गाई ह्याच सर्व प्रकारच्या अन्नाचें लोकांत संजीवन करितात; ह्यासाठीं जो पुरुष गाईचें हृद्रत न जाणतां त्यांचें खाणें, पिणें, कुरवाळणें इत्यादिकांकरितां दुर्लक्ष करील, तो पातकी खचीत नरकास जाईल ! ज्या पुरुषांनीं हजार, शंभर, दहा, पांच किंवा केवळ एक—सुंदर वत्सानें

अनु० ७-३०

युक्त अशी—गाय सत्पात्र ब्राह्मणाला दिली असेल त्यांचें ती गाय पवित्र नदीप्रमाणें पारलौकिक सार्थक्य करील. पृथ्वीवर सूर्याच्या किरणांप्रमाणें गाई ह्या लोकांना पुष्टि व ऐश्वर्य देऊन त्यांचें संरक्षण करितात; आणि गो हा शब्द जसा गाईचा वाचक आहे तसा तो सूर्यकिरणाचा वाचक असून दोघांपासूनही वृद्धि व सुख हीं प्राप्त होत असतात. ह्मणून जो पुरुष गोप्रदान करितो तो प्रतिसूर्यच समजावा ! शिष्याच्या मनांत जर गोप्रदान दावयाचें असेल तर त्यानें गोप्रदान केल्यानें शिष्याला निश्चितपणें स्वर्गप्राप्ति होते. शास्त्रवेत्ते पुरुष गुरूला गोप्रदान करणें हा महान् धर्म ह्मणून प्रतिपादितात आणि सर्व शास्त्रांनीं हा आद्यविधि ह्मणून सांगितला आहे; कारण ह्या एका विधीमध्ये इतर सर्व विधींचा अंतर्भाव होतो. असो; ब्राह्मणा, गोप्रदान करितांना जी गाय दानासाठीं काढिली असेल ती न्यायानें मिळविलेली असावी व ती देतांना ब्राह्मणाची पात्रापात्रता नीट पारखून मग ती त्यास अर्पण करावी. ब्राह्मणा, तूं मोठा पुण्यशील व विनयशाली आहेस; ह्यास्तव देव, मानव व आर्हती स्वतः तुझ्या विषयीं मोठी आशा बाळगून आहों कीं, तूं हें गोप्रदानाचें रहस्य ध्यानांत ठेवून वागशील व सद्गति पावशील. ” ब्रह्मर्षे, ह्याप्रमाणें धर्मराज यमानें मला सांगितलें असतां मी त्या धर्मात्म्याच्या पदकमलीं लीन होऊन त्यास नमस्कार केला आणि त्याजपासून आज्ञा घेऊन पुनः आपल्या ह्या पायांपाशीं प्राप्त झालों.

अध्याय बहात्तरावा.

—:०:—

ब्रह्मदेव व इंद्र हांचा संवाद.

याधिष्ठिर विचारतो:—महामते पितामह

भीष्म, आपण नाचिकेत ऋषींचा इतिहास कशीं करावीं, थोडीं गोप्रदानें कशीं करावीं, सांगून गोप्रदानाचें महत्त्व व गाईचें माहात्म्य पुष्कळ गोप्रदानांचें फळ कोणतें, थोड्या निवेदन केलें आणि त्याप्रमाणेंच अज्ञाना-गोप्रदानांचें फळ कोणतें, गोप्रदानें न करितां-मुळें त्या माहात्म्या नृग राजाच्या हातून जो ही गोप्रदान करणाऱ्याचें पुण्य कसें जोडितां एक अपराध घडला त्याबद्दल त्याला केवढें चोर येतें, पुष्कळ गोप्रदानें करूनही दात्यास अल्प दुःख भोगावें लागलें व द्वारकेंत तो नृग राजा फळ कसें मिळतें, व थोडीं गोप्रदानें करूनही एका कृपांत सरडा होऊन पडला असतां त्याला दात्यास मोठें फळ कसें जोडितां येतें, कृष्णानें वर काढून मोक्षास कसें पाठविलें गोप्रदान देतांना दाक्षिणा किती दिली पाहिजे, हेंही मीं ऐकिलें; परंतु अद्यापि माझ्या मनांत वेगरे सर्व मला यथार्थ रीतीनें ह्या समयीं गोलोकाविषयीं शंका आहे; ह्मणून गोप्रदान निवेदन करून सांगा.

करणारे पुरुष ज्या लोकीं वास करितात त्या लोकांविषयीं मला सविस्तर निरूपण करून सांगा.

अध्याय त्र्याहात्तरावा.

—:०:—

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें निरूपण करण्याकरितां एक पुरातन गोप्रदान करणाऱ्यास प्राप्त होणारे लोक. इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे ब्रह्मदेव ह्मणाला:—शतक्रतो इंद्रा, गोप्र-शतक्रतु इंद्र व पद्मयोनि ब्रह्मदेव ह्यांचा दानास प्रमुखत्व देऊन तूं जो हा प्रश्न विचा-संवाद होय. पूर्वी इंद्रानें ब्रह्मदेवाला हाच रिला आहेस, असला प्रश्न ह्या लोकांत तूझ्या-प्रश्न विचारला होता. शिवाय दुसरा कोणी विचारील असें मला

इंद्र ह्मणाला:—ब्रह्मदेवा, स्वर्गांत वास वाटत नाहीं. इंद्रा, जगांत असे नानाविध करणाऱ्या पुरुषांचें (देवांचें) ऐश्वर्य मोठें लोक आहेत कीं, ते तूं पाहिले नाहीस. ते खरें; परंतु गोलोकीं वास करणाऱ्या पुरुषांच्या लोक मीं पाहिले आहेत व त्याप्रमाणेंच एकाच ऐश्वर्यापुढें ते कांहींच नाहीं. गोलोकीं वास पतिवर आसक्त असणाऱ्या पतिव्रता स्त्रियांनींही करणारे पुरुष आपल्या उज्ज्वल तेजानें स्वर्ग-पाहिले आहेत. इंद्रा, महान् महान् ब्रह्मवेत्ते लोकालाही मागे टाकितात असें समजतें; ऋषि व्रतकैवल्यें करून उत्कृष्ट कर्म आचरि-आणि ह्यामुळें मला मोठी शंका उत्पन्न झाली तात आणि चित्तशुद्धि संपादून आपल्या देहा-आहे; तर तूं तिचें निरसन कर. भगवंता, सहित त्या लोकांस जातात. हे अमराधिपा, त्या गोप्रदान करणारे पुरुष ज्या गोलोकीं वसाती लोकांचें माहात्म्य असें आहे कीं, जे सुव्रत पुरुष करितात ते लोक कसे आहेत, हें जाणण्याची समाधि लावून तीमध्ये शरीराचा त्याग करि-मला इच्छा आहे, तर त्यांचें तूं वर्णन करून तात ते त्या मोक्षस्थितीमध्ये निर्मल मनानें सांग. गोलोक कसे आहेत, त्यांची प्राप्ति स्वप्नांत दृग्गोचर होणाऱ्या त्या सुंदर लोकांना झाल्यावर कोणतीं फळें प्राप्त होतात, तेथील येथेंही अवलोकन करितात. सहस्राक्षा, त्या विशेष व श्रेष्ठ असा गुण कोणता, गोप्रदान लोकांचे गुण कोणते आहेत, हें मी आतां करणारे पुरुष सर्व दुःखांपासून मुक्त होऊन तुला सांगतों, ऐक. देववरा, त्या लोकीं कालाचें त्या लोकांस कसे जातात, तेथें ते किती कांहीं चालत नाहीं. तेथें जरा किंवा अग्नि कालमर्थत सुखानुभव घेतात, पुष्कळ गोप्रदानें ह्यांचें मुळींच वास्तव्य नाही. त्या स्थळीं अ-

शुभाला मुळींच थारा नसून रोग किंवा ग्लानि गमन करितो. इंद्रा, जो पुरुष परवारागमन हींही नाहीत. इंद्रा, तेथे गाई राहतात व करितो, गुरुहत्या करितो, व्यर्थ वितंडवाद त्यांच्या मनांत जी जी वासना उत्पन्न होते करितो, खोटें बोलतो, ब्राह्मणांविषयी वैर ती ती सर्व तात्काळ परिपूर्ण होते, असें मीं धरितो, मित्रांचा द्वेह करितो, दुसऱ्यास ठक-प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. त्या ठिकाणीं गाई वितो, केलेल्या उपकारांना विसरतो, सरळ-मनास वाटेल तिकडे हिंडतात, मनास वाटेल पणानें वागत नाहीं, अंगीं सामर्थ्य असतांही तें करितात आणि इच्छेनुरूप खाद्यपेय सेवि-दैन्य दाखवितो, धर्मज्ञांचा द्वेष करितो आणि तात. त्या लोकांत नया, सरोवरे, विहिरी, ब्राह्मणांच्या हत्येस प्रवृत्त होतो, तो पुरुष-नानापकारचीं वनें, गृहे, गिरि आणि प्रत्येक जेथे पुण्यवानांचें वास्तव्य आहे अशा गोलोकीं प्राण्याच्या चित्ताला सुख देणारी अशी वस्तु जाण्यास पात्र नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यास आढळून येते. त्या लोकीं सुखोत्पादक अशी अमुक मनानेंही त्या लोकांचें दर्शन घडणार नाहीं ! एक वस्तु ह्मणून नाहीं असें नाहीं. त्या स्थळीं सुरेश्वरा, गोलोकांविषयीं हें तुला सविस्तर सुखदायक पदार्थांची इतकी विपुलता वर्णन करून सांगितलें. आतां गोप्रदान कर-आहे कीं, त्यांहून श्रेष्ठ असा दुसरा लोक ण्यांत जे पुरुष सदासर्वकाळ निमग्न असतात नाहींच असें झटलें तरी चालेल. इंद्रा, जे त्यांना कोणतें फळ प्राप्त होतें तें ऐक. इंद्रा, जो महान् महान् पुरुष सर्व कांहीं सोसतात, पुरुष वडिलांपासून किंवा माऊंबंधांपासून प्राप्त चित्ताची शांति अणुरेणु ढळूं न देतां सर्वांस झालेलें किंवा धार्मिकपणानें वागून संपादन क्षमा करितात, सर्व प्राण्यांविषयीं दया बाळ-केलेलें धन खर्चून गाई विकत घेतो व त्यांचें मितात, गुरूची आज्ञा शिरसा वंदितात आणि दान करितो, त्या पुरुषाला अक्षय्य लोकांची अहंकारापासून अलिप्त असतात, ते त्या श्रेष्ठ प्राप्ति होते. शक्रा, जो पुरुष यूतांत धन लोकीं जातात. जो पुरुष कोणतेंही मांस जिंकून त्याच्या गाई खरेदी करून त्या दान सेवन करीत नाहीं, नित्य चित्ताची शुद्धि दतो, त्याला दहा हजार दिव्य वर्षेपर्यंत त्या राखितो, धर्माप्रमाणें वर्ततो, मातापितरांची दानाचें फळ उपभोगावयास सांपडतें. वडिला-सेवा करितो, सत्यापासून पराङ्मुख होत नाहीं, जित मिळकतीचा हिस्सा ह्मणून ज्या गाई ब्राह्मणांची शुश्रूषा करितो, निंदाचरण करीत वांट्याला येतात त्या अगदीं न्यायानें मिळ-नाहीं, ब्राह्मणांवर किंवा गाईंवर केव्हांही बिल्या असें समजावें. अशा गाईंचें दान संतापत नाहीं, धर्माचरण करण्यांत व गुरुसेवेंत करावें. त्यापासून ध्रुव लोकांची प्राप्ति होते. सद्योदीत निमग्न असतो, यावज्जीव सत्य हेंच शचीपते, दान मिळालेल्या गाईंचें शुद्ध मनानें व्रत मानितो, नित्य दानधर्मांत रममाण होतो, दुसऱ्याला दान करणें हेंही प्रशस्त आहे. जो अपराध्यांवर नेहमीं दया करितो, सर्वकाळ पुरुष अशा प्रकारच्या प्रतिग्रहाचें दान करितो सौम्यवृत्ति धारण करितो, इंद्रियांना नित्य त्याला देखील शाश्वत लोक मिळतात. जो स्वाधीन ठेवितो, देवांची आराधना करण्यांत पुरुष जन्मापासून मरेपर्यंत इंद्रियांना स्वाधीन सदा तत्पर असतो, सर्वांचें आदरातिथ्य करितो ठेवून सत्य भाषण करितो आणि गुरूचा किंवा आणि नेहमीं दया करण्यास सिद्ध असतो, ब्राह्मणांच्या अपराध सोसून चित्त शांत ठेवितो, तो पुरुष शाश्वत व अव्यय अशा गोलोकीं त्यालाही गोप्रदान करण्याचेंच फळ प्राप्त होतें.

इंद्रा, ब्राह्मणाला केव्हांही अपशब्द बोलूं नये, आणि गुरूची शुश्रूषा मनापासून करावी. इंद्रा, गाईला अपकार करण्याचे मनांतही आणूं नये, जो पुरुष सद्बोदीत वेदाध्ययन करितो, गाईच्या नित्य गोवृत्ति ठेवावी, गाय ज्याप्रमाणें दुसऱ्या ठिकाणीं पूज्यभाव बाळगितो, नेहमीं गोपदान दिवसासाठीं संग्रह करित नाहीं त्याप्रमाणें केल्यानें संतुष्ट होतो व जन्मापासून मरेपर्यंत आपणही दुसऱ्या दिवसासाठीं संग्रह करूं नये, गाईची सेवा करण्यांत तत्पर असतो, त्याला आणि गाईच्या खाण्यापिण्याची सर्व व्यवस्था जें फळ मिळतें तें ऐक. हे अमराधिपा, राजसूय नीट ठेवावी. आतां, शक्रा, जो पुरुष सत्य व यज्ञ केल्यानें जें पुण्य लागतें किंवा पुष्कळ धर्म ह्यांच्या अनुष्ठानांत सद्बोदीत रममाण सुवर्ण दान करून यज्ञपुरुषाला आराधिल्यामुळे असतो त्याला कोणतें फळ मिळतें तें ऐक. जें उत्तम फल प्राप्त होतें, तेंच श्रेष्ठ फल त्या इंद्रा, सत्यशील व धर्मशील पुरुष (ब्राह्मण) जर वेदाध्यय्या व गोपूजकाला प्राप्त होतें. असें सिद्धे, एक धेनु दान करील तर तिची योग्यता सहस्र साधु व ऋषि ह्या सर्वांनीं सांगितलें आहे. इंद्रा, जो धेनूबरोबर होईल. क्षत्रियाच्या संबंधानेंही हाच पुरुष नेहमीं खरें बोलतो, केव्हांही क्रोधवश नियम लागू आहे. ह्या गुणांनीं युक्त असा होत नाहीं, लोभापासून नित्य अलिप्त असतो, क्षत्रिय जर एक गाय अर्पण करील तर तिचीही सद्बोदीत प्रामाणिकपणानें वागता आणि गाईची योग्यता सत्यशील व धर्मशील ब्राह्मणानें सेवा करण्यास सर्वकाळ उद्युक्त असतो, असा दिलेल्या एका गाईबरोबर होईल, हें खास पुरुष आधीं कांहीं एक सेवन न करितां नेहमीं समज. सत्य व धर्म हे गुण जर वैश्याच्या गाईना अन्न अर्पण करील तर त्याला एका ठिकाणीं वसत असतील तर त्यानें दिलेल्या वर्षात सहस्र गाई दान केल्याचें पुण्य लागेल. एका गाईची योग्यता पांचशें गाईइतकी होईल; जो गोव्रती पुरुष एक वेळ अन्न ग्रहण करील आणि त्याप्रमाणेंच विनयशाली शूद्र जर एका व दुसऱ्या वेळचें अन्न गाईना घालील, त्या गाईचें दान करील तर त्याला सवार्शें गाई दान गोवत्सलास दश वर्षपर्यंत अनंत सुख प्राप्त केल्याचें फळ प्राप्त होईल. असो; जो पुरुष नित्य होईल. जो पुरुष एक वेळ अन्न सेवन करितो धर्माचरण करितो, सत्यापासून केव्हांही परा- व दुसऱ्या वेळेला लागणारें धान्य वगैरे संग्रहास इमुख होत नाहीं, आपलीं कर्मे मोठ्या दक्ष- पाडून त्या योगें गाय विकत घेऊन ती ब्राह्मणाला तेनें आचरितो, केव्हांही संतापत नाहीं, देव- देतो, त्याला त्या गाईच्या देहावर जितके रोम तांच्या आराधनेंत निमग्न असतो, इंद्रियांचा असतील तितक्यागाई अर्पण केल्याचें पुण्य लागून क्षोभ होऊं देत नाहीं, पातकापासून अलिप्त शाश्वत फळ प्राप्त होतें. हे शतक्रतो, ब्राह्मणानें राहतो, स्वकर्तव्याचा विचार करून पुरुषार्थाच्या गोपदान केले असतां त्याला असें फळ मिळतें. सिद्धीविषयीं नित्य जागृत असतो, अभिमान- आतां क्षत्रियाला कोणतें फळ मिळतें तें ऐक. नास शिवत नाहीं, व धर्मशीलपणानें वर्ततो, इंद्रा, गोपदानाच्या योगें ब्राह्मणाला दहा वर्ष त्यानें गोपदानाच्या महत्त्वावर दृष्टि देऊन दुभती पर्यंत सुख मिळाल्यास क्षत्रियाला पांच वर्ष- गाय सत्पात्र ब्राह्मणाला अवश्य दान करावी, पर्यंत, वैश्याला त्याच्या अधीन आणि शूद्राला ह्मणजे त्यास महत्फल प्राप्त होईल. सारांश, वैश्याच्या अधीन सुख प्राप्त होतें. जो पुरुष साधक पुरुषानें पूर्ण निष्ठापूर्वक नित्य गोपदान आत्मविक्रय करून गाई विकत घेतो व त्याचें कारावें, सत्यापासून केव्हांही विमुख होऊं नये, दान करितो, त्याला, जगृतीतलावर गाय आहे

तोपर्यंत त्या गोप्रदानाचें फळ उपभोगितां येतें. आहे, ज्याला होम्यसंततीच्या संवर्धनार्थं दुग्ध-
हे महाभागा इंद्रा, आत्मविक्रय करून विकत त्याची जरूर आहे, ज्याला गुरुदक्षिणेकरितां
घेतलेली गाय अर्पण केली असतां तिच्या गाईची गरज आहे, किंवा मुलांब्राह्मणांच्या
प्रत्येक रोमाच्या ठिकाणीं वसत असलेले अक्षय्य संगोपनासाठीं गाय हवी आहे. अशा ब्राह्म-
लोक दात्यास प्राप्त होतात, असें शास्त्रवचन पाला देशकालांचा विचार करून गाय दान
आहे. अमरेश्वरा, युद्धामध्ये गाई जिंकून त्याचें करणें प्रशस्त होय. ज्या गाईचा स्वभाव
दान केलें असतां आत्मविक्रयतुल्य गाईप्रमा- चांगला माहीत आहे, वेदाध्ययनादिकांच्या
णेंच शाश्वत पुण्याची जोड होते. जो आचार- योगें ज्या मिळविल्या आहेत, दुसरे प्राणी
संपन्न पुरुष गाईच्या अभावीं तिळांची गाय देऊन ज्या विकत घेतल्या आहेत, पराक्रमानें
करून तिचें दान करितो, त्याचीं सर्व संकटें ज्या जिकिल्या आहेत, लहामध्ये ज्या आंघण
त्या गाईच्या योगें दूर होतात आणि तो क्षीर- मिळाल्या आहेत, संकटांतून ज्या सोडविल्या
सरितेमध्ये विलास भोगितो. इंद्रा, गाईचें दान आहेत, व पोषणाकरितां ज्या आपल्याजवळ
करितांना केवळ दान हेंच श्रेयस्कर नाही. प्राप्त झाल्या आहेत, अशा प्रकारच्या गाई दान
त्या दानापासून पुण्याची जोड होण्यास दुसऱ्या देण्यास सर्वस्वी योग्य समजाव्या. ज्या गाई
पुष्कळ गोष्टी केल्या पाहिजेत. ज्याला दान धडधाकट आहेत, ज्यांचें शील उत्तम व उमर
यावयाचें त्याची पात्रता पाहिली पाहिजे, थोडी आहे, व ज्यांच्या देहाला सुगंध येत
दानाच्या कालाचाही योग्यायोग्य विचार आहे, अशा सर्व गाई दानार्थ पात्र समजाव्या.
केला पाहिजे, जी गाय दान यावयाची तिचे ज्याप्रमाणें सर्व सरितांमध्ये गंगा ही श्रेष्ठ, त्या-
गुणदोष मनांत आणिले पाहिजेत, आणि प्रमाणें सर्व प्रकारच्या गाईमध्ये कपिला गाय
दानाचे विधि कोणते तेही पाहिले पाहिजेत. श्रेष्ठ होय. तीन रात्रींपर्यंत उदक प्राशन
दात्यानें कालावर दृष्टि देऊन दान करावें. दान करून उपोषित रहावें व भूमीवर शयन
घेणारा ब्राह्मण व दान यावयाची गाय ह्या दोहोंचा करावें आणि नंतर ब्राह्मणांना दुसरे
नीट विचार करावा, आणि किंवा उन्ह हांपा- पदार्थ देऊन संतुष्ट केल्यावर त्यांना दूध
सून गाईला त्रास होईल कीं काय इकडेही लक्ष पिणाऱ्या व बळकट अशा वांसरांनीं युक्त
पुरवावें. ज्यानें पुष्कळ वेदाध्ययन केलें असेल, जो अशा गरीब गाई तृप्त करून दान कराव्या;
शुद्ध कुलांत जन्मला असेल, ज्याचें चित्त शांत आणि मग दात्यानें आणखी तीन रात्रींपर्यंत
असेल, जो यज्ञयागादिकांमध्ये निमग्न असेल, गोरसावर राहावें. जो पुरुष—अतिशय गरीब,
जो पापभीरु असेल, जो बहुश्रुत असेल, जो पुष्कळ दूध देणारी, चांगली वांसरे होणारी
गाईवर केव्हांही संतापत नसेल, जो फार व पळून न जाणारी अशी गाय दान करितो,
जलाल नसेल, जो नेहमीं दुसऱ्यास आश्रय तो त्या गाईच्या देहावर जितके रोम असतील
देत असेल व ज्याला उपजीविकेचें साधन तितकीं वर्षे परलोकीं सुखोपभोग भोगितो.
नसेल, तो पुरुष गोप्रदानास पात्र समजावा. त्याप्रमाणेंच, इंद्रा, जो पुरुष ओझे वाहणारा,
ज्याला चरितार्थाचें साधन नाही, ज्याची तरुण, बळकट, हुकमांत असणारा, और
फार हालअपेष्टा होत आहे, ज्याला कृषि- १ होम्यसंतति मातृहीन असल्यामुळें तिला
कर्माकरितां गाय बाळगण्याची आवश्यकता गाईची अपेक्षा असेते.

ओढणारा व अफाट सामर्थ्यवान् असा बैल तिचें हनन करितो, ती भक्षितो किंवा धनलोभानें ब्राह्मणाला दान करितो, त्याला दश धेनु दान करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें श्रेष्ठ लोक प्राप्त होतात. कौशिका, अरण्यांत जो पुरुष गाई व ब्राह्मण ह्यांचें संरक्षण करितो तो क्षणांत सर्व दुःखांपासून मुक्त होतो. आतां त्याला कोणतें पुण्य लागतें तें ऐक. अशा पुरुषाला अश्वमेध जे व ज्या स्वरूपाचे दोष लागतात, ते दोष केल्याचें शाश्वत फळ प्राप्त होतें; आणि शिवाय गाईचा विक्रय व चोरी करणाराला लागतात, मृत्युकाळी जी अवस्था प्राप्त व्हावी ह्मणून असें शास्त्र सांगतें. जो पुरुष चोरीनें गाय तो इच्छितो ती अवस्था त्यास प्राप्त होते. संपादून ब्राह्मणाला अर्पण करितो, त्याला त्या त्या वेळीं त्याच्या मनांत जे कांहीं नानाविध दिव्य लोक मिळावे ह्मणून वासना असते ते सर्व लोक त्याला त्या कर्मांमुळे मिळतात. अशा पुरुषाला गाई मोठा मान देतात व त्यामुळे सर्वत्र त्याचा आदर होतो. ह्याप्रमाणेंच जो पुरुष तृण, गोमय व पर्णें खाऊन त्यावर चरितार्थ चालवीत वनांत गाईच्या संरक्षणार्थ त्यांच्या मागून फिरत असतो, कधी कशाचीही आशा धरीत नाही व इंद्रियांना जिकून नित्य निर्मळ राहतो, तो माझ्या लोकीं किंवा इतर लोकीं बाटेल तेथें आनंदानें वासनारहित होत्साता वास्तव्य करितो !

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा.

—:०:—

गोप्रदानाचें महत्त्व, दक्षिणा इत्यादि.

इंद्र ह्मणाला:—ब्रह्मदेवा, जो पुरुष जाणून-बुजून गाय चोरतो किंवा पैसा मिळविण्याच्या हेतूनें गाय विकतो, त्याला कोणती गति प्राप्त होते हें मला सांगावें.

पितामह ह्मणाला:—जे लोक भक्षण करणाऱ्यां, विकण्यासाठीं किंवा ब्राह्मणाला दान देण्यासाठीं गाईचा अपहार करितात, त्यांना वास्तव्य करीत असतां लक्ष्मणानें ऋषींना काय फळ मिळतें तें ऐक. जो पुरुष मनाला निवेदन केलें. धर्मा, ह्या प्रकारें हें गोप्रदान-आळा न घालितां गाय त्रिकावयास काढितो, माहात्म्य व तदंगभूत इतर गोष्टी परंपरेनें प्राप्त

तिचें हनन करितो, ती भक्षितो किंवा धनलोभानें आविष्ट होत्साता दुसऱ्याला गाईची हत्या करण्यास अनुमोदन देतो, तो घातक, भक्षक किंवा अनुमोदक पुरुष त्या गाईच्या देहावर जितके रोम असतील तितके संवत्सरपर्यंत नरकांत लोळत पडतो! ब्राह्मणाच्या यज्ञाचा विध्वंस करणाराला पडतो! गाईचा विक्रय व चोरी करणाराला लागतात, असें शास्त्र सांगतें. जो पुरुष चोरीनें गाय तो इच्छितो ती अवस्था त्यास प्राप्त होते. संपादून ब्राह्मणाला अर्पण करितो, त्याला त्या त्या वेळीं त्याच्या मनांत जे कांहीं नानाविध दिव्य लोक मिळावे ह्मणून वासना असते ते सर्व लोक त्याला त्या कर्मांमुळे मिळतात. अशा पुरुषाला गाई मोठा मान देतात व त्यामुळे सर्वत्र त्याचा आदर होतो. ह्याप्रमाणेंच जो पुरुष तृण, गोमय व पर्णें खाऊन त्यावर चरितार्थ चालवीत वनांत गाईच्या संरक्षणार्थ त्यांच्या मागून फिरत असतो, कधी कशाचीही आशा धरीत नाही व इंद्रियांना जिकून नित्य निर्मळ राहतो, तो माझ्या लोकीं किंवा इतर लोकीं बाटेल तेथें आनंदानें वासनारहित होत्साता वास्तव्य करितो !

भीष्म सांगतात:—हे भरतर्षभा धर्मा, ह्याप्रमाणें पितामह ब्रह्मदेव ह्यानें इंद्राला निवेदन केलें. पुढें इंद्रानें दशरथाला सांगितलें; आणि नंतर दशरथानें आपला पुत्र राम ह्यास कथन केलें. पुढें रामानें आपला आता यशःशाली लक्ष्मण ह्यास हें सर्व सांगितलें; व पुढें अरण्यांत असतां लक्ष्मणानें ऋषींना काय फळ मिळतें तें ऐक. जो पुरुष मनाला निवेदन केलें. धर्मा, ह्या प्रकारें हें गोप्रदान-आळा न घालितां गाय त्रिकावयास काढितो, माहात्म्य व तदंगभूत इतर गोष्टी परंपरेनें प्राप्त

शाल्या असून, कडकडीत व्रताचरण करणाऱ्या ऋषींनी, धार्मिक पुरुषांनी व राजांनी तो दुर्धर नियम नेहमी पाळिलेला आहे. युधिष्ठिरा, हे सर्व मला उपाध्यायांपासून विवृत झाले. जो ब्रह्मवेत्ता पुरुष ब्राह्मणांच्या समेत, गोप्रदानांमध्ये, यज्ञांमध्ये किंवा यज्ञ व गोप्रदान हीं दोन्ही एकत्र चालू असतां त्या वेळीं हे गोप्रदानमाहात्म्य सांगेल, त्याला खचीत अक्षय्य लोकांची प्राप्ति होऊन तो नेहमी देवांबरोबर विलास भोगील !

अध्याय पंचाहत्तरावा.

—:०:—

व्रतादिकांचीं फलें.

युधिष्ठिर विचारतो:—विभो पितामह भीष्म, आपण धर्मप्रवचन करीत असून सर्व कांहीं सांगतो म्हणून मला आश्वासन दिलें आहे; ह्यास्तव मला जी कांहीं शंका आहे ती मी आपल्याला निवेदन करितों, तर आपण त्या शंकेचें निरसन करावें. हे महायुतिमता, व्रतांचें फल कसें व कोणतें, नियमांचें फल कोणतें, वेदाध्ययनाचें फल कोणतें, दानाचें फल कोणतें, वेदधारणाचें फल कोणतें, वेदाध्यापनाचें फल कोणतें, लोकांत दानप्रतिग्रह न करणाराला फल कोणतें, ज्ञानदान करणाराला फल कोणतें, स्वकर्मामध्ये रममाण असणारांना फल कोणतें, शूरांना फल कोणतें, शुद्धाचरणाचें फल कोणतें, ब्रह्मचर्याचें फल कोणतें, पितृसेवेचें फल कोणतें, मातृसेवेचें फल कोणतें, आचार्य व गुरुजन ह्यांच्या सेवेचें फल कोणतें, दुसऱ्याच्या दुःखानें ज्याचें हृदय कळवळतें त्याला फल कोणतें, व दुसऱ्याच्या दुःखाचा प्रतिकार करणाराला फल कोणतें, हे हणून दानापेक्षां इंद्रियजयाची महती अधिक सर्व सविस्तर व पूर्णपणें समजावें, अशी माझी होय. राजा धर्मा, अंतरिक्षांत सर्व लोकांनी ऋषींचीं

फार फार मनीषा आहे; तर, हे धर्मज्ञा, ही माझी मनीषा परिपूर्ण करावी.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य कांहींएक व्रत करण्याचा संकल्प करून त्या व्रताला उत्तम प्रकारेंकरून प्रारंभ करितो आणि तें मध्यंतरी खंड न पाडतां शेवटास नेतो, त्याला सनातन लोकांची प्राप्ति होते. राजा, नियमांचें फल तर ह्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें. पहा, नियम आणि ऋतु ह्यांचें हे फल त्वां स्वतांच मिळविलें आहेस ! वेदाध्ययनाचें फल ह्या लोकांनीं व परलोकांहीं मिळतें. वेदाध्ययन करणारा मनुष्य ह्या लोकांनीं सुख भोगून मरण पावल्यावर नित्य ब्रह्मलोकांनीं आनंदांत वास्तव्य करितो. राजा, इंद्रियजय केला असतां काय फल मिळतें तें तूं मजपासून सविस्तर ऐकून घे. धर्मा, इंद्रियजेत पुरुष सर्वत्र सुख भोगितात. ते कोठेही असले तरी त्यांच्या चित्ताचें समाधान नष्ट होत नाही. ते वाढेल तेथें जातात, त्यांच्या सर्व शत्रूंचा नाश होतो, त्यांना जी जी वासना असेल ती ती त्यांची वासना निःसंशयपणें सिद्धीस जाते, सर्वत्र त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात, आणि तपश्चर्या, पराक्रम, नानाप्रकारचीं दानें, यज्ञयाग इत्यादिकांच्या योगें स्वर्गलोकांनीं जे सुखोपभोग प्राप्त होतात ते सर्व त्या इंद्रियजेत्या व क्षमावान् पुरुषांना प्राप्त होतात. राजा धर्मा, इंद्रियजय हा दानापेक्षांही श्रेष्ठ आहे. दान केल्यावर कधीं काळीं दाता ब्राह्मणावर कोपतो, पण इंद्रियनिग्रही पुरुष केव्हाही कोणावर कोपत नाही; हणून दानापेक्षां इंद्रियनिग्रहाची योग्यता विशेष होय. क्रोधाच्या योगानें दानाचें फल नष्ट होतें, पण जो मनुष्य न रागावतां दान करितो त्याला सनातन लोकांची प्राप्ति होते. राजा धर्मा, अंतरिक्षांत सर्व लोकांनी ऋषींचीं

सहस्रावधि अदृश्य स्थानें आहेत. मोठ्या शूर असतात, कांहीं ऐहिक सुखांचा त्याग स्थानाची इच्छा करणारे महर्षि दानें करून करण्यांत शूर असतात, कांहीं सरळपणाचें त्या स्थानीं जातात; परंतु इंद्रियजेते पुरुष वर्तन करण्यांत शूर असतात, कांहीं इंद्रियांचा केवळ त्या इंद्रियजयाच्या बळावर मेल्यानंतर क्षेम न करण्यांत शूर असतात, कांहीं नाना-देवत्व पावून त्या स्थानीं जातात. ह्यास्तव प्रकारचे नियमधर्म करण्यांत शूर असतात, वानापेक्षां इंद्रियजयाची महती मोठी होय. कांहीं वेदाध्ययन करण्यांत शूर असतात, वेद शिकविणारा व यथाविधि अग्नीची आरा- कांहीं वेदाध्यापन करण्यांत शूर असतात, धना करणारा पुरुष जे क्लेश सहन करितो कांहीं गुरुजनांची शुश्रूषा करण्यांत शूर अस- त्या क्लेशांच्या योगें त्याला ब्रह्मलोकीं अक्षय्य तात, कांहीं मातापितरांची सेवा करण्यांत शूर फल मिळतें. जो पुरुष स्वतः वेदांचें अध्ययन असतात, कांहीं भिक्षावृत्तींत शूर असतात, करितो आणि सच्छील पुरुषांना ते वेद शिक- आणि कांहीं अतिथिपूजनांत शूर असतात, वितो व गुरूच्या कृत्यांची वाखाणणी करितो, हे सर्व शूर पुरुष आपआपल्या कर्मांनीं उत्तम त्यालाही स्वर्गांत बहुमान मिळतो. जो क्षत्रिय लोकांना प्राप्त करून घेऊन तेथें सुख भोगि- वेदाध्ययन करण्यांत, यज्ञयाग करण्यांत, व तात. राजा युधिष्ठिरा, सर्व वेदांचें धारण करणें, दानें देण्यांत गुंतलेला असतो आणि युद्धा- सर्व तीर्थांच्या ठिकाणीं स्नान करणें आणि मध्यें जो प्राण वांचवितो, त्यालाही स्वर्गांत नेहमीं सत्य भाषण करणें ह्यांची बरोबरी होईल मोठा मान प्राप्त होतो. वैश्य आपल्या कर्मांत कीं नाहीं, ह्याची शंकाच आहे. सहस्र अश्व- दक्ष असून दानें देईल तर त्याला महास्थान मेघ व सत्य ह्यांची तुलना केल्यास सहस्र प्राप्त होईल; आणि शूद्र आपलें काम नीट अश्वमेधापेक्षां सत्य हें अधिक भरल. सत्याच्या करील तर त्या सेवेच्या योगानें स्वर्गाला योगानेंच सूर्य सर्वत्र प्रकाशतो, सत्याच्या पोचेल. राजा युधिष्ठिरा, शूर पुरुष अनेक योगानेंच अग्नि प्रज्वलित होतो आणि सत्याच्या प्रकारचे सांगितलेले आहेत. त्यांना कोणतीं योगानेंच वारा वाहतो. सारांश, सर्वांचें अस्तित्व फलें प्राप्त होतात तें मी आतां वर्णन करून सत्यावर अवलंबून आहे. देवांचा, ब्राह्मणांचा सांगतो, ऐक. राजा, एका प्रकारच्या शूराला व पितरांचा संतोष सत्यानेंच होतो, ह्यास्तव जें फल मिळतें ह्मणून सांगेन तें त्या प्रका- सत्य हाच श्रेष्ठ धर्म होय; म्हणून कोणीही रच्या शूरांच्या समुदायाला मिळतें असें सम- सत्याचें उल्लंघन करूं नये. मुनिजन नेहमीं जावें. असो; राजा धर्मा, शूरांचे अनेक प्रकार सत्यनिरत असतात, सत्य हाच मुनिजनांना आहेत. कांहीं पुरुष यज्ञयाग करण्यांत मोठा पराक्रम वाटतो, आणि मुनिजन हे जी शूर असतात, कांहीं इंद्रियनिग्रह करण्यांत शपथ करतील ती कधीही सत्य केल्याशिवाय शूर असतात, कांहीं सत्य भाषण करण्यांत राहत नाहीत; ह्यास्तव सत्य हें सर्वांत श्रेष्ठ शूर असतात, कांहीं युद्धांत शूर असतात, होय. हे भरतवर्मा, जे पुरुष सत्यास अनुसरून कांहीं दानें करण्यांत शूर असतात, कांहीं वागतात त्यांना स्वर्गलोकीं आनंद प्राप्त होतो. सांख्यशास्त्रांत शूर असतात, कांहीं योगा- असो; इंद्रियजय आणि सत्य हांपासून कोणतीं भ्यासांत शूर असतात, कांहीं अरण्यवासांत फलें प्राप्त होतात हें मीं तुला सविस्तर सांगि- शूर असतात, कांहीं गृहस्थाश्रम चालविण्यांत तलें. जो विनयवान् पुरुष. ह्या दोन गुणांचा

आश्रय करितो, तो खचीत स्वर्गलोकीं बहुमानास पात्र होतो. आतां, हे वसुधाधिपा, ब्रह्मचर्याचे गुण कोणते, ते ऐक. राजा, जो पुरुष जन्मापासून मरेपर्यंत ह्या लोकीं ब्रह्मचर्य पाळतो, त्याला दुर्लभ असें काहीं नाहीं ह्मणून समज. राजा, ब्रह्मलोकीं कोट्यवधि ऋषि वास्तव्य करितात ह्याचें मूळ कारण, ते सर्व ह्या लोकीं नित्य सत्यामध्ये रममाण असून त्यांनीं उत्कृष्ट इंद्रिय-जय व ब्रह्मचर्य पाळिलें होतें, हेंच होय. राजा, विशेषकरून ब्राह्मणानें ब्रह्मचर्य पाळिलें असतां त्याच्या सर्व पातकांचें भस्म होतें; कारण ब्राह्मण हा अग्निच होय असें सांगितलें आहे. जे ब्राह्मण तपश्चर्येमध्ये निमग्न असतात, त्यांच्या ठिकाणीं हें ब्रह्मरूप अग्नितत्त्व प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें. इंद्र हा मोठा प्रतापशाली खरा; पण ब्रह्मचा त्याला तो भीत असतो. ऋषिजनांच्या ठिकाणीं ह्या लोकींही ब्रह्मचर्याचें हें उग्र फळ दृष्टीस पडतें. आतां, मातापितरांची सेवा करण्याचा जो धर्म त्याविषयीं श्रवण कर. राजा, जो पुरुष माता, पिता, भ्राता, गुरु व आचार्य ह्यांची सेवा करितो आणि कधीही त्यांचे अनिष्ट चिंतीत नाही, त्याला फळ हें समज कीं, तो स्वर्गलोकीं सुंदर स्थान मिळवितो आणि गुरुश्रुषेच्या योगें आत्मस्वरूप जाणून सदानंदांत निमग्न होत्साता नरकलोक अवलोकन करीत नाही !

अध्याय शाहात्तरावा-

—०:—

गोप्रदानाचा विधि.

शुधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, ज्या विधीनें गोप्रदान केलें असतां अखिल शाश्वत लोक प्राप्त होतात, तो गोप्रदानाचा श्रेष्ठ विधि कोणता, हें सविस्तर श्रवण करावें,

अनु० ७—३१

अशी माझी इच्छा आहे; तर तो विधि कृपा करून मला कथन करावा.

भीष्म सांगतात:—हे वसुधाधिपा शुधिष्ठिरा, गोप्रदानापेक्षा अधिक श्रेष्ठ असें काहीं एक नाही. न्यायानें गाय मिळवून ती दान केली असतां तात्काळ सर्व कृलाचा उच्चार होतो. राजा, गोप्रदानाचा विधि हा प्रथम थोर लोकांना उत्तम प्रकारें पुरुषार्थसिद्धि व्हावी ह्या हेतूनें उत्पन्न करण्यांत आला; पण पुढें त्याची योजना सर्व जनतेच्या हितासाठीं ह्मणून करण्यांत आली. वास्तविकपणें गोप्रदानविधि इतका पुरातन आहे कीं, तो बहुधा जगाच्या जन्माबरोबरच जन्म पावला आहे; ह्यास्तव असा जो श्रेष्ठ विधि तो तूं मजपासून श्रवण कर. राजा धर्मा, पूर्वी राजा मांधाता ह्याजपुढें दान करण्याच्या हेतूनें (त्याच्या सेवकांनीं) गाईचा समुदाय आणून उभा केला असतां त्या राजर्षाच्या मनांत गोप्रदानाच्य विधीविषयीं संशय उत्पन्न झाला आणि त्यानें बृहस्पतीला हाच प्रश्न विचारिला. तेव्हां बृहस्पतीनें जें उत्तर दिलें तेंच मी आतां तुला निवेदन करितों. त्या समर्थी बृहस्पति म्हणाला:— राजा मांधात्या, उदयीक आपल्याला मृत्यु कशावरून येणार नाही, असें मनांत आणून साधकानें प्रथम ब्राह्मणाची आदरपूर्वक पूजा करावी आणि मोठ्या श्रद्धेनें तांबड्या वर्णाच्या गाई दानार्थ सिद्ध कराव्या. राजा, नंतर दात्यानें “ समगे, बहुले, ” अशा नांवांनीं त्या गाईंना आह्वान करावें; आणि मग त्या गाईंच्या समुदायांत प्रवेश करून ज्या श्रुतिवचनांचा उच्चार करावा त्यांचा भावार्थ असा आहे: “ गाय हीच माझी माता; तेल हाच माझा पिता; आणि गाय हाच माझा आधार होय. ह्या गोप्रदानाच्या योगें मला ऐहिक व पारलौकिक सुख प्राप्त व्हावें. ”

राजा मांधात्या, ह्याप्रमाणें गाईच्या समुदायांत स्वर्गलोकीं न्यावें; व ह्यांनीं मला मातेप्रमाणें प्रवेश करून श्रुतिवचनांचा उच्चार केल्यावर आश्रय द्यावा; आणि त्याप्रमाणेंच ह्याशिवाय त्या रात्रीं त्या गाईच्या समुदायांतच मुका-आणखी अनुक्त प्रकारांनींही माझे अभीष्ट त्यानें राहून उपोषण करावें; आणि नंतर करावें. गोमातांनो, तुमचें सामर्थ्य काय वणीवें? दुसरे दिवशीं पहाटेस गोप्रदानसमयीं पुनः जे कोणी पंचगव्यादिकांचें सेवन करितात, आढल्या दिवशीं ज्या श्रुतिवचनांचा उच्चार त्यांचे क्षयादिक भयंकर रोग बुद्धी दूर करून केला त्यांचाच उच्चार करावा. राजा, गाईच्या त्यांना जन्ममरणांतून सोडवितां ! जणू काय समुदायांत त्या एक रात्रभर राहावयाचें तें पुण्यनद्यांच्या प्रवाहांप्रमाणें तुम्ही लोकांच्या अगदीं गाईच्याप्रमाणें भावना धरून राहावें. उद्धाराकरितां प्रवृत्त होतां ! तुमच्या सेवेनें साधकानें त्या रात्रीं गाईना गोठ्यांत स्वच्छंद नित्य सर्व प्रकारचीं पुण्यें जोडितां येतात ! फिळूं द्यावें; कोणत्याही तऱ्हेनें त्यांचें निवारण ह्यास्तव मी तुम्हांस अशी प्रार्थना करितों; तुम्हीं वगैरे करूं नये; गाई ज्याप्रमाणें भूतलावर मजवर प्रसन्न होऊन मला इष्ट अशी गति निजतात त्याप्रमाणें त्यानेंही ती रात्र भूमि-प्राप्त करून द्यावी. आज तुमची व माझी एक शयन करून काढावी; आणि डांस वगैरे भावना झाली आहे. आतां तुम्ही व मी ह्यांत डसतील त्यांचें त्यानें निवारण करूं नये. भेद राहिला नाही; ह्यासाठीं तुमच्या दानानें राजा, ह्याप्रमाणें गाईशीं एकात्मभावना संपा-मी स्वतांचेच दान केले आहे. (दात्यानें असें दिली असतां साधकाचें सर्व पातक तत्काळ ह्मटल्यावर प्रतिग्रह-कर्त्यानें ह्मणावें कीं,) नष्ट होतें. असो; नंतर सूर्योदयाच्या गाईनो, तुमच्यावरचा ममत्वाभिमान दात्यानें समयीं दात्यानें ज्या गाईला खंड असतील सोडून दिला आहे आणि त्यानें तुमचें मला दान अशा एक अथवा अनेक गाई दान कराव्या. केले आहे, ह्यास्तव तुम्ही आतां माझ्या झालां राजा, ह्या प्रकारें तूं गोप्रदान करशील आहां; तर तुम्हीं आपल्या सूर्यरूपानें व सोम-तर तुला प्रतिग्रह-कर्त्याकडून अर्धवादमंत्रोक्त रूपानें मजवर प्रसन्न होऊन मला इष्ट गति आशीर्वाद मिळून स्वर्गाची प्राप्ति होईल. राजा, अनुकूल करून द्यावी. राजा मांधात्या, ह्याप्र-त्या अर्धवादमंत्रांचा आशय असा आहे कीं, माणें दात्यानें व प्रतिग्रहकर्त्यानें एकमेकांपुढें गाई ह्या अतिशय बलवान् आहेत, त्या ज्ञानाचे यथाविधि मंत्रोक्त वचनांचा उच्चार करावा. अधिष्ठान होत, यज्ञयागद्वारा मोक्षप्राप्तीचें असो; जो मनुष्य गाईच्या ऐवजीं धन, वस्त्र व साधन जें हविर्द्रव्य त्याचें त्या उत्पत्तिस्थानच सुवर्ण देतो त्यालाही गोप्रदानाचें पुण्य प्राप्त समजावें, ह्या सर्व जगाला मुख्य आधार होतें. दाता गाईबद्दल धन देईल तर त्यानें त्यांचाच आहे, सर्व ऐश्वर्याचें आदिकारण गोप्रदानाचा संकल्प करितांना “ऊर्ध्वास्य” असें त्याच होत, सर्व स्थावरजंगम पदार्थांचे व्यापार ह्मणावें, वस्त्र देईल तर त्यानें “भवितव्या” असें निरंतर व अव्याहत चालत आहेत ह्याचें ह्मणावें, आणि सुवर्ण देईल तर त्यानें “वैष्णवी” कारण त्याच आहेत, आणि सर्व प्रजांचें जनन-असें ह्मणावें. जो मनुष्य गाईच्या ऐवजीं तिची संवर्धनादिक कार्य त्यांच्यामुळेंच घडत आहे. किंमत ब्राह्मणाला देतो, त्याला छत्तीस हजार असो; अशा ह्या श्रेष्ठ गाईंनीं माझे पातक नष्ट वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकीं भोग प्राप्त होतात; जो वस्त्रें करावें; ह्या सूर्यरूप व सोमरूप गाईंनीं मला देतो, त्याला आठ हजार वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकीं

भोग मिळतात; आणि जो यथाशक्ति सुवर्ण देतो त्याला वीस हजार वर्षेपर्यंत स्वर्गलोकीं आनंदानें वास्तव्य करितां येतें! राजा मांथात्या, प्रत्यक्ष गाय किंवा गाईचा प्रतिनिधि ह्यांचें दान केलें असतां ह्याप्रमाणें फल प्राप्त होतें. प्रत्यक्ष गाईचा प्रतिग्रह-कर्ता प्रतिग्रह करून आठ पावलें गेला न गेला तोच त्या गोप्रदान करणाराला समस्त फळें प्राप्त होतात; ह्यावरून प्रतिग्रह-कर्त्यानें ती गाय घरीं नेली व तिच्या योगें त्याचीं मुलेंबाळें, अतीथअभ्यागत, अभिहोत्र इत्यादिकांचें नीट चालं लागलें ह्मणजे दात्याला केवढें फळ मिळेल बरें! राजा मांथात्या, जो मनुष्य प्रत्यक्ष गाय अर्पण करितो त्याचें शील उत्तम बनतें; गाईच्या ऐवजीं जो मूल्य देतो त्याचें भय दूर होतें; आणि जो सुवर्णदान करितो त्याला केव्हांही दुःख प्राप्त होत नाही; हें खचीत समज. असो; ह्याप्रमाणें गोप्रदान करणारे, नित्य पहाटेस स्नानसंध्यादिक कर्म आचरणारे आणि भारताचें रहस्य जाणणारे जे पुरुष असतात त्यांना चंद्रकांतीप्रमाणें देदीप्यमान् असा विष्णुलोक प्राप्त होतो! असो; दात्यानें गोप्रदान केल्यावर त्रिरात्रपर्यंत गोव्रताचें अनुष्ठान करावें; आणि एकरात्रपर्यंत गाईमध्येच राहावें व काम्याष्टमीपासून त्रिरात्रपर्यंत गोमय, गोमूत्र व गोरस ह्यांवर निवीह चालवावा. राजा मांथात्या, वृषभाचें दान केलें असतां दात्यास ब्रह्मचाऱ्याला प्राप्त होणारें पुण्य लागतें, दोन गाईचें दान केलें असतां वेदांची प्राप्ति होते, व गोप्रदानाचा विधि जाणून यज्ञयाग करणाराला श्रेष्ठ लोक मिळतात; परंतु दानाचा विधि न जाणतां कर्माचरण केलें तर श्रेष्ठ लोकांची प्राप्ति होत माहीं. राजा, मनमुराद दूध देणारी अशी एकही गाय अर्पण केली असतां दात्याला पृथ्वीवरील सर्व वस्तु एकत्र करून त्या दान केल्याचें पुण्य लागतें; तर मग ज्यांच्यापासून

हव्यकव्यादिकांचे ओष प्राप्त होतात अशा विपुल दूध देणाऱ्या अनेक गाई दान केल्यास त्यांपासून किती पुण्य लागेल, हें काय सांगावें! राजा मांथात्या, जो मीं तुला हा गोप्रदानविधि सांगितला तो मोठा गूढ आहे. हा सर्व लोकांना माहीत नाही. जो आपला शिष्य नसेल, किंवा जो व्रतादिकांमध्ये तत्पर नसेल, किंवा ज्याची ह्याजवर श्रद्धा नसेल, किंवा ज्याची बुद्धि कुटिल असेल, त्याला हा विधि सांगून त्याचें बरें करण्याच्या भरीस पडूं नये. पात्रापात्रविचार करून हा विधि सांगावा. वाढेल त्याला हा विधि सांगणें श्रेयस्कर नाही. जगांत बहुत मनुष्यें श्रद्धा न ठेवणारीं, नीच व राक्षसांप्रमाणें कर्म करणारीं आहेत. असल्या नास्तिक व पातकी जनांना हा विधि सांगितल्यानें खचीत अनिष्ट घडून येईल.

राजा युधिष्ठिरा, बृहस्पतीचें हें भाषण श्रवण करून ज्या पुण्यशील राजांनीं गोप्रदानें दिलीं व श्रेष्ठ लोक मिळविले त्यांचीं नांवें मी आतां तुला सांगतों तीं ऐकून घे. उशीनर, विश्वगन्ध, नृग, भगीरथ, प्रख्यात युवनाश्वपुत्र मांथाता, राजा मुचकुंद, भूरियुम्न, नैषध, सोमक, पुरुरवा, ज्याच्या वंशांतील सर्व राजांस भरत ह्मणतात तो चक्रवर्ती भरत, पराक्रमी दाशरथि राम आणि दुसरे प्रख्यात व कीर्तिमान् राजे ह्या विधीनें गोप्रदानें देऊन श्रेष्ठ लोकीं गेले. त्याप्रमाणेंच महान् कर्म करणाऱ्या दिलीप राजानें ह्या विधीचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन गोप्रदानें केलीं व दिव्य लोक जोडिला; आणि मांथात्यानें यज्ञयाग, तपश्चर्या, दानधर्म, राजधर्म, गोप्रदानें इत्यादि करून सद्गति मिळविली. ह्यास्तव, हे धर्मा, तूं देखीछ मीं आतां जी ही बृहस्पतीची उक्ति सांगितली ती नीट ध्यानांत धर आणि कौरवांचें राज्य ताच्यांत घेऊन मोठ्या प्रसन्न चित्तानें श्रेष्ठ ब्राह्मणांना उत्तम उत्तम गाई दान दे.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, ह्या प्रकारें भीष्माचें भाषण श्रवण करून धर्मराजांनै यथाविधि गोप्रदानें करण्यास प्रारंभ केला व देवगुरु बृहस्पतीनै मांथात्याला जें कांहीं निवेदन केलें होतें तें सर्व त्यानै उत्तम प्रकारानें ध्यानांत धरिलें. असो; जनमेजया, ह्याप्रमाणें धर्मराजा नेहमीं गोप्रदानें करूं लागला, यवाचें चूर्ण गोमूत्रांत कालवून तें पिऊं लागला, त्यानै भूमिशयन आरंभिलें आणि इंद्रियांचा निरोध करून तो श्रेष्ठ भूपति तेजःपुंज वृषभाप्रमाणें शोभूं लागला! राजा जनमेजया, तेव्हांपासून धर्मराजांनै गाईच्या ठिकाणीं देवतांप्रमाणें पूज्यबुद्धि धारण केली, त्यांची तो स्तुति करूं लागला, त्यानै आपल्या रथाला बैल लावण्याचें ठरिलें आणि कोठेंही जावयाचें असतां तो रथाला उत्तम अश्व्यांची योजना करून प्रयाण करूं लागला.

अध्याय सत्याहत्तरावा.

—०:—

गोप्रभवकथन.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, मंतर बुद्धिमान युधिष्ठिर राजांनै पुनः शंतनुपुत्र भीष्माला मोठ्या विनयानें गोप्रदानासंबंधी विशेष विस्तारपूर्वक निरूपण करण्याविषयी प्रार्थना केली.

युधिष्ठिर म्हणालाः—हे भारत भीष्म, गोप्रदानाचे गुण उत्तम प्रकारेंकरून फिरून मला निवेदन करावे. वीरा, आपलें हें असें अमृत-तुल्य मधुरभाषण श्रवण करीत असतां माझी तृप्ति होत नाही.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें धर्मराजांनै प्रार्थना केली ती ऐकून शांतनव राजांनै गोप्रदानाचे श्रेष्ठ गुण पुनः त्यास विशद करून सांगितले.

भीष्म म्हणालेः—राजा धर्मी, जो मनुष्य वत्सानें युक्त, गुणांनीं संपन्न, वयानें तरुण व वस्त्राभरणांनीं शृंगारलेली अशी धेनु ब्राह्मणाला अर्पण करितो त्याचीं सर्व पातकें नष्ट होतात; त्याला असुर्या नामक लोक—जेथें कधीही सूर्यदर्शन होत नाही—ते प्राप्त होत नाहीत. राजा, जिला पाणी पिववत नाही, जिला तृण खावत नाही, जिच्या ठिकाणीं दुधाचा थेंब नाही, जिचीं गात्रें असून नसून सारखीच झाली आहेत, जी ह्यातारपणानें व रोगानें व्यापिली आहे आणि जी उदकरहित अशा मोडकळीस आलेल्या वापीप्रमाणें सर्वथा कष्टमय दिसत आहे, अशा गाईचें दान करून प्रतिग्रहकर्त्या ब्राह्मणाला जो मोठे क्लेश देतो त्याला नरकाची जोड होते! राजा युधिष्ठिरा, गोप्रदान करितांना दान द्यावयाच्या गाईच्या ठिकाणीं कोणते गुणावगुण आहेत ह्याचें नीट मनन केलें पाहिजे. संतापानें दुसऱ्याच्या अंगावर चालून जाणाऱ्या, दुर्गुणी, रोगग्रस्त, निःशक्त आणि किंमत न देतां संपादन केलेल्या अशा गाई कधीही दान करूं नयेत. असल्या गाईचें दान करून जो मनुष्य ब्राह्मणाला व्यर्थ क्लेश मात्र देतो त्याचें तें दान फुकट जातें व त्यापासून त्याची हानि मात्र होते. राजा, दान द्यावयाच्या गाईच्या ठिकाणीं मुख्यत्वेकरून जे गुण असावे ते हे कीं, त्यांना उत्तम शक्ति असावी, त्यांचा स्वभाव उत्तम असावा, त्या तरुण असाव्या व त्यांचे देह सुगंधानें युक्त असे असावे. अशा प्रकारच्या गाईचें दान केलें असतां त्याची सर्व प्रशंसा करितात. ज्याप्रमाणें सर्व सरितांमध्ये गंगा ही श्रेष्ठ होय, त्याप्रमाणेंच सर्व गाईंमध्ये कपिला गाय श्रेष्ठ समजावी.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, वास्तविकपणें गाई ह्याच्या म्हणजे त्या सर्व सारख्याच; असें असतां कपिला गाईचें प्रदान

प्रशस्त ह्मणून थोर लोक जें सांगतात तें कां ? हे महाप्रभावा, त्यांत विशेष कोणता आहे, हें मी ऐकण्याला व आपण सांगण्याला समर्थ आहां.

भीष्म सांगतात:—बाळा धर्मा, मीं पूर्वी वृद्धांच्या गोष्टी चाललेल्या असतांना कपिला गाईचें जन्म कसें झालें हें त्यांच्या तोंडून ऐकिलेलें आहे, तें आतां तुला सविस्तर निवेदन करितों. युधिष्ठिरा, पुरातन काळीं ब्रह्मदेवानें दक्ष प्रजापतीला आज्ञा केली कीं, तूं आतां प्रजा निर्माण कर. तेव्हां त्या प्रजापतीनें प्रजांचें हित व्हांवें ह्या उद्देशानें प्रथम प्रजांकरितां अन्नाची उत्पात्ति केली; आणि ह्यामुळेच, देव जसे अमृताच्या आश्रयावर आपआपले व्यवहार करितात तसे सर्व जीव अन्नाच्या आश्रयावर आपआपले योगक्षेम करितात. राजा, ह्या भूतलावर नेहमीं स्थावर पदार्थापेक्षां जंगम पदार्थ श्रेष्ठ; जंगमांमध्ये मनुष्यें श्रेष्ठ; आणि मनुष्यांमध्ये ब्राह्मण हे श्रेष्ठ होत. यज्ञ हे ब्राह्मणांवर अवलंबून आहेत; यज्ञांच्या योगानेंच सोमाची प्राप्ति होत; यज्ञांच्या योगानेंच देव प्रसन्न होतात; देवांच्या कृपेनेंच आधीं अन्नाची उत्पात्ति होत; व अन्नामुळेच प्रजा वाढतात; आणि यज्ञांना तर सर्वस्वीं गाईचाच आधार आहे. राजा, जीवांचें अस्तित्व इतकें अन्नाधीन आहे कीं, प्रजापतीनें जीवांना उत्पन्न करितांच ते अन्न अन्न करीत, तांहीं मुलें जशीं मातापितरांकडे धाव घेतात तसे दक्ष प्रजापतीकडे धावत गेले आणि त्यांनीं त्यास अन्नार्थ प्रार्थिलें. तेव्हां ह्याप्रमाणें प्रजा आपल्याकडे धावत आल्या ह्यांत त्यांचा हेतु काय हें भगवान् दक्षानें तात्काळ मनांत जाणिलें आणि लागलेंच त्या वेळीं अमृताचें पान केलें तेव्हां त्या अमृतानें भगवान् दक्ष प्रजापतीची वृत्ति झाली आणि त्यास सुगंधयुक्त देकर

आला, त्यासरशीं त्याच्या मुखांतून एक गाय बाहेर पडली व तिला त्यानें 'सुरभि' असें नांव ठेविलें. राजा, त्या सुरभि धेनूपासून पुढें सुवर्णवर्ण कपिला गोसृष्टि निर्माण झाली आणि तिनें मातेप्रमाणें सर्व लोकांचें पोषण व संवर्धन केलें. राजा धर्मा, त्या गाईची कांति अमृतासारखी तेजःपुंज असून त्यांच्यापासून चोर्हाकडे दुग्धाचे असे पूर वाहूं लागले कीं, त्यांच्या लाटांतून दुग्धफेन इतस्ततः पसरूं लागला ! नंतर भगवान् महादेव पृथ्वीवर अधिष्ठित असतां त्याच्या मस्तकावर त्या गाईच्या वासरांच्या मुखांतून दुग्धफेन पतन पावला आणि त्यामुळे तो देवाधिदेव प्रभु शंकर क्रोधाग्रमान होऊन त्यानें भालास्थित नेत्र उघडून दृष्टिक्षेप करितांच जणू काय आतां कपिला (रोहिणी) गाई जळून फस्त होणार असा भास झाला ! राजा, भगवान् शंकराच्या त्या उग्र तेजानें त्या कपिला गाईचा वर्ण बदलला आणि सूर्याच्या किरणांनीं मेघांचे रंग जसे नानाप्रकारचे होतात तसे त्या गाईचे रंग नानाप्रकारचे झाले. राजा, त्या समयीं ज्या कित्येक गाईंनीं महादेवाचें तें उग्र तेज चुकवून चंद्राचा आश्रय केला, त्यांचा मात्र मूळ वर्ण कायम राहिला आणि बाकी सर्वांचा वर्ण बदलून गेला. असो; राजा, त्या वेळीं क्रोधाग्रमान असलेल्या त्या महादेवाला प्रजापति दक्ष ह्मणाला:—महादेवा, तुझ्यावर अमृताची वृष्टि घडली, हास्तव उच्छिष्टस्पर्श तुला घडला असें झणतां येत नाहीं. शंकरा, गोवत्सांच्या मुखांतून जो दुग्धफेन गळतो तो अमृतरूपच असल्यामुळे त्या परमपावन वस्तूच्या ठायीं दोषाचें अस्तित्व संभवत नाहीं. ज्याप्रमाणें चंद्र हा अमृताचें ग्रहण करून पुनः त्याचा वर्षाव करितो, त्याप्रमाणेंच ह्या रोहिणी ह्मणजे कपिला गाई अमृतापासून उत्पन्न झालेल्या क्षीराचा

वर्षाव करितात; ह्यासाठी त्याला कसला देखील ख्यान नेहमी पठन करितो तो पातकी असला मळ लागणें शक्य नाही. महेशा, अग्नि, वायु, तरी त्याचे कलिसंबंधी सर्व मल दूर होतात; सुवर्ण, समुद्र, त्याप्रमाणेंच देवांनीं प्राशन केलेलें, आणि त्यास धन, सुत, संपत्ति, पशु वगैरे अमृत आणि धार काढीत असतां वासरांच्या सर्व प्राप्त होतात. जो मनुष्य गोप्रदान करितो, तोंडानें उटें झालेलें दूध हीं कधींही त्यास हव्य, कव्य, तर्पण, शांतिकर्म इत्यादिक अपवित्र होत नाहीत. महादेवा, केल्याचें पुण्य लागून वस्त्र व वाहन दिल्याचें ह्या गाई आपल्या दुग्धानें व घृतानें ह्या आणि बालवृद्धांचें संगोपन केल्याचें श्रेय लोकांचें पालनपोषण करितील आणि सर्वजण मिळतें. राजा धर्मा, गोप्रदान करणाराला सदैव ह्यांच्या अमृतमय व शुभकारक अशा दुग्धरूप हें फळ प्राप्त होतें.

ऐश्वर्याची इच्छा करितील. राजा युधिष्ठिरा, देशपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, नंतर प्रजापति दक्षानें कांहीं गाईसहवर्तमान ह्याप्रमाणें पितामह भीष्माचें भाषण श्रवण एक वृषभ त्या भगवान् शंकराला दिला व करून भ्रात्यांसहवर्तमान धर्मराजानें सुवर्णा- त्याच्या योगें, हे भारता, त्या देवाधिदेवांचें मन सारखे तेजस्वी बैल व गाई ब्राह्मणोत्तमांना प्रसन्न होऊन त्यानें मोठ्या आनंदानें त्या वृष- अर्पण केल्या; आणि उत्तम लोक व दिव्य भाची आपल्या वाहनाच्या ठिकाणीं व ध्वजावर यज्ञ मिळविण्याच्या हेतूनें यज्ञयाग करून योजना केली आणि ह्मणून त्यास वृषभभ्वज त्यांत दक्षिणा ह्मणून शतावधि व सहस्रा- असें सर्वजण ह्मणूं लागले, देवांनीं त्यास पशु- वधि गाई श्रेष्ठ ब्राह्मणांना दिल्या.

पति ही संज्ञा दिली, व त्याचीं पशुपति व वृषभांक हीं नांवें प्रसिद्ध झालीं. असो; राजा धर्मा, कपिला गाईचा जन्मवृत्तांत हा असा आहे. ह्या महौ- जस गाईचा प्रथम अमृतासारखा शुभ्र वर्ण होता (व त्यांची अंगकांति सुवर्णतुल्य देदीप्यमान होती;) ह्यासाठी कपिला गाईस उद्देशून जो प्रथम संकल्प योजिला तोच संकल्प कोणत्याही गोप्रदानाच्या वेळीं करावा असें सांगितलें आहे. सारांश, गाई ह्या सर्व लोकांत श्रेष्ठ होत, त्यांच्यापासून सर्व लोकांचें उपजीवन होतें, त्यांच्या सन्निध भगवान् रुद्राचें वास्तव्य आहे, सोमरस हा तदंगभूतच आहे, त्यांच्या- पासून सर्वांचें मंगल होतें, त्या फार पवित्र आहेत, त्यांच्या योगें सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, आणि त्यांच्यापासूनच सर्व प्रकारची शक्ति प्राप्त होते; ह्मणून जो पुरुष गाईचें दान करितो त्याच्या सर्व वासना सफल होतात, जो मंगलप्रिय मनुष्य हें गाईचें श्रेष्ठ प्रभवा-

अध्याय अष्ट्याहत्तरावा.

—:०:—

गोप्रशंसा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्याच वेळीं हा विषय अधिक व्यक्त करण्यासाठीं मी तुला आणखी निवेदन करितों तें श्रवण कर. पूर्वी इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न महान् वक्ता राजा सौदास ह्यानें एके समर्थी ऋषिपुंगव पुरोहित वसिष्ठ ह्यांस हाच प्रश्न विचारिला होता. धर्मा, वसिष्ठ ऋषींचा संचार सर्व लोकांत असून ब्रह्मविद्येचें ते केवळ अधिष्ठान होते. त्यांची योग्यता इतकी होती कीं, ते अगदीं सनातन—सिद्धकोटीस पावले होते ! असो. अशा त्या लोकोत्तर पुरुषास मोठ्या नम्रतेनें अभिवंदन करून

सौदासानें विचारिलें:—भगवंता अनघा, त्रिभुवनामध्ये पवित्र असें काय आहे कीं

ज्यांचें नित्य कीर्तन केल्यानें मनुष्याला उकृष्ट पुण्य लागेल ?

भीष्म सांगतात--राजा धर्मा, तेव्हां सौदासाचा तो प्रश्न श्रवण करून, नम्र झालेल्या त्या राजाला वसिष्ठ ऋषींनीं गाईची महती निवेदन केली. त्या समयीं विद्वान् वसिष्ठ मुनींनीं प्रथम शुचिर्भूत होऊन गाईंना नमस्कार केला आणि मग त्यांनीं गाईची उपनिषद् सांगण्यास प्रारंभ केला. ते ह्मणाले, 'राजा सौदासा, गाईच्या देहास सुंदर व गुग्गुलासारखा सुवास येत असतो; गाई ह्या सर्व प्राण्यांचा आश्रय होत; मंगलाचें तें केवळ परम धामच होय; भूत व भविष्य--सर्व कांहीं गाईच होत; गाईच्या योगानेंच शाश्वत पुष्टि प्राप्त होते; संपत्तीचें आधिकारण गाईच; गाईंना दिलेलें कधींही फुकट जात करूं नये, कधींही गोमांस भक्षूं नये, व नाही; श्रेष्ठ अन्न गाईच होत; देवांना प्रिय गाईची सेवा करून त्यांचें पोषण व संवर्धन जें हवि तें गाईपासूनच प्राप्त होतें; स्वाहाकार व वषट्कार हे नित्य गाईच्या योगानेंच चालतात; गाई ह्याच यज्ञांचें फळ होत; जर अनिष्ट स्वप्न पडलें तर त्याच्या प्रतिकायज्ञांचें अस्तित्व गाईवरच अवलंबून आहे; रार्थ मनुष्यानें गाईचेंच नांव घ्यावें. नेहमीं नित्य सकाळीं व संध्याकाळीं होमाच्या वेळीं गोमयानें स्नान करावें, वाळलेलें गोमय बसा-गाईपासूनच ऋषींना होमद्रव्य प्राप्त होतें; वयाला घ्यावें, गोमयावर किंवा गोमूत्रावर मल-आणि जीं कांहीं संकटें येतात किंवा जीं मूत्रादिकांचें विसर्जन करूं नये, आणि गाईंना पातकें घडतात त्या सर्वांपासून गोपदानाच्या केव्हांही पीडा देऊं नये. गाईचें चर्म प्रोक्ष-योगेंच मनुष्याचें तारण होतें. राजा, ज्याच्या-णानें शुद्ध केल्यावर त्यावर बसून पश्चिमदिशेकडे जवळ दहा गाई असतील त्यानें एक, ज्याच्या-तोंड करून भोजन करावें. जो मनुष्य मोन जवळ शंभर गाई असतील त्यानें दहा, आणि धारण करून निवळ भूमीवरील घृत सेवन ज्याच्याजवळ हजार गाई असतील त्यानें करितो त्याला नित्य गाईच्या योगानें प्राप्त शंभर गाई दान कराव्या,--त्या सर्वांना सारखेंच होणारी अखिल संपत्ति मिळते. घृतानें फळ मिळतें. राजा, मनुष्यापाशीं शंभर गाई अग्नीचें हवन करावें, घृतानें ब्राह्मणांस संतोष-असून जर तो अग्निहोत्र ठेवणार नाही, हजार वून त्यांजपासून आशीर्वाद मिळवावे, घृतार्थे गाई असून जर तो यज्ञयाग करणार नाही, दान करावें व घृतार्थे प्राशन करावें; ह्मणजे आणि धनाढ्य असून जर तो कृपणपणा गोसेवाजन्य सर्व सुखें प्राप्त होतात. जो मनुष्य करील, तर त्या तिघांना पुण्य प्राप्त होणार तिळांच्या गोप्रतिमेला गोमती मंत्रानें अभि-नाहीं. जे पुरुष वत्सनें युक्त अशा गरीब मंत्रून सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं शृंगारिते

कपिला गाईला वस्त्राभरणांनीं शृंगारून तिचें दोहनार्थ कांस्यपात्रासहित दान करितात त्यांचा उभयलोकीं जयजयकार होतो. हे शत्रुसंहारका, तरुण, ज्याचीं गात्रें चांगलीं, शेंकडों कळपांत जो श्रेष्ठ व ज्याचीं शिंगें लांब अशा उत्तम वृषभाला अलंकृत करून त्याचें जे पुरुष श्रोत्रिय ब्राह्मणाला दान करितात ते पुनःपुनः जन्म पावले असतां ऐश्वर्याचा उपभोग घेतात. राजा, गाईचें नामस्मरण केल्याखेरीज निजें नये आणि उल्ल्याबरोबर त्यांचेंच स्मरण करून उद्योगास लागवें. सकाळसारांकाळ गाईंना नमस्कार करावा, ह्मणजे त्या योगें मनुष्याचें तेज, शक्ति, ऐश्वर्य वगैरे वृद्धिंगत होईल. सौदासा, गोमय व गोमूत्र ह्यांचा कधीं तिरस्कार गाईच; गाईंना दिलेलें कधींही फुकट जात करूं नये, कधींही गोमांस भक्षूं नये, व नाही; श्रेष्ठ अन्न गाईच होत; देवांना प्रिय गाईची सेवा करून त्यांचें पोषण व संवर्धन करावें. राजा, नेहमीं गाईचें कीर्तन करावें, त्यांचा अमादर केव्हांही करूं नये, आणि जर अनिष्ट स्वप्न पडलें तर त्याच्या प्रतिकायज्ञांचें अस्तित्व गाईवरच अवलंबून आहे; रार्थ मनुष्यानें गाईचेंच नांव घ्यावें. नेहमीं नित्य सकाळीं व संध्याकाळीं होमाच्या वेळीं गोमयानें स्नान करावें, वाळलेलें गोमय बसा-गाईपासूनच ऋषींना होमद्रव्य प्राप्त होतें; वयाला घ्यावें, गोमयावर किंवा गोमूत्रावर मल-आणि जीं कांहीं संकटें येतात किंवा जीं मूत्रादिकांचें विसर्जन करूं नये, आणि गाईंना पातकें घडतात त्या सर्वांपासून गोपदानाच्या केव्हांही पीडा देऊं नये. गाईचें चर्म प्रोक्ष-णानें शुद्ध केल्यावर त्यावर बसून पश्चिमदिशेकडे तोंड करून भोजन करावें. जो मनुष्य मोन जवळ शंभर गाई असतील त्यानें दहा, आणि धारण करून निवळ भूमीवरील घृत सेवन ज्याच्याजवळ हजार गाई असतील त्यानें करितो त्याला नित्य गाईच्या योगानें प्राप्त शंभर गाई दान कराव्या,--त्या सर्वांना सारखेंच होणारी अखिल संपत्ति मिळते. घृतानें फळ मिळतें. राजा, मनुष्यापाशीं शंभर गाई अग्नीचें हवन करावें, घृतानें ब्राह्मणांस संतोष-असून जर तो अग्निहोत्र ठेवणार नाही, हजार वून त्यांजपासून आशीर्वाद मिळवावे, घृतार्थे गाई असून जर तो यज्ञयाग करणार नाही, दान करावें व घृतार्थे प्राशन करावें; ह्मणजे आणि धनाढ्य असून जर तो कृपणपणा गोसेवाजन्य सर्व सुखें प्राप्त होतात. जो मनुष्य करील, तर त्या तिघांना पुण्य प्राप्त होणार तिळांच्या गोप्रतिमेला गोमती मंत्रानें अभि-नाहीं. जे पुरुष वत्सनें युक्त अशा गरीब मंत्रून सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं शृंगारिते

ती दान करितो, त्याला कृताकृत कर्माविषयी होणाऱ्या सर्व सुखांचें आदिकारण अशा त्या शोक करावा लागत नाहीं. ज्याप्रमाणें सरिता गाई ब्रह्मदेवाचें वरप्रदान ग्रहण करून कृतार्थ सागराला प्राप्त होतात त्याप्रमाणें सुवर्णशृंग, हेत्वात्या उठल्या व त्यांनीं आपलीं विहित दुग्धवर्षां, सुरभि व सौरभेयी गाई मला प्राप्त कृत्यें आरंभिलीं. असे; ह्या प्रकारें ज्यांनीं भगव्हाच्या ! मला नित्य गाईचें दर्शन घडावें व वत्पसाद जोडिला त्यांचें प्रातःकाळीं मनुष्यानें गाईनीं नित्य मला पाहावें ! आणि गाई स्मरण करावें, ह्मणजे तेणेंकरून साधकाला आमच्या व आह्मी गाईचे, अशी आम्हां सुख प्राप्त होईल. हे महाराजा सौदासा, गाईनीं परस्परांमध्ये दृढ भावना वसावी ! जो मनुष्य एक लक्ष वर्षेपर्यंत तपोनुष्ठान केलें, ह्यामुळें रात्रीस आणि दिवसास, किंवा सुखांत व त्यांना लोकांचें मंगल करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त दुःखांत, आणि महान् संकटांत ह्याप्रमाणें झालें; आणि ह्मणून महाभाग्यवान् गाईना परमपावन मानितात व त्यांना सर्व स्थावरजंगम पदार्थाच्या शिरोभागीं गणण्यांत येतें. राजा, जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कपिला गाय त्याच रंगाच्या वत्सासहित वस्त्रांनीं शृंगारून दान देतो त्याला ब्रह्मलोकीं ब्रह्मान मिळतो; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी तांबड्या वर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सजवून दान करितो, त्याचा सूर्यलोकीं गौरव होतो; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कवच्या रंगाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं भूषित करून दान देतो, त्याला सोमलोकीं स्थान मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी श्वेत वर्णाची गाय त्याच दोषाचा लेप लागूं नये; आमच्या पुरीषाच्या रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सुशोभित करून (गोमयाच्या) स्नानानें मनुष्याची सदा दान करितो, त्याला इंद्रलोकीं पद मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कृष्ण वर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित आणि आमचें दान करणारे पुरुष गोलोकीं वस्त्रांनीं अलंकृत करून दान करितो, त्याची प्राप्त व्हावे. राजा, अशी इच्छा धरून आरंभिलोकीं वाहवा होते; जो मनुष्य दूध देणारी भिलेली व्हा गाईची तपश्चर्या पूर्ण झाल्यावर व गरीब अशी धूम्र वर्णाची गाय त्याच प्रभु ब्रह्मदेवानें स्वतः त्यांजपुढें प्रकट होऊन रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सजवून दान त्यांना वर दिला कीं, ' गाईनो, तुमचे मनोरथ करितो, त्याला यमलोकीं मान मिळतो; जो पूर्ण होतील व तुम्ही सर्व लोकांचा उद्धार मनुष्य पाण्याच्या फेंसासारख्या रंगाची कराल.' राजा सौदासा, मागे झालेल्या व पुढें सवत्स गाय वस्त्रांनीं शृंगारून दोहनाथ

अध्याय एकुणेशींवा.

—:०:—

गाईची श्रेष्ठता व गोप्रदानाचीं फळे.

वसिष्ठ सांगतात:—हे मानदा सौदासा, ब्रह्मान मिळतो; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी तांबड्या वर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सजवून दान करितो, त्याचा सूर्यलोकीं गौरव होतो; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कवच्या रंगाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं भूषित करून दान देतो, त्याला सोमलोकीं स्थान मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी श्वेत वर्णाची गाय त्याच दोषाचा लेप लागूं नये; आमच्या पुरीषाच्या रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सुशोभित करून (गोमयाच्या) स्नानानें मनुष्याची सदा दान करितो, त्याला इंद्रलोकीं पद मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी कृष्ण वर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित आणि आमचें दान करणारे पुरुष गोलोकीं वस्त्रांनीं अलंकृत करून दान करितो, त्याची प्राप्त व्हावे. राजा, अशी इच्छा धरून आरंभिलोकीं वाहवा होते; जो मनुष्य दूध देणारी भिलेली व्हा गाईची तपश्चर्या पूर्ण झाल्यावर व गरीब अशी धूम्र वर्णाची गाय त्याच प्रभु ब्रह्मदेवानें स्वतः त्यांजपुढें प्रकट होऊन रंगाच्या वांसरासहित वस्त्रांनीं सजवून दान त्यांना वर दिला कीं, ' गाईनो, तुमचे मनोरथ करितो, त्याला यमलोकीं मान मिळतो; जो पूर्ण होतील व तुम्ही सर्व लोकांचा उद्धार मनुष्य पाण्याच्या फेंसासारख्या रंगाची कराल.' राजा सौदासा, मागे झालेल्या व पुढें सवत्स गाय वस्त्रांनीं शृंगारून दोहनाथ

कांस्यपात्रासहित अर्पण करितो, त्याला वरुण- असणाऱ्या नरवराला सुंदर देवांगना मनोहर
लोकाची प्राप्ति होते; जो मनुष्य वाऱ्याने वेष करून रमवितात; आणि स्वर्गलोकीं सुखाने
उडविलेल्या धुळीच्या रंगाची सवत्स गाय निद्रित असतां वीणा, वल्लकी व नूपुरें ह्यांच्या
वस्त्रांनीं सुशोभित करून दोहनार्थ कांस्य- मधुर ध्वनीनें व हरिणाक्षींच्या हास्यस्वरानें
पात्रासहित दान करितो, त्यास वायुलोकीं पद तो जागा होतो. राजा सौदासा, दान दिलेल्या
मिळतें; जो मनुष्य सुवर्णाच्या वर्णाची व गाईच्या देहावर जितके रोम असतील तितकीं
पिंगट नेत्रांची सवत्स गाय वस्त्रांनीं अलंकृत वर्षेपर्यंत गोप्रदान करणारा पुरुष स्वर्गांत भोग
करून दोहनार्थ कांस्यपात्रासहित दान भोगितो आणि क्षीणपुण्य होऊन पुनः
देतो, त्याला कुबेरलोकीं स्थान मिळतें; जो मृत्युलोकीं पतन पावल्यावर मनुष्ययोनींत
मनुष्य पलालाच्या (कडव्याच्या किंवा धनाद्वय गृहीं जन्मास येतो.
पेढ्याच्या) धुरासारख्या रंगाची सवत्स गाय
वस्त्रांनीं शृंगारून दूध काढण्यासाठीं कांस्यपात्रा-
सहित अर्पण करितो, त्याला पितृलोकीं पद
प्राप्त होतें; जो मनुष्य पुष्ट व सवत्स अशी
मानची पोळी लांबत असलेली गाय देतो,
त्यास पीडारहित व श्रेष्ठ असें वैश्वदेवस्थान व घृत मिळतें; गाई ह्याच घृताचें अधि-
मिळतें; जो मनुष्य दूध देणारी व गरीब अशी धन होतः गाईपासूनच घृताची उत्पत्ति होते;
गौरवर्णाची गाय त्याच रंगाच्या वांसरासहित गाई ह्याच घृतसरिता जाणाऱ्या; गाई ह्याच
वस्त्रांनीं शृंगारून अर्पण करितो, त्याला वसु- घृताचें आवर्त समजावेंत; आणि गाईनीच
लोक प्राप्त होतो; जो मनुष्य पांढऱ्या थावळीच्या नित्य माझ्या गृहीं वास करावा. माझ्या हृद-
रंगाची सवत्स गाय वस्त्रांनीं सुशोभित करून यांत नेहमीं घृताच भरलें आहे; माझ्या नाभि-
दोहनार्थ कांस्यपात्रासहित दान करितो, त्याला स्थानीं नित्य घृताच वसतें; माझ्या सर्व गात्रां-
साध्यलोक मिळतो; जो मनुष्य क्षतहीन मध्यं घृताचीच व्याप्ति आहे; आणि माझ्या
पाठीचा बेल सर्व रत्नांनीं अलंकृत करून दान मनांत तरी घृताचेंच वास्तव्य आहे. माझ्या
करितो, त्याला मरुल्लोकांची प्राप्ति होते; जो अग्रभागीं सद्गोदीत गाई असाव्यात; माझ्या
मनुष्य वयानें योग्य व अंगानें सुंदर असा पाठीमागेंही सद्गोदीत गाईच रहाव्यात; माझ्या
बेल सर्व रत्नांनीं युक्त करून अर्पण करितो, सर्व बाजूंना नित्य गाईचेंच वास्तव्य असावें;
त्याला गंधर्व व अप्सरा ह्यांचे लोक मिळतात; आणि मीं नेहमीं गाईमध्येच राहावें. राजा
जो मनुष्य मानेची पोळी लांबत असलेला सौदासा, आचमन करून सकाळसंध्याकाळ
पुष्ट बेल सर्व रत्नांनीं अलंकृत करून दान मनुष्यानें ह्या गोस्तेत्राचा जप करावा, ह्यणजे
देतो, तो शोकरहित होत्साता प्रजापतिलोकीं अहोरात्रीत जें पाप घडलें असेल त्याचें परि-
गमन करितो; गोप्रदानांत निमग्न असलेला मार्जन घडतें. राजा, जेथे सुवर्णाचे राजवाडे
पुरुष मेघमंडळाचें विदारण करून स्वर्गलोकीं आहेत, जेथे वसूची धार (मंदाकिनी)
जातो व सूर्यतुल्य विमानांतून अंतरिक्षांत वाहत आहे, व जेथें गंधर्व व अप्सरा विहार
विहार करितो; गोप्रदान करण्यांत रममाण करितात, तेथें सहस्र गाईंचें दान करणारे

अध्याय ऐशीवा.

—:—

गाईची श्रेष्ठता व गोप्रदानाचीं फळे.

वसिष्ठ सांगतातः—गाईपासूनच दुग्ध
व घृत मिळतें; गाई ह्याच घृताचें अधि-
धन होतः गाईपासूनच घृताची उत्पत्ति होते;
गाई ह्याच घृतसरिता जाणाऱ्या; गाई ह्याच
घृताचें आवर्त समजावेंत; आणि गाईनीच
नित्य माझ्या गृहीं वास करावा. माझ्या हृद-
यांत नेहमीं घृताच भरलें आहे; माझ्या नाभि-
स्थानीं नित्य घृताच वसतें; माझ्या सर्व गात्रां-
मध्ये घृताचीच व्याप्ति आहे; आणि माझ्या
मनांत तरी घृताचेंच वास्तव्य आहे. माझ्या
अग्रभागीं सद्गोदीत गाई असाव्यात; माझ्या
पाठीमागेंही सद्गोदीत गाईच रहाव्यात; माझ्या
सर्व बाजूंना नित्य गाईचेंच वास्तव्य असावें;
आणि मीं नेहमीं गाईमध्येच राहावें. राजा
सौदासा, आचमन करून सकाळसंध्याकाळ
मनुष्यानें ह्या गोस्तेत्राचा जप करावा, ह्यणजे
अहोरात्रीत जें पाप घडलें असेल त्याचें परि-
मार्जन घडतें. राजा, जेथे सुवर्णाचे राजवाडे
आहेत, जेथे वसूची धार (मंदाकिनी)
वाहत आहे, व जेथें गंधर्व व अप्सरा विहार
करितात, तेथें सहस्र गाईंचें दान करणारे

पुरुष जातात; आणि ज्यामध्ये लोण्याचा चिखल अर्धी त्यांहून श्रेष्ठ असें दुसरे काय असणार ? पसरला आहे, दुग्धाचा प्रवाह वाहत आहे, व ज्या गोरूप देवतेनें हें सर्व चराचर जग सर्व पृष्ठभाग दधिरूप शेवाळानें आच्छादित व्यापून टाकिलें आहे व जिच्या योगानेंच आहे, त्या नद्या जेथें वाहतात त्या लोकीं सर्व कांहीं आजवर घडून आलें व पुढें घडून सहस्र गाई दान करणारे पुरुष जातात. राजा, येणार, तिला मी शिरसा बंदन करितों. नरवरा, जो मनुष्य एक लक्ष गाई यथाविधि दान गाईचे गूण काय वर्णवी ! ते अगदीं अनंत करितो, त्याला श्रेष्ठ वैभव प्राप्त होऊन स्वर्ग-असल्यामुळे त्यांचा हा एक अल्पभाग मी वर्णिला लोकीं बहुमान मिळतो व तो मातापितरांच्या आहे. असो; सारांश हा कीं, गाईपेक्षा दुसरे दहा दहा पिढ्या पवित्र करून सर्व कुळाला श्रेष्ठ दान नाही ! व गाईपेक्षा दुसरे आराध्य उद्धरितो. राजा, जो पुरुष तिळांची हुबेहब देवतही नाही !

गाय करून तिचें दान करितो, किंवा जलाच्या भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, ह्याप्रमाणे गाईचें दान करितो, त्याला यमयातना मुळींच वसिष्ठ मुनींचे संपन्न श्रवण करून, समिदान भोगाव्या लागत नाहीत. राजा, गाई ह्या सर्व करण्यामध्ये महाशूर अशा त्या उदार्या वस्तूंमध्ये श्रेष्ठ समजाव्या; सर्व जगाचें अस्तित्व सौदास राजानें त्या भाषणांतले मनें त्यांनाच त्याजवरच अवलंबून आहे; देवांच्या त्या आणिले; आणि चित्ताची स्थिरता करून त्यानें माताच होत; व त्यांनी बरोबरी कशानेही ब्राह्मणांना बहुत गाई दान दिल्या आणि मर-व्हावयाची नाही. ह्यास्तव यज्ञयागांत त्यांचे पोत्तर सद्गति जाडिला.

दान करावें; त्यांच्या उजव्या बाजूनें जावें; व विहित वेळीं सत्यात्र ब्राह्मणाला त्या अपेंण कराव्या. जो मनुष्य कपिल वर्णाची, लांब शिंगांची व वांसरानें युक्त अशी गाय वस्त्रांनीं शुंगारून दूध काढण्यासाठीं कांस्यपात्रासहित दान करितो, तो निर्भय होत्साता, प्रवेश कर-पवित्रांमध्ये पवित्र, लोकान अत्यंत श्रेष्ठ आणि प्यास कठीण अशा यमसभेत प्रविष्ट होतो. परम पावन असें जे कांहीं असेल ते मला सांगा. राजा, गाई ह्या सुंदर व अनेक रूपें धारण कर-भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, यथाविध्या, णाच्या असून सर्व विश्व हेंच त्या माउलीचें सर्वांत गाई ह्याच श्रेष्ठ वस्तू होत; आणि रूप होय, ह्यास्तव त्या गाई माझे मनोरथ त्याच अत्यंत पवित्र असून मानवांना उद्धरितात. सिद्धीस नेवोत, असें नेहमीं ह्मणावें. राजा, त्या आपल्या हवर्नाय द्रव्यांनीं व दुग्धानें गाईपेक्षां श्रेष्ठतर असें दान नाही; गाईपेक्षां प्रजाचें संवर्धन करितात व योगक्षेम चालवि-श्रेष्ठतर असें फल नाही; आणि गाईपेक्षां श्रेष्ठ तात. हे भरतसत्तमा, गाईहून अधिक पुण्यकारक असा कोणताही प्राणी झाला नाही व होणार असें दुसरे कांहींही नाही. ह्या स्वतः पवित्र नाही ! राजा सौदासा, गाईची महती असून इतरांना पवित्र करितात. तिन्ही लोकांत काय वर्णाची ! त्या ज्या अर्धी त्वचेनें, केशांनीं, ह्याच अगदीं वरिष्ठ जाणाव्या. गाई ह्या देव-शिर्षांनीं, पुच्छानें, दुग्धानें व भेक्षनें एकत्र लोकांच्या वर राहतात आणि ह्यांच्या दानानें व शुद्धकरणानें यज्ञालाच धारण करितात, त्या दात्याला सद्गति प्राप्त होते व ज्ञानी पुरुष

अध्याय एकयायशीवा.

गाईचे माहात्म्य.

युधिष्ठिर विप्रवरितः—नपितामह भीष्म पवित्रांमध्ये पवित्र, लोकान अत्यंत श्रेष्ठ आणि प्यास कठीण अशा यमसभेत प्रविष्ट होतो. परम पावन असें जे कांहीं असेल ते मला सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, यथाविध्या,

णाच्या असून सर्व विश्व हेंच त्या माउलीचें सर्वांत गाई ह्याच श्रेष्ठ वस्तू होत; आणि रूप होय, ह्यास्तव त्या गाई माझे मनोरथ त्याच अत्यंत पवित्र असून मानवांना उद्धरितात.

सिद्धीस नेवोत, असें नेहमीं ह्मणावें. राजा, त्या आपल्या हवर्नाय द्रव्यांनीं व दुग्धानें गाईपेक्षां श्रेष्ठतर असें दान नाही; गाईपेक्षां प्रजाचें संवर्धन करितात व योगक्षेम चालवि-

श्रेष्ठतर असें फल नाही; आणि गाईपेक्षां श्रेष्ठ तात. हे भरतसत्तमा, गाईहून अधिक पुण्यकारक असा कोणताही प्राणी झाला नाही व होणार असें दुसरे कांहींही नाही. ह्या स्वतः पवित्र

नाहीं ! राजा सौदासा, गाईची महती असून इतरांना पवित्र करितात. तिन्ही लोकांत काय वर्णाची ! त्या ज्या अर्धी त्वचेनें, केशांनीं, ह्याच अगदीं वरिष्ठ जाणाव्या. गाई ह्या देव-

शिर्षांनीं, पुच्छानें, दुग्धानें व भेक्षनें एकत्र लोकांच्या वर राहतात आणि ह्यांच्या दानानें व शुद्धकरणानें यज्ञालाच धारण करितात, त्या दात्याला सद्गति प्राप्त होते व ज्ञानी पुरुष

स्वर्गास जातात. युवनाश्वचा पुत्र मांधाता, गाईना जशीं जशीं शिंगे पाहिजे होती ययाति व नहुष हे राजे नित्य लक्षावधि तशीं तशीं शिंगे त्यांना प्राप्त झाली; आणि मग, गाईचें दान करून देवांनाही अतिशय दुर्लभ वाळा, त्या पृथक् पृथक् वर्णांच्या व शिमांच्या अशा श्रेष्ठ लोकांस पावले. अनघा धर्मी, ह्या गाई अतिशय शोभू लागल्या ! शुका, ह्या-विषयाचें विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन प्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें गाईना हव्यकव्य कथाभाग सांगतां तो ऐक. पूर्वीं एके समयीं देण्याचें सामर्थ्य प्राप्त झालें, त्या मंगलदायक महाबुद्धिमान शुकांनं आह्मिक कर्म आणोपून, बनल्या, स्वतः त्यांच्या ठिकाणीं पवित्रता सर्व ऋषींमध्ये श्रेष्ठ व जगामध्ये वरें-वाईट आली, दुसऱ्यांना पवित्र करण्याला त्या पात्र कोणतें हें बरोबर जाणणारा असा त्याचा पिता झाल्या, त्यांनीं सौंदर्य मिळविलें, आणि जो कृष्णद्वैपायन व्यास त्याला निर्मल व एकाग्र उपासकाला दिव्यस्थान जोडून देण्याला त्या चित्तानें नमस्कार करून प्रश्न केला कीं, 'सर्व यज्ञां-समर्थ झाल्या. शुका, गाई ह्या महतेज होत; मध्ये अत्यंत श्रेष्ठ असा यज्ञ कोणता, काय केलें ह्यास्तव गोप्रदान करणें हें प्रशस्त समजावें. असतां ज्ञानी लोक श्रेष्ठ लोकीं गमन करितात, जे सत्पुरुष मत्सररहित होत्याते अशा ह्या कोणत्या पवित्र कर्माचें फळ ह्मणून देवांना श्रेष्ठ गाईचें प्रदान करितात, त्या पुण्य-स्वर्गलोकीं सुखोपभोग मिळतात, यज्ञाला देतांना सर्व प्रकारचीं दानें केल्याचें श्रेय मिळतें; जें अद्वितीय महत्त्व प्राप्त झालें आहे त्याचें बीज आणि, हे अनघा, ते पुण्यदायक अशा गोलोकीं काय, यज्ञाला मुख्य आधार कोणता, देवांना गमन करितात. वाळा, त्या श्रेष्ठ गोलोकांचें अत्यंत प्रिय काय, यज्ञापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें वर्णन काय करावें ! त्या स्थळीं जे वृक्ष आहेत सत्र कोणतें, आणि सर्व पवित्र वस्तूंमध्ये अत्यंत त्यांचीं फळें अतिशय गोड असून त्यांना पवित्र असें काय आहे, हें मला सांगा. 'राजा फळें व फुलें फार दिव्य येतात. द्विजवर्षा, धर्मी, शुकाचा हा प्रश्न श्रवण करून परमधर्म-तेथील वृक्षांचीं फुलें अत्यंत सुगंधि व मनोहर विद व्यास मुनींनीं त्याला सर्व कांहीं यथार्थ असतात. त्या लोकीं सर्व भूमि रत्नखचित रीतीनं विशद करून सांगितलें.

व्यास ह्मणाले:—वा शुका, सर्व प्राण्यांचें अस्तित्व गाईवर अवलंबून आहे; गाई हा कोणत्याही ऋतूंत सुखावह होतो. तेथें धुळ सर्वांचा मोठा आधार होय; गाई ह्या पुण्य-किंवा पंक मुळीच नाही. ती भूमि फारच कारक व पवित्र आहेत; आणि गोधनासारखे शुभकारक आहे. त्या लोकीं जे जलाशय पवित्र करणारे दुसरे कांहीं एक नाही. शुका, आहेत, त्यांत आरक्त कमळांची दाटी असून आमच्या ऐकवांत असें आहे कीं, गाईना पूर्वी त्यांच्या तळाशीं रत्नांचीं खंडें व सुवर्णाचे कण शिंगे नव्हतीं. त्यांनीं शिंगे प्राप्त व्हावीं ह्मणून लकाकत असल्यामुळें जणू काय प्रातःकालीन अव्यय प्रभु जो ब्रह्मदेव त्याची आराधना केली सूर्याची प्रभाच तेथें झळकत आहे, अग्रा आणि अन्नोदक सेवन न करितां देहत्याग भास होतो. त्याप्रमाणेंच तेथें अनेक सरोवरे करण्याचा निश्चय ठरविला. तें पाहून तो महा-असून त्यांत बहुमोल रत्नांसारख्या पाकळ्यांचीं समर्थ भगवान् ब्रह्मदेव संतुष्ट झाला व त्यानें व सुवर्णासारख्या केसरांचीं बहुत नीलवर्ण त्या प्रत्येक गाईचे मनोऽथ पुरविले. नंतर ज्या व इतर कमलें फुललेलीं असतात, त्या

केतकीचीं बनें प्रफुल्लित असून, ज्यांवर सहस्रा-
 वधि वेलींचीं जाळीं पसरल्यामुळे ज्यांचे उपरितन
 भाग स्पष्ट दिसत नाहीत असे अनेक वृक्ष
 फुललेले असून त्यांच्या योगानें मोठी उत्कृष्ट
 शोभा दिसते. त्या स्थळीं ज्या सरिता आहेत
 त्यांमध्ये निर्मळ मुक्ताफळे, देदीप्यमान रत्नें
 व सुवर्णाचे रजःकण चमकत असल्यामुळे जण
 काय त्यांच्या तीरावरील वाळवंटे सजीवच
 भासतात ! तसच तेथें चित्रविचित्र रंगांचे अनेक
 उत्कृष्ट वृक्ष विलसत असून कित्येकांवर सर्व
 प्रकारच्या रत्नांची, कित्येकांवर सुवर्णाची व
 कित्येकांवर अग्नीची प्रभा झळाळत असते. त्या
 लोकीं सुवर्णाचे पर्वत असून त्यांजवर मणि व
 रत्नें ह्यांनीं युक्त असे मोठमोठे डोंगर आहेत;
 आणि त्यांची उंच व रमणीय शिखरे सर्वतो-
 परी रत्नखचित असल्यामुळे मोठी दिव्य शोभा
 दृष्टीस पडते. त्या ठिकाणचे वृक्ष सदासर्वकाळ
 दिव्य सुगंधि पुष्पांनीं व मधुरतम फळांनीं भरलेले
 असून त्यांजवर नेहमीं पक्ष्यांची दाटी असते.
 तेथें पुण्यवान् लोक सदादीत आनंदानें वास्तव्य
 करितात; त्या लोकीं त्यांचे सर्व मनोरथ सिद्ध
 होतात; त्यांना कोणतीही आपत्ति व दुःख
 प्राप्त होत नाही; आणि त्यांचें चित्त सदा
 सर्वकाळ शांत असतें. त्या ठिकाणीं रमणीय
 व चित्रविचित्र अशा विमानांत बसून भाग्यवान्
 पुण्यकर्मी लोक नानाप्रकारें विहार करतात
 आणि सुंदर अप्सरांचे समुदाय आपआपल्या
 परी त्यांना रमविण्यास सिद्ध असतात.
 ब्रह्मन्, गाईचें दान केल्यामुळे दात्याला
 हे लोक प्राप्त होतात. ह्या लोकांचे अधिपति
 पूषा व बलवान् मारुत हे असून, ह्यांना जें
 ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे त्याचें कारण बलिष्ठ
 वरुण राजाच जाणावा. बाळा शुका, सत्यादि
 युगांचें योगक्षेम गाईच्या योगानेंच चालतें;
 गाई ह्या सुंदर रूप धारण करणाऱ्या असून

त्या नानाविध रूपांनीं दृग्गोचर होतात; आणि
 फार कशाला, सर्व विश्व हेंच त्या माउलीचें
 प्राय हा असा आहे; ह्यासाठीं मनुष्यानें नेहमीं
 श्रद्धापूर्वक गाईचें स्तोत्र जपावें. जो परुष
 गाईची शश्रूपा करितो आणि सर्वतोपरी
 त्यांच्या सेवेत तत्पर राहतो, त्याजवर गाई
 प्रसन्न होऊन त्यास अत्यंत दुर्लभ असे वर
 प्राप्त करून देतात. मनुष्यानें गाईचें वाईट
 करण्याचें मनांत सुद्धां आणूं नये; नेहमीं
 त्यांना सुख द्यावें; त्यांची सदा पूजा करावी;
 आणि त्यांस नित्य नमावें. जो परुष इंद्रियांना
 स्वाधीन ठेवून प्रमुदित मनानें व्याप्रमाणें सदा-
 दीत गाईची भक्ति करितो त्यांना गाईप्रमाणें
 उत्तम वैभव प्राप्त होतें. गोभक्तांनें प्रथम तीन
 दिवस उष्ण गोमूत्र प्राशन करावें; नंतर तीन
 दिवस उष्ण दूध प्यावें; पुढें तीन दिवस
 उष्ण घृत सेवन करावें; आणि नंतर तीन
 दिवस वायुभक्षण करून रहावें. शुका,
 घृताची योग्यता काय वर्णावी ? घृत हें
 सर्व पवित्र वस्तुंत पवित्र होय. त्या पवित्र
 वस्तूंच्या सेवनानेंच देवांना उत्तम लोकांची
 प्राप्ति झाली आहे. असो; असं श्रेष्ठ जें घृत
 तें मस्तकावर धारण करावें; गोमती मंत्राचा
 जप करून अग्नीवर त्याचा अभिधार करावा;
 त्याच्या दानानें ब्राह्मणांपासून आशीर्वाद
 मिळवावे; घृताचें प्राशन करावें; व घृताचें
 दान करावें; ह्मणजे गाईचें वैभव प्राप्त होतें.
 जो मनुष्य गोमयांतून निवडून काढिलेल्या
 दाण्यांची कांजी खाऊन एक महिनाभर
 राहतो, त्याचें ब्रह्महत्येसारखें भयंकर पातकही
 समूळ नष्ट होतें. पूर्वीं दैत्यांपासून पराभव
 झाला असतां देवांनीं हें पुण्य जोडिलें आणि
 त्यामुळे त्यांना पुनः देवत्व मिळून ते महा-
 यशस्वी व बलवान् झाले; गाई ह्या अतिशय पवित्र

व पुण्यदायक आहेत; त्यांच्यापासून अत्यंत पवित्रता प्राप्त होते; व त्यांचे ब्राह्मणांना दान केलें असतां मनुष्याला स्वर्गलोक मिळतो. शुचिर्भूत होऊन मनुष्यानें गाईमध्ये उभें राहून पवित्र उदकाचें आचमन करावें आणि मनांत गोमती मंत्राचा जप करावा म्हणजे त्याचें सर्व पातक नष्ट होऊन तो निर्मल होतो. विद्या, वेद, व्रतवैकल्ये इत्यादिकांत निष्णात अशा पुण्य-कर्मी ब्राह्मणांनीं अभिशालेंत, गाईमध्ये व ब्राह्मणांच्या सभेमध्ये शिष्यांना यज्ञतुल्य गोमती मंत्राचा पाठ द्यावा आणि त्रिरात्र उपोषण करावें, ह्मणजे त्यांना गोमती मंत्रांत सांगितलेला वर प्राप्त होतो. असो; जो कोणी पृत्रप्राप्त्यर्थ गाईची उपासना करितो त्यास पृत्रप्राप्ति होते; जो कोणी धन मिळण्यासाठीं गाईची भक्ति करितो त्यास धन मिळतें; व पतिप्राप्त्यर्थ गाईची सेवा करणारीला प्रति प्राप्त होतो; सारांश, गाईच्या आराधनेनें मनुष्याचें सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात; आणि जे कोणी गाईची सेवा करितात त्यांजवर गाई प्रसन्न होऊन त्यांस सर्व कांहीं देतात, ह्यांत संदेह नाही. असो; रोहिणी गाई ह्याप्रमाणें महाभाग्यवान् असून त्या यज्ञाला अत्यंत आवश्यक आहेत आणि त्यांच्या योगानें सर्व मनोरथ परिपूर्ण होतात, हें ध्यानांत धर. शुक्रा, रोहिणी गाईपेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें कांहींही नाही.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, महात्म्या पित्यानें (व्यासनें) आपल्या महातेजस्वी पुत्राला (शुक्राला) ह्याप्रमाणें गोमाहात्म्य निवेदन केल्यावर शुक्रानें नित्य गाईची आराधना केली; ह्यास्तव तूहां गाईची आराधना कर

अध्याय व्यायशीर्वा.

—:०:—

गोमयाची थोरवी.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, मीं असें ऐकिलें आहे कीं, प्रत्यक्ष श्रीनें म्हणजे लक्ष्मीनें गाईच्या शेणाचा आश्रय केला आहे. तर हें कसें काय घडलें, तें ऐकण्याची माझी इच्छा परिपूर्ण करावी. ह्या गोष्टीविषयीं माझ्या मनांत मोठी शंका आहे.

भीष्म सांगतात:—हे भरतश्रेष्ठा धर्मा, ह्या विषयाचें निरूपण करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्याला ह्मणजे गाई व श्री ह्यांचा संवाद होय. राजा, एके समयीं श्री मोठें सुंदर रूप धारण करून गाईच्यामध्ये प्रविष्ट झाली असतां तिचें तें ऐश्वर्य पाहून गाई अगदीं थक्क झाली! तेव्हां तिला गाई ह्मणाल्या:—हे देवि, तूं कोण आहेस ? तूं येथें कोठून आलीस ? पृथ्वीवर तुला हें अप्रतिम रूप कसें प्राप्त झालें ? तुझ्या रूपाच्या तेजानें आह्मी अगदीं विस्मित झालों आहां. तूं कोण आहेस व कोठें जात आहेस, हें जाणण्याची आह्वांला मोठी इच्छा आहे. तर, हे महाभागे सुंदरी, आम्हांला हें सर्व यथार्थ रीतीनें विशद करून सांग.

श्री ह्मणाली:—गाईनो, तुमचें कल्याण होवो. मी सर्व प्राण्यांना मोठी आवडती आहे. मला श्री असें नांव आहे. मीं दैत्यांचा त्याग केला व त्यामुळें त्यांचा कायमचा नाश झाला; आणि मीं देवांना आश्रय दिला व त्यामुळें त्यांना शाश्वत सुख मिळालें. इंद्र, विवस्वान्, सोम, विष्णु, वरुण, अग्नि इत्यादि देव आज जे मोठे विलास भोगीत आहेत, त्याचें कारण मीच होय. माझी प्राप्ति झाल्यामुळेंच देवता व ऋषि ह्यांना सिद्धि प्राप्त झाली. ज्यांच्यामध्ये माझा प्रवेश नाही त्यांचा सर्वस्वी नाश होतो.

माझ्या अभावीं सर्व कांहीं व्यर्थ आहे. मी सौम्य गाईनो, माझा अपमान करणे हे चांगलें जर आश्रय करीन तरच धर्म, अर्थ व काम नाही. ह्या सर्व स्थावरजंगम त्रैलोक्यांत माझा हे फलद्रूप होऊन त्यांपासून सुख मिळतें. अनादर करणारे कोणीही नाही !
 सुखकर गाईनो, माझा प्रभाव हा असा आहे, गाई ह्मणाल्याः—देवी लक्ष्मी, आह्मी हें लक्षांत धरा. आतां माझी इच्छा अशी तुझा अपमान करीत नाही किंवा तुझा अनादरही आहे कीं, तुम्हां सर्वांमध्ये मीं सदासर्वकाळ करीत नाहीं. तूं क्षणिक व चंचल चिन्ताची वास करावा; आणि ह्याच हेतूनें मी तुम्हांकडे असल्यामुळें तुझ्यापासून दूर रहावं अशी आमची येऊन तुमची प्रार्थना करीत आहें कीं, तुम्ही इच्छा आहे. फार बोलणें कशाला पाहिजे ? श्रीनें युक्त अशा व्हा. तुम्ही इच्छा असेल तिकडे तें जा. हे अनेक,

गाई ह्मणाल्याः—सुंदरी, तूं अनिश्रित आह्मी सर्व तेजस्वी आहांच, तेव्हां तुम्ही व चंचल असून पुष्कळांचा आश्रय करणारी आहांस काय गरज !

आहेस, ह्यासाठीं आह्मी तुझ्या सहवासाची श्री ह्मणालीः—मात्र देणाऱ्या गाईनो, ह्या इच्छा करीत नाहीं. तुझें कल्याण असो. तूं वेळीं तुम्हांकडेन माझा अनादर आल्यास सर्व वाटेल तिकडे जा ! आह्मी सर्व स्वतः सुंदर लोकांत माझी अवज्ञा होईल. ह्यामन्य माझ्यावर व तेजःपुंज आहों; ह्यास्तव आज आहांला कृपा करा व मला आश्रय द्या. महाभाग्यवान् तुझ्याशीं काय कर्तव्य आहे ? तूं आपल्या गाईनो, मी तुम्हांस शरण आले आहें, तर माझा मजीपमाणें कोठेंही जा; आहांला तुझ्यापासून तुम्ही अन्धेर करून नका शरणामताला तुम्ही नित्य जी माहिती मिळावयास पाहिजे होती ती आश्रय देत आहांत हें मला माहीत आहे. मिळाली. आहांस तुला आणखी कांहीं विचा- मी नित्य तुमची सेवा करण्यास सिद्ध आहे. रावयाचें नाहीं.

माझ्या ठिकाणीं कांणताही दोष नाही.

श्री ह्मणालीः—गाईनो, मी एवढी तुम्हां- ह्यास्तव ह्या समयीं माझें महत्त्व राखण्या- कडे आले असून त्याबद्दल तुम्ही माझें मुळींच करितां तुम्ही मला आश्रय द्या व प्रस्तुतचें अभिनंदन करीत नाहीं, हें तुम्हांला योग्य माझें संकट दूर करा. गाईनो, तुमच्या द्वारे आहे काय ? अहो, मी इतकी दुर्लभ असतां माझा सन्मान व्हावा, अशी माझी इच्छा तुम्हीं मला आश्रय द्यावयाचा सोडून उलट आहे. तुम्ही नित्य सर्वांचें मंगल करीत ह्या वेळीं माझा अन्धेर करितां, तो काय ह्मणून ? असतां. ह्यासाठीं तुम्हीं आपल्या अगदीं हीन उत्तम व्रत पाळणाऱ्या गाईनो, लोकांत ह्मणत अशा एखाद्या गात्राच्या ठिकाणीं जरी मला असतात कीं, दुसऱ्यानें न बोलवितां आपण आश्रय दिला तरी मला चालेल; परंतु, होऊन जर कोणी दुसऱ्याकडे गेलें तर त्याचा पवित्र गाईनो, तुमचीं सर्वच गात्रें पवित्र अपमान होतो, ही गोष्ट अक्षरशः खरी होय. आहेत; त्यांत एकही गात्र अपवित्र नाही. गाईनो, देव, दानव, गंधर्व, मनुष्ये, पिशाच, तेव्हां पुण्यकारक, पवित्र व सुंदर अशा गाईनो, उरग व राक्षस हे मोठी उग्र तपश्चर्या करून तुमच्या देहांत मीं कोठें रहावं त्याची माझी आराधना करितात व कृतार्थ होतात. मला आज्ञा करा, ह्मणजे मी तुमच्या आज्ञेनुसार असा माझा प्रभाव आहे, हें लक्षांत आणून तिथें वास्तव्य करीन.

माझा तुम्ही येथें आदरपूर्वक स्वीकार करा. राजा युधिष्ठिरा, श्रीचें हें भाषण श्रवण करून

त्या मंगलदायक व दीनदयाळू गाईनीं करणारी आहेत. ह्या लोकीं व परलोकीं गाईंचे एकत्र जमून विचार ठरविला आणि त्या तेज पोठें श्रेष्ठ असें मानितात आणि गाईहून श्रीला ह्मणाल्या कीं:—हे यशस्विनि श्रीदेवि, अधिक पवित्र असें दुसरे कांहींएक नाही. आह्मी तुझा सन्मान करणें हें आमचें अवश्य भरतश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें विवेचन कर्तव्य होय. तूं आमच्या शेणांत व मूत्रांत करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांग-
रहा, ह्मणजे त्या योगें आमचें शेण व मूत्र, पण्याची रीति आहे. तो इतिहास ह्मणजे पिता-
हीं पवित्र व पुण्यकारक होतील ! मह ब्रह्मदेव व इंद्र ह्यांचा संवाद होय. राजा,

श्री ह्मणाली:—सुखदायक गाईनो, सुदै- दैत्यांचा पराभव होऊन इंद्र हा त्रिभुवनाचा वानें तुझी प्रसन्न होऊन माझ्यावर हा जो अधिपति झाला असतां सर्व प्रजांचा मोठा अनुग्रह केला त्याजबद्दल मी मोठी ऋणी अभ्युदय झाला आणि त्या सर्व सत्य धर्मांचें आहे. आतां ह्याप्रमाणें वडो, तुमचें कल्याण अनुष्ठान करण्यांत निमग्न झाल्या. पुढें एके असो, तुझांकडेन माझा योग्य सत्कार घडला, प्रसंगीं गंधर्व, ऋषि, किन्नर, उरग, राक्षस,

राजा युधिष्ठिरा, श्रीनें गाईंकडेन ह्याप्रमाणें देव, असुर, संपूर्ण (पक्षी) व प्रजापति हे ठरवून घेतले आणि मी त्यांच्या समक्ष तेथच्या पितामह ब्रह्मदेवाच्या समीप प्राप्त झाले आणि तेथें गम जाली. राजा, गाईंच्या शेणाचें त्यांनीं त्याची उपासना आरंभिली. त्या समर्थी माहात्म्य असें आठ वरे ! मी आतां तुला पुनः ब्रह्मदेवाचें चित्त प्रसन्न करण्यासाठीं नारद, गाईंचें माहात्म्य निवेदन करितों तरतें तूं एक, पर्वत, विश्वावसु व हाहा-हुहू हे दिव्य ताना

अध्याय व्यायशीवा.

—०:—

मालोकवर्णन.

भीष्म सांगितान:—राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष एकच घोष सुरू झाला आणि अप्सरा व चारण गाईचें दान करितात व जे यज्ञयाग करून ह्यांनीं गायननर्तनादिक आरंभिले. असो; नंतर अथाशिष्ट राहिलेल्या अवघावर उपजीवन चाल- इंद्रानें भगवान् ब्रह्मदेवाला प्रणिपात केला व वितात, त्यांना नित्य यज्ञयाग केल्याचें पुण्य हात जोडून विचारिलें, 'भगवन् ब्रह्मन्, लोका-
लागतं. राजा, ह्या भूतलावर दही व तूप धिप जे देव त्यांच्याही वरतीं गाईचा लोक ह्यांचाचून यज्ञक्रिया घडणें अशक्य होय; आहे तो कां वरें? ईश्वरा, गाईनीं असें कोणतें ह्यास्तव यज्ञाला यज्ञपणा घेण्यास माय हीच तप किंवा ब्रह्मवर्थ पाळिलें कीं, ज्यामुळें त्यांना मुख्य कारण सांगितली आहे. सर्व प्रकारच्या देवांच्या वरतीं मोठ्या आनंदांत व सुखांत दानांमध्यें गाईचें दान हें प्रशस्त आहे. गाई राहतां थेंत ? ' राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां ब्रह्मदेव ह्या स्वतः श्रेष्ठ व पवित्र असून ह्यांच्यासारखें हा बल दैत्याचा वधकरणाच्या इंद्राला ह्मणाला, पवित्र करणारें दुसरे कांहींएक नाही. ह्या- 'देवाधिपा इंद्रा, तूं नित्य गाईची अवज्ञा केलीस कारितां साधकानें आपल्याला वैभव प्राप्त व्हांवें व ह्यामुळें तुला गाईचें माहात्म्य किती आहे हें स्वास्थ मिळावें ह्मणून गाईची सेवा करावी. बरोबर समजत नाही. असो; आतां मी तुला गाईचें दूध, तूप व दही हीं सर्व पातकांचें हरण गाईचा परम प्रताप व माहात्म्य सांगलों; ऐकू.

वासवा, गाई ह्या यज्ञाचें अंग, फार कशाला-
त्या प्रत्यक्ष यज्ञच होत. गाईवांचून यज्ञ कधींही
सिद्धीस जाणार नाही. गाई आपल्या दुग्धानें
व घृतानें सर्व प्रजांचें योगक्षेम चालवितात.
सर्व कृषिकर्मांचा भार वाहणारे गाईचे पुत्रच
होत. तेच सर्व प्रकारचीं धान्यें व नानाविध बीजें
निर्माण करितात व तद्वाराच हव्य, कव्य, यज्ञ-
याग, दही, दूध व तूप ह्या सर्वांची प्रवृत्ति होत.
क्षुधा व तृषा ह्यांपासून अतिशय पीडा होत
असतांही ते नानाप्रकारचीं ओशीं वाहून नेतात.
असो; गाई ह्या ह्या जगांत आपल्या कर्मानें मुनींचें
व प्रजांचें प्राणधारण करितात. त्यांच्या ठिकाणीं
आपपरभाव किंवा मायावीपणा वगैरे मुळींच
नसल्यामुळें, त्या जीं कृत्यें करून पुण्य जोडि-
तात त्यांचें फळ त्यांना असें मिळतें कीं, त्या
नेहमीं आमच्या वर गोलोकीं वास करितात.
इंद्रा, गाई ह्या आपल्या वर कां राहतात, ह्याचें
कारण हें असें आहे. गाईंना वर मिळालेले
आहेत व त्या दुसऱ्याला वर देण्यासही समर्थ
आहेत. त्यांना सुरभि ह्या असें नांव असून त्यांच्या-
कडून पुण्यकर्मेच घडतात आणि त्यांचीं लक्षणे
मंगलकारक असून त्या दुसऱ्याला पवित्र करि-
तात. देवेंद्रा, आतां सुरभि ह्याजें गाई ह्या
भूतलावर कां प्राप्त झाल्या तें मी तुला सांगतों,
तें सर्व तूं ऐकून घे. बाळा इंद्रा, पूर्वी देवयुगांत
मोठमोठे महात्मे देव तीन लोकांचें अनुशासन
करीत असतां अदितीनें पुत्रप्राप्तीसाठीं नित्य
एका पायावर उभें राहून घोर व दुर्घट तपश्चर्या
चालविली आणि त्या योगें तिच्या उदरीं भग-
वान् विष्णु हा जन्म पावला. अमरश्रेष्ठा, अदि-
तीचें तें महत्तप पाहून दक्ष प्रजापतीची मुलगी
सुरभिही तसेंच तप करण्यास सिद्ध झाली आणि
त्या धर्मपरायण सुरभीनें ज्या ठिकाणीं देव
व गंधर्व हे वास करितात अशा रम्य कैलास-
शिखरी मोठ्या उल्हासानें एका पायावर उभें

राहून दृढसमाधिपूर्वक तपोनुष्ठान आरंभिलें.
इंद्रा, ह्याप्रमाणें तिनें अकरा हजार वर्षपर्यंत
तप केलें असतां तिच्या तपाच्या योगानें देव,
ऋषि व महोरग ह्यांस मोठी पीडा होऊं लागली
व ते माझ्यासहित त्या सुरभीच्या समीप
जाऊन तिला प्रसन्न करून देण्यास उद्युक्त
झाले. इंद्रा, तेव्हां त्या मंगलदायक तापसीला
मीं ह्मटलें कीं, 'हे कल्याणि देवि, तूं हें घोर तप
कां करीत आहेस बरें? महाभाग, तुझ्या ह्या
तपानें मी तुजवर संतुष्ट झालों आहे; तर, हे
सुंदरी, तुला जो वर पाहिजे असल तो तूं
मागून घे; मी तो तुला देईन.'

सुरभि ह्याणाली:—भगवन् लोकपितामह,
मला आतां वर कशास पाहिजे! अनघा,
आज तूं माझ्यावर प्रसन्न झालास हाच तूं मला
वर दिलास असें मी मानितं.

ब्रह्मदेव ह्याणाला:—इंद्रा, ह्याप्रमाणें त्या
सुरभीचें भाषण श्रवण करून तिला नंतर मीं
काय सांगितलें तें ऐक. इंद्रा, मग मीं तिला
ह्मटलें, 'शुभानने, तूं निष्कामबुद्धीनें तप
केलेंस ह्याजबद्दल प्रसन्न होत्सता मी तुला
असा वर देतों कीं, तूं अमर होशील; तूं तिन्ही
लोकांच्याही वर वसती करशील; आणि
माझ्या प्रसादाच्या योगें तूं राहशील तो
गोलोक विख्यात होईल. त्याप्रमाणेंच तुझी
संतति अर्थात् तुझ्या सर्व मुली शुभ
कर्मे करून मनुष्यलोकीं वास्तव्य करतील;
आणि तूं जे दिव्य व मानुष. भोग भोगांव
ह्याणून मनांत आणशील आणि तुला जें जें
ह्याणून सुखदायक वाटेल तें सर्व तुला प्राप्त
होईल.' सहस्राक्षा, सुरभीचा लोक ह्याजें
गोलोक हा मोठा श्रेष्ठ आहे. तेथें सर्व कांहीं
मनोरथ तात्काळ सिद्ध होतात. तेथें अग्नि,
ज्वरा किंवा मृत्यु ह्यांचा प्रवेश नाहीं आणि
तसेंच तेथें नशीब किंवा अशुभ हींही मुळींच

नाहीत. वासवा, तेथें दिव्य अरण्यें व दिव्य मंदिरे आहेत व त्याप्रमाणेंच त्या लोकीं उत्कृष्ट व इच्छेनुरूप गमन करणारीं विमानें आहेत. कमलनयना इंद्रा, ब्रह्मचर्य, तप, सत्य, इंद्रिय-जय, नानाप्रकारचीं पुण्यकारक दानें, तीर्थ-यात्रा, योगाभ्यास व पवित्र कर्मे ह्यांचें अनुष्ठान केल्यानें मोलोकाची प्राप्ति करून घेतां येते. इंद्रा, तूं जें मला विचारिलेंस तें हें सर्व मीं तुला निवेदन केले आहे. हे असुरसंहारका, तूं गाईचा अवमान ह्मणून केव्हांही करूं नको.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या प्रमाणें ब्रह्मदेवाचें भाषण ऐकून सहस्राक्ष इंद्रानें नेहमीं गाईची पूजा आरंभिली आणि तो नित्य गाईचा अतिशय गौरव करूं लागला. हे महायुतिमंता धर्मा, हें परमपावन, अत्यंत पवित्र व श्रेष्ठ असें गोमाहात्म्य सविस्तर तुला कथन केले आहे. हे पुरुषव्याघ्रा, हें माहात्म्य श्रवण केले असतां सर्व पातकांचा लय होतो अशी ह्याची ख्याति आहे. जो मनुष्य नित्य एकाग्र चित्तानें पितृकार्यामध्ये, हव्यकव्यांमध्ये व यज्ञयागांमध्ये हें ब्राह्मणांना सांगेल, त्याच्या पितरांच्या सर्व कामना परिपूर्ण होतील व त्यांना अक्षय्य लोक मिळतील. जो पुरुष गाईची भक्ति करील त्याच्या सर्व इच्छा सिद्धीस जातील; तशाच ज्या स्त्रिया गाईच्या आराधनेत निमग्न असतील त्यांचेही सर्व मनोरथ पूर्ण होतील; पुत्रार्थी जनाला पुत्र होईल, कन्यार्थीला कन्या होईल, धनार्थीला धन मिळेल, धर्मार्थीला धर्म मिळेल, विद्यार्थीला विद्या येईल व सुखार्थीला सुख होईल. हे भारता धर्मा, गाईची भक्ति करणाराला दुर्लभ असें कांहीं एक नाही.

अध्याय चौऱ्यायर्शावा.

—०:—

सुवर्णाची उत्पत्ति.

युधिष्ठिर विचारितो:—अहो पितामह भीष्म, ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे कीं, सर्व दानांत गाईचें दान हेंच श्रेष्ठ; व तशांत ह्या लोकीं धर्मज्ञ राजांना तर तें विशेषच श्रेयस्कर आहे. राज्यापासून तर सतत दुःखच होतें आणि ज्या राजांचें चित्त निर्मळ नसतें त्यांना तर तें दुर्धरच होय; व ह्या कारणानें राजे लोकांना सद्गति ही बहुधा मिळतच नाही. परंतु जे कोणी पृथ्वीचें दान करितात, त्यांचे अंतरात्मे निश्चयानें पवित्र होतात आणि मग ते सद्गतीस जातात. कुरुनंदन भीष्म, आपण मला सर्व धर्म सांगितले; नृगराजानें गोप्रदान करून जें श्रेष्ठ फळ जोडिलें तो इतिहासही आपण मला निवेदन केला; आणि नाचिकेत ऋषींच्या भाषणावरूनही तीच गोष्ट माझ्या निदर्शनास आली आहे. असो; वेद व उपनिषदे ह्यांचा अभिप्राय असा आहे कीं, सर्व कर्मांमध्ये व यज्ञयागांमध्ये गाई, भूमि किंवा सुवर्ण हीच दक्षिणा द्यावी. तशांत वेदांची आज्ञा तर सुवर्ण हीच मोठी दक्षिणा होय; तेव्हां ह्या विषयासंबंधानें आपल्यापासून यथार्थ श्रवण करावें अशी माझी मनीषा आहे; तर ती आपण परिपूर्ण करावी. सुवर्ण हें काय आहे, तें कसे व केव्हां उत्पन्न झालें, त्याचें स्वरूप काय, त्याची देवता कोणती, त्याचें फल काय, त्याला श्रेष्ठ कां म्हणतात, थोर लोक सुवर्णदानाला इतकें महत्त्व कां देतात, यज्ञयागांमध्ये सुवर्णदक्षिणा प्रशस्त कां, आणि भूमीपेक्षां व गाईपेक्षां कांचन हें अधिक श्रेष्ठ व पवित्र काय म्हणून, हें सर्व मला सांगावें.

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, मी आतां

तुला माझ्या समजुतीप्रमाणें सुवर्णाची “भीष्मा, धर्मतत्त्वाचें ज्ञान तुला उत्कृष्ट आहे उत्पत्ति कशी झाली तें सर्व सविस्तर कथन व तत्संबंधानें भ्रांति ह्मणून तुझ्या ठिकाणीं तिष्ठ- करितों, तें सावधान चित्तानें ऐक. राजा, माझा मात्र नाहीं हें पाहून आह्मांस मोठें कौतुक पिता महापराक्रमी शांतनु हा मरण पावल्यावर वाटतें. पार्थिवा, शास्त्राच्या ठिकाणीं तूं इतकें त्याचें श्राद्ध करण्याच्या हेतूनें मी गंगाद्वारीं प्रामाण्य बाळगितोस, हें फार चांगलें आहे. गेलों आणि तेथें श्राद्धकर्म आरंभिलें असतां ह्या तुझ्या वर्तनानें धर्माला, ज्ञानाला, वेदांना, त्या वेळीं माझी माता जान्हवी हिनें मला पितरांना, ऋषींना, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला, प्रजा- साहाय्य केलें. तेव्हां मीं अग्रभागीं महान् पतींना, गुरुजनांना व तुला प्रामाण्य प्राप्त महान् सिद्ध ऋषींना क्षणास बसविलें व होईल व धर्मपरिपाटी उच्छिन्न न होतां तिच्या उदकदानापासून श्राद्धकर्माला आरंभ केला. ठिकाणीं अधिक स्थैर्य येईल. ह्यासाठीं आज ह्याप्रमाणें माझ्या उद्देशानुरूप पूर्वकर्म आठो- तूं जें कांहीं केलंस तें फारच उत्तम झालें पल्यानंतर मी यथाशास्त्र एकाग्र मनानें पिंड- असें आह्मी ह्मणतां. आतां आमचें तुला दानक्रिया करण्यास उद्युक्त झालों, इतक्यांत इतकेंच सांगणें आहे कीं, भूमिदान व गोप्रदान भूतलावर धर्म हांतरले होते ते एकीकडे सारून ह्यांच्या ऐवजीं सुवर्णदान कर; ह्मणजे, हे भूमीतून सुंदर बाहुभूषणां व लेंवणाऱ्या अलं- धर्मज्ञा, आह्मी सर्व व आमचे पितामह पावन कारांनीं मंडित असा पंत भुज वर आला होतील. कारण सुवर्णदानासारखें पवित्र कर- आणि मीं दिलेला पिंड ग्रहण करण्यासाठीं पारें दुसरें कांहींएक नाहीं. जे कोणी सुव- प्रत्यक्ष माझा पिता आला असें पाहून मला र्णाचें दान करितात ते आपल्या दहा मागच्या मोठें आश्चर्य वाटलें ! तेव्हां मीं शास्त्रविधीचा व दहा पुढच्या पिढ्या उद्धरितात.” राजा विचार केला आणि उरविलें कीं, पित्याच्या युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें माझे पितर मला ह्मणाले हातावर पिंड द्यावा हा कांहीं श्रुतिप्रणीत तो मी जामा झालों व मोठ्या आश्चर्यात आचार नव्हे. त्या समयीं, मृत्युलोकीं साक्षात् पडलों ! राजा, नंतर मीं सुवर्ण-दान कर- पित्याला पिंड अर्पण करणें अयोग्य होय, ज्याचें येजिलें. असें; आतां मी तुला असें माझ्या मनानें धेतलें; कारण, येथें ह्या जमदग्निपुत्र जो राम त्याच्या संबंधानें एक प्रकारें पितरांना पिंड दिला तर ते कचित्च प्राचीन इतिहास सांगतां तो श्रवण कर. हा ग्रहण करितात, तेव्हां दर्मास्तरणावर पिंडप्रदान इतिहास ऐकल्यानें कीर्ति प्राप्त होते व आयुष्य करणें हेंच विहित होय, असा माझ्या मनाचा वाढतें असा ह्याचा महिमा आहे. राजा धर्मा, निश्चय ठरला; व माझ्या पित्यानें जो हस्त पूर्वी कमलनेत्र जामदग्न्य रामानें तीव्र संता- वर केला होता त्याचा मीं अनादर करून पारें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी करून शास्त्राच्या प्रामाण्यानुरूप पिंडविधि मनांत जिकली आणि मग त्या वीरानें ब्राह्मण व आणून सर्व पिंडदान दर्मावरच केलें. राजा क्षत्रिय ह्यांना अतिशयित मान्य असलेला व युधिष्ठिरा, तेव्हां माझ्या पित्याचा भुज गुप्त सर्व कामना परिपूर्ण करणारा असा जो अश्व- झाला आणि मग स्वप्नामध्ये माझे पितर मला मेघ यज्ञ तो केला. राजा, अश्वमेध यज्ञाचा भेटले आणि त्यांनीं प्रसन्न होऊन मोठ्या महिमा काय सांगावा ! त्याच्यापासून सर्व प्रेमानें मजपार्शी भाषण केलें. ते ह्मणाले, प्राण्यांचें पाप नष्ट होतें आणि पराक्रम व

कांति हीं वाढतात. धर्मा, त्या अश्वमेधाच्या सर्व लोकांना जाळिले तेव्हां त्याच्या वीर्या-
योगें तो पराक्रमी परशुराम पापरहित झाला; पासून तें येथें जन्म पावले असें आह्मी ऐकितों.
परंतु त्याच्या चित्ताळा जितकें स्वास्थ्य याव- त्यांचें नांव सुवर्ण ह्मणून प्रख्यात आहे. तें जर
यास पाहिजे होतें तितकें कांहीं आलें नाहीं. तूं देशील, तर तसे मनोरथ सिद्धीस जातील.
त्या महात्म्यानें तो महान् अश्वमेध करून राजा युधिष्ठिरा, नंतर कडकडीत व्रताच-
त्यांत विपुल दक्षिणा दिली आणि त्या यज्ञा- रण करणारा भगवान् वसिष्ठ ऋषि परशु-
करितां प्राप्त झालेल्या धर्मज्ञ ऋषींना व देवांना रामाला ह्मणाला कीं, 'रामा, अग्नीप्रमाणे देदीप्य-
प्रश्न केला. त्या समर्थी त्यानें काकळतीनें त्यांना मान् असें जें सुवर्ण तें कसें उत्पन्न झालें तें
झटलें, 'महाभागहो, भयंकर कर्म करणाऱ्या सांगतो ऐक. सृष्टीच्या दानानें तुला उत्कृष्ट
मनुष्यांचें पातक दूर करणारें मोठें साधन फळ प्राप्त होईल. दान देण्याच्या वस्तूंमध्ये
कोणतें तें मला सांगावें.' राजा युधिष्ठिरा, परशु- सुवर्णासारखी दुसरी उत्तम वस्तु नाहीं. सुवर्ण-
रामाचा हा प्रश्न श्रवण करून ते वेदशास्त्र- दान हें सर्व दानांत श्रेष्ठ दान होय. सुवर्णाचें
वेचें महान् महान् ऋषि त्याला ह्मणाले कीं, स्वरूप काय, तें कसें निर्माण झालें, आणि तें
'रामा, वेदांतील वचनांवर भरवसा ठेवून तूं अत्यंत गुणवान् कां, हें सर्व मी तुला सांगतो;
प्रथम ब्राह्मणांचा सत्कार कर; आणि मग तर, हे महाबाहो, तें सर्व तूं ऐकून घे. भार्गवा,
ब्रह्मर्षींच्या समुदायाला पुनः प्रश्न करून, पातक सुवर्ण हें निश्चयानें अग्नि व सोम ह्या दोहों-
दूर करणारें श्रेष्ठ साधन कोणतें, तें समजावून पासून बनलेलें आहे. अज हें अग्नीचें स्वरूप
घे व ते महाप्राज्ञ पुरुष जें सांगतील त्या- होय; मेष हें वरुणाचें स्वरूप होय; अश्व हें
प्रमाणें आचरण कर ह्मणजे तूं कृतार्थ होशील.' सूर्याचें स्वरूप होय; कुंजर हें नागांचें स्वरूप होय;
राजा युधिष्ठिरा, नंतर त्या परमप्रतापी भृगु- महिष हें असुरांचें स्वरूप होय; कुक्कुट व वराह हें
नंदनानें वसिष्ठ, नारद, अगस्त्य व काश्यप राक्षसांचें स्वरूप होय; आणि पृथ्वी, गार्गी, उदक
ह्यांना तोच प्रश्न केला आणि झटलें कीं, 'विप्र- व सोम हें भूमीचें स्वरूप होय; असें श्रुतीचें
वर्यहो, माझे पातक कसें दूर होईल हें मला व स्मृतीचें मत आहे. सर्व जगाचें मंथन केल्या-
कळावें ह्मणून मला मोठी इच्छा झाली आहे, वर जो तेजोराशि उद्भूत झाला तेंच सुवर्ण
तर ह्या भूतलावर कोणत्या कर्मानुष्ठानानें किंवा समजावें. ह्यास्तव, हे विप्रर्षे, सुवर्ण हें ह्या सर्व
दानानें मी पवित्र होईन तें मला सांगावें. श्रेष्ठ वस्तूपेक्षां श्रेष्ठ रत्न होय; आणि ह्यामुळेच
तपोधनानो, जर तुमच्या मनांत मजवर देव, गंधर्व, उरग, राक्षस, मनुष्य व पिशाच
अनुग्रह करण्याचा विचार असेल, तर कशा- हे मोठ्या दक्षतेनें तें आपल्या अंगावर धारण
पासून मी पवित्र होईन तें मला निवेदन करावें.' करितात व मुकुट, बाहुभूषणें व इतर नाना-
ऋषि ह्मणाले:—भृगुपुत्रा, ह्या लोकीं गार्गी, प्रकारचे अलंकार सुवर्णाचे करून त्यांच्या योगें
भूमि व धन हीं दिलीं असतां पातकी मनुष्य विराजमान होतात. भृगुश्रेष्ठा, भूमि, गार्गी, रत्नें
पातकापासून मुक्त होतो असें आह्मी ऐकिलें इत्यादि सर्व पवित्र वस्तूपेक्षां सुवर्णाला जें अति-
आहे. विप्रर्षे भार्गवा, दुसरे एक दान महान् शय पवित्रत्व मानितात त्याचें कारण हेंच
पापहारक आहे. तें अतिशयित दिव्य व अद्भुत होय. पृथ्वी, गार्गी किंवा दुसरी कोणतीही
असून तें अग्नीचें अपव्य होय. पूर्वी अग्नीनें वस्तु दान केली असतां त्या दानानें सुवर्ण-

अद्भुत रीतीनें भराभरा वाढत चालला ! भार्गवा, सामर्थ्य नाही; तेव्हां आह्मांकडून त्याचा अग्निरूप महान् तेजांत शंकराच्या तेजाचें नाश कसा व्हावा बरें ? पितामहा, त्यानें पतन होतांच तीं दोन्ही तेजें एकजीव बनलीं तुझ्यापासून वरच मिळविला आहे कीं, मला व तें संयुक्त तेज वृद्धिंगत झालें ! असो; परशु- देवांपासून, असुरांपासून किंवा राक्षसांपासून रामा, इकडे ह्याच समयीं तारकासुरानें इंद्र- मरण येऊं नये; आणि इकडे आह्मांला तर प्रभृति देवांना अतिशय व्रस्त करून सोडिलें सर्वांना—आह्मी पार्वतीच्या प्रजेचा उच्छेद असतां अदितीचे पुत्र, वसु, रुद्र, मरुत, अश्विनी- केल्यामुळें पार्वतीनें शाप दिला आहे कीं, कुमार व साध्य हे सर्व त्या दितिपुत्राचे परा- तुम्हांला अपत्य ह्मणून व्हावयाचें नाही ! क्रमानें अगदीं घाबरून गेले आणि देवतांचीं ब्रह्मदेव ह्मणालाः—सुरश्रेष्ठानो, पार्वतीनें स्थानें, विमानें, नमोंरे व ऋषींचे आश्रम हीं सर्व शाप दिला तेव्हां अग्नि हा तेथें नव्हता; ह्या- असुरांनीं बळकाविलीं व ते सर्व देव व ऋषि साठीं देवांच्या शत्रूंचा वध करण्याकरितां अतिशय दीन होऊन महाशक्तिमान् व जराहीन त्या अग्नीला अपत्य होईल; आणि तें देव, जो ब्रह्मदेव त्याजप्रत शरण गेले ! दानव, राक्षस, मानव, गंधर्व, नाग व पक्षी ह्या सर्वांचा अतिक्रम करून आपल्या अमोघवीर्य अस्त्रानें व शक्तीनें—ज्याच्यापासून तुम्हांला भय उत्पन्न झाले आहे त्या तारकासुराला व इतर देवशत्रूंना वधील. देवांनो, कामाच्या प्रेरणेनें

अध्याय पंचायशीर्वा.

—०—

सुवर्णाची उत्पत्ति.

देव ह्मणालेः—प्रभो ब्रह्मदेवा, तुझ्या वरानें तारकासुर उन्मत्त होऊन देवांना व ऋषींना पीडा करित आहे, तर त्याचा वध कर. पितामहा, त्याच्यापासून आह्मांला फार भय उत्पन्न झालें आहे, तर तूं आमचें परि- त्राण कर; देवा, आह्मांला तुझ्यावांचून दुसरा आधार नाही.

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—देवहो, सर्व भूतांना मी सारखा आहे, मला अधर्म मुळींच आवडत नाही; ह्यास्तव देव व ऋषि ह्यांच्या सम- दायांना क्लेश देणारा जो तारकासुर त्याचा वध करा. सुरश्रेष्ठहो, वेद व धर्म ह्यांचा उच्छेद न व्हावा ह्मणून तारकासुराच्या वधाची पूर्वीच मीं सर्व योजना करून ठेविली आहे; ह्यासाठीं तुम्ही अगदीं चिंता करूं नका.

देव ह्मणालेः—भगवंता, तुझ्या दरानें त्या दैत्याला आपल्या बळाविषयी मोठा गर्व झाला आहे; देवांना तर त्याचा वध करण्याचें

रुद्रांचे रेत स्वलन पावले व तें अग्नीत पडले असें बोलण्यांत येतें; परंतु हा माझा पुरातनच संकल्प होता, हें लक्षांत ठेवा. असो; अग्नि हा जणू काय दुसरें महाभूतच असें तें रुद्रतेज देवशत्रूंच्या नाशाकरितां गंगेच्या ठिकाणीं जन्मास आणील. अग्नीला पार्वतीचा शाप झालेला नाही, कारण शापकालीं तो तेथें नव्हता; म्हणून, देवांनो, अग्नीला पुत्र होईल व तो तुमची भीति दूर करील. देवश्रेष्ठहो, आतां तुम्ही अग्नीला शोधून काढा आणि तारकासुराच्या वधार्थ त्याची योजना करा. अनघानो, तुम्ही कदाचित् ह्मणाला कीं, सर्वच देवांना जर पार्व- तीनें शाप दिला होता तर तो अग्नीला कां बाधणार नाही? तर त्यावर उत्तर असें कीं, तेजस्वी जनांचे शाप तेजस्वी जनांवर लागू पडत नाहीत. बलिष्ठ व अतिबलिष्ठ ह्यांचा योग घडला असतां अति- बलिष्ठापुढें बलिष्ठ पुरुष दुर्बळ होतो. तपस्वी ह्या आपल्या उग्र तपश्चर्येच्या बळानें अवध्य व वर

वेणाऱ्या अशा पुरुषांना सुद्धा ठार केल्याशिवाय उदक उत्पन्न केल्यामुळे आह्मी अगदीं पीडित राहणार नाहीं. अग्नीची फार दिवसांपासून झालीं आहो. जर तुझाला त्या अग्नीची भेट अशी इच्छा आहे कीं, आपल्याला दिव्य अपत्य व्हावयास पाहिजे असेल व त्याजपाशीं तुमचें व्हावें; ह्मणून ह्या समयीं त्याचा तो मनोरथ कांहीं कार्य असेल, तर तुझी त्या स्थळीं जाऊन त्याची भेट घ्या. मी आतां जातो. मी जर येथें आहे असें त्या अग्नीला समजलें तर तो असून त्याचें स्वरूप व्यक्त करून सांगणें मोठें मला पीडा करील, ह्यास्तव मी आतां येथें कठीण आहे; त्याची गति सर्वत्र असून त्याचें राहणें उचित नाहीं.” भार्गवा, असें म्हणून तो वास्तव्य सर्वत्र आहे; सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामीं बेडूक मोठ्या लगवणीनें उदकांत प्रविष्ट झाला; तो वास्तव्य करितो आणि भगवान् शंकरा- परंतु इकडे त्या बेडकाची ती चाहाडी हुता- पेशांही तो समर्थ आहे. असो; आतां तुझी तो शनाला कळून आली आणि त्यानें तात्काळ तेजोराशि हुताशन लवकर शोधून काढा, ह्मणजे त्याच्याजवळ येऊन सर्व बेडकांना शाप तो देव तुमचें मनोगत परिपूर्ण करील. दिला कीं, तुम्ही जिऱ्हाहीन व्हाल! भृगुनंदना,

भृगुश्रेष्ठा रामा, ब्रह्मदेवांचें हें भाषण श्रवण ह्याप्रमाणें बेडकांना त्या परमसमर्थ अग्नीनें करून महात्म्या देवांनीं आपला संकल्प सिद्धीस शाप दिला व तो तात्काळ तें वसतिस्थान गेला असें मानिलें आणि ते विभावसूला सोडून दुसरे ठिकाणीं राहण्यास गेला व शोधण्यासाठीं निघून गेले. भार्गवा, नंतर देव तेथें गुप्त राहिला. हे महाबाहो भृगुश्रेष्ठा, नंतर व ऋषि ह्यांनीं अग्नीला भेटण्याच्या इच्छेनें सर्व त्या बेडकावर देवांनीं अनुग्रह केला तो त्रैलोक्य धुंडाळिलें, परंतु त्यांस अग्नीचें दर्शन प्रकार मी तुला सांगतां तो श्रवण कर.

झालें नाही. त्या समयीं त्यांना मोठी चिंता देव ह्मणाले:—बेडकांनो, अग्नीच्या शापानें उत्पन्न झाली आणि त्यांचें सर्व लक्ष अग्नीच्या तुमच्या जिऱ्हा नष्ट होऊन तुमचें रसज्ञान शोधाकडे लागलें. त्या सर्व महातपस्वी, ऐश्वर्य- नाहीसें झाले असलें, तरी तुझाला नानाप्रकारें वान्, जगद्विख्यात व सिद्ध पुरुषांनीं पुनः शब्दोच्चार करितां येईल; तुझी बिळांत राहत त्रिभुवन फिरून पाहिलें; परंतु अग्नि हा उदका- असलां, खाण्यापिण्याला कांहीं मिळालें नाही, मध्यें बुडी मारून गुप्त राहिल्यामुळे त्यांना ज्ञानशून्य झालां व प्राणहीन होऊन वाळून अग्नीची भेट झाली नाही. तेव्हां अग्नीच्या गेलां, तरी भूमि तुमचें तारण करील; आणि दर्शनासाठीं उत्सुक होऊन संव्रस्त झालेल्या रात्रीं कितीही निबिड अंधकार पडला असतां त्या देवांना अवलोकन करून, अग्नीच्या तेजानें तुझी संचार करूं शकाल.

विषावून गेलेला एक जलचर बेडूक रसातला- भार्गवा, ह्याप्रमाणें देव बेडकांना म्हणाले तून वर आला व देवांना ह्मणाला, ‘देवांनो, आणि पुनः ह्या पृथ्वीवर अग्नीच्या शोधार्थ अग्नि हा रसातलाच्या तळाशीं राहत आहे. प्राप्त झाले; परंतु त्यांना अग्नि कांहीं सांपडला मला अग्निचें दुःसह तेज सहन न झाल्यामुळे नाही. तेव्हां इंद्राच्या ऐरावताप्रमाणें प्रचंड त्याच्या त्रासानें मी ह्या ठिकाणीं आलों आहें. असा एक हत्ती देवांसमीप आला व त्यांना देवहो, भगवान् हव्यवाहन अग्नि जलामध्यें ह्मणाला कीं, अश्वत्थ वृक्षांत (पिंपळांत) निद्रित राहिला असून त्यानें आपल्या तेजानें अग्नि हा आहे. भृगुनंदना, ती गोष्ट तात्काळ

अग्नीला समजली व त्यानें अत्यंत संतप्त होऊन प्राचीकरितां शमीलतेचा उपयोग करूं लागलीं. सर्व हत्तींना शाप दिला कीं, तुमची जिऱ्हा उलटी होईल ! रामा, नंतर हत्तींनीं अमुक ठिकाणीं त्याला अग्नीचा स्पर्श घडून त्याच्या तेजानें तें आहे ह्मणून सूचना दिलेला तो अग्नि अश्वत्थ अगदीं तप्त झालें होतें; पण पर्वतांतून जे श्रे वृक्षांतून बाहेर पडला आणि स्वस्थ झोंप वाहून हे ते त्यांच्या योगानें तें उदक उष्णता-धेण्याच्या इच्छेनें शमीलतेमध्ये प्रविष्ट झाला. हीन होऊन थंडगार झालें. असो; अग्नीनें देव-प्रभो भार्गवा, नंतर सत्यपराक्रम देवांनीं हत्ती-वर मोठ्या प्रेमानें जो अनुग्रह केला तो ऐक. आणि त्यानें तुम्ही कोणत्या उद्देशानें आहां देव ह्मणाले:—हत्तीनो, तुमची जिऱ्हा आहां म्हणून देवतांना विचारिलें. त्या समर्थी उलटी असली तरी तुम्ही सर्व प्रकारचे खाद्य सर्व देवांनीं व महान् महान् ऋषींनीं अग्नीला पदार्थ सेवन कराल आणि तुमचा उच्चार म्हटले कीं, आम्ही तुम्ही कांहीं एका कामावर जरी अस्पष्ट असला तरी तो तुम्ही मोठ्यानें नेमणूक करीत आहों, तर तूं आमचें तें काम करूं शकाल. अवश्य कर. बा अग्ने, जर तूं आमचें तें काम

परशुरामा, देव हत्तींना ह्याप्रमाणें बोलले व करशील तर त्यामुळें तुझाही मोठा गौरव होईल. पुनः अग्नीचा शोध काढीत त्याचा पाठलाग अग्नि म्हणाला:—देवांनो, तुमचें काम करीत चालले. इकडे अग्नि अश्वत्थांतून असेल तें सांगा; मी तें करीन. देवांनो, मी निघाला तो शमीलतेच्या गर्भात प्रविष्ट झाला तुमचा सेवक आहे; कोणतेंही काम सांगण्याला असें शुकानें देवांना सांगितलें व त्यामुळें देव तुम्ही मागेपुढें पाहूं नका.

तावडतोव शमीलतेप्रत प्राप्त झाले. तेव्हां अग्नीनें देव म्हणाले:—बा अग्ने, तारकासुर हां शुकाला शाप दिला कीं, तूं वाचाहीन होशील ब्रह्मदेवाच्या वरानें अत्यंत उन्मत्त झाला असून आणि त्यामुळें तात्काळ शुकजातीची जिऱ्हा तो आपल्या प्रतापानें आम्हांस अतिशय पीडा उलटी वळली! भार्गवा, शमीलतेसमीप येऊन देव देत आहे; तर त्याला तूं ठार मार. हे महाभागा, पाहतात तो त्यांस तेथें अग्नि आढळला व ते देवांचे समुदाय, प्रजापतींचे समुदाय व ऋषींचे दयाद्रं होऊन शुकाला म्हणाले कीं, 'शुका, तूं समुदाय ह्यांचा तूं प्रतिपाल कर आणि अत्यंत शुकजातीत जन्म घेतल्यामुळें सर्वस्वी वाचाहीन पराक्रमी व तेजस्वी असें अपत्य उत्पन्न करून होणार नाहीस, तुम्ही जिऱ्हा जरी उलटी त्या असुरापासून आम्हांला उत्पन्न झालेली असली तरी तूं गोड शब्द करशील आणि भीति नाहीशी करून टाक. हे हव्यवाहना, पार्व-बालकांच्याप्रमाणें किंवा म्हाताऱ्यांच्याप्रमाणें तीनें आम्हांस शाप दिल्यामुळें तुझ्या सामर्थ्या-तुला अव्यक्त व अद्भुत अशी वाणी प्राप्त शिवाय आम्हांला दुसरा आधार नाही. होईल. भृगुनंदना, नंतर देवांनीं शमीलतेमध्ये ह्यासाठीं, हे समर्था, आम्हांस सर्वांचें रक्षण कर. वन्हीला अवलोकन केलें आणि तेव्हांपासून सर्व भार्गवा, देवांचें तें भाषण श्रवण करून धार्मिक क्रियांकरितां पवित्र अशा शमीलते-भगवान् पराक्रमी हव्यवाहन ' बरें आहे ' तूनच अग्नि काढण्याचा प्रघात सुरू झाला व ह्मणून ह्मणाला आणि मंतर भागीरथीप्रत त्या वेळेपासून शमीगर्भमध्ये अग्नि दृष्टीस पडूं जाऊन * तिच्याशीं संगत होस्ताता त्यानें लागला; आणि मनुष्ये यज्ञयागादिकांत अग्नि-तिच्या ठिकाणीं गर्भस्थापना केली. नंतर,

तृणराशींत असलेला अग्नि जसा वृद्धिंगत होतो, तसा तो भागीरथीच्या उदरांतील गर्भ वृद्धिंगत होऊं लागला आणि त्या देवाच्या तेजानें भागीरथी विव्हेळ होत्साती अतिशयित त्रस्त झाली आणि तिला तो गर्भ सहन होईनांसा झाला. भार्गवा, ह्याप्रमाणें अग्नीनें आपलें तेज स्थापून भागीरथीच्या उदरीं गर्भधारणा झाली असतां भागीरथीमध्ये कोणी एका असुरानें भयंकर गर्जना केली. तेव्हां ती अकस्मात् झालेली मोठी गर्जना ऐकून भागीरथी फार घाबरली; तिचे नेत्र भ्रांत झाले; तिची दृष्टि फिरून ती मूर्च्छित झाली; आणि तिला स्वतांच्या देहाचा व गर्भाचा भार सहन होईनांसा होऊन गर्भाच्या तेजानें तिचा देह नखशिखांत पेटला व ती थरथर कांपूं लागली ! भार्गवा, तेव्हां गर्भाच्या शक्तीनें होईना; आणि त्यामुळें मांझ्या कष्टानें, पेटलेल्या गडबडून गेलेली ती भागीरथी अग्नीला गडाप्रमाणें देदीव्यमान् व दुःसह असा तो ह्मणाली कीं, 'भगवंता, तूं जें तेज माझ्या गर्भ तिला टाकून देणें भाग पडलें ! भार्गवा, ठिकाणीं स्थापिलें आहेस, तें धारण कर-ह्याप्रमाणें भागीरथीनें तो गर्भ टाकिल्यावर प्यास मी असमर्थ आहे व ह्याच्या योगें मी अग्नीनें भागीरथीची भेट घेतली आणि त्या अगदीं भांबावून गेलें असून मला पूर्वाप्रमाणें स्वास्थ्य राहिलें नाहीं. भगवंता, मी अगदीं विव्हेळ झालें असून माझी सर्व बुद्धि अस्त-देवि, त्या गर्भाचें रूप व वर्ण कसा आहे, गत झाली आहे ह्मणून ह्या गर्भाचें धारण आणि त्याच्या ठिकाणीं तेज कोणतें आहे माझ्याकडून होणें कठीण होय; ह्यास्तव, हे हें सर्व मला कथन कर.'

प्रतापवंता, माझ्या मनांत हा गर्भ टाकण्याचें नसतांही मी मोठ्या दुःखानें ह्या गर्भाचा त्याग करणार ! विभावसो, माझा तुझ्या गंगा ह्मणालीः—अनघा अग्ने, तो गर्भ फार सुंदर असून तेजानें अगदीं त्वत्तुल्य आहे; त्याचा वर्ण उत्तम असून तो अगदीं मल्लीन तेजराशीं स्पर्श झालेला नाहीं. हा आपत्कालीन व कांतिमान् असा आहे; त्याच्या योगें मेरु संबंध असल्यामुळें हा अगदीं अत्यंत सूक्ष्म पर्वतावर मोठा प्रकाश पडला आहे; कमळें असा आहे. मी आतां जें कांहीं करणार, व उत्पलें ह्यांनीं युक्त अशा वृद्धांप्रमाणें तो त्यांत जें कांहीं बरें-वाईट घडत असेल किंवा शीतल आहे; कंदबाच्या फुलांसारखा त्याला निवळ धर्माधर्म घडत असतील त्यांचें कारण तूंच सुवास येत आहे; सूर्याच्या किरणांप्रमाणें आहेस, त्याचा शब्द माझ्याकडे नाहीं.^१ भार्गवा, त्याच्या तेजाचा ज्या ज्या द्रव्याशीं पृथ्वीवर तेज भागीरथीला अग्नि झाला, कीं, 'गर्भ धारण व पर्वतावर संपर्क घडला तें तें सर्व जिकडे

तिकडे कांचनरूप झालेलें दिसत आहे; त्याचें होय. द्विजश्रेष्ठहो, सुवर्णासारखें पवित्र तेज पर्वत, नद्या व शरे ह्यांतून फैलावले आहे; कांहीं एक नाही. तें अग्नि व सोम ह्यांच्या आणि त्यानें आपल्या जेजानें सर्व स्थावरजंगम आत्माच होय असें सांगितलें आहे. विश्व प्रदीप करून सोडिलें आहे. हव्यवाहना, वसिष्ठ म्हणाले:—भार्गवरामा, पितामहात्म्याच्या प्रमाणें तुझ्या पुत्राचें रूप आहे व त्याची कौत परमात्मा ब्रह्मदेव त्याचें ब्रह्मदर्शन नामक कथ-सूर्याप्रमाणें किंवा अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान नक जें मी पूर्वी ऐकिलें आहे तें मी तुला आतां असून चंद्रासारखा तो सौम्य आहे. भार्गवा, सांगतो, ऐक. वाळा भृगुनंदना, पूर्वी भगवान् असें भाषण करून भार्गवार्थी देवी तेथच्या रुद्रानें वरुणतनु धारण करून यज्ञ करण्यास तेथें अंतर्धान पावली आणि अग्नि देखील प्रारंभ केला असतां त्याचें तें वारुण. ऐश्वर्य देवांचें कार्य करून तात्काळ इष्ट देशीं चालता अवलोकन करण्यासाठीं सर्व मुनि, अग्निप्रमुख झाला. असो; हे जें अग्नीनें कार्य केलें त्या- देव, सर्व यज्ञांगें, मूर्तिमान् वषट्कार सहस्रा-वरून अग्नीला ऋषींनी व देवांनी हिरण्यरेता वधि मूर्तिमान् याजुष व साम मंत्र; पद व क्रम असे नांव दिलें आणि पृथ्वीला तेव्हांपासून ह्यांनी विभूषित असा ऋग्वेद, लक्षणे; स्वर, वसुमती असें नांव प्राप्त झालें. परशुरामा, तो तोम, निरुक्त, सुरपंक्ति, ॐकार व निग्रहप्रग्रह अग्नीपासून गंगेच्या उदरी जन्म पावलेला हे त्या ठिकाणीं आले व त्यांनीं भगवान् शंकर-महातेजस्वी गर्भ कुशमंत्रावर पतन पावला राच्या नेत्रांत वसति केली. त्याप्रमाणेंच वेद, असतां मोठ्या विलक्षण रीतीनं वाहूं लागला उपनिषदे, त्रिया, सावित्री, भूत, वर्तमान व तंवां प्रातःकाळच्या सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान् भविष्य हे काळ हींही भगवान् शिवानें धारण असा तो अग्निपुत्र कृत्तिकांनी अवलोकन करून केली; आणि नंतर त्या पिनाकधारी शंकरानें त्याला त्यांनी स्तनपान देऊन वाढविलें व स्वतः स्वतःच्या ठिकाणीं हवन आरंभिलें असतां त्यामुळें त्यास कार्तिकेय असें नांव पडलें. तो बहुरूपात्मक यज्ञ विलक्षण प्रकारानें शोभिं भार्गवा, तो महाद्युतिमान् अग्निपुत्र स्कन्न लागला ! भार्गवा, स्वर्ग, अंतरिक्ष, पृथ्वी व झाल्यामुळें (पतन पावल्यामुळें) त्यास स्कंद आकाश तोच असून ह्या पृथ्वीचा धनीही तोच असें नांव मिळाल आणि गृहेत त्याचें आहे. सर्व विद्यांचा स्वामी, ऐश्वर्याचा अधिपति वास्तव्य झाल्यामुळें त्यास गृह असें सर्व ह्यणू व प्रत्यक्ष अग्निही तोच होय. ब्रह्मा, शिव, रुद्र, लागले. भृगुनंदना, अग्नीचें अपत्य सुवर्ण हें वरुण, अग्नि, प्रजापति, सर्व मूर्तांचा राजा व अशा प्रकारें जन्मास आलें. तशांत जांबूनद सर्वांचें कल्याणकर्ता तोच आहे; आणि त्या सुवर्ण हें अत्यंत श्रेष्ठ असून देवांना देखील तें पशुपतीचा यज्ञ म्हणजे तप व सर्व क्रतुच होत. सुशोभित करित. तेव्हांपासून सुवर्णाला जात- असो; त्या यज्ञाकरितां कडकडीत व्रतें करणारी रूप हें नांव प्राप्त झालें; आणि रत्नांमध्ये श्रेष्ठ देवी दीक्षा, दिक्पालासुद्धां दिशा, देवपत्न्या व रत्न व अलंकारांमध्ये श्रेष्ठ अलंकार असें त्यांच्या मूली व देवांच्या मातृ ह्या सर्व एकत्र त्यास म्हणतात. भार्गवा, सुवर्ण हें सर्व पवित्र जमून प्राप्त झाल्या. वरुणाचें रूप धारण केलेल्या वस्तूंमध्ये पवित्र व सर्व मंगलकारक वस्तू- त्या महात्म्या शंकराचा यज्ञ पाहून सर्वांना मध्ये मंगलकारक आहे. फार कशाला, ते मोठा संतोष वाडला आणि तितक्यांत तेथें प्रत्यक्ष भगवान् प्रजापति शंकर किंवा अग्निच जमलेल्या त्या स्त्रीसुमुदायाला पाहून प्रस-

देवाचें विषय कामविकारानें प्रक्षुब्ध होऊन त्याचें शाले आणि त्या तीन पुरुषांच्या ठायीं त्यांच्या
 रेत भूतलावर स्वलन पावले आणि त्यांच्या कारणानुरूप निरनिराळे गुण उदयास
 धुळीत मिसळले. तेव्हां सूर्यानें तें गोळा आले. त्या तीन पुरुषांपैकीं पहिला पुरुष
 करून ओंजळीत घेतले आणि त्याच भृगु हा होय. ह्याचें जन्म भृक् हणजे मोठी
 अग्नीत टाकून दिलें. भार्गवा, नंतर अग्नीचें ज्वाला हिच्यापासून झालें हणून त्यास भृगु
 आवाहन होऊन यज्ञाला आरंभ झाला आणि असें म्हणू लागले; दुसरा पुरुष अंगिरा हा
 ब्रह्मदेवानें हवन सुरू केलें, तों पुनः ब्रह्म- निवळ अंगारापासून (निखाऱ्यांपासून)
 देवाला कामचेतना झाली व त्याचें रेत पतन जन्मल्यामुळें ह्यास अंगिरा असें नांव प्राप्त
 पावले. तेव्हां ताबडतोब ब्रह्मदेवानें तें रेत यज्ञ- झालें; आणि तिसरा पुरुष अंगाराच्या ठिकाणीं
 पात्रानें ग्रहण करून त्याचा अग्नीत घृताप्रमाणें वसत असलेल्या अल्प ज्वालेपासून उद्भवला
 समप्रक अभिचार केला. भार्गवा, त्या वेळीं त्या व त्यास कवि असें नांव मिळालें. भृगु हा
 वीर्यवान् ब्रह्मदेवाच्या रेतोभिचारापासून चार ज्वालेंतून प्रकट झाला हणून त्यास भृगु असें हणून
 प्रकारची भूतसृष्टि उत्पन्न झाली. त्या रेत्याच्या लागले, हें मी तुला पूर्वी सांगितलें आहेच. आतां
 ठिकाणीं सत्त्व, रज आणि तम असे तीन गुण ह्याच अग्नीपासून आणखी कोण कोण उत्पन्न
 होते; ह्यास्तव त्या ब्रह्मवीर्याच्या राजस अंशा- झाले तें सांगतां ऐक. त्या अग्नीच्या मरीचीपासून
 पासून तैजस हणजे जंगम सृष्टि उद्भवली; म्हणजे ज्वालांपासून मरीचि नामक पुरुष
 तामस अंशापासून तामस हणजे स्थावर सृष्टि उत्पन्न झाला. मरीचीपासून पुढें मारीच किंवा
 उद्भवली; आणि ब्रह्मदेवाच्या रेत्याच्या ठिकाणीं काश्यप हा उत्पन्न झाला. त्या अग्नीच्या आस-
 असलेला तिसरा गुण जो सत्त्व तो स्थावर व मत्ताद्भागी जे कुश पसरले होते त्यांपासून
 जंगम ह्या दोन्ही सृष्टींस व्यापून राहिला. वाल्खिल्य उत्पन्न झाले आणि त्या कुशसमुदाया-
 तैजस किंवा जंगम सृष्टीच्या ठिकाणीं अथवा पासूनच अत्रि हा जन्मला. त्याप्रमाणेंच
 तामस हणजे जड सृष्टीच्या ठिकाणीं सत्त्वगुण त्या अग्नीच्या भस्मराशीपासून ब्रह्मर्षिसमुदा-
 नित्य असून त्याची व्याप्ति अनंत आहे. मनु- यांना मान्य व तपश्चर्या, विद्या व इतर गुण
 व्यादिक प्राण्यांच्या ठायीं असलेली धर्म- ह्यांच्या प्राप्तीसाठीं झटणारे असे वैखानस ऋषि
 प्रवृत्ति किंवा मनाच्या ठायीं असलेली प्रकाश- उद्भवले. त्या अग्नीच्या नेत्रांपासून सुंदर रूप
 रूप ज्ञानशक्ति ही सर्वत्र दृग्गोचर होते; धारण करणारे अश्विनीकुमार जन्म पावले
 आणि आकाशादिक सर्व विश्व जें विशेष आणि त्याच्या श्रोत्रादिक इंद्रियांपासून बाकीचे
 शक्तीनें युक्त दिसतें तें त्या सत्त्वगुणाच्या प्रजापति उत्पन्न झाले. त्या अग्नीच्या रोमरंध्रां-
 अस्तित्वाचेंच निदर्शक होय. फार कशाला, पासून ऋषि उत्पन्न झाले, स्वेदापासून
 ब्रह्मवीर्याच्या हवनानेंच सर्व प्रकारची भूत- छंद उत्पन्न झाले आणि बलापासून मन
 सृष्टि उत्पन्न झाल्यामुळें त्या सर्व सृष्टीच्या उत्पन्न झालें आणि ह्या कारणास्तवच अग्नि हा
 ठिकाणीं उत्तम जें सात्त्विक तेज तें वसत सर्व देवता व ज्ञानसंपन्न ऋषि होय असें वेद-
 आहे असें हणण्यास हरकत नाही. असो; वचन आहे. त्या अग्नीचें वर्धन करणाऱ्या ज्या
 भार्गवामा, ब्रह्मदेवाच्या शुक्राचें यज्ञांत समिधा तेच मास व त्या समिधांच्या ठिकाणीं
 हवन होतोंच त्यापासून तीन पुरुष उत्पन्न विद्यमान असणारे जे लाक्षादि रस ते पक्ष

होत. त्या अग्नीचें जें पित्त त्यास अहोरात्र व त्याचें जें उग्र तेज त्यास मुहूर्त ह्मणतात. त्याचें जें रक्त तेंच रुद्र असून त्याच्या रक्तापासूनच कनक निर्माण झालें आणि त्यालाच मैत्र असें म्हणतात. त्या अग्नीच्या धूमापासूनच वसु उत्पन्न झाले. त्याच्या ज्वाला हेच रुद्र व त्याच्या प्रभा हेच आदित्य जाणावे आणि त्या अग्नीमधले जे अंगार म्हणजे निखारे तेच अंतरिक्षांत दिव्य स्थानीं वास्तव्य करणारे ग्रहनक्षत्रादिक समजावे. भार्गवा, जगाचा आदिकर्ता जो ब्रह्मदेव त्यानें त्या यज्ञीय अग्नीलाच शाश्वत परब्रह्म असें म्हटलें असून सर्व कांहीं वासना त्याच्याच योगानें परिपूर्ण होतात, असें रहस्य सांगितलें आहे.

भार्गवा, नंतर वरुणरूपधारी पवनात्मक महादेव ह्मणाला कीं, हें दिव्य सत्र माझे असल्या मुळें येथें गृहपति मी आहे; ह्यास्तव, हे देवांनो, प्रथम जीं भृगु, अंगिरा व कवि अशीं तीन अपत्यें जन्म पावलीं तीं माझीं होत, ह्यांत संशय नाही, हें ध्यानांत धरा. कारण, तीं ह्या यज्ञाचें फल होत.

अग्नि ह्मणाला:—देवांनो, तीं अपत्यें माझ्या अंगापासूनच जन्मलीं व तीं जन्म पावण्यास सर्वस्वीं कारण मीच होय. ह्यास्तव विभु व सवन हीं होत. भार्गवा, हे सर्व महादेवाचें मत चुकीचें आहे असें समजून तीं माझीं आहेत असें तुझी माना. मग सर्व लोकांत श्रेष्ठ व सर्वांचा पितामह ब्रह्मदेव म्हणाला:—देवहो, तीं अपत्यें माझीं आहेत. कारण, ज्या वरिष्ठापासून तीं जन्म पावलीं तें माझेच शुक्र यज्ञांत हवन केलेलें होतें. हा यज्ञ चालविणारा मीच असून तें शुक्रही माझेच आहे. 'ज्याचें बीं त्याचें फळ' हा नियम सामान्य आहे; म्हणून माझे शुक्र जर ह्या सर्वांचें कारण आहे, तर तीं अपत्यें माझीं नव्हत, असें कसें होईल ?

भार्गवा, नंतर देवांचे समुदाय ब्रह्मदेवाजवळ गेले आणि त्याला साष्टांग नमस्कार बालूव हात जोडून म्हणाले:—भगवंता, आम्ही सगळे आणि हें सर्व स्थावरजंगम विश्व तुशीच सृष्टि होय. ह्यास्तव विभावसु अग्नि, वरुणरूपधारी महादेव व आपण स्वतः पितामह ह्या सर्वांचे मनोरथ सिद्धीस जावे. भार्गवा, तेव्हां ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून जलचरांचा स्वामी वरुण म्हणजे महादेव ह्यानें प्रथम सूर्यासारखें वेदीप्यमान् असें भृगु नामक अपत्य ग्रहण केलें; महादेवानें अंगिरसाची अग्नीच्या अपत्याच्या ठिकाणीं योजना केली; आणि तत्त्ववेत्ता ब्रह्मदेव ह्यानें स्वतः कवीला आपलें अपत्य म्हणून स्वीकारिलें. तेव्हां जननकर्मकारी जो भृगु त्याला वरुणपुत्र असें नांव पडलें; ऐश्वर्यशाली जो अंगिरा त्याला अग्निपुत्र म्हणूं लागले; आणि महायशस्वी जो कवि त्याला ब्रह्मपुत्र असें नांव प्राप्त झालें. भार्गवा, भृगु, अंगिरा आणि कवि हे लोकांत प्रजापति होत. ह्या तीन मुख्य प्रजालक्षांत धर. भृगु ऋषीला सात पुत्र होते व ते सर्व भृगूप्रमाणेंच गुणवान् होते. त्यांचीं नांवें च्यवन, वज्रशीर्ष, शुचि, और्व, वरद, शुक्र, वंशांत तुझाही जन्म झालेला आहे. अंगिरा ऋषीचे पुत्र आठ; व त्यांनाही वारुणपुत्र असेंच नांव आहे. त्यांचीं नांवें—वृहस्पति, उतथ्य, पयस्य, शांति, घोर, विरूप, संवर्त व सुधन्वा. हे सर्व अग्नीचे पुत्र असून निश्चितपणानें ज्ञानार्जनांत निमग्न होते. ब्रह्मदेवाचा पुत्र जो कवि त्याला आठ पुत्र असून त्यांनाही वारुणपुत्रच ह्मणत असत. ते सर्व कवीप्रमाणेंच गुणवान् असून ब्रह्मदेवाचे व मंगलकारक असे प्रजापति होते. त्यांचीं नांवें कवि,

काश्यप, धृष्ण, बुद्धिमान्-उशना, भृगु, विरजा, वर ब्रह्मदेव व देव आपआपल्या स्थानीं
 काशी आणि धर्मज्ञ उग्र अशीं होती. कवीचे निघून गेले. असो; त्या महात्म्या देवाधि-
 दे अष्ट पुत्र,--ह्यांचा विस्तार सर्व जगभर देव शंकराने पूर्वी जगाच्या आदिकालीं
 झाला. असो; ह्याप्रमाणे अंगिरा, कवि व भृगु वरुणरूप धारण करून यज्ञानुष्ठान केलें
 ह्यांनीं प्रजोत्पत्ति करण्याचें काम पतकरल्यामुळे असतां ह्याप्रमाणे वर्तमान घट्टून आलें. वास्त-
 येथे प्रजांची वृद्धि झाली आणि ह्यांच्या मुलां- विकपणें अग्नि, ब्रह्मा, पशुपति, शर्व, रुद्र व
 ब्रह्मांनीं व वंशजांनीं सर्व जग व्यापून टाकिलें ! प्रजापति हे सर्व एकच; आणि सुवर्ण हें
 आरंभीं वरुणरूपधारी शंकराने भृगूला पुत्र ह्मणून अग्नीचें अपत्य असा निश्चय ठेव. अग्नीचा
 स्वीकारिले व शिवाय त्यास ब्रह्मदेवाने आपण अभाव असतां अग्नीच्या स्थानीं कांचनाची
 घतलेला पुत्र जो कवि तो दिला ह्मणून कवि योजना करितात. प्रमाणज्ञ जो जामदग्न्य तोच
 व भृगु ह्यांना वरुणपुत्र ह्मणतात. हुताशन जो त्याला आधार होय व वैदिक यचनांवरूनही
 अग्नि देव त्यानें अंगिरसाला पुत्र ह्मणून अग्नी हीच गोष्ट सत्य ठरते. दमोच्या समुद्रावर,
 कारिलें, ह्मणून अंगिरा ऋषीचे जे वंशज त्यांना अथवा वारुळाच्या मुखावर, अथवा वाकडाच्या
 अग्निपुत्र असें ह्मणतात. पूर्वी पितामह ब्रह्मदे- उजव्या कानावर, अथवा सपाट भुमीवर, अथवा
 वल्गु देवांनीं प्रसन्न करून घेतांना विनविलें तीर्थोदकावर अथवा ब्राह्मणाच्या हस्तावर सुवर्ण
 कीं; 'ब्रह्मदेवा, भृगु, अंगिरा व कवि ह्यांनीं आणि ठेवून त्याजवर हवन केल्यानें भगवान् अग्नि-
 ह्यांच्या वंशजांनीं आह्मां सर्वांचें तारण करुन. नारायणाचा संतोष होतो आणि तद्वद्वारा सर्व
 ह्या सर्वांनीं जगतावर सत्ता चालवावी, प्रजा- देवता तृप्त होतात असें आम्हीं ऐकिलें आहे.
 पति व्हावें, सांप्रत तुझ्या कृपेनें जगाचा उद्धार अग्नि हा ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झाला व अग्नी-
 कृपाकं, मोठमोठी घराणीं स्थापावीं, तुझा परा- पासून सुवर्ण झालें; ह्मणून जे कोणी धर्मज्ञ पुरुष
 क्रम-वाढवावा, वेदांमध्ये प्रवीण व्हावें, सर्वांनीं सुवर्णाचें दान करितात ते सर्व देवतांचें दान
 पुण्यसंग्रह करावा, नित्य देवांना अनुकूल असें करितात, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. जो
 वर्तन ठेवावें, सौम्य वृत्ति बाळगावी, प्रजावृद्धि मनुष्य सुवर्णदान करिता त्याला उत्तम
 करावी, महर्षि व्हावें, तपश्चर्या करावी, व उत्कृष्ट गति मिळते व तो देदीप्यमान लोकीं वाञ्छव्य
 ब्रह्मचर्य ठेवावें. पितामहा, हे आम्ही सर्व तुझीच करितो आणि स्वर्गलोकीं त्याला कुंचराचें
 प्रजा आहो; देव व ब्राह्मण ह्यांचा उत्पादक तूच वैभव प्राप्त होतें. जो पुरुष सूर्योदयाच्या समर्थी
 आहेस काश्यपप्रभृति सर्व पुरुष व त्याप्रमाणेच यथाविधि व समंत्रक असें सुवर्णदान करितो
 सर्व आर्षी व आम्ही देव तुझी अपत्ये आहो असें त्याला दुःस्वप्न पडत नाही. सूर्योदय होतांक्षणींच
 माझून आम्ही सर्व एकमेकांच्या उत्कर्षासाठीं झटूं जो सुवर्णदान करितो त्याचीं सर्व पातकें नष्ट
 व शस्त्रमेकांसीं कलह करणार नाही. काश्यपादिक होतात. मध्याह्नीं जो पुरुष सुवर्ण देतो त्याच्या
 प्रजापति ह्याच रूपानें प्रजा निर्माण करितील हातून पुढें कधीं पाप घडत नाही. सायंकाळीं
 अग्नि सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून प्रलयापर्यंत सूर्योस्ताच्या समर्थी जो पुरुष एकाग्रमनानें सुवर्ण-
 ह्याच रूपानें राहतील.' भागवा, देवांनीं ह्याप्रमाणें दान करितो त्याला ब्रह्म, अग्नि, वायु व सोम
 प्रार्थना केली ती ऐकून ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला ह्यांचे लोक प्राप्त होतात, इंद्रलोकीं उत्कृष्ट
 अग्नि त्यानें तसें होवो ह्मणून वर दिल्या- मान मिळतो, ह्या लोकीं यश प्राप्त होतें, व

चित्त शांत होऊन मोठा आनंद होतो. नंतर त्या लोकोत्तर पुरुषाला नित्य दुसऱ्या लोकींही जातां येतें आणि त्यास कांठेही प्रतिबंध न होता तो मनास वाटेले तिकडे परिभ्रमण

अध्याय शाहायशीवा

—०—

तारकासुराचा वध.

युधिष्ठिर विचारितो :—पितामह भीष्म, सुव-
करीत राहतो ! सुवर्णदान करणारा पुरुष श्रेष्ठ पर्णचें दान केलें असतां श्रुतीमध्ये व शास्त्रा-
लोकांपासून कधीही पतन पावत नाही आणि मध्ये सांगितलेले कोणते लाभ घडून येतात
त्यास महान् कीर्ति प्राप्त होते. जो पुरुष नित्य व सुवर्णाची उत्पत्ति होण्याचें कारण कोणतें;
सुवर्णदान करितो त्याला बहुत उत्तम लोक हें तुम्हीं मला सविस्तर कथन केलें. आतां
मिळनात व तेथें तो बहुत सुखाचा उपभोग तो तारकासुर कसा मरण पावला हें मला सांगा.
येतो. जो पुरुष सूर्यादयाच्या वेळीं अग्नीला हे पार्थिवा, तो दैत्य देवांकडून मारला जाण्यास
चेतवून वतपरिपालदार्थ सुवर्णदान करितो त्याचे अशक्य होता असें आपण सांगितलें; तेव्हां
सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात. अग्नि व सुवर्ण त्याला मृत्यु कसा प्राप्त झाला हें सविस्तर
ही एकच होत; ह्मणून सुवर्णाचें प्रदान हें कथन करावें. कुरुकुलाधारा, तारकासुराचा वध
अत्यंत सुखावह असून त्यापासून यथेष्ट कसा झाला, हें आपल्यापासून संपूर्ण श्रवण
लामाची प्राप्ति व धार्मिक कर्माविषयीं करावें, अशी माझी फार इच्छा आहे; तर ही
प्रवृत्ति घडून येते. वा भार्गवा, ह्याप्रमाणें माझी इच्छा आपण परिपूर्ण करावी.

मी तुला सुवर्णाची व कार्तिकेयाची उत्पत्ति भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, गंगेनें
सांगितली ती नीट लक्षांत ठेव. नंतर कांहीं अग्नीचा गर्भ टाकून दिला असें पाहून देव
कालानें कार्तिकेय हा मोठा झाला आणि व ऋषि ह्यांना वाटलें कीं, आतां आपला कार्य-
इंद्रासह सर्व देवांनीं त्याची सनापतीच्या भाग नष्ट झाला; आणि त्यांनीं स्वित्त होऊन
जागीं योजना केली व पुढें त्यानें तारकासुराला कृत्तिकांना सांगितलें कीं, 'तुम्ही आतां त्या
व इतर दैत्यांना इंद्राच्या आज्ञेवरून सर्व लोकांचें गर्भाचें पोषण करा.' राजा, अग्नीच्या त्या
कल्याण करण्याच्या उद्देशानें बघिलें. असो; गर्भाचें धारण करण्यास कोणतीही देवपत्नी
भार्गवा, सुवर्णदानापासून कोणकोणते लाभ समर्थ नव्हती; ह्या कृत्तिका मात्र आपल्या
होनात तें मीं तुला सांगितलें; ह्यास्तव, हे महान् अंगच्या तेजामुळें त्याला धारण करण्यास
दात्या, तूं ब्राह्मणांना सुवर्णदान कर. समर्थ होत्या. युधिष्ठिरा, देवांकडून व ऋषी-

भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, त्या कडून प्रेरणा होतांच त्या सहा कृत्तिकांनीं गंगेनें
प्रतापशाली जमदग्निपुत्राला वसिष्ठानें ह्याप्रमाणें टाकून दिलेलें तें रेत प्राशन केलें आणि त्या
सांगितलें तेव्हां तो ब्राह्मणांना सुवर्णदान करूं योगें त्या सहा कृत्तिकांच्या उदरामध्ये निर-
लागला आणि त्या योगें त्याचें सर्व पातक निराळे सहा गर्भभाग राहिले. ह्याप्रमाणें
नष्ट झालें. राजा धर्मा, सुवर्णाचें आख्यान, त्याचें आपलें उत्तम धीर्यवान् तेज त्या सहा कृत्ति-
जन्म व त्याच्या दानाचें फल हीं सर्व तुला निवे- कांच्या ठिकाणीं जन्म पावलेलें पाहून अग्नीला
दन केलीं आहेत; तर तूंही ब्राह्मणांना पुष्कळ मोठा आनंद झाला आणि त्या कृत्तिकांनीं
सुवर्णदान कर, म्हणजे त्या योगें तूं सर्व पातकां अग्नीचा तो संपूर्ण गर्भ सहा गर्भाशयांमध्ये
पासून मुक्त होशील. पोषिला. पुढें तो महान् गर्भ जसजसा वृद्धि-

गत होऊं लागला तसतसें त्याचें दुःसह तेज ठिकाणीं त्याचें अतिशय प्रेम असून अग्नि त्या कृत्तिकांना सहन होईनासें झालें व त्या अथवा सूर्य ह्यांच्याप्रमाणें त्याच्या देहावर अगदीं तळमळूं लागल्या ! राजा धर्मा, अशा कांति झळाळत होती. अशा प्रकारचें तें बालक रीतीनें तो गर्भ पूर्ण वाढल्यानंतर गर्भाच्या शरस्तोमावर पडलेलें पाहून देव व ऋषि ह्यांना तेजानें दीन होऊन गेलेल्या त्या सर्व कृत्तिका मोठा आनंद झाला व आतां तारकासुर मेलाच यथाकालीं एकाच वेळीं प्रसूत झाल्या असें त्यांनीं मानिलें ! नंतर तेथें त्या बालकाला आणि सुवर्णाच्या राशींतून पृथ्वीनें ते सहा प्रिय अशा सर्व वस्तु देवांनीं जमविल्या. गर्भभाग कुशसमुदायावर एकत्र केले तेव्हां तें खेळत असतां त्याला पांखरांच्या समुदायांनीं त्याचें एक बालक बनलें. राजा, त्या खेळणीं आणून दिली. गरुडानें आपला बालकाची आकृति मोठी दिव्य असून पुत्र चित्रविचित्र पिशाच्याचा मयूर हा त्याच्या त्याचें अग्नीसारखें दिव्य तेज झळाळत होतें. स्वाधीन केला. राक्षसांनीं त्याला वराह व असो; तो सुंदर अग्निपुत्र वाढूं लागलेला महिष हे दोन्ही दिले. अरुणानें त्याला स्वतः पाहून कृत्तिकांना जणू काय तो प्रातःकालचा अमृतुल्य कुक्कुट अर्पण केला. चंद्रानें त्याला सूर्यच भासूं लागला आणि त्यांनीं मोठ्या मेढा दिला. आदित्यानें त्याला सुंदर प्रभा ममतेनें व प्रेमानें स्तनपान देऊन त्याचें संगो- अर्पण केली. सुरभि गोमांतनें त्याला लक्षा- पन केलें. राजा, ह्याप्रमाणें तो अग्निपुत्र वधी गाई दिल्या. अग्नीनें त्याला गुणवान् असा कृत्तिकांच्या उदरीं वाढल्यामुळें व कृत्तिकांनीं बोकड दिला. इलेनें (पृथ्वीनें) त्याला बहुत त्याचें संगोपन केल्यामुळें त्याला सर्व स्थावर- फळें व फुलें अर्पण केली. सुधन्व्यानें त्याला जंगम त्रैलोक्यामध्ये कार्तिकेय असें नांव पडलें; गाडी व बळकट धुरीचा रथ दिला. वरुणानें त्याचें मूळ जन्म भगवान् शंकराच्या वीर्याच्या त्याला गज व समुद्रांतले सुंदर सुंदर दिव्य पदार्थ स्कन्धत्वामुळें (पतनामुळें) घडून आल्याकारणानें अर्पण केले. देवेंद्रानें त्याला हत्ती, सिंह, वाघ त्यास स्कंद असें ह्यणतात व गंगेनें त्याला गुहेमध्ये व इतर सपक्ष प्राणी आणि बहुत घोर श्वापदे टाकून देऊन त्याचा तेथें जो वास घडला त्यामुळें व नानाप्रकारचीं छत्रें दिली; आणि राक्षस व त्यास गुह असें नांव प्राप्त झालें. नंतर तेहे- असुर ह्यांचे समुदाय त्या श्रेष्ठ बालकाच्या तीस देव, दिशा, दिशांचे स्वामी, रुद्र, ब्रह्मदेव, मागून चालूं लागले. असो; पुढें तो बालक विष्णु, यम, पूषा, अर्यमा, भग, अंश, मित्र, साध्य, मोठा होत चालला असें पाहून तारकासुरानें वासव, वसु, आश्विनीकुमार, उदक, वायु, नानाविध उपायांनीं त्यास मारण्याचा आकांक्ष, चंद्र, नक्षत्रें, ग्रह, रवि आणि शिवाय प्रयत्न केला; परंतु त्या महासमर्थ ऋक्, यजु, साम ह्यांतील मूर्तिमंत पृथक् पृथक् कार्तिकेयापुढें ते सर्व उपाय व्यर्थ झाले. नंतर ऋचा हीं सर्व अग्नीचा तो अद्भुत पुत्र अवलोकन देवांनीं त्या कुमारावर सैनापत्याचा अभिषेक करण्यासाठीं तेथें प्राप्त झाली. त्या समयी केला व त्यास तारकासुरापासून आपली कशी ऋषींनीं त्या कार्तिकेयाची स्तुति केली व गंध- हालअपेष्टा होत आहे तें सर्व विदित केलें. र्वांनीं त्याच्या पुढें गायन केलें. राजा, त्या पुढें तो देवसेनापति मोठा होऊन बलवान् कुमाराला सहा मुखें, बारा नेत्र व बारा भुज व पराक्रमी झाला आणि त्यानें आपल्या अमोघ असून त्याचे स्कंध भरदार होते. ब्राह्मणांच्या शक्तीनें तारकासुराला ठार मारिलें. राजा

धर्मा, तारकासुर हा मोठा प्रबळ दानव असतां- यशोदायक व पुत्रप्राप्ति करून देणारा असून ही कुमार कार्तिकेयानें सहज खेळतां खेळतां मोठा पितृयज्ञ आहे. देव, असुर, मनुष्ये, गंधर्व, त्याला बधिलें आणि पुनः देवेंद्राला देवांच्या उरग, राक्षस, पिशाच व किन्नर ह्यांनीं नित्य राज्यावर स्थापिलें; ह्यावरून तोच एकटा खरा पितरांची पूजा करावी. पितरांची पूजा आधीं प्रतापशाली सेनापति होय. त्या महाशक्ति- (अमावास्या) करितात व देवतांची पूजा मंतानें देवांचें संरक्षण केलें आणि शंकराचें प्रेम नंतर (प्रतिपदेला) करितात, ह्यावरूनच पितृ-जोडिलें. हा अग्निपुत्र भगवान् कार्तिकेय सुव-कर्माचें प्राधान्य सिद्ध होतें; ह्यास्तव मनुष्यानें र्णाची मूर्ति असून ह्याच्याकडे सदेदीत देवांचें नित्य मोठ्या दक्षतेनें पितरांस उद्देशून श्राद्धा-सैनापत्य होतें. ह्यास्तव सुवर्ण हें मंगलकारक, दिक कर्म करावीं. हे महाराजा, पितरांचें श्राद्ध कधींही क्षय न पावणारें व श्रेष्ठ रत्न असून नंतर करावें ह्मणून जो नियम सांगतात त्याचा कार्तिकेयासमवेत जन्म पावलेलें असें अग्नीनें अर्थ तें अपराह्णीं करावें, इतकाच ध्यावयाचा. दिव्य तेज असल्यामुळें त्यास मोठा मान ह्याच्या योगें, पितृश्राद्ध आधीं करावें ह्मणून जो आहे. राजा युधिष्ठिरा, पूर्वी ह्याप्रमाणें वसि-विशेष विधि त्यास बाध येत नाही; आणि ष्ठानें भार्गवरामाला सुवर्णाचें आख्यान निवे-पितृयज्ञ हा देवयज्ञाच्या आधीं करावा व दन केलें. म्हणून, हे नराधिपा, तूं सुवर्णदान नंतर करावा ह्या दोन्ही वाक्यांचा मेळ बसतो. करण्याचा प्रयत्न कर. भार्गवरामानें सुवर्णदाम राजा युधिष्ठिरा, सर्वच तिथींना पितृश्राद्ध केलें व सर्व पातकांपासून विमुक्त होऊन करावें, ह्मणजे त्यापासून पितरांचा संतोष मनुष्यांना मिळण्यास अशक्य असें श्रेष्ठ होतो. आतां कोणत्या तिथीला श्राद्ध केल्यानें स्थान स्वर्गलोकीं मिळविलें.

अध्याय सत्यायशीवा.

—:०:—

श्राद्धाचा विधि.

युधिष्ठिर विचारितो:—धर्मानिष्ठ भीष्म, चारही वर्णांचे धर्म आपण मला सांगितले, त्याप्रमाणेंच श्राद्धाचा संपूर्ण विधि मला स्पष्ट करून सांगा.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधिष्ठिराचें हें भाषण श्रवण करून शंतनुपुत्र भीष्मानें येणेंप्रमाणें संपूर्ण श्राद्धविधि सांगण्यास आरंभ केला.

भीष्म सांगतात:—राजा धर्मा, श्राद्ध-कर्माचा शुभ असा विधि मी तुला निवेदन करितों तो तूं सावधान चित्तानें ऐकून घे. हे शत्रु-संहारका धर्मा, हा श्राद्धविधि कीर्तिवर्धक,

काय गुणावगुण होतात व कोणतें फळ मिळतें, तें सर्व मी तुला सांगतों तें नीटपणें ऐकून घे. प्रतिपदेला श्राद्ध केलें असतां उत्तम घर आणि सुंदर भार्या मिळून त्यांच्या ठिकाणीं बहुत व गुणवान् प्रजा होते. द्वितीयेला श्राद्ध केलें असतां मुली होतात. तृतीयेला श्राद्ध केलें असतां घोडे मिळतात. चतुर्थीला श्राद्ध केल्यानें शेळ्यामेढ्यांसारखे अनेक क्षुद्र पशु प्राप्त होतात. पंचमीला श्राद्ध केलें असतां बहुत पुत्र होतात. षष्ठीला श्राद्ध केल्यानें तेज चढतें. सप्तमीला श्राद्ध केलें असतां कृषिकर्माची वृद्धि होते. अष्टमीला श्राद्ध केल्यानें व्यापाराला तेजी येते. नवमीला श्राद्ध केलें असतां एका खुराचे बहुत पशु मिळतात. दशमीला श्राद्ध केल्यानें गाईची पुष्कळ वाढ होते. एकादशीला श्राद्ध केलें असतां मनुष्याला वस्त्रपात्रादिकांची प्राप्ति होते आणि

त्याच्या घरी ब्रह्मवर्चस्वी पुत्र जन्मतात. द्वाद- असें आहे की, ज्या श्राद्धांत तिळांचें भरपूर
शीला श्राद्ध केल्यानें आवड असल्यास सोन्या- दान करितात तें श्राद्ध अक्षय्य होतें. सर्वच भोज्य
रुण्याचे मनोरम अलंकार व पुष्कळ वित्त हीं पदार्थांत तिळांना प्राधान्य आहे. श्राद्धांत पितृ-
नेहमीं प्राप्त होतात. त्रयोदशीला श्राद्ध केल्यानें गणांना मत्स्य अर्पण केले असतां दान महिने-
जानींमध्ये श्रेष्ठपणा मिळतो. चतुर्दशीला श्राद्ध पर्यंत ते तृप्त राहतात, भेंड्याचें मांस अर्पण
करणे हें अत्यंत अप्रशस्त; त्या दिवशीं श्राद्ध केले असतां तीन महिने पर्यंत ते तृप्त राहतात,
केल्यानें घरांतील तरुण पुरुष अवश्य मरण सशाचें मांस अर्पण केल्यानें चार महिने पर्यंत
पावतात आणि श्राद्ध करणारा पुरुष युद्धादिकांत ते तृप्त राहतात, बोकडाचें मांस दिल्यानें पांच
गुंततो; आणि अमावास्येला श्राद्ध केल्यानें सर्व महिने पर्यंत पितर तृप्त होतात, डुकराचें मांस
मनोरथ सिद्धीस जातात. कृष्णपक्षांत चतुर्दशी अर्पण केल्यानें ते सहा महिने संतुष्ट राहतात,
खेरीज करून दशमीपासून अमावास्ये- शाकल नामक पश्याचें मांस दिल्यानें ते सात
पर्यंतच्या सर्व तिथि श्राद्धाला विहित आहेत. महिने तृप्त होतात, चित्रमृगाचें मांस अपिल्यानें
बाकीच्या कृष्णपक्षांतल्या सर्व तिथि श्राद्धाला आठ महिने पितर तृप्त राहतात, कृष्णमृगाचें
वर्ज्य समजाव्या. ज्याप्रमाणें पहिल्या पंधर- मांस दिल्यानें ते नऊ महिने संतुष्ट होतात,
वड्यापेक्षां दुसरा पंधरवडा श्राद्धकर्माला गव्याचें मांस अपिल्यानें ते दहा महिने तृप्त
प्रशस्त, त्याचप्रमाणें पूर्वाह्णपेक्षां अपराह्ण राहतात, महिषाचें मांस दिल्यानें पितरांना
हा श्राद्धकर्माला प्रशस्त समजावा. अकरा महिने तृप्त होत, आणि श्राद्धांत

अध्याय अष्टादशोवा.

—:—:—

श्राद्धामध्ये अर्पण करण्याचे पदार्थ.

युधिष्ठिरविचारितोः—पितामह भीष्म, काय वाघीणस नामक पश्याचें (किंवा वसण फाडलेल्या
दिलें असतां पितरांना तें अक्षय्य होतें, कोणतें तृप्त होते; आणि भृत्यांचेला भेंड्याचें मांस,
हवि पितरांना निरंतर सुख देतें, व कोणतें हवि चुक्याची किंवा कांचनवृक्षाच्या फुलांची भाजी
पितरांना शाश्वत सुखांत घालितें, तें सांगवें. आणि बोकडाचें मांस दिल्यानें पितरांना
भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, श्राद्ध- शाश्वत तृप्ति प्राप्त होते. राजा युधिष्ठिरा, ह्या
कर्म करितांना कोणतें हवि पितरांना उद्देशून विषयासंबंधानें पितरांनीं मांडलेली गाथा लांक
अर्पण करावें व त्यापासून कोणत्या कामना गात असतात. भगवान् सनत्कुमार ह्यानें पूर्वी
पूर्ण होतात व काय फळ मिळतें ह्याविषयी मला ही गाथा सांगितलेली आहे. पितर म्हण-
श्राद्धविधीमध्ये प्रवीण असलेल्या पुरुषांचा तात की, 'ज्या पुरुषांनीं आमच्या कुळांत
अभिप्राय काय आहे, हें मी तुला आतां कथन जन्म घेतला असल त्यानें दक्षिणायनांत
करितों, श्रवण कर. राजा, ज्या श्राद्धांत तीळ, मघा नक्षत्री व त्रयोदशीच्या दिवशीं घृत-
तांबूळ, यव, उडीद, उदक, मुळें व फळें पित- युक्त पायस हाणजे खीर आहारांस अर्पण करावी.
रांना देण्यांत येतात, त्या श्राद्धाच्या योगें एक व्याप्रमाणेंच त्यानें कडकडीत व्रताचरण करून
महिनाभर पितर तृप्त होतात. मनुचें म्हणणें मघा नक्षत्रीच बोकडाचें मांस किंवा कांचन-

पुण्यांची शाक आहारांस वालावी आणि ज्या नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला भाग्यमत्ता प्राप्त होईल. स्थळीं हत्तीची सावेली पडली असेल व त्याच्या उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रीं श्राद्ध करणा-
 कर्णरूप व्यजनाचा वारा वाहत असेल त्या राला संतति होईल. हस्तावर श्राद्ध करणाराचे
 स्थळीं आहारांस पायसादिक द्यावें.” राजा धर्मा, सर्व मनोरथ सिद्धीस जातील. जो मनुष्य
 पुष्कळ पुत्र व्हावे म्हणून जी कामना करितात चित्रा नक्षत्रीं श्राद्ध करील त्याला सुंदर पुत्र
 निचा हेतु हाच कीं, त्यांच्यापैकीं निदान एक तरी प्राप्त होतील. स्वाती नक्षत्रावर पितरांचें पूज्य
 गयेस जाईल व तेथें सर्व लोकांत प्रसिद्ध असा जो करणारा वाणिज्यावर उपजीवन करील. ज्या
 अक्षय्य वट आहे त्याखालीं तो श्राद्ध करून मनुष्याच्या मनांत पुत्रप्राप्तीची इच्छा असेल
 त्यांत पितृतिथीला उडक, मुळें, फळें, मांस त्यानें विशाखा नक्षत्रीं श्राद्ध करावें म्हणजे त्यास
 किंवा अन्न हांपैकीं जें कांहीं अनुकूल असेल बहुत पुत्र होतील. अनुराधा नक्षत्रीं श्राद्ध कर-
 तें मधुमिश्रित करून पितरांस अर्पण करील व णारा पुरुष राजचक्र चालवील. जो मनुष्य
 तद्वारा त्यांना शाश्वत सुख जोडून देईल. मोठ्या अद्धेनें व इंद्रियनिग्रह करून ज्येष्ठा
 नक्षत्रीं श्राद्ध करील त्यास सार्वभौमपद प्राप्त होईल. मूल नक्षत्रावर श्राद्ध करणारा पुरुष आरोग्य
 जाडील. पूर्वाषाढा नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला उत्तम यश प्राप्त होईल. उत्तराषाढा नक्षत्रीं

अध्याय एकुणनवदवा.

कामनिक श्राद्धे.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, कोणत्या श्राद्ध करणारा शोकरहित होत्साता पृथ्वी फिरेल.
 नक्षत्रावर कोणत्या कामनेनें कोणतीं कोणतीं अभिजित् नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला श्रेष्ठ विद्या
 श्राद्धें पृथक् पृथक् करावीं, म्हणून यमानें शश- प्राप्त होईल. जो मनुष्य श्रवण नक्षत्रावर श्राद्ध
 भिंदला सांगितलें, तीं श्राद्धें आतां मीतुला कथन करील त्यास मेल्यावर सद्गति मिळेल. जो
 करितों, ऐक. जो मनुष्य सतत कृत्तिका नक्षत्रीं मनुष्य धनिष्ठा नक्षत्रीं श्राद्ध करील त्यास
 श्राद्ध करितो त्याला अग्निहोत्र वाळगिल्याचें निश्चयानें राज्योपभोग प्राप्त होतील. शततारका
 पुण्य लाभें व तो पुत्रपौत्रांसह सुखोपभोग नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला औषधांची सिद्धि
 भांगितो. ज्या पुरुषाला अपत्यप्राप्तीची इच्छा होईल. पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्रीं जो पुरुष श्राद्ध
 असेल त्यानें रोहिणी नक्षत्रीं व ज्याला पराक्रमाची करील त्याला बहुत शेळ्यामेंढ्या मिळतील.
 इच्छा असेल त्यानें मृगनक्षत्रीं श्राद्ध करावें. उत्तरा नक्षत्रीं श्राद्ध करणाराला सहस्रावधि
 जो मनुष्य आर्द्रा नक्षत्रीं श्राद्ध करून पितरांना गाई प्राप्त होतील. रेवती नक्षत्रीं श्राद्ध करणारा
 हवि देईल तो क्रूर कर्मे करणारा होईल. मनुष्यानें पुरुष वस्त्रप्राप्तदिक बहुत संपत्ति मिळवील.
 पुनर्वसु नक्षत्रीं श्राद्ध केल्यास त्याला धनधान्य अश्विनी नक्षत्रावर श्राद्ध करणाराला अश्व
 मिळेल. जो मनुष्य पुण्य नक्षत्रावर श्राद्ध करील प्राप्त होतील. आणि भरणी नक्षत्रीं श्राद्ध
 त्यास उत्तम पुष्टि प्राप्त होईल. आश्लेषा नक्षत्रीं करणारा पुरुष दीर्घायुषी होईल. राजा युधि-
 श्राद्ध करणाराला विवेकी पुत्र होतील. जो धिरा, यमधर्मानें सांगितलेला हा श्राद्धविधि
 मनुष्य मधा नक्षत्रावर श्राद्ध करील त्याला श्रवण करून शशबिंदूनें तसें केलें आणि त्यानें
 जातीमध्ये वरचढपणा मिळेल. पूर्वाफाल्गुनी पृथ्वी सहज जिंकून तिजवर उक्कट राज्य
 चालविलें.

१ हा उल्लेख गजच्छायेसंबंधानें असावा.

अध्याय नव्वदावा.

—:०:—

श्राद्धाच्या ब्राह्मणाविषयी पात्रापात्रविचार.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह कुरुशार्दूल बरोबर घेऊन शिकारीस जाणारे, कुठ्याचा भीष्म, श्राद्धाचा जे ब्राह्मण बोलवावयाचे ते कसे देश झालेले. वडील भ्रान्यांच्या आधी विवाह असवे, ह्याजबडल मला विवरण करून सांगावे. झालेले, व्यथा उठलेले. गुरूपत्नीशीं कर्म भीष्म सांगतात:—हे महाराजा, दामधर्म करणारे. काष्ठें तोडून त्यांजवर उज्जीवन जाणणाऱ्या क्षत्रियांनं दैविक कृत्यें करितांना चालविणार, देवाच्या नेवऱ्यावर वेगरे चगितार्थ ह्मणजे देवतांना उद्देशून दांनं वेगरे देतांना करणारे, आणि ग्रहनक्षत्रांची पीडा वेगरे ब्राह्मणांची परीक्षा करीत वसुं नयः पितृकर्म सांगून निर्वाह चालविणार असे जे ब्राह्मण करितांना मात्र ब्राह्मणांची परीक्षा घ्यावी, असा त्यांच्या पंक्तीम व्रमणें योग्य नाही. ह्यासाठीं न्याय सांगितला आहे. ह्या भुतलावर देवतांची अशा ब्राह्मणांना श्राद्धार्थ क्षण देऊन अन्न पूजा करितांना दैविक तेजाचीच प्रेरणा झालेली अर्पण केलें असतां ते सर्वे राक्षसांना पोचून असते; ह्यास्तव देवतास्वरूप ब्राह्मणांच्या समीप असें ब्रह्मवाद्यांचे ह्मणणे आहे. जे पुरुष जाऊन त्या सर्वांना मोठ्या भक्तीनें दांनं वेगरे श्राद्धास मक्षण करून अध्ययन करील किंवा अर्पण करणें अवश्य होय. श्राद्धाकरितां ज्या शूद्रांशीं गमन करील. त्यांच्या विष्टुमार्थ ब्राह्मणांना क्षण द्यावयाचा ते कसे आहेत त्यांचे पितर एक महिनापर्यंत वास करितात ! ह्याची सुज्ञ मनुष्यानें नीट परीक्षा केली पाहिजे. सोमाचा विक्रय करणाऱ्या ब्राह्मणाला श्राद्धाचा ब्राह्मणांची पात्रता पाहतांना त्यांचें कूल, शील, क्षण देऊन अन्न अर्पण केलें तर ते पितरांना वय, रूप, विद्या, जन्म इत्यादि गोष्टींचा विचार विष्टा अर्पण केल्याप्रमाणे होता ! देवाच्या नेवऱ्यावर चगि करावा. त्यांतही कित्येक ब्राह्मण पंक्तीला घेण्यास करणाऱ्या ब्राह्मणाला श्राद्धामध्ये जेव घालण्याने योग्य नसतात व कित्येक ब्राह्मण पंक्तीला घेण्यास त्याचा परिणाम पितरांना रक्त व प अर्पण योग्य असतात. [तेव्हां त्यांजबडल नीट चौकशी केल्याप्रमाणे होता ! देवाच्या नेवऱ्यावर चगि करणें अगत्याचें आहे. ह्यासाठीं,] राजा, तार्थ चालविणाऱ्या ब्राह्मणाला श्राद्धात जर कोणते ब्राह्मण अपांक्तेय समजावें तें मी तूला अन्न दिलें तर तें फुकट जात ! आणि व्याज-सांगतो, ऐकलबाड, भ्रूणहत्या (गर्भपात) करणारे, बड्डा करणाऱ्या ब्राह्मणाला क्षणाम बोलाविलें क्षयरोगी, पशुपाल, अध्ययनशून्य, ग्रामवृत्त, तर सर्वत्र दुष्कीर्ति होता ! व्यापारी ब्राह्मणाला व्याजबड्डा करणारे, गवई, सर्व पदार्थ विकणारे, अन्नसंतर्पण केलें असतां ते ह्या लोकांनीं व पर-घराला आग लावणारे, विषप्रयोग करणारे, कुटण-लोकींही व्यर्थ जात ! पौनर्भव (पुनर्विवाह केल्या पणा करणारे, सोम विकणारे, सामुद्रिक स्त्रीपासून झालेल्या) ब्राह्मणाला श्राद्धास पाहणारे, राजाचे कामगार, तेल गाळणारे बोलाविलें तर तें अन्न भस्मांत हवन केल्या-किंवा विकणारे, खोटी शपथ घेणारे, प्रमाणें सर्वस्वीं वायां जात ! जे पुरुष धर्म-वापारीं भोंडणारे, घरांत जाराला जागा देणारे, हीन व दुराचरणी अशा ब्राह्मणांना हव्य-कव्य शाप झालेले, चौर्य कर्म करणारे, कारागिरीवर अर्पण करितात, त्यांचें तें हव्य-कव्य मरणा-

नंतर त्यांस मुळीच उपयोगी पडत नाही ! तुला लक्षणे सांगेन तीं नीट ताडून घ्या
जे मूर्ख लोक माहीत असतांही अशा अष्ट आणि मग सत्यात्र ब्राह्मणांचा निश्चय ठरव.
ब्राह्मणांना श्राद्धास बोलावितात त्यांचे जे ब्राह्मण विद्या, वेद, व्रतें इत्यादिकांत निष्णात
पितर परलोकीं त्या श्राद्ध करणारांची विष्ठा असतात आणि ज्यांचे आचरण उत्तम असते;
भक्षण करीत राहतात ! युधिष्ठिरा, हे अधम ते सर्व पवित्र जाणावे. असे ब्राह्मण पंक्तीला
ब्राह्मण पंक्तीला घेण्यास पात्र नाहीत, असें घेण्यास पात्र होत; इतकेंच नव्हे, तर
जाणावे. त्याप्रमाणेंच जे कोणी मतिमंद पुरुष अशांच्या योगें सर्वच पंक्ति पवित्र होते !
शुद्रांना ज्ञानोपदेश करितात तेही ह्याच वर्गा- त्रिणाचिकेत नामक मंत्राचा पाठ ह्मणणारा,
तले जाणावे. अंधळा ब्राह्मण क्षणास बोला- पंचाग्नि धारण करणारा, त्रिसुपर्ण येत अस-
विला असतां त्याच्या योगें कुळांतील साठ लेला, शिक्षादि सहा वेदांगें जाणणारा, ब्रह्म-
पुरुषांना वड्डा लागतो; पडाला क्षण दिला विद्या शिकविणारांच्या कुळांत जन्मास येऊन
असतां शंभर पुरुष हीनत्व पावतात; व कष्ट स्वतः ब्रह्मविद्या शिकविणारा, वेदपाठक,
उठलेल्या ब्राह्मणाच्या योगें त्याची दृष्टि पंक्ती- ज्येष्ठसाम गाणारा, मातापितरांच्या आज्ञेत
मध्ये जितक्यावर पोचते तेवढे सर्व दुर्गतीस वागणारा, ज्याच्या कुळांत वहा पिढ्या श्रोत्रि-
जातात ! डाकें गुंडाळलेला पुरुष जे काहीं यांच्या झाल्या व जो स्वतः श्रोत्रिय आहे
भक्षण करितो, दक्षिणकंड तोड केलेला पुरुष असा, लग्नाच्या स्त्रियांशिवाय इतराशीं गमन
जे काहीं ग्वातो, व पायांत जाडे वंगरे घात- न करणारा, लग्नाच्या स्त्रियांशींही ऋतु-
लेला पुरुष जे काहीं सवन करितो, तो सर्व कालींच गमन करणारा, व वेद, विद्या व व्रतें
असुरांचा भाग होता ! द्वेषकुद्धीने व अ- ह्यांत पारंगत असलेला ब्राह्मण पंक्तीला पवित्र
श्रद्धेनें जे काहीं दण्यांत येत तो सर्व असुरांच्या करितो. अथर्वशीर्षाचा पाठ घेणारा, ब्रह्मचर्य
राजाचा भाग होय, असे ब्रह्मदवानें ठरविलें पाळणारा, कडकडीत व्रताचरण करणारा,
आहे. श्राद्धकर्म चालू असतां तें कुटुंबाच्या खरें झोलणारा, धर्मप्रमाणें वागणारा, स्वतांस
किंवा अपांक्त्य जनांच्या दृष्टीस मुळीच पडूं विहित अशा कर्मांत रममाण असणारा, पुण्य-
नयें; ह्यास्तव आडोशाच्या जागेंत श्राद्ध करावे तीर्थाच्या ठिकाणीं स्नानें व इतर कष्टाचीं
व त्या जागवर तीळ टाकावे. श्राद्धांत तीळ कर्म करणारा, समंत्र यज्ञयाग करून अकमुष-
नसतील तर किंवा संतापानें श्राद्ध केले असल स्नान केलेला, कधीही न संतापणारा, पितर
तर त्या श्राद्धांतील हवि राक्षस व पिशाच मनानें वागणारा, क्षमाशील, कर्मद्विषास
लुबाडून नेनात ! कोणी एखादा पुरुष अपांक्त स्वैरवर्तन करून न देणारा, ज्ञानेन्द्रियांचे आक-
ब्राह्मणास क्षण देईल तर तो अपांक्त ब्राह्मण लन करणारा व सर्व प्राण्यांच्या हितासाठीं
पंक्तीस बसलेल्या जितक्या पवित्र ब्राह्मणांना ह्मणणारा, अशा ब्राह्मणाला श्राद्धास बसवून
भोजन करितांना पाहील तितकीं वर्षेपर्यंत श्राद्ध क्षण बाध. असे ब्राह्मण पंक्तिपावन होत.
करणाराला त्या अविचाराचें फळ भोगावे श्राद्धांत अशा ब्राह्मणांना जे काहीं कष्टात
लागेले ! असो.

हे भरतश्रेष्ठा धर्मा, आतां पंक्तिपावन ब्राह्मण होतें. भार्ता महाभाग्यवान् पंक्तिपावन पुरुष
कोणते तें तुला सांगतो, ऐक. मी जीं आतां कोणते ते ऐक. संन्यासी, क्षत्रधर्म, जाणणारे,

श्रेष्ठाभ्यास करणारे, उत्तम आचरण ठेवणारे, तत्कालांत जन्म पावले असतील व बहुत क्लृप्तकल्ये करणारे, श्रेष्ठ ब्राह्मणांना मोठ्या विद्वान् असतील अशा ब्राह्मणांनाच कल्लकळीने इतिहास सांगणारे, भाष्य जाण-श्राद्धाचा क्षण द्यावा. धर्मा, श्राद्ध णारे, व्याकरणशास्त्रांत दंग असलेले, पुराणें व करितांना किंवा यज्ञयाग करितांना केवळ धर्मशास्त्रें शिकणारे आणि तीं शिकून तदनु- पितृपूजन किंवा देवताराधन हाच हेतु प्रधान सार वर्तणारे, गुरुगृहीं विहित काल वास असला पाहिजे; मित्रादिकांना भोजन घाला- करणारे, सत्य बोलणारे, हजारों (नाणीं) वयाचें किंवा दक्षिणा वेगेरे द्यावयाची ह्या उद्देशानें दक्षिणा देणारे, सर्व वेदांत प्रवीण, व सर्व श्राद्धकर्म किंवा यज्ञयाग केल्यास व्यापामून वेदांचें व्याख्यान करण्यांत निष्णात असं पितरांचा किंवा देवांचा संतोष होत नाही थोर पुरुष पंक्तीस बसलेल्या जितक्या लोकां- व त्या पितृपूजकाम किंवा देवयाजकाम स्वर्ग- वर दृष्टिक्षेप करितात तितके सर्व पवित्र वासही मिळत नाही ! श्राद्ध करितांना त्यांत होतात ! ते पुरुष पंक्तीला पावन करितात स्वार्थबुद्धि किंवा स्नेहीभाव्यांविषयी श्राद्ध ह्मणूनच त्यांना पंक्तिपावन ह्मणतात. ब्रह्मवेत्ते असतां कामा नये. जर कोणी ह्या नियमाचा पुरुष सांगतात कीं, ब्रह्मविद्या शिकविणाऱ्या- अतिक्रम करून श्राद्धादिकांचें अनयान च्या कुळांत जो पुरुष जन्मास येतो व स्वतः दुस- करील, तर त्यास देवमार्गानें जातो यणाम न्याला ब्रह्मविद्या शिकवितो, तो पुरुष एकदा आ- नाही. फार कशाला, प्राक्तनकामापासून पल्या भोंवतालचा अडीच कोसांतला प्रदेश पवित्र मुक्त आल्यामुळे स्मर्गवासास पात्र करितो, ऋत्विज किंवा उपाध्याय नसलेला ब्राह्मण झालेला मनुष्यही श्राद्धामध्ये मित्राला श्राद्धास बसलेल्या इतर ऋत्विजांच्या आज्ञेने क्षण देईल तर वेचनापासून सरेलेल्या पिंपल श्राद्धांत श्रेष्ठ स्थानीं अधिष्ठित झाला अस- वृक्षाप्रमाणें त्यास अधःपतन प्राप्त होत आणि तांही त्याला पंक्तीस बसलेल्या इतर लोकांचें मग त्यास स्वर्गलोक अंतरतो ! म्हणून श्राद्ध वातक लागतें; पण तोच ब्राह्मण वेदवेत्ता असून करणाऱ्याने श्राद्धामध्ये मित्रांचा आदर किंवा सर्व पंक्तिदोषांपासून मुक्त असेल तर पंक्तीस मित्रांची भर करूं नये. जो आपला मित्र बसलेल्या इतर ऋत्विजांकडून किंवा उपाध्यायां- नसल किंवा शत्रूही नसल अशा मध्यम्याला कडून अनुमोदन मिळालें नसतांही तो श्राद्धांत हृदयकव्यांत बोलवावें. उपाप्रमाणें खडकावर अग्नासनीं स्थित झाल्यास त्यास पतितत्वाचा बीज पेरिलें असतां तें रुजत नाही किंवा क्षोष लागत नाही; इतकेंच नव्हे, तर तो सर्व बीज न पेरणाऱ्याला त्या बीजाचें फळ मिळत पंक्तीला पवित्र करितो ! ह्यास्तव, राजा, श्राद्धास नाही, त्याप्रमाणें अपात्र मनुष्यांनीं श्राद्धांत ब्राह्मणांना क्षण देतांना फार काळजी घेतली अन्नादिक सेवन केल्यास त्यांचे ह्या ढोकी व बाहिजे. सर्व प्रयत्नांनीं ब्राह्मणांची आधी परलोकी श्राद्धकर्त्याला- कांहीच फळ मिळत खरीक्षा करावी व मग त्यांना श्राद्धास नाही व तें सर्व कर्म फुकट जातें ! विद्याहीन स्त्रीवर्ग. श्राद्धाला जे ब्राह्मण बोलवावयाचे ब्राह्मण हा तृण पेटवून चेतविलेल्या अग्नीप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणीं कोणतेही दोष नसावे. तुच्छ समजावा ! अशा ब्राह्मणाला श्राद्धा- दोषांनीं बुक्त असे ब्राह्मण खेरीज करून दिकांत अन्नदान करणें म्हणजे भस्मांत हवन जे कोणी स्वकर्मांमध्ये रममाण असतील, करण्यासारखेंच होय ! आपण मित्राला भोजन

घालावें व मित्रांनै आपल्याला भोजन घालावें मनुष्याला वेदपारंगत ब्राह्मण प्रिय वाडेत किंवा हें कृत्य- पिशाचांच्या दक्षिणप्रमाणें आहे ! अप्रिय वाडेत, त्यानें त्यांस श्राद्धार्थ क्षण असल्या ह्या संभोजनी नामक दक्षिणपासून अवश्य द्यावा. लवाड व खोटे बोलणाऱ्या सह- देवांचा संतोष होत नाही व पितरांचाही सावधि ब्राह्मणांना भोजन घालण्यापेक्षा संतोष होत नाही; कारण, असलें हें दुष्कर्म मंत्रवेत्त्या एका ब्राह्मणाला भोजन घालून तृप्त देवांपर्यंत किंवा पितरांपर्यंत न पोचतां, वांसरून केलें तर त्यापासून अधिक श्रेय प्राप्त होईल ! भेलेल्या गार्हपमाणें मथल्यामधेंच भ्रमण करीत राहणें ! ज्याप्रमाणें शांत झालेल्या अग्नीवर घृताभिचार केला असतां तो देवांप्रत किंवा पितरांप्रत पोचत नाही, त्याप्रमाणेंच गायकाला, नर्तकाला, लवाडाला किंवा खोटे भाषण कर-

अध्याय एक्याणवावा.

—:—

श्राद्धाचा विधि व वर्ज्यावर्ज्य पदार्थ. युधिष्ठिर विचारतो :—पितामह भीष्म, श्राद्धाची कल्पना कोणी काढिली व केव्हां रादिकांस पोचत नाही ! लवाडाला किंवा काढिली, श्राद्धाचें मुख्य स्वरूप काय, भृगु असल्या बोलणाराला जी दक्षिणा देण्यांत येते व अंगिरा ह्यांनीं व ह्यांच्या वंशजांनीं प्रजा ती दक्षिणा देणारा व घेणारा ह्या दोघांचाही उत्पन्न करून ह्या पृथ्वीवर वसती केली तेव्हां नाश करिते ! तिच्यापासून कोणांचही हित कोणत्या मुनीनें हा श्राद्धविधि प्रचारांत आणला, होत नाही व ती निघ दक्षिणा दोघांचाही श्राद्धामध्ये कोणतीं कर्मे वर्ज्य आहेत, व घात करून त्यांच्या पितरांस स्वर्गलोकांतून श्राद्धाला कोणतीं फळें-मुळें व कोणकोणतीं खाली पाडिते ! युधिष्ठिरा, ऋषींनी घालून धान्यें निषिद्ध झालून सांगितलीं आहेत, तें दिलेल्या मर्यादा जे नेहमीं पाळतात व ज्यांना सर्व मला सांगा.

सर्व धर्मांचें निश्चित ज्ञान आहे, त्यांना ब्राह्मण भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, असें देव मानितात. जे पुरुष सदासर्वकाळ श्राद्धाचा विधि कसा व कोणत्या काळीं प्रचा- स्वाध्यायांत, ज्ञान संपादण्यांत, तपश्चर्या कर- रांत आला, श्राद्धाचें मुख्य स्वरूप काय व ण्यांत आणि कर्म आचरण्यांत निमग्न असतात श्राद्धाची कल्पना कोणी काढिली, वगैरे सर्व त्यांस ऋषि असें जाणावें. हे भारता, जे मी तुला कथन करितों, ऐक. राजा धर्मा, पुरुष ज्ञानार्जनांत सतत रममाण असतात ब्रह्मदेवाचा पुत्र अत्रि हा महर्षि असून मोठा त्यांना श्राद्धास क्षण द्यावा. जे कोणी प्रतापी होता; त्याच्याच वंशांत दत्तात्रेय झाला, ब्राह्मणांची निंदा करीत नाहीत. तेच पुरुष असें सांगितलें आहे. दत्तात्रेयाचा पुत्र मनुष्य ह्या संज्ञेला पात्र होत. जे बोलतांना ब्राह्म- निमि हा मोठा तपस्वी असून त्याला श्रीमान् णांचा उपहास करितात त्यांना श्राद्धास नामक वैभवशाली पुत्र होता. श्रीमान् ह्यानें कधीही आमंत्रण देऊं नये. राजा, ब्राह्मणांची पूर्ण सहस्र वर्षे घोर तपश्चर्या केली आणि निंदा केल्यास ते निंदकाच्या तीन पिढ्यांचा कालधर्मानुसार तो मृत्युमुखी पडला ! तेव्हां नाश करितील ! बैखानस ऋषींचें असे वचन निमीनें यथाशास्त्र कर्म करून शुद्धि संपादन आहे कीं, वेदपारंगत ब्राह्मणांची परीक्षा करणें केली; परंतु त्याला इतका अनावर पुत्रशोक ती सुद्धां वुरूनच करावी. श्राद्ध करणाऱ्या झाला कीं, त्याच्या चित्तास स्वास्थ्य झालून

बेईना ! नंतर त्या महाबुद्धिमान् निमीनें शाप झाल्याशिवाय राहील !' राजा धर्मा, नंतर चतुर्दशीच्या दिवशीं रुचकर मुळें, फळें इत्यादि त्या निमीनें आपल्या वंशकर्त्याचें चिंतन केलें, जमविलीं आणि तो आपल्याला पुत्रशोक तद्हां तात्काळ तो महातपस्वी अत्रि त्या होण्याचें कारण काय ह्याचा विचार करीत स्थळीं प्राप्त झाला; आणि निमि हा पुत्र- करीत झोपी जाऊन अमावास्येच्या दिवशीं शोकानें अगदीं दीन झाला आहे असें पाहून पहांडेस जागा झाला. जागृत झाल्यावर पुत्र- त्या जीवन्मुक्त अत्रीनें गोड भाषण करून शोकानें व्याकुल झालेल्या त्या निमीनें त्याचें पुष्कळ समाधान केलें. त्या समर्थी अत्रि आपलें मन आवरून धरिलें आणि आपली हा निमीला ह्मणाला:—हे तपोधना निमे, तूं बुद्धि एकासारखी पुत्रशोकांत जी निमग्न ही जी पितृयज्ञाची कल्पना काढिलीस, ती झाली होती ती त्यानें तेथून काढून ऐहिक ब्रह्मदेवानें स्वतः पूर्वीच सांगितली आहे. हा विषयांत घातली असतां तिची विचारसरणी धर्म प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेंच घालून दिलेला आहे: पुष्कळ फैलावली ! नंतर त्यानें आपलें चित्त ह्यास्तव तद्ग्या मनाला भीति वाटण्याचें एकाग्र केलें आणि पुत्रशोकाच्या निराकरणा- कारण नाहीं. स्वयं जो ब्रह्मदेव त्यावांचून सःवीं श्राद्धविधीची कल्पना काढिली; व दुसरा कोण बरें हा श्राद्धविधीचा नियम घालून त्याला जीं मुळें व फळें व त्याप्रमाणेंच अन्न देण्यास समर्थ आहे ? असो; पुत्रा, हा उत्तम वेगरे रुचकर व प्रिय वाटलीं तीं सर्व मनांत श्राद्धविधि प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवप्रणीत आहे; ह्यास्तव निश्चित करून अमावास्येच्या दिवशीं त्या तो तूं कर. आतां ह्या विधीच्या संबंधानें मी महाबुद्धिमान् तपोधनानें सात सत्यात्र ब्राह्मण तुला जें सांगतां तें एक. तपोधना, श्राद्धामध्ये त्रोल्लावून आणिले आणि त्यांच्याकरितां त्यानें पथम समंत्रक अग्नौकरण करावें. नंतर नेहमीं स्वतः सर्व दर्भासनें करून त्यांजवर त्यांना अग्नीला, सोमाला, वरुणाला, त्याप्रमाणेंच बसविलें व त्यांच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालून पितरांबरोबर नित्य असणारे जे विश्वेदेव त्यांना त्यांना एकदम भोजन वाढिलें आणि सां-यांचा स्वतः ब्रह्मदेवानें ठरविल्याप्रमाणें भाग अर्पावे. लवणरहित भात त्यांस जेवूं घातला. नंतर त्या नंतर श्राद्धामध्ये जे पिंड द्यावयाचे त्यांना महासमर्थ निमीनें भोजनास बसलेल्या ब्राह्म धारण करणारी जी पृथ्वी तिची वेण्णवी, णांच्या पायांजवळ आसनांवर दक्षिणाग्र दर्भ काश्यपी, अक्षया इत्यादि नांवांनीं स्तुति करावी. हांतरले आणि शुचिर्भूत होऊन एकाग्र श्राद्धार्थ उदक आणावयाचें असतां सर्वशक्ति- चित्तानें श्रीमान् नामक आपल्या पुत्राचें नामगोत्र मान् जो वरुण त्याची स्तुति करावी. मग, हे उच्चारून त्या दर्भावर त्याला पिंड समर्पण अनघा, अग्नि आणि सोम ह्यांचें आवाहन केले. राजा युधिष्ठिरा, इतकें केल्यावर त्या करावें. नंतर ब्रह्मदेवानें पितर नामक जे देव मुनिश्रेष्ठ निमीच्या मनांत आपण अधर्म केला व उष्णपा वेगरे ज्या महाभाग विभूति निमिच्या असें आलें व त्यास अतिशय पश्चात्ताप होऊन आहेत त्यांना भाग द्यावा असें ठराविलें आहे. तो मोठ्या विचारांत पडला ! त्या समर्थी तो श्राद्धामध्ये त्यांचें अर्चन केलें असतां त्यांचें निमि ह्मणाला, ' अरे, जें कर्म कधींही कोणीं सर्व पातक नाहीसें होतें. ब्रह्मदेवानें पूर्वी जे मुनींनीं केले नाही, तें मी केले ह्यास काय पितर नामक देव व ज्या महाभाग विभूति म्हणावें ! आतां मला ब्राह्मणांकडून कसा बरें उत्पन्न केल्या म्हणून सांगितलें त्या पित-

वंशांत सात पुरुष येतात. अग्निप्रमुख विश्वे- तांना उद्देरून केलेल्या हव्यकव्यामध्ये सुव- देवांची गणना पूर्वी सांगितली आहेच. आतां रश्मि नामक शाक सर्वथैव वर्ज्य होय. त्या त्या महात्म्या भागाधिकाऱ्यांचीं नांवे सांगतो, भाजीच्या योगें पितर किंवा देव दे बोव्ही तीं ऐक. बल, धृति, विपाप्मा, पुण्यकृत, तृप्त होत नाहीत ! श्राद्धाच्या जागीं चांडाळ, पावन, पाणि, क्षेमा, समूह, दिव्यसानु, विव- मांग, काषाय वस्त्रें धारण करणारे (बैरागी, स्वानु, वीर्यवान्, स्त्रीमान्, कीर्तिमान्, कृत, संन्यासी वगैरे), कुष्ठ उठलेले, ब्रह्महत्या केलेले, जितात्मा, मुनिवीर्य, दीप्तिरोमा, भयंकर, अनु- मिश्र जातीचे विप्र, वाळीत टाकलेले, व वाळीत कर्मा, प्रतीत, प्रदाता, अंशुमान्, शैलाम्, टाकलेल्यांचे नातेवाईक ह्यांस मृत्तीच येऊं देऊं परमक्रोधी, धीरोष्णी, भृषति, स्रज, नये. राजा युधिष्ठिरा, आपल्या वंशांत जन्म- वत्री व वरी हीं त्या सनातन विश्वेदेवांचीं नांवे लेल्या निर्मला ह्याप्रमाणें भाषण करून नंतर होत. विद्युद्वर्चा, सोमवर्चा, सूर्यश्री, सोमप, भगवान् अत्रि मुनि ब्रह्मदेवाच्या दिव्य सभेस सूर्यसावित्र, दत्तात्मा, पुंडरीयक, उष्णीनाभ, निघ्न गेले.

नभोद, विश्वायु, दीप्ति, चमह्वर, सुरेश, व्यामारि, शंकर, भव, ईश, कर्ता, कृति, दक्ष, भुवन, दिव्यकर्मकृत, गणित, पंचवीर्य, आदित्य रश्मिवान्, सप्तकृत, सोमवर्चा, विश्वकृत, कवि, अनुगोप्ता, सुगोप्ता, नभः व ईश्वर हे महा- भाग्यवान् पुरुषही विश्वेदेवच आहूत व त्यांना

अध्याय व्याण्णवावा.

—०:—

श्राद्धामध्ये अग्नौकरणाची

अवश्यकता इत्यादि.

मीमंसा सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, अशा कालाच्या गतीचें योग्य ज्ञान आहे. प्रकारें निमीने श्राद्धाचा प्रचार सुरू केल्यापासून श्राद्धामध्ये कोद्र (हरीक) व पूर्ण- सर्वच महर्षि ब्रह्मदेवानें घालून दिलेल्या विधी- तेस न आलेलीं धान्यें हुडां वगैरे हीं प्रमाणें श्राद्धरूप पितृयज्ञ करूं लागले. निरंतर निषिद्ध आहेत. मत्स्याच्या पदार्थात व भर्माप्रमाणें वागणारे व व्रतवैकल्यें करणारे भाजीपाल्यांत कांदा, लसूण, शेंवग्याचीं शेंग ऋषिजन श्राद्धविधि परिसमाप्त केल्यावर तीर्था- व उंबर हीं वर्ज्य समजावीं. विषारी शस्त्रांनं दक्रांनं पितृतर्पणही करूं लागले. असो; ह्या- वगैरे वधिलेल्या पशूंचें मांस श्राद्धाला प्रमाणें चारही वर्णातील लोक श्राद्धें करून पित- निषिद्ध होय. कोहोळा, दुध्या भोपळा, काळें रांजा अन्नसंतर्पण करूं लागले, तेव्हां पितर व मीठ, गांवडुकराचें मांस व यज्ञाला वर्ज्य देव ह्यांस पहिल्यानें तें अन्न जिरत होतें अशा पशूंचें मांस हीही श्राद्धाला निषिद्ध व त्यामुळे त्यांस समाधानही वाढत होतें. पण जाणावीं. तसेंच काळें जिरें, विडलोण, शीत- पुढें त्वा उभयतांना तें श्राद्धान्न पथत नाहीस पाकी नांवाची शाक, आंकूर, शिंगाडे, सर्व झालें आणि त्यांनीं सोमाकडे जाऊन त्यास प्रकारचें लवण व जांभूळ हे पदार्थही श्राद्धाला आपली ती आपत्ति कथन केली. त्या सक्थी वर्ज्यच आहेत. शिवाय ज्या पदार्थावर अजीर्णानें पीडित झालेले ते देव व पितर कोणी थुंकलें असेल किंवा ज्यावर अश्रुपात सोमाला म्हणाले कीं, ' श्राद्धाज्ञाच्या योगानें झाला असेल असा पदार्थही श्राद्धाला आह्यांस. फार यातना होत आहेत, ह्यास्तव निषिद्ध समजावा. श्राद्धामध्ये किंवा देव- आतां आमच्या ह्या यातना नाहीतशा कर. '

तेव्हां सोमानें उत्तर दिलें कीं, 'देवांनो, तुझाला कान कापलेली स्त्री जवळ असूं नये; श्राद्ध-
आपल्या यातना दूर व्हाव्या अशी इच्छा कर्म तिच्या दृष्टीस पडणें निषिद्ध आहे.
असेल तर तुम्ही ब्रह्मदेवाकडे जा, ह्मणजे ते! श्राद्धाचा स्वयंपाक करण्यास श्राद्ध कृष्णा-
तुमचें बरें करील.' नंतर ते देव व पितर सोमाच्या न्याच्या वंशांतीलच स्त्री असली; अन्य वंशां-
वचनानुसार मेरुपर्वताच्या शिखरावर ब्रह्मदेव तील स्त्री उपयोगी नाही. श्राद्धाधिकारी पुरुष
अधिष्ठित होता त्याजपशीं गेले आणि त्यांनीं पाणी उतरून जात असतां त्यानें पितामहा-
त्यास साविस्तर वर्तमान सांगितलें.

पितर ह्मणाले:—भगवन् ब्रह्मदेवा, आम्ही यावे; आणि तो नदीवर आला असतां त्यानें
श्राद्धाज्ञाच्या योगानें अत्यंत पीडित झालों आहों. पितरांचें पिंडनर्पण करावें. श्राद्धकृत्यानें
ह्यास्तव तूं आह्मांवर कृपा कर आणि आमची आर्थां आपल्या वंशांतील पुरुषांचें उदकानें
ही पीडा निवार. नर्पण करावें आणि मग सुहत व संवेधी जन

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें पितरांचें भाषण ऐकून स्वयंभू ब्रह्मदेव ह्मणाला कीं, हा माझ्या
समीप अग्नि आहे, हा तुमचें संकट निवारील.

अग्नि ह्मणाला:—तात, श्राद्धामध्ये नदीच्या उदकानें पितनर्पण करावें. अग्नी
आह्मी सर्व एकवटून अन्न सेवन करूं ह्मणजे वेळीं पितर हे नित्य जलांजलांच्या अन्नाने
तें माझ्या योगें निःसंशयपणें पचन होईल. कर्तव्य असतात, हें लक्षांत ठेवन तज्ज्ञ पुरुष

राजा धर्मा, पितरांनीं अग्नीचें हें भाषण सावधान चित्तानें नेहमी पितरांना जलदान
श्रवण करितांच त्यांची चिंता तात्काळ दूर होता. कृष्णपक्षांत अनायास्येच्या दिवशी
शाली आणि ह्या कारणामुळेच श्राद्धामध्ये श्राद्ध अवश्य करावें. पितृमर्कानें पृष्टि, आयुष्य,
अग्नीला प्रथम भाग देतात. अग्नीला पहिली वीथ व श्री हीं सर्व प्राप्त होतात. पितामह
त्यानें भाग देऊन मग श्राद्धांत इतरांना भाग ब्रह्मदेव, पुलस्त्य, वसिष्ठ, पुलह, अंगिरा, क्रतु
दिले असतां, हे पुरुषवरा, ते भाग ब्रह्मराक्षसां- व महर्षि कश्यप हे सर्व महान योगेश्वर गणिले
कडून हरण केले जाण्याची भीति नसते. अग्नि आहेत व शिवाय ह्यांची पितरांतही गजना
देव श्राद्धांत स्थित असला ह्मणजे राक्षस आहे. असो; राजा धर्मा, हाच श्रेष्ठ श्राद्धविधि
पळून जातात आणि मग कोणतीही अव्यवस्था होय. श्राद्धामध्ये मृतांना पिंडदान केल्यामुळे
होण्याची भीति राहात नाही. श्राद्धांत त्या कर्माच्या योगानें ते मृतत्वापासून मुक्त
प्रथम पित्याला पिंड द्यावा, नंतर पितामहाला होतात. असो; या पुरुषश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें
पिंड द्यावा, आणि मग प्रपितामहाला पिंड शास्त्राला विहित अशी ही श्राद्धाची उत्पत्ति
द्यावा. मुख्य श्राद्धविधि तो हाच होय. श्राद्धांत पूर्वजांनीं निदिष्ट केली ती मीं तुला सांगितली
प्रत्येक पिंड देतांना एकाग्र मनानें सावित्रीचा आहे. आतां मी तुला दानाविधि सांगेन.
उच्चार करावा आणि व्याप्रमाणेंच 'सोमाय' व
'वितुमते' असें म्हणूनही सावित्रीमंत्र म्हणावा.
श्राद्धविधि चालला असतां रजस्वला किंवा

अध्याय त्र्याण्णवावा.

—:०:—

वृषादर्भि व सप्तर्षि ह्यांचा संवाद.
कमळांची चोरी.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, व्रतादिकांचे आचरण करणारे ब्राह्मण श्राद्धामध्ये अन्न सेवन करतील तर त्यामुळे त्यांच्या व्रतादिकांचा लोप होईल; तेव्हां त्यांनी व्रत-लोपाच्या भीतीने श्राद्धांत क्षण धेऊं नये, किंवा

यज्ञमानाच्या ब्रह्माकरिता त्यांनी स्वतांच्या व्रतांचा लोप झाला तरी तिकडे लक्ष न देतां श्राद्धाचा क्षण धेऊन अन्न सेवन करावे, तें सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, वेदोक्त व विधवाशी रहावे म्हणजे काय ?

म्हणजे यज्ञयागांच्या अंगभूत असलेलीं व्रते. भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-खेरीज करून इतर व्रते आचरणारे पुरुष मनास वाटेला तर श्राद्धामध्ये खुशाल अन्न सेवन करतो; परंतु यज्ञयागांच्या अंगभूत असलेलीं व्रते जे कोणी आचरीत असतील, ते जर मध्यंतरी आणखी भोजन करू नये. जो श्राद्धाच्या क्षणास बसून त्यांत अन्न सेवन कर-तील तर खर्चात त्यांच्या व्रताचा लोप होईल.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, सामान्य दानधर्म करण्यांत तत्पर असतो त्याला ऋत-लांक उपवास करणे हें तप मानितात, तेव्हां उपवास करणे हें खरोखरीच तप आहे किंवा तप म्हणजे दुसरे कांहीं आहे, हें सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-प्याला वाटते कीं, महिनाभर किंवा पंधरवडा-भर उपाशी राहिले कीं तपच झाले; पण असा मनुष्य उपाशी राहून उगीच आपला देह शुष्क करितो किंवा आपल्या कुटुंबाला पीडा पहीपाहुणे व गडीमाणसें जेवल्यानंतर उर-देतो, असें मानण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारें वागणारा मनुष्य तपस्वी नव्हे व धर्म-प्रकाशें वागणारा मनुष्य तपस्वी नव्हे, हें पक्कें लक्षांत ठेवावे. मनुष्यानें शिवाय कधीही स्वतः भोजन करित नाही तो नेहमी दानधर्म करावा, हें उत्तम तप होय. मनुष्य उपवास करून स्वर्ग जिंकितो; व जो दानासारखी तपःसंपत्ति दुसरी नाही. मनु-प्यानें सदा उपवासी व ब्रह्मचारी रहावे. ब्राह्म-

णानें सदासर्वकाळ ब्रह्मचिंतन करावे आणि वेदाभ्यास चालवावा. मनुष्यानें धर्माचरण कर-ण्याविषयीं नेहमी आसक्त असावे. कुटुंब-पालनाविषयीं त्यानें केव्हांही हयगय करूं नये. त्यानें नेहमी जागृत असावे, मांसाशन करूं नये, पवित्रपणा ठेवावा, सदा ऋतवादी असावे, इंद्रियांना जिंकवे, विधवाशी व्हावे, अतिथींविषयीं प्रेम बाळगावे, सदा अमृताशी व्हावे आणि नित्य पवित्र रहावे.

युधिष्ठिर विचारतो:—पार्थिव भीष्म, मनुष्यानें सदा उपवासी व ब्रह्मचारी कसें रहावे ? आणि त्यानें अतिथींवर प्रेम करावे

प्यानें सदा उपवासी रहावे ह्याचा अर्थ असा कीं, त्यानें सकाळीं व संध्याकाळीं दोन वेळां यथोक्त समयी भोजन करावयाचें तें करून त्याशिवाय मध्येशीं ऋतुकालीं गमन करितो, त्याला ब्रह्मचारी म्हणावे. जो पुरुष सदादीत दानधर्म करण्यांत तत्पर असतो त्याला ऋत-लांक उपवास करणे हें तप मानितात, तेव्हां उपवास करणे हें खरोखरीच तप आहे किंवा तप म्हणजे दुसरे कांहीं आहे, हें सांगा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-प्याला वाटते कीं, महिनाभर किंवा पंधरवडा-भर उपाशी राहिले कीं तपच झाले; पण असा मनुष्य उपाशी राहून उगीच आपला देह शुष्क करितो किंवा आपल्या कुटुंबाला पीडा पहीपाहुणे व गडीमाणसें जेवल्यानंतर उर-देतो, असें मानण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारें वागणारा मनुष्य तपस्वी नव्हे व धर्म-प्रकाशें वागणारा मनुष्य तपस्वी नव्हे, हें पक्कें लक्षांत ठेवावे. मनुष्यानें शिवाय कधीही स्वतः भोजन करित नाही तो नेहमी दानधर्म करावा, हें उत्तम तप होय. मनुष्य उपवास करून स्वर्ग जिंकितो; व जो दानासारखी तपःसंपत्ति दुसरी नाही. मनु-प्यानें सदा उपवासी व ब्रह्मचारी रहावे. ब्राह्म-

ग्रहण करितो त्याला विषसाशी ह्मणतात. राजा त्या सप्तर्षि ऋत्विजांना आपला पुत्र दक्षिणा धर्मा, अशा प्रकारें वर्तन करणाऱ्या पुरुषांना ब्रह्म- ह्मणून अर्पण केला; परंतु तो राजपुत्र अल्पायु लोकीं विस्तृत स्थानें प्राप्त होतात आणि त्यांच्या होऊन ह्या समर्थी मरण पावला ! ते सप्तर्षि सेवेस गंधर्व व अप्सरा सिद्ध असतात. असे ऋत्विज् क्षुभेनं अगदीं व्याप्त होऊन त्या पुरुष पुत्रपौत्रांसह देवता, अतिथि व पितर राजपुत्राच्या सभोवतीं बसले आणि पहातात ह्यांच्या समागमें सुख भोगतात आणि त्यांस तों तो यजमानपुत्र मरण पावला, असें त्यांस उत्तम गति प्राप्त होते.

आढळलें. तेव्हां त्या भुकेलेल्या ऋषिश्रेष्ठांनीं

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, दांत त्या मृत राजपुत्राला स्थालीमध्ये घालून लोक ब्राह्मणांना नानाप्रकारचीं दानें देतात तेव्हां शिजत ठेविलें ! राजा युधिष्ठिरा, अवृष्टीच्या त्यापासून दानें देणारं व दानें घेणारं ह्यांपैकी योगानें ह्या मृत्युलोकांतील सर्व अन्न नष्ट कोणावर काय विशेष परिणाम होतो तो सांगा. झाल्यामुळें त्या तपस्व्यांना आपले जीव जग-

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्मण विण्यासाठीं अन्न मिळावें ह्मणून ह्या भयंकर हा साधूपासून दान घेईल तसा असाधूपासूनही मागचें अवलंबन करणें भाग पडलें ! इकडे दान घेईल; परंतु त्या दानांचे परिणाम मात्र निर- शिविपुत्र वृषादर्मि राजा वाट चालत असतां निराळे होतील. दान देणारा मनुष्य जर गुण- क्षुधाकुल झालेले ते सप्तर्षि त्या मृत राज- वान् असले, तर त्या दानाच्या योगें दान घेणा- पुत्राला स्थालीत घालून शिजवीत आहेत तों राला अल्प दोष लागेल, पण दान देणारा त्या स्थलीं प्राप्त झाला व त्यानें तें सर्व कृत्य मनुष्य जर निर्गुण म्हणजे नीच असले, अवलोकन केलें ! तेव्हां

तर दान घेणारा मनुष्य त्या दानाच्या योगें वृषादर्मि ह्मणालाः—तपोधनहो, ह्या समर्थी सफाई नुडेल !

तुम्ही माझ्या दानाचा स्वीकार कराल तर

राजा धर्मा, ह्या विषयाचें विवेचन करण्या- ह्या प्राणसंकटांतून पार पडाल; ह्यास्तव करितां एक पुरातन इतिहास सांगत अस- मी तुझाला जीव जगविण्याकरितां जें दान तात. तों इतिहास ह्मणजे वृषादर्मि व सप्तर्षि देईन त्याचा तुम्ही प्रतिग्रह करा. ऋषिव्यांना, ह्यांचा संवाद होय. राजा, कश्यप, अत्रि, मजपाशीं जें धन आहे तें सर्व तुम्ही घ्या व वसिष्ठ, भरद्वाज, गौतम, विश्वामित्र व जम- आपले जीव जगवा. अहो, याचना करणारा दग्नि हे सप्तर्षि व वसिष्ठपत्नी साध्वी अरु- ब्राह्मण मला मोठा प्रिय आहे. तुझाला ह्या धर्ती ह्या सर्वांची गंडा नामक एक दासी होती वेळीं मी सहस्र खेचरें देईन, किंवा तुझापैकीं व पशुसख नामक एक शूद्र त्या गंडेचा प्रत्येकाला नुकत्याच व्यालेल्या, चपळ, शुभ्र भर्ता होता. समाधियोगानें शाश्वत ब्रह्मलोक वर्णाच्या व वांसरांनीं युक्त अशा सहस्र गाई मिळविण्याकरितां तपश्चर्या करणारे ते सप्तर्षि अर्पण करीन, किंवा तुझां सर्वांना एक सहस्र पूर्वीं एके वेळीं ही पृथ्वी फिरण्यास आले उत्तम जातीचे पांढरे बैल देईन, किंवा पहिल्या असतां त्या वेळीं ह्या भूतलावर मोठें अवर्षण आणि दुसऱ्या वेताच्या अशा पुष्कळ उत्कृष्ट पडून सर्व प्राणी क्षुधाकुल होतसाते मरणो- आणि गरीब गाई अर्पण करीन, किंवा उत्तम न्मुख झाले होते ! राजा धर्मा, पूर्वीं शिबीचा गांव, उत्तम धान्यें व दुर्लभ रत्नें हीं देईन. पुत्र शैब्य (वृषादर्मि) ह्यानें एका यज्ञामध्ये तेव्हां आतां मी काय देऊं तें सांगा. ऋषि-

पुंगवहो, ह्या असल्या अमक्ष्य पदार्थाच्या अत्रि ह्मणालाः—अहो, आम्ही इतके मूर्ख किंवा सेवनाविषयी वासना धरूं नका ! तुझाला मंदबुद्धि नाही. हीं फळें सुवर्णाच्या नाण्यांनीं जीवसंरक्षणार्थ जें कांहीं हवें असेल तें देण्यास भरलेलीं आहेत असें आम्ही जाणतो. आम्ही जागे मी सिद्ध आहें.

ऋषि ह्मणालेः—राजा वृषादर्भ, राजांपासून हीं फळें घेऊं खरी, पण परलोकीं ह्यांचें कडू जो प्रतिग्रह ध्यावयाचा तो अगदीं मधुतुल्य फळ आह्मांस अनुभवावें लागेल ! ह्यासाठी, मधुर असला तरी विषतुल्य त्याच्य होय, हें ज्याला मरणोत्तर सुख व्हावें अशी मनीषा तुला माहीत असतांही तू आमच्या मनांस असेल त्याला असले हें दान अगदीं अग्राह्य होय ! कां बरें मोह उत्पन्न करितोस ? बाबारे, ब्राह्मण वसिष्ठ ह्मणालाः—अहो, येथें एक नाणें हे वेदवेत्ते असल्यामुळें त्यांच्या ठिकाणीं सर्व दान घेतलें, तर शेंकडां किंवा हजारों नाणीं देवता वास करितात आणि ब्राह्मण हा तप-दान घेतल्याचें पाप लागेल, हें विसरतां कामा श्रय्यच्या योगानें निर्मळ झालेला असतो, ह्यामुळें नये ! ह्यास्तव जो कोणी बहुत नाण्यांचा प्रतिग्रह तो तृप्त झाला ह्मणजे त्याच्या ठिकाणीं राहि-करील त्याला नरकांतच पडावें लागेल हें लेल्या सर्व देवता तृप्त होतात. राजा, राजानें उधड आहे !

दिलेलें दान हें फारच भयंकर होय. ब्राह्मणानें कश्यप ह्मणालाः—पृथ्वीवर जें कांहीं धन, जें कांहीं जन्मांत तपोनुष्ठान केलें असेल तें धान्य, सुवर्ण, पशु, किंवा स्त्रिया असतील सर्व राजप्रतिग्रह हा वणव्याप्रमाणें एका दिव-त्यांच्या योगानें एका मनुष्याचीही तृप्ति होणार सांत जाळून खाऊ करील ! ह्यास्तव तें व तृप्त नाही; ह्यास्तव विद्वान् पुरुषानें कशाचाही लोभन दान हीं सदां सुखरूप आसा; व जें कोणी तुजकड धरितां विना शांत उवावें हेंच हितकर होय.

मागावयास येतील त्यांना तें तें सर्व दान दे. भरद्वाज ह्मणालाः—रुद्र नामक पशु असो; राजा युधिष्ठिरा, ते सभार्प वृषादर्भास जन्वास येऊन वाढूं लागला कीं त्याचीं शिभिं ह्याप्रमाणें सांगून अन्य मार्गानें निघून गेले. वाढूं लागतात; तद्वत् मनुष्याची हाव तो वाढूं जातांना त्या महात्म्यांनीं राजपुत्रांचें तें मांस लागला कीं वाढूं लागते व तिला मर्यादा ह्मणून शिजलें कीं नाही तें पाहिलें; परंतु तें कच्चेच रहात नाही !

आहं, असें त्यांना आढळलें, तेव्हां तें टाकून गौतम ह्मणालाः—मनुष्याची इच्छा पूर्ण देऊन ते सर्वजण कांहीं आहार मिळविण्याच्या करील इतकें द्रव्य लोकांत मुळीं विद्यमानच नाही; उद्देशानें वनामध्ये चालते झाले. धर्मा, नंतर मनुष्य हा खचीत समुद्रासारखा आहे—त्याची वृषादर्भि राजाच्या आज्ञेनं त्याचे मंत्री वनांत पूर्तता करीही व्हावयाची नाही !

गेलें व त्या राजसंघांनीं कांहीं उंबर गोळा विश्वामित्र ह्मणालाः—मनुष्य जों जों करून त्यामध्ये सुवर्णाचीं नाणीं भरलीं व ते कामना पूर्ण करण्यासाठीं झटत जातो तों तों उंबरही त्या संपर्पकडून घेवविण्याचा प्रयत्न त्याची कामना वाढतच जाते. त्याची एक केला. युधिष्ठिरा, अत्रि ऋषीनं ते उंबर पाहिले कामना परिपूर्ण होते तों दुसरी कामना बाणा-तां ते जड आहेत असे त्यास आढळलें आणि प्रमाणें त्याजवर प्रहार करण्यास सिद्धच असते ! त्यानें तात्काळ ते ग्रहण करण्यास अयोग्य. जमदग्नि म्हणालाः—प्रतिग्रह ध्यावयाचा होत असा अभिप्राय सांगितला. नाही असा जर दृढ निश्चय ठेविला तर त्या-

पासून निश्चयानें तपोभंग होत नाही, ह्यास्तव आरंभिली आणि मंत्रांचा उच्चार करून तो तपोरूप धनाला जाणणाऱ्या मनुष्यानें कधीही अग्नीला एकैक आहुति देऊं लागला. राजा प्रतिग्रह करूं नये. जर ब्राह्मण हा प्रतिग्रहाचा युधिष्ठिरा, तेव्हां त्या अग्नीतून सर्व लोकांना लोभ धरील तर त्याचें तपोधन नष्ट होईल. भयंकर अशी एक कृत्या प्रकट झाली आणि

अरुंधती म्हणाली:—काहीं पुरुषांचें असें वृषादर्भि राजानें तिचें नांव यातुधानी असें ह्मणणें आहे कीं, द्रव्याचा संचय धर्मासाठीं करावा; ठेविलें ! राजा, नंतर कालरात्रीप्रमाणें घोर पण मला वाटतें कीं, द्रव्यसंचयापेक्षां तपस्संचयच रूप धारण करणारी ती कृत्या वृषादर्भि राजा-श्रेष्ठ होय. पुढें हात जोडून उभी राहिली; व मी आतां काय

गंडा ह्मणाली:—ज्या अर्थी माझ्या ह्या करूं ह्मणून त्या भूपतीला ह्मणाली. तेव्हां तिला बलिष्ठ धन्यांना सुद्धां ह्या उग्र धनाचें इतकें वृषादर्भि ह्मणाला:—कृत्ये यातुधानि, अरुं-भय वाटतें, त्या अर्थी मीं अगदीं दुबळ्याप्रमाणें धर्तीसहवर्तमान सप्तर्षि व त्यांची दासी व त्या ह्या धनाला अधिकच भ्यावें हें उचितच होय. दासीचा भर्ता ह्यांजकडे तूं जा आणि त्यांतील

पशुसखा ह्मणाला:—धर्माच्या ठिकाणीं प्रत्येकाचें नांव काय आहे ह्याचा मनांत श्रेष्ठत्व आहे तसें दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थाच्या विचार करून त्यांच्या अंगच्या सामर्थ्याची ठिकाणीं नाही; ह्मणून ब्रह्मवेत्ते पुरुष धर्मालाच अटकळ बांध व त्या सर्वांचा अंत करून मग धन मानितात आणि हें ज्ञान व्हावें ह्मणूनच तूं वाटेल तिकडे जा. पण जर तुझ्याकडून मी महाविद्वानांची सेवा करितों. त्यांचा नाश झाला नाही, तर तें तुला खर्चीत

ऋषि ह्मणाले:—मंत्र्यांनो, ज्या राजाच्या डार मारितील हें लक्षांत धर ! ह्या प्रजा आहेत, आणि जो राजा आह्मांला राजा युधिष्ठिरा, वृषादर्भि राजाचें तें भाषण ह्या सुवर्णरूप उपाधीनें युक्त अशीं हीं फळें श्रवण करून त्या यातुधानी नामक कृत्येनें देत आहे, तो राजा ह्या दानासह खुशाल असो ! कृत्यास्वरूप धारण केले व 'बरे' आहे, आपल्या

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, असें ह्मणण्याप्रमाणें करितें ' असें वचन देऊन, जेंथें बोलून, सुवर्णानें युक्त अशीं तीं उंबराचीं फळें ते सात महर्षि फिरत होते त्या वनांत तीं त्या सप्तर्षींनीं नाकारिलीं व ते सर्व व्रतस्थ प्राप्त झाली.

ऋषि दुसरीकडे चालते झाले. तेव्हां वृषादर्भि भीष्म सांगतात:— राजा युधिष्ठिरा, त्या राजाकडे जाऊन त्याला मंत्री ह्मणाले:— वनांत अत्रिप्रभृति ते सात महर्षि फळें-मुळें महाराज, सुवर्णरूप उपाधीची शंका घेऊन सेवन करीत संचार करीत असतां त्यांस तेंथें सप्तर्षींनीं त्या फळांचा त्याग केला व ते दुस-एक संन्यासी आढळला. त्याचे खांदे, हात, त्याच मार्गानें निघून गेले, हें आपल्याला पाय, तोंड व पोटां भलेंभककम असून त्याचें विदित व्हावें. सर्वच शरीर गल्लेळ होतें व त्याच्या बरोबर

राजा युधिष्ठिरा, त्या राजसेवकांनीं वृषा-एक कुत्राही होता. त्या संन्याशाचे सर्व अव-दर्भि राजाला ह्याप्रमाणें कळविलें असतां तो यव चांगले धष्टपुष्ट अवलोकन करून अरुं-संतापला आणि तो त्या सर्व सप्तर्षींचा सूड धर्ती सप्तर्षींना ह्मणाली कीं, आपण ह्याच्या-घ्यावयाच्या हेतूनें राजवाड्यास परत गेला ! सारखे लठ केव्हांही होणार नाही ! तेव्हां नंतर त्यानें होत्रागारांत जाऊन उग्र तपश्चर्या वसिष्ठ ह्मणाला:—अरुंधति, आमच्या-

प्रमाणें ह्याचें अग्निहोत्र कधीं अंतरत नाहीं, व हा गत स्वागत केलें व क्षुधानिवारण करण्याचें काम सकाळसंध्याकाळ नेहमीं हवन करीत असतो, किती दुर्धन झालें आहे इत्यादिकांबद्दल त्यामध्ये ह्यामुळें हा कुत्र्यासहित भटपुष्ट दिसत आहे. बोलणेंचालणें होऊन नंतर ते सर्वजण एक आत्रि ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें क्षुधेनें विचार ठरवून त्या वनांत कंदमुळें खणीत ह्याच्या वीर्याचा नाश झाला नाहीं व मोठ्या खणीत व फळें जमवीत बरोबर चालूं लागले. कष्टानें संपादिलेली वेदविद्याही आमच्याप्रमाणें राजा, ह्याप्रमाणें ते पुष्कळसें वन हिंडून गेले ह्यानें गमाविली नाहीं; ह्मणून हा असा कुत्र्या- असतां कमळांचें एक सुंदर सरोवर त्यांच्या सह बळकट आहे. दृष्टीस पडलें. त्या सरोवराच्या भोंवतालीं

विश्रामित्र ह्मणालाः—आमच्याप्रमाणें वृक्षांची गर्द झाडी असून त्यांत निर्मळ व ह्याच्या शाश्वत शास्त्राचा (वेदांचा) लोप झाला आल्हादकारक असें उदक शोभत होतें. नाहीं व आमच्याप्रमाणें ह्याचा धर्मही क्षीण त्यांतील कमळें सकाळच्या सूर्याप्रमाणें झाला नाहीं आणि तसाच हा आमच्यासारखा तेजःपुंज असून त्यांचीं पत्रें वैदूर्याच्या आळशी, भुकेलेला व मूर्खही नाहीं; ह्मणून रंगप्रमाणें विलसत होती. तेथें खोल पाण्याचा हा असा कुत्र्यासह लहू आहे. आश्रय करणारे नानाविध पक्षी रहात होते.

जमदग्नि ह्मणालाः—ह्याला आमच्या- त्या सरोवरांत जाण्याला एकच मार्ग होता, प्रमाणें पोटाची व काढ्याची वर्षभर चिंता वाढावी त्याशिवाय अन्य मार्गानें त्यांत जाण्याची लागत नाहीं; म्हणून हा असा कुत्र्यासह सोय नव्हती. त्यांत उतरण्याला उत्तम रस्ते बळकट आहे. केलेले असून त्यांत चिखल वगैरे अगदीं नव्हता;

कश्यप म्हणालाः—आमच्याप्रमाणें ह्याला आणि तेथें वृषादर्भीनें उत्पन्न केलेली यातुधानी 'मिक्षां देहि' करणारं चार सखे भाऊ नांवाची भयंकर कृत्या त्या सरोवराच्या रक्ष- नाहीत; त्यामुळें हा कुत्र्यासह भटपुष्ट आहे. णास सिद्ध होती. असा; अरुंधतीसहित ते सर्व

भरद्वाज म्हणालाः—आमच्याप्रमाणें सप्तर्षि, ते सन्यासी (शुनःसख) आणि पशु- ह्यानें गार्थविपरीत अपवाद घेऊन तिला शाप सख व त्याची स्त्री गंडा हीं सगळींजणें त्या दिला नाहीं आणि अविचाराचें व दुष्टपणाचें सरोवरावर प्राप्त झालीं व त्या स्थलीं सरो- कर्म करून शोकाला कारण घडविलें नाहीं; वराच्या तीरावर भयंकर यातुधानी कृत्या उभी म्हणून हा कुत्र्यासह चांगला बळकट आहे. होती तिला पाहून ते महर्षि ह्मणालेः—हे

गौतम म्हणालाः—आमच्याप्रमाणें ह्याज- स्त्रिये, तूं कोण आहेस, कोणाकारितां व कोणत्या पार्शीं प्रत्येकीं तीन तीन वर्षांचीं जुनीं अशीं उद्देशानें तूं येथें एकटी उभी आहेस, आणि तीन दर्भींचीं पांघरुणें व एक रंकु मृगाचें चर्म ह्या सरोवराच्या कांठीं तूं काय करूं इच्छि- नाहीं; म्हणून हा कुत्र्यासहित भला तेस तें सांग.

बळकट आहे. यातुधानी ह्मणालीः—मी जी कोण आहे ती

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर आहें. तुझाला माझी विचारपूस करण्याचें मुळीच तो सन्यासी कुत्र्यासह त्या वसिष्ठादिक सप्त- प्रयोजन नाहीं. तपस्व्यांनो, मी ह्या सरोवराचें र्षींच्या समीप गेला आणि यथायोग्य प्रकारें रक्षण करणारी आहे असें तुझी सर्वजण समजा. त्यांचा हस्तस्पर्श झाल्यावर त्यांनीं परस्परांचें आ- ऋषि ह्मणालेः—हे स्त्रिये, आझी सर्व

क्षुधित झालों असून आह्वांपाशीं दुसरे कांहीं- वरिष्ठ मानितात. सर्व वासग्रहांच्या ठायीं एक नाही. तुझ्याकडून अनुमोदन मिळाल्यास ह्मणजे वस्तूंच्या ठायीं माझे वास्तव्य आहे; आह्मी ह्या सरोवरांतून कांहीं कमळें घेऊं. ह्यास्तवच मला वसिष्ठ हें नांव मिळालें आहे.

यातुधानी म्हणाली:—जर तुम्ही एकेकजण यातुधानी ह्मणाली:—तुझ्या नांवाची मला आपलें नांव सांगून कमळें घेऊं इच्छीत व्युत्पत्ति मोठी अवघड असून तुझ्या नांवांतलीं असाल तर तुम्ही खुशाल ह्या सरोवरांतून कमळें अक्षरें सुखानें उच्चारितां येण्यासारखीं नाहीत, न्या; उशीर करूं नका. ह्मणून तुझें नांव लक्षांत ठेवणें कठीण आहे;

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, त्या ह्यास्तव तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

समयीं, ही यातुधानी कृत्या असून हिचा हेतु कश्यप ह्मणाला:—माझें नांव कश्यप असें आम्हां सप्तर्षीना वधण्याचा आहे, असें अत्रि आहे. कारण, कश्यप ह्मणजे इंद्रियरूप अश्व ऋषीनें जाणिलें; आणि नेतर तो क्षुधार्त झालेला किंवा लक्षणें इंद्रियांचीं अधिष्ठानें जीं शरीरें

अत्रि ह्मणाला:—सुंदरि, माझें नांव अत्रि असें त्यांचें मी अंतर्धामिरूपानें पालन करितां, असून, कामादिक अरीना आश्रय देणारें जें अर जीवरूपानें तद्वारा सुखदुःखादिक भोगितां, आणि ह्मणजे पाप त्यापासून मी सर्वांचें त्राण करणारा परब्रह्मरूपानें त्या सर्वांचा मी आपल्या ठिकाणीं आहे; किंवा अद् म्हणजे जो मृत्यु त्यापासून लय करितो. कृ म्हणजे पृथ्वी हिच्या प्रत्येक मी सर्वांचें त्राण करितो ह्मणून मला अत्रि भागावर वामन म्हणजे वृष्टि करणारा जो ह्मणतात. माझ्या ठिकाणीं भूत, वर्तमान किंवा आदित्य तो मीच आहे आणि काशपृष्ठाप्रमाणें भविष्यत् अशा त्रि ह्मणजे तीन उपाधि नाहीत; मी काश्य म्हणजे तेजस्वी आहे. ह्यावरून सर्व कांहीं मला आज वर्तमानकालींच उपलब्ध माझ्या नांवाचें मम तुझ्या ध्यानांत राहिल.

होत आहे. मी अत्रि हा सदोदीत अध्ययनांत यातुधानी ह्मणाली:—हे महाद्युतिमंता, तूं निमग्न असतो; ह्यास्तव अनध्ययनी पुरुषांची मला जो आपल्या नांवाचा अर्थ विशद करून जी रात्रि ती माझ्या ठिकाणीं वियमान नाही; सांगितलास तो मला दुर्बोध वास्तो; ह्यामव आणि म्हणून ह्या मला अत्रीला अरात्रि अत्रि तूं जा आणि सरोवरांत प्रविष्ट हो.

असें नांव प्राप्त झालें आहे. भरद्वाज म्हणाला:—शोभने, माझें नांव भर-

यातुधानी ह्मणाली:—हे महाद्युतिमंता, तूं द्वाज असें आहे; कारण मी सर्वांचेंच भरण ह्मणजे आपलें नांव सांगून त्याचा जो अर्थ मला स्पष्ट पोषण करितो. माझ्या ठिकाणीं शिष्याशिष्य करून सांगितलास, तो माझ्या मनाला ग्रहण किंवा सुतासुत ह्मणजे स्वकीयपरकीय भाव मुर्च्छाच करितां येणें कठीण आहे; ह्यास्तव तूं खुशाल नाही. शासन करण्यास अयोग्य जे राक्षस सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

किंवा शत्रु त्यांनाही ताब्यांत आणून मी वसिष्ठ ह्मणाला:—सुंदरि, माझें नांव त्यांचें दयालूपणानें संगोपन करितो; त्याप्रमाणे वसिष्ठ असून मी वरिष्ठ आहे. मला वसिष्ठ णेच जे कोणी माझ्यावर ममता करीत नाहीत ह्मणण्याचें कारण असें कीं, सूर्य, चंद्र, नक्षत्रें, व माझ्याशीं फटकून वागतात, त्यांच्यावर वायु, अंतरिक्ष इत्यादि जे वसु ते सर्व माझ्या देखील मी भार्या-पुत्रांप्रमाणें ममता करितो ठिकाणीं राहतात, ह्मणजे त्या सर्वांवर माझी व त्यांचें योगक्षेम चालवितो; त्याप्रमाणेंच मी सत्ता चालते. मी महायोगी असल्यामुळे मला देवांचें, द्विजांचें व सर्व वाजांचें ह्मणजे प्रजांचें

भरण करितों; आणि ह्यामुळे मला भरद्वाज असें ह्मणतात.

यातुधानी म्हणाली:—तुझ्या नांवाची व्युत्पत्ति मोठी दुर्गम असून त्यांतील अक्षरंही उच्चारण्यास मोठी अवघड आहेत; ह्यासाठीं माझ्यानें हे कांहींएक ध्यानांत राहणार नाही; म्हणून तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

गौतम ह्मणाला:—यातुधानि, माझे नांव गौतम (गौतम) आहे. मला गौतम (गोदम) ह्मणण्याचें कारण असें कीं, माझ्या ठिकाणीं गो ह्मणजे पृथ्वी व स्वर्ग ह्यांचें दमन करण्याचें ह्मणजे त्यांवर सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य आहे. असें कशावरून ह्मणशील तर मी दमवान ह्मणजे इंद्रियजेता असल्यामुळे माझ्यापुढें पृथ्वी व स्वर्ग हीं यःकश्चित् पदार्थ होता ! मी भ्रमरहित अग्नीसारखा प्रखर असल्यामुळे माझ्यावर सत्ता चालविणारें कोणीच नाही. माझ्या ठिकाणीं इतकी समबुद्धि आहे कीं, मी तुला (कुतूबला) देखील ब्रह्मस्वरूप मानितों ! कृत्ये यातुधानि, माझीं गो ह्मणजे इंद्रिये अतम ह्मणजे अज्ञानरहित असल्यामुळे तुला मी वन्हीसारखा दुःस्पर्श आहे हें लक्षांत ठेव व माझ्या तेजाची अटकळ कर.

यातुधानी म्हणाली:—महामुने, तूं आपलें नांव सांगून त्याचा अर्थ जो व्यक्त केलास तो मला समजण्यास योग्य नाही; ह्यास्तव तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

विश्वामित्र ह्मणाला:—यातुधानि, ब्रह्मांडांतील मुख्य देवता व पिंडस्थानीय इंद्रिय-देवता ह्या सर्वांचा मी मित्र आहे; म्हणून मला विश्वामित्र म्हणतात.

यातुधानी म्हणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास अवघड असून ह्याचा सोपपत्तिक अर्थही दुर्बोध आहे; ह्यास्तव तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

जमदग्नि ह्मणाला:—सुंदरि, माझे नांव जमदग्नि आहे. जमन ह्मणजे हविर्भाग ग्रहण करणारा जो अग्नि त्याजमध्ये मी जन्म पावलों, असें जाण.

यातुधानी ह्मणाली:—महामुने, तूं जें नांव सांगून त्याचा अर्थ सांगितलास, तो माझ्याच्यानें लक्षांत राहणें कठीण आहे; ह्यासाठीं तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

अरुंधती म्हणाली:—माझे नांव अरुंधती आहे; कारण पर्वतांना धारण करणारी पृथ्वी व वसु ह्मणजे देव ह्यांना आधार जो स्वर्ग ह्यांच्या ठिकाणीं माझे वास्तव्य आहे. मी सदा-सर्वकाळ भर्त्याच्या सन्निध राहून त्याच्या सेवेत अनुरक्त असतें, म्हणून मला इतकें सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे.

यातुधानी ह्मणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास अवघड असून ह्याची व्युत्पत्तिही दुर्बोध आहे; ह्यास्तव हें माझ्या लक्षांत राहणार नाही, ह्मणून तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

गंडा ह्मणाली:—तोडाच्या एका भागाला गंड असें ह्मणतात. गंड शब्दाचा धात्वर्थ हा असा आहे. माझा गंड-प्रांत उन्नत असल्यामुळे, हे अग्निसंभवे, मला गंडा असें नांव प्राप्त झालें आहे.

यातुधानी ह्मणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास कठीण असून ह्याची व्युत्पत्तिही अवघड आहे; ह्यास्तव हें ध्यानांत ठेवण्यास मी समर्थ नाही, ह्मणून तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा.

पशुसख ह्मणाला:—हे अग्निसंभवे, माझे नांव पशुसख. मी पशूंना पाहून त्यांचें रंजन करितों व नेहमीं त्यांजविरुद्धी दया बाळगितों, म्हणून मला पशुसख असें नांव पडलें.

यातुधानी म्हणाली:—हें तुझें नांव उच्चारण्यास अवघड व लक्षांत ठेवण्यास कठीण

आहे; ह्यास्तव मला हें लक्षांत ठेवितां येत नाही. त्यांचीं तीं कमळांचीं व कमळनाळांचीं ओझीं तूं सरोवरांत प्रवेश कर, जा. त्यांस तेथें आढळलीं नाहीत ! तेव्हां

शुनःसख ह्मणालाः—यातुधानि, ह्या ऋषि ह्मणालेः—अहो, क्षुधाकुल झालेल्या सर्वांनीं आपलीं नांवें जशा रीतीनें तुला सांगि- आह्मीं कांहीं तरी खावयास मिळावें म्हणून तलीं तशा रीतीनें नांव सांगण्यास मी समर्थ ह्या स्थळीं कमळांचीं व कमळनाळांचीं ओझीं नाहीं. माझें नांव शुनःसखसखा ह्मणजे धर्माचे बांधून ठेविलीं असतां कोणत्या दृष्ट पातक्यानें जे मित्र त्यांचा मी मित्र अशा अर्थाचें माझें आमचीं ओझीं चोरून नेलीं बरं ?

नांव आहे, हें लक्षांत धर.

राजा, त्यांना त्या समर्थीं एकमेकांचाच

यातुधानी म्हणालीः—द्विजा, तुझ्या संशय आला व त्यांनीं प्रत्येकांनै शपथ घ्यावी संदिग्ध भाषणावरून तुझें नांव देखील व्युत्प- असें बोलणें काढिलें. तेव्हां तो विचार सर्वांना चाला धरूनच असावें असें वाटतें; ह्यास्तव तूं पसंत पडला आणि क्षुधार्त झालेल्या व थकून आपल्या नांवाचा ह्या वेळीं आणखी एकदा गेलेल्या त्या सर्व ऋषींनीं शपथा घेतल्या ! त्या वेळीं उच्चार कर.

आत्रि ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं कम-

शुनःसख ह्मणालाः—हे कृत्ये, ज्या अर्थीं लांजी व कमळनाळांची ही चोरी केली असेल, मीं एकवार उच्चारिलेलें नांव तुझ्यानें ग्रहण त्यास गाईला लाथ मारल्याचें, सूर्याकडे तोंड करवेलें नाही, त्या अर्थीं तूं माझ्या त्रिदंडां करून लग्नशंका केल्याचें किंवा अनध्यायाच्या अभिहत होत्साती तात्काळ भस्म हो ! दिवशीं वेदाभ्यास केल्याचें पाप लागेल !

राजा युधिष्ठिरा, असें म्हणून त्या शुनः- वसिष्ठ ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही सखानें यातुधानीच्या मस्तकावर ब्रह्मदंडासारखा चोरी केली असेल त्याला अनध्यायीं वेदपठन भयंकर असा तो आपला त्रिदंड हाणिला केल्याचें, लोकांत कुत्र्याबरोबर खेळल्याचें, आणि त्या योगें ती कृत्या तात्काळ भस्म संन्याशानें कामवासना धारण केल्याचें, शरणा- होऊन भूतलावर पतन पावली ! आणि गताला मारल्याचें, आपल्या कन्येला विकून ह्याप्रमाणें त्या महाबलवान् यातुधानीचा उदरभरण केल्याचें, आणि नीचापामून संपात्ति वध केल्यानंतर शुनःसख आपला त्रिदंड मिळविल्याचें पाप लागेल !

भूमीवर टाकून देऊन गवताळ जमीनीवर स्वस्थ कश्यप ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं हा बसून राहिला ! इकडे यातुधानीची आज्ञा चोरी केली असेल त्याला सर्व ठिकाणीं सर्व घेऊन सरोवरांत प्रविष्ट झालेले समर्थीं वगैरे कांहीं बोलल्याचें, दुसऱ्याची ठेव नाही म्हण- सर्वजणांनीं कमळें व कमळनाळें मनमुराद ल्याचें, खोटी साक्ष दिल्याचें, यज्ञयागावांचून ग्रहण केलीं व ते मोठ्या आनंदानें सरोवरांतून मांस सेवन केल्याचें, नयनतर्कांना दान बाहेर आले. नंतर त्यांनीं मोठ्या श्रमानें दिल्याचें किंवा दिवसास स्त्रीगमन केल्याचें कांठावर येऊन त्या कमळांचीं व कमळ- पातक लागेल.

नाळांचीं ओझीं बांधून ठेविलीं व ते पुनः भरद्वाज ह्मणालाः—अहो, ज्या कोणीं ही सरोवरांत जाऊन त्या उदकांनै तर्पण करूं चोरी केली असेल त्याला स्त्रियांविषयीं, नात- लागले. मग तर्पण आटोपल्यावर ते पुनः सरो- लगांविषयीं व गाईविषयीं द्रोह व अधर्म वरांतून कांठावर आले आणि पहातात तों केल्याचें व ब्राह्मणाला लढाईत किंवा युद्धांत

जिंकल्याचें पाप लागेल ! आणि त्याप्रमाणेंच अरुंधती ह्मणाली:—अहो, जिनें ही चोरी ज्यानें ही चोरी केली असेल त्याला उपा- केली असेल तिला नेहमीं सासूचा अपमान ध्यायला न जुमानितां ऋचा व यजुर्मंत्र केल्याचें, पतीला दुःख दिल्यानें, एकटीनेंच म्हडल्याचें व गवत पेटवून त्या अग्नीं हवन स्वादिष्ट पदार्थ खाल्ल्याचें, आमांचा अनादर केल्याचें पाप लागेल ! करून आपला वरचष्मा बसविल्याचें, सायं-

जमदग्नि म्हणाला:—अहो, ज्या कोणीं काळीं सातू खाल्ल्याचें, व्यभिचार केल्याचें ही चोरी केली असेल त्याला उदकांत मल- आणि वीरपुत्र प्रसवल्याचें पाप लागेल !

मूत्र विसर्जन केल्याचें, गाईला वधिल्याचें गंडा ह्मणाली:—अहो, जिनें ही चोरी किंवा तिचा द्रोह केल्याचें, ऋतुकाल केली असेल, तिला सदैव खोटें बोलल्याचें, नसतां मैथुन केल्याचें, सर्वांचा द्वेष संपादि- भाऊबंधांबरोबर भांडल्याचें, पैसे घेऊन मुलगी ल्याचें, स्त्रीवर उदरनिर्वाह चालविल्याचें, भाऊ- दिल्याचें, अन्न शिजवून स्वतः एकटीनेंच सेवन बंधांना सोडून दिल्याचें, सर्वांशीं वैर जोडि- केल्याचें, दास्यांत वेह मिजविल्याचें आणि ल्याचें व एकमेकांचें आतिथ्य केल्याचें जारज संततीनें दोन्ही पुत्रांचा नाश केल्याचें पातक लागेल. पातक लागेल !

गौतम ह्मणाला:—अहो, ज्या कोणीं ही पशुसख ह्मणाला:—अहो, ज्या कोणीं ही चोरी केली असेल त्याला वेदांचा चोरी केली असेल, तो दासकुलांतच जन्म अभ्यास करून ते गुरून दिल्याचें, तीन अग्नि पावेल ! त्याच्या पदरीं मुलांबाळांचा जोजार सोडून दिल्याचें, सोमरस विकल्याचें व ज्या होऊन तो दारिद्र्याभेे ग्रासिला जाईल आणि गांवांत एकच विहीर आहे त्या गांवीं शूद्र- त्याला देवतांविषयीं पूज्यबुद्धि राहणार नाही. स्त्रीचा पति होऊन राहिलेल्या ब्राह्म- शुनःसख ह्मणाला:—अहो, ज्यानें ही णाच्या घरीं वास्तव्य केल्याचें पाप लागेल ! चोरी केली असेल त्याला—अध्वर्यूला किंवा

विश्वामित्र ह्मणाला:—अहो, ज्या कोणीं ही वेदवेत्त्याला अथवा उत्तम प्रकारें ब्रह्मचर्य पाळि- चोरी केली असेल त्याला आपण जिवंत लेल्या पुरुषाला दुहिता अर्पण केल्याचें, व ब्राह्म- असतां आपलें गुरू व सेवक ह्यांची उपजी- णानें अथर्वण वेदाचें संपूर्ण अध्ययन करून विका परक्यांकडून करविल्याचें पातक लागेल ! स्नान केल्याचें पुण्य लागेल !

यास चांगली गति मिळणार नाही ! त्याला ऋषि ह्मणाले:—अहो, ह्यानें जी ही तार संतति होईल ! त्याला चांगलें वर्तन शपथ घेतली ती ब्राह्मणांना इष्ट अशी आहे ! प्रेवितां येणार नाही ! तो अधम ब्राह्मण तेव्हां, हे शुनःसख, तूच आहां सर्वांची ही चोरी होईल ! संपत्तीनें तो चट्टून जाईल ! तो नीचा- केलीस ह्यान संदेह नाही !

आसून धन संपादील ! सर्वांचा हेवा करील ! शुनःसख ह्मणाला:—ऋषिवर्यहो, आपण [र्जन्यकाळीं त्यास प्रवास करावा लागेल ! भक्षणार्थ आणून ठेविलेली वस्तु तर्पणविधि उरकून यास पोटासाठीं दास्य करावें लागेल ! राजांचें परत आल्यावर न पाहिल्यामुळे जे काहीं उद्गार परोहित्य पतकरावें लागेल ! आणि ज्याला काढिलेल ते-खरे आहेत, मिथ्या नाहीत. ही चोरी ज्ञायाग करण्याचा अधिकार नाही त्याचा तो मी केली हें सर्वस्वी खरें होय. कमळे व कमळ- तत्विज् होईल ! नाळे मी अदृश्य केली होती ती ही पहा !

अनघानो, आपली परीक्षा पाहण्यासाठीं असें मी
केलें ! भगवंतानो, आपण येथें सर्वांचें रक्षण कर-
ण्याकरितां आलां असून आपला वध करण्या-
साठीं ही घोर कृत्या यातुधानी उद्युक्त होती.

अध्याय चौऱ्याणवावा.

—:०:—

शपथविधि.

भीष्म सांगतात :—राजा युधिष्ठिरा, हाच
ती मी वधिली आहे पहा ! तपोधनहो, वृषादभि विषय प्रतिपादन करण्याकरितां एक पुरातन
राजानें तुमचा सूड घेण्यासाठीं अर्घातून हिला इतिहास सांगत असतात. ह्यास्तव पूर्वी तीर्थ-
उत्पन्न केलें होतें व जर मीं हिला मृत्युमुखीं लोटलें यात्रेच्या प्रसंगीं शपथेसंबंधानें जो वृत्तांत
नसतें तर ह्या वृष्टेनें अविचारानें खर्चीत तुमचा घडून आला तो ऐक. भरतसत्तमा, पूर्वी इंद्रानें
मारा केला असता ! ह्यास्तव, विप्रहो, मी स्वतः कमळांचीं चोरी केली आणि राजर्षींनीं त्या-
इंद्रच येथें आलों आहे ह्मणून समजा. तुहीं प्रमाणेंच ब्रह्मर्षींनीं त्या वेळीं शपथा घेतल्या,
आपल्या अलोभवृत्तीनें सर्व कामना परिपूर्ण तो प्रकार असा:—एके प्रसंगीं ब्रह्मर्षि व राजर्षि
करून देणारे अक्षय्य लोक संपादिले आहेत; एकत्र जमून पश्चिमप्रभासक्षेत्रीं प्राप्त झाले व
ह्यास्तव तुम्ही आतां येथून लवकर उठा आणि त्या त्यांनीं बेत ठरविला कीं, सर्व पृथ्वीचें पर्यटन
श्रेष्ठ लोकांप्रत चला !

करून तीर्थयात्रा कराव्या असा आपला हेतु

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, इंद्राचें होय; ह्यासाठीं आपण सर्व पृथ्वी फिरण्यास
तें भाषण भ्रवण करून त्या वसिष्ठादिक मह- निघूं चला. राजा युधिष्ठिरा, नंतर शुक्र,
र्षीना मोठा आनंद वाटला व 'वरें आहे' असें अंगिरा, विद्वान् कवि, अगस्त्य, नारद, पर्वत,
ह्मणून ते पुरंदरासहवर्तमान स्वर्गलोकास निघून भृगु, वसिष्ठ, कश्यप, गौतम, विश्वामित्र, जम-
गेले ! राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें ते महात्मे सगळीं अत्यंत दक्षि, गालव, अष्टक, भरद्वाज, अरुंधती, वाल-
क्षुधित असतांही मोठमोठ्या पुरुषांनीं नाना- खिल्य, शिबि, दिलीप, नहुष, अंबरीष, ययाति
विध उपभोग्य वस्तु पुढें करून त्यांस मोह उत्पन्न व धुंधुमार हे सर्व ब्रह्मर्षि व राजर्षि महा-
केला तरी ते त्या मोहाला वश झाले नाहींत, प्रतापी वृत्रहंत्या शतक्रतूला पुढें करून तीर्थ-
हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे ! त्यांनीं लोभ ह्मणून यात्रा करण्यास निघाले व ते सगळीं तीर्थ
धारण केलाच नाहीं; आणि इतका खडतर प्रसंग हिंडत हिंडत माघी पौर्णिमेला परम पावन जी
आला असतांही त्या वेळीं त्याचें फळ हें झालें कौशिकी नदी तिजप्रत प्राप्त झाले. सर्व तीर्थांत
फी, त्यांस स्वर्गलोक मिळाला. ह्यास्तव सर्व ज्ञानें करून पापरहित झालेले ते ब्रह्मर्षि व
प्रसंगीं मनुष्यानें लोभ सोडून थावा, हा श्रेष्ठ धर्म राजर्षि नंतर अत्यंत पवित्र असें जें ब्रह्मसर
होय. राजा धर्मा, जो मनुष्य सगळींच हें मनोहर त्याप्रत गेले आणि तेथें ब्रह्मदेवाच्या त्या
चरित्र सभादिकामध्ये कथन करील त्याला धन- तीर्थांत स्नान करून अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान
धान्य प्राप्त होईल व त्याला संकटें ह्मणून येणार अशा त्या महात्म्यांनीं त्या सरोवरातील कांहीं
नाहींत; त्याचे पितर, देवता व ऋषि संतुष्ट कमळें व कमळनाळें सेवन केलीं. राजा, त्या
होतील; आणि परलोकीं त्यास यश, अर्थ व धर्म समर्थी कत्येक ब्रह्मर्षींनीं कमळनाळें व
ही मिळतील !

कित्येकांनीं मृणालें उपटून घेतलीं. इतक्यांत तेथें
असें घडलें कीं, अगस्त्य ऋषीनें त्या सरोवरातून
एक कमळ बाहेर काढावर आणून ठेविलें होतें

तें नाहीसिं झालें असें सर्वांच्या दृष्टीस पडलें, आणि राजा युधिष्ठिरा, अगस्त्य हे ऋषींचे उद्गार श्रवण नंतर अगस्त्य ऋषींनीं त्या सर्व श्रेष्ठ ऋषींला करून त्या ठिकाणीं स्थित असलेल्या ब्रह्मर्षींना प्रथम केला कीं, 'अहो, मीं जें उत्तम कमळ येथें व राजर्षींना फार बाईट वाटलें आणि ते त्या आणून ठेविलें होतें, तें कोणीं घेतलें बरें ? अगस्त्य महर्षीला म्हणाले कीं, 'ऋषिवर्या, आम्हीं अहो, मला तुमची शंका येते; ह्यास्तव तुम्ही तुझें कमळ चोरिलें नाहीं; ह्यासाठीं उगीच माझें कमळ द्या. तुम्हीं कमळाची आमच्यावर दोष लावून हे उद्गार काढूनकोस ! चोरी करावी, हें अश्लाघ्य होय ! अहो, आम्ही महर्षे, आम्ही भयंकर शपथा घेऊन तुम्ही असें ऐकतां कीं, कालाच्या योगानें धर्माचें खातरी करून देण्यास सिद्ध आहों ! राजा, तेज नष्ट होतें, तें खरें आहे. हा पहा आतां नंतर महर्षींनीं व राजर्षींनीं शपथ घेणें हा धर्मच धर्मलोप करणारा काळ प्राप्त झाला आणि होय असा निश्चय ठरविला आणि मम सर्वांनीं त्यामुळेच धर्माला आपत्ति उत्पन्न झाली ! एकामागून एक पुत्रपौत्रांसमवेत शपथा घेण्यास ह्यास्तव, ऋषींनो, जोपर्यंत सर्वत्र अधर्माची छाप सुरुवात केली !

बसली नाहीं तोपर्यंत आपण स्वर्गलोकीं भृगु म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं जाऊन शाश्वत सुख प्राप्त करून घ्यावें, हें तुझें कमळ घेतलें असेल, त्याला निंदा करणाराची सर्वस्वी इष्ट होय ! अहो, अधर्माची प्रवृत्ति उलट निंदा केल्याचें, मारणाराला उलट बळावली म्हणजे केवढाले अनर्थ होतील हें काय मारल्याचें, व घोडे, उंट, बैल बगैरे पशूंचें सांगावें ! ह्यासाठीं, ब्राह्मणांनीं ग्रामामध्ये मोठमोठे मांस खाल्ल्याचें पातक लागेल !

ठ्यानें वेदघोष करून ते शूद्रांना ऐकविले नाहीत वसिष्ठ म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या किंवा राजांनीं राजनीतीच्या दृष्टीनें धर्मतत्त्वांना कोणीं तुझें कमळ घेतलें असेल, त्याला नित्य वळण दिलें नाहीं, त्याच्या पूर्वी मी पर-वेदाभ्यास न केल्याचें, लोकांत कुत्र्याशीं खेळत लोकांचा मार्ग धरावा, हें विहित होय ! अहो, बसल्याचें व संन्याशानें नगरांत राहिल्याचें अधर्म मातला असतां लहानथोर सर्वांचाच पातक लागेल !

अपमान होऊं लागतो आणि जिकडे तिकडे कश्यप म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं अज्ञान पसरून उत्तम, मध्यम व अधम कोण तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला सर्व ठिकाणीं ह्याविषयीं भावनाही नष्ट होते; ह्यास्तव, जो-सर्व वस्तूंचा क्रयविक्रय केल्याचें, दुसऱ्याच्या पर्यंत इतकी अवस्था प्राप्त झाली नाहीं, तो-देवीवर लोभदाष्टि ठेवल्याचें व खोटी साक्ष पर्यंत मीं कायमचा परलोक जोडावा हें दिल्याचें पातक लागेल !

अवश्य आहे ! अहो, धर्माची हानि झाली गौतम म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या म्हणजे बलवान् मनुष्ये दुर्बळ मनुष्यांना कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल त्याला अहं-खाल्ल्याशिवाय सुद्धां रहाणार नाहीत; तेव्हां काराणें वागल्याचें, भूतदया न बाळगिल्याचें, अशी वेळ येण्याच्या पूर्वीच परलोकीं जाऊन मत्सर व नीचपणा केल्याचें आणि कामक्रोधा-कायमची तेथें वसति करावी, हें मला उचित दिकांना वश झाल्याचें पातक लागेल !

विसतें ! अहो, आतां मला भूतलावर ह्या जीव-अंगिरा म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या लोकांच्या हालअपेष्टा पाहावणार नाहीत; कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला अमं-ह्यास्तव, मी आतां येथून प्रयाण करितों ! मळपणा केल्याचें, ब्राह्मणाला वर्ज्य अशी,

बागपूक ठेवल्याचें, कुन्याशीं बागडल्याचें, ब्रह्म-कमळ नसतां व स्वतः ब्रतस्थ असतां भाषा-
हत्या केल्याचें व पातक करून प्रायश्चित्त न गमन केल्याचें आणि वेदांना तिरस्कारिल्याचें
घेतल्याचें पाप लागेल ! पाप लागेल !

धुंधुमार म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या नहुष म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या
कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला
मित्रांशीं कुतघ्नपणा केल्याचें, शूद्रांच्या ठिकाणीं संन्यास घेऊन गृहस्थाश्रम चालविल्याचें, दीक्षा
प्रजा उत्पादिल्याचें व सर्व समृद्धि असतां घेऊन यथेष्ट वर्तन केल्याचें व धन घेऊन विद्या
एकट्यानेच मुखोपभोग घेतल्याचें पातक लागेल. शिकविल्याचें पातक लागेल !

पुरु म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं अंबरीष म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें
तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला वेद्याचा तुझें कमळ नेलें असेल त्याला स्त्रिया, आप-
धवा केल्याचें, भार्येकडून उपजीविका चाल-सुहृत् व गाई हांच्या संबंधानें दुष्टपणा व
विल्याचें व चरितार्थासाठीं सासऱ्यावर अवलं-अधर्म केल्याचें आणि ब्राह्मणाला ठार मार-
तून राहिल्याचें पातक लागेल ! व्याचें पाप लागेल !

दिलीप म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या नारद म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें
कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला जेथें तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला केवळ ऐहिक
एकच विहीर आहे अशा गांवीं शूद्र स्त्रीचा विषयांबद्दल ज्ञान मिळविल्याचें, शास्त्रनियमाला
पति होऊन राहिलेल्या ब्राह्मणाला जी गति सोडून स्वररहित वेदोच्चार केल्याचें व थोर
प्राप्त होते ती गति प्राप्त होईल ! जमांचा अनादर केल्याचें पाप लागेल !

शुक्र म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या कोणीं नाभाग म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें
तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला यज्ञांत न तुझें कमळ चोरिलें असेल त्याला नेहमी खोटे
मारिलेल्या पशूचें मांस खाऊन्याचें, दिवसास बोलल्याचें, भल्यांबरोबर विरोध केल्याचें व
मैथुन केल्याचें व राजाचें दौत्य पतकरिल्याचें पैसे घेऊन मुलगी दिल्याचें पाप लागेल !
पाप लागेल !

कवि म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें
जमदग्नि म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या तुझें कमळ घेतलें असेल, त्याला गाईला लाथा
कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला अन-मारल्याचें, सूर्याकडे तोंड करून लघुशंका
ध्यायाच्या दिवशीं वेदाभ्यास केल्याचें, मित्राला केल्याचें आणि शरणागताचा अह्नेर केल्याचें
श्राद्धांत क्षण दिल्याचें व शूद्राकडे श्राद्धान्न पाप लागेल !

सेषन केल्याचें पातक लागेल ! विश्वामित्र म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे,
शिबि म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या ज्यानें तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला कृषि-
कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला अग्नि-कर्म करावयास ठेविलेल्या चाकरानें धन्याशीं
होत्र न बाळगितां मेल्याचें, यज्ञाला अडथळा कपट करून शेताला पाणी न दिल्याचें,
आणिल्याचें व तपस्यांबरोबर विरोध केल्याचें राजाचें उपाध्येपण पतकरिल्याचें व व्याला
पाप लागेल ! यज्ञयाग करण्याचा अधिकार नाही त्याचा

श्याति म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या ऋत्विज् साल्याचें पातक लागेल !

कोणीं तुझें कमळ चोरिलें असेल, त्याला ऋतु-पर्वत म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें

तुझे कमळ चोरिलें असेल त्याला गांवांतील केंसांच्या दोरीचा भाला घालून दुसऱ्या गाईचें अधिकारी झाल्याचें, गाढवावर बसून गेल्याचें वासरूं लावून कांस्यपात्रांत दुग्ध काढिलें जाणें ! आणि उपजीविकेसाठीं कुत्रें बाळगिल्याचें भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणे पाप लागेल ! त्या प्रसंगीं ब्रह्मर्षींनीं व राजर्षींनीं नामाप्रकारच्या

भरद्वाज म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें अनेक शपथा घेतल्या असतां आणि तो विप्रश्रेष्ठ तुझे कमळ चोरिलें असेल, त्याला घातकपणा अगस्त्य ऋषि अतिशय संतापला असतां सह-केल्याचें व खोटा मार्ग स्वीकारल्याचें जें काहीं साक्ष देवाधिदेव इंद्र कार आनंदितां झाला आणि पाप तें सर्व लागेल ! त्यानें क्रोधाग्रमान् झालेला त्या ऋषीप्रत भाषण

अष्टक म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या करून आपला अभिप्राय त्या ब्रह्मर्षीमध्ये, देव-राजानें तुझे कमळ चोरिलें असेल तो राजा र्षीमध्ये व राजर्षीमध्ये जो सामितला तो आतां अगदींच मूर्ख होय असें मी म्हणतो. अशा मजघासून ऐक.

पातकी राजाला मनसोक वर्तन करून अध इंद्र म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें तुझे मर्नि पृथ्वीचा राज्यकारभार चालविल्याचें कमळ हरण केलें असेल त्याला अध्वर्यूला, पाप लागेल ! वेदवेद्याला किंवा उत्तम प्रकारें ब्रह्मचर्य पाळि-

मालव म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें तुझे लेल्या ब्राह्मणाला मुलगी दिल्याचें किंवा ब्राह्म-कमळ चोरिलें असेल, तो महापातक्यां ही णानें संपूर्ण अथर्वण वेद अध्ययन करून ज्ञान महापातकी होय ! अशामनुष्याला दान ऊन केल्याचें पुण्य लागेल; त्याप्रमाणेंच त्याला सर्व त्याचा लोकांत प्रकारा केल्याचें व भाऊ-वेद पठन केल्याचें, धर्माप्रमाणें वागल्याचें व बंधांना ठार मारल्याचें पातक लागेल ! उत्कृष्ट शील राखल्याचें पुण्य लागेल; व शेवटीं

अरुंधती म्हणालीः—अगस्त्य ऋषे, जिनें त्यास ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होईल !

तुझे कमळ चोरिलें असेल, तिला सामूची अगस्त्य म्हणालाः—बलसूदना इंद्रा, तूं निंदा केल्याचें व पतीला दुःख दिल्याचें आणि धिक्कारदर्शक शपथ न घेतां हा आशीर्वादच एकटीनेंच गोड पदार्थ खाल्ल्याचें पाप लागेल ! घेतलास ! ह्यास्तव आतां मला कमळ दे. दुस-

बालखिल्य म्हणालेः—अगस्त्य ऋषे, ज्यानें त्याची वस्तु परत देणें हा शाश्वत धर्म आहे. तुझे कमळ चोरिलें असेल, त्याला उपजीविके- इंद्र म्हणालाः—भगवन्, आज मीं तुझे कमळ करितां गांवाच्या वेशीशीं एका पायावर उभें लोभानें काहीं घेतलें नाहीं. असें करण्यांत माझा राहिल्याचें व धर्मज्ञ असून अधर्म केल्याचें हेतु धर्मतत्त्वे श्रवण करावीं हाच होता. ह्यास्तव पाप लागेल ! रागावूं नको. वेदांचें सार धर्मच होय आणि

शुनःसख म्हणालाः—अगस्त्य ऋषे, ज्या उत्तम लोक मिळविण्याचा निष्कण्टक मार्गही ब्राह्मणानें तुझे कमळ चोरिलें असेल, त्याला धर्मच होय. आज, ज्याला कधींही अपवाद अभिहोत्राचा अनादर करून सुखानें शोष यावयाचा नाहीं असा जो शाश्वत ऋषिप्रणीत काढल्याचें व संन्याशानें मनसोक वर्तन धर्म तो मीं श्रवण केला ! ह्यास्तव, हे द्विजसत्तमा, केल्याचें पाप लागेल ! हें आपलें कमळ घे; आणि, विष्णवंता भगवंता,

सुरभि म्हणालीः—अगस्त्य ऋषे, ज्या गाईनें मीं जो द्या तुझा अतिक्रम केला त्याजबद्दल तूं तुझे कमळ चोरिलें असेल, तिचें माणसाच्या मला क्षमा कर.

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें इंद्राचें भ्रवण करून अतिशयित संतप्त झालेला तो बुद्धिमान् अगस्त्य ऋषि प्रसन्न झाला व त्यानें इंद्रानें परत केलेलें तें कमळ घेतलें. राजा, नंतर ते सर्वजण आणखी पुढें वनें हिंडत गेले व त्यांनीं पुण्यतीर्थाच्या ठिकाणीं स्नानें केलीं. राजा, जो पुरुष एकाग्र चित्तानें प्रत्येक पर्वणीस हें आख्यान दुसऱ्याला सांगेल त्याला मूर्ख व दुष्ट असा पुत्र जन्मणार नाही; त्याला कोणतेंही संकट येणार नाही; शरीराला क्लेश देणारी जी चिंता ती त्याला उत्पन्न होणार नाही; त्याची सर्व ऐहिक सुखाविषयीं वासना नष्ट होऊन त्याला परमार्थज्ञानाची प्राप्ति घडेल; आणि मरणोत्तर तो स्वर्गांत वास करील!

अध्याय पंचाणवावा-

—:—

जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.

छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, आद्धामध्ये छत्रा व चर्मी जोडे जे दान देत झाला, तेव्हां जमदग्नीनें रेणुकेला सांगितलें असतात, तो हा प्रघात प्रथम कोणी सुरू कीं, 'हे विशालनेत्रे, माझ्या धनुष्यापासून सुटलेले केला ? हा प्रघात मूळ कसा उत्पन्न झाला व हे शर जाऊन घेऊन ये. तू हे शर आणिलेस हा उत्पन्न होण्याचें मूळ कारण कोणतें, हें ह्मणजे मी ते पुनः सोडीन.' राजा धर्मा, जमदग्नीला कथन करा. ब्रह्मज्ञ भीष्म, केवळ आद्ध-वग्नीनें हा क्रम ज्या काळीं आरंभिला होता, कृत्यांमध्ये मात्र हीं दानें देतात असें नाही; तो काळ ऐन उन्हाळ्याचा असून त्या वेळीं तर अनेक व्रतांमध्ये व इतर धार्मिक कृत्यां-मूर्त्यक्षत्र रोहिणी होतें आणि सूर्याच्या प्रखर मध्ये देखील पुण्यप्राप्तीसाठीं हीं दानें देण्याची किरणांनीं सर्व पृथ्वी अगदीं तप्त होऊन गेलेली बहिर्वाट आढळते. तेव्हां ह्या सर्वांचें सोपपत्तिक होती ! राजा धर्मा, भरमध्यानहसमयीं जमद-व सविस्तर वर्णन आपल्यापासून श्रवण करावें ग्नीनें रेणुकेला ह्याप्रमाणें बाण घेऊन येण्या-अशी माझी मनीषा आहे, तर ती आपण विषयीं आज्ञा केली असतां ती तात्काळ ते परिपूर्ण करावी.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, छत्रा कांहीं वेळ मध्यंतरी थांबली. राजा, त्या व चर्मी जोडे दान देण्याची चाल लोकांत कशी समयीं तिचें शिर व पाय अगदीं होतपळून गेले प्रसिद्ध झाली, तिचा प्रचार कसा सुरू झाला, होते म्हणून ती सणभर सांबाळत थांबली; परंतु

छत्रा व चर्मी जोडे ह्यांचें दान अक्षय्य असें कसें ठरलें, व त्यापासून पुण्यप्राप्ति कां होऊ लागली, हें सर्व मी तुला यथास्थितपणें निवेदन करितों, तर तूं सावधान चित्तानें ऐक. राजा, हा विषय निरूपण करण्यासाठीं मी तुला जमदग्नि व महात्मा सूर्य ह्यांच्यामध्ये जो संवाद झाला तो सांगितों. राजा धर्मा, पूर्वीं एके समयीं प्रत्यक्ष भृगुकुलोत्पन्न भगवान् जमदग्नि हा धनुष्याशीं खेळत असतां एक-सारखा पुनः पुनः नेम धरून बाण सोडीत होता व त्याची पत्नी रेणुका ही त्या परा-कामी व वीर्यशाली भार्गवानें सोडिलेले ते सर्व बाण गोळा करून पुनः पुनः त्याच्या जवळ आणून देत होती. त्या प्रसंगीं धनुष्याच्या प्रत्येक टणत्कार व बाणांचा सणसणाट ह्यांच्या योगें त्या जमदग्नि ऋषीला अधिकच उल्हास वाटला व त्यानें अधिक आवेशानें बाण सोडण्याचा क्रम आरंभिला व रेणुकेनेंही ते परत अणून देण्याचा पूर्वक्रम तसाच चालू ठेविला. असें होतां होतां मध्याह्नसमय प्राप्त झाले. रेणुकेला सांगितलें असतात, तो हा प्रघात प्रथम कोणी सुरू कीं, 'हे विशालनेत्रे, माझ्या धनुष्यापासून सुटलेले केला ? हा प्रघात मूळ कसा उत्पन्न झाला व हे शर जाऊन घेऊन ये. तू हे शर आणिलेस हा उत्पन्न होण्याचें मूळ कारण कोणतें, हें ह्मणजे मी ते पुनः सोडीन.' राजा धर्मा, जमद-वग्नीनें हा क्रम ज्या काळीं आरंभिला होता, कृत्यांमध्ये मात्र हीं दानें देतात असें नाही; तो काळ ऐन उन्हाळ्याचा असून त्या वेळीं तर अनेक व्रतांमध्ये व इतर धार्मिक कृत्यां-मूर्त्यक्षत्र रोहिणी होतें आणि सूर्याच्या प्रखर मध्ये देखील पुण्यप्राप्तीसाठीं हीं दानें देण्याची किरणांनीं सर्व पृथ्वी अगदीं तप्त होऊन गेलेली बहिर्वाट आढळते. तेव्हां ह्या सर्वांचें सोपपत्तिक होती ! राजा धर्मा, भरमध्यानहसमयीं जमद-व सविस्तर वर्णन आपल्यापासून श्रवण करावें ग्नीनें रेणुकेला ह्याप्रमाणें बाण घेऊन येण्या-अशी माझी मनीषा आहे, तर ती आपण विषयीं आज्ञा केली असतां ती तात्काळ ते परिपूर्ण करावी.

भर्त्यांच्या शापभयानें अणखी न थांबतां तशीच राहून आपल्या किरणांनीं रसग्रहण करितो पुढें गेली आणि बाण गोळा करून त्यांसह आणि वर्षाकाळांत सर्वत्र त्या रसाची वृष्टि ती पुनः जमदग्नीच्या सन्निध प्राप्त झाली. राजा, करितो. ब्राह्मणा, त्या रसापासूनच धनधान्य यशस्वी व सुंदर अशा त्या रेणुकेची त्या उत्पन्न होतें व तद्वारा मनुष्यांना सुख मिळतें. वेळची स्थिति काय वर्णावी ! त्या समयीं तिची ब्राह्मणा, धनधान्यादिकांवर मनुष्यांचे प्राण मुद्रा अगदीं म्लान झाली असून तिच्या इतके अवलंबून आहेत कीं, 'अन्न हेच प्राण दोन्ही पायांना मनस्वी पीडा होत होती; होत' असें वेदांचेही वचन आहे. ब्राह्मणा, आणि तशांत आतां आपल्याला भर्त्याकडून शाप अत्रांनीं आच्छादित असलेला व किरणांनीं होतो कीं काय, ह्या भीतीनें तिचें सर्वांग वेढिलेला असा सूर्य वर्षांनीं ह्या सप्तदीपावर थरथर कांपत होतें; असो. राजा, ती शुभानना पर्जन्यवृष्टि करितो आणि त्यापासून औषधी, रेणुका आपल्यासमीप प्राप्त झाली असें पाहून लता, पत्रें, पुष्पें, फळें वगैरे सर्व अन्न जमदग्नि ऋषि तिच्यावर संतापला व तिला वर्षाच्या वर्षाला उत्पन्न होतें. ब्राह्मणा, जातकर्म, पुनः पुनः म्हणूं लागला कीं, 'तुला इतका व्रतोपनयनें, गोपदानें, विवाह, यज्ञयागांना लागू उशीर कां झाला तो सांग.' तेव्हां णान्यावस्तु, शास्त्रे, दाने, व्यवहार, विसृज्य

रेणुका म्हणालीः—तपोधन, माझें शिर व वगैरे सर्व कांहीं अन्नापासूनच निर्माण होतें पाय अगदीं होरपळून गेल्यामुळें कांहीं वेळ- हें तूं जाणतच आहेस. भार्गवा, जेवढीं म्हणून पर्यंत सूर्याच्या प्रखर किरणांचें निवारण सुखात्पादक कृत्यें आहेत त्या सर्वांचें मूळ करण्यासाठीं मीं वृक्षच्छायेत थांबलें होतें. कारण अन्न हेंच होय. सर्वांचा उदय अन्नापासूनच झाला, ह्या कारणांमुळें मला उशीर लागला; तैरी होतो, हें तूं जाणतच आहेस. मीं तुला जें माझ्यावर न कोपतां आपण मला क्षमा करावी. कांहीं सांगितलें तें तुला झणजे माहीत नाहीं

जमदग्नि म्हणालाः—रेणुके, आज ह्या असें कांहीं नाहीं. ह्यासाठीं मी तुला अशी प्रखर किरणांनीं तुला दुःख देणाऱ्या सूर्याला प्रार्थना करितों कीं, सूर्याला भूतलावर पाडून अस्वरूप अभितेजानें जर्जर करून मी भूतलावर तुला काय लाभ होईल तो सांग पाहू ? पाडितों !

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर जमदग्नीनें आपल्या दिव्य धनुष्याच्या प्रत्येकें आस्फालन केलें आणि पुष्कळ बाण घेऊन, जसजसा सूर्य गमन करीत होता तसतसा त्याच्या समोर तोंड करून तो उभा राहिला. तेव्हां सूर्यानें जमदग्नीची ती सर्व सिद्धता ह्याप्रमाणें सूर्यानें त्या मुनिश्रेष्ठ जमदग्नीची अवलोकन केली आणि तो ब्राह्मणरूपानें प्रार्थना केली तेव्हां त्या महातेजस्वी भृगुनंद- त्याच्या जबळ येऊन त्यास म्हणाला कीं, 'ऋषे, नानें पुढें काय केलें तें सांगा.

तुला सूर्यानें असा कोणता अपराध केला बरें, भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, कीं ज्यामुळें तूं त्याचा सूड घेण्यास ह्याप्रकारें सूर्यानें त्या अभितुल्य जमदग्नि ऋषीची ह्या- सिद्ध व्हावें ! ब्राह्मणा, सूर्य हा अंतरिक्षांत प्रमाणें प्रार्थना केली असतांही त्याचा क्रोध शांत

अध्याय शाहाण्णवावा.

—:—

जमदग्नि व सूर्य ह्यांचा संवाद.

छत्र व जोडे ह्यांची उत्पत्ति.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, ह्याप्रमाणें सूर्यानें त्या मुनिश्रेष्ठ जमदग्नीची अवलोकन केली आणि तो ब्राह्मणरूपानें प्रार्थना केली तेव्हां त्या महातेजस्वी भृगुनंद- त्याच्या जबळ येऊन त्यास म्हणाला कीं, 'ऋषे, नानें पुढें काय केलें तें सांगा.

तुला सूर्यानें असा कोणता अपराध केला बरें, भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, कीं ज्यामुळें तूं त्याचा सूड घेण्यास ह्याप्रकारें सूर्यानें त्या अभितुल्य जमदग्नि ऋषीची ह्या- सिद्ध व्हावें ! ब्राह्मणा, सूर्य हा अंतरिक्षांत प्रमाणें प्रार्थना केली असतांही त्याचा क्रोध शांत

झाली नाही; तेव्हां ब्राह्मणरूप धारण केलेल्या पातक लागेल ! ह्यास्तव, वा दिवाकरा, त्या सूर्याने नमस्कार करून व हात जोडून तुझ्याकडून जे हें दुराचरण झाले त्याचा प्रति-
मधुरं वाणीने पुनः त्याला छटले, विप्रर्षे, सूर्य कार होण्यासाठी कांहीं तरी उपाय शोधून
हा नित्य चालत असतो, तेव्हां त्याच्यावर काढ आणि तुझ्या प्रखर किरणांतून मार्ग क्रम-
अचूक नेम धरून तू त्याचा कसा भेद पाण्या जनांना तो मार्ग सुखावह होईल असें कर.
करशील बरे ?

अमवग्नि ह्यणाला:—सूर्या, मी ज्ञानच-
क्ष्णें तुझें स्थिर व चल हीं दोन्ही रूपें ओळ-
खितों. ह्यास्तव तुझ्या अपराधाबद्दल मी तुला
आज मिश्रयानें शासन करीन हें समजून
रहा ! दिवाकरा, मध्याह्नसमयी अर्ध निमिष-
पर्यंत तू अंतरिक्षांत स्थिर असतोस; तेव्हां मी
तुझा भेद करीन, ह्यांत अगदीं संशय माहीं !

सूर्य ह्यणाला:—हे महाधनुर्धरा द्विजश्रेष्ठा,
मध्याह्नसमयी तू माझा भेद करशील हें अगदीं
खचित होय. तेव्हां आतां माझी तुला अशी
प्रार्थना आहे कीं, हे भगवंता, हा तुझा गुन्हे-
गार तुला शरण आला आहे, असें मान.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, सूर्यानें
ह्याप्रमाणें भाषण करून जमदग्नीच्या पायांवर
मस्तक ठेविलें. तेव्हां भगवान् जमदग्नि हसत हसत
सूर्याला ह्यणाला:—सूर्या, ज्या अर्थी तू मला
शरण येऊन माझे पाय धरिले आहेस, त्या
अर्थी तुला आतां माझ्यापासून भय धरण्याचें
कारण नाही. दिवाकरा, शरण आले-
ल्याचा अन्वेष करणें हें मोठें पातक होय.
ब्राह्मणांच्या आंगचा सरळपणा, भूमीच्या
आंगची स्थिरता, चंद्राच्या आंगचा
सौम्यपणा, वरुणाच्या आंगचें गंभीर्य, अग्नीच्या
आंगचें तेज, वैरूच्या आंगची प्रभा व सूर्याच्या
आंगचा प्रस्तरपणा ह्यांचा जो अतिक्रम करील
तोच शरणागताला मरण देईल ! सूर्या, जो
कोणी शरण आलेल्याला आश्रय घेणार
नाहीं, त्याला मुक्तस्त्रीचीं समान केल्याचें,
ब्राह्मणांच्या भविष्याचें व सुरापान केल्याचें

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, इतकें
बोलून तो भृगुकुलश्रेष्ठ जमदग्नि उगीच बसला.
नंतर सूर्यानें ताबडतोब छत्र व उपानह (चर्मा
जोडे) त्याच्या स्वाधीन केले; व मग तो
सूर्य ह्यणाला:—महर्षे, माझ्या किरणांचें
निवारण करण्याकरितां व मस्तकाचें रक्षण
करण्याकरितां हें छत्र आणि पायांना
पीडा होऊं मज्जे ह्मणून ह्या चर्मपादुका ग्रहण
कर. आजपासून लोकांमध्ये ह्या दानाचा
प्रघात सुरू होईल आणि सर्व पुण्यकारक दानां-
मध्ये हें मोठें अक्षय्य दान ठरेल.

भीष्म सांगतात:—राजा, युधिष्ठिरा, छत्र
व चर्मा जोडे ह्यांचा प्रघात प्रथम सूर्यानें प्रचा-
रांत आणिला आणि तिन्ही लोकांत ह्या दानाची
विशेष पुण्यदायक ह्मणून प्रसिद्धि झाली.
ह्यास्तव तूं ब्राह्मणांना उत्तम छत्रा व चर्मा
जोडे दान दे, ह्मणजे त्याच्या योगें तुझ्या
हातून महान् धर्म घडेल ह्याबद्दल विवादच
नाहीं. राजा, जो मनुष्य शुभ्र व शंभर शला-
कांचें छत्र ब्राह्मणाला अर्पण करील त्याला
मरणोत्तर सुखोपभोग प्राप्त होईल; ब्राह्मणां-
कडून, अस्त्रांकडून व देवांकडून त्यास नित्य
बहुमान मिळेल; आणि त्यास अंती इंद्रलोक
प्राप्त होईल. महाबाहो धर्मा, सूर्याच्या उष्ण-
तेनें भाजून निषणाऱ्या कडकडीत व्रताचरण
करणाऱ्या स्नातक ब्राह्मणाला जो मनुष्य चर्मा
जोडे दान देईल, त्यालाही मेल्यावर देवतांना
अत्यंत पुण्य असे लोक प्राप्त होतील आणि
त्यालाही मुक्तस्त्रीचीं समान केल्याचें, तो मोलाकीं नित्य आनंदानें वास्तव्य करील.
ब्राह्मणांच्या भविष्याचें व सुरापान केल्याचें

दानाचें फल मीं तुला साकल्यें करून सांगितलें वेऊन किंवा दूध, मुळें व फळें हीं अर्पण करून
आहे, तें नीट लक्षांत धर.

अध्याय सत्याण्णवावा.

—०:—

बलिदानाचा विधि.

युधिष्ठिर विचारतो:—भरतश्रेष्ठ भीष्म, मला आपण गृहस्थाश्रमाचें सर्व धर्म सांगा आणि काय केल्यानें मनुष्याला ह्या लोकांनीं वैभव प्राप्त होतें तेंही निरूपण करा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, हा विषय प्रतिपादन करण्याकरितां मी तुला एक प्राचीन इतिहास निवेदन करितां. तो इतिहास देवांना, आणि निशाचरांना व भूतांना रात्रीच्या ह्मणजे वासुदेव व पृथ्वी ह्यांचा संवाद होय. समर्थी बलि समर्पण करावा. माधवा, ह्याप्रमाणें राजा, पूर्वी एके समर्थी प्रतापशाली वासुदेवानें पृथ्वी देवीची स्तुति करून तिला तूजो मला आज प्रश्न विचारित आहस तोच प्रश्न विचारिला.

वासुदेव ह्मणाला:—धरं, गृहस्थाश्रमाच्या धर्मांना अनुसरून म्यां किंवा माझ्यासारख्यानें कोणती गोष्ट अवश्य करावी कीं, जिच्या योगानें जीविताचें सार्थक होईल ?

पृथ्वी ह्मणाली:—माधवा, गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें ऋषि, पितर, देव व मनुष्ये ह्यांची पूजा अर्चा करावी व यज्ञयाग करावे हें अवश्य करावें; व नंतर यथाविधि पिंडदान करून मग आहे. आतां हें कसें करावें तें सांगतें, एक. वैश्वदेव करावा; आणि अखेरीस ब्राह्मणांकडून नेहमीं यज्ञयाग करून देवांची आराधना आशीर्वाद मिळविल्यानंतर मग अतिथींची पूजा करावी, अतिथिपूजन करून मनुष्यांना संतोष करावा, आणि थोर जे ऋषि त्यांचे मनोरथ घालावे आणि मग इष्टमित्र व इतर मनुष्ये ह्यांची पूर्ण करून त्यांस भोजन घालावें; ह्मणजे तेणें संतोष करावा. माधवा, अतिथीला अतिथि हें नांव करून देव, मनुष्य व ऋषिगण हे तृप्त होतील. पडण्याचें कारण—तो नित्य यजमानाकडे राह-मधुसूदना, गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें कांहीं एक न पारा नव्हे हें होय. यजमानानें आचार्य, पितर, खातां सदेदीत अग्नीची पूजा ह्मणजे वैश्वदेव सखा, आप व अतिथि ह्यांस भोजन घालून, करावा आणि बलिहरण घालावें. असें केल्यानें माझ्या गृहांत हें जें कांहीं आहे तें आपण देव प्रसन्न होतात. त्याप्रमाणेंच गृहस्थाश्रमी स्वीकारावे, असें नित्य ह्मणावें आणि ते मनुष्यानें अन्नादिक अर्पण करून व उदक जें कांहीं सांगतील तें करून त्यांचा संतोष

संपादावा, हा यजमानाचा धर्म होय. कृष्णा, उत्तम गुण वसत हेति आणि वेदाध्ययनांतही गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें नेहमीं अवशिष्ट अन्न तो पारंगत होता. राजा धर्मा, त्याच्या ठिकाणीं सेवन करावें आणि नृप, ऋत्विज्, स्नातक, गुरु जे कांहीं उत्तम गुण हेति त्यांच्या योगें त्यानें व श्वशुर हे जरी त्याच्या घरीं वर्षभर राहिले श्रेष्ठ कुळांत जन्मलेल्या अनेक पुरुषांना मागे तरी त्यांची मधुपर्कादिकांच्या योगें पूजा करून टाकलें होतें. एके समर्थी तो तपोधन सुवर्ण त्यास संतुष्ट करावें. वासुदेवा, वैश्वदेव सकाळीं ऋषि प्रजापति मनुला भेटला; व त्या देवांची व सायंकाळीं करावा आणि त्यांत श्वान, गांड पडल्यानंतर त्या उभयतांनीं परस्परांना चांडाळ, वायस इत्यादिकांकरितां भूमीवर बलि कुशलप्रश्न वगैरे विचारिल्यावर, ते दोघेही यावा. वैश्वदेव ज्याला ह्मणतात तो हाच होय. सत्यसंकल्प महात्मे सुवर्णाचा पर्वत जो मेरु माधवा, गृहस्थाश्रम्याचे हे धर्म जो गृहस्थ त्याच्या रमणीय शिलापृष्ठावर गोष्ठ्यां सांगत वसण्याचा हेवा किंवा द्वेष न करितां पाळील, वसले आणि त्यांनीं योद्धांसार व प्राचीन त्यास इहलोकीं ऋषींपासून वर मिळून मेल्या- अशा ब्रह्मर्षींच्या देवदेवतांचा नानाविध कथा वर उत्तम लोक प्राप्त होतील.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-स्वा- अर्थासंगितल्या. त्या समर्थी सुवर्ण ऋषीं प्रमाणें पृथ्वीचें वचन श्रवण करून प्रतापवान् सत्यम्व मनुला ह्मटलें कीं, सर्व प्राण्यांच्या वासुदेवानें सतत तसें केलें त्यामनून ते अशीं मान कल्याणाकरितां मी तुला एक प्रश्न विचारित सतत कर. राजा. मगंता. ब्रह्मर्षी तसेंच आहेत, तर तूं त्या प्रश्नाचें उत्तर दे. जर तूं स्वरूप आल्य ह्या प्रकारें गृहस्थाश्रमाचे धर्म हे प्रजेश्वरा, माझा तुला प्रश्न असा आहे जोमि सांगत पाळशील, तर ह्या लोकीं यश कीं, देवतांची पूजा पुण्यांच्या योगानें जाडून मेल्यावर स्वर्गास जाशील.

अध्याय अष्ट्याणवावा.

—:—

सुवर्ण व मनु ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, सांगत असतात. तो इतिहास ह्मटला ह्मणजे ज्याला वीपदान ह्मणून ह्मणतात त्याचें स्वरूप महात्मा शुक व बलि ह्यांचा संवाद होय. काय, तें कसें उत्पन्न झालें, व त्याचें फळ सुवर्णा, विरोचनचा पुत्र जो बलिदैत्य तो त्रैलोक्याचें राज्य करीत असतां, एकदा भृगुकुलावतंस

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या जो शुक तो त्याच्या सन्निध प्राप्त झाला. तेव्हां विषयाचें विवेचन करण्यासाठीं एक पुरातन तात्काळ असुराधिपानें त्यास आसन देऊन इतिहास सांगत असतात; तो इतिहास ह्मणजे त्याची अर्घ्यपाद्यादिकांनीं यथाविधि पूजा केली प्रजापति मनु व सुवर्ण ह्यांचा संवाद होय. हे व त्यास पुष्कळ दक्षिणा वगैरे देऊन नंतर तो भारता, सुवर्ण नामक कोणी एक तपस्वी होता. स्वतः आसनावर स्थित झाला.

त्याचा वर्ण सुवर्णासारखा असल्यामुळें त्याचें नंतर, सुवर्णा, तूं जी आतां कथा विचारित नांव सुवर्ण हेंच प्रख्यात झालें होतें. त्याचें आहेस, तीच कथा तेथें त्यांच्यामध्ये कुल व शील उत्तम असून त्याच्या ठिकाणीं निघाली. त्या कथेचा विषय ह्मणजे फुलें व

धूपदीप ह्यांच्या दानासंबंधीच होता. त्या यज्ञयागादिकांना निविद्ध असे आहेत. कांहीं समर्थी दैन्याधिपति जो बलि त्यानें कवि-पुष्पें असुरांना संतुष्ट करणारीं व कांहीं पुष्पें श्रेष्ठ जो शुक्र त्यास हाच उत्कृष्ट प्रश्न विचारिला. देवतांना संतुष्ट करणारीं आहेत. कांहीं पुष्पें बलि म्हणालाः—ब्रह्मज्ञानंमध्ये श्रेष्ठ अशा राक्षसांना आवडतात, कांहीं उरगांना आवड-
द्विजवर्या, फुलें व धूपदीप ह्यांच्या दानाचें तात, कांहीं यक्षांना आवडतात, कांहीं मनु-
फल काय तें मला कृपा करून सांगावें. ज्यांना आवडतात, कांहीं पितरांना आवडतात,

शुक्र ह्मणालाः—बलि राजा, प्रथम तप व कांहीं युवतीजनांना आवडतात. पुष्पांचेही उत्पन्न झालें, नंतर धर्म उत्पन्न झाला, आणि अनेक प्रकार आहेत. कांहीं पुष्पें वनांत अस-
ह्या देहांच्या मध्यंतरीं लता व धान्यें वगैरे तात म्हणून त्यांस वन्य म्हणतात; कांहीं उत्पन्न झालीं. वास्तविकपणें लता व धान्यें पुष्पें ग्रामांत लाविलेल्या लतावृक्षांना येतात हीं सोमाचाच आत्मा होत व हाच नानाविध ह्मणून त्यांस ग्राम्य ह्मणतात; कांहीं पुष्पें नांगर-
रूपांनीं ह्या भूतलावर जन्म पावला आहे. लेल्या जमीनीशिवाय दुसऱ्या जमीनीत अमृत व विष आणि त्याप्रमाणेंच बरेवाईट होणाऱ्या लतावृक्षादिकांना श्वेत नाहीत म्हणून दुसरे पदार्थ हे देखील सोमापासूनच उत्पन्न त्यांस कृष्टोत्त पुष्पें ह्मणतात; कांहीं पुष्पें पर्वता-
झाले आहेत. अमृत हें मनाला आवड उत्पन्न वर वाढणाऱ्या लतावृक्षांना येतात ह्मणून करितें व तात्काळ तृप्ति देतें; आणि विष हें त्यांस पर्वताश्रयी ह्मणतात; कांहीं पुष्पें कांटेरी सर्वत्र आपल्या उग्र वासानें मनाला ग्लानि वनस्पतींना येतात ह्मणून त्यांस कंटकी ह्मणतात; उत्पन्न करितें. अमृत हें परम मंगलकारक व कांहीं पुष्पें निष्कंटक वनस्पतींना येतात ह्मणून विष हें परम अमंगलकारक जाणावें. सर्व त्यांस अकंटक म्हणतात; व कांहीं पुष्पांना वनस्पति अमृतच होत आणि विष हें अग्नी- गंध, रूप, रस इत्यादि असतात म्हणून त्यांना पासून उत्पन्न झालेलें तेज होय. पुण्यवान् गंधरूपरसस्निग्ध म्हणतात. बलि राजा, पुष्पांना पुरुष फुलांना सुमनें असें जें नांव देतात त्याचें गंध म्हणजे वास हा इष्ट व अनिष्ट अशा दोन कारण फुलापासून मनाचें रंजन होऊन त्यांस प्रकारचा असतो. ज्या पुष्पांना इष्ट गंध असतो पृष्टि प्राप्त होते हेंच आहे. जो शुचिर्भूत पुरुष तीं पुष्पें देवांना प्रिय असतात असें जाण. ज्या देवतांना फुलें अर्पण करितो त्याजवर त्या वृक्षांना कांटे नाहीत त्यांचीं फुलें व बहुधा देवता संतुष्ट होतात आणि त्या मग त्याला श्वेतवर्णाचीं फुलें हीं देवांना नित्य प्रिय पृष्टि देतात. दैत्येश्वरा, ज्या ज्या देवतेला उद्दे- असतात. उद्दकांत वाढणाऱ्या वनस्पतींचीं शून पुष्पें अर्पण करावीं, ती ती देवता कमलादिक पुष्पें चतुर पुरुषानें गंधर्व, त्या कृत्याच्या योगें प्रसन्न होते व पुष्पें नाग व यक्ष ह्यांना अर्पण करावीं. बलि अर्पण करणाराचें मंगल करिते. बलि राजा, राजा, अथर्ववेदांत सांगितलें आहे कीं, तांबड्या वनस्पति अनेक प्रकारच्या असून त्यांपैकीं फुलांच्या वनस्पति, कडू वनस्पति व कांटेच्या कांहीं उग्र, कांहीं सौम्य व कांहीं तेजस्वी वनस्पति ह्या शत्रूंचा घात करण्यासाठीं देवतांची आहेत. वनस्पतींच्या ठिकाणीं बहुत वरिथ आराधना करावयाची असतां त्यांस समर्पण असून त्यांचीं रूपेंही बहुत आहेत. कांहीं कराव्या. ज्या फुलांना उग्र वास आहे, ज्यांच्या वृक्ष यज्ञयागादिकांना विहित व कांहीं वृक्ष ठिकाणीं कडीपणणा आहे, ज्यांना कांटे

आहेत आणि ज्यांचा रंग रक्तासारखा विविध फळ सांगतो, ते श्रवण कर. असुरेश्वरा, लाल किंवा कोळशासारखा काळा आहे धूपांचे अनेक प्रकार असून त्यांपैकी कितीयक अशीं फुलें भूतपिशाचांना द्यावीं. मनाला चांगले व कितीयक वाईट असतात. कितीयक व अंतःकरणांला आनंद देणारीं, अतिशयित धूप ह्मणजे गुग्गुळ वगैरे झाडांचे चीक होता. मधुर व दिसण्यांत सुंदर अशीं फुलें मनुष्यांना त्यांस निर्यास ह्मणतात. कितीयक धूप काष्ठ व अर्पण करावीं ह्मणून सांगितलें आहे. शमशा-आग्नि ह्यांच्या संयोगानें होतात. जसे-चंदनाच्या नांत रुजलेल्या व देवळांच्या आजूबाजूस ढलण्या किंवा चूर्ण अग्नीवर जाळणें. अशा वाढलेल्या वनस्पतींचीं फुलें विवाहादिक मंगल-धूपांस सारी ह्मणजे निःसरण पावणारे असें कार्यांमध्ये व एकांतांतील सुखसोहाळ्यांमध्ये ह्मणतात; आणि कितीयक धूप कृतींनीं वनवि-उपयोगास आणूं नयेत. पर्वताच्या पृष्ठभागावर लेले असतात; जसें अष्टगंध. धूपांचे गंधही इष्ट वाढलेल्या लतावृक्षांचीं सुंदर सुवासिक फुलें व अनिष्ट अशा दोन प्रकारचे असतात. देवतांना अर्पण करावीं. अशीं फुलें तोडून त्यांच्याबद्दल मी आतां सविस्तर वर्णन करितों आणि त्यानंतर प्रथम त्यांजवर जलसिंचन तें ऐक. साळईच्या चिकाशिवाय बाकीचे जे करावें आणि मग चंदनोदकाचें वगैरे अभ्युक्षण निर्यास धूप ते सर्व देवतांना प्रिय आहेत. त्या करून यथाशास्त्र रीतींनीं व यथायोग्यपणें तीं सर्व निर्यासांमध्ये गुग्गुळ हा मुख्य होय असें देवतांना द्यावीं. फुलांच्या सुवासानें देवांचा माझं मत आहे. सारी धूपांमध्ये अगुरु धूप हा संतोष होतो; फुलांच्या सौंदर्यानें यक्षराक्षस श्रेष्ठ जाणावा. तो यक्ष, राक्षस व नाम ह्यांना तृप्त होतात; फुलांच्या उपयोगानें नागांना सुख फार प्रिय आहे, साळईचा धूप किंवा त्या-वाढतें; आणि या तिहींच्या योगानें मनुष्यांना सारखे दुसरे धूप हे देवतांना फार आवडतात. आनंद होतो. देवांना पुष्पे अर्पण केलीं असतां त्याप्रमाणेच राळ किंवा तगाच जातीचे इतर ते तात्काळ प्रसन्न होतात आणि ते प्रसन्न झाले धूप, देवदार वगैरे सुवासिक लांकडांचें चूर्ण ह्मणजे साधकांचे मनोरथ परिपूर्ण होण्यास आणि मल्लिकाष्पादिकांचा मकरंद किंवा इतर अगदीं विलंब लागत नाहीं. बलि राजा, देव तीव्र आसवें हीं एकत्र करून जे धूप तयार हे संकल्पसिद्ध आहेत;—ह्मणजे त्यांनीं मनांत होतात ते मनुष्यांना फार प्रिय वाटतात. हे आणिलें कीं त्यांचें तें कार्य तात्काळ सिद्धीस धूप केवळ मनुष्यांनाच आवडतात असें नाहीं; तर जातें. हास्तव, देवांना ज्या वस्तु प्रिय व इष्ट देव, दानव व भूतपिशाचें ह्यांनाही तात्काळ संतुष्ट असतील त्या मनुष्यांनीं जर त्यांस अर्पण करितात. यांच्याशिवाय दुसरे धूप आहेत ते केल्या तर ते ताबडतोब प्रसन्न होऊन मनुष्यांचे मनुष्यांच्या उपयोगी असतात व मनुष्येही मनोरथ परिपूर्ण करितात. बलि राजा, मनुष्यांनीं त्यांचा उपयोग ऐष-आरामासाठीं व विलास देवांचा बहुमान केला तर देव त्यांना नित्य भोगण्यासाठीं करितात. बलि राजा, पुष्पांच्या बहुमान मिळेल असें करितात आणि मनुष्यांनीं दानांचे जे गुण व हेतु मीं तुला सांगितले देवांचा अपमान किंवा हेळसांड केली तेच गुण व हेतु धूपदानाला लागू आहेत. तर देव त्या अधम मनुष्यांना जाळून फस्त पुष्पदानाच्या योगें ज्या प्रकारें देवादिकांची करितात! असो.

प्रसन्नता जोडितां येते त्या प्रकारेच धूपदानाच्या बलि राजा. आतां मी ह्याच्यापढें धूपदान-योगें ती जोडितां येते. आतां मी तुला दीप-

दानाच्या योगें कोणतें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें तें म्हणजे दिवे लावणें ते पुर्वताच्या कड्यावर, सांगून, दीपदान करणें तें कसें करावें, कोणीं अरण्यामध्ये, दगडांच्या वगैरे राशीं असतील करावें व केव्हां करावें तें सांगतां आणि जे तेथें आणि चव्हाठ्यावर लावावे. ज्या मनु-दीप दान द्यावयाचे ते कसें असावे, तेंही ज्याला वैभव प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल, निवेदन करतो. राजा, दीप हा तेज किंवा त्यानें अशा ठिकाणीं दिवे लावल्यास तें दीप-प्रकाश असून तो ऊर्ध्वगामी असतो, असें दान अक्षय्य होईल ! बलि राजा, जो पुरुष वर्णन करितात. ह्यास्तव दीपांचें दान दीपदान करितो तो आपल्या कुलाला प्रकाशित केल्यानें त्याच्या योगें मनुष्यांचें तेज वाढतें. करितो, त्याचा आत्मा निर्मल होतो, त्याला अंधतम नांवाचा नरक, तमिस्र ह्मणजे अंध-दीपाप्रमाणें उज्ज्वल तेज प्राप्त होतें आणि तो कार व दक्षिणायन हीं सर्व अंधकारमयच नक्षत्रांच्या लोकीं नित्य वास्तव्य करितो ! आहेंत; ह्यास्तव दीपदान करणें तें उत्तरायणांत आतां, हे दैत्यधिपा, देव, यक्ष, उरग, मनुष्ये, करावें, हें प्रशस्त होय. ज्या अर्थी दीपतेज हें राक्षस व भूत ह्यांना बलिकर्म म्हणजे अन्नदान ऊर्ध्वगामी असून अंधकाराचें निराकरण करितें केलें असतां त्याचे गुण काय, व त्याजपासून त्या अर्थी जे पुरुष दीपदान करतील ते नर-कोणतीं फलें प्राप्त होतात, तें मी तुला निरूपण कादिक अंधकाराचा प्रतीकार करून उत्तम करून सांगतां. राजा, अन्नदान हें प्रथम लोक मिळवितील, ह्यांत संदेह नाही ! देवांना देवांना, ब्राह्मणांना, अतिथींना व बालकांना दीपदानाच्या योगानेंच तेज प्राप्त झालें आणि द्यावें. ज्यांच्या येथें देवांना, ब्राह्मणांना, अति-ते कांतिमान् व स्वयंप्रकाश बनले आणि राक्ष-थींना व बालकांना प्रथम अन्न मिळत नाही, सांना दीपदानाच्या अभावानेंच तामसरूप ते निःसंशय अमंगळ राक्षस समजावे ! ह्यास्तव मिळालें, हें ध्यानांत ठेव. ह्यासाठीं दीपदान प्रथम देवांची पूजा करून त्यांच्या चरणांवर करणें अवश्य आहे. राजा, मनुष्य जर दीप-मस्तक ठेवावें आणि एकाग्र मन करून त्यांस दान करील तर तो चक्षुष्मान् व कांतिमान् अन्न अर्पावें. नेहमीं देवता अन्नाचें ग्रहण करि-होईल. दीपदान केल्यावर प्रतिग्रहकर्त्याला तात व नित्य अन्नदात्यांना आशीर्वाद देतात. अगदीं पीडा होणार नाही असें करावें. ज्याला त्याप्रमाणेंच अतिथि व दुसरे यक्ष, राक्षस व दीप दिले असतील त्याच्यापासून ते दीप पन्नग आणि पितर हे देखील गृहस्था-हरण करूं नयेत किंवा त्यांचा नाश करूं श्रमी पुरुषांच्या अन्नावरच उपजीवन पावतात; नये. दीप हरण करणारा पुरुष अंधळा व आणि ते अन्नदानानें तृप्त झाले म्हणजे अन्न-निस्तेज होऊन नरकांत पडेल आणि दीपदान दात्याला आयुर्ग्रह व वित्त हीं अर्पण करून करणारा पुरुष स्वर्गलोकीं दीपमालेप्रमाणें शोभेल ! त्याचा संतोष करितात. बलि राजा, देवांना दीपामध्ये घृत घालून तो प्रज्वलित करावा, बलि देतांना ते दही, दूध, सुगंधि व सुंदर हा मुख्य नियम होय. घृताच्या अभावीं द्रव्यें आणि पुष्पें ह्यांसह द्यावे; यक्ष व राक्षस तिलादिक वनस्पतींचें तेल प्रशस्त समजावें. ह्यांना बलि द्यावयाचे ते रुधिर, मांस, मुद्गा व ऐश्वर्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें वसा, मेद आसर्वें ह्यांनीं ओतप्रोत भरलेले असून त्यांना इत्यादि स्निग्ध पदार्थांनीं प्रज्वलित केलेला दीप वरून लाह्यांचा लेप देऊन शोभा आणावी; केव्हांही दान करूं नये. दीपदान करणें नागांना बलि द्यावयाचे ते नित्य कमळें व

उत्पलें ह्यांनीं युक्त असले म्हणजे त्यांस फार प्रिय होतात; आणि भूतांना बलि देतांना ते तीळ व गुळ ह्यांनीं मिश्रित करून द्यावे. राजा, पहिल्यानें अन्नाचें दान करावें व मग आपण त्याचें ग्रहण करावें हा उत्तम आचार होय. जो पुरुष प्रथम अन्नदान करितो त्याला बल व वीर्य ह्यांची प्राप्ति होऊन तो प्रथम सुखोपभोग भोगितो; म्हणून प्रथमतः देवतांची पूजा करून त्यांना अन्न समर्पित. ऐश्वर्येच्छु पुरुषानें गृहदेवतांचें पूजन करून त्यांस प्रथम अन्न द्यावें; म्हणजे त्या देवता त्याच्या गृहांत सदासर्वकाळ आपल्या दिव्य तेजानें श्लक्ष्ण राहतात आणि मग त्यास कसलीही ददात पडत नाही !

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें भृगुकुलोत्पन्न शुक्राचार्यानें असुराधिप जो बलि त्याला जें सांगितलें तेंच स्वायंभुव मनूनें सुवर्ण ऋषीला दन केलें; आणि नंतर, हे नारदापासून तें मला कळलें. असो; राजा धर्मा, हे सर्व गुण ध्यानांत आणून तूही तदनु रूप आचरण कर.

अध्याय नव्याणवावा.

—:०:—

अगस्त्यभृगुसंवाद.

युधिष्ठिर विचारितोः—भरतश्रेष्ठ भीष्म, फुलें, धूप व दीप ह्यांचीं दानें जे पुरुष करतात आणि जे पुरुष अन्नसंतर्पण करितात, त्यांना कोणतें फळ मिळतें तें मीं ऐकिलें; तथापि ह्या विषयावर आपल्यापासून आणखी श्रवण करावें, अशी माझी इच्छा आहे, ह्यास्तव धूपदीपदानाचें फल काय व गृहस्थाश्रमी पुरुष बलि द्याकीत असतात तो कां, हें मला सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या

विषयाचें विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्यणजे नहुष राजाच्या संबंधानें भृगु व अगस्त्य ह्यांचा संवाद होय. राजा धर्मा, नहुष हा मोठा तपस्वी राजर्षि होता. त्यानें ह्या भूतलावर पुण्यकर्म करून देवांचें राज्य ह्यणजे इंद्रपद मिळविलें. हे कुंतीपुत्रा, नहुष राजा स्वर्गास गेल्यावर देखील ऐष-आरामांत निमग्न होऊन स्वस्थ बसला नाही. स्वर्गांत वास्तव्य करीत असतां तेथेही त्यानें इंद्रियांना जिंकून नानाविध मानुषी व दिव्य क्रियांचें अनुष्ठान चालू ठेविलें. तो महात्मा स्वर्गांत सुद्धां सर्व मानवी व सनातन दिव्य क्रिया करीतच होता. त्या महात्म्याकडे अभिकार्ये, समिधा,

कुश, पुष्पें, अन्नलाजांनीं युक्त असे बलि, धूपदान, दीपदान वगैरे सर्व कांहीं चालू होतें. तो राजर्षि स्वर्गलोकांत देखील जपयज्ञ व मनोयज्ञ करीत असे. सर्व देवांचा अधिपति असतांही त्यानें पूर्वी-प्रमाणें सर्व देवांची आराधना यथाविधि व यथान्याय चालू ठेविली होती. हे शत्रुसंहारका, पुढें त्याला आपण स्वतःच इंद्र आहों असें कळलें व त्यामुळें त्याला अहंकार उत्पन्न होऊन त्याच्या सर्व क्रिया सुटत चालल्या ! राजा, नहुष राजाला पूर्वी जे वर मिळाले होते त्यांनीं त्याला आतां इतका मद चढला कीं, त्यानें ऋषींना आपल्याला वाहून नेण्यास लाविलें; आणि त्याच्या सर्व क्रिया नष्ट झाल्यामुळें अखेरि स तो अगदीं दीन झाला ! धर्मा, नहुष राजानें मोठमोठ्या तपोधनांना आपल्याला वाहून नेण्याचा जो कम सुरू केला तो लवकर संपविला नाही. अहंकारानें अंध झालेल्या त्या राजाला आपलें करणें अयोग्य आहे असें मुळींच वाटेना आणि त्यानें बहुत कालपर्यंत आपलें तें दुर्वर्तन तसेंच चालू ठेविलें; आणि

आळीपाळीनें सर्व मुनिजनांना तें भारवाह- कार करावा हें सर्वस्वीं इष्ट होय ! आज तो काचें काम करणें प्राप्त झालें ! राजा, हा महामूर्ख देवराज नहुष तुलां रचाला लावील क्रम चालू असतां अगस्त्य ऋषीवर हें काम तेव्हां मी आपल्या तेजानें त्या अधमाला इंद्र- करण्याची पाळी आली. तेव्हां महान् ब्रह्मवेत्ता पदापासून भ्रष्ट करीन ! आज तुझ्यासमक्ष भृगु ऋषि हा अगस्त्य ऋषि आश्रमांत बसला मी त्या शंभर यज्ञ करणाऱ्याला पुनः इंद्रपर्वी असतां त्याजपार्शीं आला; आणि त्या महा- स्थापीन व ह्या नीच नहुषाला खालीं लोटून तपस्वी भृगु ऋषीनें अगस्त्याला म्हटलें कीं, देईन ! अगस्त्या, आज हा नीच मंदमति महामुने, देवेंद्राच्या स्थानीं प्राप्त झालेला हा देवेंद्र नहुष दुर्दैवानें बुद्धिभ्रष्ट होऊन आत्म- दुष्ट नहुष जी आपली मानखंडना करीत नाशाकरितां तुला लक्षापहार करील ! आणि आहे ती आपण काय ह्मणून सहन करावी बरें ? त्या त्याच्या दुर्वर्तनामुळें अतिशय संतप्त होऊन

अगस्त्य ह्मणाला:—महामुने, मी ह्याला धर्माचा अनादर करणाऱ्या त्या पातकी द्विज- कसा बरें शाप देऊं शकेन ? वर देणाऱ्या द्रोह्याला “ सर्प हो ” असा मी रोषानें शाप ब्रह्मदेवानें त्याला जो वर दिला आहे तो देईन आणि तुझ्या समक्ष तो निस्तेज होत्साता तला विदित आहेच. भृगु ऋषे, हा नहुष धरणीवर पडेल आणि ऐश्वर्यानें व बळानें चढून जेव्हां स्वर्गास आला तेव्हां त्यानें ब्रह्मदेवापार्शीं गेलेल्या त्या दुरात्म्याचा जिकडे तिकडे धिक्कार वर मागितला कीं, जो माझ्या दृष्टीस पडेल तो सुरू होईल ! महामुने, आज ह्याप्रमाणें कर- माझ्या अधीन व्हावा, आणि त्याप्रमाणें प्याचें मीं योजिलें आहे; तुला हें रुचलें कीं ब्रह्मदेवानें तो वर त्यास दिला. ह्यास्तव नाहीं तें सांग. तुला जसें रुचेल तसें करण्यास मी किंवा तूं ह्याला शापदग्ध करण्यास मी राजी आहे.

समर्थ झालों नाहीं व इतर कोणी श्रेष्ठही ह्याला जाळूं किंवा पाडूं शकले नाहींत ! शिवाय, हे श्रेष्ठ ऋषे, ह्याला पूर्वीं अमृत सुद्धां त्या महान्त्यानें प्राशन करण्यास दिलें आणि त्यामुळे आह्मांला ह्याचा नाश करणें अवघड झालें ! ऋषिवर्या, प्रजांना दुःख व्हावें ह्याच नहुष राजाला विपत्ति कशी आली, तो धरणी- हेतुनें ब्रह्मदेवानें नहुषाला हा वर दिला ह्यांत वर कसा पतन पावला व त्याचें इंद्रपद कसें संदेह नाहीं आणि ह्यामुळेच हा नराधम नष्ट झालें, हें सर्व मला कथन करावें. ब्राह्मणांशीं अधर्माचरण करून त्यांचा छळ मीं भोग्तां—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- करीत आहे ! तेव्हां आतां, हे महावक्त्या, प्रमाणें ज्या नहुष राजाच्या संबंधानें अगस्त्य आपण ह्या प्रसंगीं काय करावें तें सांग. तूं व भृगु ह्यांचें संभाषण झालें, त्या महात्म्याच्या जसें सांगशील तसें करण्यास मी सिद्ध आहे, सर्व दिव्य व मानुषी क्रिया आरंभीं यथास्थित- हा तूं निश्चय समज.

भृगु ह्मणाला:—अगस्त्य ऋषे, ब्रह्मदेवाच्या दुसरीं सर्व कृत्यें, तसेंच बलिकर्म आणि इतर आज्ञेनें मी तुझ्याकडे आलों आहे; तर दुर्दैवानें अनेक प्रकारचीं पुत्रोत्सवादिक मंगलकार्ये मोहित झालेल्या त्या बलवान् नहुषाचा प्रती- हींही सर्व तो महात्मा देवेंद्रपर्वी असतां उत्कृष्ट

अध्याय शंभरावा.

—१०:—

अगस्त्यभृगुसंवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म,

झालें ! ऋषिवर्या, प्रजांना दुःख व्हावें ह्याच नहुष राजाला विपत्ति कशी आली, तो धरणी- हेतुनें ब्रह्मदेवानें नहुषाला हा वर दिला ह्यांत वर कसा पतन पावला व त्याचें इंद्रपद कसें संदेह नाहीं आणि ह्यामुळेच हा नराधम नष्ट झालें, हें सर्व मला कथन करावें.

ब्राह्मणांशीं अधर्माचरण करून त्यांचा छळ मीं भोग्तां—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- करीत आहे ! तेव्हां आतां, हे महावक्त्या, प्रमाणें ज्या नहुष राजाच्या संबंधानें अगस्त्य आपण ह्या प्रसंगीं काय करावें तें सांग. तूं व भृगु ह्यांचें संभाषण झालें, त्या महात्म्याच्या जसें सांगशील तसें करण्यास मी सिद्ध आहे, सर्व दिव्य व मानुषी क्रिया आरंभीं यथास्थित- हा तूं निश्चय समज.

भृगु ह्मणाला:—अगस्त्य ऋषे, ब्रह्मदेवाच्या दुसरीं सर्व कृत्यें, तसेंच बलिकर्म आणि इतर आज्ञेनें मी तुझ्याकडे आलों आहे; तर दुर्दैवानें अनेक प्रकारचीं पुत्रोत्सवादिक मंगलकार्ये मोहित झालेल्या त्या बलवान् नहुषाचा प्रती- हींही सर्व तो महात्मा देवेंद्रपर्वी असतां उत्कृष्ट

रीतीनें करीत होता. राजा धर्मा, शहाणे पुरुष पूर्वीं करीत असलेल्या सर्व गोष्टींची अवज्ञा देवलोकांत काय किंवा मनुष्यलोकांत काय— करून असा दुराचरणी बनला ! राजा, नंतर नित्य सदाचारीच असतात; आणि ते जर त्याच्या सर्व क्रिया लुप्त झाल्या आणि बलाच्या सदाचारी असतील तरच त्या गृहस्थाश्रमी दपानें अंधळा होऊन त्यानें यथाविधि धूप-सच्छील पुरुषांची भरभराट होईल. राजा, दीपदानें व अर्घ्यप्रदानादिक कृत्यें करावयाचीं गृहस्थाश्रमी पुरुषानें धूपदीपदानानें व त्या- सोडिलीं ! धर्मा, नंतर त्याच्या यज्ञयागादिक प्रमाणेंच नमस्कारांच्या योगानें देवतांना संतुष्ट कृत्यांना राक्षसांनीं विघ्नें करण्यास आरंभ केलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें घरांत सिद्ध केलेल्या केला आणि अवेरीस त्यानं ऋषिश्रेष्ठ अगस्त्य अन्नाचा पहिला भाग अतिथीला अर्पण करणें मुनीला रथाला लावण्यासाठीं पाचारिलें ! अवश्य आहे, त्याप्रमाणेंच बलिदान ह्मणजे राजा, त्या समर्थी महाबलवान् व महातेजस्वी अन्नदाम हें वास्तुदेवतांना उद्देशून करणें अवश्य असा भृगु ऋषि हा सरस्वतीच्या तीरावरून आहे. यजमानाच्या हातून असें घडल्यास तात्काळ निघाला आणि मैत्रावरुणि जो त्याच्या योगानें देवता प्रसन्न होतील आणि अगस्त्यऋषि त्यास स्मित करून ह्मणाला मग यजमानाला कोणतीही आपत्ति प्राप्त कीं, 'अगस्त्य ऋषे, डोळे मीट; मी तुझ्या जटेंत होणार नाहीं. राजा, बलिदानाच्या योगानें प्रवेश करितों !' राजा, नंतर तो अगस्त्य ऋषि देवतांना किती आनंद होतो, ह्याची जर दगडासारखा अचल बनला आणि मग तुला कल्पना यावयास पाहिजे असेल तर ती त्याच्या जटेंत अच्युत जो भृगु ऋषि त्यानें तूं आपल्या स्वतांवरूनच मनांत आण. बलि- त्या नहुष राजाच्या नाशाकरितां प्रवेश केला ! कर्माच्या योगानें गृहस्थाश्रमी पुरुषाला जो राजा, नंतर देवराट नहुष राजानें अगस्त्य संतोष होतो त्याच्या शंभरपट संतोष देवतांना ऋषीला रथाला लावण्यास आणिलें असतां होतो हें ध्यानांत धर. राजा धर्मा, हा विचार तो अगस्त्य ऋषि त्या सुरपति नहुषाला मनांत आणूनच आपल्या कल्याणासाठीं थोर ह्मणाला, ' राजा, मला लवकर रथाला लाव पुरुष धूपदान, दीपदान, प्रणिपात इत्यादि- आणि मी तुला कोटें नेऊं तें सांग. सुराधिपा, कांच्या योगें देवतांचें पूजन करितात; विद्वान् तूं सांगशील तिकडे घेऊन जाण्यास मी सिद्ध लोक ज्ञानादिकांनीं, अर्घ्यप्रदानाच्या योगें व आहे. 'कुंतीपुत्रा, अगस्त्य ऋषीचें ह्याप्रमाणें भाषण उपासना करून देवतांना प्रसन्न करून घेतात; श्रवण करून नहुष राजानें अगस्त्य ऋषीला आणि ज्ञानी पुरुष महाभाग्यवान् पितर, तपो- रथास लाविलें आणि त्यामुळें त्याच्या जटेंत धन ऋषि व घरांतील सर्व देवता ह्यांचें यथा- अधिष्ठित असलेल्या भृगु ऋषीला अतिशयित विधि अर्चन करून त्यांची प्रीति संपादिततात. हर्ष झाला ! राजा, जो कोणी नहुष राजा धर्मा, मनोमर्ध्ये ही भावना ठेवूनच राजाच्या दृष्टीस पडेल तो तात्काळ त्याच्या नहुष राजानें महान् इंद्रपद प्राप्त झाल्यावर हीं अधीन होईल असा नहुष राजाला जो सर्व धूपदीपदानादिक अद्भुत कृत्यें चालू ठेविलीं वर मिळाला होता त्याची भृगु ऋषीला आणि आपली भाग्यमत्ता एकसारखी वृद्धिगत, पक्की आठवण होती आणि ह्यामुळें त्यानें केली. राजा, पुढें कांहीं कालानें नहुष राजाच्या नहुष राजाकडे तेव्हां मुळींच पाहिलें नाहीं; भाग्यक्षयाची वेळ प्राप्त झाली आणि मग तो आणि नहुष राजानें अगस्त्य ऋषीला रथाला

जोडिलें होतें तरी तोही मुळींच संतापला नाही! हांकडून पूंजित होत्साता स्वाश्रमास परत गेला. हे भारता, नंतर नहुष राजानें अगस्त्य ऋषीला चाक्रानें हाणिलें; परंतु तो धर्मात्मा तरीही संतापला नाही! राजा, नंतर देवराष्ट्र नहुषानें क्रोधाग्रमान होऊन अगस्त्य ऋषीच्या मस्तकावर डावी लाथ हाणिली आणि त्याबरोबर त्याच्या जंयंत बसलेल्या भृगू ऋषीनें अतिशय संतप्त होऊन त्या दुष्ट दुरात्म्या नहुषास शाप दिला कीं, 'त्या अर्थी तू ह्या महामुनीच्या मस्तकावर क्रोधानें लक्षाप्रहार केलास त्या अर्थी, हे अधमा, तू तात्काळ सर्प होऊन भूतलावर पड!' राजा युधिष्ठिरा, दृष्टिगोचर न झालेल्या भृगू ऋषीच्या मुखांतून हे उद्गार बाहेर पडतांच तो नाराधम लागलाच सर्प होऊन धरणीवर पडला आणि त्याचें तें सर्व ऐंद्र वैभव नष्ट झालें! राजा, नहुष राजाची दृष्टि जर भृगू ऋषीवर गेली असती, तर भृगूला आपल्या तेजानें त्याला भूतलावर पाडितां आलें नसतें! असो; राजा धर्मा, नहुष राजा भूतलावर पतन पावला असतां पुनः दानविधि, तपश्चर्या व व्रतकृत्ये करूं लागला आणि जरी तो भूतलावर होता तरी त्याची पूर्वस्मृति नष्ट झाली नाही! राजा, नंतर नहुष राजानें भृगू ऋषीची आराधना करून 'माझा शाप दूर करा' असें त्यास विनविलें आणि कृपाविष्ट झालेल्या अगस्त्य ऋषींनींही भृगू ऋषीस संतुष्ट करून देऊन नहुष राजाचा शाप समाप्त करण्याविषयीं त्याचें मन वळविलें व भृगू ऋषीनें कृपा करून त्या नहुषाचा शाप दूर होईल असें केलें. त्या समयी भृगू ह्मणाला:—नहुषा, कुरुकुलांत युधिष्ठिर नांवाचा एक कुलदीपक राजा होईल, तो तुला शापापासून मुक्त करील.

राजा युधिष्ठिरा, असें ह्मणून भृगू ऋषि अंतर्धान पावला; आणि महातेजस्वी अगस्त्य ऋषिही शतक्रतु जो इंद्र त्याचें कार्य साधून ब्राह्मणांकडून पूंजित होत्साता स्वाश्रमास परत गेला. राजा, पुढें नहुषाला तूं शापापासून मुक्त केलेंस तेव्हां तोही तुझ्या समक्ष ब्रह्मलोकीं गेला, हें तुला माहीत आहेच. असो; राजा, ह्याप्रमाणें नहुष राजाला भूतलावर लोटून देऊन भृगू ऋषि परत ब्रह्मसदनीं गेला व त्यानें सर्व व्रतमान ब्रह्मदेवाला निवेदिलें. नंतर पितामह ब्रह्मदेवानें देवांकडून इंद्राला बोलावून आणिलें व त्या सर्वांना ह्मटलें कीं, 'देवहो, माझ्या वरप्रदानाच्या योगें नहुष राजाला स्वर्गाचें राज्य प्राप्त झालें होतें; पण अगस्त्य ऋषीनें क्रोधाग्रमान होऊन त्यास पदच्युत केलें व भूतलीं लोटून दिलें; ह्यास्तव आतां स्वर्गलोकाच्या आधिपत्यावर क्रांणीच नसल्यामुळें राज्या-शिवाय तुझां प्रजांचें स्वस्तिकेसम चालणें अगदीं शक्य नाही, ह्मणून तुम्ही पुनः ह्या शक्रावर देवराज्याचा अभिषेक करा.' राजा युधिष्ठिरा, पितामह ब्रह्मदेवाचें तें माषण श्रवण करून देवांना मोठा आनंद झाला आणि ते 'तथास्तु' असें ह्मणाले. नंतर, भगवान् ब्रह्मदेवानें इंद्राला देवराज्याचा अभिषेक केला आणि मग तो पूर्ववत् लोकोत्तर तेजानें झळकूं लागला! राजा, नहुषानें जे दुराचरण केलें त्याचा परिणाम हा असा झाला! परंतु पुढें नहुषानें त्याच वृषदीपदानादिकांच्या योगें पुनः सिद्धि संपादिली व अंती उत्तम लोक मिळविला; ह्यास्तव गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं सायंकाळीं दीपदान करावें. जो पुरुष दीपदान करितो त्याला मेल्या-वर दिव्य दृष्टि प्राप्त होत आणि दीपदानकर्ते पुरुष पूर्णचंद्राप्रमाणें कांतिमान होतात! राजा, दीपदानाचा प्रभाव इतका आहे कीं, दान दिलेले दीप जितकीं वर्षपर्यंत जळत राहतात तितक्या वर्षांत जितकीं निमिषें भरतात तितकीं वर्षे-अंतर्धान पावला; आणि महातेजस्वी अगस्त्य ऋषिही शतक्रतु जो इंद्र त्याचें कार्य साधून ब्राह्मणांकडून पूंजित होत्साता स्वाश्रमास परत गेला. राजा, पुढें नहुषाला तूं शापापासून मुक्त केलेंस तेव्हां तोही तुझ्या समक्ष ब्रह्मलोकीं गेला, हें तुला माहीत आहेच. असो; राजा, ह्याप्रमाणें नहुष राजाला भूतलावर लोटून देऊन भृगू ऋषि परत ब्रह्मसदनीं गेला व त्यानें सर्व व्रतमान ब्रह्मदेवाला निवेदिलें. नंतर पितामह ब्रह्मदेवानें देवांकडून इंद्राला बोलावून आणिलें व त्या सर्वांना ह्मटलें कीं, 'देवहो, माझ्या वरप्रदानाच्या योगें नहुष राजाला स्वर्गाचें राज्य प्राप्त झालें होतें; पण अगस्त्य ऋषीनें क्रोधाग्रमान होऊन त्यास पदच्युत केलें व भूतलीं लोटून दिलें; ह्यास्तव आतां स्वर्गलोकाच्या आधिपत्यावर क्रांणीच नसल्यामुळें राज्या-शिवाय तुझां प्रजांचें स्वस्तिकेसम चालणें अगदीं शक्य नाही, ह्मणून तुम्ही पुनः ह्या शक्रावर देवराज्याचा अभिषेक करा.' राजा युधिष्ठिरा, पितामह ब्रह्मदेवाचें तें माषण श्रवण करून देवांना मोठा आनंद झाला आणि ते 'तथास्तु' असें ह्मणाले. नंतर, भगवान् ब्रह्मदेवानें इंद्राला देवराज्याचा अभिषेक केला आणि मग तो पूर्ववत् लोकोत्तर तेजानें झळकूं लागला! राजा, नहुषानें जे दुराचरण केलें त्याचा परिणाम हा असा झाला! परंतु पुढें नहुषानें त्याच वृषदीपदानादिकांच्या योगें पुनः सिद्धि संपादिली व अंती उत्तम लोक मिळविला; ह्यास्तव गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं सायंकाळीं दीपदान करावें. जो पुरुष दीपदान करितो त्याला मेल्या-वर दिव्य दृष्टि प्राप्त होत आणि दीपदानकर्ते पुरुष पूर्णचंद्राप्रमाणें कांतिमान होतात! राजा, दीपदानाचा प्रभाव इतका आहे कीं, दान दिलेले दीप जितकीं वर्षपर्यंत जळत राहतात तितक्या वर्षांत जितकीं निमिषें भरतात तितकीं वर्षे-अंतर्धान पावला; आणि महातेजस्वी अगस्त्य ऋषिही शतक्रतु जो इंद्र त्याचें कार्य साधून ब्राह्मणांकडून पूंजित होत्साता स्वाश्रमास परत गेला.

अध्याय एकशें पहिला.

—:०:—

राजन्य व चांडाळ ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारितो:—भरतश्रेष्ठ भीष्म, जे मतिमंद व मूर्ख दुरात्मे ब्राह्मणाच्या धनाचें हरण करितात ते कोठें जातात तें सांगा.

भीष्म सांगतात:—भारता धर्मा, ह्या विप-याचें निरूपण करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्याला त्या अपहारक राजानें व त्याच्या पत्नीनें ह्मणजे चांडाळ व हीन क्षत्रिय (राजन्य) उचम ठेविली होती; पण त्या गाईची आपला ह्यांचा संवाद होय.

राजन्य ह्मणाला:—चांडाळा, तें वृद्ध दुसरा पुरुष आपलें देहान करित आहे असं असून असा पोरकटपणा करितोस, हें काय पाहून संतापानें आपलें देह थरथर कांपविले बरें ! अरे, कुत्री व गाढवे ह्यांनीं उधळून आणि त्या राजाचे पुत्रपौत्रादिक ज्या कोणी दिलेली धूळ तुझ्या अंगावर उडते ती तुला त्यांचें दूध प्राशन केलें त्यांना त्यांनीं ठार चालते; पण गाईच्या दुधाचे थेंबही तुला मारून टाकिलें ! राजन्या, त्या समयीं मी सहन होत नाहींत; तेव्हां हा असा गाईचा तेथें होतो. तेव्हां मीं ब्रह्मचर्य पाळून आपलीं तिस्कार त्वां कां करावा बरें ! अरे, ज्या कृत्याला सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं होती. नराधिपा, थोर लोक नांवे ठेवितात, तें कृत्य चांडाळांना त्या वेळीं मी भिक्षा मागून चरितार्थ चालवीत विहित होय, असेंच ह्याला पाहिजे ! वा असें त्यामुळे, मला जें अन्न मिळालें त्यांत त्या चांडाळा, वांटेत गाईचें स्तन्य तुझ्या अंगावर ब्राह्मणधनचें दुग्धही मला मिळालें होतें. उडालें ह्मणून तूं उदकांत बुचकळ्या मारून राजन्या, तें अन्न मीं भक्षण केलें व त्यामुळे तें धुऊन टाकीत आहेस तें काय म्हणून ? अखेरीस मला ही चांडाल्यानि प्राप्त झाली !

चांडाळ ह्मणाला:—राजन्या, पूर्वीं एका आणि त्या ब्राह्मणस्व हरण करणाऱ्या राजाला राजानें ब्राह्मणाच्या गाई हरण करून नेल्या दूर्गति प्राप्त झाली, हें मीं तुला पूर्वीं सांगित-तेव्हां मार्गांत त्यांच्या दुग्धाचे थेंब वांटेतील लेंच आहे ! ह्यासाठीं, राजन्या, ब्राह्मणाचें सोमवल्लींवर उडाले. पुढें एका यज्ञामध्ये दीक्षा यात्किंचित्ही धन केव्हांही हरण करूं नये. घेतलेला यजमान राजा व यजन करणारे ब्राह्मणाच्या गाईच्या दुग्धानें युक्त असें अन्न ब्राह्मण ह्यांनीं त्या सोमवल्लींचा रस प्राशन सेवन केल्यामुळे मला काय अवस्था प्राप्त झाली केला व त्यामुळे त्या सर्वांना तात्काळ नरक-आहे ती अवलोकन कर. त्याप्रमाणेंच हे राजन्या, वास प्राप्त झाला ! राजन्या, ब्राह्मणाच्या ज्ञानी पुरुषानें सोमरसाचाही विक्रय करूं गाईचे दुग्धविंदु त्या सोमवल्लींवर पडले होते नये. ह्या लोकीं सोमरसाचा विक्रय केला इतकाच काय तो ब्राह्मणस्वाचा अपहार त्या असतां साधु लोक त्या कृत्याला नांवे ठेवि-यजमानानें व याजक ब्राह्मणांनीं तो सोमरस तात. राजन्या, जे पुरुष सोमरस विकत घेतात प्राशन करितांना केला होता; पण त्याचा किंवा दुसऱ्याला विकितात, ते पुरुष यमलोकीं

किती भयंकर परिणाम झाला पहा ! राजन्या, हें मध्यंतरीं जें कांहीं घडलें तें असूं दे. तिकडे ज्या राजानें त्या ब्राह्मणाच्या गाई नेल्या त्याच्याकडे तर महान् अनर्थ घडला ! तेथें ज्या मनुष्यांनीं त्या गाईचें दूध, दही, तूप वगैरे सेवन केलें तीं सर्व मनुष्ये, राजा व त्याच्या घरांतील मंडळी व ब्राह्मण वगैरे सर्व नरकांत पडलीं ! राजन्या, त्या गाईची व्यवस्था नरकांत पडली ! राजन्या, त्या गाईची व्यवस्था खरा धनी जो ब्राह्मण त्याच्याव्यतिरिक्त

गेल्यावर सर्वस्वीं रौरव नरकांत पड- मोठमोठीं पातकें दूर करितील आणि पुण्यशील
तात ! राजन्या, सोमवल्लीला विषधेनूंच्या ब्राह्मण आश्रमांत राहूनही जर सर्वसंगविनिर्मुक्त
दुग्धाचा स्पर्श झाल्यामुळे, जो कौणी होईल तर त्याने जे वेद हटले असील ते
वेदवेता ब्राह्मण जाणूनचुजून सोमाची विक्री त्यास मोक्षास पोचवितील ! क्षत्रियश्रेष्ठा, माझी
करील, तो व्याजवडा करूं लागेल व चिरकाळ किती शोचनीय अवस्था आहे ती पहा ! मी
नरकांत पडेल ! राजन्या, असा पुरुष तीनशें तर पापयोनींत जन्म पावलों आहे ! तेव्हां
वेडां नरकांत त्रास करील आणि त्यास आतां माझी कशी मुक्तता होईल, ह्याचा मला
स्वतांच्या विधेवर चरितार्थ घालविण्याची पाळी कांहींच निश्चय करितां येत नाही ! राजन्या,
थेईल ! राजन्या, असा पुरुषाला नीचसेवा मी पूर्वजन्मीं जें शुभ कर्म केलें त्यामुळे मला
करावी लागेल, अभिमान उत्पन्न होईल आणि आतां पूर्वजन्मांतल्या जातीचें स्मरण आहे आणि
तो भिन्नभार्येचीं दुराचरण करण्यास धजविले ! त्या कर्माच्या बळावरच मी ह्या चांडालयोनीं-
राजन्या, नीचसेवा, अभिमान व भिन्नभार्या-तून सुटण्याची इच्छा करित आहे ! असो;
गमन ह्या तिन्ही गोष्टी अवघडकारक स्वऱ्या; परंतु राजन्या, मी तुला शरण येऊन हा प्रश्न विचा-
त्या तिहीमध्ये अभिमानाला मी अत्यंत गर्ह- रीत आहे की, मी ह्या चांडालयोनींतून कसा
णीय मानितों ! वा राजन्या, हा पापी कुत्रा सुटेन तें मला सांग; आणि, हे सत्तमा, माझी
पहा;—हा किती निस्तेज, दीन व कुशाला ही आपत्ति दूर कर !
आहे वर ! केवळ हा अभिमानानें प्राण्यांच्या ह्या राजन्य ह्मणाला:—चांडाळा, ज्या कृत्यानें
शोचनीय स्थितीला पावला आहे ! वा राजन्या, तुला चांडालत्वापासून मोक्ष मिळेल तें कृत्य
मी पूर्वजन्मीं श्रेष्ठ व भनाद्वय अशा संस्कृतांत मी तुला सांगतो, एक. बाबारे तूं आतां ब्राह्मण-
जन्मास येऊन ज्ञान व विज्ञान ह्या द्वांद्वामध्ये कार्यासाठीं प्राण खर्ची घाल, ह्मणजे तुला इष्ट
पारंगत झालों होतो. त्या वेळीं मला नीचसेवा गति प्राप्त होईल ! चांडाळा, आतां तूं आपलें
अंगें सर्व दोषांचें यथास्थित ज्ञान होतें. पण हे ब्राह्मणहेतुक शरीर हिंसक प्राण्यांना अर्पण
मला जो अभिमान उत्पन्न झाला, त्यामुळे कर आणि रणाश्रीमध्ये प्राणांचा होम करून
मी नित्य इतर प्राण्यांवर संतापलों आणि अख- चांडालत्वापासून मुक्त हो; असें जर तूं केलें
रीस पृष्ठमांस भक्षण करूं लागलों ! राजन्या, नाहीस, तर तुझी ह्या योनींतून सुटका होणें
पूर्वीं संस्कृतांत जन्म पावलेला जो मी तो दुराच- अशक्य आहे !
रणानें व अमध्यसेवनानें आतां कोणत्या कुळांत भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-
जन्मलों तें अवलोकन कर ! अरे, कालानें किती प्रमाणें राजन्यांचें पापण श्रवण करून त्या चांडा-
विपरीत परिणाम घडवून आणिला पहा ! बाबारे, ह्मणानें ब्रह्मस्वहरणाचा दोष दूर करण्यासाठीं
ही माझी प्रस्तुत अवस्था ह्मणजे पदर पेटलेलें रणामीमध्ये प्राणांचा होम केला व इष्ट गति
वस्त्र किंवा भंग्यांनीं पोखरलेलें काष्ठ होय ! जोडिली ! ह्यास्तव, बाळा धर्मा, जर तुझ्या
हा पहा मी कसा धुळीनें माखलेला असून मनांत आपल्याला शाश्वत गति मिळावी अशी
मोठ्या लगबगीनें पळत आहे ! राजन्या, ज्ञानी इच्छा असेल तर ब्रह्मस्वार्चें तूं नित्य रक्षण कर.
पुरुष ह्मणतात कीं, गृहस्थाश्रमी पुरुष आपल्या
अध्ययनाच्या योगानें व नानाविध दानांनीं

अध्याय एकशें दुसरा.

—:०:—

इंद्र व गौतम ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, सर्व थोर लोकांत सात शब्द बोलण्यांत आले पुण्यवान् पुरुष एकाच लोकीं जातात किंवा (किंवा सात पावलें एकत्र गमन शालें) म्हणजे त्यांनाही भिन्न भिन्न लोकप्राप्त होतात, तें सांगा. मैत्री होते असें सांगतात; ह्यास्तव तुला मित्र-

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनु-द्रोहाचा विटाळ न व्हावा अशी माझी इच्छा प्यांना त्यांच्या कर्माप्रमाणें नानाविध लोक आहे. राजा, ह्या हत्तीला मीं मुलासारखें वाढ-प्राप्त होतात. त्यांत पुण्यवान् लोक श्रेष्ठ लोकीं विलें आहे, इतक्यामुळेंच त्यां ह्याला घेऊन जातात व पातकी लोक अधम लोकीं जातात. जाऊं नये असें नाही; तर शिवाय हा इंधनें पण त्यांतही सर्व पुण्यवान् लोक एकाच लोकास व उदक आणण्याच्या कामीं मला उपयोगीं जात नाहीत; तर ते आपल्या पुण्यकृत्यांच्या पडतो व आश्रमांत कोणी नसलें म्हणजे हा पायरीप्रमाणें निरनिराळ्या लोकीं गमन करि-माझा आश्रम राखितो. राजा, हा हत्ती तात. बाबारे, ह्या विषयाचें निरूपण करण्या-मोठा विनयवान् असून माझ्या आश्रमांतलीं करितांही एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. मोठमोठी कामे करण्यांत मोठा तरेज आहे. तो इतिहास ह्मणजे गौतम मुनि व धृतराष्ट्राचें हा स्वभावानें मोठा उमदा असून मनाचें आक-रूप घेतलेला वासव ह्यांचा संवाद होय. राजा लन करणारा व कृतज्ञ असल्यामुळें मला तो युधिष्ठिरा, गौतम नांवाचा कोणी एक ब्राह्मण नेहमीं अतिशयित प्रिय आहे. ह्यास्तव, राजा, अतिशय दयाळू, मनोवृत्तीचें आकलन कर-मी तुला निश्चन सांगतां कीं, तूं माझा हा हत्ती णारा व जितेंद्रिय असा होता. त्याला एक घेऊन जाऊं नको; मला आक्रोश करावयाला समर्थी महावनामध्ये एक हत्तीचा छावा आढ-लावन तुझ्यासारख्यानें माझा हत्ती हरण ळला. तो मातृहीन असल्यामुळें अतिशय श्वित्र करावा, हें अगदीं लाजिरवाणें आहे !

असा दिसत होता. त्याला पहातांच गौतम. धृतराष्ट्र म्हणाला:—ब्राह्मणा, ह्या हत्तीच्या मुनीला त्याची दया आली व त्यानें त्या हत्तीच्या किंमतीबद्दल मी तुला सहस्र गाई, शंभर दासी, छाव्यास जगवावयाचें असा संकल्प ठरवून पांचशें सुवर्णाचीं नाणीं आणि दुसरे अनेक प्रका-त्याचें संगोपन केलें. राजा, पुढें बहुत काळ रचें धन देण्यास तयार आहे; तर तें घेऊन तूं लोटव्यावर तो मोठा बलिष्ठ हत्ती झाला; त्या मला हा हत्ती दे. महर्षे, तुला ब्राह्मणाला महान् गजाच्या गंडस्थलांतून मदत्ताव होऊं हत्तीचा उपयोग काय आहे बरें ?

लागला आणि त्याचा आकार तर प्रत्यक्ष पर्वता- गौतम म्हणाला:—राजा, गाई, दासी, सारखा प्रचंड वाढला ! राजा युधिष्ठिरा, सुवर्णाचीं नाणीं, नानाविध रत्ने व इतर नंतर इंद्र हा धृतराष्ट्राचें रूप घेऊन त्या महा- विविध धन हें तुझें तुझ्याजवळच असूं दे. वनांत प्राप्त झाला व हत्तीला धरून घेऊन नरेंद्रा, ब्राह्मणाला धन घेऊन काय कर्तव्य आहे ? जाऊं लागला ! तेव्हां कडकडीत व्रताचरण धृतराष्ट्र म्हणाला:—विप्रा, ब्राह्मणांना करणाऱ्या महातपस्वी गौतम ऋषीनें तें पाहिलें हत्तीचा उपयोग नाही, हत्तीचे समुदाय हे व धृतराष्ट्र राजाला झटलें कीं:—कृतघ्ना धृत- क्षत्रियांच्याच उपयोगी. ह्यास्तव हा उत्तम

हत्ती मांझे वाहन असल्यामुळे मी जर ह्याला गेलास तरी देखील मी तुझ्याकडून माझा हा नेले, तर त्यांत अधर्म तो कोणता? ह्या- हत्ती परत घेईन !

स्वतः, गौतमा, तू मला प्रतिबंध करूं नको. धृतराष्ट्र ह्मणालाः—ब्राह्मणा, जे पुरुष येथून जा. अतिथींचा आदरसत्कार करितात, व्रतैकल्ये

गौतम म्हणालाः—महात्म्या, जर तू हा करितात, ब्राह्मणांना आश्रय देतात व आश्रि- हत्ती हरण करतील, तर जेथे मृत झालेला तांना अन्नदान करून अवशिष्ट अन्न सेवितात पुण्यवान पुरुष आनंदांत असतो व पातकी ते मंदाकिनीप्रत शोभवितात.

पुरुष हालअपेष्टा भोगितो त्या यमलोकीं मी गौतम ह्मणालाः—राजा धृतराष्ट्रा, मेरु माझा हत्ती तुझ्यापासून हिनकावन घेईन ! पर्ययाच्या शिखरावर जें सुंदर वन प्रफुल्लित

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—ब्राह्मणा, जे कोणी आहे, जेथे किन्नरीचें मनोहर गायन सतत धार्मिक कृत्ये मूळीन करीत नाहीत, योगावर पात आहे, आणि जेथे विशाल व रमणीय श्रद्धा मूळीन येवीत नाहीत, नागिकपणा असा जवळच आहे, तेथें तूं गेलास तरी अंगीकरितात, अंतर्गामी पापवासना भरितात देखील मी तुझ्यापासून माझा हत्ती परत आणीन ! व नित्य इंद्रियांची तृप्ति करण्याकरितां अश-

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—गौतमा, जे ब्राह्मण नात, त्यांना यमयातना प्राप्त होतात ! ब्राह्मणा, मनाने अतिशय मृदु असतात, नेहमी सत्यानें हा धृतराष्ट्र यमलोकीं जाईल, असे कधीही वागनात, बहुश्रुत असतात, सर्व भूतांविषयी घडणार नाही. ह्याच्यासाठीं श्रेष्ठ लोक दुस- आवड भरितात, इतिहास व पुराणें ह्यांचें राव आहे ! अध्ययन करितात आणि ब्राह्मणांना मधुर

गौतम ह्मणालाः—राजा, यमलोकीं सर्व अन्न जेवूं घालतात, तसल्या लोकांकरितां मेरु जनांना निमृगपक्षे दुसऱ्याच्या अग्नीय कावे पक्वेतावरील लोक आहे. महर्षे, धृतराष्ट्र हा लागतें. तेथें असण्याचा येथे मुद्धा नाही. तेथें तेथें जाणार नाही. त्याच्याकरितां ह्याहून सत्याला अनुसरूनच नागांचे लायतें. तेथें श्रेष्ठ लोक आहे ! तुला ह्याहून श्रेष्ठ असा दुर्बळ पुरुषही बलवानाला अंशप आणितात. जो लोक विदित असले तो सांग; व हा धृत- व्यास्तव जर ते हा माझा हत्ती हरण कर- राष्ट्र तेथें चालला पहा !

शील, तर तेथें मी तुझ्यापासून तो परत घेईन. गौतम ह्मणालाः—धृतराष्ट्रा, नारदाला जें

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—ब्राह्मणा, जे मंदोन्मत्त आनंददायक व प्रिय, जेथें किन्नरांचा अधि- पुरुष ज्येष्ठ बहीण व मातापिता ह्यांच्याशीं पति वास्तव्य करितां, आणि ज्या ठिकाणीं शत्रुसारखें वर्तन करितात तसल्या पुरुषांना गंधर्व व अप्सरा नेहमी राहतात, अशा त्या यमलोक प्राप्त होता. महर्षे, मी श्रेष्ठ लोकांचा प्रफुल्लित नारदवनान्त जरी तूं गेलास तरी देखील अधिकारी असल्यामुळे मला यमलोकीं जावें मी तुझ्यापासून माझा हत्ती परत आणीन ! लागणार नाही ।

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—गौतमा, जे पुरुष गौतम ह्मणालाः—राजा, कुबेराजाची नर्तनांत व गायनांत कुशल असतात, कधी महाभाग्यशाली जी मंदाकिनी—जिच्यामध्ये कोणाकडे कांहीं मागत नाहीत आणि नित्य विलासी जनांचाच प्रवेश होती आणि जिच्या- जमावानें दिनचर्या चालवितात, तसल्या लोकां- मध्ये गंधर्व, यक्ष व अप्सरा राहतात तेथें तूं करितां तें नारदवन आहे. महर्षे, धृतराष्ट्राचा

लोक त्याहून श्रेष्ठ आहे. नारदवनांत जाणारा नेहमी दानधर्म करण्यांत निमग्न असतात, जे हा धृतराष्ट्र नव्हे ! कधीही स्वतः प्रतियह करित नाहीत, जे

गौतम ह्यणालाः—नरेंद्रा, जेथें उत्तर-दुसऱ्यापासून कधीही घनादिक घेत नाहीत, कुरु देशांतील लोक आनंदांत दिवस घाल- जे सत्यात्र पुरुषाला त्याच्या इच्छेप्रमाणें जें वितात व देवांसहवर्तमान पणआराम भोगतात, लागेल तें दान देतात, ज्यांना सत्यात्राला जेथें अग्नीपासून, उदकापासून व पर्वतापासून अंद्रेय असें कांहीही दिसत नाही, जे सर्व जन्मलेले लोक राहतात, जेथें इंद्र हा सर्व लोकांचें आविश्य करितात व त्यांचा प्रसाद लोकांचे मनोरथ परिपूर्ण करितो, जेथें श्रिया जोडितात, जे नित्य अपराधाची श्रमा करि- स्वच्छंदवृत्तीनें वागतात व जेथें नरनारीमध्ये नात आणि क्षमा केली ह्मणून पुकारा करित मत्सरबुद्धि वास करित नाही, त्या लोकांनीं ते नाहीत, जे नित्य दुसऱ्यांना आश्रय देतात, व जरी गेलास तरीही मी आपला हत्ती तुझ्या- जे नेहमी पुण्याचरण करितात, तसल्या पासून परत आणीन ! लोकांचा तो लोक होय. महर्षे, धृतराष्ट्राचा

धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, ज्या पुरुषांना लोक त्याहून उच्च प्रतीचा आहे. तूं ह्मणतोस कोणत्याही पदार्थाविषयी वासना नाही, जे त्या लोकांनीं धृतराष्ट्र जाणार नाही !

कधीही मांस सेवीत नाहीत, जे कधीही गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, त्याच्याही कोणाला शासन करित नाहीत, जे स्यावर पलीकडे जे सनातन लोक शोभत आहेत, किंवा जंगम वस्तूच्या नाशास प्रवृत्त होत जेथें राहणाऱ्या महात्म्यांच्या ठिकाणी विकार- नाहीत, ज्यांना सर्व प्राणी आपल्या स्वतांप्रमाणें बुद्धि, अज्ञान किंवा दुःख यांचें वास्तव्य नाही, वाटतात, जे कोणाला आशीर्वाद देत नाहीत, आणि ज्या लोकांनीं अद्वितीय देवांचें अधिष्ठान ज्यांना आपलें ह्मणून कोणीही नाही, ज्यांची आहे, त्या लोकांपसून ते गेलास तरी मी तुझ्या- कशावरही आसक्ति नाही, जे लाभाविषयी व पासून मी आपला हत्ती परत आणीन !

अलाभाविषयीं समवृत्ति बाळगितात आणि धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, जे थोर पुरुष ज्यांना स्तुति किंवा निंदा एकसारखीच भासते, आपल्या अध्ययनांत सदां दीत असमाण असा- तसल्या लोकांकरितां आतां तूं सांगितलास हा तात, नित्य गुरुश्रुश्रवा करितात. तप आच- लोक आहे. महर्षे, धृतराष्ट्र हा तेथें जाणारा रितात, व्रतवर्कल्य करितात, शालव्यप्रमाणें नव्हे, त्याच्यासाठीं श्रेष्ठ लोक दुसराच आहे ! वागतात, आचार्यांना न कृपणारें भाषण करित

गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, त्या लोकांच्या नाहीत, सदां जागृत असतात, गुरुजनांचें पलीकडे जे सनातन लोक शोभत आहेत, जेथें काम करण्याविषयी सदां तत्पर राहतात, राहणाऱ्या महात्म्यांना उत्कृष्ट सुवासिक पदार्थ मनामध्ये पापवासना धरित नाहीत, वाणीचें सुलभपणें प्राप्त होतात, जेथील रहिवासी विकार- नियमन करितात, सत्यापासून केव्हांही पराङ्- हीन होतसे आनंदांत काळ घालवितात, मुख होत नाहीत आणि वेदांत प्रावीण्य संपा- आणि ज्या लोकांनीं सोमराजाचें मंदिर आहे, दितात, तसल्या लोकांकरितां आतां तूं सांगि- तेथें तूं गेलास तरी देखील मी तुला माझा तलेस ते लोक होत. महर्षे, धृतराष्ट्र हा तेथें हा हत्ती परत यावयास लावीन ! जाणार नाही; त्यांच्याकरितां त्याहून श्रेष्ठ-

धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, जे पुरुष तर लोक आहे.

गौतम ह्यणालाः—त्याच्या पलीकडे जे शाश्वत जेथे राहणाऱ्यांना शोकाचे वारें देखील लागत लोक विलसत आहेत,—जेथे राहणाऱ्या महा- नाहीं आणि ज्या लोकांवर सर्व लोकांना जन्म त्यांना उत्कृष्ट सुगंधि पदार्थ विपुल प्राप्त होतात, देणाऱ्या प्रजापतींचे अतिशय प्रेम आहे, तेथे जेथील रहिवाशांना विकाराचा व दुःखाचा तू गेलास, तरी देखील तुझ्यापासून मी आपला लेशही नसतो, व जेथे वरुणराजाचे मंदिर हा हत्ती परत घेतल्याशिवाय राहणार नाहीं ! आहे, तेथे तू गेलास तरी देखील मी तुला धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, राजसूय यज्ञ हा हत्ती पंच देणार नाहीं ! केल्यामुळे ज्या राजांवर सार्वभौमत्वाचा अभिषेक

धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, जे पुरुष होते, जे धर्मात्मे प्रजांचे प्रतिपालन उत्कृष्ट नेहमी चानूर्मास्य नामक व्रताने भगवंतांचे रीतीने करितात आणि जे अश्वमेध यज्ञ करून आराधन करितात, जे पुरुष एकशें दहा यज्ञ अबभृथक्षानाने आपले शरीर पावन करितात, करून यजनारायणाला पुजितात, जे विप्र त्यांना ते प्राजापत्य लोक प्राप्त होतात. धृत- वेदांत संगितल्याप्रमाणे तीन वर्षपर्यंत श्रद्धा- राष्ट्राकरितां ते लोक नव्हत !

पूर्वक अग्निहोत्र वाळगितात, जे पुरुष धर्मरूप गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, त्यांच्या पली- शस्त्राने स्वतांला शासन करून आत्मोन्नति केडे जे सनातन लोक शोभतात व जेथे सुवा- संपादितात, जे पुरुष महात्म्यांनी लावन दिलेला सिक पदार्थाची विपुलता असून वासना व मार्ग स्वस्थपणे आक्रमितात, आणि जे धर्मात्मे शोक ह्यांना आश्रयच नाहीं, त्या दुर्लभ व पुरुष अंती सद्गति जोडितात, त्यांच्या लोकीं पीडारहित अशा गोलोकीं जरी तू गेलास, तरी गमन करणारा हा धृतराष्ट्र नव्हे; ह्याच्या मी तुझ्यापासून आपला हत्ती हिसकावून घेईन ! करितां श्रेष्ठ लोक निराळाच आहे ! धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, ज्यापाशीं

गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, जेथे वासना हजार गाई आहेत, असा पुरुष जर शक्य- रूप विकार मुर्तीच उत्पन्न होत नाही, जेथे नुसार प्रतिवर्षी शंभर गाई दान देईल, दुःखाचा सर्वस्वी अभाव आहे, जेथे जाणे ज्यापाशीं शंभर गाई आहेत, असा मोठे अवधड व जो मिळण्याविषयी मनुष्यांना पुरुष जर प्रतिवर्षी दहा गाई दान मोठी हाव, त्या इंद्रलोकींही जरी तू गेलास व देईल, किंवा ज्यापाशीं दहा अथवा पांच गाई मोठे तेज संपादिलेस तरी तुझ्या मंदिरांतून मी हा आहेत, असा पुरुष जर प्रतिवर्षी एका गाय माझा हत्ती परत आणिल्याशिवाय राह- दान देईल, तर त्या दानशील पुरुषाचा गो- णार नाहीं ! लोकांची प्राप्ति होईल; त्याप्रमाणेच, जे ब्राह्मण

धृतराष्ट्र ह्यणालाः—गौतमा, जो मनुष्य ब्रह्मचर्य पाळून देह शिजवितात व सप्तातन शंभर वर्षे वांचतो, शौर्य गाजवितो, वेदाध्ययन ब्रह्मविद्येचे सतत पारायण करितात आणि जे व यज्ञयाग करितो आणि कधी कोणत्याही विवेकशाली पुरुष तीर्थयात्रादिकांत निमग्न अस- कृत्यांत चुकत नाहीं, तो पुरुष इंद्रलोकीं गमन तात, त्यांनाही गोलोक प्राप्त होऊन तेथील सुखें करितो. महर्षे, धृतराष्ट्राकरितां लोक हा नव्हे; उपभोगित्वं येतात; आणि तसेंच जे व्रतधारी त्याच्याकरितां श्रेष्ठतर लोक दुसराच आहे ! महात्मे प्रभास, मानस, पुष्कर, पवित्र महासर,

गौतम ह्यणालाः—धृतराष्ट्रा, स्वर्गाच्या वर नैमिष तीर्थ, बाहुदा, करतोयिनी, गया, मया- महान् विस्तृत असे जे प्रजापतींचे लोक आहेत, शिर, विपाशा, स्थूलबालुका, कुष्णा, गंगा,

पंचनद, महाह्रद, गोमती, कौशिकी, पंपा, पाडीन ! धृतराष्ट्रा, मीं तुला ओळखिलें ! तूं सरस्वती, वृषद्वती व यमुना ह्या तीर्थी गमन वृत्रासुराला मारणारा इंद्र असून हीं सर्व भुवनें करितात, ते पवित्र पुरुषही गोलोकीं जातात फिरत आहेस ! इंद्रा, तुझ्याशीं बोलतांना व तेथें दिव्य तनु धारण करून दिव्य पुण्यांनीं अभिमानबुद्धीनें माझ्या हातून कांहीं दोष व पुण्यगंधांनीं युक्त होत्साते सुखोपभोग घडला नाही ना ? भोगितात ! गौतमा, धृतराष्ट्र हा गोलोकीं इंद्र ह्मणालाः—गौतमा, मीं इंद्रच आहे. जाणार नाही ! मी ह्या हत्तीचें हरण करण्यासाठीं मनुष्य-लोकीं प्राप्त झालों. ह्यास्तव ह्या दोषावद्दल तूं

गौतम म्हणालाः—धृतराष्ट्रा, जेथें थंडीचें किंवा उष्णाचें भय यत्किंचित् सुद्धां नाही; मला शिक्षा कर. मी तुला शरण आलों आहे. त्याप्रमाणेंच जेथें क्षुधा, तृषा, ग्लानि, दुःख व तूं जी आज्ञा करशील ती सर्व पुरी करण्यास सुख हींही नाहीत; जेथें कोणी प्रिय नाही मी तयार आहे.

किंवा अप्रिय नाही; जेथें कोणी आप नाही गौतम ह्मणालाः—इंद्रा, माझा हा श्वेत-किंवा शत्रु नाही; जेथें जरा नाही व मरण वर्ण हत्ती जो तूं हरण केला आहेस तो माझा नाही; जेथें पुण्य नाही किंवा पातक मुलगाच होय. मी ह्यास आज दहा वर्षे नाही; जेथें वासनेचा पूर्ण अभाव आहे; जेथें आपल्या मूलाप्रमाणें वाढविलें आहे. मी आनंदाचें पूर्ण अस्तित्व आहे; आणि जेथें वनांत असतां माझा हा सोबतीच होय. ह्या-प्रज्ञा व विवेक ह्यांची भरपूर व्याप्ति आहे, साठीं, इंद्रा, तूं माझा हत्ती मला परत दे.

अशा त्या पवित्र ब्रह्मलोकीं तूं गेलास, तरी इंद्र ह्मणाला —द्विजश्रेष्ठा, हा पहा तुझा देखील मी तुला माझा हत्ती परत देण्यास पुत्र—हत्ती तुझ्याकडे पाहत तुजप्रत येत आहे ! हा पहा तुझ्या नाकपुड्यांचे व पायांचे अव-

भाग पाडीन !

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—गौतमा, ज्यांनीं सर्व प्राण करूं लागला ! मला आशीर्वाद दे; मी विषयांवरील आसक्ति टाकून दिली आहे, तुला नमस्कार करितों !

ज्यांनीं आपली चित्तवृत्ति पवित्र केली आहे, गौतम ह्मणालाः—सुरेंद्रा, तुझे नेहमीं ब्रतवैभवं करण्यांत जे सतत निमग्न आहेत, कल्याण होवो ! मी नित्य तुझे ध्यान करितों व अध्यात्मचिंतन व योगाभ्यास ह्यांत जे गढून गेले तुला पूजितों ! इंद्रा, तूंही माझें कल्याण कर. आहो व ज्यांना स्वर्गलोका प्राप्त झाला आहे, ते तूं दिलेला हा हत्ती मी ग्रहण करितों.

साक्षात् पुरुष पवित्र अशा ब्रह्मलोकीं गमन इंद्र ह्मणालाः—गौतमा, ज्या योग्यांनीं करितात. महामुने, तुला त्या लोकीं धृतराष्ट्र आपल्या चित्तांत वेद सांठविले आहेत व दिसणें शक्य नाही ! ज्या महात्म्यांनीं सत्याचें उल्लंघन कधीही

गौतम ह्मणालाः—धृतराष्ट्रा, जेथें बृहत् केलें नाही, त्यांपैकीं तूं एकट्या महात्म्यानें रथंतर गाडिलें जातें, जेथें पुंडरीक नामक यज्ञा-मात्र माझें स्वरूप ओळखिलें; ह्यासाठीं मी करितां वेदी दर्भावृत असते, आणि जेथें सोम-आज तुझ्यावर फारच संतुष्ट झालों आहे. वा पान करणारा पुरुष अश्वान्या यानांत बसून ब्राह्मणा, तूं आपल्या पुत्रासह (हत्तीसह) प्रयाण करितो, तेथें तूं गेलास, तरी देखील लवकर इकडे ये. तूं आतां लवकर शुभ लोकीं मी तुला माझा हत्ती परत देण्यास भाग जा व तेथें नित्य रहा !

राजा युधिष्ठिरा, नंतर इंद्रानें हत्तीसहवर्तमान त्या गौतम मुनीला आपल्या पुढें घातले आणि थोरांनाही दुर्लभ अशा स्वर्गलोकीं तो त्यांसह निघून गेला ! राजा, हें आख्यान जो जितें-द्रिय पुरुष नित्य ऐकेल किंवा दुसऱ्याला सांगेल त्याला गौतम ब्राह्मणाप्रमाणें स्वर्गलोक प्राप्त होईल.

अध्याय एकशें तिसरा.

—०—

ब्रह्मदेव व भगीरथ ह्यांचा संवाद.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, नानाविध दानें, मनाची शांति, सत्य, अहिंसा, स्वस्तीसुख व दानाचें फळ ह्यांविषयी आपण विवेचन करून सांगितले, तें मी ऐकिलें. आतां माझा आपल्याला असा प्रश्न आहे कीं, तपापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें कांहीं आपल्याला विदित आहे काय ? मला वाटतें कांहीं नाही. ह्यास्तव, तपांमध्ये श्रेष्ठ तप कोणतें, तें मला आज विशद करून सांगावें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, तप जसें असेल तसा लोक प्राप्त होतो; ह्मणून उपवासापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असें कोणतेही तप नाही असें मी मानितां. कुंतीपुत्रा, हा विषय प्रतिपाद करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे महात्मा ब्रह्मदेव व राजा भगीरथ ह्यांचा संवाद होय. युधिष्ठिरा, भगीरथ राजा सुरलोक व गोलोक ह्यांचें अतिक्रमण करून ऋषिलोकाला गेला, असें मीं ऐकिलें आहे. राजा धर्मा, तेव्हां ब्रह्मदेवानें ऋषिलोकीं भगीरथ राजाला अवलोकन करून प्रश्न केला कीं, राजा भगीरथा, तू ह्या दुष्प्राप्य लोकीं कसा आलास बरें ? अरे, देव, गंधर्व किंवा मानव ह्यांपैकी कोणीही तपावांचून ह्या लोकीं येऊं शकत नाहीत; आणि असें असून तू ह्या लोकीं आलास, हें शालें तरी कसें ?

अनु० ७—४०

भगीरथ ह्मणालाः—ब्रह्मदेवा, मीं नित्य ब्राह्मणांना लक्षावधि सुवर्णाचीं नाणीं दान केलीं आणि सतत ब्रह्मचर्यव्रत पाळिलें; परंतु, हे प्राज्ञा, ह्या कृत्यांच्या योगें मी ह्या लोकीं प्राप्त झालों, असें मात्र मला वाटत नाही. त्याप्रमाणेंच मीं एकरात्र नामक क्रतु दहा वेळां केले, पंचरात्र नामक क्रतु दहा वेळां केले, एकादशरात्र नामक क्रतु अकरा वेळां केले, आणि ज्योतिष्टोम नामक क्रतु शंभर वेळां केले; परंतु त्या सर्वांच्या फळानें मी ह्या लोकीं आलों, असें मात्र मला वाटत नाही. त्याप्रमाणेंच मीं नित्य शंभर वर्षेपर्यंत जान्हवीच्या तीरावर राहून तेथें उग्र तप आचरिलें आणि सहस्रावधि वांसरांचें व कन्यांचें दान केलें; परंतु तद्वारा मीं ह्या लोकास प्राप्त झालों नाही. त्याप्रमाणेंच मीं पुष्करतीर्थी एक लक्ष घोडे व दोन लक्ष गाईंचे कळप लाखों वेळां ब्राह्मणांना अर्पण केले; आणि त्याचप्रमाणें सोन्याचे उत्तम चांद धारण करणाऱ्या सहस्र व जांबू-नंद सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शृंगारलेल्या साठ सहस्र रूपवान् मुली मीं दान दिल्या; परंतु त्याच्या योगें मी ह्या लोकीं आलों नाहीं. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच मीं गोसवयाग करून त्यांत प्रत्येक ब्राह्मणाला दहा दहा अशा दहा कोट गाई दान दिल्या. त्या सर्व गाईंना त्यांच्याच रंगाचीं वांसरें असून त्या सर्व दानसमयीं दूध देत होत्या आणि त्या सर्व गाईंच्या दोहूनार्थ मीं सुवर्णपात्रें व कांस्यपात्रेंही दिलीं होती. परंतु माझे ह्मणणें असें आहे कीं, ह्या कृत्यांच्या बळावर कांहीं मी येथें आलों नाहीं. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच मीं पुष्कळ सोमयाग केले आणि त्या प्रत्येकांत न चुकतां दरएक ब्राह्मणाला दहा दहा ह्याप्रमाणें शतावधि पहिल्या वेताच्या व दूधा देणाऱ्या रोहिणी गाई अर्पण केल्या व शिवाय

बुध देणाच्या सामान्य गाई तर लक्षावधि व शंभर गांव ही दक्षिणा प्रत्येक याजकाला दिली कोट्यवधि वांटल्या, परंतु त्या योगें मात्र मी आणि ती एकवार देऊन न थांबतां त्याची ह्या स्थळी प्राप्त झालों नाहीं. त्याप्रमाणेंच आवृत्ति तीन वेळां केली; आणि, ब्रह्मदेवा, त्या- मीं बाल्हि जातीचे एक लक्ष श्वेतवर्ण अश्व प्रमाणेंच हिमवान् पर्वतावर महादेवानें गंगेचा सुवर्णाचे हार घालून दान दिले; पण त्या दुर्धर प्रवाह मस्तकावर धारण केला त्या ठिकाणीं दानाच्या फळानें मी ह्या लोकीं प्राप्त झालों मीं बहुत काळपर्यंत नियमित आहार करून, नाहीं. ब्रह्मदेवा, मीं प्रत्येक ऋतूंत अठरा चित्त शांत ठेवून व वाणीचें नियमन करून कोट सुवर्णाचीं नाणीं दक्षिणा दिली; पण तपश्चर्या केली; परंतु त्या सर्वांच्या योगानें त्यामुळें मी ह्या लोकास प्राप्त झालों, असें मला हा लोक प्राप्त झाला नाहीं. ब्रह्मदेवा, मात्र मी समजत नाहीं. पितामहा, मीं हिरण्या मीं शमी टाकून त्या त्या स्थळीं वेदिका घाल- रंगाचे सतरा कोट श्यामकर्ण अश्व सुवर्णाच्या वून सहस्रावधि सायस्क नामक एकाह, द्वाद- माळांनीं अलंकृत करून दान केले; तसेच शाह व त्रयोदशाह यज्ञ आणि त्याप्रमाणेंच इसाडासारख्या मोठ्या सुळ्यांचे, प्रचंड देहाचे, पौंडरीक यज्ञ केले आणि देवतांना आराधिले; पञ्चचिन्हानें युक्त असे आणि सुवर्णाचे हार परंतु त्या योगें मी येथें प्राप्त झालों नाहीं. घालून सुशोभित केलेले सतरा सहस्र हत्ती ब्रह्मदेवा, मीं श्वेतवर्णाचे आठ हजार वशिष्ठ मीं अर्पण केले. तसेंच, हे देवाधिदेवा, दिव्य वाढलेले बैल—प्रत्येकाचें एक शिंग सुवर्णानें कनकभूषणांनीं शृंगारलेले सुवर्णाचे दहा मदवून ब्राह्मणांना अर्पण केले आणि शिवाय सहस्र रथ, व दागदागिने घालून सजविलेल्या त्या ब्राह्मणांचीं लग्नें करून त्यांच्या पत्न्यांना घोड्यांनीं युक्त असे सात सहस्र तसलेच पुतळ्यांच्या माळा वंगरे दिल्या; त्याप्रमाणेंच रथ मीं दान दिले; आणि हे सर्व रथ मीं ब्राह्मणांना मोठ्या विनयांनें सुवर्ण व रत्नें वेदांत सांगितल्याप्रमाणें यज्ञांगभूत दक्षिणा ह्यांचे ढीग, रत्नांचे पर्वत, धनधान्यांनीं समृद्ध म्हणून मीं अर्पण केले. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेंच असे सहस्रावधि गांव आणि पहिल्या वेताच्या मीं वृहा वाजपेय यज्ञ केले; आणि त्यांत, यज्ञ- लक्षावधि गाई दान दिल्या; आणि मोठ्या याग व पराक्रम ह्यांच्या योगें ज्यांनीं आपला दक्षतेनें महान् महान् यज्ञ केले; परंतु त्यांच्या प्रभाव इंद्राप्रमाणें व्यक्त करून दाखविला होता योगानें मी ह्या स्थळीं प्राप्त झालों नाहीं. त्या- असे युद्धांत जिंकलेले व गळ्यांत सुवर्णाच्या प्रमाणेंच मीं एक वेळ एकादशाह यज्ञ केला, नाण्यांच्या माळा घातलेले एक हजार वीर दोन वेळां द्वादशाह यज्ञ केला, तसेच अश्व- दक्षिणा म्हणून दिले; आणि त्याप्रमाणेंच मीं मेध केले व सोळा अर्कायण यज्ञ केले, परंतु सर्व भूपतींना जिंकून आठ राजसूय यज्ञ केले त्या सर्वांच्या योगें मी येथें आलों नाहीं. आणि त्यांत अतिशय धन खर्चिलें; परंतु ह्या त्याप्रमाणेंच योजनभर विस्तीर्ण असे कांचन- सर्वांच्या योगें मी ह्या लोकीं आलों नाहीं. वृक्षांचें वन—ज्यांतील वृक्ष सुवर्ण व रत्नें ह्यांनीं ब्रह्मदेवा, माझ्या त्या यज्ञांत गंगेच्या प्रवाहा- शृंगारले असून ज्याच्या कांहीं भागावर सुव- प्रमाणें दक्षिणांचा प्रवाह एकसारखा वाहत पाणीं नाणीं विलसत आहेत असें मीं ब्राह्म- होता; त्यांमध्ये मीं सुवर्णाच्या अलंकारांनीं युक्त पाला अर्पण केलें; परंतु त्याच्या योगानें मला असे दोन हजार हत्ती, दोन हजार घोडे आणि येथें येतां आले नाहीं. त्याप्रमाणेंच मी दुर्धर

असे जे तुरायण व्रत ते शांतपणाने तीस वर्षे- सर्व ऐहिक व पारलौकिक सुखे तुला प्राप्त पर्थत केले आणि नेहमी ब्राह्मणांना प्रत्येक होतील राजा युधिष्ठिरा, तू ब्राह्मणांना अन्न, दिवशीं रोहिणी जातीच्या दूध देणाऱ्या नऊशें वस्त्रे, गाई व सुंदर गृहे हीं अर्पण करून गाई व अनेक बेल दान दिले; परंतु ह्या संतुष्ट कर. बाबारे, ब्राह्मणांची पूजा देवही फलांच्या योगाने मी येथे प्राप्त झाली नाही. त्या- नित्य करीत असतात, हे लक्षांत ठेव; आणि प्रमाणेच, मी नित्य तीस अग्निहोत्रे वाळगिलीं, हे परम गुह्य व्रत करितांना तू आपल्या मनाला आठ सर्वमेध यज्ञ केले, सात अश्वमेध यज्ञ लोभाचा विटाळही होऊ देऊ नको !

केले आणि दहाशें अठरा विश्वजित् यज्ञ केले, परंतु त्यांच्या योगाने मी येथे आली नाहीं. ब्रह्मदेवा, त्याप्रमाणेच मी सरयूवर, बाहुदेवर, गंगेवर आणि नैमिष क्षेत्रीं ब्राह्म-

अध्याय एकशें चौथा.

—:०:—

आयुष्याख्यान.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, योगं मी येथे प्राप्त झालीं नाहीं. ब्रह्मदेवा, पुढें मनुष्याचे आयुष्य शंभर वर्षे असतें आणि उप- इंद्राने गुहेंत गुप्त ठेविलेलें, व सर्वभोगन्यागात्मक जतन त्याच्या ठायीं अनेक प्रकारचे वीर्य जन्म अनशनव्रत—जें भृगुपुत्र शुक्र ह्याने तपश्चर्याच्या पावतें, ह्मणून सांगतात; तेव्हां मनुष्यांना बाल- योगाने मिळविलें व त्यामुळे ज्याला शुक्राचे पर्णी सुद्धां मरण येतें ते कां बरे? मनुष्याचे दिव्य व जाज्वल्य तेज प्राप्त झालें तें मी आच- दीर्घायुषी होणें किंवा अल्पायुषी होणें हे कशा- रिलें; तेव्हां त्या योगें ब्राह्मण फार संतुष्ट झाले वर अवलंबून आहे? तो कीर्तिमान् किंवा वैभव- आणि त्या प्रसंगीं जे सहस्र ऋषि त्या ठिकाणीं शाली कसा होतो? आणि तपश्चर्या, ब्रह्मचर्य, प्राप्त झाले होते ते प्रसन्न होतासते मला ह्मणाले जप, होम, औषधें, कर्म, मन व वाणी ह्यांचा की, 'राजा, तू ब्रह्मलोकीं जा !' आणि, हे मनुष्याच्या षष्ठ्यावाईट स्थितीशीं किंवा जग- ब्रह्मदेवा, मी ह्या लोकीं आलों ! मी सांगतो प्याशीं संवेध कसा आहे? महाराज, हे सर्व हे सर्वस्वी सत्य आहे, त्याजबद्दल संशय विवरण करून सांगा.

धेण्याचें कारण नाही. विधात्या, तू जें मला भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनुष्य विचारिलेंस तें मी तुला सविस्तर सांगणें हें अल्पायुषी किंवा दीर्घायुषी कशानें होतो, माझे कर्तव्य होय. देवश्रेष्ठा, मला अनशन- त्याला कीर्ति किंवा वैभव कसे प्राप्त होतें व वताखेरीज (उपवासाखेरीज) दुसरे कोणतेंही कोणत्या वर्तनाने मनुष्याचे कल्याण होतें, तप श्रेष्ठ वाटत नाही. देवाधिदेवा, तू माझ्यावर हा जो तू मला प्रश्न विचारिलास, त्याचें उत्तर कृपा कर. माझा तुला नमस्कार असो ! मी तुला आतां सांगतो तें श्रवण कर. राजा

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नेतर युधिष्ठिरा, मनुष्याला ह्या लोकीं व परलोकीं ह्याप्रमाणें भाषण केलेल्या त्या परम पूज्य जी कांहीं चांगली अवस्था प्राप्त होते तिचे भगीरथ राजाची ब्रह्मदेवानें यथाविधि पूजा कारण त्याचा आचारच होय. आचारानेंच केली. ह्यास्तव, हे युधिष्ठिरा, तू सर्वभोग- मनुष्याचें आयुष्य वाढतें, आचारानेंच मनु- त्यागात्मक अनशनव्रत करून नित्य ब्राह्मणांची ज्याला संपत्ति मिळते, आचारानेंच मनुष्य आराधना कर, ह्मणजे त्यांच्या आशीर्वादानें कीर्तिमान् होतो व आचारानेंच त्याचा इह-

परलोकीं गौरव होतो. राजा, दुराचरणी मनुष्य संतापत नाहीं, खेरे बोलतो, प्राणिमात्राची कधीही पुष्कळ दिवस जगत नाहीं, दुराचरणी हिंसा करीत नाहीं, कोणाविषयीं मत्सर धरीत मनुष्याला सर्व प्राणी भितात, आणि दुराचरणी नाहीं, व नित्य सरळपणानें वागतो, तो शंभर मनुष्य सर्वांची मानखंडणा करितो; ह्यास्तव वर्षे वांचतो. जो मनुष्य माती खरवडीत किंवा मनुष्याला आपला उत्कर्ष व्हावयाची इच्छा गवताच्या काड्या तोडीत बसतो, दांतांनीं नखें असेल तर त्यानें सदाचरण ठेवावें. राजा धर्मा, खातो, सदा उष्टा असतो, आणि नेहमीं हालत- सदाचरणाला इतकें महत्त्व आहे कीं, पातकाच्या डोलत किंवा अन्य प्रकारें चाळे करितो, त्याला योगानें व्यथित, कुष्टी किंवा व्याधिग्रस्त असा दीर्घायुष्य प्राप्त होत नाहीं. राजा धर्मा, मनु- झालेला मनुष्यही सदाचरण ठेवील तर त्याची प्यानें ब्राह्ममुहूर्तावर निजून उठावें, धर्मार्थाचा व्यथा, कुष्ट वगैरे दुर्लक्षणे नष्ट होतील ! विचार करावा, उठल्यावर प्रातर्विधि उरकावा, बाबारे, आचार ह्मणजे सदाचरण हेंच धर्माचें मुखमार्जन करावें, हात जोडावे व वाणीचें लक्षण होय. साधुसंतांना जें श्रेष्ठत्व येतें त्याला नियमन करून पूर्वाभिमुख होतासोंतें संध्यावंदन कारण त्यांचें सदाचरणच समजावें. संतांची करावें; आणि त्याप्रमाणेंच, सायंकाळींही व्याख्या ह्मणजे सदाचरणी पुरुष अशीच केली वाणीचा निरोध करून संध्यावंदन करावें. पाहिजे. ह्यासाठीं, साधुजन जसें वर्तन ठेवि- राजा, प्रातःकाळीं सूर्योदयाच्या वेळीं व सायं- तील तसेंच वर्तन आपण ठेवणें इष्ट होय. काळीं सूर्यास्ताच्या समयीं केव्हांही सूर्याकडे सारांश, साधुजनांचा वर्तनक्रम हाच आचार; पाहूं नये; आणि सूर्याला ग्रहण लागलें असतां आणि हा जो आचार तोच धर्म होय. राजा, व तो मध्याह्नसमयीं खवस्वतिकीं असतां त्या- आचारवान मनुष्य सर्वांची प्रीति जोडितो. जकडे अवलोकन करूं नये. राजा, सूर्याचें धर्मशील मनुष्य दृष्टीआड असतांही तो जीं प्रतिबिंब उदकांत पडलें असतां तें पाहू नये व श्रेयस्कर कृत्यें करितो त्यांच्या श्रवणानेंच संध्यावंदन करण्यांत अगदीं चुकी करूं नये. लोक त्याच्यावर प्रेम करितात. राजा धर्मा, ऋषिजन नित्य संध्यावंदन करीत होते, ह्या- जे पुरुष धर्मादिकांवर श्रद्धा ठेवीत नाहीत व मुळेंच त्यांस दीर्घायुष्य प्राप्त झालें. ह्यास्तव, नास्तिकपणा करितात, धार्मिक क्रिया मुळींच प्रत्येकानें नेहमीं सकाळीं व सायंकाळीं मौन करीत नाहीत, गुरुजन व शास्त्रे ह्यांच्या आज्ञा धारण करून पूर्वसंध्यावंदन व पश्चिमसंध्या- उल्लंघितात, धर्मतत्त्वे जाणीत नाहीत आणि वंदन करावें; आणि ह्याप्रमाणें करण्यास जे भलतेंच वर्तन करितात, ते अल्पायुषी होतात. ब्राह्मण चुकतील त्या सर्वांकडून धार्मिक राजानें राजा, जे पुरुष शीलभ्रष्ट होतात, नित्य धर्म- शूद्रांचीं कर्मे आचरण करवावीं. राजा, मर्यादांचें अतिक्रमण करितात, व अनुचित कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य असो, त्यानें केव्हांही जनांशीं संभोगक्रिया आचरितात, ते अल्पा- परदारागमन करूं नये. परदारागमनानें मनु- युषी होऊन अंती नरकांत पडतात ! राजा, प्याचें आयुष्य जसें क्षीण होतें, तसें आयुष्य मनुष्य सर्वतोपरी लक्षणहीन असेना, तो जर क्षीण करणारें ह्या लोकीं दुसरें कोणतेंही कर्म सदाचरण ठेवील, धर्मादिकांविषयीं श्रद्धा बाळ- नाही ! राजा, मनुष्य ज्या परस्त्रीशीं गमन गील, व कोणाचा हेवा किंवा द्वेष करणार नाही, करण्यास प्रवृत्त होईल त्या परस्त्रीच्या देहावर तर तो शंभर वर्षे जगेल. जो मनुष्य कधीही जितकीं रोमरंभ असतील तितके सहस्र वर्षे-

पर्यंत तो नरकांत पडेल ! राजा धर्मा, स्त्रियांनीं पुरुष रात्रंदिवस तळमळत राहतो; ह्यास्तव, जे दंतधावन व वेणी-फणी करणें, काजळ-कुंकू दुसऱ्याचें मर्म विंधितील असे वाग्बाण सुज्ञ घालणें, व देवतांना पूजिणें हीं कृत्यें पूर्वाण्हीच पुरुषानें दुसऱ्यावर केव्हांही टाकूं नयेत ! म्हणजे प्रातःकाळीच करावीं, मनुष्यानें केव्हांही कुऱ्हाडीनें तोडलेलें किंवा बाणांनीं छोटलेलें वन मलमूत्राकडे अवलोकन करूं नये; त्यांच्या पुनः वाढतें; परंतु दुष्ट शब्दांनीं मनुष्याच्या सन्निध राहूं नये; फार पहाटेस, फार सायंकाळीं मनावर इतकी भयंकर जखम होते कीं, ती किंवा भर मध्याह्नीं प्रयाण करूं नये; प्रया- सडत जाऊन शेवटीं तो मनुष्य मृत्युमुखीं पडतो ! णास निधतांना कोणी तरी मनुष्य बरोबर घ्यावें, कर्णी, नाराच व नालीक बाण शरीरांतून बाहेर एकट्यानें जाऊं नये; व जें मनुष्य बरोबर काढितां येतात; पण वाग्बाण हृदयांत एकदा घेतलें असेल तें अनोळखी किंवा नीचकुलोत्पन्न घुसले म्हणजे तेथें ते इतके खिळून बसतात असूं नये; मार्गांत ब्राह्मण, गाई, राजे, वृद्ध कीं, त्यांना बाहेर काढणें अशक्य होतें ! ज्यांना माणसें, ओशीं वाहणारीं माणसें, गरोदर स्त्रिया कांहीं अवयव कमी किंवा अधिक असतील, व दुबळीं माणसें भेटल्यास त्यांस आधीं मार्ग ज्यांना विद्या नसेल किंवा जे नियम आचरण द्यावा; मार्गांत पूर्वज्ञात असे महान् वृक्ष आढ- करीत असतील, जे कुरूप किंवा दरिद्री अस- ळल्यास त्यांस प्रदक्षिणा करावी; त्याचप्रमाणें तील, आणि ज्यांनीं सत्य सोडिलें असेल, सर्व चव्हाऱ्याच्या जागांनाही प्रदक्षिणा घालावी अशा पुरुषांचाही धिक्कार करूं नये. कोणीही आणि मध्याह्नीं, सायंकाळीं, मध्यरात्रीं व त्या- मनुष्यानें नास्तिकपणा स्वीकारूं नये, वेदांची निंदा प्रमाणेंच दोन्ही संध्यासमयीं केव्हांही चव्हाऱ्यांचा करूं नये, देवतांना धिक्कारूं नये, कोणाशीही द्वेष आश्रय करूं नये. राजा धर्मा, मनुष्यानें, धरूं नये, अति आग्रहास पडूं नये, अभिमान दुसऱ्यानें वापरलेलें वस्त्र व जोडे ह्यांचा उपयोग वाळगूं नये, आणि निष्ठुरपणा करूं नये. मनुष्यानें करूं नये, सदासर्वकाळ ब्रह्मचर्य पाळावें क्रोधायमान होऊन दुसऱ्यावर दंड हाणूं नये आणि दुसऱ्याचीं पावलें ओलांडूं नये. व त्याला खालीं पाडूं नये; पुत्र व शिष्य ह्यां- मनुष्यानें पूर्णिमा, अमावास्या, चतुर्दशी वांचून इतरांना ताडन करणें हें वर्ज्य करावें; व दोन्ही पक्षांतील अष्टमी ह्या दिवशीं ब्राह्मणांची निंदा करूं नये; नक्षत्रांकडे बोट नित्य ब्रह्मचर्य पाळावें; वर्ज्य पशुंचें मांस व दाखवूं नये; आणि पंथवड्यांतील तिथी कोणती पृष्ठमास मुळीच खाऊं नये; दुसऱ्याला पीडा तें विचारलें असतां सांगूं नये. राजा धर्मा, जो होईल असं वर्तन करूं नये; परनिंदा सर्वस्वीं मनुष्य हे नियम पाळितो त्याचें आयुष्य घटत वर्ज्य करावी; केव्हांही चहाडी करूं नये; मर्म- नाही. मलमूत्र विसर्जन केल्यावर, त्याप्रमाणेंच भेदक भाषण बोलूं नये; कठोर शब्द उच्चारूं मार्ग चालून आल्यावर, विधेचा पाठ घेतानां नये; हीन पुरुषापासून कांहींएक ग्रहण करूं आणि भोजनाच्या वेळी आधीं हातपाय धुवावे. नये; ज्या भाषणानें दुसऱ्याला त्रास होईल राजा युधिष्ठिरा, देवांनीं ब्राह्मणांसाठीं तीन असें भाषण बोलूं नये; आणि अमंगळ व वस्तु पवित्र म्हणून ठरविल्या आहेत:- (१) अभद्र शब्द उच्चारूं नये. राजा युधिष्ठिरा, ज्या वस्तूची आपणांस मुळीच माहिती नाही वाग्बाणांसारखे भयंकर बाण नाहीत ! वाग्बाण ती; (२) जी वस्तु उदकांत धुऊन स्वच्छ हे मुखांतून सुटले म्हणजे ज्यावर पडतात तो केली असेल ती; आणि (३) जी वस्तु

शुद्ध म्हणून सांगितली असेल ती. राजा धर्मा, निजावें; तिरपें निजून नये; कांहीं कामाकरितां शिरा, खिचडी, मांस, करंज्या व खीर हे जाणें झाल्यास नास्तिकांबरोबर जाऊं नये पदार्थ कोणीही आपल्याकरितां सिद्ध करूं नयेत; किंवा नास्तिकांबरोबर करार करून कांहीं ते देवांकरितां सिद्ध करावे; नेहमीं अग्नीची कार्यास उद्युक्त होऊं नये; पायानें आसन पूजा करावी; नेहमीं भिक्षा घालावी; मौन ओढून घेऊन मनुष्यानें त्यावर बसूं नये; धारण करून नेहमीं दंतकाष्टांनीं दंतधावन केव्हांही नागव्यानें स्नान करूं नये किंवा रात्रीस करावें; निजून उठल्यावर फिरून झोंप घेऊं नये; तसें केल्यास प्रायश्चित्त घ्यावें लागेल; आणि निजून उठल्यावर प्रथम मातापितरांस, आचार्यांस किंवा अन्यास नमस्कार करावा; वस्त्र वाळवूं नये; मनुष्यानें नित्य ओलीं वस्त्रे ह्मणजे त्या योगें आयुष्य बहुत वृद्धिंगत होतें. त्या वस्त्रांच्या वरतीं धारण करूं नयेत; आणि सांगितलें असेल तींच काष्ठे घेऊन नित्य दांत ऋतुमती स्त्रीशीं केव्हांही बोलूं नये. राजा धर्मा, घांसावे; वर्जनीय काष्टांनीं कधींही दांत घांसूं नयेत; शास्त्रांत जें पवित्र अन्न सांगितलें असेल गांवाच्या जवळ जें शेत असेल त्यांत केव्हांही तेंच भक्षण करावें; पण पर्वणीच्या दिवशीं तेंही शौचविधि करूं नये आणि उदकामध्ये शौच- वर्जावें; नेहमीं स्वस्थ मनानें उत्तरेस तोंड विधि व लघुशंका सदैव वर्जावी. भोजन करण्यापूर्वीं प्रथम त्रिवार चूळ भरून टाकावी; आणि भोजन आटोपल्यावर पुनः त्रिवार चूळ भरून मग दोन वेळां मुखप्रक्षालन करावें. पूर्वेस तोंड करून नेहमीं भोजन करावें; भोजन करितांना वाणीचा निरोध करावा; आणि अन्नाला केव्हांही नावें देवूं नये. अन्नाचा थोडासा अंश अवाशिष्ट ठेवून जेवण आटपावें आणि जेवल्यावर मनानें अग्नीला स्पर्श करावा. राजा धर्मा, जो पुरुष सर्वस्वीं वर्ज्य होय, प्रथम ऋतुकालाची पूर्वेस तोंड करून जेवतो त्याचें आयुष्य वृद्धि- रतिसुखास गत होतें, दक्षिणेस तोंड करून जेवतो त्याला उद्युक्त व्हावें; गर्भिणी स्त्रियेशीं मुळींच गमन यश मिळतें, पश्चिमेस तोंड करून जेवतो करूं नये; उत्तरेस व पश्चिमेस मस्तक करून त्यास धन प्राप्त होतें, आणि उत्तरेस कधींही निजूं नये; राहाण्या मनुष्यानें दक्षि- तोंड करून जेवतो त्यास मोक्ष णेस किंवा पूर्वेस मस्तक करून निजावें; जोडितां येतो. राजा धर्मा, भोजन आटोपल्या- मोडल्या किंवा जीर्ण झालेल्या मंचकावर वर मनानें अग्नीला स्पर्श केला ह्मणजे नाक, शयन करूं नये; अतिशय अंधारांत किंवा डोळे इत्यादिकांसह उदकानें मुखप्रक्षालन करीतें तें दक्षिणेत्तर किंवा पूर्वापश्चिम असंच हात स्वच्छ धुवावे; मुखादिकांचें प्रक्षालन

करितांना केव्हाही कोंड्यावर, केंसांवर, राखे- श्लोप काढूं नये. राजा धर्मा, उष्ट्यानें दुसऱ्याच्या
वर किंवा हाडांवर बसूं नये; आणि दुसऱ्याचें मस्तकाला स्पर्श करूं नये; कारण कोणाचेही सर्व
स्नानोदक किंवा धूणपाणी हें दूरच्या दूर ठेवून प्राण मस्तकाच्या आश्रयानें निवास करितात.
त्यास स्पर्श सुद्धां करूं नये. राजा धर्मा, मनुष्यानें कोणीही दुसऱ्याचे केंसांना आंसडा देऊं नये
नेहमीं शांतिहोम करावे आणि सावित्रीमंत्र आणि दुसऱ्याच्या मस्तकावर प्रहार करूं नये.
जपावे; त्यानें नित्य खालीं बसून जें खाव- मनुष्यानें दोन्ही हातांनीं आपलें मस्तक खाजवूं
याचें असेल तें खावें; कधींही चालतांना खाऊं नये व वारंवार पाण्यांत मस्तक बुचकळूं नये.
नये; लघुशंका करावयाची असतां ती उभ्यानें, जो मनुष्य हा नियम पाळितो त्याचें आयुष्य
भस्मावर व गोड्यांत करूं नये; भोजनापूर्वीं घटत नाहीं. पाण्यांत बुचकळी मारून स्नान
नित्य पाय धुवावे व ओल्या पायांनीं जेवावें; केलेल्या पुरुषानें नंतर कोणत्याही गात्राला
आणि निजतांना ओले पाय असल्यास कोरडे तेल लावूं नये आणि ज्यांत तीळ घातले आहेत
करून मग निजवें. जो पुरुष ओल्या पायांनीं असा पदार्थ सेवन करूं नये; ह्मणजे आयु-
भोजन करितो तो शंभर वर्षे वांचतो, असा प्याची हानि होणार नाहीं. कोणीही उष्ट्या
नियम आहे. राजा धर्मा, अग्नि, धेनु व ब्राह्मण विद्याळानें विद्यार्थ्याला पाठ सांगूं नये आणि
हीं तीन महान् तेजें होत. केव्हाही उष्ट्या कोणीही उष्ट्या विद्याळानें पाठ घेऊं नये व ज्या
विद्याळानें ह्यांना स्पर्श करणें प्रशस्त नाहीं. ठिकाणीं दुर्गधि किंवा वाऱ्याचा सोसाडा असेल
जो मनुष्य हा नियम पाळील त्याचें आयुष्य त्या ठिकाणीं मनानें सुद्धां वेदांचें चिंतन करूं
घटणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच, हे धर्मराजा, सूर्य, नये. प्राचीनइतिहासज्ञ पुरुष ह्या विषयासंब-
चंद्र व सर्व नक्षत्रें हींही तीन दिव्य तेजेंच धानें यमाची गाथा सांगत असतात. यम
होत. त्यांजकडे कोणीही उष्ट्या विद्याळानें ह्मणतो कीं, जो पुरुष उष्ट्या विद्याळानें धावत
पाहूं नये. राजा युधिष्ठिरा, ज्ञानानें किंवा वयानें सुटतो व अभ्यासाचा पाठ घेतो, त्याचें आयुष्य
वृद्ध असा पुरुष प्राप्त झाला असतां तरुणाची मी घटवितों व त्याच्या प्रजांचा संहार
मोठी लग्नग उडणें आणि त्यानें उत्थान करितों ! जो ब्राह्मण अनध्यायाच्या दिवशीं
देऊन व नमस्कार करून त्याचा गौरव करणें मूर्खपणानें वेदाभ्यास करितो, त्याचे वेद नष्ट
हें सर्वस्वीं उचित होय. तरुण मनुष्यानें होतात आणि त्याचें आयुष्य नाश पावतें;
वृद्धांना अभिवंदन करावें, स्वतः त्यांस ह्यासाठीं विचारी पुरुषानें अनध्यायाच्या दिवशीं
आसन द्यावें, हात जोडून त्यांच्या केव्हाही पाठ तयार करूं नये. जे पुरुष
सेवेस सिद्ध असावें, आणि ते जाऊं सूर्याकडे, अग्नीकडे, गार्हकडे व ब्राह्मणांकडे
लागले ह्मणजे त्यांच्या पाठीमागून चालावें. तोंड करून किंवा रस्त्यावर लघुशंका करितात
कोणत्याही मनुष्यानें फुटलेल्या, फाटलेल्या ते लवकर मृत्युमुखी पडतात. शौचविधि व
किंवा मोडक्यातोडक्या आसनावर बसूं नये, लघुशंका करितांना दिवसास उत्तरामिमुख
कांशाचें मांडें फुटलें ह्मणजे तें फेंकून द्यावें, आणि रात्रीस दक्षिणाभिमुख बसावें ह्मणजे
एक वस्त्रानें जेऊं नये, नागव्यानें न्हाऊं, आयुष्य घटणार नाहीं. ज्याला दीर्घकाळ जग-
नये, नागव्यानें निद्रा घेऊं नये, आणि आंच- प्याची इच्छा असेल त्यानें ब्राह्मण, क्षत्रिय व
बल्याशिवाय किंवा उष्ट्यानें बसूं नये किंवा सर्प हे कितीही क्षीण झालेले असले तरी

त्यांचा अन्हेर करूं नये. ह्या तिघांच्या ठिकाणीं विल्यावर दुसरी उटी देणें झाल्यास मध्यंतरीं मयंकर विष वास करितें, हें विसरूं नये. सर्प स्नान करावें; स्नान करून शुचिर्भूत झाल्यावर हा खवळला असतां केवळ दृष्टीनें व क्षत्रिय अलंकार लेऊन उपवास करावा; नित्य पर्वकाळीं खवळला असतां केवळ पराक्रमानें दुसऱ्याला ब्रह्मचर्य पाळावें; एका पात्रांतून एकानेंच अन्न जाळून टाकितो; पण ब्राह्मण हा क्षोभला सेवन करावें, अधिकांनीं सेवूं नये; कधींही असतां तो इतक्यावरच थांबत नाही: तर तो गाईनीं हुंगिलेलें अन्न किंवा परिषेचनहीन ध्यान व अवलोकन ह्या दोहोंनीं पीडा करणा- अन्न किंवा ज्यांतील सत्त्वांश काढून घेतला- न्याच्या सर्व कुलाचा नाश करितो ! ह्यासाठीं आहे असें अन्न ग्रहण करूं नये; अन्न सेवन पंडितानें मोठ्या प्रयासांनीं ह्या तीघांची शुश्रूषा करितांना कोणी त्याजकडे पहात असेल तर ठेवावी. युधिष्ठिरा, मनुष्यानें गुरूशीं केव्हांही त्याला त्याचा अंश अर्पण करावा, तसें केल्या- हट्ट धरूं नये आणि गुरू रागावला असतां वांचून अन्न ग्रहण करूं नये; बुद्धिमान् पुरु- त्याची मनधरणी करून त्याची प्रसन्नता पानें अमंगळ पुरुषाच्या समीप बसून अन्न जोडावी. एकादे वेळीं गुरू भलत्याच मार्गास सेवन करूं नये; तसेंच त्यानें अन्न ग्रहण प्रवृत्त झाला असला तरी शिष्यानें त्याशीं करितांना थोरांपासूनही दूरच बसावें; धर्मकृत्या- चांगलें वर्तनच ठेवावें; कारण, गुरुनिंदेच्या मध्ये जें अन्न निषिद्ध मानलें असेल तें इतर योगानें मनुष्याचें आयुष्य निःसंशयपणें धेळींही सेवन करूं नये; कल्याणेच्छु श्रेष्ठ पुरु- जळून खाक होतें, हा सिद्धांत होय ! पानें पिंपळ, वड, ताग व उंबर ह्यांचीं फळें हितेच्छु पुरुषानें राहण्याच्या जागेपासून दूर खाऊं नयेत; बोकडाचें, गाईचें व मोराचें मांस अंतरावर लध्वी करावी, हातपाय धुणें तेही दूर वर्जावें; त्याप्रमाणेंच वाळलेलें व शिळें मांसही अंतरावर धुवावे, आणि उष्टीही दूर अंतरावर सेवन करूं नये; विद्वान् मनुष्यानें हातावर टाकावीं. सुन्न पुरुषांनीं तांबडें फूल धारण मीठ घेऊन खाऊं नये; रात्रीस दधिसक्तु सेवन करूं नये, पांढरें फूल धारण करावें; परंतु करूं नयेत आणि वर्ज मांसें सर्वस्वीं वर्जावीत. त्यांतही कमळ व कुवलय हीं फुलें वर्जावीं. मनुष्यानें सायंकाळीं व सकाळीं असें दोन डोक्यांत फूल घालावयाचें झाल्यास तांबडें वेळां भोजन करावें; मध्यंतरीं भोजन न किंवा पाण्यांतलें फूल घालावें. कांचनीय माळेला करण्याविषयीं सावधान राहावें; ज्या अन्नांत मुळींच दोष नाही. स्नान केल्यावर अंगाला केश असतील असें अन्न खाऊं नये आणि उडी द्यावयाची ती नित्य ओली उटी द्यावी. शत्रूकडे श्राद्ध असल्यास त्यांत जेवावयास बुद्धिमान् नरानें नेसावयाचेंच वस्त्र नेसावें व जाऊं नये. जेवतांना मौन धरावें, अंगावर पांघरावयाचेंच वस्त्र पांघरावें; त्यांत बदल करूं उपवस्त्र असावें, व बसून जेवावें; नुसत्या भूमी- नये. दुसऱ्यानें परिधान केलेलें किंवा ज्याच्या वर वाढलेलें अन्न कधींही खाऊं नये, बसल्या- दशा झडत्या आहेत असें वस्त्र परिधान करूं वांचून कधींही अन्न ग्रहण करूं नये, नये; निजतांना, मार्ग चालतांना व देवपूजा आणि अन्न सेवन करीत असतां भुरके करतांना पृथक् पृथक् वस्त्रें वापरावीं; प्रियंगु मारणें किंवा अन्य प्रकारें शब्द करणें (गव्हला), चंदन, बिल्व, तगर व केसर वर्जावें. राजा धर्मा, बुद्धिमान् मनुष्यानें ह्यांची उडी पृथक् पृथक् द्यावी; एक उटी प्रथम अतिथींना उदक देऊन अन्न द्यावें आणि

नंतर स्वतः अन्न ग्रहण करावे, परंतु अति-राजा धर्मा, जो पुरुष असें करितो त्यास
थींची व्यवस्था उत्तम राखावी. आपल्यासमान दीर्घायुष्य प्राप्त होतें. भाग्येच्छु पुरुषानें दिव-
जे लोक असतील त्यांना एकाच पंक्तीला घेऊन सास मैथुन करूं नये, आणि अविवाहित स्त्री,
जेवावे. जो पुरुष सुहदांना अन्नसंतर्पण केल्या- वेश्या व अस्त्रात ह्मणजे ऋतुप्राप्ति न झालेली
शिवाय अन्नग्रहण करितो तो हालाहल विष स्त्री ह्यांना भोग देऊं नये. जो पुरुष अशा
सेवितो असेंच म्हटलें पाहिजे ! पाणी, पायस, प्रकारें वागतो त्यास दीर्घायुष्य मिळतें. मनुष्य
सक्तु, दधि, तूप व मध हीं खेरीज करून ज्या ज्या तीर्थावर जाईल तेथें त्यानें सर्व
इतर खाद्यपेय पदार्थांपैकीं कोणत्याही पदा- तयारी करून आचमन करावे, नंतर त्रिवार
र्थाचा उरलेला शेष दुसऱ्याला खाण्यापिण्याला उदक प्राशन करावे, नंतर द्विवार मार्जन
देऊं नये; पाणी, पायस इत्यादिकांचा शेष करावे, आणि नंतर स्नान करावे.
देणें झाल्यास तो तरी पुत्रादिकांनाच द्यावा, इतकें झाल्यावर मनुष्यानें एक वेळ सर्व
इतरांना देऊं नये. हे पुरुषव्याघ्रा, भोजन कर- इंद्रियांना उदकस्पर्श करावा, नंतर त्यांवर
णाऱ्या मनुष्यानें उगीच शंका काढीत जेऊं तीन वेळां अभ्युक्षण करावे आणि नंतर वेदांत
नये आणि हितेच्छुनें भोजनाच्या अखेरीस सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि पैत्रिक व दैविक
दधिभक्षण करूं नये. भोजन आठोपल्यावर कृत्यें करावीं. राजा धर्मा, आतां ब्राह्मणाची
त्यानें एका हातानें आंचवावे आणि उजव्या शुद्धि कशापासून होते आणि त्यानें भोजनाच्या
पायाचा आंगठा पाण्यानें धुवावा. नंतर मस्त- पूर्वी आणि नंतर पवित्र व हितकर असें काय
कावर हात ठेवावा आणि एकाग्र मनानें अग्नीला काय करावे तें सांगतां, ऐक राजा युधिष्ठिरा,
स्पर्श करावा. राजा, जो पुरुष कांशल्यानें हा जेव्हां शुचिर्भूत व्हावयाचें असेल तेव्हां ब्राह्म-
प्रयोग करितो त्याला ज्ञातीमध्ये श्रेष्ठपणा प्राप्त तीर्थ ग्रहण करावे, ह्मणजे आचमन करावे.
होतो. राजा, भोजन झाल्यावर मुख, नेत्र, धुंकी किंवा खाकारा टाकल्यावर चूळ भरून
नासिका, कर्ण, नाभि व तळहात हीं पाण्यानें शुद्धि संपादावी. वृद्ध आपसुहृद् दरिद्री अस-
धुवावी, परंतु ओले हात ठेवून बसूं नये. त्यास त्यांस घरांत ठेवून ध्यावे; ह्मणजे यज-
आंगठ्यामध्ये ब्राह्मतीर्थ व कनिष्ठिकेच्या पाठी- मानाची संपत्ति व आयुष्य हीं वृद्धिगत होतात.
मागें देवतीर्थ अधिष्ठित आहे. आंगठा व घरामध्ये पारवे, पोपट, सारिका व वाघळें
प्रदेशिनी (तर्जनी) ह्यांच्या मध्यभागानें उदक शिरणें हें अभ्युदयाचें चिन्ह आहे. ह्यापासून
देऊन पितृकर्म करावीत, ही नेहमींची प्रशस्त पाप लागत नाही. उद्दीपक, गृध्र, कपोत (खबु-
रीत समजावी. ज्या मनुष्याला कल्याण व्हावे) तर) आणि अमर हे घरांत शिरल्यास
अशी इच्छा असेल त्यानें दुसऱ्याची निंदा तात्काळ शांति करावी. हे पक्षी फार अमंगळ
करूं नये, दुसऱ्याला अप्रिय वाटेल असें आहत. महात्म्यांना वाईट वाटेल असें कृत्य
भाषण बोलूं नये, आणि आपल्यावर दुसरा करूं नये; महात्म्यांचीं अतिगुह्यें केव्हांही बोलूं
कोणी संतापणार नाही, असेंच नित्य वर्तन नयेत; अगम्य स्त्रिया, राजपत्नी व तिच्या
ठेवावे. पतितांबरोबर गप्पागोटी सांगण्याची सख्या हांशीं गमन करूं नये; आणि वैद्य,
इच्छा करूं नये; इतकेंच बव्हे, तर त्यांचें बाल, वृद्ध, सेवक, बंधु, ब्राह्मण, शरणार्थी व
दर्शनही वर्जवें व संसर्गापासून अलिप्त रहावें ! आप ह्याचें संरक्षण करावे. त्या योगें आयु-

प्याची मोठी वृद्धि होते. हितेच्छु प्राज्ञ पुरुषानें हणून सांगितलेली व दारुण नक्षत्रे व प्रत्यैरि-
 ब्राह्मण गृहनिर्माणशास्त्री व हांच्या सल्ल्यानें गृह नक्षत्रे हीं सर्व श्मश्रुकर्मास वर्ज्य मानावीं. एकाग्र
 निर्माण करून त्यांत सदा वास्तव्य करावें. राजा मनानें पूर्वाभिमुख किंवा उत्तराभिमुख बसून
 युधिष्ठिरा, संध्यासमयीं निद्रा घेऊं नये, अभ्यास श्मश्रु करवावी; हणजे, हे राजेंद्रा, दीर्घायुष्य
 करूं नये किंवा जेऊं खाऊं नये, हणजे दीर्घा- प्राप्ति होतें. मनुष्यानें परनिंदा किंवा आत्मनिंदा
 युष्य प्राप्त होतें. ज्याला आपलें कल्याण व्हावें असें सदैव वर्जावी. दुसऱ्याची किंवा स्वताची निंदा
 वाटत असेल त्यानें रात्रीस पितृक्रिया करूं नयेत केल्यानें नेहमीं पातक्य लागतें. नरश्रेष्ठा, ज्या
 व भोजनोत्तर केशसंस्कारादिक कृत्यें आचरूं स्त्रीच्या ठिकाणीं कांहीं व्यंग आहे अशी किंवा
 नयेत. रात्रीच्या समयीं स्नान करणें व सात सप्रवर किंवा मानुकुलोत्पन्न स्त्री किंवा कन्या
 भक्षणें हें सर्वथैव वर्जावें. शिळें अन्न निरंतर वर्जावी. त्याप्रमाणेंच वृद्ध, वानप्रस्थ, पतिव्रता,
 त्याज्य होय. रात्रीस दुसऱ्याला आतृषि भोजनाचा नीचवर्ण, उत्तमवर्ण, अज्ञातकुल किंवा निषिद्ध-
 आग्रह करूं नये व आपणही बेतानेंच भोजन कुल अशा स्त्रीशीं शहाण्या मनुष्यानें गमन करूं
 करावें. पाखरें मारून त्यांचें मांस सेवन करूं नये; नथे. राजा, पिंगला म्हणजे पीतवर्णाची व कुष्टिनी
 मांस विकत घेऊनच निवाह करावा. पक्ष्यांना म्हणजे कोड उडलेली नारी विवाहास वर्ज्य
 दाणापाणी घालून वाढविलें असतांही त्यांची समजावी. त्याप्रमाणेंच, ज्या कुळांत अपस्मार
 हिंसा करणें अपशस्त, हें लक्षांत ठेवावें. महाप्राज्ञ आहे, किंवा ज्या कुळाची रीतभात वाईट आहे,
 पुरुषानें मोठ्या कुळांत जन्मलेल्या व विवाहास किंवा ज्या कुळांत महाव्याधि आहे, किंवा ज्या
 योग्य झालेल्या गुणसंपन्न कन्येशीं विवाह कुळांत क्षयरोग आहे, अशा कुळांत जन्म
 करावा, तिच्या ठिकाणीं अपत्योत्पादन करून पावलेली मारीही विवाहास वर्ज्यच होय. गुण-
 कुळाचें स्वैर्य संपादावें, पुत्र होतील ते विद्वान् संपन्न, लक्षणांनित, हृदयंगम व सुंदर अशा
 व कुलधर्मज्ञ होण्यासाठीं विद्वानांच्या स्वाधीन कन्येशींच विवाह करावा. विवाह करितांना
 करावे, आणि कन्या होतील त्या बुद्धिमान् वरिष्ठ किंवा समान कुळांतील कन्या वरावी.
 व कुलवान् वरांना अपांव्या. पुत्रांनीं विद्या भाग्येच्छु पुरुषानें आपणाहून कमी किंवा अष्ट
 व धर्मज्ञान संपादिल्यावर त्यांचा कुलीन वधूशीं

विवाह करावा आणि त्यांस मालमत्तेचा वांटा २ मृग, पुष्य, ज्येष्ठा व मूळ.

द्यावा. मस्तकावरून स्नान केल्याशिवाय दैविक व ३ आपल्या जन्मनक्षत्रापासून दिननक्षत्रापर्यंत
 पौत्रिक कर्म करूं नयेत. जन्मनक्षत्र, पूर्वाभाद्रपदा, मोजून जी संख्या येईल तिला नवांनीं भागावें;
 उत्तराभाद्रपदा, कृत्तिका, ज्योतिषग्रंथांत वर्ज्य आणि बाकी पांच उरले तर तें नक्षत्र प्रत्वरि असें
 समजावें. उदाहरणः—एका मनुष्याचें जन्म-

१ कृत्तिका (६), मघा (५), रोहिणी (८), नक्षत्र ज्येष्ठा आहे; आणि एके दिवशीं दिननक्षत्र
 उत्तरा (३), अनुराधा (१), हीं वर्ज्य नक्षत्रे अश्विनी आहे. तेव्हां ज्येष्ठापासून अश्विनीपर्यंत
 समजावी. यांच्यापुढे जे आंकडे दिले आहेत, ते, मोजल्यास ११ ही संख्या येते. हीस नवांनीं
 तितक्या वेळां त्या त्या नक्षत्रीं श्मश्रु करविली तर भागिलें हणजे २ ही संख्या उरते; अर्थात् हें प्रत्यरि
 हानिकारक होते अशा अर्थीच आहेत, जसें कृत्तिका नक्षत्र नव्हे. किंवा दिननक्षत्र हस्त आहे; तर
 नक्षत्रीं ६ वेळां श्मश्रु करविल्यास, हानिकारक ज्येष्ठापासून हस्तपर्यंत होणाऱ्या २३ या संख्येस
 होते इत्यादि. नवांनीं भागिलें हणजे बाकी ५ उरते. हें प्रत्यरि होय.

अशा कुळांतील कन्या करू नये. विवाह- तो प्रजापालनांत रत असतो आणि तो कोणा-
समयीं यथाविधि अग्नि उत्पन्न करावा आणि कडूनही नाश पावत नाही. राजा धर्मी, तू
श्रुतींत व स्मृतींत सांगितलेल्या सर्व विहित युक्तिशास्त्र, शब्दशास्त्र, गांधर्वशास्त्र व चौसष्ट
क्रिया आचाराच्या स्त्रियांशीं केव्हांही स्पर्धा कला ह्यांचा अभ्यास कर. तू नेहमीं इतिहास,
करू नये; सर्वतोपरी त्यांचें सदैव रक्षणच पुराणें, कथाभाग व महात्म्यांचीं चरित्रें हीं
करावें. स्त्रियांशीं स्पर्धा केल्यानें आयुष्य घटतें; ऐकत जा. पत्नी रजस्वला असतां तिच्याशीं
ह्यास्तव तें कृत्य सर्वस्वीं वर्जिणें. दिवसास गमन किंवा भाषणही करू नको; चौथे दिवशीं
झोंप धणें आणि निज्ज न उठल्यावर फिरून न्हाल्यावर रात्रीस ज्ञात्यानें तिच्याशीं संबंध
निज्जणें हंही आयुष्यहानि करणारें आहे. जे करावा. ऋतुदर्शनापासून पांचव्या दिवशीं
पुरुष संध्यासमयीं, किंवा रात्र पडतांच, किंवा गर्भधारणा झाली असतां कन्या व सहावे दिवशीं
उष्ट्यानेंच निद्रा घेतात त्यांचें आयुष्य लवकर गर्भधारणा झाली असतां पुत्रजन्म पावतो, हा
क्षीण होतें. परदारगमन करणें व शमश्रु करवून नियम ध्यानांत ठेवून पंडितानें स्त्रीसमागम
स्नान न करणें हें आयुष्याचा नाश करितें; करावा. मनुष्यानें इष्टमित्र व जातगोत ह्यांचा
ह्यास्तव तें सर्वथा वर्जिणें. संध्यासमयीं अभ्यास, नित्य गौरव करावा; यथाशक्ति नानाप्रकारची
भोजन, स्नान किंवा पठन हीं करू नयेत. त्या दक्षिणा देऊन यज्ञयाग करावे; आणि इतकें
वेळीं दुसरें कांहींएक न करितां भगवच्चिंतन करून मग मरण्यास सिद्ध व्हावें ! राजा
करावें. राजा, मनुष्यानें प्रथम स्नान करावें युधिष्ठिरा, आयुष्यवृद्धि कशी करावी, ह्याचें हें
आणि मग ब्राह्मणांना, देवांना व गुरूंना पूजावें. संक्षिप्त निरूपण केले आहे. ह्या विषयाची
आमंत्रणावांचून यज्ञाला जाऊं नये; केवळ राहिलेली माहिती तू तीन वेदांत प्रवीण अस-
यज्ञानुष्ठान पहावयाचेंच असल तर आमंत्रणा- लेल्या वृद्धजनांपासून करून घे. राजा, सदा-
वांचून गेलें असतां हरकत नाही; पण इतकें चारापासून उत्कर्ष होतो, सदाचारापासून
लक्षांत ठेवावें कीं, यज्ञास गेलेल्या पुरुषाचा कीर्ति वाढते, सदाचारापासून आयुष्य वृद्धिगत
यजमानाकडून गौरव न झाल्यास त्या यागें होतें, आणि सदाचारापासूनच व्यंगें नाश
त्या यज्ञास जाणाराचें आयुष्य घटतें ! देशां- पावतात ! सर्व शास्त्रांमध्ये सदाचार हाच श्रेष्ठ
तरीं जातांना किंवा रात्रीच्या समयीं एकट्यानें होय; सदाचारापासूनच धर्माची प्रवृत्ति; आणि
जाऊं नये. दिवसास बाहेर गेल्यावर नेहमीं धर्मापासूनच आयुष्य वाढतें. सदाचारापासून
संध्याकाळ होण्याच्या पूर्वी घरीं परत यावें. मनुष्याला उत्कृष्ट यश व दीर्घायुष्य प्राप्त होऊन
आई, बाप किंवा गुरू ह्यांची आज्ञा सदैव पाळावी. स्वर्गामध्ये श्रेष्ठपद मिळतें हें लक्षांत ठेव.
ती आज्ञा हिताग्रह किंवा अहिताग्रह आहे, ब्रह्मदेवानें सर्व वर्णांवर अनुग्रह करून हा
ह्याची शंका सुद्धां घेऊं नये. राजा युधिष्ठिरा, नियम घालून दिला आहे.
तू धनुर्वेद व वेद ह्यांचा अभ्यास काळजीनें
कर व हत्तीवर, घोड्यावर व रथांत बसण्याचा
सतत व्यासंग राख. जो राजा ह्या गोष्टींविषयीं
दक्षता ठेवितो तो सुखी होतो; त्याला शत्रु,
सेवक किंवा स्वजन ह्यांपासून पीडा होत नाही;

अध्याय एकशें पांचवा.

—:—

ज्येष्ठ-कनिष्ठ भ्रात्यांचें वर्तन.
युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह भीष्म, ज्येष्ठ

भ्रात्यानें कनिष्ठांशीं आणि कनिष्ठ भ्रात्यांनीं ज्येष्ठांशीं कसें वागावें तें सांगा.

भीष्म सांगतातः—बाळा युधिष्ठिरा, तूं ज्येष्ठ भ्राता आहेस, ह्यास्तव सतत ज्येष्ठ भ्रात्याला योग्य असेंच वर्तन करून, गुरूची शिष्याशीं जशी चांगली वागणूक असते तशीच तूं आपल्या भ्रात्यांशीं ठेव. गुरु जर शहाणा नसेल तर शिष्याच्या हातून चांगली वर्तणूक घडणें अशक्य आहे; कारण गुरूच्या ठिकाणीं दीर्घदर्शित्व असेल तें शिष्याच्या ठिकाणीं उतरतें असा सामान्य नियम आहे. कित्येक वेळां ज्येष्ठ भ्रात्यानें काळावर लक्ष देऊन कनिष्ठ भ्रात्यांच्या वर्तनाकडे मुळींच लक्ष न देणें किंवा त्याविषयीं अजाणपण स्वीकारणें हेंच हितावह असतें; ह्यास्तव सुज पुरुषानें ह्या नियमाकडे दृष्टि देऊन उचित वर्तन करावें. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्यांच्या हातून कांहीं प्रमाद घडला असतां त्यांना त्याजबद्दल उघड रागावूं नये; पर्यायानें किंवा गुप्तपणें त्यानें त्यांची कानउघाडणी करावी व त्यांस वाटेवर आणवें. प्रत्यक्ष भाषणानें हृदयभेद केला असतां, ज्यांच्यामध्ये पूर्वी प्रेम वसत असतें ते भ्राते पुढें वैरी बनतात; आणि असें झालें म्हणजे सर्व भ्रात्यांची एकी पाहून जे शत्रु अंतर्गामी जळफळत असतात त्यांना त्यामध्ये अधिक फूट पाडून कार्यभाग साधण्याची संधि मिळते! राजा धर्मा, ज्येष्ठ भ्राता आपल्या कुळाचा उत्कर्ष करितो, न्हास करितो किंवा सर्वच कूळ रसातळास पोचवितो, हें लक्षांत ठेव. राजा, ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्यांशीं दगा करून त्यांस ठकवूं नये. जो ज्येष्ठ भ्राता असें दुर्वर्तन करील तो अज्येष्ठ होय; त्याला पितृधनाचा मुळींच भाग मिळूं नये; आणि राजानें त्याचें नियमन

करावें. कारण, दुसऱ्याला ठकविलारा पुरुष निःसंशयपणें स्वतः नरकांत पडतो आणि वेताच्या फुलाप्रमाणें जन्मदात्याचा संहार उडवितो! राजा धर्मा, ज्या कुळांत अधम पुरुष जन्मास येतो त्या कुळांत सर्व प्रकारचे अनर्थ घडतात. तो पुरुष आपल्या घराण्याचा लौकिक नाहीसा करितो इतकेंच नव्हे, तर त्याची विटवना जगभर पसरतो! सहोदर हे भलतेंच आचरण करीत असतील तर त्या सर्वांस पितृधनाचा अंश मिळणें उचित नाही. अशा वेळीं ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठांस कांहीं-एक दायभाग न देतां त्यांचें सर्व धन आपण घ्यावें. जो भ्राता पितृधनाचा भाग न घेतां केवळ स्वकष्टानें किंवा प्रवास वगैरे करून धन मिळवितो, त्यानें वाटल्यास आपल्या भ्रात्यांना तें धन द्यावें किंवा देऊं नये; इतर भ्रात्यांचा त्या धनावर कांहींएक हक्क नाही. अविभक्त भ्रात्यांच्या मनांत पिता जिवंत असतां विभक्त व्हावयाचें आलें तर पित्यानें सर्व पुत्रांना सारखे वाटे द्यावें; लहानमोठे वाटे देऊं नये. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्राते किंवा भगिनी यांचें नित्य हितच करावें. अमुक एक भाऊ किंवा बहीण गुणांनीं चांगली किंवा वाईट आहे असें मनांत आणून त्यांच्याशीं पक्षपात किंवा विषम बुद्धि न धरितां सदोदीत त्यांच्या हितार्थ झटावें. धर्मास अनुसरून वागणें हेंच श्रेयस्कर होय, असा धर्मवेत्त्यांचा अभिप्राय आहे. मोठेपणावरून विचार केला असतां दहा आचार्यांना एकठा उपाध्याय मागें टाकील, दहा उपाध्यायांना एकठा पिता मागें टाकील व दहा पित्यांना एकठा माता मागें टाकील! फार कशाला, माता ही सर्व पृथ्वीलाही मोठेपणानें मागें टाकण्यास समर्थ आहे! ह्यास्तव, मातेप्रमाणें श्रेष्ठ असें कोणीच नाही आणि ह्यामुळेच प्रत्येक मनुष्य मातेला अत्यंत मान देतो. राजा युधि-

ष्ठिरा, पिता मरण पावला असतां कनिष्ठ करावीं, व कोणत्या पुण्यकारक कृत्याच्या भ्रात्यांनीं ज्येष्ठ भ्रात्याला पित्याप्रमाणेंच मानावें; योगें मनुष्याला सर्व सुखें प्राप्त होतात, तें सांगा. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्यांना निर्वाहास वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, अवश्य अशीं साधनें सुलभ करून देऊन सांभा- ह्याप्रमाणें कुंतीपुत्र जो धर्मज्ञ युधिष्ठिर त्याचें छावें आणि कनिष्ठ भ्रात्यांनीं ज्येष्ठ भ्रात्याची भाषण श्रवण करून शतनुपुत्र भीष्म ह्यानें मर्जी संपादून त्याचा योग्य आदर करावा व त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिराला असे उत्तर दिलें. पित्याप्रमाणें त्याच्या आज्ञेत रहावें. राजा भीष्म ह्याणजेः—राजा युधिष्ठिरा, उप- धर्मा, मातापिता हीं केवळ देहाला जन्म वासविधीपासून जे श्रेष्ठ लाभ होतात त्यांचें देणारीं आहेत. आचार्यांकडून जो जन्म मिळतो वर्णन मीं पूर्वीं ऐकिलें आहे तें तुला आतां तोच खरा अजर, अमर व अविनाशी जन्म होय. सांगतो. राजा, आतां तूं मला जो प्रश्न विचा राजा, ज्येष्ठ भगिनी ही मातेप्रमाणेंच सम- रिला आहेस, तोच प्रश्न मीं पूर्वीं महातपस्वी जावी आणि जिचें स्तनपान केलें असेल ती जो अंगिरा ऋषि त्यास विचारिला होता. भ्रातृभार्या (भावजय) ही मातेप्रमाणेंच मानावी. तेव्हां त्या अग्निपुत्र भगवान् अंगिरा महर्षिनें जो पुण्यदायक उपवासविधि मला यथार्थ निरूपण करून सांगितला, तो मी तुला आतां सांगतो.

अध्याय एकशें सहावा.

उपवासविधि.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, सर्वच दोन दिवस व तीन दिवस उपवास करावा, वर्ण व म्लेच्छ ह्यांच्या मनाचा कल उपवास असा नियम शास्त्रांत सांगितला आहे; परंतु करण्याकडे असतो; परंतु त्याचें कारण काय, एकाच वेळीं लागोपाठ तीन दिवसांहून अधिक हें कांहीं मला समजत नाही. ब्राह्मण व दिवसपर्यंत त्यांनीं उपोषण करणें सर्वथा वर्ज्य क्षत्रिय ह्यांनीं मात्र उपवासादिक नियम आच- होय. वैश्य व शूद्र ह्यांनीं एक दिवसाहून रावे, असें आम्हीं ऐकिलें आहे; परंतु प्रयात अधिक कालपर्यंत उपोषण करूं नये. त्यांनीं तर सर्वच उपवास करितात असा दृष्टीस पडतो. जर वेडेपणानें दोन किंवा तीन दिवसांचा तेव्हां उपवासादिक नियम सर्वांनींच करावे उपवास केला तर त्याचें त्यांस कांहीं एक कीं काय, हें मला सांगा. तसेंच एकंदर फळ मिळत नाही. केव्हां केव्हां विशिष्ट सर्वांनीं कोणकोणते उपवासादिक नियम पाळावे, प्रसंगीं वैश्य व शूद्र ह्यांनीं चार वेळां भोजन उपवास करणाऱ्या पुरुषाला कोणती गति करूं नये ह्याजें दोन दिवसपर्यंत उपवास मिळतें, उपवास करणें हें अत्यंत पुण्यकारक करावा असा नियम सांगितला आहे; पण प्रधान कर्तव्य असल्यामुळें जो कोणी उपवास त्यांना धर्मशास्त्रवेच्या धर्मज्ञ पुरुषांनीं तीन करितो त्याला येथें काय फळ प्राप्त होतें, दिवसांचा उपवास सर्वथैव निषिद्ध ठरविला कोणत्या उपवासानें पापाचा क्षय होतो, आहे, हें लक्षांत धर. जो इंद्रियानिग्रही कोणत्या उपवासानें महान् पुण्य पदवीं पडतें, जितात्मा पुरुष पंचमी, वषी व पौर्णिमा ह्या उपवासाच्या योगानें स्वर्ग व पुण्य प्राप्त होतें, तिथींस एकभुक्त करितो त्याला सहनशीलता, तें कसें, उपोषण केल्यावर कोणतीं दानें सौंदर्य व आत्मज्ञान प्राप्त होतें आणि तो प्राज्ञ

पुरुष अपत्यहीन व दरिद्री केव्हाही होत त्याच्यावर अभिषेक होतो व तो आसकल्याण-
 नाहीं. कुरुनंदना, जो पुरुष पंचमी व षष्ठी कारी पुरुष सर्वत्र शोभतो. जो पुरुष भाद्रपद
 ह्या तिथीस देवतांचें आराधन करितो तो महिन्यांत एक वेळ भोजन करितो त्याला
 कुळामध्ये महान् अन्नदाता होतो आणि बहुत गाई आणि सुस्थिर व वाढें ऐश्वर्य प्राप्त
 ब्राह्मणसंतर्पण करितो. जो पुरुष कृष्णपक्षातील होतें. जो पुरुष आश्विन महिन्यांत एकभुक्त
 अष्टमी व चतुर्दशी ह्या दिवशीं उपवास करितो करितो त्याचीं सर्व पातकें दूर होतात आणि
 त्याला कोणतेंही दुखणें येत नाहीं आणि तो त्यास बहुत वाहनें व बहुत पुत्र प्राप्त होतात;
 वीर्यशाली निपजतो. जो पुरुष मार्गशीर्ष आणि जो पुरुष कार्तिक महिन्यांत एकभुक्त
 महिनाभर एकभुक्त करितो आणि यथाशक्ति करितो तो पराक्रमी होतो, त्याला बहुत स्त्रिया
 ब्राह्मणांना भोजन घालितो, त्याच्या सर्व मिळतात आणि त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरते. नर-
 व्याधि व कित्त्वंप दूर होतात, त्याला सर्व व्याघ्रा, ह्याप्रमाणें महिनाभर जे कोणी एक-
 प्रकारचें वैभव मिळतें, त्यास सर्व औषधि प्राप्त भुक्त करितात त्यांना कोणतीं फळें प्राप्त होतात
 होतात, तो वीर्यशाली निपजतो, त्याची तीं मीं तुला सांगितलीं. आतां तिथींचे जे
 शेतकी उदयास येते आणि त्यास बहुत नियम आहेत ते मी तुला सांगतां, ऐक.
 धनधान्य प्राप्त होतें. जो पुरुष एकभुक्त जो पुरुष प्रत्येक महिन्याच्या दुसऱ्या पंधर-
 करून पौष महिना घालवितो, तो वड्यांत एक वेळ भोजन करितो, त्याला बहुत
 भाग्यवान्, सुंदर व यशस्वी होतो. जो पुरुष निय- गाई, बहुत पुत्र व बहुत भार्या प्राप्त होतात. जो
 मानें सर्व माघ महिनाभर एकभुक्त करितो, पुरुष बारा वर्षेपर्यंत प्रत्येक महिन्यांत त्रिरात्र
 तो श्रीमान् कुळांत जन्म पावून सर्व जातींत उपोषण करितो, त्याला जातीमध्ये वर्चस्व
 प्रमुखत्व मिळवितो. जो पुरुष सर्व फाल्गुन मिळतें, त्यास कोणीही शत्रु उत्पन्न होत नाहीं
 महिना एकभुक्त करून घालवितो त्याजवर आणि त्याचें धवल यश सर्वत्र पसरतें. हे भारत-
 स्त्रिया प्रीति करितात आणि त्या त्याच्या श्रेष्ठा, तू ह्याप्रमाणें करण्यास प्रारंभ कर आणि
 कक्षांत वागतात. जो पुरुष चैत्र महिनाभर हे-सर्व नियम बारा वर्षे पाळ. जो पुरुष सकाळीं
 नियमानें एकभुक्त करितो तो सुवर्ण, मोर्त्यें व रत्ने व सायंकाळीं दोन वेळां भोजन करितो आणि
 ह्यांनीं संपन्न अशा महान् कुळांत जन्म पावतो. मध्यंतरीं कांहीं एक खात किंवा पीत नाहीं,
 जो जितेंद्रिय पुरुष किंवा जी जितेंद्रिय स्त्री सदासर्वकाळ अहिंसाव्रत पाळितो व नित्य
 एकभुक्त करून वैशाख महिना घालविते त्या अमीला आहुति देऊन आराधितो, त्याला
 पुरुषाला किंवा स्त्रीला जातीमध्ये श्रेष्ठता प्राप्त. सहा वर्षांनीं सिद्धि प्राप्त होते, हें निःसंशय
 होते. जो पुरुष किंवा जी स्त्री ज्येष्ठ महिनाभर जाणावें. अशा पुरुषाला अग्निष्टोम यज्ञाचें
 एकभुक्त करिते त्या पुरुषाला किंवा स्त्रीला फळ मिळतें, अप्सरांचा लोक प्राप्त होतो,
 अतुल वैभव मिळतें. जो पुरुष आषाढ महिना- त्याच्या संनिध अप्सरा नाचू-गाऊं लागतात,
 भर एकाग्र मनानें एकभुक्त व्रत आचरितो सहस्रावधि स्त्रियांमध्ये तो विलास भोगतो,
 त्याला बहुत धान्य, बहुत धन व बहुत पुत्र त्या पुण्यवान् पुरुषाचें चित्त शुद्ध होतें,
 प्राप्त होतात. जो पुरुष श्रावण महिनाभर एक- तापलेल्या सुवर्णप्रमाणें देदीप्यमान् अशा
 भुक्त करितो तो जेथें जेथें असतो तेथें तेथें विमानांत तो अधिरोहण करितो, पूर्ण सहस्र

वर्षपर्यंत तो ब्रह्मलोकीं बहुमान मिळवितो, वर्षपर्यंत तो स्वर्गसुख भोगितो. राजा युधिष्ठिरा, आणि पुढें पुण्यक्षय होऊन पुनः मृत्युलोकीं एक महिन्याहून अधिक काळपर्यंत उपवास प्राप्त झाल्यावर तो अतिशय भाग्यास चढतो ! करण्याला शास्त्राची अनुज्ञा नाही, असा धर्म-जो पुरुष सर्व वर्षभर एकभुक्त करितो त्याला वेच्या जनांनीं अनशनाचा नियम सांगितला अतिरात्र यज्ञाचें फळ मिळतें आणि तो दहा आहे. जो अनार्त व व्याधिरहित पुरुष अन-हजार वर्षपर्यंत स्वर्गलोकांत बहुमान मिळ-शनव्रत आचरितो त्याला पदोपदीं निःसंशय-वितो व पुण्यक्षय होऊन येथें परत आल्या-पणें यज्ञफल प्राप्त होतें, तो हंसांच्या विमानांत वर अतिशय भाग्यवान् होतो ! जो पुरुष बसून स्वर्गांत संचार करितो, आणि तेथें एक सर्व वर्षभर तीन दिवस उपवास करून लक्ष वर्षपर्यंत तो विलास भोगितो. जो आर्त प्रत्येक चांथे दिवशीं भोजन करितो, किंवा दुखणेकरी मनुष्य अनशनव्रत पाळितो कोणाची हिंसा करित नाही, नेहमीं खरें त्याला शंभर सुंदर अप्सरा रमवितात, तो बोलतो, आणि इंद्रियांना स्वाधीन ठेवितो, स्वर्गामध्ये एक लक्ष वर्षपर्यंत आनंदांत राहतो, त्याला वाजपेय यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें व निजला असतां कांची व नूपुरें ह्यांच्या शब्दांनीं तो दहा हजार वर्षपर्यंत स्वर्गलोकीं बहुमान तो जागा होतो, सहस्र हंस जोडिलेल्या विमा-मिळवितो. जो पुरुष वर्षभर प्रत्येक सहावे दिवशीं नातून तो संचार करितो, आणि सहस्रावधि भोजन करितो त्याला अश्वमेध यज्ञाचें फळ स्त्रिया त्याच्या सेवेस सादर राहतात. क्षीण मिळतें, चक्रवाक पक्षी ज्याला वाहून नेतात झालेल्याला पौष्टिक पदार्थाची, जखमी झाले-अशा विमानांत बसून तो गमन करितो, त्याला मलमाची, दुखणेकऱ्याला औषधांची, आणि चाळीस हजार वर्षपर्यंत तो स्वर्गांत रागावलेल्याला सांत्वनाची आणि विषण्णाला विलास भोगितो. जो पुरुष सर्व वर्षभर प्रत्येक धनाची व मानाची अवश्यकता असते; पण आठवे दिवशीं भोजन करितो, त्याला गवामय स्वर्गकामी पुरुषाला हार्पिकां कशाचीही अव-यज्ञाचें पुण्य प्राप्त होतें, तो हंस व सारस श्यक्ता नसते. स्वर्गकामी मनुष्य स्वर्गसुखावर ह्यांच्या विमानांत बसून गमन करितो, आणि लक्ष देतो आणि ऐहिक विपत्ति मोड्या धैर्यानें पन्नास हजार वर्षपर्यंत तो स्वर्गसुख अनुभवितो. सहन करितो. असो; जो आर्त किंवा दुख-जो पुरुष वर्षभर एक पंधरवडाभर उपवास व णाईत पुरुष अनशनव्रत पाळितो तो पापरहित एक पंधरवडाभर भोजन करितो, त्याचें षण्मास होत्साता सर्व विलासांनीं ओतप्रोत भरलेल्या अनशन होतें असें भगवान् अंगिरा ऋषीचें मत सुवर्णतुल्य विमानांत अलंकारांनीं युक्त अशा आहे. असा पुरुष साठ हजार वर्षपर्यंत स्वर्गांत शतावधि स्त्रियांमध्ये विराजतो आणि त्यास राहतो; आणि तो निद्रित असतां वीणा, वलकी सर्व सुखें प्राप्त होतात. जो पुरुष अनशन-व मुरली ह्यांच्या सुस्वर व मधुर शब्दांनीं व्रताच्या योगें देहत्याग करितो त्याचें सर्व जागा होतो ! जो पुरुष प्रत्येक महिन्याच्या कल्मष दूर होतें, त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस अंतीं फक्त उदक प्राशन करून सर्व वर्ष घाल-जातात, त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळतें वितो त्याला विश्वजित् यज्ञ केल्याचें पुण्य आणि त्याला सर्व सुखें प्राप्त होतात. असा लागतें, सिंह आणि व्याघ्र झालिलेल्या विमा-मनुष्य प्रातःकाळच्या सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान् नातून तो संचार करितो, आणि सत्तर हजार अशा सुवर्णतुल्य विमानांत अधिरूढ होतो;

आणि अग्निमुल्य प्राजापत्य लोकीं तो शंभर कोटि वर्षपर्यंत राहतो ! जो पुरुष तीन वर्षपर्यंत नित्य एक वेळ भोजन करितो, धर्मपत्नीशी मात्र रममाण असतो, नेहमां सत्याचा आश्रय करितो, दानधर्म करण्यांत तत्पर असतो, ब्राह्मणांविषयीं पूज्यबुद्धि धारण करितो, कोणाचा हेवा करित नाही, सदासर्वकाळ क्षमावान् असतो, इंद्रियांना कक्षांत ठेवितो, व क्रोधाळा अश्लीला कळा करून सुख भोगितो ! जो मनुष्य सर्ववश होत नाही, त्याला अग्निश्रेष्ठ यज्ञाचें किंवा बहुत सुवर्णदान करून यज्ञाच्या योगें इंद्राला तोषविल्याचें फळ प्राप्त होतें, त्यास श्रेष्ठ गति मिळते, त्याला शुभ्रवर्णाच्या व हंसाच्या लक्षणांनीं युक्त असें सुंदर विमान प्राप्त होतें, आणि तो दोन पद्म वर्षपर्यंत अप्सरांसह विलास भोगितो ! जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत सतत एक दिवस उपवास करून दुसरे दिवशीं एकभुक्त करितो, नित्य प्रातःकाळीं निजून उठतो, अग्नीच्या आराधनांत निमग्न असतो आणि अग्नीचें हवन करितो, त्याला अग्निश्रेष्ठ यज्ञाचें फळ मिळतें, तो हंस व सारस ह्यांनीं युक्त अशा विमानांत अधिरूढ होतो, आणि अप्सरांनीं परिवृत होतसाता इंद्रलोकीं वास्तव्य करितो. जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत दोन दिवस उपवास करून प्रत्येक तिसरे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, अग्नीला हविर्भाग देऊन आराधितो, आणि नित्य प्रातःकाळीं निजून उठतो, त्याला अतिरात्र यज्ञाचें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, मयूर व हंस ह्यांनीं युक्त अशा विमानांत तो अधिरोहण करितो आणि अप्सरांसहवर्तमान तो सदासर्वकाळ सप्तर्षींच्या लोकीं विलास भोगितो ! असा पुरुष त्या सप्तर्षी-लोकीं तीन पद्म वर्षपर्यंत वास्तव्य करितो आणि नंतर पुनः मृत्युलोकीं प्राप्त होतो, असा विद्वानांचा अभिप्राय आहे. जो पुरुष

सतत बारा महिनेपर्यंत तीन दिवस उपवास करून प्रत्येक चतुर्थ दिवशीं एकभुक्त करितो आणि अग्नीला होम देतो, त्याला वाजपेय यज्ञाचें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, इंद्र-कन्यांनीं विराजमान असणाऱ्या विमानांत तो संचार करितो, सागराच्या सीमेवर वासव-लोकीं तो राहतो आणि निरंतर देवराजाप्रमाणें क्रीडा करून सुख भोगितो ! जो मनुष्य सर्ववश होत नाही, त्याला अग्निश्रेष्ठ यज्ञाचें किंवा भर चार दिवस उपवास करून प्रत्येक पांचवे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, अग्नीला होम देतो, सदा निर्लोभ राहतो, सत्य भाषण करितो, ब्राह्मणांविषयीं पूज्यभाव धरितो, कोणाची हिंसा किंवा मत्सर करित नाही, आणि पातकापासून नित्य पराङ्मुख असतो, त्याला द्वादशाह यज्ञाचें फल प्राप्त होतें, तो जांबूनद नामक सोन्याच्या व हंसलक्षणांनीं युक्त अशा दिव्य विमानांत बसून संचार करितो, अनेक सूर्यांच्या कांतीप्रमाणें देदीप्यमान् असें धवल मंदिर त्यास प्राप्त होतें, आणि तो तेथें एकावन पद्म वर्षपर्यंत आनंदानें वास्तव्य करितो. जो मुनि सतत बारा महिनेपर्यंत पांच दिवस उपवास करून प्रत्येक सहावे दिवशीं भोजन करितो, अग्नीला हविर्भाग देतो, रोज तीन वेळां स्नान करितो, नित्य ब्रह्मचर्य पाळितो, आणि कोणाचा हेवा करित नाही, त्याला गोमेध यज्ञाचें श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, तो अग्निज्वालेप्रमाणें देदीप्यमान्, हंस व मयूर ह्यांनीं वाहिल्या जाणाऱ्या व शातकुंभ नामक सुव-र्णांनीं मढविलेल्या उत्तम विमानांतून संचार करितो, अप्सरांच्या अंकीं मस्तक ठेवून निजतो आणि पैजण व कमरपट्टा ह्यांच्या मधुर रवानें जागा होतो. तो पुरुष दोन महा-पद्म, अठरा पद्म, तेराशें कोटि व पांच लक्ष वर्षपर्यंत आणि शंभर अस्वलांच्या देहांवर जितकी रोम असतात तितकीं वर्षपर्यंत ब्रह्म-

लोकीं सुख भोगितो ! जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत सहा दिवस उपवास करून प्रत्येक सातवे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, अग्नीला आहुति देऊन आराधितो, वाणीला निरोधितो, ब्रह्मचर्य पाळतो आणि गंधमाख्ये व मधुमांस ह्यांपासून अलिप्त राहतो, तो मरु-ल्लोकीं व इंद्रलोकीं गमन करितो, त्या ठिकाणीं त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, देवकन्या (अप्सरा) त्याच्या सेवेस सादर राहतात, बहुत सुवर्ण दान करून यज्ञ केल्याचें फळ त्यास प्राप्त होतें, आणि तो अनंत काळपर्यंत तेथें निवास करितो. जो पुरुष शांत मनानें सात दिवसपर्यंत उपवास करून आठवे दिवशीं भोजन करितो, नित्य अग्नीला हविर्भाग देतो, आणि देवकार्यांत तत्पर असतो, त्याला पौंडरीक यज्ञाचें उत्कृष्ट फळ मिळतें, कमलासारख्या तेजःपुंज विमानांत तो आरोहण करितो, आणि निःसंशयपणें त्याला कृष्ण, कनकगौर व श्याम अशा सुंदर व तरुण स्त्रिया प्राप्त होतात. जो पुरुष सर्व वर्षभर आठ दिवस उपोषण करून प्रत्येक नववे दिवशीं भोजन करितो, नित्य अग्नीला आहुति देतो, त्याला सहस्र अश्वमेध केल्याचें दिव्य फळ प्राप्त होतें, त्यास कमळासारखें तेजस्वी विमान मिळतें, प्रखर सूर्याप्रमाणें किंवा प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें झळकणाऱ्या आणि दिव्य मालांनीं शोभणाऱ्या रुद्रकन्या त्यास सनातन अंतरिक्षांत घेऊन जातात, आणि तो त्या स्थळीं अनंत वर्षेपर्यंत सुखोपभोग अनुभवितो. जो पुरुष सर्व वर्षभर नऊ नऊ दिवस उपोषण करून प्रत्येक दहावे दिवशीं भोजन करितो व नेहमीं अग्नीला आहुति देऊन तर्पितो, तो सर्व प्राण्यांना प्रियकर अशा ब्रह्मकन्यांच्या लोकीं वास्तव्य करितो, त्याला सहस्र अश्वमेध केल्याचें श्रेष्ठ पुण्य प्राप्त होतें,

ज्यांचा वर्ण निळ्या कमळाप्रमाणें अथवा लाल कमळाप्रमाणें आहे अशा सुंदर स्त्रिया त्यास सदैव रमवितात, आणि मंडलाकार गरगर फिरणारें, आवर्त नामक मेघांनीं व्यापिलेलें, समुद्राच्या लाटेप्रमाणें शोभणारें, विचित्र रत्न-हारांनीं विराजणारें, शंखाच्या शब्दानें दुमदुमलेलें, स्फटिकांच्या व हिऱ्यांच्या स्तंभांनीं ज्यांत निरनिराळे खण केले आहेत असें, आणि हंस व सारस ह्यांचा मधुर शब्द होत असलेलें असें मोठें व उत्कृष्ट विमान त्यास मिळतें. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत दहा दहा दिवस उपवास करून प्रत्येक अकरावे दिवशीं हविष्यान्न सेवन करितो, अग्नीला आहुति देऊन आराधितो, वाणीनें किंवा मनानें सुद्धां परस्त्रीविवशीं अनासक्त असतो, आणि मातापितरांसाठीं देखील खोटे वदत नाही, तो विमानांत अधिष्ठित असलेल्या महाबलवान् महादेवाप्रत गमन करितो, त्याला सहस्र अश्वमेध केल्याचें श्रेष्ठ पुण्य प्राप्त होतें, तो विमानस्थ ब्रह्मदेवाला अवलोकन करितो, सुवर्णासारखी कांति असलेल्या सुंदर अप्सरा स्वर्गामध्ये सुंदर व मनोहर अशा त्या दिव्य रुद्रलोकीं त्यास नेतात, तेथें त्याला प्रलयकालच्या हुताशनाप्रमाणें प्रखर तेज प्राप्त होतें, आणि तो भाग्यवान् पुरुष देवदानवांना परमपूज्य अशा त्या भगवान् रुद्राला अनंत वर्षेपर्यंत नित्य प्रतिदिवशीं प्रत्यक्ष नमस्कार करितो. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत अकरा अकरा दिवस उपोषण करून प्रत्येक बारावे दिवशीं हविष्यान्न सेवितो, त्याला सर्वमेध यज्ञाचें पुण्य लागतें, तो द्वादशादित्यांसारख्या महातेजःपुंज विमानांतून संचार करितो, त्यास ब्रह्मलोकीं महामूल्यवान् रत्नें, मौक्तिकें व प्रवालें ह्यांनीं शोभणारें, हंसांच्या मालिकांनीं परिबोधिलें, हत्तींच्या ओळींनीं व्यापिलें, शब्द

करणाच्या चक्रवाकांनीं व मयूरांनीं गजबज-
लेलें व महान् महान् पेठांनीं व्याप्त असें गृह
प्राप्त होतें, आणि तेथें तो नरनारींसहवर्तमान
मोठ्या आनंदानें नित्य कालक्षेप करितो, असें
प्रत्यक्ष धर्मवेत्त्या महाभाग अंगिरा ऋषीपासून मीं
ऐकिलें आहे. जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत बारा
बारा दिवस उपवास करून प्रत्येक तेरावे दिवशीं
हविष्यान्न ग्रहण करितो, त्याला देवसत्त्व
केल्याचें फळ प्राप्त होतें, तो मनुष्य रक्तपद्मो-
दय नामक सोन्यानें मढविलेलें व रत्नसमु-
दायांनीं सुशोभित असें विमान मिळवितो,
त्यास स्वर्गलोकीं अप्सरांनीं गजबजलेलें, दिव्य
अलंकारांनीं शृंगारलेलें, सुंदर सुगंधानें युक्त
रत्नें, मोत्यें व प्रवालें ह्यांच्या योगें विलक्षण
आणि वायुप्रवाहानें सुखावह असें मंदिर प्राप्त
होतें, तेथें तो अनंत कालपर्यंत वास्तव्य
करितो, आणि गायनाच्या व गंधर्वांच्या
शब्दानें, नौवदी व पणव ह्यांच्या ध्वनीनें
व अप्सरांच्या सद्बोदीत हास्याविनोदानें तो
अत्यंत सुखांत कालक्षेप करितो. जो पुरुष
बारा महिनेपर्यंत नेहमीं तेरा दिवस उपवास
करून प्रत्येक पुरत्या चौदाव्या दिवशीं हवि-
ष्यान्न सेवन करितो, त्याला महामेघ यज्ञाचें
फळ प्राप्त होतें, तारुण्यानें मुसमुसलेल्या,
अवर्णनीय लावण्यवान् व ज्यांनीं निर्मल
सुवर्णाचीं बाहुभूषणें धारण केलेलीं आहेत अशा
अप्सरा शृंगार चालून विमानांतून त्याच्या
समीप जातात, तो स्वर्गलोकीं जेथें जेथें जातो तेथें
तेथें राजहंसांचे शब्द, पैजणांचे मनोहर ध्वनि
व कमरपट्ट्यांचा मधुर स्वर त्याच्या कानीं
पडतो, आणि तो अप्सरांच्या निवासस्थानीं
इतकीं वर्षे राहतो कीं, जाह्नवीच्या पुलिनांतील
वाळूच्या कणांप्रमाणें त्याची संख्या अनंत
असते ! जो पुरुष बारा महिनेपर्यंत नेहमीं
चौदा दिवस उपोषण करून प्रत्येक पंधरावे
दिवशीं एकभुक्त करितो, इंद्रियांना स्वाधीन

ठेवितो, व अमीला आहुति देऊन आराधितो,
त्याला सहस्र राजसूय यज्ञ केल्याचें फळ प्राप्त
होतें; ज्याला हंस व मयूर वाहून नेतात, सुव-
र्णांनं मढवून वर रत्नांचीं मंडलें जडविल्या-
मुळें जें चित्रविचित्र दिसतें, दिव्य आभरणांनीं
जें अतिशय शोभत असतें, अप्सरांच्या योगें
जें अतिशय विराजतें, ज्याला एक स्तंभ
असून चार द्वारें असतात, ज्याला सात माझ्या
असून जें मोठें मंगलकारक आहे, ज्यावर
सहस्रावधि पताका झळकत असतात, जेथें
गायनाचा मधुर ध्वनि एकसारखा चाललेला
असतो, जें दिव्य गुणांनीं मंडित असतें, ज्याला
शोभा प्राप्त झालेली असते, व ज्याची प्रभा
त्यास प्राप्त होतें; तो गेंडे व हत्ती ह्यांजवर
आरूढ होतो आणि अशा प्रकारें तो सहस्र
युगंपर्यंत स्वर्गलोकांत निवास करितो. जो
पुरुष बारा महिनेपर्यंत सतत पंधरा दिवस
उपवास करून प्रत्येक सोळावे दिवशीं एक-
भुक्त करितो, त्याला सोमयज्ञाचें फळ प्राप्त
होतें, सोमाच्या कन्या जेथें राहतात तेथें तो
नित्य वास्तव्य करितो, त्यास सौम्य सुगंधाची
उडी प्राप्त होते, तो मनास वाटेकडे जातो,
विमानांत अधिरूढ असतां सुंदर व रम्य स्त्रिया
त्याची सेवा करितात व त्याचे सर्व मनो-
रथ पुरवितात, आणि तो अनंत कालपर्यंत
स्वर्गलोकीं सुखोपभोग भोगितो. जो पुरुष सतत
बारा महिनेपर्यंत सोळा दिवस उपवास करून
प्रत्येक सतरावे दिवशीं हविष्यान्न सेवितो व
अमीला आहुति देऊन तृप्त करितो, त्याला
वरुणाचा, इंद्राचा व रुद्राचा लोक प्राप्त होतो,
तसाच तो मरुतांच्या व शुक्राच्या लोकीं गमन
करितो, आणि अंती ब्रह्मलोकीं जाऊन तेथें त्यास
अप्सरांकडून आसन प्राप्त होतें, त्या लोकीं

त्यास विश्वरूप भूर्भुव ऋषींचें दर्शन घडतें, होतात, आणि त्याच्या मागून दिव्य माला त्याच्या सेवेस सुंदर व मनोहर रूप धारण व उठ्या धारण केलेले गंधर्व व अप्सरा सुव-
करणाच्या व अलंकारांनीं शृंगारलेल्या बत्तीस र्णाच्या रमणीय विमानांतून अनुसरण करितात.
अप्सरा सिद्ध असतात, त्यास अमृततरसाची जो पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत वीस दिवस
प्राप्ति होते, आणि तो विवेकसंपन्न पुरुष अंतरि- उपवास करून प्रत्येक एकाविसावे दिवशीं एक-
क्षांत चंद्रसूर्य फिरत आहेत तोपर्यंत त्या भुक्त करितो व अग्नीला आहुति देऊन आरा-
ब्रह्मलोकीं निवास करितो. जो पुरुष सतत धितो, त्याला शुक्र, शक्र, अश्विन व मरुत्
बारा महिनेपर्यंत सतरा दिवस उपवास करून ह्यांचे दिव्य लोक प्राप्त होतात, त्यास सदादीत
प्रत्येक अठरावे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो सुखप्राप्ति घडते, दुःखाचा अनुभव घेण्याची
तो सप्तस्वर्ग पाहतो, तो जेथें जातो तेथें पाळी येत नाही, तो उत्कृष्ट विमानांत आरूढ
मनोहर शब्द करणारे, अप्सरांनीं आरोहण होतो, आणि त्यास मोठी सत्ता प्राप्त होऊन
केल्यामुळें शोभाणारे व दिव्य अलंकारांनीं झळ- तो दिव्य आभरणांनीं अलंकृत होताता अप्सरां-
कणारे असे उत्कृष्ट रथ त्याच्या पाठीमागून सहवर्तमान विलास भोगितो! जो पुरुष सतत
फिरत असतात, व्याघ्र व सिंह ज्याला वाहून बारा महिनेपर्यंत एकवीस दिवस उपवास
नेतात व मेघाप्रमाणें जें शब्द करितें, अशा करून प्रत्येक बाविसावे दिवशीं एकभुक्त
दिव्य विमानीं तो भाग्यवान् पुरुष अधिरूढ करितो, अग्नीला आहुति देऊन आराधितो,
होतो, आणि तो स्वर्गलोकीं सहस्र कल्पपर्यंत अहिंसाव्रत पाळितो, नित्य विवेकानें वागतो,
देवकन्यांसह विलास भोगून अमृतोपम उत्तम नेहमीं खरें बोलतो व कोणाचा हेवा करीत
सुधारसाचें सेवन करीत काल आक्रमितो. जो नाही, त्याला वसुलोकांची प्राप्ति होते, त्याचें
पुरुष सतत बारा महिनेपर्यंत अठरा दिवस दिवाकराप्रमाणें तेज फांकतें, तो मनास वाटेल
उपोषण करून प्रत्येक एकोणिसावे दिवशीं एक- तिकडे जातो, तो अमृतपान करितो, त्याला
भुक्त करितो, त्यास सप्तस्वर्ग प्राप्त होतात, श्रेष्ठ विमान मिळतें, आणि तो दिव्य अलं-
अप्सरांच्या समुदायांनीं युक्त असें उत्तम स्थान कारांनीं मंडित होताता देवकन्यांसह विलास
तो मिळवितो, जेथें गंधर्व गायन करितात अशा भोगितो. जो मनुष्य सदा बारा महिनेपर्यंत
सूर्यासारख्या देदीप्यमान् विमानांतून तो संचार बावीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक तेविसावे
करितो, आणि तो दिव्य वस्त्रें धारण करणारा दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, कधीही अनि-
ऐश्वर्यशाली पुरुष शतावधि अयुत वर्षेपर्यंत यमित आहार करीत नाही व सदा इंद्रियांना
मोठ्या आनंदानें अप्सरांसहवर्तमान स्वर्गलोकीं स्वाधीन ठेवितो, तो वायु, शुक्र व रुद्र ह्यांच्या
विलास भोगितो! जो पुरुष नेहमीं बारा महिने- लोकीं गमन करितो, त्यास वाटेल त्या स्थळीं
पर्यंत एकोणीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक जातां येतें, तो वाटेल तें करण्यास समर्थ होतो,
विसावे दिवशीं एक वेळ भोजन करितो, कधीही त्याच्या सेवेस अप्सरांचे गण सिद्ध असतात,
खोटें बोलत नाही, व्रतवैकल्यें करितो, मांस त्याला श्रेष्ठ विमान प्राप्त होतें, आणि तो
सेवन करीत नाही, ब्रह्मचर्य पाळितो व सर्व दिव्य आभरणांनीं विराजित होताता अप्सरां-
भूतांच्या हिताकरितां तत्पर राहतो, त्याला सह सुखोपभोग घेतो. जो पुरुष नेहमीं बारा
आदित्यांचे रमणीय व विस्तीर्ण लोक प्राप्त महिनेपर्यंत तेवीस दिवस उपवास करून प्रत्येक

चोविसावे दिवशीं हविष्यान्न सेवितो, आणि वितो, त्याला श्रेष्ठ फळ प्राप्त होतें, तो देव-
 नित्य अमीला होम देऊन आराधितो, त्याला लोकीं बहुमान पावतो, तेथें त्यास अमृत प्राशन
 चिरकाल आदित्यलोक प्राप्त होतो, त्याला करण्यास मिळतें, त्यास कसलीही तृष्णा
 दिव्य माला व वस्त्रें मिळतात, दिव्य गंध व उद्या उत्पन्न होत नाहीं, तो राजर्षींनीं आचरिलेलें
 प्राप्त होतात, ज्याला हंस वाहून नेतात अशा देवर्षिचरित स्वतः आचरितो, त्या दिव्यात्म्याला
 दिव्य, सुवर्णमय व मनोहर विमानांतून तो उत्तम विमान प्राप्त होतें, त्याच्या ठिकाणीं
 संचार करितो, आणि तो सहस्रावधि अप्सरां- उत्तम वीरश्री उदय पावते, तो मनोरम
 सह रममाण होतो. जो पुरुष सदोदीत चोवीस स्त्रियांशीं रममाण होतो, आणि तो विलास
 दिवस उपवास करून प्रत्येक पंचविसावे दिवशीं भोगीत तीन सहस्र युगकल्पपर्यंत देवलोकीं
 एकवार भोजन करितो, त्याला विस्तीर्ण यान वास्तव्य करितो. जो पुरुष सदोदीत बारा महिने-
 प्राप्त होतें, त्याच्या मागून—सिंहव्याघ्र जोडि- पर्यंत सत्तावीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक
 लेले, मेघध्वनीप्रमाणें गर्जणारे, आनंददायक अष्टाविसावे दिवशीं एकवार भोजन करितो,
 शब्द करणारे, अप्सरा आरूढ असलेले, सुव- आत्म्याला जिंकितो व इंद्रियांना आकळितो,
 णीं मदविलेले आणि सुंदर व मनोहर असे त्याला देवर्षींना प्राप्त होणारें श्रेष्ठ फळ
 रथ अनुसरण करितात, त्यास दिव्य, सुंदर व मिळतें, त्याला सर्व सुखें प्राप्त होतात, त्याची
 श्रेष्ठ असें विमान मिळतें, तो स्वर्गलोकीं सहस्र कांति सूर्यप्रमाणें झकाकूं लागते, त्याच्या
 कल्पपर्यंत वास करितो, त्याच्या सभांवीं ठिकाणीं मलाचा लेशही राहत नाहीं, त्याला
 शेंकडों अप्सरा त्याच्या सेवेस सादर राहतात, सूर्यासारखें तेजःपुंज व इच्छेस येईल तिकडे
 आणि तो अमृतोपम सुधारस सेवून चरितार्थ जाणारें विमान प्राप्त होतें, त्याच्या मनाला—
 चालवितो. जो पुरुष सदोदीत बारा महिने- ज्यांचे स्तन, मांड्या व नितंब पीन आहेत व
 पर्यंत पंचवीस दिवस उपोषण करून प्रत्येक ज्या दिव्य अलंकार धारण केल्यामुळें
 सव्विसावे दिवशीं एकवेळ भोजन करितो, नित्य झळकत आहेत अशा कांतिमान, रमणीय
 नियमितपणें वागतो, खाण्यापिण्यांत अव्यवस्था व कोमल स्त्रिया रमवितात, आणि तो अगणित
 करीत नाहीं, इंद्रियें स्वाधीन ठेवितो, रागद्वेष कालपर्यंत स्वर्गलोकीं निवास करितो. जो
 बाळगीत नाहीं व अग्नीस आहुति देतो, त्या महा- पुरुष सदोदीत बारा महिनेपर्यंत अष्टावीस
 भाग्यवंताला सप्तमरुलोक व अष्टवसुलोक प्राप्त दिवस उपवास करून प्रत्येक एकुणतिसावे
 होतात, अप्सरांचे समुदाय त्याच्या मजनीं दिवशीं एकभुक्त करितो व सत्यव्रतत्पासून
 लागतात, त्यास स्फटिकाचीं व सर्व रत्नांनीं कधीही च्युत होत नाहीं, त्याला देवर्षि व राजर्षि
 शृंगारलेलीं दिव्य विमानें मिळतात, गंधर्व व ह्यांना मान्य असे दिव्य शुभ लोक प्राप्त होतात,
 अप्सरा त्याची पूजा करितात, आणि तो दिव्य त्याला सूर्यचंद्रांप्रमाणें देवीप्यमान, जातरूप
 तेजाजें युक्त होत्साता दोन दिव्य युगांचीं नामक सुवर्णांचें केलेलें, सर्व रत्नांनीं युक्त,
 सहस्रें स्वर्गलोकीं आनंदानें राहतो. जो मनुष्य अप्सरांच्या समुदायांनीं गजबजलेलें व गंधर्वा-
 नेहमीं बारा महिनेपर्यंत सव्वीस दिवस च्या गायनानें दुमदुमून गेलेलें दिव्य विमान
 उपवास करून सचाविसावे *दिवशीं एक वेळ मिळतें, तेथें त्यास दिव्य भूषणांनीं शृंगारलेल्या,
 भोजन करितो, व अमीला आहुति देऊन संतोष- भरज्वानीनें मुसमुसलेल्या व मन्माला मोहित

करणाऱ्या मंगलकारक सुंदर स्त्रिया रमवितात, त्या ठिकाणीं त्यास सर्व भोग प्राप्त होतात, त्याच्या अंगीं अग्नीप्रमाणें प्रखर तेज येतें, तो दिव्य देहानें प्रत्यक्ष अमराप्रमाणें झळकूं लागतो, आणि तो वसु, मरुत्, साध्य, अश्विन, रुद्र व ब्रह्मा ह्यांच्या लोकीं गमन करितो. जो मनुष्य सदोदीत बारा महिनेपर्यंत एक महिना उपवास करून नंतर प्रत्येक वेळीं एकभुक्त करितो व मनाची शांति अणुरेणु ढळूं देत नाही, त्याला ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते, त्यास अमृतान्न मिळतें, त्याच्या ठिकाणीं दिव्य कांति येते, तो अतिशय लावण्यावान् होतो, कांतीनें व तेजानें तो सूर्यासारखा झळाळतो, तो दिव्य माला व वस्त्रें परिधान करितो, त्याला दिव्य गंध व अनुलेपनें प्राप्त होतात, त्यास सर्व उपभोग्य वस्तु मिळतात, तो सदा सुख भोगण्यांत रममाण असतो, दुःखाला तो जाणीत सुद्धां नाही, तो विमानांतून संचार करितो, त्याला स्तवःच्या तेजानें झळकणाऱ्या स्त्रिया बहुमान देतात, आणि नानाप्रकारचीं मनोहर रूपें धारण करणाऱ्या, नानाप्रकारच्या रागांत गाणाऱ्या व नानाप्रकारचीं मधुर भाषणें करणाऱ्या अशा रुद्र, देव व ऋषि ह्यांच्या कन्या (अप्सरा) त्यास नानाप्रकारच्या भोगसाधनांनीं—सूर्य व वैदूर्य ह्यांच्याप्रमाणें देदीप्यमान्, मगनाप्रमाणें विस्तृत, पृष्ठभागीं चंद्राप्रमाणें कांतिमान्, अग्रभागीं अभ्राप्रमाणें भासमान, उजव्या बाजूस आरक्त विसणाऱ्या, खालच्या बाजूस नीलमंडलाप्रमाणें शोभणाऱ्या आणि ऊर्ध्वभागीं चित्रविचित्र विलसणाऱ्या अशा त्या विमानांत त्यास रमवितात, व तो कधींही एकदा असा न राहतां सदासर्वकाळ सर्वांच्या गौरवास पात्र होतो. राजा युधिष्ठिरा, सहस्र वर्षांत जंबूद्वीपांत जितक्या जलकणांची वृष्टि होते तितके संवत्सरपर्यंत तो बुद्धिमान् मनुष्य ब्रह्मलोकीं वास्तव्य

करितो; किंवा सर्व पृथ्वीवर आकाशांतून पर्जन्यकाळांत जितक्या जलविंदूंचा वर्षाव होतो तितकी वर्षेपर्यंत तो देवतुल्य कांतिमान् पुरुष ब्रह्मलोकीं भोग भोगितो ! राजा, महिनाभर उपोषण व दुसऱ्या महिन्याच्या आरंभीं एकभुक्त आणि पुनः महिनाभर उपोषण व पुढें एकभुक्त, असा क्रम चालविणारा पुरुष दहा वर्षांत श्रेष्ठ जो स्वर्गलोक त्यास मिळवितो आणि महर्षित्व संपादून शरीरासुद्धां मोक्षास जातो. जो मनुष्य ह्याप्रमाणें उपोषण करितो, विवेक संपादितो, इंद्रियांना जिक्रितो, कामक्रोधादिकांना स्वाधीन ठेवितो, नेहमीं शिश्रोदरांना आकळितो, नियमितपणानें अग्नीला आहुति देऊन आराधितो, संध्यावंदन करितो, नानाविध नियम पाळितो व अंतरिक्षाप्रमाणें निःसंगवृत्ति ठेवितो, त्याला भानुप्रमाणें दिव्यकांति प्राप्त होते, तो देहासुद्धां स्वर्गी जातो, व तेथें त्या पुण्यलोकीं यथेच्छ भोग भोगितो !

हे भरतेश्रेष्ठ राजा धर्मा, उपवासरूप श्रेष्ठ यज्ञाचा विधि पूर्वपरिपाटीस अनुसरून जसा चालत आला आहे तसा हा तुला मी सांगितला आहे. हा यज्ञविधि आचरण्यास धनादिकांची आवश्यकता नाही. ह्याच्या योगेंद्री जनांना देखील यज्ञफल मिळतें. ह्यास्तव, हे उपवास करावे, देव व द्विज ह्यांची आराधना करण्यांत निमग्न व्हावें, आणि श्रेष्ठ गति जोडावी. राजा धर्मा, हा उपवासविधि मीं तुला विस्तारानें सांगितला आहे. जे महात्मे नियमानें व्रताचरण करितात, कधींही स्वकर्तव्यापासून च्युत होत नाहीत, नित्य अंतर्ब्रह्म शुद्धि राखितात, दंभ व द्रोह ह्यांपासून पराङ्मुख असतात, बुद्धीचा उत्तम उपयोग करून सार्थक्य संपादितात, नित्य अढळपणानें वागतात, व तसें करण्यास अणुरेणु कचरत नाहीत, अशा पुरुषांविषयीं तुझ्या मनांत मुळींच संशय येऊं नये.

अध्याय एकशें आठवा.

—:—

मानसिक व भौमिक तीर्थे.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, सर्व तीर्थांमध्ये प्रमुख व परम शुद्धि देणारे असें जें तीर्थ असेल त्याविषयीं मला निरूपण करून सांगावें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, वास्तविकपणे सर्वच तीर्थ गुणसंपन्न आहेत; पण ज्ञानी पुरुष ज्याला परम पावन व शुद्धिकारक मानतात, ते तीर्थ मी तुला आतां सांगतो, तर तूं सावधान चित्तानें श्रवण कर. राजा, सर्व तीर्थांत श्रेष्ठ मानसतीर्थ होय. हें फार वसत नाही, ते सर्व पुरुष तीर्थरूप समजावे. अगाध असून अत्यंत निर्मल आहे; ह्याच्या ठिकाणीं मलाचा लेश सुद्धा नाही; सत्य हें झालें असें समजू नये. जो पुरुष इंद्रियांना ह्या तीर्थांतलें उदक होय; आणि विवेक हा जिकून अंतर्बाह्य शुद्धि संपादितो त्यानेंच ह्या तीर्थांतला म्हद समजावा. साधकांनं खरें स्नान केलें म्हणून समजावें. जे पुरुष गत सात्त्विक वृत्तीचा आश्रय करून नित्य ह्या मानस-वस्तूविषयीं अपेक्षा धरीत नाहीत व प्राप्त तीर्थांत बुडी मारानी, म्हणजे तो पवित्र होईल, वस्तूविषयीं निरमिळाप असतात, आणि त्याचीं सर्व पातकें जाताल, त्याला ऐहिक ज्यांच्या ठिकाणीं इच्छेचा उद्भव होत नाही, विषयाची अपेक्षा राहणार नाही, तो अत्यंत त्या पुरुषांच्या ठायीं परम शुद्धि वास करिते. सरळपणा धारण करील, त्याच्या ठिकाणीं ह्या लोकीं विशेषकरून देहाची शुद्धि करणारे सत्य हे सदैव नांदेल, त्याचें मन अत्यंत ज्ञान हें होय. त्याप्रमाणेंच निर्लोभवृत्ति व कोमल होईल, तो कोणत्याही प्राण्याला पीडा मनाची सदैव प्रसन्नता ह्यांच्या योगानेंही करणार नाही, मृतदेयाचा तो निधि वनेल आणि उत्कृष्ट शुद्धि संपादिली जाते. आचरणांतील शमदमांचा तो अधिष्ठान होईल ! राजा युधिष्ठिरा, ज्या पुरुषांच्या ठिकाणीं आपपरभाव नसतो, अहंकारापासून जे अलिप्त असतात, ज्यांच्या ठायीं सुखदुःखादिक द्वंद्व अस्तंगत झालेलीं असतात, ज्यांना पुत्रकलत्रादिक पाशाह्यास्तव, प्रदीप्त मनानें मानसतीर्थांत बुडी नसतात, जे नित्य निष्पाप वर्तन करितात, मारून ब्रह्मज्ञानजलाचें जो पुरुष स्नान आणि जे भिक्षावृत्तीनें चरितार्थ चालवितात, करितो, त्याचें तें स्नान मात्र तत्त्वच्याला मान्य ते सर्व तीर्थरूपच समजावे. ज्या पुरुषाला होतें ! राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष चिन्ताच्या जन्माचें इतिकर्तव्य काय • हें बरोबर कळलें ठिकाणीं अणुमात्र मल धारण करित नाही, आहे व ज्याच्या ठिकाणीं अहंभावाचा लेशही सदासर्वकाळ शुद्धाचरण ठेवितो, नेहमीं परमे-

नाहीं, तो पुरुष तर प्रमुख होय. राजा, तूं सर्वत्र लक्ष पुरव आणि ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं तुला हे गुण दृग्गोचर होतील तो पुरुष तीर्थ-रूप व परमपावन आहे असें मान. सच्च, रज व तम हे विकार धुतले जाऊन ज्यांचा आत्मा निर्मळ झालेला असतो, शौचाशौचविचार करून जे आपआपल्या कार्याच्या मार्गे लागलेले असतात, जे सर्व गोष्टींचा त्याग करण्यांत निमग्न होतात, ज्यांना सर्व कांहीं गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान झालेलें असतें, जे सर्वांना समभावनेनें लेखितात, जे नेहमीं शुद्ध वर्तन ठेवितात, आणि ज्यांच्या ठायीं पापाचा लेशही नसत नाही, ते सर्व पुरुष तीर्थरूप समजावे. राजा, मार्गे उदकांत भिजविलीं म्हणजे स्नान झाले असें समजू नये. जो पुरुष इंद्रियांना जिकून अंतर्बाह्य शुद्धि संपादितो त्यानेंच ह्या तीर्थांतला म्हद समजावा. साधकांनं खरें स्नान केलें म्हणून समजावें. जे पुरुष गत सात्त्विक वृत्तीचा आश्रय करून नित्य ह्या मानस-वस्तूविषयीं अपेक्षा धरीत नाहीत व प्राप्त तीर्थांत बुडी मारानी, म्हणजे तो पवित्र होईल, वस्तूविषयीं निरमिळाप असतात, आणि त्याचीं सर्व पातकें जाताल, त्याला ऐहिक ज्यांच्या ठिकाणीं इच्छेचा उद्भव होत नाही, विषयाची अपेक्षा राहणार नाही, तो अत्यंत त्या पुरुषांच्या ठायीं परम शुद्धि वास करिते. सरळपणा धारण करील, त्याच्या ठिकाणीं ह्या लोकीं विशेषकरून देहाची शुद्धि करणारे सत्य हे सदैव नांदेल, त्याचें मन अत्यंत ज्ञान हें होय. त्याप्रमाणेंच निर्लोभवृत्ति व कोमल होईल, तो कोणत्याही प्राण्याला पीडा मनाची सदैव प्रसन्नता ह्यांच्या योगानेंही करणार नाही, मृतदेयाचा तो निधि वनेल आणि उत्कृष्ट शुद्धि संपादिली जाते. आचरणांतील शमदमांचा तो अधिष्ठान होईल ! राजा युधिष्ठिरा, ज्या पुरुषांच्या ठिकाणीं आपपरभाव नसतो, अहंकारापासून जे अलिप्त असतात, ज्यांच्या ठायीं सुखदुःखादिक द्वंद्व अस्तंगत झालेलीं असतात, ज्यांना पुत्रकलत्रादिक पाशाह्यास्तव, प्रदीप्त मनानें मानसतीर्थांत बुडी नसतात, जे नित्य निष्पाप वर्तन करितात, मारून ब्रह्मज्ञानजलाचें जो पुरुष स्नान आणि जे भिक्षावृत्तीनें चरितार्थ चालवितात, करितो, त्याचें तें स्नान मात्र तत्त्वच्याला मान्य ते सर्व तीर्थरूपच समजावे. ज्या पुरुषाला होतें ! राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष चिन्ताच्या जन्माचें इतिकर्तव्य काय • हें बरोबर कळलें ठिकाणीं अणुमात्र मल धारण करित नाही, आहे व ज्याच्या ठिकाणीं अहंभावाचा लेशही सदासर्वकाळ शुद्धाचरण ठेवितो, नेहमीं परमे-

श्वरविषयीं निष्ठावंत असतो आणि ज्याच्या ठिकाणीं दुर्गुणांचा लेशही नसतो, असा पुरुष नित्य शुद्धच असतो ! हे भारता, शरीरामध्ये जीं तीर्थं वास करितात ती हीं मीं तुला सांगितलीं. आतां पृथ्वीवर जीं पुण्यदायक तीर्थं आहेत तीं मी तुला सांगितों ऐक. राजा युधिष्ठिरा, शरीराच्या जशा अमुक भावना शुद्ध व पवित्र म्हणून सांगितलेल्या आहेत, तसेच पृथ्वीचे अमुक भाग व जलाशय शुद्ध व पवित्र म्हणून सांगितले आहेत. जे पुरुष तीर्थांचें नामस्मरण करितात, तीर्थांच्या ठिकाणीं स्नानें करून देह प्रक्षालितात, आणि तेथें तर्पण करून पितरांना संतोषवितात ते पुरुष सर्व पातकांपासून मुक्त होतात व सुखानें स्वर्गलोकीं जातात ! राजा, पृथ्वीवरील ते प्रदेश व जलाशय इतके पवित्र असण्याचें कारण—पृथ्वीचें किंवा तिच्यावरील उदकाचें त्या त्या ठिकाणचें विशिष्ट तेज व शिवाय त्या त्या स्थानीं सत्पुरुषांचें वास्तव्य हें होय; ह्यांच्या समवायामुळेच पुण्यक्षेत्रें व तीर्थही अत्यंत पवित्र बनलीं आहेत. तेव्हां मनाच्या संबंधाचीं व पृथ्वीवरील जीं पृथक् पृथक् तीर्थ त्या दोहोंच्याही स्थानीं जो पुरुष स्नान करील त्याला लवकर सिद्धि प्राप्त होईल. ज्याप्रमाणें मनुष्याच्या अंगीं बल आहे परंतु क्रिया नाही, किंवा क्रिया आहे पण बल नाही तर त्याचा काहीं उपयोग होत नाही, त्याचा उपयोग होण्यास त्या दोहोंचा संयोगच असावा लागतो, त्याप्रमाणेंच नुसत्या शरीरशुद्धीनें किंवा तीर्थशुद्धीनें कार्य होत नाही. दोहोंचा संयोग असेल तरच कार्य होईल. ह्यास्तब दोन्ही प्रकारची शुद्धि श्रेष्ठच होय.

अध्याय एकशें नववा.

—:०:—

बारा विष्णु.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, सर्व उपवासांमध्ये ज्यांपासून अत्यंत श्रेयस्कर असें महाफल प्राप्त होतें व ज्यांच्या फलाविषयीं लोकांत अणुरेणु देखील संदेह नाही, ते उपवास कोणते, तें मला निरूपण करून सांगा.

भीष्म संप्रतातः—राजा युधिष्ठिरा, प्रत्यक्ष स्वयंभू ब्रह्मदेवानें ज्यांचें स्वतः वर्णन केलें आणि मनुष्य ज्यांच्या अनुष्ठानानें जन्माचें सार्थक्य करील ह्यांत संदेह नाही, ते उपवास कोणते, तें श्रवण कर. मार्गशीर्ष महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र केशवाची उपासना करितो, त्याला अश्वमेधाचें फळ प्राप्त होतें आणि त्याचें सर्व पाप लयास जातें. त्याप्रमाणेंच पौष महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र नारायणाची आराधना करितो, त्याला वाजपेय यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें व तो परम सिद्धि मिळवितो. माघ मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र माधवाला पूजितो, त्याला राजसूय यज्ञाचें पुण्य लागतें व तो सर्व कुलाला उद्धरितो. फाल्गुन महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र गोविंदाला आराधितो, त्याला अतिरात्र यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें व तो सोमलोकीं गमन करितो. चैत्र महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र विष्णूची उपासना करितो, त्याला पौंडरीक यज्ञाचें पुण्य लागतें व तो देवलोकीं जातो. वैशाख मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपोषण करून जो पुरुष अहोरात्र मधुसूदनाला आराधितो, त्याला अग्निष्टोम यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें व तो सोमलोकीं गमन करितो. ज्येष्ठ महि-

न्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र त्रिविक्रमाला पूजितो, त्याला गोमेधाचें पुण्य प्राप्त होतें आणि तो अप्सरांबरोबर विलास भोगितो. आपाढ मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र वामनाची पूजा करितो, त्याला नरमेध, भीष्मांप्रत जाऊन महाबुद्धिमान् युधिष्ठिरानें केल्याचें श्रेय मिळतें व त्यास महान् पुण्य त्यांस आणखी विचारिलें.

लागते. श्रावण मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो पुरुष अहोरात्र श्रीधराला प्रिय असें जें शरीरसौंदर्य तें कसें प्राप्त होईल उपासितो, त्याला पंचयज्ञांचें फळ प्राप्त होतें व धर्म, अर्थ, काम ह्यांनीं युक्त होत्साता मनुष्य आणि तो विमानांत भांग भोगितो. भाद्रपद सुखोपभांग कसे मिळवील, हें मला सांगावें. मासांत द्वादशीच्या दिवशीं उपोषण करून भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, शरीर-जो पुरुष अहोरात्र हर्षिकेशाची आराधना सौंदर्य व धर्मार्थकामसिद्धि प्राप्त होण्याकरितां करितो, त्याला सौत्रामणि यज्ञ केल्याचें पुण्य मनुष्यानें चांद्रव्रताचें अनुष्ठान करावें. मार्गशीर्ष लागते व तो परम पावन होतो. आश्विन महिन्यांत शुक्ल प्रदिपदेस मूळ नक्षत्रीं चंद्र महिन्यांत द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून असतां ह्या व्रतास आरंभ करावा. त्यांत प्रथम जो पुरुष अहोरात्र पद्मनाभाचें पूजन करितो, चंद्राच्या अवयवांच्या जागीं स्वदेवतासहित त्याला सहस्र गाई दान केल्याचें फळ प्राप्त त्या त्या नक्षत्रांच्या न्यास करावा. पायांच्या हातें ह्यांत संदेह नाही. आणि कार्तिक मासांत ठिकाणीं मूळ नक्षत्र, जंवांच्या ठिकाणीं रोहिणी, द्वादशीच्या दिवशीं उपवास करून जो मनुष्य मांड्यांच्या वरच्या भागीं आश्विनी, मांड्यांच्या अहोरात्र दामोदराला आराधितो, तो पुरुष असो जागीं पूर्वाषाढा व उत्तराषाढा, गुह्याच्या ठिकाणीं किंवा स्त्री असो—निःसंशयपणें गेयज्ञांचें फळ पूर्वा व उत्तरा, कमरेच्या जागीं कृत्तिका, जोडितो. राजा धर्मा, ह्याप्रमाणें सर्व वर्षभर नाभीच्या ठिकाणीं पूर्वाभाद्रपदा व उत्तराभाद्र-जो पुरुष पुंडरीकाक्षाची उपासना करील त्यास पदा, अक्षिमंडलांच्या जागीं रेवती, पाठीच्या पर्वजन्माचें स्मरण राहिल व तो विपुल सुवर्ण ठिकाणीं धनिष्ठा, उदराच्या ठिकाणीं अनुराधा, मिळवील; आणि जो मनुष्य प्रत्येक दिवशीं बाहूंच्या जागीं विशाखा, हस्तांच्या ठिकाणीं उपेंद्राची आराधना करील त्यास अंतीं उपेंद्रत्व हस्त, अंगुलींच्या जागीं पुनर्वसु, नखांच्या प्राप्त होईल. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें संव-ठिकाणीं आश्लेषा, मानेच्या जागीं ज्येष्ठा, त्तरपर्यंत द्वादशीच्या दिवशीं उपोषण करून कर्णांच्या ठिकाणीं श्रवण, मुखाच्या जागीं पुष्य, भगवान् विष्णूचें त्या त्या भावनेनें पूजन कर-दांत व ओठ ह्यांच्या ठिकाणीं स्वाती, हास्याच्या प्याचें व्रत समाप्त झाल्यावर साधकानें ब्राह्मणांना जागीं शततारका, नासिकेच्या ठिकाणीं मघा, भोजन घालावें किंवा घृताचें दान करावें. ह्या नेत्रांच्या जागीं मृग, ललाटाच्या जागीं चित्रा, उपवासापेक्षां श्रेष्ठ असा उपवासच नाही, हें मस्तकाच्या ठिकाणीं भरणी व केशांच्या जागीं निश्र्वयानें समज. हें माहात्म्य प्रत्यक्ष भगवान् आर्द्रा ह्या नक्षत्रांच्या न्यास करावा. ह्या व्रताचा विष्णूनें स्वतः ब्रह्मदेवाला कथन केलें आहे ! प्रयोग असा कीं, पुण्याहवाचनपूर्वक इष्ट काम-

नेच्या प्राप्तीसाठीं ह्या व्रताचा संकल्प करून साध-होणार नाहीं. बृहस्पतीसारखा महासमर्थ वक्ता कानें आणलें व चंद्राचें ध्यानानें तादात्म्य करावें, कोठेंही मिळणें अशक्य होय. चंद्रावयवांच्या जागीं देवतासहित नक्षत्रें वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, स्थापार्वी, प्रतिदिवशीं त्या त्या देवतांचें त्या ह्याप्रमाणें युधिष्ठिर व गंगेय यांचा संवाद त्या मंत्रांनीं व जपहोमादिकांनीं आराधन चालला असतां तेथें स्वर्गलोकाहून विशु-करावें, आणि ह्याप्रमाणें पौर्णिमेपर्यंत व्रता-द्धात्मा भगवान् बृहस्पति प्राप्त झाला. तेव्हां नुष्ठान झाल्यानंतर होम करून उरलेलें घृत वेद-राजा युधिष्ठिर व धृतराष्ट्रप्रमुख इतर सर्व सभा-पारग ब्राह्मणांस अर्पावें; ह्यणजे साधकाला सद ह्यांनीं त्यास उत्थापन दिलें व सर्वांनीं सौंदर्य प्राप्त होईल, त्याचीं सर्व गात्रें अव्यंग त्याला उत्कृष्ट पूजा समर्पण केली. नंतर धर्म-होतील, त्यास कोणताही अवयव न्यून राह-पुत्र युधिष्ठिर राजा हा भगवान् बृहस्पतीच्या णार नाहीं, त्यास उत्तम ज्ञान प्राप्त होईल, समीप गेला आणि त्यानें तत्त्व जाणण्याच्या आणि पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें तो परि-इच्छेनें विनयपूर्वक त्यास प्रश्न विचारिला. पर्णांग होईल.

अध्याय एकशें अकरावा.

—०:—

संसारचक्र.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, वर्ग किंवा मित्रवर्ग ह्यांपैकी कोण जातें बरें? आपण महाबुद्धिमान् असून सर्व शास्त्रांत मनुष्यें मृत शरीराला काष्ठाप्रमाणें किंवा लोष्ठा-प्रवीण आहां. माझी आपणांस अशी प्रार्थना प्रमाणें टाकून देऊन परलोकीं जातात तेव्हां आहे कीं, आपण मला मनुष्यांचा उत्तम संसार-त्यांना कोण अनुसरतें बरें?

विधि कथन करावा. राजेंद्र, भूलोकीं मनु-बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, प्यांनीं कसें वर्तन केलें असतां त्यांस श्रेष्ठ मनुष्य एकटाच जन्मास येतो आणि एकटाच अशा स्वर्गाची प्राप्ति होते, आणि त्यांनीं कसें मरतो! तो एकटाच संकटें तरतो व एकटाच नर-वर्तन केलें असतां त्यांस नरकांत पडावें कांत पडतो! माता, पिता, भ्राता, गुरु, सुत, आप-लागते, तें मला सांगा. त्याप्रमाणेंच, काष्ठा-वर्ग, संबंधिवर्ग किंवा मित्रवर्ग हीं सर्व जागच्या सारखा किंवा मातीच्या ढिखळासारखा मृत जागीं राहतात; त्यांतून कोणीही त्याच्या शरीराचा त्याग करून मनुष्यें दुसऱ्या लोकीं बरोबर परलोकीं जात नाहीं! त्याचे आप-गमन कारितात तेव्हां ह्या भूलोकांतून त्यांच्या सुहृद् कांहीं वेळ रडून मेलेल्या प्राण्याला बरोबर कोण जातें तेंही निवेदन करा. काष्ठाप्रमाणें किंवा मातीच्या ढिखळाप्रमाणें

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हा टाकून देऊन पराङ्मुख होतासे परत आप-पहा उदारधी भगवान् बृहस्पति ह्या स्थळीं येत आपल्या घरास प्राप्त होतात; व आससुहृदांनीं आहे. ह्या महाभाग्यवंताला हें सनातन गुह्य सोडून दिलेल्या मृत पुरुषाच्या सूक्ष्म देहाबरो-विचार. राजा, आज ह्याच्याव्यतिरिक्त दुसऱ्या बर त्यानें केलेलें एकटें पुण्य मात्र जातें! ह्या-कोणीही पुरुष हें गुह्य निरूपण करण्यास समर्थ स्तव, मनुष्याचा खरा साथीदार पुण्यच

होय आणि ह्यासाठी मनुष्यांनी निरंतर पुण्य- अवलोकन करित असतात. प्रत्येक प्राणी नित्य संग्रह करावा हें अवश्य आहे; कारण पुण्य- जें कांहीं करित असतो तें सर्व अहोरात्र संचयामुळे प्राण्याला श्रेष्ठ जो स्वर्गलोक तो पाहणारे हे साक्षीदार होत! मनुष्य मरण पावल्या- मिळतो. पण ह्याच्या उलट—मनुष्य जर वर त्याच्या मागून धर्म हा ह्या सर्वांच्या पुण्यसंपादन करण्याच्या भरीस न पडतां दुरा- बरोबर त्यास अनुसरतो. महाबुद्धिवंता युधि- चरण करून पातकाची जोड करू लागला तर शिरा, मनुष्य मृत झाला ह्मणजे त्याच्या जीविता- त्यापासून त्यास नरकांत पडावें लागेल; ह्या- बरोबर त्याची त्वचा, अस्थि, मांस, शुक्र साठीं पंडितानें नीतीनें वागून अर्थ जोडावा व शोणित हीं सर्व त्या मनुष्याला सोडून व तद्वारा पुण्यप्राप्ति करून देहाचें सार्थक्य जातात. नंतर त्या मनुष्याचा जीव व त्याचा करावें. राजा, पुण्यसंचय करणारा जो धर्म साधीदार धर्म हे दोघे मात्र परलोकीं एकत्र तो मात्र एकदा मनुष्यांचा परलोकाचा मित्र गमन करितात; आणि मग जीवानें जें कांहीं होय; ह्मणून प्रत्येकांनं धर्माचरण करण्या- पापपुण्य केलें असेल त्याचा निवाडा त्याच्या विषयीं सदा दक्ष रहावें. धर्माचरण करण्यांत शरीरांतील पांचभौतिक देवतांकडून होतो व्यत्यय आणणारे मनोविकार लोभादिक व जीवाच्या हातून पुण्य घडलें आहे असें होत. लोभ, मोह, दया किंवा भय ह्यांच्या निदर्शनास आलें तर त्या जीवाला सुख योगें बहुश्रुत मनुष्यही दुराचरणास प्रवृत्त होतो. प्राप्त होतें ! असो; राजा धर्मा, आतां तुला लोभाविष्ट पुरुष स्वतःचा स्वार्थ नसतांही आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ? केवळ दुःस्वप्नाकरितां अकार्य करितो; कोणत्या ऐहिक किंवा पारलौकिक गोष्टी- ह्यास्तव मनोविकारांचें नियंत्रण करून सदा- विषयीं मी आतां तुला निरूपण करूं तें सांग. सर्वकाळ धर्म जोडावा आणि अधर्माचा सर्वथैव युधिष्ठिर विचारितोः—भगवन् बृहस्पते, त्याग करून धर्म, अर्थ व काम संपादावे व धर्म हा मनुष्याच्या सूक्ष्म देहाबरोबर परलोकीं जीविताचें साफल्य करावें.

कसा जातो, हें आपण सांगितलें तें मी ऐकिलें.

युधिष्ठिर विचारितोः—भगवन् बृहस्पते, आतां मला रेत कसे उत्पन्न होतें तें विशद अत्यंत हितकारक जें धर्माचरण त्याविषयी करून सांगावें.

आपण निरूपण केलें तें मी ऐकिलें. आतां बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, मनु- माक्षी इच्छा अशी आहे कीं, मेल्यावर जीवाला त्याच्या शरीरांत पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व कोणती अवस्था प्राप्त होते ती निवेदन आकाश हीं जीं पांच भूतें असतात तीं व करावी. मनुष्य मरण पावलीं ह्मणजे त्यांचा मन ह्यांच्या ठिकाणीं अधिष्ठित असलेल्या जीव सूक्ष्म स्थितीस प्राप्त होऊन तो अव्यक्त देवता मनुष्यानें अन्न सेवन केलें ह्मणजे व अदृश्य असा असतो; तेव्हां दृष्टिगोचर त्याच्या योगें तृप्त होतात आणि मग त्या न होणाऱ्या त्या जीवाबरोबर धर्म परलोकीं पांच भूतांपासून महान् रेत जन्म पावतें आणि जातो तो कसा ? मग स्त्रीपुरुषांचा समागम होऊन त्या रेंताच्या

बृहस्पति सांगतोः—राजा धर्मा, पृथ्वी, योगें स्त्रीच्या ठिकाणीं गर्भ राहतो. शुद्धात्म्या अप्, तेज, वायु, आकाश, मन, यम, बुद्धि, धर्मा, हें वृत्ता मीं सर्व सांगितलें आहे. आतां आत्मा हीं सर्व एकवटून नित्य धर्माला तूं आणखी काय ऐकूं इच्छितोस तें सांग.

युधिष्ठिर विचारितोः—भगवन् बृहस्पते, वाईट फळ भोगण्यास प्रारंभ करितो ! मनुष्य गर्भधारणा कशी होते, तें आपण मला सांगितलें. जन्मप्रभृति यथाशक्ति सत्कर्म करूं लागेल आतां त्या गर्भात प्रविष्ट झालेला जीव तर त्यास नित्य सुख प्राप्त होईल; परंतु असे तादात्म्य पावून कसा जन्म घेतो तें सांगावें. न करितां कोहीं कालपर्यंत सदाचरण करून

बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, पुढें तो दुराचरणास प्रवृत्त होईल तर प्रथम जीव हा गर्भात प्रविष्ट होताच तेथें पंच-त्यास कांहीं कालपर्यंत सुख मिळेल आणि भूतांच्या स्वाधीन होतां आणि तदनुरूप जन्म पुढें तो दुःखाचा वाटेकरी होईल ! राजा पावतो; पण तोच जीव पुनः त्या पंचभूतां-धर्मा, अधर्माचरण करून मनुष्य यमलोकीं पासून निराळा झाला ह्मणजे तो प्राणी मरण गेला ह्मणजे तेथें त्यास महान् दुःख भोगावें पावतो ! असो; राजा, जीवाचा व सर्व भूतांचा लागतें आणि अखेरीस तो तिर्यग्योनीत जन्म संयोग होऊन प्राणी जन्म पावल्यावर मग घेतो ! असो; आतां मनुष्य मोहयुक्त होत्साता तो बरीं-वाईट कर्म करण्यास उद्युक्त होतो कोणत्या कर्मानें कोणत्या योनीत जन्म पावतो, आणि मग त्याच्या देहांतील पांचभौतिक तें मी तुला वेद, शास्त्र व इतिहास ह्यांच्या देवता त्या बऱ्यावाईट कर्मांचें नीट अवलोकन आधारांनं निवेदन करितां, श्रवण कर.

करितात. असो; आतां तुला आणखी काय राजा युधिष्ठिरा, मनुष्य मरण पावला ऐकावयाचें आहे ? म्हणजे यमाच्या भयंकर पुरीस जातो; पण

युधिष्ठिर विचारतोः—भगवन् बृहस्पते, तेथें म्हणजे सगळेंच भयंकर आहे असें नाही. त्वचा, अस्थि, मांस व पृथक् पृथक् पंचभूतें तेथें सर्वत्र देवांच्या स्थानांप्रमाणें पवित्र व ह्या सर्वांना सोडून देऊन जीव सूक्ष्म देहानें रम्य अशीं स्थळें असून शिवाय पशुपक्ष्यादिक निघून गेल्यावर तो कोठें राहून सुखदुःखें तिर्यग्योनीपेक्षांही अधिक दुःखदायक अशीं भोगितो बरे ! घोर स्थलें आहेत आणि मनुष्याला तत्कर्मा-

बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, नुसार गति प्राप्त होऊन त्या त्या स्थलीं सुख-जीव पुनः सूक्ष्मशरीरावच्छिन्न झाला ह्मणजे तीव्र दुःखें भोगावीं लागतात ! राजा धर्मा, यमलोक पापाच्या योगानें त्यास यमयातना भोगाव्या हा गुणांनीं अगदीं ब्रह्मलोकासारखा श्रेष्ठ आहे लागतात, त्या सूक्ष्म-शरीरस्थ जीवाला यम-खरा; परंतु संचित कर्मांनीं बद्ध झालेला जीव द्रुत क्लेश देतात व ठारही मारितात; आणि आपल्या दुष्कर्मांच्या योगें तेथें दुःखेंच भोगितो. ह्याप्रमाणें तो प्राणी दुःख व क्लेश भोगून संसार-आतां, मनुष्य कोणत्या कृत्यानें व भावनेनें चक्रांत परिभ्रमण करित राहतो ! राजा, दुःखकारक व खडतर अशा गतीस जातो, तें जीवाचें प्राक्कर्म समाप्त झाल्याखेरीज त्याचें मी तुला ह्यापुढें निरूपण करितां, श्रवण कर. संसारभ्रमण समाप्त होत नाही. प्रारब्धकर्म राजा, चारही वेदांचें अध्ययन केलेला ब्राह्मण क्षीण होऊन संचित कर्म अवशिष्ट असल्यास बुद्धिभ्रष्ट होऊन महापातक्यापासून दानप्रतिग्रह जीव ताबडतोब रेतामध्ये प्रविष्ट होऊन करील तर त्याला गर्दभयोनि प्राप्त होते. त्या स्त्रियांच्या उदरीं आर्तवामध्ये मिळून जाऊन योनीत जन्म घेतल्यावर तो पंधरा वर्षे वांचतो बऱ्याकालीं जन्म पावतो आणि तो प्राणी आणि मेल्यावर पुनः बैलाचा जन्म घेऊन तो जन्मल्यापासून आपल्या प्राक्तनकर्मानुसार बरे-सात वर्षे जिवंत राहतो. नंतर त्यास ब्रह्मराक्ष-

साचा जन्म घ्यावा लागतो आणि तीन महिने- योनींत एक वर्ष काढल्यावर मग पुनः तो पर्यंत त्या जन्मीं राहून देहत्याग केल्यावर मनुष्य बनतो. जो पुत्र आपल्या कर्तव्याविषयी फिरून त्यास ब्राह्मणयोनि प्राप्त होते. राजा इतका गाफील असतो कीं, त्यावर त्याचीं माता-युधिष्ठिरा, जो ब्राह्मण पतिताचें यजन करितो पितरें सदैव रागावतात, तो पुत्र मेल्यावर तो कृमिकीटकांच्या योनीस जातो. त्या योनींत गर्दभाच्या जन्मास जातो, त्या जन्मीं तो दहा तो पंधरा वर्षे घालवितो आणि मग कृमिभावा- महिने काढितो, आणि नंतर मरण पावून चौदा पासून विमुक्त होत्साता गर्दभाचें जन्म घेतो. महिनेपर्यंत श्वानाचा जन्म घेतो; पुढें तो सात नंतर तो पांच वर्षे गर्दभ, पांच वर्षे सूकर, पांच महिनेपर्यंत मार्जार बनतो आणि मग मेल्यावर वर्षे कृकृट (कोंबडा), पांच वर्षे जंबूक मनुष्यजन्मास फिरून प्राप्त होतो. राजा धर्मी, (कोल्हा) व एक वर्ष कुत्रा होऊन अखे- जो पुरुष मातापितरांना निंदितो त्याला सारिरीस मनुष्यजन्मास प्राप्त होतो. राजा धर्मी, केचा जन्म घ्यावा लागतो आणि जो पुरुष जो मूर्ख शिष्य उपाध्यायाशीं दुराचरण करितो मातापितरांस ताडून करितो त्याला कांसवाचा तो पुनः ब्राह्मण होण्यापूर्वी मृत्युलोकीं निः- जन्म प्राप्त होतो. राजा, मातापितरांना ताडून संशयपणें तीन जन्म घेतो. तो प्रथम श्वान- करणारा पुरुष प्रथम दहा वर्षेपर्यंत कांसव योनींत जातो, नंतर हिंसक प्राणी होतो, व बनतो, पुढें तीन वर्षे साळई होतो, नंतर शेवटीं खरजन्म घेऊन अत्यंत क्रेश भोगितो सहा महिने सर्पयोनींत वास करितो आणि मग आणि मेल्यावर मग फिरून ब्राह्मणयोनींत अखेरीस पुनः मनुष्य होतो. राजा युधिष्ठिरा, जन्मास घेतो. राजा युधिष्ठिरा, गुरुभार्येशीं जो मनुष्य आपल्या राजाचें अन्न खाऊन गमन करण्यासारखें दुसरें घोर कर्मच नाहीं । त्याच्या विरुद्ध वर्तन करितो, त्या मुखाला गुरुपत्नीविषयी पापवासना मनांत आणणें हें वानराचा जन्म प्राप्त होतो. वानरयोनींत तो देखील वाईट ! जो अधम शिष्य केवळ मनानें दहा वर्षे राहतो आणि नंतर उंदराचें जन्म गुरुपत्नीशीं गमन करितो त्याला त्या पातका- घेतो. पांच वर्षेपर्यंत त्या योनींत वास करून बदल खडतर जन्म घेऊन यातना भोगाव्या पुढें तो श्वानाच्या जन्मास जातो आणि त्या लागतात ! तो प्रथम कुत्र्याच्या जन्मास जातो जन्मांत सहा महिने काढून पुढें तो पुनः आणि तीन वर्षेपर्यंत वांचतो; नंतर मेल्यावर मनुष्य बनतो. राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य तो कृमिकीटकांचे जन्म घेतो आणि त्या जन्मीं दुसऱ्याची ठेव नाकवूल करितो तो मेल्यावर एक वर्ष घालवितो; आणि मग मेल्यावर तो यमलोकीं गेला ह्मणजे त्याला शंभर जन्म पुनः ब्रह्मयोनींत जन्मास येतो. राजा धर्मी, घ्यावे लागतात. अखेरीस तो कृमिकीटकांच्या गुरुशिष्याचें नातें म्हणजे केवळ पितापुत्रांचे योनींत जाऊन तेथें पंधरा वर्षे काढितो आणि नातें होय. जो गुरु विनाकारण केवळ आपल्या दृष्टताचा क्षय झाल्यावर फिरून मनुष्य-स्वैर इच्छेनें शिष्यांचें हनन करितो तो देखील योनींत जन्मास येतो. राजा, जो मनुष्य दुस-हिंस पशूच्या जन्मास जातो. राजा, माता- त्याचा हेवा करून त्यास नावें ठेवितो तो पितरांचा अवमान करणारा पुत्र मेल्यावर प्रथम मेल्यावर शार्ङ्गक पक्ष्याच्या जन्मास जातो. गर्दभयोनींत जातो आणि तेथें दहा वर्षे राहून जो मनुष्य विश्वासघात करितो त्या अधमाला नंतर तो गांडोळाचें जन्म घेतो आणि त्या मत्स्यजन्म प्राप्त होतें. विश्वासघातकी. पुरुष

प्रथम आठ वर्षे मत्स्ययोनींत वास करितो इतकी जन्मपरंपरा भोगल्यावर तो कृमि-
आणि मेल्यावर मग मृग होतो; त्या जन्मीं योनींत जन्म घेतो; तेथें चौदा महिने वास
तो चार महिने घालवितो आणि मग मरण करितो; आणि पातकाचा क्षय करून पुनः
पावल्यावर तो बोकडाचें जन्म घेतो; एक पूर्ण तो मनुष्ययोनींत परत येतो. विभो, जो मनुष्य
संवत्सरपर्यंत तो बोकड असतो आणि नंतर विवाहप्रसंगीं, यज्ञप्रसंगीं किंवा दानप्रसंगीं
मरण पावला ह्मणजे तो कीटककाच्या जन्मास अविचाराने विघ्न करितो, तो मेल्यावर कृमि-
जातो; आणि अखेरीस त्या कीटकजन्मांतून योनींत जन्म घेतो; त्या योनींत तो पंधरा
तो पुनः मनुष्ययोनीस प्राप्त होतो. राजा वर्षे वास करितो; आणि पातकाचा क्षय
युधिष्ठिरा, जो मूर्ख मनुष्य अविचारानें जव, होऊन तो पुनः मानवयोनींत जन्म पावतो.
तीळ, उडीद, कुळीथ, मोहरी, हरभरा, वाटाणा, राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष पूर्वी एकाला कन्या
मृग, गहूं, अळशी, व तण्डुलादिक इतर सस्य अर्पण करून नंतर ती दुसऱ्याला देऊं इच्छितो,
धान्यें ह्यांची चोरी करितो त्या निर्लज्जाला तो पुरुष देखील मेल्यावर कृमिकोर्षित
उंदराचें जन्म प्राप्त होतें; मेल्यावर त्या योनीं- जन्म घेतो. युधिष्ठिरा, त्या योनींत तो तेरा
तून तो सूकरयोनीस जातो; आणि जन्मतांच वर्षे घालवितो व शेवटीं पातकाचा क्षय झाल्या-
रोगानें मरण पावून नंतर लागलाच श्वान- वर तो पुनः मनुष्यजन्मास प्राप्त होतो.
योनींत जन्म घेतो; तो मूर्ख त्या, योनींत पांच राजा, जो मनुष्य देवांचें व पितरांचें आराधन
वर्षे काढितो; आणि मेल्यावर पुनः नरजन्म करित नाही आणि श्राद्धतर्पणादिक कांहीं-
घेतो. राजा, जो मनुष्य परदारगमन करितो एक न करितां भोग भोगितो, त्यास मेल्यावर
त्यास प्रथम लांडग्याचें जन्म प्राप्त होतें; नंतर कावळ्याचा जन्म येतो; तो मनुष्य काक-
तो श्वानयोनींत जातो; नंतर तो कोल्हा बनतो; योनींत शंभर वर्षे वास करून नंतर कुक्कु-
नंतर त्यास गिधाडाचें जन्म प्राप्त होतें; नंतर टाचें जन्म घेतो; नंतर त्यास एक माहिनाभर
तो सर्प होतो; नंतर त्यास कंक पक्ष्याचें जन्म सर्पयोनि प्राप्त होते; आणि अखेरीस तो त्या
ध्यावें लागतें; आणि अखेरीस तो बगळा योनींतून मनुष्यजन्मास परत येतो. राजा
होतो ! राजा युधिष्ठिरा, जो दुरात्मा कामांध युधिष्ठिरा, ज्येष्ठ भ्राता पितृसम होय. जो
होत्साता भ्रातृपत्नीच्या वाटेस जातो, मनुष्य ज्येष्ठ भ्रात्याची अवमानना करितो
त्याला कोकिलाचें जन्म प्राप्त होऊन तो वर्ष- तो मेल्यावर क्रौंचयोनींत जन्म पावतो; तो
भर नर-कोकिल बनतो. जो मनुष्य कामांध क्रौंचयोनींत वर्षभर राहतो व मेल्यावर चीर-
होऊन मित्रपत्नी, गुरुपत्नी किंवा राजपत्नी काचें (मुर्कुटाचें) जन्म घेतो; आणि मग
ह्यांची खोडी काढितो तो मेल्यावर सूकरजन्म मरण पावला ह्मणजे पुनः मनुष्य होतो. राजा
पावतो; सूकरयोनींत तो पांच वर्षे वास करितो; धर्मा, शूद्रानें ब्राह्मणीशीं गमन केल्यास त्याला
नंतर त्यास दहा वर्षपर्यंत लांडग्याचें जन्म कृमियोनि प्राप्त होते; नंतर मेल्यावर तो सूकर-
येतें; नंतर तो पांच वर्षपर्यंत मांजर होतो; जन्म पावतो; त्या जन्मीं तो जन्मतांच रोगानें
नंतर दहा वर्षे त्यास कुकटयोनींत घालवावीं मरतो; नंतर त्या दुराचरणी मूर्खाला श्वानजन्म
लागतात; नंतर तीन महिनेपर्यंत तो पिंपीलिका प्राप्त होतें; आणि अखेरीस त्या श्वानजन्मीं
बनतो; नंतर एक माहिनाभर तो क्षुद्रकीटक होतो; त्याचें सर्व पाप क्षीण होऊन तो पुनः मानव-

जन्मीं परत येतो. राजा युधिष्ठिरा, जो शुद्र प्रकारच्या धुवडाचा) जन्म येतो; जो मूर्ख मनुष्य ब्राह्मणीच्या ठिकाणीं अपत्योत्पादन करितो तो लोखंड चोरतो त्याला कावळ्याचा जन्म प्राप्त मरण पावल्यावर मूषकाच्या जन्मास जातो. होतो; जो मूढ पुरुष कांस्याची चोरी करितो जो मनुष्य कृतघ्नपणा करितो तो मेल्यावर तो पुढल्या जन्मीं हारित पक्षी बनतो; जो यमलोकीं गेला ह्मणजे त्यास क्रुद्ध झालेले मनुष्य रुप्याचें भांडें चोरतो त्याला कपोताचा यमदूत हाल हाल करून ठार मारितात ! त्या जन्म येतो; जो सोन्याचें पात्र चोरतो तो कृतघ्न मनुष्याला यमसदनीं दंडप्रहार व मुद्गर-कुर्मीच्या जन्मास जातो; जो धुवट रेशमी प्रहार प्राप्त होतात; यमदूत त्याच्या शरीरांत शूल वस्त्र चोरतो त्याला सरड्याचा जन्म प्राप्त होतो; भोसकतात; त्याला दारुण अश्रिकुंडांत टाकतात; जो रेशमी चोरतो तो वर्तक पक्ष्याचें जन्म त्याच्या देहावर खड्गांचे अगणित वार करि- पावतो; जो मनुष्य कापसाचें वस्त्र चोरतो तात; तापलेल्या वाळूतून त्याची फरपट काढि- त्याला शुकाचें जन्म येतें; जो मनुष्य उंची तात; कांटेच्या शाळमली वृक्षास त्याला बांधि- रेशमी वस्त्र चोरतो त्याला मेल्यावर हंसाचा तात; आणि त्यास ह्या व अशा दुसऱ्या बहुत घोर जन्म प्राप्त होतो; जो मनुष्य कापड चोरतो तो यातना भोगावयास लावून शेवटीं ठार मारि- मेल्यावर क्रौंच पक्ष्याच्या जन्मास जातो; तात ! ह्या प्रकारें तो कृतघ्न मनुष्य मरण जो मनुष्य बारीक कापड चोरतो तो मेंढ्याचा पावला ह्मणजे त्यास पुनः संसारपरिभ्रमण जन्म पावतो; जो मनुष्य तागाचें वस्त्र चोरतो प्राप्त होतें; प्रथम तो कुमियोनींत जन्म पावतो. हे तो पुढल्या जन्मीं ससा होतो; जो मनुष्य हर- भारता, त्या योनींत तो जंतु पंधरा वर्षे राहतो, ताळ वगैरे रंगांची चोरी करितो तो मेल्यावर आणि नंतर नरगर्भांत प्रविष्ट होत्साता तो मोराच्या जन्मास जातो; जो मनुष्य आरक्त शिशु गर्भांतच मरतो. राजा, ह्याप्रमाणें तो वस्त्र चोरतो त्याला जीवंचीवक नांवाच्या शतावधि गर्भांत प्रविष्ट होतो आणि बहुत पक्ष्याचें जन्म प्राप्त होतें; जो लोभी पुरुष उठ्या जन्ममरणपरंपरा अनुभवून शेवटीं तिर्थक्को- वगैरे व सीमाधिक वस्तु ह्यांची चोरी करितो दीत जन्म घेतो; त्या योनींत तो बहुत वर्षे- त्याला चिंचुंद्रीचा जन्म येतो व तो त्या योनींत पर्यंत दुःखें भोगितो आणि अखेरीस केशहीन पंधरा वर्षे राहून अधर्माचा क्षय झाल्यावर कांसवाचें जन्म पावतो. राजा युधिष्ठिरा, जो पुनः मनुष्याच्या जन्मास येतो; जो मनुष्य मनुष्य दही चोरतो तो बगळा होतो; जो कच्चे दुग्ध चोरतो तो मेल्यावर बगळा होतो; मासे चोरतो तो वानर होतो; आणि जो मूर्ख जो मनुष्य अविचारानें तेल चोरतो त्याला पुरुष मध चोरतो तो डांसाच्या जन्मास जातो. मेल्यावर वाघळाचें जन्म येतें; जो सशस्त्र पुरु- त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य फळें, मुळें किंवा अपूप पाथम धनलोभानें किंवा वैरानें शस्त्रहीन मनु- पदार्थ चोरतो त्याला मुंगीचा जन्म येतो; प्याचा वध करितो तो मरण पावल्यावर गर्द- जो मनुष्य पावटे चोरितो तो हलगोलक माच्या जन्मास जातो, तो पुरुष त्या योनींत (एक लांब शेपटीचा वाघेळा किडा) होतो; दोन वर्षे वास्तव्य करितो व नंतर शस्त्रानें हत जो मनुष्य पायसाची चोरी करितो तो तित्तिर होत्साता मरण पावून हरणाचें जन्म पावतो; पक्ष्याच्या जन्मास जातो; जो मनुष्य पिठाची आणि नेहमीं भयभीत अवस्थेंत काळ बालवितो; भाकर चोरतो त्याला कुंमोलुकाचा (एक तो पुरुष त्या मृगयोनींत एक वर्ष राहतो

आणि संवत्सर संपल्यावर शस्त्रानें मृत्यु पावतो; जातात आणि मग त्यांस आत्म्याचा अभ्युदय नंतर त्याला माशाचें जन्म येतें व चार करणारा जो धर्म त्याचें ज्ञान मुळींच होत महिने झाल्यावर तो जाळ्यांत सांपडून मरतो; नाही! जे पुरुष हातून दुराचरण घडलें असतां पुढें त्यास श्रापदयोनि प्राप्त होते, श्रापद सदादीत व्रतवैकल्य करून पातकांचें झाल्यावर तो दहा वर्षे वांचतो आणि मेली परिमार्जन करितात त्यांना सुखदुःखें प्राप्त झणजे पांच वर्षेपर्यंत तो वाघाच्या जन्मास होतात आणि त्यांचा अंतरात्मा सर्वकाळ चिंता-जातो, व पुढें कालाच्या प्रेरणेंत तो मरण मग असतो. जे पुरुष लोभानें वेडे होऊन पावला झणजे पातकाचा क्षय होऊन पुनः पाप करण्यास प्रवृत्त होतात, ते म्लेच्छयोनींत मानवयोनींत जन्म घेतो. राजा युधिष्ठिरा, जो जन्म पावून बहिष्कृत होतास ते निःसंशयपणें अधम पुरुष स्त्रीची हत्या करितो तो मेल्या- थोरांच्या सहवासास अंतरतात! असो; ह्यास्तव, वर यमलोकीं गेला झणजे बहुत क्लेश भोगतो राजा धर्मा, दुराचरण हें सर्वस्वी त्याच्या आणि त्यास वीस वेळां पुनः पुनः जन्म होय. जे पुरुष जन्मापासून पातकाला शिवत ध्यावे लागतात. नंतर तो कृमियोनींत जन्म नाहीत त्यांना कधीही दुःखेणेंवाहणें येत नाही, पावतो आणि त्या योनींत वीस वर्षे वास झाल्यावर त्यांना उत्तम रूप प्राप्त होतें, आणि ते नित्य मग त्यास मानवजन्म प्राप्त होतें. राजा धर्मा, धनधान्यानें समृद्ध असतात! राजा धर्मा, हें जो मनुष्य अन्नाची चोरी करितो त्याला मक्षि- जें मीं काहीं निरूपण केलें तें केवळ पुरुषां- केचा जन्म येतो आणि तो त्या जन्मीं मक्षि- करितांच लागू आहे असें समजूनको. स्त्रियाही कांच्या समुदायांत बहुत महिनेपर्यंत काळ ह्या प्रकारें दुराचरण करतील तर त्यांनाही घालवून त्याच्या पातकाचा क्षय झाला झणजे पातकाची जोड होईल आणि त्या त्या तिर्थ- त्यास फिरून मनुष्याचा जन्म मिळतो. राजा, ग्योनींत त्या स्त्रीत्व पावतील! राजा, दुसऱ्याचें जो पुरुष धान्याची चोरी करितो तो मेंढ्याच्या धन हरण केल्यानें जे दोष लागतात ते हे सर्व जन्मास जातो; जो पापात्मा पेंड चोरतो तो मीं तुला संक्षिप्त रूपानें सांगितलें. ह्यापुढें त्या पेंडीच्या मगदुराप्रमाणें लहान-मोठा उंदीर दुसऱ्यानें सांगण्याचा योग आल्यास विस्तारानें बनतो व प्रतिदिनीं मनुष्यांना चावतो; जो नीच सांगेन. राजा युधिष्ठिरा, मीं पूर्वी ब्रह्मदेवा- पुरुष घृताची चोरी करितो त्याला बदकाचें जन्म पासून देवर्षींच्या सभेत जसें ऐकलें तसें हें प्राप्त होतें; जो मूर्ख मनुष्य मत्स्यमांस चोरतो तुला तूं विचारल्यामुळें समग्र कथन केलें आहे. तो कावळा होतो; आणि जो पुरुष मिठाची चोरी राजा, ह्या सर्वांचें तूं नीट मनन कर व नित्य करितो त्याला चिल्लाचें जन्म प्राप्त होतें! राजा धर्माचें चिंतन करून सदाचरण ठेव. युधिष्ठिरा, जो मनुष्य विश्वासानें ठेव ठेवलेली नाकबल जातो तो अल्पायु होतो व मेल्यावर मत्स्ययोनींत जन्म घेतो आणि त्या योनींत कांहीं दिवस काढून नंतर पुनः मनुष्यजन्म मिळवितो; परंतु पुनः तो मनुष्य झाल्यावर फार दिवस वांचत नाही. राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष चरण करणारास कोणती गति प्राप्त होते, हें पापाचरण करितात, ते पशुपक्षांच्या जन्मास मला आपण निवेदन केलें. आतां माझी आप-

अध्याय एकशें बारावा.

—:—

संसारचक्र.

युधिष्ठिर विचारितो:—अनघ ब्रह्मन्, दुरा- चरण करणारास कोणती गति प्राप्त होते, हें मला आपण निवेदन केलें. आतां माझी आप-

णांस अशी प्रार्थना आहे कीं, सदाचरण कर- अकार्य करणाऱ्या मनुष्यालाही पुण्य पाराला कोणती गति प्राप्त होते, तें मला लागतें तें मी तुला सांगतों, ऐक. राजा, सर्व निरूपण करून सांगावें. वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा दानांमध्ये अन्नदान हें श्रेष्ठ समजावें. जो बृहस्पते, मला आणखी हेंही कथन करा कीं, मनुष्य निष्कपट भावानें धर्माचरण करण्याची मनुष्ये कोणत्या कृत्यानीं पातकांचें क्षालन इच्छा करित असेल त्यानें प्रथम अन्नदान करून शुभ गति मिळवितात आणि कोणतीं करावें. राजा, अन्नच मनुष्यांचा प्राण होय, कृत्यं केलीं ह्मणजे मनुष्यांस उत्तम लोकांची प्राप्ति होते!

बृहस्पति सांगतोः—राजा युधिष्ठिरा, मनु- महती मोठी होय. देव, ऋषि, पितर व मानव प्यानें नेहमीं विवेकसंपन्न असावें आणि नित्य हे अन्नाचेंच महत्त्व वर्णित आणित्य अन्नाच्या विहिताविहित कर्मांचा निश्चय ठरवून उत्कृष्ट दानानेंच रंतिदेव राजाला स्वर्ग प्राप्त झाला ! वर्तन ठेवावें. मनुष्य जर ह्या कामीं हयगय ह्यास्तव, न्यायानें अन्न मिळवावें आणि उत्तम करील आणि विपरीत बुद्धीनें दुर्वर्तन करूं प्रकट करून वेदाध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांना लागेल, तर तो पातकाचा अधिकारी होईल व मोठ्या प्रमुदित अंतःकरणानें उत्तम अन्न सम- खचीत नरकांत पडेल ! राजा, जो मनुष्य पावें. राजा युधिष्ठिरा, ज्यानें मोठ्या आनंदानें अविचारानें पातकें करून पुनः पश्चात्ताप पावतो दिलेलें अन्न सहस्र ब्राह्मण सेवन करितात, आणि भगवच्चिंतनांत चित्ताचा लय करितो, त्याला तिर्यग्गति प्राप्त होत नाही. नरश्रेष्ठा, त्याला त्या दुष्कामांचें फळ भोगावें लागत जो मनुष्य दहा हजार ब्राह्मणांना भोजन नाही. जसजसें त्याचें मन कृतकर्माची गर्हणा घालितो आणि सदासर्वकाळ योगाभ्यासांत करितें तसतसें त्याचें शरीर त्या पातकापासून रममाण असतो, त्याचें सर्व पातक नष्ट होतें. विमुक्त होतें. राजा, पातकी मनुष्य धर्म सांग- जो वेदवेत्ता ब्राह्मण भिक्षा मागून अन्न मिळ- णाऱ्या ब्राह्मणांसमोर आपल्या पातकाचा उच्चार वितो आणि स्वाध्यायांत निमग्न असलेल्या करील तर तात्काळ त्याचें पातक नष्ट होतें. ब्राह्मणाला तें दान करितो, त्याला महान् सुख जसजसा मनुष्य पश्चात्तापानें स्वकृत पातकांचें प्राप्त होतें. पंडुपुत्रा, जो क्षत्रिय ब्राह्मणाच्या प्रांजलपर्णे दुसऱ्यापुढें निरूपण करितो आणि पुनः धनाचा अपहार करित नाही, प्रजांचें न्यायानें पातक ह्मणून करावयाचें नाही असा दृढ निश्चय परिपालन करितो, चित्त स्वाधीन ठेवितो, विवे- ठरवितो, तसतसा त्याच्या पातकाचा क्षय होतो; कापासून भ्रष्ट होत नाही, आणि शौर्यानें अन्न आणि शरीरावर कात वाढून जराग्रस्त झालेला संपादन करून वेदांमध्ये प्रवीण अशा द्विजांना भुजंग जसा कात टाकल्यावर पुनः पूर्वतेजानें तें समर्पितो, तो आपल्या सर्व पातकांचा संहार झळाळूं लागतो, तसा तो पातकांचें क्षालन करून उडवितो. जो वैश्य शेतकीच्या उत्पन्नाचा पुनः पूर्वीच्या निर्मल ऐश्वर्यानें झळाळूं लागतो! सहावा हिस्सा ब्राह्मणांना देणें अवश्य होय राजा धर्मा, मनुष्यानें एकाम्र मनानें ब्राह्मणांना असें मनांत आणून त्याप्रमाणें तो ब्राह्मणांना नानाप्रकारचीं दानें करावी आणि भगवच्चिंत- दान करितो, त्याचीं सर्व पातकें नाहीतशीं होतात; तांत चित्त निरवावें, ह्मणजे त्यास सद्गति प्राप्त आणि जो शूद्र कष्टानें—फार फाय, जीव मुद्धां होते. आतां, युधिष्ठिरा, कोणतीं दानें केल्यानें धोक्यांत घालून अन्न मिळवितो आणि तें

ब्राह्मणांना देतो, तो पातकापासून मुक्त होतो. मुक्त होतो, त्याच्या सर्व इच्छा सिद्धीस जातात, राजा युधिष्ठिरा, जो मनुष्य दुसऱ्याच्या आणि मेल्यावर तो सुखोपभोग मिळवितो. राजा अन्नाचा अपहार करित नाही आणि स्वतःच्या युधिष्ठिरा, जो पुरुष ह्याप्रमाणे आचरण करितो श्रमांनी अन्न मिळवून ते ब्राह्मणांना अर्पण त्याला खचीत कधीही चिंता उत्पन्न होत नाही करितो, त्याला कधीही संकटें प्राप्त होत नाहीत. आणि त्यास रूप, कीर्ति व धन हीं प्राप्त मनुष्याने नीतीनेच अन्न संपादावे व मोठ्या होतात. राजा धर्मी, मीं तुला हें अन्नदानाचें हर्षानें वेदवेद्या ब्राह्मणांना तें द्यावें, ह्मणजे महाफल निवेदन केलें आहे. हें सर्व धर्माचें व त्याचीं पातकें दूर होतात. राजा, लोकांत दानाचें मूळ होय, हें लक्षांत ठेव.

सर्वांना अन्नापासून ऊर्जा प्राप्त होते; ह्यास्तव मनुष्याने अन्नदान करून लोकांना ऊर्जस्वी करावे व स्वतः ऊर्जस्वी व्हावे. जो मनुष्य अन्नदान करितो, तो, थोर लोक ज्या मार्गाने

अध्याय एकशें तेरावा.

—:०:—

संसारचक्रसमाप्ति.

युधिष्ठिर विचारितो:—बृहस्पते, अहिंसा, सर्व पापांपासून मुक्त होतो. राजा, अन्नदान वैदिक कर्म, ध्यान, इन्द्रियजय, तपश्चर्या करणारे पुरुष ज्या मार्गाचें अनुसरण करितात आणि गुरुसेवा ह्यांपैकी मनुष्याला श्रेयस्कर तो मार्ग ज्ञानी लोकांना मान्य असतो. ते अन्न-अशी कोणती गोष्ट आहे बरे ?

द्वारा प्राणांचेंच दान करितात आणि शाश्वत बृहस्पति सांगतो:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या धर्म जोडितात. ह्यास्तव, मनुष्याने कशीही सर्वही गोष्टी मनुष्याला श्रेयस्कर असून ही अवस्था प्राप्त झाली तरी न्यायानें अन्न मिळ-सर्व पुण्यप्राप्तीची पृथक् पृथक् साधने आहेत. द्यावे आणि त्याचें सत्पात्री दान करावे; कारण हे भरतर्षभा, आतां मी ह्या सहा गोष्टींचें निरु-नेहमी अन्न हा सर्वांचा महान् आधार होय ! पण करून सांगतो आणि प्राण्याला श्रेष्ठ जें राजा, जो मनुष्य अन्नदान करितो त्यावर निःश्रेयस् तें कसें मिळतें, तें निवेदन करितों, घोर प्रसंग कधीही येत नाही; ह्यास्तव अन्याय श्रवण कर. राजा, जो मनुष्य काम, क्रोध न करितो अन्न मिळवावे आणि त्याचें दान व लोभ ह्यांना जिंकून सदैव त्यांच्यापासून करावे. गृहस्थाश्रमी मनुष्याने नेहमी आधीं दूर रहातो आणि अहिंसेचा आश्रय जो सर्व-ब्राह्मणांना अन्न दान करावे आणि मग स्वतः भूतानुकंपा नामक धर्म त्याचें अनुसरण अन्न सेवावे. त्यानें नित्य असा संकल्प करावा करितो, त्याला सिद्धि प्राप्त होते. राजा, जो धर्मी, माझ्या हातून आज अन्नदान न झाल्यास पुरुष स्वतांच्या सुखाकरितां निरुपद्रवी प्राण्यांची माझा आजचा दिवस व्यर्थ जाईल; आणि दंडानें हिंसा करितो त्यास मेल्यावर कधीही असा संकल्प करून अन्नदानाच्या योगें प्रत्येक सुख होत नाही. जो पुरुष सर्व प्राण्यांना विवसाचें साफल्य संपादावे. राजा युधिष्ठिरा, आपल्याप्रमाणें मानितो, कोणालाही दंडीत जो न्यायवेत्ता पुरुष न्याय, वेद, धर्म व नाही, आणि क्रोधाळा जिकितो, त्यास मेल्या-इतिहास यांचें यथार्थ ज्ञान असलेल्या सहस्र वर सुख प्राप्त होतें. जो पुरुष सर्व भूतांचा ब्राह्मणांना भोजन घालतो, त्याला कधीही आत्मा बनतो; ह्मणजे ज्याला दुसऱ्याची पीडा नरकप्राप्ति होत नाही, तो संसारपरंपरेपासून पाहून स्वतांच्या पीडेप्रमाणें दुःख होतें, आणि

जो पुरुष सर्व प्राण्यांना आत्मवत् मानितो, ह्याप्रमाणे बृहस्पतीने धर्मराज युधिष्ठिराला त्याच्या मार्गाचे देवांना सुद्धा आकलन होत निवेदन केले आणि तो धीमान् सुरगुरु आमच्या नाही; कारण, सर्व प्राण्यांविषयी अद्वैतभावना समक्ष स्वर्गास चालता झाला !

धारण करून अंतर्मुख दृष्टीने सर्व विश्वाकडे अवलोकन करणाऱ्या त्या पुरुषाला सायुज्य-प्राप्ति घडते आणि मग त्याचा मागह्या जगती-

अध्याय एकशें चौदावा.

—:—

मांसवर्जनकथन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, पत्ता लागत नाही ! असो; राजा युधिष्ठिरा, नंतर शरतरुपावर शयन केलेल्या पितामह प्रत्येक पुरुषांने मुख्य धर्म हा मानावा कीं, भीष्माला वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ व महातेजस्वी अशा ज्यापासून आपणा स्वताला पीडा होईल त्या-युधिष्ठिर राजाने पुनः विचारिले.

पासून दुसऱ्यालाही पीडा होईल; आणि ह्यास्तव युधिष्ठिर म्हणाला:—महानुद्धिमंत भीष्म, आपल्याला अनिष्ट अशी जी गोष्ट ती दुसऱ्यालाही होईल, देव व ब्राह्मण हे सर्व वेदवचनांच्या व्याख्या संबंधाने करण्याचे मनांत सुद्धा आणू आधारांने अहिंसारूप धर्माची प्रशंसा करितात. नये. राजा, धर्माचे साक्षि स्वल्प हें असं पण, हे पार्थिवसत्तम, माझी आपणांस अशी आहे. हें तत्त्व लक्षांत न धरितां जा मनुष्य प्रार्थना आहे कीं, कर्माने, वाणीने व मनाने कामादिकांना वश होईल आणि भलत्याच हिंसा करणारा मनुष्य यातनांपासून कसा मुक्त प्रकारे वागेल, त्याच्या हातून अधर्म घडेल ! होतो ते सांगा.

याचकाचे मनोरथ परिपूर्ण करणें किंवा त्यास भीष्म सांगतात:—शत्रुसंहारका युधिष्ठिरा, नाही क्षणणें, अमुक एक कृत्य दुसऱ्याला ब्रह्मवादी पुरुषांनीं अहिंसेचे चार प्रकार सांगि-सुखावह किंवा दुःखावह होईल ह्याचा निर्णय तले आहेत; ह्यास्तव ते चारही प्रकार यथा-उरविणें, आणि प्रियाप्रिय वस्तूंचा निश्चय वत् पाळले पाहिजेत. त्यांतील एकाचे जरी करणें, ह्या सर्व गोष्टी करितांना मनुष्याने उल्लंघन झालें तरी अहिंसारूप धर्माचा लोप त्यांचा स्वतांशीं योग्य करून घेवावा आणि होतो. ज्याप्रमाणें कोणताही चतुष्पाद प्राणी स्वताला व्यापामून जसे वाटेला तसेच दुसऱ्याला-तीन पायांवर उभा रहात नाही, त्याप्रमाणेंच ही वाटेला अशी मनाची खातरी ठेवावी. राजा अहिंसारूप धर्मही तीन प्रकारांवर उभा रहात धर्मा, एक मनुष्य जसा दुसऱ्यांशीं वागतो नाही. अहिंसारूप धर्माचे मुख्य तत्त्व—मनु-तसेच दुसरे त्याच्याशीं वागतात; जर एकांने त्याच्या हातून कोणत्याही प्रकारे हिंसा घडूं दुसऱ्यांना पीडा केली तर दुसरे त्याला पीडा नये, हें होय. मनाने, वाणीने, कर्माने व करितात; आणि जर एकांने दुसऱ्यांना सुख भक्षणाने अशी चार प्रकारांनीं हिंसा घडते. ह्या दिलें तर दुसरे त्याला सुख देतात. जीव-चार प्रकारांपैकीं एकाही प्रकाराने हिंसा होतां लोकांत मनुष्याने कसे वागावे ह्याचे रहस्य ह्यांतच उपयोगी नाही. एकाही प्रकाराने हिंसा घड-आहे आणि धर्मवेत्ते पुरुष ह्याच तत्त्वाचे प्रव-त्यास मनुष्याच्या हातून अहिंसारूप धर्माचे चन करीत असतात. उल्लंघन होतें. राजा युधिष्ठिरा, हत्तीच्या पाव-

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, लात दुसऱ्या पावचारी प्राण्यांची पावळे जशी

राहतात, तसे अहिंसारूप धर्मांत बाकीचे सर्व विक खाद्य पदार्थ जसे चांगले किंवा वाईट, धर्म राहतात; आणि हत्तीच्या एका पावलाने अथवा आठणी किंवा मिष्ट तयार केले अस- ज्याप्रमाणे इतर प्राण्यांच्या अनेक पावलांचा तील, तशी त्यांच्या ठिकाणी मनाची आसक्ति नाश होतो, त्याप्रमाणे मनुष्याच्या हातून एक होते आणि त्यांविषयीं मन घुटमळू लागून हिंसा घडली म्हणजे त्याच्या इतर सर्व धर्मा- अखेरीस मनुष्य त्यांचे सेवन करण्यास सिद्ध वर तिच्या योगे पाणी पडते ! राजा, पुरातन होतो व शेवटीं नरकांत पडतो ! अरेरे, मांस- ऋषींनीं लोकांमध्ये अहिंसारूप धर्माचे स्वरूप भक्षण करणाऱ्या मूर्ख मनुष्यांना (स्वर्गामध्ये) हें असें कथन केलें आहे. मनुष्याला कर्मानानाप्रकारच्या तंतुवाद्यांचे व भेरीमृदंगांचे पासून जसा लेप लागतो तसा वाणीनें व शब्द कधीं तरी ऐकावयास मिळतील काय ! मनानें सुद्धां लेप लागतो; ह्यास्तव, जो मनुष्य राजा धर्मा, मांसाच्या स्वादानें वेढे झालेले आधीं मनानें, वाणीनें व कर्मानें मांसाशन पुरुष मांसाशन इच्छितात आणि मांसरुचि वर्ज्य करून तें भक्षीत नाहीं, तो त्रिविध पातकां- मोठी अवर्णनीय, अचिंत्य व कल्पनातीत आहे पासून मुक्त होतो. ब्रह्मवादी पुरुषांच्या मते अशी मोठी तारीफ करितात; परंतु अशा मांसाशनाला मन, वाणी व रुचि हीं तीन प्रकारें मांसाची तारीफ करणें हेंच मुख्यत्वे- कारणें आहेत; ह्यासाठीं, मांसाशनाचा दोष ह्या करून सर्व दोषांचें अधिष्ठान समजावें ! राजा, तिहींपासून उत्पन्न होतो, हें लक्षांत ठेविलें बहुत थोर पुरुषांनीं आपला जीव अर्पण पाहिजे; आणि म्हणूनच, तपश्चर्या करणारे करून आपल्या मांसांनीं दुसऱ्यांचीं मांसें प्राज्ञ पुरुष मांसाशनापासून अलिप्त राहतात. (शरीरें) रक्षण केलीं आणि स्वतः स्वर्ग असे; राजा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला मांस- जोडिला, इकडे लक्ष दे. असो; अहिंसारूप भक्षणाचे दोष सांगतो ते श्रवण कर. राजा, धर्माचीं जीं चार अंगें त्यांसुद्धां मीं तुला हा पश्वादिक दुसऱ्या प्राण्यांचें मांस म्हणजे प्रत्यक्ष अहिंसाधर्म ह्याप्रमाणें कथन केला आहे. जो आपल्या पुत्राचें मांस, असें ज्ञात्यानें मानिलें पुरुष ह्या अहिंसारूप धर्माचें परिपालन करील पाहिजे. जो ज्ञानी पुरुष ह्या नियमाचा अना- त्याच्या हातून इतर सर्व धर्मांचें सहजीव परि- दार करून अविचारानें मांससेवन करितो तो पालन होईल !

अधम होय, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. माता व पिता ह्यांचा समागम झाला म्हणजे अपत्य जन्म पावतें, तद्वत् इंद्रियांच्या अधीन झालेला मनुष्य मांसाशनरूप हिंसा करण्यास प्रवृत्त झाला म्हणजे महान् पातक जन्म पावतें आणि तो हिंसक पुरुष तद्वारा पापयोनीत जन्म घेतो ! जिज्ञेच्या योगानें रसज्ञान उत्पन्न होतें; ह्यापून एकाद्या पदार्थाची रुचि ग्रहण केली म्हणजे तो पदार्थ सेवन करण्याविषयीं लालसा उत्पन्न होते, असें शास्त्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे. मांसा-

अध्याय एकशें पंधरावा.

—:०:—

मांसभक्षणाचा निषेध.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, अहिंसा हा श्रेष्ठ धर्म होय, असें आपण बहुत वेळां सांगितलें आहे; आणि श्राद्धांमध्ये पितर हे मांसाशनाची इच्छा करितात, असेंही आपण कथन केलें आहे; शिवाय, बहुविध मांसांनीं श्राद्धविधि कसा परिपूर्ण करावा, हेंही आपण पूर्वीं निरूपण केलें आहे; तेव्हां

ह्यावर माझे असे ह्मणणे आहे कीं, हिसेवांचून पुण्य लागतें तेंच पुण्य मधु-मांसाचें वर्जन कर-
मांस कसें मिळवितां येईल बरें ? माझ्या मतें पाण्या पुरुषाला लागतें. राजा, सप्तर्षि, वाल-
आपल्या भाषणांत हा विरोध दिसतो; ह्यास्तव, खिल्य व त्याप्रमाणेंच मरीचिप हे सर्व महा-
मांसवर्जनरूप धर्मासंबंधें माझ्या मनांत जो हा ज्ञानी ऋषि मांसवर्जनाचीच प्रशंसा करि-
संदेह उत्पन्न झाला आहे, त्याचें निराकरण तात. राजा, जो मांस सेवीत नाहीं, व जो
करावें. पितामह भीष्म, माझी आपणांस आतां प्राण्याची हिंसा करीत किंवा करवीत नाहीं,
अशी विनंती आहे कीं, मांसभक्षण करणा- तो सर्व भूतांचा मित्र समजावा, असें स्वायं-
राला दोष कोणता लागतो, मांसभक्षण न भुव मनुनें सुद्धां म्हटलें आहे. युधिष्ठिरा, जो
करणाराला पुण्य कोणतें लागतें, जो स्वतः मनुष्य मांसाहारास शिवत नाहीं, त्याच्या
हिंसा करून मांससेवन करितो त्याला पाप वाटेस कोणताही प्राणी जात नाहीं, सर्व जंतु
कोणतें लागतें, जो दुसऱ्याकडून हनन करवून त्याजवर विश्वास ठेवितात, आणि साधु-
मांस सेवन करितो त्याला पाप कोणतें लागतें, जनांच्या आदरास तो नित्य पात्र होतो ! जो
जो दुसऱ्यासाठीं हत्या करितो त्याला पाप मनुष्य परमांसानें स्वमांसाची बुद्धि करूं
कोणतें लागतें, आणि जो विकृत घेऊन मांस इच्छितो तो खचीत नाश पावतो, असें धर्मात्म्या
खातो त्याला पातक कोणतें लागतें, हें सर्व नारद मुनींचें मत आहे. राजा, बृहस्पतीचें
मला यथार्थ रीतीनें विशद करून सांगावें. हे म्हणणें असें आहे कीं, दानें देणाऱ्या, यज्ञयाग
अनघ भीष्म, ह्या सनातन धर्माचें निश्चयात्मक करणाऱ्या व तप आचरणाऱ्या पुरुषाची बरोबरी
स्वरूप कळावें, अशी माझी इच्छा आहे; तरी मधुमांस वर्ज्य करणारा पुरुष करितो ! माझ्या
ही माझी इच्छा आपण परिपूर्ण करावी, आणि मतानें शंभर वर्षेपर्यंत प्रत्येक महिन्यास अश्व-
मनुष्य दीर्घायुषी व बलवान् कसा होईल व मेघ करणारा मनुष्य आणि मांसाहारापासून
तो अव्यंग व लक्षणांन्वित कसा निपजेल, हें नित्य आलस असणारा पुरुष हे दोन्ही समान
सर्व मला निरूपण करून सांगावें. होत ! मांसवर्जन करणारा मनुष्य नित्य

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मांसा- यज्ञ करितो, नित्य दानें देतो, आणि नित्य
शन न करणाराला जें पुण्य लागतें त्याचें मी तप करितो, असें म्हटलें तरी चालेल ! राजा
आतां तुला यथार्थ रीतीनें विवेचन करितो धर्मा, मांसाहार करीत असलेले पुरुष मांसाशन
आणि मांसाशनासंबंधें जे प्रधान नियम पाळिले करणाऱ्यांचें सोडून देतील तर त्यांनाही महान्
पाहिजेत त्यांचंही कथन करितो, श्रवण कर. पुण्य लागेल. मांसाहार करणाऱ्या लोकांना
कुरुनेदना, रूप, अव्यंगता, आयुष्य, बुद्धि, मांसवर्जनानें जितकें पुण्य प्राप्त होईल तितकें
विवेक, बल व स्मृति ह्यांची इच्छा करणारे पुण्य सर्व वेदांच्या अध्ययनानें व सर्व यज्ञांच्या
महात्मे पुरुष नित्य हिंसा वर्जितात. राजा अनुष्ठानानें देखील प्राप्त होणार नाही ! राजा,
धर्मा, ह्या बाबतींत ऋषींचे अनेक वेळां वाद- एकदा मांसाची रुचि कळून मनुष्याला मांस
विवाद झाले आहेत; ह्यास्तव, त्यांचा अभि- खाण्याची चट लागली म्हणजे तें सोडणें
प्राय कसा आहे तो आतां ऐक. युधिष्ठिरा, मोठें अवघड आहे; ह्यास्तव, सर्व प्राण्यांना
व्रतस्थ राहून प्रत्येक महिन्यास अश्वभेधानें अभयकायक असें हें मांसवर्जनव्रत मोठें
भगवंताची आराधना करणाऱ्या पुरुषाला जें श्रेष्ठ होय ! जो ज्ञाता अहिंसेचें महत्त्व

मनांत आणून सर्व प्राण्यांना अभयदक्षिणा पासून कधीही व कोठेही पीडा होत नाही. देतो, तो निःसंशयपणे लोकांत सर्व प्राण्यांना मांसाशन न करणारा पुरुष घोर अरण्यांत, प्राणवानच देतो, असें मी समजतो ! राजा भयाण प्रदेशांत, चव्हाट्यांच्या जागी, सभादि-धर्मा, ज्ञाते पुरुष मांसवर्जनरूप महान् अहिंसा-कांमध्ये, शस्त्र उचललेल्या लोकांमध्ये, किंवा धर्माची थोरवी ह्याप्रमाणें गातात. प्राण हे जसे स्वापदें, सर्प इत्यादिकांच्या कचाट्यामध्ये आपल्याला प्रिय, तसेच ते दुसऱ्या प्राण्यांनाही रात्री, दिवसास किंवा संधिकाळीं सांपडेना-मिथच असतात; ह्यासाठी, चित्तशुद्धि जोडि- त्याला कोणापासूनही भय प्राप्त होत नाही. युधि-लेल्या बुद्धिमान् लोकांनी आपल्याप्रमाणेंच छिरा, मांसवर्जक पुरुष सर्व प्राण्यांचा आश्रय सर्व प्राणी मानावे. राजा, मृत्यूच्या भीतीनें होतो, त्याजवर सर्व प्राणी भरवसा ठेवितात, कोणासही सोडिलें नाही. मोक्षरूप ऐश्वर्याची त्याच्यापासून कोणालाही भय वाटत नाही, इच्छा करणाऱ्या व जीविताविषयी उदासीन आणि तोही कोणास कधी भीत नाही ! राजा, असणाऱ्या पंडितांनाही मृत्यूचें भय वाटत जगांत मांसभक्षक मनुष्ये आहेत, ह्याणून असते; तेव्हां जीवितार्थ श्रृष्टणाऱ्या निरोगी व प्राण्यांची हत्या हेत; जर मनुष्ये मांसाहार निष्पाप प्राण्यांना जे पातकी पुरुष केवळ न करीत, तर खचीत प्राण्यांची हत्या न मांस खावयास मिळावें ह्याणून मोठ्या आवे- घडती ! मनुष्य हा प्राण्यांचा घात करितो शानें ठार मारतात, त्यांच्या त्या कृत्यानें त्या ह्याचें बीज त्याची मांसभक्षणार्थ वासना हेंच मरणाऱ्या प्राण्यांना काय वाटत असेल बरें ! होय ! ह्यास्तव, मनुष्यानें मांसभक्षण वर्जवें, ह्याणून, हे राजा, मांसवर्जन हा श्रेष्ठ धर्म मान, ह्याजें सहजच हिंसेचें निवारण घडेल. राजा, आणि ह्याजपासून स्वर्गाची व सुखाची जोड मृगादिकांची हत्या मांस खाणाऱ्यांकरितां हेत होत, असा तुझा दृढ विश्वास ठेव. युधिष्ठिरा, आणि त्या हत्येच्या योगें त्या हत्या करणा-अहिंसेसारखा परम धर्म नाही, अहिंसेसारखी रांचें व करविणारांचें आयुष्य घटतें; ह्याणून, महान् तपश्चर्या नाही, अहिंसेसारखें श्रेष्ठ सत्य हे महायुतिमंता, कल्याणेच्छु मनुष्यानें मुळीच नाही, आणि अहिंसेसारखें पुण्यकारक असें मांस वर्ज्य करावें, हें उत्तम होय. राजा, दुसरें काहीएक नाही ! बाबारे, मांस हें कधी प्राण्यांची हिंसा करणारे भयंकर पुरुष आपद्धस्त तृणापासून, काष्ठापासून किंवा दगडापासून झाले असतां त्यांचें कोणीही रक्षण करीत उत्पन्न होत नाही; मांस संपादन करण्यास नाही. मांसभक्षक हिंसक पशूप्रमाणें मग त्यांस प्राण्यांची हिंसा करावीच लागते; ह्यास्तव सर्वांकडून अधिकच पीडा प्राप्त होते; आणि प्राण्यांची हत्या कर्णें व त्यांचें मांस खाणें मग त्यांस दुर्धर हाल सोसावे लागतात ! हें अत्यंत दोषावह होय ! राजा, स्वाहाकार, राजा, मनुष्यांना अधर्माचरण करण्याची स्वधाकार व अमृतपान ह्यांवर चरितार्थ चाल आवड उत्पन्न होते ह्याचें कारण-त्यांचा लोभ, विणारे जे देव त्यांना सत्य व सरळपणा बुद्धिभ्रंश, बलवीर्याची हाव आणि पातकी ह्यांची फार आवड असते; आणि मांसभक्षक जनांचा संपर्क, हें होय; ह्यासाठी विवेकी जे राक्षस ते सदासर्वकाळ कुठिलनीति व पुरुषांनी ह्या सर्वांचा विचार करून अधर्मा-अज्ञान ह्यांत रममाण असतात. राजा, जो पासून अलिप्त रहावें. राजा, जो मनुष्य पर-मनुष्य मांसभक्षण करीत नाही, त्याला दुसऱ्या-कीय मांसानें स्वमांस वाढविण्याची इच्छा

करितो त्याला जे जे जन्म प्राप्त होतात त्या दीर्घायुष्य प्राप्त होतें, तो सवोदीत निरोमी प्रत्येकामध्ये हाल-अपेष्टा भोगावी लागते ! असतो, आणि त्याच्या ठायीं सर्वकाळ भूतव्या महान् महान् ऋषींनीं असें निश्चयात्मक सांगि- वास करिते; आणि हिरण्यदान, गोदान व भूमि- तलें आहे कीं, जो पुरुष मांसाशनापासून अलिप्त दान ह्या सर्वांपेक्षां मांसवर्जनापासून अधिक राहील त्याचे धन्यवाद लोक गातील, त्याची पुण्य लागतें, असें आम्हीं ऐकिलें आहे !

कीर्ति सर्वत्र पसरले, त्याला आयुरारोग्य प्राप्त राजा युधिष्ठिरा, यज्ञांत हनन केलेल्या होईल, त्यास स्वर्ग मिळेल, व शेवटीं तो सायुज्य पशुशिवाय अन्य पशूंचें मांस भक्षूं नये. यज्ञा- जोडील ! हे कुंतीपुत्रा, मांसवर्जनाचें हें वांचून अन्य प्रसंगीं पशुहत्या करणें व्यर्थ माहात्म्य मी पूर्वी मार्कंडेय ऋषीपासून ऐकिलें होय. अशा प्रकारें शास्त्रनिषिद्ध जें मांस त्याचें व मांसभक्षणाचे दोषही मला त्या माहात्म्या- सेवन केल्यास निःसंशयपणें नरकप्राप्ति पडेल ! पासूनच विदितें झाले. राजा, जो पुरुष यज्ञांत किंवा श्राद्धादिकांत ब्राह्मणांच्या तृप्ती- जगण्याची इच्छा करणाऱ्या प्राण्यांचें— करितां हनन केलेल्या पशूंचें मांस भक्षिल्यानें मग ते त्यानें स्वतः मारलेले असोत अन्य दोष लागतो; परंतु ह्याहून अन्य अशा किंवा दुसऱ्याच्या हस्ते ते मेलेले असोत—मांस प्रसंगीं मांसभक्षण केल्यास महान् पातक पदरीं खातो, त्याला त्या प्राण्यांची प्रत्यक्ष हत्या येतें ! राजा, जो अधम पुरुष मांसभक्षका- केल्याचें पाप लागतें. मांस विकृत देणारा साठीं प्राण्यांची हिंसा करितो त्याला त्या मांस- पुरुष द्रव्यद्वारा प्राणिहिंसा करितो, मांस भक्षकपेक्षां महत्तर दोष प्राप्त होतो ! राजा खाणारा पुरुष उपभोगद्वारा प्राणिहिंसा करितो युधिष्ठिरा, केवळ मांसभक्षण करण्याच्या हेतूनें आणि प्राण्याला बांधून बध्णारा पुरुष त्या कोणी यज्ञयागार्चें अवडंबर माजवील व त्यांत कर्मानेंच प्राणिहिंसा करितो. ह्या प्रकारें प्राणि- तो मांसभक्षणास उद्युक्त होईल तर तें कृत्यही बध्ण तीन प्रकारांनीं घडून येतो, म्हणून हे निश्चय पडेल. जो मूढ अधम मांसाशनाच्या तिन्ही प्रकार सर्वस्वीं वर्जावे. राजा धर्मा, लोभानें देवाराधन, वतानुष्ठान किंवा श्रुत्यंत- मनुष्यानें स्वतः मांस खाऊं नये इतकेंच नव्हे, गीत ब्राह्मणसंतर्पण इत्यादिक करण्याला प्रवृत्त तर दुसरा मांस खात असल्यास त्यास त्यानें होईल आणि पशु मारील, तो खचित नरकांत अनुमोदन देखील देऊं नये; जर तो पडेल ! राजा, पातकी मनुष्य पातकापासून दुसऱ्याला मांसभक्षण करण्यास अनु- निवृत्त झाला असतां जसें त्यास महान् पुण्य मोदन देईल तर त्यास स्वतः मांस- लागतें, तसेंच मांसभक्षक मनुष्य मांसाशन करून भक्षण केल्याचें पातक लागेल. त्याप्र- नंतर त्यापासून पुनः निवृत्त होईल तर त्यास माणेंच, राजा, मनुष्यानें स्वतः हत्या करूं नये महान् पुण्य लागेल. राजा, मांस पैदा करणारा, व दुसऱ्याला हत्या करण्यास अनुमोदनही त्यास अनुमोदन देणारा, प्राण्याला ठार मार- देऊं नये. जर तो दुसऱ्याला हत्या करण्यास नारा, मांस विकृत देणारा, मांस विकृत देणारा, अनुमोदन देईल, तर तो स्वतः हत्येच्या मांस शिजविणारा आणि मांस खाणारा हे पापास पात्र होईल ! राजा धर्मा, जो मनुष्य सर्व मांस खाणाराप्रमाणेंच दोषी होत ! राजा मांस सेवन करित नाही, त्याला कोणताही युधिष्ठिरा, मी आतां तुला दुसरें प्रमाण निवे- प्राणी अपकार करण्यास धजावत नाही, त्याला दन करितों. हें प्रमाण जगनिष्ठा जो ब्रह्म-

देव त्याने निर्माण केले असून त्या पुरातन नाही आणि मांस अर्पण करून यथान्याय प्रमाणाच्या आधारानेच ऋषिजन वागत आले. देवतांना व पितरांना तृप्त केले ह्मणजे ते देवपितर व वेदांमध्ये सुद्धा त्या प्रमाणाचेच निश्च- प्रसन्न होतात. असो; अनघा राजेंद्रा, मी तुला यात्मक कथन केले आहे. राजा, प्रवृत्तिलक्षण हे सांगतो तें ऐक. मनुजाधिपा, मांस न खाणें जो धर्म तो संसारी ह्मणजे गृहस्थाश्रमी पुरुषां- ह्यांत सर्व सुख आहे ! जो पुरुष शंभर वर्षे- करिता आहे, -मोक्षार्थी पुरुषांचा तो धर्म नव्हे. पर्यंत घोर तपश्चर्या करितो व जो पुरुष सर्वस्वीं प्रत्यक्ष मनूनें सांगितले आहे कीं, पितृकर्मांमध्ये मांस वर्जितो, त्या दोघांनाही समान फल प्राप्त व यज्ञयागामध्ये वैदिक मंत्रांनीं संस्कार देऊन होतें, असें मी मानितों. राजा, विशेषेंकरून पवित्र केलेलें जें मांस तें भक्षण करावें; अन्य कार्तिकमासीं शुक्लपक्षांत मधु आणि मांस हीं प्रकारें वृथा-मांसभक्षण करणें सर्वथा निषिद्ध वर्ज्य करावी; त्यापासून फार पुण्य लागतें. होय; त्यापासून दुष्कीर्ति व नरकप्राप्ति घडेल जो पुरुष पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत मांस आणि राक्षसांच्या आहाराप्रमाणें तो आहार सेवन करीत नाही त्याला कीर्ति, आयुष्य, होईल ! राजा, मांसभक्षण करण्यापूर्वी तें यश आणि बल ह्या चारही अभ्युदयकारक गोष्टी शास्त्राप्रमाणें विहित आहे कीं नाही तें पहावें. प्राप्त होतात. जो पुरुष पावसाळ्याच्या चार विधिहीन व शास्त्रनिषिद्ध असें मांस मुळींच महिन्यांपैकीं एक महिनाभर सर्व प्रकारचें मांस भक्षण करूं नये, जो मनुष्य आपल्याला अत्यंत वर्ज्य करील, तो सर्व दुःखांचें उल्लंघन करून निरुपद्रवी अशी स्थिति प्राप्त व्हावी म्हणून सुखानें राहिल व त्यास दुःखणें-बाहणें मुळींच इच्छित असेल, त्यानें प्राण्यांचें मांस सर्वस्वीं येणार नाही ! राजा धर्मा, जे पुरुष महिने वर्जवें. असें ऐकतो कीं, पूर्वीच्या कल्पांत यज्ञ महिने किंवा पंधरवडे पंधरवडे मांसाशनावांचून करणाऱ्या मनुष्यांनीं धान्याचा पशु करून यज्ञ- घालवितात त्या हिसेपासून निवृत्त झालेल्या पुरुषाला आराधिलें व पुण्यलोक प्राप्त करून पुरुषांना ब्रह्मलोक मिळतो ! राजा, सर्व प्राण्यां- घेतले ! प्रभो, पूर्वी ऋषींनीं चेदिपति वसु ह्यास चा अंतरात्मा बनलेल्या आणि सर्व अंतर्बाह्य हीच शंका विचारली असतां त्यानें मांस विषयांचें यथार्थ ज्ञान मिळविलेल्या अनेक अभक्ष्य असून भक्षणीय असें म्हटलें; आणि राजांनीं कार्तिक महिनाभर किंवा त्याचा त्याचें फळ त्यास हें मिळालें कीं, तो तात्काळ शुक्ल पक्षभर मांस वर्ज्य केले आणि कृतार्थता आकाशांतून पृथ्वीवर पतन पावला ! राजा, संपादिली ! नाभाग, अंबरीष, महात्मा गय, पुढें त्याला हाच प्रश्न पुनः विचारिला असतां आयु, अनरण्य, दिलीप, रघु, पूरु, कार्तवीर्य, त्यानें पहिलेंच उत्तर दिलें व त्यामुळे त्याला अनिरुद्ध, नहुष, ययाति, नृग, विष्वगश्व, शश- पृथ्वीच्या तळीं जाणें भाग पडलें ! राजा बिंदु, युवनाश्व, औशीनर शिवि, मुचकुंद, धर्मा, प्रजांचें हित करावें ह्या हेतूनें महात्म्या मांधाता व हरिश्चंद्र ह्या सर्व राजांनीं ह्या- अगस्त्य ऋषीनें आपल्या तपःसामर्थ्यानें अरण्या- प्रमाणें मांसवर्जन केले. राजा धर्मा, नित्य तील सर्व मृग सर्व देवतांना उद्देशून प्रोक्षण सत्य बोलत जा; असत्य कधींही बोलूं नको; करून पवित्र केले आहेत; ह्यासाठीं देव- आणि सत्य हाच सनातनधर्म समज. हरिश्चंद्र कार्यात व पितृकार्यात मृगमांस अर्पण केले राजा सत्याच्याच योगानें अंतरिक्षांत चंद्रा- असतां तें कर्म कोणत्याही प्रकारें हीन होत प्रमाणें फिरत आहे ! राजा युधिष्ठिरा, त्या-

प्रमाणेच श्येनचित्र, सोमक, वृक, रैवत, रंतिदेव, नियम घालून विले आहेत तेही तुला सांगि-
वसु, संजय, कृप, भरत, दुष्यंत, करुष, राम, तले आहेत.

अलर्क, नल, विरूपाश्व, निमि, धीमान् जनक,
ऐल, पृथु, वीरसेन, इक्ष्वाकु, शंभु, श्वेत, सगर,
अज, धुंधु, सुबाहु, हर्यश्व, क्षुप, भरत आणि
दुसरे पुष्कळ राजे ह्यांनीं पूर्वी कार्तिक महिना-

अध्याय एकशें सोळावा.

—:—

अहिंसेचें फल.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म,
त्यांनीं स्वर्गलोक मिळविला व ते अद्याप आपल्या लोकांत हीं क्रूर मनुष्यें नानाप्रकारचे दुसरे
अपूर्व तेजानें ब्रह्मलोकीं झळाळत असून भक्ष्य पदार्थ खावयाचे सोडून मांसाशनाची
सहस्रावधि अप्सरा व गंधर्व त्यांच्या सेवेत इच्छा करितात, तेव्हां हे जण काय महान्
निमग्न आहेत ! ह्यास्तव, हे राजा युधिष्ठिरा, राक्षसच होत ! अहो, बहुविध अपूप पदार्थ,
जे महात्मे हा अहिंसारूप उत्तम धर्म आचरण विविध शाकभाज्या आणि अनेक जातींचीं
करितात त्यांना स्वर्गलोक प्राप्त होतो. जे सुरस पक्वान्नां ह्यांच्यापेक्षाही ह्यांना मांसाची
कोणी धर्माशील पुरुष मधु, मांस व मद्य हीं आवड विशेष वाटते ! तेव्हां माझ्या मनाला
जन्मापासून मित्यवर्ज्य करितात त्यांना मुनिच अशीं भ्रांति उत्पन्न होते कीं, मांसाहून अधिक
ह्मणतात. जो पुरुष मांसवर्जनरूप हा धर्म स्वादिष्ट असा दुसरा कोणताही पदार्थ नाही
स्वतः आचरण करील किंवा दुसऱ्याला आच- काय ! ह्यासाठीं, प्रभो भीष्म, हा विषय मला
रण कर ह्मणून सांगेल, तो अत्यंत दुराचरणी विशद करून सांगा आणि मांसवर्जनापासून
असला तरी कधीही नरकांत पडणार नाही ! कोणतें पुण्य व मांसाशनापासून कोणतें पाप
राजा, मांसवर्जनाचा हा पवित्र व ऋषींना लागतें, तें सविस्तर कथन करा. हे पुरुषश्रेष्ठ,
संमत असा विधि जो पुरुष पठण करील किंवा आपण धर्मज्ञ आहां; तेव्हां धर्माला अनुसरून
वारंवार दुसऱ्याला सांगेल त्याचीं सर्व पातकें काय काय सेवन करावें व काय काय सेवन
नष्ट होतील, त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस करू नये, हें सर्व यथार्थ रीतीनें मला विशद
जातील आणि त्याला ज्ञातीमध्ये निःसंशयपणें करून सांगा; आणि त्याप्रमाणेच, मांस हें काय
विशिष्ट मान प्राप्त होईल ! राजा धर्मा, ह्या आहे, त्याचे गुण कोणते, त्याच्या वर्जना-
धर्माचें आचरण करणारा पुरुष आपत्तीत अस- पासून कोणते लाभ घडतात, आणि भक्षणा-
ल्यास त्याची आपत्ति दूर होईल, बंधांत अस- पासून कोणते दोष उत्पन्न होतात, हेंही सर्व
ल्यास त्याचा बंध तुटेल, दुखणार्हत असल्यास मला नीटपणें निरूपण करा.

त्याचें दुखणें जाईल, व दुःखांत असल्यास भीष्म सांगतातः—महाबाहो युधिष्ठिरा,
दुःख समाप्त होईल ! राजा, अशा पुरुषाला तूं ह्मणतोस हेंच खरें आहे. ह्या भूतलावर
तिर्यग्योनि प्राप्त होणार नाही, त्यास सुंदर मांसाहून अधिक स्वादिष्ट असा दुसरा कोण-
रूप व ऐश्वर्य प्राप्त होईल आणि त्यास महान् ताही पदार्थ नाही. घायाळ झालेल्या, थकून
यश मिळेल ! राजा धर्मा, मांसवर्जनाचा हा गेलेल्या, दुखणार्हत पडलेल्या, ग्राह्य विषयांत
नियम मी तुला कथन केला असून, ऋषींनीं निमग्न असलेल्या आणि प्रवांस करून दग-
मांसाशनाच्या प्रवृत्तीचे व निवृत्तीचे जे दग पावलेल्या मनुष्यांना मांसाहाराच्या योगें

जसा तकवा येतो तसा दुसऱ्या कशानेंही येत मृगया करणे हें मोठ्या शौर्याचें काम आहे. नाही ! मांसापासून तात्काळ जेम वाढतो आणि मृगया करणारा स्वतः सुरक्षित राहून मृगया शरीराला उत्तम बळकटी येते. हे शत्रुतापना धर्मी, होत नाही. मृगयेमध्ये दोन्ही पक्ष सारखे प्रबळ मांसाहून अधिक पौष्टिक असा कोणताही खाद्य असतात. मृगया करणाराच्या हातून श्वापदाचा पदार्थ नाही ! परंतु मांसाशन वर्ज्य करणे हें वध न झाल्यास कधी कधी त्यास स्वतांस मात्र अतिशयित अवश्य होय. कौरवनंदना, मरण्याची पाळी येते ! ह्यास्तव सर्व राजर्षि मांसवर्जनापासून जे अनेक लाभ मनुष्यांना मृगयेला जातात आणि पशुवध करितात; पण घडतात ते आतां मी तुला सांगतों, श्रवण कर. त्यांस त्या हत्येपासून पातक लागत नाही; राजा धर्मी, जो मनुष्य दुसऱ्याचें मांस भक्षण कारण मृगया करणे हें मुळीं पातकच नव्हे करून आपलें स्वतांचें मांस वाढविण्याची असा ज्ञात्यांचा अभिप्राय आहे. हे कौरवनंदना, इच्छा करितो, तो अत्यंत नीच होय; त्याच्या- वास्तविकपणें प्राणिमात्रावर दया करणे ह्या- हून क्रूर असा मनुष्य जगांत सांपडावयाचा सारखें मंगलकारक कृत्य दुसरें कोणतेंही नाही. नाही ! राजा, लोकांत प्राणांहून प्रियतर असें ह्यापासून ह्या लोकीं व तशीच परलोकीं दुसरें कांहीं एक नाही; ह्यास्तव, मनुष्यानें कृतार्थता प्राप्त होते. राजा, दयावान स्वतांप्रमाणेंच दुसऱ्याविषयीं कळकळ बाळगून मनुष्याला कधीही भय उत्पन्न होत दया करावी. बाळा धर्मी, मांसाचें जनन शुक्र- नाही. प्राणिमात्राविषयीं दया बाळगिणें ही धातूपासूनच होतें, ह्यांत संदेह नाही. ह्यास्तव, एक तपश्चर्याच होय. ह्या दयावंत तपस्व्यांना जो कोणी मांस भक्षितो त्याला महान् दोष ह्या लोकीं व परलोकीं देखील बहुमान प्राप्त लागतो आणि जो कोणी मांस वर्जितो त्यास होतो. धर्मवेत्ते पुरुष असें सांगतात कीं, अहिंसा- महान् पुण्य प्राप्त होतें ! तथापि, राजा, जो रूप जो धर्म तोच महान् धर्म समजावा. आत्म- कोणी वेदांत सांगितलेल्या विधीप्रमाणें मांस वेच्या पुरुषानें ज्या कृत्यांत हिंसा ह्मणून घडत सेवन करील त्यास दोष लागणार नाही. हे नसेल तेंच कृत्य करावें. पितृयज्ञांत व देवयज्ञांत कुरुनंदना, यज्ञांसाठीं पशु निमिले आहेत प्रोक्षित जें मांस तें हविष्यान्न होय; (ह्मणून असें श्रुतिवचन आहे; तेव्हां यज्ञक्रिया- तें सेवन करण्यास प्रत्यवाय नाही.) राजा शिवाय अन्य प्रसंगीं पशुहनन करणे हा केवळ धर्मी, जो दयाळू पुरुष सर्व प्राण्यांना अभय राक्षसी आचार होय, ह्यांत संदेह नाही ! राजा देतो त्याला सर्व प्राणी अभय देतात, असें धर्मी, मांसाशनप्रकरणीं क्षत्रियांच्या संबंधानें आह्मी ऐकिलें आहे. सर्व प्राण्यांना अभय देणारा वेदांत जो विधि सांगितला आहे तोही तूं पुरुष घायाळ झालेला असो, घसरलेला असो, मजपासून श्रवण कर. तो विधि हा कीं, क्षत्रि- पतन पावला असो, ओढला गेला असो, ताडित यानें पराक्रमानें मांस मिळवून सेवन केल्यास झाला असो, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही बऱ्या त्यापासून त्याला दोष लागत नाही. राजा, वाईट प्रसंगांत असो, सर्व प्राणी त्याच्या सं- पूर्वी अगस्त्य ऋषीनें सर्व देवतांना उद्देशून रक्षणार्थ तत्पर असतात ! हिंसक प्राणी त्याचा अरण्यातील सर्वच पशु प्रोक्षून पवित्र करून वध करीत नाहीत, अथवा पिशाचें किंवा राक्षस ठेविले आहेत; ह्यास्तव, क्षत्रियांनें अरण्यांत त्याच्या वाटेस जात नाहीत ! राजा, जो मनुष्य मृगया करणे हें प्रशंसनीय समजावें. राजा, दुसऱ्यांना संकटांतून सोडवितो, त्याला दुसरे

संकटांतून सोडवितात. प्राणदानाहून श्रेष्ठतर वर द्या करावी. राजा, जन्मल्याप्रामुन मरे-
 असें दान आजवर झालें नाहीं व पुढेंही होणार पर्यंत जो मनुष्य मांस म्हणून सेवन करणार
 नाहीं; कारण, हें निश्चित आहे कीं, कोणालाही नाहीं, तो स्वर्गामध्ये श्रेष्ठ स्थान मिळवील, हें
 प्राणापेक्षां प्रिय असें दुसरें कांहींही नाहीं. हे निःसंशय होय ! राजा, प्रत्येक प्राणी जणव्या-
 भारता, कोणताही प्राणी असेना, त्यास मरण साठी धडपड करित असतो; ह्यास्तव, जे
 हें अनिष्टच वाटतें; कारण, मरणकाल प्राप्त पुरुष जीवितेच्छु प्राण्यांचें मांस भक्षितात
 झाला ह्मणजे प्राण्यांना लागलाच कंप सुटतो ! त्यांना ते मारले गेलेले प्राणी भक्षण टाकून
 राजा, गर्भामध्ये प्रवेश करणें, जन्मास येणें, तात, ह्यांत मुळीच संवेद नाहीं ! भारता, 'मांस'
 वृद्ध होणें आणि अनेक प्रकारचीं दुःखें शब्दांतील पदें 'मा' आणि 'स' ह्यांवरून
 भोगणें हीं प्राण्यांच्या पाठीस लागलेलीं अस- मांस शब्दाचा अर्थ मनांत आण. मां ह्मणजे
 तात ! ह्या संसारसागरांत प्राणी नित्य परि- मला आणि स ह्मणजे तो. 'मला त्यानें
 भ्रमण करितात आणि मरणाला भितात, परंतु पूर्वजन्मीं भक्षिले ह्मणून मी त्याला आतां
 मृत्यूपासून त्यांची सुटका होणें दूरापास्त भक्षीन !' असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो. राजा धर्मा,
 असल्यामुळें अखेरीस त्यांस मरण प्राप्त होऊन प्राण्याला ठार मारणारा व त्याचें मांस खाणारा
 पुनः गर्भवास भोगावा लागतो ! राजा धर्मा, हे दोघेही वधिले जातात, दुसऱ्याला पीडा
 प्राण्यांचे गर्भवासांतले हाल काय वर्णावे ! करणारा पुरुष स्वतः पीडा भोगतो, आणि
 खारट, आंबट, कडू इत्यादि रसांत, आणि मल, जो पुरुष दुसऱ्याचा द्वेष करितो त्याचा दुसरे
 मूत्र, स्वेद इत्यादि चिळस आणणाऱ्या दुर्ग- द्वेष करितात, हा नेहमींचा नियम होय.
 धीत तेथें ते शिजून निघतात ! प्राण्यांनीं प्राणी ज्या ज्या शरीरांनं जें जें कर्म करितो
 गर्भांत जन्म घेतलें ह्मणजे तेथें ते अगदीं दीन त्याचें फल तो त्या त्या शरीरांनंच भोगतो !
 होतात आणि त्यांची एकसारखी कापाकाप चालू असो; सर्वांचें सार हें कीं, अहिंसा हाच परम
 असते ! राजा युधिष्ठिरा, गर्भवासांत आलेल्या धर्म, अहिंसा हाच परम इंद्रियजय, अहिंसा
 प्राण्यांची सामान्यतः ही गोष्ट होय. हेंच परम दान, अहिंसा हीच परम तपश्चर्या,
 मांसाच्या लोभानें हत्या करणाऱ्या पुरु- अहिंसा हाच परम यज्ञ, अहिंसा हेंच परम
 पांना तर गर्भवासांत फारच धोर यातना फळ, अहिंसा हाच परम मित्र, अहिंसा हेंच
 भोगाऱ्या लागतात ! मांसभक्षक पुरुष परम सुख, अहिंसा हेंच परम सत्य व अहिंसा
 मेल्यावर गर्भांत प्रविष्ट झाले ह्मणजे पराधीन हेंच परम ज्ञान समजावें ! सर्व यज्ञांतील दानें
 होत्साते तेथें शिजविले तर जातातच; परंतु किंवा सर्व तीर्थांचीं स्नानें ह्यांनीं अहिंसेची
 त्याशिवाय पुढें त्यांस कुंभीपाकादिक नरकांत बरोबरी कधीही होणार नाहीं ! राजा, हिंसा
 पडावें लागते आणि नंतर ते निरनिराळ्या न करणारा पुरुष अक्षय्य तप करितो व अक्षय्य
 योनींत जन्म पावून मारले जातात व एक- यज्ञ करितो ! जणू काय सर्व प्राण्यांचा तो
 सारखे भवभोग्यांत फिरत राहतात ! राजा मातापिताच समजावा ! हे कुरुपुंगवा, अहिंसेचें
 युधिष्ठिरा, जन्मास आलेल्या प्राण्याला स्वतांच्या फल असें महत् आहे ! अहिंसेचे गुण वर्णन
 प्राणापेक्षां अधिक प्रिय असें दुसरें कांहींएक करण्यास शंभर वर्षे सद्धां परणार नाहींत !
 नाहीं; ह्यास्तव विवेकशील मनुष्यानें सर्व प्राण्यां-

अध्याय एकशें सतरावा.

—:०:—

कीटकोपाख्यान.

युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, धावतांना आढळला. राजा, ब्रह्मभूत असलेल्या एका घोर युद्ध सुरू झाले ह्मणजे त्यांत बहुत व्यास मुनींना सर्व प्राण्यांच्या गतीचें व भावचें मनुष्यें मरण पावतात ! त्यांत सर्वच मनुष्यें ज्ञान होतें. इतकेंच नव्हे, तर त्यांना धारातीर्थी देह ठेवण्याच्या उद्देशानें युद्धाला जगांतील सर्वच व्यवहार प्रत्यक्ष दिसत होते ! प्रवृत्त झालेलीं असतात, असें नाही: कित्ये- तेव्हां तो कीट पळतांना पाहून त्याला कांची मरण्याची इच्छा असते, तर कित्ये- व्यासांनीं विचारिलें:—कीटा, तूं फार घाब- कांची जगण्याचीही इच्छा असते; पण मरण रलेला आहेस व मोठ्या तांतडीनें पळत आहेस तर दोन्ही प्रकारच्या मनुष्यांना प्राप्त होतें ! असें दिसतें; तर तूं कोठें धावत चालला आहेस तेव्हां अशा प्रकारें रणांगणांत इच्छेनें व अनि- सांग. तुला इतकें भिण्याचें कारण काय बरें ? छेनें जे मरण पावतात त्यांना कोणती गति कीट सांगतो:—ही मोठी गाडी खडाडत मिळते, तें मला निवेदन करा. हे महाप्राज्ञ, भयं- येत आहे ना? हिचा हा शब्द ऐकून मी भ्यालों कर संग्रामांत जीवांचा जो संहार उडतो तो आहे ! हे महाबुद्धिमंता, हा पहा हिचा दारुण मनांत आणून अतिशय दुःख होतें ! कारण, शब्द अधिकच ऐकूं येऊं लागला ! ह्या गाडी- प्राणांचा परित्याग करणें किती दुष्कर आहे, खालीं सांपडून मला मरण येऊं नये ह्मणून हें आपणांस विदित आहेच; मनुष्यें सुसंपन्न मी येथून पळत आहे ! ही पहा गाडी जवळ असोत किंवा दुरिंदी असोत, सुखांत असोत आली ! हे पहा बैलांवर चाबकाचे फटके कसे किंवा दुःखांत असोत, त्यांना जीव हा प्रत्येक वसत आहेत ते ! हे पहा ओझ्याखालीं जेर अवस्थेत प्रिय वाटतो. तेव्हां प्राण्यांना जीव झालेले बैल कसे धापा टाकीत आहेत ! आणि इतका प्यारा कां असतो, हें मला कथन करा. हा पहा गाडींतल्या माणसांचा गलबला अगदीं महाराज, आपण सर्वज्ञ असून मला मोठे नजीक ऐकूं येऊं लागला ! प्रभो, आमच्या- मान्य आहां.

सारख्या कीटयोनींतल्या प्राण्याला हा भयंकर

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, संपन्नता शब्द ऐकणें सुद्धां अशक्य; ह्यास्तव, ह्या घोर किंवा असंपन्नता, सुख किंवा दुःख ह्यांपैकीं संकटांतून सुटका करून घेण्यासाठीं मी येथून ज्या स्थितींत, संसारपरिभ्रमण करीत असतां तांतडीनें पळून जात आहे ! कारण, प्राण्यांना प्राणी जन्मास येतो ती स्थितिच त्याला गोड मृत्युसारखें दुःखदायक दुसरें कांहींएक वाटते आणि तो त्या स्थितीला चिकटून राहतो. वाटत नाही, त्यांस जीवित हें मोठें दुर्लभ आतां असें होण्याचें कारण काय, हें मी तुला वाटतें; ह्यासाठीं सुखांतून दुःखांत न पडावें, निवेदन करितों, श्रवण कर. युधिष्ठिरा, तूं जो म्हणून मी येथून जीव घेऊन पळत आहे ! मला हा प्रश्न विचारिलास तो फारच उत्तम भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, कीटाचें आहे. ह्या विषयाचें विवेचन करण्याकरितां हें भाषण ऐकून व्यासांनीं त्याला ह्मटलें:— मी तुला एक पूर्वीची कथा सांगतों. ती कथा कीटा, तुला हल्लीं सुख कोणतें आहे बरें ? तूं ह्मणजे कृष्णद्वैपायन व्यास व एक कीट ह्यांचा तर तिर्यग्योनींत आहेस ! मला वाटतें कीं, ह्या

योनींत जगून कालक्षेप करण्यापेक्षां मरण दिलें ! संकटाच्या समयी सुरक्षित स्थान मिळावें फारच पुरवेल ! कीटा, शब्द, स्पर्श, रस, गंध म्हणून जे कोणी मोठ्या आशेनें माझ्या व नानाविध बहुत भोग ह्यांचें तुला ज्ञान तरी आहे का ! मला वाटतें कीं, तुला मरण आले-लेंच अधिक श्रेयस्कर !

कीट सांगतोः—हे महाप्राज्ञ, कोणत्याही योनींत जीव असेना, त्याला तेथे बरेच वाटतें. येथेही मी सुखांतच आहे. ह्यास्तव, मला जगण्याची हाव आहे. येथें सुद्धां देहानुरूप सर्व उपभोग्य विषय प्राप्त होतात. मनुष्ययोनि व स्थावरयोनि ह्यांच्या सुखदुःखोपभोगांत भेद असतो; पण मनुष्ये व इतर जंगम प्राणी ह्यांमध्ये तसा भेद नाही. सर्व विषयांपासून उत्पन्न होणारीं सुखदुःखें ह्या दोन्ही प्रकारच्या जीवकोटींत समान स्थितीनें अनुभवितां येतात. प्रभो, मी पूर्वीं मनुष्य होतो. मी शूद्र जातींत जन्मलेला असून मजपाशीं बहुत संपत्ति होती. ब्राह्मणांविषयीं माझ्या ठायीं पूज्यबुद्धि नव्हती. मी अतिशय निर्दय असें. माझ्या ठिकाणीं अत्यंत कृपणपणा होता. मी व्याजबद्धा करीत असें. माझी वाणी मोठी कठोर होती. दुसऱ्याला ठकविणें हा मला मोठा शहाणपणा वाटे. मी सर्व जगताचा द्वेष करीं. आपसांत करारमदार करून त्यांच्या जोरावर मी दुसऱ्याची संपत्ति हरण करण्यांत रममाण असें. चाकर-नोकर किंवा अतीत-अभ्यागत ह्यांची मी पर्वा करीत नसें. उलट त्यांच्या विषयीं मला द्वेषच असे. त्यांना भोजनादिक अर्पण न करितां, कुधा लागली म्हणजे स्वादिष्ट पदार्थ मी एकटाच खाई, इतका मी निर्दय होतो ! देवयज्ञ व पितृयज्ञ ह्यांच्या विषयीं माझ्या ठिकाणीं श्रद्धा नव्हती. देव-तांना व पितरांना उद्देशून जें हव्यकव्य करणें तें मी धनलोभानें अजीवात करावयाचें सोडून

दिलें ! संकटाच्या समयी सुरक्षित स्थान मिळावें फारच पुरवेल ! कीटा, शब्द, स्पर्श, रस, गंध म्हणून जे कोणी मोठ्या आशेनें माझ्या व नानाविध बहुत भोग ह्यांचें तुला ज्ञान तरी आहे का ! मला वाटतें कीं, तुला मरण आले-लेंच अधिक श्रेयस्कर !

धन, धान्य, प्रिय स्त्री, वाहन, वसतिस्थान आणि अद्भुत संपत्ति किंवा अनुपम ऐश्वर्य अवलोकन केलें म्हणजे विनाकारण माझी तळमळ सुरू होई ! दुसऱ्याचें सुख पाहून मला अतिशय दुःख वाटे ! दुसऱ्याचें चांगलें चालवें अशी मला मुळींच वासना नसे ! दुसऱ्यांच्या पुरुषार्थाना मी नेहमीं विघ्न करीं ! आपल्या स्वार्थाविषयीं मी सदा सावध असें ! आणि क्रौर्यनैष्ठुर्यादिक नृशंसगुणांनीं युक्त अशीं कर्मे मात्र मी सतत करीत होतो ! ऋषिश्रेष्ठा, मी पूर्वीं जीं घोर कर्मे केलीं त्यांची आठवण झाली म्हणजे मला अतिशय वाईट वाटतें आणि जणू काय मला पुत्रत्यागाचेंच दुःख होतें ! मला असें वाटत नाही कीं, मी कांहीं शुभ कर्मे केलीं असून तद्वारा पुण्य संपादिलें आहे; फक्त माझ्या हातून इतकें घडलेलें आठवतें कीं, मी आपल्या वृद्ध मातेची शुश्रूषा केली व एका प्रसंगीं एका ब्राह्मणाला पूजिलें ! तो ब्राह्मण—ब्रह्मयोनींत जन्मलेल्या पुरुषाच्या अंगीं जे विशिष्ट गुण असले पाहिजेत त्या सर्व गुणांनीं संपन्न असून फिरत फिरत सहजीं माझ्या घरीं आला असतां मी त्या अतिथीची बहुमानानें पूजा केली आणि त्यामुळे माझी पूर्वजन्मस्मृति नष्ट झाली नाही ! ब्राह्मणा, मला वाटतें कीं, त्या माझ्या सुकृतामुळे पुनः खचीत मी सुखी होईन आणि ह्या कारणामुळेच मी तुझ्यापासून श्रेयश्रवण करण्याची इच्छा करितों !

अध्याय एकशें अठरावा.

—:०:—

कीटोपाख्यान.

व्यास सांगतात:—कीटा, तूं जें शुभ कर्म किंवा दुसरी जी अवस्था तुला इष्ट असेल ती केलेस त्यामुळेच ह्या तिर्यग्योनीत तुला पूर्व-प्राप्त करून देईन.

जन्माची स्मृति असून तुझ्या ठिकाणी ज्ञान वसत राजा युधिष्ठिरा, व्यासांचें तें भाषण त्या आहे. कीटा, तुझी ज्ञानशक्ति नष्ट झाली नाही, कीटाला मान्य झालें आणि 'बरें आहे' ह्याचें कारण मीच आहे. (मागच्या जन्मीं असें झणून तो मार्गातच तसाच राहिला. नंतर ज्या ब्राह्मणाला पूजिलें झणून तूं झणत आहेस, जी मोठी गाडी मागून मार्गानें येत होती ती तो ब्राह्मण मीच होय.) तुला माझें दर्शन यदृच्छेन त्या ठिकाणीं प्राप्त झाली आणि घडलें, एवढ्यावरच मी तुला आतां माझ्या तिच्या चाकाखालीं चिरडून तो कीट मरण तपोबलानें तारितों. तपोबलापेक्षां अधिक शक्ति-पावला! राजा, नंतर त्यास साळई, मगर, मान् असें दुसरे कशाचेंही बल नाही. बाबारे, वराह, मृग, पक्षी, चांडाल, शूद्र व वैश्य हे तुला ही कीटयोनि प्राप्त होण्याचें कारण तुझीं जन्म प्राप्त झाले आणि त्या सर्व जन्मांत त्यानें पातकेंच होत हें मी जाणतो; आणि तुझ्या मनांत व्यासांचें दर्शन घेऊन त्यांस आपलें वृत्त निवे-पुण्य संपादावयाचें असेल तर तें तुला पुनः संपा-दिलें. राजा, त्यापुढें तो कीट अमिततेजस्वी दितां येईल. कीटा, देव आणि सिद्ध हे जीं व्यासांच्या अनुग्रहानें क्षत्रियकुलांत जन्मला फळें भोगीत आहेत त्यांचें कारण त्यांनीं आणि त्यांस आपलें जन्मवृत्त कळवून व कीट-कर्मभूमीत केलेलीं कर्मेच होत. मनुष्ये धर्मा-जन्मांतील उपकाराचें स्मरण करून त्यानें चरण करितात किंवा गुण संपादितात ह्याचें व्यासांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें व हात कारण-त्यांस सुस्थिति मिळण्याची इच्छा जोडून भाषण करण्यास आरंभ केला.

असते हेंच होय. भावी उत्कर्षाच्या वासने- कीट झणाला:—महाभाग मुने, ज्या श्रेष्ठ नेंच मनुष्ये गुणसंपादन करून सदाचरणास पदाची दशगुणांच्या बळानें इच्छा करितात, प्रवृत्त होतात आणि भविष्यत्कालीं कर्मानुरूप तें हें पद मला प्राप्त झालें आहे. हा पहा मी फलें भोगितात. बा कीटा, ज्ञानी मनुष्याची पूर्वी जो कीटयोनीत होता तो आतां राजपुत्र वाणी, बुद्धि, पाणि व पाद हीं नष्ट झालीं झालों आहे! प्रस्तुत समयीं सुवर्णाच्या हारांनीं किंवा मनुष्य मूळचाच मंद (वेडा) असला मंडित असलेल्या महान् महान् हत्तींवर बसून तर त्याच्या जीविताचा काही तरी उपयोग मी प्रयाण करितों, कांबोज देशांतले श्रेष्ठ घोडे आहे काय? मग तें सर्व आपदांचें घरच नव्हे. माझा रथ वाहून नेतात, आणि त्याप्रमाणेंच काय? किंवा मग त्या ज्ञानी किंवा अज्ञानी ज्यांना उंट व खेंचरे लाविली आहेत अशा पुरुषाच्या हातून एक तरी पुरुषार्थ सिद्ध होईल वाहनांतून मी फिरतों. सध्या मी अमात्यांसह काय! सारांश, त्याचें जिणें सर्वस्वीं व्यर्थ व आपांसह मांसभोजन करितों, जेथें सुंदर होय! कीटा, मी तुला असा वर देतों की, वारा वहात आहे अशा मंदिरांत उंची सुख-जिंतपणीं शशिसूर्यांना पूजिणाऱ्या आणि नित्य शयनांवर निद्रा घेतों, दास व दासी माझ्या पवित्र कथांचें कीर्तन करणाऱ्या श्रेष्ठ ब्राह्म-शुभ्रसे तत्पर असतात, आणि प्रिय भाषण

करून देव जसे महेंद्राची स्तुति करितात तसे
सूत, मागध व बंदिजन नित्य उत्तररात्रीं
माझी स्तुति करितात ! महामुने, आपल्या
तेजाचें मान कोण करील ! व आपण जो मला
वर दिला तो अन्यथा कसा होईल ! आपल्या
प्रसादानेंच मी त्या कीटजन्मांतून ह्या राज-
पुत्राच्या जन्मास आलों ! महाप्राज्ञ, मी आप-
ल्याला नमस्कार करितों. मी काय करूं त्याची
मला आज्ञा करा. आपल्या तपोबलानेंच मला
हें ऐश्वर्य मिळालें !

व्यास ह्मणाले:—राजा, तूं जी आज माझी प्रांजळपणानें स्तुति केलीस तिच्या योगें मी संतुष्ट झालों. कीटजन्मांत तुझी स्मृति नीट नव्हती; पण आज ह्या जन्मांत तुझी स्मृति निर्मळ झाली आहे. राजा, पूर्वी शूद्रयोनींत असतां तूं क्रूरपणा केलास, केवळ धनाची हाव धरून भलत्याच प्रकारें वागलास, आणि ब्राह्मणांना अनादरिलेंस, त्याबद्दल तुला जें पातक लागलें तें अजून क्षय पावलें नाहीं. तिर्यग्योनींत जन्म पावल्यावर तुला माझें दर्शन घडलें हेंच काय तें तुझें सुकृत; आणि शिवाय आज जी ही तूं माझी स्तुति केलीस तेंही तुझें सुकृतच होय. राजा, ह्या तुझ्या सुकृतांनें तूं हा देह ठेविल्यावर ब्राह्मणत्व पावशील. आतां तुला मी अशी आज्ञा करितों कीं, तूं राजैश्वर्य भोगीत असतां यज्ञयाग करून त्यांत विपुल दक्षिणा दे आणि गाई व ब्राह्मण हांच्याकरितां रण-यज्ञांत प्राणांचें हवन करून देहत्याग कर, ह्मणजे तूं ब्राह्मणजन्म पावून ब्रह्मवेत्ता होशील आणि स्वर्गांत स्थान मिळवून सन्निभयपद जोडिशील ! राजा, तिर्यग्योनींतला प्राणी शूद्रयोनीस जातो, शूद्रयोनींतला वैश्ययोनीस जातो, वैश्ययोनींतला क्षत्रिययोनीस जातो, सदाचारी क्षत्रिय ब्राह्मणत्व पावतो, आणि सदाचारी ब्राह्मण पवित्र स्वर्गलोक मिळवितो.

अध्याय एकर्शे एकोणिसावा.

—:0:—

कीटोपाख्यान.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, तो वीर्यवान् कीट कीटदेहाचा त्याग करून इतर योनि फिरत फिरत क्षत्रयोनीस प्राप्त झाला असतां त्याचें पूर्वयोनीचें स्मरण जागृतच होतें. क्षत्रियजन्म प्राप्त झाल्यावर त्यानें धर्मार्थाचें उत्तम ज्ञान संपादिलें आणि विपुल तपश्चर्या आरंभिली. तेव्हां द्विजश्रेष्ठ कृष्णद्वैपायन व्यास त्याच्या समीप आले आणि त्यांनीं त्यास बोध केला.

व्यास म्हणाले:—कीटा, देवांना मान्य असं क्षत्रियांचें व्रत म्हटलें म्हणजे प्राण्यांचें परिपालन करणें हें होय. राजा, जेव्हां ह्या व्रताचा निदिव्यास धरून तूं हें व्रत पाळशील, तेव्हां तुला ब्राह्मणत्व मिळेल. राजा, शुभाशुभ, कर्माविषयीं नीट मनन कर, चित्ताची शुद्धि जाड, उत्तम वासना धर, वृष्ट वासना सोड, इंद्रियांना स्वाधीन ठेव, मनाची सुप्रज्ञता राख, स्वधर्माचरणांत रममाण हो, आणि प्रजांचें उत्तम प्रकारें संगोपन कर, म्हणजे तूं क्षात्रतनु सोडून ब्राह्मणतनु मिळविशील.

भीष्म सांगतात:-राजा युधिष्ठिरा, अरण्या-
मध्ये महर्षि व्यासचें वचन श्रवण करून
पुनः कठिनं प्रजांचें उत्तम प्रकारें परिपालन
केलें आणि लवकरच तो कीट मृत होऊन
प्रजापालनरूप पुण्याच्या योगानें विप्रत्व पावला.
नंतर तो कीट ब्राह्मणयोनीस प्राप्त झालेला
पाहून त्याच्याजवळ महाबुद्धिमान् कृष्णद्वैपा-
यन व्यास आले आणि त्या महायशस्वी मुनि-
श्रेष्ठांनीं त्यास बोध केला.

व्यास सृणाले:—हे श्रीमान् ब्रह्मचर्या, अगदी व्यथित होऊं नको. शुभ कर्म करणारा पुरुष शुभ योगीत जन्मतो व पापकर्म करणारा पुरुष पापयोगीत जन्म घेतो, हे लक्षात

डेव. माण्याला बरी किंवा वाईट जी योनि प्राप्त होते ती त्याच्या कर्मफलानुरूप असते. ह्या-साठी, हे कीटा, मरणाची भीति तू मुळीच धरू नको, धर्मलोपाची मात्र भीति बाळग आणि उत्तम प्रकारे धर्माचरण कर.

कीट म्हणाला:—भगवन् व्यास मुने, आपल्यामुळे मला अधिकाधिक सुखस्थिति प्राप्त झाली आहे. आज मला धर्ममूलक संपत्ति प्राप्त होऊन माझे सर्व अज्ञान लयास गेलें !

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, भगवान् व्यासांच्या वचनाप्रमाणे त्या कीटाला बुलभ ब्राह्मणजन्म मिळाल्यानंतर त्यानें सर्व पृथ्वी शतावाधि यज्ञयूपांनीं अंकित केली आणि उत्तम ब्रह्मज्ञान संपादन करून तो ब्रह्मलोकास पावला. युधिष्ठिरा, त्या कीटानें व्यास-वचनानुसार वागून जीं कर्मे केलीं, त्यांच्या योगानें त्यास सनातन ब्रह्मपद प्राप्त झालें, हें लक्षांत धर; आणि ज्या अर्थी ते महान् महान् क्षत्रिय पराक्रम गाजवून धारातीर्थी पतन पावले त्या अर्थी त्यांनाही पवित्र गति मिळाली आहे हें चिन्तांत वागवून त्यांच्याविषयी शोक करण्याचें सोडून दे.

अध्याय एकशें विसावा.

—:०:—

मैत्रेयाची भिक्षा.

युधिष्ठिर विचारितो:—सत्पुरुषश्रेष्ठ पिता-मह भीष्म, माझा आपणांस असा व्रथ आहे कीं, विद्या, तप व दान ह्या तिहींमध्ये श्रेष्ठ काय आहे, तें मला निरूपण करून सांगावें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, ह्या विषयासंबंधानें एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो इतिहास ह्मणजे कृष्णद्वैपायन व्यास व मैत्रेय मुनि ह्यांचा संवाद होय. राजा, एके समयी कृष्णद्वैपायन व्यास गुप्तपणानें

संचार करित असतां वाराणसीमध्ये मैत्रेय ऋषि गुप्तपणानें मुनिजनांच्या आश्रमांत राहत होते त्यांजकडे गेले. तेव्हां आपल्याकडे व्यास मुनि आले असें पाहून मैत्रेयांनीं त्यांची आदरपूर्वक पूजा केली व त्यांस उत्तम अन्न अर्पण करून

भोजन घातलें. राजा धर्मा, मैत्रेयांनीं समर्पण केले-ल्या त्या अन्नाची महती काय वर्णावी! तें अन्न सर्व गुणांनीं युक्त असून सर्वकामनापरिपूरक होतें ! महात्मे व्यास मुनि तें अन्न सेवन करून अतिशय

तृप्त झाले आणि मैत्रेयांचा निरोप घेऊन निघाले तो त्यांस हास्य उत्पन्न झालें ! तें पाहून मैत्रेयांनीं त्यांस विचारिलें:—धर्मात्मन्,

आपण कां हसलां बरे? तपस्व्याला व तशांत आपल्या सारख्या गंभीर पुरुषाला कांहीं तरी आश्चर्यकारक गोष्ट दृष्टीस पडल्याशिवाय

हास्य येणें संभवत नाही; तेव्हां आपल्याला हास्य येण्याचें कारण काय, तें मला विदित करावें. मुनिवर्य, आपला अधिकार काय

वर्णावा ! उपाधीनें युक्त असलेला जीवात्मा व उपाधिरहित असलेला सुखात्मा (ह्मणजे परमात्मा) ह्या दोहोंपेक्षांही

आपली स्थिति पृथक् आहे, तेव्हां आपलें भाग्य अनुपम असून त्याच्या पुढें माझे तपो-भाग्य अगदीं तुच्छ होय असें मला

वाटतें; आणि इतक्याउपर माझ्या तपोभाग्या-विषयी किंवा मी मित्रकुलांत जन्म पावून इतरांपेक्षां श्रेष्ठपणा मिळविल्याविषयी

जर आपल्याला आश्चर्य वाटलें असेल, तर माझ्या मतानें आपल्या व माझ्या योग्यते-तलें महदंतर बहुतेक नष्टच झालें, असें आपण

मानीत असाल, अशी मला शंका येते !

व्यास सांगतात:—मैत्रेय मुने, तुजें हें कृत्य, तेंच फळ प्राप्त होण्यासाठीं लोकांत जीं कृत्यें करावीं ह्मणून मोठेच आग्रहानें सांगण्यांत येतें

तीं कृत्यें, ह्यांच्यामधील महदंतर पाहून मला नाही. पुण्यदायक सर्व कर्मांमध्ये दान हें हें ह्यांमुळे आलें ! तूं केलेस काय व त्याचें फळ अत्यंत पुण्यदायक आहे; निदान सर्व पुण्य-
तूं मिळविलेंस काय, हें मनांत येऊन मला दायक कर्मांमध्ये दान हें श्रेष्ठ होय, ह्यांत वायतें कीं, जणू काय मक्षिकेनें समुद्र शोषिला ! दादच नाही ! वा मैत्रेया, वेदांत सांगितलेल्या
'स्वर्गलोक शतक्रतु केल्याशिवाय मिळत नाही' ज्या ज्या श्रेष्ठ कृत्यांची तूं प्रशंसा करितोस त्या
हें वेदवचन आतां मिथ्या मानिलें पाहिजे ! सर्व श्रेष्ठ कृत्यांमध्ये दानाला अग्रपद मिळतें,
कारण, तूं दिलेल्या केवळ जलदानानेंच तूं हें माझ्या मते निर्विवाद आहे ! मैत्रेया, दान
स्वर्ग मिळविलास हें मी प्रत्यक्ष पहात आहे ! देणाऱ्यांच्या मार्गांनीं ज्ञानी पुरुष गमन करितात,
बरें, वेदवचन जर असत्य मानावें, तर वेदांना दाते लोक दानाच्या योगानें प्राणदान देतात,
तरी अनृत बोलण्याचें कारण काय ? अशी आणि दात्यांच्या ठिकाणींच धर्माचें खरें खरें
शंका मनांत येऊन मी आश्चर्यांत पडलों आहे ! अधिष्ठान असतें ! उत्कृष्ट अध्ययन केलेले वेद,
वेदांत सांगितलें आहे कीं, पुरुषाचें उत्तम इंद्रियांचा निग्रह आणि सर्वस्वाचा त्याग,
व्रत ह्यांलें ह्मणजे त्यानें तीन गोष्टी कराव्या. ह्यांच्याप्रमाणेंच दामापासून दिव्य फळ प्राप्त
त्या तीन गोष्टी (१) अद्रोह, (२) दान व (३) होतें ! महाबुद्धिमंता मैत्रेया, तुला उत्तरोत्तर
पूर्ण सत्य ह्या होत. जणू काय, सदाचरण-अधिकाधिक सुख मिळेल; कारण बुद्धिमान्
व्रतांचे हे तीन पायच होत. ऋषींनीं वेदांना पुरुष नित्य उत्कर्ष पावतो आणि अधिकाधिक
अनुसरून पूर्वीच हे नियम लोकांत प्रकट केले सुख मिळवितात ! निःसंशयपणें आह्मांला हें
आहेत आणि आह्मी पूर्वीच जे नियम ऐकिले प्रत्यक्ष दिसत आहे. पहा—माग्यवान् पुरुष
आहेत ते आह्मांला आतां सुद्धां अवश्य पाळिले अर्थ मिळवितात, दानें देतात, यज्ञ करितात,
पाहिजेत ! पण प्रस्तुत आमच्या काय निदर्श-आणि एकामागून एक अधिकाधिक सुख प्राप्त
नास आलें कीं, प्रसंगानुरूप अल्प दान केलें करून घेतात ! महाप्राज्ञ मैत्रेया, असें जरी
असतांही त्यापासून महान् फळ प्राप्त होतें ! आहे तरी सुखाचें पर्यवसान दुःखांत
वा मैत्रेया, तूं मोठ्या प्रेमानें तृप्तिताला जल आणि दुःखाचें पर्यवसान सुखांत होत
दिलेंस, फार काय—तूं स्वतः तृप्त असतां असतें, हा नियम लक्षांत ठेविला पाहिजे.
आपली तृष्णा तशीच ठेवून दुसऱ्याची तृष्णा सुखापासून महान् दुःख आणि दुःखापासून
भागवर्त्तिस, आणि त्यांचें फळ हें मिळविलेंस महान् सुख प्राप्त होणें हा सृष्टीचा अबाधित
कीं, महान् यज्ञ करून जे जिंकावयाचे ते नियम होय. ज्ञाते पुरुष सांगतात कीं, मनुष्यांचें
श्रेष्ठ लोक तूं जिंकून घेतलेस, हें मी प्रत्यक्ष वर्तन तीन प्रकारचें असतें : कांहीं मनुष्ये धर्मा-
पहात आहे ! मैत्रेया, तुझ्या पवित्र दानानें व चरणच करितात, कांहीं अधर्माचरण करितात,
त्याप्रमाणेंच तुझ्या तपानें मी अतिशय तृप्त आणि कांहीं धर्मशील व अधर्मशील अशीं
झालों ! तूं अंतर्बाह्य पुण्याचा पुतळा आहेस ! नसून मध्यवर्ती असतात. ब्रह्मनिष्ठ पुरुष
पुण्य हेंच तुझें सामर्थ्य, पुण्य हेंच तुझें रूप, यज्ञादिक पुण्यकर्म किंवा द्रोहादिक पापकर्म
आणि पुण्य हीच तुझी वासना, असें मी मानितों ! करित नाही, तो नित्य ब्रह्मचरितनांत निमग्न
तुझ्या कर्मानें तुला जें पुण्य प्राप्त झालें तें असतो; ह्यास्तब त्याच्या हातून धर्म घडत
तीर्थस्नानानें किंवा वेदव्रतसमापनानें प्राप्त होणारें नाही व अधर्मही घडत नाही; तो नित्य मध्य-

वर्ती असतो. मैत्रेया, यज्ञ, दान व तप करणारे पुरुष पुण्यकर्मी जाणावे आणि भूतांना पीडा देणारे पुरुष पापकर्मी जाणावे ! जे पुरुष दुसऱ्याच्या धनांचा अपहार करितात ते नरकांत पडतात व दुःखे भोगितात ! ह्यांशिवाय ह्यजने तप, दान, यज्ञ, किंवा पीडा व द्रोह ह्यांशिवाय जी कर्मे तीं पुण्यकर्मे नव्हेत व पापकर्मेही नव्हेत ! मैत्रेया, तू केवळ सत्कर्मकर्ताच होस; तू सुखांत काळ घालविशील, आनंद भोगशील, दाने देशील, यज्ञयाग करशील आणि ज्ञानी किंवा तापसी पुरुष तुझा पराजय करणार नाहीत !

अध्याय एकशें एकविसावा.

—०:—

मैत्रेयाची भिक्षा.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, भगवान् व्यासांचे हे भाषण श्रवण करून, कर्माची पूजा करणाऱ्या, अत्यंत वैभववान् कुलांत जन्मलेल्या आणि ज्ञानी व बहुश्रुत अशा मैत्रेय मुनींनी उत्तर दिले.

मैत्रेय म्हणाले:—हे महाप्राज्ञ विभो व्यास महर्षे, निःसंशयपणे आपण म्हणतां तेंच सत्य होय; पण आपली आज्ञा मिळाल्यास मला ह्यावर थोडेसे बोलावयाचे आहे.

व्यास म्हणाले:—महाबुद्धिमंता मैत्रेया, तुला जे व जितके कांहीं बोलावयाचे असेल तें सर्व बोल; मी ऐकण्यास सिद्ध आहे.

मैत्रेय म्हणाले:—व्यास मुने, आपण दानाच्या संबधानें जे कांहीं सांगितलें तें करूं नये व कोणी तसें दान देऊं लागल्यास अगदीं निर्वोष व निर्मळ आहे. विद्या व तप ह्यांच्या योगानें आपण आपलें मन अतिशय पवित्र केले आहे, ह्यांत संदेह नाही. आपण आपला आत्मा परम पावन केला, झणूनच हा महान् लाभ मला वडला. मला पुष्कळ विचारा-

अंतीं असें दिसून येतें कीं, आपली तपश्चर्या अतिशय प्रबळ आहे. द्विजवर्ग, आपलें मला दर्शन घडलें, ह्या योगानेंच माझे कल्याण होईल. आपण मला दर्शन दिलें ह्या खचीत आपला मजवर अनुग्रहच होय, आणि मी हें सर्व मोडियां प्राक्कर्मांचें फळ समजतों. महर्षे, तपश्चर्या, शास्त्रज्ञान व सत्कुलांत जन्म हीं ब्राह्मण्याचीं कारणे होत; आणि ज्याला ह्या तिन्ही गोष्टींची अनुकूलता असेल त्यालाच द्विजत्व प्राप्त होतें. महामुने, ब्राह्मणाची पात्रता काय वर्णावी ! ब्राह्मण ह्यजने देव व पितर ह्यांचा प्रतिनिधिच होय ! ब्राह्मणाची तृप्ति झाली कीं देव व पितर ह्यांची तृप्ति होते. वेदवेद्या ब्राह्मणाहून अधिक असें कांहींएक नाही. ब्राह्मणाच्या अभावीं सर्वत्र अंधकार होईल; जिकडे तिकडे गोंधळ माजेल; कशाचेंही ज्ञान होणार नाही; चातुर्धर्य मोडेल; असत्य फैलावेल; आणि धर्माधर्मविचार अस्तास जाईल ! महर्षे, ज्याप्रमाणें कसलेल्या जमीनींत बीं पेरलें असतां त्याचें फळ मनुष्याला मिळतें, त्याप्रमाणेंच वेदवेद्या ब्राह्मणाला दान दिलें असतां त्याचें फळ दात्याला मिळतें. व्यास मुने, विद्या व वृत्त ह्यांनी युक्त असा ब्राह्मण दान घेण्यास मिळाला नाही तर धनिक पुरुषांचें धन व्यर्थ होय, असें मला वाटतें ! वेदहीन पुरुषाला अन्न अर्पण केलें व त्यानें तें सेविलें, तर तो त्या अर्पण केलेल्या अन्नाचा, अन्नदात्याचा, आणि शिवाय आपला स्वतांचा नाश करितो; ह्यास्तव, मनुष्यानें अणात्रीं दान दान घेतल्यास त्या मूढाचा सर्वस्वी घात होईल, हें पक्कें लक्षांत ठेवावे ! मुनिश्रेष्ठ, सत्पात्र पुरुषाला दान दिलें असतां त्यापासून उत्तम फळ प्राप्त होतें; कारण, सत्पात्र पुरुष अन्नाचा

स्वामी होय. सत्यात्र (विद्वान्) पुरुषाने नेतात; आणि यज्ञयागे करणारे व शाश्वत पद अन्न सेवन केलें असतां त्याच्या अंगीं त्या मिळविणारे तेच समजावे !

अन्नद्वारा दात्याला परत त्याच्या अनेकपट पुण्य अर्पण्याचें सामर्थ्य असतें. भगवन्, दात्यानें सत्पात्र पुरुषाला अन्नादिकांचें दान केल्यानें दात्याचें प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष महान् हित होतें. 'ज्याचें अन्न त्याची प्रजा' असा सर्वत्र अन्नाधित नियम आहे. दात्यानें प्रतिग्रहकर्त्याला अन्न दिलें ह्मणजे तो प्रतिग्रहकर्ता प्रजारूपांन पृढें संततीमध्ये जन्म पावल्यावर ती संतति वास्तविकपणें त्या अन्न-दात्याच्या अन्नापासूनच जन्मली असें होतें; तुझ्या ठिकाणीं ही उत्कृष्ट बुद्धि वास करीत ह्मणून दात्यानें सत्पात्र पुरुषाला अन्न देऊन त्याच्याकडून व त्याच्या संततीकडून आपली होत असते. रूपाचें मान, वयाचें मान आणि अभीष्टप्राप्ति घडवून आणावी आणि देहाचें साफल्य संपादावें. ह्या कामीं सूक्ष्मही प्रमाद घडल्यास त्याचें घोर फळ भोगावें लागेल ! ऋषींचा अभिप्राय असा आहे कीं, ज्या कृत्यापासून दात्याला पुण्य लागतें त्या कृत्यापासून प्रतिग्रहकर्त्यालाही पुण्य प्राप्त होतें; ह्यास्तव, जे दान करून नये ह्मणून दात्याला प्रतिबंध केला असेल, तें दान घेऊं नये ह्मणून प्रतिग्रहकर्त्यालाही प्रतिबंध केला आहे, असें समजावें. नच उत्पन्न झाले आहेत. त्या वेदांना अनु-दाता व प्रतिग्रहकर्ता हीं दोन दानविधींचीं चक्रे सुरूनच मी दानाची प्रशंसा करितों आणि तूं आहेत; ह्यांतील एकावर दानविधिरूप शकट तपाची व ज्ञानाची महती वर्णितोस. तप हें उभा राहणार नाही, हें खचीत होय ! जेथें अतिशय पवित्र आहे. तपाच्या योगानें वेदांची विद्या व वृत्त ह्यांनीं संपन्न असे ब्राह्मण अस-तात तेथें दानापासून ह्या लोकीं व परलोकीं गत होतो ! तपानें आणि विद्येनें महान् फळ उत्कृष्ट फळ प्राप्त होतें. जे पुरुष शुद्ध योनीत मिळतें, असें आहीं ऐकिलें आहे. कोणाच्या जन्मलेले असतात, सदासर्वकाळ एकसारखे हातून दुष्कृत झालें असल्यास तें तपानेंच नष्ट तपश्चर्येंत रममाण होतात, आणि नित्य दानें होतें. मनुष्य ज्या ज्या हेतूनें तप करितो ते ते देवात व वेदाध्ययन करितात, ते केव्हांही त्याचे हेतु तपाच्या योगें सिद्धीस जातात; आणि हें सर्वतोपरी पूज्य होत ! ते सत्पुरुष जो मार्ग सर्व विद्येच्या योगानें घडून येत असेही आहीं घालून देतात त्या मार्गानें गेलें असतां कोणीही ऐकितों. जें काहीं मिळविण्यास किंवा जिंकून फसत नाही; स्वर्गाचे ते मार्गदर्शक होत; ते धेण्यास अथवा साध्य करण्यास किंवा उतरून स्वतः स्वर्गास जातात व दुसऱ्यांनाही स्वर्गास जाण्यास अशक्य असेल, तें सर्व तपाच्या

अध्याय एकशें बाविसावा.

—:०:—

मैत्रेयाची शिक्षा.

मीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या प्रमाणें मैत्रेयाचें भाषण श्रवण करून त्यावर भगवान् व्यासांनीं उत्तर दिलेंः—मैत्रेया, सुदैवानें तूं महान् ज्ञानी आहेस; आणि सुदैवानें तुझ्या ठिकाणीं ही उत्कृष्ट बुद्धि वास करीत आहे ! लोकांत आर्यगणांचीच पुष्कळ प्रशंसा होत असते. रूपाचें मान, वयाचें मान आणि ऐश्वर्याचें मान ह्यांच्या योगानें तुझ्या मनाला कोणताही विकार उत्पन्न झाला नाही हें खचीत सुदैव होय; निःसंशयपणें हा तुझ्यावर देवतांचा अनुग्रहच आहे. आतां, दानापेक्षां अधिक श्रेष्ठ काय आहे, तें तुला सांगतों ऐक. मैत्रेया, जीं काहीं ज्ञानप्रतिपादक शास्त्रें आहेत किंवा जे काहीं सदाचार लोकांत प्रचलित आहेत, तीं शास्त्रें किंवा ते सदाचार यथाक्रम वेदांपासूनच उत्पन्न झाले आहेत. त्या वेदांना अनु-दाता व प्रतिग्रहकर्ता हीं दोन दानविधींचीं चक्रे सुरूनच मी दानाची प्रशंसा करितों आणि तूं आहेत; ह्यांतील एकावर दानविधिरूप शकट तपाची व ज्ञानाची महती वर्णितोस. तप हें उभा राहणार नाही, हें खचीत होय ! जेथें अतिशय पवित्र आहे. तपाच्या योगानें वेदांची विद्या व वृत्त ह्यांनीं संपन्न असे ब्राह्मण अस-तात तेथें दानापासून ह्या लोकीं व परलोकीं गत होतो ! तपानें आणि विद्येनें महान् फळ उत्कृष्ट फळ प्राप्त होतें. जे पुरुष शुद्ध योनीत मिळतें, असें आहीं ऐकिलें आहे. कोणाच्या जन्मलेले असतात, सदासर्वकाळ एकसारखे हातून दुष्कृत झालें असल्यास तें तपानेंच नष्ट तपश्चर्येंत रममाण होतात, आणि नित्य दानें होतें. मनुष्य ज्या ज्या हेतूनें तप करितो ते ते देवात व वेदाध्ययन करितात, ते केव्हांही त्याचे हेतु तपाच्या योगें सिद्धीस जातात; आणि हें सर्वतोपरी पूज्य होत ! ते सत्पुरुष जो मार्ग सर्व विद्येच्या योगानें घडून येत असेही आहीं घालून देतात त्या मार्गानें गेलें असतां कोणीही ऐकितों. जें काहीं मिळविण्यास किंवा जिंकून फसत नाही; स्वर्गाचे ते मार्गदर्शक होत; ते धेण्यास अथवा साध्य करण्यास किंवा उतरून स्वतः स्वर्गास जातात व दुसऱ्यांनाही स्वर्गास जाण्यास अशक्य असेल, तें सर्व तपाच्या

योमानें प्राप्त होतें किंवा उतरून जातां येतें; दीत तुष्ट असते, तो भर्ता आणि ती भार्या खचीत असें तप हें बलिष्ठ आहे! मनुष्य मद्यपी असो, धन्य समजावी! ज्या गृहीं पति व पत्नी ह्यांच्या-तस्कर असो, बालहत्या करणारा असो, किंवा मध्ये अशा प्रकारें प्रेम वसत असेल त्या गृहीं गुरुपत्नीशीं गमन करो, त्या सर्व पातकांतून सर्व मंगल वास करील ! उदकानें जसा शरीराचा तपश्चर्येच्या बळावर तो तरून जाईल आणि मल धुऊन टाकावा व अभिग्नवालेनें जसा अंधार मुक्त होईल ! सर्व प्रकारचें ज्ञान असलेला नष्ट करावा, तसा दानानें व तपानें सर्व पातकांचा डोळस मनुष्य आणि कोणत्याही प्रकारचा क्षय करावा ! मैत्रेया, तुझें कल्याण असो ! मी तपस्वी हे दोन्ही समान होत; ह्या दोन्ही प्रकारा- आतां साधुगृहीं गमन करितों! माझे तुला आतां रच्या पुरुषांना सदा नमस्कार करावा ! ज्ञान- इतकेंच सांगणें आहे कीं, दान व तप ह्यांनीं सर्व रूप धनानें युक्त असं पुरुष व तपश्चर्या कर- पातकांचा नाश होतो हें लक्षांत ठेव, ह्मणजे पणारे महात्मे हे सर्व वंदनीय होत ! दानें देणारे तुझें कल्याण होईल !

पुरुष ह्या लोकीं वैभव भोगून परलोकीं सुखो- राजा युधिष्ठिरा, नंतर मैत्रेय, मुनींनीं भग- पभोग मिळवितात. ह्या लोकांत भाग्यवान् वान् कृष्णद्वैपायन व्यासांस प्रदक्षिणा घालून पुरुष अन्नदान करून श्रेष्ठ पद जोडितात आणि नमस्कार केला आणि हात जोडून त्यांस ह्मणजे मेल्यावर ब्रह्मलोक व त्याहूनही श्रेष्ठ जे इतर कीं, भगवतांचें मंगल असावें !

लोक त्या लोकीं गमन करितात ! ज्या लोकांना सर्व लोक मान देतात व ज्या लोकांचा सर्व लोक गौरव करितात ते लोकही अन्नदान कर-

अध्याय एकशें तेविसावा.

—:—

शांडिली व सुमना ह्यांचा संवाद. युधिष्ठिर विचारितो:—पितामह भीष्म, सर्वत्र स्तुतिच होते! कर्म करणारा पुरुष किंवा कर्म आपण सर्व धर्मवेच्यांत श्रेष्ठ आहां. माझी इच्छा न करणारा पुरुष जें कांहीं सुकृत-दुष्कृत अशी आहे कीं, आपल्यापासून साध्वी स्त्रियांचा जोडितो तदनुरूप त्यास फळ भोगावें लागतं. सदाचार श्रवण करावा; तर ही माझी इच्छा तो श्रेष्ठ लोकीं गमन करो किंवा अधम लोकीं पतन परिपूर्ण करावी.

पावो, त्यास तेथें कर्मानुरूप स्थान प्राप्त होतें ! भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, हाच मैत्रेया, तुला जें कांहीं अन्न किंवा पान पाहिजे पन्न पूर्वीं केकयकुलोत्पन्न सुमना नामक स्त्रीनें असेल तें तुला खचीत मिळेल; कारण तूं बुद्धिमान्, देवलोकीं वास्तव्य करणाऱ्या शांडिलीला विचा- कुलवान्, वियावान् आणि दयावान् आहेस. रिला असतां शांडिलीनें जें कांहीं उत्तर दिलें मैत्रेया, तूं तरून व व्रतवान् आहेस. तुला माझी तें मी तुला आतां निवेदन करितों, ऐक. राजा, आज्ञा अशी आहे कीं, तूं नित्य सदाचरणांत शांडिली ही मोठी निग्रही स्त्री असून सर्व प्रकार- ममाण हो. गृहस्थाश्रमी पुरुषांच्या ठिकाणीं रचें तिला ज्ञान होतें आणि तत्त्वशास्त्राचें संपूर्ण जो अतिशय श्रेष्ठ गुण असला पाहिजे तो हा रहस्य ती जाणत होती. एके समयीं सुमनेनें कीं, पति आणि पत्नी ह्यांमध्ये उत्कृष्ट प्रेमभाव तिला विचारिलें:—भद्रे, कशा प्रकारच्या वर्त- वसावा. जो भर्ता स्वभार्येच्या ठायीं सदैव दीत तुष्ट नाहीं किंवा कोणती कर्म आचरून तूं सर्व असतो आणि जी भार्या स्वभर्त्याच्या ठायीं सदा- पातकांचें क्षालन केलेंस व ह्या देवलोकीं प्राप्त

शालीस, तें मला सांग. अहाहा ! कल्याणि, परत आला म्हणजे मी त्यास आसन वेऊन केवढें तुझें हें भाग्य ! तूं आपल्या कांतीनें मोठ्या सवधान चित्तानें सत्कारीत असें; जे अग्निज्वालेप्रमाणें झळाळत असून, जणू काय भक्ष्य, भोज्य किंवा लेख पदार्थ माझ्या भर्त्याला अंतरिक्षांत तारापतीची कन्याच शोभत आहेस! माहीत नव्हते, किंवा ज्यांचें सेवन करणें तूं धवल वस्त्रें परिधान केलेलीं असून तुझ्या माझ्या भर्त्याला मान्य नव्हतें, ते सर्व मीं बाजिले ठिकाणीं ग्लानीचा लेश सुद्धां नाहीं ! आणि होते; कुटुंबाकरितां जें कार्य करण्याचें झणून विमानांत अधिरूढ असतां तुझ्या ठायीं सहस्र-ठरावण्यांत आलें असेल तें सर्व मीं प्रातः-गुण अधिक तेज चढलें आहे आणि तुझी तनु कालीं उठून करीत किंवा करवीत असें; माझा दिव्य कांतीनें झळकत आहे ! भद्रे, तूं ह्या भर्ता कांहीं कामासाठीं प्रवासाला गेला असतां लोकीं अल्प तपश्चर्येनें, दानानें किंवा नियम-त्याला यश मिळवें म्हणून नित्य अनेक मंगल-धर्मांनें खचीत प्राप्त झाली नाहीस ! तेव्हां तूं कृत्यें करण्यांत मी गुंतलेली असें; भर्ता प्रवासें कोणतें सत्कृत्य किंवा सद्गतेन आचरिलेंस सांत असतां मीं कधीं काजळ घातलें नाही, आणि हा दिव्य लोक जोडिलास, तें मला सांग. अलंकार धारण केले नाहीत, अभ्यंगज्ञान केलें

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें सुमनेचा सुंदर नाही, उठी ल्यालें नाही, पुष्पें धारण केलीं प्रभ श्रवण करून शांडिलीनें स्मित हास्य केलें नाहीत, किंवा हातपाय वगैरे रंगविले नाहीत. आणि सुमनेला आपल्या आचरणाचें रहस्य माझ्या भर्त्याला सुखाची झोंप लागली असती निवेदिळें. शांडिली म्हणालीः—सुमने, मी महत्त्वाच्या कार्यासाठींही मीं त्याला कधीं जागें काषाय वसनें किंवा वल्कलें परिधान करून केलें नाही; कुटुंबभरणासाठीं देखील मीं कधीं अथवा वपन करून किंवा जटाभार वाढवून आपल्या भर्त्याला आयास दिले नाहीत; मी देवलोकास आलें नाही ! मीं जें कांहीं आच- नित्य गुह्य गोष्टी गुप्त ठेवीत असें; राहण्याची रण केलें तें हें कीं, मीं कधींही आपल्या जागा वगैरे मी नेहमीं स्वच्छ राखीत असें; भर्त्याला कठोर किंवा अयोग्य शब्दांनीं दुख- आणि ह्या सर्व वर्तनामुळें माझे मन सदोदीत विलें नाही; सदासर्वकाळ मी दक्षतापूर्वक संतुष्ट राही ! सुमने, मीं सांगितलेला हा धर्म-देवांच्या, पितरांच्या व ब्राह्मणांच्या आराधनेंत पथ मनांत वागवून जी नारी दक्षतापूर्वक निमग्न राहिलें; श्वश्रू व श्वशुर ह्यांची आज्ञा मीं वांगेल, तिला अरुंधतीप्रमाणें स्वर्गलोकीं बहुमान कधींही उलंघिली नाही; मीं कधीं कोणाची प्राप्त होईल !

चाहाडी—चुगली केली नाही; इतकेंच नव्हे, भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, महा-तर चाहाडीचुगली करण्याचें मनांत सुद्धां भाग्यवती तपस्विनी देवी शांडिली हिनें सुम-आणलें नाही. जेथें जाऊं नये तेथें कधीं मी नेला ह्याप्रमाणें पतिव्रता-धर्म निवेदन केले गेलें नाही आणि कोणापाशीं फार वेळ बोल- आणि ती तात्काळ तेथेंच अदृश्य झाली ! हे तही बसलें नाही; मी कधीं अयोग्य प्रकारें पंडुपुत्रा, जो पुरुष हें आख्यान प्रत्येक पर्व-हसलें नाही; मी कधीं कोणाचें वाईट केलें नीस पठण करील तो पुरुष देवलोकीं जाऊन नाही; आणि कोणाचें रहस्य किंवा अरहस्य मला नंदनवनांत सुखोपभोग भोगीत आनंदानें माहीत असल्यास मीं तें कधींही फोडिलें नाही. कालक्षेप करील !

माझा भर्ता कार्यासाठीं बाहेर गेला असतां तो

आडमार्गांत शिरून दुष्ट कृत्यें करितात व हेंही तुझ्या कुशपणाचें व निस्तेजपणाचें कारण यातना भोगतात हें पाहून तूं तळमळतोस, ह्या होय. राक्षसा, धनिक पुरुषांमध्ये समयाला साठीं खचीत तूं इतका रोड होऊन फिकटला उचित असें उत्कृष्ट भाषण नूं केलें असलेस आहेस. राक्षसा, तूं आपल्या बुद्धिमत्तेनें बहु- तरी ते धनमदानें अंध झालेले पुरुष त्या मानास पात्र असतांही, मूर्ख व दुराचरणी भाषणांतलें रहस्य जाणीत नाहीत, हेंही लोकांचा तुझ्याशीं समागम होतो तेव्हां ते खचीत तुझ्या कुशपणाचें व फिकटपणाचें अधम लोक तुझी हेलना करितात, हेंही खचीत कारण होय. राक्षसा, ज्याच्यावर तूं घना- तुझ्या कुशपणाचें व ग्लानपणाचें कारण होय. पासून प्रेम करितोस असा कोणी तरी मूर्ख पुरुष राक्षसा, खचीत कोणी तरी तुझा शत्रु बाहे- शहाणा व्हावा म्हणून तूं पुनःपुनः प्रयत्न रून मैत्री दाखवून व प्रामाणिकपणाचा बहाणा करित असतांही तो संतापला तेव्हां त्याचा करून तुला फसवून गेला असावा, हेंही एक क्रोध शांत करण्यासाठीं तूं पुष्कळ यत्न केलेस तुझ्या ग्लानीचें व दौर्बल्याचें कारण होय. ते सर्व फुकट गेले, हेंही खचीत तुझ्या ह्या राक्षसा, ज्या गोष्टी उघड उघड दिसत आहेत दीन अवस्थेचें कारण होय. राक्षसा, खचीत त्या व ज्या गोष्टी उघड उघड दिसत नाहीत कोणी तरी तुला प्रिय अशा कृत्यांत तुझ्या- त्या ह्या दोहोंमध्येही तूं चांगला निष्ठात असतां कडून परिश्रम करून त्या तुझ्या परिश्रमाचें तज्ज्ञ पुरुष तुला बहुमान देत नाहीत; ह्यामुळे फळ तुझ्याकडून हिसकावून घेण्याविषयीं एक- खचीत तूं इतका रोड व फिकट झाला आहेस. सारखा झटत आहे, हेंही तुझ्या कुशपणाचें व राक्षसा, दुर्जनांना जमवून त्याचें दुराचरण फिकटपणाचें कारण होय. राक्षसा, तूं उत्कृष्ट काढून टाकण्याचा व त्यांचा संशयग्रंथी भेद- गुणांनीं युक्त असा आहेस, हें पाहून तुझा प्याचा तूं प्रयत्न करित असतांही तुझ्या कोणी सुहृत् तुझा बहुमान करितो, पण झणतो गुणांची त्यांवर छाप बसली नाही, हेंही कीं, ह्या सद्गुणांचें कारण खचीत मीच आहे; खचीत तुझ्या हीन अवस्थेचें कारण होय. हेंही निःसंशयपणें तुझ्या कुशपणाचें व फिकट- राक्षसा, मला वाटतें कीं, महत्कार्याला जितकें पणाचें कारण होय. राक्षसा, तुला जी लग्ना धन, बुद्धि आणि ज्ञान हीं पाहिजेत तितकीं उत्पन्न झाली आहे तिच्या योगानें तुला अंत- तुझ्या ठायीं नसतांनाही तूं केवळ आपल्या परा- र्गत हेतु बोलून दाखवितां येत नाहीं आणि क्रमाच्या बळावर महत्कार्याची हाव धरितोस, शिवाय तो हेतु सिद्धीस जाईल कीं नाहीं हेंही खचीत तुझ्या कुशपणाचें व फिकटपणाचें ह्याबद्दल तुझ्या चित्ताला संदेहच वाढत आहे, कारण होय. राक्षसा, तपश्चर्या व योगाभ्यास हेंही खचीत तुझ्या कुशतेचें व पांडुरतेचें कारण हीं करण्याच्या हेतूनें तूं अरण्यवास स्वीकार- होय. राक्षसा, जगांत नानाविध बुद्धीचीं व प्यास सिद्ध झाला आहेस असें पाहून तुझ्या नानाविध आवडींचीं मनुष्ये आहेत; आणि बंधुवर्गाला वाईट वाटत आहे; हेंही खचीत असें असतां तूं आपल्या गुणांच्या बळावर त्या तुझ्या कुशतेचें व पांडुरतेचें कारण होय. राक्षसा, सर्वांना जिंकू शिच्छितोस, हेंही खचीत तुझ्या खचीत कोणी तरी महाधनवान् शेजारी सुंदर हीन स्थितीचें कारण आहे. राक्षसा, तुझ्या तरुण पुरुष कामवासनेनें प्रेरित होत्साता तुझ्या ठिकाणीं ज्ञान, धैर्य व अर्थ हीं अस्सनीं प्रियपत्नीकडे वांकड्या दृष्टीनें पहात आहे, तितकीं नसतांही विद्या, विक्रम व दाम्पत्यांच्या

योगानें प्राप्त होणारें यश मिळविण्याची तूं प्रतिबंध करून तूं त्यांचें प्रिय करूं इच्छितोस, हाव धरिली आहेस, हेंही खचीत तुझ्या रोड- हेंही खचीत तुझ्या कृशतेचें व पांडुरतेचें पणाचें व फिकटपणाचें कारण होय. राक्षसा, कारण होय; आणि, राक्षसा, श्रोत्रियांनीं भल- फार दिवसांपासून जें कांहीं कार्य साधण्याची तींच कर्मे आरंभिलीं आहेत व ज्ञात्यांनीं तूं इच्छा करित आहेस, तें अजून साध्य इंद्रियें स्वेर सोडिलीं आहेत, ह्याविषयीं तुझ्या झालें नाहीं, किंवा तें साध्य झालेलें असतां चित्तांत जे विचार एकसारखे धोळत आहेत, दुसऱ्यांनीं त्याचा विध्वंस केला, हेंही खचीत त्यामुळेंही खचीत तुला कृशपणा व पांडुरपणा तुझ्या कृशपणाचें व पांडुरपणाचें कारण आला आहे.

होय. राक्षसा, तुला आपल्या हातून राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणाचें अमुक एक दोष घडला असें वाटत नसतांही गौरवाचें भाषण श्रवण करून राक्षसानें त्यास विनाकारण दुसऱ्यानें तुला शाप दिला, हेंही पूजिलें आणि त्याच्याशीं स्नेह जोडून त्यास खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुरपणाचें कारण पुष्कळ संपत्ति दिली आणि त्याला खुशाल होय. राक्षसा, सज्जन पुरुष गृहस्थाश्रम चाल- जा ह्मणून सांगितले !

वीत आहेत, दुर्जन पुरुष वनांत भटकत आहेत, आणि मुक्त पुरुष घरदार करून रहात आहेत, हें पाहून खचीत तूं इतका कृश व पांडुर झाला आहेस. राक्षसा, आपल्या ठिकाणीं अर्थ व गुण असावे तितके नाहींत हें मनांत आणून तूं आपल्या आर्त अशा सुहृज्जनांची जन्म अत्यंत दुर्लभ असून कर्म करण्याचें पीडा दूर करूं शकत नाहींस, हेंही खचीत क्षेत्र होय. हें प्राप्त झालें असतां कल्याणेच्छु तुझ्या ह्या आपत्तीचें कारण होय. राक्षसा, दरिद्री पुरुषानें काय करावें तें सांगा. त्याप्रमा- तुशीं धर्म, अर्थ व काम प्राप्त करून देणारीं पेंच, दानांमध्ये श्रेष्ठ दान कोणतें व कोणतें कृत्यें व तुझें प्रसंगानुरूप उचित भाषण ह्यांचें दान केव्हां द्यावें, आणि मान देण्याला व पूजा तुला अद्यापि फळ प्राप्त होत नाहीं, हेंही करण्याला पात्र असे पुरुष कोणते समजावे, खचीत तुझ्या कृशतेचें व पांडुरतेचें कारण ह्याचें रहस्य मला निरूपण करा.

होय. राक्षसा, तूं विचारी असतां नीच पुरु- वैशांपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, णांनीं दिलेल्या धनावर उपजीविका चालवि- ह्याप्रमाणें भाग्यशाली पंडुपुत्र धर्मराजानें प्रभ ण्याची इच्छा करितोस आणि तदनुसार वर्त- केला तो श्रवण करून भीष्मानें धर्मराजाला तोस, हेंही खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुर- धर्माचीं परम गुह्यें निवेदन केलीं.

पणाचें कारण होय. राक्षसा, दुष्कृत्यांची वृद्धि भीष्म ह्मणालेः—भारता धर्मा, पूर्वी भग- होत आहे व सत्कृत्यांचा व्हास होत आहे, ह्या वानु व्यासांनीं जीं धर्मगुह्यें मला सांगितलीं मोदीनें तुला एकसारखी तळमळ लागली तीं मी आतां तुला तशींच्या तशींच निवेदन आहे, हेंही खचीत तुझ्या कृशपणाचें व पांडुर- करितों; सावधान चित्तानें श्रवण कर. राजा, पणाचें कारण होय. राक्षसा, तुझे मित्र परस्प- हा विषय मोठा कठीण आहे; देवांना देखील तशीं निरुद्ध होऊन भांडत असतां त्यांना हा गूढ वाटतो ! ज्याच्या हातून कधीही

अध्याय एकशें पंचविसावा.

—०:—

पितृरहस्य.

युधिष्ठिर विचारतोः—पितामह भीष्म, मनुष्य-

पापकर्म घडत नाही अशा यमानेही महान् धर्म रहस्यासुद्धा व महाफलासुद्धा कथन केले तपश्चर्या व योगाभ्यास करून हीं धर्मगुह्ये असून यज्ञांचें महाफल व सर्व प्रकारच्या जाणिलीं ! ह्या धर्मगुह्यांच्या ज्ञानानें देव, पितर, दानांचें फल सांगितलें आहे. राजा युधिष्ठिरा, ऋषि, प्रमथ, श्री, चित्रगुप्त व दिग्गज हे संतुष्ट जे मानव नित्य ह्या धर्मरहस्यांचें श्रवण व होतात; आणि ह्या धर्मगुह्यांमध्ये ऋषींचा धर्म पठण करितात, ज्यांच्या ठिकाणीं ह्यांची उप- रहस्यासहित व तज्जन्य महाफलांसहित सांगि- स्थिति सदादीत असते, आणि जे नेहमीं तलेला असून शिवाय त्यांत महादानांचीं फळे ह्यांचीं फळे इतरांना सांगतात, ते सर्व प्रत्यक्ष व सर्व यज्ञांचीं फळे हीं कथन केलेलीं आहेत. भगवान् नारायणासमान परम पावन बनतात ! राजा धर्मा, जो पुरुष हीं धर्मगुह्ये जाणील राजा युधिष्ठिरा, जो पुरुष अतिथींचा आणि जाणून तदनुरूप त्यांचें आचरण करील, सत्कार करितो त्याला गोदानांचें, तीर्थयात्रेचें त्याचीं सर्व पातकं नष्ट होतील व त्यास त्या व यज्ञानुष्ठानाचें फळ प्राप्त होतें. जे पुरुष धर्म- त्या सुकृतांचीं फळे प्राप्त होतील. तच्चें श्रवण करितात, त्यांजवर श्रद्धा ठेवितात,

राजा युधिष्ठिरा, दहा कसाई व एक आणि अंतरात्मा पवित्र राखतात, ते पुरुष श्रेष्ठ घाणेवाला तेली, दहा घाणेवाले तेली व एक लोक जिकतात ह्यांत संदह नाही. श्रद्धावान् दारू पिणारा, दहा दारूबाज व एक वेश्या, पुरुष धर्मनिष्ठच्या योगानें पातकापासून मुक्त दहा वेश्या व एक क्षत्र राजा, आणि ह्या हातो, मग त्यास कधीही पातकाचा लेप लागत सर्वांचें अर्थ (पांच वेश्या) व महान नाही, नित्य त्याच्या हातून पुण्याचीच जोड राजा हीं समान होत. (ह्यास्तव, ह्यांच्यापासून घडते, आणि मरणांतर त्यास सद्गति मिळत. दान घेणें अप्रशस्त आहे.) ज्यामध्ये धर्म, अर्थ राजा धर्मा, एके समर्थी एक देवदत्त यष्ट- व काम ह्या तिन्ही पुरुषार्थांचें प्रतिपादन केलें च्छेने इंद्रसभेप्रत येऊन गुप्तरूपांनं अधिष्ठित असेल तें शास्त्र पवित्र व पुण्यकारक समजावें. झाला आणि इंद्राला म्हणालाः—देवेंद्रा, भद्रेच्छु पुरुषानें दुष्प्रतिग्रहाविषयीं पराङ्मुख ज्यांच्या ठिकाणीं सर्व इष्ट गुणांचें वास्तव्य होऊन त्रिवर्ग प्राप्त करून देणाऱ्या शास्त्रांचें आहे आणि जे सर्व वेद्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, अध्ययन करावें. त्यांतही अर्थ व काम ह्यांचें अस जे अश्विनीकुमार त्यांच्या आज्ञेनें मी ह्या प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रांपेक्षां धर्मप्रतिपादक स्थळीं प्राप्त झालें आहे. येथें तू अधिष्ठित शास्त्रांचें महत्त्व अधिक आहे. धर्मशास्त्रांचें असून शिवाय इतर देव, पितर व मानवही रहस्य श्रवण केलें असतां महत्पुण्याची जोड तुझ्या सभेनें स्थित आहेत. माझा आपणांस होते. धर्मशास्त्रांतील सिद्धांत प्रत्यक्ष देवांनीं असा प्रश्न आहे कीं, श्राद्ध करणाऱ्याला व स्वतः सांगितलें आहेत; ह्यास्तव त्यांचें श्रवण श्राद्धाच्या क्षणाला बसणाऱ्याला मेथुन कां व परिशीलन करणें फारच अगत्याचें होय. वर्ज्य आहे तें सांगा. त्याप्रमाणेंच आणखी ह्या धर्मशास्त्रांतच पितरांना उद्देशून करा- मी असं विचारतो कीं, श्राद्धामध्ये तीन पिंड वयाच्या श्राद्धकर्माचीं रहस्ये आणि पृथक् पृथक् कां देतात, त्यांत पहिला पिंड सर्व देवतांना उद्देशून करावयाच्या यज्ञ- कोणाला द्यावयाचा, मधला पिंड कोठें जातो, यागादि व व्रतवैकल्यादि कर्माचीं रहस्ये आणि श्राद्धप्रमाणें तिसऱ्या पिंडाचा अधिकारी निरूपण केलीं आहेत; आणि ह्यांतच ऋषींचे कोण, हे जाणण्याची मला इच्छा आहे.

राजा, त्या श्रद्धावान् देवदूताचा धर्मविषयक जो पिंड अझीला जातो त्याची वाट काय प्रश्न ऐकून सभेमध्ये पूर्वेकडे बसलेल्या सर्व हेते, व तो कोणाप्रत जातो, हें सर्व मला देवांनी व पितरांनी त्याचे अभिनंदन केलें. नंतर कळावें अशी माझी इच्छा आहे; तर तिन्ही पितर म्हणाले:—श्रेष्ठ देवदूता, तुझें स्वागत पिंडांची काय गति होते, ते कोणत्या मार्गानें असो! तुझें कल्याण होवो!—तू जो प्रश्न विचारि जाणत, ते कोणाला पावतात, व त्यांचें फळ काय प्राप्त होतें, तें सर्व निरूपण करावें.

त्वाचा आहे ! बाबारे, श्राद्ध करणाऱ्याला व पितर म्हणाले:—देवदूता, तू जो हा प्रश्न क्षणास बसणाऱ्याला मैथुनाचा निषेध करण्याचें विचारिलास तो अतिशय उत्तम आहे; हें केवळ कारण असें कीं, श्राद्ध करणारा पुरुष व श्राद्धाला अद्भुत रहस्यच तू विचारिलेस, ह्यांत संशय बसणारा पुरुष श्राद्धदिनीं स्त्रीगमन करील तर नाही. देव आणि मुनि सुद्धां ह्या पितृकर्मा- त्या दोघांना तो संबंध महिना रेंतांत राहून चीच प्रशंसा करितात आणि त्यांनाही ह्या पितृ- काढावा लागतो ! आतां आम्ही पृथक् पृथक् कार्याचें रहस्य विदित झालेलें नाही ! देवदूता, पिंडाविषयीं अनुक्रमानें सांगतो ऐक. देवदूता, हें रहस्य महात्मा चिरंजीव जो श्रेष्ठ मार्कंडेय पहिला पिंड उदकांत प्रवेश करून खालीं जातो त्याला मात्र माहीत आहे ! देवदूता, मार्कंडे- असें मानावें; मध्यम पिंड एका पत्नीला द्यावा; याची थोरवी काय वर्णावी ! त्या महायशस्वी आणि तिसरा जो पिंड तो अझीला अर्पावा. विप्राला वर मिळाले असून तो मोठा पितृभक्त देवदूता, ह्याप्रमाणें श्राद्धविधि सांगितला आहे. आहे ! त्याला भगवंतापासून तिन्ही पिंडांची अशा रीतीनें पिंडदान केलें असतां धर्मलोप होत गति कळली आहे ! ह्यास्तव, श्राद्धाच्या विधी- नाही; श्राद्ध करणाऱ्याचे पितर संतुष्ट होतात संबंधानें तू जो आह्वाला प्रश्न विचारिला आहेस व सदेदीत प्रमुदित असतात; श्राद्ध करणाऱ्याचें उत्तर देतो तें एक आणि तिन्ही पिंडांची त्याची संतति वृद्धि पावते; आणि त्यास गति काय काय होते तें सावधान चित्तानें अक्षय्य सुख प्राप्त होतें ! श्रवण कर. देवदूता, जो पिंड उदकांत

देवदूत म्हणाला:—पितरहो, आपण प्रवेश करितो त्याच्या योगें चंद्र संतुष्ट होतो. पृथक् पृथक् पिंडाविषयीं क्रमानें सांगितलें नंतर, हे महाबुद्धिमंता, चंद्राला संतोष झाला आणि सर्व पितरांना उद्देशून उदक, पत्नी ह्मणजे तद्वारा देव व पितर तृप्त होतात ! देव- व अग्नि ह्या तिघांना पिंड देण्यासंबंधानेही दूता, मध्यम पिंड पत्नीनें भक्षण करावा अशी निरूपण केलें; परंतु आतां माझी अशी शंका शास्त्राज्ञा असल्यामुळें पत्नीनें तो सेवन केला आहे कीं, समुद्रांत ह्मणजे उदकांत टाकलेला ह्मणजे तद्वारा पितर संतोष पावतात आणि ते पिंड खालीं कोणाप्रत जातो बरें ? तो पिंड नित्य संततीचे लोभी असल्यामुळें त्या पत्नीला कोणत्या देवाला संतुष्ट करितो ? आणि तो पित- पुत्र अर्पण करितात ! देवदूता, आतां तिसरा रांना कसें तारितो ? त्याप्रमाणेंच मध्यम पिंड पिंड जो अझीला देतात त्याजबद्दल तुला श्राद्ध करणाऱ्याच्या पत्नीनें खावा अशी सांगतो, ऐक. त्या पिंडाच्या योगानें पितरांची शास्त्राची अनुज्ञा आहे खरी; परंतु पत्नीनें तृप्ति होते आणि ते यजमानाच्या सर्व कामना पिंड सेवन केला असतां तो श्राद्ध करणाऱ्याच्या परिपूर्ण करितात !—देवदूता, तिन्ही पिंडांची पितरांना पावतो तो कसा, आणि तिसरा काय गति होते, तें हें सर्व तुला सांगितलें

आहे. आतां श्राद्धतिथीच्या दिवशीं नंतर स्नान करावें; ह्मणजे चंद्राची जशी मैथुन कां वर्ज्य करावें तें सांगतां, ऐक. राहूपासून सुटका होते तशी त्या पातक्याची देवदूता, जो ऋत्विज् ह्मणजे श्राद्धभोक्ता पातकापासून सुटका होते. विद्युत्प्रभ मुने, यजमानाच्या पितृस्थानीं अधिष्ठित होतो तो आणखी त्यानें ह्याप्रमाणें तीन दिवस स्नान त्या दिवशीं यजमानाचा पितृगणच होतो, असें करून उपोषित रहावें आणि माईच्या पाठीस ह्मटलें पाहिजे; ह्यास्तव तो जर त्या दिवशीं व पुच्छास स्पर्श करून त्यांस नमस्कार करावा. स्वस्त्रीशीं गमन करील तर त्यास परदारगमन राजा युधिष्ठिरा, नंतर विद्युत्प्रभ मुनीनें वास-केल्याचें पातक लागेल ! ह्मणून श्राद्धतिथीस वाला ह्मटलें कीं, 'शतक्रतो, हा धर्म ह्याहूनही ऋत्विजाला मैथुन वर्ज्य असें सांगितलें आहे. सूक्ष्म आहे; ह्यास्तव मी तुला त्याचें विवेचन देवदूता, क्षण स्वीकारलेल्या ब्राह्मणानें नित्य करून सांगतां, श्रवण कर. पशुपक्ष्यादिकांची शुचिर्भूतपणानें श्राद्धीय अन्न सेवन करावें, हत्या करणाऱ्या पुरुषानें वडाच्या पारंग्याचें ह्मणजे आह्मी ह्मणतां ते दाष घडणार नाहीत; चूर्ण व भिंयंगुतैल ह्मणजे राजसर्वपतैल हीं नाहीपेक्षां दोषप्राप्ति धडून अधोमतीस जावें अंगाला चोळावीं आणि षष्टिका ह्मणजे साठ लागेल ! ह्यास्तव, श्राद्धाचा क्षण घेतलेल्या दिवसांत पिकणारें धान्य दुधासह भक्षण करावें; ब्राह्मणानें स्नान करून शुचिर्भूत व्हांवें आणि ह्मणजे तो सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. इंद्रा, शांत चित्तानें श्राद्धामध्ये भोजन करावें; ह्मणजे आतां मी तुला दुसरें एक रहस्य कथन करितों. त्या योगें क्षणास बसलेल्या ब्राह्मणाला व त्या-हें रहस्य ऋषींनीं चिंतन करून शोधून काढिलें प्रमाणेंच यजमानाला बहुत संतति प्राप्त होईल ! असून मीं हें कैलास पर्वतावर भगवान् शंकर-

राजा युधिष्ठिरा, नंतर, सूर्याच्या कांती-राच्या सन्निध बृहस्पतीपासून ऐकिलें आहे. प्रमाणें ज्याच्या देहाची प्रदीप कांति चोहांकडे शचीपते, तें रहस्य असें कीं, जो पुरुष पर्वतावर फांकली होती असा विद्युत्प्रभ नामक एक चट्टन दोन्ही हात जोडून व ते वर करून महातपस्वी ऋषि तीं धर्मरहस्यें श्रवण करून कांहींएक न खातां सूर्याकडे टक लावून इंद्राला ह्मणालाः—इंद्रा, मनुष्ये मुखपणानें एका पायावर उभा राहील, त्यास महान् तप-तिर्यग्भोनीतिल्या प्राण्यांची हिंसा करण्यास श्रव्य व उपोषण केल्याचें पण्य लागेल. इंद्रा, प्रवृत्त होतात आणि कृमिकीटक, पिपीलिका, जो पुरुष अर्काच्या किरणांनीं तप्त होतो तो सर्प, मेघ, मृग, पक्षी इत्यादि अनेक जीवांना सर्व पातकांचा क्षय करितो. साधकानें ग्रीष्म ऋतू मारून अतिशय पातक जोडितात; तेव्हां काळांत किंवा शीत काळांत ह्याप्रमाणें केलें ह्या पातकांचें परिमार्जन करण्याचा कांहीं असतां त्याच्या ठिकाणीं कोणतेंही पाप अव-उपाय आहे काय ? राजा धर्मा, विद्युत्प्रभ शिष्ट राहत नाही. अशा रीतीनें पातकापासून मुनीचा तो प्रश्न श्रवण करून सर्व देव, तपो-मुक्ता शाल्यावर साधकाला शाश्वत तेज प्राप्त धन ऋषि आणि महाभाग पितर ह्यांस मोठा हेंतें आणि पुनः तो कांतीनें सूर्यप्रमाणें व आनंद झाला व त्यांनीं त्याची वाहवा केली ! सौंदर्यानें चंद्राप्रमाणें सळाळूं लागतो !

इंद्र ह्मणालाः—विद्युत्प्रभ मुने, त्यास उपाय राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें विद्युत्प्रभ हाच आहे कीं, कुरुक्षेत्र, गया, गंगा, प्रभास मुनीचें भाषण श्रवण करून देवसभेंत शतक्रतु व पुंकर ह्या तीर्थांचें मनांत ध्यान करून इंद्रानें श्रेष्ठ बृहस्पतीला मधुर वाणीनें ह्मटलेंः—

भगवन्, मनुष्यांना सुखावह असें जे धर्मगुरू मरुद्गण व भाग्यशाली ऋषि ह्यांनीं पितरांना असेल तें कथन करा आणि मनुष्यांच्या हातून विचारिलें:—पितरहो, अल्पबुद्धीचे जे मानव जे दोष घडत असतात तेही यथार्थ रीतीनें त्यांच्या कोणत्या कर्मांनीं तुमचा संतोष होतो ? रहस्यांसह सांगा.

बृहस्पति ह्मणाला:—शचीपते, जीं मनुष्ये हाईल ? आणि मनुष्ये कोणत्या कर्मांनीं पितृ-सूर्याकडे तोंड करून लघुशंका करितात, जीं ऋणांतून मुक्त होतील ? पितरहो, हें सर्व श्रवण वायूविषयीं पृथग्भाव धरीत नाहीत, जीं करण्याविषयीं आमची इच्छा आहे: तर ही प्रदीप्त अग्नीला समिधा अर्पित नाहीत, व जीं आमची मोठी इच्छा परिपूर्ण करावी.

दुधाच्या लोभानें तान्ह्या वासराच्या गाईचें पितर ह्मणाले:—महाभागहो, तुझीं ही जीं दोहन करितात, त्या मनुष्यांना कोणतीं पातकें शंका प्रदर्शित केली तें वाजवीच झालें. आतां, लागतात तें मी तुला सांगतां, एक. वासवा, सच्छील मनुष्यांनीं कोणतीं कर्मे केलीं असतां सूर्य, वायु, अग्नि आणि लोकमाता गाई हीं आमचा संतोष होतो तें श्रवण करा. सच्छील ब्रह्मदेवानें उत्पन्न करण्याचें कारण त्यांच्या मनुष्यांनीं नीलवर्ण गोवत्सांचे उत्सर्ग करावे, योगें लोकांचें तारण व्हावें हें होय. वास्तविक- अमावास्याच्या दिवशीं तिलदान व जलदान पणें ह्या सर्व मनुष्यांच्या देवता होत ! आतां करावें आणि वर्षाऋतूंत दीपदान करावें; ह्मणजे ह्यांच्या संबंधानें प्रत्येकशः धर्मगुरू निवेदन तीं पितृऋणांतून मुक्त होतील. महाभागहो, करितां तें, सर्व सभासदहो, तुझी श्रवण करा. हीं दानें अगदीं अक्षय्य व निर्दोष असून ज्या अधम स्त्रिया किंवा जे अधम पुरुष ह्यांच्यापासून महान् फळ प्राप्त होतें. ह्या सूर्याच्या अभिमुख मृत्रोत्सर्ग करितात त्या दानांच्या योगें आह्मांला जो संतोष होतो तो सर्व कुळाला बड्डा लावणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना कधींही नष्ट होत नाही, असें सांगितलें आहे. शहायशीं वर्षेपर्यंत फार मानहानि सोसावी सभासदहो, आणखी आह्मी तुझांस असें सांगितों लागते ! इंद्रा, जीं स्त्रीपुंसं वायूविषयीं तिर- कीं, जे श्रद्धावान् मानव प्रजोत्पादन कारितात स्कार दाखवितात त्यांची प्रजा गर्भांतून च्युत ते पितरांना नरकांतून सोडवितात !

होते ! जे पुरुष प्रदीप्त अग्नीला समिधा अर्पित राजा युधिष्ठिरा, पितरांचें हें भाषण ऐकून नाहीत त्यांनीं अग्निकार्यांत अग्नीला हविर्भाग तपोधन वृद्धगार्ग्य मुनि आश्चर्यानें चकित दिला असतां अग्नि तो हविर्भाग ग्रहण करीत होऊन त्याच्या सर्व देहावर रोमांच उभे राहिले नाही ! आणि जीं मनुष्ये तान्ह्या वासरांच्या आणि तो महातेजस्वी मुनि पितरांना ह्मणाला, गाईचें दूध पितात त्यांना मुलें होत नाहीत व तपोधनहो, नील वृषांच्या उत्सर्ग केला असतां, त्यांची प्रजा नष्ट होऊन त्यांच्या वंशाचा उच्छेद पर्जन्यकालांत दीपदान केलें असता, आणि अमा- होतो ! सभासदहो, कुलांतील वयोवृद्ध ब्राह्म- वास्येला तिलोदकदान केलें असतां कोणतें णांनीं पूर्वी ह्याप्रमाणें घडलेलें स्वतः पाहिलें कोणतें पुण्य लागतें तें सांगा.

आहे; ह्यास्तव भाग्येच्छु मनुष्यानें वर्जनीय पितर ह्मणाले:—वृद्धगार्ग्य मुने, उत्सर्जन गोष्टी नित्य वर्ज्यव्या आणि करणीय गोष्टी नित्य केलेल्या नीलवृषाच्या पुच्छानें उदक वर उडालें करान्या, हें मी तुला खरोखरी सांगत आहे. असतां त्या योगें वृषोत्सर्ग करणाऱ्या मनुष्याचे राजा युधिष्ठिरा, नंतर सर्व महाभाग देव, पितर साठ हजार वर्षेपर्यंत संतुष्ट राहतात;

उत्सर्जन केलेल्या वृषाच्या शिंगानें नदीच्या कालीं शिष्टाचारास अनुसरून आपल्या पाव-
किंवा तळ्याच्या कांठावरचा चिखल. वर उडा- लांना वंदावें आणि गोमयावर उपलिप्त
ल्यास त्याच्या योगें पितरांना निःसंशयपणें असलेल्या चक्रचिन्हाची सुदर्शन मंत्रानें
सोमलोक प्राप्त होतो; जो मनुष्य वर्षाऋतूंत पूजा करावी; ह्मणजे त्या योगें मी त्याजवर
दीपदान करितो तो चंद्राप्रमाणें शोभतो आणि प्रसन्न होतो. देवेंद्रा, त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य
त्यास कोठेंही तमोरूप स्थिति प्राप्त होत नाही; बटु ब्राह्मणाला आणि उदकांतून उठलेल्या व
आणि जे मानव अमावास्येच्या दिवशीं मस्तकावर मृत्तिका धारण केलेल्या वराहाला
तांच्याचे पात्रांत मधुमिश्र तिलोदकदान करितात पूजितो, त्याला कोणतीही अशुभ अवस्था
त्यांना योग्य रीतीनें सरहस्य श्राद्ध केल्याचें प्राप्त होत नाही व त्याचीं सर्व पातकें नष्ट
पुण्य प्राप्त होतें ! तपोधना, जे पुरुष अशा होतात. देवेंद्रा, जो मनुष्य सद्योदीत अश्वत्थ,
प्रकारें नीलवृषोत्सर्गादिक कर्म करितात, त्यांची गोरोचन व गाय ह्यांची पूजा करील त्यास
प्रजा शरीरानें व मनानें नित्य दृष्टपृष्ट असते; सुर, असुर व मानव ह्यांनीं युक्त असें अखिल
त्याप्रमाणेंच, पिंडदान करणाऱ्या मनुष्याच्या जग पूजिल्याचें श्रेय प्राप्त होईल. देवेंद्रा, जे
कुळाची व वंशाची नित्य वृद्धि होत; आणि मानव ह्याप्रमाणें अश्वत्थादिकांची नित्य पूजा
जो मनुष्य मोठ्या श्रद्धेनें पितृकर्म करितो तो करितात, त्यांची पूजा त्या अश्वत्थादिकांच्या
पितृ-ऋणांतून मुक्त होता ! तपोधना, श्राद्धाचा रूपानें वास्तविकपणें मीच ग्रहण करितो.
काल, क्रम, विधि, क्षण यावयाच्या ब्राह्मणाची ही माझी पूजा मला मान्य आहे, हिच्याव्यति-
पात्रता आणि श्राद्धाचें फल इत्यादि सर्व गोष्टी रिक्त दुसरी पूजा मला मान्य नाही; ह्यास्तव,
ह्याप्रमाणें नीट रीतीनें मीं वर्णिल्या आहेत ! जोंपर्यंत हें जग प्रतिष्ठित आहे तोंपर्यंत मनु-
ष्यानें ह्याच पूजाविधीचा अंगीकार करून

अध्याय एकशें सव्विसावा.

—:०:—

देवरहस्य.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर मला संतोष देत नाही !

तुला काय प्रिय आहे व तुझी तृप्ति कशांनें इंद्र ह्मणालाः—विष्णो, गोमयोपलिप्त चक्र-
होतें ' असें सुराधिपानें भगवान् विष्णूला चिन्ह, पावलें, वराह, बटु ब्राह्मण व उद्धृत
विचारिलें असतां मृत्तिका ह्यांची पूजा करणें तुला कां प्रशस्त

विष्णु ह्मणालाः—इंद्रा, ब्राह्मणांची कोणीं वाटतें ? विष्णो, तूंच सर्व भूतें उत्पन्न करितोस
निंदा केल्यास त्यांचा मी अतिशय द्वेष आणि तूंच सर्व लयास नेतोस ! मनुष्यांसह-
करितो; परंतु जे कोणी ब्राह्मणांची नित्य पूजा वर्तमान सर्व प्राण्यांची शाश्वत प्रकृति देखील
करितात ते नित्य निःसंशयपणें माझीच पूजा तूंच आहेस !

करितात असें मी मानितो ! ह्यासाठी, हे भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-
देवेंद्रा, कल्याणेच्छु मनुष्यानें सत्पात्र ब्राह्म- प्रमाणें देवेंद्राचें भाषण श्रवण करून भगवान्
णांस भोजन घालून त्यांस 'नित्य नमस्कार विष्णु मोठ्यानें हसला आणि ह्मणालाः—
करावा. देवेंद्रा, त्याप्रमाणेंच मनुष्यानें प्रातः- देवेंद्रा, सुदर्शन चक्रानें मीं दैत्यांचा संहार

केला, पावलांनीं मीं सर्व पृथ्वी आकांत केली, बराहाचें रूप घेऊन हिरण्याक्षाला बघिलें व वामन होऊन बलि राजाला जिकिलें; ह्मणून जे महात्मे मानव ह्या माझ्या रूपाची पूजा करितात त्यांजवर मी संतुष्ट होतों आणि मी त्यांचा केव्हांही पराभव होऊं देत नाहीं ! देवेंद्रा, ब्रह्मचारी ब्राह्मण गृहास प्राप्त झालेला पाहून गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें ब्राह्मणास नाहीं तर तीं अल्पफल होतील. सभ्यहो, देण्यास योग्य असा जो अन्नाचा अग्रभाग ज्याच्या योगानें देवतांची तृप्ति होते असें तो त्यास समर्पवा आणि मग अवशिष्ट हें धर्मगृह्य सांगितलें आहे.

अन्न त्यानें स्वतः व त्याच्या कुटुंबानें भक्षण करवें; ह्मणजे त्यास अमृतभोजनाचें श्रेय प्राप्त होतें ! देवेंद्रा, जो मानव प्रातःकाळीं संध्यावंदन केल्यावर आदित्याकडे मुख करून उभा राहतो, त्यानें सर्व तीर्थांच्या ठिकाणीं स्नान केल्याप्रमाणें होतें व त्याचीं सर्व पातकें नाहींतरीं होतात ! तपोधनहो, मीं तुझाला हें धर्मगृह्य साकल्येंकरून सांगितलें आहे; आतां तुझाला आणखी काहीं शंका असल्यास विचारा; तीं सांगण्यास मी सिद्ध आहे.

बलदेव म्हणाला:—सभासदहो, मनुष्यांना सुखावह असें श्रेष्ठ धर्मगृह्य श्रवण करा. हें नाहीं आणि त्यामुळे ज्याच्याकडे आलेला धर्मगृह्य अज्ञान मनुष्यांना माहीत नसल्यामुळेच धर्मगृह्य अज्ञान मनुष्यांचे भूतांपासून पीडा पावून क्लेश भोगितात ! त्या मनुष्याचे पितर, देव व अग्नि हे अतिथीच्या जो मनुष्य सकाळीं उठून गाय, घृत, दही, सर्षप व राजसर्षप ह्यांना स्पर्श करितो, त्याचें नाहींतरीं होतात ! त्या मनुष्य अतिथीचा अन्नेर करितो सर्व पातक दूर होतें. तपोधन पुरुष समोर त्याला स्त्रीहत्येचें, गोहत्येचें, कृतवनाचें, ब्रह्म- किंवा पाठीमार्गे भूतांना पीडा होईल असें कृत्य हत्येचें व गुरुपत्नीगमनाचें पातक लागतें ! करीत नाहींत आणि श्राद्धामध्ये उच्छिष्ट ह्मणजे अग्नि ह्मणाला:—सभासदहो, जो अधम

पूर्वोपभुक्त वस्तु सर्वथैव वर्जितात. मनुष्य गाईला, महाभाग ब्राह्मणाला किंवा

देव म्हणाले:—सभासदहो, जो मानव प्रदीप्त अग्नीला लाथ हाणतो, त्याला कोणती उदकार्णे भरलेलें ताम्रपात्र धारण करून उत्तराभि- मुख उभा राहून उपवास किंवा व्रतानुष्ठान श्रवण करा. सभ्यहो, जो मनुष्य हें दुष्कर्म करण्याचा संकल्प करितो, त्याजवर देवता करितो त्याची सर्वत्र अवहेलना होते; त्याची संतुष्ट होतात आणि त्याची कामना सिद्धीस निंदा स्वर्गापर्यंत पोहोचते; आणि त्याचे पितर

भीतीने गांगरून जातात ! त्याच्या ह्या दुष्कृ- देवांनीं सुद्धां ह्याप्रमाणें केलें आहे; ह्यास्तव, त्यानें देवांना अतिशय खेद होतो; त्यानें जो मनुष्य पर्वकाळीं गोठ्यामध्ये ह्याप्रमाणें दिलेला हविर्भाग महातेजस्वी जो अग्नि तो आमचें स्तवन करील त्याचें सर्व पातक ग्रहण करित नाही; त्याला शंभर जन्म नर- लयास जाईल, त्याला भीति ह्मणून उत्पन्न कांत कुजत रहावें लागतें; आणि त्याला होणार नाही, तो शोकापासून दूर राहील, कोणीही प्रायश्चित्त सांगत नाहीत ! ह्यास्तव, आणि अखेरीस इंद्रलोक मिळवील !

सभासदहो, कल्याणच्छु मनुष्यानें ह्या माझ्या भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर सांगण्यावर पूर्ण श्रद्धा ठेवावी आणि परमपूज्य त्रिभुवनांत प्रख्यात असलेले वसिष्ठ-प्रभृति महा- गाईला, महातेजस्वी ब्राह्मणाला किंवा प्रदीप्त भाग समर्पि ह्यांनीं पद्मोद्भव जो ब्रह्मदेव त्याला अग्नीला केव्हांही पादस्पर्श करूं नये. सभा- प्रदक्षिणा घातली व ते सर्वजण त्याच्यापुढें सदहो, जो मनुष्य गाय, ब्राह्मण व अग्नि ह्यांना हात जोडून उभे राहिले. तेव्हां त्यापैकीं लाथ हाणील, त्यास अशी ही आपत्ति प्राप्त होईल. महान् ब्रह्मवेत्ता वसिष्ठ ब्रह्मदेवाला ह्मणाला:—

विश्वामित्र म्हणाला:—सभासदहो, आणखी ब्रह्मदेवा, मी तुला सर्व प्राण्यांच्या हिताचा एक महान् धर्मरहस्य मी तुम्हांला निवेदन आणि त्यांतही ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांच्या करितों, ऐका. जो मनुष्य भाद्रपद मासीं विशेष हिताचा असा प्रश्न विचारित आहे. तो पूर्वाह्नी गजच्छायापर्व असतां अपराह्णाच्या प्रश्न हा कीं, द्रव्याच्या अभावामुळें ज्यांना आरंभास मवानक्षत्रीं दक्षिणाभिमुख होतासाता यज्ञयाग करण्याचें सामर्थ्य नाही, अशा साधु- पितरांना श्राद्धामध्यें पायसान्न अर्पिता, तो वृत्त मनुष्यांनीं काय केलें असतां त्यांस यज्ञ- महान् पुण्य जोडितो; त्याला तेरा वर्षपर्यंत यागांचें फळ प्राप्त होईल तें कथन करावें. महच्छाद्ध केल्याचें श्रेय प्राप्त होतें ! राजा धर्मा, वसिष्ठ ऋषींचा तो प्रश्न श्रवण

गाई ह्मणाल्या:—सभासदहो, जो मनुष्य करून ब्रह्मदेवानें भाषण केलें.

“ हे समगे, बहोले, तुला कोठेही भीति नाही; ब्रह्मदेव ह्मणाला:—महाभाग समर्पिनी, तूं मूर्तिमंत क्षेमच आहेस; जणू काय तूं प्रत्यक्ष फारच उत्तम, प्रश्न केलात ! हा प्रश्न मोठा ज्ञानशक्तिच आहेस; तुझा महिमा फारच अगाध कल्याणकारक असून ह्यांत फारच गूढ रहस्य आहे; पूर्वी ब्रह्मलोकीं वज्रधर इंद्रानें यज्ञ केला आहे ! तुझीं विचारिलेल्या ह्या सूक्ष्म प्रश्नानें तेव्हां तेथंही तूं वत्सासाहित स्थित होतीस; मर्त्यजनांचें कल्याण घडेल ! असो, शिवाय तूं विष्णुपदीं ह्मणजे अंतरिक्षांत व तपोधनहो, मी आतां सर्व कांहीं यथास्थितपणें अग्निपथांत स्थित राहिलीस व त्यामुळें नारदा- निवेदन करितों; श्रवण करा; आणि मीं सांगित- सहवर्तमान सर्व देवांनीं तुला ‘ सर्वसहा ’ ल्याप्रमाणें जो मनुष्य करील त्यास निःसंशय- असें नांव दिलें ! ” अशा आशयाचा मंत्र पणें यज्ञयाग केल्याचें फळ प्राप्त होईल असें ह्मणून माझे स्तवन करितो, त्याच्या ठिकाणीं समजा. सभासदहो, पौष मासांत शुक्लपक्षांत पूर्वांचिं कांहीं पातक असल्यास तें नष्ट होतें, ज्या दिवशीं रोहिणी नक्षत्र असेल त्या दिवशीं त्याला इंद्रलोक प्राप्त होतो, त्याला गाईप्रमाणें त्या नक्षत्रयोगावर जो मनुष्य स्नान करून व परमपावनत्व मिळतें, आणि तो चंद्रासारखा शुचिभूत होऊन एकाच चित्तानें श्रद्धापूर्वक कांतिमान् होतो ! सभासदहो, आमचें हें स्तवन एका वस्त्रानिशीं आकाशांत (ह्मणजे उच्चैः

भूमीवर) शयन करील आणि चंद्रकिरण
प्राशील त्याला महायज्ञाचें फळ प्राप्त होईल.
द्विजश्रेष्ठहो, तुझी धर्माच्या सूक्ष्मतत्त्वांतील
रहस्य जाणणारे आहां ! ह्यास्तव, तुझीं जें
मला विचारिलें तें हें महान् धर्मरहस्य
मीं तुझांस कथिलें आहे !

अध्याय एकशें सत्ताविंसावा.

—:०:—

देवरहस्य.

विभावसु (सूर्य) ह्यणाला:—सभासदहो, पावेल, परंतु मीं जे हे धर्म सांगितले आहेत,
जो मनुष्य पौर्णिमेच्या दिवशीं चंद्रोदयाच्या ते श्रद्धेनें आचरिल्यास त्यांचें फळ कधींही
समयीं चंद्राकडे मुख करून उभा राहील नष्ट होणार नाही ! आतां मी तुझाला दुसरें
आणि घृतानें युक्त अशा अक्षतांसाहित ओंजळ- एक परम गूढ असें धर्मरहस्य निवेदन करितों
भर उदकाचें अर्घ्य देईल, त्याला अभिकार्य तें एका. सभासदहो, दैविक किंवा पौत्रिक कर्म
केल्याचें व तिन्ही अग्नीना हविर्भाग अर्पिल्याचें करितांना—मग तीं पर्वणीच्या वेळीं असोत,
पुण्य लागेल. सभासदहो, जो मूर्ख मनुष्य अन्य वेळीं असोत, किंवा तीर्थावर वगैरे असोत,
अमावास्याच्या दिवशीं वनस्पतीला पीडा करील, रजस्वला, कुष्ठ उठलेली, किंवा वंध्या स्त्री ह्यांनीं
फार काय, जो तिचें एक पान तोडील, त्याला जर त्या हविर्द्रव्यांकडे अवलोकन केलें, तर देवता
ब्रह्महत्याचें पातक लागेल ! सभासदहो, अमा- त्या हविर्भागाचें सेवन करीत नाहीत ! जो मनुष्य
वास्याच्या दिवशीं मनुष्य जर दंतधावन कर- अशा प्रकारच्या सदांश स्त्रीला श्राद्धादि
प्याचें काष्ठ चावील, तर त्या मूर्खाला चंद्राला कर्म करितांना समीप येऊं देतो, त्याचे
पीडा विल्याचें पातक लागेल; त्याचे पितर, पितर तेरा वर्षपर्यंत संतोष पावत नाहीत !
त्याजवर विटतील; पर्वकालीं तो जें हव्य सभासदहो, पितरादिकांना जो हविर्भाग द्याव-
अर्पण करील तें देव स्वीकारणार नाहीत. याचा तो अक्षय्य होण्यासाठीं कर्मकर्त्या मनु-
त्याच्या पितरांना अत्यंत क्रोध चढेल; आणि प्यानें शुचिर्भूत होऊन शुद्ध वस्त्र परिधान
त्याच्या वंशाचा व कुलाचा उच्छेद घडेल ! करावें, ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करावें,

श्री ह्यणाली:—सभासदहो, ज्या गृहांत आणि भारताचा पाठ ह्यणवावा.

पाणी पिण्याचीं भांडीं, दुसरीं भांडीं, आसनं व धौम्य म्हणाला:—सभासदहो, फुटकीं
इतर वस्तु अस्ताव्यस्त पडल्या आहेत आणि जेथें भांडीं, मोडक्या खाटा, कोंबडी, कुत्री व
स्त्रियांना मारझोड करण्यांत येते, अशीं गृहें गृहांत वाढलेला वृक्ष हीं सर्व अप्रशस्त होत.
ह्यणजे केवळ पापगृहेंच होत ! असल्या ह्या फुटक्या भांड्यांत कलि राहतो, मोडक्या खा-
पापगृहांतून उत्सवसमयीं किंवा पर्वकाळीं देव देत अवदशा वास करित, कोंबडी व कुत्री
व पितर निराश होत्याते परत जाऊत. दृष्टीस पडलीं ह्यणजे देवता हविर्भाग ग्रहण

अगिरा ह्यणाला:—सभासदहो, जो मनुष्य करित नाहीत, आणि घरांत वृक्ष वाढलेला

असला ह्यणजे त्याच्या मुळाशीं खचीत जीव- ह्यणजे वस्तुतः अधर्मगुहाच होय ! अग्नि-
जंतु राहतात; ह्यास्तव घरांत वृक्ष लावूं नये. होत्री वैदिक ब्राह्मण देशांतरीं प्रवास करीत

जमदग्नि म्हणालाः—सभासदहो, मनुष्याचें असतां अरणींतील अग्नि किंवा प्रत्यक्ष अग्नि
मन शुद्ध असणें हें फार अवश्य आहे. ज्या शूद्राच्या स्वाधीन करितो आणि हविर्द्रव्यें
मनुष्याचें मन शुद्ध नाही त्यानें अश्वमेध यज्ञ अनधिकारी स्त्रियांच्या स्वाधीन करितो आणि
केला, शंभर वाजपेय यज्ञ केले किंवा दुसरे ह्यणतो कीं, मी धर्मानुसार वर्तत आहे; पण
यज्ञयाग करून आपलें प्रचंड यश सर्वत्र पस- हें त्याचें कृत्य अधर्म होय ! ह्या त्याच्या
रिलें, अथवा तो खालीं डोकें वर पाय करून दुष्कर्मांनीं अग्नि त्याच्यावर कोपतात व तो
बहुत काळ लोंबत राहिला, तरी तें सर्व व्यर्थ अग्निपूजक ब्राह्मण शूद्रयोनींत जन्म पावतो
होईल ! ज्या मनुष्याचें मन निर्मळ नाही, तो आणि पितर व देव ह्यांना अतिशयच खेद
खचीत नरकांतच पडेल ! हृदयाची शुद्धता, हेतो ! आतां मी ह्याला प्रायश्चित्त सांगतों
यज्ञ व सत्य हीं सर्व समान होत ! मनुष्य तें ऐका. जो मनुष्य हें प्रायश्चित्त करील
निर्मळ मनानें ब्राह्मणाला एक शेरभर सातू त्याचें सर्व पातक नाहीसें होईल व त्याला
देईल तर तेवढ्यावरही त्याला ब्रह्मलोकाची उत्तम सुख मिळेल ! सभासदहो, ज्या मनु-
प्राप्ति होईल ! माझ्या मते हा एक दाखला त्याच्या हातून हा दोष घडला असेल
पुरेसा आहे.

अध्याय एकशें अष्टाविसावा.

—:०:—

देवरहस्य.

वायु ह्यणालाः—सभासदहो, मी आतां प्राप्त झाल्यावर पितर आनंदित होतील !
मनुष्यांना सुखावह असें एक धर्मरहस्य सांगतों; सभासदहो, मीं हें धर्मरहस्य व अधर्मरहस्य
आणि त्याप्रमाणेंच, मनुष्यांचे जे दोष आहेत निवेदन केलें आहे. स्वर्गप्राप्तीची इच्छा कर-
तेही रहस्यासह निरूपण करितों; सावधान पाह्या मनुष्यांनीं ह्यांचा नीट विचार करावा
चित्तानें श्रवण करा. सभासदहो, जो मनुष्य आणि श्रेयस्कर मार्गाचें अवलंबन करून मेल्या-
पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत तिलोदक-दान नंतर स्वर्गलोकाचा उपभोग घ्यावा !

करितो, वेदवेद्या ब्राह्मणांला यथाशक्ति भोजन
घालितो, अमीला हविर्भाग देतो, पायसानें
युक्त असें अन्न अर्पितो, व पितरांना तिलो-
दकासह दीपदान करितो त्याला महान् पुण्य
प्राप्त होतें. सभासदहो, मनुष्य श्रद्धापूर्वक
सावधान चित्तानें जर असें करील तर त्यास लग्न न करितां परस्त्रीच्या ठिकाणीं आसक्त
शंभर पशुयज्ञ केल्याचें श्रेय मिळेल. सभा- असतात त्यांचे पितर श्राद्धकालीं अगदीं
सदहो, आतां मी तुम्हांला आणखी एक धर्म- निराश होतात ! जो पुरुष परदारेच्या ठिकाणीं
गुहा सांगतों, तें ऐका. हें धर्मगुहा रममाण होतो, वंध्येच्या भजनीं लागतो, आणि

अनु० ७—४८

अध्याय एकशें एकुणतिसावा.

—:०:—

लोमशरहस्य.

लोमश ह्यणालाः—सभासदहो, जे मानव
मश ऋषींच्या ठिकाणीं आसक्त
असतात त्यांचे पितर श्राद्धकालीं अगदीं

ब्रह्मस्वाचा अपहार करितो ते तिथेही समान मनुष्य अग्निष्टोम यज्ञ करून विपुल दक्षिणा देवी समजावे; निःसंशयपणें ह्या तिन्ही प्रका- वांटतो त्याला, व भांडेंभर तीळ अर्पण करणा- रच्या पुरुषांशीं भाषण करण्यालाही पितर राला समान फळ प्राप्त होतें, असा देवतांचा उत्सुक असत नाहीत आणि ह्यांनीं हव्यकव्य अभिप्राय आहे. ब्राह्मामध्ये तिलोदकदान दिलें अर्पिल्यास देवता व पितर त्यांचें अभिनंदन असतां पितर तें अक्षय्य दान मानितात; आणि करीत नाहीत! ह्यास्तव, परदारा व बंध्या स्त्री दीपदानानें व कुसरदानानें पितरांना महान् ह्यांचा समागम वर्ज्य करावा आणि ब्रह्मस्वाच्या संतोष प्राप्त होतो. सभासदहो, स्वर्गलोकांत अपहरणापासून सदा अलिप्त रहावें; ह्यणजे व पितृलोकांत देवांकडून व पितरांकडून ज्या तद्वारा स्वहितप्राप्तीची मनीषा सिद्धीस दानाचा अतिशय गौरव होतो, अशा ह्या जाईल. सभासदहो, आतां मी तुह्याला दुसरें फार प्राचीन काळापासून प्रचारांत असलेल्या धर्मरहस्य कथन करितों. तें असें कीं, मनुष्यानें व ऋषींनीं सांगितलेल्या दानाविषयीं मीं हें गुरुजनांवर पूर्ण श्रद्धा ठेवून तीं सांगतील त्या- विवेचन केलें आहे.

प्रमाणें नित्य मनापासून वागावें, आणि प्रत्येक

महिण्यांत द्वादशीला व पौर्णिमेला ब्राह्मणांना

घृताक्षता दान द्याव्या; ह्यणजे त्या योगें सोमाची

व महान् जलसंचय जो समुद्र त्याची वृद्धि

होईल आणि इंद्र हा अश्वमेध यज्ञाच्या

चतुर्थ भागाचें फळ अर्पण करील. मनुष्याला

घृताक्षतादानानें वीर्य व तेज ह्यांची प्राप्ति घडेल देव, पितर व सर्व ऋषिगण ह्यांनीं शांत चित्तानें

आणि भगवान् सोम तृप्त होऊन त्याचे सर्व मनो-

रथ सिद्धीस नेईल! सभासदहो, आतां मी महात्म्या वसिष्ठ ऋषीची पत्नी असून तिचें

तुह्याला आणखी एक महाफलदायी धर्मगुह्य शील व तेज वसिष्ठाप्रमाणेंच उत्कृष्ट होतें.

रहस्यासह सांगतों, ऐका. ह्या कलियुगांत जीं त्या देवादिकांनीं अरुंधतीला विचारिलें:—भद्रे,

मनुष्यें जन्म घेतात, त्यांनीं हें धर्मगुह्य लक्षांत आह्मी तुझ्यापासून धर्मरहस्यें ऐकण्याची इच्छा

ठेवून तदनु रूप वर्तन केल्यास त्यांस अतिशय करीत आहों; तर जें धर्मगुह्य तुला प्रधान

सुख होईल. तें धर्मगुह्य असें कीं—मनुष्यानें वाटत असेल तें तू आह्वाला निवेदन कर.

सकाळीं उठून स्नान करून शुभ्र वस्त्र परि-

धान करावें, पूर्ण श्रद्धेनें ब्राह्मणांना भांडेंभर स्मरण करितां हेंच माझ्या तपोवृद्धीचें कारण

तीळ दान द्यावें, आणि पितरांना उद्देशून होय. आपल्या कृपाप्रसादानेंच मी आतां शाश्वत

महासहित तिलोदक, दीप व कुसर (खिचडी) धर्माचें प्रवचन करितें आणि तें सर्व धर्मरहस्यां-

हीं अपावीं, म्हणजे त्यास महान् फळ प्राप्त सुद्धां व तत्त्वांसुद्धां विशद करून सांगतें,

होईल. भांडेंभर तीळ दिले असतां महाफळ श्रवण करा. सभासदहो, धर्मकथनाच्या संब-

प्राप्त होतें, असें प्रत्यक्ष पाकशासनानेही सांगि-

तलें आहे. जो मनुष्य गोपदान करितो, जो ठिकाणीं उत्तम श्रद्धा वसत असेल आणि

मनुष्य शाश्वत भूमिदान देतो, आणि जो ज्याचा अंतरात्मा पवित्र झाला असेल त्या

अध्याय एकशें तिसावा.

—:०:—

अरुंधती व चित्रगुप्त ह्यांनीं सांगितलेली रहस्यें.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर

अरुंधतीला प्रश्न केला. राजा, अरुंधती ही

महात्म्या वसिष्ठ ऋषीची पत्नी असून तिचें

तुझ्यापासून धर्मरहस्यें ऐकण्याची इच्छा

ठेवून तदनु रूप वर्तन केल्यास त्यांस अतिशय करीत आहों; तर जें धर्मगुह्य तुला प्रधान

सुख होईल. तें धर्मगुह्य असें कीं—मनुष्यानें वाटत असेल तें तू आह्वाला निवेदन कर.

सकाळीं उठून स्नान करून शुभ्र वस्त्र परि-

धान करावें, पूर्ण श्रद्धेनें ब्राह्मणांना भांडेंभर स्मरण करितां हेंच माझ्या तपोवृद्धीचें कारण

तीळ दान द्यावें, आणि पितरांना उद्देशून होय. आपल्या कृपाप्रसादानेंच मी आतां शाश्वत

महासहित तिलोदक, दीप व कुसर (खिचडी) धर्माचें प्रवचन करितें आणि तें सर्व धर्मरहस्यां-

हीं अपावीं, म्हणजे त्यास महान् फळ प्राप्त सुद्धां व तत्त्वांसुद्धां विशद करून सांगतें,

होईल. भांडेंभर तीळ दिले असतां महाफळ श्रवण करा. सभासदहो, धर्मकथनाच्या संब-

प्राप्त होतें, असें प्रत्यक्ष पाकशासनानेही सांगि-

तलें आहे. जो मनुष्य गोपदान करितो, जो ठिकाणीं उत्तम श्रद्धा वसत असेल आणि

मनुष्य शाश्वत भूमिदान देतो, आणि जो ज्याचा अंतरात्मा पवित्र झाला असेल त्या

पुरुषालाच धर्मगुरूं निवेदन करावीं. ज्या कथन केलेंस बरें ! धन्ये, मी तुला वर देतो मनुष्याच्या ठिकाणीं श्रद्धा वसत नाहीं, जो कीं, तुझें नप सतत वृद्धिंगत असो !

अहंभावानें चढून गेला आहे, ज्याच्या हातून यम म्हणालाः—सभासदहो, तुझांपासून ब्रह्महत्येचें पातक घडलें आहे, आणि जो ज्या कथा मीं श्रवण केल्या त्या खचीत रम-गुरुपत्नीशीं गमन करणारा आहे, अशा चार णीय व दिव्य अशा आहेत. आतां मी प्रकारच्या मनुष्यांशीं भाषण करूं नये व तुम्हांला चित्रगुप्ताचें काय म्हणणें आहे तें त्यांस धर्मरहस्य सांगूं नये. जो मनुष्य अति-निवेदन करितो, श्रवण करा. सभासदहो, धीचा सत्कार करितो व त्यास तोषवितो, चित्रगुप्तानें सांगितलेलें हें धर्मरहस्य मला त्याला इतकें पुण्य लागतें कीं, त्या पुण्याची मान्य असून महान् महान् ऋषींनीं व आपलें बरोबरी,—चारा वर्षपर्यंत प्रतिदिवशीं कपिला कल्याण घडावें अशी इच्छा करणाऱ्या श्रद्धा-गाय दिल्यानें, महिन्या-महिन्यास नेहमीं यज्ञ वान् मर्त्यांनीं श्रवण करण्यास योग्य आहे. केल्यानें, किंवा महापुष्करतीर्थी लक्ष गाई सभासदहो, तें धर्मरहस्य हें कीं, मनुष्य जें अर्पित्यानेंही होणार नाही! सभासदहो, आतां कांहीं पाप किंवा पुण्य करितो त्याचा कधींही मी आपणांस मनुष्यांना सुखावह असा नाश होत नाहीं. मनुष्याच्या हातून जें कांहीं दुसरा धर्म कथन करितें, श्रवण करा. पापपुण्य घडलें असेल तें सर्व पर्वणीच्या कल्याणेच्छु मनुष्यानें ह्याच्या तत्त्वावर व दिवशीं सूर्याप्रत जातें व त्याच्या जवळ राहेंतें. महाफलावर दृष्टि पुरवून त्याप्रमाणें पुढें मनुष्य मरण पावला म्हणजे पुण्यात्मा सूर्य वागावें व देहाचें साफल्य जोडावें. सभा- तें सर्व पापपुण्य त्यास परत देतो आणि मग त्या सदहो, तो धर्म असा कीं, मनुष्यानें प्रातः पापपुण्याचा त्या मृत मनुष्याशीं समागम घडतो! काळी उठून उदक व धर्म घेऊन गाईच्या सभासदहो, मी आतां तुम्हांला चित्रगुप्तास गोळांत जावें आणि गाईच्या शिंगांवर दर्भांनीं मान्य अशीं कांहीं शुभ कर्मे निवेदन करितों, त्या उदकाचें सिंचन करून तें तीर्थ मस्तकावर श्रवण करा. मनुष्यानें नित्य उदकदान व धारण करावें व त्या दिवशीं निराहार रहावें; दीपदान करावें; त्याप्रमाणेंच त्यानें उपानह, ह्मणजे, तिन्ही लोकांत जीं कांहीं तीर्थ आहेत छत्र व कपिला धेनु हीं द्यावीं; आणि म्हणून ऐकितो, आणि ज्यांचा महर्षि, सिद्ध विशेषकरून पुष्कर तीर्थावर वेदपारग ब्राह्म-व चारण हे आश्रय करितात, त्या सर्व तीर्थांचे णाला कपिला गाय अर्पण करावी. सभासदहो, स्नान केल्याचें त्याला त्या गांशुंगोदकधार- ह्याशिवाय चित्रगुप्तानें सांगितलेलें दुसरे धर्म-णाच्या योगानें पुण्य लागतें ! रहस्य हें कीं, मनुष्यानें मोठ्या प्रयत्नानें सदा-

राजा युधिष्ठिरा, अरुंधतीचें हें भाषण श्रवण सर्वकाळ अधिहोत्र बाळगावें. श्रेष्ठ सभासदहो, करून देव व पितर ह्यांनीं “ फार उत्तम ! मी आतां तुम्हांला ह्या सर्वांचें फळ पृथक् फार उत्तम ! ” असे उद्गार काढिले आणि पृथक् निरूपण करितों, श्रवण करावें. सभ्यहो, सर्व प्राण्यांना प्रमोद होऊन त्यांनीं अरुंधतीचे कालाची घडी भरली ह्मणजे सर्व प्राण्यांचा धन्यवाद गाइले ! नाश व्हावयाचाच ! ह्यास्तव, मनुष्यानें सद्-

पितामह म्हणालाः—महामागे अरुंधति, तेन करून मृत्यूनंतर हाल भोगावे लागणार अहाहा ! तूं हें किती अगाध धर्मरहस्य नाहीत, अशी आधींच सिद्धता करावी. जर

तो सत्कर्म करून पुढील आपत्ति आधीच टाळ- उदकदान करावें. आतां जे मानव वेदवेद्या ब्राह्म-
णार नाही, तर त्याचे गेल्यावर फार हाल णाला कपिला धेनु अर्पण करितात आणि विशेषतः
होतील ! यमसदनीं गेल्यावर प्राण्यांना ज्या पुष्करतीर्थी कपिलेचें दान करितात त्यांना
यातना भोगाव्या लागतात त्यांचें वर्णन काय कोणतें फळ प्राप्त होतें तें ऐका. सभासदहो,
करावें ! जे अल्पबुद्धि जीव दूरदृष्टि न बाळ मनुष्यानें एक कपिला धेनु दिली तर त्याला
गितां अनाचार करितात, त्यांना यमलोकीं शंभर सवत्स गाई दिल्याचें शाश्वत पुण्य प्राप्त
महान् आपत्ति प्राप्त होते; त्यांस तेथें क्षुधा व होतें आणि त्यानें ब्रह्महत्येसारखें घोर पातक
तृषा ह्यांनीं फार पीडा होते; आगीमध्ये त्यांचा केलेलें असल्यास त्यापासून त्याची शुद्धि
अगदीं दाह होऊन ते शिजून निघतात; मग घडते ! ह्यास्तव, मनुष्यानें महापुष्करतीर्थी
त्यांस तेथून पलायन वगैरे कांहीं करितां येत कार्तिकी पौर्णिमेस कपिला गाय दान द्यावी,
नाहीं; आणि अखेरीस ते घोर अंधकारांत ह्मणजे त्यास दुःख किंवा आपत्ति प्राप्त होणार
प्रविष्ट होतात ! सभासदहो, आतां मी तुझाला नाही ! सभासदहो, त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य
असल्या ह्या आपत्तीतून मुक्त होण्यासाठीं सत्पात्र ब्राह्मणाला उपानह देतो त्यास पर-
मनुष्यानें काय करावें तें सांगतो, ऐका. मी आतां लोकीं सकंठक मार्ग प्राप्त होत नाही; आणि जो
जीं कर्म करण्याविषयी सांगणार आहे ती मनुष्य सत्पात्र ब्राह्मणाला छत्रदान करितो
करण्यास खर्च फार लागत नाही व त्यांपासून त्यास सुखाची छाया प्राप्त होते ! सभासदहो,
पुण्य फार लागतें; आणि त्या योगें गेल्यानंतर दान दिलें असतां तें कधीही नाश पावत नाही,
बहुत सुख मिळतें ! सभासदहो, जे मानव असा चित्रगुप्ताचा सिद्धांत आहे !
उदकदान करितात त्यांस महान् पुण्य राजा युधिष्ठिरा, चित्रगुप्ताचें हें मत श्रवण
प्राप्त होतें. मनुष्यांना यमलोकीं उदक- करून आनंदानें विभावसूच्या अंगावर रोमांच
दान हें विशेषच श्रेयस्कर आहे ! उभे राहिले आणि तो महाद्युतिमान् विभावसु
उदकदानाच्या योगें त्यांस परलोकीं पुण्योदका सर्व देवांना व पितरांना ह्मणालाः—अहो,
नांवाची नदी प्राप्त होते; त्या पुण्योदकेचें महात्म्या चित्रगुप्ताचें हें धर्मरहस्य ऐकिलें ना ?
उदक थंडगार व अमृतासारखें मधुर असून तें अहो, जे मानव मोठ्या श्रद्धेनें धोर ब्राह्मणांनीं
कधीही क्षय पावत नाही; आणि उदकदान हीं दानें देतात त्यांना कोणतेही भय राहत
करणारीं मनुष्यें त्या नदीचें तें श्रेष्ठ उदक नाही ! सभासदहो, जे मानव हीं पांच
सतत पान करितात ! सभासदहो, दीपदानानें प्रकारचीं पातकें करितात, त्यांना मुळींच प्राय-
कोणतें पुण्य लागतें तें सर्व श्रवण करा. दीप श्रित्त नाही; त्या दुराचरणी नराधर्मांशीं कोणीं
देणारा पुरुष खचीत कधीही नरकवासरूप माषण सुद्धां करूं नये आणि त्यांपासून
घोर अंधकारांत पडत नाही; त्याला सोम, सर्वस्वी दूर रहावें ! ब्रह्महत्या, गोहत्या,
सूर्य व अग्नि हे सदा प्रकाश प्राप्त करून देतात; परदारागमन, अश्रद्धा व भार्योपजीवन हीं तीं
त्याच्या सभोवतीं सर्व अंगांस दिग्देवता प्रका- पांच घोर पातकें होत ! जे मानव हीं पातकें
शित असतात; आणि यमलोकीं तो मानव करितात ते यमलोकीं गेल्यावर रक्त व पू
प्रत्यक्ष आदित्याप्रमाणें झळाळत असतो ! ह्या- भक्षण करणाऱ्या किड्यांप्रमाणें नरकांमध्ये
साठीं मनुष्यानें दीपदान करावें व विशेषेंकरून खितपत पडतात ! त्या नराधर्मांशीं देव, पितर,

स्नातक ब्राह्मण व इतर तपस्वी पुरुष बोलत सुद्धा नाहीत आणि त्यांजपासून सर्वस्वी आलस राहतात !

अध्याय एकशें एकतिसावा.

—:०:—

प्रमथरहस्य.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर सर्व महाभाग देव, पितर व भाग्यशाली ऋषि प्रमथानां ह्यणाले:—महाभाग प्रमथहो, तुम्ही रात्रींचे फिरतां तेव्हां सर्व कांहीं प्रत्यक्ष अवलोकन करितां; ह्यास्तव आह्मी तुझांस विचारतो कीं, अमंगळ, अशुद्ध व नीच अशा मानवांची तुम्ही हिंसा करितां ती कां बरे ? त्याप्रमाणेच आमचा तुझांस आणखी असा प्रश्न आहे कीं, मनुष्यांच्या मनांत तुझांपासून सुरक्षित राहण्याची इच्छा असल्यास त्यांनीं काय करावे ह्यणजे त्यांजवर तुमची सत्ता चालणार नाही ? आणि आणखी तुम्ही आह्मांस हेंही सांगा कीं, राक्षसांचा घात करण्यासाठीं व तुझाला धरच्या घरीं खुंटवून ठेवण्यासाठीं मनुष्यांनीं कोणते उपाय योजावे ? निशाचरांनीं, हें सर्व तुझांपासून ऐकण्याची आह्मी इच्छा करितों.

प्रमथ ह्यणाले:—देवादिक सभासदहो, मैथुनाच्या योगें मनुष्यांना सदा अमंगळपणा प्राप्त होतो, ह्यास्तव मैथुनानंतर जीं मनुष्यें ज्ञान करून देहशुद्धि करित नाहीत आणि त्याप्रमाणेच जीं मनुष्यें वडील मनुष्यांचा अनादर करितात, मूर्खपणानें मांस भक्षितात, झाडाच्या बुंधाशीं निजतात, उशाला मांस घेतात, आणि जिकडे पाय करावयाचे तिकडे मस्तक व जिकडे मस्तक करावयाचें तिकडे पाय असें. करून निजतात, तीं सर्व मनुष्यें अमंगळ व बहुत दोषी सम-

जावीं. ह्याप्रमाणेंच जीं मनुष्यें उदकामध्ये मलमूत्र विसर्जन करितात किंवा थुंकी, खाकरा वगैरे टाकतात, तीं मनुष्यें अमंगळ व बहुत दोषी समजावीं. हीं सर्व मनुष्यें निःसंशयपणें ठार मारण्याला व खाऊन टाकण्याला पात्र होत. अशा मनुष्यांच्या वाटेस आह्मी जातो व त्यांना पीडा करितों. आतां, सभासदहो, आमच्या हातून मनुष्यांची हिंसा होऊं नये ह्यणून मनुष्यांनीं आह्मांला प्रतिबंधक अशीं कोणतीं कृत्यें करावीं तीं सांगतो, ऐका. सभासदहो, जीं मनुष्यें अंगाला गोरोचन फांस्तात, हातांत वचा नामक वनस्पतीचें मूळ घेतात, घृताक्षता दान करितात व मस्तकाला लावितात आणि मांसाहार वर्जितात, त्यांची हिंसा करण्यास आह्मी समर्थ नाहीं. त्याप्रमाणेच ज्याच्या गृहीं नित्य अहोरात्र अभिहोत्र प्रज्वलित असतें आणि ज्याच्या गृहीं व्याघ्राचें चर्म व दाढा, पर्वताच्या दरींत राहणारें कांसव, आज्याहुतींचा धूम्र, मार्जार, किंवा काळा अथवा पिंगट बोकड असतो, त्या गृहस्थाश्रमी मनुष्यांच्या घरीं अतिशय भयंकर राक्षसांचा मुळींच उपद्रव होत नाही ! सभासदहो, आमच्यासारखे निशाचर स्वैरवृत्तीनें सर्व लोकांत फिरत असतात; ह्यास्तव राक्षसांचा नाश करणाऱ्या ह्या वस्तु घरांत असाव्या. सम्यहो, तुमचा महान् संशय दूर करण्यासाठीं सर्व तुझांस कथन केलें आहे.

अध्याय एकशें बत्तिसावा.

—:०:—

दिग्गजरहस्य.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर कमलाप्रमाणें कांतिमान् व कमलापासून जन्मलेला पितामह ब्रह्मदेव हा शचीपति इंद्राला व इतर देवांना म्हणाला:—इंद्रप्रमुख देवहो, रसातलांत संचार करणारा हा रेणुक नामक

गज अत्यंत बलिष्ठ व तेजस्वी आहे; ह्या बल- अर्पण करोत आणि आणखी ते मला असाही शाली गजाच्या ठायीं लोकोत्तर सत्त्व व वीर्य वर देवोत कीं, श्रीमान् नारायणानें वसुंधरेचें वसत आहे; ह्यास्तव तुझी ह्यास आज्ञा करा उद्धरण केले तेव्हां त्याच्या ठिकाणीं जें अपूर्व आणि ज्या महावीर्यावान् महान् महान् अति- सामर्थ्य प्रकट झालें तें अपूर्व सामर्थ्य भगव- तेजस्वी गजांनीं उदक, शैल व वनं ह्यांसह- कृपेनें माझ्या ठिकाणीं प्रकट होवो ! रेणुका, वर्तमान अखिल पृथ्वीला उचलून धरिलें आहे, अशा आशयाच्या ' अनंता ह्यक्षया ' इत्यादि त्यांजकडे त्याला पाठवून विचारा कीं, तुमचीं मंत्रांचा जप करून, ज्याच्यावर गजेंद्राचीं जीं धर्मगुह्यें असतील तीं सर्व कथन करा. पुष्पें पसरिलीं आहेत व ज्याच्यावर नील राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें पितामह ब्रह्मदेवाचें वस्त्राचें अवगुंडन व अनुलेपन केलें आहे असा भाषण श्रवण करून देवांनीं यत्किंचित् हय- गुडौदनबलि मनुष्यानें वारुळाच्या समीप गय न करितां तात्काळ रेणुक गजाला जेथें अर्पावा; ह्मणजे त्या योगें, रसातळीं राहून ते धरणीधर राहत होते तेथें पाठविलें आणि पृथ्वीच्या भारानें त्रस्त झालेले आह्मी सर्व नंतर रेणुकानें त्या महागजांना धर्मगुह्यें संतुष्ट होतां आणि आह्मांस भूभाराचे क्लेश विचारिलीं.

मुळीच वाटत नाहीत ! रेणुका, मनुष्यानें ह्या- रेणुक म्हणालाः—महाबलवान् गजांनो, प्रमाणें करावें म्हणून जें आह्मी म्हणतो त्याचें देवांच्या व पितरांच्या आज्ञेनें मी तुझांकडे कारण केवळ आह्मी सर्व भूभारानें आर्त आहों, आलों आहें, तुमचीं जीं धर्मगुह्यें असतील तीं हेंच होय ! ह्याशिवाय ह्यांत आमचा दुसरा तुझांपासून श्रवण करण्याची माझी इच्छा स्वार्थहेतु मुळीच नाही ! रेणुका, ब्राह्मण, आहे; तर, हे महाभागानो, आपल्या मनीषेनुरूप क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे उपोषण करून वर्ष- तुझीं आपलीं धर्मगुह्यें मला कथन करावीं. भर वारुळापाशीं ह्याप्रमाणें बलिदान करितील

दिग्गज म्हणालेः—रेणुका, आहारादि- तर त्यापासून आह्मांला बहुत सुख होईल व कांत नियम ठेवून न रागावतां शांत चित्तानें त्या बलिदान करणाऱ्यांनाही बहुत पुण्याची ' अनंता ह्यक्षया ' इत्यादि मंत्रांनीं कार्तिक जोड घडेल ! रेणुका, फार कशाला, ह्या महिन्याच्या कृष्णपक्षांत आश्लेषा नक्षत्र व प्रकारच्या बलिदानाच्या योगें त्रिभुवनांत जे अष्टमी तिथी ह्यांच्या शुभ योगावर वारुळाच्या महावीर्य गज वास करीत आहेत त्यांचें शंभर समीप सूर्यास्ताच्या समर्थी श्राद्ध करून वर्षपर्यंत उत्कृष्ट आतिथ्य केल्याचें श्रेय मनु- मनुष्यानें गूळ व भात ह्यांचा बलि अर्पण प्याला प्राप्त होईल !

करावा. रेणुका, मनुष्यानें बलिदान करितांना राजा युधिष्ठिरा, रेणुकापासून दिग्गजांचें ' अनंता ह्यक्षया ' इत्यादि जे मंत्र म्हणाव- हें भाषण श्रवण करून महाभाग देव, पितर व याचे त्यांचा अर्थ असा कीं, बलदेवप्रभृति ऋषि ह्यांनीं रेणुकाची प्रशंसा केली !

जे महाबलिष्ठ नाग आणि अनंत, अक्षय व नित्य अतिशयित महाबलवान् असे जे भोगी (ह्मणजे सर्प) व त्याप्रमाणेंच त्यांच्या कुळांत जन्मलेले जे प्रचंड भुजंगम, ते मला बल व तेज ह्यांच्या अभिवृद्धीसाठीं बलि

अध्याय एकशें तेहेतिसावा.

—:०:—

महादेवरहस्य.

महेश्वर म्हणालाः—सभासदहो, तुझी सर्व

धर्माचें सार काढून उत्कृष्ट धर्मतत्त्वे निवेदन केलीं; आतां माझे हें धर्मगुह्य तुहीं सर्वांनीं श्रवण करावें. सभासदहो, माझे धर्मगुह्य हें कीं, ज्या पुरुषांची धर्माकडे बुद्धि असेल व ज्यांच्या अंतर्गामीं धर्मनिष्ठा जागृत असेल त्यांनाच महाफलदायी धर्माचें रहस्य निवेदन करावें. सभासदहो, जो मनुष्य त्रास न करितां मोठ्या आवडीनें एक महिनाभर एकभुक्त करितो आणि दुसऱ्या वेळचें आपलें अन्न गाईला अर्पण करून ' गवाहिक ' नामक व्रत आचरितो त्याला महान् फळ प्राप्त होतें. सभ्य-हो, गाई ह्या महाभागवान् असून परम पवित्र होत ! त्यांच्या योगानेंच देव, असुर व मानव ह्यांच्यासहवर्तमान अखिल त्रैलोक्याचा योगक्षेम चालला आहे ! ह्यास्तव, जीं मनुष्यं गवाहिक व्रत आचरून गोशुश्रूषा करितात त्यांना प्रत्यहीं हें कीं, मनुष्यानें ताम्रपात्रांत मधुमिश्रित पक्का-पुण्याची जोड होऊन त्यांच्या महान् पुण्याच्या योगानें अंती त्यांस दिव्य फळ प्राप्त होतें ! सभासदहो, पूर्वीं कृतयुगांतच गाई ह्या माझ्या परमादारास प्राप्त झाल्या ! पुढें पद्मनाभ ब्रह्म-देवानें माझी प्रार्थना केली असतां मी गाईवर अधिकच प्रेम करूं लागलों आणि तेव्हांपासून वसु हे ह्या बलीचें ग्रहण करितात आणि मी आपल्या ध्वजावर गोवृषाला धारण केलें तद्वारा सोमाची व महान् जलाशय जो समुद्र आहे ! सभासदहो, गाईची योग्यता काय त्याची वृद्धि होते. सभासदहो, मीं सांगितलेलें वर्णावी ! गाईना अवलोकन करितांच माझे हें धर्मरहस्य अत्यंत सुखावह आहे. मन आनंदानें हेलावतें ! ह्यासाठीं, सदैव गाईची पूजा करावी, ह्यणजे त्या उपासनेच्या योगें देवतांनीं, (पितरांनीं) व ऋषींनीं सांगि-महाप्रभाववान् गाई वर देतील आणि उपास-काचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण होतील ! सभ्यहो, प्रतिदिवशीं पठन करील, किंवा जो पुरुष जो मनुष्य गवाहिक व्रतानें गाईची सेवा करील त्यास त्या गाईच्या कृपाप्रसादानें प्रत्येक कृत्यांत यश येईल; आणि त्याच्या हातून सर्व आयु-प्यांत जें कांहीं पुण्य घडलें असेल त्या पुण्याच्या चौथ्या हिशशाब्दकें पुण्य तर त्या एका गवाहिक व्रतानेंच त्याच्या पदरीं पडेल.

अध्याय एकशें चौतिसावा.

—:०:—

स्कंददेवरहस्य.

स्कंद ह्यणाला:—सभासदहो, आतां मला मान्य असलेलें धर्मरहस्य मी तुम्हांला सांगतों, एकाग्र चित्तानें श्रवण करा. जो मानव नील वृषभाच्या शिंगांना लागलेल्या मृत्तिकेनें तीन दिवस स्नान करितो त्याला कोणतें पुण्य लागतें तें ऐका. सभ्यहो, जो मनुष्य अशा प्रकारें मृत्तिकास्नान करील, त्याचें सर्व पातक नष्ट होईल; त्यास इहपरलोकीं सर्व प्रकारचें आधिपत्य मिळेल; आणि तो जे जे जन्म घेईल त्या प्रत्येकांत स्वपराक्रम गाजवील ! सभासदहो, आतां मी तुम्हांला आणखी एक धर्मगुह्य रहस्यासह कथन करितों, ऐका. तें धर्मगुह्य म्हणजे ताम्रपात्रांत मधुमिश्रित पक्का-पुण्याची जोड होऊन त्यांच्या महान् पुण्याच्या योगानें अंती त्यांस दिव्य फळ प्राप्त होतें ! सभ्यहो, प्रतिदिवशीं पठन करील, किंवा जो पुरुष जो मनुष्य गवाहिक व्रतानें गाईची सेवा करील त्यास त्या गाईच्या कृपाप्रसादानें प्रत्येक कृत्यांत यश येईल; आणि त्याच्या हातून सर्व आयु-प्यांत जें कांहीं पुण्य घडलें असेल त्या पुण्याच्या चौथ्या हिशशाब्दकें पुण्य तर त्या एका गवाहिक व्रतानेंच त्याच्या पदरीं पडेल.

आचरणापासून प्राप्त होणारें सर्व पुण्य,—जो

जितेंद्रिय पुरुष ह्या धर्माचें पठन करील, त्यास त्या नुसत्या पठनानेंच प्राप्त होईल; त्यास पूर्वपातकापासून पीडा होणार नाही; आणि नवीन पातकाचा लेप लागणार नाही! आणि त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य हीं धर्मरहस्यें दुसऱ्या-ब्राह्मणाचें, क्षत्रियाचें, वैश्याचें व शूद्राचें अन्न पासून ऐकेल किंवा दुसऱ्यास सांगेल त्यालाही कोणीं कोणीं ग्रहण करावें तें सांगा.

हेंच फळ प्राप्त होईल! समासदहो, जो मनुष्य-भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ब्राह्म-मोठ्या भक्तीनें पर्वकाळीं महान् महान् ब्राह्म-णाचें अन्न ब्राह्मणांनीं, क्षत्रियांनीं व वैश्यांनीं णांना हीं धर्मरहस्यें ऐकवील, त्याचें हव्यकव्य ग्रहण करावें; शूद्रांनीं ग्रहण करूं नये. क्षत्रि-देव व पितर निरंतर ग्रहण करतील; आणि यांचें अन्न ब्राह्मणांनीं, क्षत्रियांनीं व वैश्यांनीं जो भाग्यवान् मनुष्य सतत भक्तिपुरस्सर ह्या ग्रहण करावें; सर्वभक्षी व विकर्मकारी जे शूद्र धर्मरहस्यांचें अनुवर्तन करील, तो देवतांना, त्यांनीं तें ग्रहण करूं नये. आणि भक्तीनें चातु-पितरांना व ऋषींना सदैव मान्य होईल! मर्त्य व्रताचें अनुष्ठान करणाऱ्या, नित्य अग्नि आणि, समासदहो, जो मनुष्य हीं धर्मरहस्यें बाळगणाऱ्या व विवेकपूर्वक वर्तणाऱ्या वैश्यांनीं ऐकेल, त्याचीं महापातकांखेरीज इतर सर्व ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांचें अन्न ग्रहण करावें; पातकें लयास जातील! शूद्राचें अन्न ग्रहण करूं नये. राजा, शूद्रांचें

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, सर्वदेव अन्न जो ग्रहण करितो तो पृथ्वीचा मल ज्या धर्मरहस्यांना वंदन करितात, अशीं हीं भक्षितो, तो मनुष्याचें मूत्र पितो व विघ्नाच देवादिकांनीं सांगितलेलीं धर्मरहस्यें व्यासमुखा-सेवितो! जो मनुष्य शूद्रांना खातो, तो भू-तून मीं जशीं ऐकिलीं तशीं तुला निवेदन केलीं तलावरील घाणच भासेतो! आणि जे ब्राह्मण आहेत. धर्मवेद्या पुरुषांच्या मतानें हीं धर्म-शूद्रांनाचें सेवन करितात ते पृथ्वीवरील मलच रहस्यें—रत्नादिकांनीं ओतप्रोत भरलेल्या अखिल भक्षितात! राजा, शूद्राची सेवा करून चरि-पृथ्वीपेक्षांही अधिक श्रेष्ठ होत; ह्यास्तव हीं चरितार्थ चालविणें हें देखील निंदनीयच सम-प्रत्येक भद्रेच्छु पुरुषानें अवश्य श्रवण करावीं! जावें! मनुष्य जरी मोठा कर्मठ असला तरी तो जर शूद्राचीं कामकाजें करून उपजीवन करील तर खचीत नरकांत पडेल! हा नियम फक्त ब्राह्मणासच लागू आहे असें नाही; ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य ह्या त्रिवर्णांनींही हा नियम पाळिला पाहिजे! ब्राह्मणांचें विहित कर्म वेदाध्ययनांत रममाण असणें व सकल मनुष्य-जातींचें अभीष्ट चिंतणें हें होय; क्षत्रियांचें विहित कर्म प्रजेचें संरक्षण करणें हें होय; आणि वैश्यांचें विहित कर्म संपत्ति वाढविणें हें होय. राजा, वैश्य हा जें कर्म करितो त्याचें फळ तो दुसऱ्यास देऊन स्वतः चरितार्थ चाल-

वितो; ह्यास्तव वैश्याने कुषि, गोरक्षण व व्यापार नगररक्षकाचें अन्न सेवन करितो तो चांडाळाच्या हीं केल्यास त्यांत त्यास मुळींच हलकेपणा जन्मास जाण्यास पात्र होतो; आणि गोहत्या, नाही. राजा, जो मनुष्य स्वकर्माचा त्याग ब्रह्महत्या, सुरापान व गुरुपत्नीगमन करणाऱ्या करून शूद्रकर्माचा अंगीकार करितो, त्याला मनुष्याचें अन्न जो ब्राह्मण सेवन करितो तो शूद्रवत्च मानावें व कधीही त्याचें अन्न ग्रहण राक्षसांचें कुल वाढवितो; आणि, राजा, ठेवीचा करू नये. त्याप्रमाणेंच औषधोपचार करणारा, अपहार करणाऱ्या, खालचा घरचे वांसे मोज- सैन्यांत चाकरी धरलेला, नगराला राख- णाऱ्या व वंडाप्रमाणें वागणाऱ्या मनुष्याचें अन्न पणारा, उपाध्येपण पतकरणाऱ्या व वर्षानुवर्ष जो मनुष्य सेवन करितो, तो मध्यदेशाच्या व्यर्थ वेदाध्ययन करणारा हे सर्व शूद्रा- बाहेर शबराच्या घरीं जन्मास जातो ! असो; समान समजावे. ह्यांचें अन्न ग्रहण करूं राजा, कोणाचें अन्न ग्रहण करावें व कोणाचें नये, व त्याप्रमाणेंच शूद्रांच्या कर्मांतही अन्न ग्रहण करूं नये, हें मीं तुला सांगितलें; अन्न ग्रहण करूं नये, हें मीं तुला सांगितलें; आतां तुला माझ्यापासून आज आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ?

अध्याय एकशें छत्तिसावा.

—:—

प्रायश्चित्तविधि.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, मनुष्यानें कोणाचें अन्न ग्रहण करावें आणि ह्मणजे विष्टा भक्षणें होय; जारिणीकडील अन्न कोणाचें ग्रहण करूं नये, हें सर्व आपण ग्रहण करणें ह्मणजे मूत्र प्राशणें होय; कारा- कथन केलें तें मीं ऐकिलें; आतां माझी ह्याच गिराकडील अन्न ग्रहण करणें ह्मणजे रक्त विषयासंबंधानें आणखी एक शंका आहे, ती पिणें होय; आणि विधेवर चरितार्थ चालवि- सांगावी. ती शंका अशी: नानाविध अन्नांचें पणाराचें अन्न ग्रहण करणें ह्मणजे शूद्रान्नच ग्रहण केलें असतां, आणि त्यांतही विशेष- भक्षणें होय. ह्यासाठीं, ज्याला थोर लोकांच्या करून ब्राह्मणांनीं हव्यकव्यांत नानाविध अन्न आदरास पात्र होणें असेल त्यानें ह्या सर्व भक्षिलीं असतां त्यांत कांहीं निषिद्ध आचरण प्रकारच्या अन्नांपासून अलिप्त रहावें. त्या- घडल्यास त्यास कोणकोणतीं प्रायश्चित्ते करावीं ? प्रमाणेंच, राजा, सर्व लोकांकडून ज्याची निंदा तेव्हां, पितामह, तीं निरूपण करा. होते त्याचें अन्न ह्मणजे शोणिताचा न्हद भीष्म सांगतातः—बाळा युधिष्ठिरा, महात्म्यां आणि दुर्जनाचें अन्न ह्मणजे ब्राह्मणाची हत्या ब्राह्मणांनीं काय केलें असतां त्यांच्या समजावी ! राजा धर्मा, सत्कार न करितां व हातून घडलेलें निषिद्धवस्तुग्रह अन्नें पातक अवज्ञा करून कोणीं अन्न दिलें असतां तें नाहीसिं होईल तें सांगतों, ऐक. राजा धर्मा, कधीही भक्षूं नये; त्या योगें ब्राह्मणाला व्याधि तुपाचें व तिळाचें दान घेतलें असतां दोहोंना उत्पन्न होईल व त्याचा लवकर कुल- प्रायश्चित्त एकच आहे: तें हें कीं, दान देणा- क्षय घडेल ! त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य ज्यानें सावित्रीमंत्र म्हणून अग्नीला

द्यावी. ब्राह्मणाच्या हातून मांस, मधु व लवण त्यांस आर्द्धीय अन्न अर्पण करावें ह्मणून जो ह्यांचा प्रतिग्रह घडल्यास त्यानें सूर्योदयापर्यंत नियम घालून दिला आहे, त्याचा हेतु असा आहे उमें राहून नंतर सावित्रीमंत्रानें अग्नीला समि- कीं, ब्राह्मणांना चांगली क्षुधा लागवी व त्यांनीं दाहुति द्यावी. त्यानें सुवर्णाचा प्रतिग्रह केल्यास यथास्थित भोजन केलें ह्मणजे त्यांस सायं- गुरुश्रुति जो गायत्रीमंत्र त्याचा जप करीत कालीं भोजनाची अपेक्षा राहूं नये. जो ब्राह्मण त्यानें अग्नीचें हवन करावें आणि हातांत सर्वांना मृताच्या तिसरे दिवशीं अन्न ग्रहण करितो दिसेल असें लोखंड ग्रहण करावें. त्याप्रमाणेंच, त्यानें पुढें प्रत्यहीं त्रिवार स्नान करावें, ह्मणजे ज्या ब्राह्मणानें धन, वस्त्र किंवा स्त्रिया ह्यांचा तो बारा दिवसांनंतर शुद्ध होईल. बारा दिवस प्रतिग्रह केला असेल त्यानें सुवर्णप्रतिग्रहासारखेंच झाल्यावर त्यानें शुद्धीचा विशेष विधि आच- प्रायश्चित्त आचरावें. ज्यानें अन्नाचा, पाय- रण करावा आणि ब्राह्मणांना हविष्यान्न द्यावें, साचा, गुडशर्करेचा, इक्षुरसाचा, तैलाचा किंवा ह्मणजे तो त्या पातकापासून मुक्त होईल. कांहीं पवित्र पदार्थांचा प्रतिग्रह केला असेल, मृताच्या दहा दिवसांत जो ब्राह्मण अन्नग्रहण त्यानें सकाळीं, मध्याह्नीं व सायंकाळीं उदकांत करील त्यानें ह्याप्रमाणें प्रायश्चित्त करावेंच; बुडी मारून शुद्धि संपादावी आणि नंतर आणि शिवाय सावित्रीचा जप करावा, रैवत अग्नीला सावित्रीमंत्रानें समिद् अर्पावी. ज्यानें नामक साम ह्मणावें, पवित्रेष्टीनें ईश्वरास आरा- धान्य, पुष्प, फल, जल, उडदांचें पीठ, सातू, धावें, कूष्मांड ह्मणजे 'यदेवा देवहेडनम्' दही किंवा दूध ह्यांचें ग्रहण केलें असेल, इत्यादि अनुवाकपंचक ह्मणावें, आणि जलांत त्यानें शतावधि वेळां सावित्रीजप करून बुडी मारून दशप्रणवसंयुक्त गायत्रीचा जप अग्नीचें समिद्धवन करावें. ज्यानें मृताच्या क्रिये- करून 'ऋतं चेति तृचस्य' इत्यादि मंत्रानें अव- मध्ये उपानह किंवा छत्र दान घेतलीं असतील मर्षण करावें. जो ब्राह्मण मृताच्या तीन दिव- त्यानें चित्तनिरोध करून शंभर वेळ गायत्रीचा सांत मृतगृहीं श्राद्धादिभोजन करितो त्यानें जप करावा आणि अग्नीला सावित्रीमंत्रपूर्वक समि- सात दिवस रोज तीन वेळां स्नान केलें दाहुति द्यावी. ज्यानें ग्रहणामध्ये किंवा सुतका- ह्मणजे शुद्धि घडते; मग त्यास महान् सिद्धि मध्ये क्षेत्रदान घेतलें असेल त्यानें तीन रात्री प्राप्त होते आणि त्याला कधीही आपत्ति येत उपोषण करावें आणि नंतर अग्नीला सावित्री- नाही. जो ब्राह्मण शूद्रांबरोबर एकभोजन करितो मंत्रानें समिद्धवन करावें. जो ब्राह्मण कृष्ण- त्याला शुद्ध करणारें प्रायश्चित्त नाहीच! पक्षांत श्राद्धीय अन्न ग्रहण करितो तो एक त्याला बहिष्कार हेंच प्रायश्चित्त होय! जो अहोरात्र उपोषित राहून व नंतर अग्नीला ब्राह्मण वैश्यांबरोबर एकभोजन करितो त्यानें सावित्रीमंत्रानें समिदाहुति देऊन शुद्ध होतो. त्रिरात्र ब्रह्मचर्यदीक्षा घेतली असतां तें पातक त्यास जातें; आणि जो ब्राह्मण क्षत्रियां- जपजाप्य आणि पुनर्भोजन हीं करूं नयेत; नाही- बरोबर एकभोजन करितो त्यानें सचैलस्नान तर त्यास पातक लागेल. पितृश्राद्ध अपराह्ण- केलें ह्मणजे तो त्या पापापासून मुक्त होतो. काळीं करावें ह्मणून जो नियम सांगितला राजा धर्मा, हा प्रायश्चित्तविधि प्रत्येकानें केला आहे, त्याचा हेतु हाच होय. शिवाय, ब्राह्म- पाहिजे. प्रायश्चित्ताच्या अभावीं शूद्रांचें कुल णांना पूर्वी आमंत्रण देऊन अपराह्णकाळीं नष्ट होईल, वैश्याचे पशु व बांधव लयास

जातील, क्षत्रियांची संपत्ति नाश पावेल, आणि ब्राह्मणांचें ब्रह्मवर्चस्व समाप्त होईल ! ह्यास्तव मनुष्यानें प्रायश्चित्त करावें, सावित्रीमंत्र जपावा, रैवत साम म्हणावें, पवित्रेष्टि करावी, कूष्मांड-मंत्र म्हणावे, अघमर्षण करावें आणि पात-काच्या शांतीसाठीं अग्नीला आहुति द्याव्या. राजा युधिष्ठिरा, परस्परांचें उच्छिष्ट सेवन करणें वर्ज्य करावें; पण हा दोष घडल्यास गोरोचन, दूर्वा, हरिद्रा इत्यादि मांगलिक पदार्थ अंगास चोळले असतां त्या दोषाची निवृत्ति होते.

अध्याय एकशें सदतिसावा.

—:०:—

दानाची प्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, आपण दानानें स्वर्ग मिळतो आणि तपानें ही स्वर्ग मिळतो ह्याून सांगितलें; ह्यास्तव अद्याप माझ्या मनाला शंका आहे ती ही कीं, पृथ्वीवर दानाला श्रेष्ठत्व द्यावें किंवा तपाला श्रेष्ठत्व द्यावें? तेव्हां ह्याविषयीं निरूपण करून माझा संशय दूर करावा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हा विषय प्रतिपादन करण्याकरितां, ज्या धर्मनिष्ठ भूपतींनीं व दुसऱ्या महात्म्यांनीं तपश्चर्या करून चित्तशुद्धि जोडिली आणि निःसंशय-पणें दानरूप पुण्यकर्मांत निमग्न होऊन उत्तम लोक मिळविले, त्यांचीं मी नांवें सांगतों, श्रवण कर. राजा, सन्मान्य आत्रेय ऋषि शिष्यांना निर्गुण ब्रह्माचा उपदेश करून उत्तम लोकांस गेला. उशीनराचा पुत्र शिवि राजा हा आवडल्या पुत्राचे प्राण ब्राह्मणांच्या हिताकरितां अर्पण करून ह्या लोकांतून स्वर्गास चालता झाला. काशिराज प्रतर्दन ह्यानें आपला पुत्र ब्राह्मणाला देऊन ह्या लोकीं

व परलोकीं अनुपम कीर्ति मिळविली. संकृतीचा पुत्र रतिदेव ह्यानें वसिष्ठ मुनीला यथाविधि अर्घ्य समर्पून श्रेष्ठ लोक जोडिले. देवावुधानें शंभर ताड्यांचें दिव्य व शुभकारक सुवर्णछत्र यज्ञाकरितां ब्राह्मणास दिलें व स्वर्ग मिळविला. भगवान् अंबरीष राजानें अमित-तेजस्वी ब्राह्मणाला सगळें राज्य अर्पिलें व सुरलोक संपादिला. ब्राह्मणाला कर्णानें दिव्य कुंडलें व उत्कृष्ट यान देऊन आणि जनमेजयानें गाई देऊन उत्तम लोक मिळविले. वृषा-दर्भि राजर्षि ब्राह्मणांना नानाविध रत्नें व सुंदर गृहें देऊन स्वर्गास गेला. महात्मा विदर्भ देशाचा राजा निमि ह्यानें अगस्त्याला राज्य व कन्या देऊन पशु, पुत्र व बंधुजन ह्यांसह स्वर्ग जोडिला. जमदग्नि ऋषीचा पुत्र महाकीर्तिमान् राम हा ब्राह्मणाला भूमि अर्पण करून आपल्या इच्छेहूनही अधिक श्रेष्ठ अशा अक्षय्य लोकांस जाता झाला. अवर्षण होऊन जिकडे तिकडे दुष्काळ पडला असतां भूदेव-राट् वसिष्ठानें सर्व प्राण्यांना जगविलें आणि त्या योगें त्यास अक्षय्य पद प्राप्त झालें. ज्याच्या विमल यशानें सर्व जग व्याप्त आहे, त्या दश-रथपुत्र रामानें यज्ञाराधनांत संपत्ति वेंचिली आणि अक्षय्य लोक मिळविले. जगद्विख्यात कक्षसेन राजर्षीनें आपल्याजवळील धन ही जणू काय महात्म्या वसिष्ठाची ठेवच होती असें मानून तें त्यास जसेंच्या तसें देऊन टाकिलें आणि श्रेष्ठ लोक जोडिला. अविक्षिताचा पुत्र व करंधमाचा पौत्र मरुत ह्यानें आंगिरसाला कन्या अर्पण केली व त्वरित स्वर्ग मिळविला. महाधार्मिक पांचाल्य भूपति ब्रह्मदत्त हा दिव्य शंख अर्पण करून श्रेष्ठ गति पावला. मित्रसह राजा महात्म्या वसिष्ठाला आपली प्रिय भार्या मदयंती ही देऊन स्वर्गास गेला. मनुचा पुत्र सूर्युग्र ह्यानें महात्म्या लिखित ऋषीला

हस्तच्छेदनरूप वंद करून त्याच पुण्याने उत्तम लोक मिळविले. महाभाग्यवान् सहस्र-चित्य राजर्षि ब्राह्मणांकरितां प्रिय प्राणांचा त्याग करून श्रेष्ठ लोकांस पावला. महीपति शतद्युम्न हा सर्व कामनांनीं परिपूर्ण असें सुवर्ण-गृह मौद्गल्याला देऊन स्वर्गास गेला. पूर्वीं सुमन्यु राजानें भक्ष्यभोग्य पदार्थांचे पर्वततुल्य द्दोग शांडिल्य मुनीला दिले व स्वर्ग मिळविला. शाल्वदेशाचा राजा महातेजस्वी द्युतिमान् हा ऋचीकाला राज्य समर्पून स्वर्गप्राप्त गेला. राजर्षि मदिराश्व ह्यानें आपली सुंदर कन्या हिरण्य-हस्ताला दिली आणि देवलोक मिळविला. महाशक्तिमान् भूप लोमपाद हा आपली कन्या शांता ही ऋण्यशृंगाला देऊन सर्व प्रकारचे विपुल भोग भोगिता झाला. राजर्षि भगीरथानें हंसी नामक यशस्विनी दुहिता कौत्साला दिली व अक्षय्य लोक मिळविले. भगीरथ राजानें एक लक्ष सवत्स गाई कोढलाला अर्पण केल्या व उत्तम लोक जोडिले. आणि, युधिष्ठिरा, हे व ह्यांप्रमाणेंच दुसरे बहुत महात्मे दानानें व तपानें स्वर्गास गेले असून ते पुनःपुनः ह्या मृत्युलोकीं परतही येत असतात. राजा, ज्या गृहस्थाश्रमी पुरुषांनीं दानानें व तपानें श्रेष्ठ लोक जिंकिले, त्या महात्म्यांची कीर्ति—ही पृथ्वी ठाम आहे तोंवर अढळ राहिल ! युधिष्ठिरा, शिष्ट पुरुषांचें हें चरित्र मीं तुला विदित केलें आहे. हे सर्व उदारधी पुरुष दान, यज्ञ व प्रजोत्पादन ह्या कर्मांनीं स्वर्गास गेले आणि त्यांतही त्यांनीं सतत दान-कर्माचा अतिशय आश्रय केला ! ह्यास्तव, हे कौत्सेश्वरा, पुण्याच्या अभिवृद्धीसाठीं दान-यज्ञादिक क्रियांमध्यें तूं आपली बुद्धि आसक्त कर आणि कृतार्थ हो. हे नृपशावर्दुला, आतां तुम्ही आपणखी जी शंका असेल तिचें मी उद्दीक प्रातः-काळीं निरसन करीन; आतां संध्यासमय झाला !

अध्याय एकशें आडतिसावा.

—:०:—

पंचविध दानें.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह सत्यवत सत्यपराक्रमी भीष्म, महान् दानधर्माच्या योगानें जे राजे स्वर्गास गेले ह्यानून आपण सांगितलें ते मला समजले. आतां, हे महाधर्म-निष्ठ, मला धर्मप्रकरणीं आणखी माहिती सांगा. पितामह, किती प्रकारचीं दानें द्यावीं व त्यांचीं फळे कोणतीं, दानें कशीं द्यावीं, कोणास द्यावीं, कोणत्या उद्देशानें द्यावीं, व कोणत्या कारणानें कोणतीं द्यावीं, वगैरे सर्व माहिती यथार्थ रीतीनें आपल्यापासून श्रवण करण्याची मी इच्छा करितों.

भीष्म सांगतात:—अनघा युधिष्ठिरा, दानां-विषयीं मी तुला यथास्थित रीतीनें विवरण करून सांगतो तें श्रवण कर, ह्याणजे सर्व वर्णांच्या संबंधानें दानांचे नियम कोणते पाळावे, तें तुला समजेल. धर्म, अर्थ, भय, काम व करुणा ह्या पांच तत्त्वांवर दानांचे पांच प्रकार होतात. आतां दानांचे हे पांच प्रकार करण्याचीं कारणें सांगतो, तीं ऐक. ह्या लोकीं कीर्ति प्राप्त व्हावी व परलोकीं सुख उपभोगावें, ह्या हेतूनें ब्राह्मणांना निर्मत्सरबुद्धीनें दानें अर्पण केल्यास त्यांस धर्ममूलक दानें म्हणतात. अमुक एक मनुष्य मला दानें देत असतो किंवा देईल, अथवा अमुक एक मनुष्यानें मला दान दिलें आहे, इत्यादि उद्गार याचकाच्या मुखांतून निघावे, त्या अर्थानें (लोभानें) याचकाला जें सर्व कांहीं देणें त्यास अर्थमूलक दान म्हणतात. तो माझा नाही व मी त्याचा नाही, पण मी जर त्याला दान दिलें नाही तर तो मला विनाकारण पीडा करील, ह्या उद्देशानें अविचारी याचकाला दूरदृष्टि यजमानें जें दान देणें त्यास भयमूलक दान म्हण-

तात. माझे त्याच्यावर प्रेम आहे व त्याचें माझ्यावर प्रेम आहे असा विचार मनांत आणून बुद्धिमान् मनुष्य मनापासून मित्राला जें मोठें दान देतो त्याला काममूलक दान म्हणतात. आणि हा मनुष्य अगदीं लाचार आहे, ह्याला थोडें दिलें तरी संतोष होईल, अशा भावनेनेच केवळ जें दुरिद्री याचकाला दान करणें त्यास करुणामूलक दान असें म्हणतात. राजा धर्मा, दानांचे हे असे पांच प्रकार आहेत आणि तीं दिली असतां पुण्य व कीर्ति ह्यांची वृद्धि होते; ह्यास्तव प्रत्येकानें यथाशक्ति दानें करावीं असें ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे.

अध्याय एकशें एकुणचाळिसावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाची दीक्षा.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, आपण महाबुद्धिमान् असून सर्व शास्त्रांत विशारद आहां. आमच्या ह्या श्रेष्ठ कुळांत बहुत शास्त्रांच्या ज्ञानानें परिपक्वतेस आलेले आपणच आहां. काश्यप व हस्तिकाश्यप हे मुनि, त्याप्रमाणेंच ह्यास्तव, हे शत्रुसंहारक भीष्म, माझी इच्छा अशी आहे कीं, ज्यापासून धर्माचा ज्ञान होऊन भावी काळांत सुख मिळेल आणि सर्व जीवांना मोठें आश्चर्य वाटेल, असा विषय मला निरूपण करून सांगा. महाराज, आह्मां आपल्या आपस्वकीयांना ह्यापुढें असली संधि मिळणें दुर्लभ होय. कारण, आपण एकदा हा लोक सोडून गेलां ह्मणजे आह्मांला दुसरा कोण शास्ता आहे बरें ? ह्यास्तव, जर आपल्या मनांत माझ्यावर व माझ्या भ्रात्यांवर अनुग्रह करावयाचा असेल, तर मी जो आपणांस प्रश्न विचारित आहे त्याचें मला उत्तर सांगा. हे अनघ भीष्म, हा पहा सर्व भूपतींना मान्य असा श्रीमान् नारायण बहुमानपूर्वक मोठ्या

विनयानें आपल्या सेवेस सादर आहे. ह्यास्तव ह्याच्या समक्ष, येथें अधिष्ठित असलेल्या सर्व भूपालांसमक्ष, व माझ्या सर्व भ्रात्यांसमक्ष माझ्या बऱ्याकरितां मजवर कृपा करून मला माझ्या प्रभाचें निरूपण करून सांगावें.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, धर्मराजाचें हें भाषण श्रवण करून भागीरथी-पुत्र भीष्माला मोठा उत्साह वाटला आणि त्यानें धर्मराजाच्या प्रभाचें उत्तर दिलें.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मी तुला एक अतिशय मनोहर कथा सांगून ह्या विष्णूचा व वृषभध्वज शंकराचा पूर्वी जो प्रभाव मीं श्रवण केला आहे तो निवेदन करितों; आणि त्याप्रमाणेंच पार्वतीची शंका व शंकरपार्वतीचा संवाद हींही तुला सांगतो, श्रवण कर. राजा धर्मा, एकदा भगवान् धर्ममूर्ति कृष्णानें द्वादश-वार्षिकव्रताची दीक्षा घेऊन व्रतानुष्ठान आरंभिलें असतां त्याची ती दीक्षा घेतलेली मूर्ति अवलोकन करण्यासाठीं नारद, पर्वत, कृष्ण-द्वैपायन, महान् जप करणारा धौम्य, देवल, काश्यप व हस्तिकाश्यप हे मुनि, त्याप्रमाणेंच दीक्षा घेतलेले व इंद्रियें जिंकलेले दुसरे ऋषि, साधु व त्यांचे शिष्य, आणि त्याप्रमाणेंच सिद्ध व देवतुल्य तपोधन त्या स्थळीं प्राप्त झाले. तेव्हां त्यांस अवलोकन करून देवकीपुत्र भगवान् श्रीकृष्णास मोठा आनंद झाला आणि त्यानें त्यांचा आदरसत्कार करून कुलाला उचित अशा रीतीनें देवांप्रमाणें त्यांची पूजा केली. नंतर ते महर्षि मोठ्या संतोषानें हरितवर्णाच्या, सुवर्णवर्णाच्या व मयूरपिच्छांच्या नवीन आसनांवर अधिष्ठित झाले; आणि मग त्यांच्या मध्ये देवांच्या, राजर्षींच्या व तपोधनांच्या धर्मविषयक मधुर कथा चालू झाल्या. राजा युधिष्ठिरा, इतक्यांत एक महान् आश्चर्य घडून आलें तें हें कीं, अद्भुत कर्म करणाऱ्या

भगवान् श्रीकृष्णाच्या मुखांतून व्रतानुष्ठानरूप प्रज्वलित इंधनांच्या योगें उत्पन्न झालेली एक महान् ज्वाला बाहेर पडली आणि त्या नारायणतेजोरूप अग्नीनें तो पर्वत पेटला आणि जिकडे तिकडे तो अग्नि पसरून त्यांत वृक्ष, लता व झुडपें, त्याप्रमाणेंच मृग, पक्षी, श्वापदें, सर्प वगैरे जळूं लागून सर्वत्र एकच हाहाकार झाला ! राजा धर्मी, त्या समर्थी त्या पर्वतावर वास करणाऱ्या अनेक प्रकारच्या मृगांनीं व इतर प्राण्यांनीं बेहोष होऊन जो आकांत केला त्याचें वर्णन काय करावें ! असो; प्रभो, ह्या पृथ्वीवर जीं स्थावरजंगम भूतें आहेत अखेरीस त्या पर्वताचें शिखर त्या अग्नीनें त्यांचा माता, पिता, धनी व जन्मकारण तूंच जळून फस्त झालें आणि सर्वत्र भयाण दिसूं आहेस ! ह्यास्तव, हे मधुसूदना, आह्वांला जो लागलें ! राजा, ह्याप्रमाणें त्या प्रचंड अग्नीनें हा विस्मयकारक संशय उत्पन्न झाला आहे यच्चयावत् सर्व काहीं जाळून टाकिलें आणि त्याचें निराकरण तूंच कर; आणि, हे मंगल-नंतर तो भगवान् विष्णूच्या समीप येऊन दात्या, ह्या अग्नीची उत्पात्ति कशी झाली तें तूंच शिष्याप्रमाणें पादस्पर्श करून हात जोडून सांग. हे शत्रुनाशका, आह्मी अगदीं भयभीत उभा राहिला ! राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां शत्रु-झालों आहों. ह्यास्तव, प्रथम तूं अग्न्युत्पत्ति संहारक भगवान् विष्णूनें अवलोकन केलें तों सांगून आमची भीति दूर कर, ह्मणजे मग, त्यास तो पर्वत जळून खाक झालेला दृष्टीस हे हरे, आह्मी जें काहीं ऐकिलें व पाहिलें पडला आणि मग त्यानें त्याजवर दयायुक्त तें तुला सांगूं.

नेत्रकटाक्ष टाकून त्यास पुनः पूर्वस्थितीस आणिलें ! नंतर एका क्षणांत तो गिरिपूर्ववत् प्रमाणें भयंकर अशा ज्या अग्नीनें हा गिरि झाला आणि त्याजवर जिकडे तिकडे प्रफुल्लित जाळून फस्त केला, तें माझें वैष्णव तेज लताद्रुम शोभूं लागले, अनेक पक्ष्यांचा कल-कलाट सुरू झाला व श्वापदें आणि सर्प इतस्ततः हिंडूं-फिरूं लागली ! राजा युधिष्ठिरा, तो सर्व अद्भुत चमत्कार पाहून मुनिजनाना मोठा विस्मय वाटला आणि त्यांची मति गुंग होऊन त्यांचे देह रोमांचित झाले व नेत्र भरून आले ! राजा, तेव्हां ते सर्व ऋषि विस्मित झालेले

येत नाहीं, सर्व शास्त्रांचें मर्म तुम्ही उत्तम जाणतां, आणि असें असून तुम्हांला विस्मय उत्पन्न झालेला मी पहात आहे; तेव्हां ही माझी शंका तुम्हीं सर्वांनीं यथार्थ रीतीनें नष्ट करावी. महासमर्थ तपोधनहो, मला ह्याविषयी निश्चयात्मक कथन करा.

ऋषि म्हणालेः—कृष्णा, तूंच सर्व लोकांना निर्माण करितोस आणि तूंच सर्वांना लयास नेतोस ! नारायणा, हिंवाळा व उन्हाळा तूंच असून पर्जन्याचा वर्षावही तुझ्याकडूनच होतो ! वर्षावही तुझ्याकडूनच होतो ! पर्वताची पर्वतगंगा व पृथ्वीवर जीं स्थावरजंगम भूतें आहेत त्यांचा जन्मकारण तूंच कर; आणि, हे मंगल-नंतर तो भगवान् विष्णूच्या समीप येऊन दात्या, ह्या अग्नीची उत्पात्ति कशी झाली तें तूंच शिष्याप्रमाणें पादस्पर्श करून हात जोडून सांग. हे शत्रुनाशका, आह्मी अगदीं भयभीत उभा राहिला ! राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां शत्रु-झालों आहों. ह्यास्तव, प्रथम तूं अग्न्युत्पत्ति संहारक भगवान् विष्णूनें अवलोकन केलें तों सांगून आमची भीति दूर कर, ह्मणजे मग, त्यास तो पर्वत जळून खाक झालेला दृष्टीस हे हरे, आह्मी जें काहीं ऐकिलें व पाहिलें पडला आणि मग त्यानें त्याजवर दयायुक्त तें तुला सांगूं.

वासुदेव ह्मणालाः—ऋषिजनहो, प्रलयाग्नी-प्रमाणें भयंकर अशा ज्या अग्नीनें हा गिरि झाला आणि त्याजवर जिकडे तिकडे प्रफुल्लित जाळून फस्त केला, तें माझें वैष्णव तेज असून तें माझ्या मुखांतूनच बाहेर पडलें होतें ! मुनिजनानो, तुम्हीं आपला क्रोध जिंकिला आहे, इंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं आहेत, महान् तपोधन संचित केलें आहे व देवतुल्य सामर्थ्य जोडिलें आहे ! आणि असें असून तुम्हांला इतकी पीडा व भय उत्पन्न झालें काय ! ऋषिजनहो, मी व्रतानुष्ठान करीत असल्या-पाहून वक्तृत्वकुशल भगवान् नारायणानें त्यांस मुळें तपस्यांचेंच व्रत मीं अंगीकारिलें आहे आणि त्यामुळेंच माझ्यापासून हा अग्नि उत्पन्न झाला होता; असो. आतां भिऊं नको ! तपो-

तुमच्या ठायीं ममत्वभावना कधीही अनुभवास धनहो, मला माझ्यासारखाच वीर्यवान् पुत्र

तपश्चर्येण प्राप्तं ब्रह्मा ह्यणूनां मी ह्या पवित्रा
 गिरीवर व्रतानुष्ठानं करण्यासाठीं येथें आलों
 आणि मी व्रताचरण करीत असतां माझ्या
 देहांतील आत्मा अभिरूप बनून सर्व लोकांचा
 पितामह जो वरद ब्रह्मदेव त्याच्या दर्शनार्थ
 माझ्या मुखावाटे निघून गेला ! तेव्हां माझ्या
 आत्म्याला भगवान् ब्रह्मदेवानें माझ्या पुत्रत्वा-
 संबंधानें निवेदन केलें कीं, भगवान् वृषभध्वज
 शंकर हा आपल्या अर्ध्या तेजानें तुझा पुत्र
 होईल ! मुनिश्रेष्ठहो, नंतर तोच अभि शांत
 होव्ताता पूर्वस्थितीस पावून माझ्या समीप पायां-
 जवळ शिष्यवृत्तीनें सेवा करीत बसला आहे पहा !
 ऋषींनो, महाबुद्धिमान् पद्मनाभ ब्रह्मदेवाचें हें
 गूढ चरित मी तुझाला संक्षिप्तरूपानें सांगितलें
 आहे; तर ह्याचा तुझी विचार करा आणि
 भीति सोडून द्या, तपोधनहो, तुझी दीर्घदृष्टि
 असून तुमची गति सर्वत्र निष्पतिबंध आहे !
 तुमच्या ठायीं तपश्चर्येचें प्रदीप्त तेज वसत असून
 शिवाय ज्ञान व विज्ञान ह्यांनीं तुम्ही शोभत
 आहां ! तेव्हां स्वर्गांत किंवा पृथ्वीवर जे कांहीं
 परमाश्चर्य तुम्हीं ऐकिलें किंवा पाहिलें असेल
 तें मला विदित करावें. ऋषिजनानो, तुझां
 तपोवनांत वास करणाऱ्या तपोधनांच्या मुखां-
 तून प्रसूत झालेलें अमृततुल्य वाङ्मधु प्राशन
 करावें अशी माझी इच्छा आहे, तर ही माझी
 इच्छा परिपूर्ण करावी. अमरांप्रमाणें देदीप्य-
 मान् अशा भाग्यशाली मुनिवर्यहो, स्वर्गा-
 मध्ये किंवा भूतलावर तुझाला जरी दिव्य
 आणि आश्चर्यकारक असें कांहीं आढळलें
 नाही तरी मला तें आढळतें; कारण, माझी जी
 परमप्रकृति ती कोठेंही बाधित होत नाही.
 परंतु, ऋषिजनहो, तुमच्यांत व माझ्यांत भेद
 आहे तो हा कीं, तुझाला जी गोष्ट रमणीय
 किंवा आश्चर्यकारक वाटे, ती मला मात्र
 तशी वाटणार नाही; कारण, त्या गोष्टीचा

माझ्या आत्मस्वरूपाशीं अभेद असल्यामुळें
 मी तद्रूपच बनलेला असलों ! तथापि जी गोष्ट
 सत्पुरुषांनीं ऐकिली ती श्रद्धेला पात्र होते आणि
 शिलालेखप्रमाणें ह्या भूतलावर चिरकाल राहते.
 ह्यासाठीं, तुम्हीं जें ऐकिलें असेल तें मला सांगा.
 आज आपला व माझा समागम होऊन मला
 आपल्यासारख्या सत्पुरुषांच्या मुखांतून जें
 ऐकावयास मिळेल तें मी मनुष्यजातीच्या बुद्धीला
 प्रकाशित करण्यासाठीं इतरांना सांगेन !

राजा युधिष्ठिरा, नंतर भगवान् कृष्णाच्या
 सन्निध बसलेले ते सर्व मुनिगण विस्मित झाले
 आणि आपल्या कमलपत्रोपम नेत्रांनीं भगवंता-
 कडे अवलोकन करून कित्येकांनीं त्याची स्तुति
 केली आणि कित्येकांनीं त्यास पूजिलें. राजा
 धर्मा, त्या समर्थी सर्वांनींच ऋग्वेदांतल्या रम्य
 वचनांनीं मधुसूदनाचें स्तवन केलें. राजा, नंतर
 सर्व मुनींनीं, भाषण करण्यांत महाचतुर आणि
 देवांप्रमाणें अतितेजःपुंज असा जो नारद त्यास
 श्रीकृष्णाच्या इच्छेनुरूप अद्भुत गोष्टीचें निरूपण
 करण्यास सांगितलें.

मुनि म्हणाले:—नारद मुने, हिमवान्
 पर्वतावर तीर्थयात्रांच्या उद्देशानें संचार करीत
 असतां मुनिजनानीं जें कांहीं अचिंतनीय व
 आश्चर्यकारक असें अवलोकन केलें, तें सर्व
 मुनिजनांच्या कल्याणाकरितां आरंभापासून
 अखेरपर्यंत भगवान् हृषीकेश श्रीकृष्णाला
 निवेदन कर.

ह्याप्रमाणें मुनिजनानीं सांगितलें तें श्रवण
 करून भगवान् दैवर्षि नारदानें हा पूर्ववृत्तांत
 निवेदन केला.

अध्याय एकशें चाळिसावा.

—०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, नंतर

श्रीनारायणांचा मित्र भगवान् नारद ह्यानें त्या ठिकाणीं शंकरपार्वतींचा संवाद सांगितला. होता ! तेथें सभोंवतीं भूतांचे समुदाय व मयूर

नारद ह्याणाला:—मधुसूधना, एके वेळीं हे नाचत असून अप्सराही नृत्य करीत होत्या ! धर्मात्मा सुरेश्वर वृषभध्वज शंकर हा पुण्यकारक आणि तेथें देव व ऋषि ह्यांचे समुदाय मिळाले हिमालय पर्वतावर जेथें सिद्ध व चारण ह्यांनीं असून सर्वत्र दिव्य, मनोहर, अद्भुत व अनि- आश्रय केला होता तेथें तपश्चर्या करीत होता. र्वचनीय अशी कांति विलसत होती ! जनार्दना, त्या रमणीय पर्वतावर नानाविध वनस्पति असून हिमालय पर्वतावर भगवान् शंकरानें तपोनुष्ठान जिकडे तिकडे अनेक प्रकारचीं पुष्पें प्रफुल्लित सुरू केलें तेव्हां तो पर्वत अधिकच शोभूं झालेलीं होती; त्याजवर अप्सरांच्या समुदा- लागला ! तेथें स्वाध्यायांत रममाण असलेल्या यांची दाढी असून भूतांच्या समुदायांची ब्राह्मणांच्या ब्रह्मघोषानें सर्व अंतरिक्ष दणाणून वसति होती; आणि तेथें भूतांच्या शतावधि गेलें ! भ्रमरांच्या गुंजारवानें जणू काय सर्वच संधींनीं परिवृत होत्साता भगवान् पर्वत गायन करूं लागला ! आणि अशा रीतीनें शंकर मोठ्या आनंदानें वास करीत होता. त्या पर्वतास विलक्षण शोभा प्राप्त झाली ! कुण्ठा, त्या शंकराच्या सभोंवतीं जीं भूतें त्याच्या असो; ज्या पर्वतावर जिकडे तिकडे भयप्रद सेवेस सिद्ध होती त्यांचीं रूपें अनेक प्रकारचीं देखावा असावयाचा तेथें असें महोत्सवाचें रूप होती. त्यांपैकीं कित्येक कुरूप, कित्येक सुरूप प्राप्त झालेलें पाहून सर्वांना त्या स्थळीं जाऊन व कित्येक अद्भुत होती. त्यांतील कित्येकांची राहण्याची अतिशय उत्कंठा उत्पन्न झाली आणि तोंडें सिंहासारखीं, कित्येकांचीं व्याघ्रासारखीं, महाभाग मुनि, ऊर्ध्वरेते सिद्ध, मरूत, वसु, कित्येकांचीं हत्तीसारखीं, कित्येकांचीं कोल्ह्या- साध्य, इंद्र, विश्वेदेव, यक्ष, नाग, पिशाच, सारखीं, कित्येकांचीं चित्यासारखीं, कित्येकांचीं लोकपाल, हुताशन, वात आणि सर्व महाभूतें अस्वलासारखीं, कित्येकांचीं घुबडासारखीं, त्या ठिकाणीं जाऊन राहिलीं ! त्या प्रदेशावर कित्येकांचीं लांडग्यासारखी, कित्येकांचीं ऋतूंनीं अत्यंत अद्भुत अशा सर्व प्रकारच्या ससाण्यासारखीं आणि कित्येकांचीं इतर पशु- पुष्पांचा वर्षाव केला, देदीप्यमान् औषधींनीं तें पक्ष्यांसारखीं होती ! सारांश, भगवान् शंकर- सर्व वन प्रकाशित केलें, आणि पक्ष्यांनीं आनंद- राच्या पार्श्ववर्ती भूतांचीं तोंडें सर्व प्रकारच्या भरित होऊन त्या सुरम्य गिरिपृष्ठावर मनोहर प्राण्यांच्या मुख्य व अमुख्य अशा सर्व जातींच्या शब्द करून नृत्यगायनास प्रारंभ केला ! जना- तोंडाप्रमाणें होती असें झटलें तरी चालेल ! मधु- र्दना, ह्याप्रमाणें चोहोंकडे महोत्सव चालू असतां सुवना, जेथें भगवान् शंकर अधिष्ठित होता तेथें त्या दिव्य पर्वतावरच्या सुंदर धातूंनीं विभूषित किन्नर, यक्ष, गंधर्व, राक्षस व भूतगण हे अशा तटावर भगवान् महात्मा शंकर विराजत त्याच्या सेवेस सादर होतेच ! शिवाय त्या असतां जणू काय तो पर्यंकावरच उपविष्ट स्थळीं चोहोंकडे दिव्य पुष्पें प्रफुल्लित असून झालासें भासत होती ! तमश्चर्येत् निमग्न अस- दिव्य प्रकाश झळाळत होता ! तें स्थान दिव्य लेल्या त्या महेश्वरानें व्याघ्रचर्म परिधान चवनांच्या सड्यानें सुवासित केलेलें असून त्या असून त्याच्या देहावर सिंहचर्म उपवस्त्राप्रमाणें ठिकाणीं दिव्य धुपाचा परिमल सरखा जालला शोभत होते ! सर्प-हें त्याचें यज्ञोपवीत असून होता ! तेथें दिव्य वाजंत्री वाजत असून मृदंग, त्याच्या बाहूंच्या ठिकाणीं आरक्त अंगदें विल-

सत होती ! त्याची श्मश्रु (दाढी) हिरव्या त्या योगें असा चमत्कार झाला कीं, तात्काळ वर्णाची असून त्याच्या मस्तकावर जटा होत्या सर्व जग तमोमय होऊन जगाची सर्व चेतना आणि तो भयंकर पुरुष दैत्यांना भय देणारा अस्तास गेली ! होमहवन व वषट्कार एका- असून सर्व भूतांना व भक्तांना अभय देणारा एकीं बंद पडले ! सर्व जन भयभीत होऊन होता ! कृष्णा, अशा प्रकारच्या त्या देवाधि- गांगरून गेले ! आणि भगवान् महेश्वराचे देवाला अवलोकन करितांच सर्व महर्षींनी नेत्र मिटतांच सूर्य जणू काय अस्तंगतच झाला ! त्याच्या पुढें साष्टांग नमस्कार घातला आणि पण, कृष्णा, इतक्यांत सर्वत्र प्रकाश ते क्षमाशील महात्मे सर्व पापांपासून विमुक्त पडला आणि भगवान् शंकराच्या मालप्रवेशा- होत्साते परमपावन बनले ! मधुसूदना, तून महान् ज्वाला बाहेर निघाली व तेथें त्या भूतपतीचें तें स्थान फार भयंकर दिसत सूर्यासारखा तेजस्वी व प्रलयाग्नीप्रमाणें भयंकर होतें आणि त्या स्थळीं मोठमोठे सर्प असल्या- असा एक प्रदीप्त तृतीय नेत्र उत्पन्न होऊन त्यानें मुळें कोणीही तेथें फिरकण्यास समर्थ नव्हतें; हिमालय पर्वताचे निर्वहन केलें ! मधुसूदना, परंतु क्षणांत असा कांहीं चमत्कार घडून आला नंतर भगवती गिरिसुतेनें प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें कीं, जेथें भगवान् वृषभध्वज महेश्वर घोर तप- आरक्त नेत्र असलेल्या भगवान् शंकराच्या श्रव्या करीत होता तेथें भगवती शैलमुता उमा पायांवर मस्तक ठेवून त्यास अभिवंदन केलें भूतस्त्रियांच्या समुदायानें परिवेष्टित अशी भग- आणि त्या विशालनयनेनें आपल्या भर्त्या- वंताच्या समीप प्राप्त झाली आणि त्यामुळें पाहिली कडे अवलोकन करून भोंवतालच्या सर्व हृदयभेदक भयप्रद स्थिति नष्ट होऊन एक- स्थितीचेंही निरीक्षण केलें ! कृष्णा, श्रीशंकराच्या दम सर्वच अद्भुत दिसूं लागलें ! कृष्णा, तृतीय नेत्रानें हिमालय पर्वत जळत असतां भगवती उमा देवीनें भगवान् महेश्वराप्रमाणेंच त्याजवरील सुंदर अरण्यांतील साल व व्याघ्रचर्म परिधान केलें असून सिंहचर्म सरल द्रुम आणि त्याप्रमाणेंच मोठमोठाले उत्तरीय ह्मणून धारण केलें होतें आणि भग- चंदनवृक्ष भडकले असून दिव्य वनस्पतींच्या वान् महेश्वराप्रमाणेंच भगवती उमा ही त्याच ज्वालांनीं चोंहांकडे प्रकाश पडला व त्यामुळें तपोनुष्ठानांत निमग्न होती ! जनार्दना, त्या त्या वणव्यांत सांपडलेल्या हरणांच्या कळपांची समर्थी उमा देवीच्या कडेवर सुवर्णकलश भीतीनें तारांबळ उडून ते पळत सुटले असून त्यांत तिनें सर्व तीर्थांचें उदक आणि ते निराधार होऊन अखेरीस भगवान् घेतलें होतें आणि हिमवान् पर्वतावर महेश्वराच्या समीप प्राप्त झाले व त्या स्थळीं वास करणाऱ्या सर्व देवता तिच्या विलक्षण गर्वी जमली ! जनार्दना, इकडे पेट- मागून चालल्या होत्या ! कृष्णा, हिमालय लेल्या त्या अरण्यांत अग्नि अधिकाधिकच पर्वताचा आश्रय करणारी भगवती उमा देवी चेतत चालला आणि त्याच्या ज्वाला वरतीं पुष्पें व नानाविध सुगंधिद्रव्यें ह्यांची वृष्टि करीत जाऊन अंतरिक्षाला भिडल्या ! जणू काय भगवान् महेश्वराच्या पृष्ठभागीं प्राप्त झाली नभोमंडलांत एकसारखी विद्युलताच संचार आणि तिनें हसत हसत कौतुकानें एकदम करीत आहे, किंवा द्वादशादिव्यच आपल्या आपल्या दोन्ही हातांनीं भगवान् शंकराचे उग्र तेजानें तळपत आहेत, किंवा फार कशाला- मंगलदायक दोन्ही नेत्र झांकले ! कृष्णा, प्रलयकालचा दुसरा भयंकर अग्निच

जगज्ज्वलनास प्रवृत्त झाला आहे, असें त्या अंधार पडला ! तेव्हां, गिरिसुते, प्रजांचें रक्षण वेळीं भासलें ! कृष्णा, क्षणांत त्या अग्नीनें तो करण्याच्या हेतूनें मीं आपल्या भालदेशीं हा हिमवान् पर्वत जाळून टाकिला आणि त्याज- तिसरा महादेदीप्ययान् नेत्र निर्माण केला वरील धातु, शिखर, वृक्ष, लता, औषधि आणि त्याच्या दिव्य तेजांनं ह्या पर्वताचें बगैरे सर्व नष्ट झालीं. देवकीपुत्रा, ह्याप्रमाणें त्या निर्दहन झालें ! पण मीं तुझ्या संतोषासाठीं शैलराजाचें निर्दहन झालेलें पाहून शैलसुता ह्या पर्वताला पुनः पूर्वस्थितीस आणिलें. भगवती पार्वती ही भगवान् शंकराला प्रपन्न उमा ह्मणालीः—भगवन्, आपलीं पूर्व, झाली आणि त्याच्या पुढें हात जोडून उभी पश्चिम व उत्तर ह्या दिशांकडील मुखें चंद्रा- राहिली ! जनार्दना, नंतर भगवान् महेश्वरानें सारखीं रमणीय व तेजःपुंज आणि दक्षिणेकडील पार्वतीची ती स्त्रीस्वभावाला अनुरूप अशी मुख अतिशय भयंकर कां दिसतें? तशाच आपल्या द्वाीन स्थिति मनांत आणिली आणि आपल्या मस्तकावरील जटा उभ्या तरतरीत व पिण्ड पित्याची विपत्ति दूर व्हावी अशी तिची मनीषा वर्णाच्या कां आहेत ? आपला कंठ मोराच्या जाणून त्यानें ममतेनें त्या हिमालय पर्वताकडे पिसाऱ्याप्रमाणें नीलवर्ण कां झाला ? आपण अवलोकन केलें व तत्क्षणीं तो गिरि पूर्वस्थितीस आपल्या हातांत सतत पिनाक धनुष्य कां घेतलें पावून सुंदर व मनोहर दिसूं लागला आणि आहो? आणि आपण नित्य जटिल ब्रह्मचारी त्याजवरील द्रुमलतादिक सुषुप्ति होऊन कां आहां ? प्रभो, ह्या सर्व माझ्या शंका आपण पक्षी आनंदानें शब्द कळूं लागले ! मधुसूदना, निरसन कराव्या. हे वृषभध्वज, मी आपली सह- ह्याप्रमाणें हिमालय पर्वत पाहिल्यासारखा झालेला धर्मचारिणी असून आपल्या उपासनेंत सदेदीत पाहून पार्वती देवीला मोठा हर्ष झाला आणि त्या तत्पर आहें; ह्यास्तव हा माझ्यावर आपल्या- भगवतीनें प्रसन्न मुद्रेनें महादेवाकडे अवलोकन कडून अनुग्रह व्हावा. करून त्या सर्वलोकपतीशीं भाषण आरंभिलें.

उमा ह्मणालीः—भगवन् महाव्रत शूलपाणे, वान् पिनाकधारी शंकरानें गिरितनयेचें हें आपण सर्व प्राण्यांचे अधिपति आहां; ह्यास्तव भाषण श्रवण केलें तेव्हां त्यास तिच्या विवे- माझ्या मनांत जी मोठी शंका उत्पन्न झाली काचें व बुद्धीचें कौतुक वाटलें; आणि तो भग- आहे तिचें आपण निराकरण करावें. देवाधि- वान् शंकर प्रसन्न होऊन त्या गिरिजेला देव, आपल्या ललाटी तिसरा नेत्र कोणत्या ह्मणाला कीं, 'सुभगे, ऐक. हे रुचिरानने, माझी हीं कारणानें उत्पन्न झाला ? आपण पशु, पक्षी जीं रूपें आहेत त्यांचे कांहीं विशेष हेतु आहेत, व अरण्य ह्यांसह हा गिरि काय ह्मणून दग्ध हें लक्षांत ठेव. '

केला ? आणि आपण ह्या माझ्या पित्याला पुनः पूर्वस्थितीला आणून द्रुमादिकांनीं संच्छन्न कां केलें ?

महेश्वर ह्मणालाः—भद्रे देवि पार्वति, तूं अज्ञानानें माझे दोन्ही नेत्र झांकलेस आणि त्यामुळें क्षणांत सर्व जग प्रकाशहीन होऊन तनये, पूर्वी ब्रह्मदेवानें तिलोत्तमा नामक एक जणू काय आदित्य अस्तासच गेला व सर्वत्र उत्तम स्त्री उत्पन्न 'कैली' होती. जगांतील श्रेष्ठ

अध्याय एकशें एकेचाळिसावा.

—:—

उमामहेश्वरसंवाद.

श्रीभगवान् महेश्वर ह्मणालाः—देवि गिरि-

वस्तूंचा तिळ-तिळ अंश घेऊन त्यानें ती दिव्य स्त्री बनविली होती, ह्यामुळे ती रूपानें अगदीं अप्रतिम होती. तिच्यासारखी सुंदर स्त्री सर्व भूतलावर (किंबहुना इतर कोठेही) नव्हती ! भद्रे, एके समयी तिलोत्तमेच्या सनात माझे मन मोहून टाकण्याचें आलें; आणि ती रुचिरानना मला प्रदक्षिणा करण्याच्या हेतूनें मज-प्रत प्राप्त झाली ! प्रिये, नंतर त्या सुदतीनें माझ्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घातली आणि प्रदक्षिणा करितांना माझ्या समीप ती जसजशी भोंवतालीं वळत गेली तसतशीं माझ्या ठिकाणीं निरनिराळीं सुंदर मुखें उत्पन्न झालीं ! गिरिजे, त्या तिलोत्तमेला अवलोकन करण्याच्या इच्छेनें योगबलावर मी चतुर्भुतित्व पावलों आणि मीं आपल्या अंगचें उत्तम योगसामर्थ्य दाखवून चतुर्भुतत्व संपादिलें ! अनिदिते, मी पूर्वेकडील मुखानें सर्व जगावर आधिपत्य चालवितों; उत्तरेकडील मुखानें तुझ्याशीं विलास भोगितां; पश्चिमेकडील मुखानें वात्सल्य धारण करून सर्व प्राण्यांना सुख देतां; आणि दक्षिणेकडील मी आपल्या अत्यंत भयंकर व रौद्र मुखानें प्रजांचा संहार करितां ! देवि पार्वति, मी जटिल ब्रह्मचारी असण्याचें कारण माझ्या हातून सर्व लोकांचें हित धडावं हेंच होय ! व देवकार्याची सिद्धि व्हावी ह्यापून मीं आपल्या हातांत पिनाक धनुष्य धारण केलें आहे ! आणि, हे देवि, पूर्वी इंद्रानें माझे वैभव प्राप्त करून घेण्याकरितां माझ्यावर वज्र टाकिलें असतां तें माझा कंठ जाळून गेलें, त्यामुळे मला ही श्रीकंठता-नीलकंठता-प्राप्त झाली !

उमा ह्याणालीः—भगवन् सत्तम, आपल्याला सर्व प्रकारचीं दुसरीं श्रेष्ठ वाहनें अनुकूल असतां आपण वृषभाला वाहनत्व दिलें. तें कां बरें ?

महेश्वर ह्याणालाः—देवि पार्वति, पूर्वी ब्रह्मवानें बंधुत दूध देणारी देवांची धेनु सुरभि ही

निर्माण केल्यानंतर तिच्यापासून दुसऱ्या पुष्कळ धेनु जन्म पावल्या आणि त्यांच्या योगानें लोकांना अमृताप्रमाणें मधुर असें विपुल दुग्ध मिळूं लागलें ! प्रिये, पुढें एके प्रसंगीं त्या सुरभीच्या वत्साच्या मुखांतून माझ्या देहावर फेंस उडाला आणि त्यामुळे मीं संतप्त होऊन त्या गाईदुग्ध केल्या, तेव्हां त्यांना नानावर्णत्व प्राप्त झालें ! सुंदरि, नंतर जगाच्या कल्याणाचें तत्त्व जाणणाऱ्या लोकनायक ब्रह्मदेवानें माझा तो क्रोध शांत केला आणि त्यानेंच मला वाहनाकरितां आणि ध्वजावर स्थापण्याकरितां हा वृषभ दिला.

उमा ह्याणालीः—भगवन्, स्वर्गामध्ये बहुत प्रकारचीं व सर्व गुणांनीं मोडित अशीं आपलीं मंदिरें असतांना, त्या सर्वांचा त्याग करून आपण श्मशानांत रममाण असतां ते कां ? अहो, श्मशानांची अमंगलता काय वर्णवी ! तेथें जिकडे तिकडे मृतांचे केश व अस्थिच असतात ! तेथें नरकपालें व फुटकेतुटके घडे दिसतात ! तेथें गिधाडें व कोल्हे-कुत्रे ह्यांचीच गर्दी आढळते ! तेथें शेंकडों चिता धडाडां जळत असतात ! तेथें सर्व घाणच दृष्टीस पडते ! तेथें सर्वत्र मांस, वसा व शोणित ह्यांचा कर्दम असतो ! तेथें हाडें व आंतडीं इतस्ततः पसरलेलीं असतात ! आणि तेथें सर्व भालूंची कुई चालू असते !

महेश्वर ह्याणालाः—प्रिये गिरिजे, मी सदोदीत एकसारखा अखिल पृथ्वी हिंडून शुद्ध असें स्थळ शोधित असतो; परंतु मला श्मशानांपेक्षा अधिक शुद्ध असें स्थळ ह्या जगांत अद्याप सांपडलें नाहीं ! ह्यास्तव, सर्व निवासस्थानांत श्मशानामध्ये माझे मन रमलें ! प्रिये, श्मशानांत पिंपळाच्या शाखांची छाया असते आणि प्रेतावरून काढून टाकिलेल्या पुष्पमाळा इतस्ततः आढळतात त्यांची उत्तम शोभा दिसते ! सुंदरि, हे माझे भूतसंघ त्या

स्थळींच राहण्यास अतिशय उत्सुक असतात आणि ते जेथे राहतिले ते स्थळ सोडून अन्य स्थळीं त्यांच्याव्यतिरिक्त राहण्यास मला उत्साह वाटत नाही ! हे कल्याणि, श्मशानां-तला वास मला अतिशय पवित्र व प्रियकर वाळतो; फार काय—श्मशानांत असतां मी स्वर्गातच आहे असा मला आनंद होतो ! सुंदरी, ज्या ज्या पुरुषांना शुद्ध स्थळीं राहण्याची इच्छा असते, ते ते ह्या श्मशानवासा-लाच पवित्र व श्रेष्ठ असे मानितात आणि त्याचा आनंदानें अंगीकार करितात.

उमा ह्मणाली:—भगवन् पिनाकपाणे, आपण सर्व प्राण्यांचे अधिपति असून सर्व धर्मवेच्यामध्ये श्रेष्ठ आहां; ह्यास्तव, हे वरद, माझ्या मनांत जो हा महान् संशय आहे तो छिन्न करून टाका. प्रभो, ह्या स्थळीं अधिष्ठित असलेल्या ह्या सर्व मुनिजनांनीं तपश्चर्या केलेली आहे; लोकांत तपस्यांचा वेष स्वीकारून पुष्कळ मनुष्ये नानाविध प्रकारांनीं संचार करीत असतात; ह्यास्तव, ह्या ऋषिजनांच्या व माझ्या स्वतांच्या हिताकरितां आपण, हे अरिंदम, माझ्या ह्या संशयाचें निराकरण करावें. प्रभो, माझी शंका आपणाजवळ अशी आहे कीं, धर्माचें लक्षण काय ? आणि ज्यांना धर्मतत्त्वांचें ज्ञान झालेलें नाहीं त्या अजाण मनुष्यांना धर्माचरण करितां येणें शक्य कसे आहे ? भगवन् धर्मज्ञ, मला ह्या गोष्टीचें निरूपण करून सांगा.

नारद सांगतात:—कृष्णा, भगवती पार्वतीचें हें भाषण श्रवण करून मुनिजनांनीं तिची प्रशंसा केली आणि तिला अर्थानें परिपूर्ण अशा स्तोत्रांनीं व ऋग्वेदांतल्या सुंदर ऋचांनीं स्तुविलें.

महेश्वर ह्मणाला:—देवि पार्वति, अहिंसा, ह्यस्य भाषण, सर्वभूतानुक्ता, चित्ताचा जय संज्ञा शोभते ! प्रिये, धर्मशील ब्राह्मणांनीं गुरु-व यथाशास्त्रि दान हे गृहस्थाश्रमी पुरुषांचे श्रेष्ठ जन व देवता ह्यांची पूजा करावी आणि नित्य

धर्म होत. त्याप्रमाणेंच, परदारेंचा संसर्ग न करणें, दुसऱ्याच्या ठेवीला जपणें, आपल्या हवालीं करून ठेविलेल्या स्त्रियांचा प्रतिपाळ करणें, जी वस्तु आपल्याला कोणी दिलेली नाहीं ती न घेणें, आणि मद्यमांसापासून अलिप्त राहणें हें धर्माचे पांच प्रकार आहेत. ह्या-शिवाय धर्माच्या शाखाही बहुत असून त्यांच्या परिपालनानें सदैव सुखाचीच जोड होते; आणि धर्माचरणापासून नित्य पुण्यच प्राप्त होतें; ह्यास्तव धर्मशील पुरुषांनीं धर्माचरण अवश्य करावें.

उमा ह्मणाली:—भगवन्, आपणांला मी आणखी शंका विचारीत आहे, तर तिचें आपण निराकरण करावें. आतां माझी शंका ही कीं, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या चार वर्णांपैकीं प्रत्येक वर्णाला गुणावह असा धर्म कोणता ? ब्राह्मणांनीं काय काय करावें, क्षत्रियांनीं काय काय करावें, वैश्यांनीं काय काय करावें, आणि शूद्रांनीं काय काय करावें, तें निरूपण करून सांगावें.

महेश्वर ह्मणाला:—महाभाग, तूं जो पञ्च विचारिलास तो सर्वतोपरी योग्य आहे. नित्य लोकांत ब्राह्मण हे महाभाग्यवंत होत; फार काय, पृथ्वीवरील ते देवच होत ! ब्राह्मणांचा मुख्य धर्म इंद्रियांचा जय हा होय; ह्यास्तव ब्राह्मणानें सदासर्वकाळ इंद्रियांचा निरोध करावा. पार्वति, जो ब्राह्मण इंद्रियांना सर्वस्वी जिंकितो त्याला धर्म व अर्थ ह्यांची प्राप्ति होऊन तो शेवटीं ब्रह्मरूप बनण्याला पात्र होतो !

देवि, ब्राह्मणानें धर्माचरण करणें ह्मणजे ब्रह्म-चर्याची पाळणूक ठेवणें, व्रतवैकल्ये करणें आणि इतर धार्मिक कृत्ये आचरणें. जो ब्राह्मण ह्याप्रमाणें आचरण ठेवितो त्यासच ब्राह्मण ही

वेदाध्ययन चालू ठेवावें, ह्मणजे तद्वारा पुण्याची जोड होऊन देहाचें साफल्य घडेल !

उमा ह्मणाली:—भगवन्, माझी शंका अजून आहे; तर तिचें आपण निरसन करावें. मला चातुर्वर्ण्याचे धर्म पूर्णपणें निरूपण करून सांगा.

महेश्वर ह्मणाला:—पार्वति, ब्राह्मणानें धर्मरहस्य श्रवण करावें, वेदांमध्ये जीं व्रतें करावीं ह्मणून सांगितलें असेल तीं आचारावीं, अग्नीला आराधावें, गुरुचें कार्य सिद्धीस न्यावें, नित्य भिक्षावृत्तिनें चरितार्थ चालवावा, नेहमीं

यज्ञोपवीत धारण करावें, सदैव वेदाध्ययनांत रममाण असावें, आणि ब्रह्मचर्याचे नियम पाळावे. सुंदरि, नंतर गुरूंनीं आज्ञा दिली ह्मणजे ब्राह्मणानें ब्रह्मचर्याचें समावर्तन करावें आणि मग अनुरूप मार्गचें यथाविधि पाणि-ग्रहण करून गृहस्थाश्रम स्वीकारावा. ब्राह्मणानें गृहस्थाश्रमांत शुद्धान्न वर्जावें, उत्तम मार्गाचें अवलंबन करावें, नित्य उपवास करावा, ब्रह्मचर्य राखावें, अग्निहोत्र बाळगावें, वेदाभ्यास चालू ठेवावा, दैविक व पौत्रिक कृत्यें करावीं, इंद्रियांना जिंकवें, अतीत-अभ्यागत व चाकर-नोकर ह्यांना भोजन घालून मग आपण स्वतः भोजन करावें, आहारविहारांत नेमस्तपणा राखावा, खरें बोलावें, निर्मळ वागावें, अति-थीला सत्कारावें, तीन अभि बाळगावे, इष्टि कराव्या, यथाविधि पशुबंध (यज्ञ) करून देवतांना आराधावें, यज्ञयाग करणें हा परम-धर्म मानावा, प्राण्यांची हिंसा मुळीच करूं नये, प्रथम भोजन वर्जावें, घरांतील सर्व मनुष्यें जेवल्यानंतर आपण जेवावें, परिजनांच्या भोजना-नंतर यजमानानें भोजन करणें हा श्रेष्ठ धर्म समजावा, आणि त्यांतही गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानें व विशेषेकरून श्रोत्रियानें हा मुख्य धर्म मानावा. प्रिये, गृहस्थाश्रमाच्या धर्माचें आचरण करणाऱ्या वृत्त्याच्या ठिकाणीं समान-

शीलत्व असावें, पति व पत्नी ह्यांच्यामध्ये विरोध नसावा, त्यांनीं गृहदेवतांचें नित्य पूजन, अर्चन वगैरे करावें, गृहाचें नित्य उपलेपन (सारवण वगैरे) करावें, नित्य उपवास करावा (फक्त दोन वेळां अन्नग्रहण करावें), आणि नित्य गृह झाडून व सारवून त्यांत अग्नीला घृताभिधार करून घरभर धूळ पसरूं द्यावा. पार्वति, गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानें ह्याप्रमाणें वागावें. थोर ब्राह्मण सदादीत ह्याच धर्माचें आचरण करितात.

आतां, हे देवि गिरिजे, क्षत्रियांनीं जे धर्म परिपालन करावे म्हणून माझे मत आहे, ते धर्म तुला सांगतो, सावधान चित्तानें श्रवण कर. सुंदरि, अगदीं आरंभापासून क्षत्रियांचा धर्म प्रजापालन हा सांगितलेला आहे. राजानें प्रजांचें योगक्षेम चालवावें आणि त्यांच्या पुण्याचा षड्भाग स्वतः उपभोगावा, अशी वेदांची आज्ञा असल्यामुळे, जो राजा प्रजापालनांत निमग्न असतो त्यास बहुत पुण्य प्राप्त होतें. देवि गिरितनये, जो नराधिप धर्मानुसार वर्तन करून प्रजांना पाळितो त्याला त्या प्रजापालनानें इतकें पुण्य लागतें कीं, त्या पुण्यानें तो श्रेष्ठ लोक मिळवितो ! ह्यास्तव, राजानें प्रथम प्रजांचें उत्तम रीतीनें रक्षण करावें आणि शिवाय इंद्रियनिग्रह, वेदाध्ययन, अग्न्याराधन, दान, विद्यार्जन, यज्ञोपवीतधारण, यज्ञानुष्ठान, धर्म-क्रिया, भृत्यभरण, कृतकर्मसिद्धि, उत्तम शासन, वैदिकयाग, वैदिकक्रिया, व्यावहारिकन्याय, सत्यवचनप्रीति व आर्तपरित्राण ह्या सर्व गोष्टी करण्याविषयीं फार जपावें. प्रिये पार्वति, जो राजा गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन करण्यासाठीं प्रताप गाजवून रणांगणांत धारातीर्थीं देह ठेवितो त्याला स्वर्गलोकीं अश्वमेध यज्ञानें प्राप्त होणारीं विविध स्थानें प्राप्त होतात. देवि पार्वति, वैश्याचा सनातन व नेहमींचा

धर्म पशुपालन आणि कृषिकर्म हा होय. ह्या-धर्मांत श्रेष्ठ होय. स्वयंभू ब्रह्मदेवानें लोकांत शिवाय त्यानें अग्निहोत्र ठेवावें, होमहवन करावें, पुण्यसंग्रह व्हावा ह्मणून पृथ्वीची उत्पत्ति दानें द्यावी, वेदाभ्यास करावा, व्यापार चालवावा, करितांना नित्य जे तीन धर्म उत्पन्न केले सत्यथाचरण करावें, अतिथींना सत्कारावें, ते धर्म आतां मी तुला सांगतों, श्रवण कर. चित्त शांत ठेवावें, इंद्रियांना आकळावें, ब्राह्म-भद्रे, विधात्यानें सृष्टीच्या सर्गसमयीं वेदोक्त णांचें स्वागत करावें, सत्कारार्थी धन वेंचावें, वणि-धर्म, स्मृतिशास्त्रगत धर्म व शिष्टाचारगत ष्यथाचा आश्रय करणाऱ्या सच्छील वैश्यानें धर्म असे तीन धर्म निर्मिले. हे तिन्ही धर्म तीळ, गंध व रस ह्यांची विकरी मुळींच करूं श्रेष्ठ असून सनातन आहेत. त्यांपैकीं वेदांत नये, आणि सर्व प्रकारांनीं त्रिवर्गाचें यथोचित सांगितलेला जो वेदोक्त धर्म तो सर्वांत श्रेष्ठ व यथाशक्ति आतिथ्य करावें. समजावा; स्मृतीमध्ये, शास्त्रामध्ये व पुराणामध्ये

सुंदरि, शूद्राचा महान् धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे सांगितलेला जो स्मृतिशास्त्रगत धर्म तो व वैश्य ह्यांची नित्य शुश्रूषा करणें हा होय. त्याच्या खालचा मानावा; आणि थोर पुरुषांनीं जो शूद्र सत्य भाषण, इंद्रियजय व अतिथिसेवा आचरण केलेला जो शिष्टाचारगत धर्म तो ह्यांचा अंगीकार करितो, त्याला महान् तपश्च-त्याच्याही खालचा समजावा. ब्राह्मणांनीं तीन र्थेंच फळ प्राप्त होतें: फार कशाला, त्याला वेदांचें अध्ययन करावें; वेदाध्ययनावर उप-कडकडीत तपस्वी झटलें तरी चालेल! प्रिये, जो जीविका चालवूं नये; दान, अध्ययन व उत्तम प्रकारचें आचरण करून नित्य देवब्राह्म-यजन हीं तीन कर्म आचरावी; काम, णांची पूजा करितो, त्या बुद्धिमान् शूद्राचे क्रोध व लोभ ह्या तीन विकारांना जिंकावें सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात आणि त्याचें आणि सर्वांची मैत्री जोडावी ! जो ब्राह्मण कल्याण होतें. असो; भद्रे पार्वति, हे चारही अशा रीतीनें आचरण करितो त्यालाच ब्राह्मण वर्णाचें प्रत्येकशः पृथक् पृथक् धर्म मीं तुला ह्मणणें प्रशस्त ! प्रिये, भुवनेश्वर जो ब्रह्मदेव विवरण करून सांगितले. आतां तुला आणखी त्यानें ब्राह्मणांच्या चरितार्थासाठीं सहा कर्म काय ऐकण्याची इच्छा आहे बरें ? सांगितलीं आहेत. आतां मी तुला ते सहा

उमा ह्मणाली:—भगवन्, चारही वर्णांना सनातन धर्म कथन करितों, श्रवण कर. ब्राह्म-हितकारक व मंगलदायक असे पृथक् पृथक् णांनं आपला योगक्षेम चालविण्यासाठीं स्वतः धर्म आपण मला निवेदन केले. आतां मला यज्ञयाग करावे, दुसऱ्याकडून यज्ञयाग करावे, सर्व वर्णांना व्यापून असणारा जो धर्म तो सांगा. दानें द्यावी, दानें घ्यावीं, स्वतः अध्ययन करावें,

महेश्वर ह्मणाला:—प्रिये पार्वति, त्रिभुव-आणि दुसऱ्याकडून अध्ययन करावें. पार्वति, नाचा अधिपति ब्रह्मदेव ह्यानें सत्कर्मलालसेनें जो पुरुष हीं सहा कर्म करितो अखिल लोकांचा उद्धार व्हावा ह्मणून ह्या तोच खरा खरा धर्मशील ब्राह्मण समजावा. भूतलावर ब्राह्मण उत्पन्न केले. खरोखरी गिरितनये, नित्य वेदाभ्यासांत रममाण असणें मनुष्यामध्ये ब्राह्मण हे श्रेष्ठ होत; फार काय, आणि यज्ञयाग करणें हा ब्राह्मणाचा सनातन ते क्षीतीवरचे देवच समजावे ! सुंदरि, आतां प्रथम धर्म होय. त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणांनं यथाशक्ति मी ब्राह्मणांचीं धर्मकर्म व त्यांचीं फलें निवेदन व यथाविधि दान करावें हें प्रशस्त आहे. करितों. पार्वति, ब्राह्मणांचा जो धर्म तो सर्व मनाची शांति हा तर ब्राह्मणाचा परम धर्मच

समजावा. थोर पुरुषांच्या ठिकाणीं ह्या धर्माची पार्वति, मनुष्यानें प्रत्येक कृत्य धर्माला अनु-
सदैव प्रवृत्ति असते. अत्यंत निर्मळ मनाचे सरून करण्याविषयीं प्रयत्न करावा; केव्हाही
व उत्तम आचरणाचे गृहस्थाश्रमी पुरुष महान् त्यानें धर्माचें उल्लंघन करूं नये; त्यानें धर्मा-
पुण्यसंचय करितात. जो पुरुष पंचमहायज्ञ करून प्रमाणें वागून धन मिळवावें; त्या मिळवि-
आत्म्याची शुद्धि संपादितो, नित्य खरें बोलतो, लेल्या धनाचे तीन भाग करावे; त्यांतील एक
कोणाचा मत्सर करीत नाहीं, दानें देतो, ब्राह्म- भाग धर्मकृत्यांत खर्चावा; दुसरा भाग काम-
णांना सत्कारितो, निवासस्थान स्वच्छ राखितो, तृतीकडे लावावा; आणि तिसरा भाग शिल्क
अहंभावना धरीत नाहीं, सदैव सरळपणें वागतो, ठेवून वाढूं द्यावा. गृहस्थाश्रमी मनुष्यांना जसा
कुटिलपणा करीत नाहीं, प्रेमयुक्त भाषण करितो, प्रवृत्तिपर धर्म, तसा मोक्षार्थी मनुष्यांना निवृत्ति-
दुसऱ्याला अभय देतो, अतीत-अभ्यागतांविषयीं पर धर्म महाफलदायी आहे. देवि गिरिजे,
आवड धरितो, गृहांतील सर्व मनुष्यांचें भोजन मी आतां तुला त्या निवृत्तिपर धर्माचें स्वरूप
वर्णने होऊन उर्वरित अन्नावर चरितार्थ चाल- तत्त्वतः निवेदन करितों, ऐक. सुंदरि, मोक्षच्छु-
वितो, अतिथीला अर्घ्य, पाय, आसन, शयन पुरुषांनीं सर्व प्राण्यांवर दया करावी; एका
इत्यादि अर्पण करितो, अंधाराच्या जागेंत दीप ग्रामांत कधीही राहूं नये; आशेचा पाश तोडून
लावितो, आणि दुसऱ्याला आश्रय देतो, तो टाकावा; कुडी, कमंडलु, वस्त्र, आसन, त्रिवंड,
धार्मिक पुरुष समजावा. त्याप्रमाणेंच जो पुरुष शयन, अग्नि व अग्न्यागार ह्यांजवर आसक्ति
सकाळीं उठून प्रातर्विधि उरकतो, मुखप्रक्षालन ठेवूं नये; परब्रह्मचिंतनांत मन गुंतवून तन्मन
करून स्नानादिक आटापितो, अतिथीला भोजन व तत्पर व्हावें; सदैव योगाभ्यासांत व सांख्य-
धालून त्याजवळ चार गोष्टी बोलतो, त्याला शास्त्रांत निमग्न असवें; नित्य वृक्षमूलाचा
सत्कारपूर्वक निरोप देऊन त्याच्या मागून चार आश्रय करावा; ओसाड घरांत रहावें; नदीच्या
पावले जातो, आणि रात्रंदिवस त्रिवर्गाचें सर्व वाळवंटांत निजवें; नदीच्या तऱारवर राहण्याची
प्रकारांनीं यथाशक्ति आतिथ्य करितो, त्या आवड धरावी; आप्तस्वकीयांविषयीं व ऐहिक
सनातन धर्माचें वागणाऱ्या पुरुषाला महान् सुखांविषयीं आसक्ति सोडावी; आपल्या ठिका-
पुण्य प्राप्त होतें. प्रिये पार्वति, शूद्राचा मुख्य णींच आत्म्याची भावना करावी; ऐहिक विष-
धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्या त्रिवर्गाची यांच्या संवंधानें काष्ठवत् निर्विकार बनावें;
सेवा करावी हा होय. गृहस्थाश्रमी पुरु- आहारादिकांचा त्याग करावा; आणि मोक्ष-
णांनीं प्रवृत्तिपर धर्म आचरावा, अशी प्राप्तीचा मार्ग आचरावा. प्रिये पार्वति,
शास्त्राची आज्ञा आहे. त्या धर्मापासून सर्व जो पुरुष अशा प्रकारें सनातन धर्माचें
प्राण्यांचें हित होतें व आचरण करणाराला आचरण करितो, त्याला मोक्ष मिळतो. हे
पुण्य लागतें. आतां मी तुला त्या प्रवृत्तिपर गिरितनये, मुक्त पुरुष एके ठिकाणीं कधीही
धर्माविषयीं निरूपण करून सांगतों; श्रवण कर. आसक्त असत नाहीं; एका गांवांत (एका दिव-
भद्रेच्छु मानवानें यथाशक्ति वारंवार दानें साहून अधिक दिवस) राहत नाहीं, -सदा
करावी; त्याप्रमाणेंच त्यानें शक्त्यनुसार पुनः हिंडत असतो; आणि एका पुलिनांत सुद्धां
पुनः यज्ञयोग करावे; आणि त्यानें अनेक बहुत विवस निद्रा घेत नाहीं. सुंदरि, मोक्षाचें
सत्कर्म करून पुण्याचा साठा पुष्ट करावा. प्रिये शास्त्र जाणणाऱ्या सत्पुरुषांचा हा वेदोक्त

सत्पथ होय. जो पुरुष ह्या मार्गानें गमन करितो त्याला तें श्रेष्ठ पद प्राप्त होतें. भिक्षु किंवा मोक्षमार्गाचे अनुयायी पुरुष चार प्रकारचे असतात. त्या चार प्रकारांचीं नांवें (१) कुटीचक (२) बहूवक, (३) हंस व (४) परम-हंस हीं होत. ह्या चार प्रकारांपैकीं मागच्या-पेक्षा पुढला प्रकार अधिक श्रेष्ठ समजावा. प्रिये गिरिसुते, परमहंसधर्माचें आचरण करून जे तात. हे धर्मज्ञ महाभाग गिरिसुते, धर्मवेच्या अंतिम पद प्राप्त होतें, तें अगदीं अनिर्वचनीय थोर फेनप ऋषींचा जो धर्म तो व अगाध आहे ! त्याच्याहून श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ, अथवा प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष असें दुसरे काहीं नाहीं ! तें पद दुःखरहित, सुखरहित, (उदक) प्राशन केलें, तेंच पुढें यज्ञांगरूपानें जरारहित, मृत्युरहित व व्ययरहित असून केवळ स्वर्गांत दिव्य सुख देणारें अमृत झालें. ह्या मंगलाचें धाम आहे !

उमा ह्याणालीः—भगवन्, आपण गृहस्थाश्रमी पुरुषाचा धर्म, मोक्षार्थी पुरुषाचा धर्म आणि सज्जनाचरित धर्म हे सांगून जीवांना देहाचें साफल्य करून देणारा महान् मार्ग कथन केला. हे धर्मज्ञ, आतां माझी अशी इच्छा आहे कीं, ह्यापुढें आपण ऋषींचा धर्म निरूपण करून सांगावा. विभो, तपोवनांत निवास करणाऱ्या ऋषिजनांविषयीं नेहमीं मला मोठी आवड वाटते आणि नित्य तपोवनांत आज्याहुतीच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या धूमाचा गंध जिकडे तिकडे सर्वत्र व्याप्त झाला ह्याजें तो अवलोकन करून माझे मन मोठें आनंदित होतें ! ह्यासाठीं, हे देवाधिदेव, मुनींच्या धर्मासंबंधानें माझी ही जी शंका आहे ती सर्व आपण यथास्थित रीतीनें निवा-

रण करा. प्रभो, आपणांस सर्व धर्मांचे हेतु व तत्त्वे उत्तम अवगत असल्यामुळें आपण माझ्या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर सांगा.

श्रीभगवान् महेश्वर ह्याणालाः—हे भद्रे पार्वति, आतां मी तुला मुनींचा श्रेष्ठ धर्म कथन करितों. मुनिजन ह्याच धर्माचें आचरण करून स्वतपोनुष्ठान चालवितात आणि सिद्धि जोडि-तात. हे धर्मज्ञ महाभाग गिरिसुते, धर्मवेच्या मी तुला प्रथम सांगतों, ऐक. पार्वति, पूर्वी तपश्चर्या करीत असतां जें अमृत (उदक) प्राशन केलें, तेंच पुढें यज्ञांगरूपानें स्वर्गांत दिव्य सुख देणारें अमृत-ब्रह्मदेवानें प्राशन केलेल्या व स्वर्गांत अमृत-

रूप बनलेल्या उदकावर फसफसून आलेला शुभकारक फेन जे मुनि सतत थोडथोडा ग्रहण करितात तेच हे फेनप (फेन पिणारे) ऋषि हेत. तपोधने, त्या परमपावन फेनप मुनींचा धर्माचरण करण्याचा जो मार्ग तो तुला वाल-खिल्यांच्या ठिकाणीं दिसून येईल; ह्यास्तव, आतां मी तुला वालखिल्यांची कथा सांगतों, श्रवण कर. सुंदरि, वालाखिल्य मुनींनीं तपश्चर्येच्या योगानें सिद्धि प्राप्त करून घेतली आहे; ते सूर्यमंडलांत राहतात; ते धर्मवेत्ते ऋषिजन पक्ष्यांप्रमाणें उंचठवृत्तीवर चरितार्थ चालवितात; ते मृगचर्में किंवा चिंध्या व वल्कलें परिधान करितात; त्यांना सुखदुःखादिक द्वंद्वें मुळींच नाहीत; आणि ते तपोधन सदेवित सत्पथानेंच गमन करितात ! प्रिये, ते आंगठ्याच्या पेराएवढाले आहेत; त्यांतील प्रत्येक आपआपलीं धर्मकृत्यें आचरण्यास सदैव सिद्ध असतो आणि तपश्चर्या करितो; धर्मकृत्यांच्या व तपाच्या योगें ते महान् पुण्य जोडितात; देवांच्या कार्यसिद्धी-करितां ते देवांसारखेच शठतात; आणि तपश्चर्येच्या योगानें निष्पाप झालेले ते मुनि सर्व-

१ कुटीचक व बहूवक ह्या दोन प्रकारच्या भिक्षुजवळ भिदंड असतो; परंतु ह्यांपैकीं पहिला पुरात राहतो व दुसरा तीर्थयात्रा करीत फिरतो. २ परमहंस ह्याजपाशीं एक दंड असतो; परंतु पहिला आश्रमधर्म पाळितो व दुसरा विष्णुपांतीत होत्वाता स्वैर फिरतो !

दिशा प्रकाशित करितात. हे कल्याणि, वाळ-
खिल्यांप्रमाणेंच शुद्ध मनाचे व दयाधर्मपरायण
असे दुसरे परमपावन थोर मुनि चक्रचर
(नित्य चक्रासारखे फिरणारे) हे होत. हे
मुनि सोमलोकीं राहतात; व ह्यांची वसति
पितृलोकच्या समीप असल्यामुळें ते सोमकिर-
णांचें यथाविधि अल्पशः पान करितात. सुंदरि,
ह्याप्रमाणेंच उच्छ्वृत्तीनें राहणारे दुसरे ऋषि संप्र-
क्षाल, अश्मकुट्ट व दंतोलूखल हे होत. सोम
पिणाच्या व उष्णता प्राशन करणाऱ्या देवांच्या
समीप ते राहतात आणि इंद्रियांचा निग्रह
करून ते आपल्या भार्यासमवेत सोमकिरणांवर
आपलें योगक्षेम चालवितात. पार्वति, ते ऋषि
अग्नीचें हवन, पितरांचें अर्चन व पंचमहायज्ञ
करितात; फार काय, यजन करणें हा त्यांचा
धर्मच सांगितला आहे. देवि पार्वति, चक्रचर
व त्याप्रमाणेंच दुसरे देवलोकचर द्विज ह्यांनीं
नित्य ह्याप्रमाणें धर्माचरण केलें. आतां मी तुला
आणखी दुसरा धर्म कथन करितों, ऐक. प्रिये,
सर्व ऋषिधर्मांचें मुख्यतत्त्व हें आहे कीं, साध-
कानें इंद्रियांचें आकलन करून आत्मस्वरूपाचें
यथार्थ ज्ञान मिळवावें; नंतर माझ्या मते काम-
क्रोध जिंकावे; अग्नीला आहुति द्याव्या; सना-
तन धर्माची चर्चा करावी; सोमयज्ञानें अग्नीला
आराधावें; यज्ञांत सुंदर दक्षिणा द्यावी; नित्य
यज्ञानुष्ठान व धर्मकृत्यें करावीं; देव व पितर
ह्यांना मनापासून पूजावें; आणि उच्छ्वृत्तीनें
धान्य मिळवून सर्व प्रकारच्या अतिथिक्रिया

पार पाडाव्या. पार्वति, गोरसाच्या उपभोग्य
वस्तूपासून अलिप्त राहणें, चित्त शांत ठेव-
ण्याची आवड धरणें, भूमीवर शयन करणें,
योगाभ्यासांत निमग्न असणें, माजीपाला
खाऊन राहणें, फळें व मुळें सेवन करणें, वारा
व पाणी पिणें व शेवाळ खाणें हे ऋषींचे
असें परम पद सुलभ करून घेतात ! गिरिजे,
गृहांतील होमहवनाचा धूर शांत झाला, मुस-
लादिकांनीं धान्यादिक स्वच्छ करण्याचें काम
समाप्त झालें, पाकशाळेंतील अग्नि निवाला,
सर्वांचें भोजन उरकलें, आणखी पात्रें वाढ-
ण्याचें काम बंद झालें, भिक्षुक येण्याची वेळ
गेली, आणि आतां अतिथीची वाट पाहिली
तरी ती व्यर्थ आहे अशी खात्री झाली, ह्मणजे
मग यजमानानें अवशिष्ट अन्न सेवन करून
भोजन करावें ! प्रिये, जो मुनि सत्यरूप धर्मांत
रममाण असतो व सदैव चित्त शांत ठेवितो,
त्याला पुण्य प्राप्त होतें; आणि जो पुरुष मोहाला
वश होत नाही, अभिमान धरीत नाही, नेहमीं
संतुष्ट असतो, विस्मित नसतो, शत्रुमित्र समान
मानितो आणि सर्वांशीं स्नेहभाव ठेवितो, तोच
धर्माचा उत्तम ज्ञाता समजावा !

अध्याय एकशें बेचाळिसावा.

—०:—

उगमाहेश्वरसंवाद.

उमा म्हणाली:—भगवन् शंकर, वानप्रस्था-
श्री पुरुष नद्यांच्या रमणीय प्रदेशांत,
नद्यांच्या उगमाजवळ किंवा उदकाचे श्रे बगैरे
वाहात असतील तेथें, पर्वतावर किंवा वनामध्ये
गर्द झाडी असेल अशा ठिकाणीं, आणि पार-
मार्थिक कृत्यें करण्यास पावित्र अशा फलमूल-
युक्त स्थानीं राहून एकाग्र चित्तानें आप-
आपलीं व्रतवैकृत्यें मोठ्या विग्रहानें करितात;

१ संप्रक्षाल ऋषि:—पात्राचें उत्तम प्रकारें
क्षालन करणारे ह्मणजे दुसरे दिवसाकरितां कांहींही
अवशिष्ट न राखणारे ऋषि.

२ अश्मकुट्ट:—दोन दगडांनीं धान्याचा कोंडा
बगैरे साफ करून घेणारे ऋषि.

३ दंतोलूखल ऋषि:—दांत हेंच उखळ करून
धान्य स्वच्छ करणारे ऋषि.

आपलीं कर्मे आचरितांना ते दुसऱ्या कोणावर अवलंबून राहत नाहीत; आणि प्रत्येक गोष्ट स्वतः करून आपली उपजीविका चालवितात. झणून, हे देवेश्वर, माझी इच्छा अशी आहे की, त्यांचा पुण्यकारक विधि आपणांपासून श्रवण करावा.

महेश्वर झणालाः—देवि पार्वति, वान-प्रस्थांचा धर्म मी आतां तुला कथन करितों, वयाचें त्याप्रमाणें वनांत रहावें, होमहवन सावधान चित्तानें श्रवण कर; आणि तो एकाग्र करारें, पंचमहायज्ञ आचरावे, ते पंचमहायज्ञ मनानें ऐकून घेऊन तदनुसार आचरण करण्याचा निश्चय ठरव. प्रिये गिरिसुते, जे साधु-जन वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून वनांत जाऊन राहतात आणि व्रतवैकल्यांचें अनुष्ठान करून देहाचें साफल्य करू इच्छितात, त्यांनीं जें कांहीं केलें पाहिजे तें हें होयः वानप्रस्थांनीं त्रिकाल स्नान करावें, दैविक व पौत्रिक कर्मे आचरावीं, अमीला होम द्यावा, इष्टि व यजन करावें, नीवार (देवभाताचे तांदूळ) भक्षावे, फळेमुळें खावीं, उंडेल व एरंडेल ह्यांचा उपयोग करावा, योगाभ्यास करून सिद्धि मिळवावी, कामक्रोधांपासून अलिप्त रहावें, अरण्यांत जेथें भितरीं मनुष्यें प्रवेश करणार नाहीत अशा घोर स्थळीं जाऊन तेथें वीरासन घालून बसावें, उत्कृष्ट योगाभ्यासांत निमग्न असावें, ग्रीष्म ऋतूंत पंचाग्निसाधन करावें, हठशास्त्रांत प्रसिद्ध असलेला मंडूक-योग निश्चयपूर्वक उत्तम प्रकारें करून साधावा, नित्य वीरासनाची आवड धरावी, भूमीवर निजावें, शीत, तोय व अग्नि ह्यांचा योग साधावा, (झणजे हिंवाळ्यांत उदकांत वास करावा, उन्हाळ्यांत पंचाग्नीत बसावें आणि पावसाळ्यांत सर्व पाऊस अंगावर घ्यावा,) वायु व उदक हीं पाशावीं, शेवाळ भक्षावें, दोन दगडांनीं किंवा दांतांनीं धान्य स्वच्छ करून कुठून किंवा बावून खावें, त्यांनीं पुढल्या दिवसा-

करितां आगाऊ तरतूद करूं नये, भोजनोत्तर मांडें प्रक्षालून मोकळें व्हावें, चिंध्या व वल्कलें परिधान करावीं, मृगचर्में पांघरावीं, ज्या काळीं जें केलें पाहिजे तें त्या काळीं धर्माला अनुसरून यथाविधि करावें, नित्य वनांत रहावें, वनांत फिरावें, वनांत आढळावें व वनांतच

सर्व कांहीं करावें, ज्याप्रमाणें गुरुगृहीं रहा-ज्याचा जो कालभाग असेल त्या त्या काल-भागीं करावे, वेदोक्त नियम परिपाळावे, अष्टमी-यज्ञ करण्याविषयीं तत्पर असावें, चातुर्मास्य नियम पाळावे, पौर्णमासादिक व नित्याचे यज्ञ करावे, स्त्रीसमागमापासून विमुक्त रहावें, सर्व दोषांपासून अलिप्त असावें, अखिल दुराचरणांचा त्याग करावा, सदैव सुगन्धादिक यज्ञसाधनें हीच संपात्ति मानावी, नित्य त्रेता-मीना आश्रय द्यावा, सदासर्वकाळ सत्पथ-गामी असावें, आणि सर्वथैव साधुवृत्तीनें वागावें. सुंदरि पार्वति, जे वानप्रस्थाश्रमी मुनि ह्याप्रमाणें सत्यधर्माचा आश्रय करितात, त्यांना सिद्धि प्राप्त होते आणि ते महापवित्र ब्रह्मलोकीं व शाश्वत सोमलोकीं जाऊन श्रेष्ठ गति मिळवितात ! देवि गिरितनये, वानप्रस्थांचा हा शुभ-कारक धर्म मीं तुला स्थूलरूपानें सांगितला; वास्तविकपणें ह्याचा विस्तार फारच मोठा आहे !

उमा म्हणालीः—भगवन्, आपण सर्व भूतांचे ईश असून आपणांस सर्व भूतें वंदन करितात ! माझी आपणांस आतां अशी प्रार्थना आहे की, सिद्धिप्रतिपादक शास्त्रांत मुनिसंघाचे जे धर्म सांगितले असतील ते आपण मला कथन करावे. सिद्धिशास्त्रांत प्रवीण असे कित्येक वानप्रस्थ मुनि स्वैर वर्तन करितात व कित्येक स्त्रियांसमवेत राहतात; तेव्हां त्यांचे धर्म तरी काय आहेत ?

महेश्वर ह्मणालाः—देवि पार्वति, सिद्धि- होय आणि कुटिलपणा हा अधर्म होय ! शास्त्रांत निष्णात असे जे तपस्वी, त्यांचे दोन जो मनुष्य आर्जवाचा (सरळपणाचा) भोक्ता प्रकार आहेतः एक स्वैरी व दुसरे दारविहारी. असतो, तोच पुण्याचा अधिकारी होतो ! जो स्वैरी तापसांची खूण ही कीं, त्यांनीं मुंडन पुरुष नित्य आर्जवांत रममाण होतो, त्याला करून भगवीं वस्त्रें धारण केलेलीं असतात; देवांच्या सन्निध स्थान मिळतें; ह्यास्तव, धर्मेंचु आणि दारविहारी तापसांची खूण ही कीं, मनुष्यानें नित्य आर्जवयुक्त असावें; तशीच रात्रीस ते घरीं राहतात. दोन्ही तापसांनीं त्यानें क्षमा धारण करावी, इंद्रियें जिंकावीं, त्रिकाल स्नान करावें, परंतु होमहवन हें क्रोधाचें दमन करावें, धर्मस्वरूप बनावें, हिंसा महत् ऋषिकृत्य फक्त दारविहारी तापसांनींच सोडावी, आणि नित्य धर्मानुष्ठानांत रमावें, करावें. दोवांनींही समाधियोग साधावा, ह्मणजे त्यास महान् पुण्य प्राप्त होईल ! प्रिये वेदांत किंवा शास्त्रांत जो मार्ग सांगितला पार्वति, जो बुद्धिमान् मनुष्य तद्रेपासून दूर असेल त्या मार्गाचें आचरण करावें, आणि राहतो, रात्रंदिवस धर्मचिंतन करितो, शक्त्य-दुसरे वानप्रस्थांचे जे धर्म पूर्वीं सांगितले आहेत नुसार सन्मार्गगामी होतो आणि सदाचरण ते पाळावे; ह्याप्रमाणें जर ते करतील तर हेंच जीवितसर्वस्व मानितो, तो परब्रह्मपदाचा त्यास महान् तपश्चर्येचें फल प्राप्त होईल. दार- अधिकारी होतो !

विहारी तपस्यांनीं इंद्रियांचें आकलन करावें उमा ह्मणालीः—भगवन्, जे महासमर्थ आणि स्वस्त्रीवांचून अन्य स्त्रीच्या ठिकाणीं रत तपस्वी आश्रमाविषयीं आसाकि बाळगितात, ते होऊं नये; स्वस्त्रीशीं गमन करणें तेंही शास्त्राला कोणत्या आचरणानें तेजस्वी होतात ? त्या-अनुसरून उचित अशा काळींच करावें. जे प्रमाणेंच राजे व राजपुत्र जे महाधन असतात दारविहारी तपस्वी ह्याप्रमाणें वर्तन करितात किंवा निर्धन असतात, ते कोणत्या कर्मानें मोठें त्यांनाच तितकें ऋषिकृत धर्माचें श्रेय प्राप्त होतें. फल मिळवितात ? आणि त्याप्रमाणेंच वान-जें कृत्य शास्त्राज्ञेनें केलें पाहिजे, तेंच कृत्य प्रस्थ पुरुष कोणत्या वर्तनानें शाश्वत स्थानाची धर्मज्ञ पुरुषांनीं करावें; उच्छृंखल इंद्रियांच्या जोड करून घेऊन तेथें विव्य चंदनाच्या संतोषाकरितां भलतेंच कृत्य करण्यास प्रवृत्त उडीनें अलंकृत होतात ? त्रिपुरनाशक त्र्यंबक, होणें हें सर्वस्वीं वर्ज्य करावें. जो पुरुष हिंसा- ही माझी तपश्चर्याविषयक शुभ शंका निवारण दोषापासून अलिप्त राहतो आणि सर्व प्राण्यांना करा आणि मला ह्यासंबंधानें सर्व कांहीं उत्तम प्रकारेंकरून अभय देतो, त्याला महान् सविस्तर सांगा.

पुण्य प्राप्त होतें. जो पुरुष सर्व भूतांवर दया करितो, महेश्वर ह्मणालाः—देवि पार्वति, जे पुरुष सर्व प्राण्यांशीं प्रांजलपणानें वागण्याचें व्रत उपवासादिक व्रतें करून इंद्रियांचें दमन करि-आचरितो, आणि सर्व प्राण्यांचा आत्मा बनतो, तात, कधीही हिंसा करित नाहीत, आणि त्याला महान् पुण्य लागतें. सर्व वेदांचें अंत- खरें बोलतात, ते सिद्धि मिळवितात आणि रंग जाणणें आणि सर्व प्राण्यांशीं सरळपणानें मेल्यावर स्वर्गलोकीं जाऊन आनंदानें गंधर्वासह वागणें, ह्या दोहोंची समानता होईल; फार विलास भोगितात. जो पुरुष योगांतलें मंडूक कशाला, सरळपणाच्या धर्तनाला अधिक नामक असून करून शयन करितो आणि महत्त्व येईल ! प्रिये पार्वति, सरळपणा हा धर्म दीक्षा घेऊन उत्तम प्रकारें यथाविधि धर्म

पाळितो, तो मेल्यावर नागांसह आनंदांत काल-वर्षेपर्यंत चरितार्थ चालवितो आणि दगडांनीं क्षेप करितो. जो पुरुष दीक्षा घेऊन मोठ्या पाय मेदितो, तो मेल्यावर गुह्यांमध्ये विलास आनंदानें हरणांमध्ये राहून त्या हरणांच्या भोगितो. जो पुरुष संकल्पपूर्वक दीक्षा घेऊन मुखातून खालीं पडलेल्या उष्ट्या गवतावर चरितार्थ चालवितो, तो मेल्यावर अमरावतीस जातो. जो पुरुष शेवाळ किंवा वाळलेलीं पानें खाऊन राहतो, आणि सर्व-संगपरित्याग करितो, त्याला राहण्याचा नियम करून त्याप्रमाणें त्या शेवाळाचें किंवा शीर्णपत्रांचें भोजन करितो आणि कीतीही थंडी पडली तरी ती नित्य सोशितो, त्याला उत्तम गति प्राप्त होते. जो पुरुष वायु किंवा उदक प्राशून अथवा फळें किंवा मुळें खाऊन देहयात्रा करितो, त्याला यक्षांचें ऐश्वर्य प्राप्त होतें आणि तो अप्सरांच्या समुदायांत विलास भोगितो. जो पुरुष बारा वर्षेपर्यंत ग्रीष्म ऋतूंत पंचाग्निसाधन करितो आणि शास्त्राज्ञेनुरूप कर्मे आचरितो, त्याला दुसऱ्या जन्मीं पृथ्वीचें राज्यपद प्राप्त होतें. जो पुरुष मोठ्या यत्नानें बारा वर्षेपर्यंत आहार वर्ज्य करितो आणि उदक सुद्धां प्राशीत नाहीं, तो मेल्यावर पृथ्वीचा राजा होतो. जो पुरुष मोठ्या आनंदानें बारा वर्षांची दीक्षा घेऊन भूमीवर चोहोंकडून शुद्ध आकाशाचें पांघरूण घेऊन शयन करितो आणि कांहींएक न खातां देह टाकितो, त्याला स्वर्गांत मुख मिळतें आणि त्याच्या भूमिशयना-मुळें त्यास स्वर्गांत उत्तम यानें, उत्तम शयनें, आणि चंद्राप्रमाणें शुभ्र अशीं उत्तम मंदिरें प्राप्त होतात ! प्रिये, जो पुरुष दीक्षा घेऊन केवळ स्वकष्टार्जित मिताहारावर आपली उपजीविका चालवितो आणि पुढें अनशनव्रतानें देहत्याग करितो, त्याला स्वर्गसुख मिळतें. जो पुरुष दीक्षा घेऊन बारा वर्षेपर्यंत केवळ स्वकष्टानें निर्वाह करितो आणि नंतर महासागरांत देह टाकून मरण पावतो तो वरुणलोकास जातो. जो पुरुष दीक्षा घेऊन केवळ स्वकष्टानें बारा

अध्याय एकशें त्रेचाळिसावा.

—०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा ह्यणाली:—भगवन् व्यंक्क, हे भग-
नेत्रन्न, हे पूषदंतनिपातन, हे दक्षक्रतुहर, मला
एक मोठा संशय आहे. भगवन्, पूर्वी भग-
वान् ब्रह्मदेवानें चार वर्ण उत्पन्न केले असतां,
कोणत्या दुष्कृत्यामुळे वैश्य हा शूद्र होतो ?
क्षत्रिय हा वैश्य होतो ? आणि ब्राह्मण हा
क्षत्रिय होतो ? ही विपरित स्थिति कशी
निवारितां येईल ? तसेंच, हे अनघ भूतपते,
कोणत्या कर्मानें ब्राह्मण हा शूद्रयोनींत जन्म
घेतो ? आणि क्षत्रिय हा शूद्रतेप्रत पावतो ?
क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे तीन वर्ण स्वभावतः
ब्राह्मण कसे होतील ? देवा, माझ्या या संश-
याचें आपण निरसन करा.

महेश्वर ह्यणाला:—देवि, ब्राह्मणत्व हें
दुर्लभ आहे; तें निसर्गतःच प्राप्त होतें. तसेंच, हे
कल्याणि, क्षत्रिय, वैश्य किंवा हे शूद्र जन्मही
निसर्गानेंच प्राप्त होत असतात असें माझे मत
आहे. हे कल्याणि, ज्येष्ठ वर्ण (ब्राह्मण)
प्राप्त झाल्यावर तो द्विज जर दुष्कृत्य करील तर
तो त्या उच्चवर्णापासून च्युत होईल. ह्यास्तव
ब्राह्मणानें (योग्य आचरण ठेवून) आपलें
श्रेष्ठपण राखावें; इतकेंच नव्हे, तर क्षत्रिय
किंवा वैश्य हा ब्राह्मणाचें आचरण करील
तर त्यास ब्राह्मणत्व मिळून अंती ब्रह्मपदही
प्राप्त होईल ! देवि पार्वति, जो ब्राह्मण
ब्राह्मणांचीं विहित कृत्यें करण्याचें सोडून माझे मत आहे ! देवि पार्वति, अग्नि-
देऊन क्षत्रियधर्माचा अंगीकार करितो, तो होत्र बाळगणारा किंवा यज्ञयाग करणारा
ब्राह्मण्यापासून भ्रष्ट होत्साता क्षत्रियकुलीं
जन्म घेतो ! त्याचप्रमाणें, दुर्लभ अशा ब्राह्म-
णत्वाला न जपतां मूर्खपणानें विवेकाचा त्याग
करून धनादिकांच्या लोभानें जो ब्राह्मण
वैश्यकर्म आचरितो, तो वैश्याच्या कुळांत

जन्म घेतो ! आणि त्याप्रमाणेंच वैश्याने वैश्य-
त्वाला न जपतां शूद्र कर्म केल्यास तो शूद्र-
त्वास जातो ! एवंच, विप हा स्वधर्मापासून
च्युत झाला कीं ब्राह्मणत्वापासून भ्रष्ट होत्साता
शूद्रत्वाप्रत पोहोंचतो. हे भद्रे, अशा प्रकारें दुष्क-
र्माच्या योगें वर्णभ्रष्ट व बहिष्कृत झालेला
तो ब्राह्मण ब्रह्मलोकास अंतरून नरकाचा अधि-
कारी होतो आणि मग तो शूद्रयोनींत जन्म
पावतो. हे महाभागे धर्मचारिणि, क्षत्रिय
अथवा वैश्य आपापलीं कर्में न करितां जर शूद्रकर्म
करील तर तो आपल्या पदापासून भ्रष्ट होऊन
त्यास वर्णसंकरता प्राप्त होईल; आणि त्या-
प्रमाणेंच ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य हा
अयोग्य कर्माच्या आश्रयानें शूद्रयोनि पावेल.
परंतु, हे देवि, जो बुद्धिमान्, धर्मज्ञ, शुचि,
ज्ञानविज्ञानवान् व धर्मनिरत पुरुष स्वधर्मानें
वागतो, त्याला धर्माचें महान् फळ मिळतें. देवि,
भगवान् ब्रह्मदेवानें ह्या विषयासंबंधानें आणखी
सांगितलें आहे तें हें कीं, जे धोर पुरुष पुण्य-
प्राप्तीची इच्छा करितात, त्यांनीं मोठ्या श्रद्धेनें
अध्यात्माचा अभ्यास करावा; उग्र लोकांपासून
प्राप्त झालेलें अन्न गृहणीय समजावें; त्याप्रमाणेंच
गणान्न व मृताच्या प्रथम श्राद्धाचें अन्न हीं वर्ज्य
आपलीं करावीं; आणि दुष्टाज व शूद्राकडलें अन्न हीं
श्रेष्ठपण राखावें; इतकेंच नव्हे, तर क्षत्रिय
केव्हांही भक्षण करूं नयेत. महात्म्या देवांनीं सुद्धां
किंवा वैश्य हा ब्राह्मणाचें आचरण करील
नित्य शूद्राज निंदिलेंच आहे, आणि ह्या शूद्राज-
न त्यास ब्राह्मणत्व मिळून अंती ब्रह्मपदही निषेधाबद्दल प्रत्यक्ष पितामह ब्रह्मदेव ह्यांच्य
प्राप्त होईल ! देवि पार्वति, जो ब्राह्मण मुखांतून निघालेले शब्दच प्रमाण होत, असें
ब्राह्मणांचीं विहित कृत्यें करण्याचें सोडून माझे मत आहे ! देवि पार्वति, अग्नि-
देऊन क्षत्रियधर्माचा अंगीकार करितो, तो होत्र बाळगणारा किंवा यज्ञयाग करणारा
ब्राह्मण्यापासून भ्रष्ट होत्साता क्षत्रियकुलीं ब्राह्मण देखील शूद्राजाचा अवशेष जठरांत
शिल्लक असतां मरण पावेल तर खचीत
शूद्रजन्म पावेल ! त्या शूद्राजशेषाच्या
योगानें त्यास ब्रह्मलोकीं अर्धचंद्र मिळेल
आणि मग तो शूद्रयोनींत जन्मेल, ह्यांत

मुठ्ठीच संदेह नाही. ब्राह्मण ज्याच्या अन्नावर केलेल्या पशूचें मांस खाऊं नये. वैश्याला उपजीवन चालवितो किंवा ज्याचें अन्न ब्राह्मण होण्याची इच्छा असल्यास त्यानें जठरांत अवशिष्ट असतां तो देहत्याग करितो खरें बोलावें, अहंभाव टाकावा, सुखदुःखादिक त्या येनीत तो मेल्यावर जन्म घेतो ! द्वंद्वें सोडावीं, चित्ताची शांति करी साध्य यास्तव, दुर्लभ व मंगलदायक अशा ब्राह्मण-होईल हें उत्तम जाणावें, नित्य यज्ञांनीं जन्माचा अनावर करून जो ब्राह्मण अभोज्य यजन करावें, वेदाध्ययनाविषयीं तत्पर अन्नाचें सेवन करील, तो खचीत ब्राह्मणत्वा- रहावें, शुचिभूतपणा धरावा, इंद्रियांना पासून च्युत होईल ! जो ब्राह्मण मयपान जिंकावें, ब्राह्मणांचा सत्कार करावा, सर्व करितो, ब्राह्मणाला वधितो, क्षुद्रवृत्ति आच-वर्णाचें अभीष्ट चित्तवें, गृहस्थाश्रमी पुरुषाचा रितो, व्रतभंग करितो, अमंगळ राहतो, नियम पाळावा, फक्त दोन वेळां भोजन वेदाभ्यास वर्जितो, पातकें करितो, लोभ करावें, शोषण सेवावें, आहार जिंकावा, धरितो, दुसऱ्याला फसवितो, विश्वासघात निष्कामबुद्धीनें कर्म करावीं, अहंकार करितो, व्रतें करीत नाहीं, शुद्धीला वरितो, सोडावा, अग्निहोत्र बाळगावें, यथाविधि अन्न शिजविलेल्या पात्रांतच जेवतो, सोमरस होमहवन करावें, सर्व अतिथींना विकतो, अधमाची सेवा करितो, गुरुभार्येशीं सत्कारावें, शोषणाचें भोजन करावें, आणि रत होतो, गुरूचा द्रोह करितो, आणि त्रेताधीना समंत्रक आराधावें; ह्मणजे तो ब्राह्मण-गुरुनिंदेची आवड धरितो, तो ब्राह्मण मोठा जन्म पावेल, परंतु तो एकदम ब्राह्मणकुलांत ब्रह्मवेत्ता असला तरी ब्रह्मयेनींतून पतन जन्मणार नाही; मेल्यावर प्रथम तो थोर आणि पावतो ! पण, हे देवि, ह्याच्या जर उलट पवित्र अशा क्षत्रियकुलांत जन्म घेईल, तेथें स्थिति घडली ह्मणजे शुद्रानें किंवा वैश्यानें जन्मापासून त्याजवर संस्कार घडतील, त्याचें जर शुभ कर्माचें आचरण केलें, तर त्या उपनयन होईल, त्यास द्विजत्व येईल, तो व्रत-शुद्धास ब्राह्मणत्व किंवा वैश्यास क्षत्रियत्व परायण होईल, त्याचा सत्कार घडेल, तो दानें प्राप्त होईल ! ब्राह्मणत्व प्राप्त होण्यास शुद्रानें देईल, मोठमोठे यज्ञ करील, त्यांत विपुल दक्षिणा सर्व शुद्रकर्में यथाविधि व यथान्याय करावीं; वांटील, वेदाभ्यास करील, स्वर्ग इच्छील, सदा त्यानें नित्य प्रयत्नानें वरिष्ठ वर्णाची सेवा त्रेताभि बाळगील, आर्ताना हात देईल, नित्य व दास्य करावें; तसें करण्यांत त्यास किंचित् प्रजांना धर्मानें पाळील, सत्याचा मार्ग धरील, सुद्धां खेद वाटूं नये; त्यानें सतत सन्मार्गवर्ती नित्य खऱ्या गोष्टी करील, सर्वांना सुख देईल, असावें; देव आणि द्विज ह्यांचा सत्कार प्रजांना योग्य शिक्षा लावील, राजदंडाचा करावा; सर्व प्रकारें आतिथ्य करण्याचें सदुपयोग करील, धर्मकृत्यें करण्यास प्रजांना व्रत पाळावें; ऋतुकालीं मात्र पत्नीशीं गमन शिकवील, राजकारणांत निमग्न राहील, प्रजांच्या करावें; आहारादिकांचा कडकडीत नियम पुण्यकर्मांचा षड्भाग उपभोगील, स्वच्छंदानें पाळावा; शुद्ध वर्तन ठेवावें; शुद्धजनांच्या ग्राम्यधर्मांचा आश्रय करणार नाहीं, आपलें सहवासाची अपेक्षा करावी; आणि शोषण हित कशांत आहे हें बरोबर जाणील, नित्य सेवावें. शुद्धाच्या मनांत वैश्यत्वप्राप्तीची ऋतुकालीं मात्र तो धर्मात्मा पत्नीसमागम इच्छा असेल तर त्यानें यज्ञाव्यतिरिक्त हवन करील, नित्य उपवासी राहील, सद्धर्माचरणा-

विषयीं निग्रह ठेवील, वेदाभ्यासांत रत राहील, कर्म हीं वसत असतील, तो शुद्र ब्राह्मणापेक्षांही अधिक मानावा ! योनि, संस्कार, विद्या व प्रजा, श्रुचिर्भूत असेल, अग्न्यागारांत दर्भशय्येवर निजेल, हीं ब्राह्मणत्वाचीं कारणे नव्हत; ब्राह्मणत्वाचें अत्रार्थी शुद्रांना नित्य 'अन्न सिद्ध आहे' खरें कारण सद्गुण समजावें ! लोकांत ब्राह्मणून सांगेल, कशावरही लोभदृष्टि किंवा भोग- दृष्टि ठेवणार नाहीं, देव, पितर व अतिथि गाला जो हा विशिष्ट मान मिळतो, तो त्याच्या हांच्या संतोषाकरितां साधनें मिळवील, आपल्या श्रुद्रही ब्राह्मणत्वाचा अधिकारी होतो, गृहीं असतांही भिक्षाचावर उदरपति करील, हांत संदेह नाहीं. सुंदरि, मला वाटतें अमीला त्रिकाल यथाविधि होम देईल, माई कीं, ब्राह्म स्वभाव हा सर्वत्र सारखाच व ब्राह्मण हांच्या हिताकरितां युद्धाला तोंड असतो; ह्यासाठीं, जेथें निर्गुण व निर्मल देऊन देहत्याग करील, किंवा त्रेतामीमध्ये प्रवेश ब्रह्म वास करितें तोच ब्राह्मण समजावा. करून मंत्रपूत होत्साता मरण पावेल, आणि देवि पार्वति, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व मग तो ब्राह्मणकुलांत जन्मास येईल ! देवि श्रुद्र हे चार वर्ण उत्पन्न करण्याचें कारण पार्वति, वैश्य हा वैश्यजन्मांतून क्षत्रियजन्मांत प्रजोत्पादक व वरदायी ब्रह्मदेवानें स्वतः आणि मग क्षत्रियजन्मांतून ब्राह्मणजन्मांत असें सांगितलें आहे कीं, हे चार वर्ण कसा येतो, तें हें तुला निवेदन केलें. आतां स्थान व भाग हांचे निदर्शक आहेत. क्षत्रिय हा क्षत्रिकुलांतून ब्राह्मणकुलांत कसा लोकांत ब्राह्मण हा गतिमान् अशा महान् जातो तें ऐक. जो क्षत्रिय ज्ञानविज्ञानांनीं संपन्न क्षेत्रप्रमाणें मानावा. ब्राह्मणत्व प्राप्त असतो, देहाला व मनाला संस्कार देतो, वेदांत झालें असतां मनुष्य जसें बीज पेरिल तसें पारंगत होतो, आणि अंतर्बाह्य धर्मरूप बनतो, त्याला मरणोत्तर पीक येईल; ह्यास्तव तो क्षत्रिय स्वकर्मानें ब्राह्मण होतो. देवि पार्वति, ब्राह्मणानें नित्य सद्बीज पेटावें व उत्तम पीक काढावें. त्यानें कधींही आधीं जेवूं ही गोष्ट एका क्षत्रियाला मात्र लागू आहे नये: प्रथम दैविक व पैत्रिक कर्म करून असें नाहीं. न्यूनजातीमध्ये व कुळामध्ये नंतर अतिथीला सत्कारून, आणि आस- जन्मलेला शुद्र देखील अशीं सत्कृत्यें करील स्वकीय व दासभृत्य इत्यादीकांना भोजन तर त्यांच्या योगानें तो संस्कारवान् व शास्त्र- घालून मग आपण स्वतः भोजन करावें; वेत्ता ब्राह्मण बनेल ! प्रिये पार्वति, ब्राह्मणही त्यानें सदैव सन्मार्गवर्ती व्हावें; ब्राह्मणाला दुराचरणानें किंवा सर्वसंकरभोजनानें ब्राह्मण- उचित अशीं कर्म करून लोकांत सत्कीर्ति रवाला अंतरेल व न्यूनजातिकुलोद्भव शुद्र बनेल ! जोडावी; संहितेचा अभ्यास करावा; गृह्यज्ञ ह्यास्तव, सदाचरणाचें महत्त्व सर्वांत श्रेष्ठ आहे, आचरावे; आणि विद्या संपादावी; पण विद्येवर हें निःसंशय होय. शुद्रयोनींत जन्मलेला मनुष्य- चरितार्थ चालवूं नये. देवि पार्वति, ह्याप्रमाणें ही अंतरात्मा पवित्र ठेवून व इंद्रियांना जो ब्राह्मण सत्पथाचा आश्रय करून सदैव जिकून पवित्र कृत्यें करील तर त्याची ब्राह्मण- सत्कर्म आचरितो आणि नित्य अभिहोत्र प्रमाणें सेवा करावी, असें प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें बाळगून वेदाभ्यास चालवितो, तो परब्रह्मपद सांगितलें आहे ! परंतु माझे मत असें आहे कीं, मिळविण्यास पात्र होतो ! ह्यास्तव, देवि गिरि-

तनये, ज्या मनुष्यानें ब्राह्मण्य मिळविलें असेल त्यानें चित्ताचा निरोध करून तें राखण्यासाठीं झटावें, नीच योनीशीं संबंध ठेवूं नये, झालेला असतो, ज्यांना प्रलयोत्पत्तीचें तत्त्व नीच जनांपासून दानप्रतिग्रह करूं नये, समजतें, ज्यांना सर्व कांहीं जाणण्याची शक्ति आणि निर्मळ कर्म करावीं. देवि पार्वति, आली आहे, जे सर्वांचें सत्स्वरूप ओळखि-थ्दाला ब्राह्मणत्व कसें प्राप्त होतें व ब्राह्मण हा स्वधर्मापासून च्युत झाला ह्मणजे तो पासून मुक्त होतात. जे पुरुष कर्म, मन थ्दत्व कसें पावतो वगैरे गोष्टींचें हें गूढ तत्त्व मीं तुला कथन केलें आहे.

अध्याय एकशें चव्वेचाळिसावा.

—:०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा ह्मणाली:—भगवन् महेश्वर, आपण सर्व भूतांचे अधिपति आहां; आणि सुर व असुर हे दोन्ही आपणांस नमस्कार करितात. विभो, माझी आपणांस अशी प्रार्थना आहे कीं, आपण मला मनुष्यांचे धर्म व अधर्म कथन करावे. हे महादेव, कर्म, मन व वाणी ह्या तिहींच्या योगानें मनुष्य पाशबंधांत पडतो अथवा ह्या तिहींच्या योगानेंच तो पाशबंधनांतून मुक्त होतो; ह्यास्तव आतां माझी अशी शंका आहे कीं, स्वर्गकाम मनुष्यानें कोणतें शील किंवा वर्तन ठेवावें, कशा प्रकारचें कर्म करावें, कोणते गुण अंगीं आणावे, अथवा कोणते धर्म पाळावे, ह्मणजे त्यास स्वर्ग प्राप्त होईल ?

महेश्वर म्हणाला:—देवि पार्वति, तूं धर्माचाचें तत्त्व जाणतेस, नित्य सदाचरण करितेस आणि सद्बोदीत इंद्रियांना आकळितेस; ह्यास्तव सर्व प्राण्यांना हितावह व बुद्धीचा परिपोषक असो जो प्रश्न तूं विचारिलास, त्याचें उत्तर मी सांगतो, श्रवण कर. देवि गिरिसुते, जे थोर पुरुष सदैव सत्यधर्मात रत धर्माचीं चिन्हें वर्जितात, आणि धर्माचरणानें धन मिळवून त्याचा उपभोग घेतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष स्वस्तीच्या ठिकाणीं आसक त्यानें चित्ताचा निरोध करून तें राखण्यासाठीं झटावें, नीच योनीशीं संबंध ठेवूं नये, झालेला असतो, ज्यांना प्रलयोत्पत्तीचें तत्त्व नीच जनांपासून दानप्रतिग्रह करूं नये, समजतें, ज्यांना सर्व कांहीं जाणण्याची शक्ति आणि निर्मळ कर्म करावीं. देवि पार्वति, आली आहे, जे सर्वांचें सत्स्वरूप ओळखि-थ्दाला ब्राह्मणत्व कसें प्राप्त होतें व ब्राह्मण हा स्वधर्मापासून च्युत झाला ह्मणजे तो पासून मुक्त होतात. जे पुरुष कर्म, मन थ्दत्व कसें पावतो वगैरे गोष्टींचें हें गूढ तत्त्व मीं तुला कथन केलें आहे.

जातात. जे पुरुष पापानें किंवा पुण्यानें बद्ध होत नाहीत, ज्यांचा संशयग्रंथि छिन्न झालेला असतो, ज्यांना प्रलयोत्पत्तीचें तत्त्व नीच जनांपासून दानप्रतिग्रह करूं नये, समजतें, ज्यांना सर्व कांहीं जाणण्याची शक्ति आणि निर्मळ कर्म करावीं. देवि पार्वति, आली आहे, जे सर्वांचें सत्स्वरूप ओळखि-थ्दाला ब्राह्मणत्व कसें प्राप्त होतें व ब्राह्मण हा स्वधर्मापासून च्युत झाला ह्मणजे तो पासून मुक्त होतात. जे पुरुष कर्म, मन थ्दत्व कसें पावतो वगैरे गोष्टींचें हें गूढ तत्त्व मीं तुला कथन केलें आहे.

सदासर्वकाळ वर्तन करावें. बुधांनीं नित्य शुद्धतात, ते स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष मर्मा धरावा, रागद्वेषांपासून अलिप्त असावें, क्रोधानें हृदयविदारक भाषण बोलत नाहीत, दान, धर्म व तप हीं आचरावीं, उत्तम शील व रागावले तरी शांतपणानें भाषण करितात, राखावें, शुचिर्भूतपणा ठेवावा, व दया धारण ते स्वर्गाला जातात. देवि पार्वति, वाणीच्या करावी. ज्या मनुष्यांच्या मनांत स्वर्गवासाची कर्माविषयीं हा शुभकारक आणि शाश्वत इच्छा असेल त्यांनीं उपजीविका करितांना पुण्यदायी महान् धर्म प्राप्त मनुष्यांनीं सदैव किंवा धर्म आचरितांना सदादीत ह्याच मार्गाचा पाळावा आणि मिथ्या धर्म नित्य वर्जावा !

आश्रय करावा; आणि ह्याव्यतिरिक्त जो उमा म्हणाली:—महाभाग पिनाकधारी दुसरा मार्ग तो सर्वस्वीं वर्जावा. देवाधिदेव, मनाच्या ज्या कर्मांनीं सदा मनुष्य

उमा म्हणाली:—हे अनघ भूतपते, वाणीच्या बद्ध होतो, तीं कर्मे मला सांगा.

ज्या कर्मांनीं मनुष्य बद्ध होतो किंवा तो पुनः महेश्वर म्हणाला:—भद्रे पार्वति, ज्या मान-बंधांतून सुटतो, तीं कर्मे मला सांगा. सिक कर्मांनीं मनुष्य सदा स्वर्गाला जातात

महेश्वर म्हणाला:—देवि गिरजे, जे पुरुष तीं कर्मे मी तुला सांगतों, श्रवण कर. हे रुचिरा-आपल्या स्वतांकरितां किंवा दुसऱ्याकरितां, नने, मनुष्याच्या मनाला शिक्षा अथवा शिस्त अथवा विनोदानें किंवा हास्यरसोत्पत्तीच्या नसली म्हणजे त्याच्या देहालाही ती असत लालसेनें सुद्धां खोटे बोलत नाहीत, ते स्वर्गाला नाहीं. देहाला ह्मणजे इंद्रियांना प्रेरणा करणारें जातात. जे पुरुष उपजीविका चालविण्या-मन होय, ह्यास्तव मनाची योग्य कमावणी करितां, धर्माचरण करण्याकरितां, किंवा केवळ होऊन तद्वारा इंद्रियांचीं कर्मे सुव्यवस्थित घडलीं लहरीकरितां देखील असत्य बोलत नाहीत, पाहिजेत; म्हणून आतां, कोणत्या कर्मांनीं ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष कोमल, सुखकर, मनुष्याच्या मनाला बंध प्राप्त होतो, तें मी तुला मधुर व निष्पाप असे शब्द उच्चारून स्वागत-निवेदन करितों, ऐक. सुंदरि, जे पुरुष अर-पर भाषण करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे पण्यांत जेथें कोणीही मनुष्य नाहीं अशा स्थळीं पुरुष कठोर, कडू व निष्ठुर शब्द बोलत नाहीत, दुसऱ्याचें धन वगैरे पाहूनही तें अपहरण करण्याचें मनांत सुद्धां आणीत नाहीत, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष गांवांत किंवा गृहांत जातात. जे पुरुष मित्रांमध्ये फूट पाडणारें जेथें कोणीही मनुष्य नाहीं तेथें परकीय द्रव्य व दुसऱ्याचा घात करणारें भाषण सदैव पाहून कधीही आनंद पावत नाहीत, ते स्वर्गाला वर्जितात आणि खरें व हितकारक असेंच जातात. जे पुरुष परस्त्री कामवेदनेनें पीडित बोलतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष दुस-होऊन एकांतांत प्राप्त झाली असतां मनानेही त्याचा घातपात करणारें भाषण करित नाहीत तिला स्पर्श करित नाहीत, ते स्वर्गाला जातात. व दुसऱ्याचें अनिष्ट चिंतीत नाहीत, सर्व जे पुरुष शत्रु व मित्र समान मानून सर्वांशीं प्राण्यांशीं समभावनेनें वागतात, आणि इंद्रि-सारख्या स्नेहभावानें वर्ततात, ते स्वर्गाला जातात. यांना आकळितात, ते स्वर्गाला जातात. जे जे पुरुष विद्यासंपन्न, दयासंपन्न, शुचिर्भूत, पुरुष लबाडीचें भाषण करीत नाहीत, विरुद्ध सत्यवक्त्री व स्वतांच्या धनदौलतीनें संतुष्ट भाषण वर्जितात, व नित्य सौम्य भाषण करि-असे असतात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष

कधीं कोणाचें वैर करीत नाहीत, व्यर्थ आयास भोगीत नाहीत, सर्वकाळ मैत्रीत रममाण असतात, व सर्व प्राण्यांवर दया करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष श्रद्धावान् असतात, दया धारण करितात, शुद्ध आचरण ठेवितात, शुचिर्भूत जनांना चाहतात, आणि नित्य धर्मा-धर्मविवेक करितात, ते स्वर्गाला जातात. जे पुरुष शुभाशुभकर्मांच्या फलसंचयाचे परिणाम जाणतात ते स्वर्गाला जातात. आणि जे पुरुष नीतीने वागतात, सद्गुण जोडितात, देव व द्विज ह्यां-विषयी सदातत्पर असतात, आणि शुभकर्मांच्या फलांनी उत्कर्ष पावतात, ते स्वर्गाला जातात. देवि पार्वति, मनुष्ये ज्या मानसिक कर्मांनी स्वर्गप्राप्तीचा मार्ग आक्रमितात, तीं हीं कर्म तुला कथन केलीं. आतां तुला आणखी काय ऐकावयाची इच्छा आहे ?

उमा ह्यणालीः—भगवन् महेश्वर, मला मनुष्यांच्या संबंधानें आणखी एक महान् शंका आहे, तर आपण तिचें साकल्यानें निरूपण करावें. भगवन्, माझी प्रार्थना अशी आहे कीं, कोणत्या कर्मांनीं किंवा तपश्चर्येनें मनुष्य दीर्घायुषी होतो, व कोणत्या कर्मांनीं त्याचें आयुष्य घटेत, हें मला सांगा; आणि त्याप्रमाणेंच, हे वंदनीय भगवन्, कर्मांचा विपाक मला कथन करा. देवाधिदेव, आणखी मला हेंही सांगा कीं, कांहीं मनुष्ये महाभाग्यवान् व कांहीं अल्पभाग्यवान्, कांहीं कुलीन व कांहीं अकुलीन, कांहीं क्षात्रवत् निःसत्त्व किंवा कुरूप व कांहीं पाहिल्याबरोबर मोह उत्पन्न करणारीं, कांहीं

मतिमंद व कांहीं पंडित, कांहीं महाप्राज्ञ व ज्ञानविज्ञाननिपुण आणि कांहीं ह्याच्या उलट आणि कांहीं अल्पदुःखी व कांहीं महद्दुःखी अशीं आढळतात, ह्याचें कारण काय ?

महेश्वर ह्यणालाः—वेल्हाळे पार्वति, ज्या कर्मफलांच्या योगानें ह्या मृत्युलोकीं प्रत्येक मनुष्य स्वकर्मानुरूप सुखदुःखें भोगितो, त्या कर्मफलांविषयीं आतां मी तुला विवेचन करून सांगतां. देवि गिरितनये, जो मनुष्य दुसऱ्याचा प्राण धेण्यास मार्गेंपुढें पहात नाही, ज्याच्या हस्तांत सदैव दंड उचललेलाच असतो, जो नित्य शस्त्र पाजळून प्राणिसमूहांना ठार करितो, ज्याच्या ठिकाणीं मुळींच दया नसते, ज्याच्यापासून सर्व भूतांना नित्य पीडा होते, जो कीडमुंगीला देखील आश्रय देत नाही, व जो नित्य क्रूरपणा करितो, त्याला नरक प्राप्त

होतो; आणि ह्याच्या उलट—जो मनुष्य धर्माला अनुसरून प्रत्येक कर्म करितो, त्याला भाग्यवस्था प्राप्त होते व तो सत्कुलांत जन्म पावतो. प्रिये पार्वति, जो पुरुष सदासर्वकाळ हिंसा करण्याची इच्छा करितो तो नरकास जातो; आणि जो पुरुष कधींही कोणाची हिंसा करीत नाही तो स्वर्गाला पावतो. प्रिये, जो पुरुष नरकास जातो त्याला नरकामध्ये भयंकर यातना व दुःखें भोगावीं लागतात. जर यदाकदाचित् एकादा मनुष्य त्या निरययातनांतून मुक्त होत्साता उत्तीर्ण झाला, तर त्यास मनुष्ययात्रा प्राप्त होते; परंतु त्या येनीत तो फार दिवस जगत नाही! देवि पार्वति, जो मनुष्य नित्य हिंसाकर्मांत

आसक्त असतो, तो त्या पापकर्मांनीं बद्ध होत्साता सर्व प्राण्यांच्या द्वेषास पात्र होऊन अल्पायुषी होतो! परंतु जो पुरुष शुद्ध (निर्मळ) कुळांत जन्म घेतो, प्राण्यांची हत्या वर्जितो, शस्त्रास्त्रांचा त्याग करितो, दंड टाकून देतो, कधीं हिंसा करीत नाही, कधीं कोणाचा घात

१ या ठिकाणीं, 'कोणत्या मानसिक कर्मांनी मनुष्य बद्ध होतो?' असा उमादेवीचा प्रश्न असून, शंकरांनीं तिला उत्तरी कोणत्या मानसिक कर्मांच्या योगें मनुष्य स्वर्गाला जातो तें निवेदिले आहे. अर्थात् याविषय आचरणाच्या पुरुषांना बंध प्राप्त होतो असे समजावयाचें.

करीत नाही, दुसरा घात करूं लागल्यास त्याला अनुमोदन देत नाही, सर्व प्राण्यां-विषयीं वत्सलता धारण करितो, आणि आत्म-वत् सर्व भूतें मानितो, तो श्रेष्ठ पुरुष देवत्वाचा उपभोग घेतो, त्यास आनंद प्राप्त होतो आणि तो दिव्य भोग भोगितो ! जर तो यदाकदा-चित् मनुष्यलोकीं जन्मला तर तो दीर्घायुषी होऊन बहुत सुखें अनुभवितो ! देवि पार्वति, सत्कर्मी, सदाचरणी व दीर्घायुषी जनांचा हा मार्ग होय, असें भगवान् ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे; आणि ज्यास ह्या मार्गानें जाऊन मंगल-धामास पावावयाचें असेल, त्यानें प्राणिहिंसेचा पूर्ण त्याग करावा, हें ह्यांतील रहस्य होय !

अध्याय एकशें पंचचाळिसावा.

—:०:—

उमामहेश्वरसंवाद.

उमा ह्यणाली:—भगवन् महेश्वर, कोणत्या शीलानें, कोणत्या आचरणानें, कोणत्या कर्मांनीं व कोणत्या दानानें मनुष्याला स्वर्ग मिळतो, तें सांगा.

महेश्वर ह्यणाला:—जो मनुष्य दानें देतो; ब्राह्मणांना सत्कारितो; दीन, आर्त व संकटांत असलेल्या मनुष्यांना भक्ष्य, भोज्य, खाद्य व पेय पदार्थ, आणि त्याप्रमाणेंच वस्त्रादिक अर्पितो; धर्मशाळा, सभागृह व विहिरी बांधितो; पाणपोया घालितो; पुष्करिणी निर्मितो; सर्व नित्यदानें देतो; बहुत इच्छित पदार्थ अर्पितो; आणि आसनें, शयनें, यानें, गृहें, रत्नें, धन, व त्याप्रमाणेंच सर्व प्रकारचीं धान्य, गाई, क्षेत्रे व स्त्रिया हीं मोठ्या आनंदानें देतो, तो मनुष्य देवलोकीं स्थान मिळवितो. देवि गिरिजे, तो पुरुष स्वर्गलोकीं जन्म पावल्यावर तेथें पुष्कळ काळ पर्यंत दिव्य भोग भोगून आणि मोठ्या आनंदानें अप्सरांसह नंदनादिक वनांत रममाण

होऊन पुण्याचा क्षय झाल्यावर पुनः मृत्यु-लोकांत महान् ऐश्वर्यवंताच्या कुळांत जन्म घेतो. तेथें त्यास धनधान्याची समृद्धि असते, सर्व प्रकारचे ईप्सित भोग प्राप्त होतात; आणि तो मोठ्या आनंदानें महासुख, महाकोश व महाधन ह्यांचा उपभोग घेतो ! देवि पार्वति, ब्रह्मदेवानें पूर्वीच सांगितलें आहे कीं, ह्या दान-शील प्राण्यांना महान् भाग्य प्राप्त होऊन ते सर्वांना प्रियकर होतात ! आतां, देवि, ह्यां-शिवाय जे दुसरे मानव ह्याच्या विरुद्ध वर्तन करितात त्यांच्याविषयीं सांगतों, श्रवण कर. प्रिये गिरिजे, जे पुरुष दानधर्म करण्यांत महाकृपणपणा करितात; ब्राह्मणांनीं याचना केली असतांही जे त्यांस जवळ असलेलें धन वगैरे कांहीं देत नाहीत; दीन, अंधळे व आर्त किंवा भिक्षकरी मागावयास आले असतां किंवा अतिथि घरीं प्राप्त झाले असतां त्यांस देखील जे मूर्ख पुरुष कांहींएक देत नाहीत; जे केवळ स्वतांच्या जिभेची हाव मात्र तृप्त कर-ण्यास झटतात; जे धन, वस्त्रें, भोग, सुवर्ण, गाई किंवा खाद्यपेय पदार्थ कधीही कोणाला देत नाहीत; जे दुसऱ्याच्या बऱ्याकृतिं कधी-ही प्रवृत्त होत नाहीत; नित्य लोभ धरितात, नास्तिकपणा करितात, आणि दानें वगैरे मुळींच देत नाहीत, ते मूढ खचीत नरकांत पडतात ! कालगतीनें त्यांचा नरकवास समाप्त झाल्यावर ते मनुष्ययोनींत जन्म पावतात, परंतु त्या मतिमंदांना दुरिश्ठांच्या कुळांत जन्म घ्यावें लागतें ! मग ते क्षुधेनें व तृषेनें व्याकुल होतात, कोणीही त्यांचा परामर्श घेत नाहीत, सर्व लोकांपासून त्यांना दूर रहावें लागतें, कोणताही सुखोपभोग त्यांस प्राप्त होत नाही, सर्व भोगांविषयीं ते निराश होतात, आणि अखेरीस ते दुराचरणानें पोटा भरतात ! यदा-कदाचित् कालगतीनें नरकवासांतून मुक्त झाल्या-

वर ते मतिमंद पुरुष—ज्या घरीं अल्पभोग प्राप्त सर्व प्राण्यांच्या बऱ्याकरितां झटावें, कोणाचा होतील अशा घरीं जन्मास आले, तर ते अल्प द्वेष करूं नये, नित्य प्रसन्नता अंगीं असावी, सुंदर भोग भोगण्यांत रममाण होतात; परंतु त्यांनीं वचन बोलावें, सदा प्रेमळ उद्गार काढावे, सर्वांचें स्वागत करावें, भूतांची हिंसा करूं नये, ज्याचा असतें त्याच्या योगानें ते पुढें भिकारी होतात जसा सत्कार केला पाहिजे तसा त्याचा प्रथम आणि मग त्यांना दैन्य येतें ! देवि पार्वति, सत्कार करून पूजा वगैरे झाल्यावर मग आपण दुसरे कित्येक पुरुष नित्य उन्मत्त व अभि- बसावें, मार्गार्हाला मार्ग द्यावा, गुरूचें तदनुरूप मानी असतात आणि त्यामुळें त्यांच्या ठिकाणीं अर्चन करावें, जेवढे अतिथि मिळतील तेवढे पापवासना अतिशय बळावलेली असते. ते मिळविण्याविषयीं तत्पर असावें, आणि आपल्या अश्रम पुरुष—ज्याला आसन दिलें पाहिजे घरीं जे अतीथ-अभ्यागत आले असतील त्यांचा त्याला आसन देत नाहीत, ज्याला मार्ग दिला सत्कार करावा. सुंदरि, ह्या प्रकारचे पुरुष पाहिजे त्याला मार्ग देत नाहीत, ज्याला पाद्य स्वर्गास जातात आणि ते स्वर्गांतून क्षीण-पुण्य (पाय धुण्याला पाणी) दिलें पाहिजे त्याला होत्साते मृत्युलोकीं आले ह्मणजे श्रेष्ठ मनुष्याच्या पाय देत नाहीत, ज्याला अर्घ्य दिलें पाहिजे कृळांत जन्म पावतात ! असा मनुष्य त्या श्रेष्ठ त्याला अर्घ्य देत नाहीत, आणि ज्याचें पूजन कृळांत विपुल भोग भोगितो, त्यास विपुल केलें पाहिजे त्याला यथाविधि सत्कारपूर्वक धनदौलत प्राप्त होते, सत्पात्र पुरुषांना तो पूजीत नाहीत किंवा त्याला अर्घ्यपाद्यही देत तदनुरूप दानें देतो, धर्माचरण करण्यांत दक्ष नाहीत. देवि पार्वति, ते अल्पबुद्धि पुरुष राहतो, सर्व लोकांना मान्य होतो, सर्व लोक गुरूही घरीं आला असतां प्रेमानें त्याला त्याला नमस्कार करितात, तो सदा स्वतः साजेसी त्याची संभावना करित नाहीत; ते स्वकर्माचें फळ मिळवितो, आणि तो उदात्त मित्य अभिमानानें अंध झालेले असतात व कृळांत व उदात्त जातींत जन्म घेतो ! देवि सन्मान्यांचाही अवमान करितात; आणि ते पार्वति, स्वतः विधात्यानें सांगितलेला हा धर्म लोभाविष्ट होत्साते वृद्ध जनांना अनादरितात ! मीं तुला कथन केला. आतां मी तुला आणखी देवि पार्वति, असे सर्व नर नरकांत पडतात; असें सांगतों कीं, ज्या पुरुषाचें आचरण भयंकर आणि यदाकदाचित् जर ते अनेक वर्षांनीं अंसतें, जो सर्व प्राण्यांना भीति उत्पन्न करितो, त्या नरकांतून उत्तीर्ण झाले, तर ते कुत्सित जे! हातांनीं, पायांनीं, दंडानें, चाबकानें, कृळांत जन्म पावतात ! आणि, हे देवि, दोंपळांनीं, लांकडांनीं, आयुधांनीं वगैरे नित्य जे पुरुष गुरूचा व वृद्धांचा अवमान करितात, दुसऱ्या प्राण्यांना बाधा करितो, जो दुसऱ्याचा ते श्वाक, पुकस वगैरे नीच व ज्ञानहीन घात करण्यासाठीं नानाप्रकारची मसलत योजतो, जो दुसऱ्याला सतावून सोडतो, जो दुसऱ्या अशा चांडाळकृळांत जन्मास जातात ! ह्यास्तव, प्राण्यावर चाल करून जातो, आणि त्यांना हे गिरितनये, मनुष्यानें उन्मत्तपणा धारण करूं नेहमीं पीडा देतो, तो नरकांत पडतो ! तो नये, अभिमान धरूं नये, देव व द्विज ह्यांची जर कालगतीनें मनुष्यजन्मास प्राप्त झाला पूजा करावी, लोकांत बहुमान मिळवावा, वंद- तर—जेथें त्यास बहुत क्लेश होतील अशा—अधम नीचांना वंद्यावें, लीनता बाळगावी, मधुर कुळांत त्यास जन्म येतें व मग त्या नराध- भाषण करावें, सर्व वर्षांचें हित साधावें, नित्य

माला स्वकृत्याचें फळ हें मिळतें कीं, सर्व लोक त्याचा द्वेष करितात, आणि त्याला अगदीं क्षुद्रता प्राप्त होते ! देवि पार्वति, आतां ह्याच्या उलट—जे पुरुष दया धारण करितो, सर्व प्राण्यांना मित्रवत् पाहतो, पितृवत् सर्वांवर ममता करितो, इंद्रियांना जिंकितो, कोणाशीं वैर करित नाहीं, कोणाला पीडा देत नाहीं, कोणाचा घात करित नाहीं, हस्तपादांना उत्तम आकाळितो, सर्व प्राण्यांच्या विश्वासास पात्र होतो, दोरीनें, दंडानें, टेंपळानीं किंवा आयुधानें प्राण्यांना दुःख देत नाहीं, सुंदर कर्म करितो, आणि दया करण्याविषयीं तत्पर असतो, त्याला स्वर्गलोकीं स्थान मिळतें, आणि तेथें तो दिव्य मंदिरांत मोठ्या आनंदानें देवांसारखा वास करितो ! देवि पार्वति, असा पुरुष कर्मक्षय होऊन मृत्युलोकीं आला तर तो मनुष्य-योनींत जन्म पावतो, तेथें त्यास फारशी बाधा होत नाही, त्यास दुखणें त्राहणें येत नाहीं, तो जन्मल्यापासून सुख भोगितो, त्याचें सुख कधीही कमी पडत नाहीं, त्याला कधीं आयास होत नाहीं, तो कधीं त्रासत नाहीं, आणि तो नित्य आनंदांत असतो ! देवि पार्वति, हा सत्पुरुषांचा मार्ग होय ! जे कोणी ह्या मार्गाचें अवलंबन करितात, त्यांना कोणतीही पीडा होत नाहीं !

उमा ह्मणालीः—भगवन्, लोकांत कित्येक मनुष्ये वादविवादांत विशारद, ज्ञानविज्ञानांत प्रवीण, महाबुद्धिमान् आणि आपलें हित कशांत आहे हें जाणण्यांत अतिशय कुशल अशीं आढळतात; आणि कित्येक दुराचरण करण्यांत निष्णात व ज्ञानविज्ञानांत शून्य अशीं दिसतात; ह्यास्तव, माझा आपणांस असा प्रश्न आहे कीं, हे विरूपाक्ष, कोणत्या कर्म-विशेषानें मनुष्य बुद्धिवान् होतो आणि कोणत्या कर्मविशेषानें मनुष्य मतिमंद भिपजतो, तें मला सांगा. सर्व धर्मवेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा महेश्वर,

ही माझी शंका निरसन करा; आणि शिवाय मला हेंही सांगा कीं, कित्येक मनुष्ये जन्मतः अंध, कित्येक मनुष्ये नित्य रोगार्त व कित्येक क्लीब अशीं आढळतात, ह्याचें कारण काय ? महेश्वर ह्मणालाः—जे कुशल पुरुष वेद-पारंगत, सिद्ध व धर्मवेत्त्या ब्राह्मणांना प्रत्यहीं आपलें हित कशांत आहे हें विचारितात, अशुभ कृत्ये वर्जितात, आणि शुभ कर्म करितात, ते नित्य ह्या लोकीं सुखाची जोड करितात व मरणोत्तर स्वर्गाला जातात. जर ह्या प्रकारचें आचरण करणारा मनुष्य पुनः मनुष्यलोकांत बुद्ध्यनुरूप ज्ञान संपादून यशस्वी होतो ! देवि पार्वति, जे पुरुष परस्त्रीकडे वांकड्या दृष्टीनें पाहतात, ते त्या दुष्ट आचरणानें जन्मतः अंध होतात ! जे पुरुष नम्र स्त्रीकडे दुष्ट मनानें दृष्टिक्षेप करितात ते दुष्कर्मी पुरुष नित्य रोगानें पीडित होतात ! जे मूढ नराधम भिन्न वर्णांच्या स्त्रियांशीं मैथुनासक्त होतात, ते अत्यंत दुष्ट पुरुष क्लीबवाला पावतात ! आणि जे पुरुष पशूंना बधितात, गुरुपत्नीशीं गमन करितात व मैथुनकर्मांत मुळीच विधिनिषेध पाहत नाहीत, तेही क्लीब होतात.

उमा ह्मणालीः—भगवन्, निंदेला पात्र असें कर्म कोणतें, निंदेला अपात्र असें कर्म कोणतें, आणि मनुष्यानें कोणतें कर्म केलें ह्मणजे त्यास श्रेयःप्राप्ति होते, तें सांगा.

महेश्वर ह्मणालाः—जे मनुष्य श्रेयस्कर मार्ग कोणता हें नेहमीं ब्राह्मणांना विचारितो, धर्मतत्त्वांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास झटतो, व सद्गुणांचा लोभ धरितो, त्याला स्वर्ग प्राप्त होतो. देवि, असा मनुष्य जर पुनः मनुष्य-योनींत जन्मला तर तो सत्कुलींत जन्म पावतो आणि बुद्धिवान् व ज्ञानवान् निपजतो. देवि, हा थोरांचा कल्याणदायक धर्म असून

स्त्रियाच होत; ह्मणून तूं जे स्त्रीधर्म कथन कर-
शील ते स्त्रियांना विशेष रुचतील आणि
त्यांची परंपरा ह्या भूतलावर सदोदीत चालू
राहील ! शिवाय, तूं जे धर्म सांगशील ते मी
सांगितल्याप्रमाणेच होत; कारण, तूं माझी
अर्धांगी असून देवांचे कार्य करणारी व
लोकांत प्रजा वाढविणारी आहेस आणि तुला
सर्व शाश्वत स्त्रीधर्माचे उत्कृष्ट ज्ञान आहे;
ह्मणून तूं सर्व स्त्रीधर्माचे सविस्तर निरूपण कर.

उमा ह्मणाली:—भगवन्, आपण सर्व
प्राण्यांचे अधिपति असून वर्तमान, भूत व
भविष्य काळीं घडणाऱ्या सर्व गोष्टींचा उद्गम ह्मणून हा जो प्रश्न केला आहे, त्याच्या-
आपल्यापासूनच आहे. माझ्या ठिकाणी जी ही विषयी प्रथम तुमच्याशी चर्चा करून
वाकप्रतिभा विद्यमान आहे, तिचे कारण आपला मग मी भगवंतांना तत्संबंधाने निरूपण करून
प्रभाव होय ! वास्तविकपणे स्त्रियांचे धर्म सांगणार आहे. सरितांनो, भूतलावर काय
निरूपण करण्यास मी स्वतः अगदी असमर्थ किंवा स्वर्गात काय, कोणालाही एकट्याला
आहे ! ह्यासाठी, सर्व तीर्थेदकांनी भरलेल्या पूर्ण ज्ञान संपादितां यावयाचे नाही, असा
ह्या नद्या आपल्याला स्नान घालण्याकरितां माझा अभिप्राय आहे; ह्यास्तव, माझी तुझाला
आपल्या जवळ येत असतात, त्यांच्याशी अशी विनंती आहे की, तुम्ही मला स्त्रियांचे
चर्चा करून मी स्त्रियांचे धर्म यथाक्रम वर्णन ! धर्म कथन करावे.

भगवन्, काय हा आपला मोठेपणा ! पुरुष ही
संज्ञा खरोखरी आपल्यालाच शोभते ! ज्याच्या
अंगी सामर्थ्य असून अहंभाव नसतो, त्यालाच
पुरुष ह्मणावे ! भूतेश, स्त्री ह्मणजे स्वर्गात
नित्य दुसऱ्या स्त्रियांचेच अनुसरण करावयाची !
ह्यास्तव, मी आतां ह्या सरित्तरांना मोठ्या
आदराने स्त्रीधर्म विचारीन ! ही पहा सर्व
नद्यांमध्ये श्रेष्ठ अशी महापवित्र सरस्वती समु-
द्राला मिळणाऱ्या सर्व सरितांमध्ये अग्रेसर
अशी येथे आहे ! त्याप्रमाणेच
विपाशा, वितस्ता, चंद्रभागा, इरावती शतद्रू,
देविका, सिंधु, कौशिकी, गौतमी, आणि
जिच्या ठायीं सर्व तीर्थे एकवटली आहेत व
जी स्वर्गातून ह्या महीतलावर प्राप्त झाली आहे
अशी सरितोत्तम देववती गंगा ह्या सर्व येथे जो जन स्वतः सर्व प्रकारच्या सामर्थ्याने

आहेत ! तेव्हां प्रथम मी ह्या विषयावर ह्या
सरितांशीं संभाषण करीन आणि मग आप-
णांशीं बोलें !

ह्याप्रमाणे महाधर्मनिष्ठ पार्वतीने भगवान्
देवाधिदेव शंकराला ह्मणें; आणि लागलीच
स्मितपूर्वक त्या सर्व नद्यांशीं भाषण करण्यास
आरंभ करून त्या धर्मवत्सल महादेवमार्थीने
स्त्रीधर्मकुशल अशा त्या गंगाविक सरित्तरांना
विचारिलें.

उमा ह्मणाली:—पवित्र नद्यांनो, मला
भगवान् शंकरांनीं स्त्रियांचे धर्म निरूपण कर
त्याच्या-
आपल्यापासूनच आहे. माझ्या ठिकाणी जी ही विषयी प्रथम तुमच्याशी चर्चा करून
वाकप्रतिभा विद्यमान आहे, तिचे कारण आपला मग मी भगवंतांना तत्संबंधाने निरूपण करून
प्रभाव होय ! वास्तविकपणे स्त्रियांचे धर्म सांगणार आहे. सरितांनो, भूतलावर काय
निरूपण करण्यास मी स्वतः अगदी असमर्थ किंवा स्वर्गात काय, कोणालाही एकट्याला
आहे ! ह्यासाठी, सर्व तीर्थेदकांनी भरलेल्या पूर्ण ज्ञान संपादितां यावयाचे नाही, असा
ह्या नद्या आपल्याला स्नान घालण्याकरितां माझा अभिप्राय आहे; ह्यास्तव, माझी तुझाला
आपल्या जवळ येत असतात, त्यांच्याशी अशी विनंती आहे की, तुम्ही मला स्त्रियांचे
चर्चा करून मी स्त्रियांचे धर्म यथाक्रम वर्णन ! धर्म कथन करावे.

भगवन्, काय हा आपला मोठेपणा ! पुरुष ही
संज्ञा खरोखरी आपल्यालाच शोभते ! ज्याच्या
अंगी सामर्थ्य असून अहंभाव नसतो, त्यालाच
पुरुष ह्मणावे ! भूतेश, स्त्री ह्मणजे स्वर्गात
नित्य दुसऱ्या स्त्रियांचेच अनुसरण करावयाची !
ह्यास्तव, मी आतां ह्या सरित्तरांना मोठ्या
आदराने स्त्रीधर्म विचारीन ! ही पहा सर्व
नद्यांमध्ये श्रेष्ठ अशी महापवित्र सरस्वती समु-
द्राला मिळणाऱ्या सर्व सरितांमध्ये अग्रेसर
अशी येथे आहे ! त्याप्रमाणेच
विपाशा, वितस्ता, चंद्रभागा, इरावती शतद्रू,
देविका, सिंधु, कौशिकी, गौतमी, आणि
जिच्या ठायीं सर्व तीर्थे एकवटली आहेत व
जी स्वर्गातून ह्या महीतलावर प्राप्त झाली आहे
अशी सरितोत्तम देववती गंगा ह्या सर्व येथे जो जन स्वतः सर्व प्रकारच्या सामर्थ्याने

ऐश्वर्याविषयी किंवा सुखाविषयी धरीत नाही, श्वर, आपली प्रीति मजवर असणें हाच मी ती खरी धर्मचारिणी मानावी. जी स्त्री नित्य स्वर्ग मानितें; आपण प्रसन्न नसतां मी स्वर्गासही पहांटेस मोठ्या उल्हासानें उठते; गृहशुश्रूषा तुच्छ समजतें! गंगादिक पवित्र नद्यांनो, करण्यांत तत्पर असते; घरांत उत्तम प्रकारे पति द्रिद्री असो, व्याधिग्रस्त असो, संकटांत करून झाडसारवण करिते; पतीबरोबर नित्य असो, शत्रूकडे फितूर असो, अथवा ब्रह्म-अग्नीचें होमहवन करण्यांत वक्ष असते; देव-तांना पुष्पें, बलि वेगरे अर्पिते; आणि देवता, अतिथि व सेवक ह्यांना अन्नादिकेंकरून संतोषवून, सर्वजण तुष्टपुष्ट झालीं ह्मणजे नंतर पतीसहवर्तमान आपण शोषान्न ग्रहण करिते, तिला सहधर्मचारित्वाचें पुण्य प्राप्त होतें. जी गुणशालिनी स्त्री श्वश्रू व श्वशुर ह्यांची पादसेवा करिते, आणि मातापितरांची सेवा करण्यांत नित्य तत्पर असते, ती खरोखरी तपोधनच समजावी. जी स्त्री दुर्बळ, अनाथ, दीन, अंध व लाचार अशा ब्राह्मणांना अन्नदान करून पोषिते, ती पतिव्रताधर्माचें पालन करिते. जी स्त्री नित्य मोठ्या कंठकपणानें व सूक्ष्मपणानें दुश्चरित्र आचरिते, पतीकडे सर्व चित्त लाविते, आणि पतीच्या हितासाठीं जपते, ती खरी पतिव्रता समजावी. आणि जी स्त्री पति हेंच दैवत मानिते, आणि पति-शुश्रूषा हेंच मुख्य व्रत समजते, ती खचीत महासाध्वी मानावी. पुण्य नद्यांनो, पतिसेवा हेंच स्त्रियांचें पुण्य, पतिसेवा हेंच स्त्रियांचें तप, आणि पतिसेवा हाच स्त्रियांचा शाश्वत स्वर्ग होय ! कारण, पति हाच स्त्रियांचा देव, पति हाच स्त्रियांचा हितकर्ता, व पति हाच स्त्रियांचा प्रधान आश्रय समजावा; व पतीसारखी स्त्रियांना गति नाही आणि पती-सारखें स्त्रियांना दैवत नाही, असें मानावें. सरिद्धरांनो, स्त्रियांच्या संबंधानें पतीचा प्रसाद (हरि किंवा कृष्ण) हा ब्रह्मदेवाहूनही श्रेष्ठ व स्वर्ग ह्यांची तुलना केली, तर खचीत होय. तो शाश्वत पुरुषच समजावा. त्याच्या त्यांची बरोबरी होणार नाही ! भगवन् महे-

नारद म्हणालाः—कृष्णा, भगवती पार्वतीचें हें माषण श्रवण करून त्या देवाधिदेव महेश्वरानें तिचा गौरव केला आणि नंतर सर्व लोकांना व अनुचारांना स्वस्थानीं जाण्यास सांगितलें. तेव्हां भूतांचे गण, सरिता, ग्रंथर्व, अप्सरा वेगरे सर्व भगवान् शंकराला प्रणाम करून आपआपल्या स्थानीं निघून गेलीं.

अध्याय एकशें सत्तेचाळिसावा.

—:—

पुरुषोत्तमाचें माहात्म्य.

ऋषि ह्मणालेः—भगवन् भगनेव्रध्न पिनाकपाणे शंकर, आपल्याला सर्व लोक नमस्कार करितात ! आमची इच्छा अशी आहे कीं, वासुदेवाचें माहात्म्य आपल्यापासून श्रवण करावें.

ईश्वर ह्मणालाः—ऋषीनो, भगवान् वासुदेव (हरि किंवा कृष्ण) हा ब्रह्मदेवाहूनही श्रेष्ठ व स्वर्ग ह्यांची तुलना केली, तर खचीत होय. तो शाश्वत पुरुषच समजावा. त्याच्या त्यांची बरोबरी होणार नाही ! भगवन् महे-

असून, निरग्र आकाशांत उदय पावलेल्या त्यालाच वंदितात. देवांचा अधिपति तोच आहे. सूर्याप्रमाणे तो झळाळतो. त्याला दहा बाहु देवांचे कार्य निग्रहाने तोच करितो. नित्य असून महान् सामर्थ्य आहे. देवांच्या शत्रूंचा परब्रह्मरूपाने सर्वत्र व्याप्ति त्याचीच आहे. नाश तोच करितो. त्याच्या वक्षःस्थलावर श्री-ब्रह्मर्षींचा आधार तोच होय. त्याच्याच देहांत वस्सलांच्छन आहे. इंद्रियांचा अधिपति तोच गर्भागारी ब्रह्मदेव आनंदाने वास करितो. मी होय. सर्व देवता त्याचीच पूजा करितात. ब्रह्म-शंकरही त्याच्याच देहाच्या आश्रयाने राहून देव त्याच्याच उदरांत जन्मला आणि मीही सुख भोगीत आहे. सर्व देवताही त्याच्याच त्याच्याच मस्तकापासून उत्पन्न झाली. त्याच्याच शरीराचा आश्रय करून सुखांत आहेत. त्या केशांतून ग्रहनक्षत्रे जन्म पावली. त्याच्याच पुंडरीकाक्षाच्या ठिकाणीच श्रीचें वास्तव्य आहे. रोमांपासून सुरासुरांची उत्पत्ति झाली. त्याच्याच श्रीसहवर्तमान नित्य राहणारा तोच होय. देहापासून ऋषि उत्पन्न झाले. त्यानेच शाश्वत शार्ङ्ग धनुष्य, सुदर्शन चक्र, कौमोदकी गदा लोक निर्मिले. ब्रह्मदेवाचें अधिष्ठान प्रत्यक्ष व नंदक खड्ग ही त्याच्याच हातांत आहेत. तोच होय. सर्व देवताही त्याच्याच ठिकाणीं सर्व नागांचा रिपु जो गरुड तो त्याच्याच वास करितात. तो त्रिभुवनेश्वरच ह्या अखिल ध्वजावर आहे. त्याच्याच ठिकाणीं उत्तम सृष्टीचा उत्पादक आहे. तोच ह्या स्थावर-शील, मनोजय, इंद्रियनिग्रह, पराक्रम, वीर्य, जंगम सर्व भूतांचा संहार करितो. देवांचा अधि-शरीरसौंदर्य, उन्नतपणा, सप्रमाणता, धैर्य, पति तोच जाणावा. सर्व देवांना त्याच्याच सरळपणा, संपत्ति, दया, रूप व बल ही वास आहेत. त्याच्यापाशीं सर्व सुंदर, दिव्य, व अद्भुत अशा अस्त्रांची समृद्धि आहे. त्याने योगमायेचा आश्रय केला आहे. त्याला सहस्र (अनंत) नेत्र आहेत. त्याला अपाय ह्मणून कसा तो माहीत देखील नाही. त्याचें मन थोर आहे. तो मोठा थोड्या आहे. मित्रांचें तो गौरव करितो. आप्तसुहृदांवर तो प्रेम करितो. क्षमा करणें हें त्याचें ब्रीद होय. तो कधीही अहंभावाला शिवत नाही. ब्राह्मणांविषयी त्याच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि आहे. ब्राह्मणांचा तो शास्ता आहे. भयभीतांचें भय तो हरण करितो. मित्रांचा आनंद तो वाढवितो. सर्व भूतांचा तो आश्रय आहे. तो दीनांचें मोठ्या दक्षतेनें पालन करितो. विद्येची तो मूर्ति होय. सर्व अर्थांचें तो निधान होय. सर्व भूतांना तो वंदनीय होय. समा-श्रितांना तो वर देतो. शत्रूंवरही तो अनुग्रह करितो. धर्मीचा तो ज्ञाता आहे. नीतीमध्ये तो

निपुण आहे. सदाचरणानें तो संपन्न आहे. पणारा आनकदुंदुभि किंवा वसुदेव ह्या नांवा-
 ब्रह्माचें तो प्रवचन करितो व त्यानें इंदियांना चा एक कीर्तिमान् पुत्र जन्म पावेल, आणि
 जिंकिलें आहे. असो; तो गोविंद देवांच्या त्याला वासुदेव नामक चतुर्भुज पुत्र उत्पन्न
 कल्याणाकरितां महान् बुद्धीनें युक्त होईल ! ऋषिजनांनो, तो वासुदेव मोठमोठीं
 होत्साता महाधार्मिक व शुभकारक अशा दानें देईल, तो ब्राह्मणांचा सत्कार करील,
 महात्म्या मनु प्रजापतीच्या वंशांत जन्म घेईल. तो प्रत्यक्ष ब्रह्मरूप होईल, ब्राह्मण त्याजवर
 ऋषींनो, मनूला अंग नामक पुत्र होईल. पुढें प्रेम करतील, तो गिरिगह्वरांत जरासंध राजा-
 त्या अंगापासून अंतर्धामा जन्मास येईल. अंत- ला जिंकिल व जरासंधानें कारागृहांत
 धामाला हविर्धामा पुत्र होईल. त्या श्रेष्ठ प्रजा- कोंडून ठेवलेल्या राजांना तो बंधमुक्त करील.
 पति हविर्धामापासून महान् सुत प्राचीनबर्हि ऋषिजनहो, तो वीर्यवान् यदुपुत्र पृथ्वीवरील
 जन्म पावेल. त्या प्राचीनबर्हिला प्रचेतसु सर्व राजांचीं रत्नें हिरावून घेऊन धनाढ्य
 आविकरून दहा पुत्र होतील. प्रचेतसाला होईल; तो महाप्रताप गाजवील; पृथ्वीवर
 दक्ष प्रजापति हा पुत्र होईल. दक्ष प्रजापतीला त्याचा प्रतिकार कोणीही करू शकणार नाही;
 दाक्षायणी नामक कन्या होईल. दाक्षायणीच्या त्या महापराक्रमी वीराला सर्व पार्थिवांचें
 उदरीं आवित्य जन्मास येईल. आवित्यापासून पार्थिवत्व येईल; तो महासत्ताधीश वासुदेव
 मनु जन्मेल. मनूपासून इला नामक कन्या शूरसेन देशांत जन्म पावेल, परंतु द्वारकेत
 आणि सुद्युम्न नामक पुत्र हीं उत्पन्न होतील. वास्तव्य करील; तो राजनीतींत महान् ज्ञाता
 इला ही बुधाला वरील आणि तिच्या ठिकाणीं होईल; आणि तो सदा जय मिळवून पृथ्वी
 बुधापासून पुरूरवा निपजेल. त्या पुरूरवापासून देवीचें उत्तम पालन करील. ऋषिजनहो, तुम्ही
 आयु हा उत्पन्न होईल. आयूला नहुष नामक त्या भगवंताची भेट घ्या आणि शाश्वत
 पुत्र होईल आणि ययाति हा त्या ब्रह्माची जशी तुम्ही पूजा करितां तशी तुम्ही
 नहुषाचा पुत्र होईल. ययातीपासून महावीर्य- सुंदर व श्रेष्ठ वाक्पुणें समर्पून त्याची यथा-
 वान् यदु हा जन्म पावेल. यदूपासून क्रोष्टा विधि पूजा करा. ऋषींनो, ज्या पुरुषाच्या
 होईल. पुढें त्या क्रोष्ट्यापासून वृजिनीवान् मनांत माझें किंवा पितामह ब्रह्मदेवाचें दर्शन
 नामक एक महान् पुत्र जन्म पावेल. वृजिनी- घ्यावयाचें असेल, त्यानें त्या प्रतापशाली भग-
 वानाला अपराजित उषंगु हा पुत्र होईल. उषंगू- वान् वासुदेवाचें दर्शन घ्यावें, क्षणजे त्याचें
 पासून वीर्यशाली पुत्र चित्ररथ नामक जन्मास दर्शन घडलें असतां त्यास माझें किंवा देवाधि-
 येईल. आणि चित्ररथाचा धाकटा पुत्र शूर पति ब्रह्मदेवाचें दर्शन घडल्याप्रमाणें होईल,
 हा होईल. ऋषिजनहो, त्या विख्यात, पराक्रमी, ह्याजबदल मुळींच संदेह नाही. तपोधनहो,
 शीलानें व गुणांनीं शोभणाऱ्या, यज्ञयाग कर- तो पुंडरीकाक्ष प्रभु ज्याच्यावर प्रसन्न होईल,
 णाऱ्या व अत्यंत शुद्ध अशा राजांच्या—ब्राह्म- त्याच्यावर ब्रह्मादिक सर्व देव प्रसन्न होतील;
 णांना मान्य अशा—वंशांत महावीर्यवान्, आणि लोकांत जो मनुष्य त्या केशवाचा
 महायशस्वी, मान देणाऱ्या व क्षत्रियश्रेष्ठ आश्रय करील त्याला कीर्ति; जय व स्वर्ग
 अशा शूर राजापासून स्ववंशाचा विस्तार कर- मिळेल; आणि तो धर्माचा उपदेश करील व

साक्षात् धर्ममूर्ति बनेल ! ह्यास्तव, धार्मिक पुरुषांनीं सदासर्वकाळ त्या देवेशाला मोठ्या प्रयत्नांनीं प्रणाम करावा आणि त्या विभूचें पूजन-अर्जन करून महान् पुण्य जोडावें ! ऋषींनो, त्या महातेजस्वी पुरुषोत्तमानें प्रजांच्या हितासाठीं व धर्मसंचयासाठीं ऋषींचे समुदाय उत्पन्न केले आणि ते सर्व सनत्कु-मारप्रमुख महान् महान् ऋषि गंधमादन पर्वतावर तपश्चर्येनें युक्त होत्साते भगवदाराधन करीत आहेत ! ह्यास्तव, द्विजश्रेष्ठहो, त्या उत्कृष्ट भाषण करणाऱ्या, धर्म जाणणाऱ्या व स्वर्गामध्ये श्रेष्ठ अशा भगवान् नारायण प्रभु हरीला नमस्कार करावा ! ऋषींनो, त्याला वंदन केलें असतां तो उलट त्या नमस्कार-कर्त्याला वंदील; त्याला मान दिला असतां तो उलट त्या मान देणाऱ्याला मान देईल; पुष्पा-दिकांनीं त्याला पूजिलें असतां तो उलट त्या पूजकाला पूजील; वाणीनें नित्य त्याला स्तविलें असतां तो उलट त्या स्तावकाला स्तवील; त्याचें दर्शन घेतलें असतां तो उलट त्या दर्शन घेणाराचें प्रतिदिवशीं दर्शन घेईल; त्याचा आश्रय केला असतां तो उलट त्या आश्रय करणाराचा आश्रय करील; आणि त्याचें अर्चन केलें असतां तो उलट त्या अर्च-काला नित्य अर्चील ! द्विजश्रेष्ठांनो, त्या परमवंदनीय महान् आदिदेव विष्णूचें हें दृढ व्रत आहे आणि महान् महान् सत्पुरुष ह्या त्याच्या व्रताकडे लक्ष देऊन त्याचें मोठ्या आदरानें भजनपूजन करितात. त्या सनातन प्रभूला सर्व त्रिभुवन नित्य पूजितें; देवही त्याच्या पूजनांत निमग्न असतात; आणि सर्व पूजकांना त्याच्याकडून यथायोग्य अभयदान प्राप्त होतें. ऋषिजनहो, सर्व द्विजांनीं सदैव कर्मानें, मनानें व बाचेनें त्याला वंदावें आणि

त्याला महान् यत्नांनीं आराधून त्या देवकी-सुताचें प्रत्यक्ष दर्शन घ्यावें. मुनिवर्यांनो, हा मीं तुह्मांस श्रेयस्कर मार्ग सांगितला आहे, तर तुम्ही ह्या मार्गीनें जाऊन त्या मंगलदायक देवाधिदेवाचें दर्शन घ्या, ह्मणजे तुह्मांस सर्व महान् महान् देवतांचें दर्शन घेतल्याचें श्रेय प्राप्त होईल ! ब्राह्मणहो, सर्व लोकांचा पिता-मह व जगताचा पति अशा त्या महावराहाला मी सदैव नमितों. जगताची उत्पत्ति, स्थिति व नाश करणाऱ्या आम्ही सर्व देवता त्याच्या देहांत वास्तव्य करितों; ह्यास्तव, जो पुरुष त्या परमात्म्याचें दर्शन घेतो त्याला आम्हां तिन्ही देवतांचें निःसंशयपणें दर्शन घडतें ! असो; ऋषिवरांनो, त्या भगवान् वासुदेव कृष्णाचा वडील आता बलराम हा होईल, त्याची देहकांति श्वेत पर्वताप्रमाणें तेजःपुंज असेल, तो हलायुध धारण करील, आणि शक्तीनें तो जणू काय पर्वतच उचलील ! त्या बलरामाच्या रथावर दिव्य सुवर्णमय त्रिशिर तालद्रुम ध्वजाच्या जागीं होईल, मोठ्या मनाचे महान् महान सर्प त्या महाबाहु त्रिभुवनेश्वराच्या मस्तकावर छत्ररूप बनतील, आणि त्याला जीं जीं शस्त्रां हवीं असतील तीं तीं त्यानें मनांत आणितांच त्यास प्राप्त होतील ! ऋषिहो, अनंत हें नांव त्यालाच प्राप्त होईल आणि भगवान् अव्यय हरि आणि तो अनंत ह्यांत अगदीं तादाम्य असेल ! द्विजांनो, पूर्वीं देवांनीं गरुडाला आज्ञा केली कीं, 'गरुडा, तूं महाशक्तिमान् आहेस, ह्याकरितां तूं त्या बलदेवाला समग्र अवलोकन कर !' पण, ऋषिवर्यहो, त्या क्षयपात्मज महाबलवान् गरुडाला त्या परमात्म्या बलदेवाचा अंतर्च लागला नाहीं ! द्विजपुंगवांनो, तो परमात्मा बलदेवच शेषरूप धारण करून मोठ्या आन-

दाने पृथ्वीच्या अधोभागीं अंतरालांत संचार करितो आणि शरीरानें वसुंधरेला आलिंगन देऊन उचलून धरितो ! द्विजश्रेष्ठांनो, भगवान् वसुधाधर अनंत आणि भगवान् विश्वव्यापक विष्णु हे दोन्ही एकच समजावे ! पृथ्वीला उचलून धरणारा शेषरूप राम व इंद्रियांना आवरून धरणारा अव्ययरूप अच्युत ह्यांत अगदीं भेद नाही ! व हे दोन्ही पुरुषश्रेष्ठ दिव्य असून त्यांच्या ठायीं दिव्य तेज वसत आहे ! ह्यास्तव, चक्रधारी वासुदेव व लांगल-धारी बलराम ह्यांचें तुम्ही दर्शन घ्या व त्यांचें आदरानें पूजन करा. तपोधनांनो, ज्या अर्थी आतां तुम्ही प्रयत्नांनीं भगवान् यदु-श्रेष्ठाची पूजा करूं शकाल, त्या अर्थी, मीं जें तुम्हांला हें वासुदेवाचें माहात्म्य कथन केलें आहे, तो हा माझा तुमच्यावर परमपवित्र अनुग्रहच समजा आणि अनुरूप वर्तन करून कृतार्थता जोडा !

अध्याय एकशें अट्टेचाळिसावा.

—:०:—

महापुरुषप्रस्ताव.

नारद म्हणाला:—कृष्णा, नंतर अंतरिक्षांत महान् शब्द उद्भवला; विजा चमकूं लागल्या; मेघगर्जना सुरू झाली; दाट मेघांनीं आकाश व्याप्त होऊन त्यास नीलवर्ण आला; पावसा-ळ्यांतल्याप्रमाणें निर्मल जलाची वृष्टि सुरू झाली; चोहोंकडे निबिड अंधकार पडला; व दिशाही ओळखूं येईनातशा झाल्या; आणि त्या सना-तन, रमणीय व परमपावन देवगिरीवर भगवान् शंकर किंवा त्याच्या बरोबरचा भूतसंघ हे मुनींना अगोचर झाले ! जनार्दना, नंतर क्षणांत तात्काळ आकाश निरन्न झालें आणि कांहीं विष तेथून

तीर्थयात्रेला व कांहीं जिकडून आले होते तिकडे निघून गेले ! कृष्णा, तो अद्भुत व अचिंतनीय चमत्कार अवलोकन करून त्या ऋषींना मोठा विस्मय वाटला आणि त्यांतही उमामहेश्वरसंवाद श्रवण करून व तुझ्या कथेचा त्यांत उल्लेख आला तो ऐकून त्यांस फारच कौतुक उत्पन्न झालें ! पुरुषव्याघ्रा कृष्णा, हिमालयपर्वताच्या पृष्ठभागीं महात्म्या महेश्वरानें ज्याचें दर्शन घ्या म्हणून आम्हांस आज्ञा केली, तो तूच परब्रह्मरूप सना-तन भगवान् आहेस ! जनार्दना, दुसरा चमत्कार हा कीं, आज तुम्हें हें अद्भुत तेज आम्हीं अवलोकन केलें व त्यामुळेच आम्हांला त्या मागच्या चमत्काराचें स्मरण झालें ! प्रभो महाबाहो जनार्दना, देवाधिदेव कपर्दी गिरीश जो भगवान् शंकर त्याचें हें माहात्म्य तुला निवेदन केलें आहे !

(भूमि सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा,) ह्या-प्रमाणें तपोवनांत निवास करणाऱ्या ऋषिजनांचें माषण ऐकून देवकीनंदनानें त्या सर्वांचा बहुमानपुनःसर सत्कार केला; आणि मग ते सर्व ऋषि अत्यानंदित होतात ते पुनः कृष्णाला झणाले कीं, 'मधुसूदना, तूं आम्हांला सदैव वारंवार दर्शन दे. विभो, तुला पाहिलें असतां आम्हांला जसा संतोष होतो तसा संतोष स्वर्ग-वासापासूनही होत नाही ! महाबाहो, भगवान् महेश्वरानें तुझ्या संबधानें जें कांहीं सांगितलें तें सर्व सत्य होय; आज त्याचा आम्ही प्रत्यक्षच अनुभव घेत आहो ! असो; हे शत्रुसंहारका, कृष्णा आम्हांला जी कांहीं गूढ गोष्ट आढळली ती आम्हीं तुला ह्याप्रमाणें सर्व निरूपण केली आहे. देवा, असल्या ह्या गूढ गोष्टींचें यथार्थ तत्त्व तुला बरोबर माहीत आहे; आणि ह्यास्तव आमच्यासारख्यांनीं ह्या गोष्टी तुला सांग-ण्याचें प्रयोजन नाही. परंतु तुझ्या दिव्य

तेजासंबंधाने आह्मीं तुला प्रश्न केला असतां वंशाचा अभ्युदय करणारा असून प्रत्यक्ष काम-
तुं आह्मांस उलट विचारिलेंस कीं, “ स्वर्गांत देवाचा अवतारच होय ! तो (प्रद्युम्न नामक)
किंवा पृथ्वीवर जें कांहीं परमाश्रय तुझीं ऐकिलें पुत्र सर्व प्राण्यांच्या, सर्व पदार्थांच्या, सर्व
किंवा पाहिलें असेल तें मला विदित करावें. ” असुरांच्या व सर्व सुरांच्या अंतर्त्यामीं सदैव
झणून तुझ्या संतोषाकरितां आह्मीं हें गूढ संचार करितो ! असो; राजा युधिष्ठिरा, त्या
वृष तुला सांगितलें आहे. देवा, तुला अवि- हा घनःश्यामसुंदर चतुर्भुज पुरुषशार्दूल
दित असें अखिल त्रिभुवनांत कांहींएक नाही ! कृष्णानें तुझा पांडवांना आश्रय दिला आहे
विभो, जन्म, उत्पत्ति किंवा दुसरें कांहींही आणि तुझीही त्याचा मोठ्या प्रेमानें आश्रय
कारण तूं जाणतोस आणि गुप्त राखितोस ! केला आहे ! अहो, जेथें ह्या त्रिविक्रम
पण आमची स्थिति तशी नाही. आमच्या विष्णूचें वास्तव्य आहे, तेथें कीर्ति, लक्ष्मी,
ठिकाणीं चंचळपणा फार; ह्यास्तव आमच्यानें विवेक व स्वर्ग हीं प्राप्त व्हावयाचींच ! ह्या
गुह्यगोपन धंदत नाही ! आणि ह्यामुळेच, जें भगवान् देवाधिदेवाच्या ठायीं इंद्रप्रमुख सर्व
आह्मांला आश्रयकारक वाटलें तें आह्मीं तुझ्या तेहेतीस कोटि देव निवास करितात, ह्याविषयीं
समोर आमच्या लघुस्वभावामुळे व्यक्त केलें संदेहच नाही ! मुख्य देव व महादेव
आहे. देवा, तुला विदित नाही असें एकही हाच होय ! सर्व प्राण्यांना आश्रय ह्याचाच
आश्रय नाही. ह्या पृथ्वीवर काय किंवा स्व- आहे ! ह्यास जन्म नाही व मरणही नाही !
र्गांत काय, प्रत्येक गोष्ट तुला विदित आहे ! हा अव्यक्त रूपानें सर्वत्र विद्यमान आहे !
असो; कृष्णा, आतां आह्मी स्वस्थानीं गमन महात्मा मधुसूदन तो हाच होय ! हा महा-
करितो आणि मनामध्ये चिंतितो कीं, तुला प्रतापशाली पुरुष देवांच्या कार्यसिद्धीसाठीं
बुद्धि व पुष्टि मिळो आणि तुला तुझ्यासारखा जन्मला आहे ! महान् महान् अर्थतत्त्वे प्रति-
किंवाहुना तुझ्याहून वरचढ असा पुत्र होवो पादन करणारा व तीं करून दाखविणारा
व तो महान् प्रताप गाजवून तुझ्या कुळाचें हाच होय ! आणि, अर्जुना, ह्या नारायणाच्या
तेज व यश वृद्धिंगत करो ! ’ आश्रयानेंच तुला सर्व जय मिळाला, तुला

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, नंतर अतुल कीर्ति प्राप्त झाली, आणि तुझ्या हातीं
त्या महर्षींनीं देवाधिदेव यदुकुलोत्पन्न पुरुषो- ही सर्व पृथ्वीदेवी आली ! पार्था, तुला अचिंत-
त्तमाला प्रणाम केला आणि ते त्यास प्रद- नीय असा जो हा आधार मिळाला
क्षिणा घालून मार्गस्थ झाले. असो; राजा त्यामुळेच हें तूं सर्व कांहीं करून दाखविलेंस,
धर्मा, तो हा परम कांतीनें युक्त असा श्रीमान् आणि भगवान् नारायणाच्या बळावरच तूं
नारायण कृष्ण यथास्थित रीतीनें व्रत परिपूर्ण रणामध्ये प्रयत्नकालच्या हुताशनासारख्या
करून पुनः द्वारकेस परत आला आणि नंतर भयंकर अशा कृष्णरूप महान् सुवानें राजे-
बहावा महिना पूर्ण झाल्यावर ह्यास रुक्मि- लोकांचें हवन केलेंस !

भीच्या उदरीं दिव्य पुत्र जन्मला ! कुंतीपुत्रा, अरेरे ! युधिष्ठिरा, ह्या विचाऱ्या दुर्योध-
रुक्मिणीचा तो तनय सर्वांना मान्य, शूर व नाची मला फारच कीव येते ! ह्या मूर्खानें

आपले पुत्र, भ्राते व बांधव ह्या सर्वांचा संहार उडविला ! असो; युधिष्ठिरा, ह्या कृष्णाचा पराक्रम काय वर्णावा ! महान् महान् प्रचंड व बलिष्ठ असे दैत्य व दानव हे देखील ह्याच्या सुदर्शनरूप अग्नीमध्ये वणव्यांत सांपडलेल्या शलभांप्रमाणे दग्ध होऊन गेले ! तेव्हां ज्यांच्या ठिकाणी शौर्य, शक्ति, बल इत्यादिकांचा केवळ अभाव, अशीं यःकश्चित् मनुष्ये समरांगणांत ह्याचा प्रतीकार कसा करू शकतील बरे ! अहाहा ! अर्जुनाचा काय हो प्रताप ! हा केवळ योगी असून याच्या ठायीं प्रलयाग्नीची दीप्ति आहे ! आणि ह्याने रणांत युद्धाला तोंड देऊन दोन्ही हातांनी बाणवृष्टि केली व पराक्रमाने दुर्योधनाचे सर्व सैन्य ठार मारिले !

युधिष्ठिरा, भगवान् शंकराने हिमालय पर्व-सावर मुनींना पुराण सांगत असतां नरनारायणांचा जो प्रभाव वर्णिला त्याच्या आधाराने आतां मी तुला सांगतो कीं, अर्जुन व कृष्ण हे नर-नारायण होत. एकट्या अर्जुनाच्या ठिकाणीं जें कांहीं वीर्य, शौर्य, तेज, पराक्रम, प्रभाव, कुली-नता, विनय वगैरे आहे त्याच्या तिप्पट तेच गुण ह्या कृष्णाच्या ठिकाणीं आहेत. तेव्हां, राजा युधिष्ठिरा, अर्जुन जर इतका अजिंक्य आहे तर कृष्ण हा किती अजिंक्य असेल बरे ! ह्मणून असा सिद्धांत आहे कीं, जेथें भगवान् कृष्ण तेथें दिव्य यश सम-जावें । राजा युधिष्ठिरा, आतां आमची किती शोचनीय स्थिति आहे पहा ! आमच्या ठिकाणीं चांगली बुद्धि नाही; आह्मी सर्वस्वीं परतंत्र व दीन; आणि तशांत आह्मी बुद्ध्या मृत्यूचा जो निश्चयात्मक मार्ग त्याला अनुसरलों ! तेव्हां आमची अशी दुर्दशा घडावी हें उचित नव्हे काय ! पण, युधिष्ठिरा, तुझी स्थिति अशी नाही !

तूं नित्य सरळपणाने वर्ततोस; एकदा केलेली प्रतिज्ञा पाळितोस; इतर राजांसारखे अनुचित वर्तन करीत नाहीस; प्रतिज्ञापालनांत दक्ष अस-तोस; आणि इतकें करूनही आभमुहूर्तांच्या वधा-बद्दल तूं इतका हळहळतोस, ह्याला ह्मणावें तरी काय ! शत्रुनाशका धर्मा, एकदा जी प्रतिज्ञा केली ती सिद्धीस नेणें हेंच कर्तव्य ! प्रतिज्ञेचा भंग करणें हें सर्वस्वीं गर्हणीय ! ह्यास्तव, तूं जें कांहीं केलेस तें उचित होय असें मान आणि खेद करावयाचा सोडून दे ! राजा युधिष्ठिरा, कालाच्या योगानेंच हे सर्व जन रणांगणांत पडले ! आह्मीही कालानेंच हत झालों ! आणि काल हा केवळ परमेश्वरच समजावा ! धर्मा, ज्या मनुष्याला कालाच्या गतीचें ज्ञान आहे तो कालाच्या फेऱ्यांत सांपडला असतां कधीही दुःख करीत बसणार नाही ! ह्यासाठीं, कालज्ञा धर्मा, कालानें घडवून आणिलेल्या आपत्तीविषयीं तूं शोक करूं नको ! राजा युधिष्ठिरा, रक्ता-सारखे लाल डोळे करून व हातांत वंड घेऊन सदैव उभा असलेला जो सनातन काल तोच हा कृष्ण होय ! ह्यासाठीं, हे कुंतीसुता, जी गोष्ट ह्या तुझ्या प्रिय सख्यानेच घडवून आणिली तीबद्दल त्वां शोक करावा, हें उचित काय ! ह्मणून, हे कौरवेश्वरा, तूं आतां चित्ताचा कोप टाकून दे आणि नित्य शांति जोड ! युधिष्ठिरा, ह्या माधवाचें माहात्म्य माझ्यापासून तूं जें कांहीं ऐकिलेस, तितकें तुझ्यासारख्या धोराची समजूत होण्याला पुरेसे आहे; शिवाय मीं व्यासांचें व बुद्धिमान् नारदांचें वचन ऐकून तदनुसार पूज्यतम भगवान् श्रीकृष्णाचा प्रभाव तुला निरूपण करून सांगितलाच आहे; ह्या-वांचून मींही आणखी वेळोवेळीं तुला भगव-न्माहात्म्य कथन केलेच आहे; आणि ह्या-शिवाय भगवान् शंकर, भगवती पार्वती व तो

ऋषिसंघ हांचा जो संवाद झाला, तोही तूं ऐकिला आहेसच; ह्यास्तव, ह्या सर्वावरून ह्या भगवान् श्रीकृष्णाचें माहात्म्य मनांत आण आणि चित्त शांत कर. राजा युधिष्ठिरा, भगवान् महेश्वर व भगवती उमादेवी हांच्या संवाद-श्रवणाचा असा महिमा आहे कीं, जो मनुष्य ह्या महापुरुषानें वर्णन केलेलें भगवच्चारित्र श्रवण करितो, ध्यानांत ठेवितो किंवा दुसऱ्याला सांगतो, त्याला महान् श्रेय प्राप्त होतें, त्याचे सर्व मनोरथ सिद्धीस जातात, आणि तो मरणोत्तर स्वर्गसुख उपभोगितो, ह्यांत संदेह नाही! म्हणून, राजा युधिष्ठिरा, ऋषिजन हे ज्याची नित्य स्तुति कारितात त्या जनार्दनाला प्रत्येक भद्रेच्छु पुरुषानें स्तवावें व त्याचा प्रसाद जोडावा, हें न्याय्य आहे. असो; राजा धर्मा, भगवान् महेश्वराच्या मुखांतून निघालेले जे धर्म तूं श्रवण केलेस ते तूं रात्रंदिवस ध्यानांत ठेव आणि तदनुसार वागून व राजदंडाचा उत्तम प्रकारें उपयोग करून तूं प्रजांना पाळ; ह्मणजे तुला निश्चयानें स्वर्ग प्राप्त होईल! राजा, तूं सदैव धर्मानें प्रजांचें रक्षण कर आणि महान् पुण्य जोड. बाबारे, राजदंडाची उत्कृष्ट योजना हेंच राजाचें महान् पुण्य समजावें! असो; राजा युधिष्ठिरा, भगवान् शंकराचा भगवती उमेशीं जो धर्मविषयक संवाद झाला, तो मीं तुला ह्या सत्पुरुषांच्या सन्निध कथन केला आहे. ज्या पुरुषानें हा संवाद श्रवण केला त्यानें, किंवा ज्याच्या मनांत हा संवाद ऐकावयाचा असेल त्यानें आपल्या अभ्युदयासाठीं विशुद्ध भावानें भगवान् वृषभध्वजाचें अर्चन करावें, असा त्या परमपूज्य महात्म्या नारद मुनीचा निरोप आहे; तर तूं तदनुसार त्या भगवान् महेश्वराची पूजा कर. प्रभो कुंतीपुत्रा, भगवान् वासुदेव व भगवान्

शंकर हांचें हें स्वाभाविक अद्भुत वृत्त परमपावन हिमालय पर्वतावर घडून आलें! राजा धर्मा, ह्या अविनाशी कृष्णानें (नारायणानें) गांडीवधारी अर्जुनासह (नरासह) बदरिकाश्रमीं वहा सहस्र वर्षेपर्यंत आणि त्याप्रमाणेंच ह्या कमलनयन वासुदेवधनंजयांनीं तीन युगेपर्यंत घोर तप केलें, असें मीं नारदापासून व व्यासांपासून ऐकिलें आहे! राजा धर्मा, ह्या महाबाहु पुंडरीकाक्ष कृष्णानें बाळपणीच कंसाचें महत् कंदन केलें आणि आपल्या पितरांना सोडाविलें! बाबा, ह्या पुराणपुरुषाचीं कर्मे सांगू लागलों तर तें माझ्यानें घडणार नाही; कारण तीं अनंत आहेत! युधिष्ठिरा, ज्या अर्थी हा पुरुषश्रेष्ठ जनार्दन तुझा सखा आहे, त्या अर्थी खचीत तुला परम श्रेय प्राप्त होईल! धर्मा, दुर्योधनाबद्दल मात्र मला फार दुःख होतें. कारण, त्या अधमाला मेल्यावर सुद्धां दुर्मतिच प्राप्त होईल! अरेरे! काय हो त्या दुर्योधनाचा हा घोर अपराध! त्याच्याकरतां सर्व पृथ्वी हयद्वीपांसह मृत्युमुखीं पडली! अरेरे! दुर्योधन, कर्ण, शकुनि व दुःशासन ह्या चौघांच्या अपराधांसाठीं सर्व कौरव नष्ट झाले!

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें पुरुषश्रेष्ठ गंगापुत्र भीष्म भाषण करीत असतां युधिष्ठिर राजा माहात्म्यांच्या त्या समेत स्तब्ध झाला! त्याप्रमाणेंच, भीष्माचें तें भाषण श्रवण करून धृतराष्ट्रादिक सर्व महीपाल विस्मित झाले! आणि सर्वांनीं भगवान् कृष्णाला मानसपूजा समर्पून हात जोडिले! आणि नारदादिक सर्व ऋषींनींही भीष्माचें तें भाषण ऐकून अभिनंदनपूर्वक त्या भीष्मपरमपूज्य महात्म्या नारद मुनीचा निरोप आहे; प्रमाणें सर्व आत्म्यांसहित पंडुपुत्र युधिष्ठिरानें अत्यंत आश्चर्यकारक व परमपावन असें भीष्मकृत



श्रीविराज.

धर्मानुशासन श्रवण केलें; आणि नंतर, ब्राह्मणांना विपुल दक्षिणा देणाऱ्या त्या पितामह भीमानें विसावा घेतल्यावर त्या महाबुद्धिमान् युधिष्ठिर राजानें पुनः त्यास प्रश्न केला.

अध्याय एकशें एकुणपन्नासावा.

—:०:—

विष्णुनामसहस्रकथन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधिष्ठिरानें सकल धर्म व दानतपश्चर्यादिक सर्व पावन कर्म श्रवण केल्यावर आणखी पुनः शान्तनुपुत्र भीमाला प्रश्न केला.

युधिष्ठिर ह्याणाला:—पितामह, लोकांत मुख्य दैवत कोणांत, अति मोठा आश्रय कोणता, कोणाचें स्तवन किंवा अर्चन केल्यानें मनुष्यांचें कल्याण होतें, सर्व धर्मांत तद्द्वारा अतिशय मान्य असा धर्म कोणता, आणि कोणता जप केल्यानें मनुष्य जन्ममरणाच्या चक्रांतून मुक्त होतो, तें सांगा.

भीम सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, मनुष्यानें सदासर्वकाळ मोठ्या प्रयत्नानें स्थावर-जंगम विश्वाचा अधिपति, देवाधिदेव, देशकालादिकेकडून अनंत आणि पुरुषोत्तम असा जो विष्णु, त्याचें सहस्र नांवांनीं स्तवन करावें, त्या विनाशहीन पुरुषाचीच नित्य भक्तीनें पूजा करावी, त्याचेंच ध्यान करावें, त्याचाच स्तव करावा, त्यालाच नमस्कार करावा, आणि यज्ञयागांनीं त्यालाच सतोषवाव. राजा, जन्म-मरणादिक विकारांपासून आलस असलेल्या, सर्व विश्वास व्यापून राहिलेल्या, त्रिभुवनाचें नियंत्रण करणाऱ्या, ब्रह्मादिक देवांचेही नियंत्रण करणाऱ्या, सर्व लोकांना पाहणाऱ्या, ब्राह्मणां-विषयीं पूज्य बुद्धि ब्राह्मिणाऱ्या, सर्व धर्म जाणणाऱ्या, प्राण्यांचें यश वाढविणाऱ्या, लोकांना सन्मार्ग दाखविणाऱ्या, अखिल विश्वांत

वास्तविक सत्यत्वानें वसणाऱ्या, आणि सर्व पाण्यांच्या संसाराला प्रेरणा देणाऱ्या परमेश्वराची जो मनुष्य सदैव स्तुति करितो, तो सर्व दुःखांतून पार पडतो. धर्मा, माझ्या मते सर्व धर्मांमध्ये श्रेष्ठ असा धर्म हा आहे कीं, मनुष्यानें नेहमीं हृदयरूप कमलाचे ठायीं दृगोचर होणाऱ्या परमात्म्याची गुणसंकीर्तनेंकरून पूजा करावी. राजा, जो परमश्रेष्ठ असें तेज, परमश्रेष्ठ असें तप, परमश्रेष्ठ असें ब्रह्म, अत्यंत मोठा आश्रय, सर्व पवित्र वस्तूंना पवित्र करणारा, सर्व मंगलांचें मंगल, अखिल देवतांचें दैवत, भूतमात्राचा अविनाशी जनक, सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं ज्याच्यापासूनच सर्व भूतें उत्पन्न होतात आणि तशीच सृष्टीच्या प्रलयकालीं पुनः ज्याचे ठायीं लय पावतात, त्या सर्व-लोकश्रेष्ठ जगन्नाथ श्रीविष्णूचें पापभयहारक नामसहस्र तुं मजपासून श्रवण कर. राजा, त्या सर्वव्यापकाला गुणाश्रयामुळें प्राप्त झालेलीं जीं अनेक नामें सर्वकालीं ऋषिवर्यांनीं पुनःपुनः गाडल्यामुळें रूढ झालेलीं आहेत, तीं तुझे कल्याणार्थ मी तुला सांगतों.

१. त्या परमात्म्याच्या व्यापकत्वामुळेंच सर्वत्र चैतन्य आढळतें, सूर्यचंद्रांच्या किंवा ग्रहताकांच्या ठिकाणीं विशिष्ट तेज प्रत्ययास येतें, आणि इतर नानाविध वस्तुही त्या त्या धर्मांनीं युक्त झालेल्या असतात.

२. तप ह्याचा अर्थ नियमन करणारा, किंवा आज्ञा करणारा असा ओह; तो परमात्माच ह्या लोकांचें, इतर लोकांचें, किंवा सर्व भूतांचें अंतर्गामीरूपातें पूर्ण नियमन करितो.

३. तो परमात्माच सर्वांवर सत्ता चालवितो; त्याच्याच ठायीं सत्यादि लक्षणें विद्यमान आहेत; आणि अमर्याद ऐश्वर्याचा धनी तोच होय.

४. जो प्राणी त्याच्या आश्रयास जातो, त्याला पुनः जन्ममरणपरंपरा ओगावी लागत नाहीं.

श्रीविष्णुनामसहस्र.



विश्वं विष्णुर्वपट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूत-
भूद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १ ॥ पूतात्मा परमात्मा च

१ भगवान् परब्रह्मरूप विष्णुनें सर्व ब्रह्मांड उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला आहे, ह्मणून त्यास विश्व असें नांव आहे. २ त्यानें सर्व ब्रह्मांड व्यापिलें आहे, ह्मणून त्यास विष्णु असें ह्मणतात. ३ त्यालाच उद्देशून सर्व वपट्क्रिया करितात, ह्मणून त्यास वपट्कार असें म्हणतात. ४ भगवान् परब्रह्मरूप विष्णु हा भूत (पूर्वीच्या) काळाचा व तत्कालीन जगाचा, भव्य (पुढील) काळाचा व तत्कालीन जगाचा, आणि भवन् (चालू) काळाचा व चालू जगाचा प्रभु म्हणजे सत्ताधीश आहे, म्हणून त्यास भूतभव्यभवत्प्रभु असें नांव आहे. ५ रजोगुणाचा आश्रय करून ब्रह्मदेवाच्या रूपानें तोच भूत निर्मिता, म्हणून त्यास भूतकृत् असें ह्मणतात. ६ सत्त्वगुणाचा आश्रय करून तोच सर्व भूतांचें भरण ह्मणजे पोषण करिता, ह्मणून त्यास भूतभूत असें ह्मणतात. ७ प्रपंचरूपानें त्याचेंच अस्तित्व सर्वत्र आहे, ह्मणून त्यास भाव असें ह्मणतात. ८ सर्व भूतांचा तो अंतर्गामी आत्मा आहे, म्हणून त्यास भूतात्मा असें नांव आहे. ९ सर्व भूतांचें जनन व संवर्धन तोच करिता, ह्मणून त्यास भूतभावन असें ह्मणतात. ॥ १ ॥

१० सर्व भूतांचें जनन, पोषण व संहरण करूनही ता हा गुणत्रयानें लिप्त नसतो, ह्मणून त्यास पूतात्मा ह्मणतात. ११ तो भगवान् कार्यकारणांपासून भिन्न, आणि नित्य, शुद्ध व मुक्त असा आहे, ह्मणून त्यास परमात्मा म्हणतात. १२ मुक्त पुरुषांचा श्रेष्ठ आश्रय तोच

१. ॐ हा परब्रह्माचा वाचक शब्द परमेश्वराच्या नांवापूर्वी लाविलात. ॐमित्येतत् । एतदेवा-
क्षरं ब्रह्म । एतदेवाक्षरं परं । एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ (श्रीशंकराचार्यभाष्य.)
२. विश्वं ब्रह्म । तत्सृष्ट्वा तदेवानुपविशदिति श्रुतिः । विश्व-प्रवेशने । ३. वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ।
अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित इति श्रुतिः । विष्-व्यापने । व्याप्य सर्वानिमांलोकान् स्थितः
सर्वत्र केशवः । ततश्च विष्णुनामासि विदेशातीतोः प्रवेशनान् । विश्व-प्रवेशने, तस्य-पत्वम् । ४. यदुद्दे-
क्षेन वपट्क्रिया स वपट्कारः । वपट्कारादिमंत्रात्मना देवान् प्रीणयतीति । स्वेच्छया यो वशे सर्वं
वपट्कारः करोति सः । वपट् ह्य अघ्नयाच्चा अर्थ वश म्हणजे स्वाधीन असा आहे; हें अघ्नय वश-
कांतौ म्हणजे वश-शोभणें, सत्ता चालविणें, ह्या धातूपासून झालें आहे. ५. कालत्रयवर्तिनां प्रभुः
स्वामी । भू-सत्तायाम् । ६. यतो वा इमानि भूतानि जायते । सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा ह्येव सृष्टम् । (कृ-
करणे.) ७. विश्वं विभक्ति भुवनस्य नाभिः । भू-पोषण करणें. ८. एष त आत्मा-
हृत्कर्मातीति श्रुतिः । यस्य पृथिवी शरीरम् । ९. धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वधेयतीति । धारकादि-
व्यापिन-वध वधेयति स्वयम् । भूतानि नित्यं स्रष्टि स तु स्याद्भूतभावनः ॥ १०. केवलो निगुणश्चेति
श्रुतिः । गुणोपयोगः स्वेच्छातः पुरुषस्येति । (भगवान् परमेश्वर केवळ स्वेच्छने गुणोपाधि धारण
करितो.) न मां कर्माणि लिपन्ति । (भ. गी.) (पू-पवित्र करणें.)

**मुक्तानां परमा गतिः ॥ अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षरः एवा
च ॥ २ ॥ योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः । नारसिंह-
वपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ सर्वः शर्वः शिवः**

होय; जे पुरुष त्याचा आश्रय करितात त्यांस पुनः जन्ममरणपरंपरा भोगावी लागत नाही, ह्मणून त्यास **मुक्तानां परमा गति** असें नांव आहे. १३ त्यास व्यय ह्मणजे विनाश किंवा विकार नाही, ह्मणून त्यास **अव्यय** ह्मणतात. १४ तो पुर (शरीर) ह्यांत शेते (आश्रय करून राहतो) ह्मणून त्यास **पुरुष** असें ह्मणतात. १५ प्रत्येक गोष्ट तो साक्षात् पाहतोः त्यास सर्व कांहीं अंतःकरणवृत्तिरूप व्यवधानाशिवाय पाहतां येते, ह्मणून त्यास **साक्षी** असें ह्मणतात. १६ क्षरण (नाश) पावणारी जी नामरूपाकारसंपन्न व स्थूलसूक्ष्मकारणरूप क्षेत्रे (शरीर) त्यांचें त्यास यथार्थ ज्ञान आहे, ह्मणून त्यास क्षेत्रज्ञ ह्मणतात. १७ परंतु क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ह्यांत असा भेद आहे की, क्षेत्र हें क्षर (नाशवान्) आहे, व क्षेत्रज्ञ हा अक्षर (अविनाशी) आहे; ह्मणून त्या क्षेत्रज्ञ विष्णूला अक्षर असें ह्मणतात. ॥ २ ॥

१८ सर्व इंद्रियें व मन ह्यांचा निरोध करून वरमात्म्याच्या ठिकाणीं चित्ताचा छय केला असतां ह्मणजे योगाचा अभ्यास केला असतां परब्रह्माचा साक्षात्कार होतो, ह्मणून त्याला **योगी** हेंच नांव आहे. १९ योगविद् ह्मणजे योगाभ्यास करणारा जे ज्ञानी पुरुष, त्यांचा नेता ह्मणजे त्यांना मोक्षाप्त नेणारा तो भगवान् विष्णुच होय, ह्मणून त्यास **योगविदां नेता** असें ह्मणतात. २० प्रधान ह्मणजे त्रिगुणात्मक जडतत्त्वसमुदायरूप प्रकृति किंवा माया, आणि पुरुष ह्मणजे चेतनरूप जीव ह्यांचा ईश्वर (नियामक) तोच होय, म्हणून त्याला **प्रधानपुरुषेश्वर** असें म्हणतात. २१ त्यांना एका विशिष्ट अवताराच्या समर्थी—ज्याला नराचे व सिंहाबेडी अवयव आहेत असा विचित्र देह धारण केला होता, म्हणून त्यास **नारसिंहवपु** असें नांव आहे. २२ त्याच्या वक्षःस्थलीं नित्य श्रीचा मूर्णजे लक्ष्मीचा निवास आहे, म्हणून त्यास **श्रीमान्** असें नांव आहे. २३ क (ब्रह्मदेव), अ (विष्णु) व ईश (शंकर) हे त्याच्या कक्षांत असतात, किंवा त्याचे केश सुंदर आहेत, म्हणून त्यास **केशव** ह्मणतात. २४ क्षर व अक्षर अशा वस्तूंहूनही तो उत्तम पुरुष आहे, म्हणून त्यास **पुरुषोत्तम** म्हणतात ॥ ३ ॥

२५ यच्चयावत् सत् व असात् वस्तूंची उत्पत्ति त्याच्यापासूनच होते आणि ह्या सर्व विषयांचे

१. सामुपेत्य तु कैलिय पुनर्जन्म न विद्यते । (भ. गी.) २. अत्रोऽमर इति श्रुतिः । न वीर्येण च वैकुण्ठान्तोऽपस्तादतोऽव्ययः । (वि-अय-अय-पावणे.) ३. नवद्वारपुरं पुण्यमेतैर्भाषैः समन्वितं । व्याप्य शेते महात्मा यत् तस्मात् पुरुष उच्यते । ४. अक्षेण दर्शनेन्द्रियेण सह वर्तमानं यत् तत् साक्षं प्रत्यक्षज्ञानम् । तस्य स्यास्ति स साक्षी । साक्षी-पाहणारा. ५. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि । (भ. गी.) ६. स एव न क्षरतीत्यक्षरः । एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरवोरभेदः । (धर्-गळणे.) ७. युज्यते प्राप्यते अनेनेति । (युज-जोडणे.) साक्षान्मोक्षेकरहेतुत्वात् योग इत्यभिधीयते । ८. विद्-(विद्-ज्ञापणे) किंवा मिळविणे.) जाणणारा किंवा आचरणारा. नेता-(नी-नेणे)-नेणारा. ९. व हा वस्तुगुणवत् दाखविणारा युक्तार्थी प्रत्यय. १०. यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि शोभ्यमानः । अतोऽस्मि शोभ्यते च प्रथितः पुरुषोत्तमः । (भ. गी.)

स्थाणुर्धृतादिर्निधिर्व्ययः ॥ संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः
॥ ४ ॥ स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥ अनादिनि-
धनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ ५ ॥ अप्रमेया हृषीकेशः पद्मनाभो

ज्ञान त्यालाच आहे, म्हणून त्यास सर्व्ण्ये म्हणतात. २६ सकल प्रजांचा संहार तोच करितो, म्हणून त्यास शर्व असें नांव आहे. २७ त्रेगुण्याच्या पूर्ण अभावामुळे तो अत्यंत शुद्ध आहे, म्हणून त्यास शिव असें नांव आहे. २८ स्वयं हा धर्म त्या परमेश्वराच्या ठिकाणीच नित्य आहे, म्हणून त्यास स्थाणु असें म्हणतात. २९ सर्व भूतांचे आदिकारण तोच आहे, म्हणून त्यास भूतादि म्हणतात. ३० प्रलयकारी सर्व विश्व त्याच्याच हाथीं स्थापिलें जातें, पण त्याचा व्यय कधीही होत नाही, म्हणून त्यास अव्यय निधि असें म्हणतात. ३१ भगवान् विष्णु हा धर्माच्या संस्थापनेकरिता, दुष्टांच्या विनाशाकरिता व साधूंच्या रक्षणाकरितां प्रत्येक युगांत स्वतांच्या इच्छेनें उत्तम प्रकारचा अवतार घेतो, म्हणून त्यास संभव म्हणतात. ३२ सर्व भोक्त्यांना फलसिद्धि त्याच्यापासूनच होत, म्हणून त्यास भावन म्हणतात. ३३ सर्व प्रपंचाला तोच धारण करितो व पोषितो, म्हणून त्यास भर्ता म्हणतात. ३४ सर्व महाभूते त्याच्यापासूनच जन्म पावतात, म्हणून त्यास प्रभव म्हणतात. ३५ सर्व प्रकारचे दिव्य सामर्थ्य त्याच्याच हाथीं आहे, म्हणून त्यास प्रभु असें म्हणतात. ३६ उपाधिरहित ऐश्वर्य त्याच्याच ठिकाणीं आहे, म्हणून त्यास ईश्वर म्हणतात. ॥ ४ ॥

३७ तो देवाधिदेव आपल्या आपण जन्म पावला, म्हणून त्यास स्वयंभू म्हणतात. ३८ भक्तांना शं (सुख) त्याच्यापासूनच प्राप्त होतें, म्हणून त्यास शंभु म्हणतात. ३९ आदित्य-मंडलांतील जो महातेजोमय पुरुष तो परमात्माच होय, म्हणून त्यास आदित्य असें म्हणतात. ४० त्याचे अक्षि (नेत्र) पुष्कराक्षो कसळाप्रमाणें नेत्रांपेज आहेत, म्हणून त्यास पुष्कराक्ष म्हणतात. ४१ वेदरूप मत्तान् परम पुण्य स्वतः शब्द त्याच्या निश्वासापासूनच उत्पन्न झाला, म्हणून त्यास महास्वन म्हणतात. ४२ आदि (जन्म) व निधन (मरण) हीं त्याला नाहीत, म्हणून त्यास अनादिनिधन म्हणतात. ४३ अनंत (शेष) इत्यादिकांच्या रूपानें सर्व विश्वाला तोच धारण करितो व पोषितो, म्हणून त्यास धाता म्हणतात. ४४ कर्म व त्यांचीं फले तोच निर्माण करितो, किंता जगाची उत्पत्ति करणारा जो ब्रह्मदेव तोही त्याचेंच एक विशिष्ट रूप होय, म्हणून त्यास विधाता म्हणतात. ४५ पृथिव्यादिक सर्व धातूपेक्षां म्हणजे आधारांपेक्षां चिन्मयरूप जो परमात्मा तोच उत्तम धातु (आधार) होय, म्हणून त्यास धातुरुत्तम म्हणजे उत्तम धातु म्हणतात. ॥५॥

४६ शब्द, स्पर्श, रस, रूप व गंध हे पांचही इंद्रियविषय परमेश्वराला नाहीत, म्हणून

१. शर्व हा शब्द सू-जाणें ह्या धातूपासून झाला आहे. " सधे गत्ययो भानवो ज्ञानार्थाः " म्हणून शर्व ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ-व्यापासून सर्व विश्व उत्पन्न झालें व त्याला सर्व विश्वाचें ज्ञान आहे तो, असा समजावा. २. शर्व-शू-दिष्टायाम् । ३. स्वेच्छया समीचीनं भयममस्तीति संभवः । ४. ईश्व-ऐश्वर्ये । ५. एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यवः पुरुषो दृढवते । इति भूतिः । ६. धा-पोषण करणे.

अमरप्रभुः ॥ विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ ६ ॥

त्याचें प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञान होणें अशक्य आहे; परमेश्वराच्या ठिकाणीं व्याप्तिदर्शक लिंगें (चिन्हें) नाहींत, म्हणून त्याचें ज्ञान अनुमान प्रमाणानें होत नाहीं; परमेश्वराचें सादृश्य करानेंही दाखवितां येत नाहीं, म्हणून त्याचें ज्ञान उपमान प्रमाणानें होत नाहीं; परमेश्वरा-विषयीं कोणतेंच विधान करितां येत नाहीं; म्हणून, सांगितलेल्या विधानांच्या आधारानें न सांगितलेल्या विधानाविषयीं अनुमान करून झणजे अर्थापत्ति प्रमाणानें त्याचें ज्ञान व्हावयाचें नाहीं; परमेश्वराचें अभाव हेंच स्वरूप होय, म्हणून त्याचें ज्ञान शाब्द प्रमाणानें होत नाहीं; आणि तोच अभावरूप परमेश्वर सर्वांचा झणजे अभावाचा सुद्धां साक्षी आहे, म्हणून अनुप-लब्ध प्रमाणानेंही त्याचें ज्ञान करून घेतां येत नाहीं ! एतेंच, सहाही प्रमाणांनीं परमेश्वराचें ज्ञान घडणें अशक्यच आहे, म्हणून त्यास अंप्रमेय असें म्हणतात. ४७ हवींकांचें (इंद्रियांचें) आकलन तोच करितो, झणून त्याला हवींकांश झणतात. ४८ जगताचें कारण जे पद्म तें त्या भगवंताच्याच नाभीच्या ठायीं उत्पन्न झालें, झणून त्यास पद्मनाभ झणतात. ४९ सर्व देवांचा अर्धदेव तोच होय, झणून त्यास अमरप्रभु म्हणतात. ५० सर्व विश्व ही वस्तुतः त्याचीच कृति आहे, झणून त्यास विश्वकर्मा झणतात. ५१ भू म्हणजे मनन व तज्जन्य ज्ञान हीं वास्तविकपणें त्याच्याच ठायीं वास करितात, म्हणून त्यास मनु हें नांव आहे. ५२ सृष्टीच्या मंडारमयीं सर्व भूताना तोच क्षीण करितो, म्हणून त्यास त्वष्टा (तासणारा) असें नांव आहे. ५३ भगवान् परमात्मा विराट्स्वरूपानें अतिशयच स्थूल आहे, म्हणून त्यास स्थविष्ठ असें नांव आहे. ५४ स्यविग् म्हणजे पुरातन, आणि ध्रुव म्हणजे निश्चल किंवा निश्चिंत; भगवान् विष्णु हा पुरातन कालापामून आहे तसाच आहे, म्हणून त्यास स्थविरो ध्रुव असें म्हणतात. ॥ ६ ॥

१. इंद्रियांचेनिकर्षजन्यज्ञानं प्रत्यक्षम् । २. अनुमितकरणमनुमानं । तच्च धूमो बह्व्याप्य इति । (धूर हे असावे विद्य आहे झणून त्याच्या अस्तित्वावरून अग्नीचें अनुमान करितां येईल; परंतु परमेश्वराच्या कोणतेंही विद्य नमल्यामुळे अनुमान प्रमाणानें परमेश्वराचें ज्ञान होणें अशक्य होय.) ३. उपमितकरणमुपमानं । तच्च सादृश्यज्ञानात्मकम् । ४. अर्थन्य अनुक्ताभ्यां आपत्तिः मिथ्या । पीतो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते । झणजे गलेखु देवदत्त दिवसाम जेवत नाहीं; त्या विधानावरून तो गर्वास जेवतो असे अनुमान काढणें त्यास अर्थापत्ति म्हणतात. परमेश्वराविषयीं जर कोणतेंच विधान सांगतां येत नाहीं, तर उक्त विधानावरून अनुक्त विधानाचा अटकळ तरी कधीं करितां येईल ? ५. नक्षत्रामप्यगोचरः । ६. अनुपलब्ध-दाखवितां न येती. नास्त्य धटोऽनुपलब्धेः । घटनाहीं, कारण तो आहे असें दाखवितां येत नाहीं. ह्याप्रमाणें परमेश्वराचा विचार करितां येत नाहीं, कारण त्याच्या ठिकाणीं साक्षित्वदृष्टीनें भाव व नामरूपादिकांनीं अभाव व्यक्त दिसतो. ७. प्रमा-जाणणें, मापणें. ८. हवींकाणीन्द्रियाण्याहुः तेषामीशो यतो भवान् । हवींकांशस्ततो विष्णुः ख्यातो देवेषु केशवः ॥ ९. अन्नस्य नाभाष्वकर्मर्पितमिति श्रुतिः । १०. तेषामभराणां सृष्ट्याद्यधिकारदानेन निर्वाहक इति (अमरप्रभुः) । ११. प्राक् ब्रह्म-सृष्टेरूर्ध्वं च विश्वकर्मेति कथ्यते । १२. नाभ्योऽस्ति मेतति श्रुतिः । १३. त्वक्षतेस्तनूकरणकर्मणस्तु च (त्वञ्च-तासणं.) १४. स्थूलशब्दात् इष्टम् । स्थूलतमः ।

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ॥ प्रभूतास्त्रिकुब्धाम
पवित्रं मंगलं परम् ॥ ७ ॥ ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः
प्रजापतिः ॥ हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ ८ ॥ ईश्वरो
विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥ अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः

५५ तो मन, वार्षा व ईर्ष्ये त्यास अग्राह्य असं म्हणतात.
५६ तो सर्व काली नियमान आह, म्हणून त्यास शाश्वत म्हणतात. ५७ भगवान् विष्णु
हा सर्वांचा आनंददायक आधार होय, म्हणून त्यास कृष्ण म्हणतात. ५८ त्याचे नेत्र आरक्त
आहेत, म्हणून त्यास लोहिताक्ष म्हणतात. ५९ तो प्रलयकाली भूतांचा संहार करितो,
म्हणून त्यास प्रतर्दन म्हणतात. ६० ज्ञान, ऐश्वर्य इत्यादि गुणांनी तो ओतप्रोत भरलेला
आहे, म्हणून त्यास प्रभूत म्हणतात. ६१ तर, खात्री व मध्य म्हणजे तिन्ही दिशांच्या
जामी अथवा एकंदरीत सर्वत्र परमेश्वराचे नियामकत्व आहे, म्हणून त्यास त्रिकुब्धाम असं
म्हणतात. ६२ तो स्वतः शुद्ध असून मंत्र, ऋषि, देवता इत्यादि स्थांनी जीवांची शुद्धि करितो,
म्हणून त्यास पवित्र असं म्हणतात. ६३ केवळ स्मरणाच्या योगाने तो अशुभ गोष्टींचा
संहार करितो व शुभ गोष्टी प्राप्त करून देतो, म्हणून त्यास मंगलपर असं नांव आहे. ॥ ७ ॥

६४ सर्व भूतांचा निर्घंता तोच आहे, म्हणून त्यास ईशान म्हणतात. ६५ सर्व प्राण्यांना
चेतना तोच देतो, म्हणून त्यास प्राणद म्हणतात. ६६ तो सर्व प्राण्यांचा प्राण होय, म्हणून
त्यास प्राण असं नांव आहे. ६७ तो परमात्मा अन्यत्र पुरातन आहे; ब्रह्मादिकांचाही पिता
तोच होय, म्हणून त्यास ज्येष्ठ म्हणतात. ६८ तो अन्यत्र शक्तिमान आहे, म्हणून त्यास
श्रेष्ठ म्हणतात. ६९ तो सर्व प्रजांचा स्वामी आहे, म्हणून त्यास प्रजापति म्हणतात. ७०
हिरण्यगर्भ म्हणून जो अमर्त्य प्रथम जीव उत्पन्न झाला तो वस्तुतः परमेश्वरच होय, म्हणून
त्यास हिरण्यगर्भ म्हणतात. ७१ त्याच्याच उदरांत ही भूमि राहिली आहे, म्हणून त्यास
भूगर्भ म्हणतात. ७२ मा म्हणजे लक्ष्मी हिचा तो पति आहे, म्हणून त्यास माधव म्हणतात.
७३ त्याने मधु नामक देव्याचा वध केला, म्हणून त्यास मधुसूदन म्हणतात. ॥ ८ ॥

७४ त्याला सर्व प्रकारची शक्ति आहे, म्हणून त्यास ईश्वर म्हणतात. ७५ विक्रम
म्हणजे पराक्रम हा वस्तुतः त्याच्याच ठिकाणी वास करितो, म्हणून त्यास विक्रमी म्हणतात.
७६ खरा खरा धन्यधारी म्हणजे शस्त्रधारी तोच होय, म्हणून त्यास धन्वी असं म्हणतात.
७७ त्यालाच बहुत्र ग्रंथ स्मरणांत ठेवण्याचें सामर्थ्य आहे, म्हणून त्यास मेधावी म्हणतात.
७८ तो वि म्हणजे गरुड ह्यावर बसून आक्रमण करितो, किंवा त्याने सर्व व्यापून टाकिलें
आहे, म्हणून त्यास विक्रम म्हणतात. ७९ क्रम म्हणजे पद्धति ही त्याचीच मूर्ति आहे,

१. यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । इति श्रुतिः । २. शाश्वतं शिवमच्युतम् । इति
श्रुतिः । ३. कृष्ण=कृष्ण-ग. कृषिभूवाचकः शब्दो णञ् निर्णूतिवाचकः । कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो
भवसि व्यावर्ततः ॥ ४. तर्द-हिंसा करणे. अत्ता चराचरग्रहणात् । ५. त्रि=तीन; ककुभु-दिशा;
चाम-निवासस्थान. ६. ईश्वरसर्वभूतानाम् (भ. गी.) ७. ब्रह्मैव भूतानां श्रेष्ठम् । ८. हिरण्यगर्भः
समवर्तताम्र इति श्रुतिः । ९. सुद-ठार मारणे.

**कृतिरात्मवान् ॥ ९ ॥ सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ॥ अहः
संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ १० ॥ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः
सिद्धिः सर्वादिच्युतः ॥ वृषाकपिर्मेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ ११ ॥**

म्हणून त्यास क्रम झणतात. ८० त्याच्यापेक्षा उत्तम असा कोणीही नाही, म्हणून त्यास अनुत्तम म्हणतात ८१ त्याच्या वाटेस जाण्यास कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास दुरार्थप म्हणतात. ८२ मर्या-वाईष्ट सर्व कर्मांचा जाणणारा तोच होय म्हणून त्यास कृतज्ञ झणतात. ८३ जगांतील सर्व क्रियांचा आत्मा तो परमेश्वरच आहे, म्हणून त्यास कृति असे नांव आहे. ८४ तो भगवान् आपले अढळ वैभव उपभोगितो झणजे तो मात्र खरा स्वतंत्र होय, म्हणून त्यास आत्मवान् झणतात. ॥ ९ ॥

८५ सुरांचा-देवांचा तो ईश आहे, म्हणून त्यास सुरेश झणतात. ८६ तो भर्ता जनांची आर्ति हरण करितो, झणून त्यास शर्ग झणतात. ८७ तोच दुःखे नाहीतशीं करून सुख देतो, म्हणून त्या मुखमूर्तीला शर्म असे नांव आहे. ८८ सर्व विश्वांचें कारण तोच होय, म्हणून त्यास विश्वरेता म्हणतात. ८९ सर्व प्रजा (स्थावरजंगम पदार्थ) त्याच्यापासूनच उत्पन्न होतात, म्हणून त्यास प्रजाभव झणतात. ९० अह (दिवस-प्रकाश) हे त्याचेंच रूप आहे, म्हणून त्यास अह असे म्हणतात. ९१ भगवान् विष्णूचेंच काल हे रूप असल्यामुळे त्या कालात्मक विष्णूला संवत्सर असे नांव आहे. ९२ त्याला आल म्हणजे बंधन नाही, म्हणून त्यास व्याल म्हणतात. ९३ जनांच्या योगानेच तो मर्य आहे, म्हणून त्यास प्रत्यय म्हणतात. ९४ त्याला सर्व विषयांचें ज्ञान आहे किंवा त्याच्या दृष्टीस अगोचर असं कांहींएक नाही, म्हणून त्यास सर्वदर्शन म्हणतात. ॥ १० ॥

९५ तो कधी जन्म पावत नाही, म्हणून त्यास अज म्हणतात. ९६ सर्व ईश्वरांचा तो ईश्वर आहे, म्हणून त्यास सर्वेश्वर म्हणतात. ९७ तो नित्य भिन्न आहे, म्हणून त्यास सिद्ध हेंच नांव आहे. ९८ निरनिशाय फल झणजे मोक्ष तो नष्टपय होय, म्हणून त्यास सिद्धि असे नांव आहे. ९९ सर्वांचे आधिकारण तोच होय, म्हणून त्यास सर्वादि म्हणतात. १०० तो स्वस्वरूपापासून कधी च्युत होत नाही, म्हणून त्यास अच्युत म्हणतात. १०१ तो भगवान् विष्णुच सर्व कामांची वृष्टि करितो, श्रेष्ठ धर्म तोच होय, आणि त्यानेच पृथ्वीचें क झणजे उदक हातुन प झणजे पालन केलें, झणून त्या सकल मनोरथ परिपूर्ण करणाऱ्या व धर्मस्वरूप बराह अवतार घेणाऱ्या प्रभूला वृषाकपि असे नांव आहे. १०२ भगवान् विष्णु इतका आहे, असे मान करितां येत नाही, म्हणून त्यास अमेयात्मा झणतात. १०३ तो सर्व योगांपासून (संबंधांपासून) विनिःसृत (अलिप्त) आहे, व तो सर्व योगांनीं (शास्त्रांनीं) विनिःसृत (न समजण्यासारखा) आहे, म्हणून त्यास सर्वयोगविनिःसृत झणतात. ॥ ११ ॥

१. यन्मात्सर्य नापरमिति श्रुतिः । न त्वत्समाख्यभ्याधिकः कुतोऽन्यः इति स्मृतिः । २. आनृप-पीडा करणे, पराभव करणे. ३. ते भद्राणि प्राणिनामात्मवानभिधीयते । ४. कु-रक्षण करणे. ५. प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतिः । ६. न जातो न जनिष्यतीति श्रुतिः । ७. एष सर्वेश्वर इति श्रुतिः । ८. शाश्वतं शिष्यमच्युतम् । इति श्रुतिः । ९. कपिर्बराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्चैव यूप उच्यते । तस्मात् वृषाकपि ब्राह्मकाश्यपो मां प्रजापतिः । १०. इयानित्यपरिच्छेद्यस्वरूपः । ११. अमंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतिः

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ॥ अमोघः पुंड-
रीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ १२ ॥ रुद्रो बहुशिरो वभ्रुर्विश्वयोनिः
शुचिश्रवाः ॥ अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ १३ ॥

१०४ त्याच्या ठिकाणीं सर्व भूतें वास करितात, सर्व भूतांच्या ठायीं तो वास करितो, वसु-
मधील जो पावेक तो तोच होय, किंवा जगांतलील श्रेष्ठत्व त्याच्याच ठिकाणीं वास करितें,
म्हणून त्यास वसु म्हणतात. १०५ त्याचें मन वसु क्षणजे उदार आहे, क्षणजे त्याच्या
मनांत रागद्वेषादि विकार मूळींच नाहीत, म्हणून त्यास वसुमना म्हणतात. १०६ तो सत्पु-
रुषांवर कृपा करितो, किंवा जगांतलील सर्व मनामूर्ते वस्तूंच्या ठिकाणीं अविनाशिरूपाणें तोच
अभिष्ठित आहे, किंवा त्याचेंच ज्ञान हे सत्यज्ञान होय, म्हणून त्यास सत्य म्हणतात. १०७
त्याच्या मनांत रागद्वेषादि कोणतेही विकार नसल्यामुळे तो एकटा मात्र सर्व प्राण्यांविषयी समान
भावना धारण करितो, म्हणून त्यास समान्यां म्हणतात. १०८ सर्व वस्तुसमृदायांवरून त्याच्या
विराट्स्वरूपाचें मान होईल किंवा सर्व वस्तुसमृदायांवरूनही त्याच्या विराट्स्वरूपाचें मान
होणार नाही, म्हणून त्यास संमित किंवा असंमित म्हणतात. १०९ तो सदासर्वकाळ विकार-
रहित राहतो, म्हणून त्यास सम म्हणतात. ११० तो सर्व फळ देतो, किंवा तो जें जें मनांत
आणितो तें तें सिद्धीस नेतो, म्हणून त्यास अमोघ म्हणतात. १११ हृदयस्वरूप पुंडरीकांत
त्याची व्याप्ति असो, किंवा पृथ्वीकासारखे त्याचें नेत्र तेजःपुंज आहेत, म्हणून त्यास
पुंडरीकाक्ष म्हणतात. ११२ त्याचें कर्म वृषरूपा क्षणजे धर्मस्वरूप आहे, म्हणून त्यास
वृषकर्मा म्हणतात. ११३ त्याच्या आकृति क्षणजे अवतार धर्मस्थापनेसाठींच असतात,
म्हणून त्यास वृषाकृति म्हणतात. ॥ १२ ॥

११४ भगवान् विष्णु हा संहारकाली प्रजांचा संहार करून रडतो किंवा रडावयाला लावितो,
किंवा रुदाचें क्षणजे दुःखाचें कारणच नाहीसिं करितो, क्षणजे त्यास रुद्र म्हणतात. ११५ त्याला
बहुत मस्तकें आहेत, क्षणजे त्यास बहुशिरो म्हणतात. ११६ सर्व लोकांचें तो पाळनपोषण
व धारण करितो, क्षणजे त्यास वभ्रु म्हणतात. ११७ सर्व विश्वाचें कारण तोच होय, क्षणजे
त्यास विश्वयोनि म्हणतात. ११८ त्याची श्रव म्हणजे नाचें परमपवित्र आहेत, म्हणून
त्यास शुचिश्रवा म्हणतात. ११९ त्याला कधीं मृत (मरण) नाही, म्हणून त्यास अमृत
म्हणतात. १२० तो नित्य, निर्विकार व निश्चल आहे, म्हणून त्यास शाश्वत स्थाणु म्हणतात.
१२१ त्याचा आरोह (लोक) महाश्रेष्ठ आहे, त्याच्या लोकीं आरोह म्हणजे चढून जाणें
श्रेयस्कर आहे, व त्याच्या लोकीं गेलेला पुरुष पुनः ग्वाली येत नाही, म्हणून त्यास वरारोह

१. वसुनामस्मि पावकः । (म. गी.) २. ससु सधुः । ३. असावादि व इति श्रुतिः । ४. सत्यज्ञान-
मननंतब्रह्मेति श्रुतिः । ५. एक आत्मा वा सम आत्मनि श्रुतिः । ६. मा-मांजणे. ७. सत्यमकल्प इति
श्रुतिः । ८. यत्पुंडरीकं पुरमध्यसंस्थम् । इति श्रुतिः । ९. धर्मस्थापनायाय सत्यममृतं पुनः पुनः । (म. गी.)
१०. रुद्र इत्युच्यते तस्मात् शिवः परमकारणम् । ११. स्रष्टृशोभनं श्रुतिः । १२. भू-धारण करणे,
पोषणें. १३. अजरोऽमरं इति श्रुतिः । १४. न स पुनरावर्तते इति श्रुतिः । यं प्राप्य न निवर्तत
इति स्मृतिः ।

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ वेदो वेदविद्व्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः ॥ १४ ॥ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥ चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥ भ्राजि-

महणतात. १२२ त्याचें तप (ज्ञान) महत् (पूज्य) आहे, किंवा त्याचें तप (सामर्थ्य) महत् (अगाध) आहे, म्हणून त्यास महातपा म्हणतात. ॥ १३ ॥

१२३ त्याची गति (व्याप्ति) कारणस्वानें सर्वत्र आहे, म्हणून त्यास सर्वग म्हणतात. १२४ त्याला सर्वांचें ज्ञान आहे, त्याच्या अधीन सर्व आहे, आणि तोच सर्वांना प्रकाश देतो, म्हणून त्यास सर्वविद्वानु म्हणतात. १२५ त्यानें रणाचा उद्योग आरंभिल्याबरोबर वैद्यांची सना विष्वक् म्हणजे चौहोकड पळून जाते, म्हणून त्यास विष्वक्सेन म्हणतात. १२६ तो दुष्ट जनांचें आसन करितो व पातक्यांना नरकामध्ये टाकितो, म्हणून त्यास जनार्दन म्हणतात. १२७ तो भगवान् विष्णुच सर्वांचें अज्ञानरूप तम नष्ट करून सर्वांना ज्ञानदीप प्राप्त करून देतो, म्हणून त्यास वेद असें म्हणतात. १२८ तो वेदांना व वेदार्थांना उत्कृष्ट जाणतो, म्हणून त्यास वेदविद् असें म्हणतात. १२९ तो ज्ञानादिकांनीं परिपूर्ण आहे, त्याच्या ठिकाणीं अज्ञानादिक व्यर्थी मूर्खीच नाहीत, म्हणून त्यास अव्यंग म्हणतात. १३० वेद हे त्याच्या अंगभूत आहेत, म्हणजे वेदाद्यज्ञानांचे त्याचें स्वरूप ओळखितां येतें, म्हणून त्यास वेदांग म्हणतात. १३१ तो स्वतः वेदार्थांचें मनन करितो, म्हणून त्यास वेदविद् म्हणतात. १३२ त्याच्याडतळीं दुष्ट किंवा मुष्टम दृष्टि कोणालाच नाही, म्हणून त्या सर्वदृष्टि व महाकल्पक परमेश्वराला कवि असें म्हणतात. ॥ १४ ॥

१३३ सर्व लोकांना अवलोकन करून त्यांचें नियमन मुख्यत्वेकरून तोच करितो, म्हणून त्यास लोकाध्यक्ष म्हणतात. १३४ लोकपालादि सुरांचा अधिपति तोच होय, म्हणून त्यास सुराध्यक्ष म्हणतात. १३५ तो साक्षान् धर्माधर्म पाहतो व तदनु रूप फलें अर्पण करितो, म्हणून त्यास धर्माध्यक्ष म्हणतात. १३६ कृतरूपानें (कार्यरूपानें) व अकृतरूपानें (कारणरूपानें) तोच असतो, म्हणून त्यास कृताकृत म्हणतात. १३७ जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय ह्या कार्यामध्ये त्या परमान्याच्याच चार चार पृथक् विभूति असतात, म्हणून त्यास चतुरात्म्य म्हणतात. १३८ मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार ह्या चार ठिकाणीं वासुदेव, प्रभु, अनिरुद्ध व सेकर्षण ह्या चार देवतांच्या रूपानें तो वास करितो, म्हणून त्यास चतुर्व्यूह म्हणतात. १३९ त्यानें नृसिंहावतारीं चार उग्र दाढा असलेले रूप प्रकट केलें, म्हणून त्यास चतुर्दंष्ट्र म्हणतात. १४० त्याला चार भुज आहेत, म्हणून त्याला चतुर्भुज म्हणतात. ॥ १५ ॥

१. यस्य ज्ञानमय तप इति मंत्रवर्णात् । २. तमेव भास्वतमुभाति सर्वमिति भुतिः । यदादित्य-
गतं तेज इति स्मृतिः । ३. अर्द्ध-पीडा करणें किंवा टाकणें. ४. तेषामेवानुक्तपार्थम्यमज्ञानं
तमः । नाश्याभ्यामभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ (भ. गी.) ५. सर्वदृष्ट नान्योऽस्तीति भुतिः ।
६. कविमनीषीति मंत्रवर्णात् । ७. ब्रह्मा दक्षादयः कालस्त्येवाखिलजंतवः ॥ विभूतयो इरेरेता जग-
तस्सृष्टितवः ॥ विष्णुर्म्न्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज । स्थिते निमित्ते भूतस्य विष्णोरेता विभू-
तयः ॥ रुद्रः कालोऽन्तकायाश्च समस्ताश्चैव जंतवः ॥ चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ (विष्णुपुराणे)

ह्युभोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥ अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ १६ ॥ उपेंद्रो वामनः प्रांशुर्मोघः शुचिरूर्जितः ॥ अर्तींद्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ १७ ॥ वेद्यो वैद्यः

१४१ तो चैतन्यरूप प्रकाशानं सदैव प्रकाशित आहे, ह्यणून त्यास भ्राजिष्णु ह्यणतात. १४२ प्रकृति ही परमेश्वराचें भोजन ह्यणजे भोग्य विषयच होय, आणि तिच्या भोजनानें (उपभोगानें) परमेश्वराला तृप्ति होतें, ह्यावरून तिच्यामध्ये परमात्म्याचेंच अधिष्ठान आहे; ह्यणून त्या परमात्म्याला भोजन ह्यणतात. १४३ तो परमात्मा पुरुषरूपानें त्या मायेचा उपभोग घेतो, ह्यणून त्यास भोक्ता ह्यणतात. १४४ तो भगवान् विष्णु अन्यत्र सहनशील आहे, ह्यणून त्यास सहिष्णु ह्यणतात. १४५ तोच हिरण्यगर्भरूपानें जगताच्या आरंभी स्वतः उत्पन्न होतो, म्हणून त्यास जगदादिज म्हणतात. १४६ त्याच्या ठिकाणीं पातकाचा लेशही नाही, म्हणून त्यास अनघ ह्यणतात. १४७ तो ज्ञानैश्वर्यादि गुणांनीं विश्राला जिकितो, ह्यणून त्यास विजय म्हणतात. १४८ तो स्वभावतः सर्वांवर सत्ता चालवितो, म्हणून त्यास जेता म्हणतात. १४९ तोच सर्व विश्वाचें कारण होय, ह्यणून त्यास विश्वयोनि म्हणतात. १५० तो परमात्माच क्षेत्रज्ञरूपानें पुनःपुनः शरीरांत वास करितो, म्हणून त्यास पुनर्वसु म्हणतात. ॥ १६ ॥

१५१ तो इंद्राचा अनुज आहे, किंवा तो इंद्रादिक देवांच्या वर आहे, म्हणून त्यास उपेंद्र म्हणतात. १५२ त्या भगवंतानेंच वामनावतार धारण करून बर्लापाशीं वसुधा मागितली, म्हणून त्यास वामन म्हणतात. १५३ तो परमेश्वरच उंच होऊन सर्व जैलाक्याचें आक्रमण करून वर गेला, म्हणून त्यास प्रांशु म्हणतात. १५४ त्याचें कोणतेंही कृत्य व्यर्थ होत नाही, म्हणून त्यास अमोघ म्हणतात. १५५ तो स्वतः शुद्ध असून जे कोणी त्याचें भजनपूजन करितात त्यांसही तो शुद्ध करितो, म्हणून त्यास शुचि म्हणतात. १५६ त्याच्या ठिकाणीं दिव्य बल वास करितें, म्हणून त्यास ऊर्जित म्हणतात. १५७ तो स्वभावसिद्ध ज्ञानेश्वरांनीं इंद्राहूनही बरचढ आहे, म्हणून त्यास अर्तींद्र म्हणतात. १५८ प्रलयकालीं सर्व विश्वाचा प्रतिसंहार (समावेश) त्याच्याच ठिकाणीं होतो, म्हणून त्यास संग्रह असें म्हणतात. १५९ सर्व सृष्टि किंवा सर्व सृष्टीचें कारण तोच होय, म्हणून त्यास सर्ग म्हणतात. १६० जन्मादि-विकाररहित होत्साता एकाच रूपानें तो आत्म्याचें धारण करितो किंवा विराडादि आकार किंवा देह त्यानें धरिले आहेत, म्हणून त्यास धृतात्मा म्हणतात. १६१ आपल्या निरनिराळ्या अधिकांरांच्या योगानें तो प्रजांचें नियमन करितो, म्हणून त्यास नियम म्हणतात. १६२ सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामीं राहून तोच जगाला वळण लावितो, म्हणून त्यास यम म्हणतात. ॥ १७ ॥

१६३ मोक्षार्थी जनांनीं बोध करून घेण्यास तो योग्यआहे, म्हणून त्यास वैद्य असें ह्यणतात. १६४ त्याला सर्व विद्या अवगत आहेत, म्हणून त्यास वेद्य म्हणतात. १६५ तो नित्य स्वस्वरूपी योगधारणा करून असतो, म्हणून त्यास सदायोगी म्हणतात. १६६ तो धर्माच्या

१. भ्राज-प्रकाशये. २. अपहृतपाप्मेति श्रुतिः । ३. उंच. । ४. अरपशश्च महान् शुचिः । ५. उत्ती-बलम् ।

सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥ अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो
महाबलः ॥ १८ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥ अनि-
देंश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिष्टक् ॥ १९ ॥ महेश्वासो महीभर्ता
श्रीनिवासः सतां गतिः ॥ अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदां

रक्षणाकरितां असुरादिक धर्मद्वेष्या वीरांना वधितो, म्हणून त्यास वीरहा म्हणतात. १६७
मा म्हणजे विया, हिचा पति तोच होय, म्हणून त्यास माधव म्हणतात. १६८ मधु म्हणजे
मध किंवा वसंत ऋतू हे जसे सर्वांना आवडतात तसाच तो परमेश्वर सर्वांना अतिशय आवडतो,
म्हणून त्यास मधु म्हणतात. १६९ तो इंद्रियांना अविषय आहे, म्हणून त्यास अतीन्द्रिय
म्हणतात. १७० त्याची माया मोठी अगाध आहे, म्हणून त्यास महामाय म्हणतात. १७१
त्याला जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय ही करण्याला मोठा उत्साह वाटतो, म्हणून त्यास
महोत्साह म्हणतात. १७२ महान् महान् बलवानांना बलरूप तोच होय, म्हणून त्यास
महाबल म्हणतात. ॥ १८ ॥

१७३ महान् महान् बुद्धिमान पुरुषांची बुद्धि तोच होय, म्हणून त्यास महाबुद्धि म्हण-
तात. १७४ महात्माची उत्पत्ति करणारं अविद्यालक्षण वीर्य त्याच्याच ठिकाणी आहे, म्हणून
त्यास महावीर्य म्हणतात. १७५ त्याच्या ठिकाणी महान् सामर्थ्य आहे, म्हणून त्यास
महाशक्ति म्हणतात. १७६ त्याच्या ठायीं आंत व बाहेर प्रकाश पावणारं महान् तेज वसत
आहे, किंवा चंद्रमूयादिकांना तेज देणारा तोच होय, किंवा तो स्वतः प्रकाशमान आहे, म्हणून
त्यास महाद्युति म्हणतात. १७७ त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करितां येत नाही, म्हणून त्यास
अनिदेंश्यवपु म्हणतात. १७८ ऐश्वर्याची देवता श्री ही त्याच्याच ठिकाणी पूर्णपणे वास करिते,
म्हणून त्यास श्रीमान म्हणतात. १७९ कोणत्याही प्राण्याला त्याच्या आत्म्याची म्हणजे
बुद्धीची कल्पना करितां येत नाही, म्हणून त्याला अमेयात्मा म्हणतात. १८० त्यानें मंदर
व गोवर्धन ह्या महान् पर्वतांना अमृतमंथनसमयी व गोरक्षणसमयी उचलून धरिले, म्हणून त्यास
महाद्रिष्टक् म्हणतात. ॥ १९ ॥

१८१ त्याचे धनुष्य फारच मोठे आहे, म्हणून त्यास महेश्वास म्हणतात. १८१ तो
भगवानच खरा खरा महीचा भर्ता होय, किंवा त्यानें महान् समुद्रांत वृद्धन गेलेल्या महीचें
भरण म्हणजे उद्धरण केलें, म्हणून त्यास महीभर्ता म्हणतात. १८३ श्रीचा निवास त्याच्याच
वक्षःस्थलीं आहे, म्हणून त्यास श्रीनिवास म्हणतात. १८४ साधु जनांना पुरुषार्थाचा हेतु
तोच होय, म्हणून त्यास सतां गति म्हणतात. १८५ त्याच्या प्रादुर्भावाला कोणीही प्रतिबंध
करित नाही, म्हणून त्याला अनिरुद्ध म्हणतात. १८६ सुरांना आनंददायक तोच होय,
म्हणून त्यास सुरानंद म्हणतात. १८७ पूर्वी नष्ट झालेल्या पृथ्वीला त्यानेंच गुहेंतून बाहेर
काढिलें व त्यामुळे देवांनीं त्यास गोविंद असें नांव दिलें; किंवा वेदरूप वाणी प्रथम त्यालाच
प्राप्त झाली, किंवा इंद्रियांची प्रतीति तरी त्यालाच असते, म्हणून त्यास गोविंद म्हणतात.

पतिः ॥ २० ॥ मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥ हिरण्य-
नाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ २१ ॥ अमृत्युः सर्वदृक्सहः सं-
धाता संधिमान् स्थिरः ॥ अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरा-
रिहा ॥ २२ ॥ गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥ निमिपोऽ

१८८ गोरूप वेदवाणी ऋषींनीं जाणिली, पण त्या ऋषींचें पालन तो भगवानच करितो, म्हणून त्यास गोविदां पति असें म्हणतात. ॥ २० ॥

१८९ तेजस्वी पदार्थामध्ये खरा तेजस्वी तोच होय, म्हणून त्यास मरीचि म्हणतात. १९० ज्या प्रजा स्वाधिकाराचें उल्लंघन करितात त्यांचें तो यमादिकांकडून दमन करितो, म्हणून त्यास दमन म्हणतात. १९१ तोच संसारबंधाचें हनन करितो, म्हणून त्यास हंस म्हणतात. १९२ मोव व प्रमोद हे त्याचे चांगले पर्ण (पक्ष) होत, म्हणून त्यास सुपर्ण म्हणतात. १९३ भुजगोत्तम शेष हे त्या भगवंतांचेच रूप होय, म्हणून त्यास भुजगोत्तम म्हणतात. १९४ भगवंतांचें नाभिस्थान सुवर्णाप्रमाणें झळाळत आहे, म्हणून त्यास हिरण्यनाभ म्हणतात. १९५ बदरिका-श्रीं नरनारायणरूपानें तोच महान् तप करितो, किंवा मनानें आणि इंद्रियांनीं तो एकाग्र तप आचरितो, म्हणून त्यास सुतपा म्हणतात. १९६ पद्माप्रमाणें त्याची नाभि गरमरीत वायोळी आहे, किंवा हृदयरूप पद्माच्या नाभीत तो सदैव प्रकाशित असतो, म्हणून त्यास पद्मनाभ म्हणतात. १९७ जन्मास येणाऱ्या सर्व जीवांचा स्वामी तोच आहे, म्हणून त्यास प्रजापति म्हणतात. ॥ २१ ॥

१९८ त्याला मृत्यु किंवा मृत्यूचा हेतु मुळींच नाही, म्हणून त्यास अमृत्यु म्हणतात. १९९ प्राण्यांचें करणें किंवा न करणें हें सर्व तो पाहतो, म्हणून त्यास सर्वदृक् म्हणतात. २०० दुष्टांचा संहार करणारा तो देवाधिदेवच होय, म्हणून त्यास सिंह म्हणतात. २०१ तोच जीवांचा कर्मफलांशीं संयोग करितो, म्हणून त्यास संधाता म्हणतात. २०२ जीवांच्या कर्मांचें फल वस्तुतः तोच भोगतो, म्हणून त्यास संधिमान म्हणतात. २०३ त्याची सदासर्वकाळ समान स्थिति असते, म्हणून त्यास स्थिर म्हणतात. २०४ त्याला जन्म नाही, म्हणून त्यास अज म्हणतात. २०५ त्याचें तेज दानवादिकांना सहन होणें कठीण आहे, म्हणून त्यास दुर्मर्षण म्हणतात. २०६ तो श्रुतिस्मृत्यादिकांच्या योगानें सर्वांचें मन प्रगल्भ करितो, म्हणून त्यास शास्ता म्हणतात. २०७ त्याचा आत्मा विशिष्ट लक्षणांनीं कळावयाचा नाही, सत्यज्ञान हेंच त्याचें लक्षण होय, म्हणून त्यास विश्रुतात्मा म्हणतात. २०८ तो सुरांच्या शत्रूंचा वध करितो, म्हणून त्यास सुरारिहा असें म्हणतात. ॥ २२ ॥

२०९ सर्व विद्यांचा अध्यापक किंवा सर्व लोकांचा जनक तोच होय, म्हणून त्यास गुरु म्हणतात. २१० ब्रह्मादिकांना त्यानेच ब्रह्मविद्या शिकविली, म्हणून त्यास गुरुतम म्हणतात. २११ सर्व विश्वाला प्रकाशित करण्यास समर्थ असें त्याचें तेज विलक्षण आहे, म्हणून त्यास धाम म्हणतात. २१२ त्याचें वचन कधीही असत्य होत नाही, किंवा त्याचा कधी लय होत नाही, म्हणून त्यास सत्य म्हणतात. २१३ त्याचा पराक्रम कधीही व्यर्थ जात नाही, म्हणून

निमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ २३ ॥ अग्रणीर्ग्रामणीः श्री-
मान्न्यायो नेता समीरणः ॥ सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्र-
पात् ॥ २४ ॥ आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः । अहः संव-
र्तको वह्निर्गनिलो धरणीधरः ॥ २५ ॥ सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्व-

त्यास सन्यपराक्रम क्षणतात. २१४ योगनिद्रेत त्याने नित्य नेत्र भिडले आहेत, म्हणून त्यास निमिष क्षणतात. २१५ तो नित्य जागाच आहे, म्हणून त्यास अनिमिष क्षणतात. २१६ तो भुवतन्मात्रारूप धेजयेंती नित्य धारण करितो, म्हणून त्यास स्रग्वी क्षणतात. २१७ तो विद्येचा पति असून त्याची बुद्धि मोठी उदार आहे, म्हणून त्यास वाचस्पतिरुदारधी अशी संज्ञा आहे. ॥ २३ ॥

२१८ मुमुक्षु पुरुषांना तो अग्र क्षणजे श्रेष्ठ पदीं नेतो, म्हणून त्यास अग्रणी क्षणतात. २१९ भूतांच्या ग्रामाला (समुदायाला) तो त्या त्या कामांत प्रवृत्त करितो, म्हणून त्यास ग्रामणी क्षणतात. २२० त्याचें तेज सर्वांना मागे टाकितें, म्हणून त्यास श्रीमान् म्हणतात. २२१ प्रमाणांना अनुसरून भेद करणारा तर्क म्हणजे जो न्याय तो त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास न्याय म्हणतात. २२२ जगत्रयाचा स्वस्तिकेस चालविणारा तोच होय, म्हणून त्यास नेता म्हणतात. २२३ स्वासोच्छ्वासरूपानें भूतांना तोच चेतना देतो, म्हणून त्यास समीरण म्हणतात. २२४ त्याला सहस्रावधि शीर्ष आहेत, म्हणून त्यास सहस्रमूर्धा म्हणतात. २२५ सर्व विश्व हा त्याचा आत्मा होय, म्हणून त्यास विश्वात्मा म्हणतात. २२६ त्याला हजारों डोळे आहेत म्हणजे त्यास सर्व कांहीं उत्तमप्रकारें करून दिसतें, म्हणून त्यास सहस्राक्ष म्हणतात. २२७ त्यास सहस्रावधि पाद आहेत, म्हणजे तो अनंत पावलांनीं संचार करितो, म्हणून त्यास सहस्रपाद म्हणतात. ॥ २४ ॥

२२८ संसारचक्राला तोच गरगर फिरावयास लावितो, म्हणून त्यास आवर्तन म्हणतात. २२९ त्यानें आपलें मन संसारपाशापायून दूर ठेविलें आहे, म्हणून त्यास निवृत्तात्मा म्हणतात. २३० त्याला अविवेचें (मायेचें) सेवरण आहे, म्हणून त्यास संवृत म्हणतात. २३१ तो रुद्रकालादिक विस्मृतींच्या योगें जगाचें मर्दन करितो, म्हणून त्यास संप्रमर्दन म्हणतात. २३२ तोच दिनराज सूर्याला उत्तम रीतीनें प्रवर्तवितो, म्हणून त्यास अहस्संवर्तक म्हणतात. २३३ देवतांना हविर्भाग पांचविणारा वह्नि हें त्याचेंच रूप होय. म्हणून त्यास वह्नि असें म्हणतात. २३४ अनादान क्षणजे कांहींएक न घेणें ह्या स्वरूपाचा जो अनिल क्षणजे वायुतें त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास अनिल क्षणतात. २३५ शेष, दिग्गज, वराह इत्यादिक रूपांनीं तोच पृथ्वीला धारण करितो, म्हणून त्यास धरणीधर म्हणतात. ॥ २५ ॥

२३६ तो दुसऱ्यावर उत्तम प्रकारें करून प्रसाद करितो, म्हणून त्यास सुप्रसाद म्हणतात. २३७ त्याचा आत्मा रजस्तमांनीं कलुषित होत नाही, तो नित्य प्रसन्न असतो,

१. ईर्-प्रेरणा करणें. २. सहस्रशीर्षा पुरुष इति श्रुतिः । ३. आ+वृत्-(प्रयोज्य०) किरण्ये.
४. संवृ-ज्ञांकणें. ५. सं+प्र+मृद्-चूर्ण करणें. ६. वहनात् वहिः ।

धृग्विश्वभुग्विभुः ॥ सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ २६ ॥
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥ सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः
सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ २७ ॥ वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषो-

त्याच्या अंतर्गामीं सदैव कृपणा वसते, किंवा त्याच्या कामना सदैव तृप्त झालेल्या असतात, ह्मणून त्यास **प्रसन्नात्मा** ह्मणतात. २३८ तो सर्व विश्वाला धाकांत उद्यितो, ह्मणून त्यास **विश्वभृक्** म्हणतात. २३९ तो अखिल विश्वाला भाक्षितो, म्हणून त्यास **विश्वभुक्** म्हणतात. २४० तो हिरण्यगर्भादिक रूपांनीं नित्य नानारूपें धेतो, म्हणून त्यास **विभु** म्हणतात. २४१ तोच सत्पात्रांचा सत्कार करितो, ह्मणून त्यास **सत्कर्ता** म्हणतात. २४२ सत्काराला स्वरा स्वरा पात्र तोच होय, म्हणून त्यास **सत्कृत** ह्मणतात. २४३ तो नित्य विहित आचरण करितो, म्हणून त्यास **साधु** म्हणतात. २४४ संहारसमर्थी तोच जगाला गुप्त करितो, म्हणून त्यास **जह्नु** म्हणतात. २४५ नारांचें ह्मणजे नररूप चराचरात्मक शरीरजाताच्या ठिकाणीं नित्य राहणाऱ्या जीवांचें आश्रयस्थान व त्या सर्व जीवांच्या अंतर्गामीं राहून त्या सर्वांचें नियमन करणारा तो परमात्माच असल्यामुळे त्यास **नारायण** असें म्हणतात. २४६ तोच सर्व जीवांना कर्मानुरूप त्या त्या स्थितीं नेतो, म्हणून त्यास **नर** ह्मणतात. ॥ २६ ॥

२४७ त्याचें संख्यान म्हणजे वर्णन करितो येत नाही, म्हणून त्यास **असंख्येय** म्हणतात. २४८ त्याच्या स्वरूपाचें मान करितो येत नाही, म्हणून त्यास **अप्रमेयात्मा** म्हणतात. २४९ तोच सर्वांत श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास **विशिष्ट** म्हणतात. २५० तोच सर्वांचें शासन करितो किंवा तोच सर्वांना शिष्टता देतो, म्हणून त्यास **शिष्टकृत** म्हणतात. २५१ त्याच्या ठिकाणीं मलाचा लेप मूर्च्छित नाही, म्हणून त्यास **शुचि** (शुद्ध) म्हणतात. २५२ त्याला मागावयाचा किंवा इच्छावयाचा असा अर्थ कोणताच नाही, सर्व कांहीं त्याजपाशीं सदैव सिद्धच आहे, म्हणून त्यास **सिद्धार्थ** ह्मणतात. २५३ त्याचें मनोरथ सदासर्वकाळ सिद्धीस जातात, ह्मणून त्यास **सिद्धसंकल्प** म्हणतात. २५४ तो सर्वांना यथायोग्य फलें देतो, म्हणून त्यास **सिद्धिद** म्हणतात. २५५ सिद्धीचें साधन तोच होय, म्हणून त्यास **सिद्धिसाधन** म्हणतात. ॥ २७ ॥

२५६ त्याचा दिवस नित्य धर्मानें किंवा पुण्यानें युक्त असाच असतो, म्हणून त्यास **वृषाही** म्हणतात. २५७ तो भक्तांवर फलसिद्धिरूप वृष्टि करितो, ह्मणून त्यास **वृषभ** म्हणतात. २५८ त्यानें तीन पदांनीं सर्व त्रिभुवन व्यापिलें, म्हणून त्यास **विष्णु** म्हणतात. २५९ त्याच्या परंभामास चढून जाण्यासाठीं वृष (धर्म) हीच पर्व (सोपानपरंपरा) होय, म्हणून त्यास **वृषपर्वा** म्हणतात. २६० त्याच्या उदरांत सदैव वृषाचेंच (धर्माचेंच) अधिष्ठान आहे, म्हणून त्यास **वृषोदर** म्हणतात. २६१ तोच सर्वांचें वर्धन करितो, म्हणून त्यास **वर्धन** म्हणतात. २६२

१. नु-लपविणें; किंवा हा-टाकणें. २. नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते । तत्र नित्यसंनिविता जीवा नारा इति निरुच्यते । तेपामयनाश्रयो नियामकोऽन्तर्गामी नारायण इति । ३. नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः । ४. सं-ख्या-वर्णन करणें.

दरः । वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ २८ ॥ सुभुजो
दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदो वसुः ॥ नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः
प्रकाशनः ॥ २९ ॥ ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥ क्रुद्धः
स्पष्टाक्षरो मंत्रश्रंदांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ३० ॥ अमृतांशूद्रवो भानुः शशबिंदुः

प्रपंचरूपाने मायेकरवीं तोच वृद्धिगत होतो, ह्मणून त्यास वर्धमान म्हणतात. २६३ तो परमात्मा वर्धमान असतांही त्यापासून अमर्दी पृथक् राहतो, म्हणून त्यास विविक्त म्हणतात. २६४ श्रुतींचा सागर (अनेक वेद) त्या भगवंतापाशींच आहेत, म्हणून त्यास श्रुतिसागर ह्मणतात. ॥ २८ ॥

२६५ त्याला सर्व जगतांचे रक्षण करण्यास योग्य असे श्रेष्ठ भुज आहेत, म्हणून त्यास सुभुज म्हणतात. २६६ पृथिव्यादिकांना त्याच्याशिवाय दुसरे कोणीही धारण करण्यास समर्थ नाहीत, किंवा तो धारण करण्यास दुष्कर आहे, म्हणून त्यास दुर्धर म्हणतात. २६७ वेदरूप उत्तम वाणीनें तो सर्वांना मार्ग दाखवितो, म्हणून त्यास वाग्मी म्हणतात. २६८ तो देवांचाही देव होय, म्हणून त्यास महेंद्र म्हणतात. २६९ तोच सर्वांना वसु (धन) देतो, म्हणून त्यास वसुद म्हणतात. २७० वसु हें तरी त्यांचेच रूप होय, म्हणून त्यास वसु असें नांव आहे. २७१ त्यांचे रूप एक नाही, म्हणून त्यास नैकरूप म्हणतात. २७२ त्यांचे रूप अत्यंत प्रचंड आहे, म्हणून त्यास बृहद्रूप म्हणतात. २७३ भगवान् विष्णु हा यज्ञरूपाने शिपि म्हणजे पशु ह्याच्या ठिकाणी निविष्ट आहे, म्हणून त्यास शिपिविष्ट म्हणतात. २७४ तोच सर्वांना प्रकाशित करितो, म्हणून त्यास प्रकाशन म्हणतात. ॥ २९ ॥

२७५ ओज (प्राणवल), तेज (योर्यादिक गुण) आणि द्युति (कांति) ह्या सर्वांना तोच धारण करितो, म्हणून त्यास ओजस्तेजोद्युतिधर असें म्हणतात. २७६ प्रकाश हाच त्याचा आत्मा होय, म्हणून त्यास प्रकाशात्मा म्हणतात. २७७ तो सूर्यादिक विभूतींच्या योगाने विश्वाला तापवितो, म्हणून त्यास प्रतापन म्हणतात. २७८ त्याच्या ठिकाणी धर्मज्ञानवराग्यादि गुण समृद्ध आहेत, म्हणून त्यास क्रुद्ध म्हणतात. २७९ तो कधींच अस्पष्ट व क्षरण पावणारा नाही, व त्याचे स्वरूप अक्षर ह्या अक्षराने स्पष्ट होतें, ह्मणून त्यास स्पष्टाक्षर म्हणतात. २८० ऋग्, यजु व साम ह्या वेदांनील मंत्रवचनांनी त्याचेच बोधन होतें, म्हणून त्यास मंत्र म्हणतात. २८१ तापत्रयाने संतप्त झालेल्या जीवांना तो चंद्रकिरणांप्रमाणे आल्हाद देतो, म्हणून त्यास चंद्रांशु म्हणतात. २८२ भास्कराला जें तेज प्राप्त झालें त्याचे कारण तो देवाधिदेवच होय, म्हणून त्यास भास्करद्युति म्हणतात. ॥ ३० ॥

२८३ अमृताप्रमाणे आल्हादकारक किरण असलेला जो चंद्र त्याचा उद्भव त्या परमेश्वरापासूनच झाला, म्हणून त्यास अमृतांशूद्रव म्हणतात. २८४ तो स्वयंप्रकाशित आहे, म्हणून त्यास भानु म्हणतात. २८५ शशाचा बिंदु (लांछन) ज्याच्यावर आहे तो चंद्र त्याचाच अंश होय, म्हणून त्यास शशबिंदु ह्मणतात. २८६ तो देवांपेक्षा व दात्यांपेक्षा समर्थ आहे, म्हणून त्यास सुरेश्वर म्हणतात. २८७ तोच भवरोगावर औषध होय व त्याच्यापासूनच सर्व

**सुरेश्वरः ॥ औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ३१ ॥ भूतभक्ष्य-
भवन्नाथः पवनः पावनाञ्जलः ॥ कामहा कामकृत्कांतः कामः काम-
प्रदः प्रभुः ॥ ३२ ॥ युगादिकृद्युगावर्ता नैकमाया महाशनः । अट्ट-
श्योव्यक्तरूपश्च सहस्रजिह्वन्तजित् ॥ ३३ ॥ इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः**

जगतांचें तारण होतें, म्हणून त्यास औषध म्हणतात. २८८ सर्व जमाळा वंघन घालणाऱ्या किंवा सर्व जमाच्या वर्णाश्रमधर्मीना व्यवस्थितपणानें संभाळणाऱ्या त्या प्रभूला जगतःसेतु असें म्हणतात. २८९ त्याच्या पराक्रमाभ्ये धर्मज्ञानादिक गुण सत्य आहेत, म्हणून त्यास सत्य-धर्मपराक्रम म्हणतात. ॥ ३१ ॥

२९० भूत (मांसि गेलेल्या) भक्ष्य (पेटें येणाऱ्या) व भवत (चालू असलेल्या) सर्व भूतांचा नाथ तोच होय, म्हणून त्यास भूतभक्ष्यभवन्नाथ म्हणतात. २९१ वायू हे त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास पवन म्हणतात. २९२ तोच सर्वांना पवित्र करितो, म्हणून त्यास पावन म्हणतात. २९३ त्याची कधीही तृप्ति होव नाहीं तो अग्नि हे त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास अञ्जल म्हणतात. २९४ समक्षीच काम तोच नष्ट करितो, म्हणून त्यास कामहा म्हणतात. २९५ तोच भक्तांचे सर्व काम पूर्ण करितो, म्हणून त्यास कामकृत म्हणतात. २९६ तोच अत्यंत सुंदर आहे, म्हणून त्यास कांत म्हणतात. २९७ पुष्पाधीची इच्छा करणारे पुरुष त्याचीच इच्छा करितात, म्हणून त्यास काम म्हणतात. २९८ तो भक्तांचे सर्व मनोरथ पूर्णपणें मिट्टीस नेतो, म्हणून त्यास कामप्रद म्हणतात. २९९ भक्तांसाठी तो विशिष्ट अवतार घेतो, म्हणून त्यास प्रभु म्हणतात. ॥ ३२ ॥

३०० युगादिक कालविभाग किंवा युगांना आरंभ तोच करितो, म्हणून त्यास युगादि-कृत म्हणतात. ३०१ कृतवृत्तादिक युगांचें चक्र तोच चालवितो, म्हणून त्यास युगावर्त म्हणतात. ३०२ त्याची माया एकाच प्रकारची नाहीं, म्हणून त्यास नैकमाय म्हणतात. ३०३ त्याचें अशन म्हणजे आहार महान आहे, त्याच्या प्राणांस सर्व निव्वर्ती पूर्णें नाहीं, म्हणून त्यास महाशन म्हणतात. ३०४ तो सर्वांच्या बुद्धीला व इंद्रियांना अभ्यस्य आहे, म्हणून त्यास अट्टश्य म्हणतात. ३०५ स्थूलरूपानें तो व्यक्त आहे किंवा तो योग्यांना मात्र व्यक्त असून इतरांना अव्यक्त आहे, म्हणून त्यास व्यक्तरूप किंवा अव्यक्तरूप म्हणतात. ३०६ तो सहस्रावधि असुरांना युद्धांत जिंकितो, म्हणून त्यास सहस्रजित् म्हणतात. ३०७ तो अनंत शत्रूंना जिंकितो, म्हणून त्यास अनंतजित् म्हणतात. ॥ ३३ ॥

३०८ अत्यंत आनंददायक असल्यामुळे तो सर्वांना आवडतो किंवा त्याची सर्व लोक यज्ञादिकांनीं पूजा करितात, म्हणून त्यास इष्ट म्हणतात. ३०९ तो सर्वांच्या अंतर्गामित्वानें वर्ततो, म्हणून त्यास विशिष्ट म्हणतात. ३१० शिष्ट म्हणजे विद्वान् ह्यांना तो प्रिय आहे, किंवा त्याला ज्ञानी लोक फार आवडतात, म्हणून त्यास शिष्टेष्ट म्हणतात. ३११ त्याच्या मस्तकावर मयूरपिच्छांचा शिखंड म्हणजे मुकुट आहे, म्हणून त्यास शिखंडी म्हणतात. ३१२ तो मायापाशानें भूतांना बांधून टाकितो, म्हणून त्यास नेहुष म्हणतात. ३१३ कामनांचा

शिखंडी नहुषो वृषः ॥ क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ३४ ॥
 अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥ अपां निधिरधिष्ठानम-
 प्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥

वर्षाव करणारा वृष (धर्म) हे त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास वृष म्हणतात. ३१४ क्रोधाचे हनन तोच करितो, म्हणून त्यास क्रोधहा म्हणतात. ३१५ दुष्टांवर तो क्रुद्ध होतो किंवा दुष्टांचे तो क्रोधाने कृतन करितो, म्हणून त्यास क्रोधकृत्कर्ता म्हणतात. ३१६ विश्वभर त्याचे बाहु आहेत किंवा विश्वाला बाहु (आधार) तोच आहे, म्हणून त्यास विश्वबाहु म्हणतात. ३१७ पृथ्वीचा तोच आधार होय, म्हणून त्यास महीधर म्हणतात. ॥ ३४ ॥

३१८ त्याच्या ठिकाणी च्युति म्हणजे स्वरूपहानि किंवा विकृति मुळीच नाही; तो अगदी सदासर्वकाळ एकसारखा शाश्वत असतो; म्हणून त्यास अच्युत म्हणतात. ३१९ जगताची उत्पत्ति वेगवेगळे कर्मांनी तो प्रस्थापित आहे, म्हणून त्यास प्रथित म्हणतात. ३२० प्राणांचा प्राण तोच होय म्हणून त्यास प्राण म्हणतात. ३२१ तो सुरांना प्राण (बल) देतो व असुरांचा प्राण (बल) हरण करितो, म्हणून त्यास प्राणद म्हणतात. ३२२ तो कश्यपापासून अदितीच्या उदरी वासवाच्या मागून वामनरूपाने जन्म पावला. म्हणून त्यास वासवानुज म्हणतात. ३२३ जलांचा निधि म्हणजे सागर हे त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास अपांनिधि म्हणतात. ३२४ सर्व भूतांचे अधिष्ठान म्हणजे घटाच्या मृत्तिकेप्रमाणे उपादान कारण तोच होय, म्हणून त्यास अधिष्ठान म्हणतात. ३२५ ज्याचा जसा अधिकार असला तसे त्याला फल देण्यास तो कधीही चुकत नाही, म्हणून त्यास अप्रमत्त म्हणतात. ३२६ तो स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी सर्वेव स्थित आहे, म्हणून त्यास प्रतिष्ठित म्हणतात. ॥ ३५ ॥

३२७ जलरूपाने तो वाहतो व वायुरूपाने तो जल शोषितो म्हणून त्यास स्कंद म्हणतात. ३२८ स्कंद (धर्मपथ) ह्याचे धारण तोच करितो, म्हणून त्यास स्कंदधर म्हणतात. ३२९ समस्त प्राण्यांची जन्मादिलक्षणरूप जी धुरी ती तोच वाहतो, म्हणून त्यास धुर्य म्हणतात. ३३० सन्मान्य पुरुषांना उत्तम फल तोच देतो, म्हणून त्यास वरद म्हणतात. ३३१ वायूला वाहण्याची शक्ति त्यानेच दिली आहे, म्हणून त्यास वायुवाहन म्हणतात. ३३२ भगवान् विष्णुच ह्या जगांत सर्वत्र अधिष्ठित आहे, तोच सर्व प्राण्यांना आपआपले व्यवहार करावयास लावितो, व तोच स्वतः सर्वांना आच्छादून आहे; त्याचप्रमाणे सर्व जगांत क्रीडा किंवा व्यवसाय तोच करितो, त्याचेच तेज सर्वत्र पसरते, तोच सर्वत्र संचार करितो, तोच सर्वांवर सत्ता चालवितो आणि त्याचीच सर्वजण स्तुति करितात, म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात. ३३३ महान् चंद्रसूर्य हे त्याचे किरण होत, म्हणून त्यास बृहद्भानु म्हणतात. ३३४ परमात्मा

१. प्र+मद्-चुक्ते. २. स्कंद-वाहणे. ३. छादयामि जगद्विश्वं भूत्या सर्व इवांशुभिः ॥ सर्व-भूतादिवासश्च वासुदेवस्ततस्मृतः ॥ वसनात्सर्वभूतानां वसुधादेवयोनितः ॥ वासुदेवास्ततो वेद्यो ।

॥ पृष्ठ ४३७ श्लोक २५ याचा दुसरा चरण अहः सर्ववर्तको बन्धिरनिडो धरणीधरः । अला छापला गेला आहे, तेथे अहस्सर्ववर्तको.....असे वाचावे.

**वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ३६ ॥ अशोकस्तारणस्तारः
शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥ अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः
॥ ३७ ॥ पद्मनाभोऽरविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥ महर्द्धिर्ऋद्धो
वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ३८ ॥ अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो**

हाच श्रेष्ठ देव होय किंवा जगाच्या आरंभी तो देवाधिदेवच स्वतेजानें विद्यमान असतो, म्हणून त्यास आदिदेव म्हणतात. ३३९ तोच देवांच्या शत्रूंची पुरें विदारितो, म्हणून त्यास पुरंदर म्हणतात. ॥ ३६ ॥

३३६ त्याच्या ठिकाणीं शोकादि पद्विं मुळींच नाहीत, म्हणून त्यास अशोक म्हणतात. ३३७ तोच संसारसामरांतून तारितो म्हणून त्यास तारण म्हणतात. ३३८ गर्भ, जन्म, जरा, मृत्यु इत्यादिकांच्या भयापासून सोडविणारा तोच होय, म्हणून त्यास तार म्हणतात ३३९ तो महापराक्रमी आहे, म्हणून त्यास शूर म्हणतात. ३४० तो शूरसेनाच्या कुलांत अवतरला, म्हणून त्यास शौरि (कृष्ण) म्हणतात. ३४१ सर्व जनांच्या म्हणजे जंतूंचा तोच अधिपति होय, म्हणून त्यास जनेश्वर म्हणतात. ३४२ तो सर्वांशीं आत्मभावानें वर्ततो, म्हणून त्यास अनुकूल म्हणतात. ३४३ धर्मरक्षणासाठीं तो शतावधि जन्म म्हणजे अवतार घेतो, म्हणून त्यास शतावर्त म्हणतात. ३४४ त्याच्या हातांत पद्म आहे व त्याच्या सन्निध नित्य पद्मा (लक्ष्मी) आहे, म्हणून त्यास पद्मी म्हणतात. ३४५ त्याचें नेत्र पद्मासारखें तेजःपुंज आहेत, म्हणून त्यास पद्मनिभेक्षण म्हणतात. ॥ ३७ ॥

३४६ ब्रह्मांडरूप पद्म त्याच्या नाभीच्या ठायीं आहे किंवा लोकांच्या हृत्पदाच्या नाभि-प्रदेशीं त्याचें सदैव वास्तव्य आहे, म्हणून त्यास पद्मनाभ म्हणतात. ३४७ त्याचें अक्षी (नेत्र) अरविंदाप्रमाणें सतेज आहेत, म्हणून त्यास अरविंदाक्ष म्हणतात. ३४८ हृदयरूप पद्माच्या गर्भीमध्ये त्याचें आराधन करणें इष्ट होय, म्हणून त्यास पद्मगर्भ म्हणतात. ३४९ देहधारी प्राण्यांचे देह अन्नादिकांनीं तोच पोषितो किंवा मायेच्या करवीं तोच सर्व देहधारी प्राण्यांना धारण करितो, म्हणून त्यास शरीरभृत् म्हणतात. ३५० त्याचें ऐश्वर्य महान आहे, म्हणून त्यास महर्द्धि म्हणतात. ३५१ प्रपंचरूपानें तोच सर्वत्र विस्तारलेला आहे म्हणून त्यास ऋद्ध म्हणतात. ३५२ त्याचा देह फार पुरातन आहे, म्हणून त्यास वृद्धात्मा म्हणतात. ३५३ त्याचीं अक्षें (इंद्रियें) महान आहेत, म्हणून त्यास महाक्ष म्हणतात. ३५४ त्याच्या ध्वजावर गरुड अधिष्ठित आहे, म्हणून त्यास गरुडध्वज म्हणतात. ॥ ३८ ॥

३५५ त्याची तुलना कोणाशीही करितां येत नाही म्हणून त्यास अतुल म्हणतात. ३५६ तो शरामध्ये (शरीरामध्ये) जीवात्म्याच्या रूपानें भाति म्हणजे प्रकाशित असतो, म्हणून त्यास शरभ म्हणतात. ३५७ त्याला सर्वजण भितात किंवा सन्मार्गवर्ती जनांना त्याचें भय मुळींच वाटत नाही, म्हणून त्यास भीम किंवा अभीम म्हणतात. ३५८ जगाचा संहार कऱ्हां करावा, हें त्यास उत्कृष्ट कळतें किंवा यज्ञ म्हणजे पूजा ही कोणीही केली असतां त्यास ती सम म्हणजे सारखी वाटते, म्हणून त्यास समयज्ञ म्हणतात. ३५९ यज्ञामध्ये हवि (हवनीय

हविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिजयः ॥ ३९ ॥
 विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥ महीधरो महाभागो
 वेगवानमिताशनः ॥ ४० ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥

द्रव्य) ह्याचें हरण तोच करितो, म्हणून त्यास हविर्हरि म्हणतात. ३६० सर्व लक्षणांनीं लक्षण करण्यास योग्य असा तोच आहे, म्हणून त्यास सर्वलक्षणलक्षण्य म्हणतात. ३६१ त्याच्या वक्षाच्या ठिकाणीं लक्ष्मी सदैव वास करिते, म्हणून त्यास लक्ष्मीवान् म्हणतात. ३६२ समिति म्हणजे युद्ध, ह्यांत तो सदासर्वकाळ विजयी असतो, म्हणून त्यास समितिजय म्हणतात ॥ ३९ ॥

३६३ त्याला कधीही नाश नाही, ह्मणून त्यास विश्वर ह्मणतात. ३६४ त्यानें स्वच्छ-दानें मत्स्याचा देह धारण केला होता, ह्मणून त्यास रोहित ह्मणतात. ३६५ मुमुक्षुजन त्यालाच शोधितात, किंवा परमानंदाचा मार्ग तोच होय, ह्मणून त्यास मार्ग ह्मणतात. ३६६ तोच ह्या जगाचें कारण होय, ह्मणून त्यास हेतु ह्मणतात. ३६७ दाम ह्मणजे नामरूप जगत् त्याच्या उद्गांत आहे, ह्मणून त्यास दामोदर ह्मणतात. ३६८ तो सर्वांचा पराभव करण्यास समर्थ आहे किंवा त्याच्या शयीं लोकांकर सहनशीलता वास करिते, ह्मणून त्यास सह ह्मणतात. ३६९ गिरिरूपानें तो पृथ्वीला धारण करितो, ह्मणून त्यास महीधर ह्मणतात. ३७० त्याच्या ठिकाणीं महान् भाग्य आहे, आणि तें त्याचें भाग्य अवतारांत दिसून येतें, ह्मणून त्यास महाभाग ह्मणतात. ३७१ त्याचा वेग विलक्षण ह्मणजे मनपेक्षांही अधिक आहे, ह्मणून त्यास वेगवान् ह्मणतात. ३७२ तो अभित-ज्याची मोजदाद करितां येत नाही अशा-विश्वाला प्रलयकालीं खाऊन शकितो, म्हणून त्यास अमितार्शन म्हणतात ॥ ४० ॥

३७३ सर्व प्रपंच त्याच्यापामूनच उद्भवतो, परंतु तो भव म्हणजे संसारापासून उत् (वुर) असतो, म्हणून त्यास उद्भव म्हणतात. ३७४ जगाच्या उत्पत्तिकालीं प्रकृति व पुरुष ह्यांमध्ये तोच क्षोभ उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास क्षोभण म्हणतात. ३७५ ह्या जगांत तो देवाधिदेवच कीडा करितो, असुरादिकांना जिंकतो, सर्व व्यवहार करितो, सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं प्रकाशित होतो, लोकांचा स्वतः ग्रहण करितो व सर्वत्र फिरतो, म्हणून त्यास देव म्हणतात. ३७६ त्याच्या उद्गांत जगद्रूप श्री (विभूति) स्थित आहे, ह्मणून त्यास श्रीगर्भ म्हणतात. ३७७ त्याची सत्ता व लीला अत्यंत अंठ आहे, म्हणून त्यास परमेश्वर म्हणतात. ३७८ जगद्रचनेचें मुख्य साधन तोच होय, म्हणून त्यास कारण म्हणतात. ३७९ जगताच्या उत्पत्तीचें उपादान निमित्त तोच होय, म्हणून त्यास कारण ह्मणतात. ३८० त्यानेंच स्वच्छनें हें विश्व केले आहे, म्हणून त्यास कर्ता म्हणतात. ३८१ त्यानें केलेलें हें विश्व मोठें विचित्र आहे, म्हणून विकर्ता म्हणतात. ३८२ त्याचेंच स्वरूप, सामर्थ्य किंवा कृति मोठी गूढ आहे, म्हणून त्यास

१. मृग (मार्ग)-शोधणे. २. दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरांतरे । तेन दामोदरो देवः ।

३. वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्चेति पाराशरोक्तिः । ४. मा-मोजणं; अश-स्त्राणं.

करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ४१ ॥ व्यवसायो व्यव-
स्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥ परार्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः
शुभेक्षणः ॥ ४२ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः ॥

गहनं म्हणतात. ३८३ त्यानें आपलें स्वरूप योगमायेनें झांकून टाकिलें आहे, म्हणून त्यास
गुहं म्हणतात ॥ ४१ ॥

३८४ ज्ञान हें त्याचेंच रूप असल्यामुळें त्यास व्यवसाय म्हणतात. ३८५ सर्व जग
त्याच्याच ठिकाणीं व्यवस्थित आहे, किंवा जाति, वर्ण, आश्रम व त्यांचे धर्म इत्यादि-
कांची वांटणी व व्यवस्था तोच करितो, म्हणून त्यास व्यवस्थान म्हणतात. ३८६ प्रलयकालीं
सर्व भूतें त्याच्याच ठिकाणीं उत्तम रीतीनें वास करितात, म्हणून त्यास संस्थान म्हणतात.
३८७ भ्रुवादिकांना कर्मानुरूप स्थानें त्यानेंच दिलीं, म्हणून त्यास स्थानदं म्हणतात. ३८८
त्याचा कधीं नाश होत नाही, म्हणून त्यास ध्रुव म्हणतात. ३८९ त्याचें वैभव परमावधीचें
आहे, म्हणून त्यास परार्द्धि असें म्हणतात. ३९० तो केवळ ज्ञानस्वरूप असल्यामुळें परम
स्पष्ट आहे, म्हणून त्यास परमस्पष्ट म्हणतात. ३९१ त्याच्या ठिकाणीं सदैव परमानंद वसत
आहे, म्हणून त्यास तुष्ट म्हणतात. ३९२ तो सर्व प्रकारच्या संपत्तीनें पुष्ट आहे, म्हणून
त्यास पुष्ट म्हणतात. ३९३ त्याचें ईक्षण म्हणजे दर्शन शुभकारक आहे; म्हणजे त्याच्या
दर्शनानें मुमुक्षूंना मोक्ष मिळतो, भोगार्थ्यांना भोग प्राप्त होतो, सर्व कर्मांचा क्षय होतो,
संसाराचा बंध तुटतो, हृदयग्रंथि विच्छिन्न होतो, आणि अविद्या अस्तास जाते; म्हणून त्यास
शुभेक्षण असें म्हणतात. ॥ ४२ ॥

३९४ नित्य आनंद हेंच भगवान् विष्णूचें लक्षण होय, त्याच्या ध्यानांत योगिजन नित्य
रंगलेले असतात, म्हणून त्यास राम म्हणतात. ३९५ अंती त्याच्या ठिकाणीं प्राण्यांचा लय
होतो, म्हणून त्यास विरामं म्हणतात. ३९६ त्याच्या ठायीं रज म्हणजे विषयसंवनाभि-
रुचि मुळींच नाही, किंवा त्याची प्राप्ति झाल्यानें विषयसंवनाभिरुचि अस्तास जाते, म्हणून
त्यास विरज म्हणतात. ३९७ त्याच्या प्राप्तीचा जो मार्ग, त्यानें गेल्यानें मुमुक्षु जनांना
मोक्ष प्राप्त होतो, म्हणून त्यास मार्ग म्हणतात. ३९८ त्याचें सम्यग्ज्ञान झाल्यानें जीवाला
परमात्मपदीं नेता येतें, म्हणून त्यास नेय असें म्हणतात. ३९९ तोच जीवाला स्वपदाप्रत
नेतो, म्हणून त्यास नय म्हणतात. ४०० त्याला नेणारा दुसरा कोणी नाही, म्हणून त्यास
अनय म्हणतात. ४०१ त्याच्यासारखा विक्रमशाली कोणीही नाही, म्हणून त्यास वीर
म्हणतात. ४०२ ब्रह्मादिकांपेक्षांही तो अधिक शक्तिमान आहे, म्हणून त्यास शक्तिमतांश्रेष्ठ
असें म्हणतात. ४०३ सर्व भूतांना तो धारण करितो किंवा त्याची सर्वजण धर्मानें आराधना
करितात, म्हणून त्यास धर्म म्हणतात. ४०४ त्याच्यापुढें श्रुति व स्मृति ह्या अगदीं अज्ञान-

१. रमन्ते योगिनोऽन्ते नित्यान्ते चिदात्मके । इति रामपदेनतत्पदं ब्रह्माभिधीयते । इति पद्मपुराणे.
२. विनरम्-वांषणं. ३. धृ-धारण करणें; वांषणं.

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ४३ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः
प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ॥ हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्यासो वायुरधो-
क्षजः ॥ ४४ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥ उग्रः
संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ४५ ॥ विस्तारः स्थावरः-

रूप भासतात, ह्मणून तोच एक खरा खरा धर्मवेत्ता होय; ह्यास्तव त्यास धर्मविदुत्तम (धर्म-
वेत्त्यांत श्रेष्ठ) असं ह्मणतात. ॥ ४३ ॥

४०९ जगदारंभीं पृथक् पृथक् असलेलीं भूतें त्यानेच एकत्र करून त्यांची पृथग्गति कुठित
केली, ह्मणून त्यास वैकुण्ठ म्हणतात. ४०६ तो शरीररूप पुरीत वास करितो, म्हणून त्यास
पुरुष म्हणतात. ४०७ तोच श्वासोच्छ्वासरूपानें प्राण्यांत चलनवलन करितो, म्हणून त्यास
प्राण म्हणतात. ४०८ तोच सर्वांचे प्राण हरण करितो, म्हणून त्यास प्राणद म्हणतात. ४०९ वेद
हे त्यालाच प्रणाम करितात, म्हणून त्या भगवंताला प्रणव म्हणतात. ४१० संसाररूपानें तोच
विशाल झाला आहे, म्हणून त्यास पृथु म्हणतात. ४११ त्याच्यापासूनच हिरण्यगर्भ उत्पन्न
झाला किंवा हिरण्याचा जा गर्भ तो तोच होय, म्हणून त्याला हिरण्यगर्भ म्हणतात. ४१२
देवांच्या शत्रूंना तोच वधितो, म्हणून त्यास शत्रुघ्न म्हणतात. ४१३ परमेश्वर सर्वांस कारण
असल्यामुळे प्रत्येक कार्यात तो व्याप आहे, म्हणून त्यास व्यास म्हणतात. ४१४ तोच
सर्व जगाचा चालक आहे, किंवा तोच सर्वत्र गंधप्रसृति करितो, म्हणून त्यास वायु
म्हणतात. ४१५ तो कधीही अयोग्यतांस जाऊन क्षीण होत नाही, म्हणून त्यास अधोक्षज
म्हणतात ॥ ४४ ॥

४१६ वसंतादिक ऋतु हे तद्वत्त्व आहेत म्हणून त्यास ऋतु म्हणतात. ४१७ त्याचें
दर्शन मंगलकारक आहे, किंवा त्याचें दर्शन (ज्ञान) झालें असतां निर्वाणरूप फल प्राप्त होतें,
म्हणून त्यास सुदर्शन म्हणतात. ४१८ तोच सर्वांचें आकलन करितो, म्हणून त्यास काल
म्हणतात. ४१९ परमे म्हणजे स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी किंवा हृदयरूप आकाशांत तो
स्थित असतो, म्हणून त्यास परमेष्ठी म्हणतात. ४२० शरणार्थी पुरुषांस तो कोठेही सांपडतो
किंवा भक्तांनीं अपिल्लें पत्रपुष्पादिक तो प्रमाणें ग्रहण करितो, म्हणून त्यास परिग्रह
म्हणतात. ४२१ सूर्यादिकांना देखील तो भयं दतो, म्हणून त्यास उग्र म्हणतात. ४२२ त्याच्याच
ठिकाणीं सर्व भूतें वास करितात, म्हणून त्यास संवत्सर म्हणतात. ४२३ तो सर्व कर्म
वेळच्या वेळीं दक्षतेनें करितो, म्हणून त्यास दक्ष म्हणतात. ४२४ संसारसागरांत क्षुत्पिपासादि
सहा लाटांत सांपडलेल्या व अविद्यादिक महाक्लेशांनीं व महदादिक उपक्लेशांनीं
त्रस्त होऊन विश्रांतीची अपेक्षा करणाऱ्या जीवांना तोच विश्राम (मोक्ष) देतो,
म्हणून त्यास विश्राम म्हणतात. ४२५ सर्व विश्वांत त्याच्याइतका दक्षिण (शक्ति-
मान्) कोणीही नाही किंवा विश्वांतील अखिल कर्मांत तो मोठा दक्षिण म्हणजे सावध आहे,
म्हणून त्यास विश्वदक्षिण म्हणतात. ॥ ४५ ॥

**स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥ अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो
महाधनः ॥४६॥ अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः॥ नक्षत्र-
नेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ४७ ॥ यज्ञ इज्यो महज्यश्च**

४२६ त्याच्याच ठिकाणीं हें सर्व त्रिभुवन विस्तृत आहे, म्हणून त्यास विस्तार म्हणतात. ४२७ तो अगदीं स्थिर असून त्याच्याच ठिकाणीं पृथ्वी वगैरे स्थिर वस्तु स्थित आहेत, म्हणून त्यास स्थावर-स्थाणु असे म्हणतात. ४२८ प्रत्यक्षादिक प्रमाणांना प्रमाणत्व त्याच्या-मुळेच प्राप्त झाले आहे, म्हणून त्यास प्रमाण म्हणतात. ४२९ परमेश्वर मात्र कधीही नाश न पावणारें बीज होय, म्हणून त्यास अव्ययबीज म्हणतात. ४३० त्याचें सान्निध्य सुखदायक आहे, म्हणून सर्वांनाच तो जवळ असावासें वाटतें, म्हणून त्यास अर्थ म्हणतात. ४३१ त्याच्या सर्व इच्छा सदैव परिपूर्ण असल्यामुळे त्याला कशाचही प्रयोजन नाही, म्हणून त्यास अनर्थ म्हणतात. ४३२ अन्नमयादिक पांच महान् कोशांचें त्यास आच्छादन आहे, म्हणून त्यास महाकोश म्हणतात. ४३३ तो सुखरूप महान् भोग सदैव भोगितो, म्हणून त्यास महाभोग म्हणतात. ४३४ लक्ष्मी ही त्याची दासी असल्यामुळे त्यास धनाची आशि मुळीच नाही, म्हणून त्यास महाधन म्हणतात. ॥ ४६ ॥

४३५ तो सदैव आनंदांत असल्यामुळे त्याला कधीं निर्वेद (कंटाळा) माहीतच नाही, म्हणून त्यास अनिर्विण्ण म्हणतात. ४३६ अग्नि हें त्याचें मस्तक आणि चंद्रसूर्य हे त्याचे नेत्र; अशा प्रकारें त्याचें रूप अत्यंत स्थूल असल्यामुळे त्यास स्थविष्ट म्हणतात. ४३७ सर्वाला सत्ता म्हणजे आधार त्याचाच आहे, म्हणून त्यास भू म्हणतात. ४३८ यज्ञांमध्ये यूपाच्या ठिकाणीं पशु जसे बद्ध असतात, तसे त्याच्या ठिकाणीं समाराधना-माक यज्ञ बद्ध असतात, म्हणून त्यास धर्मयूप म्हणतात. ४३९ त्याला मख म्हणजे यज्ञागादिक अर्पण केले असतां निर्वाणलक्षणरूप महाफल प्राप्त होतें, म्हणून त्यास महामख म्हणतात. ४४० सूर्य, चंद्र इत्यादि ग्रह व त्याप्रमाणेंच नक्षत्रे व तारका मिळून होणारें जें ज्योतिश्चक्र त्याची नेमि म्हणजे धांव किंवा बंधन हें तोच आहे, म्हणून त्यास नक्षत्रनेमि म्हणतात. ४४१ नक्षत्रांचा परिवार ज्याच्या भोंवतीं आहे, असा नक्षत्राधिप चंद्र हें त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास नक्षत्री म्हणतात. ४४२ तो सर्व विकारांना सहन करितो, म्हणून त्यास क्षम म्हणतात. ४४३ सृष्टीचा क्षय झाला असतां तो क्षाम म्हणजे कुश भासतो, म्हणून त्यास क्षाम म्हणतात. ४४४ सृष्ट्यादिक कार्यामध्ये त्याची नेहमी चांगली इच्छा असते, म्हणून त्यास समीहन म्हणतात. ॥ ४७ ॥

४४५ सर्व प्रकारचे यज्ञ हें त्याचेंच रूप आहे, म्हणून त्यास यज्ञ म्हणतात. ४४६ त्यालाच उद्देशून यज्ञ करितात, म्हणून त्या यष्ट्याला इज्य म्हणतात. ४४७ इतर देवतापेक्षां भगवान् विष्णूचें यजन केल्यानें महाफलाची (मोक्षाची) प्राप्ति होते, म्हणून त्यास महज्य म्हणतात

१. न अर्थयतीति अनर्थः । २. निर+विद्-कंटाळणें. ३. अमिर्मूर्धो चक्षुरी चंद्रसूर्यौ । इति भुतिः । ४. क्षम्-सहन करणें. ५. क्षि-क्षिजणें, ह्यावरून क्षाय; आणि यकारास मकार होऊन क्षाम शब्द होतो. ६. इह-इच्छिणें. ७. यज्ञो वै त्रिण्युरिति भुतिः । ८. यज-यजन किंवा पूजन करणें.

**क्रतुः सत्रं सतां गतिः ॥ सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥४८॥ सुवतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥ मनोहरो जित-
क्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ४९ ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा**

४४८ तोच यूपसहित यज्ञ होय, हणून त्यास क्रतु हणतात ४४९ सज्जनार्थे परित्राण तोच करितो किंवा यज्ञानुष्ठानरूप सत्र हें वस्तुतः तोच होय, हणून त्यास सत्र हणतात. ४५० मुमुक्षु लोकांना परम आधार त्याचाच होय, म्हणून त्यास सतांगति हणतात. ४५१ प्रत्येक प्राण्यांचे प्रत्येक कृत्य तो स्वभावतः पाहता, हणून त्यास सर्वदर्शी हणतात. ४५२ त्याचा आत्मा विमुक्त आहे; त्याला मायापाशा मुळीच नाही, म्हणून त्यास विमुक्तात्मा म्हणतात. ४५३ त्यास अखिल विश्वाचे पूर्ण ज्ञान असून तो सर्व विश्वरूपच आहे, हणून त्यास सर्वज्ञ हणतात. ४५४ भगवान् विष्णु हा उत्तम ज्ञान हणजे प्रत्यक्ष ब्रह्म होय, हणून त्यास उत्तमज्ञान हणतात. ॥ ४८ ॥

४५५ त्यांचे व्रत अत्यंत श्रेष्ठ आहे, हणून त्यास सुव्रत हणतात. ४५६ त्यांचे मुख अत्यंत प्रसन्न व सुंदर आहे, किंवा तो कोणत्याही प्रसंगी खिन्न होत नाही, हणून त्यास सुमुख हणतात. ४५७ त्यांचे स्वरूप अत्यंत सूक्ष्म आहे, म्हणून त्यास सूक्ष्म म्हणतात. ४५८ त्याचा वेदात्मक घोष मोठा मनोहर व अर्थपरिपूर्ण आहे, हणून त्यास सुघोष हणतात. ४५९ सदाचरणी पुरुषांना तो सुख देतो हणून त्यास सुखद म्हणतात. ४६० तो निरपेक्ष बुद्धीने उपकार करितो, हणून त्यास सुहृद् म्हणतात. ४६१ त्याचे रूप केवळ आनंदमय असल्यामुळे तो सर्वांचे मन हरण करितो, म्हणून त्यास मनोहर म्हणतात. ४६२ त्याने क्रोध जिकला आहे; तो देवांच्या शत्रूंचा संहार करितो तो क्रोधाने नव्हे, तर वैदिक धर्माची मर्यादा नष्ट न व्हावी म्हणून; ह्यास्तव त्यास जितक्रोध म्हणतात. ४६३ त्याचा बाहु महापराक्रमी आहे, म्हणून त्यास वीरबाहु म्हणतात. ४६४ तो धर्महीन पुरुषांचे विदारण करितो, म्हणून त्यास विदारण म्हणतात. ॥ ४९ ॥

४६५ तो योगमायेने सर्वांस निद्रावश करितो, म्हणून त्यास स्वापन (निजविणार) असे म्हणतात. ४६६ तोच खरा खरा स्ववश (स्वतंत्र) आहे, म्हणून त्यास स्ववश म्हणतात. ४६७ आकाशाप्रमाणे तो सर्व कार्यामध्ये व्यापक आहे, म्हणून त्यास व्यापी म्हणतात. ४६८ त्याचे एकच रूप नाही; अनेक रूपे आहेत, हणून त्यास नैकात्मा म्हणतात. ४६९ तो एकच कर्म करित नाही; अनेक कर्म करितो, हणून त्यास नैककर्मकृत् म्हणतात. ४७० त्याच्या ठिकाणी सर्व ब्रह्मांड राहतें, म्हणून त्यास वत्सर म्हणतात. ४७१ तो भक्तांवर अतिशयित प्रेम करितो, म्हणून त्यास वत्सल म्हणतात. ४७२ तो जगताचा पिता असून सर्व प्रजा त्याच्या वत्सभूत आहेत, म्हणून त्यास वत्सी म्हणतात. ४७३ त्याच्या

१. इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतिः । २. सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति तु याचितं ॥ अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्गतं मम ॥ रामायणे. ३. प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणमिति विष्णुपुराणे । ४. न वने गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधरां ॥ सर्वलोकातिगस्थेव मनो रामस्य विव्यते ॥ रामायणे. ५. वि+ङ-भेदन करणे, फोडणे, नाश करणे. ६. स्वप्-निजणे; स्वाप्-निबबिणे.

नैककर्मकृत् ॥ वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ५० ॥
 धर्मगुणधर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥ अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता
 कृतलक्षणः ॥ ५१ ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥
 आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ५२ ॥ उत्तरो गोपति-

गर्भात (उदरांत) रत्नांचें ह्मणजे उत्कृष्ट पदार्थांचें वास्तव्य आहे, म्हणून त्यास रत्नगर्भ म्हणतात. ४७४ धनाचा ईश्वर तोच होय, म्हणून त्यास धनेश्वर म्हणतात. ॥ ५० ॥

४७५ धर्माच्या संस्थापनेकरितां पुनःपुनः अवतार घेऊन तोच धर्माचें संमोपन करितो, म्हणून त्यास धर्मगुण म्हणतात. ४७६ वस्तुतः त्याला धर्माधर्म कांहींच नाही, परंतु धर्माची मयादा अविच्छिन्न रहावी म्हणून तो स्वतः धर्मच आचरितो, ह्यास्तव त्यास धर्मकृत् म्हणतात. ४६७ धर्माचा आधार किंवा आश्रय तोच होय, म्हणून त्यास धर्मी म्हणतात. ४७८ सत् म्हणजे शाश्वत असें जें परब्रह्म तें तोच होय, ह्मणून त्यास सत् म्हणतात. ४७९ वाणीनें समजला जाणारा जो हा असत् म्हणजे नाशवंत प्रपंच तोही तो परमात्माच होय, म्हणून त्यास असत् म्हणतात. ४८० सर्वभूतात्मक ही क्षर ह्मणजे नष्ट होणारी सृष्टि वस्तुतः तोच होय, म्हणून त्यास क्षर म्हणतात. ४८१ वास्तविकपणें तो ह्या क्षर सृष्टीपासून निराळा व शाश्वत आहे, म्हणून त्यास अक्षर म्हणतात. ४८२ परमात्म्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वादिक वृत्ति केवळ कल्पित आहेत, त्यास त्या वृत्तींचें ज्ञान नाही, म्हणून त्यास अविज्ञाता म्हणतात. ४८३ आदित्यादिक सहस्रावधि वस्तु त्याच्याच योगानें अंशुमान् (तेजःपुंज) झाल्या आहेत, ह्मणून त्यास सहस्रांशु म्हणतात. ४८४ दिग्गज, भूधर किंवा सर्व भूतें त्यांना धारण करणारा किंवा निर्माण करणारा तोच होय, म्हणून त्यास विधाता म्हणतात. ४८५ त्याचें चैतन्यरूप लक्षण हें कृत ह्मणजे नित्यसिद्ध आहे, किंवा सर्व लक्षणें ह्मणजे शास्त्रें त्यानेंच केलीं आहेत, किंवा सजातीय व विजातीय असें सर्व पदार्थ त्यानेंच निर्मिले आहेत, किंवा त्यानें आपल्या वक्षःस्थलावर श्रीवत्सलांच्छन धारण केलें आहे, म्हणून त्यास कृतलक्षण म्हणतात. ॥ ५१ ॥

४८६ ज्याच्या सभोवतालीं गभस्तीची नेमि आहे असें जे सूर्यमंडळ, त्याचा आत्मा तो परमेश्वरच आहे, म्हणून त्यास गभस्तिनेमि म्हणतात. ४८७ सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं सत्त्व-गुणरूपानें तोच अधिष्ठित असतो, म्हणून त्यास सत्त्वस्थ म्हणतात. ४८८ तो मोठा विक्रमशाली आहे, म्हणून त्यास सिंह म्हणतात. ४८९ सर्व भूतांचा महान ईश्वर तोच होय, म्हणून त्यास भूतमहेश्वर म्हणतात. ४९० तोच देवाधिदेव सर्व भूतांचा उपसंहार करितो किंवा इतर देवांवर स्वामित्व चालवितो, म्हणून त्यास आदिदेव म्हणतात. ४९१ तो सर्व भवांना म्हणजे जन्ममरणपरंपरांना दूर सारून आत्मज्ञान व योगैश्वर्य ह्यांच्या योगें विलसत असतो, ह्मणून त्यास महादेव म्हणतात. ४९२ सर्व देवांचा ईश तोच होय, ह्मणून त्यास देवेश म्हणतात. ४९३ देवांचें संरक्षण करणाऱ्या इंद्रावरही त्याचीच सत्ता आहे, म्हणून त्यास देवभृद्गुरु असें म्हणतात. ॥ ५२ ॥

गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्गोक्ता कर्पीद्रो भूरिदक्षिणः
॥ ५३ ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित् पुरुसत्तमः ॥ विनयो जयः
सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥ ५४ ॥ जीवो विनयितासाक्षी मुकुंदो

४९४ तोच सर्वोत्कृष्ट आहे, किंवा जन्मसंसारसागरांतून उतरून परतीराला नेण्याला तोच समर्थ आहे, ह्मणून त्यास उत्तर म्हणतात. ४९५ गो ह्मणजे ईंद्रिये, त्यांचा पालक तोच होय; गो ह्मणजे वाणी हिचा परिपोषक तोच होय; गो ह्मणजे गाई त्यांचा रक्षक तो कुण्ठच होय; आणि गो ह्मणजे पृथ्वी हिचा पनि तोच होय; म्हणून त्यास गोपति ह्मणतात. ४९६ समस्त प्राण्यांचें संगोपन तोच करितो, ह्मणून त्यास गोप्ता ह्मणतात. ४९७ विवेकजन्य ज्ञानानेच त्याचें स्वरूप मनांत येतें, ह्मणून त्यास ज्ञानगम्य ह्मणतात. ४९८ तो फार पुरातन आहे, त्याला कालाची मर्यादा नाही, तो सर्वोच्चा आर्षीपामून आहे, म्हणून त्यास पुरातन ह्मणतात. ४९९ शरीर घडविणारी जी मूर्ति त्याचें पोषण तोच करितो, ह्मणून त्यास शरीरभूत-भृत् ह्मणतात. ५०० सदांचा अनुभव घेणारा, जीवस्वरूपानें योग योग्यारा आणि जगाचें पालन करणारा तोच होय, ह्मणून त्यास भोक्ता ह्मणतात. ५०१ कपि ह्मणजे वराह; श्रेष्ठ वराहाचा अवतार त्यानेच घेतला, ह्मणून त्यास कर्पीद्र ह्मणतात. ५०२ धर्माची मर्यादा दाखविण्यासाठी यज्ञयाग करीत असता तो विपुल दक्षिणा देतो, ह्मणून त्यास भूरि-दक्षिण ह्मणतात. ॥ ५३ ॥

५०३ यज्ञयाग करून वस्तुतः त्याचीच आराधना करितात आणि त्यामुळे देवतांच्या रूपानें सोमरस तोच प्राशन करिता, अथवा लोकांना यज्ञ लावण्याकरितां तोच यज्ञमान-रूपानें यज्ञ करून सोमपान करितो, ह्मणून त्यास सोमप ह्मणतात. ५०४ परब्रह्मरूप अमृत-पान तोच करितो; किंवा समुद्रमंथन करून बाहेर काढलेले अमृत असुरांनीं पळविले तेव्हां त्यांजकडून ते अमृत हरण करून त्यानेच ते देवांना प्यावयास दिले व स्वतः प्राशन केलें; ह्मणून त्यास अमृतप ह्मणतात. ५०५ चंद्ररूपानें ओपवीचें संगोपन तोच करितो; किंवा उम-सवतमान महेश्वर हें त्याचेंच रूप होय; ह्मणून त्यास सोम ह्मणतात. ५०६ तो पुष्कळांना जिकीत ह्मणून त्यास पुरुजित् म्हणतात. ५०७ सर्व पुंस-विश्व) हें त्याचेंच रूप होय आणि सर्व विश्वांत उत्तम झटला ह्मणजे तोच एकठा होय, ह्मणून त्यास पुरुसत्तम ह्मणतात. ५०८ दुष्टांना देड तोच करितो, ह्मणून त्यास विनय ह्मणतात. ५०९ त्याचें आधिपत्य सर्वांवर आहे, किंवा तो सदैव जय मिळविता, ह्मणून त्यास जय ह्मणतात. ५१० तो नित्य आपली सेवा ह्मणजे प्रतिज्ञा सिद्धीस नेता, म्हणून त्यास सत्यसंध म्हणतात. ५११ त्याच्या ठायीं असे कांहीं अद्वितीयत्व आहे की, तो मनांना स्वतांचेही दाश म्हणजे दान करण्यास मागेपुढे पहात नाही, म्हणून त्यास दाशार्ह म्हणतात. ५१२ सात्वत म्हणजे भगवद्भक्त ह्यांचें योगक्षम तोच चालविता, किंवा सात्वत नामक ब्रह्मविद्या तोच लोकांना शिकवितो, म्हणून त्यास सात्वतांपति म्हणतात. ॥ ५४ ॥

१. उत्+तृ-उतरून नेणे, २. वि+नी-शामन करणे. .

ऽमितविक्रमः ॥ अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ५५ ॥
अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ॥ आनंदो नंदनो
नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ५६ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनी-

५१३ प्राणांना क्षेत्रभूत (देहभूत) होऊन तोच धारण करितो, म्हणून त्यास **जीव** म्हणतात. ५१४ विनयी (नम्र) पुरुषाच्या ठिकाणी विनयित्व म्हणजे नम्रता कशी काय आहे हे स्वतः तोच पाहतो; किंवा विनयी म्हणजे गमन करणाऱ्या अर्थात नाशवंत अशा वस्तूजाताकडे मूर्तीच अवलोकन न करितां केवळ आत्मस्वरूपांतच तो संदेव देव असतो; म्हणून त्यास **विनयितासाक्षी** (विनयितेचा साक्षी किंवा विनयितेचा असाक्षी) असें म्हणतात. ५१५ साधक पुरुषांना युक्ति तोच देव म्हणून त्यास **मुकुंद** म्हणतात. ५१६ त्याच्या पावलांनी त्याम होणाऱ्या अवकाशाचे मान करितां येत नाही, किंवा त्याच्या ठायीं अपरंपार विक्रम आहे, म्हणून त्यास **अमितविक्रम** म्हणतात. ५१७ असे म्हणजे देव, मनूष्य, पितर व असुर हे चार वर्ण त्याच्याच ठिकाणी राहिले आहेत, म्हणून त्यास **अंभोनिधि** म्हणतात. ५१८ देश, काल इत्यादिकेंकरून अवलोकित असें त्याचे रूप असल्यामुळे त्यास **अनंतात्मा** म्हणतात. ५१९ प्रलयकाली तो सर्व भूतांचा संहार करून महासमुद्रांत एकठाच शयन करितो, म्हणून त्यास **महोदधिशय** म्हणतात. ५२० तो सर्व भूतांचा अंत करितो, म्हणून त्यास **अन्तक** म्हणतात. ॥ ५५ ॥

५२१ तो कोणापामून उत्पन्न होत नाही, पण त्याच्यापासून हे सर्व परमान्मस्वरूप विश्व उत्पन्न होतें, म्हणून त्यास **अज** म्हणतात. ५२२ मह म्हणजे पूजा, हिला खरा खरा पात्र तोच होय, म्हणून त्यास **महार्ह** म्हणतात. ५२३ त्याचे स्वरूप सदासर्वकाळ स्वाभावतःच सिद्ध असतें, म्हणून त्यास **स्वाभाव्य** म्हणतात. ५२४ त्यानें रागाद्वेषादिक अंतस्थ शत्रु जिंकिले म्हणून त्यास **जितामित्र** म्हणतात. ५२५ तो स्वात्मसुखांत नित्य प्रमोद पावतो, किंवा ध्यान करणाऱ्या लोकांच्या मनाला आनंदाचे भूते आणितो, म्हणून त्यास **प्रमोदन** म्हणतात. ५२६ आनंद हे त्याचेच रूप होय आणि त्याच्या ह्या आनंदावरच इतर सर्व भूतें उपजीवन पावतात, म्हणून त्यास **आनंद** म्हणतात. ५२७ तोच सर्वांना आनंदित करितो, म्हणून त्यास **नंदन** म्हणतात. ५२८ सर्व प्रकारची समृद्धि म्हणजे नंद किंवा सुख त्याच्या ठायीं पूर्ण वास करितें, म्हणून त्यास **नंद** म्हणतात. ५२९ धर्म-ज्ञानादिक शाश्वत गोष्टींचें निधान तोच होय, म्हणून त्यास **सत्यधर्मा** म्हणतात. ५३० त्यानें आपल्या पावलांनीं त्रिभुवन व्यापिलें, म्हणून त्यास **त्रिविक्रम** म्हणतात ॥ ५६ ॥

५३१ भगवान् विष्णु हा अखिल वदांचा ज्ञाता आहे; इतर ऋषि वेदज्ञ खरे, पण ते केवळ वेदाच्या एक किंवा अनेक शाखांचे द्रष्टे होतः आणि सांख्यशास्त्राचा ह्मणजे शुद्धात्म-

१. एणोदरादित्वात्मापुत्रं । २. नागिह या एणान च नाथिनामि (देव) मनुष्याः पितरोऽसुरा इति श्रुतिः । ३. मुद्-दर्थे पानर्णः मोद्-हर्षविण् । ४. एतस्वैयानद्वयान्यानि भूतानि मात्राभुपजावन्तीति श्रुतिः । ५. यो वै भूमा तत्सुख नात्सुखमस्तीति श्रुतिः ।

पतिः ॥ विपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत् ॥ ५७॥ महावराहो
गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ॥ गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्र-
गदाधरः ॥ ५८ ॥ वेधाः स्वांगोजितः कृष्णो दृढः संकर्षणो-

तैत्त्वविज्ञानाचा आचार्य जो सिद्ध कपिल महामुनि तो त्याचाच अवतार होय; म्हणून त्यास महर्षि कपिलाचार्य म्हणतात. ५३२ कृत क्षणजे कार्य किंवा जगत्, हाचा ज्ञक्षणजे जाणणारा तो परमेश्वरच होय, म्हणून त्यास कृतज्ञ म्हणतात. ५३२ मेदिनीचा पति तोच होय, म्हणून त्यास मेदिनीपति म्हणतात. ५३४ तीन पायांनी त्याने धिभुवन व्यापिलें, म्हणून त्यास त्रिपद म्हणतात. ५३९ गणांवरून उत्पन्न झालेल्या ज्या तीन अवस्था त्यांचा अध्यक्ष क्षणजे साक्षी तोच होय, किंवा त्रिदश क्षणजे देव हांचा अध्यक्ष क्षणजे अधिपति तोच होय, म्हणून त्यास त्रिदशाध्यक्ष म्हणतात. ५३६ पलयकालीं सर्वत्र जलमय झालें असतां त्यानेंच मत्स्यरूप घेऊन मद्यान शंभाला नाव बांधून क्रीडा केली, म्हणून त्यास महाशृंग म्हणतात. ५३७ सर्व कृतांचा (जगाचा) अंत तोच करितो, किंवा कृतांताला क्षणजे मृत्यूला तोच कुंठितो म्हणजे ठेदितो, म्हणून त्यास कृतांतकृत् म्हणतात ॥ ५७ ॥

५३८ त्यानेंच महावराहावतार घेतला, क्षणून त्यास महावराह म्हणतात. ५३९ गो क्षणजे वेदवाणी, त्रिच्या योगानें परमेश्वरानें स्वरूप अवगत होतें, म्हणून त्यास गोविंद म्हणतात. ५४० त्याच्या जवळ उत्तम गेता आहे, म्हणून त्यास सुषेण म्हणतात. ५४१ त्याचीं अंगदें (बाह्यपणे) कनकांगदी (मृगशीर्षी) आहेत, म्हणून त्यास कनकांगदी म्हणतात. ५४२ तो हृदयरूप गुरुच्या त्रिदशेची अविष्टित असतो, म्हणून त्यास गुह्य म्हणतात. ५४३ त्याच्यापाशी ज्ञान, एतदे, बल इत्यादिका अग्राध आहेत, म्हणून त्यास गभीर म्हणतात. ५४४ ज्ञानवर्गग्यदीन पुरुषांचा त्याच्या सन्निध पर्वण होणें दुर्धर आहे, म्हणून त्यास गहन म्हणतात. ५४५ त्याचीं अस्मिन् सर्वत्र असून तो कोठही दिसत नाही, म्हणून त्यास गुप्त म्हणतात. ५४६ त्याच्या दातांत लोकप्रक्षणासाठीं मनस्तन्त्रात्मक मुद्गान चक्र व बुद्धि-तत्त्वात्मक कामोदकी गदा आहेत; म्हणजे तो उत्तमशास्त्ररूप चक्रानें लोकांच्या मनांतील अज्ञानरूप शत्रूचा संहार करितो आणि बुद्धिस्वरूप मुद्गेनें दुर्जन्यांचें दृढ विकार लयास नेतो, म्हणून त्यास चक्रगदाधर म्हणतात. ॥ ५८ ॥

५४७ वेधा म्हणजे ब्रह्मदेव हा वास्तविकापणें तो भगवान् विष्णुच होय, म्हणून त्या देवाधिदेव विष्णूला वेधां अनें म्हणतात. ५४८ त्याला एखादें कार्य करावयाचें असतां कोणाचेही साहाय्य घ्यावें लागत नाही, म्हणून त्यास स्वांग म्हणतात. ५४९ कोणत्याही अवतारी त्याचा परमव झाला नाही, म्हणून त्यास अजित म्हणतात. ५५० कृष्णद्वैपायन व्यास हा तो परमेश्वरच होय, म्हणून त्यास कृष्ण म्हणतात. ५५१ त्याचा प्रभाव कधींही कमी होत नाही, म्हणून त्यास दृढ म्हणतात. ५५२ मृष्टीच्या विनाशकालीं तो

१. गुह्य-मत्तत्त्वविज्ञान सात्व्यसिर्वात्मवीर्य इति व्यासस्मृतिः । २. ऋषिं प्रयुतं कपिलं महान्तामिति श्रुतिः । सिद्धान्त कपिलो मुनि इति स्मृतिः । ३. वेधसु-विन्धा-उत्पन्न करणें. ४. कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुं । कोशान्यः पुंडरीकाक्षप्रहामारुतकुद्रवेत् ॥ इति विष्णुपुराणे ॥

**ऽच्युतः ॥ वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥५१॥ भगवान्-
भगहानंदी वनमाली हलायुधः ॥ आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णु-
र्गतिसत्तमः ॥ ६० ॥ सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणा द्रविणप्रदः ॥ दिवस्पृ-**
प्रजांचे आपल्या ठिकाणी आकर्षण करिता व त्याच बांद करीही दळत नाही, म्हणून
त्यास **संकर्षणोच्युत** म्हणतात. ५२३ तोच पश्चिमदिशेचा स्वामी वरुण होय, त्यानेच
सर्व वेढिले आहे, म्हणून त्यास **वरुण** म्हणतात. ५५४ वरुणाचे अपत्य जो वसिष्ठ किंवा
अग्रस्त्य कृपि किंवा दारुणसंज्ञक असे ही तोच असल्यामुळे त्यास **दारुण** म्हणतात. ५५५
तो वृक्षासारखा अचल आहे, म्हणून त्यास **वृक्ष** म्हणतात. ५५६ हृदयरूप कमळामध्ये
त्याची व्याप्ति असते, किंवा तथे तो स्वयस्वरूप प्रकाशतो किंवा पुष्कराप्रमाणे त्याचे अक्षि
आहेत, म्हणून त्यास **पुष्कराक्ष** म्हणतात. ५२७ त्याचे मनस्सामर्थ्य इतके आहे की, तो
सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय ही कर्मे कंथळ मनानेच करिता, म्हणून त्यास **महा-
मना** म्हणतात. ॥ ५९ ॥

५२८ त्याच्या ठिकाणी पेश्वर्य, धर्म, श्री, वश, ज्ञान व वैराग्य हे सहा भगवद्भोक्त गूण
पूर्णपणे वास करितात, किंवा जगाची उत्पत्ति व फलय, प्राण्यांचे जन्म व मरण आणि विद्या व
अविद्या ह्या सहा गोष्टी त्यास उत्तम समजतात, म्हणून त्यास **भगवान्** असे म्हणतात. ५५९
संहारसमयी सर्व पेश्वर्यांचे तो हनन करिता, म्हणून त्यास **भगदा** म्हणतात. ५६० त्याच्याजवळ
सर्व संपत्ति ओतपात आहे, किंवा तो मदासर्वकाळ आनंदीत असतो, म्हणून त्यास
आनंदी किंवा **नंदी** म्हणतात. ५६१ ज्ञान फुललेल्या पुष्पांच्या माला भक्तांनी अर्पण केल्या
असता त्या तो मोठ्या प्रेमाने धारण करिता, किंवा सर्व भूतजिद कुसुमांनी विराजणारी व
मध्ये कंदबाचे गच्छ असलेली पायथोळ माला त्याच्या कुडी शोभत असते, म्हणून त्यास
वनमाली म्हणतात. ५६२ हल नामक आयुध धारण करणारा बलराम हाही त्याचाच
अंश होय, म्हणून त्यास **हलायुध** म्हणतात. ५६३ कल्पपाषाणून अद्वितीच्या ठिकाणी
वामनरूपाने त्याचे जन्म झाले, म्हणून त्यास **आदित्य** म्हणतात. ५६४ सवित्रुमंडलांत
स्थित असलेले तेज तोच होय, म्हणून त्यास **ज्योतिरादित्य** म्हणतात. ५६५ तो शीता-
ष्णादिक सर्व द्वंद्वे सहन करिता, किंवा तो अत्यंत सहनशील आहे, म्हणून त्यास **सहिष्णु**
म्हणतात. ५६६ तोच सर्वांची श्रेष्ठ गति होय, म्हणून त्यास **गतिसत्तम** म्हणतात. ॥ ६० ॥

५६७ त्याच्या हातांत उत्कृष्ट शस्त्रे असून आहे, म्हणून त्यास **सुधन्वा** म्हणतात. ५६८ शत्रुसंहार
करणारा परशु त्याच्या जवळ नित्य वसतो, किंवा त्याचा परशु कधीही कुंडित होत नाही, म्हणून
त्यास **खंडपरशु** किंवा **अखंडपरशु** म्हणतात. ५६९ सन्मार्गात प्रतिबंध करणाऱ्या दृष्टीला तो दारुण
असतो, म्हणून त्यास **दारुण** म्हणतात. २७० तो भक्तांना वाञ्छित वस्त अर्पण करिता, म्हणून त्यास

१. कृप-आदण. २. वृक्ष इव त्याच्या दिशि निघून जात जात. ३. पेश्वर्य-समग्रत्व धर्मत्व
यशमः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्य भग इतीह्यना ॥ उत्पत्ति प्रलय चैव भूतानामागति गति ॥
वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥ शिष्टपराणे. ४. आजन्मस्विकी माला सर्वकुसुमो-
ज्ज्वला ॥ मध्ये स्थलकंदबाच्या वनमालेति कीर्तित ॥ (**संकर्षणोऽच्युतः** असाच पाठ सर्वत्र आहे;
परंतु आचार्यानी हे दोन्ही शब्द हे एकच नाव मानल्यामुळे निरुपायस्तव अर्थामध्ये तसेच घेतले आहे.

कसर्वदृग्ग्यासो वाचस्पतिर्योनिजः ॥ ६१ ॥ त्रिसामा सामगः साम
निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥ संन्यासकृच्छमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणः
॥ ६२ ॥ शुभांगः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥ गोहितो

द्रविणपदं ह्यणतात. ५७१ तो अंतरिक्षाला स्पर्श करितो ह्यणजे तो विश्वव्यापक आहे, म्हणून त्यास दिवस्पृक् ह्यणतात. ५७२ सर्व शास्त्रं अवगत असलेला व शास्त्रादिकांनी वेदांचे विभाग करणारा जो व्यास तोही त्या भगवंताचेच रूप होय, ह्यणून त्यास सर्वदृग्ग्यास ह्यणतात. ५७३ वाचचा पति तोच अमृत तो अयोनिज आहे, ह्यणून त्यास वाचस्पतिर्योनिज ह्यणतात. ॥ ६१ ॥

५७४ वेद, व्रत व गमाख्यात हे जे तीन गामभेद, त्यांनीं त्याचेच स्तवन करितात, ह्यणून त्यास त्रिसामा ह्यणतात. ५७५ तोच गामवेदांचे गायन करितो, किंवा सामाच्या ह्यणजे शांतीच्या ठिकाणीं त्याचे गमन आहे, ह्यणून त्यास सामग ह्यणतात. ५७६ सामवेद हे त्याचेच रूप होय, ह्यणून त्यास साम ह्यणतात. ५७७ समस्त दुःखांच्या उपशमानें युक्त असें जें परमानंदरूप निर्वाणपद तें तोच होय, ह्यणून त्यास निर्वाण ह्यणतात. ५७८ संसाररोगावर उत्कृष्ट औषध तोच होय, ह्यणून त्यास भेषज ह्यणतात. ५७९ संसाररोगाचा मोक्ष करणारी श्रेष्ठ ब्रह्मविद्या तोच शिकविता, ह्यणून त्यास भिषक् ह्यणतात. ५८० मोक्षप्राप्त्यर्थं चतुर्थ आश्रम त्यानेच निर्माण केला, ह्यणून त्यास संन्यासकृत् ह्यणतात. ५८१ संन्याशांना मुख्यत्वेकरून आवश्यक असलेला जो शम गुण त्याचा उद्देश तोच त्यांना करितो, ह्यणून त्यास शम ह्यणतात. ५८२ त्याच्या ठिकाणीं निषयामक्ति मूर्खीच नाही, ह्यणून त्यास शान ह्यणतात. ५८३ सर्व मुतांचे पथवसान प्रलयकात्री त्याच्या ठायीच होतें, ह्यणून त्यास निष्ठा म्हणतात. ५८४ समस्त अविद्येची निवृत्ति त्या परमात्म्याच्या ठिकाणीच आहे, म्हणून त्यास शांति म्हणतात. ५८५ परमश्रेष्ठ स्थान म्हणजे ज्या स्थानीं गेलें असतां पुनरावृत्ति धडावयाची नाही असें तोच होय, म्हणून त्यास परायण म्हणतात. ॥ ६२ ॥

५८६ त्याची तनु सुंदर आहे, म्हणून त्यास शुभांग म्हणतात. ५८७ रागद्वेषादिकांचा निर्मोक्ष करणारी शांति तोच देतो, म्हणून त्यास शान्तिद म्हणतात. ५८८ जगताच्या सर्ग-समर्थी तोच सर्व मुते निर्माता, म्हणून त्यास स्रष्टा म्हणतात. ५८९ कु म्हणजे पृथ्वी-लक्षणेनं सर्व विश्व समर्थें खरा खरा आनंदी तोच होय, म्हणून त्यास कुमुद म्हणतात. ५९० कु म्हणजे पृथ्वी, हिच्या ठिकाणीं बलत पावणारं म्हणजे वाहत जाणारं जें जल, त्यांत तो शयन करितो; कुवळ म्हणजे बदरीकल, त्यांत वास करणारा तक्षक हें त्याचेच रूप होय; किंवा कुवलांत ह्यणजे भूमीच्या उदगात शयन करणारा जो शेष त्याजवर तो शयन करितो; ह्यणून त्यास कुवलेशय ह्यणतात. ५९१ माईच्या हिताकरितां तो सतत झटत असतो, किंवा माेच्या (भूमीच्या) कल्याणाकरितां तोच अनेक अवतार घेतो, ह्यणून त्यास गोहित ह्यणतात. ५९२ इंद्रियांचा, वाणीचा किंवा भूमीचा पति तोच होय, ह्यणून त्यास

१. वेदानां सामवेदऽस्मीति भगवद्वचनम् । २. यतीनां प्रथमो धर्म इति स्मृतिः । ३. निष्कलं निष्क्रियं शांतमितिश्रुतिः ।

गोपतिगोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ६३ ॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा
संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥ श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः
॥ ६४ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ॥
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमान्लोकत्रयाश्रयः ॥ ६५ ॥ स्वक्षः स्वंगः

गोपति ह्मणतात. ११३ सर्व जगताचा रक्षक तोच आहे, किंवा त्याने आपल्या मायेने सर्व जग आंकलें आहे, ह्मणून त्यास गोप्ता म्हणतात. ११४ त्याची दृष्टि सर्व कामनांची वृष्टि करणारी किंवा धर्मरूप आहे. ह्मणून त्यास वृषभाक्ष म्हणतात. ११५ वृष ह्मणजे धर्म हा त्याला फार प्रिय आहे, ह्मणून त्यास वृषप्रिय ह्मणतात. ॥ ६३ ॥

११६ देव आणि दानव यांचा संग्राम चालला असता तो कधीही रणांगणांतून निवृत्त होत नाही, किंवा त्याला धर्म हा फार प्रिय असल्यामुळे त्याज-
पासून तो कधीही विमुख होत नाही, ह्मणून त्यास अनिवर्ती ह्मणतात. ११७ त्याचा आत्मा स्वभावतः विषयांपासून निवृत्त असतो, ह्मणून त्यास निवृत्तात्मा ह्मणतात. ११८ ह्या अवाढव्य विश्वाचा प्रलयकाळी तो संक्षेप करितो, ह्मणून त्यास संक्षेप्ता ह्मणतात. ११९ प्राप्त झालेल्या वस्तूंचे संरक्षण करणारा तो परमेश्वरच होय, ह्मणून त्यास क्षेमकृत ह्मणतात. १२० तो केवळ स्मरणाने भोगलधाम अर्पितो, ह्मणून त्यास शिव ह्मणतात. १२१ श्रीवत्स नामक चिन्ह त्याच्या वक्षस्थळी आहे, ह्मणून त्यास श्रीवत्सवक्षा ह्मणतात. १२२ त्याच्या वक्ष-
स्थळी सर्वभाग्यदात्री लक्ष्मी वास्तव्य करिते, ह्मणून त्यास श्रीवास ह्मणतात. १२३ समुद्रमंथनानंतर सर्व भूतनाशकून श्रीने ह्मणजे लक्ष्मीने त्यालाच वरिले, किंवा श्री ह्मणजे महान शक्ति ही त्याच्याच ठिकाणी वसते, ह्मणून त्यास श्रीपति ह्मणतात. १२४ ऋग्यजुःसामरूप श्री हिने युक्त जे ब्रह्मादिक वेदवक्ते त्यांच्याहूनही तो श्रेष्ठ होय, ह्मणून त्यास श्रीमतांवर म्हणतात. ॥ ६४ ॥

१२५ तो भक्तांना भाग्य देतो, म्हणून त्यास श्रीद म्हणतात. १२६ श्रीचा ईश तोच होय, म्हणून त्यास श्रीश म्हणतात. १२७ भाग्यवंताच्या धर्मी तोच सदासर्वकाळ वास्तव्य करितो, म्हणून त्यास श्रीनिवास म्हणतात. १२८ त्याच्या ठिकाणी अखिल श्रीमत्ता वास करिते किंवा सर्व श्रेयांचा तो निधि होय, म्हणून त्यास श्रीनिधि ह्मणतात. १२९ सर्व पाण्यांना कर्मातूल्याने तो विविधश्री अर्पण करितो, म्हणून त्यास श्रीविभावन ह्मणतात. १३० सर्व भूतांची जननी जी श्री तिला तो वक्षस्थळी धारण करितो, म्हणून त्यास श्रीधर ह्मणतात. १३१ स्मरण, स्तवन व पूजन करणाऱ्या भगवद्भक्तांचे तो कल्याण करितो, म्हणून त्यास श्रीकर ह्मणतात. १३२ श्रेय हे त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास श्रेय ह्मणतात. १३३ तो मोठा भाग्यशाली आहे, म्हणून त्यास श्रीमान् ह्मणतात. १३४ विन्ही लोकांना त्याचाच आश्रय आहे, म्हणून त्यास लोकत्रयाश्रय ह्मणतात. ॥ ६५ ॥

१३५ त्याचे नेत्र सुंदर आहेत, म्हणून त्यास स्वक्ष म्हणतात. १३६ त्याचीं गात्रे सुंदर

शतानंदो नंदिज्योतिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्मा ऽविधेयात्मा सत्कीर्ति-
छिन्नसंशयः ॥ ६६ ॥ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतःस्थिरः ॥
भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ६७ ॥ अचिष्मानर्चितः
कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ॥ अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नो

आहेत, म्हणून त्यास स्वंग म्हणतात. ६१७ एक परमानंद तो देवाधिदेवच असून उपाधि-
भेदाने त्याचेच शतावधि भेद होतात, म्हणून त्यास शतानंद म्हणतात. ६१८ त्याच्या ठायीं
मूर्तिभेद परमानंद वसत आहे, म्हणून त्यास नंदी म्हणतात. ६१९ ज्योतिर्गण म्हणजे सूर्य-
चंद्रादिक प्रकाशमय गोळी त्यांचा नियामक तोच होय, म्हणून त्यास ज्योतिर्गणेश्वर म्हणतात.
६२० त्याने आपले मन ताच्यांत ठेविले आहे, म्हणून त्यास विजितात्मा म्हणतात. ६२१
त्याचा आत्मा स्वतःसिद्ध आहे, तो दुसऱ्याला उत्पन्न करिता येण्यासारखा नाही, म्हणून त्यास
अविधेयात्मा म्हणतात. ६२२ त्याची कीर्ति सत् आहे, म्हणून त्यास सत्कीर्ति म्हणतात.
६२३ करतलावरील आमलकाप्रमाणे मने कांहीं तो साक्षात् पाहून असक्यामृते त्याला
कोणतीही शोका नसते, म्हणून त्यास छिन्नसंशय म्हणतात. ॥ ६६ ॥

६२४ सर्व भूतपिक्षा तो समृद्ध आहे, किंवा सर्व भूतांपासून तो अलिप्त आहे, म्हणून
त्यास उदीर्ण म्हणतात. ६२५ त्यास सर्वत्र चक्षू आहेतः सर्व कांहीं तो स्वचक्षुन्याने पाहतो,
म्हणून त्यास सर्वतश्चक्षु म्हणतात. ६२६ त्याच्यावर स्वामित्व चालविणारा कोणीही नाही,
म्हणून त्यास अनीश म्हणतात. ६२७ तो निरंतर गहणारा असून अविक्रिय आहे, म्हणून
त्यास शाश्वतस्थिर म्हणतात. ६२८ त्याने समावर्तार्थ लेक्या गोथ करितांना सागरा-
समीप जाऊन भुमीवर शयन केले, म्हणून त्यास भूशय म्हणतात. ६२९ तो स्वच्छेने बहुत
अवतार घेऊन भुमीला सुशोभित करिता, म्हणून त्यास भूषण म्हणतात. ६३० सर्व भूतींना
(ऐश्वर्यांना) कारण तोच होय, म्हणून त्यास भूति म्हणतात. ६३१ त्याच्या ठिकाणीं
शोकाचा लेश सुद्धा नाहीः तो परमानंदांत सदैव रत असतो, म्हणून त्यास विशोक म्हणतात.
६३२ केवळ ध्यान कल्याच्या योगाने तो भक्तांचा शोक दूर करिता, म्हणून त्यास शोक-
नाशन म्हणतात. ॥ ६७ ॥

६३३ भगवान् विष्णूच्या तेजानेच चंद्रमुर्यादिक पदार्थ तेजस्वी झाले आहेत, म्हणून
त्यास अचिष्मान म्हणतात. ६३४ ब्रह्मादिक महान् महान् विभूति त्याचीच पुजा करितात,
म्हणून त्यास अर्चित म्हणतात. ६३५ कुंभाप्रमाणे त्याच्या ठिकाणीं सर्व सांडवलेले आहे,
म्हणून त्यास कुंभ असे म्हणतात. ६३६ गुणत्रयापासून तो अलिप्त आहे, म्हणून त्यास
विशुद्धात्मा म्हणतात. ६३७ केवळ स्मरण कल्याच्या योगाने तो पापांचे क्षालन करितो,
म्हणून त्यास विशोधन म्हणतात. ६३८ चारही व्यहोमध्यें तो निरुद्ध म्हणजे बद्ध नाही,
म्हणून त्यास अनिरुद्ध म्हणतात. ६३९ त्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी नाही, म्हणून त्यास
अप्रतिरथ म्हणतात. ६४० त्याच्या तबळ प्रकट (फिगल) युग्म (धन) आहे, म्हणून

अमितविक्रमः ॥ ६८ ॥ कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ॥
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ६९ ॥ कामदेवः
 कामपालः कामी कांतः कृतागमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो
 धनंजयः ॥ ७० ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ॥ ब्रह्मवि-

त्यास प्रद्युम्न म्हणतात. ६४१ त्याच्या पराक्रमाचें मान करितां येत नाही, ह्मणून त्यास
 अमितविक्रम म्हणतात. ॥ ६८ ॥

६४२ त्यानेंच कालनेमी असुराला वधिलें, म्हणून त्यास कालनेमिनिहा म्हणतात.
 ६४३ खरा वीर तोच होय, म्हणून त्यास वीर म्हणतात. ६४४ त्यानें शूरसेनाच्या कुलांत
 अवतार घेतला, म्हणून त्यास शौरि म्हणतात. ६४५ इंद्रादिक शूर जनांचा ईश्वर तोच
 होय, म्हणून त्यास शूरजनेश्वर म्हणतात. ६४६ तोच तिन्ही लोकांचा आत्मा आहे, किंवा
 तीन लोक वास्तविकपणें त्याच्यापामून भिन्न नाहींत, म्हणून त्यास त्रिलोकात्मा म्हणतात.
 ६४७ त्याच्याच आज्ञेनें तिन्ही लोक आपापलीं कामें करितात, ह्मणून त्यास त्रिलोकेश
 म्हणतात. ६४८ ब्रह्मा, विष्णु व महेश ह्या देवतांना केश ही संज्ञा असून त्या देवता त्या
 लोकनायकाच्या अंशभूत आहेत, म्हणून त्यास केशव असें म्हणतात. ६४९ त्यानेंच केशी
 नामक असुराला वधिलें, ह्मणून त्यास केशिहा म्हणतात. ६५० संसार व संसाराचें बीज
 तोच हरण करिता. म्हणून त्यास हरि म्हणतात. ॥ ६९ ॥

६५१ धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ प्राप्त करून घेणार पुरुष त्या देवाधि-
 देवाचें भजन करितात, ह्मणून त्यास कामदेव ह्मणतात. ६५२ तोच सिद्ध झालेल्या इष्टार्थांचें
 पालन करितो, म्हणून त्यास कामपाल म्हणतात. ६५३ त्याचें सर्व काम परिपूर्ण आहेत
 म्हणून त्यास कामी म्हणतात. ६५४ दोन परार्थांच्या अंती क. ह्मणजे ब्रह्मदेव ह्याच अंत
 तोच करितो, ह्मणून त्यास कांत ह्मणतात. ६५५ श्रुतिस्मृत्यादिक आगम त्यानेंच केले, ह्मणून
 त्यास कृतागम म्हणतात. ६५६ भगवान् विष्णूच्या ठिकाणीं गुणादिक नमन्यामुळें त्याच्या
 स्वरूपाचें वर्णन करितां येत नाहीं, ह्मणून त्यास अनिर्देश्यवपु म्हणतात. ६५७ त्याची क्रांति
 स्वर्ग व पृथ्वी ह्यांना व्यापूनही उरली आहे, ह्मणून त्यास विष्णु ह्मणतात. ६५८ तो महान्
 योद्धा आहे, ह्मणून त्यास वीर ह्मणतात. ६५९ त्याची व्याप्ति सर्वत्र आहे तो नित्य आहे,
 सर्व विश्व तदात्मक आहे आणि देशकालादिकांनीं तो अपरिच्छिन्न आहे, ह्मणून त्यास अनंत
 ह्मणतात. ६६० ज्यानें दिग्विजय करितांना मनस्वी धन संपादिलें तो अर्जुनही त्याचेंच रूप
 होय, ह्मणून त्यास धनंजय म्हणतात. ॥ ७० ॥

६६१ तप, वेद, जाति व ज्ञान ह्या सर्वांना ब्रह्म अशी संज्ञा आहे आणि ह्या सर्वांविषयी
 त्याच्या ठिकाणीं फारच कळकळ व आदरबुद्धि आहे, म्हणून त्यास ब्रह्मण्य ह्मणतात. ६६२
 तप, वेद इत्यादि त्यानेंच केलीं, म्हणून त्यास ब्रह्मकृत् ह्मणतात. ६६३ तोच ब्रह्मदेवाच्या
 रूपानें सर्व विश्व उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास ब्रह्मा ह्मणतात. ६६४ सच्चिदानंदरूप ब्रह्म हें
 त्यापासून पृथक् नाहीं, म्हणून त्यास ब्रह्म ह्मणतात. ६६५ तप प्रज्ञा इत्यादिकांचें वर्धन

ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ७१ ॥ महाक्रमो महाकर्मा
महातेजा महोरगः ॥ महाक्रतुर्महायज्ञा महावज्ञो महाहविः ॥ ७२ ॥
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥ पूर्णः पूरयिता
पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ७३ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता चक्षु-

तोच करितो, म्हणून त्यास ब्रह्मविवर्धन म्हणतात. ६६६ वेद व वेदार्थ ह्यांचे यथावत् ज्ञान त्यासच आहे, म्हणून त्यास ब्रह्मविद् म्हणतात. ६६७ ब्राह्मणरूपांन समस्तांना वेदांचे प्रवचन तोच करितो, म्हणून त्यास ब्राह्मण म्हणतात. ६६८ ब्रह्मसंज्ञक तपोवेदाधिक ह्मि त्याचीच अंगे आहेत, म्हणून त्यास ब्रह्मी म्हणतात. ६६९ स्वात्मभूत वेदांना तो जाणतो, म्हणून त्यास ब्रह्मज्ञ म्हणतात. ६७० तो ब्राह्मणांना प्रिय आहे व त्यालाही ब्राह्मण प्रिय आहेत, म्हणून त्यास ब्राह्मणप्रिय म्हणतात. ॥ ७१ ॥

६७१ त्याचा क्रम म्हणजे पादविक्षेप महान् आहे, म्हणून त्यास महाक्रम म्हणतात. ६७२ त्याचे जगदुत्पत्त्यादिक कर्म महान् आहे, म्हणून त्यास महाकर्मा म्हणतात. ६७३ त्याच्याच तेजाने भास्करादिक तेजस्वी झाले आहेत, म्हणून त्यास महातेजा म्हणतात. ६७४ सर्पामध्ये श्रेष्ठ जो वासुकि तो त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास महोरग म्हणतात. ६७५ महाक्रतु जो अश्वमेध तो तद्रूपच होय, म्हणून त्यास महाक्रतु म्हणतात. ६७६ लोकांना वळण लावण्याकरिता तो महान् यज्ञ करितो, म्हणून त्यास महायज्ञा म्हणतात. ६७७ यज्ञांमध्ये श्रेष्ठ यज्ञ जो अग्नयज्ञ तो तोच असल्यामुळे त्यास महायज्ञ म्हणतात. ६७८ मोठे-मोठाली हविर्द्रव्य त्यालाच उद्देशून हवन करण्यांत येतात, म्हणून त्यास महाहवि म्हणतात. ॥ ७२ ॥

६७९ त्याची सर्वजण स्तुति करितात, तो कोणाचीही स्तुति करित नाही, म्हणून त्यास स्तव्य म्हणतात. ६८० त्याला स्तुति प्रिय आहे, म्हणून त्यास स्तवप्रिय म्हणतात. ६८१ ज्याच्या योगाने त्या देवाधिदेवाला स्तवावयाचे ते गुणसंकीर्तनात्मक स्तोत्रही तद्रूपच आहे, म्हणून त्यास स्तोत्र म्हणतात. ६८२ स्तवनक्रिया ही देखील परमेश्वररूपच आहे, म्हणून त्यास स्तुति म्हणतात. ६८३ स्तुति करणारा भक्तीही तद्रूपच होय, म्हणून त्यास स्तोता म्हणतात. ६८४ लोकांच्या रक्षणाकरिता युद्धादि प्रसंगही त्यास प्रिय वाटतात, म्हणून त्यास रणप्रिय म्हणतात. ६८५ सर्व कामांनी, सर्व कलांनी व सर्व शक्तींनी तो संपन्न आहे, म्हणून त्यास पूर्ण म्हणतात. ६८६ तो सर्वांना संपत्त्यादिकांनी पूर्ण करितो, म्हणून त्यास पूरयिता म्हणतात. ६८७ तो केवळ स्मरण केल्याने पातके क्षालन करितो, म्हणून त्यास पुण्य म्हणतात. ६८८ त्याचे गुणकीर्तन केल्याने मनुष्यांना पुण्य लागते, म्हणून त्यास पुण्यकीर्ति म्हणतात. ६८९ त्याला आंत किंवा बाहेर कोणतीही आमय (व्याधि) नाही, म्हणून त्यास अनामय म्हणतात. ॥ ७३ ॥

६९० मनाच्या वेगप्रमाणे तात्काळ तो पाहिजे तेथे गमन करितो, म्हणून त्यास मनोजव म्हणतात. ६९१ चतुर्दश विद्यांची शास्त्रे ग्रथित करणारा व ती शिकविणारा तोच अनु० ७-५८

**वसुधो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ७४ ॥ सद्गतिः
सत्कृतिः सत्ता सद्गतिः सत्परायणः ॥ शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः
सुयामुनः ॥ ७५ ॥ श्रुतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥ दर्पहा
र्षदो दृप्तो दुर्धरोऽपराजितः ॥ ७६ ॥ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्त-**

आहे, म्हणून त्यास तीर्थंकर म्हणतात. ६९२ वसु (सुवर्ण) हें त्याचेंच रेत होय, म्हणून त्यास वसुरेता म्हणतात. ६९३ वसु म्हणजे धन हें तो आतिशय अर्पितो, म्हणून त्यास वसुप्रद म्हणतात. ६९४ तो भक्तांना वसु (मांश) देतो, म्हणून त्यास वसुप्रद म्हणतात. ६९५ तो वसुदेवाचें अपत्य होय, म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात. ६९६ तो मायेच्या यौने स्वस्वरूप आच्छादितो, म्हणून त्यास वसु म्हणतात. ६९७ सर्व विषयांच्या ठिकाणीं त्याचें मन समान भावनेनें आसक होतें, म्हणून त्यास वसुमना म्हणतात. ६९८ घृत वेगरे हविर्द्वयें तद्वत्च आहेत, म्हणून त्यास हवि असं म्हणतात. ॥ ७४ ॥

६९९ महान् महान् ब्रह्मवत् पुरुष त्याचाच आश्रय करितात किंवा श्रेष्ठ गति तोच होय, म्हणून त्यास सद्गति म्हणतात. ७०० तो उत्तम प्रकारेंकरून जगदुत्पत्ति वेगरेकृति करितो, म्हणून त्यास सत्कृति म्हणतात. ७०१ सजातीय, विजातीय, स्वगत, परगत इत्यादिक भेद-रहित जी सत्ता ती तोच होय, म्हणून त्यास सत्ता म्हणतात. ७०२ सत् (शाश्वत) भूति (ऐश्वर्य) त्याच्याच ठिकाणीं वास करिते, म्हणून त्यास सद्भूति म्हणतात. ७०३ तत्त्व-वेत्त्यांचें परम आश्रयस्थान तोच होय, म्हणून त्यास सत्परायण म्हणतात. ७०४ त्याची सेना मोठी शूर आहे, म्हणून त्यास शूरसेन म्हणतात. ७०५ सर्व यादवांत श्रेष्ठ जो भगवान् कृष्ण तो तोच होय, म्हणून त्यास यदुश्रेष्ठ म्हणतात. ७०६ सत् (विद्वान्) ह्यांचा आश्रय तोच होय म्हणून त्यास सन्निवास म्हणतात. ७०७ त्याच्या पदरेणें यमुनेच्या कांडेचे प्रदेश पवित्र झाले, म्हणून त्यास सुयामुन म्हणतात. ॥ ७५ ॥

७०८ त्याच्याच ठिकाणीं सर्व भूतें वास्तव्य करितात, म्हणून त्यास श्रुतावास म्हणतात. ७०९ तो वेदाधिदेवच स्वमायेनें जगताला आच्छादितो, म्हणून त्यास वासुदेव म्हणतात. ७१० प्रलय-कालीं त्याच्या ठायीं सर्व जीवांचे प्राण लय पावतात, म्हणून त्यास सर्वासुनिलय म्हणतात. ७११ त्याच्या शक्तिसंपदेला मर्यादा नाही, म्हणून त्यास अनल म्हणतात. ७१२ तो धर्मविरोधी पुरुषांच्या दर्पाचा उच्छेद करितो, म्हणून त्यास दर्पहा म्हणतात. ७१३ धर्म-शक्ति पुरुषांच्या ठिकाणीं धर्माचरण करण्याविषयीचा अभिमान तोच उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास दुर्धरो म्हणतात. ७१४ तो स्वस्वरूपानंदांत सदैव तृप्त असतो, म्हणून त्यास दृप्त म्हणतात. ७१५ तो उपाधिरहित असल्यामुळे ध्यानादिकेंकरून त्याची धारणा करणें कठीण आहे, म्हणून त्यास दुर्धर म्हणतात. ७१६ तो अंतर्बहिः शत्रूंकडून कधीही पराजित होत नाही, म्हणून त्यास अपराजित म्हणतात. ॥ ७६ ॥

७१७ सर्व विश्व त्याचीच मूर्ति असल्यामुळे त्यास विश्वमूर्ति म्हणतात. ७१८ शेषशय्येवर

मूर्तिरमूर्तिमान् ॥ अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ७४ ॥
एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ॥ लोकबंधुलोकनाथो
माधवो भक्तवत्सलः ॥ ७८ ॥ सुवर्णवर्णो हेमांगो वसंगच्छब्दमा-

शयन करणारी भव्य मूर्ति त्याचीच होय, म्हणून त्यास महामूर्ति म्हणतात. ७१९ त्याची ज्ञानमय मूर्ति महातेजस्वी आहे, म्हणून त्यास दीप्तमूर्ति म्हणतात. ७२० त्याला कर्माच्या योगाने प्राप्त होणारी मूर्ति नाही, म्हणून त्यास अमूर्तिमान् म्हणतात. ७२१ तो अवतार घेऊन त्यांत स्वेच्छेनें लोकोपकारक बहुत मूर्ति धारण करितो, म्हणून त्यास अनेकमूर्ति म्हणतात. ७२२ तो जरी अनेकमूर्ति आहे, तरी त्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान होत नाही, म्हणून त्यास अव्यक्त म्हणतात. ७२३ केवळ ज्ञानस्वरूप परमात्म्याच्या नानाविध विकल्पांनी निरनिराळ्या मूर्ति मनांत आणिल्यास त्या शतावधि होतात, म्हणून त्यास शतमूर्ति म्हणतात. ७२४ सर्व विश्व हें तदात्मकच असल्यामुळे त्यास शतावधि आनने आहेत, म्हणून त्यास शतानन म्हणतात. ॥ ७७ ॥

७२५ वस्तुतः त्यास सजातीय-विजातीय किंवा स्वगत-परगत इत्यादि भेदाभेद मुळीच नाहीत; तो केवळ एकदाच आहे, म्हणून त्यास एक असें म्हणतात. ७२६ त्यानें मायेच्या योगे अनेक रूपे धारण केली आहेत, म्हणून त्यास नैक म्हणतात. ७२७ ज्यामध्ये सौम्य-रस काढितात तो यज्ञही त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास सत्र म्हणतात. ७२८ ब्रह्मा, विष्णु, कामदेव, अग्नि, वायु, यम, सूर्य, आत्मा, काल, मन, शरीर, प्रकाश, ऐश्वर्य, सुख हीं सर्वां त्या देवाधिदेवाचीच रूपे होत, म्हणून त्यास क असें म्हणतात. ७२९ सर्वपुरुषार्थप्राप्तीचे साधन काय (किं ?) असा प्रश्न त्याच्याच उद्देशाने करावयाचा, म्हणून त्यास किं असें म्हणतात. ७३० यत् (जें) ह्या शब्दाने स्वतःसिद्ध ब्रह्माचा बोध होतो, म्हणून त्यास यत् म्हणतात. ७३१ तत् (तें) ह्या शब्दाची, मनोबुद्धीद्विधांस अगोचर परंतु निर्विशेष व व्यापक अशा परब्रह्माचाच वाचक आहे, म्हणून त्यास तत् असें म्हणतात. ७३२ मुमुक्षु पुरुष ज्या पदाची अपेक्षा करितात ते अत्यंत श्रेष्ठ पद तोच होय, म्हणून त्यास अनुत्तमपद म्हणतात. ७३३ भगवान् विष्णु हाच लोकांचा मुख्य आधार होय, त्यानेच सर्व लोक निर्मिले, त्याच्यासारखा आम दुसरा कोणीच नाही व श्रुतिस्मृत्यादिकांच्या द्वारे त्याने जो हितहितोपदेश केला आहे, तो उपदेश करण्यास दुसरा कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास लोकबंधु म्हणतात. ७३४ सर्व लोकांचा नाथ तोच होय, सर्व लोक त्याच्याच अनुग्रहाने योगक्षेम प्राप्त करतात, व सर्व लोकांना हितप्रद तोच होय, म्हणून त्यास लोकनाथ म्हणतात. ७३५ भगवान् विष्णु हा मधुकूलांत जन्म पावला किंवा मेवा म्हणजे लक्ष्मीचा तोच पति होय, म्हणून त्यास माधव म्हणतात. ७३६ तो मत्तांबर द्या करितो, म्हणून त्यास भक्तवत्सल म्हणतात. ॥ ७८ ॥

७३७ त्याचा वर्ण सुवर्णसारखा तेजस्वी आहे, म्हणून त्यास सुवर्णवर्ण म्हणतात. ७३८ हेम म्हणजे सोने याप्रमाणे त्याचे अंग आहे, म्हणून त्यास हेमांग म्हणतात. ७३९ त्याचे अवयव वर (सुंदर) आहेत, म्हणून त्यास वरांग म्हणतात. ७४० त्याची वस्तुस्थिति

गदी ॥ ॥ वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ७९ ॥ अमानी
 सत्यमेधा मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ॥ सुमेधा मेधजो धन्यः
 सत्यमेधा धराधरः ॥ ८० ॥ तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥
 प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ॥ ८१ ॥ चतुर्मूर्तिश्चतुर्बा-

चंदन (आल्हादकारक) ओहत, म्हणून त्यास चंदनांगदी म्हणतात. ७४१ धर्मत्राणासाठी तो अंसुरादिक वीरांना वधितो, म्हणून त्यास वीरहा म्हणतात. ७४२ त्याच्याशीं सम (सारखा) दुसरा कोणीही नाही, म्हणून त्यास विषम म्हणतात. ७४३ त्याच्या ठिकाणीं कोणतीही उपाधि नाही ! नामरूपादिकांनीं तो शून्य आहे, म्हणून त्यास शून्य म्हणतात. ७४४ त्याचे सर्व मनोरथ घृत म्हणजे गालित झालेले आहेत; त्याच्या ठिकाणीं कोणतीही आशा वगैरे नाही, म्हणून त्यास घृताशी म्हणतात. ७४५ त्याचें सामर्थ्य, स्वरूप, ज्ञान इत्यादिक अचल आहे, म्हणून त्यास अचल असें म्हणतात. ७४६ मायच्या योगें किंवा वायुरूपानें तो चंचल आहे, म्हणून त्यास चल असें म्हणतात. ॥ ७९ ॥

७४७ त्याला अनात्मवस्तुविषयीं अभिमान नाही, तो केवळ सच्चिन्मयरूप आहे, म्हणून त्यास अमानी म्हणतात. ७४८ तो आपल्या मायच्या योगें सामान्य जनांना अनात्मवस्तु-विषयीं अभिमान उत्पन्न करितो, किंवा तो भक्तांचा सत्कार करितो, म्हणून त्यास मानद म्हणतात. ७४९ तो सर्वांचा ईश्वर असल्यामुळे सर्वजण त्यास मान देतात व त्याची पूजा करितात, म्हणून त्यास मान्य म्हणतात. ७५० चतुर्दश भुवनांचा स्वामी तोच होय, म्हणून त्यास लोकस्वामी म्हणतात. ७५१ त्रैलोक्याला धारण तोच करितो, म्हणून त्यास त्रिलोक-धृक् म्हणतात. ७५२ त्याची मेधा (बुद्धि) उत्तम आहे, म्हणून त्यास सुमेधा म्हणतात. ७५३ मेधांत (यज्ञांत) तो प्रकट होतो, म्हणून त्यास मेधज म्हणतात. ७५४ त्याचें सर्व पुरुषार्थ सिद्ध आहेत, म्हणून त्यास धन्य म्हणतात, ७५५ त्याची प्रतिज्ञा कधीही मिथ्या हात नाही, म्हणून त्यास सत्यमेधा म्हणतात. ७५६ शेषादिकांकरवीं तो अंशप धरा उचलून धरितो, म्हणून त्यास धराधर म्हणतात. ॥ ८० ॥

७५७ आदित्यरूपानें तेजाचा वर्षाव तोच करितो, म्हणून त्यास तेजोवृष म्हणतात. ७५८ प्रत्येक वस्तूच्या अंगगत कांतीचा आधार तोच होय, म्हणून त्यास द्युतिधर म्हणतात. ७५९ सर्वां शस्त्राभ्यांमध्ये तो श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास सर्वशस्त्रभृतांवर असें म्हणतात. ७६० वृक्षांनीं पत्रपुष्पादिक आणून दिलें असतां त्याचा तो स्वीकार करितो, म्हणून त्यास प्रग्रह म्हणतात. ७६१ तो स्वताच्या शक्तीनें सर्वांचा निग्रह करितो, म्हणून त्यास निग्रह म्हणतात. ७६२ त्याला अग्र (श्रेष्ठ) किंवा नाश नाही, म्हणून त्यास व्यग्र म्हणतात. ७६३ अग्नि हें त्याचेंच रूप असून त्यास अनेक (चार) शृंगें आहेत, किंवा परमेश्वराचें वर्चस्व अनेक प्रकारचें आहे, म्हणून त्यास नैकशृंग म्हणतात. ७६४ निगद म्हणजे मंत्र, ह्याचा उच्चार केला असतां तो अक्षयागीं प्रकट होतो, म्हणून त्यास गदाग्रज म्हणतात. ॥ ८१ ॥

हृश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥ चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ८२ ॥
 समावर्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥ दुर्लभो दुर्गमो
 दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ८३ ॥ शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तनु-
 वर्धनः ॥ इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ८४ ॥ उद्भवः

७६५ विराट्, सूत्रात्मा, व्याकृत व तुरीय ह्या चार त्याच्याच मूर्ति होत, म्हणून त्यास चतुर्मूर्ति म्हणतात. ७६६ त्याला चार बाहु आहेत, म्हणून त्यास चतुर्बाहु म्हणतात. ७६७ उपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणें शरीरपुरुष, छंदःपुरुष, वेदपुरुष व महापुरुष असे त्याचे चार व्यूह आहेत, म्हणून त्यास चतुर्व्यूह म्हणतात. ७६८ चार आश्रम व चारही वर्ण ह्यांची गति तोच होय, म्हणून त्यास चतुर्गति म्हणतात. ७६९ मन, बुद्धि, अहंकार व चित्त ह्या चार त्याच्या अंतःकरणाच्या वृत्ति होत, म्हणून त्यास चतुरात्मा म्हणतात. ७७० धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ त्याच्यापासूनच जन्म पावतात, म्हणून त्यास चतुर्भाव म्हणतात. ७७१ चारही वेदांचा अर्थ त्यास उत्तम प्रकारें कळतो, म्हणून त्यास चतुर्वेदविद् म्हणतात. ७७२ हे सर्व विश्व त्याचा एक पाद (अंश) होय, म्हणून त्यास एकपात म्हणतात. ॥ ८२ ॥

७७३ संसारचक्राचा उत्कृष्ट आवर्त म्हणजे गरगर फिरविणारा तोच होय, म्हणून त्यास समावर्त म्हणतात. ७७४ त्याचें अस्तित्व सर्वत्र आहे म्हणजे त्याची निवृत्ति कोठेही नाही, म्हणून त्यास अनिवृत्तात्मा म्हणतात. ७७५ त्याला जिंकण्यास कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास दुर्जय म्हणतात. ७७६ त्याचें अतिक्रमण म्हणजे उल्लंघन करण्यास कोणीही शक्तिमान् नाही, म्हणून त्यास दुरतिक्रम म्हणतात. ७७७ अनन्यभक्तीवाचून अन्य उपायानें तो लब्ध होणारा नाही, म्हणून त्यास दुर्लभ म्हणतात. ७७८ त्याचें ज्ञान होणें किंवा त्याची प्राप्ति होणें सलभ नाही, म्हणून त्यास दुर्गम म्हणतात. ७७९ त्याच्या प्राप्तीला अनंत विघ्न प्रतिबंध करितात, म्हणून त्यास दुर्ग म्हणतात. ७८० योगिजनाना समाधिमध्ये त्यास आकळणें कठीण जातें, म्हणून त्यास दुरावास म्हणतात. ७८१ दुरारि म्हणजे दुर्मार्गगामी दैत्यादिकांना तो वधितो, म्हणून त्यास दुरारिहा म्हणतात. ॥ ८३ ॥

७८२ त्याचें अंग भंगलदायक आहे, म्हणून त्यास शुभांग म्हणतात. ७८३ लोकांचें जें सार तें तो ग्रहण करितो, म्हणून त्यास लोकसारंग म्हणतात. ७८४ विस्तीर्ण प्रपंच हा सुंदर तंतु त्याचाच आहे, म्हणून त्यास सुतंतु म्हणतात. ७८५ पंचरूप तंतूचा तोच वर्धक आहे, म्हणून त्यास तंतुवर्धन म्हणतात. ७८६ इंद्राचें कर्म हे वस्तुतः त्याचेंच कर्म होय, म्हणून त्यास इंद्रकर्मा म्हणतात. ७८७ आकाशादिक महाभूतें ही त्यानेच केली आहेत, म्हणून त्यास महाकर्मा म्हणतात. ७८८ त्याचें सर्व कर्म कृत म्हणजे आधीच पूर्ण झालें आहे, म्हणून त्यास कृतकर्मा म्हणतात. ७८९ वेदशास्त्रादिक आगम त्यानेच केले आहेत, म्हणून त्यास कृतागम म्हणतात. ॥ ८४ ॥

**सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥ अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः
सर्वविजयी ॥ ८५ ॥ सुवर्णविंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ महा-
न्हदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ८६ ॥ कुमुदः कुंदरः कुंदः**

७९० तो स्वतांच्या इच्छेने उत्कृष्ट जन्म घेतो, किंवा त्याच्यापासून जन्मादिक विकार पूर्णपणे दूर गेले आहेत, म्हणून त्यास उद्भव म्हणतात. ७९१ सर्व विश्वांत त्याच्या ठिकाणी अत्यंत सौंदर्य आहे, म्हणून त्यास सुंदर म्हणतात. ७९२ तो अतिशय उंद म्हणजे आर्द्र किंवा दयेने पाश्र्णारा आहे, म्हणून त्यास सुंद म्हणतात. ७९३ त्याचे नाभिस्थान रत्नासारखे देदीप्यमान आहे, म्हणून त्यास रत्ननाभ म्हणतात. ७९४ त्याचे लोचन म्हणजे नेत्र किंवा ज्ञान अत्यंत श्रेष्ठ आहे, म्हणून त्यास सुलोचन म्हणतात. ७९५ ब्रह्मादिक देवही त्याची अर्चा करितात, म्हणून त्यास अर्क म्हणतात. ७९६ तो अर्थी जनांना वाज (अन्न) अर्पण करितो, म्हणून त्यास वाजसन म्हणतात. ७९७ प्रयलकालीं जिकडे तिकडे जलमय झाले असतां शृंगधारी मत्स्य तोच झाला, म्हणून त्यास शृंगी म्हणतात. ७९८ ते नित्य विजयी असतो किंवा जयाचे कारण वस्तुतः तोच होय, म्हणून त्यास जयंत म्हणतात. ७९९ सर्व कांहीं जाणणे व संदेव विजयी होणे हे त्याच्या अंगचे गुण होत, म्हणून त्यास सर्वविजयी म्हणतात. ॥ ८५ ॥

८०० त्याचे अवयव सुवर्णप्रमाणे सुंदर किंवा सतेज आहेत, किंवा तद्रूप जो ओंकार त्यांतल वर्ण व बिंदु सुंदर आहेत, म्हणून त्यास सुवर्णविंदु म्हणतात. ८०१ शब्दादिक विषयांनी किंवा देत्यादिकांनी त्याच्या चित्ताचा क्षोभ होत नाही, म्हणून त्यास अक्षोभ्य म्हणतात. ८०२ वाणीचे ईश्वर जे ब्रह्मादिक ज्ञानी पुरुष त्या सर्वांचाही तो ईश्वर होय, म्हणून त्यास सर्ववागीश्वरेश्वर म्हणतात. ८०३ त्याच्या स्वरूपांत मज्जन करून योगिजन सदैव रमतात, म्हणून त्यास महान्हद म्हणतात. ८०४ महागर्तेप्रमाणे त्याची माया मोठी दुस्तर आहे, म्हणून त्यास महागर्त म्हणतात. ८०५ कालत्रयी ज्याला विकार घडत नाही असे तो एक महाभूतच होय, म्हणून त्यास महाभूत म्हणतात. ८०६ सर्व भूतांचे त्याच्याच ठिकाणी अंती पर्यवसान होतें, म्हणून त्यास महानिधि म्हणतात. ॥ ८६ ॥

८०७ कु म्हणजे पृथ्वी हिला आनंदित तोच करितो, म्हणून त्यास कुमुद म्हणतात. ८०८ कु म्हणजे पृथ्वी हिचे वराहरूपाने हिरण्याक्षाला मारण्यासाठी त्यानेच विदारण केलें, म्हणून त्यास कुंदर म्हणतात. ८०९ त्यानेच कश्यपाला पृथ्वी दिली, आणि कु म्हणजे भूपल झांवा अनेक वेळां ज्या भार्याबांने वधिलें तो तरी त्याचाच अवतार होय, म्हणून त्यास कुंद म्हणतात. ८१० तो पर्जन्याप्रमाणे आध्यात्मिकादिक तापत्रय दूर करितो व सकल मनो-

पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥ अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः
॥ ८७ ॥ सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥ न्यग्रोधो-
दुंबरोऽश्वत्थश्चाणूरांघ्रनिषूदनः ॥ ८८ ॥ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधा
सप्तवाहनः ॥ अमूर्तिरनघोऽचित्यो भयकृद्वयनाशनः ॥ ८९ ॥

रथांची वृद्धि करितो, म्हणून त्यास पर्जन्य म्हणतात. ८११ तो केवळ स्मरणाच्या योगें पावन करितो, म्हणून त्यास पावन म्हणतात. ८१२ तो कधी कोणाला घेरणा करीत नाही, त्याचें स्वरूप नित्य प्रबुद्ध आहे, व तो कधी निलीन म्हणजे नाहीसा होत नाही, म्हणून त्याला अनिल म्हणतात. ८१३ तो नित्य स्वात्माभूतरस सेवन करितो, किंवा त्यानेच देवांना अमृत प्यावयास दिलें व स्वतः प्राशन केलें, म्हणून त्यास अमृताश म्हणतात. ८१४ त्याला मृत्यु नाही म्हणून त्यास अमृतवपु म्हणतात. ८१५ त्याला सर्व कांहीं ज्ञान आहे, म्हणून त्यास सर्वज्ञ म्हणतात. ८१६ त्याला सर्वत्र मुखे आहेत, म्हणून त्यास सर्वतोमुख म्हणतात. ॥ ८७ ॥

८१७ भक्तीने पत्रपुष्पफलादिक अर्पिलें असतां तितक्यावरही तो सहज प्राप्त होतो, म्हणून त्यास सुलभ म्हणतात. ८१८ तो उत्कृष्ट व्रतें करितो व भोजनाविकांपासून अलिप्त राहतो, म्हणून त्यास सुव्रत म्हणतात. ८१९ त्याची सिद्धि दुसऱ्या कशाच्याही स्वाधीन नाही, तो अनन्य सिद्ध आहे, म्हणून त्यास सिद्ध म्हणतात. ८२० सुरशत्रूंना तोच जिंकितो, म्हणून त्यास शत्रुजित् म्हणतात. ८२१ सुरशत्रूंना तोच जेरीस आणितो, म्हणून त्यास शत्रुतापन म्हणतात. ८२२ तो सर्वांच्या वर आहे किंवा सर्व भूतांना तो मायेनें बद्ध करितो, म्हणून त्यास न्यग्रोध म्हणतात. ८२३ अंबरापासूनच त्याचा उद्भव झाला, म्हणून त्यास उदुंबर म्हणतात. ८२४ श्वः म्हणजे उत्तरक्षणीं न स्थीयते म्हणजे रहात नाही असा जो पक्षवृक्ष तो तद्रूपच होय, म्हणून त्यास अश्वत्थ म्हणतात. ८२५ त्यानेच आंध्रवंशीय चाणूर नामक दैत्याला बधिलें, म्हणून त्यास चाणूरांघ्रनिषूदन म्हणतात. ॥ ८८ ॥

८२७ त्याच्या चेतन्यग्यांतीला सहस्रावधि ज्वाला आहेत, म्हणून त्यास सहस्रार्चि म्हणतात. ८२७ काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधुम्रवर्णा, स्फुलिंगिनी व विष्मरुची ह्या सप्त जिह्वा असलेला जो अग्नि तो त्याचाच अंश होय, म्हणून त्यास सप्तजिह्व म्हणतात. ८२८ त्याला सात दीप्ति आहेत व त्याला सात सप्तैधा घाव्या लागतात, म्हणून त्यास सप्तैधा म्हणतात. ८२९ ज्याच्या रथाला सप्त अश्व आहेत किंवा सप्त गांवाचा एकच अश्व आहे असा जो सूर्य, तो तरी त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास सप्तवाहन म्हणतात. ८३० त्यास विशिष्ट मूर्ति नाही, म्हणून त्यास अमूर्ति म्हणतात. ८३१ त्याला अघ म्हणजे पाप किंवा दुःख नाही, म्हणून त्यास अनघ म्हणतात. ८३२ त्याचें मान किंवा रूप सामंतां येत नाही, तो केवळ अचित्य आहे, म्हणून त्यास अचित्य म्हणतात. ८३३ असन्मार्गवर्ती जनानां तो भय उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास भयकृत् म्हणतात. ८३४ वर्णाभमानुरूप आचरण करणाऱ्या पुरुषांचें भय तो हरण करितो, म्हणून त्यास भयनाशन म्हणतात. ॥ ८९ ॥

**अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥ अधृतः स्वधृतः स्वास्यः
प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ ९० ॥ भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ ९१ ॥ धनुर्धरो धनुर्वेदो**

८३९ तो अतिशयित सूक्ष्मत्वानें शोभतो, हणून त्यास अणु हणतात. ८३६ तो अत्यंत विशाल असून सर्व विश्वाला व्यापितो, हणून त्यास बृहत् हणतात. ८३७ हिरण्य-
गर्भादिक सूक्ष्म प्रपंचही तोच होय, हणून त्यास कृश हणतात. ८३८ सर्व विश्व हे त्याचेंच
विराट्स्वरूप होय, हणून त्यास स्थूल हणतात. ८३९ सत्त्व, रज व तम ह्यांनीं सृष्टि,
स्थिति व लय हीं कर्म तोच करितो, हणून त्यास गुणभृत् हणतात. ८४० वस्तुतः त्याच्या
ठिकाणीं कोणताही गुण नाही, म्हणून त्यास निर्गुण म्हणतात. ८४१ त्याच्या ठिकाणीं
शब्दस्पर्शादिक गुण नाहीत, तो अत्यंत सूक्ष्म, नित्य, शुद्ध, बुद्ध व सर्वगत आहे आणि त्याचें
तर्कांनींही व्याख्यान करणें अशक्य होय, हणून त्यास महान् हणतात. ८४२ तोच सर्वांना
धारण करितो, तोच सर्वांचा आधार होय व त्याला कोणतीही धरणारा नाही, हणून
त्यास अधृत हणतात. ८४३ तो स्वतांच आपल्याला धारण करितो, हणून त्यास स्वधृत
म्हणतात. ८४४ त्याचें आस्य (मुख) मंगलकारक आहे किंवा पुण्यार्थाचा मार्गापदेशक
महान् शब्दराशि वेद हा त्याच्याच मुखांतून बाहेर पडला, म्हणून त्यास स्वास्य म्हणतात.
८४५ त्याचा वंश फार पुरातन आहे, म्हणून त्यास प्राग्वंश म्हणतात. ८४६ ह्या प्रपंचाची
वृद्धि तोच करितो, म्हणून त्यास वंशवर्धन म्हणतात. ॥ ९० ॥

८४७ अनंतादिकांच्या रूपांनं पृथ्वीचा भार तोच धारण करितो, म्हणून त्यास भारभृत्
हणतात. ८४८ श्रुति, स्मृति व पुराणें ह्यांनीं तोच श्रेष्ठ किंवा ध्येय अथवा उपास्य म्हणून
सांगितला आहे, ह्यास्तव त्यास कथित म्हणतात. ८४९ योग म्हणजे ज्ञान ह्याच्या योगें तो
ब्रह्म होतो, किंवा तो नित्य समाधियोगानें आत्मचिंतन करित असतो, म्हणून त्यास योगी
हणतात. ८५० अन्य योगी विघ्नांनीं प्रतिहत होतात परमात्मस्वरूपचिंतनापामून भ्रष्ट होतात,
पण ह्या योग्याचें तसें नाही, म्हणून ह्यास योगीश हणतात. ८५१ तो सर्व कामांची पूर्ति
करितो, म्हणून त्यास सर्वकामद म्हणतात. ८५२ संसारारण्यांत परिभ्रमण करणाऱ्या जीवांना
आश्रमाप्रमाणें विसांचा देणारा तोच आहे, म्हणून त्यास आश्रम हणतात. ८५३ अविवेकी
शाण्याला श्रम (दुःख) देणारा तोच होय, म्हणून त्यास श्रमण हणतात. ८५४ सर्वांना
क्षीण तोच करितो, म्हणून त्यास क्षाम हणतात. ८५५ तोच संसारवृक्षरूप असून त्याचीं
पर्वे वेद हे सुंदर आहेत, म्हणून त्यास सुपर्ण हणतात. ८५६ वायूला वाहण्यास लावणारा
तोच होय, म्हणून त्यास वायुवाहन म्हणतात. ॥ ९१ ॥

८५७ शुभ कर्मास विजेणें आणणाऱ्या राक्षसांच्या नाशाकरितां त्यानेंच रामरूप घेऊन
धनुष्य धारण केले, म्हणून त्यास धनुर्धर म्हणतात. ८५८ शस्त्रास्त्रांचें ज्ञान ज्यांत आहे

दंडो दमयिता दमः ॥ अपराजितः सर्वसहो नियंता नियमो यमः
॥ ९२ ॥ सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥ अभिप्रायः
प्रियाहोर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥ ९३ ॥ विहायमगतिज्योतिः सुरु-

अमा जो धनुर्वेद तो त्याच्यापासूनच उद्भवला, म्हणून त्यास धनुर्वेद म्हणतात. ८५९
दुष्टांचे शासन करणारा जो दंड तो तोच होय, म्हणून त्यास दंड म्हणतात. ८६० तोच दंडाने
दमन करिता, म्हणून त्यास दमयिता म्हणतात. ८६१ दुष्टांचे दमन किंवा इंद्रियनिग्रहरूप
दम ही नवी त्याचीच सत्ता होय, म्हणून त्यास दम म्हणतात. ८६२ त्याचा कधी शत्रुकडून
परमत्त्व घडव नाही, म्हणून त्यास अपराजित म्हणतात. ८६३ सर्व कर्मे करण्याचे चाला
समर्थ आहे, किंवा कितीही शत्रू असले तरी त्यांचे तो काहीएक चाल देत नाही, म्हणून
त्यास सर्वसह म्हणतात. ८६४ सर्वांना आपआपली कृत्ये करण्यास तोच लावितो, म्हणून
त्यास नियंता म्हणतात. ८६५ त्याला नियंता कोणीही नाही, म्हणून त्यास अनियम,
अथवा नियमही त्याचीच वृत्ति होय म्हणून त्यास नियम म्हणतात. ८६६ त्याला यम (मृत्यु)
नाही म्हणून त्यास अयम. अथवा यम म्हणजे नाराकर्तृक शक्ति ही वस्तुतः त्याचीच होय
म्हणून त्यास यम म्हणतात. (किंवा यम व नियम ही जो योगांगे, तद्वत्.) ॥ ९२ ॥

८६७ त्याच्या ठिकाणी शैवादिभक्त गूण पूर्ण आहेत, म्हणून त्यास सत्त्ववान् म्हणतात.
८६८ त्याच्या ठायी सत्त्वगुणांचे प्राधान्य आहे, म्हणून त्यास सात्त्विक म्हणतात. ८६९
सज्जनांविषयी त्याच्या मनात फारच आदरवृद्धि आहे, म्हणून त्यास सत्य म्हणतात. ८७०
तो सत्य हाच परमधर्म मानून त्यामध्ये सदैव तत्पर असतो, म्हणून त्यास सत्यधर्मपरायण
म्हणतात. ८७१ पुढ्यापुढीचा आकांक्षा करणार पुरुष मुख्यतः त्याचीच इच्छा करितात,
अथवा प्रलयकाली सर्वांचे पर्याप्तान त्यामध्येच होतं, म्हणून त्यास अभिप्राय म्हणतात. ८७२
प्रत्येक पिय वस्तू सत्त्वगुणांच्या देन करण्याचे सामर्थ्य त्याच्याच ठिकाणी आहे, म्हणून त्यास
प्रियाहो म्हणतात. ८७३ तो शासन, प्रशंसा, अधर्ष, पाय, स्तुति, नमस्कार इत्या-
दिकांनी पजेला योग्य तोच शासक म्हणून त्यास अर्ह म्हणतात. ८७४ तो सर्वांचे प्रिय
करिता, म्हणून त्यास प्रियकृत् म्हणतात. ८७५ प्रीतीची वृद्धि करणारा तोच असल्या-
मुळे त्यास प्रीतिवर्धन म्हणतात. ॥ ९३ ॥

८७६ विहायस गति हृदयस्थ आकांक्षा हाच त्याचा महान् आश्रय असल्यामुळे त्यास
विहायसगति म्हणतात. ८७७ आदित्यादिकांच्या ठायी विषयान असलेले तेज तोच होय,
म्हणून त्यास ज्योति म्हणतात. ८७८ त्याची रुचि (कानि) सुंदर आहे, म्हणून त्यास
सुरुचि म्हणतात. ८७९ देवांना उद्देशून प्रवृत्त झालेल्या सर्व कर्मांत जे हवन करण्यात
येत ते तोच ग्रहण करिता, म्हणून त्यास हुतश्रुक म्हणतात. ८८० तो निःस्त्री लोकांत
सर्वत्र सदैव विद्यमान असतो, म्हणून त्यास विश्व म्हणतात. ८८१ रसांचे आकर्षण कर-

विहृतभुग्विभुः ॥ रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ ९४ ॥
अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजो अग्रजः ॥ अनिर्विण्णः सदामर्षी
लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ ९५ ॥ सनात्सनातनतमः कपिलः कपि-
रव्ययः । स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्तिः स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः
 णारा आदित्य हा तोच असल्यामुळे त्यास रवि ह्मणतात. ८८२ विविध रूपांनी प्रकाश-
 मान् होणारा तोच होय, म्हणून त्यास विरोचन ह्मणतात. ८८३ सर्व वेभव तोच अपितो,
 म्हणून त्यास सूर्य ह्मणतात. ८८४ तोच सर्व जगाला प्रसन्नतो व सर्व रस प्राप्त करून
 देतो, म्हणून त्यास सविता ह्मणतात. ८८५ रवि हाच त्याच लोचन होय, म्हणून त्यास
 रविलोचन ह्मणतात. ॥ ९४ ॥

८८६ तो नित्य, सर्वगत व देशकालादिकांनी अप्रविच्छिन्न असा आहे, म्हणून त्यास
 अनंत ह्मणतात. ८८७ हुतभुक् ह्मणजे अग्नि हे त्याचेच रूप असल्यामुळे त्यास हुतभुक्
 ह्मणतात. ८८८ सर्व जगाला भोजन पालणारा किंवा सर्व भोग्य वस्तूंचा खरा खरा उप-
 भोग घेणारा तोच होय, म्हणून त्यास भोक्ता ह्मणतात. ८८९ तो भक्तांना सुख देतो
 किंवा त्यांचे असुख खंडितो, म्हणून त्यास सुखद किंवा असुखद ह्मणतात. ८९० धर्म-
 संरक्षणार्थ तो अनेक वेळां जन्म घेतो, म्हणून त्यास नैकज ह्मणतात. ८९१
 तो सर्वांच्या आधींचा जन्मलेला आहे, म्हणून त्यास अग्रज ह्मणतात. ८९२ त्याचे सर्व
 मनोरथ आधींच सिद्ध झालेले आहेत व त्यामुळे त्यास स्वद असा कधींच नसतो, म्हणून
 त्यास अनिर्विण्ण ह्मणतात. ८९३ तो सगळ्यांचे अपसाध सदैव साधन करितो, म्हणून
 त्यास सदामर्षी ह्मणतात. ८९४ सर्व लोकांचा महान् आश्रय तोच होय, म्हणून त्यास
 लोकाधिष्ठान ह्मणतात. ८८५ त्याचे स्वरूप, शक्ति, व्यापार इत्यादि सर्व अद्भुत आहे
 किंवा तो उद्भवलं नाहीं, म्हणून त्यास अद्भुत ह्मणतात. ॥ ९५ ॥

८९६ तो अनंत कालपर्यंत राहणारा आहे, म्हणून त्यास सनात् ह्मणतात. ८९७
 ब्रह्मरुद्रादिक सर्व सनातन चिरकाल राहणाऱ्या विभूतिपिंडांही तो अधिक (अनंत) कालपर्यंत
 राहणारा आहे, म्हणून त्यास सनातनतम ह्मणतात. ८९८ वडवानलाचा जो कपिल वर्ण ते त्याचेच
 रूप होय, म्हणून त्यास कपिल ह्मणतात. ८९९ क ह्मणजे उदकाला साधून घेणारा जो सूर्य
 ते त्याचेच रूप आहे, किंवा वराहावतार हा जो श्रेष्ठ कपि तो तोच होय, म्हणून त्यास कपि
 ह्मणतात. ९०० प्रलयकालीं देखील त्याचा नाश होत नाहीं, म्हणून त्यास अव्यय ह्मणतात.
 ९०१ तो भक्तांना स्वस्ति ह्मणजे मोक्ष देतो, म्हणून त्यास स्वस्तिद ह्मणतात. ९०२
 तो भक्तांचे कल्याण करितो, म्हणून त्यास स्वस्तिकृत् म्हणतात. ९०३ मंगल हें
 त्याचेच रूप होय, म्हणून त्यास स्वस्ति ह्मणतात. ९०४ तो स्वतः मंगलाचा
 उपभोक्ता आहे, म्हणून त्यास स्वस्तिभुक् ह्मणतात. ९०५ तो स्वस्तिरूपांनी सदैव वृद्धि-
 गत होतो, कल्याण करण्यास सदैव समर्थ असतो, किंवा तात्काळ कल्याण करितो,
 म्हणून त्यास स्वस्तिदक्षिण ह्मणतात. ॥ ९६ ॥

॥ ९६ ॥ अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥ शब्दा-
तिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ९७ ॥ अक्रूरः पेशला दक्षो
दक्षिणः क्षमिणांवरः ॥ विद्वत्तसो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ ९८ ॥

१०६ त्याच्या सर्व कामना आधीच परिपूर्ण झालेल्या असल्यामुळे त्यास रागद्वेषा-
दिकांचें प्रयोजनच नाही व तन्निमित्त रोद्रत्वही धारण करण्याचें कारण नाही, म्हणून
त्यास अरौद्र झणतात. १०७ मोक्ष व योग ही दोन त्याचीच कुंडले आहेत, म्हणून
त्यास कुंडली झणतात. १०८ संपन्न लोकांच्या रक्षणाकरितां मनस्तत्त्वात्मक सुदर्शनाख्य
चक्र त्यानें धारण केले आहे, झणून त्यास चक्री झणतात. १०९ विक्रम झणजे पद-
विक्षेप क्रिया पराक्रम हा त्याच्या ठिकाणी सर्व पुरुषपक्षां विलक्षण असा आहे, म्हणून
त्यास विक्रमी झणतात. ११० श्रुतिस्मृतिरूप उर्जित शासन झणजे दिव्य धर्मशास्त्र
त्यानेंच उत्पन्न केले आहे, म्हणून त्यास उर्जितशासन झणतात. १११ त्याचें शब्दांनीं
वर्णन करितां येत नाही, म्हणून त्यास शब्दातिग झणतात. ११२ शब्द झणजे श्रुतिस्मृत्यादिक
हीं त्याचेंच धारण (वोधन) करितात, म्हणून त्यास शब्दसह झणतात. ११३ तापत्रयानें
तम झालेल्या नव्हरूपांना तो शिशिर म्हणवमाणें विसावा देतो, म्हणून त्यास शिशिर
झणतात. ११४ ज्ञानी पुरुषांना सेवार व अजांनी पुरुषांना परमार्थ हा शर्वरीप्रमाणें म्हणजे
रात्रीप्रमाणें करणारा तोच होय, म्हणून त्यास शर्वरीकर झणतात. ॥ ९७ ॥

११९ त्याच्या ठिकाणी क्रूरत्व मूर्तीच नाही, म्हणून त्यास अक्रूर झणतात. ११६ त्याचें
शरीर, मन, वाणी व कर्म हे सुंदर आहेत, म्हणून त्यास पेशला झणतात. ११७ त्याच्या ठायीं
महान् सामर्थ्य, शीघ्रकारित्व व उद्बुद्ध शक्ति दान करित, म्हणून त्यास दक्ष झणतात. ११८
तो सर्वत्र गमन करितां किंवा सर्वांना विजितो, म्हणून त्यास दक्षिण झणतात. ११९ क्षमी
झणजे याची क्षमापेक्षाही तो क्षमार्थी आहे, पृथिव्यादिक जे भारवाही त्यांच्यापेक्षाही
तो प्रचंड भारवाही आहे, किंवा कोणाही कार्य करण्यास तो सार्थ आहे, म्हणून त्यास
क्षमिणांवर झणतात. १२० ब्रह्मादिक सर्वा ज्ञानी पुरुषपक्षांही तो ज्ञानी आहे, म्हणून त्यास
विद्वत्तस झणतात. १२१ त्याला संतापूप मय मूर्तीच नाही, म्हणून त्यास वीतभय झण-
तात. १२२ तो सत्त्व इश्वर व निवृत्त आहे, आणि त्याचें नामश्रवण व नामकीर्तन पुण्य-
कारक आहे, म्हणून त्यास पुण्यश्रवणकीर्तन झणतात. ॥ ९८ ॥

१२३ संसारसाग्नान्त परतीरला तोच पोहोचविणो, म्हणून त्यास उत्तारण झणतात. १२४
पापसंज्ञित दुष्टकृतीचें तोच दहन करितां, म्हणून त्यास दुष्टकृतिहा झणतात. १२५ केवळ स्मर-

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥ वीरहा रक्षणः सन्तो
जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ९९ ॥ अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ १०० ॥ अनादि-
र्भूर्भुवोलक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥ जननो जनजन्मादिर्भीमो

णाच्या योगानें साधकाला तो पुण्य प्राप्त करून देतो, किंवा श्रुतिस्मृतिरूप ताणीनें साधकाला
योग्य मार्गाचें निदर्शन करून तद्वारा त्यास पावन करितो, हाणून त्यास पुण्य झणतात. ९२६
भावी अनर्थाचीं मूचक जी दुःस्वप्ने त्यांचा तो नाश करितो, हाणून त्यास दुःस्वप्ननाशन
झणतात. ९२७ वि म्हणजे विविध व ३२ म्हणजे गतिः संसारी पुरुषांना प्राप्त होणाऱ्या विविध गति
तो मोक्षदानानें नष्ट करितो, हाणून त्यास वीरहा झणतात. ९२८ सत्त्वगुणाचें अधिष्ठान होऊन
तो जगन्त्रयाचें रक्षण करितो, हाणून त्यास रक्षण झणतात. ९२९ संतरूपानें विद्या व विनय
ह्यांची वृद्धि तोच करितो, हाणून त्यास सन्तं झणतात. ९३० सर्व प्रजांना प्राणरूपानें तोच
जिवंत राखितो, हाणून त्यास जीवन झणतात. ९३१ सर्व विश्वाला व्यापून तो अवस्थित आहे
हाणून त्यास पर्यवस्थित झणतात. ॥ ९९ ॥

९३२ त्याचीं रूप अनंत आहेत, सर्व प्रपंच हा त्याचेंच रूप होय, हाणून त्यास अनंत-
रूप झणतात. ९३३ त्याच्या ठिकाणीं श्री (पराशक्ति) अपरिमित आहे, हाणून त्यास अनंतश्री
झणतात. ९३४ त्यानें मन्युला (क्रोधाळा) जिंकिले आहे, हाणून त्यास जितमन्यु झणतात.
९३५ संसारपरिवर्तनाचें भय तोच दूर करितो, हाणून त्यास भयापह झणतात. ९३६ त्याला
चतुर (चार) अस (बाजू) आहेत हाणजे तो मोठा चौरंगी किंवा पटाईन आहे, हाणून त्यास
चतुरस्र झणतात. ९३७ त्याचें आत्मस्वरूप किंवा चित्त हे अपरिच्छन्न आहे, हाणून त्यास
गभीरात्मा झणतात. ९३८ तो अधिकारानुरूप विविध फले प्राण्यांना देतो, म्हणून त्यास
विदिशं म्हणतात. ९३९ तोच वेदादिकांच्या योगें विविध आज्ञा करितो, म्हणून त्यास व्यादिश
झणतात. ९४० तोच सर्वांना कर्मानुसार फलें अर्पितो, हाणून त्यास दिश झणतात. ॥ १०० ॥

९४१ त्यास आदि (कारण) नाही, हाणून त्यास अनादि झणतात. ९४२ त्याच्या-
पासून सर्व विश्व उद्भास येतें किंवा तोच सर्वांचा आधार होय, हाणून त्यास भू म्हणतात.
९४३ भूमीची शोभा, संपत्ति व सौभाग्य तोच होय, म्हणून त्यास भुवोलक्ष्मी झणतात.
९४४ तो उत्तम प्रकारच्या नानाविध गति प्राप्त करून देतो, हाणून त्यास सुवीर झणतात.
९४५ त्याचीं अंगवें रुचिर (सुंदर) किंवा कल्याणकारक आहेत, म्हणून त्यास रुचिरांगद
म्हणतात. ९४६ तोच जंतूचें जनन करितो, म्हणून त्यास जनन म्हणतात. ९४७ तोच
जनांच्या जन्माला मूलकारण होय, म्हणून त्यास जनजन्मादि म्हणतात. ९४८ त्याच्यापासून
सर्वांना भय उत्पन्न होतें, हाणून त्यास भीम झणतात. ९४९ त्याच्या ठिकाणीं भयंकर परा-
क्रम वास करितो, हाणून त्यास भीमपराक्रमी म्हणतात. ॥ १०१ ॥

**भीमपराक्रमः ॥ १०१ ॥ आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ १०२ ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः
 प्राणभृतप्राणजीवनः ॥ तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ १०३ ॥
 भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ॥ यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञांगो**

१४० पृथिव्यादिक पंचमहाभूतं हीं जगास आधार खरी; परंतु त्यांनाही आधार तो देवाभिदेवच होय, म्हणून त्यास **आधारनिलय** म्हणतात. १५१ त्याला उत्पन्न करणारा दुसरा कोणी नाही, म्हणून त्यास **अधाता**; व तोच अंती सर्वांचा घोट घेतो, म्हणून त्यास **धारा** म्हणतात. १५२ त्याचें हास्य पुष्पाप्रमाणें मनोहर आहे, किंवा त्याच्याच अस्तित्वामुळे हें प्रपंचरूपा पुष्प विकसित झालें आहे, म्हणून त्यास **पुष्पहास** म्हणतात. १५३ तो नित्य जागा असतो, म्हणून त्यास **प्रजागर** म्हणतात. १५४ तो सर्वांच्या उर्ध्वभागी स्थित आहे, म्हणून त्यास **ऊर्ध्वग** म्हणतात. १५५ साधुजनांचीं कर्म सन्मार्गिंनीं हाच आचरितो, म्हणून त्यास **सत्पथाचार** म्हणतात. १५६ तोच सर्वांच्या ठिकाणीं चेतना उत्पन्न करितो, म्हणून त्यास **प्राणद** म्हणतात. १५७ त्याचें स्वरूप प्रणवानें व्यक्त होतें, म्हणून त्यास **प्रणव** म्हणतात. १५८ पण्यकर्म ग्रहण करून तदनुरूप फलें तोच देतो, म्हणून त्यास **मूल्य** या अर्थानें **पण** असं म्हणतात. ॥ १०२ ॥

१५९ त्याच्या अस्तित्वाचें तोच प्रमाण होय, म्हणून त्यास **प्रमाण** म्हणतात. १६० प्राण क्षणजे इंद्रियें किंवा प्राणापानादिक पंच वायु किंवा प्राण म्हणजे जीवात्मा हा त्याच्या ठिकाणीं अंती कायमचा लय पावतो, म्हणून त्यास **प्राणनिलय** म्हणतात. १६१ अन्नरूपानें प्राणांना तोच पोषितो, म्हणून त्यास **प्राणभृत** म्हणतात. १६२ प्राण्यांना जगविणारे पंचवायु नव्हेत, तर तो परमेश्वरच होय, म्हणून त्यास **प्राणजीवन** म्हणतात. १६३ तत्त्व क्षणजे परब्रह्मतत्त्व हें तोच होय, म्हणून त्यास **तत्त्व** म्हणतात. १६४ परब्रह्मतत्त्वाचें यथार्थ ज्ञान त्यालाच आहे, म्हणून त्यास **तत्त्वविद** म्हणतात. १६५ सर्व जगला एकटा व्यापणारा तोच होय, म्हणून त्यास **एकात्मा** म्हणतात. १६६ त्याला जन्म, मृत्यु, जरा इत्यादि विकार किंवा अस्तित्व, जन्म, वृद्धि, विपरिणाम, अपक्षय व विनाश हे सहा भाव नाहीत, म्हणून त्यास **जन्ममृत्युजरातिग** म्हणतात. ॥ १०३ ॥

१६७ भूर, भुवः, स्वः ह्या व्याहृति मंत्रांनीं हवन केलें असतां भूर, भुवः, स्वः एतद्रूप त्रैलोक्यास तोच रक्षितो, किंवा तो आपणच भूर, भुवः, स्वः एतद्रूप त्रैलोक्यवृक्ष होऊन हें विश्व व्यापितो, म्हणून त्यास **भूर्भुवःस्वस्तरु** म्हणतात. १६८ तोच संसारसागरांतून जीवाला तारितो किंवा तार म्हणजे प्रणव हा त्याचाच वाचक आहे, म्हणून त्यास **तार** म्हणतात. १६९ तो सर्व लोकांचा जनक आहे म्हणून त्यास **सविता** म्हणतात. १७० पितामह जो ब्रह्मदेव त्याची तो पिता, म्हणून त्यास **प्रपितामह** म्हणतात. १७१ यज्ञ हें त्याचेंच रूप होय म्हणून त्यास **यज्ञ** म्हणतात. १७२ यज्ञांचा पति (रक्षक) तोच होय, म्हणून त्यास **यज्ञपति**

**यज्ञवाहनः ॥१०४॥ यज्ञभृयज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥ यज्ञांतकृद्यज्ञ-
गुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥१०५॥ आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः साम-
गायनः ॥ देवकीनंदनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥६॥ शंखभृन्नंदकी
चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥ रथांगपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥७॥**

ह्मणतात. ९७३ यज्ञ करणारा यजमान हे त्याचेंच रूप होय, म्हणून त्यास यज्ञा ह्मणतात. ९७४ यज्ञाचीं सर्व अंगें ह्या व्याच वराहमर्तीचीं होत, म्हणून त्यास यज्ञांग ह्मणतात. ९७५ यज्ञ हे त्याचें वाहन म्हणजे तत्वाचीं साधन होय, म्हणून त्यास यज्ञवाहन ह्मणतात. ॥१०४॥

९७६ यज्ञाचें पापण किंवा रक्षण तोच करितो, म्हणून त्यास यज्ञभृत् म्हणतात. ९७७ प्राचीनवर्तिमानें त्यानेच यज्ञ केले, किंवा जगाच्या आरंभाच्या पूर्वी व जगाच्या अंताच्या नंतर तोच यज्ञाचें कर्तन करितो, म्हणून त्यास यज्ञकृत् ह्मणतात. ९७८ त्याच्याच नामकीर्तनांनं यज्ञ संपूर्ण होता, म्हणून त्यास यज्ञी ह्मणतात. ९७९ यज्ञाचा भोक्ता तोच होय, म्हणून त्यास यज्ञभुक् म्हणतात. ९८० यज्ञाच्या योगानें त्याचीच प्राप्ति होते, म्हणून त्यास यज्ञसाधन म्हणतात. ९८१ यज्ञाचें फळ तोच देतो, म्हणून त्यास यज्ञांतकृत् म्हणतात. ९८२ यज्ञाचें गूढ फळ त्याची प्राप्ति होच होय, म्हणून त्यास यज्ञगुह्य म्हणतात. ९८३ अन्न हे तद्रूपच होय म्हणून त्यास अन्न म्हणतात. ९८४ अन्नाचा उपभोक्ता किंवा सर्व प्राण्यांचा कालरूपानं भक्षक तोच होय, म्हणून त्यास अन्नाद म्हणतात. ॥ १०५ ॥

९८५ तो परमात्माच सर्वांचें उपादान कारण आहे, म्हणून त्यास आत्मयोनि म्हणतात. ९८६ तो स्वतांच आला, ह्मणून त्यास स्वयंज.त ह्मणतात. ९८७ पाताळांत असलेल्या हिरण्याक्षाला मारण्यासाठी त्याने वराहरूप धरून पृथ्वीचें विषेण रीतीनें खनन केले, ह्मणून त्यास वैखान ह्मणतात. ९८८ साममंत्रांनी त्याचेंच गायन करितात, किंवा तो सामाचें गायन करितो, ह्मणून त्यास सामगायन ह्मणतात. ९८९ तोच देवकीचा पुत्र झाला, ह्मणून त्यास देवकीनंदन ह्मणतात. ९९० तोच सर्व जगाचा उत्पादक आहे, म्हणून त्यास स्रष्टा ह्मणतात. ९९१ क्षितीचा पति तोच होय, ह्मणून त्यास क्षितीश म्हणतात. ९९२ कीर्तनश्रवणाविक भकीन तो पापांचा नाश करितो, म्हणून त्यास पापनाशन म्हणतात. ॥ १० ॥

९९३ पांचजन्य नांवाचा शंख त्यानेच धारण केला आहे, म्हणून त्यास शंखभृत् म्हणतात. ९९४ त्याच्या हातांत विद्यारूप नंदक नांवाचें खड्ग आहे, म्हणून त्यास नंदकी म्हणतात. ९९५ त्याच्या हातांत मनस्तत्त्वात्मक सूरदर्शन चक्र आहे, म्हणून त्यास चक्री म्हणतात. ९९६ त्याच्या हातांत इंद्रियायुद्धकारात्मक शार्ङ्ग धनु आहे, म्हणून त्यास शार्ङ्गधन्वा म्हणतात. ९९७ त्याच्या हातांत बद्धितत्त्वात्मिका कौमादकी गदा आहे, म्हणून त्यास गदाधर म्हणतात. ९९८ रथाचें अंग (सुदर्शन चक्र) त्याच्या हातांत आहे, म्हणून त्यास रथांगपाणि ह्मणतात. ९९९ त्याचा क्षोभ करण्यास कोणीही समर्थ नाही, म्हणून त्यास अक्षोभ्य ह्मणतात. आणि १००० प्रहार करण्यास जीं जीं साधनें उपयोगी पडतील तीं तीं सर्व साधनें त्याचीं आयुधेच होत, म्हणून त्यास सर्वप्रहरणायुध म्हणतात. ॥ १०७ ॥

विष्णुसहस्रनामफल.

मननांत सदैव तत्पर असलेला पुरुष सर्व पातकां-

राजा युधिष्ठिरा, कीर्तन करण्यास योग्य पासून मुक्त होतो आणि त्याचा अंतरात्मा अशा महाम्या केशवाचें हें दिव्य नामसहस्र विशुद्ध होऊन अंती तो सनातन ब्रह्मपदास पूर्णपणे सांगितलें आहे जो मनुष्य हें नित्य पावतो. भगवान् वासुदेवाच्या भक्तांना कधीही श्रवण करील आणि जो ह्याचें नित्य कीर्तन संकट प्राप्त होत नाही आणि ते जन्म, मृत्यु, करील, त्याला येथे आणि परलोकीं किंचित् जरा, व्याधि इत्यादिकांच्या भीतीपासून सर्वव दखील आपत्ति प्राप्त होणार नाही. ब्राह्मणानें अलिप्त राहतात. जे पुरुष श्रद्धापूर्वक मोक्ष्या ह्याचें श्रवणपठण केल्यास त्यास अर्धब्रह्म भक्तीनें ह्या स्तोत्राचा अभ्यास करितात, त्यास लाभेल, क्षत्रियांनें ह्याचें श्रवणपठण केल्यास आत्मसुख, क्षांति, श्री, धृति, स्मृति व कीर्ती हीं तो विजयी होईल, वैश्यानें ह्याचें श्रवणपठण प्राप्त होनात; आणि जे पुरुष पुरुषोत्तमाची केल्यास त्याला बहुत संपत्ति मिळेल. आणि भक्ति करून पुण्य जोडितात, त्यांना कधी शत्रूनें ह्याचें श्रवणपठण केल्यास तो सुख क्रोध, लोभ, मत्सर किंवा अयोग्य वासना जाडील! ह्या नामसहस्राच्या श्रवणपठणानें उत्पन्न होत नाही! राजा, सूर्य, चंद्र, ग्रह व धर्माधी मनुष्याला धर्म प्राप्त होईल, धनार्थ्याला नक्षत्रें ह्यांसहवर्तमान अंतरिक्ष, त्याप्रमाणेंच धन मिळेल, कामार्थ्याचा काम सिद्धीस जाईल, आकाश, दिशा, भू व महोदधि हीं सर्व व प्रजापत्यांची प्रजा वाढेल! जो भक्तिमान् महाम्या वासुदेवाच्याच वीर्यानें धारण केलेलीं पुरुष सदासर्वकाळ मोक्ष्या प्रयत्नानें शुचिर्मेव राहिल; सुर, असुर, गंधर्व, व यक्ष, उरग, हात्साता अगदीं मनापासून भगवान् वासुदेवाचें गळस ह्यांसहित हें सर्व चराचर जग भगवान् हें नामसहस्र कीर्तन करील, त्याला विपुल यश कृष्णाच्याच सत्तेनें वर्तत आहे; आणि इंद्रियें, मिळेल, तो ज्ञातीमध्ये श्रेष्ठत्व पावेल, त्यास मन, बुद्धि, प्राण, तेज, बल, धृति, क्षेत्र (देह) अदृष्ट संपत्ति प्राप्त होईल, आणि अंती त्यास व क्षेत्रज्ञ (जीवात्मा) हीं सर्व वासुदेवात्मकच अनुत्तम श्रेय (मोक्ष) मिळेल! विष्णुसहस्र- राहत! राजा, श्रुति, स्मृति व शास्त्रें ह्यांत नामाचें श्रवणपठन करणाऱ्या मानवाला कोण्ढी जे धर्म निरूपण केले आहेत, त्या सर्वांत भय उत्पन्न होत नाही, तो तेजस्वी व वीर्यावान् आचार हा श्रेष्ठ होय; आचार हा प्रथम धर्म, होतो, त्यास कधी दुस्पर्शवाहाणें येत नाही, आणि त्या आचाराचा प्रभु भगवान् अच्युत त्याची कांति वाढते, आणि तो बल, रूप व हाच जाणावा. युधिष्ठिरा, ऋषि, पितर, देव, गुण ह्यांनीं संपन्न होतो असा सिद्धांत सम- महामृतं, धातू आणि हें सर्व स्यावरजंभ जग आदा. रोगग्रस्त मनुष्यानें ह्या स्तोत्राचा पाठ भगवान् नारायणापासूनच उत्पन्न झालें आहे; ऐकिल्यास किंवा म्हटल्यास त्याचा रोग नष्ट आणि त्याप्रमाणेंच योग, ज्ञान, सांख्य, विद्या, होतो, बद्ध मनुष्याचा बंध तुटतो, भ्यालल्याचें गिल्यादि कला, वेद, शास्त्रें व विज्ञान हीं सर्व भय नाश पावत, आणि संकटांत पडलेल्याचें जनार्दनापासूनच निर्माण झालीं आहेत. राजा, संकट दूर होतें. जो पुरुष सतत एकाग्रचित्तानें एकठा विश्वव्यापक प्रभु भगवान् विष्णू हाच पुरुषोत्तमाचें हें स्तोत्र म्हणून स्तवन करितो, महत् भूत होय; त्याच्यापासूनच अनेकराः तो तात्काळ आर्ततीनून पार पडतो. भगवान् पृथक् भूतें जन्मलीं आहेत; आणि हा अवि- वासुदेवाचा आश्रय करून त्याच्याच ध्यान- नारी भूतात्मा तिन्ही लोकांना व्यापून सर्व

विश्वाचा उपभोग घेतो ! जो पुरुष सुखाची व त्यास पातकाचा संपर्कही घडत नाही, त्यास कल्याणाची इच्छा करित असेल त्याने, दीर्घायुष्य प्राप्त होतें, त्याचे सर्व पुरुषार्थ व्यासांनीं गाडलेल्या ह्या भगवान् विष्णूच्या सिद्धास जातात, आणि तो ह्या लोकीं व स्तवनाचा पाठ करावा. राजा, विश्वावर सत्ता परलोकीं सुखोपभोग घेतो ! हास्तव भी तुला चालविणाऱ्या, जन्ममरणहीन, देदीप्यमान् आणि हाच मंत्र सांगतो, सावधान चित्तानें श्रवण कर. ज्याच्यापासून जगाचा प्रभव व ज्याच्या ठिकाणीं राजा युधिष्ठिरा, पूर्वी सत्रधर्माचरणान्त निमग्न जगाचा विलय होतो, अशा पुष्कराक्ष वासुदेवाला असलेल्या आणि सत्यव्रताचें परिपालन कर-जे पुरुष भजतात, त्यांना कधीही आपत्ति नाऱ्या महान् महान् राजर्षींनीं नित्य ह्याच मंत्राचें अनुष्ठान केलें आणि दिव्यश्री जोडिली. हे भरतश्रेष्ठा, जे भूपाल ह्या सावित्रीनें जपिलेल्या मंत्राचा नित्य नियमानें लक्षपर्वक प्रतिदिवशीं जप करितात, त्यांस दिव्य ऐश्वर्य प्राप्त होतें !

अध्याय एकशें पन्नासावा.

—:०:—

सावित्रीव्रतोपाख्यान.

महाव्रत वसिष्ठाला नमस्कार ! वेदनिधि

युधिष्ठिर विचारितोः—हे महाप्राज्ञ पिता- पराशराला नमस्कार ! अनंत नामक महोरगाला मह, माझी आपणांस अशी प्रार्थना आहे कीं, नमस्कार ! ह्या जगांत अक्षय्य झालेल्या सिद्धांना मनुष्यानें नित्य कोणाचा जप केला असतां नमस्कार ! ऋषींना नमस्कार ! परामध्ये पर व त्यास महान् धर्मफल प्राप्त होईल, तें सांगा. देवांमध्ये देव अशा सहस्रशीर्षाला नमस्कार ! अहो सर्वशास्त्रविशारद, प्रयाणकालीं, गृहा- थोरांना वर देणाऱ्या व सहस्र नांवांनीं स्तुतीला दिकांत प्रवेश करितांना, एखाद्या कार्यास पात्र अशा मंगलवाम जनादनाला नमस्कार ! आरंभ करिते वेळीं, किंवा दैविक अथवा पौत्रिक अर्जकपात्, अहिर्बुध्न्य, अजिक्य पिनाकी, कर्म करणाऱ्याच्या समयीं कोणता वेदतुल्य मंत्र ऋत, पितृरूप, महेश्वर, व्यंघक, वृषाकपि, शंभु, जपला असतां त्यापासून सर्व अरिष्टांची शांति हवन व ईश्वर हे जे एकादश प्रख्यात त्रिभु- होईल, उत्तम प्रकारची पुष्टि येईल, विद्वां- यनश्चर रुद्र—जे महात्म शतरुद्रांत शंभर झणून पासून रक्षण घडेल, शत्रूंचा नाश होईल, व भयें सांगितले आहेत—त्यांना नमस्कार ! अंश, भग, पळून जातील, तें आपण कथन करावें. मित्र, जलेश्वर वरुण, धाता, अर्धमा, जयंत,

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मास्कार, त्वष्टा, पूषा, इंद्र व विष्णु हे जे सावित्रीनें जपिलेला जो मंत्र व्यासांनीं सांगि- श्रुतीत सांगितलेले कश्यपांच पुत्र बारा आदित्य तला आहे तो आतां भी तुला सांगतो, तूं आहेत, त्यांना नमस्कार ! धर, ध्रुव, सोम, एताग्र मनानें श्रवण कर. हा मंत्र मोठा दिव्य सावित्र, अनिल, अनल, प्रत्यूष व प्रभास हे असून ह्याजपासून तात्काळ पातकाचा मोक्ष जे आठ वसु त्यांना नमस्कार ! नासत्य व होतो. हे अनघा पांडवश्रेष्ठा, भी आतां तुला दस-ज्यांना आश्विनीकुमार असें झणतात आणि संपूर्ण मंत्रविधि कथन करितो, तो तूं ऐक, जे मार्तंडाचे पुत्र संज्ञा नामक घोडीच्या नाकां- झणजे तुशीं सर्व पातकें नष्ट होतील. हे धर्मज्ञा, तू जन्म पावले, त्यांना नमस्कार ! आतां ह्या- जो पुरुष ह्या मंत्राचा अहर्निश जप करितो, पुढें भी लोकांशीं 'बरीवाईट कर्म' अवलोकन [त्याचीं सर्व पातकें लयास जाऊन पुनः] करणारे वेव सांगतो. हे महान् महान् देव,

प्रत्येकाचे यज्ञयाग, दानधर्म व सुकृत रुद्र, अनल व वसु ह्याप्रमाणें कांतिमान् असून वंगरे जाणतात आणि स्वतः अदृश्य पुण्यसंग्रह करितात आणि पृथ्वीवर शुभ कर्म राहून सर्व प्राण्यांचीं शुभाशुभ कर्म करून स्वर्गामध्ये देवांसमवेत विलास पाहतात. हे देव ह्मणजे ह्यणजे मृत्यु, भोगितात. हे सात ऋषि महेंद्राचे गुरु होत; काल, विश्वदेव, मूर्तिमंत पितृगण, तपोधन, आणि हे पूर्व दिशेचा आश्रय करून राहतात. मनुष्यानें ह्या ऋषींचें एकाग्र मनानें कीर्तन केलें असतां त्याचा महेंद्रलोकीं बहुमान होतो. उन्मुचु, प्रमुचु, वीर्यवान् स्वस्त्यात्रेय, वृद्धव्य, ऊर्ध्वबाहु, तृणसोमांगिरा व मित्रावरुणांचा पुत्र प्रतापवान् अगस्त्य हे सात यमधर्मांचे ऋत्विज् असून हे दक्षिण दिशेचा आश्रय करून राहतात. दृढेयु, ऋतेयु, कीर्तिमान् परि- व्याध व आविन्याप्रमाणें तेजस्वी एकत, द्वित, त्रित, आणि अत्रीचा पुत्र धर्मात्मा सारस्वत ऋषि हे सात वरुणांचे ऋत्विज् होत आणि हे पश्चिम दिशेचा आश्रय करून राहतात. अग्नि, भगवान् वसिष्ठ, महर्षि कश्यप, गौतम, भर- द्वाज, कुशिकतनय विश्वामित्र व ऋषीकाचा पुत्र प्रतापशाली उग्र जमदग्नि हे धनाधिपति कुंवरांचे गुरु असून हे उत्तर दिशेचा आश्रय करून राहतात. आणि सर्व दिशांच्या ठिकाणीं अविधित असलेले सात दुसरे मुनि मनुष्यांचें कल्याण करून त्यांची कीर्ति वाढवितात व त्यांच्या अभ्युदय करितात. धर्म, काम, काल, तसु, वासुकि, अनंत व कपिल हे सात धरणी- यर आहेत. राम, व्यास, द्रोणपुत्र अश्व- त्यामा व लोमश हे सर्व दिव्य मुनि असून त्या प्रत्येकांत सात सात मुनींचा अंतर्भाव होतो. दिशांचे पालक हे लोकांना शांति उत्पन्न करून त्यांचीं कल्याण करितात, असें सांगितलें आहे. वास्तव, ज्या दिशांचे जे दिक्पाल, त्या दिशांच्या सन्मुख होऊन त्या दिक्पालांना शरण जावें. दिक्पाल हे सर्व प्राण्यांचे ऋते असून सर्व लोकांना ते पावन करितात, असें सांगितलें आहे. संवत्, ऋतुवर्ष, धर्मवर्ष

शार्ङ्गदेव, सारूप्य, योग, नारद व महर्षि अमून अतिशय पावन करणारीं हणून सांगि-
 बुवांसा हे महान् तपस्वी व इंद्रियजेते आहेत, तलीं आहेत, आणि ह्यांपासून सर्व व्याधींचा
 ज्येष्ठ सर्व त्रिभुवनांत प्रसिद्ध आहे; आणि ह्या- उपशम होतो व सर्व कर्मांना उत्कृष्ट पुष्टि
 शिष्यां दुसरे ऋषि प्रत्यक्ष रुद्रासारखे महान् मिळते, ह्यास्तव, मनुष्यानें सकाळीं व सायं-
 सामर्थ्यावान् असून ब्रह्मलोकीं वास करितात. काळीं एकाग्र मनानें ह्या सर्वांचें कीर्तन करावें.
 जो मामव ह्या सर्वांचें नामस्मरण करितो, त्याला हे सर्वांचें रक्षण करितात; हेच पाऊस पाडितात;
 पुत्र नसल्यास पुत्र होतो, तो दरिद्री असल्यास हेच प्रकाश देतात; हेच वायूला प्रेरितात;
 त्यास धन मिळतें, आणि त्याला धर्म, अर्थ व हेच सृष्टीला निर्मितात; हेच सर्व सृष्टीचे
 काम ह्यांत सिद्धि प्राप्त होते. वेन राजाचा पुत्र प्रवर्तक आहेत; हेच सर्वांत श्रेष्ठ आहेत; हे
 पृथ्व्याची पृथ्वी ही दुहिता झाली, त्या प्रजापति- अतिशय दक्ष आहेत; हे अतिशय शांत
 तुल्य सार्वभौम श्रेष्ठ महीपतींचें कीर्तन करावें; आहेत; व हेच इंद्रियांना जिंकणारे आहेत.
 आदित्यवंशांत जन्म पावलेला व महेंद्रासारखा ह्या सर्वांचें कीर्तन कोलें असतां मनुष्यांचें सर्व
 पराक्रमी जो इलेच्या ठिकाणीं जन्मास आलेला पातक नष्ट होतें. हे सर्व महात्मे जगाचें पाप-
 त्रिभुवनांत विख्यात असा पुरुरवा नामक पुण्य अवलोकन करितात; ह्यास्तव जो मनुष्य
 राजा, त्याचेंही नाम स्मरावें; तिन्ही लोकांत सकाळीं उठून ह्यांचें नामस्मरण करितो, त्याला
 प्रख्यात असलेला जो महावीर भरत त्याचें पुण्य प्राप्त होतें, त्याला अग्नीपासून व चोरा-
 कीर्तन करावें; ज्यानें कृतयुगांत गोमेध करून व पासून भय उत्पन्न होत नाहीं, त्याच्या दुःख-
 विश्वाला जिंकून टाकण्याइतकें तपोनुष्ठान करून प्राचा नाश घडतो, त्याचीं सर्व पातकें लयास
 भवताला आराधिलें, त्या सर्व लक्षणांनीं युक्त जातात, आणि तो भाग्यवंताच्या घरीं जन्म
 व महादेवाप्रमाणें परमद्युतिमान् रंतिदेव राजाचें घेतो. जो द्विज यज्ञयागांची किंवा व्रतवैक-
 नामस्मरण करावें; त्याप्रमाणेंच, ज्यानें शंकराला त्यांची दीक्षा घेतांना प्रत्येक वेळीं एकाग्र
 प्रसन्न करून घेतलें व ज्याच्याकरितां अंधकाचा चित्तानें ह्यांचें नामस्मरण करितो, त्याला पुण्य-
 वध झाला, त्यां महाद्युतिमान् राजर्षि श्वेतांचें प्राप्ति होते, तो आत्मज्ञानांत रमतो, त्याच्या
 कीर्तन करावें; आणि ज्यानें महादेवाच्या ठिकाणीं पूर्ण शांति वसते, तो इंद्रियांना
 प्रसादानें गेहेस स्वर्गांतून खालीं आणिलें व सगरा- आकळितो, आणि तो कोणाचा हेवा करित
 च्या भस्मभूत झालेल्या पुत्रांना गंगास्नान घालून नाहीं. जो पुरुष रोगार्त किंवा व्याधिग्रस्त
 उद्धरिलें, त्या महाप्रतापशाली भगीरथ राज- असतो, तो ह्यांच्या कीर्तनानें त्या रोगापासून
 र्षींचें स्मरण करावें. हे सर्व देव, ऋषिगण व किंवा व्याधीपासून मुक्त होतो. ह्या महान्
 पृथ्वीपति राजे हुताशनासारखे देदीप्यमान् महान् विभूतींचा घरांत जप केल्यास त्या
 असून महारूपवान्, महातेजस्वी, प्रचंड शरीरें घरांत सदैव मंगल वास करितें, शेतामध्ये जप
 धारण करणारे, महासंत्यवान् व महाकीर्तिवर्धक केल्यास त्या शेतांत सर्व प्रकारचें उत्तम पीक
 असल्यामुळें ह्यांचें अवश्य कीर्तन करावें. त्या येतें, व मार्गांत किंवा परके गांवीं जप केल्यास
 प्रमाणेंच, श्रेष्ठ असा सारूप्य योग, हव्य, कथ्य तो मार्ग किंवा गांव सुखावह होतो. प्रत्येक
 व सर्व भुतींनीं परमाश्रय हणून वर्णन केलेलें मनुष्यानें आपल्या स्वतांच्या, मुलांबाळांच्या,
 घरवांहीं हीं सर्व आश्रित प्राण्यांना मंगलकारक स्त्रियांच्या, धनदौलतीच्या, बीजांच्या आणि

वृक्षलतादिकांच्या रक्षणाकरितां ह्या मंत्राचा पाठ घणावा. जो क्षत्रिय युद्धप्रसंगी ह्या विभूतींचें कीर्तन करितो, त्याचे सर्व रिपु नाश पावतात व त्यास क्षेम प्राप्त होतें. जो मनुष्य दैविक व पौत्रिक कर्मांत ह्या मंत्राचा पाठ घणतो, त्याचें तें हव्य-कव्य; देव व पितर ग्रहण करितात; त्याला व्याधीचें, श्वापदांचें, हत्तीचें किंवा चोरांचें भय प्राप्त होत नाही; त्याची चिंता दूर होत; आणि त्याचें पाप नाश पावतें. जो मनुष्य नौकेंत, यानांत, प्रवासांत किंवा राज-गृहीं ह्या उत्कृष्ट मंत्राचा पाठ घणतो, त्याला परम सिद्धि मिळते; व त्याला राजाचें, राक्षसांचें, पिशाचांचें, अग्नीचें, उदकाचें, वाऱ्याचें किंवा सर्पांचें भय प्राप्त होत नाही. मनुष्य कोणत्याही वर्णाचा व कोणत्याही आश्रमाचा असेना, तो जर सावित्रीमंत्राचा पाठ करील, तर त्यास नित्य स्ववर्णानुरूप आश्रमधर्म उत्तम पाळितां येतील. जेथें सावित्रीमंत्राचा पाठ होतो, तेथें आगी लागत नाहीत, प्रजा अल्पायुषी होत नाही, व सर्प रहात नाहीत. जे पुरुष सावित्रीमंत्ररूप परब्रह्म श्रवण करतात, त्यांना कधीं दुःख प्राप्त होत नाही व ते श्रेष्ठ गति मिळवितात; आणि जो मनुष्य गार्गीच्या गोठ्यांत ह्या मंत्राचा पाठ घणतो, त्याच्या गार्गी बहुत वाढतात. असा; प्रत्येक मनुष्यानें प्रयाण करितांना, प्रवासांत असतांना किंवा कोणत्याही अवस्थेंत ह्या मंत्राचा पाठ घणावा. सदैव होमहवनांत व जपजाप्यांत निमग्न असलेल्या इंद्रियजेत्या ऋषींचा हा परम गूढ जप आहे. हा पुरातन इतिहासरूप दिव्य मंत्र पराशराला मान्य असून हाच पूर्वी यथार्थ रीतीनें भगवान् देवेंद्राला सिद्धांनीं सांगितला आणि ह्यामुळेच हा मी तुला कथन केला. वस्तुतः हें सनातन ब्रह्म अभूत सर्व प्राण्यांचें हृदय होय. खरोखरी ही सनातन श्रुतिच समजावी. सोमसूर्यवंशांत जन्मलेले सर्व क्षीरव व राक्षस नित्य शुचिर्भूत होऊन सर्व प्राण्यांना सद्गति देणाऱ्या ह्या सावित्रीमंत्राचा पाठ करितात. देव, सप्तर्षि व भुव ह्यांच्या नांवांचें सतत कीर्तन केलें असतां सर्व संकटांचा आणि पातकांचा संहार होतो. राजा युधिष्ठिरा, प्राचीन काळीं काश्यप-गौतमप्रभृति, भृगु-अंगिरा-अत्रि-प्रभृति, व शुक्र-अगस्त्य-बृहस्पति-प्रभृति ऋषींनीं ह्याच मंत्राचा आश्रय केला; भारद्वाजाला हाच मंत्र मान्य असून ऋषीकाच्या पुत्रांनीं हाच मिळविला; आणि इंद्र व वसु ह्यांनीं आणखी वसिष्ठापासून हाच मंत्र संपादून अखिल दानव जिंकिले ! राजा धर्मी, जो पुरुष शंभर गार्ई सुवर्णानें शिमें शृंगारून वेदवेद्या बहुभुत ब्राह्मणाला अर्पितो आणि जो पुरुष ह्या दिव्य भारतकथेचें नित्य कीर्तन करितो, त्या उभयतांना समान पुण्य प्राप्त होतें. भृगूच्या नांवाचें कीर्तन केलें असतां धर्म वृद्धिंगत होतो, वसिष्ठाचें होतो, तेथें आगी लागत नाहीत, प्रजा अल्पायुषी होत नाही, व सर्प रहात नाहीत. जे पुरुष सावित्रीमंत्ररूप परब्रह्म श्रवण करतात, त्यांना कधीं दुःख प्राप्त होत नाही व ते श्रेष्ठ गति मिळवितात; आणि जो मनुष्य गार्गीच्या गोठ्यांत ह्या मंत्राचा पाठ घणतो, त्याच्या गार्गी बहुत वाढतात. असा; प्रत्येक मनुष्यानें प्रयाण करितांना, प्रवासांत असतांना किंवा कोणत्याही अवस्थेंत ह्या मंत्राचा पाठ घणावा. सदैव होमहवनांत व जपजाप्यांत निमग्न असलेल्या इंद्रियजेत्या ऋषींचा हा परम गूढ जप आहे. हा पुरातन इतिहासरूप दिव्य मंत्र पराशराला मान्य असून हाच पूर्वी यथार्थ रीतीनें भगवान् देवेंद्राला सिद्धांनीं सांगितला आणि ह्यामुळेच हा मी तुला कथन केला. वस्तुतः हें सनातन ब्रह्म अभूत सर्व प्राण्यांचें हृदय होय. खरोखरी ही सनातन श्रुतिच

अध्याय एकशें एकावभावा.

—:०:—

ब्राह्मणांची प्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारतो:—पितामह, पूजेला योग्य कोण ? नमस्काराला योग्य कोण ? कोणांशीं कसें वागावे ? आणि कोणांशीं कुलें वागल्यानें नाश होत नाही ?

भीष्म सांगतात:—युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांचा अवमान देवांच्याही नारास करून होईल;

ह्यास्तव, ब्राह्मणांना नमस्कार केल्याने नाश असतो; आत्मा व अनात्मा ह्यांचे यथार्थ ज्ञान ह्यां-
 होणार नाही, हा सिद्धांत समजावा. ब्राह्मण नाच असते; श्रेष्ठ गति ह्यांनाच मिळते; मोक्षाचे
 हेच पुजेला व नमस्काराला पात्र होत, म्हणून अधिकारी हेच होतात; पातकांचे क्षालन करण्यास
 त्यांशी पुत्रवत् वागावे; कारण, ते महाप्राज्ञ हेच समर्थ असतात; थंड-उष्ण, सुख-दुःख
 पुरुषच ह्या सर्व लोकांना धारण करितात. इत्यादि द्वंद्व ह्यांच्या ठिकाणी नसतात; सर्वसंग-
 ब्राह्मण हे सर्व लोकांचे महान् धर्मसेतु होत; परित्याग हेच करितात; बहुमानाला पात्र हेच
 त्यांना धनादिकांचे दान करणे मनापासून असतात; ज्ञानवान् महात्मे नित्य ह्यांनाच मान
 आवडते; ते वाणीचा निरोध करण्यांत संदेव देतात; चंदनाची उरी किंवा घ्राणीची राड ही
 रममाण असतात; सर्व प्राण्यांना ते आवडतात; ह्यांना समान वाटते; भोजन किंवा उपवास ही
 सर्वांचे ते प्रेमनिधान होतात; ते नेहमी व्रत ह्यांना सारखी भासतात; उंची रेशमी वस्त्रे आणि
 वेकळे करितात; ते लोकांना सन्मार्ग दाखवि- वळकले किंवा मृगचर्म ह्या देहांताही हे समान
 तात; ते यशस्वी पुरुष शास्त्र रचितात; त्यांना मानणारे होत; अन्नपाण्यावाचून हे बहुत दिवस-
 नित्य तपश्चर्या हेच धन, आणि वाणी हेच ही राहु शक्तील; इंद्रियांचे आकलन करून
 विपुल बल वाटते; ते सूक्ष्मदर्शी धर्मज्ञच सर्व वेदाध्ययनाने हे गात्रे शुष्क करितील; अदेवांना
 धर्माचा उगम होत; धर्माचरण हीच त्यांची हे देव बनवितील आणि देवांनाही हे अदेव
 सदासर्वकाळ इच्छा असते; ते नित्य धर्मा- करितील; हे संतापले असतां दुसरे लोक व
 प्रमाणे वागून सुकृत संपादितात; धर्माचे ते लोकपाल निर्मितील; ह्या महात्म्यांच्या शापानेच
 केवळ सेतुच होत; त्या धर्मसेतूच्या समाश्रया- सागर अपेय (खारा) झाला; ह्यांचा कोपाग्नि
 नेच सर्व चतुर्विध प्रजा उपजीवन पावतात; हे अजूनही दंडकारण्यांत शांत झाला नाही; देवां-
 सर्वांचे मार्ग होत; हे सर्वांचे नायक होत; हे चेही हे देव होत; कारणाचेही हे कारण
 सनातन पुरुषच यज्ञयागांचे धारण करितात; होत; आणि प्रमाणांना तरी प्रामाण्य
 पितृपितामह रूप जी जड (श्राद्धीय) धूरी ह्यांच्यामुळेच प्राप्त झाले! तेव्हां कोणता शहाणा
 (जू) ती नित्य तेच वाहतात; संकटाच्या प्रसंगी मनूष्य त्यांचा अवमान करील बरे! राजा युधि-
 उक्ताम बिलाप्रमाणे ते पुरीच्या भाराने पिरा, ब्राह्मण हे सर्व एकसारखे श्रेष्ठ मानास
 थकत नाहीत; देव, पितर व अतिथि ह्यांची पात्र समजावे; त्यांत बाल किंवा वृद्ध हा
 मुखे हेच होत; हव्यकण्यांचा अग्रभाग हेच भेदही करू नये. ते तप व विद्या ह्यांच्या न्यूना-
 ग्रहण करितात; त्या अग्रभागाच्या भोजनाने धिक्यामुळे आपसांत एकमेकांना कमी-अधिक
 हेच तिन्ही लोकांना घोर अनर्थापासून राखि- मान देतोत; पण इतरांनी अविद्वान् ब्राह्मणही
 तात; सर्व लोकांचे वीप हेच होत; डोळसांचेही देवासारखा व परमपावन समजावा; आणि
 डोळे हेच होत; सर्व लोकांना वळण हेच लावि- विद्वान् ब्राह्मण तर महान् देव मानून पूर्ण सागरा-
 तात; श्रुति हेंच ह्यांचे धन होय; मोक्षाचे हे उत्तम प्रमाणेच मानाचा निधि जाणावा. ब्राह्मण विद्वान्
 वाटाड्ये होत; सर्व प्राण्यांची गति ह्यांनाच समजते; असो की अविद्वान् असो, जण काय ते परम पावन
 अध्यात्म्याच्या स्थितीचे चिंतन हेच करितात; अभिदैवतच होय! ज्याप्रमाणे अभि हा संस्कार-
 सर्व ब्रह्मांडाचे आदि, मध्य व अवसान ह्यांनाच युक्त किंवा असंस्कारयुक्त असला-फार कशाला
 कळते; ह्यांच्याच हृदयांतील संशयघाघि तुटलेल। तो श्मशानांत असला-तरी त्या तेजःच्याच

परमपावनत्व कमी होत नाही, किंवा ज्याप्रमाणे ह्यणाला कीं, “अहो कडकडीत वताचरण कर-
पून हे यज्ञांत अथवा गृहांत अग्न्यभिधाराच्या णारे मुनिवर्य, मला रणांगणांत सेव्यामध्ये
वेळीं समान शोभते, त्याप्रमाणेच ब्राह्मण हा सहस्र बाहु उत्पन्न व्हावे, परंतु गृहांत किंवा
सर्व अनिष्ट कर्मांत सुद्धा सारखाच शोभतो; त्यास अन्य स्थळीं जेथे युद्धादिकांचा प्रसंग नसेल
कोठेही गोणत्व प्राप्त होत नाही; म्हणून, तेथे मात्र मला दोनच बाहु असावे. रणांत
राजा, ब्राह्मणांस सर्व प्रकारें मान यावा व सैनिकांना माझे सहस्र बाहु दिसावे, मीं पराक्र-
त्यांस परम देवत्व मानावे !

अध्याय एकशें बावन्नावा.

—०—

पवनार्जुनसंवाद.

युधिष्ठिरविचारताः—हे महामते जनाधिप, आणखी एक चौथा वर यावा. हे पूज्यतम मुने,
ब्राह्मणांची पूजा केल्याने काणाला काय पदार्थ तो चौथा वर हा कीं, जेव्हां जेव्हां मी भलत्याच
प्राप्त झाल्याचें आपण पाहिलें? अथवा काणाचा मार्गास प्रवृत्त होईन, तेव्हां तेव्हां आपल्या
कसा भाग्योदय होतो म्हणून आपण ब्राह्मणांची आश्रयास प्राप्त झालेल्या ह्या मला सत्पुरुषांनीं
एवढी महती माता ?

भीष्म सांगतातः—युधिष्ठिरा, ह्या विषयाचें त्या कार्तवीर्याची प्रार्थना कानीं पडतांच
विवेचन करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास दत्तात्रेयांनीं तात्काळ त्यास ‘तथास्तु’ असें झटलें
सांगत असतात. तो इतिहास म्हणजे म्हणजे आणि त्याप्रमाणें त्यास चारही श्रेष्ठ वर प्राप्त
पवन व कार्तवीर्य अर्जुन ह्यांचा संवाद होय. झाले ! राजा धर्मा, नंतर तो भूपति अर्जुन

पूर्वी ह्या सुलोकी माहिष्मती नगरींत सहस्र-अर्क्षप्रमाणें किंवा अर्क्षप्रमाणें महातेजःपुंज
भुजधारी कार्तवीर्य नामक एक महाबलवान् सार्व-अगा रथावर आरूढ झाला व वीर्यमोहानें अंध
मोम राजा होऊन गेला. तो सत्यपराकमी हहय-होऊन ह्यणाला कीं, ‘आतां माझ्या बरो-
कुलोत्पन्न भूपति समुद्रवलयांकित सर्व पृथ्वी, बरीच काण आहे ! धैर्य, वीर्य, यश, शौर्य,
रत्नाकर व द्वीपे ह्या सर्वांचें राज्य करीत विक्रम किंवा तेज ह्यांत आतां माझी बरोबरी
होता. एके समर्थी दत्तात्रेय मुनि त्याजकडे काणीही करू शकणार नाही !’ राजा युधि-
आल असतां, मुनिजनांची संभावना करणें हा ठिरा, अर्जुनांन ह्याप्रमाणें शब्द उच्चारितांच
क्षत्रियांचा धर्म होय, असें मनांत आणत व अंतरिक्षांत शरीरहीन वाणी (आकाशवाणी)
आपल्या अंगी असलेल्या विनयाचा व वेद-झाली कीं—मृदा, क्षत्रियांहून श्रेष्ठ जे
ज्ञानाचा उपयोग करून कृतवीर्यात्मजानें त्या ब्राह्मण त्यांचा पराक्रम तूं जाणीत नाहीस,
दत्तात्रेय मुनींना आपलें वित्त अर्पून आराधिलें; ह्यणून असें ह्यणतोस ! बाबारे, क्षत्रिय हा
आणि त्या योगें ते मुनि संतुष्ट होऊन त्यांनीं प्रजांचें शासन करितो तो ब्राह्मणांच्या साहा-
या राजाला ‘तुला वाटतील ते तीन वर म्यानें करितो हें लक्षांत ठेव !

मागून घे’ म्हणून आज्ञा केली; तेव्हां राजाला : अर्जुन-ह्यणालाः—मी संतुष्ट झालों असतां
आनंद झाला व तो दत्तात्रेयांना प्राण्यांचें जनन करीत आणि कुद्ध झालों

असतां त्यांचा संहार उडवीन ! कर्मनि. राजा युधिष्ठिरा, अर्जुनाची ही गर्वोक्ति वाणीनें किंवा मनानें ब्राह्मण हा मजहून घेऊन सर्वांस फार वाईट वाटलें ! फार काय, खचीत वरिष्ठ नाही ! ब्राह्मणांची श्रेष्ठता हा पण नास्तिक ज्या राक्षसिणी त्यांनाही पूर्वपक्ष, तर क्षत्रियांची श्रेष्ठता हा उत्तरपक्ष त्या भाषणांनं भय वाटलें : मग किंवा सिद्धांत समजावा ! तं झटलेस की, ब्राह्मणांविषयीं श्रद्धावान जे दुसरे प्राणी प्रजापालनाचें काम ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्या त्यांना काय झाले असेल तें काय सांगावें ! दोघांच्या एकीकरणानें घडतें : तर त्यावर मी राजा, नंतर त्या अर्जुनाला अंतरिक्षांत अस-
ह्मणतो की, हें तुझें ह्मणणें मनुष्याचें पोषक-
खेला वायु म्हणाला :—वा अर्जुना, नकोरे आहे ! पहा—ब्राह्मण हे क्षत्रियांचा आश्रय नको असले दुष्ट विचार मनांत आणूं ! बावारे, करितात; पण क्षत्रिय हे कांहीं ब्राह्मणांचे जी दुर्बुद्धि सोड आणि ब्राह्मणांना नमस्कार आश्रय करीत नाहीत ब्राह्मण हे ह्या भूतलावर ! जर कोणी ब्राह्मणांची अशी हेलना वर बहोपाधि धारण करून अध्यापन व याजन करील, त्याचें सर्व राष्ट्र क्षुब्ध होईल ! अथवा, करण्याच्या निमित्तानें क्षत्रियांचा आश्रय गजाल, फार कशाला, तें जर ब्राह्मणांचा अशा करून उपजीवन चालवितात; तेव्हां ब्राह्मण प्रकारें अनादर करून त्यांचा उत्साह नष्ट श्रेष्ठ झाले की क्षत्रिय श्रेष्ठ झाले ? प्रजांचें प्रतिकारशील, तर ते महाबलवान् ब्राह्मण खचीत पालन हा क्षत्रियांचा धर्म : आणि ब्राह्मणांचे तुला वर्धिताल किंवा तुला राज्यपदावरून वृत्ति तर केवळ क्षत्रियांवर अवलंबून : तेव्हा च्युत करिताल !

ब्राह्मण श्रेष्ठ हें म्हणावें तरी कसे ! ह्यास्तव. राजा युधिष्ठिरा, तेव्हां वायूला अर्जुनानें तूं त्यांना सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ असें पाहिजे ना विचारिलें की, 'तू कोण आहेस ?' नंतर त्यावर समज; पण मी तर, त्या मिश्रावृत्तीनें चरितार्थ वायूनें उत्तर दिलें की, 'मी देवदत्त वायु असून चालविणाऱ्या अहंमन्य ब्राह्मणांना क्षत्रियांहून तुला हें तुझ्या हिताचें सांगत आहे !' मग श्रेष्ठ न मानितां आपल्या अधीनच उर्वीन ! अर्जुन ह्मणाला :—वायो, तूं ही खचीत आहे, ह्या कुमारी गायत्रीनें अंतरिक्षांतून जे आपली ब्राह्मणांविषयीं पृथ्व्युद्धि व्यक्त केलीस, कांहीं उद्गार काढिले ते खचीत असत्य आहेत ! शांत संदेह नाही. मी तुला असें विचारितों चर्मे परिधान करून स्वतंत्रपणें राहणाऱ्या ह्या की, पृथ्वीतत्त्वानें जड झालेल्या ह्या ब्राह्मणांचें सर्व ब्राह्मणांना आतां मी जिकून याकीन ! सत्य स्वरूप तूं मला सांग. वायो, उत्तम जो आहे, आतां तिन्ही लोकांत देव किंवा मनुष्य ब्राह्मण तो थोडा तरी वायूप्रमाणें, उदकाप्रमाणें, कोणीही मला राज्यपदावरून खाली लाट. अग्नीप्रमाणें, सूर्याप्रमाणें किंवा आकाशाप्रमाणें प्यास समर्थ नाहीत ! ह्यास्तव, मी आतां आहे काय ?

ब्राह्मणांहून वरिष्ठ झालों, हें निःसंदेह होय ! हा वेळपर्यंत जगांत ब्राह्मण हे श्रेष्ठ असतील, पण ह्याच्यापुढें आज मी ह्या जगांत क्षत्रियांना श्रेष्ठ करणार ! कारण, अशी माझी खात्री आहे की, युद्धांत माझा प्रताप कोणीही सहन करू शकणार नाही !

अध्याय एकशें त्रेपन्नावा.

—०:—

पवनार्जुनसंवाद.

वायु ह्मणाला :—मूढा अर्जुना, महात्म्या ब्राह्मणांचे कांहीं गुण तुला सांगतो, श्रवण कर. राजा,

तं ब्राह्मणं हे वायु, उदक, अग्नि, सूर्य व आकाश खातरी होईल; उलट ब्राह्मणांपासूनच आपलें ह्यांच्यासारखे अंशतः तरी आहेत काय, म्हणून श्रेय आहे. असेही तुला मान्य करावें लागेल ! तें मला विचारिलेंस; पण मी तुला सांगतां कीं, राजा अर्जुना, महासामर्थ्यावान् असा क्षत्रिय तूं सांगितलेल्या ह्या सर्वांपेक्षां ब्राह्मण हे वरिष्ठ असला तरी तो खरीत गर्भस्थ ब्राह्मणांनाही मना-
आहेत ! राजा, पूर्वी पृथ्वीनें अंगराजाच्या पासून वेंदितो. बाबार दंडकाचें राज्य लहान-
मध्येंचें पृथ्वीपणा सोडिला व ती अंग राकून सहान होतें काय ? पण तें ब्राह्मणांचेच नष्ट केलें !
(ब्रह्मदेवाकडे) चालती झाली, तेव्हां कश्यप महान् क्षत्रिय तालजंघ एकट्या आर्वांनीं बधिला !
ब्राह्मणांचेच पृथ्वीच्या त्या परित्यक्त कलेवरांत हें परमदुर्लभ अवाढव्य राज्य, बल, विद्या, धर्म
स्वतः प्रवेश केला आणि पर्वत तिला व्यवहार इत्यादि सर्व तुलाही दत्ताचेय ब्राह्मणांच्या अनुग्र-
चाविला ! राजा अर्जुना, स्वर्गांत काय किंवा हानेच प्राप्त झाले ! आणि असें असतांही तुला
पृथ्वीवर काय, ब्राह्मण हे नित्य अजिंक्यच ब्राह्मणांचें महत्त्व वाटत नाही, हें कसे ? अर्जुना,
आहेत. पूर्वी अंगिरा ऋषीनें स्वसामर्थ्यानें सर्व अग्नि हा ब्राह्मणच नव्हे का ! मग त्याची तूं
जलाचें दुधासारखें प्राशन केलें, परत त्या महा- नित्य आराधना कां करतेस ! तोच सर्व
न्यायी तूचि झाला नाही आणि त्यानें सर्व पृथ्वी जगाचें दृश्य वाहून नेता हें तूं जाणत नाहीस
महान् जलौघानें व्यापून राहिली ! राजा अर्जुना, काय ? अथवा. ब्राह्मणांमध्ये श्रद्धा जो ब्रह्मदेव,
पूर्वी एके समयीं तो अंगिरा ऋषि पाठ्यावर तोच प्रत्येक भूताचा पालक, फार कशाला—सर्व
कोपला असतां मला त्याच्या भयानें जग जीवलोकाचा उत्पादक आहे, असें तुला विदित
सोडून बहून कालपर्यंत ब्राह्मणांच्या अग्नि अमूनही तूं हें वेड कां पांघरीत आहेस ? राजा
होवोत लपन चसावें लागलें ! त्याप्रमाणेंच, भग- अर्जुना, ब्राह्मणावतंस जो प्रजापति ब्रह्मा त्याचें
वान् प्रदुरांनं गौतमभार्येशीं (अहल्येशीं) पाप- महत्त्व काय वर्णांचें ? तो सर्वसत्ताधीश अव्यक्त
कर्म केलें असतां त्या प्रदुराला गौतम मनीनें व अविनाशी असून त्यानेंच हें सर्व चराचर
शाप दिला, पण धर्मावर लक्ष देऊन त्यास विश्व निर्माण केलें ! राजा अर्जुना, कित्येक
बधिले नाही ! राजा अर्जुना, समुद्र गाड पाण्यानें अपंडित पुरुष म्हणतात कीं, ब्रह्मदेव हा अंडा-
पूर्ण भरला असतां ब्राह्मणांनीं त्यास शापून पामून जन्मला व तें अंड फुटलें तेव्हां त्यांतूनच
खारट करून सोडिलें ! अग्नि हा मुळचा शैल, दिशा, उदक, पृथ्वी व अंतरिक्ष हीं
सुवर्णाच्या वर्णांचा व धूमरहित असा होता आणि निर्माण झाला; परंतु हें म्हणणें अगदीं सत्य
त्याच्या ज्वाळा एकत्र होऊन वर जात असत; नाही. कारण, ब्रह्मदेवाला जर अज ही संज्ञा
पण अंगिरा ऋषीनें क्रांदायमान होऊन त्यास आहे, तर तो उत्पन्न झाला, असें म्हणणें कसे
शाप दिला व त्याचे हे सर्व गुण नाहीतसे करून संभवले ? कित्येकजण असें म्हणतात कीं,
राहिले ! आणि, राजा, ज्यांनीं महादधीची ब्रह्मदेव हा ज्या अंडापासून जन्म पावला, तें
उपासना केली, त्या सर्व महान् सगरपुत्रांना, श्रद्धा अंड म्हणजे आकाश होय; पण ह्यावर अशी
वर्ण धारण करणारा जो कपिल ब्राह्मण त्यानेंच शंका येत कीं, आकाशरूप अंडापासून जर
कायमचा शाप देऊन त्याचें भस्म करून राहिले ! ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला, तर तो कोणत्या आश्र-
राजा, ह्या सर्वांचा तूं नाट विचार कर, म्हणजे यांनें राहिला आहे ! ह्यास्तव ह्या कल्पनेनें
ब्राह्मणांच्या धर्माबरीचा तूं नाहीस अशी तुझी ब्रह्मदेवच निराधार किंवा निराग्र्य ठरेल

आणि मग सगळीच सृष्टि शून्यत्वास पावेल ! भूदेह टाकून निघून जात आहे, असे पाहतांच तेव्हा, राजा अर्जुना, जगदुत्पत्तीची ही कल्पना कश्यप मुनि तात्काळ योगबलांनं स्वदेहांतून सर्वथेव मिश्या होय; जगाच्या बुडाशीं अंड बाहेर पडून लागलाच पृथ्वीच्या त्या शून्य नाहीं; ब्रह्मदेवच आहे; आणि तोच अधिपति, कलेवरांत प्रविष्ट झाला आणि त्यानं पृथ्वीच्या जलचंद्रन्यायानं, सर्व प्रकारच्या तेजांच्या त्या निर्जीव देहाला तावडतोच सजीव केलें: व ठिकाणीं अधिष्ठित असलेला जो महासमर्थ तिच्यावर तृणापत्रीची सर्वतोपरी समाद्धि झाली अहंकार, त्याच्या आश्रयानं सर्व विश्वाची आणि इकडे धर्मशील पृथ्वी ही ब्रह्मलोकीं उत्पत्ति करितो ! ह्यास्तव, राजा अर्जुना, तो गेली ती स्वधर्मबलानं निर्भय होत्साती ब्रह्म-ब्राह्मणश्रेष्ठ ब्रह्मदेव कोठें आणि तूं कोठें ! राजा. लोकींच राहिली ! राजा अर्जुना, ह्याप्रमाणें महा-समुद्राच्या लाटेनं 'मी समुद्राच्या बरोवरीचीं नपस्वी कश्यप मुनि पृथ्वीच्या देहांत प्रवेश आहे !' असें मनांत आणिलें तर तें जसं करून दक्षनेनं पृथ्वीचें कार्य करीत असतां हास्यास्पद, तसेंच हें तुझें प्रस्तुत कृत्य तीस सहस्र दिव्य वर्षे लोटल्यावर भगवान् हास्यास्पद आहे !

ब्रह्मदेवाकडे निघून गेलेली पृथ्वी पुनः परत आली
राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वायूनं भाषण आणि तिनें कश्यप मुनीला नमस्कार करून केलें तें ऐकून अर्जुन स्तब्ध झाला आणि नंतर पूर्ववत् स्वदेहांत प्रवेश केला आणि ह्याप्रमाणें वायूनं आणखी भाषण केलें.

अध्याय एकशें चौपन्नावा.

—:०:—

पवनार्जुनसंवाद.

वायु ह्मणाला:—राजा अर्जुना, पूर्वी एके क्षत्रिय माहीत असला तर तो मला सांग. समर्थी अंग नामक राजानें मनांत आणिलें कीं, ही राजा युधिष्ठिरा, पवनाचें हें भाषण श्रवण पृथ्वी ब्राह्मणांना दक्षिणा ह्मणून अर्पण करावी. करून अर्जुन राजा निमृटराहिला आणि नंतर तेव्हां राजाचा तो विचार पाहून पृथ्वीला मोठी पुनः पवनाचें भाषण सुरू झालें.

चिंता उत्पन्न झाली आणि ती मनांत ह्मणाली कीं पवन ह्मणाला:—राजा अर्जुना, आतां 'सर्व प्राण्यांना धारण करणारी व प्रत्यक्ष ब्रह्म-अंगिरस कुलांत जन्मलेला जो उतथ्य ऋषि, देवाची कन्या, अशी मी पृथ्वी ह्या श्रेष्ठ नृपतीला त्याचा इतिहास मी तुला सांगतो, श्रवण कर. प्राप्त झालें असतां हा मला ब्राह्मणांना देऊन राजा, सोमाला भद्रा नांवाची एक परम सुंदर टाकावयास पहात आहे, हें काय ! मला वाटतें दुष्टिना होती. सोमानें मनात आणिलें कीं कीं, हा ह्याचा खचित अनाचार होय ! ह्यास्तव उतथ्य ऋषि हा तिला योग्य वर आहे. त्या हा राजा व ह्याचें राज्य नाश पावावें, हेंच महाभाग्यवंत यशस्वी भद्रें ही उतथ्याच्या उचित होय ! मी आतां हा भूदेह टाकतें व प्राणीकांनिं उग्र तप आरंभिलें आणि त्या ब्रह्मदेवापाशीं जातें !' राजा अर्जुना, नंतर चारुगावीने कडकडीन वनवैकल्यें चालू केली. पृथ्वीनें आपलें कलेवर टाकलें आणि ती पुढें सोमाचा पिता अग्नि ह्याने उतथ्याला बोला-ब्रह्मदेवाकडे घालेली सली ! इकडे, पृथ्वी ही वून आणून त्यास ती यशस्वी कन्या भद्रा

दिली व उतथ्यानेंही तिचें यथाविधि पाणि- तोव उतथ्याकडे येऊन संतापानें त्यास म्हणाला, ग्रहण करून (ब्राह्मणांना) बहुत दक्षिणा वांटली. 'महामने, वरुणानें माझी मानगुदी धरून मला राजा अर्जुना, इकडे वरुणानें पूर्वीपासूनच त्या फेंकून दिलें ! ते! तुझी भार्या तुला देत नाही; तर सुंदरीविषयीं कामना धारण केली होती; क्षणून आतां जे कर्तव्य असेल तें तू कर !' अर्जुना, तो वनांत उतथ्याच्या आश्रमासमीप प्राप्त झाला ह्याप्रमाणें नारदाचें भाषण श्रवण करून अंगिरा आणि उतथ्याची भार्या यमुनेंत स्नानास ऋषि (उतथ्य) क्रोधानें नखशिखांत पेटला आणि उतरली असतां तिचें त्यानें हरण केलें व तिज- त्या महातपस्वी मुनीनें उदकाचें स्तंभन करून सहवर्तमान तो स्वनगरीस निघून गेला ! राजा स्वसामर्थ्यानें तें सर्व पिऊन टाकलें ! राजा, अर्जुना, त्या वरुणपुरीचें वर्णन काय करावें ! ह्याप्रमाणें उतथ्यानें सर्व जल प्राशन तिची कांति मोठी विलक्षण अमून नेथें सहा लक्ष केलें तेव्हां जलाधिपति वरुणाच्या सुहृदांनीं तडाग होते; त्या पुरीपेक्षां अधिक रम्य अशी त्यास नानाप्रकारें प्रार्थना करून उतथ्याची एकही पुरी नव्हती; त्या पुरींत महान महान भार्या उतथ्याच्या हवालीं कर म्हणून सांगि- राजावाडे असून अप्सरांचें वास्तव्य होतें; आणि तलें; पण तिक्याउपरही त्यानें तसें केलें नाही. तेथें दिव्य वस्तूंची समृद्धि असून सर्वत्र उच्छ्रुत नंतर तो ब्राह्मणोत्तम उतथ्य मुनि फारच कोपला शोभा विलसत होती ! राजा अर्जुना, त्या नगरींत आणि भूमिसें म्हणाला कीं, 'हे भद्रे, जेथें सहा वरुण हा त्या भद्रेसहवर्तमान विलास करूं लागला लक्ष तडाग आहेत ती वरुणपुरी मला वास्तव.' आणि पुढें नारदमुनीनें ती सर्व विवेचना उतथ्याला राजा, नंतर पृथ्वीनें त्या पुरीचा स्थलनिर्देश सांगितली ! राजा अर्जुना, तेव्हां उतथ्य मुनि कर्गितांच समुद्र तथून खालीं सरला व तेथें नारदाला म्हणाला: नारदा, तू वरुणाकडे स्वरस्वीत वाळवंट दिसू लागलें ! मग त्या प्रदे- जा आणि त्यास माझा स्वरमरीत निरोप सांग गांतून वाहणाऱ्या सरस्वती नदीला तो द्विजो- कीं, 'वरुणा, तूं माझी भार्या माझ्या हवालीं कर. तू उत्तम उतथ्य म्हणाला कीं, 'भिजे सरस्वति, तिचें काय म्हणून हरण केलेंस ? लोकांचा तू तूं मरुदेशाप्रत (निर्जल जो मारवाड देश लोकपाल ओहस-लोकविश्वंसक नाहीस. सोमानें त्याप्रत) गुप्तरूपानें जा. हे कल्याणि, तूं येथून मला भार्या दिली व आज ती तूं चोगलीस हें तूं निघून गेल्यावर हा देश अपवित्र होईल !' सर्व कृत्य अनर्चित आहे.' राजा अर्जुना, नंतर ह्याप्रमाणें सरस्वतीनें त्या देशाचा त्यास उतथ्य ऋषीचा तो निरोप नारदानें वरुणाला करितांच तो देश रूक्ष झाला आणि मग सर्वत्र कळविला आणि त्यास सांगितलें कीं, 'उत- जलाभाव शाल्यामुळें जलाधिपति वरुण हा थ्याची भार्या उतथ्याच्या हवालीं कर. ती तूं भद्रला बरोबर घेऊन आंगिरस उतथ्याला काय म्हणून हरण केली ओहस ?' राजा शरण गेला व त्यानें ती आंगिरस-भार्या अर्जुना, ह्याप्रमाणें वरुणानें नारदाचें वचन आंगिरसाच्या हवालीं केली. अर्जुना, ह्या- श्रवण केलें आणि नंतर त्यास उत्तर दिलें कीं, प्रमाणें आपली भार्या आपल्यास पुनः प्राप्त 'नारद मुने, मला ही भार्या फारच प्रिय वाटते, झाली असं पाहून उतथ्याच्या मनाला आनंद ह्यास्तव मी हिला सोडण्यास तयार नाही !' झाला आणि त्यानें जलाभाव शाल्यामुळें झालेलें राजा, ह्याप्रमाणें वरुणानें उत्तर दिलें तें ऐकून सर्व जगाचें व त्याप्रमाणेंच त्या वरुणाचें दुःख नारदाला फार वाईट वाटलें आणि तो ताबड- दूर केलें. हेहया, नंतर तो महोत्तमस्वी

धर्मवेत्ता उतथ्य मुनि आपल्या त्या भार्येने महात्म्यास अभिवंदन करून व कुशलप्रश्न युक्त असा होतासाता वरुणाला काय म्हणाला ते विचारून ह्मणाले कीं, 'मुनिपुंगवा, दानवांनीं एक. उतथ्य म्हणाला:—हे जलाधिपा वरुणा, आमचा युद्धांत मोठे केला आणि त्याप्रमाणेच आपल्या तपाच्या सामर्थ्याने ही मी त्यांनीं आमचे सर्व ऐश्वर्यही लयास नेले ! आपली भार्या तुला आक्रोश करावयाला ह्यास्तव ह्या घोर प्रसंगांतून ते आमचे रक्षण कर !' लावून परत मिळविली, हे लक्षांत ठेव ! ' देवांचे हे भाषण श्रवण करून अगस्त्य ऋषीला असे म्हणून तो उतथ्य मुनि मोठा संताप चढला व तो तेजस्वी महामुनि स्वभार्येसह स्वाश्रमास प्राप्त झाला ! राजा, प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणे नवशिक्षांत भट-ब्राह्मणश्रेष्ठ जो उतथ्य त्याचा प्रभाव हा असा कला ! त्या समर्थी त्या अगस्त्य ऋषीच्या होता ! तेव्हां आता उतथ्याहून वरचढ असा देहांतून ज्या एकसारख्या भयंकर ज्वाळा उसळते एखादा क्षत्रिय ते मला सांग पाह !

अध्याय एकशें पंचावन्नाव.

पवनार्जुनसंवाद.

भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, वायूचे आणि ते दक्षिण दिशेला पळून गेले ! राजा, ह्याप्रमाणे भाषण श्रवण करून अर्जुन राजा ह्या वेळीं बलि दैत्य पृथ्वीवर अश्वमेध यज्ञ निमूट राहिला असतां वायूने आपले भाषण करित होता. तो व तसेच जे दुसरे मोठमोठे तसेच पुढे चालविले. वायू म्हणाला:—राजा, दैत्य पृथ्वीवर व पाताळांत होते ते मात्र त्या आतां मी तुला अगस्त्य ब्राह्मणाचे महात्म्य समर्थी जळून गेले नाहीत; बाकींचे सर्व दैत्य निवेदन करितां, एक. पूर्वी एके समर्थी अग्नीच्या तडाक्यांत जळून भस्म झाले ! असुरांनीं देवांना युद्धांत जिंकून त्यांची सर्व ह्याप्रमाणे असुरांचा संहार घडला तेव्हां देवांची उमेद नाहीशी करून टाकिली; त्यांना यज्ञांत भीति संपली व ते पुनः आपआपल्या लोकां जे हविर्भाग मिळत असत, ते सर्व ते असुरच प्राप्त झाले. अर्जुना, नंतर अगस्त्य ऋषीला घेऊं लागले; आणि पितरांना श्राद्धांत जे पिंड देव म्हणाले कीं, आतां ते पृथ्वीवर असलेल्या मिळत, तेही सर्व ते असुरच भक्षूं लागले ! असुरांचा वध कर. तेव्हां अगस्त्य ऋषीने राजा, ह्याप्रमाणे दानवांनीं मानवांच्या यज्ञ-उत्तर दिले:—देवहो, पृथ्वीवर असलेल्या दैत्यांना यागादिक अनुष्ठानांची व श्राद्धादिक कर्मांची वधण्यास मी समर्थ नाही; कारण त्या योगें फळे देवतांस व पितरांस प्राप्त होऊं न दिल्या-माझे तपोबल क्षीण होईल ! असा; राजा, भग-मुळें मोठाच आकांत झाला; आणि देवांचे सर्व वान् अगस्त्य मुनीने तपश्चर्येने आपला आत्मा ऐश्वर्य नष्ट होऊन ते पृथ्वीवर मोठ्या दैन्याने पवित्र करून स्वतांच्या तेजाने दानवांना ह्या-हिंडूं लागले, असें मी ऐकिले आहे ! राजा प्रमाणे दग्ध केले हे अनघा, अगस्त्याचा हा असा हेहयश्रेष्ठा, नंतर ते देव फिरत फिरत, कांतीने पराक्रम मीं तुला कथन केला आहे त्याचा व तेजाने आदित्याप्रमाणे देदीप्यमान् अशा विचार कर आणि अगस्त्यापक्षां श्रेष्ठ असा महातपस्वी अगस्त्याकडे आले आणि त्या एकादा क्षत्रिय तुला माहीत असल्यास सांग !

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- खयायेप न करितां केवळ आपल्या तेजानेच प्रमाणें वायूचें भाषण श्रवण करून अर्जुन सर्व खलिन दानवांना जाळून टाकिले ! राजा, राजा निमृद्य राहिला आणि नेतर वायूने गंगा नदी त्या सरोवरांतून केलास पर्वताप्रत आपलें भाषण आणखी पुढें चालविलें. वायु निघून गेली होती, तिला त्या महातपोधनानें म्हणालाः—राजा, आतां मी तुला यशस्वी त्या सरोवरांत पुनः परत आणिलें आणि नेतर वसिष्ठांचे महान् कृत्य निवेदन करितों, ऐक. त्या सरोवरांतून तिचा प्रवाह बाहेर वाहूं राजा, पूर्वी एके समयीं देवांनीं भगवान् वसिष्ठ लागला. त्यास सरयू नदी असें नांव प्राप्त मुनींचा महिमा मनांत, आणून त्याचें चिंतन झालें आणि ज्या ठिकाणीं त्या खलिन दान-केलें आणि मानस सरोवरावर यज्ञयत्र आरं- बांचा संहार झाला त्या ठिकाणास खलिन देश मिलें. पुढें यज्ञदीक्षेने ते सर्व यज्ञ करणाऱे देव असें जाणें लागले. राजा अर्जुना, ह्याप्रमाणें दिवसान्दिवस कृष्ण होत चालले, तेव्हां देवांचा इंद्रासहित देवांना वसिष्ठ मुनीनें रक्षिलें आणि वध करण्यास ही संधि बरी आहे, असें मानस सरोवरांतल जलस्पर्श होऊन ब्रह्म-खलिन नांवाच्या पर्वतासारखा पर्वत दान- देवाच्या वरानें प्रचळ झालेल ते दैत्य त्या वानीं उरविले आणि मग त्या स्वयंती देवदान- महात्म्यानें बंधिल ! हे अनघा अर्जुना, भगवान् बांचे धोर युद्ध सुरू झाले. अर्जुना, त्या वसिष्ठ वामणांचे हे महान् कृत्य तुला निवेदन सत्रभूमीच्या समीप जे मानस सरोवर होतें केले आहे ! आतां मी तुला विचारितों कीं, त्यास ब्रह्मदेवाचा वर असल्यामुळे त्या युद्धांत वसिष्ठांप्रभृति असा एखादा सत्रिय सांग पाहूं ! जे दानव धायाळ होत किंवा पडून त्यांस त्या

अध्याय एकशें छप्पन्नावा.

—१०१—

पवनार्जुनसंवाद.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या- पर्वत, परिध व वृक्ष हे पाषाण करून मानस प्रमाणें वायूचें भाषण श्रवण करून अर्जुन राजा सरोवरांतल उदक क्षुब्ध केलें आणि ते दानव निमृद्य राहिला आणि मग वायूनें आपलें शंभर योजनेपर्यंत मानस सरोवराचें पाणी भाषण वसेच पुढें चालविलें. वायु म्हणालाः— वर उसळून उकून दशा सहस्र देवांवर एकदम हे हेतुश्रेष्ठा अर्जुना, आतां मी तुला परमश्रेष्ठ चाल करून गेलें ! राजा अर्जुना, तेव्हां मग महात्म्या अत्रि ऋषींचा महिमा निवेदन करितों, देवांची फारच दुर्दशा उडाली आणि ते वाम- ऐक. राजा, एके समयीं धोर अंधकारांत देव वाला शरण गेले ! त्या समयीं त्या देवांची आणि दानव यांचें निकरांचें युद्ध चालू ती व्यथा पाहून वासवाला फार वाईट वाटलें असता त्यांत स्वभूतनें (राहूनें) चंद्रसूर्यांना व तो वसिष्ठ मुनीला शरण जावांचे भगवान् वाणांनीं विधिलें आणि मग तथे सर्वत्र अत्यंत वसिष्ठानें त्या सर्व देवांना तात्काळ अभय दिले. निविः अंधकार पडून दानवांनीं देवांना रणांत त्या समयीं देवांची ती भयंकर स्थिति वधण्याचा तडाका आरंभिला ! नृपतिश्रेष्ठा अवलोकन करून दयाळ वसिष्ठ मुनीला त्यांची अर्जुना, ह्याप्रमाणें दानवांची सरशी होऊन फारच कीव आली आणि त्यांनीं कांहींएक त्यांच्या हस्ते रणांगणांत देव पडूं लागले तेव्हां

राहिलेले देव अगदीं मरणोन्मुख झाले; आणि ते परंतु असें असतांही त्याच्या ठिकाणीं किती सर्व तपोधन ब्रह्मर्षि अत्रि हा जेथें तप करीत उत्कृष्ट तेज वसत होते व त्यानें काय कृत्य होता तेथें जाऊन त्याला भेटले व त्याजितेंद्रिय करून दाखविलें, ह्याचा विचार कर. राजा व शांतकोध मुनीला म्हणाले:—भगवन्, असु- अर्जुना, त्या महात्म्या अत्रीचें हें कर्म मी रानीं बाणप्रहार करून चंद्रादित्यांना विद्ध तुला विस्तारानें सांगितलें आहे. आतां मी केल्यामुळें सर्वत्र अतिशयित अंधकार पडून तुला विचारितां कीं, अर्त्रीपक्षां वरिष्ठ असा शत्रूंच्या हस्ते आम्ही वधिले जात आहों. एखादा क्षत्रिय तुला माहीत असल्यास सांग पाहूं ! आतां आमची ही आपत्ति दूर होईल असें राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें वायूचें भाषण कांहीं आम्हांस वाटत नाही; ह्यास्तव, प्रभो, ऐकून अर्जुन राजा मुकाश्यानेंच राहिला व आमचें ह्या संकटांतून रक्षण कर. राजा वायूनें आपलें बोलणें आणखी पृष्ठें चालविलें. वायु क्षणाला:—राजा अर्जुना, आतां मी तुला महात्म्या च्यवनाने महान् कृत्य निवेदन करितों. ऐक. पूर्वी एक समर्थी भगवान् च्यवन मुनीनें अश्विनीकुमारांना वचन दिलें की, मी तुझाला देवांबरोबर सोम पिणारे करितों; आणि त्यांस असें वचन देऊन त्यानें इंद्राला सांगितलें कीं, देवांबरोबर तूं ह्यांना सोमप्राशन करूं दे. तेव्हां

इंद्र क्षणाला:—भगवन् च्यवना, आह्मी देव ह्यांस निथ मानितां; तेव्हां ह्यांस आह्मांबरोबर सोमाची कशी प्राप्ति होईल ? द्विज-वर्षा, देवांची व ह्यांची बरोबरी नाही; ह्यास्तव तूं आह्मांपाशीं ही गोष्ट काढूं नको. हे महा-व्रता च्यवना, आह्मी अश्विनीकुमारांबरोबर सोमप्राशन करण्यास राजी नाही; ह्यास्तव ह्या गोष्टीशिवाय जे दुसरे कांहीं तूं सांगशील तें करण्यास आह्मी स्वर्षी आहों.

च्यवन म्हणाला:—सुरेश्वरा, ह्या अश्विनी-कुमारांनीं तुझा देवासह सोमपान करावें; हे दोघही सूर्याचे पुत्र असल्यामुळें देवच आहेत. देवांनो, माझ्या सांगण्याप्रमाणें तुम्ही ह्यांस आपल्याबरोबर सोमपान करूं द्या; माझ्या सांगण्याप्रमाणें तुम्ही कराल, तर त्यापासून तुमचें कल्याण होईल; पण माझ्या सांगण्या-

प्रमाणें तुम्ही न कराल, तर त्यापासून तुमचें दांत होते; त्याच्या दाढा अत्यंत भयंकर अकल्याण होईल !

इंद्र ह्मणालाः—द्विजोत्तमा, मी स्वतः तर हनुवटी भूमीला लागलेली असून त्याचें तोंड अंतरिक्षांत पोचलें होतें; आणि त्याच्या कंठाशीं इंद्रासहवर्तमान सर्व देव स्थित असून, त्याप्रमाणें महासागरांत तिमि नामक जल-चराच्या तोंडांत मांस सांपडले असतां ते दिस-तात त्याप्रमाणें त्या सर्व देवांची भयंकर अवस्था दिसत होती ! राजा, नंतर ह्या महासुराच्या तोंडांत सांपडलेले तें सर्व देव तितक्यांत इंद्रा-मणीव भेले व त्यांनीं आपसांत विचार करून इंद्राला कळविलें की, 'शका, तें च्यवन ब्राह्म-णाला शरण जा व त्यास सांग की, आह्मी सर्व अश्विनीकुमारांचेरोबर सोम पिण्यास तयार आहां.

च्यवन म्हणालाः—हे बलनिपदना, माझ्या वचनाला मान देऊन त्यां अश्विनीकुमारांचेरोबर सोमपान करावें, हें चांगलें; पण तूं तसें न करशील. तर आज तुझा परामव करून मी तुला यज्ञांत अश्विनीकुमारांचेरोबर सोमपान करण्यास भाग पाडीन

वायु म्हणालाः—राजा अर्जुना, नंतर इतर होईल, नाहीपिशां प्रसंग मोठा कठीण आहे ! ' राजा अर्जुना, नंतर देवेंद्रानें भगवान् करितां एकदम अनुष्ठान आरंभिलें आणि त्यानें च्यवनापन जाऊन प्रणामपर्वक त्याचें ह्मणणें मंत्रांचा जप करून सर्व मुर जर्जर करून कडल केलें आणि इंद्रासहित सर्व देव अश्विनी-सोडिले ! राजा, त्या समर्थी त्या कर्मानुष्ठा-कुमारांचेरोबर यज्ञांत सोमपान करूं लागले ! नाला आरंभ झाल्या पाहून इंद्राला अत्यंत राजा अर्जुना, त्याप्रमाणे च्यवन मुनीनें अश्विनी-क्रोध आला व तो एक प्रचंड पर्वत उचलून कुमारांना सोमपायी केलें आणि मग आरं-वज्रासहित त्या च्यवन ऋषीवर धावून गिलेल्या कर्मानुष्ठानाचा त्या वीर्यशाली मुनीनें भेला. तेव्हां इंद्र हा वज्र व पर्वत ह्यांसह आप-प्रतिसंहार केल्या व मदासुराचे चार भाग ल्यावर धावून येत आहे असे पाहून तो भगवान् करून त्यांची दंतक्रीडा, मृगया, मयाविकांचें महातपस्वी च्यवन मुनि संतापला व पान व श्रिया ह्यांच्या ठिकाणीं योजना केली ! त्यानें आरक्त नेत्र करून त्याज-हास्तव, राजा, जे मानव दूत, मृगया, कडे पाहिलें व उदकाचें सिंचन करून त्या मथपान व श्रिया ह्यांच्या ठिकाणीं आसक्त सक्क व सपर्वत इंद्राला जागच्या जागीं होनील त्यांचा निःसंशयपणें नाश होईल ! ह्या-ग्विलून टाकिलें ! राजा, नंतर त्या स्व मनुष्यांनीं नित्य ह्यांपासून फार दूर रहावें, महात्म्यानें इंद्राला एक महाघोर शत्रु उत्पन्न होच श्रेयस्कर आहे ! अर्जुना, भगवान् केला. तो शत्रु होमांत टाकिलेल्या च्यवन ब्राह्मणाचें हें महान् कर्म मीं तुला आहुतींपासून निर्मिला असून त्याचें सांगितलें; तेव्हां आतां ब्राह्मणांपेक्षां वरिष्ठ असा नांव मद असें होतें; त्या असुराचें तोंड वास-एखादा क्षत्रिय असल्यास सांग पाहूं ! लेलें असून त्यांत शंभर योजनें लांबीचे सहस्र

अध्याय एकशें सत्तावन्नावा.

—:—

पवनार्जुनसंवाद.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, ह्या-
प्रमाणे वायूचें भाषण श्रवण करून अर्जुन राजा तुल्य आहे; आमच्या ठिकाणीं श्री मोठ्या
निमूटच राहिला आणि वायूनें आपलें भाषण आनंदानें रमत असून आर्हाही तिचें उत्तम
पुढें चालू केलें. वायू ह्मणालाः—राजा अर्जुना, प्रकारं परिपालन करीत असतां; आर्हा कधीं
अत्यंत श्रेष्ठ अशीं कर्म ब्राह्मणांकडूनच होतात! अयोग्य रीतीनें स्त्रीसंभोग करीत नाहीं व
इंद्रासहवर्तमान सर्व देव जेव्हां मदासुराच्या यज्ञांत वधिलेल्या पशुंशिवाय अन्य पशूंचें
मुखांत प्रविष्ट झाले, तेव्हां भगवान् च्यवनानें मांस खात नाहीं; आम्ही नित्य अग्नीचें प्रज्व-
त्यांची वसुधाही हरण केली. राजा, स्वर्ग लन करून त्याचें हवन करितों आणि गरु-
हा देवांपासून आधींच गेला होता आणि जनांची आज्ञा पाळितों; आम्ही सर्व इंद्रियांचा
आतां पृथ्वीही गेली; तेव्हां दोन्ही लोक गेले असं निग्रह करितों आणि बालकांना अन्नादिक
पाहून देवांना अतिशय दुःख झालें आणि ते वांटून देतों; आम्ही सर्व मिलूनभिसळून
शोकांत होऊन महात्म्या ब्रह्मदेवाला शरण गेले. सावकाशपणें मार्गक्रमण करितों व रजस्वलेला

देव ह्मणालेः—लोकपूजिता ब्रह्मदेवा, आर्हा स्पर्श करीत नाहीं; आम्ही सर्व मंगलकृत्यें
मदासुराच्या मुखांत अडकलों असतां च्यवन आचरितों व स्वर्गाचे अविकारी होतों; आम्ही
ऋषीनें आमची पृथ्वी हरण केली व कप नामक गर्भिणी स्त्रिया व वृद्ध मनुष्यें ह्यांचें भोजन
असुरांनीं आमचा स्वर्ग बळकवला !

ब्रह्मदेव म्हणालाः—इंद्रप्रमुख देवांनो, आम्ही पूर्वापही द्यूतक्रीडा करीत नाहीं व
तुम्ही लवकर ब्राह्मणांना शरण जा आणि दिवसास निजत नाही. तेव्हां ह्या व ह्याप्रमा-
त्यांस प्रसन्न करून घ्या, ह्मणजे तुमचे दोन्ही णेच दुसऱ्या अनेक गुणांनीं युक्त असलेल्या
लोक तुम्हांला पूर्ववत् प्राप्त होतील. आम्हां कपांना तुम्ही कोसे जिंकाल ? ह्यासाठीं,

राजा अर्जुना, नंतर ते देव ब्राह्मणांना तुम्ही तें जें कर्मानुष्ठान आरंभिलें आहे त्या-
शरण गेले, तेव्हां ब्राह्मण त्यांना ह्मणाले कीं, पासून जर तुम्ही निवृत्त व्हाल, तरच त्यांत
देवांनो, आम्ही कोणांला जिंकूं तें सांगा. तुम्हांला सुख होईल !

त्या समयीं देवांनीं ब्राह्मणांना सांगितलेंः— ब्राह्मण म्हणालेः—दुगा, आम्ही कपांना
ब्राह्मणहो, तुम्ही कपासुरांना जिंका. तेव्हां जिंकून टाकणार ! आम्ही देवांना मात्र खरे
ब्राह्मणांनीं देवांना उत्तर दिलेंः—आम्ही कपा- खरे स्वर्गाचे अधिकारी मानितों ! ह्यास्तव,
सुरांना पृथ्वीवर आणून जिंकू. राजा अर्जुना, धन्या, आम्ही कपांचा वध करावा हेंच उचित
नंतर ब्राह्मणांनीं कपासुरांच्या नाशार्थ कर्मा- होय; तेव्हां तूं आलास तसा परत जा !

नुष्ठान आरंभिलें. पुढें तें वर्तमान कपांच्या राजा अर्जुना, नंतर तो धनी दूत परत
कानीं गेलें; तेव्हां त्यांनीं ब्राह्मणांकडे धनी नामक कपांकडे गेला व त्यांस म्हणाला कीं, 'कपहो,
दूत पाठविला व त्यानें ब्राह्मणांना कपांचा निरोप ब्राह्मण तुम्हांला अनुकूल नाहीत.' राजा, तें
कळविला कीं—ब्राह्मणांनो, आम्ही सर्व कप ऐकून सर्व कप शस्त्रास्त्रांनिशीं ब्राह्मणांवर

चालून गेला; आणि ते मोठमोठाले ध्वज उभा- सांगितलीस, तीं मी लक्षपूर्वक संपूर्ण श्रवण
रून सर्व रूप आपणावर आले असे पाहून केली आणि त्यामुळे मला मोठे आश्चर्य वाटले.
त्यांच्या प्राणनाशाकरितां ब्राह्मणांनीं प्रज्वलित वायू झणालाः—राजा अर्जुना, तूं क्षात्र-
अग्नि उत्पन्न केले आणि ब्राह्मणांनीं उत्पन्न केलेले धर्माला अनुसरून ब्राह्मणांचें पालन कर व
ते मनातून अग्नि कपांना जाळून अंतरिक्षांत जण इंद्रियांना आपल्या अधीन ठेव. बाबार, तुला
काय अभ्रच शोभें लागले ! राजा, ह्याप्रमाणे भुगकृलापासून घोर भय प्राप्त होणार आहे;
दानवांचा संहार उडाला असतां त्या युद्धांत पण त्यास अजून बहुत काल अवकाश आहे.

सर्व देवही येऊन मिसळले व त्यांनींही बहुत दानवांना ठार मारिले ! राजा अर्जुना, त्या वेळेपर्यंत दानवांना ब्राह्मणांनीं वधिले हें कांहीं देवांना माहीत नव्हतें. इतक्यांत महातेजस्वी नारद हा देवांजवळ आला व त्यानें महा- भाग ब्राह्मणांनीं आपल्या तेजांनं कपांना कसें वधिले तो सर्व प्रकार त्यांस निवेदन केला. राजा अर्जुना. भगवान् नारदाचें भाषण श्रवण करून सर्व देवांना मोठा आनंद झाला आणि त्यांनीं त्या यशस्वी ब्राह्मणांच्या अंगच्या ब्राह्मतेजाची फारच वाखाणणी केली ! असो; राजा, ह्याप्रमाणे देवांना पुनः स्वर्गलोक प्राप्त झाल्यावर किरून त्यांचें तेज व वीर्य वृद्धिगत आले आणि त्यांस पुनः अमरत्व मिळून ते किरून मिळी लोकांत येदनीय झाले.

महाबाहो युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणे वायूचें भाषण श्रवण केल्यावर अर्जुनानें त्याचा मोठा गौरव केला व नंतर त्यास त्यानें जें उत्तर दिलें तें ऐक.

अर्जुन म्हणालाः—प्रभो पवना. मी सदा- कर जात नाहीसा आला ! धर्मा, पुराणामध्ये उर्वकाळ सर्व प्रकारांनीं ब्राह्मणांकरितां हा देह ब्राह्मणांच, क्षत्रियांच, वैश्यांच व शूद्रांच जे शरण करीन. सदैव ब्राह्मणांविषयीं पूज्य- महान् महान् धर्म निरूपण केले आहेत, ते पावना उर्वीन, आणि ब्राह्मणांना नित्य वंदीन. मी तूज धर्मापासकाला कथन केलं; आतां ह्या- णांयो, दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें मला हें बल प्राप्त शिवाय जे राहिलेले धर्म, ते तूं ह्या कृष्णापासून णालें आणि लोकांत महान् कीर्ति मिळवून मी श्रवण कर. पृथापुत्रा, ह्या कृष्णाचें सत्यस्वरूप मार्चरण केलें. मारुता, तूं जीं ब्राह्मणांचीं मी जाणतें. हा काण आहे आणि ह्याचें पुराण वेलक्षण कृत्यें यथार्थपणें निरूपण करून बल काय आहे, ह्याचें उत्तम ज्ञान मला आहे.

अध्याय एकशें अष्टावन्नावा.

—:०:—

महापुरुषाचें माहात्म्य.

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, आपण सतत कडकडीत व्रतवैकल्यें करणाऱ्या ब्राह्मणांची पूजा करितां ती काणत्या फळावर दृष्टि देऊन करितां बरें ? हे महाबाहो महाव्रत, ब्राह्मणांच्या पूजेपासून जें कांहीं फळ प्राप्त होत असेल तें मला सविस्तर कथन करा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, हा महावृद्धमान् केशव तुला तें सर्व निरूपण करून सांगेल. राजा, ब्राह्मणांच्या पूजनापासून काणतें फळ प्राप्त होतें, तें ह्या महाव्रत कृष्णाला उत्तम विदित आहे; ह्यास्तव हा तुला ब्राह्मण- पूजेचें माहात्म्य निवेदन करील. राजा, आज माझी शक्ति, कान, वाणी, मन, नेत्र व निर्मळ ज्ञान हीं म्हास पावन चालली आहेत. मला वाटतें कीं, मी आतां लवकरच हा देह टाकावा हें चांगेल; कारण आज हा दिवस मला लव-

कर जात नाहीसा आला ! धर्मा, पुराणामध्ये उर्वकाळ सर्व प्रकारांनीं ब्राह्मणांकरितां हा देह ब्राह्मणांच, क्षत्रियांच, वैश्यांच व शूद्रांच जे शरण करीन. सदैव ब्राह्मणांविषयीं पूज्य- महान् महान् धर्म निरूपण केले आहेत, ते पावना उर्वीन, आणि ब्राह्मणांना नित्य वंदीन. मी तूज धर्मापासकाला कथन केलं; आतां ह्या- णांयो, दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें मला हें बल प्राप्त शिवाय जे राहिलेले धर्म, ते तूं ह्या कृष्णापासून णालें आणि लोकांत महान् कीर्ति मिळवून मी श्रवण कर. पृथापुत्रा, ह्या कृष्णाचें सत्यस्वरूप मार्चरण केलें. मारुता, तूं जीं ब्राह्मणांचीं मी जाणतें. हा काण आहे आणि ह्याचें पुराण वेलक्षण कृत्यें यथार्थपणें निरूपण करून बल काय आहे, ह्याचें उत्तम ज्ञान मला आहे.

धर्मा, हा केशव अनंतवीर्य परमात्मा आहे. अकार्य व कारण हीं हाच बनतो; मार्गे झालेल्या, ह्यास्तव, तुझ्या सर्व धर्मविषयक शंकांचे हा संप्रत चालू असलेल्या व पुढें घडणाऱ्या उत्तम प्रकारकरून निराकरण करील. राजा सर्व गोष्टी ह्याच्याच सत्तेनें झालेल्या असतात युधिष्ठिरा, ह्या कृष्णानेच पृथ्वी, स्वर्ग व अंत- किंवा होतात; राहु, सोम व शक्र हीं ह्याचीच रिक्ष हीं निर्मिलीं; ह्या कृष्णाच्या देहापासूनच रूपें आहेत; हाच विश्वकर्मा, हाच विश्व- मेदिनी जन्म पावली; ह्या महासामर्थ्यावान् पुराण- रूप, हाच विश्वभोक्ता, हाच विश्वस्रष्टा, पुरुषानेच वराहरूप धेऊन पृथ्वीला जलांतून हाच विश्वजेता, हाच शूलधारी, हाच शोणित- वर काढिलें आणि ह्यानेच पर्वत व दिशा ह्यांची वान (देहधारी) व हाच भयोत्पादक आहे: उत्पत्ति केली. ह्या कृष्णाच्याच अधोभाषीं सर्व आणि कर्माच्या योगानें विदित होणाऱ्या ह्या जग- त्रिभुवनाचें वाम्तव्य आहे; ह्याच्या वसति- द्वय पुरुषासच सर्व लोक स्तवितात ! राजा स्थानाच्या खालीं अंतरिक्ष, स्वर्ग, चार मुख्य युधिष्ठिरा, शतावधि अप्सरा, गंधर्व व देव ह्या दिशा व चार उपदिशा आहेत; ही सर्व सृष्टि भगवान् कृष्णाचें नित्य आराधन करितात, याच्यापासूनच जन्मली आहे; आणि हे सर्व राक्षस देखील ह्याच्या स्तवनांत रममाण अस- पुरातन विश्व ह्यानेच निर्माण केलें आहे. ह्या तात, धनदालतीची वृद्धि हाच करितो, सर्व भगवान् कृष्णाच्या नाभीच्या ठिकाणीं एक जगांत खरा वीर हा एकठाच होय, कमळ जन्म पावले; आणि तेथे अभितशक्ति- यज्ञाभ्यें मंत्र ह्मणारे ऋषिज् ह्याचाच स्तव मान् ब्रह्मदेव स्वतः उत्पन्न झाला आणि करितात, सामगायक रथंतरमेवांनीं ह्याचेंच अगाध व अपार असें जे धोर तम सर्वत्र स्तोत्र गातात, ब्राह्मण हे वैदिक ऋचांनीं ह्याचेंच पसरले होते त्याचा त्यानें उच्छेद केला ! राजा स्तवन करितात, आणि अध्वर्यु हे यज्ञांत युधिष्ठिरा, हा कृष्णच कृतयुगांत समग्र धर्म हविर्माग ह्यालाच देतात. राजा धर्मा, सर्व होता; हाच त्रेतायुगांत ज्ञानरूप झाला; पुढे विश्व उत्पन्न होण्याच्या पूर्वीची जी ब्रह्मगुहा द्वापरांत हाच बलरूप झाला; आणि हाच कलि- तिच्यांत ह्या श्रीकृष्णानेच प्रवेश केला आणि युगांत अधर्मरूपानें सर्वत्र पसरला ! राजा ह्यानेच दैत्य, उग्र व दानव ह्यांचा विक्षाभ धर्मा, ह्या आदिदेवतांचे पूर्वी दैत्यांचा संहार करून ह्यानेच प्रथम पृथ्वीचे आवरण अवलोकिलें, उडविला, हाच पुढे बलिरूप सार्वभौम राजा पृथ्वीला उद्धरिलें व आपले अद्वितीय सामर्थ्य झाला, ह्यानेच सर्व प्रजा उत्पन्न केल्या, लोकनिर्दर्शनास आणिलें; गोवधेन पर्वताच्या सर्व प्रजांचें कल्याण हाच करितो आणि उद्धरणसमयीं इंद्रादिक देवांनीं याचीच स्तुति सर्व विश्वाचा व जगाचा पालक हाच केली; सर्व जीवांचा खरा संरक्षक हाच एकठा आहे. राजा धर्मा, जेव्हां धर्माला ग्लानि होय: ह्यालाच लोक नानाप्रकारे भक्ष्यभोग्य येते, तेव्हां हा भगवान् कृष्णच देवांच्या किंवा पदाथे अर्पितात: आणि युद्धांत जय मिळवून मनुष्यांच्या कुळांत जन्म घेतो आणि हा विशुद्ध- देणारा हाच देवाधिदेव होय. अंतराल, पृथ्वी, चित् परमात्मा धर्माचरण करून उच्च-नीच स्वर्ग व इतर सर्व कांहीं ह्या शाश्वत पुरुषाच्याच लोकांचें संरक्षण करितो. राजा, ज्यांच्याकडे ताच्यांत असतें; ह्यानेच मित्रावरुणांचें रेत दुर्लक्ष केलें पाहिजे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून कुंभांत धरिलें, आणि मग त्यापासून वासिष्ठ हाच असुरांच्या बघाला प्रवृत्त होतो; कार्य, ऋषि जन्म पावला, असें ह्मणतात. हा भग-

वान कृष्णच वायु होय; हा भगवान् कृष्णच संसाररूप रथ सिद्ध करणारा हाच होय; अश्विनीकुमार होय; हा आदिदेवच राशिवान् ह्याच्या रथाचीं सत्त्व, रज व तम हीं तीन चक्रे सूर्य होय; ह्यानेच सर्व असुरांना जिंकिले; आहेत; ह्याच्यापासूनच उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ आणि ह्यानेच तीन पावलांत सर्व ब्रह्मांड गति प्राप्त होते; ह्याच्या रथाला काल, सत्ता, आक्रमिले. हा भगवान् कृष्णच देवांचा, मान- ईश्वरच्छा व स्वसंकल्प असे चार अश्व आहेत; वांचा व पितरांचा आत्मा होय; आणि यज्ञ- ह्याचा रथ चांगला, वाईट व मिश्र अशी तीन वेले पुरुष यज्ञानुष्ठानांत ह्याचीच आराधना प्रकारची (त्रिविधकर्मयुक्त) चाल करितो; करितात. हा लोकनायकच दिवस व रात्र असे आकाश हे हाच होय; पंचतत्त्वांना आश्रय ह्याचाच कालाचे भाग पाडिते; हा लोकाध्यक्षच उद आहे; स्वर्ग, पृथ्वी व अंतरिक्ष हीं ह्यानेच केली; यास येतो व अस्तास जातो; उत्तरा- पर्वत व अरण्य ह्यांचा कर्ता हाच होय; ह्यानेच यण व दक्षिणायन करणारा हाच होय; इंद्रिये स्वाधीन ठेविली आहेत; प्रदीप अग्नी- ह्याच्यापासूनच वर, खाली व वाजूस किरण प्रमाणे अभित तेज ह्याच्याच ठिकाणी आहे; पसरतात आणि ते पृथ्वीला प्रकाशित करितात; आणि ह्यानेच इंद्राला शासन करण्याच्या वेदवक्ते ब्राह्मण ह्यालाच स्तवितात; आणि उद्देशाने नद्यांचे उल्लेखन केले व त्या वज्र- ह्याच्या प्रभेच्या साहाय्यानेच सूर्य प्रकाशता. पहार करणाऱ्या देववराचा पराजय केला. प्रत्येक महिन्यास हा यज्ञ करणाराच यज्ञ महान् यज्ञांत सहस्रावधि प्राचीन वेद-ऋचांनी करितो; वेदवक्ते पुरुष यज्ञामध्ये ह्याच्याच ज्या श्रेष्ठ महेंद्राची स्तुति करण्यांत येते, तो स्तुतीचे पठन करितात; गीत, उष्ण व वृष्टि महेंद्र हाच होय; महानेजम्बी दुर्वांशाला स्वगृही ह्या तीन अवयवांनी युक्त असे जे संवत्सररूप राहून धेण्यास हाच काय तो एकदा समर्थ कालचक ते हाच होय; सात अश्व जोडिलेला शाला; हाच एकदा पुराण ऋषि होय, असे ह्मण- व वर्षवातोष्णरूप त्रिभाग असलेला जो सूर्याचा तात; हाच विश्वाचा कर्ता होय; हाच आपल्या- रथ तो हाच होय; महान तेज ह्याच्याच पासून सर्व पदार्थांना निर्मितो; हाच देवाधिदेव ठिकाणी विद्यमान आहे; सर्वत्र ह्याचीच वेद शिक्षितो; हाच सर्व प्राचीन विधींचा गति आहे; सर्वांचा अधिपति (किंवा संहारक) आश्रय करितो; हा विश्वक्सेनच कामनिक, हाच होय; आणि हा भगवान् कृष्णच वैदिक किंवा लौकिक अशा सर्व कृत्यांचे फल एकदा सर्व लोकांचे पोषण करितो. वा वीरा हाय; त्रिभुवनांत जे शुभ्र किरण पसरतात ते युधिष्ठिरा, सौंदव अंधकाराचा नाश करणारा जो हाच होय; तीन लोक व तिन्ही लोकांचे सूर्य तो हाच जाण व सर्वांना उत्पन्न करणारा पालक तेही हाच होय; आणि तीन अग्नि व जो ब्रह्मदेव तोही हाच समज. राजा धर्मा, पूर्वी तीन व्याहृति हीं सर्वही हा देवकीपुत्रच होय. एकदा खांडववनामध्ये हा सर्वशक्तिमान् महा- हा कृष्णच संवत्सर होय; ऋतु, पक्ष व अहोरात्र त्याच अधिरूपांनी तृणादिकांत राहून संतुष्ट हीं हाच होय; कला, काष्ठा, मात्रा, मुहूर्त, लव शाला; सर्वत्र गमन करणाऱ्या ह्या कृष्णाचेच व क्षण हे सर्वही हा विश्वक्सेनच होय; चंद्र, राक्षसांना व उरगांना जिंकिले व सर्वांचा सूर्य, ग्रह, नक्षत्र, तारा, सर्व दर्श, पूर्णिमास, अर्मीत होम केला; ह्यानेच अर्जुनालाश्वेत अश्व नक्षत्रांच्या युति व ऋतु हीं सर्व ह्या विश्वक्सेना- दिले; हाच सर्व अश्वांचा निर्माणकर्ता होय; पासूनच उत्पन्न शाली; आणि रुद्र, आदित्य,

वसु, अश्विनीकुमार, साध्य, विश्वदेव, मरुद्गण, युज, स्वेदज इत्यादि चार प्रकारचे जीव उत्पन्न प्रजापति, देवमाता अदिति व सप्त ऋषि हे केले. नंतर, जिच्यामध्ये पांच प्रकारचीं बीजे सर्व ह्या कृष्णापासूनच उत्पन्न झाले. हा भगवान् आहोत अशी भूमित्याने निर्मिली; आणि अंत-कृष्णच वायु होऊन सर्व विश्व इतस्ततः फैलितो रिक्षांतून पृथ्वीवर विपुल उदकाचा पुरवठा व्हावा हा विश्वरूप कृष्णच अग्नि होऊन सर्व विश्व अशी योजना केली. राजा धर्मा, ह्या कृष्णा-जाळितो; हा जगनायक कृष्णच जल होऊन नेच हें सर्व विश्व केले; हा स्वयंसिद्ध पुरुषच सर्व वृद्धवितो; आणि हाच ब्रह्मदेव बनून सर्व स्वतः सर्व विश्वाचा प्रतिपाळ करितो; आणि सृष्टि निर्माण करितो. हा कृष्णच वेदांचा प्रति-ह्यानेच देव, असुर, मानव, लोक, ऋषि, पाय विषय असून स्वतः वेद शिकतो; पितर व प्रजा हीं उत्पन्न केलीं आहेत. हा कृष्णच मूर्तिमंत विधि असून स्वतः राजा, थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे हा सर्व विधीचें ज्ञान संपादितो; धर्म, वेद व चल प्राण्यांचा अधिपति कृष्णच सृष्टीची उत्पत्ति ह्यांतील रहस्य हा कृष्णच होय; आणि हा करावयाची असतां नित्य यथायोग्य रीतीनें केशवच हें सर्व स्थावरजंगम जग समजावें. सर्व प्राण्यांचे समुदाय निर्मितो असें समजावें; हा कृष्णच महान् तेज होय; ह्याच्या प्रकाशा-ह्यास्तव हें सर्व बरेवाईट व स्थावरजंगम जग नेच हें सर्व विश्व आपल्यास रूपसंपन्न दिसत ह्या विश्वक्सेनापासूनच झाले आहे, असें मानः आहे; सर्व प्राण्यांचा मूळ उत्पादक हाच होय; आणि त्याप्रमाणेंच जे कांहीं आज आहे व ह्या-ह्यानेच प्रथम उदक निर्मिले आणि मग पुढे होईल ते सर्वही हा केशवच होय असें ह्यानेच सर्व विश्व उत्पन्न केले. ऋतू, उत्पात, समज. राजा युधिष्ठिरा, प्राण्यांच्या अंतकाळीं विविध चमत्कार, मेघ, वीज, ऐरावत आणि त्यांच्या नाशास प्रवृत्त होणारा जो मृत्यू तो सर्व चराचर विश्व हीं ह्या कृष्णापासूनच हा साक्षात् कृष्णच होय आणि सर्वांच्या साली; फार कशाला-सर्व विश्वाचा आत्मा हा धर्माला आधारही ह्याचाच समजावा; जे कांहीं विष्णुच जाणावा. हा निर्गुण कृष्णच वासुदेव-पूर्वी धडले असें आपल्याला माहीत आहे संज्ञेनें सर्व विश्वांत वास्तव्य करितो; हा कृष्णच आणि ज्याच्याविषयी आपल्यास मुळचि संकर्षणसंज्ञेनें जीवात्म्याच्या ठिकाणीं राहतो; माहिती नाही, त्या सर्वांचेही कारण हा विश्वक्से-प्रद्युम्न व अनिरुद्ध हीं ह्याचीं रूपे होत; आणि नच जाणावें; आणि जे लोकांत प्रशस्त व अशा प्रकारें हा महात्मा स्वयंसिद्ध कृष्णच पवित्र किंवा शुभ व अशुभ असें आहे, ते सर्व हीं चारही रूपे धारण करितो. राजा युधिष्ठिरा, ही अचिंत्य केशवरूपच आहे. असें मानावें; ह्या कृष्णाच्या मनांत ही सृष्टि उत्पन्न कर-आणि ते केशवरूपाहून भिन्न मानणें ह्मणजे ज्याचा विचार उत्पन्न झाला तेव्हां त्यानें पृथ्वी, नास्तिकपणा धरणें असें समजावें; ह्यास्तव, राजा अप्, तेज, वायु व आकाश ह्या पांच तत्त्वांना धर्मा, हा केशव असा अचिंत्यशक्तिमान् पांच प्रकारची ह्मणजे देव, असुर, मानव, प्रत्यक्ष भगवान् नारायणच आहे; जगाचा श्वापद व तिर्यक् (पशुपक्षी इत्यादि) सृष्टि आदि, मध्य व अंत हाच होय; आणि जगांत उत्पन्न करण्याची आज्ञा दिली; नंतर त्यानें ही घेऊं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक प्राण्याचा प्रभव व पृथिव्यादिक पंचतत्त्वं निर्मिली; नंतर त्यानें विनाश ह्याच्यापासूनच होतो !

स्थावर जंगम विश्व निर्माण केले व त्यांत जरा-

अध्याय एकशे एकुणसाठावा.

—:०:—

दुर्वासाची भिक्षा.

युधिष्ठिर विचारितोः—मधुसूदना, मला णांना संतोषवावें. बाळा, राजपद किंवा अन्य तू ब्राह्मणांच्या पूजेपासून कोणतें फल प्राप्त व्हावें? प्राप्त होणें हें जर ब्राह्मणांच्या स्वाधीन होतें तें कथन कर. तुला हा विषय अवगत आहे, तर राजा आहे ह्या भावनेनें मी आहे. तुझे सत्य स्वरूप पितामहांनीं जाणिलें आहे. त्यांचा अनादर कसा करीन बरें? महाबाहो वासुदेव सांगतोः—राजा कुरुसत्तमा, ब्राह्मण-प्रद्युम्ना, तू ब्राह्मणांवर अगदीं संतापून नको. णांचे गुण मी तुला यथार्थ रीतीनें निरूपण बाबारे, ह्या लोकीं व परलोकीं ब्राह्मण हें महापरा-कर्म सांगतो, सावधान चित्तानें श्रवण कर. कमी तत्त्व आहे ! ब्राह्मणांस सर्व कांहीं प्रत्यक्ष राजा, पूर्वी मी द्वारकेंत असतां ब्राह्मणांनीं नसत असतें; ते जर खवळले तर सर्व जग कोपित केलेल्या प्रद्युम्नानें मला हाच प्रश्न विचारला. मला कर्म करून घ्यावें; व ते वुसरे लोक रिला होता. तेव्हां प्रद्युम्न मला ह्मणालाः— व लोकपालही उत्पन्न करतील ! तेव्हां ज्ञान-मधुसूदना, ब्राह्मणांची पूजा केल्यानें कोणतें संपन्न व महतेजस्वी पुरुष त्यांच्याशीं उत्तम फळ मिळतें; ह्या मृत्युलोकीं व त्याप्रमाणेंच प्रकारे कसे वागणार नाहीत बरें? बाळा, परलोकीं ब्राह्मणांच्या ठायीं ईश्वरत्व काय पूर्वी माझ्या गृहीं एक ब्राह्मण रहावयास आला ह्मणून मानितान; आणि, हे मानदा, नित्य होता. त्याचा वर्ण हिरवा व पिंगट असा होता. ब्राह्मणांचें पूजन केलें असतां कोणतें श्रेय तो चिंध्या नेसत असून त्याच्या हातांत घडतें, हें सर्व मला स्पष्ट करून सांग; विन्वाचा दंड होता. त्याची दाढी वाढली असून कारण, ह्याविषयीं मला महान् शंका उत्पन्न तो अनिश्चित कृश होता. पृथ्वीवर जी उंच झालेली आहेत. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मनुष्ये आहेत त्यांच्याहूनही तो अधिक उंच मला प्रद्युम्नानें विचारिल्यावर मी त्याला जें होता. मर्यात किंवा मृत्युलोकांत तो पाहिजे उत्तर दिलें तें तू आतां लक्षपूर्वक श्रवण कर. त्या स्थळीं स्वच्छेदानें हिंडत असे ! आणि राजा, तेव्हां मी प्रद्युम्नाला ह्मणलेंः—कर्मिण्या- हिंडुतांना तो चवाक्याच्या जागीं किंवा समांत पुत्रा, ब्राह्मणपूजनाचें फळ एक. बाळा वगैरे नेहमीं ह्मणत असे की, 'अहो, ह्या प्रद्युम्ना, ब्राह्मण हे प्रत्यक्ष सोमरूप राजे आहेत! दुर्वासा ब्राह्मणाला घरांत ठेवून त्याचा सत्कार व्हाव्याला मुख देणें किंवा दुःख देणें हें सर्वस्वीं कोण करील ? हा मी दुर्वासा ब्राह्मण मोठा त्याच्या हातांत असतें. ह्या लोकीं काय किंवा तामसी आहेत. कोणत्याही प्राण्यानें किती परलोकीं काय, प्रत्येक मुखावह गोष्टीचा उगम अल्पही अपकार केला असतां मी त्याच्यावर ब्राह्मणांपासून असतो, ह्यावद्दल माझ्या मनें संतापतो. तर ही माझी अष्ट ऐकून घेऊन संदेहच नाही ! ब्राह्मणांच्या पूजेपासूनच मला कोणी आश्रय देण्यास सिद्ध आहे काय? आयुष्य, कीर्ति, यश व बल हीं प्राप्त होतातः जो कोणी मला आपल्या घरीं रहा ह्मणून ह्मणेल आणि ह्याम्वर सर्व लोक आणि सर्व लोकपाल त्यानें मला संताप येईल असें कोणतेंही कृत्य ब्राह्मणांचें पूजन करितात; ह्मणून धर्म, अर्थ करितां उपयोगी नाही !' प्रद्युम्ना, अशा कोपन- व काम हीं संपादीत असतां, मोक्षसिद्धीसाठीं शील. ब्राह्मणाला बुद्ध्या कोण ठेवून घेणार ?

कोणीही त्याचा आदर केला नाही! तेव्हां मग देदीप्यमान् बुद्धिमान् ब्राह्मणाने माझ्या समक्ष मी त्यास आपल्या घरीं एका स्वतंत्र स्थळीं कोमल रुक्मिणीवर रथाच्या अश्वांप्रमाणे ठेवून घेतलें. प्रद्युम्ना, तो ब्राह्मण असा विचित्र चाबकाचे फटके ओढिले; परंतु त्याच्या त्या होता कीं, कधीं कधीं सहस्रावधि ब्राह्मणांचें पीडनें मला यत्किंचित्ही दुःख वाटलें नाही ! अन्न एका वेळीं भक्षित असे आणि कधीं कधीं प्रद्युम्ना, अशा प्रकारें रुक्मिणीस ताडण करित अगदीं थोडें अन्न खाऊन बाहेर जाई, तो तो ब्राह्मण मोठ्या राजमार्गानें रथ घेऊन नग-किरून घरीं येत नसे ! तो कधीं कधीं अक-राच्या बाहेर पडला ! बाळा, तो महान् चम-स्मात् हसतच सुटे, तर कधीं रडावयासच लागे ! त्कार अवलोकन करून दाशार्हाना अतिशय त्या वेळीं त्याच्याइतका वयोवृद्ध कोणीही क्रोध उत्पन्न झाला आणि किन्त्येक परस्परांत मनुष्य ह्या भूतलावर नव्हता ! त्यानें एकदा संभाषण करूं लागले कीं, अहो, ब्राह्मणांनीं आपल्या निवासस्थलीं जाऊन विद्याईत, शय्या मात्र ह्या जगतीमध्ये जन्मास यावें ! अन्य वर्ण व अलंकारिलेल्या कन्या ह्यांना दग्ध केलें व तो जन्मास येऊन उपयोग तो काय ! अहो, ब्राह्मणा-परत बाहेर निघून गेला ! नंतर तो कडकडीत वांचून दुसरा कोण बरे ह्या रथांत आरूढ व्रतवैकल्ये करणारा मुनि पुनः मजजवळ हाऊन जिवंत राहील ! विषारी सर्प आला व मला ह्मणाला कीं, 'कृष्णा, मला लव-जलाल खराः पण ब्राह्मण हा त्याहूनही जलाल कर खीर खावयास दे.' प्रद्युम्ना, मीं त्या ब्राह्म-होय ! ब्राह्मणरूप सर्पाच्या विषानें णाचें चित्त आधींच जाणून सर्व प्रकारचे दग्ध झालेल्या प्राण्याला कोणीही उपचार लहानमोठे खाद्यपेय पदार्थ उत्तम रीतीनें सिद्ध करण्यास समर्थ नाही !' प्रद्युम्ना, अशा प्रकारें करून तयार ठेवण्यास पाकशाळेंत आज्ञा त्या महातेजःपूज ब्राह्मणानें रथ चालविला केलेली होती; ह्मणून, ब्राह्मणाची आज्ञा होतांच असतां मार्गांत रुक्मिणी ठेंबळून पडूं लागली, मीं त्यास कढत कढत खीर नेऊन दिली पण श्रीमान् दुर्वासाला तें सहन झालें नाही व व त्यानें ती लागलीच भक्षण करून मला त्यानें रथ अधिकच वेगानें चालविण्याकरितां झटलें कीं, 'आतां ह्या उरलेल्या खिरीनें तूं रुक्मिणीवर चाबकाचे प्रहार केले ! परंतु, आपलें सर्व अंग माखून टाक !' तेव्हां मीं प्रद्युम्ना, रुक्मिणीला अधिक वेगानें चालवेना; अगदीं मार्गेपुढें न पाहतां तात्काळ तसें केलें व त्यामुळे तो ब्राह्मण अतिशयित क्रोधाग्रमान आणि मीं आपलीं गात्रें व मस्तक त्या उच्छिष्ट होऊन उडी मारून रथाच्या खालीं उतरला व खिरीनें लिंपून काढिलें ! प्रद्युम्ना, इतक्यांत दक्षिणामिमुख होऊन भलत्याच मार्गानें त्या ब्राह्मणानें तुझी माता तेथें समीप अवलो-पायींच धावत सुटला ! प्रद्युम्ना, ह्याप्रमाणें तो किली आणि त्या स्मित हास्य करणाऱ्या सुमु-ब्राह्मणश्रेष्ठ भलत्याच मार्गानें धावत असतां खीला त्यानें उरलेल्या खिरीनें हसत हसत मी खिरीनें माखलेला होतो तसाच ' भग-माखून टाकिलें ! रुक्मिणीपुत्रा, नंतर त्या वन्, प्रसन्न व्हा; भगवन् प्रसन्न व्हा.' असें ब्राह्मणानें खिरीनें लिंपून काढलेल्या त्या तुझ्या ह्मणत त्या ब्राह्मणाच्या मागून धावत गेलों मातेला ताबडतोब रथाला जोडिलें आणि त्या आणि मग त्या परमसमर्थ ब्राह्मणानें माझ्याकडे रथांत आरूढ होऊन तो ब्राह्मण माझ्या गृहां-पाहिलें व मला म्हटलें कीं, 'महाबाहो कृष्णा, तून् बाहेर पडला ! प्रद्युम्ना, मग त्या अमितुल्य तूं आपल्या स्वाभाविक गांभीर्यानेंच क्रोध

जिकिला आहेस ! सुव्रता, तुझा मला कोण-लोकीं तुला केशवाचाच लोक प्राप्त होईल ! ताही अपराध दृग्गोचर झाला नाही ! गोविंदा, प्रद्युम्ना, ह्याप्रमाणें तो दुर्वासा ब्राह्मण तुझ्या मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहे; तर तुझे जे मातेला म्हणाला; आणि जणू काय दुसरा मनोरथ असतील ते पूर्ण करून घे ! बाळा, प्रज्वलित अग्निच असा तो महातेजःपुंज दुर्वासा एखाद्याचा मी प्रसन्न झालों असतां त्याला जे जावयास निघाला व निघतांना मला ह्मणाला, जे पाहिजे असेल ते तें त्यास यथास्थित 'केशवा, हीच बुद्धि तूं सतत ब्राह्मणांविषयीं रीतीनें प्राप्त होतें, असें तूं समज. जोंपर्यंत देव व मनुष्ये ह्यांची अज्ञाच्या ठिकाणीं वासना तेथेंच अंतर्धान पावला ! असो; प्रद्युम्ना, आहे, तोंपर्यंत तीं अज्ञाप्रमाणेंच तुझ्यावरही दुर्वासा ब्राह्मण गुप्त झाल्यावर मीं उपांशुव्रताचें प्रेम करितिल; आणि त्याप्रमाणेंच, जोंपर्यंत अनुष्ठान चालविलें; आणि ब्राह्मण जें जें लोकांत तुझें पवित्र यश गाजत आहे तोंपर्यंत म्हणेल तें तें करण्याचा मीं परिपाठ ठेविला. तुझें श्रेष्ठत्व तिन्ही लोकांत अभंग राहील व प्रद्युम्ना, तुझ्या मोतसमवेत मीं हें व्रत आच-तूं सर्व लोकांना प्रिय होशील ! जनार्दना, मीं रिलें आणि नंतर मोठ्या हर्षानें आह्मीं गृहांत तुझें जें जें कांहीं फोडिलें असेल, जळिलें असेल प्रवेश केला. रुक्मिणीपुत्रा, आह्मी गृहांत किंवा अन्य रीतीनें नाशिलें असेल, तें तें सर्व प्रवेश करितांच, त्या ब्राह्मणानें जें मोडलें, पहिल्याप्रमाणें किंवा पहिल्यापेक्षा अधिक चांगलें फोडलें किंवा जाळलें होतें तें सर्व नवीन होईल; आणि जेथपर्यंत तुझ्या मनांत जग-शालेंलें आह्मांस आढळलें. तें पाहून आम्हांला ज्याची इच्छा असेल तेथपर्यंत, ज्या तुझ्या मोठें आश्चर्य वाटलें आणि तेंव्हांपासून मीं नित्य अवयवांना तूं ही खीर मागली आहंम त्या ब्राह्मणांना परमादरानें पूजू लागलों.

गात्रांच्या द्वारे तुला मृत्यू येणार नाही ! राजा युधिष्ठिरा, रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नानें अच्युता, तूं आपल्या तळपायांना कांरे खीर ब्राह्मणांच्या संवधानें मला विचारिलें असतां लाविली नाहीस ! बाळा, तें कांहीं मला मीं त्यास ह्याप्रमाणें ब्राह्मणश्रेष्ठ दुर्वासा मुनींचा आवडले नाही ! ' प्रद्युम्ना, ह्याप्रमाणें तेव्हां तो सर्व महिमा निवेदन केला. असो; कुंतीपुत्रा, दुर्वासा ब्राह्मण मला मोठ्या प्रसन्न मुद्रें तूंही सदासर्वकाळ महाभाग्यवान् ब्राह्मणांचें म्हणाला आणि नंतर मीं आपल्या शरीरा-वर्णानें व दानानें पूजन कर; ब्राह्मणांच्या कडे अवलोकन केलें तां त्याजवर मला कांति-प्रसादानेंच मला हें पेश्वर्य प्राप्त झालें; आणि मत्ता दिसून आली ! प्रद्युम्ना, नंतर तो ब्राह्मण ह्या भीष्मानें माझ्याविषयीं जें कांहीं म्हटलें मोठ्या आनंदानें रुक्मिणीला म्हणालाः— तेंही सर्व सत्य आहे !

हे कन्याणि, तुला सर्व स्त्रियांमध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त होईल, तुझें यश चाहोंकडे पसरेल, आणि लोकांत तूं उत्कृष्ट क्रीर्ति मिळविशील ! हे भामिनि, तुला जरा, रोग किंवा निस्तेजपणा हीं स्पर्श करणार नाहीत; तूं नित्य कृष्णाची आराधना करशील; आणि, हे पुण्यगंधे, केशवाच्या सोळा ब्राह्मणांच्या (ह्मणजे दुर्वासा ब्राह्मण हा भगवान् इजार स्त्रियांमध्ये तूं वरिष्ठ होशील व पर-

अध्याय एकशें साठवा.

—:०:—

ईश्वरप्रशंसा.

युधिष्ठिर विचारितोः—मधुसूदना, तूं दुर्वासा ब्राह्मण विचारितोः—मधुसूदना, तूं दुर्वासा ब्राह्मण हा भगवान् इजार स्त्रियांमध्ये तूं वरिष्ठ होशील व पर-शंकराचा अवतार असल्यामुळे त्या भगवान्

महेश्वराच्या) प्रसादानें जें विशिष्ट ज्ञान तो मूर्तिमंत यज्ञावर सोडिला आणि संपादिलेंस, त्याचें मला व्याख्यान करून सांग. मोठ्यानें गर्जना केली, तेव्हां महान् आकांत त्या महात्म्याचें महाभाष्य व त्याचीं नांविं हीं झाला! तेव्हां भगवान् महेश्वरानें क्रुद्ध होऊन यथार्थपणें जाणावीं, अशी माझी इच्छा एकाएकीं यज्ञाचा वेध केला असं पाहून आहे; तर तें सर्व तूं विशद करून सांग. देवांच्या मनाला धडकी बसली, त्यांची सर्व

वासुदेव सांगतो:—राजा युधिष्ठिरा, भग- शांति लयास गेली, आणि ते अत्यंत खिन्न झाले! वान् कपर्दी शंकराला नमस्कार करून, दुर्वासा राजा, भगवान् पिनाकपाणीच्या धनुष्याच्या ब्राह्मणाच्या प्रसादानें माझें जें कल्याण झालें प्रत्येकाचा उणत्कार होऊं लागला तेव्हां सर्व व भीं जें यश मिळविलें तें तुला निवेदन करितां. लोक भयभीत झाले आणि सुरासुरांचीं धावीं राजा धर्मा, सकाळीं उठून हात जोडून एकाग्र दणाणून ते अगदीं विषण्ण होऊन बसले ! मनानें जें शतरुद्रीय स्तोत्र श्री रोज ह्मणतो तें राजा, त्या समर्थी महासागरांतील जलाचा तुला सांगतो, ऐक. राजा, हे शतरुद्रीय स्तोत्र भयंकर क्षोभ झाला, वसुधा थरथर कांपूं महातपस्वी प्रजापति ब्रह्मेदेवानें तपश्चर्या समाप्त लागली, पर्वत हालूं लागले आणि आकाश झाल्यावर उत्पन्न केलें. धर्मा, ह्या तिन्ही लोकांत चोहोंकडून फाटलें ! राजा, त्या समर्थी जिकडे भगवान् महादेवांपक्षां कोणताही प्राणी श्रेष्ठ तिकडे काळोख झाला, अंतरिक्षांतील सर्व नाहीं. सर्व प्राण्यांचा उत्पत्ति त्याच्यापासूनच प्रभा मावळली, नक्षत्रांचा उजड नष्ट झाला, होते. त्या महात्म्याच्या अग्रभागीं उभे राह- आणि सूर्यही लोपला ! राजा, तेव्हां सर्व ण्यास कोणीही धजत नाही. त्याच्या बरोबरीचा प्राण्यांचे आत्मभूत बनलेले ऋषिजन फारच प्राणी तिन्ही लोकांत एकद्वी नाहीं. राजा वावरले व जगाच्या कल्याणासाठीं नानाविध धर्मा, भगवान् महेश्वराच्या अंगीं असं सामर्थ्य शांति व मंगलकृत्ये करूं लागले ! राजा आहे कीं, युद्धांत तो संतापला असतां केवळ युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें सर्वत्र दुर्दशा होऊन त्याच्या वासानेंच शत्रु मूर्च्छित होऊन प्राण यज्ञाचा विध्वंस उडविल्यावर भगवान् रौद्र- सोडितात आणि ह्याप्रमाणें बहुतक सेनेचा पराक्रमी रुद्रदेव देवांवर धावून गेला, त्यानें निकाल होऊन जे कोणी थोडेबहुत याद्धे संतापून भगाच्या नेत्रांवर प्रहार करून ते नेत्र अवशिष्ट राहतात, ते कंपायमान होऊन पतन फोडिले आणि तो क्रोधानें लाथ उचलून पृषा- पावतात ! राजा, त्यानें मेघगर्जनेंप्रमाणें एकदा वर धावून गेला व त्यानें तो पृषा पुरोडाश महान् आरोळी दिली ह्मणजे समरांगणांत देवांचें भक्षीत होता त्यांच दांत पाडिले ! राजा, देखील हृदय फाटून जाईल ! राजा, तो पिनाक- तेव्हां देव भीतीनें अगदीं गांगरून गेले आणि पाणि भगवान् शंकर कोपयमान होऊन उग्र त्यांनीं कांपत कांपत पुनः भगवान् शंकराला मुद्रेनें ज्यांच्यावर दृष्टिपात करील, ते सुर, नमस्कार घातला ! राजा धर्मा, इतक्यानेंही असुर, गंधर्व किंवा पन्नग कोणी का असतना ! भगवान् शंकराचा कोप शांत झाला नाही ! ते गुह्यमध्ये लपून बसले तरी सुख पावणार त्यानें लागलाच एक तीक्ष्ण धारेचा लखलख- नाहीत ! राजा, दक्ष प्रजापतीनें यज्ञानुष्ठान पारा बाण धनुष्याला जोडला आणि भगवान् आरंभिलें असतां भगवान् शंकरानें संतप्त रुद्राचा तो उग्र पराक्रम पाहून ऋणि व देव होऊन मोठ्या धैर्यानें धनुष्याला बाण लावून अत्यंत भ्याले व नंतर त्या देववरांनीं भगवान्

शंकराची प्रार्थना आरंभिली ! त्या समर्थी असतां त्याच्या योगानें ते असुर पुरांसुद्धां देवांनीं हात जोडून शतरुद्रीय मंत्राचा जप दम्य झाले आणि नंतर तो बाण पांच केला आणि देवांचा तो स्तव श्रवण करून झुलें असलेल्या बालकाच्या रूपानें पुनः त्या भगवान् महेश्वर प्रसन्न झाला ! नंतर त्रिपुरदाहकाच्या अंकावर येऊन बसला ! तेव्हां देवांनीं यज्ञांत भगवान् रुद्राचा श्रेष्ठ भाग भगवती उमा देवीनें त्यास जाणण्याच्या इच्छेनें ठरविला आणि ते भीतीनें त्यालाच शरण ' हा कोण ? ' असें विचारिलें; पण भगवान् गेले ! ह्याप्रमाणें भगवान् शंकराचा संतोष शंकरानें तिला उत्तर दिलें नाहीं ! राजा, त्या होतांच, तो भय झालेला मूर्तिमंत यज्ञ पुनः पूर्ववत् समर्थी त्या बालकाबद्दल इंद्राच्या मनांत स्पर्धा सांधला गेला आणि त्याचे जे जे अवयव उत्पन्न झाली व त्यानें तात्काळ त्याच्यावर टाक-विच्छिन्न झाले होते ते ते संजीवित होऊन ण्याकरितां वज्र उचलिलें; पण त्या बालकानें पुनः एकवटले ! युधिष्ठिरा, पूर्वी अंतःपरिधासारखा प्रचंड असा तो इंद्राचा वज्रयुक्त रिक्षांत वीर्यवान् अमरांचीं तीन पुरें होती. बाहु जागच्या जागींच खिळविला ! राजा त्यापैकीं एक लोहाचें, एक रुप्याचें व एक धर्मा, तो बालक ह्यणजे प्रत्यक्ष भुवनेश्वर सोन्याचें हेतें. इंद्रानें तीं पुरें जिंकून घेण्या-महादेवच होय, हें कांहीं त्या देवांना व प्रजा-सार्थी आपल्या सर्व आयुधांचा उपयोग केला; पतींना उमगलें नाहीं व ते सर्व मोठ्या गोंध-पण त्यास यश आलें नाहीं. नंतर आर्त लात पडलें ! राजा, नंतर भगवान् ब्रह्मदेवानें झालेले सर्व देव भगवान् रुद्रास शरण गेले आणि त्या अमितवीर्यवान् बालकाच्या सत्यस्वरूपा-ने सर्व महात्म देव एकत्र जमून त्याला ह्याणलें बद्दल अंतर्धर्मी ध्यान केलें व जाणिलें कीं, कीं, ' भगवन् रुद्रा, असुर हे अविचारानें सर्व हा भगवान् देवाधिदेव उमापतिच होय ! कृत्यांत फारच क्रूरपणा करीत आहेत; ह्यास्तव तेव्हां त्यानें तात्काळ त्या बालकाला नम-तूं तिन्ही पुरांसह ह्या असुरांचा नाश कर; स्कार घातला ! राजा युधिष्ठिरा, नंतर देवांनीं आणि, हे मानदा, ह्या त्रैलोक्याला राख ! ' त्या उमामहेश्वरांना स्तवाच्या योगें प्रसन्न राजा, ह्याप्रमाणें देवांचें भाषण श्रवण करून करून घेतलें आणि त्यांच्या प्रसादानें त्या भगवान् रुद्रानें त्यांस ' बरें आहे ' असें बलनिपूदनाचा बाहु पूर्वप्रमाणें चलनवलन ह्मटलें; आणि भगवान् विष्णूची बाणाच्या अग्नीं, करण्यास समर्थ झाला ! असो; राजा, नंतर अग्नीची पात्याच्या जागीं, वैवस्वत यमाची तो लहान बालक दुर्वासा नामक वीर्यशाली पुंखाच्या ठिकाणीं, सर्व वेदांची धनुष्याच्या ब्राह्मण झाला आणि तोच पृढे द्वारकेंत माझ्या जागीं, श्रेष्ठ सावित्रीची ज्येष्ठ्या ठिकाणीं व गृहीं बहुत काल राहिला. त्या दुर्वासानें ब्रह्मदेवाची सारथ्याच्या जागीं योजना केली माझ्या गृहीं असतां पृष्कळ विपरीत गोष्टी व त्यानें तीन पेश्यांच्या व तीन शल्यांच्या केल्या व त्याची तीं सर्व अति दुःखदायक कृत्यें बाणानें तीं त्रिपुरें भेदन करून टाकिली ! मीं मोठ्या गंभीरपणानें सहन केलीं ! राजा, भारता युधिष्ठिरा, भगवान् शंकराचा तो त्रिपर्व तो दुर्वासा ब्राह्मण प्रत्यक्ष भगवान् रुद्र होय ! व विशाल्य बाण आदित्यासारखा झळाळत शिव, अग्नि, सर्व, सर्वजित्, इंद्र, वायु, अश्विनी-असून प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें जलाल कुमार, विद्युत्, चंद्रमा, ईशान, सूर्य, वरुण, होता. भगवान् महेश्वरानें तो बाण सोडिला काल, अंतक, मृत्यु, यम, रात्र, दिवस, मास,

पक्ष, ऋतु, प्रातःकाल, सायंकाल, संवत्सर, इतकें महत्त्व कोणाचेंही नाही, म्हणून धाता, विधाता, विश्वकर्मा, सर्ववित्, नक्षत्रं, ग्रह, त्यास महेश्वर असें म्हणतात. भगवान् महादेव हा दिशा व प्रदिशा हीं सर्व त्याचींच रूपे आहेत; दुसऱ्याला जाळितो, तो तीक्ष्ण आहे, उग्र आहे, सर्व विश्व हें त्या भगवताचाच आत्मा होय; प्रतापवान् आहे, आणि मांस, रक्त व मज्जा त्या विराट्पुरुषाच्या देहाचें मान करणेंही हीं खातो, म्हणून त्यास रुद्र असें नांव आहे. अशक्य आहे; त्याची क्रांति अद्वितीय आहे; त्यास महादेव हें नांव पडण्याचें कारण असें एकटें जें परब्रह्म तें त्याचेंच रूप होय; आत्मा कीं, तो सर्व देवांमध्ये महान् आहे, त्याचा देश व अनात्मा हे जे दोन विकार ते त्याच्याच महान् आहे, आणि तो महान् विश्वाचें पालन ठिकाणीं आहेत; व अनंत किंवा शंभर, हजार, करितो. त्याचा वर्ण भृशसारखा आहे, म्हणून लक्ष, इत्यादि रूपे त्याचींच होत. राजा धर्मा, त्यास भूर्जदी असें म्हणतात. तो सर्व कर्मांनीं ह्याप्रमाणें तो भगवान् दुर्वासा प्रत्यक्ष महादेवच सर्वाकरितां नित्य यज्ञ करितो व सर्व मनुष्यांचें आहे; आणि त्या भगवताचें गुण वर्णन कर- म्हणजे सर्व प्राण्यांचें हित इच्छितो, त्यास शंभर वर्षही पुरणार नाहीत ! म्हणून त्यास शिव म्हणतात. तो सर्वांच्या ऋतूभागी राहून सर्व प्राण्यांना दुग्ध करितो व सदा स्थिर असतो, आणि त्याचें लिंग नित्य स्थिर आहे, म्हणून त्यास स्थाणु म्हणतात. त्याचीं भूतकालीन, वर्तमानकालीन व भविष्य-

अध्याय एकशें एकसष्टावा.

—:—:—

महेश्वराचें माहात्म्य.

वासुदेव सांगतो:—महाबाहो युधिष्ठिरा, कालीन स्थावर व जंगम रूपें बहुत प्रकारचीं बहुत रूपें व बहुत नामें धारण करणाऱ्या असतात, म्हणून त्यास बहुरूप असें नांव माहात्म्या रुद्राचें महाभाग्य मी तुला सांगतों, आहे; आणि विश्वदेव त्याच्याच ठिकाणीं श्रवण कर. राजा, भगवान् महादेवाला अग्नि, वास्तव्य करितात, म्हणून त्यास विश्वरूप स्थाणु, महेश्वर, एकाक्ष, त्र्यंबक, विश्वरूप व म्हणतात. त्याला सहस्र अक्ष आहेत; त्याला शिव असें म्हणतात. वेदवेद्या ब्राह्मणांना त्या अयुत म्हणजे दहा सहस्र अक्ष आहेत; देवाधिदेवाच्या दोन तनु विदित आहेत. एक त्याला सर्व शरीरावर व सर्व दिशांना अवलो-घोर तनु व दुसरी मंगलतनु; आणि ह्या दोन्ही कन करणारे अक्ष आहेत; त्याच्या चक्षूंचें तनूंचे अवांतर प्रकार पुष्कळ आहेत. त्या तेज महासमर्थ आहे; व त्याच्या चक्षूंना अंत परमेश्वराची जी उग्र व घोर तनु, तीच सूर्य, नाही. तो सर्व प्रकारीं पशूंचें (जीवांचें) रक्षण अग्नि व विद्युत् ही होय; आणि दुसरी जी करितो, त्यांच्यामध्ये रममाण होतो, व त्यांचा सौम्य किंवा मंगलतनु, तीच धर्म, उदक व तो अधिपति आहे, म्हणून त्यास पशुपति चंद्र ही होय. आणखी असेही म्हणतात कीं, म्हणतात. त्याचें लिंग नित्य ब्रह्मचर्य पाळितें; त्याच्या देहाचें एक अर्ध अग्नि व दुसरें अर्ध लोक त्या लिंगाची नेहमी पूजा करितात; सोम हें आहे. त्याची जी मंगलतनु, ती ब्रह्म- आणि ही पूजा त्या माहात्म्याला प्रिय आहे. चर्चाचें पालन करिते; आणि त्याची जी घोर जो पुरुष त्या माहात्म्याच्या प्रतिमेची किंवा तनु, ती जगाचा संहार करिते. तो सर्व जगा- लिंगाची नित्य पूजा करितो, त्याला ऐश्वर्य वर ईश्वरत्व म्हणजे सत्ता चालवितो व त्याच्या- प्राप्त होतें; पण त्यांतले त्यांत लिंगपूजाकाला

महान ऐश्वर्य मिळतें. ऋषि, देव, गंधर्व व मान आहे तें सर्व त्याचेंच होय. सर्व त्रैलो-
अप्सरा हीं नित्य भगवान् शंकराच्या ऊर्ध्व- कर्ण- चें वरें-वाईट करण्यांत तोच सदासर्वकाळ
स्थित लिंगाचीच पूजा करितात. जो कोणी गुंतलेला असतो. तो सर्व कामनांची सिद्धि
ह्याप्रमाणें श्रीशिवलिंगाची पूजा करितो, त्याज- करून देण्यास समर्थ आहे ह्मणूनच त्यास ईश्वर
वर तो महेश्वर प्रसन्न होतो; आणि तो भक्त- म्हणतात. तो सर्व महान् लोकांचा ईश्वर आहे
वत्सल प्रभु त्या भजकाला मोठ्या प्रेमानें सुख म्हणून त्यास महेश्वर म्हणतात. त्यानें नाना-
देतो. तो भगवान् महादेवच श्मशानांत प्रेतांचें प्रकारच्या अनेक रूपांनीं हें सर्व विश्व
दहन करित गहता; ह्यास्तव जे पुरुष तेथें यज्ञ व्यापिलें आहे; आणि त्या देवाधिदेवाचें जें मुख
करितात त्यांना वीरलोक प्राप्त होतात. तोच समुद्रांतील वडवाग्नि होय !

प्राण्यांच्या शरीरांत ठाणें देऊन असलेला जो
मृत्यु तो भगवान् शंकरच होय. प्राण्यांच्या
देहातील जो प्राणापान वायु तो तांच होय. त्याचीं
घोर व देदीप्यमान् अशीं बहुत रूपें आहेत.

त्याचीं जीं रूपें लोकांत पुजिलीं जातात, तीं वैशपायन सांगतात:—राजा जनमेजया,
विद्वान् ब्राह्मणांना माहीत असतात. देवांत देवकीपुत्र कृष्णानें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यावर
त्याचीं बहुत नांवें आहेत आणि तीं सर्व अन्वर्थक युधिष्ठिरानें पुनः शंतनुपुत्राला प्रश्न केला. तो
आहेत. त्याचीं तीं नांवें त्याच्या महत्त्वावरून, म्हणाला:—सर्व धर्मवेत्त्यांत श्रेष्ठ अशा महा-
शक्तिमत्त्वरून आणि कर्मावरून पडलीं आहेत. बुद्धिमान् भीष्म, धर्मप्रकरणीं निर्णय ठरवि-
त्या महात्माचें यातरुद्रीयस्पोत्ररूप उत्तम तांना प्रत्यक्ष अनुभव व श्रुतीचें वचन ह्यांपैकीं
उपस्थान जें वेदांत सांगितलेलें असून शिवाय कोणतें कारण प्रवळ मानावें ?

व्यासानींही गाडलेलें आहे, तें ब्राह्मण नित्य भीष्म सांगतात:—राजा युधिष्ठिरा, माझ्या
ह्मणतात. तो महात्मा सर्व लोकांना सुख देतो मते ह्या वाचतां कोणताही संशय नाही. हे
आणि तो हें सर्व प्रचंड विश्व व्यापून आहे. प्राज्ञा, तूं मला प्रश्न चांगला विचारिला आहेस;
ब्राह्मण व ऋषि हे त्याला सर्व जगांत ज्येष्ठ आतां मी तुला हा विषय प्रतिपादन करून
असें ह्मणतात. सर्व देवांमध्ये हा प्रमुख असून सांगतो, श्रवण कर. राजा, धर्मासारख्या विष-
ह्यानेंच आपल्या मुखापासून अभि उत्पन्न केला. यांत संशय येणें साहजिकच असतें; पण त्या
नानाविध भूतपिशाचांनीं प्राणांचा जरी अवरोध संशयाचें निरसन करणें हें अवघड जातें;
केला असला तरी त्या प्राणांना तो त्या संकटा- कारण, धर्मतत्त्वाचा निश्चय करितांना असे
तुन सोडवितो. तो पुण्यात्मा शरणागतांचा तारक अनेक प्रसंग येतात कीं, कधीं कधीं श्रुतिवचना-
आहे; त्याला जे शरण जातात त्यांचा तो पेशां प्रत्यक्षानुभव बलवान् दिसतो व कधीं
कधींही अन्हेर करित नाही. तो देवाधिदेव कधीं प्रत्यक्षानुभवापेक्षां श्रुतिवचनच प्रमाण-
मानवांना आयुष्य, आरोग्य, ऐश्वर्य व वित्त नीय भासतें आणि मग सगळ्याच संशय
देऊन त्याचे नानाप्रकारचे मनोरथ पूर्णितो उत्पन्न होतो ! राजा युधिष्ठिरा, हेतुवादी
आणि पुनः त्याचें तें ऐश्वर्य नष्टही करितो ! लोक सर्व भरवसा प्रत्यक्षानुभवावर ठेवितात;
इंद्रादिक देवांच्या ठिकाणीं जें वैभव विद्य- त्यांना वाटतें कीं. प्रत्यक्ष जें दिसेल तें तेवढें

खरें आणि बाकीचें सर्व खोटें ! त्यांच्या मताने परमाण्वादिकांच्या ठायीं नित्यत्वादिक गुण वास करितात आणि त्यामुळे सृष्टीचा क्रम तशीं ! आणि या शाश्वतत्वाची पाटी मिळविणारे पुरुष असा निश्चय ठरवितात कीं, सत्य ह्मणजे त्रिकालाबाधित आणि वाणी व मन ह्यांना अगोचर असें जे परब्रह्म तें मुळीं नाहीच ! राजा धर्मा, हेतुवादी लोकांनीं असें ह्मटले असतां त्यांस वैदिक लोक नानाप्रकारी अडवितात आणि अखेरीस त्यांस संशय तरी कबूल करावा लागतो ! राजा, ते पंडित-मन्य अविचारी पुरुष असा मलताच निश्चय करितात, हें सर्वस्वीं शोचनीय होय ! आतां, तूं कदाचित् ह्मणशील कीं, ज्याला कोणाचीही जोड नाही असें एकटे जे परब्रह्म त्यापासून नानाविध गुणांनीं युक्त असें हें जग कसे उत्पन्न होईल ? तर ह्या तुझ्या शंकेवर उत्तर हेंच कीं, तूं दीर्घ कालपर्यंत सावधान चित्तानें योगाभ्यास कर, नित्य चरितार्थ एकाच प्रकारानें चालवूं नको, ज्या वेळीं जशा रीतीनें चरितार्थ चालवितां येईल त्या वेळीं तशा रीतीनें चरितार्थ चालव, व सदेदीत परब्रह्माचें चिंतन कर, ह्मणजे तुला परब्रह्माचें प्रत्यक्ष दर्शन घडेल. जो पुरुष ह्याप्रमाणें करील त्यालाच ब्रह्मसाक्षात्कार घडेल, इतरांना ब्रह्मसाक्षात्कार घडणें सर्वस्वीं अशक्य आहे ! बाबारे, जेव्हां मनुष्य कारणांच्या अंतास पावतो ह्मणजे जेव्हां त्याची तर्कशक्ति कुंठित होते, तेव्हांच त्यास सर्व लोकांस प्रकाशित करणाऱ्या उत्तम व विपुल ज्ञानाचा ह्मणजे परब्रह्माचा साक्षात्कार घडतो ! राजा, केवळ तर्कांनीं उत्पन्न जशी शंका उत्पन्न होते, तशी शंका वेदांच्या ह्मणारे जें ज्ञान तें खरें ज्ञान नव्हे; ह्यास्तव वेद-ह्यास्तव, तें ग्रहण करण्यास योग्य नाही वचन हें सर्वात श्रेष्ठ प्रमाण मानावें. ह्मणून, असें समजून, भगवद्वाक्यरूप वेदवचनाशीं राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष कितीही सत्समागम

असंख्य असलेल्या त्या भ्रातिमुलक ज्ञानाचा समूह त्याम करवा हेंच विहित होय.

युधिष्ठिर विचारितोः—भितामह भीष्म, प्रत्यक्षानुभव, अवलोकनानें काढलेलें अनुमान, वेदांचा नियम व थार लोकांना मान्य असलेले अनेक प्रकारचें आचरण, ह्या चार प्रमाणांपैकी श्रेष्ठ प्रमाण कोणतें, तें मला सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, मोठमोठाले बलिष्ठ दुरात्मे धर्माला ओढीत असल्यामुळे, महाप्रयासांनीं त्याची उत्तम जोपासना देविली असतांही अखेरीस कालानुसार तो भग्न होतो ! युधिष्ठिरा, दृष्ट दुरात्मे धर्माच्या नांवाखालीं असा अधर्म चालवितात कीं, तूणाच्छादित कृपाप्रमाणें धर्माच्छादित अधर्म शिष्टाचाराचा सर्वस्वीं धात करितो ! आचार हा प्रथम धर्म खरा; पण दाम्भिक पुरुषांचा आचार अंतर्बाह्य भिन्न असल्यामुळे सदाचार व दुराचार ह्यांविषयीं संदृढ उत्पन्न होऊन शिष्टाचाराचें महत्त्व लयास जातें ! राजा धर्मा, दृष्ट दुरात्मे जसें शिष्टाचाराचें महत्त्व नाहीसिं करितात, तसेच जे दुराचरणी पुरुष श्रुतिवचनांचा अनादर करण्यांत तत्पर असतात ते व जे मतिमंद पुरुष धर्माचा द्वेष कारितात ते हे दोन्ही, अनुमान व प्रत्यक्षानुभव ह्यांचें महत्त्व नाहीसिं कारितात ! आणि मग सर्वत्र संशयांचेंच प्राबल्य होतें ! ह्यास्तव, राजा धर्मा, शिष्टाचार, प्रत्यक्षानुभव व अवलोकनानें काढलेलें अनुमान हीं तिन्ही भरवशाचीं प्रमाणें नव्हत ! दुरात्मे, धर्मद्वेषे व मतिमंद पुरुष ह्यांच्या वर्तनानें वास्तव स्थितीचा अपलाप होऊन शिष्टाचार, प्रत्यक्षानुभव व अनुमान ह्या तीन प्रमाणांविषयीं

प्राप्त झाला तरी नित्य अतृप्तच असतात, वेदांत पण त्याची परीक्षा मात्र तीन प्रमाणांनी सांगितलेले जें ज्ञान त्याला प्राधान्य देणाऱ्या करावयाची असते हें लक्षांत ठेव. वेद, प्रत्य-पुरुषांना मात्र श्रेष्ठ समजतात, आणि सदा-क्षानुभव व शिष्टाचार ह्या तीन साधनांनी सर्वकाळ चित्त शांत ठेवितात, त्यांची सेवा एकच धर्म हें साध्य जोडावयाचें आहे; कर आणि तुझा जें कांहीं विचारावयाचें ह्यास्तव एकाच धर्माचे हे तीन मार्ग आहेत असें असेल तें त्यांनाच विचार. राजा, लोभ व मोह समज; आणि जो मार्ग जसा सांगितला ह्यांचे अनुसरण करणारे जे काम व अर्थ असेल तसें वर्तन करून इष्टप्राप्ति करून घे. त्यांची पर्वा न करितां जे पुरुष धर्मपालनार्थ राजा, शिष्टाचारादिक साधनें निश्चयानें सदैव जागृत असतात, त्यांची तूं शुश्रूषा कर धर्माचें ज्ञान करून देतील असा कांहीं भर-व त्यांना आपल्या शंका विचार. राजा, त्या वसा नाहीं. ह्यास्तव, धर्मज्ञानाचें साधन एक पुरुषांचा अधिकार फार मोठा असतो, त्यांचें श्रुतिवचनच आहे अशी सतत पूर्ण श्रद्धा शील करी लुप्त होत नाहीं, त्यांचें यज्ञानुष्ठान बाळग व तर्कांनी धर्मज्ञान करून घेण्याच्या व वेदाध्ययन सदैव चालूच असतें, आणि मरिस पडूं नको. हे भरतश्रेष्ठा, हें जें मी तुला शिष्टांना मान्य असं त्यांचें वर्तन वेद पडत सांगत आहे त्याविषयी तूं कोणतीही शंका नाही ! फार कशाला-धर्म ह्या एका नांवानें मनांत आणूं नको;—अंधळ्याप्रमाणें किंवा (१) शील किंवा चित्तशुद्धि, (२) वेड्याप्रमाणें तूं ह्या मार्गानें चाल ह्मणजे तुझें सयज्ञ वेदाध्ययन आणि (३) शिष्टाचार ह्या ज्या कल्याणच होईल ! राजा धर्मा, अहिंसा, तीन गोष्टींचा बोध होता, त्या तिन्ही गोष्टींचें सत्य, अक्रोध व दान ह्या चोहोंचा तूं स्वीकार त्यांच्याकडून उत्कृष्ट परिपालन होतें ! कर: हा धर्म अगदीं सनातन आहे. हे अजात-

युधिष्ठिर विचारिताः—पितामह भीष्म, शत्रो, तुझ्या वाडवडिलांनीं ब्राह्मणांविषयी आणखी पुनः माझ्या मनाला संशय उत्पन्न झाला. पहा—मी ह्या संशयसागराच्या पर-त्यांच्याविषयी ठेव आणि तदनुरूप वर्तन कर; तीरावर पोहोचावें म्हणून प्रयत्न करित आहे, कारण ब्राह्मण हे धर्माचे मार्गदर्शक होते ! पण पुनःपुनः जागच्या जागींच धोंडाळत राजा, जो मूर्ख मनुष्यप्रमाणाचें प्रामाण्य मान-आहे ! पितामह, वेद, प्रत्यक्षानुभव व शिष्टा-णार नाही त्याला दुसरा कोणी प्रमाण मान-चार हीं तीन जर धर्माचीं प्रमाणें आहेत णार नाही आणि फक्त त्याच्या त्या दुष्क-आणि ह्यांच्या ठिकाणीं जर पृथक्पणा आहे, र्मानें विवाद मात्र माजेल ! ह्यास्तव, राजा तर वस्तुनः धर्म तीन शाले नाहीत का ! मग युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांना मोठा मान दे. त्यांचा त्यांचें एकत्व कसें मानावें ? सत्कार कर, आणि सदैव त्यांच्या भजनी

भीष्म सांगतानाः—राज युधिष्ठिर, धर्म अग ! सर्वत्र, या प्रमाणाची पात्रता इतकी आहे तीन हीं न शीत, जे एकच गोष्ट वेद, शिष्टाचार व अनुष्ठान ह्यांच्या युरक्षित आहेत. युधिष्ठिर विचारिताः—पितामह भीष्म, जे अयोग्यतीस नेण्याचा प्रयत्न करित असल्यामुळे कोणी धर्माचा द्वेष करितात व जे कोणी धर्माचा विचार तीन प्रकारांनीं करावा लागतो धर्माला भजतात, त्यांना कोणकोणती मति इतकेंच. बाबारे, धर्म हा एकच आहे असें जाण; प्राप्त होते, तें सांगा.

भीष्म सांगतातः—राजा, युधिष्ठिरा, केवळ किंवा धान्याच्या शेतांत मलमूत्रविसर्जन करीत रज व तमूह्यांनी चित्तवृत्ति कलुषित झाली नाहीत; साधुजन हे देव, पितर, भूत, अतिथि म्हणजे मनुष्ये धर्माच्या द्वेषास प्रवृत्त होतात व कुटुंबातील मनुष्ये ह्या पांचांची तृप्ति आर्घ्य आणि मग तीं अधर्माचें सेवन करून शेवटीं करून मग उर्वरित अन्न आपण सेवितात; ते नरकांत पडतात ! पण, राजा, जे पुरुष सतत जेवतांना बोलत नाहीत व ओल्या हातांनी धर्माला अनुसरून सत्य व सरळपणा हीं निजत नाहीत; प्रदीप्त अग्नि, वृषभ, (गार्द, स्वीकारितात, त्या सत्पुरुषांनां अंती स्वर्गवासच देवता, गोठा, चतुष्पथ व धार्मिक अथवा वृद्ध प्राप्त होतो. राजा युधिष्ठिरा, धार्मिक पुरुष ब्राह्मण हीं मार्गांत आल्यास ते त्यांस प्रद-सदोदीत गुरुसेवेत तत्पर असतात आणि त्यामुळे क्षिणा घालून मग पुढें चालू लागतात; वृद्ध त्यांस धर्मावांचून दुसरा कोणताही प्रधान किंवा ओझ्याच्या भारानें थकलेलीं मनुष्ये, आश्रय वाटत नाही व ते धर्मोपासनेच्या योगानें स्थिरा, ग्रामाधिकारी, ब्राह्मण, गार्द व राजे शेवटीं देवलोक जोडितात ! राजा, मनुष्ये ह्यांस ते मार्ग देतात; अतिथि, सर्व प्रकारचे चाकर-काय किंवा देव काय, ते जर धर्माचें पालन नोकर, आमसुहृद् आणि आश्रयार्थ प्राप्त झालेलीं करितील, लोभ व द्वेष ह्यांपासून अलिप्त राह-मनुष्ये ह्यांचें ते रक्षण व स्वागतपूर्वक गौरव तील आणि शरीराला क्लेश देऊन व्रतवकल्ये करितात; सकाळीं व संध्याकाळीं भोजन वगैरे आचरितील, तर त्यांस स्वर्गीत सुख प्राप्त करणें हा देवानिर्मित नियम होय, असें मानून होईल ! राजा, ज्ञाते लोक म्हणतात कीं, ब्रह्म ते तदनुसार वागतात; आणि मध्यंतरीं भोजन देवाचे ज्येष्ठ पुत्र जे ब्राह्मण ते मूर्तिमंत धर्मच करणें हें निषिद्ध आहे. ह्मणून ते मध्यंतरीं होत; ह्यास्तव, ज्याप्रमाणें जठर हें एक फलाची उपवास करितात. राजा धर्मा, होमकाली ज्या-इच्छा करितें, त्याप्रमाणें धार्मिक पुरुषाचें मन प्रमाणें अग्नि हा हवनाची वाट पहात असतो, ब्राह्मणांच्या सेवेची इच्छा करितें आणि ब्राह्म-त्याप्रमाणें ऋतुकालीं स्त्री ही पतिसमामाची पांसां आराधितें ! वाट पहात असतें; ह्यास्तव, ऋतुकालाशिवाय

युधिष्ठिर विचारितोः—पितामह भीष्म, अन्य काळीं कामवामना न धरणें ह्मणजे ब्रह्म-दुर्जनांचें लक्षण काय व सज्जन काय करि-चर्यच पाळणें होय. अमृत, ब्राह्मण तात, हें मला सांगून, सज्जन व दुर्जन ह्यांची व गार्द ह्या तिहींची योग्यता एकच आहे; स्वरूपें मला कथन करा. ह्यास्तव, गार्द व ब्राह्मण ह्यांची नित्य

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, दुर्ज-यथाविधि उपासना करावी. याजुष मंत्रानें नाचें मुख्य लक्षण हें कीं, ते दुराचरण करि-संस्कारिल्लें मांस (यज्ञांत हवन केलेल्या तात, त्यांना कक्षांत ठेवणें कठीण जातें, व पशूचें मांस) सेवन केलें असतां दोष लागत त्यांचें तोंड मोठें वाईट असतें ! परंतु सज्जनांची नाही, ह्मणून तें सेवन करावें; पण पाठीचें स्थिति तशी नसते. त्यांचें शील उत्कृष्ट मांस किंवा यज्ञाव्यतिरिक्त इतरत्र वधिलेल्या असतें; फार कशाला, शिष्टाचाराचें लक्षण पशूचें मांस हें पुत्राच्या मांसाप्रमाणें समजून कोणतें म्हणून विचारशील तर सज्जनांची त्याचा सर्वस्वी त्याग करावा. मनुष्य स्वदेशीं असो वागणूक हेंच त्याचें उत्तर होय. राजा युधि- किंवा परदेशीं असो, त्यानें केव्हांही अतिथीला थिरा, धर्मशील पुरुष राजमार्गांत, गोठ्यांत उपाशीं दबडूं नये; विद्याभ्यास परिपूर्ण झाल्या-

वर गुरूंना दक्षिणा समर्पावी; आणि गुरूंची त्याला वधणें हीं विद्वानांना सारखीच वाटतात; गांठ पडली असतां त्यांची नमस्कारपूर्वक ह्यास्तव असें भाषण सदैव वर्जिणें; आणि पूजा करावी व त्यांस आसन वगैरे द्यावें. आपल्यापेक्षां खालच्यांना, आपल्या बरोबरी-राजा युधिष्ठिरा, जे पुरुष गुरूची पूजा करितात त्यांना किंवा शिष्यांना मात्र 'तूं' असें त्यांचें आयुष्य, यश व श्री वृद्धिंगत होते; बोलावें. राजा युधिष्ठिरा, दुराचरणी लोकांचें ह्यास्तव, धार्मिक मनुष्यानें गुरूची उपासना मन नित्य दुष्कर्मरूपानें पातक उघड करीत अवश्य करावी. धार्मिक पुरुषानें वृद्धजनांची असतें; ह्यास्तव त्यांनीं पातक शांकून ठेव-अवज्ञा अगदीं करूं नये; त्यांना कांढें काम-ण्यांत कांहीं अर्थ नाही. दुर्जन हे जाणून-गिरीवर पाठवूं नये; आणि ते उभे असतां बुजून पाप करितात व तें गुप्त ठेवितात; पण आपण खालीं वसूं नये. जो पुरुष हा नियम वृद्ध्या केलेलें पातक महाजनांपाशीं शांकून ठेव-पाळितो त्याचें आयुष्य ध्वस्त नाही! कोणीही त्याचा परिणाम हाच हातो कीं, त्या पातकानें नम्र स्त्रियेकडे किंवा पुरुषाकडे अवलोकन ते नाश पावतात! पातकी मनुष्यास वाढत करूं नये; मैथुन हें सतत एकांतांतच करावें; असतें कीं, माझे पाप मनुष्यें पहात नाहींत व भोजनादिक करणें तेंही उघड्यावर वसून किंवा देवही पहात नाहींत; पण पातकाच्या करूं नये. सर्व तीर्थांत गुरू हें श्रेष्ठ तीर्थ होय; योगें त्याच्या पुण्याचा नाश होऊन अखेरीस सर्व पवित्र वस्तूंत मन ही अत्यंत पवित्र तो अत्यंत पापयोनीत जन्म पावतो! म्हणून, वस्तु होय; दर्शनामध्ये ज्ञान हें परम दर्शन राजा धर्मा, पातकी मनुष्यानें आपल्या पात- (शास्त्र) होय; व सर्व सुखसाधनांत संताप कांत आणखी भर न घालितां पहिल्या पात-हें श्रेष्ठ सुखसाधन होय. राजा युधिष्ठिरा, ह्याचा क्षय कसा होईल ह्याविषयी उद्योग मनुष्यानें सकाळसंध्याकाळ वृद्धांच्या मुखांतून चालवावा. पूर्व पातकांच्या परिक्षालनाकरितां पुष्कळ कथा श्रवण कराव्या; कारण, मनुष्याला त्यानें पुण्य जोडावें आणि तद्वारा पातकाचा भूत वृद्धांच्या सेवेनेच पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होय करून देहांत साफल्य करावें. ज्याप्रमाणें होतें. त्यानें वेदाध्ययन व भोजन करितांना व्याजबद्धा करणारा मनुष्य प्रतिदिवशीं आपलें यज्ञोपवीती असावें; वाणी, मन व इतर इंद्रिये धन वाढविता, त्याप्रमाणें पातकी मनुष्यानें ह्यांचा निरोध करावा; अष्टक श्राद्धांमध्ये नित्य प्रतिदिवशीं धर्माचरण करून पुण्यसंचय वाढ-देवपितरांना उत्तम खीर, यवागु, कुसर (खिचडी) द्यावी जावें, ह्मणजे पुण्याच्या वाढीबरोबर त्याचें व धृत वगैरे समर्पण करून त्यांची पूजा पातक तसतसे क्षीण होत जाईल. ज्याप्रमाणें करावी; त्याप्रमाणेंच ग्रहांना देखील ह्याच पदा-उदकांत लवण मिळाल्यानें तें विरघळून नाहींसं थांबावें नैवेद्य करावा; श्मश्रुकर्म केले असतां होतें, त्याप्रमाणें प्रायश्चित्तांत पाप मिळा-मंगलसूचक बोलावें; शिक आली असतां त्यानें तें पाप तात्काळ नाहींसं होतें. ह्यास्तव, गंतजीव ह्मणावें; कोणीही दुखणेकरी असतां राजा धर्मा, पाप कधीं शांकून ठेवूं नये; त्यास दीर्घायुषी हो ह्मणून आशीर्वाद द्यावा; कोणा- शांकून ठेवल्यानें पापाची नेहमी वाढ होत सही कधीही 'अरे तुरे' करूं नये; मोठ्या संक्रांतांत असत, हें नीट लक्षांत असावें. बाबारे, मनुष्या-असतांही आपद्धस्तानें मोठ्याला हलक्या शब्दांनीं च्या हातून पाप घडलें तर त्यानें तें साधु-बोलूं नये; एकाद्याला 'अरे तुरे' ह्मणणें व जनानां सांगावें, ह्मणजे ते त्याचा उपशम

करितील ! त्यानें आशेनें जो धनदिकांचा संचय केला असेल त्याचा सुविहित विनियोग करावा; नाहीं तर तो मनुष्य मरण पावला ह्मणजे त्याचा तो संचय दुसऱ्याच्याच हातीं जाईल ! राजा युधिष्ठिरा, ज्ञाते लोक क्षणतात कीं, सर्व प्राण्यांचें मन स्वभावतः धर्माला अनुकूल असतें आणि ह्यामुळेच सर्व प्राणी धर्मप्राप्त्यर्थ झुटतात ! राजा, मनुष्यानें एकट्यानेच धर्म आचरावा; त्यानें धर्माचा डोंगरा पिटवूं नये ! त्याप्रमाणेच त्यानें धर्मावर उपजीवन करूं नये; कारण, धर्मोपजीवन हे केवळ वाणिज्य होय ! आणि, राजा युधिष्ठिरा, सद्बुद्धीनें देवतांचें पूजन करावें, त्यांत दामिकापणा करूं नये; निर्मळपणांनं गुरुसेवा करावी, त्यांत ढोंग असूं नये; आणि परलोकीं सुख मिळावें म्हणून सत्पात्र पुरुषांना दानें देऊन पुण्यनिधि सिद्ध करावा !

अध्याय एकशें त्रेसष्टावा.

—:०:—

धर्माची प्रशंसा.

युधिष्ठिरविचारितोः—पितामह भीष्म, दुर्दैवी मनुष्य मोठा बलिष्ठ असला तरी त्यास धन मिळत नाहीं; आणि दैवशाली मनुष्य अगदीं अज्ञान व क्षीण असला तरी त्यास धन मिळतें ! लाभालाची वेळ आली नसतां प्रयत्न करूनही धनप्राप्ति घडत नाहीं; आणि लाभालाची वेळ आली असतां प्रयत्नावांचूनही विपुल धन प्राप्त होतें ! शेंकडां मनुष्ये निष्कल यत्न केलेलीं आढळतात; आणि बहुत मनुष्ये यत्नाशिवायही संपन्न झालेलीं दिसतात ! पितामह, जर यत्नाचें प्राबल्य चालतें, तर त्या खटोळेपाळा साहाय्य करावें; कारण मानवाचे सर्व यत्न सफल झाले असते व त्याला दुर्लभ असें कांहींच न होतें. भरतश्रेष्ठ, बहुत मनुष्ये प्रयत्न करूनही हाका मारतांना आढ-

ळतात आणि बहुत मनुष्ये प्रयत्न न करितांही चेंनीत असतात ! कित्येक मनुष्ये शतावधि उपायांनीं धनप्राप्तीसाठीं झगडतात; आणि कित्येक मनुष्ये अनायसेंच संपन्न होऊन सुख भोगितात ! कित्येक मनुष्ये वारंवार दण्डकृत्ये करून सुद्धां दरिद्रीच राहतात; आणि कित्येक मनुष्ये मूर्खीं धनवान् असून व आपआपणांला विहित अशीं कर्मे कळूनही भिकारी होतात ! नीतिशास्त्रें पढेलाला मनुष्यही नीतिमध्य निष्ठा आढळत नाहीं; आणि ज्याला नीतिशास्त्राचें ज्ञान नाहीं असा मनुष्यही कांहीं कारणांनें प्रधानत्व पावतो ! विद्वान् मनुष्य सधन आढळतो व अविद्वान् मनुष्यही सधन आढळतो; आणि विद्वान् व अविद्वान् ह्या दोघांच्याही ठिकाणीं दृष्ट बुद्धीचें वास्तव्य दिसतें ! पितामह भीष्म, जर नियमा आश्रय करून मनुष्य सुखी होता, तर विद्वान् मनुष्यानें चरितार्थासाठीं अविद्वानाची चाकरी कधीही पतकरिली नसती ! आणि तानेंहेल्ल्या मनुष्याला उदक प्राप्त झालें असतां त्याची तृष्णा भागते, तद्वत् विद्येच्या योगानें मनुष्याची जर सर्व तृष्णा भागून त्यास सुख झालें असतें, तर त्यानें विद्या कधीही सोडिली नसती ! पितामह भीष्म, शरयतांनीं विद्ध झालेला मनुष्यही काळाची घडी आल्याशिवाय मरत नाहीं; आणि एकदा काळाची घडी येऊन ठेपली ह्मणजे यःकश्चित् तृणाचें अन्न वांचूनही मनुष्य वांचत नाहीं !

भीष्म सांगतातः—राजा युधिष्ठिरा, महान् खटोळेप करूनही मनुष्याला जर धन यत्नाशिवायही संपन्न झालेलीं दिसतात ! मिळत नसेल तर त्यानें उग्र तप करून पितामह, जर यत्नाचें प्राबल्य चालतें, तर त्या खटोळेपाळा साहाय्य करावें; कारण मानवाचे सर्व यत्न सफल झाले असते व त्याला दुर्लभ असें कांहींच न होतें. भरतश्रेष्ठ, बहुत नियम आहे. राजा, ज्ञाते लोक असें म्हण-

मनुष्ये प्रयत्न करूनही हाका मारतांना आढ-

होतात, बुद्ध्याच्या सेवेनें बुद्धिमत्ता अंगी पण ज्या मनुष्याची भावना धर्मच श्रेयस्कर येते, आणि अहिंसेच्या योगानें दीक्षायुग्म आहे अशी होत नाही, तो धर्मावर दृढ श्रद्धा मिळतें; ह्यास्तव साधक पुरुषानें दानें द्यावीं, ठेकीत नाही आणि तो अधर्माचरणास प्रवृत्त याचना करूं नये, आणि धार्मिकांना गौर- होतो. राजा युधिष्ठिरा, धर्माचें फल मनांत द्यावे. त्यानें नित्य सुंदर भाषण करावें आणि त्याच्या सिद्धार्थे झटणें हेंच प्राप्त पुरु- सर्वांच्या बऱ्यासाठीं झटवें, चित्त शांत ठेवावें, पाचें लक्षण जाणावें. एकंदर मनुष्यांमध्ये सुज्ञान आणि कोणत्याही प्राण्याची हिंसा करूं नये. कोण व अज्ञान कोण हें ह्या स्वणेवरूनच राजा धर्मा, कृपिक्रीडक व डांस ह्या क्षुद्र ओळखावें. शहाण्या मनुष्यानें कालावर दृष्टि जीवांना देखील जर स्वभाव व प्राक्तन कर्म देऊन बऱ्यावाईट कृत्यांचा विचार करावा आणि ह्यांना अनुरूप अशीच फळें भोगावीं लाग- त्यांत जी श्रेष्ठ व उचित अशीं कृत्यें असतील तात, तर मनुष्यांसारख्या ज्ञानवान प्राण्यांना तींच मात्र करावीं. ज्याप्रमाणें ऐश्वर्यवान् पुरुष तीं भोगावीं लागलीं असतां त्यांत विचित्र सत्कृत्यें करून सत्कृतांत जन्म यावा ह्मणून तें काय आहे ! ह्यास्तव, कर्मानुरूप जी अवस्था झटतात, त्याप्रमाणेंच धर्मशील पुरुष आत्म्याची प्राप्त होईल, ती सोसण्यास तें स्थिर मनानें पवित्रता जोडून सत्कर्म आचरण करितात सदैव सिद्ध रहा !

अध्याय एकशें चौसष्टावा.

धर्माची प्रशंसा.

भाष्य सांगतातः—मनुष्य जेव्हां एकाही बळाव्याचें नाही, अशी पक्की खातरी ठेवावी; चांगली किंवा वाईट गोष्ट स्वतः करिता किंवा आणि जे मन सदैव धर्मपरायण असेल, तें दुसऱ्याकडून करविता, अथवा स्वतः करित अत्यंत शुद्धच आहे, असें मानावें. राजा, काल नाही किंवा दुसऱ्याकडून करवीत नाही, तेव्हां हा सद्ग धर्माचें रक्षण करित असतो; ह्यास्तव, त्यानें असा भरवा ठेवावा कीं, चांगल्या अधर्म हा कितीही बळावला तरी तो अभी- गोष्टीचें फळ त्यास चांगलेंच मिळेल आणि प्रमाणें सदासर्वकाळ प्रज्वलित असणाऱ्या धर्माला वाईट गोष्टीपासून त्यास कधीही चांगलें फळ स्पर्श करण्यासही समर्थ होत नाही ! ह्मणून, मिळणार नाही ! राजा, सदादीत काल हाच धर्माचीं हीं दोन रूपें (त्याचें नित्य पावनत्व मनुष्याचें शासन करिता आणि काल हाच व अधर्माला स्पर्श करूं न देण्याचें सामर्थ्य) मनुष्यावर कृपा करितो. तोच सर्व प्राण्यांच्या मनांत आणिलीं ह्मणजे असा सिद्धांत ठरतो चित्तांत प्रवेश करून त्यांजकडून धर्म किंवा कीं, धर्म हाच विजयावह आहे आणि धर्माच्या अधर्म करवितो (व परिणामी त्यांस चांगली उज्ज्वल प्रकाशानें सर्व त्रैलोक्यांतील अधर्म- किंवा वाईट गति देतो.) राजा, धर्मावरणाचें रूप तमाचा विध्वंस होईल ! (धर्मकला ही फळ मनुष्याला दिसलें, ह्मणजे धर्म हाच श्रेय- प्रत्येकाच्या अंतर्गामीच उद्दिष्ट झालेली असली स्वर आहे, अशी त्याची भावना होते आणि (वाहिजे; ह्यास्तव,) प्राप्त पुरुषानें अधर्मशील मनु- मग तो धर्मात्मा धर्मावर दृढ श्रद्धा ठेवितो; त्याला हात धरून जुलमानें धर्माचरण कराव-

यास लावणें हें सर्वतोपरी वर्ज्य होय. अधर्म- सिद्धच स्फुरण पावतें ! ह्यास्तव, मनुष्यांना शील मनुष्यावर धर्माचरण करण्याविषयी धर्माचरण करण्यांत कोणताही दोष लागत जुलूम केला, तर तो सर्व लोकांच्या भयानें नाही; फार कशाला-पशुपक्ष्यादिक तिर्यग्यो- उगीच ढोंगधत्तुरा मात्र माजवील ! राजा नीतल्या जीवांना देखील प्राक्तनकर्मानुसार युधिष्ठिरा, दुसऱ्याला धर्माचरण करण्याविषयी उच्चनीच स्थिति प्राप्त होऊन तदनुरूप आचरण जुलमानें प्रेरित करणें हे व्यर्थच होय; कारण, करावें लागतें असें आपण प्रत्यक्ष पाहतो ! ज्याला प्रेरित केलें तो मनुष्य कदाचित् आपल्याला

अनुचित असेंही वरिष्ठ प्रतीचें कर्म करण्यास उद्युक्त होईल आणि परिणामी तो अधर्मच करील. जे साधु लोक असतात, ते मात्र 'मी

शुद्ध आहे: मला चारही आश्रमांचे धर्म पाळण्यास प्रतिबंध आहे,' इत्यादि सांगून धर्मच्छल नंतर कुरुकुलोद्धारक पंडुपुत्र युधिष्ठिरानें, सर्व करीत नाहीत व आपल्या अधिकाराप्रमाणें व पातकांचे क्षालन होऊन कल्याण व्हावें ह्या योग्यतेप्रमाणें स्वधर्माचरण करितात ! आतां, हंतून्, शरपंजरी निद्रित असलेल्या शांतनवाला राजा धर्मा, चारही वर्णांतला जो कांही

विशेष तो मी तुला यथार्थ रीतीनें सांगतो. पहा-सर्व मनुष्ये पंचभूतात्मक असून त्यांची अंतर्ब्रह्म स्थिति एकसारखीच आहे, पण त्यांत लौकिक व्यवहारामध्ये व धर्मशास्त्रामध्ये भेदाभेद सांगितलेला आहे; तथापि, सर्व मनुष्ये मित्र मित्र स्थितीत असतांही पुनः एकाच ठिकाणीं लय पावतात आणि तेथून पुनः त्यांचा विस्तार होतो. तेव्हां अशी शंका येईल कीं, धर्म हा भ्रव असतांना धर्मानें प्राप्त होणारे जे लोक ते मात्र अध्रव कां

असावे ? तर ह्या शंकेचें निवारण असें कीं, मी तुला देवांचा व ऋषींचा वंश कथन जेथें धर्माचा संकल्प सकाम किंवा अध्रव करितो, तो एक. बाळा, जो पुरुष ह्या वंशाचें असतो, तेथें धर्माचें फल अध्रव मिळतें; आणि प्रतिदिनीं त्रिकाल पठण करील, त्याचीं सर्व जेथें धर्माचा संकल्प निष्काम किंवा भ्रव पातकें निःशेष नष्ट होतील ! दिवसास, असतो, तेथें धर्माचें फल भ्रव ह्याणजे मोक्षारात्रीस, प्रातःकाळीं किंवा सायंकाळीं त्यानें मिळतो ! युधिष्ठिरा, सर्व मनुष्यांच्या पृथक् इंद्रियद्वारा जीं पातकें न कळतां किंवा जाणून-स्थितीचें सूक्ष्म बीज हें आहे कीं, ज्याचा बुजून केलीं असतील, त्या सर्व पातकांपासून जो धर्मयुक्त संकल्प असेल तदनुसार त्यास वंशानुकीर्तनानें तो मुक्त होईल; त्यास पुनः अवस्था प्राप्त होते आणि ह्या धर्मयुक्त संक-

अध्याय एकशें पांसठावा.

—०:—

वंशानुकीर्तन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, नंतर कुरुकुलोद्धारक पंडुपुत्र युधिष्ठिरानें, सर्व पातकांचे क्षालन होऊन कल्याण व्हावें ह्या पुनः प्रश्न केला.

युधिष्ठिर म्हणाला:—पितामह भीष्म, ह्या लोकी मनुष्याला श्रेयस्कर असें काय आहे, काय करून तो सुख भोगील, कोणत्या कर्मानें तो पापमुक्त होईल, आणि काय कल्याणें पातकाचा संहार घडेल, तें मला सांगावें. वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें युधिष्ठिराचा प्रश्न श्रवण करून पिता-पुनः त्याचा विस्तार होतो. तेव्हां अशी शंका येईल कीं, धर्म हा भ्रव असतांना धर्मानें प्राप्त होणारे जे लोक ते मात्र अध्रव कां

असावे ? तर ह्या शंकेचें निवारण असें कीं, मी तुला देवांचा व ऋषींचा वंश कथन जेथें धर्माचा संकल्प सकाम किंवा अध्रव करितो, तो एक. बाळा, जो पुरुष ह्या वंशाचें असतो, तेथें धर्माचें फल अध्रव मिळतें; आणि प्रतिदिनीं त्रिकाल पठण करील, त्याचीं सर्व जेथें धर्माचा संकल्प निष्काम किंवा भ्रव पातकें निःशेष नष्ट होतील ! दिवसास, असतो, तेथें धर्माचें फल भ्रव ह्याणजे मोक्षारात्रीस, प्रातःकाळीं किंवा सायंकाळीं त्यानें मिळतो ! युधिष्ठिरा, सर्व मनुष्यांच्या पृथक् इंद्रियद्वारा जीं पातकें न कळतां किंवा जाणून-स्थितीचें सूक्ष्म बीज हें आहे कीं, ज्याचा बुजून केलीं असतील, त्या सर्व पातकांपासून जो धर्मयुक्त संकल्प असेल तदनुसार त्यास वंशानुकीर्तनानें तो मुक्त होईल; त्यास पुनः अवस्था प्राप्त होते आणि ह्या धर्मयुक्त संक-

कधीं अंधळा किंवा बहिरा होणार नाही;

ज्या ज्या काळीं जें जें विहित कर्म केलें स्पति, मंगळ, बुध, राहु, शनि, नक्षत्रें, पाहिजे तें तें तो त्या त्या काळीं करील; ऋतु, मास, पक्ष, संवत्सर, विनतेचे पुत्र, समुद्र, त्यास सदैव ऐश्वर्य प्राप्त होईल; त्याला पशु-क्रदूचे पुत्र सर्प, शतद्रु, विपाशा, चंद्रभागा, पक्ष्यादिकांचें जन्म येणार नाही; तो संकर-सरस्वती, सिंधु, देविका, प्रभास व पुष्कर तीर्थे, योनीस जाणार नाही; त्याला नरकप्राप्ति गंगा, महानदी, वेणा, कावेरी, नर्मदा, कल-होणार नाही; त्याला दुःखाची भीति उत्पन्न पुना, विशल्या, करतोया, अंबुवाहिनी, सरयु, होणार नाही; आणि मरणसमयी त्याची चित्त-गंडकी, महानद लोहित, ताम्रा, अरुणा, वेत्र-वृत्ति भ्रंश पावणार नाही ! वती, पर्णाशा, गौतमी, गोदावरी, वेण्या, कृष्ण-

असो; राजा युधिष्ठिरा, सर्व जगाचा नाथ वेणा, द्विजा, दृषद्वती, कावेरी, बंखु, मंदाकिनी, पितामह ब्रह्मदेव हाच होय; सुर व असुर प्रयाग, प्रभास, पुण्यक्षेत्र नैमिष, तें विश्वेश्वराचें ह्याहून वरिष्ठ हाच आहे; सर्व भूतें ह्यालाच स्थान काशी, तें विमल सर, प्रख्यात पुण्य-नमस्कार करितात; ह्याच्या सामर्थ्याचें चिंतन तीर्थ सुसलिल कुरुक्षेत्र, सिंधूतम, तप, दान, करितां येत नाही; ह्याचा महिमा वर्णन करणें जंबूद्वीप, हिरण्वती, वितस्ता, प्लक्षवती नदी, अशक्य आहे; सर्व जीवांचा प्राण हाच होय; वेदस्मृति, वेदवती, मालवा, अश्ववती, पृथ्वी-आणि हा अयोनिसंभव असून सती सावित्री वरील सर्व पवित्र क्षेत्रें, गंगाद्वार, पवित्र ऋषि-ही ह्याची पत्नी होय. भगवान् ब्रह्मदेवाच्या कल्या, चित्रवहा नदी, चर्मण्वती, पवित्र कौशिकी, नंतर सर्वसत्ताधीश प्रभु नारायण विष्णु हा यमुना. भीमरथी, बाहुदा, महानदी, माहेंद्रवाणी, देव होय; आणि ह्याच्यापासूनच वेदांची व त्रिदिवा, नीलिका, सरस्वती, नंदा, अपरनंदा, जगाची उत्पत्ति झाली. भगवान् विष्णूनंतर तिसरा तीर्थमहा-हृद, गया, कल्मषतीर्थ, जेथें देवांचें महान् देव उमापति विरूपाक्ष भगवान् शंकर वास्तव्य असतें असें धर्मारण्य, परमपावन देव-हा समजावा. त्याच्या नंतर सेनापति स्कंद, नदी, सर्व पातकांचें क्षालन करणारे मंगलकारक विशाख, हुतमुक्त अग्नि, वायु, सर्वांना प्रकाशित परमपवित्र त्रिलोकविख्यात ब्रह्मनिर्मित सर, करणारे चंद्रसूर्य, शचीपति इंद्र, धूमोर्णसह दिव्य वनस्पतींनीं समृद्ध असा हिमवान् पर्वत, देव यम, गौरीसह वरुण, ऋद्धीसह कुंवर, ज्याचें अंग धातूंच्या योगें चित्रविचित्र झालें मंगलदायक कामधेनु देवी सुरभि, महान् ऋषि आहे व ज्याच्यावर औषधीलता पुष्कळ आहेत विश्रवा, संकल्प, सागर, गंगा, पवित्र नद्या, असा परमपवित्र विंध्याचल, मेरु, महेंद्र, मरुद्गण, सिद्धतपस्वी वालखिल्य, कृष्णद्वैपायन मलय, रजतावृत श्वेत, शृंगवान्, भेंदर, नील, व्यास, नारद, पर्वत, विश्वासु, हाहा, हुहू, निषध, दुर्दूर, चित्रकूट, अजनाभ, गंधमादन पर्वत, तुंबुरु, चित्रसेन, प्रख्यात देवदूत, महाभाग देव-पवित्र सोमगिरि, त्याप्रमाणेंच दुसरे महीधर, कन्या, दिव्य अप्सरा उर्वशी, मेनका, रंभा, दिशा, विदिशा, क्षिति, सर्व वृक्ष, विश्वेदेव, नभ, मिश्रकेशी, अलंबुषा, विश्वाची, घृताची, पंच-नक्षत्रें व ग्रह इत्यादि म्यां कथित व अकथित देव रूडा, तिलोत्तमा व इतर अप्सरांचे गण, सतत आपलें रक्षण करोत ! राजा युधिष्ठिरा, आदित्य, वसु, रुद्र, अश्विनीकुमार, पितर, जो मानव ह्यांचें कीर्तन करितो, त्याचीं सर्व धर्म, वेद, तप, दीक्षा, व्यवसाय, पितामह, पातकं नष्ट होतात; जो ह्यांचें स्तोत्र म्हणून ह्यांस रात्री, दिवस, मरीचिपुत्र काश्यप, शुक्र, बृह-संतुष्ट करितो, त्याचें सर्व भय अस्तास जातें;

आणि जो ह्या देवतांचा स्तव करण्यांत रममाण (किंवा यवन,) जनक, अट्टरथ (किंवा होतो, त्याला कोणत्याही संकरपापयोनीत ट्टरथ अथवा धृष्टरथ,) नरवर रघु, दशरथ जन्म येण्याची भीति रहात नाही ! राजा युधि- राजा, राक्षसधन वीर राम, शशबिंदु, भगीरथ, छिरा, देवांच्या वंशकीर्तनानंतर आतां मी हरिश्चंद्र, मरुत, दट्टरथ, महोदार, अलर्क, तुला जे महान् महान् तपस्वी व सिद्ध- नराधिप ऐल, नरश्रेष्ठ करंधम, नराधिप कध्मोर, तापस विप्र प्रख्यात आहेत त्यांचीं नांवें सांगतां. दक्ष, अंबरीष, कुकुर, महायशस्वी रैवत, कुरु, राजा, त्यांच्या नामश्रवणानें सर्व पातकांचें संवरण, सत्यविक्रम मांधता, राजर्षि मुचकुंद, भोचन होतें. यवक्रीत, रैभ्य, कक्षीवान्, जान्हवीनें अनुग्रह केलेला जन्हु, वेनपुत्र औशिज, भृगु, अंगिरा, कण्व, प्रभु आदिराज पृथु, मित्रभानु, प्रियंकर, त्रसदस्यु, मेधातिथि व गुणसंपन्न बर्ही हे सर्व पूर्व दिशेचा राजा श्वेत, राजर्षिवर महाभिष, विख्यात आश्रय करून राहिले आहेत; आणि महाभाग्य- निमि, अष्टक, आयु, राजर्षि क्षुप, नराधिप वान् उल्मुचु, प्रमुचु, मुमुचु, वीर्यवान् स्वस्त्यात्रेय, कक्षेयु, प्रतर्दन, दिवोदास, सुदास, कोसलेश्वर, मैत्रावरुण, प्रतापवान् अगस्त्य व महाप्रख्यात ऐल, नल, राजर्षि प्रजापति मनु, हविध्र, ऋषिपुंगव दृढायु, उर्ध्वबाहु हे सर्व महात्मे पृथध, प्रतीप, शांतनु, अज, प्राचीनबर्हि, भद्रकारक जी दक्षिण दिशा, तिचा आश्रय महायशस्वी इक्ष्वाकु, नरपति अनरण्य, जानु- करून वास्तव्य करितात. आतां पश्चिम जंघ, राजर्षि कक्षसेन, आणि ह्यांशिवाय दिशेचा आश्रय करून जे ऋषि यज्ञयाग करि- दुसरे अकथित भूपति, ह्यांचें जो मनुष्य तात, त्यांचीं नांवें श्रवण कर. उपगु व त्यांचे नित्य प्रभातीं उठून व शुचिर्भूत होऊन सूर्यो- भ्राते, वीर्यवान् परिषाध, दीर्घतमा ऋषि, दयाच्या व सूर्यास्ताच्या वेळीं एकाग्रमनानें गौतम, काश्यप, पकृत, द्वित, त्रित, महान् ध्यान करील, त्याला महान् पुण्य लागेल ! ऋषि धर्मात्मा अत्रिपुत्र दुर्वासा, व प्रभु सार- राजा धर्मा, कल्याणेच्छु पुरुषानें प्रतिदिनीं स्वत ह्या सर्वांनीं पश्चिमेचा आश्रय केला आहे. येणेंप्रमाणें देव, देवर्षि व राजर्षि ह्यांचें नाम- अत्रि, वसिष्ठ, शक्ति, वीर्यवान् पाराशर्य, संकीर्तन करावें आणि त्यांस विनवावें कीं, विश्वामित्र, भरद्वाज, जमदग्नि, ऋचीकाचा पुत्र ईश्वरहो, मला आपण पुष्टि, आयुष्य, यश व भार्गवराम, ओद्दालकि ऋषि, श्वेतकेतु, कोहल, स्वर्ग हीं द्यावीं; मला विघ्न येऊं नये; माझ्या विपुल, देवल, देवशर्मा, धौम्य, हस्तिकाश्यप, हातून पातक घडूं नये; माझे शत्रु नष्ट लोमश, नाचिकेत, लोमहर्षण, उग्रश्रवा ऋषि व्हावे; मला नित्य निश्चयानें जय मिळावा; व च्यवनभार्गव हे सर्व आय ऋषि देवसम- आणि मला परलोकीं शुभ गति प्राप्त व्हावी !

न्वित असून ह्यांच्या नामसंकीर्तनानें सर्व पात- कांचा मोक्ष होतो ! राजा युधिष्ठिरा, आतां मी तुला महान् महान् राजांचीं नांवें सांगतां, श्रवण कर. नृग, ययाति, नहुष, यदु, वीर्य- शाली पूरु, धंधुमार, दिलीप, प्रतापवान् सगर, कुशाश्व, यौवनाश्व, चित्राश्व, सत्यवान्, कौरवांचा धुरंधर सेनापति भीम हा शरपंजर- दुष्यंत, चक्रवर्ती महाकीर्तिमान् भरत. पवन, रूपी पांडवनिर्मित वीरशय्येवर पडलेला असतां

अध्याय एकशें सहासष्टात्रा.

—:०:—

भीष्मानुज्ञा व पांडवपुनरागमन.

जनमेजय विचारितोः—वैशंपायन मुने,
कौरवांचा धुरंधर सेनापति भीम हा शरपंजर-
दुष्यंत, चक्रवर्ती महाकीर्तिमान् भरत. पवन, रूपी पांडवनिर्मित वीरशय्येवर पडलेला असतां

त्याच्यापासून माझा प्रपितामह महाबुद्धिमान् प्रवेश कर; मनांतला सर्व खेद सोडून दे; युधिष्ठिर राजा ह्यानें धर्माचें शास्त्र श्रवण करून, सर्व संशयांचें निराकरण करून घेऊन, जिंकून नानाविध यज्ञयाग कर; आणि त्यांत दानांचे विधि ऐकून आणि धर्मविषयक सर्व पुष्कळ अन्नदान करून विपुल दक्षिणा वांट. शंका फेडून घेऊन नंतर पुढें आणखी काय युधिष्ठिरा, क्षत्रियाचे धर्म पाळण्यांत तत्पर रहा केलें तें मला सांगावें.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, श्रेय प्राप्त होईल ! बाबारे, आतां उगीच खेद पितामह भीष्म बोलावयाचा थांबतांच त्याच्या करूं नको ! राजा, तूं सर्व प्रजांना आनंदितां भोंवतीं अधिष्ठित असलेलें सर्व राजमंडल ठेव; त्यांचें उत्तम सांत्वन कर; आससुहृदांना क्षणभर अगदीं तटस्थ झालें ! जण काय ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुरूप बक्षिसें देऊन त्या समर्थी तीं पटावरचीं चित्रेंच भासलीं ! गौरव; तुझ्या मित्रांची व सुहृदांची तुझ्यावर उप- राजा जनमेजया, नंतर भगवान् सत्यवती- जीविका चालूं दे; आणि वेदीच्या समीप अस- सुत व्यासानें क्षणभर मनन केलें आणि शर- लेल्या फलान्वित वृक्षाला सोडून जसे पक्षिगण शय्येवर शयन केलेल्या त्या गंगापुत्राला दूर जात नाहींत तसे ते तुझ्यापासून दूर म्हटलें, “ राजा शांतनवा, कुरुराज युधि- जाणार नाहींत अशी व्यवस्था ठेव ! आणि, ष्ठिर, त्याचे सर्व भ्राते व त्याप्रमाणेंच त्याचे राजा, सूर्य परत वळून उत्तरायणास आरंभ अनुयायी सर्व भूपाळ हे आतां पुनः सावध होतांच माझ्या प्रयाणसमर्थी तूं पुनः माझ्या समीप झाले आहेत. हे नरव्याघ्रा, बुद्धिमान् कृष्णा- प्राप्त हो ! राजा जनमेजया, नंतर कुंतीपुत्रानें समवेत युधिष्ठिर राजा तुला अभिवंदन करीत ‘ वरं ’ ह्मणून म्हटलें व तो पितामह भीष्माला आहे, तर ह्याला पुराप्रत परत जाण्यास अभिवंदन करून परिवारासह वर्तमान हस्तिना- अनुज्ञा यावी. ” राजा जनमेजया, भगवान् पुराप्रत परत येण्यास निघाला. त्यानें धृतराष्ट्र व्यासानें पृथ्वीपति भीष्माला ह्याप्रमाणें म्हटलें व पतिव्रता गांधारी ह्यांस पुढें घातलें आणि तेव्हां त्यानें अमात्यांसह युधिष्ठिर राजाला भ्राते, ऋषि, नागरिक लोक व इतर जानपद पुराप्रत येण्यास अनुज्ञा दिली आणि त्यास ह्यांसह वर्तमान कृष्णासमेव तो हस्तिनापुरांत मधुर वाणीनें म्हटलेंः—राजा, तूं आता पुरांत प्रविष्ट झाला.



भीष्मस्वर्गारोहणपर्व.

अध्याय एकशे सदुसष्टावा.

—:०:—

भीष्मांची स्वर्गारोहणाची तयारी.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, नंतर कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें नागरिक लोक व इतर जानपद ह्यांचा यथायोग्य प्रकारें आदर-पूर्वक सन्मान केला व त्यांना स्वर्गहीं जाण्यास अनुमोदन दिलें; आणि ज्यांचे वीरपुत्र व ज्यांचे भर्ते रणांत पडले होते त्या सर्व स्त्रियांस विपुल संपत्ति अर्पण करून त्यांचें त्यानें सांत्वन केलें! राजा, ह्या प्रकारें त्या महाबुद्धिमान् युधिष्ठिर राजाला राज्य प्राप्त झालें असतां त्याच्यावर राज्याभिषेक करण्यांत आला आणि नंतर त्या नरपुंगवानें आपल्या सर्व प्रजांची नीट सुयंत्र व्यवस्था लाविली; व त्या महाधार्मिक भूपतीनें सर्व ब्राह्मणांपासून, सेनाध्यक्षांपासून व ज्ञानी जनांपासून उत्तम आशीर्वाद ग्रहण केले! राजा, ह्या-प्रमाणें त्या श्रीमान् पुरुषश्रेष्ठ धर्म-राजाचे त्या महाभाग्यशाली हस्तिनापुरांत सादर आहेत आणि तेथें चाहोंकडून रक्षकांनीं मोठ्या आनंदानें पन्नास दिवस गेले, तो त्यास उत्तम पहारा ठेविला आहे, असें त्यांस कौरवाग्रणी पितामह भीष्म ह्यांच्या निर्याण-दिसून आलें. राजा जनमेजया, नंतर समयाचे स्मरण झालें; आणि सूर्य उत्तरेस परत युधिष्ठिर राजा भ्रात्यांसहवर्तमान रथांतून वळला असें पाहून उत्तरायणास आरंभ झाला खालीं उतरला; आणि शत्रुसंहारक पिता-असें त्यानें ठराविलें व तो याजकांना महाला व द्वैपायनादिक ब्रह्मवर्षांना अभिवंदन बरोबर घेऊन हस्तिनापुरांतून बाहेर पडला. करून व त्यांचे आशीर्वाद ग्रहण करून, प्रत्यक्ष त्यानें घृत, माल्ये, सुगंधि पदार्थ, रेशमी ब्रह्मदेवाप्रमाणें महासमर्थ अशा ऋत्विजां-बल्ले, अगुरु वगैरे श्रेष्ठ चंदन, कृष्णागुरु, सह व भ्रात्यांसह ऋषींनीं परिवेष्टित अशा उत्तम उत्तम पुष्पमाला व विविध रत्नें भीष्मांच्या संस्करणासाठीं आधीं पुढें पाठविलीं; आणि ह्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करून तो कुंतीपुत्र धर्मराजा भीष्मांच्या समीप जाण्यास निघाला,

तेव्हां त्याच्या बरोबर बहुत मंडळी बाहेर पडली. धृतराष्ट्र, यशास्विनी गांधारी, माता कुंती व सर्व श्रेष्ठ भ्राते ह्यांस त्या बुद्धिमान् पंडुपुत्रानें पुढें वातलें आणि त्यांच्या मागून भगवान् कृष्ण, धीमान् विदुर, युयुत्सु व युयुधान ह्यांना बरो-बर देऊन तो स्वतः स्थारूढ होत्साता चालू लागला. राजा जनमेजया, त्या समर्थी युधि-ष्ठिराबरोबर त्यांचे बहुत आमसुहृत् व सेवक-ही बाहेर पडले; आणि भीष्मांच्या अर्भीमागून चाललेल्या प्रतापवान् युधिष्ठिर राजाच्या समवेत चालले असतां ते मार्गांत त्याचे एकसारखे धन्यवाद गात होते! राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें जणू काय देवेंद्राची स्वारीच अशी ती सर्व मंडळी हस्तिनापुरांतून बाहेर पडल्यावर लवकरच कुरुक्षेत्रांत जेथें शंतनुपुत्र भीष्म शरपंजरीं निद्रित होता तेथें प्राप्त झाली; आणि त्यांनीं अवलोकन केलें तो परा-शरपुत्र धीमान् व्यास, नारद, देवल, असित. आणि नानादेशांतून युद्धासाठीं आलेल्या भूपतीपैकीं जे कोणी दुसरे भूपति अवशिष्ट राहिले होते ते, हे सर्व त्या वीरशय्येवर पटुड-लेल्या भीष्मांच्या भोंवतालीं त्यांच्या सेवेस आलेल्या भीष्मांच्या भोंवतालीं त्यांच्या सेवेस राजाचे त्या महाभाग्यशाली हस्तिनापुरांत सादर आहेत आणि तेथें चाहोंकडून रक्षकांनीं मोठ्या आनंदानें पन्नास दिवस गेले, तो त्यास उत्तम पहारा ठेविला आहे, असें त्यांस कौरवाग्रणी पितामह भीष्म ह्यांच्या निर्याण-दिसून आलें. राजा जनमेजया, नंतर समयाचे स्मरण झालें; आणि सूर्य उत्तरेस परत युधिष्ठिर राजा भ्रात्यांसहवर्तमान रथांतून वळला असें पाहून उत्तरायणास आरंभ झाला खालीं उतरला; आणि शत्रुसंहारक पिता-असें त्यानें ठराविलें व तो याजकांना महाला व द्वैपायनादिक ब्रह्मवर्षांना अभिवंदन बरोबर घेऊन हस्तिनापुरांतून बाहेर पडला. करून व त्यांचे आशीर्वाद ग्रहण करून, प्रत्यक्ष त्यानें घृत, माल्ये, सुगंधि पदार्थ, रेशमी ब्रह्मदेवाप्रमाणें महासमर्थ अशा ऋत्विजां-बल्ले, अगुरु वगैरे श्रेष्ठ चंदन, कृष्णागुरु, सह व भ्रात्यांसह ऋषींनीं परिवेष्टित अशा उत्तम उत्तम पुष्पमाला व विविध रत्नें भीष्मांच्या संस्करणासाठीं आधीं पुढें पाठविलीं; आणि ह्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करून तो कुंतीपुत्र धर्मराजा भीष्मांच्या समीप जाण्यास निघाला,

करीत आहे. महाबाहो, माझे हें भाषण आपण धर्मपुत्र युधिष्ठिराला झटलें आणि नंतर त्यानें श्रवण केलें असल्यास मी काय करूं ती धृतराष्ट्राचा निरोप घेतांना त्याला उद्देशून मला आज्ञा करा. विभो, मी अर्मींना बरो- भाषण केलें.

बर घेऊन आपल्या निर्वाणसमयीं येथें प्राप्त भीष्म ह्मणाला:—राजा धृतराष्ट्रा, तुला सर्व झालें आहे. महाराज, ह्या स्थळीं आचार्य, धर्म विदित आहेत, नानाविध विषयांतील सर्व ब्राह्मण, ऋत्विज, माझे भ्राते, तुझा पुत्र महा- शंका तूं फेडून घेतल्या आहेस, तूं अति- तेजस्वी धृतराष्ट्र राजा, अमात्यवर्मा, वीर्यवान् शय बहुश्रुत विद्वान् ब्राह्मणांची सेवा केली वासुदेव, युद्धांत जिवंत राहिलेले राजे आणि आहेत, तुला सर्व वेदशास्त्रें व धर्म अवगत आहेत, कुरुजांगल देशांतील वीर पुरुष हे सर्व आपल्या आणि तूं चारही वेद संपूर्णपणें शिकला सेवेस सिद्ध आहेत. ह्यास्तव, हे नरशार्दूल, आहेस; ह्यास्तव माझे तुला असे सांगणें आहे आपण नेत्र उघडा व ह्या सर्वांकडे अवलो- कीं, कुरु राजा, तूं आतां शोक करूं नको ! कन करा. पितामह, आपण सांगितल्याप्रमाणें बाबारे, जसें भवितव्य होतें तसें झालें; आणि ह्या समयीं जें जें करावयास पाहिजे शिवाय कृष्णद्वैपायनापासून तूं देवरहस्य- होतें तें तें सर्व मीं सिद्ध करून ठेविलें आहे. ही ऐकिलें आहेस ! मग उगीच शोक कां

वैशांपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, करितोस ? राजा, पंडूचे जे पुत्र ते धर्माप्रमाणें बुद्धिमान् कृतीपुत्रांनीं ह्याप्रमाणें भाषण केलें तुझेही पुत्रच होत ! ह्यास्तव, गुरुसेवा कर- तें श्रवण करून गंगापुत्र भीष्मानें आपल्या ण्यांत रममाण असणाऱ्या पंडुपुत्रांचें पालन भोवतीं अधिष्ठित असलेल्या सर्व भारतीय वीरां- करणें हा तुझा धर्मच होय; म्हणून तूं त्यांचें कडे नेत्र उघडून पाहिलें आणि युधिष्ठिर पालन कर. बाबारे, धर्मराजाचें मन अत्यंत राजाचा बळकट हात धरिला व त्या निर्वाण- निर्मळ आहे, म्हणून तो तुझ्या नित्य आज्ञेत समयीं तो वक्तृत्वनिपुण बलिष्ठ भीष्म राहील. राजा, माझी अशी खातरी आहे कीं, वर हात करून मेघासारख्या गंभीर वाणीनें तो अतिशय दयाळू असून गुरुजनांविषयीं ह्मणाला:—हे कृतीपुत्रा युधिष्ठिरा, तूं आपल्या मोठा कनवाळू आहे; तव्हां तुला वस्तुतः अमात्यांसहवर्तमान ह्या स्थळीं प्राप्त झालास, शोक करण्याचें मुळींच कारण नाही ! धृतर- हें खचित भाग्य होय ! भगवान् सहस्रकिरण राष्ट्रा, आणखी असें कीं, तुझे पुत्र दुरात्मे दिनकर आतां उत्तरेकडे माघारा वळला आहे. असून क्रोध व लोभ ह्यांत परायण होते; बाबारे, मी ह्या शरपंजरीं शयन केल्यास आज ह्यास्तव अनावर मात्सर्यानें अंध होऊन दुराचरण अठावन रात्री झाल्या; पण तीक्ष्ण अग्रांच्या करीत असलेल्या तुझ्या पुत्रांचा नाश झाला; शरांवर मला इतका काळ पडून रहावें लागल्या- ह्याबद्दल त्वां शोक न करावा हेंच उचित होय ! मुळें जणू काय मला हें वर्षशतच वाटलें ! वैशांपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, युधिष्ठिरा, हा माघ चांद्रमास प्राप्त झाला आहे; ह्याप्रमाणें महाज्ञानी धृतराष्ट्र राजाला भीष्मानें आणि सध्यां शुक्लपक्ष चालला असून झटलें व नंतर तो महाबाहु कौरवाधिप भग- माझ्या मते ह्या महिन्याचा चौथा भाग संपला वान् श्रीकृष्णार्शी बोलूं लागला. आहे. ह्मणजे आज माघशुक्ल अष्टमी आहे. भीष्म ह्मणाला:—भगवान् कृष्णा, तूं राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें गंगापुत्र भीष्मानें देवाधिदेवांचाही देव होस. सुर व असुर

तुला नमस्कार करितात. हे शंकचक्रगदाधरा त्रिविक्रमा, माझा तुला नमस्कार असो! भगवंता, तूच वासुदेव व हिरण्यवत्मा आहेस, पुरुष व सविता (सूर्य) तूच, हें सर्व विराट्स्वरूप तुझेंच आहे, सर्व प्राण्यांचा अंतरात्मा तूच सर्व स्थावरजंगम विश्वामध्ये तुझेंच रूप अनुगत आहे, सर्वव्यापक परब्रह्मरूप तूच होस, व खरा खरा शाश्वत असा तू एकठाच आहेस; ह्यास्तव, हे पुंडरीकाक्षा पुरुषोत्तमा, तू नित्य माझे रक्षण कर. हे वैकुंठा पुरुषोत्तमा, तू आतां मला हा लोक सोडून जाण्यासाठी आज्ञा दे. कृष्णा, तू पांडवांचें पालन कर; ह्यांचा महान् आश्रय तूच आहेस ! देवा, मी त्या वेळी दुष्ट व मूर्ख अशा त्या दुर्योधनाला पुष्कळ सांगून पाहिलें कीं, बाबारे, जेथें कृष्ण असेल तेथेंच धर्म असावयाचा, आणि जेथें धर्म असेल तेथेंच जय व्हावयाचा, असा सिद्धांत होय; परंतु तें माझे सांगणें सर्व व्यर्थ गेलें रे ! कृष्णा, मी त्यास आपणखी असा आग्रह केला की, बाळा दुर्योधना, महापवित्र वासुदेवाला मध्यस्थ करून तू पांडवांशीं साम कर; संधि करण्याचा हा उत्कृष्ट समय व्यर्थ दवडूं नको ! पण, कृष्णा, त्या मतिमंदानें माझे मुळीच केलें नाहीं आणि सर्व पृथ्वीचा धात करून शेवटीं आपणही मृत्युमुखी पडला ! भगवंता कृष्णा, मीं तुझें सत्य स्वरूप ओळखिलें आहे; पुराणऋषिसत्तम जो नारायण तो तूच होस; देवा, तूच नरासहवर्तमान बदरिकाश्रमी बहुत कालपर्यंत तपश्चर्या केलीस ! कृष्णा, मला नारदानें व महातपस्वी व्यासानें सांगितलें आहे कीं, तू व अर्जुन हे तुम्ही दोघे ते नरनारायणच ह्या मानवलोकीं जन्मलां आहां ! ह्यास्तव, हे कृष्णा, तू मला आतां अनुज्ञा दे, ह्मणजे मी आपलें हें केलेवर येथें ठाकून तुझ्या आज्ञेनें श्रेष्ठ लोकांस गमन करीन.

वासुदेव म्हणाला:—पार्थिवा भीष्मा, मी तुला आज्ञा देतो; आतां तू वसूत जा. हें महाद्युतिमंता, ह्या लोकीं तुझ्या हातून यत्किंचित् सुद्धां पाप घडलें नाहीं. तू महान् पितृभक्त, जणू काय दुसरा मार्कंडेयच आहेस ! आणि ह्यामुळेच मृत्यु हा मोठ्या नम्रपणानें सेवकासारखा तुझ्या अधीन झालेला आहे !

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणे भगवान् कृष्णाचें भाषण झाल्यावर तो गंगापुत्र भीष्म धृतराष्ट्र, युधिष्ठिरादिक पांडव व त्यांचे सर्व आससुहृद् ह्यांस पुनः म्हणाला कीं, ' वीरहो, मी देहत्याग करूं इच्छितां, तर तुम्ही सर्व मला अनुमोदन द्या ! माझांनो, तुम्ही सत्याचें पालन करण्याविषयी सदा; कारण सत्य हेंच महान् सामर्थ्य होय ! भारतीय वीरहो, तुम्ही सदैव दया धारण करा; इंद्रियांना जिंका; ब्राह्मणांविषयी पूज्यबुद्धि ठेवा; धर्मशील असा; आणि नित्य तप आचरा ! ' राजा जनमेजया, बुद्धिमान् भीष्मानें ह्याप्रमाणें झटलें आणि तो सर्व आससुहृदांना आलिंगन देऊन नंतर फिरून युधिष्ठिराला म्हणाला:—हे जनाधिपा, तू नित्य ब्राह्मणांची व न्यांतही विरोषेंकरून झाल्या ब्राह्मणांची, आचार्यांची व ऋत्विजांची अवश्य पूजा करीत जा !

अध्याय एकशें अडसष्टावा.

—:०:—

भीष्माला मोक्ष.

वैशंपायन सांगतात:—शत्रुसंहारका जनमेजया, ह्याप्रमाणें शंतनुपुत्र भीष्मानें स कौरवांना झटलें आणि मग तो क्षणभर निमूंस सला. नंतर आधारादिक धारणास्थानी त्यानें यथाक्रम प्राणांचें निरोधन केलें; त्या महात्म्यानें ते उत्तम प्रकारें करून निरुद्ध केलेले प्राण मूलाधारातून स्वाधिष्ठानीं, तेथून मणिपूरस्थानीं



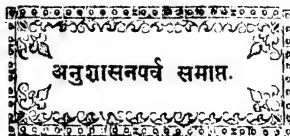
तेथून अनाहतीं, तेथून विशुद्धिस्थानीं व तेथून शंकरें; नंतर युयुत्सूनें त्याजवर उत्तम छत्र आज्ञेप्रत, अशा क्रमानें मनासहित वरतीं वरतीं धरिलें, भीम व अर्जुन ह्या उभयतांनीं शुभ्र आपणिले; आणि अखेरीस ते ब्रह्मरंध्राचा भेद चौऱ्या ढाळण्यास आरंभ केला; नकुल व करून अंतरिक्षांत चालते झाले ! राजा, नंतर सहदेव हे दोघे मंदिल धरून उभे राहिले; त्या ठिकाणीं भगवान् व्यासादिक जे ऋषि कौरवेंश्वराच्या स्त्रिया कुरुकुलदीपक भीष्माच्या बसले होते त्या सर्वांना व त्याप्रमाणेंच तेथें जे सभोवतीं उभ्या राहून त्याला ताडाच्या पंख्यांनीं दुसरे महात्मे आले होते त्यांना असा अपूर्व वारा घालूं लागल्या; आणि नंतर त्या महाचमत्कार दिसला कीं, त्या महायोगी शांत-सत्याचा पितृमेघ यथाविधि करण्यांत आला ! नवानें जसजसा ज्या ज्या गात्राचा त्याग राजा, त्या समयी अग्नींत बहुत हवन शालें; केला तसतसें तें तें गात्र आंत रुतलेल्या सामगायकांनीं सामें गाइली; आणि मग चंद्रशराला धारण करण्यास असमर्थ शालें आणि नाच्या व कालीयकांच्या (कृष्णागुरूच्या) भराभर सर्व शर खालीं पडून प्रेक्षकांच्या काष्ठानीं व त्याप्रमाणेंच कालागुरू वगैरे उंच-दृष्टीसमोर भीष्माचें तें सर्व कलेवर विशाल्य निंच सुगंध पदार्थांनीं गोंग्याचा देह आच्छा-आलें ! राजा जनमेजया, तो चमत्कार पाहून दित करून युधिष्ठिरादिकांनीं त्यास अभिभगवान् व्यासादिक सर्व ऋषि व वासुदेवादिक दिला ! राजा जनमेजया, नंतर धृतराष्ट्रादिक सर्व भारतीय वीर विस्मित झाले; आणि भीष्मानें सर्वांनीं चितला अपसव्य प्रदक्षिणा घातली सर्व स्थानांच्या ठिकाणीं जो आत्मा कोंडून आणि ह्या प्रकारें कुरुश्रेष्ठ गंगापुत्राचा अभि-ठविला होता तो ब्रह्मरंध्राचा भेद करून अंतःसंस्कार करून ते सर्वजण ऋषींनीं सेवन केलेल्या रिक्षांत निघून गेला ! राजा जनमेजया, तेव्हां पवित्र भागीरथीवर गेले ! तिकडे जात असतां देवांनीं दुंदुभि वाजविल्या व अंतरिक्षांतून भगवान् व्यास, नारद, असित, कृष्ण, भरतस्त्रिया पुष्पांची वृष्टि झाली ! आणि सिद्धांनीं व इतर नगरवासी लोक त्या कुरुश्रेष्ठांच्या ब्रह्मर्षींनीं मोठ्या हर्षानें 'वाहवा ! वाहवा !' असे मागून गेले आणि मग त्या सर्वांनीं त्या उद्गार काढिले ! राजा जनमेजया, त्या समयी महात्म्या गोंग्याला तिलांजुलि दिली. राजा भीष्माच्या मूर्धप्रदेशांतून महान् उल्केप्रमाणें जी जनमेजया, ह्याप्रमाणें त्या सर्व महान् महान् ज्योति बाहेर पडली ती आकाशांत घुसून क्षत्रियांनीं व इतर पुरवासी जनांनीं गंगापुत्र क्षणांत गुप्त झाली आणि अशा रीतीनें भारतीय-भीष्माला यथाविधि उदक अर्पण केलें असतां वीरशिरोमणि भीष्म हा मृत्युलोक सोडून भागीरथी देवी उदकांतून वर आली व ती कालाशीं संगत झाला ! राजा जनमेजया, शोकविव्हाल होवताती आक्रोश करीत तेथें नंतर महात्मे पांडव, विदुर व युयुत्सु ह्यांनीं कौरवांना म्हणालीः—हे अनघांनो, माझ्या काष्ठें व अनेक प्रकारचीं विपुल सुगंधि द्रव्यें पुत्राच्या संवधानें जो इतिहास घडलेला मी यांची चिता तयार केली आणि बाकीची तुझांस कथन करितें तो श्रवण करा. अहो, मंडळी समीपभागीं कुरुराज भीष्माकडे अव-ज्या माझ्या पुत्राच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट राज-लोकन करीत राहिली ! राजा, नंतर युधिष्ठिर व वृत्त बसत होतें, उत्तम ज्ञानानें जो संपन्न महामति विदुर ह्या उभयतांनीं गोंग्याला चितेवर होता, ज्याचें जन्म सत्कुलांत शालें होतें, ठेवून त्याला रेशमी वस्त्रांनीं व पुष्पमाळांनीं महान् महान् कुरुवीरांच्या ज्यानें लौकिक वाढ-

बिला, पित्याचा जो परम भक्त होता, व्रता- हे शोभने, हा मूळचा महातेजस्वी देव वसुच विक करण्यांत जो महासमर्थ होता, प्रत्यक्ष असून केवळ शापामुळे मानवयोनींत जन्म जमदग्निपुत्र रामालाही पूर्वी ज्याचा पराभव पावला होता; ह्यास्तव तू ह्याजवळ शोक कारितां आला नाही, ज्याला दिव्य अस्त्रे न करावा, हेंच विहित होय ! हे कल्याणि, ह्या प्राप्त झालेलीं होती, आणि ज्याच्या ठायीं तुझ्या पुत्रानें क्षत्रियांच्या धर्मास अनुसरून महान् पराक्रम विलसत होता, असा तो माझा रणांगणांत घोर युद्ध केलें; परंतु त्यांत तो पुत्र भीष्म शिखंडीच्या हस्ते आज वधिला धनंजयाच्या हस्ते पतन पावला ! देवि, शिखं- जावा काय ? पार्थिवहो, खचीत माझे हृदय डीनें त्याला वधिलें नाही ! हे भद्रे, भीष्माचा पाषाणाचेंच आहे ! कारण, माझा प्रिय पुत्र प्रताप कांहीं सामान्य नव्हता; महान् युद्धांत मला सोडून गेला असतांही आज तें विदीर्ण तो कुरुशार्दूल एकदा धनुष्याला बाण जोडून न होता जसेंच तसेंच राहिलें आहे ! पुढें सरला असतां प्रत्यक्ष शतक्रतु इंद्रही अहो, माझ्या पुत्राचा प्रताप काय वर्णावा ! त्याला संग्रामांत वधण्यास समर्थ झाला नसता, काशीपुरीमध्ये स्वयंवराच्या समयीं सर्व क्षत्रिय मग इतर वीरांची ती कथा काय ! ह्यास्तव, वीर एकत्र होऊन ह्याच्यावर चालून आले मग, तुझा पुत्र स्वतांच्या इच्छेनेंच स्वर्गास असतां रथारूढ असलेल्या ह्या एकट्या वीर- गेला ! फार कशाला, सर्व देवतांनाही रणांत पुंगवानें कन्यांचें हरण केलें ! ह्याच्याप्रमाणें त्याला वधण्याचें सामर्थ्य नव्हतें ! ह्यासाठीं, बलवान् योद्धा सर्व पृथ्वीवर एकही नाही ! हे सरिद्वर, तू आपल्या पुत्राविषयीं अगदीं आणि असें असतांही ह्या माझ्या पुत्राला शोक करू नकोस ! देवि, हा तुझा पुत्र पुनः यःकश्चित् शिखंडीनें वधिलें हें ऐकून माझे वसुलोकीं गेला; ह्यास्तव आतां तू सर्व खेद हृदय फुटलें नाही, ह्यास म्हणावें तरी काय ! टाकून चित्त शांत ठेव !

अहो, कुरुक्षेत्रांत समरभूमीवर ज्या महान्म्यानें वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, जामदग्न्याला सहज जेरीस आणिलें त्याला ह्याप्रमाणें त्या महानदीला भगवान् कृष्णानें व आज शिखंडीच्या हत्ये मृत्यु यावा काय ! त्याप्रमाणेंच भगवान् व्यासांनीं बोध केला आणि

असो; राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें महानदी मग ती सर्व शोकाचा त्याग करून पुनः शांत गंगा बहुत विलाप करीत असतां तिचें महा- होत्साती उदकांत उतरली ! नंतर, राजा, समर्थ दामोदरानें सांत्वन केलें. त्या समयीं तो कृष्णप्रभृति त्या सर्व नरवरांनीं त्या सरितेची गंगेला म्हणालाः—भद्रे, शोक आवरून पूजा केली व तिची अनुज्ञा घेऊन सर्वजण धर, रडूं नको ! हे शुभदर्शने, तो तुझा पुत्र माघारे वळले !

दिव्य लोकाला गेला, ह्यांत संदेह नाही !





श्रीमन्महाभारत.

आश्वमेधिकपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अग्निल ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् स्था-प्रतिपादक अशा शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम वरजंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा करण्यास प्रवृत्त व्हावें, हें सर्वथैव इष्ट होय. जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-नारायणात्मक कार्यकारणमुष्टांद्न पृथक् व श्रेष्ठ असा धृतराष्ट्रकृत युधिष्ठिरसांत्वन. वेशंपायन सांगतातः—जनमेजया, धृतराष्ट्र जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या राजानें भीमांस उदकांजलि दिल्यानंतर त्यास सर्वास मी अभिवंदन करितों; तसेंच, नर, नारा-पुढें करून महाबाहु युधिष्ठिर नदी उतरला. यण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ या वेळीं त्याचीं सर्व इंद्रियें विकल शालीं ज्ञान करून देणारी देवी जी सरस्वती, तिलाही होती; व डोळे पाण्यानें भरून आले होते. नदी मी अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारु-उतरून अलीकडे येतांच त्यानें व्याधानें विद्ध णिक जगन्मातेनें लोकहित करण्याविषयीं माझ्या केलेल्या गजाप्रमाणें गंगेच्या तीरावर अंग अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, टाकलें ! परंतु तो पडत आहे असें पाहतांच तिच्या साहाय्यानें ह्या भवबंधविमोचक जय ह्वण-श्रीकृष्णानें भीमास खुणावल्यामुळें त्यानें त्यास जे महाभारतग्रंथाच्या आश्वमेधिकपर्वास आरंभ पडतां, पडतां सावरलें. तेव्हां परबलमर्दक करितों. प्रत्येक धर्मशील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थ-श्रीकृष्ण त्याला ह्मणाला, 'छे छे, धर्मी, असें

करूनको.' जनमेजया, धर्मपुत्र युधिष्ठिरव्याकूळ राजा, तूंच स्वतः आपलेवर भार घेऊन राज्य होऊन भूमीवर पडला, व वरचेवर उसासे टाकू चालीव; आणि, हे नराधिपा, सर्व भूतांचे लागला, तेव्हां राजे स्तब्ध होऊन त्याकडे ठिकाणीं समबुद्धीने वागणाऱ्या तुजकडून सर्व पहात राहिले ! याप्रमाणे तो नरेश्वर अगदीं भाऊवंदव ज्ञातिबांधव यांचें उपजीवन चालू दे. " दीनमनस् झाला असून त्याचें धैर्य अगदीं. " युधिष्ठिरा, दूरदर्शी विदुर असें सांगत गळून गेलें आहे, असें पहातांच पांडव शोका- असतां मी मूर्ख पापी दुर्योधनाच्या अनुरोधानें विष्ट होऊन त्याजभोंवतीं येऊन बसले. तेव्हां. वागलों ! त्या गंभीराचीं तीं मधुर भाषणें मीं महाबुद्धिमान प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र राजा पुत्रशोकानें ऐकिलीं नाहींत त्याचें फळ—हें महदुःख ग्राम अतिशय पीडित झाला होता तरी युधिष्ठिराला होऊन मी शोकसागरांत वृद्धन गेलों आहे ! असें ह्मणाला, 'हे कुरुशार्दूला, ऊठ आणि पुढील राजा, आह्मी दोघे तुझे वृद्ध पितर सांप्रत कार्याला लाग. धर्मा, तू ही पृथ्वी क्षेत्रधर्मानें किती दुःस्वित झालों आहों पहा ! परंतु, हे जिंकिली आहेस; तेव्हां आतां भ्राते व सुहृज्जन जनाधिपा, तुला शोक करण्याचें कांहींच कारण यांसह आपल्या इच्छेप्रमाणें सुखोपभोग घे. हे मला दिसत नाही !'

धर्मशीलाग्रणे, तुला शोक करावयास मला कांहींच कारण दिसत नाहीं. शोक करा-

अध्याय दुसरा.

—०:—

युधिष्ठिरसांत्वन.

वैशंपायन सांगतात:—धर्मान् धृतराष्ट्र धरणारा तो महाथोर विदुर!—त्याचीं तीं राजानें असें भाषण केलें असतां बुद्धिमान् अर्थपूर्ण भाषणें मीं ऐकिलीं नाहींत, यामुळेच युधिष्ठिर स्तब्ध राहिला. मग कृष्ण त्यास मज दुर्मतीला आज दुःख भोगावें लागत आहे. ह्मणाला, " हे जनाधिपा, परलोकवासी वाड-दिव्यचक्षु धर्मात्मा विदुर मला असें ह्मणाला वडिलांसाठीं जो मनांत अतिशय शोक करतो, तो होता कीं, " दुर्योधनाच्या अपराधानें तुझ्या आपल्या त्या पितरांस अतिशय दुःख मात्र देतो. कुळाची पार राखरांगोळी होईल ! राजा, आपल्या हास्तव दुःख सोडून देऊन विपुल-दक्षिणायुक्त कुळाचें जर तू कल्याण इच्छित असशील, असे नानाप्रकारचे पृष्कळ यज्ञ कर; सोमानें तर माझ्या सांगण्याप्रमाणें वाग. ह्या दुरात्म्या देवांचें तर्पण कर; स्वधनें पितरांस संतोष दे; व मूर्ख दुर्योधनाला आधी मारून अन्नपानानें अतिथीस संतुष्ट कर; आणि हीन-टाक. तें न घडेल तर शकुनि आणि कर्ण दीन जनांस इच्छित पदार्थ देऊन त्यांचेही यांचें तरी त्यास दर्शन घडूं देऊं नको. समाधान कर. मनुष्यजन्मी जें कांहीं जाणावयाचें निदान ते जुगाराचा अड्डा घालतील त्याचें ह्मणून आहे तें तूं जाणिलें आहेस; जें तरी दक्षतेनें निवारण कर. धर्मशील युधिष्ठिर कर्तव्य आहे तेंही केलें आहेस; आणि भागी-राजास राज्याभिषेक कर. तो जितोद्विय असल्या- रथीपुत्र भीष्मापासून, कृष्णद्वैपायनापासून, मुळें ह्या पृथ्वीचें यथायोग्य प्रकारें पालन नारदापासून आणि विदुरापासून तूं राजधर्मही करील. अथवा, कुंतीचा पुत्र युधिष्ठिर राजा श्रवण केले आहेस. तेव्हां मृद जनांस उचित व्हावा हें जर तुला बरें वाटत नसेल, तर, अशा ह्या वृत्तीनें वागणें तुला योग्य नाहीं.

आपल्या वाडवडिलांच्या वर्तनाचा किता गिर- कारण नाही. तू संपूर्ण मोक्षधर्मही यथार्थपणे वून राज्यशकट हांक. क्षत्रियांनी स्वतःच्या श्रवण केले आहेस; आणि तुझे वासनाजन्य यशोवलांनी स्वर्ग मिळवावा, हें निःसंशय युक्त संदेह मीं वारंवार छेदिले आहेत; परंतु तू होय. या ठिकाणीं तर सर्व वीरांपैकीं कोणीही त्यावर योग्य श्रद्धा न ठेविल्यामुळे व तुझी पराङ्मुख मरण पावला नाही! अर्थात् ते सर्व- बुद्धिही हेकड व मंद असल्यामुळे तू तें निः- जण स्वर्गासच पोहोचले आहेत. यास्तव, हे संशय साफ विसरला आहेस. पण, हे निष्पापा, महाराजा, शोक सोडून दे. जें झालें तें तसेच असं करूं नको. तुझे ठिकाणीं हें अशा प्रकारचें भवितव्य होतें. आतां या रणांत जे मृत झाले अज्ञान असणें योग्य नव्हे. सर्व प्रायश्चित्तें तुला ते तुला पुनः दिसणें शक्य नाही!” राजा, विदित आहेत; आणि संपूर्ण राजधर्म व धर्मराजास इतकें सांगून महातेजस्वी गोविंद दानधर्मही तू श्रवण केले आहेस. मग सर्वधर्मज्ञ थांबला. मग त्यास युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें. व सर्ववेदविशारद असतांही, हे भारता, तू पुनः

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे गोविंदा, तुझें अज्ञ पुरुषाप्रमाणें मोह पावतोस हें काय ?” मजवर किती प्रेम आहे हें मी जाणतां.

मित्रत्व आणि प्रेम यांमुळे तू मजवर नित्य दया करीत असतोस. हे चक्रगदाधरा यादव-

नंदना, हे श्रीमन, तू संतोषानें अगदीं मना-

पासून मला तपोवनास जाण्यास आज्ञा देशील

तर तू माझे अत्यंत मांडे प्रिय केलंस असें (समजत) बरोबर नाही असें माझे मत

होईल. पितामह भीष्मांस व संग्रामांतून पलायन आहे. कोणीही मनुष्य केवळ स्वसामर्थ्यानें

न करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ कर्णास मारवून आतां कांहीणूक क्रिया करीत नाही; तर ईश्वराकडून

मला विलकूल शांति होत नाही. यास्तव, हे प्रेरणा झाल्यामुळेच पुरुष बरे अथवा वाईट

अरिंदमा, या क्रूर कर्मांमुळे मला जें पातक कर्म करितो. अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर

लागलें आहे त्यापासून माझी मुक्तता होईल, मग शोक कशाबद्दल करावयाचा ? बरे, तू

आणि माझ्या मनाची शुद्धि घडेल, असें कर्म आपणास अंतःकरणपूर्वक पापकर्मी ह्मणून

तू आतां कर.

अध्याय तिसरा.

—:०:—

व्यासयुधिष्ठिरसंवाद.

व्यास ह्मणालेः—युधिष्ठिरा, तुझी बुद्धि

तर तू माझे अत्यंत मांडे प्रिय केलंस असें (समजत) बरोबर नाही असें माझे मत

होईल. पितामह भीष्मांस व संग्रामांतून पलायन आहे. कोणीही मनुष्य केवळ स्वसामर्थ्यानें

न करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ कर्णास मारवून आतां कांहीणूक क्रिया करीत नाही; तर ईश्वराकडून

मला विलकूल शांति होत नाही. यास्तव, हे प्रेरणा झाल्यामुळेच पुरुष बरे अथवा वाईट

अरिंदमा, या क्रूर कर्मांमुळे मला जें पातक कर्म करितो. अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर

लागलें आहे त्यापासून माझी मुक्तता होईल, मग शोक कशाबद्दल करावयाचा ? बरे, तू

आणि माझ्या मनाची शुद्धि घडेल, असें कर्म आपणास अंतःकरणपूर्वक पापकर्मी ह्मणून

तू आतां कर.

मानीत आहेस, तर, हे भारता, पाप कसें

जनमेजया, धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून, कमी करतां येईल तें श्रवण कर. युधिष्ठिरा, अत्यंत तेजस्वी व धर्मज्ञ व्यासांनीं त्या पृथापुत्रा- पाप करणारे पुरुष तप, यज्ञ व दान हांच्या चें सांत्वन करीत असें अर्थपूर्ण व सुंदर भाषण योगानें नित्य त्या पापांपासून मुक्त होऊन केले, “बाबार, तुझी बुद्धि अजून थाऱ्यावर आले- जातात. राजा, कितीही वाईट कृत्ये करणारे ली नाही. वत्सा, आह्मी तुला वारंवार कंठशोष मनुष्य असेत, ते तप, यज्ञ व दान यांच्या करून सांगत आहों तरी पुनः तू मोह पावतोस योगानें पुनीत होतात. मोठमोठे सुर व असुरही हें काय ? अरे, ज्यांची उपजीविका युद्धावरच पुण्यप्राप्तीस्तव यज्ञाचा खटाटोप करतात, अवलंबून असते त्या क्षत्रियांचे धर्म तुला यास्तव यज्ञ हे श्रेष्ठ होत. महांत्मे देव यज्ञांच्या माहीत आहेतच. त्याप्रमाणें जो नृपति आपलें योगेंच श्रेष्ठ झाले व यज्ञ केल्यानंतरच त्या कर्तव्य करितो, त्याला शोक होण्याचें काहीं क्रियावृत्तींनीं दानवांचा पराभव केला. तेव्हां,

युधिष्ठिरा, तूं राजसूय व अश्वमेध यांची भगवन्, यज्ञ कसा करावयाचा याविषयी सिद्धता कर; त्याचप्रमाणे, हे भारता, सर्वमेध आपण मला कांहीं तरी उपाय सांगा. व नरमेध यांचीही तयारी कर. प्रथम तूं दाश- याप्रमाणे युधिष्ठिर ह्मणाला, तेव्हां कृष्ण- राथि रामचंद्राप्रमाणे, किंवा तुझा पूर्वज जो द्वैपायन व्यासांनीं मुहूर्तमात्र विचार करून त्यास दुष्यंत व शकुंतला यांचा पुत्र महावीर्यशाली उत्तर दिले, “हा रिता झालेला कोशही परि- भरत राजा त्याप्रमाणे उत्तम दक्षिणा देऊन पूर्ण होईल. पार्था, महात्म्या मरुत्ताच्या यज्ञांत आणि बहुत इष्टवस्तु, अन्न व द्रव्य खर्चून ब्राह्मणांनीं अधिक झाल्यामुळे टाकलेले द्रव्य विधिपूर्वक अश्वमेधच कर. हिमालय पर्वतावर पडलेले आहे, ते आण; ते तुला पुरे होईल.”

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अश्वमेध हा निःसंशय सर्व पृथ्वीसही पावन करील. परंतु याविषयी युधिष्ठिर विचारितो:—मरुत्ताच्या यज्ञांत सांप्रत माझे ह्मणें काय आहे, ते आपण ते इतकें द्रव्य कसे जमा झाले? आणि त्याच- ऐकून घ्यावे. हे द्विजोत्तमा, हा अति मोठा प्रमाणे, हे विद्वच्छ्रेष्ठ, तो राजा कोणत्या कालीं होऊन गेला बरे? त्यास सांगतात:—पार्था, जर त्या कारंधम- वाटत नाही; आणि पुष्कळ दानधर्म करावा तर पुत्राचें वृत्त ऐकण्याची तुझी इच्छा असेल, तर तो तसें करण्याइतकें मजजवळ द्रव्य नाही! महावीर्यशाली द्रव्यवान् राजा कधीं हाऊन गेला त्याचप्रमाणे, ज्यांच्या वडिलांचा वध झाल्यामुळे ते सांगतां, ऐक.

शालेल्या जखमाही अजून वाळल्या नाहीत, त्या वीन व विषद्वयस्त अशा सद्यःकालीन नृप- किशोरांजवळ या वेळीं द्रव्य मागण्याला मला मुळींच हरूप वाटत नाही. हे द्विजसत्तमा, स्वतः सर्व पृथ्वीचा विनाश करूनसवरून आतां शोकाकुल झालेल्या म्यां यज्ञार्थ कसा करभार राजर्षि मरुत्ताची हकीकत श्रवण करण्याची गोळा करावा बरे? हे मुनिसत्तमा, दुर्यो- माझी इच्छा आहे. यास्तव, हे अनघा द्वैपायना, धनाच्या अपराधामुळे पृथ्वीवरील इतर जन व आपण मला ती कथा सांगावी. पृथ्वीपति राजे हे आह्मांस दुष्कीर्तीचे खड्ड्यांत व्यास सांगतात:—वत्सा, कृतयुगांत मनु हा ढकलून प्रनष्ट झाले! दुर्योधनानें द्रव्यार्थ पृथ्वी दंडधारी राजा होता. त्याचा पुत्र महाबलाढ्य शोषून घेतली; आणि त्या दुष्टात्म्याचा तो सर्व असून तो प्रसंधि या नांवानें विख्यात खजीनाही या युद्धाचे पायी खलास झाला! होता. या प्रसंधीला क्षुप नांवानें प्रसिद्ध अस- त्यांतून अश्वमेध काय थोड्या थोडक्यांत लेला पुत्र होता. या क्षुपाचा पुत्र इक्ष्वाकु हा होण्याजोगा आहे का? या यज्ञांत पृथ्वी दक्षिण पृथ्वीपति राजा होऊन गेला. राजा, या इक्ष्वा- थावी हा मुख्य पक्ष सांगितलेला आहे. या कूला शंभर पुत्र असून ते परमधार्मिक होते. पक्षाचा विकल्प जरी ग्राह्य धरलेला आहे तरी ते इक्ष्वाकूने त्या सर्वांस पृथ्वीचे विभाग देऊन गौणच होय. हे तपोधना, या संबंधांत मी कांहीं पृथ्वीपति केले. त्या शंभरांत वडील पुत्र विंश हा धनुर्यरांत केवळ अप्रतिम होता.

अध्याय चौथा.

—०:—

मरुत्ताख्यान.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे धर्मज्ञा, त्या राजर्षि मरुत्ताची हकीकत श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. यास्तव, हे अनघा द्वैपायना, आपण मला ती कथा सांगावी. व्यास सांगतात:—वत्सा, कृतयुगांत मनु हा दंडधारी राजा होता. त्याचा पुत्र महाबलाढ्य असून तो प्रसंधि या नांवानें विख्यात होता. या प्रसंधीला क्षुप नांवानें प्रसिद्ध अस- लेला पुत्र होता. या क्षुपाचा पुत्र इक्ष्वाकु हा पृथ्वीपति राजा होऊन गेला. राजा, या इक्ष्वा- कूला शंभर पुत्र असून ते परमधार्मिक होते. पक्षाचा विकल्प जरी ग्राह्य धरलेला आहे तरी ते इक्ष्वाकूने त्या सर्वांस पृथ्वीचे विभाग देऊन गौणच होय. हे तपोधना, या संबंधांत मी कांहीं पृथ्वीपति केले. त्या शंभरांत वडील पुत्र विंश हा धनुर्यरांत केवळ अप्रतिम होता.

विंशाचा पुत्र विविंश हाही फार चांगला होता. राजा, या विविंशाला पंधरा पुत्र झाले. ते सर्वजण धनुष्याचे कामांत निष्णात, ब्राह्मणप्रिय, सत्यवादी, दानधर्मशील, शांत व सतत प्रियभाषण करणारे असे होते. परंतु त्यांत वडील खनीनेत्र ह्याणून होता, त्याने त्या सर्वांस अतिशय पीडा दिली. त्या पराक्रमी खनीनेत्राने निष्कंठक राज्य जिंकिले, परंतु ते त्यास रक्षण करतां आले नाही. प्रजा त्यावर अनुरक्त झाल्या नाहीत; आणि त्यांनी त्यास पदच्युत करून त्याचे जागी त्याचा पुत्र सुवर्चा यास अभिषेक केला, तेव्हां त्यास संतोष झाला. आपल्या पित्याची वाईट वर्तणूक व तिचा परिणाम राज्यच्युति या दोन्ही गोष्टी सुवर्चाचे दृष्टीसमोर असल्यामुळे तो प्रजेचे हिताविषयी तत्पर व दक्ष असा राहिला. शिवाय तो ब्राह्मणप्रिय, सत्यवादी, शुचिभूत व शमदमयुक्त असा होता. त्या धर्मशील व उदार मनाच्या राजावर प्रजाही अनुरक्त असत. पुढे दानधर्माचे पायी त्या राजाचा कांश अगदीं रिकामा झाला; आणि अशा वेळीं त्यास मांडलिक राजांनीं चोहोंकडून अतिशय पीडा दिली. या वेळीं त्याच्याजवळ खजिना, घोडे, वाहने वगैरे कांहींएक शिल्लक नव्हते; आणि अनेक शत्रू त्रास देऊ लागले तेव्हां तो राजा, त्याचे नोकर व नगर पराकाष्ठेच्या संकटांत पडले. परंतु सैन्याचा क्षय झाला असतांही त्या शत्रूंस या राजास ठार करतां आले नाही. कारण, युधिष्ठिरा, तो उत्तम आचरणाचा व नित्य धर्माने वागणारा होता. पुढे जेव्हां तो नगरासहवर्तमान महासंकटांत सांपडला तेव्हां त्यानें टाळी वाजविली असतां त्यापासून तेथें सैन्य उत्पन्न झाले ! आणि मग त्याने त्या वेढा देऊन बसलेल्या सर्व राजांस जिंकिले. असो; राजा, या कारणास्तव त्या राजास 'करंधम' असे नांव पडले. त्याचा पुत्र

कारंधम हा त्रेतायुगाचे आरंभी होऊन गेला. तो साक्षात् इंद्राच्या तोडीचा असून मोठा तेजःपुंज व देवांसही हार न जाणारा असा होता. सर्व राजे तेव्हां त्याचे आज्ञांकित असत; आणि वर्तन व सामर्थ्य यांच्या योगाने तो त्यांचा सार्वभौम झाला होता. एकंदरीत तो धर्मात्मा अविशित् नामक राजा शौर्याने इंद्राच्या तोडीचा, यज्ञशील, धर्मावर प्रेम ठेवणारा, धैर्यशाली व जितेंद्रिय असा होता. तो तेजांनीं सूर्यासारखा, क्षमेने पृथ्वीसारखा, बुद्धीने बृहस्पतीसमान आणि धैर्याने हिमालयासारखा होता. कर्म, मन, वाणी, दम व प्रशम यांच्या योगाने त्या राजाने प्रजांची अंतःकरणे संतुष्ट ठेविली होती. त्यानें शंभर अश्वमेध यथासांग केले व स्वतः विद्वान् बृहस्पतीनें त्याचे याजन केले ! या अविशिताचा पुत्र मरुत याने तर गुणवत्तेनें बापासही मागे सारिले ! तो धर्मज्ञ, महायशस्वी व चक्रवर्ती राजा होता. त्यास अयुत नागांचे बळ होते आणि तो साक्षात् दुसरा विष्णुच होता. तो धर्मात्मा यज्ञ करू लागला तेव्हां त्याने हिमालयाच्या उत्तर बाजूस मेरुपर्वतावर जाऊन सुवर्णाचीं हजारों चकचकीत भांडीं करविली. तेथें सुवर्णाची एक मोठी प्रचंड टेकडी आहे; त्या ठिकाणीं त्यानें हें कृत्य केले. मग कुंडे, भांडीं (यज्ञपात्रे) व आसनें सोनारानीं इतकीं घडविलीं कीं, त्यांची मोजदादही करतां यावयाची नाही. तेथें जवळच यज्ञभूमि होती. तेथें त्या धर्मात्म्या पृथ्वीपति मरुत राजाने दुसऱ्या सर्व राजांसहवर्तमान विधिपूर्वक यज्ञ केला.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

मरुताख्यान.

युधिष्ठिर विचारितोः—हे द्विजश्रेष्ठ, तो

राजा इतका वीर्यशाली कसा झाला आणि तुल्य होता. त्या अविस्मिताचा मरुत्त नामक त्यास इतकें सुवर्ण कसें प्राप्त झालें ? त्याच पुत्र इंद्राच्या बरोबरीचा व वीर्यशाली होता. प्रमाणें, भगवन्, तें द्रव्य सांप्रत कोठें आहे ? आणि समुद्रवलयोक्ति पृथ्वी त्यावर अनुरक्त असे. तो हे तपोधना, आह्मांस तें कसें प्राप्त करून देवराज इंद्राबरोबर नित्य स्पर्धा करीत असे; वेतां येईल ? आणि, हे पांडुनंदना, इंद्रही मरुत्ताची भारी

व्यास सांगतातः—देव व असुर हे दक्ष स्पर्धा करी. तो मरुत्त राजा शुचिर्भूत व गुण-प्रजापतीचे पुत्र होत. ते परस्परांची स्पर्धा करूं वान असून, इंद्र आपल्याकडून शिकस्त लागले. त्याचप्रमाणें अंगिरस मुनीचे दान पुत्र— करीत असतांही त्या मरुत्तावर ताण करणें एक महातेजस्वी बृहस्पति व दुसरा तपोधन त्याच्या हातून घेऊना. तेव्हां त्याहून सरशी संवर्त हेही व्रतनियमांत एकमेकाच्या तोडीचे करतां न आल्यामुळें त्या हरिवाहनानें देवांच्या असून परस्परांची अत्यंत स्पर्धा करीत असत सभेस बृहस्पतीस बोलावून आणून असें भाषण आणि एकमेकापासून पृथक् रहात. पण बृहस्पति केलें, “हे बृहस्पते, माझे प्रिय करावें असें जर पुनः पुनः संवर्तास पीडा देत असे. शेवटीं, तूं इच्छीत असशील, तर तूं मरुत्ताचें देव हे भारता, वडील भावाकडून सारखा त्रास किंवा पित्र्य कर्म मुळींच करूं नको; फक्त होऊं लागल्यामुळें तो संवर्त सर्व अर्थ माझेंच पौरोहित्य करीत जा. बृहस्पते, मला सोडून देऊन केवळ दिगंबर होत्साता त्रैलोक्याचें व देवांचें आधिपत्य प्राप्त झालें आहे वनवासास निघून गेला. इकडे वासवांनहीं आणि मरुत्त तर भूमीवरील सामान्य राजा सर्व असुरांस पुनः पुनः जिंकून व ठार करून आहे. तेव्हां, ब्रह्मन्, अमर्त्य अशा देवेंद्राचें त्रैलोक्याचें इंद्रत्व मिळविलें आणि मग अंगिर- याजन करून तूं निःशंकपणें मर्त्य मरुत्ताचें साचा ज्येष्ठ पुत्र जो विप्रवर बृहस्पति त्यास याजन कसें करावेंस बरे ? तूं पाहिजे तर मला त्यानें पुरोहित केले. युधिष्ठिरा, पूर्वी अंगिरा मुनि वरूं नको—पृथ्वीपति मरुत्तालाच वर; अथवा करंधम राजाचें पुरोहितत्व करीत असे. तो मरुत्ताचा सर्वथा त्याग करून एक मला तरी वर. करंधम राजा वीर्य, बल व वर्तन यांमध्ये तुझें कल्याण असो. तुझ्या मर्जास येईल तें कर.” जगांतील सर्व लोकांत अद्वितीय असून शत- युधिष्ठिरा, देवराज इंद्रानें याप्रमाणें सांगि- क्रतूसारखा तेजस्वी, धर्मात्मा व मोठा कडकडीत तलें असतां बृहस्पतीनें मुहूर्तमात्र विचार करून व्रताचरण करणारा असा होता. त्यानें मनांत त्यास उत्तर दिलें, “देवराजा, तूं भूतांचा अधि- आणितानें त्याच्या उच्छ्वासापासून वाहनें, योद्धे, पति आहेस; पृथिव्यादि सर्व लोक तुझ्या अनेक मित्र, बहुमोल व उत्तमोत्तम शयनें आधारावर आहेत; तूं नमुचि, विश्वरूप व बल वगैरे सर्व निर्माण होत असत. त्या राजानें यांस ठार केलेंस. हे वीरा, देवांचें परम ऐश्वर्य आपल्या गुणांनीं इतर सर्व राजांस वश केलें त्वां एकट्यानें मिळविलें, आणि, हे बलसूदना, आणि नंतर इष्टकालपर्यंत वांचून तो सदेह स्वर्गा- तूं पृथ्वी व स्वर्ग यांचें सदैव पालन करतोस. स गेला ! त्याचा अविस्मिन्न नामक पुत्र ययाती- तेव्हां, हे देवगणेश्वरा, तुझें पौरोहित्य करून सारखा धर्मज्ञ होऊन गेला. तो शत्रूंस जिंकणारा मी मर्त्य मरुत्ताचें याजन कसें करीन ? हे असून त्यानें सर्व पृथ्वी स्वाधीन करून पाकशासना, तूं निर्धास्त ऐस. मी यज्ञांत घेतली. पराक्रम व गुण यांनीं तो राजा पितृ- मर्त्याची सुवा कदापि हातांत धरणार नाही !

देवेंद्रा, ही माझी आणखी प्रतिज्ञा ऐक. अग्नि आपली भक्ति करणाऱ्या मज शिष्याचें कार्य थंड होईल, पृथ्वी पालथी होईल, रविही प्रकाश आपण पार पाडावें.

पाडण्याचें बंद करील, परंतु माझे सत्य चलन बृहस्पति ह्मणालाः—मरुत्ता, अमर्त्य अशा पावणार नाही ! ”

वैशंपायन सांगतातः—बृहस्पतीचें हें भाषण चें याजन कसें करूं ? तूं जा किंवा जाऊं ऐकून इंद्राचा मत्सर नाहीसा झाला; आणि नको, मीं तर आज मर्त्याचें याजन करावयाचें मग तो बृहस्पतीची प्रशंसा करून आपल्या मंदि- सोडून दिलें आहे ! मी आतां साफ तुझा यज्ञ करणार नाही. जो कोणी तुझा यज्ञ करणार असेल अशा कोणासही तूं आपला उपाध्याय कर.

अध्याय सहावा.

—:—

मरुत्ताख्यान.

व्यास सांगतातः—यापुढें बृहस्पति व लागला, तों वाटेंत त्यास नारद मुनि भेटले. धीमान् मरुत्त यांचा संवाद कसा झाला, तो देवर्षि नारदांची गांठ पडतांच मरुत्तानें त्यांस पुरातन इतिहास असा कथन करीत असतात— विधिपूर्वक प्रणाम केला व तो हात जोडून बृहस्पतीनें देवराज इंद्राशीं करार केला हें उभा राहिला. तेव्हां नारद त्यास ह्मणाले, ऐकून मरुत्त राजानें एक मोठा यज्ञ करण्याचें “राजर्षे, तूं जरा खिन्नसा दिसतोस ! हे योजिलें. याप्रमाणें यज्ञ करण्याचा मनांत अनघा, तुझें कुशल आहेना ? तूं कोठें गेला संकल्प करून तो वक्तृत्वकुशल करंधमपुत्र होतास ! आणि असा उद्विग्न कोडून होऊन बृहस्पतीजवळ जाऊन त्यास ह्मणाला, “ मग- आलास ! हे राजश्रेष्ठा, जर हें मला ऐकण्या- वन, हे तपोधना पूर्वी मी आपल्याकडे आलों सारखें असेल तर सांग. हे नराधिपा, मी हेतो तेंव्हां आपल्या आज्ञेवरून यज्ञ कर- आपली शिकस्त करून तुझा संताप दूर करीन.” ग्याचा वेत ठरविला होता. गुरो, सांप्रत मीं महर्षि नारद असें ह्मणाले, तेव्हां मरुत्तानें त्याचें सर्व साहित्य तयार केलें असून आतां तो उपाध्यायांकडून झालेला अपमान वगैरे सर्व यज्ञ करावा अशी माझी इच्छा आहे. हे साथो, वृत्त त्यांस निवेदन केलें.

आपण माझे कुलोपाध्याय आहां; तरी आपण मरुत्त ह्मणालाः—अंगिरा मुनींचा पुत्र देवाचार्य मी सामुग्री घेऊन तेवढा माझा यज्ञ करा. ” बृहस्पति याकडे मी यज्ञार्थ ऋत्विज वरण्या-

बृहस्पति ह्मणालाः—राजा, तुझा यज्ञ कर- साठीं गेलों होतो. परंतु त्यानें माझे ह्मणें याची माझी इच्छा नाही. देवराज इंद्रानें मान्य केलें नाही. इतकेंच नव्हे, तर उलट माझा मापलें पौरोहित्य मला दिलें आहे, आणि मीं धिःकार केला ! म्हणून आतां हें जिणें नको असें पतकरलेंही आहे.

मरुत्त ह्मणालाः—आपण माझे कुलपरंपरागत केल्यामुळें मला मोठें दूषण प्राप्त झालें आहे !

उपाध्याय आहां, आणि मी आपणांस फार व्यास सांगतातः—याप्रमाणें तो राजा ज्य मानितों. अशा दोन्ही गोष्टींनीं आपणच ह्मणाला असेतां नारदांनीं त्या आविश्कितास जें याजन केलें पाहिजे, असें आहे. तर जणू संजीवित करणारें प्रत्युत्तर दिलें. नारद

ह्मणाले, 'राजा, अंगिरा मुनींचाच दुसरा पुत्र संवर्त नामक मोठा धार्मिक आहे. तो प्रजांस मोहित करीत दिगंबर स्थितीत सर्व दिशांस संचार करीत असतो. जर बृहस्पति तुझा यज्ञ करू इच्छीत नसेल, तर तू त्या संवर्ताकडे जा; तो महातेजस्वी मुनि प्रसन्न झाल्यास तुझा यज्ञ करील.

मरुत ह्मणाला:—नारदा, आपण या भाषणाने माझ्या शरीरांत नवीन जीव आणिला. परंतु, हे वाक्पटो, संवर्त सांप्रत कोठे आढळेल तें मला सांगा. त्याचप्रमाणे, त्यानें माझा त्याग करू नये ह्मणून मी त्याशीं कसें वागावे हेंही मला सांगा. त्यानेंही जर माझा धिःकार केला तर मात्र मला जगण्याची इच्छा नाही !

नारद ह्मणाले:—तो वारणसीत महेश्वराचें दर्शन घेण्याच्या हेतूनें वेड्याचें सोंग घेऊन आपल्या लहरीप्रमाणे भटकत जात आहे. तूं त्या नगराचे वेशीपाशीं जाऊन जवळच कोठे तरी एक प्रेत नेऊन ठेव आणि जरा पलीकडे बसून रहा. राजा, त्याप्रेतास पाहून जो मागे परतेल तोच संवर्त होय. तो वीर्यशाली जिकडे जाईल तिकडे तूं त्याचे मागून जा. मग एकांतांत त्याची गांठ घेऊन हात जोडून न्यास शरण रीघ. 'मी अमूक ह्मणून तुला कोणीं सांगितलें?' असा जर त्यानें तुला प्रश्न केला, तर नारदानें मला संवर्ताविषयीं माहिती सांगितली ह्मणून निःशंकपणें उत्तर दे. आणि जर मला भेटण्याच्या हेतूनें मी कोठे आहे ह्मणून त्यानें तुला मजविषयीं प्रश्न केला, तर बेलाशक सांग की, मीं अग्निप्रवेश केला ! "

व्यास सांगतात:—युधिष्ठिरा, नारदाचें हें भाषण ऐकून मरुत्तानें बरे ह्मणून नारदांची पूजा केली; आणि त्यांची अनुज्ञा घेऊन तो राजर्षि वाराणसी नगरीस आला. मग नारदांनीं सांगितल्याप्रमाणें त्या महायशानें नगरीचे वेशी-

पाशीं एक प्रेत ठेवून दिलें आणि नारदांच्या वाक्याचें स्मरण करीत तो तेथेंच बसला. याच वेळीं तो विप्र (संवर्त) त्या नगरीचे वेशीनें आंत शिरत होता, तो तें प्रेत पाहतांच एकदम मागे परतला. त्याला परत फिरलेला पाहतांच मरुत हात जोडून त्याचें शिष्यत्व स्वीकारण्यासाठीं त्याचे मागून चालला. मग तो दर विजन प्रदेशांत आलेला पाहून संवर्तानें त्यावर थुंकी, धूळ, चिखल, शेवूड यांचा अगदीं वर्षाव केला; परंतु त्याकडून अशी पीडा होत असतांही तो राजा त्या ऋषीचे मागून हात जोडून त्याची प्रार्थना करीत चाललाच होता. शेवटीं संवर्त थकला आणि मागे वळून एका थंडगार छायेच्या व मोठ्या विस्ताराच्या वटवृक्षाखालीं बसला !

अध्याय सातवा.

—:०:—

मरुत्ताख्यान.

संवर्तानें विचारिलें:—माझे प्रिय करावें असें जर तूं इच्छीत असशील, तर तूं मला कसें ओळखलेस, अथवा अमुक मी ह्मणून तुला कोणीं सांगितलें, तें खरें खरें सांग. तूं खरें बोललास तर तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील आणि खोटे बोललास तर तुझ्या मस्तकाचे शेंकडें तुकडे होतील !

मरुत्त ह्मणाला:—नारद रस्त्यानें जात असतां त्यांनीं मला आपण माझ्या गुरूचे पुत्र आहां ह्मणून सांगितलें, त्यामुळे माझे मनांत आपणाविषयीं अत्यंत प्रेम उद्भवलें.

संवर्त ह्मणाला:—तूं ह्मणतोस तें खरें आहे. कपटवेषानें रहाणाऱ्या मला तो जाणतो. बरें तें असो; पण सांप्रत नारद कोठे आहे तें मला सांग पाहूं.

मरुत्त ह्मणाला:—मला तुझांविषयीं माहिती

सांगून मग तो देवर्षिसत्तम मला निरोप देऊन यामुळे, मी प्रेमानें त्याकडे गेलों असतांही अशीं प्रविष्ट झाला ! त्यास इंद्राचा आश्रय मिळाल्यामुळे तो कांहीं

व्यास सांगतातः—राजाचें हें भाषण माझे याजन करूं इच्छीत नाही ! हे मुनि-
ऐकून संवर्तास प्रमोद झाला; आणि 'मीही पंगवा, हा वृत्तांत आपण लक्षांत आणा. अशा
असेंच करूं शकेन' असें तो ह्मणाला. मग, प्रकारें आपण माझे याजन करावें अशी मी
राजा, तो उन्मत्त मुनि मरुत्ताची कठोर वाणीनें इच्छा करीत आहे; मग त्यांत माझे सर्वस्व
पुनः पुनः निर्भर्त्सना करून ह्मणाला कीं, स्वाहा झालें तरी हरकत नाही. तुमच्या
'मला वायूनें बहुतेक वेड लागल्यासारखें झालें गुणांच्या प्रभावानें इंद्रासही मागे सारण्याची
आहे आणि मी आपल्या मनाच्या लहरीप्रमाणें माझी मनीषा आहे. हे ब्रह्मन्, माझा कांहीं-
वागतों. अशा प्रकारें मला विकृति झाली असतां एक अपराध नसतांही बृहस्पतीनें माझा तसा
तूं मजकडून यज्ञ करविण्याची कशी इच्छा धिःकार केला, यास्तव आतां पुनः त्याकडे
करतोस ? माझा भाऊ बृहस्पति समर्थ असून जावें असें कांहीं माझ्या बुद्धीला वाटत नाही !
त्यास इंद्राचाही आश्रय मिळाला आहे. त्याला संवर्त ह्मणालाः—हे पार्थिवा, जर माझे
यजनाचा नित्याचा सगव आहे. त्याचे हातूनच सर्व अभिप्राय बरोबर परिपालन करशील, तर
तूं आपलीं कृत्यें करून घे. माझे घरदार, तुझ्या मनांत जें जें करावयाचें आहे तें तें
माझे यजमान व सर्व गृह्यदेवता माझ्या त्या निश्चयानें पूर्ण होईल. मी तुझा यज्ञ करूं
वडील भावानें मजपासून हिरावून घेतल्या. लागलों असतां बृहस्पति व इंद्र यांस अतिशय
त्यानें हें एवढें शरीर मात्र मला वाकी ठेविलें संताप येईल आणि ते तुझा द्वेष करतील. तर
आहे. तथापि, आविश्किता, तो मला अत्यंत तूं एवढी एकच गोष्ट संभाळ कीं, जेणेकरून
पूज्य आहे; आणि त्यानें आज्ञा केल्याशिवाय माझे चित्त एथें स्थिर राहील असें वर्तन ठेवा-
मी कांहीं कदापि तुझा यज्ञ करणार नाही. वयाचें. यांत तिलप्राय अंतर पडूं देऊं नको.
तेव्हां जर मीं तुझा यज्ञ करावा अशी तुझी जर का मला राग आला तर तुझे व तुझ्या
इच्छा असेल, तर तूं प्रथम बृहस्पतीकडे जा बांधवांचेही मी भस्म करून टाकीन; तर असें
आणि त्याची अनुज्ञा घेऊन परत ये, ह्मणजे न होण्याविषयीं तूं खबरदारी ठेव.

मग मी तुझा यज्ञ करीन. ”

मरुत्त ह्मणालाः—महाराज, आपण सुदै-

मरुत्त ह्मणालाः—संवर्ता, ऐक. मी पूर्वी वानें मला लाभले आहां. आतां जर मीं
बृहस्पतीकडेच गेलों होतां; परंतु वासवाचा आपला त्याग केला तर यावत्काल सूर्य प्रकाशत
आश्रय रहावा ह्मणून तो कांहीं मीं यजमान आहे व पर्वत स्थिर आहेत तावत्कालपर्यंत
असावें हें इच्छीत नाही. तो ह्मणाला, 'अमर मला गति मिळणार नाही. जर मीं आपला
यजमान मिळाल्यावर आतां मी मनुष्याचा त्याग केला तर एथें मला सुबुद्धि कदापि
यज्ञ करणार नाही. शिवाय इंद्रानेही माझा प्राप्त न होवो व माझी बुद्धि विषयमग्न राहो.
निषेध केला आहे कीं, मरुत्ताचें याजन करूं संवर्त ह्मणालाः—राजा आविश्किता, या
नको. कारण, विप्रा, तो राजा नित्य माझी कर्माविषयीं तुझी जितकी आदरबुद्धि आहे,
स्पर्धा करतो.' संवर्ता, यावर 'ठीक आहे' असें तितक्याच मानानें याजनक्रिया मी जाणतों.
तुझ्या भावानें इंद्रास वचनही दिलें आहे; राजा, मी तुला असा वर देतों कीं, तुझा

उत्तम असा जो कोश आहे तो अक्षय्य राहिल, नाही व थंडीही नाही, फारसा वारा नाही कदापि रिता होणार नाही; आणि तेणेंकरून किंवा सूर्याचें प्रखर उन्हीही नाही; जरा नाही, तूं देव व गंधर्वासह इंद्र यांवरही सरशी कर- भूक-तहान नाही, मृत्यू नाही, कोणत्याही शील. स्वतः मजविषयीं ह्मणशील तर मला प्रकारचें भय नाही! हे विजयिवरा राजा, द्रव्याची किंवा यज्ञांत मिळणाऱ्या इतर पदा- सूर्याच्या सर्व बाजूंकडून जसे सारखे किरण र्थाची मुळींच इच्छा नाही. तथापि मी माझा निघतात तसे त्या पर्वताच्या सर्व बाजूंकडून भाऊ व इंद्र या उभयांचें अप्रिय करीन. तुला सुवर्णाचे प्रवाह निघालेले आहेत! आणि, निश्चयानें इंद्रतुल्य बनवीन आणि तुझें प्रियही राजा. थोर कुबेराचें प्रिय करण्यास झटणारे करीन, हें तुला सत्य सांगतां.

अध्याय आठवा.

—:—

मरुत्ताख्यान.

संवर्त ह्मणाला:—हिमालयाच्या पृष्ठभागीं मरुत्तास नमस्कार असो. सुवर्चास नमस्कार मुंजवान् नामक एक पर्वत आहे. त्या ठिकाणीं असो. कपर्दीस नमस्कार असो. करालास नम- भगवान् उमापति नित्य तप करीत असतो. तेथें स्कार असो. हर्यक्षीस नमस्कार असो. वर- तो नाना-भूतगणांनीं परिवेष्टित असलेला शूल- दास नमस्कार असो. त्र्यक्षीस नमस्कार असो. धारी भगवान् महेश्वर उमसहवर्तमान कधीं पूषाचा दंतभेद करणारास नमस्कार असो. वृक्षांच्या मूलप्रदेशीं तर कधीं विकट गिरि- वामनास नमस्कार असो. शिवास नमस्कार शिखरांवर, आणि कधीं कधीं गिरिगह्वरांत, अशा असो याम्यास नमस्कार असो. अव्यक्तरूपास प्रकारें इच्छेस येईल व सुख वाढेल त्या त्या नमस्कार असो. सद्वृत्तास नमस्कार असो. ठिकाणीं वास करितो. तो जेथें बसला असेल शंकरास नमस्कार असो. क्षेम्यास नमस्कार तेथें रुद्र, साध्य, विश्वेदेव, तसेच वसु, यम, असो. हरिकेशास नमस्कार असो. स्थाणूस वरुण व अनुयायांसह कुबेर, भूतें, पिशाच, नमस्कार असो. पुरुषास नमस्कार असो. हरि- उभयतां अश्विनीकुमार, गंधर्व, यक्ष, अप्सरा, नेत्रास नमस्कार असो. मुंडास नमस्कार असो. तसेच देवर्षि, आदित्य, मरुत् व सर्व यातुधान क्रुद्धास नमस्कार असो. उत्तरणास नमस्कार त्या नानाविधरूपें धारण करणाऱ्या महात्म्या असो. भास्करास नमस्कार असो. सुतीर्थीस उमापतीची उपासना करितात. राजा, तेथें तो नमस्कार असो. देवदेवास नमस्कार असो. भगवान् खेळकर, रानटी व स्वरूपानें ओवड- रंहास नमस्कार असो. उष्णीधीस नमस्कार धोवड अशा कुबेरांनुचरांबरोबर क्रीडा करितो. असो. सुवक्त्रास नमस्कार असो. सहस्राक्षास तो तेजानें बालरवीप्रमाणें तेजस्वी दिसतो. नमस्कार असो. मीढूषास नमस्कार असो. कोणाही प्राकृत जनास त्याचें रूप किंवा बस- गिरिशास नमस्कार असो. प्रशांतास नमस्कार पण्डितें स्थान आपल्या चर्मचक्षुंनीं पाहतां येत असो. यतीस नमस्कार असो. चिरवासास नम- नाही. त्या मुंजवान् पर्वतावर विशेष उष्णता स्कार असो. बिल्वदंडास नमस्कार असो.

सिद्धास नमस्कार असो. सर्वदेडधरास नम- असो. बहुरूपास नमस्कार असो. आणि दंष्ट्रीस स्कार असो. मृगव्याधास नमस्कार असो. मह- माझा नमस्कार असो. पिनाकी, महादेव, महा- तास नमस्कार असो. धन्वीस नमस्कार असो. योगी, अय्य, त्रिशूलपाणी, वरदायक, त्र्यंबक, भवास नमस्कार असो. वरास नमस्कार असो. भुवनेश्वर, त्रिपुरधन, त्रिनयन, त्रिलोकेश, सोमवक्त्रास नमस्कार असो. सिद्धमंत्रास नम- महासामर्थ्यावान्, सर्व भूतांचें उत्पत्तिस्थान, स्कार असो. चक्षुस नमस्कार असो. हिरण्यवाहस सर्वांस धारण करणारा, धरणीधर, ईशान, नमस्कार असो. उग्रास नमस्कार असो. दिक्प- शंकर, सर्व, शिव, विश्वेश्वर, भव, उमापति, तीस नमस्कार असो. लेलिहानास नमस्कार पशुपति, विश्वरूप, महेश्वर, विरूपाक्ष, दशभुज, असो. गोंडास नमस्कार असो. सिद्धमंत्रास दिव्यगोवृषभध्वज, उग्र, स्थाणु, शिव, रौद्र, नमस्कार असो. वृष्णीस नमस्कार असो. पशु- शर्व, गौरीश, ईश्वर, शितिकंठ, अज, शुक्र, पतीस नमस्कार असो. भूतपतीस नमस्कार असो. पृथु, पृथुहर, वर, विश्वरूप, विरूपाक्ष, बहुरूप व उमापति या मांवांनीं संबोधिला जाणारा, वृषास नमस्कार असो. मातृभक्तास नमस्कार असो. सेनानीस नमस्कार असो. मध्यमास व मदनाचा देह दग्ध करणारा जो हरसंज्ञक नमस्कार असो. सुवहस्तास नमस्कार असो. प्रभु त्यास शिरसा प्रणाम करून शरण जा. पतीस नमस्कार असो. धन्वीस नमस्कार असो. तो चतुर्मुख महादेव शरणागताविषयीं मोठा वन्सल आहे. राजा, तूं अशा प्रकारें त्या भार्गवास नमस्कार असो. अजास नमस्कार महात्म्या रंहसंज्ञक महादेवास शरण गेलास असो. कृष्णमंत्रास नमस्कार असो. विरूपाक्षास नमस्कार असो. तीक्ष्णदंष्ट्रास नमस्कार असो. ह्यज जे तुला तें सुवर्ण मिळेल; मग सुवर्ण आण- तीक्ष्णास नमस्कार असो. वश्वानरमुखास नमस्कार ण्यासाठीं तुझे सेवक तेथें पाठीव. असो. महायुतीस नमस्कार असो. अनंगास याप्रमाणें संवर्तानें सांगितलें असतां मरुत्तानें नमस्कार असो. सर्वांस नमस्कार असो. विशां- त्याच्या सांगण्याप्रमाणें केलें. मग त्यानें यज्ञाचें पतीस नमस्कार असो. विलोहितास नमस्कार सर्व साहित्य केवळ अलौकिक असें बनविलें व असो. दीभास नमस्कार असो. दीपाक्षास नमस्कार शिल्पकारांनीं सुवर्णाचीं पात्रें घडविलीं. पृथ्वीपति मरुत्ताकडील ही देवांस देखील लाजविणारी असो. महाजास नमस्कार असो. वसुरतःसुव- समृद्धि बृहस्पतीस समजतांच त्याला अतिशय पस माझा नमस्कार असो. पृथुस नमस्कार संताप आला, आणि तो आंतल्या आंत जळूं असो. कृत्तिवासास नमस्कार असो. कपाल- लागल्यामुळें अगदीं तेजोहीन होऊन अतिशय असो. सुवर्णमृकटास नमस्कार कुश झाला. त्यास इतका संताप येण्याचें कारण असो. महादेवास नमस्कार असो. कृष्णास नम- इतकेंच कीं, 'आतां माझा शत्रु संवर्त श्रीमंत स्कार असो. त्र्यंबकास नमस्कार असो. अनघास होईल' अशी त्यास चिंता पडली होती ! नमस्कार असो. क्रोधनास नमस्कार असो. अनृशं याप्रमाणें बृहस्पति अतिशय खवळल्याचें देवराज सास नमस्कार असो. मृदूस नमस्कार असो. बाहुशालीस नमस्कार असो. दंडीस नमस्कार त्याकडे गेला आणि त्यानें त्यास असें ह्मटलें. असो. तप्तपास नमस्कार असो. अक्रूरकर्मास नम- इंद्रानें ऐकिलें तेन्हां तो देवांसहबर्मान चरणास नमस्कार असो. सहस्रशिरास नमस्कार असो. सहस्र- त्याकडे गेला आणि त्यानें त्यास असें ह्मटलें. स्वधास्वरूपास नमस्कार

अध्याय नववा.

—:०:—

मरुत्तारूयान.

इंद्र ह्यणाला:—बृहस्पते, तुझाला चांगली झोप येते ना ? तुमचे परिचारक तुमच्या करू पहात असतोस आणि त्यांत जो जो मनोदयानुरूप वागतात ना ? त्याचप्रमाणे, हे कोणी विशेष भरभराटीत असलेला दृष्टीस विषा, देवांस नित्य सौख्य असावे असें पडतो त्यावर तुझा विशेषच कटाक्ष असतो. आपण चिंतीत असतां ना ? आणि देवही याचें कारण इतकेंच कीं, शत्रूची भरभराट आपला उत्तम प्रकारें परामर्श घेतात ना ? होणें हें सर्वासच फार कष्टकारक वाटतें. याच

बृहस्पति ह्यणाला:—देवराजा, मी शय्य-कारणानें, हे देवेंद्रा, माझ्या वेग्याची भरभराट वर सुखानें शयन करतां. माझे परिचारक होत आहे असें ऐकून मी खिन्न झालों आहे. अगदीं माझ्या मनाप्रमाणें वागतात; त्याच-तर, हे मघवन्, तूं हरप्रयत्नानें मरुत्त राजा प्रमाणें मी नित्य देवांच्या हिताचें चिंतन किंवा संवर्त यांपैकीं कोणाचा तरी निग्रह कर. करीत असतो; आणि देवही माझा उत्तम परा- (मरुत्ताला यज्ञच करूं देऊं नको, किंवा संवर्ताला तरी त्याचें याजन करूं देऊं नको.) मर्श घेतात.

इंद्र ह्यणाला:—ब्रह्मन्, असें आहे तर इंद्र ह्यणाला:—हे जातवेदा, इकडे ये. आज तुमचा चेहरा असा पांढरा फटफटीत तूं बृहस्पतीला मरुत्ताचे स्वाधीन करण्यासाठीं व अगदीं निस्तेज कां बरें झाला आहे ? माझ्या आज्ञेनं त्याकडे जा; आणि त्याला तुझांस कांहीं शारीरिक दुःख का होत आहे ? सांग कीं, 'हा बृहस्पति तुझा यज्ञ करील आणि किंवा तुमच्या मनाला कांहीं चिंता लागली तुला अमरही करील.'

आहे ? हे ब्रह्मन्, मला आपण हें सर्व निवेदन अग्नि ह्यणाला:—हं मघवन्, ठीक आहे. करा, ह्यणजे आपणांस दुःख देणाऱ्या सर्व आपण बृहस्पतीस दुःख दूर करण्याविषयीं लोकांस मी ठार करून टाकतो ! दिलेलें वचन सत्य करण्यासाठीं व बृहस्पतीच्या

बृहस्पति ह्यणाला:—हे मघवन्, मरुत्त सन्मानार्थ मी बृहस्पतीस मरुत्ताचे हवालीं कर-राजा एक महायज्ञ करीत असून त्यांत तो प्यास आपला द्रुत ह्यणून जातां.

फारच बहुमोल दक्षिणा देणार आहे असें व्यास सांगतात:—मग तो महात्मा धूम-ह्यणतात. त्या यज्ञांत संवर्त हा याजन करीत केतु सर्व अरण्यें व वृक्ष निर्दोळीत, हिवाळ्याचे आहे असें मीं ऐकिलें आहे. तर त्यानें त्याचें शेवटीं वृक्ष उलथून पाडणाऱ्या वायूप्रमाणें याजन करूं नये अशी व्यवस्था व्हावी ही सोसावत व स्वेच्छेनं परिभ्रमण करीत जाऊं माझी इच्छा आहे. लागला. त्यास पाहून मरुत्त ह्यणाला, "अहो,

इंद्र ह्यणाला:—अहो मंत्रज्ञ विषा, तुझी स्वतःचें रूप धारण करून अग्नि आला आहे देवांचे मुख्य पुरोहित झालां, तेव्हां त्यामुळे हें एक आश्चर्यच माझ्या दृष्टीस पडलें ! मुने, आपणांस सर्व इच्छित वस्तु प्राप्त झाल्या आहेत; आसन, उदक, पाय व धेनु सत्वर आणवा. " इतकेंच नव्हे, तर जरा व मृत्यु यांचेही अग्नि ह्यणाला:—हे अनघा, तूं दिलेलें आसन, तुझीं अतिक्रमण केलें आहे. असें असतां, उदक व पाय यांचा मी संतोषानें स्वीकार

कर्तो. इंद्राच्या आज्ञेनें मी त्याचा दूत ह्मणून तुजकडे आलों आहे; समजलास.

मरुत्त ह्मणाला:—हे धूमकेतो, श्रीमान् देवराज सुखी आहेना? त्याचें आह्मांवर प्रेम आहेना? आणि देव त्याच्या आज्ञेत वागतातना? हे अग्निदेवा, तूं सर्व हकीकत मला यथावत् कथन कर.

अग्नि ह्मणाला:—राजेंद्रा, शक्र हा पूर्ण सौख्यांत आहे आणि तुजवर त्याची कधीही कमी न होणारी, अशी अदृष्ट प्रीति आहे. त्याचप्रमाणें सर्व देव त्याला वश आहेत. आतां, राजा, मीं आणिलेला त्या देवराजाचा निरोप श्रवण कर. मला त्यानें तुझ्याकडे पाठविलें याचें कारण इतकेंच कीं, तूं यज्ञ करीत आहेस हें त्याला समजलें. तेव्हां तो यथार्थ होण्यासाठीं बृहस्पतीची व तुझी गांठ घालून द्यावी असें त्याच्या मनांत आलें. तेव्हां, राजा, तो गुरु बृहस्पति तुझें याजन करा व तूं मर्त्य आहेस तथापि तो तुला अमर करा.

मरुत्त ह्मणाला:—हा संवर्त नामक विप्र माझें याजन करावयास आहे. बृहस्पतीला माझा अंजलिपूर्वक प्रणाम सांगा. तो महेंद्राचें याजन करीत असतो; तेव्हां तो जर आज मर्त्याचें याजन करूं लागला तर त्याला तें शोभणार नाही!

अग्नि ह्मणाला:—राजा, जर बृहस्पति तुझें याजन करील, तर स्वर्गांत जीं जीं ह्मणून महास्थाने आहेत तीं सर्व तुला देवराज इंद्राच्या प्रसादानें प्राप्त होतील; तुझी मोठी कीर्ति होईल व तूं खात्रीनें स्वर्ग जिंकशील. त्याचप्रमाणें मानुष व दिव्य लोक आणि प्रजापतीचेही सर्व महान् लोक तूं जिंकशील. इतकेंच नव्हे, तर, हे नरेंद्रा, भय वाटतें. कडकडीत ब्रह्मचर्यानें राहिलेला चंड-बृहस्पतीनें याजन केल्यास आखिल देवराज्य सुद्धां तुझे हातीं येईल.

अग्निचें हे भाषण ऐकून संवर्त ह्मणाला:—

पावका, मरुत्ताला बृहस्पतीचें परिदान करण्यास तूं पुनः असा कदापि येऊं नको; आणि जर आलास, तर मी क्रोधाच्या भरांत तुला आपल्या दारुण दृष्टीनें दग्ध करून टाकीन, ध्यानांत ठेव !

व्यास सांगतात:—मग तो भयभीत झालेला अग्नि वाऱ्यानें हालणाऱ्या अश्वत्थपर्णाप्रमाणें कांपत कांपत देवांकडे गेला. त्याला पहातांच बृहस्पतीजवळ बसलेला महात्मा इंद्र त्यास ह्मणाला, “जातवेदा, मीं पाठविल्याप्रमाणें तूं मरुत्ताला बृहस्पतीचें परिदान करण्यास गेला होतास, तेव्हां तो यज्ञ करणारा राजा काय ह्मणाला? तो त्या माझ्या वचनाला मान देतो आहे ना?

अग्नि सांगू लागला:—देवराज, आपलें सांगणें मरुत्ताला रुचलें नाही. त्यानें बृहस्पतीस अंजलिपूर्वक नमस्कार मात्र सांगितला आहे. मीं पुनः पुनः त्याची विनवणी केली, परंतु ‘संवर्त माझें याजन करणार’ असें त्यानें उत्तर दिलें. मीं त्याला झटलें कीं, जर तूं बृहस्पतीशीं सख्य करशील, तर तुला मानुष व दिव्य लोक मिळून प्रजापतीचे महान् लोकही प्राप्त होतील. तथापि ‘मला त्याची इच्छा नाही’ असेंच त्यानें निर्धारपूर्वक उत्तर दिलें!

इंद्र ह्मणाला:—तूं पुनः त्या राजाला जाऊन भेट आणि त्याला माझा हा हिताचा निरोप सांग; आणि पुनः सुद्धां जर त्यानें तुझ्या वचनाप्रमाणें वागण्याचें नाकारलें, तर मी त्यावर वज्रप्रहार करीन !

अग्नि ह्मणाला:—वासवा, तेथें या गंधर्व-राजानें दूत होऊन जावें; मला तेथें जाण्यास कोणी संवर्त खवळून मला ह्मणाला कीं, ‘पुनः जर कदाचित् असा मरुत्तास बृहस्पतीविषयीं

भीड घालण्यास तूं आलास तर मी संक्रुद्ध

होऊन तीक्ष्ण दृष्टिपाताबरोबर तुझें भस्म असतां त्यानें एकद्व्यानें सोमपान केलें, तेव्हां करीन !' शका, असें त्यानें मला बजावलें आहे ! तूं संतप्त होऊन त्याचा प्रतिषेध केलास. महेंद्रा,

शक्र ह्यणालाः—हे जातवेदा, तूच दुस- तू त्या यज्ञाचें स्मरण कर. त्या वेळीं, हे पुर-
न्यांस जाळतोस. भस्म करण्याचें सामर्थ्य तुज- दरा, तूं अति घोर वज्र उचलून तें च्यवनावर
वांचून इतर कोणासच नाही. तुझ्या स्पर्शाचें मारू लागलास, तेव्हां क्रोधाविष्ट झालेल्या
सर्वांस भय वाटतें. असें असतां तूं हें असें त्या विप्रानें तपःसामर्थ्यानें वज्रासहवर्तमान
बोलत आहेस, पण आमचा कांहीं यावर तुझ्या हाताचें स्तंभन केलें. इतकेंच करून न
विश्वास बसत नाही !

अग्नि ह्यणालाः—देवेंद्रा, स्वर्ग व सर्व स्वरूपाचा असा मदासुर नामक तुझा एक शत्रु
पृथ्वी यांना तूं आपल्या भुजवळानें आवळून निर्माण केला ! वासवा, त्या विश्वरूपी असुरास
टाकशील, अशा प्रकारचें तुझें सामर्थ्य असतां, पाहतांच तूं डोळे घट्ट मिटून धरलेस !
हे शका, प्राचीनकालीं वृत्रासुरानें तुझें स्वर्गपद त्या महान् राक्षसाचा खालचा ओठ जमीनीस
कसे बरें बळकाविलें ?

इंद्र ह्यणालाः—बन्हे, माझ्या दुर्बलतेमुळें मिळाला होता ! शंभर शंभर योजनें लांबीचे
वृत्रानें मला जिंकिलें असें मुळींच समजून नको. व अत्यंत तीक्ष्ण असे सहस्र दांत त्याच्या
अरे, माझें सामर्थ्य इतकें आहे कीं, मी मोठ्या मुखांत होते ! काय त्याचें तें घोर स्वरूप !
पर्वताचा लहान घुंगुरड्याएवढा अणु बनवीन ! त्याच्या तोंडांतील चार दाढा वाटोळ्या गरग-
आतां, माझें असें सामर्थ्य असतां वृत्र करभार रीत, भल्या जाड, रुध्याच्या खांबांप्रमाणें चका-
धेऊन माझ्या पायाशीं शरण कसा आला कणान्या व दोनशें योजनें लांबीच्या होत्या !
नाहीं असें ह्यणशील तर ऐक. तो पुष्कळ तो जेव्हां घोर शूल उगारून तुला ठार कर-
आला असता, पण मी त्याचा स्वीकार केला ज्यासाठीं कडकडां दांत खात तुजवर धावून
पाहिजे होतांना ? शत्रूनें दिलेला सोमरस मी आला, तेव्हां त्याचें तें घोर स्वरूप पाहतांच तूं
पीत नसतां, समजलास. बरें, मग मी त्याला भेदरून जाऊन तुझा चेहरा कसा पाहण्यासारखा
कां जिंकून टाकलें नाही ? अशी शंका घेशील, झाला होता तें सर्वांनीं पाहिलेंच आहे ! हे
तर त्याचें कारण असें कीं, त्या वेळीं त्याचा दानवघ्ना, शेवटीं त्याला भिऊन तूं हात जोडून
शक्तिपात झाला होता; व शक्ति क्षीण झालेल्या त्या महर्षीस शरण गेलास; आठवतें का ! शक्रा,
शत्रूवर वज्राचा प्रहार करावयाचा नाही असा क्षत्रबलापेक्षां ब्रह्मबल श्रेष्ठ आहे. ब्रह्मबलापेक्षां
माझा नियम आहे. अरे, कोणता मानव माझी दुसरें कांहींच वरिष्ठ नाही. इंद्रा, ब्रह्मतेजाची
खोडी काढून सुख पावणार आहे ? मी काल- योग्यता मला पुरतेपणीं माहीत असल्यामुळें
केयांस पृथ्वीवर हांकून लावलें, दानवांस मी संवर्तास जिंकण्याची हांव धरीत नाही !
अंतरिक्षांतून हुसकून दिलें, आणि प्रह्लादाच्या
स्वर्गातील वास्तव्याचा शेवट केला ! अशा मला
त्रास देऊन कोणता मानव सुख पावणार आहे ?

अग्नि ह्यणालाः—महेंद्रा, पूर्वी अश्विनी-
कुमारांसह च्यवन ऋषि शर्यातीचा यज्ञ करीत

अध्याय दहावा.

—०:—

मरुत्ताख्यान.

इंद्र ह्यणालाः—अशा प्रकारें यद्यपि ब्राह्म-

णांचें बल श्रेष्ठ असून त्याहून वरिष्ठ असें दुसरें असें ह्मणाला असतां गर्जना करणाऱ्या इंद्राचा बल नाहीं, तथापि मी आविश्किताचा उत्कर्ष शब्द ऐकून त्या राजानें नित्य तपश्चर्येत सहन करणार नाहीं. त्यावर मी घोर वज्र निमग्न असणाऱ्या व धर्मज्ञ लोकांत अग्रेसर अशा टाकीन ! धृतराष्ट्रा, तूं माझ्या आज्ञेनें मरुत्ताकडे त्या संवर्तास तें वर्तमान निवेदन केले.

जा. तो संवर्तासह बसला असेल. त्यास माझा मरुत्त ह्मणाला:—विप्रेन्द्रा, इंद्र मेघांबरोबर निरोप सांग कीं, राजा, तूं बृहस्पतीस आपला पोहत असून फारसा दूर नाहीं असें दिसतें. पुरोहित मान्य कर, नाहीपेक्षा तुजवर मी घोर यास्तव, हे विप्रवर्या, मी आपल्या आश्रयाची वज्राचा प्रहार करीन. अपेक्षा करीत आहे; आपण मला अभय द्यावें.

व्यास सांगतात:—मग तो धृतराष्ट्र मरुत्त हा पहा वज्रधारी इंद्र दशदिशा प्रकाशमान राजाकडे जाऊन त्यानें त्यास इंद्राचा असा करीत येत आहे. याच्या अमानुष घोर तेजानें निरोप सांगितला. आपले सदस्य भयभीत झाले आहेत.

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—नरेंद्रा, मी धृतराष्ट्र संवर्त ह्मणाला:—राजसिंहा, इंद्राचें तुला नामक गंधर्व आहे. मी तुला काहीं सांगण्यास जें भय वाटत आहे, तें नाहीसिं होऊं दे. मी ह्या आलों आहे. हे राजसिंहा, महात्मा लोकाधि- घोर भीतीचा स्तंभिनी विद्येच्या योगानें क्षणा- पति इंद्र यानें जो संदेश पाठविला आहे तो धर्मा नाश करीन. इंद्र आपला पराभव करील मी तुला सांगतां, ऐक. 'तूं बृहस्पतीस याजक- ही भीति सोडून दे आणि निर्धास्त ऐस. राजा, त्वानें वर. ह्या माझ्या वचनाप्रमाणें न करशील तूं इंद्राचें बिलकूल भय बाळगूं नको, मी त्यास तर मी तुजवर घोर वज्राचा प्रहार करीन.' जागच्या जागीं खिळून टाकीन. एका इंद्राचेंच राजा, तो अचिंत्यकमी असें बोलला आहे. काय, पण सर्व देवांचीं आयुधें माझ्या प्रभावापुढें

मरुत्तानें उत्तर दिलें:—हे गंधर्वराजा, तूं व्यर्थ आहेत! वज्र दाही दिशांस धिरट्या घालूं दे, पुरंदर, विश्वेदेव, वसु व अश्विनीकुमार असे वायू येऊं दे, पर्जन्य सुरू होऊन अरण्यांत सर्वजण हें जाणतच आहां कीं, मित्रद्रोह केला वर्षाव होऊं दे, आकाशांत मेघ संचार करोत असतां जगांत त्यापासून मुक्ता होत नाहीं. किंवा नुसता विजांचा कडकडाट सुरू होवो, मित्रद्रोह हें केवळ ब्रह्महत्येसमान महत्पाप तूं बिलकूल भिऊं नको. तुझ्या सभोंवतीं अग्नी- होय. वज्र धारण करणारांत वरिष्ठ व देवाधि- चा वेढा पडो, इंद्र पाहिजे तितका वर्षाव करो, देव जो महेंद्र त्याचेंच याजन बृहस्पतीला किंवा तुझ्या वधार्थ मेघाबरोबर पोहत असलेलें करूं दे. आज संवर्तच माझे याजन करील. महाघोर वज्र टाको, तूं बिलकूल डगमगूं नको. तूं किंवा त्या इंद्राचेंही भाषण मला मान्य नाहीं. मरुत्त ह्मणाला:— ब्रह्मन्, वायूच्या सोसा-

गंधर्व ह्मणाला:—राजसिंहा, हा आकाशांत त्यानें युक्त असलेला हा वज्राचा अतिशय गर्जणाऱ्या वासवाचा घोर शब्द ऐकूं येत आहे, भयंकर शब्द ऐकूं येत आहे, त्यामुळे माझे यावरून इंद्र तुजवर वज्र सोडीत आहे हें स्पष्ट अंतःकरण वरचेवर अतिशय व्याधित होत आहे ! आहे. राजा, आपलें कल्याण कशांत आहे ब्रह्मन्, आज काहीं माझी धडगत दिसत नाहीं. याचा विचार कर. कारण विचार करण्याची संवर्त ह्मणाला:—हें नरेंद्रा, उग्र वर्जाचें हीच वेळ आहे.

व्यास सांगतात:—राजा, धृतराष्ट्र गंधर्व वज्राचा नाश करीन. तूं भय सोडून दुसरा वर

माग. मी मनोबलें करून तुझा कोणता मनोरथ प्रेम उद्भवलें आहे व माझा रोष नाहीसा पूर्ण करूं तें सांग. झाला आहे !

मरुत्त ह्यणाला:—हे विप्रा, साक्षात् इंद्र संवर्त ह्यणाला:—हे देवराजा, जर तूं प्रसन्न एकदम येथें यावा आणि त्यानें या यज्ञांतील झाला आहेस तर तूं स्वतः या यज्ञांतील सर्व कृ- हविर्भाग स्वतः ग्रहण करावा. त्याचप्रमाणें सर्व त्यांवर देखरेख ठेव. सर्वोपदेश्याचें काम तूं स्वतः देवांनीं येथें येऊन आपापल्या स्थानापन्न व्हावें; कर. सुरेंद्रा, या यज्ञांतील सर्व कामें तूं स्वतः आणि हवन केलेल्या सोमाचा स्वीकार करावा. कर. सारांश, देवा, हा यज्ञ असा विशेष प्रका-

संवर्त ह्यणाला:—राजा, हा बघ इंद्र मी रचा असल्याबद्दल सर्व लोकांस कळें दे.

मंत्रांनीं आवाहन करतांच मंत्रसामर्थ्यानें विक- व्यास सांगतात:—अंगिरापुत्रांनं शक्रास लांग होत्साता अश्वांसहवर्तमान या यज्ञांत असें सांगितलें असतां त्यानें सर्व देवांस आज्ञा येत आहे! सर्व देवही त्याबरोबर त्वरेनें येत केली कीं, 'देवहो, येथें सभागृहे निर्माण असून त्याची ते स्तुति करीत आहेत ! करा; चित्रांप्रमाणें शोभायमान व सर्व सामुग्रीनें

मग देवांसहवर्तमान देवराज इंद्र आपले ते युक्त अशीं हजारों उत्तम वसतिस्थानें उत्पन्न उत्कृष्ट घोंडे रथास जोडून त्या थोर आविश्किताच्या करा; उत्कृष्ट स्तंभ उभारा; गंधर्व व अप्सरा यज्ञांत सोमप्राशन करण्याच्या इच्छेनें प्राप्त ह्यांसाठीं सत्वर उच्चासनें तयार करा; आणि झाला. याप्रमाणें देवसंघासह तो येत आहे असें यज्ञभूमि केवळ स्वर्गासारखी होऊं या. कारण पाहतांच मरुत्त राजा आपल्या पुरोहितासह त्यास तीवर सर्व अप्सरांस नृत्य करावयाचें आहे.

सामोरा झाला आणि त्यानें प्रेमपुरःसर त्या राजा, वासवाची अशी आज्ञा होतांच देवराजाची यथाशास्त्र व विधिपूर्वक उत्तम त्या सर्व कीर्तिमान देवांनीं तात्काळ सर्व सिद्धता पूजा केली. केली. मग, राजा, ज्याची स्तुति चालली आहे

संवर्त ह्यणाला:—हे पुरुहूता, तुझें स्वागत असा तो इंद्र संतुष्ट होऊन मरुत्त राजास असो. हे विद्वन्, तुझ्या आगमनानें ह्या असें ह्यणाला, "हे नरेंद्रा, तुझ्या जवळ प्राप्त यज्ञास विशेष शोभा आली आहे ! हे बलवृत्रघ्ना, होऊन मी स्वतः, तुझे दुसरे पूर्वज व इतर मीं स्वतः काढून आणलेला हा सोमरस सर्व देवता संतुष्ट होत्सात्या तुजपासून हविर्भाग प्राशन कर. ग्रहण करतील. राजा, आतां विप्रेन्द्रांनीं अग्नीस

मरुत्त ह्यणाला:—देवेंद्रा, मजकडे कृपा- एक लाल रंगाचा वृषभ अर्पण करावा; आणि दृष्टीनें पहा. तुला माझा नमस्कार असो. माझा ज्याचें शिश्रू हालत आहे असा दुसरा एक यज्ञ व जीवित आज सफल झालें. सुरेंद्रा, बृह- यज्ञोपयोगी चित्रविचित्र रंगाचा वृषभ विश्वेदेवांस स्पतीचा धाकटा भाऊ विप्रश्रेष्ठ संवर्त माझा हा अर्पण करावा.' धर्मराजा, याप्रमाणें केल्यानंतर यज्ञ करीत आहे ! मग त्या मरुत्ताच्या यज्ञास विशेष शोभा

इंद्र ह्यणाला:—मी तुझ्या या गुरूस आली. तेथें स्वतः देवांनीं अन्न वाढिलीं व जाणतां. हा बृहस्पतीचा धाकटा भाऊ मोठा ब्राह्मणांकडून पूजिला जाणारा, हरिद्वर्ण अश्वा- तपोधन व अत्यंत तेजस्वी आहे. हे नरेंद्रा, नीं युक्त व देवांचा अधिपति जो इंद्र त्यानें याच्याच आवाहनामुळे मला येथें, येणें प्राप्त स्वतः त्या यज्ञांत सदस्याचें काम केलें. मग, झालें असून आज तुझ्याविषयी माझे मनांत दुसरा अग्निच कीं काय असा शोभणारा, अति-

विख्यात व महात्मा संवर्त याने यज्ञवेदीवर अंतःकरणांत दीन झाला असून तो राहुग्रस्त वसून उच्चस्वराने देवगणांस आह्वान करीत आदित्याप्रमाणे किंवा सधूम अर्घ्यप्रमाणे निस्तेज अभीवर हविर्द्रव्याचे मंत्रपुरःसर हवन केले. व अगदी विषण्णचित्त दिसत आहे, असें मग बल दैत्याचा नाश करणाऱ्या इंद्राने व पाहून वृष्णिकुलाग्रणी वासुदेवाने त्या धर्मपुत्रास सोमपान करणाऱ्या दुसऱ्या देवगणांनी उत्कृष्ट आश्वासनपूर्वक उपदेश करण्यास प्रारंभ केला. सोमरसाचे पान केले. याप्रमाणे मरुत राजाने वासुदेव ह्याणालाः—अंतःकरणाची वक्रता देवांस यथास्थित तुम केले व तेही संतुष्ट संसारांत पाडणारी असून सरलता ही मोक्षदायक हात्सांत त्याचा निरोप घेऊन निघून गेले. मग होय. ज्ञानाच्या योगाने जाणावयाचे ते एव-हर्षभरित झालेल्या मरुत राजाने जागजागी देव. हे ज्याला समजले त्याच्यापुढे व्यर्थ सुवर्णाच्या राशी करविल्या व ब्राह्मणांस अपार भडवडीचा कांहीं उपयोग नाही. राजा, तुझे द्रव्य वांटिले. त्या वेळीं तो शत्रूचा नाश कर-कर्म निष्ठायुक्त नाही व तुझे शत्रुही जिकिले गेले पणारा राजा कबरासारखा शोभला. मग त्यानें नाहात! अरे, आपला जोखरा खरा शरीरस्थ, इच्छेनुरूप अनेक प्रकारच्या द्रव्यानें आपला शत्रू त्यास तू कसा जाणत नाहीस? धर्मा, कोश भला आणि नंतर मरुची आज्ञा घेऊन याविषयीं मी तुला वृत्र व इंद्र यांचे युद्ध तो परत आपल्या राजधानीस येऊन समद्र-कसें झाले तो खरा वृत्तांत मी ऐकिला आहे बलयांकित सर्व पृथ्वीचे राज्य करू लागला. तसा सांगतो.

या जगांत तो एक असा गुणवान राजा होऊन युधिष्ठिरा, प्राचीन काळीं एकदा वृत्राने गेला. त्याच्या यज्ञांत ते इतके पुष्कळ द्रव्य संपूर्ण पृथ्वी व्यापली. गंध उत्पन्न होण्याचे जमा झाले होते. सांप्रत, धर्मा, तें ते वित्त स्थान जी पृथ्वी ती व्याप झाल्यामुळे गंध गोळा कर आणि देवांस निवापानीं तुम करीत तें हरण केला गेला आणि सर्वत्र दुर्गंध पसरला. हा यज्ञ कर.

वैशंपायन सांगतातः—जनमेजया, सत्य-कोपला आणि त्यानें रागांनें वृत्रावर वज्र वतीसुताचे हें मापण ऐकून पांडुपुत्र धर्मराजास फेंकले. अत्यंत तेजस्वी इंद्राने वज्राच्या मोठा हर्ष होऊन ते द्रव्य मिळवून यज्ञ करावा योगाने वृत्रास अतिशय घायाळ केले तेव्हां तो असें त्याच्या मनांत आले, आणि ते कसें एकदम उदकांत शिरला आणि त्यानें उद-आणाचे याविषयीं त्यानें अमात्यांवरांवर पुनः काची वास्तविक स्थिति हरण केली. वृत्राने उदकाचा तावा घेतला आणि त्याचा पातळ-

अध्याय अकरावा.

—०—

श्रीकृष्णोपदेश.

वैशंपायन सांगतातः—अद्भुत कर्म कर-तेजांत शिरला आणि त्यानें तेजाचा स्वभाव-णाऱ्या व्यासाने त्या राजास असें सांगितल्या-धर्म-प्रकाशित्व-हरण केला. वृत्राने तेज नंतर महातेजस्वी कृष्णाने त्यास उपदेश केला. व्यापिले, व तेजावर अवलंबून असणारा रूप ज्ञातिबांधव निधन पावल्यामुळे युधिष्ठिर राजा हा विषय हरण केला, तेव्हां अत्यंत क्रुद्ध

झालेल्या शतक्रतूने तेथें त्यावर वज्र मारिलें.
अमिततेजस्वी इंद्र त्या ठिकाणींही वज्रानें
मारा करूं लागला, तेव्हां वृत्रानें एकाएकी
वायूंत प्रवेश केला आणि वायूचा स्वभावधर्म
विकृत करून टाकला, वृत्रानें वायु व्यापिला
आणि त्यावर अवलंबून असलेला विषय जो
स्पर्श त्याचा नाश केला, तेव्हां शतक्रतु अतिशय
खवळून त्यानं तेथें त्यावर वज्र सोडलें. अमित-
तेजस्वी इंद्राकडून त्या ठिकाणींही वृत्र वज्रानें
जखमी होऊं लागला, तेव्हां तो तें स्थान सोडून
आकाशांत पळाला आणि त्यानं आकाशाचे

याप्रमाणे वृत्राने घेरले असता इंद्रास भयंकर मोह उत्पन्न झाला. तेव्हा, बा धर्मा, वसिष्ठाने त्यास 'अहं ब्रह्मरमिति' वाक्याचा उपदेश करून शुद्धीवर आणिले. मग, हे भरतर्षभा, शतक्रतूने अदृश्य वज्राच्या योगाने शरीररथ वृत्राचा नाश केला, असे आह्मी ऐकिले आहे. हे धर्माचे रहस्य इंद्राने महर्षिस कथन केले आणि त्यांनी मला सांगितले. ते, हे राजा, ते चांगले लक्षांत आण.

अध्याय बारावा.

— 6 —

श्रीवृष्णोपदेश.

• स्वाभाविक धर्म विघडवून टाकले. आकाश वृत्रभूत होऊन आकाशावर अवलंबून असणारा विषय जो शब्द तो हरण केला गेला असतां शतक्रतूने संतापाने तेथेही त्यावर वज्रप्रहार केला. महासमर्थ इंद्राकडून त्या ठिकाणीही वज्राने वृत्र घायाळ होऊं लागला तेव्हां तो तेथून निघून एकदम इंद्राच्या शरीरांत शिरला आणि त्यानें इंद्राचे मळचे गणधर्म हरण केले!

वासुदेव हणाला:— व्याधि दोन प्रकारचा
है: एक शारीरिक व दुसरा मानसिक. शरीर
मन या दोहोंची एकमेकांवर एकसमयावच्छेद-
स्तन क्रिया होऊन हे दोन्ही प्रकारचे व्याधि
उत्पन्न होतात; त्यावांचून कोणताही उत्पन्न होत
ही. शरीरांत जो व्याधि उत्पन्न होतो त्यास
शारीरिक व्याधि हणतात आणि मनांत जो
उत्पन्न होतो त्यास मानसिक व्याधि हणतात.

टीप-शोक हा एका ब्रह्मज्ञानांचे नष्ट होतो; वृद्धांच्या हजारों उपदेशांनी किंवा शंकांनी यज्ञानाई नष्ट होत नाही. असें जाणून भगवान् वासुदेवाने या तीन अध्यायांत धर्मसं ब्रह्मज्ञान सांगितलं आहे. इंद्र-वृत्रांचें युद्ध हें एक रूपक आहे. यात इंद्र हा आत्मा होय आणि वृत्र हा अहंकार होय. वृत्रानें पृथ्वी व्यापिली म्हणजे अहंकारानें स्थूल शरीर व्यापिलें (स्थूल शरीरास पृथ्वी असें म्हटलें आहे), म्हणजे स्थूल शरीर हाच मी असा संमोह झाला. स्थूल शरीराच्या सगळ्या स्वरूपाचा विसर पडला आणि अर्थातच एक स्थूल देह सत्य अशी भावना होतांच संपूर्ण ब्रह्मांडाची उत्पत्ति झाली, सत्यता भासली, हाच दुर्गंध होय. चिदात्म्याने या अहंकारावर विवेकरूपी वज्र फेंकलें आणि विवेकानें-सदसद्रिचारानें, स्थूल देह हा मी नव्हे असें वाटूं लागतांच अहंकाररूप वृत्रानें रसांत (सूक्ष्म देहांत) प्रवेश केला, म्हणजे दिव्य लोकीं जाणारा दिव्य देह हाच मी असा मोह पडला,

विवेकानें व्याख्या असल्याता मोस लागताच मग तेजोमय ज्योति हाच मी असा अहंकार झाला. याचप्रमाणे पुढे वायु किंवा प्राण व आकाश या विषया मोह पडून तोही दूर शरय्यानंतर वृत्राने इंद्रांत प्रवेश केला म्हणजे अहंकारानें आत्म्यांत प्रवेश केला; व चिदात्म्याच्याच ऐश्वर्याचा अभिमान उत्पन्न झाला. इतका वेळ अहंकार निराळ्या ठिकाणां असल्यामुळें आत्म्यास त्यावर विवेकान्न सोडतां आलें; परंतु खुद्द आत्म्याविषयां अहंकार उत्पन्न होतांच कठीण प्रसंग आला. यांतून स्वतः आत्म्याची आत्म्यास सुटका करतां येणें शक्य राहिलें नाहीं; कारण तसाच समोह उत्पन्न झाला. अशा वेळीं विसंष्टरूप गुरूनं अहं ब्रह्मास्मि ह्या तत्त्ववाक्याचा उपदेश करून आत्म्यास शुद्धीवर आणिलें आणि सर्वथा द्वैतनिरास होतांच आत्मा आनंदमय झाला, असा ह्या आख्यानाचा भावार्थ आहे.

राजा, शीत, उष्ण व वात हे स्थूल शरीरांतील गुण आहेत. या गुणांचे साम्य असेल तर ते आरोग्याचे लक्षण होय आणि वैषम्य असेल तर व्याधि उत्पन्न होतो. उष्णाने शीताचे निवारण होतं व शीताने उष्णाचे निवारण होतं. सत्त्व, रज व तम हे आत्मगुण ह्मणजे लिंग-देहाचे किंवा मनाचे गुण आहेत. या गुणांचे साम्य असेल तर ते मानसिक स्वास्थ्याचे लक्षण होय; आणि जर या तिहीपैकी एखादा वाढलेला असला तर त्याच्या शमनार्थ उपाय सांगितला आहे. हर्षाने शोकाची निवृत्ति होते आणि शोकाने हर्ष कमी होतो. यासाठीच कोणी दुःखांत पडला असता मागील सुखाचे स्मरण करू इच्छितो; आणि कोणी सुखांत असलेला मागील दुःखाचे स्मरण करू इच्छितो. परंतु, कौंतेया, तू तर दुःखाचे किंवा सुखीही नाहीस, तेव्हा तूला गत दुःखाचे किंवा सुखाचे स्मरण करण्याचे कारण नाही. तूला दुःखाचा केवळ भ्रमच झाला ह्मणावयाचा, दुसरे काय? अथवा आंतल्या आंत झुरण्याचा हा असा तूझा स्वभावच असला पाहिजे. अरे, तुम्हां पांडवांच्या देखत रजस्वला व एक वस्त्र धारण केलेल्या द्रौपदीस भर सभेत यावे लागले त्या वेळच्या तिच्या स्थितीचे तू स्मरण करू इच्छित नाहीस! तुम्हांला नगरांतून हांकून दिले, मृगचर्मेने सावयास लाविले, अरण्यवास करविला, या गोष्टींची तू आठवण करू इच्छित नाहीस जयासुरापासून झालेला ताप, चित्रसेनाशी झालेले युद्ध व सिंधुपाति जयद्रथापासून झालेली पीडा तू आठवीत नाहीस. शिवाय, पार्था, अज्ञातवासांत असतां कीचकाने याज्ञसेनीस लत्ताप्रहार केला त्याचेही तूला या वेळीं स्मरण होत नाही. अरे बाबा, द्रोणभीष्मांबरोबरचे जे युद्ध ते तर होऊन गेलें; परंतु, हे अरिंदमा, हें आतां दुसरें युद्ध उत्पन्न झालें आहे. तुला मनाबरोबर लढा-

वयाचें आहे आणि मनाशीं एकत्र्यालाच लढावें लागतें. धर्मा, हें युद्ध उपस्थित झालें आहे; तेव्हां, हे भरतर्षभा, युद्धास पुढें हो. अव्यक्तरूप ह्मणजे मायारूप जें मन त्यास योगानें व शोधक अशा कर्मांनीं जिकून त्याहून पर जें ब्रह्म तें प्राप्त करून घे. मनाला जिकिलेंस ह्मणजे तदुत्पन्न शोकही आपोआपच नष्ट होईल. अरे बाबा, या युद्धामध्ये बाणांचें काम नाही. त्याच-प्रमाणें चाकर किंवा बंधु यांचाही कांहीं उपयोग नाही; तर केवळ एका आत्म्यानेच लढलें पाहिजे आणि या युद्धास तोंड लागलेंही आहे—हें आतां टळत नाही. अरे, जर या युद्धांत तू जिकिला गेलास, ह्मणजे मनाच्या (अहंकाराच्या) ताब्यांत गेलास, तर तू किती दुःखमय स्थितीस पोहोचशील याचा नीट विचार कर. कौंतेया, या मनाचे मायारूपत्व जाणलेंस ह्मणजे तू कृतकृत्य होशील. हें ज्ञान आणि प्राणिमात्राची उत्पत्ति व लय यांचें सत्य स्वरूप (मायामात्रत्व) जाणून तू वाडवडिलोच्या चालीरीतीस अनुसरून योग्य प्रकारें राज्यकारभार कर.

अध्याय तेरावा.

—०—

श्रीकृष्णोपदेश.

वासुदेव ह्मणाला:—हे भारता, राज्यादिक बाह्य वस्तूंचा त्याग केल्याने सिद्धि होत नसते. शरीरांतगत जी कामादिक द्रव्ये त्यांच्या त्यागाने सिद्धि होते; आणि ती तरी खऱ्या ज्ञानवंतासच प्राप्त होते. एखादा विवेकशून्य मनुष्य शुष्क-वैराग्ययुक्त झाला तथापि त्याला सिद्धि प्राप्त व्हावयाची नाही. एखाद्याने बाह्य द्रव्यांचा त्याग केला, आणि शरीरद्रव्यांवर त्याची आसक्ति असली ह्मणजे त्या योर्गे त्याला जो धर्म व जें सुख होणार तें तर वैन्यांस लाभो. (तें खरें

सुख नव्हे.) दोन अक्षरांचा शब्द मम हा सकाम कर्मे करण हा स्वरा धर्म नसून कामाचें मृत्यु होय आणि तीन अक्षरांचा शब्द न मम ह्मणजे वासनेचें नियमन करणें हाच स्वरा हें शाश्वत ब्रह्म होय. मम ह्मणजे हें माझें तें माझें धर्म किंवा मोक्षमार्ग होय असें जाणून दान, करणारास मृत्यु व पुनःजन्म हा फेरा उचललाच! वेदाध्ययन, तपश्चर्या, काम्य व वैदिक कर्मे, न मम ह्मणजे हें शरीरादिक सर्व माझें नव्हे व्रत, नियम, यज्ञ, ध्यानयोग वगैरे कांहीष्क असें ह्मणणारा व जाणणारा शाश्वत ब्रह्म-सकाम करीत नाही. काम हा किर्ती बलवान्न पदास पांचतो. राजा, ब्रह्म (मुक्ति) आणि मृत्यु आहे हें समजण्यासाठीं पुरातन कथा जाणणारे हे आपल्यामध्येच आहेत. ते भूतांस न दिसतां लोक स्वतः कामानें (अहंकारानें) ह्मणलेल्या निःसंशय परस्परशीं झगडत असतात, आतां, गाथा सांगत असतात. राजा, त्या मी तुला सर्व हे भारता, आत्मा अविनाशी आहे ही गोष्ट जर सांगतो, ऐक.

सत्य आहे, तर प्राण्यांच्या शरीरांचा भेद काम ह्मणतो!—कोणत्याही अनुपायानें मी करूनही अहिसाधर्म पाळला जातो. ही स्थावर-कोणाही प्राण्याकडून मारला जाणें शक्य जंगम सर्व पदार्थासुद्धां अखिल पृथ्वी प्राप्त नाही. एखाद्या आयुधांत सामर्थ्य आहे, असें होऊनही तिजविषयी ज्यास ममत्वच नसेल समजून जो मला त्यानें मारण्याचा प्रयत्न त्याला त्या पृथ्वीपासून काय उपसर्ग होणार करतो, त्याच्या त्या आयुधांतच मी पुनः आहे? तो संपूर्ण राज्यैश्वर्य भोगीत असतांही उत्पन्न होतां! जपादिकांनीं कामाचा क्षय मुक्तच होय. अथवा, पार्था, अरण्यांत राहून होईल असें समजून जो जप वगैरे करतो, बन्ध पदार्थांनीं चरितार्थ चालविणाऱ्या पुरुषाची त्याचे अंतःकरणांत मी जपकर्ता अशा अहं-द्रव्यावर ममत्वबुद्धि असेल, तर तो मृत्युच्या काराच्या रूपानें मी उत्पन्न होतां. विविध-मुखांतच उभा आहे म्हणून समजावें. हे भारता, दक्षिणायुक्त यज्ञ करून जो माझा नाश करूं बाह्य व अंतर्गत शत्रूचा स्वभाव-त्यांचें सत्य पहातो, त्याच्या अंतःकरणांत मी सजीव स्वरूप-काय आहे याचा विचार करून पहा. सृष्टीत असणाऱ्या धर्मात्म्याप्रमाणें दुर्मादि-जो तें (जग) उत्पन्न झालेलेंच पहात नाही रूपानें आविर्भूत होतां! जो मला वेद व वेदांत-तो महाभयापासून मुक्त होतो. कामात्म्या साधनें यांनीं नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. पुरुषाची (इच्छायुक्त पुरुषाची) जगांत प्रशंसा त्याचे ठिकाणीं मी स्थावर सृष्टीत असलेल्या होत नाही. येथें कामावांचून कोणतीच प्रवृत्ति भूतात्म्याप्रमाणें मी आत्मज्ञानी इत्यादि अहंकार-होत नाही व प्रवृत्ति ह्मणजे दुःख. ह्मणूनच रूपानें त्याच्या नकळत उत्पन्न होतांच! जो दुःखोत्पादक प्रवृत्तीची उत्पत्ति करणारे जे सत्यपराक्रमी वीर धैर्याच्या बळावर मला ठार काम ह्मणजे वासना त्यांचा क्षय झाला पाहिजे. करण्याचा प्रयत्न करतो, त्याच्या ठिकाणीं मी सर्व वासना मनापासून उत्पन्न होतात, ह्मणून भावरूपानें उत्पन्न होतां ह्मणजे मी त्यास मनोनाश झाला पाहिजे. ज्ञाता या कामांस— ' मी धैर्यबलंकरूनच लोकद्वय जिंकीन ' वासनांस पूर्णपणें ओळखून त्यांचा संहार इत्यादि अभिमानानें युक्त करतो; व त्याच्या करतो. योगी अनेक जन्मांच्या अभ्यासानें अंतःकरणांत मी अभिमानरूपानें वसत असतांही शुद्धचित्त होस्ताता योग हाच मोक्षमार्ग होय

१ निर्ममत्व आणि योगाभ्यास हे कामजयाचे खंर

असें जाणून वासनांचा संहार करतो; आणि उपाय; यावांचून जे इतर ते अनुपाय असा भावार्थ

तो मला जाणत नाही. जो उत्तम सदाचरणी यांनीं व दुसऱ्या थोर पुरुषांनीं आणि शास्त्रपारंग मुनि तपाच्या योगें माझा नाश करूं पहातो, ब्राह्मणांनींही त्यास अनेक प्रकारें बोध केला. त्याच्या तपाचेच ठिकाणीं मी पुनः आविर्भूत तेव्हां त्याला शोकापुढें झालें दुःख व मनाचा होता. जो पंडित मोक्षाच्या पाठीस लागून संताप हीं दूर झालीं. मग, राजा, युधिष्ठिरानें माझा नायनाट करूं पहातो ह्मणजे जो आपण देव व ब्राह्मण यांचें पूजन केलें; आणि मृत नित्यमुक्त आहां हें तत्त्व न जाणून मोक्षार्थ बांधवांचीं प्रेतकार्यें केल्यानंतर तो धर्मात्मा पुनः तपश्चर्यादि करता, त्या महाजवळ जाऊन समुद्रवलयंकित पृथ्वीचें राज्य करूं लागला. 'अगदीच रे वेडा' असें ह्मणून मी हसतां व नंतर, राजा, निष्कंटक स्वराज्य प्राप्त होऊन नृत्य करतां. सारांश, मी एकदा शाश्वत असून तो प्रसन्नचित्त झालेला कुरुपति व्यास, नारद, सर्व भूतांस अवश्य आहे ! व ते दुसरे लोक यांस ह्मणाला, 'तुम्हीं वृद्ध

कृष्ण ह्मणाला:— हे युधिष्ठिरा, निर्ममत्व- मुनिश्रेष्ठांनीं माझे मार्गेच पूर्ण समाधान केलें पूर्वक योगाभ्यासावांचून कामजयाचा अन्य आहे; आतां माझ्या अंतःकरणांत अल्पही उपाय नाही; व यज्ञादिकांनीं चित्तशुद्धि झाल्या- किल्मिष उरले नाही. त्याचप्रमाणें मला द्रव्यही वांचून निर्ममत्व प्राप्त होत नाही. यास्तव तुंही विपुल प्राप्त झालें आहे; त्याच्या योगानें मला विविधदक्षिणायुक्त असे यज्ञ करून त्या कामाचा देवतांचें यजन करतां येईल. आतां, हे पितामह, धर्माचे ठिकाणीं लय कर, ह्मणजे तुला श्रेय आपल्या मदतीनें मी तो यज्ञ करीन. आपण प्राप्त होईल. तें विधिपूर्वक दक्षिणायुक्त अश्वमेध आह्मांस हिमालयावर घेऊन चलावें. कारण, कर. त्याचप्रमाणें विपुल दानधर्मानें युक्त व हे द्विजसत्तमा, तो देश फारच आश्चर्यकारक सर्व प्रकारें समृद्ध असे दुसरेही अनेक प्रकारचे आहे असें ऐकितां. भगवन्, आपणांप्रमाणेंच यज्ञ कर. मेलेल्या भाऊवंदाविषयीं तूं पुनः पुनः भगवान् गोपालकृष्णानें, नारदांनीं व देवस्थानानें दुःख करूं नको. कारण या रणांगणांत जे मला पुष्कळ आश्चर्यकारक व हिताचा उपदेश पतन पावले ते पुनश्च दृष्टीस पडणें शक्य नाही. केला. खरोखर यःकश्चित् अभागी पुरुषास असो: तूं समृद्ध व विपुलदक्षिणायुक्त असे संकट प्राप्त झालें असतां आपणांसारखे गुरु व महायज्ञ करून व जगांत उत्तम कीर्ति संपादन सज्जनसम्मत असे इष्टमित्र प्राप्त होत नसतात. करून अंती सुगतीला जाशील ! हे प्राप्त होण्यास पूर्वभाग्यच पाहिजे.'

अध्याय चौदावा.

—:—

युधिष्ठिरशोकपरिहार.

वेशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें त्या राजा थोडा वेळ तेथेंच बसला. मग पांडवांनीं तपोधन मुनींनीं अनेक प्रकारच्या युक्तिवादांनीं भीष्मांच्या निधनावद्दल स्नानादिक क्रिया हतबंधु राजर्षि युधिष्ठिराचें समाधान केलें. केल्या; ब्राह्मणांस महादानें दिलीं; आणि भीष्म, त्याचप्रमाणें स्वतः भगवान् श्रीकृष्णानेंही त्यास कर्ण वगैरे कुरुकुलोत्पन्न लोकांचीं और्ध्वदेहिक उपदेश केला; आणि कृष्णद्वैपायन, देवस्थान, नारद, कृत्यें धर्मानें व धृतराष्ट्रानें मिळून केलीं. नंतर भीम, नकुल, द्रौपदी, सहदेव व धीमान् अर्जुन ब्राह्मणांस पुष्कळ द्रव्य समर्पण करून तो पांडव-

जनमेजया, अशा प्रकारें राजानें भाषण केल्यानंतर ते सर्व महर्षि युधिष्ठिर राजाचा व कृष्णार्जुनांचा निरोप घेऊन सर्वांच्या देखत तेथेंच अंतर्धान पावले. नंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिर

श्रेष्ठ धर्मराजा धृतराष्ट्रास पुढें करून हस्तिना-मृत्यूनें शोकाकुल झालेल्या पार्थाचिं अनेक पुरांत प्रवेशला; आणि नंतर प्रजाचक्षु पितृव्य गोष्टी सांगून सांत्वन केलें; आणि याप्रमाणें धृतराष्ट्र राजाचें सांत्वन करून तो धर्मात्मा पार्थाचिं उत्तम प्रकार आश्वासन केल्यानंतर तो भावांसहवर्तमान पृथ्वीचें राज्य करूं लागला. महातपस्वी व ज्ञानी सात्वत आपल्या शिरावरील

जड भार उतरूनच कीं काय कांहीं वेळ स्वस्थ बसला. मग कृष्णानें मधुर वाणीनें अर्जुनाचें सांत्वन करीत त्याशीं अपे सहेतुक भाषण केलें.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाची द्वारकेस जाण्याची तयारी. वासुदेव ह्मणाला:—मो सत्यसाचिन, हे

जनमेजय विचारितो:—अहो द्विजवर्ध, पांडव परंतपा, धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजानें तुझ्या वाहुवांचा विजय होऊन राष्ट्रांत शांतता नांदूं वलाचा आश्रय करून ही संपूर्ण वसुमती लागली त्यानंतर कृष्ण व धनंजय या वीरांनीं जिकिली: आणि, हे नरोत्तमा, तो राजा भीम-काय केलें बरें ?

सेन व नकुलसहदेव यांच्या सामर्थ्यावर तिचा

वेशपायन सांगतात:—राजा, पांडवांस जय निष्कंटकपणें उपभोग घेत आहे. अर्जुना, तुला प्राप्त होऊन सर्वत्र स्थिरस्थावर झाले तेव्हां कृष्ण-धर्म कळतोच आहे. राजा युधिष्ठिराला जे र्जुनांस फार संतोष झाला आणि मग ते स्वर्गस्थ निष्कंटक राज्य प्राप्त झालें, ते त्याच्या धर्मा-देवेश्वरांप्रमाणें सानंद कीडा करूं लागले. त्यांनीं मुळेंच: आणि सुयोधन राजा रणांत मारला कधीं विचित्र वनांत तर कधीं शिखरयुक्त पर्व-गेल तो तरी तुमच्याकडे धर्म होता ह्मणूनच! तांवर संचार करावा; आणि कधीं पुण्यकारक अधर्मावर प्रेम करणार, लोभी व अप्रिय भाषण अशा तीर्थावर, सरोवरांवर व नद्यांवर जावें. या-करणार जे दुरात्मे धृतराष्ट्रपुत्र त्यांचा गण-प्रमाणें ते नेंदनवनांत संचार करणाऱ्या अश्विनी-गोतांसहवर्तमान निःपात उडाला; आणि, हे कुरु-कुमारांप्रमाणें मौजेनें हिंडत होते. नंतर कुलाग्रण पार्था, धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजा त्या महात्म्या कृष्णार्जुनांनीं इंद्रप्रस्थांत जाऊन तुझ्याकडून रक्षण होत असल्यामुळें अत्यंत आनंदांत कालक्रमणा केली. राजा, तेथें एक शांततेंत असलेल्या अखिल पृथ्वीचा उपभाग दिवस ते रम्य अशा सभागृहांत प्रवेश घेतो आहे. पांडवा, तुं बरोबर असलास ह्मणजे करून मौजेनें बोलत बसलें. त्या ठिकाणीं मी अरण्यांत जरी असलों तरी तेथें माझें मन गोष्टी निघतां निघतां युद्धाच्या अद्भुत कथा रमून जातें; मग, हे शत्रुनाशका, जेथें हे सर्व व मागें प्राप्त झालेल्या क्लेशांच्या हकीकती लोक व कुंती आहे तेथें मी रममाण होईन त्यांनीं एकमेकास सांगितल्या. त्याचप्रमाणें ते यांत नवल काय ? जेथें धर्मराजा असेल, जेथें हर्षभरित झालेले महात्मे पुरातन ऋषिश्रेष्ठ महाबली भीमसेन असेल, व जेथें माद्रीपुत्र (नरनारायण) ऋषींचे व देवांचे वंश परस्प-असतील, तेथें मी अत्यंत रममाण होतों. त्याच-रास कथन करिते झाले. मग तत्त्वज्ञ केशवानें प्रमाणें, अर्जुना, सांप्रत मी तुजसमागमें या ज्यांतील अर्थ, पदरचना व तात्पर्य विलक्षण अत्यंत रमणीय, पवित्र व केवळ स्वर्गतुल्य सुंदर आहे अशा चमत्कारिक व सुरस कथा अशा सभागृहांत असतांना माझें मन आनंदांत अर्जुनास सांगितल्या. त्या शूरकुलोत्पन्ना जना-गटून गेलें आहे ह्मणून सांगावयास का पाहिजे ? देवानें पुत्रमरणामुळें व हजारों ज्ञातिबांधवांच्या तें अतिशयच गळलें आहे. परंतु, पार्था, वसुदेव,

बलराम व दुसरे वृष्णिवीर यांची भेट पुष्कळच कार्ये झालें. दुर्याधन राजा ससैन्य व ससहाय दिवसांत झाली नसल्यामुळे मला द्वारावतीस निघन पावला आणि बहुविध रत्नांनीं भरलेली जाण्याची उत्कंठा लागली आहे. तेव्हां, हे अशी शैलवनांसहवर्तमान समुद्रवलयोक्ति पुरुषर्षभा, माझे तिकडे जाणें तुलाही रुचेलच. संपूर्ण पृथ्वी त्या धीमान् धर्मपुत्राचे ताब्यांत युधिष्ठिर राजा शोकाकुल झाला असतां मी व आली आहे. हे भरतर्षभा, अनेक सिद्ध व महात्मे भीष्मानें त्यास अनेक प्रकारचा सयुक्तिक उप- ज्याची उपासना करित आहेत व बंदिजन देश केला आणि युधिष्ठिर हा आह्मांहून थोर ज्याचीं सतत स्तुतिस्तोत्रें गात आहेत अशा व शास्ता असतांही त्या महात्म्यानें ता उप- त्या धर्मज्ञ राजानें संपूर्ण वसुमतीचें धर्मतः देश लक्षपूर्वक ग्रहण केला. धर्मराज हा खरो- पालन करावें. हे कुरुशार्दूला, आज मजबरो- खरीच थोर आहे. धर्मज्ञ, कृतज्ञ व सत्यवादी वर कुरुकुलाची कीर्ती वृद्धिंगत करणाऱ्या त्या अशा त्या धर्मसुताचे गयीं सत्य, धर्म, उत्कृष्ट राजाकडे जाऊन मला द्वारकेस जाण्यास बुद्धि व राज्यलक्ष्मी सतत स्थिर राहिल. असो; अनुज्ञा विचार. पार्था, माझे हें शरीर व माझ्या अर्जुना, माझा हा विचार तुला बरा वाटत घरचें सर्व द्रव्य मीं सदादित युधिष्ठिरास अर्पण असेल तर तूं त्या महात्म्याकडे जा; आणि केले आहे. कारण, हा कुरूचा अधिपति महा- माझ्या जाण्याविषयीं त्याजवळ गोष्ट काढ. ज्ञानी युधिष्ठिर मला तसाच मान्य व प्रिय प्राणत्याग करण्याचा प्रसंग उपस्थित झाला आहे. पार्था, तूं व तुझा सदाचरणी वडील तरीही मी धर्मराजास अप्रिय वाटेल असं कधीं भ्राता युधिष्ठिर यांच्या ताब्यांत पृथ्वी आलेली कांहीं करणार नाहीं. मग, हे महाबाहो, आहे. आतां, हे नृपात्मजा, मला तुजविषयींच्या त्याची इच्छा नसतां द्वारकेस जाण्याची वार्ता प्रेमाव्यतिरिक्त येथें रहाण्याचें दुसरें कारण नाहीं. कशाला ? पार्था, मी हें जें सर्व करतो आहे राजा, अशा प्रकारें महानुभाव जनार्दनानें तें तुमच्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत अमितपराक्रमी अर्जुनाशीं बोलणें केले; तेव्हां जें प्रेम व तुमच्या हिताविषयीं जी कळकळ त्यानें त्या जनार्दनाची अतिशय स्तुति करून आहे तीमुळे करित आहे. कौरव्या, हें मी सत्य मोठ्या कष्टानें 'होय' झटलें. सांगत आहे; यांत अवाक्षरही असत्य नाहीं. अर्जुना, मी येथें ज्यासाठी आलों होंतो तें



अनुगीतापर्व.

अध्याय सोळावा.

—:०:—

सिद्धकाश्यपसंवादारंभ.

जनमेजय विचारितोः—हे द्विजा, शत्रूंचा संहार केल्यानंतर ते महात्मे केशवार्जुन सभागृहांत राहिले असतां तथें त्यांचें काय बरें संभाषण झालें ?

वैशंपायन सांगतातः—निर्वैर स्वराज्य परत मिळाल्यानंतर कृष्णासहवर्तमान अर्जुनानें हर्ष भरित होऊन त्या सभेंत आनंदानें कालक्रमणा केली. राजा, एके दिवशीं ते आनंदित कृष्णार्जुन आपल्या अतिष्टांसह त्या सभागृहाच्या एका स्वर्गतुल्य रमणीय भागांत सहज जाऊन बसले. मग कृष्णाच्या सहवासामुळें प्रसन्नचित्त असलेल्या पार्थानें एकवार त्या रम्य सभेचें निरीक्षण करून श्रीकृष्णास म्हटलें, “हे महाबाहो देवकीनंदना, युद्धाच्या सुरवातीचें वेळीं तुझें माहात्म्य व ईश्वररूपत्व मला कळून आलें. परंतु, भगवंता केशवा, त्वां प्रेमांमुळें त्या वेळीं जो मला उपदेश केला तो सर्व मी भ्रष्टचित्त पार विसरून गेलों. म्हणून, हे पुरुषव्याघ्रा, सांप्रत तोच तत्त्वां श्रवण करण्याची मला पुनः पुनः उत्कंठा उत्पन्न होते; आणि, हे माधवा, तूं तर लवकरच द्वारकेस जाणार झणून झणतोस !”

वैशंपायन सांगतातः—अर्जुनाचें हें भाषण श्रवण करून महातेजस्वी व वक्तव्यांत वरिष्ठ अशा कृष्णानें अर्जुनास आलिंगन देऊन प्रत्युत्तर केलें.

वासुदेव झणालाः—पार्था, परम गुह्य झणून जें काय आहे तें मीं तुला ऐकविलें; सनातन धर्मार्थें सत्य स्वरूप दाखवून दिलें; आणि शाश्वत अशा सर्व लोकांची माहिती करून दिली. परंतु तूं बुद्धिमांद्यामुळें तें काहींच ग्रहण

केलें नाहीस याचें मला फारच वाईट वाटतें. त्या वेळीं मीं तुला जें सांगितलें त्या सर्वांचें आज पुनः मला स्मरण होणें शक्य नाही. खरोखर, अर्जुना, तूं श्रद्धाहीन व मतिमंद आहेस ! धनंजया, तें मला पुनः समग्र सांगतां येणें शक्य नाही. ब्रह्मपदाचें ज्ञान होण्यास मीं सांगितलेला तो धर्म अगदीं पुरेसा होता. आतां मला पुनः तें तथा पद्धतीनें व सविस्तर सांगतां येणार नाही ! कारण तुला तो परब्रह्माचा उपदेश केला त्या वेळीं मी योगयुक्त होतो आणि त्या योगसमार्थामध्ये मला तसा उपदेश करतां आला. आतां तसा समाधि लागायचा नाही व अर्थात्च तसा उपदेशही करतां यावयाचा नाही. परंतु आतां इतकेंच करतां कीं, त्याच अर्थास अनुसरून असलेला एक पुरातन कथाभाग तुला सांगितों. हे धर्मधराग्रण, आतां तरी माझे संपूर्ण भाषण नीट ऐकून घे. तें ऐकून तुला तें ज्ञान प्राप्त होऊन तूं परमगतीस पोचशील. शत्रुनाशना पार्था, एकदा कोणी एक प्रवर्तजस्वी असा ब्राह्मण स्वर्गलोकांतून आला होता. साक्षात् ब्रह्मलोकाहून खालीं आलेल्या त्या ब्राह्मणाचें आर्हतीं पूजन केलें; आणि नंतर, हे भरतर्षभा पार्था, आर्हतीं विचारल्यावरून त्यानें दिव्य विधीनें जें कथन केलें तें तर्कवितर्क न करतां नीट ऐक.

तो ब्राह्मण मला झणालाः—हे मधुमुदना कृष्णा, प्राणिमात्राचें कल्याण व्हावें अशा दयाबुद्धीनें तूं मांशधर्मासंबंधानें मला जें विचारलेंस व जें मोहाचा उच्छेद करणार आहे तें तत्त्वज्ञान मी तुला यथावत् कथन करतो; तर, माधवा, माझे भाषण सावधानपणें श्रवण कर. काश्यप नामक कोणीएक उत्तम धर्मज्ञ व तपस्वी ब्राह्मण होता. त्याची व दुसऱ्या

१ तुयारूढ झाल्याशिवाय अमल बोल बोलतां येत नाहींत असा अनुभव आहे

कोणा एका ब्राह्मणाची गांठ पडली. हा दुसरा पानें संतुष्ट केलें, तेव्हां त्या संतुष्ट व प्रसन्न ब्राह्मण धर्मीचीं रहस्यें उत्तम जाणणारा, झालेल्या गुरूनें शिष्य काश्यपाला परम अनेक जन्ममरणपरंपरांविषयीं तत्त्वे सम- सिद्धीस अनुलक्षून जो उपदेश केला, तो, हे जणारा, ज्ञान ह्मणजे शास्त्रसिद्ध अनुमान- जनार्दना, मजपासून श्रवण कर.

जन्म ज्ञान व विज्ञान ह्मणजे योगोत्पन्न सिद्ध ह्मणालाः—बाबारे, विविध कर्मांच्या साक्षात्कार यांत पारंगत, जगांतील गूढ तत्त्वे योगानें व विमल अशा पुण्याच्या योगानें उकलण्यांत कुशल, आणि सुख व दुःख यांचें मर्त्यास इहलोकीं स्थिति मिळतात आणि त्यांस सम्यग् ज्ञान असलेला असा होता. उत्पत्ति व स्वर्गवासही प्राप्त होतो; परंतु येथें काय किंवा मरण यांचें तत्त्व त्यास माहीत होतें; पाप व स्वर्गांत काय, कोठेही अत्यंत सुख ह्मणून पुण्य यांतील भेद तो उत्तम जाणत असे; ज्याला ह्मणतात तें नाहीं आणि कोठलेच कर्मांच्या योगानें प्राण्यांस कोणकोणत्या उच्च- वास्तव्य शाश्वत किंवा सतत टिकणारे नाहीं. नीच गति प्राप्त होतात यांचें त्यास ज्ञान होतें; मोठ्या कष्टानें प्राप्त झालेलें जें मोठें स्थान आणि तो जीवन्मुक्ताप्रमाणें संचार करणारा, त्यापासून पुनःपुनः अंश होतो. स्वतः सिद्धीस पोचलेला, अत्यंत शांत व जितेंद्रिय मीं कामक्रोधाधीन व लोभमूढ होऊन पाप असा असून ब्रह्मतेजानें झळकत होता. त्यास केल्यामुळे मला कष्टकारक अशुभ गति प्राप्त सर्वत्र संचार करतां येई; अंतर्धान पावण्याची झाल्या; पुनःपुनः मरण व पुनःपुनः जन्म विद्या त्यास ज्ञात होती; अदृश्य सिद्धांबरोबर आलें; मीं धान्य, तृण वगैरे अनेक प्रकारचे व चक्रधरांबरोबर तो संचार करी; आहार (निरनिराळ्या जन्मांत) केले; नाना- आणि त्यांच्या समागमें एकांतांत बसून संभा- विध स्तन प्राशिले; निरनिराळ्या पुष्कळ पण करी. या सिद्ध द्विजांचें स्वरूप वगैरे जातींच्या माता व पिते पाहिले; नानाप्रकारचीं काश्यपानें तत्त्वतः ऐकिलेलें असल्यामुळे तो सुखें भोगलीं; आणि, हे अनघा, तशींच नाना- वायूप्रमाणेंच कोठेही आसक न होणारा द्विज प्रकारचीं दुःखेंही अनुभविलीं; प्रिय जनांचा यदृच्छेनें गमन करित असतां त्यास काश्य- वियोग व अप्रियांचा सहवासही मला पुष्कळ वेळां पानें पाहिलें, तेव्हां त्याजपासून धर्म समजून झाला; मोठ्या कष्टानें मिळविलेल्या द्रव्याचा घ्यावा अशी कामना धरून तो तपस्वी, जितें- नाश घडला; मीं राजाकडून व स्वजनांकडून द्रिय व बुद्धिमान् द्विजसत्तम काश्यप एकाम्र अपमान व अतिशय कष्ट सोशिले; अत्यंत चित्त करून मनोभावानें त्याच्या पायां दारुण अशा शारीरिक व मानसिक व्यथांचा पडला; आणि त्याच्या त्या लोकोत्तर दिव्य अनुभव घेतला; माझी भयंकर मानखंडना तेजानें विस्मित झालेल्या काश्यपानें त्या महान् शाली; कित्येक वेळां भयंकर कैद व देहान्त द्विजोत्तमाची उत्तम पूजा करून त्या गुरूस शिक्षाही मीं भोगिली ! मीं नरकांत पडलों; संतुष्ट झेलें. हे परंतपा, संपूर्ण सिद्धीनें युक्त, यमसदनीं यातना भोगल्या; आणि जरा, रोग व ज्ञानी व सद्गर्तनसंपन्न अशा त्या सिद्धाला शीतोष्णादि द्वंद्वें यांपासून उत्पन्न होणारी अपार गुरूस योग्य अशा आदरानें व भक्तीनें काश्य- संकटं या जगांत सतत अनुभविलीं ! पुढें कोणे एके

१ अनासक्तीस वायूचा दृष्टांत कृति उंची व काळीं दुःखामुळे मीं अगदीं आर्त होऊन गेलों; समर्पक आहे बरें ! मला ह्या जगाचा वीट येऊन मीं लोकव्यव-

हार सोडून विरक्त झालों; आणि शून्याकार-
वृत्ति करून असंप्रज्ञात समाधि धारण केला.
तव्हां पुढे हा मार्ग (ज्ञानमार्ग) मला समजून मी
या लोकीं त्याचा अभ्यास केला; आणि नंतर त्या
अभ्यासाच्या योगानें आत्म्याचा प्रसाद होऊन

अध्याय सतरावा.

—१०:—

प्रथम प्रश्नाचें उत्तर.

वासुदेव क्षणाला:—नंतर काश्यपानें त्या
सिद्धाचें पाय धरून, समजून सांगण्यास
त्यापासून मला ही सिद्धि प्राप्त झाली! आतां
मला पुनः या जगांत यावयाचें नाही! मी त्या महान् धर्मज्ञानें त्या प्रश्नांच्या उत्तरीं धर्म
शाश्वत ब्रह्मपदीं असेंपर्यंत आणि महाप्रलय कथन केले
होऊन पुनः जगाची उत्पत्ति होईपर्यंत ही स्थिति काश्यपानें विचारिले:—(१) शरीर कसें
राहून मी आपल्या व लोकांच्या शुभगतीचें नाश पावें? आणि (२) दुसरे कसें प्राप्त
अवलोकन करीत रहाणार! हे द्विजश्रेष्ठा, होतें? (३) त्याचप्रमाणें, प्राणी संमृतीच्या
ही उत्कृष्ट सिद्धि मला प्राप्त झाल्यामुळे, मी फक्त्यांत फिरत असतां कष्टकारक अशा त्या
हें जग सोडलें म्हणजे याहून श्रेष्ठ लोकीं संसारापासून कसा मुक्त होतो? (४) आत्मा
जाईन, आणि पुनः तेथून त्याहून पर अशा कांहीं कालपर्यंत प्रकृतीचा उपयोग घेऊन तें
लोकीं गमन करीन! सारांश, मी ब्रह्मपदी प्रकृतिदत्त शरीर कसें सोडतो? आणि (५)
लीन होईन याविषयी, हे परंतपां, तुला बिलकूल त्या शरीरांतून निर्मुक्त झाल्यावर त्यास ब्रह्मप्राप्ति
संदेह नको. मी कांहीं परत या मर्त्यलोकीं कशी होतें? (६) स्वतः केलेंल्या शुभाशुभ
यावयाचा नाही. असो; हे महाप्राज्ञा, मी कर्माचीं फळे मनुष्यास कशी भोगावीं लागतात?
तुजवर प्रसन्न झालों आहें, तर मी तुझें काय आणि (७) विंदही मनुष्याचें तें कर्म
प्रिय करूं सांग. तूं ज्या हेतुन मजजवळ कोणीकडे जातें?

आलास, तो हेतु सफल होण्याची ही वेळ ब्राह्मण सांगतो:—हे वाष्पेया, याप्रमाणें
आली आहे. तूं मजजवळ कशासाठी आलास काश्यपानें विचारिले असतां त्या सिद्धानें
हें मी जाणतच आहे; परंतु मला त्वरित जाव- एकामागून एक त्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे दिली,
याचें असल्यामुळे मीं तुला ही सूचना केली. ती मी तुला सांगतो, श्रवण कर.

हे विचक्षणा, तुझ्या सदर्शनानें मी अत्यंत सिद्ध क्षणाला:—धारण केलेल्या विशिष्ट
संतुष्ट झालों आहे. तुला काय विचारावयाचें देहामध्ये आयुष्य व कीर्ति बुद्धिमान करणारी जीं
असेल तें खुशाल विचार. मी तुला इच्छित कर्म जीव करितो, त्यांचा क्षय झाला असतां
असेल तें सर्व कथन करीन. काश्यपा, तुझी त्या जीवाचें आयुष्य संपुष्टांत येतें आणि मग
बुद्धि फार विशाल आहे, खरोखर मी तिची तो ताद्विपरीत म्हणजे आयुष्य व कीर्ति क्षीण
फार प्रशंसा करतो. मी अंतर्हित असतांही तूं करणारीं कर्म करितो. कारण, विनाशकाल
मला जाणलेंच, त्यापेक्षां तूं खरा भेदाची होस! समीप आला असतां त्याची बुद्धि फिरते.

१ ते ब्रह्मलोकें पुनः परान्तकाले परमात्मात्परिमुच्यन्ति
सर्वे। (मुंडकोपनिषद् ३।२।६)

२ 'परंतप' हे विशेषण काश्यपामारख्याला
गोड दिसत नाही; परंतु मुळांत दिले आहे!

अनात्मवान् (विवेकहीन) मनुष्य आपली
प्रकृति, बल, काल इत्यादि जाणत असूनही

१ जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।

(श्वेताश्वतरोपनिषद्.)

आपल्या प्रकृतीस न मानवणारे अन्न आणि कृपित झालेली उष्णता तीव्र वायूच्या तेंही अनियमित वेळीं खातो ! अशा वेळीं तो पेरणेनें सर्व शरीरभर पसरून सर्व सर्व कृत्ये अशीं करतो कीं, त्यांच्या योगानें प्राणांचा निरोध करते, आणि हें पकें त्याच्या शरीरास न झेपण्याइतकें क्लेश समज कीं, शरीरांत उष्णता सर्वत्र कृपित होतील ! अशा वेळीं तो कधीं कधीं अतिरिक्त झाली असतां ती फार भयंकर (बलवान्) आहार करतो : व कधीं कधीं तर तो उपाशीच असते व ती जीव रहाण्याच्या ठिकाणांचा रहातो ! तो वाईट प्रकारचें अन्न किंवा आभिष म्हणजे मर्मस्थानांचा भेद करते. मग जीवास वेगरे खातो व तसेंच नाईट पेय पितो, किंवा अत्यंत वेदना होऊन तो एकदम ह्या जड परस्परविरुद्ध धर्मांच्या पदार्थांनीं बनलेले शरीरापासून वियुक्त होतो. हे द्विजसत्तमा, अन्न खातो. तो वाजवीहून अधिक जड अन्न मर्मांचा छेद होऊं लागला असतां वेदनांनीं खातो; व किती खावयाचें वाचें काहींच गांजन जीव शरीराचा त्याग करितो, असें प्रमाण राखीत नाही. तसेंच पूर्वीं खाळेंलें अन्न समज. हे द्विजर्षभा, जन्ममरणांचे फेऱ्यांत जिरण्यापूर्वींच पुनः जेवतो ! तो व्यायाम व गोविलें गेलेंले सर्व जीव देहत्याग करतांना विहारही फाजील करतो. कामकाजाच्या दृष्टीस पडतात. पारलौकिक देहाचा त्याग लोभास गुंतून अथवा एग्वीच नित्य मलमूत्रांचा करून ऐहिक गर्भांत प्रवेश करतांना व त्या अवरोध करतो; ज्यापासून शरीरांत अधिक गर्भांतून बाहेर पडतांनाही मनुष्यास पुनः रस उत्पन्न होईल असें अन्न खातो; व दिवसास मरणांतिक वेदना होतात. त्या वेळीं त्याचे सांधे झोप घेता. नेतर योग्य वेळ आली म्हणजे खिळखिळे होतात आणि (गर्भस्थ) उदका- स्वतः अपक अन्नच कफवातादि दोषांस कृपित करत. हे शरीरस्थ दोष कृपित झाले वायु दुसऱ्या तीव्र वायूच्या योगानें संपेरित असतां रोगोत्पत्ति होते आणि त्या रोगांचा होत्साता शैत्यामुळे अत्यंत कृपित होऊन शेवट मरणांत होता. काचित् कोणी गळफांस शेवटीं शरीरांतील पंचभूतांचें ऐक्य नाहीसें लावून घेणें वेगरे विपरीत कृत्ये करतात व करतो; आणि पंचभूतात्मक देहांत प्राण व अपान तेणेंकरून मरण पावतात. परंतु रोगांनीं मरण ह्या स्थानांत असलेला तो वायु त्या वेहांस येणें हा सामान्य नियम होय. या व असल्या मोठ्या कष्टानें सोडून ऊर्ध्वगतीनें निघून जातो. कारणांनीं सजीव प्राण्यांचे शरीर पतन पावत. मग श्वासोच्छ्वास बंद झालेले दिसतात, वेह आतां जीविताचा शेवट कसा होतो तें थंड पडतो, तेज मावळतें, चलनवलन बंद सांगतां, तें नीट लक्षांत धर. शरीरांत अत्यंत पडतें, आणि ब्रह्माचें प्रतिबिंब जो जीव तो त्या देहाचा सर्वथा त्याग करतो. अशी स्थिति

१ वेगान्न धारयेद्वात विष्णूश्च क्षयवृद्धुश्चाम् ।

निद्राकासश्मश्वसज्वेमाशुच्छदिरितसाम् ॥१॥

(वाग्मय, सूत्रस्थान अ. ४, श्लोक १.)

रोगाः सर्वेऽपि जायंते वेगोदीरणचारणे ।

(किल्ल. श्लोक २३.)

२ दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।

(योगरत्नाकर.)

झाली म्हणजे तो मनुष्य मेला असें म्हणतात.

नंतर अशी अवस्था होते कीं, शरीरधारी

जीव पूर्वीं ज्या इंद्रियांनीं विषयांचें ग्रहण करीत

असतो त्याच इंद्रियांनीं पुढें तो तें करीनासा

होतो. आहारापासून उत्पन्न होणारे प्राण त्या

शरीरांतच जो उत्पन्न करतो तोच सनातन

जीव होय. एकत्र झालेलीं पंचतत्त्वे शरीरांत प्राप्त होतात व येथेंच अशुभ कर्म करणारांस कोठें कोठें अतिशय संयुक्त झालेलीं असतात. त्या कर्मांच्या योगानें (दुसरें स्थान) नरकां तीं तीं स्थले ह्मणजे मर्म असें समज. शास्त्रांत वास प्राप्त होतो. निरयगति किंवा नरक ही त्यांस मर्म असेंच ह्मणलें आहे. तीं मर्म भिन्न अयोगति असून फारच कष्टकारक आहे; झालीं असतां जीव एकदम उसळी मारून तेथें मनुष्य शिजत असतात ! शिवाय येथून प्राण्याच्या हृदयांत प्रवेश करतो व जीवन-सुटका होणें फारच द्रापास्त आहे. यास्तव तत्त्वाचें त्वरित आकर्षण करतो. या वेळीं जंतु या गतीपासून जीवाचें अत्यंत संरक्षण सचेतन असतात, तथापि त्यांस कांहींएक केलें पाहिजे. ऊर्ध्वगतीस जाऊन जंतु ज्या समजत नसतें ह्मणजे शुद्धिच नसते. मर्मस्थानें स्थानांत वास्तव्य करितात तीं मी आतां तुला संवृत झालीं असतां त्याच्या ज्ञानशक्तीवर सांगतां, नीट समजून घे. तें समजून घेतलेंस अज्ञानाचें पटल येऊन तो बेशुद्ध होतो. मग ह्मणजे तुला नैष्ठिकी बुद्धि प्राप्त होईल व ज्याला स्थान राहिलें नाहीं अशा त्या जीवाला कोणतीं कर्म करावीं व कोणतीं करूं नये या-वायु चलित करतो आणि मग तो अत्यंत विषयींचा निर्णयही ध्यानांत येईल. सर्व तारा, भयंकर असा मोठा उच्छ्वास सोडून बाहेर हें चंद्रमंडल, तसेंच सूर्यमंडल व जगांत पडतो. बाहेर पडतांना तो अचेतन शरीरास स्वयंप्रकाश असलेलीं स्थले हीं पुण्यवंतांची सत्वर गतीनें कंपित करितो. जीव शरीरांतून स्थानें होत. हीं पुण्यवंतांस प्राप्त होतात, बाहेर पडतो तो आपल्या कर्मांसह बाहेर तथापि तेथें गेलेलें सर्वजण आपआपल्या पुण्य-पडतो आणि पुण्यकारक शुभ कर्म किंवा कृत्यांचा क्षय होतांच पुनःपुनः तेथून च्युत पापकर्म जी त्यानें केलीं असतील त्यांचा होतात. शिवाय तेथें (स्वर्गांत) सुद्धां उच्च-घोळका त्याचे सभोवतीं असतो. ज्यांनीं तत्त्वे नीच व मध्यम हा भेद आहूच. अर्थातच यथार्थ श्रवण केलीं आहेत असे जे ज्ञान-आपणाहून दुसरा अधिक तेजस्वी पाहिला संपन्न ब्राह्मण ते या निर्गत जीवांपैकीं अमुक ह्मणजे असतोच व्हावयाचाच. सारांश, तेथेंही पुण्यवान् किंवा अमुक पातकी हें लक्षणांवरून संतोष नाहीं तो नाहीच. असा; अशा ह्या सर्व ओळखतात. ज्याप्रमाणें अंधारांत पुढें पुढें गति मीं तुला पृथक् पृथक् कथन केल्या. आतां चकमत जाणारा काजवा डोळस माणसास यापुढें गर्भाची उत्पत्ति कशी होते तें सांगतां; दिसतो, त्याप्रमाणें शरीरांतून जीव बाहेर तर, हे द्विजा, मी सांगत असतां तें तूं साव-पडतांना, पुनः जन्म घेतांना व योनींत प्रवेश धानचित्तानें श्रवण कर.

अध्याय अठरावा.

—:—

द्वितीय व तृतीय या प्रश्नांची उत्तरे

ब्राह्मण म्हणालाः—कर्म शुभ किंवा अशुभ असोत, त्यांचा कधीच नाश होत नाही; तीं सर्व ह्या नाहीं तर पुढच्या जन्मीं प्राप्त होऊन

१ एरबोकमार्गे। कर्मानुगो गच्छति जीव एकः।

१ 'अग्निज्योतिरहः०' (श्रीमद्भगवद्गीता.)

फल देतातच. ज्याप्रमाणें फळास आलेल्या अशी शंका येईल, तर त्यास दृष्टांत ऐकः—
 वृक्षाला एकाच हंगामांत पुष्कळ फळें येतात, ज्याप्रमाणें लोहरसं मुशींत ओतला असतां त्या
 व्याप्रमाणेंच शुद्ध मनानें केलेलें पुण्य विपुल मुशीचा आकार धारण करतो, तद्वत् जीवाचा
 होतें; आणि याच न्यायानें पापयुक्त अंतःकर-गर्भांत प्रवेश आहे असें समज. तसेंच लोखंडाचा
 पानें केलेलें पातकही बहुगुण होतें. आत्मा गोळा अर्भीत टाकला असतां उष्णता
 कर्माकडे प्रवृत्त होतो तो मनास पुढें करून त्या गोळ्यांत शिरून त्यास अतिशय तप्त करते,
 प्रवृत्त होतो; अर्थात् मन हेंच प्रधान होय, तद्वत् जीव गर्भांत प्रवेश करतो असें जाण.
 कर्म प्रधान नव्हे. म्हणूनच मनाच्या स्थिती-तसेंच, घरांत लाविलेला दीप घरांतील
 प्रमाणें एकाच कर्मापासून कमजास्त पापपुण्य सर्व पदार्थ प्रकाशित करतो, त्याच-
 प्राप्त होतें. आतां वासना व अज्ञान यांनीं प्रमाणें चेतना ही शरीराचे भाग प्रकाशित
 युक्त असलेला जीव आपलें कर्मासह गर्भांत (सनीव) करते. जीवानें पूर्वजन्मीं शुभ किंवा
 कसा प्रवेश करतो, याचें उत्तर मी सांगतो, अशुभ जें कर्म केलें असल, तें सर्व त्यास
 ऐक. शुक्रार्थ शोणिताशीं संबंध होऊन तें अवश्य भोगावें लागतें. उत्तरोत्तर उपभोगानें
 स्त्रीच्या गर्भाशयांत प्रवेश करतें व तेंच जीवाचें जूनें कर्म सरत जातें आणि दुसरें नवीन जन्मत
 शुभ किंवा अशुभ असें कर्मसृष्ट क्षेत्र बनतें. जातें. मोक्षयोग प्राप्त करून देणारें तें ज्ञान
 जीव फार सूक्ष्म व अव्यक्त असल्यामुळे तो यास समजपर्यंत हें असें चालतें. आतां, हे
 कशासच चिकटून रहात नाही, यास्तव ब्रह्म-
 ज्ञानवान् मनुष्य (ब्राह्मण) ब्रह्माचें ज्ञान
 होऊन म्हणजे इष्ट वस्तु प्राप्त होऊन निःसंग
 होतो. ब्रह्म हें सर्व भूतांचें आदिकारण आहे;
 त्याच्या योगानेंच जंतु जीवन पावतात. तो
 जीव भागशः गर्भाच्या सर्व अवयवांत प्रवेश
 करून उपाधिभूत मनाच्या योगानें प्राण राह-
 ण्याच्या सर्व स्थानांत अभिमान धारण करतो,
 म्हणजे तो साभिमान आल्यामुळे त्या त्या
 स्थानीं प्राणोत्पात्ति होते. मग तो गर्भ चेतन्य-
 युक्त होऊन हातपाय हालवूं लागतो. आतां,
 जीव सूक्ष्म असतांना सर्व देह कसा व्यापतो
 व तो असंग असतां तेथें संसक्त कसा होतो

सज्जनव्रत.

ब्रह्मन्, दान, व्रत, ब्रह्मचर्य, यथोक्त व्रताचरण,
 दम, प्रशांतता, भूताविषयीं अनुकंपा, चित्ताची
 एकाग्रता, आनृशंस्य, परस्वाविषयीं निर्लोभता,
 जगांतील प्राणिमात्रास दुःखदायक व लबाडीचें
 काम मनानेंही न करणें, मातापितरांची शुभ्रुषा,
 देवता व अतिथि यांचें पूजन, गुरुपूजा, वया,
 शुचिभूतपणा, नित्य इन्द्रियनिग्रह, आणि शुभ
 कर्माकडे प्रवृत्ति यास सज्जनांचें वृत्त
 किंवा सद्गतेन असें म्हणतात. या गोष्टीं-
 च्या आचरणापासून सद्धर्म उत्पन्न होतो व
 तो प्रजांचें निरंतर पालन करितो. जे सत्पुरुष
 आहेत त्यांचे ठिकाणीं अशा प्रकारचें वर्तन
 पाहून ध्यावें. खरोखर त्यांचे ठायीं तें अदृढ

१ शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मकेशचोदितः ।

गर्भेः संश्रयते युक्तिवशादभिरिवारणौ ॥

(वाग्भट, शारीरस्थान, अ. १, श्लो. १.)

स्त्रीपुंसोः संयोगासंस्पृते शुक्रशोणितयोः ।

प्रविशज्जीवः शनकैः स्वकर्मणा गर्भमालभते ॥

(आचार्यकृत प्रबोधमुवाकर.)

१ नानायोन्याकृतीः सत्त्वो भक्तेऽसौ व्रतलोहवत् ॥

(वाग्भट, शारीरस्थान, अ. १, श्लो. ४.)

असते. शांत सत्पुरुष ज्या आचारांनं वागतात पूर्वी असलेल्या प्रजापतीनं (सनातन ब्रह्मानं) तो आचार धर्म दाखवितो ह्मणजे त्यावरून शरीरी व्हावे अशा स्फूर्तीनं स्थावरजंगम अशा खरा धर्म समजतो. ज्याला सनातन धर्म ह्मण- सर्व भूतांस उत्पन्न केले, अशी प्राचीन श्रुति व तात त्याचें आचरण अशा सज्जनांचे ठिकाणी आहे. असो; याप्रमाणें पितामहानं (ब्रह्मानं) असतें; आणि तो धर्म जो उत्तम प्रकारें जगदत्पत्ति करून (शरीरी अशा) आपली- जाणतो त्यास दुर्गति प्राप्त होत नाही. जग ही आयुष्यमर्यादा निश्चित करून ठेविली; धर्मापासून च्युत होत असतां सच्चरित्र हें त्यास व त्याचप्रमाणें भूतमात्रास परिवृत्ति (देवमनुष्य- आवरून धर्ममार्गास लावतें. योगी हा योग- पशु इत्यादि योनींत भ्रमण) आणि पुनरा- बलेंकरून मुक्त असतो, तो इतरांहून श्रेष्ठ वृत्ति (पुनःपुनः जन्म पावणें) ही लावून होय. कारण, बाकीच्या लोकांपैकीं जो धर्मानं दिली. ज्याप्रमाणें कोणी बुद्धिमान् आत्मज्ञानी वागतो व सर्वदा शुभकर्मच करतो, त्याची जरी पुरुष पूर्वजन्मींचें वर्तमान सांगू शकतो, त्या- मुक्ता होते, तरी ती महान् कालावधीनं होते. प्रमाणें मी हें जें सांगत आहे तें सर्व सत्य आहे. सारांश, पूर्वकृत कर्म हें जीवांबरोबर नित्य सुख व दुःख ही दोन्ही पूर्ण अनित्य आहेत. रहातें; आणि आत्मा हा परब्रह्म असतां विकृत देह हा अशुद्ध पदार्थांचा समुदाय आहे, होऊन ह्मणजे जीवत्व पावून या लोकां उत्पन्न आणि विनाश हा कर्मनियुक्त आहे हें जो पुरुष होतो; याचें सर्व कारण हें कर्मच होय. आतां जाणतो आणि येथे जें किंचित् सुख ह्मणून जीवानें प्रथम शरीर कशामुळे ग्रहण केलें याविष- भासतें तें सर्व वास्तविक दुःखच आहे असें यी जगांत संशयच आहे; तर तें मी कथन करतो. ज्यास स्मरण असतें, तोच हा दम्तर व घोर काश्यपा, सर्वलोकपितामह ब्रह्मदेवानें संसारसागर तरून जाईल. प्रधानाचें ह्मणजे

(ब्रह्मानं) प्रथम आपला देह निर्माण करून मायेचें स्वरूप जाणणारा मनुष्य जन्ममरण व मग हें स्थावरजंगमात्मक अखिल त्रैलोक्य रोग यांनीं समाविष्ट असतांही प्राण्यांच्या निर्माण केलें. ब्रह्म प्रथम स्वतः आपण शरीरी सर्व देहांत चैतन्य एकच आहे असें जाणतो बनलें आणि मग त्यानें प्रधान उत्पन्न केलें. व तो मग परमपदाकडे दृष्टि देऊन या सर्व हें ' प्रधान ' ह्मणजेच जिनें हें सर्व जग जगाचा संबंध (ममत्व) सोडून देतो. ते व्यापिलें आहे व जिला लोकांत ' परमा ' श्रेष्ठा, मी आतां अशा पुरुषास उचित असा असें ह्मणतात, ती शरीरी जीवांची ' प्रकृति ' यथार्थ उपदेश करतो. विद्या, मी आतां शाश्वत होय. हें जें दृश्यमान् होत आहे त्यास (प्रकृ- व अव्यय अशा पदविषयीं उत्तम ज्ञान तीस) क्षर असें ह्मणतात आणि दुसऱ्यास कथन करतो, तें तुं संपूर्ण समजून घे.

(ब्रह्मास) अक्षर व अमृत असें म्हणतात.

क्षर, अक्षर व शुद्ध या तिहींपैकीं क्षर आणि अक्षर (जड व चैतन) ही दुकल प्रत्येक पुरुषास पृथक् पृथक् आहेत. सृष्टीच्या उत्पत्ती-

अध्याय एकोणिसावा.

—:—

बाकीच्या चार प्रश्नांचीं उत्तरें.

ब्राह्मण ह्मणाला:—जो कोणी जीव मूक

१ सांख्य ज्याला प्रधान ह्मणतात, त्यालाच

(श्रीमद्भगवद्गीता.) वेदान्ती माया ह्मणतात.

१ द्वाविधौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

होऊन व सर्व विचार सोडून देऊन व स्थूल-पूर्वकर्मसंचित पापपुण्य जो सोडून देतो, रस-सूक्ष्मकारणादिकांस उत्तरोत्तरांत विलीन व्हाव्यात धातुक्षयानें ज्याचें चित्त अमर्दी करून शेवटीं आपण एकाग्रतांत ह्मणजे सर्व प्रज्ञांत झालें असतें व त्यामुळे ज्यापाशीं द्वैत वस्तु जेथें लीन होतात अशा ब्रह्मांत लीन उरलें नसतें, तो मुक्त होतो. जो अकर्मा होतो, त्यास, सागरांत नद्यांचें उदक समाविष्ट ह्मणजे सर्व कर्मापासून दूर व विकांक्ष ह्मणजे आल्यावर मी अमुक नदी हें मान जसें तीस उरत इच्छारहित आहे, हें जग अशाश्वत व नाही, तद्वत् जीवाच्या निराळेपणाचें मान उरत अश्वत्थ वृक्षाप्रमाणेंच नित्य, अनित्य नाही; तो बंधमुक्त होतो; तो ब्रह्मरूप बनतो; मीच आणि जन्ममृत्यु व जरा यांनीं गुक्त आहे असें हें संपूर्ण ब्रह्म असेंही मान त्यास रहात नाही; जो पहातो, ज्याची बुद्धि सतत वैराग्ययुक्त. इतकेंच नव्हे, तर त्याचे सर्वच प्रकारचे विचार असते आणि जो नित्य आत्मदोषांचें निरी-सृततातः ह्मणजे मी कोणी आहे अशा प्रकारची क्षण करीत असतो, तो थोड्याच काळांत भावनाही त्यापाशीं उरत नाही. असला बंधनापासून आपली मुक्तता करू शकतो. ह्मणजे अद्रोही, पूर्ण क्षमावान, चित्तनिष्ठही, जो आपला आत्मा हा गंध, रस, स्पर्श, शब्द, जितेंद्रिय, मय व क्रोध यांपासून अलिप्त व ममत्वबुद्धि व रूप यांनीं विरहित असून अन-आत्मवान् ह्मणजे चित्ताचा जय केलिला परुष भिन्न आहे असें पहातो तो मुक्त होय. मुक्त होतो. ज्या मनुष्याचें जसें आपल्या आत्म्याला पंचमहाभूतांचें गुण नाहीत ह्मणजे ठिकाणीं तसंच सर्व प्राण्यांचें ठिकाणीं तो निर्गुण आहे, तसाच तो निराकार व कारण-आचरण असतें व जो जितेंद्रिय, शुचिर्भूत, हीन आहे, आणि गुणांचा भोक्ता असतांही निर्गुण व अभिमानरहित असतो, तो सर्वतः गुणरहित आहे असें जो पहातो, तो मुक्त मुक्तच होय. जीवित व मरण, सुख व दुःख, हेतो. तो बुद्धीच्या योगानें शारीरिक व मान-लाम व हानि आणि मित्र व शत्रु यांचे सिक सर्व संकल्पांचा त्याग करून, लांकडे ठिकाणीं ज्याचा समभाव असतो, तो मुक्तच संपली असतां अग्नि जसा शांत होतो, तसा होय. जो कशाचीच आकांक्षा धरीत नाही, सावकाश निर्वाण पावतो. ज्याच्या अंतःकर-कोणाचीही अवज्ञा करीत नाही व जो द्वंद्वरहित णाचे सर्व संस्कार नाहीतसे झाले आहेत, असून ज्याचें अंतःकरण ममत्वापासून अलिप्त ज्याजवळ सुखदुःखादि द्वंद्वे राहिलीं नाहीत, असतें तो सर्वथा मुक्तच होय. ज्याला कोणी ममत्वबुद्धिही नाही आणि योगाभ्यासानें शत्रु नसतात, बंधु नसतात व अपत्ये नसतात ज्याचीं सर्व इंद्रिये अंतमुख झालीं आहेत, तो ह्मणजे कोणाच्याच ठिकाणीं ज्याची शत्रु-मुक्तच होय. सर्व संस्कारांपासून विमुक्त झाला मित्रादि भावना नसत, धर्म, अर्थ व काम ज्यानें असतां त्यास मग सनातन, पर, अत्यंत सोडून दिलेले असतात व जो कशाची आकांक्षा करीत नसतो, तो मुक्तच होय. जो धर्मा नाही व अधर्माही नाही ह्मणजे जो धर्म किंवा अधर्म कोहीच बुद्धिपरःसर करीत नाही,

१ ते द्वंद्वमोहनिमुक्ताः भजते मां दृढव्रताः ।

(श्रीमद्भगवद्गीता)

१ यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ।

तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बंधनात् ॥

(जीवन्मुक्तिविवेक.)

२ यथा निरिधनो बन्धुः स्वयोनौपशम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनौपशम्यति ॥

(विद्यारण्य.)

शांत, अचल, नित्य व अक्षर अशा ब्रह्माची ओळखतो, तेव्हां मग त्याचा या जगांत कोणी प्राप्ति होते. असो; आतां पुढे मी अनुत्तम असें प्रभु नाहीं; त्रैलोक्याचा अधिपतिही त्याहून

योगशास्त्र

सांगतो व योगी अभ्यासाच्या योगानें पति होतो. योगसिद्धि प्राप्त झाली म्हणजे देव, आपण स्वतः सिद्ध आहों (आत्मा, गंधर्व, मनुष्य इत्यादि पाहिजे तो देह त्यास स्वतःसिद्ध आहे) हें कसें पाहतात हेंही धारण करतां येतो; जरा व मृत्यु यांस तो सांगतो. या संबंधानें मी तुला यथार्थ उपदेश आपणापासून परावृत्त करतो; तो कधीं हर्ष करीन. ज्या द्वारांच्या योगानें ह्मणजे चित्त-पावत नाहीं व कधीं शोकही करीत नाहीं; मिश्रहाषे उपायांनीं चित्त देहामध्ये अंतर्मुख आणि अशाश्वत देहाचा त्याग करून तो अव्यय करून नित्य ह्मणजे आदि-अंतराहित असें वस्तु ब्रह्मरूप होतो. सर्व प्राणी डोक्यादेखत मरत पाहतां येतें, तीं द्वारे तूं मजपासून समजून घे. असतां त्यास भीति वाटत नाही. प्राणी क्लेश इंद्रियें विषयांपासून आवरून धरून मन पावत असतां त्याला कशानेंही क्लेश होत आत्म्याचे ठिकाणीं लावावें. प्रथम तीव्र तप- नाहीत; संगति व ज्ञेह यांपासून उद्भवणारे जे श्रिया (योगाभ्यास) करून मग मोक्षयोग दुःखशोकादि घोर विकार त्यांच्या योगानेंही साधावा. तपस्वी व मनीषी विप्रानें चित्त देहांत त्या निरिच्छ, शांतचित्त व योगमग्न पुरुषाची अंतर्मुख करून ह्मणजे आत्म्याकडे लावून बिलकूल चलबिचल होत नाहीं, - ते विकारच सतत एकाग्रतेनें योगशास्त्राचा अभ्यास करावा. त्यास उत्पन्न होत नाहीत; त्याला शस्त्रें घाय जर या साधूला (मुमुक्षूला) चित्त अंतर्मुख करीत नाहीत, त्यास मृत्यु नसतो व त्याच्या करणें साधलें, तर त्या ध्याननिष्ठास स्वतःमध्येच स्थितहून किंचित्ही अधिक सुख या जगांत आत्मदर्शन होतें, संयत, सतत योगाभ्यास करणारा, कोठेंही दृष्टीस पडत नाहीं. उत्तम प्रकारें आत्म-मन स्वाधीन असलेला व पूर्ण जितेंद्रिय मनुष्य योग करून तो आत्म्याचेच ठिकाणीं अधि-उत्तम समाधि लागला असतां आत्मदृष्टीनें छित होतो व जरा आणि दुःख यांस पूर्ण आत्म्यास पाहूं शकतो. ज्याप्रमाणें आपण निवृत्त करून खुशाल गाढ झोंप घेतो. हा स्वप्नांत पाहिलेला मनुष्य जागृतींत दृष्टीस पड- मनुष्यदेहाचा त्याग करून तो स्वेच्छेनुरूप तांच हाच तो म्हणून ओळखतो, त्याप्रमाणेंच पाहिजे तो वेह धारण करितो. योगानें प्राप्त समाधीमध्ये विश्वरूप आत्मा ज्यानें पाहिला तो होणारें ऐश्वर्य भोगणारानें योगापासून कदापि समाधिविसर्जनानंतर विश्व हाच आत्मा होय विरक्त होऊं नये, नित्य योगमग्नच रहावें. असें ओळखतो. ज्याप्रमाणें कोणी मुंज गवताच्या वास्तविक खरा योग ज्याला साधला आहे आंतील तंतु बाहेर काढून दाखवितो, त्याप्रमाणें त्यास ऐश्वर्य भोगण्याचा लोभ होऊन तो योगी आत्म्यास बाहेर ओढून अवलोकन करितो. योगभ्रष्ट होण्याची भीति नाहीच ! खरा (आत्मा देहापासून पृथक् आहे हें तो पहातो.) योग साधून ज्यास आपल्या ठिकाणीं मुंज हें शरीर होय व त्यांतील गर्भ हा आत्मदर्शन होत आहे, तो मग इंद्राच्या आत्म्याचे ठिकाणीं होय. योग जाणणारांनीं ऐश्वर्याचीही इच्छा करीत नाही. आतां हा एक सर्वोत्कृष्ट दाखला सांगितला आहे. ध्यानशील पुरुष योग कसा साधतो जेव्हां वेहधारी योगबलानें आपणास बरोबर तें श्रवण कर. वेदांतश्रवणानंतर शालेत्या

उपदेशाचें मनन करून, ज्या देहांत आपण वास करतो त्याच्या आंतील बाजूस मन स्थिर करावें; त्या देहाच्या बाहेर त्यास ठेवूं नये. देहाच्या आंतल्या बाजूस आपण मूलाधारादिक ज्या स्थानांवर वास्तव्य करितो त्याच स्थानीं सबाह्य अभ्यंतर मन लावून स्थिर करावें. खोल विचार करून जेव्हां त्या स्थानीच सर्वात्मक ब्रह्म दिसूं लागतें, तेव्हां मग त्याच्या बाहेर मन ज्यावर बसेल असें वेगळे कांहीच उरत नाही. जेथें कसलाही शब्द होत नाही अशा निर्जन अरण्यांत जाऊन इंद्रियसमुदायाचें पूर्ण नियमन करून अगदी एकाग्रतेनें शरीरांत व बाहेर दोन्ही स्थळीं ब्रह्माचें चिंतन करावें; व दांत, तालु, जिह्वा, मन शरीररूप कोणता उतरवावें व तेथें त्या आणि गळा, मान, हृदय व हृदयबंधन यां-विषयीही विचार करावा.

मधुसूदना, आपणाने मी सांगितले असता त्या मेधावी शिष्याने सांगण्यास अत्यंत कठीण अशा मोक्षमार्गाविषयी पुनः असे विचारिले, 'रोजराज म्हाळेलें अन्न हें कोठ्यांत कसे पचले जाते? त्याचा रस कसा होतो? आणि त्यापासून रक्त कसे होतें? त्याचप्रमाणे मांस, मेद, स्नायु व अस्थि हीं त्यापासून कशी बनतात? प्राण्यांची हीं सर्व शरीरे कशी वाढतात? सर्वत्र हात व पाय आहेत; तसेच सर्वत्र डोळे, आणि शरीर वाढत असता त्याबरोबर बळ, मस्के व मुखे आहेत; कानही सर्व बाजूस कसे वाढत जातें? निरोध व मलमुत्रादिक पुथक पुथक बाहेर कशी पडतात? हा स्वास आहे. ज्ञान झालें असता जीव हा आत्म्यास कसा घेतो? व पुनः उच्छ्वासही कसा टाकतो? शरीरांतून बाहेर निघालेला (भिन्न व स्वतंत्र हा आत्मा जो शरीरांत राहतो तो आहेस) पहातो आणि देहामध्ये मन निगू-शरीरांतील कोणत्या विशिष्ट मार्गी असतो? हीत करून उपरिनिर्दिष्ट हस्तपादादि शुक्ल चलनवलन करणारा जीव हें शरीर कसे धारण करतो? ह्मणजे त्यास चलनवलन करताना देहानें ओझे कसे, वाटत नाही? आणि कोणतेही विशिष्ट शरीर सोडून जीव पुनः ज्या शरीरांत वसतो ते कोणत्या रंगाचें व कशा

प्रकारचें असतें? हे भगवन्, हे निष्पाप, आपण हें सर्व मला यथातथ्य कथन करावें. ' माधवा, त्या विप्रानें मला असा प्रश्न केला असता, हे अरिमर्दना महाबाहो, माझे विद्वते-प्रमाणें मी त्यास उत्तर दिलें. तें असें—ज्या-प्रमाणें आपण आपल्या घरांतील अंबारांत किंवा धान्याचे कोठारांत एखादें भांडें टाकिलें असता तें पुनः काढणें झाल्यास त्या कोठारांत उतरून (अंधारामुळे तें शांत व निश्चळ मनानें) न्यहाळावें लागतें, त्याप्रमाणें या देहरूप अंधारकोठडींत किंवा कोठारांत सांठ-वलेला आत्मा शोधून काढणें तर इंद्रियांचे मार्ग रोधून (कारण, एरव्ही मन बाहेर धावेल!) मन शरीररूप कोठारांत उतरवावें व तेथें त्या मनानें फार दक्षतेनें आत्म्याला शोधीत मुडावें. असें सतत कांहीं दिवस प्रसन्न चिंतन केलें असतां लवकरच तें ब्रह्म (आत्मा) आढळून येतें; आणि तें पाहतांच प्रधानाचें म्हणजे जेणें करून या संपूर्ण जगाची उत्पत्ति झाली त्या मायेचें ज्ञान होतें. महान् आत्मा स्थूलदृष्टीस दिसण्या-जोगा नाही, तो सर्व इंद्रियांकडूनही जाणला जावयाचा नाही; तर तो केवळ मनरूपी प्रदीपा-नंच दिसणारा आहे. त्या महान् आत्म्याला आहेत आणि तो संपूर्ण विश्व व्यापून रहात आहे. ज्ञान झालें असता जीव हा आत्म्यास शरीरांतून बाहेर निघालेला (भिन्न व स्वतंत्र) पहातो आणि देहामध्ये मन निगू-आमने मत्तें कांही चिन्त्य आहेत. (म. ह. मोडक)

ब्रह्म सोडून केवळ निर्गुण व निराकार असें ब्रह्म नाही. अर्जुना, आजकाल देवलोक प्रवृत्तिपर तेथें अवलोकन करतो. त्या वेळीं मग तो लोकांनीं भरलेला आहे; आणि मनुष्यास 'या मिथ्या संसारानें मी व्यर्थ कीं हो अमलों निवृत्तिमार्गांनं विदेहस्थिति प्राप्त व्हावी हें होतों !' असा विस्मित होऊन मनासह त्यांस (देवांस) इष्ट नाही. देवांस यांचा हसतच आहे कीं काय असें दिसतें. अशा मत्सर वाटतो. पार्था, तें जें सनातन ब्रह्म प्रकारें तत् शब्दानें जाणलें जाणारें जें ब्रह्म स्वरूप आहे तीं स्वरोस्वर पर (सर्वश्रेष्ठ) त्याचा आश्रय करून तो मग भिक्षे ठिकाणीं गति होय. तेथें जीव देह त्यागून अमरत्व मोक्ष पावतो. हे द्विजोत्तमा, हें सर्वांचें रहस्य मिळविता व कायमचा सुखी होतो. या आत्म-मीं तुला सांगितलें. आतां मी तुझी अनुज्ञा दर्शनरूप धर्माचा आश्रय केला असतां, पाव-घेतों. कारण, मी आतां येथून जाणार आहे. कर्मानें जन्मलें, स्त्रियां, वंश्य व शुद्रही तर, हे विप्रा, तुंही आपल्या इच्छेनुरूप पाहिजे परमतीस जातात. मग, पार्था, बहुश्रुत, नित्य तिकडे गमन कर. कृष्णा, असें ह्मटल्यानंतर स्वधर्मावर प्रम करणार, व ब्रह्मलोकपरायण तो शिष्य, महातपस्वी व उत्तम आचरणाचा असे ब्राह्मण व क्षत्रिय परमतीस जातील यांत ब्राह्मण त्याच्या इच्छेस आलें तिकडे निघून गेला. नवल काय ? हें (ब्रह्म) सहेतुक दाखवून

वासुदेव ह्मणाला:—पार्था, त्या वेळीं मला दिलेलें आहे. याचे साधन करणाऱ्याचा उपायही त्या द्विजसत्तमानें असें सांगितलें; आणि मग सूत्रवित् आहूत आणि त्याचा सिद्धि करी तो मोक्षधर्माचा उत्तम प्रकारें आश्रय केलेंला होते व त्या सिद्धीची फालें मोक्ष व दुःखाचा द्विज त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला. कायमचा निकाल ही आहूत हें सांगितलें पार्था, आतां तरी हें तूं एकाम चित्तानें श्रवण आहे. हे भरतर्षभा पार्था, याहुन श्रेष्ठ असें केलेंसना ? नाही तर मागंही तूं रथांत बसला दुसरें किंचितही सुख नाही. ब्रह्मिष्ठान्, श्रद्धा-असतां हेंच ऐकिलें हेतिस ! पार्था, ज्याचें वान् व पराक्रमी असा जो मनुष्य चित्त व्यग्र आहे किंवा जो अकृतसंज्ञ आहे धनादिकांस तृणवत् लेखून त्याचा त्याग ह्मणजे ज्यानें शुद्धांतःकरणानें अभ्यास करून करतो, तो या यमादि उपायाच्या योगानें आपली बुद्धि सुधारली नाही अशा पुरुषास सत्वर परमतीस पोचतो, एवढेच सांगायचाचें हें (ज्ञान) सहज समजणारें नाही, अशी होतें. याहुन आणखी कांहीएक राहिलेलें माझी समजूत आहे. हे भरतर्षभा, हें देवांतील नाही. पार्था. नित्य अभ्यास करणारास सहा (देवांसच माहीत असलेलें) उत्कृष्ट रहस्य महिन्यांत योग साध्य होतो.

मी तुला सांगितलें. पार्था, हें या जगांत कोठे-ही व कधीही कोणा मनुष्यानें आजवर ऐकिलेलें नाही. हे अनवा, हें श्रवण कर-ण्यास तुजवांचून दुसरा कोणताच मनुष्य योग्य नाही व येथें चित्त व्यग्र असतांना हें कोणासही सहज समजण्याजोगें

अध्याय तिसावा.

—१०—

ज्ञानी पुरुषाचें कर्माचरण.

वासुदेव ह्मणाला:—हे भरतर्षभा पार्था, यांचे

१ स्त्रियो वेश्यास्तथा सुद्रास्तऽपि यान्ति परा गति।

किं पुनर्ब्राह्मणः पुण्याभक्ताराजपयस्तथा ॥

१ 'मी' हाचा अर्थ परब्रह्म असा पाहिजे, पंतुं व्याकरणसंबंध सिद्धाकडे जातो.

२ स्वामी विष्णुकान्दानी या गोष्टीचा प्रसिद्ध पण उल्लेख केला आहे.

विषयाचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो म्हणजे एका दंपत्याचा संवाद होय. तो असा:—कोणी एक ब्राह्मणस्त्री आपला ज्ञानविज्ञानपारंग पति एकांती वसला आहे असे पाहून त्यास म्हणाली, “महाराज, आपण स्वस्थ वसला आहां व अग्नि-होत्रादि सर्व कर्म सोडून दिलीं आहेत. आपण मजशीं निष्ठुरतेनें वागतां आणि मला आपणां-वांचून अन्य मति नाही वगैरे कांहींच विचार करीत नाही! अस आपण मात्र पति आहां. तेव्हां पत्नी या नात्यानें आपणावर अवलंबून असलेली मी कोणत्या लोकीं जाईन वर? पतीला जे लोक मिळतात तेच मायेला मिळतात असें मी ऐकिलें आहे. तेव्हां आपणां सारखा पति जिला मिळाला आहे, ती मी कोणत्या मतीस जाईन वर?”

पार्था, यावमाणे निनें पत्र केला असता तो शांतचित्त ब्राह्मण तिला किंचित् हस्य-मुखानें म्हणाला, “सुभग, हे निष्णाप, तुझ्या या प्रश्नाला मला मुळींच विषाद वाटत नाही. मी कर्म करीत नाहीं असें समजून तुला वाईट वाटतें; परंतु कर्ममार्गी म्हणविणार कर्म कर्म म्हणजे जे करतात ते कर्म म्हणजे दुसऱ्याच्या मदतीनें होणारें दीक्षा वगैरे दुसऱ्याच्या नजरेस येण्याजोगें स्थूल व सत्य असंच असतें; ज्ञान-हीन लोक अशा शरीराला कष्ट देऊन होणाऱ्या कर्मापासून नुसता मोह मात्र सांठवून ठेवतात, ठिकाणींच सुरू असतो; त्याच्या बाहेर जातांच दुसरा त्या कर्माचा कांहीएक उपयोग नाही. येत नाही; कारण ते सर्वमय आहे. प्राण, हें पहा—या जगांत नेष्कर्म्य असं एक क्षणभर अपान, व्यान, समान व उदान हे प्राणवायुही देखील असत नाही; सर्व प्राणी जन्मापासून त्यापासूनच प्रवृत्त होतात आणि पुनः त्यांतच मरेपर्यंत सतत काया, वाचा व मन यांनीं प्रवेश करतात. शरीरामध्ये समान व व्यान चांगले किंवा वाईट कर्म करीतच असतात! यांचे मध्यमार्गी प्राण व अपान हे संचार त्या कर्मापेकीं, ज्यांतील द्रव्य—सोम, आज्य करतात. मनुष्याला झोप लागते तेव्हां अपा-

इत्यादि—दृश्य असतात, त्या कर्मांचा दुर्जनांकडून नाश होऊ लागल्यामुळे मी त्यांपासून परावृत्त होऊन दुसरी अदृश्य कर्मे करूं लागलों; आणि मनावलानं पणामध्येच आत्म्याचें किंवा ब्रह्माचें स्थान पाहिलें. हें स्थान भिवया व नाक यांचे संधिभागीं असून त्यास अविमुक्त असं नांव आहे. तेथें तें द्वंद्वरहित ब्रह्म रहातें. त्या ठिकाणीं इडा व पिंगला या नाड्या मिळतात; आणि प्राणिमात्राचें धारण करणारा व बुद्धिधरक असा जो वायु त्याचाही तेथें सतत संसार असतो. ब्रह्मादिदेव योगाचा अंगीकार करून त्या अक्षर ब्रह्माची उपासना करतात ती या ठिकाणींच; विद्वान्, उत्तम वृत्ताचरणाचे, शांतचित्त व जितेंद्रिय लोक जेथें त्या ब्रह्माची उपासना करतात तें हेंच ठिकाण; याच ठिकाणीं सर्वजण प्रथम ब्रह्म गाथितात; तें अक्षर ब्रह्म प्राणेंद्रियानें अना-वेद्य आहे ह्मणजे त्याचा नाकानें वास घेतां येत नाही; तें जिथेनें अनास्वाद्य आहे ह्मणजे त्याची जिभेनें चव घेतां येत नाही; तसेंच तें स्वचनें अस्पृश्य आहे ह्मणजे त्वचेनें त्यास स्पर्श करितां येत नाही; तर तें केवळ मनानेंच ओळखतां येतें; तें डोळ्यांनीं पहातां येत नाही व कानांनीं ऐकतां येत नाही. सारांश तें शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध यांनीं विरहित आहे. सृष्ट्यादि व्यापार त्याचेपामूनच उत्पन्न होतो व त्याचे कर्मापासून नुसता मोह मात्र सांठवून ठेवतात, ठिकाणींच सुरू असतो; त्याच्या बाहेर जातांच दुसरा त्या कर्माचा कांहीएक उपयोग नाही. येत नाही; कारण ते सर्वमय आहे. प्राण, हें पहा—या जगांत नेष्कर्म्य असं एक क्षणभर अपान, व्यान, समान व उदान हे प्राणवायुही देखील असत नाही; सर्व प्राणी जन्मापासून त्यापासूनच प्रवृत्त होतात आणि पुनः त्यांतच मरेपर्यंत सतत काया, वाचा व मन यांनीं प्रवेश करतात. शरीरामध्ये समान व व्यान चांगले किंवा वाईट कर्म करीतच असतात! यांचे मध्यमार्गी प्राण व अपान हे संचार त्या कर्मापेकीं, ज्यांतील द्रव्य—सोम, आज्य करतात. मनुष्याला झोप लागते तेव्हां अपा-

१ न हि कश्चिद्विषयमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता.)

१ भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स त परं पुरुष-

मुपैति दिव्यं ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता.)

न.सह प्राण अविमुक्तास्तु स्थळीं कोडल जातो; अपान व व्यान हेही तेथेच लीन होतात; आणि अपान व प्राण यांमध्ये उदान सर्वा जागा व्यापून राहतो. उदान हा शरीरांत जागृत असल्यामुळेच शोषीं गेलेल्या मनुष्याचे प्राण व अपान वायु त्यास सोडून जात नाहीत. उदान हा प्राणांचं नियमन करतो, व त्यांस आपल्या अधीन ठेवून वागवितो, ह्मणूनच त्यास उदान—उत्कर्षणं चालविणारा—असे ह्मणतात. ज्यापेक्षा जीवास उपाधिभूत जे प्राण त्यांचा उदानांत अंतर्भाव होतो व उदान हा तपाच्या योगाने स्वाधीन होतो, त्यापेक्षा तप हेच ब्रह्मप्रापक होय व यासाठीच ब्रह्मवादी तपाचरण करितात. एकमेकांस मिळून कृत करणारे व देहांत संचरणारे असे जे प्राण, त्यांच्या मध्यभागी—समानाचे स्थान जें नाभि त्याच्या मध्यभागी—वैश्वानर नामक अग्नि सात ज्वालांनीं चमकत असतो. घ्राणेद्रिय, जिह्वा, नेत्र, त्वचा, कान, मन आणि बुद्धि ह्या सात वैश्वानरज्वालेच्या जिह्वा होत. घ्रेय ह्मणजे ज्याचा वास घेतां येतो तें, दृश्य ह्मणजे जें विसर्ते तें, पेय ह्मणजे पितां येतें तें, स्पृश्य ह्मणजे ज्यास स्पर्श करितां येतो तें, श्रव्य ह्मणजे ऐकतां येतें तें, मंतव्य ह्मणजे ज्याचा (मनानें) विचार करतां येतो तें, आणि बोद्धव्य ह्मणजे जें (बुद्धीनें) जाणितां येतें तें, ह्या माह्या यज्ञांतील सात समिधा आहेत. घ्रात ह्मणजे वास घेणारा, भक्षयिता ह्मणजे खाणारा, द्रष्टा ह्मणजे पाहणारा, स्पृष्टा ह्मणजे स्पर्श करणारा, पांचवा श्रोता ह्मणजे ऐकणारा, मंता ह्मणजे मनन करणारा आणि बोद्धा ह्मणजे जाणणारा हे सात माझे यज्ञांतील धार ऋत्विज् होत. हे सुभगे, घ्रेय, पेय, दृश्य, स्पृश्य, श्रव्य,

१ हे तप ह्मणजे प्राण अविमुक्त स्थानीं कोडण ह्मणजे वर बागितलेले तेंच होय.

संच मंतव्य व बोद्धव्य यांकरितां तुझी सदोदीत इष्टि असूं दे. हीं घ्रेयादिक हवनीय द्रव्यें होत. उदान करणारे हे ब्रह्माभूत पुरुष सात अग्नींमध्ये सात प्रकारांनीं नीट हवन करून पुनः तीं द्रव्यें त्यांच्या योगींमध्ये (मूळस्थानीं) उत्पन्न करतात. पृथ्वी, वायु, आकाश, उदक, पांचवें तेज, मन आणि बुद्धि या सात योनि (सर्व पदार्थांची उत्पत्तिस्थानें) सांगितल्या आहेत. उदान झालें असतां हविर्भूत सर्व घ्रेयादि विषय अग्निज गुणांत प्रवेश करितात ह्मणजे स्मृति-रोप होतात; व अशाच स्थितींत कांहीं काल तेथें राहून पुनः आपआपल्या योनींत उत्पन्न होतात. प्रलयकालाही हे सर्व विषय सर्वांची उत्पत्ति करणारे जें ब्रह्म त्यांचे ठिकाणीच संस्काररूपानें असतात; आणि नंतर पुनरुत्पत्तीचे वेळीं त्यापासून प्रथम गंध (पृथ्वी) उत्पन्न होतो. गंधापासून रसाची (अप्) उत्पत्ति होते, रसापासून रूप (तेज) उत्पन्न होते, रूपापासून स्पर्श (वायु) उत्पन्न होतो, स्पर्शापासून शब्द (आकाश) होता, शब्दापासून संशयाची (मन) उत्पत्ति होते व संशयापासून निर्णय (बुद्धि) होतो. हे निष्पापे, उत्पत्ति ही अशी सात प्रकारची समजली जात. पुरातन ऋषींनीं हें अशाच प्रकारें असल्याबद्दल वंदावरून जाणलें आहे. हे अनघे, मान, मेय व माता या तीन पूर्णाहुतींनीं परिपूर्ण असलेले सर्व लोक स्वात्मज्योतिरूप तेजानें भरून जातात.

अध्याय एकविंशत्वा

—:—

दशहोतुविधानवर्णन.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे सामिनि, याविषयीही एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. त्यावरून, दहा होत्यांचें विधान कशा प्रकारें

अ हे त तूं समजून घे. सुंदरी, श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, पासून निराळी झाली असतांही सर्व पदार्थांचे जिव्हा, नासिका, हस्त, पाद, उपस्थ, पायु, दांस ज्ञान कां होत नाहीं ? तिला प्रतिबंध व वाणी हे दहा होते म्हणजे हवन करणारे कोण करतो !

होत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, वाक्य, ब्राह्मण ह्मणालाः—अपान वायु हा प्राण-क्रिया, गति, रेत व मूत्र आणि पुरीष यांचा वायु आपल्या अधीन करून प्राणगतीस त्याग हीं दहा हवनीय द्रव्ये होत. त्याच-आपलीशी करतो ह्मणजे प्राणाचें प्रमाणें दिशा, वायु, रवि, चंद्र, पृथ्वी, अग्नि, अपानाशीं ऐक्य होतांच प्राणगति अपानस्व विष्णु, इंद्र, प्रजापति व मित्र हे दहा अग्नि पावते. ह्या प्राणगतीलाच मनाची गति ह्मणतात. होत. दहा इंद्रिये हे होते असून हविर्द्रव्येही ह्मणून मन हें प्राणावर अवलंबून आहे; प्राण दहाच आहेत. विषय नामक समिधा दहा मनावर अवलंबून नाही. यासाठीच, गाढ झोप अग्नीत हवन केल्या जातात. हें हवन झाल्या-लागली असतां मन लीन झालेलें असतें तथापि नंतर हवन करण्याचा 'सुवा' जें मन तें प्राण लीन झालेला नसतो. फक्त समाधीमध्ये तो पापपुण्यरूप दक्षिणेसह हवन केलें जातें. अपानास स्ववश करून त्यासह लीन होतो. गाढ इतकें झाल्यावर पवित्र (संगरहित) व उत्तम निद्रेमध्ये मनोगति किंवा प्राणगति ही अपानस्व (अंतिम) ज्ञान शिलक रहातें " हें सर्व जग पावल्यामुळें तिला जाणीव उरत नाही; अपान ज्ञानापासून निराळें होतें " असें आम्हीं हा तिला अडथळा करतो. आतां तूं दुसरा ऐकिलें आहे. जें जे म्हणून विज्ञेय (जाणण्या- प्रश्न वाणी व मन यांबद्दल विचारलास, तर जेम्हि) आहे तें सर्व चित्त होय व ज्ञान हें नुसतें याविषयीं त्या दोघांचाच जो संवाद झाला, जाणतें मात्र; तें नेरें आमकें होत नाही. रेतो- तो मी तुला सांगतों. एकदा आपणांत कोण त्वन्न शरीरमध्ये सूक्ष्मशरीराभिमाना जीव श्रेष्ठ याविषयीं वाणी व मन यांमध्ये भांडण रहातो. तो शरीरी जीव म्हणजे गार्हपत्याग्नि सुरू होऊन शेवटीं त्या दोघांनीं भूतात्म्याकडे किंवा हृदय होय; त्यापासून इतर सर्वांची (जीवाकडे) जाऊन प्रश्न केला कीं, उत्पत्ति होते. मन हें आहवनीयाशि होय; ' आम्हांमध्ये श्रेष्ठ कोण तें सांग. हे प्रभो, यांत हविर्द्रव्य याकिलें जातें. मग वाचस्पति आमच्या संशयचा निरास कर. ' भगवान् किंवा वेद प्रथम उत्पन्न होता; मन मागून जीवानें उत्तर केलें, 'मनच मुख्य आहे.' वाणी उत्पन्न होतें. मनोरूप सूत्रात्मा वेदाचें अवलो- म्हणाली, 'आणि मी !' भगवान् जीवानें उत्तर कन करतो; मग रंगरहित रूप उत्पन्न होतें व तें केलें, 'तूं आणि मन निराळें नाही.' मग मनामागून धावत जातें. वाणी त्यास म्हणाली, 'मी आपल्या इच्छेच्या

ब्राह्मणी ह्मणालीः—प्रथम वाणी (वेद) बाहेर नाही.

उत्पन्न झाली हें कशावरून ? आणि मन मागून ब्राह्मण ह्मणालाः—जीवानें सांगितलें, झालें यात्रा आधार काय ? कारण, आधीं स्थावर (स्थिर) आणि जंगम (चर) अशीं मनांत ज्याचें चिंतन होतें तेंच वाक्य उच्चारिलें माझीं दोन मननें आहेत असें समज. यापैकी जातें असें आपण पहातो. मति ह्मणजे प्राण स्थावर मन मजपाशीं असून जंगम मन चित्ताचा आश्रय करितो या ह्मणण्यास प्रमाण तुझ्याजवळ आहे. आतां अतींद्रिय ह्मणजे काय ? सुषुप्तीमध्ये प्राण किंवा मति चित्ता-स्वर्गादिक हा जंगम मनाचा विषय आहे;

आणि जें जें बाह्य इंद्रियांनीं ग्राह्य आहे बोलण्याची स्फूर्ति होऊन ती प्रथम काय तेवढाच स्थावर मनाचा भाग आहे. मंत्रवर्ण वर बोलली ?

किंवा स्वर ज्या ज्या प्रदेशांत जातील त्या ब्राह्मण सांगतो:—वाणी ही शरीरांत प्राणा- त्या ठिकाणीं गेलेंलें मन हें जंगमच होय. पामून उत्पन्न होऊन अपानाकडे जाते; मग त्यापेक्षां, हे सरस्वति, तूय श्रेष्ठ होस. स्वर्गा- उदानरूप होऊन देहांतून बाहेर पडून व्यान- दिक हा मनाचा विषय आहे, तथापि वाणी- रूपाने सर्व व्यापून शकते आणि नंतर समा- च्याच द्वारानें तो त्यास साध्य होतो, म्हणून नाचे ठिकाणीं राहते. अशा प्रकारें वाणी मूळ वाणीच श्रेष्ठ होय. तथापि, हे शोभने, तूं आपा- बोल लागली. प्राणवायु नाभिस्थानांत अपानाशीं आप स्तब्ध होतेंस, यासाठीं मी उच्छ्वासास ऐक्य पावतो. मग मनाच्या धक्क्यामुळे तत्रस्थ गांठून त्याच्या साहाय्यां शब्दोच्चार करतां. अग्नि त्यास (प्राणवायुस) प्रेरित वरतो व हे सुभगे देवि, वाणी ही प्राण व अपान तयेंकडून तो वर उसळतो. नंतर ऊर, कंठ व यांचे मध्यभागीं नित्य रहाते. ती वर प्रेरित शिर या भागीं आघात पावून कवामें मंद्र, होत असतांही प्राण नसल्यामुळे खोल जाऊन, मध्य व तार अशा भेदाने ध्वनि उत्पन्न करून 'भगवन्, मजवर प्रसन्न व्हा' असें ह्मणत प्रजा- तो कंठनलिकेत शिरतो व तालवादि स्थानांच्या पतीकडे धावत जाते. नंतर वाणीचें पेषण निरोधानें कमजास्त वर्ण उत्पन्न करून बाहेर करीत प्राण पुनः प्रादुर्भूत होतो. तेव्हां प्राण- पडतो आणि वेग संपला ह्मणजे पुनः पूर्ववत् व्यापार जो उच्छ्वास त्याचा आश्रय करून समानाचें ठिकाण पकडतो. याप्रमाणें मन वाणी कांहींएक बोलनाशी होते. वाणी ही स्थावरात्मक असल्यामुळे निराळें केलें (मानि- घोषयुक्त व घोषरहित अशी दोन प्रकारची लें) आणि वाणी जंगमात्मक ह्मणून निराळी नित्य उत्पन्न होते. त्या दोहोंमध्ये घोषिणी- मानिली; मूळ ती एकच होत.

पेक्षां निर्घोषा ही श्रेष्ठ होय. कारण ती हंस- मंत्ररूपानें सुषुप्त्यादि सर्व अवस्थांत सुरूच असते. घोषिणीचीही योग्यता कमी नाही; तिचें उत्तम संवर्धन झालें असतां ती धेनू- प्रमाणें अर्थरूप दुग्ध देते. ब्रह्मवादिनी वाणी- पामून तर शाश्वत असा मोक्षच नित्य प्राप्त होतो. हे शुचिस्मिते, दिव्य आणि लौकिक अशा हास याच संवधानें सांगत असतात. प्राण, नेत्र, दोन्ही प्रकारच्या प्रभावानें वाणी ही धेनूसारखी जिव्हा, त्वचा, पांचवें श्रोत्र, मन आणि बुद्धि आहे. प्रसवणाऱ्या या दोन सूक्ष्मांमधील हे साव निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेले होते (मन व वाणी यांमधील) अंतर तूं नीट होत. हे सूक्ष्म अशा अवकाशांत बसले असल्या- ध्यानांत आण.

ब्राह्मणी म्हणाली:—अगदीं पूर्वी जेव्हां तूं या सात होत्यांस त्यांच्या त्यांच्या भाषाच उत्पन्न झाली नव्हती, तेव्हां वाणीला गुणांवरून ओळख.

१. तां चाप्येतां मातरं मेगलनां । धेनुं धीराः
सूरतां वाचमाहुः ॥

अध्याय चाविसावा.

—०:—

सप्तहोतृविधानवर्णन.

ब्राह्मण ह्मणाला:—हे सुभगे, सात होत्यांचें विधान कशा प्रकारचें आहे तो पुरातन इति- हास याच संवधानें सांगत असतात. प्राण, नेत्र, दोन्ही प्रकारच्या प्रभावानें वाणी ही धेनूसारखी जिव्हा, त्वचा, पांचवें श्रोत्र, मन आणि बुद्धि आहे. प्रसवणाऱ्या या दोन सूक्ष्मांमधील हे साव निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेले होते (मन व वाणी यांमधील) अंतर तूं नीट होत. हे सूक्ष्म अशा अवकाशांत बसले असल्या- मुळें परस्परांस पाहूं शकत नाहीत. हे शोभने, त्यांच्या त्यांच्या

ब्राह्मणी ह्मणाली:—भगवन्, हे प्रभो, सूक्ष्म अवकाशांत बसलेले ते होते परस्परांस

कसे पहात नाहीत, आणि त्यांचे गुणधर्म सर्व भूतांमध्ये मीच श्रेष्ठ व सनातन आहे, कशा प्रकारचे आहेत, ते मला कथन करा. माझ्याविरहित इंद्रियांची स्थिति शून्य गृहां-

ब्राह्मण सांगतो—(कोणत्याही पदार्थाचे) गुण प्रमाणें किंवा ज्वाला थंड झालेल्या अग्नीप्रमाणें न जाणणें हेंच (त्यास) न ओळखणें होय; होऊन जाते व तीं बिलकूल शोभत नाहीत. आणि (कोणत्याही पदार्थाचे) गुण समजणें गर्भांत ओल्या असलेल्या लांकडांपासून अग्नि ह्मणजे (त्यास) ओळखणें होय. आतां सांगित- प्रदीप्त करण्याचा प्रयत्न केल्यास तो जसा लेलेहे श्रोत्रादिक परस्परांचे गुण मुळींच जाणत सफल होत नाही, तसेच सर्व प्राणी माझ्या नाहीत. जिह्वा, नेत्र, कर्ण, वाणी, मन व मदतीवांचून नुसत्या इंद्रियांनींच पदार्थांचे गुण- बुद्धि यांस गंध समजत नाही, फक्त घ्राणेंद्रिय धर्म जाणण्याविषयी कितीही खटपट करूं गंध जाणतें; घ्राण, नेत्र, श्रोत्र, वाणी, मन लागले तथापि ती सफल व्हावयाची नाही ! ”

व बुद्धि ही रस जाणत नाहीत, जिह्वा तेवढी इंद्रियें ह्मणालीः—तुं आह्मांचून व रस जाणतें; घ्राण, जिह्वा, श्रोत्र, वाणी, मन आमच्या शब्दादि विषयांचून भोग उपभोग- व बुद्धि हीं रूप पाहूं शकत नाहीत, नेत्रांस शील, तर तुं जसें आह्मांसंबंधें ह्मणत आहेस मात्र रूपाचें ज्ञान होतें; घ्राण, जिह्वा, चक्षु, तसेंच्या तसें तें तुजसंबंधें खरें होईल. आह्मी श्रोत्र, बुद्धि व मन यांस स्पर्शज्ञान होत लीन झालों असतां जीव समाधान पावेल. नाही, तर ते फक्त त्वचेसच होतें; घ्राण, अग्रा वेळीं तुं स्वशाल भोग भोगीत रहाशील जिह्वा, चक्षु, वाणी, मन व बुद्धि हीं शब्द हें तुला खरें वाटतें काय ? अथवा फक्त जाणत नाहीत, कर्णेंद्रिय मात्र तो जाणें शकतें; आह्मीच लीन झालों असतां व विषय शिलक घ्राण, जिह्वा, चक्षु, त्वचा, श्रोत्र व बुद्धि हीं असतां तुं केवळ संकल्पमात्रेंकरून भोगांचा संशय जाण शकत नाहीत, तर मनच संशय यथावत् उपभोग घे. किंवा, आमच्या विषयां- जाणूं शकतें; आणि याचप्रमाणें घ्राण, जिह्वा, वर तुम्ही सत्ता नित्य व अबाधित आहे अशी चक्षु, त्वचा, श्रोत्र व मन हीं निश्चय करूं तुम्ही धमंड असेल, तर घ्राणेंद्रियानें रूप ग्रहण शकत नाहीत, तर बुद्धिय निर्याय करूं शकते. कर; डोळ्यांनीं रुचि घेऊन दाखव; कानांनीं याप्रमाणें सर्वजण परस्परांचे गुणांविषयी अज्ञान वास घे; जिंभेनें स्पर्श जाण; त्वचेनें शब्द आहेत व म्हणूनच एकमेकांस ओळखीत ऐक; आणि त्याचप्रमाणें बुद्धीनें स्पर्शज्ञान नाहीत. असो; हे मामिनि, याच विषयासंबंधानें करून दाखव. बलवान् जे आहेत ते कोण-

इंद्रियें व मन यांचा संवाद

त्याही नियमानें बद्ध होत नसतात; निश्चय कसा झाला तो पुरातन इतिहास दृष्टांदाखल किंवा कायदे हे आम्हांसारख्या दुर्बलांस मात्र सांगत असतात. मन म्हणालें, “ माझ्या असतात. मग तुं जर समर्थ आहेस, तर अभुक्- साह्यावांचून घ्राणेंद्रिय वास घेऊं शकत नाही; पूर्वं असे भोग ग्रहण कर पाहूं ! आमचें जिह्वेला माझ्या मदतीशिवाय रसज्ञान होत उच्छिष्ट भक्षण करणें तुला योग्य नाही. अरे, नाही; नेत्रांस मजवांचून रूप ग्रहण करितां येत ज्याप्रमाणें एखाद्या शिण्याच्या मनांत वेद नाही; त्वचेला माझ्या मदतीवांचून स्पर्शज्ञान शिकावे असें आलें ह्मणजे तो मुरूकडे धाव होत नाही; आणि कानांसही मजवांचून घेतो आणि मग वेद संगृहीत झाले ह्मणजे ते कदापि शब्द ग्रहण करतां येत नाही. सारांश, घेऊन बसतो, त्याचप्रमाणें तुला विषय ग्रहण

करावे असें वाढलें ह्मणजे तूं आम्हांकडे धाव आहे तो पुरातन इतिहास सांगत असतात. घेतोस, आणि आम्हीं दाखविलेल्या विषयाबद्दल प्राण, अपान, उदान, समान व व्यान हे ते 'हे माझे' असा अभिमान करूं लागतोस. पांच होते होत. हे विधान ह्मणजे श्रेष्ठ तत्त्व होय त्याचप्रमाणें, स्वप्नांत किंवा जागृतीत प्राण न असें जाते समजतात.

झालेले व मिळून नष्ट झालेले जे भोग तेही ब्राह्मणी ह्मणालीः—स्वाभाविक सात होजे माझे व ह्मणतोस. अल्प बुद्धीच्या लोकांचें मन आहेत अशी माझी पूर्वी समजूत झाली होती. जेव्हां अगदीं उदासीन झालेलें असतें, तेव्हां आतां हे पांच होते कस व यांचे विधान ह्मणजे त्यांचे प्राण इंद्रियांकडून सहज होणाऱ्या श्रेष्ठ तत्त्व कसें तें मला सांगावें.

कार्यामुळेच रहातात असें दृष्टीस पडतें. या- ब्राह्मण सांगतोः—प्राणाच्या योगानें (स्वाम वरून हें स्पष्ट होतें कीं, कचित् मन थाऱ्यावर आत घेण्यानें) पुष्ट झालेला वायु मग अपान नसतांही प्राणी आम्हांमुळे जगूं शकतात. बनतो. अपानाचे ठिकाणी वायु पुष्ट झाला आणखी असेंही दृष्टीस पडतें कीं, कोणी असतां त्यापासून व्यान उत्पन्न होतो. व्याना-पुष्कळ प्रकारचे संकल्प करून (मनांत संकल्प च्या योगानें संभूत झालेल्या वायूपासून उदा-रूप भोग भोगून) व स्वप्न पाहून शेवटीं नाची उत्पत्ति होते आणि उदानाचे ठिकाणी भोगेच्छेनें पीडित होतासाता केवळ विषयां-तो पुष्ट झाला असतां त्यापासून समान नामक कडेच धाव घेतो; मनाचे व्यापारांनीं (नुसत्या वायु उत्पन्न होतो. या पांच वायूंनीं प्राचीन संकल्पांनीं) भोगेच्छा तृप्त होत नाहीत, तर त्यांस काळी प्रथम जन्म पावलेल्या ब्रह्मदेवास प्रश्न प्रत्यक्ष विषयच पाहिजेत व तेही इंद्रियांच्या केला कीं. आम्हांमध्ये श्रेष्ठ कोण तें सांगा. द्वारेच ग्रहण केले पाहिजेत. द्वाररहित गृहांत आपण सांगाल तो आमचा अधिपति होईल.' प्रवेश करावा तद्वत् जर कोणी नुसत्या मनो- ब्रह्मदेव ह्मणालाः—जे लीन झाला असतां राज्यांतीलच विषयांचा उपभोग घेऊं लागला, प्राण्याच्या शरीरांत सर्व प्राण लीन होतील, तर, लांकडे संपलीं असतां अग्नि विझून आणि जो संचार करूं लागला असतां ते पुनः जातो त्याप्रमाणें प्राणक्षय होऊन तो मरण मात्र संचार करूं लागतील, तो श्रेष्ठ हाय. आतां तुम्ही पावतो. सारांश, आम्ही इंद्रिये आपआपल्या पाहिजे तिकडे जा.

गुणांसच चिकटलेलीं आहों, आम्हांस मग प्राण ह्मणालाः—मी लीन झालों परस्परांचे गुण समजत नाहीत हें खरें आहे; असतां प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व प्राण लय पाव-तांही, हे मना, आम्हांवांचून तुला कसलीच तात आणि मी संचार करूं लागतांच ते उपलब्धि होत नाही आणि आम्हांवांचून तुला पुनः संचार करूं लागतात. यास्तव मीच श्रेष्ठ विलंकूल सुखही मिळावयाचें नाही ! होय. हा पहा मी आतां लीन होतो.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

पंचस्रोतविधानवर्जन.

ब्राह्मण ह्मणालाः—हे सुभगे, यांचे विषया- रहात नाहीस; तेव्हां, हे प्राणा, तूं कांही श्रेष्ठ संवधानें पांच होव्यांचे विधान करा प्रकारचे नाहीस. कारण, एकदां अपानच तुझ्या अधीन

आहे. " हें ऐकून प्राण पुनः पूर्ववत् संचार करूं लागला व मग अपान त्याशीं बोलूं लागला.

अपान ह्मणाला:—मी लीन झालों असतां प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व प्राण लय पावतात आहे. थोडथोड्या फरकानें त्याचेच पांच प्राण-आणि मी संचार करूं लागतांच ते पुनः संचार करूं लागतात; ह्मणून मीच श्रेष्ठ होय. हा पहा मी आतां लीन होतां !

ब्राह्मण सांगतो:—याप्रमाणें अपान बोलत असतां व्यान व उदान त्यास ह्मणाले, 'अपाना, तूं कांहीं सर्वांत श्रेष्ठ नव्हस; कारण, एकदा प्राणच काय तो तुझ्या ताब्यांत आहे.' हें ऐकून अपान पूर्ववत् फिरूं लागला. मग व्यान त्यास ह्मणाला, " मी उदाहन श्रेष्ठ आहे. कां तें ऐका. मी लीन झालों असतां प्राण्यांच्या शरीरांत सर्व प्राण लीन होतात आणि मी संचार करूं लागलों ह्मणजे पुनः संचरूं लागतात, यास्तव मीच श्रेष्ठ होय. पहा मी लीन झालों.' थोड्या वेळानें समान पुनः संचार करूं लागला. तेव्हां उदान त्यास ह्मणाला, " मीच सर्वांत श्रेष्ठ आहे; कोणत्या कारणानें तें ऐका. मी लीन झालों असतां प्राण्यांच्या देहांत सर्व प्राण लीन होतात व मी संचरूं लागतांच तेही संचरूं लागतात; तस्मात् मीच श्रेष्ठ होय. पहा मी लीन झालों." नंतर उदान गुप्त झाला आणि थोड्या वेळानें पुनः संचार करूं लागला. तेव्हां प्राण, अपान, समान व व्यान हे त्यास ह्मणाले, 'उदाना, तूं श्रेष्ठ नव्हस; व्यान मात्र तुझ्या ताब्यांत आहे.'

ब्राह्मण सांगतो:—मग प्रजापति ब्रह्मदेव त्या एकत्र झालेल्या सर्वांस ह्मणाले, 'तुम्ही सर्व श्रेष्ठ आहां, किंवा कोणीच श्रेष्ठ नाही. तुम्ही एकमेकांच्या गुणांचेच आहां (तुमचे धर्म एकच आहेत) ह्मणून सर्वजण आपआपल्या स्थानांत श्रेष्ठ आहां व तुम्ही सर्वही अन्योन्यधर्मी आहां.'

आश्व० ७—६

त्या एकत्र झालेल्या सर्व प्राणांस याप्रमाणें सांगून ब्रह्मदेव आणखी म्हणाला, " वायु एकच; तोच स्थिर आहे व अस्थिरही

आहे. थोडथोड्या फरकानें त्याचेच पांच प्राण-वायु होतात. माझा आत्मा एकच आहे तोच अनेक होतो. हे वायुहो, तुम्ही परस्परांचे मित्र असून तुमचें अस्तित्व एकमेकांवर अवलंबून आहे. ह्यास्तव भांडूं नका, जा, तुमचें कल्याण असो. तुम्ही परस्परांचा सांभाळ करा. "

अध्याय चोविसावा.

—:०:—

ब्राह्मणकथित नारददेवमतसंवाद.

ब्रह्मण सांगतो:—याच विषयासंबंधानें

नारद व देवमत नामक ऋषि यांच्या संवादाचा पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो असा:— देवमत विचारतो:—जंतु उत्पन्न होत असतां प्रथम काय उत्पन्न होतें? प्राण, अपान, व्यान, समान कीं उदान ?

नारद सांगतो:—ज्याच्या योगानें हा जंतु उत्पन्न होतो, त्याहून दुसराच प्रथम त्या-जवळ येतो. तिर्यक्, उर्ध्व व अध अशा प्रकारचें संचार करणारें प्राणद्वंद्व जाणलें पाहिजे.

देवमत विचारतो:—हा जंतु कशामुळें उत्पन्न होतो? व प्रथम त्याजवळ कोण येतो? त्याचप्रमाणें तिर्यक्, उर्ध्व व अध अशा प्रकारचें प्राणद्वंद्व कसें काय आहे तें मला सांग.

नारद सांगतो:—(स्त्रीविषयक) संकल्पापासून हर्ष हा जन्म पावतो (जंतुरूपांनें उत्पन्न होतो.) तसाच तो (तिच्या) शब्दापासून, रसापासून किंवा रूपापासूनही उत्पन्न होतो. शान्तिमिश्रित शुक्रापासून प्रथम प्राण प्रवर्ततो. प्राणाच्या योगानें शुक्र विकार पावले असतां मग त्यांत अपानाची प्रवृत्ति होते. शुक्रापासून किंवा रसापासूनही पनः जन्म पावतो.

हर्ष (आनंद किंवा ब्रह्म) हें उदानाचें रूप आहे; तो द्वंद्वाच्या आंत त्यास व्यापून असतो. कामांपासून शुक्र जन्म पावते; शुक्रापासून रजाची उत्पत्ति होते; समान व व्यान यांपासून उत्पन्न झालेल्या शुक्रशोणितांच्या एक्यामध्ये प्राण व अपान यांचें द्वंद्व असतें; प्राण व अपान यांचें द्वंद्व हें खालीं (अधः) किंवा वर (ऊर्ध्व) जाणारें आहे. व्यान व समान यांच्या जोडीस तिर्यक् द्वंद्व असें ह्मणतात. अग्नि (परमात्मा) ह्मणजेच सर्व देवता होत, अशी देवाची आज्ञा आहे. (वेदवचन आहे.) त्या देवाचें ज्ञान व बुद्धि हीं ब्राह्मणास प्राप्त होतात. तम हा त्याचा धूर होय आणि रज हें त्या अत्यंत तेजस्वी अग्निचें भस्म होय. ज्यांत हविर्द्रव्य टाकलें जातें अशा ह्या अग्नीपासूनच सर्व उत्पन्न होतें. सच्चापासून समान व व्यान होतात, हें यज्ञांत वाक-बगार असणारे जाणतात. प्राण व अपान हे आज्याचे विभाग आहेत आणि त्यांच्यामध्ये अग्नि आहे. अग्नि हें उदानाचें श्रेष्ठ रूप होय, हें ब्राह्मण जाणतात. निर्द्वंद्व अशा प्रकारचें हें उदानरूप तूं मजपासून ऐक. अहोरात्र हें द्वंद्व आहे आणि त्यांचे मध्ये अग्नि आहे. हें उदानाचें परम रूप ब्राह्मण जाणतात. सत् व असत् हें एक द्वंद्व आहे आणि यांच्या मध्ये अग्नि आहे. हें उदानाचें परमरूप ब्राह्मण जाणतात. ऊर्ध्व ह्मणजे ब्रह्म हें ज्या संकल्पा-मुळें व्यान व समान बनतें, त्याच संकल्पा-मुळें कर्माचा विस्तार होतो. तृतीय सुषुप्त्यवस्थेतही संकल्प असतोच. तो तेव्हां समानाच्या योगानें निश्चित केला जातो व्यान, समान आणि समानतन ब्रह्म यांचें ऐक्य ही शांति होय. हें उदानाचें परमरूप ब्राह्मण जाणतात.

अध्याय पंचविसावा.

—:—

चातुर्होत्रविधानवर्णन.

ब्राह्मण सांगतो:—हे कल्याणि, चातुर्होत्राचें विधान कशा प्रकारचें आहे, तो पुरातन इतिहास याच विषयाचे स्पष्टीकरणार्थ सांगत असतात. त्या सर्वांचें विधान मी विधिपूर्वक कथन करतो, तर हें अद्भुत रहस्य माझ्या मुखांतून श्रवण कर. हे भाविनि, ज्यांनीं संपूर्ण जग व्यापिलें आहे असे करण, कर्म, कर्ता व मोक्ष हेच ते चार होत होत. आतां कशाचा काय हेतु (कारण) आहे हें सर्व निःशेष श्रवण कर. घ्राण, जिह्वा, चक्षु, त्वचा, पांचवें श्रोत्र, मन आणि बुद्धि हीं सात गुण-हेतुक जाणावीं. गुण ह्मणजे अविद्या हीच यांच्या उत्पत्तीचा हेतु किंवा कारण होय. गंध, रस, रूप, शब्द, पांचवा स्पर्श, मनन करावयाचें तें, व जें जाणावयाचें तें, हीं सात कर्महेतुक होत. कारण गंधादिक हे स्थूलाचे गुण आहेत आणि स्थूल तितकें कर्माचें फल आहे. घ्राता, भक्षयिता, द्रष्टा, वक्ता, पांचवा श्रोता, मंता आणि बोद्धा हे सात कर्तृहेतुक आहेत. कारण कर्म करणा-राच त्याचें फळ भोगण्यासाठीं घ्राता इत्यादि बनतो. हे घ्राता, भक्षयिता वगैरे सातजण गुणवंत ह्मणजे नासिकामुखादि औपाधिक-रूपांनीं युक्त होऊन गंधादि स्वगुणांचें सेवन करतात. परंतु मीं (आत्मा) निर्गुण व अनंत आहे. त्याचप्रमाणें हे दाता वगैरे निर्गुण ह्मणजे अहंकाररहित झाले असतां तेच मोक्षहेतु होतात. ' मी घ्राता ' इत्यादि अभिमानाचा त्याग हाच मोक्ष होय. कारण,

१ व्याकरणप्रमाणें ' मी ' ह्याचा उद्देश हा इति-हास सांगणाऱ्या ' ब्राह्मणा ' कडे जातो. परंतु येथें ' मी ' ह्मणजे आत्मा घेंवें प्राप्त आहे.

अत्मा हा विषयांचें ग्रहण करीतच नाही. विद्वान् व ज्ञानी जे आहेत त्यांचे ठिकाणीं तर गुण हेच देवता होऊन आपआपल्या स्थानीं सतत यथाविधि हविर्द्रव्यांचें सेवन करतात. त्यांचीं घ्राणादिक ईन्द्रियेंच गंधादिकांचें ग्रहण करतात. त्या ज्ञानी जनांचा आत्मा गंधादिकांवर लब्ध होत नाही; आणि जो अविद्वान् आहे, तो अन्न भक्षण करीत असतां ममत्वबुद्धीनें (मी भोक्ता या बुद्धीनें) त्याचा स्वीकार करतो (त्यावर आसक्ति ठेवतो) व म्हणूनच आपल्या रक्षणार्थ अन्न शिजविणारा तो मूर्ख त्या ममत्वबुद्धीमुळे नाश पावतो. अशा प्रकारे ममत्वबुद्धीनें भक्षण करणें तें अमक्ष्यभक्षण जाणावें व तशा प्रकारे केलेलें पान हें मद्यपान जाणावें. तें त्यास ठार करितें. तो अन्नाचा नाश करतो व अन्न त्याचा नाश करितें. याप्रमाणें तो दुःस्वप्नास मारून पुनः स्वतः मारला जातो. जो विद्वन् आहे तो ईश्वरच होय. तो अन्नाचा नाश करतो, त्याप्रमाणेंच (ईश्वर असल्यामुळे) पुनः अन्न उत्पन्नही करतो. अन्न खाण्यापासून त्याच्यामध्ये तिलप्राय विकार उत्पन्न होत नाही. तो लवमात्रही त्याचे रुचीवर आसक्त होत नाही. जे मनानें समजतें, जें वाणीनें बोललें जातें, जें कानांनीं ऐकिलें जातें, जें डोळ्यांनीं पाहिलें जातें, जें त्वचेनें स्पर्शिलें जातें, आणि घ्राणेंद्रियानें ज्याचा वास घेता येतो, ते पांच विषय आणि सहावें मन हीं सर्व हविर्द्रव्यें होत. शरीरामध्ये असलेला गुणवान् अग्नि (कारणब्रह्म) माझ्या शरीरांत प्रदीप्त झाला आहे; आणि सर्व कर्मांचा दाह करणारा जो ज्ञानबुद्धि, तो आरंभाचरोबर

उत्पन्न करणारा ज्ञानयज्ञ मजमध्ये सुरू झाला आहे. प्राण हें त्याचें स्तोत्र असून अपान हें शस्त्र आहे. सर्वांचा त्याग हीच त्याची उत्तम दक्षिणा होय. कर्ता म्हणजे अहंकार, अनुभूता म्हणजे मन आणि आत्मा म्हणजे बुद्धि हीं क्रमानें होता, अध्वर्यु व उद्गाता आहेत. हे सर्व ब्रह्मरूपच आहेत. सत्य हाच या यज्ञातील प्रशास्ता असून सत्य हेंच त्याचें शस्त्र आहे आणि मोक्ष हें या यज्ञाचें फळ आहे. नारायणाचें स्वरूप जाणणारे जन याविषयीं ऋचाही म्हणत असतात. पूर्वी जेव्हां भगवान् नारायणाचे प्राप्तिस्तव (आत्मप्राप्तिस्तव) इन्द्रियरूप पशु त्याच्या स्वाधीन केले गेले, तेव्हांच्या त्या ऋचा आहेत. मग तेथें कांहीं सामेंही झटलेली आहेत. त्याविषयीं तैत्तिरीय श्रुतीत विद्वर्शन केलें आहे. तो नारायण देव म्हणजे सर्वात्मा होय. हे भीरू, तूं व्यास जाण.

अध्याय सव्विसावा.

—:—

सर्पादिकांस ब्रह्मोपदेशारूपाय.

ब्राह्मण सांगतो:—शास्ता एक आहे, दुसरा कोणीच शास्ता नाही; जो हृदयांत रहातो तोच शास्ता होय; त्याच्याच संबंधानें मी बोलत आहे; त्याच्याच प्रेरणेनें मी उतारावरून वहात जाणाऱ्या उदकाप्रमाणें सरळ जात आहे. (बोलत चाललो आहे.) गुरु एक आहे, त्याहून दुसरा कोणी गुरु नाही; जो हृदयांत रहातो तोच गुरु होय; त्याविषयींच मी बोलत आहे; त्या गुरूच्या उपदेशानेंच जगांत सर्व लोक सर्वदा सर्पादिकांचा द्वेष करितात. बंधु एक आहे, त्यापरता दुसरा बंधु नाही; जो हृदयांत निवास करतो त्याविषयींच

१ त्रिसुपर्णांचे शेषटी असलेली “ तस्यै विदुषो यशस्यात्मा यजमानः ” इत्यादि ऋचा.

१ ‘ इन्द्रियार्णोद्रियायेंषु वर्तते इति धारयन् ।

(श्रीमद्भगवद्गीता.)

२ ‘ भुंजते ते त्वं पापा ये पचंत्यात्मका-
रणात्. ’

(श्रीमद्भगवद्गीता.)

मी हें बोलत आहे; त्याच्याच उपदेशामुळे, हे ओठ हालविण्याकडे गेली; आणि जपादिकांचा पार्था, हे सप्तर्षि बंधुपेमानें आकाशांत चमकत नसता देखावा करण्याविषयीच प्रजा-आहेत. श्रोता एक आहे, त्यावांचून पतीचा उपदेश आहे असा त्या स्वभाव-दुसरा श्रोता नाही; जो हृदयांत वास्तव्य दांभिकांचा निश्चय झाला. देवांनीं करतो त्याविषयीच मी बोलत आहे; तो गुरू ॐ हा उच्चार ऐकला आणि लोकांत ज्याची करून व त्याशी योग्य रीतीनें वागून (त्याची याचना करावयाची तें ॐ यावरून ओळखतात सेवा करून) इंद्र हा सर्व लोकांहून श्रेष्ठत्व असें जाणून दान हेंच श्रेयस्कर आहे असा व अमरत्व पावला. द्वेष्टा एकच आहे, त्याहून त्यांचा समज झाला. आणि महर्षींनीं ॐ निराळा दुसरा द्वेष्टा नाही; जो हृदयांत रहातो याचा उच्चार करतांना होणारी ओठांची प्रवृत्ति त्याविषयीच मी हें बोलत आहे; त्याच्याच व उपसंहार यांकडे लक्ष देऊन, सर्व प्रवृत्तींचा उपदेशप्रमाणें वागणारे सर्वही सर्प जगांत उपसंहार ज्यांत होतो असा दमच श्रेयस्कर नेहमीं द्वेष्ट झाले आहेत. याच संबंधाचा एक होय असें मानिलें ! तात्पर्य इतकेंच कीं, गुरू पुरातन इतिहास ह्मणजे सर्प, देव व ऋषि एक-एक आणि त्यानें एकाच शब्दानें उपदेश केला; दम प्रजापतीकडे समजून घेण्यासाठीं गेले तथापि देव, ऋषि, सर्प व दम्य सर्व निर्म-होते, त्याविषयींची हकीगत सांगत असतात; निराळ्या उद्योगास लागले. तेव्हां स्वतः आपणच ती अशी:— आपला गुरू होय. सांगत असतां हा एकतो, तें

एकदा देव, ऋषि, सर्प व असुर यांनीं राहिले तसें ग्रहण करता आणि पुनः विभाग-प्रजापतीकडे जाऊन त्यास प्रश्न केला कीं, गारास तेंच सांगता. यास्तव हाच गुरू “ आझांस काय श्रेयस्कर आहे तें सांगावे.” होय, दुसरा कोणी गुरू नाही. त्याच्याच तेव्हां श्रेयाविषयी प्रश्न करणाऱ्या त्या सर्वांस अनुमतीनें मग कर्मास सुरुवात होत. गुरू, ‘ ॐ ’ एवढेंच त्या भगवंतांनें उत्तर दिलें. शिष्य, श्रोता व द्वेष्टा एकच असून तो हृद-ॐ हें एकैक्षर ब्रह्म होय. तें प्रजापतीनें त्यांस यांत रहातो. पापमार्गानें जाणारा या जगांत सांगितलें आणि तें ऐकतांच ते सर्वजण निर-पापी झणून प्रसिद्ध होतात; सन्मार्गानें चाल-निराळ्या वाटांनीं निघून गेले; व आत्मोपदेश जो णारा पुण्यवान् होता; इन्द्रियसखांत मग ॐ त्याचा अर्थ त्यांनीं आपआपल्या स्वभावा-असलेला कामामुळे कामचारी होतात; आणि नुरूप निरनिराळा घेतला. ॐ अक्षर उच्चार-सदैव इन्द्रियें जिकण्यांत तत्पर राहिलेला हाच तांना प्रजापतीच्या मुखाकडेच सर्पांची दृष्टि ब्रह्मचारी होता. सर्व व्रतें व कर्मे ज्यानें सोडून गेली; आणि असें तोंड उघडून मिठण्याविषयी दिलीं आहेत व जो केवळ ब्रह्माचा आश्रय ह्मणजे देश करण्याविषयीच प्रजापतीनें आप-करून राहिला आहे, तो ब्रह्मभूत होऊन णांस उपदेश केला असें समजून, दंश करणें जगांत संचार करणारा खरा ब्रह्मचारी होतो. हेंच आपणांस श्रेयस्कर आहे अशी त्यांची आश्रमधर्माच्या लोपानें त्याला दोष लागत भावना झाली. असुरांची दृष्टि प्रजापतीच्या नाही; कारण, ब्रह्म हाच त्याच्या समिधा

१ ब्राह्मण स्त्रीशी बोलत असतां येथें ‘ पार्थ ’ होत, ब्रह्म हाचू अग्नि होय, त्याची उत्पत्ति कोटून आला ! ब्रह्मापासून आहे, त्याचे ब्रह्म हेंच उदक व

२ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ।

(गीता.) गुरूही ब्रह्मच. सारांश, तो सर्वथा ब्रह्म

होतो. अशा प्रकारचें हें सूक्ष्म ब्रह्मचर्य पंडित जाणतात; आणि तें जाणून व क्षेत्रज्ञ जो आत्मा त्यापासून उपदेश पावून त्या ब्रह्मचर्याचें सेवन करतात.

अध्याय सत्ताविसावा.

—०—

ब्रह्मारण्यवर्णन.

ब्राह्मण ह्यणालाः—ज्यांत संकल्परूप डांस व चिलटें आहेत, शोकरूप थंडी व हर्षरूप ऊन्हा आहे, जेंथें मोहरूप अंधकार दाट पसरला आहे, लोभ-व्याधिरूपी सर्प जेंथें आहेत आणि कामक्रोधरूपी वाटमारे ज्यांत टपून बसले आहेत, असा अत्यंत निकट व केवळ एकट्यानेच जाण्याजोगा संसाररूपी रस्ता संपवून मी आतां ब्रह्मरूपी महारण्यांत शिरलों आहे.

ब्राह्मणी विचारतः—हे महाप्राज्ञ, तें अरण्य कोठें आहे ? तेथील वृक्ष कोणते ? नद्या कोणत्या ? डोंगर व पर्वत कोणते ? आणि किती पल्यावर तें अरण्य आहे बरें ?

ब्राह्मण सांगतोः—त्याहून भिन्न अशा कशाचेंच अस्तित्व नाही व त्याहून निराळें किंचितही सुख नाही. जगांत सत्ता व सुख मिळून जितकें दिसतें तितकें सर्व त्यांचेंच (ब्रह्माचेंच) आहे. जसं त्याहून भिन्न कांहींएक नाही, तसेंच त्याशीं अमदानें असणारंही कांहींएक नाही; आणि जसं सर्व सुख त्यांचेंच आहे, तसें सर्व दुःखही त्यांचेंच आहे. शिवाय दुःखांतून तारकही त्यावांचून दुसरें नाही. त्याहून कांहीं एक लहान (तोकडे) नाही व कांहींएक मोठें नाही; त्याचप्रमाणें त्याच्यापेक्षां सूक्ष्मही कांहीं नाही आणि त्याच्यासारखें सुखमय-

ही कांहींएक नाही. तेथें प्रविष्ट झालेले ब्राह्मण (ज्ञानी) हर्ष व शोक या दोहोंपासून विराम पावतात. ते कधीं हर्ष पावत नाहीत व त्यांस शोकही कधीं होत नाही. ते कोणाला भीत नाहीत आणि त्यांपासूनही कोणी भय पावत नाही. त्या वनांत सात महावृक्ष आहेत. त्यांचीं सात फळे आहेत व त्या फळांचा उपभोग घणारे अतिथिही सातच आहेत. तेथें सात आश्रम, सात समाधि आणि दीक्षाही सातच आहेत. अशा प्रकारचें ह्या अरण्याचें स्वरूप आहे. पांच रंगांचीं दिव्य पुष्पे व फळे उत्पन्न करणाऱ्या वृक्षांनीं तें वन व्यापून टाकिलें आहे. त्याचप्रमाणें, ज्यांपासून दोन रंगांचीं शोभिवंत पुष्पे व फळे उत्पन्न होतात अशा वृक्षांनीं तें अरण्य भरून गेलें आहे. ज्यांचीं पुष्पे व फळे सुंदर व दोन रंगांचीं असतात असे वृक्ष त्या अरण्यांत सर्वत्र आहेत. एकरंगी मनोहर पुष्प-

१ यस्मान्नाद्रिजते लोको । लोकान्नाद्रिजते च यः
(गीता.)

२ पांच इंद्रिये, मन व बुद्धि हे ते सात महावृक्ष होत. या सातांपासून होणारी सुखदुःख हीं तीं सात फळे होत. वरील सातांच्या देवता किंवा इंद्रियशक्ति हे सात अतिथि होत. कारण तेच सुखदुःखांचा उपभोग घेतात. अतिथि जेंथें बसतात ते वृक्ष किंवा इंद्रियादि हेच सात आश्रम होत. सात इंद्रियांचा नाश करणें ह्याच त्या सात समाधि होत. आणि एकामागून एक इंद्रियांच्या क्रिया बंद करणें ह्या सात दीक्षा होत.

३ शब्दादिक पांच भिन्न विषय हीं पांच रंगांचीं पुष्पे व त्यांपासून उत्पन्न होणारे रागद्वेष हीं फळे होत. मन हे वृक्ष होत.

४ इंद्रिये हे वृक्ष, अनुभवरूप फळे व पुष्पे, सुख व दुःख हे दोन रंग.

५ यज्ञादिक हे वृक्ष, व त्यांचीं स्वर्गादिक हीं दोन रंगांचीं सुंदर पुष्पे व फळे.

१ यत्सुखान्नापरं सुखं (अद्भुतबोध.)

२ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् (नारायणोपनिषद्.)

फलाचे वृक्ष तेथे चोहोंकडे पसरले आहेत. ते अरण्य दोन महावृक्षांनी व्यापिले असून अनेक अव्यक्त रंगांचीं फळे व फुले तेथे उत्पन्न होतात. या ठिकाणी एक (आत्मा) अग्नि आहे. मन व बुद्धि हे सुवे आहेत आणि पंचेंद्रिये ह्या समिधा आहेत. मन वगैरे या सातही जणांचे हवन केले असतां सात (वास्तविक एकच) मोक्ष फलद्रूप होतात. मुक्त झालेल्यांच्या दीक्षाही फलद्रूप होतात व त्यांस देहांतर प्राप्त होत नाही. कारण, त्यांचे गुण किंवा त्यांनी केलेल्या कृत्यांचीं फळे अतिथि (देवता) उपभोगितात; त्यांच्या क्रिया स्वतःसाठीं नसून परार्थ होत. असो; या अरण्यांत ते अतिथि महर्षि (इंद्रियाधिष्ठित देवता) ठिकठिकाणी आतिथ्याचा स्वीकार करतात. त्यांचे अर्चन झाल्यानंतर ते अगदीं लीन होतात आणि मग दसरे वन (अद्वैत) शोभू लागते. या दुसऱ्या वनांत प्रज्ञारूपी वृक्ष आहे. त्यावर मोक्षरूप फळ आहे. शांतिरूप छायेने तो युक्त आहे. ज्ञानरूपी वसावयाची जागा आहे. तृप्तिरूपी उदक तेथे आहे आणि क्षेत्रज्ञ- (आत्मा) रूपी सूर्य तेथे प्रकाशमान होत आहे. जे संत या वनास येऊन पोचतात (जाणतात) त्यांना पुनः भय प्राप्त होत नाही. कारण वर, खाली किंवा बाजूला त्याचा कोठेंच अंत झालेला दिसून येत नाही. येथे पोचलेल्या जीवन्मुक्तांचे ऐश्वर्य काय

वर्णन करावे ? संकल्पाबरोबर पाहिजे ते उत्पन्न करण्याचे ज्याचे सामर्थ्य अशा व चिद्रूप ज्योतीने चमकणा-या सात स्त्रिया (इंद्रिय-वृत्ति), त्या जीवन्मुक्तांचे तेजांनीं लज्जित होऊनच कीं काय, तोंड बाजूला फिरवून त्याच्या जवळ उभ्या असतात. त्या त्याच्या सेवेस हजर असतात आणि तो सामान्य लोकांहून फारच उच्च प्रतीचे व सर्व प्रकारचे रसास्वाद घेत असतो. त्याचे सुख व मूढांचे सुख यांतील अंतर सत्य व अनित्यता यांतील अंतराइतके आहे. सिद्धीस पोचलेले वसिष्ठप्रभृति सात ऋषि तेथे राहतात आणि त्यापासूनच उदय पावतात. सूर्याचे भोंवतीं जसे तारे, तसे त्या क्षेत्रज्ञ- (आत्मा) रूपी सूर्याभोंवतीं यश, तेज, थोरपणा, विजय, सिद्धि व सामर्थ्य हीं फिरत असतात. डोंगर व पर्वत हेही तेथे एकत्र झालेले आहेत; आणि नद्या व नाले पाण्याने भरून चालेले आहेत. हे पाणी ब्रह्मा-पासूनच उत्पन्न झालेले आहे. योग्यज्ञाचा विस्तार जेथे होतो अशा या अत्यंत गूढस्थलीं नद्यांचा संगमही आहे. आत्मतृप्त लोक येथून साक्षात् ब्रह्मदेवाकडे जातात. ज्यांच्या आशा कृश झाल्या आहेत, वासना पुण्यकृत्याकडे वळल्या आहेत आणि तपाच्या यागाने ज्यांचे मल व पातके दग्ध झालीं आहेत, ते आत्म्या-मध्ये चित्ताचा लय करून ब्रह्मपद मिळवितात. हे विद्यारूप अरण्य जाणणारे लोक या कामीं शमासच प्राधान्य देतात; आणि या अरण्या-कडे दृष्टि लावून बुद्धीची गति कुठित न होऊं देतां जन्म पावतात. अशा प्रकारचे हे पुण्य-कारक अरण्य आहे हे ब्राह्मण जाणतात; आणि ते जाणून, क्षेत्रज्ञ जो आत्मा त्याच्या आदेशाप्रमाणे वागतात.

१ ध्यानादिक हे वृक्ष व ' सुख ' हींच त्यांची एकरंगी सुंदर पुष्पे.

२ मन व बुद्धि हे दोन महावृक्ष व त्यांची संकल्प-विकल्प-मनोरथादिक अनेक अव्यक्तरूप फळे व पुष्पे.

३ तृप्तीवर उदकाचे रूपक, आत्म्यावर सूर्याचे रूपक व एकंदर रूपकाने गहन गोष्टी समजवून देण्याची ही पद्धति किती बहारीची आहे बरे !

अध्याय अठाविसावा.

—:०:—

अध्वर्युयतिसंवादवर्णन.

ब्राह्मण सांगतो:—मी वास घेत नाहीं, गोडी जाणत नाहीं, रूप पहात नाहीं, व (कशा-सही) स्पर्श करीत नाहीं. त्याचप्रमाणे मी नानाप्रकारचे (कोणतेही) शब्द श्रवण करीत नाहीं व कोणताही संकल्प मला शिवत नाही. प्रकृति ही इष्ट वस्तूची इच्छा करते आणि सर्व द्वेष्य पदार्थांचा निष्काराही प्रकृतिच करते. ज्याप्रमाणे कांहींएक इच्छा वेगरे न होतां प्राण व अपान हे प्राण्याच्या शरीरांत प्रवेश करून केवळ आपल्या स्वभावामुळेच अन्नपचनादि क्रिया शोषितही करतात, त्याचप्रमाणे जागृतीत व सुषुप्तीतही बुद्धि, मन वेगरे आपआपल्या अर्थाची स्वभावेकरून इच्छा करतात. त्यांत माझे अंग नसतें व मी कांहींएक करीत नाहीं. बाह्य घाण-घ्रेयादिकांहून दुसरी निराळी घ्राणादिक आहेत तीं स्वप्नांतील वासनारूप होत. त्यांचा भाव नित्य आहे. तथापि योगी शरीरामध्ये भूतात्मा हा त्यांपासून निराळा पाहतात; मग तो बाह्य गंधादिकांस कोठून चिकटणार ? मी त्या भूतात्म्याचे आंत रहात असल्यामुळे कामक्रोध, जरा किंवा मृत्यु यांशीं बिलकूल आसक्त नाहीं. कोणत्याही इष्ट वस्तूची इच्छा न करणारा व कोणत्याही द्वेष्य पदार्थांचा द्वेष न करणारा असा मी असल्यामुळे, कमलपत्रावर जलविंदूचा परिणाम रहात नाहीं तद्वत् मजवर कामक्रोधांचा कांहींच परिणाम होत नाहीं. आत्मा हा नित्य आहे आणि काम किंवा वासना अनित्य आहेत. त्यांचें अनुमोदन मिळालें ह्मणजे ह्या गोष्टीचा भोगजाल हें घाता वेगरे अनेकांचें स्वभावभूतच आहे; त्याकडे आत्मा पहात असला, तथापि आकाशास सूर्यकिरण चिकटून रहात नाहीत तद्वत् कर्मे घडत असतांही आत्म्यास ते भोग

जाल चिकटत नाहीं. आत्मा त्यांचे ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं.

आत्म्याच्या निःसंगत्वासंबंधानें अध्वर्यु व यति यांच्या संवादाचा प्राचीन इतिहात सांगत असतात. तर हे यशस्विनि, तो तूं समजून घे. एका यज्ञामध्ये पशु बळी देत असतां तेथे बसलेला एक यति निंदाप्रचुर वाणीनें अध्वर्यूला म्हणाला, ' ही हिंसा आहे. ' तेव्हां अध्वर्यूनें त्यास प्रत्युत्तर दिलें कीं, ' या बोकडाचा कांहीं नाश व्हावयाचा नाही. जर श्रुति ही प्रमाण असेल, तर या पशूचें कल्याणच होणार आहे. याच्यामध्ये जो पार्थिव भाग आहे तो पृथ्वीत जाईल, जो जलाचा अंश असेल तो जलांत मिसळेल, नेत्र सूर्यांत समाविष्ट होतील, कर्ण दिशांचे ठिकाणीं लय पावतील, आणि याचे प्राण आकाशांत प्रवेश करतील. आगमामध्ये असेंच सांगितलें असल्यामुळे या कृत्यांत मला बिलकूल दोष नाही. '

यति म्हणाला:—जर या बोकडाचे प्राण घेण्यांत त्याचें कल्याणच व्हावयाचें असेल, तर हा यज्ञ या बोकडासाठींच आहे असें शालें! मग तुला हा यज्ञ करण्याचें कारण काय ? निदान या कामीं या बोकडाचे भाऊ, माता, पिता व मित्र यांनीं तरी तुला संमति दिली पाहिजे. तेव्हां याला घेऊन त्याचेकडे जा आणि त्यांचें मत घे. कारण हा बोकड (आपस्तुषीनें तुझे स्वाधीन होण्यास) स्वतंत्र नाहीं, परंतंत्र आहे. तूं ह्मणतोस तेंच खरें असेल तर ते तुला संमति देतीलच. वास्तविक ह्मणजे तूं त्यांची गांठ घेतलीच पाहिजे. त्यांचें अनुमोदन मिळालें ह्मणजे ह्या गोष्टीचा विचार करतां येईल. आतां या बोकडाचे प्राण सुद्धां तूं त्यांच्या योगीत (उत्पत्तिस्थानांत) पांचविले आहेस, तेव्हां आतां ह्याचें हें निश्चेष्ट आहे. मात्र उरलें आहे असें माझे मत आहे.

लांकडासमान जें चेतनाहीन शरीर, त्याच्या अगदीं मुक्त द्वंद्वहित, निरिच्छ, सर्व भूतांशीं योगानें जे हिंसादोष घालवूं पाहतात त्यांस समतेनं वागणारा, ज्याजवळ ममत्वबुद्धि राहि- पशुच काय करावयाचा आहे ? लांकडासच लीच नाही, ज्यानें चित्त जिकिलें आहे, पशु झटलें झणजे झालें ! अहिंसा हा सर्व आणि चोहोकडून जो सर्वथा मुक्त आहे, त्याला धर्मांत मुख्य धर्म होय अशी वृद्धांची आज्ञा कोठेही मय नाही.

आहे. जें कर्म हिंसारहित होईल तेंच करावें अध्वर्यु म्हणालाः—महाराज, मनुष्यानें असें आह्मांस समजतें. आतां, पूर्णपणें अहिंसा-सज्जनांशींच येथें संगति करावी. हे थोर बुद्धि-धर्म पाळावयाचाच अशी प्रतिज्ञा आहे असें मंता, आपले विचार श्रवण करून माझ्या बुद्धी-मीं झटलें, तर यावर तुला पुष्कळ प्रकारचीं वर प्रकाश पडला आहे. भगवन्, आपण ईश्वर-दूषणें काढतां येतील. कितीही जपलें तरी रच आहां अशा बुद्धीनें मी आपल्या पायांशीं सूक्ष्महिंसा ही होणारच. तथापि शक्य तितका येऊन म्हणतो कीं, मंत्रप्रयुक्त कर्म मी करीत हा धर्म पाळिला पाहिजे. स्थूल आणि सूक्ष्म असें आहेत; यांत, हे द्विजा, माझा अपराध मुळींच नाही. दिसणारी हिंसा तरी टाळलीच पाहिजे. आह्मी ब्राह्मण म्हणालाः—या उपपत्तीनें यति 'अहिंसा सर्वभूतानां' हा धर्म प्रत्यक्षतः स्वध्व झाला आणि अध्वर्यूचाही मोह दूर नित्य पाळतो, परोक्ष पाळीत नाही; झणजे होऊन त्यानें तो महायज्ञ पुढें चालविला. समजून-उमजून हिंसा करीत नाही; न समजतां अशा प्रकारचा अत्यंत सूक्ष्म मोक्ष ब्राह्मण जाण-काय घडेल त्याविषयी आह्मी जबाबदार नाही. तात; आणि तो जाणून अर्थदर्शी आत्म्याच्या

अध्वर्यु म्हणालाः—तुम्ही भूमीचा गुण जो सुवास त्याचा उपभोग घेतां, जलरूप रस प्राशन करतां, तेजोत्पन्न जें रूप तें पहातां, वायूच्या धर्मीनें भासणारे स्पर्शसुख उपभोगितां, आकाश-तत्त्वामुळें उत्पन्न होणारे शब्द ऐकतां व मनाने विचार करतां. ह्या पृथिव्यादि सर्व भूतांस प्राण आहेत असेंही आपलें मत आहे. एकीकडे तुम्ही अहिंसेचा डौल सांगतां, परंतु या कृत्यांत तुमच्या हातून पदोपदीं हिंसा घडत आहे वंचून एक पाऊलही टाकतां येणार नाही. का येतिमहाराज! आपलें काय मत आहे ?

यति म्हणालाः—आत्म्याचें रूप दोन प्रकारचें आहे: अक्षर आणि क्षर. यापैकी अक्षर (अविनाशी) हें सद्रूप होय आणि क्षर (विनाशी) ज्याला म्हणतात त्याचा वास्त-विक अस्त्यंत अभावच आहे. प्राण, जिह्वा, घन व चांगुलपणा हीं मायेशीं संगत असलीं झणजे तीं अज्ञानाव, हेतु. परंतु या सर्वांपासून

अध्याय एकुणतिसावा.

—००—

कार्तवीर्यसमुद्रसंवादवर्णन.

ब्राह्मण म्हणालाः—ह शुद्धहृदय, कार्ते-वीर्याचा व समुद्राचा संवाद कसा झाला तो इतिहास याच विषयाचे स्पष्टीकरणार्थ सांगतात. कार्तवीर्यजुन नांवाचा एक राजा होता. त्यास हजार हात होते. त्यानें आपल्या धनुर्बलानें समुद्रापर्यंत सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली होती. एकदा तो बाह्यबलानें गर्विष्ठ झालेला राजा समुद्राच्या किनाऱ्यावर फिरत असतां त्यानें गेकडां बाण समुद्रावर फेंकले असें आम्हीं ऐकिलें आहे. तो अतिशय बाण सोडूं लागला तेव्हां समुद्र त्यास नमस्कार घालून व हात जोडून म्हणालाः—वीरा, बाण सोडूं नको, मी तुजसाठीं काय करूं तें सांग. माझ्या

आश्रयानें राहणारे प्राणी तू सोडलेल्या मोठ्या शाल्या आहेत. क्षत्रिय पुनःपुनः निःशेष बाणांनीं वध पावत आहेत; तर, हे राजराजे- (हतवीर) शाले असतां ब्राह्मणांनीं क्षत्रिय श्वा, हे प्रभो, मला ह्या बाणांपासून अभय दे. उत्पन्न केले; परंतु तेही रामानें कापून काढले.

कार्तवीर्यार्जुन म्हणालाः—संप्रामांत माझी याप्रमाणे एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी जो बरोबरी करील व रणात माझ्याशीं मिड-शाली असतां मधुर परंतु सर्व लोकांस ऐकूं प्यास तयार असेल असा वीर कोणता आहे येईल इतक्या बातानें अशी दिव्य आकाश- एवढें सांग. वाणी शाली कीं, 'रामा, हे रामा, चालू कुठ्या-

समुद्र म्हणालाः—राजा, जमदग्नि मह-पासून परावृत्त हो. अरे बाबा, या क्षत्रिय र्षिचें नांव तुला ऐकून माहीत असेलच. बांधवांना पुनःपुनः ठार करण्यांत तुला त्याचा मुलगा तुझें यथायोग्य आतिथ्य करील. कोणता फायदा दिसतो बरें ? ' आकाशवाणी-

मग तो अत्यंत क्राधाविष्ट झालेला राजा नंतर ऋचीकप्रभृति त्याचे पितामहांनींही जमदग्नीच्या आश्रमांत येऊन त्यानें तडक परशु-त्या महात्म्यास उपदेश केला कीं, 'हे महाभाग, रामाचीच गांठ घेतली. आल्याबरोबर त्यानें तू खरा विजयी आहेस.' परंतु स्वपित्याचा वध आपल्या बांधवांसहवर्तमान परशुरामास अनिष्ट सहन न होऊन भार्गवराम त्यांस म्हणाला, अशा पुष्कळच गोष्टी केल्या आणि तेणेंकरून 'हे महाभाग ऋषीहो, या कामीं आपण माझे त्या महात्म्यास चेताविलें. मग, हे कमलेशणे, आड येऊं नये अशी माझी विनंती आहे !' अमिततेजस्वी राम इतका संतापला कीं, तो त्यावर ते पितर म्हणाले, 'परंतु या क्षत्र बांधूना आपल्या तेजानेंच शत्रूंचीं सैन्ये दग्ध करतां व्यर्थ मारावेंस हें तुला योग्य नाहीं. अरे, तू ब्रा- कीं काय असें मासलें. नंतर त्यानें परशु म्हण असून राजांस ठार करणें तुला उचित नव्हे.'

घेऊन, मोठ्या वृक्षाच्या सर्व खांद्या खडसाऱ्या त्याप्रमाणें सहस्रार्जुनांचे हजारही हात छेदून टाकले आणि त्यास ठार केलें. तो मरून पडला असें पहातांच त्याचे सर्व बंधू एकत्र होऊन शक्ति व तरवारी उपसून भार्गवावर चोहोंकडून धावले. तेव्हां परशुरामही धनुष्य घेऊन सत्वर रथारूढ झाला आणि त्यानें बाणांची निषेध करतां याचें कारण) याचविषयी एक एकसारखी वृष्टि करून राजाचें सैन्य उधळून पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो ऐकून, लावलें. मग कित्येक क्षत्रिय त्या जमदग्निपुत्राचे हे द्विजसत्तमा, तू त्याप्रमाणें वागावेंस. अलर्क भीतीनें धडकी मरून सिंहापासून भ्यालेल्या नामक एक फारच महातपस्वी राजर्षि होता. मृगांप्रमाणें गिरिकंदरांत शिरले. परशुरामाच्या तो धर्मज्ञ व सत्यवादी असून थोर अंतःकर- भयानें स्वकर्म सोडलेल्या त्या क्षत्रियांची पाचा होता. तो व्रतापासून कधीही दळत नसे. संतति शूद्र बनली. कारण, तेथें त्यांस स्वधर्म त्यानें प्रथम धनुर्वेदानें ही समुद्रवलयोक्त शिकविण्यास ब्राह्मणही मिळाले नाहींत. या-

प्रमाणें त्या स्वधर्मभ्रष्ट क्षत्रियांपासूनच द्रविड, आभीर, पुंड्र व शबर ह्या शूद्रजाति उत्पन्न

आश्व० ७-७

अध्याय तिसावा.

—:—

हिंसेच्या अकर्तव्याविषयीं अलर्काचा इतिहास.

ते पितर रामास म्हणालेः—(आह्मी तुझा निषेध करतां याचें कारण) याचविषयीं एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. तो ऐकून, लावलें. मग कित्येक क्षत्रिय त्या जमदग्निपुत्राचे हे द्विजसत्तमा, तू त्याप्रमाणें वागावेंस. अलर्क भीतीनें धडकी मरून सिंहापासून भ्यालेल्या नामक एक फारच महातपस्वी राजर्षि होता. मृगांप्रमाणें गिरिकंदरांत शिरले. परशुरामाच्या तो धर्मज्ञ व सत्यवादी असून थोर अंतःकर- भयानें स्वकर्म सोडलेल्या त्या क्षत्रियांची पाचा होता. तो व्रतापासून कधीही दळत नसे. संतति शूद्र बनली. कारण, तेथें त्यांस स्वधर्म त्यानें प्रथम धनुर्वेदानें ही समुद्रवलयोक्त शिकविण्यास ब्राह्मणही मिळाले नाहींत. या-

१ क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवः ।

अद्वयोऽभिब्रह्मतः क्षत्रमदमनो लोहमुत्थितं ॥

(मनुस्मृति.)

सर्व पृथ्वी जिंकिली आणि अशा प्रकारचें हें अत्यंत दुष्कर कर्म केल्यानंतर मग सूक्ष्म विचाराकडे त्यानें आपलें मन वळविलें. तो एकदा वृक्षाखालीं बसला असतां शत्रुजयादि मोठमोठ्या कारभारांपासून त्याचें चित्त परावृत्त होऊन, हे महामते, सूक्ष्म अशा ब्रह्माविषयी त्याचे अंतःकरणांत चिंतन सुरू झालें.

अलर्क म्हणालाः—माझे मन मोठें बलाढ्य झालें आहे. मन जिंकिलें म्हणजे आत्मजय झालाच म्हणून समजावें. यास्तव, मजसमो-वतीं शत्रूंचा घेरा पडला असला तथापि मी त्यांकडे बाण न सोडतां दुसरीकडेच ते सोडीन ज्यापेक्षां मन हेंच आपल्या चपलतेमुळे सर्व मर्त्यांस कर्म करावयास लाविते. त्यापेक्षां मी या मनावरच अत्यंत तीक्ष्ण अग्रांचे बाण सोडीन.

यावर मन म्हणालेंः—अलर्क, हे बाण मला मुळींच वेधूं शकणार नाहीत. ते तुझे मर्म भेदितील आणि मर्मभेद झाला असतां तूं मरून जाशील. तेव्हां मला मारण्याची तुझी इच्छा असेल तर त्या कामास योग्य असं दुसरें बाण हुडकून काढ. हें ऐकून अलर्कनें त्याचा विचार केला आणि मग तो पुनः बोलूं लागला.

अलर्क म्हणालाः—हें नाक पुष्कळ प्रकारचे सुवास हुंगून-संवरून पुनः त्यावरच लुब्ध होतें. त्यापेक्षां यावरच मी तीक्ष्ण बाण सोडतां. नाक म्हणालेंः—अलर्क, हे बाण मला कदापि भेदणार नाहीत. ते तुझे मर्म भेदितील आणि मर्मभेद झाला असतां तूं फुकट मरशील मात्र. तेव्हां ज्यांच्या योगानें मला मारतां येईल असे दुसरेच बाण शोधून काढ. तें ऐकून अलर्कनें त्याचा विचार केला आणि मग तो पुनः बोलूं लागला.

अलर्क म्हणालाः—ही जिव्हा मधुर मधुर रसांचा आस्वाद घेऊन पुनः त्यावरच फोडून टाकीन.

आसक्त होते, त्यापेक्षां जिव्हेवरच मी तीक्ष्ण आरांचा मारा करीन.

जिव्हा म्हणालीः—अलर्क, हे बाण मला मुळींच लागणार नाहीत, ते तुझे मर्म भेदितील आणि मर्मभेद झाला म्हणजे तूं ठार होशील. तेव्हां ज्यांच्या योगानें मला मारतां येईल असे निराळे बाण शोधून काढ. तें ऐकून अलर्कनें त्याचा विचार केला आणि मग तो पुनरपि बोलूं लागला.

अलर्क म्हणालाः—ही त्वचा अनेक प्रकारचे स्पर्शसुख अनुभवून पुनः त्यावरच आसक्ति ठेवते. यास्तव मी आतां ही त्वचा नानाप्रकारच्या शरांनीं विदीर्ण करून टाकतो.

त्वचा म्हणालीः—अलर्क, हे बाण माझे कांहीं एक वांकडे करू शकणार नाहीत. हे तुझे मर्म भेदितील आणि मर्मभेद झाल्याबरोबर तूं मृतप्राण होशील. यास्तव ज्यांनीं तूं मला मारू शकशील असे दुसरे बाण शोध. तें ऐकून अलर्कनें विचार केला आणि मग तो पुनः बोलूं लागला.

अलर्क म्हणालाः—हे कर्णोद्विग्रह अनेक प्रकारचे शब्द श्रवण करून पुनः त्यावरच लुब्ध रहातें. त्यापेक्षा या कर्णोद्विग्रावर मी तीक्ष्ण शरांचा मारा करीन.

कर्णोद्विग्रह म्हणालेंः—अलर्क, हे बाण मज-पर्यंत मुळींच येऊन पोचणार नाहीत. हे तुझे मर्म भेदितील आणि तेथेंकरून ते जिवाला मात्र मुकशील. तेव्हां ज्यांनीं तूं मला मारू शकशील अशा दुसऱ्या बाणांचा विचार कर. तें ऐकून व त्याचा विचार करून अलर्क पुनः बोलूं लागला.

अलर्क म्हणालाः—बहुत प्रकारचीं रूपे पाहून नेत्र पुनः त्यावरच आसक्त होतात.

न्यापेक्षां मी तीक्ष्ण सायकांनीं डोळेच

नेत्रेन्द्रिय म्हणाले—अलर्का, हे बाण मला मुळींच लागणार नाहीत. हे तुझेच मर्म भेदितील आणि मर्मभेद होतांच तू मरून जाशील. यासाठी ज्यांनी मला मारतां येईल अशा दुसऱ्या बाणांचा विचार कर. तें ऐकून व पुनः विचार करून मग तो भाषण करू लागला.

अलर्क म्हणाला:—ही बुद्धि (निश्चय-शक्ति) प्रजेच्या योगानें (ज्ञानशक्तीच्या योगानें) अनेक प्रकारचे निश्चय करते. तस्मात् मी बुद्धी-वच तीक्ष्ण बाण सोडीन.

बुद्धि म्हणाली:—अलर्का, हे बाण माझे चालाग्रही वांकडे करू शकणार नाहीत. ते तुझेच मर्म भेदितील व मर्मभेद होऊन तू मृतपाण होशील. तर मला ज्यांनी मारतां येईल अशा दुसऱ्या बाणांचा शोध कर.

ब्राह्मण सांगतो:—(पितर म्हणाले,) मग अलर्कानें तथेच असून दुष्कर तपश्चर्या केली. (अतिशय विचार केला.) परंतु या सात इंद्रियांचा भेद करणार बाण कोणते हें त्यास समजलें नाहीं. मग, हे द्विजसत्तमा, त्या अलर्क राजानें चित्त अगदीं आवरून धरून पुष्कळ वेळ विचार केला; परंतु असल्या राजयोगापासूनही त्या बुद्धिमंताग्रणीस श्रेय प्राप्त झालें नाहीं. मग त्यानें मन एकाग्र करून (आत्म्याकडे लावून) निश्चल राहून योगाभ्यास चालविला आणि, मग एकाच बाणानें सर्व इंद्रियांचा क्षणाधांत नाश केला. योगानें परब्रह्मांत प्रवेश करून तो परम-सिद्धीस पोहोचला; व मग विस्मित झालेल्या त्या राजानें ही गाथा म्हणली: “अहो, ऐश्वर्यादि भोगण्याची तृषा आम्हांस लागल्यामुळे आम्ही आजपर्यंत राज्य चालविलें व ह्या बाह्यपंचांगांत निमग्न राहिलों; परंतु खरोखर हें केवळ दुःख-मय आहे. वास्तविक पहातां परमसुख हें योगा-

व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोठेही नाहीं. हें मला आतां मागून समजलें! ”

रामा, हें तू लक्ष्यांत आणून इतउत्तर क्षत्रियांचा संहार करूं नको आणि घोर तपश्चर्या कर, म्हणजे तुला श्रेय प्राप्त होईल.

पितरांनीं याप्रमाणें उपदेश केला असतां घोर महाभाग जामदग्न्यानें घोर तपश्चर्या केली व जेणेकरून दुर्लभ अशी सिद्धि त्यास प्राप्त झाली.

अध्याय एकतिसावा.

अंबरीषगाथावर्णन.

ब्राह्मण म्हणाला:—जगांत तीन शत्रु आहेत, तेच वृत्तिभेदानें (सत्त्व, रजस, तमस) नऊ होतात. (इष्टप्राप्ति निश्चयानें होणार असें दिसतांच होणारा) प्रदुर्ध, (इष्टप्राप्ति झाली असतां उत्पन्न होणारी) प्रीति आणि (इष्ट वस्तूचा उपभोग घेत असतां वाटणारा) आनंद ह्या तीन सत्त्वगुणाच्या वृत्ति होत; यांना सात्त्विक गुण असें म्हणतात; तृष्णा, क्रोध व द्वेष या रजोगुणाच्या वृत्ति असून त्यांस राजस गुण असें म्हणतात; आणि श्रम, आळस व मोह ह्या तीन तमोगुणाच्या वृत्ति असून त्यांस तामस गुण असें म्हणतात. ज्यांचा आत्मा प्रशांत झाला असून ज्यांनीं इंद्रियें जिकलीं आहेत असे धैर्यवंत ब्रिलकूल हयगय न करतां प्रथम ह्या नऊ अंतर्गत शत्रूंचा नाश नाट करतात आणि मग इतर बाह्य शत्रूस जिकण्यासाठीं कंबर बांधतात. पूर्वकल्पाची माहिती असलेले लोक प्राचीन काळीं प्रगांठ अंबरीष राजानें गाहिलेल्या गाथा याविषयी सांगत असतात. रामद्वेपादि दोष प्रबुद्ध झाले असतां व ते शमपदि सद्वृत्तींचा नाश करूं लागले असतां महायशस्वी अंबरीष राजानें आपल्या बलांनें त्यांचें आधिपत्य संपादिलें.

(त्यांस ताव्यांत आणलें.) त्यानें आपल्या दोषांचा निग्रह केला, सद्गुणांची अभिवृद्धि केली, आणि मोठी सिद्धि मिळविल्यानंतर ही गाथा ह्मणली: ' मीं दोषांस बहुतेक जिकिलेंच ओह; सर्व शत्रुही ठार केले आहेत; परंतु एक दोष मोठा प्रबळ आहे, त्यास मारलेंच पाहिजे; असें असतांना मीं त्याला अजून मारिलें नाहीं. ज्याच्या प्रेरणेमुळे मनुष्य तृष्णारहित होत नाहीं आणि तृष्णाते होऊन धावत असतां त्यास खांचखळगे (दुष्कृत्ये) समजत नाहींत, आणि ज्याच्या अस्तित्वामुळे मनुष्य जें करूं नये तेंही करतो, असा दुष्ट जो लोभ त्याला तीक्ष्ण धारेच्या तरवारीनी मारा. 'लोभापासून तृष्णा उत्पन्न होते आणि तृष्णेपासून चिंता उत्पन्न होते. मनुष्य नानाप्रकारच्या इच्छा करूं लागला ह्मणजे भर-पूर राजस गुण त्याचे अंगीं येतात; आणि ते आले ह्मणजे मग तसेच तामस गुणही पुष्कळसे येतात. मग त्या गुणांच्या योगाने देहबंधन उत्पन्न होतें. मग पुनःपुनः जीव जन्मास येतो व कर्मही करतो. तो जन्म संपला ह्मणजे तो देह छिन्नभिन्न होऊन तो मृत्यु पावतो व पुनः दुसऱ्या जन्मास जातो. एवढा अनर्थ एका लोभामुळे होतो. यासाठीं नीट विचार करून समाधानवृत्तीनें लोभाचा निग्रह करावा आणि स्वतःमधील राज्य इच्छावें. हेंच खरें स्वराज्य होय. दुसरे राज्य कोठेंच नाहीं. यथावत् जाण-लेला आत्मा हाच राजा होय. ' याप्रमाणें सर्वांत प्रबळ असा शत्रु जो लोभ त्याचा उच्छेद

१ त्रिविधं नरकस्येदं...तथा लोभः

(गीता. अ० १६, श्लोक २१.)

२ लोभः प्रवृत्तिः...रजस्येतानि जायते ।

(गीता अ० १४, श्लोक १२.)

३ रजसो लोभ एव च (गीता अ. १४, श्लो. १७.)

करून यशस्वी झालेल्या अंबरीष राजानें परमानंदरूप स्वराज्याचे प्रशंसापर गाथा गाडली.

अध्याय बतिसावा.

—०:—

ब्राह्मणजनकसंवादवर्णन.

ब्राह्मण म्हणाला:—हे सद्भाववति स्त्रिये, याच विषयासंबंधान (लोभनिग्रहाविषयी) ब्राह्मण व जनक राजा यांच्या संवादाचा पुरा-तन इतिहास सांगतात. एकदा जनक राजानें, कांहीं अपराधावरून, जवळच बसलेल्या एका ब्राह्मणास शिक्षा करण्यासाठीं म्हणलें कीं, ' तूं माझ्या राज्यांत राहूं नको. '

तें ऐकून ब्राह्मणानें त्या राजसत्तमास प्रत्युत्तर केलें, 'राजा, किती मुख्य तुझ्या ताव्यांत आहे तें सांग; म्हणजे हे प्रभो, मी दुसऱ्या राजाच्या प्रदेशांत रहावयास जाईन. राजा, तुझी आज्ञा यथाशास्त्र पाळावी अशी माझी इच्छा आहे.' त्या कीर्तिमान् ब्राह्मणानें असें विचारिलें तेंव्हां जनकानें कांहीच उत्तर दिलें नाहीं; तो वरचे-वर उष्ण निःश्वास ठाकूं लागला. याप्रमाणें तो अ-मितपराक्रमी राजा विचार करीत बसला असतां, सूर्यास ग्रहण लागोवें त्याप्रमाणें एकदम त्याचे अंतःकरणांत गोंधळ उडाला. मग तो गोंधळ नाहींसा होऊन राजा शांत झाल्यावर क्षणभरानें त्या ब्राह्मणाशीं बोलूं लागला.

जनक म्हणाला:—माझे हें वंशपरंपरागत राज्य असून सर्व मुख्य माझ्या ताव्यांत अस-तांना, सर्व राज्य धुडति असतांही त्यांत माझा असा प्रदेश मुळींच सांपडत नाहीं. सर्व पृथ्वींत सांपडेना तेंव्हां मीं मिथिला नगरींत शोध केला, तेथेंही सांपडेना; तेंव्हां आपल्या घरीं मुलांवाळांत शोध केला, परंतु जेव्हां माझा असा प्रदेश मला तेथेंही सांपडला नाहीं, तेंव्हां मीं गोंधळून गेलों. मग क्षणभरानें तो गोंधळ नाहींसा होऊन माझी बुद्धि पुनः ठिकाणावर

आली, तेव्हां मग माझा प्रदेश कोणताच नाही किंवा सर्वही माझेच प्रदेश आहेत, असें मी मानूं लागलों. हा आत्माही माझा नाही किंवा सर्व पृथ्वी माझी आहे; आणि, हे द्विजोत्तमा, ती जशी माझी आहे तशीच ती इतरांचीही आहे असें माझे मत झालें. तेव्हां मर्जीस येईल तितके दिवस रहा, आणि येथें आहां तथार्थत आमचे येथेच जवीत जा.

ब्राह्मण ह्मणाला:—या पितृपरंपरागत राज्यांत एवढा प्रदेश ताच्यांत असतां कोणत्या बुद्धीचा अंगीकार करून तूं (राज्याचें) ममत्व सोडून दिलेंस तें सांग. त्याचप्रमाणे कोणत्या विचाराच्या आधारानें सर्वच प्रदेश तुझा होतो? व कोणताही प्रदेश तुझा नाही हें तरी तूं कुशावरून समजतोस?

जनक सांगतो:—या जगांतील श्रीमंती, दारिद्र्य वगैरे सर्व अवस्था नश्वर आहेत; यामुळे अमुक एक माझे असें ह्मणण्यास मला कांहींच आढळलें नाही. 'कस्य इदं' 'कस्य स्व' अशीं वेदवचनेंही आहेत. बुद्धिपुरस्सर विचार करितां हें माझे असें ह्मणण्याजोगें मला कांहींच सांपडत नाही. असा विचार करून मीं ममत्व सोडून दिलें. आतां, सर्वत्र माझाच प्रदेश आहे असें मीं कां ह्मणतो तें ऐक. माझ्या घ्राणें-द्रियास गोचर झालेलेही गंध मी स्वतःसाठीं इच्छित नाहीं, त्यापेक्षां मीं गंध उत्पन्न करणारी पृथ्वी जिंकिलीच आहे व यामुळेच ती नित्य माझ्या ताब्यांत रहाते. तोंडांत रस प्राप्त झाले तथापि ते आपणास पाहिजेत असें मला वाटत नाहीं, यामुळे मीं जल जिंकिलेच असून तें निरंतर माझ्या स्वाधीन रहातें. माझ्या डोळ्यांत येणारा प्रकाश किंवा रूप मी स्वतःसाठीं इच्छित नाहीं, यामुळे मीं जिंकिलेला प्रकाश नित्य

माझ्या ताब्यांत असतो. त्वचेला लागलेल्या पदार्थाचाही स्पर्श स्वतःस पाहिजे अशी मी इच्छा करित नाहीं, यामुळे मजकडून जिंकला गेलेला वायु सदोदीत मला वश असतो. कानांत पडलेलेही शब्द मी स्वतःस पाहिजेत अशा हेतूनें ग्रहण करित नाहीं; यास्तव जिंकिले गेलेले सर्व शब्द नित्य माझ्या अधीन रहातात. माझ्या अंतरांतच नित्य असलेलें मनही आपणास पाहिजे अशी मला कधीं इच्छा होत नाहीं, यामुळे मजकडून जिंकिलें गेलेलें मन सदोदीत माझ्या ताब्यांत असतें. आतां मी हे जे समारंभ वगैरे (क्रिया) करतो, ते सर्व देव, पितर, भूतें व अतिथि यांसाठीं होत. माझ्या स्वतःसाठीं नाहीत.

मग तो ब्राह्मण हास्य करून पुनः जनकास म्हणाला:—मी धर्म आहे. तुझी परीक्ष पाहण्यासाठींच मी येथें आलों होतों. ब्रह्मलाभ होण्यास अत्यंत आवश्यकें जें मागें उलटणारें नाही असें व सत्त्वगुणरूप धावेनें आवळलेलें जें बुद्धिसाधनकलापरूप चक्र, तें फिरविणारा, हे जनका, तूं एकटाच आहेस !

अध्याय तेहेतिसावा.

—:०:—

जीवन्मुक्त्यवस्थाकथन

ब्राह्मण म्हणाला:—हे भीरू, तूं आपल्या (अल्प) बुद्धीनें मला जसा समजतेस, तसा कांहीं मी जगांत वागत नाहीं. मी विप्र आहे, मुक्त आहे, वनवासी आहे, गृहस्थाश्रमी आहे, आणि त्याचप्रमाणें ब्रह्मचारीही आहे. चांगल्या किंवा वाईट कामांत गढलेला तूं मला जसा पहातेस (समजतेस) तसा कांहीं मी नाही. मी संगरहित असून या भूमंडलावरील यच्चयावत् सर्व पदार्थ मींच व्यापिले आ-

हेत. लांकडांचा जसा अग्नि तसा मी— हे सुभगे, तुला परलोकाचें (अनात्मलोकाचें) जगांत जे कोणी स्थावर किंवा जंगम जीव मय नाहीं. त्या एका भावार्शीं तुझी तादात्म्य आहेत त्या—सर्वांचा काळ आहे, असें भावना असल्यामुळे तूं माझ्याच आत्म्यांत समज. अखिलें पृथ्वीचें राज्य काय किंवा येऊन मिळशील.

स्वर्गाचें राज्य काय, माझी ही बुद्धि तीं दोन्ही सारखींच (तृच्छ) समजते. (ही विश्वात्मिका) बुद्धि हेंच माझें धन होय. ब्राह्मणांचा (ज्ञान्यांचा) मार्ग एकच (ज्ञानरूप) आहे. तो जाणणोर घरांत, वनवासांत किंवा गरूच्या घरीं असोत किंवा अथवा भिक्षा मागत फिरात, ते त्याच मार्गानें वागतात. बाह्यचिन्हें कितीही भिन्न असलीं तरी सर्व एकाच बुद्धीची उपासना करतात. ज्यांची बुद्धि शस्त्ररूप झाली आहे, ते कोणत्याही आश्रमाचें व कोणतीही चिन्हें धारण करणारे असोत, सर्व नया जशा एका सागरास मिळतात, तसे ते सर्व एकाच भावास येऊन पोहोचतात. हा मार्ग बुद्धीच्या योगानें समजतो; शरीरानें समजत नाहीं. कारण, शरीर हें कर्मांनीं बांधलें गेलें आहे आणि कर्म हीं सादिव सांत आहेत. यास्तव, माझी इच्छा आहे.

ब्राह्मण सांगतो—(शिष्याची) बुद्धि ही खालची अरणी आहे असें समज; आणि गुरु ही वरची अरणी आहे असें समज. त्यांच्या

अध्याय चौतिसावा.

—:०:—

ज्ञानान्गुत्पत्तिसाधनकथन.

ब्राह्मणी विचारिते:—अल्पबुद्धीच्या मनुष्यास किंवा आत्मजय न झालेल्या मनुष्यास हें समजणें शक्य नाहीं. माझें ज्ञान (बुद्धि) अगदीं अल्प, तुष्टपुंजें व तेंही संशयग्रस्त (गोथळानें भरलें) आहे. आपण सांगतां तें ज्ञान कसें संपादन करावें, याचा उपाय आपण मला सांगावा. तें ज्ञान कशापासून उत्पन्न होतें तें कारण किंवा मूळ आपणांपासून जाणावें अशी माझी इच्छा आहे.

१ ह्याचा अर्थ रा० तेलंग व तदनुयायी प्रतापचंद्र यांनीं याप्रमाणें दिला आहे:—एथें मूळ श्लोक—राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथवाऽपि त्रिविष्टपे । तथा बुद्धिरियं वेत्ति, बुद्धिरेव धनं मम ॥ असा आहे. रा० तेलंग ह्मणतात. The Expression here is Clumsy; the meaning is that he prefers Knowledge to Sovereignty (ह्मणजे राज्याहून ज्ञान बरें). प्रतापचंद्र ह्मणतात:—The sense seems to be this. या दोघाही पण्डितांना पदांतून अर्थ काढण्याची पंचईतच पडली आहे. त्यांनीं दिलेला अर्थ राज्याहून ज्ञान बरें ठरण्यास 'वेत्ति' या स्थली 'वेत्ति' असा पाठ पाहिजे होता; पण तो तसा आहे असें ते ह्मणूं शकत नाहींत. मात्र निरुपायास्तव अर्थ असा करणें बरें असें ह्मण-

तात. आमच्याही मते 'वेत्ति' हे पद थोडेंसे त्रासदायक आहे खरेंच, पण केवळ अनिर्वाह्य नाहीं. आझी त्याचा अर्थ असा करितों:—इयं मम बुद्धिः सर्वस्यां पृथिव्यां राज्यं अथवा त्रिविष्टपेऽपि राज्यं तथा (अभेदन) वेत्ति. ह्मणजे माझी ही बुद्धि सर्व पृथ्वीचें राज्य काय किंवा स्वर्गाचें राज्य काय, तसेंच ह्मणजे सारखेंच समजते ह्मणजे मानिते. प्राकृतांचे दृष्टीला पृथ्वीचे राज्यापेक्षां स्वर्गातील राज्य अधिक स्पृहणीय वाटतें, परंतु माझे बुद्धीला उभयही सारखींच तृच्छ वाटतात. माझी काय धनदौलत ती ही (विश्वात्मिका) बुद्धिच होय. इतर वैभवाला मी मान देत नाहीं.

(म. ह. मोडक.)

२ “ नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ” पुरुषसूक्त.

३ अग्निहोत्रासाठीं काढावर काय घुसलून अग्नि पाडतात.

योगानें तप ह्मणजे मनननिदिध्यासात्मक आलोचन आणि श्रुत ह्मणजे वेदांतश्रवण हीं दोघे मंथन करतात आणि त्यांपासून ज्ञानरूप अभि उत्पन्न होते.

ब्राह्मगी विचारिते:—क्षेत्रज्ञ जीव हा संगयुक्त आहे. तो निःसंग ब्रह्माचेंच रूप आहे हें ह्मणणे कसें संभवतें ? शिवाय, जर ईश हा जीवाचा नियामक आहे, तर ते दोघे एकच कसे होतील ? निग्रह करणारा (स्वामी) आणि निग्राह्य (सेवक) यांचें लक्षण एकच कसें असूं शकेल ?

ब्राह्मण सांगता:—क्षेत्रज्ञ हा निराकार व निर्गुण असाच आहे आणि त्याच्या उत्पत्तीला अमुक एक कारणभूत आहे असें मुळीच दिसत नाही. आतां आत्मप्राप्ति कशी होईल या-विषयी उपाय मात्र मी सांगतां. याला उत्तम उपाय आहे. पुष्पावर गुंजारव करणाऱ्या भ्रम-रांस आंतील सुगंधि मकरंद हस्तगत झालेला नसतो, तथापि तो त्यांस समजतो; तद्वत् श्रवणादिकांनीं आत्मज्ञान होतें. तें असें की, या गन्धकर्मांनीं बुद्धीवरील अतिपटल दूर करून ती शुद्ध किंवा उज्ज्वल करणे हाच तो आत्म-प्राप्तीचा उपाय होय. मूढाची बुद्धि अशा प्रकारें शुद्ध झालेली नसल्यामुळे जीव हा मन, बुद्धि इत्यादिकांनीं युक्त व अर्थातच संगी आहे असें त्यास वाटतें. परंतु श्रवणा-दिकांनीं आत्मबुद्धि प्राप्त झाली ह्मणजे तिच्या योगानें आत्मदर्शन होतें, व आत्म्याचें सत्य स्वरूप कळून येतें. मोक्षासंबंधानें “ अमकें करावें आणि तमकें करूं नये ह्मणजे झालाच मोक्ष ” असें कांहींच निश्चित सांगतां येणें शक्य नाही. ब्रह्मज्ञान हें असें विधिनिषेधात्मक नाहीच. ब्रह्मज्ञान होण्यास आवश्यक असलेली बुद्धि (किंवा बुद्धीची विमलता) वेदांतप्राप्ति

श्रवण करणें व विचार करणें यांपासून आपली आपणच आपणामध्ये उत्पन्न होते. आतां अनेक अर्थांचे व वस्तुप्रत्यय देणारे ह्मणून माया, अविद्या वेगरे अव्यक्त, व शब्दांधादि व्यक्त भाग (पदार्थ) ज्याला जितके शक्य वाटतील तितके त्यानें आहेत म्हणून कल्पावे आणि मग त्यांच्या सत्यतेविषयी विचार करूं लागों. मग शमदमादिकांचा अभ्यास पुष्कळ झाला ह्मणजे त्या शेंकडों हजारों पदार्थांचें क्रमाक्रमानें निरसन होऊन, ज्याहून कांहींच श्रेष्ठ नाही असें एक ब्रह्मच अवशिष्ट राहील. सारांश, ब्रह्मप्रतीति किंवा आत्मसाक्षात्कार हा ज्याचा त्यानेंच करून घ्यावयाचा आहे. तो एकाचें दुसऱ्यास देण्या-सारखा नाही व या कार्मी गुरुही केवळ मार्गदर्शकच आहे.

श्रीभगवान् म्हणाले:—मग त्या ब्राह्मण-स्त्रीच्या जीवाचें परमात्म्याशीं ऐक्य झालें. क्षेत्रज्ञ जो जीव त्याहून क्षेत्र निराळें आहे असें ज्ञान झाल्यामुळे, जीव संगी आहे ही भ्रान्ति दूर होऊन तिची बुद्धि सर्व क्षेत्रज्ञा-पलीकडे असणाऱ्या ब्रह्माकडे वळली आणि क्षेत्रज्ञ जीव हाच ब्रह्म आहे हें तीस कळून आलें.

अर्जुन विचारितो:—कृष्णा, ती ब्राह्मणी व तो ब्राह्मण (सांप्रत) कोठें आहे ? ज्यांनीं ही अशा प्रकारची सिद्धि मिळविली तीं दोघे कोठें राहातात तें, हे अच्युता, मला सांग.

श्रीभगवान् म्हणाले:—माझे मन हाच तो ब्राह्मण होय; आणि माझी बुद्धि हीच ती ब्राह्मणी होय, असें जाण. तसेंच, हे धनंजया, मी क्षेत्रज्ञ म्हणून ज्याला म्हटलें तो मीच होय.

१ ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत.’
(श्री. भ. अ. १३, श्लो. २.)

अध्याय पसतिसावा.

ज्ञेयब्रह्मवर्णन.

अर्जुन विचारितोः—त्याच्या पलीकडे जाणावयाचें कांहींच उरत नाही असें परमज्ञेय जें माझे प्रश्न आहेत. तर, हे सुव्रता, यांचें यथार्थ ब्रह्म, तें तूं मला विशद करून सांग. कारण, हे विवेचन करावें. विप्रपै, या प्रश्नांचें तत्त्वास कृष्णा, तुझ्याच प्रसादानें असल्या सूक्ष्म विष- याकडे माझी बुद्धि लागली आहे.

वासुदेव सांगतोः—प्राचीनकाळीं मोक्षा- विषयीं गुरुशिष्यांचा संवाद झाला आहे. तो प्राचीन इतिहास याचे स्पष्टीकरणार्थ यावें. मला फार जिज्ञासा झाली आहे. तुम्ही सांगत असतात. तोच मी तुला सांगतां. धर्म जाणणारांत वरिष्ठ आहां आणि मोक्षधर्म

एक उत्तम आचरणाचा ब्राह्मण एकदा कथन करण्यांत आपला हातखंडा आहं अशी सुखासमभर बसला असतां त्याच्या बुद्धिमान लोकांत आपली प्रशंसा होत असते. सर्व संश- शिष्याने त्यास प्रश्न केला कीं, “आचार्य, श्रेय यांचें निरसन करणारा आपणांवांचून दुसरा कोणतें?” तो आणखी म्हणाला, ‘एक शाश्वत कोणीच आज विद्यमान नाही. आम्ही सर्व कल्याण मिळावें अशी दृढ भावना होऊन संसारास भ्यालेले व ह्मणून मोक्षमार्गाचा शोध मी आपणांपाशीं आलों आहं; आणि, हे विप्र, करूं पाहणारे आहों.

आपल्या पायांवर मस्तक ठेवून एवढें मागणें वासुदेव सांगतोः—तो शिष्य अनन्यभावे आपणांपाशीं मागत आहे. तर, हे गुरो, मी गुरूस शरण गेला असून त्यानें आपले प्रश्न विचारितो तें मला सांगावें.

पार्था, शिष्य अशी प्रार्थना करूं लागला. शांत, गुरूच्या मजीप्रमाणें वागणारा, ध्याये- असतां त्यास गुरु म्हणाले, ‘द्विजा, तुला प्रमाणें गुरूच्या सेवेस सर्वदा हजर रहाणारा, जेथें जेथें शंका असेल, तें सर्व मी समजून जितेंद्रिय, मनोनिग्रही व ब्रह्मचारी होता. सांगेन. पाहिजे तें खुशाल विचार. कुरुश्रेष्ठा, यास्तव, पार्था, त्या व्रतस्थ व ज्ञानी गुरूनें त्याच्या शिष्यवत्सल गुरूनें असें म्हटलें, तेव्हां त्या त्या सर्व प्रश्नांचें यथावर्त विवेचन केलें. शिष्यानें हात जोडून काय विचारिलें तें, हे गुरु म्हणालाः—प्राचीनकाळीं स्वतः ब्रह्म- महामाते, श्रवण कर.

शिष्य विचारितोः—महाराज, मी कोटून आहे. मोठेमोठे ऋषि हें जाणतात; आणि आलों आहें, व आपण कोटून आलों आहां, यांत तत्त्वभूत जो त्रिकालाबाधित अर्थ आणि आपणां दोषाहून पर व त्रिकालाबाधित (ब्रह्म) त्याचा विचार आला आहे. आम्ही सत्य असें काय आहे, तें विशद करून सांगावें. जाणतो कीं, ज्ञान हेंच पर किंवा सर्वश्रेष्ठ होय. सर्व स्थावरजंगम पदार्थ कशापासून उत्पन्न संन्यास हेंच उत्तम तप होय. ज्ञानाचा खरा झाले ? ते कोणाच्या सत्तेनें जिवंत राहतात ? विषय जें निराबाध ब्रह्म, तें जो निश्चयपूर्वक आणि त्यांच्या आयुष्याची मर्यादा किती जाणतो आणि सर्व भूतांचे ठिकाणीं आपणास

आहे ? सत्य कोणतें ? तप कोणतें ? आणि, विप्रा, सज्जनांनीं वर्णिलेले गुण कोणते ? कल्याण- कारक मार्ग कोणते ? खरें सुख कोणतें ?

सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं.

सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं.

सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं.

सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं.

सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं.

सम्यक् उत्तर देणारा या भूतलावर दुसरा कोणीच नाही. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं. यास्तव, महाराज, आपण सत्य उत्तर नाहीं.

पहातो, तो कामचारी म्हणजे इच्छेनुरूप
संचार करणारा होतो. पुरुष आणि प्रकृति
यांचे एकत्र वास्तव्य आणि पृथक् भाव हे दोन्ही
जो ज्ञानी जाणतो आणि ईश्वराशीं सर्वांचे
अभेद असल्यामुळे एकत्व आणि व्यवहारा-
तील अनेकत्व हीं दोन्ही जो पहातो, तो
दुःखापासून सर्वथा मुक्त होतो. जो कराचीत
इच्छा करित नाही व त्रिकूल अभिमान
बाळगित नाही, तो या जगांत असतार्ह
ब्रह्मीभाव समजला जातो. माया व सच्चा-
गुण यांचे खरे स्वरूप (ज्ञानज कलितत्व)
जाणणारा, सर्व प्राणी ज्यापासून उत्पन्न
होतात ते कारण किंवा मूळ जाणणारा
निर्मम व निरहंकार पुरुष मुक्त होतो, यांचे
संदेह नाही. एक अज्ञानांतून महान् वृक्ष
आह असे समज. ब्रह्म हे त्यांचे बीज होय.
कारण, त्यामुळेच त्याची उत्पत्ति झाली
अज्ञान हा त्याचा मूलांकुर होय. बुद्धि
किंवा महत्त्व हे त्याचे खांड हाय. अहंकार
हेच त्याचे पल्लव जाणावे. त्याला परंपरांचे
इंद्रियरूप अंकुर फुटले आहेत. आकाशादि
महाभूते हे त्याचे पुष्पगुच्छ समजावे. आणि
व्यवसाय ह्या त्याच्या फांद्या जाणाव्या
संकल्परूप पर्णे, कर्मरूप पर्णे आणि कर्म-
फलरूप (सुख वेगळे.) फळे यांनी तो वृक्ष
सद्योदित भरलेला आहे. असा हा सनातन
वृक्ष जाणून जो ह्या अज्ञानांतून तत्त्वांचे ज्ञान
स्व लक्ष्मि तरवारीने छेदने करतात, ते अमर
होतात; व जन्ममृत्युच्या फण्यांतून सुटतात.

भूत, वर्तमान, भविष्य वेगळे आणि धर्म, अर्थ
व काम यांविषयींच्या संदेशाचा ज्यांत
निकाल लागतो, आणि जे सिद्ध (मुक्त)
जनांस उत्तम अवगत असते, ते पुरातन व
शाश्वत स्थान (पद्म) मी तुला आज कथन
करते. मनीषी लोक ते जाणून येथेच मुक्त होतात.

प्राचीनकाळीं बृहस्पति, भरद्वाज, गौतम,
तृग्वि, विश्वि, काश्यप, विश्वामित्र व अत्रि
अनेक ऋषि शास्त्रा कल्याण कसे होईल याचा
परस्परान्वय शोध करण्यासाठी एकत्र जमले
ते. त्यांनीं प्रथम सर्व प्रकारचे धर्म (कर्म-
धर्म वेगळे) आचरिले होते आणि कृतकर्माची
तळे भोगतां भोगतां ते अगदीं कंटाळून गेले
हात व नंतर तत्त्वज्ञानासेने बाहेर पडले होते.
आपसांत निकाल न लागल्यामुळे, ते बृह-
स्पतिरस ऋषीस आपला पुढारी करून त्या-
सह बसलेकीं गेले; आणि त्यांनीं दुःख-
शुद्धतासून अलस अशा ब्रह्मदेवाची गांठ
वतली. महात्मा ब्रह्मदेव सुवासनावर बसला
होता. त्यास महर्षींनीं प्रणाम करून शाश्वत
कल्याणाविषयीं पृढील प्रमाणें महत्त्वाचे प्रश्न
विचारिले. चांगले कर्म कस करावे? पापापासून
कसे मुक्त व्हावे? आम्हांस कोणते मार्ग
सुखप्रद होतील? सत्य कशास म्हणावे?
दण्डकृत म्हणजे काय? दक्षिण व उत्तर हे
दोन्ही मार्ग कोणकोणत्या कर्मांनीं प्राप्त
होतात? प्रलय म्हणजे काय? मोक्ष म्हणजे
काय? आणि प्राण्यांचा जन्म होणे व त्यांस
मरण येणे याचा अर्थ काय?

त्या मुनिश्रेष्ठांनीं असे विचारिले असतां

१ श्रीमद्भगवद्गीता अ. १३ श्लो. १६, २७,
२८, ३० पदा.

२ अश्वत्थे प्रादुर्भवयं। (गीता अ. १५ पदा.)

३ तस्मादज्ञानमनू ह्यस्य ज्ञानमिनाऽऽत्मनः।
अश्विनं संशयं योगमातिशेयसिद्धं भारत ।

(गीता, अ. ४. श्लो. ४२)

आश्व० ७—८

१ परीक्ष्य कर्मचितान् लोकान् ब्राह्मणो निर्वेद-
मायन् । (श्रुति.)

२ " अग्निर्ज्योतिः " धूमो रात्रिस्तथा० "

पुरुषो जगतीं ब्रूते जगतः शाश्वते मते ।

(गीता, अ. ८. श्लो. २४, २५, २६.)

अपितामह ब्रह्मदेवानें जें उत्तर दिलें तें, हे असतात कीं, धर्म हा सनातन व एकच शिष्या, मी तुला सांगतो. वेदांस अनुसरून असून त्यास चार पाद आहेत. द्विजहो, असलेलें तें उत्तर तूं नीट श्रवण कर.

ब्रह्मदेव ह्याणाले:—त्रिकालाबाधित सत्य मनीषी ज्यानें गेले तोच क्षेमकारक व श्रेय-जें ब्रह्म त्यापासून स्थावरजंगम वगैरे सर्व स्वरूप मार्ग मी तुम्हांस सांगतो. वक्तव्य, तो भूतें उत्पन्न झालीं आहेत; आणि तीं कर्माच्या मार्ग परमश्रेष्ठ व जाणण्यास अत्यंत कठीण योगानें जिवंत असतात हें, हे सुव्रतहो. आहे; याकरितां मी सांगत असतां तो नीट सम-तुझी ध्यानांत घरा. (जाणा.) स्वयंजी-जून घ्या; आणि, महाभागाने, तो समजला पासून ह्याणजे उत्पत्तिकारण जें ब्रह्म त्या-ह्याणजे परमपद किंवा ब्रह्मही साकल्यानें पासून मार्ग चुकून दूर गेलेले सर्व जीव आपल्या जाणा. ब्रह्मचर्याश्रम ही पट्टिली पायरी आहे. कर्माप्रमाणें वर्तन करतात. (ते जेव्हां कर्म गृहस्थाश्रम ही दुसरी पायरी असून त्यापुढें करावयाचें सोडतील, तेव्हांच ते परत ब्रह्मास वानप्रस्थाश्रम आहे. आणि त्यानवर अध्यात्म येऊन पोहोंचतील.) सत्य हें मूळचें एकच आहे. किंवा संन्यास ही शेवटची व सर्वश्रेष्ठ पायरी ब्रह्म होय तें सत्य होय. तें गुणांनीं युक्त आहे. असें समजावें. अध्यात्मलाभ झाला नाही झालें असतां पांच प्रकारचें होतें, हें निश्चित तांपर्यंतच मनुष्यास तेज, आकाश, सूर्य, वायु, होय. ब्रह्म किंवा ईश्वर हें एक सत्य; तप इंद्र व प्रजापति (एकंदरीत सर्व विश्व) हा भेद किंवा धर्म हें दुसरें सत्य; प्रजापति किंवा दिसत असतो. (अध्यात्मप्राप्तीनंतर एक ब्रह्मच जीव हें तिसरें सत्य; सत्यापासून उत्पन्न झालेलीं सर्वत्र दिसूं लागतें.) अध्यात्मलाभ कसा होईल सर्व भूतें हें चौथें सत्य; आणि प्राणिमय जगत् याचा उपाय मी सांगतो, तो तुझी पथम सम-हें पांचवें सत्य होय. अशीं हीं व्यावहारिक जून घ्या. वनांत राहणें व फक्त फलमूले व सत्ये आहेत. ह्याणूनच, ज्यांचे क्रोध व संताप वायु भक्षण करणें हा जो मुनींचा वानप्रस्थाश्रम दूर झाले आहेत आणि जे नित्य योगमग्न तो ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यां तिघांस असतात असे आत्मदमनपूर्वक धर्म सेवन कर-सांगितलंला आहे. गृहस्थाश्रम हा सर्व वर्णांस पारें ब्राह्मण सत्यमय असतात. ते त्या कामास उक्त आहे. ज्ञानीजस असे सांगतात की, पुष्कट नाहीत.

आतां, एकमेकांच्या भयानें धर्माचें अति-तुम्हांस दक्षिण प्राप्त होण्याचे उपाय सांगितले. क्रमजून करणारे व सद्बोदीत जगद्वृद्धीला मदत करणारे, धर्मरूप सेतु बांधणारे व विद्यायुक्त असे ब्राह्मण, तसेंच चार वर्ण, आणि चार आश्रम व त्यांस धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष प्राप्त करून देणाऱ्या पृथक् विद्या, यांचें मी कथन करतो. मनमग्न लोक असे ह्याण

१. कर्मणा बध्यते जन्तुर्भिद्यवा तु विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदर्शिनः ।

(छांदिर्ण्य-नैमिषीय, २४२, ७.)

१ हा जून टोकाकार नीलकंठाप्रमाणे दिला आहे; परंतु मूळग्रंथ "नोपैति यावदध्यात्मं तावदे-तावत्पर्यंतं ॥" असा अर्थ व नीलकंठांनी दिलेल्या टोकेत दुपट्या 'न' चा निराद दाख-विला नाही । व 'न' मधून दुसरा पाठ सापडत नाही. तेव्हा हे स्थळ अजून अनिर्वाह दिसते.

२ एतं गृहाश्रमं शिष्या विधिवत् स्नातका द्विजाः वने वनेषु निवसो यथावद्विजाद्वयः ।

(मनु. अ. ६. श्लो. १.)

हे धर्माचे राजमार्ग असून, आचरणाने शुद्ध असे म्हणत असतात. याला एकादश इंद्रिये व ज्ञानी जन याच मार्गांनी गेले आहेत व हे असतात. तीं विषयभोगवासनेच्या योगात्मक मार्ग धर्माचे सत्तु होत. जो उत्तम आचरणाचा जीवात्म्याला दूर फेकीत असल्यामुळे त्यास मनुष्य यांतील कोणत्या तरी एकाच धर्माचा परिक्षेप असे म्हणतात. शिवाय हा देह विषयक दृढ आश्रय करतो, तो सदोदीत—काला—आहे. विषयांची उत्पत्ति संकल्पापासून होते तरांनं कां होईना—शुद्धित होऊन प्राणि—आणि संकल्प मनामध्ये होतो. यास्तव मन हेच मात्वाची उत्पत्ति व लय यांतील तत्त्व जाणतो. विषयांचे प्रकाशक आहे अथवा विषय हे आतां मी अशिल पदार्थाने भागशः अमणार्हा मनापासूनच व्यक्तत्व पावतात असे झाले. सर्व बुद्धिगोचर तत्त्वे सत्तुक्त व यथार्थ कथन अर्थात् विषयात्मक जो देह तो मनावर अव्यक्त करतो. महान् आत्मा, अव्यक्त, अहंकार, लंबन आहे. भोग्य विषयच तेवढे मनःकल्पित दृढ इंद्रिये, मन, पंचमहाभोग आणि पंचमहाभोगांचे शब्दबुद्धि विशा गुण ही सनातन उत्पत्ति प्राप्ति असें नसून, भोक्ता व भोगाचे साहित्य आहे सर्व मनोरूपच आहे. तेव्हां वास्तविक जो देह पर म्हणजे ब्रह्म आहे (कारण त्याचा प्रत्यक्षच ठिकाणी अध्यास आहे.) तोच एकादश इंद्रिये जे मन तद्रूप होऊन जाईल. बुद्धि हा ह्या पुराचा स्वामी होय. चित्त—मनूची तीन प्रकारचे प्रवाह आहेतः पहिला शुक्ल प्रवाह (सच्चात्मक) हा हिंसारहित धर्मात्मक जाणारा आहे; दुसरा कृष्णप्रवाह (तमो-त्मक) हा हिंसाप्रधान आहे; आणि तिसरा पुच्छकृष्णप्रवाह हा हिंसायुक्त प्रवृत्ति (रजो-त्मक) धर्माकडे जाणारा आहे. हे तीन चित्त—मन अस्तित्वात आणि एकसारखे त्याची अभि-बुद्धि करीत असतात. हे प्रवाह ह्याच तीन नावी आहेत. त्यांचा प्रवाह सतत चालू असतो, व त्या गुणात्मक आहेत. सच्च, रज व तम हे तीन गुण होत. यांतील प्रत्येक दोहोदोहोचें द्वंद्व असतें. ते सदोदीत दोन दोन जोडीने रहातात आणि त्यांचें तें एकत्र रहाणें वंपत्याप्रमाणें असतें; म्हणजे त्या दोहोपासून एकच कार्य उत्पन्न होतें. हे जसे एकमेकांसमागमें रहा-णारे आहेत, तसेच ते एकमेकांपासून उत्पन्न जाणारेही आहेत. ते एकमेकांच्या आश्रयानें रहा-तात, आणि परस्परांच्या अनुरोधानें वागतात.

अध्याय छनिमत्वा.

तत्त्वविवरण.

ब्रह्मदेव म्हणालाः — मी पंचमीस तत्त्वांचेकडे ज्याला अव्यक्त असे म्हणतात आणि जे अस्पष्ट, सर्वव्यापक, अविनाशी आणि स्थिर आहे, तेंच नञ् द्वि पुर जाणावें. सच्च, रज आणि तम या तीन गुणांनी युक्त व पंच महाभोगांचा जलद्वारा देह हेच तें पुर होय. देह हे त्या अव्यक्ताचेच स्वरूप होय. पंच ज्ञानेन्द्रिये, मन, बुद्धि, प्राण व अहंकार ही ह्या देहकला पुराची नऊ दारें होत. या नऊ दारवाजानें देहकला नगरांत प्रवेश केल्या जात असल्यामुळे त्यास नवद्वारपुर किंवा नऊ दारेंचें नगर

(त्यांत जो बलिष्ठ असल त्यास अनुसरून अशा दोन्ही प्रकारें सांगेन; नीट श्रवण करा. इतर वागतात.) शिवाय, कधीं कधीं ते पर-संमोह, अज्ञान, अनुदारता, कर्माविषयीं स्पर्शांशीं संयुक्त झालेलेही असतात. पंचमहाभूते अनिर्णय, निद्रा, गर्व, भय, लोभ, स्वतः हीं त्रिगुणात्मकच आहेत. या तीन गुणांपैकी (कोणाचे मूर्खतास्तव नव्हे !) सत्कृत्यांस तमाचें सत्त्व हें मिथुन (जोडीदार) होय. दूषण देणें, स्मरणशक्ति नसणें, विचार-सत्त्वाचें रज हें मिथुन होय. तसेंच रजाचेंही सत्त्व गत्तोची अपरिपक्वता, नास्तिक्यबुद्धि, एकदा हें मिथुन असून सत्त्वाचें तम हें मिथुन आहे. जेथे एक प्रकारें आणि दुसऱ्यांनं दुसऱ्या प्रकारें तमोगुणाचें नियमन केलें जातें, तेथें रजोगुण वागणें (शील नसणें) व युक्तायुक्तविवे-प्रवृत्त होतो (सत्त्वाची साथ करितो) आणि रज-गुणाचें नियमन झालें असतां तेथें सत्त्वगुणाची प्रवृत्ति (तमोगुणाची साथ) होते. अंधकार हा तमोगुणाचा आत्मा होय. तमोगुण हा त्रिगुणात्मक असून त्यास मोह असंही ह्मण तात. अधर्म हें त्याचें लक्षण होय. सर्व पाप कर्मांत या गुणाचें अस्तित्व असतें. पापकर्माकडे प्रवृत्ति होणें, हें तमोगुणाचें स्वरूप होय. या तमोगुणांत दुसरे गुणही समाविष्ट झालेले दिसतात रजोगुणाचा प्रवृत्ति हा आत्म होय. क्रियासातत्याला किंवा जन्ममृत्युचक्र फेऱ्याला तोच कारण आहे. उत्पत्ति हें याचें लक्ष होय. हा सर्व प्राण्यांचे ठायीं प्रवृत्त झालेले असतो व ढळढळीत दिसून येतो. अंतःकरणाच सर्वत्र सारखा उघडेपणा, सौजन्य आणि विश्वास हीं तीन सात्त्विक गुणांचीं लक्ष आहेत. प्रकाश, धर्म, ज्ञान इत्यादि हे सात्त्विक गुण आहेत व ते सज्जनांस फार आवडतात

तमोगुणवर्णन.

आतां या गुणांचीं खरीं कार्यें कशा स्वरूपाचीं असतात, आणि तीं तशींच कां होतात हें मी तुझांस एकीकरणानें आणि पृथक् पृथक्

१ यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरारिणं ।

(मनु. अ. १२, श्लो. २५.)

शरजस्तमभ्याभिभूय सर्वं भवति भारत । रजःसत्तममभ्यातमः सर्वं रजस्तथा । (गीता १४, श्लो. १०.)

अशा दोन्ही प्रकारें सांगेन; नीट श्रवण करा. इतर वागतात.) शिवाय, कधीं कधीं ते पर-संमोह, अज्ञान, अनुदारता, कर्माविषयीं स्पर्शांशीं संयुक्त झालेलेही असतात. पंचमहाभूते अनिर्णय, निद्रा, गर्व, भय, लोभ, स्वतः हीं त्रिगुणात्मकच आहेत. या तीन गुणांपैकी (कोणाचे मूर्खतास्तव नव्हे !) सत्कृत्यांस तमाचें सत्त्व हें मिथुन (जोडीदार) होय. दूषण देणें, स्मरणशक्ति नसणें, विचार-सत्त्वाचें रज हें मिथुन होय. तसेंच रजाचेंही सत्त्व गत्तोची अपरिपक्वता, नास्तिक्यबुद्धि, एकदा हें मिथुन असून सत्त्वाचें तम हें मिथुन आहे. जेथे एक प्रकारें आणि दुसऱ्यांनं दुसऱ्या प्रकारें तमोगुणाचें नियमन केलें जातें, तेथें रजोगुण वागणें (शील नसणें) व युक्तायुक्तविवे-प्रवृत्त होतो (सत्त्वाची साथ करितो) आणि रज-गुणाचें नियमन झालें असतां तेथें सत्त्वगुणाची प्रवृत्ति (तमोगुणाची साथ) होते. अंधकार हा तमोगुणाचा आत्मा होय. तमोगुण हा त्रिगुणात्मक असून त्यास मोह असंही ह्मण तात. अधर्म हें त्याचें लक्षण होय. सर्व पाप कर्मांत या गुणाचें अस्तित्व असतें. पापकर्माकडे प्रवृत्ति होणें, हें तमोगुणाचें स्वरूप होय. या तमोगुणांत दुसरे गुणही समाविष्ट झालेले दिसतात रजोगुणाचा प्रवृत्ति हा आत्म होय. क्रियासातत्याला किंवा जन्ममृत्युचक्र फेऱ्याला तोच कारण आहे. उत्पत्ति हें याचें लक्ष होय. हा सर्व प्राण्यांचे ठायीं प्रवृत्त झालेले असतो व ढळढळीत दिसून येतो. अंतःकरणाच सर्वत्र सारखा उघडेपणा, सौजन्य आणि विश्वास हीं तीन सात्त्विक गुणांचीं लक्ष आहेत. प्रकाश, धर्म, ज्ञान इत्यादि हे सात्त्विक गुण आहेत व ते सज्जनांस फार आवडतात

तमोगुणवर्णन.

आतां या गुणांचीं खरीं कार्यें कशा स्वरूपाचीं असतात, आणि तीं तशींच कां होतात हें मी तुझांस एकीकरणानें आणि पृथक् पृथक्

१ लोभःस्वप्नऽधृतिःक्रोधो नास्तिक्यमिन्नवृत्तता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणं ॥

(मनु. १२, ३३.)

नका किंवा पुण्य नाही अशा कामीं द्रव्यकृता मिळवितात, आणि देवांच्या स्वर्गास वेंचणे, आणि ज्यापासून शरीरास कांहींच हित जाऊन पोचतात, असें वेदवचन आहे. मनुष्ये-
 होत नाहीं असा आहार करणे, हें सर्व ताम- तर योनींत जन्म पावलेले जीव आपापल्या
 साचरण होय. अतिवाद, असहिष्णुता, मात्सर्य, कर्मांचें उत्तम ज्ञान झालें असतां पुनः मागे
 अभिमानित्व आणि अविश्वास हें तामस फिरतात आणि उत्तरोत्तर अधिकाधिक उच्च
 वर्तन होय. अशा प्रकारें वागणारे जे कोणी योनींत जन्म घेऊन शेवटीं मनुष्यजन्म पाव-
 पुन्हा या जगांत असतील ते, आणि पापकर्म नात. पापयोनींत जन्मलेले आणि चांडाल,
 करणारे व लाजलज्जा ज्यांस उरली नाही मुळे किंवा चांचेरे लोक पुनरावृत्तिसमयीं
 असे सर्व पुरुष हे तामस मनुष्य जाणावे. ती नीचयोनि व तमोगुणाच्या प्रवाहांत स्वतः-
 अशा प्रकारच्या पापकर्म्यांस कोणत्या योनि बरोबर असणारे ते तामसगुण यांचें अतिक्र-
 प्राप्त होतात. हे मी आतां सांगतो. यांस अथो- मण करून उत्तरोत्तर अधिकाधिक श्रेष्ठ
 निरयमति व निर्यकूनिरयमति ह्या निश्च जातींत जन्म पावतात. स्त्री, द्रव्य इत्यादि
 यानें प्राप्त होतात. ते स्थावर पदार्थ किंवा कामनीय वस्तूंच्या ठिकाणीं जी आसक्ति तिलाच
 पशु, अथवा आश्याचीं जनावरां किंवा क्रु महामोह असें झणतात. या महामोहाच्या
 स्वादे, सर्प, कुमि, कीटक व पक्षी, तेथेच योगांत [सुखाची इच्छा करणारे] ऋषि,
 अंडज प्राणी, सर्व प्रकारचे चतुष्पाद, वेडे, मनि व देवही मोह पावतात. अज्ञान, मोह
 बहिरे, मुळे व अनेक वाईट रोग असलेले किंवा भ्राति, महामोह किंवा आसक्ति,
 मनुष्य होत त; ते अथेन दुःखचारी व अज्ञानांचे क्रांयसंज्ञक तामिस, आणि मरणसंज्ञक अंधता-
 कारांत निमग्न असलेले जन आपापल्या निस् ते पांच प्रकारचे महाकेश आहेत. हे
 कर्माचीं लक्षणे मंडूदीत प्रकाशित करीन अस- विप्रदो, तमोगुणविशिष्ट असें जें जें वृत्त
 तात; ते उत्तरोत्तर अधिकाधिक अंगमनीस किंवा कृत्य ते तें सर्व मी तुझांत त्याचें स्वरूप,
 जात असणाः कारण, त्यांच्या गित्याचा लक्षण व उत्पत्ति यांस इतकतः कथन केलें
 प्रवाह तसाच वढात असतो; आणि आह. यांस बरोबर जाणणारा जगांत कोण
 पुरुंदरीत हे तमोविशिष्ट लोक तमांत झणजे आहे ? त्याचप्रमाणें त्यांस बरोबर पहाणारा
 अज्ञानांधकारात निमग्न असतात. आतां, अशा नरी कोण आहे ? असत्य वस्तूंचे ठिकाणीं
 हीन जनांच्या ठिकाणीं सुकृताचा आविर्भाव सत्याचा आभास करून देणें हेंच मुळीं
 कसा होईल आणि त्यांची उत्पत्ति कशी होऊं तमांचें खरोखर लक्षण होय. मीं अनेक प्रका-
 शकेंद्र, हें मी कथन करितों. तथा रीतीनें वागून रचे तमोविशिष्ट गुण कथन केले आहेत.
 त्यांत पुण्यवंतांचे पवित्र लोक प्राप्त होतील तेथेच उच्च व नीच अशा दोन्ही स्थितींताल
 जे अजादि निर्ययेनींत जन्मलेले प्राणी तमाचें यथार्थ विवेचन केलें आहे. मीं सांगि-
 स्वधर्मनिश्च व प्राणिमाद्याच्या कल्याणाचीं वलेले गुण किंवा लक्षणे जो मनुष्य सर्वोदित
 इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणांकडून यज्ञांत निघन जंतःहरणांत वागतील, तो सर्व प्रकारच्या
 पावतात, ते ह्या संस्काराच्या योगानें उच्च तमोगुणांपासून निश्चयार्थ मुक्त होईल.
 स्थितीस येऊं लागतात. मग ते ब्राह्मणादि १ सत्यज्ञान, तमोऽज्ञान, रागद्वेष रजःस्मृतम् ।
 जातींत प्राप्त झाल्यावर योग्य यत्न करून संजो-

अध्याय सदतिसावा.

—:—

रजोगुणवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाले:—सत्तमहो, आतां मी तुहांस रजोगुणांचें यथार्थ वर्णन करून देणार आहे. हे महाभागानो, रजोगुण कशा स्वरूपाचा आहे हें श्रवण करा. संताप, रूप, शक्ति, अहंकार, प्रीति, भक्ति, समाधान, आनंद, जगार, लोकांच्या भाकऱ्या भाजीत वसणे, स्त्रियांशीं केलेले संबंध; आणि हे विप्रहो, नृत्य, वाद्य वादनां, मत्सर, परिपालन, वितंडावाद, किंवा लुच्चेगिरीचें भाषण, खोल्या किंवा पोकळ देणग्या, विकल्प, धिक्कारयुक्त भाषण करणे, निंदा, स्तुति, प्रशंसा, प्रताप, हमरी तुमरीवर येणें, दुखणईत दोरींची परिचर्या, गुरुपितरादिकांची श्रद्धा, सेवा, तृष्णा (हांव), दुसऱ्यावर विसंबून राहणें, व्यवहारचातुर्य, नीति, प्रमाद, सर्वांची निंदा, स्वीकार, पुरुष, स्त्रिया, इतर प्राणी, अवलपदार्थ व रक्षण कर्ते यांवर घडणारे निरनिराळे सर्व संस्कार, संताप, अविश्वास, सर्व व्रते व नियम, सर्व शुभकृत्यें, नानाप्रकारचीं लोकोपयोगी धर्मकृत्यें, स्वाहाकार, नमस्कार, स्वधार्मा आणि वषट्कार, त्याचप्रमाणें याजने व अध्यापन, यजन व अध्ययन, दान, प्रतिग्रह, प्रायश्चित्त, मंगलकर्म, हें माझे तें माझे अशी ममत्वबुद्धि, गुणसमुद्भव, प्रेम, दुसऱ्याचा द्वेद, लबाडी, कपट, व तसाच मान, चोरी, हिंसा, दोष देणें, दुःख, जागरण,

दंभ, अहंकार, प्रीति, भक्ति, समाधान, आनंद, जगार, लोकांच्या भाकऱ्या भाजीत वसणे, स्त्रियांशीं केलेले संबंध; आणि हे विप्रहो, नृत्य, वाद्य वादनां, मत्सर, परिपालन, वितंडावाद, किंवा लुच्चेगिरीचें भाषण, खोल्या किंवा पोकळ देणग्या, विकल्प, धिक्कारयुक्त भाषण करणे, निंदा, स्तुति, प्रशंसा, प्रताप, हमरी तुमरीवर येणें, दुखणईत दोरींची परिचर्या, गुरुपितरादिकांची श्रद्धा, सेवा, तृष्णा (हांव), दुसऱ्यावर विसंबून राहणें, व्यवहारचातुर्य, नीति, प्रमाद, सर्वांची निंदा, स्वीकार, पुरुष, स्त्रिया, इतर प्राणी, अवलपदार्थ व रक्षण कर्ते यांवर घडणारे निरनिराळे सर्व संस्कार, संताप, अविश्वास, सर्व व्रते व नियम, सर्व शुभकृत्यें, नानाप्रकारचीं लोकोपयोगी धर्मकृत्यें, स्वाहाकार, नमस्कार, स्वधार्मा आणि वषट्कार, त्याचप्रमाणें याजने व अध्यापन, यजन व अध्ययन, दान, प्रतिग्रह, प्रायश्चित्त, मंगलकर्म, हें माझे तें माझे अशी ममत्वबुद्धि, गुणसमुद्भव, प्रेम, दुसऱ्याचा द्वेद, लबाडी, कपट, व तसाच मान, चोरी, हिंसा, दोष देणें, दुःख, जागरण,

अध्याय अडतिसावा.

—:—

सत्त्वगुणवर्णन

ब्रह्मदेव म्हणाले:—आतां यापुढें मी तिसऱ्या श्रेष्ठ व सर्वोत्तम गुणांचें वर्णन करितों. तो या जगातील सर्व प्राण्यास हितावह आहे. त्यास कोणत्याही प्रकारें नांव ठेवण्यास जागा नसून सज्जनांचें वर्णन त्यासच अनुसरून प्रसक्तें आनंद, समाधान, उन्नति, अंतःकरणाचा उद्वेगपणा, तसेंच सुख, औदार्य,

१ आरंभकालीन स्वयंमसक्त्याचा प्रहः ।

विपर्यायसत्त्वाचा अस्तित्वात् राजस गुणलक्षणः ॥

(मनु. १२, ३२.)

शांतता, संतोष, श्रद्धा, क्षमा, धैर्य, अहिंसा, लघुत्व (सूक्ष्मत्व) वगैरे सिद्धि उपभोग सर्वाने ठिकाणीं समबुद्धि, सत्य, सरळपणा, शक्तात. अशा लोकांस उर्ध्वगामी लोक म्हण-
अक्रोध, निर्मत्सरता, शुचिर्भूतपणा, दक्षता व तात्. ते सर्व पदार्थांचें स्वरूप पालटण्यास पराक्रम, हे सात्त्विकगुण होत. शाब्दिकज्ञान समर्थ असे वैकारिक देव होत. ते स्वर्गलोकीं
व्यर्थ ओढ, आचरण व्यर्थ ओढ, सेवा व्यर्थ प्राप्त झाल्यावर स्वगुणांनीं सर्व पदार्थांत
अहं आणि आश्रमही (ब्रह्माचर्यादि) व्यर्थ पालट करितात. ते ज्याची ज्याची इच्छा
आहेत, अशा भावनेनें जा योगमार्गाकडे वळून कृतितात ते तें सर्व त्यांस प्राप्त होतें. ते स्वतः
उत्तम प्रकारे योगधर्माचे अनुष्ठान करतो, तो इच्छित वस्तूचा उपभोग घेतात इतकेंच नव्हे,
येथेच (आपणामध्येच) अत्यंत श्रेष्ठ उप- तर इतरांसही त्या संकल्पित वस्तु देतात.
भोगितो. ममत्वबुद्धि नाहीया होणें, अहंका- द्विजर्पमहो, सात्त्विक वृत्त हें अशा प्रका-
राचा नाश होणें. कोणतीही आशा न करणें रचें आहे. हें सम्यक् जाणलें असतां सर्व
सर्वत्र समतेनें वागणें, आणि निरिच्छता असणें कामना परिपूर्ण होतात. सत्त्वगुणाच्या धर्मांचें
या गोष्टींनीं सज्जनाचा सनातन धर्म बनलेला आहे. मीं विशेषेंकरून सविस्तर वर्णन करून सांगि-
विश्वास, लज्जा, क्षमा, दातृत्व, शुद्धता, जाग- तलें; आणि सात्त्विक मनुष्याची वर्तणूक कशा
रूपपणा, क्रूरपणा नसणें, मोह नसणें, आणि- प्रकारची असते हेंही यथावत् कथन केलें. ज्या
मात्रावर दया, दुष्टपणा नसणें, हर्ष, समाधान मनुष्याचे अंतःकरणांत या गुणांचें (सात्त्विक
विस्मय, विनय, सद्भाव, शुद्ध चित्तानें मुक्ति- धर्मांचें) ज्ञान सदादीत जागरूक असतें, तो
हेतुक कर्म करणें, शुभवृद्धि, सर्व प्रकारच्या ह्या सर्व गुणांचा उपभोग घेतो, परंतु ह्या
लोकांपासून मुक्ता, आदासित्य, ब्रह्मचर्य, गुणांवर आसक्त होत नाही.

सर्वतंगपरित्याग, निर्ममत्व, नैराश्य, आणि
अव्याहतधर्मतत्परता; त्याचप्रमाणें दान, यज्ञ,
अध्ययन, व्रत, व्रतिघ्न, धर्म व तपही सर्व व्यर्थ
ओढत अशा भावनेनें या जगांतील जे ब्रह्म-
ज्ञानी ब्राह्मण सत्त्वगुणांचा आश्रय करून राह-

अध्याय एकुणचाळिसावा.

—:—

गुणत्रयसंघातवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाले:—सत्त्व, रज व तम हे सर्वच
गुण एकमेकांपासून अगदीं स्वतंत्र असे वर्णन
मानशक्तीचे) होत. तेच राहाणे सर्व पापकर्म करणें अशक्य आहे. कारण ते तसे निर-
परित्यागून निःशोक होताना स्वर्गास पोचतात निराळे रहात नमून सर्वत्र अविच्छिन्न किंवा
प्राणिमग्न स्वतःसाठीं अनेकदेह निर्माण करतात. एकीभूतच आढळतात. ते एकमेकांशीं संबद्ध
ते थोर मद्रासने आपलें मन अनेकाकार करून झालेले, परस्परांवर अवलंबून असलेले, अन्यो-
स्वर्गस्थ देवांप्रमाणें ईशित्व (सर्वांवर सत्ता) ज्यांच्या आश्रयानें राहणारे व परस्परांच्या
चालविण्याची शक्ति), वशित्व (पाहिले) अनुरोधानें वागणारे असे आहेत. जावत्काल
त्यास अंकित करण्याचें सामर्थ्य), तसेंच सत्त्वगुणांचें अस्तित्व आहे तावत्काल तेथें
रजोगुण आढेच आहे, यांत तिलमात्र संवेद
नाही. जांपर्यंत सत्त्व व तम हे आहेत
तांपर्यंत रजोगुणांचें अस्तित्व आहे. ते

१ वेद भ्यासस्तथा ज्ञान शीचमिन्द्रियान्ग्रहः ।

धर्मक्रियस्मृतिता च सात्त्विकं गुणलक्षणं ॥

(मनु. १२, ३१.)

एकमेकांशीं मिलून मिसळून व्यवहार करितात. रजोगुण, आणि ब्राह्मणामध्ये उत्तम असा कारण, ते मेलनप्रिय (संयोगप्रिय) असल्यामुळे सत्त्वगुण, याप्रमाणे हे तीन गुण या तीन सदेदीत एकत्र राहतात. एकीने राहण्याचा वर्णांत वास करतात; तथापि केडेही पहा—सत्त्व, ज्यांचा स्वभावच आहे असे हे गुण एका रज व तम हे तिन्ही गुण एकत्र असून एकत्रानेच देहांत एका काळीं एकत्र संचार करीत अस- कार्य करीत आहेत. असें सहज दळदळीत तांही आपआपल्या हेतु-अहेतूनीं ह्यागजे निर- दिसून येत; त्यास सूक्ष्मदृष्टीने अवलोकन कर- निराळ्या प्रकारें वागतात. एकमेकांसमामगें राह-ण्याचें प्रयोजन पडत नाही. ते अगदीं पृथक्- णान्या ह्या गुणांची भिन्नभिन्न स्थलीं कम- असे विलकूल आढळत नाहीत. उदय पाव- जास्त वाढ होत असते. त्यांची वृद्धि व क्षय णान्या आदिप्रास पाहून कुचर ह्यागजे चोर- कोठें कसकसा असतो तें आतां सांगतां. श्वान- नारादिक भय पावतात आणि दुःखभागी मृगादिक तिर्यक् योनींतील प्राण्यांमध्ये मत्तगसा उन्हाचा ताप होतो. येथें किंवा अन्यत्र जेथं ह्याण तमोगुणांचे आदित्य हा आधिक्य पावलेलें सत्त्व आधिक्य असतें, तेथें रजोगुण अल्प असतो; होय; कुचर (त्यांना वाटणारें भय) हे तमो- आणि सत्त्वगुण अल्पतर (फारच कमी) गुण होत; आणि प्रवाशांस होणारा ताप हा असतो असें समजावें. तसेंच मध्यम स्थिती- रजोगुणाचा धर्म होय. प्रकाशता हा आदि- तील प्राण्यांत वगैरे जेथें जेथें रजोगुण त्याचा मुख्य धर्म असल्यामुळे त्यास सत्त्व- आधिक्यानें असतो, तेथें तेथें तमोगुण अल्प गुणाची व त्यापासून होणाऱ्या भय-संतापांस तम असून सत्त्वगुण अल्पतर असतो असें समजावें. व रज यांची उपमा दिवली आहे. तथापि प्रत्यक्ष आतां ज्या ऊर्ध्वगामी लोकांत वगैरे सत्त्व आदित्याचे ठायीं हे तिन्ही गुण आहेतच. गुणांचे आधिक्य असतें त्यांमध्ये तमोगुण अल्प प्रकाशता हा सत्त्वगुण होय; तद्वत् उष्णता हा रजोगुणाचा धर्म होय; आणि पर्वाला (ग्रह- गुणांची वेळीं) त्यावर येणारी छाया ही तमो- योनि) असून तो त्यांच्या स्वरूपांत पालट गुणाची निदर्शक होय. याप्रमाणेंच सर्व तेजो- करण्यास व त्यांचा विकास करण्यास समर्थ गोलांस हे तिन्ही गुण असतात. ते निरनिराळ्या

असा आहे. सत्त्वावरता दुसरा कोणताही धर्म श्रेष्ठ नाही. सत्त्वगुण हाच खऱ्या धर्माचें मूळ आहे; सत्त्वस्थ लोक ऊर्ध्वगतीला जातात; राज- सांस मध्यगति मिळते; आणि दुर्गुण- संपन्न तामस लोक अधोगतीस पोचतात. सामान्यतः शुद्रांमध्ये तमोगुण, क्षत्रियांमध्ये

१ दीपज्योतिर्ही शुद्ध पादस्य प्रकाशमुच्छाशीं, तांबडा प्रकाश जिह्वेसी, व काजळ अग्राशीं या- प्रमाणे सत्त्व, रज, तम हे तिन्ही गुण अमनात हे अवलोकनशील समजतील. याप्रमाणेच (जे तेजो- गोलच होत,) यांतला शुद्ध, तांब व कृष्ण हे अनुक्रमें सत्त्व, रज व तम यांचे निदर्शक धर्म असतात हे विचक्षणांचे ध्यानी येईलच. दिवस हा प्रकाशमय ह्यागजे सत्त्वप्रधान, रात्रि ही अंधारमय ह्यागजे तमःप्रधान व संध्या (प्रातः व सायं) ही आरक्तवर्ण ह्यागजे रजःप्रधान अमते हे वाच- कानीं ध्यानीं ध्यानें; ह्यागजे सत्त्व, रज व तम या ऋगुणांची सधनं ध्याति कशी आदि ते ध्यानांत येईल.

१ रथावराःकुमिकीटाश्च मत्स्याःसर्पाःसकच्छपाः। पक्षवृक्ष मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः। इत्यादि. (मनु. अ. १२, श्लो. ४२, ४३, ४४.)

२ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः (गीता, अ. १४. श्लो. १८.)

स्थळी निरनिराळ्या प्रकारांनी (कम भुवोत) तीन प्रकारचा असतो. जग तीन जास्त) रहातात. त्यावर पदार्थांतही हे तिन्ही तऱ्हेचे आहेत. देव (ब्रह्मा-रज, विष्णु-सत्त्व, गुण असतात. त्यांमध्ये तमांचे फारच आधिक्य शिव-तम) तीन प्रकारचे आहेत. विद्या झालेले असते. शोभा, कडूपणा, आवड-त्रिविध (ऋक्, यजुस्, साम) आहे; आणि पणा इत्यादि जे गुण कालेकरून आपोआप येतात तीही तीन (तिर्यक्, ऊर्ध्व, अधः) प्रकारापासून जातात किंवा राजविभे. दुसऱ्या पदार्थांशीही तीही तऱ्हेची आहे ! भूत, वर्तमान व भविष्य; धर्म, संयोग करणे इत्यादि कृतींनी बदलतात, ते तऱ्हेचे व काम; आणि प्राण, अपान व उदान गुण हाच स्थावरांतील रजोगुण होय; आणि जिवी त्रिगुणांनी व्याप्त आहेत. तीन गुण हे त्यांमधील तेलसपणा, जो अग्नीच्या संयोगाने सर्व वस्तूंत, सर्व स्थितीत आळीपाळीने प्रवृत्त प्रकाश उत्पन्न करण्यास साधनीभा होता, तो होतात. फार काय ! पण या जगांत जे जे सत्त्वगुण होय. याद्वयामेव दिवसाचेही तीन भाग आहेत; रात्रीचेही तीन विभाग होतात; आणि असेच मास, पक्ष, वर्ष, ऋतू आणि (ऋतूंचे) संधि यांचेही तीन तीन विभाग होतात. त्यांचेही तीन तीन विभाग केले जातात, जीं दाने केली जातात त्यांचेही तीन प्रकार असतात. यज्ञ (देव, यक्षराक्षस,

१ आश्वमेधीच नानज, उद्भिज्ज व प्राणी असे तीन वर्ग आहेत. यांत स्वाभिज हे तमःप्राय, उद्भिज्ज हे रजःप्राय व प्राणी हे सत्त्वप्रधान असतात असे ज्ञाणे साहस नव्हे. त्यांतले त्यात प्राण्यातही पुनः तमःप्रधान, रजःप्रधान, सत्त्वप्रधान असे पीट भेद आहेत. यंग नामक इयज कवीने झटले आहे की, प्रकृति (nature) ही दगडात निवृत्ता आहे, वृक्षांत डोळे उघडू लागली आहे आणि मनुष्यांत हसते आहे. यातही हीच कल्पना आहे.

आपले आयुष्येदाप्रमाणे आपले शरीरात पित्त, वात व कफ हे तीन दोष आहेत. हे दोषही अनुक्रमे सत्त्व, रजस् व तमस् यांचीच विशिष्ट रूपे होत. एतावता या त्रिगुण्याने स्थावरजंगम सर्व व्यापिले आहे.

मनु क्षणतातः—

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैव्याप्येमान् स्थिता भावान् महान्सर्वानशेषतः ।

(मनु. अ. १२, श्लो. २४.)

२ 'दातव्यमिति यद्दानं...तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं'

'यत् प्रत्युपकारार्थं.....तद्दानं राजसं स्मृतं'

'अ देशकाले.....तत्तान्नमधुदाहृतम् ॥

(गीता अ. १७, श्लो २०, २१, २२.)

३ यजन्ते सात्त्विका दधान् (गी. अ. १७, ४.)

आश्व० ७—९

१ 'जन हे त्रिविध आदि. 'ही लौकिकांतील सगळीच आहे. 'त्रिगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं' ।

(कार्त्तिकदास, मालविकाग्निमित्रम्.)

किंवा लोक तीन आहेत. क्षणजे स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ.

२ 'विद्या सा मोक्षपाः २०

(गीता अ. ९, श्लो. २०.)

३ ऊर्ध्वं सत्त्वं सत्त्वस्था मध्ये त्रिधिया राजसाः ।

जयत्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

त्रिधिया त्रिविधेषां तु विजया गौणिकी गतिः ।

अथमा मध्यमाग्रया च कर्मविद्या विशेषतः ॥

देवत्वं सात्त्विका याति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

निर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिधिया गतिः ॥

(मनु. अ. १२, श्लो. ४०, ४१.)

४ भूत-तम; वर्तमान-सत्त्व; भविष्य-रज.

५ धर्म, अर्थ, काम ह्या तीन (प्रवृत्तिपर)

पुरुषार्थांना एक वर्ग आहे. यास त्रिवर्ग असे

ज्ञातात व मोक्ष ह्या (निवृत्तिपर) पुरुषार्थास

'अपवर्ग' ज्ञाणे या वर्गापलीकडला असे ज्ञान-

तात. कारण तो त्रिगुणातीत आहे. धर्म-सत्त्वप्र-

धान; अर्थ-रजःप्रधान, काम-तमःप्रधान.

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेयां यथोत्तरम् ॥

(मनु. अ. १२, श्लो. ३८.)

६ उदान-ऊर्ध्व; अपान-अधः प्राण-मध्ये

अनुक्रमे सत्त्व, तमस, रजस् यांचीच स्वरूपे होत.

७ उत्पत्ति-रजः; स्थिति-सत्त्व; लय-तमस;

८ हे एकाच वस्तूला प्राप्त होणारे अवस्थात्रय होय.

म्हणून आहे तें तें सर्व तीन गुणांनीं भरलेलें आहे, ह्मणजे हे त्रिगुणच सर्व जगांत वास्तव्य करीत आहेत,—तिन्ही गुण अव्यक्तरूपानें पण नित्य रहात आहेत. सत्त्व, रज व तम ही जी गुणांची उत्पत्ति आहे, ती आजकालची नसून सनातन आहे; व जगाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत सर्वकाल राहणारी आहे. त्रिगुण-युक्त अव्यक्ताचीं २२ नांवें आहेत. तीं येणें-प्रमाणें:—१ तम, २ अव्यक्त, ३ शिव, ४ धाम, ५ रज, ६ योनि, ७ सनातन, ८ प्रकृति, ९ विकार, १० प्रलय, ११ प्रधान, १२ प्रभव, १३ अव्यय (लय), १४ अनु-द्रिक्त (अस्पष्ट), १५ अनून (विशाल), १६ अक्षय, १७ अचल, १८ धुर, १९ सत्त्व, २० असत्त्व, २१ सर्व आणि २२ त्रिगुण: हीं अध्यात्मचिंतन करणाऱ्या पुरुषांनीं अवश्य ओळखावीं. हीं अव्यक्ताचीं सर्व नांवें, गुणत्रय, त्यांच्या शुद्ध गति, आणि पृथक्करणाचें तत्त्व हीं जो तत्त्वतः जाणतो. तो देहापासून मुक्त होऊन सर्व गुणांपासूनही वियुक्त होतो; आणि सर्वदा निरामय आनंदांत निमग्न रहातो.

१. All thought is triplicity (सर्व कल्पना त्रिविध आहे) Whately's Edition of Bacon's Essays.

त्रिविधस्त्रिविधः दुस्तेनः संसारः सार्वभौतिकः ॥

(मनु. अ. १२, श्लो. ५१.)

२ या कार्मो भगवानदास एम्. ए. यांनीं केलेले ' Science of Peace ' या नांवाचे पुस्तक इंग्रजी जाणणारांनीं वाचावें.

त्रयाणामपि चेतसां गुणानां त्रिषु तिष्ठतां ।
इदं सामासिकं श्रेयं क्रमशो गुणलक्षणं ॥ (म. १२, ३४)
(येथें त्रिषु याचा अर्थ त्रिषु कालेषु असा कुल्ल कांनीं केला आहे.)

३. निरैगुण्यो भवार्जुन.

(श्रीमद्भगवद्गीता, अ. २, श्लो. ४५.)

४ गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

(श्रीमद्भगवद्गीता, अ. १४, श्लो. २६.)

अध्याय चाळिसावा.

—:०:—

आत्मवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—अव्यक्तापासून प्रथम महान् आत्मा उत्पन्न झाला. हा महाबुद्धीने युक्त असून सर्व गुणांचें मूळ किंवा उत्पत्ति-कारण होय. महान् आत्मा उत्पन्न झाला हीच पहिली सृष्टि (उत्पत्ति) होय. महान् आत्मा, मति, विष्णु, जिष्णु, वीर्यवान्, शंभु, बुद्धि, प्रज्ञा, उपलब्धि, ख्याति, धृति आणि स्मृति हे सर्व एकाच अर्थाचे पर्यायशब्द आहेत आणि या सर्व शब्दांनीं महान् आत्माच जाणला जातो. या महान् आत्म्यास जाण-णारा विद्वान् ब्राह्मण कधीही मोह पावत नाही. महान् आत्म्याला सर्व बाजूंनीं हात आहेत; सर्वत्र पाय आहेत; नेत्र, भस्त्रकें व मुखें हीं सर्व बाजूस आहेत; आणि त्याचप्रमाणें सर्व बाजूस कान आहेत. शिवाय तो जगांतील यच्चयावत् सर्व पदार्थांस व्यापून राहिला आहे. आत्मा हाच पुरुष होय. तो महासामर्थ्यवान् असून त्याचें वास्तव्य सर्वांच्या हृदयांत आहे; आणि, लक्षिमा व प्राप्ति ह्या शक्ति त्याच्याच आहेत; तो ईशान ह्मणजे सर्वांचा अधिपति असून प्रकाशमान (स्वयंप्रकाश) व अव्यय किंवा अविनाशी आहे; बुद्धितत्त्व जाणणार, सद्भाव-निरत (खरें भक्तिमान्), नित्य यांगांत निमग्न असणार, सत्त्वप्रतिज्ञ, जितेंद्रिय, ज्ञान-प्रेमज्ञ, निर्लोभ वर्तनाचे, ज्यांनीं कांय जिकला आहे असे, ज्यांचीं अंतःकरणें सदां दीप्त असून किंवा निर्मळ अस्तात ते, शहाणे, ज्यांची ममत्वबुद्धि नाहीशी झाली आहे असे आणि निरहंकार झालेले सर्व लोक ह्या महान्

१ महतः परमव्यक्तव्यव्यक्तायुरूपः परः ।

(श्रुतिः)

आत्म्याचे ठिकाणीच स्थैर्य पावतात. या लोकांचें आधारस्थान किंवा वसतिस्थान हा आत्माच होय. महान् आत्मा हाच सर्वतः ज्ञेय होय; आणि त्यास जाणण्याचीच या सर्वांची सर्वदा खटपट चाललेली असते. महान् आत्म्याचे प्राचीनोच्चरच ते सर्व वासनांपासून व विषयापासून पूर्णपणें मुक्त होतात आणि त्या आत्म्याचे ठिकाणीच महत्त्व पावतात; आणि त्यांस सर्वश्रेष्ठ अशी स्थिति प्राप्त होते. जो मनुष्य महान् आत्म्याची पवित्र व उत्तम गति जाणतो, तोही याचप्रमाणें सद्गतीस पांचतो. अहंकारापासून पंचमहाभूतें उत्पन्न झालीं आहेत तीं हीं:—पृथ्वी, वायु, आकाश, उदक आणि पांचवें तेज. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध व क्रिया हे ह्या पंचमहाभूतांचे विषय आहेत. यास्तव यांचे ठिकाणीं सर्व प्राणी आसक्त होतात; आणि, हे ज्ञातेहो, महाभूतांशीं त्यांचा संयोग किंवा संबंध जडल्यामुळे असा परिणाम होतो कीं, प्रलयकालीं पंचमहाभूतांचा विनाश झाला असतां सर्व प्राण्यांस महद्भय उत्पन्न होतें. अशा पसंगीं ही जो मोह पावत नाही तोच खरा ज्ञाता होय. प्रथम उत्पत्तीमध्ये प्रभु विष्णु (महान् आत्मा) हा स्वतः आपला आपणच उत्पन्न होतो. तो गुहेंत शयन करणारा, प्रभु किंवा विशेष सामर्थ्यावान्, पर म्हणजे सर्वांत श्रेष्ठ आणि पुराण म्हणजे जुना आहे. संपूर्ण विश्व हें त्याचेंच रूप असल्यामुळे त्यास विश्वरूप असे म्हणतात. तो हिरण्यमय म्हणजे तेजोमय आहे आणि सर्व बुद्धिमतांचें परम साध्य किंवा परा गति तोच आहे. अशा प्रकारच्या ह्या प्रभु विष्णूला जो तत्त्वतः जाणतो, तो बुद्धिमान् मनुष्य बुद्धितत्त्वाचेंही अतिक्रमण करून राहणो:—बुद्धीहून पर अशा आत्मस्वरूपी तो लीन होतो.

अध्याय एकेचाळिसावा.

—:०:—

अहंकारवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—प्रथम उत्पन्न झालेला महान् आत्मा यालाच अहंभाव झाला म्हणजे अहंकार अशी संज्ञा प्राप्त होते. अहं अशी भावना धरणारा आत्मा किंवा अहंकार ही दुसरी उत्पत्ति होय. (पहिली उत्पत्ति म्हणजे निर्विकार आत्मा आणि दुसरी उत्पत्ति म्हणजे अहंकारवान् आत्मा. याला अहंकार असें म्हणतात.) आत्मा ही पहिली उत्पत्ति असून अहंकार ही दुसरी उत्पत्ति होय. हा अहंकारच प्राणिमात्राचें उगमस्थान आहे. अहंकारामुळेच सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति होत असल्यामुळे त्यास भूतादि असें म्हणतात. भूतादि हें नांव तामस अहंकाराचें वाचक आहे. राजस अहंकाराला वैकारिक असें म्हणतात. आत्मस्वरूप विकृत होऊन झालेला म्हणून वैकारिक हें नांव हास पडलें आहे. शिवाय, हा प्रवृत्त्यात्मक रजोगुणाचाही विकार आहे. अहंकाराला चेतनाधातु किंवा सचेतन पुरुष असेंही म्हणतात; (हा सात्त्विक अहंकार जाणवा.) आणि प्रजांची उत्पत्ति होण्यास हा कारणीभूत असल्यामुळे याला प्रजासर्ग व प्रजापति हीं नांवें मिळालीं आहेत. हा देव (स्वच्छदानें क्रीडा करणारा) आहे; ह्यापासून देवांची (इंद्रियांची) व मनाची उत्पत्ति होते; आणि हाच त्रैलोक्य निर्माण करणारा आहे ! 'तें सर्व मी आहे' अशा प्रकारची जो (शरीरस्थ पुरुष) भावना करितो तोच अहंकार होय. जे अध्यात्म-

१ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

(गीता, १३, ५.)

२ सांख्यसूत्र, सांख्यसार, सांख्यकारिका हे ग्रंथ याविषयीं पहावे.

ज्ञानानें तृप्त झाले, ज्यांचा आत्मा शुद्ध कांत लीन होत जातात. पृथ्वी उदकांत लीन झाला, ज्यांस आत्मसाक्षात्कार घडला, आणि ते उदक अग्नींत लय पावतें; अग्नि वायूत समविष्ट होतो आणि वायु आकाशांत मिळून समाविष्ट होतो. अशा प्रकारें तीं सर्व महाभूतें पूर्वी ज्या क्रमानें उत्पन्न झालीं असतात. त्याच्या उलट क्रमानें लीन होत जातात. (प्रथम अहंकारासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून उदक आणि उदकापासून प्राणिमात्रांचा जनक आहे. (१) हा मूल अजह्मी अनुभवामयतोः (१) हेकल गण्यत विभक्त, किंवा स्वर्णादि धातूंचे पाणी होते; अर्थात् ते द्रवरूप मिळून होत. (२) जल हें अग्निने नाहीसे होत, अर्थात् अग्निने लीन होत. (३) दिवाची उष्णता मालवली असता हवेंत नाहीशी होते; अर्थात् अग्नि वायूत लीन होतो. (४) कोणताही ध्वनि किंवा नाद किंवा उच्चारलेला शब्द अवकाशांत विराम पावतो; अर्थात् वायु आकाशांत लीन होतो. (५) आकाशाची प्रतीति अहंप्रत्ययानंतर येते; अर्थात् आकाश हें आत्म्यात किंवा अहंकारांत लय पावतें.

१. हा मूल अजह्मी अनुभवामयतोः (१) हेकल गण्यत विभक्त, किंवा स्वर्णादि धातूंचे पाणी होते; अर्थात् ते द्रवरूप मिळून होत. (२) जल हें अग्निने नाहीसे होत, अर्थात् अग्निने लीन होत. (३) दिवाची उष्णता मालवली असता हवेंत नाहीशी होते; अर्थात् अग्नि वायूत लीन होतो. (४) कोणताही ध्वनि किंवा नाद किंवा उच्चारलेला शब्द अवकाशांत विराम पावतो; अर्थात् वायु आकाशांत लीन होतो. (५) आकाशाची प्रतीति अहंप्रत्ययानंतर येते; अर्थात् आकाश हें आत्म्यात किंवा अहंकारांत लय पावतें.

अध्याय बेचाळिसावा.

—०:०—

महाभूतप्रलयवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठहो, पृथ्वी वायु, आकाश, उदक आणि पांचवें तेज हें पंचमहाभूतें अहंकारापासून उत्पन्न झालीं आहेत. ह्यांचे ठायीं शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे विषय रहातात आणि या विषययुक्त महाभूतांचे ठिकाणीं प्राणिमात्र मोहित होतात. हे ज्ञानवंतहो, महाभूतांचा विनाश झाला असतां आणि प्रलयकाल प्राप्त झाला असतां सर्व प्राण्यांस महद्भय उत्पन्न होतें. जे भूत ज्यापासून उत्पन्न झालेलें असतें त्यांतच ते लीन होत असतें. हीं महाभूतें अनुक्रमें एकमे-

२ तस्मद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायुरग्निः । अग्निरापः । अद्भ्यः
पृथिवी । इत्यादि (श्रुतिः)

याची सयता आजही अनुभवास येते. पहा रे—वायु हा गतिरूप आहे. गति हाणजे एका जागेतून दुसरे जागी जाणे; अर्थात् अवकाश किंवा आकाश यावाचून गतिरूप वायूने अस्तित्व शक्य नाही. २ घर्णापासून अग्नि उत्पन्न होतो व गर्पण हें एक प्रकारचे चलन ऊर्फ गतिच आहे. तेव्हां उग्रडच झाले कीं, वायूपासून अग्नि उत्पन्न होतो. ३ वसंत हाणजे काडक उन्हाळा, परंतु त्याच वेळीं तरुवर फुटतात. आणि तरुवर फलपुष्पांनित होणे हें जलाधिक्याशिवाय होणे नाही. तसेंच उन्हाळ्यानंतर पावसाळा येतो; शिवाय दोन वायु पेटविल्याने ते मिमळून पाणी होतें. अर्थात् अग्नि हा जलाचा पूर्वोपपन्न आहे. ४ आजकालही आकाशस्थ ज्योति, भूगर्भातील पदार्थ हे द्रव द्रव्यांच्या घनीभवनाने बनत असल्याचे आढळून येतें. अर्थात् जल हें पृथ्वीचे कारण होय.

पासून पृथ्वी अशी उत्पत्ति आहे.) असो; स्थावरजंगम सर्व पदार्थ नाश पावले असतां स्मृतिमंत ज्ञानी मात्र कदापि नाश पावत नाहीत, म्हणजे ते त्यांत लीन होत नाहीत. महाभूते दोन प्रकारचीं आहेतः स्थूल आणि सूक्ष्म. पैकीं स्थूल महाभूतांची ही अवस्था झाली. प्रलय-कालीं या स्थूल महाभूतांचाच लय होत असतो; सूक्ष्म भूतांचा लय होत नाही. यास्तव ज्या उत्तम स्मरणशक्तीच्या लोकांनीं योगवलानें सूक्ष्मामध्ये स्थूलाचा लय करून टाकिला असतो, ते केवळ सूक्ष्मशरीरी बनतात; आणि यामुळेच, स्थावर-जंगम सर्व पदार्थ पार नष्ट झाले असतांही ते धीमान् पुरुष कदापि नाश पावत नाहीत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे स्थूल विषय, आणि हे ग्रहण करते वेळीं होणाऱ्या स्थूल क्रिया ह्या अनित्य किंवा विनाशी आहेत. तथापि या सर्वांचें जनकत्व मनाकडे असून मनानामध्ये हे विषय व क्रिया सूक्ष्मपणें वसतच आहेत आणि मन हें विनाशी किंवा नित्य आहे, यामुळे हे विषय किंवा क्रिया हीं बीजरूपानें नित्यच आहेत. तेव्हां, पृथिव्यादि स्थूल भूतांचा म्हणजे विषयांच्या आधाराचा नाश झाला तथापि विषय सर्वथा नष्ट झाले असें होत नाही; तर त्यांचें स्थूल स्वरूप मात्र नष्ट होतें व ते बीजरूपानें मनावरोबर असतातच. अर्थात् महाभूतांचे लयाबरोबर सूक्ष्म-शरीरी ज्ञानी नष्ट होत नाही हें युक्तच आहे. स्थूल देह हे लोभमूलक कर्मापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ते सर्व पांचभौतिक असल्यामुळे त्यांपैकीं कोणांतही कांहीं वैशिष्ट्य नाही आणि त्यांपैकीं एकांतही किंचन म्हणजे सद्ब्रह्म नाही; तर ते सारे देह केवळ अनित्य सर्व सारखे योग्यतेचे, असत्य व भासमात्र आहेत. ते केवळ रक्तामांसाचे गोळे आहेत. ते परस्परांवर उपजीविका करणारे असून नश्वर

आहेत आणि क्षुधा, तृषा इत्यादि विकारांनीं पीडित होणारे असून आहारादिक बाह्य साधनांवर उपजीवन पावणारे अर्थात् पराधीन आहेत. आतां नित्य किंवा सूक्ष्म भूतांची स्थिति पाहूं. ती याहून निराळी आहे. प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान हे पांच प्राण आणि वाणी, मन व बुद्धि हीं तीन मिळून आठ-जणें जिवाला नित्य संलग्न असतात. या आठांचा समुदाय म्हणजेच अष्टात्मक सूक्ष्म जगत् होय. पहणें, श्रवण करणें इत्यादि क्रिया त्या त्या इंद्रियांच्या द्वारे वास्तविक मनच करीत असतें. अर्थात् मन हें इंद्रियात्मक असून त्यांत इंद्रियांचा अंतर्भाव होतो. आतां चक्षुरादि इंद्रियांपासून सूर्यादि पदार्थांची उत्पत्ति होते; आणि सूर्यादि पदार्थांपासून रूपादि विषयांची उत्पत्ति होते. असें जर आहे तर मग या सर्व सृष्टीस हेतूत असणारे मन ज्यांत आहे असें हें अटक म्हणजे सर्व जगच होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्वचा, घ्राणेंद्रिय, कर्णेंद्रिय, नेत्र, रसना आणि वाणी हीं ज्याच्या अधीन आहेत आणि ज्याचें मन अत्यंत निर्मल व बुद्धि-व्यभिचारिणी—सरळ जाणारी—आहे, तो कदापि नाश पावत नाही. आतां सांगितलेल्या त्वचा, घ्राणेंद्रिय वगैरे आठ गोष्टी अशुद्ध असल्यास ते केवळ आठ अग्नि होत, ते जीवास दग्ध करतात; परंतु ज्यांचीं हीं इंद्रियादिक शुद्ध असल्यामुळे जीवास दग्ध करीत नाहीत,

१ चक्षोःसूर्योऽत्रायत ।

(श्रुति.)

आमच्या शास्त्रानें केलेलें हें वर्गीकरण केवढी सूक्ष्मदर्शितेची माझ पटनीत आहे! व व्यष्टि आणि समष्टि किंवा पिंड व ब्रह्मांड ही एकच आहेत हें माप या विवेकानें कसे अचूक पदरांत बाधलें जात आहे ! पाश्चात्य तत्त्वज्ञान ही दष्टि आली आहे काय ! (म. ह. मोडक.)

त्यांस, ज्याहून अधिक असें कांहींच नाही असें शुभ ब्रह्मपद प्राप्त होतें.

इंद्रियवर्णन.

द्विजश्रेष्ठो, अहंकारापासून उत्पन्न झालेला एकादश इंद्रियांचें मी आतां विशद वर्णन करितों. श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, जिह्वा, नासिका, पाय, गुदद्वार, उपस्थ, हात आणि दहावी वाणी यांच्या समुदायास इंद्रियग्राम असें म्हणतात. मन हें अकरावें इंद्रियच आहे. या एकादश इंद्रियांच्या समुदायास प्रथम जिकावें, तेव्हां मागून ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. दशेंद्रियां पैकीं पांचांस कर्मेन्द्रिये व पांचांस ज्ञानेंद्रिये म्हणतात. श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, जिह्वा व नासिका हीं पंच ज्ञानेंद्रिये होत; आणि राहिलेलीं पाय वगैरे पांच कर्मेन्द्रिये हात. ज्ञानेंद्रियांत व कर्मेन्द्रियांत उभयत्र मनाचा समावेश होतो. बुद्धि ही याहून निराळी असून बारावी आहे. ऋषीहो, अशा प्रकारचीं हीं एकादश इंद्रिये मीं तुम्हांस अनुक्रमानें सांगितलीं. ज्यांस यांचें यथार्थ ज्ञान होतें तेच पंडित कृतकृत्य होतात. असे; आतां मी सर्व निरनिराळ्या प्रकारचीं इंद्रिये कथन करितों. आकाश हें पहिले महाभूत होय. श्रोत्र हें त्याचें अध्यात्म असून शब्द हें अधिभूत आहे; आणि दिशा हें अधिदैवत आहे. वायु हें दुसरें महाभूत आहे. त्याचें त्वचा हें अध्यात्म प्रसिद्ध असून स्पर्श हें अधिभूत व विद्युत् ही अधिदेवता आहे. तिसरें महाभूत तेज हें होय. नेत्र हें त्याचें अध्यात्म

आहे आणि रूप हें अधिभूत असून सूर्य हे अधिदैवत आहे. उदक हें चौथें महाभूत जाणोवें. जिह्वा (रसना) हें त्याचें अध्यात्म असून रस हें अधिभूत समजावें. याची देवता सोम ही होय. पांचवें भूत पृथ्वी. ह्याचें अध्यात्म म्हटलें ह्याणजे घ्राणेंद्रिय होय. गंध हें त्याचें अधिभूत असून वायु हें अधिदैवत आहे. याप्रमाणें या पंचमहाभूतांचें अध्यात्म, अधिभूत व अधिदैवत किंवा इंद्रिय, विषय व विषयप्राप्तक देवता अशा तीन प्रकारचें कथन केलें. आतां यापुढें निरनिराळ्या सर्व

कर्मेन्द्रियांचें निरूपण

करितों तत्त्वदर्शी ब्राह्मण (देन) पाय किंवा चरण हें एक अध्यात्म आहे असें म्हणतात. गमन हें त्याचें अधिभूत असून विष्णु हें अधिदैवत आहे. अवागतीनें गमन करणारा अपान-वायु किंवा गुदद्वार हें एक अध्यात्म असून मलविसर्जन हें त्याचें अधिभूत व मित्र हें अधिदैवत आहे. सर्व प्राण्यांच्या जन्मास कारण जे जननेन्द्रिय तें एक अध्यात्म आहे. शुक्र हें येथें अधिभूत असून प्रजापति ही देवता आहे. इंद्रियज्ञ लोक देन हात हें एक अध्यात्म आहे असें म्हणतात. कर्मे हें त्याचें अधिभूत असून इंद्र ही देवता आहे. यापुढें प्रथम वैश्वदेवी वाणी हें एक अध्यात्म मानिलें जातें. बोलणें हें त्याचें अधिभूत असून वाक्त्रि ही देवता आहे. सर्व पांचभौतिक पदार्थांचे अंतर्भागी संचार करणारे मन हें एक अध्यात्म म्हटलें जातें. संकल्प हें त्याचें अधिभूत असून चंद्रमा ही अधिदेवता आहे.

१ अध्यात्म—आत्म्यासंबंधाचें आध्याशी महाभूताचा संबंध षडविणारे इंद्रिय.

२ अधिभूत—भूत किंवा पदार्थ यासंबंधाने पदार्थांचे ठिकाणी त्या त्या महाभूताचा दिसून येणारा गुण—विषय.

३ अधिदैवत—भौतिक गुण किंवा विषय हे अध्यात्मापर्यंत (इंद्रियांपर्यंत) पांचविणारी देवता.

१ गंधाचा प्रसार किंवा सार्थक वायु करितो.

२ चंद्रमा ही मनाची देवता ही योजना कृती अकलेची आहे असे! क्षय, वृद्धि, वांचल्य, अस्थैर्य हे गुण उभयतांत कसे समान आहेत !

सर्व संसार उत्पन्न करणारा अहंकार हें एक अध्यात्म आहे. अभिमान हें त्याचें अधिभूत असून रुद्रही देवता आहे. सहा इंद्रियांचा विचार करणारी बुद्धि हें एक अध्यात्म असून मनन करणे हें तिचें अधिभूत व ब्रह्माही देवता होय. प्राण्यांस रहावयास फक्त तीन स्थाने आहेत. स्थल, जल व आकाश. प्राण्यांस रहातां येईल असें या तिहींव्यतिरिक्त चौथें स्थान नाही.

चतुर्विध उत्पत्ति.

प्राण्यांची उत्पत्ति चार प्रकारची आहे. अंडज, उद्भिज्ज, स्वेदज व जरायुज. सर्व प्राण्यांस या चार प्रकारांपैकीच कोणत्या ना कोणत्या प्रकारें जन्म येतो, असें दिसून येतें. कित्येक प्राणी हीन प्रकारचे प्राणी आहेत ते, आकाशांत संचार करणारे पक्षी आणि पांयां सरपटणारे सर्प-जातीय सर्व प्राणी हे अंडज होत. कृमि, जंतु वगैरे हे स्वेदज होत. स्वेदापासून जन्मणें ही दुसऱ्या प्रकारची उत्पत्ति असून ती जरा कमी प्रतीची समजली जाते. द्विजश्रेष्ठहो, योग्य काली जमीन फोडून वृक्ष, वेली वगैरे उगम पावतात, यांस उद्भिज्ज असे म्हणतात. मनुष्य, वानर वगैरे द्विसाद आणि आंडव चालणारे सर्व बहुपाद प्राणी हे जरायुज होत. यांतही कित्येकांच आकार वेडांफेडा असतात.

सत्तमहो, ब्रह्मप्राप्ति करून देणारा सनातन ब्रह्मजन्म दोन प्रकारांनी प्राप्त होतात.

१ 'मनः पश्यान्नोद्विगमि'

(गीता. अ. १५, श्लो. ७.)

२ कारण ते अंड फोडून निघतात. २ स्वेदज हे स्वेदह्य, घाम किंवा ओलावा यांपासून हातात; जसे देकून, उवा, चिःटे. ३ उद्भिज्ज हा जे जमीन भेदून किंवा फोडून वर येणार वृक्ष, वल्ली. ४ जरायुज-जरायु हा जे गर्भाळा वेष्टन करणारी पेशी किंवा मोटली तिच्यात गुरफटलेले असतात ते; जसे मनुष्य, पशु.

तप आणि पुण्यकर्म यांच्या योगानें ब्राह्मण-जन्म प्राप्त होतो, असें विद्वज्जनांचें ठाम मत आहे. पुण्यकर्म हें यज्ञ, यज्ञांतील दानधर्म वगैरे अनेक प्रकारचें आहे. अध्ययन करणे हें प्रत्येकाचें कर्तव्य असून तें पुण्यकारक आहे, असें वृद्धांचें सांगणें आहे. द्विजश्रेष्ठहो, हें जो बरोबर जाणतो तो योगी बनतो, व सर्व पातकांपासून विमुक्त होतो, हें खास सपजा. (आकाश) हें पाहिलें महाभूत होय. श्रोत्र हें त्याचें अध्यात्म असून शब्द हा अधिभूत व दिशा हें अधिदैवत आहे. दुसरें भूत वायु. त्याचें त्वचा हें अध्यात्म प्रसिद्ध आहे. स्पर्श हें त्याचें अधिभूत असून विद्युत् ही देवता आहे. ज्योति किंवा तेज हें तिसरें महाभूत समजलें जातें. नेत्र हें त्याचें अध्यात्म होय व रूप हें अधिभूत असून सूर्य ही देवता होय. चौथें महाभूत उदक. ह्याचें जिह्वा हें अध्यात्म समजावें. चंद्र हें याचें अधिभूत असून अप् हें अधिदैवत आहे. धर्मज्ञ मुनिश्रेष्ठहो, हा अध्यात्मादिकांचा प्रकार मी तुझांस यथावत् वर्णन करून सांगितला.) जे खरें ज्ञानसंपन्न असतात त्यांसच ह्याचें ज्ञान होत असतें. इंद्रियें, इंद्रियांचे विषय आणि पंचमहाभूतें हीं सर्व एकत्र करून मनांत मिळवावी; आणि केवळ मनोभावे करून अवशिष्ट रहावें. यापमाणें सर्व मनाचे ठिकाणीं लय पावेल असतां संसार-मुखाची कांहींच मातवरी उरत नाही. अशासंसारसुख काय होय ! ज्यांची बुद्धि आत्मानुभवसंपन्न झाली आहे, त्यांस मनाचे ठिकाणीं सर्वांचा लय होणें हेंच खरें सुख, हीच खरी सुखावस्था आहे, असें विद्वानांचें मत आहे. असो; आतां मी यापुढें, जिच्या योगानें मन

* ह्या कंसातील मजकुराचे मुळांत ५ श्लोक आहेत, ते प्रसिद्ध असावे असें दिसतें कारण ते पुनरुक्त आहेत.

सूक्ष्मत्व पावते व जी मंगलपद असून सर्वांनी
अवश्य साधिली पाहिजे अशी आहे, ती
मनाची संतुष्टता कथन करितां. ही सोप्या
उपायानें व दृढवृत्तानें अशा दान्दी प्रका-
रांनीं साधिली जाते. शौर्य, औदार्य, तपस्वी-
पणा विद्वत्ता इत्यादि गुण आहेत खरे, तथापि
त्यांचा चांगलेपणा आपले वर्तनावर अवलंबून
आहे. जर त्यांपासून गर्व झाला असें आपल्या
वर्तनावरून दिसेल, तर ते गुण नसून अवगुणच
समजले जातील. यास्तव गुणांची प्रतिष्ठा न
दिसेल असें वर्तन पाहिजे. वास्तविक
अंगीं गुण असतांही नाहीतसे भासणें, 'मी
हें मिळविलें, मीं हें केले' इत्यादि बिलकूल
अभिमान नसणें, एकांतवास करणें, आणि
कोणत्याही प्रकारचे भेदभाव न उरणें, या
गोष्टींनीं युक्त असलेलें वर्तन हें ब्रह्ममय वर्तन
होय. हें वर्तन सर्व सुखांचें मूळ आहे इतकेंच
केवळ नव्हे, तर हें वर्तन म्हणजेच सर्वात
श्रेष्ठ सुख होय. ज्याप्रमाणें कांसव आपले अव-
यव आवरून धरतें त्याप्रमाणें जो विद्वान् सर्व
कामनांचें नियमन करितो, ज्यापाशीं तमोगुण
काय पण रजोगुणही बिलकूल नसतो, आणि
जो सर्व प्रकारच्या इष्ट वस्तूंपासून व कामां-
पासून वियुक्त असतो, तो शाश्वत सुख पावतो.
वासनांचा आत्म्याचे ठिकाणीं निग्रह करून
जो वितृष्ण व शांत होतो आणि सकल भूतांचा
जो खऱ्या जिवाचा मित्र असतो, ह्मणजे
ज्याचें सर्व भूतांचे ठिकाणीं समान व आत्मवत्
वर्तन असतें, तोच ब्रह्मरूप होऊं शकतो. आप-
आपल्या विषयांचे मागून जाणाऱ्या सर्व इंद्रियांचा
निग्रह केला असतां व लोकवसतीत्याग करून
निर्जन वनाचा अवलंब केला असतां तेणें
करून मननशील मुनींचे ठिकाणीं अध्यात्मरूप

अग्नि प्रदीप्त होतो; व त्यास विज्ञान प्राप्त होतें.
ज्याप्रमाणें विस्तृत पुष्कळशीं वाळलेलीं लांकूडें
टाकलीं असतां मोठमोठ्या ज्वाला निघूं लागून
तो अतिशय प्रकाशमान होतो, त्याप्रमाणेंच
इंद्रियांचा निरोध केल्यानें महान् आत्मा
प्रकाशमान होतो. जेव्हां कोणी निर्मल चित्ता-
चा मनुष्य आपल्या हृदयांत सर्व भूतें आहेत
असें पाहतो, तेव्हां तो स्वयंभ्योति किंवा
स्वप्रकाश होतो. त्यास भूत, भविष्य, वर्तमान
वैगैरे सर्व कळतें; (कारण, सूर्यादिक तेजो-
मोल त्याचे ठिकाणींच अंतर्भूत असतात;)
आणि त्यास सूक्ष्माहून सूक्ष्म व सर्वश्रेष्ठ अशा
तेजाची--ब्रह्माची--प्राप्ति होते. आपल्या शरी-
राचें गौर, कृष्ण वैगैरे जें रूप (वर्ण) आहे
तो अग्नि होय. रक्त वैगैरे प्रवाही पदार्थ आहेत तें
जल होय; स्पर्शशक्ति हा वायु होय; मांस,
हाडें वैगैरे घन भाग ही पृथ्वी होय;
आणि श्रवण(शक्ति)हें आकाश होय. रोग आणि
गोक्र यांनीं या शरीरांत कायमचें ठाणें दिलेलें
आहे. यांतून पांच प्रकारचे प्रवाह वाहतात. हें
पंचमहाभूतांचें बनलेलें आहे. याला नऊ द्वारे
आहेत आणि यांत दोन देवता रहातात. हें
अमंगल पदार्थांनीं भरलेलें व अर्थातच पहा-
ण्यासही अयोग्य असून यांत सुखदुःख व
मोह उत्पन्न करणाऱ्या त्रिगुणांचें वास्तव्य आहे.
शिवाय कफ, वात व पित्त हे तीन धातु किंवा
दोष यांत असतात; आणि हें अन्नादिकांच्या
संसर्गानें रममाण होणारें असून केवळ अचे-
तन आहे. आपलें शरीर अशा प्रकारचें आहे
हा निश्चय होय. या शरीराला व्याधि वैगैरे
जडले असले ह्मणजे तर या जमांत हें शरीर
धारण करून रहाणें मोठें कठीण पडतें. हें
केवळ बुद्धीच्या आश्रयावर चाललेलें आहे.
बुद्धि आहे ह्मणून याम कांहीं आधार आहे.

१ बदा सहरते चाय कर्मोद्दुपानीव' सर्वशः ।

(गीता, अ. २, श्लो. ५८.)

२ जीवात्मा व परमात्मा अशा दोन.

बाल्यतारुण्यादि अवस्था धारण करणारें हें शरीर ह्मणजे या जगांत कालचक्रच सुरू झालेलें आहे. हें शरीर ह्मणजे एक घोर व अगाध असा महासागर असून त्यास मोह अशी संज्ञा आहे. हें देवासुद्धां सर्व जग उत्पन्न करील, त्याचा नाश करील आणि पुनः त्यास सर्जीव ही करूं शकेल ! काम, क्रोध, भय, द्रोह, लोभ आणि असत्य या गोष्टी सत्य आहेत आणि ह्मणूनच त्यांचा त्याग करणें दुरापास्त आहे. तथापि, इंद्रियांचा निग्रह करतांच एकदम त्यांचा त्याग होतो. ज्यानें या जगांतील प्रकाश, प्रवृत्ति व मोह यांस कारणभूत असलेले त्रिगुण आणि पंचमहाभूतें जिकितीं आहेत, म्हणजे ज्यानें योगबलांनें यांचे अतिक्रमण केलें आहे, त्याच्यासाठीं स्वर्गांत अनंताचें सर्वश्रेष्ठ स्थान (ब्रह्म) सिद्ध आहे,—त्यासच ब्रह्मप्राप्ति होत असते. पंचेंद्रिये हीं जिथीं विशाल तीरे आहेत, जीत मनोवैगुरूपी पाणीं दुयडी मरून चालले आहेत, आणि जीमध्ये मोहरूप डोह आहे, अशी (देहरूप) नदी तरून मग काम-क्रोधांस जिकावें; त्यांस आधीं जिकितां येणार नाहीं. याप्रमाणें जो कामक्रोध जिकितो व सर्व देवांपासून पूर्णपणें मुक्त होतो, तो मग मन मनाचे ठिकाणीं एकाग्र करून आपणांमध्ये आत्म्यास पाहूं लागला म्हणजे त्यासच परब्रह्मदर्शन घडतें. तो सर्वज्ञ, आत्मदृष्टीनें आपला आत्मा सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं एतत्त्वानें, अनेकत्वानें व वरंचवर बदलणाऱ्या रूपांनीं वसत आहे असें पाहतो. ज्याप्रमाणें

एका दीपापासून अनेक दीप प्रज्वलित होतात, त्याप्रमाणें तो आपल्या एका रूपापासून (देहापासून) आपलीं दुसरीं हजारों शरीरे (रूपे) पहातो. (योगी केवळ संकल्पमात्रे-कारण, अशा प्रकारचा योगी हा साक्षात् विष्णु, वरुण, अग्नि व प्रजापति होय. तोच धाता व विधाता असून, ज्याला सर्व बाजूंनीं मुखें आहेत असा तो प्रभु आहे. त्याच्या ठायीं सर्व भूतांचें हृदय जो महान् आत्मा तो प्रकाशमान् होतो; आणि विधांचे समुदाय, देव, दैत्य, यक्ष, पिशाच, पितर, पक्षी, रक्षोगण, सर्व भूतगण आणि महर्षि सर्वोद्दीत, त्याचीं स्तुतिस्तोत्रे गात असतात.

अध्याय त्रैचाळिसावा.

—:—

विभूतिवर्णन.

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—आता मी सर्व सृष्टीं-तील अविपति किंवा राजे कथन करतो. रजोगुणी क्षत्रिय हा मनुष्याचा राजा होय. वाहनाच्या जनावरामध्ये हत्ती आणि वन्य श्वापदां-मध्ये सिंह हा राजा होय. सर्व मेध्य पशूंत घोड, बिळात राहणाराचा सर्प, गुरांदोरांचा मस्त पोळ, आणि स्त्रियांचा पुरुष हा नियंता होय. वड, जांभळ, पिंपळ, सावर, शिसव, भेषरांग आणि कळंक हे जगांतील सर्व वृक्षां-मध्ये श्रेष्ठ व वृक्षराज आहेत, यांत संशय नाही. हिमालय, पारियात्र, सह्य, विंध्य, त्रिकुटवान्, श्वेत, नील, भास, कोष्ठवान् पर्वत, गुरुस्कंध, महेंद्र आणि तसाच माल्यवान् पर्वत ह पर्वतराज होत. सर्व गणांमध्ये मरुद्गण श्रेष्ठ

१ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

(गीता, अ. १४, श्लो २२.)

२ कारण शरीराला अभिमान किंवा देहात्मभाव आहे ह्मणूनच कामक्रोध जिवंत राहतात.

३ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं ।

(गीता, अ. ९, श्लो. १५.)

आश्व० ७—१०

१ वेळू—वेणवः कीचकास्तेस्युर्थेस्वनंत्यनिलोद्वताः
(अमर.)

होत. सूर्य हा ग्रहांचा अधिपति असून चंद्र
है नक्षत्रांचा अधिपति आहे. पितरांचा अधि-
पति यम, नद्यांचा पति सागर, उदकांचा राजा
वरुण, आणि मरुतांचा राजा इंद्र आहे. उष्ण
पदार्थांचा सूर्य हा अधिपति आहे. चंद्र
हा ताऱ्यांचा अधिपति म्हणला जातो. अग्नि
हा सवोदीत भूतांचा अधिपति असून ब्राह्मणांत
बृहस्पति हा मुख्य होय. ओषधींचा सोम हा
पति होय. बलवंतांत विष्णु हा श्रेष्ठ होय.
त्वष्टा हा रूपांचा अधिराज आहे. शिव हा
पशूंचा स्वामी होय. दीक्षितांचा (शुभकृत्यांचा)
यज्ञ, देवांचा इंद्र, दिशांत उत्तर, आणि
ब्रह्मणांमध्ये प्रतापी सोम हा राजा होय. कुबेर
हा सर्व रत्नांचा अधिपति असून इंद्र हा
देवतांचा अधिपति आहे. याचप्रमाणे ही सृष्टि
भूतांत वरिष्ठ आहे. प्रजापति हा प्रजांचा मुख्य
होय; आणि मी ब्रह्मण्य महान् आत्मा सर्वच
भूतांचा अधिराज आहे. मी साक्षात् विष्णु
होय. मजहून किंवा विष्णूहून अधिक, श्रेष्ठ
असें काहींच नाही. ब्रह्मण्य महान् विष्णु हा
सर्वांचा राजाधिराज आहे. तो अजात श्री-
हरिच सर्वांचा ईश्वर व कर्ता आहे असें जाणा.
तो मनुष्य, किन्नर, यक्ष, गंधर्व, संप, राक्षस,
देव, दानव व हत्ती यांचा व यज्ञयावत् सर्व
प्राण्यांचाच प्रभु आहे. ज्यांच्या मागून कामुक
जात असतात अशा सर्व सुंदर स्त्रियांमध्ये
वामलोचना माहेश्वरी पार्वतीला श्रेष्ठ (महादेवी)
हणतात. सर्व स्त्रियांमध्ये देवी उमा हीच
शुभप्रद व श्रेष्ठ होय असें समजा. त्याचप्रमाणे

१२३

१नक्षत्राणामहं शशी । (गीता. अ. १०, श्लो. २१.)

[या प्रकरणी गीता अ. १० वाचावा.]

२ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमनाभ्राता शम्भनो यमराट् यमः ।

(अमरः)

३ रुद्रं पशुपतिमीशानं वन्दे कार्श्यापुरनाथं ।

ऐश्वर्यपूर्ण असून ग्रथेच्छ रतिसुख देणाऱ्या
स्त्रियांत अप्सरा श्रेष्ठ होत.

ऋषीहो, राजांस धर्माची आवश्यकता आहे; व ब्राह्मण हे तर धर्माचे आधारस्तंभ आहेत. यास्तव राजानें ब्राह्मणांच्या रक्षणार्थ झटावें. ज्या राजांच्या राज्यांत सत्पुरुषांचा छळ होतो, ते सर्व गुणहीन राजे अंती नरकास जातात; आणि ज्या राजांच्या राज्यांत साधूंचें उत्तम रक्षण केलें जातें, त्यांची इहलोकची यात्रा आनंदपूर्ण होते आणि मरणोत्तरही ते शाश्वत सुख भोगितात. द्विजर्षभहो, त्या महात्म्यांस ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते हें तम्ही ग्यास समजा. असा; आतां मी

धर्माच्चैः सत्यं लक्षणं

कथन करितों, अहिंसा हा परम धर्म असून हिंसा
है अयमाचें लक्षण आहे. प्रकाश हैं देवाचें
(द्युतिमान) लक्षण असून कर्म हैं मनुष्याचें
लक्षण होय. आकाशाचें लक्षण शब्द, वायूचें
लक्षण स्पर्श, ताऱ्यांचें (तेजाचें) लक्षण रूप,
उदकाचें लक्षण पातळपणा आणि स्थावर-
जंगम भूतमात्रास धारण करणाऱ्या पृथ्वीचें लक्षण
गंध. शब्द हैं स्वर्गव्यंजनयुक्त वाणीचें लक्षण
होय. चिंतन करणें हैं मनाचें लक्षण आहे
आणि निश्चय करणें हैं बुद्धीचें लक्षण आहे.
कारण, मनाने अनेक प्रकार चितिले
असतां त्यातील कोणता ब्राह्म व कोणता
अब्राह्म हैं ठरविणें बुद्धीचें काम होय. म्हणून
बुद्धि ही निश्चयावरून जाणली जाते यांत
संशय नाही. जेथें निश्चय झालेला दिसेल
तेथें बुद्धीचें कार्य घडलें आहे म्हणून समजावें.
ध्यान हैं मनाचें (चित्ताचें) लक्षण होय.
अव्यक्त म्हणजे दुसऱ्यास अंत लागणार नाही
अशा प्रकारचें वर्तन हैं साधूंचें लक्षण होय.
प्रवृत्ति हैं (कर्म) योगाचें लक्षण असून निवृत्ति
किंवा संन्यास हैं ज्ञानाचें लक्षण होय. यासाठीं न

बुद्धिमंताने येथे ज्ञानाचा अवलंब करून कोणत्याही लक्षणावरून करताः यावयाचे संन्यास (सर्वसंगपरित्याग) करावा. संन्यास नाही. तो केवळ निर्गुणात्मक असल्यामुळे करणाऱ्या ज्ञानवंतास परमा गति प्राप्त होते; आणि त्याचे ज्ञान लक्षणावरून होणे शक्य नाही, तो निर्द्वंद्व (मानापमानातीत) होतसाता जरा, म्हणूनच तो अलिग आहे असे म्हणतात. क्षेत्रज्ञ मृत्यु व अज्ञान यांचे अतिक्रमण करून पुढे हा केवळ शुद्ध ज्ञानानेच उपलक्षित जातो. गमन करितो. ऋषीहो, याप्रमाणे मी तुम्हांस शुद्ध ज्ञान हेंच त्याचे लक्षण होय. अव्यक्त महाभूते, इंद्रिये इत्यादिकांचीं स्वरूप किंवा प्रकृति म्हणजेच क्षेत्र होय. त्यामध्येच लक्षणं यथार्थ कथन केलीं. आतां पुढे गुणांचा उद्भव व लय होतो. मी (क्षेत्रज्ञ)

इंद्रियगुणांचे ग्रहण

कोणाच्या साह्याने कसे होतें, वगैरे नीट सांगतो, श्रवण करा. पृथ्वीपासून (या मृताच्या कार्याने) उत्पन्न होणारा सुगंध घ्राणेंद्रियांचे ग्रहण केला जातो; गंधज्ञान करण्याकडे घ्राणेंद्रियांत असलेल्या वायूची योजना आहे. पातळ पदार्थांची रुचि नित्य जिह्वेने समजली जाते; जिह्वास्थ सोमाची रसज्ञानाकडे योजना आहे. तेजस्वी पदार्थांचा गुण जे रूप ते नेत्रांनी जाणले जाते; नेत्रांत राहणारी आदित्यदेवता या कामाकडे नेमिलेली आहे. वायूचा गुण स्पर्श यांचे त्वचेस ज्ञान होते; त्वचेत असलेल्या वायुदेवतेकडे हे काम सांपविलेले आहे. आकाशाचा गुण शब्द कर्णेन्द्रियांचे ग्रहण होता; कर्णेन्द्रियस्थ सर्व दिशांची या कामी नेमणूक आहे. चिंतन करणे हा मनाचा गुण बुद्धीने जाणला जातो; हृदयस्थ सचेतन जीवाची या कामी (मन जाणण्याकडे) योजना आहे. (बुद्धीच्या साह्याने जीव मनःकृत चिंतनांचे ग्रहण करितो.) निश्चय हें बुद्धीचे स्वरूप असून त्यावरून बुद्धि समजली जाते; आणि महान् आत्मा हा ज्ञानाने जाणला जातो. (ज्ञान हें त्याचेच स्वरूप होय.) बुद्धि व महान् यांचे स्वरूप 'हें असेच आहे.' 'मी आहे.' अशा प्रकारच्या निश्चयाने व्यक्त होतें; परवीं ते अव्यक्तच आहे यांत संशय नाही. क्षेत्रज्ञांचे ग्रहण कधीही

गुण आहे, तथापि या अव्यक्तास (क्षेत्रास) सदेदीत पहात असतो, जाणतो व ऐकितो. पुरुष क्षेत्र जाणतो म्हणून त्यास क्षेत्रज्ञ म्हणतात. गुणांचे कार्य व अभावही क्षेत्रज्ञ पहात असतो. गुण पुनःपुनः उत्पन्न होत असतात व लय पावत असतात, तथापि त्यांस स्वतःचे ज्ञान नसे. कारण ते अचेतन आहेत; आणि म्हणूनच, आपण उत्पत्ति, स्थिति व लय यांनीं मर्यादित व पुनःपुनः उत्पन्न होणारे आहो, हें गुणांचे गुणांस कळत नाही. पंचमहाभूते व त्रिगुण त्यांहून पर, सर्वश्रेष्ठ व महत् असे जे सत्य (ब्रह्म) ते फक्त एका क्षेत्रज्ञास प्राप्त होतें; दुसऱ्या कोणासही प्राप्त हो नाही. यासाठीच धर्म जाणणारा पुरुष गुण व बुद्धि यांचा त्याग करून निष्पाप व गुणातीत होतसाता क्षेत्रज्ञांत प्रवेश करितो. क्षेत्रज्ञाजवळ कोणतेही द्वंद्व नाही; तो कोणासही नमस्कार करित नाही; (कारण त्याहून श्रेष्ठ कोणीच नाही.) त्याचप्रमाणे तो स्वाहाकार व हवन हीं करित नाही आणि तो सर्वदा निश्चल असून त्यास घर नाही. (ममत्वबुद्धिच नाही.) अशा प्रकारचा क्षेत्रज्ञ हाच परमश्रेष्ठ प्रभु होय.

१ मद्यमेव नमोनमः । (योगवासिष्ठ.)

२ गुणैर्न विचास्यते. (संख्ये, १३, २३.)

अध्याय चवेचाळिसावा.

—:०:—

विभूतिवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—ज्यास आदि, मध्य व अंत असून नांव व लक्षण आहे, आणि ज्याच्या प्राप्तीलाही उपाय आहे असें सर्व (सृष्टिस्वरूप) मी आतां तत्त्वतः कथन करितो. दिवस हा प्रथम होता, मग रात्र उत्पन्न झाली; असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणे महिन्याचे शुक्लपक्ष प्रथम होत असें म्हणतात. नक्षत्रांत श्रवण पहिलें असून ऋतूंत शिशिर हा पहिला होय. भूमि हें सर्व गंधांचें उत्पत्ति-स्थान असून पातळ पदार्थांत उदक हें मुख्य होय. सूर्यप्रकाश रूपाचें कारण असून, वायु हें स्पर्शाचें कारण आहे; आणि आकाश हें शब्दांचें उत्पत्ति-स्थान आहे. याप्रमाणें गंध वगैरे हे भूतांपासून उत्पन्न झालेले गुण होत. आतां यापुढें मी. स्थावरजंगम पदार्थांत उत्तम व मुख्य कोण तें सांगतो. तेजस्वी पदार्थांत सूर्य हा पहिला होय. सर्व प्राण्यांत (स्वेदज-जार-जादिकांत) अग्नि (जठराग्नि) हा प्रधान होय. सर्व विद्यांत सावित्री (गायत्रीमंत्र) मुख्य होय. देवांमध्ये प्रजापति मुख्य होय. सर्व वेदांत ओंकार हा मुख्य असून शब्दांत प्राण (वायु) हा वरिष्ठ होय. या जगांत ब्राह्मणांपासून म्लेच्छांपर्यंत सर्व लोकांस उपासनेसाठीं जें जपावयाचें ठरविलें आहे तें ते सर्व 'सावित्री' शब्दानें उद्बोधित होतें. छंदांत गायत्री पहिली असून, प्रजांत सृष्टीच्या प्रारंभी झालेली उत्पत्ति मुख्य होय. चतुष्पदांत गाय मुख्य आहे आणि मनुष्यांत

ब्राह्मण श्रेष्ठ आहेत. पक्ष्यांत श्येनपक्षी वरिष्ठ असून यज्ञांमध्ये हुत हें उत्तम समजावें. द्विजोत्तमहो, सरपटणाऱ्या सर्व प्राण्यांत सर्प हा मुख्य जाणावा. सर्व युगांत कृतयुग पहिलें आहे यांत संशय नाही. सर्व रत्नांत सोने मुख्य होय. त्याचप्रमाणें वनस्पतींमध्ये यैव श्रेष्ठ आहेत. सर्व भक्ष्यभोज्य पदार्थांत अन्नालाच वरिष्ठ समजतात; आणि पिण्यास उपयुक्त अशा सर्व पातळ पदार्थांत पाणीच उत्तम मानतात. एकूण एक सर्व स्थावर भूतांमध्ये—ज्यावर ब्रह्मदेवाचें वास्तव्य असतें अशा पवित्र ओदंवर वृक्षांलाच अग्रस्थान दिलें जातें. सर्व प्रजापतींमध्ये मी (ब्रह्मदेव) श्रेष्ठ आहे, यांत संशय नाही; आणि अचित्यात्मा स्वयंभु विष्णु हा मजहूनही थोर आहे. सर्व पर्वतांत महामेरु हा वडील आहे असें सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें दग दिशांमध्ये पूर्व दिशेला पहिली म्हणतात. सर्व नद्यांत त्रिपथगा गंगानदी वडील होय. तसेंच सर्व जलाशयांमध्ये सागरास पहिलें स्थान आहे. देव, दानव व भूत, पिशाच, सर्प व राक्षस आणि मनुष्य, किन्नर व यक्ष या सर्वांचा रुद्र हा प्रभु होय, आणि ब्रह्मस्वरूपी महाविष्णु या सर्व विश्वाच्या उत्पत्तीस कारण असून त्याहून श्रेष्ठ असें कोणतेंच भूत

१ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिर्जाविनः ।

बुद्धिर्भूतसु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ।

(मनु. अ. १, श्लो. १६.)

२ यवोऽसि घान्यराजो वा गोसव्ये देवनिर्मितः ।

(श्रुतिः)

३ मेरुः शिखरिणामहं । (गीता, १०, २३.)

४ स्रोतसामस्मि जान्हवी । (गीता, १०, ३१.)

५ सरसामस्मि सागरः । (गीता, १०, २४.)

१ ज्योतिषां रविंशुमान् (गीता, १०, २१.)

२ गायत्री छंदसासहं (गीता १०, ३५.)

या त्रैलोक्यांत नाही. सर्व आश्रमांत गृहस्था-
श्रम मुख्य होय, यांत संशय नाही.

सर्वांचें विनाशित्व.

ऋषीहो, अव्यक्त हें सर्व लोकांचें
(भुवनांचें) उत्पत्तिस्थान असून त्यांचा
लयही त्यांतच होत असतो. अस्तमय
हा दिवसाचा अंत होय. आणि उदय
हा रात्रीचा अंत होय. सृष्टाचा शेवट
दुःख आणि दुःखाचा शेवट सुख हें सदेदीत
खरें आहे. सर्व संग्रहांचा क्षय व्हावयाचा
असतो; सर्व उच्चमियन पदार्थ खाली पडून
नाश पावावयाचे असतात; संगोमांचा अंत
वियोगांत होता; आणि जीविताचा शेवट मर
णांत होतो. जे जे ज्ञालें आहे त्या सर्वांचा
शेवटीं विनाश आहे, आणि जन्मलेल्याने नि
श्रयानें मृत्यु आहेच. सारांश, या जगांनील
सर्व स्थावरजंगम पदार्थ केवळ अराश्रय
आहेत; केलेलें यजन, दान, तप, अध्ययन,
व्रत आणि नियम वगैरे सर्वांचा विनाश आहे.
एक ज्ञानाचा मात्र कधीही अंत (नाश)
होत नाही तें शाश्वत आहे. यास्तव प्रशांतचित्त
जितेंद्रिय, निर्मम व निरहंकार पुरुष शुद्ध
ज्ञानाच्या योगानें सर्व क्लिषांपासून मुक्त होतो

अध्याय पंचेचाळिसावा.

—:०:—

कालचक्रवर्णन.

ब्रह्मदेव सणालाः—शुद्धज्ञानसंपन्न लोक

१ यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

(मनुस्मृति, अ. ३, श्लो. ७८.)

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यांति सन्निधौ ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यन्ति सन्निधौ ॥

(मनु. अ. ६, श्लो १०)

२ जातस्य हि भुवो मृत्युः । (हिवोपदेश.)

मुक्त होतात; परंतु अज्ञानी लोक कालचक्राच्या
स्वाधीन असतात; हें देहरूपी कालचक्र सदा-
दीत सुरू आहे. बुद्धि ही याची शक्ति असून
हें मनोरूप खांबावर उभारलेलें आहे. इंद्रियें
हे याचे बंध असून पंचमहाभूतांचा समुदाय
हा तुंबा होय; आणि घर (स्त्रीपुत्रादिक) ही
हाला जखडून टाकणारी धाव आहे. तें जरा
व शोक यांनीं व्याप्त असून व्याधि व दुःख त्या-
पासूच उत्पन्न होतात. तें देशकालानुरूप फिरतें.
श्रम आणि व्यायाम हा त्याचा ध्वनि (च-
क्राची खडखड) होय. अहोरात्र हे फेरे होत
आणि शीतोष्ण हें मंडल होय. सुख व दुःख
हे ह्याचे संधि असून क्षया व तृषा हे ग्रंथ
व विरेलेले पिळे आहेत; आणि प्रकाश व छाया
हे त्याच्या किण्यानें झालेले खळगे समजावे.
डाळ्यांच्या पापण्या उघडणें व मिटणें या
क्रियांच्या योगानें तें व्याकूळ झालेलें असून मोठें
मयंकर आहे. तें शोकव्याप्त असल्यामुळें आंस-
वानीं भिजलेलें, सदेदीत सारखें फिरत अस-
तें, आणि जड अचेतन आहे. महिने व पक्ष
यांनीं याचें माप केले जातें. हें कचित् मनुष्या-
सार, कचित् पशुकाकार असें अनेक प्रकारचें
असतें. ह्याचा सदेदीत एकत्र आकार नसतो;
आणि स्वर्ग, मृत्यु व नरक या तिन्ही लोकां
याचा नंचार आहे. अज्ञानानें केलेले निरोध
हा त्याचा चिखल (रूतून बसण्याचें कारण)
होय; रजोगुणाचा वेग हा ह्याचा प्रवर्तक
समजावा; मोठा अभिमान ही ह्याची चकाकी
जाणावी; आणि सत्त्वादि गुणांच्या योगानें तें पुष्ट
झालेलें आहे असें समजावें. इष्ट वस्तु प्राप्त न
झाल्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या असंतुष्टतेच्या लहरी
ह्याच ह्याला जखडलेल्या लोखंडी पट्ट्या होत.
दुःख आणि मृत्यु यांप्रधेय हें जीवन पावतें.
हें कार्यकारणयुक्त असून विशाल व प्रेमांमुळें
विस्तीर्ण झालेलें आहे. लोभ आणि तृष्णा यांनीं

याच्या गतीत कर्मजास्तपणा होत असतो; आणि त्रिगुणात्मक अज्ञानापासून ह्मणजे माये-पासून याची उत्पत्ति झालेली आहे. भय व मोह हा ह्याच्या बरोबरचा परिवार असून प्राणिमात्रास मोह उत्पन्न होण्यास हेंच कारणी-सूत आहे. हें आनंद व प्रीति ह्या बाह्य सुखांच्या आसक्तीने फिरतें; व काम आणि क्रोध यांस ताऱ्यांत वागवितें. महतापासून तो विशेष म्हणजे स्थूलपिंडापर्यंत सर्व तत्त्वांनीं हें बनलें असून हें कोठेही चिकटलेलें नाही; याची गति क्षणभरही कुंठित होतें नाही; उत्पत्ति लयांस व एकंदर संसाराला हें कारण आहे; आणि संसारखा ह्याचा वेग असून मन हेंच याचे बल्य आहे. हें अनेक द्वंद्वानीं युक्त व अचेतन कालचक्र देवांसह सर्व जगाचा नाश करील, स्वच्छ वस्त्रें वापरावीं; त्यास एकत्र (उत्पन्न) करील, आणि सजीव-ही करू शकेल ! या कालचक्राची प्रवृत्ति आणि निवृत्ति कशी होते हें जो सदादीत तत्त्वतः जाणतो, तो कधीही भूतांचे ठिकाणीं आसक्त होत नाही; तो सर्व संस्कारांपासून मुक्त, सर्व द्वंद्वानीं विरहित व सर्व पातकांपासून पूर्णपणे मुक्त होतसाता परम गतीस पोचतो.

गृहस्थाश्रमवर्णन.

हे मुनिसत्तमहो, गृहस्थ, ब्रह्मचारी, वान-प्रस्थ आणि संन्यासी असे चार आश्रम सांगितले आहेत; तथापि गृहस्थाश्रम हा सर्वांचे मूळ आहे. कारण, बाकीच्या तीन आश्रमांची उत्पत्ती गृहस्थाश्रमावर अवलंबून आहे. या जगांत जें काही धर्मशास्त्र सांगितलेलें आहे, त्याप्रमाणें वागणें हें श्रेयस्कर होय; बांतच शाश्वत कीर्ति आहे. प्रथम जातकर्मदि संस्कारांनीं जो संस्कृत झाला असून ज्यानें

ब्रह्मचर्य विधिवत् आचरिलें आहे, त्या विद्वानां गृणसंपन्न झाल्यावर समावर्तन (ब्रह्मचर्यत्याग किंवा सोडमुंज) करावें. मग विवाह करून नित्य आपल्या भार्याच्या ठिकाणीं रममाण रहावें. तथापि इंद्रियें स्वाधीन ठेवावीं; शिष्टा-चाराप्रमाणें वागावें; आणि श्रद्धापूर्वक पंच-मेहायज्ञ आचरावें; देवता आणि अतिथि यांस अर्पण करून उरेल तें भोजन करावें; वैदिक कर्मांत गढलेलें असावें; आणि नित्य आपल्या आवडीप्रमाणें यथाशक्ति हवन व दान करीत जावें. हात, पाय, नेत्र, वाणी व अंग चपल (कावरेन्वावरे) नसून स्थिर असणें, आणि सदा मननशील असणें, हें शिष्टाचें (थोराचें) लक्षण होय. नित्य यज्ञोपवीतानें युक्त रहावें; इन्द्रियनिग्रह व दानधर्म करावा; आणि सदो-दीत थोर लोकांची संगत करावी. आहार व विहार नियमित करावा, सर्वांशीं मैत्री बाळगावी, शिष्टाचारास धरून वागावें आणि बांबूची काठी व उदकपूर्ण कमंडलू सदादीत बरोबर बाळगावा. अध्ययन व अध्यापन करावें, तसेंच यजन व याजन करावें; आणि दान व प्रतिग्रह करावा. अशीं हीं षट्कर्म नित्य करीत जावीं. यापैकी याजन (दुसऱ्याचा यज्ञ करणें), अध्यापन आणि शुद्ध पुरुषानें दिलेलें दान घेणें हीं तीन कर्म ब्राह्मणांच्या उपजीविकेचीं

१ देवयज्ञ. २ ऋषियज्ञ. ३ पितृयज्ञ. ४ भूत-यज्ञ. ५ मनुष्ययज्ञ.

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।

मृत्युं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ।

(मनु. अ. ४, श्लो. २१.)

२ वैणवी धारयेद्यष्टि सोदकं च कमंडलु ।

(मनु. अ. ४, श्लो. ३६.)

३ अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।

(मनु. अ. १, श्लो. ८८.)

१ यथा वायुं समाश्रित्य वसते सर्वजतवः ।

तथा गृहस्थनाश्रित्य वसते सर्व आश्रमाः ।

(मनु. अ. ३, श्लो. ७७.)

साधनें आहेत. बाकी राहिलेलीं तीन कर्मे ह्मणजे दान, अध्ययन व यज्ञ करणे हीं स्वतःचे पुण्य वाढविणारीं आहेत. यास्तव, धर्मज्ञ नराने तीं तीन तर विलकूल न चुकतां करावीं. ज्यानें मनोदमन केलें आहे, ज्याचीं सर्वांशीं मैत्रीची वागणूक आहे, जो सदोदीत क्षमायुक्त असून सर्वांशीं समतेनें वागतो, आणि सदोदीत मननशील राहून हें सांगितलेलें सर्व आपल्या शक्तीप्रमाणें आचरितो, तो शुचिर्भूत व सदाचरणी गृहस्थाश्रमी ब्राह्मण अशा आचरणानें निःसंशय स्वर्ग जिंकितो.

अध्याय शेचालिसावा.

—०:—

ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ व संन्यास या धर्मांचें वर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—अशा प्रकारें पूर्वोक्त मार्गानें ज्यानें यथाशक्ति व यथाविधि अध्ययन केलें असून तसेंच उत्तम ब्रह्मचर्यही पाळिलें आहे; जो स्वधर्मांत निमग्न असून विद्वान् व मननशील आहे; ज्यानें सर्व इंद्रियें स्वाधीन ठेविलीं आहेत; जो गुरूच्या हितासाठीं व त्याचें प्रिय करण्यासाठीं अतिशय श्रुतो; आणि जो सत्य व धर्म यांविषयी तत्पर असून शुचिर्भूत असतो, त्यानें गुरूचा आज्ञा शाल्यावर असले त्यांत संतोष मानून अन्न भक्षण करावें. त्यानें हविष्यान्नच भक्षण करावें आणि तेंही भिक्षा मागून आणलेलें असावें. त्याचें व्रतणें, उठणें, विहार करणें वगैरे सर्व कांहीं नियमानुरूप असावें. त्यानें शुचिर्भूत होऊन स्वस्थ चित्तानें नित्य सकाळ-संध्याकाळ अग्नीची उपासना करावी; आणि सदोदीत बेलाचा किंवा पळसाचा दंड धारण करावा. द्विजानें मुख्यत्वे वल्कल, कौपसाचें वस्त्र, मृगाजिन किंवा भगव्या रंगाचें वस्त्र परि-

धान करावें; मुंज नामक गवताची मेखला करावी; जटा धारण कराव्या; आणि नित्य उदक बरोबर (कमंडलूत) ठेवावें. त्यानें यज्ञोपवीत धारण केलेलें असावें, अध्ययन सतत चालू ठेवावें, कशाचाही लोभ धरूं नये, पूर्ण व्रतस्थ रहावें, आणि नित्य मन स्वाधीन ठेवून स्वच्छ उदकानें पूर्ण भक्तिपुरःसर देव-तर्पण करावें. ह्याप्रमाणें सर्व करणारा ब्रह्मचारी स्तुतीस पात्र होय. जितेंद्रिय वानप्रस्थानेंही याप्रमाणें बरोबर वर्तम ठेविलें असतां तेणें-करून तो स्वर्ग जिंकितो; त्यास परम उच्च स्थानीं आश्रय मिळतो; आणि तो पुनः जन्मास येत नाही. ज्याचे सर्व संस्कार श्रुते आहेत आणि ज्यानें ब्रह्मचर्य पाळिलें आहे, अशा मुनीनें गांवांतून बाहेर पडून अरण्यांत जाऊन वास्तव्य करावें. तेथें त्यानें फक्त धर्म व वल्कलें पांघरावीं, सकाळसंध्याकाळ स्नान करावें, नित्य अरण्यांतच रहावें, पुनः गांवांत कधीही प्रवेश करूं नये, अतिथि प्राप्त झाले असतां त्यांची तात्काळ पूजा करावी व त्यांस आश्रय द्यावा; आपण सदोदीत फळें, मूळें, चांगलीं चांगलीं पानें व सावे ह्यांवर उदर-निर्वाह करावा, वहातें पाणी प्यावें, आणि वायु भक्षण करावा. एकंदर सर्व पदार्थ वनांत होणारे वापरावे, इतर पदार्थांची गरज ठेवूं नये, स्वीकारिलेल्या दक्षिण अनुसरून हे पदार्थ अनुक्रमें भक्षण करावे, (म्हणजे वान-प्रस्थाश्रम स्वीकारिल्यावर प्रथम फलमूलादिकां-वर उपजीविका करावी; पुढें केवळ जलावर रहाण्याचा उपक्रम करावा; आणि शेवटीं फक्त वायुभक्षण करून रहावें. याप्रमाणें हें विन-चूक आचरण ठेवावें.) आल्या अतिथीस फळें

१ वसी। चर्म चीरें वा। (मनु. ६, ६.)

२ अग्न्युत्पलभिक्षाभिरर्चयदाश्रमागतान्।

(मनु. अ. ६, श्लो. ७.)

व मूळें यांची भिक्षा घालून त्याचें आदरातिथ्य करावें; आणि खाण्यास योग्य असा जो जो पदार्थ आपणापाशीं असेल तो तो त्यास अर्पण करावा. याप्रमाणें नित्य काळजीपूर्वक करीत जावें. त्यानें नित्य देवता व अतिथि यांस अर्पण केल्यानंतर मग आपण सुक्यानें भक्षण करावें; कोणाची स्पर्धा करण्याचें मनांत आणूं नये; मिताहार करावा; आणि सदोदीत ईश्वरावर (उपास्य देवतेवर) भर- बसा ठेवावा. मनोनिग्रही, दयाळू, क्षमावान् जठाधारी, नित्य नियमानें हवन करणारा, स्वाध्यायतत्पर, सत्यधर्मपरायण, शरीरानें शुचिर्भूत, सदोदीत दक्षतेनें वागणारा, नित्य वनांत ग्रहणारा, जागरूक आणि जितेंद्रिय असा वानप्रस्थाश्रमी स्वर्ग जिकितो यांत संशय नाही. गृहस्थ असो, ब्रह्मचारी असो, किंवा वानप्रस्थ असो, त्यास जर मोक्षपदाची जोड व्हावी अशी इच्छा असेल, तर त्याने उत्तम वृत्तीचा आश्रय करावा. सर्व भूतान् अभय देऊन नैष्कर्म्य आचरावें; (म्हणजे सर्व कर्माचा परित्याग करून अशा रीतीनें वागावें कीं, तेणेकरून कोणत्याही प्राण्यास यत्किंचित् सुद्धां त्रास पोहोंचूं नये.) प्राणि- मात्रास सुख द्यावें, सर्वांशीं सदयतेन वागावें, सर्व इन्द्रियें स्वाधीन ठेवावीं, आणि मननशील असावें. (संन्याशानें) कोणाजवळ न मागतां आणि स्वतः ब्रयारी करून न शिजवितां साहजिकपणें कोणीं अन्न आणून दिल्यास ते ग्रहण करावें; आणि याप्रमाणें मध्याह्नकाल- पर्यंत कांहींच न मिळेल तर, जेथील सर्व माणसांचें जेवण आटोपलें आहे, आणि धूरही येत नाही, (विस्तवही विमाला आहे) अशा घरीं भिक्षा मागावी. (म्हणजे त्यांकडे उरलें असल्यास त्यांनीं द्यावें. आपणामुळें त्यांस कमी पडूं नये व संकटही वाटूं नये. शिवाय,

त्यांचे जेवणापूर्वीं गेल्यास ते कदाचित् आदरा- तिथ्यपूर्वक सर्वरसपूर्ण असें जेवण घालतील तेंही उपयोगाचें नाही.) मोक्षविद् मनुष्यानें भिक्षा मागावयाची ती (लोकांच्या घरचीं) भांडीं वगैरे घांसून शाल्यानंतर मागावी, लाभ शाल्यास हर्ष पावूं नये, आणि न मिळाल्यास विषादही मानूं नये; शिवाय जरूरीपेक्षां अधिक भिक्षा मागूं नये, — केवळ प्राणधारणास आवश्यक तेवढीच मागावी. प्राणधारणास आवश्यक किती आहे हें मनांत आणून योग्य वेळीं स्वस्थ चित्तानें ओली भिक्षा मागावी; कोणी पुष्कळ घालूं लागल्यास घेऊं नये; तसेंच कोणी विशेष आदरातिथ्य करूं लागल्यास तथेंही जेवूं नये. भिक्षुनें सन्मानपूर्वक दिलेल्या देणापासून दूर रहावें; दुसऱ्याचें उष्टें, तिखट, डू, खारट (मसालेदार) वगैरे प्रकारचें अन्न आणि मधुर रस सेवन करूं नयेत. तर जेणें करून फक्त प्राणधारण होईल, जीभ लाचा- वणार नाही, अशा प्रकारचें अगदीं साधें व प्राणरक्षणास जरूर तितकेंच अन्न खावें. कोणासही जड न वाटेल अशा प्रकारें संन्याशानें आपली उपजीविका करावी; आणि भिक्षेस निघाल्यावर दुसऱ्या (भिक्षु) जवळील अन्नाची इच्छा कदापि करूं नये; धर्म कधीही सोडूं नये; रजोगुणाचा सर्वथा त्याग करून एकांत- स्थीं संचार करावा; राहण्यासाठीं एखादें ओसाड घर, अरण्य, वृक्षाचा तळ, नदीतीर किंवा पर्वताची गुहा यांचा अवलंब करावा; उन्हाळ्यांत एका गांवीं फक्त एक दिवस रहावें; पावसाळ्यांत जरूर तर एकच ठिकाणीं मुक्काम ठेवावा; सूर्य दाखवील त्या मार्गानें (म्हणजे कोणताही उद्देश न धरतां) एखाद्या कीटकाप्रमाणें पृथ्वीवर संचार करावा; आपल्या हातून हिंसा घडूं नये म्हणून शूत- दयेनें जमीनीकडे लक्षपूर्वक पहात चालावें;

आपणापाशीं विलकूल संग्रह करूं नये, मित्रां- त्तित कल्पना सोडून श्रद्धापूत अन्न भक्षण करावें; बरोबर राहूं नये, किंवा कोणाशीं विशेष आपलें वर्तन अमृतासारखें गोड व सर्वांस सुखप्रद मैत्रीच जोडूं नये. संन्याशानें नित्य असंठेवावें; कोठेही आसक्त राहूं नये; व कोणाशीं- पवित्र उदकानें आपलीं कार्ये करावीं; ही मैत्री जोडूं नये; कोणतेही सकाम किंवा कधीही जलांत उतरून स्नान करूं नये, तर हिंसायुक्त कर्म आपण करूं नये व दुसऱ्याकडून नित्य पाणी वर काढून त्यानें स्नाने वगैरे करवूं नये; त्याचप्रमाणें लोकसंग्रह होईल असें करावें; अहिंसा, ब्रह्मचर्य, सत्य, सरळपणा, कामही करूं व करवूं नये; सर्व गोष्टींचा त्याग अक्रोध, अनसूया, दम आणि चहाडी न करणें करून अगदीं आवश्यक असे अल्प पदार्थ बरो- हीं आठ व्रतें सदादीत पाळावीं; इंद्रियें स्वाधीन वर घेऊन परिभ्रमण करावें; स्थावरजंगम सर्व ठेवावीं; पापापासून अलिप्त रहावें; कोणास भूतांचे ठिकाणीं समभाव ठेवावा; दुसऱ्यास फसवूं नये; नित्य सरळ वर्तन ठेवावें; निरिच्छ- यत्किंचितही त्रास देऊं नये; आणि आपण पणें पुढें आलेले अन्न भक्षण करावें; धर्मानें कोणापासूनही त्रास पावूं नये. ज्यावर सर्व मिळेल तितकेंच खावें; अधिकाची इच्छा धरूं भूतांचा विश्वास बसतो, तो मोक्षविदां अर्थ- नये; अन्न आणि वस्त्र यांव्यतिरिक्त कोण- सर समजला जातो. जें मिळालेलें न्ही त्याचें त्याही वस्तूचा स्वीकार करूं नये; आणि अन्न चिंतन करूं नये; मतगोष्टीचा शोक करूं नये; तरी खाण्यापुरतेंच घ्यावें, अधिक घेऊं नये. आणि प्रस्तुत गोष्टींचीही उपेक्षा करावी. केवळ कोणाजवळून काहीं घेऊं नये व कोणास देऊं नये; स्वस्थ चित्तानें कालप्रतीक्षा करीत रहावें. दृष्टि, ज्ञान्यानें इतर प्राण्यांचें दैन्य जाणून आपणां- वाणी व मन यापैकीं कशानेही कोणास पाशीं असेल तें त्यांसह विभागून खावें; (त्यांचा दूषण देऊं नये; थोडें सुद्धां दुष्कृत्य परोक्ष किंवा त्यांस हिंसा द्यावा.) परस्वाचं हरण करूं अपरोक्षही करूं नये; कांसव आपले नये; न विचारतां घेऊं नये; कोणत्याही अवयव आवरून धरतें तद्वत् सर्वतः इंद्रियें वस्तूचा उपभोग घेतल्यावर त्याच वस्तूची पुनः निगृहीत करून इंद्रियें, मन व बुद्धि हीं ज्यानें इच्छा होईल इतकें तीवर लुब्ध होऊं नये; नाहीतशीं केलीं आहेत; जो निरिच्छ असून कितीही चांगली वस्तु असली तरी तीवर सर्व तत्त्वे जाणणारा, द्वंद्वातीत, निर्नमस्कार, आसक्ति ठेवूं नये; जरूर लागेल तर—ज्यांवर तसाच निःस्वाहाकार, निर्नम, निरहंकार, कोणाचीही मालकी नाही अशी जमीन, उदक, योगक्षेमरहित आणि आत्मवान शाला आहे; अन्न, फळें, फुलें व पानें सहज मिळाल्यास जो निराशी, निर्गुण, शांत, निरासक्त व निरा- ध्यावी; शिल्पावर उपजीविका करूं नये; श्रय असा आहे; आणि केवळ आत्मसंगी व द्रव्याशी इच्छा धरूं नये; कोणाचा द्वेष करूं तत्त्वज्ञ आहे, तो निःसंशय मुक्त होतो. आत्मा मये; आपण होऊन कोणास उपदेश करूं नये; हा पाणिपादपृष्ठरहित, शिरोदरहीन, गुण व आणि केवळ भग्न भिकारी रहावें. सामान- कर्म यांपासून अलिप्त, केवळ एकाकी, शुद्ध- सुमान वगैरे कांहीं एक जखळ बाळगूं नये; कु- स्वरूप, निर्मल, स्थिर, गंध, रस, स्पर्श, रूप

१ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपेक्षुः ।

इया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं न्दीरचापलं ॥

(गीता, अ. १६, श्लो. २)

आश्व० ७—११

व शब्द यांनीं विरहितं ह्यणजे विषयातीत, कोठेही आसक्त न होणारा, कोणाबरोबरही न जाणारा, मांसरहित, निश्चित, अव्यय, दिव्य

(तेजोमय) आणि सर्वदा आपल्या घरांत (वेहांत) रहात असतांही सर्व भूतांचे ठिकाणीं सर्वदा वास्तव्य करणारा असा आहे, हे जे जाणतात, ते कदापि मृत होत नाहीत; ते जन्ममरणातीत होत. (आत्मा हा लिंगरहित आहे. तो अमुक एका प्रकारचा आहे, असे कांहींच सांगतां येत नाही.) त्याजपाशीं बुद्धीस जावत नाही; आणि इंद्रियें, देवता, वेद, यज्ञ, उच्च प्रतीचे स्वर्गादि लोक, तप किंवा व्रतें यांपैकी कोणाचीही तेथें गति नाही. केवळ ज्ञानाची तेथें गति असून तो ज्ञानवंतास ज्ञानमार्गेकरूनच गम्य होतो. यासाठीं अलिंग औमस्वरूप जाणणारानें व तें जाणूं इच्छिणारानें धर्मशुद्ध आचरण ठेवावें. तेणेंकरून त्यास ज्ञान प्राप्त होऊन आत्मलाभ होईल. गृहस्थ-धर्मी विद्वानांनें ज्ञान प्राप्त होईल असें वर्तन ठेवावें; आणि स्वतःस वास्तविक वेड लागलें नसतां, जणू काय वेडच लागलें आहे असें लोकांस भासून ते आपला उपहासही करतील इतक्या दृढतेनें धर्माचरण करावें ! त्या आचरणाविषयीं आपल्या मनांत नित्य सज्जाव असावा; त्याविषयीं कदापि तर्कवितर्क करूं नयेत; सज्जनांच्या आचरणाची निंदा कधीही करूं नये; आणि आपण शांतपणें पण अशा दृढतेनें धर्माचरण करावें कीं, तें पाहून इतरांनीं थट्टाच करावी. अशा प्रकारच्या आचरणाचा मनुष्य हा मुनि होय; त्यालाच श्रेष्ठ असें ह्मणतात. इंद्रियें, इंद्रियांचे विषय, पंचमहाभूतें, मन, बुद्धि, अहंकार, अव्यक्त (प्रकृति) आणि पुरुष यांच्या स्वरूपाचें तत्त्वनिश्चयपूर्वक यथावत् ज्ञान झालें असतां मनुष्य सर्व बंधनांपासून विमुक्त होत्साता स्वर्गलोकीं जातो. तत्त्वज्ञ मनुष्यानें मृत्युसमय प्राप्त झाला असतां एकांती वसून चित्त एकाग्र करून या सर्व तत्त्वांचें नीट ध्यान करावें, ह्मणजे त्याचे सर्व बंध

तुटून तो मुक्त होतो. आकाशांतील वायुप्रमाणें सर्वसंगमुक्त झालेल्या त्या पुरुषाचे सर्व कोश छिन्न होतात; आणि तो सर्व संकटांपासून (भयांपासून) मुक्त होत्साता परब्रह्मपदीं लीन होतो.

अध्याय सत्तेचाळिसावा.

—:०:—

दुःखनिवृत्त्युपाय.

ब्रह्मदेव सांगतात:—निश्चयवादी वृद्ध जन 'संन्यास हेंच तप होय' असें म्हणतात; आणि वेदाध्ययनतत्पर ब्राह्मण 'ज्ञान हेंच परब्रह्म आहे' असें जाणतात. ब्रह्म हें फार दूर आहे; (सर्वांच्या पलीकडे आहे;) आणि त्याची प्राप्ति वेदविषयेवर अवलंबून आहे. तें निर्द्वंद्व, निर्गुण, नित्य, अचिंत्यगुण आणि सर्वोत्तम आहे. बुद्धिमान् संत हे ज्ञान आणि तप यांच्या योगानेंच तें परब्रह्म पाहतात. ज्यांचीं अंतःकरणें स्वच्छ झालीं असून जे सर्व प्रकारें पवित्र आहेत; जे रजोगुणातीत व निर्मल म्हणजे तमरहित आहेत; आणि जे नित्य तत्परतेनें संन्यासधर्म पाळतात, असे ब्रह्मविद् जन तपश्चर्येच्या योगानें क्षममार्गारूप परमेश्वरासन्निध जाऊन पोहोचतात. तपालाच प्रदीप म्हटलें जातें; आचार हा धर्मसाधक आहे; [तो कदापि सोडतां कामा नये.] ज्ञान हेंच परम (ब्रह्म) होय, असें समजावें; आणि संन्यास हेंच उत्तम तप होय. तत्त्वाचा बरोबर निर्णय करण्याच्या शक्तीमुळे ज्याला निरालंबाचें (ब्रह्माचें) ज्ञान झालें आहे, आणि जो आपण (आत्मा) सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं वसत असल्याचें पाहतो, तो सर्वगति होतो. जो विद्वान् पुरुष सहवास आणि विवास यांचें रहस्य बरोबर ओळखतो, आणि नानात्वामध्ये एकत्व अवलोकन करितो, तो दुःखापासून मुक्त होतो. जो कशाचीही इच्छा करित नाही व

कशाचा तिरस्कारही करीत नाही, तो इह- मन, इत्यादिकांस विच्छेदीच्या द्वारे चेतनायुक्त लोकींच ब्रह्मीभूत होय. प्रधानाचे (प्रकृतीचे) करितो, तोच अंतरात्मा होय. तो सर्व प्रकारच्या गुण बरोबर जाणणारा, सर्व भूतांच्या ठिकाणी बुद्धीस साक्षिभूत आहे, आणि तो गुणातीत असलेले प्रधान बरोबर ओळखणारा, तसाच झाला असतां सर्व पातकांपासून मुक्त होतो.

निर्मम व निरहंकार पुरुष मुक्त होतो, यांत संशय नाही. द्वंद्वरहित, निर्नमस्कार आणि तसाच निःस्वधाकार मनुष्य निर्गुण, नित्य व द्वंद्वतीत अशा ब्रह्मपदीं शांतपणे गमन करितो. प्राण्यानें गुणमय अशा सर्व शुभाशुभ कर्मांचा आणि सत्य व असत्य या दोहोंचाही त्याग केला असतां तो निःसंशय मुक्त होतो. अव्यक्त हें ज्याचें उत्पत्तिस्थान व उगम आहे, बुद्धि हेंच ज्याचें विशाल खोड आहे, महाहंकार हीच ज्याची पालवी आहे, इंद्रिये हे अंकुर फुटण्याचे डोळे आहेत, पंचमहाभूत हा ज्याचा विस्तार आहे, पुष्कळ शाखा असल्यामुळे जो विशेष शोभत आहे, जो नित्य पल्लवित व प्रफुल्ल आहे, आणि तशीच ज्याला चांगली व वाईट अशीं दोन प्रकारचीं फळे येतात, असा हा सर्व भूतांस आधारभूत असलेला सनातन ब्रह्मवृक्ष (संसार) आहे. जो ज्ञाता तत्त्वज्ञानरूप तर- वारीनें हा ब्रह्मवृक्ष छिन्नभिन्न करितो, व ज्यांपासून जन्म, जरा व मृत्यु यांचा उदय होतो असे संगरूप सर्व पाश सोडून निर्मम व निरहं- कार होतो, तो मुक्त होतो यांत संदेह नाही. जीव आणि शिव हे दोन पैकी असून ते नित्य (अजरामर) आहेत. बुद्धि व माया ह्या त्यांच्या उपाधि होत. ते दोघेही अचेतन आहेत. जीव आणि ईश्वर ह्या दोहोंहून जो पर त्यास चेतना- वान् म्हणतात; जो अचेतन असून देहादि उपार्धांपासून मुक्त आहे, आणि जो बुद्धि,

अध्याय अष्टचाळिसावा.

--:--

ब्रह्माविषयीं निरनिराळीं मतें.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—कित्येक म्हणतात, संसाररूपी वृक्ष हेंच ब्रह्म होय; कित्येक म्हणतात, संसाररूप महदारण्य हेंच ब्रह्म आहे; व कित्येक म्हणतात, ब्रह्म हें अव्यक्त आहे; कित्येक म्हणतात, ब्रह्म हें अनाम्य आहे; आणि कित्येक म्हणतात, हें संपूर्ण जग अव्यक्तापासून उत्पन्न झालें असून त्यांतच लय पावणार ! कोणी अंतकाळीं जरी एक निश्वासमात्र (निश्वास सोडण्यास जितका काळ लागतो तितका काळ) आत्मस्वरूपी लीन होऊन त्याची निर्विशेषवृत्ति बनली, तरी तो देखील अमर होतो. अंतकालिक तदाकारतेनें त्यास ब्रह्मलोकप्राप्ति होत असल्या- मुळे तो जन्ममरणातीत होतो. अथवा आयु- ष्यांत केव्हांही निमेषमात्र आत्म्याशीं आपली एकरूपता झाली (आत्मसाक्षात्कार) झाला तरी तेवढ्यानें देखील त्यास आत्म्याच्या प्रसादानें, विद्वानास प्राप्त होणारें अक्षय्य कैवल्य प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें प्राणनियामक

१ अंते मतिः सा गतिः ।

अंतकाले च भाषेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं ।

यं यं ब्र्रापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरं ।

तं तमेवैति कान्तेय सदा तद्भावाभासितः ।

(गीता, अ. ८, श्लो. ५, ६.)

श्रित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमुच्छति ।

(गीता, अ. २, श्लो. ७२.)

१ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमन्यः स मेवप्रियः ।

(गीता, अ. १२, श्लो १७.)

२ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाय. (श्रुतिः)

(इन्द्रियनियामक देहा, बारा किंवा बावीस) 'क्षेत्रज्ञ आत्मा आणि सत्त्व यांचे ऐक्य जुळत उपायांनीं मन, बुद्धि व दर्शेन्द्रिये यांचे आजन्म नाही. तस्मात् सत्त्व हें पुरुषापासून निराळें पुनःपुनः नियमन केले असतां, चोविसावे आहे.' परंतु असें ह्मणणारांनीं खोल विचार तत्त्व जें अव्यक्त, त्याहून पर अशा केलेला नाही. सत्त्व आणि पुरुष यांत निर- पुरुषाची (ब्रह्माची) प्राप्ति होते. अशा प्रकार, प्रसन्नात्मा पुरुष ज्याची ज्याची इच्छा करितो, तें तें योगसामर्थ्यानें प्राप्त होतें. जेव्हां अव्यक्ताचें (त्रिगुणात्मक प्रकृतीचें) उल्लंघन करून सत्त्व- गुण अत्यंत उत्कर्ष पावतो, ह्मणजे प्राणी शुद्ध पुरुषमात्र किंवा ब्रह्मयम होतो, तेव्हां तो जन्म- मरणांपासून मुक्त होतो. तज्ज्ञ लोक अशी प्रशंसा करितात कीं, 'सत्त्वाहून श्रेष्ठतर दुसरे कोण्हींच नाही. पुरुष हा सत्त्वगुणास आधार- भूत आहे, त्यास आह्मी फक्त अनुमानाने जाणतो.' द्विजश्रेष्ठहो, त्या पुरुषाचें ज्ञान अनु- मानाशिवाय दुसऱ्या कशानेही होणारें नाही. क्षमा, धैर्य, अहिंसा, समता, सत्य, सरळता, ज्ञान, दान आणि संन्यास हें सात्त्विक आचरण होय. सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष झाला असतां अशा प्रकारचें वर्तन घडतें. एवढ्यावरून तार्किक अनुमानावरून असे मानितात कीं, सत्त्व ह्मण- जेच पुरुष होय, ह्यांत संदेह नाही. परंतु दुसरे ज्ञानमार्गी (सांख्य) असें म्हणतात कीं,

१ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि; आणि तर्क व वैराग्य हे ते दहा उपाय होत.

२ बारा उपाय—यमापासून समाधीपर्यंतचे आठ, आणि मैत्री, करुणा, मुदित व उपेक्षा हे चार मिळून बारा.

३ बावीस उपाय—यमाचे पांच (१ अहिंसा, २ सत्य, ३ अस्त्येय, ४ ब्रह्मचर्य, ५ अपरिग्रह.) प्रकार, नियमाचे पांच (१ शौच, २ संतोष, ३ तप, ४ स्वाध्याय, ५ ईश्वरप्रणिधान.) प्रकार, आसनापासून समाधीपर्यंत सहा, मैत्री, करुणा, मुदित व उपेक्षा हे चार आणि तर्क व वैराग्य हे दोन मिळून बावीस.

पातंजल योगसूत्र पाद, १, सूत्र १३५ अ. २ सूत्र २९, ३०

'क्षेत्रज्ञ आत्मा आणि सत्त्व यांचे ऐक्य जुळत नाही. तस्मात् सत्त्व हें पुरुषापासून निराळें पुनःपुनः नियमन केले असतां, चोविसावे आहे.' परंतु असें ह्मणणारांनीं खोल विचार तत्त्व जें अव्यक्त, त्याहून पर अशा केलेला नाही. सत्त्व आणि पुरुष यांत निर- पुरुषाची (ब्रह्माची) प्राप्ति होते. अशा प्रकार, प्रसन्नात्मा पुरुष ज्याची ज्याची इच्छा करितो, तें तें योगसामर्थ्यानें प्राप्त होतें. जेव्हां अव्यक्ताचें (त्रिगुणात्मक प्रकृतीचें) उल्लंघन करून सत्त्व- गुण अत्यंत उत्कर्ष पावतो, ह्मणजे प्राणी शुद्ध पुरुषमात्र किंवा ब्रह्मयम होतो, तेव्हां तो जन्म- मरणांपासून मुक्त होतो. तज्ज्ञ लोक अशी प्रशंसा करितात कीं, 'सत्त्वाहून श्रेष्ठतर दुसरे कोण्हींच नाही. पुरुष हा सत्त्वगुणास आधार- भूत आहे, त्यास आह्मी फक्त अनुमानाने जाणतो.' द्विजश्रेष्ठहो, त्या पुरुषाचें ज्ञान अनु- मानाशिवाय दुसऱ्या कशानेही होणारें नाही. क्षमा, धैर्य, अहिंसा, समता, सत्य, सरळता, ज्ञान, दान आणि संन्यास हें सात्त्विक आचरण होय. सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष झाला असतां अशा प्रकारचें वर्तन घडतें. एवढ्यावरून तार्किक अनुमानावरून असे मानितात कीं, सत्त्व ह्मण- जेच पुरुष होय, ह्यांत संदेह नाही. परंतु दुसरे ज्ञानमार्गी (सांख्य) असें म्हणतात कीं,

गुरु म्हणालाः—बारे, याप्रमाण ब्रह्मदेवानें त्या महर्षीस सांगितलें. [परंतु एवढ्यानें त्यांचें समाधान झालें नाही. पुरुषापासून साहजिक सत्त्वाचा उदय असून तें त्याबरोबर नित्य

१ उंबराच्या फळांत वाहेरून आत जाण्यास बिलकूल छिद्र नसतां आत काटक असतो. अर्थात्च कीटक व फल बांच ऐक्य ठरतें. कारण, तो फलाहून निराळा असें ह्मणतां येत नाही. आतां फलाशी त्याचें ऐक्य ठरतें त- सेच भिन्नत्वही ठरतें. कारण, फलाहून तो निराळा असून फलाचा उपभोक्ता आहे. फल हें उपभोग्य असून औपण याचे उपभोक्ते आहेत हें कीटकास ज्ञान आहे. अर्थात्च फल व कीटक यांचें भिन्न- त्वही सिद्ध होतें.

२ कमलपत्र हें उदकाचे उपभोक्तें असून त्यावर उदकविंदु घोभतात. परंतु त्या विंदूंनीं तें पत्र भिजत नाही. विंदूंचा गुण आर्द्रता हा पन्नास शिवत नाही. तद्वत्, सत्त्व हें पुरुषाच्या आभयानें असतें; तथापि पुरुषास त्याचे धर्म लागत-नाहींत.

असतांना पुरुषास त्याचा संसर्ग न घडणें हें केवळ अशक्य आहे, असें त्यांस वाटत होतें. परंतु साक्षात् ब्रह्मदेवाचें भाषण खोटें तरी कसें असेल ! तेव्हां] ते संशयग्रस्त झाले आणि त्याविषयीं त्यांनीं पुनः ब्रह्मदेवास विचारिलें.

अध्याय एकुणपन्नासावा.

—:०:—

निरनिराळीं मते व आचार.

ऋषि विचारितात:—भगवन्, (प्रवृत्ति-निवृत्तिपर) अनेक धर्ममार्गांपैकीं कोणता मार्ग अवलंबणें अधिक प्रशस्त आहे बरें ? हे धर्माचे विविध मार्ग आम्हांस तर अगदीं परस्पर-विरुद्ध दिसतात. देहाचा नाश झाला तरी ही आत्मा असतोच, असें कोणी म्हणतात; तर कित्येक (१ चार्वाक) असें नाहीं म्हणून छातीस हात लावून सांगतात ! कोणी (२ स्याद्धादी) म्हणतात, सर्वच संशयित आहे; कोणी (३ तैथिक) म्हणतात, कांहींच संशयित नाहीं; कोणी (४ तार्किक) म्हणतात, सर्व अनित्य आहे; तर दुसरे (५ मीमांसक) सांगतात, सर्व नित्य आहे; (कशाचाही नाश होत नाहीं; फक्त रूपांतर होतें.) कोणी (६ शून्यवादी) म्हणतात, कांहींच नाहीं; (जग आहे हेंच म्हणणें चुकीचें आहे; जग मुळीं नाहींच.) आणि कोणी (७ सौगत) म्हणतात, आहे, पण क्षणिक आहे; सर्व एकरूप आहे असें कित्येक (८ अद्वैती) प्रतिपादितात; तर कोणी (९ द्वैती) तें द्विधा आहे असा द्वैताबद्दल आग्रह धरतात; आणि कोणी (१० उडुलोम) म्हणतात कीं, पुरुष व प्रकृति भिन्न आहेत व त्यांचा अमेवही आहे ! (११) ब्रह्मज्ञ व अपरोक्षानुभवी ब्राह्मण, एक ब्रह्मच काय तें सर्वांचें कारण आहे,

असें म्हणतात; कित्येक (१२ मीमांसक) असा-धारण कर्म हींच कारणें (आय उत्सावक) होत, असें मानतात; आणि कित्येक (१३ परमाणुवादी) तर असें प्रतिपादन करतात कीं, अनेक कारणें आहेत ! देश व काल हेच सर्वांचे नियामक आहेत, असें कोणी (१४ ज्योतिर्विद) सांगतात; आणि दृश्यमान जग हें कालत्रयीही नाहींच असें (१५ बुद्ध) कांहींचें मत आहे. [याप्रमाणें अनेकांशीं अनेक मते आहेत. आतां त्यांचा आचार पाहूं गेलें तर तोही भिन्नभिन्न प्रकारचा दृष्टीस पडतो.] कित्येक जटा व मृगचर्म धारण करितात; तर दुसरे मुंडन करून दिगंबर राहतात; कित्येक नैष्ठिक ब्रह्मचर्याची आकांक्षा धरतात, तर कित्येक गृहस्थाश्रमाचीच इच्छा करितात; आणि [हा भिन्नभाव अज्ञ लोकांतच आहे असें नाहीं तर] चांगले तत्त्वदर्शी ब्रह्मज्ञ अशा ब्राह्मणांस व देवांसही हें योग्य वाटतें. कित्येक आहाराची इच्छा करितात, तर कित्येक उपोषणांत गडलेले असतात; कोणी कर्माची प्रशंसा करितात, तर दुसरे प्रैशांतचिंच महत्त्व गातात; कोणी मोक्षाची महती वर्णन करितात, तर नाना-प्रकारच्या भोगांची थोरवी गाणारे दुसरे आहेतच. कोणी धनाची इच्छा धरतात, तर कांहीं निर्धनताच इच्छितात. कित्येक म्हणतात, साधनांनीं ब्रह्मप्राप्ति होते; आणि दुसरे म्हणतात, हें खोटें आहे ! कोणी 'अहिंसा परमो धर्मः' असें म्हणून तदनुरूप आचरण ठेवितात; आणि दुसरे कित्येक हिंसा करण्यांतच (यज्ञयागादिकांतच) गडलेले दिसतात. पुण्य व यश यांनीं इष्टप्राप्ति होते, असें कोणी सांगतात; आणि हें खोटें आहे असें म्हणणारेही आहेतच !

१ भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।

(चार्वाकमत.)

१ नैष्ठिक ब्रह्मचर्य क्षणजे केवळ विद्याभ्यासापुरतें नसून कायमचें ब्रह्मचर्य.

२ शान्तिवृत्त्यं तपो नास्ति ।

कित्येक पूर्ण श्रद्धालू आहेत आणि कित्येक अगदी संशयग्रस्त आहेत. कित्येक म्हणतात, दुःखनिवृत्त्यर्थ यत्न करावा; कोणी म्हणतात, सुखप्राप्त्यर्थ यत्न करावा; आणि कोणी म्हणतात, मुळीं निष्काम कर्मच करावें! कांहीं ब्राह्मण यज्ञच सर्वांत श्रेष्ठ आहे म्हणतात; कोणी वानाची महती गातात; कांहीं तपोची प्रशंसा करितात; आणि कोणी स्वाध्यायासच अग्रस्थान देतात! कोणी म्हणतात, एका संन्यासाश्रमांतच ज्ञान प्राप्त होणें शक्य आहे; तर कोणी वस्तु-तत्त्वाचा विचार करणारे सांगतात कीं, ज्ञान-प्राप्तीस अनेक साधनें असून तें संन्यासाशिवाय इतर आश्रमांतही प्राप्त होतें. कित्येक सर्वांचीच प्रशंसा करितात व कांहींजण कशाचीच करीत नाहीत! हे सुरसत्तमा, याप्रमाणें धर्ममार्गांत गोंधळ असून त्यांत परस्परविरुद्ध असे अनेक प्रकार असल्यामुळे आम्ही अगदीं भांबावून गेलों आहों आणि यांतील खरें काय हें आम्हांस मुळींच समजत नाही. 'हें श्रेय आहे.' असें निरनिराळे लोक निरनिराळेंच श्रेय म्हणून सांगत असतात; आणि प्रत्येकजण आपण स्वीकारिलेला पंथच सर्वांत उत्कृष्ट असें म्हणत असतो. यामुळे आमची मति कुंठित झाली असून मनही द्विधा नव्हे अनेकधा झाले आहे! तेव्हां, हे सत्तमा, खरें श्रेय कोणतें तें आपण आम्हांस सांगावें, अशी आमची मनीषा आहे. आतां काय गुह्य आहे तें आम्हांस आपण कथन करावें, आणि तसेंच सत्त्व व क्षेत्रज्ञ यांचा संबंध कसा व तो तसाच असण्याचें कारणही स्पष्ट करून सांगावें.

याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं त्या जगत्सत्त्वा भगवान् ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली, तेव्हां त्या बुद्धिमान् धर्मात्म्यानें त्यांस सर्व कांहीं यथा-तथ्य विशद करून सांगितलें.

अध्याय पन्नासावा.

—:०:—

ज्ञानमार्गाचें महत्त्व.

ब्रह्मदेव ह्यणाला:—ऋषिवर्यहो, ठीक आहे. तुम्ही मला जें विचारितां, तें मी तुम्हांस विशद करून सांगतों. याचविषयीं शिष्यानें गुरूस प्रश्न केला असतां गुरूनें काय उत्तर दिलें तें ऐकून ध्या; आणि तें सर्व श्रवण केल्यानंतर चांगलें नीट ध्यानांत धरा. बाबांनो, "सर्व भूतांची अहिंसा" हें सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य मानिलें आहे. कर्तव्याची ही वरिष्ठ पायरी असून तींत उद्वेगास कारण नाही; आणि हेंच धर्माचें श्रेष्ठ लक्षण होय. निश्चित तत्त्वे जाणणारे वृद्ध जन हे ज्ञानालाच निःश्रेय म्हणतात; आणि (ज्ञान हें खरोखरच निःश्रेय आहे) ह्यणूनच प्राणी शुद्ध ज्ञानाच्या योगानें सर्व पातकां पासून मुक्त होतात. परंतु जे हिंसा करण्यांत गढलेले किंवा जे नास्तिक वृत्तीचे असतात, ते लोभ व मोह यांचे तडाक्यांत सांपडलेले जन नरकास जाणार होत! जे सकाम कर्म यथासांग करितात, ते या लोकां पुनःपुनः जन्मून सुख भोगितात. (पण त्यांचा जन्म-मृत्यूचा फेरा चुकत नाही. इतकेंच नव्हे, तर गांठचें पुण्य सरत्यावर त्यांस अधोगतिही प्राप्त होणारी आहे. परंतु) जे श्रद्धावान् ज्ञाते योग-मार्गाचा अवलंब करून निष्काम कर्म करतात,

१ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥

त्यक्त्वा कर्मफलसंगं । (गीता, ४, १९; २०.)

२ सर्वे तु तपसा साध्यतपो हि दुरतिक्रमम् ।

(मनु. अ. ११, श्लो. २३८.)

३ तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । (भुति.)

१ अहिंसा परमो धर्मः । अहिंसेचें लक्षण ज्ञानेश्वरांनीं केळें आहे तें असें—आणि जगाचिचा सुखोद्देश । शरीरवाचामानस । रहाटणें ते अ-

हिंसे । रूप जाण ॥

तेच चतुर होत. खरा मार्ग व्यास दिसला असें पुरुष हा सत्त्वापासून अलिप्त आहे यांत समजावें. असो; ऋषीहो, आतां पुढें मी तुहांसां संशय नाहीं; तथापि पुरुष आणि सत्त्व मिळून

सत्त्व व क्षेत्रज्ञ यांतील संबंध
कशा प्रकारचा आहे, त्याचप्रमाणे त्यांचा
संयोग व वियोग म्हणजे काय, ते स्पष्ट करून
सांगतो, नीट श्रवण करा. सत्त्व आणि क्षेत्रज्ञ
यांमधील संबंध हा विषयविषयीभावसंबंध
आहे. पुरुष हा नित्य विषयी-विषयाचा उप-
भोक्ता-आहे आणि सत्त्व नित्य विषय
किंवा उपभोग्य आहे. पूर्वी मशक व उदंबर-
फल यांच्या दृष्टांताने या गोष्टीचा खुलासा
केलाच आहे. [मशक हा उंबराचे फळाचा
उपभोक्ता असून, फळ हे उपभोग्य आहे.
फळास यापैकी कांहीं कळत नाही. पण मश-
काला आपण उपभोक्ते व फळ उपभोग्य या
दोन्ही गोष्टी कळतात.] त्याचप्रमाणे येथे सत्त्व हे
नित्य उपभोगिले जात असून ते अचेतन
असल्यामुळे त्यास कांहींच कळत नाही, आणि
पुरुष दोन्ही गोष्टी जाणतो. भोक्ता व भोग्य या
दोहोंस जो जाणतो, तोच क्षेत्रज्ञ होय. सत्त्व हे
नित्य सुखदुःखादि द्वंद्वानीं युक्त आहे, असे
विद्वान् म्हणतात, आणि क्षेत्रज्ञ हा तर
निर्गुणात्मक असून, निर्द्वंद्व, नित्य व निष्कल
(सद्योदीत समानरूप) अशा प्रकारचा आहे.
तो सर्वत्र सारखा व्यापून राहिला असून त्या
त्या ठिकाणी आपली सत्तास्फूर्ति प्रकट करितो
व तेणेकरून ते ते नांव पावतो. ज्याप्रमाणे
कर्मलाचे पान जलाचा उपभोग घेतें पण त्या-
पासून अगदीं अलिप्त असतें, त्याप्रमाणे क्षेत्रज्ञ
किंवा पुरुष सद्योदीत अनासक्तीने सत्त्वाचा उप-
भोग घेतो. [अभिमानी पुरुष याप्रमाणे उपभोग

सत्त्वचे भासमान होतें हा निश्चय होय. ह्ये-
पदानें वाच्य होणारें सत्त्व किंवा द्रव्य तसेच
अहंपदानें वाच्य होणारा कर्ता किंवा पुरुष
आणि या दोहोंचा संयोग मिळून तीनही
द्रव्यमयच होतात. आतां असे आहे तर
द्रव्याहून पुरुषाचे निराळेपण ते काय राहिले ?
अशी शंका येईल. पण ती बरोबर नाही.
ज्याप्रमाणे कोणी मनुष्य दिवा घेऊन अंधा-
रांत जातो, त्याप्रमाणे परमपदाची इच्छा
करणारे ज्ञानी पुरुष हे विद्यारूप दीपाच्या
साहाय्याने परमपदीं जाऊन पोचतात. द्रव्य आणि
गुण म्हणजे तेल आणि वात ही आहेत. तो-
पर्यंतच दिवा जळतो, आणि तेल व वात
सरलीं म्हणजे ज्योति अंतर्धान पावते. [तेल व
वात यांपासून उत्पन्न होणारा दीप घरांतील
जागा व स्वतः आपण (दिवा) यांस प्रका-
शित करितो, व तेलवात संपल्यावर स्वतः
अंतर्धान पावतो. परंतु तो पूर्वी जी पोकळी
किंवा घरांतील जागा प्रकाशित करीत असतो,
ती दीपाच्या नाशाबरोबर नाश न पावतां पूर्वी-
प्रमाणेच कायम असते.] याचप्रमाणे कर्मापासून
उत्पन्न झालेला सत्त्वगुणरूपी (विद्यारूप) दीप
आपणास व पुरुषास प्रकाशित करितो; दोहोंचे
पृथक् पृथक् स्वरूप व्यक्त करितो; आणि कर्म
संपतांच तो व्यक्त दीप नाहींसा होतो, पण
पुरुष नष्ट होत नाही. तो अव्यक्तरूपाने समाधि
व सुषुप्ति यांतील सुखास साक्षिभूत व केवळ असा
असतो. विप्रहो, ही गोष्ट नीट ध्यानांत आणा.

संसारतरणोपाय.

संसारतरणोपाय.

द्विजसत्तम हो, आतां मी तुम्हांस आणखी

जाणणारा क्षेत्रज्ञ सर्व गुणांनीं, पविष्टित अस- असें सांगतां कीं, ज्याची बुद्धि कुत्सित आहे,
तांही कमलपत्रावरील चंचल जलबिंदूप्रमाणे त्यास हजारां वेळां समजून सांगितलें तरी
स्यचि ठिकाणीं आसत नाहीं. याप्रमाणें १ सख झगजे प्रकृति.

१ सर्व क्षणजे प्रकृति.

ज्ञानकला प्राप्त व्हावयाची नाही. परंतु बुद्धि-रथांत बसलेल्या मनुष्यासही त्या रथामुळे
 येतास एक चतुर्थांशाने जरी सांगितले, तरी त्यास पुष्कळ हिंसेके वगैरे बसून त्रास होत असतो
 ज्ञानकला प्राप्त होऊन शाश्वत सुखानुभव आणि प्रसंगी एखाद्या खड्ड्यांत रथ पडून
 मिळतो. याचप्रमाणे धर्माचे उत्तम साधन होणे न मनुष्य बेशुद्धही होतो. यास्तव, ज्ञाता असें
 होणे हे उपायावर अवलंबून आहे, असें सम- करितो कीं, जेथपर्यंत रथ चालण्याजोगा
 ज्ञेय. उपाय जाणणारा ज्ञाता भात्यंतिक सुख उत्तम मार्ग आहे तेथपर्यंतच रथांत बसून
 भोगतो. ज्याप्रमाणे पाथेय म्हणजे प्रवासाची जातो आणि रथमार्ग संपल्यावर रथ टाकून
 सामुग्री बरोबर न घेतां दूरच्या प्रवासास पुढें जातो. सत्तत्त्व व योगमार्ग जाणणारा
 निघालेल्या मनुष्यास वाटेत क्लेश होण्याचा आणि गुणांचें स्वरूप ओळखणारा मेधावी
 संभव आहे, किंवा काचित् प्रसंगी जिव्यासही ज्ञाता याप्रमाणे एकामागून एक पुढील पायऱ्या
 मुकण्याचा प्रसंग येईल; त्याचप्रमाणे ज्ञानरूप बरोबर जाणून पुढें गमन करितो. कर्मा-
 पाथेय बरोबर न घेतां जीवितरूप मार्ग वरून योग, तेथून हंस व पुढें परमहंस अशा
 एकाक्रमण्यास निघालेल्याची स्थिति होईल. या क्रमानें तो गमन करितो. जर एखादा मनुष्य
 प्रवासांत कर्म हें कांहीं योग्य पाथेय नाही. मोहामुळें नौका न घेतां नुसत्या हातांनीं महा-
 कारण, त्यापासून फलप्राप्ति होईलच असा धोर सागर पोहून जाऊ लागला, तर खास
 भरबसा नाही; ती होईल किंवा होणारही असें समजावें कीं, यास मरणाचीच दुर्बुद्धि
 साही. यास्तव, जीवयात्रा सुयंत्र पार पडावी आठवली आहे. तोच तारतम्य जाणणारा
 म्हणून प्रत्येकानें ज्ञानरूप पाथेय अवश्य बरो- ज्ञाता चांगलीं वल्हीं असलेल्या नौकेच्या
 बर बाळगलें पाहिजे. शुभ काय आणि अशुभ साहाय्यानें बिलकूल श्रम न पडतां सत्वर उद-
 काय याचा आपण आपल्या मनाशीं निवाडा कांतून जातो व डोहांतून पार होतो; आणि
 करणें हितकर होय. तत्त्व न जाणतां तशीच पलीकडील तीरावर पोचल्यानंतर 'ही माझी
 जीवयात्रा चालविणें आणि कांहींएक विचार नौका, हिला सोडून कसा जाऊं?' इत्यादि
 न करतां अगदीं अगोळखीच्या व फार लांबीच्या कांहींएक ममत्वबुद्धि न ठेवतां निर्मम होतसाता
 रस्त्यानें पायींच चालू लागणें सारखें नौका सोडून निघून जातो. रथस्थ आणि
 आहे. त्याच रस्त्यानें जाण्यास दुसरा मनुष्य पायीं चालणारा यांच्या दृष्टांतानें पूर्वीं हीच
 अश्व जोडलेल्या शीघ्रगामी रथांत बसून गोष्ट स्पष्ट केली आहे. येथें संसारसागरांतून
 निघाला आहे असें समजा. तर या रथस्था- पैलतीरीं जाऊं इच्छिणारानें गुरुरूपी नावेचा
 प्रमाणें संसारयात्रेत बुद्धिमतांचें गमन सम- आश्रय केला पाहिजे. गुरुसेवेनें योगपदाधिष्ठित
 जावें. शास्त्ररूप रथानेंच या संसाररूप मार्गाचे झाल्यावर दग गुरुची गरज नाही, इतकेंच
 अतिक्रमण होणें शक्य आहे, अन्यथा नाही. नव्हे, तर त्यास सोडून दिलें पाहिजे. समुद्र
 उंच पर्वतावर आरोहण केल्यानंतर ज्याप्रमाणे उतरून गेलेला मनुष्य नौकेच्या आशेनें मोह
 जमीनीकडे पाहण्याचें प्रयोजन नाही, त्या- पावेल तर त्या ममत्वबुद्धीनें चीत होऊन
 प्रमाणें परमपर्वी विराजमान झाल्यावर शास्त्रा- तेथेंच धिरट्या घालीत पडेल. सारांश, मनुष्य
 विकल झालेल्या पायऱ्या त्याज्य होत. योगाखंड झाला नाही तोपर्यंतच त्यानें गुरुचा
 आतां, जमीन जर खडकाळ वगैरे असली तर आश्रय करावा, एकदा ध्यान करणाऱ्याची नोकसा

प्राप्त झाली ह्मणजे मग सर्व भिस्त गुरूवरच देण्यास (कारणरूपानें) शिल्लक राहतात; म्हणजे ठेवणें योग्य नाही. नौकेचा आश्रय केल्यावर जमीनीवर संचार करणें शक्य नाही, तसेंच रथांत बसून जलपर्यटनही करतां यावयाचें नाही. हाच न्याय कर्मास लागू आहे. हाच न्याय कर्मास लागू आहे. असतात, बाहेर असूं शकत नाहीत. या पंच-निरनिराळ्या आश्रमांत निरनिराळीं कर्मां महाभूतांपैकीं आकाशास एक गुण आहे; वांयूत विहित आहेत. एका आश्रमाचा स्वीकार केला दोन गुण आहेत, असें म्हणतात; तेजाला असतां दुसऱ्या आश्रमास विहित असें कर्मां तीन गुण असून उदकास चार गुण आहेत, करूं लागणें योग्य नाही. गृहस्थाश्रम्यास जे असें म्हटलें आहे; आणि स्थिरचर कर्म श्लाघ्य असेल, तेच वानप्रस्थ करूं लाग-पदार्थांनीं व्यापून गेलेली भूमि पांच गुणांनीं ल्यास त्यामुळें तो पतित होईल. जगांत जशा युक्त आहे, असें समजावें. पृथ्वी ही सर्व भूतांस प्रकारचें कर्म करावें, तथाप्रकारची गति कर्त्यास उत्पन्न करणारी व शुभाशुभ गोष्टींची निद-प्राप्त होते. ज्याला क्रोधाताही गंध नाही, सचि शंकर देवता आहे. द्विजसत्तमहो, शब्द, स्पर्श, नाही, तसेंच रूप, स्पर्श व शब्द हीं नाहीत, आणि तसेंच रूप, रस आणि पांचवा गंध हे पृथ्वीचे पांच मुनि आपल्या बुद्धीनें ज्याविषयीं मनन करि-गुण समजावें. यापैकीं गंध हा गुण नित्य एका तात, त्यालाच प्रधान असें ह्मणतात. प्रधान पृथ्वीलाच आहे. गंध हा अनेक प्रकारचा सांगि-हें अव्यक्त आहे, महान् हे याचेच कार्य तलेला आहे. त्या गंधाचे पुष्कळ गुण मी सविस्तर होय; आणि 'महान्' या स्थितीस पांचलेल्या सांगतां. पृथ्वीपासून उत्पन्न होणारा गंध प्रधानाचेंच अहंकार हे कार्य होय. अहं-इष्ट, अनिष्ट, मधुर, आंबट, कडू, कारापासून पंचमहाभूतांची उत्पत्ति झाली आहे; निर्हारी, संहत, स्निग्ध, रूक्ष आणि विशद आणि आकाशादि महाभूतांपासून अनक्रमें असा दहा प्रकारचा जाणावा. आतां शब्द, स्पर्श, शब्दादि विषयांचा उदय आहे. अव्यक्त रूप आणि रस हे उदकाचे चार गुण सांगि-किंवा प्रधान हेंच सर्वांचे बीज व अंकुर आहे तले आहेत. यापैकीं रसाची माहिती मी सांगतों. म्हणजे तें कारण असून कार्यरूपही आहे. रसाचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत. आह्मीं असें ऐकिलें आहे कीं, महान् आत्म्याला मधुर, आंबट, कडू, तिखट, तुरट, व बीजाचे धर्म असून तो उगमही आहे. खारट असे रसाचे सहा प्रकार आहेत. रस हा अहंकार हा बीजधमनिं युक्त असून तोच उदकमय किंवा द्रवरूप असतो. शब्द, स्पर्श पुनःपुनः उद्भूत होतो.

महाभूतांचे गुण व गुणप्रकार.

मुनिश्रेष्ठहा, पांचही महाभूतांचे ठायीं बीज प्रकारचें आहे म्हणून म्हटलें आहे. पांढरें, व उत्पत्ति या उभयतांचे धर्म आहेत. काळें, तांबडें, निळें, पिवळें, अरुणवर्ण, महाभूतांचे शब्दादि विशेष धर्म किंवा विषय हे त्याचप्रमाणें लांब, आखूड, कुरा, स्थूल, बीजधर्मी आहेत, असें म्हणतात; परंतु ते उत्पत्ति-चौकोनी आणि वर्तुळाकार असा ही करतात. ते भोगकालीं कार्यरूपानें पुढें येतात, चारा प्रकारचा रूपाचा विस्तार आहे. धर्म आणि पुन संस्काररूपानें कालांतरीं भोग जाणणाऱ्या व सत्यवादी वृद्ध ब्राह्मणांस हें

रूप समजें. शब्द व स्पर्श हे दोन गुण वायूंत आहेत असें म्हणतात. त्यांतील वायूचा खरा गुण स्पर्श हा होय. तो अनेक प्रकारचा सांगितला आहे. रूक्ष, थंड, उष्ण, स्निग्ध, विशद किंवा स्वच्छ, कठीण, चिकट, गुळगुळीत, मुळमुळीत, त्रासदायक (टोंचणारा) व मऊ असा दहा प्रकारचा स्पर्शगुणाचा विस्तार आहे, असें सिद्ध, धर्मज्ञ व तत्त्वदर्शी ब्राह्मण म्हणतात. आतां राहिलें आकाश; त्यास एक गुण आहे. शब्द हाच तो गुण होय. या शब्दाचे अनेक गुण मी सविस्तर सांगितों. षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, तसाच पंचम आणि पुढें निषाद, धैवत हे सात आणि इष्ट, अनिष्ट व ज्याचे अनेक पोटभाग होतात असा संहत (' घोमरा). आकाशापासून उत्पन्न होणारा शब्द हा असा दहा प्रकारचा जाणावा.

द्विजसत्तमहो, सर्व भूतांत आकाश हें श्रेष्ठ भूत होय. अहंकाराची पायरी त्याहून वर आहे. अहंकारापलीकडे बुद्धि आणि बुद्धीचे वर आत्मा आहे. या महान् आत्म्याचे पलीकडे (वर) अव्यक्त असून पुरुष अव्यक्ताहून पर होय. जो भूतांत उच्चनीच कोणतें हें जाणतो, तसेंच ज्याला सर्व कर्मांच्या विधींचें ज्ञान आहे, आणि सर्व भूतांचा आत्मा हेंच ज्याच्या आत्म्याचें स्वरूप झालें आहे, तो अव्यय अशा आत्म्याप्रत गमन करितो;—तो परब्रह्मस्वरूपी लीन होतो.

अध्याय एकावन्नावा.

—:०:—

ब्रह्मरथवर्णन.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—ऋषिवर्यहो, पंचमहा-भूतांची उत्पत्ति व संहार करण्यास मन हेंच समर्थ आहे. भूतांचें अस्तित्व असतांनाही तीं मनोरूपच असतात. ज्याप्रमाणें कुंडलादि अलंकार सुवर्णापासून उत्पन्न होतात, मोडतात तेव्हां सुवर्णातच मिळतात, आणि विद्यमान कालींही सुवर्णमयच असतात, त्याचप्रमाणें भूतांची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या तिन्ही अवस्थांत तीं मनोरूपच असतात. मन हें महाभूतांवर सर्वदा सत्ता चालवितें. घट उत्पन्न करणारा जसा कुंभार तसें भूतांस उत्पन्न करणारं मन होय. म्हणूनच हें सर्वोदीत महाभूतांचें निमित्त कारण आहे; आणि मन हाच क्षेत्रज्ञ होय. याप्रमाणें मनाचें

ऐश्वर्य विवेकोत्पन्न प्रज्ञा—जिला सामान्यतः बुद्धि म्हणतात ती—कथन करिते. हें मनाचें ऐश्वर्य आपल्या प्रत्यक्ष प्रतीतीस येणारें आहे. सारथि हा चांगले अश्व रथास जोडतो, त्याप्रमाणें मन हें इंद्रियांस जोडतें. इंद्रियें, मन आणि बुद्धि हीं सर्वदा क्षेत्रज्ञाचे ठिकाणीं जोडलेलीं असतात. इंद्रियरूप मोठमोठे अश्व ज्याला जोडिले आहेत, आणि बुद्धि हा ज्याचा सारथि आहे, अशा देहरूप रथांत बसून देहाभिमानी भूतात्मा सुखाचा पाठलाग करित चोर्हांकडे धावत सुटतो. ह्याच रथाचे घोडे उत्तम आज्ञाकित असून नीट जोडलेले

१ बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः

पुरुषाच्च परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

(उपनिषद्.)

२ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥

(गीता, अ. ५, श्लो. ७.)

१ कनककुंडल किंवा भृङ्गट या दृष्टांतानें मन हें

उपादान कारण आहे; व कुलालाच्या दृष्टांतानें तें निमित्त कारणही आहे.

२ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धि तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । (कठोपनिषद्.)

असले (इंद्रियें वशीकृत असून अंतर्मुख केलीं असलीं,) आणि मन हां साराथि असून बुद्धि-रूप चाबूक सारखा झडत असला, ह्मणजे तोच रथ फार मोठ्या योग्यतेचा होतो. सारांश काय कीं, इंद्रियें, मन आणि बुद्धि हीं ब्रह्मिर्मुख असलीं ह्मणजे आत्म्यास जीवत्व किंवा भूतात्म्याचें स्वरूप देतात; आणि तींच अंतर्मुख असलीं तर आत्म्याचें ब्रह्ममयत्व प्रकट करतात. याप्रमाणें हा ब्रह्ममय रथ जो ध्यानशील विद्वान् सदोदीत जाणतो, तो कोणत्याही भूताचे ठिकाणीं मोह पावत नाही. या ब्रह्मरण्याचा आरंभ अव्यक्तांत झाला असून विशेषांत ह्मणजे स्थूल पदार्थांत त्याचा शेवट झाला आहे; (तें अव्यक्तापासून स्थूल-पर्यंत पसरलें आहे;) सर्व स्थावरजंगम पदार्थ त्यांत भरले आहेत; सूर्यचंद्रप्रकाशानें तें प्रकाशित आहे; तें ग्रहनक्षत्रांनीं युक्त आहे; नद्या व पर्वत यांच्या जाळ्यांनीं तें सर्वत्र सुशोभित झालें आहे; अनेक प्रकारच्या जलांनीं तें सतत उत्तम अलंकृत आहे; सर्व भूतांचें उपजीवन त्यापासून होतें; आणि त्यांचा लयही त्यांतच होता. अशा प्रकारच्या या ब्रह्म-वनांत क्षेत्रज्ञ सदोदीत संचार करीत असतो.

सृष्टिवर्णन.

हा जगांत जी स्थावरजंगम (स्थूल) भूतें आहेत, तीं प्रथम लीन होतात; आणि त्यानंतर भूतांपासून उत्पन्न होणारे गुण किंवा शब्दादि विषय लय पावतात. वास्तविक हें सर्व जग मनोनिर्मित आहे. मन हें इंद्रियद्वारा सर्व जगाची भावना करितें. अर्थातच दृश्य स्थूल जग हें नेत्रनिर्मित होय. म्हणूनच त्याला दृष्टि-सृष्टि असें म्हणतात. ही नेत्रनिर्मित आहे, तेव्हां अर्थातच ज्ञानवंतानें नेत्र अंतर्मुख केले ह्मणजे तात्काळ या सृष्टाचा लय होतो. या-प्रमाणें प्रथम नेत्रानमलनावरोबर स्थावरजंगम

सर्व स्थूल भूतें लय पावतात. नंतर दृष्टीप्रवर्णने श्रोत्रादिकांची बाह्य क्रिया बंद करून तींही अंतर्मुख केलीं असतां शब्दादि सर्व विष-यांचा लय होतो; आणि यानंतर सूक्ष्म देहास कारणीभूत जीं सूक्ष्म पंचभूतें तींही लय पावतात. सूक्ष्म व स्थूल देह हा पांचभौतिक प्रपंच होय. त्याचा याप्रमाणें लय झाला असतां आत्मा हा निर्विशेष चिन्मात्ररूपानें अव-शिष्ट राहतो. देव, मनुष्य, गंधर्व, पिशाच, असुर व राक्षस हे सर्व स्वभावतःच (प्रकृति-गुणांनींच) उत्पन्न झाले आहेत; ते यज्ञादि-क्रियांनीं उत्पन्न झाले नाहीत, किंवा त्यांच्या उत्पत्तीस ब्रह्मदेव वगैरे कोणी उत्पादक कारण ही नाही. हे मरीच्यादि सृष्टिकर्ते ब्राह्मण-पुनःपुनः जन्म पावतात. त्यांपासून जे जे उत्पन्न होतें तें तें सर्व योग्य काळ प्राप्त झाला असतां समुद्रांतील लाटांप्रमाणें ह्या पंचमहा-भूतांतच लय पावतें. सूक्ष्म भूतें हीं विश्वोत्पादक स्थूल भूतांहून पर आहेत; आणि त्या सूक्ष्म पंचभूतांपासूनही जो मुक्त होतो, तो परम गतीस जातो. प्रभु प्रजापतीनें केवळ मनानें (संकल्पमात्रेंकरून) हें सर्व जग निर्माण केलें आहे. मन आणि इंद्रियें यांची एकाग्रता करणें हेंच उत्कृष्ट तप होय. या तपोबलाच्या योगानेंच प्रजापतीला हें सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे. याचप्रमाणें ऋषिही तपोबळानें देवत्व पावलेले आहेत; आणि फलमूलांचा आहार करणारे, उसम व्रतस्थ राहिलेले व संकल्पा-पासून समाधीपर्यंत पोचलेले सिद्ध हे तपाच्या योगानेंच त्रैलोक्य पाहतात;—त्यांस समाधिद्वारा त्रैलोक्याचें ज्ञान होतें. औषधें व वनस्पति आणि तशाच नानाप्रकारच्या

१ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसेनामुनस्तपुः ।

तथैव वेदानुप्रयस्तपसा प्रसिध्दिरे ॥

(मनु. ११, २४१.)

सर्व विद्या ह्या त्यांच्या त्यांच्या उत्पादकांच्या पासून सर्व सुखाची वृद्धि होत असते अशा तपोबलानेच प्रसिद्धि पावतात आणि उत्तम त्या अखंडआनंददायी ब्रह्मस्वरूपांत ध्यान-फळास येतात. सारांश, सर्व साधनें हीं तपो-योगाच्या साह्यानें लीन होतात. जे ध्यान-मूल आहेत. जे जे मिळून अत्यंत दुर्लभ योग पूर्ण न करितां अर्धवट सोडून देतात, ते (इन्द्रपद वगैरे), जाणण्यास अत्यंत कठीण निर्मम व निरहंकार असले तथापि अव्यक्तांच (वैद वगैरे), हातांत धरण्यास किंवा स्पर्श—प्रकृतीतच—प्रवेश करितात. सामान्यतः मोठ्या करण्यास अतिशय कठीण (अग्नि वगैरे), लोकांची हीच उत्तम गति होय. जो अव्यक्ता-आणि आक्रमण्यास फारच अवघड (प्रलय पासून उत्पन्न झाला आहे, स्वतः अव्यक्ताशीं वगैरे) आहे, तें तें सर्व तपोनें साध्य आहे. ऐक्य पावला आहे. तमोगुण व रजोगुण यांज-कारण तपाचा प्रभाव दुरतिक्रम होय. सुरा-पासून अगदीं अलिप्त आहे, केवळ सत्त्वस्थ पान करणारा, ब्रह्मधन, चोर, भ्रूणहत्या करणारा, राहून सर्व पातकांपासून अत्यंत मुक्त आहे, आणि गुरुपत्नीशीं गमन करणारा हे पंचमहो-आणि जो कारणीभूत होऊन सर्व कांहीं उत्पन्न करू शकतो, तोच पूर्ण क्षेत्रज्ञ ह्यणजे ईश्वर त्या त्या पातकापासून मुक्त होतात; मग होय, असें समजावें. त्याला जाणणारा हाच सामान्य दौषांची निवृत्ति होईलच होईल. खरा वेदज्ञ समजावा. मनःसंयमनानें शुद्ध मनुष्य, पितर, देव, पशु, मृग, व ज्ञान संपादून इंद्रियादिकांचा निग्रह करून पक्षी आणि इतरही स्थावरजंगम सर्व भूतें नित्य ध्यानशील रहावें. कारण, ज्या गोष्टीवर तपश्चर्येत निमग्न राहिलीं असतां एकट्या सारखें चित्त वसळेल असें तदाक तपाच्या योगानें सदोदीत सिद्धि पावतात. त्याच मनुष्य होत असतो. हें सनातन गुह्य होय. प्रमाणें महाभाषावी देव तपोनेच स्वर्गास गेले. अव्यक्तापासून स्थूलापर्यंत सर्वांचें अविद्या हें जे अहंकारयुक्त असून जागरूकतेनें सकाम कर्म लक्षण आहे. अविद्येनेच यांचा जन्म असून त्यांत करितात, ते प्रजापतीसन्निध जातात; आणि अविद्येचें स्वरूप स्पष्ट दिसून येतें. 'हें माझे, हें माझे' निर्मम व निरहंकार अशा महात्म्यांस शुद्ध ह्यणून ज्या-ज्याविषयीं ममत्वबुद्धि धरली जाते ती सर्व अविद्या होय. यास्तव, निर्गुणत्व हेंच ध्यानयोगाच्या योगानें उत्तम अशा महत् जी सर्व अविद्या होय. यास्तव, निर्गुणत्व हेंच लोकाची प्राप्ति होते. ज्यांची बुद्धि सदोदीत ज्याचें लक्षण आहे अशा पूर्ण आत्मस्वरूपाचेंच प्रसन्न असते असे ते उत्तम आ मज्ञानी, ज्या-ध्यान करावें. ऋषीहो, तुम्ही हें आत्मस्वरूप ओळखा. दोन अक्षरांचा शब्द हाच मृत्यु होय. व्यक्षरी शब्द ह्यणजेच शाश्वत ब्रह्म होय. 'मम' ह्यणजेच मृत्यु होय. 'न मम' हेंच शाश्वत ब्रह्म जाणावें. कित्येक मतिमंद लोक कर्माची प्रशंसा करितात; परंतु जे वृद्ध महात्मे आहेत ते कांहीं कर्माची प्रशंसा करीत नाहीत. कर्माच्या योगानें षोडशात्मक ह्यणजे पंचमहाभूत व एका-दश विकार यांनीं बनलेल्या देहानें युक्त असा

१ यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करं ॥

सर्वं तु तपसा यम् तपो हि दुरतिक्रमम् ।
(मनु. ११, २३८.)

२ महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किं विपात्ततः ।
(मनु. ११, २३९.)

३ कीटाश्चाहिपतंगाश्च पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यांति तपोबलात् ।
(मनु. ११, २४०.)

१ यो यच्छुद्धः स एव सः । (गीता, अ. १७, १.)

जंतु उत्पन्न होतो. विद्या ही त्या षोडशात्मक ध्यावयाचे तें हेंच; आणि शांति हाच वर्तमानाचा पुरुषास ग्रासून टाकते; म्हणजे ती त्याचा अत्यंत प्रशस्त मार्ग होय. सर्व भूतांशीं समतेनें देहाभिमान किंवा तो षोडशात्मक देह वागणें, कशाचीही इच्छा न करणें व कांहींही नाहीसा करून टाकते. अमृतपान करणारा-आसक्त न होणें या गोष्टी करणाऱ्या व सर्व सही हेंच ग्राह्य होय; आणि म्हणूनच, ज्यांची सुखदुःख, रागद्वेष इत्यादि द्वेष्टें सोडून केवळ दृष्टि भवसागरापार जाऊन पोचते, ते समदृष्टीनें पाहणाऱ्यासच ही गति मिळणें कर्माविषयीं निरिच्छ असतात. पुरुष हा विद्या-शक्य आहे. विप्रविंसत्तमहो, मीं तुम्हांस हें मय आहे; कर्ममय खास नव्हे. संगरहित सर्व कथन केले आहे. आतां सांगावयाचें आत्मा हा अमर, नित्य, कोणाच्याही आटो-कांहींएक उरलें नाही. मीं सांगितल्याप्रमाणें कथांत न येणारा व सदोदीत कायम रहा-तुम्ही सत्वर आचरण करूं लाग, म्हणजे तेणें-णारा असा असल्याचें जो-जितचित्त पुरुष करून तुम्हांस सिद्धि प्राप्त होईल.

गुरुशिष्यसंवादसमाप्ति.

गुरु म्हणाला:—गुरु ब्रह्मदेवानें याप्रमाणें सांगितलें तेव्हां त्या मुनींनीं त्याप्रमाणें आचरण केलें; आणि तेणेंकरून त्यांस उत्तम लोक प्राप्त झाले. महाभागा, मीं ब्रह्मदेवाचें भाषण तुला सांगितलें, त्याप्रमाणें तूंही शुद्ध चित्तानें उत्तम आचरण ठेव, म्हणजे तुलाही सिद्धि प्राप्त होईल.

वासुदेव सांगतो:—कौंतेया, याप्रमाणें गुरूनें त्या शिष्यास उत्तम धर्मोपदेश केला असतां त्यानें त्याप्रमाणें सर्व आचरण केलें; आणि तेणेंकरून मोक्ष मिळविला. हे कुरुकुलोद्बहा, तेव्हां तो शिष्य कृतकृत्य झाला; आणि जेथें गेल्यावर पुनः शोक करण्याचा कधाच प्रसंग येत नाही, अशा परमपदीं तो जाऊन पोचला. अर्जुन वचारितो:—कृष्णा, तो ब्राह्मण कोण होता बरें? त्याचप्रमाणें, हे जनार्दना, तो शिष्यही कोण होता? मला ऐकण्यास कांहीं हरकत नसेल तर, हे प्रभो, यांतील तत्त्व मला सांगावें.

१ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्व्याने विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरं ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मेवः करुण एव च ।

(गीता, १२, १२; १३.)

वासुदेव सांगतो:—हे महाबाहो अर्जुना,

मीच तो गुरु होय आणि माझे मन हाच

शिष्य समज. धनंजया, तुजवरील प्रीतीमुळेच
हैं मुझ मीं तुला कथन केले. हे कुरुकुलोद्वहा,
मज्जर तुसें संतत प्रेम असेल तर, हे सुवता,
हैं हैं अध्यात्म श्रवण केल्याप्रमाणें त्याचें

अध्याय बावन्नावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचें द्वारकेस प्रयाण.

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया,
वत्सम आचरण कर. नाहीपक्षां हैं ऐकून नंतर कृष्णानें रथ जोडण्याविषयीं दारुकास
व ऐकून सारखेंच. हे अरिर्क्षणा, या आज्ञा केली; आणि श्रोत्र्याच वेळांत दारुकांन
व्याचिं तू यथावत् आचरण ठेविलेंस म्हणजे रथ सज्ज असल्याविषयीं वर्दी दिली. त्याच-
तू सर्व पातकांपासून पूर्ण मुक्त होऊन केवल प्रमाणें अर्जुनानेंही आपल्या सेवकांस आज्ञा
मोक्ष जोडशील. हे महाबाहो, पूर्वी युद्ध कर- केली कीं, “ आपली तयारी करा; आपणांस
ण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली असतां मी आतां हस्तिना- राकडे प्रयाण करावयाचें आहे.”
तुला हेंच सांगितल होतें; यासाठीं इकडे नीट याप्रमाणें आज्ञा होतांच ते सैनिक सज्ज झाले;
लक्ष वे. असे; हे भरतश्रेष्ठा फाल्गुना, माझ्या आणि “ सर्व तयारी झाली ” म्हणून त्यांनीं
श्रुत्याची व माझी भेट झाल्यास फारच दिवस अमिततेजस्वी पार्थास वर्दी दिली. राजा, मग
लोटेले. असल्यामुळे आतां तुझा निरोप घेऊन कृष्णार्जुन रथांत बसून प्रेमानें अनेक प्रकारच्या
त्याच्या भेटीस जाण्याची माझी इच्छा आहे. गोष्टी बोलत प्रयाण करूं लागले. या-

वैशंपायन सांगतात:—कृष्णानें याप्रमाणें प्रमाणें ते रथांत बसून चालले असतां मार्गांत
विचारलें असतां अर्जुनानें त्यास प्रत्युत्तर महातेजस्वी धनंजय कृष्णाला पुनः असें
केलें कीं, ‘ कृष्णा, ठीक आहे. चल आपण ह्मणाला, “ हे वृष्णिकुलाम्रणे, तुझ्याच प्रसादानें
बरोबरच हस्तिनापुरास जाऊं. धर्मशील धर्मराजास जय मिळाला; शत्रु ठार झाले
युधिष्ठिर राजांस भेटून व त्याचा निरोप आणान्कटक राज्य प्राप्त झालें. हे मधु-
घेऊन तू आपल्या नगरीस जावें, हें बर.”

१ भर्कोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् । कौरवसागरांतून उत्तीर्ण झालों. देवा, तू
(गीता, अ. ४, श्लो. ३.) विश्व उत्पन्न करणारा, विश्वाचा आत्मा व

● या ५१ व्या अध्यायाच्या शेवटीच अनु- सर्व विश्वांत श्रेष्ठ होस; तुला मी अभिवंदन
श्रीव्याही संपत्ती असें विषयसंदर्भावरून दिसतें. करितों. तुझी मजवर जितकी कृपा आहे तित-
कास, यापुढील अध्यायांत जें उक्तकोपाख्यान कथाच मानानें मी तुला जाणवों. (तुझ्या
आपण आहे, त्यावेळीज आध्यात्मिक विषयाचें कृपेवांचून तुला जाणवें अशक्य आहे.) हे
पुढें कोठेही वर्णन नाही. परंतु, आज्ञाजवळ अस मधुसूदना, भूतात्मा हा इतक्या तेजा-
वेच्या महाराष्ट्र, बंगाली, गुजरात इत्यादि प्रतीतून पासून उत्पन्न होतो. जगाची उत्पत्ति, स्थिति
अनुगीतापूर्व हैं आश्चर्येक पर्वत्या शेवटी संप- व लय करणें हा तुझा गमतीचा खेळ आहे;
त्याचें लिहिलें असल्यामुळे आज्ञाही तांच क्रम आणि आकाश व पृथ्वी ही तुझी माया
ठेविला आहे; व अनुगीता हें प्रकरण या पर्वत आहे. हें जे स्थावरजगम विश्व आहे, तें सर्व
महत्त्वाचें प्रधान अस्तव्यामुळे या पार्वी सर्व पर्वता तुझ्याच ठिकाणीं अधिष्ठान पावले आहे;
अस्त्वही सर्व संपत्ती अस्त्वही आहे. अंज, स्वेज वगैरे चतुर्विध भूतग्राम तंच

निर्माण करितोस; आणि पृथ्वी, स्वर्ग व देवकीपुत्रा, तूं प्रेमानें मला जें सांगितलें त्या-
आकाश ही तुझीच कृति आहे. हे मधुसूदना, प्रमाणें मी बरोबर आचरण ठेवीन. या कामांचे
स्वच्छ चांदणें हें तुझें हास्य असून ऋतु हीं मला त्रिलकूल विचार कर्तव्य नाहीं. हे धर्मशा,
तुझीं इंद्रियें आहेत. सतत वाहणारा वारा हा धर्मशील युधिष्ठिर राजाला गांठून तुझ्या
तुझा श्वास असून तुझा क्रोध हाच सनातन जाण्याविषयीं मी त्याचें मन वळवीन. तुझें द्वाप-
मृत्यु होय. हे महामते, तुझ्या प्रसादांत लक्ष्मी केस जाणें मला संमत आहे. जनार्दना, बाजे
वास्तव्य करते; आणि तुजमध्ये श्री नित्य मामा, दुर्धर्ष बलराम व तसेच वृष्णिकुळातील
वसत आहे. त्याचप्रमाणें रति, तुष्टि, धृति, दुसरे मोठमोठे लोक यांस तूं लवकरच वेद-
क्षांति, मति, कांति व चराचर सकल विश्व शील बरें ! ”

हें तूंच आहेस; आणि, हे अनघा, युगांतसमयीं याप्रमाणें संभाषण करित करित ते उभयतां
तुलाच निधन ही संज्ञा दिली जाते. मी हस्तिनापुरास पोहोंचले; व लगेच, हर्षपूर्व
कितीही काळपर्यंत वर्णित बसलों तरी तुझ्या जनांनीं गजबजलेल्या अशा त्या नगरांत त्या
गुणांचें मजकडून वर्णन होणें शक्य नाहीं. उभयतांनीं प्रवेश केला. हे महाराजा, तेथें धृ-
तूंच आत्मा असून परमात्माही तूंच आहेस. हे राष्ट्राचा राजवाडा इंद्रगृहाच्या तोडीचा होता.
नलिनक्षणा, तुला माझा नमस्कार असो. हे त्यांत शिरतांच धृतराष्ट्र राजा, महाज्ञानी विबुर,
सुदुर्धर्षा, नारद, देवल, कृष्णद्वैपायन आणि युधिष्ठिर राजा, दुर्धर्ष भीमसेन, माद्रीपुत्र
कुरुषितामह भीष्माचार्य यांपासून मला कळून उभय पांडव, धृतराष्ट्राजवळच बसलेला अपरा-
आलें आहे कीं, ‘ सर्व कांहीं तुझ्याच स्वरूपी जित युयुत्सु, व महाज्ञानी गांधारी, साध्वी
मरलेलें असून तूच एक सर्व प्राण्यांचा ईश्वर द्रौपदी, सुभद्रा वगैरे त्या सर्व मरतस्त्रिया
आहेस. ’ आणि, हे अनघा, तूही मजवर आणि गांधारीच्या परिचारिका स्त्रिया त्यांच्या
अनुग्रह करून मला हेंच सांगितलें आहेस. दृष्टीस पडल्या. मग त्या दोघां अरिर्वि-
जनार्दना, या सर्वांस अनुसरून मी नीट वागेन. वीरांनीं धृतराष्ट्र राजाजवळ जाऊन ‘ मी पापी
धृतराष्ट्राचा पुत्र पापी दुर्योधन रणांत ठार अभिवंदन करतो. ’ ‘ मी कृष्ण प्रणाम करतो. ’
झाला हें जें कृत्य झालें, तें अत्यंत अद्भुत अशीं आपलीं नांवें सांगून त्याच्या पायांचें
कृत्य तूं आमचें प्रिय करण्याच्या हेतूनें केलेंस. अभिवंदन केलें. असेच त्यांनीं गांधारी, कुंती,
मीं रणांत ज्यास जिंकिलें तें सैन्य वास्तविक युधिष्ठिर व भीमसेन यांचे पाय धरले; आणि
तूंच दग्ध केलेंस. तूं अशा प्रकारचें कर्म केलेंस विदुरासही भेटून कुशल विचारिलें. मग या
कीं, तेणेंकरून मला जय मिळवितां आला. सर्वासह कृष्णाजुन हे वृद्ध धृतराष्ट्र राजा-
रणांत दुर्योधनाच्या व कर्णाच्या वधाचा सन्निध जाऊन बसले. पुढें रात्र पडली तेव्हां
उपाय तुझ्याच बुद्धिप्रभावानें बरोबर दाखवून धृतराष्ट्र महाराजानें त्या कुरुकुलभेडांत व
दिला. त्याचप्रमाणें पापी जयद्रथ व भूरिश्रवा बुद्धिमान् कृष्णास आपआपल्या बसतिल्यांनीं
यांस मारण्याच्या युक्त्याही तुझ्याच अपार जाण्यास अनुज्ञा दिली. राजाची आज्ञा
बुद्धिसामर्थ्यानिं आज्ञांस कळून आल्या. हे झाल्यावर ते सर्वजण आपापल्या ठिकाणीं

१ कीर्तिः श्रविकं नारीणां स्मृतिमेधा वृतिः
धर्मा । (गीता, अ. १०, श्लो. ३४.)

निघून गेले. वीर्यशाली कृष्ण पायांच्याच मंत्रिणीं
गेली. तेथें दखिलें साहित्य सिद्ध होतें. त्या

योगें अर्जुनांनं त्याचें उत्तम आदरातिथ्य केलें. दिवसांत भेटला नाहीस. यास्तव, हे मानदा, नंतर मेधावी कृष्णानें अर्जुनासह शयन केलें. तूं मामांकडे व बलदेवाकडे जा; आणि, हे मग रात्र उजाडल्यावर त्या दोघांनीं प्रातःविधि उरकले; आणि मग ते परमपूज्य कृष्णार्जुन धर्मराजाच्या भवनीं गेले. तेथें महाबलाढ्य युधिष्ठिर आपल्या अमात्यांसहवर्तमान बसला होता. त्या अत्यंत शोभायमान मंदिरांत त्यांनीं प्रवेश केला, तेव्हां जणू देवराजाचे दर्शनास अश्विनीकुमारच आले आहेत कीं काय असें दिसलें. मग धर्मराजास पाहतांच कृष्णार्जुनांनीं त्यास प्रणाम केला, आणि त्यानें प्रेमपुरःसर ' बसा ' असें म्हणल्यावर ते खाली बसले. नंतर, त्या दोघांस काही बोलावयाचें आहे असें पाहून, सर्व राजांत श्रेष्ठ, वक्त्रांत वरिष्ठ व उत्तम बुद्धिमान् अशा धर्मराजानेंच प्रथम बोलण्यास सुरवात केली.

धर्मराज म्हणाला:—हे यदुकुरुनायक वीरहो, तुझांस काहीं बोलावयाचें आहे असें मला वाटतें; तर बोला लवकर. मी तुमचे सर्व मनोरथ तात्काळ पूर्ण करीन. बोला, मनांत काहीं देखील शंका आणि नका.

धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून वाक्यविशारद अर्जुन मन्त्रपणें पुढें होऊन झणाला, " राजन्, हा प्रतापी वासुदेव येथें येऊन पुष्कळ दिवस झाले असल्यामुळे आतां आपली अनुज्ञा घेऊन पित्यास भेटूं इच्छितो. तेव्हां आपल्या मनास घेतला. कुंतीनें त्याचा गौरव केला आणि घेत असेल तर आपण त्यास अनुमोदन देऊन आनर्तनगरीस जाऊं द्यावें. मला वाटतें, या वेळीं आपण त्याला जाण्यास अनुज्ञा द्यावी ! "

युधिष्ठिर झणाला:—हे पुंडरीकाक्षा, तुझें कल्याण असो. प्रभो मधुसूदना, तूं वसुदेवास भेटण्यास द्वारकेस जा. हे महाबाहो केशवा, तुझें भाषण मला मान्य आहे. कारण माझा

दिवसांत भेटला नाहीस. यास्तव, हे मानदा, तूं मामांकडे व बलदेवाकडे जा; आणि, हे महाप्राज्ञा, त्यांस माझे प्रणाम प्रविष्ट कर; मात्र तिकडे गेल्यावर तूं आह्मांस विसरूं नको हो ! मी, बलवंताग्रणी भीम, फाल्गुन, नकुल व सहदेव यांची तुला नित्य आठवण असूं दे; आणि आनर्त देशास जाऊन पिता व वृष्णिवीर यांस भेटल्यावर माझ्या अध्रमेधासाठीं पुनः परत ये. हे निष्पापा महामुजा, आतां तूं जा आणि लवकरच रत्नें, अनेक प्रकारची द्रव्यसंपत्ति, आणि तेथें जो जो म्हणून सुंदर पदार्थ असेल तो तो येतांना बरोबर आण. केशवा, तुझ्या प्रसादाने ही संपूर्ण वसुधा आमच्या हस्तगत झाली; आणि, हे वीरा, शत्रु नाश पावले तेही तुझ्याच प्रसादानें !

जनमेजया, कुरुकुलोत्पन्न धर्मराज युधिष्ठिर याप्रमाणें बोलत असतां पुरुषश्रेष्ठ वासुदेव मध्येच असें झणाला, " धर्मराजा, आमच्याकडील रत्नें व संपूर्ण धन तुझेंच आहे. कारण, आज संपूर्ण भूमीचीच मालकी तुजकडे आहे. रत्नें व द्रव्य इतकेंच केवळ नव्हे, तर मजकडे दुसरेही जे जे मूल्यवान् पदार्थ आहेत त्यांचाही तूंच नित्य स्वामी आहेस. " यावर धर्मराजानें " ठीक आहे. " असें म्हणून त्या वीर्यशाली मदाग्रजाची पूजा केली. मग कृष्णानें आपली आत्या कुंती इचा सन्मानपूर्वक निरोप घेतली. मग कुंतीनें व विदुर वगैरे सर्वांनीं त्याचें उत्तम अभिनंदन केल्यानंतर तो चतुर्भुज

वासुदेव स्वतः विव्य रथांत बसला; आणि कुंती व युधिष्ठिर यांच्या परवानगीनें साध्वी सुभद्रेस आपल्या रथांत बसवून तो हस्तिनापुरांतून बाहेर पडला. त्या वेळीं पौरजनांच्या झुंडीच्या झुंडी त्याच्या रथासभोंवतीं जमल्या होत्या. याप्रमाणें

तो जावयास निघाला तेव्हां वानरकेतु पार्थ, रीत होता. अशा प्रकारे तो महाबाहु प्रयाण सात्याकि, नकुलसहदेव, अगाधज्ञानी विदुर करीत असतां त्यास सपाट मधुध्व (मारवाड) देश आणि गजेंद्रतुल्य पराक्रमी भीमसेन हे त्याला लागला. त्यांतून जात असतां अतिशेजस्वी पांचविण्यास त्याच्या मागून गेले. मग कांहीं मुनिश्रेष्ठ उत्तंक त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याला वेळाने युधिष्ठिरप्रभृति सर्व वीरांस व विदुरास पहातांक्षणीं दीर्घलोचन कृष्णाने त्यांचे पूजन मागे फिरवून त्या वीर्यशाली जनार्दनाने दारू- करून त्यास कुशल विचारिले. मग बाह्मण-कास व सात्यकीस त्वरेने घांटे हांकण्यास श्रेष्ठ उत्तंकानेही त्या मधुसूदनाचे पूजन करून सांगितले. या वेळीं सात्यकिही त्याच्या मागे- त्यास असा प्रश्न केला की, "कृष्णा, तू माग चालला होता. अशा प्रकारे तो शत्रुगण-कौरवपांडवांच्या घरी जाऊन त्यांची भाऊ-विश्वंसक प्रतापी जनार्दन द्वारकेंकडे प्रयाण वेदभी कायमची मोडून टाकलीस ना ? तू करू लागला तेव्हां जण हा इंद्रच अरि- त्यांचे कसे काय सम्य केलंस तें मला सांग. संघांचा निःपात करून स्वर्गास चालला आहे की केरावा, कौरव व पांडव हे तुझे आप असून काय असे भासले !

अध्याय त्रेपन्नावा.

—:—:—

उत्तंकोपाख्यान.

उत्तंक श्रीकृष्ण यांची भेट.

वंशपायन सांगतात:-राजा, याप्रमाणे कर्ता असल्यामुळे कौरवांचे मांडण शमन तेथे कृष्ण द्वारकेंस प्रयाण करीत असतां ते भगव- जमलेले ते सर्व राजे आपआपल्या देशांत कुलोत्पन्न परंतप वीर त्यास आलिंगन देऊन जाऊन मुखांने कालक्रमणा करीत आहेत आपआपल्या सवकांसह मागे परतले. अर्जु- ना ? बाघार, तृजविपर्यां माझा जो भगवसा नाने त्यास पुनःपुनः अनेकवार कवचाळिले होता तो या भरतांच्या प्रकरणीं तू सफल आणि तो दृष्टीआड होईपर्यंत तो बगचेवर केलास ना ?

त्याकडे पहात होता. शेवटीं मोठ्या कष्टाने श्रीभगवान् क्षणालः—बहनु, कौरवांचे त्याने कृष्णावरील आपली दृष्टि काढली; धिनुष्ट नाहीं व्हावे व ते शांत व्हावे म्हणून आणि अपराजित कृष्णासही अर्जुनाकडे लाग- मीं प्रथम फारच प्रयत्न केला. परंतु शिक- लेली. दृष्टि वळाविणे कठीण गेले. असे; पुढे स्त्रीची स्वप्न केली असतांही त्यास ताळ्या- त्या महात्म्याचे प्रयाणसमयीं अनेक अद्भुत वर आपतां आले नाही, तेव्हां ते सर्व पुत्र- प्रकार घडले ते मी सांगतां, ऐक. रथाच्या बांधवांसह निघन पावले ! जे भविष्य क्षणान् पुढे धायु महावेगाने वहात अमून तो धुळ, उरलेले असले ते बुद्धीने किंवा शक्तीने फिर- कांटे व दगडगोटे पार नाहीतसे करून गेता विणे शक्य नाही. महर्षे, आपणांसही हे सर्व साफ करीत चालला होता आणि इंद्र हा भविष्य याहीत आहेत. हे निष्पाप, माझ्या शाङ्कपाणि कृष्णाच्या रथापुढे स्वच्छ व सुगंधि संवधाने भीष्म व विदुर यांनी त्यास सांखित्- जलाचे सिंचन करून त्यावर दिव्य पुष्प पस- लेली बुद्धिवादही त्यांनी ऐकिला नाही. यामुळे

परस्परांची रणांत गांठ पडून ते सर्वजण यम-
सदनीं गेले. फक्त पांच पांडव जिवंत राहिले.
बाकी त्यांचेही मुलगे व मित्र सर्व नाहीतसे झाले
आणि कौरव तर गणगोतासह पार धुळीस मिळाले!

कृष्णाचें हें भाषण ऐकून उत्तंकास क्रोध
चढला; आणि तो रागानें डोळे वटारून कृष्णास
बोलू लागला.

उत्तंक ह्मणाला:—कृष्णा, तुझ्या अंगांत
सामर्थ्य असतांही प्रिय व आम अशा कुरु-
पुंगवांचें तूं रक्षण केले नाहीस, त्यापेक्षां मी तुला
निःसंशय शाप देईन. ज्यापेक्षां तूं बळेंच त्यांस
आवरून युद्धापासून परावृत्त केले नाहीस, हे
त्यापेक्षां, हे मधुसूदना, मी तुला शाप देणार!
तूं त्यांस बळेंच आवरून न धरल्यामुळे मला
अतिशय संताप आला आहे. कृष्णा, तुझ्या
अंगांत पूर्ण सामर्थ्य असतांही तूं लबाडीनें
कौरवांची उपेक्षा केलीस आणि त्यामुळेच ते
नाश पावले!

वासुदेवानें उत्तर दिलें:—हे भृगुनंदना, मी
ही हकीकत सविस्तर सांगतां, ती प्रथम ऐकून
ध्या आणि जरा शांतता घरा. कारण, मार्गवा,
आपण तपस्वी आहां. (एकदम असें खवळून
जाणें आपणांसारख्या तपस्व्यास शोभत नाहीं!)
त्यांतील रहस्य प्रथम मजकडून ऐकून घ्या
आणि भग शाप द्या. थोडक्याशा तपानें माझे
कांहीं वांकडे होणें शक्य नाही; आणि, हे
तपस्विबरा, आपल्या तपाचा नाश न व्हावा
अशी माझी इच्छा आहे. तुमची तपश्चर्या फारच
मोठी व जाज्वल्य आहे. तुम्हीं गुरूंस संतोष-
पिल्ले आह, आणि कुमारावस्थेपासून सारखें
ब्रह्मचर्य पाळिलें आहे, हें मी जाणतो; आणि
म्हणूनच, हे द्विजसत्तमा, मोठ्या कष्टाने

जोडलेल्या आपल्या तपाचा अपव्यय न व्हावा
अशी माझी इच्छा आहे !

अध्याय चौपन्नावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचें उत्तंकाशीं भाषण

स्वस्वरूपकथन.

उत्तंक म्हणाला:—केशवा, उत्तम रहस्य

काय आहे तें तत्त्वतः सांग; म्हणजे तें ऐकून
हे जनार्दना, तुला आशीर्वाद द्यावयाचा कीं
शाप द्यावयाचा तें मी ठरवीन.

वासुदेव म्हणाला:—सत्त्व, रज आणि तम
हे गूण माझ्या आश्रयानें रहातात, असें समजा.

त्याचप्रमाणें, हे द्विजा, रुद्र व वसु माझ्या-
पासूनच उत्पन्न झाले आहेत हें लक्षांत ठेवा.

सर्व भूतें माझ्यामध्ये आहेत आणि माझेही
सर्व भूतांचे ठायीं अधिष्ठान आहे, हें तुम्ही

पूर्ण लक्षांत ठेवा. याविषयीं तुम्हांस बिलकूल
संशय नसावा. त्याचप्रमाणें, ब्रह्मन्, सर्व दैत्य-

संघ, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, नाग व अप्सरा सर्व
मजपासून उत्पन्न झाले आहेत. ज्याला सत्

आणि असत् किंवा अव्यक्त व व्यक्त अथवा
अक्षर व क्षर असें म्हणतात तें सर्व मद्रूप होय.

मुने, तुम्हीं ऐकिलेले चार आश्रमांतील चार
प्रकारचे धर्म आणि सर्व वैदिक कर्मे हीं मद्रूपच

आहेत. असत् (शशशृंगाप्रमाणें भासमानही
नसलेलें), सदसत् (घट, पट इत्यादींप्रमाणें

भासणारें परंतु नाशिवंत) आणि यांहून पर
असें अव्यक्त हीं मज सनातन देवाधिदेवाहून

१ कोणताही शाप किंवा आशीर्वाद वटण्यास
तपश्चर्या खर्ची घालावी लागते व ती पदरी नस-

त्यानें हल्लीं ब्राह्मणांचे शाप किंवा आशीर्वाद
बटत नाहीत !

२ “ रुद्रादित्यो वसवो० ” (गीता, ११, २२.)
३ “ सदसच्चहमर्जुन ” (गीता, अ. ९, श्लो. १९.)

निराळीं नाहीत. हे भृगुकुलाग्रणे, ॐकारप्रमुख सर्व वेद मी आहे असें जाण. यज्ञस्तंभ, सोम, चरु, होम, यज्ञांत देवताप्रसादार्थ करावयाचीं कृत्ये, हवन करणारा आणि हव्य सर्व कांहीं मीच आहे. हे भृगुनंदना, यज्ञांतील अध्वर्यु व कल्पक मीच असून परम शुद्ध केलेले हविर्द्रव्यही मीच आहे. महायज्ञामध्ये उद्गाता मोत्र्याने गीते म्हणून माझेच स्तवन करितो; आणि, ब्रह्मन्, प्रायश्चित्त करीत असतां शांतिपाठ आणि मंगलमंत्रपाठ करणारे लोक मज विश्वकर्त्यालाच सद्बोदीत स्तवितात. हे द्विजसत्तमा, धर्म हा माझा थोरला मानस पुत्र असून तो माझा लाडका आहे. सर्वभूतांवर दया हेंच त्याचें स्वरूप आहे. त्या माझ्या पुत्राच्या म्हणजे धर्माच्या संरक्षणासाठीं आणि संस्थापनेसाठीं मी निरनिराळ्या वेळीं अनेक निरनिराळ्या योनींत जन्म घेतों; व त्या त्या वेळीं असलेल्या व मागे झालेल्या लोकांच्या मदतीनें तें उद्दिष्ट कार्य शेवटास नेतों. याप्रमाणें, हे भार्गवा, मी निरनिराळ्या रूपानें व निरनिराळ्या वेषानें त्रैलोक्यांत वास्तव्य करितों. मीच विष्णु आहे. मीच ब्रह्मा आहे. इंद्र मीच असून उत्पत्ति व लयही मीच आहे. मां सव भूतप्रामाचा उत्पादक व विनाशकर्ता आहे. मी अच्युत असून अधर्मानें वागणाऱ्या सर्वांचा काळ आहे.

१ वेद्यं पवित्रमाकार ऋक्सामयजुर्वे च ”

(गीता, अ. ९, श्लो. १७.)

२ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौपधे ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥

(गीता, अ. ९, श्लो. १६.)

३ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सभवाभि युगे युगे ॥

(गीता, अ. ४, श्लो. ८.)

४ धर्मस्य प्रभुरच्युतः । (विष्णुसहस्रनाम.)

प्रजाहितबुद्धीनें मी प्रत्येक युगांत निरनिराळ्या योनींत अवतार घेऊन धर्माचा सेतु बांधतो. हे भृगुनंदना, जेव्हां मी देवयोनींत जन्म घेतों, तेव्हां मी देवाप्रमाणे सर्व आचरण ठेवतो, यांत संशय नाही. जेव्हां मी गंधर्वयोनींत उत्पन्न होतो, तेव्हां, हे भृगुनंदना, माझे सर्व आचरण एखाद्या गंधर्वासारखे असतें हें निःसंशय होय. याचप्रमाणे नागयोनि धारण केली असतां मी नागांप्रमाणे वागतों; आणि यक्ष, राक्षस इत्यादि योनींत प्रवेश केला असतां त्या त्या योनीस उचित असेंच माझे आचरण असतें. सांप्रत मी मनुष्ययोनींत असल्यामुळे, मनुष्यरूपानें कौरवांची पुष्कळच मिनतवारीकें पार्थना केली; परंतु कालमोहित झालेल्या त्या मूढांनीं माझ्या सांगण्याप्रमाणे वर्तन केले नाही. तेव्हां (त्यांनीं मला बांधण्याचा वेत केला असतां) मला अनावर राग येऊन मी त्यांस आपलें विराटरूप दाखवून अगदीं भिववून सोडिलें; परंतु पुनः मीं आपलें मानवी रूप प्रकट केलें. कौरव हे अधर्मानें वागत होते, आणि कालाचा पगडा त्यांवर पूर्णपणें बसला होता; यामुळे ते युद्धांत निधन पावले. तथापि ते धर्मानें युद्ध करून मेले असल्यामुळे स्वर्गास गेले आहेत यांत संशय नाही; आणि, हे द्विजोत्तमा, पांडवांचीही जगांत कीर्ति पसरली आहे. असो; भार्गवा, तूं मला विचारिलेंस तें हें मीं तुला सर्व कथन केले आहे.

अध्याय पंचावन्नाव.

—:—

उत्तंकास विश्वरूपदर्शनेन व वरप्राप्ति.

उत्तंक म्हणाला:—जनांविना, तूं जगाचा कर्ता आहेस हें मी जाणतो. खरोखर मला प्राप्त झालेलें हें ज्ञान झणजे तुझा प्रसादच आहे, अशी माझी निःसंशय भावना आहे. शिवाय,

हे अच्युता, माझे चित्त तुझ्या स्वरूपाकडे वैशंपायन सांगतातः—जनमेजया, मग वेधल्यामुळे तें सुप्रसन्न झालें आहे; आणि, हे प्रसन्न झालेला गोविंद त्यास 'वर माग' असें परंतपा, तुला शाप द्यावा या विचाराची गंध- म्हणाला. तेव्हां उत्तंक त्यास असें बोलला, वार्ताही आतां त्यांत उरली नाही. जनार्दना, हे महायुते पुरुषोत्तमा कृष्णा, तुझ्या या विश्व- सांप्रत तुझा काही अनुग्रह होण्यास मी पात्र रूपाचें हें जें दर्शन घडलें, हाच तुझा अनुग्रह असेन तर तुझे ईश्वरत्वांतक रूप (विश्व- आज पुरे आहे. ' तें एकून कृष्ण त्यास पुनः रूप-) पहावें अशी माझी इच्छा आहे. तर म्हणाला, 'वर मागण्यास तूं मुळींच अनमान तेवढें मला दाखीव.

कसून को. वर देणें हें माझे अवश्य कर्तव्य वैशंपायन सांगतातः—राजा. मग संतुष्ट आहे. कारण, माझे दर्शन विकल होणें नाहीं.' झालेल्या धीमान् कृष्णानें, पूर्वी जें अर्जुनानें उत्तंक म्हणाला, 'विमो. वर देणें अवश्य पाहिलें होतें तें शाश्वत वैष्णवरूप त्या उत्त- आहे असें जर तज्ज्ञाणें आहे, तर जेथें मला कास दाखविलें. त्या वेळीं त्या महाबलिष्ठ महा- इच्छा उत्पन्न होईल तेथें पाणी मिळावें असें त्याचें तें जें विश्वरूप उत्तंकानें अवलोकून मी इच्छितों. कारण, या मरुदेशांत पाणी केले, त्याचें तेज सहस्र सूर्यासारखें किंवा दुर्लभ आहे.' मग ईश्वरानें आपलें तें रूप प्रदीप्त अक्षिसारखें होतें, तें सर्व आकाश व्यापून आवरून उत्तंकास म्हटलें, 'पाणी पाहिजे अशी राहिलें होतें आणि त्यास सर्व बाजेंस मुग्धें तुला इच्छा होतांच तूं माझे चिंतन कर.' असें होती. असें तें विष्णूचें श्रेष्ठ व अद्भुत वैष्णव- बालून कृष्ण द्वारकेंस निघून गेला.

रूप पाहून—त्या परमेश्वरास पाहून—उत्तंक पुढें कोणें एक समर्थी उत्तंकतृपित हात्साता ब्राह्मण विस्मित झाला.

मरुदेशांत पाणी शोधीत फिरत असतां त्यास उत्तंक म्हणालाः—हे विश्वकर्मान्, तुला कृष्णाचें स्मरण झालें. इतक्यांत त्या मरु नमस्कार असो. हे विश्वात्मन्, हे विश्वसंभव, (निर्जल) देशांत एक मांग त्याच्या दृष्टीस तुझ्या पायांनीं पृथ्वी व्यापली आहे; मस्तकानें पडला. त्याचें अंग मळानें व चिखलानें भरलें आकाश शोकून गेलें आहे; पृथ्वी व आकाश यां- होतें; तो दिगंबर होता; बरेचसे कुत्रे मधील जैमा तुझ्या पोटांन अडविली आहे; तुझ्या त्याच्या बरोबर होता; तो मोठा उग्र असून हातांनीं दिशा भरून टाकिल्या आहेत; आणि, त्याच्या कमरेस तरवार लटकत होती; हे अच्युता, हें सर्व जग तूच आहेस. आतां, आणि त्यानें हातांत धनुष्यबाण घेतलें होतें. देवा, तूं आपलें हें उत्तम व अक्षय्यरूप आव- त्याच्या पायापाशीं पुष्कळसें पाणी वहात आहे रून धर. पुनः तुझे साधें मनुष्यरूप—हें रूपही असें त्या द्विजोत्तमानें पाहिलें. इतक्यांत त्यास शाश्वतच आहे—तें पाहण्याची माझी इच्छा आहे. हांक मारून तो मांग हास्यपूर्वक म्हणाला,

१. दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ।

(गीता, ११, १२.)

२. द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि ॥ नमः स्पृशं ।

(गीता, अ. ११, श्लो. २०—२४.)

३. अद्यपूर्वे ॥ किराटिनं (गीता, ११, ४५; ४६.) मुनीनें त्या जलाचा स्वीकार केला नाहीं.

' उत्तंका, अरे भृगुकुलाग्रणे, ये, हें मजपासून स्वणारें उदक घ. तूं अतिशय तान्हेला आहेस असें पाहून मला मोठी दया उत्पन्न झाली आहे! '

इतकेंच नव्हे, तर त्यानें कठोर भाषणांनीं देण्याम जातो. परंतु, प्रभो, जर त्यानें माझा त्या मांगाचा पुष्कळ धिक्कार केला. तो मांग धिक्कार केला तर मी तें त्यास कदापि देणार पुनः पुनः 'पी, पी' म्हणून सांगत होता परंतु नाही. (तो खराच थोर असेल तर उत्तंक तें प्याला नाही. हा चांडाल आपले माझे सत्य स्वरूप ओळखून अमृत ग्रहण पायवणी पिण्यास सांगून माझी अवमानना करील.) ' याप्रमाणें ठराव करून इंद्र मातंग- करितो असें वाटून उत्तंकास क्रोध आला, रूपानें तड्याजवळ आला. परंतु तो अमृत त्याचें अंतःकरण क्षुब्ध झालें आणि त्यानें देत असतां तूं त्यास शिवीगाळ केलीस ! निश्चयपूर्वक त्याची अतिशय निर्भत्सना केली उत्तंका, ही तुझी फारच मोठी चूक झाली. असो; तेव्हां, हे महाराजा, तो मांग कुड्यांसह तेथेंच झालें त्यास उपाय नाही. आतां माझ्यानें शक्य अंतर्धान पावला. त्यास अंतर्धान पावलेला तितकें मी तुझें इच्छित पूर्ण करीन. तुझी अनि- पाहून उत्तंक मनांत लाजल्यासारखा झाला वार तहान मी तप्त करीन. ब्रह्मन्, ज्या शत्रुघातक कृष्णानें या कामीं आपणास दिवसांत तुला पाणी पिण्याची इच्छा होईल फसविलें असें त्यास वाटूं लागलें. मग त्याच त्या दिवसांत या मरुप्रदेशांत जलपूर्ण भेप मार्गानें शंखचक्रमदाधारी श्रीकृष्ण तेथें येतील; आणि, हे भृगुनंदना, ते तुला रुचकर प्राप्त झाला. तेव्हां महाबुद्धिमान् उत्तंक त्यास उदक देतील; व ' उत्तंकमेघ ' या नांवानें म्हणाला, ' हे प्रभो, हे पुन्रपसत्तमा, श्रेष्ठ त प्रसिद्ध होतील. ' याप्रमाणें कृष्णानें सांगितलें ब्राह्मणास तसें मांगाच्या पायांतून स्वर्णास असतां तो ब्राह्मण संतुष्ट झाला. राजा, ते उत्तंक- उदक देणें तुला योग्य नाही ! ' तें ऐकून मेघ अद्यापपर्यंत मरुदेशांत वृष्टि करीत असतात. महाबुद्धिमान् जनार्दन मधुर वाणीनें त्याचें सांतवन करीत असें म्हणाला, " ब्रह्मन्, जें रूप धारण करून तुला उदक देणें योग्य होतें त्याच रूपानें खरोखर तें तुला दिलें होतें; परंतु तूं तें जाणलें नाहीस. मी तुड्या- साठीं वज्रपाणि इंद्राला कों, आदिकारण अशा विष्णूला शाप देण्यास जो ' उत्तंकास पाण्याच्या रूपानें अमृत दे. ' उद्युक्त झाला, त्या महात्म्या उत्तंकाचें तप तेव्हां त्या देवेंद्रानें मला उत्तर दिलें, तरी असें कोणतें होतें ?

अध्याय छप्पन्नावा.

—:—

उत्तंकोपाख्यान-कुंडलाहरण.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, सर्वांचें वेशपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, एखादा वर दे. ' भृगुनंदना, याप्रमाणें इंद्रानें उत्तंक हा महान् तपस्वी होता. एक गुरुभक्ति वारंवार मला सांगितलें, परंतु त्यास अमृतच हेंच त्याचें सर्व तप होय. तो महातेजस्वी मुनि दिलें पाहिजे, असा मी आग्रह धरिला. आपल्या गुरुशिष्याय दुसरें कोणतेंच उपास्य मग देवेंद्र माझी मर्जी संभाळून पुनः म्हणाला. जाणत नव्हता. राजा, जे ऋषिपुत्र गीतमाचे ' हे महामते, जर त्यास अमृत अवश्य द्यावयाचें शिष्य होते, त्या सर्वांची हीच महत्त्वाकांक्षा असे असेल, तर मी मांगाचें रूप घेऊन त्या थोर मी, उत्तंकासारखी गुरुभक्ति आपले हातून भार्गवाला अमृत नेऊन देईन. जर अशा रूपांत घडावी. जनमेजया, गीतम ऋषीचे पुष्कळ तो तें घेईल तर हा आतांच मी त्यास ' तें शिष्य होते; परंतु त्या सवात त्याचें प्रेम व

स्नेह उत्तंकावरच विशेष होता. उत्तंकाचा पात सहन करण्यास पृथ्वी कांहीं समर्थ नव्हती! मनोनिग्रह, उत्तम शुचिभूतपणा, थोरपणाचे असो; मग गौतम प्रेमपूर्ण अंतःकरणाने उत्तंक बागणें, आणि उत्कृष्ट गुरुभक्ति यांच्या योगाने ब्राह्मणास म्हणाला, " वत्सा, तुझे मन इतकें गौतम मुनि त्यावर संतुष्ट असे व प्रेम करी. शोकाकुल कां बरे झालें ? विप्रर्षे, मोकळ्या पुढें गौतमानें आपल्या हजारों शिष्यांस अध्यापनानें सांग. खरें कारण ऐकण्याची माझी यत्न पूर्ण झाल्यावर आपआपल्या घरीं जाण्यास इच्छा आहे. "

अनुज्ञा दिली, परंतु उत्तंकावर त्याचें अतिशय प्रेम असल्यामुळे त्यास जाण्यास आज्ञा देण्याचें त्याच्या मनांत आलें नाहीं. याप्रमाणें, राजा, उत्तंक गुरुगृहीं रहात असतां अगदीं झतारा झाला; तथापि तो गुरुसेवेंत इतका मग्न असे कीं, आपण वृद्ध झालों हें त्यास समजलें सुद्धां नाहीं ! राजेंद्रा, पुढें कोणें एके दिवशीं उत्तंक लांकडें आणण्यास गेला आणि त्यानें लांकडांची भली मोठी मोळी बांधून आणली. तिच्या भारानें तो अतिशय थकून गेला होता; व चालण्याचे श्रम, जड ओझे, आणि अतिशय भूक लागलेली, यांमुळे व्याकूळ होऊन त्यानें ती मोळी धाडकन अंगणांत टाकून दिली. परंतु रुप्याप्रमाणें पांढरी झालेली त्याची एक जटा लांकडांस अडकली होती ती हिसक्याबरोबर तुडून लांकडांबरोबरच जमीनीवर पडली ! हे भारता, ती पांढरी जटा दृष्टीस पडतांच आपण वृद्धावस्थेस पांचलो हें त्यास कळून आलें ! आणि क्षुधाकांत व भारामुळे व्याकूळ झालेला तो उत्तंक आर्त स्वरानें रडूं लागला. तेव्हां त्याला रडूं लागलेला पाहतांच त्याच्या गुरूच्या आज्ञेनें गुरुकन्येनें त्याचे अश्रु ओंजळींत धरले. ही गुरुकन्या मोठी सुंदर व बांधेसुंद असून तिचे डोळे विस्तीर्ण व कमलदलाप्रमाणें शोभायमान होते. त्या धर्मज्ञ कन्येनें पित्याची आज्ञा शिरसा मान्य करून जेव्हां उत्तंकाचे अश्रु ओंजळींत धरले, तेव्हां तिचे हात त्या अश्रुविंदूंच्या योगानें दग्न होऊन खालीं पडले ! तो अश्रु-

उत्तंकानें उत्तर दिलें:—महाराज, माझे मन तुमच्याकडे वेधल्यामुळे, तुमचें प्रिय करण्यांत मी गढल्यामुळे, तुमच्या भजनीं लागल्यामुळे, व तुमच्या इच्छेचा मी बंदा गुलाम झाल्यामुळे (कालमानानें) प्राप्त झालेली. ही जरा मला आजवर कळून आली नाहीं. हा कालपर्यंत मी सुख ह्मणून कसलें तें भोगिलें नाहीं. तुमच्या घरीं राहून माझी शंभरी भरली तरी तुम्हीं मला जाण्यास अनुज्ञा दिली नाहीं. माझ्या मागून आलेल्या विद्यार्थ्यांसही आपण अनुज्ञा दिली आहे. माझ्या मागून शेंकडां हजारों शिष्य येथें आले व गेले; तथापि मी आपला आहं तो आहंच !

गौतम म्हणाले:—द्विजर्षभा, तुझ्या शुश्रूषेमुळे व तुजवर जडलेल्या प्रीतीमुळे, तुला येऊन पुष्कळ काळ लोटला तरी तें मला कळून आलें नाहीं. परंतु, भार्गवा, आतां जर माझा निरोप घेऊन सत्वर आपल्या घरीं जा. अगदीं वेळ मोडूं नको.

उत्तंक ह्मणाला:—विभो, हे द्विजश्रेष्ठ, मी आपणांस गुरुदक्षिणा काय द्यावी तें सांगावें. तेवढी तुम्हांस आणून दिल्यावर आपला निरोप घेऊन मी निघून जाईन.

गौतम म्हणाला:—वत्सा उत्तंका, गुरूचा संतोष हीच उत्तम दक्षिणा होय, असें साधु ह्मणतात. तुझ्या आचरणानें मी पूर्ण संतुष्ट झालों आहे, यांत बिलकूल संशय नाहीं. याप्रमाणें, हे भृगुकुलाग्रणे, मी संतुष्ट झालों आहे,

तेव्हा आतां दक्षिणा वगैरे देण्याचें कांहीएक कुंडलें आणण्यास निघाला; आणि तो त्वरेनें कारण नाहीं, समजलास ! शिवाय मी तुला त्या मनुष्यभक्षक सौदासाजवळ रत्नकुंडलाची असा वर देतो कीं, तूं आतांच तरुण-सोळा याचना करण्यासाठीं गेला. इकडे गौतमानें वर्षाचा होशील. द्विजा, मी आपली ही कन्याही पत्नीस विचारिलें, 'आज उत्तंक का बरें दिसत तुला भार्या करून देईन. कारण, तुझें तेज धारण नाहीं ?' तेव्हां 'तो कुंडलें आणण्यास गेला करण्यास या कन्येशिवाय अन्य स्त्री समर्थ नाहीं. आहे.' असें तिनें उत्तर दिलें. मग गौतम

राजा, गौतमानें याप्रमाणें सांगतांच पत्नीला म्हणाला, 'तूं हें चांगलें केलें नाहींस. उत्तंक सोळा वर्षाचा तरुण झाला. त्या राजांला शाप झाला असल्यामुळें तो मग त्यानें त्या कीर्तिमान् कन्येचा परि-मनुष्य खात असतो. तो आज खात्रीनें उत्तंग्रह केला; आणि गुरुजींचा निरोप घेतल्यावर काचा वध करील !'

तो गुरुपत्नीकडे जाऊन तीस म्हणाला, 'माते, यावर अहल्या म्हणाली, "भगवन्, हें मीं आपणांस गुरुदक्षिणा म्हणून काय द्यावें. मला माहीत नसल्यामुळें मीं त्याला हें काम त्याची आज्ञा व्हावी. धन व प्राण यांच्याही सांगितलें. पण आतां जर आपण प्रसाद कराल पक्षां मी आपलें प्रिय व हित अधिक तरच त्याच्या कंसासही धक्का लागावयाचा इच्छितों. (आपलें प्रिय करण्यासाठीं नाहीं.)' अशी तिनें विनवणी केली, तेव्हा 'ठीक मी धनच काय पण आपले प्राणही खर्ची आहे, तसेंच होवो.' असें गौतमानें तीस आश्वा-वालीन.) या जगांत जें कांहीं अत्यंत सन दिलें. इकडे उत्तंकानेही अरण यांत त्या अद्भुत व दुर्लभ रत्न असेल, तेही मी आपल्या राजास गांठलें.

तपोबलानें खात्रीनें आणूं शकेन. याविषयी मला बिलकूल संशय वाटत नाहीं. '

अध्याय सत्तावत्त्रावा.

—:—

गुरुपत्नी अहल्या म्हणाली:—हे निष्पापा

ब्राह्मणा, तूं आपल्या भक्तीनें मला नित्य संतुष्ट केलें आहेस, तेवढें पुरे आहे. बाळा, तुझें कल्याण असो. आतां तूं इच्छेस येईल तिकडे जा.

वैशंपायन सांगतात:—हे महाराजा, या-प्रमाणें ती म्हणाली, तरी उत्तंकानें तिला पुनः विनंती केली, "माते, मला कांहीं तरी आज्ञा करावी. आपला मनोरथ मी पूर्ण करणारच !"

अहल्या म्हणाली:—असें आहे तर, सौदास राजाची पत्नी जीं दिव्य रत्नकुंडलें कानांत घालते, तीं घेऊन ये. जा, तुझें कल्याण असो. तूं तीं आणलीस म्हणजे उत्तम गुरुदक्षिणा दिलीस असें होईल.

जनमेजया, यावर 'ठीक आहे' अस

उत्तंकोपाख्यान-कुंडलाहरण.

वैशंपायन सांगतात:—उत्तंकानें त्या राजाजवळ जाऊन पाहिलें तों त्याच्या दाढी-मिश्रा मल्या लांब असून मनुष्यांच्या रक्तानें त्याचें अंग माखलें आहे, आणि तो विसण्यांत फारच भयंकर आहे. पण हें पाहून उत्तंकास मुळींच भय वाटलें नाहीं. मग तो महातेजस्वी, सर्वासं भयभीत करणारा व दुसरा यमच कीं काय असा राजा उभा राहून उत्तंकास म्हणाला, "मल्या ब्राह्मणा, मी भय शोधीत असतां ह्या सहाव्या काळीं माझ्या सदैवानेंच तूं माझ्या समीप आलास !"

१ प्रातः, संगव, मध्याह्न, अपराह्न, सायंकळ व प्रदोष असे सहा काल आहेत. त्यापैकी सहावा प्रदोषकाल हा राखलांचा भोजनकाल आहे.

उत्तंक क्षणालाः—राजा, मी गुरुदक्षिणा राहूं दे. जर आह्मी क्षणजे कोणी तरी आहों मागणारा याचक येथें आलों आहें, समजलास! असें तुला वाटत असेल, तर तीं कुंडलें मला गुरूच्या कामास जो गुंतला असेल त्याचा वध दे आणि आपलें भाषण खरें कर. करूं नये असें ज्ञाते सांगतात. वेशपायन सांगतातः—उत्तंक असें बोलत

राजा क्षणालाः—हे द्विजसत्तमा, सहाय्या असतां तो राजा पुनः त्यास क्षणाला, 'हे काळीं मीं आहार करावा असा नियम असून सत्तमा, तूं राणीकडे जा आणि कुंडलें दे मी खरोखरच भुकेलेला असल्यामुळें आज म्हणून तिला माझा निरोप सांग. द्विजश्रेष्ठा, तुला सोडून देणें शक्य नाही. तूं माझा निरोप सांगितल्याबरोबर ती पतिव्रता

उत्तंक क्षणालाः—हे महाराजा, ठीक तुला स्वात्रीनिं कुंडलें देईल. आहे. मी असा करार करितों कीं, गुरूचें कार्य यावर उत्तंकानें विचारिलेंः—हे नरेश्वरा, उरकून मी पुनः तुजजवळ येईन. परंतु, हे तुझी पत्नी मला कांठें आढळेल बरें? आणि राजसत्तमा, माझ्या गुरूचें कार्य होणें तुझ्या स्वतः तूंच तथपर्यंत कां बरें येत नाहीस? ह्यातीं आहे. म्हणून, राजेंद्रा, त्याविषयीं मी सौदासानें उत्तर दिलेंः—आतां ती या तुजजवळ भिक्षा मागत आहें. तूं थोर ब्राह्म-वनांतील एखाद्या क्षत्र्यावर तुला आढळेल. णांस नित्य रत्नें अर्पण करीत असतोस. या सांप्रत या सहाय्या काळीं मी तिला भेटणें जगतीतलावर तूंच एक योग्य दाता आहेस; शक्य नाही. (कारण, हा काळ क्षणजे माझी आणि प्रतिग्रहास मीही पात्र आहें असें समज. मनुष्यभक्षणाची वेळ आहे.)

हे अरिंदमा राजसत्तमा, तुझ्या अधीन अस- वेशपायन सांगतातः—हे भरतर्षभा, राजाचें लेलें हें गुरूचें कार्य पार पाडल्यानंतर मी तें भाषण ऐकून उत्तंक तिकडें गेला आणि कराराप्रमाणें परत येऊन आपल्या स्वाधीन राजपत्नी मदयंतीला भेटून त्यानें तीस आपल्या होतों. मी तुला हें सत्य सांगतों. हें कदापि येण्याचें प्रयोजन कळविलें. जनमेजया, सौदा-खोटें होणार नाही. एरव्हींचें राहूं दे, पण मी साचा निरोप ऐकून त्या विशालाक्षीनें महा-थडेंत देखील आजपर्यंत कधीही असत्य भाषण ज्ञानी उत्तंकास प्रत्युत्तर केलें, " हे निष्पाप केलें नाही ! ब्राह्मणा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तूं खोटें

सौदास क्षणालाः—जर तुझ्या गुरूचें बोलत नाहीस अशी माझीही खात्री होते. कार्य माझ्या हातून होणारें असेल, तर तें तथापि, तूं राजाकडून कांहीं खूण आपणवीस केलेंच म्हणून समज. जर मजपासून तुला हें चांगलें कारण, ही माझी दिव्य कुंडलें कांहीं पाहिजे असेल तर तें आतांच मला सांग. कोणत्या ना कोणत्या उपायानें हरण करशीं

उत्तंक क्षणालाः—हे पुरुषर्षभा, तुजपासूनच म्हणून देव, यक्ष व महर्षि नित्य संधि पहात मला प्रतिग्रह करायचा असून मी तुझ्याकडे असतात. हें रत्न (कुंडलें) केव्हांही रत्नकुंडलें मागण्यास आलों आहें. जमीनीवर ठेवतां उपयोगीं नाही. जर ठेवलें

सौदासानें उत्तर दिलेंः—विप्रर्ष, तीं रत्न- तर सर्प तात्काळ त्याचा अपहार करतील; कुंडलें माझ्या पत्नीसच योग्य आहेत. हे जेवून आंचवलेल्या माणसानें तें घेतलें तर सुप्रता, तूं दुसरें कांहीं माग, तें मी तुला देतो. यक्ष त्यांस पळवितील; आणि निजलेल्यापासून

उत्तंक क्षणालाः—राजा, हा लपंडाव देव तें हिसकून नेतील. द्विजसत्तमा, अशत

तीन प्रकारें तिघांकडून यास सतत धास्ती याप्रमाणें उचकांनं जाऊन राणीस तें आहे; म्हणून देव-राक्षस-नागादिकांपासून याचें तिच्या भत्याचें वाक्य सांगितलें; आणि तें दक्षतेनें रक्षण करावें लागतें. द्विजसत्तमा, हीं ऐकतांच तिनें रत्नकुंडलें काढून दिलीं. तीं कुंडलें दिवसा व रात्रीही सुवर्णप्रसवतात आणि कुंडलें मिळाल्यावर उत्तंक पुनः राजाकडे रात्रीं नक्षत्रांसारखीं झळकत असतात. हे द्विज-येऊन त्यास झणाला, 'पार्थिवा, तूं सांगित-श्रेष्ठा, हीं धारण करणारास क्षुधा व तृषा लेंस तें काय गृह्यवचन आहे, हें ऐकण्याची लागत नाही; कसलेंही भय वाटत नाही; माझी इच्छा आहे.'

आणि विष, अग्नि व श्वापदें यांपासूनही बिल-सौदास सांगतो:—ब्रह्मन्, जगाच्या उत्पत्ती-कूल भीति नाही. ठेंगण्या माणसानें हीं धारण पासून क्षत्रिय हे ब्राह्मणांस मान देत आले केलीं तर तीं लहान होतात व मोठ्या माणसानें आहेत; तथापि ब्राह्मणांपासून क्षत्रियांस अनेक धारण केल्यास मोठीं होतात ! याप्रमाणें, धारण प्रकारें पीडा होते. खुद्द माझच उदाहरण पहा—करणारास शोभेल एवढाच आकार धारण कर-मी सदोदीत ब्राह्मणांस नमून असें; तथापि एका प्याचा गुण या कुंडलांत आहे. अशा प्रकारचीं ब्राह्मणांपासूनच शाप पावून ह्या राक्षसयोजीस हीं माझीं कुंडलें परम योग्यतेचीं असून पोचलों. मला मदयंती सहाय आहे, तथापि त्रैलोक्यांत प्रख्यात आहेत; यासाठीं तूं माझ्या दुसरी चांगली गति मला मिळेलसें दिसत नाही. पतीपासून कांहीं तरी खूण घेऊन ये.

अध्याय अष्टावन्नावा.

—:—:—

उत्तंकोपाख्यानसमाप्ति.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर उत्तंकांनं सौदासाजवळ येऊन खूण मागितली, तेव्हां इक्ष्वाकुकुलांतील त्या श्रेष्ठ राजानें त्यास खूण सांगितली ती अशी:—

न चैवैषा गतिः क्षम्या न चान्या व्रियते गतिः

एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुंडले*

१ यथे प्रथम देव, यक्ष व महर्षि हे तिथे सांगून पुढें अपहारप्रकार सांगतांना देव, यक्ष व नाग सांगितले आहेत व अग्रेर सुचनेंत देव, नाग व राक्षस छोटले आहेत. हा विसवाद आहे व त्याचा परिहार ग्रंथांत किंवा टीकेत आढळत नाही.

* अर्थ:—सध्यां मला प्राप्त झालेली राक्षसगति ही क्षमकारक नाही. परंतु हीपरती दुसरी गति तर मुळींच दिसत नाही. (या ब्राह्मणास कुंडलें दिल्यानें लागलेल्या पुण्यानें येथून मुक्तता होईल; यापरता मुक्तीस दुसरा उपाय नाही.) हें माझे हाणें नीट लक्षांत आणून रत्नकुंडलें दे.

आश्व० ७—१४

त्याचप्रमाणें, हे श्रेष्ठा द्विजोत्तमा, स्वर्गद्वार गांठण्यास किंवा येथें चांगल्या स्थितीत राह-ण्यास (तुला कुंडलें देण्याशिवाय) दुसरा उपाय मला दिसत नाही. विशेषेकरून ब्राह्मणांशीं विरोध करणारा राजा येथें सुखानें नांदणें खरोखर शक्य नाही व त्यास मरणोत्तरही सुख प्राप्त होणार नाही. ह्यास्तव तुझ्या इच्छेप्रमाणें मीं हीं आपलीं मणिकुंडलें तुला अपण केलीं; आतां तूं मजशीं केलेला करार पुरा कर.

उत्तंक झणाला:—राजा, मी बोलल्या-प्रमाणें करीन. मी पुनः येऊन तुझ्या स्वाधीन होईन. पण, हे परंतप, तुला कांहीं विचारण्या-साठीं मी परतून आलों आहे.

सौदास म्हणाला:—विषा, काय इच्छा आहे ती बोल. मी तुझ्या प्रभाचें उत्तर देतो. मी आज बिलकूल मागेपुढें न पहातां तुझा कोण-ताही संशय नाहीसा करीन.

उत्तंक विचारितो:—रांजिन्, धर्मज्ञानांत निपुण असलेले लोक असें म्हणतात कीं, ब्राह्मण हे वाक्संयमी असतात; आणि जो मित्रांशीं

विरोध करितो, त्याला चोर असेच म्हणतात. आणि त्या बेलफळांच्या तडाक्यांनी कृष्णा-राजा, आज तुझी व माझी मैत्री जुळली आहे; जिनाची गांठ तुटून कुंडलांसुद्धां तें अजिन तेव्हां, हे पुरुषर्षभा, सज्जनांस मान्य होईल. एकदम वृक्षाखाली पडले ! याप्रमाणे बंधन अशा प्रकारचा सल्ला आज तूं मला दे. येथे तुटून तें कृष्णाजिन जमीनीवर पडतांच ऐरा-आज अशी स्थिति आहे कीं, माझे कार्य तर वतकुलांत उत्पन्न झालेल्या कोणीं एका भुजं-झालें आहे आणि तूं पुरुषभक्षक आहेस; तेव्हां गानें तेथें तीं मणिकुंडलें पाहिलीं. त्याबरोबर मीं तुजपाशीं परत यावं कीं न यावं ? त्यानें त्वरा करून तीं तोंडांत धरलीं आणि

सौदासानें सांगितलें:—द्विजवरोत्तमा, तूं लगेच तो विळांत शिरला. भुजंग कुंडलें हरण विचारलेंस त्याचें खरें उत्तर यावयाचें हाटलें करीत आहे असें पाहून उत्तंकास इतका उद्वेग झणजे, हे द्विजश्रेष्ठा, माझ्या जवळ तूं कदापि उत्पन्न झाला कीं, त्यासरसा तो वृक्षावरून न यावें हें उत्तम. यांतच मला तुझें कल्याण खालीं पडला ! त्यास फार दुःख झालें आणि दिसतें. आणि, हे विप्रा, जर आलास तर त्याबरोबरच त्या भुजंगाचा अतिशय संताप निःसंशय मुत्यु पावशील.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें त्या वेळीं खणूं लागला. त्या वेळीं, हे भारता, त्याला त्या बुद्धिमान राजानें उत्तंकास योग्य व हित-इतका अनावर क्रोध व संताप चढला होता कीं, कर सल्ला दिल्यानंतर तो त्या राजाचा निरोप पसतीस दिवसपर्यंत इकडे तिकडे न बघतां घेऊन अहल्येकडे येण्यास निघाला. त्या वेळीं तो सारखें खणीत होता ! तो त्याचा असह्य तो गुरुपत्नीच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारा उत्तंकती वेग पृथ्वीस सहन होईना. ती त्या दंडप्रहारांनीं किंय कुंडलें घेऊन मोठ्या वेगानें गौतमाश्रमा-खिळखिळी व अतिशय व्याकूळ होऊन थरथर फडे येऊं लागला. अमुक एक प्रकारें त्या कुंड-कांपूं लागली. अशा प्रकारें नागलोकापर्यंत मार्ग लांचें संरक्षण केलें पाहिजे असें जें मदयंतीनें करावयाचा अशा निश्चयानें तो विप्रर्षि सारखें सांगितलें होतें, त्यास अनुसरून तो तीं खणीत असतां, महातेजस्वी इंद्र हा अश्व जोड-कुंडलें कृष्णाजिनांत बांधून नेत होता. पुढें लेल्या रथांत बसून त्या ठिकाणीं येत होता, त्यास अतिशय भूक लागली असतां एका त्यानें त्या द्विजोत्तमास पाहिलें.

जागीं त्यास फळांनीं लवलेला बिल्वाचा वृक्ष वैशंपायन पुढें सांगतात:—राजा, उत्तं-विसला. तेव्हां तो विप्रर्षि बिल्वफळें तोडण्या-काचें दुःख पाहून इंद्रालाही वाईट वाटलें; सार्वीं त्या वृक्षावर चढला. हे अरिंदमा, कुंडलें आणि तो ब्राह्मणाचे रूपानें तेथें येऊन त्यास जमीनीवर ठवणें धोक्याचें असल्यामुळें त्या म्हणाला, 'अरे बाबा, हें तुझ्यानें होणें शक्य ब्राह्मणोत्तमानें तें कृष्णाजिन त्या झाडाच्या नाहीं ! कारण, येथून नागलोक हजारों पाहिल्याच खांदीला बांधिलें; आणि मग वर योजनें दूर आहे. तेव्हां हें तुझें कार्य या लांकडी चढून तो बिल्वफळें पाडूं लागला. याप्रमाणें दांड्यानें साध्य होईल असें मला वाटत नाहीं !' बेलफळें पाडीत असतां त्यांकडेच दृष्टि वेध-उत्तंकांनें उत्तर दिलें:—ब्रह्मन्, नाग-त्यामुळें, अमुक एक ठिकाणीं कृष्णाजिन बांधलें लोकाहून मला कुंडलें प्राप्त होणें शक्य नसेल आहे याचें त्यास भान राहिलें नाहीं; व तीं तर, हे द्विजोत्तमा, मी येथें तुझ्या समक्ष फळें त्याच कृष्णाजिनावर नेमकीं पडूं लागली; प्राणत्याग करितों !

वेशांपायन सांगतातः—जनमेजया, या- उत्तंकानें त्यास विचारिलेंः—मी गुरूच्या प्रमाणें जेव्हां वज्रपाणि इंद्राला त्याचा निश्चय घेईना, तेव्हां त्यानें त्याच्या काठी- बावा ? तसेंच तूं आतां मला करावयास वर वज्रास्त्राचा प्रयोग केला. नंतर वज्रग्रहा- सांगत आहेस हेंच कृत्य मीं पूर्वीं कसें केलेलें रांनीं पृथ्वी विदीर्ण होऊं लागून तिनें नाग- आहे तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. लोकांपर्यंत रस्ता दिला. मग उत्तंक त्या मार्गानें अध्यानें सांगितलेंः—विप्रा, मी तुझ्या नागलोकीं गेला. तो नागलोक हजारों योजनें गुरूचा गुरु प्रदीप्त अग्नि आहे असें जाण. तूं विस्तीर्ण असून तेथें दिव्य रत्नें व मोतीं गुरूसाठीं माझे नित्य अर्चन केलें आहेस; यांनीं उत्तम सुशोभित केलेले राजवाडे सारखे आणि तेंही, हे भृगुनंदना, असें तसें नाहीं, लागून राहिले होते ! तसेंच, हे महाभागा, तर सतत शुचिर्भूतपणानें व विधिपूर्वक केलेलें तेथें पुष्कळ मंदिरें केवळ सोन्याचीं बनविलीं आहेस. यासाठीं मी तुझें कल्याणच करीन. तूं होती. असा तो नागलोक उत्तंकानें अवलोकन त्वरित माझ्या सांगण्याप्रमाणें कर. केला. तेथें स्फटिकाच्या पायऱ्या असलेल्या याप्रमाणें अग्नीनें सांगितलें असतां उत्तं- विहिरी, स्वच्छ उदकाच्या नद्या आणि अनेक कानें त्याप्रमाणें केलें. तेव्हां अग्नि संतुष्ट होऊन जातीच्या पक्षिसमुदायांनीं गजवजलेले अनेक अतिशय भडकला. तो इतका कीं, त्याचे वृक्ष त्याच्या दृष्टीस पडले. त्या लोकांचे जे मनांत सर्वांची होळीच करावयाची आहे कीं महाद्वार त्या भागवानें पाहिलें, तें पांच योजनें काय असें भासलें. मग, राजा, फुंकिला रुंद आणि शंभर योजनें लांब होतें ! अशा जाणाऱ्या त्या अश्वाच्या (अग्नीच्या) रोम- प्रकारचा तो नागलोक अवलोकन करून उत्तंक रंध्रांतून तेथें सर्व नागलोकास भय उत्पन्न अगदीं खिन्न झाला; आणि एवढ्या या करणारा घनदाट धूर निघूं लागला. याप्रमाणें विस्तीर्ण प्रदेशांतील कोणत्या नागानें माझी सारखा वादत असलेल्या त्या पंचंड धुरानें कुंडलें आणलीं हें कसें समजावें, आणि सम- सर्व आकाश भरून जाऊन त्या नागलोकांत जलें तरी तीं परत आपल्या हातीं कशीं यावीं कांहींएक समजेनासें झालें; ऐरावताचा वाडा हा विचार मनांत येऊन तो कुंडलें परत आणि वासुकिप्रभृति इतर नागांचे वाडे यांतही आणण्याविषयीं केवळ निराश होऊन गेला. सर्वत्र हाहाकार उडाला; सर्व घरे धुरानें इतक्यांत तेथें एक काळा घोडा आला. त्याची कांडली; आणि कांहींच दिसेनासें झालें. हे शेंपटी पांढरी होती; तोंड व डोळे लाल होते; महाराजा जनमेजया, वनें व पर्वत धुक्यानें आणि तो तेजानें जसा कांहीं जळत होता ! तो आच्छादिले गेले असतां तेथें जशी अवस्था घोडा उत्तंकास म्हणाला, 'विप्रा, तूं माझे अपान होते तशीच हुबेहुब या वेळीं नागलोकाची वशा फुंक, म्हणजे तुझी इष्ट वस्तु मिळेल. ऐरावता- होऊन गेली. शेवटीं, धूम्रानें ज्यांचे डोळे लाल होऊन गेलीं. शेवटीं, धूम्रानें ज्यांचे डोळे लाल च्या पुत्रानें तुझीं कुंडलें आणिलीं आहेत. बाळा, झाले आहेत आणि शेकामुखें ज्यांचीं शरीरें तूं माझ्या सांगण्याप्रमाणें बेलाशक कर. हें कसें तप्त झालीं आहेत, असे ते नाग महाम्या उत्तं- करावें म्हणून शंका घेऊं नको. कारण, गीत- काचें ह्मणें काय आहे तें ऐकून घेण्यास माच्या आश्रमांत असतां हेंच कृत्य तूं त्याच्या जवळ आले; आणि हा सर्व प्रकार केलें आहेस !' त्या अमिततेजस्वी महर्षीचाच आहे असें

ऐकून तर भीतीने त्यांचे डोळे कावरेबावरे पर्वताचा उत्सव सुरू होता, म्हणून कृष्ण होऊन गेले व त्या सर्वांनी उत्तंकाची यथा-सात्यकीसह त्या ठिकाणीच गेला. तो पर्वत विधि पूजा केली. मग आचालवृद्ध सर्व नाग चांगला शृंगारला असून नानाप्रकारची चित्र-हात जोडून व शिरसा प्रणाम करून, भगवन् विचित्र रत्नमय आच्छादने त्यावर पसरली प्रसन्न व्हा, असें ह्मणून लागले. त्यांनी त्या होती, त्यांच्या योगाने तो पर्वत शोभत होता. ब्राह्मणास प्रसन्न केले; त्यास अर्घ्यपाद्यादि उप-हे पुरुषर्षभा, बहुमोल सुवर्णमाला, पुष्पे, वस्त्रे, चार निवेदन केले; आणि ती परमपूज्य दिव्य कल्पवृक्ष आणि दीप लावण्यासाठी केलेली कुंडले त्याची त्यास परत दिली. याप्रमाणे सुवर्णाचीं झाडे यांनीं तर तो फारच शोभाय-नागांनीं गौरव केल्यानंतर प्रतापी उत्तंक अग्नीसमान दिसत होता; आणि गुहांमधून बाहेर पड-प्रदक्षिणा करून तेथून आपल्या गुरूच्या णाच्या झऱ्यांच्या प्रवाहांत कांठच्या दीपवृक्षांचा आश्रमाकडे येण्यास निघाला; आणि त्वरेने प्रकाश प्रतिबिंबित झाल्यामुळे तो भाग दिवसा-गौतमाश्रमास येऊन त्यानें तीं दिव्य कुंडले प्रमाणे किंवा सूर्याप्रमाणे लक्षलक्षित होता. गुरूजीस समर्पण केली; व वासुकिप्रभृति नागां-चोहोंकडे घंटा बांधिलेल्या चित्रविचित्र-संबंधाने घडलेली सर्व हकीकत त्यानें जशी-पताका त्यावर फडकत होत्या; आणि स्त्री-च्या तशी गुरूस निवेदन केली. हे भरतर्षभा पुरुषांची अतिशय दाढी झाल्यामुळे तो इतका जनमेजया, याप्रमाणे त्या महात्म्यानें त्रैलोक्य-गजवज्जन गेला होता कीं, तो पर्वतच गात-क्यांत परिभ्रमण करून तीं दिव्य रत्नकुंडले आहे कीं काय असा भास होई. सारांश, आणिलीं ! राजा, उत्तंक मुनीचा प्रभाव हा मुनिगणांच्या वास्तव्यानें शोभणाऱ्या मेरुपर्वता-अशा प्रकारचा होता; आणि तू मला म्हटलेंस प्रमाणें तो पर्वत या वेळीं फारच प्रेक्षणीय झाला त्याप्रमाणे त्याची तपश्चर्या खरोखरच होता. राजा, तेथें कित्येक खेळण्यावागडण्यांच अत्यंत मोठी होती.

अध्याय एकुणसाठावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचा द्वारकेंत प्रवेश.

रैवतकोत्सवघर्षण.

जनमेजय विचारितोः—हे द्विजश्रेष्ठा, उत्तंकाला वर दिल्यानंतर पुढें त्या महाकीर्ति-मानू व महाबळाढ्य गोविंदानें काय केलें बरें ?
वैशंपायन सांगतातः—हे महाराजा, उत्तंकास वर दिल्यानंतर गोविंद हा सात्यकीसह ठीक द्वारकेसच गेला. शीघ्रवेगी अशा आपल्या त्या महान् अश्वांच्या साहाय्यानें सरोवरे, दुकाने व बाजार मांडले असून ते भक्ष्य-मद्या, वने व पर्वत ओलांडून तो रम्य द्वारा-भोज्य व इतर चैनीच्या पदार्थांनीं भरलेले वती नगरीस पोचला, त्या वेळीं तेथें रैवतक होते. त्या रम्य पर्वतावर वस्त्रांचे व माळांचे

ढींग पडले असून सर्वत्र वीणा, वेणु व मृदंग यांचा ध्वनि ऐकू येत होता. चोहोंकडे सुरा व मेरेय आणि मध्यमोज्य पदार्थ यांची रेलचेल होती; आंधळे, पांगळे वगैरे दीनदुबळ्यांस सारखा धर्म चालला होता; आणि एकंदरीत मधील त्या संग्रामाच्या गोष्टी लोक नित्य सर्व प्रकारें तो महाभिरीचा उत्सव अत्यंत आनंद-बोलतांना मी ऐकिल्या आहेत. परंतु, हे महा-दाचा व रमणीय झाला होता. वीरा जनमे-जया, ज्याच्या अनेक पवित्र गृहांमधून साधु-संतांचें वास्तव्य होतें, अशा त्या रैवतक पर्व-ताच्या महोत्सवांत वृष्णिकुलांतील वीरही विहार करीत होते. त्यांनीं तेथें पुष्कळ मंदिरांचा धून ठेविली होती; आणि त्या मंदिरांनीं गजवजलेला तो पर्वत स्वर्गासारखा शोभत होता. त्यांत आणखी कृष्ण त्या ठिकाणीं आल्यामुळें तर तो पर्वतराज इंद्रमुवनाप्रमाणें शोभूं लागला. हे भरतर्षभा, मग सर्वांचे आदरातिथ्य स्वीकारीत कृष्ण एका सुंदर मंदिरांत शिरला; आणि सात्यकिही आपल्या घरी गेला. या वेळीं, पुष्कळच दिवसांच्या प्रतासानंतर, आणि तोही—दानवांवर विजय मिळविणाऱ्या इंद्राप्रमाणें अत्यंत अवघड कृत्य पार पाडून कृष्ण परत आल्यामुळें त्यास अतिशय हर्ष झाला होता. शतक्रतूस देव सामोर जातात, त्याप्रमाणें तो येत असतां त्या महा-त्यास वृष्णि, अंधक व भोज हे सामोर गेले. मेधावी कृष्णानें त्यांस नमस्कार वगैरे करून कुशल विचारिलें; व मग त्यानें प्रेमानें पित्यास व मातेस अभिवंदन केलें. तेव्हां त्या उभय-तांनीही त्यास घट्ट आलिगिलें व त्याचें कुशल विचारिलें. मग तो खालीं बसला व सर्व वृष्णिवीर त्याचे समोवनीं बसले. नंतर पाय वगैरे धुऊन व दम ठाकून स्वस्थ झाल्यावर, पित्यानें विचारल्यावरून त्यानें महायुद्धाची ती सर्व हकीकत त्यांस सांगितली.

अध्याय साठावा.

—१०:—

भारती युद्धाचें संक्षिप्त वर्णन.

वसुदेव म्हणाला:—कृष्णा, कौरवपांडवां-
भुजा, तूं तें प्रत्यक्ष पाहिलें असून त्याचें स्मरण स्व-
रूप जाणण्याचें तुझ्या अंगीं ज्ञान आहे. यास्तव, हे अनघा, त्या संग्रामाचें यथावत् वर्णन करून मला सांग. महात्म्या पांडवांचें भीष्म, कर्ण, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य वगैरे वीरांचरोवर तें अप्रतिम युद्ध कसें काय झालें; तसेंच नानादेशांत राहणारे, अस्त्रविद्येत पारंगत, नानाप्रकारचे वेष धारण करणारे व भूतविषय असे जे तेथें अनेक वीर जमले होते, त्यांचेही युद्ध कसें काय झालें, तेही सर्व मला सांग.

वशापायन सांगतात:—कृष्ण आपलेजबळ बसला असतां त्यास पित्यानें याप्रमाणें प्रश्न केला, तेव्हां त्यानें संग्रामांत कौरववीर कसे निघून पावले तो प्रकार यथावत् सांगितला. वामुदेव म्हणाला:—महाथोर क्षत्रियांचीं तेथें घडलेलीं अत्यंत अद्भुत कृत्ये इतकीं पुष्कळ आहेत कीं, तीं सर्व सांगूं न्हटल्यास शंभर वर्षांतही संपणार नाहीत! तेव्हां, हे अमर-द्युते, पृथ्वीपति राजांचीं मुख्यमुख्य कृत्ये संक्षिप्त रूपांत मी सांगतो तीं ऐकावीं.

ज्याप्रमाणें देवांचा इंद्र त्याप्रमाणें कुरूकुलो-त्पन्न भीष्माचार्य हे कौरवेंद्राच्या एकाच अक्षाहिणी चमूचे सेनापति झाले; आणि पांडवांच्या सात अक्षाहिणी चमूचा बुद्धिमान् शिशुंडी हा सेनापति झाला असून श्रीमान् पार्थ त्याचें संरक्षण करीत होता. अशा प्रकारचें कौरवपांडवांचें दहा दिवसपर्यंत फरच घनघोर व क्रमावर रोमांच घटविणारें युद्ध झालें. मग शिशुंडीनें गांडीवधारी पार्थाच्या सहाजानें अनेक वाज्रानीं

त्या महायुद्धांत गांगेयास पाडिलें; परंतु त्या झाला; आणि राहिलेल्या पांच अक्षौहिणी वेळीं दक्षिणायन असल्यामुळें भीष्मांनीं प्राणो- रणांगणांत त्याच्या सभोवतीं जमल्या. इकडे न्कमण केलें नाही. ते उत्तरायणाची वाट पांडवांच्या तीनच अक्षौहिणी राहिल्या पहात शरतल्पावर पडून राहिले आणि उत्तरा- असून त्यांतिलही बहुतेक मुख्य मुख्य वीर यण लागतांच त्यांनीं स्वगरोहण केलें. असो; पडले होते. परंतु अर्जुनानें त्यांचें आधिपत्य भीष्म पडल्यावर अस्त्रज्ञवरिष्ठ द्रोणाचार्य हे स्वीकारिल्यामुळें त्या पुनः युद्धास उभ्या कौरवांचे सेनापति झाले. दैत्यपतीचा जसा राहिल्या. कर्ण हा भयंकर वीर खरा; परंतु शुक्र तसा कुरुपतीचा हा अत्यंत समरश्लाघी अग्नीची गांठ पडतांच पतंग नाश पावतो श्रेष्ठ वीर (गुरु) होय. मग अवशिष्ट राहिलेलें त्याप्रमाणें पार्थाची गांठ पडतांच तो दुसरे नऊ अक्षौहिणी सैन्य त्याच्या सभोवतीं जमलें; दिवशीं प्राणास मुकला. कर्ण पडला तेव्हां आणि कृप, कर्ण वगैरे वीर त्याचें रक्षण करूं निरुत्साह व निस्तेज झालेले कौरव आपल्या लागले. इकडे महास्त्रसंपन्न धृष्टद्युम्न हा पांडवांच्या तीन अक्षौहिणींसमवेत मद्रपति शल्यासभो- च्या सैन्याचा नायक झाला; आणि वरुणाचें वर्ती गोळा झाले. इकडे पांडवांच्या सैन्यांतिल- संरक्षण करणाऱ्या मित्राप्रमाणें भीमसेन त्या बुद्धि- ही बहुतेक वाहनें मरून गेलीं असून तेही मताचें संरक्षण करूं लागला. नंतर द्रोणाशीं नित्य निरुत्साह झाले होते आणि त्यांची फक्त अहमिका करणाऱ्या त्या सेनापरिवेष्टित थोर एकच अक्षौहिणी सेना राहिली होती. ते मग मनाच्या धृष्टद्युम्नानें द्रोणानें पित्यास केलेले युधिष्ठिरासभोवतीं जमले. नंतर कुरुराज अपकार स्मरून रणांत फारच दारुण कर्म युधिष्ठिरानें त्या अध्यां दिवसांत अत्यंत केलें. त्या द्रोणधृष्टद्युम्नांच्या संग्रामांत, चाहों- दुष्कर कर्म करून मद्रराजाचा वध केला. कडून जमा झालेले ते शूर राजे बहुतेक सर्व शल्य पडल्यानंतर, अमितपराक्रमी व थोर निधन पावले. पांच दिवसपर्यंत ते अत्यंत अंतःकरणाच्या सहदेवानें, या कलहाचा आय वारुण युद्ध चाललें होतें. नंतर द्रोण थकून जनक जां शकुनि त्यास ठार केलें. दुर्योधनाचे धृष्टद्युम्नाच्या तावडींत सांपडून ठार झाले. बहुतेक सैनिक आधींच ठार झाले होते; पुढें दुर्योधनाच्या सैन्यांत कर्ण हा सेनापति पुढें शकुनिही जेव्हां पडला, तेव्हां त्याचें मन

१. युद्ध आरंभल्यापासून ते समाप्त होईपर्यंत अतिशय खड्ड होऊन तो गदा हातांत घेऊन अठरा दिवस पांडवांकडे धृष्टद्युम्न हा एकट्याच पळून गेला. तेव्हां अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या सेनापति होता; आणि तितक्याच काळांत कौर प्रतापी भीमसेनानें त्याचा पाठलाग केला; वांकडे दहा दिवस भीष्म, पांच दिवस द्रोण, आणि द्वैपायन वृंदांत तो पाण्यामध्ये बुडी दोन दिवस कर्ण व एक दिवस शल्य—यांतच अर्धा मारून बसल्याचें त्यानें पाहिलें. मग पांडवांचें दिवस दुर्योधन; आणि रात्रीं अश्वत्थामा; परंतु उरलेलें सैन्य त्यासभोवतीं जमलें; आणि हर्ष- दुर्योधन स्वतः राजा म्हणून तो सोडून सेनापति पांच भरित झालेले पांच पांडवही त्या उदकस्थ राजा- झाले. आणि येथे तर शिखंडी, धृष्टद्युम्न असे पां जवळ प्राप्त झाले. पुढे पांडवांच्या वागणांनीं डवांचे निरनिराळे सेनापति झाल्याचें कृष्ण सांगत आहो. याचा तात्पर्यार्थ इतकाच कीं, ज्या पांड- अतिशय विव्दल झालेला दुर्योधन राजा उदक वीर वीरांच्या हस्ते कौरवीय सेनापतींचा वध खळबळून बाहेर निघाला; आणि गदा हातांत झाला, त्यांचा प्रामुख्येंकरून निर्देश करावयाचा. घेऊन युद्धास उभा राहिला. मग भीमसेनाचें

वसुदेव अत्यंत दुःखाकूल होऊन अशा स्त्रिया तिचे गळ्यांत हात घालून फारच दीन प्रकारे अतिशय विलाप करीत असतां, वास्त- वाणीनें रडूं लागल्या. ही सुभद्रा उत्तरेला- विक त्याहूनही अधिक दुःखी अशा गोविंदानें ही म्हणाली, 'मुली, तुझा पति कोठें गेलागे ? त्याचें असे सांत्वन केलें: " बाबा, तो तो आल्याचें लवकर मला सांग बरें ! कायगे नित्य रणांगणाच्या अग्रभागीं उभा असे. तेथें वैराटि, तुझा पति सदोदीत माझा शब्द कानीं त्यानें कधीही म्लान वदन केलें नाहीं. त्याच्या पडतांच धावत मंदिरांतून बाहेर यावयाचा, तोंडावर सदोदीत उल्हास दिसत असे. तो आज अजून कांणे माझ्याकडे येत नाहीं ! तसेंच वुस्तर अशा संग्रामासही त्यानें कधीं बाळा अभिमन्यो, तुझे मामा महारथी असून पाठ दाखविली नाहीं; तर शेंकडां हजारों सुखरूप आहेत. तूं युद्धाच्या तयारीनें येथें पृथ्वीपालांस कंठस्नान घातल्यानंतर द्रोण व आलास ह्मणजे ते तुला आशीर्वाद देत असत. कर्ण यांकडून दुःख पावून शेवटीं तो दौःशा- बाळा अरिंदमा, नेहमीप्रमाणें आज तूं मला सनीच्या तावडीत सांपडून ठार झाला. महा- लढाईची हक्कीत सांग. बाळा, मी इतका राज, जर सदोदीत एकानें एकाशीच लढावें विलाप करीत असतांना आज मला कां रे असें नियम असता, तर प्रत्यक्ष इंद्राकडूनही उत्तर देत नाहीं ?'

त्याचा पराभव झाला नसता. तिकडे संशमकांनी अशा प्रकारें या वाणींथीनें चालविलेला तो अर्जुनास रणांगणांतून दूर ओढिल्यानंतर इकडे शोक एकुन अत्यंत दुःखांत झालेली पृथा त्या द्रोणप्रभृति संक्रुद्ध वीरांनीं त्या बाळास रणांत (आपलें दुःख मिळून) हलकेंच असें म्हणाली, चोहोंकडून घेरून टाकिलें. तथापि रणांत पि- सुभद्रे, वासुदेव, सात्यकि आणि खुद्द पिता त्याचे शत्रूंची भयंकर कत्तल उडवून नंतर तो रणांत यांचे संरक्षण करीत असत; तथापि आपला नातू दौःशासनीकडून मारला गेला. खरो- हा बाळ मरण पावला; तेव्हां तो कालधर्मा- खर तो स्वर्गास गेला आहे. यास्तव, हे महा- नुसार आयुष्य संपल्यामुळेच मरण पावला आहे. मते, शोक आवरून धरा. संकट प्राप्त झालें जो जो जन्मला त्याला वेळ भरतांच मृत्यु- असतांही ज्ञानी जन खचत नसतात. रणांत वश व्हावें लागतें; अशा प्रकारचा हा मर्त्य महेंद्राच्या बरोबरीचे द्रोण, कर्ण वगैरे वीर प्राण्यांचा धर्मच आहे. यास्तव, हे यदुकन्ये, ज्यानें झुलविले, तो स्वर्गास गेला नाहीं असें शोक करूं नको. शिवाय, तुझा पराक्रमी पुत्र- कसें होईल ! यासाठीं, दुर्धर्षा, शोक आवरून ही सद्गतीस गेला आहे. थोर क्षत्रियांच्या धरा. आपण क्रोधवश होऊ नये. तो शत्रु- कुळांत तुझें जन्म झालें आहे. यास्तव, हे कम- संघांचा निःपात उडविणारा वीर शस्त्रपूत अशा लाक्षी, त्या चंचल नेत्रांच्या बालकाबद्दल तूं पुण्यघतीस गेला आहे यांत संशय नाहीं. तो मुळींच शोक करूं नको. मुली, ह्या उत्तरेकडे वीर निधन पावल्यानंतर दुःखाने व्याकूल झाले. बघ. ही गरोदर आहे. रडूं नको. हिला लवकरच ली ही माक्षी भगिनी सुभद्रा पुत्राजवळ जाऊन मुलगा होईल बरें !

कुरीप्रमाणे ओरडूं लागली. त्या दुःखाकुलेनें यदुकुलोद्बहा, याप्रमाणें सुभद्रेचें आश्वासन द्रौपदीजवळ जाऊन विचारिलें, ' आर्ये, सर्व करून कुंतीनें अनिवार शोक आवरिला, ~~काय~~ कोठें आहेत ? ते मला पहावयाचे आणि धर्मज्ञ युधिष्ठिर राजा, भीमसेन, व आहेत !' तिचें तें भाषण ऐकतांच त्या सर्व कुरु- अश्विनी कुमारांसारखे जुळे माऊ नकुल आणि

सहदेव यांस सांगून त्या बालकाचें और्ध्वदेहिक वाद दिले. नंतर वाशाह कृष्ण, बलराम, श्राद्ध करविलें. हे यदुराजा, तिनें अनेक दानें सात्त्विक व सत्यक यांनीं (पृथक् केलीं व नंतर ब्राह्मणांस पुष्कळ गाई देऊन पृथक्) अभिमन्यूचें श्राद्ध केलें. ते दुःखानें जराशी शांत झालेली ती वृष्णिकुलोत्पन्न अतिशय पोळले असून त्यांच्या अंतःकुंती विराटकन्येस असें म्हणाली, “वैराटि, तूं करणास शांति मिळाली नाही. तिकडे हस्तिना-शाहाणी आहेस; भर्त्याबद्दल शोक करूं नको. पुरांत पांडवांची हीच स्थिति होती. अभिम-कारण, तूं गरोदर आहेस; व शोक करणें न्यूच्या वियोगामुळें त्यांसही चैन पडेनासें हें गर्भाला हितावह नाही. बाळे, गर्भस्थ झालें. राजेंद्रा, पतिदुःखानें व्याकुल झालेल्या बालकाचें नीट रक्षण कर वरें ! ”

विराटकन्येनें तर पुष्कळच दिवसांत अन्नग्रहण हे महायुते, याप्रमाणें बोलून मग कुंती केलें नाही. त्यामुळें सर्वांना फारच काळजी स्वस्थ बसली. पुढें तिला विचारून मी या उत्पन्न झाली. कारण तेणेंकरून सुभद्रेस इकडे घेऊन आलों. असो; मानदा, तिच्या उदरातील गर्भ नाश पावेल कीं आपला तो नात निघून पावला. त्यास आतां काय, अशी भीति पडली. नंतर ज्ञान-उपाय नाही. दुर्धर्पा, आपण संताप सोडून या संपन्न व्यासांनीं ही स्थिति दिव्यहंष्टीनें व शोकाकडे मनाची प्रवृत्ति मुळींच होऊं जाणून तात्काळ तेथें येऊन विशालाक्षी देऊं नका.

अध्याय वासष्टावा.

—०—

धर्मराजाचें सांत्वन.

वैशंपायन सांगतातः—पुत्राचें हें भाषण अर्जुनाकडे पाहून व्यास त्यास हर्षवीत असें श्रवण करून त्या वेळीं धर्मशील वसुदेवानें म्हणाले, “ कुरुश्रेष्ठा, तूझा नातू मोठा भाग्य-शोक सोडून उत्तम श्राद्ध केलें. तसेंच कृष्णानें वानू व थोर अंतःकरणाचा निपजेल व तो ही, पिता ज्याचे नित्य लाड करीत असे अशा समुद्रवलयार्कित पृथ्वीचें धर्मतः पालन करील. त्या थोर अंतःकरणाच्या भाव्याचें और्ध्व-यासाठीं, हे अरिकर्शना, तूं शोक सोडून दे. मी देहिक श्राद्ध केलें. त्यानें साठ लक्ष महा-म्हणतो याविषयी तूला शंका नको. तें निःसं-तेजस्वी ब्राह्मणांस सर्व प्रकारें उत्कृष्ट असें शय सत्य होईल. बा करुनंदना, वृष्णिवीर पंचपक्वान्नाचें उत्तम भोजन घातलें; आणि कृष्णानें जें मांस सांगितलें आहे, तें तसेंच वर इतकी दक्षिणा दिली कीं, तेणेंकरून व्हावयाचें आहे. याबद्दल तूला बिलकूल त्यानें त्यांची द्रव्याची ददातच अजीवात नाही- शंका नको. तूझा पुत्र स्वपराक्रमानें जिकिलेल्या शी करून टाकिली ! तेव्हां कृष्णाचें तें अक्षय्य देवलोकीं गेला आहे. तेव्हां तूं किंवा कुर्यें पाहून सर्वांच्या अंगावर आनंदानें इतर कुरुवीरांनीं त्या वीराबद्दल शोक करणें रोमांच उठले ! सुवर्ण, गाई, शय्या, योग्य नाही.”

वर्षे वर्षे पदार्थ तो दान करीत असतां “ या याप्रमाणें पितामह व्यासांनीं धर्माजुंभास सर्वांची समृद्धि होवो ” असे ब्राह्मणांनीं आशी- सांगितलें; तेव्हां, हे महाराजा, ते शोक करण्याचें

जोडून हर्षभरित झाले. मग, हे महाबुद्धिमान् कौरवहो, ही सर्व पृथ्वी आज क्षीणरत्न धर्मशील राजा, तुझा पिताही त्या गर्भात होऊन गेली आहे. तिजवर कोठेही विपुल शुद्धपत्नींच्या चंद्राप्रमाणे गरगर वाटू लागला. संपत्ति उरली नाही. यासाठी त्या वेळी नंतरच्यासाठी धर्मराजास अश्वमेध करण्याविषयी केरवा केळी व मग ते अंतर्धान पावले; आणि ज्यासाठी ते भाषण ऐकून मेधावी धर्मराजांनीही द्रव्य आणण्यास जावयाचा विचार केला.

अध्याय त्रैसष्टावा.

—०:—

द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.

जनमेजय विचारितोः—ब्रह्मन्, महात्म्या व्यासांचे अश्वमेधाविषयीचें हें भाषण श्रवण करून त्या वेळी युधिष्ठिरानें पुढें काय केलें बरें? त्याच-प्रमाणें, हें द्विजोत्तमा, मरुत्त राजानें जमीनींत पुरविलें तें द्रव्य युधिष्ठिरानें कसें हस्तगत केलें सेंही मला सांगा.

वैशंपायन सांगतातः—द्वैपायनांचें भाषण श्रवण करून धर्मराज युधिष्ठिरानें अर्जुन, भीष्मेन व उभय माद्रीपुत्र या चारही भावांस जमवळ बोलावून म्हणलें, “ वीरहो, जे सदो-क्षीत कुलकुलाच्या हिताची इच्छा करीत अस-तात, जे महाज्ञानी, तपोवृद्ध, उदार अंतः-करणवाचे, महान् योग्यतेचे व धर्मशील असून व्याधी कृत्ये अद्भुत असतात, आणि जे सदो-क्षीत मिमांसा उत्कर्ष इच्छितात, त्या गुरु व्यासांनी स्नेहबुद्धीनें जें सांगितलें, तें तुम्हीं ऐकिलेंच आहे. त्याचप्रमाणें, अश्वमेध करण्या-विषयी महाज्ञानी भीष्मांनी व बुद्धिमान् कौरवांनी केलेलें भाषणही तुम्हीं ऐकिलें आहेच. त्याप्रमाणे, मला तें आठवतें आहे आणि तें तें भाषण ऐकून धर्मपुत्र युधिष्ठिर उत्तम उत्तरे सिद्धीस न्यावें अशी माझी इच्छा आहे. त्याचि ते शब्द पाळण्यांतच आपणां नकुलसहदेव हेही ‘ठीक, ठीक. असें करितां’ अशी इच्छा आहे. ब्रह्मवादी जन जें बोलतात येईल. ’ असें झणाले. मग सर्व पांडवांनी व त्यांच्या मित्रांच्यांत नित्य कल्याणच असतें, संपत्ति आणण्याचा निश्चय ठरविला;

कौरवहो, ही सर्व पृथ्वी आज क्षीणरत्न होऊन गेली आहे. तिजवर कोठेही विपुल संपत्ति उरली नाही. यासाठी त्या वेळी व्यासांनी मरुत्ताच्या द्रव्याची हकीकत सांगितली. तेव्हां तें आणणें तुम्हां सर्वांस संमत असून शक्य आहे असें वाटतें का? शिवाय, तेवढ्यानें आपलें कार्य होईल किंवा नाही आणि तें कसें आणतां येईल, तें सांगा. कसें काय भीमसेना, तुम्हें मत काय आहे? ”

हे कुरुकुलोद्ब्रहा, याप्रमाणें तेव्हां राजानें विचारिलें असतां भीमसेनानें हात जोडून त्या राजश्रेष्ठास उत्तर दिलें, “ हे महाबाहो, हें आपलें भाषण,—व्यासांनीं सांगितलेलें द्रव्य आणण्याचा हा विचार मला पसंत आहे. राजा, जर तें आविश्किताचें द्रव्य आपल्या हस्तगत होईल, तर, हे महाराजा, तेवढ्यानें आपला कार्यभाग होईल, असें माझे मत आहे. आतां तें शंकराच्या दूतांच्या ताब्यांत असतां आपणांस कसें मिळेल, असें झणाल तर, महात्म्या शंकराचें उत्तम पूजन करून व त्यास शरण जाऊन तें आपणांस आणतां येईल. महाराज, आपलें कल्याण असो. वाणी, बुद्धि व कृति यांच्या योगानें त्या देवदेवशास व त्याच्या त्या अनुचरांस प्रसन्न केलें असतां आपणांस खात्रीनें तें द्रव्य प्राप्त होईल. वृषभ-ध्वज शंकर प्रसन्न झाला असतां, त्या द्रव्याचें संरक्षण करणारे ते भयंकर स्वरूपाचे किन्नर तेव्हांच आपणांस वश होतील. ”

हे भारता, याप्रमाणें भीमाच्या तोंडचें हे भारता, याप्रमाणें भीमाच्या तोंडचें भाषण ऐकून धर्मपुत्र युधिष्ठिर उत्तम उत्तरे सिद्धीस न्यावें अशी माझी इच्छा आहे. त्याचि ते शब्द पाळण्यांतच आपणां नकुलसहदेव हेही ‘ठीक, ठीक. असें करितां’ अशी इच्छा आहे. ब्रह्मवादी जन जें बोलतात येईल. ’ असें झणाले. मग सर्व पांडवांनी व त्यांच्या मित्रांच्यांत नित्य कल्याणच असतें, संपत्ति आणण्याचा निश्चय ठरविला;

आणि भुवनक्षत्रावर व भुववारीं सेनेला बाहेर पडण्यास आज्ञा केली. नंतर ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून व प्रथमच सुरश्रेष्ठ महेश्वराचें अर्चन करून पांडव योजलेल्या कार्यास निघून गेले. मोदक, पायस व मांसाचे वडे यांचा नैवेद्य समर्पण करून ते अत्यंत हर्षभरित होतांसाते बाहेर पडले. याप्रमाणें ते प्रयाण करीत असतां हर्षित झालेले श्रेष्ठ ब्राह्मण व इतर नागरिक यांनीं त्यांस मंगलकारक व शुभसूचक आशीर्वाद दिले. नंतर पांडवांनीं नित्य अग्नीची उपासना करणाऱ्या ब्राह्मणांस शिरसा प्रणाम करून व त्यांस प्रदक्षिणा घालून पुढें प्रयाण केलें. त्यांनीं जातांना, पुत्र-शोकांनं संतप्त झालेल्या धृतराष्ट्र राजाचा, गांधारीचा व दीर्घनयना कुंतीचा निरोप घेतला आणि धृतराष्ट्राचा पुत्र कुरुकुलोत्पन्न युयुत्सु यास त्यांच्या संरक्षणास घरीं ठेवून ते ब्राह्मण, पौरजन व मुनि यांचे धन्यवाद घेत निघून गेले.

अध्याय चौसष्टावा.

—:—

द्रव्य आणण्याचा उपक्रम.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर त्या पांडवांनीं हर्षभरित चित्तानें प्रयाण केलें. तेव्हां त्यांचे सैनिक व वाहनेंही हर्षभरित झालेलीं दिसत होती. ते प्रचंड रथघोषानें पुथ्वी दुमदुमून टाकीत होते. सूत, मागध व बंदी यांनीं त्यांची स्तुति चालविली होती. आणि सूर्य जसा आपल्या किरणांनीं चोहोंकडून घेरलेला असतो, तसे ते आपल्या सैन्यानें परिवेष्टित

१ “ब्राह्मं व्युत्तरयुग्धुवम्” (मुहूर्तमातेड.) तान् उचरा व रोहिणी हीं भुव नक्षत्रे होत. रविवार भुव आहे. येथें रविवारी उत्तरा नक्षत्र असा दु-हूर्त असावा. कारण तो अमृतसिद्धयोग होतो.

होते. युधिष्ठिराचे मस्तकावर स्वच्छ कर्ण धारिलें होतें. तेणेंकरून तो पौर्णिकिष्ठा चंद्राप्रमाणें शोभत होता. त्या पुरुषश्रेष्ठ पांडवानें मार्गामध्ये हर्षभरित झालेल्या जनांच्या जयसूचक आशीर्वादांचा योग्य प्रकारें स्वीकार केला. त्याचप्रमाणें, राजा, युधिष्ठिर सखा-वरोवर जाणाऱ्या सैनिकांचा इतका प्रचंड हुल-कळोळ चालला होता कीं, तो आकाश स्तब्ध करून राहिला होता. याप्रमाणें जातां जातां सरोवरं, नद्या, वनें व उपवनें ओलाळल्या-नंतर महाराजा युधिष्ठिर त्या पर्वताजवळ येऊन पोंचला. त्या प्रदेशांत, हे राजेंद्रा, जेथें तें अपार द्रव्य होतें, तेथेंच त्यानें चरमाली सोईची व सपाट जागा पाहून सैन्यासह तळ दिला. तो देतांना त्यानें तप, विद्या व आत्म-दमन यांनीं युक्त अशा ब्राह्मणांची व तर्शांचे वेदवेदांगपारंगत अशा धौम्य गुह्यंची अग्रभागीं व्यवस्था केली. जनमेजया, मग राजे व पुरोहितांसहवर्तमान ते ब्राह्मण यांनीं उत्तम प्रकारें शांति करून राजा व त्याचे अमात्य यांस मध्यभागीं ठेवून त्यांचे सभो-वार चोहोंकडे वसति केली; आणि याप्रमाणें राजा व अमात्य यांस मध्यभागीं उबवणें हेंच उचित होय. ब्राह्मणांनीं त्या शिवि-रांत (तीन उभे व तीन आडवे असे!) सहा रस्तें आंखिले आणि तेणेंकरून त्याचे ऋक्ष विभाग बनविले. मग राजानें मद्य हवींस बांधावयाच्या जागेची योग्य व्यवस्था करवून ब्राह्मणांस असें म्हडलें, “द्विजश्रेष्ठो, या कार्याच्या सिद्धीसाठीं जें करावयास पाहिजे असें आपणांस वाटत असेल, तें यथायोग्य दीक्षीनें करावें. त्यासाठीं उत्तम नक्षत्र व दिवस पहा. परंतु इतकेंच ध्यानांत असूं या कीं, येथें निश्चित वसून आपले फारसे दिवस वाढावें असेल.”

द्विजश्रेष्ठहो, हे ध्यानांत धरून लवकर विचार मग किंकरांस बलि अर्पिला. नंतर यक्षाधिपति ठरवून यापुढे काय करावयाचें तें करून घ्या.” कुबेर आणि मणिमद्ग यांचे बलि झाले. आणि राजाचें हें भाषण श्रवण करून धर्मराजाचें तसेंच पुढें इतर यक्ष व भूतपति यांस चित्राक्ष, कल्याण इच्छिणारे ते धौम्यप्रभृति ब्राह्मण मांस व तिलांजलि यांच्या योगानें बलिदान हर्षित होस्ताते असें झणाले कीं, ‘राजा, झालें. पुरोहितानें प्रत्येकास निरनिराळ्या आज्ञा नक्षत्र व वार उत्तम आहे. यास्तव घड्यांत अन्न घालून समर्पण केलें. युधिष्ठिर आज्ञा आह्मी यत्नपूर्वक सर्वोत्तम कृत्यें करितों. राजानेंही ब्राह्मणांस हजारों गोदानें दिलीं; हे राजा, आज आह्मी केवळ जलावर रहाणारे आणि रात्री संचार करणाऱ्या भूतांस बलि आहों आणि तुम्हींही आज उपोषण करावें.’ अर्पण केले. त्या वेळीं, राजा, तें धूषाच्या

त्या द्विजश्रेष्ठांच्या सांगण्याप्रमाणें पांड-वासानें कोंदाटलेलें व फुलांनीं भरलेलें देवाधि-वांनीं त्या रात्री (दिवशीं) उपोषण केलें; देव शंकराचें निवासस्थान फारच शोभायमान आणि यज्ञांतील प्रदीप अग्नीप्रमाणें ते दर्भा-दिसत होतें.

सन्ध्यावर एकाग्रतेनें बसून राहिले. याप्रमाणें त्या याप्रमाणें रुद्राची व सर्व गणांची पूजा महात्म्यांची ती रात्र ब्राह्मणांचे मंत्रोच्चार श्रवण करून युधिष्ठिर राजा व्यासांस पुढें करून करतां करतां निघून गेली. नंतर, निरभ्र प्रभात स्तननिधीजवळ गेला. तेथे धनाधिपति कुबेर-झाल्यावर ते थोर ब्राह्मण युधिष्ठिर राजाला रात्रें पूजन करून त्यानें त्यास प्रणिपात केला असें झणाले.

अध्याय पांसष्ट

—:०:—

द्रव्यानयन.

ब्राह्मण म्हणाले, “राजा, महानुभाव शक-प्रसन्न चित्तानें तें द्रव्य खणविलें. मग अनेक रात्र्या नैवेद्याची तयारी कर. प्रथम त्यास आकारांचीं मनोहर भांडीं, लहान लहान कळशा, नैवेद्य समर्पण करून नंतर आपण आपल्या गडवे, कढया, घागरी, थाळे आणि दुसरीं उद्योगास लागूं.” त्या ब्राह्मणांचें भाषण श्रवण द्रव्यानें भरलेलीं निरनिराळ्या प्रकारचीं हजारों करून युधिष्ठिरानें पर्वतनिवासी महादेवाचा भांडीं धर्मराज युधिष्ठिरानें बाहेर काढलीं. तीं नैवेद्य यथायोग्य प्रकारें तयार करविला. मग एका फार मोठ्या पेटाच्यांत ठेविलेलीं होती. पुरोहितानें विधिपूर्वक संस्कृत केलेल्या आज्यानें राजा, त्यांतील बंद केलेलें प्रत्येक भांडें अग्नीचें संतर्पण केलें; मंत्राच्या योगानें चरु सुमारें अर्धभार (मनुष्याच्या वजनाच्या सिद्ध केला; आणि, हे राजा, नंतर तो मंत्रानें निम्मेइतकें) वजन होतें. राजा, तें द्रव्य वाहून शुद्ध केलेलीं पुष्पें धेऊन बलि देण्यास नेण्यास युधिष्ठिर राजाला किती वाहनें गेळा. मोदक, पायस आणि मांसें यांचा बलि लागलीं ऐक. साठ हजार उंट, त्याच्या दुप्पट त्यानें महादेवास समर्पण केला. चित्रविचित्र घोडे, तसेंच, हे महाराजा, एक लक्ष हत्ती, पुष्पें व अनेक प्रकारच्या लाह्या रानांनीं विधि-तितकेच खटारे, रथ व हत्तिणी तेथें असून पुढेक सर्व स्विकृत् उरकून त्या वेदपांगतानें खेचरे व हमाल तर असंख्य होते। युधिष्ठि-

रानें खणून काढलेलें तें द्रव्य इतकें पुष्कळ तेजस्वी पुरुषोत्तम कृष्णहा विदुर व युयुत्सु यां-
होतें. प्रत्येक उंटावर आठ हजार, प्रत्येक सहर्षामान तेथेंच बसला. याप्रमाणें, जनमेजया,
खटान्यांत सोळा हजार, आणि प्रत्येक हत्ती- ते वृष्णिवीर तेथें बसले असतां, हे राजा,
वर चोवीस हजार सुवर्णमुद्रा लादल्या होत्या. तुझा पिता परवीरांतक परिक्षित् जन्म पावला.
याप्रमाणें सर्व वाहनांवर तें द्रव्य घालून पंडु- परंतु, हे महाराजा, ब्रह्मास्त्रानें त्यास पीडा झाली
पुत्र युधिष्ठिरानें पुनः एकवार महादेवाचें पूजन असल्यामुळें तो प्रेत होऊन निश्चेष्ट पडला
केलें; आणि द्वैपायनांचा निरोप घेऊन व होता. पुत्र झाला म्हणून प्रथम सर्वांस हर्ष
धौम्य पुरोहितास पुढें करून त्यानें हस्तिना- झाला खरा, परंतु त्याची ती अवस्था पाह-
पुरास प्रयाण केलें. हे पुरुषर्षभा, द्रव्याच्या तांच सर्वांस अतिशय शोक झाला. याप्रमाणें
भारामुळें त्या सैन्यास दोन दोन कांसांवर त्या बालकांनें अतिशय हर्ष व तितकाच शोक
मुक्काम करावा लागला. याप्रमाणें, राजा, ती दिला. प्रथम हर्षमरित झालेल्या लोकांनीं
द्रव्यभारानें वांकलेली सेना कुरुकुलाप्रणींस हर्ष केलेल्या सिंहानादानें सर्व दिशा दुमदुमून
देत सावकाश नगराकडे येऊं लागली.

अध्याय सहासष्टावा.

—:—

परिक्षिज्जन्मकथन.

वैशंपायन सांगतातः—याच वेळीं वीर्य- करीत धावत येत असलेली आत्या त्याचे दृष्टीस
वान् वासुदेवही वृष्णिवीरांसहवर्तमान हस्ति- पडली. तिचे मागोमाग द्रौपदी, यशास्विनी
नापुरास आला. मागें तो आपल्या नगरीस सुभद्रा आणि, हे राजा, इतर बांधवांच्या
जाण्यास निघाला असतां धर्मराजानें स्त्रिया तशाच दीनवाणीनें आक्रोश करीत येत
त्यास बजावल्याप्रमाणें अश्वमेधाचा तिथि- होत्या. नंतर, हे राजशार्दूला, कृतिभोजाची
निश्चय झाल्याचें कळतांच तो पुरुषश्रेष्ठ सुभद्रे- कन्या कुंती कृष्णाजवळ येऊन बाप्पगद्गद
सह परत आला. त्याजवरांवर रुक्मिणीचा वाणीनें झगाली, “ वासुदेवा, हे महाबाहो,
पुत्र प्रद्युम्न, सात्यकि, चारुदण्ण, सांब, गद, तुला जन्म देऊन देवकी धन्य झाली ! तूंच
कृतवर्मा, वीर सारण, निशठ आणि उल्मुक आमची मनि व आधार आहेंस. तुजवरच हें
हेही आले असून बलराम सर्वांचे पुढें होता. कल अवलंबून आहें. यदुनायका, हा जो
या वेळीं कृष्ण विशेषकरून द्रौपदी, उत्तरा व तुझ्या भाच्याचा पुत्र जन्म पावला, तो बाळ
पृथा यांस भेटण्यासाठीं व ज्यांचे पतिपुत्र अश्वत्थाम्यानें मारला आहे कीं रे ! देवा
निधन पावले होते अशा क्षत्रियस्त्रियांचें केसावा, तूं याला जिवंत कर बाबा ! यदु-
समाधान करण्यासाठीं आला होता. ते वृष्णि- नंदना, एविक प्रकरणांत, देवा, तूं अशी
वीर आले आहेत असं कळतांच पृथ्वीपति प्रतिज्ञाच केलेली आहेस कीं, “ मेलेल्या बाल-
धृतराष्ट्र राजा व थोर मनाचा कास मी जिवंत करीन ! ” त्याप्रमाणें,
विदुर यांनीं त्यांचें यथोचित आदरातिथ्य केलें; बाबा, हा बालक मृतच उपजला आहे. हे पुरुषो-
आणि मग उत्तम सत्कार स्वीकारून घहा- त्मा, याकडे पहा. बा माधवा, उत्तरा, सुभद्रा,

द्रौपदी, मी, धर्मराजा, भीम, अर्जुन, नकुल
आणि सहदेव या सर्वांना, हे दुर्धर्षा, या

महत्संकटांतून तारण्यास तूच समर्थ आहेस.

देवा, माझे व पांडवांचे प्राण या बालकावर

अवलंबून आहेत. दाशाहर्षा, पांडूचा, माझ्या

सासऱ्याचा व दिसण्यांत आणि गुणांत तुझ्या-

पाहून आक्रोश करीत असं म्हणाली, " हे

सारखा असून तुला प्रिय असलेल्या अभिमन्यूचा

पुंडरीकाक्षा, आधीच कुरुकुलाचा उच्छेद

हा एवढाच पिंड आहे. यास्तव, हे जना-

शाला असतां कुठे हा धीमान् पार्थाचा नातू

वैना, या प्रेताला उठवून तूं त्याचें कन्याण

जन्मला, पण तोही आयुष्य संपून गतप्राण

कर. हे अरिसूदना, उत्तराही खरोखर पूर्वी

शाला पहा ! द्रोणपुत्रानें अस्त्रमंत्रित गवताची

अभिमन्यूनें निःसंशय प्रेममरांत केलेंलें काडी

भीमसेनावर फेंकली ती उत्तरा, मी व

भाषण सांगते आहे. त्या वेळीं, दाशाहर्षा, अर्जुन

यांवर पडली; आणि, केशवा, माझे

अभिमन्यू उत्तरेला खरोखरच असें ह्मणाला कीं,

हृदय विदारून ती त्यांत जाऊन बसली

" भद्र, तुझा मुलगा माझ्या मामाकडे जाईल

आहे ! कारण, प्रभो दुर्धर्षा, बाळ अभिमन्यू

आणि तेथें वृष्ण्यंधकांच्या कळांत जाऊन तो

व त्याचा पुत्रही आज माझ्या दृष्टीस पडत

धनुर्विद्या, नानाप्रकारचीं विचित्र अस्त्रें आणि

नाहीं ! आतां धर्मात्मा धर्मराज युधिष्ठिर

शुद्ध नीतिशास्त्र यांचें अध्ययन करील ! "

काय ह्मणेल ? तसेंच भीमार्जुन व ते माद्रीपुत्र

बाबा कृष्णा, परवीरांतक शूर अभिमन्यू

हे तरी काय म्हणतील ? केशवा, अभिमन्यूचा

प्रेमांत असें म्हणाला होता; आणि तेंच सत्य

पुत्र जन्मतःच मेला हें ऐकून अश्वत्थाम्यानें

व्हावयाचें आहे यांत संशय नाही. यासाठी,

आपणांस पुरें नाडलें असें पांडवांस वाटेल !

हे मधुसूदना, आम्ही येथें तुला प्रणाम करून

कृष्णा, त्या पांचही भावांचा अभिमन्यू खरो-

तुजजवळ हें मागणें मागतों कीं, या कुलाच्या

खरच फार लाडका होता. त्यांनीं हें ऐकिलें

अभिवृद्धचर्य, देवा, तूं उत्कृष्ट कृपा कर ! "

म्हणजे अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रानें पूर्ण पराभूत

कृष्णास असें सांगून पृथुललोचना कुंतीनें

शालेले ते पांडव काय बरें बोलतील ? हे

वेगळी हात वर केले; आणि लगेच ती व

अरिदिमा कृष्णा, हा अभिमन्यूचा मुलगा मेले-

लाच उपजला, यापेक्षां मला आतां आणखी

दुःख तें कोणतें व्हावयाचें राहिलें ! यास्तव,

कृष्णा, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवून तुझी

प्रार्थना करीत आहे. तरीच ही पृथा, ती

द्रौपदी आणि त्या इतर स्त्रियाही तुझी विन-

वणी करीत आहेत. तूं आह्मां सर्वांचें गाऱ्हाणें

ऐक. हे अरिमर्दना माधवा, जेव्हां अश्वत्थामा

पांडवांचे गर्भ ठार करूं लागला, तेव्हांच तूं

क्रुद्ध होऊन त्यांस म्हणालास कीं, ' हे नरा-

धमा, अरे भटुर्ग्या, कांहीं हरकत नाही; तुझी

अध्याय सदुसष्टावा.

—:—

दुःखार्त सुभद्रेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, पृथा उठून

अवलंबून आहेत. दाशाहर्षा, पांडूचा, माझ्या

सासऱ्याचा व दिसण्यांत आणि गुणांत तुझ्या-

पाहून आक्रोश करीत असं म्हणाली, " हे

सारखा असून तुला प्रिय असलेल्या अभिमन्यूचा

पुंडरीकाक्षा, आधीच कुरुकुलाचा उच्छेद

हा एवढाच पिंड आहे. यास्तव, हे जना-

शाला असतां कुठे हा धीमान् पार्थाचा नातू

वैना, या प्रेताला उठवून तूं त्याचें कन्याण

जन्मला, पण तोही आयुष्य संपून गतप्राण

कर. हे अरिसूदना, उत्तराही खरोखर पूर्वी

शाला पहा ! द्रोणपुत्रानें अस्त्रमंत्रित गवताची

अभिमन्यूनें निःसंशय प्रेममरांत केलेंलें काडी

भीमसेनावर फेंकली ती उत्तरा, मी व

भाषण सांगते आहे. त्या वेळीं, दाशाहर्षा, अर्जुन

यांवर पडली; आणि, केशवा, माझे

अभिमन्यू उत्तरेला खरोखरच असें ह्मणाला कीं,

हृदय विदारून ती त्यांत जाऊन बसली

" भद्र, तुझा मुलगा माझ्या मामाकडे जाईल

आहे ! कारण, प्रभो दुर्धर्षा, बाळ अभिमन्यू

आणि तेथें वृष्ण्यंधकांच्या कळांत जाऊन तो

व त्याचा पुत्रही आज माझ्या दृष्टीस पडत

धनुर्विद्या, नानाप्रकारचीं विचित्र अस्त्रें आणि

नाहीं ! आतां धर्मात्मा धर्मराज युधिष्ठिर

शुद्ध नीतिशास्त्र यांचें अध्ययन करील ! "

काय ह्मणेल ? तसेंच भीमार्जुन व ते माद्रीपुत्र

बाबा कृष्णा, परवीरांतक शूर अभिमन्यू

हे तरी काय म्हणतील ? केशवा, अभिमन्यूचा

प्रेमांत असें म्हणाला होता; आणि तेंच सत्य

पुत्र जन्मतःच मेला हें ऐकून अश्वत्थाम्यानें

व्हावयाचें आहे यांत संशय नाही. यासाठी,

आपणांस पुरें नाडलें असें पांडवांस वाटेल !

हे मधुसूदना, आम्ही येथें तुला प्रणाम करून

कृष्णा, त्या पांचही भावांचा अभिमन्यू खरो-

तुजजवळ हें मागणें मागतों कीं, या कुलाच्या

खरच फार लाडका होता. त्यांनीं हें ऐकिलें

अभिवृद्धचर्य, देवा, तूं उत्कृष्ट कृपा कर ! "

म्हणजे अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रानें पूर्ण पराभूत

कृष्णास असें सांगून पृथुललोचना कुंतीनें

शालेले ते पांडव काय बरें बोलतील ? हे

वेगळी हात वर केले; आणि लगेच ती व

अरिदिमा कृष्णा, हा अभिमन्यूचा मुलगा मेले-

लाच उपजला, यापेक्षां मला आतां आणखी

दुःख तें कोणतें व्हावयाचें राहिलें ! यास्तव,

कृष्णा, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवून तुझी

प्रार्थना करीत आहे. तरीच ही पृथा, ती

द्रौपदी आणि त्या इतर स्त्रियाही तुझी विन-

वणी करीत आहेत. तूं आह्मां सर्वांचें गाऱ्हाणें

ऐक. हे अरिमर्दना माधवा, जेव्हां अश्वत्थामा

पांडवांचे गर्भ ठार करूं लागला, तेव्हांच तूं

क्रुद्ध होऊन त्यांस म्हणालास कीं, ' हे नरा-

धमा, अरे भटुर्ग्या, कांहीं हरकत नाही; तुझी

इच्छा मी निष्फल करीन आणि अर्जुनाच्या त्या वेळीं, ज्याप्रमाणें 'उन्हानें तापलेल्यास नातवास मी जिवंत करीन!' पुरुषोत्तमा, हें पाण्यानें आनंद होतो त्याप्रमाणें त्या प्रभूनें तूं भाषण मीं ऐकिलें असून तूं सामर्थ्यही 'ठीक आहे' एवढ्याच शब्दांनीं त्या सर्व मला माहीत आहे. झणून, हे दुर्धर्षा, मी तुझी समुदायास हर्षभरित केले. मग, राजा, जेथें प्रार्थना करीत आहे कीं, अभिमन्यूच्या पुत्रास तुझा बाप जन्म पावला होता त्या प्रसूति-तूं जिवंत कर. देवा, जर अशा प्रकारें अभि-गृहांत कृष्ण त्वरेनें गेला. तें स्थल धवल वचन देऊन तूं आतां तें सर्व खरें करणार पुष्पांच्या माळा टांगून चांगलें शृंगारिलें होतें; नाहीस, तर मी मेलेंच असें समज! हे धीरा सर्व दिशांस पाण्यानें भरलेले घडे ठेविले होते; वृष्णिशाईला, तूं जिवंत असतां आज हा अभि-तुपांत मिजविलेले टेंभुरणीचे पळीते तेथें जळत मन्यूचा पुत्र जिवंत होत नाही, तर मग मला होते; चोहोंकडे पांढऱ्या मोहऱ्या फेंकिल्या तरी तुझ्याशीं काय करावयाचें आहे? धीरा, हांत्या; सर्वत्र अभि व लखलखात शस्त्रे ठेविलीं ज्याप्रमाणें वृष्टि करणारा मेघ पिकास जीव होती; शुश्रूषेकरितां पुष्कळ वृद्ध स्त्रिया सभों-आणितो, त्याप्रमाणें, हे दुर्धर्षा, ज्याचे डोळे वर्ती जमल्या होत्या; तसेंच, हे धीरा, कुशल हुबेहूब तुझ्यासारखे होते अशा त्या अभि-व दक्ष वैद्यही तेथें हजर होते; आणि 'सर्व मन्यूच्या या मृत पुत्रास तूं सजीव कर. हे प्रकारचीं रक्षोघ्न द्रव्ये कुशल जनांनीं अरिंदमा केशवा, तूं धर्मात्मा, सत्यवादी व ठिकाठिकाणीं विधिपूर्वक ठेवून दिलीं आहेत सत्यपराक्रमी आहेस; तेव्हां (आपल्यासारख्या) असें त्या तेजस्वी कृष्णानें पाहिलें. याप्रमाणें सत्पुरुषांची वाणी सत्य करणें हें तूं कर्तव्य तें तुझ्या पित्याचें जन्मगृह सर्व प्रकारें यथा-आहे. देवा, तूं मनांत आणशील तर मेलेल्या योग्य पाहून हवीकेशास आल्हाद झाला; आणि "ठीक, ठीक! फारच उत्तम व्यवस्था आहे!" असे उद्गार त्याचे तोंडून निघाले. याप्रमाणें प्रसन्नवदन कृष्ण बोलत आहे तो द्रौपदी त्वरेनें आंत गेली आणि उत्तरेस म्हणाली, "हे कल्या-णि, हा तुझा (माम-) सासरा मधुसूदन इकडे येत आहे. हा पुराण ऋषि व कधीच पराभूत न होणारा असून याचें स्वरूपही अचिंत्य आहे. हा बंध तो आलाच!"

राजा, कृष्ण येत आहे हें ऐकतांच उत्तरेनें डोळे पुसले; दाटून आलेला कंठ खाकरून जरा मोकळा केला; सर्व अंग नीट शाकून घेतलें; आणि देवाप्रमाणें कृष्णाच्या वाटेकडे ती डोळे लावून बसली. मग, राजा, अंतःकरणांत

अध्याय अडुसष्टावा.

—:०:—

दुःस्वार्ते उत्तरेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.

वैशांपायन सांगतात:—राजेंद्रा, तो सुमद्रेचा विलाप ऐकून दुःस्वार्ते झालेला केशव त्या सर्वांस हर्षव्रीत 'ठीक आहे' असें म्हणाला.

१ रक्षोघ्नमर्थमोजस्य सोभाग्यकरमुत्तमम् ।

रोचनासर्वपादीनां मङ्गलानां च स्मरणम् ॥

(योगरत्नाकर.)

दुःखाच्या अतिशयच वेदना होत असलेली लक्ष्मीला लाथ मारून आज हा यमसदनीं ती तपस्विनी उत्तरा कृष्ण येत आहे असें गेला, त्यापेक्षां खरोखर हा आपल्या बापा-पाहून आर्त स्वरांनं विलाप करूं लागली, “हे सारखाच कृतघ्न व पापाणहृदयी आहे! केशवा पुंडरीकाक्षा, आह्मी दोघें पुत्रवियुक्त झालां अभिमन्यु रणांत पडला असतां तेथें मीं त्यास पहा! जनार्दना, अभिमन्यु व मी दोघांचाही असं वचन दिलें होतें कीं, ‘वीरा, मी लवकरच सारखाच घात झाला रे! वार्ष्णेया, हे वीरा आपणांकडे येईन.’ परंतु, कृष्णा, जीविताच्या मधुसूदना, मी तुझे पायीं मस्तक ठेवून प्रार्थना आशेला गुंतून म्यां चांडाळणींत तें खरें केलें करितें, द्रोणपुत्राच्या अस्त्रानें दग्ध झालेल्या नाहीं! आतां मी तेथें गेलें असतां अभिमन्यु या माझ्या बाळाला जिवंत कर! हे पुंडरी- मला काय ह्मणेल बरें?”

काक्षा, जर खरोखरच धर्मराजानें, भीमानें किंवा खुद्द तूं त्या वेळीं ‘ही ब्रह्मास्त्रप्रयुक्त गवताची काडी अनाथ मातेस टार करो!’ असें परभारें म्हटलें असतें, तर माझाच नाश होता व

अध्याय एकुणसत्तरावा.

—:०:—

उत्तरेचा विलाप!

वैशांपायन सांगतात:—राजेंद्रा, याप्रमाणें बालकाची ब्रह्मास्त्रानें घात करून त्या दुष्ट राक्षसी पुष्कळ शोक करून ती पुत्रेच्छु दीन तप-द्रोणपुत्रास काय फळ मिळणार आहे? हे म्विनी उत्तरा उन्मादवायूचा झटका आल्या-शत्रुसूदना गोविंदा, मी तुझी शिरसा प्रार्थना प्रमाणें एकदम जमीनीवर पडली. पुत्ररूप करून तुजपाशीं मागणें मागत आहे, त्या-पांघरून नाहीस होऊन उघडी झालेली उत्तरा प्रमाणें जर हा माझा बाळ जिवंत झाला नाही धाडकून खाली पडलेली पाहून कुंती व सर्वच तर मी प्राणत्याग करीन! हे साधो, या भरतस्त्रिया दुःखार्त होऊन आक्रोश करूं बालकाच्या जिवावर मी अनेक प्रकारच्या लागल्या; आणि याप्रमाणें सर्वत्र रडारडी व आशा व मनोराज्यें करीत होतें! परंतु, केशवा, गोंधळ झाल्यामुळे पांडवांच्या त्या राज-तें सर्व द्रोणपुत्रानें पार नष्ट केलें! आतां मला वाड्याचें सौंदर्य नाहीस होऊन तो मुहूर्तमात्र कसली आशा आहे! आणि जगून तरी काय उदास व भयाण दिसूं लागला. राजेंद्रा जन-फिरावयाचें आहे! कोणासाठी व कोणाच्या भेजया, पुत्रशोकांनं व्याप्त झालेली उत्तरा त्या आशेवर आतां मी जीव धरावा! कृष्णा, मी वेळीं दोन घटकांपर्यंत बेशुद्ध पडली होती. मनांत असे मांडे खात होतें कीं, आज मांडी-नंतर ती सावध होऊन पुत्राचें मस्तक मांडी-वर मुलाला घेऊन मोठ्या हर्षानें तुला प्रणाम वर घेऊन असा शोक करूं लागली, “बाळा! हरिण! परंतु, जनार्दना, सर्वच अशा प्रकारें तूं धर्म जाणणाराचा पुत्र आहेस; आणि आज व्यर्थ झालें! हे पुरुषर्षभा कृष्णा, त्या चप-तूं वृष्णिप्रवीर कृष्णास अभिवादन करीत लाक्षणा (अभिमन्यूचा) हा वारस मृत झाला नाहीस हा अधर्म तुला कळतच नाही काय? यामुळे माझ्या हृदयांतील सर्वच मनोरथ बाळा, तूं पित्याकडे जात आहेस तर तेथें विफल झाले! मधुसूदना, तो चपलाक्ष तुझा जाऊन त्याला माझा एवढा निरोप तरी सांग फार लाडका होता. त्याच्या पुत्राचा ब्रह्मास्त्रानें कीं, ज्यापेक्षां मला आपला वियोग आणि निःपात झाला आहे वध! पांडवांच्या राज्य-आज हा पुत्रवियोगही झाला असतां मी

अद्यापि जिवंतच आहे, त्यापेक्षां, महाराज, बालकास सजीव करण्याची प्रतिज्ञा केली व वेळ भरली नसतां प्राण्यांस मरण येणें केवळ सर्गास ऐकूं जाईल अशा प्रकारें तो शुद्धात्मा दुर्घट होय! सांप्रत मी पतिपुत्रविहीन व निष्कां- अच्युत तेथें असें ह्मणाला, “ उत्तरे, मी खोटे चन असून मला आतां कसल्याच सुखसोह- बोलत नाहीं. माझें हें भाषण सत्यच होईल. व्यांची आशा उरली नाहीं. अशा स्थितींत आज सर्वांच्या देखत हा पहा मी यास संजी- वास्तविक आज मला मरण आलें पाहिजे होतें; वित करितों. मी आजवर कधीं थडेंत वेस्वील परंतु मी अजून जिवंतच आहे ! किंवा, हे खोटे बोललों नाहीं व युद्धांतून कधींच महाभुजा, मी कांहीं या स्थितींत जिवंत पलायन केलें नाही ! हें खरें असेल तर या राहणार नाही ! मी धर्मराजाच्या अनुज्ञेनें पुण्याईच्या बळानें हा जिवंत होवो ! ज्यापेक्षां जालिम विष भक्षण करीन किंवा अभिप्रवेश मला धर्म व विशेषेंकरून ब्राह्मण प्रिय आहेत, करीन. किंवा हाय हाय ! पतिपुत्रविहीन त्यापेक्षां त्या पुण्याच्या जोरानें हा मृतजात झालेल्या माझें हृदय शतधा विदीर्ण होत नाहीं अभिमन्युपुत्र सजीव होवो ! ज्यापेक्षां मी त्यापेक्षां खरोखरच मरण येणें मोठें दुर्घट खरें ! अर्जुनाशीं कधींच द्रोह केला नाही, त्यापेक्षां बाळा, ऊठ रे, ही तुझी आजी पहा कशी त्या सत्याच्या योगानें हा मेलेला बालक उठो ! दुःखित झाली आहे ती ! ही व्याकूळ, ज्यापेक्षां सत्य व धर्म हे नित्य माझे ठिकाणीं कासावीस व दीन झाली असून शोकसागरांत वास करितात, त्यापेक्षां हा अभिमन्यूचा मृत बुडून गेली आहे ! तशीच ती तपास्विनी पुत्र जिवंत होवो. जर कंस व केशी यांस सुभद्रा आणि आर्या पांचाली ह्यांकडे पहा. मी धर्मतः ठार केलें आहे, तर त्या पुण्याई- आणि, वत्सा, व्याधानें घायाळ केलेल्या हा बालक पुनः संजीवन पावो. ”

हरिणीप्रमाणें अत्यंत दुःखाकूल झालेल्या हे महाराजा भरतर्षभा, कृष्णानें असें मजकडे एकदा डोळे उघडून बघ रे ! बाळा, भाषण करितांच तो बालक हलके हलके ऊठ रे ! पूर्वी चपलाक्ष अभिमन्यु जसा कम- हालचाल करूं लागला !

लाक्ष कृष्णाकडे टकमक पहात होता तसाच तूंही या धीमान् लोकनायकाचे मुखाकडे पहा ! ऊठ ! ”

अध्याय सत्तरावा.

—:—

कृष्णकृत उत्तरासांत्वन व परिक्षित्संजीवन.

परिक्षिताचें नामकरण.

राजा, याप्रमाणें विलाप करतां करतां वैशंपायन सांगतातः—राजा, जेव्हां कृष्णानें उत्तरा पुनः धाडकन् खालीं पडली. तें पाह- ब्रह्मास्त्राचा प्रतिसंहार केला, तेव्हां मग तुझ्या तांच सर्व स्त्रियांनीं पुनः तीस उठून बसविलें. पित्याच्या तेजानें तें स्थल प्रकाशित झालें. नंतर ती मत्स्यपतीची कन्या उत्तरा पुनः नंतर तें गृह सोडून सर्व राक्षस नाहीतसे धैर्यानें उठली; आणि तिनें हात जोडून पुंड- झाले; आणि अंतरिक्षांत “ उत्तम, केशवा रीकाक्षास जमीनीवर साष्टांग प्रणिपात केला. उत्तम ! ” असा शब्द झाला. हे नरेश्वरा, राजा, तिचा तो अनिवार विलाप ऐकून कृष्णानें उपसंहार केला. तेव्हां तें पदीस अन्न पुरुषोत्तमानें तिला हातांनीं धरून उठविलें; ब्रह्मदेवांपाशीं परत आलें; आणि मग तुझ्या आणि त्या ब्रह्मास्त्राचा उपसंहार करून त्या पित्याचे शरीरांत पुनः प्राण संचरले. राजा,

मग तो बालक आपल्या शक्तीप्रमाणें व उत्साहा- जागजागीं चित्रविचित्र पताका, विविध ध्वज-
 मुरूप चलनवलन करूं लागला; आणि तें पाहून वगैरे उभारून तें हस्तिनापुर नगर उत्तम शृंगा-
 त्या भरतस्त्रिया हर्षभरित झाल्या. मग गोविं- रिलें. नागरिकांनींही आपआपलीं घरें उत्तम
 वाच्या आज्ञेनें ब्राह्मणांनीं शांतिपाठ म्हटले; व सुशोभित केलीं; आणि पांडुपुत्रांच्या कल्या-
 हर्षभरित झालेल्या सर्व भरतस्त्रियांनीं जनार्द- नार्थ विदुरानें अनेक प्रकारें देवतांच्या पूजा-
 माची प्रशंसा केली. या दुःखनदीतून पार आराधना सुरू करविल्या. त्या नगरांतील
 आण्यास त्यांस जणू ही नावच सांपडली राजमार्गांत फुलांचे गालिचे घालून ते सुशो-
 आणि कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा, उत्तरा व त्या भित केले होते; शेंकडों प्रकारच्या शस्त्रांनीं
 नरवीरांच्या इतर स्त्रिया यांचें अंतःकरण तें नगर दुमदुमून गेल्यामुळें समुद्राप्रमाणें
 अतिशय संतोष पावले. तेथें मल्ल, नट, दैवज्ञ त्याचा गंभीर ध्वनि ऐकूं येत होता; नर्तकांचे
 व सौख्यशायिक, तसेच सूत व मागध यांचे नाच व गवयांचें गाणें सुरू असल्यामुळें तें
 समुदाय त्या जनार्दनाची स्तुति गाऊं लागले; नगर तेव्हां कुबेराच्या अलका नगरीसारखें
 आणि त्यांनीं कुरुवंशाचें महत्त्व वर्णून त्यास भासत होतें; राजमार्गावर बंदिजन सारखे उभे
 आशीर्वाद दिले. नंतर, हे भरतर्षभा राजा, होते; आणि मधून मधून जी मोकळी जागा होती
 यथाकालीं मुलास घेऊन उत्तरा उठली आणि तिनें तेथें स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी जमा झाल्या
 संतुष्ट चित्तानें त्या यदुनंदनास वंदन केलें. तेव्हां होत्या. चोहोंकडे वाग्यानें फडफडत असणाऱ्या
 कृष्णानेंही संतुष्ट होऊन आपले संतोषाची विशेष पताका त्या कुरुवीरांस जणू दक्षिणोत्तर
 खणू म्हणून त्या अपत्यास बहुमोल रत्नें दिलीं. मार्गच दाखवीत होत्या; आणि एकंदरीत तेव्हां
 त्याचप्रमाणें दुसऱ्या सर्व वृष्णिश्रेष्ठांनींही केलें. राजपुरुषांनीं असें जाहीर केलें होतें कीं, आज-
 पुढें, हे महाराजा, सत्यप्रतिज्ञ जनार्दनानें तुझ्या च्या दिवशीं सर्व राष्ट्रांनें विशेषकरून रत्नादिकांचे
 पित्याचें नामकरण केलें. त्या वेळीं कृष्ण असें अलंकार घालून विहार करावा.

म्हणाला कीं, ' ज्यापेक्षां भरतकुल 'परिक्षीण'
 झालें असतां हा अभिमन्यूचा पुत्र जन्मला
 आहे, त्यापेक्षां परिश्रित हेंच याचें नांव
 असावें.' नंतर, राजा, जसजसे दिवस लोटूं लागले
 तसतसा तो तुझा पिता वाढूं लागला; आणि
 तो परिश्रित झणजे तेथील सर्व लोकांच्या
 आनंदाचें निधान होऊन राहिला !

पांडवांचें आगमन.

याप्रमाणें, हे भारता, तुझा पिता एक महि-
 न्याचा झाल्यानंतर, अतिशयच विपुल रत्नें वर रीतीप्रमाणें आदरसत्कार वगैरे होऊन
 घेऊन पांडव परत आले. ते जवळ आले असें मग ते सर्वजण एकदमच हस्तिनापुरांत शिरले.
 कळतांच वृष्णिवीर त्यांस सामोरे गेले; आणि त्या अफाट सैन्यांतील घोड्यांच्या टापा व
 लोकांनीं पुष्कळशा पुष्पमाला सर्वत्र टांगून व रथांच्या धावांचा घरघराट यांनीं सर्व पृथ्वी व
 १ सोंप सुखानें लागली ना? म्हणून विचारणारे. आकाश दुमदुमून गेलें होतें. त्या वेळीं

अध्याय एकाहत्तरवा.

—:—

पांडवांचा नगरप्रवेश.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पांडव
 जवळ येऊन पोचले असें ऐकून शत्रुकर्शन
 वासुदेव अमात्य व सुहृद्गण यांसह त्यांस
 सामोरा गेला. नंतर, राजा, भेटीच्या उत्कंठेनें
 पुढें गेलेले वृष्णिवीर व पांडव परस्परांस भेटल्या-
 नंतर, राजा, भेटीच्या उत्कंठेनें पुढें गेलेले वृष्णिवीर व पांडव परस्परांस भेटल्या-



मुन्याम घेऊन उत्तरेने संतुष्ट चिन्तने त्या यदुनंदनांम घंदन केले. (पृष्ठ १२२)

त्या हर्षभरित झालेल्या पांडवांनी आणलेला पासून पावन करणारा यज्ञ आहे. तो केलास खजिना पुढे घालून मित्र व अमात्य यांसह म्हणजे तू निष्पाप होशील यांत संशय नाही. नगरांत प्रवेश केला. नंतर ते रीतीप्रमाणे वैशांपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, धृतराष्ट्र राजास भेटले; आणि प्रत्येकाने व्यासांनीं असें सांगितलें तेव्हां त्या धर्माच्या आपापले नांव सांगून त्याचें पादाभिवंदन केलें. कुरुपति युधिष्ठिरानें अश्वमेधाची सिद्धता करण्याचा विचार केला; आणि कृष्णद्वैपायनास तें सुबलकन्या गांधारी, कुंती व विदुर यांस नमस्कार करून ते वैश्यापुत्र युयुत्सूस भेटले. त्या वेळीं त्या वीरांचा सर्वत्र जयजयकार होत असून ते फारच शोभत होते. तदनंतर, हे भारता, तुझ्या पित्याचा तो अत्यंत आश्चर्यकारक, विचित्र व मोठा अद्भुत जन्मवृत्तांत त्यांनीं श्रवण केला; आणि धीमान् वासुदेवाचें तें कृत्य ऐकून त्यांनीं त्या पूजार्ह देवकीनंदाची पूजा केली.

कृष्ण व व्यास यांची अश्वमेधास अनुज्ञा.

राजा, पुढें कित्येक दिवसांनीं महातेजस्वी सत्यवतीपुत्र व्यास हस्तिनापुरास आले. तेव्हां सर्व कुरुश्रेष्ठांनीं त्यांची योग्य प्रकारें पूजा केली; आणि वृष्णयंधकवीरांसहवर्तमान ते त्यांच्या सन्निध बसले. मग तेथें नानाप्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी झाल्यानंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजा व्यासांस म्हणाला, ‘भगवन्, तुमच्या प्रसादानें आम्हीं हें जें द्रव्य आणिलें आहे त्याचा अश्वमेध महायज्ञांत विनियोग करावा अशी माझी इच्छा आहे. तेव्हां, हे तू असें बोलोवंस हें तुला योग्यच आहे. परंतु मुनिसत्तमा, यास आपलें अनुमोदन असावें, तूच सर्व भूतांची गति आहेस असें माझे ठाम अशी माझी इच्छा आहे. कारण, आम्ही मत आहे. आज येथें सर्व कौरव वीरांत तूं सर्वजण आपल्या व महात्म्या कृष्णाच्या अधीन आहों !’

व्यास म्हणाले:—राजा, माझे तुला अनुमोदन आहे. आतां तूं पुढील उद्योगाला लाग मत आहे. परंतु तूं माझे अनुमोदन मागत आणि दक्षिणा देऊन यथासांग अश्वमेध आहेस, तर ठीक आहे, माझे यास अनुमोदन यज्ञ कर. राजेंद्रा, अश्वमेध हा सर्व पतकां-आहे. तूं हा यज्ञ कर; आणि, हे भारता, तुला

वाटेले त्या कार्मी माझी योजना कर. हे निष्पापा, मी खरोखर तुला असे वचन देतो कीं, तूं सांगशील तें तें सर्व मी करीन. तूं वडील बंधूनें यज्ञ केला म्हणजे भीमार्जुन व नकुल-सहदेव यांनींही यज्ञ केल्याप्रमाणें होईल !

अध्याय बहात्तरावा.

—:०:—

यज्ञसामग्रीसंपादन

वैशंपायन सांगतात:—जममेजया, या प्रमाणें कृष्णानें सांगितल्यानंतर बुद्धिमान् धर्म-पुत्र युधिष्ठिरानें व्यासांस बोलावून आणून असें ह्मटलें, “ महाराज, अश्वमेधास योग्य वेळ आली आहे असें जेव्हां आपणांस वाटेले, तेव्हां आपण स्वतः मला दीक्षा या. माझा यज्ञ आपणावरच अवलंबून आहे.”

व्यास ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, मी, पैल आणि तसाच याज्ञवल्क्य मिळून योग्य काळीं यज्ञाचें विधान करूं; तुला काळजी नको. चैत्री पौर्णिमेचे दिवशीं तुला दीक्षा दिली जाईल. आतां तेथपर्यंत, हे पुरुषर्षभा, यज्ञास लागणाऱ्या सामुग्रीची जुळवाजुळव करा. अश्वविद्यावेत्ते सूत व ब्राह्मण यांनीं तुझा यज्ञ यथासांग होण्याकरितां हवन करण्यास योग्य असा अश्व पारखून आणावा; आणि मग, राजा, त्याला सोडून तुझ्या उज्ज्वल यशाचें प्रदर्शन करीत समुद्रवलयंकित अखिल पृथ्वीवर यथाशास्त्र भ्रमण करूं द्यावें.

वैशंपायन सांगतात:—राजद्रा, ब्रह्मवादी व्यासांनीं याप्रमाणें सांगितलें असतां ‘ ठीक आहे ’ असें ह्मणून पृथ्वीपति युधिष्ठिरानें सर्व कांहीं त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें केलें; आणि सर्व सामुग्रीही यथावत् तयार झाली. नंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजानें ती सर्व सामुग्री एकत्र जमवून कृष्णद्वैपायनांस दाखविली. तेव्हां ती

पाहून महतेजस्वी व्यास त्या धर्मपुत्रास ह्मणाले, “ राजा, ठीक आहे. तुला यथाकालीं यथा-मुहूर्ती दीक्षा देण्याविषयीं आमची तयारी आहे. आतां स्फ्ये, कूर्च व यज्ञास आवश्यक असणाऱ्या इतरही ज्या कांहीं वस्तु असतील त्या सर्व सुवर्णाच्या तयार करा. तसाच घोडाही आजच पृथ्वीवर संचार करण्यास मोकळा सोडावा; आणि अश्वमेधाचे नियमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचें उत्तम रक्षण करीत त्यास यथाशास्त्र व यथाविधि संचार करूं द्यावा.

युधिष्ठिर म्हणाला:—ब्रह्मन्, हा अश्व सोडला असतां, जेणेंकरून त्यास संपूर्ण पृथ्वीवर स्वेच्छेप्रमाणें संचार करतां येईल अशी तजवीज आपण करावी. त्याचप्रमाणें, मुने, आपल्या लहरीप्रमाणें संचार करणारा हा अश्व पृथ्वीवर पर्यटन करीत असतां याचें संरक्षण कोण करूं शकेल तेंही आपणच सांगावें.

अर्जुनाची अश्वरक्षणार्थ योजना.

वैशंपायन सांगतात:—राजेंद्रा, युधिष्ठिरानें असें विचारिलें असतां कृष्णद्वैपायनांनीं उत्तर दिलें, “ भीमसेनाच्या पाठचा अर्जुन हा सर्व धनुर्धरांत श्रेष्ठ असून मोठा सहिष्णु व शत्रूंची गाळण उडविणारा आहे. तो याचें रक्षण करील. निवातकवचांस मारणारा तो वीर सर्व पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ आहे. शिवाय त्याला दिव्य अस्त्रें अवगत आहेत; त्याचे ठिकाणीं दिव्य सामर्थ्य आहे; आणि त्याजपाशीं दिव्य गांडीव धनुष्य व अक्षय्य

१ स्फ्य हाणजे पशूस मारण्याची लांकडी तरवार, व कूर्च हाणजे मूठभर दर्भाचा केलेला असतो. येथें हे दोन्ही सुवर्णाचे करावयास सांगितले आहेत.

२ अश्वस आपण वळकवयाचें नाही; हाका-वयाचें नाही; व त्याचे गतीस कोणासही प्रतिबंध करूं न देतां त्याचें उत्तम रक्षण करीत त्यास त्याचे लहरीप्रमाणें जाऊं द्यावयाचें इत्यादि.



श्वेताश्व धनंजय त्या इयामकणचि मागून गेला. (पृष्ठ १२५.)

भाते आहत. तोच या अश्वचे मागून जाईल. दीक्षेचा मुहूर्त प्राप्त होतांच त्या थोर ऋत्वि-
हे नृपश्रेष्ठा, तो धर्मार्थकुशल व सर्वविद्या-जांनीं युधिष्ठिर राजास अश्वमेधाची यथाविधि
पारंगत वरिच तुझ्या अश्वास यथाशास्त्र फिरवून दीक्षा दिली. मग पशुबंध केल्यानंतर,
आणील. तो आजानुवाहु राजीवलोचन महाबाहु मूळचाच महातेजस्वी व तशांत यज्ञदीक्षा
याम राजपुत्र पार्थच या अश्वाचें संरक्षण करील. घेतलेला तो पांडुपुत्र धर्मराज ऋत्विजांसहवर्त-
भीमसेनही मोठा तेजस्वी व अमितपराक्रमी मान फारच शोभूं लागला. मग अमिततेजस्वी
आहे. तो व नकुल हे राष्ट्राचें संरक्षण कर-ब्रह्मवादी व्यासांनीं स्वतः शास्त्रविधीनं अश्व-
ण्यास समर्थ आहेत; आणि, राजा, महा-मेधाचा घोडा सोडला. राजा, त्या वेळीं तो
बुद्धिमान् व महायशस्वी सहदेव हा येथें बोला-दीक्षित युधिष्ठिर राजा फारच शोभत होता.
विलेल्या पाहुण्यांची व इतर सर्व व्यवस्था त्यानें सुवर्णमाला धारण केल्या होत्या; गळ्यांत
उत्तम प्रकारे ठेवील. ” जनमेजया, याप्रमाणे सोन्याचे अलंकार घातले होते; आणि एकंदरीत
व्यासांनीं सांगितलें असतां कुरुकुलाग्रणी धर्म-त्याचें तेज प्रवीत अग्नीसारखें विसत होतें. ज्यानें
राजाजें व्याप्रमाणें सर्व व्यवस्थितपणें केलें; आणि मृगचर्म पांघरलें आहे, वंड हातांत घेतला आहे
हयारक्षणाचे कामीं अर्जुनाची योजना केली. आणि पितांबर परिधान केला आहे, असा तो

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अर्जुना, इकडे ये. वीरा, निसर्गतः अतिशय तेजःपुंज असलेला धर्मपुत्र
तू या अश्वाचें संरक्षण करावेंस. तूच एक याचें युधिष्ठिर राजा त्या वेळीं यज्ञमंडपांत बसलेल्या
रक्षण करण्यास समर्थ आहेस; दुसरा कोण-साक्षात् प्रजापतीप्रमाणें विशेषच श्रद्धाकृत होता.
ताही मनुष्य हें करण्यास समर्थ नाही. तथापि, त्याचप्रमाणें, राजा, एकसारखा वेष परिधान
ह महाबाहो, जे कोणी राजे या अश्वास प्रति-केलेले त्याचे सर्व ऋत्विज तेथें शोभत होते
बंध करतील त्यांच्याशीं तूं होतां होई तों आणि अर्जुनही साक्षात् वेदीप्यमान् अग्नीप्रमाणें
लढाई न होईल असें करित जा; आणि, श्रद्धाकृत होता. राजा, नंतर धर्मराजाच्या
ह अनघा, सर्वास आपल्या या यज्ञाचें वृत्त आज्ञेनं श्वेताश्व धनंजय हा यथानियम त्या
कळवून त्यांस निमंत्रण कर; आणि योग्य वेळीं श्यामकर्णाचे मागून गेला. राजा, चिलसत,
येथं येण्याविषयीं सूचना देऊन ठेव. अंगुलित्राण वंगरे चढविलेला तो पार्थ

वैशंपायन सांगतात:—आपला भाऊ अर्जुन जेव्हां गांडीवाचा टणत्कार करित मोठ्या
यास याप्रमाणें सांगून धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें हर्षानें त्या अश्वामागून निघाला, तेव्हां त्या
नगराच्या संरक्षणाच्या कामीं भीम व नकुल यांची कुरुश्रेष्ठ धनंजयास पाहुण्यासाठीं आबाल-
योजना केली; आणि धृतराष्ट्र राजाच्या संमतीनं वृद्धांसुद्धां तें सर्व शहरच बाहेर पडलें; आणि,
परच्या फारभारावर वीरमणि सहदेवाची हे महाराजा, तो अश्व व अश्वानुसारी पार्थ
नेमणूक केली. हांस पाहुण्याच्या इच्छेनं जमलेल्या त्या

अध्याय त्र्याहत्तरावा.

—०:—

यज्ञदीक्षा व अश्वानुसरण.

वैशंपायन सांगतात:—जनमेजया, नंबर हलं सुरू होऊन तो दिशा व आकाश व्यापून

राहिला. 'हा अर्जुन जात आहे. हा पहा सरोष झालेले किती राजे पार्थाशी लढले त्यांची तो तेजःपुंज अश्व; याचेच मागून महाबाहु तर गणतीच नाही; हजारों राजे त्याशी लढले. पार्थ उत्तम धनुष्य घेऊन चालला आहे.' राजा, खड्ग व धनुष्य धारण करणारे पुष्कळ असे हजारों प्रकारचे शब्द पौरजनांच्या मुखां-यवन व किरात, तसेच पूर्वी रणांत ज्यांची तून निघत असलेले उदारधी पार्थानें ऐकिले. खोड मोडली होती असे दुसरेही अनेक प्रका- 'हे भारता, तुझें कल्याण असो. तूं निर्विघ्न-रचे म्लेच्छ, आणि ज्यांचीं वाहनं व सैनिक पणें गमन कर आणि पुनः परत ये.' असें मोठ्या गर्भीत होती असे रणमस्त राजे रणांग-कित्येक ह्मणाले; आणि, राजा, दुसरे लोक पांत पांडुपुत्रासमोर ठाकले. राजा, नाना-असें ह्मणाले कीं, 'या गर्दमध्यें आह्मांला दशांतून गोळा झालेल्या भूपालांबरोबर अशीं कांहीं बोवा अर्जुन दिसत नाहीं ! हें त्याचें अर्जुनाचीं ठिकठिकाणीं पुष्कळच युद्धें झालीं, धनुष्य मात्र दिसत आहे. ज्याचा शब्द मोठा (त्या सर्वांचें वर्णन करणें अशक्य आहे; तथापि) भयंकर आहे असें हें धनुष्य खरोखर प्रख्यात त्यांत जीं दोन्ही पक्षांच्या दृष्टीनें घनघोर व गाडीवच होय. जा, पार्था, तुझें कल्याण असो; फार मोठीं युद्धें झालीं, तेवढींच, हे निष्पापा, मी मार्गावर तुला संकटें न येवोत व तुझा प्रवास तुला कथन करितों.

निर्विघ्नपणें पार पडो. हा परत येऊं लागला ह्मणजे आपण यास पाहूं. हा परत येणार हें तर ठरलेलेंच आहे.' अशा प्रकारचीं स्त्रीपुरु-षांचीं मधुर भाषणें उदारधी पार्थास एकसारखीं ऐकूं येत होती. हे भरतर्षभा, यज्ञकर्मांत कुशल व वेदपारंगत असा याज्ञवल्क्यांचा शिष्य व दुसरेही वेदपारंगत ब्राह्मण पार्थाच्या जयार्थ शांतिपाठ वगैरे करण्यासाठीं त्याच्या बरोबर गेले; आणि, हे पृथ्वीपाला, धर्मराजाच्या आज्ञेनें पुष्कळ क्षत्रियही योग्य तयारीनें त्या महात्म्याचे मागून गेले. जनमेजया, पुढें तो अश्व पांडवांनीं अस्त्रतेजांनें जिंकिलेल्या अखिल पृथ्वीवर यथा-सुखें हिंडला. तेथें जागोजाग अर्जुनाला जीं विचित्र व मोठीं युद्धें करावीं लागलीं तीं मी तुला सांगतों. राजा, त्या अश्वानें पृथ्वीस प्रद-क्षिणा घातली. तो उत्तरेकडून पूर्वेकडे गेला. जातांना त्या हयोत्तमानें पुष्कळ राजांचीं राज्यें ओलांडलीं; आणि तो व श्वेताश्व महारथी पार्थ यांनीं सावकाश परिभ्रमण केलें. याप्रमाणें तो अश्व फिरत असतां, पांडवांनीं कुरुक्षेत्राचे रणांगणांत ज्यांचे भाऊवंद मारले होते असे

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा.

—:०:—

त्रिगतांचा पराभव.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, कुरुदेशांत पांडवांनीं ज्यांना कंठस्नान घातलें त्या त्रिग-तांचे पुत्र व नातू महारथी म्हणून प्रख्यात होते. त्यांचे मनांत पांडवांविषयीं वैर होतेंच. त्यां-बरोबर अर्जुनाचें युद्ध झालें. तो यज्ञियतुरगोत्तम आपल्या राज्यांत आला आहे असें समजतांच त्या वीरांनीं सज्ज होऊन त्यास चोहोंकडून अडविलें. राजा, ज्यांनीं भाते बांधले होते अशा त्या रथ्यांनीं उत्तम अलंकृत अश्वान्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हां त्यांच्या ह्या कृत्याची वार्ता किरीटी अर्जुनास समजली; आणि त्या अरिंदमानें अनुकंपापूर्वक त्यांस दान उपदेशाच्या गोष्टी सांगून त्यांचें निवारण कर-ण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचा अनादर करून त्या सर्वांनीं त्या वेळीं अर्जुनावर बाण-

त्या क्रोधोद्धत वीरांचा सामोपचारें निषेध ला अतिशयच संतोष झाला. त्या वेळीं प्रत्यक्ष केला. मग, हे भारता, जिण्णु त्यांस हास्य-महातेजस्वी गुडाकेशाला त्या बालक धृत-पूर्वक झणाला, “हे अधर्मज्ञ वीरहो, मागें फिरा, वर्म्यांचें शरसंभान व शर घेणें या गोष्टी विसत मागें फिरा. जीवित हेंच खरें सुखकर आहे ! नव्हत्या, तर तो सारखा बाण सोडीत अस- (तें व्यर्थ कां दवडतां ?)’ राजा जनमेजया, लेलाच त्या पाकशासनीस विसत होता ! पार्थाला असें पुनःपुनः सांगण्याचें कारण पार्थानें रणांगणांत इतरांस हर्षवीत क्षणभर इतकेंच कीं, ‘अर्जुना, ज्यांचे आसबांधव मनांतल्या मनांत त्या धृतवर्म्यांची तेथें रणांत ठार झाले आहेत अशा त्या राजांस प्रशंसा केली; आणि पुढेंही, त्या महाबाहु कुरु-तूं मारूं नयेस बरें.’ असें प्रयाणसमयीं धर्म-वीरानें सर्वाप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या त्या वीरास राजानें त्या वीरास सांगून त्याचें लढण्यापासून प्रीतीमुल्लें ठार मारिलें नाहीं, तर तो त्याचें कौतु-निवारण केलें होतें. धीमान् धर्मराजाच्या त्या कच करीत राहिला ! याप्रमाणें अमिततेजस्वी आज्ञेप्रमाणें या वेळीं पार्थानें त्यांस ‘मागें फिरा’ पार्थ मुदामच त्याचें रक्षण करीत होता, म्हणून सांगितलें, परंतु ते कांहीं परतले नाहींत. तरी त्या धृतवर्म्यांनं एक प्रदीप शर अर्जुना-मग धनंजयानें रणांत त्रिगर्ताचा राजा सूर्यवर्मा वर सोडला. त्याबरोबर अर्जुनाचा यास शरजालानें चोहोंकडून व्यापून मोठ्यानें हात अतिशय जायवंदी होऊन त्या वेदनेचे हास्य केलें. तेव्हां ते सर्व त्रिगर्त रथघोषानें व झटक्यांत एकदम अर्जुनानें गांडीव धनुष्य रथाच्या धावांच्या घरघराटानें दशदिशा व्याप हातांतून सोडलें आणि तें भूमीवर पडलें ! करीत धनंजयावर धावले. नंतर, राजेंद्रा, प्रभो जनमेजया, सव्यसाची पार्थाच्या हातांतून सूर्यवर्म्यांनं आपलें अस्त्रचापल्य दर्शवीत शेंकडों तें धनुष्य पडत असतां तें हुबेहुब इंद्रधनुष्या-नतपर्व बाण पार्थावर सोडले; आणि त्याच-सारखें दिसलें. तें दिव्य महाधनुष्य खालीं प्रमाणें, धनंजयास ठार मारूं पाहणाऱ्या त्याच्या पडलें असतां तो राजा धृतवर्मा त्या महायुद्धांत इतरही महाधनुर्धर अनुयायांनीं पार्थावर फारच मोठ्यानें हसला. तेव्हां अर्जुनाला बाणांचा पाऊस पाडला. परंतु, राजा, अर्जु-क्रोध चढून त्यानें हाताचें रक्त पुसलें, आणि नागें अनेक बाण सोडून शत्रूंचे ते असंख्य तें दिव्य धनुष्य उचलून त्यानें बाणांची एक-बाण पार छेदून टाकिले. तेव्हां ते सर्व जमीनी-सारखी वृष्टि चालविली. तेव्हां नानाविध भूतें वर पडले. नंतर, राजा, सूर्यवर्म्याचा एक या कृत्याची प्रशंसा करूं लागलीं असतां धाकटा भाऊ केतुवर्मा म्हणून होता, त्यांच्या कोलाहलाचा ध्वनि आकाशास तो तरुण असून तेजस्वी होता; त्यानें पोहोंचला. नंतर काल, अंतक किंवा यम या-भावाच्या कैवारानें यशस्वी पार्थाशीं युद्ध प्रमाणें अर्जुनास कोपलेला पाहून त्रिगर्त वीरांनीं मांडलें. परंतु तो रणांत चाल करून येत आहे चोहोंकडून त्याचें निवारण चालविलें. त्यांनीं असें पाहतांच परवीरांतक बीभत्सुनें तीक्ष्ण मग धृतवर्म्यास वांचविण्यासाठीं पार्थास वेढून शरांनीं त्यास ठार केलें. केतुवर्मा पडतांच टाकलें आणि त्यामुळें धनंजय फारच संतापला. महारथी धृतवर्मा त्वेनें घोडे पिटाळीत पुढें नंतर पार्थानें इंद्रवज्रतुल्य अनेक ठोसडी येऊन त्यानें पार्थावर बाणांचा वर्षाव केला. बाणांनीं त्यांचे अठरा थोडे ताकाळ ठार केले; तेव्हां त्याचें तें चापल्य पाहून वीर्यवान् पार्था-आणि त्यांची फाटाफूट झालेली पाहतांच

मोठ्यानें हसत त्वरेनें लगट करून सर्पाकार बाणांचा त्यावर मारा केला. त्या वेळीं, राजा, पार्थाच्या शरांनीं घायाळ झालेले ते सर्व त्रिगर्त महारथी मनांत खिच होऊन चोहोंकडे पळूं लागले. नंतर ते त्या संशमकांतक पुरुष-सिंहास झणाले, “ आम्ही सर्व तुझे दास आहों व आम्ही सर्वजण तुझ्या स्वाधीन झालों आहों. पार्था, आम्ही तुझे आज्ञाधारक वंदे गुलाम येथें उभे आहों, आम्हांस आज्ञा कर. हे कौरव-नंदना, तुझ्या मर्जीप्रमाणें आम्ही सर्व कांहीं करूं. ” हें भाषण ऐकून पार्थ तेव्हां त्या सर्वांस छणाला, ‘ राजेहो, तुम्ही आपल्या जिवाला जपा आणि राज्यकारभार करा. ’

अध्याय पंचाहत्तरावा

वज्रदत्ताशीं युद्ध.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, नंतर तो श्यामकर्ण प्रागज्योतिषाचे राज्यांत शिरून तेथें संचार करूं लागला. तेव्हां रणकर्कश भगदत्तपुत्र पृथ्वीपति वज्रदत्त त्याला धरण्यासाठी बाहेर निघाला. हे भरतश्रेष्ठा, तो पांडुपुत्राचा अश्व त्याच्या राज्याजवळ येतांच त्याला पाडाव करण्यासाठीं तो लढाईस सिद्ध झाला. गांडीवापासून अनेक बाण सोडून वाटेंतच मग तो भगदत्तात्मज राजा वज्रदत्त नगरांतून बाहेर येऊन त्या येणाऱ्या घोड्यास पाडाव छकलें उडविलीं ! याप्रमाणें तोमरांचीं खांडकें करून परत आपल्या राजधानीकडे जाऊं उडालेलीं पाहून त्या भगदत्तपुत्रानें मग एका-लागला, इतक्यांत महाबाहु कुरुश्रेष्ठ पार्थानें मागून एक भराभर अनेक बाण अर्जुनावर त्यास पाहिलें. आणि लगेच तो गांडीव ताणीत मारले. तेव्हां अर्जुनानेंही अतिशय संतप्त एकदम त्वरेनें त्यावर धावला. तेव्हां गांडीवा-पासून सुटलेल्या बाणांच्या योगानें तो राजा अगदीं गांगरून गेला आणि तो घोडा सोडून योगानें रणांत विद्ध झालेला वज्रदत्त राजा वेऊन तो वीर पार्थापासून दूर पळून गेला. अतिशय घायाळ होऊन जमीनीवर पडला; परंतु नंतर पुनः नगरांत जाऊन तो रणकर्कश त्याची स्मृति नष्ट झाली नाही. थोड्याच वेळानें राजेश्वर हत्तीवर बसून बाहेर आला. त्यावेळीं त्या जयार्थी धैर्यवंतानें पुनः त्या गजश्रेष्ठास

त्या महारथाचे मस्तकावर शुभ्रवर्णाचें छत्र धरलेलें होतें आणि तसेंच स्वच्छ चामर ढळत होतें. नंतर त्यानें पांडवांकडील महारथी बीभत्सु पार्थ ह्यास गांठिलें; आणि बालिशपणामुळे व कांहीं मोहामुळे त्यास रणांत आह्वान करून त्या कोपलेल्या राजानें तो मदोन्मत्त पर्वतप्राय गज श्वेताश्ववर सोडला. त्या गजाच्या अंगांतून महामेघाप्रमाणें मदधारा गळत होत्या; शत्रूंच्या हत्तींचें निवारण करण्यास तो समर्थ होता; आणि तो मदोन्मत्त असून युद्धांत तर त्याला फारच आवेश चढत असे. या वेळीं त्याला शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें साज केला होता. तो राजा अंकुशानें टांचून त्या हत्तीस अर्जुनावर चाल करण्याविषयीं इषारा देऊं लागला, तेव्हां तो महाबलाढ्य हत्ती जणू काय आकाशांतच उडण्याच्या बेतांत आहे असें भासलें ! राजा जनमेजया, तो वज्रदत्त चाल करून

येत आहे असें पाहतांच धनजयास क्राोध येऊन पदाति असतांही त्यानें त्या गजरोहीशीं युद्ध केलें. मग क्रुद्ध वज्रदत्तानें अस्त्रीसारखे लखलखीत तोमर सत्वर धनजयावर फेंकले असतां ते शलभांप्रमाणें वेगानें पार्थाकडे येऊं लागले. परंतु अर्जुनानें

रणांगणांत अर्जुनावर सोडलें. तेव्हां अर्जुनानें मोकळ्या सर्पासारखे भयंकर व प्रज्वलित अग्नी-सारखे तेजःपुंज असे पुष्कळ बाण रागानें त्यावर फेंकले. त्या वेळीं, हे राजा, तो नाग विद्ध होऊन त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा चालल्या; आणि तेणेंकरून तो हत्ती, ज्यांतून गेल्ले लाल झालेल्या पाण्याचे पुष्कळेसे झरे वहात आहेत अशा पर्वतासारखा शोभूं लागला.

अध्याय शहात्तरावा.

—:०:—

वज्रदत्ताचा पराजय.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें, हे भरतर्षभा, वृत्राशी झालेल्या शतक्रतूच्या युद्धासारखें पार्थाचें तेंथें तीन दिवसपर्यंत तें युद्ध चाललें होतें. नंतर चौथे दिवशीं महाबलाढ्य वज्रदत्त मोठ्याने हास्य करून असें ह्मणाला, “अर्जुना, अरे अर्जुना! उभा रहा, आज काहीं तूं विलक्षणच झालें. नंतर क्रुद्ध झालेल्या त्या माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहीस! आज तुला ठार मारून मी पित्याचें यथाविधि तर्पण करीन! तुझ्या पित्याचा खेही माझा वृद्ध येत आहे असें पाहून पाकशासनीनें एक पिता भगदत्त राजा याला तूं मारलेंस. अरे, त्या अत्यंत वृद्धास तूं मारलेंस, पण आज मज बालाबरोबर लढाई कर!”

जनमेजया, असें बोलून त्या संक्रुद्ध वज्र-दत्त राजानें अर्जुनावर हत्ती सोडला. धीमान् वज्रदत्तानें इषारा करितांच तो गर्जेन्द्र आका-शांतून जणू उड्या धेतच अर्जुनावर चाल करून आला; आणि मेघानें नीलपर्वतावर वर्षाव करावा त्याप्रमाणें त्या नागराजानें आपल्या सोंडेंतून रूप जोरानें सीत्कार करून पार्थास भिजवून टाकलें. राजानें प्रेरित केलेला तो हत्ती वारंवार मेघाप्रमाणें गर्जना करीत व सारखा गुरगुरत फाल्गुनावर धावला. राजा, वज्रदत्तानें सोडलेला तो गर्जेन्द्र जसा

काहीं नाचतच त्वरेनें कुरुकुलोत्पन्न महाएषी पार्थाजिवळ येऊन पोहोंचला! पण वज्रदत्ताचा तो हत्ती येतांना पाहूनही शत्रुमर्दक बलवान् पार्थ विलकूल न चळतां गांडीव सज्ज करून उभा राहिला. नंतर, राजा, या अश्वमेधाच्या कार्यांत त्या राजानें केलेलें विघ्न व पूर्वाभिं वैर स्मरून अर्जुनास त्याचा अतिशयच संताप आला; आणि क्रोधाच्या आवेशांत त्यानें समुद्राच्या मर्यादेप्रमाणें त्या गजाचें शरजालानें निवारण केलें. तेव्हां अर्जुनानें निवृत्त केलेला तो श्रेष्ठ हत्ती बाणांनीं शरीर घायाळ होऊन एखाद्या साळ पक्ष्याप्रमाणें शोभत उभा राहिला! राजा, गजाचें निवारण झालेलें पाहून भगदत्ताचा मुलगा क्रोधानें बेहोष होऊन त्यानें अर्जुनावर तीक्ष्ण बाण सोडले; आणि महा-बाहु अर्जुनानेंही शत्रुघातक बाणांनीं त्या बाणांचें निवारण केलें, तेव्हां तें कृत्य मोठें प्राग्योतिषाधिपानें पुनः तो पर्वतप्राय गर्जेन्द्र जोरानें पार्थावर सोडला. तेव्हां तो वेगानें आग्रितुल्य नाराच बाण त्यावर फेंकला. राजा, तो बाण त्या गर्जेन्द्राच्या मर्मस्थानीं फारच जोरानें लागला आणि तेणेंकरून तो हत्ती वज्रानें कोसळलेल्या पर्वताप्रमाणें एकदम धाडकनू भूमीवर पडला! पार्थाच्या बाणानें मेलेला तो हत्ती खालीं पडत असतां वज्रानें तुटून भूमीवर कोसळणाऱ्या प्रचंड कड्यासारखा शोभला. राजा, याप्रमाणें कज्र-दत्ताचा तो हत्ती पडला असतां अर्जुन त्या भूमिगत राजास ह्मणाला, “भिऊं नको. राजा, माझ्या भावानें मला अशी आज्ञा केली आहे कीं, “धनंजया, रणांत द्योतयस्व ठार मारू नको व सर्व राजांस अशी विनंती कर कीं, तुझीं सुहृज्जांसह वर्तमान सर्वजण युधिष्ठिरा-

च्या अश्वमेधास अवश्य यावें. ' नराधिपा, रथस्थ वीर त्या पादचारीबरोबर एकदम लढूं आल्यानें असें सांगितलें असल्यामुळें मी तुला लागले; आणि त्यांनीं निवातकवचांचा काळ, ठार करीत नाहीं. राजा, ऊठ, तुला मुळींच संशयकांचा निहंता आणि संधवांस ठार मार- मीति नाही. तूं सुखानें नगरास जा; आणि पारा अशा त्या वीरावर मारा चालविला. पुढील चैत्री पौर्णिमेस अगत्य हस्तिनापुरास त्यांनीं हजार रथ व दहा हजार स्वार यांनिशीं ये बरें. हे महाराजा, त्या वेळीं धीमान् धर्म- अर्जुनास वेढून टाकले; व रणांत सिंधुपाति राजाचा अश्वमेध व्हावयाचा आहे. ' जयद्रथाच्या सव्यसाचीनें केलेला वध स्मरून

अर्जुन याप्रमाणें बोलला असतां तो पांडु- ते वीर अर्जुन वेढला गेल्यामुळें तेथें मनांत पुत्रांनं जिकिलेला भगदत्तात्मज वज्रदत्त राजा- फार संतोष पावले. हे भारता, नंतर त्या त्या वेळीं ' ठीक आहे ' असें झणाला. सर्वांनीं पावसाप्रमाणें बाणांची वृष्टि केली. तेव्हां

अध्याय सत्याहत्तरावा.

—:०:—

संधवयुद्ध.

वैशंपायन सांगतात—नंतर, हे महाराजा, वेळीं दिसत होता. याप्रमाणें कृतीपुत्र शर- कुरुक्षेत्रांतील युद्धांतून उरलेले संधव वीर व मेले पीडित झाला असतां त्रैलोक्यांत हाहाकार त्यांचे मुलगे यांबरोबर त्या किरीटीचें युद्ध उडून गेला; सूर्य निस्तेज झाला; अंगावर झालें. आपल्या प्रदेशांत अर्जुन उतरल्याचें रोमांच उठविणारा झंझावात वाहूं लागला; ऐकतांच ते असहिष्णु राजे त्यावर चालून राहून सूर्य व चंद्र या दोघांसही एकदम गेले व त्यांनीं आपल्या राज्याच्या समि- ग्रासलें; चांहींकडून पडणाऱ्या उल्का सूर्या- पाशींच त्या अश्वास पकडलें. ते विषासारखे वर आदळूं लागल्या; त्यांच्या मान्यानें कैलास भयंकर असून त्यांस अर्जुनाचें बिलकूल भय पर्वतही डळमळूं लागला; समर्पि व वाटलें नाही. त्या महावीर्यशाली राजांनीं देवर्षिही त्यांस पाहून अतिशय भयभीत अर्जुनास जिकण्याच्या ईर्ष्येनें त्यास वेढून टाकलें. होऊन दुःखशोकाव्वित होतात अत्यंत उष्ण तेव्हां, राजा, त्या यज्ञिय अश्वाच्या मागो- उसासें सांडूं लागले; त्या उल्का चंद्रमंडला- माग जवळच धनुष्पाणि अर्जुन पदाति होता वरील शशाचा त्वरेंनें भेद करून त्या मंडला- त्याशीं त्यांची गांठ पडली; आणि पूर्वीं जरी वर पडल्या; सर्व दिशा धुरानें व्याप्त होऊन रणांत त्यांची खोद मोडली होती, तरी त्या कांहीएक समजेनासें झालें; दिशाभूल शाली; वेळीं ते आपलीं नांवें, गोत्रें व विविध कृत्यें आकाशांत रासभारुण वर्णांचे मेघ उडून त्यांवर यांचा मोठ्यानें उच्चार करीत पार्थावर शर- इंद्रधनुष्यें व विजा चमकूं लागल्या; आणि त्या वृष्टि करूं लागले; आणि मस्त हत्तीचें निवारण मेघांनीं आकाश झांकून टाकून रक्तमांसांची वृष्टि करतील अशा प्रखर बाणांचे लोट सोडीत रणांत आरंभिली! हे भरतश्रेष्ठा महाराजा, वीर ज्याची इच्छा करणाऱ्या त्या वीरांनीं कौते- फाल्गुन शरवृष्टीनें आच्छादित झाला असतां याचें निवारण चालविलें. रणांत भयंकर कृत्यें त्या वेळीं अशी स्थिति शाली. एकंदरीत हा काण्व्या त्या अर्जुनास पाहतांच ते सर्व १ अरुण रंगाहून फिकट असा एक मिश्र रंग.

विलक्षणच अद्भुत प्रकार घडला. चोहोंकडून शरजालांनीं सारखा झांकून निघत असतां स्वतः अर्जुनही अतिशय गांगरून त्याचें गांडीव धनुष्य व हाताचें संरक्षण करण्याचें चर्म खालीं गळलें; आणि तो महारथी मोह ईस सज्ज झालेला तो शूर व अजिंक्य गांडीव-पावल्यावर तर सैधवांनीं त्यावर बाणांचें फारच धारी रणांत हिमालयाप्रमाणें निश्चल उभा मोठें जाळें पसरलें. नंतर, राजा, पार्थ अति-राहिला. तिकडे ते सैधव वीरही पुनः एकत्र शय मोह पावल्याचें देवांस समजलें तेव्हां ते जमून सज्ज झाले; आणि अतिशय खबरकून सर्वजण मनांत अतिशय त्रस्त होऊन त्यांनीं शरवृष्टि करूं लागले. मग पुनः लढाईस सज्ज अर्जुनाच्या मंगलार्थ अनुष्ठानें केलीं; व नंतर झाल्यामुळें मृत्यूचे दारांत उभे राहिलेल्या त्या सर्व देवर्षि, तसेच सप्तर्षि व ब्रह्मर्षि यांनीं धीमान् सैधवांस महाबाहु अर्जुन हसत हसत सौम्य पार्थास विजय प्राप्त व्हावा म्हणून जप केला ! वाणीनें ह्मणाला, “ सैधवहो, आपली शिकस्त

अध्याय अड्याहत्तरावा.

—:—

सैधवांचा पराजय.

वैशंपायन सांगतातः—नंतर, राजा, लढा-
नंतर, राजा, देवांनीं याप्रमाणें पार्थाचें तेज करून लढा आणि मला जिकण्यासाठीं परा-
प्रदीप्त केलें तेव्हां तो परमास्त्रवेत्ता धीमान् वीर काष्ठेचा प्रयत्न करा. तुझावर आतां मोठेंच
रणांत अचल उभा राहिला. मग त्या कौरव-संकट प्राप्त झालें आहे. आतां काय कृत्यें करा-
नंदनानें आपलें दिव्य धनुष्य उचलून वारंवार वयाचीं असतील तीं सर्व उरकून घ्या. तुमचीं
आकर्षिलें, तेव्हां त्याचा एखाद्या यंत्रासारखा शरजालें पार नाहीतशीं करून हा पहा मी
प्रचंड ध्वनि झाला. नंतर त्या प्रभु तुम्हां सर्वांबरोबर लढतों. तुमच्या मनांत युद्ध
पार्थानें वृष्टि करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें शत्रूंवर करण्याचें आहे तर उभे रहा, हा मी तुमचा
बाणांच्या सरींचा वर्षाव केला. तेव्हां ते सर्व गर्व नाहीसा करतों.” जनमेजया, तो गांडीव-
सैधव वीर व त्यांचा राजा हे दोळ्यांनीं भर-धारी कुरुवीर तेव्हां रागाच्या सपाट्यांत या-
लेल्या झाडांप्रमाणें बाणांनीं आच्छादित होऊन प्रमाणें बोलला; परंतु लगेच त्यास ज्येष्ठ
दिसेनातसे झाले. ते त्या गांडीवाच्या शब्दानें आत्याचें वचन आठवलें. “ बोर, जयेच्छु क्षत्रि-
भयभीत झाले आणि भयविह्वल होत्साते पळूं यांस रणांत ठार करूं नको, नुसतें त्यांस
लागले. शोकानें आर्त झाल्यामुळें त्यांच्या जिक. ’ असें जें महात्म्या धर्मानें झटलें होतें,
नेत्रांतून अश्रु गळूं लागले आणि एकंदरीत त्याचें त्यास स्मरण झालें आणि मग तो पुरुष-
ते फार शोक करूं लागले. याप्रमाणें सैध-श्रेष्ठ असा विचार करूं लागला कीं, ‘ मला
वांची स्थिति झाली असतां बलवान् पार्थ तर राजानें भूपालांस मारूं नको म्हणून सांगि-
तर त्यावर शरजालें सोडीत त्यांच्यामधून तलें आहे. तेव्हां त्याचें हें चांगलें भाषण
अलातचक्राप्रमाणें फिरत होता. दुसरा वज्र-अन्यथा न होण्यास काय उपाय करावा !
धारी महेंद्रच कीं काय अशा त्या अमित्रांतक राजे मारले जाणार नाहीत आणि युधिष्ठिर
पार्थानें सर्व दिशांस जादुगिरीप्रमाणें भासणारें राजाची आज्ञा पाळली जाईल असें मला वागलें
अद्भुत बाणजाल पसरिलें आणि शरवृष्टींनीं पाहिजे.” असा तेव्हां मनांत विचार करून त्या
मेघजालसदृश परसैन्याचें निवारण करून तो धर्मज्ञ पुरुषश्रेष्ठ फाल्गुनानें युद्धमद चढलेल्या
पार्थ शरत्कालिक सूर्याप्रमाणें विलक्षण शोभला. सैधवांस असें झटलें, “ मी तुमच्या हिताचा धर्म

तुझांस जाणवों. जो कोणी येथें समरांगणांत असें कबूल करील कीं, 'मी तुझा जित आहे.' त्यास मी ठार करणार नाही. माझे हें वाक्य ऐकून तुम्ही आपलें हित होईल असें वर्णन करा. नाहीपेक्षां संकटांत सांपडाल आणि माझ्या हातून चिरडले जाल ! "

राजा, त्या वीरांस असें सांगून पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन त्यांशीं लढूं लागला. या वेळीं त्यास अतिशयच संताप चढला होता. तिकडे सैधव-ही लढले असून आपल्या जयाची आकांक्षा करीत होते. त्यांनीं तेव्हां लाखों नतपर्व बाण त्या गंडीवधारिवर फेंकले; परंतु ते सर्पतुल्य जहरी बाण येत असतां मधल्या मध्येच धनं-जयाचे तीक्ष्ण शरांनीं ते छेदून टाकले ! या-प्रमाणें पार्थानें ते लखलखीत बाण सत्वर छेदले आणि लगेच रणांत त्या प्रत्येक सैधव वीरास अनेक तीक्ष्ण शरांनीं घायाळ केलें. मग जय-द्रथाचा वध आठवून त्याचा सूड उगविण्याच्या हेतूनें सैधव राजांनीं पुनः धनंजयावर प्रास व शक्ति फेंकल्या. परंतु या वेळींही महाबलाढ्य किराटीनें त्यांचा हेतु निष्फळ केला. त्या सर्व प्रासांचे व शक्तीचे अंतराळीं तुकडे उडवून त्या पंडुपुत्रानें गर्जना केली; आणि त्याच-प्रमाणें, उठ्या टाकीत येणाऱ्या त्या जयेच्छु वीरांचीं मस्तकेंही सजतपर्व भळ बाणांनीं तोडून पाडिलीं ! तेव्हां त्या सैधवांच्या सैन्यांत एकच गडबड उडून गेली. कित्येक पळूं लागले, कित्येक पुनः पार्थावर धावून येऊं लागले आणि कित्येक मार्गे परतूं लागले ! याप्रमाणें एकच धांदल चालली असतां त्यांच्या आरडा-ओरडीचा एकंदर ध्वनि भरतीच्या वेळीं होणाऱ्या सहोदयीच्या ध्वनीप्रमाणे गंभीर होत होता ! याप्रमाणें त्या वेळीं अमिततेजस्वी पार्थ त्यांची कचल उडवीत असतांही ते आपल्या शक्तीप्रमाणें व उत्साहाप्रमाणें अर्जु-

नाशीं लढत होते ! मग, ज्यांचीं वाहनें व सैनिक थकून गेले आहेत, अशा त्या वीरां-पैकीं बहुतेकांस पार्थानें रणांत नतपर्व शरांनीं वेशुद्ध पाडलें.

दुःशलेची अर्जुनास प्रार्थना.

नंतर ते सर्व जवर मूर्च्छित झालेले ऐकून धृतराष्ट्रकन्या दुःशला आपल्या लहान नातवा-ला—सुरथाच्या शूर पुत्राला बरोबर घेऊन रथांत बसून निघाली; आणि सर्व योद्ध्यांस वांचविण्या-विषयीं पार्थास विनंती करण्यासाठीं त्याच्याकडे आली. धनंजयाजवळ येतांच ती आर्तस्वरानें रडूं लागली. आणि प्रभु धनंजयानेही तिला पहातांच धनुष्य खालीं टाकलें. मग धनुष्य बाजूस ठेवल्यावर पार्थ आदरानें भगिनी दुःश-लेस ह्मणाला, 'मी काय करूं तें सांग.' तेव्हां तिनें त्यास प्रत्युत्तर केलें, 'हे भरतश्रेष्ठा, हा बालक तुझ्या माच्याचा मुलगा आहे. पार्था, हे पुरुषव्याघ्रा, हा तुला प्रणाम करित आहे बघ.' तें ऐकून 'याचा पिता कोठें आहे ?' ह्मणून अर्जुनानें तीस विचारिलें. तेव्हां, राजा, दुःशला सांगूं लागली, 'पितृशोकानें अतिशय दुःखित झालेला याचा विषादार्त वीर पिता कसा मृत्यु पावला तें मी सांगतें, ऐक. हे अनघा, त्याच्या पित्याला (जयद्रथाला) रणांत तूं मारलेंस, हें त्यानें पूर्वीच ऐकिलें होतें; आणि आतां तोच तूं अश्वामागून येथें युद्धास आला आहेस असें ऐकतांच, पितृवधानें दुःखार्त झालेल्या त्या बाळानें प्राण सोडला ! हे अनघा धनंजया, बीभत्सु आला असें तुझें नांव ऐकतांच माझा तो विषादार्त पुत्र जमीनीवर पडला आणि तात्काळ मृत्यु पावला ! याप्रमाणें तो तेथें पडल्याचें पाहून, हे प्रभो, मी त्याच्या मुलास घेऊन आज येथें तुला शरण आलों आहे ! "

राजा, असें बोलून ती धृतराष्ट्रकन्या आर्तस्वरानें विलाप करूं लागली, आणि पार्थ-

ही गहिंवरून व वाईट तोंड करून खालीं मान घालून बसला होता त्यास ती दीन दुःशला पुनः विनवूं लागली, “ अर्जुना, हे कुरुकुलोद्गहा, तूं धर्मज्ञ आहेस. ह्या बहिणीकडे व भाच्याच्या मुलाकडे पाहून आणि कुरुपति दुर्योधन व तो मंद जयद्रथ यांची करणी विसरून जाऊन आह्मांवर दया कर. बा अर्जुना, जसा अभिमन्यूचा पुत्र परवीरांतक परिक्षित् तसाच हा सुरथाचा पुत्र माझा नातू आहे असें समज. नरव्याघ्रा, सर्व योद्धे शांत व्हावे ह्मणून मी यास घेऊन तुझ्या सन्निध आलों आहे. मी आणखी काय ह्मणतें तें ऐकून घे. हे महाबाहो, हा त्या मंद जयद्रथाचा वंशज तुझ्याजवळ आला आहे. यास्तव, या बालकावर प्रसाद करणें तुला उचित आहे. हे अरिंदमा, तूं शांत व्हावेस ह्मणून हा तुला शिरसा प्रार्थना करीत आहे; आणि, हे महाबाहो, तुजपाशीं मागणें मागत आहे. यासाठीं, धनंजया, शांत हो. शांत हो. पार्था, ज्याचे कोणीच आपत्तांभव उरले नाहीत, अशा या अनाथ व अगदीं अजाण बालकावर प्रसाद कर. हे धर्मज्ञा, तूं क्रोधवश होऊं नको. याच्या त्या अनार्य, राक्षसी व तुमचे फारच अपराध करणाऱ्या पितामहाला तूं विसरून जा आणि त्याची आठवण न काढतां यावर कृपा-दृष्टि कर. तेंच तुझ्या थोरपणास उचित आहे.”

दुःशलेचें सांत्वन.

याप्रमाणें दुःशला दीन वाणीनें बोलत असतां धनंजयास देवी गांधारी व राजा धृतराष्ट्र यांचें स्मरण होऊन तो शोकांत होत्साता क्षत्रधर्माची निंदा करीत म्हणाला, ‘ ज्याच्या-मुळें मीं सर्व बांधव यमसदनीं पाठविले त्या ह्या क्षत्रधर्माला धिःकार असो!’ असें बोलून अर्जुनानें तिचें बहुत प्रकारें सांत्वन करून त्यावर कृपा-दृष्टि केली; आणि नंतर प्रीतीनें दुःशलेला

भेटून त्यानें तिला घराकडे परतविलें. तेव्हां मग शुमानना दुःशलाही त्या योद्ध्यांस महारणा-पासून परावृत्त करून व पार्थाची स्तुति करून आपल्या घरीं गेली.

याप्रमाणें त्या सिंधुदेशच्या वीरांस जिंकून तो धनंजय स्वेच्छेनें भ्रमण करणाऱ्या अश्व्याच्या मागून जाऊ लागला. नंतर आकाशांत मृगा-मागून जाणाऱ्या पिनाकपाणि शंकराप्रमाणें तो वीर त्या यज्ञिय अश्वामागून यथाविधि गमन करता झाला. मग त्या अश्वानें पार्थाची कीर्ति वृद्धिंगत करीत आज ह्या तर उद्यां त्या याप्रमाणें स्वेच्छेनें निरनिराळ्या देशांत यथेष्ट संचार केला; आणि, हे भरतर्षभा, याप्रमाणें फिरतां फिरतां तो साहजिकपणें अर्जुनासह मणिपूरच्या राज्यांत शिरला.

अध्याय एकुणऐशीवा.

—:०:—

अर्जुनबभ्रुवाहनयुद्ध.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, आपला पिता अर्जुन आपल्या राज्यांत आला आहे असें ऐकतांच त्याचा सत्कार करण्यासाठीं ब्राह्मण व नजराणा पुढें करून तो बभ्रुवाहन राजा नम्रपणें त्याकडे आला; परंतु याप्रमाणें तो मणि-पुराधिपति जवळ आला असतां, मेधावी अर्जुनास सदैव क्षत्रधर्म ढोळ्यांपुढें दिसत असल्यामुळें त्यानें त्याचें अभिनंदन केलें नाहीं. उलट तो धर्मात्मा फाल्गुन तेव्हां त्यास रागावून ह्मणाला, “ तुझे हें वागणें मुळीच योग्य नाहीं! तूं क्षत्रधर्मापासून पार च्युत झाला आहेस! मी तुझा पिता या नात्यानें येथें तुला भेटावयास आलों

१ दक्षयज्ञाचा महादेवनि विध्वंस केला त्या वेळीं यज्ञ हा मृगरूपानें पळून जाऊ लागला; त्यास अनुलब्ध हा उल्लेख आहे.

नाहीं; तर युधिष्ठिराच्या अश्वमेधीय ठेविले आहेत अशा उत्कृष्ट रथावर आरोहण अश्वार्थे संरक्षण करीत आलों आहेत. अशा केलें. त्या रथावर सर्व आयुधें व उपकरणें नात्यानें मी तुझ्या राज्यांत शिरलों असतां, सज्ज होतीं; त्याला मनोवेगानें पळणारे घोडे हे पुत्रका, तूं मजबरोबर कां लढत नाहीस? जोडिले होते; त्याचीं चाकें मजबूत असून मी लढण्याला आलों असतां तूं जो मला उपस्करही उत्तम होता; आणि तो रथ सर्व सामोपचारें भेटायला आलास, त्या तुज क्षत्र-प्रकारच्या सुवर्णालंकारांनीं भूषविला होता. धर्मापासून अष्ट झालेल्या दुर्बुद्धीला धिःकार अशा प्रकारच्या त्या श्रेष्ठ रथांत बसून व असो! अरे, मी येथें आलों असतां जो एखाद्या अत्यंत सुशोभित केलेला सिंहाकार सुवर्णध्वज स्त्रीप्रमाणें सामोपचारें मला सामोरा आलास उभारून तो बभ्रुवाहन राजा पार्थावर चालून तो तूं जिवंत राहून येथें कांहीं पुरुषार्थ करणार गेला; आणि पार्थ ज्याचें रक्षण करीत होता आहेस थोडाच! हे सुदुर्बुद्धे नराधमा, जर त्या अश्वमेधीय अश्वकांडे एकदम जाऊन त्या मी शस्त्र वगैरे न घेतां येथें आलों असतां, वीरानें अश्वशिक्षानिपुण लोकांकडून तो धरविला. तर तेव्हां तुझें हें करणें योग्य झालें असतें !”

राजा, याप्रमाणें पतीनें आपल्या पुत्रास दूषण दिल्याचें नागकन्या उलूपीस कळलें, तेव्हां तें तिला सहन झालें नाहीं. ती तशीच जमीन फोडून तेथें आली, तों पुत्र खड्ड होऊन खाळीं मान घालून उभा आहे, असें तिनें पाहिलें. कारण, हे प्रभो, युद्धार्थां पित्यानें त्याची एकसारखी निर्भत्सेना चालविली होती. मग ती चारुसर्वांगी नागकन्या उलूपी आपल्या धर्मज्ञ पुत्राजवळ जाऊन त्याला धर्मास अनुसरून असें झणाली, “ बाळा, मी तुझी माता नागराजाजी कन्या उलूपी आहे, समजलास. पुत्रा, तूं माझ्या सांगण्याप्रमाणें वाग. तेणेंकरून तुजकडून उत्कृष्ट धर्माचरणच घडेल. या तुझ्या पित्यास लढव्येपणाचा मोठा अभिमान आहे, यास्तव या कुरुश्रेष्ठाबरोबर तूं युद्ध कर. तेणेंकरूनच तो तुजवर संतुष्ट होईल यांत संशय नाहीं ! ”

हे भरतर्षभा, याप्रमाणें मातेनें उक्तेजन दिलें असतां त्या महातेजस्वी शूर बभ्रुवाहन राजांनीं युद्ध करण्याचें मनांत योजिलें; आणि लगेचें सुवर्णाचें चिलखत व लखलखीत शिर-स्त्राण धारण करून, ज्यावर शेंकडों भीते

त्यानें अश्व धरल्याचें पाहून धनंजयाचें अंतःकरण संतुष्ट झालें व त्या पादचारी पार्थानें आपल्या रथस्थ पुत्राचें रणांत निवारण चालविलें. तेव्हां बभ्रुवाहन राजानेंही सर्पविषाप्रमाणें घातक व तीक्ष्ण अशा अनेक बाणसंचांनीं त्या वीरास घायाळ केलें. याप्रमाणें त्या हर्षभरित झालेल्या उभय पितापुत्रांचें देवदानवांच्या युद्धाप्रमाणें अतुल युद्ध झालें. मग बभ्रुवाहनानें हास्यपूर्वक एक आनतर्ष्व बाण नेमका अर्जुनाच्या खांद्यावर मारला, तो वारुळांत शिरणाच्या सर्पाप्रमाणें पिसाऱ्यासुद्धां अर्जुनाच्या खांद्यांत घुसला आणि त्यांतून पार जाऊन जमीनींत शिरला! त्या योगें जबर वेदना होऊं लागल्यामुळें धीमान् अर्जुनानें कसेंही करून धनुष्याच्या आधारानें अंग सावरलें! आणि हृदयाकाशवर्ती ईश्वरी तेजामध्यें क्षणभर लीन झाल्यामुळें तो बाह्यतः मृतप्राय दिसूं लागला! मग कांहीं वेळानें पुनः शुद्धीवर येऊन त्या महातेजस्वी पुरुषश्रेष्ठ इंद्रात्मजानें पुत्राची प्रशंसा करून असें ह्मटलें, “ शाबास महाबाहो, शाबास! वत्सा, हे चित्रांगद! तूसा अनुरूप पराक्रम पाहून मी



फार संतोष पावलों. पुत्रा, आतां पहा मी तुज- अर्जुनानें त्यास पूर्वीच शरसंधांनीं अतिशय वरबाण सोडतो. रणांत सावधपणें उभा रहा ! ” घायाळ केलेंच होतें. या सर्व कारणांमुळे त्यानेंही

राजा, असें बोलून त्या शत्रुसंहारकानें रणांगणांत भूमीस आलिंगन दिलें ! याप्रमाणें, नाराच बाणांचा वर्षाव केला. परंतु गांडीवा- जनमेजया, पति ठार झाला आणि पुत्रही पासून सुटलेल्या त्या वज्र किंवा अशानि यांप्रमाणें जमीनीवर पडला, असें ऐकून अत्यंत शोकाकुल तेजस्वी नाराच बाणांचे बभ्रुवाहनानें भलांच्या झालेली चित्रांगदा रणांगणाकडे धावली. त्या योगानें दोन दोन तीन तीन तुकडे उडविले ! वेळीं तिचें हृदय शोकानें संतप्त झालें असून ती मग पार्थानें दिव्य शरांनीं त्याच्या सुवर्णविभू- अतिशय शोक करित होती व दुःखामुळे कांपत पित ध्वजाच्या चिंधड्या उडवून आणखी होती. अशा स्थितीत ती मणिपूरपतीची माता एका क्षुरबाणासरसा तो सुवर्णाचा तालवृक्षच रणांगणीं आली, तों पति मरून पडल्याचें तिच्या कीं काय असा शोभणारा ध्वज रथापासून खालीं दृष्टीस पडलें !

पाडला; आणि तसेच, हे अरिंदमा, त्याचे ते महावेगानें चालणारे धिप्पाड घोडेही पांडु- पुत्रानें जसे कांहीं सहज लीलेनेंच ठार मारिले !

या कृत्यानें बभ्रुवाहनासही अत्यंत कोप चढून तो रथांतून खालीं उतरला; आणि मोठ्या नंतर कमलनयना चित्रांगदेनें फारच विलाप राजा, पुत्राचा तो पराक्रम पाहून शक्तात्मज केला; आणि शेवटीं दुःखातिशयानें मूर्च्छित पार्थाला परम संतोष झाला; आणि प्रेमांमुळे त्यानें होऊन ती धरणीवर पडली. मग कांहीं वेळानें पुत्रास फारशी इजा केली नाहीं. पण आपला पिता सावध होऊन ती दीव्यदेहधारिणी देवी पद्मग- पराङ्मुख झाला असें बभ्रुवाहनास वाटून त्या कन्या उलूपीस पाहून असें ह्मणाली, “ उलूपि, बलवंतानें पुनः सर्पविषाप्रमाणें भयंकर बाण पति रणांगणांत निजला आहे बघ ! तुझ्यामुळे त्यावर मारलें; आणि मग तर त्या बभ्रुवाहनानें माझ्या पुत्रानें या समितिजय वीरास ठार बालस्वभावांमुळे एका उत्तम पिसाऱ्याच्या केलें ! अगे, ज्यापेक्षां केवळ तुझ्यामुळेच हा लखलखीत बाणानें त्यास अतिशय जोरानें तुझा पति रणांत ठार झाला, त्यापेक्षां तुला नेमकें हृदयावर बिद्ध केलें ! राजा, तो अति- आर्य लोकांचे धर्म कळतात असें कसें म्हणावें ! दुःखदायक बाण मर्मस्थानाचा भेद करून तशीच तूं पतिव्रता तरी कसली ? किंवा, बार्हग ! अर्जुनाच्या शरीरांत शिरला आणि अशा प्रकारें मी तुझी प्रार्थना करतें कीं, जर धनंजयानें पुत्रानें अति घायाळ केलेला तो कुरुनंदन धनंजय तुझा कांहीं अपराध केला असेल, तर मग धरणीवर मूर्च्छित पडला ! तो कुरुकुलां- त्यास तूं आज क्षमा कर आणि कसेंही करून तील धुरंधर वीर पडला असतां तिकडे चित्रां- या पार्थाला उठीव ! आर्थे, हे पतिव्रते, तूं गदेचा पुत्र बभ्रुवाहन राजाही मूर्च्छित झाला. धर्मज्ञ म्हणून त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहेस. मग कारण, रणांत त्यानें अतिशय श्रम केले असून पतीला पुत्राकरवीं ठार करून तूं शोक करित तशा स्थितीत त्यानें पिता मेळ्याचें पाहिलें, नाहींस हें कसें ? हे नागकन्ये, पुत्र मेळ्या- यामुळे त्यास प्रबळ मूर्च्छा आली, शिवाय बदल मला शोक होत नाहीं; परंतु त्यानें

अध्याय ऐशीवा.

—:०:—

चित्रांगदेचा विलाप .

वैशंपायन सांगतात:—राजा जनमेजया, त्वेषानें पित्या अर्जुनाशीं पायींच लढूं लागला. नंतर कमलनयना चित्रांगदेनें फारच विलाप राजा, पुत्राचा तो पराक्रम पाहून शक्तात्मज केला; आणि शेवटीं दुःखातिशयानें मूर्च्छित पार्थाला परम संतोष झाला; आणि प्रेमांमुळे त्यानें होऊन ती धरणीवर पडली. मग कांहीं वेळानें पुत्रास फारशी इजा केली नाहीं. पण आपला पिता सावध होऊन ती दीव्यदेहधारिणी देवी पद्मग- पराङ्मुख झाला असें बभ्रुवाहनास वाटून त्या कन्या उलूपीस पाहून असें ह्मणाली, “ उलूपि, बलवंतानें पुनः सर्पविषाप्रमाणें भयंकर बाण पति रणांगणांत निजला आहे बघ ! तुझ्यामुळे त्यावर मारलें; आणि मग तर त्या बभ्रुवाहनानें माझ्या पुत्रानें या समितिजय वीरास ठार बालस्वभावांमुळे एका उत्तम पिसाऱ्याच्या केलें ! अगे, ज्यापेक्षां केवळ तुझ्यामुळेच हा लखलखीत बाणानें त्यास अतिशय जोरानें तुझा पति रणांत ठार झाला, त्यापेक्षां तुला नेमकें हृदयावर बिद्ध केलें ! राजा, तो अति- आर्य लोकांचे धर्म कळतात असें कसें म्हणावें ! दुःखदायक बाण मर्मस्थानाचा भेद करून तशीच तूं पतिव्रता तरी कसली ? किंवा, बार्हग ! अर्जुनाच्या शरीरांत शिरला आणि अशा प्रकारें मी तुझी प्रार्थना करतें कीं, जर धनंजयानें पुत्रानें अति घायाळ केलेला तो कुरुनंदन धनंजय तुझा कांहीं अपराध केला असेल, तर मग धरणीवर मूर्च्छित पडला ! तो कुरुकुलां- त्यास तूं आज क्षमा कर आणि कसेंही करून तील धुरंधर वीर पडला असतां तिकडे चित्रां- या पार्थाला उठीव ! आर्थे, हे पतिव्रते, तूं गदेचा पुत्र बभ्रुवाहन राजाही मूर्च्छित झाला. धर्मज्ञ म्हणून त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहेस. मग कारण, रणांत त्यानें अतिशय श्रम केले असून पतीला पुत्राकरवीं ठार करून तूं शोक करित तशा स्थितीत त्यानें पिता मेळ्याचें पाहिलें, नाहींस हें कसें ? हे नागकन्ये, पुत्र मेळ्या- यामुळे त्यास प्रबळ मूर्च्छा आली, शिवाय बदल मला शोक होत नाहीं; परंतु त्यानें

ज्याचें हें अशा प्रकारचें आतिथ्य केलें, त्या राजा, नागकन्येला असें सांगून ती तिची सवत पतीबद्दल मला फार शोक होत आहे ! ” चित्रांगदा मग प्रायोपवेशन करून स्तब्ध राहिली.

जनमेजया, नागकन्या उलूपीस इतकें

बभ्रुवाहनाचा शोक.

बोलून मग ती यशस्विनी चित्रांगदा पती- वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें पुष्कळ जवळ जाऊन असा विलाप करूं लागली, वेळ विलाप करून मग ती चित्रांगदा पतीचे “महाराज, उठा, उठा; आपण कुरुपति युधिष्ठि- पाय धरून दीन होत्साती उसासे टाकीत राचे अतिशय आवडते व माझे प्रिय प्राण पुत्राकडे पहात बसून राहिली. नंतर तो बभ्रु- आहां. प्राणनाथ, हा पहा मीं तुमचा घोडा वाहन राजा पुनः शुद्धीवर आला; आणि तेथें सोडून दिला आहे ! महाराज, आपणांला रणांगणांत मातेस पाहून म्हणाला, “ हाय धर्मराजाच्या यज्ञिय अश्वामागून जावयाचें हाय ! ही सुखांत वाढलेली माझी माता भूमीवर आहे ना ? मग असे जमीनीवर काय पडलां ? मरून पडलेल्या या आपल्या वीर पतीजवळ कुरुनंदना, माझे प्राण आपणांवर अवलंबून पडली आहे, याहून अधिक दुःख तें कोणतें ? आहेत. महाराज, दुसऱ्यांस प्राणदान हाय हाय ! रणांत शत्रूंचा संहार करणारा व करणारे आपण आज कसाहो प्राण सर्व शस्त्रधरांत श्रेष्ठ अशा ह्या वीरास मीं सोडलां ? उलूपि, जमीनीवर पडलेल्या ह्या युद्धांत मारिलें,—त्या वीराकडे ही पहाते पतीकडे नीट बघ तरी ! पतीचा व पुत्राचाही आहे ! अरेरे ! ज्याचे हात प्रचंड व पूर्ण घात करून तुला शोक होत नाहीं ना ? छाती विशाल आहे, असा हा पति मृत हा मृत्यु पावलेला मुलगा खुशाल येथें जमीनी- झाल्याचें पहात असतांही ह्या देवीचें कठीण वर पडूं दे; परंतु हा लोहिताक्ष गुडाकेश हृदय विदीर्ण होत नाहीं, त्यापेक्षां घडी भरली पार्थ मात्र खरोखर जिवंत व्हावा. अग, पुष्कळ नसतां मनुष्यास येथें मरण येणें नाहीं असेंच बायका करणें हा कांहीं पुरुषांचा अपराध नव्हे; दिसतें ! ज्या अर्थी आज मी किंवा माझी तो स्त्रियांचा अपराध म्हणतां येईल ! उलूपि, माता कोणीच मरत नाहीं, त्यापेक्षां, वेळ अनेक बायका केल्यामुळें पार्थ दोषी आहे, आली नसतां मरण येणें कठीण आहे, हीच असें तुला वाटूं देऊं नको. अर्जुनाचा व गोष्ट खरी ! हाय हाय ! मीं पुत्रांनें रणांत आपला हा स्नेहसंबंध (विवाह) ब्रह्मदेवानेंच मारिलेल्या ह्या कुरुवीराचें सोन्याचें चिलखत घडविला आहे आणि तो कदापि न ढळणारा मोडून तोडून जमीनीवर पडलें आहे पहा ! व अक्षय्य असा आहे. तूं त्या संबधानुरूप धिःकार असो झाला ! ब्राह्मणहो ! हा माझा वीर वाम; व पार्थाशीं तुझा जो विवाह झाला आहे पिता मज पुत्राच्या हातून मरून भूमीवर त्याचें सार्थक्य कर. तूं पुत्राकरवीं पतीला वीरशयनीं पड्डला आहे पहा ! अहो, घोड्या- मारविलें आहेस. आतां जर आज तूं याला मागून जाणाऱ्या ह्या कुरुप्रवीराच्या आरो- जिवंत करून मला दाखविणार नाहींस, तर ग्यार्थ व विजयार्थ शांति करण्यासाठीं मुद्दाम मी आजच प्राणत्याग करीन ! हे देवि, पति युधिष्ठिरानें जे ब्राह्मण पाठविले आहेत ते जिवंत न होईल तर पतिपुत्रांचा वियोग घडलेली कसली शांति करीत असतात ? अहो ब्राह्मणहो, व तेणेकरून दुःखित झालेली मी ही येथेंच रणांत प्रत्यक्ष पित्याचा घात करणाऱ्या मज तुम्हा देखत प्रायोपवेशन करीन हें पकें समज ! ” निर्गुण पातक्याला या पापापासून मुक्त होण्या-

साठीं कांहीं प्रायश्चित्त तरी सांगा ! हाय हाय ! शोकाकुल झालेल्या बभ्रुवाहन राजानें उक्तां आज पितृघात केल्यामुल्लें मज पाषाणहृदयाला स्पर्श करून दुःखानें असें झटलें, “ स्थावर-
त्याचें कंठातें पांघरून सर्व प्रकारें आपत्ति जंगम सर्व भूतांनीं माझें भाषण ऐकावें; आणि,
भोगीत बारा वर्षे भटकत कंठलीं पाहिजेत ! या हे माते नागकन्ये, मी सत्य बोलत आहे तें
मला तीं पित्याच्या मस्तकाचीं दोन शकलें; तूंही ऐक. जर माझा पिता नरश्रेष्ठ वार्य
हणजे मी तीं घेऊन भूतलावर भ्रमण करतो ! जिवंत झाला नाहीं, तर मी रणांत याच
कारण आज या पितृघातरूपी पातकाला दुसरें ठिकाणीं शरीर शुष्क करीन. पित्याला ठार
प्रायश्चित्तच नाहीं. हे नागराजकन्ये उलूपि, हा मारून माझी आतां कोठेही निष्कृति होणार
पहा तुझा पति माझ्या हातून ठार झाला आहे. नाहीं. आतां मी पितृघाताच्या पातकामुल्लें
मीं आज रणांत अर्जुनाला मारून तुझें प्रिय अक्षय्य नरकांत पडणार हें निश्चित होय.
केलें. आतां मी आजच बाबा गेलें तिकडे वीर क्षत्रियाला मारिलें असतां शंभर
जाणार. कारण, हे शुभांगि, मला आतां गाई दान केल्यानें पापमुक्ति होते.
कांहीं आपले प्राण धारण करवत नाहींत. माते, परंतु पितृघातापासून माझी मुक्तता होणें
गांडीवधारी अर्जुन व मी या उभयतांना दुर्लभ आहे. हा माझा पिता पांडुपुत्र धनंजय
मेलेले पाहून आज तूं संतुष्ट हो. हे देवि, जगांत अद्वितीय वीर होता आणि शिवाय तो
मी शपथपूर्वक सत्य सांगतो कीं, मी कांहीं आज मोठा धर्मात्मा होता. तेव्हां त्याच्या घातापासून
प्राण ठेवणार नाहीं ! ” माझी निष्कृति कोठून होणार ? ” राजा, असें

हे महाराजा, इतकें बोलून त्या दुःख-बोलून तो अर्जुनपुत्र महाबुद्धिमान् राजा
उदकस्पर्शपूर्वक प्रायोपवेशन करून स्तब्ध बसला.

१ कोणतेंही पातक घडलें असतां त्या पातकाचे
विशिष्ट स्वरूपाची दर्शक अशी कांहीं लूण अंगा-
वर वागवून आपलें पातक सर्व जगाला स्वमुखानें
उघड सांगत फिरणे हा त्याचे प्रायश्चित्ताचा मार्ग
सामान्यतः मानिला आहे. प्रस्तुतस्थलीं बभ्रुवाह-
नाचे हातून पितृहत्या घडली असतां, आपल्याला
बापाचें शिरःकपाल व चर्म यांची ध्वजा उभारून
बारा वर्षेपर्यंत जगभर आपलें पापकर्म सांगत फिरावें.
लागेल अशी धास्ती येऊन पडली. — वरील विधी-
विपर्यायां याज्ञवल्क्यस्मृतीत उल्लेख आहे तो :—

शिरःकपालीध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन्
ब्रह्महा द्राघशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ।

(याज्ञ० स्मृ. अ. ३, २४३.)

वरील उताऱ्यांत सामान्य ब्रह्महत्येचा उल्लेख
आहे. परंतु ‘ अपराकांनी ’ भविष्यपुराणांतील
उतारा घेतला आहे त्यांत “ मातरं पितरं इत्या सोदरं
भ्रातरं तथा । अनेन विधिना० ” इत्यादि, हणून
पितृहत्येचाही अंतर्भाव व्यक्त केली आहे.

(वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर.),

अर्जुनसंजीवन.

वैशंपायन सांगतात :— हे परंतप, त्या वेळीं
तो बभ्रुवाहन राजा प्रायोपवेशन करून बसला
असतां व मातेसहवर्तमान पितृशोकांत निमग्न
झाला असतां उलूपीनें संजीवनमण्याचें चिंतन
केलें; आणि नागांचें मुख्य साधन असा तो मणि
तात्काळ तेथें प्राप्त झाला. मग उलूपीनें तो मणि
घेऊन सैनिकांच्या अंतःकरणास हर्ष उत्पन्न
करणारें असें भाषण केलें, “ मुला, उठ; शोक
करूं नको. तुला वाटत आहे, परंतु तूं कांहीं
खरोखर जिणूला जिकलें नाहींस. तो मान-
वांस तर काय, पण इंद्रासुद्धां सर्व देवांसही
अजिंक्य आहे ! आतां येथें अर्जुन मेलेला
दिसत आहे, हा खरा मेलेला नसून मीं. या
तुझ्या पुरुषश्रेष्ठ व यशस्वी. पित्याच्या ह्मितानें
त्यावर मोहिनी नामक मायेचा प्रयोग केल्या

आहे. राजा बभ्रुवाहना, संग्रामामध्ये लढत झालेलें कां बरें दिसत आहे ? तुला ठाऊक असतां तुझा पराक्रम कसा काय असतो तें असल्यास मला सांग. तसेंच तुझी माता येथें प्रत्यक्ष पहाण्यासाठींच हा परवीरांतक पार्थ येथें रणभूमीवर कशाकरितां आली, व ही नाग-आला होता; आणि म्हणूनच मीं तुला युद्ध राजाची कन्या उलूपीही येथें कां प्राप्त झाली करण्याचें प्रोत्साहन दिलें. पुत्रा, यामध्ये तुला तेंही माहीत असल्यास सांग. माझ्या सांगण्या-तिळमात्र तरी पाप लागलें असेल अशी शंका प्रमाणें तूं हें मजबरोबर युद्ध केलेंस ही देखील घेऊं नको. अरे, हा पार्थ म्हणजे नर गोष्ट मला माहीत आहे. पण या स्त्रियांस येथें नामक पुराण ऋषि असून महान्, केवळ आत्म-येण्याचें काय कारण घडलें तेवढें समजण्याची रूप, शाश्वत व अक्षर असा आहे; याला रणांत माझी इच्छा आहे.' "

जिंकण्यास शकही समर्थ नाही ! राजा, हा याप्रमाणें पार्थानें प्रश्न केला असतां मणि-पहा मीं दिव्य मणि बरोबर आणिला आहे. पुरेश्वर विद्वान् बभ्रुवाहनानें शिरसा प्रणाम करून हा वररोज मेलेले सर्प पुनः जिवंत करितो. म्हटलें, "तें सर्व या उलूपीला विचारा ! " तेव्हां, प्रभो, तूं आपल्या हातानें हा पित्याच्या हृदयावर ठेव, म्हणजे लगेच पार्थ जिवंत झाल्याचें तुझ्या दृष्टीस पडेल ! "

अध्याय एकयायर्शीवा.

—:—

याप्रमाणें तिनें सांगितलें असतां त्या निष्पाप

अर्जुनशापमोक्षकथन.

व अमितपराक्रमी राजानें तो मणि पार्थाच्या अर्जुनानें विचारिलें:—हे कुरुकुलनादिनि हृदयावर ठेविला; आणि याप्रमाणें त्या मण्याचा उलूपि, तुला व तसेंच ह्या मणिपूरेश्वराच्या स्पर्श होतांच, गाढ झोपेंतून जागा झाल्याप्रमाणें मातेला रणांगणांत कोणत्या कामासाठीं यावं पार्थ सावध होऊन लाल डोळे उघडीत उठून लागलें बरें ? हे चपलांगि भुजगात्मजे, राजा बसला ! मग तो थोर अंतःकरणाचा महात्मा बभ्रुवाहनाची खुशाली जाणण्यासाठीं उत्सुक पार्थ सावध होऊन स्वस्थ बसला आहे असें होऊन तूं आलीस काय ? का माझें कुशल पाहून बभ्रुवाहनानें त्या पित्यास वंदन केलें, समजावें ही तुझी इच्छा आहे ? सुंदरी, मीं राजा, पुरुषश्रेष्ठ पार्थ सावध होऊन पुनः झळकूं किंवा या बभ्रुवाहनानें अज्ञानामुळे तुझा कांहीं लायला असतां इंद्रानें पुण्यकारक दिव्य अपराध केला असें तर घडलें नाही ना ? तसेंच पुष्पांची त्यावर वृष्टि केली; मेघाप्रमाणें शब्द तुझी सवत राजकन्या चित्रांगदा हिनें तर करणाऱ्या दुंदुभि वाजूं लागल्या; आणि आका- तुझा कांहीं अपराध केला नाही ना !

शांत 'शाबास ! शाबास !' असा फार मोठा शब्द राजा, यावर ती नागराजाची कन्या झाला. मग पूर्ण विश्राम पावलेल्या महाबाहु हास्यवदनानें त्यास ह्मणाली, "महाराज, आपण पार्थनें उठून बभ्रुवाहनास आलिंगिलें व त्याच्या माझा अपराध केला नाही, किंवा बभ्रुवाहनानें-मस्तकाचें अवघाण केलें. नंतर पलीकडे त्याची ही केला नाही. त्याचप्रमाणें याच्या या शोकाकुल झालेली माता उलूपीसह उभी होती आईनेंही माझें कांहीं केलें नाही. ती विचारी स्त्रिकडे त्याची दृष्टि गेली. तेव्हां धनंजयानें तर माझा शब्द झेलीत असते. आतां मीं हें विदितहिं, "हे परांतका, हें सर्व रणांगण शोक, काय व कसें केलें तें सर्व ऐकावें. महाराज, विषय व हर्ष यांनीं एकसमयावच्छेद करून त्यास मीं आपल्या पार्थी मस्तक ठेवून प्रार्थना करितें,

आपण मजवर कोप करूं नये. कारण, आणि असें झाले असतां, हे नावेद्रा, तो प्रभो कुरुनंदना, तुमच्याच हितासाठीं मीं हें शापमुक्त होईल. जा, काळजी करूं नको.' केलें आहे. आतां, हे महाबाहो धनंजया, "महाराज, याप्रमाणें वसु बोलले, तेव्हां मीं क्षय केलें, तें संपूर्ण श्रवण करावें. महा-बाबांनीं तें मला येऊन सांगितलें; आणि तें भारतयुद्धांत तुम्हीं शांतनव भीष्मांस जें अध-ऐकून मीं आपणांस हें अशा प्रकारें शापमुक्त मींने मारिलें, त्याची ही निष्कृति मीं येथें केलें. महाराज, देवराज इंद्रही समरांत केली. वीरा, समोरासमोर लढून कांहीं आपला पराभव करूं शकणार नाहीं. आतां, तुम्हीं भीष्मांस पाडिलें नाहीं; तर ते शिखंडी-पुत्र हा आत्मा होय,—आपणच पुत्ररूपानें बरोबर युद्ध करीत असतां त्या शिखंडीच्या जन्म घेतों, असें असल्यामुळेच येथें तुमचा आडून तुम्हीं त्यांस मारिलें. या अधर्माचें पुत्राकडून पराभव झाला. महाराज, यांत निरसन केल्याशिवाय जर तुमचें प्राणोत्क्रमण वास्तविक मजकडे कांहीं एक दोष नाहीं. झालें असतें, तर त्या पापकर्माच्या योगानें मग आपणांस काय वाटेल तें खरें !"

तुम्ही अक्षय्य नरकांत पडलां असतां ! यासाठीं राजा जनमेजया, असें ती बोलली असतां आतां पुत्राकडून तुम्हांला जो क्षणभर मृत्यु अर्जुन प्रसन्नचित्त होऊन तिला म्हणाला, आला, तीच त्या पातकाची विहित शांति 'सुंदरी, तूं हें जें केलेंस तें सर्व मला फार होय, असें पूर्वी वसूंनीं व गंगेनें ठरविलेलें आवडलें.' मग तो कुरुकुलनंदिनी चित्रांग-मीं ऐकिलें आहे. राजा, शांतनव निधन देच्या देखंत आपल्या पुत्रास म्हणजे मणिपूर-पावले असतां देव व वसु महानदी गंगेवर श्वर बभ्रुवाहनास म्हणाला, 'राजा, पुढील येऊन त्यांनीं तीत स्नान केलें आणि भागी-चैत्री पौर्णिमेस युधिष्ठिराचा अश्वमेध होणार रथीच्या अनुमतानें तेव्हां असें घोर भाषण आहे. तर तेथें तूं उभय मातांस घेऊन अमात्या-केलें कीं, "हे भाविनि, हा शांतनव भीष्म सहवर्तमान अवश्य ये.'

रणांत दुःस्वार्शीच लढण्यांत गुंतला असतां पार्थानें याप्रमाणें सांगितलें तेव्हां त्या व मुळींच लढत नसतां सव्यसाचीनें यास ठार धीमान् कमलाक्ष बभ्रुवाहन राजानें पित्यास मारिलें आहे. तर यासाठीं आम्ही आज झटलें:—हे धर्मज्ञ, आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी धनंजयास शाप देतों !" यावर भागीरथी ब्राह्मणांसहवर्तमान अश्वमेध महायज्ञास येईन. 'ठीक आहे.' असें म्हणाली ! हें ऐकून पण, महाराज, आज मजवर अनुग्रह करण्या-माझा थरकाप झाला; आणि लागलीच साठीं आपण माझ्या नगरांत प्रवेश करावा. नागलोकीं जाऊन मीं हें वर्तमान आपल्या हें आपलेच नगर आहे. येथें मार्यासह प्रवेश पित्यास कळविलें. तेव्हां त्यालाही तें ऐकून करावा. हे प्रभो विजयिभ्रेष्ठा, आपणांस या अतिशय वाईट वाटलें. मग माझ्या पित्यानें गोष्टीचा मुळींच विचार पडावयास नको. येथें वसूंकडे जाऊन आपल्याकरितां त्यांची प्रार्थना आपल्या घरीं एक रात्र सुखानें राहून मग केली, व पुनःपुनः त्यांची मनधरणी केली, उद्यांपासून आपण पुनःअश्वारोह गमन करावें. तेव्हां ते त्यास असें म्हणाले, 'महाभागा, याप्रमाणें पुत्रानें विनंती केली असतां तेव्हां ते त्यास असें म्हणाले, 'महाभागा, याप्रमाणें पुत्रानें विनंती केली असतां मणिपूरचा तरुण राजा त्याचा पुत्र आहे; वानरकेतु पार्थानें तेव्हां त्या चित्रांगदापुत्रास तो त्याला रणांत बाणांनीं जमीनीवर पाडिला; हास्यपूर्वक झटलें, "वीरा, हे पृथुलोचना, मी

शिक्षा घेऊन संचार करीत आहे. हें तुला शिक्षा लाविली नाही, तरी मी आज तुझा विजित आहेच. तेव्हां तोंपर्यंत मला तुझ्या खरपूस समाचार घेतां ! चल, युद्धास सुरवात ममारांत प्रवेश करतां येत नाही. या याज्ञिक कर; हा पहा मी प्रहार करूं लागलों ! ” अध्यामं स्वेच्छेनुरूप संचार करावयाचा असतो; हें त्याचें भाषण ऐकून पांडुपुत्रानें हसतच अधिष्ठा, हे नरर्षभा, त्याचे मागोमाग मला प्रत्युत्तर केले, “ या घोड्याच्या गतीस जो मेलेंच पाहिजे. जा; तुझें कल्याण असो. मी विघ्न करील त्याचें मीं निवारण करावें असें पुढें जातो; मला काहीं येथें मुक्काम करितां त्रत वडील बंधूनीं मजकडे सोंपविलेले तुला येत नाही. ” मग तेथें बभ्रुवाहनानें त्या खात्रीनें विदित असेलच. तूं काय सामर्थ्य ब्रह्मसुताची विधिपूर्वक पूजा केली; आणि नंतर असेल तितकें लढ. मला त्याचा राग नाही. ” त्याची व भार्याची अनुज्ञा घेऊन तो भरत- तें ऐकून मगधेश्वरानें सहस्राक्ष इंद्र वृष्टि करितो त्याप्रमाणें हजारों बाणांची वृष्टि करीत पार्थावर प्रथम मारा केला. मग, राजा, शूर गांडीवधन्यानें गांडीवापासून पुष्कळ बाण सोडून त्याचे ते बाण निष्फळ करून टाकले. याप्रमाणें त्याचा शरीर घायां घालवून वानर-

अध्याय व्यायर्शावा.

—:०:—

मागधांचा पराजय.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, याप्रमाणें केतु पार्थानें दीप्तमुख पद्मगांसारखे जळजळीत तो घोडा समुद्रांत पृथ्वीवर संचार करून बाण त्याच्या ध्वजावर, पताकांवर, रथावर, हस्तिनापुराकडे जाणाऱ्या मार्गानें मार्गे परतला यंत्रावर, घोड्यांवर आणि इतर रथांगांवर आणि अध्वानुरोधानें जाणारा पार्थही त्याच्या फेंकले; परंतु त्या वीराच्या शरीरावर किंवा बरोबरच मार्गे फिरला. येतां येतां वाटेत साह- त्याच्या सारथ्यावरही मारिले नाहीत. पण जिकपणें तो राजगृह नगराजवळ प्राप्त झाला. अशा प्रकारें वस्तुतः पार्थक त्याच्या देहास जपत तेव्हां, हे राजा, पांडवांचा तो अश्व आपल्या असतां मागधाला हा आपलाच पराक्रम आहे राज्यांत आलेला पाहून तेथील वीर राजा असें वाटून त्यानें पार्थावर पुनः बाण फेंकले ! सहदेवपुत्र यानें क्षत्रधर्मास स्मरून पार्थास तेव्हां पार्थ अतिशय जखमी होऊन वसंत- आह्वान केलें. तो सहदेवाचा पुत्र कार्त्तवीर फुललेल्या पळसासारखा शोभूं मेघसंधि धनुष्यबाण व ढाल घेऊन रथांत लागला ! जनमेजया, त्या मागध राजाला बसून नगरांतून बाहेर पडला; आणि मारण्याची अर्जुनाची इच्छा नव्हती यामुळेच त्या पदाति धनंजयावर त्वरेनें चालून गेला. तो त्या लोकैकवीराच्या समोर उभा होता; त्या महातेजस्वी मेघसंधीनें धनंजयास गांठून, नाहीपेक्षां केव्हांच निजधामास गेला असता ! मोठेंसें राहणपणाचें नव्हे—पण बालस्वभावानु- परंतु हा खरा प्रकार न ओळखून तो पार्थास रूप सडलें, “ आर्या, हे भारता, तुझ्या ह्या विद्ध करूं लागला, तेव्हां त्यास संताप येऊन घोड्याभोंवतीं हा केवळ स्त्रियांचा गराडा आहे त्यानें जोरानें धनुष्य खेचून त्याचे घोडे ठार असें मी समजतां ! मी याचें हरण करितों; केले; सारथ्याचें मस्तक उडविलें; त्याचे तें सामर्थ्य असेल तर सोडविण्याचा प्रयत्न कर ! मोठें चित्रविचित्र रंगाचें धनुष्य एका क्षुर पण, जमीं मगध वडिलांनीं तुला युद्धांत बाणानें तोडून टाकलें आणि त्याची ढाल,

पताका व ध्वजही खालीं लोळविला ! मग धनंजयानें गांडीव धनुष्याच्या प्रतापानें स्वेच्छां-
तो घायाळ, अश्वहीन, धनुष्यविहीन च्या कितीएक अफाट सेनांचा पराभव केला.

साराथिरहित झालेला राजा गदा वेऊन वेगानें कुंतीपुत्रावर धावला. परंतु तो वेगानें येत असतांच पार्थानें गृध्रपक्ष्याचीं पिसें पिसान्यास लाविलेल्या अनेक शरांनीं ती सुवर्णविभूषित गदा शतधा छिन्नभिन्न केली. तेव्हां तिचे मणि व बंधनें फुटून गेलीं आणि ती गदा चूर्ण होऊन मोकळ्या नागिणीसारखी भूतलावर पडली ! नंतर त्या विरथ, धनुष्यहीन व गदारहित झालेल्या वीराचें सांत्वन करीत कपिकेतन पार्थ त्यास असें ह्मणाला, “ बाळा, तूं आज हा क्षत्रधर्म उत्तम प्रकारें दाखविलास, यांत संशय नाही, आतां जा. राजा, तुझ्या पोर- वयाला तूं रणांत केलेला हा पराक्रमच फार परंतु शेवटीं करभार अर्पण करून पार्थाचें ओह. राजा ‘ राजे मारूं नको ’ अशी युधि- शिराची मला सांगी आहे; आणि ह्मणूनच तूं नंतर तो अश्वराज काशी, कोसल, किरात माझी रणांत खोडी काढूनही वांचलास ! ”

जनमेजया, अर्जुनाच्या या भाषणाचा मागधानें विचार केला, तेव्हां त्याची खात्री झाली कीं, अर्जुनानें गय केली ह्मणूनच आपण वांचलों खरे. मग त्यानें अर्जुनास हात जोडून नमस्कार केला आणि ह्मटलें, “ मी पराभूत झालों. तुझा जयजयकार असो. येथें आणखी लढण्याचा हिश्या मला होत नाही. आतां मीं आज तुझी काय सेवा करावी त्याची आज्ञा कर, कीं ती पार पडलीच ह्मणून समज. ’ मग अर्जुनानें त्याचें नीट आश्वासन करून पुनः असेंच ह्मटलें, “ येत्या चेत्री पौर्णिमेस आमच्या राजाच्या अश्वमेधास अवश्य ये. ’ यावर ‘ ठीक आहे ’ असें ह्मणून सह- देवपुत्रानें त्या अश्वार्थें व वीरमणि फाल्गुनाचें यथाविधि पूजन केलें. नंतर, राजा, तो अश्व पुनः स्वेच्छेनुरूप समुद्रतीरातुं वंग, पुंड्र व कोसल देश तुडवीत गेला आणि तेथें जागजागीं

अध्याय त्रयायशीर्वा.

—१०:—

अश्वानुसरण.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, मगधराजानें पूजन केल्यानंतर श्वेतवाहन पार्थ त्या यज्ञिय अश्वामागून दक्षिण दिशेकडे जाऊं लागला. पुढें तो स्वेच्छेनें संचार करणारा बलाढ्य तुरग पुनः मार्गे वळून चेदि देशांतलें शुक्ति- साह्य नामक रम्य नगरास प्राप्त झाला. तेथें शिशुपालाचा पुत्र शरभ राज्य करीत असून तो महाबलाढ्य होता. त्यानें प्रथम लढाई केली; परंतु शेवटीं करभार अर्पण करून पार्थाचें पूजन केलें. मग, राजा, तेथें पूजन स्वीकारल्या- नंतर तो अश्वराज काशी, कोसल, किरात व तंगण या देशांत गेला. त्या त्या ठिकाणीं पार्थानें यथान्याय आदरसत्कार स्वीकारून पुनः तो उलट खाऊन अश्वानुरोधानें दशार्ण देशांत प्राप्त झाला. तेथें चित्रांगद राजा राज्य करीत होता. त्या बलाढ्य व शत्रुमर्दन राजाशीं पार्थाचें फारच भयंकर युद्ध झालें. पण शेवटीं नरवीर पार्थानें त्यालाही जिंकिलें; आणि मग तो निषादांचा राजा एकलव्य याच्या प्रदेशांत शिरला. पार्थ त्या राज्यांत शिरतांच एकलव्याचा पुत्र त्याशीं लढण्यास प्राप्त झाला. तेथें पार्थानें निषादांवरोबर अंगा- वर कांटा येण्यासारखा फारच भयंकर संग्राम केला; आणि कोणत्याच युद्धांत कधीही परा- भूत न झालेल्या त्या अजिंक्य कौंतेयानें शेवटीं यज्ञास विघ्न करण्यासाठीं प्राप्त झालेल्या त्या एकलव्यसुतास युद्धांत पराभित केलें. हे महाराजा, यांप्रमाणें त्यां पाकशासनीनें रणांत त्या निषादपुत्रास जिंकून तेथून करभार

घेतला; आणि पुनः तो दक्षिणसमुद्राकडे होता. तो हत्ती, घोडे व रथ यांनी युक्त बळला. तेथेही अश्वि, अश्व, रौद्र, माहिषक, आणि ध्वज व पताका यांनी सुशोभित अशा व कोल्लपर्वतवासी यांबरोबर किरीटीस झगड्यांचा जो वध झाला होता त्याबद्दल त्या विशेषे प्रयास पडले नाहीत. सहज चालतां चालतां त्यांचा पराभव करून मग तो तुरंगाच्या अनुरोधाने सुराष्ट्र देशाकडे येऊं लागला. मग कुरुराजाचा तो यज्ञिय अश्व गोकर्णास जाऊन प्रभास तीर्थासही गेला; आणि नंतर तो वृष्णि वीरांच्या ताव्यांतील रमणीय द्वारावती नगरीस येऊन पोचला. राजा, तेथे यादवांचे मुलगे त्या हयश्रेष्ठास धरून नेऊं लागले, तेव्हां उग्रसेनाने त्यांचे निवारण केले. मग वृष्णि व अंधक यांचा राजा तो उग्रसेन व अर्जुनाचा मामा वसुदेव नगरांतून बाहेर येऊन प्रेमपुरःसर व योग्य आदरातिथ्याने अर्जुनास भेटले आणि त्या उभयतांनीं भरतश्रेष्ठ पार्थाची फार स्तुति केली. नंतर त्यांचा निरोप घेऊन अर्जुन तेथून निघाला, आणि ज्या मार्गाने घोडा गेला होता त्या मार्गास लागला. तो घोडा नही पार्थास चोहोंकडून अडथळा करीतच द्वारकेंतून निघाला तो सरळ पश्चिमसमुद्राचे होते, त्यांचीं नांवें घेऊन घेऊन अर्जुनाने तीराने जातां जातां समृद्ध अशा पंचनद मस्तकें उडविलीं. याप्रमाणे रणांत चोहोंकडे देशांत प्राप्त झाला; आणि तेथूनही पुढें उसळून गांधार देशांत जाऊन स्वैर संचार करूं लागला. पार्थ त्याचे मागोमाग होताच. या लढतच होता ! मग क्षत्रधर्म प्रतिपालून युद्ध वेळीं गांधार देशांत शकनीचा पुत्र राज्य करीत असून त्याच्या पोटांत पूर्वीचें वैर डबचतच होते, यामुळे त्याचें व पार्थाचें तेथें घनघोर युद्ध जुंपले.

अध्याय चौऱ्यायशीवा

—:०:—

शकुनिपुत्राचा पराभव:

वैशम्पायन सांगतात:—शकुनीचा मुलगा जोग वीर असून गांधारांतील तो महारथी

प्रचंड सैन्यासह पार्थावर चालून आला. शकुनि राजाचा जो वध झाला होता त्याबद्दल त्या योद्ध्यांस मोठा संताप आलेला होता. ते धनुर्बाण सरसावून एकजुटीने पार्थावर चालून गेले. तेव्हां त्या अपराजित धर्मशील भीम-तून त्यांस युधिष्ठिराचा निरोप कळविला; परंतु तो हितकर बोध त्यांनीं मानला नाही. याप्रमाणे अर्जुन सामोपचारें निवारीत असतांही ते संतम वीर घोड्यास घेरा देऊन त्यासह जाऊं लागले, तेव्हां पंडुपुत्रास क्रोध चढला; आणि त्यानें विशेष अट्टहास न करितां सहज लीलेनें च गांडीवापासून सोडलेल्या तीक्ष्ण धारेच्या शरांनीं त्यांचीं मस्तकें उडविलीं ! याप्रमाणे गांधारांची सारखी कत्तल सुरू झाली आणि शरवृष्टीनें ते अतिशय विह्वल होऊं लागले. तेव्हां ते घोडा सोडून लगबगीनें मागे फिरले; पण कित्येक गांधारवीर अजून-मार्गाने निघाले. तो घोडा नही पार्थास चोहोंकडून अडथळा करीतच द्वारकेंतून निघाला तो सरळ पश्चिमसमुद्राचे होते, त्यांचीं नांवें घेऊन घेऊन अर्जुनाने तीराने जातां जातां समृद्ध अशा पंचनद मस्तकें उडविलीं. याप्रमाणे रणांत चोहोंकडे देशांत प्राप्त झाला; आणि तेथूनही पुढें उसळून गांधार देशांत जाऊन स्वैर संचार करूं लागला. पार्थ त्याचे मागोमाग होताच. या लढतच होता ! मग क्षत्रधर्म प्रतिपालून युद्ध वेळीं गांधार देशांत शकनीचा पुत्र राज्य करीत असून त्याच्या पोटांत पूर्वीचें वैर डबचतच होते, यामुळे त्याचें व पार्थाचें तेथें घनघोर युद्ध जुंपले.

व्हायला नको कांहीं ! ”

अर्जुनाने असें सांगितले असतांही, अज्ञानाने बेफाम झालेल्या त्या राजाने त्याचा अनादर करून, त्या इंद्रतुल्य पराक्रमी पार्थावर बाणांची वृष्टि केली. मग काय ? अतुलपरा-क्रमी पार्थाने एका अर्धचंद्राकृति बाणाने जय-

द्रथाच्या मस्तकाप्रमाणें त्याचें शिरस्त्राण काहीं मला आवडलें नाहीं. कारण, हे अनघा, उडविलें ! तें पाहून तेथील ते सर्व गांधार तूं माझा भाऊच आहेस. राजा, बाता गांधा-
विस्मित झाले; आणि त्यांस समजून चुकलें रीला स्मरून व धृतराष्ट्र राजालाही वाईट वाढेल.
कीं, राजास माहं नये अशी अर्जुनाची इच्छा म्हणून मीं तुला मारिलें नाहीं आणि तेवढ्या-
असल्यामुळेच त्यानें त्याचें मस्तक उडविलें मुळेच तूं जिवंत आहेस ! बाकी तुझे सैनिक
नाहीं ! (नाहीपेक्षां शिरस्त्राणाबरोबरच मस्तक तर सर्व मेलेंच आहेत ! अरे, असें द्वैत मनांत
उडविण्यास त्यास कितीसा वेळ लागणार होता !) आणूं नको, आणि आपलें वैर येथेंच संपू दे.
इकडे गांधारराजानें पळ काढण्याचा निश्चय बाबारे, तूं कधीही अशी विपरीत बुद्धि धरूं
करून भयभीत झालेल्या क्षुद्र श्वापदांप्रमाणें नको. येत्या चैत्रीला आमच्या राजाच्या
त्या सर्व सैनिकांसह वर्तमान धूम ठोकली. अश्वमेधास ये बरें ! ”

परंतु ते पळत असतांही पार्थानें त्वरेनें त्यांचीं
मस्तकें सन्नतपर्व भलांनीं जागच्या जागीं खाली
उतरिलीं ! आणि राहिलेल्यांचे पळतांना उंच
केलेले हात पार्थानें गांडीवास जोडून फेंकलेल्या
मोठमोठ्या बाणांनीं केव्हां कापले गेले हें त्या
पळपुट्यांस समजलेही नाहीं ! त्या पळ त्या स्वैर संचार करणाऱ्या अश्वामागून जाऊं
काढलेल्या सैन्यांतील पुष्कळच लोक ठार व लागला. मग तो अश्व हस्तिनापुराच्या मार्गे
जखमी होऊन त्यांचा विध्वंस उडाला असून मार्गे परतला. घोडा मार्गे फिरल्याचें हेरांकडून
राहिलेले सैनिक, हत्ती व घोडे सर्वच भीतीनें धर्मराजास समजलें, तेव्हां अर्जुन सुखरूप आहे
भांबावून गेले असल्यामुळे त्या रणांगणीं इकडून हें ऐकून त्याचें मन हर्षभरित झालें; व
तिकडे व तिकडून इकडे अशा एकसारख्या पार्थानें गांधारदेशांत केलेंलें तें कृत्य व इतर
घिरव्या घालीत होते ! त्या थोर पराक्रमी वीर देशांतील हकीकती ऐकून त्यास फार संतोष
धनंजयापुढें उभे राहतील व त्याशीं सामना झाला. याच वेळीं माघशुद्ध द्वादशी व पुण्य
करतील असे त्या कचल होत असलेल्या शत्रूंत नक्षत्र असा सुयोग पाहून महातेजस्वी धर्मराज
कोणीच दिसले नाहीं !

असो; नंतर गांधारराजाची भयभीत भीम व नकुल-सहदेव ह्यांस जवळ बोलाविलें;
शालेली माता वृद्ध मंत्र्यांस पुढें करून पुष्कळसा आणि, हे भारता, ते आल्यावर तो महाविद्वान् व
करभार घेऊन बाहेर आली; आणि युद्धांत धर्मनिष्ठाग्रणी राजा वीरश्रेष्ठ भीमसेनांस उद्दे-
बेफाम होणाऱ्या परंतु या वेळीं घाबरलेल्या शून असें म्हणाला, “ भीमसेना, तुझा धाकटा
आपल्या पुत्रास तिनें शांत करून मार्गे फिर-
विलें व उदारचरित पार्थालाही प्रसन्न केलें. लवकरच येथें येऊन पोचेल, असें धनंजया-
तेव्हां प्रभु अर्जुनानें तिचा सन्मान करून कडे गेलेले माझे दूत सांगत आहेत. तेव्हां
गांधारांस क्षमा केली; आणि शकुनिपुत्राचेंही आतां यज्ञाचा काल प्राप्त झाला आहे ! अश्व
समाधान करीत तो असें म्हणाला, ‘ हे महाबाहो, जवळच आहे; आणि चार दिवसांवर माफी
तूं माझ्याशीं लढण्याचें जे मनांत आणलेस तें पूर्णिमा आहे. तेव्हां, वृक्षदेवरा, माघ संपुष्प

अध्याय पंचायशतिः.

—:—

अश्वमेधाचा आरंभ.

वैशाखायन सांगतात:—असें झेलून अर्जुन
वैशाखायन सांगतात:—असें झेलून अर्जुन
वैशाखायन सांगतात:—असें झेलून अर्जुन
वैशाखायन सांगतात:—असें झेलून अर्जुन

महान्यायाचा. यास्तव आतां विद्वान् वेदपारंगत राजांची व पाहुण्यांची उत्तम बरदास्त ठेविली ब्राह्मणांनीं आपल्या उद्योगाला लागवें आणि होती; नानाविध खाद्यपेयें आणि मनुष्यलोकीं अश्वमेधाचें कार्य सफळ होण्यासाठीं यज्ञास दुर्लभ अशा दिव्य शय्या त्यांच्यासाठीं तयार योग्य अशी जागा पहावी. " ठेविल्या होत्या; आणि त्या पाहुण्यांबरोबरच्या

याप्रमाणें धर्मराजानें सांगितलें असतां, जनाबांसाठीं अश्वशाळा, गजशाळा वगैरे अनेक पुरुषश्रेष्ठ पार्थ येत आहे ही बातमी ऐकून प्रकारच्या शाळा नेमून दिल्या असून त्या हर्षभरित झालेल्या भीमसेनानें राजाच्या आज्ञे- सर्व धान्य, ऊंस व दूध यांनीं परिपूर्ण प्रमाणें सर्व तजवीज केली. तो उत्तम कारा- ठेविल्या होत्या ! याचप्रमाणें धीमान् धर्मरा- गीर आणि यज्ञकर्मांत कुशल असे ब्राह्मण जाच्या त्या महायज्ञास बहुत ब्रह्मज्ञानी मुनि- बरोबर घेऊन गेला; आणि त्यानें घरें, वाडे, गण आले. पृथ्वीतील सर्व मोठमोठे विप्रवर्य. ओन्या, मोठमोठे रुंद रस्ते वगैरेसुद्धां सर्व आपआपल्या शिष्यांसह तेथें आले; आणि कुरु- गोष्ठी आंखून यज्ञभूमीचें योग्य प्रकारें मोज- पति धर्मराजानेंही त्यांचा उत्तम आदरसत्कार माप केलें. नंतर त्यानें तेथें शेंकडों राजवाडे केला. बिलकूल अहंता किंवा दंभ न धरतां बांधविले; सर्व जमीनीवर हिरे, माणकें वगैरे अगदीं लीनपणें व साधेपणानें महातेजस्वी रत्नें बसवून ती सुशोभित केली; आणि युधिष्ठिर राजा स्वतः त्या ब्राह्मणांस पोंचवि- एकंदर सर्व यज्ञभूमि सोनें व हिरे ण्यास त्यांच्या वसतिस्थलापर्यंत त्यांच्या मागून यांनीं मढवून फारच उत्कृष्ट बनविली ! यज्ञ- गेला ! मग तेथील सर्व कारागिरांनीं यज्ञाची मंडपांत सोन्याची वेलबुट्टी काढलेले स्तंभ व संपूर्ण तयारी झाली असल्याबद्दल धर्मराजास तशींच मोठमोठी तोरणें उभारिलीं; व या सर्वांस वर्दी दिली आणि सर्व सिद्धता असल्याचें शुद्ध बावचकशी सोनें वापरिलें ! त्या धर्मा- श्रवण करून निरलस धर्मराजास व त्यास त्यानें नानादेशांतून येणाऱ्या राजांसाठीं सन्मान देणाऱ्या त्याच्या बंधूस संतोष झाला. जागजागीं उत्तम अंतःपुरें निर्माण करविलीं; वैशंपायन सांगतातः—तो धर्मराजाचा यज्ञ आणि तशींच त्या कुंतीपुत्रानें देशोदेशच्या सुरू झाल्यावर, मुद्देसूद भाषण करणाऱ्या ब्राह्मणांसाठीं अनेक चांगलीं घरें बांधविलीं. वक्त्यांनीं परस्परांस जिंकण्याच्या हेतूनें अनेक मग, हे महाबाहो, ज्याचें आचरण औदार्यपूर्ण सहेतुक वाद उपस्थित करून त्यांवर पुष्कळ असतें, अशा राजांस बोलाविण्यासाठीं त्या वादविवाद केला. असो; हे भारता, भीमसेनानें भीमसेनानें राजाज्ञेवरून दूतांची रवानगी केलेली ती इंद्राच्या यज्ञासारखी तयारी पाहून केली. राजेंद्रा, कुरुपति युधिष्ठिराचा मनोरथ राजे थक्क झाले. तेथें सुवर्णाचीं तोरणें, तशाच पूर्ण करण्यासाठीं ते राजे अनेक रत्नें, स्त्रिया, शय्या, आसनें व इतर विहारांच्या वस्तु आणि अश्व व आयुधें घेऊन हस्तिनापुरास आले. अपार रत्नसंचय त्यांच्या दृष्टीस पडला. घडे, त्या महात्म्यांबरोबर फारच मोठा लवाजमा मांडीं, कढया, कलश, गडवे वगैरे सर्व असल्यामुळे, ते शिबिरांत प्रवेश करीत असतां सोन्याचेंच असल्याचें त्यांस आढळून आलें ! गर्जणाऱ्या सामरासारखा आकाशास जाऊन तेथें सोन्याबांचून इतर धातूचें नांव नव्हतें ! भिक्कल शक्का मोठा त्यांचा गलबला चालला जो पदार्थ पहावा तो सोन्याचाच ! पुष्कळसे होवा ! कुरुकुलाकृतं युधिष्ठिर राजानें त्या यज्ञस्तंभ शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें उभारले

होते. ते लांकडाचे होते तरी वरून सोन्यानें मढविले होतेच ! ते योग्य कालीं व विधिपूर्वक तयार केले असून सुवर्णविभूषित असल्यामुळें फार झळकत होते. राजा, तेथें जलचर व स्थलचर सर्व प्रकारचे पशु आणिले आहेत, असें राजांस आढळून आलें. त्याचप्रमाणें पुष्कळ गाई व ह्यशी तशाच पुष्कळ वृद्ध स्त्रिया, जलचर प्राणी, वन्य श्वापदे, पक्षी, जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज या चारही कोटींतील जीव आणि तसेच केवळ पर्वतावर असणार पशु, पक्षी व वनस्पति वगैरे सर्व कांहीं तेथें असल्याचें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. याप्रमाणें पशु, धेनु व धान्य यांनीं तो संपूर्ण यज्ञवाट सुसंमृद्ध पाहून राजांस परम विस्मय वाटला. ब्राह्मण व वैश्य यांच्यासाठीं तेथें पुष्कळ प्रकारचीं पक्वान्नें मुबलग तयार असत; आणि, राजा, एक लक्ष ब्राह्मण-भोजन झाले ह्मणजे तेथील मेघाप्रमाणें शब्द करणारा दुंदुभि एकदा वाजवावयाचा असा नियम असे. परंतु तेथें इतकें ब्राह्मण-भोजन होई कीं, रोज तो दुंदुभि वरचेवर एकसारखा वाजतच असे ! भीमान् धर्मराजाचा तो यज्ञ अशा प्रकारचा झाला. हे राजा, तेथें अन्नाचे अगणित पर्वत पडले असत ! दद्याचे पाट वहात ! आणि तुपाचीं तर सरोवरेच भरलेलीं असत ! धर्मराजाच्या त्या महायज्ञांत—ज्यांत अनेक देश आहेत असें संपूर्ण जंबूद्वीप (सर्व देशांसह) एकत्र झालेलें दिसत होते ! तथें, राजा, ज्यांनीं सुंदर मणिकुंडलें व माळा घातल्या आहेत, असे हजारों जातीचे अस्त्रिय पुरुष हातांत मांडीं घेऊन वाढण्यासाठीं बाहेर पडून शेंकडों हजारों ब्राह्मणांस भोजन घालीत ! आणि आश्चर्य हें कीं, ते धर्मराजाचे सेवक ब्राह्मणांस जीं अन्न व पेयें वाढीत, तीं केवळ राजे लोकांनींच उद्योगावीं इतकीं उत्कृष्ट व बहुमोल असत.

आश्व ७ 7—19

अध्याय शायशीवा.

—:०:—

अर्जुनसंदेशकथन.

वैशांपायन सांगतात:—वेदवत्से पृथ्वीपति राजे जमा झालेले पाहून युधिष्ठिर राजा भीमसेनास म्हणाला, 'हे जे पृथ्वीपति राजे आलेले आहेत, यांची पूजा कर. कारण, हे मूर्खभिक्ता राजे असल्यामुळें पूजन करण्यास योग्य आहेत.' कीर्तिमान् धर्मराजानें अशी आज्ञा केली असतां महातेजस्वी पंडुपुत्र भीमसेनानें व उभय माद्रीसुतांनीं त्यांची पूजा केली. नंतर वृष्णीसमवेत श्रीकृष्ण धर्मराजाकडे आला. त्या सर्वलोकश्रेष्ठ कृष्णाचे अग्रभागीं बलराम असून युयुधान, प्रद्युम्न, गद निशठ, सांब आणि कुतवर्मा हे त्यांचे बरोबर होते. महापृथ्वी भीमसेनानें त्यांचीही उत्तम प्रकारें पूजा केली. नंतर त्या सर्वांनीं निरनिराळ्या रत्नखचित राजवाड्यांत प्रवेश केला. मग युधिष्ठिराजवळ अनेक गोष्टी बोलल्यानंतर, अर्जुनास अनेक लढाया कराव्या लागल्या असून त्यांत तो क्षीण झाला आहे, असें कृष्णानें त्यास सांगितलें. तेव्हां धर्मानें त्यास 'अर्जुनाचा वृत्तांत तुला कसा कळला?' म्हणून पुनः पुनः विचारल्यावरून त्या जगन्नाथानें धर्मास सांगितलें, "राजा, द्वारकेत राहणारा माझा एक भास नुकताच येथें आला. त्यानें द्वारकेस अर्जुन आला असतां स्वतः त्यास पाहिलें आहे. त्या वेळीं अनेक तंत्रांमामुळें तो कुश झाल्याचें त्याच्या दृष्टीस पडलें; आणि, राजा, अर्जुन अगदीं नजीक येऊन पोहोचल्याचें त्यानें व मला सांगितलें; तर, राजा, आतां अश्वमेधाच्या तयारीला लाग. "

यावर धर्मराज युधिष्ठिरानें प्रत्युत्तर केलें, 'माधवा, अर्जुन सुखरूप परत येत आहे हें सुख होय. हे धनुर्धना, अस्त्र पंडित

बलाग्रणीने तुझ्या मनुष्याजवळ काय निरोप मनाला फारच हर्षितें. हृषीकेशा, अर्जुनाला सांगितला तो तुजकडून ऐकण्याची माझी पुनः जागजागीं राजांबरोबर पुष्कळच युद्धे इच्छा आहे. 'धर्मराजाने' असें म्हटलें तेव्हां करावीं लागलीं, असें ऐकितें. कृष्णा, त्या त्या वाक्पटु वृष्णिवीरानें धर्मराज युधिष्ठिरास पृथापत्राला कधीच सुख लागत नाहीं, असें प्रत्युत्तर दिलें, "हे महाराजा, त्यानें अर्जुनां कां होतें बरें? अर्जुन हा अतिशयच बुद्धिमान् नाचा मला असा निरोप सांगितला कीं, कृष्णा, आहे; यामुळे तर माझे अंतःकरण अधिकच योग्य संधि पाहून तूं धर्मराजास माझा असा तुटत असतें. जनार्दना, मी एकदा असलों निरोप सांग कीं, कारवेश्वरा, यज्ञाला सर्व ह्मणजे नेहमीं त्या जिष्णूबद्दलच माझे मनांत राजे येणार आहेत. ते आले असतां त्या चिंतन सुरू होतें. खरोखर तो पांडुपुत्र सदादीत सर्व थोर राजांची पूजा करा. कारण, त्यांचें अत्यंत दुःखभागी आहे. कृष्णा, त्याच्या पूजन करणें हेंच आपणांस उचित आहे. सर्वलक्षणसंपन्न शरीरांत कांहीं अनिष्ट त्याचप्रमाणें, कृष्णा, राजाला माझी अशी लक्षण असून त्यामुळे त्याला हीं दुःखें विनंती कर कीं, मागें राजसूय यज्ञाचे वेळीं मोगावीं लागतात, असें कांहीं आहे काय ? घडून आलेला अनिष्ट प्रकार पुनः होऊं नये खरोखर तो अर्जुन सदादीत दुःखाचाच वाटे- म्हणून फार खबरदारी घ्यावी; आणि, कृष्णा, करा दिसतो. त्याला रात्रंदिवस कष्टच सोसावे तूंही याच गोष्टीला अनुमोदन दे. कारण, लागतात हें काय ह्मणून ? मला तर त्याच्या राजा, राजांच्या मांडणामुळे ही प्रजा पुनः अवयवांत कांहींएक उणेपणा दिसत नाहीं. नाश पावूं नये." राजा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें तेव्हां, कृष्णा, याचे कारण काय तें मला अर्जुनाचा निरोप आहे; व आणखी त्या मनुष्यानें एककथासारखें असल्यास तूं सांग. " अर्जुनाचा एक निरोप सांगितला आहे, तो मी जनमेजया, याप्रमाणें धर्मानें प्रश्न केला सांगतों, श्रवण कर. " आपल्या यज्ञाला माझा असतां, भोजराजांची यशोवृद्धि करणाऱ्या त्या प्रिय पुत्र मणिपूरचा राजा महातेजस्वी बभ्रुवाहन साक्षात् हृषीकेश विष्णूनें पुष्कळ वेळ विचार येणार आहे. त्याचाही तुम्हीं मजकरीतां उत्तम करून त्यास उत्तर दिलें, " राजा, त्या पुरुष- आदरसत्कार करावा. कारण, राजा, त्याचे सिंहाच्या पोटाच्या जरा जास्त लांब आहेत, मजवर अखंड प्रेम व भाक्ति आहे." धर्मराज याव्यतिरिक्त दुसरें व्यक्तिचिंतही न्यून त्याच्या युधिष्ठिरानें हें. भाषण ऐकून त्याच्या त्या शरीरांत मला दिसत नाहीं. पोटाच्या लांब भाषणाचें अभिनंदन करून असें उत्तर दिलें. असल्यामुळेच त्याला नित्य प्रवास करावा लागतो. त्याला नेहमीं दुःख भोगवें लागण्याचें दुसरें कांहींच कारण मला आढळत नाहीं. " राजा, बुद्धिमान् नरश्रेष्ठ कृष्णानें तेव्हां असें सांगितलें असतां धर्मानें हाटलें, " हो, अतेंच खरें. " कृष्णानें अर्जुनामध्ये व्यंग काढल्या- मुळे द्रौपदीनें कृष्णाकडे रागानें वक्र दृष्टीनें पाहिलें; व कैशदैत्यांतक कृष्णानें जाणलें कीं, ही जी इतकी संतापली ती, अर्जुनाच्या

अध्याय सत्यायशीर्वा.

—:०:—

अर्जुनाचें प्रत्यागमन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—कृष्णा, तुझ्या मुखांतून मी हें प्रिय भाषण श्रवण केलें. हें सांगणें तुला योग्यच आहे. हे प्रभो, तुझें हें अमृत-रसमय व श्रेष्ठ व हितकर भाषण आम्हा

काळ्या-मुळे द्रौपदीनें कृष्णाकडे रागानें वक्र दृष्टीनें पाहिलें; व कैशदैत्यांतक कृष्णानें जाणलें कीं, ही जी इतकी संतापली ती, अर्जुनाच्या

अंगचा उणेपणा काढल्यामुळेच ! त्या ठिकाणी पुढे करून त्यास सामोरे गेले. अर्जुनानें धृ-
तभीमसेन वगैरे जे कुरुकुलांतील लोक व यजन राष्ट्राच्या पायांवर मस्तक ठेवून धीमान् धर्माचे
करणारे ब्राह्मण होते, ते धनंजयाची ही पाय धरले, आणि भीम वगैरे सर्वांस वंदन
विलक्षण व शुभ कथा श्रवण करून हर्षभरित करून केशवास आलिंगन दिलें. मग सर्वांच्या
ज्ञाने, याप्रमाणें त्यांच्या अर्जुनाविषयी गोष्टी भेटी होऊन सर्वांनीं त्याचा गौरव केला;
चालल्या असतांच महात्म्या अर्जुनानें पाठवि- आणि उलट महाबाहु पार्थही त्यांचा योग्य
लेला एक दूत तेथें आला आणि त्या बुद्धि- प्रकारें आदरसत्कार करून, समुद्रांतून पार
मान् दूतानें कुरुश्रेष्ठ धर्मराजास प्रणाम करून जाणारास तीर सांपडलें असतां तो विश्राम
नरश्रेष्ठ अर्जुन जवळ येऊन ठेपल्याचें कळ पावतो त्याप्रमाणें विश्राम पावला. इतक्या
विलें. तें ऐकून राजाचे डोळे आनंदाश्रूंनीं अवकाशांत धीमान् वभ्रवाहन राजा आपल्या
भरून आले; आणि त्यानें आनंदाची वातमी उभय मातांसह कुरुदेशास आला. तेथें त्यानें
सांगितल्याबद्दल त्या दूतास पुष्कळ द्रव्य कौरवांतील वडील माणसांस व इतर राजांस
बक्षीस दिलें. मग दुसरे दिवशीं तो कौरव- अभिवंदन केलें; आणि त्यांकडून आदरातिथ्य
धुरंधर वीर नरव्याघ्र अर्जुन नगरांत येत स्वीकारून तो मग कुंती आजीच्या उत्तम
असतां जिकडे तिकडे एकच गलबला होऊं मंदिरांत शिरला.

लागला. मग तो अश्व जसजसा जवळ येऊं
लागला, तसतसा त्याच्या टापांनीं उडालेला
प्रचंड धुराळा उच्चैःश्रव्याच्याप्रमाणें शोभूं लागला.

अध्याय अष्टाध्यायशीर्वा.

—:—

अश्वमेधयज्ञारंभ.

हे भरतश्रेष्ठा, मग नगरांत प्रवेश करीत असतां
तेथें लोकांचीं हर्षोत्पादक भाषणें पार्थानें श्रवण
केलीं: “ पार्था, तूं सुखरूप आहेस हें वभ्रवाहनानें पांडवांच्या राजवाड्यांत जाऊन
मोठेंच सुदैव होय. युधिष्ठिर राजा धन्य आहे. अत्यंत सौजन्यानें पितामही कुंतीला वंदन
सर्व राजांस जिंकून सगळ्या पृथ्वीवर घोडा केलें. नंतर राणी चित्रांगदा व कौरव्य नामक
फिरवून आणणारा अर्जुनावांचून दुसरा कोण नागाची कन्या ती उलपि अशा दोघीजणी
आहे ! हें अत्यंत दुष्कर कृत्य अर्जुनाव्याति- विनयानें कुंती व द्रौपदी यांजवळ आल्या;
रिक्त दुसरा कोण करूं शकेल ! अहो, सगरा- आणि मग सुभद्रा व दुसऱ्या कौरवस्त्रिया
दिक जे थोर थोर राजे मागे होऊन गेले, यांसही योग्यसन्मानपूर्वक भेटल्या. कुंतीनें
त्यांच्या हातूनही असें अद्भुत कृत्य घडलेलें त्या दोघींना नानापकारचे रत्नालंकार दिले,
आह्मी कधीं ऐकिलें नाही ! आणि, हे कुरुश्रेष्ठा, व तसेच द्रौपदी, सुभद्रा व इतर कुरुस्त्रियांनीं-
तूं सांप्रत जें दुष्कर कर्म केलेस तें भविष्य- ही त्यांस देणग्या दिल्या. याप्रमाणें कुंतीनें
स्काळचेही कोणी राजे करूं शकणार नाहीत ! ” पार्थाच्या प्रेमांमुळे त्या दोघी राण्यांची उत्तम

अशा प्रकारें ते बोलत असतां त्यांचीं तीं संभावना केल्यावर त्या तेथें बहुमोल मंचकांवर
कर्णमधुर भाषणें ऐकत धर्मात्म्या पार्थानें यज्ञ- बसल्या. इकडे महातेजस्वी वभ्रवाहन राजाच,
बाटिनेत प्रवेश केला. नंतर अमात्यांसहवर्तमान धृतराष्ट्रानें सत्कार केल्यानंतर तो योग्य विन-
यानें त्याच्या जवळ उभा राहिला; आणि

नंतर राजा युधिष्ठिर व भीमसेनप्रभृति पांडव बांच्या जवळ जाऊन त्यांना त्यांस नम्रपणे नमस्कार केला. तेव्हां संतुष्ट झालेल्या त्या पूर्ण करणारा व सकल गुणांनी युक्त असा तो महाराजांनीही त्याला प्रेमाने आलिंगिले; त्यांचे अश्वमेध महायज्ञ केला. राजा, त्या यज्ञमध्ये योग्य प्रकारे पूजन केले; आणि त्यास पुष्कळ वेदवेत्ते, उत्तम शिकलेले व सर्वज्ञ अशा याजकांनी द्रव्य अर्पण केले. याप्रमाणेच मग तो राजा चक्र-गदाधारी श्रीकृष्णाजवळ प्रद्युम्नासारखा नम्रपणे जाऊन उभा राहिला. तेव्हां कृष्णाने त्या मुळे त्यांच्या हातून कांहीं चुकले नाही, राजाला एक अतिशय मूल्यवान्, उत्तम सजविलेला व दिव्य अश्व जोडलेला उत्तम रथ दिला. धर्मराज, भीमसेन, अर्जुन व नकुलसहदेव यांनीही त्याला पृथक् पृथक् सन्मान व देणग्या दिल्या. पुढे तिसरे दिवशी सत्यवतीपुत्र वाकपट्ट व्यासमुनि युधिष्ठिराजवळ प्राप्त होऊन झणाले, “ हे कुंतीपुत्रा, आजपासून यज्ञास प्रारंभ कर. तुला यज्ञ सुरू करण्याची हीच वेळ आहे. यज्ञाचा मुहूर्त प्राप्त झाला असून याजकही तुला त्वरा करीत आहेत. राजेंद्रा, तुझा हा यज्ञ कोण त्याही प्रकारे न्यून होऊ नये. ह्या यज्ञांत सुवर्ण पुष्कळ असल्यामुळे हा ‘ बहुसुवर्णक ’ ह्या नांवाने प्रख्यात होईल. त्याचप्रमाणे, हे महाराजा, या यज्ञांत तुम्ही तिप्पट दक्षिणा द्या; आणि, राजा, तुझा यज्ञही त्रिगुण होवो. कारण येथे ब्राह्मण तसेच योग्य आहेत. राजा, उत्तम दक्षिणा देऊन केलेल्या तीन अश्वमेधांचे पुण्य येथे तुला प्राप्त होऊन तू ज्ञाति-वधामुळे घडलेल्या पातकापासून मुक्त होशील. अश्वमेधाचे शेवटी जे अवभृथस्नान करावयाचे असते, ते अत्यंत पवित्र, सर्व पापांपासून पावन करणारे व फारच योग्यतेचे आहे; हे करून घेता, ते तुला घडणार आहे ”

याप्रमाणे, राजा, अमितबुद्धिमान् व्यासांनी सांगितल्यानंतर तेजस्वी धर्माच्या युधिष्ठिराने अश्वमेधाची वीक्षा घेतली; आणि मग त्या

महाबलाढ्य राजाने पुष्कळ अन्नसंतर्पण, विपुल दक्षिणा वगैरेच्या योगाने सर्व कामना पूर्ण करणारा व सकल गुणांनी युक्त असा तो योग्य प्रकारे सर्व बाजूस फिरून सर्व कृत्ये केले. ते द्विजवर्य अशा योग्यतेचे असल्या-मुळे त्यांच्या हातून कांहीं चुकले नाही, मधलेच कांहीं गळले नाही, किंवा क्रम सोडून-ही कांहीं घडले नाही ! त्या द्विजवर्षांनी ते सर्व कांहीं यथायोग्य प्रकारेच केले. राजा, ज्याला प्रवर्ग्य किंवा धर्म असें म्हणतात, ते कृत्य प्रथम उत्तम प्रकारे करून त्या द्विजसत्तमांनी विधिपूर्वक सोमवल्लीचे कंडन केले. नंतर, राजा, सोमप्राशन करणारांत श्रेष्ठ अशा त्या द्विजांनी सोमरस काढून शास्त्रानुसार कमाने सवने केली. त्या यज्ञाला आलेल्या सर्व लोकांत कोणीही निरुत्साही दिसला नाही, दरिद्री राहिला नाही, तसाच क्षुधित, दुःखी किंवा सामान्य प्रतीचाही कोणी आढळला नाही ! शत्रूस ठार करणारा महातेजस्वी भीमसेन राजाच्या आज्ञेने एकसारखा भोजनार्थी जनांस भोजन घालीत होता. यज्ञकृत्यांत कुशल असलेल्या याजकांनी प्रत्येक दिवशी अगदीं शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे सर्व कृत्ये केली. धीमान् धर्मराजाच्या त्या सदस्यांपैकी—ज्याला षडंगांचे ज्ञान नाही असा, किंवा ज्याने व्रतानुष्ठान योग्य प्रकारे केले नाही असा, अथवा जो उपाध्याय (गुरु) नाही असा, किंवा जो अनेक प्रकारच्या वादांत निष्णात नाही असा एकही सदस्य नव्हता !

हे भरतर्षभा, जनमेजया, नंतर यज्ञस्तंभ (यूप) उभारण्याचा समय प्राप्त झाला, तेव्हां सहा बलाचे, तितकेच खेराचे, आणि तेवढेच

पळसाचे; दोन देवदारूचे आणि एक श्लेष्मा-
तक नामक वृक्षाचा असे यज्ञस्तंभ त्या कुरु-
पतीच्या यज्ञांत याजकांनीं उभारले; आणि
भीमसेनानें राजाच्या आज्ञेवरून शोभेसाठीं
दुसरे पुष्कळ सुवर्णाचे यज्ञस्तंभ करविले.
जनमेजया, राजर्षि युधिष्ठिराच्या यज्ञांतील
ते वस्त्रांच्या योगानें सुशोभित झालेले स्तंभ,
महेंद्रासमवेत असलेले देव सप्तर्षीसह स्वर्गांत
शोभतात, त्याप्रमाणें तेथें शोभत होते.
तेथें चयन नामक स्थंडिल रचण्यासाठीं
सोन्याच्या विटा पाडल्या होत्या आणि तें
चयन दक्षप्रजापतीच्या चयनासारखें शोभत
होतें. त्याचा चौथरा औरसचौरस अठरा
हात लांबीचा असून तो सुवर्णाचे पंख अस-
लेल्या गरुडपक्ष्याच्या आकाराचा त्रिकोणी
रचला होता. नंतर मनीषी विप्रांनीं शास्त्रांत
सांगितल्याप्रमाणें निरनिराळ्या देवतांस उद्देशून
निरनिराळे पशु व पक्षी यज्ञस्तंभांस बांधिले.
तसेच शास्त्रांत ज्या प्रकारचे बैल सांगितले होते
त्या प्रकारचे बैल व तसेच जलचर प्राणी या
सर्वांस त्यांनीं तेथें होम वेगरे कृत्यें केल्यानंतर
बांधून ठेविलें. महात्म्या कुंतीपुत्राच्या यज्ञांत
त्या उत्कृष्ट अश्वरत्नाशिवाय तिनशें दुसरे
पशु यज्ञस्तंभांस बांधिलेले होते. तेथें साक्षात्
देवर्षींच्या समुदायांची दाटी झाली होती; गंध-
र्वांचे समूह गायन करीत असून अप्सरांचे
ताफे नृत्य करीत होते; किंपुरुषांची तेथें
गर्दीं उसळली होती; आणि किन्नरांच्या
आगमनानें त्यास शोभा आली होती. या
एकंदर गोष्टींमुळें धर्मराजाचा तो यज्ञ कांहीं
विलक्षणच शोभत होता. त्या यज्ञमंड-
पाच्या समोवतीं चोहीकडे, सिद्धीस पोचलेल्या
ब्राह्मणांचीं स्थानें सारखीं लागून गेलीं होती.
सर्व शास्त्रांचे प्रणेते व यज्ञकृत्यांत कुशल असे
व्यासांचे शिष्य व थोर थोर ब्राह्मण त्या

सभेंत नित्य बसलेले असत; आणि त्याच-
प्रमाणें स्वतः नारद मुनि, महातेजस्वी तुंबुरु,
विश्वावसु, चित्रसेन, तसेच दुसरे गानकौ-
विद लोक आणि नृत्यगायनांत पारंगत अस-
लेले गंधर्व तेथें हजर असून, यज्ञांतील दोन
कर्मांच्या मध्यंतरीं जाणाऱ्या वेळांत ते त्या
विप्रवर्गास नृत्यगानेंकरून रमवीत असत.

अध्याय एकुणनवदावा.

—:—

अश्वमेधसमाप्ति.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, द्विजसत्त-
मांनीं इतर पशूंचें विधिपूर्वक पचन करून,
नंतर त्या सर्वपृथ्वीपर्यटन करून आलेल्या
अश्वाचें यथाशास्त्र हनन केलें. नंतर, याजकांनीं
त्या अश्वाचे विधिपूर्वक बारीक भाग करून,
मंत्र, द्रव्य व श्रद्धा या तिन्ही कलांनीं
युक्त व उदार अंतःकरणाच्या त्या द्रुपदकन्येला
यथाविधि जैवळ बसविलें; आणि मग त्या
द्विजांनीं त्या अश्वाची वषा शास्त्रांत सांगितलेल्या
पद्धतीनें बाहेर काढून अगदीं शांतपणें ती
विधिपूर्वक शिजविली. हे भरतर्षभा, यज्ञांत
शिजणाऱ्या त्या वपेच्या धुराचा वास हा सर्व
पापें दूर करणारा आहे. तो धर्मराजानें
आपल्या अनुजांसहवर्तमान यथाशास्त्र ग्रहण
केला. नंतर, हे नरर्षभा, वपेशिवाय त्या
अश्वाचे जे हृदयजिह्वादिक अवयव राहिले,
त्यांचें त्या सगळ्या म्हणजे सोळा विद्वान्
ऋत्विजांनीं अग्नींत हवन केलें. याप्रमाणें

१ अश्वमेधयज्ञात यजमानपत्नीनें यज्ञिय अ-
श्वार्शी संगति करण्याचा विधि सांगितला आहे
असे किळसवाणे आरोप कांहीं लोक आमचे शा-
स्त्रावर करितांना आह्मी ऐकिले आहेत. त्यांचे
आधार त्यांना ठाऊक; निदान या सर्वमाझ भा-
रतात तरी या समजुतीला आधार नाही, इकडे
अज्ञानीं लक्ष घावें.

त्या इंद्रतुल्य तेजस्वी धर्मराजाचा तो यज्ञ परत देतो. तूं ह्या ब्राह्मणांस द्रव्य अर्पण कर यथासांग पूर्ण करून शिष्यांसह भगवान् आणि पृथ्वी तुजकडेच राहू दे. ” मग वासु-
व्यासांनी त्या राजाला मोठेपणास चढविले. देवही धर्मराज युधिष्ठिरास ह्मणाला, ‘ भग-
नंतर युधिष्ठिर राजाने ब्राह्मणांस हजारों वान व्यास सांगतात तसेच करणे तुला योग्य
कोटि निष्क दक्षिणा दिली ! आणि व्यासांस आहे. ’ जनमेजया, कृष्णानेही असेच मत
तर संपूर्ण वसुंधरा अर्पण केली ! राजा, दिले, तेव्हां आत्यांसह वर्तमान मनांत संतोष
पृथ्वीचा प्रतिग्रह करून सत्यवतीपुत्र व्यास पावलेल्या युधिष्ठिराने कोटि कोटि दक्षिणा
भरतश्रेष्ठ धर्मराज युधिष्ठिरास म्हणाले, “ हे दिली. अश्वमेध यज्ञास अमक दक्षिणा
राजसत्तमा, ही पृथ्वी मी परत तुझ्याच हवाली द्यावी ह्मणून जे सांगितले आहे त्याच्या बरोबर
केली आहे. तूं हिचे निष्कय मला दे. कारण तिष्पट दक्षिणा त्याने दिली ! खरोखर मस्तकाचे
आम्ही ब्राह्मण द्रव्यार्थी आहो. आम्हांस अनुकरण करून कल्पाने युधिष्ठिराने जे हे
राज्याची अपेक्षा नाही. ’ तेव्हां थोर औदार्याचे कृत्य केले, ते या लोकीं तरी
मनाच्या बुद्धिमान् युधिष्ठिराने आपल्या भावां- दुसरा कोणी राजा करू शकणार नाही.
सह थोर थोर राजांच्या समक्ष त्या ब्राह्मणांस विद्वान् कृष्णद्वैपायन मुनींनी ते द्रव्य धेऊन
प्रत्युत्तर दिले, ‘ अश्वमेध महायज्ञांत पृथ्वी ऋत्विजांच्या हवाली केले आणि ऋत्वि-
हीच दक्षिणा सांगितलेली आहे. यास्तव जांनी त्यांचे चार विभाग केले. तेव्हां, राजा,
अर्जुनाने जिकिलेली ही संपूर्ण पृथ्वी मी ज्यांचे पाप धेऊन गेले असून ज्याने स्वर्ग
ऋत्विजांस दिली आहे. आता, द्विजश्रेष्ठहो, जिकिला होता, असा तो युधिष्ठिर पृथ्वीचे
मी वनांत गमन करीन. तुम्हीं या पृथ्वीचे निष्कय ह्मणून ते द्रव्य अर्पण करून भावासह-
चातुर्होत्रांत सांगितलेल्या प्रमाणाने चार वर्तमान संतोष पावला. ऋत्विजांनी त्या
विभाग करून चौधेजण वांटून घ्या. द्विज- अपरंपार सोन्याच्या राशी मोठ्या आनंदाने
श्रेष्ठहो, ब्रह्मत्वाचा स्वीकार करावा अशी ब्राह्मणांस वांटून दिल्या आणि ज्याला पांजे
माक्षी इच्छा नाही; आणि, विप्रहो, माझे व तेवढे त्यास धेऊ दिले. त्या यज्ञवाटांत
माझ्या भावांचेही मन सदोदीत अशाच जेवढे ह्मणून सुवर्ण होत तेवढे सर्व, अलंकार,
प्रकारचे असते. ’ याप्रमाणे युधिष्ठिर बोलला. तोरणे, यज्ञस्तंभ, घडे, भांडी व विद्या सुद्धा
असतां त्याचे भाऊ व द्रौपदी यांनी म्हटले, चटसारे युधिष्ठिराच्या आज्ञेने ब्राह्मणांनी लुटले;
‘ आमचेही असेच म्हणणे आहे ! ’ हे ऐकून आणि ज्याला जेवढे घेवयेल व घ्यावेसे वाटले
सर्वास अत्यंत आश्चर्य वाटले. मग आकाशांत तेवढे त्याने घेतले. याप्रमाणे ब्राह्मणांची
‘ शाबास, शाबास ! ’ असा ध्वनि झाला; तृप्ति झाल्यानंतर राहिलेले द्रव्य क्षत्रियांनी
आणि त्याचप्रमाणे ब्राह्मणांचे समुदायही लुटले. नंतर वैश्यांनी, त्यांच्या मागून शूद्रांनी
त्यांची प्रशंसा करू लागल्यामुळे तेथे बराच व शेवटी म्लेच्छ वगैरे जातींनी मनमुराव द्रव्य
गलबला होऊ लागला. मग कृष्णद्वैपायन लुटून गेले. नंतर धीमान् धर्मराजाने
मुनींनी ब्राह्मणांच्या मध्यमार्गी युधिष्ठिराची अपार इज्य देऊन संतुष्ट केलेले ते ब्राह्मण
स्तुति करीत पुनः असे म्हटले, “ राजा, आपआपल्या घरी गेले. नंतर, पृथ्वीचे
तूं ही पृथ्वी मला दिलीस ना ? तीच मी तुला निष्कय ह्मणून दिलेल्या त्या अपार द्रव्यापैकी

महातेजस्वी भगवान् व्यासांच्या वांटेणीस आलेला विभाग त्यांनी आदरपूर्वक कुंतीस दिला. तेव्हां श्वशुरानें प्रेमानें दिलेलें तें द्रव्य स्वीकारून कुंतीस संतोष झाला; आणि तिनें त्या द्रव्याच्या योगानें पुष्कळ मोठमोठी पुण्यकृत्यें केलीं. नंतर निष्पाप युधिष्ठिरा राजा आपल्या भ्रात्यांसह अवभृथस्नानास गेला. तेथें तो देवगणपरिवेष्टित अशा महेंद्रासारखा शोभला. हे महाराजा, तेव्हां पांडवांच्या समोवतीं राजांची सारखी गर्दी झाली असल्यामळें, तारागणांनीं परिवेष्टिलेल्या ग्रहां-प्रमाणें ते शोभत होते. नंतर युधिष्ठिरानें त्या राजांसही नानाप्रकारचीं रत्नें, हत्ती, घोडे, अलंकार, दासी, वस्त्रे व सुवर्ण दिलें; आणि राजमंडळांत तें अपार द्रव्य वांटित असतां, हे राजा, युधिष्ठिर तेथें कुबेरासारखा शोभला. मग इतर राजांप्रमाणें त्यानें वीर्यशाली बभ्रुवाहन राजास पुढें बोलावून विपुल वित्त अर्पण करून त्यास आपल्या राज्यास पाठवून दिलें. दुःशलेचा नातू तो लहान बालक याचीही भगिनीप्रेमामुळे त्या धीमंतानें त्याच्या पित्याच्या राज्यावर स्थापना केली; आणि मग, हे भरतर्षभा, उत्तम प्रकारें आदर-सत्कार व नजरनजराणे देऊन संतुष्ट केलेल्या त्या सर्व राजांसही इंद्रियनिग्रही कुरुपति युधिष्ठिरानें स्वस्थानीं पांचविलें. मग भ्रात्यां-सहवर्तमान महातेजस्वी युधिष्ठिर राजानें महात्मा श्रीकृष्ण, महाबली बलराम आणि प्रद्युम्नप्रभृति दुसरे हजारों वृष्णिवीर यांचें यथाविधि पूजन करून त्यांचीही बोळवण केली, अशा प्रकारें धीमान् धर्मराजाचा तो यज्ञ समाप्त झाला. त्यामध्ये अन्न, द्रव्य व रत्नें यांचे पुष्कळ ढीग पडले होते; सुरा व मैरेय यांचे स्नायूर झाले होते; तुपाच्या चिखलानें ओढ झाले होते; अन्नाचे पर्वत पडले होते;

प्रसीसा सुरू असतां आणि धर्मराजाच्या पूर्ण झाले आहेत; ममतेच्या भाषणांनीं मस्तकावर पुष्पवृष्टि होत असतां, ज्यांचें अर्धें अंग शुद्ध संतोष पावले आहेत; आणि दानें देऊन सुवर्णमय आहे व नेत्र निळे आहेत, असा उरलेल्या वस्तूंच्या योगानें इतर सर्व लोकांची एक मुंगूस मेघासारखा शब्द करीत त्या ठिकाणीं तृप्ति झाली आहे. त्याचप्रमाणें आमच्या आला; आणि तशा एकाच गर्जेनें मृग व राजाचा शुचिभूतपणा पाहून त्याच्या इष्ट-पक्षी यांस भयभीत करणारा तो धीट व प्रचंड मित्रांचा संतोष झाला आहे; पवित्र हविर्द्रव्यांच्या मुंगूस मनुष्यवाणीनें म्हणाला, “ राजेहो, योगानें देव संतोषले आहेत; आणि शरण उच्छ्वस्तीनें राहणाऱ्या एका कुरुक्षेत्रनिवासी आलेल्यांस उत्तम आश्रय मिळाल्यामुळे दानशूर ब्राह्मणानें दिलेल्या एक प्रस्थ सातूंच्या त्यांचेही हृदय शांत झालें आहे. तेव्हां अशा पिठाची बरोबरी या तुमच्या यज्ञानें होत प्रकारच्या या यज्ञाला तूं नावें कां ठेवतोस ? यांत नाही, त्यापेक्षां या यज्ञाची योग्यता कमीच काय न्यूनाधिक आहे, तें खरें खरें या ब्राह्म आहे ! ” राजा, त्या नकुलाचें तें भाषण णांस निवेदन कर. हे ब्राह्मण तुझें भाषण ऐकून तेथील सर्व द्विजश्रेष्ठ आश्चर्यचकित श्रवण करण्यास उत्सुक झाले आहेत. तर या झाले. मग त्या नकुलासमोवतीं जमून त्यांनीं प्रश्नाचें तुझ्या ज्ञानास व अनुभवास अनुरूप त्यास विचारिलें, “ नकुला, चांगुलपणाचें असें उत्तर दे. तूं मोठा ज्ञानी आहेस; तुझे उत्कृष्ट उगमस्थान अशा या यज्ञास तूं कोठून माषण विश्वासास पात्र आहे; तुझें रूपही प्राप्त झालास ? तुझ्या अंगीं सामर्थ्य काय दिव्य आहे; आणि तुझा ब्राह्मणांवरोबर समा आहे ? तुझें ज्ञान किती आहे ? आणि तुला गमही घडला आहे. तेव्हां या प्रश्नाचें उत्तर कोणाचा आधार आहे ? तूं जो आमच्या देणें तुला योग्य आहे. ”

या यज्ञाची निंदा करीत आहेस, त्या तुझी राजा, याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांनीं प्रश्न योग्यता आम्हीं करी समजावी ? आम्हीं तर केला असतां तो मुंगूस मोठ्यानें हसत हा यज्ञ वेदांतील बर्हिचाचि भागाचाही लोप म्हणाला:—द्विजहो, माझें भाषण असत्य नाहीं न होऊं देतां सांग केला आहे; सर्व कृत्यें किंवा मी गर्वाच्या योगानें तुमची निंदा आगमांत सांगिल्याप्रमाणें घ्याव्याय केली आहेत; करितों अशांतलाही भाग नाही. मी काय येथें ज्यांची पूजा-कारणें योग्य होतें त्यांची बोललों तें तुम्हीं सर्वांनीं ऐकलेंच आहे. तें इतकेंच शास्त्रानुसारें विधिपूर्वक पूजा केली आहे; कीं, ‘ द्विजश्रेष्ठहो, हा तुमचा यज्ञ एक प्रस्थ-मंदाहुतींनीं अशीचें हवन केलें आहे; बिलकूल मर सातूंच्या पिठाच्या योग्यतेचा नाही ! ’ मत्सर किंवा प्रपंच न करतां (योग्य) दानें आतां मी म्हणतो हें कसें काय तें तुम्हांस दिलीं आहेत; आणि नानाप्रकारच्या दानांच्या अवश्य सांगितलें पाहिजे. तर, द्विजश्रेष्ठहो, योगानें संपूर्ण ब्राह्मण येथें संतुष्टही झाले आहेत. कुरुक्षेत्रांत उच्छ्वस्तीनें राहणारा एक दानशूर त्याचप्रमाणें उच्छ्व युद्धाच्या योगानें सन्निध ब्राह्मण भार्या, पुत्र व स्नुषा यांस हवर्तमान स्वर्गास संतुष्ट झाले आहेत; क्रद्धाच्या योगानें कसा मेला आणि त्यानें माझें हें अर्धें अंग सुवर्ण-पित्त-तृप्त झाले आहेत; उत्तम परिपालनें मय कसें केलें तो मी स्वतः पाहिलेला व अनु-कल्प प्रजांचा संतोष झाला आहे; इष्ट भविलेला अत्यंत अद्भुत वृत्तांत जसा घडला जोकाच्या योगानें अस्तेयाचे अस्तेय करीत तसा मुर्ध्वास सांगतों, पितर पिष्टानें अन्न घड.

राजा, याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांनीं प्रश्न केला असतां तो मुंगूस मोठ्यानें हसत म्हणाला:—द्विजहो, माझें भाषण असत्य नाहीं किंवा मी गर्वाच्या योगानें तुमची निंदा करितों अशांतलाही भाग नाही. मी काय बोललों तें तुम्हीं सर्वांनीं ऐकलेंच आहे. तें इतकेंच शास्त्रानुसारें विधिपूर्वक पूजा केली आहे; कीं, ‘ द्विजश्रेष्ठहो, हा तुमचा यज्ञ एक प्रस्थ-मंदाहुतींनीं अशीचें हवन केलें आहे; बिलकूल मर सातूंच्या पिठाच्या योग्यतेचा नाही ! ’ आतां मी म्हणतो हें कसें काय तें तुम्हांस दिलीं आहेत; आणि नानाप्रकारच्या दानांच्या अवश्य सांगितलें पाहिजे. तर, द्विजश्रेष्ठहो, कुरुक्षेत्रांत उच्छ्वस्तीनें राहणारा एक दानशूर त्याचप्रमाणें उच्छ्व युद्धाच्या योगानें सन्निध ब्राह्मण भार्या, पुत्र व स्नुषा यांस हवर्तमान स्वर्गास संतुष्ट झाले आहेत; क्रद्धाच्या योगानें कसा मेला आणि त्यानें माझें हें अर्धें अंग सुवर्ण-मय कसें केलें तो मी स्वतः पाहिलेला व अनु-भविलेला अत्यंत अद्भुत वृत्तांत जसा घडला तोकाच्या योगानें अस्तेयाचे अस्तेय करीत तसा मुर्ध्वास सांगतों, पितर पिष्टानें अन्न घड.

नकुल सांगू लागला:—हे • द्विजहो, नियमानुसार उंछवृत्तीचा अवलंब करित होता; अगदीं अल्प पण न्यायानें मिळविलेल्या पदा-परंतु धान्याचे फारसे कण न मिळतां तो भूक र्थाचें दान केल्यामुळे एका ब्राह्मणास किती व श्रम यांच्या योगानें अगदीं गळून गेला. उत्तम फळ मिळाले तो इतिहास मी तुम्हांस ह्या वेळीं भुकेनें सर्वांचेच प्राण डोळ्यांत आले सांगतो. धर्म जाणणाऱ्या अनेक लोकांनीं परि- होते, तथापि तीं सर्वजणें ऐन दुपारचा तो वेष्टित अशा कुरुक्षेत्र नामक पुण्यभूमींत कांहीं सारा वेळ धान्याचे दाणे टिपण्यांत गुंतलीं दिवसांपूर्वीं कोणी एक उंछवृत्तीनें निर्वाह कर- होती. याप्रमाणें षष्ठकाल होईपर्यंत खूनूणारा कापोति नामक ब्राह्मण होता. तो तेंथें मार्या, त्यांनीं एक प्रस्थ यव मिळविले ! मग त्या तप- पुत्र व स्नुषा यांसह वर्तमान रहात असून स्व्यांनीं ते दळून त्यांचें पीठ केलें. नंतर जप- नित्य तपश्चर्येत निमग्न अस. तो मोठा जाण्य, आह्निक वगैरे आटोपून त्यांनीं यथाविधि धर्मात्मा व जितेंद्रिय असून त्याचें आचरण अग्निसंतर्पण केलें, आणि तें यवांचें पीठ (सक्तु) फारच शुद्ध असे. तो सुवताचरणी ब्राह्मण एकेक कुडव याप्रमाणें चौवांनीं वाटून घेतलें. स्नुषापुत्रादिकांसह नित्य षष्ठकालीं आहार करी; आतां ते भोजनास सुरवात करणार, इतक्यांत आणि कचित् प्रसंगीं एखाद्या दिवशीं षष्ठकालीं तेंथें कोणी एक अतिथि ब्राह्मण प्राप्त झाला. त्या आहार करावयास सांपडले नाहीं तर दुसरे अतिथीस पाहतांच त्या सर्वांची, अंतःकरणें दिवशीं षष्ठकाल प्राप्त झाल्यावरच तो आहार करी, हर्षपूर्ण झालीं आणि लगेच त्यांनीं त्यास अभि- मध्यंतरीं करित नसे ! विप्रहो, याप्रमाणें त्या वंदन करून कुशल विचारिलें. त्यांचीं मनें धर्मशीलाचा नित्यक्रम चालला असतां एकदा अगदीं निमळ होती; इंद्रियें स्वाधीन होती; देशांत भयंकर दुष्काळ पडला. त्या वेळीं या श्रद्धा व दम यांनीं तीं युक्त होती; द्वेष, ब्राह्मणाजवळ मुळींच धान्यसंचय नव्हता क्रोध व मत्सर यांस त्या साधूंच्या ठायीं व द्रव्याचें तर नांवच नव्हतें. अवर्षणामुळे थारा नव्हता; त्यांनीं अभिमान, गर्व व क्रोध झाडेंझुडेंपेही वटून आसमंतात सर्व प्रदेश पार सोडून दिला होता; आणि ते द्विजवर्ष बेचिराख झाला होता. भोजनाची योग्य वेळ (नापलेंक व दोषांच्या स्त्रिया) उत्तम धर्मज्ञ प्राप्त झाली तरी त्या ब्राह्मणाजवळ कांहींच होते. त्यांनीं आपला धर्म व गोत्र त्यास सांगून खावयास नव्हतें. असेच रोज फांके पडूं व तसाच त्याचाही विचारून त्या क्षुधार्ति लागले. कुंडूबांतील सर्व माणसे क्षुधेनें व्याकूळ अतिथीस शोपडींत नेऊन त्याचें असें आद- होत होती, परंतु करतात काय ? कुंडीं प्राण रातिथ्य केलें: “ महाराज, या अर्घ्याचा स्वीकार धरून तसेच दिवस लोटणें त्यांस भाग करावा; हें पाच घ्यावें; हे निष्पापा, हें होतें ! याप्रमाणें चाललें असतां एकदा ज्येष्ठ आपलें दुर्मासन आहे यावर बसवें; आणि, महिन्याच्या शुक्लपक्षातील एके दिवशीं सूर्य महाराज, हे नियमानुसार मिळविलेले पवित्र ऐन मध्याह्नीं आला आहे अशा वेळीं तो सक्तु आहेत हे मी आपणांस देतो यांचा स्वीकार ब्राह्मण धान्याचे कण वेंचीत होता. भुकेनें व करावा. द्विजर्षभा, आपलें कल्याण असो.” उन्हांनें धावरा होत असतांही तो याप्रमाणें याप्रमाणें प्रार्थना करून त्या वृद्ध ब्राह्मणानें

१ तीस घटकांच्या दिवसांचें ८ भाग केले दिलेलें सक्तूचें कुडव अतिथीनें स्वीकारिलें व असतां त्यांतील सहावा भाग.

नाहीं. पुढें उच्छ्वसिता ब्राह्मणानें त्या अतिथीस आणि हा माझ्या वांट्याचा सक्तीचा चतुर्थास अजूनही क्षुधार्त पाहिलें, तेव्हां यास खावयास आपण ध्यावा. द्विजर्षभा, सत्य, रति, धर्म, काय यावें, व हा ब्राह्मण कसा संतुष्ट सुगुणांनीं प्राप्त होणारा स्वर्ग आणि स्त्रियांचे होईल, अशी तो मनांत चिंता करूं लागला! इत- सर्व मनोरथ पत्युधीन आहत. पुत्रोत्पत्तीस कथांत त्याची भार्या म्हणाली, 'महाराज, माझा पुरुषाचें रेत व स्त्रीचें शोणित संयुक्त व्हावें भाग द्या. हा द्विजश्रेष्ठ सर्वथा तृप्त होऊन लागतें. सारंग, सर्वतः मी एकसूत्र होत. यथासुखानें येथून जावा अशी माझी इच्छा पति हेंच स्त्रीचें परम देवत होय. मर्याद्याच आहे.' याप्रमाणे ती साध्वी बोलत असतां प्रसादानें स्त्रीला गति व पुत्र यांची प्राप्ति होते. तिची भुक्तेनं दाम्पती वळलेली पाहून तिचें महाराज, आपण माझे सतत पालन करीत सक्तु ध्यावे व अनिथीस यावे हें त्या ब्राह्मणाचें असल्यामुळे आपण पुनि आहां. तसेंच भरण मनास येईना. तो विद्वान् ब्राह्मण स्वतःवरून अनु- करीत असल्यामुळे खंय भर्ते आहां. आणि मानानें तिची स्थिति जाणतच होता. ती तपस्विनी आपण मला पुत्रप्रदान केलें असल्यामुळे आपण वृद्ध, क्षुधार्त व अगदीं थकलेली असून फारच वरदही आहां. यास्तव हे माझे सक्तु आपण ग्लान झाली होती. तिचा केवळ अस्थिपंजर अवश्य अतिथीस यावे. तुझास जंरने घेरले उरला होता व ती थरथर कांपत होती. अशी आह. तुम्ही वृद्ध असून भुक्तेनं व्याकूल व भार्येची स्थिति पाहून तो ब्राह्मण तिला अत्यंत अशक्त आहां. शिवाय उपवासांमुळे म्हणाला, " हे शोभन, पुरुषांनीं स्त्रियांचें त्वांस अतिशय थकवा आला असून शरीरही रक्षण व पोषण केलें पाहिजे, हा धर्म कांय- फार कुरा झाले आहे. तेव्हां आपण माझे सक्तु पतंगाना व श्वापदांनाही लागू आहे. असें घण्यास अनमान करूं नये."

असतां, हे स्त्रिये, तूं असें म्हणावेंस हें योग्य भार्येनं अशी विनंती केली असतां तिचे नाहीं. ज्या पतीचें रक्षण किंवा पोषण भार्येस सक्तु घेऊन तो ब्राह्मणास म्हणाला. 'द्विजसत्तमा, करावें लागेल, किंवा ज्याची कीव करण्याचा हे आपणही सक्तु घे.' तेव्हां त्या ब्राह्मणानें तीस प्रसंग येईल, तो पुरुष उज्ज्वल कीर्ती- ते सक्तु घेऊन खाऊन अकल. परंतु तेवढ्याने पासून च्युत होईल व त्यास शाश्वत लोकांची ही त्याचें समाधान झाले नाहीं. हें पाहून तो प्राप्ति ज्हावयाची नाहीं! धर्म, अर्थ व काम या उच्छ्वसिता ब्राह्मण पुनः चिंतातुर झाला.

तिन्ही पुरुषार्थांचीं सर्व कृत्यें, सर्वांची शुश्रूषा, मग पुत्र त्यास म्हणाला:—हे सत्तमा, हे वंशविस्तार करणारी संतति, वाडवडिलांचे माझे सक्तु घेऊन तुम्ही विद्यास द्या. अशा धर्म (कुलाचार) आणि तसाच पतीचा वेळीं हे सक्तु देणें हेंच सक्तु होय असें स्वतःचाही धर्म स्त्रियांवर अवलंबून आहे. स्त्रीनं मी समजतो आणि ह्मणूनच हे मी आन- कर्मावरून पतीची योग्यता जाणावी. जो दानें देत आहे. मी तुमचें सदोदीत प्रयत्नपूर्वक पुरुष भार्येचें रक्षण करण्यास असमर्थ होतो त्याची परिपालन केलें पाहिजे. वृद्ध पित्याचें पालन करणें मोठी अपकीर्ति होते व तो नरकासही जातो." हेंच साधूचें इष्ट होय. वाद्वक्यांत पित्याचें

पतीचें हें भाषण ऐकून ती पुनः म्हणाली, परिपालन करणें हा पुत्राचा धर्मच ठरविलेला "जांथा, आपणा उभयतांचा धर्म व अर्थ एकच आहे. श्रुति याच अर्थाचें प्रतिपादन करीत आहे. यास्तव, महाराज, मजवर प्रसन्न व्हावें असून तिजप्रमाणें त्रैलोक्यांत सदोदीत आच-

रण होत असतें. कसेंचसे प्राणधारण होत लज्जायमान झाला. आतां काय करावें हें त्यास असलें म्हणजे तितक्यानें तपाचरण चाल- सुचेना. इतक्यांत त्याची साध्वी सून सासऱ्याचें विणें तुम्हांस शक्य आहे; आणि प्राण्यांच्या पिय करण्याच्या इच्छेनें मोठ्या आनंदानें देहांत राहणारा प्राण हें परम दैवत होय. आपले सक्तु घेऊन पुढें आली आणि स्वशुरास (हा आतिथि विमुख गेला तर तुम्ही दुःखानें म्हणाली, “ भगवन्, आपल्या संतानापासून मरून जाल. तर असें होऊं नये व आपला मला संतानप्राप्ति होईल. हे माझे सक्तु घेऊन धर्म सुरळीत चालावा, यासाठीं माझ्या आपण अतिथीस द्यावे. तुमच्या प्रसादानें मला मागाचा आपण स्वीकार करा.) खरोखर अक्षय्य लोक मिळालेले आहेत.

यावर पिता म्हणाला:—मुला, तूं जरी (मिळणें निश्चित झालें आहे.) जेथें पोंच- हजार वर्षांचा झालास, तरी मला लहान मूलच व्यावर विलकूल दुःख प्राप्त होत नाही अशी ओहस. पुत्रोत्पत्ति करून पिता पुत्राच्या योगानें गति पुत्राच्या योगानें मिळत असते. ज्याप्रमाणें कृतकृत्य होतो. लहान मुलांची मुक मोठी धर्मादिक त्रितय किंवा अग्नित्रय हें बलवत्तर असत, ती सहन करणें त्यांस फार स्वर्गदायक आहे, त्याप्रमाणेंच पुत्र, पौत्र व कठीण पडतें, हें मी समजतों. बाळा, मी पौत्र हें त्रितयही खरोखर अक्षय्यस्वर्गदायक वृद्ध आहे. मला मुक सहन करवेल. बाळा, होय. पितरांस ऋणापासून तारते म्हणूनच तूं सुखी एस. पुत्रा, वृद्धत्वामुळे मला अंधची पुत्र ही संज्ञा रूढ झाली आहे. पुत्रपौत्रांच्या विशेषशी बाधाही होत नाही. शिवाय मी योगानें मनुष्य नियमानें सद्धृतीस जातो. ”

दीर्घकाल तपाचरण केलें असल्यामुळे, कितीही श्वशुर म्हणाला:—बाळे, उन्हावाऱ्यानें उपासमार झाली तरी मला मरणाचें मथ नाही. तुजें अंग फुटून त्याची दशा दशा झाली

पुत्र म्हणाला:—बाबा, मी तुमचें अपत्य आहे; तशीच तूं निस्तेज व अगदीं कुशही आहे. पत्तु नामक नरकापासून रक्षण कर- झाली ओहस; आणि, हे सुव्रतचारिणि, क्षुधेनें पारा म्हणूनच मुलास पुत्र असें म्हणतात. तुजें चित्त विकल होत आहे. हें सर्व शिवाय पुत्र हा आपला आत्माच होय. पहात असतां मी धर्मघातक बनून (पिताच पुत्ररूपानें पुनः जन्म घेत असता.) तुझ्या सक्तुचा स्वीकार कसा करूं ? तेणेंकरून यास्तव येथें माझा माग स्वीकारून म्हणजे मी कर्तव्यपराङ्मुख झालों असें होणार नाही आपल्या स्वतःच्याच साध्यानें आपलें सक्तु- काय ! हे कल्याणि, तूं फार सौजन्यानें वाग- तून रक्षण करा. पारी आहेस; तथापि तूं असें बोलूं नयेस. शुचि-

बाप म्हणाला, ‘बाळा, तूं रूप, शील व दम भूतपणा, उत्तम शील आणि तपाचरण यांनीं या तिहींकरून मला अनुरूप आहेस. अनेक सुसंपन्न व अत्यंत अवघड प्रकारानें प्राणघात्रा प्रकारें तूं कसास उतरला आहेस. तेव्हां, पुत्रा, करणाऱ्या तुज पतिव्रतेला या षष्ठकालींही तुझे सक्तु मी स्वीकारतां. ’ असें म्हणून मनांत केवळ निराहार रहावें लागलेलें माझ्यानें कसें संतोष पावलेल्या त्या द्विजसत्तमानें ते सक्तु पाहवेल बरें हे शुभे, तुजें अजून पोरवय असून घेऊन हास्यपूर्वक त्या अतिथीस अर्पण केले. तूं मुकेनें व्याकूळ झाली आहेस व तूं जात्या खी परंतु ते सक्तु भक्षण करूनही त्याची तृप्ति आहेस; वास्तव तुजें मीं सतत रक्षण केले झाली नाही. तें पाहून धर्मात्मा उडवृत्ति तर पाहिजे, असा वास्तविक माझा धर्म आहे; आणि

सांप्रत तर तू उपवासांमुळें अगदीं थकून गेली योगानें मी संतुष्ट झालों. अहाहा ! हे द्विज-
असतांही आपल्या विमलाचरणानें कुटुंबांतील श्रेष्ठा, स्वर्गामध्ये स्वर्गनिवासी देव तुझ्या
सर्व माणसांस आनंद देत आहेस, अशा तुझ्या-दानाची महती गात आहेत. ही बघ आका-
पुढचा घांस मी कसा ओढू वरें ? शांतून भूतलोवर पृष्णवृष्टि झाली ! देवर्षि, देव

सुषा म्हणाली:—प्रभा, आपण माझ्या व गंधर्व व तसेच देवदूत हे विस्मित होऊन
गुरूचे गुरु (पतीचे तात) व म्हणून देवाचे गेले आहेत व तुझी प्रशंसा करिताहेत: आणि
देव आहां. यास्तव, हे देवाधिदेवा, आपण तसेच ब्रह्मर्षि व ब्रह्मलोकी वसणारे इतर
माझे सक्तु ग्रहण करावे, माझा देह, माझे प्राण लोक विमानांत वसून तुझ्या दर्शनाचीच
व माझा धर्मही वडिलांच्या सेवेस वाहिलेला आकांक्षा करीत आहेत. यास्तव, हे द्विज-
आहे. विप्रा, माझे प्राणोत्क्रमण झालें तरी प्रभा, आतां तूं स्वर्गास गमन कर. पितृ-
चिंता नाही, मला आपल्या कृपेनं सद्गतिच लोकास गेलेले पितर आणि तसेच तेथें न
मिळेल. महाराज, आपण माझे पालनकर्त व पांचलेले इतरही पुष्कळ पर्वज यांस तूं ब्रह्म-
मी आपणांस पालनीय आहे, या नात्यानें चथ, दान, यज्ञ, तप आणि शुद्धधर्माचरण
पाहिलें तरी आपण माझे सक्तु ग्रहण करणेंच यांच्या योगानें कित्येक युगंपर्यंत कायमची
योग्य आहे; त्याचप्रमाणें, माझी आपले ठायीं सद्गति जोडून दिली आहेस. यास्तव, द्विजा,
हृद भाकि आहे, याही नात्यानें आपण माझी आतां तूं स्वर्गास गमन कर. हे सुवता, तूं जें
विनंती मान्य केली पाहिजे; किंवा निदान परमश्रद्धेनं तप करीत आलास, तेणेंकरून
माझ्या सत्त्वाची परीक्षा पाहण्यासाठीं तरी आपण या दानाच्या योगानें. हे ब्राह्मणसत्तमा, देव
या वेळीं माझे सक्तु स्वीकारणें योग्य आहे ! तुजवर सुप्रीत झाले आहेत. ज्यापेक्षां तूं या

श्वशुर म्हणाला:—हे साध्वि, या तुझ्या अशा संकटसमयीं शुद्ध चिंतानें आपणा-
सदाचरणानें तूं सतत शोभत राहशील. जवळील सर्वेभ्य समर्पण केलेंस, त्यापेक्षां या
कारण, तूं धर्मशील व पतिव्रता असून तुझे कर्मानें तूं स्वर्ग जिंकलास. क्षया ही बुद्धिप्रश-
लक्ष सदेदीत गुरुशुश्रूषेत निमग्न असतें. कर्त, धर्मबुद्धि नाहीशी करित आणि क्षयच्या
यास्तव, बाळे, मी तुझे सक्तु घेतों. हे महा योगानें मनुष्याचे ज्ञान पार नाहीस होऊन
भागे, तूं धर्माचरणानें वागणारांत श्रेष्ठ आहेस त्याचें धैर्य गळून जातें. जो क्षुधा जिकितो
असें जाणून मी तुला अंतर देणार नाही. तो निःसंशय स्वर्ग जिंकितो. जर दानाची

असें म्हणून त्यानें ते सक्तु घेऊन ब्राह्मणास आवड कायम असेल तर धर्म नाश पावत
अर्पण केले. तेव्हां तो विप्र त्या सच्छील नाही. पुत्रस्नेह व भार्यास्नेह यांकडे लक्ष गुंतूं
व थोर अंतःकरणाच्या ब्राह्मणावर संतुष्ट झाला. न देतां केवळ धर्मच श्रेष्ठ होय असें जाणून
तो साक्षात् यमधर्मच मनुष्यरूपानें आला तूं भुकेचीही पर्वा केलीस नाही. द्रव्यसंपादन
होता. तो वाक्पटु त्या वेळीं प्रसन्न होत्साता हे हलक्या योग्यतेचें म्हणजे थोड्या पुण्याचें
त्या द्विजर्षभास म्हणाला, “ हे द्विजसत्तमा, आहे; सत्पात्री दानाची योग्यता त्याहून श्रेष्ठ
तूं न्याय व धर्म यांस अनुसरून संपादिलेले आहे; योग्य काली दान करणें हें त्यापेक्षांही
आणि आपल्या शक्तीत होतें तितकें पुष्कळ वरिष्ठ आहे; आणि श्रद्धा ही तर सर्वांवरची
असें हें जें शुद्ध दान मला दिलेंस, त्याच्या आहे. स्वर्गाचें द्वार हें अत्यंत सूक्ष्म आहे, तें

मोहामुळें लोकांस द्रुगोचर होत नाही. स्वर्ग-प्रकारच्या यज्ञांसही होणें नाही. क्रोधामुळें द्वाराचा अडसर हा लोभाचा बनलेला आहे; दानाचें फळ बुडतें व लोभामुळें स्वर्ग हातचा रामद्वेषांनीं त्याचें संरक्षण झालेलें आहे; आणि जातो. न्यायानें उपजीविका करणारा व तो हातीं येणें महाकठीण आहे. क्रोध जिंक-दानाची महती जाणणारा आपल्या तपःप्रभावे-लेले, जितेंद्रिय व यथाशक्ति (शक्य तितकें करून स्वर्गसुख भोगितो. कोणी विपुल दाक्षिणा पुष्कळ) दान करणारे. तपस्वी ब्राह्मणच देऊन पुष्कळ राजसूय यज्ञ केले किंवा अनेक त्याला पाहूं शकतात, इतरांस तो दिसणें अश्वमेध केले, तथापि, हे विप्रा, तुला सांप्रत प्राप्त अशक्य होय. ज्याजवळ एक हजार रुपये झालेल्या फलाची बरोबरी त्यांस होणें नाही. तूं आहेत त्यानं शंभर दिले, किंवा ज्यापाशीं केवळ एक प्रस्थ सक्तूच्या योगानें अक्षय्य ब्रह्म-शंभर आहेत त्यानं दहा दिले, आणि ज्यापाशीं लोक जिंकिला आहेस. आतां, विप्रा, तूं रजो-कपर्दिकाही नाही त्यानं नुसतें ओंजळभर पाणी गुणविरहित होतसाता यथासुखें ब्रह्मलोकीं दिलें, तर या तिघांस सारखेंच फल मिळतें. गमन कर. हे द्विजश्रेष्ठा, तुझां सर्वानाच हें येथें किती द्रव्य खर्चिलें यावर मेळ नाही; तर पहा दिव्य विमान प्राप्त झालें आहे. यांत त्यांत किती आदर्यवृद्धि दाखविली यावर स्वेच्छापूर्वक बसा. द्विजा, मजकडे पहा. मी मेळ आहे. रंतिदेव राजाजवळ एकदा कांहींन स्वतः धर्म आहे. तूं खरोखर देहाचें सार्थक्य द्रव्य नव्हतें, तेव्हां त्यानं शुद्ध चित्तानं नुसतें केलेंस. तुझी जगांत अखंड कीर्ति राहिल. उदकच दिलें. परंतु, विप्रा, त्याच्या योगानें आतां भार्या, पुत्र व स्नुषा यांसहवर्तमान तूं ना स्वर्गलोकीं गेला ! बाबारे, न्यायोपाजित स्वर्गां गमन कर ! ”

व श्रद्धादत्त अशा अल्पही दानानं धर्म जसा त्या साक्षात् धर्मानं असं भाषण केलें संतुष्ट होता, तसा तो अन्यायोपाजित व असतां तो विप्र भार्या, पुत्र व स्नुषा यांसह श्रद्धारहित केलेल्या मांठमांठच्या दानांनींही विमानांत बसून स्वर्गास गेला. विप्रहो, ज्या वेळीं संतोष पावत नाही. नृगराजानें ब्राह्मणांस तो विप्र आपला पुत्र, स्नुषा व भार्या यांसह हजारों गोदांनं केली, परंतु चुकून एकच परक्याची स्वर्गास गेला, त्याच वेळीं मी बिळांतून बाहेर गाय दान दिल्यामुळें तो नरकास गेला ! पडलों. हा प्रकार घडण्यास व मी बिळांतून बाहेर उशीनराचा पुत्र शिविराजा यानं आपलें मांस येण्यास एक मांठ पडली. तेव्हां त्या सक्तूच्या सु-काढून दिलें आणि तेणेंकरून तो पुण्यश्लोक वासानं, उदकाच्या तुषारांनीं व दिव्य पुष्पांच्या स्वर्गांत पुण्यवंतांच्या लोकीं जाऊन सुख स्पर्शानं हें पहा माझें मस्तक सुवर्णाचें बनलें ! भोगीत आहे. नुसतें मोठें ऐश्वर्य हें कांहीं त्या साधूच्या त्या दानलवांनीं व त्याच्या पुण्यकारक नाही. सत्पुरुष आपल्याकडून तपःप्रभावानं मला हा लाभ झाला. विप्रहो, होईल तितका (पराकाष्ठेचा) प्रयत्न करून त्या सत्यप्रतिज्ञ ब्राह्मणानं सत्कृतदान केल्यामुळें सत्कृत्यांच्या योगानें पुण्य जोडतात. परोप- हें माझें अर्थ शरीरही सुवर्णमय झालें. त्या कारादि सत्कर्मानं आपल्या शक्तीची सीमा धीमंताच्या तपाचें हें अत्यंत विशाल फल तुझीं करणें हेंच खरें पुण्यकारक होय. विप्रा, अवलोकन करा. असो; मंग आपलें राहिलेले न्यायानें मिळविलेल्या अल्प द्रव्याच्या समर्प- अर्थ शरीरही सुवर्णमय करून ध्यावें झालाणानें जें पुण्य लागतें, त्याची बरोबरी अनेक इच्छेनं मी मोठ्या हुरूपानें अनेक तपोबनं व

यज्ञ यांमध्ये पुनःपुनः अनेकवार गेलों आणि अशीच ठाम समजूत आहे आणि तीच निः-
आज येथें धीमान् कुरुपतीचा यज्ञ चालल्याचें संशय खरीही आहे. पुष्कळ राजे व द्विजश्रेष्ठ
ऐकून मोठ्या आशेनें येथेंही आलों; परंतु मी यांनीं यज्ञ करून येथें परम कीर्ति व अंतीं
सुवर्णमय बनलों नाहीं ! विप्रवर्यहो, माझी स्वर्ग मिळविला आहे. सहस्राक्ष इंद्रानें पुष्कळ
आशा निष्फळ झाली तेव्हां मग मी हसून तें दक्षिणा देऊन अनेक (शंभर) यज्ञ केले,
वाक्यं बोललों आणि आतांही सांगतां कीं, ह्मणून त्या महातेजस्वी विभूला अखिल देव-
हा यज्ञ त्या प्रस्थमात्र सक्तूच्या बरोबरीचा राज्य प्राप्त झालें ! आतां, महाराज, भीमार्जुनां-
मुळींच नाहीं ! त्या वेळीं धर्म भक्षण करीत सारखे ज्याचे भाऊ तो युधिष्ठिर राजा ऐश्वर्य
असतां ते सक्तूचे बारीक कण उडाले होते व पराक्रम यांमध्ये साक्षात् देवराज इंद्राच्या
त्या उष्ट्या कणांनीं तेव्हां माझें अंग सोन्याचें बरोबरीचा असतां त्या महान्याच्या अश्वमेध
झालें ! हा तुमचा यज्ञ खूप मोठा आहे खरा, यज्ञाची त्या मुंगुसानें कां निंदा केली बरें !
परंतु त्या सक्तुकणांची सर याला नाहीं असें असें त्यांत कोणतें व्यंग घडलें होतें !
माझें मत आहे.

वैशंपायन सांगतातः—हे नराधिपा जन-

याप्रमाणें तेव्हां यज्ञामध्ये त्या सर्व ब्राह्म- मेजया, यज्ञाचा विधि व त्याचें श्रेष्ठ फल हें
णांस सांगून तो नकुल अदृश्य झाला आणि आतां मी तुला यथार्थ कथन करितों, तें
मम ते ब्राह्मणही आपल्या घोरोघर निघून गेले. श्रवण कर. पूर्वी कोण एके काळीं इंद्र एक
वैशंपायन सांगतातः—हे परपुंरंजया जनमे- यज्ञ करीत होता, त्यांत यज्ञकृत्य चालू होतें,
जन्मा, याप्रमाणें त्या अश्वमेध महायज्ञांत घडलेला ऋत्विज कर्मांत निमग्न होत, अर्घांत आहुति
आश्चर्यकारक प्रकार मीं तुला सर्व कथन केला. पडत होत्या, यथासांग हवन चाललें होतें,
राजा, या यज्ञाविषयीं तूं मुळींच विस्मय देवांस आह्वान चालू होतें, मोठमोठ महर्षि
कलं नको ! अरे, यांत काय आहे ! कोट्य- येऊन बसले होत, अश्रात ब्राह्मण अत्यंत
वाधि ऋषि केवळ तपाच्या योगच स्वर्गास गेले स्वस्थ मानसानें हलक्या आवाजानें पण सुस्वर
आहेत. प्राणिमात्राचा अद्रोह, संतोष, सच्छील, असें मंत्रोच्चार करीत होते, आणि ती आलंभ
सरळपणा, तप, दम, सत्य आणि उत्तम दान (हनन) करण्याची वेळ असल्यामुळें पशूंंस
हीं सर्व प्रत्येकीं महायज्ञाच्या बरोबरीची आहेत ! मारण्यासाठीं धरलें होतें. हे महाराजा, अशा
समयीं त्या पशूंची मुद्रा खिन्न झालेली पाहून त्या महर्षींस कृपा उपजली व त्यांनीं असें
भाषण केलें: तेव्हां ते तपोधन ऋषि इंद्राजवळ
जाऊन झगले, ' इंद्रा, तुझा हा यज्ञविधि

अध्याय एक्याण्णवावा.

—:०:—

हिंसामिश्र धर्माची निंदा.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, राजे यज्ञ कांहीं बरोबर नाहीं. मोठा धर्म घडावा ह्मणून
करण्यांत निमग्न असतात; महर्षि तपाचरणांत तूं हें चालविलें आहेस, परंतु हें तुझे मोठें
भूतलेले असतात; आणि शांति प्राप्त व्हावी ह्मणून अज्ञान आहे. पुरंदरा, यज्ञांत पशूंंस मारावें
खटपट करणारे ब्राह्मण शम, दम इत्यादिकांत असें कांहीं शास्त्रांत सांगितलें नाहीं. तुझा हा
घडलेले असतात. तस्मात् यज्ञफलाची बरोबरी समारंभ केवळ धर्मोपघातक आहे. हा यज्ञ
कशाबेई होत नाहीं असें दिसतें. माझी कांहीं धर्मकृत होणार नाहीं. कारण हिंसा

हा कांहीं धर्म नव्हे ! जर तुला यज्ञ दानानें त्याची इहलोकीं तर कीर्ति होत करण्याची इच्छा असेल, तर ऋत्विजांनीं नाहींच, पण परलोकींही त्या दुर्मतीस कांहीं वेदानुसारेच यज्ञ करावा. विधीस अनुसरून फळ मिळत नाही. जो मूर्ख अन्यायानें विपुल यज्ञ केल्यानें तुला फार मोठें पुण्य घडेल. द्रव्य मिळवून मग धर्म घडावा म्हणून यज्ञ तेव्हां, सहस्राक्षा, जुन्या वीजांच्या योगानें तूं वेगरे धर्मकृत्यें करतो, त्यास त्या धर्माचें यज्ञ कर. शका, हाच महान् धर्म असून येणे- कांहींच फळ मिळत नाही. ज्याचें अंतःकरण करून उत्तम गुण व उत्तम फल यांची प्राप्ति होते. पापमय आहे असा जो पुरुषाधम धार्मिक-

हे महाराजा, याप्रमाणें त्यांनीं सांगितलें; पणार्थें पांघरूण घेऊन ब्राह्मणांस दानधर्म पण अभिमनानें मोहवश झालेल्या शतक्रतूनें करितो, त्याबद्दल सामान्य लोकांस जरी आदर तत्त्वदर्शी ऋषींचें तें मापण मानिलें नाहीं. मग, वाटला, तरी त्यास पुण्यप्राप्ति मुळींच होत हे भारता, निर्जीव पदार्थांनीं यजन करावें कीं नाहीं. एखाद्या ब्राह्मणास पापकर्मानें पुष्कळसें सजीव पदार्थांनीं करावें, याविषयी त्या द्रव्य मिळाल्यामुळें तो निरंकुश होऊन राग-इंद्राच्या यज्ञांत तपस्यांमध्ये फारच वाद-मोहादिक अवगुणांनीं युक्त झाला तर त्याला विवाद झाला; पण कांहींच निकाल लागेना. अंती फार वाईट गति भोगावी लागते. लोभ तेव्हां त्या विवादानें तत्त्वदर्शी ऋषि खिन्न आणि मोह यांत गुरफटलेला एखादा मनुष्य झाले; आणि मग त्यांनीं व इंद्रानें मिळून पुष्कळसा संचय करण्याकडेच सर्व लक्ष पुर-वसुराजाला प्रश्न केला कीं, 'हे महाज्ञानवंता, वितो. अशा वाईट बुद्धीच्या पापी मनुष्या-आम्हांस धर्माविषयी संशय पडला आहे, तर पासून इतरांस फार त्रास होतो. अशा प्रकारें यांत खरें काय तें सांग. महाभागा, हे तुप-वाईट मार्गानें पुष्कळ द्रव्य मिळवून सत्तमा, यज्ञाविषयी वेदप्रमाण कसें काय आहे ? कोणी दानें देईल किंवा यज्ञयाग करील, तर मुख्य पशूंनीं यजन करावें किंवा बीजें व पय, घृत त्यास त्या अन्यायोपाजित द्रव्यापासून मरणो-इत्यादि रस यांच्या योगानें यजन करावें ?' तर कांहीं सुख भोगावयास मिळणार नाहीं.

तें ऐकून वसुराजानें प्रमाणांच्या बला-तपोधन व धार्मिक पुरुष दाणादुणा, कंदमुळें, बलाच्या विचार न करतां एकदम म्हटलें, 'जे एखादें फळ, पत्रपुष्प, किंवा नुसतें भांडेंभर सिद्ध असेल त्यानें यज्ञ करावा !' अशा प्रकारें पाणी असें आपल्या वैभवानुसार दान देऊनच खोटेच उत्तर दिल्यामुळें तो चेदिपति वसु-स्वर्गास जातात ! दान हा फार मोठा धर्म आहे. राजा रसातलास गेला ! तेव्हां, राजा, मनुष्य तशीच भूतदयेची योग्यता आहे. अशा प्रका-कितीही ज्ञानसंपन्न असला तथापि संशयाच्या रचें दान, भूतदया, ब्रह्मचर्य, सत्यवादित्व, गोपीत एकद्वयानेंच कधीं निर्णय देऊं नये. दया, धैर्य व क्षमा हीं सनातन धर्माचीं सना-अशा प्रकारें एकद्वयानेंच पाहिजे तें मत देण्याचा तन मूळें होत. प्राचीन काळच्या विश्वामित्रा-अधिकार एका स्वायंभुव ब्रह्मदेवाचा आहे. दिक राजांच्या कथा आम्हीं ऐकिल्या आहेत. ज्याची बुद्धि शुद्ध नाहीं अशा पाण्यानें विश्वामित्र, असित, राजा जनक, कक्षसेन व केलेलीं सर्व दाने-मग तीं कितीही पुष्कळ आर्द्धवेण, व राजा सिंधुद्वीप हे व दुसरेही असोत-अगदीं विफल होतात ! अधर्मास प्रवृत्त पुष्कळ तपोधन राजे न्यायोपाजित दानें व झालेल्या त्या दुष्टात्म्या हिंसकानें केलेल्या सत्य यांच्या योगानें परमसिद्धीस पोचले. याच-

प्रभाणे, हे भारता, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य कोणी आग्रहपूर्वक दिलें तरच घेणारे, कोणी किंवा शूद्र जे कोणी तपाचा आश्रय करतात आवश्यक तेवढाच संग्रह करणारे, आणि कित्येक व दानधर्मरूप अग्नीं शुद्ध होतात, ते निश्च- उद्यांची काळजी न करणारे असे भिक्षु व यति तेथें सभोवार बसले होते. ते सर्व मूर्ति- मंत धर्म होते; त्यांनीं क्रोध जिंकिला होता; इंद्रिये स्वाधीन ठेविलीं होती; आणि ते सर्व- जण नित्य आत्मदमनयुक्त असून हिंसा व दंभ यांनीं सर्वथा विवर्जित होते. ते नित्य

अध्याय व्याणवावा.

—:०:—

अगस्त्यसत्रवर्णन.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, अत्यंत शुद्धाचरणानें वागत असून त्यांस इंद्रियांपासून अल्प पण केवळ धर्मोपार्जित अशा द्रव्याच्या पीडा होत नसे. अशा प्रकारचे ते महर्षि त्या दानानें स्वर्गप्राप्ति होत असेल, तर याविषयीं यज्ञांत जमले असून ते त्यांतील निरनिराळीं आपण मला पूर्णपणें विवरण करून सांगावें. कृत्यें करीत होते. त्या सत्रांत जें अन्न सांठ- आपण या विषयांत पारंगत आहां. त्या उच्छ- विलें होतें व जें त्या कृत्यास पुरेसें होतें, तें वृत्तीनें उपजीवन करणाऱ्या ब्राह्मणाचें वर्तन सर्व भगवान् अगस्ति मुनींनीं आपल्या साम- कशा प्रकारचें होतें आणि त्यास सक्तुदानाचें ध्यानें योग्य मागिनें संपादिलें होतें. त्या वेळीं महत्फल कैसें प्राप्त झालें, हें सर्व आपण मला तेथें अनेक मुनींनीं मोठमोठे यज्ञ केले. हे भर- सांगितलें. तें सर्व निःसंशय सत्य आहे. परंतु, तर्षभा, अशा प्रकारें अगस्ति मुनींचें तें सत्र सुरू असतां एकदम सहस्राक्ष इंद्रानें पर्जन्य पाड- यथार्थ आहे, तर मोठमोठे यज्ञ करावयाचा जो प्याचें बंद केलें ! तेव्हां एके दिवशीं, दोन प्रवात आजपर्यंत चालत आला आहे, त्याची कृत्यांमधील रिकाम्या वेळीं, तेथील ते भावित- उपपत्ति कशी लागते ? द्विजर्षभा, हें सर्व मला चित्त मुनि व महात्म्य अगस्ति ऋषि यांच्या- विशद करून सांगा. मध्ये असें संभाषण झालें.

वैशंपायन सांगतातः—हे अरिंदमा, या- मुनि ह्मणालेः—अहो, यजमान अगस्ति विषयीं प्राचीनकाळीं अगस्ति मुनींच्या यज्ञाचे मुनि तर विलकूल प्रपंच न करितां उदार वेळीं घडलेली हकीकत उदाहरणार्थ सांगत हस्तानें अन्नदान करीत आहेत; परंतु पर्जन्य तर असतात. हे महाराजा, प्राचीनकाळीं, प्राणि- मुळींच पडत नाही. तेव्हां पुढें अन्न कसें मिळ- मात्राचे हितार्थ तत्पर असलेल्या महातेजस्वी णार ? विप्रहो, अगस्ति मुनींचें हें सत्र फारच अगस्ति मुनींनीं द्वादशवार्षिक सत्र आरंभून मोठें ह्मणजे बारा वर्षेपर्यंत चालावयाचें आहे; त्याची दीक्षा घेतली. त्या महात्म्याच्या सत्रा- आणि इंद्र तर आतां बाराही वर्षे पाऊस तील हवन करणारे ब्राह्मण अग्निसारखे तेजस्वी पाडणार नाही. तेव्हां पुढें होणार तरी कसें ! होते. त्यांत कित्येक केवळ कंदमूळांचा आहार विप्रहो, या गोष्टीचा नीट विचार करून या करणारे, कित्येक फक्त फलाहार करणारे, अतितपस्वी धीमान् अगस्ति महर्षींवर अनुग्रह कोणी धान्य कुठण्यासाठीं दोन दगड यां- करण्यास तुम्ही समर्थ आहां.

शिवाय कोणत्याही वस्तूचा उपयोग न कर- याप्रमाणें त्यांचें भाषण चाललें असतां त्या णारे, कित्येक केवळ चंद्रकिरण पिणारे, वेळीं प्रतापशाली अगस्ति ऋषि त्या मुनींस

शिरसा प्रणाम करून असें ह्मणाले, “ जर झालें पाहिजे. त्याचप्रमाणें स्वर्ग, स्वर्गनिवासी बारा वर्षेपर्यंत इंद्र वृष्टि करणार नाही, तर लोक व स्वतः धर्म यांनींही येथें आलें पाहिजे.” मी हा मानसयज्ञ करीन; मानसयज्ञ करणें राजा, याप्रमाणें भाषण करतांच त्यांच्या हा विधि सनातन आहे. किंवा बाराही वर्षे तपःप्रभावंकरून तात्काळ सर्व कांहीं त्याप्रमाणें इंद्र अवर्षण पाडील तर मी स्पर्शयज्ञ करीन; घडून आलें! प्रदीप अमीसारखे ‘शळकणारे’ तोही विधि सनातन आहे. अथवा इंद्रानें बारा अमिततेजस्वी अगस्ति मुनि यांच्या इच्छेप्रमाणें वर्षे पर्जन्य न पाडला तर नित्य नियमानें सर्वांस तेव्हां तेथें यावें लागलें! तेव्हां तपाचें व्रताचरण करणारा मी ध्यानयोगानें या तें अद्भुत सामर्थ्य पाहून हर्षभरित व विस्मित यज्ञांची सामुग्री निर्माण करीन. मीं पृष्कळ झालेल्या सर्व मुनींनीं मोठ्या अर्थानें भरलेलें वर्षे झटून या बीजयज्ञाची तयारी केली आहे; असें भाषण केलें.

न्यापेक्षां हा मी बीजांच्या योगानेंच पुरा करीन; ऋषि ह्मणाले:—आपल्या ह्या भाषणानें यांत विघ्न मुळींच येणार नाही व कोणी करूं- आह्मी संतुष्ट झालों. तथापि तुमच्या तपाचा ही शकणार नाही. माझे हें सत्र व्यर्थ घाल- बिलकूल व्यय होऊं नये अशी आमची इच्छा विणें कोणास कदापि शक्य होणार नाही. मग आहे आणि यासाठींच तुम्हीं तपोबलानें अशी इंद्र पर्जन्य पाडो, कीं मुळींच वृष्टि न होवो. अथवा सिद्धता करूं नये. न्यायसंभृत अशा त्याच इंद्र जर मजविषयी जाणूनबुजून बेपर्वाई यज्ञांत आमचा संतोष आहे. यज्ञ, वीक्षा, होम दाखवील, तर मी स्वतःच इंद्र बनेन आणि व दुसरें जें जें कांहीं आह्मी इच्छितों तें तें जीवसृष्टीचें संरक्षण करीन. कोणताही प्राणी सर्व न्यायानेंच मिळावें अशी आमची इच्छा कोणत्याही प्रकारें उपजीविका करणारा असो, असते. आह्मी आपले आहारही असेच सन्मा- इंद्रानें पाऊस न पाडला तरी तो यापुढेंही र्गानेंच मिळवितों व स्वर्गांत नित्य निमग्न आपलाच आहार करीत राहील; त्यास उपाशीं रहाण्याचा किंवा अन्य आहार करण्याचा रहातों. वेद शिकवण्याचे तेही ब्रह्मचर्यानिं यथा- प्रसंग येणार नाही. इतकेच नव्हे, तर जे न्याय शिकावे अशी आमची इच्छा आहे; आणि पुढें आह्मी घरीं गेल्यावर धर्मांत सांगि- तलेले योग्य विधि करून तद्वारा यथान्याय तपश्चर्या करूं. आपली सदोदीत अहिंसापर असलेली बुद्धि आह्मांस फार इष्ट वाटते. प्रभो, आपण यज्ञांमध्ये सतत ह्या अहिंसेचेंच प्रति- पादन करीत जा. ह्मणजे, हे द्विजसत्तमा, आह्मांस फार संतोष वाटे; आणि पुढें तुमचें सत्र समाप्त झालें ह्मणजे आह्मी येथून संतुष्ट होत्साते जाऊं.

जनमेजया, याप्रमाणें ते बोलत असतां अत्यंत तेजस्वी देवराज इंद्रानें अगस्ति मुनींचें तपोबल अवलोकन करून पर्जन्य- वृष्टि केली; आणि तें सत्र समाप्त होई-

१ यज्ञिय वस्तूचा व्यय न करतां त्याऐवजी त्यांस नुसता स्पर्श करणें.

पर्यंत तो योग्य वेळीं लोकांच्या इच्छेनुरूप वृष्टि करित असे. मग, राजा, स्वतः इंद्रानें बृहस्पतीसहवर्तमान त्या ठिकाणीं येऊन अगस्ति मुनींची क्षमा मागितली. पुढें तें सत्र समाप्त होऊन अगस्तीनें त्या महामुनींचें यथाविधि पूजन करून त्यांस निरोप दिला.

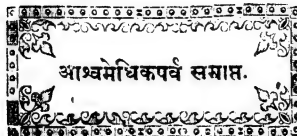
नकुलाचा पूर्ववृत्तांत.

जनमेजय विचारिताः—मुने, माझ्या प्रभाचें उत्तर द्यावें. ज्याचें मस्तक सुवर्णाचें होतें व त्या यज्ञांत जो मनुष्यवाणीनें बोलला, कांहींएक अपराध केला नाहीस. हें दूध मी तो नकुल म्हणजे खरोखर कोण होता बरें? आपल्या महाभाग पितरांच्या उद्देशानें येथें

वैशंपायन सांगतातः—राजा, हा प्रश्न तूं ठेविलें होतें; तर त्यांचा प्रसाद मिळवून मला पूर्वीं विचारला नाहीस, म्हणून मीही हें निघून जा. माझा यांत कांहींएक संबंध नाही.' सांगितलें नाहीं. आतां, तो नकुल कोण होता तें ऐकून तो भयभीत होऊन तेथून निघून आणि त्यास मनुष्यवाणीनें कसें बोलतां आलें गेला; व पितरांच्या शापामुळे त्यास नकुल-हें श्रवण कर. प्राचीनकाळीं एकदा जमदग्नि योनि प्राप्त झाली. मग शापापासून मुक्तता मुनीनें श्राद्ध करण्याचें योजिलें. इतक्यांत त्याची व्हावी म्हणून त्यानें पितरांचें पुष्कळ आराधन होमधेनु त्याच्या जवळ आली. तेव्हां त्यानें केलें; तेव्हां ते म्हणाले, 'तूं धर्माचा अवमान स्वतः तिचें दूध काढलें आणि एका नव्या, केलास म्हणजे तुझ्या शापाचा शेवट होईल.' बळकट व स्वच्छ भांड्यांत तें ठेवून दिलें. नंतर, राजा, याप्रमाणें त्यांनीं ह्मटलें असतां तो स्वतः धर्म क्रोधरूपानें त्या भांड्यांत शिरला; धर्मारण्यांत व जेथें यज्ञ होतात अशा दुसऱ्या आणि अपकार केला असतां हा ऋषिश्रेष्ठ प्रदेशांत गेला; आणि पुढे धावतच शापकाय करतो हें जाणण्याच्या इच्छेनें त्या मोचनार्थ धर्मराजाच्या त्या यज्ञांत प्राप्त झाला. धर्मानें मुद्दाम तें दूध नासवून टाकलें. याप्रमाणें नंतर सक्तुप्रस्थाची हकीकत सांगून त्यानें धर्मस्वतः क्रोधानें दूध नासविल्याचें ऋषीस सम-पुत्र युधिष्ठिराची निंदा केली आणि मग तो जलें, तथापि तो त्यावर क्रुद्ध झाला नाही. क्रोध शापमुक्त झाला. तो धर्म म्हणजे राजा तेव्हां, राजा, त्या क्रोधानें ब्राह्मणांचें रूप धारण युधिष्ठिरच होय. त्या महात्म्याच्या यज्ञांत त्या केलें आणि याप्रमाणें जित झाल्यावर त्यानें वेळीं हा असा प्रकार घडला आणि लगेच तो त्या भृगुश्रेष्ठास ह्मटलें, "हे भृगुवरा, मी परा-नकुल तेथें आमच्या देखत अंतर्धान पावला !

भूत झालों. ज्यापेक्षां आतां तूं मला जिंकिलेंस, त्यापेक्षां, भृगुकलांतील पुरुष अत्यंत कोपी असतात, हा लोकप्रवाद मिथ्या होय. आजपासून मी तुज क्षमाशील महाम्याचें आह्मेत वागेन. हे साधो, तुझ्या तपाचें मला भय वाटतें. तर, प्रभो, मजवर प्रसाद कर."

जमदग्नि म्हणाला, "क्रोधा, तूं प्रत्यक्ष





श्रीमन्महाभारत.

आश्रमवासिकपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यच्चायावत् स्थावर-धर्मशील पुरुषाने सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपाने शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें ध्यान करून संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाल आश्रय देणारा नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नरना-प्रवृत्त व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

रायणात्मक कार्यकारण सृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ पांडवांचें धृतराष्ट्राशीं वर्तन.

असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप पर-जनमेजय विचारितोः—मुने, माझे पूर्वज मात्मा, त्या सर्वास मी अभिवंदन करितों; महात्मे पांडव यांस राज्य प्राप्त झाल्यावर त्यांचें तसेच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन महात्म्या धृतराष्ट्र महाराजाबरोबर कोणत्या तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी प्रकारचें वर्तन होतें ? तो राजा तर त्या वेळीं सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; पुत्र व अमात्य मेल्यामुळें अगदीं निराश्रित व आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकहित ऐश्वर्यभ्रष्ट झाला होता. त्याची व यशस्विनी करण्याविषयी माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति सांधारीची अवस्था पुढें काय झाली बरें ? उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-त्याचप्रमाणें, माझे पूर्वज महात्मे पांडव प्राणी बंधविमोचक जय ह्मणजे महाभारत ग्रंथाच्या किती कालपर्यंत राज्य केलें तेंही आपण आश्रमवासिकपर्वास आरंभ करितों. प्रत्येक मला सांगावें.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, राजु नष्ट होऊन पांडवांस राज्य प्राप्त झाल्या-नंतर त्यांनी धृतराष्ट्रालाच पुरस्कार देऊन त्याच्या सल्ल्यानेच राज्यकारभार चालविला. त्याचप्रमाणे विदुर, संजय आणि बुद्धिमान वैश्यापुत्र युयुत्सु हेही धृतराष्ट्राच्या व्यवस्थेस सिद्ध असत. प्रत्येक कार्यात पांडव आधी धृतराष्ट्राचें मत घेत; आणि त्याचें अनुमोदन मिळालें म्हणजे मग तें करीत. याप्रमाणे पंधरा वर्षे लोटलीं. ते वीर धर्मराजाच्या मतास अनुसरून वागत; आणि नित्य धृतराष्ट्र राजांजवळ जाऊन त्याचें पादवंदन व सेवाचकरी करीत. कोणतेही कार्य करावयाचें झालें म्हणजे धृतराष्ट्र राजाजवळ जाऊन त्यास तें प्रणामपूर्वक निवेदन करीत; आणि त्यानें आज्ञा देऊन त्याचें अवघ्राण केल्यानंतर ते तें कृत्य करीत. त्याचप्रमाणे कुंती गांधारीचा असाच मान ठेवी; आणि द्रौपदी, सुभद्रा व इतर सर्व पांडवस्त्रियाही कुंती आणि गांधारी या दोन्ही सासवांशीं सारख्याच आदरानें वागत. धृतराष्ट्र राजासाठीं बहुमोल शय्या, तशींच वस्त्रे व अलंकार आणि राजास योग्य अशीं सर्व प्रकारचीं खाद्यपेय यांची युधिष्ठिर उत्तम तरतूद ठेवीत असे. त्याचप्रमाणे कुंतीही गांधारीचा चांगला परामर्श घेई. राजा, संजय, विदुर आणि युयुत्सु हे त्या हतपुत्र वृद्ध राजाच्या सेवेस सर्वदा सिद्ध असत. द्रोणाचा आवडता मेहुणा महाधनुर्धर विप्रवर्य कृपाचार्य हाही या वेळीं धृतराष्ट्रासन्निध असे. भगवान् व्यासही देव, ऋषि, पितर व राक्षस यांच्या प्राचीन कथा सांगत त्या राजाजवळ बसलेले असत; आणि विदुर हा त्याच्या अनुज्ञेनें धर्मकृत्ये व इतर व्यावहारिक गोष्टी करीत असे. विदुराच्या उत्तम चातुर्यामुळे त्याचीं पुष्कळशी

कामे आसपासच्या मांडलिक राजाकडून अगदीं अल्प खर्चात उरकत असत. धृतराष्ट्रानें सर्व बंदिवान् सोडून दिले; आणि ज्यांस मृत्यूची शिक्षा झाली होती त्यांचीही मुक्तता केली; पण धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिरानें केव्हांही ब्र सुद्धां काढिला नाही ! पुढें विहारयात्रांचे वेळीं महातेजस्वी युधिष्ठिर राजानें त्या अंबिकापुत्रास सर्व इष्ट वस्तूंचा पुरवठा केला. निरनिराळ्या प्रकारचे भाजीपाले व खांडवरागादिक पकात्रे करणारे चतुर आचारी पूर्वीप्रमाणे धृतराष्ट्राच्या सेवेस हजर असत आणि बहुमोल वस्त्रे व नानाप्रकारचीं आभरणे पांडव योग्य सन्मानपूर्वक त्या राजाकडे घेऊन जात. मेरेय, मत्स्य व मांसें, तशींच मधुर पेय व नानाप्रकारचे इतर पदार्थ त्या राजासाठीं पूर्वीप्रमाणे तयार होत. वारंवार जे राजे धर्मराजाचे भेटीस येत, तेही सर्व पूर्वीप्रमाणेच कौरवेंद्र धृतराष्ट्राशीं नम्रपणें वागत. कुंती, द्रौपदी, यशस्विनी सुभद्रा, नागकन्या उत्तरी, तशीच देवी चित्रांगदा, धृष्टकेतूची बहीण आणि जरासंधाची कन्या ह्या व दुसऱ्याही पुष्कळ स्त्रिया सुबलकन्या गांधारीपाशीं दासींप्रमाणे लीन असत ! जनमेजया, युधिष्ठिर राजा आपल्या भावांस नेहमीं असे सांगत असे कीं, “ ह्या पुत्रवियुक्त नृपतीला यत्किंचित्ही दुःख होणार नाही अशा प्रकारें तुम्ही वागत जा.” आणि धर्मराजाचें यथार्थ भाषण श्रवण करून, एका भीमसेनाव्यतिरिक्त ते बाकीचे पांडव त्याच्या सांगीपक्षां कांकणभर अधिकच आदरानें धृतराष्ट्राशीं वागत. भीमसेन मात्र तितकें अगत्य दाखवीत नसे. कारण, धृतराष्ट्राच्या दुर्बुद्धीमुळे द्यूतादिक ज्या गोष्टी घडल्या, त्या त्या वीराच्या हृदयांतून क्षणमात्रही दूर होत नव्हत्या !

अध्याय दुसरा.

—:०:—

पांडवांचें धृतराष्ट्राशीं वर्तन.

वेशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें पांडवांनीं राजा धृतराष्ट्राचा उत्तम मानमरातब ठेविला असल्यामुळे, तो पूर्वीप्रमाणेंच ऋषींसमवेत आनंदानें कालक्रमणा करित होता. तो कुरुकुलाग्रणी राजा आपल्या इच्छेनुरूप ब्रह्मदेय किंवा अग्रहार देई, तेव्हां कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजा त्यास तेथें सर्व वस्तूंचा पुरवठा करी. अत्यंत निष्कपटी आणि सदैव सर्वांचें प्रिय करण्याविषयीं झटणाऱ्या त्या राजा युधिष्ठिरानें आपले भाऊ व अमात्य यांस असें सांगून ठेविलें होतें कीं, 'राजा धृतराष्ट्र हा मला व तुम्हां सर्वासही परमपूज्य आहे. आपण सर्वांनीं त्याचा योग्य मान राखणें हेंच आपणांस उचित होय. ह्यास्तव, जो धृतराष्ट्राच्या आज्ञेप्रमाणें वागेल तोच माझा स्वरा सुहृद् होय; आणि जो त्याच्या विरुद्ध वागेल तो पाझा शत्रु होय; त्याचा मला बंदोबस्तच करावा लागेल.' जनमेजया, पितृतिथीस किंवा प्रिय पुत्रांचे श्राद्धदिवशीं व त्याचप्रमाणें इतर सर्व आप्तिष्टांचे श्राद्धदिवशीं—ज्या ज्या वेळीं मनांत येईल त्या त्या वेळीं—तो उदारधी कौरव्य धृतराष्ट्र राजा सत्पात्र ब्राह्मणांस पुष्कळच दान-धर्म करी; आणि धर्मराज, भीमसेन, अर्जुन व नकुलसहदेव हे सर्वही त्याची मर्जी सुप्रसन्न राखण्यासाठीं त्या सर्व गोष्टींत त्याच्या मनो-दयानुरूप वागत. ते सर्वजण सदैव असें मनांत वागवीत असत कीं, वृद्धावस्थेंत पुत्रपौत्रांचा वध झाल्यामुळे ह्या धृतराष्ट्राला फारच दुःख झालें आहे आणि ह्या शोकास कारण आम्हीच आहों; तेव्हां अशा स्थितींत ह्यास दुःखाति-शयानें मरण येणार नाही, (अशाच वेतानें आम्हांस ह्याशीं वागलें पाहिजे.) तेव्हां ह्याचे

पुत्र जिवंत असतां ह्यास जें दुःख व जें राजभोग प्राप्त होत होते, तेच संप्रतः ह्यास मिळाले पाहिजेत. अशा विचारानेंच ते पांचही सच्छील भाऊ नित्य धृतराष्ट्राच्या अधीन वचनांत असत; आणि त्याप्रमाणेंच धृतराष्ट्रही त्या मनोनिग्रही, अत्यंत नम्र व शिष्यवृत्तीनें राहणाऱ्या पांडवांशीं गुरूप्रमाणेंच वर्तन ठेवीत असे. धृतराष्ट्राप्रमाणेंच गांधारीनेंही पुत्रांचीं अनेक श्राद्धकृत्यें केलीं आणि त्यांत ब्राह्मणांचे मनोरथ पूर्ण करून ती पुत्रांची उत्तराई झाली. अशा प्रकारें धार्मिकश्रेष्ठ धीमान् धर्मराज युधिष्ठिरानें आपल्या भावासह धृतराष्ट्र राजाचा उत्तम मानमरातब ठेविला होता.

वेशंपायन सांगतात:—हे भरतश्रेष्ठ, याप्रमाणें चाललें असतां त्या महातेजस्वी कुरुकुलश्रेष्ठ वयोवृद्ध धृतराष्ट्र राजाला युधिष्ठिराचे वर्तनांत यात्किंचित्ही अप्रिय दिसून आलें नाहीं. याप्रमाणें महात्मे पांडव अगदीं सद्धर्तनानें वागत असल्यामुळे अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजांचे अंतःकरण सुप्रसन्न झालें. तसाच गांधारीचाही आपल्या पुत्रांविषयींचा शोक नाहींसा झाला; आणि तीही पांडव हे आपलेच पुत्र आहेत, अशा प्रकारें त्यांवर प्रेम करूं लागली. कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिर राजा हा धृतराष्ट्राला आवडतील अशाच सर्व गोष्टी करी; त्यास पसंत पडणार नाहीं किंवा वाईट वाटेल अशी यात्किंचित्ही गोष्ट तो होऊं देत नसे. धृतराष्ट्राचे किंवा तपस्विनी गांधारीचे तोंडांतून जें जें निघेल—मग तें करणें कितीही अवघड किंवा सवघड असो, 'आज्ञा महाराज' अशा प्रकारच्या शब्दांनीं त्याचा गौरव करून तो परवीरांतक पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिर तें तें करीत असे ! अशा प्रकारचें त्याचें वर्तन पाहून धृतराष्ट्र राजाला अत्रिशय संतोष वाटे. परंतु मंदबुद्धि पुत्रांचें—दुर्योधनाचें

वर्तन मनांत येऊन मात्र त्यास केव्हां केव्हां फार दुःख होई.

राजा जनमेजया, शुचिर्भूत धृतराष्ट्र राजा वररोज प्रातःकाळी उठून जप वगैरे आटोपल्यावर प्रथम 'पांडवांस रणांत विजय असो' असा आशीर्वाद देई आणि मग ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून अग्नीचें संतर्पण झाल्यावर पुनः 'पांडुपुत्रांच्या आयुष्याची वृद्धि होवो' असें त्यांचें अभीष्ट चिंतीत असे. पांडवांच्या सहवासानें धृतराष्ट्र राजाला नित्य जसा आनंद व सुख होत होतें, तशा प्रकारचा आनंद व सुख खुद्द त्याचे पुत्र जिवंत असतांना त्यांच्याकडूनही त्याच्या अमुभवास आलें नव्हत. युधिष्ठिर राजा हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या सर्वासच सारखाच प्रिय होता. पूर्वी धृतराष्ट्राच्या मुलांनी धर्मराजास जे अपकार केले होते, ते सर्व विसरून जाऊन तो धृतराष्ट्राची सेवा करीत होता. जो कोणी त्या अविकापुत्राचें अप्रिय करी, तो युधिष्ठिराचे रोवास पात्र झाल्यावांचून रहात नसे. यामुळे, युधिष्ठिराचे भीतीने कोणीही मनुष्य--धृतराष्ट्र राजाचेच नव्हे तर दुर्योधनाचेही विरुद्ध चकाराशब्दही काढीत नसे. अजातशत्रु धर्मराजाच्या गंभीर वर्तनानें व शुचिर्भूतपणानें नरेंद्र धृतराष्ट्र, गांधारी व विदुर संतुष्ट होत असत. परंतु शत्रुमर्दक भीमसेनापासून मात्र त्यांना तितका आनंद होत नसे. भीमसेनही आपलेकडून बाह्यात्कारी निर्धारपूर्वक युधिष्ठिरास अनुसरून वागे; परंतु धृतराष्ट्रास पाहतांच त्याचें मन नित्य विषण्ण झाल्यावांचून रहात नसे. तो जो धृतराष्ट्राचे चरणकमलीं मिलिदायमान असलेल्या युधिष्ठिरास अनुसरून वागे, तो कांहीं मनापासून वागत नसे;—तो केवळ जुलमाचा रामराम होता !

अध्याय तिसरा.

—००—

धृतराष्ट्राची उपरति.

वैशंपायन सांगतातः—राजा जनमेजया, याप्रमाणें धृतराष्ट्र तेथें रहात असतां राज्यांतील सर्व लोक युधिष्ठिरावर व त्यावर सारखेंच प्रेम करीत असत. जेव्हां जेव्हां धृतराष्ट्रास दर्भति दुर्योधनानें स्मरण होई, तेव्हां तेव्हां तो मनांतल्या मनांत भीमाच्या नांवानें बोटें मांडी; आणि त्याचप्रमाणें, हे राजेंद्रा, भीमसेनही सदोदीत अंतःकरणांतून धृतराष्ट्राचे नांवानें जळफळत असे. तो मनांतून त्याचा दुष्टावा करी; साधेल तेव्हां कोणास कळणार नाही अशा रीतीने धृतराष्ट्रास लागण्याजोगीं कृत्यें करी; आणि सेवकांकडूनही त्याची नित्य अवज्ञा करवी. धृतराष्ट्रानें मागे द्याचे वेळीं केलेला दुष्ट विचार व दुसरीही कित्येक कृत्यें भीमाचें मनांत सारखीं डबचत असल्यामुळे तो त्याशीं अशा रीतीने वागे. एकदा भीमसेन आपले मित्रमंडळीत बसला असतां त्यानें रागाच्या आवेशांत मुद्दामच फार जोरानें भुजा ठोकली. मनांत हेतु असा कीं, धृतराष्ट्र व गांधारी जवळच पलीकडे बसलीं आहेत त्यांचे कानीं हा शब्द जाऊन त्यांस वाईट वाटावें. त्या वेळीं भीमसेन नुसती भुजा ठोकूनच राहिला नाही, तर शत्रु दुर्योधनाचें व कर्णदुःशासनाचें स्मरण होऊन तो अत्यंत खवळून धृतराष्ट्रास एक जाईल इतक्या मोठ्यानें असे कठोर शब्द बोलला, “मीं आपल्या ह्या परिधत्तल्या बाहुंच्या प्रभावानें ह्या अंधळ्या राजाचे नानाप्रकारचीं शस्त्रां वापरणारे सर्व पुत्र परलोकीं पाठविले ! हे पहा ते माझे कोणासही हार न जाणारे परिधत्तल्या बाहु ! यांच्या तडाक्यांत सांपडतांच धृतराष्ट्राचे पुत्र नामशेष झाले ! असे हे माझे भुज मीं चंदनानें चर्चिले आहेत ! आणि ज्यांनीं दुर्यो-

धनाला बंधु व पुत्र यांसह धुळीस मिळविलें, तेहे मला असाच उपदेश केला, परंतु तोही मीं बाहु खरोखरच चंदन लावण्यास योग्य आहेत!" मानिला नाही; आणि यामुळेच मला हा साप राजा, वृकोदराची ही व असलीच दुसरी होत आहे. पांडूचे पुत्र मोठे गुणवान् व अंतः-अंतःकरणास घरे पाडणारीं भाषणें ऐकून धृतराष्ट्राच्या थोर असतांना आणि वडिलाजित राष्ट्र राजाला फारच वाईट वाटलें. त्याचप्रमाणें, राज्यावर त्यांचा हक्क असतांना मीं ही दीप्त कालचक्राचा महिमा व सर्व प्रकारचे धर्ममार्ग राज्यलक्ष्मी त्यांचे स्वाधीन केली नाही. मीं जाणणारी बुद्धिमान् देवी गांधारी इनेंही दुःखा-पांडवांस राज्य द्यावें यांतच उभय पक्षांचें वर डागण्या देणारीं तीं भाषणें ऐकलीं; आणि कल्याण आहे, असें जनार्दनाचें ह्मणणें होतें; युधिष्ठिराचे संगतींत पंधरा वर्षें सुखानें घाल-व मीं याप्रमाणें न केल्यास भयंकर युद्ध विल्यानंतर याप्रमाणें भीमसेनाच्या वाग्वाणांनीं होऊन सर्व राजांचा त्यांत विनाश होईल, पीडित होऊन धृतराष्ट्रराजास उपरति झाली. हेंही त्यास स्पष्ट दिसत होतें. त्यानें तसें मला परंतु कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजा, अर्जुन, कुंती उघड सांगितलें असतांही मी त्याच्या ह्मणण्या-किंवा यशस्विनी द्रौपदी यांस यांतील अवा-प्रमाणें वागलों नाहीं ! हीं व अशींच दुसरीं क्षरही माहीत नव्हतें; आणि उभय माद्रीपुत्र मजकडून झालेलीं हजारों दुष्ट कृत्यें माझ्या तर मनोभावे धृतराष्ट्राची मर्जा संभाळून वागत अंतःकरणांत कशीं शल्यें होऊन बसलीं आहेत; असत; आणि त्यांचें मन प्रसन्न राखण्यासाठीं, आणि विशेषकरून सांप्रत या पंधराव्या वर्षी त्यास दुःख होईल असें एक अक्षरही कधीं काढीत तर तीं माझ्या दृष्टीपुढून हालतच नाहींत. नसत. असो; याप्रमाणें धृतराष्ट्राचें मन विषण्ण मज अत्यंत दुःखीची या पातकांतून मुक्तता झाल्यानंतर त्यानें सर्व आप्तेष्टांस आपल्या व्हावी म्हणून मीं एक नियम केला आहे. सन्निध बोलाविलें; आणि सद्बोधित वाणीनें त्यांशीं दिवसाच्या चौथ्या किंवा कधीं कधीं तर आठव्या सागीं मी एकवार खातपीत असतो; आणि तेही

धृतराष्ट्र म्हणालाः—माझ्या अपराधामुळे केवळ तृषा शांत होण्यापुरतेंच ! हा माझा कुरुकुलाचा कसा संहार उडाला हें आपणां नियम गांधारीस माहीत आहे. पण युधिष्ठिराला सर्वास विदितच आहे. कौरवांनीं केलेल्या सर्व दुष्ट अत्यंत दुःख होईल म्हणून सर्व सेवकजन बेतांस माझी संमति मिळाली, म्हणूनच हा प्रकार मी आहार करतो असेंच त्यास सांगतात. मी ओढवला. ज्ञातिबंधांस छळणाऱ्या, दुष्ट व मंद भूमीवर शयन करतो आणि अजिन पांघरून बुद्धीच्या दुर्योधनास कुरुकुलाचा अधिपति ह्मणून दर्भासनावर बसून जपांत निमग्न असतो. राज्याभिषेक कविला. ह्या पापी दुर्योधनास यशस्विनी गांधारीही अशाच गुप्त प्रकारें व्रता-त्याचे दुष्ट मंत्र्यांसहवर्तमान ठार मारावें ह्मणून चरण करीत असते. युद्धांतून पलायन न कर-वासुदेवानें केलेला यथार्थ उपदेश मीं पुत्र-णारे माझे शंभर पुत्र मरण पावले, याबद्दल स्नेहास बळी पडून ऐकिला नाहीं ! मोठमोठ्या कांहीं मला शोक होत नाहीं. कारण, ते सर्व-मनीषी जनांनीं मला अशीच हितकर सल्ला जण क्षत्रधर्म जाणणारे असून त्यांजकडून दिली होती. विदुर, भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य क्षत्रधर्मानुरूपच आचरण घडलें आहे. आणि भगवान् महात्मे व्यास यांनीं आणि इतकें बोलून मग तो कुरुकुलोत्पन्न राजा त्याचप्रमाणें संजय व गांधारी यांनींही पदोपदी धर्मराजाकडे वळून त्यास ह्मणालाः—हे पृथा-

पुत्रा, तुझे कल्याण असो. मी काय ह्मणतो करून किंवा अगदी निराहार राहून घोर तप-
तें ऐकून घे. तूं माझी फारच उत्तम व्यवस्था श्रुत्या करीन. बाळा, तूं राजा असल्यामुळे त्या
ठेविलीस त्यामुळे इतके दिवस माझे येथील तपाच्या फळाचा अंशतः भागीदार आहेसच !
रहाणें अतिशय सुखाचें झालें. वत्सा, मीं प्रजेनें केलेल्या सुकृताचा व दुष्कृताचाही राजा
पुष्कळ महादानें दिलीं; वारंवार श्राद्धें केलीं वाटेकरी असतोच.

आणि मीं आतांपर्यंत शक्य तितकें विपुल युधिष्ठिर म्हणालाः—महाराज, आपणांला
पुण्य जोडलें. ही हतपुत्रा गांधारीही मोठ्या असें दुःख होत असतां मला कांहीं राज्यैश्वर्य
धैर्यानें मजबरोबर रहात आहे. द्रौपदीला ताप गोड वाटत नाही. केवळ राज्यकारभारांत
देणारे व तुझे ऐश्वर्य हिरावून घेणारे ते पातकी गढून गेलेल्या व अत्यंत उन्मत्त झालेल्या मज
सर्व निःशेष झाले आहेत. परंतु, हे धर्मा, तेही दुर्बुद्धीला धिःकार असो. अहो, आपण
क्षत्रधर्मानुसार युद्धांत मरण पावले असल्यामुळे अत्यंत दुःखार्त असून उपवासांनीं अतिशय
त्यांस सद्गति मिळण्यासाठीं मला ह्मणजे कांहीं कृश झालां आहां व आपण आहार कराव-
करावयास पाहिजे आहे असें मला दिसत याचेंही सोडून दिलें असून केवळ जमीनीवर
नाहीं. कारण, ते सर्व रणांत अभिमुख पतन शयन करितां, (ह्या उपड्या व ठोबळ
पावले असल्यामुळे, शस्त्रधरांस प्राप्त होणाऱ्या गोष्टीही मला मंदबुद्धीला इतके दिवस कळून
श्रेष्ठ लोकासच गेले आहेत. तेव्हां आतां मला आल्या नाहीत !) तेव्हां मला व मजबरोबरच
माझी स्वतःचीच सोय पाहिळी पाहिजे. जेणें-माझ्या भावांसही धिःकार असो ! अहो,
करून स्वतःचें शाश्वत कल्याण होईल, असें आपण गुप्त व्रत करून मला फसविलेंत कीं
पवित्र कर्तव्यच आतां मला करावयाचें उरलें हो ! आपण मला प्रथम विश्वास उत्पन्न
आहे. त्याचप्रमाणें गांधारीलाही तशाच प्रका-केलात आणि मग हें अशा प्रकारचें दुःख
रचें एकच कर्तव्य आहे. तेव्हां, हे राजेंद्रा, भोगलें ! महाराज, प्रत्यक्ष माझे चुलते—केवळ
प्राप्त तुझी अनुज्ञा असावी. तूं शस्त्रधरांत पितृतुल्य—त्या आपण हीं अशा प्रकारचीं
श्रेष्ठ आहेत; सतत धर्मानें वागणारा आहेस; दुःखें भोगीत असतां मला राज्य, भोग, यज्ञ
आणि राजा असल्यामुळे सर्व मानवांचा गुरु किंवा इतर सुखें काय करावयाचीं आहेत ?
आहेस. यासाठीच, हे वीरा, तूं जरी वयानें हे राजन्, कष्ट सोशीत असलेल्या तुमचें
मजपेक्षां लहान आहेस, तरी मी अशा प्रकारें हें भाषण ऐकून मलाचसें काय—पण संपूर्ण
तुजपारीं आज्ञा मागत आहे. तुझी आज्ञा राज्यालाही कष्ट होत आहेत, असें मला दिसतें.
झाली ह्मणजे मी वल्कलें धारण करून गांधारी-तुम्हीच आमचे बाप, तुम्हीच आमची माता, व
सहृ वनास प्रयाण करीन; आणि, राजा, तुला तुम्हीच आमचे श्रेष्ठ गुरु आहां. आपण आम्हांस
आशीर्वाद देत अरण्यांत संचार करीन. हे कायमचे सोडून गेल्यावर आम्हीं रहावें तरी कोठें ?
भरतर्षभा, वृद्धपणीं पुत्राकडे राज्यकारभार सोंप-नृपसत्तमा, युयुत्सु हा आपला औरस पुत्र
वून वनवासास जाणें हें आपल्या कुळांत सर्वा-आहे. तेव्हां त्यानें किंवा दुसरा जो कोणी
सच उचित आहे. बाळा, असें आपलें पूर्वापार आपणांस योग्य वाटेला त्यानें राज्य
चाळविलेले कुलव्रतच आहे. वनांत गेल्या-स्वीकारावें. मी तर वनांत जाणार ! अथवा,
नल्हारी ह्या पत्नीसहवर्तमान वायु भक्षण महाराज, आपणच राज्यकारभार करावा.

मी आधीच गोत्रहत्यारूप दुष्कीर्तीनें दग्ध राजा, अगदीं गलितपर्ण झालेल्या मला वनवासा-
झालों आहे, त्या मला अशा भाषणाने आपण स जाण्याची अनुज्ञा देणें हेंच तुला योग्य आहे.
आणखी दग्ध करणें योग्य नाही. महाराज, वैशंपायन सांगतात:—ज्याचें अंग कांपत आहे
मी कांहीं राजा नाही, आपणच राजे आहां; असा तो अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजा होत
व मी तुमचा आज्ञाधारक सेवक आहे. तेव्हां जोडून धर्मराजास असें म्हणाला; आणि नंतर
धर्म जाणणाऱ्या अशा आपणा गुरूंस वनांत तो महात्मा संजय व महारथी कृपाचार्य यांस
जाण्याची आज्ञा देण्यास मी कसा धजू ! उद्देशून आणखी म्हणाला, 'अहो, तुम्ही
महाराज, दुर्योधनाविषयीही माझ्या मनांत तरी धर्मराजाची समजूत करा हो !
बिलकूल वैषम्य नाही. तें तसेंच भवितव्य होतें अत्यंत वार्द्धक्यामुळे व बोलण्याच्या श्रमांमुळे
व झणून तशा गोष्टी घडल्या. त्या वेळीं आह्मांस माझें मन ग्लान होत आहे, व तोंडास कोरड
व दुर्योधनाकडीलही सर्व लोकांस केवळ मोह पडत आहे.' इतकें बोलून तो कुरुकुलांतील
पडला होता ! जसे दुर्योधनादिक, तसेच मुख्य, वयोवृद्ध, ज्ञानी व धर्मात्मा धृतराष्ट्र
आम्ही तुमचे पुत्र आहों. माझ्या मतानें गांधारी राजा गांधारीच्या अंगावर प्रेतवत् पडला !
व कुंती यांत अंतर नाही. खरोखर अशीच याप्रमाणें कौरवेश्वर धृतराष्ट्र राजा बेशुद्ध होऊन
माझ्या मनाची भावना आहे. असें असतां, निश्चेष्ट पडलेला पाहून परवीरांतक, युधिष्ठिरास
हे राजेंद्रा, आपण मला टाकून जाल, तर मी फार वाईट वाटलें.

आपल्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतो कीं, युधिष्ठिर म्हणाला:—हाय हाय ! ज्या
मी तुमच्या पाठोपाठ येईन. आपण मला राजाच्या अंगीं लक्ष गजांचें बळ होतें तोच
सोडून गेल्यास ही समुद्रवलयंकित संपूर्ण आज स्त्रीचा आश्रय करून प्रेतवत् पडला
वसुमती पृथ्वी माझ्या मनाला मुळींच समाधान आहे ! ज्यानें पूर्वी भीमसेनाची लोखंडी प्रतिमा
देऊं शकणार नाही. महाराज, हें सर्व ऐश्वर्य चूर्ण केली, त्याच महाबलीनें आज आपल्या
आपलें आहे. मी आपणांस साष्टांग प्रणिपात भजला स्त्रीचा आश्रय केला ना ! ह्या स्थितीस
करितों. महाराज, आम्ही सर्व तुमचे आज्ञांकित अयोग्य असलेल्या ह्या पृथ्वीपतीला अशा प्रकारें
आहों. आपण येथें मनांत बिलकूल दुजाभाव पडण्याचा प्रसंग ज्याच्यामुळे आला त्या मजे
बाळगूं नये व दुःख करूं नये. महाराज, ज्या अधर्मज्ञाला, माझ्या बुद्धीला आणि माझ्या
गोष्टी घडून आल्या त्या तरी भवितव्यतेमुळेच ज्ञानालाही धिःकार असो ! आतां जर हो
अशा घडल्या. आम्ही आपली चांगल्या प्रकारें राजा व यशास्विनी गांधारी भोजन न करील,
शुश्रूषा करतो, तेव्हां आपण आपल्या मनास तर मीही या वडिलांप्रमाणेच उपवास करीन !
दुःख करून घेऊं नये. ”

वैशंपायन सांगतात:—नंतर, राजा, धर्मज्ञ

धृतराष्ट्र म्हणाला:—वत्सा, वा युधिष्ठिरा, पांडुपुत्रानें पाण्यानें हात ओला करून धृत-
तपश्चर्येकडे माझें मन लागून राहिलें आहे. राष्ट्राच्या उरावरून व तोंडावरून सावकाशां
राजा, वार्द्धक्यांत वनवास करणें हें आपल्या फिरविला. तेव्हां रत्नें व औषधि यांनीं बुक्त
कुलास उचितच आहे. पुत्रा, येथें मी पुष्कळ असलेल्या, पवित्र व सुगंधि अशा त्या हस्त-
विवस राहिलों; आणि तुम्हीही बहुत काल-स्पर्शानें तो राजा हळू हळू शुद्धीवर आला.
पर्यंत माझी उत्तम सेवाचकरी केलीत. आतां, मग धृतराष्ट्र म्हणाला:—वा धर्मा, पुष्क

माझ्या अंगावरून तसाच हात फिरीव आणि युधिष्ठिरास असें ह्मणाला, “राजा, हे भरतर्षभा, मला एकदा कडकडून भेट. हे राजीवाक्षा, मला तपश्चर्येस जाण्याची आज्ञा दे. बाळा, तुझ्या स्पर्शानें मला फारच सुख वाटतें. राजेंद्रा, पुनःपुनः बोलून बोलून मझिं मन अगदीं तुझें मस्तक हुंगावें असें माझ्या मनांत गळून जात आहे. पुत्रा, मला आतां यापुढें येतें आणि तुला हातांनीं कुरवाळणें हेंही आणखी कष्ट देणें तुला योग्य नाहीं !” मला फार सुखकर वाटत आहे. माझ्या नियमा- याप्रमाणें तो कौरवेंश्वर पंडुपुत्रास सांगत प्रमाणें भोजन करावयाचा हा अष्टमकाल असतां सर्व योद्धे एकच आक्रोश करूं लागले; प्राप्त झाला आहे. हे कुरुशार्दूला, हा आणि राजास इतका अशक्त, पांढरा फटफ- वेळपर्यंत पाणीही पोटांत गेलें नसल्यामुळें मला दीत, उपवासांनीं ग्लान झालेला व केवळ तिलकूल हालचाल करवत नाहीं. बाळा, तुझी अस्थिचर्ममात्र अवशिष्ट राहिलेला पाहून विनवणी करीत असतां मला फार श्रम झाले सर्वत्र हाहाकार पसरला. मग धर्म- आणि त्यामुळेच माझे मनास ग्लानि येऊन मी राजानें पुनः त्यास आलिंगिलें आणि अश्रूंनीं वेशुद्धसा झालों. परंतु, हे कुरुकुलोद्बहा राजा, भरलेले डोळे पसून पुनः झटलें, “नरश्रेष्ठा, अमृतरसतुल्य असा हा तुझा हस्तस्पर्श आपलें प्रिय करण्याची मला जितकी इच्छा होण्याबरोबर मी पुनः जिवंत झालों असें आहे, तितकी माझ्या जीविताचीही नाहीं; मग मी समजतों. पृथ्वीचीं तर गोष्टच राहो. हे परंतपा, जर मजवर

वैशांपायन सांगतातः—हे भारता, याप्रमाणें अनुग्रह करण्याची आपली इच्छा असेल आणि चुलत्याचें भाषण ऐकून लगेच त्या कुंतीपुत्रानें मी आपणांस प्रिय असेन, तर, महाराज, मांढ्या कळवळ्यानें हळू हळू त्याच्या सर्व आधीं आपण भोजन करावें. मग मी पुढील अवयवांवरून हात फिरविला. तेव्हां मग धृत- गोष्टीचा विचार करीन.” यावर महातेजस्वी राष्ट्र राजाचे शरीरांत पुनः हुशारी येऊन त्यानें धृतराष्ट्रानें त्यास उत्तर केलें, “पुत्रा, तुझी युधिष्ठिरास दोहों हातांनीं घट्ट मिठी मारिली आज्ञा मिळाल्यावर भोजन करावयाचें, असें आणि त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें. धृत- मी ठरविलें आहे. आज्ञा मिळण्यापूर्वीं कांहीं मी राष्ट्राची अशी दशा झालेली पाहून विदुर- भोजन करणार नाहीं.” याप्रमाणें धृतराष्ट्र युधि- प्रभृति सर्वजण अत्यंत दुःखार्त होऊन रडूं छिराशीं बोलत असतां सत्यवतीपुत्र व्यास मुनि लागले; आणि त्यांस अतिशय गहिवर आल्या- तेथें प्राप्त होऊन त्यांनीं असें भाषण केलें.

मुळें त्यांच्यानें युधिष्ठिरास कांहींएक सांग- वलें नाहीं. त्यांचे मुखांतून शब्दच बाहेर पडत नव्हता. एकट्या धर्मज्ञ गंधारिनें मात्र तें दुःख निमूटपणें सहन केलें. तिनें तें अत्यंत दुःख मनांतल्या मनांत गिळून युधिष्ठिरास इत- केंच म्हटलें, ‘बाळा, असें करूं नको.’ महातेजस्वी कुरुनंदन धृतराष्ट्र म्हणत आहे तिकडे कुंतीसह इतर सर्व स्त्रियाही अत्यंत तसेंच तूं बेलाशक कर; याविषयीं मुळीच दुःखित होतसह्या डोळ्यांस पदर लावून अश्रु विचार करीत बसूं नको. कारण, हा राजा जख्मी वसल्या होत्या. मग पुनः धृतराष्ट्र अत्यंत वृद्ध झाला आहे; आणि विशेषतः

अध्याय चौथा.

—०:—

व्यासांची अनुज्ञा.

व्यास म्हणालेः—हे महाबाहो युधिष्ठिरा,

महातेजस्वी कुरुनंदन धृतराष्ट्र म्हणत आहे तिकडे कुंतीसह इतर सर्व स्त्रियाही अत्यंत तसेंच तूं बेलाशक कर; याविषयीं मुळीच दुःखित होतसह्या डोळ्यांस पदर लावून अश्रु विचार करीत बसूं नको. कारण, हा राजा जख्मी वसल्या होत्या. मग पुनः धृतराष्ट्र अत्यंत वृद्ध झाला आहे; आणि विशेषतः

त्याचे सर्व पुत्र मृत्यु पावले आहेत. तेव्हां पांडु राजा ह्याने ह्या धृतराष्ट्र राजाला गुरू-
अशा स्थितीत त्याने आरंभिलेले हे अष्टम-प्रमाणे समजून शिष्यवृत्तीने ह्याची सेवा केली
काली तृषा शांत करण्यापुरते खाण्याचे अवघड आहे. ह्या धृतराष्ट्राने फारच मोठमोठे यज्ञ केले
व्रत त्यास फार दिवस झेपेल असे मला आहेत. त्यांत त्याने उदार हस्ताने दक्षिणा
वाटत नाही. ही ज्ञानवंत महाभागा गांधारी दिल्या असून त्या यज्ञांत द्रव्याचे पर्वत पडले
मोठी धीराची असल्यामुळे दारुण पुत्रशोक असल्यामुळे ते फार शोभत असत. याने यज्ञ
मोठ्या धैर्याने सहन करीत आहे. यास्तव, राजा, केले आहेत, त्याप्रमाणेच धेनुही पाळिल्या
धृतराष्ट्र म्हणत आहे तसेच करण्याविषयी आहेत आणि प्रजेचेही उत्तम संरक्षण केले
मी तुला सांगतो. त्याप्रमाणेच तू कर. या आहे. तुझी वनवासास गेला असतां तेरा वर्ष-
राजास वनवासास जाण्याची तू अनुज्ञा दे. पर्यंत याच्या पुत्राकडे संपूर्ण पृथ्वीचे राजे-
हा येथेच व्यर्थ मरू नये. पुरातन राजर्षीस जी श्र्वर्य होतें. त्या वेळीं याने पुष्कळ ऐश्वर्य
गति मिळाली तीच या राजास प्राप्त होवो. सर्व भोगले व दानधर्मही अपार केला; आणि
राजर्षींनीं अंती वनाचाच आश्रय केलेला आहे. त्याचप्रमाणे, हे पुण्यशील नरव्याघ्रा, तूही

वैशंपायन सांगतातः—अद्भुत कृत्ये कर- आपल्या अनुचरांसहवर्तमान पुष्कळ काल-
णाच्या व्यासांनीं याप्रमाणे सांगितले असतां पर्यंत याची व यशस्विनी गांधारीची शुश्रूषा
महातेजस्वी धर्मराजांने त्या महामुनीस उत्तर केली आहेस. तेव्हां अशा प्रकारे ह्याचे सर्व

“ महाराज, आपण आम्हांस सर्वांत ऐहिक भोग व कर्तव्ये पुरीं झालीं असल्यामुळे
अधिक मान्य आहां. आपणच आमचे मुख्य तूं यास तपोवनास जाण्यास अनुमोदन दे.
गुरू आहां. ह्या राज्याला व आमच्या कुलाला सांपत याचे हे तप करण्याचेच दिवस आहेत.
एक आपलाच मुख्य आधार आहे. भगवन्, युधिष्ठिरा, तूं मनांत मुळीच संकोच धरूं नको.
मी आपला पुत्र आहे. आपण माझे पिता, राजे येथून जाण्याचा विचार करण्यांत तुजविषयीं
व गुरू आहां. पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे वागणे हा याचे मनांत खरोखर यत्किंचित् देखील रोप नाही.”
पुत्राचा धर्मच आहे.”

वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणे बोलून

वैशंपायन सांगतातः—युधिष्ठिर असे व्यासांनीं युधिष्ठिराकडून राजाला अनुज्ञा देव-
बोलला, तेव्हां वेदवेद्यांत वरिष्ठ असे ते महा- विली; आणि युधिष्ठिराने ‘ठीक आहे’ असे
तेजस्वी व महाज्ञानी व्यास मुनि पुनः त्यास म्हटल्यावर ते वनांत निघून गेले. भगवान्
ह्मणाले, “ हे महाबाहो भारता, तू ह्मणतोस व्यास मुनि गेल्यावर पांडुपुत्र युधिष्ठिर राजा
तें खरे आहे. हा राजा अगदीं वृद्ध झाला असून वृद्ध पितृव्यास नम्रपणे व हलक्या स्वरांने
वेदांतधर्माचा याने आश्रय केला आहे. तेव्हां म्हणाला, “ भगवान् व्यासांनीं जें करावयास
माझ्या व तुझ्या अनुज्ञेनें या राजाला आपला सांगितले व जें तुम्हांस संमत आहे; त्याचप्रमाणे
उद्दिष्ट हेतु शेवटास नेऊं दे. त्याचे मार्गांत तूं महाधनुर्धर कृपाचार्य, विदुर, संजय आणि
विघ्न आणूं नको. बा युधिष्ठिरा, एक समरांग- युयुत्सु या सर्वांनीं जें करावयास सांगितले
णांत देह ठेवावा, किंवा विधिपूर्वक वानप्रस्था- आहे, तें मी अवश्य करीन. तुझा सर्वांचा
श्रम स्वीकारून प्राण सोडावा, हाच राजर्षींचा एकच अभिप्राय पडला असतां मला आपला
श्रेष्ठ धर्म होय. राजेंद्रा, तुझा पिता पृथ्वीपति हेका सोडलाच पाहिजे. कारण, तुम्ही सर्वजण

मला पूज्य आहां आणि तुम्ही या भरतकुलाचे विराचितक आहां. तेव्हां तुमचें म्हणणें मला कबूल आहे. परंतु, राजेंद्रा, मी तुम्हांस शिरसा पक्षाग्र करून इतकेंच मागणें मागतों कीं, तुम्हीं प्रथम भोजन करावें आणि नंतर आश्रमास (वनांत) जावें."

अध्याय पांचवा.

—०:—

धृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें युधिष्ठिरानें अवघड कार्य करावयाचें झालें किंवा बिकट प्रसंग अनुज्ञा दिल्यानंतर प्रतापी धृतराष्ट्र राजा आला, कीं सुप्रभातीं उठून त्याचें यथाविधि गांधारीसहवर्तमान आपल्या मंदिरांत जावयास पूजन करून त्यांस आपले कार्याविषयीं सल्ला निघाला. तो वृद्धापकाळामुळें मंद झालेली विचारीत जा. तूं त्यांस याप्रमाणें बहुमान देत श्वासोच्छ्वासक्रिया मोठ्या कष्टानें चालवीत गेलास, म्हणजे ते तुज कार्यार्थीला सर्वथा हित-पायीच जात' असतां अगदीं थकलेल्या गजेंद्रा- कर् अशीच मसलत देतील. राजा, तूं आपलीं सारखा शोभत होता. त्याच्या मागून विद्वान् सर्व इंद्रियें हीं अश्वाप्रमाणें स्वाधीन ठेव; जपून विदुर, सुतपुत्र संजय आणि शारद्वतीपुत्र महा-रक्षिलेल्या द्रव्याप्रमाणें तीं प्रसंगीं तुझ्या उप-धनुर्धर कृपाचार्य हेही गेले. नंतर, राजा, योगीं पडतील. तूं निरनिराळ्या कामांवर जे त्यानें मंदिरांत प्रवेश करून पूर्वाह्नीचीं सर्व अमात्य नेमशील, ते सर्व थोर कुलांत जन्म-कृत्यें केलीं; आणि मग द्विजश्रेष्ठांस तृप्त लेले, सदाचरणी, मनोनिग्रही, शुचिर्भूत, धर्मादि केल्यावर भोजन केलें. त्याचप्रमाणें, हे भारता, चतुर्विध परीक्षित उतरलेले आणि बाडवडिलां-कुलस्त्रियांनीं यशस्विनी गांधारीचें सोपचार पासून चालत आलेल्या अमात्यांच्या घरा-पूजन केल्यावर तिनेंही कुंतीसह भोजन केलें; ज्यांत जन्मलेले असेच नेम; आणि शत्रूस आणि तदनंतर विदुरप्रभृति धृतराष्ट्राचे सहचर कांहींएक मागमूस न लागूं देतां सतत सर्वत्र व सर्व पांडव हेही आपलीं भोजनें आठोपून गुप्त हेरांचा संचार ठेवून बातमी काढीत जां. कुरुश्रेष्ठ धृतराष्ट्राचें भोजन होतांच त्याच्या पण हे गुप्त हेर अत्यंत विश्वासू पाहिजेत. समिध येऊन बसले. नंतर, हे महाराजा, त्या त्यांची या कामावर योजना करण्यापूर्वीं अनेक शांत स्थलीं अधोवदन बसलेल्या कुंतीपुत्र प्रकाशें परीक्षा पाहिलेली असावी; आणि ते आप-युधिष्ठिराचे पाठीवरून हात फिरवीत धृतराष्ट्र त्याच राज्यांतले राहवासी असावे. आपल्या राज-त्याला झणाला, " हे कुरुनंदना, तुला धर्मानें धानीचाही बंदोबस्त तुला उत्तम ठेविला पाहिजे. राज्य प्राप्त झालें आहे. याचा कारभार करीत राजधानीचे शहराभोवतीं मजबूत कोट असून असतां, हे राजशार्दूला, स्वामी, प्रधान इत्यादि त्याचे दरवाजेही भक्कम असावे. एकांत एक आठ भ्रंगपैकी कोणत्याही अंगाविषयीं तुझ्या सात कोट बांधून नगराचे सात भाग केलेले होतात. यत्किंचित्ही प्रमाद होतां कामा नये. असावे; आणि सर्वांच्या आंतील झणजे मधल्या

पांडुनंदना, तुला हें राज्य धर्मानेंच प्राप्त झालें आहे, आणि धर्मानें वागलें तरच याचें रक्षण होणें शक्य आहे. राजा, तूं विद्वानच आहेस; तथापि राज्याचें धर्मतः रक्षण कसें करावें याविषयीं मी तुला कांहीं उपदेश करितों, तो लक्ष्यांत ठेव. युधिष्ठिरा, जे विद्येनें थोर असतील अशांचा तूं सद्बोदीत गौरव करीत जा; ते जें जें सांगातील तें तें नीट ऐकून घे; आणि त्याविषयीं बिलकूल शंका न घेतां त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें वागत जा. कांहीं

भग्नान्त अंतःपुर असून बाकीचे सहा भागीं इतर वयाचीं तो दिवाणखाना चोहोंकडून अगदीं लोकांची वस्ती असावी. बाह्यकोट फारच बंद व सुरक्षित असावा. अशा उत्तम बंदोबस्ता-मजबूत व रुंद असावा; आणि त्यास वरच्या च्या दिवाणखान्यांत किंवा एखाद्या उंच स्थलीं बाजूने चोहोंकडून चालण्याजोगा रस्ता राखावा. अथवा जेथें झड्डेंझुडपें व उंच गवतही वाढ-तटाचे दरवाजे चांगले रुंद व मोठे असून लेले नाहीं अशा सपाट मोकळ्या अरण्यांत त्यांचा एकमेकांशीं काहींएक संबंध नसावा; जाऊन तेथें खलवतें करावीं. सारांश, शत्रूच्या ते परस्परांपासून अगदीं पृथक् असावे; आणि हेरांस गुप्तपणें आसपास राहून आपण केलेली यंत्रांच्या योगानें त्यांचें उत्तम संरक्षण करण्याची मसलत एकावयास सांपडूं नये म्हणून तजवीज केलेली असावी. जामदारखान्याचे आपण अत्यंत खबरदारी घेतली पाहिजे; रक्षणांस जे लोक नेमावयाचे ते सर्व कुल आणि याचसाठीं रात्री कदापि मसलत व शील यांविषयीं प्रख्यात असेच असावे. हे करूं नये. कारण, सभोवतीं कोठें कोण भारता, तूं सतत मोठ्या दक्षतेनें स्वतःचें संरक्षण आहे, हें अंधारांत नीट न समजण्याचा संभव केलें पाहिजे; आणि त्यासाठीं, भोजनाचे असतो. ज्या ठिकाणीं मसलत करावयाची पदार्थ व त्याचप्रमाणें पुष्पें, माळा, अलंकार, असेल तेथें वानर, आणि ऐकलेलें हुबेहूब शय्या, आसनं या सर्वांचें काळजीपूर्वक बोलून दाखविणारे राघू, सारिका इत्यादि पक्षी परीक्षण करून सेवन केलें पाहिजे; आणि मुळींच असूं नयेत; त्याचप्रमाणें वैडगळ किंवा आहारविहारांच्या वेळीं विशेष जपलें पाहिजे. पूर्वे यांसही तेथें बसूं देऊं नये. कारण, त्या-राजा, परशत्रु हे यांतील कोणत्या ना कोणत्या मुळें कदाचित् मसलत बाहेर फुटण्याचा संभव तरी प्रकारें गुप्त हेरांकरवीं राजाचे निवास आहे; आणि मंत्र फुटल्यामुळें राजावर जे अपाय करीत असतात. युधिष्ठिरा, तुझ्या अनिष्ट प्रसंग येतात व त्यांचें जें नुकसान होतें ते अंतःपुरांतील स्त्रियांचे संरक्षणाचीही उत्तम कोणत्याही उपायानें भरून येणें शक्य नाहीं, व्यवस्था असावी. त्यांचे तैनातीस वृद्ध असं माझे मत आहे. मसलत फुटली असतां कस-आपजन असवे. ते शीलवान, कुलीन व कसे अनर्थ घडतात, आणि ती गुप्त राहिल्यानें विद्वानही असले पाहिजेत. जे मंत्री करावयाचे कशी इष्टसिद्धि होते, याविषयीं तूं आपल्या तेही अनेक विद्यांत पारंगत असून नम्र, कुलीन, मंत्रिमंडलांत वरचेवर विवेचन करीत जा; धर्मपालन व अर्थवर्धन करण्यांत कुशल आणि म्हणजे ते ती गुप्त राखण्याविषयीं विशेष दक्ष सरळ वर्तनाचे असे ब्राह्मणच कर. त्यांज- राहतील. त्याचप्रमाणें, युधिष्ठिरा, नागरिक व बरोबर मसलत करतांना तरी पुष्कळांबरो- प्रजाजन यांचें आचरण शुद्ध आहे कीं अशुद्ध बर एकाच वेळीं अतिशय वादविवाद करीत आहे, हें जेणेकरून बरोबर समजून येईल बसूं नको; केव्हां केव्हां सर्वांची एकदम अशी तजवीज तूं ठेव. ज्यांना तुझा ओढा आहे मसलत विचारावी, तर केव्हां केव्हां एकेकास अशा आपजनांकडेच एकंदर राज्याचा कारभार निरानिराळें गांठून विचारावें; आणि कधीं कधीं असूं दे. जे आपल्या हितार्थ झटणारे असून आपण मुद्दामच वेड पांघरून किंवा उलट पक्ष संतुष्ट आहेत अशाच लोकांचा राज्यकारभारांत घेऊन त्यांचा खरा अभिप्राय जाणण्याचा हात असावा. कामगार जर राजाच्या द्वितासाठीं प्रयत्न करावा. जेथें मसलत व खलवतें चाला- झटणारे नसतील किंवा ते असंतुष्ट असतील,

तर राज्याला मोठाच धोका आहे असे समजावे. तेव्हां तेव्हां उत्तम अलंकार धारण करून याचप्रमाणे, जे गुप्त हेर नेमावयाचे तेही राजाच्या हितार्थ झटणारे असावे. त्यांस वेतनें द्याव-याचीं तीं अशा वेतनें असावीं कीं, ते नित्य पूर्ण संतुष्ट राहतील. जर का त्यांस कुरकुर करावयास कांहीं कारण राहिल, तर सर्व कारभार बुडालाच म्हणून समज. युधिष्ठिरा, तूं नेमलेल्या न्यायाधिकांनीं अपराध्यांपासून किती दंड घेणें योग्य आहे हें नीट पाहून यथान्याय दंड घेत जावा. चोर, परस्त्रीवर हात टाकणारे, निर्दयतेनें अधिकार चालविणारे, असत्यवादी, ठकबाजीनें परस्वापहार करणारे, साहसप्रिय, सभागृह वा देवालय यांचा विध्वंस करणारे, आणि निरनिराळ्या जातींच्या लोकांची निंदा करणारे, या सर्व अपराध्यांस देश आणि काल यांचा विचार करून द्रव्यदंडाची किंवा वधाची शिक्षा दिली पाहिजे. युधिष्ठिरा आतां

राजाची दिनचर्या

कशी असावी ऐक. दानधर्म व इतर खर्चाचीं कामें ज्यांकडे सोपविलीं असतील त्यांची भेट घेणें हें प्रातःकालचें पहिलें कृत्य होय. तदनंतर अलंकार धारण करावे; आणि मग भोजन करावें. भोजनोत्तर सैन्याची पहाणी करावी व ती करीत असतां त्यास हर्षवीत जावें. दूत किंवा हेर यांची भेट घेण्याची योग्य वेळ म्हटली ह्मणजे प्रदोषकाळ—संध्याकाळ—ही होय. दूतांनीं जी बातमी आणली असेल ती विषयीं पुढें काय काय करावयाचें याचा विचार पुढें रात्रीं करावा. नित्य मध्यरात्र ही विश्रांतीची किंवा विहार करण्याची वेळ असावी; व दोन-प्रहरीही कांहीं काल आराम करावा. याप्रमाणें, हे भरतर्षभा, मीं सांगितलेले सर्व काल हेच त्या त्या कृत्यास योग्य म्हणून ठरलेले आहेत. त्याचप्रमाणें, तूं जेव्हां पुष्कळ दानधर्म करशील,

तेव्हां तेव्हां उत्तम अलंकार धारण करून बसत जा. बाबारे, हें कामाचें रहाटगाडयें चक्रा-प्रमाणें सारखें चालत असल्याचें नित्य दिसून येतें; त्यांत कधीही बिलकूल खंड पडत नाही. युधिष्ठिरा, तूं आपला जामदारखाना भरपूर ठेवण्यासाठीं नित्य झटत जा. परंतु हें ध्यानांत ठेव कीं, तो सर्वदा न्यायतः भरावयाचा असतो ! त्याचप्रमाणें, राजा, तूं आपल्या राज्यांत कोण-त्याही प्रकारचा अन्याय होऊ देऊ नको. शत्रु कोण आणि राजाराजांत फुट पाडूं पाहणारे कोण, यांचीं हेरांकडून बातमी काढावी; आणि त्यांचा विश्वासू माणसांकडून परस्परच नायनाट करून टाकावा. हे कुरुनायका, जे नोकर ठेवाव-याचें, त्यांचें वर्तन कसें काय आहे हें नीट पारखून कसोटीस उरतील तेच ठेवावे आणि त्यांकडून नेमलेलीं कामें करावीं. बाबारे, तुझा सेनापति अत्यंत दृढनिश्चयी असावा; तो शूर, क्लेश सोसण्या-स समर्थ व तत्पर, तुझ्या हितार्थ झटणारा आणि तुझा भक्त असा असावा. हे पांडवा, तुझ्या राज्यांतील शिल्पी व कारागीर यांनीं तुझीं कामें बैल किंवा गाढवें यांप्रमाणें अत्यल्प वेत-नांत संतुष्ट राहून इमानें इतबारें करावीं. युधिष्ठिरा, आपल्या लोकांत व शत्रूंत कोठें काय न्यून आहे याचें तूं नित्य निरीक्षण करावेंस. आपल्या देशांतलें जे लोक आप-आपल्या धंद्यांत कौशल्य दाखवून प्रख्यातीस येण्याजोगे असतील, त्यांची तूं प्रदर्शन वगैरे भरवून योग्य संभावना करावीस. राजा, ज्ञात्यानें गुणिजनांचें चीज करावें, ह्मणजे त्यांचे गुण वाढतील. त्यांकडे लक्ष न पुरविलें तर ते सदादीत स्वस्थ बसतील; आणि त्यांचे गुणही उच्चरोत्तर नष्ट होतील.

अध्याय सहावा.

—:०:—

धृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—युधिष्ठिरा, आपल्या-
कडील एकंदर लोकांचे चार वर्ग असतात.
पहिला वर्ग आपल्या मित्रांचा; दुसरा शत्रूंचा;
तिसरा उदासीनांचा—यांस आपला व शत्रूचा
कोणाचाही जयापजय झाला तरी सारखाच
वाटत असतो; आणि चौथा वर्ग मध्यस्थांचा—
यांची अशी इच्छा असते कीं, दोघांचेही
हितच व्हावें; कोणाचेंच नुकसान होऊं नये.
युधिष्ठिरा, आपल्या संबंधानें आपल्या
राज्यांतील सर्व लोकांपैकीं कोणकोण या
चार वर्गांपैकीं कोणकोणत्या वर्गांत
आहेत हें आपण ओळखून ठेविलें पाहिजे.
शत्रूकडील लोकांचेही असेच चार वर्ग अस-
तात. त्यांचे शत्रू, त्यांचे मित्र, उदासीन
आणि मध्यस्थ. शत्रूकडील कोण कोणत्या
वर्गांत मोडतात हेंही आपणास माहीत
पाहिजे. ह्मणजे आपल्या संबंधानें
शत्रूकडील व आपणाकडील मिळून सर्व
लोकांचे चार वर्ग आपणास समजून येतील;
आणि त्यांचा प्रसंगीं योग्यतसा उपयोग करतां
येईल. याचप्रमाणें आपल्याकडे व शत्रूकडेही
कोण कोण आततायी आहेत हें ओळखून
ठेवावें; आणि शत्रू व आपण यांशिवाय इतर
जे राजे राहिले त्यांत आपल्या पक्षाचे किती
आहेत व शत्रूकडेचे किती आहेत, याचीही
माहिती असली पाहिजे. याचप्रमाणें, हे कुरु-
श्रेष्ठा, दोघांचे देश, अमात्य, निरनिराळ्या प्रकारचे
किल्ले व बचावाच्या अवघड जागा आणि
दोघांचीं सैन्ये काय योग्यतेचीं आहेत याचीही
बरोबर माहिती असली पाहिजे. कारण, जया-
पजय होणें हें यांच्या योग्यतेवर व इच्छेवर
अवलंबून असतें. हे आतां सांगितलेले लोकांचे

चार वर्ग, सहा प्रकारचे आततायी आणि
आपले मित्र व शत्रूचे मित्र मिळून
बारा प्रकारचें ज्ञान असणें हे राजांचे विषया-
त्मक बारा गुण होत. याशिवाय कृप्यादिक
आठ संधानकर्म, बैल वगैरे बीस प्रकारचे
असंधेय लोक, नास्तिक्यादिक चौदा दोष
आणि मंत्र वगैरे अठरा तीर्थ मिळून साठ गुण
यांस मंत्रिप्रधान गुण असें म्हणतात. राजा,
हे साठ आणि बारा गुण तुला अवगत असले
पाहिजेत. नीतिकोविद आचार्य या बहात्तर
गुणांस मंडल असें म्हणतात. तर या मंडलाचें
ज्ञान तुला असणें अगत्याचें आहे. संधिविग्रहा-
दिक सहा उपायांपैकीं कोणता कोठें योजला
पाहिजे, हें याच बहात्तर गुणांच्या ज्ञानावर
अवलंबून आहे व त्यांवरूनच तें ठरविलें
पाहिजे. आपला पक्ष शत्रूपक्षां अधिक बल-
वान् आहे किंवा क्षीण आहे, अथवा त्याशीं
समान आहे, हें या बहात्तर गुणांवरून जाणतां येतें
आणि मग तदनुरूप संधिविग्रहादि षाड्गुण्याची
योजना करतां येते. हे कौंतया, जेव्हां आपला पक्ष
बलवान् असून शत्रूचा पक्ष दुर्लभ असतो,
तेव्हां शत्रूबरोबर लढाई करून त्यास जिंकवें.

१ अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रोन्मत्तो घनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडैतानाततायिनः ॥

२ बालो वृद्धो दीर्घरोग्गी तथा शातिबहिष्कृतः ।

भीरुको भीरुकजो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।

अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिंदकः ॥

देवोपहतकश्चैव दैवचित्तक एव च ।

दुर्भिक्षव्यसनेपोतो बलव्यसनसंकुलः ॥

अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्चन ।

सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥

३ संधि, विग्रह, यान, आसन, दैध व० आश्रय
ह्या शूचीं योजावयाच्या सहा उपायांस मिळून
षाड्गुण्य म्हणतात.

जेव्हां शत्रूकडे अधिक बल असून आपला संरक्षण करीत असून हीं कामें केलीं पाहिजेत. पक्ष दुर्बल असतो, तेव्हां शहाण्यानें आपला एखादा मांडलिक राजा आपणाविरुद्ध उभा कमीपणा ओळखून वेळींच शत्रूबरोबर संधि राहिला, तर आपली भरभराट व्हावी असें करावा. नंतर वेळ न गमावितां द्रव्याचा इच्छिणाऱ्या राजानें त्याचा शिरच्छेद करूं नये. फारच मोठा संचय करावा व त्याच्या योगानें कौतेया, पृथ्वी जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळ- शत्रूवर चाल करण्याचें सामर्थ्य लवकरच गणारानें अशा सामंतास कधींही ठार करूं संपादावें; म्हणजे मग लढाई वगैरे पुढील सर्व नये, तर त्याचा बंदोबस्त करून त्याचा गोष्टी करण्यास हरकत नाही. सामर्थ्य प्राप्त आपल्या कामीं उपयोग करून घ्यावा. आपण झाल्यावर स्वस्थ बसण्याचा विचार मुळींच व आपले मंत्री यांनीं शत्रूची जट फोडण्याचा करूं नये. कदाचित् आपला पक्ष दुर्बल असल्या- प्रयत्न करावा. तेणेंकरून फार फायदा होतो. मुळें शत्रूशीं संधि करावयाचा प्रसंग आला, असें समजावें. त्याचप्रमाणें, चांगल्यांस आश्रय तर ज्यांत विशेष उत्पन्न होत नाही, असा देऊन आपल्याकडे मिळवून घ्यावें आणि नापीक प्रांत त्यास द्यावा; द्रव्य द्यावयाचें दृष्टांस शासन करावें. येणेंकरूनही स्वपक्षाग तर सोनें व रुपें वगळून बाकीचें (कमी बळकटी येत. शिवाय हे ध्यानांत ठेवावें की. प्रतीचें) द्यावें; आणि आपला मित्र (ओलीस) बलवंतानें दुर्बलांचा सदादीत उच्छेदच करीत देणें प्राप्त झाल्यास क्षीण व दुर्बल असाच सुटणें बरोबर नाही. शेजारचा राजा दुर्बल पाहून द्यावा. आतां, आपला पक्ष बलाढ्य असला परंतु त्यानें जर आपला काहीं अपराध असून शत्रु संधि करावयास आल्यास संधि- केला नसला, तर त्यास व्यर्थ पीडा देऊं विशारदानें शत्रूस चांगलेंच दाखून टाकलें पाहिजे. नथ. कोणी प्रबल शत्रु चालून आला प्रथम संधीचें बोलणें पुरें होईपर्यंत शत्रूचा असतां दुर्बलानें वेतस वृत्तीचा आश्रय करून मुलगा आपल्या ताब्यांत घेऊन ठेवावा, म्हणजे त्यापुढें नमूनच आपला बचाव करावा; शत्रूस दगा करण्यास जागाच उरत नाही क्रमानें सामावि उपाय योजून त्यास परत अशा प्रकारें शत्रूचा पुत्र ओलीस घेतलेला नसला फिरवावें; आणि त्या उपायांचा उपयोग नच तर आपणावरच उलट महत्संकट येण्याचा संभव घडला तर आपले मंत्री, खजिना, नागरिक, आहे. कदाचित् असा प्रसंग आलाच तर हात- राजदंड आणि दुसरे हितकर्ते असतील ते पाय न गाळतां हरप्रयत्नें त्यांतून पार पड- ह्या सर्वासहवर्तमान युद्धास बाहेर निघावें. सर्व ण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. राजेंद्रा, राजानें उपाय थकल्यावर स्वतः युद्धास बाहेर पड- आपली प्रजा संतुष्ट राखिली पाहिजे; व दीन- लेंच पाहिजे. कारण, अशा रीतीनें रणांत देह अनाथांचा चांगला परामर्श घेतला पाहिजे. ठेवल्यानें मोक्षप्राप्ति होते. बलवंतानें शत्रूला त्रास देणें, अडवून धरणें, व त्याच्या खजिन्याचा आणि दाणावैरणीचा नाश करणें, हीं कामें मोठ्या प्रयत्नानें एका- मागून एक किंवा साधल्यास एकदमच सर्व करावीं. परंतु हें करीत असतां आपल्या राज्याकडे दुर्लक्ष होतां कामा नये. त्याचेंही उत्तम व विग्रह दोन प्रकारचे आहेत. प्रबल शत्रूशीं

अध्याय सातवा.

—:—

भृतराष्ट्रानें केलेला उपदेश.

भृतराष्ट्र म्हणालाः—हे राजसत्तमा, संधि

व विग्रह दोन प्रकारचे आहेत. प्रबल शत्रूशीं

करण्याचा संधि निराळा; आणि दुर्बलाशीं द्रव्यबल, मित्रबल, अटवीबल ह्मणजे अवयव करण्याचा संधि निराळा. तसेच प्रबल शत्रूशीं प्रदेशामुळे आलेली बळकडी, सैन्यबल आणि जें युद्ध करावें लागतें त्याचा प्रकार श्रेणीबल ह्मणजे व्यूहरचनाचातुर्य असें एका- निराळा; आणि दुर्बल शत्रूशीं जें युद्ध करावें दर पांच प्रकारचें बल विचारांत घ्यावें. यांतही लागतें त्याचा प्रकार निराळा; तर हे दोन्ही मित्रबल व धनबल हीं विशेष आहेत. व्यूह- प्रकार पूर्ण ज्ञात पाहिजेत. शिवाय या दोहोंतही रचनाबल आणि सैन्यबल हीं सारख्याच योग्य- अनेक युक्त्या व डावपेंच लढवावयाचे अस- तेचीं आहेत; ह्मणजे सैन्याकडून जें तात, त्यांचें ज्ञान पाहिजे. कौरव्या, एका कार्य होईल त्याच्या दुष्पट व्यूहरचनाचातुर्य ठिकाणीं स्थिर राहून आपले बलाबलाचा विचार असल्यास होईल. याचप्रमाणें, राजा, लढाईचा करून मग शत्रूसमोर जावें. शत्रूचें सैन्य बलाढ्य प्रसंग आला असतां राजानें उभयतांचें चार- असून त्यावर अनुरक्त असल, आणि तो बल ह्मणजे गुप्त हेरांचें सामर्थ्य कसें काय शत्रूही चतुर व सावध असल, तर त्याला आहे, याचा अनेक वेळां सारख्याच रीतीनें कसें जिकितां येईल याचा विचारच केला विचार केला पाहिजे. फक्त आपलेंच चारबल पाहिजे. एकाएकी त्यावर अविचारानें चालून पाहून उपयोगी नाही; तर तितकीच शत्रूच्याही जातां उपयोगी नाही. शत्रूवर चाल करून चारबलाची माहिती पाहिजे. याशिवाय, हे जावयाचें केव्हां? तर त्याचें सैन्य असंतुष्ट व नराधिपा, अनेक प्रकारच्या आपत्ति उत्पन्न निर्बल असेल तेव्हां; अथवा तो शत्रू मूर्ख होतात, त्याही राजांस विचारांत घ्याव्या लाग- किंवा बेसावध असल तर. राजेंद्रा, शत्रूला चिर- तात. त्या आपत्ति कोणत्या हें मी आतां डून शकण्याची संधि संपडल्यास त्यावर सांगत नाही; त्या तूं निराळ्या रीतीनें श्रवण एकाच बाजून हल्ला न करितां त्यांचे समोवतीं कर. परंतु, पांडुपुत्रा, इतिभ्रूति आपत्तीचे चोहोंकडून वेढा घावा. राजा, शत्रू बलाढ्य दिसेल बहुत प्रकार आहेत. त्यांतील कोणतीही आपत्ति तर त्यावर उघडपणें चालून न जातां त्यावर प्राप्त झाली असतां राजानें सदोदीत लढाईचा परस्पर कांहीं संकटें आणावी; त्याच्या सैन्यांत विचार बाजूस ठेवून शत्रूशीं संधि वेगैरे उपाय भेद करावा; अनेक प्रकारें त्याचा नाश करावा; योजून त्या आपत्तीच्या निवारणाच्या तजवि- त्यास भीति दाखवावी; आणि अकस्मात् छापे जीस आधीं लागलें पाहिजे. डोळ्यावर कातडें घालून त्याच्या सैन्याचा नाश करावा. शत्रूवर ओढून त्यांकडे दुर्लक्ष करतां उपयोगी नाही. चढाई करणारा राजा युद्धशास्त्रविशारद असेल हे परंतुपा, राजानें देशकाल पाहून शौर्य- तर त्यानें आपल्या व शत्रूच्या तीन प्रकारच्या धैर्यादि गुणांनीं युक्त आणि नीतिमान् अशा शक्तींचा विचार केला पाहिजे. एक उत्साहशक्ति सैन्यासह स्वारीस निघावें. आपली भरभराट म्हणजे हुरूप, दुसरी प्रभुशक्ति ह्मणजे हुकमत, व कीर्ति व्हावी अशी इच्छा बाळगणाऱ्या आणि तिसरी मंत्रशक्ति ह्मणजे डावपेंच लढवि- राजानें, ज्याचा हुरूप फार मोठा आहे अशा ण्याची कुशलता. या तीन शक्ति शत्रूपक्षां आप- णांत अधिक दिसतील तर त्यानें उघडपणें चाल करून जावें; आणि याच्या उलट स्थिति असल तर चाल करण्याचा वेत रहित करावा. राजा,

१ अतिवृष्टिरनावृष्टिः शालभा मूषकाः शुकाः ।
प्रव्यासनाश्च राजानः* वडेता इत्यः स्मृताः ॥
कांहींच्या मते दुसरा चरण असा आहेः—
स्वचक्रं परचक्रं च सतैता इत्यः स्मृताः ॥

बलाढ्य सैन्यासह स्वारीस निघावें. मेषपात्र व सत्तमा, प्रेमांमुळें मलाही हें तुला अवश्य दुर्बल असें सैन्य घेऊन गेल्यास कधीही यश- सांगावेंसें वाटलें. युधिष्ठिरा, माझ्या सांगण्या- प्राप्तीचा संभव नाही. युधिष्ठिरा, जर आपली व प्रमाणें तूं पूर्णपणें यथान्याय वर्तन ठेव आणि सैन्याचीही तयारी उत्तम असेल तर नित्य प्रजेस प्रिय हो, म्हणजे तुला स्वर्गी अकालीं म्हणजे शिशिर वगैरे ऋतूंतही प्रयाण सुख प्राप्त होईल. एका राजानें हजार अश्व- करण्यास हरकत नाही. माते हे जीतील दगड भेध यज्ञ केले, आणि दुसऱ्यानें धर्मतः प्रजा- आहेत, घोडे व रथ हाच जिचा प्रवाह आहे, पालन केलें, तर दोघांसही सारखेंच पुण्य जिची तीरें ध्वजरूप वृक्षांनीं व्यापून गेलीं (फल) लागतें.

आहेत, जीत पदारूप नौका फिरत आहेत, आणि जीत गजरूप पुष्कळ चिखल आहे, अशा सैन्यरूपी नदीची शत्रुनाशाचें कामी योजना करावी. हे भारता, यथोक्त पद्धतीनें

अध्याय आठवा.

—:०:—

धृतराष्ट्रकृत वनगमनप्रार्थना.

शकटव्यूह, पद्मव्यूह किंवा वज्रव्यूह रचावा. युधिष्ठिर म्हणाला:—हे पृथ्वीपते, आपण राजा, शुक्राचार्यप्रणीत युद्धशास्त्रांत हे सर्व सांगितल्याप्रमाणें मी यथायोग्य वर्तन ठेवीन. व्यूहप्रकार सांगितलेले आहेत. आपल्या सैन्याच्या परंतु, राजेंद्रा. माझी अशी प्रार्थना आहे कीं, हुलकावण्यां दाखवून शत्रूसैन्याच्या हाल- आपण मला आणखी उपदेश करावा. महाराज, चाली आपल्या उद्देशानुरूप घडवून आणाव्या; भीष्म तर स्वर्गस्थच झाले. आतां कृष्ण, विदुर आणि इष्ट असेल त्याप्रमाणें आपल्या किंवा व संजय हेही गेले असतां मला उपदेश शत्रूच्या प्रदेशांत इष्ट स्थलीं युद्ध घडवून करणारा आपणावांचून दुसरा कोण आहे ? आणावें. राजानें आपलें सैन्य सदोदीत प्रसन्न माझ्या हितार्थ झटणारे उपदेष्टे असे आपणच राखावें; आणि त्यावर बलवंत वीरांची योजना एकटे आज आहां. महाराज, आपण पूर्ण करावी. आपल्या प्रदेशांत लढाई होऊन त्या संतुष्ट असावें; मुळींच चिंता बाळगूं नये. मी प्रदेशाची खराबी होण्याचा संभव दिसले, आपल्या उपदेशानुरूप वर्तन करीन.

तर सामादिकं उपायांचा उपक्रम करावा. हे वैशंपायन सांगतात:—हे भरतर्षभा, महाराजा, इहलोकीं हरप्रयत्नानें स्वशरीराचें धीमान् धर्मराजानें राजर्षि धृतराष्ट्रास अशी संरक्षण केलें पाहिजे. कारण, त्याच्या साह्यानें प्रार्थना केली; परंतु त्याचें मनांत या वेळीं आपणास इहपरलोकचें शाश्वत कल्याण कुंतीपुत्रास रजा द्यावी असें असल्यामुळें तो जोडावयाचें असतें. राजा, याप्रमाणें युद्ध- म्हणाला, 'पुत्रा, कांहीं वेळ विश्रांति घे. कारण नीतीस अनुसरून वर्तन करणारा व प्रजेचें मला फारच श्रम झाले आहेत. ' असें बोलून यथाम्याय परिपालन करणारा राजा मरणोत्तर त्या वेळीं त्या राजानें गांधारीच्या मंदिरांत स्वर्गलोकीं जातो. यास्तव, हे कुरुश्रेष्ठा, इह व पर प्रवेश केला. तेथें तो आसनावर बसला अशा दोन्ही लोकांच्या प्राप्तीसाठीं, जेणेंकरून असतां, ही बरी संधि आहे असें पाहून, काळ- प्रजेचें हित होईल अशा प्रकारें तूही नित्य वेळ जाणुणारी धर्मचारिणी देवी गांधारी त्या वामावें. भीष्म, कृष्ण व विदुर यांनीं तुला आपल्या प्रजापातितुल्य पतीस म्हणाली, "महा- सर्व कांहीं सांगितलेच आहे. तथापि, हे नृप- राज, आपणांस भगवान् व्यासांनीं स्वतः अनुज्ञा

दिली आहेच. आतां आपण युधिष्ठिराचें अनु- व आमचें (प्रजा व राजा यांमधील) येथें मोदन घेऊन केव्हां अरण्यांत जाणार बरें ? ” आपल्या देशांत जशा प्रकारचें प्रेम आहे,

धृतराष्ट्र म्हणालाः—गांधारि, माझे जनक तशा प्रकारचें प्रेम अन्यत्र क्वचितच असेल, महात्म्य व्यास मुनि यांनीं मला आज्ञा दिलीच असें मला वाटतें. हे निष्पापहो, वयोपरत्वे आहे. आतां युधिष्ठिराचा निरोप घेऊन मी लव- माझ्या वासना शांत झाल्या आहेत. तशांत करच वनांत जाईन. आतां त्यास फारसा अवधि मला पुत्रवियोग घडला आहे व सांप्रत गांधारी- नाही. तथापि वनांत जाण्यापूर्वीं सर्व प्रजाजनांस सह मी उपवासांमुळे कृश झालों आहे. हे आपल्या घरीं बोलावून त्यांचा निरोप घ्यावा सत्तमहो, युधिष्ठिराच्या हातीं राज्य आल्या- आणि त्या कपटयुत ज्वेळणाच्या सर्व पुत्रांच्या पासून मला खरोखरच फार सुख झालें; नांवांनै कांहीं दानधर्म करावा अशी माझी आणि दुर्योधनाच्या ऐश्वर्यकालीं मला जें इच्छा आहे. सुख होतें, त्यापेक्षांही सांप्रतचें सुख मी अधिक

वैशंपायन सांगतातः—इतकें बोलून त्यांनीं समजतां. तेव्हां मला वनांत जाण्याला दुसरे लगेच धर्मराजास बोलावणें पाठविलें; आणि कांहींएक कारण नसून, अनेक प्रकारें माझी धर्मानेही त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व तयारी शक्ति व तीव्रारचरच वासना क्षीण झाल्या केली. नंतर त्या कुरुजांगल देशांतील सर्व असल्यामुळे मीं हा विचार केला आहे. सांप्रत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र मोठ्या संतोषानें अध, वृद्ध व पुत्रहीन अशा मलीं वनवासा- तेथें जमा झाले. मग धृतराष्ट्र राजानें गांधा- शिवाय दुसरी कोणती माति योग्य आहे बरें ? रीच्या अंतःपुरांतून बाहेर येऊन त्या सर्व समु- तर, महाभागानों, या वेळीं मला आपण वनांत दायाकडे अवलोकन केलें. त्या वेळीं झडून जाण्यास अनुज्ञा द्यावी हेंच योग्य आहे.” सर्व प्रजाजन आले आहेत असें त्यास कळून हे भरतर्पभा, धृतराष्ट्राचें हें भाषण ऐकून आलें. सर्व नगरवासी व बाहेरच्या प्रदेशांतील कुरुजांगल देशांतील त्या सर्व प्रजाजनांचे कंठ रहिवासी, समस्त आमवांधव आणि नाना- दाटून आले, आणि ते स्फुंदूनस्फुंदून रडूं देशचे मांडलिक राजे यांस अवलोकन करून लागले. पुढें बऱ्याच वेळानें, ते शोकाकुल बुद्धिमान् अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र राजानें असें झाले असून कांहींच बोलत नाहीत असें पाहून, भाषण केलें, “ लोकहा, तुझी व आझी महातेजस्वी धृतराष्ट्र त्यांस पुनः असें बोलला. कुरुकुलांतील लोकांनीं येथें विरकाल एकत्र

वास्तव्य केलें आहे. यास्तव, आपण सर्वजण साहजिकच परस्परांचे मित्र आणि एकमेकांचे हितार्थ झटणारे असें झालों आहों. तेव्हां या अशा समर्थी मी जें बोलणार आहे, त्याप्रमाणें आपण बेलाशक करावें. व्यास मुनींच्या व देशाचें उत्तम प्रकारें पालन केलें. तसेंच युधिष्ठिर राजाच्या सल्ल्यानें आतां वनांत भीष्म संरक्षण करीत असतां आमचे बाबा जाण्याची माझी इच्छा आहे. तर त्यास आपलें विचित्रवीर्य यांनींही प्रजांचें योग्य, प्रकारें ही अनुमोदन असावें. आपणांस तें देण्यास संरक्षण केलें हेंही तुह्यांस निःसंशय विदित विचार पडण्याचें मुळींच कारण नाही. तुमचें आहेच. माझा आता पांडुराजा हाही तुहां

अध्याय नववा.

—:—

धृतराष्ट्रकृत प्रजाप्रार्थना.

धृतराष्ट्र म्हणालाः—शांतनु राजानें ह्या धृतराष्ट्र म्हणालाः—

प्रजाजनांस तसाच मिय झाला होता. त्यानेंही तेचे आहेत. हा महातेजस्वी युधिष्ठिर राजा यक्षान्याय राज्य केलें; व तेंही तुह्यांस विदितच। सर्वभूतजगत्पति भगवान् ब्रह्मदेवाप्रमाणें तुमचें आहे. त्यापुढें, हे निष्पापहो, मीं तुमची बरी- पालन करील. जनहो, आतां मला सांगणें अव- वाईट सेवा केली. हे महाभागहो, तमिध्मे श्यच आहे, क्षण तुह्यांस इतकेंच सांगतो कीं, जें काय न्यूनाधिक घडलें असेल, त्याची तुह्मी हा युधिष्ठिर क्षणजे मीं आपल्या जिवाचा ठेवा मला उदार अंतःकरणानें क्षमा करा. जेव्हां तुह्मा सर्वांच्या दवालीं केला आहे आणि आपण दुर्योधनानें ह निष्कंटक राज्य उपभोगिलें, याचे रक्षणकर्ते आहां; यांत काय तें समजा. असो. तेव्हां त्या मंद दुरात्म्यानें तर तुह्यांस कांहीं अपकार माझ्या मुलांनीं व इतर चाकरनाकरांनीं तुमचे जे केले नाहींत ना ? त्या दुष्टाच्या अपराधामुळें, अपराध केले असतील, त्या सर्वांची क्षमा करण्यास राजांच्या दुरभिमानामुळें आणि मीं स्वतः तुह्मी योग्य आहां. तुह्मीं स्वराग्वर मजवर केलेल्या अन्यायामुळें तो फारच भयंकर संहार कधीही राग केला नाहीं. अन्येन राजनिष्ठ उडाला ! त्या वेळीं माझ्याकडून घडलेली वर्त- अशा तुह्यांला मी हात जोडतां; तुह्यांस माझा णूक बरी असो कीं वाईट असो, ती तुह्मी मनांतच नमस्कार असो. निष्पापहो, अस्थिरवृद्धीच्या, ठेवूं नका ! हे पहा मी तुह्यांपुढें हात जोडतां; लेखी व स्वरवर्तन करणाऱ्या माझ्या मला क्षमा करा. “ हा राजा वृद्ध आहे, याचे पुत्रांतर्फे मी व गांधारी आज तुह्यांपुढें आणखी पुत्र मरण पावले आहेत, याला अनिवार दुःख एकवार पदर पसरून क्षमा मागतां ! झालें आहे, आणि तशांत पूर्वीच्या त्या थोर व जनमेजया, धृतराष्ट्र राजा असें बोलला प्रजान्तसल राजांचा हा मुलगा आहे ! ” असें असतांही त्या सर्व नागरिक व इतर प्रजाजनांस मनांत आणून तुह्मी मला क्षमा करा. त्याचप्रमाणें, एक अक्षरही काढवेलें नाहीं. त्याचें कंठ दाटून जिचे पुत्र निधन पावले आहेत अशी येऊन ते सर्वजण दीनदृष्टीनें परस्परांकडे ही पुत्रशोकार्ते व दीन झालेली वृद्ध तपस्विनी पहात होती.

गांधारी तुह्यांस मजबरोबर प्रार्थना करित आहे, हिजकडे पहा. आह्मां दोघांची तुह्यांस अशी प्रार्थना आहे कीं, आह्मी निपुत्रिक, वृद्ध व दुःखित झालेलीं आहों, असें जाणून आह्मांस

अध्याय दहावा.

—०:—

प्रजानुमोदन.

वैशंपायन सांगतात:—जनमेजया, वृद्ध आह्मी तुह्यांस शरण आलों आहों. जनहो, हा धृतराष्ट्र राजानें याप्रमाणें भाषण केलें असतां ते कौरवाधिपति कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजावर बऱ्या नागरिक व प्रजाजन दुःखानें केवळ हतबुद्ध वाईट सर्व प्रसंगीं तुह्मीं सर्वांनीं कृपादृष्टि ठेवावी. होऊन गेले; आणि कंठ दाटून आल्यामुळें ते कोणत्याही वेळीं यास अंतर देऊं नये. बाकी अगदीं स्वस्थ राहिले. तेव्हां धृतराष्ट्र राजा यावर तसा अनिष्ट प्रसंग कधीं न येवो व पुनः एकदा म्हणाला, “ श्रेष्ठहो, दीन- येणारही नाहीं. याला सल्लामसलत देणारे वाणीनें परोपरी प्रार्थना करणाऱ्या ह्या पुत्र- याचे चक्षे भाऊ याच्याचसारखे महाबलादच हीन म्हणत्याला या धर्मपत्नीसह वनांत आहेत. ते सर्व प्रकारच्या धर्माचीं रहस्ये जाण्यास अनुमोदन या. माझे जनक कृष्ण- ज्ञान असून सर्व गुणांत लोकपाळांच्या योग्य- द्वैपायन मुनि यांची मला अनुज्ञा मिळाली

आहे. त्याचप्रमाणे धर्मज्ञ युधिष्ठिर राजाचेंही अनुमोदन मिळाले आहे. तेव्हां, महाभाग, तुमचीही अनुज्ञा मिळावी ह्मणून मी पुनःपुनः तुमचेपुढे मस्तक नम्र करून प्रार्थना करीत आहे. तर, पुण्यवंतहो, मला गांधारीसह वनवासास जाण्याची अनुज्ञा देणें हेंच तुम्हांस योग्य आहे.”

वैशंपायन-सांगतातः—राजा, कुरुपतीचीं तीं दीन भाषणें ऐकून ते सर्व कुरुजांगल देशाचे रहिवासी एकदम रडूं लागले. त्या वेळीं त्यांनीं डोळ्यांस पदर लावून व तोडें झांकून घेऊन पुत्रवियोगानें रडणाऱ्या मातापितरांप्रमाणे मुहूर्तपर्यंत अतिशय शोक केला. धृतराष्ट्र वन-वासास निघाल्यामुळे झालेल्या दुःखानें त्यांचीं हृदयें शून्य होऊन त्यांची चेतनाही बहुतेक नष्ट झाली. नंतर बऱ्याच वेळानें तें वियोग-दुःख आवरून ते हळू हळू एकमेकांशीं संभाषण करूं लागले. शेवटीं सर्वांच्या म्हणण्याचा मथितार्थ काढून त्यांनीं एका ब्राह्मणास पुढें करून त्याच्या द्वारें तो राजास निवेदन केला. राजा जनमेजया, मग सदाचारसंपन्न, विद्वान् व सर्व प्रजाजनांस मान्य अशा त्या बहूच कुलोत्पन्न सांव नामक विप्रानें बोलण्यास सुरवात केली. प्रथम धृतराष्ट्र राजाचें अभिनंदन करून व सर्व सभेचाही गौरव करून तो बुद्धिमान् व प्रौढ ब्राह्मण राजास म्हणाला, “राजा, या सर्व समुदायानें आपलें मत प्रदर्शित करण्याचें काम मजवर सोपविलें असल्यामुळे, हे नराधिपा, मी आतां जें बोलिन तें माझे एक-ट्याचें म्हणणें नसून या सर्व समुदायाचें आहे. असें समजून तुं त्याचा स्वीकार कर. राजेंद्रा, तूं म्हणतोस तें सर्व कांहीं खरें आहे. राजा, तुझ्या बोलण्यांतील एक अक्षरही असत्य नाही; खरोखरच आपण एकमेकांचे सखे आहों. या कुरुवंशांत असा एकही राजा आजवर होऊन गेला नाही कीं, जो प्रजेस अप्रिय झाला ! तुम्ही

कुरुकुलांतील सर्व राजे पित्याप्रमाणें व भावाप्रमाणें प्रजेचें पालन करितां. दुर्योधन राजांनहीं प्रजेशीं विलकूल अयोग्य वर्तन केलें नाहीं. असो; राजा, सत्यवतीपुत्र धर्मात्मे व्यास मुनि जसे सांगत असतील, तसेंच तूं आचरण कर. हे महाराजा, आह्मांस त्यांची आज्ञा शिरसा मान्य आहे. कारण, ते आमचे परात्पर गुरु आहेत. आतां तूं आह्मांस टाकून गेलास ह्मणजे आह्मी सर्व अत्यंत शोकाकूल होऊं व बहुत दिवसपर्यंत तसें अनंत गुण आठवीत राहूं, ही गोष्ट निराळी. तीस निरुपाय आहे. आह्मांस शोक होईल या-साठीं आह्मी तुझ्या कर्तव्यास आड येत नाहीं. अस्तु; राजा, शांतनूनें, राजा चित्रांगदानें, तसेंच भीष्मांच्या पराक्रमाची सांवली ज्यावर होती त्या तुझ्या पित्यानें आणि तुझ्या नजरे-खालीं पृथ्वीपति पांडु राजानें आमचें जसे संगो-पन केलें, तसेंच तें दुर्योधनानेंही केलें. दुर्यो-धनानें प्रजांचें पालन खरोखरच फार उत्तम प्रकारें केलें. राजा, तुझ्या पुत्रानें आह्मांस यत्किंचित्ही दुःखविलें नाहीं. त्या दुर्योधन राजावरही आम्हीं पित्याप्रमाणें विसंबून पूर्ण बेकिंकीरपणें सुखांत रहात होतो; आणि हे तुलाही माहीत आहेच. अस्तु; राजा, पुढेही धैर्यशाली व बुद्धिमान् युधिष्ठिर राजाच्या कृपाछत्राखालीं आम्हांस हजारों वर्षे सुख लाभेल. हा उदारधी धर्मात्मा युधिष्ठिर राजा कुरु, संवरण वगैरे तुहांस सर्व पुण्य-शील प्राचीन राजर्षींचा व धीमान् भरत राजाचा किंता डोळ्यांपुढे ठेवून तदनुसार वागत असतो. हे महाराजा, येथें आपणांजवळ तक्रार करण्या-जोगी किंवा मागण्याजोगी आह्मांला यत्किं-चित्ही न्यूनता नाहीं. राजा, तूं स्वतः आमचें पालन करीत असतां आम्हीं सदा-दीन मोठ्या सुखानें कालक्रमणा केली. तूं किंवा तुझा पुत्र यांपैकीं कोणाबद्दलही यात्किंचित् देखील कुरकुर करण्यास आम्हांस जागा नाही.

जेणेकरून प्रजाजनांपैकी कोणी असंतुष्ट होईल, अशी गोष्ट कुंती, पांचाली, उलूपी किंवा सुभद्रा यांचे हातूनही कधी घडत नाही. हे पुरुषसिंहा, श्रेष्ठ व महतेजस्वी विदुर राजाच्या आज्ञेप्रमाणे महाराजा, आपण आमचे ठिकाणी जे प्रेमस्वी युधिष्ठिराकडे पाठविले. तेव्हा तो सर्व बुद्धिमंतांत यांचे हातूनही कधी घडत नाही. हे पुरुषसिंहा, श्रेष्ठ व महतेजस्वी विदुर राजाच्या आज्ञेप्रमाणे महाराजा, आपण आमचे ठिकाणी जे प्रेमस्वी युधिष्ठिराकडे जाऊन त्यास ह्मणाला, “राजा, पेरिले व युधिष्ठिराने ज्याचे संवर्धन केले, धृतराष्ट्र राजाने वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेतली त्याला कोणीही प्रजाजन कधीही विसरणार नाहीत, किंवा त्यास न साजेल असेही करण्याचा त्याचा विचार आहे. तेव्हा, हे वर्तन ते कधी करणार नाहीत. हे महाराजा, कुरुश्रेष्ठा, तत्पूर्वी कांहीं कृत्ये करण्यासाठी आपल्या प्रजाप्रेमास अनुरूप असेच प्रजेचे थोडेंसे द्रव्य मिळावें, अशी त्याची इच्छा आहे. वर्तन नित्य राहिल. या गादीचा महिमा काय वनांत जाण्यापूर्वी एकदा महात्म्या भीष्माचे वर्णावा ? महारथी पांडव जातिवत अधर्मा-श्राद्ध करावे असे त्याच्या मनांत आहे. त्याच-चरणी असले, तरी देखील ते राज्यकारभार प्रमाणे द्रोणाचार्य, सोमदत्त, श्रीमान् बाल्हीक हातीं घेतल्यावर धर्मपरायण होतील. व प्रजेचे यथान्याय पालन करतील ! सारांश, राजा, सर्व आभवांधव, आणि, राजा, तुझे अनुमोदन युधिष्ठिराबद्दल तूं विलकूल काळजी करू नको. असेल तर दुरात्मा जयद्रथ याज्जेही श्राद्ध आतां, राजेंद्रा, त्याविषयीची चिंता दूर करून तूं करावे अशी त्याची इच्छा आहे.”

पुढील धर्मकृत्ये कर. राजा, मी तुला प्रणाम करितो ! विदुराचे हें भाषण ऐकून युधिष्ठिराने व पांडु-वैशंपायन सांगतात :—याप्रमाणें त्या ब्राह्म-पुत्र अर्जुनाने त्यास आनंदाने संमति दिली. णानें धर्मास अनुसरून लोकोत्तर भाषण केलें, परंतु चंडकोपी भीमसेनास अद्यापि दुर्योधनाच्या तेव्हां सर्व पौरजनांनी त्यास माना डोलविल्या करणीची विस्मृति पडली नसल्यामुळे त्यानें आणि ‘शाबास ! शाबास !’ असें म्हणून त्याचा विदुराच्या बोलण्याकडे मुळीच लक्ष दिलें नाही. सत्कार केला. धृतराष्ट्र राजानेही त्या भाष-तेव्हां त्याच्या मुद्रेवरून अर्जुनाने त्याचे णाची वारंवार स्तुति केली आणि नंतर हळूहळू हद्दत जाणलें आणि तो थोडा खाली वांकून प्रजाजनांस निरोप दिला. मम सज्जनांच्या त्या नरर्षभास म्हणाला, “भीमसेना, आपणांस प्रशंसेस व कृपादृष्टीस पात्र झालेल्या त्या राजाने पितृस्थानी असलेल्या वृद्ध धृतराष्ट्र राजाने हात जोडून त्या सर्व लोकांचा बहुमान केला वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेतली असून, एकवार आणि तदनंतर त्यानें गांधारीसहवर्तमान सर्व आभसुहृदांचें श्राद्ध करावें व त्यांचे ऋणां-आपल्या मंदिरांत प्रवेश केला. राजा जनमे-तून उत्तीर्ण व्हावें, असें त्यास वाटत आहे. जया, पुढें ती रात्र गेल्यावर त्यानें काय केलें तूं जिकिलें द्रव्य भीष्मादिकांपीत्यर्थ धर्म तें आतां सावधान चित्तानें श्रवण कर. करावें अशी त्याची इच्छा आहे; तर, हे महा-बाहो, मला वाटतें, तूं तें द्यावेंस, हें तुला योग्य आहे. हे महाबाहो, ज्यापाशीं पूर्वी आपण याचना करीत होतो, तोच धृतराष्ट्र. सुदिवानें आज तुझी याचना करितो आहे, हा काल-महिमा कसा अगाध आहे पहा ! अरे, जो पूर्वी

अध्याय अकरावा.

—:०:—

धृतराष्ट्राची द्रव्ययाचना व भीमाचा क्रोध
वैशंपायन सांगतात :—राजा, दुसरे दिवशीं

महिमा कसा अगाध आहे पहा ! अरे, जो पूर्वी

संपूर्ण पृथ्वीचा सार्वभौम राजा होता, त्याची रलास कसे ? अरे, पांचालीसह कृष्णाजिन आज काय स्थिति आहे ! त्याचे सर्व मंत्री व परिधान करून फुटका मणीही अंगावर न ठेवतां आप्तजन शत्रूंनीं रणांत ठार मारिले असून तू धृतराष्ट्रापुढें गेलास, त्या वेळीं त्याचें आम्हां-आज वनांत निघून जावें असें त्याच्या मनानें वरील हें प्रेम कोणीकडे दडलें होतें ! तेव्हां ते घेतलें आहे ! तेव्हां, हे नरसिंहा, अशा रीतीनें भीष्म, द्रोण व तो सोमदत्त कोठें होता ? एक दोन सर्वैश्वीं दीन होऊन जर तो तुजपाशीं याचना दिवस नव्हे—तेरा वर्षे आम्ही वनांतील रुक्ष कंद-करीत आहे, तर, बाबारे, न देण्याचें तुझ्या मनांत मूळांवर कंठिलीं, त्या वेळीं तुझ्या त्या पित्याचें येणें योग्य नाही. या वेळीं त्यास जें पाहिजे पितृवात्सल्य कधीं पागळलेलें दिसलें नाही ! असेल तें उदार अंतःकरणानें देण्यांतच आपली पाथा, अरे हा दृष्ट बुद्धीचा कुलांगार ‘युतांत कीर्ति होणार आहे. शत्रूच्या पडत्या काळीं आतां काय जिकलें ! मग काय जिकलें ?’ म्हणून त्यास आश्रय देईल तोच खरा महापुरुष ! विदुरास कौतुकानें विचारी तें तू विसरलास काय ?’ बा महाभुजा, त्याची मागणी अमान्य करणें याप्रमाणें भीमसेन बोलत असतां विचारी हें दुष्कीर्तिकारक व अधर्माचें आहे. तेव्हां तू कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें त्याची निर्भर्त्सना करीत वडील बंधु युधिष्ठिर राजा याला हेंच सुचव. त्यास स्वस्थ बसण्यास सांगितलें.

हे भरतर्षभ, सर्व संपत्ति तू जिकिली असल्या-मुळें ती देणें किंवा न देणें याचा अधिकारी तूच आहेस !”

अध्याय बारावा.

—०:—

युधिष्ठिराचें अनुमोदन.

याप्रमाणें अर्जुन बोलला असतां युधिष्ठिरानेंही त्यास मान डोलविली, परंतु भीम. अर्जुन म्हणाला, “भीमसेना, तू मजहून सेनाचा संताप होऊन त्यानें लगेच उत्तर केलें, वडील असून मला पूज्य आहेस, म्हणून मी ‘फाल्गुना, पाहिजे तर आम्ही भीष्माचें श्राद्ध तुला कमीअधिक बोलें इच्छीत नाही. अरे, करूं ! तसेंच राजा सोमदत्त, भूरिश्रवा, राजर्षि कंसही असले तरी राजर्षि धृतराष्ट्र हा सर्वथा बाल्हीक, महात्मे द्रोणाचार्य आणि दुसरेही मानासच योग्य आहे. त्याचा अवमान सर्वजण यांचीही आम्ही श्राद्धें करूं; आणि करणें योग्य नाही. आपण केलेले अपकार कुंती कर्णाचें श्राद्ध करील. धृतराष्ट्राला ह्या तो मनांतही आणात नाही; आपली चांगली नसत्या उठाटेवी करण्याचें कांहीं कारण नाही, कृत्यें तेवढीं तो आठवीत असतो. आर्यधर्माच्या असें मला वाटतें ! अहो, आपल्या अंगीं कांहीं पीळ मर्यादा न उल्लंघणारे सज्जन हेच खरे थोर पुरुष नाही असें म्हणून शत्रूंनीं आपली निंदा करूं नये. होत !” उदारधी पाथांचें हें भाषण श्रवण करून त्या वुर्योधनादिकांबद्दल श्राद्धें कशाला करा-धर्मात्मा कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजा विदुरास याला पाहिजेत ? अहो, ज्या कुलांगारांनीं ह्या म्हणाला, “विदुरा, कुरुपति धृतराष्ट्राला माझें संपूर्ण पृथ्वीची राखरांगोळी केली, त्यांनीं उत्त. असा निरोप सांगा कीं, पुत्रांची व भीष्मा-रोखर अधिकाधिक घोर नरकांतच कुजत पडेलें दिक ओषष्टांची जितकी श्राद्धें तुला कराव-पाहिजे ! अर्जुना, तू तें वैर कसा विसरलास ! याचीं असतील त्यांस पुरेंसें द्रव्य—भीमास फारसें अरे, बारा वर्षांचा वनवास, पुढें घोर अज्ञात-बाईट वाटूं नये म्हणून—मी आपल्या खासगी वास व द्रौपदीची ती विटवना हें सारें तू विस-खजिन्यांतून देतो.”

वैशंपायन सांगतातः—विदुरास असें सांगून धर्मानें अर्जुनाची स्तुति केली. तेव्हां भीमसेन अर्जुनाकडे डोळे वटारून पाहूं लागला. मग तो चतुर युधिष्ठिर विदुरास आणखी असें ह्मणाला कीं, 'धृतराष्ट्र राजानें भीमसेनावर रोष करण्याचें कारण नाहीं. अरण्यामध्ये नानाप्रकारच्या दुःखांनीं आणि थंडी, पाऊस व ऊन्ह यांच्या योगानें खरोखर त्या बुद्धिवंतास अत्यंत क्लेश झाले आहेत, हें तुला माहीतच आहे. असो; विदुरा, राजाला माझी अशी विनंती सांगा कीं, हे भरतर्षभा, तुझांस पाहिजे असेल तें हवें तितकें माझ्या येथून घेऊन जा. अत्यंत क्लेश पावलेला हा भीमसेन जो तुमचा मत्सर करतो, तो तुम्ही मनावर घेऊ नका. महाराज, माझ्या व अर्जुनाच्याही घरीं जितकें द्रव्य आहे, तितक्या सर्वांचे तुझीच मालक आहां. त्या राजानें ब्राह्मणांस यथष्ट दानधर्म करावा, आणि पुत्रांच्या व आपजनांच्या ऋणांतून आज मुक्त व्हावें. विदुरा, त्या राजास आणखी असंही सांगा कीं, महाराज, द्रव्यावरच काय, पण माझ्या या शरीरावरही आपली सत्ता आहे; अशीच खरोखर माझ्या मनाची भावना आहे!"

अध्याय तेरावा.

—०:—

विदुराचें धृतराष्ट्राचीं भाषण.

वैशंपायन सांगतातः—याप्रमाणें युधिष्ठिरानें सांगितलें असतां त्या बुद्धिमान् विदुरानें धृतराष्ट्राजवळ परत येऊन असें अर्थपूर्ण भाषण केलें, "महाराज, आपल्या आज्ञेप्रमाणें आपला निरोप युधिष्ठिरास जाऊन सांगितला. तो ऐकून त्या महातेजस्वी राजानें आपल्या अभिप्रायाची प्रशंसा केली. महातेजस्वी पार्थानेंही आपलीं मंदिरें, त्यांतील सर्व द्रव्य आणि स्वतःचे प्राण सुद्धां आपल्या चरणीं सादर केले आहेत.

आश्र० ७—२४

त्याचप्रमाणें, हे राजर्षे, तुझा पुत्र धर्मराजा यानेंही आपलें राज्य, प्राण, द्रव्य व इतर सर्व कांहीं आपणांस अर्पिलें आहे. महाबळी भीमसेनानें मात्र तीं पूर्वीचीं अपार दुःखें आठवून दीर्घ निश्वास टाकीत जरा कष्टानेंच आपल्या म्हणण्यास संमति दिली. भीमसेनाचें मन थोडें खट्ट झालें होतें; परंतु, राजा, त्या धर्मशील युधिष्ठिर राजानें व बीमत्सु पार्थानें त्याची समजूत घालून लगेच तुजविषयीं त्याचें मन निर्मळ करून टाकिलें. राजा, आतां त्याच्या मनांत कांहीं नाही; आणि त्यावर आपण कोप करूं नये म्हणून धर्मराजानें आपणांस विनंती केली आहे कीं, राजा, भीमसेनाच्या हातून थोडें अन्यायीपणाचें आचरण घडलें, तें केवळ पूर्वीचें वैराट्यावल्यामुळेंच. राजा, क्षत्रियांचा असा हा सर्वसाधारण स्वभावधर्मच आहे. हा वृकोदर नित्य क्षत्रियधर्मांत व युद्धांत निमग्न असल्यामुळें, त्याचा असा कोपिष्ठ स्वभाव बनला आहे; त्यांत त्याकडेही फारसा दोष नाही. राजा, वृकोदरासाठीं मी व अर्जुन तुमची पुनःपुनः प्रार्थना करून अशी विनंती करितों कीं, आह्मांकडे जें जें कांहीं आहे त्या सर्वांचे आम्हण मालक आहां. आपण तें सर्व किंवा त्यांतलें आपल्या इच्छेस येईल तितकें धर्म करावें. आह्मांस त्यांत आनंदच आहे. महाराज, या राज्याचे व आमच्या प्राणांचेही आपणच स्वामी आहां. ब्रह्मदेय, अग्रहार, पुत्रांचीं श्राद्धें वगैरे आपणांस करावयाचें असेल तें सर्व करा. रत्नें, गाई, दास, दासी व शेळ्यामेंढ्या येथून मागवून ब्राह्मणांस अर्पण करा. विदुरा, दीन, अंधळे, पांगळे यांना राजाच्या आज्ञेनें ठिकठिकाणीं उंची खाद्यपेयांच्या समाराधना घाला; आणि याशिवाय गोघ्रास व दुग्धस्ये नानाप्रकारचीं पुण्यकृत्यें करा. राजा धृतराष्ट्रा;

याप्रमाणें युधिष्ठिर व धनंजय यांनीं मला सांगितलें आहे. तेव्हां आतां पुढें काय करावयाचें तें आपण सांगावें. ”

जनमेजया, विदुरानें असें सांगितलें असतां धृतराष्ट्रानें पांडवांचें अभिनंदन केलें; आणि कार्तिकी पौर्णिमेस मोठा दानधर्म करण्याचें ठरविलें.

अध्याय चौदावा.

—:०:—

दानयज्ञ.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, विदुराचें तें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र राजास युधिष्ठिराच्या व अर्जुनाच्या कृतीचें कौतुक वाटून तो त्यांवर आहे, अशा त्या रत्न-सुवर्णरूप जलानें भर-संतुष्ट झाला. नंतर त्यानें भीष्म, आपले पुत्र व लेल्या सागरास धृतराष्ट्ररूप चंद्राच्या उद-सुहृद् यांच्या उद्देशानें प्रत्येकास अनुरूप यानें भरती येऊन त्यानें संपूर्ण जग आपल्या असे हजारों ब्राह्मण व ऋषिश्चेष्ट बोलाविले; प्रवाहांत बुडवून टाकले! याप्रमाणें, हे महाराजा, आणि नानाप्रकारचीं पक्वान्नें व पेयें तयार कर-विलीं. मग वस्त्रें, सुवर्ण, हिरे, रत्नें, दासदासी, या सर्वांच्या नांवानें और्ध्वदेहिक दानें दिलीं; शेळ्यामेढ्यांचे कळप, ऊर्णावस्त्रें, रत्नें, गांव, शेतें, आणि अशीं अपार दानें देतां देतां जेव्हां तो सालंकार हत्ती, घोडे आणि सुंदर कुलीन कन्या अगदीं थकून गेला, तेव्हां मग त्यानें तो दान-एकेकाच्या नांवानें सर्व ब्राह्मणांस अर्पण केल्या; यज्ञ समाप्त केला. याप्रमाणें, राजा, ज्यांत आणि भीष्म, द्रोण, सोमदत्त, बाह्मीक, राजा दुर्योधन नटनर्तकांनीं शोभा आणिली होती आणि अन्न-व इतर पुत्र आणि जयद्रथप्रभृति सर्व आपेष्ट या पान व दक्षिणा यांची रेलचेल उडाली होती, सर्वांच्या नांवानें हीं सर्व दानें त्यानें पृथक्-पृथक् केलीं. याप्रमाणें, ज्यांत रत्नांचे व द्रव्याचे अनेक ओष वहात आहेत, असा तो दक्षिणायुक्त तो अंबिकापुत्र पुत्रपौत्रांच्या ऋणांतून मुक्त झाला. ब्राह्मयज्ञ फारच वृद्धिंगत झाला. त्यांत गणना व जमाखर्च करणारे कारकून युधिष्ठिराच्या सांग-ण्यावरून एकासारखे धृतराष्ट्रास विचारीत असत कीं, ‘महाराज, ह्या ब्राह्मणांस काय द्यावयाचें त्याची आज्ञा व्हावी.’ धृतराष्ट्राचे मुखांतून निघ-ण्याचा काय तो अवकाश, लगेच तितकें द्रव्य तेथें हजार होई व ताबडतोब ते कारकून तें ब्राह्मणांस अर्पण करीत. ‘यांस शंभर द्या’ ‘त्यांस हजार द्या’ ‘ह्यांस दहा हजार द्या’

असें धृतराष्ट्र सांगे; आणि त्या-त्याप्रमाणें धीमान् युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें दिलें जाई! या-प्रमाणें त्या धृतराष्ट्ररूपी मेघानें गवतावर वृष्टि करणाऱ्या खऱ्या मेघाप्रमाणें द्रव्यधारांनीं ब्राह्म-णांस तृप्त केलें. राजा, नंतर लगेच त्यानें सर्व वर्णा-चे लोकांस अन्नपानांच्या प्रवाहांत केवळ बुडवून सोडलें. वस्त्रें, रत्नें व द्रव्य हाच ज्याचा प्रवाह आहे, मृदंगाचा ध्वनि हीच ज्याची प्रचंड गर्जना सुरू आहे, गाई व अश्व हेच ज्याच्या डोहांतील मगर आहेत, नानाप्रकारच्या रत्नांनीं जो खरा-खुराच रत्नाकर झाला आहे, आणि गांव, अग्र-हार व हत्ती यांचाही ज्यांत समावेश झाला आहे, अशा त्या रत्न-सुवर्णरूप जलानें भर-संतुष्ट झाला. नंतर त्यानें भीष्म, आपले पुत्र व लेल्या सागरास धृतराष्ट्ररूप चंद्राच्या उद-सुहृद् यांच्या उद्देशानें प्रत्येकास अनुरूप यानें भरती येऊन त्यानें संपूर्ण जग आपल्या असे हजारों ब्राह्मण व ऋषिश्चेष्ट बोलाविले; प्रवाहांत बुडवून टाकले! याप्रमाणें, हे महाराजा, आणि नानाप्रकारचीं पक्वान्नें व पेयें तयार कर-विलीं. मग वस्त्रें, सुवर्ण, हिरे, रत्नें, दासदासी, या सर्वांच्या नांवानें और्ध्वदेहिक दानें दिलीं; शेळ्यामेढ्यांचे कळप, ऊर्णावस्त्रें, रत्नें, गांव, शेतें, आणि अशीं अपार दानें देतां देतां जेव्हां तो सालंकार हत्ती, घोडे आणि सुंदर कुलीन कन्या अगदीं थकून गेला, तेव्हां मग त्यानें तो दान-एकेकाच्या नांवानें सर्व ब्राह्मणांस अर्पण केल्या; यज्ञ समाप्त केला. याप्रमाणें, राजा, ज्यांत आणि भीष्म, द्रोण, सोमदत्त, बाह्मीक, राजा दुर्योधन नटनर्तकांनीं शोभा आणिली होती आणि अन्न-पान व दक्षिणा यांची रेलचेल उडाली होती, असो तो मोठा दानयज्ञ धृतराष्ट्र राजानें केला आणि दहा दिवसपर्यंत अशीं दानें करून तो अंबिकापुत्र पुत्रपौत्रांच्या ऋणांतून मुक्त झाला.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

धृतराष्ट्राचें प्रयाण.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर दुसरे दिवशीं सकाळीं वनवासास जाण्याचा निश्चय करून गांधारीसहवर्तमान धृतराष्ट्र राजानें वीरा-ग्रणी पांडवांस जवळ बोलावून त्यांचें यथायोग्य प्रकारें अभिनंदन केलें, नंतर त्यानें त्या कार्तिकी

पौर्णिमेस वेदपारंगत ब्राह्मणांकडून इष्टि करविली. राजा, त्या सर्वजणी दुःखामुळे मोठ्याने आक्रोश मग कृष्णाजिन व वल्कलें परिधान केलेला व करीत असल्यामुळे त्यांचा कुररीसारखा ध्वनि वधूजनानीं परिवेष्टित असलेला तो राजा अग्नि-चालला होता. नंतर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व होत्र पुढें घालून आपल्या मंदिरांतून बाहेर शूद्र या सर्व जातींच्या स्त्रिया चोहोर्फाकडून तेथे पडला. याप्रमाणें तो धृतराष्ट्र राजा प्रयाण धरून आल्या. मग काय विचारतां ? तेथे एकच करूं लागला तेव्हां कौरवपांडवांच्या हाहाकार उडून गेला. राजा जनमेजया, पूर्वी स्त्रिया आणि कुरुवंशांतील इतर बायका द्यूतामध्ये जिकिले गेलेले पांडव कौरवांच्या यांस रडें कोसळल्यामुळे तेथे मोठा गलबला सभेतून बाहेर पडून वनांत जाऊं लागले असतां होऊं लागला. नंतर धृतराष्ट्र राजानें लाह्या व हस्तिनापुरांतील नागरिक जसे दुःखित झाले नानाप्रकारचीं फुलें यांच्या योगानें त्या गृहाचें होते, तसेच ते या प्रसंगीं दुःखित झाले; आणि पूजन करून त्याचा उत्सर्ग केला. नंतर त्यानें खरोखर ज्या सुंदरींनीं पूर्वी चंद्राचें किंवा आपल्या सेवकवर्गास इनामें वगैरे देऊन संतुष्ट सूर्याचेंही दर्शन घेतलें नव्हतें, त्याही या करून कायमची रजा दिली आणि पुढें प्रयाण वेळीं कौरवेंद्र धृतराष्ट्र राजा घोर वनांत प्रस्थान केलें. इतक्यांत युधिष्ठिर हात जोडून थरथर करीत असतां एकदम शोकार्त होत्साल्या राजा-कांपत त्याच्या पुढे येऊन कंठ दाटून आल्या-मार्गावर धावल्या !

मुळें घोगऱ्या आवाजानें पण खूप मोठ्याने हंबरडा फोडून “बाबा ! आम्हांला ठाकून कोठें चाललां हे !” असें म्हणत धाडकन जमीनीवर पडला ! इतक्यांत तीव्र दुःखानें पोळलेल्या व दीर्घ श्वास सोडणाऱ्या भारतश्रेष्ठ अर्जुनानें “युधिष्ठिरा, हें काय ! हें काय !” असें म्हणून त्यास कसें बसें सावरून धरलें; बाकी त्याचीही तशीच अवस्था झाली होती ! या दोघांशिवाय भीमसेन, नकुल, सहदेव, विदुर, संजय, वैश्यापुत्र युयुत्सु, गौतम, धौम्य गुरु आणि दुसरे ब्राह्मण सद्गदित होत्साते त्या राजाच्या मागून जात होते. कुंती सर्वांच्या पुढें चालत असून, डोळ्यांस पडदे बांधिलेल्या गांधारीनें तिचे स्कंधावर हात ठेविला होता आणि ज्ञानसंपन्न धृतराष्ट्र राजा गांधारीच्या स्कंधा-वर हात देऊन चालला होता. याच-प्रमाणें सुभद्रा, द्रौपदी, जिचें मूल लहान होतें ती उत्तरा, कौरवकन्या उलूपी, तशीच चित्रांगदा आणि दुसऱ्या सर्व भरतस्त्रिया मुली-बाळींसह वर्तमान त्यांबरोबर चालल्या होत्या.

अध्याय सोळावा.

—:—

कुंतीचें वनांत प्रयाण.

वैशांपायन सांगतात:—राजा, मग घराबे सज्जांवर व खालीं जमीनीवरही नरनारींचा फारच मोठा गलबला होऊं लागला. राज-रस्ताही स्त्रीपुरुषांनीं गच्च भरून गेला होता. त्यांतून त्या थरथर कांपणाऱ्या धृतराष्ट्र राजानें सर्वांस नमस्कार करीत मोठ्या कष्टानें रस्ता काढिला. मग वैधमान वरवाजानें तो हस्तिना-पुराच्या बाहेर पडला आणि त्यानें आपणाबरो-बर येणाऱ्या लोकांच्या समुदायास वारंवार विनवून मागें फिरविलें. विदुर आणि गावळगणि सूतपुत्र महामात्र संजय यांनीं राजाबरोबर वनांत जाण्याचा निश्चय केला होता, म्हणून त्यांस विशेष आग्रह न करतां धृतराष्ट्र राजानें

१ पांडव वनवासाला गेले तेव्हां तेथी याच नगरद्वारांतून बाहेर पडले होते, हें याचकांच स्मरत असलेच. (वनपर्व अ. १ श्लो.)

स तेवढें मागें फिरविलें; आणि महा-
 युद्धास युधिष्ठिराचे स्वाधीन करून
 त्याची मागें परतविलें. मग सर्व पौरजन मागें
 पश्चत्वावर कांहीं वेळानें धृतराष्ट्राच्या विनंती-
 वरून अंतःपुरासहवर्तमान युधिष्ठिर राजानें
 परत फिरण्याचें मनांत आणिलें. परंतु माताकुंती
 धृतराष्ट्राबरोबर वनांत जात आहे असें पाहून
 तो तीस ह्मणाला, ' माते, मी राजाबरोबर
 अर्जुन, तूं मागें फिर. हे राज्ञि, ह्या स्त्रीजनां-
 सहवर्तमान तूं नगरांत जावेंस हेंच तुला योग्य
 आहे. ह्या धर्माच्या धृतराष्ट्र राजानें वनांत
 जाण्याचा निर्धारच केला आहे, तेव्हां त्याला
 एकट्याला जाऊं दे. तूं तरी आम्हांला टाकूं
 नको. ' याप्रमाणें धर्मराजानें विनविलें, तेणें-
 करून कुंतीचे डोळे आंसवांनीं भरून आले;
 परंतु ती मागें न परततां गांधारीस संभाळून
 तशीच निघून गेली. त्या वेळीं

कुंती ह्मणाली:—युधिष्ठिरा, माझ्या सह-
 देवांवर केव्हांही अवकृपा करूं नको. राजा,
 हा सदोदीत मजवर व तुजवरही अनुरक्त
 असतो. युधिष्ठिरा, समरांतून पलायन न कर-
 णान्या माझ्या कर्णाचें सतत स्मरण करीत
 जा; त्याला विसरूं नको बरें. हाय हाय !
 त्या वेळीं मीं मूर्खनें त्या वीराचा रणांत घात
 करविला. बाळा, सूर्यपुत्र कर्ण दृष्टीआड
 झाला असतांही जर माझें मूर्खनें हृदय शतधा
 त्रिविर्ण होत नाही, तर तें खरोखर लोखंडाचेंच
 असलें पाहिजे. हे अरिदमा, अशा स्थितींत
 आतां मला रडण्यावांचून दुसरें काय करतां
 येणार आहे ? अरेरे ! कर्ण हा माझा पुत्र
 आहे अशी मीं आधींच प्रसिद्धि केली नाही,
 माझ्याच अपराध झाला व त्यामुळे हा
 प्रकार घडला ! हे अरिमर्दना, त्या सूर्यपुत्राच्या
 नांवानें तूं आपल्या भावांसहवर्तमान नेहमीं
 आर्जुन, माझे वीर करीत जा बरें ! राजा, तूं

सतत द्रौपदीचें कोड पुरविण्यांत तत्पर रहा.
 तिला अप्रिय होईल असें कांहीं करूं नको.
 त्याचप्रमाणें, हे कुरुश्रेष्ठा, भीम, अर्जुन व नकुल
 यांनाही तूं नित्य संतुष्ट राखलें पाहिजेस. राजा,
 आतां ह्या कुलाचें धुरीणत्व तुझ्याकडे आलें
 आहे, तेव्हां त्यास अनुरूप असेंच तुझें वर्तन
 असलें पाहिजे. मी पापिणी आतां ह्या सासू-
 सासऱ्यांच्या पायांची सेवा करीत गांधारीसह
 वनांतच राहीन !

वैशंपायन सांगतात:—धर्मराजा हा मोठा
 ज्ञानी व आत्मनिग्रही होता, परंतु या वेळीं
 भावांसहवर्तमान त्यास फार वाईट वाटलें आणि
 कांहींच बोलवलें नाही. मग मुहूर्तमात्र तसाच
 स्तब्धपणें विचार करून तो चिंताशोकपरा-
 यण दीन राजा मातेस ह्मणाला, " माते, तूं
 हें काय करतेस ! तुला असें बोलणें योग्य
 नाही. मी कांहीं तुला जाण्यास संमति देणार
 नाही. माते, तूं आम्हांवर कृपादृष्टि करणें हेंच
 तुला योग्य आहे. आमचा असा अव्हेर करूं
 नको. माते, पूर्वीं नगरांतून बाहेर पडण्यास
 निघालों असतां, तूं आम्हांस विदुलेच्या भाष-
 णाचा उपदेश करून उत्साहयुक्त केलेंस,
 त्यापेक्षां आतां तूं आम्हांस टाकावेंस हें तुला
 योग्य नाही. नरश्रेष्ठ वासुदेवाकडून तुझा अभि-
 प्राय श्रवण करून त्याप्रमाणें मीं राजांची
 कचल उडवून हें राज्य संपादिलें. माते, तुझी
 ती बुद्धि कोठें गेली ? आणि आतांची ही
 वनांत जाण्याची बुद्धि तुला कशी उपजली ?
 माते, सत्रधर्माप्रमाणें वागलें पाहिजे, असें
 तेव्हां सांगून आतां तूं त्यापासून च्युत होऊं
 इच्छितेस हें काय ? माते, हे यशस्विनि,
 आम्हांला सोडून व या राज्याचा आणि ह्या
 स्तुषेचाही त्याग करून अवघड जंगलांत तूं
 कशी राहशील ? माते, मजवर प्रसाद कर. "

याप्रमाणें पुत्राचीं बाष्पादिग्ध भाषणें श्रवण

करीत असतां कुंतीचे डोळे पाण्यानें भरून त सर्व खरें आहे. पूर्वी तुमचा नाश होव आले होते, तथापि ती तीं भाषणें ऐकत असतां त्यांतून मीं तुमचा उद्धार केला. तशीच पुढें जात होती. मग तिला भीम द्यूतामध्ये तुमचें राज्य हिरावेलें गेलें, तुम्ही म्हणाला, “ कुंति, वास्तविक ज्या वेळीं तूं सुखाला मुकलां आणि ज्ञातिबांधवांनीं तुमचा पुत्रांनीं जिकिलेल्या ह्या राज्याचा उपभोग पराभव केला. अशा स्थितीतून मीं तुम्हांस ध्यावास व राजधर्म जोडावास, त्या वेळीं हुरूप आणून वर काढलें, हें खरें आहे. परंतु, तुला ही बुद्धि कोडून आठवली? माते, बाळांनो, स्वतःस राज्यवैभव उपभोगण्यास आम्हांकडून आधीं तसा पृथ्वीचा संहार कां सांपडावें, या इच्छेनें मीं तें केलें नाहीं. तर, करावेंलास? आणि आतां आम्हांस सोडून हे पुरुषर्षभहो, थोर पांडुराजाची संतति नाश वनांत जाण्याचें कां इच्छितेस? मग पंडु पावूं नये, हीनत्वास पोचूं नये, आणि तुमची निधन पावून माद्री सती गेली तेव्हां आम्ही अपकीर्ति होऊं नये, म्हणूनच मीं तुम्हांस लहान बालक असतांना आम्हांस व ह्या तेव्हां चेव आणिला. तुम्ही सर्व इंद्राप्रमाणें दुःखशोकाकुल माद्रीपुत्रांस तं नगरांत कशाला असून देवांप्रमाणें पराक्रमी आहां—अशा तुम्हांस घेऊन आलीस? माते, आम्हांवर प्रसन्न हो; दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहावें लागूं नये, आणि, हे यशस्विनि, आज तूं वनांत न जातां एवढ्याचकरितां मीं तसें केलें. धार्मिकामध्ये स्वपराक्रमानें मिळविलेल्या युधिष्ठिराच्या ऐश्वर्याचा आमरण उपभोग घे. ”

याप्रमाणें मुलगे अनेक प्रकारें विलाप करीत असतां व विनवीत असतां, वनवासाचा निर्धार केलेल्या त्या भाववती कुंतीनें त्यांच्या भाषणांकडे लक्ष दिलें नाहीं; ती मुकाट्यानें वनांत चालली होती. द्रौपदी व सुमद्रा ह्याही विषण्णवदनानें आपल्या सासूमागून जात होत्या. वनवासाचा दृढनिश्चय केलेली महाज्ञानी कुंती आक्रोश करणाऱ्या पुत्राकडे वरचेवर पहात चालली होती; आणि पांडवही भृत्य व अंतःपुरांतील स्त्रीजन यांसह तिचे मागून चालले होते. शेवटीं, पुत्राचें समाधान केल्याशिवाय ते मार्गे परतणार नाहींत, असें पाहून कुंतीनें डोळे पुसून त्यांची समजूत केली.

अध्याय सतरावा.

—:—

कुंतीचें भाषण.

कुंती म्हणाली:—शूरा भीमा, तूं म्हणतोस

महणूनच मीं तुम्हांस युद्धास प्रोत्साहित करून तुमचा उद्धार केला. दहा हजार राजांचें ज्याला बळ आहे आणि ज्याचा पराक्रम व पौरुष सर्वविश्रुत आहे, अशा या भीमसेनाचा तो पराक्रम व तें बल वायां जाऊं नये म्हणून मीं हा खटाटोप केला. तसाच भीमसेनाच्या पाठचा भाऊ हा इंद्रतुल्य अर्जुन निराशेनें खचून जाऊन याच्या गुणांचा लोप होऊं नये, म्हणून मीं तुम्हांस चेतवून तुमच्या उत्कर्षाचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणें, वडिलांच्या आज्ञेत वागणारे हे नकुलसहदेव क्षुधेनें व्याकुल होतसाते नाश पावूं नयेत यासाठींच मीं तुम्हांला युद्धाचा हुरूप आणिला. तशीच ही श्यामसुंदरी आयताक्षी महासाध्वी द्रौपदी, हिला पुनरपि सभेमध्ये विनाकारण विटंबना भोगण्याचा प्रसंग येऊं नये. एवढ्याचकरितां मीं तुम्हांस उत्तेजित केलें. भीमा ! ही शुभांशी रजस्वली असतांही, द्यूतांत जिकली गेली

म्हणून दुःशासनानें ही कदलीप्रमाणें धरथर आतां फिरावयाचा नाही. कुरुश्रेष्ठा, तूं भीमसेनप्रभू-
कांपत असतां तुमच्या डोळ्यांदेखत हिला ति लोकांसह आतां मागें फीर. तुझी बुद्धि धर्माचे
मूर्खपणानें दासीप्रमाणें फरफरां ओढलें, तेव्हांच ठिकाणीं अढळ राहो, व तुझें मनही थोर असो!

ह्या कौरवकुलाचा विनाशकाल समीप आला
असें मी समजलें ! त्या वेळीं माझे हे श्वशु-
राविक कौरव तेथें बसले होते; ही पांचाली
देवास व पतीस उद्देशून चक्रवाकीप्रमाणें अत्यंत
विलाप करित होती; आणि बुद्धि अस्तंगत
झालेल्या पापी दुःशासनानें तिचे केश धरले
होते ! पांडवहो, त्या प्रसंगीं खरोखर मी वेडी
होऊन गेलें ! माझें अंतःकरण भडकून गेलें !
आणि तुमचें लुप्तप्राय झालेलें तेज वृद्धिंगत
व्हावें म्हणून मी तुम्हांस विदुलेची कथा
सांगून त्या वेळीं डुरूप आणिला. पुत्रहो, तुम्ही
माझे मुलगे असतां तुमच्या योगानें पांडूच्या
वंशाचें राजतज लोपून तो हीनत्वास पोचूं
नये, यासाठीं मीं तेव्हां तुम्हांस उचेंजन दिलें.
राजा, ज्याचा वंश नाश पावतो किंवा पूर्णपणें
हीन स्थितीस पोचतो, त्यास निर्वशी समजावें.
त्याचे पुत्रपौत्रांस सद्गति मिळत नाही. पुत्रहो,
मीं पूर्वी पतीच्या राजवटींत पुष्कळ राजैश्वर्य
भोगिलें आहे; महादानें केली आहेत; आणि
मोठमोठे यज्ञ करून यथाविधि सोमपानही केले
आहे. मीं श्रीकृष्णास जी सल्ला दिली, किंवा
त्या विदुलेच्या वाक्यांनीं तुम्हांस जो उपदेश
केला, तो मला स्वतःला कांहीं ऐहिक लाभ
व्हावा म्हणून नव्हे, तर तुमचें रक्षण व्हावें, तुम्हीं
मोठेपणास चढावें, व वडिलांचें नांव राखावें,
एवढ्यासाठींच माझा तो प्रयत्न होता ! राजा,
पुत्रांनीं जिंकलेलें राज्य आपण उपभोगावें अशी
माझी इच्छा नसून, पतीस मिळालेले पुण्यलोक
तपाच्या योगानें प्राप्त करून घेण्याची माझी
आकांक्षा आहे ! युधिष्ठिरा, यापुढें मी ह्या
अरण्यवासी सासूसासऱ्यांची सेवा करून तपश्च-
र्येंत आपलें शरीर शिजविणार. ह्या माझा निश्चय

आतां फिरावयाचा नाही. कुरुश्रेष्ठा, तूं भीमसेनप्रभू-
कांपत असतां तुमच्या डोळ्यांदेखत हिला ति लोकांसह आतां मागें फीर. तुझी बुद्धि धर्माचे
मूर्खपणानें दासीप्रमाणें फरफरां ओढलें, तेव्हांच ठिकाणीं अढळ राहो, व तुझें मनही थोर असो!

अध्याय अठरावा.

—:०:—

धृतराष्ट्रादिकांचा वनप्रवेश.

वैशंपायन सांगतात:—हे राजसत्तमा,
कुंतीचें हें भाषण श्रवण करून पुण्यवंत पांडव
लज्जावनत होत्साते पांचालीसह मागें परतले.
मग कुंती गेली असे पाहून सर्व स्त्रिया आ-
क्रोश करूं लागल्यामुळें तेथें त्या वेळीं फारच
आकांत झाला. राजा, त्या वेळीं पांडव कुंतीस
परतविण्यास समर्थ न होतां धृतराष्ट्र राजास
प्रदक्षिणा घालून व अभिवंदन करून मागें
परतले. नंतर महातेजस्वी अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र
राजा गांधारी व विदुर यांशीं संभाषण करून व
त्यांचें मत घेऊन म्हणाला, 'ह्या देवीनें—युधिष्ठि-
राचे मातेनें परत जावें हेंच चांगलें. युधिष्ठिराचें
म्हणणें सर्व खरें आहे. पुत्रांचें हें अपार व मोठें सुख-
दायक ऐश्वर्य सोडून व पुत्रांचाही त्याग करून
कोणती शहाणी स्त्री मूढेसारखी भयंकर वनांत
गमन करील बरें ? राज्यांत राहून तप आच-
रणें आणि मोठमोठीं दानें व व्रतें करणें हें
हिला शक्य आहे आणि योग्यही आहे. तेव्हां
हिनें माझें बोलणें ऐकावें. गांधारि, ह्या भ्रातृ-
जायेनें आजवर केलेल्या सेवेनें मी अत्यंत
तुष्ट झालों आहे. यास्तव, गांधारि, तूं हिची
समजूत कर. तूं धर्म जाणणारी आहेस. तेव्हां
तुला तिची चांगली समजूत घालतां येईल."

याप्रमाणें राजानें सांगितलें असतां गांधा-
रीनें तें सर्व राजाचें बोलणें आणि विशेषें करून
आपलें मत कुंतीस कळविलें. परंतु कुंतीचा
वनवासाविषयीं एका निश्चय झाला असल्यामुळें
त्या धर्मानिष्ठ सती कुंतीला मागें परतविण्यास

ती-समर्थ झाली नाही. कुरुस्त्रियांनीं तिचा तो पक्का निर्धार आणि तें तदनु रूप आचरण पाहिलें आणि कुरुश्रेष्ठ पांडवही निराश होऊन मार्गे परतलेले पाहिले, तेव्हां त्या मोठ्याने आक्रोश करूं लागल्या. सर्व पांडव आणि सगळ्या कुलस्त्रिया मार्गे परतल्या असें पाहून मग महाज्ञानी धृतराष्ट्र राजानें वनांत गमन केलें; आणि अत्यंत दीन व दुःखशोकपरायण झालेले सर्व पांडवही स्त्रियांसहवर्तमान यानांत बसून नगरांत शिरले. त्या वेळीं त्या सर्व नगरास भयंकर ओदासीन्याची कळा आली होती; हर्ष, आनंद व उत्सव सर्व मावळला होता; आणि आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांसुद्धां तें सर्व नगर अगदीं उदासीन झालें होतें; आणि कुंतीच्या वियोगानें पांडवांची स्थिति तर गाईपासून ताटातूट झालेल्या वांसरांप्रमाणें होऊन ते दुःखानें अत्यंत व्याकुल, निरुत्साह व कष्टी झाले होते ! इकडे धृतराष्ट्र राजानें त्या दिवशीं बरेंच लांब प्रयाण करून सायंकाळीं भागीरथीच्या तीरीं मुक्काम केला हें ठिकाण ह्यणजे एक तपोवन असून त्यांत वेदपारंगत द्विजर्षभांनीं यथाविधि प्रज्वलित केलेले अग्नि जागजागीं प्रकाशमान होत होते. मग, राजा, वृद्ध धृतराष्ट्र राजानेंही अग्नि प्रज्वलित केला; आणि त्याची यथाविधि उपासना व हवन करून त्या राजानें संध्यागत सहस्ररश्मि सूर्याच्या उपासनेस सत्वर प्रारंभ केला. मग विदुर व संजय यांनीं राजासाठीं एक, आणि तीपासून बऱ्याच अंतरावर दुसरी गांधारीसाठीं एक, अशा दोन दर्भांच्या शय्या तयार केल्या. सज्जनोचित व्रतानें वागणारी युधिष्ठिराची माता कुंती गांधारीच्या सन्निध आनंदानें दर्भावर बसली. विदुर, संजय आणि राजाबरोबर आलेले याजक ब्राह्मण हे त्यांपासून जवळच त्यांची हांक सहज ऐकू

येईल इतक्या अंतरावर बसले. तेथें द्विजश्रेष्ठ मंत्रघोष करीत असून अग्नि प्रज्वलित झाले होते; अशी ती रात्र, त्यांस ब्राह्मीप्रमाणें आनंदकारक झाली. असो; मग ती रात्र सरतांच दुसरे दिवशीं सकाळीं त्यांनीं प्रातर्विधि व सकाळचीं आह्निक कृत्यें केलीं; आणि विधिपूर्वक अग्निसंतर्पण करून ते सर्वजण उपाशीच पूर्वदिशेकडे तोंडें करून पुढील मार्गास लागले. राजा, इकडे नागरिक व प्रजाजन त्यांविषयीं शोक करीत असून धृतराष्ट्रादिकांसही यांच्या वियोगाचा शोक झाल्यामुळे त्यांचा तो पहिल्या दिवसाचा मुक्काम सर्वासच एकंदरीत अत्यंत दुःखाचा गेला.

अध्याय एकोणिसावा.

—:—

शतयूपाश्रमी निवास.

वैशांपायन सांगतात:—नंतर दोनप्रहरीं विदुराच्या अनुमतीप्रमाणें धृतराष्ट्र राजानें भागीरथीच्या पवित्र तीरीं पुण्यजनांस राहण्यास योग्य व यज्ञ करण्यास योग्य अशा स्थलीं मुक्काम केला. हे भरतर्षभा, त्या ठिकाणीं अनेक वनवासी ब्राह्मण आणि क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांचे पुष्कळ समुदाय त्यांच्या भेटीस आले. तेव्हां सज्जनांनीं परिवेष्टित अशा त्या धृतराष्ट्र राजानें गोड भाषणांनीं त्यांचें अभिनंदन करून व शिष्यांसह त्या ब्राह्मणांचें विधिपूर्वक पूजन करून त्यांस निरोप दिला. नंतर संध्याकाळीं त्या राजानें गंगेच्या तीरावर जाऊन स्नानादिक शौचकृत्यें केलीं. त्याप्रमाणेंच, राजा, यशस्विनी गांधारी व विदुर-प्रभृति सर्व मंडळी यांनींही निरनिराळ्या तीर्थांवर जाऊन स्नान केलें आणि इतर सर्व सायंकाळचीं आह्निककृत्यें आटोपिलीं. मग धृतराष्ट्राचें स्नान झाल्यावर कुंतीनें त्या वृद्ध

आणि तिचे प्रभावेकरून इंद्रलोक मिळविला. करून त्यांची अच्युतम पूजाही केली. मग, राजा, ज्याने तपाच्या योगाने आपले पातक राजा, धृतराष्ट्र हर्षभरित झालेला पाहून त्या वेळीं दग्ध करून टाकिले अशा त्या राजाला मी तेथील सर्व ब्राह्मणसमुदायही आनंदित होऊन स्वर्गांत भ्रमण करीत असतां अनेक वेळां पाहिले त्यांनीं नारदाची वारंवार अतिशय स्तुति केली. आहे. असाच भगदत्ताचा आज्ञा शैलालय वैशंपायन पुढें सांगतातः—द्विजश्रेष्ठांनीं नामक राजा तपोबलेंकरून महेंद्रलोकीं गेला नारदांची स्तुति केल्यावर राजर्षि शतयूष नार- आहे. तसाच, राजा, पृषध्र नामक एक इंद्रतुल्य दांस म्हणाला, “ मुने, आपण कुरुपति धृतराज्याची राजा होऊन गेला, तोही तपाच्या राष्ट्र राजाची, या सर्व समुदायाची आणि योगेंकरून येथून स्वर्गास गेला आहे. हे नृपते, त्याचप्रमाणें माझीही धर्मश्रद्धा वृद्धिंगत केली. याच अरण्यांत मांधान्याचा पुत्र पुरुकुत्स राजा परंतु, हे देवपूजित देवर्षे, धृतराष्ट्र राजासंबंधानें मोठी सिद्धि मिळविली. नदीश्रेष्ठ नर्मदा धानें आपणांस कांहीं विचारण्याची माझी इच्छा ही त्याची भार्या झाली होती. तो राजा याच आहे, तर ती आपण श्रवण करावी, मुने, आपण अरण्यांत तपश्चर्या करून स्वर्गास गेला आहे. णांस दिव्य दृष्टीच्या योगानें सर्व गोष्टींतील याचप्रमाणें, राजा, शशलोमा नामक एक रहस्यें कळतात; व मनुष्यांस प्राप्त होणाऱ्या परमधार्मिक राजा होता, त्यानें याच वनांत विविध गतिही योगसामर्थ्यकरून आपण जाणतां. उत्तम प्रकारें तपस्या करून तेणेंकरून स्वर्ग तुझीं अनेक राजांस महेंद्राची सत्केलता मिळाली आपलासा केला आहे. राजा, द्वैपायनाच्या ल्याचें सांगितलें. परंतु, हे महामुने, ह्या धृतराजास तूंही या तपोवनाचा आश्रय करून राष्ट्र राजाला कोणते लोक मिळणार आहेत अत्यंत दुर्लभ अशा त्या श्रेष्ठ गतीस जाशील. हें आपण कांहींच सांगितलें नाहीं. हे विभो, हे राजशार्दूल, गांधारीसहवर्तमान तुंही तपश्चर्या ह्या राजाला प्राप्त होणारें स्थान कशा प्रकारचें येथच्या शेवटीं देदीप्यमान होतसाता, त्या महा- आहे व तें केव्हां प्राप्त होईल, हें आपणांपासून त्यांस जी गति मिळाली त्याच गतीस गमन श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. तर, मुने, करशील. राजा, इंद्रलोकास गेलेला पांडुराजा तें आपण तत्त्वतः कथन करावें. ” याप्रमाणें तुझी रोज आठवण काढीत असतो; आणि, हे त्या राजर्षीनें सर्व लोकांच्या मनांत असलेला महाराजा, तुझें तो नित्य अभीष्ट चिंतन करितो. प्रश्न नारदांस विचारिला असतां, त्या महातपो- तुझी व गांधारीची सेवा करून यशस्विनी वधू युक्त दिव्यदर्शी मुनीनें त्या ऋषिसभेमध्ये असें कुंतीला आपल्या पतीची सत्केलता प्राप्त होईल. आपण केले.

हिनें अंगीकारिलेला हा गुरुसेवारूप धर्म सना- नारद म्हणालेः—राजर्षे, मी नृकृताच तनूच आहे. राजा, दिव्य दृष्टीनें आम्हांस हें सहज इंद्रसभेंत गेलों असतां तेथें शचीपति इंद्र समजतें. विदुर हा महात्म्या युधिष्ठिरामध्ये व नरश्रेष्ठ पांडुराजा बसलेले पाहिले. त्या प्रवेश करील व संजय त्याच्या चिंतनानें येथेंच ठिकाणीं, राजा, हा धृतराष्ट्र राजा जी दुष्कर तपश्चर्या करीत आहे ती विषयीं गोष्टी निवारल्या स्वर्गस्थ होईल ! होत्या. तेव्हां मीं प्रत्यक्ष इंद्राच्या मुखांतून

वैशंपायन सांगतातः—हें ऐकून पत्नीसह- असें श्रवण केले कीं, ‘या राजाच्या अच्युतम वर्तमान महात्म्या धृतराष्ट्र राजास अतिशय असें श्रवण केले कीं, ‘या राजाच्या अच्युतम हर्ष होऊन त्यानें नारदांच्या भाषणाची प्रशंसा आयुष्याचीं फक्त तीन वर्षे उरली आहेत

तितकी अतिक्रांत झालीं ह्मणजे हा राजांस अवस्था होईल ? राजर्षि धृतराष्ट्राचे सर्व पूज्य झालेला धृतराष्ट्र राजा गांधारीसहवर्तमान दिवस सुखांत गेलेले आहेत; सांपत पत्र कुबेराच्या गृहास प्रयाण करील; व तेथें हा निधन पावलेल्या त्या अंध राजाची त्या महा व्यास मुनींचा मोठा भाग्यवान् पुत्र तपाच्या वनांत गेल्यावर काय स्थिति झाली असेल योगानें निष्पाप होत्सता दिव्य अलंकारांनीं बरें ? कुतीनें पुत्रांस दृष्टीआड करून व राज्य-विभूषित होऊन इच्छेप्रमाणें गमन करणाऱ्या वैभवाचा त्याग करून वनवास पतकरिला हें विमानांत बसून देव, गंधर्व व राक्षस यांच्या खरोखर तिनें अत्यंत दुष्कर कृत्य केलें लोकीं स्वच्छंदानें संचार करील !' राजा शत-भ्रात्यांची शुश्रूषा करणाऱ्या आत्मज्ञानी विद्वाराच्या यूपा, तूं मला विचारलेलें हें देवलोकींचें थोर काय अवस्था झाली असेल ? आणि तसाच गुह्य मीं प्रेमास्तव तुला कथन केलें. कारण, तो धन्याच्या जिवास जीव देणारा धीमान् तुझी प्राकृत जन नसून ज्ञानधन व तपश्चर्येच्या गायत्र्याणि संजय—त्याची तरी काय स्थिति योगानें निष्पाप झालेले आहां. तेव्हां तुह्यांस असेल ?" हे व अशाच प्रकारचे उद्गार पार-हें कळविण्यास मला हरकत वाटत नाही. जन काढीत होतें. ते आबालवृद्ध सर्वजण वैशंपायन सांगतातः—देवर्षि नारदाचें तें चिंत व शोक यांच्या योगें व्याकुल झाले मधुर भाषण श्रवण करून ते सर्व थोर मनाचे असून, कोठेही लहान मुलगे किंवा वृद्धही महात्मे व धृतराष्ट्र राजा फार संतुष्ट झाला. एकमेकांस भेटतांच त्यांच्या ह्याच गोष्टी सुरू असो; याप्रमाणें धृतराष्ट्राजवळ बसून अनेक होत. सर्व पांडवांसही अत्यंत शोक झाला कथांच्या योगानें त्यास संतुष्ट करून नंतर ते आणि वृद्ध मातेच्या शोकांमुळे त्यांच्यानें सिद्धगतीस पोहोचलेले मुनीषी आपआपल्या फार दिवस नगरांत राहवले नाही. तसाच पुत्रहीन झालेला वृद्ध पिता धृतराष्ट्र राजा, महाभाग गांधारी व महाज्ञानी विदुर यांबद्दलही त्यांस मातेप्रमाणेंच शोक झाला असून त्यांच्या चित्ते-मुळे त्यांचें मन कोठेंच रमेना. राज्यकारभार, वेदाध्ययन किंवा स्त्रियांचा सहवास—कांहींच

अध्याय एकविंशत्.

—:—

पांडवांचा मनस्ताप.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, कौरवेंद्र त्यांस गोड लगिना; एकसारखे धृतराष्ट्र राजा-धृतराष्ट्र राजा वनांत गेला असतां इकडे पांड-विषयीचे व त्या घोर ज्ञातिवधासंबंधाचे वांस फारच दुःख व शोक झाला; आणि विचार त्यांच्या मनांत येत आणि ते उद्विग्न त्यांची माता धृतराष्ट्राबरोबर गेल्या-होत, बाल अभिमन्यूचा रणांत झालेला वध, मुळें त्यात आणखी मातृशोकाची भर पडली. समरांगणांत माघार न घेणाऱ्या महाबाहु सर्व पौरजेनही धृतराष्ट्राविषयी शोक करूं कर्णाचा वध, आणि त्याचप्रमाणें द्रौपदेयांचा लागले आणि ब्राह्मणांचे तोंडीही त्याच राजा-व अन्य इष्टमित्रांचा झालेला विनाश एकसारखा त्या गोष्टी सुरू झाल्या. 'वृद्ध धृतराष्ट्र राजा त्यांस आठवून ते वीर अत्यंत खिन्न होत निर्जन अरण्यांत कसा राहील ? महाभाग असत. हे भारता, बहुतेक सर्व वीर ठार होऊन गांधारी व कुंतीभोजकन्या पृथा ह्या तेथें कोसे व एकूण एक चांगल्या वस्तु व रत्नें नष्ट होऊन विवस काढतील ? -अरण्यांत त्यांची काय निर्वीर व निःसत्त्व झालेली पृथ्वी रात्रदिवस

दाय कुंतीचे, गांधारीचे व धृतराष्ट्राचे दर्शनास
उत्सुक झाला असून वनांत जाण्यास एका
पायावर तयार आहे ! ”

हे भरतर्षभा, राज्ञी द्रौपदीचें हें भाषण ऐकून
युधिष्ठिर राजानें सर्व सेनाध्यक्षांस बोलावून
सांगितलें, “ पुष्कळ हत्ती व रथ यांसह आज्ञा केली.
आपली सेना सज्ज करून बाहेर काढा. वनांत तिचें संरक्षण करीत हाने. युधिष्ठिराची आज्ञा
राहणाऱ्या धृतराष्ट्र राजाच्या दर्शनास मला जाव-
याचें आहे.” मग त्यानें अंतःपुराकडील अधिका-
ऱ्यांस आज्ञा केली कीं, “ नानाप्रकारचीं सर्व वाहनें
व हजारों पालख्या सज्ज करा. छकडेवाले,
दुकानदार, जुजबी घरे वगैरे करणारे शिल्पी
आणि खजिन्यावरील अधिकारी यांनीं कुरु-
क्षेत्रांतील धृतराष्ट्राचे आश्रमास जाण्यासाठीं
बाहेर पडावे. पौरजनांपैकीं ज्या कोणाला धृत-
राष्ट्र महाराजांचें दर्शन घेण्याची इच्छा असेल
त्या सर्वांस येण्याची मोकळीक आहे. त्यांच्या
खाण्यापिण्याची वगैरे नीट व्यवस्था केली
जाईल व त्यांस सुरक्षितपणें नेलें जाईल.
मुदपाकखान्यावरील अधिकारी, आचारी व
सर्व मुदपाकखान्याच बरोबर ध्या; आणि नाना-
प्रकारचे भक्ष्यभोग्य पदार्थ माझ्या खासगी-
कडील गाडीत भरून बरोबर असूं द्या. उद्यांच
प्रयाण करावयाचें, अशी नगरांत दवंडी
पिटवा. आतां अवकाश फारच थोडा उरला
आहे, यासाठीं आजच नगराबाहेर पटांगणांत
नानाप्रकारच्या डेरें, राहुट्या वगैरे उभारा. ”

राजा, याप्रमाणें आज्ञा करून तो युधि-
ष्ठिर राजा आपले भाऊ, स्त्रीसमुदाय व
वृद्धजन यांसह वर्तमान दुसरे दिवशीं उजाडतांच
नगरांतून बाहेर पडला. मग प्रवासाची सर्व
व्यवस्था नीट लावण्यासाठीं तो सर्व लोकांसह
पांच दिवस तेथेंच राहिला आणि नंतर त्यानें
वनांत प्रयाण केलें.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचें धृतराष्ट्राश्रमास गमन.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर युधिष्ठिर
राजानें आपल्या सेनेस प्रयाण करण्याची
आज्ञा केली. अर्जुनप्रभृति लोकपालसदृश वीर
तिचें संरक्षण करीत हाने. युधिष्ठिराची आज्ञा
गडबड उडून गेली
माहुत, सारथी व स्वार हर्षभरित होऊन
‘ रथ जोडा ’ ‘ जोडा ’ ‘ बांधा ’ ‘ बांधा ’
अशा आरोळ्या देऊं लागले व त्यांचा प्रचंड
ध्वनि होऊं लागला. कित्येक पालख्यांत बसून
निघाले; कित्येक चपल घोड्यांवर बसून गेले;
प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें शोभणाऱ्या सुवर्णरथांत
कित्येक बसले; कित्येक हत्तींवर आरूढ झाले;
कित्येकांनीं उंठांवर बसून प्रयाण केलें; आणि
वाघनखें व प्रास हीं हत्यारे वापरणारे दुसरे कित्येक
योद्धे पार्थीच चालले होते. राजा, कुरुपति धृत-
राष्ट्राच्या दर्शनास उत्सुक झालेले पुष्कळ पौरजन
अनेक प्रकारच्या वाहनांत बसून युधिष्ठिर राजा-
बरोबर गेले. राजा जेवळून गौतम कृपाचार्यांनीं सर्व
सेनेचें आधिपत्य स्वीकारिलें; आणि त्या सेना-
पतींनीं सेनेसह वर्तमान आश्रमाकडे प्रयाण केलें.
तेव्हां कुरुपति युधिष्ठिर राजाही प्रचंड रथसेने-
सह प्रयाण करूं लागला. त्या वेळीं त्याच्या
भोंवतीं द्विजगणांची दाट्टी होती; सूत, मागध
व बंदी हे त्याची स्तुति करीत होते; आणि
त्याच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरिलेलें होतें.
त्याचप्रमाणें, ज्यांवर यंत्रें व आयुधें सज्ज
आहेत व जे मेघांसारखे दिसत आहेत अशा
गजांसह भीमकर्मा वातात्मज वृकोदर यानें प्रयाण
केलें. उभयतां माद्रीपुत्रही चिलखतें वगैरे घालून व
ध्वज उभारून अश्वारूढ होतासते अनेक लोकां-
सह शीघ्र गतीनें जाऊं लागले. महातेजस्वी
जितेंद्रिय अर्जुन श्वेत अश्व जोडलेल्या व सूर्या-

प्रमाणें शळकणाच्या दिव्य रथांत बसून राजाच्या मागून गेला. द्रौपदीप्रमुख स्त्रियांचे समुदायही युक्त व व्रतस्थ तपस्वी हे पांडवांस पाहण्या-पालख्यांत व मेण्यांत बसून अंतःपुरांतील साठीं मोड्या उत्सुकतेनें लवकरच तेथें आले. अधिकाऱ्यांच्या संरक्षणाखालीं अपार द्रव्य तेव्हां त्यांस युधिष्ठिरानें सद्गदित वाणीनें विचा-उधळीत चालले. हे भरतर्षभा, हत्ती, घोडे व रथ यांनीं सुसंमृद्ध व पांचे, वीणे वगैरे वाद्यांच्या ध्वनीनें दुमदुमून गेलेले तें पांडवांचें सैन्य त्या वेळीं प्रयाण करीत असतां फारच शोभायमान दिसत होतें. राजा, याप्रमाणें ते कुरुगंगे रम्य अशा नदीतीरी व सरोवरांचे कांठीं मुक्काम करीत क्रमानें पुढें चालले. इकडे महातेजस्वी युयुत्सु व धौम्य पुरोहित ह्यांनीं युधिष्ठिराच्या आज्ञे-वरून मार्गें शहराचा बंदोबस्त ठेविला. असे; त्यांचे दर्शनास भुकेलेले ते सर्वजण लवकर तो युधिष्ठिर राजा क्रमानें मुक्काम करीत जातां जातां परम पावन यमुना नदी उतरून कुरु-क्षेत्रांत येऊन पोचला. पुढें त्यानें दूर अंतरावर धीमान् शतयूप राजर्षाचा व त्याच्या जवळच धृतराष्ट्राचा आश्रम अवलोकन केला. तेव्हां, हे भरतर्षभा, ते सर्व लोक हर्षभरित होतसाते आनंदाच्या आरोळ्यांनीं तें अरण्य व्याप करीत त्वरेनें त्यांत शिरले.

अध्याय चोविसावा.

—०:—

धृतराष्ट्राची भेट.

वैशांपायन सांगतात:—तो आश्रम दुरून दृष्टीस पडतांच पांडव तेथेंच वाहनांतून खाली उतरून नम्रतेनें पायींच त्या राजाच्या आश्रमास गेले. तो सर्व योद्ध्यांचा समुदाय, नागरिक लोक आणि कुरुश्रेष्ठांच्या सर्व स्त्रिया देखील त्या वेळीं पायींच पुढें गेल्या. नंतर पांडव धृतराष्ट्राच्या आश्रमांत गेले. परंतु या वेळीं धृतराष्ट्र राजा किंवा दुसरेही कोणी आंत नव्हत. त्या आश्रमाचे आसपास मृगांचे कळप क्रीडा करीत असून केळींच्या वनानें त्यास शोभा

आली होती. असे; मग आजूबाजूचे नियम-मागून पांडवांस उत्सुकतेनें लवकरच तेथें आले. त्यांनीं उत्तर दिलें, 'राजा, स्नान करून उदकाचे घडे व फुलें आणण्यासाठीं तो यमुनेवर गेला आहे.' मग त्यांनीं सांगितलेल्या मार्गानें सर्वजण त्वरेनें यमुनेकडे जाऊ लागले, तों थोड्या अंतरावर कुंती वगैरे तीं सर्वजणें पायींच येतांना त्यांच्या दृष्टीस पडलीं. त्यांस पाहतांच वडिलोराणीत धावलाच आणि त्या धीमतांनें मातेच्या लवकर पाय उचलूं लागले; सहदेव तर कुंतीकडे जोरां धावलाच आणि त्या धीमतांनें मातेच्या पायांवर मस्तक ठेवून गळा कळून रडण्यास प्रारंभ केला ! त्या लाडक्या मुलास पाहतांच कुंतीचें तोंडही रड्याचा हुंदका येऊन मोरें झालें. तिनें त्यास उठवून घट्ट पोंदशीं धरलें आणि 'सहदेव आला' म्हणून गांधारीस सांगितलें. सहदेवाचे मागून युधिष्ठिर राजा, भीमसेन, अर्जुन व नकुलही येत आहे असें पाहून पृथा त्वरेनें चालू लागली. ती हतपुत्र धृतराष्ट्र व गांधारी यांच्या पुढें चालत होती व त्या दोघांस जपून आणीत होती. तिला पाहतांच पांडवांनीं जमीनीवर लोटांगणें घातलीं आणि थोर मनाच्या धृतराष्ट्र राजानें त्यांचे अंगास स्पर्श करून व शब्दावरून ते कोण हें ओळखलें आणि त्यांचें त्या ज्ञानवान् राजानें सांत्वन केलें. नंतर ते थोर मनाचे सर्व पांडव डोळे पुसून गांधारी, धृतराष्ट्र व माता कुंती यांचे सन्निध नम्रतेनें उभे राहिले; आणि त्यांनीं धृतराष्ट्र वगैरे सर्वाजवळचे पाण्याचे घडे आपण स्वतः घेतले. नंतर नरासिंह पांडवांच्या राण्या व सर्व स्त्रीसमुदाय आणि नगरांतील व इतर

प्रदेशांतील प्रजाजन तेथें प्राप्त होऊन त्यांनीं सारखा गौर, मोठ्या सिंहासारख्या बांध्याचा धृतराष्ट्र राजाचें दर्शन घेतलें. ते पायां पडत धिप्पाड वीर बसला आहे—ज्याचें नाक मोठें असतां युधिष्ठिर राजानें त्यांचीं नांवें व कुळें आहे, डोळे विस्तीर्ण व लांबट आहेत, आणि सांगितलीं आणि धृतराष्ट्र राजानें तीं ऐकून बुबुळही विस्तीर्ण असून आरक्त्वर्णाचीं आहेत, त्याप्रमाणें त्यांचा सन्मान केला. याप्रमाणें सर्व हा कुरुपति युधिष्ठिर होय. त्याच्या पलीकडे मंडळीं सभोवतीं जमली असतां धृतराष्ट्र राजाचे हा मत्तगजेंद्राप्रमाणें गमन करणारा, तस-नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून आले आणि आपण सुवर्णासारख्या गौरवर्णाचा, ज्याचे खांदे पुष्ट हस्तिमापुरांतच आहों असें त्यास वाटलें. पुढें व रुंद आहेत, आणि बाहूही भले लठ्ठ व द्रौपदी वगैरे सर्व स्त्रियांनीं त्या राजाला अभि- दीर्घ आंहेत, हा वृकोदर; पाहिलांत ! वृको-वादन केलें. तेव्हां गांधारी व कुंती यांसहवर्तमान दराच्या मागें जो गजेंद्रासारखा शोभणारा त्या धीमान् राजानें त्यांचा फारच गौरव श्यामवर्ण तरुण भलें मोठें धनुष्य घेऊन बसला केला. तदनंतर ती सर्व मंडळी आश्रमास आहे, ज्याचे स्कंधप्रदेश सिंहासारखे उन्नत परत आली. त्या वेळीं तेथें सिद्ध व चारण आहेत, जो गजेंद्राप्रमाणें डुलत डुलत चालत हेही आले होते; आणि तारागणांनीं व्याप्त असतो, आणि ज्याचे नेत्र कमलासारखे दीर्घ अशा आकाशाप्रमाणें तो आश्रम दर्शनोत्सुक आहेत तो वीर अर्जुन होय. कुंतीच्या सन्निध जनांनीं व्यापून गेला होता.

अध्याय पंचविसावा.

—:०:—

संजय ऋषींस युधिष्ठिरादिकांची
ओळख करून देतो.

वैशंपायन सांगतात:—मग, हे भरतर्षभा, ज्यांचे नेत्र आनंदानें कमलाप्रमाणें प्रफुल्ल झाले आहेत, असे ते सर्व आपसां धव, आणि विशालवक्ष पांडवांस पाहण्याच्या इच्छेनें असें भासतें. हिच्या बाजूला जणू स्त्रीरूपानें नाना ठिकाणांहून आलेले सर्व महाभाग तपस्वी अवतरलेली साक्षात् चंद्रप्रभाच कीं काय अशी यांसहवर्तमान तो धृतराष्ट्र राजा आश्रमांत शोभणारी जी शुद्धसुवर्णासारखी गौरवर्ण स्त्री जाऊन बसला. मग ते तपस्वी झणाले, “यांतील बसली आहे, ही त्या चक्रधारी निरुपमेय श्री-युधिष्ठिर कोण, भीमार्जुन कोणते, तसेच नकुल-कृष्णाची भगिनी सुभद्रा होय. ही जानूनद सुवर्णा-सहदेव कोणते, आणि कीर्तिमती द्रौपदी कोणती सारख्या गौरवर्णाची स्त्री नागकन्या उलूपी असून हें समजावें अशी आमची इच्छा आहे.” तेव्हां ही पार्थाची भार्या आहे. जिच्या वर्णाला ताज्या सूतपुत्र संजयानें सर्व पांडव, द्रौपदी आणि इतर मधुक पुण्यांचीच उपमा साजेल, अशी ही उलूपी-सर्व कुरुस्थिया यांचीं नांवें वगैरे सांगून त्यांची च्याच बरोबरीची पांडचराजाची कन्या चित्रांगदा त्यांस ओळख करून दिली. होय. हीही पार्थाचीच भार्या आहे. ती पली-

संजय झणाला:—हा जो शुद्ध सुवर्णा-कडे बसली आहे तो ?—ती कृष्णाबरोबर नित्य

स्पर्धा करणाऱ्या व शेवटीं कौरवेंद्र दुर्योधनाचा स्थिरस्थावर झाल्यावर कुरुवृद्ध धृतराष्ट्र राजानें सेनापति झालेल्या शल्य राजाची बहीण. ही त्या सर्वांचा यथेचित कुशल समाचार घेतला. वृकोदराची श्रेष्ठ भार्या होय. ही पत्नीकडची चकिकळ्यांच्या माळेसारखी गौर स्त्री जरासंध नामक प्रख्यात मागध राजाची कन्या असून धाकटा माद्रीपुत्र सहदेव याची प्रिय पत्नी आहे. तिच्या जवळच जी दुसरी इंदीवरतुल्य श्यामांगी कमलनयना बसली आहे, ती ज्येष्ठ माद्रीपुत्र नकुल याची भार्या होय. जिनें मुलास मांडीवर घेतलें आहे, ही तमसुवर्णगौरी विराटकन्या उत्तरा होय. त्या द्रोणादिक रथस्थ वीरांनीं ज्यास रणांत विरथ असतां मारिलें, त्या अभिमन्यूची ही भार्या. आणि ह्या पत्नीकडे पांढरें वस्त्र नेसलेल्या व भांग्याशिवाय केसांस शोभा आणणारा एकही अलंकार धारण न केलेल्या त्या शंभर स्त्रिया बसल्या आहेत, त्या कौरवांच्या स्त्रिया, आणि या वृद्ध कुरुपत्नीच्या पुत्रपतिहीन झालेल्या स्नुषा होत ! ब्रह्मपदीं लीन झाल्यामुळे ज्यांची बुद्धि व प्रकृति शुद्ध झाली आहे असे ब्रह्मर्षीहो, तुम्हीं विचारिल्याप्रमाणें मीं तुम्हांला अत्यंत पवित्र अंतःकरणाच्या ह्या मुख्यमुख्य सर्व राजस्त्रिया सांगितल्या.

वैशंपायन सांगतात :—मग ते सर्व तपस्वी निघून गेले; योद्धे त्या आश्रममंडलाच्या बाहेर रथांचे घोडे वगैरे वाहनें सोडून बसले; आणि स्त्रिया, वृद्ध, वानक वगैरे सर्वजण स्वस्थपणें विराति घेऊं लागले. याप्रमाणें सर्व

१ इयं स्वसा राजचमूपेतेश्च प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा पस्पधं कृष्णेन सदा नृपो यो वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽयः असें मूळ आहे; व टीकाकारांनीं 'यः कृष्णेन पस्पधं पस्पधे तस्य शल्यस्य...' असें स्पष्टीकरण दिलें आहे; आणि त्याच्या आधारेच हा अर्थ आम्हीं दिला आहे. पण हा शल्य कोण त्याचा उलगडा होब नाहीं. सत्य ई स्थल आम्हांस अनिर्वाह दिसतें.

अध्याय सन्विसावा.

—०—

विदुराचें निर्याण.

धृतराष्ट्र विचारितो :—हे महाबाहो युधिष्ठिरा, तूं आपले सर्व भाऊ, पौरजन व राज्यांतील सर्व प्रजा यांसहवर्तमान खुशाल आहेस ना ? त्याचप्रमाणें, राजा, तुजवर अवलंबून असणारे तुझे सचिव, चाकरनोकर आणि गुरु हे सर्व सुखरूप आहेत ना ? तुझ्या राज्यांत ते निर्भयपणें राहतात ना ? राजा, मोठमोठे राजर्षि वागत आले त्या पुरातन पद्धतीप्रमाणेंच तूं कसास शोभा आणणारा एकही अलंकार धारण वागतोस ना ? अन्यायानें द्रव्यापहार न करतां न केलेल्या त्या शंभर स्त्रिया बसल्या आहेत, तुझा खजिना भरला जातो ना ? आणि, राजा, त्या कौरवांच्या स्त्रिया, आणि या वृद्ध कुरुपत्नीच्या पुत्रपतिहीन झालेल्या स्नुषा होत ! रूप अशी तीन प्रकारची वागणूक तूं ठेवीत असतोस ना ? तूं अग्रहार वगैरे देऊन ब्राह्मणांचा परामर्श घेतोस ना ? आणि, हे भरतर्षभा राजा, नागरिक, सेवक व स्वजम हे तर असोतच, पण शत्रुही तुझ्या शीलानें संतुष्ट होतात ना ? राजेंद्रा, तूं श्रद्धापूर्वक पितरांचें व देवतांचें यजन करितोस ना ? आणि त्याचप्रमाणें, हे भारता, अन्नपानादिकांच्या योगानें अतिशिः पूजन करितोस ना ? तुझ्या राज्यांतील सर्व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र आणि तुझे कुटुंबी नित्य स्वकर्मनिरत व नीतिपथानें चालणारे आहेत ना ? स्त्रिया, बाल व वृद्ध यांनां दुःख अथवा याचना करण्याचा प्रसंग येत नाहीं ना ? हे नरर्षभा महाराजा, तुझ्या घरीं सुवासिनीपूजन होत असतें कीं नाहीं ? आणि तुजसारखा योग्य राजा लाभल्यामुळे ह्या राजर्षींच्या श्रेष्ठ वंशाची कीर्ति पूर्वीप्रमाणें कायम आहे ना ?

वैशंपायन सांगतात :—याप्रमाणें धृतराष्ट्र

राजानें विचारिलें असतां, त्या न्यायवेच्या वाकपटु नच मागें वळला, तेव्हां युधिष्ठिर राजा एक-
युधिष्ठिरानें कुशलप्रश्नपूर्वक प्रत्युत्तर दिलें.

युधिष्ठिर म्हणाला:—महाराज, येथें जरा थोडासा दिसे, मध्यंतरीं मुळींच दिस-
आपलें तप, दम व शम यांचें संवर्धन होत नासा होई, असें चाललें होतें; आणि उत्तरा-
आहे ना ? आपली सेवा करूं इच्छिणाऱ्या त्तर तो घोर वनांत आंत आंतच शिरत होता;
या माझ्या मातेलाही श्रमांची संवय झाली किंवा आणि त्याच्या मागें विदुरा, मी आपला लाडका
नाहीं ? आतां हिला थकवा येईनासा झाला युधिष्ठिर राजा आहे. ' असें ओरडत तो राजा
ना ? महाराज, तिजकडून तुमची उत्तम सेवा फारच प्रयत्नानें धावत होता, नंतर कांहीं वेळाने,
झाली म्हणजे तिचा वनवास सफल होणार युधिष्ठिर आपली पाठ सोडीत नाहीं असें
आहे. तशीच ही घोर तपश्चर्या करणारी पाहून, त्या वनांत जेथें चित्रपाखळी आहे-
माझी ज्येष्ठ माता गांधारी थंडीवाऱ्यानें व वयाचें नाहीं अशा भयाण एकांतस्थळीं
चालण्याच्या श्रमांनीं कुश झाली आहे; हिला जाऊन तो महाबुद्धिमान् विदुर एका वृक्षाला
या स्थितींत दुःख होत नाहीं ना ? रणांत मेलेल्या ठेकून उभा राहिला. या वेळीं तो फार क्षीण
आपल्या महावीर्यशाली क्षेत्रधर्मपरायण झाला होता; आणि एका शरीराकृतीवरूनच हा
पुत्रांसाठीं ही आतां शोक करीत नाहीं ना ? विदुर असल अशा कदाचित् अंधुक कल्पना
त्याचप्रमाणे, त्याच्या नाशास कारण झालेल्या येणें शक्य होतें; तथापि महाबुद्धिमान् युधि-
आम्हां पाण्याचें ही केव्हांही अनिष्ट चिंतीत थिरानें त्या महामतीस ओळखलें ! आणि
नसते ना ? राजन्, विदुर कोठें गेला आहे ? ' मी युधिष्ठिर आहे ' असें म्हणून, विदुराला
तो तर आम्हांस येथें दिसत नाहीं. तसाच हा ऐकू जाई इतक्या अंतरावर उभा राहून त्यानें
संजय खुशाल आहे ना ? व याची तपश्चर्याही विदुराची स्तुति घेली. तेव्हा विदुर दृष्टि स्थिर
स्थिरपणें चालली आहे ना ? ' करून त्याकडे पाहूं लागला; आणि त्यानें आपली

वैशंपायन सांगतात:—युधिष्ठिरानें असें दृष्टि युधिष्ठिराचे दृष्टीशी मिळवून व आपली
भाषण केलें असतां धृतराष्ट्रानें त्यास उत्तर इंद्रियें व प्राणही योगबलानें देहांतून बाहेर
दिलें, " पुत्रा, विदुर खुशाल असून त्यानें काढून आपला प्राण युधिष्ठिराचे प्राणांत आणि
घोर तपश्चर्या चालविली आहे. तो फक्त वायुभक्षण इंद्रियें त्याच्या इंद्रियांत मिळवून आकिली !
करितो, दुसरे कांहीं एक खात नाहीं, यामुळे अशा प्रकारें तो विदुर एकदम योगसामर्थ्य-
कुश झाला आहे. तो सदावीत भ्रमण करीत करून युधिष्ठिराचे देहांत शिरून त्यानें तोच
असतो. या शून्य अरण्यांत तो केव्हां केव्हां देह विशेष तेजस्वी केला. तेव्हां विदुराचे डोळे
ब्राह्मणांच्या दृष्टीस पडतो. " इतकें तो बोलत तसेच ताठ राहून शरीर जागच्या जागीच
आहे तों, ज्याच्या मस्तकावर जटामार व अचेतन होऊन वृक्षास ठेकलें आहे, असें
मुखांत दगड आहेत, जो अत्यंत कुश असून युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडलें; आणि याच वेळीं
दिगंबर आहे, आणि ज्याचें सर्वांग मलानें भरलें आपल्या अंगांत पुष्कळपट सामर्थ्य आलें
असून त्यावर रानांतली धूळ बसली आहे, आहे असें त्यास वाटूं लागलें. मग, आपण
असा विदुर त्याच्या दृष्टीस पडला. पण तों आश्रम आणि विदुर हे एकाच धर्माशानें जन्मलों
दृष्टीस पडतांच विदुर एकदम दूर अंतरावरून आहों हें धर्मराजास आठवलें आणि पूर्वी



विदुर दृष्टि स्थिरं करून त्याकडे पाहू लागला. (पृष्ठ २००.)

व्यास मुनींनीं उपदेशिलेल्या योगधर्माचेंही त्यास स्मरण झालें, तेव्हां त्या महातेजस्वी ज्ञानवंतानें जाणलें कीं, विदुर व आपण एकांशोत्पन्न असल्यामुळे तो योगबलेंकरून आपल्यांत

मिळून गेला आहे. मग विदुराच्या देहास पण्यशीलांची ती मंगलकारक व निरभ्र रात्र तेथेंच प्रेतसंस्कार करावा, असें मनांत येऊन त्या आश्रमांत मोठ्या आनंदांत निवून गेली. श्रीमान् धर्मराजानें त्यास अग्नि व्यावयाचें त्या रात्रीं तेथें त्यांच्यामध्ये धर्म व अर्थ यां- योजिलें. इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, विषयींच्या अनेक गोष्टी निघाल्या. त्यांत नाना- 'हे राजा, हे विदुराचें शरीर दग्ध करूं नको. देशांतील संबंध आला; व मधून मधून पुष्कळ तें तेथेंच राहूं द. असा हा सनातन धर्मच वेदवाक्येही येऊन गेलीं. हे नराधिपा, त्या आहे. कारण, भारता, यास सांतातिक लोक रात्रीं पांडव आपल्या बहुमोल शय्या सोडून प्राप्त व्हावयाचे आहेत. यांनं यातिर्धर्माचा स्वीकार आश्रमांत मातेसजिध भूमीवरच निजले ! केला असल्यामुळे यास अग्नि देणें युक्त नाहीं. आणि धृतराष्ट्र राजा जो आहार करीत असे आणि, राजा, यापदल तु शोकही करूं नयेस !' तोच कंदमुळांचा आहार त्या नृवीरांनीं त्या

अशी आकाशवाणी श्रवण करून युधि- रात्री केला ! अशो; मग रात्र अतिकांत झाल्यावर विर तेथून परतला आणि धृतराष्ट्र राजाच्या युधिष्ठिरराजा आपल्या बंधूसह सकाळचीं आह्निक आश्रमास परत येऊन त्यानें पडलला सर्व कृत्यें आटोपून अंतःतः, परिवार, सेवक व पुरो- प्रकार त्यास निवेदन केला. तेव्हां तो महा- हित यांस बरोबर घेऊन धृतराष्ट्राच्या अनुज्ञेनें तेजस्वी राजा, तेथील ते सर्व लोक आणि आश्रमाच्या आतपासचा प्रदेश पाहण्यास भीमसेनप्रभृति कुरुवीर पराक्राष्टेचें आश्चर्य- निघाला व आपल्या इच्छेप्रमाणें यथासुखें चकित झाले. मग धर्माचें तें भाषण ऐकून फिरला. त्या ठिकाणीं आश्रमांतील वेदींवर संतुष्ट झालेला धृतराष्ट्र राजा त्यास हाणाला, अग्नि प्रज्वलित झाले आहेत, दीक्षा घेतलेल्या ' राजा, येथें उदक, कंद, फळे वगैरे जे काहीं मुनींनीं त्यांत हवन चालविलें आहे, वेदींवर मजकडे आहे तेंच तुम्हीं मान्य करून घेतले वन्य पुष्पांचे द्वाग पडलें आहेत, आणि पाहिजे. कारण, हे राजा, अतिथि कितीही मुनींच्या पवित्र व शुचिर्भूत मूर्ति ब्राह्म- योग्यतेचा अमला तरी तो ज्याचा अतिथि तेजानें झटकन आहेत असे त्याच्या दृष्टीस असेल त्याच्या स्थितिप्रमाणें त्यानें झालें पाहिजे, पडलें. राजा, त्या आश्रममंडलांत जाणो- अपा नियमच आहे. राजाला योग्य असें आद- जाम मृगांचे कळप निर्भयपणें संचार करीत रातिथ्य आह्मी वनवासी कसें करूं शकणार !' आहेत; तसेच पक्षीही निःशंकपणें गात

यावर धर्मराजानें 'ठीक आहे, आम्हांस आहेत; मयूरांच्या केका, जलकाकांचे किलबि- त्यांतच आनंद आहे.' असे उत्तर देऊन त्या लाट, आणि कोकिलांचे 'कुहू' 'कुहू' असे राजानें दिलेलीं फळे व मुळें आपल्या भावांसह श्रुतिमनोहर गोड शब्द चालले आहेत; कोठें भक्षण केलीं. नंतर सर्व लोकांनीं तेथेंच वृक्षां- कोठें द्विजांचे वेदघोष ऐकूं येताहेत; आणि फल- खालीं डेरें देऊन ती रात्र भोजन न करितां मूलांचा आहार करणाऱ्या थोर मुनींनीं उदक, कंद व मुळें यांवरच काढिली. त्या आश्रमप्रदेशास शोभा आणिली आहे असें

युधिष्ठिराच्या अवलोकनांत आले. असो; नंतर, कांस भेटले; आणि धृतराष्ट्र राजास ' बसावे ' राजा, युधिष्ठिर राजाने तपस्यास देण्याच्या असे म्हणाले. नंतर दर्मावर कृष्णाजिन आणि उद्देशाने मुद्दामच बरोबर आणलेले सुवर्णाचे तसेच त्यावर रेशमी वस्त्र घालून मुद्दाम तयार केलेल्या ओढुंबराचे घडे, अजिने, वल्कले, सुवे, कमंडलु, उत्तम आसनावर व्यास अधिष्ठित झाले; आणि धाळे, तपेली, त्याचप्रमाणे लोखंडी बासने व मग त्यांच्या आज्ञेने तेथील ते सर्व महा-दुसरी नानाप्रकारची भांडी, आणि यांशिवाय- सामर्थ्यावान् द्विजश्रेष्ठ चोहीकडे आपआपल्या ही ज्याला ज्या प्रकारची व जितकी हवी आसनावर बसले.

असतील तितकी भांडीकुंडी त्यांस वाटिलीं.

हे भरतश्रेष्ठा जनमेजया, याप्रमाणे तो धर्म-शील राजा सर्व आश्रममंडलांत हिंडून व ते

सर्व द्रव्य वांटून टाकून धृतराष्ट्राच्या आश्रमास

परत आला. या वेळीं धृतराष्ट्र राजा आद्विक

आटोपून गांधारीसह शांत अंतःकरणाने बसला

आहे व वर्णनीय आचारसंपन्न अशी आपली माता

कुंती त्यांच्याजवळ शिष्यवृत्त नम्रपणे उभी आहे, तपश्चर्या नीट चालली आहे ना ? राजा, वन-

असे धर्माच्या दृष्टीस पडले. मग ' हा युधिष्ठिर वारांत तुझे मन रममाण होतें ना ? राजा,

आपणांस नमस्कार करीत आहे ' असे आपले पुत्रवियोगाचा शोक तर तुझ्या अंतःकरणाम

नंव सांगून त्याने त्यांस वंदन केले; आणि कधी होत नाही ना ? त्याचप्रमाणे, हे अनघा,

' बस ' अशी त्याची आज्ञा झाल्यावर तो आस-

सर्व ज्ञाने तुजवर सुप्रसन्न असतात ना ? वान-

नावर बसला. हे भरतर्षभा, मग भीमसेन प्रस्थाश्रमाचा विधि तुं दृढनिश्चयाने पाळतोस

वगैरे पांडवही धृतराष्ट्रास वंदन करून त्याच्या किंवा नाही ? तशीच वधू गांधारी शोकाने विद्वल

आज्ञेप्रमाणे जवळ जाऊन बसले. त्या काळी, होत नाही ना ? ही मोठी ज्ञानवंत, बुद्धिमान,

जनमेजया, सज्जनांनीं परिवेष्टिलेला व ब्रह्म-धर्मार्थकुराल आणि आगमनिगमांतील तत्त्वे

तेजाने झळकणारा तो कुरूपित धृतराष्ट्र देवांनीं जाणणारी आहे. हिला केव्हांही शोक होत

परिवेष्टित बृहस्पतीसारखा अतिशयच शोभला. नाही ना ? त्याचप्रमाणे, राजा, आपल्या पुत्रांचा

व्यासांचे आगमन.

याप्रमाणे ते तेथे बसले असतां कुरुक्षेत्र-ही कुंती तुमची निरभिमानाने सेवा करते

निवासी शतयूपप्रभृति महर्षि त्या ठिकाणीं आले, ना ? राजा, या धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाचे

आणि इतक्यांत, देवर्षीचे समुदाय ज्यांची तुं अभिनंदन केलेंस ना ? त्याचप्रमाणे या

सेवा करीत असतात, असे महातेजस्वी भगवान् भीमार्जुनांचे व नकलसहदेवांचेही सात्वत

व्यास मुनि आपल्या शिष्यांसह त्या राजाच्या केलेंस किंवा नाही ? राजा, यांस पाहून

भेटीस प्राप्त झाले. त्यांस पाहतांच धृतराष्ट्र राजा, तुला आनंद होतो ना ! अरे, यांविषयीं

वीर्यशाली युधिष्ठिर आणि भीमसेन वगैरे सर्व-तुझे मन अगदीं निर्मल आहे ना ! हे नराधिपा,

जण यांनीं त्यांस उत्थापन देऊन अभिवंदन ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें तुझा स्वभाव शुद्ध झाला

केले. मग व्यास मुनि पुढे येऊन शतयूपःदि-आहे ना ? हे भारता, प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं

अध्याय अष्टाविसावा.

—:०:—

व्यासांचे भाषण.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर महात्मे पांडव

स्वस्थानी बसले असतां सत्यवतीपुत्र व्यास

असे म्हणाले, " हे महात्माहे धृतराष्ट्रा, तुझी

कुंती त्यांच्याजवळ शिष्यवृत्त नम्रपणे उभी आहे, तपश्चर्या नीट चालली आहे ना ? राजा, वन-

असे धर्माच्या दृष्टीस पडले. मग ' हा युधिष्ठिर वारांत तुझे मन रममाण होतें ना ? राजा,

आपणांस नमस्कार करीत आहे ' असे आपले पुत्रवियोगाचा शोक तर तुझ्या अंतःकरणाम

नंव सांगून त्याने त्यांस वंदन केले; आणि कधी होत नाही ना ? त्याचप्रमाणे, हे अनघा,

' बस ' अशी त्याची आज्ञा झाल्यावर तो आस-

सर्व ज्ञाने तुजवर सुप्रसन्न असतात ना ? वान-

नावर बसला. हे भरतर्षभा, मग भीमसेन प्रस्थाश्रमाचा विधि तुं दृढनिश्चयाने पाळतोस

वगैरे पांडवही धृतराष्ट्रास वंदन करून त्याच्या किंवा नाही ? तशीच वधू गांधारी शोकाने विद्वल

आज्ञेप्रमाणे जवळ जाऊन बसले. त्या काळी, होत नाही ना ? ही मोठी ज्ञानवंत, बुद्धिमान,

जनमेजया, सज्जनांनीं परिवेष्टिलेला व ब्रह्म-धर्मार्थकुराल आणि आगमनिगमांतील तत्त्वे

तेजाने झळकणारा तो कुरूपित धृतराष्ट्र देवांनीं जाणणारी आहे. हिला केव्हांही शोक होत

परिवेष्टित बृहस्पतीसारखा अतिशयच शोभला. नाही ना ? त्याचप्रमाणे, राजा, आपल्या पुत्रांचा

परित्याग करून तुमच्या सेवेत तत्पर झालेली

ही कुंती तुमची निरभिमानाने सेवा करते

निवासी शतयूपप्रभृति महर्षि त्या ठिकाणीं आले, ना ? राजा, या धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाचे

आणि इतक्यांत, देवर्षीचे समुदाय ज्यांची तुं अभिनंदन केलेंस ना ? त्याचप्रमाणे या

सेवा करीत असतात, असे महातेजस्वी भगवान् भीमार्जुनांचे व नकलसहदेवांचेही सात्वत

व्यास मुनि आपल्या शिष्यांसह त्या राजाच्या केलेंस किंवा नाही ? राजा, यांस पाहून

भेटीस प्राप्त झाले. त्यांस पाहतांच धृतराष्ट्र राजा, तुला आनंद होतो ना ! अरे, यांविषयीं

वीर्यशाली युधिष्ठिर आणि भीमसेन वगैरे सर्व-तुझे मन अगदीं निर्मल आहे ना ! हे नराधिपा,

जण यांनीं त्यांस उत्थापन देऊन अभिवंदन ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें तुझा स्वभाव शुद्ध झाला

केले. मग व्यास मुनि पुढे येऊन शतयूपःदि-आहे ना ? हे भारता, प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं

निर्वेयता, सत्य आणि अक्रोध हे तीन गुण तोच हा सनातन धर्म होय. याच अमितबुद्धि-
 सर्वांत श्रेष्ठ होत. राजा, वनवासानें तुला मान प्राप्तानें योगबलेंकरून कुरुराज युधिष्ठि-
 कधीं मोह तर पडत नाही ना ? कारण, येथें रास जन्म दिला; आणि ह्यूनच, राजा, त्यास
 कचित् अन्न व कंदमूलदिक वन्य पदार्थ सुलभ- 'धर्म' असें म्हणतात. ज्याप्रमाणें अग्नि, उदक,
 पणें मिळण्याजोगे असतात आणि कचित् पृथ्वी, वायु व आकाशहीं सर्व ठिकाणीं भरलीं
 उपवासही पडण्याचा संभव आहे. तेव्हां उप- आहेत, त्याचप्रमाणें धर्मांचेही सर्वत्र वास्तव्य
 वास पडल्यामुळें तुझ्या बुद्धीला कधीं भ्रान्ति तर आहे. राजेंद्रा, हा सर्वत्र संचार करणारा असून
 पडत नाही ना ? राजेंद्रा, महात्म्या विदुरानें सकल चराचरांस व्यापून राहिला आहे. याचें
 योगविधीनें अत्यंत थोर अशा या युधिष्ठिरामध्ये खरें स्वरूप देवाधिदेवांस व निःसंदेह सिद्धांस
 कसा प्रवेश केला, हें तुला विदितच आहे. मात्र दिसतें. जो धर्म तोच विदुर होय आणि
 विदुर हा साक्षात् यमधर्म असून मांडव्य विदुर तोच पंडुपुत्र युधिष्ठिर होय. हे राजा,
 मुनींच्या शापानें त्यास हा मनुष्यदेह प्राप्त तो हा युधिष्ठिर तुझ्या समोर दासासारखा उभा
 झाला होता. तो महाबुद्धिमान, महायोगी आणि आहे. तुझा तो महायोगसामर्थ्यावान् व बुद्धि-
 अत्यंत थोर मनाचा महात्मा होता. देवांकडील मान् भ्राता—महात्मा विदुर—युधिष्ठिराकडे दृष्टि
 ब्रह्मपति किंवा असुरांकडील शुक्र हेही या लावून त्याच्या शरीरांत प्रविष्ट झाला. हे नर-
 पुरुषर्षभाइतके बुद्धिमान नव्हत. त्या वेळीं र्षभा, तुझेही मी लवकरच कल्याण करीन. पुत्रा,
 मांडव्य ऋषीनें अमितकालपर्यंत संचित केलेल्या तुझा संशय दूर करण्यासाठींच सांपत मी येथें
 तपोवलाचा व्यय केला, तेव्हां त्यास या सनातन आलों आहे असें समज. या कर्मभूमींत कोणाही
 यमधर्मास शापितां आलें. ब्रह्मदेवाच्या नियोगा- महर्षींनीं आजपर्यंत दाखविले नाहीं 'असें
 प्रमाणें मागें माझ्यापासून विचित्रवीर्याच्या आश्चर्यकारक तपाचें फल मी तुझांस दाखवीन.
 मायेच्या (दासीच्या) पोटी त्या सुमहामतीचा हे अनघा, तुला मजपासून काय प्राप्त करून
 जन्म झाला. हे धृतराष्ट्र राजा, तो तुझा धेण्याची इच्छा आहे बोल. तुला जें दृष्टीस
 भ्राता म्हणजे सनातन देवाधिदेव होय. ज्ञाते पडावें असें वाटत असेल, जें उपभोगण्यास मिळावें
 धारणेच्या योगानें व मानसिक ध्यानानें ज्या अशी इच्छा असेल, अथवा जें ऐकावयाचें
 धर्मांला जाणतात, आणि सत्य, दम, शम, अहिंसा असेल, तें सांग, मी तुझा तो मनोरथ पूर्ण करीन.
 आणि दान यांच्या अनुष्ठानानें जो बुद्धिमत होतो



पुत्रदर्शनपर्व.

अध्याय एकुणतिसावा.

—:०:—

धृतराष्ट्रादिकांची व्यासांस प्रार्थना.

जनमेजय विचारितो:—ब्रह्मन्, नृपश्रेष्ठ व पांडवांच्या धर्मविषयक दिव्य कथा सुरू धृतराष्ट्र राजा भार्येसह व कंतीसह वनवासास झाल्या व त्यांत देवदानवांचाही संबंध निघं गेला असतां पांडव त्याच्या भेटीस आले; लागला याप्रमाणें बऱ्याच कथा झाल्यावर, पुढें पूर्ण सिद्धीस पोचिलेल्या विदुरानें धर्म-सर्व वेदवेत्त्यांत वरिष्ठ, उत्तम वक्ते, व महा-राजाचा आश्रय केल्यावर सर्व पांडव त्या आश्रम-भेजम्बी व्यास मुनि संतुष्ट होत्यांत त्या प्रजाचक्षु मंडलांत रहात असतां परमंतजम्बी व्यास धृतराष्ट्र राजाला पुनरपि तसेंच ह्मणाले, महर्षि 'मी आश्चर्यकारक असं कृत्य करीन' राजेंद्रा, तुझ्या मनांत काय विवक्षा आहे म्हणून जें म्हणाले, तें कृत्य कोणतें तें मला हें मला माहीत आहे. तें पुत्रशोकानें जळत सांगा. त्याचप्रमाणें, अजिंक्य कुरुपति युधिष्ठिर असतोस. त्याचप्रमाणें, राजा, गांधारीच्या राजा आपल्या लोकांसह त्या वेळीं किती दिवस हृदयांत जें दुःख निरन्य वास करितें, तसेंच वनांत राहिला, आणि तेथें रहात असतां कुंती व द्रौपदी यांच्या हृदयांत रात्रंदिवस महात्मे पांडव, त्यांचें सैन्य आणि स्त्रिया जें दुःख घोटत असतें, आणि कृष्णभगिनी कोणत्या प्रकारचा आहार करीत असत तेंही सुभद्रेला पुत्रमरणाचें जें तीव्र दुःख होत आहे, मला कथन करा.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, त्या वेळीं राजा, या ठिकाणीं तुझी सर्वजण एकत्र जमलां तेथें पांडवांस उत्तम विश्रांति मिळाली व कुरु-आहा असं समजण्यावरून, तुमचा मोह एकदा राजाच्या आज्ञेवरून ते विविध अन्नपेयांचा नाहीसा करून टाकावा याच हेतूनें मी येथें आस्वाद घेत असत. याप्रमाणें सैन्य व अंतःपुर आलों आहे. हे देव, गांधर्व आणि हे सर्व महर्षि यांसह त्यांनीं एक महिना त्या वनांत विहार यांनीं माझ्या तपांचें चिरसंभूत सामर्थ्य आज केला. असो; नंतर, हे अनघा, मी तुला मघां अवलोकन करावें. तर, हे महाप्राज्ञा, तुझी सांगितल्याप्रमाणें व्यास मुनि तेथें आले. मग, कोणती कामना मी पूर्ण करूं सांग. वर राजा, धृतराष्ट्र राजासन्निध व्यासांच्या समो-देण्यास मी सिद्ध झालों आहे. माझ्या तपश्च-वर्ती बसून त्या सर्वांचीं संभाषणें चाललीं येथें सामर्थ्य अवलोकन कर."

असतां दुसरे मुनि त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले. राजा जनमेजया, अमितबुद्धिमान् व्यासांनीं राजा, नारद, पर्वत, महातपस्वी देवल, विश्वा-याप्रमाणें भाषण केलें असतां त्या राजेंद्रानें वसु, तुंबुरु आणि चित्रसेन इतके मुनि तेथें क्षणभर विचार करून बोलण्यास प्रारंभ केला. आले. मग महातपस्वी कुरुपति युधिष्ठिरानें तो म्हणाला, "महाराज, आपली मजवर धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून व्यासांप्रमाणें त्यांचीही कृपा झाली, तेणेंकरून मी धन्य झालों. ह्या यथाविधि पूजा केली आणि त्या पूजेचा स्वीकार सद्गुजनांसह येथें आपला मला सहवास घडला,

याच्या योगानें माझे जीवित सफल झालें. वरांगना आणि धृतराष्ट्राच्या सुना यांचा शोक महाराज, आपल्यासारख्या ब्रह्मकुलवासीं माझा जसा कांहीं ताजा झाला. मग, जिनें डोळे समागम घडला, त्यापेक्षां येथेंच मला इष्ट गति बांधले होते अशी ती पुत्रशोकांनं व्याकुल प्राप्त झाली, असें मी समजतों. तुमच्या दर्शन- झालेली मांधारी उभी राहून हात जोडून मांत्रंकरून मी पावन झालों, यांत संशय स्वशुरास झणाली, 'हे मुनिपुंगवा, मेलेल्या नाही. आतां मला परलोकाचें विलकूल भय पुत्रांचा शोक करतां करतां ह्या राजाचीं हीं उरलें नाही, हें निश्चित होय. परंतु, महाराज, सोळा वर्षे गेलीं; तथापि, हे प्रभो, याला शांति मुलांवर माझा लोभ असल्यामुळें त्या अत्यंत प्राप्त होत नाही. पुत्रशोकांनं यास पक्कें घेरलें दुष्ट व मूढ दुर्योधनाच्या दुष्कृत्यांच्या योगानें असून हा एकसारखा सुस्कारे टाकीत असतो माझें मन तिळतिळ तृप्त असतें ! त्या पाप- आणि त्यामुळें हा कधीच निजत नाही ! महा- बुद्धीनें निष्पाप पांडवांस व्यर्थ छळिलें आणि राज, आपण तपोव्रतानें सर्व लोक निराळे त्याच्याबरोबर मनःस्थे व हत्ती यांसह वर्तमान निर्माण करण्यास समर्थ आहां. मग आपणांस संपूर्ण पृथ्वीचा घात झाला ! नानादेशांचे मोठ- परलोकीं गेलेंले पुत्र ह्या राजास दाखवितां मोठे राजे माझ्या मुलांसाठीं येथें आले आणि येणार नाहीत काय ? मुलगे व माझेंद निधन सर्वजण मृत्युमुखीं पडले ! ब्रह्मन्, अत्यंत प्रिय पावल्यामुळें ही द्रौपदी नित्य शोक करीत असें प्राण, बायका व मातापितरें यांचा त्याग असून सर्व स्तुपांकडे पाहून बर ह्या स्तुपा- करून जे वीर त्या वेळीं मृत्युसदनीं गेले, आणि वत्सल कृष्णेला फारच दुःख होतें ! तशीच ज्यांनीं मित्रकार्याचें धारातीर्थी देह ठेविले, ही मधुरभाषिणी कृष्णमणिनी सुभद्रा सोम- त्यांस कोणती गति मिळाली असेल वरें ? द्राचा वध झाल्यामुळें दुःखित होऊन विचारी तसेंच रणांत पडलेले माझे पुत्र व नातू हे तरी अतिशय शोक करीत असतें ! ही भूरिश्रव्याची कोणत्या गतीस गेले असतील, याची माझ्या अत्यंत आवडती भार्या रात्रंदिवस पतिवियो- मनाला रात्रंदिवस चिंता लागलेली असत. माणें अतिशय तळमळत असत. हिचा आज्ञे- प्रचंड सैन्य, शांतनव भीष्म आणि द्विजश्रेष्ठ यासरा धीमान् बाल्हिक राजा व त्याचा पुत्र द्रोण यांचा आम्हांमुळें घात झाला, तेंणेंकरून तर सोमदत्त हेही हिच्या पतीबरोबरच रणांत पडले माझें मन फारच खात असतें ! माझ्या पाणी, मुख व आहेत. तसेंच, मुने, रणांतून पलायन न कर- उतावळ्या पुत्रानें पृथ्वीच्या राज्याची हांव धरून गाच्या, मलाबुद्धिमान् व तेजस्वी अशा या तिचे पार्थी ह्या देदीप्यमान् कुलाचा क्षय केला. आपल्या पुत्रांचे जे शंभर पुत्र रणांगणांत निधन ह्या सर्व गोष्टी आठवून अहर्निश मी जसा पावले, त्यांच्या ह्या शंभरजणी भार्या दुःख जळत असतां. दुःखशोकाकुल झाल्यामुळें मला आणि शोक यांत अगदीं बुडून गेल्या आहेत. केव्हांही सुख वाटत नाही; आणि, ताता, माझ्या यांच्या डोळ्यांचें पाणी कधीच खळत नाही; मनांत सारखें हेंच चिंतन चालत असल्यामुळें आणि त्यांकडे पाहतांच मला वरचेवर शोकाचें मला केव्हांही शांति मिळत नाही ! ” भरतें येतें ! हे महामुने, त्या भयंकर संहारामुळें

वैशंपायन सांगतातः—जनेमेजया, या- या शंभरजणी माझ्या सभोवतीं रुदन करीत प्रमाणें त्या राजर्षींचा बहुबिध विलाप श्रवण वसतात ! हे प्रभो, त्या संग्रामांत गत झालेले करून मांधारी, कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा, दुसऱ्या ते शूर महात्मे, माझे महारथी स्वशुर (भीष्मा-

स्वर्ग) आणि सोमदत्तप्रभृति राजे यांस सिद्ध झाला आणि म्हणाला, 'मी देतो हा वर कोणती गति मिळाली बरे? भगवन्, माझे इत-तुला घेतलाच पाहिजे.' तेव्हां 'नाही' म्हटलें केंच मागणें आहे कीं, आपल्या पुत्रांस हीन असतां त्या ऋषीस कोप येईल या भीतीनें मीही गति मिळाली कीं काय अशा शंकेनें चिंता-त्यावर 'होय' म्हटलें. मग तो मुनि पुनः क्रांत झालेला हा राजा, मी व आपली स्तुषा म्हणाला, 'हे भद्रे, तुझ्या पोथी धर्माचा अवतार कुंती ही आम्ही सर्व तुमच्या प्रसादानें जेणें होईल; आणि, हे शुभानने, तूं ज्यांस आवाहन करून शोकराहित होऊ, असें आपण करावें.' करशील ते देव तात्काळ तुजसमीप प्राप्त होऊन याप्रमाणें गांधारीनें भाषण केलें असतां, तुझ्या अंकित होऊन राहतील.' इतकें बोलून तो व्रतानुष्ठानां जेचें तोंड सुकलें आहे अशा विप्र अंतर्धान पावला. तेव्हां मी विस्मित होऊन कुंतीस आपल्या गुणगणें जन्मलेल्या सूर्यतुल्य गेलें. त्या वेळीं मी खरोखर अगदीं लहान तेजस्वी पुत्राचें स्मरण होऊन दुःख झालें. होतें. परंतु त्या वेळचें मला पकें स्मरण आहे व्यासांची दृष्टि व कान तीक्ष्ण असल्यामुळे ती व तें आमरण ताजें राहिल. त्या ऋषीचें तें अर्जुनाची माता दुःखित झाल्याचें त्यांच्या भाषण रात्रंदिवस माझ्या हृदयांत घोळूं लागलें. तात्काळ ध्यानांत आलें आणि ते तिला ह्मणाले, आणि एके दिवशीं मी मंदिरांत बसून बाहेर "हे महाभाग, तुझ्या मनांत काय घोळत पहात असतां समोरच सूर्य उदय पावत आहे आहे तें खुशाल सांग; तुझी काय इच्छा आहे असें पाहून ऋषिदत्त वराची प्रतीति पाहण्याची ती कळूं दे." मग कुंती त्या श्वशुरास शिरसा मला इच्छा उत्पन्न झाली; आणि यापासून काय प्रणाम करून तें प्राचीन गोप्य उघड करीत अनर्थ ओढवेल याचा मूलपणामुळें पांच न राहून मी त्यास आवाहन केलें. तेव्हां तत्काळ तो सहस्रांशु सूर्य देव माझ्या समीप प्राप्त झाला ! त्या वेळीं त्यानें आपल्या देहाचे दोन भाग केले; एक जमीनीवर आणि दुसरा आकाशांत. द्वितीय भागाच्या योगानें तो पूर्वप्रमाणें जग प्रकाशमान

अध्याय तिसावा.

—:—

व्यास व कुंती यांचा संवाद.

कुंती ह्मणाली:-भगवन्, आपण माझे करीत होता; आणि प्रथम रूपानें तो माझ्याजवळ श्वशुर आहां-माझे दैवत जें पति त्याचेंही आला. त्यास पाहतांच मी थरथर कांपूं लागलें, आपण दैवत आहां; अर्थात् आपण माझे देवा-पण तो म्हणाला, 'मजपासून इच्छित वर धिदेव आहां. आपणांपाशीं मी खरें खरें मागून घे.' तेव्हां मी भीतभीत शिरसा प्रणाम बोलतें, आपण श्रवण करावें. एकदा दुर्वासा करून 'आपण जावें' इतकेंच त्यास बोललें. नामक एक अत्यंत कोपिष्ठ व तपस्वी ब्राह्मण परंतु तो चंडाशु रागावून म्हणाला, "मला माझ्या पित्याकडे भिक्षेच्या हेतूनें आला होता. केलेलें आह्वान व्यर्थ होणें नाहीं. तूं कांहीं त्यास मी शुचिभूतपणानें, शुद्ध अंतःकरणानें मागणार नाहींस तर मी तुला व ज्यानें तुला आणि विनचूक वर्तनानें इतकें संतुष्ट केलें कीं, वर दिला त्या ऋषीलाही दग्ध करून टाकीन!" रागावण्यास मोठमोठ्या जागा असतांही तो तेव्हां, आपलें कांहींही होवो, पण आपल्यावर मजवर मुळींच कधीं क्रुद्ध न होतां उलट उपकार करणाऱ्या, त्या ऋषीचें सूर्याच्या कृतकृत्य व संतुष्ट होऊन मला वर देण्यास शापानें अनिष्ट होऊं नये म्हणून मी मग

यमधर्माच्या अंशानें विदुर व युधिष्ठिर राजा हे ऐकतांच सर्व लोक मोठ्यानें गर्जना करीत जन्मले. दुर्योधन हा कलि व शकुनि हा गंगेकडे निघाले; आणि धृतराष्ट्रानेंही आपले द्वापर होता; आणि, हे शुभांगि, दुःशासन- अमात्य, पांडव, मुनिश्रेष्ठ व गंधर्व यांसहवर्त-प्रभृति तुझे पुत्र हे राक्षस होते, समजलीस ! मान प्रयाण केलें. त्या वेळीं हा मनुष्यांचा अरिंदम भीमसेन हा मरुद्रणापासून जन्मला. समुद्रच चालत आहे, असा भास झाला. असो; मग धनंजय पार्थ हा प्राचीन नर नामक ऋषि होय. गंगातीरी पांचल्यावर, ज्याला जी मिळाली व जी हृषीकेश कृष्ण हा नारायण असून नकुलसहदेव बरीशी वाटली ती जागा तो धरून बसला. होतां हे अश्विनीकुमार आहेत. अर्जुनाचे पोथी ज्याचा होता तो सर्व जनसमुद्र शांत झाला; पांडवां-जन्म झाला, जो सर्वास अतिशय हर्ष देत सह धीमान् धृतराष्ट्र राजानें स्त्रिया व वृद्ध असे, आणि ज्या पांडवपुत्रास सहा महारथ्यांनी यांची बसावयाची आधी तजवीज करून मग मिळून मारिलें, तो शौभद्र हा साक्षात् तोही पांडवांसह इष्ट स्थलीं बसला व त्याचे चंद्रच योगबलेंकरून आपल्या दोन मूर्ति समोवतीं त्याचे सेवक बसले. मृत राजे रात्री निर्माण करून अवतरला होता. त्याचप्रमाणे, दिसावयाचे होते, तेव्हां कधी रात्र होते असें हे शोभने, सूर्यानें आपल्या एका मूर्तीच्या दोन त्यांस होऊन गेलें आणि त्यांस तो दिवस मूर्ति केल्या. एकीनें तो जग प्रकाशित करीत केवळ शंभर वर्षासारखा भासला ! शेवटीं होता आणि ऋण ही त्याची द्वितीय मूर्ति होती एकदाचा सूर्य पवित्र अस्ताचलीं गेला आणि असें जाण. धृष्टद्युम्न द्रौपदीसह अग्नीपासून उत्पन्न मग त्या लोकांनीं स्नानें वेगरे करून सायंकालीं झाला, तो अग्नीचाच अंश होता आणि शिखंडी उचित अशीं अर्घ्यप्रदानादिक कृत्ये आटोपिलीं. हा राक्षस होता. द्रोण हा बृहस्पतीचा अंश असून

अश्वत्थामा हा रुद्राच्या अंशापासून झाला होता; आणि हेंही लक्ष्यांत असुं दे कीं, गंगानंदन भीष्म हा मनुष्यत्व पावलेला वसु होय. याप्र-

अध्याय वत्तिसावा.

—०:—

मृतदर्शन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर रात्र लोकीं अवतरून आपलें उद्दिष्ट शुभ कार्य होतांच तेथें जमलेले ते सर्व लोक सायाह्निक केल्यावर पुनः स्वर्गांत प्रयाण केलें. (अर्थात्, क्रिया आटपून व्यासांकडे गेले. मग पांडव व त्यांस कोणती गति मिळाली असेल, काय बरोबरचे ऋषि यांसह धर्मात्मा धृतराष्ट्र शुद्ध झालें असेल, अशी चिंता बाळगण्याचें कोणासच व एकाग्र चित्तानें व्यासांच्या सन्निध बसला; प्रयोजन नाही.) तथापि तुमच्या सर्वांच्या गांधारीसहवर्तमान सर्व स्त्रियाही बसल्या; अंतःकरणांत परलोकसंबंधी भीतीनें कायमचें आणि नंतर पौर व प्रजाजन वेगरे ते सर्व ठाणें दिलेलें आहे, तर आज मी तीही भीति लोक आपापल्या वयांस अनुसरून योग्य पार नाहीशी करून टाकतों. आतां सर्वांनीं स्थलीं बसले. नंतर महातेजस्वी व्यास मुनींनीं भागीरथी नदीवर चलावे; म्हणजे तेथें तुम्हांस भागीरथीच्या पवित्र जलांत स्नान करून रणांगणांत पडलेले ते सर्व योद्धे दृगोचर होतील ! पांडवांकडील व कौरवांकडील सर्व योद्धे आणि

गंगातीरीं गमन.

वैशंपायन सांगतात:—व्यासांचें हें भाषण ह्मण केलें. मग, जनमेजया, पूर्वी कौरव-

पांडवांच्या सैन्याचा रणमैदानावर जसा अति-
शय मोठा ध्वनि होत होता तसाच हुबेहूब
या वेळीं भागीरथीच्या उदकांत ध्वनि होऊं
लागला ! आणि पुढें ते भीष्मद्रोणप्रभृति हजारों
वीर व राजे आपआपल्या सैन्यासह त्या जलां-
तून वर निघाले ! पुत्र व सैनिक यांसह विराट
व द्रुपद, द्रौपदीचे पुत्र, सौमद्र, घटोत्कच
राक्षस, कर्ण व दुर्योधन, महारथी शकुनि,
दुःशासनप्रभृति महाबल धार्तराष्ट्र, जरासंधाचा
पुत्र, भगदत्त, वीर्यशाली जलसंध, भुरिश्रवा,
शल, शल्य व भावांसहवर्तमान वृषसेन, राजपुत्र
लक्ष्मण, धृष्टद्युम्नाचे पुत्र, शिखंडीचे सर्व पुत्र,
भावांसह धृष्टकेतु, अचल, वृषक, तसाच अलायुध
राक्षस, बाल्हिक, सोमदत्त व राजा चेकितान
हे आणि बहुत्वामुळे ज्यांचा नांमनिर्देश करतां
येत नाहीं असे दुसरेही पुष्कळ राजे व वीर
उज्ज्वल देहानें त्या जलांतून वर निघाले ! लढा-
ईच्या वेळीं ज्या वीरांचा जो वेष, जें वाहन
व जो ध्वज होता, तोच वेष, तेंच वाहन व
तोच ध्वज ह्याही वेळीं असलेला दिसत होता !
सर्वांनीं दिव्य वस्त्रें परिधान केलीं होतीं आणि
सर्वांचीच कुंडले लकाकृत होतीं. त्यांचें वर,
मत्सर, क्रोध, अहंकार वगैरे पार नष्ट झाले
हेते. त्यांसमागें गंधर्व गायन करीत होते,
बंदिजन स्तुति करीत हेते; त्यांनीं दिव्य
पुष्पमाला व दिव्य वस्त्रें धारण केलीं होतीं;
आणि अप्सरांचे समुदाय त्यांच्या समोवतीं
नृत्य करीत हेते ! हे नराधिपा, सत्यवतीपुत्र
व्यासमुनींनीं प्रसन्न होऊन तपोबलानें त्या
वेळीं धृतराष्ट्र राजास दिव्य दृष्टि दिली. जिच्या
अंगीं दिव्य ज्ञान आणि तसेंच सामर्थ्य वसत
होतें, त्या कीर्तिमती गांधारीनेही ते सर्व पुत्र
आणि रणांत पडलेले इतर वीर यांस अवलो-
कन केलें. एकंदरीत हें सर्व कृत्य अत्यंत अद्भुत,
केवळ अचिंत्य, फार मोठें आणि अंगु-

वर रोमांच उठविणारें झालें. सर्व लोक अत्यंत
विस्मित होऊन टकमक पहात होते ! सर्व
नारीनर इतके तटस्थ झाले होते कीं, तीं सर्व
विशाल पडद्यावरील चित्रेंच आहेत कीं काय
असें मासत होते ! हे भरतश्रेष्ठा, त्या मुनीच्या
प्रसादानें दिव्यदृष्टीनें त्या सर्व वीरांस पहात
असतां धृतराष्ट्रास फार आनंद झाला.

अध्याय तेहेतिसावा.

—:—

स्त्रियांचें स्वस्वपतिलोकीं गमन.

वैशंपायन सांगतात:—नंतर, राजा, ते सर्व
नरश्रेष्ठ परस्परांस भेटले. त्या वेळीं त्यांचा मत्सर,
क्रोध व अंतःकरणांतील कल्मष पार नाहीसें झालें
होतें. त्या ब्रह्मर्षीनें केलेल्या श्रेष्ठ व शुभ विधा-
नास अनुसरून ते येथें प्राप्त झाले असून सर्वांचीं
अंतःकरणें स्वर्गातीं देवांप्रमाणें प्रफुल्ल झालीं
होतीं. मग, राजा, पुत्र पित्यास व मातेस
भेटले; भार्या पतींस भेटल्या; भावांनीं भावांस
आलिगिलें; आणि मित्र मित्रांशीं हितगुज करूं
लागले ! पांडव हे महाधनुर्धर कर्ण, सौमद्र व
द्रौपदेय यांस मोठ्या हर्षानें भेटले. राजा,
कर्ण व पांडव यांचे पूर्वी कोण वर-परंतु या
वेळीं ते प्रेमपूर्वक त्यास भेटून त्याचे मित्र
झाले ! याचप्रमाणें, भरतर्षभा, मुनीच्या प्रसादे-
करून ते इतरही सर्व योद्धे व क्षत्रिय क्रोध-
रहित हेतसाते परस्परांस भेटून पूर्वींचे वर पार
ठाकून मोठ्या मित्रभावानें राहिले. याप्रमाणें
ते पुरुषश्रेष्ठ कौरव व दुसरे सर्व राजे आपा-
पले गुरु, बांधव व पुत्र यांस भेटले; आणि
ती सर्व रात्र त्यांनीं अत्यंत आनंदात घालविली.
सर्व राजांस इतका आनंद झाला कीं, आपण
स्वर्गांतच आहों असे त्यांस वाटलें. राजा,
योद्धे परस्परांशीं हसूबोळूं लागले असतां
जेथें शोक, भीति, त्रास, उदासीनता किंवा अकीर्ति

घांस थाराच मिळाला नाही. सर्वजण जसे होऊन पतींची सलोकता मिळविली. पती-
 काहीं हर्षसागरांतच पोहत होते ! आणि त्या प्रमाणेच त्यांचीही रूपे दिव्य झाली; त्यांच्या
 स्त्रियाही आपले पिते, भ्राते, पति व पुत्र यांना अंगावर दिव्य अलंकार हळकू लागले; आणि
 भेटून परम आनंदित होत्या त्या सर्व दुःख पार तशाच दिव्य पुष्पमाला व दिव्य वस्त्रे
 विसरल्या. याप्रमाणे ते वीर व त्या स्त्रिया यांनी यांनी त्या विभूषित झाल्या. त्या सुशील, सद्गुणी
 एक रात्र असा विहार केला आणि मग परस्प- व सकलगुणपरिपूर्ण भामिनी क्लेशरहित
 रांचा निरोप घेऊन व एकमेकांस आलिंगून ते होत्या त्या विमानांत आरूढ होऊन स्वस्थानीं
 आल्या वाटेनें निघून गेले. नंतर त्या मुनि- पोंचल्या. याशिवाय त्या धर्मवत्सल वरद व्यास
 पुंगवानें त्या सर्व वीरांचें विसर्जन केलें, तेव्हां मूर्तींनीं प्रत्येकास जी जी इच्छा होती ती
 पहातां पहातां ते सर्वजण क्षणांत अंतर्धान ती त्या कालीं पूर्ण केली. तो राजांचा पुनरा-
 पावले, आणि पवित्र भागीरथी नदींत अवगाहन गमनवृत्तांत ऐकून दूरदूरच्या देशांतील
 करून आपले रथ व ध्वज यांसह ते महात्मे लांकही आश्चर्यचकित व हर्षित झाले.
 स्वस्थानीं गमन करिते झाले. कित्येक देवलोकीं राजा, ते मृत वीर पुनः आपल्या प्रियजनांस
 गेले, कित्येक ब्रह्मसभेस पोंचले, कोणीं वरुण- कसे भेटले, ही कथा जो मनुष्य सम्यक् श्रवण
 लोकीं गमन केलें, आणि कित्येकांनीं कुचेर- करील, त्यास येथें नित्य प्रिय गोष्टींचा लाभ
 नगरी गांठली. त्याचप्रमाणे कित्येक राजे वैव- होईल आणि परत्रही शुभ गति प्राप्त होईल.
 स्वतः लोकांस पोंचले आणि कोणी राक्षस- जो अत्यंत धर्मज्ञ विद्वान् ही इष्टबांधवसंयो-
 लोकीं, कोणी पिशाचलोकीं, व दुसरे कित्येक गाची दुःखक्लेशरहित कथा तत्त्वतः सज्जनांस
 उत्तरकुलंत जाते झाले. सारांश, त्या महा- कथन करील, त्यालाही या लोकीं कीर्ति
 त्यांस जे जे लोक प्राप्त झाले होते त्यांस व परत्र शुभ गति प्राप्त होईल. हे भारता, वेदा-
 त्यांस ते सर्वजण आपलीं वाहनें व सेवक ध्ययन करणारे, तपोयुक्त, सदाचारी, दमनशील,
 यांसह पुनः विचित्र गतीनें निघून गेले. त्या दानाच्या योगानें निष्पाप झालेले, सरळ वर्त-
 सर्वांनीं गमन केल्यानंतर, जलांत उभे राहिलेले नाचे, शुचिर्भूत, शांत, हिंसा व असत्य यां-
 ते कुरुकुलाच्या हितार्थ झटणारे महातेजस्वी पासून अलिप्त राहिलेले, आस्तिक बुद्धीचे,
 धर्मशील व्यास महामुनि त्या सर्व गतभर्तृका श्रद्धालू व धैर्यावान् असे लोक हें आश्चर्य-
 क्षत्रियस्त्रियांस म्हणाले, “ ज्या थोर स्त्रियांस कारक पर्व श्रवण करून परम गतीस जातील.
 पतीचा लोक प्राप्त व्हावा अशी इच्छा असेल,
 त्यांनीं वेळ न गमावतां ताबडतोब भागीरथींत
 स्नान करावें ! ” त्यांचें तें भाषण ऐकतांच त्या
 श्रद्धालू वरांगनांनीं श्वशुराचा निरोप घेऊन
 एकदम जाव्हवीच्या जलांत उड्या घेतल्या. तेव्हां,
 राजा, त्या सर्वही साध्वी तात्काळ देहांपासून पितामहांचें आगमन व निर्गमन श्रवण करून
 विमुक्त होऊन दिव्य देहांनें पतींशीं संगत त्या काळीं विद्वान् जनमेजय राजा हर्षभरित
 झाल्या. याप्रमाणे एकीमागून एक त्या सर्व झाला; आणि त्यानें हर्षयुक्त अंतःकरणानें
 सुरशील पतिव्रतांनीं उदकांत शिरून मुक्त त्यांच्या पुनरागमनाविषयी प्रश्न विचारिला

अध्याय चौतिसावा.

—:—

जनमेजयाचें शंकासमाधान.

सौति सांगतातः— भीष्माचार्यप्रभृति सर्व
 पितामहांचें आगमन व निर्गमन श्रवण करून
 विमुक्त होऊन दिव्य देहांनें पतींशीं संगत त्या काळीं विद्वान् जनमेजय राजा हर्षभरित
 झाल्या. याप्रमाणे एकीमागून एक त्या सर्व झाला; आणि त्यानें हर्षयुक्त अंतःकरणानें
 सुरशील पतिव्रतांनीं उदकांत शिरून मुक्त त्यांच्या पुनरागमनाविषयी प्रश्न विचारिला

कीं, “एकदा जे देह भस्मसात् झाले त्याच देहां- याचप्रमाणें पित्रादि देह हे जागृतीतील स्थूल-
सह ते वीर पुनः कसे दृश्यमान झाले ?” यावर देहांच्या मानानें नित्य किंवा चिरकाल टिक-
त्या प्रतापी व विवेचनकुशल व्यासशिष्याने णारे असून वरच्या कोटींतील आहेत. म्हण-
त्या राजाचें असें समाधान केलें. नच जागृतींत विशिष्ट कर्मफल भोगण्या-

वैशंपायन सांगतातः—राजा, कर्मकर्ता साठीं धारण केलेल्या ह्या देहाचा तें
देव, असुर किंवा मनुष्य कोणीही असला, तथापि भोगलें जातांच नाश झाला तरी हृदया-
त्याच्या त्या कर्माचा क्षय भोगावांचून कोण- काशस्थ पित्रादि देह अविनष्टच असतात.
त्याही अन्य मार्गानें कदापि व्हावयाचा नाही. अर्थात् स्वप्नांतून निघून जागृतीत येण्याप्रमाणें
सर्व कर्मांचें फल भोगलेंच पाहिजे, आणि तें जे जागृतीतून निघून आत्मज्ञानाच्या बलांम-
देवादिकांसही भोगलेंच पाहिजे, हा सिद्धांत हृदयाकाशस्थ देहांत प्रविष्ट होतात, ते काय-
होय. ह्या कर्माच्या योगानें निरनिराळ्या प्रका- चारी बनतात. त्यांस पाहिजे त्या लोकीं
रचे देह व आकार प्राप्त होतात. अमुक एक कर्माचें पाहिजे तेव्हां गमन करितां येतें, आणि जागृ-
फल भोगावयाचें अशा संकल्पानें जीवानें प्रत्येक तास जसा प्रत्येक वेळीं नष्ट होत असतांही
देह धारण केला असतो. अर्थातच प्रत्येक पुनःपुनः स्वाप्नदेह धारण करितां येतो, त्या-
देहांत जीव प्रवेश करतो, तेव्हांच तो आपणा- प्रमाणें हृदयाकाशस्थसही जड किंवा जागृ-
बरोबर शुभ किंवा अशुभ कोणतें तरी विव- तींतील देह पुनः पुनः धारण करतां येतो. आपले
क्षित कर्म घेऊनच प्रवेश करितो आणि त्या जागृतींतील हे देह पांचभौतिक आहेत. पांच-
देहांत त्या कर्माचें शुभाशुभ फल तो भोगित भौतिक पदार्थांचा (ह्या देहांचा) नाश झाला
असतो. आपणास स्वप्न पडतें त्या वेळीं तथापि पंचमहाभूतांचा नाश होत नाही; फक्त
आपला जागृतींतील देह शय्येवर अचेतनवत् विशिष्ट रचनेचा नाश होतो. पांचभौतिक
पडलेला असतो आणि आपणास दुसऱ्याच एक देहांच्या मानानें पहातां पंचमहाभूतें हीं नित्य
स्वाप्नदेह प्राप्त होऊन त्यामध्ये आपण आहेत. हृदयाकाशस्थ देह हे महाभूतात्मकच
निरनिराळ्या प्रकारचीं सुखदुःखें किंवा शुभा- आहेत. कर्मापासून उत्पन्न झालेले भौतिक
शुभ कर्मफलें भोगितां. पुढें ती स्वप्नावस्था देह कर्मक्षय होतांच ह्या महाभूतांत
संपली असतां म्हणजे जें कर्मफल भोगण्यासाठीं लीन होऊन जातात; तथापि हीं महा-
तो स्वप्नगत देह धारण केला होता तें संपलें भूतें किंवा हृदयाकाशस्थ देह कायम
असतां त्या स्वाप्नदेहाचाही नाश होतो, आणि असतातच. कर्म भोगावयाचें असेपर्यंत हीं
आपण पुनः जागृतींतील जड देहांत संचार अनित्य शरीरें आणि ते नित्य देह यांचा
करितों. जसा स्वप्नांतील देह जागृतींतील देहा- एकत्र वास असतो व केवळ तादात्म्य किंवा
हून भिन्न आहे व त्याचा नाश झाला तरी एकरूपता असते. परंतु जेव्हां कर्म संपून ह्या
त्याबरोबर जागृतींतील देहाचा नाश होत नश्वर देहांची लीन होण्याची वेळ येते,
नाहीं, तसाच जागृतींतील देहाचा नाश झाला तेव्हां त्यांबरोबर ते हृदयाकाशस्थ नित्यदेह
तरी तेणेंकरून हृदयाकाशस्थ पितृदेहाचा नाश नाश पावत नाहीत. ते त्यांपासून अनिराळे
होत नाही. स्वाप्नदेहाच्या मानानें जागृतींतील होतात, आणि त्यांचें अस्तित्व असल्यामुळेच ते
वेह नित्य किंवा चिरकाल टिकणारा आहे; आणि मृत वीर पुनः पूर्वरूपानें दृश्य होणें असतेंच

नाहीं. आतां ह्या हवयाकाशस्थ पित्रादि देहांची भाव (पदार्थ) नित्य होत असतात. प्राप्ति कशी होते तें सांगतों. कर्म दोन प्रकारचें अज्ञानी जनांस जे भाव अनित्य असतात, आहे: एक प्रवृत्तिरूप आणि दुसरें निवृत्तिरूप. तेच ज्ञानवंतांस नित्य होतात. अश्वास मारण्या-पैकीं निवृत्तिरूप कर्माच्या योगानें हा सत्य व विषयींची अश्वमेधांतील श्रुति ही अशाच अष्ट असा फलागम (पित्रादि देह) प्राप्त प्रकारची आहे; आणि शरीरी जीवांची इंद्रियें हेतो; आणि दुसरें जें प्रवृत्तिरूप कर्म, त्याच्या नित्य व निश्चयानें परलोकीं गेलेलीं असतात. योगानें आत्म्यास (भौतिक देहास) सुख- अस्तु; परंतु, हे पार्थिव, हे ज्ञानमार्ग तुझ्या अधि- दुःख भोगावें लागतें. आतां यद्यपि आत्म्यास काराबोहरचे आहेत. मी तुला हितकर व प्रिय सुखदुःख भोगणें पडतें, तथापि तो त्या होईल असें हेंही सांगतों कीं, ज्ञानमार्ग हा फार दुःखाच्या योगें नाश पावत नाहीं. क्षेत्रज्ञ आत्मा पृथला मार्ग असून तुला आज आकलन करतां हा अविनाश्य व अविकार्य आहे, हा सिद्धांत येण्याजोगा नसल्यामुळें, उपासनायुक्त कर्मानें होय. आपला जड देह हें एक भिंग प्राप्त होणारे देवयानमार्गाच तुला योग्य आहेत आहे असें समज; आणि या भिंगांत आत्मा हें आणि हा यज्ञ चालू असतां ते तू ऐकिलेही आहेतस. एक चित्र बसवून तसबीर बनविलेली आहे जेव्हां तू यज्ञ केलास तेव्हांच देव तुझे मित्र असें मनांत आण, म्हणजे ही गोष्ट चांगली ध्यानांत झाले आहेत. हे देव प्रत्येकीं ज्या लोकीं येईल. भिंग मळकट, फुटकें वगैरे असेल तर वास्तव्य करितात, त्या लोकचे तेच अधिपति त्याप्रमाणें तें चित्रही मळकट वगैरे भासेल. असल्यामुळें, जीवांस ते लोक प्राप्त करून देणें म्हणजे चित्र हें साक्षिभूत सान्निध्यानें काचेचे न देणें ही त्यांच्या स्वाधीनची गोष्ट आहे; मलिनत्वादि धर्म भोगितें, असें झालें. तथापि आणि म्हणूनच, जे त्यांचें यजन करितात तेच त्या काचेच्या नाशाबरोबर चित्राचाही नाश त्या लोकीं जाऊन नित्यत्व पावतात, इतर पावत होतो असें म्हणतां येणार नाहीं. याच न्यायानें नाहींत. राजा, याप्रमाणें पांचभौतिक देव- शरीररूप क्षेत्रांत (चौकटींत) राहणारा क्षेत्रज्ञ वर्ग आणि आत्मा नित्य असतांना जो निर- आत्मा- (चित्र) ही क्षेत्राच्या नाशाबरोबर निराळ्या देहांशीं आत्म्याचा कायमचा संबंध नाश पावत नाहीं. भोगण्यासाठीं जें विवक्षित किंवा एकरूपता आहे असें मानील, तो अज्ञ कर्म बरोबर घेऊन क्षेत्रज्ञ एखाद्या देहांत प्रविष्ट समजावा. अर्थात् पितापुत्रादिकांचा वियोग झाला असेल, तें कर्म संपलें नाहीं तोपर्यंत त्या झाला असतां जो शोक करील त्यासही अजाण देहाचें अस्तित्व असतें आणि तें कर्म संपतांच म्हटलें पाहिजे. ज्याला वियोगानें दुःखशोक आत्मा त्या देहाचा त्याग करून दुसरें कर्म होईल असें वाटत असेल त्यानें प्रथम संयोगच भोगण्यासाठीं बरोबर घेऊन अन्य देहांत प्रवेश करूं नये; म्हणजे त्यास वियोगजन्य करितो. महाभूतें, इंद्रियें वगैरे अनेक निरनि- दुःखाची भीति नाहीं. वंध्येला पुत्रवियोगदुःख राळे पदार्थ शरीरामध्ये एकत्र झालेले असतात कोठून होणार ? खरें पाहिलें असतां कोणा- आणि त्या सर्वांमिलून ' मी अमुक ' (व्यक्ति) लाच संयोगजन्य सुख किंवा वियोगजन्य दुःख ' मी तमुक ' (एक व्यक्ति) अशी भावना होण्याचें वास्तविक कारण नाहीं. कारण, होते. परंतु देहाविक आणि आत्मा यांचें आत्मा हा संगरहित आहे. अर्थात् ज्यास संगच पृथक्क जाणणाऱ्या योग्यांचे हेच भूतेंद्रियादि नव्ही, त्यास वियोगाचें दुःख कोठून अस-

णार ! परंतु अशा प्रकारें ज्ञान उपजतच अस-
ण्याचें भाग्य सर्वांसच कोठें आहे ? ज्यांस
ही ज्ञानकला प्राप्त झाली नाही व ज्यांस सर्वत्र
द्वैतच (अनेकत्व) दिसत असतें, अशा मनु-
ष्यानें आधीं उपासनावलें करून देहाभिमा-
नांतून वर निघून सगुण ब्रह्माचें ज्ञान संपा-
दावें; आणि तदनंतर, जिला परा बुद्धि म्हण-
तात ती जाणून तिच्या योगानें मोहापासून
निर्मुक्त व्हावें. देहाभिमानी द्वैतदर्शी जनांस
मुक्त होण्याचा हाच एक मार्ग आहे. मुक्ताची
जाणीव अशी असते कीं, “ हा अदर्शना-
पासून (ब्रह्मापासून) उत्पन्न झाला आणि पुनः
अदर्शनांतच लीन झाला. मध्यंतरीही मी त्यास
ओळखीत नव्हतो किंवा मीही त्याच्या ओळ-
खीचा नव्हतो. अर्थात् त्याच्या येण्याजाण्या-
पासून मला हर्षविषाद होत नाही. ” ईश्व-
रत्व न पावलेला मनुष्य ज्या ज्या शरीरांनें जें
जें कर्म करितो, त्या त्या शरीरांनेच त्यास
त्या त्या कर्माचें फल भोगावें लागतें. मनानें
केलेल्या पातकाचें फळ मानसिक ताप हें भोगावें
लागतें; आणि शरीरकृत पापाचें फल शारी-
रिक तापाचे द्वारेच भोगणें पडतें. शिवाय, तें
अवश्य भोगावें लागतें, कधीं चुकत नाही, किंवा
चुकवितांही येत नाही. यास्तव काया, वाचा,
व मन यांचें संयमन करून प्राणनिरोध करावा.

अध्याय पसतिसावा.

—:०:—

जनमेजयास स्वपितृदर्शन.

वैशंपायन सांगतात:—धृतराष्ट्र राजानें
यापूर्वीं दृष्टि नसल्यामुळें पुत्रांस कधींही पाहिलें
नव्हतें. परंतु, हे कुरुद्वेहा, या वेळीं व्यास
ऋषींच्या प्रसादानें त्यास त्यांचीं स्वरूपें पहा-
वयास सांपडलीं. शिवाय त्यास राजधर्म,
ब्रह्मोपनिषद् आणि बुद्धीचा निश्चय किंवा

ज्ञानजन्य समाधानवृत्ति प्राप्त झाली आणि एकं-
द्रीत तो तपोनिष्ठ व्यासांच्या प्रसादानें
सिद्धीस पोचला. त्याचप्रमाणें महाबुद्धिमान्
विदुरासही तपोबलें करून उत्तम सिद्धि प्राप्त झाली.

जनमेजय विचारितो:—ब्रह्मन्, जर वरद
व्यास मुनि मलाही माझा पिता रूप, वय आणि
वेष यांत अगदीं त्या अंत्यकालच्यासारखा
आज दाखवितील, तर माझी या सर्वांवर
खरी श्रद्धा बसेल. खरोखर असें होईल तर
माझ्या मनाचें प्रिय झाल्यासारखें होऊन मी
कृतार्थ होईन आणि माझें मनोगत सफल
झाल्याप्रमाणें होईल. तर त्या ऋषीश्वराच्या
प्रसादानें माझी एवढी इच्छा सफल व्हावी.

सौति सांगतो:—राजानें अशी इच्छा
प्रदर्शित केली असतां प्रतापनिधि धीमान्
व्यास मुनींनीं त्यावर प्रसाद करून परिक्षि-
तास तेथें आणिलें. मग शरीराकृति, वय व वेष
यांत हुबेहुब पूर्वींसारखा असलेला आपला
तेजस्वी पिता स्वर्गांतून उतरल्याचें जन-
मेजयानें अवलोकन केलें. त्याचप्रमाणें
महात्मा शमीक, त्याचा पुत्र शृंगी आणि परिक्षित्
राजाचे सर्व अमात्यही त्याच्या दृष्टीस पडले.
नंतर आनंदित झालेल्या त्या जनमेजय
राजानें पित्याकडून अवभृथस्नान करविलें,
आणि मग आपणही केलें. स्नान आटोपल्या-
नंतर, यायावर कुलांत जन्मलेला जरत्का-
रूचा पुत्र आस्तीक ब्राह्मण यास तो राजा
म्हणाला, ‘आस्तीका, आज माझ्या पित्यानें
येथें येऊन माझा शोक दूर केला, त्यापेक्षां
हा माझा यज्ञ म्हणजे विविध आश्रयांचें नि-
धानच होय असें मला वाटतें.’

आस्तीकानें उत्तर दिलें:—हे कुरुकुलभ्रष्टा,
तपाचे केवळ सागर असे पुरातन द्वैपायन मुनि
ज्याच्या यज्ञांत आहेत, त्यानें उभय • लोक
जिंकलेलेच आहेत. हे पांडववंदना, हा यज्ञ

सुरु शाल्यावर तूं विचित्र आख्यान श्रवण केलेस, सर्प भस्मसात् केलेस आणि पित्याची योग्यता संपादिलीस. राजा, तुझ्या सत्यनिष्ठ मुळें एकटा तक्षक कसा तरी वांचला इतकेंच. तूं सर्व ऋषींचें योग्य पूजन केलेस; महात्म्यांस कोणती गति मिळते हें पाहिलेंस; आणि हा पापविनाशक इतिहास श्रवण करून अत्यंत मोठा धर्म जोडलास. शिवाय, हे राजा, उदार जनांच्या दर्शनमात्रेकरून तुझ्या हृदयग्रंथीचा छेद झाला आहे. कारण, जे धर्माचा पक्ष संस्थापित करितात आणि ज्यांस सद्गतेन प्रिय असतें, अशा महात्म्यांच्या दर्शनानें पातकांचें भस्म होतें. यास्तव त्यांस नित्य नमन करीत जावें.

सौति सांगतो:—हे सत्तैमा, द्विजश्रेष्ठ आस्तीक मुनींच्या मुखांतून हें भाषण श्रवण करून त्या जनमेजय राजानें त्या मुनीस पुनःपुनः सन्मान देऊन त्याचें पूजन केलें; आणि नंतर त्या धर्मज्ञानें श्रेष्ठ वैशंपायन ऋषींस वनवासाची राहिलेली कथा विचारिली.

अध्याय छत्तिसावा.

—:—

युधिष्ठिराचें हस्तिनापुरीं आगमन.

जनमेजय विचारितो:—मुने, अनुयायांतह पुत्रपौत्रांस अवलोकन केल्यानंतर धृतराष्ट्र राजानें आणि युधिष्ठिर राजानेंही पुढें कांय केलें बरें?

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पुत्रांचें दर्शन ही मोठीच आश्चर्यकारक गोष्ट पाहिल्या- नंतर राजर्षि धृतराष्ट्राचा शोक पार नाहीस होऊन तो स्वस्थचित्तानें आपल्या आश्रमास परत आला. तेथें जमलेले ते सर्व दुसरे लोक आणि महर्षि हे धृतराष्ट्राचा निरोप घेऊन आपल्या इष्टस्थलीं निघून गेले. परंतु महात्मे पांडव आपल्या थोड्याफार सैनिकांसह पुनः त्या थोर धृतराष्ट्र राजाकडेच आले. नंतर धृतराष्ट्र

राजा आश्रमांत बसला असतां, त्रैलोक्यांत पूज्यता पावलेले सत्यवतीपुत्र धीमान् व्यास मुनि त्यास म्हणाले, “हे महाबाहो धृतराष्ट्रा, मी कांय म्हणतों तें ऐकून घे. हे कौरववंदना, वृद्ध व पुण्यशील ऋषि, वदवेदांगवेत्ते भीष्मादिक थोर वाडवडील आणि धर्म जाणणारे प्राचीन ऋषि यांच्या मुखांतून तूं नानाप्रकारच्या कथा श्रवण केल्या आहेस. आतां तूं शोकाकडे मनाची प्रवृत्ति रतिमात्र होऊं देऊं नको. भवितव्याबद्दल शहाणा कदापि दुःख पावत नाही. शिवाय देवलोकाहून आलेल्या नारद मुनींकडून देवांचें गुप्त कार्यही तुला समजलेलें आहे. रणांत मृत झालेले ते सर्वजण शस्त्रनिर्जित शुभ व पवित्र गतीस पोचले आहेत; आणि थोड्यावेळापूर्वी तूं प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणेच तसे पुत्र मोठ्या आनंदानें नित्य स्वच्छेनुरूप विहार करीत असतात. हा धीमान् युधिष्ठिर राजा तुझ्या अनुरोधानें वागतो आणि त्याचे सर्व भाऊ, स्त्रिया व इतर आतजनही त्याच्याप्रमाणेच तुजशी वर्तन ठेवतात. तेव्हां कोणत्याही बाजूने आतां तुझ्या मनास यत्किंचित्ही दुःख होण्यास जागा नाही. असो; राजा, या धर्मराजास आतां अनुज्ञा दे. त्यानें आतां परत जावें व आपल्या राज्याचें संरक्षण करावें, हें योग्य होय. त्याला येथें वनांत येऊन एक महिन्यापेक्षा अधिक दिवस झाले आहेत. हे नराधिपा, राज्याचें नित्य यत्नपूर्वक रक्षण करावें लागतें; कारण, हे कुरुद्वहा, त्यास अनेक शत्रू असतात.

अतुलतेजस्वी व्यासांनीं याप्रमाणें सांगितलें असतां वाक्पटु धृतराष्ट्र राजानें युधिष्ठिरास जवळ हांक मारून हाटलें, “हे अजात- शत्रो, तुझे कल्याण असो; तूं आपल्या भावांसह माझें भाषण श्रवण कर. राजा, तुझ्या पसकतेमुळें आम्हांला शोक मुळींच जाणवत

नाहीं; आणि, हे पुत्रा, तुझ्या संगतीमुळे मी दिरंगाई करूं नको. हे भरतर्षभा, पुष्कळ प्रकारच्या राजनीति तूं आजपर्यंत श्रवण केल्या वाटतें. कारण, हे विद्वन्, तूं तसाच कनवाळ आहेस. तेव्हां, राजा, आतां तुला काहीं सांगा. व आमच्या मजीप्रमाणें वागणारा आहेस. वयास पाहिजे असें मला मुळींच दिसत नाहीं.”

राजा, खरोखर तुजमुळें मला असें वाटतें कीं. वैशंपायन सांगतातः—धृतराष्ट्राचें असें माझा पुत्रच जिवंत आहे. मुलाकडून जितकें भाषण ऐकून युधिष्ठिर राजा त्यास म्हणाला, ह्मणून सुख होणें शक्य आहे तितकें तुज- “महाराज, आपण धर्मज्ञ आहां; ह्या निर- कडून मला प्राप्त झालें; आणि माझी प्रीतिही पराध बालकाचा त्याग करणें आपणांस योग्य तुजवर पराकाष्ठेची जडली आहे. हे महाबाहो, नाहीं. माझे सर्व भ्रांत व सेवक यांना खुशाल नग- आतां माझ्या मनांत कोणत्याही प्रकारचें रास जाऊं द्या. मी इंद्रियनिग्रह करून व व्रतस्थ राहून तुमची व उभय मातांची सेवा करीन.”

उगाच दिवसगत लावूं नको. तूं येथें असल्या- यावर गांधारी त्यास म्हणाली, “पुत्रा, असें मुळें तुजकडे लक्ष जाऊन माझें तप कमी झणूं नको. माझें बोलणें ऐक. युधिष्ठिरा, कमी होत आहे. मीं आपलें तपास वाहिलेलें सर्व कुरुकुल व माझ्या श्वशुराचा वंश शरीर तुला पाहून पुनः धारण केलें आहे. तुजवरच अवलंबून आहे. यास्तव, पुत्रा, तुला पाहून माझ्या शरीरांत कांहीं जीव परत जा. आजपर्यंत तूं आमची जी सेवाचाकरी आला आहे इतकेंच; बाकी आतां मी फार केलीस, तीच खरोखर पुष्कळ झाली. आतां दिवस काढीन असें नाहीं. त्याचप्रमाणें, राजा, राजा जें सांगत आहे तेंच तूं करावें. पित्याचें वाळल्या पानांचा आहार करून राहणाऱ्या वचन पाळणें हाच पुत्राचा धर्म होय.”

व माझ्या बरोवरीन व्रतनियम पाळणाऱ्या ह्या वैशंपायन सांगतातः—गांधारीनं असा तुझ्या दोन्ही माताही फार दिवस तग धरूं उपदेश केला असतां युधिष्ठिर कुंतीजवळ शकणार नाहींत. आम्हां सर्वांचेच दिवस संपत जाऊन तीस विनवूं लागला. ती या वेळीं माये- आले आहेत, आणि आमच्या जीविताचें मुळें पाण्यानें भरून आलेले नेत्र पसून हुंवके साफल्यही झालें आहे. व्यासांच्या तपःप्रभावानें देत होती. तीस युधिष्ठिर असें ह्मणाला, आणि तुझ्या समागमामुळें लोकांतरीं गेलेले “माते, धृतराष्ट्र राजा आणि यशस्विनी गांधारी दुर्योधनादिक आमच्या दृष्टीस पडले. आतां, हे मला जाण्याचा आग्रह करीत आहेत. परंतु, अनघा, मला जगून अमुक एक करावयाचें माते, माझें चित्त तुजकडे गुंतलें असून फार उरलें आहे, असें मुळींच नाहीं. तेव्हां राहि- दुःखित होत आहे. अशा स्थितीत मला कसें लेला अल्प काळ निर्वेधपणें तपाचरणांत घाल- जावेले ? तूंच सांग ! माते, नगरास जाण्यास विणें हेंच युक्त होय. यास्तव, राजा, आतां तर माझा पाय निघत नाहीं; आणि, हे धर्म- मी उग्र तपश्चर्येस प्रारंभ करीन; त्यास तुझें चारिणी, तुझ्या तपाला व्यत्यय आणण्याचेंही अनुमोदन असावें. या कुलाची कीर्ति, वंश- माझ्या जिवार येत आहे. कारण, तपाहून विस्तार आणि एकंदर सर्वच कुल मीं आज कांहींच श्रेष्ठ नाहीं व तपाच्या योगें महत्त्व तुजवर सोंपविलें आहे. आतां, हे महाबाहो, प्राप्त होतें. अशी माझ्या मनाची स्थिति उभ- तूं आज किंवा फार तर उद्यां परत जा. उद्याच यत्नः चमत्कारिक झाली आहे. हे राज्ञि,

माझीही आतां पूर्वीसारखी राज्यावर आसक्ति नाही. राज्यकारभारांत माझे मन अलीकडे गढेनासें झालें असून सर्व प्रकारें तपश्चर्येकडेच वेधलें आहे; आणि, हे शुभे, शून्य झालेली ही संपूर्ण पृथ्वी मला कांहीं सुखदायक होत नाही. आमचे आसबांधव मरून गेले, सैन्यही पहिल्यासारखें उरलें नाही, व पांचाल तर सर्वच नाश पावले. त्यांचें नांव मात्र मागे राहिलें आहे. हे शुभे, त्यांचें कुल चालवील असा कोणीही उरलेला दिसत नाही. द्रोणानें रणांगणांत सर्वांचें चंदन उडविलें आणि कांहीं अवशिष्ट राहिले होते त्यांची रात्रीं द्रोणपुत्रानें कत्तल केली. याचप्रमाणें चेदि व मत्स्यही आम्हांस आज अदृश्य झाले आहेत. एका वेळीं आम्ही त्यांस गर्जत असलेले पहात होतो, पण आज काय आहे? सर्वत्र शुक्लशुकाट झाला आहे! सांप्रत ज्याकडे पाहून, ऐश्वर्यासाठीं नव्हेच पण धर्माकरितां तरी मला जीवित धारण करण्याची इच्छा होते, असें एकच वृष्णींचें कुल वासुदेवाच्या आश्रयामुळें जिवंत राहिलें आहे. माते, आम्हांकडे एकदा कृपादृष्टीनें पहा. तुझे दर्शनही यापुढें आम्हांस दुर्लभ आहे. कारण, आतां हा राजा सहन करण्यास अत्यंत अवघड अशा तीव्र तपश्चर्येस प्रारंभ करणार आहे.”

हे ऐकून वीराग्रणी महाबाहु सहदेवाचे नेत्र पाण्यानें भरून येऊन तो युधिष्ठिरास असें म्हणाला, “हे भरतर्षभा, माझ्यानें मातेला सोडून जाववत नाही. तू सर्वांस घेऊन लवकर भगवास जा, मी यांच्या समामगें तपश्चर्या करीन. राजा, धृतराष्ट्र राजा आणि

उभय माता यांच्या पायांची सेवा करण्यांत तत्पर राहून मी येथेंच हें शरीर तपांनं शुष्क करीन.” मग कुंती त्या महावीरास पोटाशीं धरून म्हणाली, “बाळा, जा. असें बोलू नको; माझे वचन ऐक. बाळांनो, तुझाला मार्ग सुखकर होवो आणि तुमचीं मनंही स्वस्थ व्हावीं. तुझीं असें करूं लागाल तर आमच्या तपांत व्यर्थ व्यत्यय मात्र येईल. तुझांकडे चित्त वेधल्यामुळें मी श्रेष्ठ तपापासून भ्रष्ट होत आहे. यास्तव, बाळा सहदेवा, जा; आतां आमचे फारच थोडे दिवस राहिले आहेत!” याप्रमाणें कुंतीनें अनेक प्रकारें समजूत करून सहदेवाचें व विशेषें करून धर्मराजाचें मन स्वस्थ केलें. नंतर मातेची व धृतराष्ट्र राजाची आज्ञा घेऊन व त्या कुरुश्रेष्ठास प्रणाम करून ते कुरुपुंगव पांडव पुढील विचारास लागले.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—राजा, तू आम्हांस कल्याणकारक आशीर्वाद देऊन आमचें अभिनंदन केलेंस ह्मणजे आमच्या मनांतील क्लिप्तें नष्ट होऊन आम्ही निष्पाप होऊं आणि मग तुझी अनुज्ञा झाली ह्मणजे आम्ही परत जाऊं.

महात्म्या धर्मराजांनं अशी विनंती केल्यावर त्या राजर्षीनें कुरुकुलदीपक युधिष्ठिराचें अभिनंदन करून त्यास निरोप दिला. त्या राजांनं बलवंताग्रणी भीमसेनाचेंही सांत्वन केलें आणि त्या बुद्धिमान् वीर्यशाली भीमानेंही त्याचा योग्य गौरव केला. नंतर धृतराष्ट्रानें अर्जुन आणि नकुलसहदेव यांस आलिंगन दिलें आणि त्यांचेंही अभिनंदन करून त्यांस निरोप दिला. मग सर्वांनीं गांधारीच्या पायांवर मस्तकें देवून तिची अनुज्ञा घेतली. माता कुंतीनें

सर्वांचीं मस्तकें हुंगलीं आणि त्यांस पोटाशीं दिला. तेव्हां त्या आपल्या पतीसमागमें जाव-
कवटाळिलें. नंतर, गाईखालीं दुग्धपान करणारें यास निघाल्या. मग तेथें एकच गडबड उडून
वांसरूं आवरूं लांगलें असतां वरचेवर मार्गे गेली. सारख्यांच्या ' बांधा बांधा ' अशा
वळत असतें त्याप्रमाणें ते पांडव पुनःपुनः आरोळ्या, उंटांचें खिकाळणें आणि घोड्यांचें
मार्गे पहात धृतराष्ट्रास प्रदक्षिणा घालून मार्गस्थ हिसणें या सर्वांचा ध्वनि संमिश्र होऊन गेला.
झाले. मग द्रौपदी आदिकरून सर्व पांडव-नंतर युधिष्ठिर राजा आपले बंधु, स्त्रिया व
स्त्रियाही योग्य प्रकारें श्वशुरास अभिवंदन सैन्य यांसह तेथून प्रयाण करून हस्तिना-
करून निघाल्या; दोघी सासवांनीं त्यांस आलिं-पुरास परत आला.
गून त्यांचें अभिनंदन केलें; आणि अशा अशा प्रकारें वागावें म्हणून उपदेश करून निरोप



नारदागमनपर्व.

अध्याय सदतिसावा.

—:०:—

दावाग्नीने धृतराष्ट्रादिकांचें दहन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, पांडव नगरास परत आल्यानंतर सुमारे दोन वर्षांनीं एके दिवशीं देवर्षि नारद मुनि सहज युधिष्ठिराकडे आले. तेव्हां महाबाहु युधिष्ठिर राजानें त्यांचें पूजन केलें आणि त्यांनीं आसनावर बसून कांहीं काळ विश्रांति घेतल्यावर त्यांशीं बोलण्याचा उपक्रम केला. तो म्हणाला, “महाराज, आपण फार दिवसांत येथें येऊन आम्हांस दर्शन दिलें नव्हतें. ब्रह्मन्, आपलें कुशल आहे ना? आणि आपणांस कोठेंही त्रास वगैरे पोचला नाहीं ना? आपण सांप्रत कोणते देश पाहून आलां बरें? त्याचप्रमाणें, हे मुने, मीं आपलें कोणतें कार्य करावें त्याचीही आज्ञा व्हावी. कुंती एक महिन्यानें भोजन करी; आणि संजय महाराज, आपण ब्राह्मणांत वरिष्ठ असून आमचा श्रेष्ठ आधार आहां. ”

नारद सांगतात:—राजा, फार दिवसांत तुम्ही भेट न झाल्यामुळे सहज तुला पाहून जावें म्हणून मी तपोवनांतून इकडे आलों आहे. राजा, मी इकडे येतांना भागीरथी नदी व अनेक तीर्थ पहात पहात आलों.

युधिष्ठिर विचारितो:—भगवन्, गंगातीरी राहणाऱ्या माझ्या कित्येक लोकांनीं नुकतेंच देवी गांधारी व कुंती आणि संजयही त्याच्या मला येऊन सांगितलें कीं, महात्म्या धृतराष्ट्रानें समागमें गेला. उंचसखल प्रदेशांतून संजय परम उग्र तपश्चर्या मांडिली आहे. तर, ऋषे, धृतराष्ट्रास जपून वागवी; आणि अनिंदिता आपण तेथें तो कुरुकुलश्रेष्ठ सुखरूप असल्याचें अवलोकून केलें ना? त्याचप्रमाणें गांधारी, पृथा फिरतां फिरतां कोणे एके काळीं तो धीमान् व सूतपुत्र संजय खुशाल असलेला आपल्या राजा गंगेंत स्नान करून आश्रमाभिमुख गमन दृष्टीस पडला काय? भगवन्, तो माझा पिता करूं लागला, इतक्यांत मोठा वारा सुटून भयं-

धृतराष्ट्र राजा जर आपणांस भेटला असेल, तर सांप्रत तो कशा प्रकारें वर्तन करीत आहे तें ऐकण्याची मला फार उत्कंठा लागली आहे.

नारद सांगतात:—हे महाराजा, मीं तपोवनांत काय ऐकिलें व काय पाहिलें, तें सर्व अंतःकरण स्थिर करून ऐक. कुरुनंदना, तुम्ही वनांतून परत आल्यानंतर गांधारी, कुंती, सूतपुत्र संजय, अभिमत व याजक यांसह तुम्हा पिता कुरुक्षेत्रांतून गंगाद्वारास गेला आणि त्या ठिकाणीं त्यानें तीव्र तपश्चर्येस प्रारंभ केला. त्यानें लांकडाची एक विठी तोडांत घालून ठेवली आणि केवळ वायुभक्षण करून तो मननशील झाला. अशा प्रकारें तो राजा उग्र तपश्चर्या करूं लागला, तेव्हां त्या वनांतील सर्व मुनि त्याची स्तुति करूं लागले; आणि या नियमंकरून तो केवळ सहा महिन्यांच्या अवधीत अगदीं सुकून त्याचा केवळ अस्थिपंजर उरला. राजा, गांधारी फक्त जलाहार करीत असे; कुंती एक महिन्यानें भोजन करी; आणि संजय सहाव्या काळीं आहार करीत असे. त्या ठिकाणीं, राजा, याजक त्या राजासाठीं अग्नीचें

यथाविधि हवन करीत असत. तो राजा भ्रमण करीत असल्यामुळे त्या वनांत काचित् त्या याजकांच्या दृष्टीस पडे, काचित् दिसतही नसे. पुढें त्या राजानें वसतिगृहाचा त्याग करून कांठेंच रहावयाचें नाहीं असा नियम धरून

कर वणवा पेटला आणि त्यानें चोहोंकडून मरणाची सिद्धता केलेली पाहून संजयानें त्यास त्या अरण्यास घेऊन तो तें दग्ध करूं लागला. प्रदक्षिणा घातली; आणि 'हे प्रभो, आतां त्या वेळीं मृगांचे समुदाय, सर्प वगैरे जीव आत्म्याचा समाधि लाव.' असें सांगितलें. चोहोंकडून होरपळूं लागले; डुकरांच्या तेव्हां त्या मनीषी व्यासपुत्रानें तात्काळ झुंडींच्या झुंडी नदीनाल्यांत उड्या घेऊं त्याच्या सांगण्याप्रमाणें समाधि लाविला. लहान्या; आणि सर्वत्र हाहाकार सुरू झाला. राजा, त्या वेळीं त्यानें सर्व इंद्रियग्राम पूर्ण याप्रमाणें तें सर्व अरण्य पेटून भयंकर संकट निगृहीत केला असून तो केवळ काष्ठवत् ओढवले, पण निराहारामुळें धृतराष्ट्राच्या बसला होता; आणि महाभाग गांधारी आणि अंगीं तर पळण्यासंवरण्याचें मुळीच त्राण तुझी माता पृथा द्याही इंद्रिये आवरून स्तब्ध उरलें नव्हतें; त्याचप्रमाणें तुझ्या दोन्ही माताही बसल्या होत्या. पुढें लवकरच त्या तुझ्या अत्यंत क्रुश झाल्यामुळें दूर पळून जाण्यास पित्यास दावाग्रिनिं गांठून भस्मसात् केलें! असमर्थ होत्या! ही स्थिति लक्षांत घेऊन आणि, हे धर्मशीला, महामात्र संजय तेवढा आणि अग्नि अगदीं सन्निध येत चालला असें त्यांतून बचावला. गंगातीरी त्याच्या सभों- पाहून तो विजयिष्ठ राजा संजयास ह्मणाला, 'वर्ती तपस्वी जमले असतां मी त्यास पाहिलें. "संजया, या अग्नीतूनच तू पलीकडे जा; तेथें त्या तपस्व्यांस हांक मारून त्यानें घड- तो तुला बिलकूल दग्ध करणार नाही. आम्ही लेला सर्व प्रकार त्यांस निवेदन केला आणि येथेंच अग्नीच्या योगानें परलोकीं गमन कर- मग त्या धीमंतानें हिमालय पर्वतास प्रयाण पार!" तेव्हां तो वाक्पटु संजय अत्यंत केलें. राजा, अशा प्रकारें तो उदारधी कुरुपति गह्विरून त्यास ह्मणाला, "राजन्, या सामान्य आणि तुझ्या माता गंधारी व पृथा निधन अग्नीच्या योगानें आपणांस मरण यावें हा पावल्या! हे भारता, यदृच्छेनें फिरत असतां अनिष्ट प्रकार आहे; तथापि या वणव्यांतून मला त्या राजाचें व त्या उभय साध्वींचीं सुटण्याचा तर कांहींच उपाय मला दिसत कलेवें दृष्टीस पडलीं. इतक्यांत राजाची नाही! तेव्हां, महाराज, आतां काय करा- निधनवार्ता श्रवण करून पुष्कळ तपोधन वयाचें तें आपणच सांगावें. "

संजय असें बोलल्यावर तो राजा पुनः मिळालेल्या या गतीबद्दल त्यांनीं मुळीच शोक ह्मणाला, "संजया, जे आपण होऊन घर- केला नाही. हे पुरुषसत्तमा, त्या ठिकाणीं दार सोडून बाहेर पडले, त्यांस अशा प्रकारें मृत्यु राजा व दोघी देवी कशा दग्ध झाल्या तो सर्व येणें अनुचित नाही. जल, अग्नि, वायु किंवा प्रकार त्या तापसांकडून मला कळला. राजेद्रो, अनशनानें येणारी क्रुशता या चार प्रकारे याबद्दल तूं किमपि शोक करूं नयेस. कारण, तापसांस मृत्यु यावा हेंच प्रशस्त आहे. तेव्हां तो राजा, गांधारी व तुझी माता यांनीं आपण तूं जा; उगीच वेळ गमवूं नको. "

संजयास इतकें सांगून मग तो धृतराष्ट्र वैशंपायन सांगतात:—हें धृतराष्ट्राचें राजा मन निश्चल करून कुंती व गांधारी यांसह निर्याण श्रवण करून त्या महात्म्या पांडवांस पूर्वेस तोंड करून बसला. याप्रमाणें राजानें अत्यंत शोक झाला; तिकडे अंतःपुरांतही

भयंकर रडारड सुरू झाली ! आणि धृतराष्ट्राची निधनवार्ता ऐकून पौरजनही आक्रोश करू लागले ! युधिष्ठिर राजा तर अत्यंत दुःखित होत्साता 'हाय रे देवा !' असा गहो फोडून मातेची आठवण काढीत हात वर करून रुदन करू लागला; भीमसेनप्रभृति ते सर्व भ्रातेही असाच विलाप करू लागले; आणि, हे महाराजा, पृथेचा असा अंत झाल्याचें अंतःपुरांत कळतांच तेथें तर हलकल्लोळ उडून गेला ! धृतराष्ट्र राजाचे सर्व पुत्रपौत्र मागेच निधन पावले असल्यामुळें त्याजबद्दल शोक करण्यास त्याचें असें कोणीच नव्हतें, तथापि पांडवांस तो मुळींच परका वाटत नसल्यामुळें अशा प्रकारें दग्ध झालेल्या त्या राजाबद्दल आणि गांधारीबद्दल सर्वांनीच फार शोक केला. असो; हे भारता, सुमारे दोन घटकांनीं ही रडारड थांबली; आणि नंतर मोठ्या निग्रहानें डोळे पुसून धर्मराज असें बोलला.

अध्याय अडतिसावा.

—:—

युधिष्ठिराचा विलाप !

युधिष्ठिर म्हणाला:—हाय हाय ! आम्ही आपत्तांभव त्याच्या आज्ञेत वागत असतां त्या उग्र तपश्चर्या करणाऱ्या महात्यास अशी अनाथासारखी गति प्राप्त व्हावी ना ? ज्यापेक्षां ह्या विचित्रवीर्याचा पुत्र असा दावाझीत दग्ध झाला, त्यापेक्षां, ब्रह्मन्, मनुष्याची केव्हां काय स्थिति होईल याचा अंत लागणें खरोखर दूरापास्त आहे असें मला दिसतें ! अहो ! ज्या महावीरास शंभर पुत्र होते आणि ज्याच्या स्वतःच्याही अंगांत दहा हजार गजांचें सामर्थ्य होतें, ते राजा आज वणव्यांत दग्ध झाला काय ! हाय हाय ! पूर्वी सुंदर नारी तांडाच्या

पंख्यांनीं ज्याला हळू हळू वारा घालीत, तोच आज दावाझीनें काळवंडून जाऊन त्याच्या भोंवतीं गिधाडें आपल्या पंखांची फडफड करीत असतील ! अहो, सूतमागधांचे समुदाय मंजुळ गायनाच्या योगानें ज्याला झोपेतून जागा करीत होते, तोच राजा आज मज पातक्याच्या कृतीमुळें वनांत धरणीवर पडला ना ? नारदा, गांधारीविषयीं मला इतकें वाईट वाटत नाहीं. त्या कीर्तिशालिनीचे पुत्र आधींच मेले होते; तेव्हां पतीनें अंगीकारिलेलें व्रत निश्चळपणें पाळून ती पतिलोकीं गेली हें एकपरी ठीकच झालें. परंतु, ब्रह्मन्, पुत्रांच्या समृद्ध, उज्ज्वल व अपार ऐश्वर्यावर लाथ मारून जिनें वनवास अंगीकारिला, त्या पृथेबद्दल मला अतिशय शोक होत आहे. आमच्या मातेची अशी अवस्था झाली त्यापेक्षां आमच्या ह्या राज्याला धिःकार असो ! आमच्या पराक्रमाला व बलाला धिःकार असो ! आणि ज्यामुळें हें सर्व घडलें त्या क्षत्रधर्मासही धिःकार असो ! अहो, आम्ही जिवंत असून मेल्यासारखेच आहों ! द्विजसत्तमा, राज्याचा पूर्ण त्याग करून वनांत जाण्याचें तिला रुचलें, त्यापेक्षां कालमाति अत्यंत सूक्ष्म आहे हेंच खरें ! या युधिष्ठिराची, भीमसेनाची व अर्जुनाची माता अनाथासारखी कशी दग्ध झाली हें मनांत येऊन मी अगदीं निर्बुद्ध होऊन गेलों आहे. अरेरे ! अर्जुनानें खांडवारण्यांत अग्नीचें व्यर्थ संतर्पण केलें ! अहो, त्यानें प्रत्यक्ष अर्जुनाच्या मातेस दग्ध केलें, त्यापेक्षां तो उपकार न जाणणारा कृतघ्न आहे खास ! जो त्या वेळीं ब्राह्मणवेषानें पार्थाजवळ भिक्षा मागण्यास आला, त्या अग्नीस धिःकार असो ! आणि पार्थाच्या त्या प्रसिद्ध सत्यप्रतिज्ञेसही धिःकार असो ! भगवन्, त्या राजाचा वृथाझीनें दाह

झाला, ही गोष्ट मला याहूनही अधिक कष्ट- त्यानें इष्टि करवून अग्नीचें विसर्जन केलें असें क्वरक वाटते. ज्यानें एका काळीं संपूर्ण मीं ऐकिलें. त्या वेळीं, हे भरतसत्तमा, पृथ्वीचें राज्य केलें, त्या कुरुकुलोत्पन्न राजर्षीला त्याच्या याजकांनीं त्या निर्जन वनांत अग्नीचें आणि त्यांतही तो अशी उग्र तपश्चर्या करीत विसर्जन केलें आणि ते आपणांस इष्ट वाटले असतां अशा हीन प्रकारें मृत्यु कसा हो आला ? तिकडे निघून गेले. राजा, त्यांनीं, वनांत त्याच्या अग्निहोत्रांतील मंत्रपूत अग्नि तेथें टाकिलेला हा अग्निच तेव्हां त्या वनांत अति-महावनांतच असतां माझ्या पित्याचा वृथा- शय भडकला आणि त्यानेंच तें वन जाळून ग्रीनें परिणाम लागावा ना ? हाय हाय ! सनत टाकलें असें तापसांनीं सांगितलें. याप्रमाणें, भ्रमण करणारी, अत्यंत क्रुश झालेली व थर- हे भरतसत्तमा, मीं तुला सांगितल्याप्रमाणें थर कांपणारी पृथा तें महाभय प्राप्त झालें ज्ञान्हवीच्या तीरीं तो राजा अग्नीशीं संयुक्त असतां, 'हाय रे बाळा धर्मराजा !' असें झाला तो ह्याच स्वकीय अग्नीशीं. हे अनघा, मोठ्यानें ओरडली असेल ! आणि चोहोंकडून भागीरथीच्या तीरीं मला जे मुनि भेटले, दावाग्नीनें घेरलें असतां ती माझी माता 'भीमा, त्यांनीं हा असा प्रकार मला निवेदन केला. या संकटांतून सोडव रे !' असा तेव्हां माहो अर्थात्, युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्र राजा स्वकीय फोडीत असेल ! आम्हां पोटाच्या मुलांपेक्षां अग्निहोत्रांतील अग्नीनेंच दग्ध झाला हें निश्चित सहदेव तिचा अधिक लाडका;—त्या वीरानेही होय. राजा, तूं त्याविषयीं किमपि शोक तिला या संकटांतून सोडविलें नाहीं ना ! " करूं नको. कारण, तो परम गतीस पोचला धर्मराजाचा असा विलाप ऐकून ते सर्व आहे. त्याचप्रमाणें, हे जनाधिपा, गुरुसैव्यच्या पांडव एकमेकांच्या गळ्यांत मिट्या घालून योगानें तुझी माता कुंती इलाही फारच थोर रडूं लागले ! कल्पांतकाळीं प्राणिमात्राची सिद्धि प्राप्त झाली आहे यांत मला मुर्छीत्र स्थिति होते त्याप्रमाणें ते पांचहीजण दुःखानें संशय वाटत नाहीं. तेव्हां, राजेंद्रा, त्यांची व्याकूळ झाले आणि ते पुरुषसिंह मोठ्यानें सांप्रत तूं और्ध्वदेहिक क्रिया करावीस हें तुला रुदन करीत असतां त्यांच्या रडण्याच्या ध्वनीनें विहित आहे. तर येथेंच सर्व भ्रात्यांसह- तो सर्व राजवाडा दणाणून गेला ! वर्तमान तूं ती कर.

अध्याय एकुणचाळिसावा.

—०:—

श्राद्धदान.

नारद म्हणाले:—हे सुव्रता, मीं तेथें जें श्रवण केलें, त्यावरून पहातां तो धृतराष्ट्र श्रेष्ठांनीं गंगेंत स्नान केलें आणि युयुत्सु हा धृतराजा कांहीं वृथाग्नीनें दग्ध झाला नाहीं. आतां राष्ट्राचा पुत्र म्हणून प्रथम त्यानें व नंतर सर्वांनीं हें कसें तें मी तुला सांगतों. राजा, जेव्हां तो त्या महात्म्यास उदकांजलि दिले; आणि तसेंच मेधावी केवळ वायुभक्षणाचा नियम धारण गांधारी व पृथा यांचेही और्ध्वदेहिक कृत्य करून वनांत प्रवेश करूं लागला, तेव्हांच विधिपूर्वक करीत ते नगराबाहेरच राहिले. गंगा-

वैशांपायन सांगतात:—नंतर तो ज्येष्ठ पांडव पृथ्वीपति युधिष्ठिर राजा भाऊ व स्त्रिया यांसह बाहेर निघाला. तेव्हां राजभक्तीनें प्रेरित झालेले प्रजाननही केवळ एक वस्त्रानिशीं त्याज- बरोबर गंगेवर गेले. मग तेथें त्या सर्व नर- श्रेष्ठांनीं गंगेंत स्नान केलें आणि युयुत्सु हा धृतराजा कांहीं वृथाग्नीनें दग्ध झाला नाहीं. आतां राष्ट्राचा पुत्र म्हणून प्रथम त्यानें व नंतर सर्वांनीं हें कसें तें मी तुला सांगतों. राजा, जेव्हां तो त्या महात्म्यास उदकांजलि दिले; आणि तसेंच मेधावी केवळ वायुभक्षणाचा नियम धारण गांधारी व पृथा यांचेही और्ध्वदेहिक कृत्य करून वनांत प्रवेश करूं लागला, तेव्हांच विधिपूर्वक करीत ते नगराबाहेरच राहिले. गंगा-

द्वारी ज्या ठिकाणी तो नरश्रेष्ठ राजा दग्ध झाला भरलेल्या दासीही धर्म केल्या ! आणि नंतर अनेक होता, त्या ठिकाणी युधिष्ठिराने विधि जाण- श्राद्धं करून त्या राजाने हस्तिनापुरांत प्रवेश पार आस मनुष्य पाठविले; आणि दानांची केला. तिकडे राजाच्या आज्ञेवरून जे लोक वगैरे सर्व सिद्धता त्यांबरोबर देऊन त्यांस गंगाद्वारी गेले होते, त्यांनी त्या तिघांच्या सांगितले कीं, ' सर्वांचे प्रेतविधि तेथे गंगेच्या अस्थी गोळा केल्या; आणि गंधमाल्यादिकांनी तीरीच करावे.' मग बारावे दिवशीं सुतक फिट- त्यांचा यथाविधि संस्कार करून त्यांनी त्या ल्यावर स्नान वगैरे करून पांडुपुत्र युधिष्ठिराने गंगेत टाकून दिल्या; व नंतर परत येऊन हे त्यांची विधिपूर्वक श्राद्धं केली आणि ब्राह्मणांस वर्तमान युधिष्ठिर राजास कळविलें. याप्रमाणे, अपार दक्षिणा दिली. धृतराष्ट्राच्या उद्देशाने राजा, सर्व विधि समाप्त झाल्यावर परमर्षि नारद त्या राजाने सोने, रुपें, गाई व बहुमोल शय्या मुनि धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाचें सांत्वन करून दान केल्या; आणि अशीच गांधारी व यथोद्देशे निघून गेले. जनमेजया, याप्रमाणे धीमान् पृथा यांच्याही नांवाने पृथक् पृथक् सर्व दाने धृतराष्ट्र राजाचीं महायुद्धानंतर नगरांत उत्तम प्रकारे केलीं. शय्या, भोजन, पंधरा वर्षे आणि रणांत मृत झालेले ज्ञाति- याने, रत्ने, जडजवाहीर किंवा सुवर्ण बांधव, मित्र, भ्राते व आप्तस्वकीय यांच्या यापैकी कोणते पाहिजे ते त्याने हवे तितकें उद्देशाने नित्य दाने, श्राद्धं वगैरे करण्यांत वनांत मागावे, तात्काल त्यास ते तितकें मिळत होतें. तीन वर्षे निघून गेलीं. राजा, आधीच युधिष्ठिराचे याप्रमाणे युधिष्ठिराने अपार दानधर्म केला. सर्व ज्ञातिबांधव निधन पावले होते; तशांत उभय मातांच्या नांवाने याने, आसने, नाना- आणखी धृतराष्ट्रही निधन पावल्यावर तर त्याचें प्रकारंच्या भोग्य वस्तू आणि अलंकारांनीं राज्यकारभाराकडे मुळींच लक्ष लागेनासे झालें!





श्रीमन्महाभारत.

मौसलपर्व.

अध्याय पहिला.

०१३०

मंगलाचरण-



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यच्चावत् स्थावर-पुरुषाने सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्रांचे जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपाने विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें ध्यान करून नंतर संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-व्हावे हें सर्वथैव इष्ट होय.

नारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ

मुसलाची उत्पत्ति.

असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या सर्वांस मी अभिवंदन करितों; तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकहित करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-बंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या मौसलपर्वस आरंभ करितों. प्रत्येक धर्मशैल

वैशंपायन सांगतातः—पुढें, राजा, युधिष्ठिर राजा राज्यारूढ झाल्यास छत्तिसावें वर्ष सुरू झालें असतां त्या कौरववंदनास चोहोंकडे दुःश्चिन्हें होत असलेलीं दिसूं लागलीं. निर्घातांसहै रुख वारे सुरू होऊन सर्वत्र जोराची धूळ उडूं लागली; पक्षी अपसव्य प्रदक्षिणा करूं लागले; महानद्यांचेही ओघ उलटे फिरले; दिशा धुक्यानें व्याप्त होऊन जाऊं लागल्या; आणि निष्ठाण्यांची

१ वायुना निहता वायुर्गगनाश्च पतत्त्वधः

प्रचंडघोरनिधोषो निर्घात इति कथ्यते.

वृष्टि करणाच्या उल्का आकाशातून भूमीवर अंधक व भोज वीर कोणाच्या शापानें नाश पडूं लागल्या ! राजा, सूर्यमंडल रजःकर्णांनी पावले तें मला सविस्तर कथन करा. आच्छादित झाल्यामुळें त्याचे किरण लोपले; वेशंपायन सांगतातः—राजा, एकदा आणि नित्य उदयसमयी त्याच्या सभोवती विश्वामित्र, कण्व व तपोधन नारद मुनि द्वार-भयंकर कबंधेही दृग्गोचर होत ! चंद्र व सूर्य केत आलेले सारणप्रभृति वीरांच्या दृष्टीस यांचे भोवती काळी, रूक्ष धुरकट व तांबडी पडले. तेव्हां दुर्दैव ओढवल्यामुळें त्यांनीं सांबास अशीं तीन वर्णांचीं खळीं पडूं लागलीं ! राजा स्त्रीविष दिला आणि त्यास पुढें करून ते त्या जनमेजया, हे व असेच दुसरेही पुष्कळ प्रकारचे मुनींकडे जाऊन म्हणाले, “ऋषीहो, अमित-भयसूचक व हृदयोद्वेगकारक उत्पात दृष्टीस पडूं तेजस्वी बभ्रूची ही स्त्री. आपल्याला पुत्र लागले. याप्रमाणें कित्येक दिवस लोटल्यावर, व्हावा अशी बभ्रूची फार इच्छा आहे, तेव्हां वासुदेव व बलराम यांशिवाय बाकीच्या सर्व याद-हिला खरेंच काय होईल तें आपण सांगावें ! ” वांचा मुसलाच्या योगानें संहार उडाल्यांचें वर्तमान राजा, ते असें म्हणाले असतां या वंचनेनें संतप्त झालेल्या त्या मुनींनीं त्यांस काय प्रत्युत्तर दिलें, तें ऐक. ते म्हणाले, “ हा कृष्णाचा पुत्र सांब वृष्णयंधकांच्या विनाशार्थ एक भयंकर लोखंडी मुसळ प्रसवेले; आणि अत्यंत दुराचारी व राक्षसवृत्तीचे तुम्ही ! सर्वजण क्रोधवश होत्साते त्या मुसळाच्या योगानें कृष्ण व बलराम यांव्यतिरिक्त सर्व कुलाचा उच्छेद कराल ! श्रीमान् हलधर देहत्याग करून सागरांत प्रवेश करील ! आणि महात्म्या श्रीकृष्णानें भूमीवर शयन केलें असतां तेथेंच जरा नामक कोणी एक पारधी त्याच्या शरीराचा भेद करील ! ”

जनमेजया, त्या दुरात्म्यांनीं चेष्टा केल्यामुळें संतप्त झालेले ते मुनि क्रोधानें डोळे लालबुंद करून परस्परांकडे पहात याप्रमाणें बोलले; आणि नंतर श्रीकृष्णाकडे जाऊन वृष्णीना जें कांहीं सांगितलें होतें तें सर्व त्यांनीं त्यास कथन केलें. तें ऐकून बुद्धिमान् श्रीकृष्णानें भावी विनाश मनांत आणून ‘हें असेच होणार ! ’ असें म्हटलें; आणि तो नगरांत निघून गेला.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, त्या छत्ति-सप्त्या वर्षी वृष्णींच्या हातून एक भयंकर प्रमाद घडला; आणि तेणेंकरून कालपेरित पण ह्या विनाशाचा प्रतिकार करण्याचें त्या झालेल्या त्या सर्वांनीं मुसळाच्या योगानें पर-जगत्प्रभुनें मनांतही आणिलें नाहीं.

मग दुसरा दिवस उजान्ढतांच, ज्यांनें वृष्णि-जममेजय विचारितोः—द्विजवर्ग, ते वृष्णि, १ व अंधक या कुलांतील पुरुष भस्मसात् केले, तें

मुसळ सांभापासून उत्पन्न झालें ! याप्रमाणें वृष्ण्यंधकांच्या नाशार्थ साक्षात् यमदूतासारखेंच तें घोर व प्रचंड मुसळ शापामुळें उत्पन्न झालें असतां हें वर्तमान लगेच राजाच्या कानावर घालण्यांत आलें. तें ऐकून राजा अगदीं खिन्न होऊन गेला. मग, राजा, त्यानें त्या मुसळाचें बारीक पठि करविलें आणि सेवकांनीं तें समुद्रांत नेऊन टाकलें. मग कृष्ण, बलराम, आहुक आणि महात्मा वभ्र यांच्या आज्ञेवरून नगरांत अशी दवंडी पिठविली गेली कीं, 'आजपासून वृष्णि व अंधक यांच्या कुलांतील सर्व पुरुषांनीं व नगरांतील इतरही कोणीं मद्यपान करूं नये. इतक्याउपर जर कोणीं मद्यप्राशन केल्याचें उघडकीस आलें, तर त्याला त्याच्या बांधवांसकट तात्काळ जिवंत 'सुळीं दिलें जाईल !' याप्रमाणें दवंडी पिठली तेव्हां राजाच्या भीतीनें व उदारचरित बलरामाची आज्ञा जाणून त्या दिवसापासून सर्व लोकांनीं मद्यपान न करण्याचा नियम केला.

अध्याय दुसरा.

—:०:—

उत्पातदर्शन.

वैशांपायन सांगतात:—याप्रमाणें वृष्णि व अंधक सावध राहिले असतांही कालपुरुष त्यांचे घरीं नित्यशः फिरूं लागला. एक काळसर पिंगट रंगाचा मुंडन केलेला अक्राळ-विक्राळ भयंकर पुरुष वृष्णींचीं घरें निरखीत असलेला कोठें कोठें दृष्टीस पडे. त्यास ते महाधनुर्धर शेंकडों हजारों बाण मारीत, परंतु सर्व भूतांचा नाश ज्याचे हातून व्हावयाचा अशा त्या कालाचा वेध करण्यास ते वीर समर्थ झाले नाहींत. मग वृष्ण्यंधकांचा विनाश सुचविणारे अंगावर रोमांच उदविणारे अनेक उत्पात होऊं

लागले. दररोज अधिकाधिक भयंकर अशा प्रचंड वावटळी उठूं लागल्या! रस्त्यांतून उंदरांचा अगदीं सुळसुळाट झाला! जिकडे तिकडे फुटण्या मडक्यांच्या खापण्या पसरून गेल्या ! राशीं लोक निजले असतां उंदरांनीं त्यांचे केश व नखें कुरुतुडावीं आणि सारिकांनीं मंजुळ शब्द करावयाचा सोडून वृष्णींच्या घरीं 'चीं' 'कूची' अशा प्रकारचा ध्वनि एकसारखा करावा ! रात्रंदिवसांत केव्हांही ह्या शब्दांत खळ पडत नसे. सारस पक्षी घुबडांसारखा शब्द करूं लागले आणि शेळ्या कोल्यांप्रमाणें सूर काढूं लागल्या ! ज्यांचे पाय आरक्तवर्णाचे आहेत असे पांढरे कपोत पक्षी कालपेरित होऊनच कीं काय कोण जाणे—वृष्णि व अंधक यांच्या घरांतून संचार करूं लागले ! गाईना गाढवें झालीं; घोड्या उंटे प्रसवल्या; कुत्र्यांचे पोटीं मांजरे जन्म पावलीं; आणि मुंगसांनीं उंदरांस जन्म दिला ! दिवसेंदिवस वृष्णि असे बेकाम होऊं लागले कीं, अनन्वित पातकें करीत असतां त्यांस यत्किंचित् लाजलज्जाही वाटेनाशी झाली. ते ब्राह्मणांचा, पितरांचा व देवांचाही द्वेष करूं लागले ! आणि रामकृष्णांव्यतिरिक्त इतर वाडवडिलांचाही अवमान करूं लागले. पत्नींनीं पतींची मर्यादा सोडली आणि पतींनींही पत्नींशीं वामण्याचे नियम गुंडाळून ठेविले ! सारांश, सर्वजण मनसोक्त वर्तन करूं लागले. प्रज्वलित झालेल्या अग्नीच्या ज्वाला डाव्या बाजूला वळूं लागल्या आणि तो अग्नि निळ्या, लाल व तांबड्या भडक अशा तीन रंगांच्या पृथक् पृथक् ज्वाला सोडूं लागला. नित्य उदयास्तांचे वेळीं त्या नगरीं सूर्य कबंधांनीं पविष्टिलेला दिसे आणि स्वयंपाकगृहांत स्वयंपाक अत्यंत स्तब्धपणें व काळजीपूर्वक केला असतांही पात लावून जेवूं लागले तों त्यांत हजम होऊं नव्हते.

पडत ! बापभाणें अमर्थसूचक चिन्हें होऊं लवलीं, तेव्हां सर्वत्र पुण्याहवाचनें व शांतिपाठ वीरे सुरू झाले आणि मोठमोठे महात्मे जपास बसले. तथापि हे प्रकार सुरू असतांही कोणी बडबड धावत गेल्याचें ऐकूं येई, पण दृष्टीस बाज कोणीच पडत नसे. ग्रह पुनःपुनः नक्षत्रांस मिळकृत करित आहेत असें त्यांस दिसे. त्यांत आपलें नक्षत्र कोणासच दिसत नव्हतें. वृष्णि व अंधक यांचे मंदिरांत पांचजन्य शंख वाजूं लागला कीं चोहोंकडे भेसूर शब्द करणारे रासभ त्यास सूर वेत ! अशीं हीं अशुभ चिन्हे पाहून हृषीकेशानें जाणलें कीं, हा काल-यज्ञाचा उलट फेरा आला आहे. इत-क्यांत भरीत भर करण्यास तेरा दिवसांचा कृष्णपक्ष प्राप्त झाला ! तें पाहून तो आपल्याशीं झणाला, “हा तेरा दिवसांचा कृष्णपक्ष प्राप्त झाला असून पुढें शुक्लपक्षांत वृद्धि व्हावयाची ती न होतां त्यांतही पौर्णि-मेचा क्षय होऊन त्या दिवशीं आणखी ग्रहण राक्षस त्यांचे अलंकार, छत्रें, ध्वज व कवचें झालें आहे. एकंदर हा योग भारती युद्धाचे वेळीं आला होता आणि तोच आज आमच्या नाशार्थ प्राप्त झाला आहे. मग प्राप्तकालास साधर होऊन जनार्दनानें विचार केला, तों त्यास आठवले कीं, भारती युद्धापासून हें छात्ति-सर्वे वर्ष असून त्या वेळीं हतबांधव गांधा-रीने पुत्रशोकानें अत्यंत संतप्त होऊन जो शाप दिला, तो काल आतां प्राप्त झाला आहे. पूर्वी कुलसेवावर सैन्ये व्यवस्थेनें उभीं राहिलीं असतां अत्यंत दारुण उत्पात झालेले पाहून त्या वेळीं युधिष्ठिर राजा जें बोलला होता तेंच हे आतां पुढें उभें राहिलें आहे ! ”

इतकें आपल्या मनाशीं बोलून, हें भवि-ष्य कोरें करूं इच्छिणाऱ्या त्या शत्रुनाशक-शक्त्यानें नक्षत्र दिसनासें होणें हे मृत्यु स-ंज्ञा मानितात.

वासुदेवानें तीर्थयात्रेस चलण्याविषयीं सर्वांस आज्ञा केली. तेव्हां सेवकांनीं त्याच्या आज्ञेवरून अशी दवंडी पिटाविली कीं, “सर्व मंडळींनीं तीर्थयात्रेकरितां समुद्रतीरीं चलावें. ”

अध्याय तिसरा.

—०:—

यादवी !

वैशंपायन सांगतात:—राजा जिचे दांत पांढरे असून सर्वांग काळें आहे, अशी एक स्त्री द्वारकेंत रात्रीं प्रवेश करून स्त्रिया निजल्या असतां त्यांचीं मंगलसूत्रें चोरून नेई व विकट हास्य करित सर्व द्वारकेंत धावत फिरे. वृष्णि व अंधक वीर जेथें अभिहोत्र असेल अशा जागीं, घराचे मध्यभागीं किंवा मंदि-रांत—कितीही कडेकोट बंदोबस्तांत निजले असोत, तेथेंही रात्रीं भयानक गिधाडें त्यांच्या शरीरांचे लचके तोडीत आणि अत्यंत भयंकर हिरावून नेतांना दिसत. एके दिवशीं प्रत्यक्ष कृष्णाचें तें अग्निनें दिलेलें लोखंडी वज्रनाभ दिव्य चक्र वृष्णीचे डोळ्यादेखत आपलें तसाच एकदा त्याचा तो सूर्यासारखा तेजःपुंज रथ जोडलेला असतां त्याचे ते मनोवेगानें संचार करणारे चारही उत्कृष्ट अश्व दारुकाच्या देखत एकदम तो रथ घेऊन जे भडकले ते सागरावरून पार दिसनातसे झाले ! बलराम आणि कृष्ण यांचे ताल व सुपर्ण नामक दोन ध्वज असून ते दोघेही वीर त्यांस फार मानीत असत. ते ध्वज एक दिवस अप्सरांनीं वरचेवर लांबविले ! आणखी त्या वारंवार म्हणाल्या कीं, ‘तुम्हीं आतां लवकरच तीर्थयात्रेस जावें !’

याप्रमाणें अनेक दुभिन्हे होऊं लागलीं तेव्हां मग त्या अज्ञातची वृणयंघकांनीं आपल्या

अंतःपुरांसमवेत तीर्थयात्रेस जाण्याचा वेत सात्याकि, गव व वज्र यांनीही प्रवेष्ट झाले. त्यांनीं नानाप्रकारचे भक्ष्य, भोज्य प्राशन केले ! मग त्या मंडळीसमवेत व पेय पदार्थ, तशींच विविध मासे व मद्य व गव्यागोष्टी चालतां चालतां, प्रमत्त झालेला तयार करविलीं. मग प्रखरतेजस्वी व उंची वस्त्राभरणांनीं विशेष शोभणाऱ्या त्या वीरांच्या तुकड्या हत्ती, घोडे इत्यादि वाहनांवर आरूढ होऊन नगरांतून बाहेर पडल्या; आणि जातां जातां प्रभास तीर्थावर चांगलीशी जागा पाहून डेरे, राहुट्या वगैरे उभारून तेथें त्यांनीं स्त्रीजनांसहवर्तमान मुक्काम केला. याप्रमाणें सर्वांनीं स्त्रियांसह तेथें तळ दिल्याचें पाहून, आणि भक्ष्यपेयांच्या सेवनांतच ते अगदीं गढून गेल्याचें अवलोकन करून, मोक्षमार्ग, जाणणारा योगी उद्धव त्या वीरांचा निरोप घेऊन तेथून निघून गेला. जाण्यापूर्वी त्यानें कृष्णास अभिवंदन केलें व त्यापुढे तो हात जोडून उभा राहिला. तथापि कृष्णाने त्याच्या जाण्यास अडथळा केला नाहीं. कारण, याच ठिकाणीं अल्पावकाशांत वृष्णींचा विनाश होणार हें तो जाणत होता.

असो; मग कालप्रेरित झालेल्या त्या वृष्ण्य-धक वीरांनीं उद्धवास पृथ्वी व आकाश यांतील सर्व पोकळी स्वतेजानें व्याप्त करीत गमन करितांना अवलोकन केलें. (परंतु त्याचा त्यांचे मनावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं. या वेळीं ते अत्यंत उन्मत्त झाले असून त्यांस कसलाच विचार राहिला नव्हता. या गोष्टीचा उत्तम प्रत्यय येण्याजोगें एक कृत्य त्यांचे हातून असें घडलें कीं,) ब्राह्मणांसाठीं सिद्ध केलेलें अन्न त्यांनीं वर मध्य शिंपडून वानरांस चारिलें ! असो; मग तेथें भोजनोत्तर अनेक प्रकारचा नाचरंग सुरू होऊन शेंकडों वाद्यांचा घोष होऊं लागला आणि त्या आनंदभरांत अनिवार मयपान सुरू झालें. कृष्ण सन्निध असतांना कृतवर्मासह बसलेल्या व दक्षिणे

सात्याकि, गव व वज्र यांनीही प्रवेष्ट झाले. त्यांनीं नानाप्रकारचे भक्ष्य, भोज्य प्राशन केले ! मग त्या मंडळीसमवेत व पेय पदार्थ, तशींच विविध मासे व मद्य व गव्यागोष्टी चालतां चालतां, प्रमत्त झालेला सात्याकि कृतवर्मांला हसून व त्याचा अपवाक करून म्हणाला, 'अरे, गाढ झोंपी जाऊन मृतप्राय पडलेल्यांस कोणता क्षत्रिय वीर ठार करील ? हादिक्या, तूं निजलेल्यांवर शस्त्र चालविलें आहेस, पण, मूर्खा, याव्व तुझें हें कृत्य सहन करणार नाहींत, समजलास !' सात्याकि असें बोलत असतां रथिभ्रेष्ठ प्रद्युम्नाने-ही हादिक्याचा अवमान करून सात्यकीच्या बोलण्यास पुष्टि दिली. कृतवर्माही रंगलाच होता ! तो अत्यंत संतप्त होऊन अवज्ञा-पूर्वक सात्यकीपुढें हात ओंवाळीत म्हणाला, 'अरे, तूं मोठा वीर होतास तर, भूरिश्रव्याचा हात तुटून तो रणांत प्रायोपवेशन करून बसला असतां तूं त्यास अत्यंत घोर रीतीनें कां मारिलेस ?' हें त्याचें भाषण ऐकून परवीरांतक कृष्णाने क्रोधाने त्याकडे वक्र दृष्टीनें रोंखून पाहिलें, तेव्हां सत्राजिताच्या स्वमतक मण्याची कथा सात्यकीनें त्याच ऐकविली. मग काय विचारतां ! सत्यभामा जवळच होती, तीस कोप चढून तिचें आक्रोश करीत कृष्णाचे मांडीवर मस्तक ठेविले आणि तेणेंकरून कृष्णाचेंही मस्तक फिरविले गेलें. इतक्यांत सात्यकि रामारामानें उठून म्हणाला, 'पांच द्रौपदीपुत्र, धृष्टद्युम्न आणि शिखंडी यांबद्दल मी आज सूड उगवणार ! सत्यभामे, मी सत्यास स्मरून अशी शपथ वहातां कीं, ज्यानें द्रोणपुत्राच्या साह्यानें संशय केलेल्या धृष्टद्युम्नादिकांचा सौप्तिकांत वात केला, त्या या पापी कृतकर्माचें आयुष्य आणि त्याबरोबरच त्याचा सर्व बडिजपही मी संपावणार !' इतकें बोलून त्यानें सौप्तिका

सर्वांनीं कुलवर्ण्यावर धावून कुण्याच्या डोळ्यां-
वेकड सरकारीने त्याचें मस्तक उडविलें !

कुलवर्ण्याचा वध केल्यानंतर सात्यकि अधि-
काय घावून आजूबाजूच्या इतर लोकांची-
ही सारीच कत्तल उडवूं लागला. तेव्हां कुण
त्याचें निवारण करण्यासाठीं त्याकडे धावला.
जम, राजा, कालचक्रानें प्रेरित झालेले सर्वच
भोज व अंधक एकत्र होऊन त्यांनीं सात्य-
कीस बोडोंकडून घेरलें. याप्रमाणें ते कृत-
वर्ण्याच्या वधानें संतापून सात्यकीवर धावून
येत असतांही कुणानें त्याचें निवारणही केलें
नाहीं. कारण, कालचक्र कसें उलटलें आहे
हें तो जाणून होता. दारूच्या धुंदीनें बेहोष
झालेले व त्यांतही कालधर्मानें जसे काहीं
सैंचून आणिलेले ते सर्वजण उष्ट्या भांड्यांचा
सात्यकीवर वर्षाव करूं लागले. याप्रमाणें ते
सर्वजण सात्यकीवर घसरलेले पाहून रुक्मि-
णीचा पुत्र प्रद्युम्न यास कोप चढला व तो
सात्यकीस सोडविण्यास पुढें सरसावला. मग
प्रद्युम्नाची भोजांबरोबर व सात्यकीची अंधकां-
बरोबर चांगलीच जुंपली. सात्यकि व प्रद्युम्न
हे दोघेही मोठे भुजवीर्यशाली वीर याप्रमाणें
मोठ्या प्रयत्नानें झगडत असतांही प्रतिपक्ष्यांची
संख्या फारच मोठी असल्यामुळें त्यांच्या
हस्तून मरण पावले; आणि हाही प्रकार सगळा
कुण्याच्या डोळ्यांदेखत घडला ! आपला
पुत्र व सात्यकि ठार झालेले पाहून कुण्यास
कोप चढला व त्यानें मूठभर गवत उपटून
वेचलें, त्याबरोबर त्याचें एक वज्रासारखें बळ-
क लोखंडी घोर मुसळ बनलें ! आणि त्या
कुण्याच्या बोझानें कुण पुढें भेटतील त्यांस
अक कल्ले लावला ! मग अंधक, भोज, रैनेय
आणि कुण या चारही कुडांतील लोक एकत्र
जमून एकत्रच येत होते तेव्हा असेच मुसळांनीं
तेव्हा तेव्हा त्यांचें उडविले. राजा, स्वतः

कोणा एका मनुष्यानें रागाच्या भरांत दुस-
ऱ्यास मारण्यासाठीं तेथील एक लव्हाळा उप-
टून घेतला, तो तात्काळ तो वज्रासारखा कठीण
झालेला दिसला ! तेथें गवताच्या काड्याही
मुसळासारख्या बळकट होतांना दिसत होत्या !
पार्थिवा, हा सर्व ब्रह्मशापाचा प्रभाव होय,
असें जाण. सांबास झालेल्या मुसळाचें जें पीठ
समुद्रांत टाकिलें होतें, तें याच ठिकाणीं तीरास
लागून त्यापासूनच हें गवत व लव्हाळे उत्पन्न
झाले होते. ते परस्परांवर प्रहार करून त्यांवर
जें गवत फेंकीत, तें वज्रासारखें कठीण मुसळ
होई आणि त्यानें प्रतिपक्ष्याचा तात्काळ वध
होत असे. राजा, तेथें पुत्रांनीं पित्यांस व पित्यांनीं
पुत्रांस ठार केलें ! आपण कोणावर कां प्रहार
करतो वगैरे कांहींच विचार त्यांस सुरेच्या धुंदीत
सुचला नाहीं. अग्नीवर पडणाऱ्या पतंगांप्रमाणें
ते सुरामत्त वृण्यंधक परस्परांवर पडून प्राणांस
मुकले; व प्रहार होत असतां भीतीनें पळून
जाण्याचीही कोणास बुद्धि झाली नाहीं—इतके
ते धुंद झाले होते ! हा सर्व कालचक्रानें उलट
खाल्लाचा परिणाम आहे हें जाणणारा महाबाहु
मधुसूदन समोर जें जें मुसळ दृष्टीस पडे तें
तें थांबवीत होता, परंतु त्याचा कांहींच उप-
योग झाला नाहीं. मग, राजा, त्या गर्दीत
सांब, चारुदेष्ण, प्रद्युम्न व अनिरुद्धही गत-
प्राण झाल्याचें पाहून श्रद्धिगणास कोप चढला;
आणि गद पडलेला पाहतांच त्याचा तो कोप
अनिवार वाढून त्यानें स्वतःच अवशिष्ट राहि-
लेल्या लोकांची कत्तल उडविली ! जममेजया,
याप्रमाणें तो संहार करीत असतां महातेजस्वी
परपूरजय बभ्रू आणि दारुक हे त्या दाशा-
हसि काय झगलेतें श्रवण कर. ते झगले,
‘ममबन्, राहिलेल्या बहुतेक सर्व लोकांचा तूं
निघात उडविलास. असां हें पुरे करून बल.



राम कोठें आहे त्याचा तपास कर. कृष्णा, तुम्हीं आपल्या सर्व स्त्रियांचें संरक्षण करावें. राम असेल तेथेंच आतां आपण जाऊं, चल.' राम वनांत माझी मार्गप्रतीक्षा करीत बसला आहे. तेव्हां मी आतांच जाऊन त्यास भेटतों.

अध्याय चौथा.

—:०:—

रामकृष्णांचें निजधामगमन.

वैशंपायन सांगतात:—मग दारुक, कृष्ण पाहवत नाही. आतां मी रामासहवर्तमान वनांत आणि बभ्रु त्वरेनें बलरामास शोधीत गेले, तों प्रवेश करून तपाचरण करणार. समजलां ! कांहीं वेळानें राम एका वृक्षाखालीं बसला इतकें बोलून व त्याचे पायांवर मस्तक असून एकांतीं विचार करीत आहे असें त्यांस ठेवून कृष्ण त्वरेनें निघून गेला. मग द्वारकेंत दिसलें. लगेच कृष्णानें त्याजवळ जाऊन जो अनर्थ उडाला तो काय सांगावा ! सर्व बालकें दारुकास आज्ञा केली कीं, 'दारुका, तूं व स्त्रिया यांसह ती द्वारावती नगरीच कुरुदेशांत जाऊन यादव आपसांतच कसे जण व्याकूळ होतसाती हंबरडे फोडीत होती ! विनाश पावले हा सर्व घोर प्रकार पार्थास यामुळें तेंच एकच हलकल्लोळ होऊन गेला. कथन कर: आणि ब्रह्मशापानें सर्व यादव मग आक्रोश करणाऱ्या स्त्रियांचा तो शब्द निधन पावले हें ऐकून तो लवकर येथें येईल श्रवण करून कृष्ण थोडासा मार्गे परतून त्यांस असें कर.' अशी आज्ञा होतांच तो दारुकाह्मणाला, 'लवकरच अर्जुन या नगरांत येईल, रथांत आरूढ होऊन शून्य चित्तानें कुरु- व तो नरश्रेष्ठ तुह्यांस दुःखमुक्त करील.' नंतर देशास निघून गेला. दारुक गेल्यानंतर कृष्णानें कृष्ण वनांत एकांतस्थलीं एकटाच बसलेल्या सन्निध असलेल्या बभ्रुकडे पाहून म्हटलें, 'तूं बलरामाकडे गेला. तेथें जाऊन पाहतो तों स्त्रियांचे संरक्षणास सत्वर जा. द्रव्यलोभानें बलराम योगमग्न आहे असें त्याच्या दृष्टीस चोरवीर त्यांस मारतील कदाचित् !' केशवानें पडलें. इतक्यांत त्या योगमग्न बलरामाच्या असें सांगतांच तो अजूनही कांहींसा धुंदीत मुखांतून एक प्रचंड पांढरा नाग बाहेर पड- असलेला व ज्ञातिवधानें दुःखित झालेला बभ्रु तांना कृष्णाला दिसला. मग तो महानुभाव तिकडे जावयास निघाला. परंतु तो कृष्णा- नाग आपलें पूर्वस्थल जो महासागर त्याकडे जवळ उभा असतांच कोठूनसें एक प्रचंड गेला. त्यास हजार मस्तकें असून त्याचे शरीर मुसळ आपलें आपणच एकाएकीं त्याचे अंगावर पर्वतप्राय होतें आणि मुख आरक्तवर्ण होतें. पडलें आणि तेणेंकरून त्या ब्रह्मशप्त बभ्रूचा हा नाग ह्मणजे शेष होय. यानेंच बलरामाचा अंत झाला ! मग बभ्रु निधन पावला, हें अवतार घेतला होता. सांप्रत हा आपल्या त्या पाहून महातेजस्वी कृष्ण आपल्या वडील बंधूस मनुष्यदेहाचा त्याग करून परत आपल्या म्हणाला, 'रामा, स्त्रियांस स्वकीयांच्या निवासस्थानीं जाऊं लागला, तेव्हां सागरानें स्वाधीन करून मी लवकरच परत येतो, तोंवर त्याचें उत्तम स्वागत केलें. त्याचप्रमाणें दिव्य तूं येथेंच माझी मार्गप्रतीक्षा करीत बस.' नाग व पुण्यनद्या यांनींही त्याचें स्वागत केलें.

मग कृष्णानें द्वारकेंत जाऊन पित्यास कर्कोटक, वासुकि, तक्षक, पृथुश्रवा, अरुण, म्हटलें:—लवकरच अर्जुन येथें येईल, तोंपर्यंत कुंजर, मिश्रीशंख, कुमुद, तस्माच पुंडरीक नामा

अपराध के लिये असें समजून त्यागें त्याचे पाय धरले ! इतक्यांत भगवंतांनीं स्वतेजानें भूमि व आकाश यांतील सर्व पोकळी व्याप करीत ऊर्ध्वमार्गानें गमन करितां करितां त्या व्याधाचें सांत्वन केलें. भगवान् स्वर्गलोकीं प्राप्त होतांच इंद्र, अश्विनीकुमार, एकादश रुद्र, द्वादशादित्य, अष्टवसु व उभय विश्वेदेव, तसेच मुनि, सिद्ध व अप्सरांसह वर्तमान मुख्यमुख्य गंधर्व त्यास सामोरे आले. नंतर, जनमेजया, सर्वांचा आद्यजनक, अविनाशी, अत्यंत तेजस्वी व योगाचा प्रणेता असा तो महात्मा केशव स्वतेजानें अंतरिक्ष व्यापून आपल्या अप्रमेय अशा मूलस्थानीं विराजमान झाला. मग, राजा, देव, ऋषि, चारण, गंधर्व, थोरथोर अप्सरा, सिद्ध व साध्य त्याचे समोवतीं जमून नम्रतापूर्वक त्याचें पूजन व स्तुति करूं लागले. देवांनीं त्याचा जयजयकार केला; मुनिश्रेष्ठांनीं ऋगंजनीं त्याचें अर्चन केलें; गंधर्व त्याची स्तुति गात उभे राहिले; आणि इंद्रानेंही प्रेमानें त्याचें अभिनंदन केलें.

राजा, आता बलराम निजधामास येऊन तोव्हां विषय दृष्टीनें सर्व प्रकारच्या गति कृष्णानें तें जाणिलें; आणि मग कृष्ण प्रकराचें चिंतन करीत तेथून निघून गेलो. अरण्यांत तो भटकूं लागला आणि तेव्हां कंठाळून तो एके जागीं भूमीवर बसला. तेव्हां भूमीं आभारी म्हणाली होती तें सर्व त्याला झळकलें; व मार्गे पायसोच्छिष्टाचा लेप केला त्यालां दुर्वासा मुनींनीं जें म्हटलें होतें त्याचेंही अंत स्मरण झालें, आणि वृष्णि व अंधक यांचा अंत झालेला विनाश व मागील कुरुक्षय हेच अंत महाभारताच्या मनांत घोळूं लागले. तेव्हां, ही संकमणाची वेळ आहे असें जाणून आनंदें इंद्रियांचा पूर्ण निग्रह केला. त्याचप्रमाणें, तेव्हां त्याचें परिपालन करण्यासाठीं व अत्रि-कुच दुर्वासा मुनीचें भाषण सत्य करण्यासाठीं त्या सकलतत्त्वार्थवेत्त्या कृष्णानें स्वतः सत्सत् परमेश्वर असतांही वेदत्याग करण्याचें निमित्त ठराविलें. मग इंद्रियें, मन व वाणी यांचें पूर्ण नियमन करून तो महायोगनिर्द्वत झाला. पुढें काहीं वेळानें जरा नामक ऋषींक क्रूर पारधी मृगाचा तपास काढीत त्या ठिकाणीं प्राप्त झाला. त्याचें अंतःकरण कुरुक्षय झालें असल्यामुळें योगनिद्रासम कृष्णास अंधक व अंधक त्यानें बाणानें त्याच्या पायाच्या तळव्यास वेध केला झाली तो स्वतःनें त्यास पकडून घेतला. पण अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता. अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता. अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता. अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता.

अपराध केला असें समजून त्यानें त्याचे पाय धरले ! इतक्यांत भगवंतांनीं स्वतेजानें भूमि व आकाश यांतील सर्व पोकळी व्याप करीत ऊर्ध्वमार्गानें गमन करितां करितां त्या व्याधाचें सांत्वन केलें. भगवान् स्वर्गलोकीं प्राप्त होतांच इंद्र, अश्विनीकुमार, एकादश रुद्र, द्वादशादित्य, अष्टवसु व उभय विश्वेदेव, तसेच मुनि, सिद्ध व अप्सरांसह वर्तमान मुख्यमुख्य गंधर्व त्यास सामोरे आले. नंतर, जनमेजया, सर्वांचा आद्यजनक, अविनाशी, अत्यंत तेजस्वी व योगाचा प्रणेता असा तो महात्मा केशव स्वतेजानें अंतरिक्ष व्यापून आपल्या अप्रमेय अशा मूलस्थानीं विराजमान झाला. मग, राजा, देव, ऋषि, चारण, गंधर्व, थोरथोर अप्सरा, सिद्ध व साध्य त्याचे समोवतीं जमून नम्रतापूर्वक त्याचें पूजन व स्तुति करूं लागले. देवांनीं त्याचा जयजयकार केला; मुनिश्रेष्ठांनीं ऋगंजनीं त्याचें अर्चन केलें; गंधर्व त्याची स्तुति गात उभे राहिले; आणि इंद्रानेंही प्रेमानें त्याचें अभिनंदन केलें.

अध्याय पांचवा.

—०:—

अर्जुनाचें आगमन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, मग दारुक कुरुदेशांत जाऊन महारथी पांडवांस भेटला; आणि मुसळाच्या योगानें आपसांत मारामारी करून वृष्णि विनष्ट झाल्याचें त्यानें त्यांस कळविलें. तेव्हां अंधक, भोज व कौकुर यांसह सर्व वृष्णि (यादव) निःशेष झाल्याचें श्रवण करून पांडव शोकाकुल होऊन त्यांच्या अंतःकरणास अबर धका बसला. नंतर केशवांचा प्रिय मित्र जो अर्जुन तो आपल्या भ्रात्यांचा विचार करून कुरुदेशास येथील निघून गेला. जाताना तो म्हणत होता:—अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता. अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता. अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता. अंधक वेधक काढतो असें तो म्हणत होता.



त्याने वाणाने त्याच्या पोयाच्या तळव्यास विध केल्या. (पृष्ठ २३०).

राजा, मग तो दारुकासह वृष्णीकडे पडला ! मग रुक्मिणी व सत्राजितकन्या सत्य-
माला, तों द्वारका नगरी विधवा स्त्रीसारखी मामा धावत तेथें येऊन पार्थाशेजारीं बसून
हालेली त्याच्या दृष्टीस पडली. ज्या स्त्रिया आक्रोश करूं लागल्या. पुढें कांहीं वेळानें
शोकनाथ कृष्णाच्या योगानें पूर्वी सनाथ त्यांनीं त्यास उठवून सुवर्णासनावर बसविलें
होत्या, त्याही या वेळीं अनाथ झाल्या असून व त्या त्याचें समाधान करीत त्याजबळ
पार्थास पाहतांच मोठ्याने आक्रोश करूं उभ्या राहिल्या. मग अर्जुनानेंही आपलें दुःख
लागल्या. वासुदेवाच्या त्या सोळा हजार स्त्रिया आवरिलें; आणि मग कृष्णाची स्तुति करून व
अर्जुन येतांना पाहून जो मोठ्याने आक्रोश त्याच्या कित्येक गोष्टी सांगून त्या स्त्रियांचेही
करूं लागल्या, त्यानें तेथें मोठाच हलकळोळ सांत्वन करून तो मामास भेटण्यास त्याकडे गेला.

उडून गेला ! त्या स्त्रियांस पाहतांच अर्जुनाचे
डोळे पाण्यानें भरून येऊन कांहीं दिसनासें
झालें. कृष्ण व पुत्र यांनीं वियुक्त झालेल्या
त्या स्त्रियांकडे त्याच्यानें पाहवले नाहीं. वृष्णि
व अंधक कुलांतील लोक हेंच जिच्यांतील
उदक, घोडे हे मासे, रथ हीं होडकीं, वाद्यांचा
व रथांचा चाललेला ध्वनि हा सतत सुरू
असणारा प्रवाह, घरें ह्मणजे पावन असे
प्रचंड डोह, जी रत्नरूप शेवाळानें व्यापून
गेलेली, वस्त्ररूप तरांनीं शोभणारी, मनुष्यांनीं
गजवजलेले रस्ते हे जिच्यांतील वेगाचे प्रवाह
व भांवरे भासत, चवाटे ह्मणजे पाण्यास
तुंबारा बांधलेल्या जागा दिसत, आणि राम
व कृष्ण हे जींतील महान् मगर भासत. ती द्वार-
कासून नदी या वेळीं पार्थास कालपाशरूपी
मगरांचा खेळ जीत चालला आहे अशी भयानक
वैतरणी नदीशी दिसली ! या वेळीं ती वृष्णि-
पुंगवांनीं विहीन झालेली, जींतील सर्व आनंद
मावळला आहे व जिची शोभा पार लोपून
गेली आहे अशी पार्थाच्या दृष्टीस पडली.
शिशिर ऋतूंत सुकून जाणाऱ्या कमलिनी-
सारखी या वेळीं तिची अवस्था झाली होती !

अशा प्रकारची ती कलाहीन नगरी पाहून
व त्या दीन कृष्णस्त्रियांस अवलोकून करून
अर्जुनास रडें कोसळलें. त्याच्या नेत्रांतून
अश्रुधारा चालल्या व तो धाडकन् भूलावर

अध्याय सहावा.

—०:—

वसुदेवाचें अर्जुनाशीं भाषण.

वैशंपायन सांगतात:—अर्जुन वसुदेवाच्या
मंदिरांत गेला तो महाधोर वीर आनक-
दंढुभि पुत्रशोकानें व्याप्त होऊन जमीनीवर
पडला आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यास
पाहतांच महाबाहु पार्थाचेही डोळे आंसवांनीं
भरून येऊन त्यानें एकदम वसुदेवाचे पाय
धरले. त्या वेळीं वसुदेव तर पुत्रशोकानें आर्त
झाला होताच, पण अर्जुनास वसुदेवापेक्षाही
अधिक दुःख झालें होतें ! भागिनेय अर्जुनाच्या
मस्तकाचें अवघाण करण्याचें वसुदेवानें मनांत
आणिलें, परंतु त्या महाबाहुच्या अंगीं बिलकूल
त्राण उरलें नसल्यामुळे त्यास तसें करतां
आलें नाहीं. मग त्या वृद्ध महावीरानें अर्जु-
नाच्या गळ्यांत आपले दोन्ही हात घालून
त्यास आलिंगन दिलें आणि सर्व पुत्रांचे,
आणि पौत्र, भ्राते, दौहिक व मित्र या सर्वांचे
स्मरण करून तो अत्यंत विह्वल होस्साता
विलाप करूं लागला.

वसुदेव ह्मणाला:—अर्जुना, ज्यांनीं पूर्वी
शेंकडों राजे व तसेच दैत्य जिंकिले, ते यावध
आज दृष्टीआड झाले असतोही मो अश्वत्थ
जिवंत आहे ना ? अर्जुना, तुझे ते दोन मित्र

शिष्य—जे तुला सदैव मान्य असत, त्यांच्याच तुझ्या मित्रास या ज्ञातिबांधवांचें संक्षरण कर-
 अपराधामुळे, पार्था, वृष्णींचा हा संहार ण्याची इच्छाच झाली नाही ! मग पुत्र, पौत्र,
 उडाला ! सर्वच वृष्णि मोठे वीर होते, परंतु मित्र, भाऊ वगैरे सर्व भूमीवर मरून पडलेले
 त्यांतही ज्या दोघांस अतिरिक्ती म्हणून मानीत पाहून तो मजकडे येऊन झणालाः—आज
 तेच प्रद्युम्न व सात्यकि—अर्जुना, तूं ज्यांची ह्या कुलाचा क्षय होण्याचीच ही वेळ आली
 सदोदीत फार स्तुति करित असस व जे आहे. आतां लवकरच भरतर्षभ अर्जुन येथें
 कृष्णाचे नित्य प्रेमपात्र असत तेच दोघे ह्या द्वारकेंत येईल, त्याला वृष्णींचा हा भयंकर
 वृष्णिसंहारास मूळ कारण झाले ! अर्जुना, संहार कसा झाला तें वर्तमान सांगा. हे राजा,
 मी सात्यकीची किंवा कृतवर्माची मुळीच निंदा यादवांची ही निधनवार्ता कानीं पडतांच तो
 करित नाही. त्याचप्रमाणें रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नही महातेजस्वी वीर धावत येथें येईल, याविषयीं
 मोठा सद्य असे; तेव्हां त्यालाही मी या मला संशय नाही. मी तोच अर्जुन आणि
 कामीं दोष लावीत नाहीं. कारण, ह्या सगळ्या अर्जुन तोच मी असं समजा, तो अर्जुन सांगेल
 अनर्थाचें ब्रह्मशाप हेंच खरें कारण होय. त्याप्रमाणें तुझीं करावें. तो सद्यःप्रसंगीं स्त्रियांचें व
 अर्जुना, ज्यानें केशी दैत्य व कंस यांचा पराभव बालकांचें संगोपन करील आणि तुमचें और्ध्व-
 करून त्यांस ठार केलें; तसाच तो बलाचा देहिकही करील. अर्जुन येथून निघून जातांच
 गर्व वाहणारा धैर्य, निषादकुलोत्पन्न एकलव्य, क्रोड व राजवाडे यांसुद्धां ह्या संपूर्ण नगरीस
 आणि त्याचप्रमाणें ते कालिंग व मागधराजे समुद्र बुडवून टाकील. मी बलरामासहवर्तमान
 यांस ज्यानें यमसदनीं पाठविलें; ज्यानें गांधार क्रोणत्या तरी पवित्र स्थली योगाचा आश्रय
 वीर, काशिराजा, मरुदेशांतील राजे, पूर्व व करून देहत्याग करीन. माझें हें सर्व भाषण
 वृक्षिण दिशांचे आणि तसेच पर्वतनिवासी सत्य समजा. याविषयीं बिलकूल संदेह धरून नका.
 राजे या सर्वांचा निःपात उडविला, त्या जग- अर्जुना, तो अचिंत्यपराक्रमी हृषीकेश
 त्रभु कृष्णाला या प्रसंगीं यादवांचें रक्षण करणें मला इतकें सांगून बालकांसह मला येथें सोडून
 अशक्य होतें असें नाही. तथापि चुकीमुळे कोणीकडेसा निघून गेला. तेव्हांपासून, पार्था,
 त्यानें या वेळीं उपेक्षा केली ! पार्था, नारद मी शोकाकुल होत्साता उभयतां रामकृष्णांचें
 व दुसरे मुनि आणि तूंही हें जाणतच आहेस व ह्या घोर ज्ञातिवधाचें चिंतन करित तुझ्या
 कीं, कृष्ण हा साक्षात् देवाधिदेव नारायण वाटेकडे डोळे लावून पडलों आहे ! मी जेवलों
 होय. तो प्रभु अधोक्षज हा ज्ञातिसंहार मुका- देखील नाही ! पार्था, इतका वेळ मला प्राणही
 त्यानें पहात होता ! खरोखर या वेळीं माझ्या सोडतां येत नव्हते आणि जगण्याचेंही संकट
 पुत्रानें फारच हयगय केली ! हे परंतपा, झालें होतें; आतां तूं आलास, उत्तम झालें !
 गांधारीचा शाप आणि तसेंच ऋषिवचन आतां, पार्था, कृष्णानें सांगितल्याप्रमाणें तूं
 अन्यथा करावयाचें नाहीं, अशीच त्या जग- सर्व कर. पार्था, हें राज्य, स्त्रिया व येथील
 त्वभूची इच्छा होती हेंच खरें; नाहीतर— सर्व कांहीं तुझें आहे. कारण, हें सर्व तुझ्या
 प्रत्यक्ष तुझा पौत्र परिक्षित् अश्वत्थाम्याच्या हवालीं करून मी आतां प्रिय प्राणांचा त्याग
 झाला असतां त्यास त्यानें स्वसाम- करणार आहे !
 र्ण्यानें नाहीं का जिवंत केलें ? परंतु या वेळीं

अध्याय सातवा.

—:०:—

वसुदेवाचें निधन व और्ध्वदेहिक.

वैशंपायन सांगतात:—याप्रमाणें वसुदेव

मामांनीं सांगितलें असतां अर्जुनाचें मन खिन्न दिवशीं विमल सूर्यमंडलाचा उदय होताच व मुख म्लान होऊन तो ह्मणाला, 'मामा, आपणास नगराबाहेर पडलें पाहिजे; तर वृष्णिश्रेष्ठ श्रीकृष्ण आणि त्याचे बंधू यां-सर्वजण तयार व्हा, उशीर करूं नका.' विराहित झालेली ही पृथ्वी मला अगदीं दृष्टी- उदारचारित पार्थाची अशी आज्ञा होताच, समोर नकोशी झाली आहे; आणि राजा युधि- आपआपली तयारी करण्यास उत्सुक झालेल्या शिर, भीमसेन, नकुल, सहदेव आणि द्रौपदी त्या सर्वांनीं तात्काळ सर्व सिद्धता केली. अनिमिळून आम्हां सहाजणांची तीच अवस्था वार शोक व मोह यांत बुडून गेलेला अर्जुन आहे. मामा, आपण कोणता काल कोणत्या त्या रात्री कृष्णाचे मंदिरांत राहिला. दुसरे प्रकारचा आहे हें उत्तम जाणतच आहां. दिवशीं सकाळीं प्रतापनिधि व महातेजस्वी सांप्रतचा हा काल ह्मणजे राजसंक्रमणाचाच शूरपुत्र वसुदेव योगबलानें देहत्याग करून काल प्राप्त झाला आहे असें आपण समजावें. सद्गतीस जाता झाला. मग त्याच्या घरीं हे अरिंदमा, आतां सर्व वृष्णिस्त्रिया, मुलें स्त्रियांच्या रज्याओरडण्याचा फारच मोठा व व तसेच वृद्धजन यांस मी आपल्याबरोबर इंद्र- दारुण शब्द होतः लागला. सर्वजणींचे केश प्रस्थास नेईन; त्यांविषयीं आपण निश्चित असा. अस्ताव्यस्त झाले होते; त्यांनीं आभरणें व असें बोलून अर्जुन दारुकास ह्मणाला, पुष्पमाळा फेंकून दिल्या होत्या; त्या 'ह्या वृष्णिश्रेष्ठांच्या अमात्यांस मला भेटा- हातांनीं ऊर बडवीत विलाप करीत होत्या; वयाचें आहे, तर लवकर तिकडे चल.' इतकें अगणि देवकी, भद्रा, रोहिणी व मदिरा या बोलून तो शूर पार्थ त्या महारथाबद्दल शोक त्याच्या चार पतिव्रता राण्यांनीं तर त्या वेळीं करीत सुधर्मा नामक यादवसभेंत शिरला. त्याच्या प्रेतावर आपल्या देहांचें पांघरूणच तो तेथें आसनावर बसला असतां सर्व घातलें होतें !

अमात्य—जे वेदवेत्ते ब्राह्मण होते, ते त्याच्या मग, हे भारता, अर्जुनानें वसुदेवास एका सभोवतीं उभे राहिले. ते सर्वजण अगदीं खिन्न भव्य रत्नखचित शिबिकेंत बसवून नगरा- व मूढ होऊन गेले असून आतां काय करावें बाहेर नैलें. त्या वेळीं दुःखशोकाकुल झालेले हें त्यांस कांहींच सुचत नव्हतें आणि अर्जुन द्वारकेंतील सर्व नागरिक व प्रजाजन जाग- त्यांच्यापेक्षाही अधिक दीन झाला होता ! जागीं त्या प्रेतयात्रेंत येऊन मिळाले. वसु- तथापि काळावर लक्ष पुरवून तो त्यांस ह्मणाला, देवाचें तें अश्वमेधसंबंधी छत्र आणि प्रदीप्त 'यादवांच्या सर्व मंडळीस मी स्वतः आपल्या- अग्नि शिबिकेच्या पुढें चालविले होते आणि बरोबर इंद्रप्रस्थांस नेणार आहे. कारण, लव- त्याच्या मागें याजक चालले होते. देवकी करच हें सर्व नगर समुद्रांत बुडून जाणार. आदिकरून त्या चौथी राण्या सहगमनाच्या आहे. तर गाड्या, घोडे, बघ्दनें यांची सत्वर तयारीनें उत्तम वस्त्रालंकार धारण करून त्या सिद्धता करा आणि नानाप्रकारचीं रत्नें व पुसरे शिबिकेच्या पाठीशींच चालल्या होत्या आणि

त्यांचे सभोवतीं त्यांच्या सुना व द्रुसऱ्या हजारां लेल्या रथांत व छकड्यांत वसून रुदन करीत स्त्रिया यांचा घोळका होता. वसुदेव जिवंत त्याच्या मागून चालल्या. वृष्णि व अंधक असतां नगराबाहेर जें स्थळ त्याच्या फार यांचे जे सेवक, स्वार व रथी अवशिष्ट होते, प्रीतीचें होतें, त्याच स्थळीं शिबिका उतरून तेही त्या महाधनुर्धर पांडुपुत्राबरोबर निघाले; त्यास प्रेतसंस्कार दिला. त्या शूरपुत्र वसुदेवास आणि सर्व यादववीर मरून गेल्यामुळे अनाथ आम्ही दिल्यावर पतिलोकीं गमन करणाऱ्या झालेलीं त्यांचीं लहान अर्भकें, स्त्रिया व वृद्ध त्याच्या त्या चारही पतिव्रता स्त्रिया त्या चित्ते-लोक यांच्या सभोवतीं राहून पार्थाच्या आज्ञेनें वर आरूढ झाल्या ! आणि पार्थानें त्या सर्व-त्यांचा संभाळ करीत नागरिक व प्रजाजन जणींसह वसुदेवाचें चंदनादि सुगंधि द्रव्यांच्या हे चालले. पार्थाच्या आज्ञेप्रमाणें व किन्या-योगानें वहन केलें. मग पेटलेल्या अग्नीचा प्रमाणें वागणारे यादवांचे सर्व बालक पर्वतप्राय तडतडाट, सामवेदी ब्राह्मणांचा मंत्रघोष, आणि गजांवर आरूढ होऊन पदरक्षक व अंतरा-प्रजाजनांचे विलाप यांचा तेथें एकच हल-युधिक यांसह पार्थाबरोबर गेले. त्यांचे मागें कळोळ होऊन गेला. पुढें वज्र वगैरे कुमार आणि चान्ही वर्णांचे श्रीमंत श्रीमंत लोक होते. धीमान् महात्म्या कृष्णाच्या सर्व स्त्रिया यांनीं त्यांस वासुदेवाच्या सोळा हजार स्त्रिया ह्या कृष्णाचा उदकांजलि दिले.

वृष्णींचा प्रेतसंस्कार व स्त्रियांचें अर्जुनावरोबर गमन.

नंतर, हे भरतर्षभा, त्या धर्मशील पार्थानें तो यादवांचा सागरासारखा प्रचंड व समृद्ध वसुदेवाचें धर्माप्रमाणें और्ध्वदेहिक केलें; आणि समृद्धा परंपरजय महारथा धनजय संभाळून ज्या ठिकाणीं वृष्णि विनाश पावले होते त्या नेऊं लागला.

स्थळीं तो गेला. तेथें मारामारीत छिन्नविच्छिन्न होऊन मरून पडलेले ते वृष्णि प्रत्यक्ष इकडे, सर्व लोक बाहेर पडलेन पडले तोच डोळ्यांनीं पाहतांच अर्जुनाला अतिशय दुःख मकरालय सागराने ती रत्नखचित द्वारका झालें; परंतु भवितव्यास सादर होऊन प्राप्त पाण्याबरोबर वाहून टाकिली ! पुरुषश्रेष्ठ पार्थानें काल जें प्रेतसंस्काराचें कृत्य तें त्यानें उर त्या ठिकाणीं जें जें म्हणून तसेंच टाकून दिलें केलें. ब्रह्मशापाच्या योगानें लव्हाळ्यांचीं मुसळें होतें, तें तें सर्व सागराने एका लाटेबरोबर बनून त्यांच्या योगानें तेथें मरून पडलेल्या त्या स्वाहा केलें ! हा अद्भुत प्रकार पाहून त सवासःत्यानें त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें अनुक्रमे प्रेत-द्वारकानिवासी लोक “ अहो, काय हा देवाचा संस्कार दिले; आणि मग त्यानें राम व कृष्ण विचित्र खेळ ! ” असं ह्मणत आंधकाधिक त्वरनें यांन्ही प्रेतें शोधून तींही आपजनांकरवीं जाऊं लागले.

दग्ध करविलीं ! याप्रमाणें सर्वांचे प्रेतसंस्कार यादवस्त्रियांचें हरण !

विधिपूर्वक करून सातवा दिवस उजाडतांच मग, जनमेजया, रम्य अशीं अरण्यें, पर्वत पार्थाचें रथासह होऊन सत्वर प्रयाण केलें. व नद्या येथें मुकाम करीत पार्थ त्या यादवां-तेव्हां वृष्णिवीरांच्या शोकाकुल स्त्रिया अश्वगनांस नेऊं लागला. जातां जातां त्यांस पंच-वैद्यः, मत्स्य-बिळ्वील तीं जनावरें जोड-नदनामक एक अत्यंत समृद्ध देश लागला !

तो गाई, पशु व धान्य यांनीं सुसंपन्न आहे पूर्वी लीलेनें सज्ज होणारें तें धनुष्य पुष्कळ असें पाहून धीमान् पार्थानें तेथें मुक्काम केला. दांतओठ खाल्खावर मोठ्या शिकस्तीनिं त्या ठिकाणीं आभीर नामक रानटी लोकांची एकदांचें सज्ज झालें ! मग तो अखेरे आठवूं वस्ती होती. ह्या हजारों अनाथ स्त्रियांचे लागला, पण काय ? तीं मुळींच स्मरनात ! संरक्षणास एकदाच वीर आहे असें पाहून त्यांचे बाहूंचें पूर्वीचें सामर्थ्य पार नाहीसें होऊन तोंडास पाणी सुटलें; आणि नित्य पापकर्म कर- त्यांस अगदींच निर्जीवता आली ! गांडीचही पण ते अदूरदर्शी आभीर लोभानें मूढ होऊन वाकना, आणि दिव्य व अतिशय योग्यतेच्या आपल्यांतील शहाण्या लोकांशीं विचार करूं अशा त्या अस्त्रपिकीं एकही स्मरणांत राहिलें लागले कीं, “ अर्जुन धनुर्धर असला म्हणून नाही, हें पाहून अर्जुन लज्जायमान झाला. काय झालें ? हा एकदाच ह्या आमच्या प्रद- मग दस्यु एकेक स्त्रीचें हरण करीत असतां शांतून आम्हांस कस्ययासमान लेखन निर्धास्त- हत्तीघोड्यांवर आरूढ झालेले ते यादवयोद्धेही पणें ह्या बालकांस व वृद्धांस घेऊन चालला त्यांचें निवारण करूं शकले नाहीत. कारण, आहे ! याच्या बरोबर जे दुसरे योद्ध्यांसारखे एकंदर स्त्रियांचा समुदाय फारच मोठा होता दिसत आहेत ते केवळ नांवाचे योद्धा आहेत. व दस्यु तर चोहोंकडून हल्ले करीत होते. त्यांच्यांत कांहीं पाणी उरलेलें दिसत नाही ! अर्जुनानें त्यांच्या संरक्षणार्थ फार प्रयत्न तेव्हां ह्या एकत्या वीराचा हा ताठा चालू केला, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. यावयाचा कीं काय ? ” मग ते हजारों दस्यु ते दस्यु चोहोंकडून उत्तमोत्तम सुर्वेस आपल्या काव्या सरसावून यादवमंडळीवर देखतां देखत पळवीत सुटले आणि कित्येक तर धावून आले, उलटलेल्या कालचक्रानेंच जण आपस्वर्षानेंच त्यांकडे गेल्या ! नंतर उद्दिग्ध- प्रेरणा केलेले ते दस्यु प्रचंड सिंहनादानें सर्वचित्त झालेल्या धनंजय पार्थानें गांडीवापासून जनांस भयभीत करीत त्यांच्या वपार्थ त्यांवर बाण सोडून पुष्कळ दस्यूस ठार मारिलें आणि तुटून पडले. मग आपल्या बरोबरच्या मंडळी- वृष्णींच्या सेवकांनीं व त्यानें मिळून हजारों जणांस सह अर्जुन एकदम मार्ग उलटला आणि त्यांस लाळविलें. परंतु, राजा, लवकरच अर्जुनाचे बाण जसा कांहीं हसत झणाला, “ अरे अधर्मज्ञ सरले ! रक्त प्राशन करणारे ते त्याचे बाण पूवा नीचांनो, तुम्हांस कांहीं दिवस जगण्याची कधींच सरत नसत; कारण त्याचे दोन्ही माते इच्छा असले तर निमृत्पणें मार्ग फिरा, नाही अक्षय्य होते; परंतु आज सर्वच गोष्टी विपरीत तर आतांच माझ्या बाणांनीं जखमी होऊन घडल्या, त्यांत मात्यांचेही अक्षय्यत्व नाहीसें व मरून कृतकर्माबद्दल शोक करा ! ” झालें ! बाण संपलेले पाहून तर अर्जुनास

याप्रमाणें तो वीर आढ्यतेनें बोलला फारच दुःख व शोक झाला, परंतु तो रडत असतांही त्याचें तें भाषण केवळ तुच्छ लेखून बसणार थोडाच ! त्यानें धनुष्याच्या दांड- तो वारंवार निवारण करीत असतांही ते कपानेंच त्यांस मारण्याचा सपाटा चालविला; बेकाम लोक त्या मंडळीवर घेऊन पडले ! तथापि असा तो कितीकांस पुरे पडणार ! तो मग तें आपलें कधीही जीर्ण न होणारें प्रचंड इकडे, एकादोघांस मारतो. आहे, इतक्यांत व दिव्य धनुष्य कसेही करून सज्ज करण्याचा दुसरे पुष्कळजण चोहींकडून त्याच्या देखते अर्जुन मोठा प्रयत्न करूं लागला. तेव्हां यादवांगनांस पळवीत ! याप्रमाणें त्या दस्युंनीं

यादवांच्या बहुतेक सर्व स्त्रिया हरण करून त्यानें यथायोग्य देणग्या देऊन वज्राचेच मेळ्या ! मग, हा सर्व दैवाचा खेळ आहे असा आश्रयास ठेविलें. याप्रमाणें प्राप्त झालेल्या अर्जुनानें मनाशीं विचार केला. दुःख व शोक कालानुसार व्यवस्था करून अर्जुन व्यासाश्रमीं यांनीं व्यास होऊन तो एकसारखे निश्वास टाकीत गेला आणि तेथें आसनावर बसलेल्या कृष्ण-होता; पण कितीही जळफळला तरी सामर्थ्य द्वैपायन व्यास मुनींचें त्यानें दर्शन घेतलें. नसल्यावर त्याचा काय उपयोग आहे ! असें नाहीतशीं शालीं, बाहूंतील सामर्थ्य गळलें, धनुष्यसज्ज होईना आणि बाणही सरले, या सर्व प्रकारामुळें पार्थाचें मन अगदीं विषण्ण होऊन गेलें आणि हें सर्व दैवाचें दुर्विलासित आहे असें मनांत चिंतन करीत व ' छे ! छे ! हें ठीक चिन्ह व्यासांच्या आश्रमांत प्रवेश केला त्या वेळीं ते वाहीं ! ' असें म्हणत तो महामति पार्थ दस्यूंनीं एकांतीं आसनावर बसलेले त्याच्या दृष्टीस बहुतेक उत्तमोत्तम स्त्रिया व राहिलेल्यांचे बहु-पडले. मग, अत्यंत व्रतस्थ व धर्मज्ञ अशा त्या तेक रत्नखचित अलंकार लांबविल्यावर अव-मुनींजवळ जाऊन तो उभा राहिला आणि शिष्ट राहिलेल्या स्त्रियांसह मागे परतला ' मी अर्जुन ' असें म्हणून त्यांस त्यानें अभि-आणि एकदांरा कुरुक्षेत्रांत येऊन पोचला ! वेदन केलें. तेव्हां ' तजें स्वागत असा. ' असें याप्रमाणें त्यानें शेष यादवांगनांस आणून म्हणून त्या प्रसन्नचित्त मुनिश्रेष्ठ सत्यवतीपुत्र त्यांची ठिकठिकाणीं रहाण्याची व्यवस्था व्यासांनीं त्यास बसावयास सांगितलें. मग, लाविली; मार्तिकावत नामक नगरांत हादि- अर्जुनाचें मन प्रसन्न दिसत नसून तो वरचेवर कयाच्या मुलास राज्यपदावर बसवून तेथें सुस्कार टाकतो आहे, इतकेंच नव्हे, तर अगदीं त्यानें अवशिष्ट भोजस्त्रियांस ठेविलें; आणि मग विषण्ण झाला आहे, असें पाहून त्यास व्यास वृद्धजन, बालक व राहिलेल्या स्त्रिया यांस मुनींनीं असें विचारिलें, " पार्था, नखांचें, केशांचें, इंद्रप्रस्थास आणिलें. सात्यकीचा लाडका पुत्र वस्त्राच्या दशांचें किंवा मडक्यांतलें पाणी तर यौयुधानि यास त्यानें सरस्वतीकांठच्या तुड्या अंगावर कोणी उडविलें नाहीं ना ? का तु प्रवेशाचा अधिपति करून त्याचे आप्त असलेले रजस्वलासमागम केलास ? का तुझ्या हातून ब्रह्म-वृद्ध व बालक यांसह तेथें ठेविलें आणि हत्या घडली ? का युद्धांत पराभव पावलास ? त्या परवीरांतक पार्थानें वज्रास इंद्रप्रस्थाचें काय झालें तरी काय ? असा निस्तेज कां दिसतोस ? राज्य विलें. अकूराच्या स्त्रियांस तेथून न तुझा पराभव झाला असेल असें तर मला वाटत जाण्याविषयी वज्रानें फार आग्रह केला, नाहीं. मग तुझा चेहरा असा उतरलेला तथापि त्या निघून गेल्या. रुक्मिणी, गांधारी, कां ? पार्था, हे भरतर्षभा, मला श्रवण करण्यास शेंव्या, हैमवती आणि देवी जांबवती यांनीं कांहीं हरकत नसेल तर सत्वर सांग. "

अग्निप्रवेश केला. सत्यभामा व कृष्णाच्या अर्जुन म्हणालाः—महाराज, ज्याची अंग-दुसऱ्या लाडक्या स्त्रिया तपश्चर्या करण्याचा कांति मेघासारखी होती, जो स्वतेजांन फारच निर्धार करून वनांत गेल्या; आणि द्वारकेतील झळकत असे, आणि मोठ्या कमलासारखे ज्याचे जे प्रजाजन अर्जुनाबरोबर आले होते, त्यांस क्षेत्र विस्तीर्ण होते, तो श्रीकृष्ण बलरामासह वर्तमान

अध्याय आठवा.

—:—:—

व्यासार्जुनसंवाद.

वैशंपायन सांगतातः—अर्जुनानें सत्यवादी

व्यासांच्या आश्रमांत प्रवेश केला त्या वेळीं ते

एकांतीं आसनावर बसलेले त्याच्या दृष्टीस

पडले. मग, अत्यंत व्रतस्थ व धर्मज्ञ अशा त्या

मुनींजवळ जाऊन तो उभा राहिला आणि

' मी अर्जुन ' असें म्हणून त्यांस त्यानें अभि-

आणि एकदांरा कुरुक्षेत्रांत येऊन पोचला ! वेदन केलें. तेव्हां ' तजें स्वागत असा. ' असें

याप्रमाणें त्यानें शेष यादवांगनांस आणून म्हणून त्या प्रसन्नचित्त मुनिश्रेष्ठ सत्यवतीपुत्र

त्यांची ठिकठिकाणीं रहाण्याची व्यवस्था व्यासांनीं त्यास बसावयास सांगितलें. मग,

लाविली; मार्तिकावत नामक नगरांत हादि- अर्जुनाचें मन प्रसन्न दिसत नसून तो वरचेवर

कयाच्या मुलास राज्यपदावर बसवून तेथें सुस्कार टाकतो आहे, इतकेंच नव्हे, तर अगदीं

त्यानें अवशिष्ट भोजस्त्रियांस ठेविलें; आणि मग विषण्ण झाला आहे, असें पाहून त्यास व्यास

वृद्धजन, बालक व राहिलेल्या स्त्रिया यांस मुनींनीं असें विचारिलें, " पार्था, नखांचें, केशांचें,

इंद्रप्रस्थास आणिलें. सात्यकीचा लाडका पुत्र वस्त्राच्या दशांचें किंवा मडक्यांतलें पाणी तर

यौयुधानि यास त्यानें सरस्वतीकांठच्या तुड्या अंगावर कोणी उडविलें नाहीं ना ? का तु

प्रवेशाचा अधिपति करून त्याचे आप्त असलेले रजस्वलासमागम केलास ? का तुझ्या हातून ब्रह्म-

वृद्ध व बालक यांसह तेथें ठेविलें आणि हत्या घडली ? का युद्धांत पराभव पावलास ?

त्या परवीरांतक पार्थानें वज्रास इंद्रप्रस्थाचें काय झालें तरी काय ? असा निस्तेज कां दिसतोस ?

राज्य विलें. अकूराच्या स्त्रियांस तेथून न तुझा पराभव झाला असेल असें तर मला वाटत

जाण्याविषयी वज्रानें फार आग्रह केला, नाहीं. मग तुझा चेहरा असा उतरलेला

तथापि त्या निघून गेल्या. रुक्मिणी, गांधारी, कां ? पार्था, हे भरतर्षभा, मला श्रवण करण्यास

शेंव्या, हैमवती आणि देवी जांबवती यांनीं कांहीं हरकत नसेल तर सत्वर सांग. "

अग्निप्रवेश केला. सत्यभामा व कृष्णाच्या अर्जुन म्हणालाः—महाराज, ज्याची अंग-

दुसऱ्या लाडक्या स्त्रिया तपश्चर्या करण्याचा कांति मेघासारखी होती, जो स्वतेजांन फारच

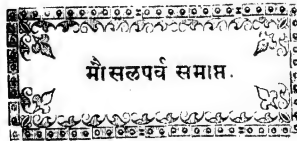
निर्धार करून वनांत गेल्या; आणि द्वारकेतील झळकत असे, आणि मोठ्या कमलासारखे ज्याचे

जे प्रजाजन अर्जुनाबरोबर आले होते, त्यांस क्षेत्र विस्तीर्ण होते, तो श्रीकृष्ण बलरामासह वर्तमान

देहत्याग करून स्वर्गवासी झाला ! ब्रह्मशापा- आणि मी शरसंधान करू लागलों तों क्षणांत मुळें मुसळाचें निमित्त होऊन सर्व यादवांचा सर्व बाण संपून गेले ! महाराज, ज्यानें प्रभास तीर्थावर वीरक्षयकारक व रोमांच हातांत शंख, चक्र व गदा धारण केली आहे, उठविणारा भयंकर संहार उडाला ! महाराज, पीतवस्त्र परिधान केलें आहे, आणि ज्याचे नेत्र हे भोज, वृष्णि व अधिक मोठे शूर, अंतः- पद्मदलाच्या आकाराचे असून वर्ण श्याम आहे, कर्णाचे थोर, सिंहाप्रमाणे स्वाभिमानी व असा एक चतुर्भुज, अत्यंत तेजस्वी व अप्र- तसेच महाबली होते; परंतु, ब्रह्मन्, त्यांनीं भेयात्मा पुरुष—जो नित्य माझ्या रथापुढें शत्रु- युद्धांत परस्परांसच कीं हो मारिलें ! ज्या सैन्याचा विध्वंस करीत चालला असे, व परिषदाहु वीरांनीं गदा, पश्वि व शक्ति यांच्याही ज्यानें आधीं स्वतेजांनं दग्ध केलेल्या शत्रु- पहारांमं भोज नये, ते केवळ लव्हाच्याच्या सैन्यांस मागून मी गांडीवापासून शर सोडून योगांनं ठार झाले ! कालचक्राचा केस कसा नांवाला ठार करीत असें, तो अच्युत देव- आहे पहा ! एक दोन नव्हे, पांच लक्ष भुज- पुरुष पूर्वीप्रमाणें सांप्रत माझ्या रथापुढें चाल- वीर्यशाली वीर याप्रमाणें परस्परांशीं भिडून नांना दिसत नाही ! हे सत्तमा, तो दिसत एकमेकांचे हातून पाणांमं मुकले ! मी आपल्या- नसल्यामुळें मी विषण्ण होतो; आणि माझें कडन फार प्रयत्न करितां, परंतु या अभित- मनही भ्रम पावत आहेस मला भासतें ! माझें सामर्थ्यवान यादवांच्या व यगमी श्रीकृष्णाच्या अंतःकरण अत्यंत विदून गेलें आहे. तथापि विनाशाचा मला मुळींच विमर पडत न्यास शांति प्राप्त होत नाही. वीरमाणि श्री- नाही. एकसारखा तो धार प्रकार माझ्या कृष्णावांचून या जगांत जिवंत राहण्याचाही डोळ्यांसमोर उभा राहतो. सामरायें शोषण, मला उत्साह वाटत नाही. कृष्णाबरोबरच ज्याच्या पर्वताचें चालन, आकाशाचें पतन किंवा ज्ञातिबांधवांचा पराक्रम पार नष्ट झाला आहे अशीचें शैत्य यांप्रमाणेंच गार्कुपाणि श्रीकृष्णाचा असा मी कृष्ण निजधामास गेल्याचें ऐकल्या- अंत असंभाव्य होय, असंच माझ्या बुद्धीस पासून शून्यदृष्टीनें फिरत आहे व मला वारं- वाटत होतें ! आतां कृष्णाशिवाय या जगांत वार दिशाभूलही होते ! अशी माझी अवस्था मला क्षणभरही राहू नयेस वाटतें. तपोधना, झाली आहे. तर, हे सत्तमा, या प्रसंगीं याहूनही अधिक दुःखदायक कहाणी पृढेंच मला कल्याणाचा उपदेश करण्यास आपण आहे, ती आपण श्रवण करावी. जिची वारंवार समर्थ आहां !

आठवण होऊन माझें मन विदीर्ण होत आहे, व्यास सांगतातः—हे कुरुशार्दूला, महारथी ती गोष्ट ही कीं, माझ्या डोळ्यांदेखत हजारों यादव ब्रह्मशापांनं दग्ध झाल्यामुळें नाश यादवस्त्रियांस पंचनद प्रदेशांतील आभी- पावले; त्यांबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाही. रांनीं रणांत आमचा पाठलाग करून राजरोस अरें, तें तसेंच भवितव्य होतें. त्या महात्म्यांचा पळविलें ! त्या प्रसंगीं हातांत धनुष्य घेऊन असा नाश व्हावा असेंच त्यांचें दैवलिखित त्यास गुण चढविण्याचेंही माझ्या हातून होतें. कारण, तसें होतें म्हणूनच कृष्णानें तें होईना ! पूर्वी माझ्या बाहूंत जें सामर्थ्य होतें फिरविण्याचें सामर्थ्य अंगीं असतांही त्यांची तें आतां राहिलें नाही. त्याचप्रमाणें, हे महामुने, उपेक्षा केली. स्थावरजंगम त्रैलोक्याची उलटा- माझी नानाप्रकारचीं सर्व अखेंही नष्ट झालीं पालट करण्यास गोविंद समर्थ होता, मग त्या

शापाची कथा काय ? तुझ्या रथापुढे जो चक्र-जें आकाशादि पंचक (पंचमहाभूतें) तें काला-गदाधारी पुरुष चालत असे, तो साक्षात् पुराण-धीन आहे. काल हा पंचमहाभूतांस उत्पन्न ऋषि चतुर्भुज नारायणच होय. तुजवरील करितो आणि पुनः यदृच्छेन त्यांचा नाशही प्रेमापुढें तो तुझ्यापुढें नित्य असे. तो दीर्घलोचन करते; तेथें आपल्या भौतिक देहाची कथा कृष्ण पृथ्वीचा भार उतरण्याचें आपलें अवतार-काय ? जो एकदा बलवान असतो तोच पुढें कृत्य पूर्ण केल्यावर मानवी देहाचा त्याग करून निर्बल होऊन जातो; आणि जो एकदा राजा सांप्रत अनुत्तम अशा स्वस्थानी प्राप्त झाला असतो त्यासच पुनः दुसऱ्याच्या आज्ञा पाळ-आहे. हे महाभुजा, भीम, नकुल व सहदेव ण्याचा प्रसंग येतो. हा जो फरक होतो तो यांच्या साह्यानें तूही देवांचें महत्कार्य केले कालाचा प्रभाव होय. तुजवळील अस्त्रांचें आहेस. सांप्रत, हे कुरुपुंगवा, तुम्ही सर्वजण कार्य पूर्ण झालें; आणि म्हणूनच, तीं जशीं तुला कृतकृत्य झालां असून उत्तम सिद्धीस पोचले प्राप्त झालीं होती तशींच निघून गेलीं. पुनः आहां, असें मी समजतो. पार्था, या जगांत वेळ येईल तेव्हां तीं पुनश्च तुझ्या हातीं येतील. जन्म घेऊन तुम्हांला जें कृत्य करावयाचें होतें हे भारता, अस्त्रांप्रमाणेंच तुम्हीही कृतकृत्य झालां तें संपलें आहे आणि म्हणूनच तुमचें सामर्थ्य असल्यामुळे सांप्रत स्वर्गगमनाचा तुमचा काळ वगैरे क्षीण होत चाललें आहे. आतां या जगां-प्राप्त झाला आह; आणि, हे भरतर्षभा, हेच तू निघून स्वर्गांकी जाणें हेंच तुमचें प्राप्त-तुम्हांला परमेश्वर आहे असें माझे मत आहे. कालकृतव्य असून तेंच तुम्हांस श्रेयस्कर वर्षापायन सांगतातः—राजा, अमिततजस्वी आहे. हे भारता, बुद्धि, तेज, दूरदृष्टि वगैरे हीं व्यासांचें हे मापण मान्य करून त्यांचा निरोप सर्व अंशींच ऐश्वर्य मिळण्याचे वेळीं उत्पन्न घेऊन पार्थ हस्तिनापुरास आला आणि होतात आणि विनाशकालीं नष्ट होतात. काल नगरांत प्रवेश करून युधिष्ठिरास भेटून त्यानें हाच जगाचा ईश्वर होय. धनंजया, जगाद्धीज यादवकुलांत घडलेला प्रकार त्यास निवेदन केला.





श्रीमन्महाभारत.

महाप्रस्थानिकपर्व.

अध्याय पहिला.

०१६-३१०

मंगलाचरण.



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतिल यच्चयावत् स्थावर-जंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपांन प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-नारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या सर्वास मी अभिवंदन करितों; तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी दवी जी सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनं लोकहित करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-बंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या महाप्रस्थानिकपर्वस आरंभ करितों. प्रत्येक धर्म-

शील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

पांडव व द्रौपदी यांचें महाप्रस्थान.

जनमेजय विचारितोः— ब्रह्मन्, याप्रमाणें मुसलप्रकरणीं युद्ध जुंपून यादवांचा संहार उडाल्याचें श्रवण केल्यावर आणि कृष्ण निज-धामास गेल्यानंतर पांडवांनीं पुढें काय केलें बरें? वैशंपायन सांगतातः— राजा जनमेजया, वृष्णींचें हें भयंकर रणकंदन श्रवण करून कुरु-पति युधिष्ठिर राजानें इहलोकची यात्रा समाप्त करून स्वर्गास प्रस्थान करण्याचें मनांत न्योजून अर्जुनास ह्मणलें, “ हे महाबुद्धिमता, काळ हा सर्व प्राण्यांचा संहार करतोच करतो;

त्याच्या तावडींतून कौणीच कधीं सुटत नाहीं. तृप्त केलें; आणि सर्व ब्राह्मणांस असेंच तृप्त यास्तव मीं आतां कालपाशाचा (मृत्यूचा) करून रत्नें, वस्त्रे, गांव, घोडे, रथ आणि अंगीकार करण्याचें योजिलें आहे; आणि शेंकडों हजारों दासी अर्पण केल्या. नंतर त्या (तुझेही सांप्रत ऐहिक कर्तव्य पूर्ण झालें असल्या- भरतसत्तमानें, पौरजनांनीं ज्यास श्रेष्ठ मानिलें मुळें, मला वाटतें,) तूंही तो अवलोकन करा- होतें त्या कृपाचार्याचें गुरु म्हणून पूजन केलें वास हें योग्य आहे. ” युधिष्ठिराच्या मुखा- आणि परिक्षितास शिष्य ह्या नात्यानें त्यांचे तून हे शब्द बाहेर पडतांच “ काय ! मृत्यु ! हवालीं केलें. मग त्यानें सर्व प्रजाजनांस मृत्यु ना ! तो आला तरी काय हरकत आहे ! ” सन्निध बोलावून आणिलें आणि आपण असें म्हणून पार्थानें वडील बंधूच्या भाषणास योजिलेला बेत त्यांस कळविला. तो ऐकून अनुमोदन दिलें. अर्जुनाचें मत समजतांच भीम ते सर्वजण उद्दिग्ध झाले व त्यांनीं त्या व नकुलसहदेव यांनींही त्याचें भाषण मान्य वेतास संमति न देतां ‘ असें करूं नथे ’ केलें. मग युधिष्ठिरानें धर्मकामनेनें सर्वसंग- ह्मणून त्या राजास विनविलें. परंतु काल फिरला त्यागपूर्वक महाप्रस्थान करण्याचा विचार ठर- असतां कोणत्या प्रकारें वामावें हें उत्तम जाण- वून वैश्यापुत्र युयुत्सूस बोलावून आणून त्याचे णाऱ्या त्या राजानें ती त्यांची विनंती मान्य हवालीं सर्व राज्यकारभार केला आणि परि- केली नाही. नंतर त्या धर्मात्म्यानें व त्याच्या क्षितास राज्याभिषेक करविला. मग तो दुःखार्त भावांनीं प्रजाजनांचा गौरव करून महाप्रस्था- झालेला पांडवाग्रज सुभद्रेस ह्मणाला, ‘ सुभद्रे, नाचा बेत निश्चित ठरविला. मग धर्मपुत्र युधि- हा तुझा नातू परिक्षित आजपासून कुरुकुलाचा थिर राजानें अंगावरील सर्व अलंकार उतरून अधिपति होणार; आणि यादवांपैकीं अवशिष्ट वल्कलें परिधान केलीं. राजा, तें पाहून भीमा- राहिलेल्या वज्रासही आम्हीं राज्यपद दिलेंच जेजून, नकुलसहदेव आणि यशस्विनी द्रौपदी आहे. परिक्षित ह्या हस्तिनापुरीं राज्य करील यांनींही तसेंच केलें. मग, हे भरतर्षभा, विधि- आणि वज्र इंद्रप्रस्थांत राज्य चालवील. आतां पूर्वक उत्सर्गोष्टि करून त्या नरपुंगवांनीं आपल्या या वज्रांचें तुलाच संरक्षण केलें पाहिजे. हाच गुह्याग्नीचें उदकांत विसर्जन करून प्रयाण सांप्रत तुझा धर्म होय. याव्यतिरिक्त अन्य मार्गानें केलें. पूर्वी द्यूतांत पराजित झाल्या वेळेप्रमाणेंच जाण्याचें (आम्हांबरोबर महाप्रस्थान करण्याचें) द्रौपदीसह त्या पांच भावांनीं प्रयाण केलेलें तूं मनांत आणशील तर तो अधर्म घडेल. यासाठीं पाहून सर्व स्त्रिया मोक्ष्यानें आक्रोश करूं तूं दुसरतिसरा कांहींएक विचार करूं नको. ’ लागल्या. परंतु युधिष्ठिराचा अभिप्राय जाणून याप्रमाणें तिला सांगितल्यावर धर्मराजानें व वृष्णींचा क्षय झाल्याचें पाहून त्या सर्व धीमानू कृष्ण, वृद्ध मामा वसुदेव आणि बल- भ्रात्यांस प्रस्थानाचा हर्षच वाटत होता ! त्या रामप्रभृति दुसरे यादव यांस अंतःकरणपूर्वक वेळीं पांच पांडव, सहावी द्रौपदी आणि सातवा तिलांजलि दिले आणि त्या सर्वांच्या नांवानें एक कुत्रा अशीं सातजणें हस्तिनापुरांतून विधिपूर्वक श्राद्धेही केलीं. श्रीकृष्णाच्या श्राद्धा- बाहेर पडलीं. पौरजन आणि राजकुलांतील साठीं ज्यानें मुद्दाम द्वैपायन व्यास, नारद, व अंतःपुरांतील सर्व माणसें बहुत दूरपर्यंत तपोधन-मार्कंडेय, भारद्वाज आणि याज्ञवल्क्य त्यांचे मागून जात होती; परंतु त्यांपैकीं एका- हे ब्राह्मण सांगून त्यांस मिष्टान्नभोजनानें ध्यानेंही युधिष्ठिर राजास मार्गे परतण्याविषयीं

सांगवले नाही. मग कांहीं वेळानें ते सर्व यांनीं श्रेष्ठ आयुध जें गांडीव धनुष्य त्याचा नागरिक जन आणि कृपाचार्यप्रभृति राजकुलाचे त्याग करून वनांत गमन करावें. कारण, सर्व आप लोक युयुत्सूचें निवारण करून त्यासह आतां याचें कांहींच प्रयोजन उरलें नाही. सर्व मार्ग परतले. नंतर, हे कौरव्या, नागकन्या चक्रांत श्रेष्ठ जें सुदर्शन चक्र,—जें पूर्वी महात्म्या उलूपीनें मोंगेत उडी घाकिली, चित्रांगदा मणि-वासुदेवाजवळ होतें, तेंही सांप्रत स्वस्थानीं पुरास निघून गेली, आणि बाकीच्या युधिष्ठिर-गेलें आहे. पुढें कालान्तरानें तें पुनः त्याच्या रादिकांच्या भार्या परिक्षितासमामार्गे राहिल्या. हातीं येईल. हें गांडीव धनुष्य मीं पार्थासाठीं राजा, इकडे महात्मे पांडव व यशस्विनी मार्गे वरुणापासून मागून आणलें होतें, तें पुनः द्रौपदी यांनीं त्या दिवशीं उपोषण करून पूर्व त्याचें त्यास नेऊन दिलें पाहिजे.”

दिशेच्या अनुरोधानें प्रयाण केलें. याप्रमाणें ते मग सर्व भावांनीं अर्जुनास तसें करण्यास सर्वसंगपरित्याग केलें. योगयुक्त महात्मे जात सांगितलें, तेव्हां त्यानें तें धनुष्य व ते दोन्ही असतां त्यांना अनेक देश व नद्या, तसाच अक्षर्य भाते समुद्रांत फेंकून दिले. मग, हे भरत-समुद्रही आढळला. हे भरतसत्तमा, युधिष्ठिर श्रेष्ठा, अग्नि तेथेंच अंतर्धान पावला. नंतर सर्वांचे पुढें चालला होता. त्याचे पाठीमागे ते पांडव वीर दक्षिणेकडे वळले आणि पुढें त्या भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे अनुक्रमें क्षारार्थीच्या उत्तरतीरांनीं नैऋत्य दिशेस गेले. अमून, द्रौपदी सर्वांचे मागून चालली होती; मग पुनः कांहीं कालानें ते पश्चिम दिशेस आणि एकदा एक कुत्राच त्या वनांत प्रस्थान वळले. पुढें, सांगत बुडून गेलेली द्वारका केलेच्या पांडवांच्या मागून जात होता. जातां त्यांनीं अवलोकन केली; आणि नंतर ते योगाचा जातां ते वीर उदयाचलासन्निध असलेल्या अवलंब करणारे भरतश्रेष्ठ पृथ्वीपदक्षिणा लोहित्य नामक सागराजवळ येऊन पोहोंचले. करण्यासाठीं पुनः उत्तरेकडे वळून गमन हा वेळपर्यंत अर्जुनानें आपलें दिव्य गांडीव करिते झाले.

अध्याय दुसरा.

—:—

द्रौपदी, सहदेव, नकुल, अर्जुन आणि भीम यांचे पतन.

वैशंपायन सांगतातः—नंतर तीं मनोनिग्रह केलेलीं सर्वजणें उत्तर दिशेस जातां जातां त्या योगयुक्तांस हिमालय महागिरि लागला; तोही योगांजनांनीं पलीकडे गेलीं. तेव्हां पुढें त्यांस वीर पांडुपुत्राहो, मी अग्नि आहे. महाबाहो ओलांडून तीं पलीकडे गेलीं. तेव्हां पुढें त्यांस युधिष्ठिरा, परंतप भीमसेना, अर्जुना, आणि वाळूचा समुद्र दृष्टीस पडला आणि त्याच्यापली-वीर नकुलसहदेवाहो, तुम्ही माझे भाषण ऐकून कडे सर्वपर्वतश्रेष्ठ मेरु विसू लागला. याप्रमाणें ध्या. कुरुश्रेष्ठहो, मी अग्नि आहे. मींच अर्जु-एकाग्रचित्त करून तीं सर्वजणें त्वरेनें जात असतां नाच्याव तसेंच वासुदेवाच्या प्रभावेंकरून खांड-याज्ञसेनी द्रौपदी ध्यानयोगापासून अंध होऊन वारण्य दग्ध केलें. सांप्रत हा तुमचा भ्राता अर्जुन, भूतलेश्वर पडली ! तीस पतन पावलेली पाहून

महाबली भीमसेन धर्मास ह्मणाला, 'युधिष्ठिरा, बरीचा कोणीच नाही अशी याची समजूत ह्या याज्ञसेनीकडे पहा. ह्या राजकन्येच्या हातून होती. मीच एक सर्वाहून अधिक सुंदर असा काहींच अधर्माचरण घडलेले नाही; असं याचे मनांत अहंकार वसत असे. यामुळे, हे असतां, हे परंतपा, ही कृष्णा भूतलावर पतन वृकोदरा, नकुल पतन पावला! तें त्याकडे लक्ष पावली याचें कारण काय तें सांग. ' न देतां पुढें चल. कारण, हे वीरा, ज्याच्या

युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें:—हे पुरुषसत्तमा, नशीबी जें लिहिलें असल तें त्यास अवश्य ही विशेषेकरून धनंजयाचा पक्षपात करीत भोगावें लागतें !

असे, त्याचें ही आज हें फळ भोगीत आहे ! पुढें तीं त्रिवर्ग पडलेली पाहून परम्वीरांतक वैशंपायन सांगतात:—असें बोलून तो पार्थशोकसंतप्त होण्यावापतून पावला तेव्हां तो महाज्ञानी धर्मात्मा पुरुषश्रेष्ठ मनाची समता इंद्रोपम तेजस्वी दुर्गाधर नगश्रेष्ठ अर्जुनही कायम राखून द्रौपदीकडे दृष्टिही न फिरवितां भूतलावर अंग टाकून मरण पावत आहे हें तसाच पुढें चालूं लागला. मग विद्वान् सहदेव पाहून भीमसेन राजास म्हणाला, ' ह्या महा-भूतलावर पडला ! तोही पतन पावल्याचें पाहून त्याच्या मुखांतून यंत्रेन देखील कधी असत्य भीमसेम राजास म्हणाला, ' युधिष्ठिरा, जो भाषण निघालेले मी ऐकिलें नाही. मग हा जो निरहंकारपणें आम्हां सर्वांची सेवा करीत पतन पावला तो कोणत्या दोषामुळे बरे ? ' असे, तो हा. माद्रीपुत्र सहदेव कां बरे युधिष्ठिर म्हणाला:— 'मी एका दिवसांत भूतलावर पडला ? ' शत्रुंस दग्ध करीन. ' असें अर्जुन बोलला होता.

युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें:—आपल्यासारखा आणि ह्या शरपणाचा अभिमान भोगणागन ज्ञानी कोणीच नाही असें हा समजत असे; आणि आपली ती प्रतिज्ञा खरी केली नाही, यामुळे त्या दोषामुळेच हा राजकुमार पतन पावला ! हा पडला ! शिवाय हा अर्जुन सर्व धनुर्योरांचा वैशंपायन सांगतात:—असें बोलून त्या अवमान करीत असा व त्यास तृच्छ लेखीत युधिष्ठिरानें सहदेवास तेंथेंच टाकून कत्रा व असे. परंतु प्रतिज्ञाभंगप्रमाणेच हंही पेश्वयंत्राते हांसहवर्तमान पुढें प्रयाण केलें. द्रौपदी च्छेदन करता कामा नये.

व पांडुपुत्र सहदेव मरून पडल्याचें पाहून तो वैशंपायन सांगतात:— इतकें बोलून धर्म-बंधुप्रिय शूर नकुलही कांहीं वेळानें भूतलावर राजा पुढें चालूं लागला. इतक्यांत भीमही पडला ! तो सौंदर्यसंपन्न वीर नकुल पतन पावला व्याकुल होऊन पडला आणि तो पडला असतांना असतां भीमसेन पुनः धर्मराजास असें ह्मणाला, धर्मराज युधिष्ठिरास म्हणाला, 'अरे अरे ! राजा, ' धर्मा, ज्याच्या धर्माचरणांत कधीही यत्किं-मी तुझा प्रिय भीमसेन पतन पावलों आहे, चितही न्यून पडले नाही, जो भावांचें वचन मजकडे पहा; आणि मी कोणत्या कारणानें नित्य पाळीत असे, आणि ज्याच्या स्वरूपास पडलों तेही तूं जाणत अशील तर सांग. ' जगांत तोड नव्हती, असा हा नकुल भूतला- युधिष्ठिरानें सांगितलें:—भीमसेना, तूं फार बर पडला पहा ! ' खात असस. शिवाय तुला आपल्या बलाचा

भीमानें असें हाडलें असतां त्यास सर्व मोठा अभिमान होता; यामुळे, पार्था, तूं इत-मुष्टिमंतीत, श्रेष्ठ अशा धर्मराजानें नकुलासंब-रांस मुळींच मोजीत नसस. तेणेंकरूनच तूं धानें असें उत्तर दिलें:—रूपानें आपल्या बरो-भूमीवर पतन पावलास !

इतकें बोलून तो महाबाहु युधिष्ठिर मार्गेन इंद्र म्हणाला:—राजा, आज तुला अमर-पहातां चालूं लागला; आणि मी मार्गे अनेकवार त्वचसें काय, पण माझ्या बरोबरीची बोग्यता सांगितलेला एकदा कुत्रा मात्र अजूनही त्याचे पाठ झाली आहे. आज तुला संपूर्ण ऐश्वर्य आणि महान् सिद्धि साध्य झाली असून त्याज-बरोबरच सकल स्वर्गसुखें तुजपुढें हात जोडून उभी राहिली आहेत. यास्तव, राजा, आतां तुला या श्वानाशीं काय कर्तव्य आहे? दे त्यास सोडून! शिवाय याच्या संगतीची आतां जरूर

अध्याय तिसरा.

युधिष्ठिराचें स्वर्गोत्तरेण

देवांपायन सांगतात:—जेन, राजा, नसल्यामुळें यास सोडून देण्यांत कांहीं निर्वय-आपल्या स्थवर्चनें संपणें पृथ्वी व आकाश पणाही होत नाही. इणाणन सोडीत इंद्र यमराजसमिध येऊन युधिष्ठिर म्हणाला:—सहस्राक्षा, कसल्याही त्यास म्हणाला, “याच आराधन कर.” संकटांत स्वामीस न सोडणाऱ्याचा सुखाच्या तेव्हां शोकमग्न युधिष्ठिर राजानें आपलें प्रांत आणें त्याग करणें हे खरोखर अनायाचरण मार्ग पत्तन पावले आहेत हे पाहून महत्मा-अमून तें स्वया आर्याच्या हातून होणें नाही. शाम उत्तर दिशे, “हे मरुत्परा, माझे हे आर्य, ज्याच्या पायीं मला ह्या भक्तजमाचा माऊ येथें मतप्राण होऊन पडले आहेत तेही त्याग करावा लागेल अशा ऐश्वर्याचा मला मजबरोबर स्वर्गास यावे. देवेंद्रा, आत्यावांचून वाराही न लागो !

एकंदेंच स्वर्गास जाण्याची माझी इच्छा नाही. इंद्र म्हणाला:—धर्मा, श्वान बाळगणारांस त्याचप्रमाणें, हे पुरंदरा, केवळ सुखासच योग्य स्वर्गांत स्थान मिळत नाही. कारण श्वानसंस-अशी सुकुमारी राजकन्या द्रौपदीही आम्हां-गिनें त्यांस अशुचित्वां आलेलें असतें आणि बरोबर यावी. तरी, देवेंद्रा, यास आपलें अनु-त्यांनीं केलेल्या इष्टापूर्तीचें फल क्रोधवश मोडून असावें.

नामक देवगण हरण करितात. यास्तव, हे शक म्हणाला:—हे भरतर्षभा, तुझे माऊ धर्मराजा, नीट विचार करून काय तें कर. आधींच स्वर्गांत जाऊन पोचले आहेत. कृष्णे-माझें ऐकशील तर या श्वानाचा नाद बेलाशक सह त्या सर्वांची व तुझी तेथें गांठ पडेलच. सोडून दे. अरे, यांत निर्वयपणा नाही !

राजा, त्यांच्याविषयीं तूं बिलकूल शोक करूं युधिष्ठिर म्हणाला:—भक्ताचा त्याग करणें नको. युधिष्ठिरा, मनुष्यदेहाचा त्याग करून हें लोकांत अत्यंत पापकृत्य गणलें जातें. तें ते स्वर्गस्थ झाले आहेत; आणि विशेष पृण्याच्या ब्रह्महत्येसमान आहे असें म्हणतात. यास्तव, योगानें तूं मात्र याच देहानें स्वर्गास पांचणार हे महेंद्रा, केवळ स्वसुखाकडे दृष्टि देऊन मी आहेस यांत संशय नाही. आज या श्वानास कदापि अंतर देणार नाही.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे भूतमव्येशा, ह्या भीतिग्रस्त, अनन्यभावे आपली सेवा करणारा, श्वानाची मजबूर सतत दृढ भक्ति आहे, यास्तव आणि स्वसंरक्षणास असमर्थ असून दुःस्वार्त हाही मजबरोबर स्वर्गास यावा. (यास सोडून होत्साता प्राणयाचना करणारा यांचा त्याग जाणें माझ्यानें होणार नाही. कारण) माझें प्राण गेला तरी करावयाचा नाही हे, तर मीन फार कनवाळू आहे.

सततचें व्रत आहे.

इंद्र म्हणाला:—जें दान दिलेलें किंवा गेलेले तुझे चौघे भाऊ मरून पडले असतां ह्मण केलेलें श्वानां अवलोकिलें असेल, त्याचा उभय मातांची समान स्थिति रहावी या हेतू-ब्रह्मवश नामक देवगण नाश करितात. या-स्तव प्रत्यक्ष भीमार्जुनांस व्रज करून तूं साठीं तूं या श्वानाचा त्याग करच. याचा नकुल जिवंत रहावा अशी इच्छा प्रदर्शित त्याग केल्यानंच तुला देवलोक प्राप्त होईल, केलीस. तसेंच, राजा, याही प्रसंगीं हा श्वान एरवीं होणार नाही! अरे, तूं आपले भ्राते व आपला भक्त आहे इतक्यासाठींच तूं त्याच्या दयिता द्रौपदी यांचाही त्याग करून स्वसुकृता-प्रतिपक्ष इंद्राचा रथही त्यागिलास! त्यापक्षां, नुसारें ह्या पुण्यलोकास प्राप्त झालास आणि हे भारता, स्वर्गांत तूझ्या योग्यतेचा कोणीच आतां हें काय करतोस? प्रत्यक्ष भावांचा व राजा नाही हें खास! आणि एवढ्यासाठींच बायकोचा त्याग करण्यास कचरला नाहीस, तुला स्वदेहानें अक्षय्य स्वर्गवास घडणार आहे. तो यःकश्चित् श्वानास सोडण्यास कचरतोस? हे भरतश्रेष्ठा, तुला जी ही दिव्य गति प्राप्त युधिष्ठिरा, किमपि विषाद न मानतां तूं सर्वसंग-झाली आहे, तिजपक्षां उत्तम अशी दुसरी परित्याग केलास, आणि आतांच कसा मोह कोणतीच गति नाही!

पावत आहेस !

युधिष्ठिर म्हणाला:—मनुष्यांच्या हातून मृताबरोबर युद्ध किंवा सख्य कांहींच होऊ शकत नाही, हें तर लोकविश्रुतच आहे. माझे भाऊ व पत्नी ह्यांस सजीव करण्याचें माझे अंगीं सामर्थ्य नव्हतें आणि यामुळे त्यांस सोडून जाणें मला भाग पडलें. तीं जिवंत असतां कांहीं मीं त्यांस टाकलें नाही. इंद्रा, शरणागतास भीतिदान, स्त्रीवध, ब्रह्मस्वापहार आणि चौथा मित्रद्रोह यांच्याच बरोबरीचें भक्त-त्याग हें मी पांचवें पातक समजतों !

वैशंपायन सांगतात:—राजा, धर्मराज युधिष्ठिराचें हें निर्धाराचें भाषण श्रवण करून त्या श्वानरूपधारी भगवान् धर्मानें संतुष्ट होऊन स्वकीय रूप प्रकट केलें आणि युधिष्ठिराची स्तुति करून स्नेहपूर्ण वाणीनें असें भाषण केलें.

धर्मराज म्हणाला:—राजा युधिष्ठिरा, आचरण, बुद्धि व आतां दाखविलेली ही प्राणि-मात्राविषयीची सद्यता इहींकरून तूं ह्या पंडुपुत्रावांचून दुसरा कोणीच स्वशरीरानें आपले पित्यास अनुरूप व संमत असा पुत्र स्वर्गांत प्राप्त झाल्याचें आमच्या ऐकिवांत नाही. आहेस. पुत्रां, मागे द्वैतवनांत मीं तुझी अशीच हे युधिष्ठिर राजा, तूं पृथ्वीवर असतां तेथील परीक्षा पाहिली होती. त्या प्रसंगीं उद्गार्ष सर्वज्ञः पुंज स्थाने पाहिलीं आहेसच; आतां

वैशंपायन सांगतात:—नंतर यमधर्म, इंद्र, मरुद्गण, अश्विनीकुमार, देव, देवर्षि, आणि निर्मल, कायावाचामनेंकरून पूत, पुण्यशील आणि स्वेच्छेनुरूप गमन करणारे सिद्धजन यांनीं युधिष्ठिरास त्या रथावर बसविलें आणि तेही सर्वजण आपआपल्या विमानांत आरूढ होऊन त्यासमागमें निघाले. मग कुरूकुलोत्पन्न युधिष्ठिर राजा त्या रथावर बसून स्वतेजानें संपूर्ण अंत-रिक्ष प्रकाशमान करीत सत्वर वर स्वर्गास पोचला. तेथें गेल्यावर देवलोकनिवासी, सर्व-लोकवेत्ते, महातपस्वी व महावक्ते नारद मुनि उच्च स्वरानें त्याचें अभिनंदन करून म्हणाले, “जेवढे म्हणून राजर्षि आम्हांस माहीत आहेत, त्या सर्वांची कीर्ति झांकून ह्या कुरुपति युधिष्ठिरानें ह्यांमध्ये अग्रस्थान मिळविलें आहे ! कीर्ति, तेज आणि सदाचरणसंपत्ति यांच्य योगानें ह्यानें सर्व लोक व्यापून टाकिले आहेत.

येथील हीं देवांचीं हजारों मंदिरें अवलोकन कर व जेथें पाहिजे तेथें रहा.

नारदांचें भाषण श्रवण करून धर्मात्म्या युधिष्ठिर राजानें देव व स्वपक्षीय राजे ह्यांस उद्देशून म्हटलें, 'माझ्या भावांस जें शुभ वा अशुभ स्थान प्राप्त झालें असेल, तेंच मला मिळावें अशी माझी इच्छा आहे. इतर लोकांची मी आकांक्षा करीत नाही !'

राजाचें हें भाषण श्रवण करून देवराज इंद्रानें मधुर शब्दांनीं त्यास उत्तर केलें, "राजेंद्रा, तूं ह्याच शुभकर्माजित स्थानीं रहा. अरे, मनुष्यलोकींचा स्नेहपाश तूं अजून धरून बसला आहेस हे काय ? अन्य कोणाही मान-वास न मिळालेली परमसिद्धि तुला प्राप्त झाली

आहे व तुझ्या भावांस कांहीं हें पद मिळालेलें नाही; अर्थात् ते तुला एथें आढळावयाचे नाहीत.

हे राजा, अद्याप हा मनुष्यभाव तुजजवळ असावा काय ? छे छे ! हा ऐश्वर्यसंपन्न सुखमय स्वर्गलोक आणि येथें निवास करणारे देवार्थ व सिद्ध यांजकडे एकदा पहा तर खरा !"

सर्वसत्ताधीश इंद्र असें बोलला असतां श्रीमान् युधिष्ठिर राजानें त्यास पुनः असं अर्थपूर्ण प्रत्युत्तर केलें, 'हे दैत्यांतका, भ्रात्यांवांचून मला येथें राहण्याचा उत्साह वाटत नाही. माझे भाऊ आणि बुद्धिमान्, सत्त्वस्थ, सुगुण-वती व थोर अंतःकरणाची अशी ती योषिद्वरा श्यामांगी द्रौपदी जेथें गेली असेल तेथेंच मी जाऊं इच्छितों !





श्रीमन्महाभारत.

स्वर्गारोहणपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.



नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यज्ञयावत् स्थावर-शील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्राचें जंगम पदार्थाच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नर-नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तीचें ध्यान करून नंतर संज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नर-व्हावें हें सर्वथैव इष्ट होय.

नारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ स्वर्गांत नारद व युधिष्ठिर यांचा संवाद.
असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप पर-जनमेजय विचारितो:-माझे प्रपितामह पांडव मात्मा, त्या सर्वास मी अभिवंदन करितों; व धार्तराष्ट्र ह्यांस स्वर्गवासी झाल्यावर कोणतीं तसेंच, नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन स्थानें प्राप्त झालीं, हें आपणांपासून श्रवण तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी करावें अशी माझी इच्छा आहे. आपण सर्वज्ञ सरस्वती, तिलाही मी अभिवंदन करितों; आहां असें मी समजतों; आणि, भगवन्, अद्भुत आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकाहित कर्म करणाऱ्या व्यास महर्षीचें मला सर्व कांहीं करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति सांगण्याविषयीं आपणींस अनुमोदनही मिळालें उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भव-आहेच.

बंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या वैशंपायन सांगतात:-राजा, युधिष्ठिरादि स्वर्गारोहणपक्षास आरंभ करितों. प्रत्येक धर्ष-तुझ्या पूर्वजांनीं स्वर्गीं गेल्यावर काय काय

केले तें श्रवण कर. त्रिविष्टपांत गेल्यावर युधि-मात्र देखील गडबडला नाही, त्या ह्या दुर्यो-
धिराच्या दृष्टीस पडले कीं, दुर्योधन अतुल धनानें क्षत्रधर्माच्या यथायोग्य परिपालनानेंच
ऐश्वर्यानें युक्त होतसाता आसनावर बसला हें श्रेष्ठ पद जोडिलें आहे. ना युधिष्ठिरा,
आहे. त्याचे अंगीं उत्तम वीरश्री दिसत असून यानें तुम्हांशीं द्यूतांत केलेलें कृत्रिम आतां
तो सूर्यासारखा तळपत आहे आणि देदीप्य-मनांत ठेवूं नको; द्रौपदीस दिलेल्या केशांचेही
मान् देव व पुण्यवान् साध्यगण त्याचे सभो-चिंतन सोडून दे; आणि तसेंच भाऊवंदकीमुळे
वतीं राजमंत्र्यांसारखे बसले आहेत. दुर्योधन रणांत व अन्यत्र यानें तुम्हांस जे अत्यंत
दृष्टीस पडतांच आणि विशेषतः त्याचें तें आयास भोगविले त्यांचेही स्मरण काढूं नको.
ऐश्वर्य पाहतांच युधिष्ठिरास क्रोधाचा आवेग तूं हें सर्व साफ विसरून जा आणि दुर्योध-
नाला आणि तो झटक्यानें तसाच मागे फिरून नाहीं यथोचित स्नेहसमागम कर. राजा, हा
इंद्रादिकांस ह्मणाला, “ ह्या अदृशशी चोरा-स्वर्ग आहे, मृत्युलोक नव्हे. येथें वर मुळीच
समागमें येथें रहावयाचें असेल तर तें मला असं शकत नाही !

मुळीच नको ! यानें आह्मांस महावनांत अत्यंत नारदांनीं असं भाषण केल्यावर युधिष्ठि-
केश भोगवून रणांत आसबांधवांचा आणि सर्व रानें आपल्या भावांची चौकशी केली व पुनः
पृथ्वीचा सत्यनास करण्यास भाग पाडले आणि असं म्हटलें:—ब्रह्मन्, धर्म न जाणणारा, सर्व
यानेंच भरसभेंत आमची धर्मचारिणी पत्नी पृथ्वीचा व आमांचा द्रोह करणारा, दत्ती, घोडे
पांचालराजकन्या अमलांगी द्रौपदी हिला प्रत्यक्ष व वीर ह्यांसुद्धां सर्व पृथ्वीचा ज्या एकामुळे
आपल्या वाडिलादेखत फरफर ओढीत आणले! विनाश झाला, आणि ज्याच्यामुळे आम्ही वीरांचा
देवहो, मी याचें मुखावलोकनही करूं इच्छीत मूढ धेण्याच्या इच्छेनं क्रोधाग्नीनं दग्ध होऊन
नाहीं. माझे भाऊ जेथें असतील तिकडेच गेलों, त्या पापी दुर्योधनास अर हे सनातन
जाण्याची माझी इच्छा आहे ! ” वीरलोक प्राप्त झाल आहत, तर माझे ते शूर,

तेव्हां नारद त्यास हसत हसत म्हणाले:— उदारधी, महाव्रतस्थ, सत्यप्रतिज्ञ, सत्यवादी
छे! असे नाही! राजेंद्रा, स्वर्गी निवास केल्या- व खरे शूर भ्रातं कोणते शुभ लोक उपभोगीन
वर मृत्युलोकचें वर मुळीच उरत नाही. तें आहेत हें पाहण्याची मला सांप्रत फार इच्छा
जेथल्या तेथेंच राहते. यास्तव दुर्योधनासंबंधानें उत्पन्न झाली आहे. ते माझे भ्राते, तसाच तो
असें तिरस्काराचें किंवा द्वेषभावाचें भाषण सत्यमार्गानें युद्ध करणारा कुनीपुत्र कण, धृष्ट-
कदापि करूं नको. याविषयी मी काय सांगतां युद्ध, सात्यकि, धृष्टद्युम्नाचे पुत्र, आणि क्षत्र-
तें लक्षपूर्वक एक. युधिष्ठिरा, रणकुंडांत धर्माप्रमाणें शस्त्रानं वध पावलेले ते सर्व राजे
आपल्या देहांची आहुति देऊन ज्यांनीं वीरलोक कोठें आहेत ? नारदा, ते तर मला येथें कोठें-
संपादिला असे स्वर्गवासी थोर राजे, तसेच संत च दिसत नाहीत ! तसेंच ते विराट व द्रुपद,
व सर्व देव ह्या दुर्योधनास मोठा सन्मान धृष्टकेतुप्रभृति दुसरे वीर, पंचालपुत्र शिखंडी,
देतात आणि खरोखरच तो त्या सन्मानास सर्व द्रौपदीपुत्र, आणि, नारदा, दुर्धर्ष अभि-
पात्रही आहे ! तुम्ही देवांसारखे पराक्रमी सर्व-मन्यु यांसही पाहण्याविषयी मला अतिशय
जण रणांत ज्याशीं भिडलां होतां व वास्तविक उत्कंठा लागून रूहिली आहे.

महाभयंकर प्रसंग गुदरला असतांही श्लो लव-

अध्याय दुसरा.

—०:—

युधिष्ठिरास नरकदर्शन.

युधिष्ठिर आणखी म्हणाला:—देवहो, येथे माझ्या मनांत बिलकूल येत नाहीं हें मी सत्य मला अमितपराक्रमी राधापुत्र दिसत नाहीं. सांगतों. देवहो, बंधूची ताटातूट शाल्यावर त्याचप्रमाणें युधामन्यु व उत्तमौजा हे दोघे बंधु, मला ह्या स्वर्गार्शी काय कर्तव्य आहे ? जेथे आणि ज्या महारथी राजांनीं व राजपुत्रांनीं माझे बंधु असतील तोच माझा स्वर्ग. हा मुळीं मजकरितां युद्धांत प्राण सोडून रणकुंडांत माझा स्वर्गच नव्हे !

स्वदेहांचें हवन केलें तेही कोठें दिसत नाहींत. देव म्हणाले:—बाबारे, तुझा असा निर्धारच ते वाधासारखे पराक्रमी सर्व महारथी आहेत असेल तर सत्वर त्यांकडे जा. आम्हीं नाहीं कोठे ? त्या नरवीरांनींही हा लोक जिंकिला कशास म्हणावें ? देवराज इंद्राच्या आज्ञे-असेल नाहीं बरें ? ते सर्व महारथी जर ह्या प्रमाणें—तुला ज्यांत समाधान असेल तसेच लोकीं प्राप्त झाले असतील, तर, देवहो, मी त्या आम्ही वागूं.

महात्म्यांसमागमं राहिलांच म्हणून समजा. वेशपायन सांगतात:—युधिष्ठिरास असें सांगून जर त्या राजांस हा अक्षय्य शुभ लोक प्राप्त दवांनीं एका देवदूतास आज्ञा केली कीं, 'या झाला नसेल, तर त्यांच्यावांचून आणि तसेंच युधिष्ठिरास ह्याचे बंधुवर्ग दाखीव.' मग, आस व बंधु यांवांचून मला कांहीं येथें कर-राजेंद्रा, तो देवदूत आणि युधिष्ठिर राजा असे मावयाचें नाहीं व मी राहणारही नाहीं. दोघेजण, जिकडे ते कर्णादि पुरुषश्रेष्ठ होते तिकडे और्ध्वदेहिकांचे प्रसंगीं "कर्णालाही उदकांजलि जाऊं लागले. देवदूत पुढें चालत असून" त्याचे द्या " म्हणून मातेनें मला सांगितलें, तेव्हांचे मागून युधिष्ठिर चालला होता. ते ज्या रत्यानें ते तिचे शब्द अजून मला ताप देत आहेत; जात होते तो रस्ता अपवित्र व अवघड असून आणि, देवहो, त्याहूनही मला यांचे अधिक फक्त पातकी जनांच्याच वहिवाडीचा होता. तो दुःख होत आहे कीं, त्या महात्म्याचीं तीं हुबेहूब आधींच भयंकर असून त्यांत अंधकारानें व्याप्त मातेसारखीं पदकमलं पुनरपि माझ्या दृष्टीस पडलीं होता आणि केश व शेवाल यांचा त्यावर खच असतांही तीं घट्ट धरून मी त्या परबलांताकाचे पडला होता, तो निराळाच ! अपवित्र पदा-समागमं गेलों कसा नाहीं ! खरोखर प्रारंभार्थीचे दुर्गंध सुटले आहेत; रक्तमांसांचा चिखल पासूनच कर्ण आह्मांकडे असता तर काय बहार पसरला आहे; डांस उठले आहेत; भल्लक, माशा होती ! मग आम्हांला प्रत्यक्ष इंद्राच्यानेंही रणांत व चिलटें यांची गर्दी झाली आहे; जिकडे जिकडें नसत ! हरहर ! आम्हांस त्याची खरी तिकडे प्रेतेंच प्रेतें पडलीं आहेत; हाडें व केश माहिती नसल्यामुळें तो अर्जुनाकडून युद्धांत चोहोंकडे भरून गेले आहेत; कृमिकीटमारला गेला ! असो; सांप्रत तरी तो महात्मा कांचा नुसता बुजबुजाट माजला आहे; सभों-जेथें असेल तेथें त्यास पाहण्याची मला फारवार प्रदीप्त अग्नीचा घेरा पडला आहे; अयो-उत्कंठा लागली आहे. त्याचप्रमाणें, मला प्राणां-मुख (लोखंडाप्रमाणें कठीण चोंचीचे) कावळे पेशांही प्रिय असलेला भीमपराक्रमी भीमसेन, वगैरे पक्षी, तशींच गिधाडें व सूचीमुख तो इंद्रतुल्य अर्जुन, साक्षात् अश्विनीकुमारांचीच यांची खोहीकडे धांदल उडाली आहे; कित्ये-

काही काहु, मांड्या व हात छेदले गेले आज्ञेप्रमाणे मला आपणांस घेऊन परत गेलें असेल अशी व पोड आणि पाय कापलेली पाहिजे. राजेंद्रा, आपण आंत झालां असाल अशी कितीएक रक्कानें व चरबीनें माखलेलीं तर मजबरोबर मागें फिरावें.' या वेळीं युधिष्ठिर अगदीं खिन्न झाला असून त्या दुर्गंधीनें त्यांचे विंध्याचलासारखे दिगारे पडले होते ! त्याचें मस्तक अगदीं फिरून गेलें होतें; आणि, अशा प्रकारच्या त्या प्रेतांच्या दुर्गंधीनें व्यापलेल्या, अमंगल व रोमांच उठविणाऱ्या प्रदेशांत तो धर्मात्मा युधिष्ठिर राजा गेला. तो धर्मात्मा मागें परततो न परततो तोंच चोहों-मनसशीं असें गूढ चिंतन करीत होता कीं, "काय ? ते कर्णादि थोर महात्मे ह्या अमंगल आल्या कीं, "हे धर्मपुत्रा, हे राजर्षे, हे पवित्रा, नरकांत पडले आहेत ?" पुढें एक उष्णोदकानें हे प्रिय पांडवा, आम्हांवर अनुग्रह करून भरलेली अत्यंत दुर्गम नदी त्याच्या दृष्टीस निदान मुहूर्तमात्र येथें उभा रहा ! हे दुर्धर्षा, पडली. तिच्या जवळच तरवारीचें अरण्य तुझ्या आगमनावरोबर पवित्र वायु वाहू लागला असून त्यांत सर्वत्र वस्तरे भरले होते आणि आहे आणि त्याबरोबर तुझ्या देहाचा सुगंध त्यांतील प्रत्येक पदार्थ असा तीक्ष्ण होता कीं, पसरून आम्हांस फार सुख होत आहे! राजेंद्रा जरा स्पर्श होताच जखमच व्हावी ! खालीं धर्मा, फार दिवसांनीं आज तुझ्या दर्शनानें तस झालेली बारीक पांढरी वाळू पसरली आम्हांस हें सुख प्राप्त झालें आहे, तें कांहीं हेमती. जामजागीं लाल झालेल्या लोहशिला वेळ तरी उपभोग दे. हे महापराक्रमी भारता, दिसत होत्या. तस तेलाच्या लोखंडी काहिली मुहूर्तभर तरी थांब. हे कुरुपते, तूं येथें उभा चोहोंकडे सारख्या सळसळत होत्या. त्याच-आहेस तांपर्यंत आम्हांस होत असलेल्या प्रमाणे तेथें जे कूटशाल्मलि वृक्ष दिसत होते, यातनांचें दुःख हलकें होतें ! यास्तव, राजा, त्यांना असे तीक्ष्ण काटे होते कीं, जरा स्पर्श आम्हांवर थोडा वेळ तरी कृपा करच ! "

करण्याचीही सोय नाही ! अशा त्या स्थलीं याप्रमाणें त्या प्रदेशांत वेदनाभोगणाऱ्यांचीं फस्तकी जनांस होणाऱ्या अनंत यातनाही त्या नानाप्रकारचीं दीनवचनें चोहोंकडून त्या कुंभीपुत्राचे अवलोकनांत आल्या. नंतर तो राजास ऐकूं येऊं लागलीं. तेव्हां त्या केविल-वुर्ध्व असद्य होऊन युधिष्ठिरानें त्या देवदू-वाण्या स्वरांनें बोलणारांचीं भाषणें ऐकून तस विचारिलें, " कायरे बाबा, हा अशा दयाळू युधिष्ठिर राजा गहिंवळून 'हाय हाय ! प्रकरचा किती मार्ग आपणांस अजून चाला-काय कष्टकारक स्थिति ही !' असें म्हणून कसचा आहे ? माझे भाऊ कोठें आहेत तें तेथेंच उभा राहिला. दुःखित व ग्लान होऊन मळमळीं; आणि त्याचप्रमाणें देवलोकींचा पुनःपुनः करुणा भाकणारांचे ते आवाज हा कोणता प्रदेश आहे तेंही समजावें अशी युधिष्ठिरास पूर्वी कधीं ऐकिलेलेसे भासत, माझी हच्छा आहे. " परंतु कोणाचे ते ओळखत ना. तेव्हां त्यानें

धर्मराजाचें हें भाषण श्रवण करून देवदूत विचारलें, 'तुम्ही कोण आहां व येथें कां मज्जे फिरला आणि म्हणाला, 'तुम्हांला राहिलां आहां ?' त्याचें तें भाषण ऐकतांच ते येथेंच राहिलेच' सावयाचें होतें. आतां देवदूतांच्या चोहोंकडून म्हणूं लागले, 'मी कर्ण !' 'मी

भीमसेन ! ' ' मी अर्जुन ! ' ' मी नकुल ! ' ' मी कृप ! ' ' मी सहदेव ! ' ' मी धृष्टद्युम्न ! ' ' मी द्रौपदी ! ' ' आम्ही द्रौपदीपुत्र ! ' अशा प्रकारे ते आक्रोश करून लागले ! जनमेजय राजा, याप्रमाणे प्राप्तस्थितीस अनुसरून निघालेल्या त्यांच्या त्या दीन वाणी श्रवण करून ' काय ही मुळें ह्या माझ्या दुःखी भ्रात्यांस नरेंच समजवण देवाची करणी ! ' असें म्हणून तो मोठ्या होत आहे ! ' धीमान् पांडुपुत्राचा असा विशेष विचारांत पडला. मग तो आपल्याशीं म्हणाला, घेऊन तो दूत देवराज इंद्राकडे गेला; आणि त्यानें ' कर्ण, द्रौपदीपुत्र किंवा सुंदरी पांचाली ह्या धर्मराजाचें इकडे आल्यावरचें इत्थंभूत कर्ण सर्वांच्या हातून असें कोणतें पातक घडलें आणि शेवटींचा त्याचा निरोप जशाचा तसा होतें कीं, त्याच्या पायीं ह्यांस ह्या अत्यंत दारुण त्यास निवेदन केला.

व दुर्गंधयुक्त प्रदेशांत पडावें लागलें ! मला तर त्यांतील एकाचेंही असें पापकृत्य माहीत नाहीं. छे ! तीं सर्वजणें थोर अंतःकरणाचीं व पुण्यवानच होतीं. मग त्यांस अशी गति कां प्राप्त व्हावी ? तसाच तो धृतराष्ट्राचा पुत्र राजा सुयोधन आपल्या सर्व पातकी अनुचरांसह धर्मराज युधिष्ठिर त्या ठिकाणीं मुहूर्तमात्र तसा ऐश्वर्यांत लोळत आहे ह्याचें तरी कारण वसला न वसला इतक्यांत इंद्रादिक देव तेथें काय असावें ? महेंद्रासारखे त्याचें ऐश्वर्य प्राप्त झाले. स्वतः देहधारी यमधर्मही त्या असून त्याला सर्वजण मोठा सन्मान देत कुरुपतीस भेटण्यासाठीं आला होता. हे राजा, आहेत; आणि इकडे हे धर्मवेत्ते, शूर, सत्य- ज्यांचे देह तेजःपुंज असून कर्म पुण्यमय व निष्ठ, वेदपरायण, क्षत्रधर्मनिरत आणि यज्ञ- युक्त अशीं आहेत, असे ते देव येण्याबरोबर याग व मोठा दानधर्म करणारे असे असतांही तेथील अंधकार पार विलयास गेला; तसेंच, हे ह्याप्रमाणें नरकांत पडले आहेत ! तर हा राजा, पापी जनांस होत असलेल्या त्या यत्ना कशाचा परिणाम ?—काय ? मी शोषीं गेलों अदृश्य झाल्या; सांवरी वगैरे काटेरी वृक्षांसह आहें कीं जागा आहें ? मला कांहीं चेतना ती वैतरणी नदी गुप्त झाली; तेथील त्या भया- आहे कीं मी अचेतन बनलों आहें ? काय नक लोहशिला विसेनातशा झाल्या; आणि सभों- आहे तरी काय हें गौडबंगाल ? मला असें वार पडलेलीं तीं विकृत प्रेतेंही अदृश्य झाल्याचें दिसतें कीं, हा माझ्या चित्ताचाच कांहीं विकार युधिष्ठिरास दिसून आलें. मग पवित्रगंधकुक्क, असावा ! अथवा माझे मनच भ्रमिष्ठ झालें असेल !' सुखस्पर्श व शीतल असा देवलोकीचा वायु

अशा प्रकारे त्या युधिष्ठिर राजाचे अंतः- वाहूं लागला; इंद्रासहवर्तमान मरुद्गण, वसु, करणांत अनेक प्रकारचे विचारतरंग उठले. आश्विनीकुमार, साध्य, रुद्र, तसेच अश्विनी दुःख व शोक ह्यांनीं तो दडपून गेला असून व इतरही सर्व देव तेथें जमा झाले; आणि त्याचीं सकल इंद्रियें चित्तेन व्याकूळ झालीं सर्व महर्षिही तो महातेजस्वी युधिष्ठिर राजा होतीं. विचार करतां करतां शेवटीं त्यास मोठा वसला होता तेथें प्राप्त झाले. नंतर त्याचें

क्रोध आला आणि तो देवांसच कृपणें वेळें लागला. मग तीव्र दुर्गंधीनें मस्तक चिक्कन को दूतास म्हणाला, ' तूं आपल्या धर्म्यास निघून जा. मी तिकडे येत नाहीं. धी येथें राहिलों म्हणून त्यांस सांग. माझ्या सहवासा- त्यास सांग. माझ्या दुःखी भ्रात्यांस नरेंच समजवण देवाची करणी ! ' असें म्हणून तो मोठ्या होत आहे ! ' धीमान् पांडुपुत्राचा असा विशेष विचारांत पडला. मग तो आपल्याशीं म्हणाला, घेऊन तो दूत देवराज इंद्राकडे गेला; आणि त्यानें ' कर्ण, द्रौपदीपुत्र किंवा सुंदरी पांचाली ह्या धर्मराजाचें इकडे आल्यावरचें इत्थंभूत कर्ण सर्वांच्या हातून असें कोणतें पातक घडलें आणि शेवटींचा त्याचा निरोप जशाचा तसा होतें कीं, त्याच्या पायीं ह्यांस ह्या अत्यंत दारुण त्यास निवेदन केला.

अध्याय तिसरा.

—१०१—

युधिष्ठिराचा देहत्याग.

वैशांपायन सांगतातः—जनमेजया, पृथायुज युधिष्ठिर त्या ठिकाणीं मुहूर्तमात्र वसला न वसला इतक्यांत इंद्रादिक देव तेथें काय असावें ? महेंद्रासारखे त्याचें ऐश्वर्य प्राप्त झाले. स्वतः देहधारी यमधर्मही त्या असून त्याला सर्वजण मोठा सन्मान देत कुरुपतीस भेटण्यासाठीं आला होता. हे राजा, आहेत; आणि इकडे हे धर्मवेत्ते, शूर, सत्य- ज्यांचे देह तेजःपुंज असून कर्म पुण्यमय व निष्ठ, वेदपरायण, क्षत्रधर्मनिरत आणि यज्ञ- युक्त अशीं आहेत, असे ते देव येण्याबरोबर याग व मोठा दानधर्म करणारे असे असतांही तेथील अंधकार पार विलयास गेला; तसेंच, हे ह्याप्रमाणें नरकांत पडले आहेत ! तर हा राजा, पापी जनांस होत असलेल्या त्या यत्ना कशाचा परिणाम ?—काय ? मी शोषीं गेलों अदृश्य झाल्या; सांवरी वगैरे काटेरी वृक्षांसह आहें कीं जागा आहें ? मला कांहीं चेतना ती वैतरणी नदी गुप्त झाली; तेथील त्या भया- आहे कीं मी अचेतन बनलों आहें ? काय नक लोहशिला विसेनातशा झाल्या; आणि सभों- आहे तरी काय हें गौडबंगाल ? मला असें वार पडलेलीं तीं विकृत प्रेतेंही अदृश्य झाल्याचें दिसतें कीं, हा माझ्या चित्ताचाच कांहीं विकार युधिष्ठिरास दिसून आलें. मग पवित्रगंधकुक्क, सुखस्पर्श व शीतल असा देवलोकीचा वायु वाहूं लागला; इंद्रासहवर्तमान मरुद्गण, वसु, आश्विनीकुमार, साध्य, रुद्र, तसेच अश्विनी दुःख व शोक ह्यांनीं तो दडपून गेला असून व इतरही सर्व देव तेथें जमा झाले; आणि त्याचीं सकल इंद्रियें चित्तेन व्याकूळ झालीं सर्व महर्षिही तो महातेजस्वी युधिष्ठिर राजा होतीं. विचार करतां करतां शेवटीं त्यास मोठा वसला होता तेथें प्राप्त झाले. नंतर त्याचें

संज्ञ सुरपति इंद्र युधिष्ठिरास सांत्वनपूर्वक
असे क्षण्मला, " हे महाबाहो युधिष्ठिरा, अक्षय्य
लोक तुझे आहेत ! हे पुरुषसिंहा, असा इकडे
ये. राजा, तू जे हें कृत्य केलेंस तेवढ्यानेच
तू कृतार्थ झालास ! हे महाबलिष्ठा, तुला
सिद्धि प्राप्त झाली असून अक्षय्य लोकही
मिळाले आहेत. आतां आम्ही ही जी तुजशीं
बर्तणूक केली, तीविषयीही तू विपाद बाळगूं
नको. यासंबंधानें माझे ह्मणणें ऐकून घे. नाबोर,
नरक हा सर्व राजांस पहावा लागतोच. हे
पुरुषर्षभा, शुभ कृत्यांचा एक व अशुभ कृत्यांचा
एक असे कर्मांचे दोन संचय केले जातात.
पहिल्याबद्दल स्वर्गवास व दुसऱ्याबद्दल नरक-
प्राप्ति व्हावयाची. यापैकी जो प्रथम सुकृतांचें
फळ भोगतो, त्यास पश्चात् निरयगति प्राप्त
होते; आणि प्रथमच ज्यास नरक मिळतो,
त्यास मागून स्वर्गसुख प्राप्त होतें. आतां
दुसरा नियम असा आहे कीं, ज्याचें पातकच
फार आहे, अशाला पदरीं असलेल्या अल्पस्वल्प
पुण्याबद्दल प्रथम स्वर्गसुख प्राप्त होतें व मग तो
सर्व संचित पातक भोगण्यासाठीं कायमचा
नरकास जातो. आतां तुझ्या भ्रात्यांस प्रथम
निरयगति आणि तुझ्या शत्रूंस आरंभीच स्वर्ग-
प्राप्ति कां झाली याविषयी तू तुझा उलगडा
होईल. असो; राजा, तुझें कल्याण व्हावें असें
मी इच्छित असतो, ह्मणूनच मी तुला प्रथम
नरकदर्शन घडविलें. मागें तू 'अश्वत्थामा मेला !'
ह्मणून छद्मानें असंदिग्ध बोलून द्रोणाचार्यास
फसविलें होतेंस; त्याचप्रमाणें, राजा, त्या पात-
काचें फळ ह्मणून मी तुला कपटानेंच नरक
दाखविला ! तुजप्रमाणेंच भीम, अर्जुन, नकुल,
सहदेव आणि कृष्णा द्रौपदी या सर्वांस लटक्या
नरकांत पडवें लागलें. आतां, राजशार्दूला, ये,
तीं सर्वअण्हेही पातकापासून मुक्त झालीं
आहेत. तुझ्या पक्षाचे जे राजे रणांत मिथन

पावले होते, तेही सर्व स्वर्गी प्राप्त झाले आहेत.
हे भरतर्षभा, त्यांस आतां तू अवलोकन कर.
सर्व शस्त्रधरांत अग्रेसर जो महाधनुर्धारी कर्ण-
ज्याविषयी तू फारच दुःख करित होतास,
तोही परम सिद्धीस पोचला आहे. हे पुरुष-
श्रेष्ठ राजा, त्या सूर्यपुत्रासही तू स्वस्थानीं विरा-
जमान झालेला पाहशील. हे भरतर्षभा, शोक
सोडून दे. स्वतःचे बंधु व दुसरे स्वपक्षीय सर्व
राजे आपआपल्या स्थानीं आरूढ झालेले
तुझ्या दृष्टीस पडतील. आतां तुझ्या अंतःकरणांत
कशाचीही हुरहुर नसावी. हे कौरवा, आरंभीच
तुम्हांस काय दुःख झालें तें झालें; परंतु या-
पुढें दुःखरहित व निःशोक होन्सता तू माझ्या
सह यथेच्छ विहार कर. नाबोर, आजपर्यंत आच-
रिलेलीं पुण्यकर्म, स्वतः तपश्चर्येच्या योगानें
व पराक्रमानें संपादिलेंलें पुण्य, आणि केलेलीं
सर्व दानें यांचे फलाचा तू उपभोग घे. हे महा-
प्रतापी राजा, आज देवगंधर्व आणि विमल
वस्त्राभरण धारण करणाऱ्या स्वर्गवासिनी अप्सरा
कल्याणकारक अशा तुझ्या सेवेस सादर राहतील.
राजसूय यज्ञाच्या योगानें मिळविलेले आणि
स्वतः खड्गप्रतापानें समृद्ध केलेले अक्षय्य लोक
आणि तपश्चर्येचें महाफल भोगण्यास आतां तू
प्रारंभ कर. हे महाबाहो युधिष्ठिरा, तुला मिळा-
लेले लोक सामान्य राजांस मिळणाऱ्या लोकां-
पेक्षां फार वरच्या कोटीचे आहेत. राजा, आतां
तू हरिश्चंद्रासारख्या थोर राजांसमामनें विहार
करणार; आणि जेथे राजांस माथाटा, राजा भयो-
रथ व दुष्यंतपुत्र भरत हे क्रीडा करितात तेथेंच तूही
करशील ! राजेंद्रा, ही त्रैलोक्यास पावन कर-
णारी पवित्र देवनदी आकाशगंगा—हीत तू
प्रथम निमज्जन करून मग पुढें गमन करवेंस.
येथें स्नान करितांच तुझा मनुष्यदेह व त्याबरो-
बर असणारीं किल्बिष नष्ट होतील आणि अर्था-

तूच तुझा शोक, दुःख व वैरभावही पार नाहीसा च्या हातूनही किमपि घडलेले नाही. यांतील होऊन तू निर्दोष व आनंदमय होशील ! ” कोणाबद्दलही तू मुठीच चिंता किंवा शोक करू

देवाधिपति महेंद्रानें कौरवेंद्र युधिष्ठिरास नको. हे भरतर्षभा, ये, असा इकडे ये. ही असें सांगितले असतां साक्षात् देहधारी यमधर्म-त्रिलोकगामिनी गंगा अवलोकन कर. ”

ही त्या आपल्या पुत्रास म्हणाला, “राजा, तू राजा जनमेजया, याप्रमाणें यमधर्मानें भाषण मोठा ज्ञानी आहेस यांत संदेह नाही. पुत्रा, करतांच तुझा पूर्वपितामह जो युधिष्ठिर तो तुझी मजवर जी भक्ति आहे तिच्या योगानें, सर्व देव आणि यमधर्म यांसमागमें—जिची सत्यवादीपणानें, आणि तसेंच तुझ्या अंगची ऋषींनीं स्तुति केली आहे अशा सर्वांस पावन क्षमा आणि दमनसामर्थ्य यांच्या अवलोक- करणाऱ्या—देवनदी गंगेचे तीरीं गेला आणि नांनं मी फार संतुष्ट झालों. राजा, आतांची ही नंतर तीत अवगाहन करून त्यानें मनुष्यदेहाचा मीं तुझी तिसऱ्यानें परीक्षा पाहिली. तथापि, त्याग केला. मग धर्मराज युधिष्ठिरास दिव्य पार्था, मला सांगण्यास संतोष वाटतो कीं, देह प्राप्त झाला; गंगास्नानाबरोबरच त्याचें वैर तुला स्वधर्मपामून हेतुपुरःसर यत्किंचितही निमालें आणि अंतःकरणाचा संतापही नाहीसा चाळविणें शक्य नाही. पूर्वी द्वैतवनांत अरणींचे झाला ! नंतर, ज्याचे सभोंवतीं देवांचा गराडा शोधार्थ फिरत असतां यक्षपक्ष विचारून मीं पडला आहे, यमधर्म ज्यासमागमें चालत आहे, तुझी परीक्षा घेतली व तीत तू उत्तम प्रकारें आणि महर्षि ज्याची स्तुति करित आहेत, असा उत्तीर्ण झालास. पुनः, हे भास्ता, सखे भाऊ व तो कौरवेंद्र युधिष्ठिर राजा—जिथें क्रोधरहित द्रौपदी मरून पडल्यानंतरही श्वानरूपानें मी झालेले शूर नरमणि कौरवपांडव आपआपल्या तुजसमागमें राहून तुझी दुसऱ्यानें परीक्षा पाहिली; स्थानीं विराजमान झाले होते, त्या स्थलाकडे गेला. आणि भ्रात्यांच्या हितार्थ तूं ह्या कष्टप्रद स्थली

राहण्याचें पतकरिलेंस ही तुझी तिसऱ्यानें कसोटी लाविली. हे महाभाग, तू पूर्णपणें शुद्ध आहेस;

तसाच सुखी व निष्पापही आहेस ! राजा, तुजप्रमाणेंच तुझे भ्रातेही नरकास जाण्याच्या

योग्यतेचे विलकूल नाहीत. सांप्रत तुझ्या दृष्टीस व मरुद्रण यांसह देव ज्याची स्तुति करिताहेत पडलें ही सर्व देवराज महेंद्रानें योजिलेली माया असा तो युधिष्ठिर राजा जेथें ते कुरुश्रेष्ठ विरा- होय. बाबारे, सर्व राजांस नरक हा अवश्य जमान झाले होते तेथें जाऊन पांचला. त्या पहावाच लागतो. ह्या नियमाप्रमाणें तुला हें स्थलीं ब्राह्मदेहानें युक्त अशा कृष्णास त्यानें विलक्षण दुःख मुहूर्तमात्र सोसावें लागलें इतकेंच. पाहिलें. त्याचा सांप्रतचा देह मनुष्यदेहाहून परंतु आतां तें सर्व संपलें. सत्यप्रतिज्ञ पार्थ भिन्न होता; तथापि तो हुवेहूव पूर्वी पाहिलेल्या- किंवा भीमसेन किंवा आवळेजावळे नरमणी सारखाच असल्यामुळें सहज ओळखूं येत नकूलसहदेव. अथवा सत्यवादी शूर कर्ण होता. श्रीकृष्ण आपल्या अंगतेजानें प्रकाशमान ह्यापैकीं कोणीच चिरकाल नरकांत पडण्यास दिसत असून चक्रप्रभृति घोर व दिव्य अखें योग्य नाही. तसेंच, राजा, बहुत दिवसपर्यंत नरदेह धारण करून त्याच्या सेवेस सादर निरयगति मिळण्याजोगें पण राजकन्या, कृष्णे- होती, त्याचप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी वीर फाल्गुन

अध्याय चौथा.

—:०:—

द्रौपदी वगैरेंचें स्वस्वस्थानीं गमन.

वैशंपायन सांगतात:—राजा, नंतर ऋषि

हाही त्याचे सन्निध बसला होता. अशा प्रकारचे मधुसूदनाचे स्वरूप त्या कुंतीपुत्राचे दृष्टीस पडले. युधिष्ठिर येत आहे असे पाहतांच देवांसही पूज्य असलेल्या त्या दोघां नरवीरांनी त्याचा योग्य आदरसत्कार केला. शस्त्रधरांत अग्रेसर जो कर्ण तो दुसऱ्या बाजूस द्वादश आदित्यांसहवर्तमान विराजमान झालेला कुरु-राज युधिष्ठिरानें पाहिला. पलीकडे एके स्थली महापराक्रमी भीमसेन पूर्वासारखाच परंतु दिव्य देह धारण करून परम सिद्धीला पावून मरुद्गणांनी युक्त असा मूर्तिमान् वायूच्या शेजारी बसला होता; तो व अश्विनीकुमारांचे अर्ध्या आसनावर स्वतेजानें झळकत असलेले नकुल-सहदेव त्याच्या दृष्टीस पडले; आणि त्याच-प्रमाणें निरनिराळ्या प्रकारच्या कमलमालांच्या योगानें शोभणारी पांचाली आपल्या सूर्य-तुल्य तेजःपुंज देहानें स्वर्गाचेंही आक्रमण करून बसलेली त्याचे नजरेस पडली.

याप्रमाणें पाहतांच, हा सर्व प्रकार काय आहे हें एकदम विचारावें असे युधिष्ठिराचे मनांत आलें. तेव्हां तें जाणून देवाधिपति इंद्रानें त्यास सर्वांची ओळख करून दिली. तो ह्मणाला, 'जिला तुम्ही द्रौपदी समजतां ती मूळची 'श्री' असून तिनें तुझांसाठीं मनुष्यदेह धारण केला होता. जिचे शरीरास पवित्र सुगंध येतो अशी ही अप्सरा वास्तविक अयोनिसंभव आहे. शूल-पाणि शंकरानें तुमच्या सुखार्थ हिला निर्माण केलें. ही द्रुपदाच्या कुलांत उत्पन्न झाली आणि तुझी तिचा उपभोग घेतला. द्रौपदीचे पोटी तुम्हां पांचांपासून झालेले हे पांच अग्नीसारखे तेजस्वी व अमितपराक्रमी पुत्र येथें बसले आहेत. हे महाभाग मूळचे गंधर्व आहेत. इकडे हा उदार अंतःकरणाचा गंधर्वराज धृतराष्ट्र बसला आहे पहा. हाच तुझ्या पित्याचा ज्येष्ठ आत्मा राजा धृतराष्ट्र होय. तेथें अग्नीसारखा

झळकत आहे तो तुझा. वडील भाऊ कुंतीपुत्र कर्ण होय. हा श्रेष्ठ थोरला सूतपुत्र किंवा राधेय या नांवानें विश्रुत आहे. हा नरमणि सांप्रत आदित्यासमागमें संचार करीत आहे पहा. याचप्रमाणें, राजा, वृष्णि व अंधक या कुलांतील सर्व महारथी सांप्रत साध्य, विश्वेदेव व मरुत हांच्या समाजांत विराजमान झाले आहेत, अवलोकन कर. सात्यकिप्रभृति वीर व महा-बलिष्ठ भोज हेही सर्व तेथेंच आहेत. महा-धनुर्धारी व कधीच पराभूत न झालेला सुभद्रा-पुत्र अभिमन्यु सोमासहवर्तमान विराजमान झाला आहे पहा. त्या महाधनुर्धराचें तेजही चंद्रासारखेंच आहे. हा इकडे पांडुराजा माद्री व कुंती यांसह बसला आहे. हा तुझा पिता नित्य विमानांत बसून माझ्या समीप येत असतो. वसूंच्या समागमें शांतवन भीष्म बसले आहेत अवलोकन कर. बृहस्पतीच्या बाजूला जे बसले आहेत तेच तुझे गुरु द्रोणा-सर्व योद्धे सांप्रत गंधर्व, यक्ष व पुण्यजन यांसह संचार करीत आहेत आणि कित्येक राजे गुहाकांच्या गतीस गेले आहेत. सारांश, काया, वाचा व मन पवित्र राखून सर्वांनीं मरणोत्तर स्वर्ग जिंकिला आहे.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

भारताख्यानाचा उपसंहार.

जनमेजय विचारितोः—महात्मे भीष्मद्रोण,

राजा धृतराष्ट्र, विराट व द्रुपद हे द्रोघेजण तसेच विराटपुत्र शंख व उत्तर, धृष्टकेतु, जय-त्सेन, तो सत्यजित् राजा, दुर्योनाचे पुत्र, सौबल शकुनि, पराक्रमी कर्णपुत्र, जयद्रथ राजा, घटोत्कच वगैरे आणि तसेच आपण वर्णिलेले व न वर्णिलेले दुसरे तेजःपुंज वीर

व. राजे हे सर्वजण किती किती काल स्वर्गांत असे जे पाराशरपुत्र पुरातन मुनि कृष्णद्वैपा-
 राहिले हेही आपण मला सांगावे. द्विजोत्तमा, यन, त्यांनीं कथन केलेलें देवगुह्य श्रवण कर.
 त्यांस तेथें शाश्वत स्थान मिळालें काय ? हे भरतश्रेष्ठा राजा, कर्मातीं स्वस्वरूपीं लीन
 शाश्वत नसल्यास, सुकृतांनीं त्या नरश्रेष्ठांस झालेल्यांची गणना त्यांनीं अशी केली आहेः
 क्रोणती गति प्राप्त झाली, हें आपल्या मुखा- महातेजस्वी व महापराक्रमी भीष्म वसूंत लीन
 तून श्रवण करावें अशी माझी इच्छा आहे. झाले आणि तेव्हांपासून पुनः वसु आठचे आठ
 द्विजोत्तमा, उज्ज्वल तपश्चर्येच्या योगानें आपण दिसूं लागले. आंगिरसांत श्रेष्ठ जो बृहस्पति त्याचे
 सर्व कांहीं जाणतां. स्वरूपांत द्रोणाचार्य मिळून गेले; हार्दिक्य

सौमि सांगतातः—याप्रमाणें जनमेजय कृतवर्म्यांनीं मरुद्गणांत प्रवेश केला; आणि प्रद्युम्न
 राजानें वैशंपायन मुनींस प्रश्न केला असतां, हा जेथून उत्पन्न होता तेथें ह्यणजे सनत्कुमा-
 महात्म्या व्यासांची त्यांस अनुज्ञा मिळाली रांत समाविष्ट झाला. धृतराष्ट्रास दुर्लभ कुबेर-
 असल्यामुळे त्या वैशंपायन ऋषींनीं त्या राजास लोक प्राप्त झाले; यशास्वनी गांधारी ही धृत-
 मर्ष वर्तमान निवेदन करण्यास पारंभ केला. राष्ट्रासमामगेंच राहिली; उभय पत्नींसह पांडु

वैशंपायन सांगतातः—राजा, कर्मातीं सर्वा- राजा महेंद्रसदनीं गेला; विराट व द्रुपद हे
 नीच स्वप्रकृतींत लीन व्हावें, ही गोष्ट शक्य दोधेजण, राजा धृष्टकेतु, निशट, अक्रूर व
 नाही. प्रारब्ध कर्मांचे परिसमाप्तीस सर्वच सांव, भानु, कंप, विदूरथ, भूरिश्रवा, शल आणि
 स्वप्रकृतींत लीन होवें तर सर्वच मुक्त झाले पृथ्वीपति भूरि, कंस, उग्रसेन तसाच वसुदेव
 असते आणि मग संसागरकडी विराम पावले आणि शंख नामक भ्रात्यासह नरपुंगव उत्तर
 असतें; परंतु असं होत नाही. तेव्हां फारच हे सर्व नरवीर विश्वेदेवांत समाविष्ट झाले. सोमाचा
 थोडे महाभाग कर्मातीं प्रकृतींत लीन होत जो वर्चा नामक महातेजस्वी व प्रतापी पुत्र तोच
 असले पाहिजेत. मग, या भारतीय वीरांपैकीं नरवीर फाल्गुनाचा पुत्र अभिमन्यु झाला होता.
 जे प्रकृतींत लीन झाले नसतील, त्यांची वाट इतर कोणीच कोठेही प्रकट केला नसेल इतक्या
 पुढें काय झाली, अशाविषयी तुझ्या मनांत शर्यांनीं रणांगणांत क्षत्रधर्म प्रकट करून तो
 शंका उद्भवून तूं प्रश्न विचारलास हा योग्य धर्मात्मा महारथी अंतीं सोमांत प्रवेशला. हे
 आहे. सर्वासंच स्वर्ग प्राप्त झाला, तथापि स्वर्ग- पुरुषर्षभा, कर्णानें मरणोत्तर रवींत प्रवेश
 प्रापक कर्मांचे अंतीं आपल्या मूळ स्वरूपांत केला; शकुनि द्वापरांत समाविष्ट झाला आणि
 मिळून गेले कोण हें मी आतां कथन करतां. धृष्टद्युम्न अर्घींत लय पावला. राक्षसांपमाणें धिप्पाड,
 अर्थात् त्यांच्याव्यतिरिक्त जे राहतील ते पुण्य- मोठे बलान्मत्त आणि ऐश्वर्यसंपन्न असे ते सर्व
 समाप्ति झाली असतां स्वर्गच्युत होतील व थोर धार्तराष्ट्र शस्त्रप्रतापानें पूत होस्ताते स्वर्गस्थ
 पुढें कर्मानें एकीहून दुसरी श्रेष्ठ, दुसरीहून झाले. विदुर व राजा युधिष्ठिर यांनीं यम-
 तिसरी श्रेष्ठ, अशा गति प्राप्त होऊन ते अंतीं धर्मांत प्रवेश केला; आणि ब्रह्मदेवांच्या संकल्पा-
 ब्रह्मदेवासमामगेंच मुक्त होतील. आतां, हे भर- प्रमाणें ज्यानें योग्यसामर्थ्य करून पृथ्वी
 तर्षभा, यांविषयीं महातेजस्वी, दिव्य दृष्टीचे, धारण केली आहे असा जो अनन्त (बलराम),
 प्रतापनिधि, महाव्रतस्थ, अगाध बुद्धिचे, सर्वज्ञ, तो रसातलीं प्रवेश करिता झाला. सनातन
 आणि सर्व कर्मांस प्राप्त होणारी गतिही ज्ञाणणारे भगवान् देवाधिदेव जो नारायण त्याचाच अंश

वासुदेव (कृष्ण) हा असल्यामुळे तो कर्मातीं आपल्या त्या मूलस्वरूपीं (नारायणरूपींच) लीन झाला. जनमेजया, कृष्णाच्या सोळा हजार स्त्रियांनीं कालेंकरून सरस्वती नदींत उड्या टाकिल्या. तेथें देह विसर्जन करून त्या स्वर्गारूढ होत्सात्या अग्निरारूप बनून पुनः वासुदेवाच्या सेवेस सादर झाल्या. आतां, घटोत्कच प्रभृति जे वीरूच्या महायुद्धांत धारातीर्थी पतन पावले त्यांतील कित्येक देवांत व कित्येक यक्षांत सामील झाले. दुर्योधनाचे साह्यकर्ते—ज्यांस राक्षसांत गणलें जातें, त्याही सर्वास, राजा, यथाधिकारें क्रमानें उत्तमोत्तम लोक प्राप्त झाले. त्या पुरुषपर्षमांनीं महेंद्रसदन, धीमान् कुबेराचें भुवन, आणि सर्व वारुणलोक यांत प्रवेश केला. याप्रमाणें, हे महातेजस्वी भारता, हें कौरवपांडवांचें अखिल चरित्र मीं तुला सविस्तर कथन केलें !

सैमि सांगतातः—द्विजश्रेष्ठहो, याप्रमाणें सर्पसत्राचे प्रसंगीं हा भारतेतिहास श्रवण करून जनमेजय राजा अत्यंत विस्मित झाला. नंतर त्याच्या याजकांनीं तें सत्र समाप्त केलें; व भुजंगांची मुक्तता करतां आल्यामुळे आस्तीकही संतुष्ट झाला. नंतर राजानें सर्व ब्राह्मणांस विपुल दक्षिणा देऊन संतोषविलें आणि त्यानें सन्मानपूर्वक निरोप दिल्यावर ते आप-आपल्या स्थलीं निघून गेले. याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांस बोळविल्यावर तो जनमेजय राजाही मग त्या तक्षशिला नगरांतून पुनः हस्तिनापुरास परत आला. सर्पसत्रांत श्रीमन् व्यासांच्या आज्ञेनें वैशंपायनांनीं त्या राजास कथन केलेलें हें सर्व महाभारत मीं तुला सांगितलें. ह्या पवित्र ग्रंथास इतिहास अशी संज्ञा आहे. खरोखर हा अत्यंत पवित्र आहे. सत्यवादी, सर्वज्ञ, दैव जाणणारे, धर्म-

ज्ञानसंपन्न, सत्पुरुष, अतींद्रियज्ञानी, शुचिर्भूत, अनेक शास्त्रांत पारंगत, आणि तपाच्या योगानें शुद्धात्मे झालेले असे जे भगवान् कृष्णद्वैपायन मुनि, त्यांनीं सांख्ययोगांत निमग्न असतां—योगसमार्थांत ईश्वरी तेज अंगीं प्रकटलें असतां दिव्य दृष्टीनें अवलोकन करून हें महाभारत निर्माण केलें आणि तद्वारा महात्म्या पांडवांची आणि अत्यंत उदार व तेजस्वी अशा अन्य क्षत्रियांची कीर्ति जगांत प्रसृत केली. जो विद्वान् मनुष्य नित्य पर्वणीपर्वणीला हें महाभारत श्राव्यांस ऐकवील, तो निष्पाप होत्साता स्वर्ग जिंकून मोक्षास जाईल. हा कृष्णमुनिप्रणीत पंचमवेद जो मनुष्य समाहित चित्तानें साध श्रवण करील, त्याचीं ब्रह्महत्यादि कांठि पातकें भ्रम होतील. जो श्राद्धकालीं ब्राह्मणांसजिध वसून या ग्रंथाचा कांहीं भाग त्यांस ऐकवील, त्यांचे पितरांस अन्नपेयांची अक्षय्य प्राप्ति होईल.

मनुष्यानें उभ्या दिवसामध्ये इंद्रियें किंवा मन यांच्या योगानें जे पातक केलें असतें तें साय-संध्याच्या वेळीं महाभारताच्या कांहीं भागाचें पठण केल्यास नष्ट होतें; आणि स्त्रीसमुदायानें वेष्टित अशा ब्राह्मणाच्या हातून रात्रींत जे पातक घडलें असेल तें सर्व प्रातःसंध्यासमयीं महाभारतपठनानें जळून जातें. ह्या ग्रंथाचें महत्त्व (विस्तार) आणि भार (वजनदारी) फार असल्यामुळे ह्यास महाभारत अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. ह्या ग्रंथाचा पुरापूर व मोकळा अर्थ ज्याला समजतो, तो सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. अष्टादश पुराणें, सर्व धर्मशास्त्रें म्हणजे स्मृतिग्रंथ, आणि अंगांसहवर्तमान चाही वेद ह्या भारतांत एकत्र झाले आहेत. अष्टादश पुराणांचे कर्ते व वेदांचे करेळ महासागर असे जे महात्मे व्यास ऋषि

त्यांचा हा सिंहनाद,—ही त्यांची जिवंत वाणी सर्वानीं अवश्यमेव श्रवण करावी. त्या भगवान् कृष्णद्वैपायन मुनींनीं हा ग्रंथ तीन वर्षांत संपूर्ण केला. हें जयसंज्ञक महाभारत सतत भक्तिपुरःसर श्रवण केलें असतां संपत्ति, कीर्ति आणि विद्या आपणापार्शी अखंड एकत्र राहतात. हे भरतर्षभा, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्या चतुर्विध पुरुषार्थासंबंधानें यांत जें उपपादन केलें आहे, तेंच इतर सर्वत्र आहे. जें यांत नाही तें कोठेंच नाही म्हणून समजावें. मुमुक्षुनें हा जय नामक इतिहास अवश्य श्रवण करावा. तसेंच ब्राह्मण, राजा आणि गर्भिणी यांनींही आपआपल्या ईप्सित कामना सिद्ध व्हाव्या म्हणून याचें श्रवण करावें. याच्या योगानें स्वर्गकामास स्वर्गप्राप्ति होईल, विजयकामास जय मिळेल आणि गर्भिणीस पुत्र किंवा बहुभाग्यवती कन्या प्राप्त होईल. मोक्ष हा परम दुर्लभ होय. तो सुलभ व्हावा यास्तव भगवान् व्यासांनीं धर्मवृद्धीनें हें भारताख्यान रचिलें. त्यांनीं ह्याची एकंदर साठ लक्ष संहिता तयार केली. तीपकीं तीस लक्ष देवलोकीं ठेविली; पंधरा लक्ष पितृलोकीं ठेविली; चौदा लक्ष यक्षलोकीं दिली; आणि उर्वरित एक लक्ष मनुष्यलोकीं कथन केली. देवलोकांत नारदांनीं ती द्वांस एकविली; असित देवतानें पितरांस श्रवण करविली; यक्षराक्षसांस शुक्रानें निवेदन केली; आणि वैशंपायनांनीं मनुष्यांस एकविली. भारत हा इतिहास असून मोठा पवित्र, खोल अर्थानें भरलेला व केवळ वेदतुल्य आहे. शौनका, हें व्यासोक्त महाभारत जो ब्राह्मण श्रवण करील, दोन दिवसांचीं,—अनित्य आहेत ! जीव हा नित्य तो इहलोकीं सर्व मनोरथ व कीर्ति संपादून अंतीं परम सिद्धीस पावेल, याविषयीं मला कारण ह्मण अनित्य आहे. यास्तव सुखदुःखे किंवा तर संदेह नाही. ज्यांनीं ही पवित्र भारत-प्राणभय न गणतां धर्माचरण केलें पाहिजे. (४

संहिता आपल्या शुक नामक पुत्रास शिकविली, त्या महाभारतकार व्यासांवर परम निष्ठा ठेवून जो ह्या पुण्यकारक ग्रंथाचा चतुर्थांशही श्रवण करतो, तोही परम सिद्धीस पोचतो.

भारतसावित्री.

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च संसारेष्वनुभूतानि यांति यास्यति चापरे १
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितम् २
ऊर्ध्ववाहुर्विरौम्येय न च कश्चिच्छृणोति मे धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ३
न जातु कामान्न भयान्न लोभात् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यैः ४

१ अर्थ—आजपर्यंत अनेक जन्मांत हजारों मातापितरें व शेंकडों बोयकापेरें अनुभविलीं, सध्य कांहींचा अनुभव घेत आहों, आणि पुढेही दुसरीं एकळ होऊन जाणार आहेत. (१) दररोज हजारों आनंदाचे प्रसंग व शेंकडों दुःखाचे प्रसंग मलास येतात; परंतु पंडितास त्यांचा संसर्ग होत नाही. (२) हा मी हात वर करून कंठशोष करीत आहे, परंतु कोणीच माझे ऐकत नाही ! मनुष्य सारखा त्यांचे पाटीस लागला आहे ते अर्थ व काम धर्मापासून प्राप्त होत असतां ह्या धर्माचें सेवन कां केलें जात नाही बरें ! (३) वास्तविक पाहतां, विषयोपभोगांसाठीं, किंवा भयामुळे अथवा लोभामुळे—कार काय पण जियाखातरही धर्म त्यागूं नये. धर्म हा नित्य आहे; आणि सुखदुःखे काय आहेत आणि त्यांचा हेतु ह्याजें विशिष्ट देहप्राप्तीचें कारण ह्मण अनित्य आहे. यास्तव सुखदुःखे किंवा

जो मनुष्य रोज प्रातःकाळीं उठल्याबरोबर सिद्धि पावेल यांत संदेह नाही. द्वैपायनांच्या ही भारतसावित्री पठन करितो, त्यास भारत- ओष्ठपुटांपासून स्रवलेलें हें अप्रतिम, पुण्यकारक, पठनाचें फल प्राप्त होऊन तो परब्रह्मपदीं पवित्र, पापनाशक व कल्याणकर भारत जो अभिरूढ होतो. ज्याप्रमाणें भगवान् समुद्र व गुरुमुखापासून उत्तम प्रकारें अध्ययन करितो, हिमालय पर्वत रत्नाकर म्हणून प्रसिद्ध त्यास पुष्करतीर्थोदकांत स्नान करण्याची आहेत, त्याचप्रमाणें भारत हाही एक रत्नांचा काय जरूर ! अत्यंत बहुश्रुत व वेदवेत्त्या निधि आहे असें ह्मणतात. विद्वान् लोक हा ब्राह्मणांस सुवर्णमंडित शिंगांच्या शंभर गाई कृष्णद्वैपायनप्रणीत वेद श्रोत्यांस ऐकवून अर्पण करणारा आणि ही पवित्र भारतकथा अर्थ संपादन करितात. हें भारताख्यान जो सतत श्रवण करणारा ह्या उभयतांस सारखेंच अत्यंत स्थिर चिन्तानें पठन करील, तो परम- फल प्राप्त ॥



भारतश्रवणविधि.

जनमेजय विचारितोः—भगवन्, ज्ञात्यानी घोर पातकांपासूनही मनुष्य एकदम मुक्त होतो. कोणत्या विधीने भारत श्रवण करावे ? त्या- आत्मनिग्रहाने व शुचित्वपूर्वक हा सर्व इतिहास पासून कोणते फल प्राप्त होते ? सांगतेचे यथाक्रम व यथार्थ श्रवण करून मग, हे भारता, वेळी कोणत्या देवतांचे पूजन करावे ? तसेच, त्या ऋषिदेवादिकांची श्राद्धे करावी आणि त्याच- हे भगवन्, प्रत्येक पर्वाचे समाप्तीस काय द्यावे ? प्रमाणे ब्राह्मणांस यथाशक्ति महादाने द्यावी. आणि यास कशा प्रकारचा वाचक योजावा ? राजा, नानाप्रकारचीं रत्ने, गाई, दूध काढण्याच्या ब्रह्मन्, हे सर्व मला सांगा.

वैशंपायन सांगतातः—राजा, हा भारत- कांशाच्या चरव्या, तशाच उत्तम अलंकृत श्रवणाचा विधि आणि भारतश्रवणाचे फल तू संपन्न अशा कन्या, नानाप्रकारचीं याने, चित्र- मला विचारितोस, ते श्रवण कर. हे महीपाला, विचित्र गृहे, भूमि, वस्त्रे आणि सुवर्ण ब्राह्म- स्वर्गनिवासी देव क्रीडार्थ पृथ्वीवर अवतीर्ण णांस अर्पण करावे. त्यांस वाहने द्यावयाचीं तीं शाले; आणि हे कार्य करून परत स्वर्गास मुख्यत्वे घोंडे व मत्त हत्ती द्यावे; पलंग, पालख्या, जाते शाले. अरे, ऋषि व देव भूतलावर कसकसे उत्तम सुशोभित रथ, आणि आपल्या जन्म पावले याविषयी मी तुला सांगतां ते घरीं जे जे म्हणून चांगले व बहुमोल पदार्थ सावधानतेने श्रवण कर. या स्थळी रुद्र, साध्य, असतील ते ते सर्व ब्राह्मणांस द्यावे; इतकेच सनातन विश्वेदेव, आदित्य, उभय अश्विनीदेव, केवळ नव्हे, तर आपले प्राण, स्त्रिया व पुत्रही अष्टलोकपाल, महर्षि, गंधर्वांसहवर्तमान गुह्यक, त्यांस अर्पण करावे ! ह्या भारतमहो- नाग, तसेच विद्याधर, सिद्ध, स्वयंभू धर्म, श्रेष्ठ दधीच्या पार जाणारा, आणि सत्य व सरळ- कात्यायन मुनि, गिरि, सागर व नद्या, तसेच पणा राखण्याविषयी तत्पर, शुद्धचित्त, शुचि- अप्सरांचे संघ, ग्रह, संवत्सर, अयने व ऋतु, भूत, जितक्रोध, आणि श्रद्धावान् असून आणि, हे भरतश्रेष्ठा, देवदानवांसहवर्तमान किमपि विकल्प मनांत न आणतां प्रसन्नचित्ताने सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व ह्या भारतांत व आनंदाने स्वशक्त्यनुरूप श्रवण करणारा यांस एकत्र राहिलेले दिसतें. यांत ज्यांचा संबंध कोणत्या रीतीने फल प्राप्त होते ते श्रवण कर. आला आहे त्या देवादिकांची योग्यता, त्यांची शुचिर्भूत, सुशील, सदाचारी, शुभ वस्त्रे परिधान नावे व कृत्ये वणिलेली श्रवण केली असतां करणारा, जितेंद्रिय, सुसंस्कृत, सर्वशालज्ञ,

१ हा अध्याय भारतातील नसून, हरिवंशातील श्रद्धालू, असूया न करणारा, दिसण्यांत गुरू व भग्न, दमनशील, सत्यवादी अप्रजि जितें- आहे; आणि तो वाचकांचे माहितीकरितां प्रत्येक वेळाला व भग्न, दमनशील, सत्यवादी अप्रजि जितें- आहे; असे सर्वमान्य टीकाकार नीलकण्ठ खणतात। द्रिय अशा योग्य पुरुषास देणगीस सन्मान

भारतश्रवणविधि.

देऊन वाचक करावा. वक्त्याने विशेष सावकाश प्रज्वलित अनलाचे उपमेस साजणारे अशा किंवा रेंगाळत बोलू नये, अथवा फार घाईही विमानांत विबुधांसह आरोहण करून तो स्वर्गांत कळू नये; अक्षरे व पदे एकमेकांत न बांटा- गमन करितो आणि कित्येक अयुत वर्षे तेथें लळां सर्वांचा स्पष्ट उच्चार व्हावा; स्वर धीरो- इंद्रभवनीं सौख्योपभोग घेतो. सहावें श्रवण दास ठेवावा; प्रसंगानुरूप स्वर बदलून ग्रंथां- संपूर्ण झालें असतां त्याचे दृष्ट व सातव्यानें तील अभिप्राय सहज विशद होईल असें त्याच तिष्ठ फलप्राप्ति होते. मग, ज्याचा करावें; आणि त्रेसष्ट वर्णांचा व अष्टस्थानांच्या आकार कैलासशिखरासारखा आहे, बसाव- प्रेरणेचा योग्य उपयोग करून अगदीं शांत याची जागा वैदूर्य व हिरे यांनीं बनविली आहे, चित्तानें पूर्ण लक्ष देऊन सुखासनीं आरूढ आणि जें अनेक प्रकारच्या रत्नांपोवळ्यांनीं होऊन व्याख्यान करावें. प्रथम नारायण, मढविलेलें व भूषविलेलें आहे, अशा कामगामी नर व नरोत्तम ह्या तीन ईशमूर्तीस विमानांत अप्सरांचे संवांसह बसून तो द्वितीय आणि सरस्वती देवीस अभिवंदन करून मग दिनकरच कीं काय अशा प्रकारे सर्व लोकांत ह्या जयसंज्ञक ग्रंथाचे पठनास प्रारंभ करावा. संचार करितो ! अष्टम पारणा झाली म्हणजे, राजा, अशा प्रकारच्या वाचकापासून भारत ज्याची प्रभा उदय पावणाऱ्या चंद्रासारखी श्रवण केलें असतां, नियमस्थ व शुचिर्भूत असून चंद्रकिरणांसारखे शोभणारे मनोवेंगी श्रोत्यास पूर्ण श्रवणफल प्राप्त होतें. हे भारता, अश्व ज्यास जोडिले आहेत अशा विमानांत तो प्रथम पारण्याचे वेळीं (पहिल्यानें संपूर्ण आरोहण करता; ज्यांचीं मुखें चंद्रबिंबाहूनही भारत श्रवण केल्यावर सांगता करावयाची त्या कांक्षणभर अधिक शोभायमान आहेत आणि वेळीं) द्विजांस इष्ट वस्तु अर्पून संतुष्ट करणारा ज्यांच्या मेखलांचा व नुपरांचा मंजुळ ध्वनि श्रोता अभिष्टाम यज्ञाचें फल संपादितो; अप्स- होत आहे, अशा सुंदरींनीं तो परिवेष्टिलेला रांचे थव्यांनीं भरलेलें विमान त्यास प्राप्त होतें; असतो; आणि तो त्याच वरांगनांचे अंकांवर आणि अत्यंत हर्षभरित होत्साता तो देवांसह शयन करून तेथेंच जागा होतो ! हे भारता, स्वस्थचित्तानें स्वर्गांत प्रयाण करितो. द्वितीय नवव्या पारायणाचे सांगतेनें सर्वकृतुराज जो पारायणाची सांगता झाली असतां त्यास अति- अश्वमेध तो केल्याचें श्रेय लाभतें; ज्याचे खांब व रात्र यज्ञाचें फल प्राप्त होतें; तो सर्वरत्नखचित कळस सुवर्णाचे असून वैदूर्य मण्यांची वेदी आहे, अशा दिव्य विमानांत आरोहण करितो; आणि ज्याच्या सर्व बाजूस सुवर्णमांडित गवाक्षे आहेत, दिव्य पुष्पे व वस्त्रे धारण करून, दिव्य सग- आणि अप्सरांचे ताफे व स्वर्गसंचारी गंधर्व यांनीं धानें सुशोभित होऊन आणि दिव्य बाहुभूषणें जें सेवित आहे, अशा विमानांत बसून तो परम धारण करून तो देवलोकीं नित्य महच्च कांतीनें झळकणारा, दिव्य पुष्पे धारण केलेला पावतो. तृतीय पारायण झालें असतां द्वादशाह व दिव्य चंदनानें चर्चिलेला पुण्यपुरुष स्वर्गांत यज्ञाचें फल लाभतें आणि तो देवाप्रमाणें झळ- देवांसह दुसरा देवच कीं काय असा आनंदांत कृत कित्येक अयुत वर्षे स्वर्गांत वास करितो. कालक्रमणा करितो ! दहावें पारायण संपादून चतुर्थ पारायणाचे सांगतेनें वाजपेय फल प्राप्त सांगतेचे वेळीं द्विजांचा सत्कार केल्यावर तर हेतू, आणि पंचमानें त्याचे द्विगुण फल मिळतें; याहून श्रेष्ठ विमान प्राप्त होतें. ज्याच्या घंटांचा व उदय पावलेस सूर्याप्रमाणें शकाकणारे आणि पृग्रांच्या माळांचासारखा ध्वनि चालला आहे;

पताका व ध्वज यांनीं जें शोभिवंत दिसत आहे, रत्नवेदींनीं खचलेल, वैदूर्य मण्यांच्या कमानांनीं युक्त, भोवतीं सोनेरी जाळ्या सोडलेलें व पुढील बाजूस पोंवळ्यांचे गलथे असलेलें, गानपटु गंधर्व व अप्सरा यांनीं ज्यास शोभा आणिली आहे, आणि ज्यांतील बैठकीची जागा फारच उत्कृष्ट बनविली आहे, असें विमान त्यास सहज प्राप्त होतें. मग तो अग्नीप्रमाणें झळकणारा सुवर्णमंडित मुकुट घालून, दिव्य सुगंधि चंदन अंगास फांसून, दिव्य पुष्पें धारण करून आणि देशांच्या प्रसादानें परमश्रीसंपन्न व सकल-दिव्यभोगसमन्वित होत्साता त्या विमानांत बसून आनंदानें दिव्यलोकीं फिरतो. याप्रमाणें हजारों वर्षेपर्यंत तो स्वर्गांत महत्त्व उपभोगितो. मग एक-वीस हजार वर्षेपर्यंत गंधर्वलोकीं सुख भोगून नंतर तो रम्य अशा इंद्रलोकीं स्वतः इंद्रा-सहवर्तमान आनंदांत कालक्रमणा करितो. य-ठिकाणीं तो अनेक प्रकारच्या दिव्य यानांत व विमानांत बसून विविध लोकांत संचार करितो; दिव्य नारींचे ताफे त्याचे सभोवती हात जोडून सज्ज असतात; साक्षात् एखाद्या देवाप्रमाणें तो सर्व प्रकारचें ऐश्वर्य भोगतो, आणि मग अनुक्रमें सूर्यलोक, चंद्रलोक, शिव-लोक व नंतर विष्णुलोक यांमध्ये त्यास सलो-कता प्राप्त होतें. हे महाराजा, हें सर्व कांहीं असेंच होते. याविषयीं बिलकूल संशय बाळगूं नये. माझ्या गुरूंनीं असें सांगितलें आहे कीं, मनुष्यानें श्रद्धा मात्र ठेवावी. आतां वाचकास काय अर्पण करावें तें सांगतों, श्रवण कर. वाचक जें ह्मणिले तें तें त्यास यावें. विशेषकरून त्याला हत्ती, घोडे, रथ, पालख्या वगैरे वाहनें यावीं आणि कडीं, कुंडलें, उत्तम ब्रह्मसूत्र, सुंदर वस्त्र व विशेषकरून सुगंधि द्रव्यें त्यास अर्पण करावीं. जो वाचकाचें देवाप्रमाणें पूजन करील,

त्यास विष्णुलोक प्राप्त होईल. असे; आतां राजा, भारताचें पारायण चालू असतां प्रत्येक वर्षीचे समाप्तीस ब्राह्मणांस काय कामें करावीं तीं सांगतों.

१. भरतर्षभा, क्षत्रियांनीं ब्राह्मणाची जाति; देश, सत्यपणा, धोरवी, धर्म आणि वृत्ति (स्वभाव) मनांत वागवून प्रथमार्शीं द्विजा-कडून स्वस्तिवाचन करवून मग महाभारतभवे-णास प्रारंभ करावा; आणि पर्व संपल्यावर पुनः द्विजांची स्वशक्त्यनुरूप संभाषणा करावी. आदिपर्वीचे समाप्तीस वाचकास वस्त्रगंधादिभूषण अर्पण करून खीर, मध वगैरे पदार्थांचें विधि-पूर्वक उत्तम भोजन घालावें. नंतर, राजा, आस्तीक पर्वीचे समाप्तीस पुनः ज्यांत फलमूले विशेष आहेत, त्याचप्रमाणे पायस, तूप व मध यांचीही विपुलता आहे, अशा प्रकारचें भोजन वकत्यांस घालावें आणि या वेळीं गूढमातही करावा. राजेंद्रा, समापवीचे वेळीं डुडे, चारगे, भोवकें वगैरे पक्वान्नें व हविष्यान्न यांचें ब्राह्मणभोजन घालावें. वनपर्वीचे प्रसंगीं कंदफळांनींच ब्राह्मण-संतर्पण करावें. अरणीपर्व शाल्यावर उदकुंभ दानें करावीं आणि तसेंच संतोषकारक असे सर्व मुख्य मुख्य पदार्थ व वनांतील फळे व कंद आणि सकल ईच्छा तुष्ट होतील असें उत्कृष्ट अन्न त्यास अर्पण करावें. विसठ-पर्वीचे वेळीं नानाप्रकारचीं वस्त्रें घावीं; आणि, हे भरतश्रेष्ठा, उद्योगपर्वीचे समाप्तीस द्विजांस गंध-पूणांनीं भूषवून षडसाप्ताचे उत्तम भोजन घालावें. राजा, भीष्मपर्वीचे शेवटीं उत्कृष्ट कर्हण अर्पण करून मग उत्तम तयार केलेलें सर्वभूषण-परिपूर्ण असें अन्न वाढावें. द्रोणपर्वीचे अंती विप्रांस फारच उंची पक्वान्नांचें भोजन घालावें;

१. "क्षत्रियाणां" असा पाठ आहे. परंतु त्याचा पडोपर अर्थ समजव होत नसल्यानें तुल्यार्थाक घेतला आहे. तथापि यांनैही पूर्ण निवाह होत नाहीं.

व. शिवाय धनुष्ये, बाण व उत्कृष्ट तरवारीही मनोनिग्रहपूर्वक सर्व पर्वांच्या संहिता संप-
 अर्पण कराव्या. कर्णपर्व समाप्त झाल्यावरही विल्यावर त्या पोथ्या रेशमी वस्त्रांत बांधून
 असेंच स्वस्थ चित्तानें सर्व इष्ट वस्तूनीं परिपूर्ण कणा वगैरे घातलेल्या मंगलस्थानीं ठेवून स्वतः
 अशा उत्तम सोपस्कर अन्नानें ब्राह्मण- स्वच्छ वस्त्रें, पुष्पमाला, व उत्तम अलंकार
 संतर्पण करावें. राजेंद्रा, शल्यपर्वाती मोदक, धारण करून आणि शुचिर्भूत होऊन त्या
 मूळभात, वडे, चारगे, अनरसे वगैरे संहिताग्रंथांचें गंधपुष्प, भक्ष्य, पेय व इतर
 मिष्टान्न व इतर सर्व प्रकारचे भोज्य पदार्थ नानाप्रकारचे इष्ट व शुभ पदार्थ ह्यांच्या योगानें
 करावे. गवापर्वाचे सांगोतेस मुगदळाचे लाडू पृथक् पृथक् यथान्याय पूजन करावें; आणि
 अवश्य असावे. स्त्रीपर्वसमाप्तीस ब्राह्मणांस रत्नें राजा, नंतर तोळाभर सुवर्णदक्षिणाही सम-
 देऊन संतुष्ट करावें आणि ऐषीकपर्वाचे र्पण करावी. चित्त निगृहीत करून प्रत्येकांनं
 शेवटीं पुनः तूपभाताचें भोजन घालावें सर्व पर्वांचे संहितांस तीन तीन पलें (सोळा
 व मग सर्व प्रकारचें रुचकर व सोप- तोळे) सुवर्ण द्यावें. गरिबांनं ह्याचे निम्मे किंवा
 स्कर अन्न वाढावें. शांतिपर्वाचे समाप्तीस चतुर्थांश द्यावें, पण सामर्थ्य असून कजुष-
 असेंच पण हविष्यान्नानें ब्राह्मणभोजन घालावें. पणा मात्र करूं नये. जें जें आपणास प्रिय
 आश्वमेधिकाचे शेवटीं जी समाराधना करावयाची असेल तें तें ब्राह्मणांस अर्पण करावें; आणि
 तीं लोकांस आवडणारे सर्व प्रकारचे पदार्थ वाचकास म्हणजे आपल्या गुरूस आपल्या
 असावे. याचप्रमाणें आश्रमवासिक पर्वाचे अंती भक्तीच्या योगानें सर्वथा संतुष्ट करावें. सर्व
 द्विजांनं हविष्यान्नाचें भोजन घालावें. देवता आणि नरनारायण यांचें नामसंकीर्तन
 मौसलपर्वाचे समाप्तीस अशीच समाराधना करावें; आणि नंतर गंधमाल्यादिकांनीं द्विजो-
 करावयाची, पण तीं सर्व प्रकारचीं तमांचें उत्तमपूजन करून विविध इच्छित गोष्टी
 पदूस अन्न व गंध, पुष्पें, उद्या वगैरेही व लहान मोठीं दानें देऊन त्यांस संतुष्ट करावें.
 असावें. महाप्रस्थानिकाचे शेवटीं भोजनाचा याप्रमाणें केलें असतां मनुष्यास अतिरात्र
 वेत असाच सर्व प्रकारें उत्कृष्ट ठेवावा. स्वर्गा- यज्ञाचें फल मिळेल आणि प्रत्येक पर्वासही
 रोहणपर्वाचे समाप्तीसही ब्राह्मणांस हविष्यान्न क्रतुफल प्राप्त होईल. हे भरतश्रेष्ठा, ज्याचा
 वाढावें. हरिवंश संपल्यावर तर सहस्रभोजन वर्ण व पदें यांचा उच्चार स्पष्ट होत असून
 घालावें आणि ब्राह्मणास एक सालंकार घेनु स्वरही उत्तम आहे असा विद्वान् वाचक
 अर्पण करावी. पार्थिवा, श्रोता दरिद्री असल. भारतावरोबरच भविष्यही (पुढील फलभ्रुतिही)
 सरी त्यानं ह्याचे निम्न्यानें तरी दानधर्म केलाच ऐकवील. राजा जनमेजया, ब्राह्मणांचें भोजन
 पाहिजे. विचक्षण श्रोत्यानें प्रत्येक पर्वाचे झाल्यानंतर त्यांस विपुल दक्षिणा वगैरे द्यावी,
 समाप्तीस एक महाभारताचें पुस्तक सुवर्ण- आणि याचप्रमाणें वाचकासही उत्तम
 दक्षिणेसह वाचकास अर्पण करावें. हे भरतर्षभा, वस्त्रालंकार अर्पून भोजन घालावें.
 हरिवंश संपल्यावर जें सहस्रभोजन घालावयाचें राजा, वक्ता संतुष्ट झाला असतां श्रोत्यावर
 त्यास आणि प्रत्येक पर्वाचे शेवटीं करावयाचे—जीपरतें उत्तम कांहींच नाही अशी—मंगल-
 ब्राह्मणभोजनास दुधाची खीर अवश्य कारक प्रीति कर्तो; आणि ब्राह्मण संतोष
 करील. श्रावहपूर्वक वाढावी. शास्त्रज्ञानें पावले. असतां सर्व देवता प्रसन्न होतात. हे

भारतश्रवणविधि

भरतर्षभा, यानंतर सर्व इष्ट वस्तु व नाना-प्रकारचे शुभ पदार्थ यांच्या योगाने सर्व ब्राह्मणांचे यथान्याय पूजन करावे.

हे मनुजेंद्रा, तूं मला विचारल्याप्रमाणे हा भारतश्रवणाचा विधि मीं तुला कथन केला. यावर सर्वांनीं अंतःकरणांत श्रद्धा मात्र ठेवावी. नृपोत्तमा, भारताचे श्रवण करीत असतां आणि सांगता करीत असतां परम कल्याणाची इच्छा करणाराने सदोदीत यत्नशील (दक्ष) राहिले पाहिजे. भारताचे नित्य श्रवण व कीर्तन करावे. ज्याच्या घरीं भारत ग्रंथ असेल त्याला जय हा ठेवलेलाच. भारत हे परम पुण्यकारक असून ह्यांत नानाप्रकारच्या कथा आहेत. देवही भारताचे सेवन करितात; कारण ते परमपद होय. हे भरत-र्षभा, भारत हे सर्व शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे. भारताच्या योगें मोक्ष प्राप्त होतो, हे सत्य तत्त्व मी तुला सांगतो. महाभारताख्यान, पृथ्वी, धेनु, सरस्वती, ब्राह्मण आणि श्रीकृष्ण यांचे गुणगायन करणारा कदापि नाश पावत नाही. हे भरतर्षभा, वेद, पवित्र रामायण व भारत यांचे आदौ, अंती व मध्ये-सर्वत्र श्रीहरीचेच कीर्तन आहे. ज्यांत श्रीविष्णूच्या दिव्य कथा व सनातन वेद यांचा समावेश आहे असें हे महा-भारत परमपदाची इच्छा करणाऱ्या मनुष्याने अवश्यमेव श्रवण करावे. ज्याला ऐश्वर्याची इच्छा असेल त्याने हे परमपवित्र, धर्माचे निदर्शक व सर्वगुणमंडित आख्यान नंतर त्याच्या दशांश हवनही करावे. हे नरर्षभा, अवश्य श्रवण करावे. ज्याप्रमाणे सूर्योदय याप्रमाणे हे सर्व मीं तुला कथन केले आहे.

होतांच अंधकाराचा नाश होतो, त्याचप्रमाणे भारतश्रवण होतांच जोडिलेले कायिक, बाह्यिक व मानसिक सर्व पाप नष्ट होते. अष्टादश पुराणांचे श्रवणापासून जे फल प्राप्त होतें, तेच फल ह्या ग्रंथाच्या श्रवणाने वैष्णवांस प्राप्त होतें, यांत संशय नाही. याच्या योगाने स्त्रिया व पुरुष या सर्वांस वैकुण्ठप्राप्ति होते. पुत्र व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या स्त्रियांनीं हे विष्णूचे यशोवर्णन श्रवण करावे; यथोक्त फल मिळावे अशी इच्छा करणाराने श्रवणानंतर वाचकांस सुवर्णाचे पांच निष्क किंवा स्वशक्तीप्रमाणे दक्षिणा द्यावी; आणि आपणांस श्रेय प्राप्त व्हावे, असे इच्छिणाराने एक सवत्स कपिला धेनु वस्त्रांनीं भूषवून व शिमें सुवर्णामें सुशोभित करून अर्पण करावी; त्याच्या हातांत कडीं, अंगठ्या वगैरे अलंकार घालावे; कर्णातील कुंडलादि अलंकार द्यावे; विशेषकरून विपुल धन अर्पण करावे; आणि, राजा, वाचकांस भूमिदानही करावे. कारण भूमिदानास्तारखे दुसरे-दान शालें नाही व होणारही नाही. जो मनुष्य सतत हे श्रवण करितो किंवा दुसऱ्यांस ऐकवितो, तो सर्व पापांपासून पूर्णपणे मुक्त होऊन वैष्णवपदी अधिकृत होतो; आणि, राजा, तो एकादश पिढ्यांतील सके पितरांस, स्वतः आपल्या संततीस आणि स्वभार्येसही उद्धरून नेतो. ह्याप्रमाणे, राजेंद्रा, सर्व श्रवण केल्या-नंतर त्याच्या दशांश हवनही करावे. हे नरर्षभा,

